శ్రీరస్తు.

శ్రీగురుభ్యోనమః.

కృష్ణయజుర్వేద

తైత్తిరీయసంహితాయాం.

శ్రీమత్సాయనమాధవాచార్య శ్రీవిద్యారణ్యమునిప్రణీత

వేదార్థప్రకాశాఖ్యభాష్యసహితాయాం.

ప్రపాఠకాష్టకసహితః,

ప్రథమకాండః.

బెంగుళూరు

బ్రహ్మశ్రీ సిద్ధాంతి,

సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిణా పరిష్కృతః.

ములుకుట్ల విశ్వనాథ శాస్త్రిణా.

చావలి రామస్వామి శాస్త్రిణా చ.

ముద్రాపయిత్వా ప్రకటీకృతశ్చ

విజయతేతరామ్.

సంపుటాని ౨౮.

మదరాస్

ఆదికలానిధిముద్రాయంత్రేముద్రితః.

౧౮౮౨ సం॥

శ్రీరస్తు.

వేదార్థప్రకాశవిషయానుక్రమణికా.

ప్రథమకాండే ప్రథమప్రపాఠకే.

ఓం

శ్రీగణేశాయనమః.

వేదార్థప్రకాశః.

వాగీశాద్యాస్సుమనసస్సర్వార్థానాముపక్రమే।
యంనత్వా కృతకృత్యాస్స్యుస్తన్నమామి గజాననం॥౧॥
యస్యనిశ్వసితం వేదా యో వేదేభ్యోఖిలంజగత్।
నిర్మమే తమహంవందే విద్యాతీర్థమహేశ్వరం॥ ౨॥
యత్కటాక్షేణ తద్రూపం దధద్బుక్కమహీపతిః।
ఆదిశన్మాధవాచార్యం వేదార్థస్యప్రకాశనే॥౩॥
యేపూర్వోత్తరమీమాంసే తేవ్యాఖ్యాయాతిసంగ్రహాత్।
కృపాలుర్మాధవాచార్యో వేదార్థంవక్తుముద్యతః॥ ౪॥
బ్రాహ్మణంకల్పసూత్రేద్వేమీమాంసాంవ్యాకృతింతథా।
ఉదాహృత్యాథతైస్సర్వైర్మంత్రార్థః స్పష్టమీర్యతే॥౫॥

ననుకో௭యంవేదోనామ, కేవాస్యవిషయప్రయోజన సమ్బన్ధాధికారిణః, కథంవా తస్యప్రామాణ్యం।నఖల్వేతస్మిన్సర్వస్మిన్నసతి వేదోవ్యాఖ్యానయోగ్యోభవతి । అత్రోచ్యతే । ఇష్టప్రాప్త్యనిష్టపరిహారయోరలౌకికముపాయంయోగ్రంథో వేదయతిసవేదః । అలౌకికపదేన ప్రత్యక్షానుమానేవ్యావర్త్యేతే। అనుభూయమానస్య స్రక్చన్దనవనితాదేరిష్టప్రాప్తిహేతుత్వం, ఔషధసేవాదేరనిష్టపరిహారహేతుత్వంచప్రత్యక్షసిద్ధం । స్వేనానుభవిష్యమాణస్య పురుషాంతరగతస్య చ తథాత్వమనుమానగమ్యం । ఏవంతర్హి భావిజన్మగతసుఖాదికమపి అనుమానగమ్యమితిచేత్। న। తద్విశేషస్యానవగమాత్।నఖలు జ్యోతిష్టోమాదిరిష్టప్రాప్తిహేతుః।కళంజభక్షణ వర్జనాదిరని

ష్టపరిహారహేతురిత్యముమర్థం వేదవ్యతిరేకేణానుమానసహస్రేణాపి తార్కికశిరోమణిరప్యవగన్తుం శక్నోతి। తస్మాదలౌకికోపాయబోధకో వేదఇతి లక్షణస్యనాతివ్యాప్తం। అతఏవోక్తం।

“ప్రత్యక్షేణానుమిత్యావాయస్తూపాయోనబుధ్యతే।
ఏతంవిదన్తివేదేనతస్మాద్వేదస్యవేదతా” ॥ ఇతి ॥

సఏవోపాయో వేదస్యవిషయః ।తద్బోధఏవప్రయోజనం। తద్బోధార్థీచ అధికారీ।-తేనసహోపకార్యోపకారకభావస్సంబన్ధః।నన్వేవంసతి స్త్రీశూద్రసహితాస్సర్వే వేదాధికారిణస్స్యుః, ఇష్టంమేస్యాదనిష్టం మాభూదితి ఆశిషః సార్వజనీనత్వాత్।నైవం। స్త్రీశూద్రయోస్సత్యుపాయబోధార్థిత్వే హేత్వంతరేణవేదాధికారస్య ప్రతిబద్ధత్వాత్ । ఉపనీతస్యైవాధ్యయనాధికారంబ్రువచ్ఛాస్త్ర మనుపనీతయోః స్త్రీశూద్రయోర్వేదాధ్యయన మనిష్టప్రాప్తిహేతురితిబోధయతి।కథం తర్హి తయోస్తదుపాయావగమః।పురాణాదిభిరితిబ్రూమః । అతఏవోక్తం।

“స్త్రీశూద్రద్విజబన్ధూనాం త్రయీనశ్రుతిగోచరా।
ఇతిభారతమాఖ్యానం మునినాకృపయాకృతం,,॥ఇతి॥

తస్మాదుపనీతైరేవ త్రైవర్ణికైర్వేదస్య సంబన్ధః । తత్ప్రామాణ్యం తుబోధకత్వాత్స్వతఏవసిద్ధం।పౌరుషేయవాక్యంతు బోధకమపిసత్ పురుషగతభ్రాన్తిమూలత్వసమ్భావనయా తత్పరిహారాయ మూలప్రమాణమపేక్షతే, నతు వేదస్తస్యనిత్యత్వేన వక్తృ* దోషశఙ్కానుదయాత్ । ఏతదేవ జైమినినా సూత్రితం “తత్ప్రమాణం బాదరాయణస్యానపేక్షితత్వాత్,, ఇతి॥

నను వేదోఽపి కాళిదాసాది వాక్యవత్పౌరుషేయఏవ, బ్రహ్మకార్యత్వశ్రవణాత్ । “ఋచస్సామానిజజ్ఞిరే । ఛన్దాగ్ంసిజజ్ఞిరే తస్మాద్యజుస్తస్మాద

* కర్తృ ఇతి పై.

యత్,, ఇతి శ్రుతేః। అతఏవ బాదరాయణః “శాస్త్రయోనిత్వాత్,” ఇతి
త్రేణ బ్రహ్మణో వేదకారణత్వమవోచత్ । నైవం । శ్రుతిస్మృతిభ్యాం ని
త్యావగమాత్ ।“వాచా విరూపనిత్యయా,, ఇతి శ్రుతేః ।“అనాదినిధనా ని
త్యా వాగుత్సృష్టా స్వయంభువా,, ఇతి స్మృతేశ్చ। బాదరాయణో ఽపి దేవతా
కరణే సూత్రయామాస। “అతఏవ చ నిత్యత్వం,, ఇతి। తర్హి పరస్పరవిరో
ఇతి చేత్, న । నిత్యత్వస్య వ్యావహారికత్వాత్, సృష్టేరూర్ధ్వం సంహారా
త్పూర్వం వ్యవహార కాలస్తస్మిన్నుత్పత్తి వినాశాదర్శనాత్ । కాలాకాశాద
యథా నిత్యా ఏవం వేదో ఽపి వ్యవహారకాలే కాళిదాసాదివాక్యవత్పురుష
రచితత్వాభావాన్నిత్యః । ఆదిసృష్టౌ తు కాలాకాశాదివదేవ బ్రహ్మణః సకా
ద్వేదోత్పత్తిరామ్నాయతే అతో విషయభేదాన్న పరస్పరవిరోధః। బ్రహ్మ
ణో నిర్దోషత్వేన వేదస్య వక్తృదోషాభావాత్స్వతస్సిద్ధం ప్రామాణ్యం తదవ
ం। తస్మాల్లక్షణ ప్రమాణ సద్భావాద్విషయ ప్రయోజనసంబన్ధాధికారిస
ద్భావాత్ ప్రామాణ్యస్య సుస్థితత్వాచ్చ వేదో వ్యాఖ్యాతవ్య ఏవ। యథోక్త
విషయాది సద్భావమభిప్రేత్య స్వాధ్యాయో ఽధ్యేతవ్య ఇత్యధ్యయనం విధీయ
తే। పాఠమాత్రస్యాధ్యయనశబ్దవాచ్యత్వేనార్థావబోధస్యావిహితత్వాద్వే
వ్యాఖ్యాన మయుక్తమితి చేత్, న । విధేఃఫలపర్యవసాయిత్వాత్। ఏత
చ్చ భట్టగురుమతానుసారిభిర్బహుధా ప్రపఞ్చితం। ఆమ్నాయతే చ “యద
ధీతమవిజ్ఞాతం నిగదేనైవ శబ్ద్యతే। అనగ్నావివ శుష్కైధో న తజ్జ్వలతి కర్హి
చిత్,,॥“స్థాణురయం భారహారః కిలాభూత్ ।అధీత్య వేదం న విజానాతి యో
ఽర్థం। యోఽర్థజ్ఞ ఇత్సకలం భద్రమశ్నుతే । నాకమేతి జ్ఞానవిధూతపాప్మా॥
బ్రాహ్మణేన నిష్కారణో ధర్మః షడంగో వేదో ఽధ్యేయో జ్ఞేయశ్చ,, ఇతి। ఏవం
తర్హి జ్ఞానస్య పృథగ్విధానాదధ్యయనం పాఠమాత్రమితి చేత్ ।అస్తు నామ,ఏవ
యన్త్యేవ శాకటరదర్శనానుసారిణః । క్రతువిధిభిరేవానుష్ఠానాన్యథాను
పపత్త్యా వేదార్థజ్ఞానస్య ప్రాపితత్వాన్నైతద్విధేయమితి చేత్, తర్హి తద్వి
బలాద్వేదనమాత్రేణ స్వతన్త్రం కిఞ్చిద పూర్వమస్తు । శ్రూయతే హ్యను

ష్ఠాన జ్ఞానయోస్స్వతన్త్రంపృథక్ఫలం। „సర్వంపాప్మానంతరతితరతిబ్రహ్మ
హత్యాంయోఽశ్వమేధేనయజతేయఉచైనమేవంవేద,, ఇతి।అల్పప్రయాససా
ధ్యస్యవేదనస్యైవతత్సిద్ధౌ బహ్వాయాససాధ్యమనుష్ఠానం వ్యర్థంస్యాదితిచేత్।న।
తరణీయాయా బ్రహ్మహత్యాయా మానసికకాయికత్వాది భేదవతారత
మ్యోపపత్తేః। మనసాసఙ్కల్పితా వాచాభ్యనుజ్ఞాతావాపరహస్తేనకారి
తాస్వయంకృతా పునఃపునఃకృతాచేత్యేవం తారతమ్యేనావస్థితా బ్రహ్మ
హత్యా అనేకవిధా, అత స్తరణమప్యనేకవిధం, యథాస్వర్గోబహువిధ స్త
ద్వత్ „అగ్నిహోత్రంజుహుయాత్స్వర్గకామః,, „దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం
స్వర్గకామోయజేత,, । జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామోయజేత,, ఇత్యాదా
వుచ్చావచకర్మణామేకవిధ ఫలాసంభవాత్ స్వర్గోబహువిధః। యత్తుకర్మా
నుష్ఠాన కాలీనం వేదనం తత్కర్మఫల ఏవాతిశయం దర్శయతి । „ఉభౌ
కురుతేయశ్చైతదేవంవేదయశ్చనవేద,, ఇతి విద్వదవిద్వత్ప్రయోగౌ ప్రస్తు
త్య, „యదేవవిద్యయాకరోతితదేవవీర్యవత్తరంభవతి,,ఇత్యామ్నానాత్।
అంగోపాస్తివిషయ మేతద్వాక్యమితిచేత్, న। న్యాయస్యసమానత్వాత్।
అస్తిహ్యస్యార్థస్యోపోద్బలకంలిఙ్గం। ప్రజాపతిఃకిలసోమయాగేభ్యోఽర్వా
చీనానగ్నిహోత్ర పౌర్ణమాస్యామావాస్య నామకాన్పరస్పరముచ్చావచా
న్యజ్ఞాన్ససర్జ। సోమయాగాంశ్చాగ్నిహోత్రాదిభ్యః ప్రౌఢానగ్నిష్టోమో
క్థ్యాతిరాత్రనామ కాన్పరస్పరముచ్చావ చాన్సృష్ట్వా ప్రథమసృష్టేష్వగ్ని
హోత్రాదిష్వభిమానవిశేషేణవర్ధయంతులయేదంమిమీతే। ఏతద్వృత్తా
న్తంవిజానతోఽగ్నిహోత్రాదిభిరగ్నిష్టోమాదిఫలంభవతి। తథాచబ్రాహ్మణ
మామ్నాయతే। „ప్రజాపతిర్యజ్ఞానసృజత।అగ్నిహోత్రంచాగ్నిష్టోమఞ్చ।
పౌర్ణమాసీఞ్చోక్థ్యంచ। అమావాస్యాఞ్చాతిరాత్రఞ్చ। తానుదమిమీత।
యావదగ్నిహోత్రమాసీత్తావానగ్నిష్టోమః। యావతీపౌర్ణమాసీతావాను
క్థ్యః। యావత్యమావాస్యాతావానతిరాత్రః।యఏవంవిద్వానగ్నిహోత్రం
జుహోతి। యావదగ్నిష్టోమేనోపాప్నోతి। తావదుపాప్నోతి। యఏవంవి

ద్వాన్పౌర్ణమాసీంయజతే । యావదుక్థ్యేనో పాప్నోతి । తావదుపాప్నో
। యఏవంవిద్వానమావాస్యాంయజతే । యావదతిరాత్రేణోపాప్నోతి।
ావదుపాప్నోతి,, ఇతి ।తదేతద్వేదనస్య సర్వత్రస్వతన్త్రఫలకత్వంలిఙ్గం।
ద్భృతత్తద్విధిసమీపేయఏవంవేదేతి వచనాని వేదనాదేవ ఫలంబ్రువతే।తా
ర్థవాదరూపాణీతిచేత్। అస్తునామ,సహేమహ్యేవైనమపరాధం తేషాం
చనానాం విధేయార్థ ప్రశంసాపరత్వాత్ । తథాహి॥ యత్పరశ్శబ్దస్సశ
ార్థః,, ఇతిన్యాయేనస్వార్థే ప్రామాణ్యంనాస్తీతిచేత్, న ।మహాతాత్పర్య
్యవిధేయవిషయత్వేఽప్యవాన్తర తాత్పర్యస్య స్వార్థవిషయతానివారణా
,, గ్రావాణఃప్లవన్త ఇత్యర్థవాదస్యాపి స్వార్థప్రామాణ్యం ప్రసజ్యేతేతిచే
। న । ప్రమాణాన్తరబాధితత్వాత్ । ద్వాదశసంవత్సరస్యసస్యంపచ్యేత ఇ
త్యాద్యర్థవాదస్యతు బాధాభావేఽప్యనువాదత్వాన్నస్వార్థే ప్రామా
ణ్యం । వేదనఫలవచనానితు నానువాదకాని, నాపిబాధ్యాని । తస్మాదర్థవా
త్వేఽప్యస్త్యేషాం స్వార్థప్రామాణ్యం । అన్యథా మన్త్రార్థవాదాదిభ్యో
వాదీనాంవిగ్రహాది మత్త్వంనసిధ్యేత్ ।అతఏవోక్తం।

“విరోధేగుణవాదస్స్యా దనువాదోఽవధారితే।
భూతార్థవాదస్తద్ధానా దర్థవాదస్త్రిధామతః॥ ఇతి॥

కింబహునా । విద్యతఏవావశ్యం వేదనమాత్రాదపూర్వం । అతోవే
నాయవేదోవ్యాఖ్యాయతే । యోఽయంవిషయరూప ఇష్టప్రాప్త్యనిష్ట
రిహారో పాయస్సామాన్యతోనిర్దిష్టస్సవిశేషేణ స్పష్టీక్రియతే । వేదస్తా
త్కాణ్డద్వయాత్మకః । తత్రపూర్వస్మిన్కాణ్డేనిత్యనైమిత్తిక కామ్యనిషిద్ధ
రూపం చతుర్విధంకర్మప్రతిపాద్యం । యావజ్జీవమగ్నిహోత్రంజుహో
,, ఇత్యాదికంనిత్యం తస్యనియతనిమిత్తత్వాత్। “యస్యగృహాన్దహత్యగ్ని
స్తక్షామవతే పురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపేత్,, ఇత్యాదికంనైమిత్తికం
స్యానియత నిమిత్తత్వాత్ । చిత్రయాయజేతపశుకామః,, ఇత్యాదికంకా

వ్యం। “తస్మాన్మలవద్వాససా న సంవదేత న సహాసీత”, ఇత్యాదికం నిషిద్ధం। తేషు నైమిత్తికానుష్ఠానాదకరణే ప్రత్యవాయరూప మనిష్టం పరిహ్రియతే। స చ ప్రత్యవాయో యాజ్ఞవల్క్యేన స్మర్యతే।

“విహితస్యాననుష్ఠానాన్నిన్దితస్య చ సేవనాత్।
అనిగ్రహాచ్చేన్ద్రియాణాం నరః పతనమృచ్ఛతి”॥ఇతి॥

యావజ్జీవాది వాక్యేష్వనుక్తోఽప్యవర్జనీయతయా స్వాభీష్టః స్వర్గః ప్రాప్యతే। తథా చాపస్తమ్బః। “తద్యథా ఫలార్థే నిర్మితే ఛాయాగన్ధ ఇత్యనూత్పద్యేతే। ఏవం ధర్మం చర్యమాణమర్థా అనూత్పద్యన్తే”, ఇతి కామ్యస్యేష్టప్రాప్తిహేతుత్వం తద్విధివాక్య ఏవ స్పష్టం। ఇష్టవిఘాతమనిష్టం చార్థాత్పరిహ్రియతే। నిషిద్ధవర్జనేన రాగప్రాప్తనిషిద్ధానుష్ఠానజన్యో నరకపాతః పరిహ్రియతే। న కేవలం నిత్యనైమిత్తికాభ్యామానుషఙ్గికస్వర్గప్రాప్తిః, కిన్తు ధీశుద్ధ్యాదివివిదిషోత్పాదనద్వారా బ్రహ్మజ్ఞానహేతుత్వమపి తయోరస్తి। తథా చ వాజసనేయిన స్సమామనన్తి “తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేన”, ఇతి। ఏవం తర్హి పూర్వకాణ్డ ఏవాశేషపురుషార్థసిద్ధేః కిముత్తరకాణ్డేనేతి చేత్। న। అపునరావృత్తిలక్షణస్యాత్యన్తిక పురుషార్థస్య తత్రాసిద్ధేః। అత ఏవాథర్వణికాః కర్మిణో దక్షిణమార్గేణ చన్ద్రప్రాప్తిం పునరావృత్తిం చామనన్తి “స సోమలోకే విభూతిమనుభూయ పునరావర్తతే”, ఇతి। అత ఉత్తరకాణ్డ ఆరబ్ధవ్యః। ఆత్యన్తికపురుషార్థసిద్ధిశ్చ ద్వివిధా, సద్యోముక్తిః క్రమముక్తిశ్చేతి। వర్తమానదేహపాతానన్తరమేవ సిధ్యతి సద్యోముక్తిః। ఉత్తరమార్గేణ బ్రహ్మలోకే చిరం భోగాననుభూయ తత్రోత్పన్నజ్ఞానస్య బ్రహ్మలోకావసానే సిధ్యతి క్రమముక్తిః। తస్మాదుత్తరకాణ్డే బ్రహ్మోపదేశో బ్రహ్మోపాస్తిశ్చేత్యుభయం ప్రతిపాద్యతే। బ్రహ్మోపాస్తిప్రసఙ్గాద్బ్రహ్మదృష్ట్యా ప్రతీకముపాస్యత్వేన సాంసారికఫలకామినముద్దిశ్య ప్రతిపాద్యతే। బ్రహ్మోపాసకప్రతీకోపాసకయోస్సమానోఽప్యుత్తరమార్గే ప్రతీకోపాసకస్య విద్యుల్లోకాదూర్ధ్వం బ్రహ్మలోకగమనాభావేన క్రమముక్తేరభావాదస్తి పునరావృత్తిః। ఏతచ్చ

శ్రీరస్తు.

శ్రీగురుభ్యోనమః.

కృష్ణయజుర్వేద

తైత్తిరీయసంహితాయాం.

శ్రీమత్సాయనమాధవాచార్య శ్రీవిద్యారణ్యమునిప్రణీత

వేదార్థప్రకాశాఖ్యభాష్యసహితాయాం.

ప్రపాఠకాష్టకసహితః,

ప్రథమకాండః.

బెంగుళూరు

బ్రహ్మశ్రీ సిద్ధాంతి,

సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిణా పరిష్కృతః.

ములుకుట్ల విశ్వనాథ శాస్త్రిణా.

చావలి రామస్వామి శాస్త్రిణా చ.

ముద్రాపయిత్వా ప్రకటీకృతశ్చ

విజయతేతరామ్.

సంపుటాని ౨౮.

మదరాస్

ఆదికలానిధిముద్రాయంత్రేముద్రితః.

౧౮౮౨ సం॥

శ్రీరస్తు.

వేదార్థప్రకాశవిషయానుక్రమణికా.

ప్రథమకాండే ప్రథమః ప్రపాఠకః.

ఓం

శ్రీగణేశాయనమః.

వేదార్థప్రకాశః.

వాగీశాద్యాస్సుమనస స్సర్వార్థానాముపక్రమే।
యంనత్వాకృతకృత్యాస్స్యుస్తన్నమామిగజాననం॥౧॥
యస్యనిశ్వసితం వేదా యోవేదేభ్యోఖిలంజగత్।
నిర్మమేతమహంవందే విద్యాతీర్థమహేశ్వరం॥ ౨॥
యత్కటాక్షేణతద్రూపం దధద్బుక్కమహీపతిః।
ఆదిశన్మాధవాచార్యం వేదార్థస్యప్రకాశనే॥౩॥
యేపూర్వోత్తరమీమాంసేతేవ్యాఖ్యాయాతిసంగ్రహాత్।
కృపాలుర్మాధవాచార్యో వేదార్థంవక్తుముద్యతః॥ ౪॥
బ్రాహ్మణంకల్పసూత్రేద్వేమీమాంసాంవ్యాకృతింతథా।
ఉదాహృత్యాథతైస్సర్వైర్మంత్రార్థః స్పష్టమీర్యతే॥౫॥

నను కోయంవేదోనామ, కేవాస్యవిషయప్రయోజన సమ్బన్ధాధికారిణః, కథంవా తస్యప్రామాణ్యం।నఖల్వేతేష్వసిద్ధేషుసత్సు వేదోవ్యాఖ్యానయోగ్యోభవతి । అత్రోచ్యతే । ఇష్టప్రాప్త్యనిష్టపరిహారయోరలౌకికముపాయంయోగ్రంథో వేదయతిసవేదః । అలౌకికపదేన ప్రత్యక్షానుమానేవ్యావర్త్యేతే। అనుభూయమానస్య స్రక్చన్దనవనితాదేరిష్టప్రాప్తిహేతుత్వం, ఔషధసేవాదేరనిష్టపరిహారహేతుత్వంచప్రత్యక్షసిద్ధం । స్వేనానుభవిష్యమాణస్య పురుషాంతరగతస్య చ తథాత్వమనుమానగమ్యం। ఏవంతర్హి భావిజన్మగతసుఖాదికమపి అనుమానగమ్యమితిచేత్। న। తద్విశేషస్యానవగమాత్।నఖలు జ్యోతిష్టోమాదిరిష్టప్రాప్తిహేతుః।కళంజభక్షణ వర్జనాదిరని

ష్టపరిహారహేతురిత్యేతదుభయమర్థం వేదవ్యతిరేకేణానుమానసహస్రేణాపి తార్కికశిరోమణిరప్యవగన్తుం శక్నోతి। తస్మాదలౌకికోపాయబోధకో వేద ఇతి లక్షణస్య నాతివ్యాప్తిః। అతఏవోక్తం।

“ప్రత్యక్షేణానుమిత్యా వా యస్తూపాయో న బుధ్యతే।
ఏతం విదన్తి వేదేన తస్మాద్వేదస్య వేదతా ॥ ఇతి ॥

స ఏవోపాయో వేదస్య విషయః। తద్బోధ ఏవ ప్రయోజనం। తద్బోధార్థీ చ అధికారీ। తేన సహోపకార్యోపకారకభావస్సంబన్ధః। నన్వేవం సతి స్త్రీశూద్రసహితాస్సర్వే వేదాధికారిణః స్యుః, ఇష్టం మే స్యాదనిష్టం మాభూదితి ఆశిషః సార్వజనీనత్వాత్। మైవం। స్త్రీశూద్రయోస్సత్యప్యుపాయబోధార్థిత్వే హేత్వన్తరేణ వేదాధికారస్య ప్రతిబద్ధత్వాత్। ఉపనీతస్యైవాధ్యయనాధికారం బ్రువచ్ఛాస్త్రమనుపనీతయోః స్త్రీశూద్రయోర్వేదాధ్యయనమనిష్టప్రాప్తిహేతురితి బోధయతి। కథం తర్హి తయోస్తదుపాయావగమః। పురాణాదిభిరితి బ్రూమః। అతఏవోక్తం।

“స్త్రీశూద్రద్విజబన్ధూనాం త్రయీ న శ్రుతిగోచరా।
ఇతి భారతమాఖ్యానం మునినా కృపయా కృతం” ॥ఇతి॥

తస్మాదుపనీతైరేవ త్రైవర్ణికైర్వేదస్య సంబన్ధః। తత్ప్రామాణ్యం తు బోధకత్వాత్స్వత ఏవ సిద్ధం। పౌరుషేయవాక్యం తు బోధకమపి సత్ పురుషగతభ్రాన్తిమూలత్వసమ్భావనయా తత్పరిహారాయ మూలప్రమాణమపేక్షతే, న తు వేదస్తస్య నిత్యత్వేన వక్తృ* దోషశఙ్కానుదయాత్। ఏతదేవ జైమినినా సూత్రితం “తత్ప్రమాణం బాదరాయణస్యానపేక్షత్వాత్,, ఇతి॥

నను వేదోఽపి కాళిదాసాది వాక్యవత్పౌరుషేయ ఏవ, బ్రహ్మకార్యత్వశ్రవణాత్। “ఋచస్సామాని జజ్ఞిరే। ఛన్దాంసి జజ్ఞిరే తస్మాద్యజుస్తస్మాద

* కర్తృ ఇతి త్రై.

సత్,, ఇతి శ్రుతేః। అతఏవ బాదరాయణః "శాస్త్రయోనిత్వాత్," ఇ
త్రేణ బ్రహ్మణో వేదకారణత్వమవోచత్ । నైవం । శ్రుతిస్మృతిభ్యాం
త్వావగమాత్ ।"వాచా విరూపనిత్యయా,, ఇతి శ్రుతేః ।"అనాదినిధనా
వాగుత్సృష్టా స్వయంభువా,, ఇతిస్మృతేశ్చ। బాదరాయణోఽపి దేవతా
ణే సూత్రయామాస। "అత ఏవ చ నిత్యత్వం,, ఇతి। తర్హి పరస్పరవిరో
చేత్, న । నిత్యత్వస్య వ్యావహారికత్వాత్, సృష్టేరూర్ధ్వం సంహా
ర్వం వ్యవహారకాలస్తస్మిన్నుత్పత్తి వినాశాదర్శనాత్। కాలాకాశా
యథా నిత్యా ఏవం వేదోఽపి వ్యవహారకాలే కాళిదాసాదివాక్యవత్పురు
తత్వాభావాన్నిత్యః। ఆదిసృష్టౌ తు కాలాకాశాదివదేవ బ్రహ్మణః స
వేదోత్పత్తిరామ్నాయతే అతో విషయభేదాన్న పరస్పరవిరోధః। బ్ర
నిర్దోషత్వేన వేదస్య వక్తృదోషాభావాత్స్వతస్సిద్ధం ప్రామాణ్యం తద
తస్మాల్లక్షణ ప్రమాణ సద్భావాద్విషయ ప్రయోజనసంబన్ధాధికా
వాత్ ప్రామాణ్యస్య సుస్థితత్వాచ్చ వేదో వ్యాఖ్యాతవ్య ఏవ। యథో
యాది సద్భావమభిప్రేత్య స్వాధ్యాయోఽధ్యేతవ్య ఇత్యధ్యయనవిధిం
పాఠమాత్రస్యాధ్యయనశబ్దవాచ్యత్వేనార్థావబోధస్యావిహితత్వా
వ్యాఖ్యానమయుక్తమితి చేత్, న । విధేరర్థావబోధపర్యవసాయిత్వాత్। ం
భట్టగురుమతానుసారిభిర్బహుధా ప్రపఞ్చితం। ఆమ్నాయతే చ "య
మవిజ్ఞాతం నిగదేనైవ శబ్ద్యతే। అనగ్నావివ శుష్కైధో న తజ్జ్వలతి కర్హి
,,"స్థాణురయం భారహారః కిలాభూత్ ।అధీత్య వేదం న విజానాతి యో
ం। యోఽర్థజ్ఞ ఇత్సకలం భద్రమశ్నుతే । నాకమేతి జ్ఞానవిధూతపాప్మా
ష్టాణేన నిష్కారణో ధర్మష్షడఙ్గో వేదోఽధ్యేయో జ్ఞేయశ్చ,, ఇతి। ఏ
ర్థజ్ఞానస్య పృథగ్విధానాదధ్యయనం పాఠమాత్రమితి చేత్ ।అస్తు నామ
య స్త్ర్యైవర్ణికాచారదర్శనానుసారిణః । క్రతువిధిభిరేవానుష్ఠానాన్యథా
త్త్వా వేదార్థజ్ఞానస్య ప్రాపితత్వాన్నైతద్విధేయమితి చేత్, తర్హి త
లాద్వేదనమాత్రేణ స్వతన్త్రం కిఞ్చిద పూర్వమస్తు । శ్రూయతే హ్య

ష్ఠాన జ్ఞానయోస్స్వతన్త్రంపృథక్ఫలం। "సర్వంపాప్మానంతరతితరతిబ్రహ్మహత్యాంయోఽశ్వమేధేనయజతేయఉచైనమేవంవేద" ఇతి।అల్పప్రయాసస్యాపవేదనేనతత్సిద్ధౌ బహ్వాయాససాధ్యమనుష్ఠానం వ్యర్థంస్యాదితిచేత్।న। తరణీయాయా బ్రహ్మహత్యాయా మానసికకాయికత్వాది భేదేనతారతమ్యోపపత్తేః। మనసాసఙ్కల్పితా వాచాభ్యనుజ్ఞాతావాపరహస్తేనకారితాస్వయంకృతా పునఃపునఃకృతాచేత్యేవం తారతమ్యేనావస్థితా బ్రహ్మహత్యా అనేకవిధా, అతస్తరణమప్యనేకవిధం, యథాస్వర్గోబహువిధస్తద్వత్। "అగ్నిహోత్రంజుహుయాత్స్వర్గకామః"। "దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం స్వర్గకామోయజేత", । జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామోయజేత", ఇత్యాదావుచ్చావచకర్మణామేకవిధ ఫలాసంభవాత్ స్వర్గోబహువిధః। యత్తుకర్మానుష్ఠాన కాలీనం వేదనం తత్కర్మఫల ఏవాతిశయం దర్శయతి । "ఉభౌకురుతోయశ్చైతదేవంవేదయశ్చనవేద" ఇతి విద్వదవిద్వత్ప్రయోగౌ ప్రస్తుత్య, "యదేవవిద్యయాకరోతితదేవవీర్యవత్తరంభవతి" ఇత్యామ్నానాత్। అంగోపాస్తివిషయ మేతద్వాక్యమితిచేత్, న । న్యాయస్యసమానత్వాత్। అస్త్విహ్యస్యార్థస్యోపోద్బలకంలిఙ్గం। ప్రజాపతిఃకిలసోమయాగేభ్యోఽర్వాచీనానగ్నిహోత్ర పౌర్ణమాస్యామావాస్య నామకాన్పరస్పరముచ్చావచాన్యజ్ఞాంత్ససర్జ। సోమయాగాంశ్చాగ్నిహోత్రాదిభ్యః ప్రౌఢానగ్నిష్టోమోక్థ్యాతిరాత్రనామ కాన్పరస్పరముచ్చావ చాంత్సృష్ట్వా ప్రథమసృష్టేష్వగ్నిహోత్రాదిష్వభిమానవిశేషేణవర్గద్వయంతులయేదంమిమీతే। ఏతద్వృత్తాన్తంవిజానతోఽగ్నిహోత్రాదిభిరగ్నిష్టోమాదిఫలంభవతి। తథాచబ్రాహ్మణమామ్నాయతే। "ప్రజాపతిర్యజ్ఞానసృజత।అగ్నిహోత్రంచాగ్నిష్టోమఞ్చ। పౌర్ణమాసీఞ్చోక్థ్యంచ । అమావాస్యాఞ్చాతిరాత్రఞ్చ । తానుదమిమీత। యావదగ్నిహోత్రమాసీత్తావానగ్నిష్టోమః। యావతీపౌర్ణమాసీతావానుక్థ్యః। యావత్యమావాస్యాతావానతిరాత్రః।యఏవంవిద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి। యావదగ్నిష్టోమేనోపాప్నోతి । తావదుపాప్నోతి। యఏవంవి

న్పౌర్ణమాసీంయజతే । యావదుక్థ్యేనో పాప్నోతి । తావదుపాప్నో
యఏవంవిద్వానమావాస్యాంయజతే । యావదతిరాత్రేణో పాప్నోతి।
దుపాప్నోతి,, ఇతి ।తదేతద్వేదనస్య సర్వత్రస్వతన్త్రఫలకత్వంలిఙ్గం।
త త్తద్విధిసమీపేయఏవంవేదేతి వచనాని వేదనాదేవ ఫలంబ్రువతే।తా
వాదరూపాణీతిచేత్। అస్తునామ,సహోమహ్యైవేనమపరాధం తేషాం
ానాం విధేయార్థ ప్రశంసాపరత్వాత్ । తహి॥ యత్పరశ్శబ్దస్సశ
ః,, ఇతిన్యాయేనస్వార్థె ప్రామాణ్యంనాస్తీతిచేత్, న ।మహాతాత్పర్య
ధేయవిషయత్వేఽప్యవాన్తర తాత్పర్యస్య స్వార్థవిషయతానివారణా
గ్రావాణఃప్లవన్త ఇత్యర్థవాదస్యాపి స్వార్థప్రామాణ్యం ప్రసజ్యేతేతిచే
న । ప్రమాణాన్తరబాధితత్వాత్ । ద్వేస్సంవత్సరస్యసస్యంపచ్యత ఇ
త్యర్థ వాదస్యతు బాధాభావేఽప్యను వాదత్వాన్నస్వార్థె ప్రామా
। వేదనఫలవచనానితు నానువాదకాని, నాపిబాధ్యాని। తస్మాదర్థవా
ఽప్యస్త్యేషాం స్వార్థప్రామాణ్యం । అన్యథా మన్త్రార్థ వాదాదిభ్యో
దీనాంవిగ్రహాది మత్త్వంనసిధ్యేత్ ।అతఏవోక్తం।

‚‚విరోధేగుణవాదస్స్యా దనువాదోఽవధారితే।
భూతార్థవాదస్తద్ధానా దర్థవాదస్త్రిధామతః॥ ఇతి॥

ంబహునా । విద్యతఏవావశ్యం వేదనమాత్రాదపూర్వం । అతో వే
యవేదోవ్యాఖ్యాయతే । యోఽయంవిషయరూప ఇష్టప్రాప్త్యనిష్ట
హారోపాయస్సామాన్యతోనిర్దిష్టస్సవిశేషేణ స్పష్టీక్రియతే । వేదస్తా
ణ్డద్వయాత్మకః । తత్రపూర్వస్మిన్కాణ్డేనిత్యనైమిత్తిక కామ్యనిషిద్ధ
ం చతుర్విధంకర్మ ప్రతిపాద్యం । యావజ్జీవమగ్నిహోత్రంజుహో
ఇత్యాదికంనిత్యం తస్యనియతనిమిత్తత్వాత్। ‚‚యస్యగృహాన్దహత్యగ్ని
క్షామవతే పురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపేత్,, ఇత్యాదికంనైమిత్తికం
్యనియత నిమిత్తత్వాత్ । చిత్రయాయజేతపశుకామః,, ఇత్యాదికంకా

ష్యం । "తస్మాన్నలవద్వాససా న సంవదేత న సహాసీత" ఇత్యాదికం నిషిద్ధం
తేషు నైమిత్తికానుష్ఠానాదకరణే ప్రత్యవాయరూపమనిష్టం పరిహ్రియతే
స చ ప్రత్యవాయో యాజ్ఞవల్క్యేన స్మర్యతే।

"విహితస్యాననుష్ఠానాన్నిన్దితస్య చ సేవనాత్।
అనిగ్రహాచ్చేన్ద్రియాణాం నరః పతనమృచ్ఛతి" ॥ఇతి॥

యావజ్జీవాది వాక్యేష్వనుక్తోఽప్యవర్జనీయతయా స్వాభీష్టః స్వర్గః ప్రా
ప్యతే । తథా చాపస్తమ్బః । "తద్యథాఽఽమ్రే ఫలార్థే నిర్మితే ఛాయా గన్ధ ఇత్య
నూత్పద్యేతే । ఏవం ధర్మేఽపి చర్యమాణేఽర్థా అనూత్పద్యన్తే" ఇతి కామ
స్యేష్టప్రాప్తిహేతుత్వం తద్విధివాక్య ఏవ స్పష్టం । ఇష్టవిఘాతమనిష్టం చా
ర్థాత్పరిహ్రియతే। నిషిద్ధవర్జనేన రాగప్రాప్తనిషిద్ధానుష్ఠానజన్యో నరకప
తః పరిహ్రియతే। న కేవలం నిత్యనైమిత్తికాభ్యామానుషఙ్గికస్వర్గప్రాప్తిః
కిన్తు ధీశుద్ధ్యాదివివిదిషోత్పాదనద్వారా బ్రహ్మజ్ఞానహేతుత్వమపి తయో
రస్తి। తథా చ వాజసనేయిన స్సమామనన్తి "తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మ
ణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేన" ఇతి । ఏవం తర్హి పూర్వ
కాణ్డ ఏవాశేషపురుషార్థసిద్ధేః కిముత్తరకాణ్డేనేతి చేత్ । న । అపునరావృ
త్తిలక్షణస్యాత్యన్తిక పురుషార్థస్య తత్రాసిద్ధేః । అత ఏవాథర్వణికాః క
ర్మిణో దక్షిణమార్గేణ చన్ద్రప్రాప్తిం పునరావృత్తిం చామనన్తి "సోమలో
కే విభూతిమనుభూయ పునరావర్తన్తే" ఇతి । అత ఉత్తరకాణ్డ ఆరబ్ధవ్యః।
ఆత్యన్తికపురుషార్థసిద్ధిశ్చ ద్వివిధా, సద్యోముక్తిః క్రమముక్తిశ్చేతి। వర్తమా
నదేహపాతానన్తరమేవ సిధ్యతి సద్యోముక్తిః । ఉత్తరమార్గేణ బ్రహ్మలో
కం గత్వా చిరం భోగాననుభూయ తత్రోత్పన్నజ్ఞానస్య బ్రహ్మలోకావసానే సిద్ధ్య
న్తీ క్రమముక్తిః। తస్మాదుత్తరకాణ్డే బ్రహ్మోపదేశో బ్రహ్మోపాస్తిశ్చేత్యుభయ
ం ప్రతిపాద్యతే । బ్రహ్మోపాస్తిప్రసఙ్గాద్బ్రహ్మదృష్ట్యా ప్రతీకముపాస్యత్వే
న సాంసారికఫలకామినముద్దిశ్య ప్రతిపాద్యతే । బ్రహ్మోపాసకప్రతీకోపా
సకయోస్సమానోఽప్యుత్తరమార్గే ప్రతీకోపాసకస్య విద్యుల్లోకాదూర్ధ్వం బ్ర
హ్మలోకగమనాభావేన క్రమముక్తేరత్యభావాదస్తి పునరావృత్తిః । ఏతా

ప్రతీకాలమ్బనా న్నయతీత్యధికరణే ద్రష్టవ్యం। నన్వస్త్వేవం పూర్వోత్తర
కాండయో స్తత్ర తత్రోచితప్రయోజనం ఫలవిశేషశ్చ, తథాపి పూర్వకాణ్డ
స్యాదౌ కర్మాన్తరం పరిత్యజ్య దర్శపూర్ణమాసేష్టిరేవ కుతః ప్రతిపాద్యత
ఇతి చేత్ । ప్రకృతిత్వాన్నిరపేక్షత్వాచ్చేతి బ్రూమః । ప్రకర్షేణ అఙ్గోపదే
శో యత్ర క్రియతే సా ప్రకృతిః। కృత్స్నాఙ్గవిషయత్వముపదేశస్య ప్రకర్షః।
వికృతిషు తు విశేషాఙ్గమాత్రస్యోపదేశః క్రియతే। అఙ్గాన్తరాణి తు ప్రకృతేర
తిదిశ్యన్తే। అత అతిదేశస్య ప్రకర్షాభావః। ప్రకృతిస్త్రివిధా। అగ్నిహో
త్రమిష్టిస్సోమశ్చేతి। త్రిష్వప్యేతేషు అన్యనిరపేక్షేణ స్వాఙ్గజాతం సర్వముప
దిష్టం। తత్ర సోమయాగస్య స్వరూపేణాన్యనిరపేక్షత్వేఽప్యఙ్గేషు దీక్షణీయా
ప్రాయణీయాదిషు దర్శపూర్ణమాసేష్టిసాపేక్షత్వాన్న పూర్వభావిత్వం
యుక్తం। ఇష్టేస్తు సోమయాగనిరపేక్షత్వాత్సోమాత్ప్రాచీనత్వం యుక్తం।
యద్యప్యగ్నిహోత్రస్య స్వరూపేణాఙ్గేషు చ నాస్త్యపేక్షా, తథాప్యగ్ని
ద్వ్యపేక్షత్వాదాహవనీయాద్యగ్నీనాఞ్చ పవమానేష్టిసాధ్యత్వాత్, ప
వమానేష్టీనాం దర్శపూర్ణమాసవికృతిత్వాత్పరమ్పరయాగ్నిహోత్రస్య
దర్శపూర్ణమాసాపేక్షాస్తీతి ప్రథమభావిత్వం న యుక్తం। దర్శపూర్ణమా
సయోరగ్నిసాధ్యత్వాదగ్నిసాధకమాధానం ప్రథమతో వక్తవ్యమితి చేత్।
నైవం। నాధానమాత్రేణాగ్నయస్సిధ్యన్తి కిన్తు పవమానేష్టిభిరపి। తాశ్చ
ఇష్టయో దర్శపూర్ణమాసవికృతిత్వాత్సాక్షాదేవ దర్శపూర్ణమాసావపేక్ష
న్తే। దర్శపూర్ణమాసౌ తు అగ్నిద్వారా పవమానేష్టిసాపేక్షావపి న సా
క్షాత్పవమానేష్టిరపేక్ష్యేతే, అతో నిరపేక్షత్వాద్దర్శపూర్ణమాసేష్టిరేవ ప్ర
థమం వక్తవ్యా। ఋగ్వేదసామవేదయోరాదౌ దర్శపూర్ణమాసేష్టిర్నామ్నా
తా, ఇతి చేత్, బాఢం। యజుర్వేదమపేక్ష్య దర్శపూర్ణమాసయోరాదిత్వ
ముక్తం, కర్మకాణ్డవిషయే యజుర్వేదస్యైవ ప్రాధాన్యాత్। ఆనుపూర్వ్యే
ణ కర్మణాం స్వరూపం యజుర్వేదే సమామ్నాతం। తత్ర తత్ర విశేషాపేక్షా

౯ప్రతీకాలమ్బనా న్నయతీత్యధికరణేద్రష్టవ్యం। నన్వస్త్వేవం పూర్వోత్తర
గాండయో స్తత్ర తత్రోచితప్రయోజనం ఫలవిశేషశ్చ, తథాపిపూర్వకాణ్డ
స్యాదౌ కర్మాంతరంపరిత్యజ్య దర్శపూర్ణమాసేష్టిరేవ కుతః ప్రతిపాద్యత
ఇతిచేత్ । ప్రకృతిత్వాన్నిరపేక్షత్వాచ్చేతిబ్రూమః । ప్రకర్షేణ అంగోపదే
శో యత్రక్రియతే సా ప్రకృతిః। కృత్స్నాఙ్గవిషయత్వముపదేశస్యప్రకర్షః।
వికృతిషుతువిశేషాఙ్గమాత్రస్యోపదేశఃక్రియతే। అఙ్గాన్తరాణితుప్రకృతేర
తిదిశ్యన్తే । అతఅతిదేశస్య ప్రకర్షాభావః । ప్రకృతిస్త్రివిధా । అగ్నిహో
త్రమిష్టిస్సోమశ్చేతి।త్రిష్వప్యేతేషుఅన్యనైరపేక్ష్యేణస్వాఙ్గజాతంసర్వముప
దిష్టం। తత్రసోమయాగస్యస్వరూపేణాన్యనైరపేక్ష్యేఽప్యంగేషుదీక్షణీయా
ప్రాయణీయాదిషు దర్శపూర్ణమాసేష్టిసాపేక్షత్వాన్న పూర్వభావిత్వం
యుక్తం । ఇష్టేస్తుసోమయాగనైరపేక్ష్యాత్సోమాత్ప్రాచీనత్వం యుక్తం।
యద్యప్యగ్నిహోత్రస్యస్వరూపేణాంగేషుచనాస్త్యన్యాపేక్షా,తథాప్యగ్ని
ద్వ్యపేక్షత్వా దాహవనీయాద్యగ్నినాఞ్చ పవమానేష్టి సాధ్యత్వాత్,పా
మానేష్టీనాం దర్శపూర్ణ మాసవికృతిత్వాత్పరమ్పరయాగ్ని హోత్రస్య
దర్శపూర్ణమాసాపేక్షాస్తీతి ప్రథమభావిత్వంనయుక్తం । దర్శపూర్ణమా
సయోరగ్నిసాధ్య త్వాదగ్నిసాధక మాధానంప్రథమతో వక్తవ్యమితిచేత్।
నైవం । నాధానమాత్రేణాగ్నయస్సిధ్యన్తికిన్తుపవమానేష్టిభిరపి । తాశ్చ
ఇష్టయోదర్శపూర్ణమాస వికృతిత్వాత్సాక్షాదేవదర్శపూర్ణమాసావపేక్ష
న్తే । దర్శపూర్ణమాసౌతు అగ్నిద్వారాపావమానేష్టి సాపేక్షావపినసా
క్షాత్పవమానేష్టిరపేక్ష్యేతే, అతోనిరపేక్ష త్వాద్దర్శపూర్ణమాసేష్టిరేవప్ర
థమంవక్తవ్యా।ఋగ్వేదసామవేదయోరాదౌ దర్శపూర్ణమాసేష్టిర్నామ్నా
తా, ఇతిచేత్, బాఢం ।యజుర్వేదమపేక్ష్య దర్శపూర్ణమాసయోరాదిత్వ
ముక్తం, కర్మకాణ్డవిషయే యజుర్వేదస్యైవ ప్రాధాన్యాత్। అనుపూర్వ్యే
ణాంగానాంస్వరూపం యజుర్వేదే సమామ్నాతం । తత్రతత్రవిశేషాపేక్షా

యామపేక్షితాయాం యాజ్యాపురోనువాక్యాదయో యజుర్వేదే *
మ్నాయన్తే, స్తోత్రాదీనితు సామవేదే। తథాసతిభిత్తిస్థానీయో య
దః, చిత్రస్థానీయావితరౌ, తస్మాత్కర్మసు యజుర్వేదస్య ప్రాధాన్య
స్మింశ్చ దర్శపూర్ణమాసేష్టిరాదౌ సమామ్నాతా। యద్యపిమన్త్రబ్ర
ణాత్మకో వేదః తథాపి బ్రాహ్మణస్య మన్త్రవ్యాఖ్యానరూపత్వాన్మ
ఏవాదౌ సమామ్నాతాః। మన్త్రాశ్చత్రివిధాః, ఋచస్సామాని యజూం
తి। తత్ర యజుషామధ్వర్యువేదేఽతిబహుళత్వాత్ క్వచిత్క్వచిదృ
గ్భావేఽపి యజుర్వేద ఇత్యేవాఖ్యాయతే, అధ్వర్యువేదత్వఞ్చాస్య ప్ర
సిద్ధయాజ్ఞికసమాఖ్యాబలాదవగన్తవ్యం। అస్మిన్వేదే సమాఖ్యాతా
పూర్ణమాసేష్టి మన్త్రాస్త్రివిధాః, ఆధ్వర్యవా యాజమానా హౌత్రక
తి। 'ఇషే, ఇత్యాదౌ ప్రపాఠకే పఠితా ఆధ్వర్యవాః। 'సన్త్వాసిఞ్చామి
త్యాదౌ పఠితా యాజమానాః। 'సత్యం ప్రపద్యే, ఇత్యాదౌ పఠితా హౌ
త్రాః। ఏతేషాం మధ్యే యాజమానానాం హౌత్రాణాఞ్చ చిత్రస్థానీయత్వా
ద్భిత్తిస్థానీయానామాధ్వర్యవాణామేవాదౌ పాఠో యుజ్యత ఇతి। తేఽ
ధ్వర్యవాః 'ఇషేత్వా, ఇత్యాదిషు త్రయోదశస్వనువాకేషు ఆమ్నాతాః। త
త్ర ప్రథమేఽనువాకే వత్సాపాకరణార్థా మన్త్రాః। ద్వితీయే బర్హిస్సంపా
దనార్థాః। తృతీయే దోహనార్థాః। చతుర్థే హవిర్నిర్వాపార్థాః। పఞ్చమే వ్రీహ్య
వఘాతార్థాః। షష్ఠే తణ్డులపేషణార్థాః। సప్తమే కపాలోపధానార్థ
అష్టమే పురోడాశనిష్పాదనార్థాః। నవమే వేదీకరణార్థాః। దశమే ప్రా
న్యైనాజ్యగ్రహణార్థాః, ప్రసఙ్గాత్పత్నీసన్నహనార్థాః। ఏకాదశే ప్రా
న్యైనేధ్మసన్నహనార్థాః, బర్హిరాస్తరణాద్యర్థాశ్చ। ద్వాదశే ఆఘారార్థా
అత్ర సామిధేనీప్రయాజాజ్యభాగప్రధానయాగాది మన్త్రాణాం ప్రాప్త
వసరత్వేపి తేషాం హౌత్రత్వాత్తాను పేక్ష్యోపరితనప్రయోగాఙ్గభూతా

---

* ఋగ్వేదే, ఇతి కా.

§ వాధ్వర త్వేపి-ఇతి-కాం.

ర్వ్యాః స్రుగపోహనాది మన్త్రాస్త్రయోదశేసమామ్నాతాః। తదేతత్స ర్వంవినియోగసఙ్గ్రహకారేణేత్థం సఙ్గృహీతం॥

"దర్శపూర్ణమాసాఙ్గ మన్త్రాఏతేసమాసతః।
ఇషేత్వాఽద్యనువాకేషు త్రయోదశసువర్ణితాః॥
వత్సాపాకరణంబర్హిర్గోదోహౌనిర్వాపఖణ్డనే।
పేషణఞ్చకపాలాని పురోడాశశ్చవేదికా॥
ఆజ్యగ్రహేధ్మసన్నాహౌ వాఘారోపరితన్త్రకే।
ఇత్యుక్తాఅనువాకార్థాగ్ ప్రతిమన్త్రం క్రియోచ్యతే"॥ఇతి॥

కిమిదం వత్సాపాకరణం, కథంవాతస్య ప్రాథమ్యమితిచేత్। ఉచ్యతే సన్తిదర్శయాగాస్త్రీణిప్రధానహవీంషి, పూర్ణమాసయాగేచత్రీణి।ఆగ్నేయో ఽష్టాకపాల, ఐన్ద్రందధి, ఐన్ద్రంపయ ఇతిదర్శయాగ।ఆగ్నేయోఽష్టాకపా లఆజ్యేనప్రాజాపత్యఉపాంశుయాగ అగ్నీషోమీయఏకాదశకపాల ఇతిపూ ర్ణమాసే।తత్రప్రతిపద్దినేదధిహోతుందధిసమ్పాదనాయామావాస్యాయాం రాత్రౌ గావోదోగ్ధవ్యాః।తద్దోహనార్థం ప్రాతర్గకాలేలౌకికదోహనాదూ ర్ధ్వం స్వమాతృభిస్సహ సఞ్చరన్తోవత్సామాతృభ్యోఽపాకరణీయాః। తది దంవత్సాపాకరణం యథోక్తరీత్యా, తస్యప్రాథమ్యఞ్చ। తత్రవత్సాపాక రణం సద్యశ్ఛిన్నయా పలాశశాఖయాకర్తవ్యమితి।తచ్ఛేదనార్థోఽయమిషే త్వేతి మన్త్రఆదౌ సమామ్నాయతే। అస్యచమన్త్రస్య తచ్ఛేదనాఙ్గత్వం బ్రాహ్మణేద్రష్టవ్యం। అతఏవ సబ్రాహ్మణో మన్త్రోజ్ఞాతవ్యఇతి। ఛన్దోగా భధీయన్తే"యోహవాఅవిదితార్షేయచ్ఛన్దోదైవత బ్రాహ్మణేనమన్త్రేణయాజ యతియాజయతి వాధ్యాపయతి వాస్థాణుంవర్ఛతిగర్తేవాపద్యతే ప్రవామీ యతేపాపీయాన్భవతి। తస్మాదేతానిమన్త్రేమన్త్రేవిద్యాత్" ఇతి। అస్తి యఋషిసంబన్ధః। అతీంద్రియార్థ ద్రష్టారోఋషయః।తేషాం వేదద్రష్టృత్వం స్మర్యతే॥

„యుగాన్యాసంస్త్రీతాన్యేవ కాణ్డానితి [illegible] ॥
లభిరేతపసాపూర్వమనజ్ఞాతాన్స్వయంభువా„ ॥౩॥

ఇషే త్వాదీనాఞ్చ మన్త్రాణాం ప్రజాపతిఋషిః । తథా చా[illegible]
క్రమణికాయాముక్తం।

„శాఖావింయజమానశ్చ పిబా[illegible]
తద్విధీన్పితృమేధశ్చ [illegible] ॥

శాఖావిరిషే త్వాదిప్రపాఠకః । యజమాన[illegible] హోతారః చిత్తిస్స్రుగిత్యాదయో మన్త్రాః సత్యం ప్రపద్యే[illegible] పశాత్రం। తద్విధయశ్చ ప్రోక్తానాఞ్చతుర్విధమన్త్రాణాం చ [illegible] పితృమేధశ్చ పరేయువాంసమిత్యాదిః। తాన్యేతాని నవ కాణ్డాని ప్రజాపతిదృష్టాని। ఛన్దోవిశేషాశ్చ వేదాఙ్గభూతే ఛన్దోనామకే గ్రన్థే ద్రష్టవ్యాః । పదవ్యాఖ్యానాదేవ తత్ప్రతిపాద్యార్థరూపదేవతా విజ్ఞాయతే. బ్రాహ్మణశేషస్తు తత్తన్మన్త్రవ్యాఖ్యానావసర ఏవోదాహ్రియతే । [illegible] నియోగాద్బ్రాహ్మణే సర్వేఽపి నామ్నాతాః తథాపి కల్పసూత్రకారే[illegible] అన్తరపర్యాలోచనయా సర్వేఽభిహితాః । అతో [illegible] సమాహరణాదిపూర్వకం బ్రాహ్మణానుసారేణ మన్త్రా[illegible]

---

§ యుగాంతేఽత్రస్థితాః - ఇతి కాంచీపుస్తకే.

ఓం తత్సత్.

తైత్తిరీయసంహితా.

ఓం॥ఇషేత్వోర్జేత్వావాయవస్థోపాయవస్థదేవోవస్సవితాప్రార్పయతు శ్రేష్ఠతమాయకర్మణఆప్యాయధ్వమఘ్నియా దేవభాగమూర్జస్వతీఃపయస్వతీః ప్రజావతీరనమీవా అయక్ష్మామావస్తేన ఈశతమాఘశగ్ంసోరుద్రస్యహేతిఃపరివోవృణక్తుధ్రువా అస్మిన్గోపతౌస్యాత బహ్వీర్యజమానస్య పశూన్పాహి॥ ౧ ॥ ఇషేత్రిచత్వారిగ్ంశత్॥ ౧ ॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే ప్రథమప్రపాఠకే ప్రథమోఽనువాకః॥

భాష్యం.

దర్శయాగంచికీర్షురమావాస్యాయాంప్రాతరగ్నిహోత్రం కృత్వాతతో దర్శయాగార్థం "మమాగ్నేవర్చః" ఇత్యాదిభిర్మన్త్రైరగ్నిషుసమిదాధానరూపమన్వాధానం కృత్వావత్సాపాకరణార్థం మన్త్రేణపలాశశాఖాంఛిన్ద్యాత్। తదాహబోధాయనః "తామాచ్ఛినత్తీషేత్వోర్జేత్వా" ఇతి। ఆపస్తమ్బస్తుతదేతదభిధాయమన్త్రభేదపక్షమపికఞ్చిదాశ్రిత్య వినియోగభేదమాహ, "ఇషేత్వోర్జేత్వేతి తామాచ్ఛినత్త్యపి వేషేత్వేత్యాచ్ఛినత్త్యూర్జేత్వేతిసన్నమయత్యనుమార్ష్టివా" ఇతి । సన్నమనమృజూకరణం। అనుమార్జనమానులోమ్యేనసంలగ్నధూళ్యాద్యపనయనం। సోఽయంమన్త్రభేదపక్షోజైమినినాద్వితీయాధ్యాయేప్రథమపాదేస్వీకృతః। తత్ర పలాశశాఖాయాః ప్రాశస్త్యం బ్రాహ్మణేసమామ్నాతం "తృతీయస్యామి

స్థాపనేఽపిశాఖాంవినియుఙ్క్తే "గాయత్రో వై పర్ణః। గాయత్రాః పశవః
తస్మాత్త్రీణిత్రీణిపర్ణస్యపలాశాని। త్రిపదా గాయత్రీ। యత్పర్ణశాఖయా
గాః ప్రార్పయతి। స్వయైవైనా దేవతయా ప్రార్పయతి" ఇతి (బ్రా।
కాం।౨ ప్ర।౧ అ)। పర్ణస్య గాయత్రీ సంబన్ధో వేదగమ్యః సోమాః
ర్ణద్వారజః। సచపూర్వముదాహృతః। అనుమానగమ్యోఽప్యపరస్సం
న్ధోఽస్తి గాయత్రీపాదేష్వివ పలాశపర్ణేషు త్రిత్వావగమాత్। పశూనాం
ఞ్చ గాయత్రీదేవతేత్యయమర్థోఽన్యత్రద్రష్టవ్యః। ఛేద్యాయాః పలాశశా
యాః బహుపర్ణత్వ ప్రాగగ్రత్వాదిగుణాన్విధత్తే "యంకామయేతాప
శుస్స్యాదితి। అపర్ణాంతస్మైశుష్కాగ్రామాహరేత్। అపశురేవభవతి। య
ంకామయేత పశుమాంత్స్యాదితి। బహుపర్ణాంతస్మైబహుశాఖామాహరేత్।
పశుమన్తమేవైనంకరోతి। యత్ప్రాచీమాహరేత్। దేవలోకమభిజయేత్।
యదుదీచీంమనుష్యలోకం। ప్రాచీముదీచీమాహరతి।ఉభయోర్లోకయోః
జిత్యై" ఇతి (బ్రా।౩ కాం।౨ ప్ర।౧ అ)। యంయజమానముద్దిశ్య
ధ్వర్యుః కామయేత। స్పష్టమన్యత్। యథోక్తశాఖాచ్ఛేదనేకంమన్త్రంప
దిత్యాశఙ్క్యాహారతి "ఇషేత్వోర్జే త్వేత్యాహ" ఇతి (బ్రా।౩ కా
౨ ప్ర।౧ అ)। అస్మిన్మన్త్రే వినియోగానుసారేణ ఛినద్మీతి పదమధ్యా
హృత్యవాక్యంపూరణీయం। యదన్నంసర్వైః ప్రాణిభిరిష్యమాణత్వాద
హోత్రారసః, "ఊర్జ బలప్రాణనయోః" ఇతి ధాతుః। ఊర్జే బలంసంపాద్య
అనయోరసరూపయేత్యూర్జ్। హేపలాశశాఖే* దేవాన్నరూపదధ్య
త్వామాచ్ఛినద్మి।తస్యదేవస్యబలప్రదరసార్థం త్వామాచ్ఛినద్మీతివాక్య
మన్త్రద్వయపక్షేవినియోగానుసారేణోర్జేత్వామనుమార్జ్మీత్యధ్యాహ
వ్యం।ఏతన్మన్త్రప్రస్తావకమర్థవాదమాహ "ఇషమేవోర్జంయజమానేదధా
(బ్రా।౩ కాం।౨ ప్ర।౧ అ)। ఏతన్మన్త్రం పఠన్నధ్వర్యుః భోజ

* దేవానాంభాగత కాంచీపుస్తకే.

తోదివిసోమఆసీత్ । తంగాయత్ర్యాహరత్ । తస్యపర్ణమచ్ఛిద్యత । తత్ప
ర్ణోభవత్ । తత్పర్ణస్యపర్ణత్వం" ఇతి (బ్రా । కాం౩ । ప్ర ౨ । అ ౧)।
ద్యుశబ్దస్యాకాశేప్రసిద్ధత్వాత్ తత్పరిత్యాగేన స్వర్గలోకవివక్షాం దర్శయితు
మితః పృథివీత ఆరభ్య గణనయాతృతీయస్యాం దివిసోమలతా పూర్వమాసీ
దిత్యుక్తం।గాయత్ర్యాః సోమాహరణం "కద్రూశ్చవైసుపర్ణీచ" ఇతి(సం-
౬ కాం-౧ ప్ర-౬ అనువాకే) ।"సోమోవై రాజాగంధర్వే ష్వాసీత్ "
ఇత్యస్మిన్నహ్వ్యృచ బ్రాహ్మణేచ ప్రపంచితం । తదాహరణాభిఘాతేనసోమ
స్యపర్ణంభూమావపతితం।పక్షిరూపాయాగాయత్ర్యాగపత్రగపతితఇతి కేచి
త్,పతితస్యపర్ణస్యపలాశవృక్షరూపేణావిర్భావాత్తస్యవృక్షస్యపర్ణనామస
మ్పన్నం।నచాస్యపర్ణస్య కథంవృక్షత్వమితివిస్మయితవ్యం,పీధాతురీశ్వరస్యా
చిన్త్యశక్తిత్వాత్। అన్యథాబీజాద్వృక్షఇత్యత్రాపిక్వబీజంక్వవావృక్షఇత్య
యంవిస్మయఃకేనవార్యేత। సర్వత్రపర్ణేభ్యోవృక్షాః ప్రసజ్యేతేత్యయమతిప్ర
సఙ్గఈశ్వరసఙ్కల్పాభావేనపరిహర్తవ్యః।సచసఙ్కల్పఃకార్యైక సమధిగ
మ్యః । తస్మాద్వేదార్థే కుతర్కేణనచోదనీయం । శాఖయా వత్సాపాకర
ణంవిధత్తే "బ్రహ్మవైపర్ణః । యత్పర్ణశాఖయావత్సానపాకరోతి । బ్రహ్మ
ణైవైనానపాకరోతి,, (బ్రా । ౩ కాం । ౨ ప్ర । ౧ అ)। యథాజగన్ని
ష్పాదకం బ్రహ్మప్రశస్తంతథాయాగనిష్పాదకస్యపలాశస్యప్రశస్తత్వాద్బ్ర
హ్మత్వేనస్తుతిః। వైశబ్దేనార్థవాదాంతరోపపాదితా పలాశస్య బ్రహ్మసమ్బన్ధ
ప్రసిద్ధిస్సూచ్యతే। దేవేషుపరస్పరంబ్రహ్మత్త్వం నిరూపయత్సు పలాశవృ
క్షఃతత్త్వమశృణోదిత్యేతాదృశో బ్రహ్మసమ్బన్ధః । ఔపానువాక్యకాణ్డేద్యు
రూపంవర్ణయిత్వావిధిశేషేఽర్థవాదేశ్రూయతే"దేవావైబ్రహ్మన్నవదన్త।
తత్పర్ణ ఉపాశృణోత్ । సుశ్రవావైనామ । యస్యపర్ణమయీజుహూర్భ
వతి। నపాపగ్ంశ్లోకగ్ంశ్రుణోతి,, ఇతి । ఏవంయత్రయత్రార్థవాదేప్రసి
ద్ధిసూచకావైశబ్ద హిశబ్దాదయఃపఠ్యన్తేతత్రసర్వత్రసతిసమ్భవే లౌకికప్రసి
ద్ధిః, అన్యథార్థవాదాన్తర ప్రసిద్ధిరితిద్రష్టవ్యం । వత్సాపాకరణఇవగోప్ర

యాన్నం బలాయరసశ్చ యజమానే సంపాదయత్యేవ । నచాత్రప్రత్యక్షవి
రోధ ఆశఙ్కనీయః, “గ్రావాణః ప్లవన్తే”, ఇత్యాదివదస్యార్థవాదస్యప్రశం
సారూపగుణవాదత్వాఙ్గీకారాత్ మన్త్రాన్తరవినియోగమాహ బోధాయనః
“తయా వత్సానపాకరోతి వాయవస్థోపాయవస్థ”, ఇతి। వాన్తి గచ్ఛన్తీతి వాయ
వో గన్తారః, ఉపసమీపే యజమానగృహే పునరాయన్త్యాగచ్ఛన్తీత్యుపాయ
వః। హే వత్సాః తృణభక్షణాయ ప్రథమం మాతృసకాశాదపేత్య స్వేచ్ఛయైవా
గన్త్యో గన్తారో భవత సాయం పునర్యజమానగృహే సమాగన్తారో భవ
త । అథవా వత్సానాం పరమ్పరయా వాయుదేవతాకత్వాదభేదవివక్షయా
వాయురూపత్వం బ్రువన్నధ్వర్యుస్తద్రక్షార్థం వత్సాన్వాయుదేవతాయైవస
మర్పయతి । అనేనైవ ప్రకారేణ మన్త్రస్య పూర్వభాగో బ్రాహ్మణేనవ్యా
ఖ్యాయతే “వాయవస్థేత్యాహ । వాయుర్వా అంతరిక్షస్యాధ్యక్షాః । అన్త
రిక్షదేవత్యాః ఖలు వై పశవః। వాయవ ఏవైనాన్పరిదదాతి”, ఇతి (బ్రా। ౩ కాం।
౨ ప్ర । ౧ అ) । అధ్యక్షా ఇతివచనవ్యత్యయః । వాయుస్స్వప్రచారేణాం
తరిక్షమధితిష్ఠతి। అన్తరిక్షే చ విస్రంభసఞ్చారాయ బహులమవకాశం ప్రయ
చ్ఛన్వత్సాన్పాలయతి సేయం ప్రత్యక్షప్రసిద్ధిరర్థవాదాన్తరగతస్వస్వామిభా
వో వా వై ఖలు శబ్దైర్ద్యోత్యతే । తస్యైవమన్త్రభాగస్య ప్రకారాన్తరేణాభి
ప్రాయమన్వాయత్తే “ప్రవా ఏనానేతదాకరోతి । యదాహ । వాయవస్థేతి”,
(బ్రా। ౩ కాం । ౨ ప్ర।౧ అ)। అధ్వర్యురిమంభాగముచ్చారయతియదేతేనో
చ్చారణేనవత్సాన్వాయుతాదాత్మ్యలక్షణప్రకృష్టాకారవతః కరోతి । ఉత్త
రభాగంవ్యాచష్టే “ఉపాయవస్థేత్యాహ। యజమానాయైవపశూనుపహ్వ
యతే”, ఇతి (బ్రా। కాం ౩।ప్ర ౨।అ ౧)। వినియోగమాహబోధాయనః। “అ
గ్నేషాంమాతౄన్ప్రేరయతి। దేవో వస్సవితా ప్రార్పయతు శ్రేష్ఠతమాయక
ర్మణ ఆప్యాయధ్వమఘ్నియా దేవభాగమూర్జస్వతీః పయస్వతీః ప్రజా
వతీరనమీవా అయక్ష్మా మా వస్స్తేన ఈశత మాఽఘశꣳసో రుద్రస్య హేతిః పరి

§ నిషాత్తైః - ఇతికాంచీపాఠః।

హావృణక్తు" ఇతి । ఆపస్తమ్బస్తు త్రీనేతాన్మన్త్రానభిప్రేత్య వినియోగత్రయ
మాహ "దేవో వస్సవితా ప్రార్పయత్వితి శాఖయా గోచరాయ గాః ప్ర
స్థాపయతి, ప్రస్థితానామేకాగ్ం శాఖయోపస్పృశతి, దర్భైర్దర్భముష్టినా వా
"ఆప్యాయధ్వం" ఇతి । "రుద్రస్య హేతిః పరి వో వృణక్త్వితి । ప్రస్థితా అను
మన్త్రయతే" ఇతి । హే గావః ప్రేరకో దేవోఽన్తర్యామీ పరమేశ్వరోఽ
త్యన్తశ్రేష్ఠాయెన్ద్రియదధిరూపాయ కర్మణే యుష్మానరణ్యే ఘాసభక్షణే*
ప్రార్పయతు ప్రథమమన్త్రస్యార్థః । తస్య మన్త్రస్య పూర్వభాగే స్థితస్య స
విత్పదస్య తాత్పర్యం వ్యాచష్టే "దేవో వస్సవితా ప్రార్పయత్విత్యాహ ప్ర
సూత్యై" (బ్రా । ౩ కాం । ౨ ప్ర । అ ౧) । ప్రేరణాయేత్యర్థః । ఉత్త
రభాగం వ్యాచష్టే "శ్రేష్ఠతమాయ కర్మణ ఇత్యాహ । యజ్ఞో హి శ్రేష్ఠతమం
కర్మ । తస్మాదేవమాహ" (బ్రా । ౩ కాం । ౨ ప్ర ౧ । అ) ద్వితీయమన్త్ర
స్యాయమర్థః । హే అఘ్నియా గావో దేవస్యేన్ద్రస్య దధిరూపం భాగమాప్యా
యధ్వం ప్రభూతఘాసభక్షణేన ప్రవృద్ధం కురుత । యుష్మానపహర్తుం స్తేన
శ్చోరో మా శకత శక్తో మా భూత్ । కిదృశీర్యుష్మాః । అత్యన్తరసా అధికక్షీరా
బహ్వపత్యాః క్రిమిదోషరహితా రోగాన్తరహీనాశ్చ అఘశంసో భక్షణాది
నా తీవ్రపాపేన ఘాతకో వ్యాఘ్రాదిరపి శక్తో మా భూదితి । అస్య మన్త్రస్య
ప్రథమభాగే దేవభాగమితి పదతాత్పర్యం వ్యాచష్టే "ఆప్యాయధ్వమఘ్ని
యా దేవభాగమిత్యాహ । వత్సేభ్యశ్చ వా ఏతాః పురా మనుష్యేభ్యశ్చాప్యా
యన్త । దేవేభ్య ఏవైనా ఇన్ద్రాయాప్యాయయతి" ఇతి (బ్రా । ౩ కాం ।
౨ ప్ర । ౧ అ) । యాగార్థప్రవృత్తేః పూర్వం గోగ్రాసేన వత్సభాగో మనుష్యభా
గశ్చ ప్రవృద్ధో భవతి । ఊర్ధ్వం తు క్షీరాజ్యరూపో దేవాన్తరభాగో దధిరూప
ఇన్ద్రభాగశ్చ ప్రవర్ధతే । ఏవకారేణ మనుష్యభాగవ్యావృత్తిః । ద్వితీయం
భాగముపపాదయతి "ఊర్జస్వతీః పయస్వతీరిత్యాహ । ఊర్జగ్ం హి పయ
స్సంభరన్తి" (బ్రా । ౩ కాం । ౨ ప్ర । ౧ అ) । ప్రభూతఘాసభక్షణేన రసా

* ప్రేరయత్వితి తై ।

ధిక్యసమ్పాదనం క్షీరాధిక్యసమ్పాదనఞ్చ లౌకికదోహే ప్రసిద్ధమితి హిశబ్దస్యార్థః। తృతీయభాగస్య ప్రయోజనమాహ ,,ప్రజావతీరనమీవా అయక్ష్మా ఇత్యాహ ప్రజాత్యై'' (బ్రా । ౩ కాం । ౨ ప్ర । ౧ అ)। వన్ధ్యాత్వే క్రిమిదోషేణ రోగాన్తరేణ వా నాస్తి ప్రజోత్పత్తిః తదభావేతు విద్యతే। చతుర్థభాగస్య ప్రయోజనమాహ ,,మా వస్స్తేన ఈశత మాఘశగ్ంస ఇత్యాహ గుప్త్యై'' (బ్రా । ౩ కాం । ౨ ప్ర । ౧ అ) । చోరవ్యాఘ్రాదిరక్షకా గావో రక్షితా భవన్తి। తృతీయమన్త్రస్యాయమర్థః । రుద్రనామకస్య క్రూరదేవస్యాయుధం యుష్మాన్పరిహరత్వితి। ఏతన్మన్త్రపాఠఫలమాహ ,,రుద్రస్య హేతిః పరి వో వృణక్త్విత్యాహ । రుద్రాదేవైనాస్త్రాయతే'' (బ్రా । ౩ కాం । ౨ ప్ర।౧అ) । బోధాయనః ,,ధ్రువా అస్మిన్గోపతౌ స్యాత బహ్వీరితి యజమానమీక్షతే'' ఇతి। ఆపస్తంబః ,,ధ్రువా అస్మిన్గోపతౌ స్యాత బహ్వీరితి యజమానస్య గృహానభిపర్యావర్తతే'' ఇతి। హే గావో భవత్యో భవత్స్వామిని యజమానే స్థిరా భవత, న తు అప్రీతిదానాపహారాల్పాయుర్భిర్యజమానం పరిత్యజత, అపత్యపరంపరయా బహ్వ్యశ్చ భవత । ఏతన్మన్త్రపాఠం ప్రశంసతి ,,ధ్రువా అస్మిన్గోపతౌ స్యాత బహ్వీరిత్యాహ। ధ్రువా ఏవాస్మిన్బహ్వీః కరోతి'' ఇః (బ్రా। ౩ కాం।౨ ప్ర । ౧ అ) । బోధాయనః ,,అథైతాం శాఖామగ్రేణాహవనీయం పర్యాహృత్య పూర్వయా ద్వారా ప్రపాద్య జఘనేన గార్హపత్యమగ్నిష్ఠే నసి, ఉత్తరార్ధే వాఽగ్న్యగారస్యోద్గూహతి, యజమానస్య పశూన్పాహి'' ఇతి । ఆపస్తమ్బః ,,యజమానస్య పశూన్పాహీత్యగ్నిష్ఠే నస్యాగ్న్యగారే వా పురస్తాత్ ప్రతీచీగ్ంశాఖాముపగూహతి పశ్చాత్ప్రాచీం వా'' ఇతి। అగ్నిష్ఠం అనః వ్రీహిరూపస్య హవిష ఆవాహకం శకటం । మన్త్రపాఠప్రయోజనమాహ ,,యజమానస్య పశూన్పాహీత్యాహ । పశూనాం గోపీథాయ। తస్మాత్సాయం పశవ ఉపసమావర్తన్తే'' (బ్రాం। ౩ కాం । ౨ ప్ర ౧ అ)। గోపీథో రక్షణం తస్మాచ్ఛాఖయా రక్షితత్వాచ్ఛాఖాయా భూమౌ స్థాపనం నివార్యతే। తన్నివారణఫలమాహ ,,అనధస్సాదయతి। గర్భాణాం ధృత్యా అప్రపాదాయ।

తస్మాద్దర్భాగ్గప్రజానామప్రపాదుకాః” (బ్రా।౩ కాం। ౭ ప్ర। ౧ అ)। ఉచ్చ దేశస్థాపనం తత్ఫలఞ్చాహ‘‘ఉపరీవనిదధాతి। ఉపరీవహీసువర్గోలోకః। సువర్గస్యలోకస్య సమష్ట్యై” (బ్రా।౩కాం। ౭ ప్ర। ౧ అ)। ఇవ శబ్ద ఏవకారార్థః। సమష్టిః సమ్యగ్వ్యాప్తిః। అస్మిన్ననువాకేస్థితానాం మన్త్రాణాం వినియోగస్సంగృహ్యతే।

‘‘ఇషేశాఖాం ఛ్చినత్త్యూర్జే మార్ష్టివా ఏతివత్సకాన్।
అపాకృత్యాథ దేవోగాశ్చ ప్రస్థాప్యాస్యేతి గాస్స్పృశేత్॥
రుద్రస్యేత్యభి మన్త్ర్యైతాన్ధ్రువేతి గృహమాగ్రసేత్।
యజేతి శాఖాం ప్రగూహ ఇత్యేష్టా వసువాకగావ॥
సూత్రద్వయం బ్రాహ్మణంచ పిబాదార్థమువాహృతం।
సన్దేహస్యా పనుస్యర్థం మీమాంసాస్యత్ర ప్ర[illegible]”॥

అథమీమాంసా। లోకేతావద్వివాదేన సన్దేహసిద్ధ్యర్థం ప్రసిద్ధా, వేదేఽపి తత్ర తత్ర తత్త్వవిచారపూర్వకం సన్దేహోపనయ[illegible]ముపలభామహే। తథాహ్యగ్న్యుపస్థాన విషయవివాదే వి[illegible]ప్రథమస్య[illegible] ప్రపాఠకే నవమేఽనువాకే శ్రూయతే। ‘‘ఉపస్థేయోఽగ్నీ 3 ర్నోపస్థేయా 3 ఇత్యాహుర్మనుష్యాయేన్నై వాయోఽహరహ రా స్వాత్యాథైనంయాచతి స ఇన్నై వతముపార్ఛత్య థకోదేవా సహరహర్యాచిష్యతి తస్మాన్నోప స్థేయోఽథో ఖల్వాహురాశీర్వైకం యజమానోయజత ఇత్యేషాఖలు వా ఆహితాగ్నేరాశీర్యదగ్ని ముపతిష్ఠతే తస్మాదుపస్థేయః” ఇతి। అస్యాయమర్థః। ప్రతిదినంసాయంప్రాతరగ్నిహోత్రమనుష్ఠాయో పప్రయన్తోఽధ్వరమిత్యాదిభిర్మన్త్రై రగ్నిప్రార్థనలక్షణ ముపస్థానం కర్తవ్యం నవేతిసంశయః। నకర్తవ్యమితితావత్ప్రాప్తం। కుతః। ఉపస్థానేనాగ్నేరుపద్రవ ప్రసంగాత్। తథాహి ‘‘ఆయుర్దాఅగ్నేఽస్యాయుర్మేదేహి వర్చోదాఅగ్నేఽసి వర్చోమేదేహి తనూపా అగ్నేఽసి తనువం మేపాహి” ఇత్యాదిషూపస్థా

నమన్త్రైషుచాయురాదీని బహూనియాచ్యన్తే। తత్రయజమానస్స్వల్పం హః దత్త్వా బహూని యాచమానః కథమగ్నింనబాధేత। లోకేఽపి యద్యకశ్చి ద్దరిద్రో మనుష్యః కశ్చిజ్జంబీరఫలాదికం మనుష్యాయైవ రాజ్ఞే ప్రతిదిః ముపాయనరూపేణ దత్త్వా తంరాజానంప్రతి సహస్రసఙ్ఖ్యాకం ధనంయా చతి, స యాచకస్తం రాజానం పీడయత్యేవ సచరాజాతంకుప్యతి। యథా మనుష్యేష్వేవం తదాకోనామాగ్నౌ న్యదీ న్దైవాన్మహాప్రభావా న్ప్రతి సంయాచితుం ధృష్టోభవేత్తస్మాదగ్నిర్నోపస్థేయ ఇతి పూర్వపక్షే ప్రాప్తే రాద్ధాన్తోఽభిధీయతే। ఇదంమేభూయా దిదంమేభూయాదిత్యేవంస్వాభీష్ట ఫలమాశాసితుమేవ యజమానః ప్రజాపతిరూప మిమమగ్నింయజతే। అపి తాగ్నేర్యజమానస్య మన్త్రైరుపస్థాన మేవాశీః। నచాత్ర హవిషోఽల్పత్వ శఙ్కనీయం, మన్త్రసామర్థ్యేన వర్ధమానత్వాత్।తథాచశ్రూయతే। "ధ న్యమసిధినుహిదేవానిత్యాహ। ఏతస్యయజుషోవీర్యేణ। యావదేకాదే తాకామయతేయావదేకా। తావదాహుతిఃప్రథతే। నహితదస్తి। యత్త వదేవస్యాత్। యావజ్జుహోతి"ఇతి(బ్రా। ౩ కాం। ౨ ప్ర। ౬ అ)। స్మాన్మనుష్యాణాం క్రయవిక్రయావివ యజమానదేవతయోర్న్యాయ్యగతత్వ విస్తరేణ * వ్యవహర్తుంశక్యతే। అత ఏవ భగవద్గీతాయాం తృతీయాధ యేకర్మానుష్ఠాన కర్తవ్యతా ప్రసఙ్గేనస్మర్యతే।

"దేవాన్భావయతానేన తేదేవా భావయన్తువః।
పరస్పరంభావయన్తః శ్రేయఃపరమవాప్స్యథ"॥ ఇతి॥

తస్మాద్ధవిషో జమ్బీరఫలాది వైలక్షణ్యేనోక్త దోషాభావాదగ్నిరు స్థేయ ఏవేతిరాద్ధాన్తః। ఏతదేవద్రఢయితుం వాక్యశేషేరాజ్ఞ ఇవదేవ యాః కోపప్రసఙ్గో నాస్తీత్యభిప్రేత్య శ్రూయతే "నతత్రజామ్యస్తీత్యాహ ర్వ్యాఽహారమహరుపతిష్ఠతే" ఇతి। యథా పఞ్చమకాణ్డస్య పఞ్చమప్రపాఠ

* విస్రంభణ - ఇతిక కోశటపుస్తకె.

ప్రథమానువాకేఽగ్నిచయనగతస్య కస్యచిత్పశోర్దేవతా విశేషో విచారితః। ‘‘వాయవ్యఙ్గకార్యా౩ః ప్రాజాపత్యా౩ ఇత్యాహుః’’ ఇతి । తత్రైవ తృతీయానువాకే చీయమానస్యాగ్నే రథోముఖత్వ మూర్ధ్వ ముఖత్వం వేతి విచారితం। ‘‘బ్రహ్మవాదినో వదన్తి న్యగ్నిశ్చేతవ్యా౩ ఉత్తానా౩ ఇతి’’ । షష్ఠకాణ్డస్య ప్రథమప్రపాఠకే చతుర్థానువాకే హోమో విచారితః । ‘‘బ్రహ్మవాదినో వదన్తి హోతవ్యం దీక్షితస్య గృహా౩ ఇ న హోతవ్యా౩మితి’’ । తత్రైవ నవమానువాకే క్రేతవ్యే సోమే పతిత తృణాదిక మపనేయం వా న వేతి విచారితం । ‘‘బ్రహ్మవాదినో వదన్తి విచిత్యాః సోమా౩ న విచిత్యా౩ ఇతి’’ ।త[స్మి]న్నేవ కాణ్డే తృతీయప్రపాఠకేఽష్టమానువాకేఽధ్వర్యుయజమానయో[ః] పశు స్పర్శో విచారితః । ‘‘బ్రహ్మవాదినో వదన్త్యన్వార భ్యఙ్గ పశూ౩ః [న]ాన్వారభ్యా౩ ఇతి’’ । తత్రైవ పఞ్చమప్రపాఠకే నవమానువాకే సోమయాగస్య తృతీయసవనే హారియోజననామకగ్రహం ప్రతి హోమో విచారితః । ‘‘తంవ్యచికిత్సజ్జుహవానీ౩ మాహౌషా౩ మితి’’ । తత్రైవ షష్ఠప్రపాఠకే ద్వితీయానువాకే దేవభాగనామకం మునిం ప్రతి సాత్య హవ్యనామకో మునిః పప్రచ్ఛ । యజ్ఞాగ్నే దేవాగాతువిద ఇత్యేతన్మన్త్రే హోమే సో[మ]యాగం సమాపితవానసి యజమానో వేతి ప్రశ్నార్థః । స ప్రశ్న ఏవం శ్రూయతే। ‘‘వాసిష్ఠో హ సాత్యహవ్యో దేవభాగం పప్రచ్ఛ యత్సృఞ్జయాన్బహుయాజినోఽయీయజో యజ్ఞే యజ్ఞం ప్రత్యతిష్ఠిపా౩ * యజ్ఞ పతా౩వితి స హోవాచ’’ । సప్తమకాణ్డస్య ప్రథమప్రపాఠకే సప్తమానువాకే [ద్వి]రాత్రి నామకస్య యాగస్య దక్షిణారూపే గోసహస్రే చరమధేనోరనుగమనం పురోగమనం వేతి విచారితం । ‘‘సహస్రగ్ం సహస్రతమ్యన్వేతీ౩ సహస్రతమీ౩గ్ం సహస్రా౩ మితి’’ ।తత్రైవ పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తమానువా[కే] గవామయన వికృతిరూపస్యోత్సర్గిణామయనస్య సంబన్ధికిఞ్చిదహః పరిత్యాజ్య

* ప్రతిష్ఠా౩ ఇత్యస్య కాం॥

న వేతి విచారితం। “ఉత్సృజ్యాం౩ నోత్సృజ్యామితి మీమాగ్ంసన్తే బ్రహ్మవాదినః” ఇతి। ఏవం బ్రాహ్మణాన్తరేష్వపి విచారా ఉదాహరణీయాః। తదేవం వేదవాదినాం విచారపూర్వకే ఽర్థనిర్ణయే తాత్పర్యాతిశయదర్శనాత్సర్వోఽపి వేదార్థో విచార్య నిర్ణేతవ్య ఇత్యనుగమ్యతే। తథాసతి పునః సంశయో నోదేష్యతి, అన్యథా కదాచిత్స్వబుద్ధౌ పూర్వపక్షయుక్తిప్రతిభానే సతి విపరీతనిర్ణయస్సంశయో వా ప్రసజ్యేత। అతఏవోక్తం “ధర్మే ప్రమీయమాణే హి వేదేన కరణాత్మనా। ఇతికర్తవ్యతాభాగం మీమాంసా పూరయిష్యతి” స్మృతిరపి।

“ఆర్షం ధర్మోపదేశఞ్చ వేదశాస్త్రావిరోధినా।
యస్తర్కేణానుసన్ధత్తే స ధర్మం వేద నేతరః” ॥ఇతి॥

ఆర్షం బ్రహ్మజ్ఞానం। తస్మాత్ * జైమిని బాదరాయణాభ్యాం మీమాంసా వర్ణితా §। యేషు వాక్యేషు సంశయో నాస్తి తేష్వపి మీమాంసయా కించిదపూర్వం జ్ఞాస్యతే। అతఏవ స్మర్యతే।

“యశ్చ వ్యాకురుతే వాచం యశ్చ మీమాంసతేఽధ్వరం।
తావుభౌ పుణ్యకర్మాణౌ పఙ్క్తిపావన పావనౌ” ॥ఇతి॥

తస్మాదస్మాభిస్తత్తదనువాకేషు సమ్భావితా మీమాంసోదాహ్రియతే। ప్రథమన్తావత్సర్వవేదసాధారణాన్విచారానుదాహరిష్యామః। యదుక్తమలౌకికార్థబోధకో వేద ఇతి। తత్ర వేదార్థో ద్వివిధః। ధర్మో బ్రహ్మచ। తయోర్ధర్మం ప్రతివిచారితం।

“ప్రత్యక్షాదిభిరప్యేషగమ్యతే విధినాఽథవా।
అక్షాదీనాం ప్రమాణత్వాన్నైయధర్మావభాసితా॥
వర్తమానైకవిషయమక్షధర్మస్తు భావ్యసౌ ¶।
అక్షమూలానుమానాస్తు స్యాన్నైనవిద్యైకమేయతా” ॥ఇతి॥

* తస్య-ఇతి-కాం। § ప్రవర్తితా-కా। ¶ వేదక-ఇతి-కా॥

స్పష్టార్థః । అత్ర బ్రహ్మతత్త్వం ప్రత్యస్యైవం విచారితం।

"అస్త్యన్యమేయతాప్యస్య కిం వా వైదికమేయతా।
ఘటవత్సిద్ధవస్తుత్వాద్బ్రహ్మాన్యేనాపి మీయతే॥
రూపలిఙ్గాదిరాహిత్యాన్నాస్యమాన్తరయోగ్యతా।
తం త్వౌపనిషదిత్యాదౌ ప్రోక్తా వైదికమేయతా"॥ఇతి॥

"తం త్వౌపనిషదం పురుషం పృచ్ఛామీతి యాజ్ఞవల్క్యం శాకల్యః పప్రచ్ఛ" । తత్ర ఉపనిషత్స్వేవాధిగతః పురుష ఔపనిషదః । ఆదిశబ్దేన "నావేద విన్మనుతే తం బృహన్తం" ఇతిశ్రుతిర్వివక్షితా । తస్మాదలౌకికార్థబోధకో వేదః తస్య ప్రామాణ్యం విచారితం।

"వేదవాక్యమమానంస్యాన్మానం వా నాస్య మానతా।
పృథక్సఙ్గత్యపేక్షాయామనపేక్షత్వవర్జనాత్॥
వేదేఽపిలోకవన్నైవ వాక్యార్థే సఙ్గతిర్పృథక్।
గ్రహీతవ్యా తతో వాక్యం ప్రమాణం నైరపేక్ష్యతః"॥ఇతి॥

అగ్నిమీళేపురోహితం ఇషేత్వేత్యాది పదానాంపృథక్సఙ్గత్యపేక్షై స్స్వార్థైసహ సఙ్గతిః వృద్ధవ్యవహారే గృహీతేతి పదార్థాఽబుధ్యన్తే । జ్యో తిష్టోమాదివాక్యస్య సత్యఞ్జ్ఞానాది వాక్యస్యచ స్వార్థాభ్యాం ధర్మబ్రహ్మభ్యాం సఙ్గతేరగృహీతత్వాదస్తి పృథక్సఙ్గత్యపేక్షా,తస్మాదనపేక్షత్వలక్షణం ప్రామాణ్యం నాస్తీతి చేత్, మైవం, లోకే తావద్గవాదిపదానామేవ స్వార్థై సఙ్గతిర్గృహ్యతేనతు గామానయేతి వాక్యానాం,తథాఽపి వాక్యార్థోబుధ్యతే ఏవ, తద్వద్వేదేఽపి బాధసంభవాదస్త్యేవనైరపేక్షం వృద్ధవ్యవహారేలౌకి యోరేవ పదపదార్థయోస్సఙ్గతిర్గృహ్యతే । నతువైదికయోరితిశఙ్కాఽవా యుక్తం విచార్యతే-ఇదంవిచారితం।

"లోకే పదపదార్థానాం సఙ్గతౌ వేదేఽథవాఽత్రతౌ।
రూపభేదాత్పదం భిన్నముతానాద్యభిధాస్ఫుటా॥

వర్ణైకత్వాత్పదైకత్వం క్వాచిత్కరూపభిన్నతా।
ప్రాయికేణ పదైక్యేన పదార్థైక్యం తథాస్మృతం"॥ ఇతి॥

వైదికౌ పదపదార్థౌ లౌకికాభ్యాం భిన్నౌ। కుతః। రూపభేదాత్। బ్రాహ్మణా ఇతిలౌకిక పదస్య రూపం వేదే "బ్రాహ్మణాసః" ఇత్యా మ్నాయతే। అర్థభేదోఽప్యస్తి। అర్వాఞ్చోలౌకికా గావోవహన్తి వేదేతు "ఉత్తానాయై దేవగవా వహన్తి" ఇతిశ్రుతం। అత్రోచ్యతే। య ఏవ లౌకి కాః పదపదార్థాస్త ఏవ వైదికాః। కుతః। ప్రత్యభిజ్ఞానాత్। యథా ప్రయో క్తౄణాం పురుషాణాం భేదోఽప్యేకైకపురుషస్య బహుకృత్వ ఉచ్చారణ ఽపి త ఏవామీవర్ణా ఇత్యబాధితప్రత్యభిజ్ఞానాద్వర్ణైకత్వం తన్నిత్యత్వవా దిభిరభ్యుపగతం తథాగవాశ్వాదిపదానాం లోకవేదయోరబాధిత ప్రత్యభిజ్ఞా నాత్పదైకత్వం। క్వాచిత్కోరూపభేదో బహుతరప్రత్యభిజ్ఞయా బాధ్యతే, త్తానవహనాద్యర్థభేదశ్చ క్వాచిత్కః। కింత్వోత్తానశబ్ద వహనశబ్దయోస్తద యోశ్చ భేదో నాస్తి తస్మాదభేదాద్వేదే పృథగ్వ్యుత్పత్తిర్నాపేక్షితా। ధాచోక్తం।

"లోకావగతసామర్థ్యః శబ్దో వేదేఽపి బోధకః"॥ ఇతి॥

కర్తృదోషాదప్రామాణ్యంవారయితుమిదంవిచారితం।

"పౌరుషేయం న వా వేదవాక్యం స్యాత్పౌరుషేయతా।
కాఠకాదిసమాఖ్యానాద్వాక్యత్వాచ్చాన్యవాక్యవత్॥
సమాఖ్యానం ప్రవచనాద్వాక్యత్వంతు పరాహతం।
తత్కర్త్రనుపలమ్భేన స్యాత్తతోఽపౌరుషేయతా"॥ ఇతి॥

వాల్మీకీయం వైయాసికీయమిత్యాది సమాఖ్యానా ద్రామాయణభా రతాదికం యథా పౌరుషేయం తథా కాఠకం కౌథుమం తైత్తిరీయమి త్యాది సమాఖ్యానాద్వేదస్యాపౌరుషేయః। కించ వేదవాక్యం పౌరుషేయం వాక్యత్వాత్ కాళిదాసాదివాక్యవదితి చేత్, మైవం, సంప్రదాయప్రవ

త్వా సమాఖ్యోపపత్తేః । వాక్యస్య హేతుస్త్వనుపలబ్ధివిరుద్ధ కాలాత్యయాప దిష్టః । యథా వ్యాసవాల్మీకి ప్రభృతయస్తద్గ్రన్థనిర్మాణావసరే కైశ్చిదుపలబ్ధాః, అన్యైరప్యవిచ్ఛిన్నసంప్రదాయేనోపలభ్యన్తే, న తథా వేదకర్తా పురుషః కశ్చిదుపలబ్ధః । ప్రత్యుత వేదస్యనిత్యత్వం శ్రుతిస్మృతిభ్యాం పూర్వముదాహృతం । పరమాత్మాతు వేదకర్తాఽపి న లౌకికపురుషః, తస్మాత్ కర్తృదోషాభావాన్నాస్త్యప్రామాణ్యశఙ్కా తేష్వేతేషు బ్రహ్మణో మానాన్తరాగోచరత్వం వైయాసికే శాస్త్రే ప్రథమాధ్యాయే ప్రథమపాదే "శాస్త్రయోనిత్వాత్" ఇత్యస్య సూత్రస్య ద్వితీయవర్ణకేఽభిహితం, అవ ష్టన్తు జైమినీయే । తత్రాపి లోకవేదాధికరణం ప్రథమాధ్యాయస్య తృతీయపాదే, ఇతరత్ప్రథమపాదే । తస్యైతస్య ప్రమాణభూతస్య వేదస్య భా ద్వయం కల్పసూత్రకార ఆహ "మన్త్రబ్రాహ్మణయోర్వేదనామధేయం తి । తయోర్మధ్యే మన్త్రసామాన్యస్య మన్త్రవిశేషాణామృగాదీనాఞ్చ లక్షణం ద్వితీయాధ్యాయస్య ప్రథమపాదే విచారితం.

"అహే బుధ్నియ మన్త్రం మ ఇతి మన్త్రస్యలక్షణం।
నాస్త్యస్తి వాఽస్య నాస్తీహ వ్యాప్త్యాదేరనివారణాత్॥
యాజ్ఞికానాం సమాఖ్యానలక్షణం దోషవర్జితం।
తేఽనుష్ఠానస్మారకాదౌ మన్త్రశబ్దం ప్రయుఞ్జతే" ॥ఇతి॥

ఆధానప్రకరణ ఇదమామ్నాయతే "అహే బుధ్నియ మన్త్రం మే గోపాయ" ఇతి। తత్ర మన్త్రస్య లక్షణం నాస్తి । కుతః అవ్యాప్త్యతివ్యాప్త్యోర్వారయితుమశక్యత్వాత్। విహితార్థస్యాభిధాయకో మన్త్ర ఇత్యుక్తే "వ న్తాయ కపిఞ్జలానాలభతే" ఇత్యస్య మన్త్రస్య విధిరూపత్వాదవ్యాప్తిః। మనన హేతుర్మన్త్ర ఇత్యుక్తే బ్రాహ్మణేఽతివ్యాప్తిరితి చేత్, మైవం, యాజ్ఞికసమాఖ న బలాన్నిర్దోషలక్షణత్వాచ్చ సమాఖ్యానమనుష్ఠానస్మారకాదీనాం మ త్వం గమయతి । ఉరుప్రథస్వేత్యాదయోఽనుష్ఠానస్మారకాః । అగ్నిమీ పురోహితమిత్యాదయః స్తుతిరూపాః । ఇషే త్వేత్యాదయస్త్వన్తాః అ

ఆయాహి వీతయ ఇత్యాదయ అమన్త్రిణోపేతాః । ఏవమన్యేఽప్యుదాహార్యాః । ఈదృశేష్వత్యన్త విజాతీయేషు సమాఖ్యామన్తరేణ నాన్యల్లక్షిదను గతో ధర్మోఽస్తి యస్య లక్షణత్వముచ్యేత, తస్మాత్సమాఖ్యానంమన్త్రలక్షణం। ఋగాదిలక్షణేపూర్వోత్తరపక్షావాహ।

॥ఋక్సామయజుషాం లక్ష్యసాఙ్కర్యాదితి శఙ్కితే।
పాదస్య గీతిగప్రశ్లిష్టా పాద ఇత్యస్త్వసఙ్కరః"॥ ఇతి॥

ఇదమామ్నాయతే । ॥అహే బుధ్నియ మన్త్రం మె గోపాయ।

యమృషయస్త్రైవిదా విదుః । ఋచ స్సామాని యజూగ్ంషి" ఇతి। త్రీన్ వేదాన్ విదన్తీతి త్రివిదః। త్రివిదాం సంబన్ధినోఽధ్యేతారస్త్రైవిదాః। తేచ యం మన్త్రభాగం ఋగాదిరూపేణ త్రివిధం విదన్తి తం గోపాయేతి యోజనా । త్రివిధానామృక్సామయజుషాం వ్యవస్థితం లక్షణంనాస్తి। కుతః। సాఙ్కర్యస్య దుష్పరిహారత్వాత్ । అధ్యాపక ప్రసిద్ధేషుఋగ్వేదాదిషు పఠితో ఋగాదిరూపఇతి హి వక్తవ్యం, తచ్చ సఙ్కీర్ణం । తథాహి।॥అగ్నయె మథ్యమానా యానుబ్రూహి । హవిర్ధానాభ్యాం ప్రోహ్యమాణాభ్యామనుబ్రూహి" ఇత్యాదీనియజూంషి ఋగ్వేదె సమామ్నాతాని। ॥దేవోవస్సవితోత్పునాత్వచ్ఛిద్రేణపవిత్రేణవసోస్సూర్యస్యరశ్మిభిః"ఇత్యయం మన్త్రో ఋగ్వేదె సంప్రతిపన్నః, యజుషాంమధ్యే చ పఠితః । న చ తస్య యజుష్ట్వమస్తి ఋగ్రూపత్వేన తద్బ్రాహ్మణె వ్యవహృతత్వాత్ । ॥సావిత్ర్యర్చేతి హి బ్రాహ్మణం । ఏతత్సామగాయన్నాస్తే" ఇతి ప్రతిజ్ఞాయ ॥హా3 వూహా3 వూహా3 వు" ఇత్యాదికం సామ యజుర్వేద గీతం । ॥అక్షితమస్య చ్యుతమసి ప్రాణగ్ం శంసితమసి" ఇతి త్రీణి యజూంషి సామవేదె సమామ్నాయన్తె । తస్మాన్నాస్తిలక్షణమితి చెత్, న, పాదాదీనామసఙ్కీర్ణలక్షణత్వాత్ । పాదేనార్థేనచోపేతా వృత్తబద్ధా మన్త్రా ఋచః, గీతిరూపా మన్త్రాః సామాని, వృత్తగీతివర్జితత్వేన ప్రశ్లిష్టపఠితా

మన్త్రా యజూంషి, ఇతి వ్యవస్థితం లక్షణం । ప్రథమాధ్యాయస్య ద్వితీయ పాదే మన్త్రేష్వవ్యభిచారితం ।

"మన్త్రా ఉరుప్రథస్వేతి కిమదృష్టైక హేతవః ।
యాగేషు తు పురోడాశప్రథనాదేశ్చ భాసకాః॥
బ్రాహ్మణేనాపి తద్భానాత్ మన్త్రాదిపుష్ట్యైకహేతవః।
న తద్భానస్య దృష్టత్వాదదృష్టం పరమదృష్టతః"॥ఇతి॥

ఉరుప్రథస్వేత్యయం కశ్చిన్మన్త్రస్తస్యాయమర్థః । భో పురోడాశ త్వం ఉరు విపులం యథా భవతి తథా కపాలేషు ప్రసరేతి ఈదృశమన్త్రా యాగప్రయోగేషూచ్చార్యమాణా అదృష్టమేవజనయన్తి, నత్వర్థప్రకాశనాయ తదుచ్చారణం । పురోడాశప్రథనలక్షణార్థస్య బ్రాహ్మణవాక్యేనాపి భాసమానత్వాత్ । ఉరుప్రథస్వేతి పురోడాశం ప్రథయతీతి హి బ్రాహ్మణ వాక్యమితి చేత్ । నైతద్యుక్తం । అర్థప్రత్యాయనస్య దృష్టప్రయోజనస్య సంభవే సతి కేవలాదృష్టస్య కల్పయితు మశక్యత్వాత్, తస్మాదదృష్టా ర్థ మర్థానుస్మరణమేవ యాగప్రయోగే మన్త్రోచ్చారణస్య ప్రయోజనం।మన్త్ర బ్రాహ్మణ వాక్యేనాప్యర్థానుస్మరణ సంభవే మన్త్రైరేవానుస్మరణీయమితి యో నియమస్తస్యాదృష్టం ప్రయోజనమస్తు, న తు మన్త్రాణామనుష్ఠేయా ర్థస్మారకత్వం, క్వచిద్వ్యభిచరితం । తథాహి । "దివో వా విష్ణవుత వా పృ వ్యా మహో వా విష్ణవుత వాన్తరిక్షాద్ధస్తౌ పృణస్వ బహుభిర్వసవ్యైరా యచ్ఛ దక్షిణా దోత సవ్యాత్" ఇత్యస్మిన్మన్త్రే ధనమాశాస్త ఇత్యయమర్థ తీయతే।అనుష్ఠేయార్థస్తు శకటస్థాపనాయాధారభూతకా ష్ఠస్థాపనం।త బ్రాహ్మణేన విధీయతే।"దివో వా విష్ణవుత వా పృథివ్యా ఇత్యాశీర్పదనయర్చా దక్షి ణస్యహవిర్ధానస్య మేథింనిహన్తి" ఇతి । నాయం దోషః, అస్యాధికరణ లిఙ్గవినియోగవిషయత్వాత్, ఉదాహృతస్తుమన్త్రః శ్రుత్యావినియుజ్య ద్వితీయాధ్యాయస్యప్రథమపాదే మన్త్రేష్వవ్యభిచారితం।

"దేవాంశ్చ యాభిర్యజత ఇత్యాఖ్యాతంతు మన్త్రగం"
విధాయకం న వాక్యేన * న మన్త్రే త్తద్విధాయకం॥
యచ్ఛబ్దాదేః క్షీణశక్తిర్నవిధిస్త్రివిధస్తతః।
ఆఖ్యాతమభిధానఞ్చ ప్రధానగుణకర్మణి"॥ ఇతి।

అయంమన్త్రఆమ్నాయతే। "దేవాగ్శ్చయాభిర్యజతే దదాతి చ జ్యో గిత్తాభిస్సచతే గోపతిస్సహ" ఇతి । అయమర్థః । గోపతిర్యజమానో యాభి ర్గోభిర్దేవాన్యజతే యాశ్చగా బ్రాహ్మణేభ్యో దదాతి చిరమేవ తాభిస్స లోకేఽవతిష్ఠత ఇతి। తత్రయథా బ్రాహ్మణగతమాఖ్యాతపదం ప్రధానగుణ ణోరన్యతరవిధాయకం తథా మన్త్రగతమపీతి చేత్, నైవం,యచ్ఛబ్దాదినా శక్తేఃక్షీణత్వాత్।సతిహి యచ్ఛబ్దే తస్య వాక్యస్యానువాదకత్వం ప్రతీయ నతు విధాయకత్వం। యచ్ఛబ్దాదేరిత్యాదిశబ్దేనామన్త్రిణోత్తమపురుషా యః।వాయవస్థేత్యాద మన్త్రిణం।అగ్నయేజుష్టం నిర్వపామీత్యుత్తమపురు షః। తస్మాదాఖ్యాతస్య ప్రధానకర్మ విధాయకత్వం గుణకర్మవిధాయకత్వ ఞ్చేత్యేవం ద్వావేవ ప్రకారౌ న భవతః కిన్త్వభిధాయకత్వమపీత్య తృ తీయప్రకారః । తతో మన్త్రగతమాఖ్యాతం నవిధాయకం । ప్రధానగుణక ర్మణోస్తు లక్షణం వక్ష్యతే। ఏవమేతైర్విచారైరయం నిర్ణయః ప్రకృ సమ్పన్నః । ఇషేత్వోర్జేత్వా, బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరం, ఇతికాణ్డ ప్రతిపాద్యార్థో న మానాన్తరగమ్యః। కాణ్డద్వయగతవాక్యస్య నాస్తి స్వ కృతాశఙ్కా ప్రేక్షా । తత్రత్యౌపదపదార్థౌ లౌకికావేవ తద్వాక్యం చ న పౌ రుషేయం అభియుక్తసమాఖ్యానం మన్త్రస్య లక్షణం।ప్రశ్లిష్టపాఠో మన్త్ర విశేషస్య యజుషో లక్షణం। నిర్దోషత్వాదితి మన్త్రస్యార్థానుష్ఠాన కా స్యార్థస్మరణం ప్రయోజనం । మన్త్రగతఞ్చ వాయవస్థ సవితా ప్రార్పయత్వి త్యాదికం న విధాయకమితి । ఇత్థం మన్త్రసామాన్యం విచార్య విశేష విచార్యతే।

---

* సమవాయాదితి కాం।

"ఇషేత్వాదిర్మన్త్రపూగో భిన్నో నైకః క్రియాపదే।
అసత్యర్థాస్మారకత్వాదేకాదృష్టస్యకల్పనాత్॥
ఛేదనే మార్జనే చైతౌ వినియుక్తౌ క్రియాపదే।
అధ్యాహృతే స్మారకత్వాన్మన్త్రభేదోఽర్థభేదతః"॥ ఇతి॥

ఇషేత్వోర్జేత్వేత్యత్ర క్రియాపదాభావేనోరుప్రథస్వేతి మన్త్రవదర్థస్మారకత్వాభావాదదృష్టార్థత్వే సత్యేకాదృష్టస్య కల్పనేలాఘవాదేక ఏవ మన్త్ర ఇతిచేత్।మైవం।శాఖాన్తరే "ఇషేత్వేతి శాఖాం ఛినత్త్యూర్జేత్వేత్యనుమార్ష్టి" ఇతివినియోగభేదశ్రవణాత్ । తదనుసారేణేషేత్వాచ్ఛినద్మి। ఊర్జేత్వాఽనుమార్జ్మీతి క్రియాపదేఽధ్యాహృతే సత్యర్థద్వయస్మారకత్వా*ద్భిన్నోయం మన్త్రః॥అథ బ్రాహ్మణవిషయో విచారః। తల్లక్షణం ద్వితీయాధ్యాయే ప్రథమపాదే విచారితం।

"నాస్త్యేతద్బ్రాహ్మణేఽన్యత్ర లక్షణం విద్యతేఽథవా।
నాస్తీయన్తో వేదభాగా ఇతిక్లృప్తేరభావతః॥
మన్త్రశ్చబ్రాహ్మణఞ్చేతి ద్వౌ భాగౌ తేనమన్త్రతః।
అన్యద్బ్రాహ్మణమిత్యేతద్భవేద్బ్రాహ్మణలక్షణం"॥ ఇతి॥

చాతుర్మాస్య ఇదమామ్నాయతే । "ఏతద్బ్రాహ్మణాన్యేవపఞ్చహవీꣳషి" ఇతి । తత్ర బ్రాహ్మణస్య లక్షణం నాస్తి । కుతః । వేదభాగానామియత్తానవధారణేన బ్రాహ్మణభాగేష్వన్యభాగేషు చ లక్షణస్యావ్యాప్త్యతివ్యాప్త్యోశ్శోధయితుమశక్యత్వాదితి చేత్ । న । భాగద్వయాఙ్గీకారేణ మన్త్రవ్యతిరిక్తో భాగో బ్రాహ్మణమితి లక్షణస్య నిర్దోషత్వాత్ ।నను బ్రహ్మయజ్ఞప్రకరణే మన్త్రబ్రాహ్మణవ్యతిరిక్తా ఇతిహాసాదయోఽపి భాగా ఆమ్నాయన్తే । "యద్బ్రాహ్మణానీతిహాసాన్పురాణాని కల్పాన్గాథా నారాశꣳసీః" ఇతి । మైవం । విప్రపరివ్రాజకన్యాయేన బ్రాహ్మణాద్యవాన్తరభే

* క్రియాభేదాత్ ఇతి కాంచీపాఠః.

నః స్వత ఏవ ప్రమాణం । న చ “వత్సానపాకరోతి” ఇత్యత్ర విధాయ
నాం లిఙ్ లోట్ తవ్యప్రత్యయానామభావాదవిధిత్వమితి శఙ్కనీయం,
త్వజ్ఞోపవీతపదపూర్వార్థత్వేనపఞ్చమలకారాశ్రయణేవిధిత్వసమ్భవాత్ ।
తచ్చతృతీయాధ్యాయ చతుర్థపాదే విచారితం।

“ఉత న్యాస్తే * ఽనువాదో వా విధిర్వాఽఽద్యోయుతః స్మృతౌ।
ప్రాప్తం మైవ మపూర్వత్వాత్క్రతౌ లేటావిధీయతే” § ఇతి॥

దర్శపూర్ణమాసప్రకరణేక్రత్వఙ్గత్వేనవ స్త్రస్యోపవీతత్వ మేవ సమా
మ్నాయతే “దేవానాముపవ్యయతే దేవలక్ష్మమేవతత్కురుత” ఇతి।తదిదం
వాక్యముపవీతత్వస్యానువాదకం వా విధాయకం వేతి సంశయః, నిత్యో
కీ నిత్యయజ్ఞోపవీతీతి స్మృత్యా ప్రాప్తత్వాత్ । విధాయకానాం లిఙ్గా
నామభావాచ్చాను వాదకమితిప్రాప్తే బ్రూమః । పురుషార్థస్యస్మృత్యా
ప్రాప్తావపి క్రత్వఙ్గస్య ప్రాప్త్యభావాత్ పఞ్చమలకారేణ దర్శపూర్ణమా
సాఙ్గతయా విధీయత ఇతి రాద్ధాన్తః । తేనైవన్యాయేన వత్సానపాక
రోతీత్యయం న ప్రథమలకారః కిన్తు పఞ్చమలకారః। తస్య చ విధాయకత్వం
లిఙర్థే లేడితి సూత్రేణ సిద్ధం।నన్వేవమపి యత్పర్ణశాఖయేత్యనువాదకత్వగ
మకేన యచ్ఛబ్దేన విధిశక్తిః ప్రతిపాద్యతే “దేవాగ్ శ్వయాభిర్యజతే” ఇతి
వదతిచేత్ । మైవం । విధారణన్యాయేన యచ్ఛబ్దస్యబాధితత్వాత్ । స చ
న్యాయస్తస్మిన్నేవ పాదేఽభిహితః।

“ధారయన్త్యుపరిష్టాద్ధి దేవేభ్యఇతి సంస్తవః।
విధిర్వాఽధోధృతేఽపి త్యై ప్రాక్తాయాగిపూర్వవత్ స్తుతిః॥
ఊర్ధ్వ విధారణాం ప్రాప్తం సమిధో నాన్యమానతః।
అతో హిశబ్దసన్త్యాగాదపూర్వార్థో విధీయతే”॥ ఇతి॥

ప్రైతాగ్నిహోత్రే శ్రూయతే। “అధస్తాత్సమిదం ధారయన్నద్రవే

దానామేవేతిహాసాదీనాంపృథగభిధానాత్ ।“దేవాసురాస్సంయత్తా ఆసన్” ఇత్యాదయ ఇతిహాసాః । “ఇదం వా అగ్రే నైవ కిఞ్చనాసీన్నద్యౌరాసీత్” ఇత్యాదికం జగతః ప్రాగవస్థాముపక్రమ్య సర్గప్రతిపాదకం వాక్యజాతం పురాణం । కల్పాస్త్వారుణకేతుకచయనప్రకరణే సమామ్నాయన్తే । “ఇతి మన్త్రాః । కల్పోఽత ఊర్ధ్వం । యది బలిగ్ంహరేత్” ఇతి । అగ్నిచయనే యమగాథాభిః పరిగాయతీతి విహితా మన్త్రవిశేషా గాథాః । మనుష్యవృత్తాన్తప్రతిపాదకా ఋచో నారాశంస్యః । తస్మాన్మన్త్రబ్రాహ్మణ వ్యతిరిక్త భాగాభావాల్లక్షణం సుస్థం । తచ్చ బ్రాహ్మణం ద్వివిధం । విధిరూపమర్థవాదరూపఞ్చేతి । “యత్పర్ణశాఖయా వత్సానపాకరోతి” ఇతి విధిః । “తృతీయస్యామితో దివి సోమ ఆసీత్” ఇత్యాదికోఽర్థవాదః । తత్ర విధేః ప్రామాణ్యం ప్రథమాధ్యాయస్య ప్రథమపాదే విచారితం।

“అబోధకో బోధకో వా న తావద్బోధకో విధిః॥
శక్తిరలౌకికే ధర్మే గ్రహణం దుర్ఘటం యతః॥
సమభివ్యాహృతే ధర్మే శక్తిగ్రహణసమ్భవాత్ ।
బోధకస్య విధే* ర్మానమనపేక్షతయా స్థితం”॥ ఇతి॥

ధర్మో నామానుష్ఠానజన్యమపూర్వం తద్ధేతుర్యాగో వా, తస్యాలౌకికత్వేన గవాద్యర్థవద్వృద్ధవ్యవహారావిషయత్వాత్ సఙ్గతిగ్రహణం నాస్తి అతో విధేరబోధకత్వాదప్రామాణ్యమితి చేత్ । మైవం ప్రసిద్ధార్థైః పర్ణశాఖాదిపదైస్సమభివ్యాహృతస్యాపాకరోతీతిపదస్యాపూర్వపర్యవసాయిన్యర్థే శక్తిగ్రహణసమ్భవాత్ । యథా ప్రభిన్నకమలోదరే మధూని మధుకరః పిబతీత్యత్ర మధుకరపదస్యార్థమజానాన ఇతరపదార్థానామర్థమవగత్య తత్సమభివ్యాహారాత్ కమలమధ్యగతే మధుపానం కుర్వతి భ్రమర మధుకరశబ్దస్య సఙ్గతిం గృహ్ణాతి, తద్వత్, అతో బోధకత్వాన్మూలప్రమాణానపేక్షత్వాచ్చ

* ధర్మస్త్వితి కాం।

ముపరిష్టాద్ధి దేవేభ్యో ధారయతి" ఇతి।అత్రపిప్రశ్యం హస్తోత్తానం హస్తేధ
రయన్యదోద్రవతి తదాశీమాఙ్ఘృతస్యాధస్తాన్నిధం ధారయేదితి యద్వి
యతే తదేతత్ ద్వైవికేనోపరిధారణేనస్తూయతే।అతః। హిశబ్దేనానువాదత
ప్రతీతేః। తత్ర త్వే పూర్వాధికరణే "ప్రాచీనావీతీ దోహ యేద్యజ్ఞోపవీ
తీ దేవేభ్యో దోహయితి । యత్పురోదక్షో ప్రర్యాప్తా దక్షిణా ప్రాంస్త్రై
యాత్" ఇత్యస్మిన్నుదాహరణద్వయే యజ్ఞోపవీతిత్వోదగగ్రత్వవాక్యయో
స్తిశబ్దయుచ్ఛ్రాయుక్తయోర్విధాయకత్వముపోద్వ్యార్థవాదత్వం నిర్ణీతం।తద
త్రాప్యప్రాప్తబ్రూమః। విషమోన్యత్రస్త్రః వైదిక యజ్ఞోపవీతిత్వోద
గత్వయోస్సానాన్తరప్రాప్తత్వాద్ధిశబ్దయుచ్ఛ్రాయబాధితత్వాత్ తత్రార్థవా
దత్వంవక్తుముచితం,ఉపరిధారణత్వప్రాప్తత్వాద్ధిశబ్దంపరిత్యజ్యవిధిరేవాభ్యు
పగన్తవ్యః। ఏవం సతి వత్సాపాకరణస్యాపూర్వార్థత్వాత్ యచ్ఛబ్దప
త్యాగేన విధిరేవయుక్తః । నను లోకే సాయన్దోహకర్తృభిస్ప్రాతగ్వత్సాగ
భ్యోఽపాక్రియన్తే, అతో లౌకికత్వేన ప్రాప్తత్వాన్నవత్సాపాకరణం వి
యమితి చేత్ । నైవం । అవఘాతవన్నియమాపూర్వసాధుత్వేన విధేయ
త్వాత్ । అవఘాతన్యాయశ్చద్వితీయాధ్యాయస్య ప్రథమపాదే వర్ణితః।

"అవఘాతాదినాపూర్వ ముత్పాద్యం విద్యతే న వా।
యజత్యాదివదస్త్యేష వాక్యైర్యద్ధ్యేష నైవహి॥
దృష్టైతువిషమోకేఽస్తి నాపూర్వం ప్రత్యగస్త్రితా।
స్యాద్యజత్యాదివైషమ్యం నియమాపూర్వకల్పనః" ॥ ఇతి॥

యథా సమిధో యజతీత్యత్ర యాగజన్యమపూర్వమస్తి తథా వ్రీ
నవహన్యాదిత్యత్రాపిత్యభ్యుపేయం, అన్యథావిధివాక్యవై యర్థ్యప్రసఙ్గ
ఇతిచేత్। న। దృష్టే సమ్భవత్యదృష్టకల్పనస్యాన్యాయ్యత్వాత్। నచాత్ర
జత్యాదివిధిసామ్యమస్తి గుణకర్మత్వేనావఘాతస్య ప్రత్యక్షత్వాత్
యాగస్తు ప్రధానకర్మ। అయఞ్చ కర్మణాం భేదో జైమినినాసూత్రత్ర
ణస్పష్టీకృతః। "తాని ద్వైధం గుణప్రధానభూతాని"। "యైస్తుద్రవ్యం

క్ష్యతే గుణస్తత్ర ప్రతీయేత తస్య ద్రవ్యప్రధానత్వాత్'' యైస్తు ద్రవ్యం న చికీర్ష్యతే తాని ప్రధానభూతాని ద్రవ్యస్య గుణభూతత్వాత్'' ఇతి॥ యైస్తుకర్మభిర్ద్రవ్యముత్పాదయితుం సంస్కర్తుం వేష్యతే తేషుకర్మసు గుణత్వం। కుతః। తస్యకర్మణో ద్రవ్యప్రధానత్వాత్।ద్రవ్యం ప్రధానమస్యేతి బహువ్రీహిః। యూపం తక్షత్యాహవనీయమాదధాతీత్యాదౌ యూపాహవనీయాదిద్రవ్యముత్పాదయితుమిష్యతే। వ్రీహీనవహన్తి తణ్డులాన్పినష్టీత్యత్ర వ్రీహ్యాదిద్రవ్యం సంస్కర్తుమిష్టం। ఆజ్యేన ప్రయాజాఇజ్యంత ఇత్యాదిషూక్తవైపరీత్యాత్ ప్రధానకర్మత్వం, అతో యజతి వైషమ్యాదవఘాతోఽపూర్వజనకః। న చ విధివాక్యవైయర్థ్యం। నఖవిదళనాదినాపి తణ్డులనిష్పత్తిసంభవేసతి అవఘాతేనైవ తణ్డులానిష్పాదనీయా ఇతి తన్నియమఃజన్యమపూర్వం బోధయితుం విధేరపేక్షితత్వాత్। తద్వచ్ఛాస్త్రీయాపాకరణేనైవసాయందోహస్సమ్పాదనీయ ఇతి నియమవిధిరస్తు। ఉక్తేషు విధిసామాన్యవిచారేష్వేతే నిర్ణయాస్సమ్పన్నాః। విధిరలౌకికధర్మబోధకః,పంచమలకారాశ్రయణేన విధాయకత్వం। అప్రాప్త్యర్థేయచ్ఛబ్దాదయో న విధిబాధకాః। సంస్కారకర్మదృష్టార్థే సంభవేఽపినియమాపూర్వార్థమపీతి। శాఖాహరణే తు చతుర్థాధ్యాయస్య ద్వితీయపాదే కిఞ్చిద్విచారితం।

"ప్రాచీమాహరతీత్యత్ర దిక్శాఖాఙ్గవాఽస్తు దిక్శ్రుతేః।
ఆహార్యత్వం దిశో నాస్తి శాఖా తేనోపలభ్యతే''॥ ఇతి॥

యత్ప్రాచీమాహరేదితి వాక్యే ప్రాచీశబ్దేన ముఖ్యార్థత్వాద్దిగ్వివక్షితేతి చేత్। న। దిశఆహర్తుమశక్యత్వేన దిక్సమ్బద్ధాయాశ్శాఖాయాః ఉపలక్షణీయత్వాత్। తస్మిన్నేవపాదేఽన్యద్విచారితం।

"శాఖాం ఛిత్త్వోపవేషఞ్చ మూలే కుర్వీత శాఖయా।
నుదేద్వత్సాన్కపాలాని స్థాపయేదుపవేషతః॥
ద్వయం ప్రయోజనం ఛిత్తేర్వత్సాపాకృతిరేవ వా।
ఆద్యోఽగ్రమూలయోరత్రవిభజ్యవినియోగతః॥

ఉపవేషం కరోతీతి సా శాఖాఽన్యాగ్రమూలతః।
పూర్వతోఽతోఽనునిష్పాదీ సతస్మాద్యుజ్యతేఽగ్రతః ॥౯॥

ఇదమామ్నాయతే। మూలతశ్శాఖాం పరివాస్యోపవేషం కరోతీతి। తస్యాయమర్థః। యేయమిషేత్త్వేతిమన్త్రేణావచ్ఛిన్నా శాఖా తాం పునర్మూలే ఛిత్త్వా తం మూలభాగముపవేషం కుర్యాదితి। అగ్రమూలయోస్తయోరగ్రయోః పృథగ్వినియోగ ఆమ్నాయతే। ఉపవేషేణ కపాలాన్యుపదధాతి। శాఖయా వత్సానపాకరోతీతి। అత్ర చ వత్సాపాకరణం కపాలోపధానం చేత్యుభయం శాఖాచ్ఛేదనస్య ప్రయోజకం। కుతః। అగ్రమూలయోస్సామ్యేన విభజ్య వినియోగాదితి చేత్। మైవం। ఉపవేషం కరోతీత్యయం విధిరుపవేషస్య ప్రకృతిద్రవ్యమపేక్షతే। సా చాపేక్షా మూలేన పూర్యతే। తచ్చ మూలం శాఖార్థం ఇషేత్వోర్జేత్త్వేతి। తామాచ్ఛినత్తీత్యత్ర ఛిన్నాయా మూలాయాః శాఖాయాః సౌకర్యార్థం పరివాసనవాక్యే న పునర్మూలోత్పాదనకం ఛేదనం శ్రూయతే। న చాసతి మూలే మూలోత్పాదనకం [illegible] సమ్భవతి। తస్మాచ్ఛాఖార్థమేవ మూలం నతూపవేషార్థం। అతో [illegible] మూలానునిష్పన్నోపవేషేణ క్రియమాణం కపాలోపధానం న శాఖా [illegible] ప్రయోజకం, కిన్తు వత్సాపాకరణమేవ తత్ప్రయోజకం। [illegible] శాఖాయాః ప్రథమచ్ఛేదనేనైవ సౌకర్యం సమ్పాద్యతే [illegible] ప్రయత్నేన మూలం న సమ్పాదనీయం, కింతు లౌకి[illegible]నైవ [illegible] న కపాలాన్యుపధేయానీతి విచారస్య ఫలం సిద్ధం। బ్రాహ్మణ [illegible] సామాన్యవిశేషవిచారః ప్రదర్శితః। అథార్థవాదవిచారః [illegible]

వాయుర్వా ఇత్యేవమాదే రర్థవాదస్యమానతా।
నవిధేయోఽస్తి ధర్మః కిం కింవాఽపి ప్రశస్యతే॥
విధ్యర్థవాదశబ్దానాం మిథో పేక్షాపరిత్యయాత్।
నాస్త్యేకవాక్యతా ధర్మే ప్రామాణ్యం సమ్భవేదుత ॥

విధ్యర్థవాదౌ సాకాఙ్క్షౌ ప్రాశస్త్యపురుషార్థయోః।
తేనైకవాక్యతా తస్మాద్వాదానాం ధర్మమానతా॥ ఇతి॥

కామ్యపశుకాణ్డే విధ్యర్థవాదౌ శ్రూయేతే। "వాయవ్యꣳ శ్వేతమాలభేత భూతికామః" ఇతి విధిః। "వాయుర్వై క్షేపిష్ఠా దేవతా" ఇత్యయమర్థవాదః। తత్ర వాయవ్యాదిశబ్దా అర్థవాదశబ్దైరపేక్ష్యేణైవ విశిష్టమర్థం విదధతే। అర్థవాదశబ్దాశ్చేతరైరపేక్ష్యేణైవ క్షిప్రగామిదేవతాలక్షణం సిద్ధార్థమన్వాచక్షతే। అత్రపవైకవాక్యత్వాభావాన్నాస్త్యర్థవాదానాం ధర్మే ప్రామాణ్యమితి చేత్। న। పదైకవాక్యత్వాభావేఽపి వాక్యైకవాక్యత్వాద్విధివాక్యేన పురుషప్రవృత్తిసిద్ధయే స్తావకమర్థవాదవాక్యమపేక్షతే। అర్థవాదవాక్యస్యాపి। పురుషార్థపర్యవసానాయ విధివాక్యాపేక్షా। అతో వాక్యయోః పరస్పరమన్వయాదేకవాక్యత్వే సతి విధిభాగవదర్థవాదభాగోఽపి ధర్మే ప్రమాణం। అనేనైవ న్యాయేన "తృతీయస్యామితో దివి సోమ ఆసీత్" ఇత్యాద్యర్థవాదస్య "యత్పర్ణశాఖయా వత్సానపాకరోతి" ఇత్యేతద్విధిస్తావకత్వాద్విధిగమ్యే నియమాపూర్వే ప్రామాణ్యమస్తి। నన్వర్థవాదస్య విధిస్తావకత్వం క్వచిద్వ్యభిచరతి, "ప్రాచీముదీచీమాహరతి। ఉభయోర్లోకయోరభిజిత్యై" ఇత్యత్ర ఫలవిధిప్రతిభానాత్ ఇతి చేత్। మైవం। ఔదుమ్బరాధికరణన్యాయేన స్తావకత్వాత్। స చ న్యాయస్తస్మిన్నేవ పాదేఽభిహితః।

"ఊర్జోఽవరుద్ధ్యా ఇత్యేష విధివన్నిగదో న కిం।
యూపౌదుమ్బరతాం స్తౌతి స్తౌతి వా తద్విధిత్సయా॥
చతుర్థ్యా ఫలతాభానాద్యూపౌదుమ్బరతా ఫలం।
ఊర్జోఽవరోధం కథయన్నర్థం స్తుతిపరో భవేత్॥
అస్తుతౌదుమ్బరత్వస్య విధానాత్కస్య తత్ఫలం।
అర్థద్వైధే వాక్యభేదస్తేన స్తావక ఏవ సః" ॥ఇతి॥

ఇదమామ్నాయతే। "ఔదుమ్బరో యూపో భవత్యూర్గ్వా ఉదుమ్బర

ఊర్గ్వా ఉదుమ్బర ఊర్జైవాస్మా ఊర్జం పశూనాప్నోత్యూర్జోవరుద్ధ్యై" ఇతి। అత్రా వరోధనాఖ్యేన కిం ఫలమేవ విధీయతే, కిం వా యూపౌదుమ్బరత్వమపి స్తూయతే। నాద్యః। ఔదుమ్బరవిధ్యభావేన తత్ఫలకథనాయోగాత్। న చాత్రౌదుమ్బరత్వస్య ప్రత్యక్షే విధిరస్తి, లిఙాద్యశ్రవణాత్। అతస్తత్రైవాత్ర విధిరున్నేయః। న చాత్ర స్తుతిమఙ్గీకరోషి। న ద్వితీయః। అర్థభేదేనావృత్తిలక్షణవాక్యభేదాపత్తేః। తస్మాదూర్గవరోధస్తావకః। తదేవముభయలోకాభిజయేనాపేక్షితాన దిక్ప్రవృత్త్యాద్యశోధనాదిభిః ప్రవృత్తా శాఖావిధానాయ స్తూయతే। తదేవం వేదసామాన్యతద్విశేషయోర్మన్త్రబ్రాహ్మణయోర్మన్త్రవిశేషాణామృగాదీనాం బ్రాహ్మణవిశేషయోర్విధ్యర్థవాదయోశ్చ వితేతాః సామాన్యవిశేషవిచారా అస్మిన్ననువాకే ఉదాహృతాః, వక్ష్యమాణానువాకేష్వపి తే సర్వే యథాయోగముదాహరణీయాః।

"ఉదాహృత్యాత్ర మీమాంసాం ప్రకృతిప్రత్యయస్థితం।
అర్థవ్యాకరణే సిద్ధం బోద్ధుం తత్ప్రక్రియోచ్యతే"॥

న చ వ్యాకరణప్రామాణ్యే తత్ప్రయోజనే వా వివదితవ్యం తత్ప్రామాణ్యస్య స్మృతిపాదే నిర్ణీతత్వాత్। తత్ప్రయోజనస్య చ కాత్యాయనేనాభిహితత్వాత్। తథాహి।

"గవాద్యాదిషు సాధుత్వే ప్రయోగే వా న కల్పనా।
నియమోఽస్త్యస్తి వా నాస్తి వ్యాకృతేః ఫలవర్జనాత్॥
సాధూనేవ ప్రయుఞ్జీత గవాద్యానపి నాథవః।
ఇత్యస్తి నియమః పూర్వే తేన వ్యాకృతిమూలతా"॥ ఇతి॥

నిర్మూలత్వేన విగీతత్వాదయః పూర్వపక్షహేతవోఽప్యుపలక్ష్యన్తే।

"నిర్మూలత్వాద్విగీతత్వాన్నైష్ఫల్యాత్స్వేదనాదనాత్।
పూర్వాపరవిరోధాచ్చ నాస్త్యప్రామాణ్యసంభవః"॥

ఇతి తే హేతవః ఉక్తాః। వ్యాకరణస్య పౌరుషేయత్వాన్మూలప్రమాణమపేక్షితం । అతఏవ బుద్ధ్యాదివాక్యానాం ప్రామాణ్యందూషితం॥

"ప్రాయేణానృతవాదిత్వాత్పుంసాంభ్రాన్త్యాదిసంభవాత్॥
చోదనానుపలబ్ధేశ్చ శ్రద్ధామాత్రాత్ప్రమాణతా"॥ఇతి॥

న తావత్ప్రత్యక్షమూలం గవాదిశబ్దాఏవ సాధవః । న తు గావ్యాదిశబ్దాః । సాధూనేవ ప్రయుఞ్జీతనాపశబ్దానిత్యస్యార్థద్వయస్య కేనాపీంద్రియేణ గృహీతుమశక్యత్వాత్। యోగిప్రత్యక్షస్యాతీన్ద్రియత్వాత్తద్గ్రాహకత్వమితిచేన్న ।

"యత్రాప్యతిశయోదృష్టస్సస్వార్థానతిలఙ్ఘనాత్।
అయోగ్యేనేన్ద్రియగ్రాహ్యేన రూపేశ్రోత్రవృత్తితా"॥ఇతి॥

ఆచార్యైరుక్తత్వాత్ । విగీతత్వమపి వ్యాకరణే బహుశ ఉపలభ్యతే । అనాదిసిద్ధేఽభియుక్తవ్యవహారే గృహీతసఙ్గతికా గవాదిశబ్దా ఏవ సాధవ ఇతి భగవతో మతం । పాణినిస్తు శాస్త్రస్యాఽమూల * చూడం తద్విపరీతానేవాపశబ్దాన్ జగౌ । "అఇఉణ్" (పా - ౮ । ౧ । ౧) । "ఘేర్ఙితి" (పా-౭।౩।౧౧౧) "స్తోః శ్చునాశ్చుః" (పా - ౮ । ౪ । ౪౦)॥ "ష్టునాష్టుః" (పా - ౮ । ౪ । ౪౧) ఇత్యాదిప్రయోగాత్ । న చ ధర్మార్థకామమోక్షాదిషు కిఞ్చిత్ఫలం వ్యాకరణే పశ్యామః । వేదస్తు ప్రయత్నేన వ్యాకరణం బాధతే । "తస్మాద్బ్రాహ్మణేనన మ్లేచ్ఛితవైనాపభాషితవై। మ్లేచ్ఛోహవాఏషయదపశబ్దః" ఇతి । పరస్పరవిరోధశ్చ భూయానస్తి త్రిమునివ్యాకరణమిత్యభ్యుపగచ్ఛతి । తత్ర పాణినీయే ఉక్తం । "ఇన్ధిభవతిభ్యాంచ" (పా - ౧ । ౨ । ౬) । "కర్మవత్కర్మణాతుల్యక్రియః" (పా - ౩ । ౧ । ౮౭) ఇతి । తత్కాత్యాయనేనదూషితం "ఇన్ధేశ్ఛన్దోవిషయత్వాద్భువోవుకోనిత్యత్వాత్తాభ్యాంలిటఃకిద్వచనమానర్థక్యం।సిద్ధన్తుప్రాకృతకర్మత్వాత్" ఇతి

* భూతం - ఇతి - కాం॥

క్వచిత్పాణినిః స్వోక్తం స్వయమేవ దూషయామాస "తదశిష్యం సంజ్ఞాప్రమా
ణత్వాత్" ఇతి। తస్మాన్న వ్యాకరణం ప్రమాణమిత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః। న
వదిదం నిర్మూలం, పూర్వవ్యాకరణానామేవ మూలత్వాత్। సన్తిహి పూ
వ్యాకరణాని, పాణినినైవ తత్తన్మతానాముదాహృతత్వాత్। "తృషిమృషి
కృశేః కాశ్యపస్య" (పా - ౧।౨।౨౫) "ఋతో భారద్వాజస్య" (పా-
౨।౬౩) "త్రిప్రభృతిషు శాకటాయనస్య" (పా - ౮।౪।౫౦) "లో
శాకల్యస్య" (పా - ౮।౩।౧౯) "ఓతో గార్గ్యస్య" (పా - ౮।౩।౨
ఇతి హ్యుదాహృతం। తత్తద్వ్యాకరణానాం పూర్వపూర్వవ్యాకరణము
త్వేఽపి బీజాఙ్కురవదనాదిత్వేన మూలక్షయాభావాన్నానవస్థాదోష
నచ "ఘృణిరితి" ఇత్యాదేరపశబ్దత్వం సాఙ్కేతికానామపి స్వస్వవిషయే గ
దిపదవత్ సుశబ్దత్వాత్। అన్యథా "ప్రవరః ప్రావాహణిరకామయత" ఇ
దేరపశబ్దప్రసఙ్గాత్। నాపి నిష్ఫలత్వం। "ఏకః శబ్దః సమ్యగ్జ్ఞాతః సు
ప్రయుక్తః స్వర్గేలోకే కామధుగ్భవతి" ఇతి సాధుశబ్దావబోధతత్ప్రయో
గాభ్యాం ధర్మోత్పత్తిశ్రవణాత్। నాపి వేదబాధః। న మ్లేచ్ఛితవా ఇతా
ద్యాపశబ్దవిషయత్వాత్। "నానుధ్యాయాద్బహూఞ్ఛబ్దాన్వా
విగ్లాపనం హి తత్" ఇత్యయన్తు నిషేధస్సమాధినిష్ఠ బ్రహ్మయోగివిష
నాపి పరస్పరవిరోధః, ఉక్తానుక్త దురుక్త చిన్తారూపం వార్తికం కుర్
కాత్యాయనస్య క్వచిత్క్వచిద్దూషయితుముచితత్వాత్। నాపి స్వోక్త
హానిః, పూర్వోత్తరపక్షాభిప్రాయేణ తదుపన్యాసాత్। తస్మాత్ప్ర
భూత వ్యాకరణానుసారేణ గవాదిశబ్దా ఏవ సాధవః। తానేవ ప్రయు
తేతి నియమద్వయం సిద్ధం। ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగో జ్ఞాతవ్య ఇత్యనే
భిప్రాయేణ వేదే తత్ర తత్ర శబ్దనిర్వచనముదాహ్రియతే। తథాహి
హ్మణే ప్రథమకాణ్డే ప్రథమప్రపాఠకే శ్రూయతే "ప్రజాపతీ రోహి
మగ్నిమసృజత। తం దేవా రోహిణ్యామాదధత। తతో వై తే సర్వాన్రో
నరోహన్। తద్రోహిణ్యై రోహిణిత్వం" ఇతి। తత్రైవ తృతీయాను

ప్రజాపతిం ప్రస్తుత్య శ్రూయతే "స వరాహో రూపం కృత్వోపన్యమజ్జత్। స పృథివీమధ ఆర్ఛత్। తస్యా ఉపహత్యోదమజ్జత్। తత్పుష్కరపర్ణేఽప్రథయత్। యదప్రథయత్। తత్పృథివ్యై పృథివిత్వం। అభూద్వా ఇదమితి। తద్భూమ్యై భూమిత్వం" ఇతి। ఏవం సర్వత్రోదాహార్యం। వ్యాకరణపూర్వకస్య పదార్థజ్ఞానస్యావశ్యంభావిత్వాదేవ దేవైః ప్రార్థిత ఇన్ద్రో వ్యాకరణం నిర్మమే। ఏవఞ్చ షష్ఠకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే ఐన్ద్రవాయవగ్రహబ్రాహ్మణే శ్రూయతే "వాగ్వై పరాచ్యవ్యాకృతావదత్తే దేవా ఇన్ద్రమబ్రువన్నిమాం నో వాచం వ్యాకుర్వితి సోఽబ్రవీద్వరం వృణై మహ్యం చైవైష వాయవే చ సహ గృహ్యాతా ఇతి తస్మాదైన్ద్రవాయవస్సహ గృహ్యతే తామిన్ద్రో మధ్యతోఽవక్రమ్య వ్యాకరోత్తస్మాదియం వ్యాకృతా వాగుచ్యతే" ఇతి। పరాచీ ప్రకృతి ప్రత్యయవిభాగ రహితా మధ్యతోఽవక్రమ్య విభాగం కృత్వేత్యర్థః। ఆథర్వణికాస్తు ఋగ్వేదాదివద్వ్యాకరణమపి వేదితవ్యమిత్యామనన్తి "ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి హస్మ యద్బ్రహ్మవిదో వదన్తి। పరా చైవాపరా చ। తత్రాపరా। ఋగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేదోఽథర్వణవేదశ్శిక్షా కల్పో వ్యాకరణం నిరుక్తం ఛన్దో జ్యోతిషమితి। అథ పరా। యయా తదక్షరమధిగమ్యతే" ఇతి। కాత్యాయనోఽపి వ్యాకరణప్రయోజనాన్యుదాజహార "రక్షోహాగమలఘ్వసన్దేహాః ప్రయోజనం" ఇతి స్వరవర్ణవిపర్యాసరూపో విప్లవో వేదస్య మా భూదితి వ్యాకరణేన వేదో రక్షణీయః। విప్లవే తు బాధం పఠన్తి।

"మన్త్రో హీనః సర్వతో వర్ణతో వా
మిథ్యాప్రయుక్తో న తమర్థమాహ।
స వాగ్వజ్రో యజమానం హినస్తి
యథేన్ద్రశత్రుస్స్వరతోఽపరాధాత్"॥ ఇతి॥

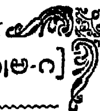
విశ్వరూపనామానం త్వష్టుః పుత్రమిన్ద్రో జఘాన। స చ త్వష్టా సోమయాగే తమిన్ద్రం నోపాహ్వయత। ఇన్ద్రశ్చ యజ్ఞవిఘ్నం కృత్వా బలాత్సోమం పీత్వా జగామ। అవశిష్టేన సోమరసేనేన్ద్రస్యాభిచారం కర్తుం స్వా

హేన్ద్రశత్రుర్వర్ధస్వేత్యనేన మన్త్రేణాజుహోత్ । తత్ర శత్రుశబ్దో ఘాతకమాచష్టే । భో ఉత్పత్స్యమానపురుష ఇన్ద్రస్య ఘాతకస్త్వం వర్ధస్వేతి వివక్షిత్వా మన్త్రముచ్చారితవాన్ । తదానీం తత్పురుషసమాసత్వా దన్తోదాత్తేనభవితవ్యం। ప్రమాదాత్త్వనేనాద్యుదాత్తో మన్త్రః ప్రయుక్తః। స చ స్వరో బహువ్రీహిసమాసలభ్యః। తతశ్చ ఇన్ద్రో ఘాతకో ఽస్యేత్యస్మిన్నర్థే పర్యవసానాదిన్ద్రేణ వధ్యో వృత్ర ఉదపద్యత। తస్మాచ్చ వేదస్వరతో ఽవర్తవ్యా। తథా ప్రవృత్తౌ దర్శపూర్ణమాసేష్టౌ "అగ్నయే జుష్టం నిర్వపామి" ఇతి మన్త్ర ఆమ్నాతః । స చ వికృతావైన్ద్రాగ్నేష్టావతిదిష్టః । తత్ర కర్మసమవేతార్థ ప్రకాశనాయాగ్నయే జుష్టమితి పదం పరిత్యజ్య "ఇన్ద్రాగ్నిభ్యాం జుష్టం నిర్వపామి" ఇత్యూహనీయః । స చోహో వ్యాకరణానభిజ్ఞేన కర్తు మశక్యః। తథా "వేదో ఽధ్యేయో జ్ఞేయశ్చ" ఇత్యాగమేన జ్ఞేయత్వం విహితం । తచ్చ ప్రకృతిప్రత్యయాది నిర్ణయమన్తరేణ న సమ్భవతి । తథా బృహస్పతినా అధ్యేష్యమాణ ఇన్ద్రో దివ్యం వర్షసహస్ర మధీయానో ఽపి యదా శబ్దానామన్తం న జగామ । తదానీమిన్ద్రాదిభిర్ధాతు ప్రాతిపదిక ప్రత్యయాదేశాది రూపా లఘూపాయాః కల్పితాః । ఉపాయమన్తరేణ సర్వేశబ్దార్థకథంబోధం శక్యం తే। తథా "స్థూలపృషతీమాలభేత" ఇత్యత్ర స్థూలా చాసౌ పృషతీ చేతి విగ్రహే పశుశరీరగత స్థౌల్యముక్తం భవతి। స్థూలాని పృషన్తి యస్యామిత్యుక్తే శరీరగత వర్ణ విశేషరూపాణాం బిన్దూనాం స్థౌల్యముక్తం భవతి। సో ఽయం సన్దేహః స్వరనిర్ణయమన్తరేణ నాపైతి। తస్మాద్రక్షోహాదీని పఞ్చప్రయోజనాని । తదేవం ప్రమాణత్వాత్ స ప్రయోజనత్వాచ్చ వ్యాకరణమారబ్ధవ్యం।

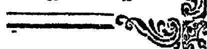
"ఇషే త్వేత్యాదిశబ్దానాం ప్రక్రియాం శబ్దసఙ్గ్రహే।
అవోచం స్వరమాత్రం తు వైశద్యాయ పునర్బ్రువే"॥

ఇషితి ప్రాతిపదికగత ఇకారః "ఫిషో ఽన్త ఉదాత్తః" (సి-కా-ప-౩౮౧) ఇత్యుదాత్తః। ఫిషితి ప్రాతిపదికస్య సంజ్ఞా। ఇషిత్యత్ర షకారస్యా

న్తిమత్వేపి స్వరవిధౌ వ్యఞ్జనమవిద్యమానవదిత్యుక్తత్వాదికార ఏవఫిడన్తి
మః । ఏకారస్య సుప్త్వాత్ "అనుదాత్తౌ సుప్పితౌ" (పా - ౩ । ౧।౪)
ఇత్యనుదాత్తత్వే ప్రాప్తే తదపవాదః । "సావేకాచస్తృతీయాదిర్విభక్తిః"
(పా - ౬ । ౧ । ౧౬౮) సప్తమీబహువచనే పరతస్థితే యత్ప్రాతిపదిక
మేకాచ్కం తస్మాదుత్తరాతృతీయాదిర్విభక్తిరుదాత్తాభవతి । "అనుదాత్తం
పదమేకవర్జం" (పా - ౬ । ౧ । ౧౫౮) ఉదాత్తస్వరితౌ వాయస్యవర్ణస్య
విధీయతే, తం వర్జయిత్వా శిష్టం పదమనుదాత్తం భవతి । తత్రాస్మిన్పదే
ఏకారస్యోదాత్తత్వవిధానాదికారోఽనుదాత్తః । నన్వికారస్యాపి పూర్వముదాత్తత్వం విహితం । తతస్తం వర్జయిత్వా విభక్తేరేవానుదాత్తత్వమస్త్వితి
చేత్ । నైవం । ప్రథమతః ప్రాతిపదికస్వరేఽవస్థితేసతి పశ్చాద్విధీయమాన
త్వేనవిభక్తిస్వరస్య ప్రబలత్వాత్ ।సతి శిష్టస్వరోబలీయానితిహిమర్యాదా।
తస్మాదనుదాత్తాదికముదాత్తాన్తమిషఇతి పదంసిద్ధం। త్వేతి పదమనుదాత్తం।
యుష్మచ్ఛబ్దస్యాష్టమికాపాదాదావాదేశత్వాత్ । "అనుదాత్తంసర్వమపా
దాదౌ" (పా - ౮ । ౧ । ౧౮) ఇతిహితత్రానువర్తతే । సంహితాయాం
తూదాత్తాదేకారాదుత్తరత్వేనతస్య"ఉదాత్తాదనుదాత్తస్యస్వరితః"(పా-
౮ । ౪ । ౬౬) ఇతిస్వరితత్వం । తతస్స్వరితాన్తమిషంవాక్యం। ఏవమూర్జె
త్వేతి వాక్యం యోజ్యం। తయోర్వాక్యయోస్సంహితాయాం "అద్గుణః"
(పా - ౬ । ౧ । ౮౭) ఇతి ఓకారే గుణే ప్రాప్తే "పూర్వత్రాసిద్ధం"
(పా - ౮ । ౨ । ౧) ఇతి స్వరితస్యాసిద్ధత్వాదనుదాత్తయోఃపూర్వోత్తర
వర్ణయోః స్థానే విహిత ఓకారోఽనుదాత్తః। తస్యోదాత్తాదుత్తరత్వేన స్వ
రితత్వే ప్రాప్తే తదపవాదః, "ఉదాత్తస్వరిత పరస్యసన్నతరః"(పా - ౧।
౨।౪౦) । యస్మాదనుదాత్తాత్పరత ఉదాత్తః స్వరితోవావర్తతే తస్యాను
దాత్తస్యాతినీచోఽనుదాత్తోభవతి । ఏతావతా యథామ్నాతమిషేత్వో
ర్జేత్వేతిసిద్ధం । ఉణాదిష్వవ్యుత్పన్నప్రాతిపదికానీతి మతే వాయుశబ్దస్యఫి
ట్స్వరేణాన్తోదాత్తత్వాదవశిష్ట ఆకారోఽనుదాత్తః । విభక్తేస్సుప్త్వాదను

దాత్తత్వే సత్యుదాత్తాదుత్తరత్వేన స్వరితత్వం। స్థశబ్దస్య “తిఙతిఙః” (పా-౮।౧।౨౮) అతిఙన్తాత్పరంతిఙన్తంనిహన్యతే। నిఘాతో నామానుదాత్తః। “స్వరితాత్సంహితాయామనుదాత్తానాం” (పా-౧।౨।౩౯) ఇతి స్థశబ్దగతామధాత్తస్య స్వరితాదుత్తరత్వే నైకశ్రుతిర్భవతి। తాం ప్రచయ ఇత్యాచక్షతే వ్యాఖ్యాపకాః। ఏవముపాయవస్థేతి వాక్యంయోజ్యం। తయోర్వాక్యయోస్సంహితాయామోకారగప్రచయః।యద్యప్యయమోకారగ్రప్రచయానుదాత్తయోరుభయోః స్థానే విహితః తథాపి ద్వైరూప్యస్య యుగపదసంభవాత్ పర్యాయేణతధాత్వే స్థానివద్భావాదేవైకస్మిన్పక్షే ప్రచయః।పక్షాన్తరేతుస్థానివద్భావాభావాదనుదాత్తత్వే “స్వరితాత్సంహితాయామనుదాత్తానాం” (పా-౧।౨।౩౯) ఇతి ప్రచయః। పాశబ్దస్య సన్నతరత్వం। దేవశబ్దస్య ఫిట్స్వరేణాన్తోదాత్తత్వాత్ సంహితాయామోకారోఽప్యుదాత్తః యుష్మచ్ఛబ్దాదేశ శ్చానుదాత్తః సంహితాయాం స్వరితః “చితః” (పా-౬।౧।౧౬౩) చిత్ప్రత్యయయుక్తస్య సముదాయస్యాన్త ఉదాత్తస్స్యాత్। తతఃసవితృశబ్దే తృచ్ప్రత్యయస్య చకారేత్త్వాత్ సవితృ పదస్య కృదన్తత్వేనప్రాతిపదికత్వాద్వా అన్తోదాత్తత్వం। సంహితాయాం స్యేత్యస్యప్రచయః।విశబ్దస్యోదాత్తపరత్వాదికార స్సన్నతరః॥ “ఉపసర్గాశ్చాభివర్జమ్” (ఫి-కౌ-ప-౩౮౫) అభిశబ్దవ్యతిరిక్తా ఉపసర్గా ఆద్యుదాత్తాస్స్యుః। ఇతి ప్రశబ్దఉదాత్తః। అర్పయత్వస్యనిఘాతే। “ఏకాదేశ ఉదాత్తేనోదాత్తః” (పా-౮।౨।౫)। ఉదాత్తేనసహ య ఏకాదేశః స ఉదాత్తస్స్యాత్। ఇతి సవర్ణదీర్ఘ ఉదాత్తః। తస్మాదుత్తరేషాం స్వరితప్రచయౌ। తుశబ్దస్యసంహితాయాం సన్నతరత్వం। శ్రేష్ఠతమాయేత్యత్ర “ఞ్నిత్యాదిర్నిత్యం” (పా-౬।౧।౧౯౭)।ఇతినితి చ ప్రత్యయే పరతఃపూర్వస్యాదిరుదాత్తస్స్యాత్ ఇతిశ్రేష్ఠశబ్దగతస్యేష్ఠన్ ప్రత్యయస్యనిత్త్వాచ్ఛ్రేష్ఠశబ్ద ఆదిరుదాత్తః। శ్రేష్ఠేత్యస్యానుదాత్తస్వరితౌ।తమపఃపిత్త్వాత్తద్విభక్తేః సుప్త్వాచ్చానుదాత్తత్వే సతి పశ్చాత్ప్రత్యయస్య సన్నతరత్వంపూర్వవత్।

"నబ్విషయస్యానిసన్తస్య" (సి - కౌ - ప - ౩౮౩) ఇసన్తవ్యతిరిక్తస్యనపుంసకలిఙ్గవిషయస్య ప్రాతిపదికస్యాదిరుదాత్తః స్యాదిత్యనేన కర్మణ్శబ్దస్యాదిరుదాత్తః । ఉత్తరయోర్యథాయోగమనుదాత్తత్వే సతి స్వరితప్రచయౌ సన్నతరత్వఞ్చపూర్వవత్ । ఆప్యాయధ్వమిత్యత్రోపసర్గ ఉదాత్తః । శిష్టస్య నిఘాతే సతి స్వరితప్రచయౌ । "ఆమన్త్రితస్యచ" (పా - ౮ - ౧ - ౧౯) పదాదుత్తరస్య సమ్బోధనాన్తస్య సర్వస్యానుదాత్తః స్యాత్ । ఇత్యఘ్నియాశబ్దస్య నిఘాతే సతి సంహితాయాం పూర్వాభ్యాం ప్రచయాభ్యాం సహప్రచయః । దేవభాగశబ్దే "సమాసస్య" (పా-౬-౧-౨౨౩) ఇతి అన్తోదాత్తే సతి విభక్త్యాసహైకాదేశస్వరః । స చ సంహితాయామాద్యౌ ద్వౌ ప్రచయౌ । తృతీయస్సన్నతరః । ఊర్జస్ పయస్ శబ్దయోర్నపుంసకత్వాదాద్యుదాత్తత్వం । మతుపో జీపశ్చ పిత్త్వాదనుదాత్తత్వం । తతో యథా యోగం స్వరితప్రచయసన్నతరాః। ప్రజాశబ్దే ప్రాతిపదికమన్తోదాత్తం టాబనుదాత్తః । తయోరేకాదేశ ఉదాత్తః । శేషంపూర్వవత్ । "నఞ్సుభ్యామ్" (పా - ౬ । ౨ । ౧౭౨) బహువ్రీహి సమాసే నఞ్ సు ఇత్యేతాభ్యాముత్తరస్య పదస్యాన్త ఉదాత్తస్స్యాత్ । ఇత్యనమీవా అయక్ష్మశబ్దయోరన్తోదాత్తత్వే సతి శేషమున్నేయం । నచతత్ర సమాసస్యేత్యన్తోదాత్తత్వం సిధ్యతి । "బహువ్రీహౌ ప్రకృత్యాపూర్వపదమ్" (పా ౬ । ౨ । ౧) ఇత్యుక్తం । పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వమపవదితుం నఞ్ సుభ్యామితి సూత్రస్యాపేక్షితత్వాత్ । "నిపాతాఆద్యుదాత్తాః" (సి-కౌ - ప - ౩౮౪) ఇతి మాశబ్ద ఉదాత్తః । వ ఇత్యేతత్పూర్వవత్ । స్తేనశబ్దస్య ఫిట్ స్వరః । ఈశతేత్యస్య నిఘాతః। మేతిపూర్వవత్ ।అఘేన క్రౌర్యేణశంసోవిశసనంవధోయస్యసా౽యమఘశగ్ంసః । తతో బహువ్రీహిస్వరేణ అఘ ఇత్యన్తోదాత్తః । రుద్రహేతిశబ్దయోః ఫిట్స్వరః। పరిశబ్దో నిపాతత్వాదాద్యుదాత్తః। వృణక్త్వితిశబ్దావనుదాత్తౌ। ధ్రువశబ్దస్య ఫిట్ స్వరే సతి టాప్రత్యయేన విభ

క్త్వా సహైకాదేశ స్వరః। అస్మిన్నిత్యత్ర విభక్తేః “సావేకాచ స్తృతీయాదిర్విభక్తిః”(పా-౬।౧।౧౬౮)సావితిస ప్తమీబహువచనం,తత్ర యప కాచ్ తతస్పరాతృతీయాదిర్విభక్తిరుదాత్తా । ఇత్యుదాత్తత్వం । గోపతావిత్యత్ర “పత్యావైశ్వర్యే”(పా-౬।౨।౧౮)ఐశ్వర్యార్థపతిశబ్దేపరతస్పూర్వపదస్య ప్రకృతిస్వరత్వం భవతి।తతో గోశబ్దస్యాద్యుదాత్తత్వే సతి శిష్టస్యానుదాత్త స్వరితప్రచయాః । ప్యాతేత్యస్య నిఘాతప్రచయా । బహ్వీరితి। అత్ర జీష్ ప్రత్యయస్యోదాత్తత్వేన సవర్ణదీర్ఘో ప్యుదాత్తః। యజమానస్యేత్యత్ర “ధాతోః” (పా-౬।౧।౧౬౨) ధాతోరన్తఉదాత్తస్స్యాత్। ఇతిజకారాత్ పూర్వాకార ఉదాత్తః।శపప్పిత్వాదనుదాత్తత్వం। శానచః“చితః” (పా - ౬ । ౧ । ౧౬౩)ఇత్యన్తోదాత్తత్వే ప్రాప్తే తదపవాదః ।“తాస్యనుదాత్తే న్జిదదుపదేశాల్లసార్వధాతుక మనుదాత్తమహ్న్విజోః (పా - ౬ । ౧ । ౧౮౬) తాసిప్రత్యయాదనుదాత్తేతో ధాతోర్జిత్ ధాతో రకారోపదేశాచ్చోత్తరస్య లకారస్య స్థానే విహితం లసార్వధాతుక మనుదాత్తం భవతి । హ్ను అపహ్నవే, ఇఙ్ అధ్యయనే, ఇత్యేతౌధాతూ వర్జయిత్వా అత్ర శబన్తస్య యజేత్యస్యాదుపదేశత్వాత్తదుత్తరః శానచ్, అనుదాత్తః। పశూనిత్యత్ర ఫిట్స్వర పకాదేశ స్వరశ్చ । పాహీత్యస్య నిఘాతే సతి స్వరితప్రచయా॥

“సమ్బద్ధశ్చ శ్రుతివ్యాఖ్యామీమాంసావ్యాకృతిస్వరైః ।
చతుష్ప్రకారై రాద్యోఽయ మనువాకస్సమాపితః” ॥౧॥

ఇతి శ్రీవిద్యాతీర్థమహేశ్వరాపరావతార, శ్రీమద్రాజాధిరాజ పరమేశ్వర శ్రీవీరబుక్క-మహారాజాజ్ఞాపరిపాలక శ్రీమాధవాచార్యవిరచితే తైత్తిరీయసంహితాభాష్యే వేదార్థప్రకాశే ప్రథమకాణ్డే ప్రథమప్రపాఠకే ప్రథమోఽనువాకః॥

తైత్తిరీయసంహితా.

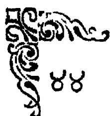
యజ్ఞస్య ఘోషదసి ప్రత్యుష్టగ్ంరక్షః ప్రత్యుష్టా అరాతయః ప్రే
యమగాద్ధిషణా బర్హిరచ్ఛ మనునాకృతా స్వధయా వితష్టాత ఆవహ
న్తి కవయః పురస్తా ద్దేవేభ్యో జుష్టమిహ బర్హిరాసదే దేవానాం పరి
షూతమసి వర్షవృద్ధ మసి దేవబర్హిర్మా త్వా న్వఙ్మాతిర్యక్పర్వ తే రా
ధ్యాసమాచ్ఛేత్తా తే మారిషం దేవబర్హిః శతవల్శం విరోహ సహస్రవ
ల్శాః ॥ ౧ ॥

వివయగ్ంరుహేమ పృథివ్యాస్సంపృచః పాహి సుసంభృతా త్వా సం
భరా మ్యదిత్యై రాస్నాఽసీంద్రాణ్యై సన్నహనం పూషా తే గ్రన్థింగ్రథ్నా
తు స తే మాస్థాదింద్రస్య త్వా బాహుభ్యా ముద్యచ్ఛే బృహస్పతేర్మూర్
ధ్నా హరామ్యు ర్వన్తరిక్ష మన్విహి దేవంగమమసి॥ ౨॥ సహస్రవల్శా అ
ష్టాత్రిగ్ంశచ్చ॥౨॥

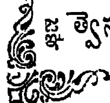
ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే ప్రథమప్రపాఠకే ద్వి
తీయోఽనువాకః॥

భాష్యమ్.

ప్రథమేఽనువాకే వత్సాపాకరణముక్తం। ద్వితీయేఽనువాకే బర్హిరాహరణముచ్యతే। తయోరనుక్రమే పాఠః ప్రమాణమితి మీమాంసిష్యతే। పౌర్ణమాస్యాన్తు సాన్నాయ్యాభావే వత్సాపాకరణ ప్రయోజనాభావాదన్వాధానస్యానన్తరం అమావాస్యాయామసన్నయతోఽపి బర్హిరేవ ప్రథమం సమ్పాదనీయం। అత ఏవ బోధాయనః "యద్యు వై న

సన్నయతి బర్హిః ప్రతిపదేవ భవతి” ఇతి। అస్మిన్ననువాకే యజ్ఞస్య ఫ
పదసీత్యయమాద్యో మన్త్రః । బ్రాహ్మణేతు తస్మాత్పూర్వ ఏవోఽన్యో మన్త్ర
శాఖాన్తరాదిహానీయ యేన వ్యాఖ్యాతః తస్య వినియోగమాహ బో
యనః “అథ జఘనేన గార్హపత్యం తిష్ఠన్నసిదమశ్వపర్శుం వాఽఽదత్తే
వస్య త్వా సవితుః ప్రసవేఽశ్వినోర్బాహుభ్యాం పూష్ణో హస్తాభ్యామ
దదే” ఇతి । ఆపస్తమ్బః “ఉత్తరేణ గార్హపత్యమసిదోఽశ్వపర్శు ర
త్ పర్శుర్వాఽనిహితో భవతి దేవస్య త్వా సవితుః ప్రసవ ఇతి అసిద
శ్వపర్శుం వాఽఽదత్తే తూష్ణీ మనడుత్పర్శుం” ఇతి ।, అసిదో దణ్డచ్ఛే
నసాధనం శస్త్రం పర్శుః పార్శ్వాస్థి తచ్చ ఖడ్గవత్తీక్ష్ణధారత్వాల్లవ
సమర్థం । మన్త్రస్యాయమర్థః । భో లవనసాధన ప్రేరకస్య దేవస్య ప్ర
రణే సతి దేవతాసమ్బన్ధిభ్యాం బాహుభ్యాం హస్తాభ్యాఞ్చ త్వాం స్వీ
రోమీతి । మణిబన్ధాదధస్తనౌ బాహూ । ఉపరితనౌ హస్తౌ । అత్ర బ్ర
హ్మణం “దేవస్యత్వాసవితుఃప్రసవ ఇత్యశ్వపర్శుమాదత్తే ప్రసూత్యై
అశ్వినోర్బాహుభ్యామిత్యాహ । అశ్వినౌహి దేవానామధ్వర్యూఆస్తా
పూష్ణో హస్తాభ్యామిత్యాహ యత్యై” ఇతి (బ్రాం- ౩ కాం। ౨ప్ర । ౨
యతిర్నియతిః యజ్ఞసాధన ముపాదేయం । తత్సర్వో పాసకస్య దేవ
హస్తాభ్యామేవేతినియమః । అశ్వపర్శునా సహ బర్హిః ప్రాప్స్యంగచ్ఛే
సార్థవాదేన వాక్యేన విధత్తే “యోవా ఓషధీః పర్వశో వేద । నై
స్స హినస్తి। ప్రజాపతిర్వా ఓషధీఃపర్వశో వేద। స ఏనానహినస్తి
పర్శ్వా బర్హిరచ్ఛైతి । ప్రాజాపత్యోవా అశ్వస్సయోనిత్వాయ । ఓ
ధీనామహింసాయై” (బ్రా - ౩ కాం। ౨ప్ర । ౨అ)ఇతి। ప్రజాపత్యృషి
ణామోఽశ్వ ఇత్యశ్వమేధవిధౌ శ్రూయతే “ప్రజాపతేరక్ష్యశ్వయత్ ।
త్పరాపతత్ । తదశ్వోఽభవత్ । యదశ్వయత్ । తదశ్వస్యాశ్వత్వం”
తి । తతోఽశ్వస్యప్రాజాపత్యత్వాత్ ప్రజాపతేశ్చౌషధీషు తత్త్వప్రా
జ్ఞత్వేన పర్వణోః సన్ధౌ ఛేత్తుంప్రవృత్తస్య పర్శుభంజకత్వాభావేనా

పర్ణ్వా ప్రజాపతిరూపయాదర్భచ్ఛేదే హింసా న భవతి ఇతి । ద్రవ్యాన్తర పరిత్యాగేనాశ్వపర్ణ్వ స్వీకారస్తద్యోని భూత ప్రజాపతి సాహిత్యార్థం । అస్తి చ తత్ సాహిత్యం కారణస్య కార్యేఽనుగతత్వాత్ । తస్మాత్ ప్రజాపతిద్వారేణ కర్తుర్హింసాదోషాభావ ఉపపద్యతే । అశ్వపర్ణ్యారభి మన్త్రణే ప్రథమంమన్త్రం బోధాయనో వినియుఙ్క్తే- «ఆదాయాభిమన్త్రయతే । యజ్ఞస్య ఘోషదసి" ఇతి । ఆపస్తంబస్తుబ్రూతే «యజ్ఞస్య ఘోషదసీతి గార్హపత్య మభిమన్త్ర్య" ఇతి । ఘోషదితి ధనస్య నామ। భోఽశ్వపర్ణ్యే త్వం యజ్ఞస్య సాధనం ద్రవ్యమసి। భో గార్హపత్యేతి వా యోజ్యం । అత్ర బ్రాహ్మణం «యజ్ఞస్య ఘోషదసీత్యాహ। యజమాన ఏష రయిందధాతి"ఇతి (బ్రా। ౩కాం । ౨ప్ర । ౨అ) । రయిం ధనం । బోధాయనః «గార్హపత్యే ప్రతి తపతి ప్రత్యుష్టగ్ం రక్షః ప్రత్యుష్టా అరాతయః" ఇతి । ఆపస్తంబః «ఆహవనీయే గార్హపత్యే వాఽపిదం ప్రతితపతి న పర్ణ్వం" ఇతి । అస్మిన్ లవనసాధనే నిగూఢం రాక్షసస్య వైరిణా ఇచ్ఛ స్వరూపం అత్యన్తం దగ్ధం భవతు। మన్త్రప్రయోజనమాహ «ప్రత్యుష్టగ్ంరక్షః ప్రత్యుష్టా అరాతయ ఇత్యాహ।రక్షసామపహత్యై" ఇతి (బ్రా । ౩ కాం । ౨ప్ర । ౨-అ)। బోధాయనః «అథాహవనీయ మభిప్రైతి । ప్రేయ మగాద్ధిషణా బర్హిరచ్ఛ మనునాకృతా స్వధయా వితష్టా త ఆ వహన్తి కవయఃపురస్తాద్దేవేభ్యో జుష్టం" ఇతి । స ఏవ మన్త్రశేషం పృథగ్వివిని యుఙ్క్తే- «ఇహాబర్హిరాసదఇతి వేదిం ప్రత్యవేక్షతే"ఇతి । అపస్తంబస్తు కృత్స్నస్యమన్త్రస్యైకమేవ వినియోగమాహ«ప్రేయమగాదిత్యుక్త్వోర్వన్తరిక్షమన్విహీతి ప్రాచీముదీచీం వా దిశ మభిప్రవ్రజ్య యతః కుతశ్చిద్దర్భమయంబర్హిరాహరతి" ఇతి। ఇయమశ్వ పర్ణ్వ ర్విద్యారూపత్వేనాభిజ్ఞా సతీ బర్హిః ప్రాప్తుం ప్రాచీం గచ్ఛతి। కీదృశీ సా । ప్రజాపతిరూపేణ మనునా స్వచక్షుషా నిర్మితా । అశ్వభక్షితాన్నలక్షణయా స్వధయా విశేషేణ తీక్ష్ణీకృతా యస్మాత్ తే పూర్వే కవయో విద్వాంసోఽముష్యా

తారః పూర్వస్యాదిశో బర్హిరానయన్తి తస్మాదియం ప్రాఙ్ముఖగచ్ఛతి। వేభ్యో హావిర్భిగ్భ్యః ప్రియం బర్హిరిహ వేద్యామాసాదయితవ్యం।అ మన్త్రస్య ప్రథమభాగే పదార్థం తాత్పర్యఞ్చాహ ‘‘ప్రేయమగాద్ధిషః బర్హిరచ్ఛేత్యాహ । విద్యా వై ధిషణా । విద్యయైవైనదచ్ఛైతి’’ ఇతి (బ్రా 3కాం । ౨ప్ర । ౨అ) । ద్వితీయభాగస్యార్థే శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధ మనుము ప్రసిద్ధిఞ్చాహ ‘‘మనునా కృతా స్వధయా వితష్టేత్యాహ । మానవీ హి ర్యస్వధా కృతా’’ ఇతి (బ్రా౦।3కాం।౨ప్ర । ౨అ)। అన్నేనాస్యా ద్య చయోఽన్వయవ్యతిరేకసిద్ధిః । తృతీయభాగే పదార్థం పురస్తాచ్ఛబ్దా ర్యఞ్చాహ ‘‘తఆవహన్తి కవయఃపురస్తాదిత్యాహ। శుశ్రువాంసో వై యః।యజ్ఞఃపురస్తాత్ । ముఖత ఏవయజ్ఞమారభతే,,ఇతి (బ్రా౦।3 కా ౨ప్ర । ౨అ) । హోమాధారస్యాహవనీయస్య పూర్వ దిగ్వర్తిత ద్య జ్ఞఃపురస్తాద్వర్తత ఇతి ఉచ్యతే తచ్ఛబ్దపాతేన పురస్తాదేవ జ్ఞ ఆరబ్ధో భవతి । అపి చ తత్పాఠే దిగన్తరప్రయుక్తం వైకల్యం స్తీత్యాహ । ‘‘అథో యదేతదుక్త్వా యతఃకుతశ్చాహరతి । తత్ప్రాచ ఏవ దిశో భవతి’’ ఇతి (బ్రా౦ । 3కాం । ౨ప్ర । ౨అ) । చతుర్థభాగ ద ఇతి పదస్య తాత్పర్యమాహ ‘‘దేవేభ్యోజుష్ట మిహ బర్హిరాస ఇత్యాహ । బర్హిషస్సమృద్ధ్యై । కర్మణోఽనపరాధాయ’’ఇతి (బ్రా౦ । కాం । ౨ప్ర । ౨అ) । ఆసాదయి తవ్యమిత్యుక్తే యావద్వేద్యామా స్త ణాయ పర్యాప్తం తావత స్సూచితత్వాదేతత్పదోచ్చారణం సమ్పద్య మ్పద్యతే । తతో న్యూనత్వ లక్షణఃకర్మణోఽపరాధో న భవిష్యతి । ధాయనః ‘‘దర్భస్తమ్బం పరిగృహ్ణాతి యావన్తమలం ప్రస్తరాయ తే దేవానాం పరిషూత మసీత్యద్రైన ముష్టిమాత్రం వర్షవృద్ధ ఇతి । ఆపస్తమ్బస్తు ద్వయోరేకతన్త్రత్వ మభిప్రేత్యైకమేవ వినియో గమాహ ‘‘దేవానాంపరిషూతమసి వర్షవృద్ధమసీతి దర్భాన్ ఇతి । భో దర్భ జాత త్వం దేవానామర్థే పరిగృహీత మసి

స్వగృహా చ్ఛాదనార్థే తతో న మే లవనదోషోఽస్తి । వర్షేణ పునఃవృద్ధి సంభవాత్ తవాపి న హానిః । పరిగృహీతస్య కృత్స్నస్యాపి దేవార్థత్వం న త్వేకదేశస్యేత్యేతం మన్త్రాభిప్రాయం దర్శయతి । “దేవానాం పరిషూతమసీత్యాహ।యద్వా ఇదం కిఞ్చ । తద్దేవానాం పరిషూతమ్” ఇతి (బ్రా । ౩కాం । ౨ప్ర । ౨అ) । అపిచ । యథా లోకే కశ్చిత్ భృత్యో రాజనియోగాద్గ్రామేషు గత్వాబలాద్గృహ్యమాణమిదం దధిక్షీరాదిద్రవ్యం వసుమత్తమాయ రాజ్ఞే నతు మదర్థమితి ప్రజానామగ్రే ప్రతిప్రోచ్య నిర్భయః సర్వ దేదం కరిష్యామి ఇతి * బ్రూతే తద్వత్। ఇదమిత్యభిప్రాయాన్తర మాహ “అథో యథా వస్యసే ప్రతిప్రోచ్యాహేదం కరిష్యామీతి । ఏవమేవ తదధ్వర్యుర్దేవేభ్యః ప్రతిప్రోచ్య బర్హిర్దాతి । ఆత్మనోఽహిగ్ంసాయై” ఇతి (బ్రాం । ౩కాం । ౨ప్ర । ౨అ) స్వీకార్యస్య స్తమ్బస్యైకత్వం కృత్స్నలవనఞ్చ విధత్తే “యావతస్తమ్బాన్పరిదిశేత్ । యత్తేషా ముచ్ఛిష్యేత్ । అతి తద్యజ్ఞస్య రేచయేత్ । ఏకగ్గ్ స్తమ్బం పరిదిశేత్ । తగ్ంసర్వం దాయాత్ । యజ్ఞస్యాఽనతిరేకాయ” ఇతి (బ్రా - ౩కాం । ౨ప్ర । ౨అ) । యజ్ఞస్యసమ్బద్ధి యద్ద్రవ్యం తస్య యజ్ఞాత్ బహిర్భావోఽతిరేకః,సచాయుక్తః । అకృష్టపచ్యానాం దర్భాదీనాం తటాకాద్యుదకమనపేక్ష్య వర్షేణైవ వృద్ధిః ప్రసిద్ధే త్యాహ “వర్షవృద్ధమసీత్యాహ । వర్షవృద్ధా వా ఓషధయః” ఇతి (బ్రా - ౩కాం । ౨ప్ర । ౨అ) । బోధాయనః “అసిదేనోపయచ్ఛతి దేవ బర్హిర్మాత్వాన్వఙ్మా తిర్యక్పర్వ తే రాధ్యాసం” ఇతి । వినియోగద్వయమాహాపస్తమ్బః “దేవబర్హిర్మాత్వాన్వఙ్మా తిర్యగితి సంయచ్ఛతి పర్వ తే రాధ్యాసమిత్యసిద మధి నిదధాతి” ఇతి । హే దేవ బర్హిస్త్వాం అన్వక్ తిర్యగపి మాహింసిషం కింతు యేన తవ పర్వ పునః ప్రరోహస్థానం అవినష్టం యథా భవతి తథా స్థాపయామి హింసయా అన్వక్త్వం దైర్ఘ్యేణచ్ఛేదీ

* సర్వ ఖేదం హరిష్యామి ఇతి కాశీపాఠః.

భావః । తిర్యక్త్వం ప్రస్వానాం ఖండానాం సమ్పాదనం । బర్హిషోదే వసమ్బన్ధస్తా దర్థ్యరూప ఇత్య భిప్రాయమాహ “దేవ బర్హిరిత్యాహ । దే వేభ్య ఏవైనత్కరోతి”ఇతి (బ్రా - ౩కాం । ౨ప్ర । ౨అ ।) నిషేధోదోష పరిహారామేత్యాహ “మాత్వాన్వ జ్మాతిర్యగిత్యాహ హింసాయై” ఇ తి (బ్రా - ౩కాం । ౨ప్ర. । ౨అ.) । పునర్గ్రరోహరూపసమృద్ధ్య ర్థంపర్వసా ధన మిత్యాహ “పర్వ తేరాధ్యాసమిత్యాహర్ద్యై”ఇతి(బ్రా. ౩కాం । ౨ ప్ర । ౨అ) । బోధాయనః “ఆచ్ఛినత్యాచ్ఛేత్తాతే మారిషమితి ”ఇతి । త ద్వాదాపస్తమ్బోఽపి। ఇత ఊర్ధ్వంయత్రద్వయోర్వ్విశేషాభావస్తత్ర అన్యత రస్యైవ వినియోగ ఉదాహరిష్యతే । హేదేవబర్హిస్త్వామాచ్ఛేత్తా ఽపి మన్త్రిసామర్థ్యా న్మాహింసిషమ్ । అత్ర మారిషమిత్యేతమన్త్రింప రతస్తదర్థాభిజ్ఞస్యచ స్వకీయంకిమపి నవినశ్యతీత్యాహ “ఆచ్ఛేత్తాతేమా రిషమిత్యాహ । నాస్యాత్మనోమీయతే । యఏవంవేద” ఇతి (బ్రా। ౩ కాం । ౨ప్ర । ౨అ.) । కల్పసూత్రం “దేవబర్హిశ్శత వల్శంవిరోహేత్యాల వానభి మృశతి” ఇతి । లూనావశిష్టమూలాన్యాలవాః శతవల్శం శత శాఖం బర్హిషః పుత్రాదివదుపకారకత్వేన తత్ప్రరోహార్థే యమాశీః పు త్రోత్పత్త్యై భవతీతి వ్యాచష్టే “దేవబర్హిశ్శతవల్శం విరోహేత్యాహ। ప్ర జానాంప్రజననాయ” ఇతి (బ్రా - ౩కాం । ౨ప్ర । ౨అ) । కల్పః “సహస్ర వల్శావివయగ్ంరుహే మేత్యాత్మానం ప్రత్యభిమృశతీతి” మన్త్రిస్యాశీః పరత్వం స్పష్టమిత్యాహ “సహస్రవల్శావివయగ్ంరుహేమేత్యాహ । ఆశి షమేవైతామాశాస్తే” ఇతి(బ్రా - ౩కాం । ౨ప్ర । ౨అ) । కల్పః“పృథివ్యా స్సంపృచస్పాహీత్యనధోనిదధాతి” ఇతి । భోతృణ కాష్ఠాద్యాధార పృథి వ్యాస్సంపర్కాదిమందర్భంరక్ష। ద్రవ్యాన్తరస్యోపరిస్థాపనే ప్రయోజన మాహ “పృథివ్యా స్సంపృచస్పాహీత్యాహ ప్రతిష్ఠిత్యై” ఇతి (బ్రా - ౩ కాం । ౨ప్ర । ౨అ)। యది లూనమిమం దర్భం పృథివ్యాం నిదధ్యాత్ త దానీముచ్ఛిష్టాది స్పర్శేన త్యాజ్యత్వే సతి దర్భోఽప్రతిష్ఠితస్స్యాత్ ।

పూర్వం ప్రస్తరాఖ్యస్య దర్భముష్టేః సమన్త్రకలవనం ప్రపఞ్చితం ఇదానీం ముష్ట్యన్తరాణాం మన్త్ర మన్తరేణైవ లవనం విధత్తే “అయుఙ్గా యుఙ్గాన్ముష్టీన్ లునోతి । మిథునత్వాయ ప్రజాత్యై” ఇతి (బ్రా౩కా। ౨ప్ర। ౨అ)। అయుఙ్గత్వం యుగ్మరూప సమసంఖ్యారాహిత్యం । అత్ర విషమసంఖ్యాపక్షాణాం బహువిధత్వాదశేషసఙ్గ్రహార్థా వీప్సా । తాః పఞ్చ దర్శయతి బోధాయనః “తూష్ణీముత ఊర్ధ్వ మయుజో ముష్టీన్లునోతి । త్రీన్వా పఞ్చ వా నవైకాదశ వా” ఇతి అమన్త్రకలవనే బ్రాహ్మణాన్తరముదాజహార ఆపస్తమ్బః “ప్రస్తరమేవ మన్త్రేణ దాతి తూష్ణీమితరదితి వాజసనేయకమ్” ఇతి । సమన్త్రకామన్త్రకలవనయోర్ద్విత్వేన మిథునత్వం తేన చ లౌకిక స్త్రీపురుష రూపమిథునస్మరణాత్ తద్ద్వారా ప్రజోత్పత్తయే లవనద్వయం సమ్పద్యతే । అథ దర్భమయం శుల్బం భూమౌ ప్రసార్య తస్మిన్ లూనా ముష్టయో నిధాతవ్యాః । తత్ర పాఠక్రమాదర్థక్రమో బలీయానితి న్యాయేన మన్త్రద్వయస్య వ్యత్యాసేన వినియోగః కల్పే దర్శితః “అదిత్యై రాస్నాసీత్యుదగగ్రం వితత్య సుసమ్భృతా త్వా సమ్భరామీతి తస్మిన్నిధనాని సమ్భృత్య” ఇతి । హే రాస్నా త్వం భూమేర్లోకాచ్ఛిద్రస్థానీయా రశనాసి। హే దర్భముష్టిసముదాయ త్వాం సుష్ఠు సమ్భృతం యోగ్యయా రశనయా సఙ్గృహ్ణామి । బ్రాహ్మణం తు పాఠక్రమేణైవ వ్యాచష్టే “సుసమ్భృతా త్వా సమ్భరామీత్యాహ । బ్రహ్మణైవైనత్సమ్భరతి । అదిత్యై రాస్నాసీత్యాహ । ఇయం వా అదితిః । అస్యా ఏవైనద్రాస్నాం కరోతి” (బ్రా-౩కాం । ౨ప్ర । ౨అ.) ఇతి। దర్భమయత్వేన ప్రశస్తత్వాద్ బ్రహ్మత్వం । ఏనద్దర్భజాతమేనదేనాం రశనామ్ । కల్పః “ఇన్ద్రాణ్యై సన్నహనమితి సన్నహ్యతి” ఇతి । శుల్బమూలాగ్రయోర్మేఖలారూపం బన్ధనం సన్నహనమ్ । తస్యేన్ద్రాణీప్రియత్వం విశదయతి “ఇన్ద్రాణ్యై సన్నహనమిత్యాహ । ఇన్ద్రాణీ వా అగ్రే దేవతానాꣳ సమనహ్యత । సార్ధ్నోత్ । ఋద్ధ్యై సన్నహ్యతి” (బ్రా ౩కాం। ౨ప్ర। ౨అ) ఇతి । యేయమిదానీ మిన్ద్రస్య పత్నీ దేవతానాం మధ్యే శ్రేష్ఠా వర్తతే సా పూర్వస్మిన్ కస్మిన్ శతసంఖ్యాకా

క్రతూనసుతిష్ఠతా యజమానేన తత్తత్కర్తౌ యోక్త్రేణ బద్ధాఽభూ
త్సన్నహన సామర్థ్యాదిన్ద్రాణీత్వంరూపసమృద్ధిం ప్రాప్తవతీ। తస్మాత్ స
మృద్ధ్యర్థ మేవాధ్వర్యుస్తదైవసన్నహ్యేత్ । కిఞ్చ బర్హిషః ప్రజారూపత
దిదం సన్నహనం ప్రజానామశైథిల్యాయ * భవతి । తస్మాత్ప్రసూనాస్వ
వపి ప్రజా ధమనిభిర్వ్యస్తాజాయన్త ఇత్యాహ "ప్రజావై బర్హిః। ప్ర
నామపరాభావాయ। తస్మాత్స్నావసన్తతాః ప్రజాజాయన్తే" (బ్రా.
కాం। ౨ప్ర. । ౨అ.) ఇతి। కల్పః "పూషా తే గ్రన్థిం గ్రథ్నాత్వితి గ్రన్థిం
రోతి" ఇతి। హే సన్నద్ధరజ్జో తవ గ్రన్థిం పోషకో దేవః కరోతు। హే
తి వాయోజ్యమ్। దేవతావివక్షయా పూషన్ శబ్దస్యైవ ప్రయోగే ...
యమాహ "పూషా తే గ్రన్థిం గ్రథ్నాత్విత్యాహ। పుష్టిమేవ యజమానే
ధాతి" (బ్రా - ౩కాం। ౨ప్ర। ౨అ) ఇతి। కల్పః "స తే మాస్థాదితి
స్తాత్ప్రత్యఞ్చం గ్రన్థి ముపగూహతి పశ్చాత్ప్రాఞ్చం వా" ఇతి। హే
తవ నిర్బన్ధనకారీ సరజ్జుగ్రన్థిః చిరం మాతిష్ఠతు। దర్భోపస్రవపరిహారో
షేధఫలమిత్యాహ "స తే మాస్థాదిత్యాహాహింసాయై" (బ్రా - ౩కా
౨ప్ర। ౨అ) ఇతి। గూహనం విధత్తే "పశ్చాత్ప్రాఞ్చముపగూహతి।
శ్చాద్వై ప్రాచీనగ్ం రేతో ధీయతే। పశ్చాదేవాస్మై ప్రాచీనగ్ం రేతః
ధాతి" (బ్రా - ౩కాం. । ౨ప్ర. । ౨అ) ఇతి। గ్రన్థిశేషో రజ్జుగ్రన్థౌ
శీకృత్య రజ్జువేష్టనస్యాన్తః పశ్చాదాకృష్య యథా ప్రాగగ్రో భవతి త
గూహేత్। పురుషోఽపి పశ్చాదవస్థాయ ప్రాచీనం రేతస్సిఞ్చతి। తత్స
దృశం గూహనముపలక్ష్యార్థం యజమానార్థం రేతస్సిఞ్చనరూపేణ ... స్య
కల్పః "ఇన్ద్రస్య త్వా బాహుభ్యాముద్యచ్ఛ ఇత్యుద్యచ్ఛతే" ఇతి। ...
శబ్దప్రయోగేణేన్ద్రియవత్త్వస్య సామర్థ్యసిద్ధిం దర్శయతి। "ఇన్ద్రస్య త్వా బా
హుభ్యాముద్యచ్ఛ ఇత్యాహ। ఇన్ద్రియమేవ యజమానే దధాతి" (బ్రా
కాం। ౨ప్ర। ౨అ) ఇతి। కల్పః "బృహస్పతేర్మూర్ధ్నా హరామీతి

* అపరాభావాయ ఇతి పాఠాన్తరం.

న్నధినిధత్తే"ఇతి । ప్రశస్తత్వాద్బ్రహ్మత్వేనబృహస్పతింస్తౌతి"బృహస్పతేర్మూర్ధ్నా హరామీత్యాహ।బ్రహ్మవై దేవానాంబృహస్పతిః । బ్రహ్మణైవైనద్ధరతి"(బ్రా. ౩కా.।౨ప్ర।౨అ.)ఇతి।కల్పః"ఉర్వన్తరిక్షమన్విహీతి పతి",। గచ్ఛేదిత్యర్థః। హే దర్భ విస్తీర్ణత్వాదన్తరిక్షం గమనాయానుకూలం అతస్త్వం గచ్ఛ। ఇహీత్యస్యశబ్దవివక్షాం దర్శయతి "ఉర్వన్తరిక్షమన్విహీత్యాహగత్యై "(బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౨అ.) ఇతి । కల్పః "పత్యోత్తరేణ గార్హపత్యమనధస్సాదయతి దేవఙ్గమమసీతి"ఇతి । తస్యశబ్దస్యాభిప్రాయం దర్శయతి "దేవఙ్గమమసీత్యాహ । దేవానేవైతద్గమయతి "(బ్రా-౩కాం । ౨ప్ర । ౨అ) ఇతి।పలాశశాఖాయా ఇవ బర్హిషో భూమౌ స్థాపనం నిషిధ్యోచ్చప్రదేశస్థాపనం విధత్తే "అనధస్సాదయతి। గర్భాణాంధృత్యా అప్రపాదాయ । తస్మాద్గర్భాః ప్రజానామప్రపాదుకాః । ఉపరీవనిదధాతి । ఉపరీవ హి సువర్గోలోకః। సువర్గస్యలోకస్యసమష్ట్యై "(బ్రా-౩కాం । ౨ప్ర. । ౨అ.) ఇతి । అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః ।

"యజ్ఞస్యేత్యగ్నిమామన్త్ర్య ప్రత్యుదాత్తస్యతాపనమ్ ।
ప్రేయజ్ఞపతిదేవానాం దర్భసీమాథముష్టితః॥
దేవేతిదర్భాన్త్సంయమ్య పర్వసంస్థాప్యదాత్రకమ్ ।
ఆచ్ఛేభిద్వ్యాద్దేవమూలంస్పృశేత్స్వఙ్ఘసహేత్యతః॥
పృథివ్యుపరిసంస్థాప్యాదిత్యైరజ్జుంప్రసారయేత్ ।
సుసమ్భృదర్భాన్సమ్భార్య ఇన్ద్రాణ్యాఇతిబన్ధనమ్ ॥
పూషాగ్రన్థిస్సతేగూహాః ఇన్ద్రోద్ధ్యమ్యబృహేత్యతః ।
మూర్ధ్నాధాయోరుగత్యోర్ధ్వం స్థాపయేద్దేవమిత్యతః॥
అనువాకేద్వితీయేఽస్మిన్క్లాప్తకోనవింశతిః" ॥

అథ మీమాంసా.

అత్రపాఠోఽనుష్ఠానక్రమేప్రామాణ్యమిత్యయమర్థః పఞ్చమాధ్యాయస్య ప్రథమపాదేవిచారితః ।

"ప్రయాజేషు క్రమో నాస్తి విద్యతే వా న విద్యతే ।
శ్రుత్యర్థాభావతో నైవం క్రమః పాఠాన్నియమ్యతే" ॥ఇతి॥

అథాధ్వర్యుర్గృహపతిం దీక్షయిత్వా బ్రహ్మాణం దీక్షయతి తత ఉద్గాతారం తతో హోతారమిత్యత్ర క్త్వాశ్రుత్యా పఞ్చమీశ్రుత్యా చ క్రమః ప్రతీయతే న తథా ప్రయాజేషు శ్రుతిరస్తి। "సమిధో యజతి" "తనూనపాతం యజతి" ఇత్యత్ర సమిద్యాగ తనూనపాద్యాగయోః క్రమవాదినః శబ్దస్య అదర్శనాత్ । యథా వా అగ్నిహోత్రం జుహోతి యవాగూం పచతీత్యత్ర యవాగ్వా హోమసాధనత్వేన పూర్వభావిత్వమార్థికమ్ న తథా సమిద్యాగస్యేతర యాగసాధనత్వమస్తి। అతోఽర్థాపత్తేరప్యభావాన్నాస్తి క్రమ ఇతి చేత్ । నైవం । వాక్యపాఠేన ప్రతీతస్య క్రమస్య బాధాభావేనాభ్యుపేయత్వాదనేనైవ న్యాయేన ప్రథమద్వితీయానువాకాభ్యాముక్తయోర్వత్సాపాకరణ బర్హిస్సమ్పాదనయోః క్రమో ద్రష్టవ్యః । పాఠాదర్థక్రమో బలీయానిత్యేతదపి తత్రైవ విచారితమ్ ।

"అగ్నిహోత్రం జుహోతీతి యవాగూం పచతీతి చ ।
క్రమః పాఠాదర్థతో వా పాఠాత్సర్వత్ర దర్శనాత్ ।
హోమద్రవ్యసముత్పత్త్యై పూర్వం పాకోఽవగమ్యతే ।
యవాగ్వేతి శ్రుతౌ హోమద్రవ్యతాఽతోఽర్థతః క్రమః" ॥ఇతి॥

యవాగ్వాగ్నిహోత్రం జుహోతీతి హోమద్రవ్యత్వం శ్రుతమ్ అనేనైవ న్యాయేన అదిత్యై రాస్నాసీతి మన్త్రేణ రజ్జుప్రసారణం ప్రాగ్భావి సుసమ్భృతా త్వా సమ్భరామీతి మన్త్రేణ దర్భబన్ధనం పశ్చాద్భావీతి ద్రష్టవ్యమ్ । ధిషణా బర్హిరచ్ఛేత్యాదౌ బర్హిశ్శబ్దః ప్రథమాధ్యాయస్య చతుర్థపాదే విచారితః ।

"బర్హిరాజ్యపురోడాశశబ్దాస్సంస్కారవాచినః ।
జాత్యర్థా వా శాస్త్రరూఢాస్తే స్యుస్సంస్కారవాచినః

జాతింత్యక్త్వా న సంస్కారే ప్రయుక్తాలోక వేదయోః ।
వినాపిసంస్కృతింలోకే దృష్టత్వాజ్జాతివాచినః ''॥ఇతి॥

దర్శపూర్ణమాసయోః శ్రూయతే''బర్హిర్లునాతి। ఆజ్యంవిలాపయతి। పురోడాశం పర్యగ్ని కరోతి''ఇతి। తత్ర బర్హిరాదిశబ్దానాం సర్వత్ర సంస్కృతేష్వేవ తృణాదిషు శాస్త్రప్రయోగాత్, పీల్వాదిశబ్దేషుతు శాస్త్రీయరూఢిప్రాబల్యస్త్వావకత్వాచ్చ యూపాహవనీయాది శబ్దవత్సంస్కారవాచినో బర్హిరాది శబ్దా ఇతి చేత్ । మైవం। అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం జాతివాచిత్వాత్ । యత్ర యత్ర బర్హిరాదిశబ్దప్రయోగస్తత్ర తత్ర జాతిరితివ్యాప్తేర్లోకే వేదే చ నాస్తివ్యభిచారః। సంస్కారవ్యాప్తేస్తు లౌకికప్రయోగే వ్యభిచారో దృశ్యతే । క్వచిద్దేశవిపణ్యాయాం లౌకిక వ్యవహారే జాతిమాత్రముపజీవ్య వినా సంస్కారం తే శబ్దాః ప్రయుజ్యన్తే బర్హిరాదాయ గావోగతాః, క్రయ్యమాజ్యపురోడాశార్థమేతాః, మాతా ప్రహేలకం దదాతీతి। తస్మాజ్జాతివాచినః। విచారప్రయోజనస్తు బర్హిషా యూపావటమవస్తృణాతీత్యత్ర వినా సంస్కారేణాస్తరణవిధిః ।

అథవ్యాకరణమ్.

యజ్ఞస్యేత్యత్ర ఫిట్ స్వరశేషానుదాత్తస్వరితాః । ఘోషదిత్యత్ర ఫిట్ స్వరానుదాత్త సన్నతరాః ।అసీత్యత్రనిఘాతస్వరితప్రచయసన్నతరాః ॥ అథ విశేషమేవవదామః । ప్రత్యుష్టమిత్యత్ర ''సమాసస్య'' (పా-౬-౧-౨౨౩) ఇత్యన్తోదాత్తత్వేప్రాప్తే తదపవాదే నావ్యయపూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వంప్రాప్తమ్। తస్యాప్యపవాదః। ''గతికారకోపపదాత్కృత్''(పా-౬-౨-౧౩౯) తత్పురుషసమాసే గతేః కారకాదుత్తరపదాచ్చోత్తరం కృత్ప్రత్యయాన్తంపదం ప్రకృతిస్వరం భవతీత్యుత్తరపదప్రకృతిస్వరత్వేప్రాప్తే తస్యాఽప్యపవాదః।''గతిరనన్తరః''(పా-౬-౨-౪౯) కర్మవాచిని క్తాన్తఉత్తరపదే పరతః ప్రత్యాసన్నః పూర్వభావి గతి సంజ్ఞికశ్శబ్దః ప్రకృతిస్వరోభవతి । ప్రతిశబ్దస్య ''ఉపసర్గాశ్చాభివర్జమ్''

(కా-ఫిట్-ప-౩౮-౫) ఇత్యాద్యుదాత్తత్వం ప్రకృతిస్వరః । రక్షఇత్యత్ర“నబ్విషయస్య” (కా-ఫిట్-ప-౩౮-౩) ఇత్యాద్యుదాత్తః । రాతయోధనస్య దాతారః తద్విపరీతా అరాతయోధనాపహారిణః శత్రవః। “తత్పురుషే తుల్యార్థతృతీయా సప్తమ్యుపమానావ్యయ ద్వితీయాకృత్యాః” (పా-౬-౨-౨)। తత్పురుషసమాసే తుల్యార్థం తృతీయాన్తం సప్తమ్యన్తఞ్చ ఉపమానవాచకమవ్యయం ద్వితీయాన్త ఙ్కృత్యప్రత్యయాన్తఞ్చ యత్పూర్వపదం తత్ప్రకృతిస్వరం భవతి । ఇతి న ఞ్పరస్యప్రకృతిస్వరత్వం తచ్చ సమాసస్వరస్యాపవాదో నఞ్ స్వరః “నిపాతాఆద్యుదాత్తాః”(కా ఫిట్-ప-౩౮-౫) ఇత్యాద్యుదాత్తం। ధిషణేత్యత్ర “పృషోదరాదీని యథోపదిష్టమ్” (పా-౬-౩-౧౦౯) ఇతిమధ్యోదాత్తం । బర్హిశ్శబ్దస్యేసన్తత్వేన నపుంసక స్వరాభావాత్ ఫిట్స్వరఏవ । అచ్ఛేతినిపాతస్వరః। మనునా శబ్దః “వృషాదీనాఞ్చ” (పా-౬-౧-౨౦౩) ఇత్యాద్యుదాత్తః। వితష్టేతిప్రత్యుష్టవత్ ।పురస్తాదిత్యత్ర “ఆద్యుదాత్తశ్చ” (పా-౩-౧-౩) యఃప్రత్యయః స ఆద్యుదాత్తో భవతి ఇత్యస్తాతిప్రత్యయస్యాదిరుదాత్తః । జుష్టశబ్దస్య “నిత్యమ్మన్త్రే” (పా-౬-౧-౨౧౦) మన్త్రవిషయే జుష్టార్పితశబ్దౌ నిత్యమాద్యుదాత్తౌ భవతః । ఇహాశబ్దే హప్రత్యయ ఉదాత్తః। అసద ఇత్యత్ర ఆసాదయితవ్యమిత్యస్మిన్ కృత్ప్రత్యయార్థే విహితస్య కప్రత్యయస్య నిత్త్వాత్ సదఇత్యేతత్పద మాద్యుదాత్తం। తతః సమాసాన్తోదాత్తం బాధిత్వా తత్పురుషే పూర్వపద ప్రకృతిస్వరత్వేప్రాప్తే తదపోద్యగతేరుత్తరస్య కృదన్తస్య ప్రకృతిస్వరత్వం। పరిపూతమిత్యత్ర పరిశబ్దో నిపాతత్వాదాద్యుదాత్తః। పూతశబ్దః పూఞ్ప్రేరణ ఇత్యస్మాద్ధాతోరుత్పన్నః క్తప్రత్యయాన్తః। “ధాతోః” (పా-౬-౧-౧౬౨) ధాతోరన్తఉదాత్తః స్యాత్ । క్తప్రత్యయోపి “ఆద్యుదాత్తశ్చ” (పా-౩-౧-౩) ఇత్యుదాత్తః। సతిశిష్టత్వాదయమేవ శిష్యతే। అతః “సమాసస్య” (పా-౬-౧-౨౨౩) ఇత్యన్తోదాత్తత్వేప్రాప్తేతదపవాదేన “తత్పురుషే తు

ల్యార్థ" (పా-౬-౨-౨) ఇతిసూత్రే ణావ్యయపూర్వ పదప్రకృతిస్వరత్వం ప్రాప్తం। తదపోద్య "గతికారక" (పా-౬-౨-౧౩౯) ఇతిసూత్రేణ కృదుత్తర పదప్రకృతిస్వరత్వం ప్రాప్నోతి । తన్నివార్య "గతిరనన్తరః" (పా-౬-౨-౪౯)ఇతి పునః పూర్వపద ప్రకృతిస్వరే ప్రాప్తే తస్యాప్యపవాదః"పరేరభితో భావిమణ్డలం"(పా-౬-౨-౧౮౨)పరిశబ్దాదుత్తర మభితో భావ్యర్థవాచకం పదం మణ్డలపదఞ్చాన్తోదాత్తంస్యాత్ । పరితోఽభితః సర్వతః షూతం స్వీకృతమితి తస్యపదస్యార్థః। వర్షేణ వృద్ధం వర్షవృద్ధం తత్ర కారకాదుత్తరస్య కృదన్తస్య తస్యప్రకృతిస్వరత్వేప్రాప్తే తదపవాదః। "తృతీయాకర్మణి" (పా-౬-౨-౪౮) కర్మవాచిని క్తాన్త ఉత్తరపదే తృతీయాన్తం పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరంస్యాత్। దేవ బర్హిరిత్యత్ర షష్ఠాధ్యాయోక్తేన "ఆమన్త్రితస్యచ" (పా-౬-౧-౧౯౮) ఇతిసూత్రేణాద్యుదాత్తః। పూర్వానువాకగతస్యాస్మిన్నయా ఇత్యస్య పదాత్ పరత్వేనాష్టమాధ్యాయోక్తేన "ఆమన్త్రితస్యచ" (పా-౮-౧-౧౯) ఇతిసూత్రేణ నిఘాతః। ఇహతువాక్యాదిత్వాన్న పదాత్ పరత్వం । ఆచ్ఛేత్తేతి కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరః। శతవల్శమిత్యత్ర "బహువ్రీహౌ ప్రకృత్యా పూర్వపదం" (పా-౬-౨-౧) ఇతిపూర్వపద ప్రకృతిస్వరత్వం । శతశబ్దస్య ఫిట్ స్వరః। సహస్రశబ్దః పృషోదరాదిత్వాన్మధ్యోదాత్తః। పృథివీశబ్దాత్ ఙీషః ప్రత్యయస్వరః "ఉదాత్తయణో హల్పూర్వాత్" (పా-౬-౧-౧౭౮) ఉదాత్తస్య స్థానే యోయణ్ హల్ పూర్వః తస్మాదుత్తరస్య నదీసంజ్ఞకప్రత్యయస్య జాతివిభక్తేశ్చోదాత్తస్వరత్వంస్యాత్ ।సమ్పృచ ఇత్యత్ర క్విప్ప్రత్యయాన్తత్వేనకృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరత్వం। తద్వత్ సుసమ్భృతేతి శబ్దోఽపి। ఔత్క్షిప్తా। నదితిః అదితిః । "తత్పురుషేతుల్యార్థ" (పా-౬-౨-౨) ఇత్యవ్యయపూర్వపద ప్రకృతిస్వరః। రాస్నాశబ్దోవృషాదిః। ఇన్ద్రాణ్యాఇత్యత్ర "ఉదాత్తయణ"(పా-౬-౧-౧౭౪) ఇతివిభక్తిరుదాత్తా। సన్నహనమిత్యత్ర"లితి" (పా-[illegible]

ఇత్సంజ్ఞక లకారోఽపేతే ప్రత్యయే పరతః పూర్వముదాత్తం స్యాత్ । సన్నహ్యతిధాతోరుపరి ల్యుట్ప్రత్యయస్యానాదేశోఽపి ల్యుడ్భవతి । న తత్కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరత్వం । ఇన్ద్రశబ్దో వృషాదిః । బృహస్పతిరిత్య త్ర «ఉభేవనస్పత్యాదిషు యుగపత్» (పా - ౬ - ౨ - ౧౪౦) వనస్ప త్యాదిషు సమాసేషు పూర్వోత్తరపదే ప్రకృతిస్వరేభవతః । బృహచ్ఛ బ్దః పతిశబ్దశ్చ వృషాదిః । మూర్ధన్నిత్యత్ర «అనుదాత్తస్య చ యత్రోదాత్త లోపః" (పా - ౬ - ౧ - ౧౬౧) యస్మిన్ననుదాత్తే పరిత ఉదాత్తో లుప్య తే తస్యానుదాత్తస్యోదాత్తః స్యాత్ ఇతి విభక్తేరుదాత్తత్వం । ... శబ్దః వృషాదరాదిః । సర్వత్ర ... వృషాదిత్వాత్ ... మధ్యోదాత్తః ... దేవంగమమిత్యత్ర ప్రాగ్వ దిత్వాత్ సమాసత్వాత్ కృదుత్తరపద ... దాత్తత్వమ్ ।

ఇతిశ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే తైత్తిరీయసంహితా భాష్యే ... యోఽనువాకః ॥

తైత్తిరీయసంహితా.

శున్ధధ్వందైవ్యాయ కర్మణే దేవయజ్యాయై మాతరిశ్వనో ఘర్మో ఽసి ద్యౌరసి పృథివ్యసి విశ్వధాయా అసి పరమేణ ధామ్నా దృగ్ంహస్వ మాహ్వార్వసూనాం పవిత్రమసి శతధారం వసూనాం పవిత్రమసి సహస్రధారగ్ం హుతస్తోకో హుతో ద్రప్సోఽగ్నయే బృహతే నాకాయ స్వాహా ద్యావాపృథివీభ్యాగ్ం సా విశ్వాయుః సా విశ్వకర్మా సమ్పృచ్యధ్వ మృతావరీ రూర్మిణీ ర్మధుమత్తమా మన్ద్రా ధనస్య సాతయే సోమేన త్వా తనచ్మీన్ద్రాయ దధి విష్ణో హవ్యగ్ం రక్షస్వా ... ॥౩॥ ఇతి ప్రథమప్రపాఠకే తృతీయోఽనువాకః

భాష్యమ్.

వ్యాఖ్యాతసువాకాభ్యా మమావాస్యాయామహని యత్ కర్తవ్యం తదుక్తం। తృతీయేన రాత్రౌ కర్తవ్యోదోహ ఉచ్యతే। అహౌ తావద్బ్రాహ్మణేన బర్హిషఃకాలోవిధీయతే “పూర్వేద్యు రిధ్మాబర్హిః కరోతి”। యజ్ఞమేవారభ్యగృహీత్వోపవసతి” (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౩అ) ఇతి। యద్యపిదర్శపూర్ణమాసేష్టిః ప్రతిపది కర్తవ్యా తథాపి పర్వణ్యేవేధ్మంబర్హిశ్చ సమ్పాదయేత్। తావతా యజ్ఞః ప్రారబ్ధ ఏవభవతి। నకేవలంప్రారమ్భః కిన్తు దేవతాశ్చ గృహీత్వా తాసాం సమీపే నివాసః కృతోభవతి। అనేన దేవతా పరిగ్రహస్యాపి పూర్వేద్యురేవ కాలఇతిసూచ్యతే। తత్ప్రకారస్తు యాజమానకాణ్డే వక్ష్యతే। ఇధ్మమన్త్రాస్తు “యత్కృష్ణోరూపం కృత్వేత్యాదయః” తేచామ్నాతత్వాత్ తత్రైవ వ్యాఖ్యాస్యన్తే। అథదోహనార్థంకుమ్భీద్వయంవిధత్తే “ప్రజాపతిర్యజ్ఞమసృజత। తస్యోఖే అస్రగ్ంసేతామ్। యజ్ఞోవై ప్రజాపతిః। యత్సాన్నాయ్యోఖేభవతః। యజ్ఞస్యైవతదుఖేఉపదధాత్యప్రస్రగ్ంసాయ” (బ్రా ౩కాం।౨ప్ర।౩అ) ఇతి। యజ్ఞోదర్శేష్టిః సాన్నాయ్యమితి దధిపయసోర్నామ। యజ్ఞసమ్పాదినోఃకుమ్భ్యోర్నాశే యజ్ఞస్యనష్టత్వాత్ స్రష్టుః ప్రజాపతేరపినాశః। కుమ్భ్యోస్సమ్పాదనే యజ్ఞస్యసమ్పాదితత్వాత్ప్రజాపతేరేవావినాశాయైతత్ సమ్పద్యతే। యదుఖేభవతఇతియదస్తి తత్తేనోఖాసమ్పాదనేనేతి యోజ్యమ్। బోధాయనః “ఉత్తరేణగార్హపత్యం తృణాని సగ్ంస్తీర్య తేషుచతుష్టయగ్ంసంసాదయతి దోహనంపవిత్రం సాన్నాయ్యతపన్యౌస్థాల్యావితి”। “అత్రైవాన్యద్భిఃప్రోక్షతి శున్ధధ్వందైవ్యాయకర్మణే దేవయజ్యాయాఇతిత్రిః”ఇతి। ఆపస్తమ్బః “సాన్నాయ్యపాత్రాణి ప్రక్షాళ్యోత్తరేణ గార్హపత్యం దర్భాంత్సగ్ంస్తీర్య ద్వన్ద్వన్న్యఞ్చి పాత్రాణి ప్రయునక్తి కుమ్భీగ్ంశాఖాపవిత్ర మభిధానీం నిదానే దారుపాత్రం దోహనమయస్పాత్రం దారుపాత్రంవా పిధానార్థ మగ్నిహో

త్రహవణీముపవేషం పర్ణవల్కాఁశ్చ తృణాశ్చ । శున్ధధ్వం దైవ్యాయ కర్మణ ఇతి త్రిస్త్రిః ప్రోక్షతి "ఇతి । హే పాత్రాణి దేవయజ్యాయై దైవ్యాయ కర్మణే శున్ధధ్వం శుద్ధాని భవత । విశేషేణ ప్రయోజనమాహ "శున్ధధ్వం దైవ్యాయ కర్మణే దేవయజ్యాయా ఇత్యాహ । దేవయజ్యాయా ఏవైనాని శున్ధతి" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర। ౩అ) ఇతి । శోధయతీత్యర్థః । తేన దానవ్రతాదిరూపం స్మార్తమపి కర్మ దైవికమస్తి తన్మా భూదితి విశేషణమ్। బోధాయనః "అథ జఘనేన గార్హపత్యముపవిశ్యోపవేషేణోదీచోఽఙ్గారాన్నిరూహతి మాతరిశ్వనో ఘర్మోఽసీతి తేషు సాన్నాయ్యతపనీమధిశ్రయతి ద్యౌరసి పృథివ్యసి విశ్వధాయా అసి పరమేణ ధామ్నా దృꣳహస్వ మా హ్వాః "ఇతి । ఆపస్తమ్బస్తు ఏకమన్త్రత్వమాశ్రిత్యాహ "మాతరిశ్వనో ఘర్మోఽసీతి తేషు కుమ్భీమధిశ్రయతి "ఇతి । హే కుమ్భి వాయోస్సఞ్చారస్థానప్రదానేన దీపకోఽయమన్తరిక్షలోకస్తద్రూపస్త్వమసి । తవోదరేఽప్యన్తరిక్షసద్భావాత్ । కిఞ్చ ద్యులోకజన్యవృష్ట్యుదకాత్ భూలోకస్థమృత్తికాయాశ్చ సమ్పాదితత్వేన లోకద్వయరూపోఽసి । కిఞ్చ విశదేన బహుక్షీరధారణసామర్థ్యేన విశ్వధారకవృష్టిరూపోఽసి తతో దృఢో భవ భగ్నో మా భూః । యథోక్తార్థో బ్రాహ్మణేన విశదీక్రియతే "మాతరిశ్వనో ఘర్మోఽసీత్యాహ । అన్తరిక్షం వై మాతరిశ్వనో ఘర్మః । ఏషాం లోకానాం విధృత్యై । ద్యౌరసి పృథివ్యసీత్యాహ । దివశ్చ హ్యేషా పృథివ్యాశ్చ సమ్భృతా । యదుఖా । తస్మాదేవమాహ । విశ్వధాయా అసి పరమేణ ధామ్నేత్యాహ । వృష్టిర్వై విశ్వధాయాః । వృష్టిమేవావరున్ధే । దృꣳహస్వ మా హ్వా ఇత్యాహ ధృత్యై" (బ్రా ౩కాం।౨ప్ర। ౩అ) ఇతి । ద్యౌరసి పృథివ్యసీతి ద్వయోర్లోకయోర్వాచకశబ్దేనోపాత్తత్వాత్ సాహచర్యేణ ఘర్మశబ్దేఽన్తరిక్షపరే సతి కుమ్భే త్రయాణాం లోకానాం విశేషేణ ధారణం సిద్ధ్యతి । విశ్వధాయా ఇత్యుచ్చారణాత్ వృష్టేరనవరోధస్యానధీనతా భవతి । కల్పః "తస్యాం ప్రాగగ్రం శాఖాపవిత్రం నిదధాతి వసూనాం పవిత్రమసి శతధారం వసూనాం

పవిత్రమసి సహస్రధారం ”ఇతి । భోః శాఖాపవిత్ర కుమ్భీముఖే సంస్థాపిత త్వం ప్రాణనివాసహేతూనాం క్షీరాంశానాం పవిత్రంశోధకమసి । త్వద్వ్యవధానేన తృణపర్ణాదీనాం క్షీరేణ సహకుమ్భ్యాంపతతాం ప్రతి బధ్యమానత్వాత్ । నచ క్షీరమప్యేవం ప్రతిబధ్యేత ఇతి శఙ్కనీయమ్ । సూక్ష్మైః పవిత్రచ్ఛిద్రైః కుమ్భ్యాంపతన్తీనాం శతసహస్రసంఖ్యానాం క్షీరధారాణాం సద్భావాత్ । శోధకత్వమాదర్తుం వసూనాం పవిత్రమసీతి ద్విరుక్తిః । వసుశబ్దార్థం ప్రత్యభిప్రేతం సన్నద్ధవిశేషఞ్చ ఆహ “వసూనాంపవిత్రమసీత్యాహ । ప్రాణావైవసవః । తేషాంవా ఏతద్భాగధేయమ్ । యత్పవిత్రమ్ । తేభ్యఏవైనత్కరోతి” (బ్రా - ౩కాం । ౨ప్ర । ౩అ) ఇతి । ధనవాచినా వసుశబ్దేన సహఇహ వివక్షితానాం క్షీరావయవానాం ప్రాణనివాసలక్షణ జీవనహేతుత్వాత్ । ప్రాణరూపత్వంశోధకం పవిత్రమితి యదస్తి తత్ప్రాణానామేవసమ్బద్ధి। కుతః । ప్రాణార్థమేవహి సర్వోజనః పిపీలికామక్షికాద్యపనయనేన క్షీరశోధనంకరోతి । శతసహస్రశబ్దద్వయసూచిత మర్థందర్శయతి । “శతధారగ్ంసహస్రధారమిత్యాహ । ప్రాణేష్వేవాయుర్దధాతి సర్వత్వాయ” (బ్రా - ౩కాం । ౨ప్ర । ౩అ) ఇతి । శతాయుర్వైవ సహస్రాయుర్వై వేత్యేవ మాశీర్వాదో లోకేప్రసిద్ధః । సచాపమృత్యుపరిహారే ణాయుషఃకార్త్స్న్యేయ సమ్పద్యతే । గుణత్రయవిశిష్టం పవిత్రంవిధత్తే “త్రివృత్పలాశశాఖాయాం దర్భమయం భవతి” (బ్రా - ౩కాం। ౨ప్ర । ౩అ) ఇతి । క్రమేణ త్రీనర్థవాదానాహ “త్రివృద్వైప్రాణః। త్రివృతమేవప్రాణం మధ్యతో యజమానే దధాతి । సౌమ్యఃపర్ణస్సయోనిత్వాయ । సాక్షాత్పవిత్రందర్భాః” (బ్రా-౩కా । ౨ప్ర । ౩అ) ఇతి । ప్రాణాపానవ్యాన నామకైరూర్ధ్వాధోమధ్యవృత్తిలక్షణై రవాన్తరభేదైః ప్రాణవాయోస్త్రివృత్త్వం కార్యే పలాశే కారణస్య సోమస్యానుగతి ర్యోనిసహితత్వమ్ । తదర్థమేవాత్రపలాశశాఖాయామాదరః । దర్భాస్తు సాక్షాదేవ శుద్ధిహేతవో న తు ద్రవ్యాన్తరసమ్పాదనేన। ఏతచ్చ సన్ధ్యావన్దనాదిశాస్త్రేషుప్రసిద్ధమ్।శాఖాపవిత్రత్రిత్వ

స్య నిర్మాణప్రకారః సూత్రే దర్శితః “త్రివృద్దర్భమయం పవిత్రం కృత్వా వసూనాంపవిత్రమసీతి శాఖాయాగ్ం శిథిల మవస్సృజతి మూలే మూలాన్యగ్రేఽగ్రాణి సగ్రన్థిం కరోతి ”ఇతి । తస్య శాఖాపవిత్రస్య కాలభేదేనకుమ్భీముఖే స్థాపనప్రకారభేదం విధత్తే “ప్రాక్సాయమధినిదధాతి । తత్ప్రాణాపానయోారూపమ్ । తిర్యక్ప్రాతః । తద్దర్శస్యరూపమ్ । దార్శ్యగ్ంహ్యేతదహః । అన్నంవైచన్ద్రమాః । అన్నంప్రాణాః । ఉభయమేవోపైత్యజామిత్వాయ । తస్మాదయగ్ంసర్వతఃపవతే” (బ్రా - ౩కాం । ౨ప్ర । ౩అ) ఇతి । అమావాస్యాదినే సాయన్దోహే కుమ్భ్యా ఉపరి శాఖాపవిత్రం ప్రాగగ్రం పశ్చాన్మూలం నిదధ్యాత్ । తథాసతి ప్రాణాపానసదృశం భవతి । ప్రాణవాయుః పూర్వరూపే ముఖద్వారే నివసతి అపానవాయుః పశ్చిమరూపే గుదద్వారే మలం నిస్సారయతి తస్మాదస్తి సాదృశ్యమ్ । ప్రతిపది ప్రాతర్దోహే తిర్యఙ్నిదధ్యాత్ । ప్రాగగ్రత్వస్య దీర్ఘత్వాదుదగగ్రత్వం తిర్యక్త్వం తచ్చ దర్శనవిషయేణ చన్ద్రేణ సదృశందృశ్యతే । శుక్లపక్షద్వితీయాదిషు దక్షిణోత్తరవర్తి శృఙ్గద్వయోపేతశ్చన్ద్రమా యద్యపి ప్రతిపది నదృశ్యతే తథాప్యేకయా కలయా చన్ద్రోత్పత్తేః శాస్త్రసిద్ధత్వేన దర్శనయోగ్యత్వాదేత దహశ్చన్ద్రదర్శన సమ్బన్ధిభవతి । నచ చన్ద్రమసఃప్రాణరూపత్వేప్రయోజనాభావః తయోరన్నరూపత్వేన సప్రయోజనత్వాత్ । ఓషధీరనుగృహ్ణన్ శ్చన్ద్రమాస్తద్వారేణాన్నంభవతి । ప్రాణస్యాప్యన్నేనోపచీయమానత్వాత్ అన్నత్వమ్ । తర్హ్యుభయోరపి కాలయోః ప్రాగగ్రత్వమేవాస్తు తావతైవాన్నత్వసిద్ధేరితి చేత్ । మైవమ్ । అనాలస్యాయ విలక్షణయోః ప్రాగగ్రత్వోదగగ్రత్వయోః కర్తవ్యత్వాత్ । యస్మాదాలస్య మవశ్యం త్యాజ్యం తస్మాదేవాయం వాయురనాలస్యః సర్వేషుదేశేషు సర్వేషుకాలేషుపవతే । బోధాయనః “దోహ్యమానా మనుమన్త్రయతే హుతస్తోకో హుతో ద్రప్సోఽగ్నయె బృహతేనాకాయ స్వాహాద్యావా పృథివీభ్యామ్ ”ఇతి । ఆపస్తంబస్తు దుగ్ధస్యకుమ్భ్యాం శాఖాపవిత్రే సేచనకాలే బహిఃపతతాం

బిన్దూనామభిమన్త్రణే మన్త్రం వినియుఙ్క్తే "హుతః స్తోకో హుతో ద్రప్స ఇతి విప్రుషోఽనుమన్త్రయతే" ఇతి । అల్పోబిన్దుస్స్తోకః ప్రౌఢోబిన్దుః ద్రప్సః తదుభయం నాకనామ్నే స్వర్గవాసినే ప్రౌఢాయాగ్నయే హుతమస్తు । తథా ద్యావాపృథివీభ్యామపి స్వాహా హుతమస్తు । అత్ర హుతశబ్దప్రయోగాద్ధవిష్ట్వేన ప్రతితిష్ఠతి। తతః స్కన్నదోషో న భవతీత్యాహ "హుతస్స్తోకో హుతో ద్రప్స ఇత్యాహ ప్రతిష్ఠిత్యై । హవిషోఽస్కన్దాయ । నహి హుతగ్ం స్వాహా కృతగ్ం స్కన్దతి" (బ్రా - ౩కా । ౨ప్ర । ౩అ) ఇతి । హవిషోఽగ్నౌ ప్రక్షిప్తత్వం హుతత్వమ్ । దేవతోద్దేశపూర్వక త్యాగవాచక స్వాహాశబ్దప్రయోగేణ విషయీకృతత్వమ్ । నచ స్వాహాకరణమన్తరేణ హవిఃప్రక్షేపో నాస్తీతి శఙ్కనీయమ్ । వషట్కారేణాపి తత్ప్రక్షేపాత్ । అత ఏవ వాజసనేయినో వాగ్ధేనోరుపాస్తావామనన్తి "తస్యా ద్వౌ స్తనౌ దేవా ఉపజీవన్తి స్వాహాకారశ్చ వషట్కారశ్చేతి।" వికల్పశ్చ తయోః శాస్త్రే చిన్తితః। ఏవఞ్చ సతి ద్విధాపి దేవతానాముపయుక్తయోర్హుత స్వాహాకృతయోర్నాస్తి నాశదోషః। నఖలు లోకే కశ్చిదపి భుక్తమన్నం నష్టమితి బ్రూతే। నాకాయ విప్రుషాం సమ్బన్ధముపపాదయతి "దివి నాకో నామాగ్నిః। తస్య విప్రుషో భాగధేయమ్। అగ్నయే బృహతే నాకాయేత్యాహ। నాకమేవాగ్నిం భాగధేయేన సమర్ధయతి" (బ్రా - ౩కా।౨ప్ర।౩అ) ఇతి। నాకస్య భాగః కథం ద్యావాపృథివీభ్యాం దత్త ఇత్యాశఙ్క్యానయోర్నాకవద్భోక్తృత్వమ్ । కిన్తు స్థిత్యాధారత్వేన పాలకత్వమిత్యాహ "స్వాహా ద్యావాపృథివీభ్యామిత్యాహ । ద్యావాపృథివ్యోరేవైనత్ ప్రతిష్ఠాపయతి" (బ్రా - ౩కాం। ౨ప్ర । ౩ అ) ఇతి । సపవిత్రే కుమ్భే క్షీరసేచనం విధత్తే "పవిత్రవత్యానయతి । అపాఞ్చైవౌషధీనాఞ్చ రసగ్ం సగ్ంసృజతి । అథో ఓషధీష్వేవ పశూన్ప్రతిష్ఠాపయతి" (బ్రా-౩కా।౨ప్ర।౩అ) ఇతి । వర్షధారాభిరాగతానామపాం రసో దర్భైః । గోభిర్భక్షితానామోషధీనాం రసః క్షీరమ్ । తదుభయమత్ర సంసృష్టం భవత్యేవ । కిఞ్చ దర్భోపలక్షితాస్వోషధీషు క్షీరోపలక్షితాన్ ప్రతిష్ఠాపయత్యేవ । గోదోహనకాలే కుమ్భస్పర్శపూర్వకం మా

సంవిధత్తే “అన్వారభ్య వాచంయచ్ఛతి । యజ్ఞస్య ధృత్యై” (బ్రా-౩కా।౨ప్ర।౩అ) ఇతి । పవిత్రధారణం విధత్తే “ధారయన్నాస్తే । ధారయన్త ఇవ హి దుహన్తి” (బ్రా-౩కా।౨ప్ర।౩అ) ఇతి । లోకే దోగ్ధారో వా మహస్తేన వా జానుభ్యాం వా పాత్రం ధారయన్త ఏవ దుహన్తి । తథాఽత్రాపి పవిత్రం ధారయన్నేవాసీత । కుమ్భీస్పర్శన పవిత్రధారణయో ర్వికల్పః సూత్రే దర్శితః “కుమ్భీమన్వారభ్య వాచంయచ్ఛతి పవిత్రం వా ధారయన్నాస్తే” ఇతి । గాం దుగ్ధ్వా కుమ్భీం ప్రతి క్షీరమానయన్తం దోగ్ధారం పృచ్ఛేదితి విధత్తే “కామధుక్ష ఇత్యాహ తృతీయస్యై । త్రయ ఇమే లోకాః । ఇమానేవ లోకాన్ యజమానో దుహే” (బ్రా-౩కా।౨ప్ర।౩అ) ఇతి । విద్యమానానాం గవాం మధ్యే కాం కాం దుగ్ధవానసి । సోఽయం ప్రశ్న స్తృతీయగోపర్యన్తః । గోర్భూరాదిలోకరూపత్వాత్ । గవాం త్రిత్వేన లోకత్రయదోహో లభ్యతే దోగ్ధురుత్తరం విధత్తే “అమూమితి నామ గృహ్ణాతి । భద్రమేవాసాం కర్మావిష్కరోతి” (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౩అ) ఇతి । అమూమిత్యఙ్గుళ్యా నిర్దిశ్య తదీయం వ్యావహారికం నామ గృహ్ణీయాత్ । సన్తి హి గవాం వ్యవహారాయ తత్స్వామిభిః సఙ్కేతితాని గఙ్గా యమునా సరస్వతీత్యాది నామాని కృతాని । తన్నామగ్రహణే బహుక్షీరప్రదానలక్షణమాసాం భద్రం కర్మావిష్కృతం భవతి । అథవా మన్త్రద్వయమచ్ఛిద్రకాణ్డే సమామ్నాతమ్ “కామధుక్షః ప్రణో బ్రూహి । ఇన్ద్రాయ హవిరిన్ద్రియమ్” ఇత్యమూమ్ । “యస్యాం దేవానాం పయో హితమ్” ఇతి చ । తయోరత్ర ప్రశ్నోత్తరవాక్యాభ్యాం ప్రతీకగ్రహణమస్తు । ఆపస్తమ్బేన తయోః పఠితత్వాత్ । కల్పః “అథ పురస్తాత్ ప్రత్యగానయన్తం పృచ్ఛతి కామధుక్ష ఇతి । అమూ మితీతరః ప్రత్యాహ । తామనుమన్త్రయతే సా విశ్వవ్యచా ఇతి । ద్వితీయామానయన్తం పృచ్ఛతి । కామధుక్ష ఇత్యమూ మిత్యేవేతరః ప్రత్యాహ । తామనుమన్త్రయతే తా విశ్వవ్యచా ఇతి । తృతీయామానయన్తం పృచ్ఛతి । కామధుక్ష ఇతి । అమూ మిత్యేవేతరః ప్రత్యాహ । తామనుమన్త్రయతే । సా విశ్వకర్మా” ఇతి ।

విశ్వం కృత్స్నం ఆయుర్యస్యాః సా విశ్వాయుః । విశ్వస్యవ్యచో వ్యా
ప్తిర్యస్యాః సా విశ్వవ్యచాః । విశ్వాని కర్మాణి యస్యాః సా విశ్వక
ర్మా । పృథివ్యన్తరిక్ష ద్యులోకాభిమాని దేవతానాం క్రమేణోక్త గు
ణోపేతత్వాత్ తదభేదేన గావః స్తూయన్త ఇత్యముం మన్త్రాభిప్రా
యం దర్శయతి “సా విశ్వాయుః సా విశ్వవ్యచాస్సా విశ్వకర్మేత్యాహ।
ఇయంవై విశ్వాయుః । అన్తరిక్షం విశ్వవ్యచాః । అసౌవిశ్వకర్మా । ఇ
మానేవై తాభిర్లోకాన్ యథా పూర్వందుహే” (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౩అ)
ఇతి । దుగ్ధఇత్యర్థః । కిఞ్చ బహుక్షీరప్రదానేన సన్తుష్టా విశ్వాయుష్ట్వాది
కమాశీర్వాదం ప్రయుఙ్క్తే ఇత్యభిప్రాయాన్తరమాహ “అథోయథాప్ర
దాత్రే పుణ్యమాశాస్తే । ఏవమేవైనా ఏతదుపస్తౌతి । తస్మాత్ ప్రాదాది
త్యున్నీయ వన్దమానాఉపస్తువన్తఃపశూన్ దుహన్తి” (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర
౩అ) ఇతి । యథా లోకేప్రభూతం ధనందత్తవతేరాజ్ఞే చిరఞ్జీవత్విత్యా
ద్యాశీర్వాదం పురోధాఃకరోతి. ఏవమేవైతేన మన్త్రేణ గాఃస్తౌతి । య
స్మాచ్చాత్రయదోహనే స్తుతిరామ్నాతా తస్మాల్లౌకికదోహనేఽపి ప్ర
భూతంక్షీరం పూర్వేద్యురదాదితి నిశ్చిత్య హస్తేన వన్దమానావాచా మ
మ మాతా మమ భగినీత్యేవంగాః స్తువన్తో దుహన్తి । ఏతత్ కాణ్డగతే
షు మన్త్రేషు అనామ్నాతం కఞ్చిన్మన్త్రముత్పాద్య వినియుఙ్క్తే” బ
హుదుగ్ధీన్ద్రాయ దేవేభ్యో హవిరితి వాచంవిసృజతే । యథాదేవతమేవ
ప్రస్తౌతి। దైవ్యస్యచ మానుషస్యచ వ్యావృత్త్యై” (బ్రా-౩కా।౨ప్ర।౩అ)
ఇతి । హేదోగ్ధస్త్వమిన్ద్రాయ తదనుచరేభ్యశ్చ దేవేభ్యః పర్యాప్తం బ
హుక్షీరం సమ్పాదయితుం తిసృభ్య ఉక్తగా గాదోగ్ధి । తత్ర సమన్త్రక
గోత్రయ దోహనమిన్ద్రార్థం, అమన్త్రకమితర గోదోహనం తదీయా
నుచరేభ్యఇతి యథాదేవతత్వం ప్రభూతత్వేన మానుషదోహనాద్వ్యా
వృత్తిః । కల్పేత్వచ్ఛిద్రకాణ్డోక్త ఏవ తత్సమానార్థో మన్త్రో వినియుక్తః
“బహుదుగ్ధీన్ద్రాయ దేవేభ్యో హవ్యమాప్యాయతాంపునః । వత్సేభ్యోమ
నుష్యేభ్యఃపునర్దోహాయ కల్పతామితి త్రిర్వాచం విసృజ్య” ఇతి । బ్రా

హ్మణేఽప్యేతస్యైవ మన్త్రస్య ప్రతీకమస్తు। అర్థతో నిర్దేశాగ్ధవిరితీష త్వాత భేదః। మన్త్రస్యావృత్తిం విధత్తే “త్రిరాహ।త్రిషత్యాహి దేవాః” (బ్రా-౩కాం।౭ప్ర।౩అ) ఇతి। త్రిరుక్తే సత్యత్వబుద్ధిర్యేషాం తే త్రిషత్యాః మానం కుమ్భీస్పర్శనఞ్చ వినైవ తిసృభ్యోఽధికా గా దోహయేదితి విధత్తే “అవాచం యమోఽనన్వారభ్యోత్తరాః। అపరిమితమేవావరున్ధే” (బ్రా-౩కాం।౭ప్ర।౩అ) ఇతి। ఉత్తరాసామపి గవాందోహనే బహుదేవ సహితాయేన్ద్రియాపరిమితంక్షీరం సమ్పాదితం భవతి। తూష్ణీముత్తరా దోహయిత్వే త్యమన్త్రకదోహనం కల్పేదర్శితమ్। పూర్వపక్షత్వేన దారుపాత్రం నిషేధతి “నదారుపాత్రేణ దుహ్యాత్।అగ్నిమద్వై దారుపాత్రమ్। యద్దారుపాత్రేణ దుహ్యాత్। యాతయామ్నా హవిషాయజేత” (బ్రా-౩కాం।౭ప్ర।౩అ) ఇతి। మన్థనేనాభివ్యజ్యమానోఽగ్నిః పూర్వందారుణి గూఢో వర్తేత ఇత్యగ్నిసహితం దారుపాత్రం తత్రత్యాగ్నినా క్షీరస్య స్వీకృతత్వాద్ధవిషో గతసారత్వమ్। సిద్ధాన్తరూపేణ తత్పాత్రం విధత్తే “అథోఖల్వాహుః। పురోడాశముఖానివైహవీగ్ంషి। తేన ఇతఃపురోడాశగ్ం హవిషాయామోఽస్తీతి। కామమేవ దారుపాత్రేణ దుహ్యాత్” (బ్రా-౩కాం।౭ప్ర।౩అ) ఇతి। పూర్వోనిషేధవాదినో హవిషస్తత్త్వం జానన్తి। అతస్తద్వ్యావృత్త్యర్థోఽయ మథోశబ్దః। అభిజ్ఞాస్త్వేవమాహుః। లోకే తావదపూపౌదనాదీనాం క్షున్నివర్తకత్వాత్ ప్రాధాన్యందృష్టమ్। దధిక్షీరాదీనాన్తు సహకారిత్వమేవ। తతోయాగేష్వపి పురోడాశ చరుమాంసాన్యేవ సారవన్తిహవీంషి। నతు పురోడాశాదర్వాచీనస్య క్షీరాదిహవిషః కశ్చిత్ సారోఽస్తియోఽగ్నినా స్వీక్రియేత। తస్మాద్దారుపాత్రదోహనం నవిరుధ్యతఇతి। “యముపర్యుపరిశిరో హరేత్। అథోఽధశ్శిరో హరతి” ఇత్యాదావివ ఇత ఇతఇపురోడాశమితి వీప్సాద్వితీయాచ। చరు పురోడాశాదత్యన్త మర్వాచీనస్యేత్యర్థః। పునరప్యన్యం పూర్వపక్షమాహ “శూద్రపవనదుహ్యాత్। అసతోవాపష సమ్భూతః।యచ్ఛూద్రః। అహవిరేవతదిత్యాహుః। యచ్ఛూద్రోదోగ్ధీతి”।

(బ్రా - ౩కాం। ౨ప్ర। ౩అ) ఇతి । అసతోఽధమావయవాత్ పాదాత్ జాతః । సిద్ధాన్తమాహ ‘‘అగ్నిహోత్రమేవనమహ్యేచ్ఛూద్రః । తద్ధినో త్పునన్తి। యదాఖలువైపవిత్రమత్యేతి । అథ తద్ధవిరితి’’ (బ్రా.౩కాం। ౨ ప్ర । ౩అ) । అగ్నిహోత్ర హవిషఉత్పవనాభావాన్నాస్తి శూద్రస్ప ర్శేశుద్ధిః । ఇదన్తు హవిరుత్పవనస్య త్రివృత్త్వా పవిత్రమతిశయేన ప్రా ప్నోతీతిశుద్ధమేవ । కల్పః ‘‘దోహనే అప అనీయ సంక్షాళన మానయతి ‘‘సంపృచ్యధ్వ మృతావరీ రూర్మిణీర్మధుమత్తమా మన్ద్రా ధనస్య. సాతయ ’’ఇతి। ఋతశబ్దేన సత్యవాచినా జలేనావశ్యమ్భావిక్షాళన సామర్థ్యము పలక్ష్యతే । హే సామర్థ్యవత్య ఆపో యూయం కుమ్భీగతేన క్షీరేణ స మ్పృక్తాభవత । కీదృశ్యోయూయమ్ । ఊర్మిమత్త్వేనాత్యన్త మాధుర్యేణ హర్షహేతుత్వేనచ క్షీరసదృశ్యః। కిమర్థోఽయంసమ్పర్కః । సాన్నాయ్య లక్షణ ధనలాభార్థః। సామర్థ్యోర్మి మాధుర్య గుణోపన్యాసాదత్ర రసస మ్పర్కో వివక్షితో నతు ద్రవ్యమాత్రసమ్పర్క ఇత్యాహ ‘‘సమ్పృచ్య ధ్వమృతావరీ రిత్యాహ । అపాఞ్చౌషధీనాఞ్చ రసగ్ంసగ్ంసృజతి। తస్మాదపాఞ్చౌషధీనాఞ్చ రసముపజీవామః’’ (బ్రా - ౩కాం। ౨ప్ర। ౩అ) ఇతి । దోహనపాత్రక్షాళనేన స్వాదుతమోఽపాంరసః । కుమ్భీగతక్షీర స్వరూపమేవ గోభిర్భక్షితానామోషధీనాంరసస్తద్రసద్వయం కుమ్భ్యాం సంసృష్టమ్।యస్మాదుభయమేళనంప్రశస్తం తస్మాద్వయం సర్వే తదుభయ ముపజీవామః । ఏతచ్చలోకే ప్రసిద్ధమ్ । ఛన్దోగాస్తూభయోరుపజీవనం వి శదీకృత్యామనన్తి । ‘‘అన్నమశితంత్రేధా విధీయతే తస్యయత్ స్థవిష్ఠో ధాతుస్తత్పురీషం భవతి యో మధ్యమస్తన్మాంసం యోఽణిష్ఠస్తన్మనః। ఆపఃపీతాస్త్రేధా విధీయన్తే తాసాం యత్ స్థవిష్ఠోధాతుస్తన్మూత్రం భ వతియో మధ్యమస్తల్లోహితం యోఽణిష్ఠ స్సప్రాణః ’’ఇతి । ధనలాభో క్తి ప్రయోజనం దర్శయతి ‘‘మన్ద్రా ధనస్యసాతయఇత్యాహ । పుష్టిమేవ యజమానే దధాతి’’ (బ్రా - ౩కాం। ౨ప్ర। ౩అ) ఇతి । కల్పః ‘‘అత్రైనత్ త్పవదుద్వాస్య శీతంకృత్వాతిరఃపవిత్రం దధ్యాతనక్తి సోమేనత్వాతన

చ్ఛీన్ద్రాయదధీతి” । హేక్షీర దధిరూపేణసోమేనత్వామాతనచ్మి । తేనాత
ఞ్చనేననిష్పన్నందధీన్ద్రాయిహూష్యతే।నన్వత్రసోమశబ్దేన ముఖ్యసోమం
పరిత్యజ్యకుతోదధ్యుపలక్ష్యతే। బ్రాహ్మణాన్తరబలాదితిబ్రూమః।తత్రహ్యాత
ఞ్చనద్రవ్యవిశేషైర్దేవతావిశేషాణాంప్రీతిం బ్రువతీశ్రుతిః దధ్నఇన్ద్రప్రీ
యత్వందర్శయతి। “యత్పూతికైర్వా పర్ణవల్కైర్వాఽఽతఞ్చ్యాత్సౌమ్య
మ్। తద్యత్కలౌరాక్షసమ్। తద్యత్తణ్డులైర్వైశ్వదేవమ్। తద్యదాతఞ్చనేన
మానుషమ్। తద్యద్దధ్నాతత్సేన్ద్రమ్। తద్యద్దధ్నాతనక్తిసేన్ద్రత్వాయ”
ఇతి ॥ అత్రాతఞ్చనోక్తం ముఖ్యందధిశబ్దం పరిత్యజ్య గౌణస్యసోమశబ్ద
స్యోపాదానేప్రయోజనమాహ“సోమేనత్వాతనచ్మీన్ద్రాయదధీత్యాహ। సో
మమేవైనత్కరోతి” (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౩అ) ఇతి। సాన్నాయ్యస్యస
మీకరణంప్రయోజనమ్। తస్యాపి ప్రయోజనమాహ “యో వై సోమం
భక్షయిత్వా। సంవత్సరగ్ంసోమంనపిబతి। పునర్భక్ష్యోఽస్య సోమపీథో
భవతి। సోమః ఖలువైసాన్నాయ్యమ్। య ఏవం విద్వాన్త్సాన్నాయ్యం
పిబతి। అపునర్భక్ష్యోఽస్య సోమపీథోభవతి” (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర,౩అ)
ఇతి। సోమపీథః పాతవ్యత్వేన విహితః సోమఇత్యర్థః। అగ్నిష్టోమమను
ష్ఠాయ సంవత్సరమతివాహ్య సోమయాగం యో నకరోతి తేనావశ్యము
పాకర్తవ్యః। వసన్తేవసన్తేజ్యోతిష్టోమేన యజేతేతి తద్విధానాత్। య
ది ద్రవ్యాభావాదినిమిత్తేన ప్రతిబధ్యేత తద్భావనయా సోమీకృతం। సా
న్నాయ్యంపిబతస్తద్వైకల్యంపరిహ్రియతే। అస్తిహ్యనుష్ఠాతుమశక్తస్య స
ర్వత్రభావనయా తత్పూర్తిః। అత ఏవబృహదారణ్యకే సృష్టిప్రకరణే బ్ర
హ్మచారిణోగార్హస్థ్యధర్మంవాంఛతస్తదసమ్భవేస త్యుపాసనయా త
త్సమ్పూర్తిరామ్నాయతే “ఏకాకీ కామయతే జాయా మేస్యాదథ ప్ర
జాయేయాథ విత్తం మే స్యాదథకర్మకుర్వీయేతి సయావదప్యేతేషామేకై
కం నప్రాప్నోత్యకృత్స్నఏవతావన్మన్యతే తస్యోకృత్స్నతా। మనఏవా
స్యాత్మా। వాగ్జాయా। ప్రాణఃప్రజా। చక్షుర్మానుషంవిత్తం। చక్షుషా
హితద్విన్దతే। శ్రోత్రందైవంవిత్తం। శ్రోత్రేణహ్యేవహితచ్ఛృణోతి। ఆత్మై

వాస్యకర్మ । ఆత్మనాహికర్మకరోతి” ఇతి । ఆత్మాదేహో వా వేదగవ్యం మన్త్రాదికం దైవం విత్తం । అతస్సోమభావనయా వైకల్యపరిహారో యుజ్యతే । కుమ్భ్యాః పిధానాయ పాత్రవిశేషం విధత్తే “నమృణ్మయేనాపిదధ్యాత్ । యన్మృణ్మయేనాఽపిదధ్యాత్ । పితృదేవత్యగ్ స్యాత్ । అయస్పాత్రేణ వా దారుపాత్రేణవాపిదధాతి । తద్ధి సదేవం” (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౩అ) ఇతి । పితౄణాం మృత్పాత్రముదకుమ్భశ్రాద్ధాదౌ సిద్ధమ్ । దారుపాత్రస్య సదేవత్వం దోహనపాత్రేఽవగతమ్ । మన్త్రాన్తరాద్వా । తత్రైవ మామ్నాయతే “అమృణ్మయం దేవపాత్రం యజ్ఞస్యాయుషి ప్రయుజ్యతామ్ ”ఇతి । అయస్పాత్రస్యాప్యేతద్ద్రష్టవ్యమ్ । పిధానపాత్రస్య సోదకత్వం విధత్తే “ఉదన్వద్భవతి । ఆపో వై రక్షోఘ్నీః । రక్షసామపహత్యై” (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౩అ) ఇతి । స్వాభిమానిదేవతా ముఖేనాపాం రక్షోఘ్నత్వం । పిధానాయ మన్త్రముత్పాద్య వ్యాచష్టే “అదస్తమసి విష్ణవే త్వేత్యాహ । యజ్ఞో వై విష్ణుః । యజ్ఞాయైవైనదదస్తం కరోతి” (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౩అ) ఇతి । అదస్తమనుపక్షీణమ్ । కల్పేతు ప్రతీకమిదమిత్యభిప్రేత్య ఛిద్రకాణ్డగతో మన్త్రో వినియుక్తః “అథైనముదన్వతా కగ్ంసేన వా చమసేన వా పిదధాతి । అదస్తమసి విష్ణవే త్వా యజ్ఞాయాపిదధామ్యహం అద్భిరరిక్తేన పాత్రేణ యాని పూతాని పరిశేరతే ”ఇతి । ప్రథమపక్షే హే సాన్నాయ్య విష్ణవే త్వా పిదధామీతి అధ్యాహారః । కల్పః “తదుపరీవ నిదధాతి యత్ర గుప్తమ్మన్యతే విష్ణో హవ్యగ్ంరక్షస్వేతి ”ఇతి । అత్ర రక్షణార్థమేవ విష్ణుసమ్బోధనమ్ । నత్విన్ద్రవద్ధవిః స్వీకారాయేత్యముమభిప్రాయం విశదయతి “విష్ణో హవ్యగ్ం రక్షస్వేత్యాహ గుప్త్యై ”ఇతి । శాఖాబర్హిషోరివ సాన్నాయ్యేఽపి విధత్తే “అనధస్సాదయతి, గర్భాణాం ధృత్యా అప్రపాదాయ । తస్మాద్గర్భాః ప్రజానామప్రపాదుకాః । ఉపరీవ నిదధాతి । ఉపరీవ హి సువర్గో లోకః । సువర్గస్య లోకస్య సమష్ట్యై” (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౩అ)। ఇతి । అత్ర వినియోగసఙ్గ్రహః ।

"శున్ధసాన్నాయ్యపాత్రాణి ప్రోక్ష్య మాతేతికుమ్భికా।
సంస్థాప్యాగ్నౌ వసూశాఖా పవిత్రం తత్రనిక్షిపేత్॥
హుతబిన్దూన్సేతిగాశ్చ దుగ్ధాస్త్రిస్రోఽభిమన్త్రయేత్।
సమ్పృసంతాపనంక్షిప్త్వా సోమేదధ్నాతనక్తిహి॥
విష్ణాఽనధోదధాత్యస్మిన్ తృతీయేదశవర్ణితాః"॥

అథమీమాంసా.

తృతీయాధ్యాయస్య తృతీయపాదే చిన్తితమ్।
"శున్ధధ్వమితిమన్త్రోఽయం పౌరోడాశికశోధనే।
సాన్నాయ్యపాత్రశుద్ధౌవా ప్రథమోఽస్తుసమాఖ్యయా॥
పౌరోడాశికమిత్యత్ర ప్రకృత్యా తద్ధితేనవా।
సన్నిధ్యనుక్తితఃకల్పనః క్లృప్తత్వాచ్చరమఃక్రమాత్"॥ ఇతి॥

శున్ధధ్వందైవ్యాయకర్మణే దేవయజ్యాయా ఇత్యయంమన్త్రః పౌరోడాశికమితి యాజ్ఞికైః సమాఖ్యాతే కాణ్డే పఠితత్వాత్। సమాఖ్యయా పురోడాశకాణ్డోక్తానా ములూఖల జుహ్వాదీనాం శోధనేఽఙ్గమితి చేత్। మైవం। పౌరోడాశికమితి సమాఖ్యాయాం ప్రకృతిఃపురోడాశమన్త్రమభిధత్తే। తద్ధితప్రత్యయశ్చ తత్సమ్బన్ధికాణ్డమ్। నచైతావతా పురోడాశపాత్రాణాం మన్త్రసన్నిధిః ప్రత్యక్షో భవతి, కింత్వర్థాపత్త్యా కల్ప్యతే। యద్యుక్తసన్నిధిర్నస్యాత్ తథా మన్త్రగ్రన్థస్య పౌరోడాశికసమాఖ్యా న స్యాత్। నహ్యగ్నావసన్నిహితానామిషేత్వాదిమన్త్రాణామాగ్నేయకాణ్డసమాఖ్యాభవతి। సన్నిహితానాన్తు యుఞ్జానఃప్రథమంమన ఇత్యాదిమన్త్రాణాం భవత్యేషా సమాఖ్యా। తస్మాత్ కాణ్డసమాఖ్యయా సన్నిధిం పరికల్ప్య తత్సన్నిధ్యన్యథా నుపపత్త్యా పరస్పరాకాంక్షారూపం పౌరోడాశిక పాత్రప్రకరణం కల్పయిత్వా తద్ద్వారా వాక్యలిఙ్గశ్రుతిం కల్పయిత్వా తయా శ్రుత్యా వినియోగ ఇతి సమాఖ్యాయా విప్రకర్షః। సాన్నాయ్యపాత్రాణాం శోధనమన్త్రసన్నిధిస్తు ప్రత్య

తు ఇధ్మాబర్హిః సమ్పాదనస్య ముష్టినిర్వాపస్య చాన్తరాళం సాన్నాయ్య పాత్రాణాం దేశః। ఉక్తమన్త్రైశ్చేధ్మా బర్హిర్నిర్వాపవిషయయోర్మన్త్రానువాకయోర్మధ్యమేఽనువాకే పఠ్యతే। తేన చప్రత్యతు సన్నిధానాత్ ప్రకరణాదీనాం చతుర్ణామేవ కల్పనాత్ సన్నిధిః సన్నికృష్యతే। తస్మాత్క్రమేణ సమాఖ్యాం బాధిత్వా సాన్నాయ్య పాత్రశోధన శేషామన్త్ర ఇత్యయం చరమః పక్షోఽభ్యుపేతవ్యః। తస్మిన్నేవాధ్యాయే షష్ఠపాదే విచారితమ్।

"శాఖాచ్ఛేదాదయోదోహ ధర్మాస్సాయంవ్యవస్థితాః।
ప్రాతశ్చసన్తివాసాయం స్థానాత్తైపూర్వవత్ స్థితాః॥
ఆనర్థక్యప్రతిహతిర్న పూర్వవన్నైవవిద్యతే।
బలినాఽతఃప్రకరణాత్ ప్రాతర్దోహాఽపిసన్తితే"॥ఇతి॥

దర్శపూర్ణమాసప్రకరణే పలాశశాఖాచ్ఛేదనంతయాశాఖయా వత్సాపాకరణ మిత్యాదయో దోహధర్మాః సమామ్నాతాః। దోహౌచ ద్వౌ విద్యేతే అమావాస్యాయాం రాత్రౌ వేకోదోహః। ప్రతిపది ప్రాతరపరో దోహః। తత్రపూర్వన్యాయేన స్థానబలాత్ ప్రాథమికేసాయందోహే ప్రథమ శ్రుతాస్తే ధర్మావ్యవతిష్ఠన్త ఇతిచేత్। నైవం। వైషమ్యాత్। పూర్వత్రహిసోమే పశు విశసనాది కర్మణా మనన్వయాత్ ప్రకరణతఆనర్థక్యం ప్రతిహతమ్। తతోగ్నీషోమీయపశౌ స్థానబలాత్ తే ధర్మావ్యవస్థితాః। ఇహతు నాస్త్యానర్థక్య ప్రతిహతిః। తతః ప్రకరణేనస్థానం బాధిత్వా ద్వయోర్దోహయోస్తే ధర్మాఅభ్యుపేయాః। దశమాధ్యాయస్యాష్టమపాదే విచారితమ్।

"స్వాహేత్యుక్తిర్దర్విహోమే సంహారస్స్యాన్నవాగ్రిమః।
పూర్వన్యాయేనతన్మన్త్రే స్వాహాకారావిధిత్వతః॥
విధిత్వేఽపినియత్యైవ నబాధ్యాసవషట్కృతిః।
హోమాన్తరేవషట్కార స్వాహాకారవికల్పనమ్"॥ఇతి॥

అనారభ్యశ్రూయతే। వషట్కారేణవా దేవేభ్యోఽన్నం ప్రదీయత ఇతి। దర్విహోమవిశేషేశ్రూయతే। పృథివ్యైస్వాహాఽన్తరిక్షాయస్వాహేతి। తత్రపూర్వాధికరణే యథా అనారభ్యవిహితస్య సాప్తదశస్యప్రాకరణికేన సాప్తదశ్య విధినా ఉపసంహారే సతి వికృత్యన్తరే సాప్తదశ్యం నాస్తి తథా ఇహాప్యనారభ్య వాదేన విహితస్య స్వాహాకారస్య దర్విహోమప్రకరణ పఠితమన్త్రగతేన స్వాహాశబ్దేనోపసంహారే హోమాన్తరేషునాస్తి స్వాహాకార ఇతి ప్రాప్తే। బ్రూమః। పృథివ్యై స్వాహేతి మన్త్రపాఠోఽయమ్। నత్వత్ర స్వాహాకారోఽనారభ్యాఽధీతబ్రాహ్మణ వాక్యేనైవ విధీయతే। నఖలు “యమాదిత్యా అంశుమాప్యాయయన్తి” ఇత్యాదియాజ్యామన్త్రగతా ఆదిత్యాదిశబ్దాః కస్యచిదర్థస్య విధాయకాదృష్టాః। యథా సిద్ధార్థవాచక ఆదిత్యశబ్దో న విధత్తే, యథా క్రియావాచిత్వేఽపి వర్తమానార్థ ఆప్యాయయన్తీతి న విధాయకః తథా వైదిక హావిర్విషయో దేవస్య దత్తమిత్యస్మిన్నర్థే వర్తమానః స్వాహాశబ్దో నోచ్చారణం విదధాతి। తథాస త్యుపసంహార్యోపసంహారకయోరేకవిషయత్వశఙ్కాయా అప్యభావాన్నాస్త్యే వాత్ర పూర్వన్యాయః। నను ప్రకరణాదినా మన్త్రస్యహోమే వినియుక్తత్వాత్ స్వాహాకారవిధి రర్థాల్లభ్యత ఇతిచేత్, ఏవమపి బ్రాహ్మణవాక్యేన పక్షే ప్రాప్తః స్వాహాకారో నియమ్యతే। అస్మిన్నుపహోమేస్వాహాకారేణైవాన్నం ప్రదీయతఇతి। తతః పాక్షికో వషట్కారోఽర్థాన్నివర్తతే। కిఞ్చ “పురస్తాత్ స్వాహాకారా వా అన్యే దేవా ఉపరిష్టాత్ స్వాహా కృతయోఽన్యే” ఇతి బ్రాహ్మణోక్తన్యాయేన స్వాహాపృథివ్యా ఇత్యపిపాఠః పక్షే ప్రాప్నోతి। తత్ర పృథివ్యై స్వాహేత్యేవ పఠేదితి నియమ్యతే। అర్థాద్వ్యత్యాసో నివర్తతే। తస్మాదవిధిత్వ విధిత్వయో రుపసంహారాభావేన హోమాన్తరే ష్వనారభ్యవిహితో వషట్కార స్వాహాకార వికల్పః సుస్థితో భవతి। ఏవఞ్చ సతి “హుతస్తోకః” “స్వాహాద్యావాపృథివీభ్యామ్” ఇతి మన్త్రాంశాభ్యాం సూచితస్య స్వాహాకార వికల్పస్య నకదా

చిదప్యనుపపత్తిః । ప్రథమాధ్యాయస్య ద్వితీయపాదే కిఞ్చిద్విచారితమ్,

"తేనహ్యన్నమితిప్రోక్తో వాదో హేతురుత స్తుతిః।
హినాశ్రుతా హేతుతాఽతః శూర్పాదన్యశ్చసాధనమ్॥
శూర్పసాధనతా శ్రౌతీ నాశ్రౌతీ సా వికల్ప్యతే॥
అతో నిరర్థకో హేతుః స్తుతిస్తుస్యాత్ప్రవర్తికా"॥ఇతి॥

ఇదమామ్నాయతే "శూర్పేణ జుహోతి" ।"తేనహ్యన్నం క్రియతే "ఇతి। అయమర్థవాదో విధేయశూర్పహేతుత్వేనాన్వేతి హిశబ్దస్య హేతువాచిత్వాత్ । యస్మాదన్నసాధనం తస్మాచ్ఛూర్పేణ హోతవ్యమిత్యుక్తే యద్యదన్నసాధనం దర్వీపిఠరాదికం తేనసర్వేణ హోతవ్యమితి లభ్యతే। తతః పిఠరాదయః శూర్పేణ సహ వికల్ప్యన్త ఇతి ప్రాప్తే। బ్రూమః । శూర్పస్య హోమసాధనత్వం శ్రౌతం తృతీయయా తదవగమాత్ । పిఠరాదీనాం త్వానుమానికం। అతోఽసమానబలత్వాన్నవికల్పోయుక్తః । తతో హేతుర్వ్యర్థః । స్తుతిస్తుప్రరోచనాయోపయుక్తా । తస్మాత్ స్తుతిత్వేనాన్వయః । అనేనైవ న్యాయేన ప్రకృతేఽపి "అగ్నిహోత్రమేవ నసహ్యేచ్ఛూద్రః। తద్ధినోత్పునన్తి" ఇత్యత్ర హిశబ్దస్య హేతుత్వాఙ్గీకారే యత్రయత్ర నాస్త్యుత్పవనం తత్రతత్ర శూద్రస్పర్శో నిషిద్ధ ఇతి వ్యాప్తౌ సత్యాం ఉత్పవనరహితానాం వ్రీహియవాదీనాం కదాచిచ్ఛూద్రేణ స్పృష్టానాం యాగయోగ్యత్వం నస్యాదితి పూర్వపక్షః। తద్ధినోత్పునన్తీత్యర్థవాదస్య స్తావకత్వేన హేతుప్రతిపాదకత్వాభావాన్నోక్తదోష ఇతి రాద్ధాన్తః।

అథ వ్యాకరణమ్.

శున్ధధ్వమిత్యత్ర ధాతురుదాత్తః। శప్ప్రత్యయస్య పిత్త్వాదనుదాత్తః। అదుపదేశాదుత్తరం లసార్వధాతుకమప్యనుదాత్తమ్। దైవ్యశబ్దో యఞన్తత్వేన 'ఞ్నిత్యాదిర్నిత్యం' (పా-౬-౧-౧౯౭) ఇత్యాద్యుదాత్తః। మాతరిశ్వశబ్దో ధిషణేతివన్మధ్యోదాత్తః । ఘర్మోఽసీత్యోకారస్యోదాత్తానుదాత్త

యోరకారయోః స్థానే పతితత్వాదేకాదేశస్వరేణ నిత్యముదాత్తత్వే ప్రాప్తే తదపవాదః। స్వరితో వానుదాత్తేపదాదౌ (పా ౮-౨-౬)। ఉత్తరపదస్యాదావనుదాత్తే పరత ఉదాత్తానుదాత్తయోస్స్థానే య ఏకాదేశః స వికల్పేనస్వరితః స్యాదిత్యోకారః స్వరితః। పృథివ్యసీత్యత్ర “ఉదాత్తస్వరితయోర్యణః స్వరితోఽనుదాత్తస్య (పా-౮-౨। ౪।)ఉదాత్తస్య వా స్వరితస్యవాస్థానే యోయణ్ తస్మాదుత్తరస్యానుదాత్తస్య స్వరితస్స్యాత్ ఇత్యాకారః స్వరితః। విశ్వస్య ధాయోధారణం యస్యాస్సాసా విశ్వధాయాః, తత్ర పూర్వపదప్రకృతిస్వరః ప్రాప్తః। విశ్వశబ్దస్స్వయం ఆద్యుదాత్తః “విశ్వే దేవా ఋతావృధ ”ఇత్యాదౌ తస్యదర్శనాత్। ఇహ తు”బహువ్రీహౌ విశ్వంసంజ్ఞాయామ్ (పా-౬-౨-౧౦౬)ఇతి విశ్వంతత్యేతత్ పూర్వపదమన్తోదాత్తమ్। పరమశబ్దో నపుంసకలిఙ్గః। నిత్యనపుంసకత్వాభావాత్ ఫిట్స్వరేణాన్తోదాత్తః। దృగ్ంహస్వేత్యత్ర దృంగ్హస్వేత్యేకైన పదాత్ పరత్వాభావాన్న నిఘాతః, కిన్తు ధాతుస్వరః తిఙ్స్వరస్సార్వధాతుకస్వరః। పరమేణధామ్నా దృగ్ంహస్వేత్యేవం పదవాక్యత్వేపి దృగ్ంహస్వమాహ్వాఃఇతిసముచ్చయపివక్షాయాంచ నిఘాతప్రసక్తత్వేన”చాదిలోపే విభాషేతి (పా-౮-౧। ౬౩) నిఘాతనిషేధోద్రష్టవ్యః। వసుశబ్దోవృషాదిః। పవిత్రమిత్యత్ర “పువస్సంజ్ఞాయామితి (పా ౩-౨-౧౮౫) పూఙ్ధాతోరిత్రప్రత్యయే సతి కాదిరుదాత్త। శతధారశబ్దః శతవల్శశబ్దవత్। ప్రప్సోఽగ్నయే ఇత్యత్ర పూర్వోకారః స్వరితః। బృహన్మహతోరుపసంఖ్యానమ్ (పా-౬-౧-౧౭౩। వా)ఇతి బృహచ్ఛబ్దాదుత్తరస్యా అజాదివిభక్తేరుదాత్తత్వమ్। కం సుఖం న కమకఖం తన్నవిద్యతే యస్యాసౌ నాకః పూర్వపదప్రకృతిస్వరః। స్వాహాశబ్దో నిపాతః। ద్యావాపృథివీశబ్దస్య, దేవతాద్వన్ద్వేచ (పా-౬-౨-౧౪౧) ఇత్యుభయపద ప్రకృతిస్వరత్వాదాద్యన్తావుదాత్తౌ। విశ్వధాయా ఇతి వత్ విశ్వాయురిత్యాదయః। ఋతావరీ శబ్దస్య అనుదాత్తత్వాన్నిఘాతః। ఊర్మిణ్ శబ్దస్య ఫిట్స్వరః। జీ బనుదాత్తః। మధుశబ్దో వృషాదిః

షతు ప్త మపావనుదాత్తౌ । ధనశబ్దోనపుంసకస్వరః । సోమేన్ద్రవిష్ణుశబ్దా వృషాదిగతాః।హవ్యస్య హోమస్యయోగ్యంహవ్యం - ప్రత్యయస్వరః॥*॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే తైత్తిరీయసంహితాభాష్యే తృతీయోఽనువాకః॥*॥

తైత్తిరీయసంహితా.

కర్మణేవాం దేవేభ్యః శకేయంవేషాయ త్వా ప్రత్యుష్టగ్ం రక్షః ప్రత్యుష్టా అరాతయోధూరసిధూర్వ ధూర్వన్తం ధూర్వతం యోఽస్మాన్ ధూర్వతి తం ధూర్వయం వయంధూర్వామస్త్వం దేవానామసి సస్నితమం పప్రితమం జుష్టతమం వహ్నితమం దేవహూతమ మహ్రుతమసి హవిర్ధానంద్రుగ్ంహస్వ మాహ్వార్మిత్రస్య త్వా చక్షుషా ప్రేక్షే మాభేర్మా సం విక్థా మా త్వా ॥ ౧ ॥

హిగ్ంసిషమురు వాతాయ దేవస్యత్వా సవితుః ప్రసవేఽశ్వినోర్బాహుభ్యాం పూష్ణోహస్తాభ్యా మగ్నయే జుష్టం నిర్వపామ్యగ్నిషోమాభ్యామిదం దేవానా మిద మునస్సహస్ప్రాణత్యై త్వానారాత్యై సువరభివిఖ్యేషం వైశ్వానరం జ్యోతిర్ద్రుగ్ంహన్తాం దుర్యా ద్యావాపృథివ్యో రుర్వన్తరిక్ష మన్విహ్యదిత్యాస్త్వోపస్థే సాదయామ్యగ్నహవ్యగ్ంరక్షస్వ॥

మాత్వా పట్చత్వారిగ్ంశచ్చ॥౪॥

ఇతితైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే ప్రథమప్రపాఠకే చతుర్థోఽనువాకః ॥

యం దర్భేషు సాదయిత్వా ''ఇతి। ప్రణయనవిధే రర్థవాదమాహ "శ్ర
ద్ధావా ఆపః। శ్రద్ధామేవారభ్య ప్రణీయ ప్రచరతి" (బ్రా - ౩ కాం। ౨ప్ర।
౪అ) ఇతి। అపాం శ్రద్ధాజనకత్వేన శ్రద్ధారూపత్వ ముపచర్యతే। తజ్జనక
త్వఞ్చ శ్రుత్యన్తరే సమామ్నాతమ్ "ఆపోఽహాస్మై శ్రద్ధాం సన్నమన్తే పు
ణ్యాయ కర్మణే ''ఇతి। దృశ్యతే స్నానాచమనోపేతస్య శుద్ధ్యతిశయః।
పూర్వోక్తమేవ ప్రణయనవిధిం పునఃపునరనూద్య బహుధాస్తౌతి "అపః
ప్రణయతి। యజ్ఞో వా ఆపః। యజ్ఞమేవారభ్య ప్రణీయప్రచరతి। అపః ప్ర
ణయతి। వజ్రో వా ఆపః। వజ్రమేవభ్రాతృవ్యేభ్యః ప్రహృత్యప్రణీయప్రచ
రతి। అపః ప్రణయతి। ఆపో వై రక్షోఘ్నీః। రక్షసామపహత్యై। అపః ప్రణ
యతి। ఆపో వై దేవానాంప్రియంధామ। దేవానామేవప్రియం ధామ ప్రణీ
యప్రచరతి। అపః ప్రణయతి। ఆపో వై సర్వా దేవతాః। దేవతా ఏవారభ్య
ప్రణీయప్రచరతి" (బ్రా-౩ కాం।౨ప్ర।౪అ) ఇతి।యజ్ఞో యథాభీష్టస్వర్గసాధ
నం తద్వదపా మభీష్టప్రీత్యాదిసాధనత్వా ద్యజ్ఞత్వమ్। ప్రణీతాభిరద్భిః
పిష్టస్య సంయమనం ప్రచరణమ్। యథా వజ్రో వైరిణం వారయతి తద్వదా
పస్తృష్ణాం వారయన్తి। రక్షోఘ్నత్వం పురైవోక్తమ్। వృష్ట్యుదకస్య దేవ
ప్రియధామ్నో ద్యులోకాదుత్పన్నత్వాదపాం తద్ధామత్వమ్। దేవాస్త్వా
పగ్నిం ప్రవిశ్య తద్భావంప్రాప్తాః। తథాచ శ్రూయతే "దేవాసురాస్సం
యత్తా ఆసన్। తే దేవా బిభ్యతోఽగ్నింప్రావిశన్। తస్మాదాహురగ్నిస్స
ర్వా దేవతా ''ఇతి। "సచాగ్నిరప్సుప్రవిష్టః। సనిలాయత। సోఽపః ప్రావి
శత్ ''ఇతి శ్రుతేః। తస్మాదపాం సర్వదేవతాత్వమ్। బ్రాహ్మణాన్తరా
ద్వా తథాత్వంద్రష్టవ్యమ్। కల్పః "ఆదత్తే దక్షిణేనాగ్నిహోత్రహవణీ
ంసవ్యేన శూర్పం వేషాయత్వేతి ''ఇతి। తదేతదుభయం యజ్ఞాయుధ
మధ్యపాతి, తాని యజ్ఞాయుధాన్యన్యత్రైవ మామ్నాతాని "స్ఫ్యశ్చక
పాలాని చాగ్నిహోత్రహవణీచ శూర్పఞ్చ కృష్ణాజినఞ్చ శమ్యాచో
లూఖలఞ్చ ముసలఞ్చ దృషచ్చోపలా చ ఏతాని వై దశయజ్ఞాయుధాని ''
ఇతి। తేషాం ప్రయోగప్రకారః సూత్రే దర్శితః "ఉత్తరేణగార్హపత్యా

భాష్యమ్.

అనువాకత్రయేణ పర్వదినకర్తవ్యం సమాపితమ్ । ఉత్తరైర్దశభిరనువాకైః ప్రతిపద్దినకర్తవ్యమభిధాతవ్యమ్ । తత్ర ప్రథమం తావదస్మింశ్చతుర్థేఽనువాకే హవిర్నిర్వాపోఽభిధీయతే । బోధాయనః “అథ ప్రాతఃస్థితేఽగ్నిహోత్రే హస్తావవనేనిక్తే కర్మణే వాం దేవేభ్యః శకేయమితి” ఇతి । ఆపస్తమ్బః “కర్మణే వాం దేవేభ్యః శకేయమితి హస్తావవనిజ్య” ఇతి । హే హస్తౌ దేవానాం సమ్బన్ధినే కర్మణే ప్రక్షాలితౌ యువాం ప్రయోక్తుం శక్తో భూయాసమ్ । వినాపి ప్రక్షాళనం లౌకికశక్తేః సద్భావాచ్ఛాస్త్రీయశక్త్యర్థోఽయం మన్త్రః ప్రక్షాళనహేతురిత్యభిప్రేత్యాహ । “కర్మణే వాం దేవేభ్యః శకేయమిత్యాహ శక్త్యై” (బ్రా - ౩ కాం । ౨ ప్ర । ౪ అ) ఇతి । కఞ్చిన్మన్త్రముత్పాద్య తృణాస్తరణే వినియుఙ్క్తే “యజ్ఞస్య వై సన్తతిమను ప్రజాః పశవో యజమానస్య సన్తాయన్తే । యజ్ఞస్య విచ్ఛిత్తిమను ప్రజాః పశవో యజమానస్య విచ్ఛిద్యన్తే । యజ్ఞస్య సన్తతిరసి యజ్ఞస్య త్వా సన్తత్యై స్తృణామి సన్తత్యై త్వా యజ్ఞస్యేత్యాహవనీయాత్ సన్తనోతి । యజమానస్య ప్రజాయై పశూనాగ్ంసన్తత్యై” । (బ్రా- ౩ కాం । ౨ ప్ర । ౪ అ) ఇతి । యజ్ఞస్య త్వా సన్తత్యా ఇత్యేషాం పదానామాదరార్థేన ద్విరభ్యాసేన భూమిర్యథా న దృశ్యతే తథా స్తరణీయమితి సూచయతి । అత ఏవాన్యత్రామ్నాతమ్ “అనతిదృశ్యగ్ం స్తృణాతి” ఇతి । స్తరణప్రదేశస్త్వాపస్తమ్బేన కల్పే దర్శితః । “గార్హపత్యాత్ ప్రక్రమ్య సన్తతాములపరాజీగ్ం స్తృణాత్యాహవనీయాత్” ఇతి । ఉలపరాజిస్తృణవిశేషః । ప్రణయనం విధత్తే “అపః ప్రణయతి” (బ్రా - ౩ కాం । ౨ ప్ర । ౪ అ) ఇతి । తత్ప్రకారః కల్పే దర్శితః “అపరేణ గార్హపత్యముపవిశ్య కగ్ంసం వా చమసం వా ప్రణీతాప్రణయనమానీయ తస్మింస్త్రిరపః పవిత్రమప ఆనయన్నాహ । బ్రహ్మన్నపః ప్రణేష్యామి యజమాన వాచం యచ్ఛేతి సమ్ప్రేష్య సమం ప్రాణైర్ధారయమాణోఽవిషిఞ్చన్ హృత్వోత్తరేణాహవనీ

హవనీయాదర్ధాత్ సర్గ్ స్తీర్య ద్వన్ద్వన్యఞ్చిపాత్రాణి ప్రయున క్తి దశాప రాణి దశపూర్వాణి స్ఫ్యశ్చ కపాలాని చేతియధా సమామ్నాత మప రాణి ప్రయుజ్య స్రువం జుహూముపభృతం ధ్రువాం వేదం పాత్రీమాజ్య స్థాలీం ప్రాశిత్రహరణ మిడాపాత్రం ప్రణీతాప్రణయనమితి పూర్వాణి తాన్యుత్తరే ణావశిష్టాన్యన్వాహార్య స్థాలీం ముదన్తీమశ్మాన ముపవేషం ప్రాతర్దోహ పాత్రాణీతి ప్రణీతా ప్రణయనం పాత్రసగ్ంసాదనాత్ పూ ర్వమేకే సమామనన్తి "ఇతి। తత్రాగ్నిహోత్రహవణ్యాదానే శాఖా న్తరమన్త్ర ఉదాహృతః «వానస్పత్యాసి దక్షాయ త్వేత్యగ్నిహోత్రహ వణీమాదత్త "ఇతి। తస్మాత్ «వేషాయత్వా "ఇతిమన్త్రేణ శూర్పమాద దీత। వేషో వ్యాప్తిమాన్ యజ్ఞస్తదర్థం హి శూర్ప త్వామాదదే। అత్రా ర్థావబోధకాల ఏవ వాక్యపూర్త యే పదాధ్యాహారః। అనుష్ఠానకాలేతు న లౌకికం పదమధ్యాహర్తవ్యమ్। అనామ్నాత స్యోహాది పదమన్త్రత్వా త్। అవబుద్ధస్యార్థస్య వాక్యైకదేశేనాపి సంస్కారోద్బోధే సతిస్మృత్యు పపత్తేః। అమన్త్రత్వాదేవ తద్ద్వారకస్మృత్యా నాస్త్యదృష్టంకిఞ్చిత్। సూర్యాయజుష్టంనిర్వపామీత్యూహాదీనమన్త్రానపి ప్రయుఞ్జతే। అన్యథా గ్నయే జుష్టమిత్యేవ మామ్నాతస్యైవప్రయోగే సౌర్యకర్మసమవేతస్యా ర్థస్య స్మృత్యభావప్రసఙ్గాత్। శూర్పస్య యజ్ఞార్థత్వం సర్వ్యాపావిషూ తావో ప్రసిద్ధమిత్యాహ। «వేషాయత్వేత్యాహ। వేషాయహ్యేనదాదత్తే" (బ్రా - ౩కాం। ౨ప్ర। ౪అ) ఇతి। కల్పః «ప్రత్యుష్టగ్ంరక్షః ప్రత్యుష్టా అ రాతయఇత్యాహవనీయే గార్హపత్యేవాప్రతితప్య "ఇతి।వ్యాచష్టే«ప్రత్యు ష్టగ్ంరక్షః ప్రత్యుష్టా అరాతయ ఇత్యాహ। రక్షసామపహత్యై" (బ్రా- ౩కాం। ౨ప్ర। ౪అ) ఇతి। కల్పః «జఘనేనగార్హపత్యమగ్నిష్ఠమనో భవ తి తస్యైల్యోత్తరాం యుగధురమభిమృశతి ధూరసి ధూర్వన్తం ధూర్వ తం యోస్మాన్ధూర్వతి తంధూర్వయం వయం ధూర్వామః "ఇతి। వ్రీ హిరూపహవిర్ధారకశకటసమ్బన్ధినో యుగస్యబలీవర్దవహనప్రదేశే కశ్చి ద్గ్రంసకోఽగ్నిస్థానత్రదృష్టోఽస్తి తంప్రార్థయతే। హవిర్హ్వానత్వాం హిం

సకోఽసి తతస్తత్పాపరూపం హింసకం వినాశయ । కిఞ్చ యో రాక్షసాదిః యాగవిఘ్నేనాస్మాఞ్జిఘాంసతి తమపి వినాశయ। యం వా ఆలస్యాదిరూపం వైరిణం వయం జిఘాంసామః తమపి వినాశయ। వహ్న్యాధారభూతాయా యుగస్య ధురస్సంస్పర్శం విధత్తే “ధూరసీత్యాహ । ఏష వై ధుర్యోఽగ్నిః । తం యదనుప స్పృశ్యాతీయాత్ । అధ్వర్యుఞ్చ యజమానం చ ప్రదహేత్ । ఉపస్పృశ్యాత్యేతి । అధ్వర్యోశ్చ యజమానస్య చాప్రదాహాయ” । (బ్రా - ౩కాం । ౨ప్ర । ౪అ) ఇతి । తం ధూర్వేతి వాక్యయోః పౌనరుక్త్యభ్రమం నివారయతి । “ధూర్వ తం యోఽస్మాన్ ధూర్వతి తం ధూర్వ యం వయం ధూర్వామ ఇత్యాహ । ద్వౌ వావ పురుషౌ । యఞ్చైవ ధూర్వతి । యశ్చైనం ధూర్వతి । తావుభౌ శుచార్పయతి” (బ్రా - ౩కాం । ౨ప్ర । ౪అ) ఇతి । శోకేన యోజయతీత్యర్థః । కల్పః “అనోఽభిమన్త్రయతే త్వం దేవానామసి సస్నితమం పప్రితమం జుష్టతమం వహ్నితమం దేవహూతమ మహ్రుతమసి హవిర్ధానం దృంహస్వ మా హ్వా” ఇతి॥ హే శకట త్వం దేవానాం సమ్బన్ధి భవసి తతః శుద్ధతమం వ్రీహిభిః పూర్ణతమం ప్రియతమం హవిషో వాహకతమం దేవానా మాహ్వాతృతమం చాసి । కిఞ్చ వ్రీహిభారాపాదితవక్రత్వరహితం హవిషో ధారకమసి అతో దృఢం భవ । భగ్నం మాభూః । మన్త్రస్య ప్రథమభాగే స్పష్టార్థత్వం దర్శయతి “త్వం దేవానామసి సస్నితమం పప్రితమం జుష్టతమం వహ్నితమం దేవహూతమమిత్యాహ । యథా యజురేవైతత్” (బ్రా- ౩కాం । ౨ప్ర । ౪అ) ఇతి । మన్త్రపదైర్యోఽర్థో యథా ప్రతీయతే స తథైవ, న త్వత్ర కశ్చిదన్యో వివక్షావిశేషోఽస్తి । ద్వితీయభాగే వ్రీహిభారప్రయుక్తం శైథిల్యం వార్యత ఇత్యాహ “అహ్రుతమసి హవిర్ధానమిత్యాహానార్త్యై” (బ్రా. ౩కాం । ౨ప్ర । ౪అ) ఇతి । తృతీయభాగే స్వయముపారోఢుం శకటస్య స్థైర్యం సమ్పాద్యత ఇత్యాహ “దృంహస్వ మా హ్వారిత్యాహ ధృత్యై” (బ్రా - ౩కాం । ౨ప్ర । ౪అ) ఇతి । అత ఏవాపస్తమ్బః ఉత్తరస్య భాగస్య మన్త్రాన్తరత్వమభిప్రేత్యాహ “అహ్రుతమసి హవిర్ధాన మిత్యా

రోహతి ”ఇతి॥ కల్పః “అథపురోడాశీయాన్ ప్రేక్షతే మిత్రస్యత్వా చక్షుషా ప్రేక్షే మాభేర్మా సంవిక్థా మా త్వాహిగ్ంసిషమ్ ”ఇతి। హే వ్రీహిసమూహ జగన్మిత్రస్య సూర్యస్యచక్షుషా త్వామవలోకయామి నతు వైరిచక్షుషా తతోమాభైషీః మాత్ర కమ్పిష్ఠాః అహన్తు త్వాం న హిం రయామి। అనుకూలోఽయమితి బుద్ధ్యుత్పాదనాయ మిత్రశబ్దప్రయోగ ఇత్యాహ “మిత్రస్య త్వా చక్షుషా ప్రేక్షఇత్యాహ మిత్రత్వాయ” (బ్రా-౩కాం। ౨ప్ర। ౪అ) ఇతి। భయకమ్పయోరపి హింసావాంతరభేదత్వమభిప్రేత్యాహ “మాభేర్మాసంవిక్థామా త్వా హిగ్ంసిషమిత్యాహాహిగ్ంసాయై” (బ్రా-౩కా। ౨ప్ర। ౪అ) ఇతి। కల్పః “ఉరువాతాయేతి పరిణాహమపవాహ్య ”ఇతి। హే కరిష్యమాణద్వార త్వమేతేన పిధానభూతతృణాద్యపనయనేన వాయుప్రవేశార్థం విస్తీర్ణోభవ। వాయుప్రవేశే ప్రయోజనమాహ “యద్వైకిఞ్చవాతో నాభివాతి। తత్సర్వం వరుణదైవత్యమ్। ఉరువాతాయేత్యాహ। అవారుణమేవైనత్కరోతి” (బ్రా-౩కాం। ౨ప్ర। ౪అ) ఇతి। యద్ద్రవ్యమావృతత్వేన వాయుర్న స్పృశతి తస్యసర్వస్యావరణో వరుణః స్వామీ తచ్చ స్వామిత్వం వాయునా నివర్త్యతే। కల్పః “అథ నిర్వపతి దేవస్యత్వాసవితుఃప్రసవేఽశ్వినోర్బాహుభ్యాం పూష్ణోహస్తాభ్యామగ్నయేజుష్టం నిర్వపామి ”ఇతి। తత్ప్రకారః సూత్రేదర్శితః “శూర్పేపవిత్రం నిధాయ తస్మిన్నగ్నిహోత్రహవణ్యా హవీగ్ంషి నిర్వపతి తయావాపవిత్రవత్యా” ఇతి।వ్యాచష్టే “దేవస్యత్వాసవితుః ప్రసవ ఇత్యాహ ప్రసూత్యై। అశ్వినోర్బాహుభ్యామిత్యాహ। అశ్వినౌహి దేవానామధ్వర్యూ ఆస్తామ్। పూష్ణోహస్తాభ్యామిత్యాహయత్యై। అగ్నయేజుష్టంనిర్వపామీత్యాహ। అగ్నయఏవైనాజ్జుష్టం నిర్వపతి “(బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౪అ) ఇతి। ఏతాన్ వ్రీహీన్ ప్రియంహవిర్యథా భవతి తథా నిర్వపతి। ఆవృత్తిం విధత్తే “త్రిర్యజుషా। త్రయఇమేలోకాః। ఏషాంలోకానామాప్త్యై। తూష్ణీం చతుర్థం। అపరిమితమేవావరున్ధే” (బ్రా-౩

కాం।౨ప్ర।౪అ) ఇతి। ఆపస్తమ్బః “ఏవముత్తరం యథా దైవత మగ్నీషోమాభ్యామితి పౌర్ణమాస్యామ్” ఇతి। తదిదంస్పష్టీచకార బోధాయనః” ఏతామేవప్రతిపదం కృత్వాగ్నీషోమాభ్యామితి పౌర్ణమాస్యా మిన్ద్రాయ వైమృధాయ చేన్ద్రాగ్నిభ్యా మిత్యమావాస్యాయా మసన్నయత ఇన్ద్రాయేఽసన్నయతో మహేన్ద్రాయేతి వా యదిమహేన్ద్రయాజీభవతి” ఇతి। దేవస్య త్వే త్యేవమేవ భాగముపక్రమం కృత్వా జుష్టం నిర్వపామీత్యుపసంహారం కృత్వా తయోర్మధ్యేఽగ్నీషోమాభ్యామితి ప్రయోక్తవ్యమ్। ఏతత్సర్వమభిప్రేత్యాహ “స ఏతమేవానుపూర్వగ్ంహవీగ్ంషినిర్వపతి” (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౪అ) ఇతి। కల్పః “ఇదం దేవానామితి నిరుప్తానభిమృశతీదమునః సహేత్యవశిష్టాన్” ఇతి। శూర్పే నిరుప్తమిదం దేవానామేవ స్వం ఇదన్తు శకటస్థం దేవైస్సహితానా మస్మాకం స్వం యాగాన్తరాణా మస్మాభిస్సకరిష్యమాణత్వా ద్భోజ్యమానత్వాచ్చ। భాగయోరసాఙ్కర్యాయ మన్త్రద్వయమిత్యాహ “ఇదం దేవానా మిదమునః సహేత్యాహ వ్యావృత్త్యై” (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౪అ) ఇతి। కల్పః “స్ఫాత్యై త్వా నారాత్యా ఇతి నిరుప్తానేవాభిమన్త్ర్య” ఇతి। హే హవిః అభివృద్ధ్యై త్వామభిమన్త్రయామి। తత్రాభివర్ధనమదానాయ నభవతి కిన్తు దేవేభ్యో దాతుమేవ। సోఽయం మన్త్రో హవిషోఽవస్కన్దనేన క్షయో మాభూదిత్యేవం రక్షార్థఇత్యాహ “స్ఫాత్యై త్వా నారాత్యా ఇత్యాహ గుప్త్యై” (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౪అ) ఇతి। బోధాయనః “అథాహవనీయమీక్షతే సువరభివిఖ్యేషం వైశ్వానరంజ్యోతిః” ఇతి। ఆపస్తమ్బస్తుమన్త్రభేదమభిప్రేత్యాహ “సువరభివిఖ్యేషమితి సర్వంవిహార మనువీక్షతే। వైశ్వానరం జ్యోతిరిత్యాహవనీయమ్” ఇతి। స్వర్గసాధనత్వాత్ స్వర్గరూపం సర్వయాగప్రదేశ మభితో విశేషేణ పశ్యామి। ఆహవనీయాగ్నిం స్వర్గస్య ప్రకాశకం జ్యోతిః స్వరూపం పశ్యామి। శకటస్యోపరిభాగే పరితః కటవేష్టితే తమస్విని ప్రదేశేఽవస్థితస్య బహిరవలోకన మప్యపేక్షిత మిత్యాహ “త

మసీవ వా ఏషో౽న్తశ్చరతి। యద్గ్నపరీణహి। సువరభివిఖ్యేషం వైశ్వానరం జ్యోతిరిత్యాహ। సువరేవాభి విపశ్యతి। వైశ్వానరం జ్యోతిః। (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౪అ) ఇతి। బోధాయనః "అథగృహాననీక్షతే దృగ్ంహన్తాం దుర్యాద్యావాపృథివ్యోః" ఇతి।ఆప స్తమ్బః "దృగ్ంహన్తాం దుర్యాద్యావాపృథివ్యోరితి ప్రత్యవరుహ్య" ఇతి। ఇహలోక పరలోకయో రస్మద్గృహా దృఢీభవన్తు। అదార్ఢ్యాశఙ్కాయాః సద్భావాద్దార్ఢ్య మాశంసతీయ మిత్యాహ "ద్యావాపృథివీ హవిషి గృహీత ఉదవేపేతామ్। దృగ్ంహన్తాం దుర్యా ద్యావాపృథివ్యో రిత్యాహ।గృహాణాంద్యావాపృథివ్యోర్ధృత్యై" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౪అ) ఇతి। గృహీతహవిష్కః కింవోద్దిశ్య యక్ష్యతీత్యజ్ఞానాల్లోకయోర్భయేన కమ్పప్రాప్తిః। దృగ్ంహన్తామిత్యుక్తే సత్యే తద్వినాశ ఉద్దేశ్యో నభవతీతి నిశ్చయాద్ధైర్యం భవతి। కల్పః "ఉర్వన్తరిక్ష మన్విహీతి హరతి" ఇతి। వ్యాచష్టే "ఉర్వన్తరిక్ష మన్విహీత్యాహ గత్యై" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౪అ) ఇతి। కల్పః "పత్యోత్తరేణ గార్హపత్య ముపసాదయత్యదిత్యా స్త్వోపస్థే సాదయామి" ఇతి। అదితిశబ్దస్యభూమిరర్థ ఇత్యాహ "అదిత్యాస్త్వోపస్థే సాదయామీత్యాహ। ఇయంవాఅదితిః। అస్యా ఏవైనదుపస్థే సాదయతి" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౪అ) ఇతి। కల్పః "గార్హపత్య మభిమన్త్రయతే అగ్నే హవ్యగ్ంరక్షస్వేతి" ఇతి। అత్ర హవిషో రక్షామాత్రం వివక్షితమిత్యాహ "అగ్నే హవ్యగ్ంరక్షస్వేత్యాహగుప్త్యై" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౪అ) ఇతి। అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥

"కర్మణేహస్తయోర్బుద్ధిర్వేషపూర్వపరిగ్రహః।
ప్రత్యుష్టమితిసన్తప్య ధూస్పృశేచ్ఛకటేధురమ్॥
త్వమీషాంసమ్స్పృశేద్ద్వాంహ శకటంత్వధిరోహతి।
ఉర్వన్తర్ధిమపచ్ఛాయం మిత్రేతీహావిరీక్షతే।
దేవేతినిర్వపేదగ్నౌ త్వపిపూర్వానుషఙ్గనాత్।
ఇదంనిరుప్తతచ్ఛేషా స్పృశేత్ స్ఫాత్యాభిమన్త్రణామ్॥

సువర్విఘోరవీతూధ వైశ్వాపూర్వాగ్నివీక్షణమ్ ।
దృగ్ంసోవరుహ్యార్యుగచ్ఛేసదిభూమాహిసాదయేత్ ॥
అగ్నేగ్నిమన్త్రిణంమన్త్రా ఉక్తాపకోనవింశతిః।"॥

అథమీమాంసా.

'తత్ర కేచిత్ సామాన్యవిచారా ఉచ్యన్తే। యద్యప్యేతే త్వత్రప్రపాఠే వక్తవ్యాః తథాపి సఞ్చారవ్యుత్పత్తయే తత్తదనువాకేషు వర్ణ్యన్తే। ద్వాదశాధ్యాయస్య తృతీయపాదే విచారితమ్।

"అనధ్యాయే మన్త్రపాఠః క్రతౌ నాస్త్యస్తి వా న సః।
తత్పాఠస్య నిషిద్ధత్వాదస్తి తత్రానిషేధతః" *॥ ఇతి ॥

పర్వణి నాధ్యేతవ్యమితి నిషిద్ధత్వాదనధ్యాయేషు క్రతుప్రయోగే మన్త్రపాఠో నాస్తీతి చేన్నైవమ్। నిషేధస్య గ్రహణార్థాధ్యయనవిషయత్వాత్ క్రతుప్రయోగే తదభావాత్। అన్యథా ప్రతిపద్యేవేష్టిర్విహితత్వేన మన్త్రపాఠాభావే తదధ్యయనమనర్థకం స్యాత్, తస్మాత్ ప్రతిపదికర్మణే వామిత్యాదయో మన్త్రాః పఠితవ్యాః। తత్రైవాన్యద్విచారితమ్।

"స్వరో మన్త్రే భాషికః కింస్యాత్ ప్రావచనికోఽథవా।
బ్రాహ్మణోక్తేరాదిమోఽన్త్యస్తమన్త్రైర్లక్షణత్వతః"॥

తత్తద్దేశీయబ్రాహ్మణస్వరో భాషిక ఇత్యుచ్యతే॥ తదుక్తమాచార్యైః॥

"ఛన్దోగా బహ్వృచాశ్చైవ తథా వాజసనేయినః।
ఉచ్చనీచస్వరం ప్రాహుః స వై భాషిక ఉచ్యతే" ॥ ఇతి॥

సోఽయం భాషికః క్రతౌ మన్త్రేషు ప్రయోక్తవ్యః। కుతః। బ్రాహ్మణేనోక్తత్వాత్। † మన్త్రవినియోగస్యాఙ్గేన సిద్ధతయా స్వరవిశేషవిధానాయైవ బ్రాహ్మణే మన్త్ర ఉపాదీయత ఇతి ప్రాప్తే। బ్రూమః। నహి

* తత్పాఠస్యానిషేధః స్యాదస్తి పాఠనిషేధతా ఇతి కాశీపాఠః.

† మన్త్రస్య లిఙ్గవినియోజ్యతయా ఇతి కాఞ్చీపాఠః.

బ్రాహ్మణే మన్త్రోఽపవర్త్యతే। కిన్తు ప్రవచనప్రసిద్ధ స్వరాద్యుపేతం మన్త్ర కాణ్డే సముత్పన్నం మన్త్రముపలక్షయితుం తమపఠితుణ సమర్థాని మన్త్రోపక్రమసదృశాని కానిచిదక్షరా ణ్యుచ్చార్యన్తే। తద్యథా ‘‘ఇమామగృభ్ణన్రశనామృతస్యే త్యశ్వాభిధానీ మాదత్తే’’ ఇతి। ఏతమేవాభిప్రాయం ద్యోతయితుం క్వచిత్ క్వచిత్ శబ్దాన్తరేణోపలక్ష్యన్తే। తద్యథా ‘‘సావిత్రాణి జుహోతిప్రసూత్యై’’ఇతి।యత్రలిఙ్గసిద్ధోవినియోగ స్తత్ర బ్రాహ్మణమనువాదకమస్తు। తస్మాత్ ప్రావచనికః స్వరః క్రతౌ కర్మణే వామిత్యాది మన్త్రాణాం ప్రయోక్తవ్యః। తదుక్తమాచార్యైర్విచిన్తితమ్।

‘‘బ్రాహ్మణోత్పన్నమన్త్రస్యత్రైస్వర్యంభాషికోఽథవా।
ఆద్యోఽన్యమన్త్రవన్మైవం స్వరాన్తరవివర్జనాత్’’॥ఇతి॥

వానస్పత్యాసీత్యయం మన్త్రో బ్రాహ్మణ ఏవోత్పన్నః తస్యాన్యమన్త్రవత్ ప్రావచనిక స్వరఇతిచేన్మైవమ్। మన్త్రకాణ్డే తదపాఠేన తత్స్వరాభావాత్। తస్మాద్భాషికస్వరః। యద్యపి యజ్ఞస్య సన్తతిరసీత్యయం తైత్తిరీయ బ్రాహ్మణోత్పన్నో మన్త్రస్త్రైస్వర్యేణైవామ్నాయతే తథాపి సోమాయరాజ్ఞే క్రీతాయ ప్రోహ్యమాణాయాను బ్రూహీత్యేవ మాదీనాం బహ్వృచ బ్రాహ్మణోత్పన్న మన్త్రాణాం అయం భాషికః స్వరః। అన్యదపి తత్రైవచిన్తితమ్।

‘‘యదాకదాచిన్మన్త్రాన్తే వా కర్మానియమాద్భవేత్।
ఆద్యోమైవంకృత్స్నజన్య స్మృతేరఙ్గత్వతోఽన్తిమః’’॥ఇతి॥

ఇషేత్వేతిమన్త్రః శాఖాచ్ఛేదకరణమ్। ఇమామగృభ్ణన్నితి రశనాదానే। తత్రతత్ర సంశయః। కిం మన్త్రాదౌ కర్మకర్తవ్యమ్, ఉతాగృభ్ణన్రశనేత్యేవం విధస్య కర్మప్రకాశక మన్త్రస్యోచ్చారణకాలే, కింవా యస్య కస్యచిత్ పదస్యోచ్చారణకాలే, ఆహోస్విన్మన్త్రాన్తే, అథవా తతోఽపి కఞ్చిత్కాలం విలమ్బ్యేతి। తత్ర నియామకాభావాద్యదాకదాచిదితిప్రాప్తే,బ్రూమః। కృత్స్నమన్త్రజన్య మర్థస్మరణం కర్మణోఽఙ్గమ్।తచ్చ

మన్త్రసమాప్తేః పూర్వం నోదేతి పిలప్పే తూత్పన్నాపివినశ్యతీతి తతః పరిశేషాత్ కర్మశేషే వామిత్యాదిమన్త్రాన్తే కర్మసన్నిపతేత్ । తృతీయాధ్యాయస్య ప్రథమపాదే చిన్తితమ్॥

"హస్తావవనేనిక్తే స్తృణాత్యులపరాజికామ్।
దర్భాస్తరణవాక్యం హస్తశుద్ధిరుతాఖిలా॥
తన్మన్త్రోక్తత్వమన్త్రస్యా దానన్తర్యాత్మకాత్క్రమాత్ ।
లిఙ్గప్రకరణాభ్యాన్తు సర్వానుష్ఠానశేషతః"॥ఇతి॥

దర్శపూర్ణమాసప్రకరణేశ్రూయతే "హస్తావవనేనిక్తే ఉలపరాజీగ్ంస్తృణాతి" ఇతి । వేద్యామాస్తరితుం సమ్పాదితః స్తమ్బ ఉలపరాజీ తత్రహస్తశుద్ధి దర్భాస్తరణ వాక్యయోరానన్తర్యేణ పాఠాత్ క్రమప్రమాణేన హస్తశుద్ధి రాస్తరణమాత్రస్యాఙ్గమితిచేత్ । మైవమ్। అవనేజనం హస్తసంస్కారః। సంస్కృతౌచహస్తౌ సర్వానుష్ఠానయోగ్యా విత్యేతాదృశం సామర్థ్యలిఙ్గం దర్శపూర్ణమాసయోస్స్ఫుటమ్। అతఃప్రబలాభ్యాం లిఙ్గప్రకరణాభ్యాం క్రమబాధాత్ సర్వశేషా హస్తశుద్ధిః । అయం న్యాయో వాగ్యమేఽపి ద్రష్టవ్యః । చతుర్థాధ్యాయస్య ద్వితీయపాదే విచిన్తితమ్॥

"మృన్మయేప్రణయేత్ కామీ నిత్యేఽప్యేతదుతేతరత్ ।
ఆకాంక్షాసన్నిధిశ్చాస్తి తస్మాన్నిత్యేపిమృన్మయమ్ ॥
కామార్థత్వాదయోగ్యత్వం సామాన్యవిహితేనచ ।
ఆకాంక్షాయానివృత్తత్వా న్నిత్యార్థమితరద్భవేత్"॥ఇతి॥

అపఃప్రణయతి ఇతిప్రకృత్య శ్రూయతే। మృన్మయేన ప్రతిష్ఠాకామస్య ప్రణయేదితి । తత్రాపాం ప్రణయనస్య నిత్యప్రయోగేఽపి మృన్మయపాత్రమేవ సాధనమ్ । కుతః। నిత్యేఽపి పాత్రస్యాకాంక్షితత్వాత్ - నచ లోకసిద్ధం కిఞ్చిత్ పాత్రం ఉపాదీయతఇతి వాచ్యమ్ । శ్రౌతే కమణ్యశ్రుతాచ్ఛ్రుతస్య సన్నిహితత్వాదితిప్రాప్తే । బ్రూమః। కామార్థంమృన్మయమామ్నాతమ్ । తచ్చ సతి కామే యోగ్యమ్ । నహి సాక్షికంకా

మం నిమిత్తీకృత్య ప్రవృత్తం నిమిత్తస్య యోగ్యంభవతి । పాత్రాకాఙ్
తు సామాన్యతోఽవిహితేన నివర్తతే । అపః ప్రణయతీతి హి పాత్రవి
పన్యస్యవిహితమ్ । తచ్చాన్యథానుపపన్నం సత్పాత్రం కిఞ్చిత్ సామా
న కల్పయతి । తస్మాన్నిత్యప్రయోగే తత్సాకాఙ్క్ష్యం మృన్మయం నాన్యేత్
కిన్త్వితరత్ పాత్రం యత్కిఞ్చిదుపాదేయమ్ । చమసేనాపః ప్రణయే
తి నిత్యే పాత్రం విధీయత ఇతి చేత్ తర్హి కృత్వా చిన్తాస్తు । ద్వితీయా
ధ్యాయస్య ప్రథమపాదే చిన్తితమ్।

"దేవస్య త్వేతిమన్త్రస్య భిన్నత్వమథవైకతా ।
ఐక్యప్రయోజకస్యాత్ర దుర్బోధత్వేన భిన్నతా ॥
విభాగేసతిసాకాంక్షమైకార్థత్వం ప్రయోజకమ్।
తస్మాద్వాక్యైక్యమేతేన యజురన్తోఽవధార్యతే" ॥ ఇతి ॥

దర్శపూర్ణమాసయో రామ్నాయతే "దేవస్య త్వా సవితుః ప్రస
వేఽశ్వినోర్బాహుభ్యాం పూష్ణో హస్తాభ్యామగ్నయే జుష్టం నిర్వపామి" ఇ
తి । తత్రవాక్యాని భిన్నాని భవితుమర్హన్తి । కుతః । ఏకత్వనియామకస్య దు
ర్బోధత్వాత్ । అర్థైకత్వం వాక్యైక్యప్రయోజకమితిచేత్ । నఏకస్మి
న్పదేఽతివ్యాప్తేః । పదసమూహస్య వాక్యత్వే సమూహేనాన్యత్ర బహూ
నాం సంభవాత్ * ద్వాక్యభేద ఇతి ప్రాప్తే బ్రూమః । యద్విభాగే సాకా
ఙ్క్షమవిభాగేచైకార్థం తదేకం వాక్యమితినియామకం । విభాగేసాకాంక్షత్వ
స్యావోక్తేఽతి వ్యాప్తిః స్యాత్ । "స్యోనం తే సదనం కరోమి ఘృతస్య ధారయా
సుశేవం కల్పయామి తే" "తస్మిన్త్సీదామృతే ప్రతితిష్ఠ వ్రీహీణాం మేధసు
మనస్యమానః" ఇత్యత్ర తస్మిన్త్సీదేత్యాది పదసమూహస్యవిభాగేసతి ప్ర
కృతవాచి తచ్ఛబ్దస్య నిర్ణయాయ పూర్వపద సమూహస్య సాకాంక్షత్వ
మస్తి । అతస్తద్వ్యవచ్ఛేత్తుమేకార్థత్వ మిత్యుక్తం । నహి తత్రైకార్థత్వ మ
స్తి । పూర్వసమూహస్య సదనకరణమర్థః । ఉత్తరసమూహస్య పురోడా

* వాక్యం నావధార్యత ఇతి క్వాం.

శప్రతిష్ఠాపనస్సమర్థః। స్యోనం సమీచీనం సుశేవం సుష్ఠు సేవితుం యోగ్యమితి ప్రథమవాక్యస్యార్థః। వ్రీహీణాం మేధ వ్రీహిసారభూత పురోడాశ ఇత్యర్థః। అత్ర ద్వయోస్సమూహయోః వాక్యద్వయత్వముభయవాదిసిద్ధం తదేకార్థమిత్యనేన వ్యావర్త్యతే। ఏకార్థమిత్యుక్తేఽవ్యాప్తిస్స్యాత్। "భగో వాం విభజతు" "పూషా వాం విభజతు" ఇత్యనయోర్భిన్నమన్త్రత్వేన సమ్మతయోః పదసమూహయోస్తాత్పర్యవిషయస్య ద్రవ్యభాగరూపస్యార్థస్యైకత్వాత్ తద్వ్యవచ్ఛేత్తుం విభాగే సాకాంక్షమిత్యుక్తం- ప్రకృతే తు అగ్నయే జుష్టమిత్యాది సమూహే పృథక్కృతే పూర్వో దేవస్య త్వేతి సమూహః సాకాంక్షో భవతి। ఏకీకృతే తు కృత్స్నస్యైక ఏవ నిర్వాహోఽర్థః। ఏతేనైకవాక్యత్వనిర్ణయే నానియతపరిమాణస్య యజుషోఽవసానం నిశ్చేతుం శక్యం - అత్రైవాన్యైర్గీతమ్।

"యా తేఽగ్నే రజేత్యధ్యాహారో యద్వాఽనుషఞ్జనం।
తనూరిత్యస్య శేషత్వాదధ్యాహారోఽత్ర లౌకికః॥
దేవాకాంక్షాపూరణీయా వేదేనేత్యనుషఞ్జనం।
అస్య శేషోఽపి బుద్ధిస్థో లౌకికస్తు న హీదృశః"॥ ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమే ఉపసద్హోమేష్వేవ మామ్నాయతే "యా తే అగ్నే యాశయా తనూర్వర్షిష్ఠా గహ్వరేష్ఠోగ్రం వచో అపావధీం త్వేషం వచో అపావధీగ్ంస్వాహా। యా తే అగ్నే రజాశయా। యా తే అగ్నే హరాశయా" ఇతి। అయమర్థః। అయసా రజతేన హిరణ్యేన చ నిర్మితా అగ్నేస్తిస్రస్తనవః, తాస్వాద్యా యేయముక్తా సా అతిశయేన ప్రవృద్ధా గహ్వరే తీక్ష్ణద్రవ్యే లోహే చ స్థితా, తయా తన్వా క్షుత్పిపాసే గోవధాద్యుపపాతకం వీరహత్యాదికఞ్చ మహాపాతకం హతవానస్మీతి। తథా చ బ్రాహ్మణం "ఉగ్రం వచో అపావధీం త్వేషం వచో అపావధీగ్ంస్వాహేతి। అశనాయాపిపాసే హ వా ఉగ్రం వచః। ఏనశ్చ వైరహత్యఞ్చ త్వేషం వచః" ఇతి। అత్ర యః స్వాహాన్తః ప్రథమో మన్త్రః స పూర్ణవాక్యత్వాన్నిరాకాంక్షః। ద్వితీయతృతీయమన్త్రయోరాకాంక్షాం పూరయితుముదితో

లౌకికో వాక్యశేషోఽధ్యాహర్తవ్యః - నహి తనూర్వర్షిష్ఠేత్యాది భాగ స్తయోరన్వేతుం యోగ్యః తస్య ప్రథమమన్త్రశేషత్వాదితి ప్రాప్తే బ్రూమః । వైదికయోర్మన్త్రయోరాకాంక్షా వైదికేనైవ వాక్యశేషేణ పూరణీయా । తతస్తనూర్వర్షిష్ఠేత్యాది భాగ ఇతరయోర్మన్త్రయోరనుషజ్యతే । యద్యప్యసావన్యశేషః తథాపి బుద్ధిస్థస్య కల్పనీయాదధ్యాహారాత్ సన్నికృష్యతే, తస్మాదనుషఙ్గః కర్తవ్యః। ఏవఞ్చసతి ప్రకృతేఽప్యగ్నీషోమాభ్యామిత్యస్మిన్మన్త్రే దేవస్యత్వేత్యాది పూర్వభాగో జుష్టమిత్యాద్యుత్తరభాగశ్చానుషఞ్జనీయః । నవమాధ్యాయస్య ప్రథమపాదే చిన్తితమ్।

"సావిత్రాస్యాదూహనీయం నవాఽర్థస్సఙ్గతస్తతః ।
ఊహోనావికృతస్యైవ నిర్వాపాన్వయసమ్భవాత్" ఇతి॥

దర్శపూర్ణమాసయోః శ్రూయతే "దేవస్య త్వా సవితుః ప్రసవే" ఇత్యస్మిన్నేవ మన్త్రే సవిత్రశ్విపూషశబ్దాః కర్మణి సఙ్గతం దేవతారూపమర్థమభిధాతుమర్హన్తి । తథాసతి దృష్టప్రయోజనలాభోఽగ్నిశ్చ కర్మసమవేతా దేవతా। తతః కయాచిదపి వ్యుత్పత్త్యా సవిత్రాది శబ్దైరగ్నిరభిధీయతాం । అథోచ్యతే । అగ్నిశబ్దేనైవ అగ్నేరభిధానాత్ పునస్తదభిధానం వ్యర్థం। కిఞ్చ దేవతాన్తరేషు రూఢాస్తే శబ్దా నాగ్నిమభిదధ్యురితి। ఏవం తర్హి తాస్తిస్రో దేవతా అగ్నినా సహ కర్మణి వికల్ప్యన్తాం । తతః ప్రాకృతస్య మన్త్రస్య వికృతిష్వతిదేశే సతి సవిత్రాదిశబ్దస్థానే తత్తద్దేవతావాచకః శబ్ద ఊహనీయ ఇతి ప్రాప్తే బ్రూమః । నాత్రోహః కర్తవ్యః । కుతః । అవికృతస్యైవ మన్త్రస్య నిర్వాపశేషత్వేనాన్వయ సమ్భవాత్ నహి ప్రకృతావగ్నినా సహ సవిత్రాదిదేవతానాం వికల్పో వాక్యభేదాదిదోషప్రసఙ్గాత్ । తస్మాన్నిర్వాపప్రస్తావకానాం సవిత్రాదిశబ్దానాం కర్మణ్యసమవేతార్థత్వాన్నాస్త్యూహః । తత్రైవాన్యచ్చిన్తితమ్ ।

"తత్రాగ్నిశబ్దో నోహ్యస్స్యాదూహ్యో వా ప్రస్తావకత్వతః ।
సవిత్రాదిపదాద్యో నో సమవేతార్థవర్ణనాత్" ॥ ఇతి ॥

తస్మిన్ పూర్వోక్త ఏవమన్త్రే అగ్నయే జుష్టమిత్యయమగ్నిశబ్దో వికృతిషు నోహనీయః। కుతః। దేవతాన్తరవాచిసవిత్రాదిశబ్దవదగ్నిశబ్దస్యాప్యత్ర నిర్వాపప్రస్తావకత్వేన పాఠాదితి ప్రాప్తే బ్రూమః। విషమో దృష్టాన్తః। కర్మణ్యసమవేతార్థాః సవిత్రాదిశబ్దాః। అగ్నిశబ్దస్త్వాగ్నేయే కర్మణి సమవేతమర్థం బ్రూతే। నన్వత్ర జుష్టశబ్దో సమవేతార్థః నిర్వాపాత్ పూర్వం హవిషో జుష్టత్వాభావాత్, తద్యోగాదగ్నిశబ్దోఽపి తథా స్యాదితి చేత్। మైవం। జుష్టం యథా భవతి తథా నిర్వపామీతి క్రియావిశేషణత్వేన భవిష్యజ్జోషణపరత్వే సతి సమవేతార్థత్వాత్। తస్మాత్ సౌర్యే యాగే సూర్యాయ జుష్టం నిర్వపామీత్యేవమూహనీయం। ఏవఞ్చ సతి ప్రకృతేఽపీన్ద్రియవైమృధాయేత్యాద్యూహ కర్తవ్యః। ద్వితీయాధ్యాయస్య ప్రథమపాదే చిన్తితం।

“ఊహః ప్రవరనామ్నాం కిం మన్త్రతాఽస్త్యథవా న వా।
మన్త్రైస్త్వైకవాక్యత్వాత్ * న తల్లక్షణవర్జనాత్,, ఇతి॥

అగ్నయే జుష్టం నిర్వపామీత్యస్య సౌర్యచరౌ సూర్యాయ జుష్టమిత్యేవం పదాన్తరప్రక్షేప ఊహః। అదీక్షిష్టాయం బ్రాహ్మణ ఇత్యస్య మన్త్రస్య శేషత్వేన ప్రయోగకాలే దేవదత్తోఽయమితి బ్రాహ్మణనామధేయవిశేషం తదీయప్రవరఞ్చైవ పఠన్తి। అసౌ దేవదత్తోఽముష్య పుత్రోఽముష్య పౌత్రోఽముష్య నప్తా, అముష్యాః పుత్రోఽముష్యాః పౌత్రోఽముష్యా నప్తా, దేవదత్తోఽయమితి బ్రాహ్మణనామధేయవిశేషం పఠన్తి। తథా వరణమన్త్రేషు ఆఙ్గీరస బార్హస్పత్య భారద్వాజగోత్రం బ్రాహ్మణం త్వాం వృణీమహ ఇత్యాది ప్రవరం పఠన్తి। ఏతేషామూహప్రవరనామధేయానాం మన్త్రత్వమస్తి। కుతః। మన్త్రేణ సహైకవాక్యత్వాదితి చేత్। మైవం। యాజ్ఞికప్రసిద్ధరూపస్య మన్త్రలక్షణస్యోహాదిష్వభావాత్। నహ్యధ్యేతార ఊహాదీన్ మన్త్రకాణ్డేఽభిధీయన్తే, తస్మాన్నాస్తి మన్త్రత్వం। తథా సతి

* తదేకవాక్యత్వాదితి (తాళపత్ర)

ద్రాణీయ వైమృధాయ జుష్టమిత్యాద్యూహస్య మన్త్రత్వాభావాత్ స్వర
వైకల్యేపి మన్త్రో హీన ఇత్యాదినా ఉక్తదోషో నభవిష్యతి। తదేవం మ
న్త్రే సంభావితా విచారా దర్శితాః।

అథవ్యాకరణమ్

కర్మణేవామిత్యాది శబ్దేషు నబ్విషయస్యేత్యాది (ఫి - ప-౩౮-౩
ఫిట్ సూత్రేణ పూర్వోక్తస్వరాదికం యథాయోగ మనుసన్ధేయం। వే
షశబ్దో వృషాదిః। ప్రథమద్వితీయయోర్ధూర్వశబ్దయో ర్వాక్యాదిత్వేన
పదాత్ పరత్వం నాస్తీతి నిఘాతాభావః। తృతీయస్యతు తంధూర్వేత్యే
వం పదాదుత్తరత్వాదస్తినిఘాతః। యోఽస్మాన్ధూర్వతియంధూర్వామ ఇ
త్యనయో ర్యచ్ఛబ్దయోగాన్నిఘాతో నిషిద్ధః। నిపాతైర్యద్యది హన్తకువి
న్నేచ్చేచ్చణ్ కచ్చిద్యత్ర యుక్తం (పా - ౮। ౧। ౩౦)। ఏతైః పదాదిభి
ర్యుక్తం పదం నిహన్యతే, సస్నిపప్రిశబ్దయోః క్విన్ ప్రత్యయస్య నిత్వా
దాద్యుదాత్తః। జుష్టశబ్దోఽధన్తః। వహ్నిశబ్దోవృషాదిః। దేవానాహ్వాయ
తీతి దేవహూరిత్యత్ర। తత్పురుషేతుల్యార్థఇతి (పా - ౬। ౨। ౨)। ద్వితీ
యాన్తపూర్వపద ప్రకృతిస్వరఃప్రాప్తః స చ కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణ
వార్యతే। అహ్రుతమిత్యవ్యయ పూర్వపదప్రకృతిస్వరః। హవిర్ధానమిత్య
త్ర ల్యుట్ ప్రత్యయాత్ పూర్వస్యోదాత్తత్వాత్ సమాసే కృదుత్తరప
దప్రకృతిస్వరః। దృగ్ంహస్వేతిగతం। ప్రేతు ఇత్యత్రోత్తరపదాదే రను
దాత్తత్వేఽపి స్వరితోవానుదాత్తే. (పా - ౮। ౨। ౬) ఇత్యస్య వికల్పి
తత్వాదేకాదేశ. (పా - ౮। ౨। ౫) ఇత్యుదాత్తః। మాహ్వారిత్యత్ర చా
దిలోప.(పా-౮। ౧। ౬౩) ఇతిసూత్రేణ నిఘాతస్య వికల్పితత్వాద్ధాతుస్వ
రః। వాతశబ్దోవృషాదిః। సవితురిత్యత్ర ప్రాతిపదికాన్తోదాత్తస్యవిభక్త్యా
సహైకాదేశే సత్యుకార ఉదాత్తః। ప్రసవ ఇత్యత్ర సూధాతోరప్ప్రత్యయే
సతి తస్యపిత్త్వాద్ధాతుస్వర ఏవశిష్యతే। తతః సమాసే కృదుత్తరపదప్ర
కృతిస్వరే ప్రాప్తే తదపవాదః। "థాథ ఘఞ్క్తాజవిత్రకాణామ్"

పా-౬। ౨। ౧౪౪) ౫ తేష్వికారకాముపపదా చ్చోత్తరేషాంధాదినా షష్ఠా
నాం ప్రత్యయానామన్త ఉదాత్తస్స్యాత్।పూష్ణఇత్యత్ర «అనుదాత్తస్య
చయత్రోదాత్తలోపః"(పా-౬।౧।౧౬౧) ఇతి విభక్తిరుదాత్తా। అగ్నీ
షోమాభ్యామిత్యత్ర అగ్నిశబ్దస్యాన్తోదాత్తత్వాత్ సోమశబ్దస్యచాద్యుదా
త్తత్వాత్ సమాసే। దేవతాద్వన్ద్వేచ (పా-౬-౨-౧౪౧) ఇతి యుగప
దుభయోఃప్రకృతిస్వరత్వం। ఉశబ్దస్యా నుదాత్తత్వం స్వరాదిపాఠేని
పాతితం। సహశబ్దస్య నిపాతత్వా భావేన ఫిట్స్వరః। స్ఫాత్యా ఇత్య
త్ర స్ఫాయిధాతోర్న్యన్తాదుత్తరస్య క్తిన్ప్రత్యయస్య నిత్వేన స్ఫాశబ్దస్యో
దాత్తత్వప్రాప్తావపిఉదాత్తస్య ణిచోలుప్తత్వాదుదాత్తనివృత్తిస్వరేణపి
వ క్తిరుదాత్తా। అరాతిశబ్దస్య నఞ్ తత్పురుషత్వాదవ్యయపూర్వపదప్ర
కృతిస్వరత్వం। సువరితివృషాదిః। అభీతి ఫిట్స్వరః। వీత్యుపసర్గస్వరః। దృ
ంహన్తామితి వాక్యాదిత్వా న్నిఘాతాభావః। ద్యావాపృథివ్యోరిత్యత్ర
ఉదాత్తయణః (పా-౬।౧।౧౭౪) ఇతివిభక్తిరుదాత్తా।ఉపస్థశబ్దఃపృ
షోదరాదిః॥ *॥ ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే ప్రథమకాణ్డే ప్రథమప్ర
పాఠకే చతుర్థోఽనువాకః ॥ * ॥

తైత్తిరీయసంహితా.

దేవో వస్స వితోత్పునా త్వచ్ఛిద్రేణ పవిత్రేణ వసోస్సూర్యస్య ర
శ్మిభిరాపో దేవీరగ్రేపువో అగ్రేగువోఽగ్ర ఇమంయజ్ఞం నయతాగ్రే య
జ్ఞపతిం ధత్త యుష్మానిన్ద్రోఽవృణీత వృత్రతూర్యే యూయమిన్ద్రమవృణీ
ధ్వం వృత్రతూర్యే ప్రోక్షితా స్థాగ్నయే వో జుష్టం ప్రోక్షా మ్యగ్నీషో
మాభ్యాగ్ం శున్ధధ్వం దైవ్యాయ కర్మణే దేవయజ్యాయై యద్వోఽశుద్ధాః పరాజఘ్నురిదం వస్తచ్ఛున్ధామి
ం రక్షోఽవధూతా అరాతయోఽదిత్యాస్త్వ గసి ప్రతి త్వా ॥ ౧ ॥

పృథివీ వేత్త్వధి షవణమసి వానస్పత్యం ప్రతి త్వా దిత్యా స్త్వ
క్ప్రత్యగ్నే స్తనూరసి వాచో విసర్జనం దేవవీతయే త్వా గృహ్ణామ్యద్రి

రసి వానస్పత్యః స ఇదం దేవేభ్యో హవ్యగ్ంసుశమిశమిష్వేష వ
వదో ఙ్గమావద మ్యమద్వ్యతవయగ్ం సజ్ఞాతం జేష్మ వర్షవృద్ధమసి ।
తి త్వా వర్షవృద్ధం వేత్తు పరాపూతగ్ంరక్షః పరాపూతా అరాతయో
క్షసాం భాగోఽసి వాయుర్వో వివినక్తు దేవోవస్సవితా హిరణ్య పాణి
ప్రతిగృహ్ణాతు ॥ ౨ ॥ ॥ త్వాభాగ ఏకాదశచ ॥ ౫ ॥

ఇతితైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే ప్రథమప్రపాఠకే పఞ్చ
మోఽనువాకః.

భాష్యమ్.

చతుర్థేఽనువాకే వ్రీహినిర్వాపఙ్గప్రోక్తః।నిరుప్తే తుషస్య రక్షోభా
గత్వాత్తదపనయనార్థోఽవఘాతః పఞ్చమానువాకేఽభిధీయతే । ప్రోక్షి
తానామేవవ్రీహీణామత్రావఘాత యోగ్యత్వాత్ । ప్రోక్షణస్యచోత్పూ
తోదకసాధ్యత్వా దుత్పవనమన్త్రస్య చావఘాతస్యాఙ్గిన్యుత్పవనేన సా
కాఙ్క్షత్వాదుత్పవనమన్త్రవ్యాఖ్యానాత్ ప్రాగేవోత్పవనంవిధత్తే “ఇన్ద్రో
వృత్రమహన్ । సోఽపః । అభ్యంమ్రియత । తాసాంయన్మేధ్యం యజ్ఞియ
గ్ం సదేవమాసీత్ । తదపోదక్రామత్ । తేదర్భాఅభవన్ । యద్దర్భై
రపఉత్పునాతి । యా ఏవ మేధ్యాయజ్ఞియాస్సదేవా ఆపః । తాభిరేవై
నాఉత్పునాతి” (బ్రాం - ౩ కాం । ౨ప్ర । ౫అ) ఇతి । ఇన్ద్రేణ హి తస్య
వృత్రస్యోదకాభి ముఖ్యేనమృతత్వాదుదకసారం నిర్గతం । తచ్చ సారంద్వి
విధందైవం మానుషఞ్చ । తత్రమలప్రక్షాళనోపయుక్తంమానుషం । దైవ
ఞ్చద్వివిధం । స్నానాదినాపాపశోధకంప్రోక్ష ణాదినాద్రవ్యశోధకఞ్చ । త
దుభయమత్ర మేధ్యయజ్ఞియశబ్దాభ్యాం వివక్షితం । తచ్చనిర్గత్యభూమౌ
దర్భరూపేణావిర్బభూవ । తస్మాద్దర్భైరుత్పునీయాత్ । దర్భసంఖ్యాంవి
ధత్తే “ద్వాభ్యాముత్పునాతి । ద్విపాద్యజమానఃప్రతిష్ఠిత్యై” (బ్రాం -
౩కాం । ౨ప్ర । ౫అ) ఇతి । అనేనవిధీయమానద్విత్వేన విరోధాత్ పూ
ర్వస్మిన్వాక్యేదర్భైరితి బహువచనంజాత్యభిప్రాయంవ్యాఖ్యేయం। య

జమానో హ్యేకేన పాదేనోత్తిష్ఠన్ ప్రతిష్ఠాం న లభతే, ద్వాభ్యాన్తు లభ
తే। తతో దర్భద్విత్వమపి ప్రతిష్ఠిత్యై భవతి । కల్పః ‘‘అథైతస్యామేవ స్రు
చి తిరః పవిత్రమప ఆనీయ ఉదీచీనాగ్రాభ్యాం పవిత్రాభ్యాం త్రిరుత్పునాతి
దేవో వస్సవితోత్పునాత్వచ్ఛిద్రేణ పవిత్రేణ వసోస్సూర్యస్య రశ్మిభిరితి। పచ్ఛః
ఇతి। అత్ర స్రుక్శబ్దేన నిర్వాపహేతురగ్నిహోత్రహవణీ వివక్షితా । ‘‘స
శూకాయామగ్నిహోత్రహవణ్యాముప ఆనీయ ’’ ఇత్యన్యత్రాభిధానా
త్ । హే ఆపః అధ్వర్యుహృదయేఽవస్థిత ప్రేరకాన్తర్యామీ యుష్మానూ
ర్ధ్వం పునాతు । కేన సాధనేన । ఆదిత్యరూపత్వభావనా బలాదచ్ఛిద్రేణ
దర్భపవిత్రేణ । పునరపి కేన జగన్నివాసహేతోః సూర్యస్య రశ్మిశబ్దేన
భావితైర్దర్భావయవైః । యథోక్తం మన్త్రార్థం విశదయతి ‘‘దేవో వ
స్సవితోత్పునాత్విత్యాహ । సవితృప్రసూత ఏవైనా ఉత్పునాతి । అచ్ఛి
ద్రేణ పవిత్రేణేత్యాహ । అసౌ వా ఆదిత్యోఽచ్ఛిద్రం పవిత్రం । తేనైవైనా
ఉత్పునాతి । వసోస్సూర్యస్య రశ్మిభిరిత్యాహ । ప్రాణా వా ఆపః । ప్రా
ణాపసవః । ప్రాణా రశ్మయః । ప్రాణేనైవ ప్రాణాన్త్సంపృణక్తి ’’
(బ్రాం ౩ కాం । ౨ప్ర । ౫అ) ఇతి । ఉదకేనాప్యాయితాః ప్రాణా ఇత్య
పాం ప్రాణత్వం । ఆదిత్యాద్యధిష్ఠాతృదేవతానుగ్రహైశ్చక్షురాదీనాం
ప్రాణానాం దేహేఽవసితత్వాత్ వసుశబ్దాభిధేయానాం దేవతానుగ్ర
హాణాం ప్రాణత్వం । ఆదిత్యరశ్మీనాం ప్రాణవ్యవహారోపకారిత్వాత్
ప్రాణత్వం । తతః సూర్యరూపప్రాణత్వేన భావితైర్దర్భప్రాణైః స్స
హోదకరూపాః ప్రాణా ఉత్పవనకాలే సంపృక్తా భవన్తి । మన్త్రస్య స
వితేత్యనేన లిఙ్గేన యత్ సావిత్రత్వం యచ్చ పాదబద్ధత్వాత్ ఋగ్రూప
త్వం తదుభయమత్ర సప్రయోజనమిత్యాహ ‘‘సావిత్రియర్చా । సవితృ
ప్రసూతం మే కర్మాసదితి । సవితృప్రసూతమేవాస్య కర్మ భవతి । పచ్ఛో
గాయత్రియా త్రిష్టుమృద్ధత్వాయ’’ (బ్రాం ౩ కాం । ౨ప్ర । ౫అ) ఇతి ।
మమేదం కర్మాఖిలం సవిత్రా ప్రేరితమస్త్విత్యభిప్రేత్య సావిత్రమ
న్త్రేణోత్పునీయాత్ । తేనతత్ తథైవ సమ్పద్యతే । ఋగ్రూపత్వేన

తత్రత్యం ఛన్దోజ్ఞాతుంశక్యతే । ఛన్దసశ్చాత్రలక్షణతో గాయత్రీత్వా
గాయత్ర్యాశ్చత్రిపాత్త్వాత్ ప్రతిపాదము త్పవనే సతిత్రిరావృత్త్యాశు
తి । అతిశయేన కర్మఫలం సమృద్ధంభవతి । ఆవృత్తిప్రకారః సూత్రే
తః “దేవోవ స్సవితోత్పునాత్వితి ప్రథమం, అచ్ఛిద్రేణ పవిత్రేణేతి ద
యం, వసోస్సూర్యస్య రశ్మిభిరితి తృతీయం” ఇతి। బోధాయనః
ద్వైనా ఉన్మహాయన్నుపోత్తిష్ఠతి ఆపో దేవీరగ్రేపువో అగ్రేగువోఽగ్ర
మం యజ్ఞంనయతాగ్రే యజ్ఞపతిం ధత్తయుష్మానిన్ద్రో వృణీతవృత్ర
ర్యే యూయమిన్ద్రమ వృణీధ్వం వృత్రతూర్యే ఇత్యద్భిరేవాపః
క్షతి ప్రోక్షితాస్థ ఇతిత్రిః ”ఇతి । ఆపస్తమ్బస్తు మన్త్రైక్యమభిప్రే
హ “ఆపోదేవీరగ్రేపువ ఇత్యభిమన్త్ర్య” ఇతి । హే జలదేవ్యో
యమిమంయజ్ఞమవిఘ్నేన పరిసమాప్తిం నయత యజమానఞ్చస్వ
స్థాపయత । కీదృశ్యోయూయం । శుద్ధిహేతూనాం దర్భాదీనామపిప్ర
ణేన శోధకత్వా దగ్రేపునన్తీ త్యగ్రేపువస్తేన యజ్ఞంసమాపయితుం
ర్థాః। పునరపికీదృశ్యః । పునఃపునఃప్రవాహరూపేణ శీఘ్రగామిత్వాద్ద
భ్యో మనుష్యాదిభ్యోఽప్యగ్రే గచ్ఛన్తీ త్యగ్రేగువస్తేన యజమానం
ర్గంనేతుంసమర్థాః । కిఞ్చవృత్రాసుర వధేయుష్మాకమిన్ద్రస్యచ పర
రాపేక్షాజాతా । అత ఇన్ద్రసమానాయూయం కిం నామకర్తు మస
ర్థాః । అస్య మన్త్రస్య పూర్వభాగే తత్రత్య శబ్దస్వరూపమేవాప
మహిమాన మభిధాయ ఆవృత్త్యా స్పష్టయతి । తతోనాత్రకిఞ్చిదా
ఖ్యేయ మస్తీత్యాహ । “ఆపోదేవీరగ్రేపువో అగ్రేగువఇత్యాహ।రూప
వాసామేతన్మహిమానం వ్యాచష్టే” (బ్రా౩కాం । ౨ ప్ర । ౫అ) ఇ
మధ్యమభాగే ప్రార్థితం కార్యమాపో నోపేక్షన్తఇత్యాహ “అగ్రఇ
యజ్ఞం నయతాగ్రేయ జ్ఞపతిమిత్యాహ । అగ్రఏవ యజ్ఞంనయన్తి । అ
యజ్ఞపతిం” (బ్రాం ౩ కాం । ౨ప్ర । ౫అ) ఇతి । బ్రాహ్మణాన్తరప్రసి
పరస్పరాపేక్షత్వమేవ తృతీయభాగే దర్శయతీత్యాహ “యుష్మానిన్ద్

వృణీత । వృత్రతూర్యాయ మిన్ద్రంవృణీధ్వం వృత్రతూర్యఇత్యా
హ । వృత్రగ్ంహ హనిష్యన్నిన్ద్రఆపోవవ్రే । ఆపోహీన్ద్రంవవ్రిరే । సం
జ్ఞామేవాసామేతత్సామానంవ్యాచష్టే" (బ్రాం ౩ కాం । ౨ప్ర । ౪అ)
ఇతి । ఆపోవవ్ర ఇత్యత్రఛాన్దసోదీర్ఘః । వృత్రాద్భీతాయేన్ద్రాయప్రజాప
తిర్వజ్రమద్భిః ప్రక్షాళ్యదదావిత్యసావిన్ద్రస్యోదకాపేక్షత్వ ప్రసిద్ధిర్వృ
త్రగ్ంహ ఇతిశబ్దేన సూచ్యతే । అత ఏవశ్రూయతే "తస్మాదిన్ద్రోఽబిభే
త్సప్రజాపతిముపాధావ చ్ఛత్రుర్మేఽజనీతి. తస్మైవజ్రగ్ంసిక్త్వాప్రాయచ్ఛ
దేతేన జహీతి తేనాభ్యాయత "ఇతి । ప్రక్షాళితస్యాపి వజ్రస్యేన్ద్రేణ
ప్రయోజ్యత్వాదపామిన్ద్రాపేక్షేత్యేషాప్రసిద్ధిరాపోహీత్యత్రహ శబ్దేన
సూచ్యతే । ఆపోమమ సహకారిణ్యఇత్యేతదిన్ద్రస్య సమ్యక్ జ్ఞానం ఇన్ద్రో
ఽస్మాకం సహకారీత్యేతదుక్త దేవతానాం సమ్యక్ జ్ఞానం । తామేతా
మపాం సంజ్ఞామిన్ద్రేణ సమానాం మన్త్రం ప్రఖ్యాపయతి।దీర్ఘవ్యత్య
యశ్ఛాన్దసః।మన్త్రపాఠఏవాసాంప్రోక్షణమిత్యాహ "ప్రోక్షితాస్థేత్యా
హ। తేనాపఃప్రోక్షితాః" (బ్రాం।౩కాం।౨ప్ర।౪అ)ఇతి। "అద్భిర్హ్యేవహ
వీగ్ంషిప్రోక్షతి। బ్రహ్మణాపఇధ్మాబర్హిఃప్రోక్షతి"ఇతిశ్రుత్యన్తరం।బ్రహ్మణా
అభిమన్త్రణమన్త్రేణేత్యర్థః । అగ్నయే వో జుష్టంప్రోక్షామ్యగ్నీషో
మాభ్యా మిత్యస్య శేషంపూరయిత్వావినియోగః కల్పేదర్శితః "అథపు
రోడాశీయాన్ ప్రోక్షతి దేవస్యత్వాసవితుః ప్రసవేఽశ్వినోర్బాహు
భ్యాం పూష్ణోహస్తాభ్యామగ్నయే వోజుష్టంప్రోక్షామ్యగ్నీషోమాభ్యామ
ముష్మా అముష్మాఇతియథాదైవతంత్రిః "ఇతి। ఇదమేవతాత్పర్యం। వోజు
ష్టంప్రోక్షామ్యగ్నీషో మాభ్యామిత్యాహ । యథాదేవతమేవైనాన్ప్రోక్ష
తి" (బ్రాం ౩ కాం । ౨ప్ర । ౪అ) ఇతి । ఆవృత్తింవిధత్తే "త్రిఃప్రోక్షతి ।
త్ర్యావృద్ధి యజ్ఞః । అథోరక్షసామపహత్యై" (బ్రా - ౩కాం । ౨ప్ర ।
౪అ) ఇతి । తిస్ర ఆవృత్తయో యస్యయజ్ఞస్య అసౌత్ర్యావృత్ । "త్రిః
ప్రథమామన్వాహ త్రిరుత్తమాం "ఇత్యాదశ్రౌతప్రసిద్ధిం హిశబ్దో ద్యోత

యతి। రక్షోఘ్నత్వమపా మసకృదుక్తం ।. కల్పః “ఉత్తానాని పాత్రాణి కృత్వా ప్రోక్షతి శున్ధధ్వం దైవ్యాయకర్మణే దేవయజ్యాయా ఇతి త్రిః” ఇతి। పూర్వవద్వ్యాచష్టే “శున్ధధ్వం దైవ్యాయకర్మణే దేవయజ్యాయా ఇత్యాహ । దేవయజ్యాయా ఏవైనాని శున్ధతి । త్రిః ప్రోక్షతి । త్ర్యావృద్ధి యజ్ఞః । అథో మేధ్యత్వాయ” (బ్రా - ౩ కాం। ౨ ప్ర। ౫ అ) ఇతి। మేధ్యత్వం యజ్ఞార్హత్వం। కల్పః “కృష్ణాజిన మాదాయావధూతꣳ రక్షోఽవధూతా అరాతయ ఇత్యుత్కరే త్రిరవధునోతి” ఇతి। అవధూతం వినాశితం । ప్రత్యుష్ట మితి యద్వ్యాచష్టే “అవధూతꣳ రక్షోఽవధూతా అరాతయ ఇత్యాహ। రక్షసామపహత్యై (బ్రాం ౩ కాం। ౨ ప్ర। ౫ అ) ఇతి। కల్పః “అథైనత్పురస్తాత్ ప్రతీచీనగ్రీవముత్తరలోమ ఉపస్తృణాత్యదిత్యాస్త్వగసి ప్రతి త్వా పృథివీ వేత్తు” ఇతి। హే కృష్ణాజిన త్వం భూమిదేవతాయాస్త్వగ్రూపమసి తతో భూమిస్త్వా ప్రతి గృహ్యామదీయేయం త్వగిత్యేవం జానాతు । మన్త్రస్యోక్తార్థపరత్వం దర్శయతి “అదిత్యాస్త్వగసీత్యాహ । ఇయం వా అదితిః। అస్యా ఏవైనత్ త్వచం కరోతి । ప్రతి త్వా పృథివీ వేత్త్విత్యాహ ప్రతిష్ఠిత్యై” (బ్రా-౩ కాం। ౨ ప్ర। ౫ అ) ఇతి। యది స్వకీయత్వగ్రూపేణ న స్వీకుర్యాత్ తదానీమపసారయేత్ తతో న ప్రతితిష్ఠేత్ అతః ప్రతిష్ఠార్థోఽయం స్వీకారః। దేశాదిగుణవిశిష్టమాస్తరణం విధత్తే “పురస్తాత్ప్రతీచీన గ్రీవముత్తర లోమోఽపస్తృణాతి మేధ్యత్వాయ । తస్మాత్పురస్తాత్ప్రత్యఞ్చః పశవో మేధ ముపతిష్ఠన్తే। తస్మాత్ప్రజా మృగం గ్రాహుకాః” (బ్రాం - ౩ కాం। ౨ ప్ర। ౫ అ) ఇతి। యస్మాదాహవనీయస్య పూర్వభాగే కృష్ణాజినం పశ్చిమశిరస్కమూర్ధ్వలోమక మాస్తృతం తస్మాత్ తాదృశపవసన్తో యూపేబద్ధాః పశవో యజ్ఞం సేవన్తే యస్మాదయం పశుభిః సేవ్యో యజ్ఞః। తస్మాదేవ ప్రత్యవాయ భయరహితాః సత్యః ప్రజా యజ్ఞార్థం మృగగ్రహణ శీలా భవన్తి । కృష్ణాజినస్యైవోదరే హేతుం బ్రువంస్తద్విశిష్ట మవఘాతం విధత్తే “యజ్ఞో దేవేభ్యో నిలాయత । కృష్ణో రూపం కృత్వా । యత్కృష్ణాజినేహ

విరథ్య వహన్తి। యజ్ఞాదేవ తద్యజ్ఞం ప్రయుఙ్క్తే। హవిషొఽసకందాయ"
(బ్రాం - 3 కాం। ౨ ప్ర। ౫ అ) ఇతి। యజ్ఞపురుషః కేనాపినిమిత్తేన దే
వేభ్యోఽభిముఖోఽయ దాగచ్ఛత్ తదాతిరోధానాయ స్వయఙ్కృష్ణ
మృగోభూత్వా తదీయం రూపమాత్మనః సమ్పూర్ణం కృతవాన్ తతః
కృష్ణాజినస్యోపరి హవిరవహన్తీతియదస్తి తేనయజ్ఞ శరీరాత్ కృష్ణాజినా
దాదాయ హవీరూపో యజ్ఞః ప్రయుక్తో భవతి, కిఞ్చ దధః పతితమపి కృ
ష్ణాజినే నావరుద్ధత్వాత్ హవిరస్కన్నమేవ భవతి। కల్పః "తస్మిన్ను
లూఖల మధివర్తయతి అధిషవణ మపివానస్పత్యం ప్రతిత్వా దిత్యాస్త్వ
గ్వేత్తు" ఇతి। హే ఉలూఖల త్వం అధిషవణస్యావఘాత స్యాధారభూతం
వనస్పతి జన్యఞ్చాసి। తాదృశ త్వాంకృష్ణా జినరూపేయం భూమేస్త్వక్
ప్రతిగృహ్య మదీయమితి జానాతు। అవఘాతాధారం కర్తు మధిషవణ
విశేషణమిత్యాహ "అధిషవణ మసివానస్పత్య మిత్యాహ। అధిషవణ మే
వైనత్కరోతి" (బ్రాం - 3 కాం। ౨ ప్ర। ౫ అ) ఇతి। అవిరోధేన
సమ్బన్ధాయేయమాశీరిత్యాహ "ప్రతిత్వాదిత్యాస్త్వగ్వేత్త్విత్యాహసయ
త్వాయ" (బ్రాం-3 కాం।౨ప్ర।౫అ) ఇతి।సయః సమ్బద్ధవాన్। షిఞ్ బ
న్ధన ఇత్యస్మాద్ధాతో రుత్పన్నత్వాత్। కల్పః "తస్మిన్పురోడాశీయానా
వపతి। అగ్నేస్తనూరసి వాచోవిసర్జనం దేవవీతయే త్వా గృహ్ణామీతి"।
భోగపురోడాశీయ వ్రీహి సమూహత్వమగ్నేః శరీరమసి। యతోదా
హ్యం కాష్ఠమివ త్వాం స్వీకృత్యోదరాగ్నిరాహవనీయాగ్నిశ్చ పటుర్భ
వతి, కిఞ్చ వాచః ప్రవృత్తి కారణమసి, త్వదీయరసేనోప చితాయా
వాచః శబ్దోచ్చారణే ప్రవృత్తత్వాత్, అతఈదృశం త్వాందేవ భక్షణా
య ఉలూఖలే ప్రక్షిపామి। యథోక్తం మన్త్రార్థం దర్శయతి "అగ్నేస్త
నూరసీత్యాహ। అగ్నేర్హ్యేషాతనూః। యదోషధయః। వాచోవిసర్జన
మిత్యాహ। యదాహిప్రజా ఓషధీనామశ్నన్తి। అథవాచంవిసృజతే। దే
వవీతయేత్వా గృహ్ణామీత్యాహ। దేవతాభిరేవైనత్సమర్ధయతి" (బ్రా -
3 కాం। ౨ ప్ర। ౫ అ) ఇతి। దేవైర్భక్ష్యత్వేసతి "యావదేకాదేవతా

కామయతే యావదేకా । తావదాహుతిః ప్రథతే” ఇతి న్యాయేనా
ధిః । కల్పః “ముసలమవదధాతి అద్రిరసి వానస్పత్యః స ఇదం దేవే
హవ్యగ్ం సుశమిశమిష్వ” ఇతి । హే ముసల పదార్థ త్వం వనస్ప
న్యోఽపిదార్ఢ్యేన పాషాణోఽసి । సత్యం దేవార్థ మిదం హవ్యం భ
విరోధ్యుగ్రతు షాన్యపనయనేన సుష్ఠుశాన్తం యథాభవతి తథాశమం
ఏతదేవాభిప్రేత్యాహ “అద్రిరసి వానస్పత్య ఇత్యాహ । గ్రావా
వైనత్కరోతి । సఇదం దేవేభ్యో హవ్యగ్ంసుశమి శమిష్వేత్యాహ
త్యై” (బ్రా - ౩ కాం । ౨అ । ౫అ ఇతి । మన్త్రముక్త్వాద్య లిఙ్గస
తం వినియోగం ప్రకటయతి । “హవిష్కృదేహీత్యాహ । యఏవ దే
నాగ్ం హవిష్కృతః । తాన్ హ్వయతి । త్రిర్హ్వయతి । త్రిషత్యాహి
వాః” (బ్రా - ౩ కాం । ౨ప్ర । ౫అ) ఇతి । కల్పః “అథదృషదుపలే
షారవేణోచ్చైః సమాహన్తి । ఇషమావదోర్జమావద ద్యుమద్వదః
యగ్ం సజ్జాతంజేష్మ ”ఇతి । తత్ప్రకారోన్యత్ర స్పష్టీకృతః “ఆగ్నేధ్ర
శ్శ్మ సమాదాయేషమావదేతి దృషదుపలె సమాహన్తి ద్విర్దృషది సకృ
పలాయాం త్రిః సఞ్చారయన్నవకృత్వః సమ్పాదయతి । హేపాషాణ
విస్స్వరూప మిదమన్నం తదీయం స్వాదుతరం రసఞ్చ యజమాన
ష్యతీతి దేవేభ్యోవద। హేయజ్ఞాయుధాని సర్వాణి యూయం రసా
త్తి మదిదంహవిరితి దేవేభ్యో వదత । వయంత్వనేనపాషాణఘోషే
నీతం వైరిసంఘాతం జేష్యామ। అనేన మన్త్రేణేష్టప్రాప్త్య నిష్టపరిహ
దర్శయతి । “ఇషమావదోర్జమావదేత్యాహ । ఇషమేవోర్జం యజమా
ధాతి । ద్యుమద్వదతవయగ్ంసజ్జాతం జేష్మేత్యాహ భ్రాతృవ్యాభి
త్యై” (బ్రాం ౩ కాం । ౨ప్ర । ౫అ)ఇతి । ఉపాఖ్యానేన భ్రాతృవ
ఘాతిం ద్రఢయతి “మనోః శ్రద్ధాదేవస్య యజమానస్యాసురఘ్నీవా
యజ్ఞాయుధేషుప్రవిష్టాఽఽసీత్ । తేఽసురాః । యావన్తో యజ్ఞాయు
వాముద్వదతా ముపాశృణ్వన్ । తేపరాభవన్।తస్మాత్స్వనాం మ

వసాయయజేత । యావన్తోఽస్య భ్రాతృవ్యా యజ్ఞాయుధానాముద్వ
దతా ముపశృణ్వన్తి । తేపరాభవన్తి" (బ్రాం - ౩ కాం । ౨ప్ర । ౫అ)
ఇతి । శ్రద్ధాళుత్వేనయాగంకుర్వతో మనోః ప్రభావాదిదం సర్వంసమ్ప
న్నం । తతోజ్ఞాతీనా మనుకూలానాం ప్రతికూలానాఞ్చ మధ్యే య ఇ
మం వృత్తాన్తం నిశ్చిత్య శ్రద్ధాళుర్యజేత తస్య భ్రాతృవ్యాః పరాభవన్తి ।
ప్రైషమన్త్రముత్పాద్యవినియోగం తాత్పర్యఞ్చదర్శయతి "ఉత్తరతస్స
మాహన్తవా ఆహ విజిత్యై । వృఙ్క్తే ఏషామిన్ద్రియం వీర్యం। శ్రేష్ఠ ఏ
షాం భవతి" (బ్రాం - ౩కాం। ౨ప్ర। ౫అ) ఇతి । హేఅగ్నీధ్ర త్వదీయ
హస్తగతేన పాషాణేనదృషదుపలాయుగ్మ ముచ్చైస్తాడనీయమితి మన్త్రా
ర్థః । తం మన్త్రమధ్వర్యుః పఠేత్ సచపాషాణధ్వనిర్విజయాయభవతి
యజమానశ్చైషాం వైరిణామిన్ద్రియం బలఞ్చ వినాశయతి స్వయమే
షాం జ్ఞాతీనాం మధ్యే శ్రేష్ఠోభవతి । కల్పః "అవహత్యవితుషాన్ కృత్వో
త్తరతః శూర్పముపయచ్ఛతి । వర్షవృద్ధమసి "ఇతి । హేశూర్పత్వంవర్షవృ
ద్ధవేణునిష్పన్నతయా త్వమపి వర్షవృద్ధమసి । కల్పః "ఏతస్మిన్ పురోడా
శీయానుద్వపతి। ప్రతిత్వా వర్షవృద్ధం వేత్తు "ఇతి । హేవ్రీహి సమూహ
వర్షవృద్ధత్వాత్ స్వకీయత్వేనశూర్పమభిమన్యతాం । మన్త్రద్వయే వృద్ధ
శబ్దేన సమృద్ధి ద్యోత్యత ఇత్యాహ । "వర్షవృద్ధమసి ప్రతిత్వా వర్షవృ
ద్ధం వేత్త్విత్యాహ । వర్షవృద్ధా వాఓషధయః।వర్షవృద్ధా ఇషీకా స్సమృద్ధ్యై"
(బ్రాం - ౩కాం । ౨ప్ర । ౫అ) ఇతి । ఇషీకాః వేణవః। కల్పః "ఉద్ధూయస్ఫ
ర్యావృత్య పరాపునాతి పరాపూతగ్ంరక్షఃపరాపూతా అరాతయః"
ఇతి । రక్షసోఽత్రప్రసఙ్గ ముపన్యస్య మన్త్రం వ్యాచష్టే "యజ్ఞగ్ంరక్షా
గ్ంస్యనుప్రావిశన్ । తాన్యస్నా పశుభ్యో నిరవాదయన్త । తుషైరో
షధీభ్యః । పరాపూతగ్ం రక్షఃపరాపూతాఅరాతయఇత్యాహ । రక్షసా
మపహత్యై" (బ్రా - ౩ కాం। ౨ప్ర। ౫అ)ఇతి । దేవాః పశుయాగేషు
రుధిరం తద్భాగత్వేన బహిస్త్యక్త్వా పశుయాగేభ్యో రక్షాంసి నిరా - సి

తవన్తః తుషత్యాగేనచ ఓషధ్యుపలక్షితేభ్యః। కల్పః "నాన్యస్యే... శకపాలే తుషానోప్య రక్షసాంభాగోఽసీతి, అధస్తాత్ కృష్ణాజినస్యోప వపత్యుత్తర మపర మవాన్తరదేశం వానిరస్య "ఇతి ...
బహ్వృచబ్రాహ్మణమితి" ... సనార్థం భాగప్రదానమితి ... "రక్షసాంభాగోఽసీత్యాహ। తుషైరేవ రక్షాగ్ంసినిరవదయతే" (బ్రా- ౩ కాం। ౨ప్ర।౫అ) ఇతి। విధత్తే "అపఉపస్పృశతి మేధ్యత్వాయ" (బ్రా ౩ కాం। ౨ప్ర।౫అ) ఇతి। కల్పః "వాయుర్వో వివినక్త్వితి వివిచ్య "ఇతి హోతణ్డులాః వాయుర్యుష్మాన్ కణేభ్యస్పృథక్కరోతు। శుద్ధ్యాసాధక త్వేన వాయూవాదర ఇత్యాహ। "వాయుర్వో వివినక్త్విత్యాహ। పవిత్రం వైవాయుః। పునాత్యేవైనాన్" (బ్రా - ౩ కాం। ౨ప్ర। ౫అ) ఇతి। కల్పః "దేవోవస్సవితా హిరణ్యపాణిఃప్రతిగృహ్ణాత్వితి పాత్ర్యాం తణ్డులాన్ ప్రస్కన్దయిత్వా" ఇతి। హిరణ్యమఙ్గులీయకం పాణౌయస్యాసౌ హిరణ్యపాణిః। అన్తరిక్షాత్పతతాంవర్షోపలాదీనా మివోచ్ఛ్రితస్థానస్థితా హార్పాత్ పతతాం తణ్డులానామితస్తతస్పాతే సత్యప్రక్షిప్తత్వేన ... నాశో మాభూదిత్యభిప్రేత్య సవితుఃప్రతిగ్రహఇత్యాహ "అన్తరిక్షాదివ వా ఏతే ప్రస్కన్దన్తి। యేశూర్పాత్। దేవోవస్సవితాహిరణ్యపాణిః ప్రతిగృహ్ణాత్విత్యాహప్రతిష్ఠిత్యైహవిషోస్కన్దాయ" (బ్రా - ౩ కాం। ౨ప్ర। ౫అ) ఇతి। ప్రైషమన్త్రముత్పాదయతి "త్రిష్ఫలీకర్తవా ఇహా...యజ్ఞః।అధో మేధ్యత్వాయ" (బ్రా - ౩ కాం। ౨ప్ర। ౫అ) ఇతి। హే యజమానపత్ని త్వయా తణ్డులా స్త్రివారం ఫలీకర్తవ్యాః। ... చ్ఛాదక దోషాపనయనం ఫలీకరణం। అత్ర వినియోగసఙ్గ్రహః॥

"దేవోవ ఉత్పునాత్యంశై స్త్రిభిరాపోఽనుమన్త్రయేత్।
అగ్నయేఽగ్నిహవిఃప్రోక్ష్యశున్ధోధ్యాగపాత్రకమ్।
అవచర్మేతిచ రే ధుత్వా హ్యదిత్యాశ్చర్మసంస్తృతః।
అద్ర్యులూఖల మాదధ్యా దగ్నే స్తత్రహవిఃక్షిపేత్॥
అద్రిర్ముసలమాదత్త ఇషంద్యపవి వాదనమ్।

వర్షశూర్ప ముపోహ్యాత్ర ప్రతిత్వా హవిరావపేత్ ॥
పరావ్రీహీన్ పరాపూయ రక్షసామితిచర్మణః ।
అధస్తుషం కపాలేన క్షిపేద్వాయుర్వివిచ్యతే ॥
దేవఃక్షిపేద్ధవిర్నిపాత్ర్యాం మన్త్రాస్సప్తదశేరితాః ॥

అథ మీమాంసా.

తృతీయాధ్యాయస్య ద్వితీయపాదేచిన్తితమ్॥

"హవిష్కృదేహీతిమన్త్రైస్త్రిరవఘ్నన్ సమాహ్వయేత్ ।
వినియోగోవఘాతేస్యాదాహ్వానే వాఽవఘాతకే ॥
ఐన్ద్రీవన్మన్త్రమాహ్వానం గౌణం హన్తీతి వృణ్ధాన్యథా ।
పాఠేనప్రాపితంత్రిత్వం హ్వాయతే రుపచారగీః ॥
త్రిరభ్యాసో విధాతవ్యో నిత్యప్రాప్తే రభావతః ॥
హన్తినాలక్ష్యతేకాలఃప్రాప్తోసౌ హ్వయతిస్తథా ।
వినియోగే వాక్యభేదో లిఙ్గాదాహ్వానశేషతా ।
ఐన్ద్రీన్యాయ శ్రుత్యభావాద్బహిర్న్యాయేనముఖ్యగః" ॥ ఇతి ॥

దర్శపూర్ణమాసయోః శ్రూయతే "హవిష్కృదేహీతి త్రిరవఘ్నన్నాహ్వయతి "ఇతి। దేవానామర్థే యాహవిః సమ్పాదయతి సా హవిష్కృత్ తామేనాం సమ్బోధ్య అధ్వర్యు రేహీతి బ్రూతే । తథా చాయం మన్త్రోబ్రాహ్మణేన వ్యాఖ్యాయతే "హవిష్కృదేహీత్యాహ । య ఏవ దేవానాగ్ం హవిష్కృతః । తాన్ హ్వయతి । "ఇతి । తమిమం మన్త్రముచ్చార్యాధ్వర్యుస్త్రివార మవఘాతం కుర్వన్నాహ్వయతీత్యర్థః । అనేన వాక్యేన మన్త్రోవఘాతే వినియుజ్యతే నత్వాహ్వానే । ఏహీత్యేతన్మన్త్రగతం పదమాహ్వానేసమర్థం నత్వవఘాత ఇతిచేత్ తస్యావఘాతలక్షకత్వాత్ । యథా. పూర్వోదాహృతాయామైన్ద్ర్యామృచీన్ద్రశబ్దో గౌణః తద్వదేహీతిపదం మన్త్రగతత్వే నావఘాతేగౌణం భవిష్యతి । అన్యథా మన్త్రబ్రాహ్మణయో రాహ్వానపరత్వాత్ శ్రూయమాణ మవ

ఘ్నన్నితి పదమనర్థకం స్యాత్ । ప్రాప్త మవఘాత ముద్దిశ్య తత్ర మన్త్రస్యత్రిత్వ విధౌ వాక్యభేద ఇతిచేత్ । న । త్రిత్వస్యప్రాప్తత్వే నానువాదత్వాత్ । కస్యాఞ్చి చ్ఛాఖాయామయంమన్త్రో మన్త్రకాణ్డేత్రిర్వార మభ్యస్యామ్నాతః । హ్వయతిపదం త్వేహీతివ దవఘ్నతపరసయోపచారే ణ నేయమితి ప్రాప్తే బ్రూమః । త్రిరభ్యాసస్య నిత్యవత్ ప్రాప్తేః పాఠమాత్రేణ నసిధ్యతి, కస్యాఞ్చిచ్ఛాఖాయాం త్రిః పాఠాత్ కస్యాఞ్చిచ్ఛాఖాయాం సకృత్పాఠాత్ అతోఽసౌ నిత్యవద్విధీయతే । న చావఘ్నన్నిత్యస్య వైయర్థ్యంతస్య కాలలక్షకత్వాత్ । కాలస్యాపివిధౌ వాక్యభేద ఇతిచేత్ । న । అప్రాప్తత్వాత్ । నహ్యవఘాతే సహైవాహ్వానం అన్యస్మిన్కాలే భవతి, తతోర్థప్రాప్తః కాలః । ఆహ్వానమపి మన్త్రసామర్థ్యాదేవప్రాప్తత్వాన్నవిధేయం । నహ్యేహి ఇతిమన్త్రపాఠ ఆహ్వానమన్తరేణోప పద్యతే । మన్త్రవ్యాఖ్యానఞ్చోదాహృతం । తత్రాయం వాక్యార్థ స్సమ్పన్నః, అవఘాతకాలే యదాహ్వానం తస్యత్రిరభ్యాసః కర్తవ్య ఇతి । అతః శాఖాన్తరే విస్పష్ట మాహ్వానానువాదేన అభ్యాసో విధీయతే "త్రిర్హ్వయతి । త్రిషత్యాహి దేవాః "ఇతి । ఏవంసతిమన్త్రస్యాపి వినియోగేవాక్యభేద స్స్యాత్ । లిఙ్గేనత్వాహ్వానే వినియుజ్యతేనావఘాతే । నచైన్ద్రిన్యాయోఽత్ర ప్రసరతి తృతీయాశ్రుత్యభావాత్ బర్హిర్దేవసదనం దామీత్యత్రోక్తేనతున్యాయేనముఖ్య ఏవాహ్వానేలిఙ్గేన మన్త్రవినియోగో న త్వవఘాతరూపేగౌణాహ్వానే । తస్మాన్నావఘాత శేషోఽయమ్మన్త్రః ॥ ॥ద్వాదశాధ్యాయస్యద్వితీయపాదే చిన్తితం ।

"సవనీయేపురోడాశే స్యాదాహూతిహవిష్కృతః ।
న వాతిదేశాత్ స్యాన్నైవంపశ్వాహ్వానాత్ ప్రసక్తితః" ॥ ఇతి ॥

సవనీయపురోడాశస్యాగ్నేయపురోడాశ వికృతిత్వాత్ । ప్రకృతివద్వికృతిఃకర్తవ్యేత్యతిదేశేన హవిష్కృదాహ్వానం తత్రకర్తవ్యమితిచేత్ । నైవం । పశౌకృతేన హవిష్కృదాహ్వానేన తత్కాలీనే పురోడా

శేఽపి ప్రసఙ్గసిద్ధత్వాత్ । యద్యప్యాపధార్య హవిష్కృదాహ్వానం పశౌ నాస్తి తథాప్యేషా కృతాచిన్తా॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితమ్॥

“అస్త్యాహూతిశ్చరౌ సౌమ్యే నాస్తి వా పశుపాకతః ।
నివృత్తత్వాదస్తి మైవమనివృత్తే పురోత్థితేః” ॥ ఇతి ॥

తృతీయసవనీయే సౌమ్యచర్వాదయః తేషు హవిష్కృదాహ్వానం పునర్న కర్తవ్యమ్, పశావాహూతాయాస్తస్యాః పశుపాకే నివృత్తత్వాదితి చేత్ । మైవం । ప్రకృతౌ పత్నీసంయాజేభ్య ఊర్ధ్వం హవిష్కృతః పత్న్యా ఉత్థాన కాలత్వేన పశావపి తతః పూర్వం నివృత్త్యభావాత్ । తస్మాత్ తత్కాలీనేషు సౌమ్యచర్వాదిషు నాస్తి పునరాహ్వానమ్॥ ॥ఏకాదశాధ్యాయస్య ప్రథమపాదే చిన్తితమ్ ।

“అవఘాతస్సకృద్భూయో వాఽసకృద్విధిసిద్ధితః।
దృష్టా తణ్డులనిష్పత్తిస్తదన్తోఽభ్యస్యతామయమ్” ॥ఇతి॥

వ్రీహీనవహన్తీత్యత్ర సకృన్ముసలఘాతమాత్రేణ విధిప్రయుక్తస్యాపూర్వస్య సిద్ధేర్నాస్త్యావృత్తిరితి చేత్ । మైవం । తణ్డులనిష్పత్తేర్దృష్టప్రయోజనత్వేన తావత్పర్యన్తస్యాభ్యాసస్యాశ్రుతస్యాపి కల్పనీయత్వాత్ । ఏవం తణ్డులపేషణాదావపి ద్రష్టవ్యమ్॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితమ్।

“సర్వౌషధావఘాతః కిమావృత్తస్సకృదేవ వా।
ఆవృత్తిః పూర్వవన్నైవం దృష్టార్థస్యాత్ర వర్జనాత్” ॥ఇతి॥

అగ్నిచయనే శ్రూయతే “ ఉదుమ్బరములూఖలగ్ం సర్వౌషధస్య పూరయిత్వా వహన్త్యర్థేనముపదధాతి” ఇతి । అత్రాదృష్ట మాత్రప్రయోజనత్వాత్ సకృదేవావఘాతః॥ ॥ఏకాదశాధ్యాయస్య చతుర్థపాదే చిన్తితమ్॥

“అవఘాతార్థమన్త్రః కిమసకృత్సకృదేవ వా।
ప్రహారభేదాదావృత్తిః కర్మైక్యేన సకృద్భవేత్” ॥ఇతి॥

అవరక్షే దివస్సపత్నం వధ్యాస మిత్యవహన్తీత్యవఘాతే విహితోమ
న్త్ర ఆవర్తనీయః। కుతః । అవఘాతస్య ప్రహారరూపత్వాత్ । ప్రహారా
ణాఞ్చ భిన్నత్వాదితి ప్రాప్తేబ్రూమః । తణ్డులనిష్పత్తిపర్యన్తత్వే నాక్షి
ప్త ప్రహారాభ్యాస యుక్తస్యావఘాత స్యైకత్వాత్ తత్ర వినియుక్తస్యా
వఘాతోపక్రమే సకృదేవ పాఠః॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితమ్।

“నానాబీజేషుతన్మన్త్ర స్సకృత్స్యాదుతవాసకృత్।
చికీర్షేక్యాత్ప్రయోగాణాం భిన్నత్వాదసకృద్భవేత్”॥ఇతి॥

రాజసూయే నానాబీజేష్టి సముదాయేశ్రూయతే “అగ్నయే గృహ
పతయే పురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపతి కృష్ణానాంవ్రీహీణాగ్ం సోమా
య వనస్పతయే శ్యామాకఞ్చరుమ్” ఇత్యాది । తత్ర సోఽవఘాతమన్త్రః
సకృదేవ వక్తవ్యః । కుతః । సర్వావఘాత విషయాయా మేకస్యాంచికీ
ర్షాయాం ప్రవృత్తత్వాదితి ప్రాప్తేబ్రూమః । సమన్త్రోవఘాతశ్చోదకాతి
దేశేన బీజేషుయుజ్యతే తత్ర ద్వీజేషు తణ్డులనిష్పత్త్యాస కృతార్థ స్సమ్ప
న్నఃపు నర్బీజాన్తరే తణ్డులనిష్పత్తయే సమన్త్రస్యావఘాతస్య ప్రయోక్త
వ్యత్వాదసకృన్మన్త్రపాఠః॥ ॥దశమాధ్యాయస్య ప్రథమపాదేచిన్తితమ్.

“అవఘాతఃకృష్ణలానామస్తినో వాస్తిపాకవత్।
ప్రత్యక్షోక్త్యాచరేత్పాక మవఘాతేతునాస్తిసా”॥ఇతి॥

వికృతిరూపాణాం కామ్యేష్టీనాం కాణ్డే పఠ్యతే “ప్రాజాపత్యం
ఘృతేచరుం నిర్వపేచ్ఛత కృష్ణలమాయుష్కామః” ఇతి।కృష్ణలశబ్ద స్సువ
ర్ణశకలవాచీ । ప్రకృతౌవ్రీహీనవహన్తీతి పురోడాశ హేతూనాం వ్రీహి
ణామవఘాతో విహితః । సోఽత్రచరుహేతూనాం కృష్ణలానాఞ్చోదక
వశాదస్తినో వేతి సంశయః । అస్తీతి పూర్వపక్షప్రతిజ్ఞా। వితుషీకరణం
తత్కృతచరూపకారః।లుప్తేప్యుపకారే తత్సత్త్వాయాం పాకవదితి నిదర్శనం।
లుప్తేఽపి విక్లేదనోపకారే పాకస్య ప్రతివాదినోఽభిమతః।తద్వదవఘాతోఽ
ప్యస్తు । ఘృతే శ్రపయతీతి ప్రత్యక్షోక్త్యా పాకోఽభ్యుపగతః । అవఘాతే

షు సోఽస్తి న్నాస్తీతి వైషమ్యాద వఘాతో నాస్తి॥ ॥నవమాధ్యాయస్య ప్రథమపాదేచిన్తితం॥

“అవఘాతే వ్రీహిరూపవివక్షాఽత న వా శ్రుతేః।
ఆద్యస్సాధనతామాత్రమవర్జ్యత్వాద్వివక్ష్యతే”॥ఇతి॥

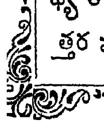
వ్రీహీనవహన్తీ త్యత్ర వ్రీహీణాం స్వరూపం శ్రూయమాణత్వాద్వివక్షితం । తథా సతి నైవారశ్చరుర్భవతీత్యత్ర నీవారాణా మవ్రీహిత్వా దవఘాతో నాస్తీత్యూహో నారభ్యేత । ప్రాకృతానా మవఘాతవిషయాణాం వ్రీహీణాం పరిత్యాగేన వ్రీహిస్థానేఽవఘాతవిషయత్వేన నీవారాణాం ప్రయోగ ఊహః । యదా వ్రీహిష్వేవ నియతోఽవఘాతో వ్రీహినివృత్తౌ నివర్తతే తదాకృత ఊహోఽవసర ఇతి ప్రాప్తే బ్రూమః । వ్రీహిస్వరూపవివక్షాయామపి వ్రీహిగతోఽపూర్వసాధనత్వాకారో న వర్జయితుం శక్యః। అన్యథావఘాతవైయర్థ్యాపత్తేః । తతోఽపూర్వసాధనత్వాకారోఽవశ్యం వివక్షితవ్యః। తత్ర వ్రీహిరూపస్యాపి వివక్షాయాం గౌరవం స్యాత్ । తదవివక్షాయాం తు నీవారాణామపి విహితత్వేన అపూర్వసాధనత్వాదాకారసద్భావాదవఘాతవిషయత్వే నోహస్సిధ్యతి॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥

“ముసలాభ్యుక్షణం హత్యై స్యాదపూర్వాయ వోక్షితః।
ఆద్యస్తే ప్రకరణాదన్యో వ్యర్థం తస్మాదిహాన్యథా”॥ఇతి॥

ప్రోక్షితాభ్యా ములూఖలముసలాభ్యా మవహన్తీతి శ్రూయతే, తత్ర ప్రోక్షణ ములూఖలముసలద్రవ్యద్వారావఘాతార్థం కుతః । వాక్యేన తచ్ఛేషత్వప్రతీతేరితి చేత్ । మైవం । ప్రకరణేనాపూర్వశేషత్వావగమాత్ । న చ వాక్యం ప్రకరణాద్బలీయ ఇతి వాచ్యం, అపూర్వశేషత్వాభావ వైయర్థ్యప్రసంగాత్ । పూర్వపక్షే యత్రావఘాతః తత్రైవ ప్రోక్షణం । తథా సతి నైర్ఋతచరౌ కృష్ణానాం వ్రీహీణాన్నఖనిర్భిన్నమితి శ్రుతేషు నఖేషు ప్రోక్షణం నోహ్యతే । సిద్ధాన్తే త్వపూర్వస్య ప్రయోజకత్వాదస్తి తత్రోహః । తదేవమవఘాతసమ్బన్ధా విచారా ఉదాహృతాః।

అథ వ్యాకరణమ్.

దేవోవ ఇత్యాదిషు స్వరాగతాః । అచ్ఛిద్రేణేత్యత్ర బహువ్రీహౌ నఞ్సుభ్యామ్ (పా - ౬ - ౨ - ౧౭౨) ఇత్యుత్తరపదాన్తోదాత్తత్వం ప్రాప్నోతి తత్తత్పురుష ఏవకర్తవ్యః । ఛిద్రం ఛేదనోపేతం తన్న భవత్యచ్ఛిద్రం తత్రావ్యయపూర్వపద ప్రకృతిస్వరిత్వం । పవిత్రశబ్దో ప్రత్యయస్వరః । వసుసూర్యశబ్దౌ వృషాదీ । అప ఇత్యత్ర వాక్యాదిత్వాన్నాస్తి తస్య నిఘాతః । దేవీరిత్యాదీనాం సోఽస్తి యజ్ఞపతిమిత్యత్ర పత్యావైశ్వర్యే (పా - ౬ - ౨ - ౧౮) ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరః । వృత్రం తూర్తే హింస్యతేఽస్మిన్నితి వృత్రతూర్యం యుద్ధమ్ । తూరిధాతోః స్వాణ్యంతస్యాజన్తత్వేన । అచోయత్ (పా-౩-౧-౯౭) యత్ప్రత్యయే స ప్రత్యయస్వరం బాధిత్వా । తిత్స్వరితం (పా-౬-౧-౧౮౫) ఇతి స్వరిత ప్రాప్తౌ తదపవాదః । యతోఽనావః (పా-౬-౧-౨౧౩) ఇతి నాశ్ఛా స్వరి క్తస్య యత్ప్రత్యయాన్తస్యాది రుదాత్తో భవతి।తతో వృత్రేత్యుపపద్భావాత్ సమాసాన్తోదాత్తత్వం బాధిత్వా । గతికారకోపపదాత్ కృత్ (పా-౬-౨-౧౩౯) ఇత్యుత్తరపదప్రకృతిస్వరత్వం । ప్రోక్షితా ఇత్యత్ర । గతిరనన్తరః (పా-౬-౨-౪౯) ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం । అసంస్కృతా ఇత్యత్రాపి తద్వత్ । అధిషవణమిత్యత్ర సవనశబ్దస్య ల్యుట్ప్రత్యయాన్తత్వేన । లితి (పా-౬-౧-౧౯౩) ఇతి ప్రత్యయాత్ పూర్వస్యోదాత్తత్వే స సమాసే కృదుత్తరపదప్రకృతి స్వరత్వమ్ । వానస్పత్యమిత్యత్ర వనస్పతిర్వికార ఇత్యస్మిన్నర్థే విహితస్తద్ధితప్రత్యయ ఉదాత్తః । వాచ ఇత్యత్ర సావేకాచః (పా-౬-౧-౧౬౮) ఇతి విభక్తిరుదాత్తా । [illegible] నమ్। దేవవీతయ ఇత్యత్ర దాసీభారాదిత్వాత్ । దాసీభారాదీనాఞ్చ (పా-౬-౨-౪౨)ఇతి సూత్రాంశేన పూర్వపదప్రకృతిస్వరే సంసమాసస్వరో బాధ్యతే। సుశమీత్యత్రోత్తరపదస్యప్రత్యయ స్వరేణాన్తోదాత్తత్వాత్ తత్పురుషోత్తర పదత్వేనాపి తదేవప్రాప్తౌ।పరాదిశ్ఛన్దసి బహులమ్(పా-౬-౨-౧౯౯

ఇత్యుత్తరపదాద్యుదాత్తత్వం । ద్యుమదిత్యత్ర మతుపః పిత్త్వాదనుదాత్తత్వే ప్రాప్తేతదపవాదః । హ్రస్వనుడ్భ్యాం మతుప్ (పా-౬-౧-౧౭౬) హ్రస్వాన్తాన్నుడాగమాచ్చోత్తరో మతుబుదాత్తస్స్యాత్ । అవధూతత్వత్ పరాపూతమ్ । హిరణ్యపాణిరిత్యత్ర బహువ్రీహిత్వాత్ పూర్వపదస్వరః । హిరణ్యశబ్దశ్చాద్యుదాత్తేషు నిపాతితః॥*॥ ॥ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే ప్రథమకాణ్డే ప్రథమప్రపాఠకే పఞ్చమోఽనువాకః॥*॥

తైత్తిరీయసంహితా.

అవధూతగ్ం రక్షోఽవధూతా అరాతయోఽదిత్యాస్త్వగసి ప్రతిత్వా పృథివీ వేత్తు దివస్కమ్భనిరసి ప్రతిత్వాదిత్యాస్త్వగ్వేత్తు ధిషణాసి పర్వత్యా ప్రతిత్వా దివస్కమ్భనిర్వేత్తు ధిషణాసి పార్వతేయీ ప్రతిత్వాపర్వతిర్వేత్తు దేవస్యత్వాసవితుః ప్రసవేఽశ్వినోర్బాహుభ్యాం పూష్ణో హస్తాభ్యా మధివపామిధాన్యమసి ధినుహి దేవాన్ప్రాణాయత్వాఽపానాయత్వా వ్యానాయత్వా దీర్ఘామను ప్రసితిమాయుషేధాం దేవోవస్సవితా హిరణ్యపాణిః ప్రతిగృహ్ణాతు॥౧॥

ప్రాణాయత్వా పఞ్చదశచ॥౬॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే ప్రథమప్రపాఠకే షష్ఠోఽనువాకః॥*॥

భాష్యమ్.

పఞ్చమానువాకే వ్రీహ్యవఘాతఉక్తః । అవహతానాఞ్చ తణ్డులానాం పేషణాత్పూర్వం కపాలోపధానస్య నిష్పాదనాయోజనత్వేన తదుపధానాత్పూర్వం షష్ఠే పేషణ మభిధీయతే । కల్పః «అథప్రోక్షితేషు త్రిష్ఫలీకృతేషుతత్రైవ కృష్ణాజినమవధూనోత్యూర్ధ్వగ్రీవ ముదగావృత్యా,

అవధూతగ్ంరక్షో౽వధూతా అరాతయ ఇతి త్రిః, అగ్రేణ ప్రస్తాత్ప్ర
తీచీనగ్రీవ ముత్తరలోమోపస్తృణాతి, అదిత్యాస్త్వగసి ప్రతిత్వా పృ
థివీవేత్తు ''ఇతి । పూర్వవద్వ్యాచష్టే «అవధూతగ్ంరక్షో౽వధూ లా అ
రాతయ ఇత్యాహ । రక్షసామపహత్యై । అదిత్యాస్త్వగసీత్యాహ । ఇయం
వా అదితిః । అస్యా ఏవైనత్త్వచం కరోతి । ప్రతిత్వా పృథివీ వేత్త్విత్యాహ
ప్రతిష్ఠిత్యై । పురస్తాత్ప్రతీచీనగ్రీవముత్తరలోమోపస్తృణాతి మేధ్యత్వా
య । తస్మాత్పురస్తాత్ప్రత్యఞ్చః పశవో మేధముపతిష్ఠన్తే । తస్మాత్ప్రజా
మృగం గ్రాహుకాః। యజ్ఞో దేవేభ్యో నిలాయత । కృష్ణో రూపం కృత్వా । య
త్కృష్ణాజినే హవిరధిపినష్టి। యజ్ఞాదేవ తద్యజ్ఞం ప్రయుఙ్క్తే। హవిషోఽస్క
న్దాయ'' (బ్రా - 3 కాం । 2 ప్ర । ౬ అ) ఇతి । అవధూతస్యైవాగ్రే పేషణ
స్యవిశిష్టవిధిః । కల్పః «తస్మిన్నుదీచీన కుమ్బాగ్ం శమ్యాం నిదధాతి, దివః
స్కమ్భనిరసి ప్రతిత్వాదిత్యాస్త్వగ్వేత్తు''ఇతి। గదయా సమానాకారో వ్యా
మార్ధపరిమితః కాష్ఠవిశేషః శమ్యా తాం కృష్ణాజినస్యోపర్యుదీచీన కుమ్బాగ్ం
నిదధ్యాత్ । సా చ పేషణార్థేత్యో ర్దృషదః పశ్చాద్భాగధారణేన ఉ
ద్భాగస్యోన్నత్యం కరోతి । హే శమ్యే త్వం ద్యులోకస్య ధారయిత్ర్యసి । త
స్మాత్ కృష్ణాజినరూపాయా భూమేస్త్వగియం త్వామభిజానాతాం । శ
మ్యాయా ద్యులోకాధారకత్వ ముపపాదయతి «ద్యావాపృథివీ సహాస్తాం
తే శమ్యామాత్ర మేకమహర్వ్యైతాగ్ం శమ్యామాత్రమేకమహః । దివ
స్కమ్భనిరసి ప్రతిత్వాదిత్యాస్త్వగ్వేత్త్విత్యాహ । ద్యావాపృథివ్యోర్వి
ధృత్యై'' (బ్రా - 3 కాం। 2 ప్ర। ౬ అ). ఇతి । ప్రజాపతినా సృష్టే ద్యావాపృ
థివ్యౌ పూర్వం జగత్ కాష్ఠవత్ పరస్పరం సంశ్లిష్టే అభూతాం తే పశ్చా
దేకస్మిన్ దినే శమ్యాప్రమాణేన పరస్పరం వియుక్తే అభూతాం ప్ర
దినం తథేతి వివక్షయా వీప్సోక్తా । తయోః పునస్సంశ్లేషే యాగస్యావకా
శో నస్యాత్ । తతో విశ్లేషార్థా దివస్కమ్భనిరిత్యుచ్యతే । కల్పః «
స్యాం ప్రాచీం దృషదమధ్యూహతి, ధిషణాసి పర్వత్యా ప్రతిత్వా దివస్క
మ్భనిర్వేత్తు'' ఇతి । హే పేషణసాధనభూతే దృషద్రూపే త్వం పేష

మభిజ్ఞతయాధిషణాఽసి । దృఢతయా పర్వతావస్థామర్హసి । తాదృ
శీం త్వాం ద్యులోకధారికా శమ్యా అభిమన్యతాం సేయం దృషద్దృఢత
యా లోకద్వయధారణాయ కల్పత ఇత్యాహ “ధిషణాసిపర్వత్యా దివ
స్కమ్భని ర్వేత్విత్యాహ । ద్యావాపృథివ్యోర్విధృత్యై” (బ్రా - ౩ కాం ।
౨ ప్ర । ౬ అ) ఇతి । కల్పః “దృషద్యుపలామధ్యూహతి, ధిషణాసిపార్వ
తేయీ ప్రతిత్వాపర్వతి ర్వేత్తు ”ఇతి। పూర్వవత్ పర్వతిః పర్వతసమ్బన్ధి
నీ దృషత్ । తథైవ వ్యాచష్టే “ధిషణాసి పార్వతేయీ ప్రతి త్వా పర్వ
తి ర్వేత్విత్యాహ। ద్యావాపృథివ్యోర్ధృత్యై” (బ్రా ౩ కాం।౨ ప్ర।౬ అ) ఇతి।
బోధాయనః“తస్యాంపురోడాశీయాన్ నిర్వపతి, దేవస్య త్వా సవితుః ప్ర
సవేఽశ్వినోర్బాహుభ్యాం పూష్ణోహస్తాభ్యా మగ్నయేజుష్టమధివపామ్యగ్నీ
షోమాభ్యామ్, అముష్మా అముష్మా ఇతి యథాదేవతమధివపతి, ధాన్యమసి
ధినుహిదేవాన్”ఇతి। ఆపస్తమ్బస్తు ధాన్యమసీత్యనేన సహైక మన్త్రతా
మాశ్రిత్యాహ“దేవస్య త్వేత్యనుమన్త్ర్య, అగ్నయేజుష్టమధివపామీతి య
థాదైవతం దృషది తణ్డులానధివపతి త్రిర్యజుషా తూష్ణీఞ్చతుర్థమ్”ఇతి।అ
త్ర వాక్యపూరణాయాగ్నయఇత్యాదికమధ్యాహృతం।అతో యథామ్నా
యమేవానూద్య వ్యాచష్టే “దేవస్య త్వా సవితుః ప్రసవఇత్యాహ ప్రసూ
త్యై। అశ్వినోర్బాహుభ్యామిత్యాహ।అశ్వినౌహిదేవానా మధ్వర్యూఆ
స్తామ్ । పూష్ణోహస్తాభ్యామిత్యాహయత్యై। అధివపామీత్యాహ।యథా
దేవతమ్మైవైనానధివపతి” (బ్రా।౩ కాం।౨ ప్ర।౬ అ) ఇతి । దేవాన్ప్రీణ
యేతి యదుక్తం తస్య నాస్త్యనుపపత్తిః । ఆహుతీరూపస్య ధాన్యస్యాల్ప
త్వేఽపి మన్త్రసామర్థ్యేన తదభివృద్ధిరిత్యాహ“ధాన్యమసి ధినుహిదేవాని
త్యాహ।ఏతస్యయజుషోవీర్యేణ। యావదేకా దేవతా కామయతే యావ
దేకా । తావదాహుతిః ప్రథతే। న హి తదస్తి। యత్తావదేవస్యాత్ ।యా
వజ్జుహోతి” (బ్రా।౩ కాం।౨ ప్ర।౬ అ) ఇతి। వీప్సా సర్వత్రానుగమా
ర్థా। యదిదంద్రవ్యం యావజ్జుహోతి తావదేవ దేవాన్ ప్రాప్నుయా
త్ తదా కథమిదం కల్పం దేవాన్ ప్రీణయే దిత్యాశఙ్క్యేత। న తు తావ

దేవేతి నియమోఽస్తి।కిన్తు యావత్ కామ్యతే తావత్ ప్రవర్ధతే తతః సంభవత్యేవప్రీణనం। బోధాయనః- “పిగ్ంషతి, ప్రాణాయ త్వాఽపానాయ త్వా వ్యానాయ త్వా” ఇతి। ఆపస్తమ్బః “ప్రాణాయ త్వేతి ప్రాచీముపలాం ప్రోహత్యపానాయ త్వేతి ప్రతీచీం వ్యానాయ త్వేతి మధ్యదేశేవ్యవధారయతి ప్రాణాయ త్వాపానాయ త్వా వ్యానాయ త్వేతిసన్తతం పినష్టి” ఇతి।ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసతత్సంధిగతా వృత్తయః ప్రాణాపానవ్యానాః। అథ యః ప్రాణాపానయోస్సన్ధిః స వ్యాన ఇతి శ్రుత్యన్తరం। హే హవిః వృత్తిత్రయం యజమానే చిరంస్థాపయితుం త్వాంపినష్మి । ఏతదేవదర్శయతి “ప్రాణాయ త్వాఽపానాయ త్వేత్యాహ।ప్రాణానేవయజమానేదధాతి” (బ్రా।3 కాం।౨ప్ర।౬అ) ఇతి। బోధాయనః “అథబాహూఅన్వవేక్షతే, దీర్ఘామనుప్రసితిమాయుషేధామ్” ఇతి । ఆపస్తమ్బః “ప్రాచీమన్తతోఽనుప్రోహ్య” ఇతి । ప్రసితిః ప్రబంధః కర్మసన్తానః । యజమానస్యాయురభివృద్ధ్యర్థమిమామవిచ్ఛిన్నాం కర్మసన్తతిం హేతురూపాముపలాం ధారితవానస్మి । తదేతదాహ “దీర్ఘామనుప్రసితి మాయుషేధామిత్యాహ । ఆయురేవాస్మిన్ దధాతి” (బ్రా।3 కాం।౨ప్ర।౬అ) ఇతి । కల్పః “దేవోవస్సవితా హిరణ్యపాణిః ప్రతిగృహ్ణాత్వితి కృష్ణాజినేపిష్టాని ప్రస్కన్దయతి” ఇతి । పూర్వవద్వ్యాచష్టే “అన్తరితా దివవాపతాని ప్రస్కన్దన్తి । యానిదృషదః।దేవోవస్సవితా హిరణ్యపాణిః ప్రతిగృహ్ణాత్విత్యాహ।ప్రతిష్ఠిత్యై।హవిషోఽస్కన్దాయ” (బ్రా।3 కాం।౨ప్ర।౬అ) ఇతి । పత్నీం దాసీం వా ప్రతిప్రైషమన్త్రముత్పాద్య వ్యాచష్టే “అసంవపన్తీ పిగ్ంషాణూని కురుతాదిత్యాహ మేధ్యత్వాయ” (బ్రా । 3 కాం।౨ప్ర।౬అ) ఇతి । తథా చ సూత్రితం “సమ్ప్రేష్యతి దాసీ పినష్టి పత్నీవాపి వా పత్న్యవహన్తి శూద్రా పినష్టి” ఇతి । హే దాసి తణ్డులేష్వన్యద్రవ్యం కిమప్యప్రవేశయన్తీ పేషణం కురు తాని చ పిష్టాని సూక్ష్మాణికురు । తమిమం ప్రైషం సాధ్వర్యుః పఠేత్ । పిష్టస్యసూక్ష్మత్వే పురోడాశద్వారా యజ్ఞయోగ్యతా భవతి । అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః।

"అవేతిపూర్వవత్ తత్ర శమ్యాం స్థాపయతే దివః।
ధిషణాద్వే తథాశ్మానా దేవేత్వధివపేద్ధవిః॥
ప్రాణాయేతి త్రిభిః పిష్ట్వా దీర్ఘేత్యన్త ఉపోహతి।
దేవోఽజినే స్కన్దయేత ప్రోక్తా ఏకాదశేహ తు"॥ ఇతి॥

అథ మీమాంసా.

యద్యప్యత్ర విశేషాకారేణ విచారా బహవో నోపలభ్యన్తే తథాపి సామాన్యవిచారాః పూర్వోక్తా అనుసన్ధేయాః। ఇషే త్వేత్యత్ర వాక్యపూర్త్యై యథాధ్యాహారః తథైనాధి వపామీత్యత్రాప్యగ్నయే జుష్టమిత్యాదిక మధ్యాహర్తవ్య మధ్యాహృతస్య చానామ్నాతత్వేనామన్త్రత్వాదూహాదిష్వివస్వరాద్యపరాధో నాస్తి। కిఞ్చ॥ ॥నవమాధ్యాయస్య ప్రథమపాదే చిన్తితమ్॥

"నోహ్య ఊహ్యోఽథ వా ధాన్యశబ్దో నాసంగతోక్తితః।
ఊహ్యో లక్షణయార్థస్య గోపానస్యేవసజ్జతేః"॥ ఇతి॥

దృషది పేషణాయ తణ్డులా వా పేష్వయమ్మన్త్రో విహితః। ధాన్యమసి ధినుహి దేవానితి। సోఽయం ధాన్యశబ్దః సమవేతమర్థం బ్రూతే నిస్తుషాణాం తణ్డులానాం ధాన్యశబ్దార్థత్వాభావాత్। తతస్సవిత్రాది శబ్దవన్నోహనీయ ఇతి చేత్। మైవం। లక్షణావృత్త్యా ధాన్యశబ్దస్య తణ్డులరూపేఽర్థే సమవేతత్వాత్। యథా చ గావః పీయన్త ఇత్యత్ర ముఖ్యవృత్త్యభావేఽపి నాసమవేతార్థత్వం లోకావర్ణయన్తి, కిన్తు పయో లక్షయిత్వాఽర్థం సమవేతమేవ ప్రతీయన్తి తద్వత్। తస్మాచ్ఛాక్యానామయనే షట్త్రింశత్సంవత్సరే ధాన్యశబ్ద ఊహనీయః। తత్ర హ్యేవమామ్నాయతే। సంస్థితేఽహని గృహపతిర్మృగయాం యాతి స తత్ర యాన్ మృగాన్ హన్తి తేషాం తరసా సవనీయాః పురోడాశా భవన్తీతి। తత్ర దృషది పేషణాయ మాంసమావపన్ మాంసమసి ధినుహి దేవాన్ ఇత్యేవం మన్త్రమూహేత్। న చ ధాన్యశబ్దవల్లక్షకో మృగశబ్ద ఊహే ప్రయోక్తవ్య ఇతి వాచ్యమ్,

లక్షణావృత్తేః ప్రకృతార్థత్వేన అతిదేశానర్హత్వాత్ । తస్మాన్మాంసమిత్యే వ ధాన్యశబ్దస్యోహః ॥

అథవ్యాకరణమ్.

అవధూతమిత్యాదయోగతాః । పర్వ త్యేత్యస్య పర్వతిపూర్వ్వతి ఇత్య స్మిన్నర్థే ఛన్దోవిషయే తకారరహితస్య యప్రత్యయస్య విధానాత్ ప్రత్య యస్వరః । పార్వ తేయీత్యత్రజీషుదాత్తః । పర్వలిరిత్యత్ర తదర్హతీత్యస్మి న్నేవార్థే ఛాన్దస ఇకారప్రత్యయః।ధాన్యశబ్దస్య। తిల్యశిక్యమర్త్యకార్పర్య ధాన్యకన్యా రాజన్యమనుష్యాణామన్తః (కా-ఫిట్-ప-౩౮౫) ఇత్యన్తస్వరి తత్త్వం।ధినుహీత్యత్ర। సేర్హ్యపిచ్చ(పా-౩-౪-౮౭)ఇతిసిప్స్థానే అదిష్టస్య హిశబ్దస్య పిత్వనిషేధాత్ ప్రత్యయస్వరః । యద్యపి వికరణప్రత్యయస్య ఉకారస్య స్వరః సతిశిష్టస్తథాపి వ్యత్యయో ద్రష్టవ్యః। ప్రసితిమిత్యత్ర కృ దుత్తరపదప్రకృతిస్వరేప్రాప్తే తదపవాదః । గాదౌ చ నిటకృత్యతౌ (పా-౬।౨।౫౦) తుప్రత్యయవ్యతిరిక్తే తకారాదౌ నిటికృతిప్రత్యయేపరతఃప్రా ర్వపదప్రకృతి స్వరో భవతి ॥ * ॥ ఇతిశ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణ యజుర్వేదీయతైత్తిరీయసంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే ప్రథమప్రపాఠకే షష్ఠోఽనువాకః ॥ * ॥

తైత్తిరీయసంహితా.

ధృష్టిరసి బ్రహ్మ యచ్ఛాపాగ్నేఽగ్నిమామాదం జహి నిష్క్రవ్యాదగ్ం సేధాఽఽదేవయజం వహ నిర్దగ్ధగ్ం రక్షో నిర్దగ్ధా అరాతయో ధ్రువమసి పృథివీం దృగ్ంహాయుర్దృగ్ంహ ప్రజాం దృగ్ంహ సజాతానస్మై యజమానాయ పర్యూహ ధర్త్రమస్యన్తరిక్షం దృగ్ంహ ప్రాణం దృగ్ంహాపానం దృగ్ంహ సజాతానస్మై యజమానాయ పర్యూహ ధరుణమసి దివం దృగ్ంహ చక్షుః ॥౧॥

దృగ్ంహ శ్రోత్రం దృగ్ంహ సజాతానస్మై యజమానాయ ప
ర్యూహ ధర్త్రమసి దిశో దృగ్ంహ యోనిం దృగ్ంహ ప్రజాం దృగ్ంహ
సజాతానస్మై యజమానాయ పర్యూహ చితస్థ ప్రజామస్మై రయిమస్మై
సజాతానస్మై యజమానాయ పర్యూహ భృగూణా మఙ్గిరసాం తపసా
తప్యధ్వం। యాని ఘర్మే కపాలాన్యుపచిన్వన్తి వేధసః। పూష్ణస్తాన్యపివ్ర
త ఇన్ద్రవాయూ విముఞ్చతామ్॥౭॥ ॥చతుర్ష్టాచత్వారిగ్ంశచ్చ॥౭॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే ప్రథమప్రపాఠకే స
ప్తమోఽనువాకః॥

భాష్యమ్.

షష్ఠానువాకే పేషణముక్తం। యద్యప్యనన్తరం పురోడాశో ని
ష్పాదనీయస్తథాప్యతప్తేషు కపాలేషు పురోడాశస్య శ్రపయితు మశక్య
త్వాత్ సప్తమే కపాలోపధాన మభిధీయతే। కల్పః "ధృష్టిరసి బ్రహ్మ
యచ్ఛేత్యుపవేషమాదాయ" ఇతి। పలాశశాఖామూలే ఛిన్నః ప్రాదేశ
పరిమిత ఉపవేషః। హే ఉపవేష త్వం అఙ్గారాణాం ధర్షణేసమర్థోఽసి।
అతో బ్రహ్మశబ్దోదితం పురోడాశరూపం దేవానాంప్రయచ్ఛ। ధృష్టిశబ్దో
ధైర్యద్యోతనాయేత్యాహ "ధృష్టిరసి బ్రహ్మ యచ్ఛేత్యాహధృత్యై"
(బ్రా - ౩ కాం। ౨ ప్ర। ౭ అ) ఇతి। కల్పః "అపాగ్నేఽగ్నిమామాదఞ్జ
హీతి గార్హపత్యా దాహవనీయా ద్వాప్రత్యఙ్ఙ్ఙ్వఙ్గారౌ నిర్వర్త్య,
నిష్క్రవ్యాదగ్ంసేధేతి తయోరన్యతర ముత్తరమపర మవాంతరదేశం
వానిరస్య, ఆదేవయజం వహేతి దక్షిణమవస్థాప్య" ఇతి। హేగార్హప
త్యాగ్నే యోఽగ్నిః శాస్త్రీయపాకమన్తరేణామం ద్రవ్యమత్తినతు పా
కార్థ స్థాపితస్య పాకం కరోతి తమపనయమారయ, యశ్చ లౌకికం
మాంసమత్తి తమపినిషేధయ, యస్తుదేవాన్ యజతి తామావహ। య

థోక్తస్యాగ్న్యానయనస్య కపాలోపధానార్థతాం దర్శయన్ప్రశంసతి "అపాగ్నేఽగ్నిమామాదఞ్జహి నిష్క్రవ్యాదగ్ం సేధాఽఽ దేవయజం వహేత్యాహ। య ఏవామాత్క్రవ్యాత్। తమపహత్య। మేధ్యేఽగ్నౌ కపాలముపదధాతి" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౮అ) ఇతి। "నిర్దగ్ధగ్ం రక్షో నిర్దగ్ధా అరాతయో ధ్రువమసి పృథివీం దృగ్ంహాయుర్దృగ్ంహ ప్రజాం దృగ్ంహ సజాతానస్మై యజమానాయ పర్యూహ" ఇత్యేతయోర్మన్త్రయోరర్థక్రమేణ వినియోగః కల్పే దర్శితః "ధ్రువమసీతి తస్మిన్ మధ్యమం పురోడాశ కపాల ముపదధాతి, నిర్దగ్ధగ్ం రక్షో నిర్దగ్ధా అరాతయః, ఇతి కపాలేఽఙ్గార మత్యాధాయ" ఇతి। హే కపాల త్వం ధ్రువమసి అతః పృథివ్యాదీన్ దృఢీకురు। అస్య యజమానస్య జ్ఞాతీన్ పరితస్స్వవశాన్ కురు। అస్మిన్కపాలేఽవస్థితం రక్షో నిశ్శేషేణ దగ్ధమ్। ఆమ్నానక్రమేణ నిర్దగ్ధ మన్త్రమాదౌ వ్యాచష్టే "నిర్దగ్ధగ్ం రక్షో నిర్దగ్ధా అరాతయ ఇత్యాహ। రక్షాగ్ంస్యేవ నిర్దహతి" (బ్రా - ౩కాం। ౨ప్ర। ౮అ) ఇతి। కపాలోపధానం విధత్తే "అగ్నివత్యుపదధాతి। అస్మిన్నేవ లోకే జ్యోతిర్ధత్తే।" (బ్రా-౩కాం। ౨ప్ర। ౮అ) ఇతి। యథోక్తాఙ్గారయుక్తే ప్రదేశే కపాల ముపదధాతి। కపాలోపరి అన్యస్యాఙ్గారస్య స్థాపనం విధత్తే "అఙ్గారమధివర్తయతి। అన్తరిక్ష ఏవ జ్యోతిర్ధత్తే" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౮అ) ఇతి। కపాలస్యాధ ఊర్ధ్వఞ్చ స్థితాభ్యామఙ్గారాభ్యాం లోకద్వయస్య సజ్యోతిష్ట్వే తతోఽప్యూర్ధ్వమఙ్గారస్థాపనాసమ్భవాత్ దివో జ్యోతిర్న స్యాదితి న శఙ్కనీయమిత్యాహ "ఆదిత్యమేవాముష్మిన్లోకే జ్యోతిర్ధత్తే" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౮అ) ఇతి। ఏతద్వృత్తాన్తజ్ఞానం ప్రశంసతి। "జ్యోతిష్మన్తోఽస్మా ఇమే లోకా భవన్తి। య ఏవం వేద।" (బ్రా - ౩కాం। ౨ప్ర। ౮అ) ఇతి। బోధాయనః "అథ పూర్వార్ధ్య ముపదధాతి। ధర్త్రమస్యన్తరిక్షం దృగ్ంహ ప్రాణం దృగ్ంహాపానం దృగ్ంహ సజాతానస్మై యజమానాయ పర్యూహ ఇతి। అథాపరార్ధ్యముపదధాతి, ధరుణమసి దివం దృగ్ంహ

చతుర్దృꣳహ శ్రోత్రం దృꣳహ సజాతానస్మై యజమానాయ పర్యూహేతి। అథదక్షిణార్ధ్యముపదధాతి, ధర్త్రాసిదిశోదృꣳహయోనిం దృꣳహ ప్రజాం దృꣳహ సజాతానస్మై యజమానాయపర్యూహేతి। అథ పూర్వ్యముపదధాతి,చితస్థప్రజామస్మై రయిమస్మైసజాతానస్మైయజమానాయపర్యూహ"ఇతి।ఆపస్తమ్బః "ధర్త్రమసీతి పూర్వం ద్వితీయꣳ సꣳస్పృష్టం, ధరుణమసీతి పూర్వంతృతీయమితి, ధర్మాసీతిసప్తమం। చితస్థేత్యష్టమమ్" ఇతిచ। తత్రధర్త్రధర్మధరుణశబ్దాధారకత్వం బృహత్తో దృఢత్వం లక్షయన్తి। హే అష్టమ కపాల త్వం చితరూపోసి తతోయజమానస్యప్రజాదికం పరితః సంపాదయ। ప్రజాదేః ప్రత్యేకముపచయ వివక్షయా పృథగ్వాక్యత్వం ద్యోతయితుం అస్మాఇతిపదస్యావృత్తిః। చితస్థేతి బహువచనమాదరార్థమ్। క్రమేణమన్త్రాన్ వ్యాచష్టే "ధ్రువమసిపృథివీందృꣳహేత్యాహ। పృథివీమేవైతేన దృꣳహతి। ధర్త్రమస్యన్తరిక్షం దృꣳహేత్యాహ। అన్తరిక్షమేవైతేనదృꣳహతి। ధరుణమసిదివందృꣳహేత్యాహ।దివమేవైతెనదృꣳహతి। ధర్త్రాసిదిశోదృꣳహేత్యాహ।దిశఏవైతేన దృꣳహతి।" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౭అ) ఇతి ఉపసంహరతి। "ఇమానేవైతైర్లోకాదృꣳహన్" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౭అ) ఇతి।ఏతద్వేదనంప్రశంసతి।"దృꣳహన్త్యస్మాఇమేలోకాః।ప్రజయాపశుభిః।యఏవం వేద" (బ్రా-౩కాం। ౨ప్ర। ౭అ) ఇతి। సర్వత్రవిధేయార్థం కేనాపి ప్రకారేణస్తుత్వా శ్రద్ధోత్పాదనీయేతివ్యుత్పాదయితుం కపాలోపధానం బహుధాస్తౌతి। తత్రాయమేకఃప్రకారః "త్రీణ్యగ్రే కపాలాన్యుపదధాతి। త్రయఇమేలోకాః। ఏషాంలోకానామాప్త్యై।" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౭అ) ఇతి। మధ్యపూర్వాపరకపాల గతత్రిత్వమపేక్ష్యం। అథాపరఃప్రకారః॥ "ఏకమగ్రే కపాలముపదధాతి। ఏకంవా అగ్రే కపాలం పురుషస్య సమ్భవతి। అథద్వే। అథత్రీణి। అథచత్వారి। అథాష్టౌ।తస్మాదష్టాకపాలంపురుషస్యశిరః" (బ్రా-౩కాం। ౨ప్ర।౭అ) ఇతి। ప్రథమంధ్రువమసీత్యేకంకపాలముపధీయతే। తతోధర్త్ర

మసీత్యనేనసహద్వే।ధరుణమసీత్యనేనసహచత్వారి। తతశ్శేషాణ్యష్టౌ చితస్థేత్యనేనైవో పరితనానిచత్వారీత్యష్టౌభవన్తి। పురుషస్యాపి గర్భే ప్రథమం శిరోరూపమఖణ్డం కపాలముత్పద్యతే। పశ్చాత్క్రమేణ రేఖాభిరష్టధా భిద్యతే। కపాలేషు సఙ్ఖ్యాంస్తుత్వా తదుపధానంస్తౌతి "యదష్టౌ కపాలాన్యుపదధాతి। యజ్ఞో వై ప్రజాపతిః। యజ్ఞమేవప్రజాపతిగ్ంసగ్స్కరోతి। ఆత్మానమేవతత్సగ్స్కరోతి। తగ్ంసగ్స్కృతమాత్మానమ్। అముష్మిన్లోకేఽనుపరైతి" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౭అ) ఇతి। ఉపధానేన కపాలేషు సంస్కృతేషుతద్వారా తత్సాధ్యోయజ్ఞస్సంస్క్రియతే।యజ్ఞద్వారా స్రష్టుః ప్రజాపతేస్సంస్కారః। తేనకపాలయజ్ఞప్రజాపతిసంస్కారేణ తేషాం సంస్కర్తృత్వా ద్యజమానస్స్వయంసంస్కృతో భవతి। తథా సంస్కృతంస్వర్గలోకే గచ్ఛన్తమను ఫలదానాయ యజ్ఞః ప్రజాపతిరుపధారీ కశ్చిద్దేవో గచ్ఛతి। అపరః ప్రకారః "యదష్టావుపదధాతి। గాయత్రియాతత్సమ్మితమ్। యన్నవ। త్రివృతాతత్। యద్దశ। విరాజాతత్। యదేకాదశ। త్రిష్టుభాతత్। యద్ద్వాదశ।జగత్యాతత్। ఛన్దస్సమ్మితాని స ఉపదధత్కపాలాని। ఇమాన్లోకాననుపూర్వం దిశోవిధృత్యైధృత్యైతథాతి। అథాయుః ప్రాణాన్ప్రజాం పశూన్యజమానే దధాతి। సజానానస్మల్లోకే బహుళాన్కరోతి" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౭అ) ఇతి। త్రివృత్పఞ్చదశాదిస్తోమేషు వాచీ।సచస్తోమ ఉపాస్యే గాయతాం నరేత్యాద్యృగ్భిర్నవభిస్సమ్పాద్యతే। ఛన్దశ్శబ్దస్తోమమప్యుపలక్షయతి। గాయత్రీవిరాట్త్రిష్టుబ్జగతీనాంనామ్నాష్టత్వా ద్యక్షరసంఖ్యాప్రసిద్ధా। సంఖ్యాయాశ్ఛన్దస్సామ్యం। నన్వాగ్నేయస్య అష్టాకపాలాని అగ్నీషోమీయస్య చైకాదశకపాలాని నవాదిసఙ్ఖ్యాలభ్యతఇతిచేత్। బాఢం। తథాపిసంఖ్యాన్యత్ర విద్యమానా ప్రసఙ్గాదిహస్తూయతే।త్రయోదశాదిసఙ్ఖ్యా నక్వాప్యస్తి। పఞ్చాదికాస్తుసన్త్యన్యా సఙ్ఖ్యా అన్యత్రాస్తీతిచేత్ తర్హితస్యాప్యనేనైవన్యాయేనస్తుతిరున్నేయా। ఉప్యాని కపాలాన్యుపదధానోఽధ్వర్యురనుక్రమేణ పృథివ్యాదీన్ లోకాన్ ప్రాగాదిదిశశ్చ దృఢీకరోతి। లోకబుద్ధ్యా కపాలానాం స్థాపితత్వాత్

అత ఇదముపధానం లోకవిధృత్యై భవతి । కిఞ్చ ఆయురాదీన్ భ్రాతృపుత్రాదీంశ్చ యజమానే సంపాదితవాన్ భవతి। క్రమప్రాప్తమన్త్రే స్పష్టార్థత్వం దర్శయతి "చితస్థేత్యాహ। యథాయజురేవైతత్" (బ్రా-౩ కాం।౨ప్ర।౭అ) ఇతి । కల్పః "భృగూణామఙ్గిరసాంతపసా తప్యధ్వమితి దేవేన కపాలేష్వఙ్గారానభ్యూహ్య "ఇతి। హే కపాలాని దేవతాతపోరూపేణానేనాగ్నినా తప్తానిభవత । ఇమమేవార్థం దర్శయతి "భృగూణామఙ్గిరసాం తపసా తప్యధ్వమిత్యాహ । దేవతానామేవైనాని తపసాతపన్తి" (బ్రా-౩ కాం।౨ప్ర।౭అ) "యానిఘర్మే కపాలాన్యుప చిన్వన్తి వేధసః । పూష్ణస్తాన్యపి వ్రతఇన్ద్రవాయూ విముఞ్చతాం "ఇతి। అయమ్మన్త్రో యద్యపి యాగసమాప్తౌ పఠనీయస్తథాపి కపాలప్రసఙ్గాదిహామ్నాతః । తద్వినియోగస్సూత్రే దర్శితః "యానిఘర్మే కపాలానీతి చతుష్పదయర్చా కపాలాని విముచ్య సఙ్ఖ్యాయోద్వాసయతి సన్తిష్ఠేతే దర్శపూర్ణమాసౌ "ఇతి । అధ్వర్యురూహా వేధసో యాని ఘర్మకపాలాని ఆదీప్తే వహ్నౌ ధ్రువమసీత్యాదిమన్త్రైరుపస్థాపితవన్తః,పూజార్థంబహువచనం,తాదృశాన్యపి కపాలాని విమోక్తుం సమర్థావిన్ద్రవాయూపోషకస్య యజమానస్య యాగరూపే వ్రతేసమాప్తే సతి విముఞ్చతామ్ । అనేకగుణవిశిష్టం విమోకంవిధత్తే "తాని తతస్సగ్గ్స్థితే।యాని ఘర్మేకపాలాన్యుపచిన్వన్తివేధస ఇతి చతుష్పద యర్చావిముఞ్చతి।చతుష్పాదఃపశవః। పశుష్వేవోపరిష్టాత్ ప్రతితిష్ఠతి" (బ్రా-౩ కాం।౨ప్ర।౭అ)ఇతి॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥

"ధృష్టిరాదాయోపవేషముపాంగారౌవియోజయేత్ ।
నిష్కాప్రసారయేదేకమాదేవాన్యస్తు శేషయేత్ ॥
ధ్రువంకపాలమాధాయ నిర్గాఙ్గారం తథోపరి ।
ధర్త్రిద్వితీయం ధరుణం తృతీయం ధర్మసప్తమం ॥
చితోష్టమం భృగూతేషు సర్వేష్వఙ్గారరోపణం ।
యానిస్వకాలే సమ్ప్రాప్తే కపాలాని విముఞ్చతి॥
అనువాకేసప్తమేఽస్మిన్నుక్తాద్వాదశమన్త్రకాః" ॥ ఇతి ॥

అథమీమాంసా.

చతుర్థాధ్యాయస్య ప్రథమపాదేచిన్తితమ్॥

"శ్రపణంతుషవాపశ్చ కపాలస్య ప్రయోజకౌ ।
ఉతశ్రపణ మేవాద్యో వాపార్థత్వాత్ తృతీయయా ॥
పురోడాశకపాలేతి నామ్నాస్యాచ్ఛ్రపణార్థతా ।
ప్రయుక్తస్యప్రయుక్తిర్నో తస్యవాపే ప్రసఞ్జనమ్" ॥ ఇతి ॥

కపాలేషుశ్రపయతీతి శ్రపణంపురోడాశస్యశ్రుతం । తథాపురోడాశకపాలే తుషానుపవపతీతి కపాలేతుషధారణం శ్రుతం । తే చ తుషాః స కపాలా రక్షసాంభాగోఽసీతి మన్త్రేణ కృష్ణాజినస్యాధస్తాదవస్థాపనీయాః । తత్ర శ్రపణం యథాకపాలసమ్పాదనస్యప్రయోజకం ఏవంతుషావాపోపిప్రయోజకః।ఏకహాయన్యేతితృతీయయా యథాగోర్క్రయార్థత్వం ఏవంకపాలేనేతి తృతీయయా కపాలస్య తుషోపవాపార్థత్వావగమాదితిచేత్ । మైవం। నాత్రకపాలమాత్రస్య తుషోపవాపసాధనత్వంశ్రుతం । కింతర్హి। యత్కపాలంపురోడాశస్యశ్రపణాయోపస్థాపితమాసాదితఞ్చ తస్యైవ కపాలస్యసాధనత్వం । ఏతచ్చపురోడాశకపాలేనేతి సవిశేషణనామ్నాతద్విధానాదవగమ్యతే। తథాసతిప్రథమశ్రపణేన కపాలంప్రయుజ్యతే । నచప్రయుక్తస్య పునస్తుషవాపనప్రయుక్తిస్సమ్భవతి, తస్మాచ్ఛ్రపణేనైవ ప్రయుక్తంకపాలంతుషోపవాపేప్రసఙ్గాత్ సిధ్యతి । ఈదృశమేవాఙ్గత్వంతృతీయాశ్రుత్యాబోధ్యతే॥

అథవ్యాకరణమ్.

ధృష్టిశబ్దస్య క్తిన్ ప్రత్యయాన్తత్వా దాద్యుదాత్తః । అపాచ్ఛబ్దే కృత్స్వరః। తదైవదేవయజ్‍శబ్దః। నిర్దగ్ధమితిప్రత్యుష్టవత్ । సజాతా ఇత్యత్రసమానంజాతంజన్మయేషాం తేసజాతాః। వాజాతే (పా౬।౨।౧౭౧) జాతశబ్ద ఉత్తరపదే బహువ్రీహౌ సమాసాన్తోదాత్తోభవతి । భృగ్వఙ్గిరశ్శబ్దౌవృషాదీ । ఉపదిన్వ్తీత్యత్రయానీత్యనేన యచ్ఛబ్దేన యోగాన్నిఘా

తాభావః।వికరణప్రత్యయ స్వరస్యసతిశిష్టత్వాత్ "ఉదాత్తయణ" (పా ౬।౧।౧౭౪।) ఇతి। ఉపరితనస్యోకారస్యోదాత్తః। పూష్ణ ఇత్యత్ర-అనుదాత్తస్య చ యత్రోదాత్తలోప (పా౬।౧।౧౬౧।) ఇతి। విభక్తిరుదాత్తా। ఇన్ద్రవాయూ ఇత్యత్ర-దేవతాద్వన్ద్వేచ (పా౬।౨।౧౪౧) ఇత్యుభయపద ప్రకృతిస్వరే ప్రాప్తే తదాపవాదో, నోత్తరపదేనుదాత్తాదావపృథివీ రుద్ర పూషమన్థిషు (పా౬।౨।౧౪౨) అనుదాత్తాదౌ పృథివ్యాదివ్యతిరిక్తఉత్తరపదే దేవతాద్వన్ద్వేస్వరోనభవతి। తతః, సమాసస్య (పా౬।౧।౨౨౩) ఇత్యన్తోదాత్తః॥ ॥ఇతిశ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే ప్రథమకాణ్డే ప్రథమప్రపాఠకే సప్తమోఽనువాకః॥

తైత్తిరీయసంహితా.

సంవపామి సమాపో అద్భిరగ్మత సమోషధయో రసేన సగ్ం రేవతీర్జగతీభిర్మధుమతీర్మధుమతీభిః సృజ్యధ్వమద్భ్యః పరి ప్రజాతా స్థ సమద్భిః పృచ్యధ్వం జనయత్యై త్వా సంయౌమ్యగ్నయే త్వాగ్నీషోమాభ్యాం మఖస్య శిరోఽసి ఘర్మోఽసి విశ్వాయురురు ప్రథస్వోరు తే యజ్ఞపతిః ప్రథతాం త్వచం గృహ్ణీష్వాన్తరితగ్ం రక్షోఽన్తరితా అరాతయో దేవస్త్వా సవితా శ్రపయతు వర్షిష్ఠే అధి నాకేఽగ్నిస్తే తనువం మాఽతిధాగగ్నే హవ్యగ్ం రక్షస్వ సం బ్రహ్మణా పృచ్యస్వైకతాయ స్వాహా ద్వితాయ స్వాహా త్రితాయ స్వాహా॥౧॥ ॥సవితాద్వావిగ్ంశతిశ్చ॥౮॥

ఇతితైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే ప్రథమప్రపాఠకే అష్టమోఽనువాకః॥

భాష్యమ్.

సప్తమేకపాలోపధానముక్తం। తతస్తప్తేషు కపాలేషు లబ్ధావసరత్వాదష్టమే పురోడాశశ్రపణమభిధీయతే। సంవపామీత్యస్యామ్నాత

స్య మన్త్రస్య శేషంపూరయిత్వా వినియోగః కల్పేదర్శితః । అథోత్తరేణ గార్హపత్యముపవిశ్య వాచంయమః ఉత్తరత పవిత్రం పాత్ర్యాంకృష్ణాజినాత్ పిష్టానిసంవపతి। దేవస్యత్వా సవితుః ప్రసవేఽశ్వినోర్బాహుభ్యాంపూష్ణోహస్తాభ్యామగ్నయేజుష్టగ్ంసంవపామ్యగ్నీషోమాభ్యామముష్మా అముష్మా" ఇతి।అపేక్షితస్థానే ప్రయోక్తవ్య ఇత్యేవమర్థం దర్శయితుమేవ నిర్వాపప్రేక్షణయోర్దేవస్యత్వేతి మన్త్రోద్విరామ్నాతః। తత్రామ్నాతమప్యనేనైవాభిప్రాయేణ వ్యాచష్టే "దేవస్యత్వా సవితుః ప్రసవ ఇత్యాహ ప్రసూత్యై అశ్వినోర్బాహుభ్యామిత్యాహ । అశ్వినాహి దేవానామధ్వర్యూ ఆస్తామ్ పూష్ణోహస్తాభ్యామిత్యాహ యత్యై । సంవపామీత్యాహ । యథా దేవతమేవైనాని సంవపతి" (బ్రా-౩ కాం।౨ప్ర।౮అ) ఇతి । బోధాయనః "ప్రణీతాభ్యః స్రువేణోపహత్య దేవేనోపయమ్యపాణిం వాన్తర్ధాయైవం మదన్తీభ్యస్తాఉభయోరానీయమానాః ప్రతిమన్త్రయతే, సమాపోఅద్భిరగ్మత సమోషధయో రసేన సగ్ంరేవతీర్జగతీభిర్మధుమతీర్మధుమతీభి స్సృజ్యధ్వమితి" ఇతి॥పూర్వంచమసే సఙ్గృహీతా ఆపః ప్రణీతాః ఉపః తస్తాఆపో మదన్త్యాఽఽపః । ఆపస్తమ్బేనతు ప్రణీతామాత్రే అయమ్మన్త్రోవినియుక్తః "స్రువేణప్రణీతాభ్యఆదాయ దేవేనోపయమ్య, సమాపోఅద్భిరగ్మతేతి పిష్టేష్వానయతి" ఇతి । ప్రణీతాఆపోమదన్తీభిరద్భిస్సఙ్గచ్ఛతాంపిష్టరూపా ఓషధయో ద్వివిధోదకరసేనసఙ్గచ్ఛతామ్ । కిఞ్చ హే ఆపో యూయం సర్వసస్యాభివృద్ధిహేతుత్వాత్ తద్ద్వారా ధనవత్యః స్వభావతో మాధుర్యవత్యశ్చ । ఓషధయోఽపి జఙ్గమరూపపశ్వభివృద్ధిహేతుతయా పశురూపధనయుక్తాః స్వభావసిద్ధస్వాదుత్వేన మాధుర్యవత్యశ్చ తతస్పిష్టరూపాభిస్తాభిరోషధీభిః సంసృష్టా భవత । మన్త్రస్య పూర్వభాగే జలౌషధిసఙ్గమఫలమాహ "సమాపో అద్భిరగ్మత సమోషధయో రసేనేత్యాహ । ఆపో వా ఓషధీర్జిన్వన్తి । ఓషధయోఽపోజిన్వన్తి । అన్యావా ఏతాసామన్యాని జిన్వన్తి । తస్మాదేవమాహ" (బ్రా-౩ కాం।౨ప్ర।౮అ) ఇతి । జిన్వన్తి ప్రీణయన్తి । యద్యప్యచేతనానామపామోషధీనాఞ్చనాస్తిప్రీతిః తథాపిపు

రోడాశరూపేణ దేవప్రియ హేతుత్వాత్ తమపచారః । న హి కేవలేన జలేన వా పురోడాశస్సమ్భవతి కిన్త్వన్యోన్య మేళనరూపేణ ప్రీణనేన । యస్మాత్తాసామపామోషధీనాఞ్చ మధ్యే అన్యా ఆపోఽన్యా ఓషధీస్ప్రీణయన్తి అన్యాశ్చౌషధయో అన్యా ఆపస్ప్రీణయన్తి తస్మాన్మన్త్రైః సమోషధయో రసేనేత్యేవం బ్రూతే । ఉత్తరభాగే మాధుర్యసమ్పాదనం ఫలమాహ “సగ్ం రేవతీర్జగతీభి ర్మధుమతీ ర్మధుమతీభి స్సృజ్యధ్వమిత్యాహ।ఆపో వై రేవతీః।పశవో జగతీః। ఓషధయో మధుమతీః । ఆప ఓషధీః పశూన్ । తానేవాస్మా ఏకధా సగ్ంసృజ్య । మధుమతః కరోతి” (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౮అ) ఇతి । బోధాయనః “అథానుపరిప్లావయతి, అద్భ్యః పరిప్రజాతా స్థసమద్భిః పృచ్యధ్వమితి ”ఇతి । ఆపస్తమ్బః “అద్భ్యః పరిప్రజాతా ఇతి తస్తాభిరనుపరిప్లావ్య”ఇతి।పరిప్లావనం పిష్టస్య సర్వత ఆర్ద్రీకరణమ్। హే పిష్టరూపా ఓషధయో యూయం పూర్వమద్భ్య ఉత్పన్నాస్థ తతోఽద్యాప్యద్భి స్సంపృక్తా భవత।మన్త్రేణ పరిప్లావనం విధత్తే “అద్భ్యః పరిప్రజాతాస్థ సమద్భిః పృచ్యధ్వమితి పర్యాప్లావయతి। యథా సువృష్ట ఇమామనువిసృత్య । ఆప ఓషధీర్మహయన్తి। తాదృగేవ తత్” (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౮అ) ఇతి । యథా పర్జన్యే సువృష్టే సత్యాపో భూమిమనుప్రవిశ్యౌషధీర్వర్ధయన్తి తథావిధ మిహ పరిప్లావనం జలేన పిష్టే సర్వతః ప్లావితే సతి పురోడాశ నిష్పత్తిః । కల్పః “సంయౌతి, జనయత్యై త్వా సంయౌమి” ఇతి । హే పరిప్లావిత పిష్ట త్వాం హస్తాంగులిమర్దనేన సమ్యక్ మిశ్రీకరోమి । ఏతచ్చ యజమానస్య శుక్రశోణిత మిశ్రణేన ప్రజోత్పత్తయే సమ్పద్యతే । ఏతదేవ విశదయతి “జనయత్యై త్వా సంయౌమీత్యాహ । ప్రజా ఏవ వై తేన దాధార” (బ్రా - ౩కాం । ౨ప్ర । ౮అ) ఇతి । కల్పః “సంయుత్య వ్యాహృత్యా భిమృశతి, అగ్నయే త్వాగ్నీషోమాభ్యా మముష్మా అముష్మా ఇతి యథాదేవతం” ఇతి । త్వాం అహం స్పృశామీతి శేషః । మన్త్రే ద్వ యస్య ప్రయోజనమాహ “అగ్నయే త్వాగ్నీషోమాభ్యామిత్యాహ వ్యావృత్త్యై” (బ్రా - ౩కాం । ౨ప్ర । ౮అ) ఇతి । కల్పః

“పిణ్డం కరోతి, మఖస్య శిరోఽసి” ఇతి। విశదీకృత్య వ్యాచష్టే “మఖస్య శిరోఽసీత్యాహ। యజ్ఞో వై మఖః। తస్యైతచ్ఛిరః। యత్పురోడాశః। తస్మాదేవమాహ” (బ్రా-౩కాం। ౨ప్ర। ౮అ) ఇతి। కల్పః “ఘర్మోఽసి విశ్వాయురిత్యాగ్నేయం పురోడాశమష్టాకపాలేష్వధిశ్రయత్యేవ ముత్తరేషు” ఇతి। హే పురోడాశ త్వం తప్తకపాలస్థానేన దీప్తో దేవతాయోగ్యత్వేన కృతత్వాచ్చ ఘర్మః ప్రదర్శ్యోఽసి। విశ్వమాయుర్యస్యేతి బహువ్రీహిః। ఆయుష్ప్రదత్వమేవాత్రార్థ ఇత్యాహ “ఘర్మోఽసి విశ్వాయురిత్యాహ। విశ్వమేవాయు ర్యజమానే దధాతి” (బ్రా - ౩కాం। ౨ప్ర। ౮అ) ఇతి। కల్పః “ఉరుప్రథా ఉరు ప్రథస్వోరు తే యజ్ఞపతిః ప్రథతామితి పురోడాశం ప్రథయన్ సర్వాణి కపాలాన్యభిప్రథయత్యశ్వశఫమాత్రం కరోతి” ఇతి। హే పురోడాశ త్వం బహు యథా భవతి తథా విస్తీర్ణో భవ। త్వదీయో యజమానోఽపి ప్రజాదిభిః ప్రథితోఽస్తు। యజ్ఞపతేర్విస్తారం దర్శయతి “ఉరుప్రథస్వోరు తే యజ్ఞపతిః ప్రథతామిత్యాహ। యజమానమేవ ప్రజయా పశుభిః ప్రథయతి” (బ్రా - ౩కాం। ౨ప్ర। ౮అ) ఇతి। కల్పః “త్వచం గృహ్ణీష్వేత్యద్భిః శ్లక్ష్ణీకరోత్యనతిహారయన్” ఇతి। హే పురోడాశ త్వమద్భిః శ్లక్ష్ణీభూతాం త్వచం స్వీకురు। నిమ్నోన్నతభావ పరిహారేణ త్వక్సామ్యే సతి పురోడాశస్య దేహో భవతీత్యాహ। “త్వచం గృహ్ణీష్వేత్యాహ। సర్వమేవైనగ్ం సతనుం కరోతి।” (బ్రా-౩కాం। ౨ప్ర। ౮అ) ఇతి। శ్లక్ష్ణీకరణం విధత్తే “అథాపశనీయపరిమార్ష్టి। మాగ్ంసమేవ తత్త్వచం దధాతి। తస్మాత్త్వచా మాగ్ంసం ఛన్నం” (బ్రా-౩కాం। ౨ప్ర। ౮అ) ఇతి। తత్తేన మార్జనేన పిష్టరూపమాంసమేవ శ్లక్ష్ణత్వరూపాం త్వచం స్థాపయతి తతో లోకేఽపి ... కల్పః “అన్తరితగ్ం రక్షోఽన్తరితా అరాతయ ఇతి సర్వాణి ... పర్యగ్ని కృత్వా” ఇతి। జ్వలద్భిర్దర్భైర్త్రిః ప్రదక్షిణం పురోడాశస్య పరితో రక్షసాం శోధనం పర్యగ్నికరణం అనేన పర్యగ్నికరణేన రాక్షసజాతిః వ్యవహితా శత్రవో వ్యవహితాః। తదేతద్విధత్తే “ఘర్మో వా ... ।

ర్ణమాసేధ్ణమాసి ప్రవృజ్యతే । యత్పురోడాశః । స ఈశ్వరో యజ
మానగ్ం శుచాఽప్రదహః । పర్యగ్నికరోతి । పశుమేవైనమకః । శాన్త్యా
ప్రదాహాయ" (బ్రా౩కాం।౨ప్ర।౮అ) ఇతి । పురోడాశే యోఽస్తి స
దీప్యమానోఽగ్నిర్భూత్వా నకదాచిదపి శామ్యతి ప్రతిపక్షం తత్తకపా
ః సన్తప్యమానత్వాత్ । స చ తస్తేన యజమానం ప్రదగ్ధుం సమర్థః । తత
పశూపచారేణ పర్యగ్నికరణేన పురోడాశే పశూకృతే సతి ప్రదీప్తాగ్ని
రూపపరిత్యాగేన శాంతో భూత్వా యజమానం న ప్రదహతి । ఆవృత్తిం
త్తే "త్రిః పర్యగ్ని కరోతి । త్ర్యావృద్ధి యజ్ఞః । అథో రక్షసామపహ
త్యై" (బ్రా - ౩కాం।౨ప్ర।౮అ) ఇతి। మన్త్రం వ్యాచష్టే "అన్తరితగ్ం
అన్తరితా అరాతయ ఇత్యాహ।రక్షసామన్తర్హిత్యై" (బ్రా-౩కాం।
ప్ర।౮అ) ఇతి । బోధాయనః "పురోడాశగ్ం శ్రపయతి । దేవస్త్వా
తా శ్రపయతు వర్షిష్ఠేఽధి నాకే । అగ్నిస్తే తనువం మాఽతిధాక్" ఇతి
స్తమ్బో మన్త్రభేదమాహ "దేవస్త్వా సవితా శ్రపయత్విత్యుల్ముకైః ప్ర
పతి, అగ్నిస్తే తనువం మాతిధాగితి దర్భైరభిజ్వలయతి" ఇతి। హే పు
డాశ అతిప్రవృద్ధే నాకనామ్న్యగ్నౌ త్వామధిశ్రిత్య సవితా దేవః పక్వం
తు । అయమగ్నిస్తవ శరీరస్య భస్మీభావరూప మతిదాహం కరోతు।
తృపదస్య నాకపదస్య మాతిధాగిత్యస్య చాభిప్రాయమాహ "పురో
శం వా అధిశ్రితగ్ం రక్షాగ్ంస్యజిఘాగ్ంసన్ । దివి నాకో నామాగ్ని
హో । స పవాస్మాద్రక్షాగ్ంస్యపాహన్ । దేవస్త్వా సవితా శ్రపయ
త్యాహ । సవితృప్రసూత ఏవైనగ్ం శ్రపయతి । వర్షిష్ఠే అధి నాక ఇ
త్యాహ రక్షసామపహత్యై। అగ్నిస్తే తనువం మాఽతి ధాగిత్యాహానతిదా
య" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౮అ) ఇతి । బోధాయనః "గార్హపత్యమభి
న్త్రయతే, అగ్నే హవ్యగ్ం రక్షస్వ" ఇతి।ఆపస్తమ్బస్తు పూర్వమన్త్ర
స్యైవ శేషం మన్యతే। పూర్వవద్వ్యాచష్టే "అగ్నే హవ్యగ్ం రక్షస్వేత్యా
గుప్త్యై" (బ్రా।౩కాం।౨ప్ర।౮అ) ఇతి। ఆగ్నీధ్రం ప్రతి ప్రైషమన్త్రము

త్వాదస్య వ్యాచష్టే «అవిదహన్తశ్శ్రపయతేతి వాచంవిసృజతే। యజ్ఞమే హవీగ్ంష్యభివ్యాహృత్యప్రతనుతే। పురోరుచమవిదాహాయ శ్రపయైత్యేవైతదాహ రోతి» (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౮అ) ఇతి। సంవపనకాలే యోవాగ్విసర్గః యమ్ మిదానీం పరిత్యజేత్। విశేషేణ దాహో మషీభావో భస్మీభావస్త తం పరిత్యజ్య సమ్యక్పాకః శ్రపణం। అతఏవాన్యత్రామ్నాతం «యో విదగ్ధః సనైరృతో యోఽశ్రుతస్సరౌద్రో యశ్శ్రుతః సదేవస్తస్మాద హతా శ్రుతంకృత్యః సదేవత్వాయ» ఇతి। అవిదహన్త ఇతిబహువచనంపు జార్థం। అస్మిన్కాలే వాగ్విమోకే సతి యజ్ఞమేవాభిలక్ష్య తత్రాపి ప్రధా భూతాని హవీంష్యభిలక్ష్య వాచముచ్చార్య యజ్ఞం విస్తారితవాన్భవతి। ఇచ్చ విదాహాదోషనివృత్తయే సమ్యక్పాకగుణసిద్ధయే చైతత్త్ప్రైషముచ్చా రయన్ హవిః స్వీకారాత్ పురైవదేవేభ్యో రుచింకృతవాన్భవతి। పురో డాశాచ్ఛాదనం విధత్తే «మస్తిష్కో వై పురోడాశః। తంయన్నాభివాసయే త్। ఆవిర్మస్తిష్కస్స్యాత్। అభివాసయతి। తస్మాద్గుహామస్తిష్కః» (బ్రా ౩కాం।౨ప్ర।౮అ) ఇతి। మస్తిష్కః శిరస్యవస్థితో మేదస్స్వరూపో గుహాగు ఢః, ఆచ్ఛాదితఇత్యర్థః। ఛాదనయోగ్యం ద్రవ్యంవిధత్తే «భస్మనాఽభివా సయతి। తస్మాన్మాగ్ంసేనాస్థిఛన్నం» (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౮అ) ఇతి। య స్మాన్మేదస్స్థానీయః పురోడాశో మాంసస్థానీయేన భస్మనా ఛాదితః తస్మా ల్లోకేఽప్యస్థి సంశ్లిష్టం మేదో మాంసేన ఛన్నంభవతి। పురోడాశస్యోపరి భస్మనోద్ధూననే సాధనం విధత్తే «వేదేనాభివాసయతి। తస్మాత్కేశైః శి రశ్ఛన్నం» (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౮అ) ఇతి। దర్భముష్టినిర్మితో వేదః సమ్మార్జన హేతుర్వేదః। అస్థిహిదర్భాణాం కేశైస్సామ్యం। ఏతద్వేదనం ప్రశంసతి «అఖలతిభావుకోభవతి। యఏవంవేద» (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౮అ) ఇతి। కే రహితశిరోయుక్తః ఖలతిః, తద్భవనశీలో నభవతి। కల్పః «సంబ్రహ్మణాపృ చ్యస్వ, ఇతి వేదేనపురోడాశే సాఙ్గారం భస్మాధ్యూహతి» ఇతి। భోః పు రోడాశ మన్త్రేణ సమ్పృక్తో భవ। సహస్త్రిత్వప్రకాశకం మన్త్రం పు న్వయవ్యతిరేకాభ్యాం వ్యాచష్టే «పశో నైన్ద్రస్య మా పురోడాశః। సనా

యజుష-మభివాస్యః।వృథైవస్యాత్ । ఈశ్వరా యజమానస్య పశవఃప్ర మేతోః । సంబ్రహ్మణాపృచ్యస్వేత్యాహ। ప్రాణో వై బ్రహ్మ। ప్రాణాఃపశవః । ప్రాణైరేవపశూన్సంపృణక్తి । నప్రమాయుకాభవన్తి" (బ్రా-౩కాం। ౨ప్ర।౮అ) ఇతి । పర్యగ్నికరణేన పురోడాశస్య పశూకృతత్వాత్ పశోశ్చ మన్త్రసంస్కార్యత్వాద్యజుషా వినాఽభివాసనమనర్థకంస్యాత్ ।న కేవలంవైయర్థ్యం కిన్తు యజమానస్య పశవశ్చ మర్తుం సమర్థాభవన్తి।సోయం వ్యతిరేకః । ఉక్తదోషపరిహారాయమన్త్రేణ సమ్పృచ్యస్వేత్యేవమయం మన్త్రోబ్రూతే । తత్రసమ్పర్కప్రతియోగిమన్త్రః పశూన్మరణాత్ పాలయతీతి ప్రాణస్వరూపః।పశవశ్చప్రాణాధారత్వాత్ ప్రాణస్వరూపాః, అతోయోగ్యత్వాత్ తత్సమ్పర్కే సతిపశవో మరణశీలా న భవన్తి సోఽయ మన్వయమన్త్రేణ యథాసమ్పర్కస్తథా భస్మనాపి సమ్పర్కోయుక్తఏవేత్యాహ "యజమానోవై పురోడాశః। ప్రజాః పశవః పురీషం । యదేవమభివాసయతి।యజమానమేవ ప్రజయాపశుభి స్సమర్ధయతి" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౮అ) ఇతి।పురీషంభస్మ।కల్పః "తత్రైతత్ పాత్రీసక్షాళనంగార్హపత్యాదంగారేణాభితప్య హృత్వాన్తర్వేది ప్రతీచీనం త్రిస్సృష్ఠు లేఖాసునినయతి, ఏకతాయస్వాహా ద్వితాయ స్వాహా త్రితాయ స్వాహా" ఇతి । తేభ్యఇదం పాత్రప్రక్షాళనోదకం హుతమస్తు । ఏకతాదీనాముత్పత్తిప్రకారమాహ "దేవావై హవిర్భృత్వాబ్రువన్ । కస్మిన్నిదంమ్రక్ష్యామహఇతి । సోఽగ్నిరబ్రవీత్ ।మయితనూస్సన్నిదధ్వం। అహంవస్తంజనయిష్యామి।యస్మిన్మ్రక్ష్యధ్వఇతి। తేదేవా అగ్నౌతనూ స్సన్యదధత ।తస్మాదాహుః । అగ్నిస్సర్వా దేవతా ఇతి । సోఙ్గారేణాపః । అభ్యపాతయత్ । తతఏకతోఽజాయత । సద్వితీయమభ్యపాతయత్ । తతోద్వితోఽజాయత । సతృతీయమభ్యపాతయత్ ।తతస్త్రితోఽజాయత। యదద్భ్యోజాయన్త । తదాప్త్యానామాప్త్యత్వం।యదాత్మద్భ్యోజాయన్త । తదాప్త్యానామాప్త్యత్వం"। (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౮అ) ఇతి।దేవాఃపూర్వం ప్రీహ్యావఘాతాదినా హవిఃసమ్పాద్య బీజవధాదిపాపలేపః కస్మిన్పురుషే మార్జనీయ

వహిదేవాః" (బ్రా ౩కాం।౨ప్ర।౮అ) ఇతి । శ్రుతంపక్వం ।"యః శ్రుత స్సస దేవః "ఇతిపూర్వముదాహృతం॥ ॥అత్రవినియోగసంగ్రహః॥

"సంవపామిహవిర్వాపః సమా-త్ర జలంక్షిపేత్ ।
అద్భ్యస్సంప్లావ్య తస్తాభిర్జలం సంయాత్య శేషతః॥
అగ్నౌగ్నీ నిర్దిశేద్భాగౌ మఖపిణ్డం కరోతిహి।
ఘర్మః కపాలే నిక్షిప్య ప్రథయేమరుమన్త్రితః॥
త్వచంశ్లక్ష్ణీకరోత్యద్భిరన్తపర్యగ్నయేకృతిః।
శ్రపయత్యుల్ముకైర్దేవో హ్యగ్నిస్తేజ్యాల్యతేమన్త్రైః॥
సన్రువేదేనసాఙ్గార భస్మనాచ్ఛాదయేద్ధవిః।
ఏకాన్తర్వేదిలేఖాసుత్రూళనంనినయేత్ త్రిభిః॥
అనువాకేఽష్టమే సప్తదశమన్త్రాః ప్రకీర్తితాః"॥ఇతి॥

అథమీమాంసా.

అత్రావిదహన్తశ్శ్రపయతేతి కశ్చిన్మన్త్రఉక్తః । శ్రుతకామాఇవహి దేవా ఇత్యర్థవాదశ్చ । ఏతద్విషయే బ్రాహ్మణాన్తరవాక్యమపి యో విదగ్ధ ఇత్యాదికముదాహృతం॥ ॥తత్రకేఞ్చిత్ తృతీయాధ్యాయస్య తృతీయపాదేచిన్తితమ్॥

"పరుషిచ్ఛిన్నమిత్యుక్త్వా బర్హిషస్తు సమూలతాం।
ఘృతంద్దైవంమస్తు పిత్ర్యమిత్యుక్త్వానవనీతకం॥
యోవిదగ్ధ స్స ఇత్యుక్త్వా పురోడాశస్యపక్వతాం।
స్తౌతిపూర్వోత్తరౌపక్షౌ యోజనీ యానివీతవత్"॥ఇతి॥

చాతుర్మాస్యేషు మహాపితృయజ్ఞేశ్రూయతే "యత్పరుషిదినం తద్దేవానాం, యదన్తరా తన్మనుష్యాణాం, యత్ సమూలం తత్పితౄణాం, సమూలంబర్హిర్భవతివ్యావృత్త్యై "ఇతి । పరుః పర్వదినం ఖణ్డితం । జ్యోతిష్టోమే దీక్షాభ్యఞ్జేశ్రూయతే"ఘృతందేవానాం మస్తు పితౄణాం నిష్పక్వం

ఇతి విచార్యాగ్నివచనేన స్వవీర్యమగ్నౌ స్థాపితవన్తః । తతస్సోఽగ్నిః సర్వదేవవీర్యధారిణాఙ్గారేణాబ్దైవతామభిలక్ష్య తద్వీర్యమపాతయత్ । తస్మాదుత్పన్నానామేకతాది నామకానాం దేవవిశేషాణాం ఆపోమాతరో దేవా ఆత్మనః పితర ఇత్యాప్యనామకత్వమాత్మ్యనామకత్వఞ్చాయుక్తం। సచ లేపః పరంపరయా జీవఘాతిని పురుషే పర్యవసిత ఇత్యాహ “తే దేవా ఆప్త్యేష్వమృజత । ఆప్త్యా అమృజత సూర్యాభ్యుదితే । సూర్యాభ్యుదితస్సూర్యాభినిమ్రుక్తే। సూర్యాభినిమ్రుక్తః కునఖిని।కునఖీ శ్యావదతి । శ్యావదన్నగ్రదిధిషౌ । అగ్రదిధిషుః పరివిత్తే।పరివిత్తో వీరహణి। వీరహా బ్రహ్మహణి। తద్బ్రహ్మహణం నాత్యచ్యవత” (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౮అ) ఇతి। ఆప్త్యా ఏకతాదయః । ఉదయాస్తమయకాలయోః సుప్తః పురుషః అభ్యుదితాభినిమ్రుక్తౌ । తథాచోక్తం ।

“సుప్తే యస్మిన్నస్తమేతి సుప్తే యస్మిన్నుదేతి చ।
అంశుమానభినిర్ముక్తాభ్యుదితౌ తౌ యథాక్రమం” ।ఇతి।

నఖవక్రత్వం దంతమాలిన్యఞ్చాత్ర రోగవిశేషకృతం। జ్యేష్ఠాయామనూఢాయాం కనిష్ఠామూఢ్వా ఉపస్థితోఽగ్రదిధిషుః । ఊఢవతి కనిష్ఠే సతి వివాహరహితో జ్యేష్ఠః పరివిత్తః । వీరతః క్షత్రియస్య హన్తా వీరహా।బ్రాహ్మణస్య హన్తా బ్రహ్మహా । ఏతేష్వాప్త్యానామేకతాదీనాం దేవానాం పాపలేపమార్జనాయైవ సృష్టత్వాత్ । తేషు తన్మార్జనముచితం। సూర్యాభ్యుదితాదీనాం బ్రహ్మహాన్తానాం పాపప్రవణత్వాన్నిమ్నగాజలస్యేవ లేపస్యాపి తేషు ప్రవాహో యుక్తః । బ్రహ్మహత్యాయాః పాపాధిక్యతారతమ్య విశ్రాన్తి భూమిత్వాల్లేపో బ్రహ్మహణం నాతిక్రామతి । ప్రక్షాళనోదకస్య రేఖాసు నినయనం విధత్తే “అన్తర్వేది నినయత్యవరుద్ధ్యై” (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర । ౮అ) ఇతి । ఏతేన నినయనేన కర్మఫలప్రతిబన్ధక పాపలేపస్యాపనీతత్వాత్ ఫలసమ్పాదనాయేదం నినయనం సమ్పద్యతే । తస్య జలస్యావహ్నితాపం విధత్తే “ఉల్ముకేనాభిగృహ్ణాతి శృతత్వాయ । శృతకామా హి

మనుష్యాణాం తద్వా ఏతత్ సర్వదైవత్యం యన్నవనీతం యన్నవనీతేనా భ్యఙ్క్తే సర్వా ఏవ దేవతాః ప్రీణాతి" (స ౬కాం।౧ప్ర।౧అ) ఇతి । మస్తునది భవం మస్తుం।నిష్పక్వం శిరసి ప్రక్షేప్తుం ఈషద్విలీనం నవనీతం తక్రం వా ద ర్శపూర్ణమాసయోః పురోడాశశ్రపణే శ్రూయతే "యో విదగ్ధ స్సనై ఋతో యోఽశ్రుత స్సరౌద్రో యః శ్రుతః ససదేవ స్తస్మా దవిదహతా శ్రు తం కృత్యః సదేవత్వాయ "ఇతి । విదగ్ధోఽధికపక్వః। అశ్రుతోఽపక్వః । తత్రబర్హిషః సమూలచ్ఛేదనస్యాభ్యఙ్గే నవనీతస్య పురోడాశేయథో చితపాకస్యచ విధేయతయా సర్వమవశిష్టం స్తావకం । అత్రపూర్వోత్తరప క్షౌ నప్రపఞ్చితౌ । అస్యైవ పాదస్య ప్రథమాధికరణే నివీతవాక్యే ప్రోక్త యో రేవాత్రాపి యోజనీయత్వాత్ । తస్యైవాధికరణస్యోదాహరణబా హుళ్యమనేనాధికరణేనప్రపఞ్చ్యతే॥

అథవ్యాకరణమ్.

సంవపామీత్యాదౌ స్వరాగతాః । ఆపఇత్యత్ర ఫిట్స్వరః । అ ద్భిరిత్యత్ర "ఊడిదమ్పదాద్యప్పుమ్రైద్యుభ్యః" (పా౬।౧।౧౭౧)ఇతి।ఊఠా దేశాదిదంశబ్దాత్ పద్దన్నిత్యాద్యాదేశేభ్యః అప్శబ్దాత్ పుంశబ్దాత్ రైశబ్దా త్ దివ్శబ్దాచ్చోత్తరమసర్వనామస్థానముదాత్తం భవతి।యద్యపి "సావే కాచస్తృతీయాదిః" (పా౬।౧।౧౬౮) ఇతి । సూత్రేణైతత్ సిద్ధం తథాపి ద్వితీయాబహువచనార్థమస్య సూత్రస్యావశ్యం వక్తవ్యత్వాదనేన విశే షసూత్రేణోదాత్తో విధేయః। రేవతీ రిత్యత్ర । రైశబ్దాచ్చేన్మతుప ఉదాత్త త్వం వక్తవ్యం" (పా౬।౧।౧౭౬।వా) ఇతి। మతుబాద్యుదాత్తః।ప్రజాతా ఇత్యత్ర అన్తర్భావితణ్యర్థాత్ కర్మణినిష్ఠాయాం "గతిరనన్తరః" (పా౬। ౨।౪౯) ఇతి।పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం।జనయత్యా ఇత్యత్ర క్తిన్ప్రత్యయా న్తత్వేన "క్తిన్నిత్యాదిర్నిత్యం" (పా౬।౧।౧౯౭) ఇత్యాద్యుదాత్తః। ఉరుశబ్దస్య నిత్యనపుంసకత్వాభావాత్ ఫిట్స్వరః । యజ్ఞపతిరిత్యత్ర "పత్యావైశ్వర్యే" (పా౬।౨।౧౮)ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం।అన్త

రితమిత్యత్రాన్తశ్శబ్దస్యగతిత్వాత్ “గతిరనన్తరః” (పా-౬।౨।౪౯) ఇతి। పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వమ్।వర్షిష్ఠఇత్యత్ర ఇష్ఠన్ప్రత్యయస్యనిత్వాదా ద్యుదాత్తః । ఏవంసర్వమున్నేయమ్॥ ॥ఇతి శ్రీమాదవీయే వేదార్థ ప్రకాశే ప్రథమకాణ్డే ప్రథమప్రపాఠకేఽష్టమోఽనువాకః॥

తైత్తిరీయసంహితా.

ఆదద ఇన్ద్రస్య బాహురసి దక్షిణ స్సహస్రభృష్టి శ్శతతేజా వాయురసి తిగ్మ తేజాః పృథివి దేవయజన్యోషధ్యాస్తేమూలం మా హిగ్ంసిషమపహతోఽరరుః పృథివ్యై వ్రజం గచ్ఛగోస్థానం వర్షతు తేద్యౌర్బధాన దేవ సవితః పరమస్యాం పరావతిశ్ శతేన పాశైర్యోఽస్మాన్ద్వేష్టి యఞ్చ వయం ద్విష్మ స్తమతోమా మౌగపహతోఽరరుః పృథివ్యై దేవయజన్యై వ్రజమ్॥౧॥

గచ్ఛ గోస్థానం వర్షతు తేద్యౌర్బధాన దేవ సవితః పరమస్యాం పరావతి శతేన పాశైర్యోఽస్మాన్ ద్వేష్టి యఞ్చ వయం ద్విష్మ స్తమతో మా మౌగపహతోఽరరుః పృథివ్యా అదేవయజనో వ్రజం గచ్ఛ గోస్థానం వర్షతు తే ద్యౌర్బధాన దేవసవితః పరమస్యాం పరావతిశ్ శతేనపాశైర్యో ఽస్మాన్ద్వేష్టి యఞ్చ వయం ద్విష్మస్తమతో మా॥౨॥

మౌగరరస్తే దివం మాఽస్కా వసవస్త్వా పరిగృహ్ణన్తు గాయత్రేణ ఛన్దసా రుద్రాస్త్వా పరిగృహ్ణన్తు త్రైష్టుభేన ఛన్దసాఽఽదిత్యాస్త్వా పరిగృహ్ణన్తు జాగతేనఛన్దసా దేవస్యసవితు స్సవే కర్మ కృణ్వన్తి వేధస ఋతమస్యృత సదనమస్యృత శ్రీరసిధా అసిస్వధా అస్యుర్వీచాసి వస్వీ

మనుష్యాణాం తద్వ్యాపతత్ సర్వదైవత్యం యన్నవనీతం యన్నవనీ తేనా భ్యఙ్క్తే సర్వాఏవ దేవతాఃప్రీణాతి” (స ౬ కాం|౧|ప్ర|౧|అ) ఇతి । మస్తుదధి భవంమణ్డం।నిష్పక్వంశిరసి ప్రక్షేప్తుం ఈషద్విలీనం నవనీతం తక్రం వా ద ర్శపూర్ణమాసయోః పురోడాశశ్రపణే శ్రూయతే “యో విదగ్ధ స్సనై ఋతోయోఽశ్రుత స్సరౌద్రోయః శ్రుతః సదేవ స్తస్మా దవిదహతా శ్రు తం కృత్యః సదేవత్వాయ ”ఇతి । విద గ్ధోఽధికపక్వః। అశ్రుతోఽపక్వః । తత్రబర్హిషి సమూలచ్ఛేదనస్యాభ్యంగె నవనీతస్య పురోడాశేయథో చితపాకస్యచ విధేయతయాసర్వమవశిష్టంస్తావకం । అత్రపూర్వోత్తరప క్షౌ నప్రపఞ్చితౌ । అస్యైవ పాదస్యప్రథమాధికరణే నివీతవాక్యే ప్రోక్త యో రేవాత్రాపి యోజనీయత్వాత్ । తస్యైవాధికరణస్యోదాహరణబా హుళ్యమనేనాధికరణేనప్రపఞ్చ్యతే॥

అథ వ్యాకరణమ్.

సంవపామీత్యాగౌ స్వరాగతౌః । ఆపఇత్యత్ర ఫిట్స్వరః । అ గ్నిరిత్యత్ర “ఊతిదప్సుదాద్యప్పుమై/వ్యభ్యః” (పా౬|౧|౧౭౧)ఇతి।ఊతా దేశాదిదంశబ్దాత్ పద్గన్నిత్యాద్యాదేశేభ్యః అప్శబ్దాత్ పుంశబ్దాత్ రైశబ్దా త్ దివ్శబ్దా చ్చోత్తరముసర్వనామస్థానముదాత్తం భవతి।యద్యపి “సావే కాచ స్తృతీయాదిః” (పా౬|౧|౧౬౮) ఇతి । సూత్రేణైతత్ సిద్ధం తథాపి ద్వితీయాబహువచనార్థమస్య సూత్రస్యావశ్యం వక్తవ్యత్వాదనేన విశే షసూత్రేణోదాత్తోవిధేయః। రేవతీ రిత్యత్ర । రైశబ్దాచ్చేన్మతుపఉదాత్త త్వం వక్తవ్యం” (పా౬|౧|౧౭౬|వా) ఇతి। మతుబాద్యుదాత్తః।ప్రజాతా ఇత్యత్ర అన్తర్భావితణ్యర్థాత్ కర్మణినిష్ఠాయాం “గతిరనన్తరః” (పా౬| ౨|౪౯) ఇతి।పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం।జనయత్యాఇత్యత్ర క్తిన్ప్రత్యయా న్తత్వేన “ఞ్నిత్యాదిర్నిత్యం” (పా౬।౧।౧౯౭) ఇత్యాద్యుదాత్తః। ఉరుశబ్దస్య నిత్యనపుంసకత్వాభావాత్ ఫిట్స్వరః । యజ్ఞపతిరిత్యత్ర “పత్యావైశ్వర్యే” (పా౬|౨|౧౮|)ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం।అన్త

చాసి పురా క్రూరస్య విసృపో విరప్శిన్నుదాదాయ పృథివీం జీరదానుర్యా మైరయఞ్చన్ద్రమసి స్వధాభిస్తాం ధీరాసో అనుదృశ్య యజన్తే ॥౩॥

దేవయజన్య వ్రజం తమస్త్వా మా పరష్మిన్నేకోఽవశచ ॥౯॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే ప్రథమప్రపాఠకే నవమోఽనువాకః ॥

భాష్యమ్.

అష్టమే పురోడాశ శ్రపణముక్తం । అథ పక్వస్య హవిషో వేద్యామాసాదనీయత్వాన్నవమే వేదిరుచ్యతే । ఆదద ఇత్యామ్నాతస్య మన్త్రస్య శేషం పూరయిత్వా వినియోగః కల్పే దర్శితః “అథ జఘనేన వేద్యాస్తిష్ఠన్ స్ఫ్యమాదత్తే, దేవస్య త్వా సవితుః ప్రసవేఽశ్వినోర్బాహుభ్యాం పూష్ణో హస్తాభ్యామాదదే” ఇతి । యథోక్తమాదానం విధత్తే “దేవస్య త్వా సవితుః ప్రసవ ఇతి స్ఫ్యమాదత్తే ప్రసూత్యై । అశ్వినోర్బాహుభ్యామిత్యాహ । అశ్వినౌ హి దేవానామధ్వర్యూ ఆస్తామ్ । పూష్ణో హస్తాభ్యామిత్యాహ యత్యై” (బ్రా-౩ కాం। ౨ ప్ర।౯ అ) ఇతి । బోధాయనః “ఆదాయాభిమన్త్రయతే, ఇన్ద్రస్య బాహురసి దక్షిణస్సహస్రభృష్టిః శతతేజా, ఇత్యథైనం బర్హిషా సగ్ంస్పృశతి, వాయురసి తిగ్మతేజా ఇతి” ఇతి । సంస్పృశతి సమ్యక్ తనూకరోతి । ఏకమన్త్రితా మాహాపస్తమ్బః “ఇన్ద్రస్య బాహురసి దక్షిణ ఇత్యభిమన్త్రయతే” ఇతి । హే స్ఫ్య త్వమిన్ద్రస్య దక్షిణో బాహురివ సమర్థోఽసి । కీదృశో బాహుః । సహస్రసంఖ్యానాం శత్రూణాం భృష్టిః పాకో మారణం యస్యాసౌ సహస్రభృష్టిః । పునః కీదృశః । శతసఙ్ఖ్యాకాన్యాయుధాని తేజోయుక్తాని యస్యాసౌ శతతేజాః । న కేవలమిన్ద్రస్య బాహుసదృశః కిన్తు వాయుసదృశోఽప్యసి । యథా వాయుస్తీక్ష్ణా మగ్నిజ్వాలాముత్పాదయం స్తిగ్మతేజాః తథా స్ఫ్యోఽపి వక్ష్యమాణస్తమ్బచ్ఛేదరూపం తీవ్రం కర్మ కుర్వం స్తిగ్మతేజా ఇత్యుచ్యతే । మన్త్రస్య ప్రథమభాగ ఇన్ద్ర

శబ్దస్య వివక్షామాహ “ఆదద ఇన్ద్రస్య బాహురసి దక్షిణ ఇత్యాహ। ఇన్ద్రియమేవ యజమానే దధాతి” (బ్రా-౩కాం। ౨ప్ర।౯అ) ఇతి॥ అత్రాదద ఇతిపదం పూర్వమన్త్రస్వరూపం తచ్చ స్పష్టార్థమ్। ఇన్ద్రస్యేతి మన్త్రాదిః। ద్వితీయభాగే మన్త్రగత శబ్దస్వరూపమేవ బాహుసదృశస్య స్ఫ్యస్య మహిమానం ఖ్యాపయతీత్యాహ “సహస్రభృష్టిశ్శత తేజా ఇత్యాహ। రూపమేవాస్యైతన్మహిమానం వ్యాచష్టే” (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి।తృతీయభాగే తేజోజనకతయా తేజోరూపేణ వాయునా బాహుతుల్యస్వరూప ఉపమితే సతి యజమానే తేజో భవతీత్యాహ “వాయురసి తిగ్మతేజా ఇత్యాహ। తేజో వై వాయుః। తేజ ఏవాస్మిన్ దధాతి” (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి। కల్పః “అథాన్తర్వేద్యుదీచీనాగ్రం దర్భం నిధాయ తస్మిన్త్స్ఫ్యేన ప్రహరతి, పృథివి దేవయజన్యోషధ్యాస్తే మూలం మా హింసిషం” ఇతి। హే దేవయాగాశ్రయభూతే పృథివి త్వదీయాయా ఓషధ్యా మూలమవినాశయామి। అత్ర దేవయజనీతి విశేషణేన వాన్తలోహితాభ్యామాపాదితమేధ్యత్వం నివారయతీత్యాహ “విమథ్వై నామాఽసుర ఆసీత్। సోఽబిభేత్। యజ్ఞేన మా దేవా అభిభవిష్యన్తీతి। స పృథివీమభ్యవమీత్। సాఽమేధ్యాభవత్। అథో యదిన్ద్రో వృత్రమహన్। తస్య లోహితం పృథివీమనువ్యధావత్। సాఽమేధ్యాభవత్। పృథివి దేవయజనీత్యాహ। మేధ్యామేవైనాం దేవయజనీం కరోతి” (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి।విమథ్నాతీతి విమథ్। ఉత్తరభాగస్య ప్రయోజనమాహ “ఓషధ్యాస్తే మూలం మా హింసిషమిత్యాహ। ఓషధీనామహింసాయై” (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి। కల్పః “అపహతోఽరరుః పృథివ్యా ఇతి స్ఫ్యేన సతృణాన్ పాంసూనపాదాయ” ఇతి। అరరుర్నామకోఽసురః సోఽత్ర రజోఽపనయనేన పృథివ్యాః సకాశాదపహతః। కల్పః “వ్రజం గచ్ఛ గోస్థానమితి హరతి” ఇతి।అస్తు శ్రౌషడిత్యనేన మన్త్రేణాగ్నీధ్రస్య ప్రత్యాశ్రవణం వక్తి। సేయం వాగత్ర గోశబ్దేన వివక్షితా। తస్యా వాచః స్థానభూత ఉత్కరదేశో వ్రజః। హే తృణసహితపాంసో త్వం వ్రజం గచ్ఛ। అపహతోఽరరుః పృథివ్యా ఇత్యేవం పూ

ర్థ్వమన్త్రంస్పష్టార్థత్వాదుపేక్ష్యైతన్మన్త్రం వ్యాచష్టే ‘‘వ్రజంగచ్ఛగోస్థానమిత్యాహ । ఛందాగ్ంసివై వ్రజో గోస్థానః। ఛన్దాగ్ంస్యేవాస్మై వ్రజం గోస్థానంకరోతి’’ (బ్రా-౩ కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి । గాయత్ర్యాదీనిఛన్దాంస్యేవగోశబ్దాభిధేయానాం వాచామవస్థానయోగ్యో వ్రజశబ్దాభిధేయో దేశవిశేషః । తత్రార్థద్వయసాధారణశబ్దోపేతం మన్త్రం పఠన్నుత్తరదేశంఛన్దోరూపం సమ్పాదితవాన్భవతి। కల్పః ‘‘వర్షతు తే ద్యౌరితి వేదింప్రత్యవేక్షతే’’ఇతి। హే వేదే తవాప్యాయనాయ ద్యుశబ్దోపలక్షితః పర్జన్యోవర్షతు । పర్జన్యాధారతయా తద్రూపత్వోపచారో దివ ఇత్యాహ ‘‘వర్షతు తే ద్యౌరిత్యాహ।వృష్టిర్వై ద్యౌః।వృష్టిమేవావరున్ధే’’ (బ్రా-౩ కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి।వర్షతీతి వృష్టి ర్గపర్జన్యః।కల్పః‘‘స్ఫ్యాత్త్వోత్కరే నివపతి, బధాన దేవ సవితః పరమస్యాం పరావతి శతేనపాశైర్యోఽస్మాన్ద్వేష్టి యఞ్చవయం ద్విష్మస్తమతో మామౌగితి ’’ఇతి । హే సవితర్దేవ అనేనసత్కృణపాంసు రూపేణావస్థితం ద్వేష్టారంద్వేష్యఞ్చ పాశశతేనాత్యన్త దూరదేశే బధాన తత్ పురుషద్వయమతోబన్ధనాన్మాముఞ్చ। అత్రయోఽస్మానాయఞ్చేతినపునరుక్తిః ద్వేషంప్రతికర్తృత్వేన కర్మత్వేనపురుషభేదాదిత్యాహ ‘‘బధానదేవసవితః పరమస్యాం పరావతీత్యాహ।ద్వౌవావపురుషౌ।యఞ్చైవ ద్వేష్టి। యశ్చైనంద్వేష్టి। తావుభౌ బధ్నాతి। పరమస్యాంపరావతి శతేన పాశైః । యోఽస్మాన్ద్వేష్టియఞ్చవయం ద్విష్మస్తమతో మామౌగిత్యాహనిర్ముక్త్యై’’ (బ్రా-౩ కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి । పరావతిదూరభూమావత్యన్త ముక్తి * రనిర్మోకః।వ్యాఖ్యాతాత్ మన్త్రత్రయాత్ పూర్వభావీ యోమన్త్రః స్పష్టార్థబుద్ధ్యోపేక్షితః। తంపునః సింహావలోకనన్యాయేన అనిస్పష్టః స్యాదితిస్మృత్వా వ్యాచష్టే ‘‘అరరుర్వై నామాసుర ఆసీత్ । సపృథివ్యాముపమ్లుప్తోఽశయత్ । తం దేవా అపహతోఽరరుః పృథివ్యా ఇతి పృథివ్యా అపాఘ్నన్ । భ్రాతృవ్యో వా అరరుః । అపహతోఽరరుః పృథివ్యా ఇతి యదా

* అనిర్ముక్తిరితికాంచీపుస్తకపాఠః)

హ । భ్రాతృవ్యమేవ పృథివ్యా అపహన్తి” (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి ।
ఉపస్థితస్తిరోహితః । యజ్ఞవిఘాతాయ గూఢరూపేణభూమావాశయా
నత్వాత్ । అత ఏవాయం భ్రాతృవ్యః శత్రుః । తఞ్చ దేవాః తన్మన్త్రోచ్చా
రణపూర్వకేణ సతృణానాం పాంసూనామపనయనేనాపహన్తి ॥ కల్పః
“ద్వితీయంప్రహరతి, పృథివి దేవయజన్యోషధ్యాస్తే మూలంమాహింసి
షమితి, అపహతోఽరరుః పృథివ్యై దేవయజన్యై ఇత్యాదత్తే, వ్రజంగచ్ఛగో
స్థానమితిహరతి, వేదింప్రత్యవేక్షతే, వర్షతు తేద్యౌరితి, హ్యాత్యోత్క
రే నివపతి, బధానదేవసవితః పరమస్యాంపరావతి శతేన పాశైర్యోఽ
స్మాన్ద్వేష్టి యఞ్చవయంద్విష్మస్తమతో మామౌగితి” ఇతి । అనయోః
ద్వితీయతృతీయయోః పృథివి దేవయజనీత్యయమాద్యమన్త్రో నామ్నాతః,త
థాపిప్రథమపర్యాయాదనుషఞ్జనీయః ।యథావాక్యస్య సంపూర్తయే శబ్దా
న్తరమనుషజ్యతే తథా ప్రయోగ పరిపూర్త్యర్థం మన్త్రానుషఙ్గో న్యా
య్యః।అరరుశయనేనోపహతా వేదీభూమిపాంసవఃకియన్తోపి ప్రథమపర్యా
యేఽపనీతాః । తావతా వేదిభూమ్యేకదేశో యాగయోగ్యః సమ్ప
న్నః । అనేనైవాభిప్రాయేణ ద్వితీయపర్యాయేఽపహతోఽరరుః పృథివ్యై
దేవయజన్యా ఇతిపృథివీ విశేష్యతే । తృతీయపర్యాయేత్వ దేవయజనఇ
త్యరరువిశేషణం । తదేవముపహతాస్తృణపాంసవో యజ్ఞభూమేరుద్ధృ
త్య యస్మిన్ప్రదేశే నిరస్యన్తే స దేశఉత్కరఇత్యుచ్యతే । కల్పః “అర
రుస్తేదివం మాస్కానితి న్యుప్తమాగ్నీధ్రోఽఞ్జలినాభి గృహ్ణాతి ” ఇతి ।
హే పాంసు సమూహరూపోత్కర తవసమ్బన్ధీ యోఽయమరరుః స స్వ
ర్గం మాగచ్ఛతు । ద్వితీయతృతీయపర్యాయయోర్గ ప్రథమపర్యాయవ
ద్బోద్ధుం శక్యతయా తావుపేక్ష్యమన్త్రమేతంవ్యాచష్టే “తేఽమన్యన్త ।
దివంవాఅయమితఃపతిష్యతీతి । తమరరుస్తే దివంమాస్కా నితిదివః పర్య
బాధన్త । భ్రాతృవ్యోవాఅరరుః । అరరుస్తేదివం మాస్కానితియదాహ ।
భ్రాతృవ్యమేవ దివఃపరిబాధతే” (బ్రా - ౩కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి । తేదే
వాః కేనాప్యుపాయేన అరరుర్బన్ధనం ఛిత్త్వాఫలవిఘాతాయస్వర్గం గమి

ష్యతీతి మత్వాసుస్త్రేణ బన్ధనం దృఢీకృత్య దివః సకాశాత్ యథాపతితో బాధితోభవతి తథా యత్నం కృతవన్తః । తస్మాత్ అగ్నిహోత్రి స్థలినా పాంసురాశౌ నిరుద్ధె సతి భ్రాతృవ్యః స్వర్గాద్బాధితో భవతి । తాన్త్రాన్ వ్యాఖ్యాయానుష్ఠానం విధత్తే «స్తంబయజుర్హరతి । పృథివ్యా ఏవ భ్రాతృవ్య మపహన్తి । ద్వితీయగ్ంహరతి । అన్తరిక్షాదేవైన మపహన్తి । తృతీయగ్ంహరతి । దివఏవైనమపహన్తి । తూష్ణీం చతుర్థగ్ంహరతి । అపరిమితాదేవైన మపహన్తి ” (బ్రా ౩కాం । ౨ప్ర । ౯అ)

ఇతి । యజుర్మన్త్రోదర్భస్తమ్బయజుః తచ్చ స్తమ్బయజుర్వంశ్చ [illegible] తో త్తరదేశే హరేత్ । త్రివారమేవం హరణేలోకత్రయే భ్రాతృవ్యో [illegible] భవతి। అమన్త్రకేణ చతుర్థహరణేనాపరిమితా [illegible] సర్వస్మాత్ భ్రాతృవ్యస్యావఘాతః । కల్పః «అథపూర్వం పరిగ్రాహం పరిగృహ్ణాతి । వసవస్త్వాపరిగృహ్ణన్తు గాయత్రేణ ఛన్దసేతి దక్షిణతో, రుద్రాస్త్వా పరిగృహ్ణన్తుత్రైష్టుభేన ఛన్దసేతి పశ్చాత్, ఆదిత్యాస్త్వా పరిగృహ్ణన్తు జాగతేన ఛన్దసేత్యుత్తరతః ”ఇతి । ఆహవనీయగార్హపత్యయోర్మధ్యే [illegible] జనయితుం వేదినామ్నోఽవబోధాయ వేదిమానాయ స్ఫ్యేన [illegible] ఖాత్రయం కర్తవ్యం సోఽయం వేదేః పరిగ్రాహః పరిగ్రహణాన్యేవ [illegible] క్రియేక్రమేణ భావనయా వస్వాదిరూపః పరిగ్రహణసాధన [illegible] శ్చ ఛన్దస్త్రయరూపః । తమిమం పరిగ్రాహంవిధత్తే «అసురాణాం వా ఇ యమగ్ర ఆసీత్ । యావదాసీనః పరాపశ్యతి । తావద్దేవానాం । తే దేవా అబ్రువన్ । అస్త్వేవ నోఽస్యామపీతి । కియన్నోదాస్యథేతి । యా వత్స్వయంపరిగృహ్ణీథేతి । వసవస్త్వేతి దక్షిణతః పర్యగృహ్ణన్ । రుద్రాస్త్వేతిపశ్చాత్ । ఆదిత్యాస్త్వేత్యుత్తరతః । తేఽగ్నినా ప్రాఞ్చో జయన్ । వసుభిర్దక్షిణా । రుద్రైః ప్రత్యఞ్చః । ఆదిత్యైరుదఞ్చః । య ఏవంవిదుషో వేదింపరిగృహ్ణన్తి । భవత్యాత్మనా । పరాస్య భ్రాతృవ్యో భవతి ” (బ్రా - ౩కాం । ౨ప్ర । ౯అ) ఇతి । పురాకదాచి [illegible] ణాం విజయేసత్యేషా పృథివీ కృత్స్నాపి తేషామేవస్వభూతా ఆసీత్, [illegible]

ాన్తు కోపి భూమ్యంశో నాభూత్ । కిన్తుయో దేవో యత్ర యావోపవి
శ్య యావద్దూరం పశ్యతితత్ర తావాన్దేశ స్తస్యతదా స్వాధీనోఽభవత్ ।త
ో దేవాఅసురాణ అయాచన్త । యుష్మదధీనాయామస్యాం కోఽప్యం
ఽస్మాకంనియతోఽపేక్షితః తత్రకియద్భూస్థాన మస్మభ్యం దాస్యథేతి ।
తోసురైరనుజ్ఞాతా దేవామన్త్రైర్వేదిం స్వకీయత్వేన స్వీకృతవన్తః।
స్యాశ్చ వేద్యాః ప్రాచ్యాం ఆహవనీయోఽగ్నిర్గి పాలకః, దక్షిణాదిషు వ
ాదయః, తతశ్చతుర్దిక్షు అవస్థితానాం దేవానామగ్న్యాదిముఖేన వి
యపప । తస్మాదేవంవిదుషో యస్యయజమానస్య అధ్వర్యవో యథోక్త
న్త్రైణ వేదిం పరిగృహ్ణీయుః స యజమానః స్వేనైవరూపేణాభిప్రఖ్యాతో
వతి । తస్యభ్రాతృవ్యశ్చ పరాభవతి । పరిగృహ్ణన్తీతి బహువచనంపూజా
ం ప్రయోగభేదాభిప్రాయోవా । బోధాయనః ‘‘అథప్రాచీంస్ఫ్యేన వే
మున్దన్తి,’’ ‘‘దేవస్యసవితుస్సవేకర్మకృణ్వన్తి వేధస ఇతి’’ ఇతి । ఆపస్త
మ్బస్తు శాఖాన్తరమన్త్రేణ భూమేః ఉపరిభాగావస్థితాయాస్తృణసహితా
యామృదఉద్ధననమభిధాయ బ్రూతే ‘‘దేవస్య సవితు స్సవఇతి ఖనతి ’’
తి । పరమేశ్వరస్యానుజ్ఞాయాం సత్యాంవేధసః సమానా అధ్వర్య
ఇదముద్ధననరూపం ఖననరూపం హి కర్మ కుర్వన్తి । ఈశ్వరానుజ్ఞ
యాజనైః సాభీష్టకర్మ క్రియత ఇత్యేతత్ విదుషాం ప్రసిద్ధమిత్యా
॰ ‘‘దేవస్యసవితుస్సవ ఇత్యాహప్రసూత్యై । కర్మకృణ్వన్తి వేధసఇత్యా
॰ । ఇషితగ్ంహికర్మక్రియతే’’ (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి । వేదేర్ది
ద్విధయే నిమ్నతాంవిధత్తే ‘‘పృథివ్యై మేధ్యఞ్చామేధ్యఞ్చ వ్యుదక్రామ
తాం । ప్రాచీనముదీచీనం మేధ్యమ్ । ప్రతీచీనందక్షిణా మేధ్యమ్ । ప్రాచీము
దీంప్రవణాంకరోతి । మేధ్యామేవైనాందేవయజనీం కరోతి ’’ (బ్రా-
కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి । వ్యుదక్రాన్తుతాంవిభాగమాపన్నతాం అంసాకారే
శ్రోణ్యాకారేణ చ కోణేషు చతుర్ష్వౌన్నత్యం విధత్తే ‘‘ప్రాఞ్చావేద్య
ంసావున్నయతి । ఆహవనీయస్యపరి గృహీత్యై । ప్రతీచీ శ్రోణీ । గా
ర్హపత్యస్య పరిగృహీత్యై । అథోమిథునత్వాయ’’ (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౯అ)

ఇతి । అంసయోః శ్రోణ్యోశ్చ ప్రత్యేకం యుగ్మతయా మిథునత్వం। య
ద్వాపుమానంసో స్త్రీ శ్రోణీఇతి మిథునత్వం । భూమేరూర్ధ్వభాగస్య త్వ
క్స్థానీయస్య స్ఫ్యేనాపసారణం విధత్తే ‟ఉద్ధన్తి । యదేవాస్యా అమే
ధ్యం । తదపహన్తి” (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి । తదేవం విధిమనూ
ద్యార్థవాదాన్తరమాహ ‟ఉద్ధన్తి । తస్మాదోషధయః పరాభవన్తి”(బ్రా-
౩కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి । తస్మాదుద్ధననాదూర్ధ్వమిస్థాస్తృణస్తమ్బా బహి
రాస్తరణ హవిరాసాదన విరోధినో వినశ్యన్తి । భూమావత్యన్తం నిరూఢా
నాం తృణమూలానాం ఉద్ధననమాత్రేణ అపగమాభావాత్ । పృథగ్య
త్నేనభేదనం విధత్తే ‟మూలంఛినత్తి । భ్రాతృవ్యస్యైవమూలంఛినత్తి ।
మూలంవా అతితిష్ఠద్రక్షాగ్ం స్యనూత్పిబతే” (బ్రా - ౩కాం।౨ప్ర।౯అ)
ఇతి । వైరిణో మూలం నివాసాధికరణం గృహాదికం । యదితృణమూలం
భూమిమతీత్య కిఞ్చిదవతిష్ఠేత తదా తదను రక్షాంస్యుద్భవేయుః । తస్మా
న్మూలం ఛేదనీయం । ఛేదనసాధనం విధత్తే ‟యద్ధస్తేనఛిన్ద్యాత్ । కునఖి
నీః ప్రజాస్స్యుః । స్ఫ్యేనఛినత్తి । వజ్రో వై స్ఫ్యః । వజ్రేణైవయజ్ఞా ద్రక్షా
గ్ంస్యపహన్తి” (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి । స్ఫ్యస్య వజ్రత్వమన్యత్రా
పి స్పష్టమామ్నాతం ‟ఇన్ద్రో వృత్రాయవజ్రంప్రాహరత్ । స త్రేధా వ్యభ
జత్ । స్ఫ్యస్తృతీయం । రథస్తృతీయం । యూపస్తృతీయం”ఇతి । ప్రా
దేశపరిమితం వేదిఖననం విధత్తే ‟పితృదేవత్యా నిఖాతా । ఇయతీం ఖన
తి । ప్రజాపతినాయజ్ఞ ముఖేన సమ్మితాం” (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి।
యదేయంవేదిః ప్రాదేశపరిమాణమతీత్య ఖాతాస్యాత్ తదాపితృదైవ
త్యత్వాత్ ఇయందైవికీ నభవేత్ । ఇయతీ మితి ప్రాదేశ పరిమాణస్యా
భిప్రాయః।ప్రజాపతిస్సృష్టతయా * తద్రూపం యజ్ఞపురుషస్యముఖం, త
చ్చప్రాదేశ పరిమితం అతస్తత్సమ్మితాంవేదిం ఖనేత్ । పక్షాన్తరం విధ
త్తే ‟వేదిర్దేవేభ్యోనిలాయత । తాఞ్చతురఙ్గులేచవిన్దన్ । తస్మాచ్చతురం

* ప్రజాపతి స్సృష్టతయేతి బెంగళూరుపుస్తకే.

లంఖేయా" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి। కేనాపి నిమిత్తేన దేవేభ్యో
ముఖా వేదీ దేవతా భూమౌ నిలీనా సతీ చతురఙ్గులమాత్రం ఖననేనల
బ్ధా తస్మాచ్చతురఙ్గులం ఖనేత్। తం విధిమనూద్యార్థవాదాన్తరమాహ
చతురఙ్గులం ఖనతి। చతురఙ్గులే హ్యోషధయః ప్రతితిష్ఠన్తి" (బ్రా-
౩కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి। ఓషధిమూలే భూమేరన్తశ్చతురఙ్గులం ప్రసృతేష
తా ఓషధయో న వాయునోన్మూల్యన్తే। పక్షాన్తరం విధత్తే। "ఆప్రతిష్ఠా
యై ఖనన్తి।యజమానమేవ ప్రతిష్ఠాం గమయతి" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౯అ)
ఇతి। యది చతురఙ్గులప్రమాణేన ప్రాదేశప్రమాణేన వా సికతాదియుక్త
ల్యరహితా భూమిర్న లభ్యేత తదా తల్లాభపర్యన్తం ఖనేత్। దక్షిణ
స్యాం దిశి ఔన్నత్యం విధత్తే "దక్షిణతో వర్షీయసీం కరోతి। దేవయజన
స్యైవ రూపమకః" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి। ప్రాచీముదీచీం ప్రవణాం
కరోతీత్యనేనైవ సిద్ధేప్యౌన్నత్యే పునరపి కుడ్యాకారేణ మృత్తికాప్ర
క్షేపో విధీయతే అతః కృతవాన్ భవతి। లోష్టభావరహితాం సికతాస
దృశీం మృత్తికాం వేద్యాం సర్వత్ర వికిరేదిత్యాహ "పురీషవతీం కరోతి।
ప్రజా వై పశవః పురీషం। ప్రజయైవైనం పశుభిః పురీషవన్తం కరోతి" (బ్రా-
౩కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి। కల్పః। "ఉత్తరం పరిగ్రాహం పరిగృహ్ణాతి, ఋత
మసీతి దక్షిణతః, ఋతసదనమసీతి పశ్చాత్, ఋతశ్రీరసీత్యుత్తరతః" ఇతి।
ఋతం సత్యం। తచ్చ సత్యత్వం త్రిష్వస్తి వేద్యాం హవిషి ఫలే చ। అసురదా
నాత్పూర్వమాసీనో దేవో యావన్తం భూదేశం పశ్యతి తస్య దేవయజన
త్వం నియతం, తతోఽనృతత్వం వేదేరదత్తత్వాత్ తన్నపరావర్తత ఇత్యృ
తత్వం। తతో హే వేదే త్వం ఋతమసి। హవిషః ఫలహేతుత్వం న కదాచిద్వ్య
భిచరతి ఇత్యస్తి సత్యత్వం। తచ్చ సత్యం హవిరస్యాం వేద్యాం సీదతి। తతో
హే వేదే త్వం ఋతసదనమసి, ఫలస్యావశ్యమ్భావిత్వాదస్త్యృతత్వం।
తచ్చ ఫలం హవిర్ద్వారేణ వేద్యాం శ్రయతే। తతో హే వేదే త్వం ఋతశ్రీర
సి। విధత్తే "ఉత్తరం పరిగ్రాహం పరిగృహ్ణాతి। ఏతావతీ వై పృథివీ। యావ
తీ వేదిః। తస్యా ఏతావత ఏవ భ్రాతృవ్యం నిర్భజ్య। ఆత్మన ఉత్తరం

పరిగ్రాహం పరిగృహ్ణాతి" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి। వేది వ్యతిరిక్తా యా భూమేరాసురత్వేన కర్మణ్యనుపయోగా దుపయుక్తా భూమిర్వేదే రేవ। తథాసతిపూర్వ పరిగ్రాహేణ మహాభూమి సమ్బన్ధినో వేదరూపాదేవ తావత్ప్రదేశాద్వైరిణం నిస్సార్య స్వార్థముత్తరపరిగ్రాహం కుర్యాత్। మన్త్రార్థోమన్త్రపదేష్వేవాభివ్యక్త ఇత్యాహ "ఋతమస్యృత సదనమస్యృతశ్రీరసీత్యాహ।యథాయజురేవైతత్" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి। బోధాయనః "అథప్రతీచీం వేదిగ్గ్ స్ఫ్యేనయోయుప్యతే। ధా అసిస్వధా అస్యుర్వీచాసి వస్వీచాసి పురా క్రూరస్య విసృపో విరప్శిన్నుదాదాయపృథివీంజీరదానుర్యామైరయం చన్ద్రమసి స్వధాభిస్తాంధీరాసో అనుదృశ్యయజన్తే" ఇతి। ఆపస్తమ్బో మన్త్రభేదమాహ "ధా అసిస్వధా అసీతి ప్రతీచీం వేదిగ్గ్ స్ఫ్యేనయో యుప్యతే, ఉదాదాయపృథివీం జీరదానురితి వేదిమనువీక్షతే" ఇతి। యోయుప్యతేసమీకరోతి। వివిధం ఉరణంశబ్ద ముచ్చైరుపాంశుత్వాది భేదేన మన్త్రోచ్చారణం విరప్శి తద్వన్తః ఋత్విజో విరప్శాస్తే లోమశశబ్దవద్ద్రష్టవ్యం। తేవిరప్శాః ఋత్విజో యస్యాం వేద్యాం సా వేదిర్విరప్శినీ తత్సం బోధనం ఛాన్దసం విరప్శిన్నితి। హే వేదే క్రూరస్యోత్కరేసా శైర్బద్ధస్య అరరోర్విసర్పణాన్నిర్గమనాత్ పురా త్వం దైవికహవిషాం ధారయిత్ర్యసి।స్వధాశబ్దేన ఏతత్తేతతయేచత్వామన్విత్యాదినోక్తం పైతృకపిణ్డాదికముపలక్ష్యతే। తేనాపియుక్తాసి।అతఏవకృత్స్నధారణాద్విస్తీర్ణా చాసి। పురోడాశాదిరూప ధనవత్త్వాద్వస్వీ చాసిద్ర వ్యవత్యసి। జరాజీవనశీలా దానవో హవిషాం దాతారో యావజ్జీవాదిశాస్త్రప్రేరితా యజమానా యస్యాం పృథివ్యాం సాపృథివీ జీరదానుః। ద్వితీయార్థేప్రథమా। యద్వా।జరాశ్చ తేదానవశ్చ। ఛాన్దసోవచనవ్యత్యయః తాదృశాః పూర్వేయజమానా వేదిరూపత్వేనానీయ యాంపృథివీంకృత్స్నభూమేరాసూర్యాదేః సకాశాత్ ఊర్ధ్వమాదాయ చన్ద్రమస్యమృతకిరణైః సార్ధం స్థాపితవన్తః। ఇదానీన్తనాస్తుధీమన్తస్తామిమాం వేదిం మనసా విచిన్త్య తస్యాం యజన్తే।సమీకరణం విధత్తే "క్రూరమివ వాఏతత్

కరోతి । యద్వేదిం కరోతి । ధా అసి స్వధా అసీతి యోయుప్యతే శాన్త్యై" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి । విశేషణద్వయేన కృత్స్నభూమిరూపత్వమశేషధనోపేతత్వఞ్చ సమ్పాద్యత ఇత్యాహ "ఉర్వీ చాసి వస్వీ చాసీత్యాహ । ఉర్వీమేవైనాం వస్వీం కరోతి" (బ్రా. ౩కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి । విస్పృపఃపురేత్యుక్త్వా క్రూరప్రయుక్తమశుచిత్వం నివార్యత ఇత్యాహ "పురా క్రూరస్య విసృపో విరప్శిన్నిత్యాహ మేధ్యత్వాయ" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి । చన్ద్రిమస్యైరయన్నిత్యనుసన్ధానస్య ప్రయోజనమాహ "ఉదాదాయ పృథివీం జీరదానుర్యామైరయం చన్ద్రమసి స్వధాభిరిత్యాహ । యదేవాస్యా అమేధ్యం । తదపహత్య । మేధ్యాం దేవయజనీం కృత్వా । యదదశ్చన్ద్రమసి మేధ్యం । తదస్యామేరయతి" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి । ఏరయ త్యానయతీత్యర్థః । అనుదృశ్యేతి సదస్యాభిప్రాయమాహ "తాం ధీరాసో అనుదృశ్య యజన్త ఇత్యాహానుఖ్యాత్యై" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి । అనుసన్ధానాయేత్యర్థః । ఆగ్నీధ్రం ప్రతి ప్రైషమన్త్రముత్పాదయతి । "ప్రోక్షణీరాసాదయ । ఇధ్మాబర్హిరుపసాదయ । స్రువఞ్చ స్రుచశ్చ సమ్మృడ్ఢి । పత్నీగ్ం సన్నహ్య । ఆజ్యేనోదేహీత్యాహానుపూర్వతాయై" (బ్రా- ౩కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి । బహ్వర్థవిషయః ప్రైషానుక్రమేణానుష్ఠానాయోపయుజ్యతే । ఆగ్నీధ్రస్యానుష్ఠానం విధత్తే "ప్రోక్షణీరాసాదయతి । ఆపో వై రక్షోఘ్నీః । రక్షసామపహత్యై । స్ఫ్యస్య వర్త్మన్త్సాదయతి । యజ్ఞస్య సన్తత్యై" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి । ప్రోక్షణీనామపాం బాహుళ్యం విధత్తే "ఉవాచ హాసితో దేవలః । ఏతావతీర్వా అముష్మిన్ లోక ఆప ఆసన్ । యావతీః ప్రోక్షణీరితి । తస్మాద్బహ్వీ రాసాద్యాః" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి । అస్మిన్ యాగే యావత్యః ప్రోక్షణ్య ఆసాద్యన్తే తావత్య ఏవాముష్మిన్ లోక ఆపో భవన్తీతి దేవలేనోక్తత్వాత్ । బాహుళ్యమత్ర కర్తవ్యం । ఉత్కరే స్ఫ్యస్య పరిత్యాగం ధ్యానవిశిష్టం విధత్తే "స్ఫ్యముదస్యన్ । యం ద్విష్యాత్ తం ధ్యాయేత్ । శుచైవైనమర్పయతి" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౯అ)

ఇతి।యథోక్తప్రోక్షకాలే స్ఫ్యస్య తిర్యగ్ధారణం విధత్తే "వజ్రో వై స్ఫ్యః।యదన్వఞ్చం ధారయేత్ । వజ్రోఽధ్వర్యుః క్షుణ్వీత। పురస్తాత్తిర్యఞ్చం ధారయతి।వజ్రో వై స్ఫ్యః । వజ్రేణైవ యజ్ఞస్య దక్షిణతో రక్షాꣳస్యపహన్తి।అగ్నిభ్యాం ప్రాచశ్చ ప్రతీచశ్చ । స్ఫ్యేనోదీచశ్చాధరాచశ్చ। స్ఫ్యేన ఖాపష వజ్రేణా స్యైపాప్మానం భ్రాతృవ్యమపహత్య।ఉత్కరే ధి ప్రవృశ్చతి।యథోపధాయ వృశ్చన్త్యేవం" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౧౦అ) ఇతి।స్ఫ్యస్య వజ్రత్వప్రతిపాదకశ్రుత్యన్తరం పూర్వముదాహృతం।అన్వఞ్చమభిముఖం।క్షుణ్వీత మ్రియేత। తత్పరిహారాయ వేద్యాం పూర్వభాగే తిర్యఞ్చం ధారయేత్ । తథాసతి దక్షిణాగ్రత్వేన వేదేర్దక్షిణ దిశ్యవస్థితాని రక్షాంసి హతాని భవన్తి। ఆహవనీయాగ్నినా పూర్వదిగవస్థితాన్ అసురాన్ హన్తి । గార్హపత్యాగ్నినా పశ్చిమదిగవస్థితాన్ । స్ఫ్యస్య మూలేన ఉత్తరదిగవస్థితాన్ అసురాన్ హన్తి । స్ఫ్యస్యాధోధారణయా అధస్తనాన్ । ఊర్ధ్వధారణయా ఉపరితనాన్ ఇత్యపి ద్రష్టవ్యం । ఏవం తిరశ్చ్యం ధారయన్నధ్వర్యుః పాపరూపం వైరిణమస్యా వేదేరపహత్యోత్కరే ఛినత్తి। యథా కాష్ఠం కస్మింశ్చిదాధారేఽవస్థాప్య లోకాశ్ఛిన్దన్తి తద్వత్ । హస్తప్రక్షాళనం విధత్తే "హస్తావవనేనిక్తే । ఆత్మానమేవ పవయతే" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౧౦అ) ఇతి । స్ఫ్యస్యాపి తద్విధత్తే "స్ఫ్యం ప్రక్షాళయతి మేధ్యత్వాయ । అధో పాప్మన ఏవ భ్రాతృవ్యస్య న్యఙ్గం ఛినత్తి" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౧౦అ) ఇతి । ప్రక్షాళితస్ఫ్యో యజ్ఞయోగ్యో భవతి। కిఞ్చానేన పాపరూపస్య వైరిణః శరీరం ఛిన్నం భవతి। ఆగ్నీధ్రస్యానుష్ఠానం విధత్తే "ఇధ్మాబర్హిరుపసాదయతి యుక్త్యై। యజ్ఞస్య మిథునత్వాయ।అధో పురో రుచమేవైతాం దధాతి। ఉత్తరస్య కర్మణోఽనుఖ్యాత్యై" (బ్రా-౩కాం।౨ప్ర।౧౦అ) ఇతి।ఇధ్మస్య బర్హిషశ్చోభయోః సహైవ సాధనం పరస్పరం యోగాయ। తేన చ యోగేన యజ్ఞసమ్బన్ధి మిథునం భవతి।కిఞ్చ ఏషాం ఉపసాదనరూపాం దీప్తిం పురస్తాత్ కరోతి । తయా దీప్త్యోత్తరం కర్తవ్యం ఖ్యాపితం భవతి । తయోరుపసాదనే ప్రాగగ్రత్వం విధ

త్తే “నపురస్తాత్ప్రత్యగుపసాదయేత్ ।యత్పురస్తాత్ప్రత్యగుపసాదయేత్ ।అన్యత్రాహుతిపథాదిధ్మంప్రతిపాదయేత్ । ప్రజా వై బర్హిః।అపరాధ్నుయాద్బర్హిషాప్రజానాంప్రజననం । పశ్చాత్ప్రాగుపసాదయతి । అహుతిపథే నేధ్మం ప్రతిపాదయతి । సమ్ప్రత్యేవబర్హిషాప్రజానాంప్రజననముపైతి” (బ్రా-3 కాం।౨ప్ర।౧౦అ) ఇతి । ఇధ్మస్యాహుతిపథగప్రాగగ్రత్వం । ప్రత్యగగ్రేణ బర్హిషాప్రజానా ముత్పత్తిర్విన శ్యేత్ । తతః స్వయం పశ్చాదవస్థాయఉభయంప్రాగగ్రముపసాదయేత్ । తథాసతి ఇధ్మస్యాహుతి పథో నాపైతి।సమ్ప్రత్యేవసమీచీనేన బర్హిషాప్రజోత్పత్తింప్రాప్నోతి । ఇధ్మాబర్హిః । పరస్పరందిగ్భేదం విధత్తే “దక్షిణమిధ్మం । ఉత్తరంబర్హిః । ఆత్మా వా ఇధ్మః । ప్రజాబర్హిః । ప్రజాహ్యాత్మనఉత్తరతరాతీర్థే । తతో మేధముపనీయ । యథాదేవతమేవైనత్ప్రతిష్ఠాపయతి । ప్రతితిష్ఠతిప్రజయాపశుభిర్యజమానః” (బ్రా-3 కాం।౨ప్ర।౧౦అ) ఇతి । పితుర్యజమానస్య దక్షిణభాగో యుక్తః। ప్రజాయాఉత్తరభాగః । తథాసత్యుభయంతీర్థే యోగ్యస్థానే సమ్పద్యతే । తతస్తదుభయం యజ్ఞంనీత్వా తత్తద్దేవతాసనతిక్రమ్యస్థాపితవాన్భవతి । ఏతేనచయజమానస్య ప్రజాపశుసమృద్ధిర్భవతి ।

అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥

“ఆదదేస్ఫ్యం సమాదత్త ఇన్ద్రస్యే త్యభిమన్త్రయేత్ ।
పృథ్వ్యస్తస్యయజుశ్ఛిత్వాప్యపగృణ్హాతి భూరజః॥
వ్రజం గచ్ఛేదుదగ్దేశం వర్ష వేదింసమీక్షతే।
బధాధూళింక్షిపేదేవం పునస్తమ్భ హతిద్వయం॥
అధాత్రపూర్వవన్మన్త్రా అరాగ్నిధ్రాజ్ఞలోధ రేత్ ।
వసత్రిభిర్గ్రహో వేద్రేవ వేదింఖనేదముం॥
ఋతోత్తరపరిగ్రాహో ధాఅసీతిసమీకృతిః।
ఉదాదాయేతి వేదీతూమన్త్రాః పఞ్చవింశతిః॥ఇతి॥

అథ మీమాంసా.

తృతీయాధ్యాయస్య ప్రథమపాదే చిన్తితమ్॥

"ముఖ్యాఙ్గత్త్రైవ వేద్యాదేః ప్రయాజాద్యఙ్గతాపి వా
తద్వాక్యం ప్రక్రియాయుక్తం ముఖ్యాఙ్గత్వస్య బోధకమ్॥
ముఖ్యాఙ్గస్యాపి వేద్యాది ప్రయాజాదిషు చాఙ్గతా।
ముఖ్యార్థత్వాత్ ప్రయాజాదేశ్చాపూర్వవ్యవధానతా" ॥ఇతి॥

దర్శపూర్ణమాసయోః శ్రూయతే। వేద్యాం హవీంష్యాసాదయతి బర్హిషి హవీంష్యాసాదయతీతి చ। తథా తద్ధర్మాః శ్రూయన్తే। వేదిం ఖనతి బర్హిర్లునాతి ఇత్యాదయః। ముఖ్యాని హవీంష్యాగ్నేయ పురోడాశాదీని। అముఖ్యహవీంషి తు ప్రయాజాద్యర్థాని। తత్ర స్వస్వధర్మ మహితానివేద్యాదీని ప్రకరణ బలాన్ముఖ్యహవిషామేవాఙ్గాని। వేద్యాం హవీంష్యాసాదయతీతి వాక్యాత్ సర్వ హవిరఙ్గతేతి చేత్। ప్రకరణేన వాక్యస్య సఙ్కోచనీయత్వాత్। యది వాక్యం ప్రకరణనైరపేక్ష్యేణ స్వతన్త్రం స్యాత్ తదా సాదనమాత్రపర్యవసానేన యాగాభావే వైయర్థ్యం స్యాత్, సౌమిక హవిషామప్యే తద్వేద్యాసాదనం ప్రసజ్యేత, తస్మాన్ముఖ్యం హవిః అఙ్గం వేద్యాదికమితి ప్రాప్తే బ్రూమః। అస్తు వైయర్థ్యాతి ప్రసఙ్గపరిహారేణ ప్రకృతాపూర్వసాధనభూత హవిష్షు వేద్యాదె రఙ్గత్వం। ప్రయాజాదిహవిష్ష్వపి స్వకీయాపూర్వద్వారా ముఖ్యాపూర్వసాధనాన్యేవేతి తదఙ్గత్వమపి వేద్యాదేర్యుక్తం। ఏవఞ్చ సతి వాక్యస్యాత్యన్త సఙ్కోచో న భవిష్యతి॥ ॥పఞ్చమాధ్యాయస్య ప్రథమపాదే చిన్తితం॥

"పురోడాశాభివాసాన్త స్యాపకర్షోఽస్తి దర్శకే।
నవాద్యోఽస్త్వపకృష్టాయా వేదేర్వైగుణ్యహానయే॥
అభివాసాత్పరా వేదిరితి తత్క్రమబాధితః।
ప్రాగేవ విహితా దర్శే వేదిర్నాతోపకర్షణం" ॥ఇతి॥

దర్శపూర్ణమాసయోః పురోడాశస్య కపాలేషు శ్రపితస్యాచ్ఛాదనమామ్నాతం భస్మనాభివాసయతీతి। తత ఊర్ధ్వం వేదిరామ్నాతా। తేనై

వక్రమేణ పౌర్ణమాస్యే యాగే ప్రతిపద్యనుష్ఠానం కృతం । దర్శయాగే తు వేదేరపకర్ష ఆమ్నాతః । పూర్వేద్యురమావాస్యాయాం వేదిం కరోతీతి । తత్ర వేదేః పూర్వభావినోఽభివాసనాన్తస్యాఙ్గసమూహస్యాపకర్షః కర్తవ్యః, అన్యథా వేదేర్వైగుణ్యప్రసఙ్గాదితి ప్రాప్తే బ్రూమః। యది దర్శః పూర్ణమాసవికారః స్యాత్ తదా పౌర్ణమాస్యాం క్లృప్తః క్రమో దర్శేఽతిదిశ్యేత, న త్వసౌ వికారః। తస్మాత్ క్లృప్తక్రమోఽత్ర స్వాతన్త్ర్యేణోన్నేయః। క్రమోన్నయనఞ్చ సర్వేషు పదార్థేషు ఆమ్నాతేషు పశ్చాత్త్వారాదిభిః సమ్బధ్యతే । వేదిపదార్థస్యాభివాసనాదూర్ధ్వం దర్శపూర్ణమాససాధారణ్యే నామ్నాతః, విశేషతస్తు దర్శయాగే వేదిః పూర్వేద్యురేవామ్నాయతే। తథా సత్యభివాసనవేద్యోః క్రమాత్ప్రాగేవ దార్శికవేదేః పూర్వదినసమ్బన్ధావగమాత్ తదేవ తస్యాః స్థానమితి వేదేరపి తావన్మాత్రస్యాపకర్షః । తతోఽభివాసనాన్తస్యాఙ్గసమూహస్యాపకర్షః॥ ॥ప్రథమాధ్యాయస్య చతుర్థపాదే చిన్తితం।

“ప్రోక్షణీసంస్కృతిర్జాతిర్యోగో వా సర్వభూమిషు।
తథోక్తసంస్కృతిర్జాతిః స్యాద్రూఢేః ప్రబలత్వతః॥
అన్యోన్యాశ్రయతో నాద్యో న జాతిః క్లృప్తశక్తితః।
యోగస్య క్లృప్తశక్తిత్వాత్ క్లృప్తిర్వ్యాకరణాద్భవేత్”॥ఇతి॥

దర్శపూర్ణమాసయోః శ్రూయతే ప్రోక్షణీరాసాదయతి। తత్ర ప్రోక్షణీశబ్దస్యాభిమన్త్రణాసాదనాది సంస్కృతిః ప్రవృత్తినిమిత్తం। కుతః। సర్వేషు వైదికప్రయోగప్రదేశేషు సంస్కృతానామేవాపాం ప్రోక్షణీశబ్దేనోచ్యమానత్వాత్ । ఇత్యేవం లోకే జలక్రీడాయాం ప్రోక్షణీభిరుద్వేజితాః స్మ ఇత్యసంస్కృతాస్వప్సు ప్రయోగదర్శనాత్ బర్హిరాదిశబ్దవజ్జాతౌ రూఢత్వాత్ ఉదకత్వజాతిః ప్రవృత్తినిమిత్తం। న చ ప్రకర్షేణోక్ష్యతే సిచ్యతే ఆభిరితి యోగోఽత్ర శఙ్కనీయః। రూఢేః ప్రబలత్వాదితి, పక్షాన్తరం। తత్ర న తావత్ సంస్కారో యుక్తః, అన్యోన్యాశ్రయత్వాత్ । విహితేష్వభిమన్త్రణాదిసం

సారేష్వనుష్ఠితేషు పశ్చాత్ సంస్కృతాస్వప్సు ప్రోక్షణీశబ్దప్రవృత్తిః । తత్ప్రవృత్తౌ సత్యాం ప్రోక్షణీశబ్దేనాపోఽనూద్యాభిమన్త్రణాది విధిరిత్యన్యోన్యాశ్రయత్వం । నాపి జాతిపక్షో యుక్తః । ఉదకజాతౌ ప్రోక్షణీశబ్దస్య వృద్ధవ్యవహారే పూర్వమక్లృప్తత్వేనేతః పరం కల్పనీయత్వాత్ । తతో గోశబ్దవదశ్వకర్ణశబ్దవచ్చ రూఢో న భవతి । యోగస్తు వ్యాకరణే క్లృప్తః । సోపసర్గాద్ధాతోః కరణే ల్యుట్ప్రత్యయేన వ్యుత్పాదనాత్ । తస్మాత్ప్రోక్షణీశబ్దో యౌగికః । ఘృతాదేః ప్రోక్షణత్వం ప్రయోజనం ॥

ద్వితీయాధ్యాయస్య ప్రథమపాదే చిన్తితం ।

“ప్రోక్షణీరాసాదయేతి నిగదస్త్రివిధాద్బహిః ।
యజుర్వోచ్చైస్త్వధర్మస్య భేదాదస్య చతుర్థతా ॥
పరప్రత్యాయనార్థత్వాదుచ్చత్వం యజురేవ సః ।
తల్లక్షణేన యుక్తత్వాత్త్రైవిధ్యమితి సుస్థితం ॥ ఇతి ॥

ప్రోక్షణీరాసాదయ । ఇధ్మాబర్హిరుపసాదయ । అగ్నీదగ్నీన్విహర । బర్హిః స్తృణీహీత్యాదయో నిగదా ఆమ్నాతాః । పరసమ్బోధనార్థా మన్త్రా నిగదాః । తే చ పూర్వేభ్యః ఋగ్యజుస్సామభ్యో బహిర్భూతాశ్చతుర్థప్రకారాః । కుతః । పాదగీత్యోరృక్సామలక్షణయోరభావాత్ ప్రశ్లిష్టపాఠస్య యజుర్లక్షణస్య సత్త్వేఽపి ధర్మభేదేన యజుష్ట్వాన్తర్భావానుపపత్తేః । ఉపాంశుయజుషు ఉచ్చైర్నిగదేనేతి హి ధర్మభేద ఇతి ప్రాప్తే బ్రూమః । బహిర్బ్రాహ్మణా భోజ్యన్తాం పరివ్రాజకాస్త్వన్తరిత్యత్ర సత్యేవ పరివ్రాజకానాం బ్రాహ్మణత్వే పూజానిమిత్తో విశేషో యథా తథా నిగదానాం యజుర్లక్షణోపేతత్వేన యజుషామేవ సతాం పరప్రత్యాయననిమిత్త ఉచ్చత్వధర్మః । తతో మన్త్రాణాం త్రైవిధ్యం సుస్థితమ్ ।

అథ వ్యాకరణమ్.

ఆదద ఇత్యాదౌ స్వరాః ప్రసిద్ధాః । దక్షిణ ఇత్యత్ర “స్వాఙ్గాఖ్యాయామాదిర్వా” (కౌ-ఫి-ప-౩౮-౨) ఇత్యాద్యుదాత్తః । పృథివీత్యత్ర

వాక్యాదిత్వేన షాష్ఠికామన్త్రితా ద్యుదాత్తత్వం । అరరురిత్యత్ర అర్తిధాతోః రరుప్రత్యయ ఆద్యుదాత్తః । గోష్ఠానమిత్యత్ర కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరత్వే ప్రాప్తే తదపవాదః । “మన్ క్తిన్ వ్యాఖ్యానశయనాసనస్థాన యాజకాదిక్రీతాః” (పా-౬।౨।౧౫౧) ఇతి । మన్నన్తం క్తిన్నన్తం వ్యాఖ్యానాది చతుష్టయం యాజకాదిగణః క్రీతశబ్దశ్చోత్తర పదమన్తోదాత్తం భవతీత్యన్తోదాత్తత్వే ప్రాప్తే, “పరాదిశ్ఛన్దసిబహులమ్” (పా-౬।౨। ౧౯౯) ఇతి । ఉత్తరపదాద్యుదాత్తః । వర్షత్విత్వాక్యాదిః । తథాబధానేత్యత్రాపి శానజాదేశస్య చిత్వాదన్తోదాత్తః। పాశశబ్దో ఘఞన్తః। ద్వేష్టీత్యత్ర యచ్ఛబ్దయోగాన్న నిఘాతః । గాయత్రశబ్దస్య ఘప్రత్యయాన్తత్వాత్ ప్రత్యయస్వరః । త్రైష్టుభజాగత శబ్దయోర్ణ్యత్ప్రత్యయేసతి ఆద్యుదాత్తః । ఉర్వీశబ్దోజీషన్తః । వస్వీశబ్దోవృషాదిః । పురాశబ్దస్య నిపాతత్వాభావాదన్తోదాత్తః । విసృప ఇత్యత్రోత్తరపదస్య క్వసున్ప్రత్యయాన్తత్వాదాదిరుదాత్తః । ఉదాదాయేత్యత్రల్యపగ్ని పిత్వాద్ధాతుస్వగావశేషే కృత్స్వరః । జీరదానుశబ్దోదాసీభారాదిః । పరయన్నిత్యత్ర యచ్ఛబ్దయోగాన్ని ఘాతాభావేసతి అడాగమస్యవిహిత ముదాత్తత్వం సతిశిష్టం । చన్ద్రమసేతి వృషాదరాదిః । అనుదృశ్యేతికృత్స్వరః॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే ప్రథమకాణ్డే ప్రథమప్రపాఠకే నవమోఽనువాకః॥

తైత్తిరీయసంహితా.

ప్రత్యుష్టగ్ం రక్షః ప్రత్యుష్టా అరాతయోఽగ్నే ర్వస్తేజిష్ఠేన తేజసా నిష్టపామి గోష్ఠం మా నిర్మృక్షం వాజినం త్వా సపత్న సాహగ్ం సమ్మార్జ్మి వాచం ప్రాణం చక్షుః శ్రోత్రం ప్రజాం యోనిం మా నిర్మృక్షం వాజినీం త్వా సపత్నసాహీగ్ం సమ్మార్జ్మ్యా శాసానా సౌమనసం

ప్రజాగ్ంసౌభాగ్యం తనూమ్। అగ్నేరనువ్రతాభూత్వా సన్నహ్యేసుకృ
తాయ కమ్ । సుప్రజసస్త్వా వయగ్ం సుపత్నీ రుప॥౧॥

సేదిమా । అగ్నే సపత్న దమ్భన మదబ్ధాసో అదాభ్యమ్। ఇమం
విష్యామి వరుణస్య పాశం యమబధ్నీత సవితా సుకేతః। ధాతుశ్చయో
నౌ సుకృతస్య లోకే స్యోనం మే సహపత్యాకరోమి।సమాయుషా సమ్ప్ర
జయా సమగ్నే వర్చసా పునః।సమ్పత్నీ పత్యాహం గచ్ఛే సమాత్మా తను
వామమ। మహీనాం పయోఽస్యోషధీనాగ్ం రసస్తస్య తేఽక్షీయమాణ
స్య నిః॥౨॥

వపామి మహీనాం పయోఽస్యోషధీనాగ్ం రసోఽదబ్ధేన త్వా చక్షు
షాఽవేక్షే సుప్రజాస్త్వాయ తేజోఽసి తేజోఽనుప్రేహ్యగ్నిస్తే తేజో
మా వినైదగ్నేర్జిహ్వాఽసి సుభూర్దేవానాం ధామ్నే ధామ్నే దేవేభ్యో యజు
షేయజుషేభవ శుక్రమసి జ్యోతిరసి తేజోఽసి దేవోవస్సవితోత్పునాత్వ
చ్ఛిద్రేణ పవిత్రేణ వసోస్సూర్యస్య రశ్మిభిః శుక్రన్త్వా శుక్రాయాం ధా
మ్నే ధామ్నే దేవేభ్యో యజుషే యజుషే గృహ్ణామి జ్యోతిస్త్వా జ్యోతి
ష్యర్చిస్త్వార్చిషి ధామ్నే ధామ్నే దేవేభ్యో యజుషే యజుషే గృ
హ్ణామి॥౩॥ ॥ఉపనీ రశ్మిభిః శుక్రగ్ంషోడశ చ॥౧౦॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే ప్రథమప్రపాఠకే దశ
మోఽనువాకః॥

భాష్యమ్.

నవమే వేదిరుక్తా । దశమే వేద్యామాసాదనీయస్యాజ్యస్య హవి
షోగ్రహణ మభిధీయతే । బోధాయనః “అథైతాః స్రుచః సమాదత్తే ద

క్షిణేన స్రువం జుహూపభృతౌ సవ్యేన ధ్రువాం ప్రాశిత్రా హరణం వేద పరివాసనానీతి గార్హపత్యే ప్రతితపతి, ప్రత్యుష్టꣳరక్షః ప్రత్యుష్టా అరాతయోఽగ్నేర్వస్తేజిష్ఠేన తేజసా నిష్టపామి” ఇతి। ఆపస్తమ్బస్యమతే ప్రత్యుష్టమగ్నేర్వ ఇత్యేతౌ ద్వౌమన్త్రౌ తౌచ సమ్మార్జనాత్ ప్రాక్పశ్చాచ్చక్రమేణస్రుచాన్తాపనే వినియుజ్యేతే। ప్రత్యుష్టమన్త్రో వ్యాఖ్యాతః। హే స్రుచో యుష్మానతి తీక్ష్ణేనాగ్నేస్తేజసా నిశ్శేషేణ తపామి। అనిష్టపరిహారాయేష్టసిద్ధయే చోభౌ మన్త్రావిత్యాహ “ప్రత్యుష్టꣳ రక్షః ప్రత్యుష్టా అరాతయ ఇత్యాహ రక్షసామపహత్యై। అగ్నేర్వస్తే జిష్ఠేన తేజసానిష్టపామీత్యాహ మేధ్యత్వాయ” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౧అ) ఇతి। కల్పః “అథ స్రువం సమ్మార్ష్టి గోష్ఠం మా నిర్మృక్షం వాజినం త్వా సపత్నసాహꣳ సమ్మార్జ్మీత్యథ జుహూం సమ్మార్ష్టి, వాచం ప్రాణం మా నిర్మృక్షం వాజినీం త్వా సపత్న సాహీꣳ సమ్మార్జ్మీత్యథోపభృతం సమ్మార్ష్టి, చక్షుశ్శ్రోత్రం మానిర్మృక్షం వాజినం త్వా సపత్నసాహꣳ సమ్మార్జ్మీత్యథ ధ్రువాం సమ్మార్ష్టి ప్రజాం యోనిం మానిర్మృక్షం వాజినీం త్వా సపత్నసాహీꣳ సమ్మార్జ్మి” ఇతి। హే స్రువ గవాం స్థానం మా వినాశయామీత్యభిప్రేత్య అన్నవన్తం వైరిణామభిభవితారం త్వాం సమ్యక్ శోధయామి। ఏవమన్యేష్వయోజ్యం। ద్వితీయతృతీయయోర్మన్త్రయోర్మానిర్మృక్షమిత్యాదిరనుషజ్యతే। మన్త్రాణాం స్పష్టార్థత్వమభిప్రేత్య తద్వ్యాఖ్యానముపేక్ష్యానుష్ఠానం విధత్తే “స్రుచః సమ్మార్ష్టి” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౧అ) ఇతి। తత్ర క్రమం విధత్తే “స్రువమగ్రే పుమాꣳసమేవాభ్యః సꣳశ్యతి మిథునత్వాయ” (బ్రా - ౩కాం। ౩ప్ర। ౧అ) ఇతి। స్రువః పుమాన్ జుహ్వాద్యాః స్త్రియః। తతస్తాభ్యః పూర్వభావిత్వం స్రువస్య యుక్తం। సంశ్యతి సమ్యక్తనూకరోతి వ్యవహారార్థం సంస్కరోతీత్యర్థః। జుహ్వాదీనాం పౌర్వాపర్యం విధత్తే “అథ జుహూం। అథోపభృతం। అథ ధ్రువాం” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౧అ) ఇతి। ప్రశంసతి “అసౌ వై జుహూః। అన్తరిక్షముపభృత్। పృథివీ ధ్రువా। ఇమే వై లోకాః స్రుచః। వృష్టిస్సమ్మార్జనాని। వృష్టి

ర్వాఇమ్నాన్లోకానసుపూర్వం కల్పయతి ।' తెతతగక్లృప్తా స్సమేధన్తే" (బ్రా-౩కా|౩ప్ర౧అ) ఇతి । క్రమావస్థానసామ్యేనస్రుచాంలోకత్వం । సమ్మృజ్యన్తెస్రుచోయైర్వేదాగ్రైస్తాని సమ్మార్జనాని । పూర్వందర్భైర్వేదం కృత్వాతదగ్రాణి పరివాస్యతాని వేదపరివాసనాని స్రుచాం సమ్మార్జనాయస్థాపితాని । తేషాం వృష్టిజన్యతయా వృష్టిరూపత్వం వృష్టిరూపైర్దర్భాగ్రైర్లోకరూపాణాం జుహ్వాదీనాం క్రమేణ సమ్మార్జనే సతి వృష్టిరేవానుక్రమవర్తినో లోకాన్ ధాన్యాదిసమ్పన్నాన్ కరోతి । తతస్తేలోకాః సమ్పన్నాః సమ్యగభివర్ధన్తే । వేదనంప్రశంసతి "సమేధన్తేఽస్మాఇమెలోకాగ ప్రజయా పశుభిః । య ఏవంవేద" (బ్రా-౩కాం|౩ప్ర|౧అ) ఇతి । వేదపరివాసనానామగ్రమూలభాగయో ర్వ్యవస్థాం దర్శయతి "యది కామయేతవర్షుకగ పర్జన్య స్స్యాదితి । అగ్రత స్సమ్మృజ్యాత్ । వృష్టిమేవనియచ్ఛతి । అవాచీనాగ్రాహివృష్టిః । యదికామయేతాఽవర్షుకః స్యాదితి । మూలత స్సమ్మృజ్యాత్ । వృష్టిమేవోద్యచ్ఛతి" (బ్రా-౩కాం|౩ప్ర|౧అ) ఇతి । నియచ్ఛతిన్యగ్భావేన ప్రవర్తయతి । ఉద్యచ్ఛతి ఊర్ధ్వాకర్షణేన వారయతి । తస్మిన్నేవవిషయే సమ్ప్రదాయవిదాం మతమాహ "తదువా ఆహుః । అగ్రతఏవోపరిష్టాత్సమృజ్యాత్ । మూలతోఽధస్తాత్ । తదనుపూర్వంకల్పతే । వర్షుకోభవతి" (బ్రా-౩కాం|౩ప్ర|౧అ) ఇతి । ఉపరిష్టాదితి స్రుచో బిలభాగః । అధస్తాదితి తద్దణ్డభాగః । ఏవంసతి పరివాసనానాం స్రువస్రుచాం అగ్ర మగ్రేణసమ్బధ్యతే, మూలం మూలేనేత్యనుపూర్వీసమాభవతి । పర్జన్యశ్చవర్షతి । బిలభాగేనిశ్చేషమాహ "ప్రాచీమభ్యాకారం । అగ్నిరన్తతః । ఏవమివహ్యన్నమద్యతే । అథో అగ్రా ద్వావోషధీనామూర్జం, ప్రజాఉపజీవన్తి । ఊర్జమేవాన్నాద్యస్యావరున్ధై" (బ్రా-౩కాం|౩ప్ర|౧అ) ఇతి । బిలభాగే పశ్చిమోపక్రమాంప్రాగవసానాం సకృత్సమ్మార్జనక్రియాం కృత్వాబిలబిలస్యాభ్యన్తరే సన్తతఆకృష్యా కృష్య సమృజ్యాత్ । యథా భుఞ్జానగ పూమాన్ హస్తం పుర

తః పాత్రే ప్రసార్యాభితో భోజ్యాన్యాకృష్య ముఖబిలే ప్రక్షిపతి తద్వ
త్ । కిఞ్చ ప్రజా ఓషధీనామగ్రభాగా దానీయ తం సముపజీవన్తి తద్వత్ । త
త్ర పరివాసనాగ్రైః సమ్మార్జన స్వరూపస్యోక్తత్వం యోగ్యస్యాన్నస్య సమ్ప
త్త్యై భవతి । దణ్డభాగే విశేషమాహ “అధస్తాత్ప్రతీచీం । దణ్డముత్తరతః ।
మూలేన మూలం ప్రతిష్ఠిత్యై” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౧అ) ఇతి । అధస్తాద
వస్థితం దణ్డం ప్రతి ప్రాగుపక్రమాం పశ్చిమావసానాం సమ్మార్జనక్రియాం
ఉత్తమేన దర్భభాగేన కుర్యాత్ । తథా సతి దర్భమూలేన స్రుచో మూ
లం సమ్బధ్యతే । తచ్చ ప్రతిష్ఠాయై భవతి । బిలదణ్డయో రుక్తాం వ్యవస్థాం లౌ
కికలిఙ్గేన ద్రఢయతి “తస్మాద్ధరతో ప్రాఞ్చ్యుపరిష్టాల్లోమాని । ప్రత్యఞ్చ్యధ
స్తాత్ । స్రుగ్ఘ్యేషః” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౧అ) ఇతి । మణిబన్ధాదూర్ధ్వం
సూక్ష్మలోమాని ప్రాఙ్ముఖాని । అధస్తాత్తు ప్రత్యఙ్ముఖాని । ఏషా హి లౌకిక
స్రుక్ తద్దృష్టాన్తేన వైదిక్యామపి స్రుచో యథోక్తప్రకారో ద్రష్టవ్యః । అ
త్ర కేచిదాహుః, ఊర్ధ్వబిలత్వేన హస్తధృతాయాః స్రుచ ఊర్ధ్వాధోభా
గౌ కృత్స్నావప్యుపరిష్టాదధస్తాచ్ఛబ్దాభ్యాం వివక్షితౌ । న తు బిలభాగద
ణ్డభాగౌ । ఏవం ధారకహస్తే ప్యూర్ధ్వాధోదేశౌ । తథా సత్యుక్తం లోమ
లిఙ్గ మనుకూలమితి । తర్హి తథైవాస్తు । స్రుచస్య ప్రథమతః సమ్మార్జనం
రూపకల్పనయోపపాదయతి “ప్రాణో వై స్రువః । జుహూర్దక్షిణో హస్తః ।
ఉపభృత్ సవ్యః । ఆత్మా ధ్రువా । అన్నగ్ం సమ్మార్జనాని । ముఖతో వై ప్రా
ణోఽపానో భూత్వా । ఆత్మానమన్నం ప్రవిశ్య వాహ్యత స్తనువగ్ం శుభ
యతి । తస్మాత్ స్రువమేవాగ్రే సమ్మార్ష్టి । ముఖతో హి ప్రాణోఽపానో
భూత్వా । ఆత్మానమన్న మావిశతి” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౧అ) ఇతి । ఆత్మా
హస్తయోర్మధ్యవర్తి శరీరం । ముఖసఞ్చారిణో వాయోః ప్రాణాపానా
భిధే, ద్వే వృత్తీ । ఉచ్ఛ్వాసరూపేణ బహిర్నిర్గచ్ఛన్తీ ప్రాణవృత్తిః, ని
శ్వాసరూపేణాన్తః ప్రవిశన్త్యపానవృత్తిః । తత్ర ప్రాణరూపో వాయుః ప్రా
ణతాం పరిత్యజ్య స్వయమపానో భూత్వా ముఖే ప్రక్షిప్తమన్నగ్రాసం మ
ధ్యశరీరే ప్రవేశ్య హస్తాదిరూపం శరీరం పుష్ట్వా శోభితం కరోతి । తస్మాద

న్నరూపైర్వేదాగ్రైః ప్రాణరూపస్య స్రువస్యాదౌ సమ్మార్జనం కర్తవ్యం । తథా కృతే సతి ప్రథమతోఽన్నప్రవేశః పశ్చాద్బాహ్యాహస్తరూపస్య జుహ్వాదేః శోభేత్యేతదుపపన్నం । ప్రసఙ్గాత్ ప్రాణాపానవేదనం ప్రశంసతి “తౌ ప్రాణాపానౌ । అవ్యర్ధుకః ప్రాణాపానాభ్యాం భవతి । య ఏవం వేద” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౧అ) ఇతి । ప్రకర్షేణ బహిరనితీతి ప్రాణః । అపకర్షేణాన్తరనిత్యపాన ఇత్యేవం వృత్తిభేదాత్ తౌ ప్రాణాపానౌ సమ్పన్నావితి వేదితుర కాలే ప్రాణాపానాభ్యాం వియోగో మృత్యురూపో న భవతి । మన్త్రముత్పాద్య వినియుఙ్క్తే “దివ శిల్పమవతతం పృథివ్యాః కకుభి శ్రితం । తేన వయగ్ం సహస్రవల్శేన సపత్నం నాశయామసి స్వాహేతి స్రుక్సమ్మార్జనాన్యగ్నౌ ప్రహరతి” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౨అ) ఇతి । దివ స్సకాశాద్వృష్టిరూపేణాధః ప్రసృతమిదం దర్భరూపం చిత్రవస్తు భూమేరుపరి ఆశ్రితం శతశాఖేన తేన దర్భేణ వయం వైరిణం నాశయామః । ఇదం దర్భరూపం హుతమస్తు, అనేన మన్త్రేణ వేదపరివాసనాన్యగ్నౌ ప్రక్షిపేత్ । అస్మిన్ మన్త్రే సమ్మార్జనాని న ప్రతీయన్త ఇతి శఙ్కాం వారయతి । “ఆపో వై దర్భాః రూపమేవైషా మేతన్మహిమానం వ్యాచష్టే । (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౨అ) ఇతి । అత్ర దివోఽవతతమిత్యనేన వృష్టిరూపా ఆపః ప్రతీయన్తే, అపాం చ దర్భరూపేణోత్పత్తిః పూర్వమేవోత్పవనబ్రాహ్మణేన దర్శితా । తస్మాదేతన్మన్త్రగత శబ్దస్వరూపమేవైషాం దర్భాణాం దివః శిల్పత్వాదిలక్షణం మహిమానం ప్రఖ్యాపయతి । అస్య మన్త్రస్యానుష్టుప్ఛన్దస్త్వ మృగ్రూపత్వఞ్చానుసన్ధేయమిత్యాహ । “అనుష్టుభర్చా” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౨అ) ఇతి । సమ్మృజ్యాదితి శేషః । విధేయమనుష్టుప్త్వం స్తౌతి “ఆనుష్టుభః ప్రజాపతిః। ప్రాజాపత్యో వేదః । వేదస్యాగ్రగ్ం స్రుక్సమ్మార్జనాని । స్వేనైవైనా ఛన్దసా । స్వయా దేవతయా సమర్ధయతి” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౨అ) ఇతి జగత్స్రష్టా ప్రజాపతే రనుష్టుప్సహకారిణీతి తాపనీయోపనిషది శ్రూయతే “స తదాతం మన్త్రరాజం నారసింహమానుష్టుభమపశ్యత్ । తేన వై సర్వమిదమసృజత” ఇతి । తస్మాత్

ప్రజాపతేరానుష్టుభత్వం । “ప్రజాపతేర్వా ఏతాన్యఙ్గ్యశ్మశ్రూణి। యద్వేదః”
ఇతివక్ష్యతి । తస్మాద్వేదస్య ప్రాజాపత్యత్వం । తథా సతి వేదాగ్రస్య
స్వకీయంఛన్దః స్వకీయాచ దేవతేత్యుభయం సమృద్ధిహేతుర్భవతి । నకే
వలం ఛన్దసః ప్రాశస్త్యం కిన్త్వృచోఽపీత్యాహ “అధోరుగ్వావయోషా।
దర్భోవృషా। తన్మిథునం । మిథునమేవాస్య తద్యజ్ఞే కరోతి ప్రజననాయ।
ప్రజాయతే ప్రజయా పశుభిర్యజమానః” (బ్రా-3కాం।3ప్ర-౨అ) ఇతి।
వృషా సేచనసమర్థః పుమాన్ । అత్ర స్రుక్సమ్మార్జనానాముత్తమన్తే
ఽగ్నౌ ప్రక్షేప ఇత్యేకః పక్షః।అద్భిః ప్రక్షాళ్యోదక్పరిత్యజేదిత్యపరః
పక్షః। అతఏవ సూత్రకారోఽగ్నౌ ప్రహరతీత్యుక్త్వా పునరప్యాహ “ఉ
త్తరేవాన్యస్యతీ” ఇతి । ఇమంపక్షం పఠన్తి “తాన్యేకే న్యృఞ్జే నాపాస్య
న్తి। తత్తథాన కార్యం । ఆరబ్ధస్య యజ్ఞియస్య కర్మణః స విదోహః।
యద్యేనాని పశవోఽభితిష్ఠేయుః। న తత్పశుభ్యః కం । అద్భిర్మార్జయి
త్వోత్తరేన్యస్యేత్ । యద్వై యజ్ఞియస్య కర్మణోఽన్యత్రాహుతిభ్యః
సన్తిష్ఠతే। ఉత్తరే వావ తస్య ప్రతిష్ఠా। ఏతాగ్ంహి తస్మై ప్రతిష్ఠాం
దేవాస్సమభరన్ । యదద్భిర్మార్జయతి । తేనశాన్తం।యదుత్తరేన్య
స్యతి । ప్రతిష్ఠామేవైనాని తద్గమయతి । ప్రతితిష్ఠతి ప్రజయా పశుభి ర్య
జమానః” (బ్రా-3కాం।3ప్ర।౨అ) ఇతి । కేచిత్ప్రక్షాళన మకృత్వైవ
యత్ర క్వాపి పరిత్యజన్తి తదయుక్తం । య ఏషోఽనుష్ఠానప్రకారః స
కర్మణో విపరీతఫలం దోగ్ధి । అప్రక్షాళితదర్భాక్రమణే పశూనాం రోగో
త్పత్త్యా సుఖంన భవేత్ । మార్జనేన తచ్ఛాన్తం భవతి । ఆహుతి వ్యతిరి
క్తస్యయజ్ఞీయద్రవ్యస్యో త్తరస్సమాప్తి స్థానమితి దేవైః స మ్పాదిత
త్వాత్ తత్రైవపరిత్యాగే ప్రతిష్ఠా భవతి । అగ్నౌ ప్రహరణ పక్షమేవ
ద్రఢయితుం ఉత్తరే పరిత్యాగం దూషయతి “అథో స్తఖ్యస్యవా ఏ
తద్రూపం । యత్స్రుక్సమ్మార్జనాని। స్తమ్బశోఽవా ఓషధయః । తాసాం
జరత్తుషపశవోన రమన్తే। అప్రియోహ్యేషాం జరత్తుషః । యావద

ప్రియో హ వై జరత్కక్షుగ్ం పశూనాం। తావదప్రియగ్ం పశూనాంభవతి। యస్యైనాన్యన్యత్రాగ్నేర్దధతి" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౨అ) ఇతి।అధోశబ్ద ఉత్కరపక్షవ్యావృత్త్యర్థః। ఓషధయో ద్వివిధాః। స్తమ్బరూపా నవదావ్యరూపాశ్చ। కోమలతృణాభావాదస్యాం జరత్కక్షుః స్తమ్బః। దావాగ్నిదగ్ధప్రదేశే వృష్ట్యాసముత్పన్నః కోమలః స్వాదుతరస్తృణసమూహో నవదావ్యః। తత్రస్రుక్సమ్మార్జనాని స్తమ్బలూనతయా స్తమ్బరూపాణి। యద్యేతాన్యగ్నేరన్యత్రోత్కరే త్యజేరన్ తదా తత్ర తత్ర వికీర్ణాని తాని బహుస్తమ్బా ఓషధయః సమ్పద్యన్తే। తాసామోషధీనాం సమ్పద్ధిని జరత్కక్షే ప్రీత్యభావాత్ జరత్కక్షువద్యజమానోఽపి పశూనామప్రియ ఇత్యపశురేవ స్యాత్। అగ్నౌప్రహరణపక్షం ద్రఢయతి। "నవదావ్యాసు వా ఓషధీషు పశవో రమన్తే।నవదావో హ్యేషాం ప్రియః।యావత్ప్రియో హ వైనవదావగ్ంపశూనాం। తావత్ప్రియగ్ంపశూనాంభవతి।తస్యైతాన్యగ్నౌప్రహరంతి।తస్మాదేతాన్యగ్నావేవప్రహరేత్।యతరస్మింత్సంమృజ్యాత్। పశూనాంధృత్యై" (బ్రా-౩కాం-౩ప్ర।౨అ) ఇతి। నవఃప్రత్యాసన్నపూర్వకాలభావీ దావాగ్నిర్యస్య కోమలస్యౌషధిసమూహస్య సోఽయంనవదావః, తాదృశౌషధివద్యజమానోఽపి సమ్మార్జనానామగ్నౌ ప్రహరణే పశూనాం ప్రియో భవతి। తస్మాదాహవనీయే గార్హపత్యేవా యస్మిన్నగ్నౌ స్రుచః ప్రతితప్యసమ్మృష్టాస్తస్మిన్నేవ ప్రహరణం యజమానగృహే పశూనాం బహూనాం ధారణాయ భవతి। స్రుక్సమ్మార్జన ప్రసక్తాదగ్నిసమ్మార్జనానామపి కశ్చిన్మన్త్రముత్పాద్య వినియుఙ్క్తే "యో భూతానామధిపతిః। రుద్రస్తన్తిచరో వృషా। పశూనస్మాకం మా హిగ్ంసీః। ఏతదస్తు హుతం తవ స్వాహేత్యగ్నిసమ్మార్జనాన్యగ్నౌ ప్రహరతి।" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౨అ) ఇతి।తన్తిః కర్మసన్తానం తత్రచరతీతి తన్తిచరః। వృషా దేవేషు శ్రేష్ఠః। హే రుద్ర త్వమస్మాకం పశూన్మా హింసీః। ఏతదగ్నిసమ్మార్జనద్రవ్యం తవహుతమస్తు। తస్యైవార్థస్యానువాదకః స్వాహేతిశబ్దః। యైర్దర్భైరిధ్మస్సన్నద్ధస్తైరేవాగ్నిం సమ్మృజ్య స్వకాలే సమ్ప్రాప్తే తాని స

మ్మార్జనాన్యగ్నౌప్రహరేత్ । ప్రథమతోఽగ్నిత్పరిధీనగ్నిశ్చత్రి(స్త్రి) స్స
మ్మృష్టేసతి ప్రధానయాగాదూర్ధ్వమన్వాహార్యరూపాయాం దక్షిణా
యామృత్విగ్భ్యో దత్తాయాం అనూయాజహోమాత్ పూర్వం ద్వితీ
యమగ్నౌ సమ్మృష్టేసతి తత్ప్రహరణకాలః।అగ్నిదగ్ధప్రదేశే పునరుత్పద్య
సమ్య గ్వర్ధమానత్వాదగ్నౌ దర్భాణాంప్రహరణం యుక్త మిత్యాహ॥ ఏ
షావాఏతేషాంయోనిః । ఏషాప్రతిష్ఠా । స్వామేవైనానియోనిం । స్వాం
ప్రతిష్ఠాంగమయతి । ప్రతితిష్ఠతిప్రజయా పశుభిర్యజమానః" (బ్రా।౩కాం।
౩ప్ర।౨అ) ఇతి । ఏషావహ్నిరూపా । న చాగ్నిప్రహరణేరుద్రవిషయోమ
న్త్రో వ్యధికరణఇతి వాచ్యం, అగ్నేరేవాత్ర రుద్రత్వాత్, "రుద్రోవా
ఏషః । యదగ్నిః" ఇతిశ్రుత్యన్తరాత్ । "సోఽరోదీద్యదరోదీ త్తద్రు
ద్రస్యరుద్రత్వం" ఇతినిర్వచనాచ్చ । కల్పః "అత్రైనాంపత్నీమన్త్రేణవే
ద్యుత్తరాం ప్రసాద్య జఘనేన దక్షిణేన గార్హపత్యముదీచీముపవేశ్య యో
క్త్రేణసన్నహ్యతి, ఆశాసానాసౌమనసం ప్రజాగ్ సౌభాగ్యంతనూం । అ
గ్నేరనువ్రతాభూత్వా సన్నహ్యేసుకృతాయకం "ఇతి । యా పత్నీవ
హ్నేరనుసరణీభూత్వా సౌమనస్యాది ఫలాన్యాశాసానా వర్తతేతామే
తాం శోభనకర్మణేసుఖంభవతి తథా బధ్నామి । యోక్త్రబన్ధనాయ గా
ర్హపత్యసమీపే పత్న్యాఉపవేశనం విధత్తే "అయజ్ఞోవాఏషః । యోఽ
పత్నీకః । నప్రజాఃప్రజాయేరన్ । పత్న్యన్వాస్తే। యజ్ఞమేవాకః ప్రజా
నాంప్రజననాయ" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౨అ) ఇతి । అకః అసుకృతవాన్భ
వతి । బన్ధనకాలేప్యుపవేశనమేవ నతూత్థానమిత్యాహ "యత్తిష్ఠన్తిసన్న
హ్యేత । ప్రియంజ్ఞాతిగ్ంరున్ధ్యాత్ । ఆసీనాసన్నహ్యతే। ఆసీనాహ్యేషా
వీర్యంకరోతి" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౨అ) ఇతి। రున్ధ్యాత్ నాశయేత్ ।చి
రమప్యవస్థాతుం శక్యత్వాదాసీనాయాఃసామర్థ్యమస్తి । దిగ్దేశం విధత్తే
"యత్పశ్చాత్ప్రాచ్యన్వాసీత । అనయాసమదందదీత। దేవానాంపత్నియా
సమదందధీత। దేశాద్దక్షిణతఉదీచ్యన్వాస్తే। ఆత్మనోగోపీథాయ" (బ్రా-౩
కాం।౩ప్ర।౨అ) ఇతి।సమదఃకలహః।సాగార్హపత్యస్యపశ్చాద్భాగేప్రాఙ్ముఖ

త్వే సతి ప్రాచీనప్రవణయా వేదిరూపయా పృథివ్యాః సః కలహః స్యాత్ । ప
త్నీసంయాజహోమేషు తృతీయాహుతేర్యా దేవతా దేవపత్నీ తస్యా అ
పి తద్దేవస్థానమితి తయా సహ కలహం కుర్యాత్ । అతో దక్షిణదేశే స్వర
ఛూర్ధముదఙ్ముఖా తిష్ఠేత్ । నను సర్వా అపి యోషితః సౌమనస్యాదిక
మాశాసతే। తత్ర కో విశేషోఽస్యా ఇత్యాశఙ్క్య మన్త్రపూర్వార్ధస్యా
భిప్రాయమాహ "ఆశాసానా సౌమనసమిత్యాహ । మేధ్యామేవైనాం
కేవలీం కృత్వా । ఆశిషా సమర్ధయతి" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౩అ) ఇతి । దేవ
యజనప్రవేశేన యజ్ఞయోగ్యాం పాపక్షయేణ కేవలీం కృత్వా పశ్చాదా
శాసానేతి బ్రువన్ సత్యయాఽఽశిషా సమృద్ధాం కరోతి। అనువ్రతసూచిత
మర్థమాహ "అగ్నేరనువ్రతా భూత్వా సన్నహ్యే సుకృతాయ కమిత్యా
హ । ఏతద్వై పత్నియై వ్రతోపనయనం । తేనైవైనాం వ్రతముపనయతి"
(బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౩అ) ఇతి । పత్న్యాః స్వాతన్త్ర్యేణ కర్మాధికారాభావా
త్ పత్న్యా సహ తదధికారే సత్యేతదేవ యోక్త్రం తస్యా అనువ్రతస్వీ
కారే లిఙ్గం । యథా వివాహే స్త్రియాః కణ్ఠే మఙ్గళసూత్రధారణం తద్వ
త్ । అస్మిన్నర్థే వైదికలౌకికప్రసిద్ధం దర్శయతి "తస్మాదాహుః। యశ్చై
వం వేద యశ్చ న । యోక్త్రమేవ యుఙ్క్తే । యమన్వాస్తే । తస్యాముష్మిన్
లోకే భవతీతి యోక్త్రేణ" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౩అ) ఇతి । యస్మాత్ సూ
త్రధారణం లోకవేదయోర్నియమస్వీకారలిఙ్గం । లోకే హి దూరదే
శవర్తి దేవతాదర్శనం సఙ్కల్పయన్తః సూత్రం బధ్నన్తి। వేదేపి ఉపనయ
నవ్రతే మౌఞ్జీం బధ్నన్తి। తస్మాద్యోఽయమర్థం జానాతి యశ్చ న జానాతి తాదృ
శాః సర్వేప్యేవమాహుః। ఇయం పత్నీ యోక్త్రమవశ్యం యుఙ్క్తే మిశ్రయతి
బధ్నాతి యం పతిమన్వేషా వ్రతం స్వీకృత్యాస్తే తస్య సమ్బన్ధినా మఙ్గళ
సూత్రేణాముష్మిన్ లోకే యుక్తా భవతీతి । ప్రకారాన్తరేణ యోక్త్రబన్ధ
నం స్తౌతి "యద్యోక్త్రం । స యోగః । యదాస్తే । స క్షేమః। యోగక్షేమ
స్యక్లృప్త్యై" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౩అ) ఇతి । అప్రాప్తస్య వస్తునః ప్రాప్తిర్యో
గః, ప్రాప్తస్య రక్షణం క్షేమః। అతో యోక్త్రబన్ధనముదఙ్ముఖాసనఞ్చోభయ

సిద్ధయేభవతి । మనసి కిమభిప్రేత్యఅసౌబధ్యత ఇత్యాశంక్యాహ “యుక్తంక్రియాతా ఆశీశ్చ కామేయుజ్యాతా ఇతి।ఆశిషస్సమృద్ధ్యై” (బ్రా-౩కాం ౩ప్ర।౩అ) ఇతి । మయాశాస్త్రీయంకర్మక్రియతే, అతః సౌమనస్యాదిరూపా మమేయమాశీశ్చ ఫలేయుజ్యతాం, అనేనాభిప్రాయేణాశీః సమృద్ధా భవతి। విధత్తే “గ్రన్థింగ్రథ్నాతి । ఆశిషఏవాస్యాంపరిగృహ్ణాతి । పుమాన్వైగ్రన్థిః। స్త్రీపత్నీ । తన్మిథునం । మిథునమేవాస్యతద్యజ్ఞే కరోతి ప్రజననాయ । ప్రజాయతేప్రజయాపశుభిర్యజమానః । అథోఅర్ధోవా ఏషఆత్మనః। యత్పత్నీ।యజ్ఞస్యధృత్యాఅశిథిలంభావాయ”(బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౩అ) ఇతి। సౌమనస్యాద్యాశిషః సర్వాఅపియోక్త్రగ్రన్థినా తస్యాంపరిగృహీతాభవన్తి యజ్ఞకర్తురర్ధస్వరూపభూతా పత్నీతతస్తదీయగ్రన్థినా యజ్ఞోధ్రియతే నతుశిథిలోభవతి।కల్పః “జఘనేనగార్హపత్యముపవిశతి, సుప్రజసస్త్వావయగ్ం సుపత్నీరుపసేదిమ । అగ్నేసపత్నదమ్భన మదబ్ధాసోఅదాభ్యం” ఇతి । హే అగ్నే వయం త్వాం ఉపసీదామః। కీదృశావయం। సుప్రజసః శోభనప్రజోపేతాః।శోభనపతిర్యాసాంతాః సుపత్న్యః।త్వత్ప్రసాదాత్ అదబ్ధాసః కేనాప్యతిరస్కృతాః । కీదృశంత్వాం సపత్నదమ్భనంవైరివినాశినం, అదాభ్యం కేనాప్యతిరస్కార్యం । పత్న్యాఉపసీదనే ప్రయోజనం దర్శయతి “సుప్రజసస్త్వా వయగ్ంసుపత్నీరుపసేదిమేత్యాహ । యజ్ఞమేవ తన్మిథునీకరోతి । ఊనేతిరక్తంధ్రియాతాఇతిప్రజాత్యై” (బ్రా-౩కాం। ౩ప్ర। ౩అ) ఇతి। శోభనశ్చ పతిర్యస్యా ఇత్యభిధానాద్యజ్ఞంమిథునవన్తం కరోతి। యస్మిన్మిథునేపత్న్యాకర్మణ్యనుష్ఠీయమానేసతి యద్యజ్ఞాఙ్గంతేన అనుష్ఠితం సమానం * భవతితత్రోనప్రదేశేతదఙ్గమతిరిక్తం తేనాననుష్ఠితం అనయాపత్న్యాధ్రియతే అనుష్ఠీయతే అతఏవపత్నీకర్తవ్యం పూర్ణపాత్రధారణమామ్నాయతే † “అఞ్జలౌపూర్ణపాత్రమానయతి । రేతఏవాస్యాంప్రజాందధాతి” ఇతి । ఏవమన్యదపి తత్కర్తవ్యముదాహార్యం । అత

* సధృతంభవతీతికాశీపాఠః. † నినయనమామ్నాయతె - ఇతికాంచీపాఠః.

ఊనంపత్నీపరిపూరయతీతిప్రయోజనేన పత్న్యాఽగ్నిప్రవేశనేసతి తన్మిథునం
ప్రజననాయసమ్పద్యతే। యథా సప్తమానువాకే కపాలోపధానప్రసఙ్గేన
తద్విమోచనమన్త్రోఽప్యామ్నాతః ఏవమత్రాపి యోక్త్రబన్ధనప్రసఙ్గేన
యోక్త్రవిమోకమన్త్ర ఆమ్నాయతే “ఇమంవిష్యామివరుణస్యపాశంయ
మబధ్నీతసవితాసుకేతః। ధాతుశ్చయోనౌ సుకృతస్యలోకే స్యోనంమేస
హ పత్యాకరోమి ”ఇతి। విష్యామి ముఞ్చామి, సుకేతః సుజ్ఞానః, సవితా।
బద్ధేస్మిన్ యోక్త్రరూపేవరుణపాశే విముక్తే సతిధాతుః బ్రహ్మణో యో
నౌ స్థానే అనుష్ఠితస్య కర్మణః ఫలభూతేలోకేపత్యాసహ మేసుఖం కరో
మి। అస్య చయోక్త్రస్య విమోకః స్వకాలేకర్తవ్యః। పిష్టలేప ఫలీకరణ
హోమాభ్యామూర్ధ్వంప్రాయశ్చిత్తహోమేభ్యః పూర్వమస్యస్వకా
లః।అతఏవ కల్పసూత్రకారస్తస్మిన్ప్రదేశే పఠతి “ఇమంవిష్యా మీతిపత్నీ
యోక్త్రపాశంవిముఞ్చతే। తస్యాస్సయోక్త్రేఽఞ్జలౌ పూర్ణపాత్రమానయ
తి, సమాయుషాసమ్ప్రజయేత్యానీయమానే జపతి ”ఇతి।సోఽపి మన్త్రోఽత్రై
వానన్తరమామ్నాతః“సమాయుషాసమ్ప్రజయా సమగ్నే వర్చసాపునః।
సమ్పత్నీపత్యాహంగచ్ఛే సమాత్మాతనువామమ”ఇతి। హే అగ్నే అహమా
యుషాసఙ్గచ్ఛే ప్రజయా సంగచ్ఛే పాతివ్రత్యలక్షణేన వర్చసా సఙ్గచ్ఛే అనే
నపత్యాపునః పునః పత్నీభూత్వా సఙ్గచ్ఛే వియోగః కదాచిదపిమాభూదిత్య
ర్థః।మమశరీరేణ జీవాత్మాచిరంసఙ్గచ్ఛతాం।కల్పః “మహీ నాం పయోఽస్యో
షధీనాꣳరసస్తస్యతేఽక్షీయమాణస్య నిర్వపామి దేవయజ్యాయై”ఇతి। త
స్యాంపవిత్రాన్తర్హితాయా మాజ్యస్థాల్యామాజ్యం నిరూప్యేతి। యద్య
ప్యత్రమన్త్రకాణ్డేదేవయజ్యాయై ఇతిపదంనామ్నాతం తథాపి బ్రాహ్మణాను
సారేణ తత్పఠితం।మహీశబ్దస్యగౌరర్థః।అతఏవసప్తమకాణ్డే గాంప్రస్తుత్యా
మ్నాయతే।“తస్యాఉపోత్థాయ కర్ణమాజపే దిడేరన్తేఽదితే సరస్వతిప్రి
యేప్రేయసిమహివిశ్రుత్యేతాని తేఅఘ్నియేనామాని ”ఇతి। హే ఆజ్య
త్వం మహీనాంగవాం పయోఽసి సాక్షాత్ తజ్జన్యత్వాదోషధీనాం రస
శ్చాసి పరమ్పరయా తజ్జన్యత్వాత్। తాదృశస్యక్షయరహితస్య తవ స్వ

రూపం దేవ యాగార్థం పాత్ర్యాం నిర్వపామి । ఇమం విష్యామి, సమా
యుషేతి మన్త్రద్వయస్యాత్రాప్రాసఙ్గికత్వాత్ తద్వ్యాఖ్యానముపేక్ష్య
అనన్తరస్య మన్త్రస్య పూర్వభాగే స్పష్టార్థతాం దర్శయతి “మహీనాం ప
యోఽస్యోషధీనాగ్ంరస ఇత్యాహ । రూపమేవాస్యై తన్మహిమానం వ్యాచ
ష్టే” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౩అ) ఇతి । ఉత్తరభాగే త్వక్షీయమాణస్యేతి ప
దస్యాభిప్రాయమాహ “తస్య తేక్షీయమాణస్య నిర్వపామి దేవయజ్యా
యా ఇత్యాహ । ఆశిషమేవైతామాశాస్తే” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౩అ) ఇతి।
ఆజ్యస్య యాగాఙ్గతాం * విధత్తే “ఘృతఞ్చ వై మధు చ ప్రజాపతిరాసీత్ ।
యతో మధ్వాసీత్ । తతః ప్రజా అసృజత । తస్మాన్మధుషి ప్రజనన మివాస్తి । త
స్మాన్మధుషా న ప్రచరన్తి । యాతయామ హి । ఆజ్యేన ప్రచరన్తి । యజ్ఞో వా
ఆజ్యం । యజ్ఞేనైవ యజ్ఞం ప్రచరన్త్యయాతయామత్వాయ” (బ్రా-౩కాం।
౩ప్ర।౪అ) ఇతి । ప్రజాపతిః పూర్వం యాగసాధనం సృష్టిసాధనఞ్చాభిప్రే
త్య స్వయమేవ సత్యసఙ్కల్పతయా ఘృతరూపేణ మధురూపేణ చ పరిణ
తోఽభూత్ । తస్మాదుత్పత్తిబీజత్వమభిప్రేత్య మధ్వభూత్తస్మాన్మధుబీజేన
ప్రజా అసృజత । అత ఏవ మధుని నానాజన్తూత్పాదనం † విద్యతే, తేనో
త్పాదనేన యతో గతసారం తతో మధునా యాగం న కుర్వన్తి । సారవత్త్వా
దాజ్యేన యాగం కుర్యుః । సర్వయజ్ఞహేతుత్వాదాజ్యస్య యజ్ఞత్వం త
ద్ధేతుత్వఞ్చ వక్ష్యతే “సర్వస్మై వా ఏతద్యజ్ఞాయ గృహ్యతే । యద్ధ్రువాయా
మాజ్యం” ఇతి । అతో యజ్ఞయోగ్యసాధనేనైవ యజ్ఞస్యానుష్ఠానాన్నా
స్తి గతసారత్వదోషః । కల్పః “అథైనామాజ్యమవేక్షయతి, మహీనాం
పయోఽస్యోషధీనాగ్ంరసో దబ్ధేన త్వా చక్షుషావేక్షే సుప్రజాస్త్వాయ” ఇతి।
అదబ్ధేన రోగానుపహతేన । విధత్తే “పత్న్యవేక్షతే । మిథునత్వాయ ప్ర
జాత్యై । యద్వై పత్నీ యజ్ఞస్య కరోతి । మిథునం తత్ । అథో పత్నియా ఏ
వైష యజ్ఞస్యాన్వారమ్భోఽనవచ్ఛిత్త్యై” (బ్రా-౩కాం। ౩ప్ర।౪అ) ఇతి ।

* ఆజ్యభాగాంగతాం విధత్త ఇతి పాఠాంతరం. † మధునా నానాబీజోత్పాదనం.

యజ్ఞస్యపురుషత్వాత్ తేనసహపత్న్యా మిథునత్వం,కిఞ్చపత్న్యా ఆజ్యా వేక్షణ రూప ఏవయజమానమను యజ్ఞారమ్భః।సమ్పత్న్యోర్ద్వయోరప్యార మ్భేసతియజ్ఞో నవిచ్ఛిద్యతే । కల్పః ‟అథైనద్గార్హపత్యేఽధిశ్రయతి । తేజోఽసీతిసమిధముప యత్య ప్రాగ్ఘరతి । తేజోనుప్రేహీత్యథై నదాహవనీయేఽధిశ్రయతి । అగ్నిస్తేతేజోమావినైత్” ఇతి । హేఆజ్యత్వం తేజో రూప మసి తేజోరూపమాహవనీయ మనుప్రవేష్టుం గచ్ఛ, అయమాహవ నీయోగ్నిస్త్వదీయం తేజోరూపంమాఽపనయతు । అనుష్ఠానవిధిపూర్వకం మన్త్రార్థం వ్యాచష్టే ‟అమేధ్యంవా ఏతత్కరోతి। యత్ పత్న్యవేక్షతే। గార్హపత్యేధిశ్రయతి మేధ్యత్వాయ । ఆహవనీయమభ్యుద్రవతి । యజ్ఞస్య సన్తత్యై । తేజోసి తేజోఽనుప్రేహీత్యాహ । తేజోవాఅగ్నిః । తేజఆ జ్యం । తేజసైవ తేజ స్సమర్ధయతి । అగ్నిస్తే తేజోమావినైదిత్యా హా హిꣳసాయై” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౪అ) ఇతి । బోధాయనః ‟అథైనద్య థా హృతం ప్రతిపరిహృత్యోత్తరార్ధే వేద్యై నిధాయాధ్వర్యురవేక్షతే, అగ్నేర్జిహ్వాసి సుభూర్దేవానాంధామ్నే ధామ్నేదేవేభ్యో యజుషే యజు షేభవ ”ఇతి । ఆపస్తమ్బః ‟అగ్నేర్జిహ్వాసీతి స్ఫ్యస్య వర్త్మన్సాదయతి” ఇతి । ఆహవనీయే స్థితస్యాజ్యస్యోద్దేశే సమానేతుంస్ఫ్యేన కాఞ్చి ద్రేఖాం కృత్వాతస్యాం సాదయేత్ । హే ఆజ్య జ్వాలారూపాయా జి హ్వాయా ఉత్పాదకత్వాదగ్నేర్జిహ్వాసి । దేవానాం సుఖాయ భవసీతి సుభూః । ఈదృశస్త్వమసి । విధత్తే ‟స్ఫ్యస్యవర్త్మంత్సాదయతి । యజ్ఞస్య సన్తత్యై” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౪అ) ఇతి । తత్తదాహుతిస్థానాయ తత్త న్మన్త్రపూర్వకగ్రహణాయ పర్యాప్తంభవత్వితి వ్యాచష్టే ‟అగ్నేర్జిహ్వా సి సుభూర్దేవానామిత్యాహ । యథాయజురేవైతత్ । ధామ్నేధామ్నే దేవేభ్యోయజుషే యజుషే భవేత్యాహ । ఆశిషమేవైతామాశాస్తే” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౪అ) ఇతి । కల్పః ‟అథైన ముదగగ్రాభ్యాం పవిత్రాభ్యాం పునరాహారముత్పునాతి, శుక్రమసీతిప్రథమం, జ్యోతిరసీతిద్వితీయం, తేజో సీతితృతీయం” ఇతి । శుక్రందీప్తిమత్ । ఆజ్యస్యోత్పవనంవిధత్తే ‟తద్వా అతః

పవిత్రాభ్యామేవోత్పునాతి । యజమానోవా ఆజ్యం । ప్రాణాపానౌపవిత్రే । యజమాన ఏవప్రాణాపానౌ దధాతి" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౪అ) ఇతి। యతో యోషిద్వీక్షణేనా మేధ్యస్యాజ్యస్య మేధ్యత్వాయ గార్హపత్యాద్యధిశ్రయణం కృతం అత ఏవాత్య న్తశుద్ధ్యర్థముత్పునీయాత్ । ప్రకారవిశేషం విధత్తే "పునరాహారం । ఏవమివహిప్రాణాపానౌ సఞ్చరతః" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౪అ।) ఇతి । ఆజ్యేస్థాపితే పవిత్రే ప్రాచ్యాంప్రోహ్యపునః పశ్చాదా హృత్య మధ్యాదూర్ధ్వముత్పునీయాత్ । ఏవంత్రిహారమిత్యభిప్రాయేణ వీప్సార్థోణముల్ప్రత్యయః ప్రయుక్తః । మన్త్రాణాంస్పష్టార్థతాం దర్శయతి "శుక్రమసిజ్యోతిరసి తేజోఽసీత్యాహ । రూపమేవాస్యైతన్మహిమానం వ్యాచష్టే" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౪అ) ఇతి।ప్రతిమన్త్రంపృథక్క్రియాం విధత్తే । "త్రిర్యజుషా । త్రయఇమేలోకాః । ఏషాంలోకానామాప్త్యై" (బ్రా - ౩కాం । ౩ప్ర । ౪అ) ఇతి । త్రిత్వమనూద్యార్థవాదాన్తరమాహ "త్ర్యావృద్ధి యజ్ఞః । అథోమేధ్యత్వాయ" (బ్రా - ౩కాం । ౩ప్ర।౪అ) ఇతి । కల్పః "అథప్రోక్షణీరుత్పునాతి, దేవోవస్సవితోత్పునాత్వచ్ఛిద్రేణపవిత్రేణ వసో స్సూర్యస్య రశ్మిభిః "ఇతి । తదేతమ త్పవనంపవిత్రవిశిష్టంవిధత్తే "అథాజ్యవతీభ్యామపః। రూపమేవాసామేతద్వర్ణం దధాతి । అపివా ఉతాహుః । యథా హవై యోషాసువర్ణగ్ంహిరణ్యం పేశలం బిభ్రతీరూపేణాస్తే। ఏవమేతాఏతర్హీతి" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౪అ) ఇతి।యాభ్యాం పవిత్రాభ్యామాజ్యముత్పూతం తాభ్యామేవాలిప్తాభ్యా మప ఉత్పునీయాత్ । వ్యత్యయేనస్త్రీలిఙ్గత్వం । ఏతదాజ్యం స్వబిన్దుభిరాసామపాం వర్ణవిశేషోపేతంసురూపం సమ్పాదయతి । అథ చ తామ్రాదికాలుష్యరాహిత్యేన శోభనవర్ణోపేతం కటకాద్యాకారసౌకర్యేణ పేశలం హిరణ్యంబిభ్రతీ యోషేవేమా ఆప ఆజ్యబిన్దుయుక్తా నేత్రప్రియాభవన్తి। మన్త్రగతచ్ఛన్దఃప్రభృతికమనుసన్ధేయతయావిధత్తే "ఆపోవై సర్వాదేవతాః।ఏషా హి విశ్వేషాం దేవానాం తనూః। యదాజ్యం । తత్రోభయోర్మీమాగ్ంసా , జామిస్యాత్ ।యద్యజుషాద్యం యజుషాప ఉత్పునీయాత్ ।ఛన్దసాప ఉత్పునాత్యజామిత్వాయ। అథో మిథునత్వాయ। సావిత్రి యర్చా। సవితృప్రసూతంమేకర్మాసదితి। సవితృప్రసూతమేవాస్య కర్మభవతి । పచ్ఛో గాయత్రియాత్రి

ష్టమృద్ధత్వాయ। అద్భిరేవౌషధీః స్సన్నయతి। ఓషధీభిః పశూన్। పశుభిర్యజమానం" (బ్రా-౩ కాం।౩ ప్ర।౪ అ) ఇతి। ఉదకరూపేణ వీర్యేణ దేవతా శరీరముత్పాద్యతే। ఆహుతిరూపేణాజ్యేన తత్ పోష్యతే। తస్మాదాజ్యోదకయోః సర్వదేవతారూపత్వే సమేసతి కిమేతదుభయం యజుషైవోత్పునీయాత్। ఉత ఆప ఋచేతి మీమాంసాయాం ఆలస్యనివారణార్థమృచేతి యుక్తం। ఋగ్యజుర్భ్యాం మిథునత్వమపి సమ్పద్యతే। త్రివారముత్పూతాస్వప్స్వాదరాతిశయాత్ తాభిరద్భిః క్రమేణౌషధిపశుయజమానాః సమృద్ధా భవన్తి। కల్పః "ఆదత్తే దక్షిణేన స్రువం సవ్యేన జుహూం వేదే ప్రతిష్ఠాప్య తస్యాం గృహ్ణాతి * శుక్రం త్వా శుక్రాయాం ధామ్నే ధామ్నే దేవేభ్యో యజుషే యజుషే గృహ్ణామీత్యేతేన యజుషా చతుర్గృహీతం గృహీత్వా సమ్మృశ్యోత్ప్రయచ్ఛతి। అథోపభృతి గృహ్ణీతే, జ్యోతిస్త్వా జ్యోతిషి ధామ్నే ధామ్నే దేవేభ్యో యజుషే యజుషే గృహ్ణామీత్యేతేన యజుషాఽష్టగృహీతం గృహీత్వా భూయసోఽగ్రహాన్ గృహ్ణానః కనీయ ఆజ్యం గృహ్ణీతే, తథైవ సమ్మృశ్యోత్ప్రయచ్ఛతి। అథ ధ్రువాయాం గృహ్ణీతే, అర్చిస్త్వార్చిషి ధామ్నే ధామ్నే దేవేభ్యో యజుషే యజుషే గృహ్ణామీత్యేతేన యజుషా చతుర్గృహీతం గృహీత్వాభిపూర్య తథైవ సమ్మృశ్యోత్ప్రయచ్ఛతి" ఇతి। అత్ర మధ్యమమన్త్రే ధామ్నే ధామ్న ఇత్యాది కమనుషజ్యతే। హే ఆజ్య దీప్తం త్వాం దీప్తాయాం తత్తన్మన్త్రపూర్వకగ్రహణాయ తత్తద్ధామస్థానాయ పర్యాప్తం గృహ్ణామి, ఏవమితరయోర్యోజ్యం। త్రిష్వపి మన్త్రేషు ధామయజుః శబ్దయోర్వీప్సాయాస్తాత్పర్యమాహ "శుక్రం త్వా శుక్రాయాం జ్యోతిస్త్వా జ్యోతిష్యర్చిస్త్వార్చిషీత్యాహ సర్వత్వాయ। పర్యాప్త్యా అనన్తరాయాయ" (బ్రా-౩ కాం।౩ ప్ర।౪ అ) ఇతి। ఆహుతిబాహుళ్యం సర్వత్వం ఏకైకస్యామాహుతావాజ్యబాహుళ్యం పర్యాప్తిః। ఆహుతేః కస్యా అప్యలోపోఽనన్తరాయః। యదేతదాజ్యావేక్షణం పూర్వముక్తం, తత్ర విశేషం వక్తుం తత్ ప్రస్తౌతి। "దేవాసురాస్సం

* గృహ్యాతీతి శ్రీమరపుస్తకే.

యత్తా ఆసన్ । సపతమిన్ద్ర ఆజ్య స్యావకాశమపశ్యత్ । తేనావైక్షత । తతో దేవా అభవన్ । పరాసురాః । య ఏవం విద్వానాజ్యమవేక్షతే । భవత్యాత్మనా । పరాస్య భ్రాతృవ్యో భవతి" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౫అ) ఇతి। అవకాశః ప్రకాశకో మన్త్రః స చాగ్నేర్జిహ్వాసీత్యాదికః అభిఘారణరూపత్వకథనేనావేక్షణం ప్రశంసతి। "బ్రహ్మవాదినో వదన్తి। యదాజ్యేనాన్యాని హవీగ్ంష్యభిఘారయతి। అథ కేనాజ్యమితి। సత్యేనేతి బ్రూయాత్। చక్షుర్వై సత్యం। సత్యేనైవైనదభిఘారయతి" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౫అ) ఇతి। వక్తా విప్రలమ్భ సమ్భవాచ్ఛ్రుతోఽర్థః కదాచిద్వ్యభిచరత్యపి ద్రష్టుస్తు న తథేతి। ద్రష్టుశ్చక్షుస్సత్యం। శుక్తిరజతరజ్జుసర్పాది వ్యభిచారస్తు కాచకామలాది దోషప్రయుక్తః। అవేక్షణే నిమీలనరూపం విశేషం విధత్తే "ఈశ్వరో వా ఏషోఽన్ధో భవితోః। యశ్చక్షుషాజ్యమవేక్షతే। నిమీల్యావేక్షేత। దాధారాత్మంచక్షుః।అభ్యాజ్యంధారయతి"(బ్రా-౩కాం। ౩ప్ర।౫అ) ఇతి। ఆజ్యస్యాదిత్య మణ్డలవత్తేజస్విత్వాన్నైరన్తర్యవీక్షణేనాన్ధో భవితుం ప్రభుర్భవతి। తత్ర నిమీలనేన స్వాత్మన్యవినష్టచక్షుషా * ధారణాదన్ధో న భవతి। వీక్షణేనాజ్యమభిఘారయతి। విధత్తే "ఆజ్యం గృహ్ణాతి। ఛన్దాగ్ంసి వా ఆజ్యం। ఛన్దాగ్ంస్యేవ ప్రీణాతి" (బ్రా-౩కాం। ౩ప్ర।౫అ) ఇతి। ఆజ్యస్య యజ్ఞసాధనత్వేన ఛన్దస్సాదృశ్యం। స్రుగ్విశేషేణావృత్తి విశేషం విధత్తే "చతుర్జుహ్వాంగృహ్ణాతి। చతుష్పాదః పశవః। పశూనేవావరున్ధే। అష్టావుపభృతి। అష్టాక్షరా గాయత్రీ। గాయత్రః ప్రాణః। ప్రాణమేవ పశుషు దధాతి। చతుర్ధ్రువాయాం। చతుష్పాదః పశవః। పశుష్వేవోపరిష్టాత్ప్రతితిష్ఠతి" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౫అ) ఇతి। గాయత్ర్యా రక్షితత్వాత్ ప్రాణో గాయత్రః। తథా చ వాజసనేయినః సమామనన్తి "ప్రాణా వై గయాస్తత్ప్రాణాగ్ంస్తత్రే తద్యద్గయాగ్ంస్తత్రే తస్మాద్గాయత్రీ నామ" ఇతి। స్వాధీనత్వేనావరుద్ధేషు పశుషు పశ్చాత్ప్రయోగేన ప్రతితిష్ఠతి। గ్రాహ్యస్యాజ్యస్య స్రుగ్విశేషేణ అల్పాధిక పరిమా

* స్వాత్మప్రవిష్టాచ్చక్షుషో - కాంచీపుస్తకే.

ణంవిధత్తే ««యజమానదేవత్యా వైజుహూః। భ్రాతృవ్యదేవత్యోపభృత్। చతుర్జుహ్వాం గృహ్ణన్ భూయో గృహ్ణీయాత్। అష్టావుపభృతి గృహ్ణన్ కనీయః। యజమానాయైవ భ్రాతృవ్యముపస్తిం కరోతి" (బ్రా-3కాం।3ప్ర।౫అ) ఇతి। ఉపసమీపేభృత్యత్వేనాస్తి తిష్ఠతీత్యుపభృత్। సఙ్ఖ్యాం పునః ప్రకారాన్తరేణస్తౌతి ««గౌర్వైస్రుచః। చతుర్జుహ్వాంగృహ్ణాతి। తస్మాచ్చతుష్పదీ। అష్టావుపభృతి। తస్మాదష్టాశఫా। చతుర్ధ్రువాయాం। తస్మాచ్చతుస్తనా। గామేవతత్సగ్ంస్కరోతి। సాస్మైసగ్ంస్కృతేషమూర్జందుహే" (బ్రా-3కాం।3ప్ర।౫అ) ఇతి। అభిమతదోహనాత్ స్రుచాంగోరూపత్వం సఙ్ఖ్యాయాతదవయవసామ్యంచ। తతః స్రుచామాజ్యపూర్తిరూపోయః సంస్కారస్తేన గామేవసంస్కరోతి। సాచగౌర్దిపయోరూపమన్నమాజ్యరూపంరసఞ్చ దుగ్ధే। గృహీతస్యాజ్యస్య యథోచిత మాహుత్యఙ్గత్వం దర్శయతి ««యజ్జుహ్వాంగృహ్ణాతి। ప్రయాజేభ్యస్తత్। యదుపభృతి। ప్రయాజానూయాజేభ్యస్తత్। సర్వస్మైవా ఏతద్యజ్ఞాయగృహ్యతే। యద్ధ్రువాయామాజ్యం" (బ్రా-3కాం।3ప్ర।౫అ) ఇతి। పఞ్చసుప్రయాజేషు త్రయం జౌహవాజ్యేన నిష్పాద్యం। ద్వయం తౌపభృతార్ధేన, శిష్టేన త్వనూయాజాః।యత్రద్రవ్యాపేక్షా తత్ర సర్వత్ర ధ్రౌవం॥

అత్రవినియోగసంగ్రహః॥

««ప్రత్యుస్రుచస్తపేదగ్నేర్మృష్టేరూర్ధ్వం పునస్తపేత్।
గోష్ఠం వాచం తథా చక్షుః ప్రజాంమార్ష్టిక్రమాత్స్రుచః।
జుహూపభృద్ధ్రువాఆశా పత్నీంయోక్త్రేణ నహ్యతి॥
సుప్రేతిపత్న్యుపదిశేదిమంకాలవిమోచనం।
సమాయుషా * పూర్ణపాత్రం జపేదథమహీద్వయాత్॥
ఘృతంనిరూప్యవీక్షేత తేజోఽధిశ్రిత్యపశ్చిమే।
వహ్నౌ తేజో హరేదగ్నిః పూర్వాగ్నావధిసంశ్రయేత్॥

* పత్నీపూర్ణపాత్రమితి కాశీపాఠః.

అగ్నేస్స్రుగ్వ్యవర్త్మ నిక్షిప్త్వా ఋజ్వీత్రిభిరాజ్యకం।
ఉత్పూయదేవోజలముత్పునాత్వాజ్యపవిత్రతః।
ఋజ్వోర్చిస్త్రిభిరాజ్యస్య గ్రహోజుహ్వాదికేత్రయే॥
దశమేత్వనువాకేస్మిన్ త్రయోవింశతిరీరితాః"॥ఇతి॥

అథ మీమాంసా.

ద్వితీయాధ్యాయస్య ప్రథమపాదే చిన్తితం॥

"సమ్మార్ష్టి స్రుచ ఇత్యత్ర కిమప్రధానాఖ్యకర్మతా।
గుణకర్మత్వమథవా దృష్టో భావేఽవఘాతవత్॥
గుణత్వం న హి సమ్భావ్యం ప్రాధాన్యన్తు ప్రయాజవత్।
అదృష్టకల్పనేనాపి గుణత్వం స్యాద్ద్వితీయయా॥ఇతి॥

దర్శపూర్ణమాసయోర్జుహ్వాదీనాం ద్రవ్యాణాం సమ్మార్జనమామ్నాయతే స్రుచస్సమ్మార్ష్టీతి । తత్ర సమ్మార్జనం ప్రధానకర్మ । కుతః । గుణకర్మలక్షణరహితత్వాత్ । ప్రధానకర్మలక్షణయుక్తత్వాచ్చ । తథాహి । అవఘాతేన వ్రీహీణాం తుషవిమోకో దృష్టస్సంస్కారః తథా సమ్మార్జనేన జుహ్వాదిషు కఞ్చిదతిశయం న పశ్యామః । అతోఽవఘాతవద్గుణకర్మత్వం నాస్తి। యైస్తు ద్రవ్యం చికీర్ష్యతే గుణస్తత్ర ప్రతీయత ఇతి గుణకర్మలక్షణస్యాభావాత్ ప్రయాజాదివదదృష్టార్థత్వేన ప్రధానకర్మత్వమస్తి । యైస్తు ద్రవ్యం న చికీర్ష్యతే తాని ప్రధానభూతానీత్యస్య ప్రధానకర్మలక్షణస్య సద్భావాదితి ప్రాప్తే బ్రూమః । స్రుచ ఇతి ద్వితీయా కర్మకారకవిహితా । కర్మత్వఞ్చ ఈప్సితతమత్వే సతి భవతి। కర్తురీప్సితతమం కర్మ (పా౧।౪।౪౯) ఇతి । కర్మసంజ్ఞావిధానాత్ క్రతుసాధనత్వేన చ స్రుచాం యుక్తమీప్సితతమత్వం । అతస్స్రుచః ప్రధానభూతాః స్రుచః । తథా సతి సమ్మార్జనక్రియాయా గుణకర్మత్వమవఘాతవద్భవిష్యతి । యది స్రుక్షు దృష్టోర్థో న స్యాత్ తర్హ్యపూర్వం కల్పనీయం॥ ద్వాదశాధ్యాయస్య ప్రథమపాదే చిన్తితం॥

“పత్నీసన్నహనంకార్యం చోదకాదితిచేన్నతత్ ।
బన్ధవాసోధారణయో ర్యోక్త్రబన్ధనసిద్ధితః” ॥ఇతి॥

దర్శపూర్ణమాసవికారేషు సౌమికేషు ప్రాయణీయాదిషు చోదకాతిదేశాత్ పత్నీసన్నహనం కార్యమితిచేత్ । మైవం । ప్రసఙ్గసిద్ధత్వాత్ ।యద్యదృష్టాయబన్ధః, యదివావాసోధారణం దృష్టప్రయోజనం, ఉభయథాపి సౌమికేన యోక్త్రబన్ధనేనైవ తత్ సిధ్యతి, యోక్త్రేణపత్నీం సన్నహ్యతీతిహిసోమే విధీయతే । తస్మాదైష్టం పత్నీసన్నహనం పృథఙ్న కార్యం॥ ॥నవమాధ్యాయస్య తృతీయపాదే చిన్తితం॥

“పత్నీమితి ద్విపత్న్యాదావూహ్యం నోవోహ్యతేఽర్థతః।
నోపదేశస్యసామాన్యాదతిదేశాత్ ప్రవృత్తితః” ॥ఇతి॥

దర్శపూర్ణమాసయోర్మన్త్ర ఆమ్నాయతే పత్నీగ్ంసన్నహ్యేతి । తత్రైకపత్నీకస్య యజమానస్య ప్రయోగే సమవేతార్థ ఏకవచనాన్తఃపత్నీశబ్దః । స చ ద్విపత్నీకస్య బహుపత్నీకస్యచప్రయోగేఽర్థవశాదూహనీయ ఇతిచేత్ । మైవం । కిముపదేశప్రాప్తస్యోహః, అతిదేశప్రాప్తస్యవా। నాద్యః । ఉపదేశస్య సర్వప్రయోగసాధారణత్వాత్ । యద్యేకపత్నీకప్రయోగార్థమేవాయం మన్త్రోపదేశఃస్యాత్ తదానీమేకవచనంవివక్ష్యేత । న త్వేవమస్తి । అన్యథాద్విబహుపత్నీకప్రయోగయోర్మన్త్రోపవనోపదిశ్యేత । తత్ర కుతఊహోనూహ చిన్తావకాశః । సాధారణోపదేశే సర్వప్రయోగసమవేతార్థతయా పత్నీమితిపదేప్రాతిపదికం కర్మకారక విభక్తిశ్చేత్యుభయమేవ వివక్షితం । ఏకవచనం త్వదృష్టార్థతయా సర్వప్రయోగేషు యథావస్థితమేవ పఠనీయం । నాప్యతిదేశప్రాప్తస్యోహ ఇతిద్వితీయఃపక్షః । ద్విబహుపత్నీకప్రయోగయో రవికృతిత్వేనాతిదేశాయోగాత్ । తస్మాదత్రనాస్త్యూహః॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥

“ఊహ్యోనోవైష వికృతావూహ్యా పాఠోనపాశవత్,
నాదృష్టఛాన్దసత్వాభ్యాం పాఠేఛాన్దసతా నహి” ॥ఇతి॥

ఏకవచనాన్తః పత్నీమన్త్రో వికృతౌ ద్విబహుపత్నీకప్రయోగయో రర్థానుసారేణ ఊహనీయః। కుతః। పాఠాభావాత్। ప్రకృతావర్థానుసారేణ ప్రాప్తోప్యూహః సర్వప్రయోగసాధారణేన మన్త్రపాఠేన బాధితః। వికృతౌతు బాధకస్య పాఠస్యాభావేన అస్మదాయత్తేప్రయోగే అర్థానుసారేణోహోయుక్తః। అత ఏవ పూర్వత్రద్విపశు యుక్తాయాం వికృతౌ “అదితిః పాశం ప్రముమోక్తు అదితిః పాశాన్ ప్రముమోక్తు” ఇత్యేకవచనాన్తో బహువచనాన్తశ్చ పాశమన్త్ర ఊహిత ఇతి చేత్। నైవం। పత్నీమిత్యేకవచనస్యావివక్షితత్వేన ప్రకృతావదృష్టార్థతయా యథావస్థితపాఠే సతి వికృతావప్యదృష్టార్థం యథావస్థితస్యైవ పఠితవ్యత్వాత్। అథోచ్యేత। ప్రకృతౌ ఛాన్దసత్వేనైకవచనమేవ, వ్యత్యయేన ద్విత్వబహుత్వయోరర్థయోర్వర్తత ఇతి। ఏవం తర్హి వికృతావప్యూహమన్తరేణైవ ద్విత్వబహుత్వవాచిత్వాన్మాభూదూహః। ననైవం పాశేప్యూహో మాభూదితి శఙ్కనీయం, ప్రకృతావేకవచన బహువచనయోరేకస్మిన్నేవ పాశే వైదికప్రయోగదర్శనాత్, ద్విత్వేతు తదభావాత్। తస్మాత్ పాశస్యోహో వికృతావస్తి నతు పత్నీశబ్దస్య। యద్యప్యస్మిన్ననువాకే పత్నీం సన్నహ్యేత్యయం ప్రైషమన్త్రో నామ్నాతః తథాపి పూర్వానువాక బ్రాహ్మణే తదామ్నానాదిహపత్నీసన్నహనప్రసఙ్గేన విచారద్వయం దర్శితం॥ ॥చతుర్థాధ్యాయస్య ప్రథమపాదే చిన్తితం॥

“జుహూపభృద్ధ్రువాస్వాజ్యం సర్వార్థం వావ్యవస్థితం।
సర్వార్థమవిశేషాత్ స్యాత్ ప్రయాజార్థం హి జౌహవం॥
ప్రయాజానూయాజహేతుః స్యాదౌపభృతమాజ్యకం।
ధ్రౌవమన్యార్థమిత్యేషా వ్యవస్థా వచనైర్మతా”॥ఇతి॥

“చతుర్జుహ్వాం గృహ్ణాతి। అష్టావుపభృతి। చతుర్ధ్రువాయాం” ఇత్యేతేషు గ్రహణవాక్యేషు ఏతదర్థమితి విశేషనియామకస్యాశ్రవణాత్ పాత్రత్రయగత మాజ్యం సర్వార్థమితిచేత్। మైవం। “యజ్జుహ్వాం గృహ్ణాతి। ప్రయాజేభ్యస్తత్” ఇత్యాదిభిర్వాక్యైర్వ్యవస్థావగమాత్॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥

"అష్టావుపభృతీత్యత్ర కిమష్టైకగ్రహోవిధిః।
చతుర్ద్వయగ్రహోవాద్యః స్యాదష్టశ్రుతిముఖ్యతా॥
చతుర్గృహీతం హోమాఙ్గం ఫలవత్త్వాన్నబాధ్యతే।
చతుర్ద్విత్వం లక్ష్యతేఽతః సహానీత్యర్థమష్టతా॥ఇతి॥

గ్రహణవాక్యే చతుర్జుహ్వాంగృహ్ణాతీత్యత్ర యథా చతుస్సఙ్ఖ్యావిశిష్టమేక హవిర్గ్రహణం వివక్షితమ్। తథైవఅష్టావుపభృతీత్యత్రాపి అష్టసఙ్ఖ్యావిశిష్టమేకహవిర్గ్రహణం విధాతవ్యం। తథాసత్యష్టత్వశ్రుతేర్ముఖ్యత్వలాభాత్ అష్టసఙ్ఖ్యావయవభూతయోశ్చతుస్సఙ్ఖ్యయోర్ద్విధానేసతి అష్టత్వశబ్దస్యావయవలక్షణా ప్రసజ్యతే, ఇతి ప్రాప్తే బ్రూమః।ప్రసజ్యతాం నామ లక్షణా।ముఖ్యార్థస్వీకారే హోమ * వాక్యవిరోధాపత్తేః। చతుర్గృహీతంజుహోతీత్యనారభ్యశ్రుతం వాక్యం హోమమాత్రోద్దేశేన చతుర్గృహీతంవిదధాతి। యద్యప్యేతత్ సర్వంహోమవిషయతయా సామాన్యరూపం, ఔపభృతన్తు ప్రయాజానూయాజవిషయతయా విశేషరూపం, తథాపి హోమస్య ఫలవత్త్వేన ప్రాధాన్యాత్ గ్రహణస్య హోమార్థత్వే నోపసర్జనత్వాత్ ప్రధానానుసారేణ చతుర్గృహీతమేవయుక్తం। న తూపసర్జనానుసారేణాష్టగృహీతం। తస్మాదుపభృతి చతుర్గృహీతద్వయం విధీయతే। తత్రైకం చతుర్గృహీతం హవిశ్చతుర్థపఞ్చమప్రయాజార్థం అవశిష్టం త్వనూయాజార్థం। నన్వేవంసతి చతుర్గృహీతం న సిద్ధ్యేత్। అథ తదపివాక్యాన్తరేణ విధీయేత। తదానీముపభృతఃప్రథమేన చతుర్గృహీతేనావరుద్ధత్వాత్ ద్వితీయస్మై పాత్రాన్తరమన్విష్యేత। యద్యుపభృతి చతుర్గృహీతంవిధీయేత తదా చతుర్గృహీతద్వయస్య పృథగేవానుష్ఠానాత్ ఉపభృత్యేకప్రయత్నానయనం నసిద్ధ్యేత్। అతఉభయస్య సహోపభృత్యానయనార్థం అష్టావుపభృతీత్యు

* హ్యేవంవాక్యవిరోధాపత్తేరితి కాశీపాఠః.

౹। తస్మాత్ సాహిత్యార్థ మాస్తశబ్దప్రయోగేఽపిహావిష్ట్వసిద్ధయేద్వే
న్పృహీతెఅత్రవిధీయతే॥

అథ వ్యాకరణమ్.

ప్రష్ట్యస్త్రమిత్యాదిషు స్వరాగతాః। వాజినమిత్యత్ర ప్రత్యయస్వరః।
న్నిక్ సహత ఇతిసపత్నసాహ ఇత్యత్రాణో ప్రత్యయాన్తత్వాత్ ప్ర
యస్వరః। సపత్నసాహీమిత్యత్ర ఉదాత్తనివృత్తిస్వరేణ జీ పఉదాత్త
। ఆశాసానేత్యత్ర శానచశ్చిత్వా దన్తోదాత్తత్వేప్రాప్తే।లసార్వధా
నుదాత్తత్వే (పా - ౬ । ౧ । ౧౮౬) ధాధాది (పా-౬।౨।
) స్వరశేషసమాసే కృత్స్వరః। సౌభాగ్యశబ్దస్య యఙ్ప్రత్య
న్తస్య ఞిత్స్వరః। వ్రతమనుగతా అనువ్రతే త్యత్రావ్యయ పూర్వ
కృతిస్వరః। సుకృతా యేత్యత్ర।గతిరనన్తరః (పా-౬।౨।౪౯) ఇతి।గ
రత్వే ప్రాప్తె తదపవాదః। సూపమానాత్ క్తః (పా-౬। ౨। ౧౪౫)
త్యేతస్మాదుపమానాత్ పరంక్తాన్త ముత్తరపదమన్తోదాత్తం భవ
సుప్రజస ఇత్యత్రాసిచ్ప్రత్యయాన్తస్య చిత్స్వరే సమాసే కృత్స్వ
భనగి పతిర్యాసాం తాః సుపత్నీరిత్యత్ర।నఞ్సుభ్యాం (పా-౬।౨।
) ఇత్యుత్తరపదాన్తోదాత్త స్యాపవాదః। అద్యుదాత్తం ద్వ్యచ్ఛ
(పా - ౬ । ౨।౧౧౯) ఆద్యుదాత్తం యద్వ్యచ్కం యదుత్తరపదం
సుప్రీహౌ సమాసేసోఽనుత్తర మాద్యుదాత్తం భవతి। సుకేత ఇ
గాపి తద్వత్। మహీనామిత్యత్ర। జ్యాచ్ఛన్దసి బహుళం (పా-౬।౧।
) జ్యన్తాచ్ఛన్ద సి విషయేబహుళంనామ్ ఉదాత్తోభవతి । ధా
ధామ్న ఇత్యత్ర।అనుదాత్తఞ్చ (పా - ౮। ౧। 3) ఇత్యామ్రేడిత
దాత్తం। జ్యోతిరిత్యస్య అసున్ప్రత్యయాన్తత్వా న్నిత్స్వరః॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే ప్రథమకాణ్డే ప్రథమప్రపాఠకే
గాఽను వాకః॥

తైత్తిరీయసంహితా.

కృష్ణోఽస్యాఖరేష్ఠోఽగ్నయే త్వా స్వాహా వేదిరసి బర్హిషే త్వా స్వాహా బర్హిరసి స్రుగ్భ్యస్త్వా స్వాహా దివే త్వాఽన్తరిక్షాయ త్వా పృథివ్యై త్వా స్వధా పితృభ్య ఊర్గ్భవ బర్హిషద్భ్య ఊర్జా పృథివీం గచ్ఛత విష్ణోః స్తూపోఽస్యూర్ణమ్రదసం త్వా స్తృణామి స్వాసస్థం దేవేభ్యో గన్ధర్వోఽసి విశ్వావసు ర్విశ్వస్మాదీషతో యజమానస్య పరిధిరిడ ఈడిత ఇన్ద్రస్య బాహురసి॥౧॥

దక్షిణో యజమానస్య పరిధిరిడ ఈడితో మిత్రావరుణౌ త్వోత్తరతః పరిధత్తాం ధ్రువేణ ధర్మణా యజమానస్య పరిధిరిడ ఈడిత స్సూర్యస్త్వా పురస్తాత్పాతు కస్యాశ్చిదభిశస్త్యై వీతిహోత్రం త్వా కవే ద్యుమన్తగ్ం సమిధీమహ్యగ్నే బృహన్తమధ్వరే విశో యన్త్రే స్థో వసూనాగ్ం రుద్రాణామాదిత్యానాగ్ం సదసి సీద జుహూరుపభృద్ధ్రువాసి ఘృతాచీ నామ్నా ప్రియేణ నామ్నా ప్రియే సదసి సీదైతా అసదన్త్సుకృతస్య లోకే తా విష్ణో పాహి పాహి యజ్ఞం పాహి యజ్ఞపతిం పాహి మాం యజ్ఞనియం॥౨॥ ॥బాహురసి ప్రియే సదసి పఞ్చ దశ చ॥౧౧॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే ప్రథమప్రపాఠకే ఏకాదశోఽనువాకః॥

భాష్యమ్.

దశమేఽనువాకే ఆజ్యహవిషోర్గ్రహణముక్తం। ఏకాదశే ఇధ్మాబర్హిస్సపూర్వకం వేద్యాం హవిరాసాదనముచ్యతే।తత్ర కృష్ణోఽస్యాఖరేఽ

క్ష ఇతి ఆద్యో మన్త్రః । తతః పూర్వమాపో దేవీరిత్యయముదకాభి మ
న్త్రణమన్త్ర ఆమ్నాతవ్య ఇత్యభిప్రేత్య పూర్వవద్వ్యాచష్టే “ఆపో దే
వీరగ్రేపువోఅగ్రేగువఇత్యాహ । రూపమేవాసామేతన్మహిమానంవ్యాచ
ష్టే । అగ్ర ఇమం యజ్ఞం నయతాగ్రే యజ్ఞపతిమిత్యాహ । అగ్రఏవయ
జ్ఞం నయతి । అగ్రేయజ్ఞపతిం । యుష్మానిన్ద్రోఽవృణీతవృత్రతూర్యేయూయ
మిన్ద్రమవృణీధ్వంవృత్రతూర్య ఇత్యాహ । వృత్రగ్ంహ హనిష్యన్నిన్ద్ర
ఆపోవవ్రే।ఆపో హేన్ద్రంవవ్రిరే।సంజ్ఞామేవాసామేతత్సామానంవ్యాచష్టే।
ప్రోక్షితా స్థేత్యాహ। తేనాపః ప్రోక్షితాః” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౬అ) ఇతి।క
ల్పః“అథేధ్మంవిస్రస్యప్రోక్షతి,కృష్ణోఽస్యా ఖరేష్ఠోఽగ్నయే త్వా స్వాహా”
ఇతి । హే ఇధ్మ వహ్నేః ప్రియతమత్వాత్ తదభేదోపచారేణ కృష్ణో
మృగోఽసి । తథా వనస్పతిష్ఠోఽసి । అతోఽగ్నయే ప్రియం త్వాం ప్రో
క్షామి, తదేతత్ కర్తవ్యమితి స్వకీయా సరస్వతీబ్రూతే । సోఽయమర్థః
స్వాహాశబ్దవాచ్యః అత ఏవాగ్నిహోత్ర బ్రాహ్మణేప్రజాపతేః స్వకీయ
యా వాచాసహ సంవాద ఏవ మామ్నాయతే “తం వాగభ్య వదజ్జు హు
ధీతి । సోఽబ్రవీత్ । కస్త్వమసీతి । స్వైవతేవాగిత్యబ్రవీత్ । సోజుహోత్
స్వాహేతి। తత్స్వాహాకారస్యజన్మ” ఇతి । అథవానానార్థవాచీ స్వా
హాశబ్దోఽత్రప్రోక్షణంబ్రూతే । అథోక్తమన్త్రార్థం దర్శయతి “అగ్నిర్దేవే
భ్యోనిలాయత । కృష్ణోరూపంకృత్వా। సవనస్పతీన్ ప్రావిశత్ । కృష్ణోఽ
స్యాఖరేష్ఠోఽగ్నయే త్వా స్వాహేత్యాహ । అగ్నయ ఏవైనంజుష్టఙ్కరో
తి । అథో అగ్నేరేవమేధమవరున్ధే” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౬అ) ఇతి । కల్పః
“వేదింప్రోక్షతి, వేదిరసి బర్హిషేత్వాస్వాహా” ఇతి । హే వేదే త్వం ల
బ్ధాసి । “తదిమామవిన్దన్త యదిమామవిన్దన్తతద్వేదైర్వేదిత్వం” ఇతిశ్రు
తేః। అథో బర్హిర్ధారయితుం త్వాం ప్రోక్షామి । రూపకేణాధారాధేయ
భావం దర్శయతి । “వేదిరసి బర్హిషేత్వాస్వాహేత్యాహ । ప్రజావై బ
ర్హిః । పృథివీ వేదిః । ప్రజాఏవపృథివ్యాం ప్రతిష్ఠాపయతి” (బ్రా-౩కాం।
౩ప్ర।౬అ) ఇతి । కల్పః “బర్హిఃప్రోక్షతి । బర్హిరసి స్రుగ్భ్యస్త్వా స్వాహా”

ఇతి। హేదర్భ త్వం వేదేభ్యః స్పృహణీయోఽసి। అతస్త్వయి స్రుచః స్థాపయితుం త్వాం ప్రోక్షామి। పూర్వవదాధారత్వం దర్శయతి “బర్హిరసి స్రుగ్భ్య స్త్వా స్వాహేత్యాహ। ప్రజా వై బర్హిః। యజమానః స్రుచః। యజమాన మేవ ప్రజాసు ప్రతిష్ఠాపయతి” (బ్రా-౩ కాం।౩ ప్ర।౬ అ) ఇతి। కల్పః “అన్త ర్వేది పురోగ్రన్థి బర్హిరాసాద్య, దివే త్వా ఇత్యగ్రం ప్రోక్షతి, అన్తరిక్షా య త్వా ఇతి, మధ్యం, పృథివ్యై త్వా ఇతి మూలం” ఇతి। బర్హిష్యేవ లోక త్రయం భావయిత్వా లోకార్థతా ప్రోక్షణస్యేత్యాహ “దివే త్వాన్తరి క్షాయ త్వా పృథివ్యై త్వేతి బర్హిరాసాద్య ప్రోక్షతి। ఏభ్య ఏవైనం లోకేభ్యః ప్రోక్షతి” (బ్రా-౩ కాం।౩ ప్ర।౬ అ) ఇతి। విధత్తే “అథ తతః సహ స్రుచా పురస్తాత్ ప్రత్యఞ్చం గ్రన్థిం ప్రత్యుక్షతి। ప్రజా వై బర్హిః। యథా సూత్యై కాల ఆపః పురస్తాద్యన్తి। తాదృగేవ తత్” (బ్రా-౩ కాం। ౩ ప్ర।౬ అ) ఇతి। అగ్రాదిత్రయప్రోక్షణానన్తరం యః శేషస్తేన ప్రోక్షణశే షేణోదకేన స్వయం హస్తస్థిత ప్రోక్షణపాత్రేణ సహ బర్హిషః పురస్తాద్ధ స్తం ప్రసార్య ఉదకం యథా ప్రత్యక్ సిచ్యతే తథోక్షితేత్। యథా మ నుష్యాణాం గవాదీనాఞ్చ ప్రసూతికాలే ప్రథమత ఆపో నిర్గచ్ఛన్తి తత్ప్ర త్యుక్షణం * తాదృగేవ భవతి। కల్పః “అతిశిష్టాః ప్రోక్షణీర్దక్షిణాయై శ్రోణేరుత్తరస్యాః శ్రోణేః సన్తతం నినయతి, స్వధా పితృభ్య ఊర్గ్భవ బర్హిషద్భ్య ఊర్జా పృథివీం గచ్ఛత” ఇతి। హేజల మయా త్వం పితృ భ్యో దత్తమసి, అతో బర్హిష్యవస్థితేభ్యః పితృభ్యో రసరూపం భవ। హే జలావయవా భవదీయేన రసరూపేణ పృథివీం గచ్ఛత। మన్త్రవ్యా ఖ్యానపూర్వకం విధత్తే “స్వధా పితృభ్య ఇత్యాహ। స్వధాకారో హి పి తృణాం। ఊర్గ్భవ బర్హిషద్భ్య ఇతి దక్షిణాయై శ్రోణేరోత్తరస్యై నినయ తి సన్తత్యై। మాసా వై పితరో బర్హిషదః। మాసానేవ ప్రీణాతి। మా సా హ్యోషధీర్వర్ధయన్తి। మాసాః పచన్తి సమృద్ధ్యై। అనతిస్కన్దన్హ పర్జ న్యో వర్షతి। యత్రైతదేవం క్రియతే ఊర్జా పృథివీం గచ్ఛతేత్యాహ। పృ

* తత్ప్రోక్షణం ఇతి శ్రీమతపుస్తకే.

థివ్యామేవోర్జం దధాతి । తస్మాత్పృథివ్యా ఊర్జాభుఙ్క్తే" (బ్రా-౩కాం। ౩ప్ర।౮అ) ఇతి । స్వధాకారః పితౄణాం ప్రియ ఇత్యయమర్థో వాజసనేయి శాఖాయాం ప్రసిద్ధః "దేవా ఉపజీవన్తి స్వాహాకారఞ్చ వషట్కారఞ్చ హన్తకారం మనుష్యాః స్వధాకారం పితరః " ఇతి శ్రుతిః । పూర్వముదాహృతా వేదేర్దక్షిణశ్రోణీమారభ్యోత్తరశ్రోణీ పర్యన్తేన నినయనేన యజమానస్య అవిచ్ఛిన్నా ప్రజా భవతి । మాసాభిమానినో దేవా ఏవబర్హిషదః పితర ఇతి । తత్ప్రీతా సత్యామభిమన్తవ్యాః కాలాత్మకా మాసా ఓషధీర్వర్ధయిత్వా ఫలం సమ్పాదయన్తి। తతోఽన్నసమృద్ధిః । యస్మిన్ దేశే నినయనమేవం క్రియతే తస్మిన్ దేశే పర్జన్యోఽతివృష్ట్యా సస్యమవినాశయన్ యథా కాలం యథోచితం వర్షతి । ఉదకసస్యయోః పృథివీగతత్వాత్ పృథివీజన్యేన అన్నరసేన భోగం సమ్పాదయన్తి । శైథిల్యం విధత్తే "గ్రన్థిం విస్రగ్ంసయతి । ప్రజనయత్యేవ తత్" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౮అ) ఇతి। బన్ధనరూపగర్భేఽవస్థితస్య బర్హిషో విస్రంసనమేవోత్పాదనం । శిథిలస్య విమోచనం విధత్తే "ఊర్ధ్వం ప్రాఞ్చముద్గూఢం ప్రత్యఞ్చమాయచ్ఛతి । తస్మాత్ప్రాచీనగ్ం రేతో ధీయతే। ప్రతీచీః ప్రజా జాయన్తే" (బ్రా-౩కాం। ౩ప్ర।౮అ) ఇతి । పశ్చాత్ప్రాఞ్చముపగూహతీతి హి పూర్వం విహితస్య ప్రాఞ్చ ఉపగూఢస్య గ్రన్థేరగ్రం ధృత్వోర్ధ్వముత్కృష్య ప్రత్యఙ్ముఖత్వేన కర్షేత్ । కల్పః "విష్ణోస్తూపోఽసి, ఇతి కర్షన్నివాహావనీయం ప్రతి ప్రస్తరముపాదత్తే" ఇతి । హే ప్రస్తర త్వం వ్యాపినో యజ్ఞస్య సఙ్ఘాతరూపో ధారకోఽసి । తదేతద్దర్శయతి "విష్ణోస్తూపోఽసీత్యాహ। యజ్ఞో వై విష్ణుః । యజ్ఞస్య ధృత్యై" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౮అ) ఇతి । విధత్తే "పురస్తాత్ ప్రస్తరం గృహ్ణాతి। ముఖ్యమేవైనం కరోతి" (బ్రా - ౩కాం। ౩ప్ర। ౮అ) ఇతి । వేదేః పూర్వభాగే బ్రహ్మా యజమానో వా ప్రస్తరం ధారయేత్ ।తచ్చ సూత్రేఽభిహితః "బ్రహ్మా ప్రస్తరం ధారయతి యజమానో వా" ఇతి। ధారణాయ సుఖసమానౌన్నత్యం హస్తేనాభినీయ విధత్తే "ఇయన్తం గృహ్ణాతి। ప్రజాపతినా యజ్ఞముఖేన సమ్మితం" (బ్రా-౩కాం। ౩ప్ర।౮అ) ఇతి। వే

దిఖననవాక్య ఇవా య మభిన యః ప్రాదేశమాత్రపరత్వేన వాఖ్యే యః। తదేవానూద్య ప్రశంసతి “ఇయన్తం గృహ్ణాతి। యజ్ఞ పరుషా సమ్మితం। ఇయన్తంగృహ్ణాతి। ఏతావద్వై పురుషేవీర్యం। వీర్యసమ్మితం” (బ్రా-3కాం। 3ప్ర।౬అ) ఇతి। పరుః పర్వ। తచ్చ యజ్ఞ పురుషస్య హస్తకూర్పరయో రుభయతస్ప్రాదేశమాత్రం భవతి। ప్రసారితయో రఙ్గుష్ఠ కనిష్ఠికయో రఙ్గుళ్యోర్యావన్మధ్యం తావదేవ పురుషే సామర్థ్యం। హోనోపాదానా ద్యశేషవ్యాపారాణాం తత్రైవనిష్పత్తేః।పక్షాంతరంవిధత్తే। “అపరిమితంగృహ్ణాతి।అపరిమితస్యావరుద్ధ్యై”(బ్రా-3కాం।3ప్ర।౬అ) ఇతి।యావదౌన్నత్యేస్వస్యసౌకర్యంతావదేవగృహ్ణీయాత్। తత్రాపరిమితఫల సమ్పత్తిర్భవతి।ఉత్పవనహేతోర్వేగపవిత్రయోఃగ్రప్రస్తరే స్థాపనంవిధత్తే “తస్మిన్ పవిత్రేఅపి సృజతి।యజమానోవై ప్రస్తరః।ప్రాణా పానౌ పవిత్రే।యజమాన ఏవ ప్రాణా పానౌ దధాతి” (బ్రా-3కాం।3ప్ర।౬అ) ఇతి। ప్రస్తరస్య యజమానవద్యజ్ఞసిద్ధేర్హేతుత్వాత్త దభేదోపచారః। కల్పః “బర్హిర్వేద్యాగ్ంస్తృణాతి, వేదబర్హిః, ఊర్ణా మ్రదసం త్వా స్తృణామి స్వాసస్థం దేవేభ్యః” ఇతి। అత్ర శాఖాన్తరానుసారేణ దేవబర్హిరిత్యేతత్ పదం పూరితం। హే దేవబర్హిః త్వం కమ్బళ వన్మృదురోమ రూపః దేవానాంసుఖే నాసితుం స్థాన భూతం త్వాం వేద్యాం స్తృణామి।వ్యాచష్టే “ఊర్ణామ్రదసం త్వా స్తృణామీత్యాహ। యథా యజురేవైతత్। స్వాసస్థందేవేభ్యఇత్యాహ। దేవేభ్యఏవైన త్స్వాసస్థంకరోతి” (బ్రా- 3కాం। 3ప్ర। ౬అ) ఇతి। విధత్తే “బర్హిస్తృణాతి। ప్రజావైబర్హిః। పృథివీవేదిః। ప్రజాఏవపృథివ్యాం ప్రతిష్ఠాపయంతి” (బ్రా-3కాం। 3ప్ర। ౬అ) ఇతి। తత్రైవ విశేషం విధత్తే “అనతిదృశ్నగ్ంస్తృణాతి। ప్రజయైవైనం పశుభిరనతిదృశ్నం కరోతి” (బ్రా - 3కాం। 3ప్ర। ౬అ) ఇతి। భూమిస్స్వరూప మత్యన్తం యథా న దృశ్యతే తథా బహుళంస్తృణీయాత్। బహుప్రజాపశ్వావృతో యజమానోఽపివైదేశికైరదృశ్యః

ప్రభుర్భవతి । కల్పః ‘‘అథప్రస్తరపాణిః ప్రాఙభిసృత్య పరిధీన్ పరిదధాతి । గన్ధర్వోఽసి విశ్వావసు ర్విశ్వస్మాదిషతో యజమానస్యపరిధిరిడ ఈడిత ఇతిమధ్యమం, ఇన్ద్రస్య బాహురసిదక్షిణో యజమానస్య పరిధిరిడఈడితఇతిదక్షిణం, మిత్రావరుణౌ త్వోత్తరతః పరిధత్తాం ధ్రువేణ ధర్మణా యజమానస్య పరిధిరిడ ఈడిత ఇత్యుత్తరం, ఇతి । హే మధ్యమపరిధే త్వం విశ్వావసునామకో గన్ధర్వోఽసి తద్వద్రక్షకత్వాత్ । తేన సర్వస్మాద్ధింసకాద్యజమానస్య పరిపోషకోఽన్న రూపస్తు త్వోభవ, ఏవముత్తరయోర్యోజ్యం।ధ్రువేణ ధర్మణానుష్ఠీయమాననిత్యకర్మనిమిత్తం।విధిపూర్వకం వ్యాచష్టే ‘‘ధారయన్ప్రస్తరం పరిధీన్పరిదధాతి।యజమానో వై ప్రస్తరః।యజమాన ఏవ తత్స్వయం పరిధీన్ పరిదధాతి।గన్ధర్వోఽసి విశ్వావసురిత్యాహ। విశ్వమేవాయుర్యజమానే దధాతి। ఇన్ద్రస్యబాహురసిదక్షిణ ఇత్యాహ।ఇన్ద్రియమేవయజమానేదధాతి। మిత్రావరుణౌత్వోత్తరతః పరిధత్తామిత్యాహ।ప్రాణాపానౌ మిత్రావరుణౌ।ప్రాణాపానావేవాస్మిన్దధాతి’’ (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౯అ) ఇతి । బోధాయనః ‘‘అథసూర్యేణ పురస్తాత్ పరిదధాతి । సూర్యస్త్వాపురస్తాత్పాతు కస్యాశ్చిదభిశస్త్యై’’ ఇతి। ఆపస్తమ్బః । ‘‘ఆహవనీయమభిమన్త్ర్య, కస్యాశ్చిదభిశస్త్యై’’ । ఇతి । సర్వస్యా అపి హింసాయా అనేనైవాభిప్రాయేణ వ్యాచష్టే‘‘సూర్యస్త్వాపురస్తాత్పాత్విత్యాహ । రక్షసామపహత్యై । కస్యాశ్చి దభిశస్త్యా ఇత్యాహ । అపరిమితమేవైనం పాతి’’ (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౯అ) ఇతి । కల్పః ‘‘ఊర్ధ్వే ఆఘారసమిధావాదధాతి । వీతిహోత్రంత్వా కవేద్యుమన్తగ్ం సమిధీ మహ్యగ్నే బృహన్త మధ్వరే’’ ఇతి। హే విద్వన్నగ్నే త్వామధ్వరం నిమిత్తీకృత్య సమిధీమహి। కీదృశంత్వాం। వీతయే వ్యాప్తయే సమృద్ధయే హోత్రం హోమోయస్యతంవీతిహోత్రం।ఏవమేవార్థందర్శయతి।‘‘వీతిహోత్రం త్వాకవ ఇత్యాహ।అగ్నిమేవ హోత్రేణ సమర్ధయతి । ద్యుమన్తగ్ంసమిధీమహీత్యాహ సమిద్ధ్యై । అగ్నేబృహన్త మధ్వర ఇత్యాహవృద్ధ్యై’’ (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౯అ) ఇతి। కల్పః ‘‘అన్తర్వేద్యుదీచీ

నా(గ్రేవిధృతీతిరశ్చీ ఆసాదయతి, విశో యన్త్రే స్థః ఇతి । హే దర్భరూపేవి ధృత్యౌ యువాం ప్రజాయాః నియామికే భవతః । ఏతదేవ దర్శ యతి "విశో యన్త్రే స్థ ఇత్యాహ । విశాంపత్యై" (బ్రా - ౩కాం। ౩ప్ర। ౬అ) ఇతి । విధత్తే "ఉదీచీనా(గ్రే నిదధాతి ప్రతిష్ఠిత్యై" (బ్రా-౩కాం। ౩ప్ర। ౬అ)ఇతి। కల్పః "వసూనాగ్ం రుద్రాణామాదిత్యానాగ్ం సదసిసీద, ఇతి తయోః ప్రస్తరమత్యా దధాతి" । ఇతి ॥ విధృతిద్వయ మేవ సద ఇత్య భిప్రేత్యాహ "వసూనాగ్ం రుద్రాణామాదిత్యానాగ్ం సదసిసీదేత్యాహ । దేవతానామేవసద నేప్రస్తరగ్ం సాదయతి" (బ్రా-౩కాం । ౩ప్ర । ౬అ) ఇతి । కల్పః "ప్రస్తరేజుహూగ్ం సాదయతి, జుహూరసి ఘృతాచీనామ్నా ప్రియేణనామ్నా ప్రియేసదసి సీదేతి, ఉత్తరాం ఉపభృతం ఉపభృదసి ఘృతాచీనామ్నా ప్రియేణనామ్నా ప్రియే సదసి సీద" ఇతి । ప్రధమ ద్వితీయయోరపి ఘృతాచీత్యాదిక మనుషజ్యతే । వ్యాచష్టే "జుహూరసి ఘృతాచీ నామేత్యాహ। అసౌ వై జుహూః । అన్తరిక్ష ముపభృత్ । పృధివీధ్రువా । తాసామేతదేవ ప్రియంనామ । యద్ఘృతాచీతి । యద్ఘృతాచీత్యాహ । ప్రియేణైవైనా నామ్నా సాదయతి" (బ్రా-౩కాం । ౩ప్ర। ౬అ) ఇతి । కల్పః "అధ స్రుచః సన్నా అభిమృశతి, ఏతా అసదన్త్సుకృతస్య లోకే తా విష్ణో పాహి పాహియజ్ఞం పాహి యజ్ఞపతిం పాహి మాం యజ్ఞనియం" ఇతి॥ లోకేఅవశ్యమ్భావిఫలం తద్రూపత్వేన భావీతి ప్రస్తరే స్రుచోఽవస్థితాః। ఏతదేవ దర్శయతి "ఏతా అసదన్త్సుకృతస్య లోక ఇత్యాహ । సత్యంవై సుకృతస్యలోకః।సత్య ఏవైనా స్సుకృతస్యలోకే సాదయతి । తా విష్ణో పాహి త్యాహ।యజ్ఞో వై విష్ణుః। యజ్ఞస్యధృత్యై।పాహియజ్ఞం పాహి యజ్ఞ పతింపాహిమాం యజ్ఞ నియమిత్యాహ।యజ్ఞాయ యజమానాయాత్మనే। తేభ్య ఏవాశిషమాశాస్తేఽనార్త్యై" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౬అ) ఇతి । ధృతి ర్యజ్ఞ పురుషకర్తృకం స్రుచాంపోషణం ॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥

"కృష్ణ ఇధ్మం వేదివేదిం బర్హిర్బర్హిః సముత్క్షతి।
దివే త్రిభిర్బర్హిషోఽగ్రమధ్య మూలానిచోక్షతి॥
స్వధా శేషం క్షిపేద్భూమా విష్ణోర్న ప్రస్తరమున్నయేత్।
ఊర్ణా బర్హిస్స్తృతి ర్గన్ధ త్రిభిస్త్రీన్ పరిధీన్ క్షిపేత్॥
సూర్యోఽభి మన్త్ర్య పూర్వాగ్నిం వీత్యాఘారసమిత్ స్థితిః।
విశో ఆధాయ విధృతీ వసూప్రస్తరసాదనం॥
జుహూపభృద్భిరాసాద్య స్రుచ ఏతాస్తు మన్త్రయేత్।
ఏకాదశానువాకేస్మిన్నీరితా మన్త్రవింశతిః"॥ఇతి॥

అథ మీమాంసా.

ప్రథమాధ్యాయస్య చతుర్థపాదే చిన్తితం॥
"యజమానః ప్రస్తరోఽత్ర గుణో వా నామ వా స్తుతిః।
సామానాధికరణ్యేన స్యాదేకస్యాన్య నామతా॥
గుణో వా యజమానోస్తు కార్యే ప్రస్తరలక్షితే।
అంశాంశిత్వాద్యభావేన పూర్వవన్నాత్ర సంస్తుతిః॥
అర్థభేదాదనామత్వం గుణశ్చేత్ప్రహియేత సః।
యాగసాధకతాద్వారా విధేయః ప్రస్తరస్తుతిః"॥ఇతి॥
ఇదమామ్నాయతే యజమానః ప్రస్తర ఇతి।

అత్ర యజమానస్య ప్రస్తరశబ్దో నామధేయం ప్రస్తరస్య వా యజమానశబ్దో నామధేయమ్ । కుతః । ఉద్భిద్యాగేనేత్యాదావివ సామానాధిక ణ్యాదిత్యేకః పక్షః । గుణ విధి రేష ఇత్యపరః । తథాపి యజమానకార్యే పాదౌ ప్రస్తరస్యాచేతనస్య సామర్థ్యాభావాత్ ప్రస్తరగుణకార్యే స్రుగ్ధారణాదౌ యజమానస్య శక్తత్వాద్యజమానరూపో గుణో విధీయతే । ఏవ సతి పశ్చాచ్ఛ్రుతస్య ప్రస్తరశబ్దస్య కార్యాలక్షకత్వేపి ప్రథమశ్రుతో య జమానశబ్దో ముఖ్యవృత్తిర్భవిష్యతి । నచాత్ర పూర్వన్యాయేన స్తుతి స్సంభ తి । అష్టాకపాలద్వాదశకపాలయోరివ ప్రస్తర యజమానయోరంశాం త్వాభావాత్ । "వాయుర్వై క్షేపిష్ఠా దేవతా ఊర్జోఽవరుద్ధ్యై "ఇత్యా

వత్ స్తుతిరితిచేత్ । న । క్షిప్రత్వాదిధర్మవత్ కస్యచిదుత్కర్షస్యాప్రతీతేః । తస్మాన్నామగుణయో రన్యతరత్వమితిప్రాప్తేబ్రూమః । గోమహిషయో రివార్థభేదస్యాత్యన్తప్రసిద్ధత్వాన్న నామత్వం యుక్తం । గుణపక్షే త్వగ్నౌప్రహరణస్య ప్రస్తరవిషయత్వా ద్యజమానే ప్రహృతే సతి కర్మలోపః స్యాత్ । తస్మాద్విధేయః ప్రస్తరో యజమానశబ్దేన స్తూయతే । యథాసింహోదేవదత్త ఇత్యత్ర సింహగుణేనశౌర్యాదినోపేతో దేవదత్తః సింహశబ్దేన స్తూయతే తథాయజమానగుణేన యాగసాధనత్వేన యుక్తః ప్రస్తరో యజమానశబ్దేన స్తూయతే । ఏవంయజమానో వా ఏకకపాలఇత్యాదిషు ద్రష్టవ్యమ్॥

అథవ్యాకరణమ్.

కృష్ణస్యామృగాఖ్యాచేత్ (సి - కౌ-ఫి౩౮-౨౨) ఇతి కృష్ణశబ్ద ఆద్యుదాత్తః । ఆఖరేష్ఠఇత్యత్ర ప్రాతిపదికస్వరే ణ వా సమాసస్వరెణవా, కృత్స్వరేణవా, కృత్ప్రత్యయాన్తత్వేన థాథాదిస్వరే ణ వా అన్తోదాత్తత్వం । వేదిశబ్ద ఇన్ప్రత్యయాన్తత్వేననిత్స్వరః । విష్ణుశబ్దో నుప్రత్యయాన్తః । స్తూపశబ్దోవృషాదిః । ఊర్ణాశబ్దస్య వృషాదిత్వాదాద్యుదాత్తత్వేసతి ఉపమానపూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం । స్వాసస్థమిత్యత్ర "నఞ్సుభ్యాం" (పా-౬।౨।౧౭౨) ఇత్యన్తోదాత్తః । విశ్వావసురిత్యత్ర 'బహువ్రీహౌవిశ్వంసంజ్ఞాయాం' (పా-౬।౨।౧౦౬) ఇతి పూర్వపదాన్తోదాత్తత్వం। ఈషతోయజమానస్యే త్యుభయత్రలసార్వధాతుకస్వరః। మిత్రావరుణావిత్యత్రదేవతాద్వన్ద్వస్వరః। ఉత్తరత ఇత్యత్ర అతసుచ్ప్రత్యయాన్తత్వేన చిత్స్వరః।ధర్మణేత్యత్ర మనిన్ ప్రత్యయాన్తత్వాన్నిత్స్వరః।సూర్య శబ్దో నిపాతత్వా దాద్యుదాత్తః। కస్యా ఇత్యత్ర 'సావేకాచ' (పా-౬।౧।౧౬౮) ఇతి। విభక్తే రుదాత్తత్వే ప్రాప్తే 'నగోశ్వన్సావర్ణ' (పా-౬।౧।౧౮౨) ఇతి। ప్రథమైక వచనే సావర్ణాన్తత్వేన నిషిధ్యతే । అభిశస్త్యా ఇత్యత్ర।తా దౌచనితి (పా-౬।౨।౫౦)

ఇతిగతేః ప్రకృతిస్వరః । వీతిహోత్రమి త్యత్ర । మన్త్రే వృషేషపచ మన విదభూవీరాడుదాత్తః (ప్రా - 3 । 3 । ౯౬) ఇతి విధాతో రుదాత్తత్వే క్తిని ప్రత్యయేసతి బహువ్రీహిస్వరః।ఘృతాచీత్య త్రకృత్స్వరః॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే ప్రథమకాణ్డే ప్రథమప్రపాఠకే ఏకాదశోఽనువాకః॥

తైత్తిరీయసంహితా.

భువనమసి విప్రథస్వాఽగ్నే యష్టరిదం నమః । జుహ్వేహ్యగ్నిస్త్వాహ్వయతి దేవయజ్యాయా ఉపభృదేహి దేవస్త్వా సవితాహ్వయతి దేవయజ్యాయా అగ్నావిష్ణూ మావామవక్రమిషం విజిహాథాం మామా సన్తాప్తం లోకం మే లోకకృతౌ కృణుతం విష్ణోః స్థానమసీత ఇన్ద్రో అకృణోద్వీర్యాణి సమారభ్యోర్ధ్వో అధ్వరో దివిస్పృశమహ్రుతో యజ్ఞో యజ్ఞపతేరిన్ద్రావాన్త్స్వాహా బృహద్భాః । పాహి మాగ్నే దుశ్చరితాదామా సుచరితే భజ మఖస్య శిరోఽసి సం జ్యోతిషా జ్యోతిరజ్తాం॥౧॥ ॥అహ్రుత ఏకవిగ్ంశతిశ్చ॥౧౨॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే ప్రథమప్రపాఠకే ద్వాదశోఽనువాకః॥

భాష్యమ్.

ఏకాదశేఽనువాకే ఇధ్మాబర్హిస్స్రుచాం ప్రోక్షణాదితన్త్రముక్తం । తత్రాజ్యస్యహవిషాం పూర్ణానాం స్రుచాం యదాసాదనముక్తం తేన పురోడాశసాన్నాయ్యయోరపి వేద్యామాసాదనముపలక్ష్యతే । తన్మన్త్రాస్త్వచ్ఛిద్రకాణ్డాదౌ ద్రష్టవ్యాః । సర్వేషు హవిష్ష్వాసాదితేష్వగ్నావభ్యాహితానామిధ్మకాష్ఠానాముపరి హోతుమాఘారో ద్వాదశేఽభిధీయతే । కల్పః “అథాగ్రేణ జుహూమ్ప భృతౌ ప్రాఞ్చమఞ్జలిం

కరోతి, భువనమసి విప్రథస్వాగ్నే యష్ట రిదం నమః” ఇతి । జుహూపభృద్భ్యాం పూర్వస్మిన్ దేశే ఆహవనీయం ప్రత్యయనుఞ్జలిః। హే యాగనిష్పాదకాగ్నే త్వం భువనమసి, భవన్త్యస్మాద్భూతానీతి భువనం, అతో భూతకారణత్వా ద్విస్తృతో భవ । తుభ్యమిదమఞ్జలిరూపం నమోఽస్తు। అస్య మన్త్రస్య ద్వితీయాఘార శేషత్వా దమన్త్రకస్య ప్రథమాఘారస్య పూర్వమనుష్ఠేయత్వాత్ తంవిధిత్సుః తతః పూర్వం హోతారం ప్రతిప్రైషమన్త్రముత్పాదయతి। “అగ్నినావై హోత్రా దేవా అసురానభ్యభవన్ । అగ్నయే సమిధ్యమానాయానుబ్రూహీత్యాహ భ్రాతృవ్యాభిభూత్యై” (బ్రా-౩। కా। ౩ ప్ర। ౭అ) ఇతి। హే హోతః రిక్షకాష్ఠైః సమిధ్యమానస్యాగ్నే రనురూపాన్ మన్త్రాన్ బ్రూహి । తమిమం ప్రైషమధ్వర్యు బ్రూయాత్ । దేవాః పూర్వం స్వకీయేషు యాగేషువహ్నిం హోతారం కృత్వా తన్ముఖే నాసురానజయన్। అతోఽద్యాపి వైరి తిరస్కారాయ సమన్త్రకైః కాష్ఠైరగ్నిః ప్రజ్వలితః కార్యః। సంఖ్యా విశిష్ట మిధ్మం విధత్తే । ఏకవిꣳశతీధ్మ దారూణిభవన్తి । ఏకవిꣳశో వైపురుషః । పురుషస్యాప్త్యై” (ప్రా - ౩ కాం । ౩ ప్ర । ౭అ) ఇతి । “దశహస్త్యా అఙ్గుళయో దశపద్యా ఆత్మైక విꣳశః” ఇత్యన్యత్రామ్నాతమ్। హోతాప్ర వోవాజా అభిద్యవ ఇత్యాదిషు ఋక్షు సామిధేనీ సంజ్ఞకాస్వనూచ్యమానాసు కాష్ఠానామగ్నౌ ప్రక్షేపం విధత్తే “పఞ్చదశేధ్మ దారూణ్యభ్యా దధాతి । పఞ్చదశవా అర్ధమాసస్యరాత్రయః। అర్ధమాసశ స్సంవత్సర ఆప్యతే” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౭అ) ఇతి।క్రియత్సఖ్యైరర్ధమాసైశ్చతుర్వింశతి సఙ్ఖ్యాకై రిత్యర్థః । అవశిష్టానాం షణ్ణాం కాష్ఠానాం విని యోగమాహ “త్రీన్ పరిధీన్ పరిదధాతి। ఊర్ధ్వే సమిధావాదధాతి । అనూయాజేభ్య స్సమిధమతిశినష్టి । షట్సమ్పద్యన్తే। షడ్వా ఋతవః । ఋతూనేవప్రీణాతి” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౭అ) ఇతి । గన్ధర్వోఽసి

త్యాదయగ్ని పరిధి మన్త్రాః। వీతిహోత్రమిత్యాదిరూర్ధ్వసమిన్మంత్రః। తే చ పూర్వానువాకేఽభిహితాః । అగ్నిప్రజ్వాలనాయ వాయూత్పాదనం విధత్తే « వేదేనోపవాజయతి । ప్రాజాపత్యోవై వేదః । ప్రాజాపత్యోఽగ్ని ప్రాణః । యజమానఆహవనీయః । యజమాన ఏవప్రాణందధాతి" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౭అ) ఇతి । వేదస్యప్రజాపతి సృష్టత్వాత్ ప్రాజాపత్యత్వం। ప్రాణవాయోఃప్రజాపతి సృష్టతయాప్రాజాపత్యత్వం । ఆహవనీయస్య ప్రస్తరన్యాయేన యజమానత్వం।ఆవృత్తింవిధత్తే «త్రిరుపవాజయతి। త్రయో వైప్రాణాః । ప్రాణానేవాస్మిన్దధాతి" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౭అ) ఇతి।ప్రాణోఽపానో వ్యానశ్చేతి ప్రాణానాంత్రిత్వం । అనేకగుణవిశిష్టం ప్రథమాఘారం విధత్తే « వేదేనోపయత్య స్రువేణ ప్రాజాపత్యమాఘారమాఘారయతి ।యజ్ఞోవైప్రజాపతిః।యజ్ఞమేవప్రజాపతిం ముఖతఆరభతే । అథో ప్రజాపతిస్సర్వా దేవతాః। సర్వా ఏవదేవతాఃప్రీణాతి" (బ్రా - ౩కాం। ౩ప్ర।౭అ) ఇతి।ఉపయత్య వేదస్యోపరిస్రువమవస్థాప్యేత్యర్థః। ఆహుతీనామాదిత్వాదయమాఘారో యజ్ఞస్యముఖం । తస్మిన్ముఖేయజ్ఞస్రష్టృత్వేన యజ్ఞరూపంప్రజాపతి మేవారబ్ధవాన్భవతి। ప్రజాపతేస్సర్వదేవతారూపత్వోపపాదనం వాజసనేయినఏవమామనన్తి «తద్యదిదమాహురముంయజాముం యజేత్యేకైకందైవమేతస్యైవ సావిసృష్టిరేష ఉ హ్యేవ సర్వే దేవాః" ఇతి।ఆగ్నీధ్రంప్రతి ప్రైషమన్త్రముత్పాదయతి «అగ్నిమగ్నీత్త్రిస్త్రిస్సమ్మృడ్ఢీత్యాహ । త్ర్యావృద్ధియజ్ఞః । అథోరక్షసామపహత్యై" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౭అ) ఇతి । యైర్దర్భైరిధ్మఃపూర్వం సన్నద్ధః తైరగ్నిజ్వాలాయాం సమ్మార్జనమభినేతవ్యం । హేఅగ్నీదితి సమ్బోధ్యతత్రాసౌప్రేష్యతే। త్రిస్త్రిరితి వీప్సాపరిధిసమ్మార్జనాపేక్షా । తద్విధత్తే «పరిధీంత్సమ్మార్ష్టి। పునాత్యేవైనాన్" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౭అ) ఇతి। ప్రతిపరిధిత్రిరావృత్తింవిధత్తే «త్రిస్త్రిస్సమ్మార్ష్టి । త్ర్యావృద్ధియజ్ఞః। అథో మేధ్యత్వాయ । అథోఏతేవైదేవాశ్వాః । దేవాశ్వానేవతత్సమ్మార్ష్టి। సువర్గస్యలోకస్యసమష్ట్యై" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౭అ) ఇతి। దేవాశ్వత్వేన

త్యాదయగ్ని పరిధి మన్త్రాః। వీతిహోత్రమిత్యాది రూర్ధ్వసమిన్మంత్రః। తే చ పూర్వానువాకేఽభిహితాః । అగ్నిప్రజ్వాలనాయ వాయూత్పాదనం విధత్తే "వేదేనోపవాజయతి । ప్రాజాపత్యోవై వేదః । ప్రాజాపత్యగ్ని ప్రాణః । యజమానఆహవనీయః । యజమాన ఏవప్రాణందధాతి" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౮అ) ఇతి । వేదస్యప్రజాపతి సృష్టత్వాత్ ప్రాజాపత్యత్వం। ప్రాణవాయోగ్ప్రజాపతి సృష్టతయాప్రాజాపత్యత్వం । ఆహవనీయస్య ప్రస్తరన్యాయేన యజమానత్వం।ఆవృత్తింవిధత్తే "త్రిరుపవాజయతి। త్రయోవై ప్రాణాః । ప్రాణానేవాస్మిన్దధాతి" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౮అ) ఇతి।ప్రాణోఽపానో వ్యానశ్చేతి ప్రాణానాంత్రిత్వం । అనేకగుణవిశిష్టం ప్రథమాఘారం విధత్తే "వేదేనోపయత్య స్రువేణ ప్రాజాపత్యమాఘారమాఘారయతి । యజ్ఞోవైప్రజాపతిః । యజ్ఞమేవప్రజాపతిం ముఖతఆరభతే । అథో ప్రజాపతిస్సర్వా దేవతాః । సర్వా ఏవ దేవతాః ప్రీణాతి" (బ్రా-౩కాం। ౩ప్ర।౮అ) ఇతి । ఉపయత్య వేదస్యోపరిస్రువమవస్థాప్యేత్యర్థః । ఆహుతీనామాదిత్వాద్యమాఘారో యజ్ఞస్యముఖం । తస్మిన్ముఖేయజ్ఞస్రష్టృత్వేన యజ్ఞరూపంప్రజాపతి మేవారబ్ధవాన్ భవతి । ప్రజాపతేస్సర్వదేవతారూపత్వోపపాదనం వాజసనేయినఏవమామనన్తి "తద్యదిదమాహురముంయజాముం యజేత్యేకైకందైవమేతస్యైవ సావిసృష్టి రేష ఉ హ్యేవ సర్వే దేవాః" ఇతి।ఆగ్నీధ్రంప్రతి ప్రైషమన్త్రముత్పాదయతి "అగ్నిదగ్నీన్త్రి స్త్రిస్సమ్మృడ్ఢీత్యాహ । త్ర్యావృద్ధియజ్ఞః । అథోరక్షసామపహత్యై" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౮అ) ఇతి । యైర్దర్భైరిధ్మగపూర్వం సన్నద్ధః తైరగ్నిజ్వాలాయాం సమ్మార్జనమభినేతవ్యం । హేఅగ్నీదితి సమ్బోధ్యతత్రాసౌప్రేష్యతే । త్రిస్త్రిరితి వీప్సాపరిధిసమ్మార్జనాపేక్షా । తద్విధత్తే "పరిధీంత్సమ్మార్ష్టి । పునాత్యేవైనాన్" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౮అ) ఇతి । ప్రతిపరిధిత్రిరావృత్తింవిధత్తే "త్రిస్త్రిస్సమ్మార్ష్టి । త్ర్యావృద్ధియజ్ఞః । అథో మేధ్యత్వాయ । అథోఏతేవైదేవాశ్వాః । దేవాశ్వానేవతత్సమ్మార్ష్టి। సువర్గస్యలోకస్యసమష్ట్యై" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౮అ) ఇతి । దేవాశ్వత్వేన

భావితాః స్వర్గప్రాప్తయేభవన్తి।ద్వయోరాఘారయోఃక్రమేణగుణభేద
విధత్తే “ఆసీనోఽన్యమాఘారమాఘారయతి। తిష్ఠన్నన్యం । అథాఽనో వ
రథంవాయుఞ్జ్యాత్ । ఏవమేవ తదధ్వర్యుర్యజ్ఞంయునక్తి। సువర్గస్యలో
స్యాభ్యూఢ్యై” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౭అ) ఇతి । శకటస్యప్రాథమికం బలీ
ర్దయుగముపరిఆసీనేన ప్రేర్యతే ద్వితీయతృతీయాదికస్తు భూమౌ స్థితేన
తద్వదాఘారరథః స్వర్గలోకమభిలక్ష్య వహనాయభవతి । ఏతద్రథ వేదన
ప్రశంసతి। “వహత్యేనం గ్రామ్యాః పశవః।య ఏవం వేద” (బ్రా-౩కాం
౩ప్ర।౭అ) ఇతి । బలీవర్దాశ్వాదయో గ్రామ్యాః। తిష్ఠన్నన్యమితి విహి
తస్య ద్వితీయాఘారస్య సమ్భన్ధిషు మన్త్రేషు ప్రథమమన్త్రం వ్యాచష్టే
“భువనమసి విప్రథస్వేత్యాహ । యజ్ఞోవైభువనం। యజ్ఞఏవ యజమాన
ప్రజయాపశుభిఃప్రథయతి । అగ్నేయష్టరిదం నమ ఇత్యాహ। అగ్నిర్వై దే
వానాం యష్టా । య ఏవ దేవానాం యష్టా । తస్మా ఏవ నమస్కరోతి”
(బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౭అ) ఇతి । పూర్వోక్తనిర్వచనేనభూతోత్పత్తికారణ
త్వా దగ్న్యభినోన్నయజ్ఞోభువనం యష్టాదేవపూజకః అగ్నిశ్చహవ్యవ
హనేన దేవాన్పూజయతి । కల్పః “అథాదత్తే దక్షిణేనజుహూం, జుహ్వే
హ్యగ్నిస్త్వాహ్వయతి దేవయజ్యాయై”ఇతి । “సవ్యేనోపభృతం, ఉపభృదే
హిదేవస్త్వా సవితాహ్వయతి దేవయజ్యాయై”ఇతి।అనయోర్మన్త్రయోరగ్
గ్ని సవితృవ్యవస్థా యుక్తేత్యాహ “జుహ్వేహ్యగ్నిస్త్వా హ్వయతిదేవయ
జ్యాయా ఉపభృదేహి దేవస్త్వా సవితా హ్వయతి దేవయజ్యాయా ఇ
త్యాహ । ఆగ్నేయీవై జుహూః । సావిత్ర్యుపభృత్ । తాభ్యామేవైనే
ప్రసూత ఆదత్తే” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౭అ) ఇతి । అగ్నిసవితారౌ జుహూ
పభృతోః స్రుచోరభిమానిదేవతే । బోధాయనః “అత్యాక్రామఞ్జపతి,
అగ్నావిష్ణూ మావామవక్రమిషం విజిహాథాంమామాసన్తాప్తం లోకం
మేలోకకృతౌ కృణుతం” ఇతి । అత్యాక్రమణప్రకార ఆపస్తమ్బేన దర్శి
తః “అగ్నావిష్ణూ మావామవక్రమిషమిత్యగ్రేణ స్రుచోఽపరేణ మధ్య
మం పరిధి మనతిక్రామన్ ప్రస్తరం దక్షిణేన పదా దక్షిణాతి। కామ త్యా

దక్షవ్యేన “మధ్యమపరిధేః పురతోఽవస్థితః ఆహవనీయోఽగ్నిః। తతః పశ్చాత్ స్రుచామగ్రభాగేన శాస్త్రదృష్ట్యాఽవస్థితో యజ్ఞాభిమానీవిష్ణుః। హే అగ్నావిష్ణూ ఆఘారకార్యార్థం యువయోర్మధ్యే గచ్ఛన్నహం పాదేనయువాంమావక్రమిషం మమగమనావకాశాయ యువాంవియుక్తౌ భవతం। మాం ప్రతి సన్తాపం మా కురుత।కి ఞ్చ స్థానకారిణౌ యువాం మమగమనస్థానం కురుతం।యథోక్తమర్థం దర్శయతి।అగ్నావిష్ణూ మావామవక్రమిషమిత్యాహ।అగ్నిఃపురస్తాత్ ।విష్ణుర్యజ్ఞఃపశ్చాత్ ।తాభ్యామేవ ప్రతిప్రోచ్యాత్యాక్రామతి। విజిహాథాం మామా సన్తాప్తమిత్యాహా హిగ్ంసాయై।లోకం మేలోక కృతౌ కృణుతమిత్యాహ।ఆశిషమేవైతామాశాస్తే” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౭అ) ఇతి। బోధాయనః “స్థానం కల్పయతి, విష్ణోస్థానమసి ”ఇతి। అపస్తమ్బః “విష్ణోస్థానమసీ త్యవతిష్ఠతే న్తర్వేది దక్షిణఃపాదోభవత్యవప్రఘః సవ్యోర్థ్వస్తిష్ఠన్ దక్షిణంపరిధి సన్ధిమన్వవహృత్య ”ఇతి। హేభూప్రదేశ త్వంయజ్ఞపురుషస్యస్థానమసి। యజ్ఞపురుషప్రయుక్తమతిశయందర్శయతి “విష్ణోఃస్థానమసీత్యాహ। యజ్ఞోవైవిష్ణుః। పతత్ఖలు వై దేవానామపరాజిత మాయతనం। యద్యజ్ఞః। దేవానామేవాపరాజిత ఆయతనే తిష్ఠతి” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౭అ) ఇతి। దేవయజనభూవ్యతిరిక్తభూమెరసురాధీనతయా తత్ర దేవానాం పరాజయేఽపి యజ్ఞప్రదేశోఽపరాజితః। బోధాయనః “అన్వారబ్ధే యజమానేమధ్యమే పరిధౌ సంస్పృశన్ ఋజుతిష్ఠన్ ఋజుమాఘారయతి సన్తతంప్రాఞ్చమవ్యవచ్ఛిన్దన్, ఇత ఇన్ద్రోఅకృణోద్వీర్యాణి సమారభ్యోర్ధ్వో అధ్వరో దివి స్పృశమహ్రుతో యజ్ఞో యజ్ఞపతేరిన్ద్రావాన్ త్స్వాహా ”ఇతి। ఆపస్తమ్బః “సమారభ్యోర్ధ్వో అధ్వరఇతి ప్రాఞ్చముదఞ్చమృజుంసన్తతం జ్యోతిష్మత్యాఽఽఘార మాఘారయన్ సర్వాణీధ్మకాష్ఠానిసగ్ంస్పర్శయతి ”ఇతి। అస్యమతే ఇత ఇన్ద్ర ఇతివాక్యం పూర్వమన్త్రశేషః। ఇతో దేవయజనస్థానబలాదిన్ద్రోఽసురవధరూపాణి వీర్యాణి అకరోత్। యజ్ఞపతేర్యజమానస్య యజ్ఞ ఆఘారః స్వాహా దేవతాయై దత్తః। కీదృశో యజ్ఞః। ఇన్ద్ర

దేవతాకత్వేన ఇన్ద్రవాన్నైరృతీం రాక్షసీం దిశంసమారభ్యోర్ధ్వో దీ
ర్ఘో అధ్వరోహింసారూపేణ విచ్ఛేదేన రహితః ఐశానీం దైవికీం దిశం
స్పృశతి । అహ్రుతోఽకుటిలః । ఇన్ద్రశబ్దసూచితందర్శయతి "ఇతఇన్ద్రో అ
కృణోద్వీర్యాణీత్యాహ ఇన్ద్రియమేవయజమానేదధాతి" (బ్రా-౩కాం।
౩ప్ర।౭అ) ఇతి । ఊర్ధ్వశబ్దేన వృద్ధిస్సూచితేత్యాహ "సమారభ్యోర్ధ్వో
అధ్వరోదివిస్పృశమిత్యాహ వృద్ధ్యై" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౭అ) ఇతి । స
మారభ్యేతిపదసూచితం * దర్శయతి "ఆఘారమాఘార్యమాణ మనుస
మారభ్య। ఏతస్మిన్కాలే దేవాః సువర్గంలోకమాయన్ । సాక్షాదేవయజ
మానస్సువర్గంలోకమేతి । అథోసమృద్ధేనైవయజ్ఞేన యజమానస్సువర్గంలో
కమేతి" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౭అ) ఇతి । దేవాస్స్వయం యాగం కుర్వన్తో
ఽధ్వర్యుమను తమాఘారం స్పృష్ట్వావిలమ్బమన్తరేణస్వర్గం గతాః సాక్షా
దేవావిలమ్బేనైవ । కిఞ్చ సమ్యగారభ్యేత్యనేన సమృద్ధిస్సూచితా । అ
హ్రుతశబ్దార్థం దర్శయతి "అహ్రుతో యజ్ఞో యజ్ఞపతేరిత్యాహానార్త్యై"
(బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౭అ) ఇతి । ఇన్ద్రశబ్దార్థమాహ "ఇన్ద్రావాన్త్స్వాహే
త్యాహ । ఇన్ద్రియమేవ యజమానే దధాతి" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౭అ)
ఇతి । కల్పః "బృహద్భా ఇతి స్రుచముద్గృహ్ణాతి "ఇతి । అనేనాఘారేణ
జ్వాలారూపం యథా బృహద్భవతి తథాయమగ్నిర్భాసతే తతో జు
హూర్మాదహ్య తామిత్యుద్గృహ్ణాతి । అధికభాసనేన స్వర్గంప్రాప్యత ఇ
త్యాహ "బృహద్భాఇత్యాహ । సువర్గోవైలోకో బృహద్భాః । సువర్గ
స్యలోకస్యసమష్ట్యై" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౭అ) ఇతి । కల్పః "అథాసగ్ం
స్పర్శయన్త్స్రుచావుదఙ్ప్రత్యాక్రమన్ జపతి, పాహిమాగ్నే దుశ్చరితా
దామా సుచరితేభజ" ఇతి । భజ స్థాపయ । జుహూపభృతోః పరస్పర
మస్పర్శయన్ విశిష్టంప్రతి నివృత్త్యాగమనం విధత్తే "యజమానదేవత్యా
వైజుహూః । భ్రాతృవ్యదేవత్యోపభృత్ । ప్రాణా ఆఘారః । యత్సగ్ం

* సువర్గపదసూచితమితి కాశీపుస్తకే.

స్పర్శయేత్ । భ్రాతృవ్యేఽస్య ప్రాణాన్దధ్యాత్ । అసగ్ంస్పర్శయన్ప్రత్యాక్రామతి। యజమానఏవ ప్రాణం దధాతి” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౭అ) ఇతి। యజమానవద్యాగే ప్రత్యాసన్నత్వాత్ జుహూః యజమానోఽభిహన్యతే। ఔపభృతస్యాజ్యస్య జుహూద్వారా జుహోమ ఇతి వ్యవహితత్వాదుపభృతః । తతో భ్రాతృవ్యో దేవతా । అర్థవాదాన్తరేణ ఏతదేవ ద్రష్టవ్యం । మన్త్రస్య పదార్థవాక్యార్థౌ దర్శయతి “పాహి మాఽగ్నే దుశ్చరితాదా మా సుచరితే భజేత్యాహ । అగ్నిర్వావ పవిత్రం । వృజినమనృతం దుశ్చరితం । ఋజుకర్మగ్ం సత్యగ్ం సుచరితం । అగ్నిరేవైనం వృజినాదనృతాద్దుశ్చరితాత్పాతి। ఋజుకర్మే సత్యే సుచరితే భజతి । తస్మాదేవమాశాస్తే। ఆత్మనో గోపీథాయ” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౭అ) ఇతి। కాయికం నిషిద్ధాచరణం వృజినం విహితాచరణమృజుకర్మ । వాచికే సత్యానృతే । కల్పః “జుహ్వాం ధ్రువాం సమనక్తి, మఖస్య శిరోఽసి సంజ్యోతిషా జ్యోతిరజ్యతామితి త్రిః” ఇతి। హే ఆఘారశేష త్వం యజ్ఞస్య శిరోవదుత్తమమఙ్గమసి । అతస్త్వద్రూపేణ జ్యోతిషా ధ్రౌవాజ్యరూపం జ్యోతిః సమజ్యతాం సంయుజ్యతాం । సమఞ్జనం విధత్తే “శిరో వా ఏతద్యజ్ఞస్య । యదాఘారః । ఆత్మా ధ్రువా । ఆఘారమాఘార్య ధ్రువాగ్ంసమనక్తి । ఆత్మన్నేవ యజ్ఞస్య శిరః ప్రతిదధాతి” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౭అ) ఇతి । గ్రీవాదధస్తనో దేశ ఆత్మా । పూర్వపక్షత్వేన ద్విరావృత్తిం విధత్తే । “ద్విస్సమనక్తి। ద్వౌ హి ప్రాణాపానౌ” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౭అ) ఇతి । సిద్ధాన్తమాహ “తదాహుః । త్రిరేవ సమఞ్జ్యాత్ । త్రిధాతు హి శిర ఇతి । శిరఏవైతద్యజ్ఞస్య। అథో త్రయో వై ప్రాణాః। ప్రాణానేవాస్మిన్దధాతి” (బ్రా-౩కాం। ౩ప్ర।౭అ) ఇతి । త్వగసృగస్థిరూపా విస్పష్టాస్త్రయో ధాతవో యస్య స త్రిధాతుః । మన్త్రగతజ్యోతిశ్శబ్దవివక్షాం దర్శయతి “మఖస్య శిరోఽసి సంజ్యోతిషా జ్యోతిరజ్యతామిత్యాహ । జ్యోతిరేవాస్మా ఉపరిష్టాద్దధాతి । సువర్గస్య లోకస్యానుఖ్యాత్యై” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౭అ) ఇతి । అస్య ధ్రౌవాజ్యశేషస్యోపరిస్థాపితేనాఘారశిష్టాజ్యేనాత్యుజ్జ్వలం సత్ ప్రదీపేనేవ స్వర్గలోకః ప్రకాశితో భవతి ॥

అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥

"భువోఽగ్నిరఞ్జలిం కృత్వా జుహ్వా ద్వాభ్యాం తయోర్గ్రహః।
అగ్నాదక్షిణదిగ్గామి విష్ణోస్స్థిత్వా సమాహృతిః॥
బృహద్భ్యాంస్స్రుజముద్ధృత్యాస్సాహి ప్రతినివర్తతే।
మఖధ్రువామనక్తి త్రిర్నవమన్త్రా ఇహేరితాః"॥ఇతి॥

అథ మీమాంసా.

"అగ్నే యష్టురిదం నమః" "అగ్నిర్వై దేవానాం యష్టా" ఇత్యనయోర్మన్త్రబ్రాహ్మణయో రగ్నిదేవతాయా యాగాధికారస్స ప్రతీయతే । తదయుక్తం । నవమాధ్యాయ ప్రథమపాదోక్త దేవతాధికరణ విరోధప్రసఙ్గాత్ । తత్ర హ్యేవం చిన్తితమ్॥

"దేవస్సప్రయోజకోఽపూర్వం నాద్యోస్యఫలదత్వతః।
నవిధేయోగుణో హ్యేషో పూర్వస్యఫలతోచితా"॥ఇతి॥

ఆగ్నేయోఽష్టాకపాల ఇత్యాదిషు కర్మసు మన్త్రతన్త్రరూపాణామనుష్ఠేయానామఙ్గానామగ్న్యాదిదేవతాస్సప్రయోజకః । కుతః । యాగేన పూజితాయా దేవతాయాః ఫలప్రదత్వాత్ సంభవతి ఫలప్రదత్వం మన్త్రార్థవాదాదిభ్యో విగ్రహాది పఞ్చకావగమాత్ । విగ్రహో హవిః స్వీకారస్తద్భోజనం తృప్తిః ప్రసాదశ్చేత్యేతచ్చేతనస్యోచితం పఞ్చకం। 'సహస్రాక్షో గోత్రభిద్వజ్రబాహురితి విగ్రహః, 'అగ్నిరిదం హవిరజుషతేతి హవిస్స్వీకారః, 'అథ్తాదిన్ద్రప్రధితే మాహపింషీతి హవిర్భోజనమ్, 'తృప్తఏవైనమిన్ద్రః ప్రజయా పశుభిస్తర్పయతీతి తృప్తి ప్రసాదౌ, తతస్సేవితరాజాదివత్పూజితదేవతాయాః ఫలప్రదత్వేనప్రాధాన్యాత్ తేనైవాఙ్గానాం ప్రయోజకతేతి ప్రాప్తే బ్రూమః । కిం దేవతాయాః ఫలప్రదత్వలక్షణం ప్రాధాన్యం శబ్దాదాపాద్యతే వస్తుసామర్థ్యాద్వా। నాద్యః। స్వర్గకామో యజేతేతి శబ్దే విధేయస్య యాగస్యైవ ఫలప్రదత్వావగమాత్ । ద్రవ్యదేవతేతు సిద్ధత్వేన విధ్యనర్హే । తత్ర యథాద్రవ్యస్యావిధేయం

ప్రతిగుణభావః తథా దేవతాయా అపి । యదియాగస్య కాలాన్తరభావి ఫలంప్రతి వ్యవహితత్వం తర్హి తత్సాధనభూతా దేవతా తతోఽపి వ్యవహితా । కా తర్హి ఫలస్య గతిః । అపూర్వమితి వదామః । తచ్చ శ్రుత్యా శ్రుతార్థాపత్త్యా వా ప్రతీయమానత్వాచ్ఛాబ్దమితి తస్య ఫలప్రదత్వముచితం । న హి * వస్తుసామర్థ్యాద్దేవస్య ఫలప్రదత్వం । విగ్రహాది పఞ్చకప్రతిపాదకయోర్మన్త్రార్థవాదయోః స్వార్థే తాత్పర్యాభావాత్ । అన్యథా 'వనస్పతిభ్యస్స్వాహా' 'మూలేభ్యస్స్వాహా' । 'తూలేభ్యస్స్వాహా' ఇత్యాదిమన్త్రేష్వపి దేవత్వం విగ్రహాదియుక్తం కల్ప్యేత । తచ్చ ప్రత్యక్షవిరుద్ధం । అతో న రాజాదివత్ఫలప్రదత్వం । కిఞ్చ విగ్రహాదిమద్దేవతాయా అపి వినా కర్మణా ఫలమభ్యుపగచ్ఛతి । తతశ్చ ప్రాప్తాప్రాప్త విధికేన ఉభయవాదిసిద్ధస్య యాగస్యైవ ఫలప్రదత్వమస్తు । కిఞ్చ మాతా పితృ గుర్వాదిశుశ్రూషాయా దేవతాం వినైవ ఫలప్రదత్వముభయవాదిసిద్ధం।తస్మాత్ ఫలప్రదత్వమపూర్వమేవాఙ్గానుష్ఠానే ప్రయోజకం । దేవస్యప్రయోజకత్వే సతి ఆగ్నేయ యాగే ఉపదిష్టాని ప్రయాజాద్యఙ్గాని సౌర్యాదియాగేష్వగ్న్యభావాదనూహ్యాని । అపూర్వస్యప్రయోజకత్వే తత్సత్త్వాదూహ్యానీతి విశేషః । తదిదం దేవతాధికరణమగ్న్యాదిదేవానాం కర్మాధికారే విరుధ్యతే । అత ఏవ వైయాసికదేవతాధికరణసూత్రేషు జైమినిపక్ష ఏవముపన్యస్తః "మధ్వాదిష్వసమ్భవాదనధికారం జైమినిరితి"। అస్యాయమర్థః । అస్తి హి కాచిన్మధువిద్యా ఛన్దోగైగామ్నాతత్వాత్ । తస్యామాదిత్యో మధుత్వేన ధ్యాతవ్యః । వసవో రుద్రా ఆదిత్యా మరుతస్సాధ్యాశ్చేత్యేతే దేవగణాః । పరిత ఉపవిశ్య తన్మధూపజీవన్తి । ఈదృశేనోపాసనేన వస్వాదిమహిమానం ప్రాప్నువన్తీతి శ్రూయతే । తస్యాం విద్యాయాం మనుష్యాణామధికారః సమ్భవతి । వస్వాదదేవతాస్తు కానన్యాన్ వస్వాదీనుపాసీరన్ కఞ్చాన్యం వస్వాదిమ

* నాపి ఇతి కాంచీపాఠః.

హిమానం ప్రాప్నుయుః। ఆదిత్యశ్చ కమన్యమాదిత్యం మధుత్వే నోపాసీత। తస్మాద్దేవానామనధికారం జైమినిర్మనుత ఇతి। తర్హి విద్యాన్తరేఽధికారోఽస్తి ఇత్యాశఙ్క్య ఉత్తరమేవం సూత్రితం। "జ్యోతిషి భావాచ్చేతి"। నఖల్వాదిత్యో నామకశ్చిచ్చేతనో విగ్రహవాన్ దేవోఽస్తి। కిన్త్వస్మిన్ దృశ్యమానే జ్యోతిర్మణ్డలే భవత్యాదిత్యశబ్దప్రయోగః। ఏవమఙ్గారేష్వగ్నిశబ్దః యదివిగ్రహవతీదేవతా స్యాత్తదానీ మృత్విగాదివత్కర్మణ్యుపలభ్యేత। కిఞ్చైకస్య యజమానస్య యాగే హవిస్స్వీకర్తృత్వాత్ తదానీమేవ అన్యేషాం యాగేషు గన్తుం న శక్నుయాత్। అత ఏవామ్నాయతే। "కస్య వా హ దేవా యజ్ఞమాగచ్ఛన్తి కస్య వా న బహూనాం యజమానానాం" ఇతి। కిఞ్చ। విగ్రహవత్సు దేవేషు మృతేషు వైదికానామగ్న్యాదిశబ్దానామభిధేయాభావః స్యాత్। వేదస్యాప్రామాణ్యం ప్రసజ్యేత। తస్మాత్ మృగతృష్ణాది వాక్యేష్వివ సహస్రాక్షో గోత్రభిదిత్యాది వాక్యేషు కశ్చిద్వికల్ప ప్రత్యయో జాయతే। శబ్దజ్ఞానానుపాతీ వస్తుశూన్యో వికల్ప ఇతి తల్లక్షణం॥

"మృగతృష్ణామ్భసిస్నాతః ఖపుష్పకృతశేఖరః।
ఏషవన్ధ్యాసుతో యాతి శశశృఙ్గధనుర్ధరః॥ ఇతి॥

అత్రాపి నైవ బాహ్యవస్తునా యథా కశ్చిదాకారవిశేషో మనసి ప్రతిభాసతే తథైవ దేవతావాక్యేషు। తస్మాదగ్నిర్వై దేవానాం యష్టేతి వాక్యబలాద్దేవానాం యాగాధికారం వక్తుం న శక్యతే। అత్రోచ్యతే। దేవానామధికారాభావః కుత ఇతి వక్తవ్యం। దేహాద్యభావాద్వా సత్యపి దేహాదావర్థిత్వసామర్థ్యవిద్యారూపాణామధికారహేతూనామభావాత్। సత్స్వపి తేషు శాస్త్రేణ నిషిద్ధత్వాత్। ప్రథమపక్షేఽపి దేహాద్యభావః కుత ఇతి వాచ్యం। ప్రమాణాభావాద్బాధకసద్భావాద్వా। నాద్యః। మన్త్రార్థవాదేతిహాసపురాణ యౌగిక ప్రత్యక్షలోకప్రసిద్ధీనాం తత్ప్రమాణత్వాత్। "దేవో వః సవితా ప్రార్పయతు" "రుద్రస్య హేతిః పరి వో వృణక్తు" ఇత్యాదయః

యశ్చేతనోచిత వ్యవహారాభిధాయినో బహవో మన్త్రాః పూర్వముదాహృతాః । "అగ్నే యష్టరిదం నమః" । "ఇత ఇన్ద్రో అకృణోద్వీర్యాణి" ఇత్యాదయ ఉదాహ్రియన్తే "అథాసపత్నానిన్ద్రాగ్నీ మే విషూచీనాన్ వ్యస్యతాం" "అగ్నే త్వగ్ం సుజాగృహి" ఇత్యాదయ ఉదాహరిష్యన్తే। "తం గాయత్ర్యాహరత్" "పురుషం వై దేవాః పశుమాలభన్త" । "దేవాసురాః సంయత్తా ఆసన్" ఇత్యాదయోఽర్థవాదాః। ఇతిహాసో భారతాదిః। పురాణం బ్రాహ్మపాద్మవైష్ణవాదిః। యోగిప్రత్యక్షం యోగశాస్త్రప్రసిద్ధ మూర్ధన్ జ్యోతిషమిత్యాదిసూత్రేషు ప్రసిద్ధం । లోకప్రసిద్ధిశ్చ చిత్రకారాదిషు తత్తన్మూర్తిలేఖనాదిభిర్ద్రష్టవ్యాః । న ద్వితీయః । బాధకస్యానుపలమ్భాత్ । వనస్పతితన్మాలాదీనామపి విగ్రహాదిమత్త్వ ప్రసఙ్గో బాధక ఇతి చేత్ తన్న । తస్యేష్టత్వాత్ । ప్రత్యక్షవిరోధ ఇతి చేత్ । న । స్థావరరూపస్య ప్రత్యక్షత్వేఽపి తదభిమానిదేవతానామప్రత్యక్షత్వాత్ । సన్తి హి సర్వేషు వస్తుష్వభిమానిదేవతాః। అత ఏవ శ్రూయతే । "అన్తరిక్షదేవత్యాః ఖలు వై పశవః" । "యజమానదేవత్యా వై జుహూః" "భ్రాతృవ్యదేవత్యోపభృత్" ఇతి। నాత్ర దృశ్యమానా అన్తరిక్షయజమానభ్రాతృవ్యా వివక్షితాః। కిన్తు తదభిమానిదేవతాః । ఏవఞ్చ సత్యభిమానినీభిః సహాభేదవివక్షయా "వాయవస్థోపాయవస్థ" "జుహ్వేహ్యగ్నిస్త్వాహ్వయతి దేవయజ్యాయా ఉపభృదేహి దేవస్త్వా సవితాహ్వయతి" ఇత్యాదీని చేతనోచితాని సమ్బోధనాన్యుపపద్యన్తే। కిన్నిమిత్తోఽయం దేవతాభక్త్యభినివేశ ఇతి చేత్ । తవ కిన్నిమిత్తోఽయం దేవతాప్రద్వేషాభినివేశః। "జ్యోతిషి భావాచ్చ" ఇతి జైమినిమతస్య సూత్రితత్వాదితి చేత్ । కిం బాదరాయణస్య మతం న పశ్యతి। స హ్యేవం సూత్రయామాస "అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యాం" ఇతి। అస్యాయమర్థః। వాక్చక్షురాదీన్ద్రియాణాం పరస్పరకలహశ్రుతిషు "మృదబ్రవీత్" "ఆపోఽబ్రువన్" ఇత్యాదిశ్రుతిషు చాభిమానిదేవతా వ్యపదిశ్యన్తే । ఇన్ద్రియసమ్వాదవాక్యస్యాదావేవాహైతా దేవతా ఇతి దేవతాశబ్దేన విశేషితత్వాత్ అన్యత్ర చ "అగ్నిర్వాగ్భూత్వా

ముఖంప్రావిశత్, వాయుః ప్రాణో భూత్వా నాసికే ప్రావిశత్ । ఆదిత్యశ్చ
క్షుర్భూత్వాఽక్షిణీ ప్రావిశత్" ఇత్యాదినా సర్వేషు ఇన్ద్రియేషు దేవ
తానుగతిశ్రవణాదితి। బాధకాన్తరన్తు బాదరాయణ ఏవాశఙ్క్య నిరాచష్టే।
తదీయం సూత్రమేతత్ "విరోధః కర్మణీతి చేన్నానేకప్రతిపత్తిదర్శనాత్"
ఇతి। ఋత్విగ్దృష్టాన్తేన యః కర్మణి విరోధః సోఽపి నాస్తి । ఏకస్య యుగపద్బ
హు గృహభోజనాసమ్భవేఽపి బహుకర్తృకనమస్కారస్వీకారః సమ్భవ
తీత్యనేకప్రకారదర్శనాత్ । ఇహ చ యాగస్యోద్దేశత్యాగాత్మకత్వాన్న
మస్కారన్యాయేన బహవో యజమానా యుగపదేకాం దేవతాముద్ది
శ్య హవీంషి త్యజేయుః । అథవా దేవతానాం యోగసామర్థ్యాద్యుగపదనేక
శరీరప్రాప్తిః స్మృత్యోర్దృశ్యతే। తైశ్చ శరీరైర్యుగపద్బహుషు యాగే
షు యుగపద్గచ్ఛేయుః । న చానుభవవిరోధః తాసామన్తర్ధానాదిశక్తిమ
త్త్వేన అయోగ్యానుపలబ్ధేః । నాపి విగ్రహవతీషు దేవవ్యక్తిషు మృతాసు
వైదికశబ్దస్యార్థాభావః । జాతేరేవ శబ్దార్థత్వాత్ । అతో వనస్పతిమూలక
జుహూపభృదాద్యచేతనద్రవ్యేషు సర్వేష్వభిమానినీనాం విగ్రహవతీనాం
చేతనానాం దేవతానామభ్యుపగమేఽపి న బాధః । కశ్చిన్మృగతృష్ణికా ఖ
పుష్పాదిష్వపి వనస్పత్యాదిష్వివ దేవతాభ్యుపగమః ప్రసజ్యేతేతి చేత్ । య
దా ఖపుష్పాయ స్వాహా మృగతృష్ణాయై స్వాహేతి వేదవాక్యం దర్శయి
ష్యసి తదాభ్యుపగమిష్యామః । అతః ప్రమాణసద్భావాద్బాధకాభావా
చ్చ సన్త్యేవ దేవతానాం విగ్రహాదయః । నాప్యర్థిత్వాద్యధికారికారణా
భావాదితి ద్వితీయః పక్షో యుక్తః । ఆదిత్యవస్వాదీనాం స్వస్వపదస్య ప్రా
ప్తత్వేన తత్ప్రాప్తిహేతావుపాసనే యాగే వాఽర్థిత్వాభావేఽపి ఫలా
న్తరహేతౌ తత్సద్భావాత్ । సత్యసఙ్కల్పానాం తేషాం సఙ్కల్పాదేవ
ఫలసిద్ధౌ న యాగాదిప్రవృత్తిరితి చేత్ । న । సఙ్కల్ప ఇవ యాగాదావపి
ప్రాయో బుధ్య భావేన ప్రవృత్తిసమ్భవాత్ । శ్రూయన్తే హి బహుశో వే
దవాక్యాని "అగ్నిష్టోమేన వై ప్రజాపతిః ప్రజా అసృజత" "అగ్నిష్టోమేనై
వ పర్యగృహ్ణాత్" ఇతి "బృహస్పతిరకామయత శ్రన్మే దేవా దధీరన్ గచ్ఛే

యం పురోధామితి సఏతంచతుర్విగ్ంశతి రాత్రమపశ్యత్తమాహరత్తేనా
యజత తతో వై తస్మై శ్రద్ధేవా అదధతా గచ్ఛత్పురోధా" ఇతి। ఇదానీం
ముఖ్య * ఏవ సర్వాభావిన్యాసంజ్ఞయా ప్రజాపతి బృహస్పత్యాదిశబ్దైరుచ్య
తఇతిచేత్। అస్త్యేవం నతు ప్రేత్యప్రేష్ఠా। తత్రహియజమానోదేవతా చేత్యు
భయం ఏకేనైవ శబ్దేన వ్యవహృతం। "అగ్నిర్వా అకామయత అన్నా
దో దేవానాగ్ంస్యామితి। స ఏతమగ్నయే కృత్తికాభ్యఃపురోడాశ మ
ష్టాకపాలంనిర్వపత్" ఇతి। ఇహతుబాధకాభావాత్ ముఖ్యా ఏవ ప్రజా
పతిబృహస్పత్యాదయః। అన్యథా వసిష్ఠవిశేషణం విరుధ్యేత।తచ్చైవ మా
మ్నాయతే "వసిష్ఠోహతపుత్రో కామయతవిన్దేయప్రజామ్" ఇతి తస్మా
దర్థినోదేవా యాగాదిషు ప్రవర్తేరన్। సామర్థ్యమపి ధనవత్త్వం తేషా
మస్త్యేవ ఉపనయనపూర్వకాధ్యయనాభావేఽపి స్వయమ్భాతవేదానా
మపౌరుషేయత్వ మస్త్యేవ।నిషేధశ్చ నపశ్యామః। తస్మాచ్ఛూద్రోయజ్ఞే
ఽనవక్లృప్త ఇతివద్దేవా అనవక్లృప్తా ఇత్యశ్రవణాత్। ప్రత్యుత "దేవా
వై యద్యజ్ఞేఽకుర్వత తదసురా అకుర్వత" ఇతి। బహుశశ్శ్రుతం। ఆధా
రబ్రాహ్మణేఽపిప్రదేశాన్తర ఏవంశ్రూయతే "దేవావైసామిధేనీరనూచ్య
యజ్ఞం నాన్వపశ్యన్తస్సప్రజాపతి స్తూష్ణీమాఘారమాఘారయత్తతో వై దే
వా యజ్ఞ మన్వపశ్యన్" ఇతి "అసురేషు వై యజ్ఞ ఆసీత్తందేవాస్తూష్ణీగ్ం
హోమేనా వృఞ్జత" ఇతి।సర్వోఽప్యయ మర్థవాదఇతిచేత్।బాఢం।నఖలు
వయమప్యేత మనర్థవాదం బ్రూమః।మహో తాత్పర్యేణవిధింప్రశంసన్ అవా
న్తరతాత్పర్యేణ స్వార్థేఽపి ప్రామాణ్యాత్ భూతార్థవాదత్వే కాతవహానిః।
యదా ప్రజాపతిరమన్త్రకంప్రథమమాఘారం ప్రాజాపత్యమనుతిష్ఠతి తదా
క మన్యం ప్రజాపతిం మనసాధ్యాయేదితి చేత్ పూర్వకల్పేఽతీతం బ్రహ్మా
ణ్డాన్తరే వర్తమానం వా ధ్యాయతు।యథాదేవదత్తః స్వయమన్యస్యపితా
పిసన్ విద్యాధనదానాదిభిః స్వపిత్రా సమానోఽపిసన్స్వపితరం నమస్క

* మనుష్యఇతి కాశీపాఠః.

రోతి యథావా బ్రాహ్మణకర్తృకే శ్రాద్ధే బ్రాహ్మణాన్తరం భోజ్యతే తద్వత్ । యదితత్ర స్వసమానస్య పితుర్బ్రాహ్మణాన్తరస్య చ పూజయా తుష్టః పరమేశ్వరః ఫలం దద్యాత్ తర్హి సహ ప్రజాపతిః ఫలదానే విస్మరిష్యతి; ఇన్ద్రాస్యతి వా । "తృప్త ఏవైనమిన్ద్రః ప్రజయా పశుభిస్తర్పయతి" ఇత్యత్రాపీన్ద్రవిగ్రహేఽవస్థితోఽన్తర్యామ్యేవ ఫలప్రదాతా । అతఏవ బాదరాయణః "ఫలమత ఉపపత్తేః" ఇతిసూత్రయామాస । ఈశ్వరస్య ఫలదాతృత్వేఽపి నాఽపూర్వవైయర్థ్యం । ఫలవిశేషే తత్తారతమ్యే వా అపూర్వస్యైవ నియామకత్వాత్ । జైమినిశ్చాపూర్వాఙ్గీకారేణ పరితుష్టానదేవతాం ద్వేష్టి తావత్రైవ స్వాపేక్షితో హ్యధ్యాయస్యారమ్భసిద్ధేః । నచ ప్రజాపతి కర్తృకే యాగే ఋత్విజామభావః, దేవాన్తరాణామృత్విక్త్వాత్ । నన్వార్త్విజ్యం విప్రస్యైవ । తథాచ॥ ॥ద్వాదశాధ్యాయస్యావసానే చిన్తితమ్॥

"ఆర్త్విజ్యం కిం త్రివర్ణస్థం విప్రగామ్యేవ నాగ్రిమః।
విద్యావత్వాన్న తద్యుక్తం బ్రాహ్మణస్యైవ తత్స్మృతేః"॥ఇతి॥

ప్రతిగ్రహోఽధికో విప్రే యాజనాధ్యాపనే తథేతి స్మృతిః । నాయం దోషః । తత్ర క్షత్రియవైశ్యయోరార్త్విజ్యం నాస్తీత్యేతావదేవ వివక్షితం నతు దేవానాం తన్నివార్యతే, మన్త్రబ్రాహ్మణయోస్తదవగమాత్ । "పృథివీ హోతా । ద్యౌరధ్వర్యుః । రుద్రోఽగ్నీత్ । బృహస్పతిరుపవక్తా" । "అగ్నిర్హోతా । అశ్వినాధ్వర్యూ । త్వష్టాగ్నీత్ । మిత్రఉపవక్తా" ఇతి మన్త్రే "అశ్వినౌ హి దేవానామధ్వర్యూ ఆస్తామ్" ఇతి బ్రాహ్మణం । త్రైవర్ణికానామేవ వసన్తాదికాలేష్వాధానవిధానాద్దేవానాం వర్ణాశ్రమాభావాన్నాస్త్యాధానమితిచేత్ । న । తద్విధానస్య మనుష్యవిషయత్వాత్ । వర్ణాశ్రమప్రయుక్తావిధయో మనుష్యాణామేవ సన్తి దేవాస్తు న వర్ణాశ్రమధర్మమనుతిష్ఠన్తి । కిన్తు కామ్యకర్మణి ఆధానమపి దేవానామామ్నాతం । "ప్రజాపతీ రోహిణ్యామగ్నిమసృజత । తం దేవా రోహిణ్యామాదధత । తం పూషాధత్త । తం త్వష్టాధత్త । తం మనురాధత్త । తం ధాతాధత్త" ఇతి । దేవానాం యాగాధికారే విఘ్నాభావాత్ "అగ్నిర్వై దేవానాం యష్టా"

ఇత్యేతదిహ సుస్థితం । సర్వత్ర చ మన్త్రబ్రాహ్మణేతిహాస పురాణాదివాదాః సుతరాముజ్జీవితాః ॥ ॥ప్రథమాధ్యాయస్య చతుర్థపాదే చిన్తితమ్।

"అగ్నిహోత్రం జుహోత్యాఘారమాఘారయతీత్యమూ।
విధేయౌ గుణసంస్కారౌ వా హోస్విత్ కర్మనామనీ॥
అగ్నయే హోత్రమత్రేతి బహువ్రీహిర్గతోఽనలః।
గుణో విధేయో నామత్వే రూపం న స్యాత్ క్షరద్ఘృతే॥
సంస్క్రియాఘారమాఘార యతీత్యుక్త్వా ద్వితీయయా।
అఘారేత్యగ్నిహోత్రేతి యౌగికే కర్మనామనీ॥
అగ్నిజ్యోతిరితి ప్రోక్తో మన్త్రాద్దేవస్తథా ఘృతం।
చతుర్గృహీతవాక్యోక్తం ద్వితీయాయాస్త్వియం గతిః॥
నాసాధితే హి ధాత్వర్థే కరణత్వం తతోఽన్యసా।
సాధ్యతాం వక్తి సంస్కారో నైవాశక్యస్య క్రియాత్వతః" ॥ఇతి॥

అగ్నిహోత్రం జుహోతీత్యత్రాగ్నిహోత్రశబ్దస్య కర్మనామత్వే ద్రవ్యదేవతయోరభావాద్యాగస్య స్వరూపమేవ న సిధ్యేత్ । తతోఽగ్నిదేవతారూపో గుణోఽనేన దర్విహోమే విధీయతే । ఆఘారశబ్దశ్చ ఘృతక్షరణదీప్త్యోరిత్యస్మాద్ధాతోరుత్పన్నః క్షరద్ఘృతమాచష్టే । తస్మింశ్చ ఘృతే ద్వితీయా విభక్త్యా సంస్కార్యత్వం ప్రతీయతే । తచ్చ సంస్కృతం ఘృతముపాంశుయాగే ద్రవ్యం భవతి । తస్మాదగ్నిహోత్రాఘారశబ్దౌ గుణసంస్కారయోర్విధాయకావితి ప్రాప్తే బ్రూమః । "అగ్నిర్జ్యోతిర్జ్యోతిరగ్నిస్స్వాహా" ఇతి సాయంజుహోతి "సూర్యోజ్యోతిర్జ్యోతి సూర్యస్స్వాహా" ఇతి ప్రాతరితి విహితేన మన్త్రేణ ప్రాప్తత్వాద్దేవతా న విధేయా । తతోఽగ్నిసూర్యదేవతాకస్య సాయంప్రాతః కాలయోర్నియమేనానుష్ఠేయస్య కర్మణోఽగ్నిహోత్రమితి యౌగికం నామధేయం । యోగశ్చ బహువ్రీహిణా దర్శితః । చతుర్గృహీతం వా ఏతదభూత్ తస్యాఘార్య మాఘార్యేత్యాజ్యద్రవ్యస్య ప్రాప్తతయా క్షరద్ఘృత సంస్కారస్య విధేయత్వాత్ । ఆఘారశబ్దోఽపి యౌగికం కర్మనామధే

యం। యస్మిన్ కర్మణి నైరృతీం దిశమారభ్యైశానీం దిశమవధింకృత్వా సన్తత్యా ఘృతం క్షార్యతే తస్యకర్మణ ఏతన్నామ। నను నామత్వేసతి, "ఉద్భిదా యజేత"। "జ్యోతిష్టోమేన యజేత" ఇత్యాదావివ ధాత్వర్థే నకరణేన సామానాధికరణ్యాయాగ్నిహోత్రేణ జుహోతీత్యాఘారేణా ఘారయతీతి తృతీయయా భవితవ్యం। నైషదోషః। అనుష్ఠానాదూర్ధ్వం ధాత్వర్థస్యాసిద్ధత్వ కారణకరణత్వేఽపి తతఃపూర్వం సాధ్యత్వాత్కారం వక్తుమగ్నిహోత్రం ఆఘారమితి ద్వితీయాయా యుక్తత్వాత్। నచాత్ర ద్వితీయానుసారేణ వ్రీహీన్ప్రోక్షతీత్యాదావివ సంస్కార్యత్వం కల్పనీయః। వ్రీహిశబ్దవదగ్నిహోత్రాఘారశబ్దయోః ప్రసిద్ధద్రవ్యవాచకత్వా భావేన క్రియావాచిత్వాభ్యుపగమాత్। తస్మా దగ్నిహోత్రాఘారశబ్దౌ దర్వి హోమోపాంశుయాగయో ర్గుణసంస్కార విధాయినౌ నభవతః కిన్తు కర్మాన్తరయో ర్నామనీ॥ ॥ద్వితీయాధ్యాయస్య ద్వితీయపాదేచిన్తితమ్।

"అగ్నిహోత్రాఘారవాక్యమనువాదోఽథవావిధిః।
అరూపత్వాత్తు దధ్యాదివాక్యేనోక్తమనూద్యతే॥
గుణసిద్ధా న దధ్యాదిగుణో దృష్టా విశిష్టతా।
రూపందధ్యాదిమన్త్రాభ్యామతోఽసౌగుణినోవిధిః"॥ఇతి॥

ఇదమామ్నాయతే "అగ్నిహోత్రం జుహోతి"। "పయసా జుహోతి"। "దధ్నా జుహోతి"। ఇదమపరమామ్నాయతే "ఆఘారమాఘారయతి"। "ఊర్ధ్వమాఘారయతి"। ఋజుమాఘారయతి" ఇతిచ। తత్రాగ్నిహోత్రవాక్యం దధ్యాదివాక్య విహితస్య కర్మసముదాయస్యానువాదః। ఆఘారవాక్యఞ్చ ఊర్ధ్వాదివాక్యవిహితస్య తస్యేతి, నహితద్వాక్యద్వయం కర్మవిధాయకం। కుతః। ద్రవ్యదేవతాలక్షణస్య యాగరూపస్యా భావాదితి చేత్ తత్ర వక్తవ్యం। కిం దధ్యాదివాక్యేన గుణమాత్రం విధీయతే, కిం వాగుణవిశిష్టంకర్మ।నాద్యః। అగ్నిహోత్రాది వాక్యస్య త్వన్మతే కర్మవిధాయకత్వా భావేన గుణినః కస్యచిదసిద్ధా గుణ్యనువాదపురస్సరస్య గుణమాత్ర విధానస్యా సంభవాత్। ద్వితీయే

విధిగౌరవం స్యాత్ । తచ్చసత్యాజ్ఞతావయుక్తం । అతోఽగ్నిహోత్రా దివాక్యం కర్మవిధాయకం, తత్రద్రవ్యం దధ్యాది వాక్యైర్లభ్యతే । దేవ తాతు మాన్త్రవర్ణికీ ఆఘారేఽప్యేవంద్రవ్యదేవతే ఉన్నేతవ్యే॥ ॥ద శమాధ్యాయస్య తృతీయపాదేచిన్తితం॥

"హిరణ్యగర్భఆఘారే పూర్వస్మిన్నుత్తరేఽథవా।
లిఙ్గాదాద్యేసమంలిఙ్గం క్లృప్తకార్యత్వతోన్తిమః"॥ఇతి॥

వాయవ్యపశౌ "హిరణ్యగర్భస్సమవర్తతాగ్రే" ఇతి । "ఆఘార మాఘారయతి" ఇతిశ్రుతోమన్త్రఃపూర్వస్మిన్నాఘారే స్యాత్ । కు తః । మన్త్రలిఙ్గాత్ । ప్రకృతౌ ప్రాజాపత్యఃపూర్వఆఘారః । అస్మిన్న పిమన్త్రే హిరణ్యగర్భ శబ్దేన ప్రజాపతిరభిధీయతే । ప్రజాపతిర్వై హిర ణ్యగర్భఇతి వాక్యశేషాదితి ప్రాప్తేబ్రూమః । అన్తిమ ఆఘారేఽయంమ న్త్రః । కుతః । క్లృప్తకార్యత్వాత్ । ప్రకృతావమన్త్రకః ప్రథమఆఘారః ప్రజాపతిం మనసా ధ్యాయన్ ఆఘారమాఘారయతీతి ధ్యానమాత్రస్యా ఽభిధానాత్ తూష్ణీమాఘారయతీత్యమన్త్రత్వం సాక్షాదేవశ్రుతం।ద్వి తీయేత్వాఘారే "సమారభ్యోర్ధ్వోఽధ్వరః" ఇత్యాద్యైన్ద్రో మన్త్రో విహితః। అతో మన్త్రకార్యం తత్ర క్లృప్తం, తస్మాద్ద్వితీయాఘారే హి రణ్యగర్భమన్త్రవిధిః। యత్తుప్రజాపతి దేవతా లిఙ్గం తదిన్ద్రేఽపి సమా నం । ఇన్ద్రోఽపి హి ప్రజానాం పతిః। తస్మాదూర్ధ్వోఽధ్వర ఇతి మన్త్రం బాధిత్వా హిరణ్యాది మన్త్రస్తత్ర విధీయతే॥ ॥తృతీయాధ్యాయ స్యాష్టమపాదే చిన్తితమ్॥

"మామాసన్తాప్తమిత్యేతత్ కస్మిన్స్వామిని * పూర్వవత్।
అధ్వర్యోర్వస్తుతత్వేనస్వామికర్మో పయోగతః"॥ఇతి॥

మామేతిమన్త్రోక్తం సన్తాపాభావరూపం ఫలంయజమానే స్యాత్ అధ్వర్యౌ వేతిసన్దేహః।పూర్వాధికరణే మమాగ్నే వర్చ ఇత్యధ్వర్యుణా

* స్యాదథేతిమూలపుస్తకే

పఠ్యమానేఽపి మన్త్రే మమేతి శబ్దోఽధ్వర్యుస్వామినం యజమానం లక్షయతి। స్వర్గకామో యజేతేత్యాత్మనేపదే సాఙ్గయాగఫలస్య స్వర్గస్య యజమానగామిత్వావగమాత్। తతో యథా వర్చో యజమానే భవతి తథా సన్తాపాభావోఽపి యజమానగామీతి ప్రాప్తే బ్రూమః।అధ్వర్యావవసన్తప్తే సత్యపి ఘ్నన స్వామినఃకర్మసమాప్యతే, తస్మాదధ్వర్యుగతోఽపి సన్తాపాభావో యజమానస్యైవ ఫలమితి నాత్ర పూర్వవదస్యోపచారః॥

అథ వ్యాకరణమ్.

భువనశబ్దో నియతనపుంసకలిఙ్గత్వాదాద్యుదాత్తః। అగ్న ఇత్యత్ర వాక్యాదిత్వాన్ననిఘాతః। ఆమన్త్రితం పూర్వమవిద్యమానవత్ (పా-౮।౧।౭౨) ఇతి తస్య అవిద్యమానవద్భావాద్యుష్మదిత్యేతస్య పదాత్ పరత్వాభావాన్న నిఘాతః। కిన్తు షాష్ఠికమామన్త్రితాద్యుదాత్తత్వం। అగ్నా విష్ణూ ఇత్యత్రాపి తద్వత్। నవిద్యతేఽధ్వరో విఘ్నో హింసా వా యస్యాసోఽధ్వరః।నఞ్సుభ్యామ్ (పా-౬।౨।౧౭౨) ఇత్యుత్తరపదాన్తోదాత్తత్వం।విదస్పృశమిత్యత్ర కృత్స్వరః। అహ్రుత ఇత్యత్ర అవ్యయపూర్వపదప్రకృతిస్వరః। దుశ్చరితాదిత్యత్రాఽపి తద్వత్॥ ॥ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే ప్రథమప్రపాఠకే ద్వాదశోఽనువాకః॥ * ॥

తైత్తిరీయసంహితా.

వాజస్య ప్రసవేనోద్గ్రాభేణోదగ్రభీత్। అథా సపత్నాగ్ం ఇన్ద్రో మే నిగ్రాభేణాధరాగ్ం అకః। ఉద్గ్రాభశ్చ నిగ్రాభశ్చ బ్రహ్మ దేవా అవీవృధన్। అథా సపత్నా నిన్ద్రాగ్నీ మే విషూచీనాన్ వ్యస్యతామ్। వసుభ్యస్త్వా రుద్రేభ్యస్త్వాఽఽదిత్యేభ్యస్త్వాఽక్తగ్ం రిహాణా వియన్తు వయః। ప్రజాం యోనిం మా నిర్మృక్షమాప్యాయన్తామాప ఓషధయో మరుతాం పృషతయస్థ దివమ్॥౧॥

గచ్ఛతతో నో వృష్టిమేరయ । ఆయుష్పా అగ్నే ఽస్యాయుర్మే పాహి చక్షుష్పా అగ్నే ఽసి చక్షుర్మే పాహి ధ్రువాసి యం పరిధిం పర్యధత్థా అగ్నే దేవ పణిభిర్వీయమాణః । తం త ఏత మను జోషం భరామి నేదేష త్వదప చేతయాతై యజ్ఞస్య పాథ ఉప సమితగ్ం సగ్ంస్రావభాగా స్థేషా బృహన్తః ప్రస్తరేష్ఠా బర్హిషదశ్చ॥౨॥

దేవా ఇమాం వాచమభి విశ్వే గృణన్త ఆసద్యాస్మిన్ బర్హిషి మాదయధ్వమగ్నేర్వామపన్నగృహస్య సదసి సాదయామి సుమ్నాయ సుమ్నినీ సుమ్నే మా ధత్తం ధురి ధుర్యౌ పాతమగ్నే ఽదబ్ధాయో ఽశీతతనో పాహి మా ఽద్య దివః పాహి ప్రసిత్యై పాహి దురిష్ట్యై పాహి దురద్మన్యై పాహి దుశ్చరితాదవిషం నః పితుం కృణు సుషదా యోనిగ్ం స్వాహా దేవా గాతువిదో గాతుం విత్త్వా గాతుమిత మనసస్పత ఇమం నో దేవ దేవేషు యజ్ఞగ్ం స్వాహా వాచి స్వాహా వాతే ధాః॥౩॥

దివః ఛ విత్త్వా గాతుం త్రయోదశ చ॥౧౩॥

ఇతి తైత్తిరీయ సంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే ప్రథమప్రపాఠకే త్రయోదశో ఽనువాకః॥

భాష్యమ్.

ద్వాదశే ఽనువాకే ఆఘారావుక్తౌ । అథపఞ్చప్రయాజాః । ద్వావాజ్యభాగౌ । త్రయఃప్రధానయాగాః । ఏకస్స్విష్టకృత్ । ఇడాభాగభక్షణం । త్రయో ఽనూయాజాః। ఇత్యేతావద్వక్తవ్యమ్ * । తన్మన్త్రాస్తు హౌత్రత్వాదధ్వర్యుకాణ్డే ఏతస్మిన్నామ్నాతాః । ఉపరితనాస్తు స్రుగ్వ్యూహ

* ఇత్యేతావదనుష్ఠాతవ్యం, ఇతి కాశీపాఠః.

నువాక ముపహూతం రథన్తరమిత్యాది పఠేత్ । తన్మధ్యేఽధ్వర్యు ర్యజమానశ్చ ప్రత్యుపహ్వానరూపంమన్త్రాన్తరం పఠేత్ ।తదిదం విధత్తే "ముఖమివ ప్రత్యుపహ్వయేత । సమ్ముఖా నేనపశూనుపహ్వయతే" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౮అ) ఇతి । హోతుర్ముఖమేవ అభివీక్ష్య పఠేదిత్యర్థః । అధ్వర్యుయజమానయోర్హోతృహస్తగతే డా స్పర్శనం విధత్తే "పశవోవా ఇడా । తస్మాత్ సాఽన్వారభ్యా । అధ్వర్యుణాచయజమానే నచ" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౮అ) ఇతి । పాఠ్యంతన్మన్త్రాన్తరముత్పాదయతి "ఉపహూతగ్ం పశు మానసా నీత్యాహ । ఉపహ్యేనా హ్వయతే హోతా । ఇడాయై దేవతానాముపహవే" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౮అ) ఇతి । అహమధ్వర్యుర్దేవైరనుజ్ఞాతః । తతఇడాభక్షణేనపశుమాన్భవాని । యజమానేప్యేవం యోజ్యం । కస్మిన్కాలేఽయం మన్త్రపాఠః । ఇడార్థం దేవతానామను జ్ఞాపనే హోత్రాక్రియమాణేసతి తన్మధ్యఏవాధ్వర్యు యజమానాయదో పహ్వయతే తదా పఠేత్ । "దైవ్యాఅధ్వర్యవ ఉపహూతాః । ఉపహూతోఽయం యజమానః "ఇతి మన్త్రావయవాభ్యా మాభ్యాం తయోరుపహవః తదనన్తరం పఠేదిత్యర్థః। వేదనం ప్రశంసతి "ఉపహూతగ్ం పశుమాన్ భవతి । యఏవంవేద" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౮అ) ఇతి । అవాన్తరేడాయా అవదానం తదుపాహ్వానఞ్చ వాక్ప్రాణదేవతయోః ప్రియమితి స్తౌతి "యాంవైహస్త్యామిడా మాదధాతి । వాచస్సాభాగధేయం। యా ముపహ్వయతి । ప్రాణానాగ్ంసా వాచఞ్చైవప్రాణాగ్ంశ్చావరున్ధే" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౮అ) ఇతి ।పురోడాశస్య బర్హిషిస్థాపనం విధాతుం ప్రస్తౌతి "అథవా ఏతర్హ్యుపహూతాయా మిడాయాం। పురోడాశస్యైవ బర్హిషదోమీమాగ్ంసా" (బ్రా- ౩కాం।౩ప్ర।౮అ) ఇతి । ఇడావదానానన్తరం హోత్రా తస్యామిడాయా ముపహూతాయాం సత్యాం అవశిష్టస్య పురోడాశస్యైతస్మిన్నేవకాలే బర్హిస్థాపన సమ్బన్ధినీ కాచిన్మీమాంసాభవతి । కింపురోడాశోబర్హిషి స్థాపనీయోనవేతి । తత్రప్రయోజనాభావాదస్థాపనమితిప్రాప్తే ప్రయోజనం దేవతానాం సభాగత్వ

నాదిమన్త్రా ఆధ్వర్యవత్వాదిహ త్రయోదశేఽనువాకే ఆమ్నాయన్తే। కల్పః “అథోదఙ్ఙధ్వర్యుర్గ్ని ప్రత్యాక్రమ్య యథాయతనం స్రుచౌ సాదయిత్వా వాజవతీభ్యాంస్రుచౌ వ్యూహతి, వాజస్యమాప్రసవే నోద్గ్రాభేణోదగ్రభీదితి దక్షిణేనజుహ్వా మగ్గృహ్ణాతి। అథాసపత్నాగ్ం ఇన్ద్రోమే నిగ్రాభేణాధరాగ్ం అకరితి సవ్యేనోపభృతం నిగృహ్ణాతి। ఉద్గ్రాభం చేతి జుహ్వాముద్యచ్ఛతి। నిగ్రాభం చేత్యుపభృతం। బ్రహ్మదేవా అవీవృధన్నితిప్రాచీం జుహ్వా మూహతి। అథా సపత్నానిన్ద్రాగ్నీ మే విషూచీనాన్ వ్యస్యతామితి ప్రతీచీముపభృతం ప్రత్యూహతి”। అన్నస్య ప్రసవహేతునాఽముష్యా జుహ్వా ఊర్ధ్వగ్రహణేనేన్ద్రో మామూర్ధ్వమగ్రహీత్। అథోపభృతో నీచగ్రహణేన మమవైరిణో నికృష్టాన్ బద్ధానకరోత్। పూర్వం బ్రహ్మదేవాశ్చ వైరిణాం నికర్షం చ మమోత్కర్షం వర్ధితవన్తః। అథేన్ద్రాగ్నీ మమసపత్నాన్ విష్వగ్గతయా స్వస్థానభ్రష్టా యథాభవన్తి తథా విశేషేణ ప్రవర్తయతాం। ఏతన్మన్త్ర వ్యాఖ్యానాత్ పూర్వమిడాభక్షణాదికం విధీయతే తస్య స్రుగ్వ్యూహనాత్ ప్రాగనుష్ఠేయత్వాత్। తత్రేడాభాగస్య పురోడాశాదపచ్ఛేదంవిధత్తే “ధిష్ణియా వా ఏతే న్యుప్యన్తే।యద్బ్రహ్మా। యద్ధోతా। యదధ్వర్యుః। యదగ్నీత్। యద్యజమానః। తాన్ యదన్తరేయాత్। యజమానస్యప్రాణాన్త్సఙ్కర్షేత్। ప్రమాయుకస్స్యాత్। పురోడాశమపగృహ్యసఞ్చరత్యధ్వర్యుః।యజమానాయైవ తల్లోకగ్ంశిగ్ంషతి।నాస్యప్రాణాన్త్సఙ్కర్షతి।న ప్రమాయుకోభవతి” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౮అ) ఇతి। ధిష్ణియా నామకాగ్ని కేచనదేవాః సోమస్యరక్షకాః। తథాచశ్రూయతే “ధిష్ణియావా అముష్మిన్లోకేసోమమరక్షన్” ఇతి। తేచ ధిష్ణియాః సోమయాగే వేదికాసదృశా మృణ్మయాఃక్రియన్తే * “చాత్వాలా ధిష్ణియా నుపవపతి” “ఇతిశ్రుతేః। తేషాఞ్చధిష్ణియానామతిక్రమణం తత్రైవనిషిద్ధం “ప్రాణావాఏతే। యద్ధిష్ణియాః।యదధ్వర్యుఃప్రత్యఙ్ధిష్ణియానతిసర్పేత్। ప్రాణాన్త్సఙ్కర్షే

* మృణ్మయాఆమ్నాయన్తే ఇతికాంచీపుస్తకే.

త్" ఇతి।తద్వదత్రాపీడాభాగభక్షణార్థం వేద్యా ఉత్తరభాగే స్థితానాం
బ్రహ్మాదీనాం మధ్యే సఞ్చారే ప్రాణాపహారం బాధకముపన్యస్య తత్పరిహా
రాయ భక్ష్యం పురోడాశభాగమవచ్ఛిద్య తేభ్యః ప్రదానాయ హస్తే ధృ
త్వా సఞ్చరేదితి విధీయతే। తేన యజ్ఞవిఘ్నాభావాద్యజమానస్య స్వర్గ
లోకమవశేషయతి। ఇహలోకే ప్రాణబాధో న భవతి । అత్ర సూత్రం
"ఇడాపాత్ర ఉపస్తీర్య సర్వేభ్యో హవిర్భ్య ఇడామవద్యతి" । అవాన్త
రేడాం విధత్తే "పురస్తాత్ ప్రత్యఙ్ఙాసీనః । ఇడాయా ఇడామాదధాతి ।
హస్త్యాగ్ం హోత్రే । పశవో వా ఇడా। పశవః పురుషః । పశుష్వేవ ప
శూన్ ప్రతిష్ఠాపయతి । ఇడాయై వా ఏషా ప్రజాతిః । తాం ప్రజాతిం యజ
మానోఽనుప్రజాయతే" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౮అ) ఇతి । పాత్రస్థితాయా
ఇడాయాః పూర్వభాగే ప్రత్యఙ్ముఖ ఉపవిశ్య సర్వసాధారణ్యా ఇడా
యాః సకాశాద్ధోత్రే విభజ్య ప్రదాతుం తద్ధస్తయోగ్యామల్పామిడా
మవదాయ హోతుర్హస్త ఆదధ్యాత్ । గౌర్వా అస్యై శరీరమితి ఇడా
భిమాని దేవతారూప శ్రవణాత్ పశుత్వం । నరమేధే పురుషస్యాలభ్య
త్వాత్ సోఽపి పశుః । మహత్యా ఇడాయా ఏషా అవాన్తరేడా ప్రజాతా।
తతో యజమానస్య ప్రజా భవతి । అత్ర సూత్రమ్ "పురస్తాత్ప్రత్యఙ్ఙాసీన
ఇడాయా హోతుర్హస్తేఽవాన్తరేడామవద్యతి" ఇతి। హోతుః ప్రదేశి
న్యాః ద్వయోః పర్వణోరాజ్యేనాఞ్జనం విధత్తే "ద్విరఙ్గులావనక్తిప
ర్వణోః । ద్విపాద్యజమానః ప్రతిష్ఠిత్యై" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౮అ) ఇతి ।
ద్వాభ్యాం పాదాభ్యాం స్థైర్యేణావస్థానం ప్రతిష్ఠితిః । అవాన్తరేడా
యాం ప్రకారవిశేషం విధత్తే "సకృదుపస్తృణాతి। ద్విరాదధాతి । సకృదభి
ఘారయతి । చతుస్సమ్పద్యతే । చత్వారి వై పశోః ప్రతిష్ఠానాని । యావా
నేవ పశుః।తముపహ్వయతే" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౮అ) ఇతి। ప్రతిష్ఠానం పా
దః । అనేన చతురవత్తేన తచ్చతుష్పాదం పశుముపహ్వయతే। ఇడా భా
గభక్షణాయ అనుజ్ఞాపితవాన్ భవతి । అత్ర చతురవత్తం పురోడాశ
భాగం హోతా హస్తే ధృత్వా భక్షణానుజ్ఞార్థం హోత్రకాణ్డే పఠితమ

నువాక ముపహూతం రథన్తరమిత్యాది పఠేత్ । తన్మధ్యేఽధ్వర్యు ర్యజ
మానశ్చ ప్రత్యుపహ్వానరూపంమన్త్రాన్తరం పఠేత్ ।తదిదం విధత్తే ‘‘ము
ఖమివ ప్రత్యుపహ్వయేత । సమ్ముఖా నేనపశూనుపహ్వయతే’’ (బ్రా -
౩కాం।౩ప్ర।౭అ) ఇతి । హోతుర్ముఖమేవ అభివీక్ష్య పఠేదిత్యర్థః । అ
ధ్వర్యుయజమానయోర్హోతృహస్తగతే డా స్పర్శనం విధత్తే ‘‘పశవో వా
ఇడా । తస్మాత్ సాఽన్వారభ్యా । అధ్వర్యుణాచయజమానే నచ’’ (బ్రా-
౩కాం।౩ప్ర।౭ అ) ఇతి। పాఠ్యంతన్మన్త్రాన్తరముత్పాదయతి ‘‘ఉపహ్వతగ్ం
పశు మానసా నీత్యాహ। ఉపహ్యేనా హ్వయతే హోతా । ఇడాయై
దేవతానాముపహవే’’ (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౭అ) ఇతి । అహమధ్వర్యుర్దే
వైరనుజ్ఞాతః । తతఇడాభక్షణేనపశుమాన్ భవాని । యజమానేప్యేవం
యోజ్యం । కస్మిన్ కాలేఅయం మన్త్ర పాఠః । ఇడార్థం దేవతానామను
జ్ఞాపనే హోత్రా క్రియమాణేసతి తన్మధ్య ఏవాధ్వర్యు యజమానాయదో
పహ్వయతే తదా పఠేత్ । ‘‘దైవ్యాఅధ్వర్యవ ఉపహూతాః । ఉప
హూతోఽయం యజమానః ’’ఇతి మన్త్రావయవాభ్యా మాభ్యాం త
యోరుపహవః తదనన్తరం పఠేదిత్యర్థః। వేదనం ప్రశంసతి ‘‘ఉపహూతగ్ం
పశుమాన్ భవతి। య ఏవం వేద’’ (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౭అ) ఇతి । అవాన్త
రేడాయా అవదానం తదుపాహ్వానఞ్చ వాక్ప్రాణదేవతయోః ప్రియ
మితి స్తౌతి ‘‘యాంవైహస్త్యామిడా మాదధాతి । వాచస్సాభాగధేయం।
యా ముపహ్వయతి । ప్రాణానాగ్ంసా వాచఞ్చైవప్రాణాగ్ంశ్చావరు
న్ధే’’ (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౭అ) ఇతి । పురోడాశస్య బర్హిషిస్థాపనం విధా
తుం ప్రస్తౌతి ‘‘అథవా ఏతర్హ్యుపహూతాయా మిడాయాం। పురోడాశ
స్యైవ బర్హిషదోమీమాగ్ంసా’’ (బ్రా- ౩కాం।౩ప్ర।౭అ) ఇతి । ఇడావ
దానానన్తరం హోత్రా తస్యామిడాయా ముపహూతాయాం స
త్యాం అవశిష్టస్య పురోడాశస్యైతస్మిన్నేవకాలే బర్హిస్థాపన సమ్బన్ధినీ
కాచిన్మీమాంసాభవతి। కింపురోడాశో బర్హిషి స్థాపనీయోనవేతి । తత్రప్ర
యోజనాభావాదస్థాపనమితిప్రాప్తే ప్రయోజనం దేవతానాం సభాగత్వ

మితి మత్వా విధత్తే “యజమానందేవా అబ్రువన్। హవిర్నో నిర్వపేతి। నాహమభాగో నిర్వప్స్యామీత్యబ్రవీత్। నమయాభాగయానువక్ష్యథేతి వాగబ్రవీత్। నాహమభాగాపురోనువాక్యాభవిష్యామీతి పురోనువాక్యా। నాహమభాగా యాజ్యా భవిష్యామీతి యాజ్యా। నమయాభాగేనవషట్కరిష్యథేతి వషట్కారః। యద్యజమానభాగం నిధాయ పురోడాశం బర్హిషదం కరోతి। తానేవ తద్భాగినఃకరోతి” (బ్రా-౩ కాం। ౩ ప్ర। ౮అ) ఇతి। యజమానభాగాద్యభిమాని దేవతా భాగరహితాః స్వస్వవ్యాపారం నకుర్వన్తి। తతోయజమానస్త్వైకం పురోడాశభాగం పృథఙ్నిధాయా వశిష్టం పురోడాశం బర్హిషిస్థాపయేత్। తేనస్థాపనమాత్రేణ వయం భాగిన ఇతి దేవానాం తుష్టిర్భవతి। స్థాపితస్య విభాగం విధత్తే “చతుర్ధా కరోతి। చతస్రోదిశః। దిక్ష్వేవప్రతి తిష్ఠతి” (బ్రా - ౩ కాం। ౩ ప్ర। ౮ అ) ఇతి। పునర్పి పూర్వవిధి మనూద్య ప్రశంసతి “బర్హిషదం కరోతి। యజమానోవై పురోడాశః। ప్రజాబర్హిః। యజమానమేవ ప్రజాసు ప్రతిష్ఠాపయతి। తస్మాదస్థాన్యాఃప్రజాః ప్రతితిష్ఠన్తి। మాగ్ంసేనాన్యాః” (బ్రా - ౩ కాం। ౩ ప్ర। ౮ అ) ఇతి। యస్మాత్కఠినస్య బర్హిషిస్థాపితస్య పురోడాశస్య మృదునో బర్హిషశ్చసంయోగః తస్మాత్ కృశదేహాః కాశ్చిత్కఠినే నాస్థ్నా ప్రతితిష్ఠంతి। స్థూలకాయాస్తు మాంసేన। ప్రకారాన్తరేణ తమేవవిధిం ప్రశంసతి “అథో ఖల్వాహుః। దక్షిణావా ఏతా హవిర్యజ్ఞస్యాన్తర్వేద్యవరుధ్యన్తే। యత్పురోడాశం బర్హిషదం కరోతి” (బ్రా - ౩ కాం। ౩ ప్ర। ౮ అ) ఇతి। పురోడాశహవిషో హవిర్యజ్ఞః। యస్యబర్హిషి పురోడాశస్థాపనం యత్ ఏతా ఋత్విజో వేదిమధ్యే దక్షిణా ఏవ అవరుద్ధాః। విధ్యన్తర మనూద్య ప్రశంసతి “చతుర్ధాకరోతి। చత్వారోహితే హవిర్యజ్ఞ స్యర్త్విజః। బ్రహ్మాహోతాధ్వర్యు రగ్నీత్” (బ్రా - ౩ కాం। ౩ ప్ర। ౮ అ) ఇతి। తత్తద్భాగస్య నిర్దేశంవిధత్తే “తమభి మృశేత్। ఇదంబ్రహ్మణః। ఇదగ్ం హోతు

తుః । ఇదమధ్వర్యోః । ఇదమగ్నీధ ఇతి । యథేవాదస్సౌమ్యేఽధ్వరే।
ఆదేశమృత్విగ్భ్య దక్షిణానీయన్తే । తాదృగేవతత్" (బ్రా-౩కాం।
౩ప్ర।౮అ) ఇతి । యథాసోమయాగే మాధ్యన్దినసవనే దక్షిణార్థానిద్ర
వ్యాణి వేద్యాం కృష్ణాజినే ప్రసార్యేదమస్యేదమస్యేత్యాదిశ్యాదిశ్యద
క్షిణానీయన్తే తద్వదిదం నిర్దేశనం ద్రష్టవ్యం।నిర్దిష్టానాం భాగానాం యౌ
గపద్యనివారణాయ క్రమంవిధత్తే "అగ్నీధే ప్రథమాయా దధాతి । అగ్ని
ముఖాహ్యృద్ధిః।అగ్నిముఖామేవర్ధిం యజమాన ఋధ్నోతి" (బ్రా-
౩కాం।౩ప్ర।౮అ) ఇతి । అగ్నేఃకృత్స్నయాగనిష్పాదకహేతుత్వాత్ స
మృద్ధిహేతుః । తమగ్నిం ఇన్ధ ఇత్యగ్నీత్ । అతోఽస్యప్రాథమ్యం యుక్తం।
ఆగ్నీధ్రస్య హస్తే భాగాధానప్రకారం విధత్తే "సకృదుపస్తీర్యద్విరాదధ
త్ । ఉపస్తీర్యద్విరభిఘారయతి।షట్సమ్పద్యన్తే। షడ్వా ఋతవః।ఋతూ
నేవప్రీణాతి" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౮అ) ఇతి । అస్య విధేస్తాత్పర్యం బోధా
యన ఏకప్రకారేణాహ "ఉపహూతాయామిడాయామగ్నీధ ఆసధా
తి షడవత్తముపస్తృణాత్యాదధాత్యభిఘారయతి" ఇతి । ఆపస్తమ్బస్తు
అన్యథాబ్రూతే "ద్విరుపస్తృణాతి । ద్విరాదధాతి। ద్విరభిఘారయతి"
ఇతి। విధత్తే "వేదేనబ్రహ్మణేబ్రహ్మభాగం పరిహరతి । ప్రాజాపత్యోవై
వేదః।ప్రాజాపత్యోబ్రహ్మా। సవితా యజ్ఞస్యప్రసూత్యై" (బ్రా-౩కాం।
౩ప్ర।౮అ) ఇతి। పరిహారఃప్రదానం। యథా ప్రజాపతిరన్తర్యామితయా
ప్రేరక ఏవం బ్రహ్మాపితదనుజ్ఞయా యజ్ఞస్య ప్రవర్తక ఇతిబ్రహ్మణఃప్రా
జాపత్యత్వం।వేదవ్యతిరిక్తసాధనేన యేనకేనాపి ప్రక్రాన్తపాత్రేణ భాగా
న్తరం దేయమిత్యాహ "అథకామమన్యేన" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।
౮అ) ఇతి । హోతుర్బ్రహ్మణోనన్తర్యం విధత్తే "తతోహోత్రే।
మధ్యంవా ఏతద్యజ్ఞస్య। యద్ధోతా। మధ్యత ఏవ యజ్ఞంప్రీణాతి" (బ్రా-
౩కాం।౩ప్ర।౮అ) ఇతి। సామిధేనీరారభ్యోపరిష్టాదేవహోతర్వ్యాపా
రాద్యజ్ఞమధ్యత్వం। అధ్వర్యోర్హోత్రానన్తర్యం విధత్తే "అథాధ్వర్యవే।
ప్రతిష్ఠావా ఏషా యజ్ఞస్య। యదధ్వర్యుః" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౮అ) ఇతి।

ప్రతిష్ఠాసమాప్తిః। సమిష్టయజుర్హోమపర్యన్తం యజ్ఞమధ్వర్యుః సమాపయతి। ఆగ్నీధ్రమారభ్యాధ్వర్యుపర్యన్తం క్రమమన్వాహార్యాది దక్షిణాయామతిదిశతి “తస్మాద్ధవిర్యజ్ఞస్యైతామేవావృతమను। అన్యా దక్షిణా నీయన్తే। యజ్ఞస్యప్రతిష్ఠిత్యై” (బ్రా-౩ కాం।౩ ప్ర।౮ అ) ఇతి। ఆవృత్ప్రకారః। ఆగ్నీధ్రంప్రతిప్రైషమన్త్రముత్పాదయతి। “అగ్నిమగ్నీత్సకృత్సకృత్సమృడ్ఢీత్యాహ। పరా జివహ్యేతర్హి యజ్ఞః” (బ్రా-౩ కాం।౩ ప్ర।౮ అ) ఇతి। వీప్సయా పరిధిసమ్మార్జనమపి లభ్యతే। అస్మిన్కాలే సమాప్తప్రాయత్వాద్యజ్ఞః పరాఙ్ముఖ ఇవవర్తత ఇతి సకృత్సమ్మార్జనం పర్యాప్తం। అథహోతారంప్రత్యస్తి కశ్చిత్ప్రైషమన్త్రః “ఇషితా దైవ్యా హోతారో భద్రవాచ్యాయప్రేషితో మానుషః సూక్తవాకాయ సూక్తాబ్రూహి” ఇతి। భద్రం ఫలం తస్యవాచ్యం వచనం। తదర్థమగ్నిర్హోతా। పృథివీహోతా ఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధాదైవ్యాహోతారః పరమేశ్వరేణప్రేరితాః। ఇదంద్యావాపృథివీ భద్రమభూదిత్యాద్యనువాకస్సూక్తం। తస్యవాక్యోవచనం। తదర్థంమానుషోహోతా ప్రేషితః। అతోహోతః హే హోతస్తత్ సూక్తంబ్రూహి। తమిమంమన్త్రముత్పాద్య తత్రేషితపదస్యభద్రవాచ్యాయేతి పదస్యచ అభిప్రాయంవ్యాచష్టే “ఇషితా దైవ్యా హోతార ఇత్యాహ। ఇషితగ్ంహికర్మక్రియతే। భద్రవాచ్యాయప్రేషితోమానుషస్సూక్తవాకాయ సూక్తా బ్రూహీత్యాహ। ఆశిషమేవైతామాశాస్తే” (బ్రా-౩ కాం।౩ ప్ర।౮ అ) ఇతి। అస్తిహోతారం ప్రత్యపరః ప్రైషమన్త్రః “స్వగా దైవ్యా హోతృభ్యః స్వస్తిర్మానుషేభ్యశ్శంయోర్బ్రూహి” ఇతి। దైవ్యానాం హోతౄణామయం యజ్ఞస్స్వధీనో మానుషేభ్యోహోతృభ్యః స్వస్త్యస్తు। హే హోతస్త్వంశంయుదేవస్య సమ్బన్ధినం తచ్ఛంయోరావృణీమహ ఇత్యనువాకం బ్రూహి। అస్మిన్మన్త్రే స్వగాశబ్దస్వస్తిశబ్దశంయుశబ్దానామభిప్రాయం క్రమేణదర్శయతి। “స్వగా దేవ్యాహోతృభ్య ఇత్యాహ। యజ్ఞమేవ తత్స్వగాకరోతి। స్వస్తిర్మానుషేభ్య ఇత్యాహ। ఆశిషమేవైతామాశాస్తే। శం

యోర్బ్రూహీత్యాహ । శంయుమేవ బార్హస్పత్యం భాగధేయేన సమర్ధయతి" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౮అ) ఇతి । శంయుః బృహస్పతేః పుత్రః । ఇత్థమిడా భాగాద్యనుష్ఠానం విధాయాస్మిన్ కాణ్డే ఆమ్నాతాభ్యాం వాజస్యమేత్యేతాభ్యామృగ్భ్యాం స్రుగ్వ్యూహనం విధత్తే "అధ స్రుచావనుష్టుగ్భ్యాం వాజవతీభ్యాం వ్యూహతి । ప్రతిష్ఠా వా అనుష్టుక్ । అన్నం వాజః ప్రతిష్ఠిత్యై । అన్నాద్యస్యావరుద్ధ్యై" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౯అ) ఇతి। చతుర్భిః పాదైర్గవాదీనాం ప్రతిష్ఠితత్వాత్ తద్వదనుష్టుగృచః ప్రతిష్ఠాహేతుత్వం। వాజశబ్దస్యాన్నవాచిత్వాత్ తద్వత్త్యా వృచావత్తుం యోగ్యస్యాన్నస్యావరోధాయ భవతః । సామాన్యాకారేణ విహితం స్రుగ్వ్యూహనం విశేషాకారేణ విశదయతి "ప్రాచీం జుహూమూహతి । జాతానేవ భ్రాతృవ్యాన్ ప్రణుదతే। ప్రతీచీముపభృతం । జనిష్యమాణానేవ ప్రతినుదతే। సవిషూచ ఏవాపోహ్య సపత్నాన్ యజమానః। అస్మిన్ లోకే ప్రతితిష్ఠతి" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౯అ) ఇతి। వైరిణః పరస్పర వియుక్తా వివిధదిక్ఫలాయితా ఏవ యథా భవన్తి తథా తానపోహ్య ప్రతితిష్ఠతి। వాజవతీభ్యామిత్యేతద్ద్వివచనార్థ మనూద్య ప్రశంసతి । "ద్వాభ్యాం ద్విప్రతిష్ఠో హి" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౯అ) ఇతి । ద్వాభ్యాం పాదాభ్యాం ప్రతిష్ఠా యస్యాసౌ ద్విప్రతిష్ఠః। కల్పః "జుహ్వా పరిధీననక్తి। వసుభ్యస్త్వా ఇతి మధ్యమం। రుద్రేభ్యస్త్వా ఇతి దక్షిణం। ఆదిత్యేభ్యస్త్వా ఇత్యుత్తరం "ఇతి। త్రిష్వప్యనజ్మీత్యధ్యాహారః। స్పష్టార్థతాం దర్శయతి "వసుభ్యస్త్వా రుద్రేభ్యస్త్వాఽఽదిత్యేభ్యస్త్వేత్యాహ। యథా యజురేవైతత్" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౯అ) ఇతి । బోధాయనః "స్రుక్షు ప్రస్తరమనక్తి । అక్తగ్ంరిహాణా ఇతి జుహ్వామగ్రాణి । వియన్తు వయ ఇత్యుపభృతి మధ్యాని। ప్రజాం యోనిం మా నిర్మృక్షమితి ధ్రువాయాం మూలాని" ఇతి । ఆపస్తంబస్త్వాద్య ద్వితీయ మన్త్రావేకీకృత్యాహ "అక్తగ్ంరిహాణా వియన్తు వయ ఇతి జుహ్వామగ్రం ప్రజాం యోనిం మా నిర్మృక్షమిత్యుపభృతి మధ్యం । ఆప్యాయన్తామాప ఓషధయ ఇతి ధ్రువాయాం మూలం " ఇతి । ఆజ్యేనాక్తం ప్రస్తరాగ్రం

లేలిహానా వివిధం మార్గం గచ్ఛన్తు। అహంతు ప్రజాంతతాం(-రణఞ్చ
మా వినాశయామి। ఆజ్యరూపా ఆపః ప్రస్తరమూల రూపాఓషధీరా
ప్యాయయన్తు। విధత్తే "స్రుక్షు ప్రస్తరమనక్తి। ఇమే వై లోకాః స్రుచః।
యజమానః ప్రస్తరః। యజమానమేవ తేజసానక్తి। త్రేధానక్తి। త్రయ ఇమే
లోకాః। ఏభ్య ఏవైనం లోకేభ్యోనక్తి। అభిపూర్వమనక్తి। అభిపూర్వమేవ
యజమానం తేజసానక్తి" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౯అ) ఇతి। అభిముఖమగ్రం
పూర్వం యథా భవతి తథా ప్రస్తరమఞ్జ్యాత్। యజమానోపి ముఖ ఏవ
సభాసు వక్తృత్వేన తేజస్వీ భవతి। మన్త్రే గతస్యాక్త శబ్దస్యాభిప్రా
యమాహ "అక్తగ్ం రిహాణా ఇత్యాహ। తేజో వా ఆజ్యం। యజమా
నః ప్రస్తరః। యజమానమేవ తేజసానక్తి" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౯అ)
ఇతి। విశబ్దసూచితం దర్శయతి "వియన్తు వయ ఇత్యాహ। వయ ఏవైనం
కృత్వా। సువర్గం లోకంగమయతి" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౯అ) ఇతి। మన్త్రే
ప్రథమా బహువచనాన్తో విశబ్దః పక్షివాచీ। బ్రాహ్మణే తు ద్వితీయైకవచ
నాన్తో వయ శ్శబ్దః। మాని ష్పృణక్షుమిత్యే తస్యాభిప్రాయం దర్శయతి
"ప్రజాం యోనిం మానిష్పృణక్షు మిత్యాహ। ప్రజాయై గోపీథాయ"
(బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౯అ) ఇతి। ఓషధయ ఇతి ద్వితీయా వివక్షితేత్యాహ
"ఆప్యాయన్తా మాప ఓషధయ ఇత్యాహ। అప ఏవౌషధీ రాప్యాయ
యతి" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౯అ) ఇతి। అత్ర బహువచనం ద్రష్టవ్యం। బో
ధాయనః "తము పరీవ ప్రహరతి నాత్యగ్రం ప్రహరతి న పురస్తాత్ ప్రత్య
స్యతి న ప్రతి శృణాతి నవిష్వఞ్చం వి యౌత్యూర్ధ్వ ముద్యౌతి ఆప్యా
యన్తామాప ఓషధయో మరుతాం పృషతయః స్థ దివంగచ్ఛ తతోనో వృ
ష్టి మేరయేతి "ఇతి। ఆపస్తమ్బః "అనూచ్యమానే సూక్తవాకే మరు
తాం పృషతయః స్థేతి సః శాఖయా ప్రస్తరమాహవనీయే ప్రహరతి "ఇతి।
అత్ర ప్రస్తరప్రహృతౌ నాత్యగ్రమిత్యాదయో నియమవిశేషాః। ఆహవ
నీయాత్యయః ప్రస్తరాగ్రస్య న కార్యః। ప్రస్తరస్య పురస్తాదన్యత్ కి
మపిన ప్రక్షిపేత్। దర్భస్య కస్యచిచ్ఛేదరూపా హింసానకార్యా। దర్భా

ణాం పరస్పరవియోగో న కార్యః। కిన్తు కృత్స్నం ప్రస్తర ముద్యచ్ఛేత్। ఆపస్తమ్బస్యతు మరుతామితి ప్రస్తరమస్త్రాదిః సః శాఖయా వత్సాపాకరణహేతు భూతయా హే ప్రస్తరావయవా దర్భా యూయం వాయుప్రేరితా వృష్టిజన్య తయా వాయూనాం బిన్దవః స్థ। హేప్రస్తరత్వం దివం గత్వా వృష్టింప్రేరయ। వ్యాచష్టే "మరుతాం పృషతయస్థేత్యాహ। మరుతోవై వృష్ట్యా ఈశతే। వృష్టిమేవావరున్ధే। దివంగచ్ఛ తతో నో వృష్టిమేరయే త్యాహ। వృష్టిర్వై ద్యౌః। వృష్టిమేవావరున్ధే" (బ్రా - ౩ కాం।౩ ప్ర।౯ అ) ఇతి। కల్పః "అధోపోత్థాయా హవనీయము పతిష్ఠతే। అయుష్పా అగ్నేఽస్యాయుర్మే పాహి। చక్షుష్పా అగ్నేఽసి। చక్షుర్మే పాహి" ఇతి। ఆయుశ్చక్షుషోః పాలనీయతాం దర్శయతి "యావద్వా అధ్వర్యుః ప్రస్తరం ప్రహరతి। తావదస్యాయుర్మీయతే, ఆయుష్పా అగ్నేస్యాయుర్మేపాహీత్యాహ। అయురేవాత్మన్ధత్తే। యావద్వా అధ్వర్యుః ప్రస్తరం ప్రహరతి। తావదస్య చక్షుర్మీయతే। చక్షుష్పాఅగ్నేఽసిచక్షుర్మేపాహీత్యాహ। చక్షురేవాత్మంధత్తే" (బ్రా - ౩ కాం। ౩ ప్ర। ౯ అ) ఇతి। కల్పః "ధ్రువాసీత్యన్తర్వేది పృథివీమభిమృశతి। వ్యాచష్టే "ధ్రువాసీత్యాహ ప్రతిష్ఠిత్యై" (బ్రా - ౩ కాం। ౩ ప్ర। ౯ అ) ఇతి। కల్పః "మధ్యమంపరిధి మనుప్రహరతి। యం పరిధిం పర్యధత్థా అగ్నేదేవ పణిభిర్వీయమాణః తంతపతమను జోషంభరామి నేదేషత్వదప చేతయాతై। ఇత్యథేతరావుపసమస్యతి। యజ్ఞస్యపాథఉపసమితం" ఇతి। హే అగ్నే దేవ స్తుతిభిః ప్రాప్యస్త్వం స్వయం యం మధ్యమపరిధిం పశ్చిమభాగే స్థాపితవానసి తవానుకూలతయా ప్రియంతమేతం పరిధిం త్వయి భరామి। ఏషత్వత్తోపరక్తో నైవ। హే దక్షిణోత్తరపరిధీ యజ్ఞస్య ఫలరూపమన్నం యువా ముపసమ్ప్రాప్నుతం।పర్యధత్థా ఇత్యేతత్ సత్యమిత్యాహ "యం పరిధిం పర్యధత్థా ఇత్యాహ। యధాయజురేవైతత్" (బ్రా-౩ కాం।౩ ప్ర।౯ అ) ఇతి। పరిధావగ్నేః ప్రీత్యుత్పాదనా యాగ్నిస మ్బోధన మిత్యాహ "అగ్నేదేవ పణిభిర్వీయమాణ ఇత్యాహ। అగ్న

య ఏవైనంజుష్టం కరోతి" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౯అ) ఇతి । అనుశబ్దేన జ్ఞాతీ
నామ నురక్తత్వం సూచ్యత ఇత్యాహ "తంతపత మనుజోషం భరామీ
త్యాహ । సజాతానేవాస్మా అనుకాన్ కరోతి" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౯అ)
ఇతి । అపరాధనిషేధ ఆనుకూల్యార్థన్ ఇత్యాహ । "నేదేష త్వదపచేత
యాతా ఇత్యాహానుఖ్యాత్యై" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౯అ) ఇతి । అనేక
యోః పరిధ్యోః సహ కథనం బహుదివ్యానుకూలాయేత్యాహ "యజ్ఞస్య
పాథ ఉపసమిత మిత్యాహ।భూమానమేవోపైతి"(బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౯అ)
ఇతి । విధత్తే "పరిధీన్ ప్రహరతి । యజ్ఞస్యసమిష్ట్యై" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।
౯అ) ఇతి । సమిష్టిః సమ్యాప్తిః । కల్పః "అథైనాన్ సగ్స్రావేణాభిజు
హోతి । జుహ్వా ముపభృతం సగ్స్రావయతి । సగ్స్రావభాగాః స్థే
షా బృహన్తః ప్రస్తరేష్ఠా బర్హిషదశ్చదేవా ఇమాం వాచమభివిశ్వే గృ
ణన్త ఆసద్యాస్మిన్ బర్హిషిమాదయధ్వం ,,ఇతి । హే విశ్వే దేవా యూ
యం సంస్రావ భాగాస్థ । జుహూపభృద్భ్యాం సిచ్యమాన ఆజ్యశేషః సం
స్రావః । సఏవభాగో యేషాంతే సంస్రావభాగాః । కీదృశా దేవాః , తం
భాగం లబ్ధుమిచ్ఛావన్తో బృహన్తో మహాన్తః । సర్వైరారాధనీయాః । త
త్ర కేచిత్ ప్రస్తరముష్టా తిష్ఠన్తి । అన్యేత్వాస్తీర్ణే బర్హిషి సీదన్తి । అ
స్మాభిఃక్రియ మాణామిమాంస్తుతిమభిలక్ష్య సమీచీనేయమితి గృణన్తో
యూయమస్మిన్ యజ్ఞే ఉపవిశ్య హృష్టా భవత । విధత్తే" స్రుచౌ సమ్ప్ర
స్రావయతి । యదేవతత్ర క్రూరం । తత్తేన శమయతి। జుహ్వా ముపభృతం।
యజమానదేవ త్యావై జుహూః । భ్రాతృవ్యదేవత్యోపభృత్ । యజమా
నాయైవ భ్రాతృవ్యముపస్తింకరోతి" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౯అ) ఇతి। వ్యాచ
ష్టే "సగ్స్రావ భాగాస్థేత్యాహ । వసవోవైరుద్రా ఆదిత్యా స్సగ్స్రా
వభాగాః । తేషాం తద్భాగధేయం। తానేవ తేనప్రీణాతి" (బ్రా-౩కాం।
౩ప్ర।౯అ) ఇతి । అస్మిన్మన్త్రే దేవతాసమ్బన్ధ మృచశ్ఛన్దోవిశేషఞ్చ ప్ర
శంసతి "వైశ్వదేవ్యర్చా । ఏతేహి విశ్వేదేవాః । త్రిష్టుగ్భవతి । ఇన్ద్రి

యంవై త్రిష్టుక్ । ఇన్ద్రియమేవయజమానేదధాతి” (బ్రా-౩కాం । ౩ప్ర।
౯అ) ఇతి । ఏతేవస్వాదిరూపాః । బోధాయనః “అథప్రదక్షిణమావృత్య
ప్రత్యఙ్ఙావృత్య ధురిస్రుచౌ విముఞ్చతి।అగ్నేర్వామపన్నగృహస్య సదసి
సాదయామి।సుమ్నాయ సుమ్నినీసుమ్నే మాధత్తం ధురి ధుర్యౌపాతం”
ఇతి। హేజహూపభృతౌ యువాంఅవినశ్వ రగృహస్య పృథి వ్యభిమానినో
వహ్నేః స్థానేశకటరూపే యజమానస్య సుఖాయస్థాపయామి। హేసుఖ
వత్యౌ సుఖే మాం స్థాపయ తం యజ్ఞభారవాహనావేతౌ దమ్పతీ రక్ష
తం । యథోక్తం మన్త్రార్థం దర్శయతి “అగ్నేర్వామ పన్నగృహస్యసదసి
సాదయామీత్యాహ । అయంవా అగ్ని రపన్నగృహః । అస్యా ఏవై
నే సదనేసాదయతి । సుమ్నాయసుమ్నినీసుమ్నే మాధత్త మిత్యాహ।
ప్రజావై పశవ స్సుమ్నం । ప్రజామేవ పశూనాత్మన్ధత్తే । ధురిధుర్యౌ పా
తమిత్యాహ । జాయాపత్యో ర్గోపీథాయ” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౯అ) ఇతి।
అత్రాపస్తమ్బోమన్త్రభేదమాశ్రిత్యాగ్నే ర్వామితి శకటస్య పూర్వ
భాగే స్రుచౌ సాదయిత్వా ధురిధుర్యావితి యుగధురోఽగ్రేప్రోహేదితి మన్య
తే । కల్పః “అపరంచతుర్గృహీతం గృహీత్వా అన్వాహార్యపచన ఏవేధ్మ
ప్రవ్రశ్చనాన్యభ్యాధాయ ఫలీకరణా నోప్య ఫలీకరణంజుహోతి । అ
గ్నేదబ్ధాయోఽశీతతనో పాహి మాద్య దివః పాహి ప్రసిత్యై పాహి
దురిష్ట్యై పాహిదురద్మన్యై పాహి దుశ్చరితాదవిషం నః పితుం కృణుసు
షదా యోనిగ్ంస్వాహా”ఇతి। తణ్డులేషుగృహే క్రియమాణే ష్వపనేయా
మాలిన్యాంశాః ఫలీకరణాః। హే అగ్నే మాం దివః పాహి ద్యులోక
వాసినో దేవా మయ్యపరాధం యథా నగృహ్ణన్తి తథా కురు । అదబ్ధా
యో అహింసిత జీవిత।అశీతతనో ఉష్ణశరీర ।ప్రసిత్యై ప్రకృష్టాత్ బన్ధా
త్ ఫలవిఘ్నాత్ పాహి।దురిష్ట్యై దుష్టాత్ అయథాశాస్త్రానుష్ఠానాత్
పాహి । దురద్మన్యై యాగాధికారవిరోధి దుష్టహేతుభోజనాత్ పాహి।
దుశ్చరితాత్ నిషిద్ధాచరణాత్ పాహి । పితుం అన్నం అస్మదీయం అ

విషం అమృతం కురు। సుషదా సుఖోపవేశనేన నిమిత్తేన యోనిం స్థానం
కురు । ఇదంఫలీకరణద్రవ్యం తుభ్యం స్వాహా హుతమస్తు। మన్త్రస్యవ్యా
ఖ్యానపూర్వకంహోమం విధత్తే “అగ్నేదబ్ధాయోఽశీతతనో ఇత్యా
హ । యథా యజురేవైతత్ । పాహి మాద్యదివః పాహిప్రసిత్యై పా
హిదురిష్ట్యై పాహిదురద్మన్యై పాహిదుశ్చరితాదిత్యాహ । ఆశిషమేవై
తామాశాస్తే । అవిషంనఃపితుం కృణుసుషదా యోనిగ్ం స్వాహే
తీధ్మసంప్రవ్రశ్చనాన్యన్వాహార్య పచనేభ్యాధాయ ఫలీకరణహోమం జు
హోతి । అతిరిక్తాని వా ఇధ్మసంప్రవ్రశ్చనాని । అతిరిక్తాః ఫలీకరణాః।
అతిరిక్తమాజ్యోచ్ఛేషణం । అతిరిక్త ఏవాతిరిక్తందధాతి । అథోఅతిరి
క్తే వా తిరిక్తమాప్త్వాఽవరున్ధే”(బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౯అ) ఇతి। ఇధ్మే శా
స్త్రోక్తప్రమాణేన ఛిన్నేసతి తచ్ఛేషకాష్ఠాని ఇధ్మసంప్రవ్రశ్చనాని । తాని
దక్షిణాగ్నౌ ప్రక్షిప్యతేషా ముపరి జుహూగతాజ్యే స్థాపితాన్ ఫలీకర
ణాన్ జుహుయాత్ । యాగోపయుక్తద్రవ్యాదధికత్వ మతిరిక్తత్వం ।
అధికద్రవ్యహోమేనాధికం ఫలంప్రాప్యతత్స్వాధీనం కరోతీత్యర్థః । ఇ
త్థం ఫలీకరణహోమే నిష్పన్నే సత్యనన్తరం పత్న్యాః సమీపే వేద
ప్రాసనం విధాతవ్యం । తద్విధౌ బుద్ధిస్థే సతితత్ప్రసఙ్గాద్వేదస్య ప్రశం
సకః కశ్చిన్మన్త్ర ఉత్పాద్యతే సచ ప్రదేశాన్తరవిషయతయా వినియుజ్య
తే “వెదిర్దేవేభ్యోనిలాయత । తాంవేదేనాన్వవిన్దన్ । వేదేనవేదిం వివి
దుః పృథివీం । సాపప్రథే పృథివీపార్థివాని । గర్భంబిభర్తి భువనేష్వన్తః।
తతోయజ్ఞో జాయతే విశ్వదానిరితిపురస్తాత్ స్తమ్బయజుషో వేదేనవేది
గ్ం సమ్మార్ష్ట్యనువిత్త్యై । అథో యద్వేదశ్చ వేదిశ్చ భవతః । మిథున
త్వాయప్రజాత్యై” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౯అ) ఇతి । కేనాపికారణేన దేవే
భ్యస్తిరోహితాం వేద్యభిమానిదేవతాం వేదాభిమానిదేవతాముఖేనదేవా
అలభన్త। తమేతం వేదస్యమహిమానం వేదేనేత్యాదికో మన్త్రః ప్రకా
శయతి । అస్యాయమర్థః। అసురైర్హృతాం పృథివీందేవాః పూర్వోత్తరభా

గాభ్యాం సంస్కృత్య వేదిమకుర్వన్। తాంచ వేదిం దేవాః పునర్వేదేనాల
భన్త। సాచ వేదిః పృథివీరూపా సతీపార్థివాని వ్రీహ్యాదీని విస్తారితవతీ।
కిఞ్చ సా పృథివీ దేవతా సర్వేషుభువనేష్వన్త రుదరాన్తర్యం గర్భంబిభ
ర్తి। తస్మాద్గర్భాత్ సర్వస్య ఫలస్య దాతా యజ్ఞపురుష ఉత్పన్న ఇతి।
అనేన మన్త్రేణాష్ట మానువాకోక్తాత్ పురోడాశనిష్పాదనా దూర్ధ్వం
నవమానువాకే వక్ష్యమాణాత్ స్తమ్బయజుర్హరణాత్ పురస్తాద్దర్భమ
యేన వేదేనవేదిస్థానం సమ్మృజ్యాత్ తచ్చ వేదిలాభాయ। కిఞ్చ వేదవేది
రూపం మిథునం ప్రజననాయ భవతి। ప్రాసఙ్గికంసమాప్య ప్రకృతమనుస
రతి "ప్రజాపతేర్వా ఏతానిశ్మశ్రూణి। యద్వేదః। పత్నియా ఉపస్థ
ఆస్యతి। మిథునమేవకరోతి। విన్దతేప్రజాం" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౯అ) ఇతి।
పత్నీసమీపే ప్రాప్తస్య వేదస్య పునరాస్తరణం విధత్తే "వేదగ్ంహో
తాఽఽహవనీయాత్ స్తృణన్నేతి। యజ్ఞమేవతత్సన్తనోత్యుత్తరస్మా
దర్ధమాసాత్। తగ్ంసన్తతముత్తరేర్ధమాస ఆలభతే। తం కాలేకాల
ఆగతేయజతే" (బ్రా-౩కాం। ౩ప్ర।౯అ) ఇతి। దేవస్యబన్ధనం విముచ్య
గార్హపత్య మారభ్యాహవనీయపర్యన్తాస్తరణేన ఆగామిపర్వ పర్యన్తం
యజ్ఞః సన్తతో భవతి। పునశ్చ పర్వణ్యన్వాధానాదికం కృత్వా ప్రతిపది
తంసన్తతం యజ్ఞం కర్తుమారభేత। ఏవంపునః పునస్తత్తత్కాలే సమా
గతే సతియజత ఇత్యవిచ్ఛిన్నో యజ్ఞో భవతి। బోధాయనః "అథోత్థా
య దక్షిణేన పదా వేదిమవక్రమ్య ధ్రువయా సమిష్ట యజుర్జుహోతి,
మధ్యమే స్వాహాకారే బర్హిరనుప్రహరతి, దేవా గాతువిదో గాతుం
విత్వా గాతుమిత మనసస్పత ఇమంనో దేవదేవేషు యజ్ఞగ్ం స్వాహా
వాచి స్వాహా వాతే ధాః స్వాహా" ఇతి। ఆపస్తమ్బః "దేవాగా తువి
ద ఇత్యన్తర్వేద్యూర్ధ్వస్తిష్ఠన్ ధ్రువయా సమిష్టయజుర్జుహోతి మధ్య
మేస్వాహాకారె బర్హి రనుప్రహరతి।" ఇతి। అన్త్రోఽపి బోధాయ
నేన స్వాహా కారస్యాధ్యాహృ తత్వాత్ తేనావశిష్టం సర్వం హో
తవ్యమితి లభ్యతే। జుహ్వాదీని తు యజమానేన యావదాయుః

సన్ధార్యాణి । తమాహితాగ్ని మగ్నిభిర్దహన్తి యజ్ఞపాత్రైశ్చేతిశా స్త్రాత్ హే గాతువిదో మార్గవిదో దేవాః పూర్వం యం గాతుంమా ర్గం లబ్ధ్వా సమాగతాః పునః ప్రతినివృత్త్యతంగాతుం మార్గంగచ్ఛత। హే మనసస్పతే దేవ భవతోక్తేషు దేవేషు ఇమంనోయజ్ఞం నిధేహి ఇదమా జ్యంహుతమస్తు । సర్వక్రియాప్రవర్తకే వాయౌనిధేహి ఇదమాజ్యం హు తమస్తు । వాయువిషయేణానేన మన్త్రేణ యజ్ఞసమాప్తి ముపపాదయతి। “బ్రహ్మవాదినోవదన్తి। సత్వా అధ్వర్యుః స్యాత్ । యోయతోయజ్ఞం ప్రయుఙ్క్తే । తదేనం ప్రతిష్ఠాపయతీతి। వాతాద్వా అధ్వర్యుర్యజ్ఞం ప్రయు ఙ్క్తే । దేవాగాతువిదోగాతుం విత్త్వాగాతుమితేత్యాహ । యతఏవయ జ్ఞం ప్రయుఙ్క్తే । తదేనంప్రతిష్ఠాపయతి । ప్రతితిష్ఠతి ప్రజయాపశుభి ర్య జమానః।” (బ్రా-౩ కాం।౩ ప్ర।౯అ) ఇతి । యోధ్వర్యుర్యస్మా ద్దేవాద్యజ్ఞ ముపక్రమతే తస్మిన్నేవ దేవేయజ్ఞం యది సమాపయేత్ తర్హిస ఏవ ముఖ్యోధ్వర్యుః స్యాదితి బ్రహ్మవాదినాముక్తిః। అత్రాప్యధ్వర్యుః సర్వక్రి యాప్రవర్తకాద్వాయోరేవ యజ్ఞముపక్రమతే “దేవాగాతువిదోగాతుం యజ్ఞాయ విన్దత। మనసస్పతినాదేవేన వాతాద్యజ్ఞగ్ంప్రయుజ్యతాం” ఇత్యే తస్యాచ్ఛిద్రకాణ్డగతస్య మన్త్రస్య ప్రథమంజపితత్వాత్ అతః సమాప్తా వపి దేవాగాతువిద ఇత్యేష వాయువిషయో మన్త్రోయుక్తః। యద్యప్యే తావతా త్రయోదశానువాకోక్తానాం మన్త్రాణాం వ్యాఖ్యానం సమా ప్తం తథాపి దశమానువాకే పత్నీసన్నహనప్రసఙ్గేన పత్నీవిషయాద్వౌ మ న్త్రావామ్నాతౌ । తదానీ మనుపయోగాత్ బ్రాహ్మణేనతౌ తత్రన వ్యాఖ్యాతౌ ఉపవేషత్యాగార్థం మన్త్రోత్పత్తిరపి కర్తవ్యేతి।తదుభయమ త్ర వ్యాక్రియతే। ప్రథమం తావద్యోక్త్రవిమోకమన్త్రస్య పూర్వా ర్ధం వ్యాచష్టే “యో వా అయథాదేవతం యజ్ఞముపచరతి। ఆదేవ తాభ్యోవృశ్చ్యతే। పాపీయాన్భవతి । యో యథాదేవతం । న దేవ తాభ్య ఆవృశ్చ్యతే । వసీయాన్భవతి । వరుణోవైపాశః । ఇమంవి ష్యామి వరుణస్య పాశమిత్యాహ । వరుణపాశాదేవైనం ముఞ్చతి। సవి

తృప్రసూతో యథాదేవతం। న దేవతాభ్య ఆవృశ్చ్యతే। వసీయాన్ భవతి।”
(బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౧౦అ) ఇతి। యోక్త్రపాశస్య వరుణో దేవతా తద్బన్ధస్య
చ సవితా దేవతా। తతో “వరుణస్య పాశం యమబధ్నీత సవితా”
ఇతి। పదాభ్యాం యథాదేవతం యజ్ఞోపచారాన్న దేవతాభ్య ఆవృశ్చ్య
తే। న విచ్ఛిన్నో భవతి। నాపి దరిద్రా భవన్తి। సవితృప్రసూతో యథా
దేవతముపచరతీతి శేషః। తృతీయపాదే పదార్థవాక్యార్థౌ దర్శయతి “ధా
తుశ్చ యోనౌ సుకృతస్య లోక ఇత్యాహ। అగ్నిర్వై ధాతా। పుణ్యకర్మసు
కృతస్య లోకః। అగ్నిరేవైనాం ధాతా। పుణ్యే కర్మణి సుకృతస్య లోకే
దధాతి” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౧౦అ) ఇతి। దుఃఖనాశాయ సుఖప్రాప్తయే
చతుర్థపాదోక్తిరిత్యాహ। “స్యోనం మే సహ పత్యా కరోమీత్యాహ।
ఆత్మనశ్చ యజమానస్య చానార్త్యై శాన్త్యాయ” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౧౦
అ) ఇతి। పత్న్యాః పూర్ణపాత్రవిమోకార్థో యో మన్త్రస్తం వ్యాచ
ష్టే “సమాయుషా సమ్ప్రజయేత్యాహ। ఆశిషమేవైతామాశాస్తే పూ
ర్ణపాత్రే” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౧౦అ) ఇతి। సమానీయమానే ఇతి శేషః।
మన్త్రగతం ఛన్దః ప్రశంసతి “ అన్తతోఽనుష్టుభా। చతుష్పద్వా ఏతచ్ఛ
న్దః ప్రతిష్ఠితం పత్నియై పూర్ణపాత్రే భవతి। అస్మిన్ లోకే ప్రతితిష్ఠానీతి।
అస్మిన్నేవ లోకే ప్రతితిష్ఠతి” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౧౦అ) ఇతి। పత్నీకర్త
వ్యస్యావసానే విహితం యదిదం పూర్ణపాత్రాభిమన్త్రణం అనుష్టుభా
క్రియతే తదిదం ఛన్దః పాదచతుష్టయోపేతత్వాద్గౌరివ ప్రతిష్ఠితం భవతి।
కస్మిన్ విషయే। పత్న్యసమ్బద్ధిని పూర్ణపాత్రే విషయే। మన్త్రం జప
న్త్యాః కోఽభిప్రాయః। ఇహలోకే ప్రతిష్ఠితా స్యామిత్యభిప్రాయః। త
త్ర మన్త్రసామర్థ్యాత్ సా ప్రతితిష్ఠత్యేవ। ప్రకారాన్తరేణ ప్రశంసతి। “అ
థో వాగ్వా అనుష్టుక్। వాఙ్మిథునం। ఆపో రేతః ప్రజననం। ఏతస్మాద్వై
మిథునాద్విద్యోతమానః స్తనయన్ వర్షతి। రేతస్సిఞ్చన్। ప్రజాః ప్రజన
యన్” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౧౦అ) ఇతి। న కేవలమనుష్టుభః ఛన్దోరూపత్వం
కిన్తు వాగ్రూపత్వమప్యస్తి। సా చ వాగ్యోషిచ్ఛన్దోరూపేణ పురుషేణ

సహ మిథునం సమ్పద్యతే। యాస్తు పూర్ణపాత్రగతా ఆపస్తాః ప్రజోత్పత్తిసాధనం రేతః। ఏతస్మాదేవ యాగానుష్ఠానగతాన్మిథునాదుత్పన్న ఆదిత్యప్రేరితో మేఘో వృష్టిద్వారేణ ప్రజోత్పత్తౌ పర్యవస్యతి। తథా చ స్మర్యతే।

“అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిః సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే।
ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిర్వృష్టేరన్నం తతః ప్రజాః” ఇతి।

విముక్తయోక్త్రస్య పూర్ణపాత్రోదకస్య చ సహకారః పత్న్యా కర్తవ్య ఇత్యాహ “యద్వై యజ్ఞస్య బ్రహ్మణా యుజ్యతే। బ్రహ్మణా వై తస్య విమోకః। అద్భిః శాన్తిః। విముక్తం వా ఏతర్హి యోక్త్రం బ్రహ్మణా। ఆదాయైనత్ పత్నీ సహాప ఉపగృహ్ణీతే శాన్త్యై” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౧౦అ) ఇతి। యథా మన్త్రేణోపహితానాం కపాలానాం మన్త్రేణైవ విమోకః కర్తవ్యః తథా యోక్త్రస్యాపి యోగవిమోకవత్త్వా రజ్వా కృతస్యోపద్రవస్య అద్భిశ్శాన్తిర్యుక్తా। యోక్త్రం చేదానీం మన్త్రేణ ముక్తం। అతోఽఞ్జలౌ తద్యోక్త్రమాదాయ తేన సహాపో గృహ్ణీయాత్ తద్గ్రహణాయానయనం విధత్తే “అఞ్జలౌ పూర్ణపాత్రమానయతి। రేత ఏవాస్యాం ప్రజాం దధాతి। ప్రజయా హి మనుష్యః పూర్ణః” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౧౦అ) ఇతి। శోభత ఇతి శేషః। పూర్ణపాత్రోదకేన పత్న్యా ముఖప్రక్షాళనం విధత్తే “ముఖం విమృష్టే। అవభృథస్యైవ రూపం కృత్వోత్తిష్ఠతి” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౧౦అ) ఇతి। ఉత్తిష్ఠేదితి విధిః అథోపవేషో మన్త్రేణ పరిత్యక్తవ్యః। అతః ప్రస్తౌతి। “పరివేషో వా ఏష వనస్పతీనాం। యదుపవేషః” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౧౧అ) ఇతి। పలాశశాఖామూలే త్యక్తభాగ ఉపవేషః। స చ సర్వేషాం వనస్పతీనాం పరితో వ్యాప్నోతి। వనస్పతిభిస్సాధ్యస్యాఙ్గారవియోజన తప్తకపాలోపధానాదేరనేన కృతత్వాత్। వేదనం ప్రశంసతి “య ఏవం వేద విన్దతే పరివేష్టారం” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౧౧అ) ఇతి। సేవకజనమిత్యర్థః। మన్త్రోత్పాదనపురస్సరముపవేషత్యాగం విధత్తే “తముత్కరే। యం దేవా మనుష్యేషు। ఉపవేషమధారయన్। యే అస్మభ్యముపచేతసః। తానస్మభ్యమిహాకురు। ఉపవేషోపవిడ్ఢి నః। ప్రజాం పుష్టిమథో ధనం। ద్విపదో నశ్చతుష్పదః। ధ్రువా

ననపగాఙ్కరిష్వతి పురస్తాత్ ప్రత్యఞ్చముపగూహతి । తస్మాత్ పురస్తాత్ ప్రత్యఞ్చశ్శూద్రా అవస్యన్తి” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౧౧అ) ఇతి । తముత్కరముపగూహతీత్యన్వయః । యమిత్యాదిర్మన్త్రః । యం పలాశశాఖామూలభాగం దేవా మనుష్యసమ్బద్ధి యజ్ఞేషు కపాలోపధానాద్యగ్రకర్మకారిణముపవేషమకల్పయన్ హే ఉపవేష సత్వం యే పుత్రభార్యాదయోఽస్మత్తోఽపరక్తాస్తానస్మదర్థమిహానీయానురక్తాన్కురు । హే ఉపవేష అస్మాకం సమీపే ప్రజాదికం విద్ధి వ్యాప్తంకురు । మనుష్యాన్ పశూంశ్చ చిరజీవినో వియోగ రహితాంశ్చకురు । అనేన మన్త్రేణ ఉపవేషముత్కరే మృత్ఖననాదిరూపే తృణాదిత్యాగస్థానే పూర్వభాగే ప్రత్యఙ్ముఖం గూఢంకుర్యాత్ । యస్మాదేవం తస్మాల్లోకేపి ఉపవేషవత్ కర్మకరాః శూద్రాః స్వామ్యభిముఖాః స్వామినఃపురస్తాత్ సర్వదా అవతిష్ఠన్తే । నిశ్శేషేణ గూహనంవిధత్తే “స్థవిమత ఉపగూహతి । అప్రతి వాదినఏవైనాన్ కురుతే” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౧౧అ) ఇతి । అగ్రముత్కరేప్రవేశ్యమూలంబహిర్నావశేషయేత్ కిన్తుస్థవిష్ఠాన్ మూలాదారభ్య కృత్స్నంప్రవేశయేత్ । తథాసత్యేతాన్ భృత్యాన్ అప్రతివాదినః ఉక్తకారిణః కురుతే । అభిచారాయ మన్త్రాన్తరముత్పాదయితుం ప్రస్తౌతి “ధృష్టిర్వా ఉపవేషః। శుచర్త్తో వజ్రో బ్రహ్మణాసగ్ంశితః” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౧౧అ) ఇతి । అయముపవేషః స్వత ఏవధార్ష్ట్యయుక్తః । తతఊర్ధ్వం వహ్నిసన్తాపేన యుక్తః । పునరపిమన్త్రేణ తీక్ష్ణీకృతత్వాద్వజ్రః సమ్పన్నః । అతోఽభిచారయోగ్యః । తత్రమన్త్రముత్పాద్యవినియుఙ్క్తే “యోఽపవేషే శుక్ । సాఽముమృచ్ఛతు యం ద్విష్మ ఇతి । అథాస్మైనామ గృహ్యప్రహరతి” (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౧౧అ) ఇతి । శుక్సన్తాపః అముమిత్యత్ర యోద్వేష్యః తస్యనామ గృహీత్వా తముపవేషమగ్నౌ ప్రహరేత్ । పునరప్యృచాం త్రయమభిచారార్థమేవోత్పాదయతి । “నిరముం నుదఓకసః । సపత్నోయఃపృతన్యతి।నిర్బాధ్యేనహవిషా। ఇన్ద్రఏణంపరాశరీత్ । ఇహి తిస్రః పరావతః।

ఇహి పఞ్చజనాగ్ంఅతి। ఇహి తిస్రోఽతిరోచనా యావత్। సూర్యోఅసద్దివి। పరమాంత్వా పరావతం। ఇన్ద్రోనయతువృత్రహా। యతోనపునరాయసి। శాశ్వతీభ్యస్సమాభ్యఇతి" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౧౧అ) ఇతి। హేః శత్రుర్యుయుత్సతి అముం స్వగృహాత్ త్వంనిస్సారయనిశ్శేషేణ జగద్బాధ్యం యేన తన్నిర్బాధ్యంతాదృశం హవిరుపవేషరూపంతేన ఇన్ద్రో ఏనంశత్రుం పరావృత్య హింసితవాన్। పరావృచ్ఛబ్దో దూరదేశవాచీస్త్రీలిఙ్గః। హేశత్రో త్వంత్రిభ్యో లోకేభ్యో నిర్గత్యత్రీన్ దూరదేశాన్ బ్రాహ్మణాదీనతిక్రమ్య చణ్డాలాదిషు గచ్ఛ। యావత్ సూర్యో దివ్యస్తి తావన్తంకాలం అగ్నిసూర్యచన్ద్రరూపాస్తిస్రో దీప్తీరతిక్రమ్య మహత్యన్ధకారే గచ్ఛ। వృత్రహేన్ద్రస్త్వామత్యన్తదూరదేశం నయతు। దూరదేశం యస్మాత్। దూరదేశాదనేకేభ్యస్సంవత్సరేభ్యః ఊర్ధ్వమపి న పునరాగమిష్యసి। ఏతాభిస్తిసృభిః ఋగ్భిరుపవేషంగృహాత్ దూరతోనిరస్యేత్। ఇత్యేవం విధిస్తావకేనార్థవాదేనోన్నయతి। "త్రివృద్వాఏషవజ్రో బ్రహ్మణా సగ్ంశితః। శుచైవైనంవిధ్వా। ఏభ్యోలోకేభ్యో నిర్ణుద్య। వజ్రేణ బ్రహ్మణస్తృణుతే" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౧౧అ) ఇతి। మన్త్రత్రయేణ తీక్ష్ణీకృత ఏషఉపవేషరూపో వజ్రస్త్రిగుణో భవతి। ఏతన్నిష్ఠేన శోకేనఏనం వైరిణంలోకత్రయాత్ నిస్సార్యమన్త్రాత్మకేన వజ్రేణఅభిహినస్తి। త్రిర్భూమిం ఖాత్వా తత్రోపవేషం ప్రక్షేప్తుం యజుర్ద్వయరూపంమన్త్రముత్పాదయతి "హతోసావవధిష్మామిత్యాహ స్తృత్యై" (బ్రా - ౩కాం। ౩ప్ర। ౧౧అ) ఇతి। స్తృతిర్హింసా। అత్రసూత్రం "పఞ్చభిర్నిరస్యేన్నిఖనేద్వా" ఇతి। ఉపవేషస్యాగ్నౌ ప్రహరణే దూరదేశే నిరసనే భూమావాఖననేచ ధ్యానంవిధత్తే "యంద్విష్యాత్తంధ్యాయేత్। శుచైవైనమర్పయతి" (బ్రా-౩కాం।౩ప్ర।౧౧అ) ఇతి॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥

"వాజద్వాభ్యాంస్రుచోర్వ్యూహో వస్వజ్యాత్ పరిధీంస్త్రిభిః।
అక్తస్రాఽస్యాత్త్రిభిఃస్రుక్షు ప్రస్తరాగ్రాదికాంజనం॥

మదుప్రస్తరహోమాయ మాయురగ్న్యభిమన్త్రిణం।
ధ్రువాభూమింస్పృశేద్యస్స మధ్యస్యపరిధేహుతిః॥
యజ్ఞాస్యయోర్ద్వయోర్హోమః సంస్రావంస్రావకాహుతిః।
అగ్నేస్స్రుచౌసాదయిత్వా ధురితౌప్రోహయేత్స్రుచౌ॥
అగ్నేఫలీకృతేర్హోమో దేవాఇష్టయజుహుతిః।
వాచిబర్హిర్హుతిర్వ్యాతే సర్పిర్హోమోత్రవింశతిః" ॥ఇతి॥

అథమీమాంసా.

దశమాధ్యాయస్య తృతీయపాదేచిన్తితం॥

"క్రియాయాఃప్రతిపత్త్యైవా చమసేడాదిభక్షణం।
క్రియాయాఃపూర్వపన్నైవం యాగీయేస్వత్వవర్జనాత్॥
అక్రీతయజమానస్య భక్షసత్వాచ్చతేనసా।
ప్రతిపత్తిస్సంస్కృతత్వాత్ సత్రేషుననివర్తతే" ॥ఇతి॥

అస్తిసోమే చమసభక్షణం అస్తిచేష్టౌ ఇడాప్రాశిత్రాదిభక్షః। తత్ర భక్షేణ ప్రీతానామృత్విజాం స్వాధీనత్వసమ్భవాత్ దక్షిణేనక్రయార్థం భక్షణమితి పూర్వపక్షః। యాగదేవతాయై సఙ్కల్పితేఽపిద్రవ్యే స్వత్వమలభమానో యజమానోనతేనక్రేతుం శక్నోతి। కిఞ్చ యజమానపఞ్చమాః సముపహూయేడాం భక్షయన్తీ త్యక్రీతస్యాపి యజమానస్యభక్షః శ్రూయతే। తత్సాహచర్యాదృత్విజామపి భక్షణంనక్రయార్థ మితి గమ్యతే। తస్మాత్ప్రతిపత్త్యర్థో భక్షఇతి। తేనక్రయార్థత్వాభావేన పరిశిష్యమాణాసా ప్రతిపత్తిర్యాగోపయుక్తద్రవ్యసంస్కారత్వేన సత్రేషున బాధ్యతే॥ ॥తృతీయాధ్యాయస్య చతుర్థపాదే * చిన్తితం॥

"చతుర్ధాకార్య ఆగ్నేయః పురోడాశఇతీరితం।
చతుర్ధాకరణంసర్వ శేషోవాఽఽగ్నేయమాత్రగః॥

* ప్రథమపాద ఇత్యాంధ్రదేశపుస్తకే.

ఉపలక్షణతాఽఽగ్నేయే యుక్తాఽతస్సర్వశేషతా।
అగ్నీషోమీయఐన్ద్రాగ్నే యతోస్త్యాగ్నేయతాతతః॥
నాగ్నేయత్వంతయోర్ముఖ్యం కేవలాగ్న్యనుపాశ్రయాత్।
తేనైకస్మిన్పురోడాశే చతుర్ధాకరణస్థితిః" ఇతి॥

దర్శపూర్ణమాసయోః శ్రూయతే "ఆగ్నేయంచతుర్ధా కరోతి" ॥ఇతి॥ తత్రాగ్నేయ వదైన్ద్రాగ్నాగ్నీషోమీయయోరపి పురోడాశయోరగ్నిసమ్బన్ధాత్ ఆగ్నేయశబ్దేన పురోడాశత్రయముపలక్ష్యతే। తతస్త్రయాణాం శేష ఇతిచేత్। మైవం। న హ్యాగ్నేయఇత్యయం తద్ధితః సమ్బన్ధమాత్రేఽభిహితః కిన్తు దేవతాసమ్బన్ధే అగ్నిశ్చ కేవలః। ద్విదేవత్యయోః పురోడాశయోర్నైకదేవతాత్వం। అతో దేవతైకదేశేన కృత్స్నదేవతోపలక్షణాభావాదాగ్నేయత్వం తయోర్నముఖ్యమితి ముఖ్యఏవాగ్నేయే చతుర్ధాకరణంవ్యవతిష్ఠతే॥ ॥తత్రైవచతుర్థపాదేచిన్తితం॥

"ఇదంబ్రహ్మణఇత్యుక్తిః క్రయార్థంభక్షణాయవా।
భక్షాశ్రుతేఃక్రయార్థోఽతో యథేష్టంతైర్నియుజ్యతాం॥
దేవతాయైసమస్తస్య క్ళ్ప్తత్వాత్ స్వామితానహి।
శేషస్యప్రతిపత్త్యర్థం భక్షణంతత్రయుజ్యతే" ఇతి॥

చతుర్ధాకృతస్య పురోడాశస్య భాగాన్యజమాన ఏవనిర్దిశేత్ "ఇదంబ్రహ్మణః, ఇదంహోతుః, ఇదమధ్వర్యోః, ఇదమగ్నీధః, "ఇతి। సోఽయంనిర్దేశో న భక్షణార్థః భక్షణస్యాశ్రుతత్వాత్। తతోభృతిదానేన తానృత్విజః పరిక్రేతుమయంనిర్దేశః। క్రయశ్చతదఙ్గీకారానుసారేణ స్వల్పేనాప్యుపపద్యతే। తస్మాత్ స్వకీయభాగస్తైరిచ్ఛయోపయోక్తుం శక్యఇతిప్రాప్తే బ్రూమః। "అగ్నయేజుష్టంనిర్వపామి "ఇతి కృత్స్నస్యహవిషో దేవతార్థంసఙ్కల్పితత్వేనతత్ర యజమానస్య స్వామిత్వాభావాన్నయుక్తః పరిక్రయః। భక్షణన్తుప్రతిపత్త్యర్థత్వాద్యుక్తం। అవశిష్టస్యయః కోఽప్యుపయోగః ప్రతిపత్తిః। పురోడాశస్యభక్షణార్హత్వాద్భక్షణేనకర్మ

కరాణాముత్సాహజననాచ్చ తద్భుతుణార్థో నిర్దేశో యుజ్యతే॥ ॥తత్రై
ష్టమపాదే చిన్తితం॥

"వాజస్య మేత్యమున్త్రబ్రూయా దేకోద్వా వైక్యతార్థతః।
ఏకనికాణ్డద్వయే పాఠాదధ్వర్యుస్వామి నావుభౌ" ॥ఇతి॥

దర్శపూర్ణమాసయోర్వాజస్య మేత్యయం మన్త్రోఽధ్వర్యుకాణ్డే య
జమానకాణ్డే చామ్నాతః। తత్రైకేనపఠనే సతిమన్త్రస్యచరితార్థత
దితరస్తంనపఠేదితిచేత్ । నైవం। కాణ్డాన్తరపాఠవైయ్యర్థ్యప్రస
త్। తస్మాదుభాభ్యాంపఠనీయః। తయోఃపఠతో రాశయభేదోఽస్తి। అ
మన్త్రేణయజమానప్రకాశితమర్థం అనుష్ఠానస్వామింత్యధ్వర్యుర్మనుతే।
త్రనప్రమదిష్యామీతి యజమానః॥ చతుర్థాధ్యాయస్యద్వితీయపాదేచిన్తిత

"ప్రస్తరంశాఖయాసార్థం ప్రహరతిగ్రప్రహృతిస్త్వయం।
శాఖాయామర్థకర్మస్యాత్ ప్రతిపత్తిరధోచితా॥
ప్రహృతిగ్రప్రస్తరేయాగః శాఖాయాస్సాహచర్యతః।
తథాస్యాదర్థకర్మత్వే ఋతేశాఖాంప్రయోజయేత్॥
హరతిర్యాగవాచీనో ప్రతిపత్తిస్తతోభవేత్।
పౌర్ణమాస్యాంతతోనైవ హృతిశ్శాఖాంప్రయోజయేత్" ॥ఇ

దర్శపూర్ణమాసయోః శ్రూయతే "సహశాఖయాప్రస్తరంప్రహ
తి"ఇతి। తత్రశాఖాహరణమర్థకర్మకః, ప్రహరతిశబ్దేన యాగస్యాభిధ
నాత్। కుతః। సూక్తవాకేన ప్రస్తరం ప్రహరతీత్యేత ద్వాక్యముద
హృత్య చిన్తితం। ప్రస్తరప్రహరణస్య యాగత్వే తత్సాహచర్యాచ్ఛాఖ
ప్రహరణమపి యాగ ఏవేత్యర్థకర్మ స్యాత్। అర్థాయక్రతుసాకల్యప్రయో
జవాయ క్రియమాణమర్థకర్మ। తతః ప్రహరణేన పౌర్ణమాస్యామపి పల
శశాఖా ప్రయుజ్యత ఇతిప్రాప్తేబ్రూమః। సూక్తవాకేనప్రస్తరం ప్రహ
తీత్యత్ర హరతిధాతోర్యాగవాచిత్వం నోక్తం, కిన్తు మాన్త్రవర్ణికదే
తాముపలభ్య ద్రవ్యదేవతాభ్యాం యాగఃకల్పితః। శాఖాప్రహరణే తున
స్తి దేవతా।తతోయాగస్య కల్పయితుమశక్యతయా హరతిధాతురత్ర స

వాచ్యార్థపరిత్యాగమేవాచష్టే। తథాసతి వత్సాపాకరణోపయుక్తాయాః పలాశశాఖాయాః ఉపయోగాన్తరాభావాత్ యాగదేశేవకాశలాభాయ యత్రక్వాప్యవశ్యం పరిత్యాగే ప్రాప్తే శాస్త్రేణాహవనీయే త్యాగో నియమ్యతే తేనచ శాస్త్రీయత్యాగేన శాఖాయాః ప్రతిపత్తిర్భవతి। ప్రతిపత్తిర్నామ సంస్కారరూపోదృష్టార్థః। యథా రాజ్ఞా చర్వితస్య తామ్బూలస్యసౌవర్ణే పతద్గ్రహే ప్రక్షేపస్తద్వత్। తతశ్చ ప్రహరణం ప్రతిపత్తికర్మతయా తదభావేపి క్రతువైకల్యాభావాత్। పౌర్ణమాస్యాం స్వసిద్ధ్యహేతుభూతాం శాఖాంన ప్రయోజయతి॥

షష్ఠాధ్యాయస్య ప్రథమపాదేచిన్తితం॥

"స్త్రియానాస్తిస్వామిభావః పుల్లిఙ్గేనతదీరణాత్।
ప్రకృత్యర్థతయాలిఙ్గం సఙ్ఖ్యావన్నావివక్షితం॥
అస్త్యుద్దేశగతత్వేన సఙ్ఖ్యాయాసదృశత్వతః।
తద్విభక్తివికారాదే * రర్థస్తత్ ప్రకృతేర్నతు"॥ఇతి॥

స్వర్గకామో యజేతేతి పుల్లిఙ్గశబ్దేనాధికారిణో విధానాత్ సోధికారః స్త్రియా నాస్తి। నచగ్రహైకత్వవల్లిఙ్గ మవివక్షిత మితివాచ్యం। ఏకత్వవల్లిఙ్గస్య ప్రత్యయార్థత్వాభావాత్ ప్రకృత్యర్థతయాతు గ్రహత్వవద్వివక్షితం పుల్లిఙ్గ మితి ప్రాప్తే బ్రూమః। అస్తిస్త్రియాః కర్మణ్యధికారః। కుతః। పుల్లిఙ్గస్యావివక్షితత్వాత్। నహి ఏకత్వస్యప్రత్యయార్థత్వ మవివక్షాయాం నిమిత్తం, కిన్తు ఉద్దేశ్యగతత్వం ఇహాపి యదీయస్స్వర్గకామః సయజేతేతి వచనవ్యక్తౌ పుల్లిఙ్గస్యోద్దేశ్యగతత్వే నైకత్వసదృశత్వాత్ నాస్తి వివక్షితత్వం। నచప్రకృత్యర్థో లిఙ్గం। స్త్రీలిఙ్గత్వాచ్చ టాబాదిభిః స్త్రీప్రత్యయైరభిధీయతే। పుల్లిఙ్గంతు వృక్షానిత్యస్మిన్ ద్వితీయాబహువచనే విభక్తివికారేణ నకారాదేశలక్షణేనాభివ్యజ్యతే। ఏవం కులమిత్యస్మిన్ ప్రథమైకవచనే నపుంసకాభివ్యక్తిః। తస్మాల్లిఙ్గస్య

* టాబ్విభక్తివికారాదే రితికాశీపాఠః।

ప్రకృత్యర్థత్వాభావా దుద్దేశ్యగతత్వేనా వివక్షితత్వాచ్చస్త్రియా అ స్త్యధికారః॥ ॥తత్రైవాన్యద్చిన్తితం॥

"దమ్పతీభ్యాం పృథక్కార్యం సహవాఖ్యాతసఙ్ఖ్యయా।
పృథగేవమవైగుణ్యాత్ కర్త్రైక్యాద్దేవతైక్యవత్"॥ఇతి।

యజేతేత్యాఖ్యాతగతప్రత్యయ గతాయాః సఙ్ఖ్యాయా ఉద్దేశ్య గతత్వాభావేన వివక్షాయా వారయితు మశక్యత్వాత్ । ఏకకర్తృత్వా య దమ్పతీభ్యాంపృథగేవ కర్మానుష్ఠేయమితిచేత్ । మైవం । వైగుణ్యప్ర సఙ్గాత్। కర్మణి తత్రతత్ర పత్న్యవేక్షణం యజమానావేక్షణం చేత్యుభ యమప్యామ్నాతం। తత్రయజమానప్రయోగె పత్న్యవేక్షణం లుప్యేత, పత్నీప్రయోగే యజమానావేక్షణం లుప్యేతేత్యవైగుణ్యాయ ద్వయోః సహాధికారః । నచయజేతేత్యేకత్వం విరుద్ధం। అగ్నీషోమా దేవతేత్య త్రయథా వ్యాసక్తయోర్ద్విత్వా ద్దేవతైక్యంతథా దమ్పత్యోరేక మేవం కర్తృత్వ మిత్యఙ్గీకారాత్ । తస్మాద్దమ్పత్యోః సహాధికారః । తథా స త్న్యా నేఽతిరిక్తంధీయ్యాతా ఇతివాక్యేన కర్మణి ఊనాఙ్గపూరణం ప త్న్యాక్రియత ఇతియదుక్తం తత్ సుస్థితం॥

అథవ్యాకరణమ్.

వాజస్యేత్యత్ర వజవ్రజగతౌ ఇత్యేతస్మాద్ధాతోరు త్పన్నః కర్మణి ఘఞన్తః తతో ఞిత్వాదాద్యుదాత్తః । ప్రసవశబ్దో ప్రత్యయాన్తః । తత స్తత్ర థాథాదిస్వరః। ఏవంసర్వంయథాయోగ్యమున్నేయం.

ఛందాంసి.

"ఇషేత్వాద్యా యజుర్మన్త్రాః కాచిత్ కాచిదృగీరితా।
తాంతామృచం వివిచ్యాత్ర వచ్మిఛన్దోఽవబుద్ధయే"॥ఇతి।

సావిత్ర్యర్చా అనుష్టుభర్చా వైశ్వదేవ్యర్చేతి బ్రాహ్మణేన వ్యా ఖ్యాతత్వాత్ సర్వయజుషాం మధ్యే సమామ్నాతాఋచః। దేవో వః స వితాప్రార్పయత్వితి ద్విపదా విరాట్ గాయత్రీ। ఆప్యాయధ్వ మితిమధ్యే

తైత్తిరీయసంహితా.

ఉభా వామిన్ద్రాగ్నీ ఆహువధ్యా ఉభా రాధసః సహ మాదయధ్యై । ఉభా దాతారావిషాగ్ం రయీణాముభా వాజస్య సాతయే హువే వాం । అశ్రవగ్ంహి భూరిదావత్తరా వాం విజామాతురుత వా ఘా స్యాలాత్ । అథా సోమస్య ప్రయతీ యువభ్యామిన్ద్రాగ్నీ స్తోమం జనయామి నవ్యం । ఇన్ద్రాగ్నీ నవతిం పురో దాసపత్నీరధూనుతం । సాకమేకేన కర్మణా । శుచిం ను స్తోమం నవజాతమద్యేన్ద్రాగ్నీ వృత్రహణా జుషేథాం॥౧॥

ఉభాహి వాగ్ం సుహవా జోహవీమి తా వాజగ్ం సద్య ఉశతే ధేష్ఠా । వయము త్వా పథస్పతే రథం న వాజసాతయే । ధియే పూషన్నయుజ్మహి । పథస్పథః పరిపతిం వచస్యా కామేన కృతో అభ్యానడర్కం । స నో రాసచ్ఛురుధశ్చన్ద్రాగ్రా ధియంధియగ్ం సీషధాతి ప్ర పూషా । క్షేత్రస్య పతినా వయగ్ంహితేనేవ జయామసి । గామశ్వం పోషయిత్న్వా స నః॥౨॥

మృడాతీదృశే। క్షేత్రస్య పతే మధుమన్తమూర్మిం ధేనురివ పయో అస్మాసు ధుక్ష్వ । మధుశ్చుతం ఘృతమివ సుపూతమృతస్య నః పతయో మృడయన్తు। అగ్నే నయ సుపథా రాయే అస్మాన్ విశ్వాని దేవ వయునాని విద్వాన్ । యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనో భూయిష్ఠాం తే నమ ఉక్తిం విధేమ । ఆ దేవానామపి పన్థామగన్మ యచ్ఛక్నవామ తదను ప్రవోఢుం । అగ్నిర్విద్వాన్త్స యజాత్॥౩॥

సేము హోతా సో అధ్వరాణ్ స ఋతూణ్ కల్పయాతి, యద్వాహిష్ఠం తదగ్నయే బృహదర్చ విభావసో। మహిషీవ త్వద్రయి స్త్వద్వాజా ఉదీరతే। అగ్నే త్వం పారయా నవ్యో అస్మాన్ స్వస్తిభిరతిదుర్గాణివిశ్వా। పూశ్చపృథ్వీ బహుల న ఉర్వీ భవాతోకాయ తనయాయ శంయోః। త్వమగ్నే వ్రతపా అసిదేవ ఆ మర్త్యేష్వా। త్వం యజ్ఞేష్వీడ్యః। యద్వో వయం ప్రమినామ వ్రతాని విదుషాం దేవా అవిదుష్టరాసః। అగ్నిష్టద్విశ్వమాపృణాతి విద్వాన్ యేభిర్దేవాగ్ం ఋతుభిః కల్పయాతి॥౪॥

జుష్టేద్వా మానసో యజ్ఞాదాత్ త్రయో విగ్ంశతిశ్చ॥౧౪॥

ఇషే త్వా యజ్ఞస్యశన్ధధ్వం కర్మణేవాందేవోవధూతం ధృష్టిః సంవపామ్యాదదే ప్రత్యుష్టం కృష్ణోఽసి భువనమసి వాజస్యోభా వాం చతుర్దశ॥౧౪॥

ఇషే దృగ్ంహ భువనమష్టావిగ్ంశతిః॥ ॥హరిఃఓం॥ ॥౨౮॥

ఇతితైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే ప్రథమప్రపాఠకే చతుర్దశోఽనువాకః॥ ఇతి ప్రథమ ప్రపాఠకః సమ్పూర్ణః॥ ॥ఓంతత్సత్॥

భాష్యమ్.

త్రయోదశభిరనువాకైర్దర్శపూర్ణమాసమన్త్రాః సమాపితాః। అథ తద్వికృతిమన్త్రా వక్తవ్యాః। వికృతిషుచ ఆధ్వర్యవమన్త్రాణామతిదేశే వైధప్రాప్తత్వాద్ధౌత్రా ఏవానుశిష్యన్తే। తతః ప్రపాఠకానామంత్యానువాకేషు కామ్యేష్టీనాం యాజ్యాపురోనువాక్యాః క్రమేణోచ్యన్తే। తాశ్చేష్టయోద్వితీయకాణ్డస్య ద్వితీయ తృతీయచతుర్థప్రపాఠకేషు క్రమేణ

విధీయన్తే । తత్రాస్మిన్ననువాకే ద్వితీయకాణ్డస్థద్వితీయప్రపాఠకస్య సార్థప్రథమానువాకోక్త కామ్యేష్టీనాం యాజ్యాపురోనువాక్యా ఉచ్యన్తే। కామ్యా యాజ్యా ఇతి యాజ్ఞికసమాఖ్యాబలాదిష్టికాణ్డస్య యాజ్యాకాణ్డస్య చ పరస్పరం సమ్బన్ధః। ఇష్టివిశేషమన్త్రవిశేషసమ్బన్ధస్తు లిఙ్గక్రమాభ్యామవగన్తవ్యః। యద్యప్యేకైక ఏవమన్త్రః స్వస్వదేవతా ప్రకాశకః తథాపి దర్విహోమత్వవ్యావృత్తయే ప్రతీష్టిమన్త్రద్వయం ప్రయోక్తవ్యం। ఏతచ్చ వాస్తోష్పతిహోమప్రస్తావే సమామ్నాయతే "యదేకయా జుహుయాద్దర్విహోమం కుర్యాత్ । పురోనువాక్యామనూచ్య యాజ్యయా జుహోతి సదేవత్వాయ "ఇతి । ఏతయోశ్చ లక్షణమాజ్యభాగబ్రాహ్మణే పఠ్యతే "పురస్తాల్లక్ష్మా పురోనువాక్యా భవతి । జాతానేవ భ్రాతృవ్యాన్ప్రణుదతే । ఉపరిష్టాల్లక్ష్మా యాజ్యా । జనిష్యమాణానేవప్రతినుదతే "ఇతి । యస్యా ఋచః పూర్వార్ధే దేవతాలిఙ్గం సా పురోనువాక్యా । ఉత్తరార్ధే తల్లిఙ్గం చేత్ సా యాజ్యా భవతి ఏతస్య లక్షణస్య ప్రదర్శనార్థత్వాత్ । క్వచిత్ క్వచిత్ వ్యభిచరతి । తత్రసర్వత్రామ్నానక్రమో నియామకః । పురస్తాదామ్నాతా పురోనువాక్యా । పశ్చాదామ్నాతా యాజ్యా । తస్మాదిష్టిక్రమం మన్త్రక్రమఞ్చ పరీక్ష్యైకైకస్యామిష్టౌ ఏకైకం మన్త్రయుగ్మం ప్రయోజ్యం నను యత్ర యుగ్మాదధికస్తచ్యుగ్మసమానలిఙ్గకో మన్త్ర ఆమ్నాయతే తత్రక్రమానుసారేణోత్తరేష్టౌ మన్త్రయోజనే లిఙ్గం బాధ్యతే। పూర్వేష్టౌ తద్యోజనే క్రమో బాధేదితిచేత్ । న। బాధ్యతాం నామ క్రమస్య దుర్బలత్వాత్।యదిపూర్వేష్టౌ తృతీయమన్త్రస్య పృథక్ప్రయోజనాభావః తర్హి తత్రయాజ్యావికల్ప్యతాం।యత్రతు యుగ్మాన్తరం పూర్వయుగ్మేనసమాలింగం తత్ర యాజ్యాపురోనువాక్యా యుగ్మస్యైవ వికల్పోఽస్తు । యద్వదిష్ట్యైక్యే మన్త్రయుగ్మాధిక్యే యుగ్మవికల్పః తద్వన్మన్త్రయుగ్మస్యైకత్వే సతి తదీయ దేవతా విషయాణామిష్టీనామాధిక్యే తా ఇష్టయోఽపి వికల్ప్యన్తాం । త

ద్యథా। ఇహైవతావత్ తాదృశనుపలభ్యతే। ఉభావామిన్ద్రాగ్నీత్యాదయ ఇన్ద్రాగ్నీలిఙ్గకాశ్చత్వారోమన్త్రాః। ఐన్ద్రాగ్నఇష్టయస్తు ఫలభేదేన షడామ్నాతాః। తత్రప్రథమమన్త్రయుగ్మవిషయే తిస్ర ఆద్యాఇష్టయో వికల్ప్యన్తే। తాసు తిసృషు ప్రథమామిష్టం విధాతుంప్రస్తౌతి "ప్రజాపతిః ప్రజా అసృజత తాఃసృష్టా ఇన్ద్రాగ్నీ అపాగూహతాగ్ంసోఽచాయత్ ప్రజాపతిరిన్ద్రాగ్నీ వై మేప్రజా పాఘ్యుక్షతామితిస ఏతమైన్ద్రాగ్నమేకాదశకపాలమపశ్యత్ తంనిరవపత్ తావస్మైప్రజాఃప్రాసాధయతాం"(సం-౨కాం।౨ప్ర।౧అ) ఇతి। "అపాగూహతామాచ్ఛాదితవన్తౌ। అచాయత్ అచింతయత్। ప్రాసాధయతాంప్రకటీకృతవన్తౌ।ప్రస్తుతామిష్టింవిధత్తే। ఇన్ద్రాగ్నీవా ఏతస్యప్రజామపగూహతో యోఽలంప్రజాయై సన్ప్రజాం న విన్దత ఐన్ద్రాగ్నమేకాదశకపాలం నిర్వపేత్ ప్రజాకామఇన్ద్రాగ్నీఏవస్వేనభాగధేయేనోపధావతి తావేవాస్మైప్రజాం ప్రసాధయతో విన్దతేప్రజాం"(సం-౨కాం।౨ప్ర।౧అ) ఇతి। యః పురుషోయౌవనాదినా ప్రజోత్పాదనసమర్థోఽపి సన్ప్రజాంనలభతే తస్యేన్ద్రాగ్నీ ప్రతిబన్ధకౌ। తయోర్భాగఉక్తః పురోడాశస్తేనతౌసేవతే। ద్వితీయామిష్టింవిధత్తే "ఐన్ద్రాగ్నమేకాదశకపాలంనిర్వపేత్ స్పర్ధమానః క్షేత్రేవా సజాతేషువైన్ద్రాగ్నీ ఏవస్వేన భాగధేయేనోపధావతి తాభ్యామేవేన్ద్రియం వీర్యం భ్రాతృవ్యస్య వృఙ్క్తేవిపాప్మనా భ్రాతృవ్యేణజయతే"(సం-౨కాం।౨ప్ర।౧అ) ఇతి। సజాతాః సమానజన్మానో బంధుభృత్యాదయః।అచేతనంక్షేత్రవిషయం చేతనంభృత్యవిషయఞ్చ వైరిణోయత్సామర్థ్యంతదుభయమిన్ద్రాగ్నీ బలాద్వినాశయతః స్వయఞ్చ పాపిష్ఠేనైవవైరిణావిరుధ్యమానో జయంప్రాప్నోతి।తృతీయామిష్టింవిధత్తే "అపవాఏతస్మాదింద్రియం వీర్యంక్రామతియ స్సఙ్గ్రామముపప్రయాత్యైన్ద్రాగ్నమేకాదశకపాలంనిర్వపేత్ సఙ్గ్రామముపప్రయాస్యన్నిన్ద్రాగ్నీఏవస్వేనభాగధేయేనోపధావతి తావేవాస్మిన్నిన్ద్రియం వీర్యంధత్త స్సహేన్ద్రియేణవీర్యేణోపప్రయాతి। జయతితగ్ంసఙ్గ్రామం" (సం-౨కాం।౨ప్ర।

౧౭)ఇతి।యుద్ధార్థంపరసైన్యసమీపంప్రయాస్యతో భయావేశాద్ధస్త పాదా దీన్ద్రియగతా శక్తిరపక్రామతి ఇన్ద్రాగ్నీతస్యధైర్యముత్పాద్య ఇన్ద్రియ శక్తింసమాధత్తః । ఏతాసుతిసృష్విష్టిషు పురోనువాక్యా మాహ। ‘‘ఉభా వామిన్ద్రాగ్నీఆహువధ్యా ఉభారాధసః సహమాదయధ్యై । ఉభా దాతారా విషాగ్ం రయీణాముభా వాజస్యసాతయేహువే వాం ’’ఇతి । హే ఇన్ద్రాగ్నీయువాముభౌ హువేఆహ్వయామి । కిమర్థం । ఆహువధ్యై సాకల్యేనహోతుం।నచాత్రాశ్వమేధపురుషమేధాదావ శ్వాదేరివ యువయోర్హోమద్రవ్యత్వం శఙ్కనీయం।అస్తిహ్యత్రరాధ శ్శబ్దవాచ్యం పురోడాశద్రవ్యరూపమన్నం । తేనాన్నేనయువాముభౌ పరస్పరంయుక్తౌ భోజయితుం హర్షయితుంఆహ్వయామి । హృష్టాభ్యామావాభ్యాం కింత వేతిచేత్ । యువాముభావన్నానాం ధనానాఞ్చదాతారౌ అతోన్నస్య లాభాయయువాముభావాహ్వయామి । అథయాజ్యామాహ ‘‘అశ్రవగ్ం హి భూరిదావత్తరావాం విజామాతురుతవాఘాస్యాలాత్ । అథాసోమస్యప్రయతీ యువభ్యామిన్ద్రాగ్నీస్తోమంజనయామినవ్యం’’ ఇతి।లోకేహి స్వదుహితురత్యన్తప్రియవిశిష్టోజామాతాదౌహిత్రరూపాబహ్వీఃప్రజాఃప్రదదాతిస్యాలశ్చస్వయందత్తో భగినీస్నేహేన గృహధనరక్షణాయ దాసదాసీరూపా బహ్వీఃప్రజాఃప్రదదాతి తాభ్యామపివాం భూరిదావత్తరౌ అతిశయేన బహుప్రజాప్రదౌ యువామిత్యశ్రృణవం। అథాతోహే ఇన్ద్రాగ్నీయువభ్యాంయువాభ్యాంసోమస్యప్రయతీ సోమసదృశస్యాస్య పురోడాశస్యప్రదానేన భవదీయేచిత్తేనూతనంహర్షరూపచిత్తవృత్తీనాంస్తోమం సారం సమ్పాదయామి।అత్రోదాహృతయోరాద్యో మన్త్రఃపురోనువాక్యా। యాగాత్ పురస్తాద్దేవతాహ్వానాయ అధ్వర్యుప్రైషమనుహోత్రావక్తవ్యత్వాత్ । ఇన్ద్రాగ్నిభ్యామనుబ్రూహీత్యేతాదృశోధ్వర్యుప్రైషః ద్వితీయోమన్త్రోయాజ్యా, ఇజ్యతేఅనయేతి తద్వ్యుత్పత్తిః । అతఏవాత్రయజేతిప్రైషఃపఠ్యతే।ఉత్తరాసుతిసృష్విష్టిషు ప్రథమాంవిధత్తే ‘‘విహాఎషఇన్ద్రియేణ వీర్యేణర్ధ్యతేయః సఙ్గ్రామంజిత్వేన్ద్రాగ్నీ ఏవస్వేనభాగధేయే

నోపధావతి తా వేవాస్మిన్నిన్ద్రియం వీర్యం ధత్తో నేన్ద్రియేణ వీర్యేణవ్యృ ధ్యతే'' (సం-౨కాం-౨ప్ర|౧౧) ఇతి । యుద్ధత్ర మేణేన్ద్రియగతస్య వీర్యస్య వృద్ధిః। ద్వితీయామిష్టిం విధత్తే ‹‹అపవాపతస్మాదిన్ద్రియం వీర్యంక్రామతి యపతిజనతామైన్ద్రాగ్న మేకాదశకపాలం నిర్వపేజ్జనతామేష్య న్నిన్ద్రాగ్నీ ఏవ స్వేన భాగధేయేనోపధావతి తావేవాస్మిన్నిన్ద్రియంవీర్యం ధత్త స్సహేన్ద్రియేణ వీర్యేణ జనతామేతి'' (సం-౨కాం|౨ప్ర|౧౧) ఇతి। విజిగీషుఃకథాసుస్వవిద్యాప్రకటనాయ వా సభాం జిగ మిషార్థైర్యభ్రంశ రూపం వీర్యాపక్రమణంభవతి। తృతీయాత్వైన్ద్రాగ్నేష్టిః పౌష్ణచరుమైత్ర పత్యచరుభ్యామూర్ధ్వంవిధాస్యతే తాసుతిసృష్విష్టిషుపురోనువాక్యామాహ ‹‹ఇన్ద్రాగ్నీనవతిం పురోదాసపత్నీరధూనుతం। సాకమేకేనకర్మణా'' ఇతి । దాసాఃప్రజానాముపక్షపయితారః తస్కరప్రభృతాః, తేపతయో యాసాం నారీణాం పురీణాం వా తా దాసపత్న్యః। హే ఇన్ద్రాగ్నీ తా దృశీర్నవతిం నవతిసఙ్ఖ్యాకాః పురో యుగపదేకేనైవ ప్రహారేణకర్మణాయువాం అధూనుతంకంపయతం।యాజ్యామాహ ‹‹శుచింనుస్తోమంనవజాతమ ద్యేన్ద్రాగ్నీవృత్రహణాజుషేథాం। ఉభాహివాగ్ంసుహవా జోహవీమి తావాజగ్ంసద్యఉశతేభేస్తా''ఇతి। హేవృత్రహణౌ ఇన్ద్రాగ్నీఅద్యస్తో మం జుషేథాం [illegible]। శుచిం। నిర్దోషంనవజాతం నవైఃఅన్నవి శేషైస్సనం [illegible] నవజాతం। సుహవా రోషగర్వాదిరహితతయా [illegible] యువాముభాయస్మాత్ జోహవీమి ఆహ్వయామి [illegible] యువాంకామయమానాయ యజమానాయ వాజంస[illegible]నం అన్నంనస్తోత్రం।య [illegible] యాగంవిధత్తే‹‹పౌష్ణంచరుమను నిర్వపేత్ [illegible] యస్య వీర్యస్యానుప్రదాతా పూషణమేవస్వేన భాగధేయే[illegible]పధావ[illegible]సఏవాస్మై ఇన్ద్రియం వీర్యమనుప్రయచ్ఛతి'' (సం-౨కాం|౨ప్ర|౧౧) ఇతి। [illegible] పూషా ప్రయచ్ఛ

తి। తత్రపురోనువాక్యామాహ “వయముత్వాపథస్పతే రథంనవాజసాతయే। ధియేపూషన్నయుజ్మహి ”ఇతి। హేసన్మార్గపతే పూషన్ వయమేవ త్వాం రథమివయోజయామః।కిమర్థం। ధియేధీయతేఽనుష్ఠీయత ఇతిధీఃకర్మ।కీదృశ్యైధియే। వాజస్యాన్నస్యసాతిర్లాభోయస్యాస్సావాజసాతిః తస్యై। యాజ్యామాహ “పథస్పతేః పరిపతింవచస్యాకామేనకృతోఅభ్యానడర్కం। సనోరాసచ్ఛురుధశ్చన్ద్రాగ్రాధియంధియగ్ంసీషధాతి ప్రపూషా” ఇతి। కామేనకృతఃఫలకామేనప్రేరితోఽహం తస్య తస్య మార్గస్య పరిపతింపరిపాలకం పూషాపరపర్యాయమర్కం వచస్యాస్తోత్రరూపేణ వచసా అభ్యానట్ అభివ్యాప్తవానస్మి। సః నోఽస్మభ్యం శురుధః శోకనిరోధికా రాసత్ ప్రయచ్ఛతు। కాస్తాః। చన్ద్రాగ్రాః చన్ద్రివదాహ్లాదనసాధనమగ్రం యాసాంతాఓషధీః। కిఞ్చపూషా ధియంధియం తత్తద్విషయాం ప్రజ్ఞాం ప్రసీషధాతి ప్రకర్షేణసాధయతు। ఇష్ట్యన్తరంవిధత్తే “క్షైత్రపత్యం చరుం నిర్వపేజ్జనతామాగత్యేయంవైక్షేత్రస్య పతిరస్యామేవప్రతితిష్ఠతి” (సం-౨కా।౨ప్ర।౧అ) ఇతి। క్షేత్రాణాం భూభాగత్వాద్భూమేఃక్షేత్రపతిత్వం అర్థవాదగతప్రతిష్ఠాకామోఽత్రాధికారీ। తత్రపురోనువాక్యామాహ “క్షేత్రస్యపతినావయగ్ంహితేనేవ జయామసి। గామశ్వంపోషయిత్వాసనో మృడాతీదృశే ”ఇతి।హితేనపుత్రాదినాయథాగవాదిజయస్తథాక్షేత్రస్య పతినాగామశ్వం పోషకమన్నాదికఞ్చవయంఆసమంతాజ్జయామః।సఃక్షేత్రస్యపతిఃఈదృశే గవాదౌనఃమాంమృడాతిసుఖయతు। యాజ్యామాహ “క్షేత్రస్యపతే మధుమన్తమూర్మిం ధేనురివపయోఅస్మాసు ధుక్ష్వ। మధుశ్చ్యుతంఘృతమివ సుపూతమృతస్యనఃపతయోమృడయన్తు ”ఇతి। హేక్షేత్రస్యపతే ధేనుః పయఇవత్వమస్మాసు మధుమన్తం మాధుర్యరసోపేతమూర్మివత్ పునః పునరావృత్త్యుపేతం ద్రవ్యాన్తరేష్వపి స్వమాధుర్యస్రావిణం ఘృతమివపర్యుషితత్వదోషాభావేన సుపూతం నారికేళఫలేక్షు దణ్డగుడాదిభోగ్యపదార్థసమూహం ధుక్ష్వ।యజ్ఞస్యపతయోఽస్మాన్మృడయన్తు సుఖయన్తు అవశిష్టామైంద్రాగ్నీష్టింవిధత్తే “ఐంద్రాగ్నమేకాదశకపాల

ముపరిష్టా న్నిర్వపేదస్యామేవప్రతిష్ఠాయామిన్ద్రియం వీర్యముపరిష్టాదాత్మ న్ధత్తే" (సం-౨కాం।౨ప్ర।౧అ) ఇతి। త్రైత్రవత్యచరోరూర్ధ్వమేవేయమిష్టిః అత్రాపివీర్యకామోఽధికారీ। జనతాయాంగత్యేతి త్రైత్రపత్యస్య కాలః ఉపరిష్టాదిత్యస్య కాలః। అత్రయాజ్యానువాక్యేపూర్వమేవోక్తే। ఇష్ట్యన్తరంవిధత్తే "అగ్నయే పథికృతే పురోడాశమష్టాకపాలంనిర్వపేద్యోదర్శపూర్ణమాసయాజీ సన్నమావాస్యాంవాపౌర్ణమాసీంవాఽతిపాదయేత్ పథో వా ఏషోఽధ్యపథేనైతి యోదర్శపూర్ణమాసయాజీసన్నమావాస్యాంవాపౌర్ణమాసీంవాతిపాదయత్యగ్నిమేవ పథికృతగ్ం స్వేన భాగధేయేనోపధావతి సఏవైనమపథాత్ పన్థామపి నయత్యనడ్వాన్ దక్షిణావహీ హ్యేషసమృద్ధ్యై" (సం-౨కా।౨ప్ర।౨అ) ఇతి। పర్వణిపర్వణ్యప్రసాదేన తదిష్టేరనుష్ఠానం విద్యమానః పన్థాః। కస్మింశ్చిత్ పర్వణి ప్రసాదేనానుష్ఠానాభావోఽపథః। తస్మిన్ విషయే ప్రాయశ్చిత్తరూపేయమిష్టిః యస్మాదేషోఽనడ్వాన్ భారం వహతి తస్మాత్ సమృద్ధ్యైభవతి। తత్ర పురోనువాక్యామాహ "అగ్నే నయ సుపథా రాయే అస్మాన్ విశ్వానిదేవ వయునాని విద్వాన్। యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనోభూయిష్ఠాం తే నమ ఉక్తిం విధేమ।" ఇతి। హే అగ్నే త్వం దర్శపూర్ణమాసేష్టి ఫలరూపాయ రాయే ధనాయ అస్మాన్ అతిపాదదోషరహితేనసుపథా సుమార్గేణనయ। హే దేవ త్వం విశ్వాన్ వయునానిమార్గాన్ విద్వాన్ వేత్సి। నరకహేతుత్వేన జుహురాణం కుటిలమతిపాదరూపం ఏనః పాపం అస్మత్ అస్మత్తో యుయుధి వియోజయ భూయిష్ఠాం బహుతమాం నమ ఉక్తిం నమస్కారోక్తిం తేతవవిధేమ కరవామ। అత్రయాజ్యామాహ "ఆదేవానామపి పన్థామగన్మ యచ్ఛక్నవామ తదను ప్రవోఢుం। అగ్నిర్విద్వాన్త్స యజాత్సేదుహోతా సోఅధ్వరాన్త్స ఋతూన్ కల్పయాతి" ఇతి। యస్మాత్ పథో వయంపూర్వం భ్రష్టాః తమపిదేవానాం పన్థాం పన్థానం ఇదానీం అగన్మ ఆగతాః। కిం కర్తుం। యత్కర్మానుష్ఠాతుం శక్నవామ శక్నుమః తదనుక్రమేణ ప్రవోఢుం అవిచ్ఛేదే

హానుష్ఠానంప్రవాహాః యద్యప్యహం నజానామి తథాప్యయం పథికృదగ్నిరపరాధంసమాధాతుం విద్వాన్వేత్తి। అతః అస్మదర్థం యజాత్ యక్ష్యతి। సఇత్ ఉస ఏవ। హోతా దేవానామాహ్వాతా । స ఏవాతిష్ఠాన్ అధ్వరాన్ యజ్ఞాన్ స ఋతూన్ క్రత్వాదికాలాంశ్చ కల్పయాతి కల్పయిష్యతి।ఇష్ట్యన్తరంవిధత్తే ‹‹అగ్నయే వ్రతపతయే పురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపేద్యఆహితాగ్నిః సన్నవ్రత్యమివ చరేదగ్నిమేవ వ్రతపతిగ్ స్వేన భాగధేయేనోపధావతి సఏవైనం వ్రతమాలమ్భయతి వ్రత్యో భవతి ''ఇతి। అవ్రత్యం యాగవ్రతవిరోధ్యనృతవదనాదికం సోగ్నిరేవైనమవ్రత్యచారిణం వ్రతంప్రాపయతి । తత ఉత్తరేషు యాగవ్రతేషు యోగ్యోభవతి । అత్ర మన్త్రకాణ్డేపథికృల్లిఙ్గకం మన్త్రయుగ్మం పూర్వమామ్నాతముదాహృతం। వ్రతలిఙ్గకముపర్యుదాహరిష్యతే । మధ్యవర్తినంతు యుగ్మే విశేషలిఙ్గాభావేఽప్యుభయ సాధారణాల్లిఙ్గదర్శనాత్ కేచిత్పూర్వత్ర వికల్పితమిదమిత్యాహుః । అపరేతుఉత్తరత్ర వికల్పితమితి మన్యన్తే। ఆచార్యాస్తు పూర్వత్రైవస్విష్టకృతః సంయాజ్యేఇతిమన్యన్తే। తత్రపురోనువాక్యామాహ।‹‹యద్వాహిష్ఠం తదగ్నయేబృహదర్చవిభావసోమహిషీవత్వద్రయిస్త్వద్వాజా ఉదీరతే'' ఇతి।యత్ప్రీణీయంహవిః తదగ్నయే బృహద్భవతు। హే అర్చ్యపూజ్యవిభావసో ఫలప్రదానేన మాంపూజయ, యథా మహిషీ మయాదత్తం కార్పాసబీజం తిలపిష్టాదికం ఖాదిత్వా బహుక్షీరాదినా పూజయతి తద్వత్ । తథాసతి త్వదనుగ్రహాద్ధనం లభ్యతే । అన్నానిచోత్కర్షేణసమ్పద్యన్తే। యాజ్యామాహ ‹‹అగ్నేత్వంపారయా నవ్యోఅస్మాంత్స్వస్తి భిరతిదుర్గాణివిశ్వా । పూశ్చపృథ్వీ బహులాన ఉర్వీ భవాతోకాయతనయాయశంయోః ''ఇతి । హేఅగ్నే మదీయాపరాధపరిహారాయేదానీం ప్రవృత్తత్వాత్ నవ్యోనూతనస్త్వమస్మాకం ఫలపర్యంతానాం కర్మణాం పారయాపారం నయ।కిం కృత్వా। స్వస్తిభిర్యథా శాస్త్రానుష్ఠానైరతి పాదరూపాణ్యవ్రత్యరూపాణి వాదుర్గాణి పాపాని విశ్వాన్యతిఅతిక్రమయ । కిఞ్చాస్మాకం నివాసార్థంపూశ్చనగరీపృథివీవిస్తృ

తా భవతు సస్యనిష్పత్త్యర్థముర్వీ బహులా భవతు। కిఞ్చ త్వమస్మదీయాయ తనయాయ పుత్రాయ తోకాయ మహిత్వరూపాపత్యాయ చ శంయోః సుఖప్రదో భవ। అథ వ్రాతపత్యయాగస్యాసాధారణయుగ్మే పురోనువాక్యామాహ "త్వమగ్నే వ్రతపా అసి దేవ ఆమర్త్యేష్వా। త్వం యజ్ఞేష్వీడ్యః" ఇతి। హే అగ్నే త్వమాగత్య మనుష్యేషు। వ్రతపా। వ్రతపాలకో దేవో౽సి। ఆసమంతాద్యజ్ఞేషు త్వం స్తుత్యో౽సి। యాజ్యామాహ "యద్వో వయం ప్రమినామ వ్రతాని విదుషాం దేవా అఖిదుష్టరాసః। అగ్నిష్టద్విశ్వమాపృణాతి విద్వాన్యేభిర్దేవాగ్ం ఋతుభిః కల్పయాతి" ఇతి। హే దేవా విదుషాం యుష్మాకం సమ్బన్ధీని అస్మదనుష్ఠేయ వ్రతాని అవిదుష్టరాసః అత్యన్తమవిద్వాంసో వయం ప్రమినామ ప్రకర్షేణ వినాశయామ ఇతి యత్ తద్విశ్వం తత్సర్వం విద్వానగ్నిః ఆపృణాతి ఆపూరయతు। యేభిర్యైః ఋతుభిః ఋతూపలక్షితకాల విశేషైర్దేవాన్ హవిర్భోక్తుం కల్పయాతి కల్పయతి తైః కాలవిశేషైర్వ్రతం పూరయతు.॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥

"అంత్యానువాకే యాజ్యా౽నువాక్యాః కామ్యేష్టిసఙ్గతాః।
కాణ్డస్య తు ద్వితీయస్య ద్వితీయే ప్రశ్న ఇష్టయః॥
ఉభైన్ద్రాగ్నత్రయే యుగ్మమిన్ద్రైన్ద్రాగ్నత్రయే తథా।
వయం పౌష్ణే చరౌ క్షేత్రక్షైత్రపత్యే చరౌ తథా॥
అగ్నే పథికృతే యద్వా వ్రాతపత్యే ద్వియుగ్మకం।
వికల్పేనేతి మంత్రాస్స్యు రనువాకే చతుర్దశే" ॥ఇతి॥

అథ మీమాంసా.

తృతీయాధ్యాయస్య ద్వితీయపాదే చిన్తితం॥

"ఐన్ద్రాగ్నాదీష్టయః కామ్యా యాజ్యా అప్యుదితాః క్రమాత్।
కాణ్డయో స్త్వాయథాలిఙ్గం సఙ్ఖ్యా ర్యాని యమో౽థవా॥
లిఙ్గం క్రమసమాఖ్యాభ్యాం ప్రబలం తద్వశాదముః।
అకామ్యాస్స్వాప్పసఙ్ఖ్యార్యా యాజ్యాస్సర్వత్ర కామ్యతః॥

దర్శపూర్ణమాసయోర్యే నిగమాస్తేష్వగ్న్యాదిదేవతాః కిం పావకశుచ్యాదినాయేన కేనాపి పర్యాయేణాభిధాతవ్యాః కిం వాతత్తద్విధ్యుద్దేశగతేన యాగేనఅగ్న్యాదిపదేనైవేతి సంశయః । తత్రశబ్దార్థప్రత్యాయనార్థత్వాత్ పర్యాయాణాం స్వరూపేణ భేదేఽప్యర్థాభేదాద్యేన కేనాప్యభిధానమితి పూర్వఃపక్షః। యత్రహ్యర్థే కార్యమాసాద్యతే తత్రశబ్దోఽర్థప్రత్యయనార్థో భవతి । యత్ర పునః శబ్దఏవకార్యం తత్ర కార్యసమ్బన్ధార్థం శబ్ద ఏవప్రత్యాయితవ్యః । తద్యథా । దేవదత్తేగౌరవాతిశయమాసాదయితుం రాజసభాయామాచార్యోపాధ్యాయాదిశబ్దైస్తం వ్యవహరన్తి పితృమాతృమాతులాదయశ్చతత్తత్సమ్బన్ధవిశేషవాచిశబ్దేన యథాతుష్యన్తి తథా తన్నామగ్రహణేన ప్రత్యుతకుప్యన్త్యేవ । తద్వదత్రాపి అగ్న్యాదివైధశబ్ద ఏవకార్యమాసక్తం, విధింవినాయాగదేవతయోః సమ్బన్ధాభావాత్ । విధికృతే తు తత్సమ్బన్ధేవైధశబ్దస్య ప్రయోజకత్వందుర్వారం। అతఏవఅయాట్ స్వాహాకారోజ్జిత్యాది నిగమేషు నియమేనవైధా ఏవాగ్న్యాదిశబ్దాఃప్రయుజ్యన్తే “అయాడగ్నిరగ్నేఃప్రియాధామాని”, “అయాట్సోమస్యప్రియాధామాని”, “స్వాహాగ్నింస్వాహాసోమం”, “అగ్నేరహముజ్జితిమనూజ్జేషం”, “సోమస్యాహముజ్జితిమనూజ్జేషం”, ఇత్యాదినా। తస్మాద్వైధపదైరేవ తత్తద్దేవతాభిధానం॥ ॥ తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥

“నియమేపావకాగ్న్యుక్తికిమగ్నిః స్యాదథవోభయం।
అగ్నిశ్చోదకతోమైవం వైధోఽగ్నిః సగుణోయుతః”॥ఇతి॥

అథానే శ్రూయతే “అగ్నయేపవమానాయ పురోడాశ మష్టాకపాలం నిర్వపేదగ్నయే పావకాయాగ్నయే శుచయే” ఇతి । తత్ర గుణగుణినోః పావకాగ్న్యోర్మధ్యేఽగ్నిశబ్ద ఏవనిగమేషు ప్రయోక్తవ్యః । కుతః। తస్యైవచోదకప్రాప్తమన్త్రపఠితత్వాత్ । మైవం । పావకగుణయుక్తస్యాగ్నేర్వైధత్వేన సర్వప్రయోగేషు తథైవప్రాప్తత్వాత్ । తస్మాచ్ఛబ్దద్వయం పఠితవ్యం । అనేనన్యాయేన ప్రకృతేప్యైన్ద్రాగ్నయా

గే ఇన్ద్రాగ్నిశబ్దేనైవ నిగదేషు దేవతాఽభిధాతవ్యా, పాథికృతయాగే త్వగ్నిపదికృచ్ఛబ్దద్వయేనేతి ద్రష్టవ్యం॥

అథ వ్యాకరణమ్.

ఉభేత్యత్ర టాప్స్వరైకాదేశస్వరౌ। ఇన్ద్రాగ్నిశబ్దే త్వాష్టమికామన్త్రితనిఘాతః। ఆహువధ్యా ఇత్యత్ర తుమర్థే విహితస్య కధ్యైప్రత్యయస్యాదిరకార ఉదాత్తః। తతః సమాసేకృత్స్వరః। ఏవంసర్వమ్మన్నేయం॥ అస్మిన్ప్రథమప్రపాఠకేశబ్దస్వరప్రక్రియాలేశతః ప్రదర్శితా।సాకల్యేనతు ప్రకృతి ప్రత్యయవికరణతత్త్వాదేశాది పరిజ్ఞానమన్తరేణ దుర్బోధత్వాత్ తస్యచ సర్వస్యాస్మాభిర్వైదిక శబ్దప్రకాశే నిరూపితత్వాదత్రాపి తన్నిరూపణే గ్రన్థగౌరవప్రసఙ్గాత్ తత్రైవ సర్వమవగన్తవ్యం॥ ॥

తదిదంయాజ్యాకాణ్డం వైశ్వదేవం ॥ తథా చానుక్రమణికాయాముక్తం॥

“రాజసూయస్సబ్రాహ్మణః పశుబన్ధస్సహేష్టికః।
ఉపానువాక్యం యాజ్యాశ్చ అశ్వమేధః సబ్రాహ్మణః॥
సత్త్రాయణఞ్చహోమాశ్చ సూక్తానిచ సహేష్టిభిః।
సౌత్రామణీ సహాచ్ఛిద్రైః పశుర్మేధశ్చ షోడశ”॥ఇతి॥

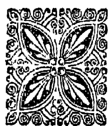
అనుమత్యై పురోడాశ మిత్యాదికో మన్త్రకాణ్డస్థోఽష్టమ ప్రపాఠకో రాజసూయః। అనుమత్యా ఇత్యాదికా విధికాణ్డస్థాః షష్ఠసప్తమాష్టమ ప్రపాఠకాస్త్రయోపి రాజసూయః సబ్రాహ్మణః। వాయవ్యగ్ శ్వేతమాలభేతేత్యాది ప్రపాఠకోక్తాః పశుబన్ధాః। ప్రజాపతిః ప్రజా అసృజత తాః సృష్టా ఇత్యాది ప్రపాఠకత్రయోక్తా ఇష్టయః। ప్రజాపతిరకామయత ప్రజాస్సృజేయేత్యాదికముపానువాక్యం। ఉభా వామిన్ద్రాగ్నీ ఇత్యాదయో యాజ్యాః। జీమూతస్యేత్యాదికస్తత్ర తత్రోక్తోఽశ్వమేధః। సాఙ్గ్రహణ్యేష్ట్యా ఇత్యాదికం తద్బ్రాహ్మణం। ప్రజననంజ్యోతి రిత్యాదిప్రపాఠక పఞ్చకం సత్త్రాయణం। జుష్టోదమూనా ఇత్యాదిప్రపాఠకద్వయోక్తా మన్త్రహోమాః। పీవోన్నాగ్ం రయివృధః సుమేధా ఇత్యా

ది సార్ధప్రపాఠకోక్తాని సూక్తాని । అగ్నిర్వా అకామయతేత్యాద్య ర్ధప్రపాఠకోక్తా ఇష్టయః । స్వాద్వీంత్వా స్వాదునేత్యాదిః సౌత్రామణిః । సర్వాన్ వా ఏషోగ్నౌ కామాన్ ప్రవేశయతీత్యాదీన్య చ్ఛిద్రాణి । అశ్లి ష్టి త్వామిత్యాదికః పశుః । బ్రహ్మణే బ్రాహ్మణమాలభత ఇత్యాదిర్నర మేధ ఇతి ॥ అత్రయాజ్యానాం విశ్వేదేవా ఋషయః ॥ ఉభావామితి ద్వే త్రిష్టుభౌ । ఇన్ద్రాగ్నీ నవతిమితి గాయత్రీ । శుచిన్నుస్తోమమితిత్రిష్టుప్ । వ యముత్వేతిగాయత్రీ । పథస్పత ఇతిత్రిష్టుప్ । క్షేత్రస్యపతినేత్యనుష్టుప్ । క్షేత్రస్యపత ఇతితిస్రః త్రిష్టుభః । యద్వాహిష్ఠమిత్యనుష్టుప్ । అగ్నేత్వ మితిత్రిష్టుప్ । త్వమగ్నేవ్రతపా ఇతి గాయత్రీ । యద్వోవయమితిత్రిష్టుప్ ॥ దేవతాస్తు తత్తన్మన్త్రవ్యాఖ్యానేనైవ ప్రకాశితాః । తా ఏతా ఋషిచ్ఛం దో దేవతా అనుష్ఠానకాలే స్మరణీయాః ॥ ॥ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్ర కాశే ప్రథమకాణ్డే ప్రథమప్రపాఠకే చతుర్దశోఽనువాకః ॥

వేదార్థస్యప్రకాశేన తమోహార్దం నివారయన్ ।
పుమర్థాంశ్చతురో దేయాద్విద్యాతీర్థమహేశ్వరః ॥

ఇతి శ్రీమద్విద్యాతీర్థ మహేశ్వరా పరావతార శ్రీమద్రాజాధిరాజ పరమేశ్వర శ్రీవీరబుక్క మహారాజాజ్ఞాపరిపాలక శ్రీమాధవాచార్య శ్రీ విద్యారణ్యముని విరచితే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితా భాష్యే ప్రథమకాణ్డే ప్రథమప్రపాఠకః సమ్పూర్ణః......................*

హరిః ఓంతత్సత్ బ్రహ్మార్పణమస్తు.

శ్రీ

శ్రీవేదవ్యాసాయనమః.

అథ తైత్తిరీయసంహితాయాం

ప్రథమకాణ్డే ద్వితీయప్రపాఠకః.

శ్రీగురుభ్యోనమః.

హరిః - ఓం.

ఆప ఉన్దన్తు జీవసే దీర్ఘాయుత్వాయ వర్చస ఓషధే త్రాయస్వై నగ్ం స్వధితే మైనగ్ం హిగ్ంసీర్దేవశ్రూ రేతాని ప్రవపే స్వస్త్యుత్తరాణ్యశీయాఽఽపో అస్మాన్మాతరశ్శున్ధన్తు ఘృతేన నో ఘృతప్వః పునన్తు విశ్వమస్మత్ప్రవహన్తు రిప్రముదాభ్యశ్శుచిరా పూత ఏమి సోమస్య తనూరసి తనువం మే పాహి మహీనాం పయోఽసి వర్చోధా అసి వర్చః ||౧||

మయి ధేహి వృత్రస్య కనీనికాసి చక్షుష్పా అసి చక్షుర్మే పాహి చిత్పతిస్త్వా పునాతు వాక్పతిస్త్వా పునాతు దేవస్త్వా సవితా పునాత్వచ్ఛిద్రేణ పవిత్రేణ వసోస్సూర్యస్య రశ్మిభిస్తస్య తే పవిత్రపతే పవిత్రేణ యస్మై కం పునే తచ్ఛకేయమా వో దేవాస ఈమహే సత్యధర్మాణో అధ్వరే యద్వో దేవాస ఆగురే యజ్ఞియాసో హవామహ ఇన్ద్రాగ్నీ ద్యావాపృథివీ ఆప ఓషధీస్త్వం దీక్షాణామధిపతిరసీహ మా సన్తం పాహి ||౨|| వర్చ ఓషధీ రష్టౌ చ ||

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే ద్వితీయ ప్రపాఠకే ప్రథమోఽనువాకః ||

శ్రీగణాధిపతయేనమః. ॥ఓం॥

వేదార్థప్రకాశాఖ్యభాష్యే

ప్రథమకాణ్డే ద్వితీయప్రపాఠక ప్రారమ్భః.

యస్యనిశ్వసితం వేదా యోవేదేభ్యోఖిలంజగత్।
నిర్మమేతమహంవన్దే విద్యాతీర్థమహేశ్వరం॥౧॥
ఆద్యప్రపాఠకే దర్శపూర్ణమాసేష్టిరీరితా।
ప్రపాఠకత్రయేణాథసోమయాగః ప్రవక్ష్యతే॥౨॥

తదిదంసౌమ్యకాణ్డం॥ తథాచానుక్రమణికాయాముక్తం॥

“అధ్వరప్రభృతిత్రీణితద్విధిర్వాజపేయకః।
సవాశ్శుక్రియకాణ్డే చనవేన్దోరితి ధారణా” ॥ఇతి॥

ఆప ఉన్దన్త్విత్యాదిక మధ్వరకాణ్డం । ఆదదేగ్రావా సీత్యాదికం గ్రహకాణ్డం । ఉదుత్యం జాతవేదసమిత్యాదికం దక్షిణాకాణ్డం । తాన్యేతానిత్రీణి । ప్రాచీనవగ్ంశంకరోతీత్యాదికం త్రయాణామేతేషాంవిధిః । దేవ సవితః ప్రసువేత్యాదికం వాజపేయస్య మన్త్రకాణ్డం । దేవావై యథాదర్శం యజ్ఞానాహరన్తేత్యాదికం వాజపేయస్యవిధికాణ్డం।త్రివృత్ స్తోమో భవతీత్యాదికాః సవాః। నమో వాచేయాచోదితేత్యాదికంశుక్రియమన్త్రకాణ్డం।దేవావైసత్రమాసతేత్యాదికం తద్విధికాణ్డం।తాన్యేతానినవసఙ్ఖ్యాకాని చన్ద్రస్యకాణ్డాని । అతస్తేషు చన్ద్రఋషిరితిధ్యాయేత్॥

“సోమాఙ్గే దీక్షణీయాదౌ దర్శమన్త్రాతిదేశనాత్।
దర్శోర్ధ్వత్వం తస్య యుక్తమగ్నిష్టోమోత్ర వర్ణ్యతే”॥ఇతి॥

త్రివిధః సోమయాగః । ఏకాహాహీనసత్రనామకః । ఏకస్మిన్నేవాహనిసవనత్రయేణ నిష్పాద్యఏకాహః । ద్విరాత్రమారభ్య ఏకాదశరాత్రపర్యన్తా అహీనాః । త్రయోదశరాత్రమారభ్య సహస్రసంవత్సరపర్యన్తానిసత్రాణి । ద్వాదశాహస్తుద్విరూపః । తత్రఅహీనరూపేణ ద్విరాత్రాదీ

నాం ప్రకృతిః, సత్రరూపేణ త్రయోదశరాత్రాదీనాం । తస్యచద్వాదశాహస్య ఏకాహరూపో జ్యోతిష్టోమః, ప్రకృతిః । అతఏవామ్నాయతే “ఏష వావప్రథమోయజ్ఞోయజ్ఞానాంయజ్జ్యోతిష్టోమః” ఇతి। యద్యపి సప్తసంస్థోజ్యోతిష్టోమః, అగ్నిష్టోమోత్యగ్నిష్టోమ ఉక్థ్యషోడశ్యతిరాత్ర అప్తోర్యామో వాజపేయశ్చేతి, తథాప్యగ్నిష్టోమే కృత్స్నాంగజాతస్యోపదిష్టత్వాత్ సఏవేతరేషాంప్రకృతిః । అతః ప్రథమంస ఏవాభిధీయతే । తత్ర ప్రపాఠకత్రయస్యానువాకానాం చార్థభేదో వినియోగసఙ్గ్రహే దర్శితః॥

“ద్వితీయప్రశ్నమారభ్య ప్రశ్నత్రయఉదీర్యతే।
సోమయాగేమన్త్రజాతం తత్రావాన్తరభేదతః॥
క్రయఙ్గపశుగ్రహాశ్చేతి ప్రశ్నభేదోవగమ్యతాం।
క్రయప్రశ్నేనువాకాస్స్యు రర్థభేదాచ్చతుర్దశ॥
ప్రాగ్వంశావేశనందీక్షా స్యాద్దేవయజనగ్రహః।
సోమక్రయణ్యానయనం తదీయపదసఙ్గ్రహః॥
సోమోన్మానంక్రయస్తస్య శకటారోపణంగతిః।
ఆతిథ్యోపసదస్తద్వ ద్ధ్రువెదుత్తరవేదికా॥
హవిర్ధానంకామ్యయాజ్యా ఇత్యర్థాఅనువాకగాః”॥ఇతి॥

తత్రప్రథమానువాకే క్షౌరాదిభిః సంస్కృతస్య యజమానస్యప్రాచీనవంశాఖ్య శాలాప్రవేశోభిధీయతే । ఆపఉన్దన్త్విత్యాదయః క్షౌరమన్త్రాః । క్షౌరాత్ ప్రాగేవశాలా నిర్మాతవ్యా । తతోబోధాయనో దీక్షాసాధనద్రవ్యసమ్పాదనపూర్వకం శాలానిర్మాణమాహ “అగ్నిష్టోమేన యక్ష్యమాణోభవతి స ఉపకల్పయతే కృష్ణాజినఞ్చ కృష్ణవిషాణఞ్చ వాసశ్చ మేఖలాఞ్చ ”ఇతి । “జుష్టేదేవయజనే శాలాకారితా భవతి ” ఇతిచ । ఆపస్తమ్బోఽపి “సోమేనయక్ష్యమాణో బ్రాహ్మణానార్షేయానృత్విజో వృణీతే ” ఇత్యుపక్రమ్యవరణందేవయజనాద్యవసానం దీక్షణీయేష్ట్యాభిధాయేదమాహ “ప్రాచీనవగ్ంశంకరోతి పురస్తాదున్నతం పశ్చా

న్నినతగ్ం సర్వతః పరిశ్రితం'' ఇతి । ఏతదేవాభిప్రేత్య ప్రాచీనవంశాలాంవిధత్తే «ప్రాచీనవగ్ంశంకరోతి దేవమనుష్యాదిశో వ్యభజ న్తప్రాచీందేవాదక్షిణా పితరఃప్రతీచీంమనుష్యా ఉదీచీగ్ంరుద్రా యత్ప్రాచీనవగ్ంశంకరోతి దేవలోకమేవతద్యజమాన ఉపావర్తతే'' (సం-౬కాం౹౧ప్ర౹౧అ) ఇతి । ప్రాగాయతః పృష్ఠవంశో యస్యగృహవిశేషస్య సప్రాచీనవంశః । కేచిత్తు యస్యదేవయజనస్యేతి విగృహ్య కృత్స్నదేవ యజన విధిమేతమాహుః । దేవయజనైకదేశ రూపగృహసమ్బద్ధో వంశో దేవయజనసమ్బద్ధో భవతి । వంశస్యప్రాగగ్రత్వేన తద్గృహంయజమానో దేవలోకంకరోతి । గృహస్యకుడ్యస్థానీయమావరణంవిధత్తే «పరిశ్రయత్య న్తర్హితో హి దేవలోకో మనుష్యలోకాత్'' (సం-౬కాం౹౧ప్ర౹౧అ) ఇతి। స్వర్గస్యమనుష్యై రదృశ్యత్వా దత్రాపి తదర్థం పరిశ్రయణం। ద్వారాణి విధత్తే «నాస్మాల్లోకాత్ స్వేతవ్యమివే త్యాహుః కోహితద్వేద యద్యము ష్మిఁల్లోకేస్తి వానవేతి దిక్ష్వతీకాశాన్కరోత్యుభయోర్లోకయోరభి జిత్యై'' (సం-౬కా౹౧ప్ర౹౧అ) ఇతి। ఇహలోకే తావత్ సుఖంప్రత్యక్షసి ద్ధం, గృహక్షేత్ర పుత్రమిత్రాదిభిస్తమత్ప్రాదాత్। స్వర్గేతుసన్దిగ్ధం। యద్యపి ఘ్నేనైదం కర్మసాఙ్గంసమాప్యేతతదాసుఖమస్తి నాన్యథా తదపి తత్సుఖం నేదానీంభవతి, కిన్తుమరణాదూర్ధ్వం। తథాపిప్రబలేనకేనచిన్నరకప్రదేనక ర్మణాప్రతిబద్ధే సతితతోపి విలమ్బ్యేత। తస్మాదిదానీ మేవాస్మాల్లోకాత్ న సర్వాత్మనా నిర్గన్తవ్యమితి బుద్ధిమన్తఆహుః। తత ఏతల్లోకపర్యనాయ ద్వారేషుకృతేషు లోకద్వయజయోభవతి, కల్పః «అథాస్యప్రాఙ్ముఖస్య దక్షిణంగోదానమద్భిరనుబధ్య, ఆపఉన్దన్తుజీవసే దీర్ఘాయుత్వాయవర్చ సే ''ఇతి। గోదానంశిరసోభాగః। జీవనాయుర్వృద్ధిబ్రహ్మవర్చసార్థమేత షః శిరఆర్ద్రీకుర్వన్తు। కల్పః «ఊర్ధ్వాగ్రంబర్హిరనుచ్ఛ్రియత ఓషధే త్రాయస్వైనం।'' ఇతి। «స్వధితింతిర్యఞ్చంనిదధాతి «స్వధితేమైన గ్ంహిగ్ంసీః'' ఇతి। «ప్రవపతెదేవశ్రూరేతానిప్రవప'' ఇతి। స్వ ధితిషురః దేవేషు ప్రసిద్ధత్వేనశ్రూయత ఇతి దేవశ్రూః దేవనాపితః

తత్ర సూత్రోహం వపనం కుర్వే పత్రాణి కేశానిని । బోధాయనః “స్వస్త్యుత్త
రాణ్యశీయ ఇత్యుక్త్వా తం ప్రత్యభిమృశతే।” ఆపస్తంబః “స్వస్త్యుత్తరాణ్య
శీయేతి యజమానో జపతి” ఇతి । అఘ్నోత్తరాణి కర్మాణి ప్రాప్ను
యాం । విధత్తే “కేశశ్మశ్రువపతే నఖాని నికృన్తతే మృతా వా ఏషా త్వగ
మేధ్యా యత్కేశశ్మశ్రు మృతామేవ త్వచమమేధ్యామపహత్య యజ్ఞియో
భూత్వా మేధముపైతి” (స ౬కాం।౧ప్ర।౧అ) ఇతి । బోధాయనః “అద్భి
రమన్త్రాభిరభిషిఞ్చతి ఆపో అస్మాన్మాతరః శున్ధన్తు ఘృతేన నో ఘృతప్వః పు
నన్తు” ఇతి । “విశ్వం హి రిప్రం ప్రవహన్తి దేవీః” ఇతి । ఆపస్తంబస్త్వేకమన్త్రతాం మన్యతే । అస్మానస్మదీయాన్
యజమానాన్ । క్షురముదకమత్ర ఘృతం । తేన పునన్తీత్యర్థః । ఘృ
తప్వః । రిప్రం పాపం । ఇమా ఆపః సర్వం పాపం అస్మత్తో౽పనయన్తు ।
కల్పః “ఉదాభ్యః శుచిరా పూత ఏమి ఇత్యుదాహ్రామాణో జపతి ।” స్నా
నాచమనాభ్యాం బహిరన్తశ్చ శుద్ధః సన్ అద్భ్య ఉద్గమ్యాగచ్ఛామి । విధ
త్తే “అఙ్గిరసః సువర్గం లోకం యన్తోప్సు దీక్షాతపసీ ప్రావేశయన్నప్సు స్నా
తి సాక్షాదేవ దీక్షాతపసీ అవరున్ధే” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౧అ) ఇతి। ముం
డనాదిసంస్కారో దీక్షా । ఆహారాదినియమస్తపః । అప్సుస్నానేన తదుభ
యమవ్యవధానేనైవ ప్రాప్నోతి । అవతరణప్రదేశం విధత్తే “తీర్థే స్నాతి
తీర్థే హి తే తాం ప్రావేశయన్” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౧అ) ఇతి । తామేవ దీ
క్షాముక్తమేవార్థమనూద్య స్తౌతి “తీర్థే స్నాతి తీర్థమేవ సమానానాం భవ
తి” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౧అ) ఇతి । జ్ఞాతిసఖ్యాదీనాం సమానానాం తీర్థవత్
సేవ్యో భవతి । ఆచమనం విధత్తే “ అపో౽శ్నాత్యన్తరత ఏవ మేధ్యో భవతి”
(సం - ౬కాం । ౧ప్ర । ౧అ) ఇతి । కల్పః “ అథ ప్రదక్షిణమహతం
వాసః పరిధత్తే “ సోమస్య తనూరసి తనువం మే పాహి ” ఇతి । క్షౌ
మవస్త్రస్య సోమో౽భిమానీ దేవ ఇతి తస్య వస్త్రం శరీరం । విధత్తే “వాస
సా దీక్షయతి సౌమ్యం వై క్షౌమం దేవతయా సోమమేష దేవతాముపైతి
యో దీక్షతే” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౧అ) ఇతి । దీక్షయతి సంస్కరోతి । మ

న్త్రస్యపూర్వోత్తరభాగౌ వ్యాచష్టే । “సోమస్య తనూరసితనువం మే పాహీత్యాహ స్వామేవదేవతాముపైత్యథో ఆశిషమేవైతామాశాస్తే” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౧అ) ఇతి । వస్త్రపరిహితస్యసోమ ఏవస్వా దేవతా । ప్రకారాన్తరేణప్రస్తౌతి “అగ్నేస్తూషాధానం వాయోర్వాతపానం పితృణాం నీవిరోషధీనాంప్రఘాత ఆదిత్యానాం ప్రాచీనతానో విశ్వేషాందేవానా మోతుర్నక్షత్రాణా మతీకాశాస్తద్వా ఏతత్సర్వదేవత్యం యద్వాసో యద్వాససా దీక్షయతి సర్వాభిరేవైనం దేవతాభిర్దీక్షయతి” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౧అ) ఇతి । శలాకోపధానంతూషాః । తత్రతన్తూనాం పూరణం తూషాధానం । వాయునాశోషణం వాతపానం । నీవిర్బన్ధనవిశేషః । ప్రఘాతోదణ్డేన శలాకోపధానేన వాప్రహారః । ప్రాచీనతానోదీర్ఘతన్తుప్రసారణం । ఓతుః తిర్యక్తన్తుప్రసారణం । అతీకాశాశ్ఛిద్రాణిఏతే షుక్రమేణాగ్న్యాదయోభిమానిదేవతాః।భోజనంవిధత్తే “హవిర్నిప్రాణో వైషనుష్యస్తస్యాశనం ప్రాణోఽశ్నాతి సప్రాణ ఏవదీక్షతే” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౧అ)ఇతి।ప్రాణస్థితిహేతుత్వాదశనస్యప్రాణత్వం।మిత్రబన్ధ్వాదిభిః ప్రార్థితోబహు భుఞ్జీతేతి । విధత్తే “ఆశితోభవతి యావానేవాస్య ప్రాణస్తేనసహమేధముపైతి” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౧అ) ఇతి । బోధాయనః “అథాస్యైతన్నవనీతం విచితముదశరావ ఉపశేరతే తస్య పాణిభ్యాం సమ్ప్రిస్లాయ ముఖమేవ ప్రథమమభ్యఙ్క్తే మహీనాంపయోసి వర్చోధా అసివర్చోమయిధేహి ఇత్యనులోమ మాపాదాభ్యాం” ఇతి । ఆపస్తమ్బోమన్త్రభేదమాహ “మహీనాం పయోసీతిదక్షిణపుఙ్ఖిలాభ్యాంనవనీత ముద్యౌతివర్చోధా అసీతితేనపరాచీనం త్రిరభ్యఙ్క్తే” ఇతి । హే నవనీత త్వం గవాం పయఃకార్యమసి । స్నిగ్ధతారూపం వర్చోధా అసి ధారయసి అతో మయి బ్రహ్మవర్చసంధేహి । అభ్యఙ్గంవిధత్తే “ఘృతందేవానాంమస్తు పితృణాంనిష్పక్వంమనుష్యాణాం తద్వా ఏతత్సర్వదైవత్యం యన్నవనీతంయన్నవనీతేనాభ్యఙ్క్తే సర్వా ఏవదేవతాః ప్రీణాతి” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౧అ) ఇతి । నవనీతస్య పాకజన్యాస్తిస్రోఽవస్థాః-పక్వం,ఈ

షత్పక్వం, నిశ్శేషపక్వఞ్చ । ద్రవ్యాన్తరప్రక్షేపేణసురభి నిశ్శేషపక్వం।అ తఏవబహ్వృచాః పఠన్తి “ఆజ్యంవై దేవానాం సురభిఘృతం మనుష్యాణామాయుతం పితౄణాం నవనీతంగర్భాణాం” ఇతి । ప్రకారాన్తరేణ నవనీతాభ్యఞ్జనంస్తౌతి । “ప్రచ్యుతోవా ఏషోస్మాల్లోకాదగతో దేవలోకం యోదీక్షితోన్తరేవ నవనీతం తస్మాన్నవనీతేనాభ్యఙ్క్తే” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౧అ) ఇతి । దీక్షితస్య స్వర్గసాధనే ప్రవృత్తత్వాదేతల్లోకప్రచ్యుతిః । యాగస్యాసమాప్తత్వాద్దేవలోకప్రాప్త్యభావః । నవనీతమపిక్షీరభావాత్ ప్రచ్యుత్యఘృతభావం నప్రాప్నోతి । అతోన్తరాళవర్తిత్వ సామ్యాత్ తేనతస్యాభ్యఞ్జోయుక్తః। గుణద్వయంవిధత్తే “అనులోమంయజుషావ్యావృత్త్యై” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౧అ) ఇతి । మనుష్యాణాంనాస్త్యనులోమ్యేనియమః । నచాభ్యఞ్జేమన్త్రోఽస్తి । తస్మాద్వ్యావృత్త్యైతదుభయమత్రేతినియమ్యతే । కల్పః “అధాస్యైతదాఞ్జనం పిష్టం దృషదుపలేసతూలయాచ శరేషీకయా చాస్యప్రాఙ్ముఖస్య ప్రత్యఙ్ముఖఉపవిశ్య సవ్యేనపాణినాదక్షిణమఙ్క్త్యనక్తి “వృత్రస్యకనీనికాసి చక్షుష్పాఅసి చక్షుర్మేపాహి” ఇతి । మన్త్రార్థం విశదయన్నంజనం విధత్తే “ఇన్ద్రోవృత్రమహన్ తస్యకనీనికా పరాపత త్తదాఞ్జనమభవద్యదాఙ్క్తే చక్షురేవభ్రాతృవ్యస్యవృఙ్క్తే” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౧అ) ఇతి।వినాశయతీత్యర్థః।క్రమేణ గుణాన్విధత్తే “దక్షిణంపూర్వమాఙ్క్తే సవ్యగ్ంహిపూర్వం మనుష్యా ఆఞ్జతేన నిధావతే నీవ హి మనుష్యాధావన్తే పఞ్చకృత్వా ఆఙ్క్తే పఞ్చాక్షరాపఙ్క్తిః పాఙ్క్తో యజ్ఞో యజ్ఞమేవావరున్ధే ఉపరిమితమాఙ్క్తే పరిమితగ్ంహిమనుష్యా ఆఞ్జతే సతూలయాఙ్క్తే ఉసతూలయాహి మనుష్యాఆఞ్జతేవ్యావృత్త్యై” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౧అ) ఇతి। మనుష్యేషు యోషిత్సు అఞ్జనే వామభాగపూర్వత్వం ప్రసిద్ధం । అఞ్జనోపేతాఙ్గులేః చక్షుషిసహసా పునః పునః పర్యావర్తనం నిధావనం। తచ్చమనుష్యాః కుర్వన్తి । యజ్ఞేసవనీయపురోడాశద్రవ్యాణాం సవనీయసమ్బన్ధినాం పఞ్చసఙ్ఖ్యైకత్వాత్ పఙ్క్తిచ్ఛన్దోగతాక్షర సామాద్యజ్ఞస్యపాఙ్క్తత్వం । త

ధాచపఞ్చమప్రపాఠకేవక్ష్యతే “బ్రహ్మవాదినోవదన్తి నర్చా న యజుషా పఙ్క్తిరాప్యతేఽథ కింయజ్ఞస్య పాఙ్క్తత్వమితి ధానాః కరమ్భస్సపరివాపఠ్ఠ పురోడాశఃపయస్యా తేన పఙ్క్తిరాప్యతే తద్యజ్ఞస్య పాఙ్క్తత్వం” (సం ౬ కాం।౧ప్ర।౧అ) ఇతి పరిమితమల్పం పఞ్చసఙ్ఖ్యానియమో వా। న త్వయం నియమో మనుష్యేష్వస్తి । అగ్రసహిత శరేషీకా సతూలా । మనుష్యాణామిషీకానియమ ఏవనాస్తికుతః సతూలత్వనియమః । విపక్షేబాధకపూర్వకం స్వపక్షం నిగమయతి । “యదపతూలయాఽఞ్జీత వజ్రఇవస్యాత్సతూలయాఙ్క్తే మిత్రత్వాయ (సం-౬కాం।౧ప్ర।౧అ) ఇతి । తూలరహిత శరకాష్ఠస్య తీక్ష్ణాగ్రత్వాద్వజ్రసమత్వం। కల్పః “అథైనమేకవిగ్ంశత్యా దర్భపుఞ్జీలైః పవయతిచిత్పతిస్త్వాపునాతు వాక్పతిస్త్వా పునాతు దేవస్త్వాసవితాపునాత్వచ్ఛిద్రేణ పవిత్రేణ వసోస్సూర్యస్యరశ్మిభిః” ఇతి।ప్రథమ ద్వితీయమన్త్రయోరచ్ఛిద్రేణేత్యనుషజ్యతే। హేయజమానచితాం జ్ఞానానాంపతిర్మతోదేవస్త్వాంశోధయతు।వాచాంశబ్దానాం పతిః సరస్వతీ అసౌవాఆదిత్యోచ్ఛిద్రం పవిత్రం తద్రూపోయం దర్భస్తోమః।జగన్నివాసహేతో స్సూర్యస్యరశ్మిరూపాదర్భాః। దర్భస్తోమవిశిష్టం మార్జనం విధత్తే “ఇన్ద్రోవృత్రమహంత్సోఽపోఽభ్యమ్రియత తాసాం యన్మేధ్యంయజ్ఞియగ్ంసదేవమాసీత్ తదపోదక్రామత్తేదర్భా అభవన్ యద్దర్భపుఞ్జీలైః పవయతియా ఏవమేధ్యాయజ్ఞియాస్సదేవా ఆపస్తాభిరేవైనం పవయతి”(సం-౬కాం।౧ప్ర।౧అ)ఇతి। మేధ్యం శుద్ధంయజ్ఞియంయజ్ఞార్హం సదేవం దేవతాప్రియం।ఉత్పవనబ్రాహ్మణే దర్భోత్పత్తిర్వ్యాఖ్యాతా।దర్భస్తోమస్యసఙ్ఖ్యావిశేషాన్ విధత్తే “ద్వాభ్యాం పవయత్యహోరాత్రాభ్యామేవైనం పవయతిత్రిభిః పవయతిత్రయ ఇమేలోకా ఏభిరేవైనంలోకైః పవయతిపఞ్చభిః పవయతి పఞ్చాక్షరాపఙ్క్తిః పాఙ్క్తోయజ్ఞోయజ్ఞాయైవైనం పవయతి షడ్భిః పవయతిషడ్వా ఋతవఋతుభిరేవైనం పవయతిసప్తభిః పవయతిసప్తఛందాగ్ంసి ఛన్దోభిరేవైనంపవయతి నవభిః పవయతి నవవైపురుషేప్రాణాః సప్రాణమేవైనం పవయత్యేకవిగ్ంశత్యా పవయతి

దశహస్త్యా అఙ్గులయో దశపద్యా ఆత్మైకవిగ్ంశో యావానేవ పురుషస్త
మపరివర్గం పవయతి” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౧అ) ఇతి। గాయ
త్రీత్రిష్టుప్ జగత్యనుష్టుప్ పఙ్క్త్యాసహ బృహత్యుష్ణిహాకకుప్ సూచీ
భిః శమ్యన్తుత్వా ఇత్యశ్వమేధే కశ్చిన్మంత్ర ఆమ్నాయతే తత్రోష్ణిక్కకు
భోరవాన్తరభేద పరిత్యాగేన సప్తఛన్దాగ్ంసి సఞ్చారస్థానభూత ఛి
ద్రాభిప్రాయేణ ప్రాణానాఞ్చనవత్వం। అపరివర్గంనిశ్శేషం। ఏకవిగ్ం
శత్యా దర్భపుఞ్జీలైః పవయతీతి బహ్వృచబ్రాహ్మణే ఆమ్నాతత్వాత్
ప్రశంసార్థమితరే పఞ్చ అవయుత్యానువాదాః। మన్త్రంవ్యాచష్టే
“చిత్పతిస్త్వా పునాత్విత్యాహ మనోవై చిత్పతిర్మనసైవైనం పవయతి
వాక్పతిస్త్వా పునాత్విత్యాహ వాచైవైనం పవయతి దేవస్త్వా సవి
తా పునాత్విత్యాహ సవితృప్రసూత ఏవైనం పవయతి” (సం-౬కాం।౧ప్ర।
౧అ) ఇతి।కల్పః “యజమానం వాచయతి తస్య తేపవిత్రపతే పవిత్రేణ
యస్మైకంపునే తచ్ఛకేయం” ఇతి। ఆదిత్యరూపస్యాచ్ఛిద్ర పవిత్రస్యపతిః
ప్రేరకోఽన్తర్యామీ। హే పవిత్రపతే తాదృశస్య తేపవిత్రేణ యస్మై అ
గ్నిష్టోమకర్మణే కం ఆత్మానం శోధయామి తత్కర్తుం శక్తోభూయాసం।
ఏతదభిప్రాయందర్శయతి “తస్య తేపవిత్రపతే పవిత్రేణ యస్మైకంపునే
తచ్ఛకేయమిత్యాహాశిషమేవైతామాశాస్తే” (సం-౬కాం।౧ప్ర-౧అ)
ఇతి। బోధాయనః “అథైనంసవ్యేపాణావభిపద్య శాలామానయతి ఆ
వోదేవాస ఈమహే సత్యధర్మాణో అధ్వరే యద్వోదేవాస ఆగురే
యజ్ఞియాసో హవామహే” ఇతి। ఆపస్తమ్బః “ఆవోదేవాస ఈమ
హ ఇతి పూర్వయా ద్వారా ప్రాగ్వంశే ప్రవిశ్య” ఇతి। హే దేవా యు
ష్మాకం సమ్బన్ధిన్యస్మిన్నధ్వరే వయం సత్యధర్మాణోఽవశ్యం భావ్యనుష్ఠా
నపరా ఆగచ్ఛామః। హే యజ్ఞసమ్బన్ధినో దేవా యస్మాత్ ఆగురే కర్మో
ద్యమే యుష్మానాహ్వాస్యామః తస్మాద్వయమత్రాగచ్ఛామః। బోధాయ
నః “పూర్వయా ద్వారా శాలాం ప్రపాదయతి ఇన్ద్రాగ్నీ ద్యావాపృ

థివీ ఆప ఓషధీః” ఇతి । ఆపస్తమ్బః “ఇన్ద్రాగ్నీ ద్యావాపృథివీ ఆపఓష ధీః ఇత్యపరేణాహవనీయం దక్షిణాతిక్రమ్య” ఇతి । హే ఇన్ద్రాగ్నీ యయ ఏనమనుజానన్త్విత్యతి శేషః । బోధాయనః “అగ్రేణాహవనీయం పర్యాణీయ దక్షిణత ఉదఙ్ముఖ ముపవేశ్య ఆహవనీయ మీక్షయతి” ఇతి । త్వందీక్షాణామధిపతిరసీహ మాపాన్తం పాహి” ఇతి । ఆపస్త మ్బః “త్వందీక్షాణా మధిపతిరసి ఇత్యాహవనీయముపోపవిశతి” ఇతి । హే ఆహవనీయత్వం దీక్షారూపాణాం నియమానాం పాలకోఽసి అ తస్త్వత్సమీపస్థితం మాం పాలయ । పూర్వోక్తపూతత్వప్రశంసాపూర్వ కం ప్రాచీనవంశప్రవేశంవిధత్తే “యావన్తోవై దేవా యజ్ఞాయాపున తత ఏ వాభవన్ యఏవంవిద్వాన్ యజ్ఞాయపునీతే భవత్యేవ బహిః పవయి త్వాన్తః ప్రపాదయతి మనుష్యలోక ఏవైనం పవయిత్వా పూతం దేవలో కం ప్రణయతి” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౨అ) ఇతి । అభవన్నైశ్వర్యం ప్రాప్తా భవత్యేవ ఐశ్వర్యం ప్రాప్నోత్యేవ॥ ॥ అత్రవినియోగసంగ్రహః ॥ ॥

“ఆపశ్శిరఉనత్యోష దర్భోఽత్రాన్తర్హితః స్వధి।
క్షురంనిధాయదేవశ్రూర్వి పేత్ స్వస్తితదాజపేత్॥
ఆపస్నాయాదుదాజప్యం సోమవస్త్రపరిగ్రహః।
మహీతినవనీతస్య గ్రహోయావర్త్యేతిలేపనం॥
వృత్రేత్యాజే-చిత్పతిస్త్వా త్రిభిర్దర్భేణపావయేత్।
తస్యేతివాచనంస్వామీ హ్యావః ప్రాగ్వంశవేశనం॥
ఇన్ద్రాగ్నీదక్షిణేగత్వా త్వమిత్యుపవిశేదిహ।
ప్రథమేహ్యనువాకేఽస్మిన్ మన్త్రాఅష్టాదశేరితాః” ॥ఇతి॥

అథమీమాంసా.

చతుర్థాధ్యాయస్యతృతీయపాదే చిన్తితం॥
“కిందర్శపూర్ణమాసాభ్యా మిష్ట్వాసోమేనయాగకః।
అజ్ఞాజ్ఞితావాకాలోవా హ్యపారార్థాయచాజ్ఞతా॥

దర్శాదిలక్షితే కాలే సోమయాగో విధీయతే।
స్వతన్త్రఫలవత్త్వేన నయుక్తాఽఙ్గాఙ్గితాతయోః" ॥ఇతి॥

ఇదమామ్నాయతే "దర్శపూర్ణమాసాభ్యామిష్ట్వా సోమేనయజేత" ఇతి । తత్ర ఉభయోరాగ్నిమారుతానూయాజవదన్యాధీనత్వాభావాద్దర్శపూర్ణమాసోక్తేః పారార్థ్యపరిహారాయ సోమస్యదర్శపూర్ణమాసాఙ్గత్వబోధకోఽయం సంయోగ ఇతి చేత్।మైవం। స్వతన్త్రఫలవతః సోమయాగస్యాఙ్గత్వాసమ్భవాత్।ఫలవత్ తత్సన్నిధావఫలం తదఙ్గమితి న్యాయాత్।నచాత్ర బృహస్పతిసవన్యాయేన సోమధర్మకమఫలం కర్మాన్తరం విధీయత ఇతిశక్యంవక్తుం। సోమశబ్దస్యబృహస్పతి సవశబ్దవన్నామత్వాభావేన ధర్మాతిదేశకత్వాభావాత్।క్త్వాప్రత్యయస్తు అసత్యఙ్గాఙ్గిభావే కర్త్రైక్యమాత్రేణోపపద్యతే । తస్మాద్దర్శపూర్ణమాస శబ్దస్యపారార్థ్యమభ్యుపేత్యాపి తదిష్ట్యుపలక్షితఉత్తరకాలే సోమవిధిరయం। ఏతదేవాభిప్రేత్యార్థరూపకమామ్నాయతే "ఏష వై దేవరథో యద్దర్శపూర్ణమాసౌ యోదర్శపూర్ణమాసావిష్ట్వాసోమేనయజతేరథస్పష్టఏవావసానే వరేదేవానామవస్యతి" (స-౨కాం।౫ప్ర।౬అ) ఇతి।అవసానే నిశ్చితేవరే మార్గే యథారథేన యుక్తేమార్గేగన్తుః కణ్టకపాషాణాదిబాధరాహిత్యేనసుఖంభవతి తథాప్రథమందర్శపూర్ణమాసావిష్టవతః ఉత్తరకాలే తదిష్టివికృతిషుసోమాఙ్గభూతదీక్షణీయా ప్రాయణీయాదిషుకర్మానుష్ఠానంసుకరంభవతీత్యర్థః । తస్మాత్కాలార్థఏవసంయోగః॥ ॥పఞ్చమాధ్యాయస్యచతుర్థపాదేచిన్తితం॥ ॥

"దర్శాదిష్ట్వాసోమయాగ క్రమోఽయంనియతోనవా।
ఉక్తేరాద్యోనసోమస్యాధానానన్తరతాశ్రుతేః" ॥ఇతి॥

దర్శపూర్ణమాసావిష్ట్వా సోమేనయజేతేతిక్త్వాప్రత్యయేనావగమ్యమానః క్రమోనియత ఇతిచేత్ । మైవం। "సోమేనయక్ష్యమాణోఽగ్నీనాదధీత" ఇతిఆధానానన్తరతాయా అపిశ్రవణాత్ । తస్మాదిష్టిసోమయోః పౌర్వాపర్యం ననియతం॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥ ॥

“విప్రస్యసోమపూర్వత్వం నియతంవానవాఽగ్రిమః।
ఉత్కర్షతోనైవమగ్నీషోమీయస్యైవతచ్ఛ్రుతేః ”ఇతి॥

ఇష్టిపూర్వత్వంసోమపూర్వత్వఞ్చ వికల్పితమితి యదుక్తం తత్ర బ్రాహ్మణస్యసోమపూర్వత్వమేవనియతం।కుతః। ఉత్కర్షశ్రవణాత్। “ఆగ్నేయో బ్రాహ్మణోదేవతయానుసోమేనేష్ట్వా అగ్నీషోమీయో భవతి యదేవాదః పౌర్ణమాసం హవిస్తత్ తర్హ్యనునిర్వపేత్ తర్హ్యుభయదేవతో భవతి ” ఇతి। అస్యాయమర్థః । ప్రజాపతేర్ముఖాదగ్నిర్బ్రాహ్మణశ్చేత్యుభావుత్పన్నౌ। తతో బ్రాహ్మణస్యైకైవదేవతేతి ఆగ్నేయఏవ బ్రాహ్మణో నతుసౌమ్యః సోమస్యతద్దేవతాత్వాభావాత్ । యదా సబ్రాహ్మణః సోమేన యజేత తదా సోమోఽప్యస్య దేవతేతి అగ్నీషోమీయో భవతి తస్యాగ్నీషోమీయస్య బ్రాహ్మణస్యానురూపం పౌర్ణమాసం అగ్నీషోమీయపురోడాశరూపం హవిస్సోమాదూర్ధ్వమేవానునిర్వపేత్।తదా సబ్రాహ్మణో దేవతాద్వయసమ్బన్ధీ భవతీతి । యద్యప్యత్ర కర్మాన్తరం కిఞ్చిద్విధీయత ఇతి కశ్చిన్మన్యేత తథాపి పౌర్ణమాసం హవిరితి విస్పష్టం ప్రత్యభిజ్ఞానాన్నకర్మాన్తరం। కిన్తు దర్శపూర్ణమాసయోః సోమాదూర్ధ్వముత్కర్షః। తస్మాద్విప్రస్య సోమపూర్వత్వమేవ నియత మితిప్రాప్తే బ్రూమః। నాత్ర దర్శశబ్దః పూర్ణమాస శబ్దో వా కశ్చిద్యాగవాచీశ్రూయతే । పౌర్ణమాసమిత్యేష తద్ధితాన్తో హవిర్విశేషణత్వే నోపన్యస్యతే। తచ్చ హవిరగ్నీషోమీయపురోడాశరూపమితి దేవతాద్వయేన సంస్తవాదవగమ్యతే। తస్మాదేకస్యైవ హవిష ఉత్కర్షో న తు కృత్స్నయోర్ద్వయోర్దర్శపూర్ణమాసయోః । తథాసతి బ్రాహ్మణస్యైకస్మిన్నేవాగ్నీషోమీయపురోడాశే సోమపూర్వత్వనియమః ఇతరత్ర క్షత్రియవైశ్యయో రివాత్రాపీష్టిపూర్వత్వసోమపూర్వత్వే వికల్ప్యేతే॥

తృతీయాధ్యాయస్య చతుర్థపాదే చిన్తితం॥

“దిశంప్రతీచీం మనుజా వ్యభజన్నేత్యసౌ విధిః
వాదోవాఽత్ర పురాకల్పస్తుత్యర్థోవిధి మర్హతి॥

ప్రాచీనవంశవాక్యోక్తేర్ద్విధావస్త్యైకవాక్యతా।
దిగ్విధావర్థవాదోఽయ ముపవీతే నివీతవత్''॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమేశ్రూయతే "ప్రాచీనవగ్ంశంకరోతి దేవమనుష్యాదిశో వ్యభజన్త ప్రాచీం దేవాదక్షిణా పితరః ప్రతీచీం మనుష్యా ఉదీచీనగ్ంరుద్రా యత్ప్రాచీనవగ్ంశం కరోతి దేవలోకమేవతద్యజమాన ఉపావర్తతే'' (సం-౬కాం।౧ప్ర।౧అ) ఇతి । తత్రదేవాదీనాం కర్మానధికారాన్న తత్ర విధి శఙ్కా । మనుష్యాః ప్రతీచీం విభజేయురిత్యేవ విధిః స్యాత్। కుతః । పురాకల్పరూపేణార్థవాదేన స్తూయమానత్వాత్ । పూర్వపురుషాచరితత్వాభిధానం పురాకల్పః । వ్యభజన్తేత్యనేన శ్రుతార్థ వాచినా తదభిధీయతే తస్మాద్విధిరయమితి పూర్వపక్షః । యస్యమణ్టపవిశేషస్యోపరి వంశాః ప్రాగగ్రా భవన్తి సప్రాచీనవంశః । తద్విధ్యైకవాక్యత్వా భ్యుపగమాదర్థవాదః సాయజ్ఞశాలీ నాఙ్గ్యాదౌ ప్రతీచీంప్రాప్తా॥

తృతీయాధ్యాయస్య సప్తమపాదేచిన్తితం॥

"పవతీత్యుపకారః కిం ద్వయోర్ముఖ్యాంగయోరుత।
ముఖ్యఏవద్వయోరస్య కృత్స్నకర్తృగతత్వతః॥
యుక్తశ్మశ్రుయసంస్కారో ముఖ్యేస్య ఫలభోగినః।
వినాపిసంస్కృతిందృష్టం కర్తృత్వం తస్యనాస్తిసః''॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమే కేశశ్మశ్రువపన పయోవ్రతాదయో యజమాన సంస్కారా ఆమ్నాతాః । గ్రహైః సోమహోమో జ్యోతిష్టోమే ముఖ్యః। అగ్నీషోమీయ పశ్వాదికమఙ్గం తత్రద్వయోర్ముఖ్యాఙ్గయోరేతే వపనాదయ ఉపకుర్వన్తి । కుతః । కర్తృధర్మత్వాత్ । యజమానోహి కర్తృతయా వపనాదిభిః సంస్క్రియతే । కర్తృత్వఞ్చయథా ముఖ్యంప్రతి తస్య విద్యతే తథాఙ్గం ప్రత్యప్యస్తి తస్మాదుభయోరుపకార ఇతిచేత్ । మైవం। ద్వౌహి యజమానస్యాకారౌ క్రియాకర్తృత్వం ఫలభోక్తృత్వంచేతి తయోరదృష్టః ఫలభోగః క్రియానిష్పత్తిశ్చదృష్టా । తథాసతివపనాది కృతోపకారస్యాప్యదృష్టత్వాద్భోక్తృ శేషా వపనాదయః ఫలభోగసాధనే ముఖ్యే

ఏవ పర్యవస్యతి। వపనాదిసంస్కారరహితై ఋత్విగ్భిః కృషీవలాదిభిశ్చ నిష్పాద్యమానాదృశ్యతే।తతస్తత్ర కర్తృత్వాకారే వపనాదికృతః స ఉపకారో నాస్తి। తస్మాదదృష్ట ఫలభోజినో యజమానస్య యోఽయమదృష్టరూపః శాస్త్రీయసంస్కారః సోఽయం ముఖ్యే కర్మణియుక్తో నాఙ్గేషు। నాత్ర పూర్వవద్వాక్యమస్తి యేన పరమ్పరయా ఫలసాధనాఙ్గేషు వపనాద్యుపకారః కల్ప్యేత। ప్రకరణన్తు ముఖ్యస్యైవ నత్వఙ్గానాం తస్మాన్న తేషూపకారః॥ ॥తత్రైవాష్టమపాదేచిన్తితం॥

"సంస్కారావపనాద్యాః కిమధ్వర్యోఃస్వామినోఽథవా।
అధ్వర్యోస్తత్రశక్తత్వాత్ తద్వేదోక్తేశ్చతస్యతే॥
సంస్కారైర్యోగ్యతాంప్రాప్య స్వకార్యంకర్తుమృత్విజః।
క్రీణాత్యన్యాక్రియా తేషాం సంస్క్రియాయజమానగా"॥ఇతి॥

ఆపఉన్దన్తుజీవసఇత్యాద్యాః సంస్కారమన్త్రాః తద్విధయశ్చాధ్వర్యువేదే సమామ్నాతాః। కేశశ్మశ్రువపతే నఖాని నికృన్తతఇతి। శక్తశ్చాధ్వర్యుర్వపనాదౌ తస్మాత్ తస్యాధ్వర్యోర్వపనాది సంస్కారా ఇతిచేత్। మైవం। వపనాదిసంస్కారాః యజమానగతమాలిన్యమపనీ యయాగయోగ్యతా ముత్పాదయితుంక్రియన్తే తథాచబ్రాహ్మణం "కేశశ్మశ్రువపతేనఖానినికృన్తతే మృతావా ఏషాత్వగమేధ్యా యత్కేశశ్మశ్రుమృతామేవ త్వచమమేధ్యామపహత్య. యజ్ఞియో భూత్వా మేధముపైతి" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౧అ)ఇతి। నహ్యధ్వర్యువపనేన యజమానగతా మృతాత్వగపైతి యోగ్యస్యహి కర్మాధికారే సతి పశ్చాత్ ప్రయాసరూపేషు వ్యాపారేషు స్వయమశక్తః సన్ కర్మకరానృత్విజః పరిక్రీణాతి। లోకేప రోగిణః స్వామిన ఔషధానయన ఏవ భృత్యోపజీవనదానేన పరిక్రీయన్తే। నతుతదౌషధంభృత్యాః సేవన్తే।తస్మాదితరా క్రియా, ఋత్విజాంసంస్కారస్తు యజమానస్య క్వచిత్తు వచనాదృత్విజామపిసంస్కారోస్తు॥ ॥చతుర్థాధ్యాయస్యతృతీయపాదేచిన్తితం॥ ॥

«జుహ్వాదిపర్ణమయీత్వేన నపాపశ్రుతిరఞ్జనాత్।
వైరిదృగ్వర్జనంవర్మ ప్రయాజైఃపురుషాయకిం॥
క్రతవేచాగ్రిమోంభాగాత్ ఫలస్యనహిసాధ్యతా।
విభాతిక్రతవేతస్మా దర్థవాదఃఫలంభవేత్ ”॥ ఇతి॥

ఇద మామ్నాయతే «యస్య పర్ణమయీ జుహూర్భవతి నపాపగ్ం శ్లోకగ్ంశ్రుణోతి। యదాఙ్త్రే। చక్షురేవభ్రాతృవ్యస్యవృఙ్త్తే। యత్ప్రయాజాఇజ్యన్తే। వర్మవైతద్యజ్ఞాయక్రియతే। వర్మయజమానాయభ్రాతృవ్యాభిభూత్యై।” ఇతి। తత్రయజ్జుహూః ప్రకృతిభూతం పర్ణద్రవ్యం యచ్చాంజనేన చక్షుః సంస్కారః యచ్చప్రయాజానూయాజరూపం కర్మ తత్ త్రితయం పురుషార్థత్వేనవిధీయతె। కుతః। పాపశ్లోకశ్రవణ రాహిత్యాదేః పురుషసమ్బన్ధిఫలస్య ప్రతిభానాదితిచేత్।మైవం।ఫలంహి సాధ్యంభవతి, నచాత్రసాధ్యతాప్రతిభాసతే। నశ్రుణోతివృఙ్త్తే వర్మక్రియతఇతి వర్తమానత్వనిర్దేశాదయః క్రత్వర్థా ఏతె విధయః తత్ర పర్ణమయీత్వస్యానారభ్యాధీతస్యాపి వాక్యేన క్రతుసమ్బన్ధః। సంస్కారకర్మణోస్తు ప్రకరణేన క్రత్వర్థానాం క్రతునిష్పాదనవ్యతిరేకేణ ఫలాకాఙ్క్షాయా అసంభవాద్వర్తమాననిర్దేశస్య విపరిణామం కృత్వాపిఫలం కల్పయితుం న శక్యం। తస్మాత్ఫలత్వభ్రమహేతుః పాపశ్లోకశ్రవణరాహిత్యాదిరర్థవాదః॥

ద్వితీయాధ్యాయస్యప్రథమపాదేచిన్తితం॥ ॥

«నానుషఙ్గోనుషఙ్గోవా ఛిద్రేణేత్యస్యశేషిణా।
చిత్పతిస్త్వేత్యనాకాఙ్క్షా వతోనాత్రానుషజ్యతే॥
కరణత్వంక్రియాపేక్షం క్రియాచైకాపునాత్వితి।
మన్త్రద్వయేఽతస్తద్వారా సర్వశేషోనుషజ్యతే”॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమేదీక్షాప్రకరణే పఠ్యతే। «చిత్పతిస్త్వాపునాతు వాక్పతిస్త్వాపునాతుదేవస్త్వా సవితాపునాత్వచ్ఛిద్రేణ పవిత్రేణవసోస్సూర్యస్యరశ్మిభిః”ఇతి।తత్రతృతీయమన్త్రశేషోచ్ఛిద్రేణేత్యాది భాగః।ప్రథమద్వితీయమన్త్రయోర్నానుషజ్యతే। కుతః।నహిచిత్పతిస్త్వాపునాతు వాక్పతిస్త్వా

పునాత్విత్యనయోర్మన్త్రయోః శేషిణోః పూర్వవాక్యయోః కాచిచ్ఛేషాకాఙ్క్షాస్తీతి ప్రాప్తే బ్రూమః । మాభూచ్ఛేషిణో౽౽కాఙ్క్షా తథాపి శేషస్యాకాఙ్క్షాస్తి, పవిత్రేణ రశ్మిభిరిత్యుక్తం । కరణత్వం క్రియామపేక్షతే క్రియా చ పునాతు ఏషా త్రిష్వపి మన్త్రేష్వేకా తథా చ క్రియయా సమ్బన్ధః శేషః క్రియాద్వారా తృతీయమన్త్రే నిరపేక్షే౽పి యథాస్త్యేవ తథా పూర్వయోరప్యస్త్యేవ తస్మాదనుషఙ్గః॥ ॥

ఛందాంసి.

ఆప ఉన్దన్త్వితి ద్విపదా గాయత్రీ । ఆపో అస్మానితి ద్విపదా విరాట్ । విశ్వమిత్యేకపదా విరాట్ । ఉదాభ్యా ఇతి తద్వత్ । చిత్పతిరిత్యనుషఙ్గే సతి తిస్రో గాయత్ర్యః । ఆవో దేవాస ఇత్యనుష్టుప్ ॥ * ॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే ప్రథమకాణ్డే ద్వితీయప్రపాఠకే ప్రథమో౽నువాకః॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

ఆకూత్యై ప్రయుజే౽గ్నయే స్వాహా మేధాయై మనసే౽గ్నయే స్వాహా దీక్షాయై తపసే౽గ్నయే స్వాహా సరస్వత్యై పూష్ణే౽గ్నయే స్వాహా౽౽పో దేవీర్బృహతీర్విశ్వశంభువో ద్యావాపృథివీ ఉర్వన్తరిక్షం బృహస్పతిర్నో హవిషా వృధాతు స్వాహా విశ్వే దేవస్య నేతుర్మర్తో వృణీత సఖ్యం విశ్వే రాయ ఇషుధ్యసి ద్యుమ్నం వృణీత పుష్యసే స్వాహర్క్సామయోః శిల్పే స్థస్తే వామారభే తే మా ॥౧॥

పాతమాస్య యజ్ఞస్యోదృచ ఇమాం ధియగ్ం శిక్షమాణస్య దేవ క్రతుం దక్షం వరుణ సగ్ంశిశాధి యయాతి విశ్వా దురితా తరేమ సుతర్మాణమధి నావగ్ం రుహేమోర్గస్యాఙ్గిరస్యూర్ణమ్రదా ఊర్జం మే

యచ్ఛ పాహి మా మా మా హిగ్ంసీ ర్విష్ణోః శర్మాసి శర్మ యజమానస్య శర్మ మే యచ్ఛ నక్షత్రాణాం మాఽతీకాశాత్ పాహీన్ద్రస్య యోనిరసి॥౨॥

మా మా హిగ్ంసీః కృష్యై త్వా సుసస్యాయై సుపిప్పలాభ్యస్త్వౌషధీభ్యః సూపస్థా దేవో వనస్పతిరూర్ధ్వో మా పాహ్యోదృచః స్వాహా యజ్ఞం మనసా స్వాహా ద్యావా పృథివీభ్యాగ్ం స్వాహోరోరన్తరిక్షాత్స్వాహా యజ్ఞం వాతాదారభే॥౩॥

మా యోనిరసి త్రిగ్ంశచ్చ॥౨॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే ద్వితీయ ప్రపాఠకే ద్వితీయోఽనువాకః॥ * ॥ ॥ * ॥

భాష్యమ్.

ప్రథమానువాకే ప్రాచీనవంశప్రవేశోఽభిహితః। అథ ప్రవిష్టస్య దీక్షానియమరూపేణ తపసా శరీరశుద్ధౌ సత్యాం పశ్చాద్దేవయజనస్వీకారాదియోగ్యతేతి ద్వితీయానువాకే దీక్షా విధీయతే। తత్ర దీక్షణీయేష్టావాధ్వర్యవమన్త్రాణామతిదేశతః ప్రాప్తత్వాత్ దీక్షాహుత్యాదిమన్త్రా ఏవోచ్యన్తే। కల్పః "ఆజ్యస్థాల్యాః స్రువేణోపఘాతం దీక్షాహుతీర్జుహోతి, ఆకూత్యై ప్రయుజేఽగ్నయే స్వాహా మేధాయై మనసేఽగ్నయే స్వాహా దీక్షాయై తపసేఽగ్నయే స్వాహా సరస్వత్యై పూష్ణేఽగ్నయే స్వాహా ఇత్యథ స్రుచి చతుర్గృహీతం గృహీత్వా స్రుచా పఞ్చమీం జుహోతి, ఆపో దేవీర్బృహతీర్విశ్వశమ్భువో ద్యావాపృథివీ ఉర్వంతరిక్షం బృహస్పతిర్నో హవిషా వృధాతు స్వాహా "ఇతి। యజ్ఞం కరిష్యామీత్యేవంవిధో మానసః సఙ్కల్ప ఆకూతిః। తత్సమ్ప్రాప్త్యర్థమవిఘ్నేన మాం ప్రేరయతే వహ్నయే హవిరిదం హుతమస్తు। శ్రుతయోః ఫలసాధనయోర్ధారణా శక్తిర్మేధా,

తత్సిద్ధ్యర్థం మదీయమనోఽభిమానినే వహ్నయే హుతమస్తు । దీక్షా వ్రత నియమః, తత్సిద్ధ్యర్థం మదీయశరీర తపోభిమానినే వహ్నయె హుతమస్తు । మన్త్రోచ్చారణశక్తిః సరస్వతీ, తత్సిద్ధ్యర్థం వాగిన్ద్రియపోషకాయ వహ్నయేహుతమస్తు । బృహస్పతిరస్మాకం హవిషా వర్ధతాం । హే ఆపో భవత్యోఽపి వర్ధన్తాం।ద్యావాపృథివ్యావర్ధేతాం । విస్తీర్ణమన్తరిక్షఞ్చవర్ధతాం । కీదృశ్య ఆపః । దేవీః వృష్టిరూపేణ ద్యులోకా దాగతాః । బృహతీః బహులాః । విశ్వశమ్భువః సస్యపాచనేన సర్వస్య జగతః సస్యంకుర్వన్త్యః । ఆహుతీర్విధత్తే "అదీక్షితపకయాఽఽహుత్యే త్యాహుః స్రువేణ చతస్రో జుహోతి దీక్షితత్వాయ స్రుచా పఞ్చమీం పఞ్చాక్షరా పఙ్క్తిః పాఙ్క్తో యజ్ఞో యజ్ఞమేవావరున్ధే" (సం-౬కాం।౩ప్ర।౨అ) ఇతి । ప్రథమే మన్త్రే ఆకూత్యుపయోగమాహ "ఆకూత్యై ప్రయుజేఽగ్నయే స్వాహేత్యాహాకూత్యాహి పురుషో యజ్ఞమభిప్రయుఙ్క్తే యజేయేతి" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౨అ) ఇతి । యదా మనసాఽఽకూతిర్భవతి తదా పురుషః ఋత్విజామగ్రే యజ్ఞమభిలక్ష్య యజేయేతి వాచం ప్రయుఙ్క్తే । ద్వితీయె మన్త్రే మేధోపయోగమాహ "మేధాయై మనసేఽగ్నయె స్వాహేత్యాహ మేధయాహి మనసా పురుషో యజ్ఞమభిగచ్ఛతి" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౨అ) ఇతి । శ్రుతయోః ఫలసాధనయోరవిస్మరణేన ధృతయోర్మనసా యజ్ఞకర్తవ్యతాం ప్రతిపద్యతే । తపోఽభిమానినో వహ్నేరనుగ్రహేణ దీక్షాసిద్ధిః స్పష్టేత్యభిప్రేత్య తృతీయమన్త్రో నవ్యాఖ్యాతః । చతుర్థమన్త్రే పదవాక్యయోరర్థమాహ "సరస్వత్యై పూష్ణేఽగ్నయే స్వాహేత్యాహ వాగ్వై సరస్వతీ పృథివీ పూషా వాచైవ పృథివ్యా యజ్ఞం ప్రయుఙ్క్తే" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౨అ) ఇతి । వాచా మన్త్రోచ్చారణసిద్ధిః। పృథివ్యా యజ్ఞస్య దేవయజనవ్రీహ్యాది ద్రవ్యసిద్ధిః । పఞ్చమమన్త్రస్య పూర్వభాగే బహువిశేషణాభిప్రాయమాహ "ఆపో దేవీర్బృహతీర్విశ్వశంభువ ఇత్యాహ యా వై వర్ష్యాస్తా ఆపో దేవీర్బృహతీర్విశ్వశమ్భువః" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౨అ) ఇతి। వర్షేభవా వర్ష్యాః । విపక్షే బాధమాహ "యదే తద్యజుర్న బ్రూయాద్ది

వ్యా ఆపోఽశాన్తా ఇమం లోకమాగచ్ఛేయుః" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౨అ) ఇతి। దివ్యత్వాద్దశనివదస్య మహాన్తత్వం। యస్మాత్ మన్త్రోక్తగుణస్తస్మాత్ జలదేవతాయాః శాన్తిస్తస్మాచ్ఛాన్తాః సుఖకారిణ్య ఇతి । తం స్వపక్షముపసంహరతి "ఆపో దేవీర్బృహతీర్విశ్వశమ్భువ ఇత్యాహాఽస్మా ఏ వై నాలోకాయశమయతి తస్మాచ్ఛాన్తా ఇమం లోకమాగచ్ఛన్తి" (సం-౬కాం । ౧ప్ర । ౨అ) ఇతి । మన్త్రస్య ద్వితీయ తృతీయ భాగయోరుపయోగమాహ "ద్యావాపృథివీ ఇత్యాహ ద్యావాపృథివ్యోర్హి యజ్ఞ ఉర్వన్తరిక్షమిత్యాహాన్తరిక్షే హి యజ్ఞః" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౨అ) ఇతి । భూమౌ దేవయజనం। అన్తరిక్షేఽనుష్ఠానాయ సఞ్చారః । దివి ఫలమితి యజ్ఞస్య లోకత్రయవర్తిత్వం। మన్త్రస్య చతుర్థభాగాభిప్రాయమాహ "బృహస్పతిర్నో హవిషా వృధా త్విత్యాహ బ్రహ్మ వై దేవానాం బృహస్పతిర్బ్రహ్మణైవాస్మై యజ్ఞమవరున్ధే" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౨అ) ఇతి। దేవానాం మధ్యే బృహస్పతేర్గురుత్వేన పరబ్రహ్మస్వరూపత్వం । హవిషా విధేరితి శాఖాన్తరే మన్త్రపాఠః । తం సన్నిధిత్వాత్ స్వపాఠం ప్రశంసతి "యద్బ్రూయాద్విధేరితి యజ్ఞస్థాణుమృచ్ఛేద్వృధా త్విత్యాహ యజ్ఞస్థాణుమేవ పరివృణక్తి" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౨అ) ఇతి । బృహస్పతి ర్విదధా త్విత్యుక్తే సతి అభివృద్ధేరసూచితత్వాద్యజ్ఞవిఘ్నం యజమానః ప్రాప్నుయాత్ । వృధాత్విత్యుక్త్యా తత్పరిహారః । బోధాయనః "అపరం చతుర్గృహీతం గృహీత్వాఽఽజ్యపూర్ణేన స్రుచాఽఽగ్రహణం జుహోతి విశ్వే దేవస్య నేతుర్మర్తో వృణీత సఖ్యం విశ్వే రాయ ఇషుధ్యసి ద్యుమ్నం వృణీత పుష్యసే స్వాహా" ఇతి । ఆపస్తమ్బః "ద్వాదశగృహీతేన స్రుచం పూరయిత్వా విశ్వే దేవస్య నేతురితి పూర్ణాహుతిగ్ం షష్ఠీం" ఇతి।విశ్వే విశ్వాత్మకస్య నేతుర్జగన్నిర్వాహకస్య దేవస్య సఖ్యామనుగ్రహం మర్త్యో మరణవాన్ యజమానః సహసా వృణీతే తచ్చ సఖ్యమీదృశేన స్తోత్రేణ లభ్యతే।విశ్వే హి విశ్వాత్మక రాయో ధనస్య ఇషుధ్యసి ఈశిషే స్తుత్వా పుష్యసే యజ్ఞపోషణాయ ద్యుమ్నం ధనం

యాచత ఇదం హవిస్తవ హుతమస్తు। తమిమమార్గ్రహణహోమం విధాస్యన్నాఖ్యాయికయా పదం నిర్వక్తి “ప్రజాపతిర్యజ్ఞమసృజత సోఽస్మాత్సృష్టః పరాజైత్స ప్రయజురవ్లీనాత్ ప్రసామ తమృగుదయచ్ఛద్యదృగుదయచ్ఛత్తదౌద్గ్రహణస్యౌద్గ్రహణత్వం” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౨అ) ఇతి। పలాయమానం యజ్ఞపురుషం గృహీతుం ప్రజాపతినా ప్రేరితానాం త్రివిధమన్త్రపురుషాణాం మధ్యే యజుస్సామపురుషౌ సయజ్ఞః ప్రకర్షేణాప్లీనాత్ ఆవృణోత్। ఋగ్దేవతా తు తం యజ్ఞముదగృహ్ణాత్ తస్మాదేతదృక్సాధ్యమనుష్ఠానమౌద్గ్రహణం। తదేతద్విధత్తే “ఋచా జుహోతి యజ్ఞస్యోద్యత్యై” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౨అ) ఇతి। తదీయం ఛందః ప్రశంసతి “అనుష్టుప్ఛందసాముదయచ్ఛదిత్యాహుస్తస్మాదనుష్టుభా జుహోతి యజ్ఞస్యోద్యత్యై” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౨అ) ఇతి। ఏతన్మన్త్రగతమృక్త్వం ఛన్దశ్చ యథా ప్రశస్తం తథైవ పదసఙ్ఖ్యామపి ప్రశంసతి “ద్వాదశ వాత్సబన్ధాన్యుదయచ్ఛన్నిత్యాహుస్తస్మాద్ద్వాదశభిర్వాత్సబన్ధవిదో దీక్షయన్తి” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౨అ) ఇతి। యథా వత్స ఏకేన పాశేన బధ్యతే తథా విశ్వే దేవస్యేత్యాదిషు ద్వాదశపదేషు ఏకైకేన పదేన యజ్ఞో బధ్యతే అతస్తాని పదాని వాత్సబన్ధాని। వత్సస్యేవ బన్ధో వాత్సబన్ధః। తద్యాని పదాని యజ్ఞముద్గృహ్ణన్తీత్యాహుః। పూర్వేఽభిజ్ఞాస్తద్విదోఽధ్వర్యవ ఇదానీమపి తైః పదైః జుహ్వతి। పూర్వమభిజ్ఞప్రసిద్ధ్యా ఛన్దసః ప్రశంసా కృతా। ఇదానీం వాగాత్మకత్వేన ఛన్దః స్తూయతే “సా వా ఏషర్గనుష్టుగ్వాగనుష్టుగ్యదేతదర్చా దీక్షయతి వాచైవైనꣳ సర్వయా దీక్షయతి” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౨అ) ఇతి। అనుష్టుభో వాగ్విశేషత్వేన వాగ్రూపత్వం। ఛన్దోఽన్తరస్యాపి తత్సమమితి చేత్, తర్హి ప్రసఙ్గే సతి తదపి తథా స్తోతవ్యం। లిఙ్గోపజీవనేన మన్త్రం స్తౌతి “విశ్వో దేవస్య నేతురిత్యాహ సావిత్ర్యేతేన మర్తో వృణీత సఖ్యమిత్యాహ పితృదేవత్యైతేన విశ్వే రాయ ఇషుధ్యసీత్యాహ వైశ్వదేవ్యైతేన ద్యుమ్నం వృణీత పుష్యస ఇత్యాహ పౌష్ణ్యైతేన సా వా ఏషర్క్సర్వదేవత్యా యదేతదర్చా దీక్షయతి స

ర్వాభిరేవైనం దేవతాభిర్దీక్షయతి” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౨అ) ఇతి । ప్రథమ
పాదే సవితృపర్యాయస్య నేతృశబ్దప్రయోగేణ సావిత్రీత్వం। ద్వితీయపా
దే మర్తశబ్దేన మృతపితృసూచనాత్ పిత్ర్యదేవత్యత్వం। తృతీయపాదే వి
శ్వశబ్దస్యప్రయోగాద్వైశ్వదేవత్వం। చతుర్థపాదే పుష్యస ఇత్యుక్తత్వా
త్ పౌష్ణత్వం । అక్షరసఙ్ఖ్యా ముపజీవ్యస్తౌతి “సప్తాక్షరం ప్రథమం పద
మష్టాక్షరాణిత్రీణి యానిత్రీణి తాన్యష్టావుప యన్తి యాని చత్వారి తా
న్యష్టౌ యదష్టాక్షరా తేన గాయత్రీ యదేకాదశాక్షరా తేన త్రిష్టుగ్యద్వా
దశాక్షరా తేన జగతీసా వా ఏషా సర్వాణి ఛన్దాగ్ంసి యదేతయ
ర్చా దీక్షయతి సర్వేభిరేవైనం ఛన్దోభిర్దీక్షయతి” (సం-౬కాం।౧ప్ర।
౨అ) ఇతి । ప్రథమంపదమృచి ప్రథమః పాదః । ద్వితీయాదిషు త్రిషుపా
దేషుఅస్తి ప్రత్యేకమక్షరగతా అష్టత్వసఙ్ఖ్యా । ద్వితీయపాదేసఖ్య
మితి అక్షరత్రయేణాష్టత్వం పూరణీయం। ప్రథమపాదం ద్వేధా విభజ్య
త్రీణ్యక్షరాణి తృతీయపాదేచత్వారి చతుర్థపాదే గణనీయాని।తథాసతి
ద్వితీయ తృతీయ చతుర్థ పాదా అక్షరసఙ్ఖ్యాభిర్గాయత్ర్యాది సమాఇతి।
ఛన్దస్త్రయస్సమ్పత్తిః। గాయత్ర్యాదీనాం త్రయాణాం సవనత్రయేప్రాధా
న్యాత్ సర్వఛన్దస్సమ్పత్తిః।సప్తసఙ్ఖ్యాముపజీవ్యస్తౌతి “సప్తాక్షరంప్రథమం
పదగ్ం సప్తపదాశక్వరీ పశవః శక్వరీ పశూనేవావరున్ధే” (సం-౬కాం।
౧ప్ర।౨అ)ఇతి।విశ్వోదేవస్యనేతురిత్యత్ర సప్తాక్షరాణి।ప్రోష్వస్మై పురోరథ
మిత్యస్యాంచ శక్వర్యామృచి సప్తపాదాః శక్వర్యాః పశుప్రదత్వాత్ పశు
రూపత్వం । అశేష జగద్వ్యవహార సమత్వేన మన్త్రంస్తౌతి “ఏకస్మాద
క్షరాదనాప్తం ప్రథమంపదం తస్మాద్యద్వాచోఽనాప్తం తన్మనుష్యా ఉపజీవ
న్తి పూర్ణయా జుహోతి పూర్ణ ఇవహి ప్రజాపతిః ప్రజాపతేరాప్త్యై
న్యూనయాజుహోతిన్యూనాద్ధిప్రజాపతిః ప్రజా అసృజత ప్రజానాగ్ం సృ
ష్ట్యై” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౨అ) ఇతి।యస్మాదస్యామృచి ప్రథమఃపాద ఏకే
నాక్షరేణ న్యూనస్తస్మన్మనుష్యా వాచః స్వరూప మనాప్తమసమ్పూర్ణ

ముపజీవన్తి। మూలాధారాదుత్పన్నో వాయుః మూర్ధా పర్యన్తం ప్రసృతో వక్రత్వాత్ తత్తత్ స్థానేషు వర్ణానుత్పాదయతి।తదిదం వర్ణాభివ్యక్తిలక్షణం వాచశ్చతుర్థం పదం. పూర్వాణి తు త్రీణికణ్ఠాదధ ఏవ గూఢత్వాన్నాభివ్యఞ్జయితుం శక్యతే। తథాచామ్నాయతే “గుహాత్రీణి నిహితా నేఙ్గయన్తి తురీయంవాచో మనుష్యావదన్తి ”ఇతి। ఏతేనాసమ్పూర్ణవాగ్వ్యవహారసామ్యందర్శితం । కిఞ్చ్యేయమృగుత్తరేషు పాదేష్వక్షరపూర్ణా తేనసృష్టి పూర్ణప్రజాపతిసామ్యాత్ తత్ప్రాప్తయేభవతి।ప్రథమపాదే యదక్షరన్యూనత్వం తేనసృష్టి శూన్య జగద్బీజసామ్యాత్ ప్రజోత్పత్తయే భవతి । కల్పః “ అథయజమానాయతనే కృష్ణాజినం ప్రాచీనగ్రీవముత్తరలోమోపస్తృణాతి తస్య శుక్లకృష్ణే సన్ధృశతి శుక్లేఽఙ్గుష్ఠోభవతి కృష్ణేఙ్గులిః ఋక్సామయోః శిల్పేస్థస్తే వాపాతమాస్య యజ్ఞస్యోదృచః” ఇతి । హే శుక్లకృష్ణే రేఖే యువాం ఋక్సామయోః సమ్బన్ధినీ చిత్రే భవతః, ఏతచ్చ బ్రాహ్మణే స్పష్టీభవిష్యతి, తాదృశౌ తేయువాంస్పృశామి। అస్యయజ్ఞస్య యేయమృగుత్తమాతయోపలక్షితాయా ఆకర్మసమాప్తేస్తత్పర్యన్తం తేయువాంపాతం పాలయతం।ఇమంమన్త్రమవతారయన్ ఆఖ్యాయికయా శిల్పత్వం విశదయతి “ఋక్సామే వై దేవేభ్యోయజ్ఞాయాఽఽతిష్ఠమానే కృష్ణోరూపం కృత్వోపక్రమ్యాతిష్ఠతాం తేఽమన్యన్త యంవాఇమే ఉపావర్త్స్యతః సఇదం భవిష్యతీతి తే ఉపామన్త్రయన్త తే అహోరాత్రయోర్మహిమానమపనిధాయ దేవానుపావర్తేతామేష వాఋచోవర్ణో యచ్ఛుక్లం కృష్ణాజినస్యైషసామ్నో యత్కృష్ణం।” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౩అ) ఇతి । ఋక్సామేదేవతేకేనాపి నిమిత్తేన దేవయజ్ఞార్థమాత్మానమప్రకాశయమానే ఆత్మతిరోధానాయ కృష్ణమృగోభూత్వా తదీయం సమ్పూర్ణరూపం కృత్వా దేవేభ్యోఽపక్రమ్య క్వచిద్గూఢేఽతిష్ఠతాం। దేవా విచారితవన్తః యంపురుషమిమే ఋక్సామే ప్రాప్స్యతః సఇదం యజ్ఞఫలం ప్రాప్స్యతీతి। దేవాస్తే ఋక్సామే రహసి కేనాప్యుపాయేన ఉపచిన్తితవన్తః । తే ఉభే అహోరాత్రమ

హిమానం శుక్లకృష్ణవర్ణద్వయం స్వకీయే మృగశరీరే స్థాపయిత్వా దేవసమీప మాగచ్ఛతాం। కృష్ణాజినస్యయచ్ఛుక్లం సపష ఋచా స్వీకృతోఽహ్నోవర్ణః, యత్కృష్ణం సపషసామ్నా స్వీకృతో రాత్రేర్వర్ణః। శిల్పిత్వముపపాద్య మన్త్రంవ్యాచష్టె "ఋక్సామయోః శిల్పేస్థ ఇత్యాహ ఋక్సామే పవావరున్ధే (సం-౬కాం।౧ప్ర।౩అ) ఇతి। నకేవలమృక్సామప్రాప్తిః కిన్త్వహోరాత్ర సారప్రాప్తిశ్చేత్యాహ "పషవా అహ్నో వర్ణో యచ్ఛుక్లం కృష్ణాజినస్యైషరాత్రియా యత్కృష్ణం యదేవైనయోస్తత్రన్యక్తంతదేవావరున్ధే" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౩అ) ఇతి। పనయోరహోరాత్రయోః సమ్బన్ధియత్సారం తత్ర ఋక్సామయోర్గ్రాహం తదపిప్రాప్నోతి। విధత్తే "కృష్ణాజినేన దీక్షయతి బ్రహ్మణోవా ఎతద్రూపం యత్కృష్ణాజినం బ్రహ్మణైవైనం దీక్షయతి" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౩అ) ఇతి। బ్రహ్మదేవః, తద్రూపత్వం కృష్ణాజినస్య, ఋక్సామశిల్పధారిత్వాత్తదుపపన్నం। దీక్షయతి కృష్ణాజినేన యజమానం యోజయతి యోజనం ద్వివిధం। ఆస్తరణం ఆస్తీర్ణస్య కృష్ణాజినస్యారోహణమన్యస్య కృష్ణాజినస్యప్రావరణఞ్చ। తత్ప్రకార ఆపస్తమ్బేన దర్శితః "కృష్ణాజినేన యజమానం దీక్ష యతి ద్వాభ్యాగ్ం సమస్య దీక్షేతాంతర్మాగ్ం సాభ్యాం బహి ర్లోమాభ్యాం యద్యేకగ్ం స్యాద్దక్షిణం పూర్వంపాదం ప్రతిషీవ్యేదిత్యన్తం"। కల్పః "అథదక్షిణం జాన్వాచ్యాభి సర్పతి, ఇమాం ధియగ్ం శిక్షమాణస్య దేవక్రతుందక్షం వరుణసగ్ంశిశాధియయాఽతివిశ్వా దురితా తరేమసుతర్మాణమధినావగ్ం రుహేమ" ఇతి। హే వరుణదేవ ఇమామగ్నిష్టోమ విషయాం ధియముపాదదానస్య యజమానస్యసమ్బన్ధినం దక్షం సమృద్ధమగ్నిష్టోమం క్రతుంసంశిశాధిసమ్యగుపదిశ్య పారంనయ।వయమపిపారంగన్తుంసర్వాణి విఘ్నరూపదురితాని యయా నావా అత్యన్తం తరేమతాం సుఖేన తరణె సమర్థామిమాం కృష్ణాజినరూపాం నావమధి రుహేమ। మన్త్రస్యస్పష్టార్థతామాహ "ఇమాం ధియగ్ం శిక్షమాణస్య దేవే త్యాహ య థా యజుర్యైవైతత్" (సం-

౬కాం।౧ప్ర।౩అ) ఇతి। బోధాయనః ‹‹ ప్రదక్షిణాం మేఖలాం పర్యస్యతి। ఊర్గస్యాఙ్గిరస్యూర్జం మే యచ్ఛ పాహి మా మా మా హిꣳసీరితి'' । ‹‹అథ యజమానం వాససా ప్రోర్ణోతి। విష్ణోః శర్మాసి శర్మ యజమానస్య శర్మ మే యచ్ఛ'' ఇతి । ‹‹వసనస్యాతీకాశేషు యజమానం వాచయతి, నక్షత్రాణాం మాఽతీకాశాత్ పాహి'' ఇతి। హే మేఖలే త్వం అఙ్గిరసాం సమ్బన్ధిన్యూర్ణమ్రదసరూపా కమ్బలవన్మృదురసి అతోఽన్నరసం మే ప్రయచ్ఛ । మాం పాలయ హింసాం త్వద్బన్ధనేన వేదనారూపాం మా కురు। హే వస్త్ర త్వం విష్ణోః సుఖప్రదమసి, యజమానస్య సుఖం ప్రయచ్ఛ, మమాపి సుఖం ప్రయచ్ఛ । హే వస్త్ర మాం నక్షత్రప్రకాశాత్ పాహి। శాఖాన్తరానుసారేణ హే ఉష్ణీషేతి వ్యాఖ్యేయం । తదిదం బోధాయనేన మన్త్రక్రమమనుసృత్యోక్తం । ఆపస్తమ్బస్తు బ్రాహ్మణక్రమమనుసృత్య వస్త్రమేఖలయోః పౌర్వాపర్యమాహ ‹‹ విష్ణోః శర్మాసీత్యనేన వాససా దక్షిణమꣳసం యజమానః ప్రోర్ణుతే । నక్షత్రాణాం మాఽతీకాశాత్ పాహీతి శిర ఉష్ణీషేణ ప్రదక్షిణం వేష్టయతి ఇతి' వాజసనేయకం '' ‹‹ శరమయీ మౌఞ్జీ వా మేఖలా త్రివృత్ పృథ్వ్యన్యతరతః పాశా తయా యజమానం దీక్షయతి యోక్త్రేణ పత్నీం ఊర్గసీతి '' । రజ్జుసదృశీ మేఖలా । జటాసదృశం యోక్త్రం । వస్త్రప్రావరణం విధత్తే ‹‹ గర్భో వా ఏష యద్దీక్షిత ఉల్బం వాసః ప్రోర్ణుతే తస్మాత్ గర్భాః ప్రావృతా జాయన్తే'' (సం-౬కాం।౧ప్ర।౩అ) ఇతి '' దీక్షితస్య గర్భరూపత్వం బహ్వృచబ్రాహ్మణే ప్రపఞ్చితం ‹‹ పునర్వా ఏతమృత్విజో గర్భం కుర్వన్తి యం దీక్షయన్తి'' ఇతి। పటసదృశం గర్భవేష్టనముల్బం । విపక్షే బాధకపురస్సరం ఆచ్ఛాదనస్యాపనయనకాలం విధత్తే ‹‹ న పురా సోమస్య క్రయాదపోర్ణ్వీత యత్పురా సోమస్య క్రయాదపోర్ణ్వీత గర్భాః ప్రజానాం పరాపాతుకాః స్యుః క్రీతే సోమేఽపోర్ణుతే జాయత ఏవ తదథో యథా వసీయాꣳసం ప్రత్యపోర్ణుతే తాదృగేవ తత్ '' (సం-౬కాం।౧ప్ర।౩అ) ఇతి । సోమే క్రీతే తత్తదైవ జాయతే తతో వస్త్రాపనయనం యుక్తం । కిఞ్చాత్యన్తధనవన్తం రాజాదికం

ప్రతిజనానాం దిదృక్షాయాం పార్శ్వస్థైర్యాష్టికాదిభిః సభాయా ఆవరణపటో యథాపనీయతే తాదృగేవ తదితి ద్రష్టవ్యం । ఊర్గస్యాఙ్గిరసీత్యస్యార్థమాఖ్యాయికయా దర్శయన్ మేఖలాం విధత్తే “అఙ్గిరసః సువర్గం లోకం యన్త ఊర్జం వ్యభజన్త తతో యదత్యశిష్యత తే శరా అభవన్నూర్గ్వై శరా యచ్ఛరమయీ మేఖలా భవత్యూర్జమేవావరున్ధే” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౩అ) ఇతి । అఙ్గిరసో నామకానామృషీణాం పరస్పరమన్నరసే విభజ్యమానే యదవశిష్టం తచ్ఛరనామకతృణవిశేషరూపేణావిర్భూతం తస్మాదూర్గసీత్యాదిమన్త్ర ఉపపన్నః । మేఖలాబన్ధనప్రదేశం విధత్తే “మధ్యతః సన్నహ్యతి మధ్యత ఏవాస్మా ఊర్జం దధాతి తస్మాన్మధ్యత ఊర్జా భుఞ్జతే” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౩అ) ఇతి । అస్య యజమానస్య శరీరమధ్యే రసం స్థాపయతి । తస్మాత్సర్వోఽపి మధ్యే ఊర్జా భుఞ్జతే రసం ధారయతీత్యర్థః । ప్రకారాన్తరేణ మధ్యదేశం స్తౌతి “ఊర్ధ్వం వై పురుషస్య నాభ్యై మేధ్యమవాచీనమమేధ్యం యన్మధ్యతః సన్నహ్యతి మేధ్యం చైవాస్యాఽమేధ్యఞ్చ వ్యావర్తయతి” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౩అ) ఇతి । శరమయత్వం ప్రశంసతి “ఇన్ద్రో వృత్రాయ వజ్రం ప్రాహరత్ స త్రేధా వ్యభవత్ స్ఫ్యస్తృతీయగ్ం రథస్తృతీయం యూపస్తృతీయం యేఽన్తః శరా అశీర్యన్త తే శరా అభవన్ తచ్ఛరాణాగ్ం శరత్వం వజ్రో వై శరాః క్షుత్ ఖలు వై మనుష్యస్య భ్రాతృవ్యో యచ్ఛరమయీ మేఖలా భవతి వజ్రేణైవ సాక్షాత్ క్షుధం భ్రాతృవ్యం మధ్యతోఽపహతే” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౩అ) ఇతి । యే వజ్రస్యాన్తః శీర్ణాః క్షుద్రావయవాః తే శరాఖ్యాస్తృణరూపాః శరా అభవన్ । గుణం విధత్తే “త్రివృద్భవతి త్రివృద్వై ప్రాణస్త్రివృతమేవ ప్రాణం మధ్యతో యజమానే దధాతి” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౩అ) ఇతి । ప్రాణాపానవ్యానవృత్తిభిః ప్రాణస్య త్రిగుణత్వం । గుణాన్తరం విధత్తే “పృథ్వీ భవతి రజ్జూనాం వ్యావృత్త్యై” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౩అ) ఇతి । రజ్జూనాం సూక్ష్మాణాం ఖట్వాదిస్థితానాం । మేఖలా యోక్త్రయో

ర్వ్యవస్థాం విధత్తే “మేఖలయా యజమానం దీక్షయతి యోక్త్రేణ పత్నీం మిథునత్వాయ” (సం-౬కాం౧ప్ర౩అ) ఇతి । మేఖలా యజమానస్య స్త్రీ, యోక్త్రరూపః పత్న్యాః పుమానితి ప్రత్యేకం మిథునత్వం । బోధాయనః “అథాస్యైషా కృష్ణవిషాణా త్రివలిః పఞ్చవలిర్వా శాణ్యా రజ్వా పరితృణ్ణాం తాం యజమానాయ ప్రయచ్ఛతి ఇన్ద్రస్య యోనిరసి మామా హిగ్ంసీరితి యజమానః ప్రతిగృహ్ణాతి” ఇతి । ఆపస్తమ్బో మన్త్రైక్యంమేనే । కృష్ణవిషాణాయా ఇన్ద్రయోనిత్వమాఖ్యాయికయా విశదయన్ విధత్తే “యజ్ఞో దక్షిణామభ్యధ్యాయత్ తాగ్ం సమభవత్ తదిన్ద్రోऽచాయత్ సోऽమన్యత యో వా ఇతో జనిష్యతే స ఇదం భవిష్యతీతి తాం ప్రావిశత్ తస్యా ఇన్ద్ర ఏవాజాయత సోऽమన్యత యో వై మదితోऽపరో జనిష్యతే స ఇదం భవిష్యతీతి తస్యా అనుమృశ్య యోనిమాచ్ఛినత్ సా సూతవశా భవత్ తత్సూతవశాయై జన్మ తాగ్ం హస్తే న్యవేష్టయత తాం మృగేషు న్యదధాత్ సా కృష్ణ విషాణా భవదిన్ద్రస్య యోనిరసి మా మా హిగ్ంసీరితి కృష్ణవిషాణాం ప్రయచ్ఛతి సయోనిమేవ యజ్ఞం కరోతి సయోనిం దక్షిణాగ్ం సయోనిమిన్ద్రగ్ం సయోనిత్వాయ” (సం-౬కాం౧ప్ర౩అ) ఇతి । యజ్ఞదేవస్య దక్షిణాదేవ్యా సహ సంయోగమిన్ద్రోऽవగత్య తతో జాతః, సర్వమిదమైశ్వర్యం ప్రాప్స్యతీతి నిశ్చిత్య స్వయమేవ దక్షిణాం ప్రవిశ్య తతోऽజాయత । పునరపి స్వస్మాదపరస్తస్యా జనిష్యమాణః సర్వం ప్రాప్స్యతీతి మత్వా మాతుర్యోనిమాచ్ఛినత్ । సా చ మాతా సకృత్ప్రసూతా పశ్చాద్వియోనిత్వేన వన్ధ్యాऽభవత్ । తతో లోకే పశ్చాన్నష్టబీజా సూతవశా సమ్పన్నా । తతస్తాం యోనిం హస్తే వేష్టయిత్వా పశ్చాద్బలిభిర్యుక్తాం తాం యోనిం కృష్ణ మృగేషు నిదధౌ । తత ఇయం కృష్ణవిషాణా యజ్ఞస్య భోగ్యా యోనిః దక్షిణాయా అవయవభూతా యోనిః, ఇన్ద్రస్య కారణభూతా యోనిః । కల్పః “కృష్యై త్వా సుసస్యాయై ఇతి తయా వేదే లోష్ట ముద్ధన్తి”। హే లోష్ట శోభనసస్యోపేత కృష్యర్థం త్వాముద్ధన్మి । మన్త్రసామర్థ్యం దర్శయతి “కృ

"వాగ్వై దేవేభ్యోఽపాక్రామ ద్యజ్ఞాయాతిష్ఠమానా సావనస్పతీన్ ప్రావిశత్ సైషా వాగ్వనస్పతిషు వదతి యా దున్దుభౌ యా తూణవే యా వీణాయాం యద్దీక్షితదణ్డంప్రయచ్ఛతి వాచమేవావరున్ధే" (సం-౬కా।౧ప్ర।౪అ) ఇతి। తూణవో వేణుః। క్రమేణగుణౌ విధత్తే "ఔదుమ్బరో భవత్యూర్గ్వా ఉదుమ్బర ఊర్జమేవావరున్ధే ముఖేనసమ్మితో భవతి ముఖత ఏవాస్మా ఊర్జం దధాతి తస్మాన్ముఖత ఊర్జాభుఞ్జతే" (సం-౬కా।౧ప్ర।౪అ) ఇతి। యజమానస్య దండపరిత్యాగం విధత్తే "క్రీతే సోమే మైత్రావరుణాయదణ్డంప్రయచ్ఛతి మైత్రావరుణోహిపురస్తాదృత్విగ్భ్యో వాచంవిభజతి తామృత్విజో యజమానే ప్రతిష్ఠాపయన్తి" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౪అ) ఇతి। మైత్రావరుణస్తత్ర తత్ర ప్రైషైస్తేభ్యస్తేభ్య ఋత్విగ్భ్యో మన్త్రాన్ విభజతి। తేచ ఋత్విజో యజమానార్థం తాన్మన్త్రాన్పఠన్తి అతో మైత్రావరుణస్య వాగ్రూపో దణ్డో యుక్తః। బోధాయనః "అథైనం యజ్ఞస్యాన్వారంభం వాచయతి। స్వాహా యజ్ఞంమనసా స్వాహా ద్యావాపృథివీభ్యాం స్వాహోరోరన్తరిక్షాత్ స్వాహా యజ్ఞం వాతాదారభే" ఇతి। ఆపస్తమ్బః "అథాఙ్గులీర్న్యఞ్చతి। స్వాహా యజ్ఞం మనస ఇతి ద్వే స్వాహా దివ ఇతి ద్వే స్వాహా పృథివ్యా ఇతి ద్వే స్వాహోరోరన్తరిక్షాదితి ద్వే స్వాహా యజ్ఞం వాతాదారభ ఇతి ముష్టీకరోతి వాచం యచ్ఛతి" ఇతి। స్వాహాశబ్దేనావ్యయేన యథా బ్రాహ్మణమర్థా ఉపలక్షణీయాః। మనసా యజ్ఞమభిగచ్ఛామి ద్యావాపృథివ్యోరన్తరిక్షే చ యజ్ఞ ఆశ్రితః సాక్షాదేవ యజ్ఞం వాయోః ప్రసాదాదారభే సోఽయముపలక్షణ ప్రకారః। తదేతద్దర్శయతి "స్వాహా యజ్ఞం మనస ఇత్యాహ మనసా హి పురుషో యజ్ఞమభిగచ్ఛతి స్వాహా ద్యావాపృథివీభ్యామిత్యాహ ద్యావాపృథివ్యోర్హి యజ్ఞః స్వాహోరోరన్తరిక్షాదిత్యాహాన్తరిక్షే హి యజ్ఞః స్వాహా యజ్ఞం వాతాదారభ ఇత్యాహాయం వావ యః పవతే యజ్ఞస్తమేవ సాక్షాదారభతే" (సం-౬కా।౧ప్ర।౪అ) ఇతి। వాతస్య క్రియాహేతుత్వాత్ యజ్ఞరూపత్వం। అత్ర ద్వయోర్హస్తయోః కనిష్ఠికామారభ్య చతసృణామఙ్గులీనాం చతుర్భిర్మ

ష్యైత్వాసుసస్యాయా ఇత్యాహ తస్మాదకృష్టపచ్యా ఓషధయః పచ్య న్తే" (సం-౬కాం|౧ప్ర|౩అ) ఇతి। నీవారాదయో కృష్టపచ్యాః। కల్పః "సుపిప్పలాభ్యస్త్వౌషధీభ్య ఇత్యర్ధేప్రాప్తే శిరసి కణ్డూయతే" ఇతి।యదా కణ్డూయన ప్రయోజనప్రసక్తిః తదా కణ్డూయేత। హే శిరః త్వాం శోభనఫలోపేత ఔషధ్యర్థం కణ్డూయే। అథ పిప్పలశబ్దసూచితం మన్త్రసామర్థ్యం దర్శయతి "సుపిప్పలాభ్యస్త్వౌషధీభ్యఇత్యాహ తస్మాదో షధయః ఫలంగృహ్ణన్తి" (సం-౬కా।౧ప్ర।౩అ) ఇతి। విపక్షేబాధ కపురస్సరం ద్రవ్యం విధత్తే "యద్ధస్తేన కణ్డూయేత పామనం భావుకాః ప్రజాః స్యుర్యత్ స్మయేతనగ్నం భావుకాః కృష్ణవిషాణయా కణ్డూయతే ఒపిగృహ్యాస్మయతే ప్రజానాం గోపీథాయ" (సం-౬కా।౧ప్ర।౩అ) ఇతి। పామాఖ్యరోగయుక్తాదారిద్ర్యేణ వస్త్రరహితాశ్చేత్యర్థః। విపక్షేబాధక పూర్వకం కృష్ణవిషాణాయాస్త్యాగం విధత్తే "నపురా దక్షిణాభ్యోనేతోః కృష్ణవిషాణా మవచృతేద్యత్పురా దక్షిణాభ్యోనేతోః కృష్ణవిషాణామవ చృతేద్యోనిః ప్రజానాం పరాపాతుకాస్స్యా న్నీతాసుదక్షిణా సుచాత్వా లే కృష్ణవిషాణాంప్రాస్యతి యోనిర్వైయజ్ఞస్య చాత్వాలం యోనిః కృ ష్ణవిషాణాయోనావేవయోనిం దధాతి యజ్ఞస్యసయోనిత్వాయ" (సం-౬కా।౧ప్ర।౩అ) ఇతి। దక్షిణాభ్యోనేతోః దక్షిణానామృత్విగ్భిర పనయనాత్। అవచృతేత్ పరిత్యజేత్। చాత్వాలాద్ధిష్ణియానుపవపతి" ఇతిచాత్వాలనామకాత్, గర్తాద్ధిష్ణ్యానా ముత్పత్తేర్విధాస్యమానత్వాత్ చాత్వాలస్యయజ్ఞయోనిత్వం। బోధాయనః "అథాస్మాఊర్ధ్వాగ్రమాచు మ్బరం దణ్డంప్రయచ్ఛతి, ముఖేనసమ్మితగ్ం సూపస్థాదేవోవనస్పతిరూర్ధ్వో మాపాహ్యాదృచ ఇతి యజమానః ప్రతిగృహ్ణాతి" ఇతి। ఆపస్తమ్బో మన్త్రైక్యమాహ "సూపస్థాదేవో వనస్పతిరితి తంయజమానః ప్రతిగృహ్య "ఇతి। దణ్డరూపో వనస్పతికార్యోదేవఃసూపస్థాః। సుష్ఠూపస్థాయతేఽవష్ట భ్యతే మైత్రావరుణేన ప్రైషకాల ఇతిసూపస్థాః।హే తాదృగ్దణ్డ త్వమూ ర్ధ్వస్థిత ఆసమాప్తేర్మాంపాలయ। యజమానాయ దణ్డప్రదానం విధత్తే

న్త్రైర్న్యఙ్గ్యాభవః । పఞ్చమేన మన్త్రేణాఙ్గుష్ఠాభ్యాం దృఢముష్టిబన్ధో వాఙ్నియమశ్చ । తదేతద్విధత్తే “ముష్టీకరోతి వాచం యచ్ఛతి యజ్ఞస్యధృత్యై” (సం-౬కా।౧ప్ర।౪అ) ఇతి । అప్రమత్తత్వం యజ్ఞధృతిః । అధ్వర్యోః కశ్చిన్మంత్రముత్పాద్య వినియుఙ్క్తే- “అదీక్షిష్టాయం బ్రాహ్మణ ఇతి త్రిరుపాగ్ం స్వాహదేవేభ్య ఏవైనం ప్రాహ త్రిరుచ్చైరుభయేభ్య ఏవైనం దేవమనుష్యేభ్యః ప్రాహ” (సం-౬కా।౧ప్ర।౪అ) ఇతి । స్వీకృతస్య వాఙ్నియమస్య నక్షత్రోదయాత్ పురా విమోకం నిషేధతి “నపురా నక్షత్రేభ్యో వాచం విసృజేద్యత్పురా నక్షత్రేభ్యో వాచం విసృజేద్యజ్ఞం విచ్ఛిన్ద్యాత్” (సం-౬కా।౧ప్ర।౪అ) ఇతి । కాలవిశేషే వాగ్విమోకం విధత్తే విమోకకాలే చ వక్తవ్యం కఞ్చిత్ ప్రైషమన్త్రముత్పాదయతి “ఉదితేషు నక్షత్రేషు వ్రతం కృణుతేతి వాచం విసృజతి యజ్ఞవ్రతో వై దీక్షితో యజ్ఞమేవాభివాచం విసృజతి” (సం-౬కా।౧ప్ర।౪అ) ఇతి । యజ్ఞార్థం స్వీకృతం వాఙ్నియమాదిరూపం వ్రతం యస్యాసౌ యజ్ఞవ్రతః । తథా సత్యస్యక్షీరసమ్పాదనప్రైషస్యాపి యజ్ఞార్థత్వాత్ నాయం వాగ్విమోకో దోషకారీ । నక్షత్రోదయాత్ పురా లౌకిక వాగుచ్చారణే ప్రాయశ్చిత్తమాహ “యది విసృజేద్వైష్ణవీ మృచమనుబ్రూయాద్యజ్ఞో వై విష్ణుర్యజ్ఞేనైవ యజ్ఞగ్ం సన్తనోతి” (సం-౬కా।౧ప్ర।౪అ) ఇతి । వైష్ణవీ “విష్ణో త్వన్నో అన్తమః” ఇతి కేచిత్, “ఇదం విష్ణుర్విచక్రమే” ఇత్యన్యే॥

॥అత్ర వినియోగసఙ్గ్రహః॥

“ఆకూత్యై జుహుయాత్ షడ్భిర్ఋక్సామే త్వజినం స్పృశేత్।
ఇమా మజిన మారోహే ద్బధ్నాఽతూర్గీతి మేఖలాం॥
విష్ణో వస్త్రేణోర్ణుతే సన్నహ్యత్యా వేష్టయేచ్ఛిరః।
ఇన్ద్రేదద్యాత్ కృష్ణశృఙ్గం కృష్యై లోష్టోద్ధతిస్తథా॥
సుపి కణ్డూయనం మూర్ధ్ని సూప దణ్డ పరిగ్రహః।
స్వాహాఙ్గుళీన్యఙ్గశ్చేత్పఞ్చ మన్త్రభేదేన వింశతిః” ॥ఇతి॥

అథమీమాంసా

పఞ్చమాధ్యాయస్య తృతీయపాదే చిన్తితం॥

“ఇష్టి దణ్డాదిభిర్దీక్షా కింవేష్ట్యావోక్తితఃక్రమాత్।
యుక్తః సంస్కార ఇష్ట్యైవ దణ్డాదే ర్వ్యఞ్జకత్వతః” ॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమే దీక్షాప్రకరణే శ్రూయతే “ఆగ్నావైష్ణవమేకాదశ కపాలం నిర్వపేద్దీక్షిష్యమాణః” ఇతి । అన్యదపిశ్రుతం “దణ్డేనదీక్షయతి మేఖలయా దీక్షయతి కృష్ణాజినేనదీక్షయతి” ఇతి చ । తత్ర ఇష్టివద్దణ్డాదీనామపి సాధనత్వాభిధానాత్ సర్వైరియం దీక్షేతి చేత్ । నైవం । ఇష్టేః క్రియారూపత్వాత్ సంస్కారహేతుత్వం యుక్తం । దణ్డాదయస్తుద్రవ్యరూపా న పురుషం సంస్కర్తుంప్రభవన్తి । నచైతావతా దణ్డాది వైయ్యర్థ్యం । దీక్షితోఽయ మిత్యభివ్యక్తిరూపస్యదృష్టస్య ప్రయోజనస్య సద్భావాత్ । తస్మాదిష్ట్యైవ దీక్షాసిద్ధ్యతి॥ ॥తృతీయాధ్యాయస్య సప్తమపాదేచిన్తితం॥ ॥

“దణ్డదీక్షా దక్షిణా తు శతం ద్వాదశభిర్యుతం।
ద్వయార్థముతముఖ్యార్థం సోమస్యేత్యుక్తిసద్భావాత్॥
ముఖ్యాఙ్గద్వయగం మైవం పారంపర్యవిడమ్బనా।
వచనస్య న యుక్తాఽతః ప్రధానార్థమితి స్థితం” ॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమే దీక్షాదక్షిణే శ్రూయేతే “దణ్డేనదీక్షయతి, తస్యద్వాదశశతం దక్షిణా “ఇతిచ। తత్ర దీక్షా ముఖ్యాఙ్గయోరుభయోరుపకరోతి తథా దక్షిణాపీతి । న చ వాచ్యం “దీక్షాసోమస్యదక్షిణా” సోమస్యేతివాక్యేషష్ఠ్యాముఖ్యసంబన్ధ ఏవాఽవగమ్యతే న త్వఙ్గసమ్బన్ధఇతి । దీక్షా దక్షిణే సాక్షాత్ సోమేనైవ సమ్బధ్యేతాం ససోమః పునరఙ్గైః సమ్బధ్య ఇతి పరమ్పరయా దీక్షాదక్షిణయోరఙ్గైరపి సమ్బన్ధోఽస్తి । తస్మాదుభయార్థం దీక్షాదికమితి ప్రాప్తేబ్రూమః । అవ్యవహితసమ్బన్ధ ఏవ షష్ఠ్యా అభిధేయా

ర్థః। తదసమ్భవే తు పరమ్పరయా సమ్బన్ధః కథంచిద్గృహ్యేత। ఇహ తు తత్సంభవాత్ పారమ్పర్యం న యుక్తం। తస్మాత్ ప్రధానార్థం దీక్షాదికం॥

॥ ॥చతుర్థాధ్యాయస్య ద్వితీయపాదే చిన్తితం॥ ॥

“మైత్రావరుణకే దణ్డదానస్య ప్రతిపత్తితా।
ఉతాఽర్థకర్మతాఽఽద్యాస్తు ధారణే కృతకృత్యతః॥
యుక్తోపయుక్తసంస్కారా దుపయోక్త్వ్యసంస్క్రియా।
స్థిత్వా ప్రైషానువచనే దణ్డోఽపేక్ష్యోఽర్థకర్మ తత్” ॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమే శ్రూయతే “క్రీతే సోమే మైత్రావరుణాయ దణ్డం ప్రయచ్ఛతి” ఇతి। తదేతద్దణ్డదానం ప్రతిపత్తికర్మ। కుతః। దణ్డస్య యజమానధారణేన కృతకృత్యత్వాత్। యజమానో హ్యాధ్వర్యణాదీక్షాసిద్ధ్యర్థం దత్తం దణ్డమాసోమక్రయాద్ధారయతి। అతఏవామ్నాతం “దణ్డేన దీక్షయతి” ఇతి, “యద్దీక్షితదణ్డం ప్రయచ్ఛతి” ఇతి। తస్మాదుపయుక్తస్య దణ్డస్య దానం ప్రతిపత్తిరితి చేత్। మైవం। దణ్డే భవిష్యదుపయోగస్యాఽపి తద్భావాత్। యదా మైత్రావరుణః స్థిత్వా ప్రైషాననువక్ష్యతి తదానీమవలమ్బనాయ దణ్డోఽపేక్షితః। అతఏవామ్నాతం దణ్డీ ప్రైషానన్వాహ” ఇతి। తథా ప్రతిపత్తిరూపాముపయుక్తసంస్కారాదర్థకర్మరూప ఉపయోక్ష్యమాణః సంస్కారః ప్రశస్తః। ఉపయోజయితుమేవ హి సర్వత్ర సంస్కారస్య ప్రవృత్తిః। ఉపయుక్తే తు ప్రతిపత్తిరూపస్య సంస్కారస్యాదరమాత్రపర్యవసాయిత్వేన సత్కార్యపర్యవసానాభావాదప్రశస్తత్వం। తస్మాన్మైత్రావరుణసంస్కారాయ దణ్డదానమర్థకర్మ। తథా సతి నిరూఢపశావసత్యపి దీక్షితే దణ్డసమ్పాదనస్యైతద్దానం ప్రయోజకం॥ ॥తృతీయాధ్యాయస్య ద్వితీయపాదే చిన్తితం॥ ॥

“ఉత్తిష్ఠత ప్రవదేదగ్నే దగ్నీనిత్యాదికం తథా।
కృణుత వ్రతమిత్యేవం పరన్వాచో విముఞ్చతే॥
మన్త్రౌ విధేయౌ కాలో వా మన్త్రౌ ఉత్థానమోకయోః।
వినియోజ్యౌ న కాలస్య లక్షణా యుజ్యతే విధౌ।

మన్త్రార్థానన్వయాత్ తత్ర తద్విధిర్నైవ శక్యతే॥
అగత్యా లక్షణావృత్త్యా తేన కాలో విధీయతే"॥ఇతి।

జ్యోతిష్టోమే సమామనన్తి "ఉత్తిష్ఠన్నాహ అగ్నీదగ్నీన్ విహర ఇతి। తథా "వ్రతం కృణుతేతి వాచం విసృజతే" ఇతి। తత్రాగ్నీధ్రం సమ్బోధ్య అగ్నివిహరణాదిప్రైషరూపో మన్త్రోఽనేనవాక్యేన ఉత్థాన శేషతయా వినియుజ్యతే। తథా ముష్టిం కృత్వా నియమిత వాచో దీక్షితస్య వాగ్విమోకే వ్రతం కృణుతేతి మన్త్రో వినియుజ్యతే। నచాత్రోత్థాన విమోక శబ్దౌ కాలలక్షకౌ। తత్కాలయోర్విధేయత్వే సతి లక్షణాయా అన్యాయ్యత్వాదితి ప్రాప్తేబ్రూమః అగ్నివిహరణప్రైషే పయః పాన రూపవ్రత సమ్పాదనప్రైషే చాన్వితావేతౌ మన్త్రౌనతూత్థానే వాగ్విమోకేచ। అతోఽసమర్థయోర్వినియోగసమ్భవాదగత్యా లక్షణామఙ్గీకృత్య కాలోవిధీయతే॥ ॥

ఛందాంసి.

ఆపోదేవీతి త్రిపదా విరాట్। విశ్వేదేవస్యేత్యనుష్టుప్। ఇమాంధియమితి త్రిష్టుప్॥ ॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే ప్రథమకాణ్డే ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వితీయోఽనువాకః ॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

దైవీం ధియం మనామహే సుమృడీకామభిష్టయే వర్చోధాం యజ్ఞవాహసగ్ం సుపారా నో అసద్వశే। యే దేవా మనోజాతా మనోయుజః సుదక్షా దక్షపితారస్తే నః పాన్తు తే నోఽవన్తు తేభ్యో నమస్తేభ్యః స్వాహాగ్నే త్వగ్ం సుజాగృహి వయగ్ం సుమన్దిషీమహి గోపాయ నః స్వస్తయే। ప్రబుధే నః పునర్దదః। త్వమగ్నే వ్రతపా అసి దేవ ఆ మర్త్యేష్వా। త్వం ॥౧॥

యజ్ఞేష్వీడ్యః। విశ్వే దేవా అభి మామాఽవవృత్రన్ పూషాసన్యా సోమో రాధసా దేవః సవితా వసోర్వసుదావా రాస్వేయత్సోమా భూయో భర మా పృణన్ పూర్త్యా విరాధి మాహమాయుషా చన్ద్రమసి మమ భోగాయ భవ వస్త్రమసి మమ భోగాయ భవోస్రాసి మమ భోగాయ భవహయోసి మమ భోగాయ భవ ॥ ౨ ॥

ఛాగోఽసి మమ భోగాయ భవ మేషోఽసి మమ భోగాయ భవ వాయవే త్వా వరుణాయ త్వా నిర్‍ఋత్యై త్వా రుద్రాయ త్వా దేవీరాపో అపాం నపాద్య ఊర్మిర్హవిష్య ఇన్ద్రియావాన్మదిన్తమస్తం వో మాఽవక్రమిషమచ్ఛిన్నం తన్తుం పృథివ్యా అనుగేషం భద్రాదభిశ్రేయః ప్రేహి బృహస్పతిః పురఏతా తే అస్త్వథేమవస్య వర ఆ పృథివ్యా ఆరే శత్రూన్ కృణుహి సర్వవీర ఏదమగన్మ దేవయజనం పృథివ్యా విశ్వే దేవా యదజుషన్త పూర్వ ఋక్సామాభ్యాం యజుషా సన్తరన్తో రాయస్పోషేణ సమిషా మదేమ ॥ 3 ॥

అత్వాగ్ం హయోఽసి మమ భోగాయ భవస్య పఞ్చవిగ్ంశతిశ్చ॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే ద్వితీయప్రపాఠకే తృతీయోఽనువాకః ॥ * ॥　　॥ * ॥

భాష్యమ్.

ద్వితీయానువాకే వ్రతసమ్పాదనదీక్షా వర్ణితా। దీక్షితేన దేవయజనే స్వీకృతే సతి సోమక్రయణాదిరూపః క్రతువ్యవహారస్తత్ర కర్తుం శక్యత ఇతి తృతీయానువాకే దేవయజనస్వీకారో వర్ణ్యతే।తత్ స్వీకారాదూర్ధ్వం సోమార్థే దేవయజనే సోమక్రయస్యైవ వక్తుముచితత్వాత్ తత్స్వీకారాత్ పూర్వమనువాకాదౌ వ్రతపానద్రవ్యసమ్పాదనేఽభిధీయతే।

బోధాయనః «అథాప ఆచామతి, దైవీంధియం మనామహే సుమృడీకా మభిష్టయే వర్చోధాం యజ్ఞవాహసగ్ం సుపారా నో అసద్వశే" ఇతి। ఆపస్తమ్బః «దైవీంధియం మనామహ ఇతి హస్తావవనిజ్య" ఇతి। అభీష్టార్థసిద్ధయే వయం దేవతావిషయాం కర్మానుష్ఠానబుద్ధిం అనయా బుధ్యా సమ్పాదయామః। కీదృశీం బుద్ధిం। సుమృడీకాం సుఖహేతుం బ్రహ్మవర్చసధారణహేతుం యజ్ఞనిర్వాహికాం। సేయం బుద్ధిఃసుష్ఠుపారఙ్గతా అస్మాకంవశేభవతు। సుమృడీకామితిపదస్యాభిప్రాయమాహ « దైవీం ధియం మనామహ ఇత్యాహయజ్ఞమేవ తన్మ్రదయతి" (సం-౬కాం।౧ప్ర। ౪అ) ఇతి। మృదుకరోతీత్యర్థః। సుపారేతిపదేన యత్ సూచితంతదాహ «సుపారా నో అసద్వశ ఇత్యాహ వ్యుష్టిమేవావరున్ధే" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౪అ) ఇతి। వ్యుష్టిః సుప్రభాతం కృతయజ్ఞప్రకాశనమిత్యర్థః। కల్పః «అథాస్మైకగ్ంసేవా చమసే వానిషిచ్య వ్రతం ప్రయచ్ఛతి తద్దక్షిణతః పరిశ్రిత్యవ్రతయతి। యేదేవా మనోజాతా మనోయుజః సుదక్షా దక్షపితారస్తేనః పాన్తు తేనో ఽవన్తు తేభ్యో నమస్తేభ్యఃస్వాహా" ఇతి। చక్షురాదిప్రాణాభిమానినో యేదేవాః సన్తి తేస్మాకం పయః పానరూప వ్రతానుష్ఠాయినోఽన్తర్బహిశ్చ శుద్ధిసమ్పాదనేనపాలయన్తు। కీదృశాదేవాః। ఉత్పత్తికాలే మనసాసహోత్పన్నాః। వ్యవహారకాలేఽపి మనసాయుజ్యన్తే। అన్యమనస్కస్య చక్షురాదిభిఃసన్నిహితవిషయాణామప్యనవగమాత్। సతి తు మనస్సాహాయ్యేస్వస్వవిషయేష్వసుదక్షాః కుశలాః। దక్షః ప్రజాపతిరుత్పాదకో యేషాం తే దక్షపితారః।విచారపురస్సరం వ్రతంవిధత్తే « బ్రహ్మవాదినోవదన్తిహోతవ్యందీక్షితస్య గృహా ౩ ఇ నహోతవ్యా ౩ మితిహవిర్వై దీక్షితో యజ్జుహుయాద్యజమానస్యావదాయ జుహుయాద్యన్న జుహుయాద్యజ్ఞ పరురన్తరియాద్యేదేవా మనోజాతా మనోయుజఇత్యాహ ప్రాణావై దేవా మనోజాతా మనోయుజస్తేష్వేవ పరోక్షం జుహోతి తన్నేవహుతం నేవాహుతం" (స-౬కాం।౧ప్ర।౪అ) ఇతి।దీక్షితస్యహవిష్ట్వమర్థవాదాన్తరే

శ్రూయతే "పురా ఖలు వావైష మేధాయాత్మానమారభ్య చరతి యోదీక్షితో యదగ్నీషోమీయం పశుమాలభత ఆత్మనిష్క్రయణ ఏవాస్య స తస్మాత్ తస్య నాశ్యం పురుష నిష్క్రయణ ఇవ హ్యథో ఖల్వాహురగ్నీషోమాభ్యాం వా ఇన్ద్రో వృత్రమహన్నితి యదగ్నీషోమీయం పశుమాలభతే వార్త్రఘ్న ఏవాస్య స తస్మాద్వాశ్యం వారుణ్యర్చా పరిచరతి స్వయైవైనం దేవతయా పరిచరతి" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౧౧అ) ఇతి। శాఖాన్తరేఽపి "సర్వాభ్యో వా ఏష దేవతాభ్య ఆత్మానమాలభతే యో దీక్షితః" ఇతి। తథా సతి దీక్షితస్య గృహే యద్యగ్నిహోత్రం జుహుయాత్ తర్హి యజమాన ఏవ హుతో భవేత్। అహోమే తు నిత్యాగ్నిహోత్రస్య యజ్ఞస్య పరుః ప్రతిదినానుష్ఠానరూపం పర్వ విచ్ఛిద్యేత। తత్ర పూర్వప్రసిద్ధేన మన్త్రేణ ఆహవనీయాగ్నౌ యో హోమః స ప్రత్యక్ష ఇత్యుచ్యతే। అయస్తు పరోక్షోఽగ్నిహోత్రహోమః। అన్యమన్త్రేణ ప్రాణాగ్నిషు హూయమానత్వాత్। అతస్తృతీయకోటిత్వేన ముఖ్యయోర్హోమాహోమయోరభావాన్నోక్తదోషద్వయం, తస్మాదనేన మన్త్రేణ వ్రతం కుర్యాదిత్యభిప్రాయః। బోధాయనః "అథ సంవేశనయజుర్జపతి। అగ్నే త్వగ్ం సుజాగృహి వయగ్ం సుమన్దిషీమహి గోపాయ నః స్వస్తయే। ప్రబుధే నః పునర్దదః" ఇతి। ఆపస్తమ్బః "అగ్నే త్వగ్ం సుజాగృహీతి స్వప్స్యన్నాహవనీయమభిమన్త్రయతే" ఇతి। సుమన్దిషీమహి నిర్భయాః సన్తః స్వప్స్యామః, నః అస్మాకం స్వస్తయే వినాశాభావార్థం ప్రబుధే జాగరణాయ దదః సామర్థ్యం దేహి। భయప్రసక్తిం దర్శయన్మన్త్రం వ్యాచష్టే "స్వపన్తం వై దీక్షితగ్ం రక్షాగ్ంసి జిఘాగ్ంసన్త్యగ్నిః ఖలు వై రక్షోహాఽగ్నే త్వగ్ం సుజాగృహి వయగ్ం సుమన్దిషీమహీత్యాహాగ్నిమేవాధిపం కృత్వా స్వపితి రక్షసామపహత్యై" (సం-౬కా।౧ప్ర।౪అ) ఇతి। కల్పః "అథాధ్వర్యుర్మధ్యరాత్రే ఆవృత్య ప్రబుధ్య యజుర్వాచయతి। త్వమగ్నే వ్రతపా అసి దేవ ఆ మర్త్యేష్వా। త్వం యజ్ఞేష్వీడ్యః" ఇతి। యాజ్యాసు వ్యాఖ్యాతో మన్త్రః। వ్రతభ్రంశప్రసక్తిం ద

ర్శయన్ ప్రథమంపాదంవ్యాచష్టే ‘‘అవ్రత్యమివ వా ఏషకరోతి యోదీక్షి
తః స్వపితిత్వమగ్నే వ్రతపా అసీత్యాహాగ్నిర్వై దేవానాంవ్రతపతిః స ఏ
వైనం వ్రతమాలమ్భయతి’’ (స-౬కాం।౧ప్ర।౪అ) ఇతి। అవికలంకరోతీత్య
ర్థః। మనుష్యేషు ఛిన్నం వ్రతంమనుష్యావతారేణ పాలయతీతి శఙ్కాం
నివారయన్ ద్వితీయపాదంవ్యాచష్టే ‘‘దేవ ఆ మర్త్యేష్వేత్యాహ దేవః
హ్యేషసన్ మర్త్యేషు’’ (స-౬కాం।౧ప్ర।౪అ) ఇతి। అతోవ్రతంసమాధా
తుంశక్నోతి। అగ్నిర్మూర్ధాదివఃకకుదిత్యాది యాజ్యా పురోఽనువాక్యాది
మన్త్రైస్త్వయమగ్నిః స్తూయతఇత్యభిప్రాయం తృతీయపాదే స్వయందర్శ
యతి ‘‘త్వం యజ్ఞేష్వీడ్యఇత్యాహైతగ్ం హియజ్ఞేష్వీడతేఽప వై దీక్షి
తాత్ సుషుపుష ఇన్ద్రియందేవతాః క్రామన్తి’’ (సం-౬కాం।౧ప్ర।౪అ)
ఇతి। బోధాయనః ‘‘అథసనిహారాన్ ప్రహిణోతి సయం మన్యతే నమాం
ప్రత్యాఖ్యాస్యతీతి తంప్రథమ మధిప్రహిణోతి। విశ్వే దేవా అభి మా
మాఽవవృత్రన్ పూషా సన్యా సోమోరాధసా దేవఃసవితా వసోర్వసు
దావా ఇత్యాహరన్తం దృష్ట్వాజపతి, నానాహరన్తం। రాస్వేయత్ సోమా
ఽఽభూయో భర మా పృణన్పూర్త్యా విరాధి మాహమాయుషా ’’ఇతి।
సనిశబ్దేన హిరణ్యవస్త్రాది దేయద్రవ్యముచ్యతే। సనిహారా ద్రవ్యాణా
మానేతారః। ఆపస్తమ్బస్తు ప్రకారాన్తరేణ మన్త్రవినియోగ విచ్ఛేదా
వాహ ‘‘విశ్వేదేవా అభిమా మాఽవవృత్రన్నితి ప్రబుధ్య జపతి। పూషా
సన్యేతి సనిహారాన్త్సగ్ం శాస్తి। చన్ద్రమసీత్యేతైః ప్రతిమన్త్రం య
థాలిఙ్గం ప్రతిగృహ్ణాతి। దేవః సవితా వసోర్వసుదావా ఇత్యన్యాని’’
ఇతి।సర్వే దేవా అభితః పాలయితుం మాం ఆవృత్యతిష్ఠను। పూషా
పోషకోదేవో సన్యాదేయేన హిరణ్యద్రవ్యేణ సహాఽఽయాతు, సో
మోరాధసా సాధకేన వస్త్రేణసహాయాతు,। వసోర్వస్వన్తరస్యగవా
దేః రాస్వప్రేరకో దేవోవసుదావా వసుప్రదః సన్నాయాతు। హేసో
మ అస్మిన్ కర్మణి అపేక్షితం.ఇయద్దేహి పూర్త్యా సమ్పూర్త్యాఽమామాం
పృణన్ పూరయన్ భూయఅభర అహర। అహంఆయుషా మా విరాధి

వియుక్తో మాఽభూవం। ప్రబుద్ధో జపేదిత్యేతత్ వ్యాచష్టే "అపవై దీక్షితాత్ సుషుపుష ఇన్ద్రియం దేవతాః క్రామన్తి విశ్వే దేవా అభి మామావవృత్రన్నిత్యాహేన్ద్రియేణైవైనం దేవతాభిః సన్నయతి" (సం-౬కా। ౧ప్ర। ౪అ) ఇతి। సుషుపుషః సుప్తాత్ అతీన్ద్రియసామర్థ్యేన తదభిమానిదేవతాభిశ్చాయంమన్త్రం సంయోజయతి। విపక్షే బాధకపురస్సరం ఆభూర్యోభ రేత్యముం మన్త్రభాగం వ్యాచష్టే "యదేతద్యజుర్న బ్రూయాద్యావత ఏవపశూనభిదీక్షేత తావన్తోఽస్య పశవః స్యూరాస్వేయత్ సోమాఽఽభూరో భరేత్యాహాపరిమితానేవ పశూనవరున్ధే" (సం-౬కా।౧ప్ర।౪అ) ఇతి। దీక్షాకాలేవిద్యమానాన్ యావతః పశూనభిప్రాప్యదీక్షేతమన్త్రానుక్తౌ తావన్త ఏవ స్యుః, మన్త్రోక్తౌ తు తత్సామర్థ్యాదపరిమితాః పరలోకే భవన్తి। పశుభిర్ద్రవ్యాన్తరాణ్యుపలక్ష్యన్తే "చన్ద్రమసి మమభోగాయ భవవస్త్రమసి మమభోగాయ భవోస్రాసి మమభోగాయభవహయోఽసి మమభోగాయ భవ ఛాగోఽసి మమభోగాయ భవ మేషోఽసి మమ భోగాయ భవ" ఇత్యేతైర్మన్త్రైర్యథాలిఙ్గం వస్తు స్వీకర్తవ్యం।చన్ద్రం హిరణ్యం।ఉస్రాగౌః। తేనతేన మన్త్రేణ తద్ద్రవ్యాభిమాని దేవతాస్తువన్తీత్యాహ "చన్ద్రమసి మమభోగాయ భవేత్యాహ యథాదైవతమేవైనాః ప్రతిగృహ్ణాతి"(సం-౬కాం।౧ప్ర।౪అ) ఇతి। ఏనాహిరణ్యాదిరూపాదిత్సితా దక్షిణాః। కల్పః "తాఃసముదాయుత్యరక్షన్తి। తాసాంయానశ్యతి మ్రియతే వా వాయవేత్వేతి తామనుదిశతి, యాప్సువాపాశేవా వరుణాయత్వేతితాం। యాసంవాశీర్యతేగర్తే వా పతతి నిర్ఋత్యై త్వేతి తాం, యామహిర్వా వ్యాఘ్రోవాహన్తి రుద్రాయత్వేతితాం" ఇతి। అనుదిశామీతిశేషః। విపక్షస్వపక్షయోర్దూషణభూషణేదర్శయతి "వాయవేత్వా వరుణాయత్వేతి యదేవమేతా నానుదిశేద యథాదేవతం దక్షిణా గమయేదా దేవతాభ్యో వృశ్చ్యేత యదేవమేతా అనుదిశతియథా దేవతమేవ దక్షిణా గమయతి న దేవతాభ్యఆవృశ్చ్యతే" (సం - ౬కాం। ౧ప్ర। ౪అ) ఇతి। బోధా

త్ ప్రశస్తాదస్మాన్నిత్యాగ్నిహోత్రస్థానాత్ శ్రేయః అభిప్రేహి అతి ప్రశస్తం సౌమికం దేవయజనమభిప్రయాహి । బృహస్పతిః పుర ఏతా తవ పురతో గన్తా అస్తు భవతు । అథ ప్రయాణా దూర్ధ్వం పృథివ్యాః సమ్బన్ధిన్యాసమస్తాత్ వరే శ్రేష్ఠే స్థానే ఈం ఇమాం గతిం అవస్యసమాపయ। హే రథాభిమానిన్ ఆదిత్య శత్రూన్ రాక్షసాదీన్ ఆరే దేవయజనాద్దూరే కురు । కల్పః "అథయత్ర యక్ష్యమాణో భవతి తదవస్యతి ఏదమగన్మ దేవయజనంపృథివ్యా ఇత్యన్తాదనువాకస్య "ఇతి । స చ మన్త్ర ఏవమామ్నాయతే "ఏదమగన్మ దేవయజనంపృథివ్యా విశ్వేదేవా యదజుషన్త పూర్వ ఋక్సామాభ్యాం యజుషా సన్తరన్తో రాయస్పోషేణ సమిషామదేమ ఇతి।పృథివ్యాః సమ్బన్ధి యద్దేవయజనం ఏదంతది దమగన్మ వయంప్రాప్తాః। యద్దేవయజనే పూర్వే విశ్వే సర్వే దేవా ఋక్సామాభ్యాం యజుషా అజుషన్త అసేవన్త తద్వయమాగత్య దేవత్రయజాత్రైర్మన్త్రైః సోమయాగం సన్తరన్తః సమ్యక్పాగం నయన్తో రాయస్పోషేణ ధనసమృద్ధ్యా సమిషా సమీచీనేనాన్నేన చ మదేమ హృష్యాస్మః। భద్రా దభీత్యాదిమన్త్రార్థః స్పష్ట ఇత్యభిప్రేత్య బ్రాహ్మణేనాత్ర వ్యాఖ్యానముపేక్షితం । ఔపానువాక్యకాణ్డే తు దీక్షితనియమప్రసఙ్గాత్ వ్యాఖ్యానంకృతం। తత్ర బృహస్పతేరుపయోగమాహ "అగ్నిర్వై దీక్షితస్య దేవతా సోఽస్మాదేతర్హి తిర ఇవ తర్హి యాతి తమీశ్వరగ్ం రక్షాగ్ంసి హన్తోర్భద్రాదభి శ్రేయః ప్రేహి బృహస్పతిః పుర ఏతా తే అస్త్విత్యాహ బ్రహ్మ వై దేవానాం బృహస్పతిస్తమేవాన్వారభతే సఏనగ్ం సమ్పారయతి" (స-౬కాం।౧ప్ర।౫అ) ఇతి। యదా దీక్షితోఽగ్నిహోత్రస్థానాత్ ప్రయాతి తదా అగ్నిస్తిరోహిత ఇవ నైనంపాలయతి। తతో రక్షాంస్యేనం మార్గే హన్తుమీశ్వరాణి భవన్తి। తత్ర బృహస్పతౌ పురతో గచ్ఛతి సతి అనుగచ్ఛన్తమేనం రక్షోబాధపరిహారేణ స బృహస్పతిః సమ్యక్పారం నయతి। ఉత్తరమన్త్రస్య చతుర్థ భాగేషు ప్రతిపాద్యోఽర్థః ప్రసిద్ధ ఇత్యాహ "ఏదమగన్మ దేవయజనం పృథివ్యా ఇత్యాహ దేవయజనగ్ం హ్యేష పృథివ్యా ఆగచ్ఛతి యో యజ

యనః “అథ యద్యపరియాణా † ఆప ఉపాధిగచ్ఛన్తి తజ్జపతి । దేవీ
రాపో అపాన్నపాద్యా ఊర్మిర్హవిష్య ఇన్ద్రియావాన్మదిన్తమస్తం వో
మావక్రమిషమచ్ఛిన్నం తన్తుం పృథివ్యా అను గేషమితి సంవా గాహతే
సంవాతరతే” ఇతి। అపరియాణా గమనవిరోధిన్యో మార్గప్రతిబన్ధకాః।
ఆపస్తమ్బః “ప్రయాణే దేవీరాప ఇత్యపోఽవగాహతే । అచ్ఛిన్నం తన్తుం
పృథివ్యా అను గేషమితి । హస్తేన లోష్టం విమృద్నాత్యాపారాత్ ” ఇతి ।
యథా కేనాపి నిమిత్తేన దేవయజనాదన్యత్ర దీక్షేత తదానీం పృథగరణీష్వ
గ్నీన్ సమారోప్య దేవయజనం గచ్ఛన్మధ్యే ప్రాప్తా యాం నద్యామవ
గాహ్యోత్తరేత్ । అపాన్నపాదిత్యగ్నిసమ్బోధనం హే దేవ్య ఆపో
యుష్మాకం య ఊర్మిస్తం పాదేనమావక్రమిషం । కీదృశ ఊర్మిః । వ్రీహ్యా
ద్యుత్పాదనేన హవిర్యోగ్యః స్వకీయజలపానేన ఇన్ద్రియశక్తికారీ తృషాం
నివర్తయన్ అతిహర్షప్రదః మృదిలోష్టరూపం పృథివ్యా అచ్ఛిన్నం ।
న్తుం సేతుమనుప్రాప్య తస్యోపరి గచ్ఛామి । హవిష్యశబ్దాభిప్రాయమాహ
“దేవీరాపో అపాన్నపాదిత్యాహ యద్వో మేధ్యం యజ్ఞియగ్ంసదేవం
తద్వో మావక్రమిషమితి వావైతదాహ” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౨అ) ఇతి
హే ఆప ఇతి *। తన్తుశబ్దాభిప్రాయమాహ “అచ్ఛిన్నం తన్తుం పృథివ్యా
ను గేషమిత్యాహ సేతుమేవ కృత్వాత్యేతి” (సం-౬కా।౧ప్ర।౨అ) ఇతి
బోధాయనః “బృహస్పతి వత్యర్చా ప్రయాతి భద్రాదభిశ్రేయః ప్రేహి
బృహస్పతిః పుర ఏతా తే అస్తు” ఇతి । అథ యత్ర వత్స్యన్ భవతి తద
స్యతి అథేమవస్య వర ఆపృథివ్యా” ఇతి । అథాదిత్యముద్యన్తముపతిష్ఠ
ఆరేశత్రూన్ కృణుహి సర్వవీర ఇతి” ఆపస్తమ్బస్తు త్రీన్ మన్త్రా
కీకృత్య వినియుఙ్క్తే “పృథగరణిష్వగ్నీం త్సమారోప్య రథేన ప్రయాతి త
థావే రథాక్షమాదాయ భద్రాదభిశ్రేయః” ఇతి। అత్రార్థక్రమేణ దేవీర
ప ఇత్యస్మాత్ పూర్వమేవాయం మన్త్రోఽవగన్తవ్యః । హే రథ భద్ర

† యద్యపరియా ఇతి కాంచీపుస్తకపాఠః.

* వావ ఇత్యేవ కాశీపాఠః.

తే విశ్వేదేవా యదజుషన్త పూర్వ ఇత్యాహ విశ్వే హ్యేతద్దేవా జోష యన్తే యద్బ్రాహ్మణా ఋక్సామాభ్యాం యజుషా సన్తరన్త ఇత్యాహ ఋక్సామాభ్యాగ్ం హ్యేష యజుషా సన్తరతియోయజతే రాయస్పోషే ణ సమిషా మదేమేత్యాహా శిషమేవై తామాశాస్తే" (సం-౩కా।౧ప్ర।౧అ) ఇతి। అధ్వర్యుప్రభృతయో బ్రాహ్మణా యద్దేవయజన మిదానీమధితిష్ఠన్తి తద్దేవాః స్వయం సేవమానా ఏతాఽఽసేవన్తే। యోయజతే స ఏష సన్త రతీత్యన్వయః॥ ॥

॥ ॥అత్రవినియోగసంగ్రహః॥ ॥

"దైవీం హస్తౌ శోధయిత్వా యేదే వ్రతపయః పచేత్।
అగ్నే స్వప్నస్యన్నగ్నిమాహ త్వం ప్రబుద్ధో జపేత్ తథా॥
విశ్వ ఇత్యపి పూషేతి సనిహారాను శాసనం।
దేవో వసుగ్రహశ్చన్ద్రం షడ్భిస్తత్ర పరిగ్రహః॥
వాయనస్తామప్సుస్పృతాం సన్యా ఋగ్భ్యాం చగాః స్పృశేత్।
దేవీరాపో విగాహ్యాచ్ఛిం లోష్టమప్సు విమర్దయేత్॥
భద్రాద్రథేన యాత్వేదం యాగభూమిం వ్యవస్థితః।
అనువాకే తృతీయేస్మిన్నుదితా ఏకవింశతిః" ॥ఇతి॥

అథమీమాంసా

ఏకాదశాధ్యాయస్య చతుర్థపాదే చిన్తితం॥ ॥

"స్వప్నాదిమన్త్రాఆవర్త్యా నోవాఽఽద్యాస్త్వన్తరా యతః।
కృతోఽఽద్దేశప్రవృత్తత్వాన్నిమిత్తాభేదతః సకృత్" ॥ఇతి॥

దీక్షితస్య స్వప్ననద్యుత్తరణవృష్టిక్లేదనాఽమేధ్యదర్శన నిమిత్తకాస్త త్తన్మన్త్రజపాః పఠితాః। త్వమగ్నే వ్రతపాఅసీత్యాదికః స్వప్నమన్త్రః। దేవీరాపో అపాన్నపాదిత్యాదిర్నదీతరణమన్త్రః। ఉన్దతీర్బలంధత్తేత్యాది వృష్టిక్లేదనమన్త్రః। అబద్ధం మన ఇత్యాదిరమేధ్యదర్శనమన్త్రః। యది నిద్రామధ్యే ప్రబోధైరల్పైర్వ్యవధీయేత నదీచ బహుశః స్రోతోయు క్తాపి ద్వీపైః వృష్టిశ్చదేశైః అమేధ్యానిచ దేశైః తథా తైరన్తరాన్యైః

నిమిత్తేషు విద్యమానేష్వైమిత్తికమన్త్రా ఆవర్తనీయాఇతిప్రాప్తే బ్రూమః। రాత్రిగతాంకృత్స్నాం నిద్రాముద్దిశ్యమన్త్రాభిధానాన్నిమిత్తమేకం। ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం। తస్మాన్నాస్త్యావృత్తిః॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥

"ప్రయాణే ప్రత్యహం మన్త్రాభిన్నో నో వా † గ్రిమక్రమైః।
ప్రయాణ భేదా ద్భిన్నోనో గత్యైక్యాద్వా నివృత్తితః" ॥ఇతి॥

భద్రాదభిశ్రేయ ఇత్యాదిప్రయాణమన్త్రః । తత్రదీక్షితస్య నిర్గమనమారభ్య పునః ప్రవేశపర్యన్తం విశ్రమవ్యవధానేఽపిప్రయోజనైక్యాదేకమేవ ప్రయాణం, తతోనమన్త్రావృత్తిః।

ఛందాంసి.

దైవీంధియమిత్యగ్నే త్వమితి చైతే అనుష్టుభౌ । త్వమగ్న ఇతిగాయత్రీ । విశ్వేదేవా ఇత్యేకపదాత్ త్రిష్టుప్ । పదమగన్మేతి త్రిష్టుప్॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణ యజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే ద్వితీయప్రపాఠకే తృతీయోఽనువాకః॥ ॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

ఇయన్తే శుక్ర తనూరిదం వర్చస్తయా సమ్భవ భ్రాజం గచ్ఛ జూరసి ధృతా మనసా జుష్టా విష్ణవే తస్యాస్తే సత్యసవసః ప్రసవే వాచో యన్త్రమశీయ స్వాహా శుక్రమస్యమృతమసి వైశ్వదేవగ్ం హవిః సూర్యస్య చక్షురారుహమగ్నేరక్ష్ణః కనీనికాం యదేతశేఽభిరీయసే భ్రాజమానో విపశ్చితా చిదసి మనాసి ధీరసి దక్షిణా ॥౧॥

అసి యజ్ఞియాసి క్షత్రియాస్యదితిరస్యుభయతఃశీర్ష్ణ్ణీ సానః సుప్రాచీ సుప్రతీచీ సమ్భవ మిత్రస్త్వాపది బధ్నాతు పూషా ఽధ్వనః పాత్వి

† ఉత్ర విశ్రమైః ఇతికాశీపాఠః.

న్ద్రాయాధ్యక్షాయాను త్వా మాతా మన్యతామను పితాఽను భ్రాతా సగర్భ్యోఽను సఖా సయూథ్యః సా దేవి దేవ మచ్ఛేహీన్ద్రాయ సోమగ్ం రుద్రస్త్వాఽఽవర్తయతు మిత్రస్య పథా స్వస్తి సోమసఖా పునరేహి సహ రయ్యా॥ ౨ ॥ ॥ దక్షిణా సోమసఖా పఞ్చ చ॥ ౪ ॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్థోఽనువాకః ॥ * ॥ ॥ * ॥

భాష్యమ్.

తృతీయే దేవయజనం స్వీకృతం। అథ తస్మిన్ దేవయజనే సోమయాగోపయోగి సోమం క్రేతుం సోమక్రయణీవిషయం హోమాదికం చతుర్థేఽభిధీయతే। ఇయన్తే శుక్రతనూరిత్యాదయస్తన్మన్త్రాః। ప్రాయణీయాసమ్బన్ధీ యద్ధ్రౌవాజ్యం తేనాజ్యేన సోమక్రయణీమీక్షమాణో జుహుయాత్। తతో మన్త్రవ్యాఖ్యానాత్ పూర్వం ప్రాయణీయా సోమక్రయణీ చానువాకద్వయేన బ్రాహ్మణేనాఽభిధీయతే। తత్ర ప్రాయణీయాం ప్రస్తౌతి "దేవా వై దేవయజనమధ్యవసాయ దిశో న ప్రాజానన్ తేఽన్యోన్యముపాధావన్ త్వయా ప్రజానామ త్వయేతి తేఽదిత్యాగ్ం సమధ్రియన్త త్వయా ప్రజానామేతి సాఽబ్రవీద్వరం వృణై మత్ప్రాయణా ఏవ వో యజ్ఞా మదుదయనా అసన్నితి తస్మాదాదిత్యః ప్రాయణీయో యజ్ఞానామాదిత్య ఉదయనీయః" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౫అ) ఇతి । దేవయజనార్థమయం ప్రదేశః సమీచీనో న త్వితర ఇతి నిశ్చేతుం పరిభ్రమ్య తం ప్రదేశం నిశ్చిత్య పరిభ్రమణేన దిగ్భ్రమం ప్రాప్య ప్రాచీనవంశాదావసమర్థాః సమ్పన్నాః। తతస్త్వమేవ దిశం జ్ఞాపయేత్యేవం పరస్పరం వదన్తో దిగ్విలోకన * శక్తిమదిత్యాం నిశ్చితవన్తః। సా చాదితిరబ్రవీత్ । సో

* దిగ్బోధక ఇతి కాశీపాఠః.

మయాగానాం ప్రారమ్భసమాప్త్యోరహన్యేవ దేవతా భూయాసమితి వరమయాచత । ప్రయన్తి ప్రారభన్తే అనేనదేవతా రూపేణేతి ప్రాయణం । ఉద్యన్తి ఉత్తిష్ఠన్తి సమాపయన్త్యనేనేతి ఉదయనం । అహమేవ ప్రాయణం ఆరమ్భదేవతా యేషాంయజ్ఞానాం తేమత్ప్రాయణాః । అహమేవ ఉదయనం సమాప్తిదేవతా యేషాంయజ్ఞానాం,తే మదుదయనాః । తస్మాదేవం వృతత్వాదదితిదేవతాకః ప్రాయణీయయాగః కర్తవ్యః। తత్ప్రసఙ్గాదుదయనయాగోఽపి విధీయతే । అదితిరేకా ప్రధానదేవతా చతస్రస్త్వఙ్గదేవతా ఇత్యభిప్రేత్య సఙ్ఖ్యాం విధత్తే “పఞ్చదేవతా యజతి పఞ్చదిశో దిశాం ప్రజ్ఞాత్యా అథో పఞ్చాక్షరా పఙ్క్తిః పాఙ్క్తో యజ్ఞో యజ్ఞమేవావరున్ధే” (స-౬కా।౧ప్ర।౫అ) ఇతి। దిగ్విశేషేషు దేవతావిశేషం విధాతుం ప్రస్తౌతి “పథ్యాగ్ం స్వస్తిమయజన్ ప్రాచీమేవ తయా దిశం ప్రాజానన్నగ్నినా దక్షిణా సోమేన ప్రతీచీగ్ం సవిత్రోదీచీమదిత్యోర్ధ్వాం” (సం-౬కా।౧ప్ర।౫అ) ఇతి। స్వస్తిసంజ్ఞా దేవతా పథ్యా పథి సాధుః । దిగ్విశేషబోధనరూపే మార్గే కుశలాం విధత్తే “పథ్యాగ్ం స్వస్తిం యజతి ప్రాచీమేవ తయా దిశం ప్రజానాతి పథ్యాగ్ం స్వస్తిమిష్ట్వాఽగ్నీషోమౌ యజతి చక్షుషీ వా ఏతే యజ్ఞస్య యదగ్నీషోమౌ తాభ్యామేవానుపశ్యత్యగ్నీషోమౌ విష్ట్వా సవితారం యజతి సవితృప్రసూత ఏవానుపశ్యతి సవితారమిష్ట్వాదితిం యజతీయం వా అదితిరస్యామేవ ప్రతిష్ఠాయానుపశ్యతి” (సం-౬కా।౧ప్ర।౫అ) ఇతి। అర్థానుసారేణ * హోమవిశేషా దిగ్విశేషేషూన్నేయాః।చతుర్ద్వయరూపేణ ప్రశంసితుమగ్నీషోమయోః సహనిర్దేశః । హోమస్తు తయోః క్రమభావీ దిగ్భేదాద్యాజ్యానువాక్యాభేదాచ్చ । తతోఽగ్నిమిష్ట్వా సోమం యజతీత్యపి వాక్యం ద్రష్టవ్యం । తయోశ్చక్షుష్ట్వం దార్శికాజ్యభాగబ్రాహ్మణే ప్రపఞ్చితం । అత్రాదితేశ్చరుర్హోమః, ఆదిత్యః ప్రాయణీయః పయసి చరురితి శాఖాన్తరే సమామ్నానాత్, ఆజ్యేన తు దేవతాన్తరాణాం । తథా చ సూత్రం

* అర్థవాదానుసారేణ ఇతి కాంచీపాఠః.

న్తరీయాద్యదనూయాజానన్తరియాత్ ప్రజామన్తరియాద్యతః ఖలు వైయజ్ఞస్య వితతస్య నక్రియతే తదను యజ్ఞః పరాభవతి యజ్ఞం పరాభవన్తం యజమానోను పరాభవతి (సం-౬కాం।౧ప్ర।౫అ) ఇతి । ఆత్మనో వా పుత్రాదేర్వా నాఽన్తరాయః సోఢుం శక్యతే తయో ర్ద్వయం తదఙ్గమిత్యర్థః । సిద్ధాన్తమాహ "ప్రయాజవదేవానూయాజవత్ ప్రాయణీయం కార్యం ప్రయాజవదనూయాజవముదయనీయం నాత్మానమన్తరేతినప్రజాం న యజ్ఞః పరాభవతి నయజమానః" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౫అ) ఇతి। విచ్ఛేదపరిహారాయ విధత్తే "ప్రాయణీయస్య నిష్కాస ఉదయనీయమభినిర్వపతి సైవసాయజ్ఞస్య సన్తతిః" (సం-౬కాం।౧ప్ర-౫అ) ఇతి। ప్రాయణీయయాగసమ్బద్ధి చరుపాత్ర ముప్రత్యౌశ్య నిష్కాసే పాత్రలిప్తేఽన్నే నిర్వాపాన్న లేపస్య యా సన్తతిస్సైవ సోమ యాగస్యావిచ్ఛేదరూపా సా సన్తతిర్భవతి । ప్రాయణీయోదయనీయ యోర్దైవత్యైక్యేన యాజ్యాయా అప్యేకత్వప్రాప్తౌ వ్యత్యాసం విధత్తే "యాః ప్రాయణీయస్య యాజ్యాయత్తా ఉదయనీయస్యయాజ్యాః కుర్యాత్ పరాఙముం లోకమారోహేత్ ప్రమాయుకః స్యాద్యాః ప్రాయణీయస్య పురోఽనువాక్యాస్తా ఉదయనీయస్య యాజ్యాః కరోత్యస్మిన్నేవ లోకే ప్రతితిష్ఠతి" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౫అ) ఇతి । స్వస్తిబుద్ధిం ప్రపద్యే శ్రేష్ఠేత్యాద్యాః ప్రాయణీయస్యయాజ్యా ఉదనీయస్యాఽపి తథేత్యేవం కేచిదాహుః । తథా సతి ప్రతి నివృత్తే రభావాద్యజమానో స్మాల్లోకాత్ పరాఙ్ముఖః స్వర్గమారోఢుం సహసామ్రియేత, తస్మాత్ తేషాం పక్షో న యుక్తః । యాస్తు స్వస్తి నః పథ్యేత్యాద్యాః ప్రాయణీయస్య పురోఽనువాక్యాః తాసాం యాజ్యాత్వేసతి స్వస్తి బుద్ధీత్యాదీనాం పూర్వోక్తానాం పురోఽనువాక్యాత్వాయ ప్రతినివృత్తేః । యజమానోఽప్యస్మిన్ లోకే ప్రతితిష్ఠత్యేవ। ఇత్థంప్రాయణీయేష్టిముక్త్వా సోమక్రయణీం వక్తుం సోమాహరణం సోపాఖ్యానమాహ "కద్రూశ్చ వైసుపర్ణీ చాత్మరూపయో రస్పర్ధేతాగ్ం సాకద్రూః సుపర్ణీమజయత్ సాఽబ్రవీత్ తృతీయస్యామితో దివిసోమ

“ చతుర ఆజ్యభాగాన్ ప్రతిదిశం యజతి ” ఇతి। ఋగనువచనమధ్వర్యో ర్విధత్తే “అదితిమిష్ట్వా మారుతీమృచమన్వాహ మరుతో వై దేవానాం విశో దేవవిశం ఖలు వై కల్పమానం మనుష్యవిశమనుకల్పతే యన్మారుతీమృచ మన్వాహ విశాం క్లృప్త్యై” (సం-౬కా।౧ప్ర।౫అ) ఇతి। మరుతో యద్ధవ ఇత్యేషా మారుతీతి। తథా చ సూత్రం “మారుతీమృచమన్వాహ మరుతో యద్ధవో దివ ఇతి ”ఇతి।ఏకోనపఞ్చాశత్ సఙ్ఖ్యాకాః సప్తగణరూపా మరుతో మనుష్యవైశ్యవద్దేవానాం ధనసమ్పాదకాః ప్రజాః। అనేన మన్త్రానువచనేన దేవవిశాం సమూహాః స్వవ్యాపారే క్లృప్తో భవతి। తచ్చ కల్పమానమనుసృత్య మనుష్యప్రజాసఙ్ఘః కల్ప్యతే। అతో మన్త్రానువచనం ప్రజానాం క్లృప్త్యై భవతి। పూర్వపక్షత్వేన చోదకప్రాప్తం కిఞ్చిదఙ్గముపవదతి “ బ్రహ్మవాదినో వదన్తి ప్రయాజవదనూయాజం ప్రాయణీయం కార్యమనూయాజవదప్రయాజ ముదయనీయమితీమే వై ప్రయాజా అమీ అనూయాజాః సైవ సా యజ్ఞస్య సన్తతిః”(సం౬కా।౧ప్ర।౫అ)ఇతి।ప్రముఖే యష్టవ్యాః సమిధాదినామకాః పఞ్చప్రయాజాః। అనుపశ్చాత్ సమాప్తౌ యష్టవ్యా బర్హిరాదినామకా స్త్రయోఽనూ యాజాః।తదుభయం ప్రాయణీయోదయనీ యయోరిష్ట్యోరతిదేశతః ప్రాప్తం। తత్ర ప్రాయణీయాయామనూయాజానుష్ఠానే యాగః సమాప్యేత।తద్వత్ ఉదనీయాయాం ప్రయాజానుష్ఠానే యాగాన్తరంప్రారభ్యేత।తథా సతి సోమయాగో మధ్యే విచ్ఛిద్యేత। ఉభయవర్జనే తు సోమయాగస్య ప్రారమ్భరూపాయాం ప్రాయణీయేష్టావిదానీం అనుష్ఠీయమానా ఇమేప్రత్యక్షాః ప్రయాజాః సమాప్తిరూపాయాం ఉదయనీయేష్టావనుష్ఠీయమానా అమీ పరోక్షా అనూయాజాః।తథా సతి ప్రయాజానూయాజద్వయేన దర్శయాగస్యేవాసన్తతిః సైవాస్య సోమయాగస్య మధ్యే విచ్ఛేదరాహిత్యలక్షణా సా సన్తతిః సమ్పద్యతే। పూర్వపక్షం దూషయతి “తత్తథా న కార్యమాత్మా వై ప్రయాజాః ప్రజానూయాజా యత్ప్రయాజా నన్తరియాదాత్మా నమ

స్తమాహర తేనాత్మానం నిష్క్రీణీష్వేతి" (సం-౬కాం।౧ప్రా।౬అ)ఇతి। కద్రూః సుపర్ణీచోభే సపత్న్యౌ పరాజయే దాసీత్వం అభ్యుపేత్య మమైవ సౌన్దర్యం మమైవేత్యస్పర్ధేతాం। తత్రసుధ్యస్థాః కద్రూజయమూచిరే। సా చ కద్రూః సుపర్ణీం దాసీత్వేన పరిగృహ్య తన్మోచనోపాయం స్వయమేవోప దిదేశ ఇతోఽస్మాత్ లోకాదారభ్య గణనాయాం తృతీయాం ద్యౌః స్వర్గలోకస్తస్మిన్ సోమో వర్తతే మహర్జనస్తపః సత్యమిత్యేతేఽపి లోకాః ద్యుశబ్దాభిధేయాః। తస్మాదితస్తృతీయస్యామితి విశేష్యతే। సోమ ఆహృత్య దత్తే సతి త్వాం ముఞ్చామి ఇతి। సోమాహరణం సమ్భావయితుం శ్రుతిరాహ "ఇయం వై కద్రూరసౌ సుపర్ణీ ఛన్దాగ్ంసి సౌపర్ణేయాః" (సం-౬కాం।౧ప్రా।౬అ) ఇతి। భూలోకరూపత్వాత్ కద్రూః స్వయమాహర్తుం న శక్నోతి। సుపర్ణీతుద్యులోకరూపత్వాదుత్పతనసమర్థానాం గాయత్ర్యాది రూపాణాం అపత్యానాం సద్భావాచ్ఛక్నోతి అథ సా సుపర్ణీ స్వపుత్రాణాం గాయత్ర్యాదీనాం అగ్రే స్వవృత్తాన్తం స్పష్టీకరోతీత్యాహ "సాబ్రవీదస్మైవై పితరౌ పుత్రాన్ బిభృతస్తృతీయస్యామితోదివి సోమస్తమాహర తేనాత్మానం నిష్క్రీణీష్వేతిమా కద్రూరవోచత్" (సం - ౬కాం। ౧ప్ర। ౬అ) ఇతి। పున్నామనరకోపలక్షితాత్ విశేషాత్ దుఃఖాత్ త్రాయన్త ఇతి పుత్రాః తాన్ పుత్రానస్మై ఏతాదృశోపద్రవపరిత్రాణాయ మాతాపితరౌ పుష్యతః। హే గాయత్ర్యాదిపుత్రాః కద్రూవచన మవగత్య యదుచితం తత్ కురుధ్వం గాయత్ర్యాదీనామైచ్ఛిక శరీరధారిత్వాత్ పుత్రత్వమవిరుద్ధం తత్రప్రౌఢత్వాదాదౌ జగతీప్రవవృత ఇత్యాహ "జగత్యుదపతచ్చతుర్దశాక్షరా సతీ సాఽప్రాప్య న్యవర్తత తస్యై ద్వే అక్షరే అమీయేతాగ్ం సా పశుభిశ్చ దీక్షయా చాగచ్ఛత్ తస్మాజ్జగతీచందసాం పశవ్యతమా తస్మాత్ పశుమన్తం దీక్షోఽపనమతి" (సం-౬కాం।౧ప్రా।౬అ) ఇతి। పురా జగత్యాః పాదస్య చతుర్దశాక్షరాణ్యాసన్। తాదృశీ జగతీ ద్యులోకం గత్వా స్వానస

భ్రాజాదిభిః సోమరక్షకైః సహ యుద్ధ్వా సోమమప్రాప్య అగ్నీషోమీయ సవనీయాన్ బన్ధ్యాఖ్యపశూన్ ఇష్టిసాధ్యదీక్షాశ్చ గృహీత్వా స్వకీయే చాక్షురద్వయే స్వాపనాదిభిర్గృహీతేసతి పరాజిత్య సమాగతా। యస్మాజ్జగతీ పశూనానయత్ తస్మాత్ సైవాత్యన్తపశుప్రదాయతః పశుభిః సః దీక్షాఽఽనీతా। తతః పశ్వధికస్వాధీన సమ్పత్త్యా సత్యాం దీక్షాయాంప్రవర్తతే।తథైవ త్రిష్టుభో యుద్ధం దర్శయతి «త్రిష్టుగుదపతత్ త్రయోదశాక్షరాసతీసాఽప్రాప్య న్యవర్తత తస్యై ద్వే అక్షరే అమీయేతాగ్ం సాదక్షిణాభిశ్చ తపసాచాగచ్ఛత్” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౬అ) ఇతి । గావశ్చేత్యశ్వశ్చేత్యాదయో దక్షిణా। అశనపరిత్యాగముష్టిబన్ధవాగ్యమనవనీతాభ్యఞ్జన కృష్ణాజిన ప్రావరణాది క్లేశసహిష్ణుత్వం తపః । ప్రాణవత్ప్రియస్య గవాశ్వాదేర్దానం అధికంతపః । త్రిష్టుభా తదానయనముపపాదయతి « తస్మాత్త్రిష్టుభో లోకే మాధ్యన్దినే సవనే దక్షిణానీయన్త ఏతత్ ఖలు వావతప ఇత్యాహుర్యః స్వన్దదాతి” (సం-౬కా।౧ప్ర।౬అ) ఇతి। మాధ్యన్దినసవనస్య త్రిష్టుగభిమానినీ దేవతా। తతస్తదేవ త్రిష్టుభో లోకః స్థానం శరీరప్రయాసాదపి ధనహానికృతస్య మానసప్రయాసస్యాధికత్వాదనేన ధనేన పరోపజీవనాచ్చ దానమేవ మహత్ తప ఇత్యభిజ్ఞానాంమతం। గాయత్ర్యాస్తు యుద్ధేజయం దర్శయతి । «గాయత్ర్యుదపతచ్చతురక్షరా సత్యజయాజ్జ్యోతిషా తమస్యా అజాభ్యరున్ధత్ తదజాయా అజత్వగ్ం సాసోమం చాహరచ్చత్వారి చాఽక్షరాణి సాఽష్టాక్షరా సమపద్యత” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౬అ) ఇతి। సహోయరహితయోః పూర్వయోః పరాజయం దృష్ట్వాగాయత్రీ స్వయం అజయా సహ ఉదపతత్। సాప్యజా గాయత్ర్యర్థం స్వకీయేనజ్యోతిషా తం సోమమభితో రురోధ। తస్మాద్రోధనపర్యాయత్వేపణార్థాదజ ధాతోః అజేతి నామ నిష్పన్నం। ప్రశ్నోత్తరాభ్యాం గాయత్రీం ప్రశంసతి«బ్రహ్మవాదినోవదన్తి కస్మాత్ సత్యాద్గాయత్రీ కనిష్ఠాఛన్దసాగ్ంసతీ యజ్ఞముఖం పరీయాయేతి యదేవాఽదః సోమమాహరత్ తస్మాద్యజ్ఞముఖం పర్యైత్ తస్మాత్ తేజస్వినీతమా” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౬అ) ఇతి। తస్మాత్ సత్యాత్ కారణాత్ ।

కనిష్ఠాన్యూనాత్సరాయజ్ఞముఖంప్రాతః సవనం।తత్రబహిష్పవమాననామ్ని ప్రథమస్తోత్రే ఉపాస్మైగాయతానర ఇత్యాద్యా ఋచో గాయత్ర్యః సేయంయజ్ఞముఖప్రాప్తిః।బ్రహ్మవాదిష్వేవ బుద్ధిమన్తో యదేవేత్యాద్యుత్తరమాహుః। యస్మాదియమదోముష్మాల్లోకాత్ సోమమాహరత్ తస్మాదస్యా ముఖప్రాప్తిర్యుక్తా। ముఖత్వాదేవాస్యాస్తేజో బాహుళ్యం। ఆహరణప్రకారం దర్శయతి "పద్భ్యాంద్వేసవనేసమగృహ్ణాత్ ముఖేనైకం యన్ముఖేన సమగృహ్ణాత్ తదధయత్ తస్మాద్వేసవనే శుక్రవతీ ప్రాతస్సవనఞ్చ మాధ్యన్దినం చ తస్మాత్ తృతీయసవనఋజీషమభి షుణ్వన్తి ధీతమివ హి మన్యన్తే" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౬అ) ఇతి। పక్షిరూపా గాయత్రీ సవనద్వయ పర్యాప్తౌ సోమభాగౌ పద్భ్యాం సంగృహ్య తృతీయసవనపర్యాప్తం సోమభాగం చఞ్చుపుటాభ్యాం సందశ్య తదీయం రసం పపౌ । యస్మాత్ పద్భ్యాం ధృతౌ సోమభాగౌ నపీతౌ తస్మాత్ ప్రాతస్సవనమాధ్యన్దినసవనే శుక్రశబ్దాభిధేయేన సోమరసేనోపేతే।యస్మాత్ తృతీయభాగః పీతః తస్మాత్ పీతత్వం మన్యమానాః తత్సాదృశ్యార్థం ఋజీషమభిషుణుయురితి।ప్రాసఙ్గికం కిఞ్చిద్విధాయతత్రాపరం విశేషం విధత్తే "ఆశిరమవనయతి స శుక్రత్వాఽయాథో సమ్భరత్యేవేనత్" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౬అ) ఇతి।ఆశిరం క్షీరం సశుక్రత్వం సరసత్వం। కిఞ్చ క్షీరసేచనాదృజీషగత సోమరసరూపహవిః సమ్భరతి సమ్యక్ పోషయత్యేవ । పునరప్యన్యత్ విధత్తే "తగ్ం సోమమాహ్రియమాణం గన్ధర్వో విశ్వావసుః పర్యముష్ణాత్ సతిస్రో రాత్రీః పరిముషితోఽవసత్ తస్మాత్ తిస్రో రాత్రీః క్రీతః సోమో వసతి" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౬అ) ఇతి । ఉపసద్దివసేషు త్రిష్వభిషవమకృత్వా సోమం నివాసయేదిత్యర్థః । ఇత్థం సోమాహరణం నిరూప్య సోమక్రయణీం నిరూపయితుం ఆరభతే "తే దేవా అబ్రువన్ స్త్రీకామా వై గన్ధర్వాః స్త్రియా నిష్క్రీణామేతి తే వాచగ్ం స్త్రియమేకహాయనీం కృత్వా తయా నిరక్రీణన్" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౬అ) ఇతి । ఏకసంవత్సరవయస్కయా స్త్రీరూపయా వాగ్దేవతయా సోమస్య

నుస్తరణీస్యాత్ ప్రమాయుకో యజమానః స్యాద్యద్ద్విరూపయా వార్త్ర
ఘ్నీస్యాత్ స వాస్యం జినీయాత్ తం వాన్యోజినీయాదరుణయాపిఙ్గా
క్ష్యా క్రీణాత్యేతద్వై సోమస్యరూపగ్ం స్వయైవైనం దేవతయా క్రీణాతి”
(సం-౬కాం। ౧ప్ర।౬అ) ఇతి । మృతంపురుషమనుహన్యమానా గౌః అను
స్తరణీ । కృష్ణాయాస్తాదృక్త్వాద్యజమానో మ్రియేత । వర్ణద్వయోపేతా
యద్యపి విరోధిఘాతినీ తథాపి యజమానతద్వైరిణో రన్యోన్యవిరోధిత్వా
త్ కోహన్తి వా హన్యతే ఇతి న జ్ఞాయతే। అరుణత్వం పిఙ్గాక్షుత్వఞ్చ
సోమదేవతాయాః స్వరూపం, అతస్తాదృశీగౌః సోమక్రయాయ సదృశీభ
వతి। ఇత్థం చతుర్థానువాకోక్త మన్త్రవ్యాఖ్యానస్య ఉపోద్ఘాతత్వేన బ్రా
హ్మణేన ప్రాయణీయాసోమక్రయణ్యావనువాకాభ్యామభిహితే । అథ
మన్త్రావ్యాఖ్యాతవ్యాః। కల్పః “అథైత ద్ధ్రువాజ్యమాప్యాయ్యస్రుచి చ
తుర్గృహీతం గృహీత్వా సూత్రేణ హిరణ్యం నిష్టర్క్యంబధ్వాదర్భా
భ్యాం ప్రబధ్యస్రుచ్యవదధాతి। “ఇయం తేశుక్రతనూరిదం వర్చస్తయా స
మ్భవభ్రాజం గచ్ఛ” ఇతి। హే శుక్రదీప్తిమద్ధిరణ్య తవ ఇయం జుహూస్త
నూః, ఇదం ఘృతం తవ తేజః, అతస్తయా జుహ్వా సఙ్గచ్ఛ సమ్భవ । హే
హిరణ్యఆజ్యరూపాం భ్రాజందీప్తిం ప్రాప్నుహి। అథ వా హే శుక్రవహ్నే
ఇయమాజ్యరూపాతవతనూరిదం హిరణ్యం తవ తేజ ఇత్యేవం బ్రాహ్మణా
నుసారేణ వ్యాఖ్యాతవ్యం। ఆధానబ్రాహ్మణోక్తంహిరణ్యస్యమహిమానం
తత్ర త్యపదత్రయోచ్చారణేనప్రత్యభిజ్ఞాప్యం ప్రశంసతి “తద్ధిరణ్యమభవత్
తస్మాదద్భ్య హిరణ్యం పునన్తి” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౭అ) ఇతి। ఆధానబ్రా
హ్మణే త్వేవమామ్నాయతే “ఆపోవరుణస్యపత్నయ ఆసన్। తా అగ్నిరభ్య
ధ్యాయత్। తాఃసమభవత్। తస్య రేతః పరాపతత్। తద్ధిరణ్యమభవత్” ఇతి।
తస్మాద్ధిరణ్యస్య వహ్నిః పితా ఆపో మాతరః, తస్మాత్ స్వతః శుద్ధం హి
రణ్యం యది కదాచిద్రజస్వలాది స్పర్శేన శోధనీయం భవతి తదా అద్భ్యః
పునన్తి, జలేనైవ శోధయన్తి, నతు కాంస్యతామ్రాదేరివ భస్మాగ్న్యాదిక
మపేక్షన్తే। జుహ్వాం హిరణ్యప్రక్షేపేణవిశిష్టాయాం హోమంవిధత్తే “బ్ర

నిష్క్రయః కృతః। గన్ధర్వేష్వపరక్తాయాః తస్యాః స్త్రియా రోహిత గోరూపతాం దర్శయతి ‘‘సా రోహితగ్ంరూపం కృత్వా గన్ధర్వేభ్యోఽపక్రమ్యాఽతిష్ఠత్ తద్రోహితో జన్మ’’ (సం-౬కాం।౧ప్ర।౬అ) ఇతి। దేవేష్వనురక్తాయాః పునర్దేవతాప్రాప్తిం దర్శయతి ‘‘తే దేవా అబ్రువన్నపయుష్మదక్రమీన్నాస్మానుపావర్తతే విహ్వయామహా ఇతి బ్రహ్మ గన్ధర్వా అవదన్నగాయన్ దేవాః సా దేవాన్ గాయత ఉపావర్తత తస్మాద్గాయన్తగ్ం స్త్రియః కామయన్తే’’ (సం-౬కాం।౧ప్ర।౬అ) ఇతి। విహ్వయామహై విలక్షణం యథా భవతి తథైవ ఆకారయామః। బ్రహ్మ వేదః। ఏతద్వృత్తాన్తవేదనం ప్రశంసతి ‘‘కాముకా ఏనగ్ం స్త్రియో భవన్తి య ఏవం వేదాఽథో య ఏవం విద్వానపి జన్యేషు భవతి తేభ్య ఏవ దదత్యుత యద్బహుతయా భవన్తి’’ (సం-౬కాం।౧ప్ర।౬అ) ఇతి। వరస్య స్నిగ్ధాః వరార్థం కన్యాన్వేష్టుం ప్రవృత్తా బాన్ధవా జన్యాః। తాదృశానాం జన్యానాం ద్వౌ వర్గౌ। తత్రైకస్మిన్ వర్గే యథోక్తవేదనరహితా అనేకగుణాన్తరోపేతా బహవో వరా యద్యపి సన్తి తథాపి తం వర్గం నాపేక్ష్య యేషు జన్యేష్వేకోఽప్యేవం విద్వాన్ వరో భవతి తేభ్య ఏవ జన్యేభ్యః కన్యాం తత్పితా దదాతి। సోమక్రయణ్యా గుణం విధత్తే ‘‘ఏకహాయన్యా క్రీణాతి వాచైవైనగ్ం సర్వయా క్రీణాతి తస్మాదేకహాయనా మనుష్యా వాచం వదన్తి’’ (సం-౬కా।౧ప్ర।౬అ) ఇతి। వాగ్దేవతాయాః సోమక్రయణీరూపస్వీకారాత్ సర్వవాచా క్రయ ఉపపద్యతే। ఏకసంవత్సరస్వీకారాచ్చ తస్మిన్ వయసి మనుష్యవచనవ్యవహారోపక్రమః। వర్జ్యాన్ దోషాన్ విశదయతి ‘‘అకూటయాఽకర్ణయాఽకాణయాఽశ్లోణయాఽసప్తశఫయా క్రీణాతి’’ (సం-౬కా।౧ప్ర।౬అ) ఇతి। కూటా కుటిలశృఙ్గీ, అకర్ణా ఛిన్నకర్ణోపేతా, కాణా ఏకాక్షీ, శ్లోణా కుష్ఠాదిదూషితా, సప్తశఫా న్యూనాఙ్గీ, ఏతా వర్జ్యాః। ఉపాదేయాం దర్శయతి ‘‘సర్వయైవైనం క్రీణాతి’’ (సం-౬కా।౧ప్ర।౬అ) ఇతి। సర్వావయవసమ్పూర్ణేత్యర్థః। విపత్సే బాధకపురస్సరం గుణం విధత్తే ‘‘యచ్ఛ్వేతయా క్రీణీయాద్దుశ్చర్మా యజమానః స్యాద్యత్ కృష్ణయాఽ

ష్మావాదినోవదన్తి కస్మాదనస్థికేన ప్రజాః ప్రవీయన్తేఽస్థన్వతీర్జా... ఇతి యద్ధిరణ్యం ఘృతేవధాయ జుహోతి తస్మాదనస్థికేన ప్రజాః ప్రవీయన్తేఽస్థన్వతీర్జాయన్తే" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౭అ) ఇతి।తస్మాదనస్థికేన వీర్యేణ ప్రజాః ప్రవీయన్తే గర్భీక్రియన్తే, ఉత్పత్తికాలే త్వగస్థియుక్తా జాయన్తే। తత్ర వీర్యసదృశం ఆజ్యం।అస్థిసదృశం హిరణ్యం।తదిదం సాదృశ్యం నివోఢుం ఈశ్వరేణాస్థినిర్మీయత ఇత్యర్థః। వహ్నిసమ్బన్ధబోధనపరతయామన్త్రం వ్యాచష్టే।"ఏతద్వా అగ్నేః ప్రియం ధామ యద్ఘృతం తేజో హిరణ్యమియన్తే శుక్ర తనూరిదం వర్చ ఇత్యాహ స తేజస మేవైనగ్ం సతనుం కరోత్యథో సమ్భరత్యేవైనం" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౭అ) ఇతి।ఏనమగ్నింసమ్భరతి సమ్యక్కరోతి । ఏషహ్యేవ వహ్నిసమ్బోధనేన తదీయతేజోరూపేణ హిరణ్యమన్త్రేప్రకాశ్యతే । హిరణ్యస్య సూత్రేణ బన్ధనం విధత్తే "యదబధ్నవదద్ధ్యాద్గర్భాః ప్రజానాం పరాపాతుకాఃస్యుర్బద్ధమవదధాతి గర్భాణాం ధృత్యై" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౭అ) ఇతి । సూత్రాగ్రాకర్షణేన యథా సహసాముచ్యతే తథా బధ్నీయాదితి విశేషంవిధత్తే "నిష్టర్క్యం బధ్నాతి ప్రజానాం ప్రజననాయ" (సం ౬కాం।౧ప్ర।౭అ) ఇతి।నిశ్శేషేణ సహసా మోచనయోగ్యంనిష్టర్క్యం।కల్పః "దర్భ * కాణ్డే స్రుగ్దణ్డ ఉపసజ్య హ్యా ఆహవనీయే జుహోత్యన్వారబ్ధే యజమానే, జూరసిధృతా మనసా జుష్టా విష్ణవే తస్యాస్తే సత్యసవసః ప్రసవే వాచో యన్త్రమశీయ స్వాహా" ఇతి। హే సోమక్రయణి వాగ్రూపే త్వం జూర్వేగయుక్తాసి మనసా నియమితాసి యజ్ఞాయప్రియాసి । తాదృశ్యాఅమోఘప్రేరణాయాస్తవ ప్రేరణేసతి మన్త్రోచ్చారణరూపయా వాచో యన్త్రం నియమం అశీయ ప్రాప్నుయాం ఇదమాజ్యం హుతమస్తు । యథోక్తార్థం మన్త్రేదర్శయతి । "వాగ్వా ఏషా యత్ సోమక్రయణీ జూరసీత్యాహ యద్ధిమనసా జవతే తద్వాచా వదతి ధృతా మనసేత్యాహ మనసాహి వాక్ ధృతా మనసా జుష్టా విష్ణవ ఇత్యాహ యజ్ఞోవైవిష్ణుర్యజ్ఞాయైవైనాం జుష్టాం కరోతితస్యా

* నాడీ-కాశీపాఠః.

స్తే సత్యసవితుః ప్రసవ ఇత్యాహ సవితృప్రసూతామేవ వాచమవరున్ద్ధే" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౭అ) ఇతి। జపతే తూష్ణీం కర్తవ్యమిత్యపగచ్ఛతి। బోధాయనః "అగ్రేణశాలాయాంతిష్ఠన్ యజమానమాజ్యమవేక్షయతి, శుక్రమస్యమృతమసి వైశ్వదేవగ్ం హవిరిత్యాజ్యమవేక్షతే" ఇతి। ఆపస్తమ్బః "సోమక్రయణమీక్షమాణో జుహోతి జూరసీత్యపరం చతుర్గృహీతం గృహీత్వా, శుక్రమసీతి హిరణ్యం ఘృతాదుద్ధృత్య వైశ్వదేవగ్ం హవిరిత్యాజ్యమవేక్ష్య" ఇతి। శుక్రం దీప్తిమత్। అమృతం వినాశరహితం హే ఆజ్య హే హిరణ్యేతి వా యోజ్యం। హే ఆజ్య త్వం సర్వదేవప్రియం హవిరసి। తదిదం స్పష్టత్వాన్న బ్రాహ్మణే వ్యాఖ్యాతం। కల్పః "అథైనద్ధిరణ్యమన్తర్ధాయ ఆదిత్యముదీక్షయతి, సూర్యస్య చక్షురారుహమగ్నేరక్ష్ణః కనీనికాం యదేతశేభిరీయసే భ్రాజమానో విపశ్చితేతి" ఇతి। సూర్యసమ్బన్ధిమదీయం చక్షురిన్ద్రియం, కనీనికా త్వగ్నిసమ్బన్ధినీ, తదుభయమారుహం ప్రాప్తోఽస్మి। యతో హే సూర్య త్వమేతశైరశ్వైః అశ్వైర్గచ్ఛసి, హేవ త్వం విపశ్చితా తేజసా భ్రాజమానోఽసి తస్మాద్రక్షోనివారణాయ యువాం ఉభౌ ప్రాప్తోఽస్మి। పశ్చాద్బ్రాహ్మణం దర్శయతి "కాణ్డే కాణ్డే వై క్రియమాణే యజ్ఞగ్ం రక్షాగ్ంసి జిఘాగ్ంసన్త్యేష ఖలు వా అరక్షోహతః పన్థా యోఽగ్నేశ్చ సూర్యస్య చ సూర్యస్య చక్షురారుహమగ్నేరక్ష్ణః కనీనికామిత్యాహ య ఏవారక్షోహతః పన్థాస్తగ్ం సమారోహతి" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౭అ) ఇతి। కాణ్డే కాణ్డే ప్రతిపాద్యస్యాఙ్గస్య ప్రత్యేకస్మిన్ యజ్ఞాఙ్గే। బోధాయనః "అథైతాగ్ం సోమక్రయణీమగ్రేణ శాలాముదీచీమభిప్రగ్రయన్తే తామనుమన్త్రయతే, చిదసి మనాసి ఇత్యన్తాదనువాకస్య" ఇతి। స చ మన్త్రః పఠ్యతే "చిదసి మనాసి ధీరసి దక్షిణాసి యజ్ఞియాసి క్షత్రియాస్యదితిరస్యుభయతః శీర్ష్ణీ సా నః సుప్రాచీ సుప్రతీచీ సమ్భవ మిత్రస్త్వా పది బధ్నాతు పూషాధ్వనః పాత్విన్ద్రాయాధ్యక్షాయానుత్వా మాతా మన్యతామను పితానుభ్రాతా సగర్భ్యోఽనుసఖా సయూథ్యః సా దేవి దేవమచ్ఛేహీన్ద్రాయ సో

మాగ్ంఁ రుద్రస్త్వావర్తయతు మిత్రస్య పథా స్వస్తి సోమసఖా పునరేహి సహ
రయ్యా" ఇతి। ఆపస్తమ్బస్తు తేధాఽభ్యాం వినియుఙ్క్తే "చిదసి మనాసీతి సోమ
క్రయణీమభిమన్త్రియ తేకర్ణగృహీతా పదిబద్ధా భవతి। మిత్రస్త్వా పది బ
ధ్నాత్వితి దక్షిణం పూర్వపాదం ప్రేక్షతే। పూషాధ్వనః పాత్వితి ప్రాచీమా
యతీమనుమన్త్రయతే" ఇతి। హే వాగ్దేవతారూపే సోమక్రయణి త్వం చిదా
దిశబ్దప్రతిపాద్యాఽసి। అన్తఃకరణస్య చిత్తం మనో బుద్ధిరితి తిస్రో వృత్తయః।
దేహాదిసఙ్ఘాతస్య అచేతనత్వం వ్యాసత్త్య చేతనత్వం సమ్పాదయన్తీ బా
హ్యవస్తుషు వా నిర్వికల్పకరూపం సామాన్యప్రజ్ఞానం జనయన్తీ వృత్తిః చి
త్తం చిత్, అయం పదార్థ ఏవం భవతి వా న వేతి విచారరూపా వృత్తిర్మనః,
భవత్యేవేతి నిశ్చయరూపా బుద్ధిః, ఏతత్త్రితయమిహ చిన్మనోధీశబ్దైరుచ్యతే।

దక్షిణా కుశలా। దేయద్రవ్యరూపా వా। యజ్ఞియా సోమక్రయద్వారేణ
యజ్ఞసమృద్ధినీ। క్షత్రియా దేవేషు సోమః క్షత్రియజాత్యభిమానీ। తథా
చ వాజసనేయిన ఆమనన్తి "యాన్యేతాని దేవత్రా క్షత్రాణీన్ద్రో వరుణః
సోమో రుద్రః పర్జన్యో యమో మృత్యురీశాన" ఇతి తేన సోమేనాభిమ
న్త్రవ్యస్య సోమలతాద్రవ్యస్య క్రయహేతుత్వేన క్షత్రియా। జ్యోతిష్టోమస్యా
ద్యన్తయోః ప్రాయణీయోదయనీయయోరదితిర్దేవతాత్వాత్ సేయము
భయతఃశీర్ష్ణీ తద్రూపా త్వమసి। సా త్వాకృశీ త్వం అస్మదర్థం సుప్రాచీ
సుప్రతీచీ సమ్భవ। ప్రథమం సోమస్య క్రేతారం ప్రతి సుష్ఠు ప్రాఙ్ముఖీ గత్వా
పశ్చాదస్మాన్ ప్రతి సుష్ఠు ప్రత్యఙ్ముఖీ సమాగత్య అస్మాభిః సఙ్గచ్ఛస్వ।
యథోక్తమర్థం మన్త్రో దర్శయతి "వాగ్వా ఏషా యత్ సోమక్రయణీ చిద
సి మనాసీత్యాహ శాస్త్యేవైనామేతత్ తస్మాచ్ఛిష్టాః ప్రజా జాయన్తే"
(సం-౬కా।౧ప్ర।౭అ) ఇతి। ఏతేన మన్త్రేణ వాగాత్మికా సోమక్రయణీ
చిదాదిశబ్దవాచ్యా భవతి। ఏవమనుశాస్తి యస్మాదేవం తస్మాల్లోకేఽపి
ప్రజా అనుశిష్యన్తే। కృత్స్నస్య తాత్పర్యముక్త్వా ప్రత్యవయవం వ్యాచష్టే
"చిదసీత్యాహ యద్ధి మనసా చేతయతే తద్వాచా వదతి మనాసీత్యాహ

యద్ధిమనసాభిగచ్ఛతి తత్కరోతి ధీరసీత్యాహ యద్ధిమనసాధ్యాయతి తద్వాచావదతి దక్షిణాసీత్యాహ దక్షిణాహ్యేషాయజ్ఞియాసీత్యాహ యజ్ఞియామేవైనాంకరోతిక్షత్రియాసీత్యాహ క్షత్రియాహ్యేషాదితిరస్యుభయతః శీర్ష్ణీత్యాహయదేవాదిత్యః ప్రాయణీయో యజ్ఞానామాదిత్య ఉదయనీయస్తస్మాదేవమాహ" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౭అ) ఇతి। మనసా వృత్తిత్రయకారణేనాన్తఃకరణేనచేతయతే సామాన్యతో జానాతి అభిగచ్ఛతి విచారయతి ధ్యాయతి నిశ్చినోతి। ఉత్తరమన్త్రస్యఅయమర్థః। హే సోమక్రయణి మిత్రో హితకారీ దేవస్త్వాం దక్షిణే పాదే బధ్నాతు। ఏతన్మన్త్రవిరుద్ధం పక్షత్రయం వ్యావర్తయన్మన్త్రం వ్యాచష్టే "యదబద్ధా స్యాదయతా స్యాద్యత్పదిబద్ధానుస్తరణీ స్యాత్ ప్రమాయుకో యజమానః స్యాద్యత్ కర్ణగృహీతా వార్త్రఘ్నీ స్యాత్ స వాఽన్యం జినీయాత్తం వాఽన్యో జినీయాన్మిత్రస్త్వా పదిబధ్నాత్విత్యాహ మిత్రో వై శివో దేవో దేవానాం తేనైవైనాం పదిబధ్నాతి" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౭అ) ఇతి। అత్ర పాద బన్ధనం కర్ణగ్రహణఞ్చామన్త్రకమఙ్గీచకారేత్యవిరోధః। అథవా అకర్ణగృహీతా అపదిబద్ధేతి తత్ర పదచ్ఛేదః। తృతీయమన్త్రస్యాయమర్థః। హే సోమక్రయణి త్వాం పూషా పోషకో భయోపేతాత్ మార్గాత్ పాలయతు। యాగాధ్యక్షాయేన్ద్రాయ త్వాం సోమక్రయసాధనేన మాతృపిత్రాదయోఽనుమన్యన్తాం। సగర్భ్యస్త్వయా సహైకస్మిన్ గర్భేఽవస్థితః హే దేవి సా త్వమిన్ద్రార్థం సోమం దేవమనుగచ్ఛ। తాం త్వాం రుద్రో దేవోఽస్మాన్ ప్రతిపునరావర్తయతు ఆవర్తయన్నపి స రౌద్రేణ మార్గేణ కిన్తు మిత్రస్య పథా। తతస్తే స్వస్తి సుఖం భవతు। సోమః సఖా యస్యాస్తవ సా త్వం సోమసఖాభూత్వా ధనేన సహ అస్మాన్ ప్రతిపునరాగచ్ఛ। అత్ర రుద్రస్త్వేత్యాది పృథఙ్మన్త్రేణ సోమక్రయార్థం గతస్యాః ప్రత్యావర్తనమితి కేచిత్। మన్త్రస్య భాగాన్ క్రమేణ వ్యాచష్టే "పూషాధ్వనః పాత్విత్యాహేయం వై పూషేమామేవాస్యా అధిపామకః సమష్ట్యా ఇన్ద్రాయాధ్యక్షాయేత్యాహేన్ద్రమేవాఽస్యా అధ్యక్షం కరోత్యను త్వా మాతా మ

న్యతామను పితేత్యాహానువఃతరయైవైనయా క్రీణాతి సాదేవీ దేవమచ్ఛే హీత్యాహ దేవీహ్యేషాదేవః సోమ ఇన్ద్రాయ సోమమిత్యాహేన్ద్రాయ హిసోమ ఆహ్రియతే యదేతద్యజుర్నబ్రూయాత్ పరాచ్యేవసోమక్రయ ణీయా ధ్రుద్రస్త్వావర్తయత్విత్యాహ రుద్రో వైక్రూరో దేవానాం తమే వాస్యై పరస్తాద్దధాత్యావృత్త్యై క్రూరమివవాఏతత్కరోతి యద్రుద్రస్యకీ ర్తయతి మిత్రస్య పథేత్యాహ శాన్త్యైవాచావా ఏషక్రీణీతే యః సోమ క్రయణ్యాస్వస్తిసోమసఖా పునరేహి సహరయ్యేత్యాహ వాచైవ విక్రీయ పునరాత్మన్ వాచంధత్తేనుపదాసుకాస్య వాగ్భవతి యఏవం వేద" (సం-౬కాం|౧ప్ర|౮అ) ఇతి। సమష్ట్యైసమ్యక్ ప్రాప్తయేరుద్రస్త్వావర్తయత్విత్వతి యజుః * తమేవక్రూరం రుద్రంఅస్యాః సోమక్రయణ్యా ఆవర్తయేపరస్తా త్ తాన తిలఙ్ఘ్య పరభాగేస్థాపయతి। అనుపదాసుకాక్షయరహితా। త దేతద్వేనస్యప్రశంసనం॥ ॥

॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

"ఇయంతేశుక్రే స్వర్ణం జారసీతి జుహ్వాతిహి।
శుక్రేతి స్వర్ణముద్ధృత్య వైశ్వేత్యాజ్యమవేక్షతే॥
సూర్యసూర్యముపస్థాయ చిత్తోసక్రయణీంజపేత్।
మిత్రోదృష్ట్వా బద్ధపాదంపూషాతామనుమన్త్రయేత్॥
రుద్రస్త్వామావర్తయీత మన్త్రైః సఙ్కీర్తితానవా" ॥ఇతి॥

అథమీమాంసా

ఏకాదశాధ్యాయస్య చతుర్థపాదేచిన్తితం॥

"ప్రాయణీయస్య నిష్కాసే యో నిర్వాపోర్థకర్మతత్।
నిష్కాసప్రతిపత్తిర్వో దయనీయస్య సంస్కృతిః॥
ఉతాద్యః పూర్వవన్నైవం ముఖ్యస్య ప్రకృతత్వతః।
మధ్యోస్తు నోపయోక్తవ్యః సంస్కారస్య గురుత్వతః" ॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమేశ్రూయతే "ప్రాయణీయస్యనిష్కాస ఉదయనీయమ

* ఏతత్ రుద్రస్యేతియజుః - ఇతికాంచీపాఠః

భినిర్వపతి ”ఇతి । అత్రపూర్వన్యాయేన నిష్కాసద్రవ్యకముదయనీయస మానకర్మకం అన్యదర్థకత్వాత్ప్రయాజవత్పక్షః। ముఖ్యస్యోదయనీయస్య ప్రకృత త్వాద్భిన్నప్రకరణామ్నాతావభృథధర్మాతిదేశవత్ । ఉదయనీయధర్మా తిదేశాసమ్భవాన్నార్థకర్మత్వం । యది తర్హి నిష్కాసప్రతిపత్తిః ఇతి పూర్వపక్షః పక్షుస్తు సోఽపి న సమ్భవతి ఉపయుక్తసంస్కారాదుపయోక్ష్య మాణసంస్కారస్య గరీయస్త్వాత్ । తస్మాదుదయనీయస్యసంస్కారః

॥ ॥తృతీయాధ్యాయస్య ప్రథమపాదే చిన్తితం॥ ॥

“క్రీణాత్యరుణయేత్యేతత్ సజీర్ణం వా క్రయైకతా।
క్రయేణాన్వయాత్ కీర్ణ సర్వద్రవ్యేష్వరక్తిమా॥

ద్రవ్యద్వారా క్రయే యోగాత్ తద్భాగే నాన్వయఃపునః।
సాక్షాత్ క్రయేగుణస్యార్థ ద్రవ్యే సన్నిహితే౽స్త్వసౌ” ॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమేశ్రూయతే “అరుణయాపిఙ్గాక్ష్యైకహాయన్యా సోమం క్రీణాతి ”ఇతి । తత్రారుణశబ్దోరుణిమానం గుణమాచష్టే । గుణోపసర్జనత యా ప్రయుజ్యమానస్యాపి నాగృహీత విశేషణా విశిష్టే బుద్ధిరితిన్యాయేన గుణబోధకత్వాదన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం గుణమాత్రే వ్యుత్పత్తేశ్చ । తస్య చారుణిమగుణస్య తృతీయాశ్రుత్యా సోమక్రయసాధనత్వం ప్రతీయతే । తదనుపపన్నం, అమూర్తస్య గుణస్య వాసో హిరణ్యాదివత్ క్రయసాధన త్వాసమ్భవాత్ తతస్తృతీయాశ్రుతేర్వినియోజకత్వాభావేనప్రకరణస్యా త్ర వినియోజకత్వం వక్తవ్యం। ప్రకరణఞ్చాగ్రహాదిసాధ్యాఖిలద్రవ్యేష్వ రుణిమానం వినివేశయతి । న చ అనేనన్యాయేన పిఙ్గాక్ష్యైకహాయనీశబ్ద యోరపి సర్వద్రవ్యగామిత్వం శఙ్కనీయం తయోశ్శబ్దయోర్ద్రవ్యవాచి త్వాత్ । పిఙ్గళం వర్ణంఽఅక్షిణీ యస్యా గౌః సాగౌః పిఙ్గాక్షీ ఏవమేక హాయనీ । యద్యప్యేకగోవాచినౌశబ్దౌ తథాపి విశేషణీభూతధర్మబోధా చ్ఛబ్దద్వయం । తచ్చయుగపత్ప్రవృత్తం సత్ ధర్మద్వయవిశిష్టం గోద్ర వ్యంక్రయసాధనత్వేన విదధాతి। న చైతద్ద్రవ్య మితరద్రవ్యే నివేశయితుం

శక్యం। అరుణిమగుణో ద్రవ్యేషు విశేషణత్వేన అన్వేతుం యోగ్యత్వాత్ తేషునివేశ్యతే। తత్రైషాక్షరయోజనా। అరుణయేత్యేతత్ పృథగ్వాక్యం। తత్రతృతీయాశ్రుత్యా ప్రాకరణికాని సాధనద్రవ్యాణి। తానిసర్వాణ్యనూద్యప్రాంతిపదికేన గుణోవిధీయతే। యాని జ్యోతిష్టోమే సాధనద్రవ్యాణి తానిసర్వాణ్యరుణాని కర్తవ్యానీతి, తస్మాద్గుణసజ్కీర్ణ ఇతి ప్రాప్తేబ్రూమః। యద్యప్యమూర్తో గుణఃతథాపి హాయనవదక్షివచ్చ గోద్రవ్యమేవఛినత్తి। తచ్చద్రవ్యంసాధనమితి, తద్ద్వారాగుణస్యక్రయేణాన్వయో భవతి। ఏవంసతి వాక్యభేదోనభవిష్యతి। నను వాక్యభేదాభావే లక్షణా దుర్వారా, గుణవాచినః శబ్దస్యగుణివద్ద్రవ్య పరత్వాఙ్గీకారాత్। నైవం। గుణస్యైవాత్ర తృతీయాశ్రుత్యా సాధనత్వముచ్యతే। తచ్చద్రవ్యద్వారమన్తరేణ నసమ్భవతీత్యర్థాపత్త్యా ద్రవ్యావచ్ఛేదకం కల్ప్యతే। తర్హిగ్రహచమసాదిద్రవ్యమవచ్ఛిద్యతామితి చేత్। న। తస్యద్రవ్యస్య క్రయసాధనత్వాభావేన తదవచ్ఛేదకగుణస్య శ్రూయమాణక్రయసాధనత్వాసిద్ధేః। తర్హివాససా క్రీణాతి అజయాక్రీణాతీతి వస్త్రాదీనాంక్రయసాధనత్వాత్ తదవచ్ఛేదోఽస్త్వితిచేత్। న। తేషాం క్రయాన్తరసాధనత్వాత్। న హి తత్ర అగ్నిహోత్రే పయోదధ్యాది వికల్పవత్ క్రియానువాదేన వస్త్రాదివికల్పోయుక్తః, అనువాద్యస్యక్రయమాత్రస్యాగ్నిహోత్రవదన్యత్రావిధానాత్। తతోవస్త్రాదిద్రవ్యవిశిష్టాః క్రయాన్తరవిధయః। నహి స్వవాక్యగతమేకహాయనీద్రవ్యముపేక్ష్యవస్త్రాద్యవచ్ఛేదోయుక్తః। తస్మాత్ తత్క్రయేణ సాక్షాదన్వితయోర్ద్రవ్యగుణయోః పశ్చాదన్యథానుపపత్త్యా పరస్పరావచ్ఛేదకత్వేనాన్వయః। తథాసతి ఆరుణ్యవిశిష్టయైకహాయన్యాక్రీణాతీత్యయమర్థః పర్యవస్యతి, తస్మాదారుణ్యగుణః క్రయహేతుమేకహాయనీమేవ భజతే॥

॥అథఛందః॥ సూర్యస్యచక్షురారుహ మిత్యనుష్టుప్॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్థోఽనువాకః॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

వస్వ్యస్యసి రుద్రాస్యదితిరస్యాదిత్యాసి శుక్రాసి చన్ద్రాసి బృహస్పతిస్త్వా సుమ్నే రణ్వతు రుద్రో వసుభిరాచికేతు పృథివ్యాస్త్వా మూర్ధన్నాజిఘర్మి దేవయజన ఇడాయాః పదే ఘృతవతి స్వాహా పరిలిఖితగ్ం రక్షః పరిలిఖితా అరాతయ ఇదమహగ్ం రక్షసో గ్రీవా అపికృన్తామి యోఽస్మాం ద్వేష్టి యఞ్చ వయం ద్విష్మ ఇదమస్య గ్రీవాః ॥ ౧॥

అపి కృన్తామ్యస్మే రాయస్త్వే తే రాయః సన్దేవి దేవ్యోర్వశ్యా పశ్యస్వ త్వష్టీమతీ తే సపేయ సురేతా రేతో దధానా వీరం విదేయ తవ సందృశిమాహగ్ం రాయస్పోషేణ వియోషం ॥ ౨॥

అస్య గ్రీవా పఞ్చ త్రిగ్ంశచ్చ ॥ ౫ ॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే ద్వితీయప్రపాఠకే పఞ్చమోఽనువాకః॥

భాష్యమ్.

చతుర్థేఽనువాకే క్రయప్రదేశం ప్రతి సోమక్రయణీగమనముక్తం। గతాయాం తస్యాం క్రమాయ సోమోన్మానస్యావసరః, సప్తమపదసజ్ఞ్రిహస్తు గమనమధ్యేఏవ కర్తవ్యః ॥ ౬॥ పఞ్చమే సోఽభిధీయతే। కల్పః “తస్యై షట్పదాన్యనునిష్క్రామతి, వస్వ్యసి రుద్రాస్యదితిరస్యాదిత్యాసి శుక్రాసి చన్ద్రాసీతి గచ్ఛన్తీం సోమక్రయణీమనుగచ్ఛేత్ షట్సు తదీయపదేషు షడ్భిర్ఏతైర్మంత్రైః స్వపాదం ప్రక్షిపేత్” ఇతి। వసురుద్రాదిత్యాః సవనత్రయదేవతాః। అదితిః ప్రాయణీయోదయనీయయోర్దేవతా। శుక్రశబ్దేన దీప్తిమాన్ సోమో వివక్షితః। చన్ద్రశబ్దేన ఆహ్లాదకారిసువర్ణం। హే సోమక్రయణి త్వం వస్వాదీనాం స్వరూపమసి తదపేక్షితసోమయాగసాధనత్వాత్ । కల్పః “సప్తమం పదమఞ్జలినాభిగృహ్ణాతి, బృహస్పతిస్త్వా

సుమ్నే రణ్వా తురుద్రో వసుభిరాచికేత్వితి "ఇతి। హేసోమక్రయణీపద త్వాం బృహస్పతిరస్మిన్ సుఖప్రదే శేరమయతు వసుభిః సహితోరుద్రస్త్వా మనుజానాతు ఆవర్తయతు వా। కల్పః "అథైతస్మిన్ పదే హిరణ్యం నిధాయ సమ్పరిస్తీర్యాభిజుహోతి పృథివ్యాస్త్వా మూర్ధన్నాజిఘర్మి దేవయజన ఇడాయాః పదే ఘృతవతి స్వాహేతి" ఇతి। హే ఘృత ఇడాయాగోరూపాయాః సోమక్రయణ్యాః పదే సమన్తాత్ ఘారయామి। క్రీదృశేపదే। పృథివ్యా మూర్ధస్థానీయే దేవానాం యాగస్థానే ఘృతయుక్తే। తథాన్యత్రామ్నాతం "సా యత్ర యత్ర న్యక్రామత్ తతో ఘృతమపీడ్యత తస్మాద్ఘృతపద్యుచ్యతే" ఇతి। మన్త్రాన్ వ్యాచిఖ్యాసురాదావనుష్ఠానం విధత్తే "షట్పదాన్యను నిష్క్రామతి షడహం వాఙ్నాతివదత్యుత సంవత్సరస్యాయనే యావత్యేవ వాక్తామవరున్ధే" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౮అ) ఇతి। అస్తి కశ్చిత్ పృష్ఠ్యః షడహాఖ్యో యాగః। తత్ర షడ్విధాని పృష్ఠ్యస్తోత్రాణి బృహ, ద్రథన్తర, వైరూప, వైరాజ, శాక్వర, రైవత, నామకైః సామభిః సాధ్యాని। తానిచ క్రమేణ షట్సు దినేషు గీయన్తే। న తు సప్తమం పృష్ఠ్యస్తోత్రం క్వచిదప్యస్తి। తతః ప్రధానభూత పృష్ఠ్యస్తోత్రరూపా వాగ్దేవతా షడహగతాం సఙ్ఖ్యామతీత్యనక్వాపి వదతి। అపిచ సంవత్సరకాలసమ్బన్ధిని గవామయనేఽపి నాధికం పృష్ఠ్యస్తోత్రంవదతి। తస్మాద్వాగ్రూపాయాః సోమక్రయణ్యాః షట్పదానామనుక్రమణం యుక్తం। తస్మాద్వాగ్రూపత్వాదేవ సర్వాం వాచమవరున్ధే। విధత్తే "సప్తమే పదే జుహోతి సప్తపదా శక్వరీపశవః శక్వరీ పశూనేవావరున్ధే సప్తగ్రామ్యాః పశవః సప్తారణ్యాః సప్తఛన్దాగ్ంస్యుభయస్యావరుద్ధ్యై" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౮అ) ఇతి। గవాశ్వాదయో గ్రామ్యాః। కృష్ణమృగాదయఆరణ్యాః। తథాచ బోధాయనః "సప్తగ్రామ్యాః పశవో అజాఽశ్వోగౌర్మహిషో వరాహోహస్త్యశ్వతరీచ"ఇతి। అథసప్తారణ్యా ద్విఖురాశ్చైకఖురాశ్చ పక్షిణశ్చ సరీసృపాశ్చశ్వాపదాశ్చ శరభాశ్చ మర్కటాశ్చేతి। గాయత్రీత్రిష్టుప్ ఇత్యాదీని సప్తఛన్దాంసి। పశుజాతీయం

ఛన్దోజాతీయఞ్చేత్యుభయమపి సప్తసఙ్ఖ్యయాఽవరుధ్యతే। ప్రథమమన్త్రగ
తశబ్దస్వరూపేణైవ సోమక్రయణ్యా మహిమా అఖ్యాయత ఇత్యాహ “వ
స్వ్యసి రుద్రాసీత్యాహ రూపమేవాస్యా ఏతన్మహిమానం వ్యాచష్టే.”
(సం-౬కాం।౧ప్ర।౮అ) ఇతి। ద్వితీయమన్త్రే బృహస్పతి శబ్దమాదిత్యేతి
శబ్దఞ్చ వ్యాచష్టే “బృహస్పతిస్త్వా సుమ్నే రణ్వత్విత్యాహ బ్రహ్మ వై దే
వానాం బృహస్పతిర్బ్రహ్మణైవాస్మై పశూనవరున్ధే రుద్రో వసుభిరాచికే
త్విత్యాహావృత్త్యై” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౮అ) ఇతి। తృతీయమన్త్రగతస్య ప్రసి
ద్ధిం దర్శయతి “పృథివ్యాస్త్వా మూర్ధన్నాజిఘర్మి దేవయజన ఇత్యాహ పృ
థివ్యా హ్యేష మూర్ధా యద్దేవయజనమిడాయాః పద ఇత్యాహేడాయై
హ్యేతత్పదం యత్సోమక్రయణ్యై ఘృతవతి స్వాహేత్యాహ యదేవా
స్యై పదాద్ఘృతమపీడ్యత తస్మాదేవమాహ” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౮అ) ఇతి।
సోమక్రయణీపదే హిరణ్యప్రక్షేపం విధత్తే “యదధ్వర్యురనగ్నావాహు
తిం జుహుయాదన్ధోఽధ్వర్యుః స్యాద్రక్షాగ్ంసి యజ్ఞగ్ం హన్యుర్హిరణ్య
ముపాస్య జుహోత్యగ్నివత్యేవ జుహోతి నాన్ధోఽధ్వర్యుర్భవతి న య
జ్ఞగ్ం రక్షాగ్ంసి ఘ్నన్తి” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౮అ) ఇతి। కల్పః “అభ్యోద్ధృ
త్య హిరణ్యశకలేన వా కృష్ణవిషాణయా వా పదం పరిలిఖతి, పరిలిఖితగ్ంర
క్షః పరిలిఖితా అరాతయ ఇదమహగ్ం రక్షసో గ్రీవా అపి కృన్తామి యోఽ
స్మాన్ ద్వేష్టి యఞ్చ వయం ద్విష్మ ఇదమస్య గ్రీవా అపి కృన్తామి” ఇతి పరి
లిఖితం నాశితం రక్ష ఇతి జాత్యభిప్రాయేణైకవచనం। గ్రీవా ఇతి వ్యక్త్యభి
ప్రాయేణ బహువచనం। ఇదమితి హస్తాభినయః కృన్తామి ఛినద్మి। రక్షసః ప్ర
సక్తిం పూర్వోక్తాం స్మారయన్ మన్త్రం వ్యాచష్టే “కాణ్డే కాణ్డే వై క్రి
యమాణే యజ్ఞగ్ం రక్షాగ్ంసి జిఘాగ్ంసన్తి పరిలిఖితగ్ం రక్షః పరిలిఖి
తా అరాతయ ఇత్యాహ రక్షసామపహత్యా ఇదమహగ్ం రక్షసో గ్రీ
వా అపి కృన్తామి యోఽస్మాన్ ద్వేష్టి యఞ్చ వయం ద్విష్మ ఇత్యాహ ద్వౌ వా
వ పురుషౌ యఞ్చైవ ద్వేష్టి యశ్చైనం ద్వేష్టి తయోరేవాఽనన్తరాయం గ్రీ
వాః కృన్తతి” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౮అ) ఇతి। అనన్తరాయం ద్వయోర్మధ్యే

ఏకతరస్యాప్యన్తరాయో యథా న భవతి తథేత్యర్థః। కల్పః “అస్మై రాయ ఇతి స్థాల్యాం యావత్ త్సూతగ్ం సమోప్య త్వే రాయ ఇతి యజమానాయ ప్రయచ్ఛతి తోతే రాయ ఇతి పత్న్యై ”ఇతి। త్సూతం ఘృతేనాప్లుతం తాదృశం రజః సోమక్రయణ్యాః సప్తమపదస్థానే యావదస్తి తావత్ సర్వం పాత్రే తేక్షిపేత్। అస్మిన్నధ్వర్య్వే రాయః రజోరూపం ధనం తిష్ఠతు త్వే త్వయి యజమానే తోతే కళత్రే। అనుష్ఠానవిధి పురస్సరం మన్త్రాన్ వ్యాచష్టే “పశవో వై సోమక్రయణ్యై పదం యావత్ త్సూతగ్ం సంవపతి పశూనేవావరున్ధే స్మై రాయ ఇతి సంవపత్యాత్మానమేవాధ్వర్యుః పశుభ్యో నాన్తరేతి త్వే రాయ ఇతి యజమానాయ ప్రయచ్ఛతి యజమాన ఏవ రయిం దధాతి తోతే రాయ ఇతి పత్న్యా అర్ధో వా ఏష ఆత్మనో యత్పత్నీ యథా గృహేషు నిధత్తే తాదృగేవ తదితి” (స-౬కా।౧ప్ర।౮అ) ఇతి। కల్పః “ అథపత్నీం సోమక్రయణ్యా సమీక్షయతి। సం దేవి దేవ్యోర్వశ్యా పశ్యస్వేతి ”ఇతి। హే దేవి సోమక్రయణి త్వమూర్వశ్యా దేవ్యా సహ మాం పశ్యస్వ। అయం మన్త్రః స్పష్టార్థత్వాత్ బ్రాహ్మణే నోపేక్షితః। బోధాయనః “అథపత్నీ యజమానమీక్షతే, త్వష్టీమతీ తే సపేయ సురేతా రేతో దధానా వీరం విదేయ తవసంవృశి ”ఇతి। ఆపస్తమ్బః “త్వష్టీమతీ తే సపేయేతి పత్నీ సోమక్రయణీ మభిమన్త్రయతే ”ఇతి। హే యజమాన త్వయా సహ సపేయ సఙ్గచ్ఛేయ। అథవా హే సోమక్రయణీ తేతవానుగ్రహేణాహం పత్యా సఙ్గచ్ఛేయం। కీదృశీ। త్వష్టీమతీ। స్త్రీపురుషమిథునరూపాణాం పశుమనుష్యాదీనాం శరీరనిర్మాతా త్వష్టా। తథా చ అన్యవ్యవస్థానప్రకరణే శ్రూయతే ”ఇతి। యావచ్ఛో వై రేతసః సిక్తస్య త్వష్టా రూపాణి వికరోతి తావచ్ఛో వై తత్ప్రజాయతే ”ఇతి। తాదృశస్య త్వష్టురనుగ్రహేణోపేతా శోభనమమోఘం స్వకీయం రేతో యస్యాః సా సురేతాః తాదృశమేవ పత్యుః రేతో దధానా తవ పత్యుః సోమక్రయణ్యా వా సంవృశి అభీక్ష్ణం వీక్షణం వర్తమానా వీరం స్వోచితగుణేషు శూరం పుత్రం విదేయ లభేత। త్వష్టీమతీత్యస్య ప

దస్య అభిప్రాయమాహ “త్వష్టీమతీ తే సపేయేత్యాహ త్వష్టా వై పశూనాం మిథునానాగ్ం రూపకృద్రూపమేవ పశుషు దధాతి” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౮అ) ఇతి। బోధాయనః “సోమక్రయణీమీక్షతే, మాహాగ్ం రాయస్పోషేణ వియోషం” ఇతి। ఆపస్తమ్బః “మాహాగ్ం రాయస్పోషేణ వియోషమితి పత్నీపదం ప్రదీయమానమనుమన్త్రయతే” ఇతి। మా వియోషం వియుక్తో మా భూయాసం। అయం మన్త్రో బ్రాహ్మణేనోపేక్షితః। ఏతస్య సోమక్రయణీ పదరజసస్తృతీయం భాగం గార్హపత్యే ప్రక్షిపేత్ భాగాన్తరమాహవనీయ ఇతి విధత్తే “అస్మై వై లోకాయ గార్హపత్య ఆధీయతే అముష్మా ఆహవనీయో యద్గార్హపత్య ఉపవపేదస్మిఁల్లోకే పశుమాన్త్స్యాద్యదాహవనీయేఽముష్మిఁల్లోకే పశుమాన్త్స్యాదుభయోరుపవపత్యుభయోరేవైనం లోకయోః పశుమన్తం కరోతి” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౮అ) ఇతి। అత్రసూత్రం “పదరజస్త్రేధా విభజ్య తృతీయముత్తరేణ గార్హపత్యస్య శీతే భస్మన్యుపవపతి తృతీయమాహవనీయస్య తృతీయం పత్న్యై ప్రయచ్ఛతి తత్సా గృహేషు దధాతి” ఇతి॥ ॥

॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

“షట్పదానుక్రమా వస్వే బృహస్తత్పదసఙ్గ్రహః।
పృథివ్యాస్తత్పదే హుత్వా పరిసంవేష్ట్య రేఖయా॥
అస్మైస్థాల్యాం పదం క్షిప్త్వా త్వే దద్యాత్ స్వామినే పదం।
త్వోతేపత్న్యై పదం దద్యాత్ స్రజ్రియణ్యా హ్యావేక్షయేత్॥
త్వష్టీతాం మన్త్రయేత్ పత్నీం మాహాం తద్దీయతే యదా।
పదం తదా మన్త్రయేత మన్త్రైః పఞ్చదశేరితాః” ఇతి॥

అథమీమాంసా

చతుర్థాధ్యాయస్య ప్రథమపాదే చిన్తితం॥

“సోమక్రయణ్యానయనే పదకర్మప్రయోజకం।
నవాద్యోఽత్రాక్షనస్యాపి క్రయవత్సన్నికర్షతః॥

తృతీయయాం క్రయార్థా గౌః తద్వారానయ నస్య చ॥
తాదర్థ్యాత్ తత్ప్రయుక్తత్వం న ప్రయోజకతా పదే"॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమే సోమక్రయ ఆమ్నాయతే "ఏకహాయన్యా క్రీణాతి" ఇతి, సేయ మేకహాయనీ గౌర్యదా సోమం క్రేతుం నీయతే తదాధ్వర్యుస్తస్యాః పృష్ఠతోగచ్ఛతి । తదప్యామ్నాతం "షట్పదాన్యనునిష్క్రామతి" ఇతి । తతః సప్తమేపదేహిరణ్యం నిధాయహుత్వా తత్పదగతం రజోగృహ్ణీయాత్ । ఏతదపిశ్రూయతే "సప్తమపద మధ్వర్యురఞ్జలి నాభిగృహ్ణాతి "ఇతి । యదేతద్రజః సఙ్గృహ్యతే హవిర్ధానయోః శకటయోరక్షే తేన రజసా యుక్తమఞ్జనం క్షిపేత్ । ఏతదపిశ్రుతం "యజ్ఞం వా ఏతత్ సమ్భరతి యత్సోమక్రయణ్యై పదం యజ్ఞముఖగ్ం హవిర్ధానే యర్హి హవిర్ధానే ప్రాచీప్రవర్త యేయుస్తర్హి తేనాక్షముపాఞ్జ్యాత్ " ఇతి । రజః కార్యమపీత్యర్థః । తత్ర యథాక్రయః సన్నికృష్టఃతథైవపదకర్మాప్యక్షాఞ్జనం సన్నికృష్టం । అధోచ్యేత దధ్యానయనం ఆమిక్షయా యథా సంయుక్తం న తథా అక్షాఞ్జనం సోమక్రయణ్యానయనే సంయుక్తమితి । తన్న । క్రయేఽపి పదసంయోగస్య తుల్యత్వాత్ । అథా సంయుక్తోఽపిక్రయోగవానయనేన నిష్పాద్యేత తథాక్షాఞ్జనమపి తేన నిష్పాద్యత ఇతి సమానత్వాత్ క్రయవత్ పదకర్మాపి సోమక్రయణ్యానయనస్య ప్రయోజకమితిప్రాప్తేబ్రూమః॥ ఏకహాయన్యాక్రీణాతీతి తృతీయాశ్రుత్యా గోఃక్రయార్థత్వంగమ్యతే । గోద్వారా తదానయనమపిక్రయార్థమేవేతి క్రయఏవానయనే ప్రయోజకః॥ న తు పదకర్మార్థత్వం గోర్వాతదానయనస్య వా క్వచిచ్ఛ్రుతం తస్మాత్ తదప్రయోజకం॥అస్మిన్ననువాకే సర్వాణి యజూంష్యేవేతి నాస్తిఛన్దఇతి॥

॥ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే. ప్రథమకాణ్డే ద్వితీయప్రపాఠకే పఞ్చమోఽనువాకః॥ ॥

తైత్తిరీయసంహితా.

అగ్ంశునా తే అగ్ంశుః పృచ్యతాం పరుషా పరుర్గన్ధస్తే కామమవతు మదాయ రసో అచ్యుతోఽమాత్యోఽసి శుక్రస్తే గ్రహోఽభిత్యం దేవగ్ం సవితారమూణ్యోః కవిక్రతుమర్చామి సత్యసవసగ్ం రత్నధామభిప్రియం మతిమూర్ధ్వా యస్యామతిర్భా అదిద్యుతత్సవీమని హిరణ్యపాణి రమిమీత సుక్రతుః కృపాసువః। ప్రజాభ్యస్త్వా ప్రాణాయ త్వా వ్యానాయ త్వా ప్రజాస్త్వమనుప్రాణిహి ప్రజాస్త్వామనుప్రాణన్తు॥ ౧ ॥

అను సప్త చ ॥ ౬ ॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే ద్వితీయప్రపాఠకే షష్ఠోఽనువాకః॥ ॥

భాష్యమ్.

పఞ్చమానువాకే సోమక్రయణ్యాః పదసఙ్గ్రహో మార్గమధ్యేఽభిహితః। అథాఽఽగతయా సోమక్రయణ్యా సోమః క్రేతవ్యః స చ సోమక్రయ ఉన్మానపూర్వక ఇతి షష్ఠే సోమోన్మానమభిధీయతే। బోధాయనః “హిరణ్యవతా పాణినా రాజానమభిమృశతి, అగ్ంశునా తే అగ్ంశుః పృచ్యతాం పరుషా పరుర్గన్ధస్తే కామమవతు మదాయ రసో అచ్యుతోఽమాత్యోఽసి శుక్రస్తే గ్రహః” ఇతి। ఆపస్తమ్బః అగ్ంశునా తే అగ్ంశుః పృచ్యతామితి యజమానో రాజానమభిమన్త్రయత ఇత్యాహ। అగ్ంశుః సూక్ష్మోఽవయవః। పరుః పర్వ। హే సోమ తవైకేనాంశునాఽన్యోంఽశుః సంయుజ్యతాం, కోఽప్యంశుర్న్యాంశుర్న్యా వ్యవధానేన మా వియుజ్యతాం। తథా పరుషా పరుః సంయుజ్యతాం, కస్యాపి పరుషో విభాగో మా భూత్। త్వదీయో గన్ధో యజమానస్య

కామం పాలయతు, త్వదీయో రసో మదాయ దేవానాం హర్షాయ వినాశరహితో భవతు।త్వమమాత్యోఽసి, యజమానేన దేవతాభిశ్చ సహ సర్వదా తిష్ఠసి।తవ స్వీకారః శుక్రో హిరణ్యసాధ్యః । ఏతం మన్త్రం వ్యాచికీర్షురాదౌ సోమవిక్రయిణం ప్రత్యధ్వర్యోః ప్రైషమన్త్రముత్పాదయతి "బ్రహ్మవాదినో వదన్తి విచిత్యః సోమా 3 న విచిత్యా 3 ఇతి సోమో వా ఓషధీనాగ్ం రాజా తస్మిన్ యదాపన్నం గ్రసితమే వాస్య తద్యద్విచినుయాద్యథా స్యాద్గ్రసితం నిష్ఖిదతి తాదృగేవ తద్యన్న విచినుయాద్యథాఽక్షన్నాపన్నం విధావతి తాదృగేవ తత్ క్షోధుకోఽధ్వర్యుః స్యాత్ క్షోధుకో యజమానః సోమవిక్రయన్త్సోమగ్ం శోధయేత్యేవ బ్రూయాద్యదీతరం యదీతరముభయేనైవ సోమవిక్రయిణమర్పయతి తస్మాత్ సోమవిక్రయీ క్షోధుకః" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౯అ) ఇతి । విచయో నామ సోమస్య తృణాదేరపనయనం । తస్మిన్నోషధీనాం రాజ్ఞిసోమే యత్తృణాదికమాపన్నం పతితం తత్ తృణాదికమస్య సోమస్య గ్రసితమేవ గ్రాస ఏవ భవతి।తథా సతి యది విచినుయాత్ తృణాదికమపనయేత్ తదానీం యథా లోకే గ్రసితమన్నం నిష్ఖిదతి మక్షికాద్యుపద్రవేణ వమతి తత్తృణాద్యపనయనే తాదృక్ స్యాత్ । యది న విచినుయాత్ తదానీం యథా చక్షుషి పతితమితస్తతో విధావనేన వ్యథాం జనయతి తదవివేచనం తాదృక్ స్యాత్ తతో దోషద్వయపరిహారాయ సోమవిక్రయిన్నిత్యాది ప్రైషమన్త్రం బ్రూయాత్ । తస్మిన్నుక్తే సతి యదీతరం విచయదోషః, యది ఇతరం త్వవిచయదోషః, తేనోభయేనదోషేణ సోమవిక్రయిణమేవ యోజయతి తస్మాదసౌ క్షోధుకో నరక్షితో భవేత్ । తత్ర సూత్రం "ఉత్తరవేదిదేశ ఉపరవదేశే వా లోహితం చర్మానడుహం ప్రాచీనగ్రీవముత్తరలోమాస్తీర్య దక్షిణే చర్మపక్షే రాజానం నివపత్యుత్తరస్మిన్నుపవిశతి సోమవిక్రయ్యుదకుమ్భగ్ం రాజానం సోమవిక్రయిణమితి సర్వతః పరిశ్రిత్యోత్తరేణ ద్వారంకృత్వా విచిత్యః సోమా ఇత్యుక్త్వా, సోమవిక్రయిన్ సోమగ్ం శోధయేత్యుక్త్వా పరాఙావర్తతే " ఇతి।యథోక్తం కర్మ

ఽపి దుర్గమే గిరౌ ధాన్యం శిరసావహన్తి। అత్రసూత్రం ‘‘ఉద్ధృతపూర్వఫలకే నానసా పరిశ్రితేన ఛదిష్మతా ప్రాఞ్చః సోమమచ్ఛ యాన్తి శీర్ష్ణా గిరౌ క్రీతం హరన్తి అపరేణోత్తరేణ వా రాజానం ప్రాగీషముదగీషం వానడ్వద్యుగగ్ం శకటం చుబుకప్రతిష్ఠితం ‘‘ఇతి। తస్మిన్ శకటేపూర్వస్థాపితం మధ్యమఫలకముద్ధృత్య నూతనం ఫలకం స్థాపనీయం। అథవా ఉద్ధృతమున్నతం పూర్వఫలకరూపం ముఖం యస్య శకటస్య తదుద్ధృతపూర్వఫలకం। పరిశ్రయః శకటస్యోపరిగృహకుడ్యవత్ పరితో వేష్టనం। ఛదిరుపరితనమాచ్ఛాదనం। బోధాయనః ‘‘అథైనమతి చ్ఛన్దసర్చా మిమీతే ఏకయైకయోత్సర్గంమిమీతేఽయాతయామ్నియా యాతయామ్నియైవైనం మిమీతే తస్మాన్నానావీర్యా అఙ్గులయః సర్వాస్వఙ్గుష్ఠముపనిగృహ్ణాతీతి, అభిత్యం దేవగ్ం సవితారమూణ్యోః కవిక్రతు మర్చామిసత్యసవసన్ రత్నధామభిప్రియం మతిమూర్ధ్వా యస్యామతిర్భా అదిద్యుతత్సవీమని హిరణ్యపాణిరమిమీత సుక్రతుః కృపా సువః ఇతి, పఞ్చకృత్వో యజుషా మిమీతే పఞ్చకృత్వస్తూష్ణీం ’’ఇతి। ఆపస్తమ్బః ‘‘క్షౌమం వాసో వ్రగాస ౨ త్రిగుణం వా ప్రాగ్దశముత్తరదశం చర్మణ్యాస్తృణాత్యుదగ్దశం నీం యథా

... స్మిన్ హిరణ్యపాణిరఙ్గుష్ఠేన కనిష్ఠికయా చాఙ్గుల్యాంశూన్త్సఙ్గృ ణాద్యవన ... హ్య అభిత్యందేవగ్ం సవితారమిత్యతిఛన్దసర్చా మిమీతే ’’ఇ చతుష్షి ... దేవమభ్యర్చామి। కీదృశందేవం। ఊణ్యోః ద్యావాపృథివీరూప దృక్స్యాత్ ... స్తయోః సవితారం ప్రేరకం కవీనాం వేదార్థవిదాం క్రతుర్యా షష ... స్య ప్రేరకస్య సోఽయం కవిక్రతుః। అత ఏవ సత్యః ఫలపర్యవసాయది ఇత ... వః ప్రేరణం యస్యాఽసౌ సత్యసవాః। రత్నానిదధాతీతి రత్నధాః। వ యోజ ... త్వేన సర్వేషాం ప్రియమతిః సర్వైర్మన్తవ్యః తాదృశం దేవమ ‘‘ ఉత్తర ... । యస్యసవితుః ఊర్ధ్వలోకవర్తినీదీప్తిః అమతిః మన్తు మశక్యా వమువి ... తే ప్రకాశతే స్వర్గవర్తీసదేవః కృపయా మాం సమాగత్య హిరణ్య పవిశత్ర ... ణ సోమంమిమీతాం। ఏతస్యామృచివర్తమానం ఛన్దః ప్రశంసతి ‘‘అభి పరిశ్రిత ... త్రదేవగ్ంసవితారమిత్యతిచ్ఛన్దసర్చా మిమీతే అతిఛన్దా వైసర్వాణిఛ యిన్ ...

న్దాగ్ంసి సర్వైభిరేవైనం ఛన్దోభిర్మిమీతే పష్మ్ణావాపషాఛన్దసాం యదతిచ్ఛ
న్దా యదతిచ్ఛన్దసర్చామిమీతే వష్మేణైవైనగ్ం సమానానాంకరోతి" (సం-
౬కాం।౧ప్ర।౯అ)ఇతి।అక్షరాధిక్యేన గాయత్ర్యాది ఛన్దాంస్యతిక్రమ్యావర్త
త ఇత్యతిఛన్దాః।వష్మ్ణవా శరీరమివ। అఙ్గులీషుప్రకారవిశేషం విధత్తే "ప
కయైకయోత్సర్గం మిమీతేఽయాతయామ్నియా యాతయామ్నియైవైనం
మిమీతే తస్మాన్నానావీర్యా అఙ్గుళయః" (సం-౬కా।౧ప్ర।౯అ) ఇతి।
ఉత్సర్గంఉత్సృజ్యోత్సృజ్య కనిష్ఠికయైవ ప్రథమపర్యాయే అనామికయైవ
ద్వితీయే మధ్యమయైవ తృతీయేతర్జన్యైవచతుర్థే, ఏవంసతి సకృత్ప్ర
వృత్తాయా అఙ్గుల్యాః పునః ప్రవృత్త్యభావాద్యాతయామత్వం గతసార
త్వం న భవిష్యతి। యస్మాత్ పర్యాయేణప్రవృత్తాః తస్మాత్ ప్రత్యేకమ
ఙ్గుష్ఠేన సంయోక్తుం పృథక్ సామర్థ్యే అర్పితాః। అఙ్గుష్ఠస్యపర్యాయో
నాస్తీత్యముమర్థంవిధత్తే "సర్వాస్వఙ్గుష్ఠముపనిగృహ్ణాతి తస్మాత్ సమావ
ద్వీర్యోఽన్యాభిరఙ్గులిభిస్తస్మాత్ సర్వా అనుసఞ్చరతి" (సం-౬కాం
౧ప్ర।౯అ) ఇతి। కనిష్ఠికాదిషు సర్వాస్వఙ్గులీషు ప్రత్యేకం అఙ్గుష్ఠం
యోజయేత్। సమావద్వీర్యస్తుల్యసామర్థ్యః తస్మాల్లోకే వ్యవహారేష్వఙ్గుష్ఠేనః
ప్రత్యేకంసర్వా అఙ్గులీరనుసఞ్చరన్తి।విపక్షేబాధకపూర్వకంపూర్వోక్తప
క్షముపసంహరతి "యత్ సహ సర్వాభిర్మిమీత సగ్ంశ్లిష్టా అఙ్గుళయః
జాయేరన్నేకయైకయోత్సర్గం మిమీతే తస్మాద్విభక్తాజాయన్తే" (సం-
౬కా।౧ప్ర।౯అ)ఇతి।సమన్త్రకామన్త్రకయోః సోమోన్మానయోః సఙ్ఖ్యాం
సఙ్ఖ్యాంవిధత్తే "పఞ్చ కృత్వో యజుషా మిమీతే పఙ్క్త్యక్షరా పఙ్క్తిః
ర్యజ్ఞో యజ్ఞమేవావరున్ధే పఞ్చకృత్వస్తూష్ణీం దశ సమ్పద్యన్తే దశాక్
షరా విరాడన్నం విరాడ్విరాజైవాన్నాద్యమవరున్ధే యద్యజుషా మిమీతే
భూతమేవావరున్ధే యత్తూష్ణీం భవిష్యత్" (స-౬కా।౧ప్ర।౯అ)
యద్యప్యతి ఛన్దసర్చేత్యామ్నానాత్ పదార్థరూపస్య లక్షణస్య
వాచ్యాభిత్యమిత్యసౌ ఋగేవ తథాపి యుజ్యతే ప్రయుజ్యత ఇతి
త్రిమభిప్రేత్య యజుషేత్యుక్తం। అఙ్గుష్ఠస్యక్రమేణ కనిష్ఠికాదిభిః

చత్వారః పర్యాయాః, సమన్త్రకే ప్రయోగే కనిష్ఠికావ్యతిరిక్తయా క
యాచిత్ సహపఞ్చమః పర్యాయః, అమన్త్రకే తు కనిష్ఠకయైవ సహ।
తథా చ సూత్రం "యయా ప్రథమం న తయా పఞ్చమం తయైవోత్తమం"
ఇతి।విరాట్ ఛన్దసోఽన్నప్రదత్వాదన్నత్వం । సమన్త్రకామన్త్రకయోః
ప్రయోగయోః పూర్వోత్తరభావసామ్యేన భూతభవిష్యద్వస్తుప్రాప్తిః।క
ల్పః "అథాతిశిష్టం రాజానం ప్రజాభ్యస్త్వేత్యుపసమూహతి । సముచ్ఛ్రి
త్య వసనస్యాన్త్యాన్ ప్రదక్షిణముష్ణీషేణోపసన్నహ్యతి । ప్రాణాయ త్వే
తి, వ్యానాయ త్వేత్యనుశ్రన్థత్యధోపరిష్టాదఙ్గులావకాశం శిష్ట్వా యజమాన
మీక్షయతి,ప్రజాభ్యస్త్వా ప్రాణాయ త్వా వ్యానాయ త్వా ప్రజాస్త్వమను
ప్రాణిహి ప్రజాస్త్వామను ప్రాణన్త్వితి "ఇతి । హే సోమ అశేషప్రజార్థం
త్వాం సమూహామి ప్రాణార్థం త్వాముపనహ్యామి వ్యానార్థం త్వాం విస్రం
సయామి।ప్రాణతీః ప్రజాః అను త్వం ప్రాణిహి ప్రాణం తం త్వాం అను
ప్రజాః ప్రాణన్తు।అవశేషణే వాదం బ్రువన్ యథోక్తం సమూహనాదికం
జుష్టే "యద్వై తావానేవ సోమస్యాద్యావన్తం మిమీతే యజమానస్యైవ
స్యాన్నాపి సదస్యానాం ప్రజాభ్యస్త్వేత్యుపసమూహతి సదస్యానేవాఽ
వా ... జతి వాససోపనహ్యతి సర్వదేవత్యం వై వాసః సర్వాభిరేవైనం దే
వతాభి ... సమర్ధయతి పశవో వై సోమః ప్రాణాయ త్వేఽత్యుపనహ్యతి ప్రా
ణ । త ... పశుషు దధాతి వ్యానాయ త్వేత్యనుశ్రన్థతి వ్యానమేవ పశుషుద
యోర్ష్య ... త్ స్వపన్తం ప్రాణానజహాతి" (సం-౬కాం।౧ప్ర।౯అ) ఇతి ।
గోయస్యాఽఙ్గులిభిర్మితాత్ సోమస్యాధిక్యే సత్యేతస్మిన్ సదస్యవస్థి
యా సమపి సోమో న స్యాత్ మన్త్రేణ సమూహనేతు యజమానమను సద
అభిముఖ్యస్సోమం ప్రాపయతి ప్రాణవ్యానయోః పశుషు స్థాపితత్వాత్
ర్వామిన్నపి నాస్తి ప్రాణపరిత్యాగః॥ ॥అత్ర వినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥
ద్యోత ... ంశుం సోమం మన్త్రయేతాభిత్యం క్రేతుం మిమీత తాం।
పాణిః ప్రజా సమూహ్య తచ్ఛేషం ప్రాణాయ త్వేతి బధ్యతే॥
... వ్యావిస్రస్య ప్రజేత్యేత షణ్మన్త్రా ఇహావర్ణితాః" ॥ఇతి॥

అస్మిన్ననువాకే సన్దిగ్ధార్థోదాహరణాభావాత్ నాత్రవిశేషేణ కిఞ్చిదపి మీమాంఅస్యతే।సామాన్యవిచారాస్తు పూర్వోక్తా యథాయోగ మనుసన్ధేయాః। ఛన్దస్తు శ్రుతావేవావతిఛన్దసర్చేతి స్పష్టముదాహృతం॥ ॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే ద్వితీయప్రపాఠకే షష్ఠోఽనువాకః॥ ॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా,

సోమం తే క్రీణామ్యూర్జస్వన్తం పయస్వన్తం వీర్యావన్తమభి మాతిషాహగ్ంశుక్రం తే శుక్రేణక్రీణామి చన్ద్రంచన్ద్రేణామృతమమృతే న సమ్పత్తే గోరస్మే చన్ద్రాణి తపసస్తనూరసి ప్రజాపతేర్వర్ణ స్తస్యా స్తే సహస్రపోషం పుష్యన్త్యాశ్చరమేణ పశునా క్రీణామ్యస్మే తే బన్ధుర్మ యి తేరాయః శ్రయన్తామస్మే జ్యోతిః సోమవిక్రయిణి తమో మిత్ర న ఏహి సుమిత్రధా ఇన్ద్రస్యోరుమావిశ దక్షిణముశన్నుశన్తగ్గ్ స్యో స్యోనగ్ంస్వానభ్రాజాఙ్ఘారే బమ్భారే హస్త సుహస్త కృశానవే సోమక్రయణాస్తాన రక్షధ్వం మావోదభన్ ॥ ౧ ॥

ఉరుం ద్వావిగ్ంశతిశ్చ॥ ॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే ద్వితీయప్రపాఠకే సప్త మోఽనువాకః॥ ॥

భాష్యమ్.

షష్ఠేఽనువాకే క్రయాయ సోమస్యానయనముక్తం। సప్తమేఽద్వి వసరః క్రయోఽభిధీయతే। బోధాయనః "అథైనంసహిరణ్యేనా సోమంతే క్రీణామ్యూర్జస్వన్తం వీర్యావన్తమభిమాతిషాహగ్ం తే శుక్రేణ క్రీణామి చన్ద్రంచన్ద్రేణామృతమమృతేన సమ్పత్తే—

” ఇతి । ఆపస్తమ్బో మన్త్రభేదమాహ ‘‘సోమవిక్రయిణే రాజానం ప్రదా యపణతే, సోమవిక్రయిన్ ౩ క్రయ్యస్తే సోమా౩ఇతి, క౩య్య ఇతీతరః, ప్రత్యాహ, సోమం తే క్రీణా మ్యూర్జస్వన్తమిత్యుక్త్వా కలయా తే క్రీణానీత్యేవమాహ భూయో వా అతః సోమో రాజార్హతీతి సర్వేషు పణనేషు సోమవిక్రయీ ప్రత్యాహ, సమ్పదో గవా తే క్రీణానీత్యన్తతః, శుక్రం తే శుక్రేణ క్రీణామీతి జపిత్వా హిరణ్యేన క్రీణాతి ”ఇతి । హే సోమవిక్రయిన్ అహం త్వదీయం సోమం క్రీణామి । కీదృశం । ఊర్జస్వన్తం శరీరబలప్రదం । పయస్వన్తం పఞ్చభూతరసోపేతం * । వీర్యావన్తం ఇన్ద్రియసారవహేతుం । అభిమాతిషాహం పాపరూపస్య వైరిణో హన్తారం । శుక్ర చన్ద్రామృతశబ్దైరభిధేయాస్తేజఃసుఖావినాశాః స్వధీయసోమే మదీయహిరణ్యే చ సమాః, అతో హిరణ్యేన సోమం క్రీణామి । న కేవలం హిరణ్యం తుభ్యం దీయతే కిన్తు సమీచీనం గోరేకహాయనీస్వరూపమపి పూర్వం దత్తం తస్మాత్తవ హిరణ్యలాభోఽధికః । కల్పః ‘‘అస్మై చన్ద్రాణీతి సోమవిక్రయిణో హిరణ్యముపాదత్తే ”ఇతి । అస్మా స్వ చ హిరణ్యాని చన్ద్రాణి తిష్ఠన్తు బహువచనం వ్యత్యయేన ద్రష్టవ్యం । బోధాయనః ‘‘అథైనం ప్రతీచీనగ్రీవయాఽజయా పణతే, తపసస్తనూరసి ప్రజాపతేర్వర్ణస్తస్యాస్తే సహస్రపోషం పుష్యన్త్యాశ్చరమేణ పశునా క్రీణామి ”ఇతి । ‘‘అస్మై తే బన్ధుః ఇతి యజమానమీక్షతే, మయి తే రాయః శ్రయన్తామిత్యాత్మానం ”ఇతి । ఆపస్తమ్బస్త్వేకమన్త్రతామాహ ‘‘తపసస్తనూరసీతి జపిత్వాఽజయా క్రీణామి ”ఇతి । హే అజే త్వం తపసః పుణ్యస్య శరీరమసి । యజ్ఞనిష్పాదకస్య సోమస్య ద్యులోకే త్వమేవావరుద్ధత్వాద్వర్ణత ఇతి వర్ణో దేహః । ప్రజాపతేర్వర్ణోఽసి ప్రజాపతివత స్సర్వదేవాత్మకత్వాత్ । తచ్చోపానువాక్యకాణ్డే ఆమ్నాతం ‘‘ సా వా ఏషా సర్వదేవత్యా యదజా ”ఇతి । కిఞ్చ త్వమపత్యపరమ్పరయా స

తి

* ప్రభూతరసోపేతం ఇతి కాంచీపాఠః,

హస్రసఙ్ఖ్యా పూర్తిం పుష్ణాసి తాదృశ్యాః తవ సమ్బన్ధినా చరమేణ స
హస్రతమేన పశునా సోమం క్రీణాని న తు త్వయా । అహం తవ బన్ధుః
త్వత్సమ్పాదితస్య సోమస్య కర్మణి ప్రవృత్తత్వాన్మయి త్వదీయాన్యపత్య
రూపాణి ధనాన్యవతిష్ఠన్తాం । మన్త్రార్థం వ్యాచిఖ్యాసురాదావనభిమతం
నిరాకృత్య స్వాభిమతపణనమన్త్రముత్పాద్య వినియుఙ్క్తే “యత్ కల
యా తే శఫేన తే క్రీణానీతి పణేతాగోఽర్ఘగ్ం సోమం కుర్యాదగో అ
ర్ఘం యజమానమగో అర్ఘమధ్వర్యుం గోస్తు మహిమానం నావతి
రేద్గవా తే క్రీణానీత్యేవ బ్రూయాద్గో అర్ఘమేవ సోమం కరోతి గో అ
ర్ఘం యజమానం గో అర్ఘమధ్వర్యుం న గోర్మహిమానమవతి
రతి” (సం-౬కా।౧ప్ర।౧౦అ) ఇతి । శఫః తస్యాష్టమావయవః కలా కో
ఽప్యవయవలేశః * కలయా శఫేన వా పణనే దోషత్రయం స్యాత్ । సో
మో గోరూపం మూల్యం నార్హతి, యజమానస్తద్దాతుం న శక్నోతి,
అధ్వర్యుశ్చ న దాపయతీత్యేవం సోమయజమానాధ్వర్యవో గో అర్ఘ
రహితా ఇతి దోషత్రయం । కిఞ్చ సోమస్య గోమూల్య ఇత్యుక్తే గోర్మహి
మాధిక్యం భవేత్ । అతః తం నావజానీయాత్ । పరమతే త్వసావవ
జ్ఞాతో భవేత్ । గవా తే క్రీణామీత్యనేన మన్త్రేణ సర్వం సమాహితం
భవతి । యథేయం సోమక్రయణీ గౌస్తథైవ అజాదీని నవ ద్రవ్యాణి క్రయ
సాధనాని క్రమేణ విధత్తే “అజయా క్రీణాతి సతపసమేవైనం క్రీణాతి హి
రణ్యేన క్రీణాతి సశుక్రమేవైనం క్రీణాతి ధేన్వా క్రీణాతి సాశిరమేవై
క్రీణాత్యృషభేణ క్రీణాతి సేన్ద్రమేవైనం క్రీణాత్యనడుహా క్రీణాతి బ
ర్వా అనడ్వాన్ వహ్నినైవ వహ్నిర్యజ్ఞస్య క్రీణాతి మిథునాభ్యాం క్రీణా
థునస్యావరుద్ధ్యై వాససా క్రీణాతి సర్వదేవత్యం వై వాసః సర్వాభ్య
వైనం దేవతాభ్యః క్రీణాతి దశ సమ్పద్యన్తే దశాక్షరా విరాడన్నం విర
రాజ్యైవాన్నాద్యమవరున్ద్ధే” (సం-౬కా।౧ప్ర।౧౦అ) ఇతి । తపస
ఇత్యుక్తత్వాత్ అజయా క్రీతస్య సోమస్య సతపస్త్వం । ఏవముత్తరత్రాపి

* కలా అల్పాదప్యల్పీయః కోఽప్యవయవలేశః ఇతి కాశీపాఠః.

జ్యం। సాశిరం దధ్యాదిగోరసోపేతం। సేన్ద్రం ఇన్ద్రియవర్ధకం। వహ్నిర్వాహకః యజ్ఞస్యవహ్నిర్యజ్ఞ నిర్వాహకం సోమం। మిథునాభ్యాం వత్సతరో వత్సతరీ చేత్యేతాభ్యాం మిథునా వయవాభ్యాం ధేనోః సవత్సాయా వివక్షితత్వాత్ దశద్రవ్యసమ్పత్తిః।మన్త్రత్రయం స్పష్టార్థత్వాబుధ్యోపేత్యచతుర్థమన్త్రస్యాభిప్రాయమాహ "తపసస్తనూరసి ప్రజాపతేర్వర్ణ ఇత్యాహ పశుభ్య ఏవ తదధ్వర్యుర్నిహ్నుతఆత్మనోఽనాప్రస్కాయ" (సం-౬కా।౧ప్ర।౧౦అ) ఇతి।తత్తేన మన్త్రపాఠేన పశుభ్యోఽజాప్రభృతీన్నిహ్నుతే అపలపతి।నహ్యజా పరమార్థతః తపసస్తనూర్భవతి నాపి ప్రజాపతేర్వర్ణరూపం తేనాపలాపేనాజోసచరితా భవతి।సచోపచారః స్వస్యాపరాధరాహిత్యాయ క్రియతే। పశూపచారవేదనం ప్రశంసతి "గచ్ఛతి శ్రియం ప్ర పశూనాప్నోతి యఏవం వేద" (సం-౬కా।౧ప్ర।౧౦అ) ఇతి। దత్తస్య హిరణ్యస్య పునరాదానం విధిత్సుర్హిరణ్యప్రకాశకం ద్వితీయమన్త్రం స్పష్టార్థమపి పునరనుసంధత్తే "శుక్రం తే శుక్రేణ క్రీణామీత్యాహ యథాయజురేవైతత్ "ఇతి। పునరాదానం విధత్తే "దేవా వై యేన హిరణ్యేన సోమమక్రీణన్ తదభీషహా పునరాదదత కో హి తేజసా విక్రేష్యత ఇతి యేన హిరణ్యేన సోమంక్రీణీయాత్ తదభీషహా పునరాదదీత తేజ ఏవాత్మన్ధత్తే" (సం-౬కా।౧ప్ర।౧౦అ) ఇతి। అభీషహా బలాత్కారేణ। కోఽహీత్యాదిర్దేవతాభిప్రాయః। కల్పః "అస్మే జ్యోతిరితిశుక్లామూర్ణాస్తుకాం యజమానాయప్రయచ్ఛతి తాం కాలే దశాపవిత్రస్య నాభిం కురుతే" ఇతి। అవిలోమభిర్నిర్మితా తస్తురూర్ణాస్తుకా సా చ శుక్లాజ్యోతిస్స్వరూపా తజ్జ్యోతిరస్మాస్వవతిష్ఠతాం। కల్పః "కృష్ణామూర్ణాస్తుకా మద్భిః క్లేదయిత్వా ఇదమహగ్ంసర్పాణాం దన్దశూకానాంగ్రీవా ఉపగ్రథ్నామీత్యుపగ్రథ్య సోమవిక్రయిణ విధ్యతి సోమవిక్రయిణితమ "ఇతి। మన్త్రద్వయం వ్యాచష్టే "అస్మేజ్యోతిః సోమవిక్రయిణితమఇత్యాహ జ్యోతిరేవ యజమానేదధాతితమసా సోమవిక్రయిణమర్పయతి" (సం-౬కా।౧ప్ర।౧౦అ) ఇతి। విపక్షే బాధకపురస్సరం గ్రథనమ

న్త్రముత్పాదయతి। “యదనుపగ్రథ్య హన్యాద్దందశూకాస్తాగ్ం సమాగ్ం సర్పాస్స్యురిదమహగ్ం సర్పాణాందన్దశూకానాం గ్రీవా ఉపగ్రథ్నామీత్యాహ దన్దశూకాస్తాగ్ం సమాగ్ంసర్పాభవన్తి తమసాసోమవిక్రయిణం విధ్యతి” (సం-౬కా।౧ప్ర।౧౦అ) ఇతి । కృష్ణయావిధ్యేత్ తాం సమాం తం సమ్వత్సరం కృత్స్నం । ఇదమహమిత్యాదిమన్త్రేణ సర్పదంశస్య పరిహారః । కల్పః “ కౌత్సాద్రాజానమాదత్తే, మిత్రోన ఏహి సుమిత్రధా ఇతి తం యజమానస్యోరౌ దక్షిణత ఆసాదయతి ఇన్ద్రస్యోరుమావిశ దక్షిణ ముశన్నుశన్తగ్ం స్యోనః స్యోనమితి” । శోభనం మిత్రం సోమరూపం యస్య యజమానస్య స యజమానః సుమిత్రః తందధాతి పోషయతీతి సుమిత్రధాః । హే సోమసుమిత్రధాః త్వం అస్మాకంమిత్రంప్రియో భూత్వా సమాగచ్ఛ । హే సోమఇన్ద్రస్య యజమానస్య దక్షిణం ఊరుమావిశ । కీదృశం। ఉశన్తం కామయమానం స్యోనం సుఖకరం త్వమపితాదృశః। కల్పః “అథ సోమక్రయానను దిశతి । స్వాన భ్రాజాఙ్ఘారే బంభారే హస్త సుహస్త కృశానవేతే వః సోమక్రయణాస్తాన్ రక్షధ్వం మావోదభన్నితి” । స్వానాదయః సోమరక్షకాః । సోమః క్రీయతే యైర్గవాదిభిస్తే సోమక్రయణాః । హే స్వానాదయః తాన్ సోమక్రయణాన్ పాలయత । కోఽపి గోవైరిణో యుష్మాన్ మా హింసిషీత। అతో మూల్యభూతాన్ సోమక్రయణాననుదిశ్యపశ్చాత్ సోమస్యోరావుక్తః। తతోఽర్థక్రమేణ మిత్రోనః ఇన్ద్రస్యోరుమితి మన్త్రద్వయముపరిష్టాత్ వ్యాఖ్యాస్యతే । ఇమన్తు మన్త్రం వ్యాచష్టే “స్వానభ్రాజేత్యాహైతే వాఅముష్మిన్ లోకేసోమమరక్షన్ తేభ్యోఽధి సోమమాహరన్” (సం-౬కా।౧ప్ర।౧౦అ) ఇతి । అధి అధికంప్రభూతం, విపక్షస్వపక్షయోర్ద్రోష తత్సమవధానే దర్శయతి “యదేతేభ్యః సోమక్రయణాన్నానుదిశేదక్రీతోఽస్య సోమః స్యాన్నాస్యైతేఽముష్మిన్ లోకే సోమగ్ంరక్షేయుర్యదేతేభ్యః సోమక్రయణాననుదిశతి క్రీతోఽస్యసోమో భవత్యేతే స్యాముష్మిన్ లోకే సోమగ్ం రక్షన్తి” (సం-౬కా।౧ప్ర।౧౦అ) ఇతి ।

సౌమ్యం సోమయాగః ఫలం। అథ సోమస్వీకారస్య ప్రాప్తావసరత్వాత్ తం మన్త్రం వ్యాచష్టే "వారుణో వై క్రీతః సోమ ఉపనద్ధో మిత్రో న ఏహి సుమిత్రధా ఇత్యాహ శాన్త్యై" (సం-౬కా।౧ప్ర।౧౧అ) ఇతి। బన్ధనస్య వరుణపాశరూపత్వాత్ తద్యుక్తః సోమో వారుణః। అతో వరుణవత్ క్రూరత్వప్రాప్తౌ తచ్ఛాన్తయే మిత్రత్వం ప్రార్థ్యతే *। ఊరుస్థానం పూర్వాచారప్రాప్తమిత్యాహ "ఇన్ద్రస్యోరుమావిశ దక్షిణమిత్యాహ దేవావై యగ్ం సోమమక్రీణన్త మిన్ద్రస్యోరౌ దక్షిణ ఆసాదయన్నేష ఖలు వా ఏతర్హీన్ద్రో యో యజతే తస్మాదేవమాహ" (సం-౬కా। ౧ప్ర।౧౧అ) ఇతి॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

"సోమం జపేత్క్రియాత్పూర్వం శుక్రం పశ్యేత † తత్క్రియే।
అస్మే స్వర్ణముపాదత్తే తవజప్యం క్రమోఽజయా॥
అస్మేజ్యోస్వామినే దద్యాచ్ఛుక్లామూర్ణాస్తుకామధ।
సోమవిక్రేతృ కృష్ణయోర్గ్రాస్తుకయా క్రయకారిణం॥
మిత్రస్సోమముపాదాయ ఇన్ద్రోరా ఉపవేశయేత్।
స్వానముఖ్యాననుదిశేదిమేమన్త్రా నవోదితాః" ॥ఇతి॥

అథ మీమాంసా

ద్వాదశాధ్యాయస్య చతుర్థపాదే చిన్తితం॥

"క్రయణేషు వికల్పః స్యాత్ సాహిత్యం వాఽగ్రిమో యతః,
కార్యైక్యమానతేన్నాభాద్దశోక్తేశ్చ సముచ్చయః" ॥ఇతి॥

అజయా క్రీణాతి హిరణ్యేన క్రీణాతి వాససా క్రీణాతీత్యాదీని బహూని సోమక్రయసాధనాని ద్రవ్యాణ్యామ్నాతాని। తేషాం కార్యైక్యాద్వికల్ప ఇతి చేత్। మైవం। బహుభిర్ద్రవ్యైర్విక్రేతురానీతైః సాలభ్యాద్దశభిః క్రీణాతీతి సఙ్ఖ్యోక్తేశ్చ సముచ్చయః। అత్ర సర్వాణి యజూంషి। నాస్తి కశ్చిచ్ఛన్దోవిశేషః॥

* ప్రతిపాదయతి ఇతి శ్రీమరపుస్తకే. † స్వర్ణేన ఇతి కాశీపాఠః

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే తైత్తిరీయసంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే ద్వితీయప్రపాఠకే సప్తమోఽనువాకః॥

తైత్తిరీయసంహితా.

ఉదాయుషా స్వాయుషోదోషధీనాగ్ం రసేనోత్పర్జన్యస్య శుష్మేణోదస్థామమృతాగ్ం అను । ఉర్వన్తరిక్షమన్విహ్యదిత్యాః సదోస్యదిత్యాః సద ఆసీదాస్తభ్నాద్ద్యామృషభో అన్తరిక్షమమిమీత వరిమాణం పృథివ్యా ఆసీదద్విశ్వా భువనాని సమ్రాడ్విశ్వేత్తాని వరుణస్య వ్రతాని వనేషు వ్యన్తరిక్షం తతాన వాజమర్వత్సు పయో అఘ్నియాసు హృత్సు॥౧॥

క్రతుం వరుణో విక్ష్వగ్నిం దివి సూర్య్యమదధాత్ సోమమద్రావుదుత్యం జాతవేదసం దేవం వహన్తి కేతవః। దృశే విశ్వాయ సూర్య్యం। ఉస్రావేతం ధూర్షాహౌ అనశ్రూ అవీరహణౌ బ్రహ్మచోదనౌ వరుణస్య స్కమ్భనమసి వరుణస్య స్కమ్భసర్జనమసి ప్రత్యస్తో వరుణస్య పాశః ॥ ౨ ॥

హృత్సుపఞ్చ త్రిగ్ంశచ్చ ॥ ౮ ॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టమోఽనువాకః॥ ॥

భాష్యమ్.

సప్తమేఽనువాకే సోమక్రయోఽభిహితః। అథ క్రీతం సోమం ప్రాచీనవంశం నేతుమష్టమే శకటారోపణం సోమస్యోచ్యతే। కల్పః "అథైన మాదాయోపోత్తిష్ఠతి, ఉదాయుషా స్వాయుషోదోషధీనాగ్ం రసేనోత్పర్జన్యస్య శుష్మేణోదస్థామమృతాగ్ం అను "ఇతి। అహమమృతాన్

దేవాననులక్ష్యాయురాది విశేషణవిశిష్టేన సోమేన సహ ఉదస్థాం ఉత్థి స్థామీతి। చిరజీవనమాయుః, అత్రాపి రోగాద్యుపద్రవరహితం స్వాయుః, తదుభయప్రదత్వాత్ సోమస్య తదుభయరూపత్వం, ఓషధీనాం పర్జన్యస్యచసోమః సారః ఇతరౌషధవద్భూమివిశేషాజ్జాయమానత్వాత్ వృష్ట్యా వర్ధమానత్వాచ్చ। చతుర్భిర్విశేషణైః పృథక్క్రియాపదమన్వేతుం చత్వార ఉచ్ఛబ్దాః। అమృతశబ్దానుశబ్దయోరర్థమాహ "ఉదాయుషా స్వాయుషేత్యాహ దేవతా ఏవాన్వారభ్యోత్తిష్ఠతి" (సం-౬ కాం|౧ప్ర|౧౧అ) ఇతి, కల్పః "ఉర్వన్తరిక్షమన్విహీతి శకటాయాభిప్రవ్రజతి" ఇతి। ఉత్థాపనమారభ్య పునర్భూమా స్థాపనపర్యన్తం సోమోఽన్తరిక్షాధార ఇత్యభిప్రాయం దర్శయతి "ఉర్వన్తరిక్షమన్విహీత్యాహాన్తరిక్షదేవత్యో౩ హ్యేతర్హి సోమః" (సం-౬ కాం|౧ప్ర|౧౧అ) ఇతి। బోధాయనః "తస్య నీడే * కృష్ణాజినమాస్తృణాతి, అదిత్యాః సదోఽస్యదిత్యాః సదఆసీదేతి కృష్ణాజినే రాజానమాసాద్యాథైనముపతిష్ఠతే, అస్తభ్నాద్ద్యామృషభో అన్తరిక్షమమిమీత వరిమాణంపృథివ్యా ఆసీదద్విశ్వా భువనాని సమ్రాడ్విశ్వేత్ తానివరుణస్య వ్రతాని" ఇతి। ఆపస్తమ్బో ద్వితీయతృతీయమన్త్రావేకీచకార హే కృష్ణాజిన త్వం అదిత్యాభూమేఃసదః స్థానమసి। హే సోమ తస్యాః సదఃప్రాప్నుహి। ఋషభః శ్రేష్ఠోఽయంసోమః యథా ద్యులోకేనపతతి తథా స్తమ్భనం సఞ్చకార। అన్తరిక్షమేతావదిత్యమిమీత పృథివ్యాః పరిమాణం గురుత్వం విస్తారఞ్చామిమీత। స సోమదేవః స్వ మహిమ్నా సమ్రాగ్రాజమానో విశ్వానిభువనాన్యాసీదత్ వ్యాప్తవాన్ విశ్వేత్ తానిసర్వాణ్యేవోక్తానికర్మాణి సర్వాత్మకత్వేన సర్వావరకత్వేన వరుణనామ్నా సోమస్యవ్రతాని వ్రతవన్నియతాని। ప్రథమద్వితీయమన్త్రయోః స్పష్టార్థతాం దర్శయతి "అదిత్యాః సదోఽస్యదిత్యాః సద ఆసీదేత్యాహ యథా యజురేవైతత్" (సం-౬ కాం|౧ప్ర|౧౧అ) ఇతి। ద్వితీయమన్త్రసాధ్యం యదా

* చ్ఛిద్రే ఇతికాశీపాఠః.

ఽఽసాదనం తదేతత్ తృతీయమన్త్రేణాపి కర్తవ్య మిత్యముమర్థం హే
తూపన్యాసపురస్సరంవిధత్తే ‘‘వివా ఏనమేత దర్ధయతి యద్వారుణగ్ం
సన్తం మైత్రం కరోతి వారుణ్యర్చా సాదయతిస్వయైవైనం దేవతయాసమ
ర్ధయతి’’(సం-౬కా।౧ప్ర।౧౧అ)ఇతి।ఉపనద్ధః సోమోవరుణో యద్విషయే
మిత్రోనఏహీతి మన్త్రం పఠన్మైత్రం కరోతీతి యదస్తి ఏతేనైనం సోమం
వ్యర్థయతి సమృద్ధిహీనం కరోతి వారుణ్యర్చా తు సమర్ధయతి కల్పః ‘‘అథై
నం వాససా పరితనోతి, వనేషువ్యన్తరిక్షం తతాన వాజమర్వత్సుప
యోఽఘ్నియాసుహృత్సు క్రతుం వరుణో విక్ష్వగ్నిం దివి సూర్యమద
ధాత్ సోమమద్రావితి’’ ఇతి, వితతానేతి ప్రతివాక్యమన్వేతి। వరుణనా
మకః సోమదేవో జగదీశ్వరేణాభిన్నః సర్వం నిర్మమే । కిం కిం । వనే
షు వృక్షమధ్యేష్వన్తరిక్షం అవకాశం వితతానఅర్వత్సు వాజిషువాజం
వేగం గతివిశేషం పయోగోషు హృదయేషు చిత్తేషు క్రతుంసఙ్కల్పంవి
క్షు ప్రజాసు జఠరాగ్నిం ద్యులోకేసూర్యం పర్వతే సోమవల్లీమదధాత్
అవస్థాపయత్ । అనేన మన్త్రేణకర్తవ్యం విధత్తే ‘‘వాససా పర్యానహ్య
తి సర్వదేవత్యం వై వాసః సర్వాభిరేవైనందేవతాభి స్సమర్ధయత్యథో
రక్షసామపహత్యై ’’ ఇతి । మన్త్రార్థో లోకప్రసిద్ధఇత్యాహ ‘‘వనేషు
వ్యన్తరిక్షం తతానేత్యాహ వనేషుహివ్యన్తరిక్షం తతాన వాజ మర్వ
త్స్విత్యాహ వాజగ్ంహ్యర్వత్సు పయోఽఘ్నియాస్విత్యాహ పయో
హ్యఘ్నియాసు హృత్సు క్రతుమిత్యాహ హృత్సు హిక్రతుం వరుణో
విక్ష్వగ్నిమిత్యాహ వరుణోహి విక్ష్వగ్నిం దివిసూర్యమిత్యాహ దివి
హిసూర్యగ్ం సోమమద్రావిత్యాహ గ్రావాణో వా అద్రయస్తేషు
వాఏషసోమందధాతి యోయజతే తస్మాదేవమాహ’’ (సం-౬కా।
౧ప్ర । ౧౧అ) ఇతి । అద్రిశబ్దేనాత్ర పాషాణబహులోగిరిర్వివక్షి
తః । పాషాణసన్ధిషు సోమస్యోత్పత్తేః యజమానస్తేషు పాషాణేషు
సోమం ప్రాప్నోతి। కల్పః ‘‘ఉదుత్యం జాతవేదసమితి సౌర్యచా కృ
ష్ణాజినం పురస్తాత్ ప్రత్యానహ్యత్యూర్ధ్వగ్రీవం బహిష్టాద్విశసనం ’’ఇతి।

స చ మన్త్ర ఏవం పఠ్యతే "ఉదు త్యం జాతవేదసం దేవం వహన్తి కేతవః దృశే విశ్వాయ సూర్యం" ఇతి। కేతవో రశ్మయః। త్యం తం పరోక్షం జాతవేదసం ఉత్పన్నస్య సర్వస్య జగతో వేత్తారం సూర్యం దేవముద్వహన్తి ఊర్ధ్వప్రదేశం ప్రాపయన్తి। కిమర్థం। విశ్వాయ దృశే సర్వస్య జగతో దర్శనార్థం। సౌర్యమన్త్రేణ రక్షాంసి నివార్యన్త ఇత్యాహ "ఉదు త్యం జాతవేదసమితి సౌర్యర్చా కృష్ణాజినం ప్రత్యానహ్యతి రక్షసామపహత్యై" (సం-౬కా।౧ప్ర।౧౧అ) ఇతి। కల్పః "అథ ఉస్రావేతమితి యుగపతనడ్వాహావుపాజ్య సోమవాహనావానీయమానౌ ప్రతిమన్త్రయతే, ఉస్రావేతం ధూర్షాహావనశ్రూ అవీరహణౌ బ్రహ్మచోదనౌ" ఇతి। హే ఉస్రౌ బలీవర్దావేతమాగచ్ఛతం। కీదృశౌ। ధూర్షాహౌ భారం సహమానౌ। అనశ్రూ అనసి శకటే శ్రుతౌ ఖ్యాతౌ। అవీరహణౌ వీరం శకటస్థితం సోమమబాధమానౌ। బ్రహ్మచోదనౌ బ్రహ్మ అన్నం కృషిద్వారేణాన్నప్రవర్తకౌ। మన్త్రస్య స్పష్టార్థతామాహ "ఉస్రావేతం ధూర్షాహావిత్యాహ యథా యజురేవైతత్" (సం-౬కా।౧ప్ర।౧౧అ) ఇతి। బోధాయనః "తయోర్దక్షిణం పూర్వం యునక్తి, వరుణస్య స్కమ్భనమసీతి, వరుణస్య స్కమ్భసర్జనమసీతి శమ్యామవగూహతి ప్రత్యస్తో వరుణస్య పాశ ఇతి యోక్త్రం" ఇతి। ఆపస్తమ్బః "వరుణస్య స్కమ్భనమసీతి శమ్యాం ప్రతిమోచ్యోస్రావేతం ధూర్షాహావనశ్రూ ఇత్యనడ్వాహావుపాజ్య వారుణమసీతి యోక్త్రపాశం పరిహృత్య ప్రత్యస్తో వరుణస్య పాశ ఇత్యభిధానీం ప్రత్యస్యతి" ఇతి। శాఖాన్తరానుసారేణ వారుణమసీత్యుక్తం ఏతచ్ఛాఖానుసారేణ "వరుణస్య స్కమ్భసర్జనమసి" ఇతి ద్రష్టవ్యం। యుగచ్ఛిద్రే ప్రక్షేప్యః శఙ్కుః శమ్యా। హే శమ్యే త్వం వరుణస్య ఉక్ష్ణో నివారణీయస్య బలీవర్దస్య స్కమ్భనం నివారణం కుర్వత్యసి। గళబన్ధసాధనం యోక్త్రం। హే యోక్త్ర త్వమపి పలాయనాన్నివారణీయస్య శమ్యేవ నివారణం సృజతి। దీర్ఘరజ్జుః పాశః స చ ప్రత్యస్తః శకటస్యోపరి ప్రసారితః। ఏతే త్రయో మన్త్రాః స్పష్టార్థా ఇతి బ్రాహ్మణే నోపేక్షితాః॥

॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

"ఉదాయు సోమమాదాయో * రుగచ్ఛేచ్ఛకటంప్రతి,
అదిస్త్వృత్వాజినం సోమమదిత్యాః సేతిసంవిశేత్ ॥
వనే వస్త్రేణ బధ్వోదుప్రత్యానహ్యాతిచర్మణి,
ఉస్రావనడుహౌవార్యో గో వరుశమ్యాంవినిక్షిపేత్ ॥
వరుబధ్వాయో క్త్రపాశం ప్రతిధానీముపాస్యతి,
అనువాకే హ్యష్టమేఽస్మిన్ మన్త్రాపతెదశోదితాః" ॥ఇతి॥

నాత్రమీమాంసా॥

అథఛన్దః॥ ఉదాయుషేత్యనుష్టుప్ । ఉర్వ్యైకపదాగాయత్రీ । అ-
భ్యాదితి వనేష్వితి చత్రిష్టుభౌ । ఉమత్యమితిగాయత్రీ॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్ర-
థమకాణ్డే ద్వితీయప్రపాఠకే అష్టమోఽనువాకః॥

అథతైత్తిరీయసంహితా,

ప్రచ్యవస్వ భువస్పతే విశ్వాన్యభిధామానిమా త్వా పరిపరీ ద-
న్మా త్వా పరిపన్థినో విదన్మా త్వా వృకా అఘాయవో మా గన్ధర్వో వి-
శ్వావసురాదఘ చ్ఛ్యేనోభూత్వా పరాపత యజమానస్య నో గృహే
దేవైః సగ్గ్‌స్కృతం యజమానస్య స్వస్త్యయన్యస్యపి పన్థామగన్మహి
స్వస్తిగామనేహసం యేన విశ్వాః పరిద్విషోవృణక్తి విన్దతే వసునమో
మిత్రస్య వరుణస్య చక్షుసే మహో దేవాయ తదృతగ్‌ం సపర్యత
దూరేదృశే దేవజాతాయ కేతవే దివస్పుత్రాయ సూర్యాయ శగ్‌ం
సత వరుణస్య స్కమ్భనమసి వరుణస్య స్కమ్భసర్జనస్థస్యున్ముక్తో వరుణ
స్య పాశః॥౧॥

* ఉత్థాయ ఇతికాంచీపాఠః   † సాదయేదితి కాశీపాఠః.

మిత్రస్య త్రయోవిగ్ంశతిశ్చ॥ ॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే ద్వితీయప్రపాఠకే నవమోఽనువాకః॥

భాష్యమ్.

అష్టమేఽనువాకే సోమస్య శకటారోపణం ఉక్తం। ఆరోపితస్యానవమే గమనముచ్యతే। బోధాయనః "సుబ్రహ్మణ్యోం౩ ఇతి త్రిరుక్తాయాం ప్రచ్యావయన్తి" ప్రచ్యవస్వ భువస్పతే విశ్వాన్యభిధామాని మా త్వా పరిపరీ విదన్మా త్వా పరిపన్థినో విదన్మా త్వా వృకా అఘాయవో మా గన్ధర్వో విశ్వావసురాదఘచ్ఛ్యేనో భూత్వా పరాపత యజమానస్య నో గృహే దేవైః సగ్ంస్కృతం" ఇతి। ప్రదక్షిణం రాజానం పరివహన్త్యథైతావంజసోప సంక్రామతోఽధ్వర్యుర్యజమానశ్చ యజమానస్య స్వస్త్యయన్యస్యపి పన్థామగన్మహి స్వస్తిగామనేహసం యేనవిశ్వాః పరిద్విషో వృణక్తివిన్దతే వస్వితి" ఇతి। ఆపస్తమ్బః "ఉక్తమన్త్రద్వయం త్రేధావిభజతి। ప్రచ్యవస్వ భువస్పత ఇతి ప్రాఞ్చోఽభిప్రయాయ ప్రదక్షిణమావర్తతే శ్యేనోభూత్వా పరాపతే త్యధ్వర్యూ రాజానమభిమన్త్రయతేఽపి పన్థామగన్మహీత్యధ్వర్యుర్యజమానశ్చ దక్షిణేనోత్తరేణ హి రాజానమతిక్రామతః "ఇతి। భూశబ్దేన భూమౌ స్థితాని భూతాని యజమానాధ్వర్యుప్రభృతీని ఉపలక్ష్యన్తే। తేషాంచ భూతానాం పాలకత్వాత్ పతిః సోమః। హే భూతపతే సోమ విశ్వాని ధామాని ప్రాచీనవగ్ంశ హవిర్ధానాదిస్థానాని అభిలక్ష్య ప్రకర్షేణ చ్యవస్వ గచ్ఛ। పరిపరీమార్గే బాధకః తస్కరప్రభుః స త్వాం మా జానాతు। పరిపన్థినస్తత్ భృత్యాస్తేఽపి త్వాం మా జానన్తు। వృకా అరణ్యశ్వానః అఘం పాపం వధరూపమిచ్ఛన్తీత్యఘాయవః తేఽపిత్వాం మా జానన్తు। విశ్వావసుగన్ధర్వః స్వర్గమార్గే సోమస్యాపహర్తా సోఽపిత్వాం మాదధత్ మా ప్రతీక్షతాం। హే సోమత్వం శ్యేనవత్ ఉత్పతనసమర్థో భూత్వాఽస్య యజమానస్య గృహే

ప్రాచీనవంశే పరాపత శీఘ్రం గచ్ఛ । దేవసద్భిశ్శై రధ్వర్యుప్రభృతిభిః తవోపవేశనాయ ఆసన్దీరూపం స్థానం సంస్కృతం స్వస్తిశ్రేయోరూపో యజ్ఞః తస్యఅయనం ప్రాప్తిః తదస్యాస్తీతి స్వస్త్యయనీయజమానస్య యజ్ఞప్రాపకోఽసి । అపి చ వయం పన్థానమనుస్థానరూప మగన్మహి ప్రాప్తాః । కీదృశం । స్వస్తిగాం శ్రేయః ప్రాప్తికరీం । అనేహాసం నకారస్య వ్యత్యయేన హకారః । అనేనసం పాపరహితం । యేన పథా జనః విశ్వాద్విషః సర్వాన్ వైరిణః పరివృణక్తి సర్వతోవర్జయతి । కిఞ్చ యేన పథాద్రవ్యం లభతేతాదృశం పన్థానం ప్రాప్తాః । ప్రథమమన్త్రే యథోక్తమర్థం ప్రసిద్ధతయాఽస్పష్టయతి “ప్రచ్యవస్వ భువస్పతఇత్యాహ భూతానాగ్ంహ్యేషపతిర్విశ్వాన్యభిధామానీత్యాహ విశ్వానిహ్యే 3 షోఽభి ధామాని ప్రచ్యవతే మాత్వాపరిపరీ విదదిత్యాహ యదేవాదః సోమమాహ్రియమాణం గన్ధర్వో విశ్వావసుః పర్యముష్ణాత్ తస్మాదేవమాహాపరిమోషాయ” (సం-౬కా।౧ప్ర।౧౧అ) ఇతి । పూర్వంగన్ధర్వేణ సోమస్యాపహృతత్వాదస్తి తస్కరప్రసక్తిః తస్మాన్మాత్వేత్యాది వక్తవ్యం । ద్వితీయమన్త్రే స్వస్త్యయనీశబ్దేన యజ్ఞప్రాప్తి ర్వివక్షితేత్యాహ “యజమానస్య స్వస్త్యయన్యసీత్యాహ యజమానస్యైవైష యజ్ఞస్యాన్వారమ్భోనవఛిత్త్యై” (సం-౬కాం।౧ప్ర।౧౧అ) ఇతి । తృతీయమన్త్రో బ్రాహ్మణేనడుపేక్షితః । కల్పః “అధాగ్రేణ శాలాంతిష్ఠన్నాహ్యమానం రాజానంప్రతిమన్త్రయతే । నమో మిత్రస్య వరుణస్య చక్షసేమహో దేవాయతదృతగ్ం సపర్యతదూరేదృశే దేవజాతాయ కేతవేదివస్పుత్రాయసూర్యాయశగ్ం శత ”ఇతి । అస్మిన్మన్త్రే సూర్యరూపేణసోమః స్తూయతే । మిత్రస్య మిత్రాయనమః । కీదృశాయ । వరుణస్య స్వరస్మిభిర్జగదావృణతే । పునర్కీదృశాయ । చక్షసేసర్వజ్ఞాయ । హే ఋత్విజో మహతే తస్మై దేవాయ దేవప్రీత్యర్థంసపర్యతసపర్యాం సేవాం కురుత కిం కృత్వా । తజ్జ్యోతిష్టోమరూపమృతంసత్యం అవశ్యఫలప్రదం కర్మకృత్వా । కిఞ్చసూర్యాయశంసత సూర్యప్రీత్యర్థంస్తుతిం కురుత । కీదృశాయ సూర్యాయ । దూరే

దృశ్యమానాయ దేవత్వేనజాతాయ। కేతవే అహ్నాం ఉపలక్షణభూతాయ।
ద్యులోకస్య పుత్రవత్ప్రియాయ। అస్మిన్మన్త్రే వరుణశబ్దాభిప్రాయమాహ
“వరుణో వా ఏష యజమానమభ్యైతి యత్క్రీతః సోమ ఉపనద్ధో నమో మి
త్రస్య వరుణస్య చక్షస ఇత్యాహ శాన్త్యై” (సం-౬కా।౧ప్ర।౧౧అ)ఇతి।యః
సోమ ఉపనద్ధః స వరుణరూపః సన్ యజమానమభిలక్ష్య సమాగచ్ఛతి
అతో వరుణనమస్కారేణ తత్కృతఉపద్రవః శామ్యతి । యద్యప్యగ్నీషోమీ
యస్య పశోర్నాయ మనుష్ఠానకాలస్తథాపి ప్రసఙ్గాత్తం పశుం విధిత్సుః ప్రస
ఙ్గం తావద్దర్శయతి “ఆ సోమం వహన్త్యగ్నినా ప్రతితిష్ఠతే తౌ సమ్భవన్తౌ
యజమానమభిసమ్భవతః పురా ఖలు వావైష మేధాయాత్మానమారభ్య
చరతి యో దీక్షితః” (సం-౬కా।౧ప్ర।౧౧అ) ఇతి । ఋత్విజః ప్రాచీనవం
శగతస్యాహవనీయస్యాగ్నేః సమీపం ప్రతి సోమమానయన్తి స చ సోమో
ఽగ్నినా సమేత్య ప్రతిష్ఠితో భవతి । తౌ చాఽగ్నీషోమౌ పరస్పరం య
దా సఙ్గచ్ఛేతే తదా యజమానమభిలక్ష్య సఙ్గతౌ భవతః । తదేతదవగ
త్య పురా కిల యో దీక్షితః స ఏష యజ్ఞార్థం స్వాత్మానమేవాలభ్య ప
శుత్వేనోపాకృత్య ప్రచరతి, సోఽయం ప్రసఙ్గః ఇదానీం విధత్తే “యదగ్నీ
షోమీయం పశుమాలభత ఆత్మనిష్క్రయణ ఏవాస్య సః” (సం-౬కా।
౧ప్ర।౧౧అ) ఇతి । అస్య యజమానస్య పశ్వాలమ్భ ఆత్మనిష్క్రయణః । ప
శుం మూల్యత్వేనాగ్నీషోమాభ్యాం దత్వా తేన తయోః స్వభూతమా
త్మానం నిష్క్రీణాతి । అత్ర హవిః శేషభక్షణం పూర్వపక్షతయా ని
షేధతి “తస్మాత్ తస్య నాశ్యం పురునిష్క్రయణ ఇవ హి” (సం-౬కా।
౧ప్ర।౧౧అ) ఇతి । యస్మాదయం పశుః పురుషస్య మూల్యమేవ తస్మాత్
తస్య పశోః సమ్బన్ధి హవిర్న భక్షణీయం తద్భక్షణే మూల్యనాశ ప్రస
ఙ్గాత్ । సిద్ధాన్తమాహ “అథో ఖల్వాహురగ్నీషోమాభ్యాం వా ఇన్ద్రో
వృత్రమహన్నితి యదగ్నీషోమీయం పశుమాలభతే వార్త్రఘ్న ఏవా
స్య స తస్మాద్వాశ్యం” (సం-౬కా।౧ప్ర।౧౧అ) ఇతి । అథో శబ్దః పూర్వ
పక్షవ్యావృత్త్యర్థః । అభిజ్ఞాస్త్వగ్నీషోమార్థం ఇన్ద్రో వృత్రం హతవా

నిత్యాహుః । అయన్తు వృత్తాన్తో ద్వితీయకాణ్డస్య పఞ్చమప్రపాఠకే త్వష్టా హతపుత్ర ఇత్యనువాకే ప్రపఞ్చితః । యస్మాదగ్నిషోమాభ్యామిన్ద్రో వృత్రం హతవాన్ తస్మాదగ్నిషోమీయపశ్వాలమ్భో యః సోఽస్య యజమానస్యవైరిఘాతీ । తస్మాత్ తదీయం హవిర్భక్షణీయమేవ । ఏవం ప్రాసఙ్గికం పరిసమాప్య ప్రకృతమేవ నమో మిత్రస్యేతిమన్త్రం వినియుఙ్క్తే "వారుణ్యర్చా పరిచరతి స్వయైవైనం దేవతయా పరిచరతి" (సం-౬కా।౧ప్ర।౧౧అ) ఇతి । ఉపనద్ధస్య సోమస్య వరుణో దేవతా । పరిచరణం నమస్కారాద్యుపచారః । తతో వారుణమన్త్రేణ తదనుష్ఠానం యుక్తం । అథ ప్రాగ్వంశే సోమమాసన్ద్యాం ప్రతిష్ఠాప్య తస్మిన్ కాలే ఏవావన్దస్య వరుణం బృహన్తమిత్యేతయా తత్త్వాయామీత్యనయా వా వారుణ్యర్చోపస్థానరూపం పరిచరణం కర్తవ్యం । బోధాయనః "అథైతత్ సోమవాహనమగ్రేణ శాలాముదగీషముపస్థాపయన్తి తముపస్తభ్నాతి వరుణస్యస్కమ్భనమసీతి వరుణస్య స్కమ్భసర్జనమసీతి శమ్యాముద్గృహ్ణాత్యున్ముక్తో వరుణస్యపాశ ఇతి యోక్త్రం" ఇతి। ఆపస్తమ్బస్తు శమ్యాయోక్త్రాభిధానీనాం క్రమేణోన్మోచనం మన్యతే॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

"ప్రచ్య ప్రాగ్వంశగమనం శ్యేనోఽధ్వర్యుస్తుమన్త్రయేత్ ।
అప్యతిక్రమ్య రాజానం నమపనం ప్రతీక్షతే॥
వరుత్రయేణ శమ్యాదీన్ ముఞ్చేత్ సప్తాత్రమన్త్రకాః" ॥ఇతి॥

అత్ర నాస్తి విశేషమీమాంసా॥ ॥

అథ ఛన్దః ॥ ప్రచ్యవస్వేతి షట్పదా అతిజగతీ । శ్యేనో భూత్వాఽపి పన్థామిత్యేతే అనుష్టుభౌ । నమోమిత్రస్యేతి జగతీ॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే ప్రథమకాణ్డే ద్వితీయప్రపాఠకే నవమోఽనువాకః॥

తైత్తిరీయసంహితా.

అగ్నేరాతిథ్యమసి విష్ణవే త్వా సోమస్యాతిథ్యమసి విష్ణవే త్వాఽతిథేరాతిథ్యమసి విష్ణవే త్వాఽగ్నయే త్వా రాయస్పోషదావ్నే విష్ణవే

త్వా శ్యేనాయ త్వా సోమభృతే విష్ణవే త్వా యా తే ధామాని హవిషా యజన్తి తా తే విశ్వా పరిభూరస్తు యజ్ఞం గయస్ఫానః ప్రతరణః సువీరోఽవీరహా ప్రచరా సోమదుర్యాన్నదిత్యాః సదోఽస్యదిత్యాః సద ఆ ॥ ౧ ॥

సీద వరుణోఽసి ధృతవ్రతో వారుణమసి శంయోర్దేవానాగ్ం సఖ్యాన్మా దేవానామపసశ్ఛిత్స్మహ్యాపతయే త్వా గృహ్ణామి పరిపతయే త్వా గృహ్ణామి తనూనప్త్రే త్వా గృహ్ణామి శాక్వరాయ త్వా గృహ్ణామి శక్మన్నోజిష్ఠాయ త్వా గృహ్ణామ్యనాధృష్టమస్యనాధృష్యం దేవానామోజోఽభిశస్తిపా అనభిశస్తేఽన్యమను మే దీక్షాం దీక్షాపతిర్మన్యతామను తపస్తపస్పతిరఞ్జసా సత్యముపగేషగ్ం సువితే మా ధాః ॥ ౨ ॥

ఆమైకన్నా ॥ ౧౦ ॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే ద్వితీయప్రపాఠకే దశమోఽనువాకః॥ ॥

భాష్యమ్.

నవమేఽనువాకే సోమస్య ప్రాచీనవంశం ప్రతి గమనముక్తం । దశమే తు సమీపమాగతస్యాతిథిరూపస్య సోమస్య సత్కారాయాతిథ్యేష్టిరుచ్యతే । కల్పః “అతిథ్యం నిర్వపత్యన్వారబ్ధాయాం పత్న్యామథ దేవస్య త్వా సవితుః ప్రసవ ఇతి ప్రతిపదం కృత్వా, అగ్నేరాతిథ్యమసి విష్ణవే త్వా జుష్టం నిర్వపామీత్యేతామేవ ప్రతిపదం కృత్వా, సోమస్యాతిథ్యమసి విష్ణవే త్వా జుష్టం నిర్వపామీత్యేతామేవ ప్రతిపదం కృత్వా, అతిథేరాతిథ్యమసి విష్ణవే త్వా జుష్టం నిర్వపామీత్యేతామేవ ప్రతిపదం కృత్వా, అగ్నయే త్వా రాయస్పోషదావ్నే విష్ణవే త్వా నిర్వపా

మిత్యేతామేవ ప్రతిపదంకృత్వా, శ్యేనాయత్వాసోమభృతే విష్ణవే త్వా జుష్టం నిర్వపామి ''ఇతి। పారస్తు ‘‘అగ్నేరాతిథ్యమసి విష్ణవే త్వా సోమస్యాతిథ్యమసి విష్ణవేత్వాతిథేరాధ్యమసి విష్ణవే త్వాగ్నయే త్వా రాయస్పోషదావ్న్నే విష్ణవే త్వా శ్యేనాయ త్వాసోమభృతే విష్ణవే త్వా'' ఇతి । పఞ్చకృత్వోయజుషేతి ప్రకృతిగతే అగ్నయే జుష్టం నిర్వపామీత్యేతస్మిన్ మన్త్రే అతిదేశాత్ ప్రాప్తేసతి తత్రత్యదేవతాపదస్యైవాత్ర పఞ్చభిః పర్యాయైరాపాదితత్వాత్ పఞ్చమేఽపి సావిత్రం జుష్టం చానుషజ్యతి। అత్ర విష్ణురేక ఏవహవిషో దేవతా అగ్న్యాదయస్తు తదనుచరాః। అతతి సతతంగచ్ఛతీత్యతిథిః తదర్థంక్రియమాణం సత్కారరూపం కర్మఆతిథ్యం। లోకే స్వామినే దీయమానేన ద్రవ్యేణ తదనుచరా అపి పరితుష్యన్తి తస్మాదత్రాగ్న్యాదీనాం ఇదం హవిర్భవత్యాతిథ్యం। హేహవిస్త్వమతిథిరూపస్యాగ్నేః సత్కారరూపమసి తాదృశం త్వాం విష్ణుశబ్దాభిధేయాయ సోమాయ నిర్వపామి। సోమస్యేత్యత్రప్రధానభూతః సోమఃనత్వపరః కశ్చిత్ తన్నామా అనుచరఃఅతిథి నామకోఽన్యః। రాయస్పోషదావా ధనసమృద్ధేర్దాతా కశ్చిదగ్నినామకోఽన్యః । సోమం బిభర్తి పోషయతీతి సోమభృత్ శ్యేననామకోఽన్యః। ఏతావుభావపి సోమస్య రాజ్ఞోతి ప్రత్యాసన్నావనుచరావి త్యభిప్రేత్య అగ్నయే త్వా శ్యేనాయ త్వేతి చతుర్థ్యా త్వా శబ్దేనచప్రధానసమతయా నిర్దిశ్యేతే। మన్త్రాన్ వ్యాచిఖ్యాసురాదౌ కాలవిశేషసహితమాతిథ్యం కర్మవిధత్తే ‘‘యదుభౌ విముచ్యాతిథ్యం గృహ్ణీయాద్యజ్ఞం విచ్ఛిన్ద్యాద్యదుభావవిముచ్య యథాఽనాగతాయాతిథ్యం క్రియతే తాదృగేవ తద్విముక్తోఽన్యోఽనడ్వాన్ భవత్యతిముక్తోఽన్యోఽథాతిథ్యం గృహ్ణాతి యజ్ఞస్య సన్తత్యై'' (స-౬కా।౨ప్ర।౧అ) ఇతి। ద్వయోర్బలీవర్దయో ర్విముక్తయోః సతోః సోమగమనరూపం కర్మ సర్వథాపరిత్యక్తం భవతి, ఆతిథ్యకర్మ తు ఉపక్రాన్తం, తతో యజ్ఞమధ్యేయజ్ఞోవిచ్ఛిద్యేత। అవిముక్తయోర్ద్వయోస్తు గమనస్యాసమ్పూర్ణత్వాదనాగతాయ సోమాయ ఆతిథ్యం కృతంభ

వేత్ । ఏకస్మిన్ విముక్తే చ విముక్తత్వాదేవగమనం సమ్పూర్ణం భవతి ఇతరస్య విమోకాభావాత్ పూర్వకర్మ్యాఽపి న త్యక్తం । అతస్తస్మిన్ కాలే నిర్వాపాద్యజ్ఞః సన్తతో భవతి । నిర్వాపకాలేఽధ్వర్యుమను పత్న్యాః శకటస్పర్శనం విధత్తే "పత్న్యన్వారభతే పత్నీహి పారిణహ్యస్యే శే పత్నియైవానుమతం నిర్వపతి యద్వై పత్నీ యజ్ఞస్యకరోతి మిథునం తదథో పత్నియా ఏవైష యజ్ఞస్యా న్వారమ్భోనవచ్ఛిత్త్యై" (సం-౬కా। ౨ప్ర।౧అ) ఇతి।పరిణత్, గృహం తత్ర భవంవ్రీహ్యాదిద్రవ్యం పారిణహ్యం తస్యేశానాపత్నీ। కిఞ్చ యజ్ఞః పుమాన్ పత్నీ స్త్రీత్యేతన్మిథునం । కిఞ్చ యోఽయం పత్న్యాః శకటరూపస్య యజ్ఞాఙ్గస్యస్పర్శనః స యజ్ఞస్య విచ్ఛేదరాహిత్యాయ భవతి । మన్త్రాన్ వ్యాచష్టే "యావద్భిర్వై రాజానుచరైరాగచ్ఛతి సర్వేభ్యోవై తేభ్య ఆతిథ్యం క్రియతే ఛన్దాగ్ంసి ఖలు వై సోమస్య రాజ్ఞోఽనుచరాణ్యగ్నేరాతిథ్యమసి విష్ణవే త్వేత్యాహ గాయత్ర్యా ఏవై తేన కరోతిసోమస్యా తిథ్యమసి విష్ణవే త్వేత్యాహ త్రిష్టుభ ఏవైనం కరోత్యతిథేరాతిథ్యమసి విష్ణవే త్వేత్యాహ గాయత్ర్యా ఏవై తేన కరోతి శ్యేనాయ త్వా సోమభృతే విష్ణవే త్వేత్యాహ గాయత్ర్యా ఏవై తేనకరోతి" (సం-౬కాం।౨ప్ర।౧అ) ఇతి । సోమస్య భృత్యైరగ్న్యాదిభి ర్భృత్యన్తరాణి గాయత్ర్యాదీన్యప్యుపలక్ష్యన్తే। ఉపలక్షక విశేషాణామగ్న్యాదీనా ముపలక్ష్యవిశేషై ర్గాయత్ర్యాదిభిః ప్రాతిస్వికసమ్బన్ధ విశేషే ప్రమాణమిదం బ్రాహ్మణమేవ నిర్వాపావృత్తిసఙ్ఖ్యాం విధత్తే "పఞ్చకృత్వో గృహ్ణాతి పఞ్చాక్షరా పఙ్క్తిః పాఙ్క్తో యజ్ఞో యజ్ఞమేవావరున్ధే" (సం-౬కాం।౨ప్ర।౧అ) ఇతి । ఆద్యన్తయోర్మన్త్రయో ర్గాయత్ర్యా ద్విరుపలక్షితత్వం ప్రశ్నోత్తరాభ్యాముపపాదయతి "బ్రహ్మవాదినోవదన్తికస్మాత్ సత్యాద్గాయత్ర్యా ఉభయత ఆతిథ్యస్య క్రియత ఇతి యదేవాదః సోమమాహరత్ తస్మాద్గాయత్ర్యా ఉభయత ఆతిథ్యస్య క్రియతే పురస్తాచ్చోపరిష్టాచ్చ" (సం-౬కా।౨ప్ర।౧అ) ఇతి । ఆతిథ్యం క్రియత ఇ

త్యర్థః । నిరుప్తైస్తణ్డులైర్నవకపాలః పురోడాశః కార్య్య ఇతి । విధత్తే « శిరో వా ఏతద్యజ్ఞస్య యదాతిథ్యం నవకపాలః పురోడాశో భవతి తస్మాన్నవధా శిరో విష్యూతం ।” (సం-౬కా।౨ప్ర।౩అ) ఇతి । ఆతిథ్యేష్టేః సత్కారరూపత్వేన శిరోవదుత్తమాఙ్గత్వం యస్మాదత్ర కపాలేషు నవసఙ్ఖ్యా తస్మాత్ దృష్టాన్తభూతం శిరోఽపి నవభిః కపాలై*ర్విశేషేణ స్యూతం పౌరోడాశిక బ్రాహ్మణేప్యేవమామ్నాతం । తస్మాదష్టాకపాలం పురుషస్య శిర ఇతి । తతోష్టానాం కపాలానాం పరస్పరమష్టధా స్యూతిః తతస్తత్సమూహరూపస్యశిరసోఽధస్తనేన కబన్ధేన సహైకధా స్యూతిః । ఉక్తమేవ విధిమనూద్యప్రశంసతి «నవకపాలః పురోడాశో భవతి తే త్రయస్త్రికపాలాస్త్రివృతాస్తోమేన సమ్మితాస్తేజస్త్రివృత్తేజ ఏవ యజ్ఞస్య శీర్షన్దధాతి” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧అ) ఇతి । త్రివృన్నామకే స్తోమేత్రీణి సూక్తాని, తేష్వేకైకస్మిన్సూక్తేతిస్ర ఋచః, అతః పఙ్ఖ్యాసామ్యాన్నవకపాలస్య త్రివృద్రూపత్వం త్రివృచ్చ ప్రజాపతేర్ముఖాదగ్నినా సహజాతత్వాత్ తేజోరూపత్వం, తథా సతి యజ్ఞశిరోరూప ఆతిథ్యే తేజః స్థాపితంభవతి । పునరప్యనూద్యప్రశంసతి «నవకపాలః పురోడాశో భవతి తే త్రయస్త్రికపాలాస్త్రివృతా ప్రాణేన సమ్మితాస్త్రివృద్వై ప్రాణస్త్రివృతమేవ ప్రాణమభిపూర్వం యజ్ఞస్య శీర్షన్దధాతి” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧అ) ఇతి । త్రిభిః కపాలైః సంస్కృతః పురోడాశస్త్రికపాలః తాదృశాశ్చ పురోడాశాస్త్రయః నవసంఖ్యాయాం విభజ్యమానాయాం ఏవంసమ్పద్యతే । తథాసతి యత్కపాలగతం త్రివృత్త్వంయచ్చ పురోడాశగతం తేనసదృశీప్రాణసఙ్ఖ్యా ప్రాణస్యోర్ధ్వాధోమధ్యవృత్తిభిస్త్రిగుణత్వాత్ అథవానవసు ఛిద్రేషు వర్తమానతయా నవసఙ్ఖ్యాకః ప్రాణః, తస్యత్రేధా విభాగే సతి ప్రకృతనవకపాలసాదృశ్యం భవతి, తాదృశం ప్రాణమభిపూర్వం అనుక్రమేణ యజ్ఞస్యశిరసి ఆతిథ్యేస్థాపయతి।అస్యామాతిథ్యేష్టౌ ప్రకృతివత్ ప్రస్తరస్య విధృత్యోశ్చ కుశమయత్వే

* ప్రకారా ఇతి మరపుస్తకే.

ప్రాప్తే తద్బాధితుం ద్రవ్యాన్తరం విధత్తే “ప్రజాపతేర్వా ఏతాని పక్ష్మాణి యదశ్వవాలా ఐక్షవీ తిరశ్చీ యదాశ్వవాలః ప్రస్తరో భవత్యైక్షవీ తిరశ్చీ ప్రజాపతేరేవ తచ్చక్షుః సమ్భరతి” (సం౬కా।౨ప్ర।౧అ) ఇతి। పక్ష్మాణ్యక్షిరోమాణి। అశ్వవాలాః కాశాఖ్యాదర్భవిశేషాః। ఐక్షవా ఇక్షుపత్రికే తిరశ్చీ చక్షుషః చర్మపుటికే। యథా సోమపర్ణస్య పలాశరూపేణ వృక్షరూపేణోత్పత్తిః యథా చాప్సు మేధ్యాంశో దర్భరూపేణోత్పన్నః తథైవ ప్రజాపతేః పక్ష్మాణాంచర్మపుటయోః కాశరూపేణ ఇక్షుపత్రరూపేణ చావిర్భావోఽర్థవాదాన్తరే ద్రష్టవ్యః। ఏవం సతి ప్రశస్తత్వాదత్ర ప్రస్తరాఖ్యస్తృణముష్టిరాశ్వవాలః కర్తవ్యః। తస్యాధస్తాత్ తిర్యక్ ఆధారత్వేన స్థాపనీయే విధృతీ ఐక్షవ్యౌ కుర్యాత్ తావతా ప్రజాపతేః తచ్చక్షుః సమ్పాదితం భవతి। పరిధిషు శ్రీపర్ణవృక్షం విధత్తే “దేవా వై యా ఆహుతీరజుహవుస్తా అసురా నిష్కావమాదన్ తే దేవాః కార్ష్మర్యమపశ్యన్ కర్మణ్యో వై కర్మైతేనైవ కుర్వీతేతి తే కార్ష్మర్యమయాన్ పరిధీన కుర్వత తైర్వై తే రక్షాంస్యపాఘ్నత యత్ కార్ష్మర్యమయాః పరిధయో భవన్తి రక్షసామపహత్యై” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧అ) ఇతి। నిష్కావం నిశ్శబ్దం। చర్వణాదిశబ్దేన దేవా జ్ఞాస్యన్తి ఇతి మత్వా చౌర్యేణ అభక్షయన్ కార్ష్మర్యవృక్షో రక్షో నివారకత్వేన కర్మణ్యః। తస్మాత్ తేనైవ కర్మ కుర్వీతేతి మత్వా తన్మయాన్ పరిధీన్ అకుర్వత। తథైవాన్యైనాపి కర్తవ్యం। మధ్యమపరిధేర్దక్షిణోత్తరపరిధిభ్యాం సహ సంస్పర్శం విధత్తే “సంస్పర్శయతి రక్షసామనన్వవచారాయ” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧అ) ఇతి। స్పర్శాభావే పరిధ్యోః సన్ధౌ రక్షసామన్తరానుప్రవేశస్స్యాత్। పూర్వస్యాం దిశి రక్షః ప్రవేశనివారణాయ ప్రసక్తం చతుర్థపరిధిం నిషేధతి “న పురస్తాత్ పరిదధాత్యాదిత్యో హ్యేవోద్యన్ పురస్తాద్రక్షాంస్యపహన్తి” (సం-౬కాం।౨ప్ర।౧అ) ఇతి। ఆఘారసమిధోర్ధ్వయోరాహవనీయాత్ పూర్వభాగే స్థాపనం విధత్తే ఇతి। “ఊర్ధ్వే సమిధావాదధాత్యుపరిష్టాదేవ రక్షాంస్యపహన్తి” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧అ) ఇతి। య

ద్యప్యూర్ధ్వాయాం దిశి రక్షసాం నివారణాయోపరిష్టాదేవ సమిధౌ స్థాపనీయే తథాపి వ్యోమ్ని స్థాపయితుమశక్యత్వాదూర్ధ్వ దిక్సంబద్ధా దూరే స్థాపనీయే। తత్ర కఞ్చిద్విశేషం విధత్తే “యజుషాఽన్యాం తూష్ణీమన్యాం మిథునత్వాయ” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౦అ) ఇతి। వీతిహోత్రం త్వా కవ ఇతి మన్త్రేణ దక్షిణామాదధ్యాత్, తూష్ణీముత్తరాం, సమన్త్రకామన్త్రకయోః స్త్రీపురుషవద్విలక్షణత్వాన్మిథునత్వం। సమిత్సంఖ్యాం విధత్తే “ద్వే ఆదధాతి ద్విపాద్యజమానః ప్రతిష్ఠిత్యై” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౦అ) ఇతి। ద్విత్వం పాదద్వయప్రతిష్ఠాయై భవతి। నను సంస్పర్శాదివిధయః ప్రకృతౌ దర్శపూర్ణమాసేష్టావపి సన్తీత్యతిదేశాదేవ తదనుష్ఠానస్యాత్ర ప్రాప్తత్వాన్న పృథగ్విధ్యన్తరాద్యపేక్షేతి చేత్। న। ఉపసదర్థం విధేయత్వాత్। తర్హి తత్రైవ విధీయతామితి చేత్। న। ఆతిథ్యోపసదోః పరిధ్యాదిభేదం వారయితుం సాధారణత్వేనాత్రైవ విధేయత్వాత్। బోధాయనః “అథ యజమానోఽనీడాద్రాజానముపాదత్తే, యా తే ధామాని హవిషా యజన్తి తా తే విశ్వా పరిభూరస్తు యజ్ఞమితి పూర్వయా ద్వారా శాలాం ప్రపాదయతి। గయస్ఫానః ప్రతరణః సువీరోఽవీరహా ప్రచరా సోమ దుర్యాన్” ఇతి। ఆపస్తమ్బో మన్త్రైక్యం మన్యతే “యా తే ధామానీతి పూర్వయా ద్వారా ప్రాగ్వంశం ప్రవిశ్య” ఇతి। హే సోమ యా తే ధామాని త్వదీయేషు యేషు స్థానేషు ప్రాతస్సవనాదిషు హవిషా యజన్తి యజ్ఞముద్దిశ్య తా తే విశ్వా త్వదీయాని యాని సర్వాణి పరిభూరస్తు పరితః ప్రాప్తవాన్ భవ। హే సోమ త్వం దుర్యాన్ గృహాన్ ప్రాచీనవంశరూపాన్ ప్రచర ప్రాప్నుహి। కీదృశస్త్వం। గయస్ఫానో గృహాభివర్ధకః। ప్రతరణో యజ్ఞపారం ప్రతి ప్రకర్షేణాస్మాన్ తారయితా। సువీరః శోభనాః త్వత్ప్రసాదలబ్ధా వీరా అస్మత్పుత్రపౌత్రా యస్య తవ స త్వం సువీరః। అవీరహా యథోక్తానాం వీరాణాం అహన్తా పరిపాలక ఇత్యర్థః। కల్పః “అథైతామాసన్దీమగ్రేణాహవనీయం పర్యాహృత్య దక్షిణతో నిదధాతి, తస్యాం కృష్ణాజినమాస్తృణాతి,

అదిత్యాః సదోఽస్యదిత్యాః సద ఆసీదేతి కృష్ణాజినే రాజానం” ఇతి। బోధాయనః “అగ్రేణైనముపతిష్ఠతే, వరుణోఽసి ధృతవ్రతో వారుణమసీతి సముచ్ఛ్రిత్య కృష్ణాజినం తస్యాం త్రా స్వన్వయా విగ్రథ్య పాశేషు * గ్రథ్నాతి శంయోర్దేవానాగ్ం సఖ్యాదిత్యథ పరావాసన్దీపాదావన్తరేణ బ్రాహ్మణోఽభిషిఞ్చతి శూద్రః ప్రక్షాళయతి మా దేవానామపసశ్ఛిత్స్మహి ”ఇతి। ఆపస్తమ్బోఽత్ర ప్రథమమన్త్రోత్తరార్ధస్య ద్వితీయ తృతీయమన్త్రయోశ్చైకతాం మన్యతే “వరుణోఽసి ధృతవ్రత ఇతి రాజానమభి మన్త్రయతే, వారుణమసీతి వాససా పర్యానహ్యతి ” ఇతి। హే సోమ త్వం వరుణపాశస్య నివారకోఽసి। ధృతం యజ్ఞరూపం వ్రతం యేన త్వయా స త్వం ధృతవ్రతః। హే సోమ త్వముపనద్ధస్వరూపత్వా ద్వరుణసమ్బద్ధ్యసి తథా సతి త్వదీయాచ్ఛంయోః సుఖమిశ్రా ద్వరుణాది దేవతానాం సఖ్యాత్ వయం మాప సోమా చ్ఛిత్స్మహి। సకారాన్తోపస్ శబ్దః కర్మవాచీ। అస్మాకం కర్మవిచ్ఛేదో మాభూదిత్యర్థః। యా తే ధామానీత్యాదయో మన్త్రా బ్రాహ్మణే నోపేక్షితాః। ఆతిథ్యేష్టిమధ్యే వహ్నిమథనపూర్వకమాహవనీయే మథితాగ్నిప్రక్షేపం విధత్తే “బ్రహ్మవాదినో వదన్త్యగ్నిశ్చ వా ఏతౌ సోమశ్చ కథా సోమాయాతిథ్యం క్రియతే నాగ్నయ ఇతి యదగ్నావగ్నిం మథిత్వా ప్రహరతి తేనైవాగ్నయ ఆతిథ్యం క్రియతేఽథో ఖల్వాహుః” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౮) ఇతి। అగ్నిశ్చ సోమశ్చేత్యేతావుభావపి యాగనిర్వాహకౌ దేవౌ తయోః సామ్యే సతి కథమగ్నయ ఆతిథ్యం నేతి ప్రశ్నః। అగ్నిం మథిత్వా హవనీయే ప్రహరేత్ తదిదమాహవనీయాగ్నేరాతిథ్యం। మన్థనస్య కాలం విధత్తే “అథో ఖల్వాహురగ్నిః సర్వా దేవతా ఇతి యద్ధవిరాసాద్యాగ్నిం మన్థతి హవ్యాయైవాసన్నాయ సర్వా దేవతా జనయతి” (సం - ౬కా। ౨ప్ర।౧౮)ఇతి।అపి చైతే బ్రహ్మవాదినస్తత్కాలవివక్షావన్తః తదుపోద్ఘాతత్వేన వహ్నేః సర్వాత్మకత్వమాహుః। తచ్చ సర్వదేవతాత్మకత్వం ఏక

* వంశే ఇతి కాంచీపాఠః.

ద్విత్రితానాముత్పత్తి ర్విస్పష్టమామ్నాతం । యదా ఆతిథ్యపురోడాశం వే
ద్యామాసాద్యతే తస్మిన్ కాలేఽగ్నిం మన్థీయాత్ తదా మథ్యమానా
గ్నావన్తర్భూతాః సర్వా అపి దేవతా ఆసన్నహవిర్భోక్తుముత్పాదితా
భవన్తి తస్మాత్ స ఏవ కాల ఇత్యర్థః । మథనమన్త్రాస్త్వాధ్వర్యవా అగ్నీ
షోమీయపశుప్రస్తావే సమామ్నాస్యన్తే । హౌత్రాస్తు బహ్వృచబ్రాహ్మ
ణే ఆతిథ్యేష్టిసమీప ఏవోదాహృతాః। కల్పః “అథైతద్ధ్రువాయామాజ్యమాప్యా
య్యైకగ్ంసం వా చమసం వా యాచతి తమన్తర్వేదినిధాయ తస్మిన్నేతత్
తానూనప్త్రం సమవద్య విగృహ్ణాతి, ఆపతయే త్వా గృహ్ణామి పరిపతయే
త్వా గృహ్ణామి తనూనప్త్రే త్వా గృహ్ణామి శాక్వరాయ త్వా గృహ్ణామి శ
క్మన్నోజిష్ఠాయ త్వా గృహ్ణామి” ఇతి । ఆపతిః నిశ్వాసరూపేణ బహిర్గ
తం పునర్వాచి ముఖేనాన్తః పతతీత్యాపతిః ప్రాణః । హే ఆజ్య ప్రాణా
ర్థం త్వాం అస్మిన్ పాత్రే గృహ్ణామి । పరితో నానావిషయేషు పతతీతి పరి
పతిర్మనః । తనూం శరీరం న పాతయతి న వినాశయతీతి తనూనప్తా జాఠ
రాగ్నిః । శకనశీలః శక్వరః శక్తిమాన్ పురుషః తస్య సమ్బన్ధి శాక్వరం
శక్తిస్వరూపం । శక్మన్ శక్తిమత్సు యదోజిష్ఠం ఓజో నామాష్టమో ధాతుః
తస్య సారమోజిష్ఠం తదవష్టమ్భేనైవ శక్తిరవతిష్ఠతే ఏతైర్మన్త్రైస్తానూ
నప్త్రం గ్రాహ్యం తానూనప్త్రసంజ్ఞకజాఠరవహ్నివిషయస్య శపథకర్మ
ణో హేతుభూతమాజ్యం తానూనప్త్రం తస్య గ్రహణం విధాతుం ప్రస్తౌ
తి “దేవాః సురాః సంయత్తా ఆసన్ తే దేవా మిథో విప్రియా ఆసన్
తే౩ ఏన్యోన్యస్మై జ్యైష్ఠ్యాయాతిష్ఠమానాః పఞ్చధా వ్యక్రామన్నగ్నిర్వ
సుభిః సోమో రుద్రైరిన్ద్రో మరుద్భిర్వరుణ ఆదిత్యైర్బృహస్పతిర్విశ్వై
ర్దేవైస్తే మన్యన్తాసురేభ్యో వా ఇదం భ్రాతృవ్యేభ్యో రధ్యామో యన్మి
థో విప్రియాః స్మో య ఇమాః ప్రియాస్తనువస్తాః సమవద్యామహై తా
భ్యస్స నిర్ఋచ్ఛాద్యో నః ప్రథమో౩ ఓన్యోన్యస్మై ద్రుహ్యాదితి తస్మాద్యః
సతానూనప్త్రిణాం ప్రథమో ద్రుహ్యతి స ఆర్తిమార్చ్ఛతి” (సం-౬కాం।
౨ప్ర।౨అ) ఇతి । సంయత్తాః సఙ్గ్రామం ప్రాప్తాః । మిథః పరస్పరం ।

తేచ దేవాః సర్వేఽపి స్వాతిరిక్తస్య జ్యైష్ఠ్యమనఙ్గీకుర్వాణాః పఞ్చవ్యూ
హా అభవన్। తేషువ్యూహేష్వగ్న్యాదయః పఞ్చ దేవతాః సేనాన్యః
వస్వాదయః పఞ్చగణాః సేనాః। తే కఞ్చిత్ కాలం పరస్పరవిరోధినో
భూత్వా పశ్చాదేవం విచారితవన్తః, యది వయమన్యోన్యవిరోధినస్తదా
వైరిణామసురాణాం ఇదం జయరూపం కార్యం వయమేవ సాధయా
మః। తతస్తద్విరోధపరిహారహేతుం శపథం కర్తుం అస్మదీయాః ప్రియాః
పుత్రభార్యాదిరూపా ఇమాః తనూరేకత్ర సఙ్ఘీకుర్మ ఇతి విచార్య సఙ్ఘీకృ
త్య శపథమేవం పరిభాషితవన్తః, అస్మాకం మధ్యే యః ప్రథమం ద్రుహ్య
తి సః తాభ్యస్తనూభ్యో నిర్గచ్ఛతు భ్రష్టో భవత్వితి। యస్మాద్దేవానామే
వం వృత్తం తస్మాన్మనుష్యాణామపి శపథం కృతవతాం మధ్యే యః ప్రథ
మం ద్రుహ్యతి స వినాశం ప్రాప్నోతి, సమానే ఏకస్మిన్ విషయే తానూ
నప్త్రిణః శపథవన్తః స తానూనప్త్రిణః। ఇదానీం విధత్తే “యత్ తానూ
నప్త్రం సమవద్యతి భ్రాతృవ్యాభిభూత్యై భవత్యాత్మనా పరాస్య భ్రాతృ
వ్యో భవతి” (సం-౬కాం।౨ప్ర।౨అ)ఇతి। సమవద్యతి సమ్భూయావదానం
కుర్యాత్। స్వయం భూతిమాన్ భవతి వైరీ తు పరాభవతి ఇయమేవ
భ్రాతృవ్యాభిభూతిః। అవదానేసఙ్ఖ్యాం విధత్తే “పఞ్చకృత్వోఽవద్యతి పఞ్చ
ధా హి తే తత్సమవాద్యన్తాథో పఞ్చాక్షరా పఙ్క్తిః పాఙ్క్తో యజ్ఞో యజ్ఞ
మేవావరున్ధే” (సం-౬కా।౨ప్ర।౨అ) ఇతి। తే దేవాః తత్తదానీం పఞ్చధా వి
భక్తాః పశ్చాత్ సమ్భూయైకవత్ ప్రియతనూరవాద్యస్థాపితవన్తః। మ
న్త్రాన్ వ్యాచష్టే “ఆపతయే త్వా గృహ్ణామీత్యాహ ప్రాణో వా ఆపతిః
ప్రాణమేవ ప్రీణాతి పరిపతయ ఇత్యాహ మనో వై పరిపతిర్మన ఏవ ప్రీ
ణాతి తనూనప్త్ర ఇత్యాహ తనువో హి తే తాః సమవాద్యన్త శాక్వరా
యేత్యాహ శక్త్యై హి తే తాః సమవాద్యన్త శక్మన్నోజిష్ఠాయేత్యా
హౌజిష్ఠం హి తే తదాత్మనః సమవాద్యన్త” (సం-౬కా।౨ప్ర।౨అ) ఇతి।
ఆపతి పరిపతి తనూనప్త్రి శాక్వర శక్మన్నోజిష్ఠశబ్దైర్దేవవృత్తాన్తః సూచ్య

తే । తనూశాక్వరౌజిష్ఠశబ్దైరేవ వృత్తాన్తః సూచ్యతే। తేదేవాస్తదానీం స్వాత్మసమ్బద్ధం పుత్త్రాదితనూరూపమోజః సారం సమవద్యన్త। కల్పః "సయావన్త ఋత్విజః తపతత్సమవమృశన్త్యనాధృష్టమస్యనాధృష్యం దేవానాం ఓజోఽభిశస్తిపా అనభిశస్తేఽన్యం" ఇతి। హే తానూనప్త్రాజ్య త్వం ఇతః పూర్వం కేనాప్యతిరస్కృతమసి । ఇతః పరమప్యతిరస్కృతం దేవానామోజః సారమసి । అభిశస్తేర్హింసారూపాదన్యోన్యవిరోధాదస్మాన్పాలయసి। త్వం పునరభిశస్తేరవిషయమసి । మన్త్రస్య యథోక్తార్థః ప్రసిద్ధ ఇత్యాహ "అనాధృష్టమస్యనాధృష్టమిత్యాహానాధృష్టగ్ం హ్యేతదనాధృష్యం దేవానామోజ ఇత్యాహ దేవానాగ్ం హ్యేతదోజోఽభిశస్తిపా అనభిశస్తేన్యమిత్యాహాభిశస్తిపా హ్యేతదనభిశస్తేన్యం" (సం-౬కా।౨ప్ర।౨అ) ఇతి । కల్పః "యజమానమతి వాచయతి, అను మే దీక్షాం దీక్షాపతిర్మన్యతామను తపస్తపస్పతిరఞ్జసా సత్యముపగేషగ్ం సువితే మా ధా ఇతి" ఇతి । దీక్షణీయేష్ట్యా యో దేవస్స దీక్షాపతిః । స మే మాం దీక్షాఽనుజానాతు, తప ఉపసత్ తత్రత్యో దేవస్తపస్పతిః । మదీయం తపోఽనుజానాతు । అహఞ్జ్యాఞ్జసా సత్యముపగేషం ఆర్జవేన తానూనప్త్రస్పర్శనరూపం శపథం ప్రాప్తోఽస్మి। హే తానూనప్త్ర సువితే శోభనమార్గే యజ్ఞకర్మణి మాం స్థాపయ । మన్త్రస్యస్పష్టార్థతామాహ "అను మే దీక్షాం దీక్షాపతిర్మన్యతామిత్యాహ యథాయజురేవైతత్" (సం-౬కా।౨ప్ర।౨అ) ఇతి॥ అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥

"అగ్నేర్విపక్షకనిర్వాపో యా తే ప్రాగ్వంశవేశనం।
అద్యాసన్ద్యాం క్షిపేచ్ఛష్మ్నా హ్యాదిసోమంతుసాదయేత్॥
వరుతంమన్త్రియే ద్వారు వాససా పరిణహ్యతి।
ఆప తానూనప్త్రిమాజ్యం సమవద్యతి పఞ్చభిః॥
అనాసవ్యే ఋత్విజస్తు తానూనప్త్రిం స్పృశన్తిహి।
అనుస్వామీ స్పృశేదేతత్ ఇతిసప్తదశేరితాః" ॥ఇతి॥

అథమీమాంసా

సప్తమాధ్యాయస్య తృతీయపాదే చిన్తితం॥

వైష్ణవేత్రికపాలే వైష్ణవాన్నవకపాలతః।
ధర్మాతిదేశః స్యాన్నోవా విద్యతేఽత్రాగ్నిహోత్రవత్ ॥
శ్రుత్యా వైష్ణవశబ్దోఽయం దేవతాయా విధాయకః।
నగౌణవృత్తిమాశ్రిత్య ధర్మానతిదిశత్యతః” ॥ఇతి॥

ఆతిథ్యేష్టౌ వైష్ణవో నవకపాలో విహితః। తత్ర శ్రుత్యా వైష్ణవశబ్దో రాజసూయగతే వైష్ణవేత్రికపాలే ప్రయుజ్యమానోఽగ్నిహోత్రవన్నవకపాల ధర్మానతిదిశతీతి పూర్వపక్షః। విష్ణుర్దేవతాస్యేతి విగ్రహే సతి విహితస్తద్ధితప్రత్యయో దేవతామభిధత్తే నతుధర్మాం తస్మాన్నాతిదిశతి॥ ॥చతుర్థాధ్యాయస్య ద్వితీయపాదే చిన్తితం॥ ॥

“ యదాతిథ్యా బర్హిరేతదుపసత్స్వతిదేశనం।
సాధారణవిధిర్వాద్యః తదీయస్యోపసంహృతేః॥
బర్హిః శ్రుత్యైకతాభానాన్నాతిదేశస్య లక్షణా।
ఆతిథ్యయోపసద్భిశ్చ బర్హిరేతత్ప్రయుజ్యతే ” ॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమే శ్రూయతే యదాతిథ్యం బర్హిస్తదుపసదాం తదగ్నీషోమీయస్యచేతి క్రీతం సోమం శకటే సంస్థాప్య ప్రాచీనవంశం ప్రత్యానీయనేఽభిముఖే యామిష్టిం నిర్వపతి సేయమాతిథ్యా। తత ఊర్ధ్వం త్రిషు దినేషు అనుష్ఠీయమానావుపసద ఔపవసథ్యే దినేఽనుష్ఠేయోఽగ్నీషోమీయః। తత్రాతిథ్యేష్టౌ విహితం యద్బర్హిస్తద్యదీతరస్యా ఇష్టేరాచ్ఛిద్యోపసత్సు విధీయతే తదానీమాతిథ్యాయాం విధానమనర్థకంస్యాత్। యది చ తత్రోపయుక్తం ఇతరత్ర విధీయేత వినియుక్తవినియోగరూపోవిరోధస్స్యాత్, తస్మాదాతిథ్య బర్హిషో యేధర్మా ఆశ్వవాలాదయః తేధర్మా ఉపసత్సూపక్రియన్త ఇతి అతిదేశపరం వాక్యం ఇతి ప్రాప్తేబ్రూమః। బర్హిశ్శబ్దస్య ధర్మాతిదేశపరత్వే లక్షణా ప్రసజ్యే

త । ప్రత్యాతుబర్హిః ఆతిథ్యోపసదగ్నీషోమీయేషు ఏకత్వం ప్రతిభాతి అతః సాధారణ్యమత్ర విధేయం । ఆతిథ్యార్థం యద్బర్హిరుపాదీయతే తన్న కేవలమాతిథ్యార్థం కిన్తూపసదర్థమగ్నీషోమీయార్థఞ్చోపాదేయమితి విధివాక్యార్థః । తస్మాదాతిథ్యోపసదగ్నీషోమీయాస్త్రయోఽపి అస్యబర్హిషః ప్రయోజకాః । ఏవం పరిధిసన్ధిస్పర్శాది విధీనాంసాధారణ్యం ద్రష్టవ్యం॥ ॥

అథఛన్దః ॥ యా తేధామానీతి త్రిష్టుప్॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే ద్వితీయప్రపాఠకే దశమోఽనువాకః ॥ * ॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

అగ్ంశురగ్ంశుస్తే దేవ సోమాప్యాయతామిన్ద్రాయైకధనవిద ఆ తుభ్యమిన్ద్రః ప్యాయతామా త్వమిన్ద్రాయ ప్యాయస్వాప్యాయయ సఖీన్త్సన్యా మేధయా స్వస్తి తే దేవ సోమ సుత్యామశీయేష్టా రాయః ప్రేషే భగాయర్తమృతవాదిభ్యో నమో దివేనమః పృథివ్యా అగ్నే వ్రతపతే త్వం వ్రతానాం వ్రతపతిరసి యామమ తనూరేషాసాత్వయి॥

యా తవ తనూరియగ్ం సామయిసహ నౌ వ్రతపతే వ్రతినో వ్రతాని యా తే అగ్నే రుద్రియా తనూస్తయా నః పాహి తస్యాస్తే స్వాహా యా తేఅగ్నే యాశయా రజాశయా హరాశయా తనూర్వర్షిష్ఠా గహ్వరేష్ఠోగ్రం వచో అపావధీం త్వేషం వచో అపావధీగ్ం స్వాహా॥

త్వయి చత్వారిగ్ంశచ్చ॥౧౧॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే ద్వితీయప్రపాఠకే ఏకాదశోఽనువాకః॥*॥

భాష్యమ్.

దశమేఽనువాకే ఆతిథ్యేష్టిరుక్తా। తన్మధ్యే సోమః ప్రాగ్వంశే స్థాపితః తేన సోమేన కరిష్యమాణస్య యాగస్య విఘ్నకారిణోఽసురాః ప్రథమం జేతవ్యా ఇతి। తద్విజయార్థముపసద ఏకాదశే వర్ణ్యన్తే। తత్రాదౌ తావదతిథేః సోమస్య బన్ధనోపద్రవపరిహారేణాప్యాయనాద్యుపచారాః క్రియన్తే। బోధాయనః "అథ మదన్తీరుపస్పృశ్యోత్థాయ విస్రస్య హిరణ్యమవధాయ రాజానమాప్యాయయతి। ఆప్యాయయ సఖీన్త్సన్యా మేధయా స్వస్తి తే దేవ సోమ సుత్యామశీయేతి" ఇతి। ఆపస్తమ్బస్యతు ఏక ఏవ మన్త్రః। మదన్తీస్తప్తా ఆపః। అంశుః సూక్ష్మావయవః। హే సోమ దేవ తే యోఽంశుః శుష్యతి యశ్చాంశుః క్షీయతే యజమానేన సర్వోఽప్యంశుర్వర్ధతాం। కిమర్థం ఇన్ద్రార్థం। కీదృశాయేన్ద్రాయ। ఏకం ముఖ్యం శోభనం సోమరూపం ధనం వేత్తి ఇత్యేకధనవిత్ తస్మై। హే సోమ తుభ్యం త్వదర్థం ఇన్ద్ర ఆప్యాయతాం। త్వాం పాతు మత్సహతాం। త్వమపీన్ద్రార్థం ఆప్యాయస్వ వర్ధస్వ। సఖీనృత్విజః సన్యా ధనలాభేన మేధయా ప్రజ్ఞయా చ వర్ధస్వ। హే సోమ దేవ తే స్వస్తి శుభమస్తు త్వత్ప్రసాదేనాహం సుత్యాభిషవతన్త్రమశీయ ప్రాప్నవాని। ఏతన్మన్త్రం వ్యాఖ్యాతుం ప్రస్తౌతి "ఘృతం వై దేవా వజ్రం కృత్వా సోమమఘ్నన్నన్తికమివ ఖలు వా అస్యైతచ్చరన్తి యత్ తానూనప్త్రేణ ప్రచరన్తి" (సం-౬కా।౨ప్ర।౨అ) ఇతి। పురా కదాచిత్ స్వసామర్థ్యాత్ వజ్రీకృతేన ఘృతేన సోమస్య దేవైస్తాడితత్వాత్ సోమో ఘృతాద్బిభేతి ఋత్విజశ్చ వేద్యాం తానూనప్త్రేణ ఆజ్యేన ప్రచరన్తీతి యత్తదస్య సోమస్య అన్తికం యథా చరన్తి ఆహవనీయదక్షిణభాగే సోమస్య స్థితత్వాదతో భీతః సోమ ఆప్యాయయితవ్యః। ఆప్యాయనస్య ప్రసఙ్గం దర్శయిత్వా తన్మన్త్రం వ్యాచష్టే "అంశురంశుస్తే దేవ సోమాప్యాయతామిత్యాహ యదేవాస్యాఽపువాయతే యన్మీయతే తదేవాస్యైతే

నాప్యాయయత్వా తుభ్యమిన్ద్రః ప్యాయతామా త్వమిన్ద్రాయప్యాయ
స్వేత్యాహోభావేవేన్ద్రఞ్చ సోమఞ్చాప్యాయయత్యాప్యాయయ స
ఖీన్ సన్యా మేధయేత్యాహర్త్విజో వా అస్యసఖాయస్తానే వాప్యా
యయతి స్వస్తి తేదేవ సోమ సుత్యామశీయ ఇత్యాహాశిషమేవైతామా
శాస్తే" (సం-౬కా।౨ప్ర।౨అ) ఇతి । అస్యసోమస్య యదఙ్గముపవాయ
తే శుష్యతి యచ్చమీయతే । కల్పః "నప్రస్తరాయాశ్రావయతి న బ
హిరనుప్రహరతి తం దక్షిణార్ధే వేద్యై నిధాయ తస్మిన్ దక్షిణోత్త
రేణ నిహ్నువతే ఏష్టారాయః ప్రేషే భగాయర్తన్ మృతవాదిభ్యో న
మోదివే నమస్పృథివ్యై" ఇతి । ఆతిథ్యేష్టౌయః ప్రస్తరం యచ్చతత్రత్యం
బర్హిస్తదుభయ మగ్నౌ నప్రహరణీయం, కిన్తుప్రస్తరం వేద్యా దక్షి
ణార్ధే నిధాయ తస్మిన్ ప్రస్తరే దక్షిణపాణీనుత్తానాన్ కృత్వా సవ్యా
న్నీచః కృత్వా సర్వేఽపి నిహ్నవమపలాపసదృశం నమస్కారోపచారం
కుర్యుః। మన్త్రార్థస్తు ఏషశబ్ద ఇచ్ఛావన్తం ద్యావాపృథివ్యభిమానినం
దేవమాచష్టే, సహిదయాళుతయా భక్తేషు పురుషేషు ఇచ్ఛావాన్। హే
తాదృగ్దేవ త్వం ఋతవాదిభ్యో యజ్ఞవాదిభ్యోఽస్మభ్యమృతం యజ్ఞంప్రకృ
ష్టం దేహీత్యధ్యాహారః । కిమర్థం । రాయోరాయేధనార్థం, ఇషే
అన్నార్థం, భగాయ ఐశ్వర్యాదిషడ్గుణార్థం, తేచగుణాఏవంస్మర్యన్తే॥

"ఐశ్వర్యస్య సమగ్రస్య వీర్యస్య యశసః శ్రియః।
జ్ఞాన వైరాగ్య యోశ్చైవ షణ్ణాంభగఇతీరణా" ॥ఇతి॥

వయం పునర్ద్యుదేవతాయై భూదేవతాయై చ నమస్కుర్మః।
నాయమకాణ్డే నమస్కారః కిన్తు తస్య నిమిత్తమస్తీత్యాహ "ప్రవా ఏ
తేస్మాల్లోకాచ్యవన్తే యే సోమమాప్యాయయన్త్యన్తరిక్ష దేవత్యో హి
సోమ ఆప్యాయిత ఏష్టారాయః ప్రేషే భగాయేత్యాహ ద్యావాపృథి
వీభ్యామేవ నమస్కృత్యాస్మిన్ లోకే ప్రతితిష్ఠన్తి" (సం-౬కా।౨ప్ర।౨అ)
ఇతి। ఆప్యాయితస్య సోమస్య నాభిదఘ్న్య మాసన్ద్యాం పర్యవస్థితత్వాద
న్తరిక్ష దేవత్యత్వం తాదృశస్య సోమస్యాప్యాయయితారోఽపి తథా విధా

ఇత్యస్మాల్లోకాత్ ప్రచ్యుతా అతోఽస్మిఁల్లోకే ప్రతిష్ఠిత్యై నమస్కారః క్రియతే। కల్పః “అథ యజమానమవాన్తరదీక్షాముపనయతి, అగ్నే వ్రతపతే త్వం వ్రతానాం వ్రతపతిరసి యా మమ తనూరేషా సా త్వయి యా తవ తనూరియం సా మయి సహ నౌ వ్రతపతే వ్రతినోర్వ్రతాని” ఇతి అనేన మన్త్రేణాహవనీయోపస్థానం। అత్ర అవాన్తరదీక్షోపక్రమః। హే అగ్నే వ్రతపతే త్వం వ్రతపతిరసి నైకస్య వ్రతస్య * పతిః కిన్తు సర్వేషామితి వివక్షాం ద్యోతయితుం వ్రతానామిత్యుక్తం। వ్రతమాచరన్తీ మదీయా తనూస్త్వయి మనసా సమర్పితా, త్వదీయా తు వ్రతం పాలయన్తీ తనూర్మయి మనసా స్థాపితా, తథా సత్యావాముభావపి వ్రతినౌ సమ్పద్యావహే తయోర్వ్రతాని సహ ప్రవర్తన్తాం। కల్పః “అథైనం సగ్ంశాస్తి సన్తరాం మేఖలాగ్ం సమాయచ్ఛస్వ సన్తరాం ముష్టీ కురుష్వ తప్తవ్రతో ఎధి మదన్తీభిర్మార్జయస్వోత్పూర్వం తద్వ్రతం సంసృజ। యా తే అగ్నే రుద్రియా తనూస్తయా నః పాహి తస్యాస్తే స్వాహేత్యేతేనైవాత ఊర్ధ్వం † వ్రతయతి” ఇతి। యా మేఖలా పూర్వం మధ్యసన్నద్ధా సా సఙ్కుచితతరా యథా భవతి తథా నియన్తవ్యా। యే చ ముష్టీకృతే తే అప్యతిసఙ్కోచేన దృఢీకర్తవ్యే ఉష్ణక్షీరీభవేదుష్ణోదకేన మార్జయేత్ ‡ పూర్వం వ్రతం మన్త్రముత్సృజేత్ తత్ర యాతే అగ్న ఇత్యయం మన్త్రః। అనేనైవ మన్త్రేణాత ఊర్ధ్వం వ్రతం పిబేత్। హే అగ్నే యా తవ తనూస్త్వయి రుద్రియా క్రూరా తయాఽస్మాన్ పాలయ త్వదీయాయాస్తస్యాస్తన్వా ఇదం హుతమస్తు। అగ్నే వ్రతపత ఇతి మన్త్రస్య స్పష్టార్థతామభిప్రేత్యావాన్తరదీక్షారమ్భం విధత్తే “దేవాసురాస్సంయత్తా ఆసన్ తే దేవా విభ్యతోఽగ్నిం ప్రావిశన్ తస్మాదాహురగ్నిః సర్వా దేవతా ఇతి తేఽగ్నిమేవ వరూథం కృత్వాఽసురానభ్యభవన్నగ్నిమివ ఖలు వా ఏష ప్రవిశతి యోఽవాన్తరదీక్షాముపైతి భ్రాతృవ్యాభిభూ

* ధర్మస్య ఇతి కాశీపాఠః. † ఏతేనైవాతోఽధి ఇతి కాంచీపాఠః.

‡ ఉష్ణోదకీభవేత్ ఇతి శ్రీమరపుస్తకే.

త్యైభవత్యాత్మనాపరాస్య భ్రాతృవ్యో భవతి" (సం-౬కా।౨ప్ర-౨౦) ఇతి। పరకాయప్రవేశహేతునా యోగశాస్త్రప్రసిద్ధేన సంయమవిశేషేణ దేవా అగ్నిశరీరం ప్రావిశన్ తపోరూపత్వేనాగ్నిసమానా అవాన్తరదీక్షా తతస్తాముపేయాత్ । సర్వోఽక్తాం దీక్షాం ఇదానీముచ్యమానామవాన్తరదీక్షాం ప్రశంసతి "ఆత్మానమేవ దీక్షయా పాతి ప్రజామవాన్తరదీక్షయా" (సం-౬కా।౨ప్ర।౨౦) ఇతి । అవాన్తరదీక్షా నియమాన్ విధత్తే "సన్తరాం మేఖలాగ్ం సమాయచ్ఛతే ప్రజా హ్యాత్మనోఽన్తరతరా తప్తవ్రతో భవతి మదన్తీభిర్మార్జయతే నిహ్యగ్నిః శీతేన వాయతి సమిద్ధ్యై" (సం-౬కా।౨ప్ర।౨౦) ఇతి । సర్వోఽపి జనః స్వాత్మానం శ్లేషయిత్వా అపత్యాని సమ్యక్పరిపాలయతి, అతః స్వస్మాదపి ప్రజాయా అభ్యన్తరతమత్వం మేఖలాయాస్తు ప్రజాస్థానీయత్వేనాన్తరతరత్వాత్ సంశ్లిష్టతరం యథా భవతి తథా సమాచ్ఛాదయేత్ । శీతేన క్షీరేణ శీతాభిరద్భిశ్చాగ్నిర్నిర్వాపయతి తస్మాదుదరాగ్నిసమిన్ధనాయ పేయస్య క్షీరస్య మార్జనహేతోరుదకస్య చౌష్ణ్యం కర్తవ్యం । వ్రతమన్త్రే రుద్రియాభిప్రాయమాహ "యా తే అగ్నే రుద్రియా తనూరిత్యాహ స్వయైవైనద్దేవతయా వ్రతయతి సయోనిత్వాయ శాన్త్యై" (సం-౬కా।౨ప్ర।౨౦) ఇతి । యోఽపరాగ్నేరపరం రూపం రుద్రియా తనూస్తయా దుగ్ధేత్యేసతి తయా దేవతయా స్వయైవ దుగ్ధం వ్రతయతి భుఙ్క్తే, తచ్చ భోజనం సయోనిత్వాయ యోని భూతేనాగ్నినా సాహిత్యాయ, తచ్చ సాహిత్యముగ్రస్యాగ్నేః శాన్త్యై భవతి । కల్పః "ఆజ్యస్థాల్యాః స్రువేణోపహత్య ప్రథమాముపసదం జుహోతి, యా తే అగ్నేఽయాశయా రజాశయా హరాశయా తనూర్వర్షిష్ఠా గహ్వరేష్ఠోగ్రం వచోఅపావధీం త్వేషం వచో అపావధీగ్ం స్వాహేతి" ఇతి । అత్ర యా తే అగ్నేఽయాశయా రజాశయా హరాశయా తనూర్వర్షిష్ఠా గహ్వరేష్ఠేత్యేతావదృశ ఆమ్నాతః । తస్మిన్నయాశయాది పదత్రయేణ త్రయో మన్త్రా భవన్తి । తేషు ప్రథమే మన్త్రే తనూరిత్యాదిరనుషజ్యతే । ద్వితీయేతు యా తే అగ్నే

ఇతి తనూరితి చోభయమనుషజ్యతే । తృతీయేతుయాతే అగ్న ఇత్యయమే వానుషజ్యతే తై రేతైస్త్రిభిర్మన్త్రైస్తిసృషు దినేషు క్రమేణోపసదాజ్యాహుతయో హోతవ్యాః । అయసి శేతే ఇత్యయాశయా లోహనిర్మితా । తథారజతే శేత ఇతి రజాశయా । హిరణ్యే శేత ఇతి హరాశయా।వర్షిష్ఠా వృద్ధతమా గహ్వరే స్వర్గే ష్ఠాతుమశక్యే తస్తేలోహే తత్పరజతే తస్తేహిరణ్యే వా తిష్ఠతీతి గహ్వరేష్ఠాః అన్నపానయోరలాభే నక్షుధితోఽహం పిపాసితోఽహ మిత్యుక్తిరుగ్రంవచః తదేతద్దైహికం, ఆముష్మికస్తుత్వేషం దీపకం మనస్సన్తాపజనకం వచః। తత్ తు జనా ఇత్థం వదన్తి అద్యగోవధాద్యుపపాతకలక్షణమేనః ప్రాప్తం విద్వద్బ్రాహ్మణవధాదిరూపావీరహత్యా ప్రాప్తాఇతి । ఇదన్తు పదవ్యాఖ్యానమన్యత్ర బ్రాహ్మణేస్పష్టమామ్నాతం "అశనాయా పిపాసే హవా ఉగ్రంవచః । ఏనశ్చవైరహత్యఞ్చ త్వేషంవచః" ఇతి। తత్రాయం వాక్యార్థః హే అగ్నే యాతవఅయాశయా తనూస్తయాహం త్వేఽపివచసీ అపావధీం నాశితవానస్మి। ఏవముత్తరయోరపి యోజ్యం। తస్మైఅగ్నయేఇదం హుతమస్తు। త్రీనేతానుపసద్ధోమాన్ విధాతుంప్రస్తౌతి "తేషామసురాణాం తిస్రఃపుర ఆసన్నయస్మయ్యవమాఽథరజతాథహరిణీ తాదేవాజేతుం నాశక్నువన్ తా ఉపసదైవాజిగీషన్ తస్మాదాహుర్యశ్చైవం వేదయశ్చనోపసదా వైమహాపురంజయన్తీతి త ఇషుగ్ం సమస్కుర్వత తాగ్నిమనీకగ్ం సోమగ్ం శల్యం విష్ణుం తేజనం తేఽబ్రువన్ క ఇమామసిష్యతీతిరుద్రఇత్యబ్రువన్ రుద్రోవై క్రూరః సోఽస్యత్వితిసోఽబ్రవీద్వరం వృణాఅహమేవ పశూనామధిపతిరసానీతి తస్మాద్రుద్రః పశూనామధిపతిస్తాగ్ంరుద్రోవాస్పృజత్ సతిస్రః పురో భిత్త్వైభ్యో లోకేభ్యోఽసురాన్ ప్రాణుదత" (సం-౬కా। ౨ప్ర౩అ) ఇతి।యె పూర్వమగ్నినా వరూథేన పరాభూతా అసురాస్తేషామసురాణాం పృథివ్యన్తరిక్షద్యులోకేషుస్వరక్షార్థంతిస్రః పురోదుర్గరూపాఆసన్।తాసు పృథివీవర్తినీ లోహప్రాకారవేష్టితా,అన్తరిక్షవర్తినీ రజతప్రాకారవేష్టితా, ద్యులోకవర్తినీ హిరణ్యప్రాకారవేష్టితా । తాదృశః

పురో దేవా అగ్నినావరూథేనాపి జేతుమశక్తా యుద్ధం పరిత్యజ్యోపసదైవ జేతుమైచ్ఛన్ । దుర్గం పరితోఽవరుధ్య చిరం తత్సమీపేఽవస్థాయ తముపవసత। చిరావస్థానే సతి దుర్గమధ్యేఽన్నపానాదిషు యాదన్తర్ఛేదాద్వా జయో భవతి తస్మాద్దేవైశ్చిరవాసో జయోపాయత్వేన విచారితస్తస్మాల్లోకేఽస్యాహుః । కే కి మాహుః । యశ్చబ్రాహ్మణాదిర్వేదాధ్యయనేన వేదవిచారం జానాతి యశ్చ శూద్రాదిర్నజానాతి తే సర్వేఽపి యుద్ధేనాజేయం మహాపుర ముపసదా జేతుం శక్యమిత్యాహుః । తతో దేవాః కాలవిలమ్బో మాభూదితి విచార్య యుద్ధేనైవ జేతుమిష్టం సంస్కృతవన్తః అగ్నింసోమంవిష్ణుఞ్చసమ్భూయైక బాణం కృత్వా తేన జేతుముద్యుక్తాః।అనీకశబ్దో బాణస్య ప్రథమభాగం కాష్ఠమాచష్టే । శల్యశబ్దో లోహం । తేజనశబ్దస్తదగ్రం। తామిమాం దేవతాత్రయసమష్టిరూపామిషుం స్త్రీబాలసహితకృత్స్నాసురఘాతినీం కో నామ మోక్ష్యతీతి విచార్య శక్తో నిర్ఘృణశ్చరుద్రఇతి నిశ్చిత్య తస్మైవరం దత్తవన్తః । సరుద్రస్తామిషుం ముక్త్వా తయా తత్ప్రాకారత్రయం విచ్ఛిద్య త్రిభ్యో లోకేభ్యోసురాన్నిస్సారయామాస। విధత్తే “యదుపసద ఉపసద్యన్తే భ్రాతృవ్యపరాణుత్త్యై” (సం-౬కా।౨ప్ర।౩అ) ఇతి । వైరిదుర్గోపాసదనకార్యకారిత్వాద్దేతా ఆహుతయ ఉపసదఇత్యుచ్యన్తే । తత్రాగ్నిః సోమో విష్ణురిత్యేవం రూపాస్తిస్రో దేవతాః। తాసాంయాజ్యాపురోఽనువాక్యా హౌత్ర ఏవామ్నాయన్తే। అయాశయాదితనుధారిర్వహ్నిశ్చతుర్థీ దేవతా।తదీయమన్త్రా ఆధ్వర్యవత్వాత్తత్రైవామ్నాతః। ఉపసదామాజ్యహవిష్ట్వేనఉపాంశుయాజవత్ప్రయాజాజ్యభాగాద్యాహుతిప్రసక్తౌ ప్రతిషేధతి “ నాన్యామాహుతిం పురస్తాజ్జుహుయాద్యదన్యామాహుతిం పురస్తాజ్జుహుయాదన్యన్ముఖంకుర్యాత్ ” (సం - ౬కా । ౨ప్ర । ౩అ) ఇతి । అగ్నిమనీకమితి బాణవ్యాజేన అగ్నేః ప్రథమ భావిత్వలక్షణం ముఖత్వముక్తం । తత్ర ప్రయాజాదిహోమే వహ్నేర్ముఖత్వం హీయేత, అత ఆహుత్యన్తరాణాం సర్వేషాం నిషేధే ప్రాప్తే కాఞ్చిదాహుతిం విధత్తే “ స్రువేణాఘారమాఘారయతి

యజ్ఞస్యప్రజ్ఞాత్యై” (సం-౬కా।౨ప్ర।౩అ) ఇతి। దర్శపూర్ణమాసాది యజ్ఞానాం ఆఘారోపేతత్వా దుపసదామపి యజ్ఞత్వప్రత్యభిజ్ఞానాయస్రౌవాఘారః। తిసృణా ముపసదాం హోమప్రకారం విధత్తే “పరాఙతిక్రమ్యజుహోతి పరాచ ఏవైభ్యో లోకేభ్యో యజమానోభ్రాతృవ్యా౯ ప్రణుదతే” (సం।౬కా।౨ప్ర।౩అ) ఇతి। పరాఙ్పునరావృత్తిరహితో వేద్యాహవనీయయోర్మధ్యమతిక్రమ్య దక్షిణస్యాందిశి ఉదఙ్ముఖఃస్థిత్వా క్రమేణాగ్నేః సోమస్య విష్ణోశ్చ తిస్రఆహుతీర్జుహుయాత్,తథా సతి వైరిణోఽపి పునరావృత్తిరహితానేవ కృత్వాలోకత్రయాత్ నిస్సారయతి। చతుర్థాహుతిప్రకారం విధత్తే పునరత్యాక్రమ్యోపసదం జుహోతి “ప్రణుద్యైవైభ్యో లోకేభ్యోభ్రాతృవ్యా౯జిత్వాభ్రాతృవ్యలోకమభ్యారోహతి” (సం-౬కా।౧ప్ర।౩అ) ఇతి। దక్షిణాదుత్తరస్యాందిశి సమాగత్యచతుర్థీముపసదం జుహుయాత్।తథాసతివైరిణో నిస్సార్య్య స్వయం జిత్వా * వైరిస్థానం పురత్రయమధితిష్ఠతి।అత్రసూత్రం “ధ్రౌవాన ష్టౌజుహ్వాంగృహ్ణాతి చతురుపభృతి।ఘృతవతి శబ్దే జుహూపభృతావాదాయ దక్షిణాసకృదతిక్రాంత ఉపాగ్ంశుయాజవత్ ప్రచరత్యర్ధేన జౌహవస్యాగ్నిం యజత్యర్ధేన సోమ[illegible]మాపభృతం జుహ్వామానీయ విష్ణుమిష్ట్వా ప్రత్యాక్రమ్య యాతేఅగ్నేఽయాశయాతనూరితి స్రువేణోపసదం జుహోతి” ఇతి।కాలద్వయేతదనుష్ఠానం విధత్తే “దేవావైయాః ప్రాతరుపసద ఉపాసీదన్నహ్నస్తాభిరసురా౯ ప్రాణుదన్త యాః సాయగ్ం రాత్రియైతాభిర్యత్ సాయం ప్రాతరుపసద ఉపసద్యతేహోరాత్రాభ్యామేవ తద్యజమానో భ్రాతృవ్యా౯ప్రణుదతే” (సం-౬కా।౨ప్ర।౩అ) ఇతి।ఉపాసీద౯ అనుష్ఠితవన్తః। ప్రాతరనుష్ఠితాభిః అహ్నా వైరినిస్సారణంసాయమనుష్ఠితాభిస్తు రాత్రేః। కాలద్వయే యాజ్యానువాక్యయోర్వ్యత్యాసం విధత్తే“యాః ప్రాతర్యాజ్యాస్స్యుస్తాః సాయం పురోఽనువాక్యాః కుర్యా౯దయాతయామత్వాయ” (సం-౬కా।౨ప్ర।౩అ) ఇతి। యాతయామత్వం

* స్వర్గంగత్వా ఇతికాశీపాఠః.

గతరసత్వం తద్వర్జనాయ వ్యత్యాసః। దినత్రయే తదనుష్ఠానం విధత్తే "తిస్ర ఉపసద ఉపైతి త్రయ ఇమే లోకా ఇమానేవ లోకాన్ ప్రీణాతి" (సం-౬కా।౨ప్ర।౩అ) ఇతి। త్రిషు దినేషు కాలద్వయానుష్ఠానం ప్రశంసతి "షట్సమ్పద్యన్తే షడ్వా ఋతవ ఋతూనేవ ప్రీణాతి" (సం-౬కాం।౨ప్ర।౩అ) ఇతి। ప్రసఙ్గాదహీనేద్విరాత్రాదావుపసద్దినసఙ్ఖ్యాం విధత్తే "ద్వాదశాహీనే సోమ ఉపైతి ద్వాదశమాసాస్సంవత్సరః సంవత్సరమేవ ప్రీణాతి" (సం-౬కా।౨ప్ర।౩అ) ఇతి। అహస్సఙ్ఘైర్నిష్పాద్యః సోమయాగోఽహీనః స త్రయమప్యనేనోపలక్ష్యతే అహస్సమూహస్య సదా సత్త్వాత్ ద్వాదశదినేషు కాలద్వయానుష్ఠానం ప్రశంసతి "చతుర్విగ్ంశతిస్సమ్పద్యతే చతుర్విగ్ంశతిరర్ధమాసా అర్ధమాసానేవ ప్రీణాతి" (సం-౬కా।౨ప్ర।౩అ) ఇతి। ఏతేషు ఉపసద్దినేషు అవాన్తరదీక్షాఙ్గవ్రతపానే స్తనసఙ్ఖ్యాం విధత్తే "ఆరాగ్రామవాన్తరదీక్షాముపేయాద్యః కామయేతాస్మిన్ మే లోకేఽర్ధుకగ్ంస్యాదిత్యేకమగ్రేఽథ ద్వావథ త్రీనథ చతురఏషా వా అరాగ్రావాన్తరదీక్షాస్మిన్నేవాస్మై లోకేఽర్ధుకం భవతి" (సం-౬కా।౨ప్ర।౩అ) ఇతి। బలీవర్దప్రతోదనం లోహమారం తద్వదల్పమగ్రం ముఖం యస్యాస్సా ఆరాగ్రా। అర్ధుకం సమృద్ధిశీలం ఫలం। సోమక్రయదినే సాయమేకం స్తనం దుహ్యాత్, ఇతరేద్యుః ప్రాతర్ద్వౌ స్తనౌ, సాయం త్రీన్ స్తనాన్, పరేద్యుః ప్రాతశ్చతురః। యస్తు పరలోకసమృద్ధికామః తస్యోక్తవైపరీత్యం విధత్తే "పరోవరీయసీమవాన్తరదీక్షాముపేయాద్యః కామయేతాముష్మిన్ మే లోకేఽర్ధుకగ్ంస్యాదితి చతురోఽగ్రేఽథ త్రీనథ ద్వావథైకమేషా వై పరోవరీయస్యవాన్తరదీక్షాఽముష్మిన్నేవాస్మై లోకేఽర్ధుకం భవతి" (సం-౬కా।౨ప్ర।౩అ) ఇతి। పరశ్శబ్దేనాత్ర శ్రేష్ఠత్వాదుపక్రమో వివక్షితః। ఉపక్రమే వరీయోఽధికం యస్యాస్సా పరోవరీయసీ। అయం పక్షస్సూత్ర ఉపన్యస్తః "యదహస్సోమం క్రీణీయుశ్చతురః సాయం దుహ్యాత్త్రీన్ ప్రాతర్ద్వౌ సాయమేక ఉత్తమః" ఇతి। అశక్తస్య క్షీరవ్రతాదూర్ధ్వమాహార మల్పమనుజానాతి "సువర్గం వా ఏతే లోకం యన్తి య ఉపసద ఉపయన్తి తేషాం య ఉన్నయతే హీయత ఏవ నోదనే

షీతి సూన్నీయమివ" (సం-౬కా।౨ప్ర।౮అ) ఇతి। ఉపసదాంస్వర్గ
ప్రాప్తిహేతుత్వాత్ తదనుష్ఠాయిభిరవహితైర్భవితవ్యం। తేషాంమధ్యే
యఃకోఽపి హీనమనస్కో యథోక్తవ్రతాదూర్ధ్వం ఓదనాదికమన్తర్న
యేత్ సస్వర్గాద్ధీయత ఏవ। తస్మాదశక్తోఽపి శ్రద్ధాళుతయౌదనేషి
నకిఞ్చిదపి వ్రతాదూర్ధ్వం అన్తర్నేష్యామీతి యదిమన్యేత తేన సూన్ని
యమివ శోభనం వాక్యాన్తరాభ్యనుజ్ఞాతంవస్తూన్నీతమివ కుర్యాత్।
అశక్తిపరిహారమాత్రోపయుక్తం కిఞ్చిదేవస్వీకర్తవ్యం। వాక్యాన్తరన్తు కూ
ష్మాణ్డహోమప్రకరణే సమామ్నాయతే "పయో బ్రాహ్మణస్యవ్రతం య
వాగూ రాజన్యస్యామిక్షా వైశ్యస్యాథో సౌమ్యేఽప్యధ్వర ఏతద్వ్రతం బ్రూ
యాద్యదిమన్యేతోపదస్యామీత్యోదనం ధానాస్సక్తూన్ ఘృతమిత్యను
వ్రతయేదాత్మనోఽనుపదాసాయ" ఇతి। ఉపదస్యామ్యుపక్షీణో భవామి।
అనువ్రతే కృతేఽపిఫలభ్రంశో నాస్తీత్యస్మిన్నర్థే దృష్టాన్తమాహ "యో
వై స్వార్థేతాం యతాగ్ంశ్రాన్తో హీయత ఉతసనిష్ట్యాయ సహావస
తి" (సం-౬కా।౨ప్ర।౮అ) ఇతి।స్వార్థంయన్తి గచ్ఛన్తీతి స్వార్థేతః తే
షాం స్వార్థేతాం। యతన్తఇతి యతస్తేషాం యతాం। మకరమాసే
ప్రయాగస్నానం కేషాఞ్చిత్ స్వార్థః తంప్రాప్తుం ప్రయతమానానాంస్వ
గ్రామాత్ నిర్గత్య గచ్ఛతాంమధ్యేయః కశ్చిత్ శ్రాన్తోగన్తుమశక్తః సం
క్రాంతికాలీనస్నానాద్ధీయతే సోఽపినిష్ట్యాయ పరేద్యుర్నిర్గత్యతీర్థేగ
త్వా తైస్తీర్థవాసిభిః సహావశిష్టం మాసం వసతి తద్వదయమప్యేకే
నానువ్రతేన అశక్తింపరిహృత్యశిష్టంనియమమనుతిష్ఠేత్। తమిమమర్థంని
గమయతి "తస్మాత్సకృదున్నీయ నాపరమున్నయేత" (సం-౬కా।౨ప్ర।
౮అ) ఇతి। సకృదున్నయనే ద్రవ్యం విధత్తే "దధ్నోన్నయేతైతద్వై పశూ
నాగ్ంరూపగ్ం రూపేణైవ పశూనవరున్ధే" (సం-౬కా।౨ప్ర।౮అ) ఇతి।
అథసౌమికీం వేదిం విధాతుం ప్రస్తౌతి "యజ్ఞో దేవేభ్యోనిలాయత విష్ణూరూ
పం కృత్వా సపృథివీంప్రావిశత్ తందేవాహస్తాన్త్సగ్ంరభ్యైచ్ఛన్త
మిన్ద్ర ఉపర్యుపర్యత్యక్రామత్ సోఽబ్రవీత్ కో మాయముపర్యుపర్య

త్యక్రమీదిత్యహం దుర్గే హన్తేత్యథ కస్త్వమిత్యహం దుర్గాదాహర్తేతి సోఽబ్రవీద్దుర్గే వై హన్తాఽవోచథ వరాహోఽయం వామమోషః సప్తానాంగిరీణాం పరస్తాద్విత్తం వేద్యమసురాణాంబిభర్తి తంజహి యది దుర్గే హన్తాసీతి స దర్భపుఞ్జీలముద్వృహ్య సప్తగిరీన్ భిత్వా సమహన్త్సోఽబ్రవీత్ దుర్గాద్వా ఆహర్తావోచథా ఏతమాహరేతి తమేభ్యో యజ్ఞ ఏవ యజ్ఞమాహరద్యత్ తద్విత్తం వేద్యమసురాణామవిన్దన్త తదేకం వేద్యై వేదిత్వం" (సం-౬కా । ౨ప్ర । ౪అ) ఇతి । స్వర్గలోకే స్థితో యజ్ఞపురుషః తిరోధానాయ విష్ణుర్భూత్వా వైష్ణవంరూపం సమ్పూర్ణంకృత్వా దేవేభ్యః పలాయ్య పృథివీం ప్రావిశత్ । దేవాశ్చ పృష్ఠత ఏవ సమాగత్యాహస్తాన్ ప్రసార్యోద్ధర్తుమైచ్ఛన్ । అసౌ యజ్ఞో యత్ర యత్ర గచ్ఛతి తత్ర తత్రేన్ద్రస్తమతిక్రమ్య పురోమార్గమవరుధ్యాతిష్ఠత్ । కోఽయం మామత్యక్రమీదితి యజ్ఞేనాక్షిప్త ఇన్ద్రః కేనాప్యగమ్యే దుర్గే గత్వా విరోధినం తాడయిష్యామీతి స్వమహిమానం ప్రతిజజ్ఞే । అథైవమచ్ఛ్రుత్యై పరీక్షకః కో నామ త్వమసీతీన్ద్రేణాప్యాక్షిప్తో యజ్ఞస్తాదృశాద్దుర్గాత్ తంవిరోధినమాహరిష్యామీతి స్వశక్తింప్రతిజ్ఞాయ స్వకీయంపూర్వవృత్తాన్తమిన్ద్రస్య పురతః సర్వమవోచత్ । పురాకదాచిదసురప్రాబల్యం దృష్ట్వా మదఙ్గభూతదీక్షాద్యభిమానినః సర్వేఽపి స్వర్గలోకవాసినో మత్తో నిర్గత్య పృథివీం ప్రావిశన్ । తే చ కే । చతస్రో దీక్షాస్తిస్ర ఉపసద ఏకా సుత్యేతి అష్టదివససాధ్యాని కర్మాణి । తత్ర దీక్షోపసదః సప్తపృథివ్యాంగత్వా గిరయోఽభవన్ । సుత్యాభిమానీ దేవో వామమోషః వామం కనీయసం సౌమిక వేదిగ్రహచమసాదిరూపఞ్చైవం విత్తం ముష్ణాతి అపహరతీతి వామమోషః । స చముషితం తత్సర్వమసురేభ్యో దత్త్వా స్వయం వరాహో భూత్వా సప్తభ్యో గిరిభ్యః పరస్తాదసురాణాం తద్విత్తంబిభర్తి రక్షతి, తచ్చ విత్తం వేద్యం దేవైః పునర్లబ్ధవ్యం । అతో హే ఇన్ద్ర త్వం యది దుర్గస్థితంవిరోధినం హన్తాసి తర్హి తం వరాహం జహీత్యుక్త ఇన్ద్రో దర్భస్తమ్బేనైవ గిరీన్ భిత్త్వా వరాహం తాడితవాన్ । తత ఇన్ద్రో యజ్ఞమువాచ విరోధినమాహరిష్యామీ

తియత్ ప్రతిజ్ఞాతం తత్కర్తుం శక్నోషి చేదేనం విరోధినం వరాహ మాహ రేత్యుక్తో యజ్ఞోఽభిమాన్యేవతం వరాహాకారం వేదిగ్రహచమసాది విత్తోపేతం యజ్ఞమేభ్యో దేవేభ్యఆహృత్యదదౌ । యస్మాద్వైర్లబ్ధవ్యమ సురాణాం తద్వేదిరూపం విత్తందేవా అవిన్దన్త అలభన్త తస్మాద్విద్యతే లభ్యతఇతి వ్యుత్పత్త్యా వేదిరితినామసమ్పన్నం।వక్ష్యమాణమపేక్ష్య అయ మేకఃప్రకారః, తస్మాదేకం వేదిత్వముక్త్వాప్రకారాన్తరేణాపి వేదిత్వం దర్శయతి "అసురాణాంవా ఇయమగ్రఆసీద్యావదాసీనఃపరాపశ్యతితా వద్దేవానాంతేదేవా అబ్రువన్నస్త్వేవ నోఽస్యామపీతి కియద్వోదాస్యా మ ఇతి యావదియగ్ం సలావృకీ త్రిఃపరిక్రామతి తావన్నోదత్తేతి స ఇన్ద్రః సలావృకీరూపం కృత్వేమాంత్రి స్సర్వతః పర్యక్రామత్ తదిమా మవిన్దన్త యది మామవిన్దన్త తద్వేద్యై వేదిత్వం" (సం-౬కాం।౨ప్ర। ౪అ) ఇతి। దార్శికే వేదిబ్రాహ్మణేఽప్యేతదుపాఖ్యానం శ్రుతం । తత్ర వసవస్త్వేతిమన్త్రైర్యావాన్ ప్రదేశః పరిగృహీతస్తావత్యేవ వేదిః । అ త్రతుకృత్స్నాపిభూమిర్వేదిరితి విశేషః।కృత్స్నభూమేర్వేదిత్వేపి యాగో పయుక్తప్రదేశః పృథక్కల్పనీయ ఇతివిధత్తే "సావాఇయగ్ంసర్వైవవేది రియతి శక్ష్యామీతి త్వావమాయయజన్తే" (సం-౬కా।౨ప్ర।౪అ) ఇతి। భూమిస్సర్వాయద్యపి వేదిరేవ తథాపి నయత్ర క్వాపి యష్టవ్యం, కిన్త్వే తావతి ప్రదేశేసదోహవిర్ధానాదికం నిర్మాతుం శక్ష్యామీతి నిశ్చిత్య తావన్తం ప్రదేశం అవమాయపద్భిః పరిమిత్య తస్మిన్ ప్రదేశేయజేరన్ త త్రపదసఙ్ఖ్యాం విధత్తే "త్రిగ్ంశత్పదాని పశ్చాత్ తిరశ్చీ భవతిషట్త్రి గ్ంశత్ ప్రాచీచతుర్విగ్ంశతిః పురస్తాత్ తిరశ్చీ దశదశసమ్పద్యన్తే ద శాక్షరా విరాడన్నం విరాడ్విరాజైవాన్నాద్యమవరున్ధే" (సం-౬కా। ౨ప్ర।౪అ) ఇతి। అత్రోక్తపదసఙ్ఖ్యాయాం సర్వస్యాం మిళితాయాం న వసఙ్ఖ్యాకానిదశకాని సమ్పద్యన్తే। తదేవం వేదిప్రదేశప్రమాణం మధ్యమ ఉపసద్దినే ప్రాతఃకాలీనా యా ఉపసద ఊర్ధ్వంకర్తవ్యం। తథా చ సూ త్రం "అన్తరామధ్యమె ప్రవర్గ్యోపసదౌ వేదింకుర్వన్తి ప్రాగ్వంశస్య మ

క్షాముపేయాదితి తత్ప్రశంసతి "వత్సస్యైక స్తనో భాగో హి సో౽థైక
గ్ం స్తనం వ్రతముపైత్యథ ద్వావథ త్రీనథ చతుర ఏతద్వై క్షురపవి నామ వ్ర
తంయేన ప్రజాతాన్ భ్రాతృవ్యాన్నుదతే ప్రతిజనిష్యమాణా నథో కనీయ
సైవ భూయ ఉపైతి" (సం-౬కా।౨ప్ర।౪అ) ఇతి। వత్సస్య భాగో యః స్తన
స్తస్మిన్నప్యల్పం పయో యజమానశ్చతుర్థే పర్యాయే స్వీకరోతి। తతో
౽స్య చతుస్తననియమః సిధ్యతి। తదేతదేకస్తనాదికం వ్రతం క్షురపవీత్యుచ్య
తే। పవిర్వజ్రః తేన తీక్ష్ణత్వముపలక్ష్యతే। క్షురవత్ పవిస్తైక్ష్ణ్యం యస్యా
రాగ్రస్య వ్రతస్య తేన వ్రతేన పూర్వముత్పన్నాన్ వైరిణో వినాశయతి, జని
ష్యమాణాంశ్చ ప్రతిబధ్నాతి, కిఞ్చాత్యల్పేన కర్మణా భూయః ఫలం ప్రా
ప్నోతి యథోక్తేనాల్పేన బీజేన ప్రౌఢం వృక్షం ఫలం ప్రాప్నోతి తద్వత్। య
ద్యప్యన్యత్ పూర్వం విహితం పరోవరీయసీ మహాన్తరదీక్షాముపేయా
దితి తత్ప్రశంసతి "చతురో౽గ్రే స్తనాన్ వ్రతముపైత్యథ త్రీనథ ద్వావథైక
మేతద్వై సుజఘనం నామ వ్రతం తపస్యగ్ం సువర్గ్యమథో ప్రైవ జా
యతే ప్రజయా పశుభిః" (సం-౬కా।౨ప్ర।౪అ) ఇతి। యథా రూప
వత్యా యోషితో జఘనప్రదేశః స్థూలః తస్యోపరి సూక్ష్మో మధ్యప్రదేశః
తద్వదస్య వ్రతస్యాధోభాగః చతుస్తనః ఉపరిభాగ ఏకస్తన ఇతి సుజ
ఘనమితి నామ తపస్యం। ఉత్తరోత్తరమాహారక్షయాత్ తపోయోగ్యం
అత ఏవ స్వర్గసాధనం। కిఞ్చ సుజఘనత్వాదేవ ప్రజాః పశూంశ్చ ప్రజన
యతి। త్రైవర్ణికానాం మధ్యే క్షత్రియస్య ద్రవ్యం విధత్తే "యవాగూ రాజ
న్యస్య వ్రతం క్రూరేవ వై యవాగూః క్రూర ఇవ రాజన్యో వజ్రస్య రూపగ్ం
సమృద్ధ్యై" (సం-౬కా।౨ప్ర।౪అ) ఇతి। యవాగ్వా ఓదనవత్ తృప్తిహే
తుత్వాభావాత్ క్రూరత్వం। రాజన్యో దుష్టశిక్షకత్వాత్ క్రూరః। ఉభ
యం మిళిత్వా వజ్రసదృశం। తచ్చా౽నిష్టనివర్తకత్వేన సమృద్ధ్యై భవతి। విధ
త్తే "ఆమిక్షా వైశ్యస్య పాకయజ్ఞస్య రూపం పుష్ట్యై" (సం-౬కా।౨ప్ర।౪అ)
ఇతి। తప్తే పయసి దధిప్రక్షేపేణ ఘనీభూతో భాగ ఆమిక్షా పక్వేన చరుపు

ధ్యమాల్లాలాటికాత్ త్రీన్ప్రాచః ప్రక్రమాన్ప్రక్రమ్య శఙ్కుం నిహన్తి తస్మాత్ పఞ్చదశసు దక్షిణత ఏవముత్తరతస్తే శ్రోణీప్రధనునిహితాచ్ఛఙ్కోః షట్త్రింశతి పురస్తాత్ తస్మాద్ద్వాదశసు దక్షిణత ఏవముత్తరతస్తావగ్ంసౌ" ఇతి। యథోక్తపరిమాణవతి ప్రదేశే ఉపరితనమృత్తికాయా అపనయనం విధత్తే "ఉద్ధన్తి యదేవాస్యా అమేధ్యం తదపహన్తి" (సం - ౬కా। ౨ప్ర। ౪అ) ఇతి। నిష్ఠీవనాదికృత మశుచిత్వముద్ధననేనాఽపైతి। తమేవ విధిమనూద్య ప్రశంసతి "ఉద్ధన్తి తస్మాదోషధయః పరాభవన్తి బర్హిః స్తృణాతి తస్మాదోషధయః పునరాభవన్తి" (సం - ౬కా। ౨ప్ర। ౪అ) ఇతి। పూర్వం తస్మిన్ ప్రదేశే సముత్పన్నాస్తృణవిశేషా ఉద్ధననేన పరాభూతా భవన్తి। తస్మాత్ కృత్స్నవేద్యాం బర్హిరాస్తరణాదోషధయః పునరాగతా భవన్తి। తస్య బర్హిష ఉపరి పునరప్యగ్నీషోమీయపశ్వర్థం బర్హిరుత్తరవేదిప్రదేశే స్తృణీయాదితి విధత్తే "ఉత్తరం బర్హిష ఉత్తరబర్హిః స్తృణాతి ప్రజా వై బర్హిర్యజమాన మేవాయజమానాదుత్తరం కరోతి తస్మాద్యజమానోఽయజమానాదుత్తరః" (సం - ౬కా। ౨ప్ర। ౪అ) ఇతి। ఉత్కృష్ట ఇత్యర్థః। యత్పూర్వం విహితం తిస్ర ఉపసద ఉపైతీతి తత్ర విపక్షస్వపక్షయోర్బాధాబాధావుపన్యస్యతి "యద్వా అనీశానో భారమాదత్తే వి వై స లిశతే యద్ద్వాదశ సాహ్నస్యోపసదః స్యుస్తిస్రోఽహీనస్య యజ్ఞస్య విలోమ క్రియేత తిస్ర ఏవ సాహ్నస్యోపసదో ద్వాదశాహీనస్య యజ్ఞస్య సవీర్యత్వాయాథో సలోమ క్రియతే" (సం - ౬కా। ౨ప్ర। ౫అ) ఇతి। లోకే యద్యశక్తః కశ్చిత్ ప్రౌఢం భారం వోఢుమాదదీత తదా స విలిశతే విశేషేణాల్పీభవతి ఉద్ధాతుమప్యశక్తో భూమావపతేత్ తద్వదత్రాపి యోజ్యతే అహ్నా సహావర్తత ఇతి సాహ్న ఏకాహో జ్యోతిష్టోమః। అహఃసంసాధ్యః అహీనో ద్విరాత్రాదిః। తత్ర యద్యల్పస్య సాహ్నస్య ద్వాదశ స్యుః యదా వా అధికస్య అహీనస్య తిస్రః స్యుః తదా విలోమ విపరీతం క్రియేత। తథా సతి సాహ్నస్య వీర్యం హీయేత స్వపక్షే తు నాస్తి తదుభయం, యచ్చాన్యత్పూర్వం విహితం, ఆరాద్గ్రామవాన్తరది

రోడాశాదినా కృతోయజ్ఞస్సపాకయజ్ఞః। అమిక్షాయాః పక్వపయోనిష్పన్న
త్వాత్ పాకయజ్ఞస్యరూపం అతః పుష్ట్యై భవతి। విధత్తే "పయో బ్రాహ్మ
ణస్య తేజో వై బ్రాహ్మణస్తేజః పయస్తేజసైవ తేజః పయ ఆత్మన్ధత్తేఽథో పయ
సా వై గర్భా వర్ధన్తే గర్భ ఇవ ఖలు వా ఏష యద్దీక్షితో యదస్య పయో వ్ర
తం భవత్యాత్మానమేవ తద్వర్ధయతి" (సం-౬కా।౨ప్ర।౫అ) ఇతి। బ్రాహ్మ
ణోఽధ్యాపనాదిరూపేణ తేజసాయుక్తః పయస్తేజోవత్ స్వచ్ఛరూపాత్
స్వయమేవ తేజస్వి పయసి పీతే సతి స్వకీయేన తేజసా సహయోరూపం తేజ
ఆత్మని ధృతం భవతి। కిఞ్చ దీక్షితస్య గర్భరూపత్వాత్ పయసా వృద్ధి
ర్యుజ్యతే మధ్యాహ్నమధ్యరాత్రయో వ్రతకాలత్వం విధాతుం ప్రస్తౌతి
"త్రివ్రతో వై మనురాసీత్ ద్వివ్రతా అసురా ఏకవ్రతా దేవాః ప్రాతర్మ
ధ్యన్దినే సాయం తన్మనోర్వ్రతమాసీత పాకయజ్ఞస్యరూపం పుష్ట్యై ప్రా
తశ్చ సాయంచాసురాణాం నిర్మధ్యం క్షుధో రూపం తతస్తే పరాభవన్మ
ధ్యన్దినే మధ్యరాత్రే దేవానాం తతస్తే భవన్సువర్గం లోకమాయన్"
(సం-౬కా।౨ప్ర।౫అ) ఇతి। అహని త్రిషు కాలేషు వ్రతం భోజనం కుర్వన్తో మ
నోః ఏకస్మిన్నేవ కాలే వ్రతం కుర్వతాం దేవానాఞ్చ మధ్యాహ్నకాలే వ్రత
మస్తి స చ కాలః క్షుధస్స్వరూపం తస్మిన్వ్రతరహితా అసురాః పరాభూ
తాః। వ్రతయుక్తాస్తు మనుర్దేవాశ్చ పుష్టిం స్వర్గఞ్చ ప్రాప్తాః। తతో మధ్యా
హ్నకాలః ప్రశస్తః। విధత్తే "యదస్య మధ్యన్దినే మధ్యరాత్రే వ్రతం భవతి మ
ధ్యతో వా అన్నేన భుఞ్జతే మధ్యత ఏవ తదూర్జం ధత్తే భ్రాతృవ్యాభిభూత్యై
భవత్యాత్మనా పరాస్య భ్రాతృవ్యో భవతి" (సం-౬కా।౨ప్ర।౫అ) ఇతి।
ముఖమధ్యేఽన్నస్య భోజనముదరమధ్యే చ ధారణం యథా లోకే తథైవ
అత్రాపి। మధ్యాహ్నే మధ్యరాత్రే చ వ్రతం కర్తవ్యం। దీక్షితస్య స్వనివా
సస్థానాత్ ప్రవాసం నిషేధతి "గర్భో వా ఏష యద్దీక్షితో యోనిర్దీక్షి
తవిమితం యద్దీక్షితో దీక్షితవిమితాత్ ప్రవసేద్యథా యోనేర్గర్భః స్క
న్దతి తాదృగేవ తన్న ప్రవస్తవ్యమాత్మనో గోపీథాయ" (సం-౬కా।౨ప్ర।

౫అ) ఇతి। దీక్షితో విశేషేణ మీయతే ప్రక్షిప్యతే యస్మిన్ శాలాస్థానే తద్దీక్షితవిమితం తస్య యోనిరూపత్వాత్ తతోఽస్య నిర్గమనం గర్భస్రావసమం తత ఆత్మరక్షార్థం న నిర్గన్తవ్యం। ఏతమేవ నిషేధం ప్రకారాన్తరేణ ప్రశంసతి "ఏష వై వ్యాఘ్రః కులగోపో యదగ్నిస్తస్మాద్యద్దీక్షితః ప్రవసేత్ స ఏనమీశ్వరోఽనూత్థాయ హన్తోర్న ప్రవస్తవ్యమాత్మనో గుప్త్యై" (సం-౬కా।౨ప్ర।౫అ) ఇతి।ఏష ఏవాహవనీయోఽగ్నిః ప్రవసతో వ్యాఘ్రవద్ధింసకః నివసతస్తు కులరక్షకః, తస్మాత్ సోఽగ్నిః ప్రవసన్తమేనమనువర్త్యోత్థాయ హన్తుం సమర్థః ప్రవాసాభావస్త్వాత్మనో రక్షణాయ భవతి। ఆహవనీయదక్షిణదేశం శయనార్థం విధత్తే "దక్షిణతః శయ ఏతద్వై యజమానస్యాఽఽయతనగ్ం స్వ ఏవాఽఽయతనే శయే" (సం-౬కా।౨ప్ర।౫అ) ఇతి। శేత ఇత్యర్థః।యజమానస్యా * హవనీయాభిముఖ్యం విధత్తే "అగ్నిమభ్యావృత్య శయే దేవతా ఏవ యజ్ఞమభ్యావృత్త్య శయే" (సం-౬కా।౨ప్ర। ౫అ) ఇతి। అథ కామ్యాని దేవయజనాని విధీయన్తే। తత్ర పురోహవిరాదయః సంజ్ఞావిశేషా ఉక్త్యాప్యోడశ్యతిరాత్రాద్యుత్తరయజ్ఞాః స్వర్గప్రాప్తికామినం ప్రతి విధత్తే "పురోహవిషి దేవయజనే యాజయేద్యం కామయేతోపైనముత్తరో యజ్ఞో నమేదభి సువర్గం లోకం జయేత్" (సం-౬కా। ౨ప్ర।౫అ) ఇతి। అనేన ప్రకారేణ యం యజమానముద్దిశ్య కామయేత తం పురోహవిర్నామకే యాజయేత్। తస్య లక్షణమాహ "ఏతద్వై పురోహవిర్దేవయజనం యస్య హోతా ప్రాతరనువాకమనుబ్రువన్నగ్నిమప ఆదిత్యమభి విపశ్యతి" (సం-౬కా।౨ప్ర।౬అ) ఇతి।యస్య దేవయజనస్య హవిర్ధానమణ్డపే ఆసీనః ప్రాఙ్ముఖో హోతా ప్రాతరనువాక నామకం శస్త్రం పఠేత్ పురోవర్తినమాహవనీయాగ్నిం తతః ప్రాగ్వర్తినం నదీతటాకాదిజలం తతోఽపి ప్రాగ్దిశ్యుద్యన్తమాదిత్యఞ్చాభిముఖ్యేన యుగపత్పశ్యతి ఏతాదృక్ దేవయజనం పురోహవిరిత్యుచ్యతే।కామితఫలసిద్ధిం దర్శ-

* శయనస్య ఇతి కాశీపాఠః.

యతి ‘‘ఉపైనముపైనముత్తరో యజ్ఞో నమత్యభిసువర్గం లోకంజయతి’’ (సం-౬కా।౨ప్ర।౬అ) ఇతి।అన్యద్విధత్తే ‘‘ఆప్తే దేవయజనే యాజ దేద్భ్రాతృవ్యవన్తం’’ (సం-౬కా।౨ప్ర।౬అ) ఇతి ఆప్తనామకస్య లక్షణమాహ ‘‘పన్థాంవాఽధిస్పర్శయేత్ కర్తం వాయావన్నానసే యాతవై నరథాయైతద్వా ఆప్తందేవయజనం’’ (సం-౬కా।౨ప్ర।౬అ) ఇతి।ప్రౌఢం రాజమార్గం ప్రౌఢంగర్తం వావిలోక్యాధిక్యేన తత్సంస్పర్శో యథాభవతి తథా దేవయజనం నిర్మాతవ్యం।దేవయజనగర్తయోర్మధ్యే శకటస్యవారథస్య వా యాతవైగన్తుం యావదన్తరం నపర్యాప్తం తావదేవాన్తరంకర్తవ్యం సోఽయమధిస్పర్శః।ఏతదేవాప్తనామకం। కామితార్థసిద్ధిందర్శయతి ‘‘ఆప్నోత్యేవ భ్రాతృవ్యం నైనం భ్రాతృవ్య ఆప్నోతి’’ (సం-౬కా।౨ప్ర।౬అ) ఇతి । జయతీత్యర్థః । విధత్తే ‘‘ఏకోన్నతే దేవయజనే యాజయేత్పశుకామం’’ (సం-౬కా।౨ప్ర।౬అ) ఇతి । ప్రశంసతి ‘‘ ఏకోన్నతాద్వై దేవయజనాదఙ్గిరసః పశూనసృజన్త’’(సం-౬కా।౨ప్ర।౬అ)ఇతి।లక్షణమాహ ‘‘అన్తరాసదో హవిర్ధానే ఉన్నతగ్ంస్యాదేతద్వా ఏకోన్నతందేవయజనం’’ (సం-౬కా।౨ప్ర।౬అ)ఇతి।ప్రాచీనవంశాత్పురతః ప్రత్యాసన్నంసదః, ఉత్తరవేదేఃపశ్చాత్ ప్రత్యాసన్నంహవిర్ధానం,తయోర్మధ్యమున్నతంకుర్యాత్ । ఫలమాహ ‘‘పశుమానేవభవతి’’ (సం-౬కా।౨ప్ర।౬అ) ఇతి । విధత్తే ‘‘త్ర్యున్నతే దేవయజనే యాజయేత్ సువర్గకామం’’ (సం-౬కా-౨ప్ర।౬అ) ఇతి । విధత్తే ‘‘ త్ర్యున్నతాద్వై దేవయజనాదఙ్గిరసః సువర్గంలోకమాయన్’’ (సం-౬కా।౨ప్ర।౬అ) ఇతి । లక్షణమాహ ‘‘అన్తరాహవనీయఞ్చ హవిర్ధానంచోన్నతగ్ంస్యాదన్తరాహవిర్ధానఞ్చ సదశ్చాన్తరా సదశ్చగార్హపత్యఞ్చ తద్వై త్ర్యున్నతందేవయజనం’’(సం-౬కా।౨ప్ర।౬అ) ఇతి । ఉత్తరవేదిహవిర్ధానసదః ప్రాచీనవంశానాం చతుర్ణామన్తరాళప్రదేశేషుత్రిషూన్నతంకుర్యాత్ । ఫలమాహ ‘‘సువర్గమేవలోకమేతి’’ (సం-౬కా।౨ప్ర।౬అ) ఇతి । విధత్తే ‘‘ప్రతిష్ఠితే దేవయజనే యాజయేత్ ప్రతిష్ఠాకామం’’ (సం।౬కా।౨ప్ర।౬అ) ఇతి । లక్షణమాహ ‘‘ ఏతద్వైప్రతి

ష్ఠితం దేవయజనం యత్సర్వతస్సమం" (సం-౬కా।౨ప్ర।౬అ) ఇతి । ఫల
మాహ "ప్రత్యేవతిష్ఠతి" (సం-౬కా।౨ప్ర।౬అ) ఇతి । అథనామవిశేష
మనుక్త్వా లక్షణపురస్సరంవిధత్తే "యత్రాన్యాఅన్యా ఓషధయో వ్యతిష
క్తాస్స్యుస్తద్యాజయేత్పశుకామం" (సం-౬కా।౨ప్ర।౬అ) ఇతి । యవ
గోధూమప్రియఙ్గుకోద్రవాది బీజాని పరస్పరవిలక్షణాని యస్మిన్ప్రదేశే
సహోత్పద్యన్తే తత్రపశుకామంయజేత్ । ప్రశంసతి "ఏతద్వై పశూ
నాగ్ంరూపం రూపేణైవాస్మై పశూనవరున్ధే" (సం-౬కా।౨ప్ర।౬అ) ఇతి।
ఫలమాహ "పశుమానేవభవతి" (సం-౬కా।౨ప్ర।౬అ) ఇతి। విధత్తే। "నిరృ
తిగృహీతే దేవయజనేయాజయేద్యం కామయేత నిరృత్యాఽస్య యజ్ఞం
గ్రాహయేయం" (సం - ౬కా । ౨ప్ర । ౬అ) ఇతి । నిరృతిర్య
జ్ఞవిఘాతీ రాక్షసః । లక్షణమాహ "ఏతద్వై నిరృతి గృహీతం దేవ
యజనం యత్ సదృశ్యై సత్యా ఋక్షం" (సం - ౬కా। ౨ప్ర।౬అ)
ఇతి । నిమ్నోన్నత భాగరాహిత్యేన సదృశ్యాః సత్యాభూమేః స
మ్బన్ధి యద్వృక్షతృణాదిశూన్యం స్థానం తన్నిరృతిగృహీతం । కామి
తార్థసిద్ధిమాహ "నిరృత్యైవాస్య యజ్ఞం గ్రాహయతి" (సం-౬కా।
౨ప్ర।౬అ) ఇతి । విధత్తే "వ్యావృత్తే దేవయజనే యాజయేద్వ్యావృత్కా
మం యం పాత్రే వా తల్పే వా మీమాగ్ంసేరన్" (సం-౬కా।౨ప్ర।
౬అ) ఇతి । పాత్రోపలక్షితే సహ పఙ్క్తిభోజనే తల్పోపలక్షితే వివాహే
వా బన్ధుమిత్రాదయో యం పురుషముద్దిశ్య మీమాగ్ంసేరన్ సన్దిహ్యే
రన్ సపురుషః సన్దేహ హేతోరపవాదాదేః పాప్మనో వ్యావృత్తిం కా
మయతే తం వ్యావృత్తే యాజయేత్ । వ్యావృత్తస్య లక్షణమాహ "ప్రా
చీనమాహవనీయాత్ ప్రవణగ్ంస్యాత్ ప్రతీచీనం గార్హపత్యాదేతద్వై
వ్యావృత్తం దేవయజనం" (సం-౬కా।౨ప్ర।౬అ) ఇతి । ఉభయతః ప్రవ
ణం క్రమనిమ్నం । ఫలసిద్ధిమాహ "విపాప్మనా భ్రాతృవ్యేణావర్తతే
నైనం పాత్రే న తల్పే మీమాగ్ంసన్తే" (సం-౬కా-౨ప్ర।౬అ) ఇతి। పా
పరూపేణ వైరిణా వ్యావర్తతే వియుజ్యతే తతో నసన్దిహ్యతే । విధత్తే

"కామ్యేదేవయజనే యాజయేద్భూతికామం" (సం-౬కా।౨ప్ర।౬అ) ఇతి । కామ్యే మృచ్ఛిలాదిభిరున్నతీకరణీయే। ప్రశంసతి "కామ్యో వై పురుషః" (సం-౬కా।౨ప్ర।౬అ) ఇతి ఉపనయనాది సంస్కారైరున్నతీకరణీయః పురుషః తత స్తస్యేదం యోగ్యం । ఫలసిద్ధిం దర్శయతి "భవత్యేవ" (సం-౬కా।౨ప్ర।౬అ) ఇతి । ఐశ్వర్యం ప్రాప్నోత్యేవ। తదేతత్ సర్వంయా తే అగ్నేయాశయా హరాశయా రజాశయేత్యనేన మన్త్రేణ సాధ్యయోః ప్రాతఃకాలీనసాయఙ్కాలీనోపసదో ర్మధ్యే కర్తవ్యం॥

॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

"అంశురాప్యాయయేత్ సోమమేష్టా ప్రస్తరనిహ్నవః।
అగ్నేపూర్వ్యాగ్నిమామన్త్ర్య యా తేమార్జయ తేతథా॥
వ్రతఞ్చ తెనపరుతే యా తే త్యుపసదామమీ।
ఆజ్యాహుతీస్తా అయా శేతి రజేతి చహారేతి చ॥
త్రివిధో మన్త్రభేదస్స్యాన్మన్త్రైః సప్తేహవర్ణితాః" ॥ఇతి॥

అథమీమాంసా.

పఞ్చమాధ్యాయస్య తృతీయపాదేచిన్తితం॥

"ఆవృత్తిరుపసత్స్వేషా సఙ్ఘస్యైకైకగాఽథవా।
త్రిరధ్యాయం పఠేత్యాదావివస్యాత్ సముదాయగా॥
ప్రథమామధ్యమాన్త్యేతి ప్రాకృతక్రమసిద్ధయే।
ఏకైకస్యద్విరభ్యాసే షట్సఙ్ఖ్యాపి ప్రసిధ్యతి" ॥ఇతి।

అగ్నౌ శ్రూయతే షడుపసద ఇతి।సత్రే చోదకప్రాప్తానాం తిసృణాముపసదాం సర్వన్యాయేనావృత్త్యా షట్సఙ్ఖ్యాసమ్పాదనీయా । యథా పూర్వాధికరణే ప్రయాజేషు సఙ్ఘావృత్త్యైకాదశసఙ్ఖ్యా సమ్పాదితా తద్వదత్రాప్యావృత్తిర్దణ్డకలితవత్సముదాయస్య యుక్తా । యథా దణ్డేన భూప్రదేశం సమ్మిమానః పురుషః ఆమూలాగ్రం కృత్స్నదణ్డం పునఃపునఃపాతయతి న తు దణ్డస్య ప్రత్యవయవం పృథగావృత్తిం కరోతి । యథా వా

త్రివారం రుద్రాధ్యాయం జపతీత్యత్ర కృత్స్న ఏవాధ్యాయ ఆవర్త్తతేన త్వధ్యాయైకదేశ ఏకైకోఽనువాకః పృథగేవ త్రిః పఠ్యతే తథా తిసృణాముపసదాం సముదాయ ఆవర్తనీయ ఇతిచేత్ । మైవం । ప్రాకృతక్రమబాధప్రసఙ్గాత్ । ప్రకృతౌహి దీక్షానన్తరభావిని దినే హ్యాతవ్యా ప్రథమోపసత్ । తత ఊర్ధ్వేదినే ద్వితీయా । తతోఽప్యూర్ధ్వేదినే తృతీయా । తా ఏతాః సకృదనుష్ఠాయ పునరుపరితనదినే అనుష్ఠీయన్తే చేత్ పునః అనుష్ఠీయమానాయాః ప్రథమాయాః ప్రథమత్వమపైతి చతుర్థీత్వమాయాతి । తస్మాత్ ప్రాకృతక్రమసిద్ధయే ప్రథమాం ద్విరభ్యస్య తతో ద్వితీయాం ద్విరభ్యస్యేత్యేవం స్వస్థానవృద్ధ్యా తాసామావృత్తిఃకార్యా । నచ అధ్యాయదృష్టాన్తోయుక్తః అనువాకసముదాయస్యైవాధ్యాయత్వాదధ్యాయస్యైవావృత్తివిధానాత్ । నత్విహ సముదాయస్యోపసత్త్వమస్తి తస్మాత్ప్రత్యేకముపసదావర్తనీయా అనేన న్యాయేన ద్వాదశాహీనస్యేత్యత్రైకైకోపసచ్చతుర్వారమావర్తనీయా ॥ ॥

॥ తృతీయాధ్యాయస్య తృతీయపాదే చిన్తితం ॥ ॥

"త్రిస్రఏవహిసాహ్నస్య రహీనేద్వాదశేత్యదః ।
జ్యోతిష్టోమేద్వాదశత్వ మథవాహర్గణేభవేత్ ॥
అస్తుప్రకరణాదాద్యో నాహీనత్వం విరుధ్యతే ।
ప్రకృతిత్వాన్నకేనాపి హీనోఽతోఽత్ర వికల్ప్యతాం ॥
సాహ్నోభిన్నాహీనసంజ్ఞా రూఢైషాఽహర్గణేభవేత్ ।
షట్ఛ్రుత్యాద్వాదశత్వం ప్రక్రియాతోఽపకృష్యతాం" ॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమప్రకరణే శ్రూయతే తిస్రఏవసాహ్నస్యోపసదోద్వాదశాహీనస్యేతి । ఏకేనాహ్నా నిష్పాద్యత్వాత్ సాహ్నోజ్యోతిష్టోమః దీక్షాదివసాత్ ఊర్ధ్వం సోమాభిషవదివసాత్ పూర్వకర్తవ్యాహ్యాహామా ఉపసదః తాసాం ద్వాదశత్వం ప్రకరణబలాజ్జ్యోతిష్టోమే నివిశతే । అహీనశబ్దశ్చ తస్మిన్నేవ కల్ప్యతే । జ్యోతిష్టోమస్య నిఖిలసోమయాగప్రకృతిత్వేన

న సర్వేషామఙ్గానాం తత్రోపదేశే సతి తదుపదేశవికలవికృతీనామ హీన త్వాభావాత్ । అతో ద్వాదశత్వత్రిత్వయోర్వికల్ప ఇతిప్రాప్తే బ్రూమః। ఆవృత్తసోమయాగరూపో ద్విరాత్రత్రిరాత్రాదిరహర్గణస్తస్మిన్నహీనశబ్దో రూఢః । యౌగికత్వే తు నహీన ఇతి విగృహ్య సమాసే కృతే అయజ్ఞాది శబ్దవదాద్యుదాత్తః స్యాత్ మధ్యోదాత్తస్త్వామ్నాయతే । రూఢిశ్చ విగ్రహనిరపేక్షత్వాచ్ఛీఘ్రబుద్ధిహేతుః । అతో జ్యోతిష్టోమవాచినః సాహ్నశబ్దాద్భిన్నేయమహీనసంజ్ఞా జ్యోతిష్టోమాద్భిన్నమహర్గణమభిధత్తే।తస్మిన్నహర్గణే షట్త్రింశత్యాయదుక్తం ద్వాదశత్వం నివేశ్యతే తత్సిద్ధయే ప్రకరణాదిదమున్నేతవ్యం * ॥తృతీయాధ్యాయస్య సప్తమపాదే చిన్తితం॥ ॥

"ముఖ్యార్థా సౌమికీ వేది రుభయార్థోతముఖ్యగా।
చికీర్షితత్వాన్ముఖ్యస్య వేద్యాం తత్ప్రతిసమ్భవాత్ ॥
ముఖ్యాపేక్ష్యహేతుత్వాత్ తదఙ్గస్యచికీర్షితం।
ముఖ్యవత్ తేనతద్వేదిర ఙ్గేష్వప్యుపకారిణీ" ॥ఇతి॥

దార్శికీం వేదిం మధ్యేఽన్తర్భావ్య ప్రాచీనవంశో మణ్టపోఽవస్థితః,తతః పూర్వస్యాం దిశి సదోహవిర్ధానాదీనాం పర్యాప్తో భూభాగవిశేషః। తైః సదఃప్రభృతిభిః సహ సౌమికీ వేదిరిత్యుచ్యతే। సేయం ముఖ్యస్య సోమయాగస్యైవోపకారం కరోతి, న త్వముఖ్యానామగ్నిషోమీయాద్యఙ్గానాం। కుతః। ముఖ్యస్యైవ చికీర్షితత్వాత్। న చ అఙ్గాన్యపి చికీర్షితానీతి వాచ్యం చికీర్షాస్వరూపస్య వేదేనైవాభిహితత్వాత్ । ఏవం శ్రూయతే "షట్త్రింశత్ప్రక్రమా ప్రాచీ చతుర్వింశతిరగ్రేణ త్రింశజ్జఘనేనేతి శక్ష్యామహే " ఇతి। అస్యాయమర్థః। శ్రూయమాణేనానేన దైర్ఘ్యప్రమాణేన తిర్యక్ప్రమాణేన చ ప్రమితే భూభాగే ఫలహేతుం సోమయాగం కర్తుం శక్ష్యామహ ఇతి నిశ్చిత్య తత్రైవ కుర్యాదితి। సేయం చికీర్షా ముఖ్యవిషయా । ఇతి శక్ష్యామహ ఇతిపరిమాణస్య శక్తేశ్చోపన్యాసాత్ ।

* దపనేతవ్యం ఇతి కాశీపాఠః.

అఙ్గానాం పశూనామిష్టీనాఞ్చ సదోహవిర్ధానాదిమణ్డపనిరపేక్షాణాం యథోక్తపరిమాణమన్తరేణాప్యనుష్ఠాతుం శక్యత్వాత్ స ఉపన్యాసస్తత్ర నిరర్థకః। సోమస్య త్వనుష్ఠానం యథోక్తవేద్యామేవ సమ్భవతి। న త్వన్యత్ర, తస్మాత్ సా వేదిర్ముఖ్యస్యైవోపకరోతీతి ప్రాప్తే బ్రూమః। ఇయతి శక్ష్యామహ ఇత్యత్ర సాఙ్గప్రధానానుష్ఠానే శక్తిరుక్తా తాదృశస్యైవఫలంప్రతిదృష్ట ‡ ఫలహేతుత్వాత్। అతో ముఖ్యాఙ్గయోశ్చికీర్షాయాస్తుల్యత్వాద్విధి రుభయార్థా। న చాత్ర వపనాది సామ్యం శఙ్కనీయం దృష్టోపయోగాభావస్యతత్రోక్తత్వాత్, ఇహ తు హవిరాసాదనాదిర్దృష్ట ఉపయోగః స చ ముఖ్యాఙ్గయోః సమ ఇత్యుభయార్థత్వం॥ ॥

॥షష్ఠాధ్యాయస్య అష్టమపాదే చిన్తితం॥ ॥

“ అన్యాఽభావేప్యభాఽవేపి పయోభక్షాదయోఽగ్రిమం,
నిమిత్తే సత్యనుష్ఠానా న్నియమాద్దృష్టతోఽన్తిమం” ॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమే శ్రూయతే “పయో బ్రాహ్మణస్య వ్రతం ”ఇతి। తదేతదసత్యన్యస్మిన్ భక్ష్యేసతి కర్తవ్యం। కుతః। అన్యాభావస్యనిమిత్తత్వాత్। నిమిత్తేసతి నైమిత్తికస్యా వశ్యానుష్ఠేయత్వాత్ ఇతిచేత్। మైవం। నహ్యత్రాన్యాభావో నిమిత్తత్వేన శ్రుతః, తస్మాత్ సత్యన్యస్మిన్ భక్ష్యేఽయమాదృష్టాయ పయఏవ వ్రతయేత్॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥ ॥

“ అజీర్ణసమ్భవే కార్యం వ్రతం నైవాగ్రిమోవిధిః।
రోగోత్పత్త్యాప్రధానస్య విరోధాన్నపయోవ్రతం” ॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమే శ్రూయతే “మధ్యన్దినే మధ్యరాత్రే వ్రతంవ్రతయతి”ఇతి। తత్రయస్య అజీర్ణః సమ్భావితా తేనాపివిహితత్వాత్పయో వ్రతయితవ్యమేవేతిచేత్। మైవం। ప్రధానానుష్ఠాన విఘ్నప్రసఙ్గాత్। తస్మాత్ తథావిధ వేళాయాం పయోవర్జయేత్॥ ॥

అత్రసర్వాణీయజూం ష్యేవేతి నాస్తి ఛన్దః॥ ॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే ద్వితీయప్రపాఠకే ఏకాదశోఽనువాకః॥

‡ పుష్కలమితి శ్రీమరపుస్తకే,

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

విత్తాయనీ మేఽసి తిక్తాయనీ మేఽస్యవతాన్మా నాథితమవతాన్మా వ్యథితం విదేరగ్నిర్నభో నామాఽగ్నే అఙ్గిరో యోఽస్యాం పృథివ్యామస్యాయుషా నామ్నేహి యత్ తేఽనాధృష్టం నామ యజ్ఞియం తేన త్వాఽఽదధేఽగ్నే అఙ్గిరో యో ద్వితీయస్యాం తృతీయస్యాం పృథివ్యామస్యాయుషా నామ్నేహి యత్తేఽనాధృష్టం నామ॥ ౧ ॥

యజ్ఞియం తేన త్వాఽఽదధే సిగ్ంహీరసి మహిషీరసి ఉరు ప్రథస్వోరు తే యజ్ఞపతిః ప్రథతాం ధ్రువాసి దేవేభ్యః శున్ధస్వ దేవేభ్యః శుమ్భస్వేన్ద్రఘోషస్త్వా వసుభిః పురస్తాత్ పాతు మనోజవాస్త్వా పితృభిర్దక్షిణతః పాతు ప్రచేతాస్త్వా రుద్రైః పశ్చాత్ పాతు విశ్వకర్మా త్వాఽఽదిత్యైరుత్తరతః పాతు సిగ్ంహీరసి సపత్నసాహీ స్వాహా సిగ్ంహీరసి సుప్రజావనిస్స్వాహా సిగ్ంహీః॥ ౨ ॥

అసి రాయస్పోషవనిః స్వాహా సిగ్ంహీరస్యాదిత్యవనిః స్వాహా సిగ్ంహీరస్యావహ దేవాన్ దేవయతే యజమానాయ స్వాహా భూతేభ్యస్త్వా విశ్వాయురసి పృథివీం దృగ్ంహ ధ్రువక్షిదస్యన్తరిక్షం దృగ్ంహాచ్యుతక్షిదసి దివం దృగ్ంహాగ్నేర్భస్మాస్యగ్నేః పురీషమసి॥ ౩ ॥

నామ సుప్రజావనిః స్వాహా సిగ్ంహీః పఞ్చత్రిగ్ంశచ్చ॥౧౨॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వాదశోఽనువాకః॥ ॥

భాష్యమ్.

ఏకాదశేఽనువాకే ఉపసదోఽభిహితాః । తత్ర మధ్యమోపసద్దినే షట్త్రింశత్పదపరిమితో యోఽయంవేదిప్రదేశః స్వీకృతః తస్యపూర్వభాగే ఉత్తరవేది ద్వాదశే ఽనువాకేఽభిధీయతే।బోధాయనః “ఉత్తరేణ వేదిం ద్వయోర్వాత్రిషు వాప్రక్రమేణ స్ఫ్యేనోద్ధత్యావోక్ష్య, శమ్యయా చాత్వాలం పరిమిమీతే విత్తాయనీ మేసీతిపురస్తా దుదీచీన కుమ్బయాన్తరితః స్ఫ్యేనోల్లిఖతి, తిక్తాయనీమేఽసీతి దక్షిణతః ప్రాకుమ్బయాన్తరితః స్ఫ్యేనోల్లిఖతి, అవతాన్మావ్యథిత మిత్యుత్తరతః ప్రాచీనకుమ్బయాన్తరితః స్ఫ్యేనోల్లిఖతి” ఇతి । ఆపస్తమ్బః “అపరేణయూపావటదేశగ్ం సఞ్చరమవశిష్య వేద్యాముత్తరవేదిం దశపదాగ్ం సోమే కరోత్యగ్ంహీయసీం పురస్తాదిత్యేకే తాం యుగేన యజమానస్య వా పదైర్విమాయశమ్యయా పరిమిమీతే శమ్యామాత్రీ నిరూఢ పశుబన్ధస్యోత్తరవేదిః శమ్యాం పురస్తాదుదగ్రాం నిధాయ స్ఫ్యేనోదీచీమభ్యన్తరముపలిఖతి, విత్తాయనీ మెఽసీత్యేవం దక్షిణతఃప్రాచీం, తిక్తాయనీ మేఽసీతి పశ్చాదుదీచీం, అవతాన్మా నాథితమిత్యుత్తరతః ప్రాచీం, అవతాన్మా వ్యథితమిత్యుత్తర స్మాద్వేద్యంసాదుదక్ప్రక్రమే చాత్వాలస్త ముత్తరవేదివత్త్రాష్ఠీం శమ్యయా పరిమిత్య” ఇతి । పాఠస్తు “విత్తాయనీ మేఽసి తిక్తాయనీ మేస్యవతాన్మానాథితమవతాన్మావ్యథితం” ఇతి । అత్రోత్తరవేద్యాం ద్వావాకారౌ మహావేద్యాః ప్రాగ్భాగే మృత్తికాప్రక్షేపేణ నిష్పాద్యమాన ఏక ఆకారః ఆపస్తమ్బమతే తద్విషయా మన్త్రా ఉక్తాః। మృత్తికాచాత్వాలగతేతి తత్రరూపోపర ఆకారః తద్విషయా బోధాయనమతేమన్త్రాః। హే ఉత్తరవేదేత్వం మమవిత్తాయనీ వహ్నిరూపస్యవిత్తస్య ప్రాపికాసి । తిక్తస్య వహ్నితేజసో జ్వాలారూపస్య ప్రాపికాఽసి । నాథితం వహ్నియాచకం మామవతాత్ రక్ష । వ్యథితం వహ్న్యలాభాద్భీతం మాం రక్ష। మన్త్రార్థ వ్యాచిఖ్యాసుః శమ్యయా వేదిపరిమాణం విధాతుమాఖ్యాయికయా వేదిం

ప్రస్తువన్ ప్రసఙ్గాద్వ్యాఘారణం విధత్తే “తేభ్య ఉత్తరవేదిః సిꣳహీ రూపం కృత్వో భయానన్తరాఽపక్రమ్యా తిష్ఠత్తేదేవా అమన్యన్త యత రాన్వా ఇయముపావర్త్స్యతి త ఇదం భవిష్యన్తీతి తాముపామన్త్రయ న్త సాఽబ్రవీద్వరం వృణై సర్వాన్ మయా కామాన్ వ్యశ్నవథ పూర్వాం తు మాఽగ్నేరాహుతిరశ్నవతా ఇతి తస్మాదుత్తరవేదిం పూర్వామగ్నేర్వ్యా ఘారయన్తి వారే వృతꣳ హ్యస్యై” (సం-౬కా।౨ప్ర।౭అ) ఇతి। అత్రో భయోరన్తరేణేత్యభిధానాత్ తేభ్యో దేవాసురేభ్య ఇతి లభ్యతే। తే దే వాస్తాముపామన్త్రయన్త ప్రార్థితవన్తః మయా మదనుగ్రహేణ భ్రా తృవ్యాభిభవాన్ సర్వాన్కామాన్ యూయం వ్యశ్నవథ విశేషేణ ప్రా ప్స్యథ। తదర్థం త్వాద్యాహుతీ వ్యాఘారణరూపా యుష్మాభిర్హుతా ప్రణేష్యమాణాదగ్నేః పూర్వభావినీం మాం వ్యశ్నవతై విశేషేణ వ్యా ప్నోతు మామేవోద్దిశ్య హూయతాం సోఽయం వరః యస్మాద్వరో వృతః తస్మాత్తథా వ్యాఘారయేయుః తత్ప్రకారస్తు సిꣳహీరసి మహిషీరసే త్యాది మన్త్రవ్యాఖ్యానావసరే వక్ష్యతే। విధత్తే “శమ్యయా పరిమిమీ తే మాత్రైవాస్యై సాఽథో యుక్తేనైవ యుక్తముపధత్తే” (సం-౬కా।౨ప్ర। ౭అ) ఇతి। గదయా సదృశీ బాహుపరిమితా శమ్యా। తయా చతుర్దిక్షూ త్తరవేదిం పరిమిమీతే। అస్యా ఉత్తరవేదేః సా ఇయం భూమిః శమ్యయా పరిమితా నిర్మితా మాత్రైవ న న్యూనా గ్రహచమసాది ప్రచారస్య పర్యాప్త త్వాత్। నాప్యధికా యథోక్తప్రచారానుపయుక్తభాగస్యాభావాత్। కి ఞ్చ యుక్తేనైవ యోగ్యేనైవ ఉత్తరవేదిప్రమాణేన యోగ్యఫలం ప్రాప్నో తి। మన్త్రాన్ వ్యాచష్టే “విత్తాయనీ మేఽసీత్యాహ విత్తా హ్యేనానావత్ తిక్తాయనీ మేఽసీత్యాహ తిక్తాన్ హ్యేనానావదవతాన్మా నాథితమిత్యా హ నాథితాన్ హ్యేనానావదవతాన్మా వ్యథితమిత్యాహ వ్యథితాన్ హ్యేనానావత్” (సం-౬కా।౨ప్ర।౭అ) ఇతి। విత్తం వహ్నిరూపం। విత్తా ధీనపతాన్ యజ్ఞక్రతూన్ వహ్నిప్రాపణేన ఇయముత్తరవేదిరరక్షత్। తిక్తం వహ్నిజ్వాలారూపం తేజనం, తదధీన పతాన్ యజ్ఞకర్తౄన్।

బోధాయనః “అథచాత్వాలే బర్హిర్నిధాయ తస్మిన్ స్ఫ్యేన ప్రహరతి, విదేరగ్నిర్నభో నామాఽగ్నే అఙ్గిరో యోఽస్యాం పృథివ్యామస్యాయుషా నామ్నేహి ” ఇతి । తత్ హృత్వోత్తరవేద్యాం నివపతి, యత్తే నాధృష్టం నామయజ్ఞియం తేన త్వాఽఽదధేఽగ్నే అఙ్గిరో యో ద్వితీయస్యాం పృథివ్యామస్యాయుషా నామ్నేహి యత్తేఽనాధృష్టం నామ యజ్ఞియం తేన త్వాఽఽదధే ”ఇతి। ఆపస్తమ్బస్త్వేకమన్త్రితామాహ “తూష్ణీం జానుదఘ్నం త్రివితస్తిం వా ఖాత్వోత్తరవేద్యర్థాన్ పాంసూన్ హరతి విదేరగ్నిరితి” ఇతి। విదేరుత్తరవేదేః సమ్బన్ధీ యోఽగ్నిః తస్య నభ ఇత్యేతన్నామ అఙ్గానాం రస ఇత్యఙ్గిరశ్శబ్దస్య నిర్వచనం । తథా చ ఛన్దోగాః ప్రాణోపాస్తావామనన్తి “ఏతమేవాఙ్గిరసం మన్యన్తే అఙ్గానాం యద్రసస్తేనేతి” ఇతి। వాజసనేయినోఽప్యధీయన్తే “య అఙ్గిరసోఽఙ్గానాం రసః ”ఇతి । అయఞ్చాగ్నిః సోమాహుత్యాధారత్వాత్ గార్హపత్యదక్షిణాగ్న్యాద్యగ్నీనాం మధ్యే సారః। హే అఙ్గిరో యస్త్వమస్యాం చాత్వాలగతమృద్రూపాయాం పృథివ్యాం అసి వర్తసే స త్వమాయుఃప్రదేన నభో నామ్నా సహిత ఏహి ఉత్తరవేద్యామాగచ్ఛ । యత్తే అనాధృష్టం కేనాప్యతిరస్కృతం నామ యజ్ఞసమ్బన్ధి తేన నామ్నా వ్యవహృత్య త్వాముత్తరవేద్యామాదధే। బోధాయనః “ ద్వితీయం ప్రహరతి। విదేరగ్నిర్నభో నామాఽగ్నే అఙ్గిరో యో ద్వితీయస్యాం పృథివ్యామసీత్యాదత్తే, ఆయుషా నామ్నేహీతి, హృత్వోత్తరవేద్యాం నివపతి, యత్తే నాధృష్టం నామయజ్ఞియం తేన త్వాఽఽదధ ఇతి తృతీయం ప్రహరతి, విదేరగ్నిర్నభో నామాఽగ్నే అఙ్గిరో యస్తృతీయస్యాం పృథివ్యామసీత్యాదత్తే, ఆయుషా నామ్నేహీతి హృత్వోత్తరవేద్యాం నివపతి, యత్తేఽనాధృష్టం నామయజ్ఞియం తేన త్వాఽఽదధ ఇతి, తూష్ణీం చతుర్థం హరతి సహ బర్హిషేతి”ఇతి। ఆపస్తమ్బః “ఏతేనైవ యో ద్వితీయస్యామితి ద్వితీయం యస్తృతీయస్యామితి తృతీయం తూష్ణీం చతుర్థం హృత్వేతి”ఇతి। అత్రాగ్నే అఙ్గిరో యో ద్వితీయస్యాం ఇత్యామ్నాతో ద్వితీయమన్త్రస్తస్యాదౌ విదేరిత్యాద్యనుషజ్యతే। అవసానే చ పృథివ్యామిత్యాదిక

నుషజ్యతే। తృతీయస్యాం ఇత్యాదిశ్చరమమన్త్రః। తస్య విదేరిత్యాదిరేవానుషజ్యతే। చాత్వాలస్థితాయాః పృథివ్యా అంశభేదేన ద్వితీయత్వం తృతీయత్వఞ్చ ద్రష్టవ్యం। విధత్తే "విదేరగ్నిర్నభో నామాగ్నే అఙ్గిర ఇతి త్రిర్హరతి య ఏవైషు లోకేష్వగ్నయస్తానేవాఽవరున్ధే। తూష్ణీం చతుర్థగ్ం హరత్యనిరుక్తమేవాఽవరున్ధే" (సం-౬కా।౨ప్ర।౭అ) ఇతి। లోకత్రయవర్తినాం త్రయాణామగ్నీనామవరోధాయ త్రిర్హరణం ఏతల్లోకవర్తితి నిశ్చిత్య వక్తుమశక్యత్వేన అనిరుక్తస్యాగ్నిసామాన్యస్యావరోధాయ తూష్ణీంహరణం। బోధాయనః "అథాధ్వర్యురుత్తరవేద్యై పురీషం సమ్ప్రయౌతి, సిగ్ంహీరసి మహిషీరసి" ఇతి। సమ్ప్రయౌతి, ప్రథయతి మిశ్రయతి। ఆపస్తమ్బః "సిగ్ంహీరసీత్యుత్తరవేద్యాం నివపతి" ఇతి। వేదః సింహమృగత్వం దర్శయతి "సిగ్ంహీరసి మహిషీరసీత్యాహ సిగ్ంహీహ్యేషా రూపంకృత్వో భయానన్తరాఽపక్రమ్యాతిష్ఠత్" (సం-౬కా।౨ప్ర।౭అ) ఇతి। మహిషీర్మహతీ మహనీయా బ్రాహ్మణాన్తరే వా మహిషీజాతిత్వం ద్రష్టవ్యం। కల్పః "ఉరు ప్రథస్వోరు తే యజ్ఞపతిః ప్రథతామితి ప్రథయిత్వా, ధ్రువాసీతి శమ్యయా సంహత్య, దేవేభ్యః శున్ధస్వేత్యద్భిః ప్రోక్ష్య, దేవేభ్యః శుమ్భస్వేతి సికతాభిరవకీర్య" ఇతి। ప్రథస్వ ప్రసర। ధ్రువా దృఢా భవ। శున్ధస్వ శుద్ధా భవ। శుమ్భస్వ శోభితా భవ। వ్యాచక్షాణం క్రమేణ విధత్తే "ఉరు ప్రథస్వోరు తే యజ్ఞపతిః ప్రథతామిత్యాహ యజమానమేవ ప్రజయా పశుభిః ప్రథయతి ధ్రువాఽసీతి సగ్ంహన్తి ధృత్యై దేవేభ్యః శున్ధస్వ దేవేభ్యః శుమ్భస్వేత్యవచోక్షతి ప్రచకిరతి శుద్ధ్యై" (సం-౬కా।౨ప్ర।౭అ) ఇతి। కల్పః "ప్రోక్షణీభిరుత్తరవేదిం ప్రోక్షతి ఇన్ద్రఘోషస్త్వా వసుభిః పురస్తాత్ పాత్వితి పురస్తాత్, మనోజవాస్త్వా పితృభిర్దక్షిణతః, పాత్వితి దక్షిణతః, ప్రచేతాస్త్వా రుద్రైః పశ్చాత్ పాత్వితి పశ్చాత్, విశ్వకర్మా త్వాఽఽదిత్యైరుత్తరతః పాత్విత్యుత్తరతః" ఇతి। ఇన్ద్రఘోషాదినామకా దేవాః పరివృఢాః తదనుచరా వస్వాదిగణాస్తైః గణైః సహితాస్తే దేవాః పా

స్తు। పురస్తాదిత్యాదిదిగ్వాచకశబ్దప్రయోగేన దిగ్దేవతాతుష్టికరం ప్రోక్షణమిత్యాహ "ఇన్ద్రఘోషస్త్వా వసుభిః పురస్తాత్ పాత్విత్యాహ దిగ్భ్య ఏవైనం ప్రోక్షతి" (సం-౬కా।౨ప్ర।౭అ) ఇతి। ప్రోక్షణం విధాతుం ప్రస్తౌతి "దేవాగ్ంశ్చేదుత్తరవేదిరుపావవర్తీహైవ విజయామహా ఇత్యసురా వజ్రముద్యత్య దేవానాభ్యాయన్త తానిన్ద్రఘోషో వసుభిః పురస్తాదపానుదత మనోజవాః పితృభిర్దక్షిణతః ప్రచేతా రుద్రైః పశ్చాద్విశ్వకర్మాదిత్యైరుత్తరతః" (సం-౬కా।౨ప్ర।౭అ) ఇతి। అపక్రమ్య దేవాసురసేనయోర్మధ్యే తిష్ఠన్తీముత్తరవేదిం యదా దేవా ఉపామన్త్రయన్త తదానీమసురా ఏవమచిన్తయన్ యద్యేషా దేవానుపావర్తేత తదా త ఏవ విజయేరన్ తస్మాదిహైవ దానీమేవ తదుపావర్తనాత్ ప్రాగేవ దేవాన్విజయామహే ఇతి విచిన్త్య వజ్రముద్యత్య దేవానభిలక్ష్య ప్రహర్తుమాగతాః తానసురానిన్ద్రఘోషాదయో దిగ్భ్యోఽపాకుర్వన్। విధత్తే "య ఏవముత్తరవేదిం ప్రోక్షతి దిగ్భ్య ఏవ తద్యజమానో భ్రాతృవ్యాన్ప్రణుదతే" (సం-౬కా।౨ప్ర।౭అ) ఇతి। ప్రోక్షణశేషస్య నినయనం విధత్తే "ఇన్ద్రో యతీన్త్సాలావృకేభ్యః ప్రాయచ్ఛత్ తాన్దక్షిణత ఉత్తరవేద్యా ఆదన్ యత్ప్రోక్షణీనాముచ్ఛిష్యేత తద్దక్షిణత ఉత్తరవేద్యై నినయేద్యదేవ తత్ర క్రూరం తత్తేన శమయతి" (సం-౬కా।౨ప్ర।౭అ) ఇతి। యతయో దేవాన్ హన్తుం సర్వదా ప్రయతమానా ఉత్తమాశ్రయేణ ప్రచ్ఛన్నవేషా అసురాస్తాన్హత్వా సాలావృకేభ్య ఆరణ్యశ్వభ్యో దత్తవాన్। నినయనకాలే ధ్యానం విధత్తే "యం ద్విష్యాత్తం ధ్యాయేచ్ఛుచైవైనమర్పయతి" (సం-౬కా।౨ప్ర।౭అ) ఇతి। శుచా శోకేన అర్పయతి యోజయతి। కల్పః "అథైనాం హిరణ్యమన్తర్ధాయాక్ష్ణయా పఞ్చగృహీతేన వ్యాఘారయతి, సిగ్ంహీరసి సపత్నసాహీ స్వాహేతి దక్షిణేఽగ్ంసే, సిగ్ంహీరసి సుప్రజావనిః స్వాహేతి ఉత్తరస్యాం శ్రోణ్యాం, సిగ్ంహీరసి రాయస్పోషవనిః స్వాహేతి దక్షిణస్యాం శ్రోణ్యాం, సిగ్ంహీరస్యాదిత్యవనిః స్వాహేతి ఉత్తరేంఽసే, సిగ్ంహీరస్యావహ దేవాన్దేవయతే యజమానాయ స్వాహేతి మధ్యే" ఇతి। పాఠస్తు "సి

గ్ంహీరసి సపత్నసాహీ స్వాహా సిగ్ంహీరసి సుప్రజావనిః స్వాహా సిగ్ంహీరసి రాయస్పోషవనిః స్వాహా సిగ్ంహీరస్యాదిత్యవనిః స్వాహా సిగ్ంహీరస్యావహ దేవాన్ దేవయతే యజమానాయ స్వాహా" ఇతి। హే ఉత్తరవేదే త్వం సింహరూపధారిణ్యసి సపత్నసాహీ వైరిఘాతినీ। సుప్రజావనిః శోభనాపత్య భృత్యప్రదా। రాయస్పోషవనిః పశ్వాదిధనసమృద్ధిప్రదా। ఆదిత్యవనిః భూమిసమృద్ధిప్రతిష్ఠాప్రదా। దేవయతే దేవానిచ్ఛతే యజమానాయ దేవానానయ తదేవం హుతమస్తు। ఉత్తరవేదేర్వరవాక్యమనుసృత్య పఞ్చైకయా ఆహుత్యా ప్రాప్నవన్నిత్యేతం మన్త్రసూచితమర్థం దర్శయతి। "సోత్తరవేదిరబ్రవీత్ సర్వాన్ మయా కామాన్ వ్యశ్నవథేతి తే దేవా అకామయన్తాసురాన్ భ్రాతృవ్యానభిభవేమేతి తేఽజుహవుః సిగ్ంహీరసి సపత్నసాహీ స్వాహేతి తేఽసురాన్ భ్రాతృవ్యానభ్యభవన్ తేఽసురాన్ భ్రాతృవ్యానభిభూయాకామయన్త ప్రజాం విన్దేమహీతి తేఽజుహవుః సిగ్ంహీరసి సుప్రజావనిః స్వాహేతి తే ప్రజామవిన్దన్త తే ప్రజాం విత్త్వాఽకామయన్త పశూన్విన్దేమహీతి తేఽజుహవుః సిగ్ంహీరసి రాయస్పోషవనిః స్వాహేతి తే పశూనవిన్దన్త తే పశూన్ విత్త్వాఽకామయన్త ప్రతిష్ఠాం విన్దేమహీతి తేఽజుహవుః సిగ్ంహీరస్యాదిత్యవనిః స్వాహేతి. త ఇమాం ప్రతిష్ఠామవిన్దన్త త ఇమాం ప్రతిష్ఠాం విత్త్వాఽకామయన్త దేవతా ఆశిష ఉపేయామేతి తేఽజుహవుః సిగ్ంహీరస్యావహ దేవాన్దేవయతే యజమానాయ స్వాహేతి. తే దేవతా ఆశిష ఉపాయన్" (సం-౬కా।౨ప్ర।౭అ) ఇతి। ఆశిష ఇష్యమాణా హవిస్స్వీకారిణీర్దేవతా ఉపయామ ప్రాప్నుయామేతి కామయమానా యస్మాత్తే దేవాశ్చరమాహుత్యా తద్వైవ ప్రాప్నువన్ కర్మఫలానివా అత్రాశీశ్శబ్దేన సూచ్యన్తే। ఆహుతిసఙ్ఖ్యాం విధత్తే "పఞ్చకృత్వో వ్యాఘారయతి పఞ్చాక్షరా పఙ్క్తిః పాఙ్క్తో యజ్ఞో యజ్ఞమేవావరున్ధే" (సం-౬కా।౨ప్ర।౭అ) ఇతి। గుణాన్తరం విధత్తే "అక్ష్ణయా వ్యాఘారయతి తస్మాదక్ష్ణయా పశవోఽఙ్గాని ప్రహరన్తి ప్రతిష్ఠిత్యై" (సం-౬కా।౨ప్ర।౭అ) ఇతి। అక్ష్ణయా వక్రగత్యా దక్షిణేంఽసేఉత్తరశ్రోణిరిత్యాదికా వక్రగతిః, పశవః శయనకాలే

పాదాద్యఙ్గాని వక్రత్వేన ప్రహరన్తి సజ్గ్రచయన్తి, అత ఆహుతివక్రత్వం ప్రతిషిద్ధం భవతి। కల్పః “భూతేభ్యస్త్వేతి స్రుచముద్గృహ్య” ఇతి। హే జుహు త్వాం భూతేభ్యశ్చిరన్తనేభ్యో దేవేభ్య ఉద్గృణ్హామి। విధత్తే “భూతేభ్యస్త్వేతి స్రుచముద్గృహ్ణాతి య ఏవ దేవా భూతాస్తేషాం తద్భాగధేయం తానేవ తేన ప్రీణాతి” (సం-౬కా।౨ప్ర।౮అ) ఇతి। భూతోద్దేశేన స్రుగుద్గ్రహణే సత్కృతాః సన్తః ప్రీయన్తే। కల్పః “ అథ పౌతుద్రవాన్ పరిధీన్ పరిదధాతి, విశ్వాయురసి పృథివీం దృగ్ంహేతి మధ్యమం, ధ్రువక్షిదస్యన్తరిక్షం దృగ్ంహేతి దక్షిణం, అచ్యుతక్షిదసి దివం దృగ్ంహేత్యుత్తరం ”ఇతి। పాఠస్తు “ విశ్వాయురసి పృథివీం దృగ్ంహ ధ్రువక్షిదస్యన్తరిక్షం దృగ్ంహాచ్యుతక్షిదసి దివం దృగ్ంహ ”ఇతి। హే మధ్యమపరిధే త్వం కృత్స్నాయుః ప్రదోఽసి పృథివీం దృఢాం కురు। హే దక్షిణపరిధే త్వం స్థిరనివాసోఽసి హే ఉత్తరపరిధే త్వమవినష్టనివాసోఽసి। విధత్తే “ పౌతుద్రవాన్ పరిధీన్ పరిదధాత్యేషాం లోకానాం విధృత్యై” (సం-౬కా।౨ప్ర।౮అ) ఇతి। పరిధిత్రయేణ త్రయో లోకా విధృతా భవన్తి। పౌతుద్రవో దేవదారుః। కల్పః “ అథాతిశిష్టాత్ సమ్భారాన్నివపతి, గుగ్గులు సుగన్ధితేజనం శుక్లామూర్ణాస్తుకాం, అగ్నేర్భస్మాస్యగ్నేః పురీషమసి”ఇతి। హే సమ్భారస్వరూపత్వమగ్నేర్భాసకం పూరకఞ్చాసి। సమ్భారాన్ విధాతుం ప్రస్తౌతి “అగ్నేస్త్రయో జ్యాయాగ్ంసో భ్రాతర ఆసన్ తే దేవేభ్యో హవ్యం వహన్తః ప్రామీయన్త సోఽగ్నిరబిభేదిత్థం వావ స్య ఆర్తిమారిష్యతీతి స నిలాయత సోఽపః ప్రావిశత్తం దేవతాః ప్రైషమైచ్ఛన్ తమన్వవిన్దన్ తమబ్రువన్ ఉప న ఆవర్తస్వ హవ్యం నో వహేతి సోఽబ్రవీద్వరం వృణై యదేవ గృహీతస్యాహుతస్య బహిఃపరిధిః స్కన్దాత్ తన్మే భ్రాతౄణాం భాగధేయమసదితి తస్మాద్యద్గృహీతస్యాహుతస్య బహిఃపరిధిః స్కన్దతి తేషాం తద్భాగధేయం తానేవ తేన ప్రీణాతి సోఽమన్యతాస్థన్వన్తో మే పూర్వే భ్రాతరః ప్రామేషతాస్థాని శాతయా ఇతి స యాన్యస్థాన్యశాతయత తత్పూ

తుద్వ్రిభ వద్యన్మాగ్ంసముపభృతం తద్గుగ్గులు'' (సం-౬కా।౨ప్ర।౮అ)ఇతి। భ్రాతరోహవివక్షహానప్రయాసేన యథామృతాః ఇత్థమేవ అస్య అన్యోఽపి మృతింప్రాప్స్యతీతి భీతోఽగ్నిర్నిగూఢో వనస్పత్యోషధిపశుషు ఏకైకాంరాత్రిమవసత్ దేవదారువృక్షే సుగన్ధయుక్తే తృణే పేత్వస్య మేషస్య శృఙ్గయోర్మధ్యే చ। క్రమేణతంవసంతమేవ దేవాహవిర్వహనే ప్రేరయితుమైచ్ఛన్। తమన్విష్యాలభన్త స్వగుద్గృహీతస్య హవిషో యల్లేశరూపం మేహామాత్పూర్వం పరిధిభ్యోబహిః హవిఃస్కన్దేత్ సభ్రాతృభాగోఽస్త్విత్యగ్నేర్వరః అస్థన్వన్తో త్వగస్థిమాంసోపేతాః ప్రామేషతమృతాః తదీయాన్యస్థీనిమాంసానిచశాతమై పరిత్యక్తానితానిపూతుద్రు గుగ్గుల్వభవతాం। విధత్తే ‹‹యదేతాన్త్సమ్భారాన్ సమ్భరత్యగ్నిమేవ తత్సమ్భరన్తి'' (సం-౬కా।౨ప్ర।౮అ) ఇతి। మన్త్రగతేన పురీషశబ్దేన సమ్భారరూపం వహ్నిపూరణం వివక్షిత మిత్యాహ ‹‹అగ్నేపురీషమసీత్యాహాగ్నేహ్యేతత్ పురీషంయత్సమ్భారాః'' (సం-౬కా।౨ప్ర।౮అ) ఇతి। గుగ్గులు సుగన్ధి తేజనం శుక్లోర్ణాస్తుకాః సమ్భారాః। కిఞ్చిదేవదారుపరిధిరూపేణ వహ్నిభ్రాతరోఽస్య సన్నిధీయన్త ఇత్యాహ ‹‹అధోఖల్వాహురేతేవావైనం తే భ్రాతరఃపరిశేరతే యత్పౌతుద్రవాః పరిధయః (సం-౬కా।౨ప్ర।౮అ) ఇతి। ఏనమగ్నింపరితః శేరతే॥

॥ ॥ అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః. ॥ ॥

‹‹విత్తోత్తరాఖ్యవేద్యర్థం చతుష్ఖఃపరితోలిఖేత్।
విదేస్త్రిభిర్హరేత్పాంసూన్ సింహీర్వేద్యాంవినిక్షిపేత్॥
ఉరుప్రథయతే వేదిం ధ్రువాసంహత్యశమ్యయా।
దేవేప్రోక్ష్యతథాదేవే సికతాస్త్రావకీర్య్యతే॥
ఇన్ద్రప్రోక్ష్యచతుర్దిక్షు సింహీరంసద్వయేతథా।
శ్రోణిద్వయేచమధ్యేచ వ్యాఘారయతిపఞ్చభిః॥
భూతేభ్యస్స్రుచముద్గృహ్య విశ్వాపరిధయస్త్రయః।
అగ్నేస్సంస్థాప్యసమ్భారాన్ మన్త్రాష్షడ్వింశతిర్మతాః'' ॥ఇతి॥

నాత్ర విశేషమీమాంసా। నాపి ఛన్దః॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే ద్వితీయప్రపాఠకే ద్వాదశోఽనువాకః॥ ॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

యుఞ్జతే మన ఉత యుఞ్జతే ధియో విప్రా విప్రస్య బృహతో విపశ్చితః। వి హోత్రా దధే వయునావిదేక ఇన్మహీ దేవస్య సవితుః పరిష్టుతిః। సువాగ్దేవ దుర్యాగ్ం ఆ వద దేవశ్రుతౌ దేవేష్వా ఘోషేథామా నో వీరో జాయతాం కర్మణ్యో యగ్ం సర్వేఽనుజీవామ యో బహూనామసద్వశీ। ఇదం విష్ణుర్వి చక్రమే త్రేధా ని దధే పదమ్। సమూఢమస్య॥ ౧॥

పాగ్ంసుర ఇరావతీ ధేనుమతీ హి భూతగ్ం సూయవసినీ మనవే యశస్యే। వ్యస్కభ్నాద్రోదసీ విష్ణురేతే దాధార పృథివీమభితో మయూఖైః। ప్రాచీ ప్రేతమధ్వరం కల్పయన్తీ ఊర్ధ్వం యజ్ఞం నయతం మా జీహ్వరత మత్ర రమేథాం వర్ష్మన్ పృథివ్యా దివో వా విష్ణవుత వా పృథివ్యా మహో వా విష్ణవుత వాన్తరిక్షాద్ధస్తౌ పృణస్వ బహుభిర్వసవ్యైరా ప్ర యచ్ఛ॥ ౨॥

దక్షిణాదోత సవ్యాత్। విష్ణోర్నుకం వీర్యాణి ప్ర వోచం యః పార్థివాని విమమే రజాగ్ంసి యో అస్కభాయదుత్తరగ్ం సధస్థం విచక్రమాణస్త్రేధోరుగాయో విష్ణో రరాటమసి విష్ణోః పృష్ఠమసి విష్ణోః శ్నప్త్రే స్థో విష్ణోః స్యూరసి విష్ణోర్ధ్రువమసి వైష్ణవమసి విష్ణవే త్వా॥ ౩॥

అస్య యచ్చైకాన్న చత్వారిగ్ంశచ్చ ॥ ౧౩ ॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోదశోఽనువాకః॥ ॥ ॥ * ॥

భాష్యమ్.

ద్వాదశేఽనువాకే ఉత్తరవేదిరభిహితా । తత్సమీపవర్తి హవిర్ధానం త్రయోదశేఽనువాకేఽభిధీయతే। కల్పః "గార్హపత్య ఆజ్యం విలాప్యోత్పూయ స్రుచి చతుర్గృహీతం గృహీత్వా శాలాముఖీయే సావిత్రం జుహోత్యన్వారబ్ధే యజమానే, యుఞ్జతే మన ఉత యుఞ్జతే ధియో విప్రా విప్రస్య బృహతో విపశ్చితః । విహోత్రా దధే వయునావిదేక ఇన్మహీ దేవస్య సవితుః పరిష్టుతిః స్వాహేతి" ఇతి । హోమార్థం స్వాహాకారోఽధ్యాహర్తవ్యః । విప్రస్య బ్రాహ్మణస్య యజమానస్య సమ్బన్ధినో విప్రా బ్రాహ్మణా ఋత్విజో మనో యుఞ్జతే లౌకికచిన్తాభ్యో మనో నివార్య యజ్ఞచిన్తాయాం, తత్ప్రథమం యుఞ్జతే నియమయన్తి । తతో ధియః ఇన్ద్రియాణ్యపి యజ్ఞార్థేషు స్వస్వవ్యాపారేషు నియమయన్తి కీదృశస్య విప్రస్య । బృహతో విపశ్చితః । హోత్రాః హోమకర్తారం తదిదం విప్రాణాం మనోనియమాదిసామర్థ్యం । ఏక ఇద్విదధే ఏక ఏవ ససర్జ । కీదృశః । వయునావిత్ మార్గవేత్తా సర్వజ్ఞ ఇత్యర్థః । న హ్యేకస్య సర్వసృష్టౌ విస్మాయితవ్యం యతస్సవితుః ప్రేరకస్యాన్తర్యామిణో దేవస్య పరిష్టుతిః సర్వవేదోక్తస్తుతిః మహీ మహతీ । తథా చాథర్వణికా అభిధీయన్తే "యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ యస్య జ్ఞానమయం తపః।" ఇతి వాజసనేయినశ్చ "స ఏష సర్వస్య వశీ సర్వస్య స్రష్టా సర్వస్యాధిపతిః సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదం కిఞ్చ"।ఇతి। శ్వేతాశ్వతరాశ్చ "పరాస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చ" ఇతి।ఏవం సర్వత్రోదాహార్యం।ఏతం మన్త్రం వినియోక్తుం ఉపోద్ఘాతత్వేనానుష్ఠేయం విధత్తే "బద్ధమవస్యతి వరుణపాశాదేవైనే ముఞ్చతి ప్రణేనేక్తి మేధ్యే ఏవైనే కరోతి" (సం-౬కా।౨ప్ర।౯అ)ఇతి।

హవిర్ధాననామకయోశ్శకటయోర్యదక్షం పూర్వం బద్ధమాసీత్ తదవస్యతి ముఞ్చేత్ । ప్రణేనేక్తి ప్రక్షాళయేత్ । అత్ర సూత్రం "ప్రయుక్తపూర్వే శకటే నద్ధయుగే ప్రతిహితశమ్యే ప్రక్షాళ్య తయోః ప్రథమగ్రథితాన్ గ్రన్థీన్విస్రస్య నవాన్ ప్రజ్ఞాతాన్ కృత్వా అగ్రేణ ప్రాగ్వంశమభితః పృష్ఠ్యామవ్యవనయన్ పరిశ్రితే సత్ ఛదిషీ అవస్థాపయతి" ఇతి పృష్ఠ్యాం వేదిమధ్యప్రాక్ప్రతీచ్యోః శఙ్క్వోః బద్ధాం రజ్జుం మధ్యే అవ్యవయన్ వ్యవధానమకుర్వన్ । మన్త్రవినియోగపూర్వకం శకటప్రేరణం విధత్తే "సావిత్రియర్చా హుత్వా హవిర్ధానే ప్రవర్తయతి సవితృప్రసూత ఏవైనే ప్రవర్తయతి" (సం-౬కా।౨ప్ర।౯అ) ఇతి । కల్పః "స్యాచ్చేదక్షః శబ్దః సువాగిత్యనుమన్త్రయతే" ఇతి । సచ మన్త్ర ఏవమామ్నాతః "సువాగ్దేవదుర్యాగ్ం ఆవద దేవశ్రుతౌ దేవేష్వాఘోషేథాం" ఇతి । హే అక్ష దేవ దుర్యాన్ గృహాన్ ప్రతి సువాగ్భూత్వా సమన్తాచ్ఛ్రేయసీం వాచం వద । హే దేవశ్రుతౌ ప్రఖ్యాతావక్షౌ యజమానోయం యుష్మాన్ యజతీతి దేవేష్వాఘోషేథాం । సువాక్ఛబ్దస్య ఉపయోగం దర్శయతి "వరుణో వా ఏష దుర్వాగుభయతో బద్ధో యదక్షః స యదుత్సర్జేద్యజమానస్య గృహానభ్యుత్సర్జేత్ సువాగ్దేవదుర్యాగ్ం ఆవదేత్యాహ గృహా వై దుర్యాః శాన్త్యై" (సం-౬కా।౨ప్ర।౯అ) ఇతి । అక్షస్య బన్ధనహేతుపాశోపేతత్వాత్ వరుణత్వం వరుణశ్చ క్రూరత్వాద్దుర్వాక్ । ఉత్సర్జేత్ శబ్దం కుర్యాత్ । కల్పః "అర్ధైనే పత్నీ పదతృతీయేనాజ్యమిశ్రేణోపానక్తి ఆనోవీరో జాయతాం" ఇతి । స చైవమామ్నాతః । "ఆనో వీరో జాయతాం కర్మణ్యో యగ్ం సర్వేఽనుజీవామ యో బహూనామసద్వశీ" ఇతి । కర్మణి సాధుః కుశలో వీరః ఆలస్యరహితః పుత్రోస్మాకమాజాయతాం యఞ్జీవామ యశ్చ బహూనాం వశీ నియమనశక్తిమాన్ అసత్ భవేత్ తాదృశో జాయతాం । అత్ర కల్పే పదతృతీయశబ్దేన సోమక్రయణీ పదరజసస్తృతీయాంశః పూర్వం సఙ్గృహీతో వివక్షితః । అక్షోపాఞ్జనం విధత్తే "పత్న్యుపానక్తి పత్నీ హి సర్వస్య మిత్రం మిత్రత్వాయ యద్వై పత్నీ యజ్ఞస్యక

రోతి మిథునంతదథో పత్నియా ఏవైషయజ్ఞస్యాన్వారమ్భోఽనవచ్ఛిత్త్యై (సం-౬కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి । కల్పః “దక్షిణస్యహవిర్ధానస్య పశ్చాద్దక్షిణముపసృత్య దక్షిణస్యాం వర్తన్యాగ్ంస్ఫ్యేనోద్ధత్యావోక్ష్య హిరణ్యం నిధాయ సమ్పరిస్తీర్యాఽభిజుహోతి, ఇదం విష్ణుర్విచక్రమే త్రేధానిదధేపదం । సమూఢమస్య పాగ్ంసురేతి, అపరం చతుర్గృహీతం గృహీత్వోత్తరస్య హవిర్ధానస్య పశ్చాదుపసృత్యోత్తరస్యాంవర్తన్యాగ్ంస్ఫ్యేనోద్ధత్యావోక్ష్యహిరణ్యం నిధాయ సమ్పరిస్తీర్యజుహోతి, ఇరావతీ ధేనుమతీహి భూతగ్ం సూయవసినీ మనవేయశస్యే। వ్యస్కభ్నాద్రోదసీ విష్ణురేతేదాధార పృథివీమభితో మయూఖైఃస్వాహేతి” ఇతి । విష్ణుస్త్రివిక్రమావతారం ధృత్వేదం విశ్వం విభజ్యక్రమతేస్మ । భూమావేకం పదమన్తరిక్షే ద్వితీయందివి తృతీయమిత్యేవంత్రేధా పదం నిదధే । పాంసవో భూమ్యాదిలోకరూపాయస్య పదస్యసన్తితత్ పాగ్ంసురం అస్య విష్ణోస్తస్మిన్ పదేవిశ్వంసమూఢం సమ్యగన్తర్భూతం । కిఞ్చ ఇరావతీ అన్నవతీ ధేనుమతీ ధేనుర్బహుక్షీరాగౌః తద్వత్యౌ । సూయవసినీశోభనైర్యవసైరభ్యవహార్యైర్యుక్తే మనవేమానవప్రజార్థం యశస్యే యశోనిమిత్తేభవతం । ఏతేరోదసీ ద్యావాపృథివ్యౌ విష్ణుర్వ్యస్కభ్నాత్ విభజ్య స్థాపితవాన్ ప్రజార్థంతాఞ్చ పృథివీం మయూఖైః స్వకీయతేజోరూపైర్నానాజీవైరభితోదాధారపుపోష । సవిష్ణురనయోర్దక్షిణోత్తర హవిర్ధానయోర్మార్గాహుత్యా ప్రియతాం।విధత్తే “వర్త్మనావా అన్విత్యయజ్ఞగ్ంరక్షాగ్ంసి జిఘాగ్ంసన్తి వైష్ణవీభ్యామృగ్భ్యాం వర్త్మనోర్జుహోతి యజ్ఞోవైవిష్ణుర్యజ్ఞాదేవ రక్షాగ్ంస్యపహన్తి”(సం-౬కాం।౨ప్ర।౯అ) ఇతి । వర్త్మనాశకటమార్గేణ । అన్విత్య అనుప్రవిశ్య । యజ్ఞోదేవేభ్యోనిలాయతవిష్ణూరూపం కృత్వేత్యుక్తత్వాద్యజ్ఞస్యవిష్ణుత్వం । అత ఏవవైష్ణవమన్త్రోఽత్రనవ్యధికరణః। యజ్ఞాదేవవిష్ణురూప యజ్ఞద్వారేణైవ। హోమాధారత్వేన హిరణ్యప్రక్షేపం విధత్తే “యదధ్వర్యురనగ్నావాహుతిం జుహుయాదన్ధోఽధ్వర్యుః స్యాద్రక్షాగ్ంసి యజ్ఞగ్ం హన్యుర్హిరణ్యముపాస్య జుహోత్యగ్నివత్యేవజుహోతి నాన్ధోఽధ్వర్యుర్భవతినయ

జ్ఞగ్ం రక్షాగ్ంసిఘ్నన్తి" (సం-౬కా।౨ప్ర।౯అ) ఇతి । కల్పః "అథైనే సమ్పరిగృహ్య సమ్ప్రైషమాహ హవిర్ధానాభ్యాం ప్రవర్త్యమానాభ్యామనుబ్రూహీతి త్రిరుక్తాయాం ప్రవర్తయన్తి, ప్రాచీప్రేతమధ్వరం కల్పయన్తీ ఊర్ధ్వం యజ్ఞంనయతంమాఽజిహ్వరతం" । ఇతి । హే శకటే ప్రాఙ్ముఖే గచ్ఛతం । కీదృశే । అధ్వరం కల్పయన్తీ దేవకర్మ బాధరహితం కుర్వాణే । కిఞ్చోర్ధ్వముపరివర్తిదేవాన్ ప్రతి యజ్ఞం నయతం మాకుటిలే భవతం అసురాన్ మాప్రాపయతం । ప్రాచీశబ్దతాత్పర్యమాహ "ప్రాచీప్రేతమధ్వరం కల్పయన్తీ ఇత్యాహ సువర్గమేవైనే లోకంగమయతి" (సం-౬కా।౨ప్ర।౯అ) ఇతి । కల్పః "ఆహవనీయాత్ ప్రతీచస్త్రీన్ ప్రక్రమానుచ్ఛిష్య, అత్ర రమేథామితి నభ్యస్థేస్థాపయిత్వా" ఇతి । నభ్యశబ్దేన ఫలకత్రయోపేతే చక్రేనాభియుక్తం మధ్యమఫలకముచ్యతే । తస్మిన్యథా శకటం తిష్ఠతి తథాస్థాపయేత్ । ప్రాచీనవంశస్థో యద్గపురాతన ఆహవనీయః తస్య ఇత ఊర్ధ్వంగార్హపత్యత్వం । ఆహవనీయస్తూత్తరవేదిస్థ ఏవ తత్రత్యపురాతన గార్హపత్యస్య శాలాముఖీయత్వమితి । తథాచ సూత్రం "ప్రవర్గ్యముద్వాస్య పశుబన్ధవదగ్నిం ప్రణయత్యేష సోమస్యాహవనీయో యతః ప్రణయతి స గార్హపత్య ఇతి" మన్త్రపాఠస్తు "అత్ర రమేథాంవర్ష్మన్ పృథివ్యా" ఇతి । హే శకట దేవయజనాఖ్యే పృథివ్యాః శరీరే ఉత్తరవేద్యాః పశ్చిమభాగే ప్రక్రమత్రయమవసేష్యయత్ స్థానమస్తి అత్ర స్థానే క్రీడితం దేవయజనరూపాయా వేదేః పృథివీశరీరత్వం । "యదిమావావిన్దన్త తద్వేద్యై వేదత్వం" ఇత్యస్మిన్ బ్రాహ్మణే ప్రసిద్ధమాహ "అత్రరమేథాంవర్ష్మన్పృథివ్యా ఇత్యాహవర్ష్మహ్యేతత్ పృథివ్యా యద్దేవయజనం" (సం-౬కా।౨ప్ర।౯అ) ఇతి । కల్పః "దివోవావిష్ణవి త్యధ్వర్యుర్దక్షిణస్య హవిర్ధానస్య దక్షిణం కర్ణాతర్దమనుమేథీం నిహన్తి తస్యామీషాం నినహ్యత్యేకముత్తరస్య ప్రతిప్రస్థాతా విష్ణోర్నుకమిత్యుత్తరస్యోత్తరం కర్ణాతర్దమను" ఇతి । యుగస్య దక్షిణోత్తరభాగౌ శకటస్య కర్ణస్థానీయౌ తయోరాతర్ద ఈషాభ్యాంసహ దృఢబన్ధనం । దక్షి

ణబన్ధనసన్ధౌ మేధీనిఖాతవ్యా। మన్త్రస్త్వేవంపఠితో "దివో వా విష్ణవుత
వా పృథివ్యా మహోవా విష్ణవుత వాఽన్తరిక్షాద్ధస్తౌ పృణస్వ బహుభి
ర్వసవ్యైరాప్రయచ్ఛ దక్షిణాదోతసవ్యాత్। విష్ణోర్నుకంవీర్యాణి ప్రవో
చంయః పార్థివాని విమమేరజాగ్ంసియో అస్కభాయదుత్తరగ్ం సధ
స్థం విచక్రమాణస్త్రేధోరుగాయః" ఇతి। హేవిష్ణోద్యులోకాద్వా భూలోకా
ద్వా మహాలోకాద్వా అన్తరిక్షలోకాద్వా సమానీతైః బహుభిర్ధన
సమూహైః స్వహస్తౌపూరయ। హే విష్ణోపూర్ణాద్వా దక్షిణాత్ సవ్యా
చ్చ హస్తాదాప్రయచ్ఛ।బహుకృత్వ ఆవృత్త్యా ప్రకృష్టం మణిముక్తాదికం దే
హి।నుకమిత్యవ్యయంకర్మవాచకం।విష్ణోర్వీర్యాణికర్మాణిప్రవోచంబ్రవీమి।
కానితానికర్మాణి।యోవిష్ణుః పార్థివానిరజాంసి పరమాణూన్ విమమేని
మితవాన్ పరిగణితవాంశ్చ।పునరపి యోవిష్ణుః ఉత్తరం ఉపరివర్తి సధ
స్థం దేవానాం సహ వాసస్థానంద్యులోకం అస్కభాయత్ యథాధోనప
తతి తథా స్తమ్భితవాన్।పునరపియస్త్రేధా విచక్రమాణః త్రిషులోకేషు పద
త్రయం నిదధౌ ఉరుభిర్మహాత్మభిర్గీయతే చ।మేధ్యాఃనిఖననంవిధత్తే "శి
రో వా ఏతద్యజ్ఞస్య యద్ధవిర్ధానం దివో వా విష్ణవుత వాపృథివ్యా ఇత్యాశీ
ర్వదయర్చా దక్షిణస్యహవిర్ధానస్య మేధింనిహన్తి శీర్షన్నేవ యజ్ఞస్య
యజమాన ఆశిషోవరున్ధే" (సం-౬కా।౨ప్ర।౯అ) ఇతి యథాశిరసి చక్షు
రాదీని గోళకాని నిధీయన్తే తథాహవిర్ద్రవ్యాణి శకటే నిధీయన్త ఇతి
హవిర్ధానస్య యజ్ఞశిరస్త్వం। హస్తౌపృణస్వాప్రయచ్ఛేత్యాశీర్యస్యాః
ఋచః పదేషు ప్రతీయతే సేయమృగాశీర్వదా। యద్యప్యేషా మేధింన
ప్రకాశయతి తథాపివాచనికోఽత్ర వినియోగః। అనేనమన్త్రేణ యజ్ఞశిర
సో హవిర్ధానాద్యజమాన ఆశిషః ప్రాప్నోతి। ఆచ్ఛాదకంవిధత్తే "ద
ణ్డో వా ఔపరస్తృతీయస్య హవిర్ధానస్యవషట్కారేణాక్ష మచ్ఛినద్య
త్ తృతీయంఛది హవిర్ధానయో రుదాహ్రియతే తృతీయస్య హవి
ర్ధానస్యావరుద్ధ్యై" (సం-౬కా।౨ప్ర।౯అ) ఇతి। దణ్డనామకః కశ్చిదసు
రః ఉపరనామకస్యాసురస్యపుత్రః వషట్కారేణదేవేన సహమైత్రీం కృ

త్వా తద్ద్వారా ప్రవిశ్య తృతీయస్య శకటస్యాక్షమచ్ఛినత్ అతస్తృతీయశకటస్య ప్రతినిధిత్వేన ఏకైకస్య శకటస్యోర్ధ్వం తృణాదినిర్మితం ఛదిః స్థాపయేత్ । తత్ర దక్షిణోత్తరపార్శ్వయోః పరిశ్రయణార్థే ద్వే ఛదిషీ అపేక్ష్య తృతీయం। అథ శకటే అన్తర్భావ్య హవిర్ధానాఖ్యం మణ్డపం నిర్మాతవ్యం । తత్ర దక్షిణశకటాత్ పరతో గ్రహసాధనాయాఽవకాశం శిష్ట్వా దక్షిణోత్తరరూపేణ షట్సంఖ్యాకాః స్థూణాః ఖాతవ్యాః । ఏవం పశ్చాద్భాగే షట్స్థూణాః ఖాతవ్యాః। తయోః స్థూణాపఙ్క్త్యోరుదఞ్చౌ వంశావాదధాతి। అత్ర కల్పః “ తావుదఞ్చౌ వంశౌ ప్రోహత్యోర్ధ్వస్యేతి పురస్తాద్రరాటీం, విష్ణోర్రరాటమసీతి శిరో వా ఏతద్యజ్ఞస్య యద్ధవిర్ధానం ” ఇతి । హవిర్ధానమణ్డపస్య విష్ణుదేవతాకత్వాత్ విష్ణుత్వం । పూర్వద్వారవర్తిస్తమ్భయోర్మధ్యే కాచిద్దర్భమాలా గ్రథ్యతే, తాం దర్భమాలాం తత్సంబద్ధనాధారం తిర్యగ్వంశం వా సమ్బధ్య పురుషలలాటత్వేనోపచరితుం విష్ణో రరాటమసీత్యుచ్యతే । కల్పః “ ప్రాఞ్చౌ వంశానత్యాధాయ, విష్ణోః పృష్ఠమసీతి తేషు మధ్యమం ఛదిరధ్యూహత్యరత్నివిస్తరం నవాఽఽయామం ” ఇతి । యజ్ఞపురుషస్య హవిర్ధానాఖ్య మణ్డపం శిరస్తత్సామ్యం మన్త్రైరుచ్యతే ఇత్యాహ “ శిరో వా ఏతద్యజ్ఞస్య యద్ధవిర్ధానం విష్ణో రరాటమసి విష్ణోః పృష్ఠమసీత్యాహ తస్మాదేతావద్ధా శిరో విష్యూతం” (సం - ౬కా।౨ప్ర।౯అ) ఇతి । ఏకా రరాటీ ఏకం ఛదిః ద్వౌ రరాట్యన్తావితి । యావన్తో మణ్డపస్య ప్రకారా ఏతావద్ధా ఏతావత్ప్రకారం శిరో విశ్వకర్మణా విశేషేణ స్యూతం । శిరస్యాచ్ఛాదికా త్వగేవ ఛదిః స్థాపనీయా । కల్పః “ పార్శ్వయోశ్ఛదిషీ నిదధాతి విష్ణోః శ్నప్త్రే స్థః ” ఇతి । కల్పః “ విష్ణోః స్యూరసీత్యధ్వర్యుర్దక్షిణం బాహుం స్యూత్వా, విష్ణోర్ధ్రువమసీతి ప్రజ్ఞాతం గ్రంథిం కరోతి, వైష్ణవమసి విష్ణవే త్వేతి సమ్మితమభిమర్శతి ” ఇతి । సీవ్యతే అనయా రజ్జ్వేతి స్యూః । హే బన్ధనహేతో త్వం విష్ణుదేవతాకస్య రజ్జురసి। హే గ్రన్థిరూప త్వం విష్ణుసమ్బన్ధి దృఢమసి హే మణ్డప త్వం విష్ణుదేవతాకమసి అతో విష్ణుప్రీతయే త్వాం స్పృశామి । అత్ర విష్ణోరితి షష్ఠ్యా దేవతా

త్వలక్షణః సమ్బన్ధో వివక్షిత ఇత్యాహ «విష్ణోః స్యూరసి విష్ణోర్ధ్రువమసీత్యాహ వైష్ణవగ్ంహి దేవతయాహవిర్ధానం” (సం-౬కా।౨ప్ర।౯అ) ఇతి। ప్రజ్ఞాతగ్రన్థివిస్రసనం విధత్తే «యం ప్రథమం గ్రంథిం గ్రథ్నీయాద్యత్తం విస్రగ్ంసయేదమేహేనాధ్వర్యుః ప్రమీయేత తస్మాత్ స విస్రస్యః।” (సం-౬కా।౨ప్ర।౯అ) ఇతి। అమేహేనమూత్రనిరోధేన॥

॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

«యుఞ్జహుత్వా సువాగస్మే శబ్దశ్చేన్మన్త్రయేత తాం।
ఆనోక్షుమంచ్యాజ్జుహుయాత్ పథోరిదమిరాద్వయాత్॥
ప్రాచీప్రవర్త్యేశకటే అత్రేతి స్థాపయేదిమే।
దివో విష్ణోర్ద్వయాన్మేధ్యా వనసో వినిహన్త్యుభే॥
విష్ణోర్మణ్టపనిర్మాణం పఞ్చభిర్ద్వారివింశకః।
మధ్యచ్ఛదిర్లలాట్యన్తౌ రజ్జుస్స్యూతిశ్చ బన్ధనే॥
వైష్ణవ్యశేత్ నిర్మితం తే మన్త్రాః పఞ్చదశోదితాః” ॥ఇతి॥

అథ మీమాంసా.

॥ ॥దశమాధ్యాయస్యాష్టమపాదే చిన్తితం॥ ॥

«వికల్ప్యతే బాధ్యతే వాఽఽహవనీయః పదాదిభిః।
సామాన్యస్య విశేషేణ ప్రత్యక్షోక్తిత్వసామ్యతః॥
లిఙ్గచోదకవద్బాధో నాస్తి తేన వికల్ప్యతే।
విశేషార్థలక్షణాస్స్యాదతో ముఖ్యేన బాధ్యతే” ॥ఇతి॥

అనారభ్య శ్రూయతే «యదాహవనీయే జుహ్వతి తేన సోఽస్యాభీష్టః ప్రీతః” ఇతి। జ్యోతిష్టోమే శ్రూయతే «పదే జుహోతి వర్త్మని జుహోతి” ఇతి। రాజసూయే శ్రూయతే «వల్మీకవపాముద్ధత్య జుహోతి” ఇతి। తథాన్యత్ర శ్రూయతే «గార్హపత్యే పత్నీసంయాజాన్ జుహోతి” ఇతి। తత్రానారభ్యవాదేన హోమసామాన్యమనూద్యాహవనీయో విహితః। ప్రకరణనియమితైః పదాదివాక్యైస్తదనుబన్ధవిశిష్టా హోమా విహితాః। గార్హపత్యవాక్యేన హోమవిశేషమనూద్య గార్హపత్యో వి

హితః । తత్రపదాదిహోమేషు సామాన్యశాస్త్రేణప్రాప్త ఆహవనీయో విశేషశాస్త్రప్రాప్తైః పదాదిభిః సహవికల్ప్యతే । కుతః । ప్రత్యక్షవచనోక్తత్వేన సమానబలత్వాత్ । న చైన్ద్ర్యా గార్హపత్యముపతిష్ఠత ఇత్యత్రయథా శ్రుత్యాలిఙ్గంబాధ్యతేయథా వా చోదకాతిదిష్టానాంకుశానాముపదిష్టైః శరైర్బాధః తథాసామాన్యస్య విశేషేణబాధోఽస్త్వితిచేత్ । న। వైషమ్యాత్ లిఙ్గంవిలమ్బితత్వాద్దుర్బలం। చోదకశ్చానుమేయతయా దుర్బలః । నన్వేవం సామాన్యశాస్త్రం విలమ్బ్యతే నాప్యనుమీయతే, అతోదౌర్బల్యాభావాద్వికల్ప ఇతిప్రాప్తే బ్రూమః । హోమసామాన్యానువాదకం యచ్ఛాస్త్రం తత్సామాన్యే ముఖ్యత్వాద్ధోమవిశేషానువాదే లాక్షణికతయా దుర్బలం, విశేషశాస్త్రంతు ముఖ్యవృత్త్యావిధాయకత్వాత్ ప్రబలం । న చ పదాదిశాస్త్రమపి హోమసామాన్యమేవానూద్య పదాదివిధాయకం తత్సమానబలం స్యాదితిశఙ్కనీయం ప్రకరణనియమితత్వేన విశిష్టవిధాయకస్య సామాన్యానువాదాయోగాత్ ।తస్మాత్ ప్రబలేన విశేషేణ సామాన్యం బాధ్యతే॥

తృతీయాధ్యాయస్య సప్తమపాదేచిన్తితం॥

“హవిర్ధానేస్థితోబ్రూయాత్ సామిధేనీరిహోభ్యతా।
హవిర్ధానస్యతాస్స్వాహ తద్దేశేనేనలక్ష్యతే॥
వాక్యైక్యాదఙ్గతామైవం ప్రకృత్యాపశ్చిమాగ్నితః।
దేశప్రాప్తేర్లాఘవేన లక్ష్యశ్శకటసన్నిధిః” ॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమేశ్రూయతే “ఉభయత్సున్వన్తి సామిధేనీస్తదన్వాహుః” ఇతి । హవిర్ధానమణ్డపగతయో దక్షిణోత్తరభాగావస్థితయో హవిర్ధాననామకయోః శకటయోర్మధ్యే దక్షిణంశకట మత్రయత్తచ్ఛబ్దాభ్యామభిధీయతే తత్సమీపేసోమస్య అభిషవః । ఉభేత్యయం శబ్దోఽథశబ్దార్థేవర్తతే। అథయస్మిన్ హవిర్ధానే సోమమభిషుణ్వన్తి తస్మిన్ సామిధేనీరనుబ్రూయురిత్యర్థః।ఇహదక్షిణస్య హవిర్ధానస్య సామిధేనీష్వఙ్గత్వం ప్రతీయతే । నచాత్రాథర్వమన్త్రర్వేది మినోత్యర్థం బహిర్వేదీ

త్యుదాహరణ ఇవ వాక్యభేదదోషః శఙ్కితుం శక్యః ఏకవాక్యతాయాః స్పష్టప్రతిభాసాదితి ప్రాప్తే బ్రూమః। సామిధేనీనామిష్ట్యఙ్గతయా దర్శపూర్ణమాసావత్ర ప్రకృతిః। ప్రకృతౌ చాహవనీయాగ్నేః పశ్చిమో దేశః సామిధేనీనాం స్థానం। ఇహ చోత్తరవేదేరాహవనీయత్వాత్ తదపేక్షయా హవిర్ధానస్య పశ్చిమదేశేఽవస్థానాత్ స దేశశ్చోదకేన ప్రాప్త ఇతి న దేశస్య సామిధేన్యఙ్గత్వం విధాతవ్యం, కిన్తు దక్షిణోత్తరహవిర్ధానసమీపదేశయోరనియమప్రాప్తౌ దక్షిణస్య హవిర్ధానస్య సమీపదేశం నియన్తుం హవిర్ధానేన సన్నిధిర్లక్ష్యతే। తథా సతి నియమమాత్ర విధానాల్లాఘవం భవతి। త్వత్పక్షే త్వభిధేయత్వోప లక్షితస్య దక్షిణస్య హవిర్ధానస్యాత్యన్తమప్రాప్తం సామిధేన్యఙ్గత్వం విధీయత ఇతి గౌరవం తస్మాత్ క్లేశలఘుతా॥

॥ ॥ద్వాదశాధ్యాయస్య ప్రథమపాదే చిన్తితం॥ ॥

“హవిర్ధానోద్వర్తనాలి నమాషధార్ధ మనోఽన్తరం।
నాస్త్యస్తి వా నశక్యత్వా ద్దేశభేదాదితోఽస్తి నః”॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమే హవిర్ధాననామకయోః శకటయోః ప్రవర్తనార్థం హవిర్ద్రవ్యకాణాం పురోడాశాదీనాం నిర్వాపాయ తయోరేవ శక్తత్వాన్న శకటాన్తరమన్వేష్యమితి చేత్। న। దేశభేదాత్ మహావేద్యాం మన్త్రపూర్వకం ప్రవర్త్య హవిర్ధానమణ్డపే హవిర్ధానాఖ్యే శకటే స్థాపితే నిర్వాపస్తు ముఖ్యగార్హపత్యాత్ పశ్చిమే దేశే। కిఞ్చ అస్త్యత్ర తృతీయం శకటం, అనాంసి ప్రవర్తయన్తీతి బహువచనోక్తేః తస్మాచ్ఛకటాన్తరేణ నిర్వాపః॥ * ॥

ఛందాంసి.

యుఞ్జతే మన ఇతి జగతీ। ఆనోవీర ఇతి విరాట్ గాయత్రీ। ఇదం విష్ణురితి గాయత్రీ। ఇరావతీతి త్రిష్టుప్। ప్రాచీప్రేతమితి ద్విపాత్రిష్టుప్। అత్ర రమేథామిత్యేకపదా విరాట్। దివో వా విష్ణ ఉత వేతి త్రిష్టుభౌ ॥ * ॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే ద్వితీయప్రపాఠకే త్రయోదశోఽనువాకః॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

కృణుష్వపాజః ప్రసితిం న పృథ్వీం యాహి రాజేవామవాగ్ం ఇభేన । తృష్వీమను ప్రసితిం ద్రూణానోఽస్తాసి విధ్య రక్షసస్తపిష్ఠైః । తవ భ్రమాస ఆశుయా పతన్త్యనుస్పృశ ధృషతా శోశుచానః । తపూగ్ంష్యగ్నే జుహ్వా పతఙ్గానసన్దితో విసృజ విష్వగుల్కాః । ప్రతిస్పశో విసృజ తూర్ణితమో భవా పాయుర్విశో అస్యా అదబ్ధః । యో నో దూరే అఘశగ్ంసః ॥ ౧ ॥

యో అన్త్యగ్నే మాకిష్టే వ్యథిరాదధర్షీత్ । ఉదగ్నే తిష్ఠ ప్రత్యాతనుష్వ న్యమిత్రాగ్ం ఓషతాత్ తిగ్మహేతే । యో నో అరాతిగ్ం సమిధాన చక్రే నీచా తం ధక్ష్యతసం న శుష్కం । ఊర్ధ్వో భవ ప్రతివిధ్యాఽధ్యఽస్మదావిష్కృణుష్వ దైవ్యాన్యగ్నే । అవస్థిరా తనుహి యాతుజూనాం జామిమజామిం ప్రమృణీహి శత్రూన్ । స తే ॥ ౨ ॥

జానాతి సుమతిం యవిష్ఠ య ఈవతే బ్రహ్మణే గాతుమైరత్ । విశ్వాన్యస్మై సుదినాని రాయో ద్యుమ్నాన్యర్యో విదురో అభిద్యౌత్ । సేదగ్నే అస్తు సుభగః సుదానుర్యస్త్వా నిత్యేన హవిషా య ఉక్థైః । పిప్రీషతి స్వ ఆయుషి దురోణే విశ్వేదస్మై సుదినా సాసదిష్టిః । అర్చామి తే సుమతిం ఘోష్యర్వాక్ సం తే వావాతా జరతాం ॥ ౩ ॥

ఇయం గీః । స్వశ్వస్త్వా సురథా మర్జయేమాస్మే క్షత్రాణి ధారయేరను ద్యూన్ । ఇహ త్వా భూర్యాచరేదుపత్మన్ దోషావస్తర్దీదివా

గ్ంసమనుదహ్యాన్ । క్రీడన్తస్త్వా సుమనసః సపేమాభి ద్యుమ్నా తస్థివాగ్ంసో జనానాం। యస్త్వా స్వశ్వః సుహిరణ్యో అగ్న ఉపయాతి వసుమతా రథేన। తస్య త్రాతా భవసి తస్య సఖా యస్త ఆతిథ్యమానుషక్ జుజోషత్ । మహో రుజామి ॥ ౪ ॥

బన్ధుతా వచోభిస్తన్మా పితుర్గోతమాదన్వియాయ। త్వం నో అస్య వచసశ్చికిద్ధి హోతర్యవిష్ఠ సుక్రతో దమూనాః। అస్వప్నజస్తరణయః సుశేవా అతన్ద్రాసో ఽవృకా అశ్రమిష్ఠాః । తే పాయవః సధ్రియఞ్చో నిషద్యాఽగ్నే తవ నః పాన్త్వమూర। యే పాయవో మామతేయం తే అగ్నే పశ్యన్తో అన్ధం దురితాదరక్షన్ । రరక్ష తాన్త్సుకృతో విశ్వవేదా దిప్సన్త ఇద్రిపవో నాహ ॥ ౫ ॥

దేభుః। త్వయా వయగ్ం సధన్యస్త్వోతాస్తవ ప్రణీత్యశ్యామ వాజాన్ । ఉభా శగ్ంసా సూదయ సత్యతాతేఽనుష్ఠుయా కృణుహ్యహ్రయాణ। అయా తే అగ్నే సమిధా విధేమ ప్రతి స్తోమగ్ం శస్యమానం గృభాయ। దహాశసో రక్షసః పాహ్యస్మాన్ ద్రుహో నిదో మిత్రమహో అవద్యాత్ । రక్షోహణం వాజినమాజిఘర్మి మిత్రం ప్రథిష్ఠముపయామి శర్మ। శిశానో అగ్నిః క్రతుభిః సమిద్ధః స నో దివా॥ ౬ ॥

స రిషః పాతు నక్తం। విజ్యోతిషా బృహతా భాత్యగ్నిరావిర్విశ్వాని కృణుతే మహిత్వా । ప్రాదేవీర్మాయాః సహతే దురేవాః శిశీతే శృఙ్గే రక్షసే వినిక్షే । ఉత స్వానాసో దివిషన్త్వగ్నేస్తిగ్మాయుధా రక్షసే హన్తవా ఉ । మదే చిదస్య ప్రరుజన్తి భామా న వరన్తే పరిబాధో అదేవీః ॥ ౭ ॥

అఘశగ్ంసః సతే జరతాగ్ం రుజామి హ దివైకచత్వారిగ్ంశచ్చ॥

ఆప ఉన్దన్త్వా కూత్యై దైవీమియం తె వస్వ్యస్యగ్ంశునా త్రే సోమం త ఉదాయుషా ప్రచ్యవస్వాగ్నేరాతిథ్యమగ్ం శురగ్ం శుర్వ్యత్తాయ నీమేసి యుఞ్జతె కృణుష్వపాజశ్చతుర్దశ ॥ ౧౪ ॥

ఆపోవస్వ్యసియాతవేయజ్ఞేశ్చతుస్త్రిగ్ంశత్ ॥ హరిః ఓం ॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డె ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్దశోఽనువాకః॥ ॥*॥ ॥*॥ ॥*॥ ॥*॥

సమాప్తశ్చాయం ద్వితీయఃప్రపాఠకః.

భాష్యమ్.

త్రయోదశేఽనువాకే హవిర్ధానమణ్డపనిర్మాణముక్తం। యద్యపి నైతావతా కిఞ్చిత్ ప్రమేయం పరిసమాప్తం తథాప్యధ్యాపకసమ్ప్రదాయపరమ్పరయా ప్రపాఠక ఉత్తరానువాకే సమాప్యతే ఇత్యన్తిమానువాకత్వాచ్చతుర్దశే కామ్యాసామిధేన్యః పురోఽనువాక్యా యాజ్యాశ్చోచ్యన్తే। తత్రేష్టికాణ్డే వ్రాతపత్యేష్టేరూర్ధ్వం రాక్షోఘ్నేష్టిరేవమామ్నాయతే “ అగ్నయే రక్షోఘ్నే పురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపేద్యగ్ంరక్షాగ్ంసి సచేరన్నగ్నిమేవరక్షోహణగ్గ్ంస్వేనభాగధేయేనోపధావతి సఏవాస్మాద్రక్షాగ్ంస్యపహన్తి” (సం-౨కా।౨ప్ర।౨అ) ఇతి। సచేరన్ సమవేయుః బాధేరన్నిత్యర్థః। మధ్యరాత్రికాలం విధత్తే “ నిశితాయాం నిర్వపేన్నిశితాయాగ్ంహి రక్షాగ్ంసి ప్రేరతే సమ్ప్రేర్ణాన్యేవైనానిహన్తి” (సం-౨కా।౨ప్ర।౨అ) ఇతి। ప్రేరతే ప్రకర్షేణచరన్తి అతస్తస్యాం వేళాయాం నిర్వాపేణప్రచారవన్త్యేవైనాని రక్షాంసిహన్తి యాగభూమేః పరితో వేష్టనం విధత్తే “పరిశ్రితే యాజయేద్రక్షసా మనన్వవచారాయ” (సం-౨కా।

౨।ప్ర।౨అ) ఇతి । అనుప్రవేశాభావాయేత్యర్థః।రక్షోహణం వాజినం విజ్యో
తిషా బృహతేత్యైతౌ మన్త్రౌ। విధత్తే “రక్షోఘ్నీయాజ్యానువాక్యే భవ
తోరక్షసాగ్ం స్తృత్యై” (సం-౨కా।౨ప్ర।౨అ) ఇతి। హింసార్థమిత్యర్థః।
అస్యామిష్టౌ కృణుష్వపాజ ఇత్యనువాకః కృత్స్నోఽపివినియుక్తః । తస్మి
న్నృచోఽష్టాదశ, తాసుపఞ్చదశ సామిధేన్యః, ఏకాపురోనువాక్యా, ద్వేయా
జ్యే వికల్పితే ఇతి । తత్రేయంప్రథమా “ కృణుష్వపాజఃప్రసితింనపృథ్వీం
యాహి రాజేవామవాగ్ం ఇభేన । తృష్వీమను ప్రసితిం ద్రూణానోఽస్తా
సి విధ్యరక్షసస్తపిష్ఠైః ” ఇతి । కృణుష్వ కురుష్వ । పాజః బలం । ప్రసి
తిం న మృగబన్ధనహేతుభూతపాశ్యామివ పృథ్వీంప్రసారితాం । అమవాన్
అమాత్యయుక్తః । ఇభేనహస్తినా।తృష్వీం క్షిప్రగామినీం।ప్రసితిం ప్రకృష్ట
సేనాం।ద్రూణానోహింసన్।అస్తాక్షేప్తా భావయితా।రక్షసో రాక్షసాన్।
తపిష్ఠైరతిసన్తాపకైర్బాణైః । హేఅగ్నేమృగబన్ధనాయప్రసారితాం పా
శ్యామివ రక్షోనిరోధాయప్రౌఢంబలంకురు। అమాత్యయుక్తోగజేనసహితో
రాజేవ రక్షసాముపరియాహి । క్షిప్రగామినీం పరకీయసేనాం అనుపృష్ఠ
తోగత్వా మారయన్ అవశిష్టాయా ధావయిత్వాభవపలాయమానానపి
రాక్షసాన్ బాణైస్తీక్ష్ణైర్విధ్య ॥ ౧ ॥

అథద్వితీయా “తవ భ్రమాస ఆశుయా పతన్త్యనుస్పృశధృషతా
శోశుచానః। తపూగ్ంష్యగ్నే జుహ్వాపతఙ్గానసన్దితో విసృజవిష్వగుల్కాః”
ఇతి । భ్రమాసో భ్రమణశాలినో విస్ఫులిఙ్గాన్ । అసన్దితోఽఖణ్డితః । ఆ
శుయా శీఘ్రగామినః । ధృషతాధార్ష్ట్యేన।శోశుచానోభృశన్దీప్యమానః।
తపూగ్ంషిసన్తాపాన్ । పతఙ్గాన్పతనశీలాన్। విసృజ విశేషేణోత్పాద
య । విష్వక్సర్వతః । ఉల్కా-మహోజ్వాలాః। హే అగ్నేతవసమ్బన్ధినో
విస్ఫులిఙ్గాః శీఘ్రగామినస్సర్వతఃపతన్తి । త్వమపి భృశందీప్యమానః । తై
ర్విస్ఫులిఙ్గైస్తానసురాన్ ధార్ష్ట్యేన అత్యన్తగాఢంఅనుస్పృశ। పునరపిజు

హ్వాహుతెనహవిషాత్వమవిచ్ఛిన్నః సఁ సన్తాపాఁ విష్ఫులిఙ్గాఁ మహో జ్వాలాశ్చాసురబాధనాయసర్వతో బాహుళ్యేనఉత్పాదయ ॥ ౨ ॥

అథతృతీయా«ప్రతిస్పశో విసృజ తూర్ణితమోభవాపాయుర్విశో అస్యా అదబ్ధః । యో నో దూరే అఘశగ్ంసో యో అన్త్యగ్నేమాకిష్టేవ్యథిరాదధర్షీత్" ఇతి । స్పశస్పాశాఁ । తూర్ణితమోఽతిత్వరితః । పాయుఃపాలయితా । విశఃప్రజాయాః । అదబ్ధః కేనాప్యహింసితః। అఘశగ్ంసోవిచిత్రవధకారీ । అన్తిసమీపే । మాకిష్టేవ్యధిః వ్యథాంమాకార్షీః। ఆదధర్షీత్ ససర్వతో ధృష్టోభవతు । హే అగ్నే చిత్రవధకారీ రాక్షసో యోఽస్మాకం వైరీదూరేవర్తతే యశ్చాన్తికేతం ప్రతిత్వమభిత్వరితో బన్ధహేతూన్పాశాఁ వివిధాఁ సృజ। కేనాప్యహింసి తస్త్వమస్మదధీనాయా అస్యాః ప్రజాయాః పాలకోభవ, కోఽపివ్యథయితా రాక్షసః తే సమీపే సర్వత్రధృష్టో మైవభవతు ॥ ౩ ॥

అథచతుర్థీ «ఉదగ్నేతిష్ఠప్రత్యాతనుష్వ న్యమిత్రాగ్ం ఓషతాత్ తిగ్మహేతే । యో నో అరాతిగ్ం సమిధాన చక్రేనీచాతం ధక్ష్యతసం నశుష్కం" ఇతి । హే అగ్నేత్వముత్తిష్ఠశత్రూఁ ప్రతిసర్వతః ప్రవర్తస్వ। హేతీక్ష్ణాయుధత్వం అమిత్రాఁ నితరాం ఓషతాత్ దహ। హేసమిధ్యమానవహ్నే యోఽస్మాకంహన్తుం అరాతిం శత్రుత్వం।చక్రేకృతవాఁ। తం నీచాకృత్వా।శుష్కం అతసం న శుష్కం కాష్ఠమివ।ధక్షిభస్మీకురు॥ ౪॥

అథపఞ్చమీ «ఊర్ధ్వోభవప్రతివిధ్యాధ్యస్మదావిష్కృణుష్వదైవ్యాన్యగ్నే। అవస్థిరాతనుహి యాతుజూనాం జామిమజామిం ప్రమృణీహిశత్రూన్" ఇతి । హే అగ్నేత్వమూర్ధ్వోభవ ఉద్యుక్తోభవ । అస్మదధి అస్మాకముపరి యేశత్రవః సంవృత్తాః తాన్ప్రతివిధ్య । హే అగ్నేదైవ్యానివీర్యాణిఆవిష్కురు । యాతుజూనాం యాతుధానానాం స్థిరాణివీర్యాణ్యవమతాని యథాభవన్తి తథాతనుహికురు । జామింపునః పునస్తాడితం। అజామిమతాడితం। తాదృశాన్సర్వాఁ ప్రమృణీహిమారయ॥ ౫ ॥

అథషష్ఠీ “స తేజానాతి సుమతింయవిష్ఠయ ఈవతే బ్రహ్మణెగాతు మైరత్ । విశ్వాన్యస్మై సుదినానిరాయోద్యుమ్నాన్యర్యోవిదురో అభి ద్యౌత్” ఇతి। హేయవిష్ఠయువతమ యోయజమానః ఈవతేస్వగృహం ప్రతిగమనవతే బ్రహ్మణెపరివృఢాయ తుభ్యంగాతుం హవిర్లక్షణమన్న మైరత్ ప్రదదాతి సఏవ యజమానస్త్వ మనుగ్రహయుక్తాం సుమతిం జానాతి । త్వమప్యర్యః స్వామీభూత్వా రాయోధనానిద్యుమ్నాని యశాంసి దురో గృహాంశ్చాభిలక్ష్యాస్మై యజమానాయవిశ్వానిసుదినానియథాభవన్తి తథాద్యౌత్ ప్రకాశయ అనుగృహాణ ॥ ౬ ॥

అథసప్తమీ “సేదగ్నే అస్తుసుభగః సుదానుర్యస్త్వా నిత్యేనహవిషాయ ఉక్థైః। పిప్రీషతి స్వ ఆయుషి దురోణేవిశ్వేదస్మై సుదినాసాసదిష్టిః” ఇతి। హే అగ్నే యోయజమానః స్వఆయుషి యావజ్జీవం దురోణెస్వగృహే నిత్యేనప్రతిదిన మనుష్ఠేయేన హవిషాత్వాం పిప్రీషతి ప్రీణయితు మిచ్ఛతి యశోచ్ఛక్థైః శస్త్రైః పిప్రీషతి సఏవసుభగః శోభనదానవానప్యస్తు అస్మై అస్యయజమానస్య సాసర్వాపీష్టిః సుదినైవాసత్ భవతి ॥ ౭ ॥

అథాష్టమీ “అర్చామి తేసుమతిం ఘోష్యర్వాక్ సంతేవావాతా జరతామియం గీః । స్వశ్వాస్త్వా సురథామర్జయేమాస్మేక్షత్రాణిధారయేరనుద్యూన్” ఇతి। హే అగ్నేతవ సుమతిం అనుగ్రహరూపా మర్చామి మనసాపూజయామి।అర్వాక్ అర్వాచీనాపి ఘోషీ ఘోషవతీ ఇయం స్తుతిరూపా మదీయా గీః వావాతాపానఃపున్యేనప్రసృతా తే త్వయి సమ్యక్ జరతాం జీర్యతాం త్వాంవిహాయాన్యత్ర మాగచ్ఛతు । వయన్తు త్వత్ ప్రసాదాచ్ఛోభనైరశ్వైః రథైశ్చయుక్తాః సన్తః త్వామర్జయేమ సేవేమహి । త్వమప్యనుద్యూన్ అనుదినం అస్మే అస్మాసుక్షత్రాణి సామర్థ్యాని ధారయేః ధారయ ॥ ౮ ॥

అథనవమీ ‹‹ ఇహత్వా భూర్యాచరేదుపత్మన్ దోషావ_స్తర్దీది వాగంసమనుద్యూన్ । క్రీడ_న్తస్త్వా సుమనసః సపేమాభి ద్యుమ్నాతస్థివాగ్ంసో జనానాం’’ ఇతి। హే అగ్నే ఇహాస్మిన్ లోకే శ్రేయోఽర్థీ పురుషః త్వామేవ భూరిబాహుల్యేన సర్వత ఉపచరేత్ త్మన్ ఆత్మని స్వనిమి_త్తం । కీదృశంత్వాం । దోషావ_స్తర్దీదివాంసం రాత్రిందివం దీప్యమానం । కియ_న్తంకాల ముపచారః । అనుద్యూన్ అనుదినం । తస్మాత్ వయం క్రీడన్తో హృష్టమనసః త్వాంసపేమసజ్గచ్ఛేమభజేమ । కింకుర్వ_న్తః । జనానాంమధ్యేద్యుమ్నాని ధనాన్యభితస్థివాంసః త్వత్ప్రసాదాదధిష్ఠితవ_న్తః॥

అథదశమీ ‹‹ యస్త్వాస్వశ్వః సుహిరణ్యో అగ్నఉపయాతి వసుమతారథేన । యస్యత్రాతా భవసితస్యస ఖాయ_స్త ఆతిథ్యమానుషక్ జుజోషత్’’ ఇతి । హే అగ్నేత్వత్ప్రసాదా చ్ఛోభనైరశ్వైః సమీచీనేన హిరణ్యేనచయుక్తోయో యజమానోహవి స్స్వరూపధనవతా రథేన సహ త్వాముపయాతి తస్యత్వంత్రాతా భవసి । కిఞ్చయ_స్తవా తిథిసత్కారమానుషక్ ప్రతిదినంజుజోషత్ ప్రీతిపురస్సరంకరోతి తస్యత్వం సఖివత్ స్వాధీనో భవసి ॥ ౧౦ ॥

అథైకాదశీ ‹‹మహోరుజామి బన్ధుతావచోభి_స్తన్మాపితుర్గోతమాదన్వియాయ। త్వన్నో అస్యవచసశ్చికిద్ధి హోతర్యవిష్ఠసుక్రతోదమూనాః’’ ఇతి। హేఅగ్నేబన్ధుతాత్వదీయబన్ధుత్వేనమహోఽసురాణాం తేజోవిశేషరూపాణి వచోభి రేవరుజామి భఞ్జయామి । త_త్త్వదీయం బన్ధుత్వంగోతమాత్ గోతమసదృశాధ్యాపకాత్ పితుర్మామను ఇయాయప్రాప। హేహోతర్దేవానామాహ్వాతః యవిష్ఠయువతమ సుక్రతో శోభనక్రతోయాగనిష్పాదక దమూనాదా_న్తమనాః త్వం నోఽస్మదీయస్యాస్యవచసోఽధీతవేదస్య రహస్యం చికిద్ధి జానాసి॥ ౧౧ ॥

అథద్వాదశీ ‹‹అస్వప్నజ_స్తరణయః సుశేవా అతన్ద్రాసోఽవృకా అశ్రమిష్ఠాః । తేపాయవః సధ్రియఞ్చోనిషద్యాగ్నేతవనః పా_న్త్వమూర ’’

ఇతి । హే అగ్నే తవ తేరశ్మయో నోఽస్మాన్పాన్తు। త్వదీయాస్తథా విధా రశ్మయోఽస్మాన్ పాలయన్తు।అమూరేత్యగ్నివిశేషణం।మూమూర్ఛాన్ తద్వ్యాపారమూరః తతోఽన్యత్వాదమూరః తస్యసమ్బోధనం । కీదృశాస్తే రశ్మయః।స్వప్నజన్మానో మిథ్యాభూతానభవన్తి ఇత్యస్వప్నజః। వ్యత్యయే నైకవచనం । తరణయోదురితరూపంతమస్తారయన్తి । సుశేవాః సుఖేనసేవితుం శక్యాః। అతన్ద్రాసో అప్రమత్తాః । అవృకాః అహింసకాః । అశ్రమిష్ఠాః శ్రమరహితాః। పాయవః పాలకాః। సధ్రియఞ్చః సహప్రవర్తమానాః । నిషద్య యాగప్రదేశేస్థిత్వా ॥ ౧౨ ॥

అథత్రయోదశీ “యేపాయవోమామతేయం తేఅగ్నేపశ్యన్తో అన్ధం దురితాదరక్షన్।రరక్షతాన్సుకృతో విశ్వవేదాదిప్సన్తఇద్రిపవో నాహదేభుః ”ఇతి । హేఅగ్నేతవసమ్బన్ధినః పాలకాయే రశ్మయఃమమతాఖ్యాయాః కస్యాశ్చిద్యోషితోపత్యం కిఞ్చిదన్ధం పశ్యన్తో దురితాదాన్ధ్య లక్షణాదరక్షన్ । ఇయంత్వాఖ్యాయికా క్వాపి బ్రాహ్మణాన్తరే ద్రష్టవ్యా। విశ్వంవేత్తీతి విశ్వవేదాః తాదృశోభవాన్ సుకృతః శోభనకర్మకారిణః తాన్రశ్మీన్రరక్ష । రిపవశ్శత్రవస్తే తాన్దిప్సన్త ఇత్పరిభవితు మిచ్ఛన్తోఽపి నాహదేభుః నైవ పరిబభూవుః ॥ ౧౩ ॥

అథచతుర్దశీ “ త్వయావయగ్ంసధన్యస్త్వోతాస్తవప్రణీత్యశ్యామ వాజాన్ । ఉభాశగ్ంసా సూదయసత్యతాతేఽనుష్ఠుయా కృణుహ్యహ్రయాణ” ఇతి।హేఅగ్నేవయం తవప్రణీత్యా ప్రేరణయా వాజానన్నాన్ అశ్యామ। కీదృశావయం।త్వయాసధన్యః సహయజ్ఞకర్మనయన్తీతిసధన్యః। త్వోతాస్త్వయారక్షితాః।హేసత్యతాతె సత్యవిస్తారకఉభాశగ్ంసా త్వదగ్నేఽస్మాభిః శంసనీయా ఐహికాముష్మికపురుషార్థావుభౌసూదయరక్ష । హే అహ్రయాణ భక్తానాం అలజ్జాకర అనుష్ఠుయాకృణు హి శోభనానుష్ఠానేన తావుభౌకురు ॥ ౧౪ ॥

అథపఞ్చదశీ "అయా తే అగ్నే సమిధా విధేమ ప్రతిస్తోమగ్ం శస్యమానం గృభాయ। దహాశసో రక్షసః పాహ్యస్మాన్ ద్రుహో నిదోమిత్రమహో అవద్యాత్" ఇతి। హే అగ్నే అయా సమిధా అనయా సామిధేన్యా తే త్వాం విధేమ పరిచరేమ। అస్మాభిః శస్యమానం స్తోమం స్తోత్రం ప్రతిగృభాయ ప్రతిగృహాణ। అశసోऽప్రశస్తాన్ రక్షసో రాక్షసాన్ దహ। మిత్రముపకారకం మహస్తేజో యస్యాసౌ మిత్రమహాః। హే మిత్రమహ ద్రుహో వైరికృతాత్ ద్రోహాత్ నిదో నిన్దాయాః అవద్యాత్ అశాస్త్రీయానుష్ఠానదోషాచ్చాస్మాన్ పాహి ॥ ౧౫ ॥ ఇతి పఞ్చదశ సామిధేన్యః॥

అథషోడశీ। సా తు పురోఽనువాక్యా "రక్షోహణం వాజినమాజిఘర్మి మిత్రం ప్రతిష్ఠముపయామి శర్మ। శిశానో అగ్నిః క్రతుభిః సమిద్ధః స నో దివా స రిషః పాతు నక్తం" ఇతి। రక్షసాం హన్తారం అన్నవన్తం అగ్నిం అభిముఖ్యేన దీపయామి। జగతాం మిత్రం ప్రతిష్ఠం విస్తీర్ణతమం శర్మ శరణముపయామి భజామి। ఏతదాదిభిః క్రతుభిః సమిద్ధః సంజ్వలితః శిశానస్తీక్ష్ణః సోఽగ్నిర్దివా రిషః హింసకాదస్మాన్ పాతు। స ఏవ నక్తమపి పాతు ॥ ౧౬ ॥

అథసప్తదశీ। సా తు యాజ్యా "వి జ్యోతిషా బృహతా భాత్యగ్నిరావిర్విశ్వాని కృణుతే మహిత్వా। ప్రాదేవీర్మాయాః సహతే దురేవాః శిశీతే శృఙ్గే రక్షసే వినిక్షే" ఇతి। అయమగ్నిః బృహతా జ్యోతిషా విభాతి। విశ్వాని మహిత్వా మాహాత్మ్యేన ఆవిష్కురుతే। అదేవీరాసురీర్దురేవా దురత్యయా మాయాః ప్రసహతే వినాశయతి। రక్షసే రాక్షసాన్ వినిక్షే వినాశయితుం శృఙ్గే ద్వే జ్వాలే శిశీతే తీక్ష్ణీకరోతి ॥ ౧౭ ॥

అథాష్టాదశీ। సా తు వికల్పితా యాజ్యా "ఉత స్వానాసో దివి షన్త్వగ్నేస్తిగ్మాయుధా రక్షసే హన్తవా ఉ। మదే చిదస్య ప్రరుజన్తి భామా న వరన్తే పరిబాధో అదేవీః" ఇతి। తిగ్మం తీక్ష్ణం త్వమేవాయుధం యేషాం రశ్మీనాం

తే తిగ్మాయుధాః। తే తవ స్వానాసః అనేనపురోడాశేన ధ్వనింకుర్వన్తః తాదృశా అగ్నేఃరశ్మయ ఉతదివిషన్తు ద్యులోకేపిప్రసరన్తు। కిమర్థం। రక్షసేహన్తవా ఉ రాక్షసాం హన్తుమేవఅస్య అగ్నేర్భామా భాసోరశ్మయోఽమదేచిత్ అస్మద్ధషార్థాయైవ ప్రరుజన్తి ప్రతిపక్షిణో భఞ్జయన్తి। అదేవీః ఆసుర్యః పరిబాధస్సర్వతః కృతాః బాధాః నవరన్తే నైవాస్మానావృణ్వన్తి। అత్ర షోడశీ వికల్పితాసామిధేనీ। తేనషోడశసామిధేన్యఇత్యపి పక్షః। ఉత్తరే యాజ్యానువాక్యేఇతికేచిత్। తథా వా అస్తు।

॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

"కృణురాక్షోఘ్నకేయాగే సామిధేన్యస్తుషోడశ।
యాజ్యానువాక్యేద్వే అష్టాదశమన్త్రా ఇహోదితాః" ॥ఇతి॥

మీమాంసాతు। ఉభావామిన్ద్రాగ్నీ ఇత్యత్రైవ సర్వత్రయాజ్యాకాణ్డే యోజనీయా। ఛన్దోఽపి సర్వాసామృచామత్రత్రిష్టుభేవ॥

" వేదార్థస్యప్రకాశేన తమోహార్దంనివారయన్।
పుమర్థాంశ్చతురోదేయాద్విద్యాతీర్థమహేశ్వరః॥

ఇతి శ్రీమద్విద్యాతీర్థమహేశ్వరాపరావతార శ్రీమద్రాజాధిరాజ పరమేశ్వర శ్రీవీరబుక్క మహారాజాజ్ఞాపరిపాలక శ్రీమాధవాచార్య శ్రీవిద్యారణ్యమునివిరచితే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే ద్వితీయప్రపాఠకే చతుర్దశోఽనువాకః॥ ....*

సమాప్తశ్చప్రపాఠకో ద్వితీయః.

హరిః ఓం తత్సత్ బ్రహ్మార్పణమస్తు.

శ్రీ

శ్రీ వేదవ్యాసాయ నమః.

అథ తైత్తిరీయసంహితాయాం,

ప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠకః.

శ్రీగురుభ్యో నమః.

హరిః ఓం

దేవస్య త్వా సవితుః ప్రసవేఽశ్వినోర్బాహుభ్యాం పూష్ణో హస్తా
భ్యా మాదదే ఽభ్రిరసి నారిరసి పరిలిఖితగ్ం రక్షః పరిలిఖితా అరాతయ ఇ
దమహగ్ం రక్షసో గ్రీవా అపి కృన్తామి యోఽస్మాన్ ద్వేష్టి యఞ్చ వయం ద్వి
ష్మ ఇదమస్య గ్రీవా అపి కృన్తామి దివే త్వాఽన్తరిక్షాయ త్వా పృథివ్యై త్వా
శున్ధతాం లోకః పితృషదనో యవోఽసి యవయాస్మద్ద్వేషః ॥ ౧ ॥

యవయాఽరాతీః పితృణాగ్ం సదనమస్యుద్దివగ్గ్ స్తభానాఽన్తరిక్షం
పృణ పృథివీం దృగ్ంహ ద్యుతానస్త్వా మారుతో మినోతు మిత్రావరుణయో
ర్ధ్రువేణ ధర్మణా బ్రహ్మవనిం త్వా క్షత్రవనిగ్ం సుప్రజావనిగ్ం రాయ
స్పోషవనిం పర్యూహామి బ్రహ్మ దృగ్ంహ క్షత్రం దృగ్ంహ ప్రజాం దృగ్ం
హ రాయస్పోషం దృగ్ంహ ఘృతేన ద్యావాపృథివీ ఆపృణేథామిన్ద్రస్య స
దోఽసి విశ్వజనస్య ఛాయా పరి త్వా గిర్వణో గిర ఇమా భవన్తు విశ్వతో
వృద్ధాయుమను వృద్ధయో జుష్టా భవన్తు జుష్టయ ఇన్ద్రస్య స్యూరసీన్ద్రస్య
ధ్రువమస్యైన్ద్రమసీన్ద్రాయ త్వా ॥ ౨ ॥ ద్వేష ఇమా అష్టాదశ చ ॥ ౧ ॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠకే ప్రథ
మోఽనువాకః ॥ ॥

శ్రీ

శ్రీసరస్వత్యైనమః.

వేదార్థప్రకాశాఖ్యభాష్యే.

ప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠక ప్రారంభః.

యస్యనిశ్శ్వసితంవేదా యోవేదేభ్యోఽఖిలం జగత్।
నిర్మమేతమహంవన్దే విద్యాతీర్థమహేశ్వరం॥

ద్వితీయేప్రపాఠకే సోమక్రయం ప్రాధాన్యేన ప్రతిపాద్యతతోహవిర్ధానమణ్టపనిర్మాణపర్యన్తం కర్మజాతంప్రతిపాదితం। అథతృతీయేఽస్మిన్ప్రపాఠకేఅగ్నీషోమీయపశుః ప్రాధాన్యేనప్రతిపాద్యతే ఆదౌతావత్పూర్వశేషః సదోమణ్టపనిర్మాణాదిః ప్రతిపాద్యతే।తత్ర అనువాకార్థా వినియోగసఙ్గ్రహకారేణాభిహితాః।

“పశుప్రశ్నే తృతీయేఽస్మిన్ అనువాకాశ్చతుర్దశ।
సదశ్చపరవాధిష్ణ్యా వైసర్జనహుతిస్తథా॥
యూపచ్ఛేదస్తత్ప్రతిష్ఠా పశూపాకృతిహింసనే।
వపోక్తైదో వపాహోమో గుదకాణ్డాహుతిస్తయా॥
వసతీవర్యుపాదానం సోమోపావహృతిస్తథా॥
కామ్యయాజ్యాఇతిప్రోక్తా అర్థాఅత్రానువాకగాః” ॥ఇతి॥

కల్పః “అథాధ్వర్యుఃప్రదక్షిణ మావృత్య ప్రత్యఙ్ఙాక్రమ్య శాలాముఖీయాచ్ఛ జోఽరనుస్పన్ద్యాం షట్ ప్రాచఃప్రక్రమాన్ ప్రక్రామతి, దక్షిణా సప్తమం తత్రాభ్రిం నిదధాతి స ఔదుమ్బర్యై కాలః ఔదుమ్బర్యై కాలాదభ్రిమాదత్తే, దేవస్యత్వా సవితుఃప్రసవేఽశ్వినోర్బాహుభ్యాంపూష్ణో హస్తాభ్యా మాదదే ”ఇతి। అభ్ర్యాదానంవిధత్తే “దేవస్యత్వా సవితుఃప్రసవ ఇత్యభ్రిమాదత్తే ప్రసూత్యా అశ్వినోర్బాహుభ్యామిత్యాహ

శ్వినోర్బాహుభ్యాం పూష్ణో హస్తాభ్యామిత్యాహ య త్యై” (సం-౬కాం।౨ప్ర।౧౦అ) ఇతి । కల్పః “ఆదాయాభిమన్త్రయతే, అభ్రిరసి నారిరసి ”ఇతి । ఖననసాధనభూతా కాష్ఠమయీ తీక్ష్ణముఖాగ్రా అభ్రిరిత్యుచ్యతే।యద్యపి త్వమభ్రిరసి తథాప్యస్మాకం ప్రతి నారిః అశత్రురసి। నారిశబ్ద ప్రయోజనమాహ “వజ్ర ఇవ వా ఏషా యదభ్రిరసి నారిరసీత్యా హ శాన్త్యై” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౦అ) ఇతి । కల్పః “తయోదుమ్బర్యా అవటం పరిలిఖతి, పరిలిఖితగ్ంరక్షః పరిలిఖితా అరాతయ ఇదమహగ్ంరక్ష సోగ్రీవా అపికృన్తామి యోఽస్మాన్ద్వేష్టి యఞ్చవయంద్విష్మ ఇదమస్య గ్రీవా అపికృన్తామి ”ఇతి । పరిలేఖనప్రయోజనమాహ “కాణ్డేకాణ్డేవైక్రియమాణే యజ్ఞగ్ంరక్షాగ్ంసి జిఘాగ్ంసన్తి పరిలిఖితగ్ంరక్షః పరిలిఖితా అరా తయ ఇత్యాహరక్షసామపహత్యై ఇదమహగ్ం రక్షసోగ్రీవా అపికృన్తా మి యోఽస్మాన్ద్వేష్టి యఞ్చవయం ద్విష్మ ఇత్యాహ ద్వౌవావపురుషౌ య ఞ్చైవద్వేష్టి యశ్చైనం ద్వేష్టి తయోరేవా నన్తరాయంగ్రీవాః కృన్త తి” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౦అ) ఇతి । బోధాయనః “ ఉదుమ్బర్యైషాస్థూణా ప్రక్షాళితా ప్రపన్నా ప్రాగవటాత్ ఉపశేతే తాం పరస్తాదర్వాచీం ప్రోక్ష తి, దివేత్వాన్తరిక్షాయత్వా పృథివ్యై త్వా” ఇతి । ఆపస్తమ్బః “దివేత్వే త్యగ్రం ప్రోక్షత్యన్తరిక్షాయత్వేతి మధ్యం పృథివ్యై త్వేతి మూలం” ఇతి । ప్రో క్షామీత్యధ్యాహారః। ఔదుమ్బరీభాగానాం లోకత్రయాత్మకత్వం మన్త్రే ణాభిప్రేతమిత్యాహ “దివేత్వాన్తరిక్షాయత్వా పృథివ్యై త్వేత్యాహైభ్య ఏవైనాం లోకేభ్యః ప్రోక్షతి” (సం - ౬కా।౨ప్ర।౧౦అ) ఇతి । అగ్రమార భ్యమూలపర్యన్తం ప్రోక్షణం విధత్తే “ పరస్తాదర్వాచీం ప్రోక్షతి తస్మాత్ ప రస్తాదర్వాచీం మనుష్యా ఊర్జముపజీవన్తి” ఇతి । ఊర్ధ్వవర్తినో ముఖ్యా ధారభ్యార్వాచీ ముదరావసానం। కల్పః “అవటేఽపోఽవనయతి, శున్ధతాం లోకః పితృషదన ఇతి । పితరః సీదన్త్యస్మిన్నితి పితృషదనోఽవటాఖ్యో లో కః శుద్ధో భవతు। అపోవనయనం విధత్తే “క్రూరమివవా ఏతత్కరోతి యత్

ఖనత్యపోఽవనయతిశాన్త్యై” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౦అ) ఇతి । కల్పః “యవాఽఽప్రస్కన్దయతి, యవోఽసి యవయాస్మద్ద్వేషో యవయాఽరాతీః” ఇతి । హేధాన్యత్వం యవోసి అమిశ్రీకర్తాఽసి । అతోద్వేషిణోరాక్షసానితరానపి శత్రూనస్మత్తోవియోజయ పూర్వోక్తాస్వప్సు యవప్రస్కన్దనం విధత్తే “యవమతీరవనయత్యూర్గ్వైయవ ఊర్గుదుమ్బర ఊర్జైవోర్జగ్ంసమర్ధయతి” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౦అ) ఇతి । ఉదుమ్బర్యానిఖాతభాగాదూర్ధ్వభాగేప్రమాణంవిధత్తే “యజమానేన సమ్మితౌదుమ్బరీభవతియావానేవయజమానస్తావతీమేవాస్మిన్నూర్జం దధాతి” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౦అ) ఇతి। యజమానస్య యావత్పర్యాప్తం తావదన్నంభవతీత్యర్థః।కల్పః “బర్హిర్హర్తంవ్యతిషజ్యావస్తృణాతి, పితృణాగ్ంసదనమసి ఇతి। బర్హిర్హస్తో బర్హిర్ముష్టిః। హే బర్హిఃపితౄణాంస్థానమసి।విధత్తే “పితృణాగ్ సదనమసీతి బర్హిరవస్తృణాతి పితృదేవత్యాగ్ంహ్యేతద్యన్నిఖాతం” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౦అ) ఇతి । నిఖాతస్యపితరోదేవతేత్యర్థవాదాన్తరాదవగన్తవ్యం। కల్పః “అథైనాముచ్ఛ్రయతి, ఉద్దివగ్ం స్తభానాన్తరిక్షం పృణపృథివీందృగ్ంహ” ఇతి। హే ఉదుమ్బరి ద్యులోకమూర్ధ్వలోకే విధారయ అన్తరిక్షం పూరయ పృథివీం దృఢీకురు।ఉచ్ఛ్రయణంవిధత్తే “యద్బర్హిరనవస్తీర్య మినుయాత్ పితృదేవత్యా నిఖాతాస్యాద్బర్హిరవస్తీర్యమినోత్యస్యామేవైనాం మినోత్యథోస్వారుహామేవైనాంకరోతి”(సం-౬కా।౨ప్ర।౧౦అ)ఇతి।యదిబర్హిరస్తీర్త్వా ప్రథమత ఏవ తాముచ్ఛ్రయేత్ తదా పితౄణాం నిఖాతం మనుష్యాణామూర్ధ్వం నిఖాతాదిత్యయం విభాగో నస్యాత్, కిన్తుకృత్స్నాఽపి పితృదేవత్యైవ స్థాపితాభవేత్। బర్హిషఃపృథివీజన్యత్వేన తత్పితృదైవత్యమేవం కృతంభవతి। కిఞ్చస్వసంబద్ధామేవైనాం కరోతీతి నోక్తదోషః। మన్త్రే దివమిత్యాదిపదానాం ఉపయోగమాహ “ఉద్దివగ్ం స్తభానాన్తరిక్షం పృణేత్యాహైషాం లోకానాం విధృత్యై”ఇతి। కల్పః “అథైనాంప్రాచీనకర్ణాముచ్ఛ్రి

తామవటే ప్రక్షిపేత్, ద్యుతానస్త్వా మారుతో మినోతు మిత్రావరుణ యోర్ధ్రువేణధర్మణా ”ఇతి। హే ఔదుమ్బరి మిత్రావరుణయోః సమ్బన్ధినా దృఢేన త్వదీయధారణేన ఇత స్తతః పతితాం త్వాం మరుత్పుత్రో ద్యుతాననామకో దేవోఽవటే ప్రక్షిపతు। ఇతరపరిత్యాగేన ద్యుతానస్వీకారకారణమాహ “ద్యుతానస్త్వా మారుతో మినోత్విత్యాహ ద్యుతానో హస్మవై మారుతోదేవానా మౌదుమ్బరీంమినోతి తేనైవైనాం మినోతి” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౦అ) ఇతి। కల్పః “అద్భైనాం ప్రదక్షిణం పురుషైః పర్యూహతి, బ్రహ్మవనిం త్వాక్షత్రవనిగ్ం సుప్రజావనిగ్ం రాయస్పోషవనిం పర్యూహామి ”ఇతి। బ్రహ్మ బ్రాహ్మణజాతిం వనతి భజతీతి బ్రహ్మవనిః। హే ఔదుమ్బరి బ్రహ్మదేవతాం బ్రాహ్మణ్యాదిప్రదాం త్వాం పరితో మృత్తికాం ప్రక్షిపామి। మన్త్రస్యస్పష్టార్థతాం దర్శయతి। “బ్రహ్మవనిం త్వా క్షత్రవనిమిత్యాహ యథా యజురేవైతత్” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౦అ) ఇతి। కల్పః “, మైత్రావరుణదణ్డేనసగ్ం హన్తి బ్రహ్మదృగ్ంహ క్షత్రం దృగ్ంహ ప్రజాం దృగ్ంహ రాయస్పోషం దృగ్ంహ ” ఇతి। హే దణ్డ బ్రాహ్మణ్యాదీన్ దృఢీకురు। మన్త్రోఽయం బ్రాహ్మణేనోపేక్షితః। కల్పః “తస్యావిశాఖే హిరణ్యం నిధాయ, ఘృతేన ద్యావాపృథివీ ఆపృణేథా మిన్ద్రస్యసదోఽసి విశ్వజనస్య ఛాయేతి స్రువేణ హిరణ్యే జుహ్వ ఆన్తమౌదుమ్బరీ మన్వవస్రావయతి ”ఇతి। హే ద్యావాపృథివీ రూపే ఔదుమ్బర్యా అగ్రమూలే ఘృతేనానేన సమన్తాత్ తృప్యేథామ్। విధత్తే “ఘృతేన ద్యావాపృథివీ ఆపృణేథామిత్యౌదుమ్బర్యాం జుహోతి ద్యావా పృథివీ ఏవ రసేనానక్తి” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౦అ) ఇతి। అగ్రే హుతస్యాజ్యస్య మూలపర్యన్తతాం విధత్తే “ఆన్తమన్వవస్రావయత్యాన్తమేవయజమానం తేజసాఽనక్తి” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౦అ) ఇతి। యజమానస్యశిరఆరభ్యపాదపర్యన్తం తేజః సమ్పాదితంభవతి బోధాయనః “యస్యాఉచ్ఛ్రయణమనుప్రాచీనకర్ణాః స్థూణాఉచ్ఛ్రయన్తి తస్యోదీచోవంశాన్ ప్రోహన్త్యధ్యస్యన్తి, మధ్యమంఛదిరింద్రస్య సదోఽసీతి, విశ్వజనస్య ఛాయేత్యభితో భవతః ”ఇతి। ఆపస్తమ్బః “ఉదీచశ్చ ప్రాఞ్చశ్చవ

గ్ శానత్యాధాయ ఐన్ద్రమసీతి తేషు మధ్యమాని త్రీణి ఛదీగ్ంష్యభ్యాహ
తి, విశ్వజనస్య ఛాయేతి త్రీణి దక్షిణాని, ఇన్ద్రస్య సదోఽసీతి త్రీణ్యుత్త
రాణి ” ఇతి। ఐన్ద్రమసీతి శాఖాన్తరేఽపఠితో మన్త్రః। ఉత్తరయోర్మ
న్త్రయోరత్రైవామ్నాతయోర్బ్రాహ్మణాన్తరానుసారేణ క్రమవ్య
త్యయః। విధత్తే “ ఐన్ద్రమసీతి ఛదిరధినిదధాత్యైన్ద్రగ్ంహి దేవతయా
సదో విశ్వజనస్య ఛాయేత్యాహ విశ్వజనస్య హ్యేషా ఛాయా యత్సదోనవ
ఛది ” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౦అ) ఇతి। ఇన్ద్రస్యసదోఽసీత్యయం మన్త్ర
ఉపేక్షితః। సదః సంస్థానాం కామనాభేదేన ఛదిషాం సఙ్ఖ్యాం విధత్తే “ తే
జస్కామస్య మినుయాత్ త్రివృతా స్తోమేనసమ్మితం తేజస్త్రివృత్తేజస్వ్యేవ
భవత్యేకాదశ ఛదీన్ద్రియకామస్యైకాదశాక్షరా త్రిష్టుగిన్ద్రియం త్రిష్టుగిం
ద్రియావ్యేవ భవతిపఞ్చదశ ఛది భ్రాతృవ్యవతః పఞ్చదశోవజ్రో భ్రాతృవ్యా
భిభూత్యై సప్తదశఛది ప్రజాకామస్యసప్తదశః ప్రజాపతిః ప్రజాపతేరా
ప్త్యా ఏకవిగ్ంశతి ఛది ప్రతిష్ఠాకామస్యైకవిగ్ంశస్తోమానాం ప్రతిష్ఠా ప్రతి
ష్ఠిత్యై” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౦అ) ఇతి। నవసఙ్ఖ్యాకానిఛదీంషియస్య సదః
తన్నవఛది మినుయాత్ కుర్యాత్। త్రివృత్పఞ్చదశ సప్తదశైకవిగ్ంశ శ
బ్దైః సామ్నాం ఆవృత్తిభేదేన నిష్పన్నాః స్తోమా ఉచ్యన్తే। త్రివృత్ స్తో
మే సామావృత్త్యభావేపి ఋచాంనవత్వాత్ సఙ్ఖ్యాసామ్యం ప్రజాపతేర్ము
ఖాదగ్నినా సహోత్పన్నతయా త్రివృతస్తేజస్త్వం। వీర్యవతః ప్రజా
పతిబాహుత ఉత్పన్నతయా పఞ్చదశస్యవజ్రత్వం। అగ్రాయణేత్యాదిమ
న్త్రాక్షరాణాం ప్రజాపతిస్వరూపాణాం సఙ్ఖ్యాయాః సమత్వాత్ సప్త
దశస్య ప్రజాపతిత్వం। త్రివృదాదీనా మన్తర్భావేనఏకవిగ్ంశస్యప్రతిష్ఠాత్వం
ఔదుమ్బరీస్థాపనస్య సదోమణ్డపమధ్యప్రదేశం విధత్తే “ ఉదరం వైసద ఊ
ర్గుదుమ్బరో మధ్యత ఔదుమ్బరీం మినోతి మధ్యత ఏవప్రజానామూర్జం
దధాతి తస్మాన్మధ్యత ఊర్జాభుఞ్జతే ” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౦అ) ఇతి। దక్షి
ణదిగ్గతఛదిషామగ్రాణ్యుత్తరదిగ్గత ఛదిషాముపరి దృశ్యమానతయా స్థాప
నీయానీతివిధత్తే “ యజమానలోకేవైదక్షిణాని ఛదీగ్ంషిభ్రాతృవ్యలోక

ఉత్తరాణి దక్షిణాన్యుత్తరాణికరోతి యజమానమేవా యజమానాదుత్తరంకరోతి తస్మాద్యజమానోఽయజమానాదుత్తరః" (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౦అ) ఇతి। లోకేస్థానే। ఉత్తర ఉత్కృష్టః। ఛదిషామన్తరాలచ్ఛిద్రేషు తృణప్రాన్తైః పిధానంవిధత్తే "అన్తర్వర్తాన్కరోతి వ్యావృత్త్యై తస్మాదరణ్యం ప్రజా ఉపజీవన్తి" (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౦అ) ఇతి। పూలానాం విలక్షణత్వాచ్ఛదిభ్యో వ్యావృత్తిర్భవతి। యస్మాత్ తృణమరణ్యజన్యం తస్మాత్ తృణకాష్ఠలాభాయ ప్రజా అరణ్యముపజీవన్తి। కల్పః "అగ్రైర్నాన్పరిశ్రయన్తి, పరిత్వాగిర్వణో గిరఇమాభవన్తు విశ్వతో వృద్ధాయు మనువృద్ధయో జుష్టాభవన్తు జుష్టయ" ఇతి। గీర్భిః స్తుతిభిః వననీయో భజనీయ ఇన్ద్రః సదోఽభిమానీ గిర్వణః। హే గిర్వణఇమాః స్తోత్రశస్త్రరూపా గిరస్సర్వతః కటరూపేణత్వాం పరిభవన్తువేష్టయన్తు। కీదృశ్యః। దీర్ఘాయుషంత్వా మనుష్యయమపి వృద్ధిమత్యః। కిఞ్చ। జుష్టయః అస్మత్సేవాస్తవజుష్టాః ప్రియాభవన్తు। మన్త్రస్యస్పష్టార్థతాం దర్శయతి "పరిత్వా గిర్వణో గిరఇత్యాహయథా యజురేవైతత్" (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౦అ) ఇతి। కల్పః "అథదక్షిణద్వార్బాహౌ కుశహస్తముపనిగృహ్య దర్భణం కరోతి ప్రవర్తయతి, సగ్భణేష్వ ద్వ్యామిన్ద్రస్య స్యూరసీతి ఇన్ద్రస్యధ్రువమసీతి గ్రన్థింకరోతి తం తదానీమేవ విస్రస్యాపోసర్పన్తో హస్తాన్ గ్రన్థకాశైర్నిస్త్రస్యన్తి ఏవమేవోత్తరం ద్వార్బాహుమేవమేవాపరౌ ద్వార్బాహూ నిస్త్రస్యన్తీతి వ్యాఖ్యాతం హవిర్ధానేన। వ్యాచష్టే "ఇన్ద్రస్య స్యూరసీన్ద్రస్య ధ్రువమసీత్యాహైన్ద్రం హి దేవతయా సదః" (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౦అ) ఇతి। ప్రజ్ఞాతగ్రన్థేర్విస్రంసనం విధత్తే "యం ప్రథమం గ్రన్థిం గ్రథ్నీయాద్యత్ తం న విస్రగ్ంసయేద మేహా నాధ్వర్యుః ప్రమీయేత తస్మాత్ న విస్రస్యః" (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౦అ) ఇతి॥

అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥

"దేవస్యేత్యభ్రిమాదత్తే హ్యభ్రి రిత్యనుమన్త్రణమ్।
పరిత్వావటమాలిఖ్యాది వేఽగ్రేమధ్యమూలయోః॥

ప్రోక్షేదౌమ్బరీశున్ధశేషోగర్తేఽవనీయతే।
యవోఽయవంక్షిపేత్ తత్ర పితృదర్భేణసంస్తృతిః॥
ఉదౌదుమ్బర్యుచ్ఛ్రయోఽధమ్యాతాతామవటేక్షిపేత్ ।
బ్రహ్మపాంసుక్షిపేద్గర్తే బ్రహ్మతత్రగృహీకృతిః॥
ఘృతేనౌదుమ్బరీహోమస్త్విన్ద్రవిశ్వద్వయాద్విశోః।
ఛదీంష్యధ్యూహ్యకర్తవ్యాగ్ం పరిత్వేతి పరిశ్రయః॥
ఇన్ద్రరజ్జుంక్షిపేదిన్ద్రబద్ధైన్ద్రమితి మణ్టపమ్॥
స్పృశేద్ధస్తైన మన్త్రాస్తు వింశతిః సముదీరితా’’॥ఇతి॥

అథ మీమాంసా.

తృతీయాధ్యాయస్యాష్టమపాదేచిన్తితమ్॥

“వృష్టికామీసదోనీచైర్మినుయాదితికామనా।
అధ్వర్యోః స్వామినో వాఽద్యోవాక్యాన్స్వామినః స ఉచ్యతే॥
పరస్మై పదతోఽధ్వర్యోర్వ్యాపారస్యపరార్థతా।
శ్రుతితోవాక్యబాధేన తతోవత్స్వామినోఽస్తుతత్’’॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమేశ్రూయతే “యదికామయేతవర్షుకఃపర్జన్యః స్యాదితి నీచైః సదో మినుయాత్’’ ఇతి । యథా పురస్తాత్ పశ్చాచ్చావస్థితౌ హవిర్ధానప్రాచీనవంశౌ వుచ్చౌ తథా సదో నోచ్చం కిన్తు నీచం కార్యమిత్యర్థః । అత్రవృష్టికామనా అధ్వర్యోర్యుక్తా । యః కామయేత స మినుయాదితి వాక్యేన కామయితృమాత్రోరేకత్వావగమాత్ మాతృత్వఞ్చ అధ్వర్యోరిత్యవివాదం । తస్మాత్ స ఏవ కామయేతేతిచేత్ । నైవం । మినుయాదితి పరస్మైపదేన అధ్వర్యోర్వ్యాపారఫలస్య పరగామితా ప్రతీయతే । తతో వృష్టిలక్షణఫలస్య యజమానగామిత్వాత్ పరస్మైపదశ్రుత్యా వాక్యంబాధిత్వా కామస్య యజమానకర్తృత్వం ద్రష్టవ్యం । యజమాన కామితాం వృష్టిం పర్జన్యః సమ్పాదయత్విత్యేవం మధ్వర్యుర్యః కామయేత స మినుయాదితి వాక్యం వ్యాఖ్యేయం । ఏవం వి

దుద్గాతా ఆత్మనేవా యజమానాయ వా యం కామంకామయతే తమాగాయతీ త్యృత్విజోఽపి కామ ఇతిచేత్ తర్హి తస్మిన్నుద్గీథోపాసనే వచనాత్ ఋత్విజోఽపి ఫలమస్తు॥

అథఛన్దః॥ పరి త్వా గిర్వణ ఇత్యనుష్టుప్॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠకే ప్రథమోఽనువాకః॥

తైత్తిరీయసంహితా.

రక్షోహణో వలగహనో వైష్ణవాన్ ఖనామీదమహం తం వలగముద్వపామి యం నః సమానో యమసమానో నిచఖానేదమేనమధరం కరోమి యో నః సమానో యోఽసమానోఽరాతీయతి గాయత్రేణ ఛన్దసాఽవబాఢో వలగః కిమత్ర భద్రం తన్నౌ సహ విరాడసి సపత్నహా సమ్రాడసి భ్రాతృవ్యహా స్వరాడస్యభిమాతిహా విశ్వారాడసి విశ్వాసాం రాష్ట్రాణాగ్ హన్తా ॥ ౧ ॥

రక్షోహణో వలగహనః ప్రోక్షామి వైష్ణవాన్ రక్షోహణో వలగహనో వనయామి వైష్ణవాన్ యవోఽసి యవయాస్మద్ద్వేషో యవయారాతీ రక్షోహణో వలగహనోఽవస్తృణామి వైష్ణవాన్ రక్షోహణో వలగహనోఽభిజుహోమి వైష్ణవాన్ రక్షోహణౌ వలగహనా వుపదధామి వైష్ణవీ రక్షోహణౌ వలగహనా పర్యూహామి వైష్ణవీ రక్షోహణౌ వలగహనా పరిస్తృణామి వైష్ణవీ రక్షోహణౌ వలగహనా వైష్ణవీ బృహన్నసి బృహద్గ్రావా బృహతీమిన్ద్రాయ వాచం వద ॥ ౨ ॥

హన్త్రేద్రాయ ద్వే చ॥ ౨ ॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠకే ద్వితీయోఽనువాకః ॥ * ॥

భాష్యమ్.

ప్రథమానువాకే సదోనిర్మాణముక్తం। ఏతావతా షట్త్రింశతా పదైః పరిమితాయాం మహావేద్యాం నిర్మాతవ్యాన్యుత్తరవేది హవిర్ధానసదాంసి సమ్పన్నాని। తస్యాశ్చ మహావేద్యా ఉత్తరదక్షిణభాగస్థయోరాగ్నీధ్రీయ మార్జాలీయయోర్మధ్యే సన్తి అతో నిర్మితేష్వస్థానేష్వభ్యన్తరే యదన్యత్ తత్ సమన్త్రకం నిర్మాతవ్యం భవతి తదభిధేయం। తత్రోత్తరవేద్యాం సర్వస్యాభిహితత్వాద్ధవిర్ధానాభ్యన్తర ఉపరవా ద్వితీయానువాకే ఉచ్యన్తే। కల్పః "దక్షిణస్య హవిర్ధానస్యాధస్తాత్ పురోక్షుం చతుర ఉపరవాన్ అవాన్తరదేశేషు ప్రాదేశముఖాన్ ప్రాదేశాన్తరాళాన్ కరోతి, రక్షోహణో వలగహనో వైష్ణవాన్ ఖనామి" ఇతి। విష్ణుర్దేవతా యేషాముపరవాణాం తే వైష్ణవాః। జీర్ణకటపటాదిక్షిణ్ణబద్ధా అస్థినఖరోమపాదపాంసుప్రభృతయో విరోధినాం మారణార్థం యే భూమౌ నిఖన్యన్తే తే వలగాః తాన్ ఘ్నన్తీతి వలగహనః। రక్షాంసి ఘ్నంతీతి రక్షోహణః। తాదృశానుపరవనామకాన్ గర్తాన్ ఖనామి। విధత్తే "శిరో వా ఏతద్యజ్ఞస్య యద్ధవిర్ధానం ప్రాణా ఉపరవా హవిర్ధానే ఖాయన్తే తస్మాచ్ఛీర్షన్ ప్రాణాః" (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౧అ) ఇతి। ఉపరవబిలానాం శ్రోత్రనాసికాదిఛిద్రగతప్రాణస్థానీయత్వాచ్ఛిరస్థానీయ హవిర్ధానే ఖననం యుక్తం। విధత్తే "అధస్తాత్ ఖాయన్తే తస్మాదధస్తాచ్ఛీర్‌ష్ణః ప్రాణాః" (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౧అ) ఇతి। యస్మాద్ధవిర్ధానస్యాధోభాగే భూమావుపరవాస్తస్మాచ్ఛిరస్యూర్ధ్వకపాలాదధఏవ ప్రాణసఞ్చారః। వైష్ణవానితి తద్ధితో దేవతావాచీత్యాహ "రక్షోహణో వలగహనో వైష్ణవాన్ ఖనామీత్యాహ వైష్ణవా హి దేవతయోప

రవాః” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౧అ) ఇతి। ఏతస్త్రిత్రయప్రమాణం విధత్తే “అసురా వై నిర్యన్తో దేవానాం ప్రాణేషు వలగాన్న్యఖనన్ తాన్ బాహుమాత్రేఽన్వవిన్దన్ తస్మాద్బాహుమాత్రాః ఖాయన్తే” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౧అ) ఇతి। నిర్యన్తః పలాయమానా మ్రియమాణా వ్యక్తాః। ప్రాణేషు ప్రాణవినాశనిమిత్తం న్యఖనన్ నితరాం భూమావన్తర్ధాపితవన్తః। బోధాయనః “అథైభ్యః పాంసూనుద్వపతి, ఇదమహం తం వలగముద్వపామి యం నస్సమానో యమసమానో నిచఖానేదమేనమధరం కరోమి యో నస్సమానో యోఽసమానోఽరాతీయతి గాయత్రేణ ఛన్దసాఽవబాఢో వలగః” ఇతి। ఆపస్తమ్బో మన్త్రభేదమాహ “ఇదమహం తం వలగముద్వపామీత్యుపరవాః ఖన్యన్తేఽవబాధన్తే గాయత్రేణ ఛన్దసావబాఢో వలగః” ఇతి। అస్మాన్ వినాశయితుం విద్యావిత్తసౌభాగ్యాదిభిః సమానోఽసమానో వా యం వలగం నిచఖాన తం వలగం అహం ఇదముద్వపామి। కిఞ్చాస్మానుద్దిశ్య సమానోఽసమానో వా యః కోప్యరాతివదాచరతి ఏనమిదానీం అధరం యజమానపాదస్యాఽధోవర్తినం కరోమి। గాయత్రచ్ఛన్దోఽభిమానినా దేవేన వలగోఽవబాధితః। అశేషశత్రుసఙ్గ్రహాయ సమానాసమానశబ్దావుభావప్యుపాదేయావిత్యాహ “ఇదమహం తం వలగముద్వపామి యం నః సమానో యమసమానో నిచఖానేత్యాహ ద్వౌ వావ పురుషౌ యశ్చైవ సమానో యశ్చాఽసమానో యమేవాస్మై తౌ వలగం నిఖనతస్తమేవోద్వపతి” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౧అ) ఇతి। చతుర్ణాముపరవాణాం అధస్తాదేకీకరణం విధత్తే “సన్తృణత్తి తస్మాత్సన్తృణ్ణా అన్తరతః ప్రాణాః” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౧అ) ఇతి। ప్రాణాపానచక్షుః శ్రోత్రాదయః సర్వే శరీరస్యాభ్యన్తరే హృద్యేకీభూయ వర్తన్తే। ఉపరి చతుర్ణాం పృథక్కరణం విధత్తే “న సంభినత్తి తస్మాదసమ్భిన్నాః ప్రాణాః” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౧అ) ఇతి। సమ్భేద ఏకీభావః తన్న కుర్యాత్ ప్రాణాశ్చ బహిః స్వస్వగోళకేషు తిష్ఠన్తో నైకీభవన్తి। కల్పః “దక్షిణం పూర్వం యజమానోఽభిమృశతి, ఉత్తరమపరమధ్వర్యుః, అథ యజమా

సః పృచ్ఛతి అధ్వర్యో౩ కిమత్రేతి, భద్రమిత్యధ్వర్యుః ప్రత్యాహ, త
న్నౌ సహేత్యుక్త్వా” ఇతి। అధ్వర్యో౩ ఇత్యధ్వర్యురాహూయతే। అత్రోపరవే
ష్వస్త్యుపయుక్తం కిమస్తీతి ప్రశ్నః। భద్రం సోమాభిషవద్వారేణ భజనీ
యం సర్వమస్తీతి ఉత్తరం। తద్భద్రమావయోః సహాభవత్వితి యజ
మానోక్తిః। కల్పః “అథైనానుపస్పృశతి, విరాడసి సపత్నహా సమ్రాడ
సి భ్రాతృవ్యహా స్వరాడస్యభిమాతిహా విశ్వారాడసి విశ్వాసాం రాష్ట్రా
ణాగ్ంహన్త్రా” ఇతి। దక్షిణపూర్వముపక్రమ్య ప్రదక్షిణక్రమేణ చతుర్షు
చత్వారో మన్త్రాః। వివిధం రాజతే, సమ్యగ్రాజతే, స్వయమేవ రాజతే,
విశ్వేషు రాజతే, ఇతి। విరాడాదయః। విరుద్ధద్రవ్యవృత్తిరాన్తరః శత్రుః,
తతో బాహ్యో విరుద్ధజాతిః, తతోఽపి బాహ్యో గ్రామసీమాదౌ వివ
దమానోఽన్యగోత్రజః, తతోఽపి బాహ్యాః పరరాష్ట్రసేనాః సర్వనాశ
హేతవః ఏతచ్చతుష్టయం సపత్నాదిశబ్దైర్వివక్షితం। కల్పః “అథైనా
నద్భిః ప్రోక్షతి, రక్షోహణో వలగహనః ప్రోక్షామి వైష్ణవానితి సర్వానేవా
నుపూర్వం, అథైతేష్వపోఽవనయతి, రక్షోహణో వలగహనోఽవనయామి
వైష్ణవానితి సర్వేష్వానుపూర్వం, అథైతేషు యవాన్ ప్రస్కన్దయ
తి, యవోఽసి యవయాస్మద్ద్వేషో యవయారాతీరితి సర్వేష్వేవాను
పూర్వం, అథైనాన్ బర్హిషావస్తృణాతి, రక్షోహణో వలగహనోఽవ
స్తృణామి వైష్ణవానితి సర్వానేవానుపూర్వం, అథైనాన్ హిరణ్యమన్త
ర్ధాయ స్రువేణాభిజుహోతి రక్షోహణో వలగహనోఽభిజుహోమి
వైష్ణవానితి సర్వానేవానుపూర్వం” ఇతి। కిమత్రేత్యాది మన్త్రా ఉపేక్షి
తాః। ప్రోక్షణశేషస్య జలస్య ఉపరవేష్వవనయనం విధత్తే “అపోఽవనయతి త
స్మాదార్ద్రా అన్తరతః ప్రాణాః” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౧అ) ఇతి। ముఖనాసి
కాచక్షురాది గోళకేషు అపాం దర్శనాత్ ప్రాణానామార్ద్రత్వం।
అవనీతేజలే యవప్రక్షేపం విధత్తే “యవమతీరవనయత్యూర్గ్వై యవః
ప్రాణా ఉపరవాః ప్రాణేష్వేవోర్జం దధాతి” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౧అ)
ఇతి। యా ఆపోఽవనయన్తి తా యవసంయుక్తాః కుర్యాదితి యోజనా। ఉప

రవేషు దర్భప్రక్షేపం విధత్తే “బర్హిరవస్తృణాతి తస్మాల్లోమశా అన్తరతః ప్రాణాః” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౧అ) ఇతి। అక్షిపక్ష్మనాసికాదిషు లోమదర్శనాల్లోమశత్వం। హోమం విధత్తే “ఆజ్యేన వ్యాఘారయతి తేజో వా ఆజ్యం ప్రాణా ఉపరవాః ప్రాణేష్వేవ తేజో దధాతి” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౧అ) ఇతి। కల్పః “అథాస్యైతే ఫలకే దీర్ఘసోమే సన్తృణే భవతోఽసన్తృణే ఏకాహే తే సంస్పృష్టే ఉపదధాతి, రక్షోహణౌ వలగహనావుపదధామి వైష్ణవీ ఇతి, అథైనే శఙ్కుభిః పరినిహన్తి ద్వాభ్యాం పురస్తాత్ ద్వాభ్యాం పశ్చాత్ ద్వాభ్యామభితో నవసర్పణాయ, అథైనే ప్రదక్షిణం పురీషేణ పర్యూహతి, రక్షోహణౌ వలగహనౌ పర్యూహామి వైష్ణవీ ఇతి, అథైనే బర్హిషా పరిస్తృణాతి, రక్షోహణౌ వలగహనౌ పరిస్తృణామి వైష్ణవీ ఇతి, అథైనే అభిమృశతి, రక్షోహణౌ వలగహనౌ వైష్ణవీ ఇతి” ఇతి। ఫలకవిశేషణ వివక్షయా రక్షోహణావితి పుంలిఙ్గనిర్దేశః। హనుత్వేన బ్రాహ్మణే నిరూప్యమాణత్వాత్ వైష్ణవీ ఇతి స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశః। కల్పః “అథైనే చర్మఫలకయోః ప్రాచీనగ్రీవముత్తరలోమోపస్తృణాతి యజ్ఞప్రతిష్ఠేతి వా తూష్ణీం వా తిరశ్చర్మఫలకే గ్రావ్ణ ఉద్వాదయతి, బృహన్నసి బృహద్గ్రావా బృహతీమిన్ద్రాయ వాచం వద” ఇతి। ఉద్వాదయతి పాషాణేన ఫలకే శబ్దం జనయేత్। హే పాషాణ త్వం వీర్యేణ బృహన్ మహానసి। కిఞ్చ బృహన్తోఽవయవభూతా గ్రావాణో యస్య స చ త్వం బృహద్గ్రావాసి ఇన్ద్రార్థం। ఇన్ద్రో యథా శృణోతి తథా బృహతీం ఉచ్చధ్వనిమస్మద్యజ్ఞవిషయాం వాచం వద తప తే మన్త్రా ఉపేక్షితాః। ఫలకయోరత్యన్తసంశ్లేషం నిషేధతి “హనూ వా ఏతే యజ్ఞస్య యదధిషవణే న సన్తృణత్త్యసన్తృణే హి” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౧అ) ఇతి। హనూముఖస్యాధరోత్తరఫలకే అత్ర సోమాభిషవాధారఫలకే సన్తర్దనం రజ్జుబన్ధనాదినా దృఢసంశ్లేషః తమత్ర న కుర్యాత్। తత్ ద్విరాత్రాదౌ ప్రసఙ్గాద్విధత్తే “అథో ఖలు దీర్ఘసోమే సన్తృద్యే ధృత్యై” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౧అ) ఇతి। ఆవృత్తత్వాత్ సోమస్య దీర్ఘత్వం అభిషవబాహుల్యాద్దార్ఢ్యార్థం సన్తర్ద

నం। అథరూపకేణ ఉపరవాన్ ప్రశంసన్ ప్రసఙ్గాత్ సనిమిత్తం సదసి సోమభక్షణం విధత్తే “శిరోవా ఏతద్యజ్ఞస్య యద్ధవిర్ధానం ప్రాణా ఉపరవా హనూ అధిషవణే జిహ్వా చర్మ గ్రావాణో దన్తా ముఖమాహవనీయో నాసికోత్తరవేదిరుదరꣳ సదో యదా ఖలు వై జిహ్వయా దత్స్వధి ఖాదత్యథ ముఖంగచ్ఛతి యదా ముఖంగచ్ఛత్యథోదరంగచ్ఛతి తస్మాద్ధవిర్ధానే చర్మన్నధి గ్రావభిరభిషుత్యాహవనీయే హుత్వా ప్రత్యఞ్చః పరేత్య సదసి భక్షయన్తి” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౧అ) ఇతి। అత్రాభిషవహోమావహా విధేయస్య భక్షణస్య నిమిత్తం పునరప్యుపరవస్తుత్యై ప్రకారాన్తరేణ రూపకం వికల్ప్య తద్వేదనం ప్రశంసతి “యో వై విరాజో యజ్ఞముఖే దోహం వేద దుహ ఏవైనామియం వై విరాట్తస్యై త్వక్చర్మోధో అధిషవణే స్తనా ఉపరవా గ్రావాణో వత్సా ఋత్విజో దుహన్తి సోమః పయో య ఏవం వేద దుహ ఏవైనాం” (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౧అ) ఇతి। అగ్నిష్టోమే ద్వాదశసు స్తోత్రేషు విద్యమానా ఋచ ఆవర్త్యమానాః సత్యో నవతిః సమ్పద్యన్తే। తత్ర నవసు దశకేషు ప్రత్యేకం విరాట్ఛన్దోఽక్షర సఙ్ఖ్యాస్తీత్యయం యజ్ఞో విరాడిత్యుచ్యతే। ఏతదేవాభిప్రేత్య సప్తమకాణ్డస్య ప్రథమానువాకే సమామ్నాయతే। “విరాజమభి సమ్పద్యతే” ఇతి। సోఽయం యజ్ఞరూపో విరాడత్ర కామధేనుత్వేన నిరూప్యతే। ఇయం మహావేదిరేవ విరాడాఖ్యా ధేనుః। తస్యా ధేనోర్యా త్వక్ తదిదమాస్తృతం చర్మ। ఊధ ఆపీనభారః। తద్రూపం ఫలకద్వయం। ఏవమన్యద్యోజ్యం। పరేద్యుఃకర్తవ్యస్య యజ్ఞస్యాయం కల్పః ప్రారమ్భ్యాస్తఃపాతిత్వాత్ ముఖం। తస్మిన్ముఖే విరాజో ధేనోః దోహనప్రకారం యో వేద స ఏనాం కామధేనుం సర్వదా దుగ్ధే। య ఏవం వేద దుహ ఏవైనామితి పునర్వచనముపసంహారార్థం। సేయముపరవప్రశంసేతి కేచిత్। స్వతన్త్రోపాస్తి విధిరిత్యన్యే। యథా సప్తమకాణ్డేఽశ్వమేధప్రకరణే “ఉషా వా అశ్వస్య మేధ్యస్య శిరః” ఇతి స్వతన్త్రోపాస్తిరామ్నాతా తద్వత్। తస్యాశ్చ స్వాతన్త్ర్యం బృహదారణ్యకస్యాదౌ విస్పష్టం। ఏతాదృశానాం వాక్యానాం కర్మప్రకరణాదుత్కర్ష ఉత్తరమీమాంసాయాం గుణోప

సంహారపాదేమనశ్చిదా ద్యధికరణే నిర్ణీతః, తస్మాదుత్కర్షే స్వాతన్త్ర్యం, అనుత్కర్షేతు స్తుతిత్వేన ఉపరవవాక్యాఙ్గత్వ మిత్యాకారద్వయమభ్యుపేయమ్ । అథవా ఇష్టే శ్చాతుర్మాస్యానాఞ్చ రాజసూయాన్తర్గప్రయోగబహిర్గప్రయోగా యథా తద్వదేవద్రష్టవ్యమ్॥

॥ ॥అత్రవినియోగ సఙ్గ్రహః॥ ॥

"ఖనేదుపరవాన్రక్షః ఇదంతంమ్మృదముద్వపేత్।
గాయత్రాత్రావబాధేత కింస్వామీపృచ్ఛతీతరః॥
భద్రమిత్యాహతం నావిత్యాహ స్వామీతరంప్రతి।
విరాట్ఛతుర్భిస్సంస్పర్శో రక్షఘ్నపఞ్చ స్ఫుటక్రియా॥
రక్షోఽధిషవణాఖ్యేతు ఫలకేస్థాపయేత్తథా।
పర్యూహ్యచపరిస్తృత్వా మన్త్రయేచ్చ బృహన్నితి॥
ఉపాంశు సదనాశ్మానం సాదయేద్వింశతిస్మృతా"॥ఇతి॥

అథమీమాంసా.

తృతీయాధ్యాయస్యాష్టమపాదేచిన్తితం॥

"భద్రంతన్నోసహేత్యేతత్ తస్మిన్స్వామినియుజ్యతే।
ద్విత్వశ్రుత్యాభవేదేత దధ్వర్యుర్యజమానయోః" ॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమేశ్రూయతే "హవిర్ధానమణ్టపే సోమాభిషవాధారయోః ఫలకయోరధస్తాచ్ఛతస్సృష్వాగ్నేయాది దిక్షుచతురఉపరవనామకాగర్తా బాహుమాత్రఖాతా అధోభాగే పరస్పరమిలితా ఊర్ధ్వభాగే పరస్పరం ప్రాదేశమాత్రవ్యవహితా వర్తన్తే। తేష్వేకస్మిన్నుపరవేయజమానోదక్షిణహస్తం ప్రసారయతి। తస్మైనాధ్వర్యురన్యస్మిన్స్వహస్తంప్రసార్య అధస్తాద్యజమానహస్తం గృహ్ణాతి । తదాయజమానః కిమత్రేత్యనేనమన్త్రేణఫలంపృచ్ఛతి । అధ్వర్యుశ్చభద్రమిత్యనేన మన్త్రేణోత్తరం బ్రూతే । తతోయజమానస్తన్నో సహేత్యనేన తత్ఫలంస్వకీయత్వేనస్వీ

करोति । तस्माद्यजमानस्यैतदिति चेत् । नैवम् । नाऽत्र्यनेनस्वोपकारेनेनसहेत्यनेन चोभयगामितयैव स्वीकारात् ॥ ॥

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितम्.

"सत्त्रे स्याद्दीर्घसोमे तत्प्रकृतौ विकृतावुत।
दीर्घस्य सोम इत्युक्तेः प्रकृतावस्तु तद्दर्शनम्॥
सामानाधिकरण्यस्य षष्ठीतोऽबलवत्त्वतः।
दैर्घ्याय युक्तेऽन्यसंस्थादावुत्कर्षोऽन्यत्र बाधनात्" ॥इति॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते "दीर्घसोमे सन्तृद्येधृत्यै" इति सोमयागविशेषो दीर्घसोमः। तस्मिन्सोमाभिषवाधारयोः फलकयोः सन्तर्दनं कार्यम्। अन्योन्यवियोगेन शैथिल्यं मा भूदिति दृढसंश्लेषस्सन्तर्दनम्। तदेतत्प्रकरणबलात् प्रकृतौ निवेश्यते न च तत्र दीर्घसोमत्वानुपपत्तिः। दीर्घस्य सोम इत्येवं दीर्घशब्दस्य यजमानविशेषणत्वेनाप्युपपत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः। षष्ठीसमासात् सामानाधिकरण्योर्बलीयानिति वक्ष्यते। तथा सति दीर्घत्वं सोमस्य धर्मो न तु यजमानस्य। नन्वेवमपि प्रकृतिभूतस्य सोमस्य इष्टिपश्वपेक्षया दीर्घत्वमस्त्येवेति चेत् सोमशब्देनैव तदवगतौ दीर्घशब्दवैयर्थ्यात्। न हीष्टिपश्वपेक्षया ह्रस्वः कश्चित् सोऽमोऽस्ति यस्य व्यावृत्तये दीर्घशब्दः प्रयुज्येत, तस्मात्प्रकृतिरूपह्रस्वसोमं व्यावर्तयितुमयं दीर्घशब्दो विकृतिषूक्थ्यादिषु ग्रहाधिक्येन दीर्घत्वं तस्माद्वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा विकृतिषु तन्निवेशः। प्रकृतौ तु दीर्घशब्दस्य बाधः पूर्वमुक्तः। सन्तर्दनबाधश्च साक्षात् श्रूयते "न हनूवाप तेयज्ञस्य यदधिषवणे न सन्तृणत्त्यनसन्तृण्णे हि हनू" इति। तस्मान्न प्रकृतौ निवेशः॥ ॥तत्रैव पञ्चमपादे चिन्तितम्॥

"आख्यातवाच्या§ वपनाद्यारा पवनकिं भक्षहेतवः।
किं वाभिषवहोमाश्च तत्राद्योऽस्तु क्तयादिना॥

§ आख्यावचो इति कांचित्पाठः

హవిర్ధానేఽభిషుత్యాథ హుత్వాసదసిభక్షయేత్।
ఇతిశ్రుతత్వతస్తౌచ భక్షహేతూ యథేతరః ” ॥ఇతి॥

హోతుశ్చమస ఇత్యత్ర సమాఖ్యా భక్షహేతుః। హారియోజనవాక్యస్తు వషట్కర్తుః ప్రథమభక్ష ఇత్యత్ర వషట్కార ఇత్యేవముక్తత్వాత్ త్రయ ఏవ భక్షహేతవ ఇతి చేత్। మైవం। “హవిర్ధానే గ్రావభిరభిషుత్యాహవనీయే హుత్వా ప్రత్యఞ్చః పరేత్య సదసి భక్షయన్తి ”ఇతి శ్రూయతే। ఉత్తరవేద్యాః ప్రతీచీనే సదః ప్రాచీనమణ్డపేఽభిషవః ఉత్తరవేద్యాం హోమః సదసి భక్షణం। తత్రాభిషవహోమయోర్వచనాన్తరప్రాప్తయోరభిధేయతయా తౌ నిమిత్తత్వేనానూద్య భక్షణం విధీయతే, తస్మాత్ సమాఖ్యాదివత్ ఏతయోరపి హేతుత్వమస్తి॥

॥ ॥షష్ఠాధ్యాయస్య చతుర్థపాదే చిన్తితం॥ ॥

“అభిషుత్య తతో హుత్వా ఖాదేదేకైకహేతునా।
సంహత్య వా నిమిత్తోక్తౌ సాహిత్యావిధితోఽగ్రిమః॥
హోమాభిషవకర్త్రాత్ర భక్షౌజ్ఞత్వేన చోద్యతే।
నిమిత్తతాఽఽర్థికీ తస్మాత్ సాహిత్యం హేతుగం మతం” ॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమే శ్రూయతే “హవిర్ధానే గ్రావభి రభిషుత్య సదసి భక్షయన్తి ”ఇతి। తత్రాభిషవహోమయోరేకైక ఏవ భక్షహేతుః సాహిత్యస్యా విధేయత్వాత్। అభిషవహోమావత్ర నిమిత్తత్వే నోచ్యేతే తత్ర సాహిత్యవిధౌ వాక్యం భిద్యేత అభిషవహోమౌ భక్షణహేతూ। తౌ చ సహితా విత్యేవం తద్భేదః। తస్మాత్సాహిత్యస్యావిధేయత్వాదభిషవహోమయోః ప్రత్యేకం భక్షణనిమిత్తహేతుత్వ మిత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః। నాత్ర నిమిత్తముపన్యస్యతే। కిన్తు హోమాభిషవయోః కర్త్రోర్భక్షణం ప్రత్యఙ్గత్వేనపూర్వమప్రాప్తత్వాద్విధీయతే। తథా సత్యభిషవహోమయోర్యన్నిమిత్తత్వం ప్రతీయతే తదార్థికమితి వాక్యభేదదోషాభావాత్ సాహిత్యం ప్రతీయమానం వివక్షితమితి సహితయోరేవ తయోర్నిమిత్తత్వమితి॥

అత్రసర్వేషాంయజుష్ట్వాన్నాస్తిఛన్దః॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠకే ద్వితీయోఽనువాకః॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

విభూరసి ప్రవాహణో వహ్నిరసి హవ్యవాహనః శ్వాత్రోఽసి ప్రచేతాస్తుథోఽసి విశ్వవేదా ఉశిగసి కవిరఙ్ఘారిరసి భమ్భారిరవస్యూరసి దువస్వాన్ఛున్ధ్యూరసి మార్జాలీయస్సమ్రాడసి కృశానుః పరిషద్యోఽసి పవమానః ప్రతక్వాసి నభస్వానసంమృష్టోఽసి హవ్యసూదృతధామాసి సువర్జ్యోతిర్బ్రహ్మజ్యోతిరసి సువర్ధామాజోఽస్యేకపాదహిరసి బుధ్నియో రౌద్రేణానీకేన పాహిమాగ్నే పిపృహి మా మా మాహిగ్ంసీః ॥

అనీకేనాష్టౌ చ ॥ ౩ ॥

ఇతి తైత్తిరీయ సంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠకే తృతీయోఽనువాకః॥

భాష్యమ్.

ద్వితీయానువాకే హవిర్ధానగతోపరవనిర్మాణముక్తం । అథావశిష్టేష్వాగ్నీధ్రోపసదః ప్రభృతిస్థానేషు ధిష్ణియాః తృతీయేఽనువాకేఽభిధీయన్తే । కల్పః “ఆగ్నీధ్రీయం ఖాత్వా స్ఫ్యేనోద్ధత్యావోక్ష్య చాత్వాలే పురీషంసికతా ఇతినివపతి, విభూరసిప్రవాహణో రౌద్రేణానీకేనపాహిమాగ్నేపిపృహిమా మామాహిగ్ంసీరితి తంపరిమణ్డలం ధిష్ణియంకరోతి సికతాభిరభ్యాశితం కరోత్యథాతః సదసి ధిష్ణియాన్నివపతి హోతుఃప్రథమం వహ్నిరసి హవ్యవాహనఇతి, శ్వాత్రోఽసి ప్రచేతాఇతి దక్షిణతో మైత్రావరుణస్య, తుథోసి(వో)విశ్వవేదా ఇత్యుత్తరతో బ్రాహ్మణాచ్ఛంసినః,

ఉశిగసి కవిరిత్యుత్తరతః పోతుః, అఙ్ఘారిరసి బమ్భారిరిత్యుత్తరతో నేష్టుః, అవస్యురసి దువస్వానిత్యుత్తరతో ఛావాకస్య, అథదక్షిణే వేద్యన్తే మార్జాలీయం నివపతి శున్ధ్యురసి మార్జాలీయ ఇతి, సర్వేష్వేవ రౌద్రమనువర్తయత్యథాస్తావనుదిశతి, సమ్రాడసి కృశానురిత్యాహవనీయముపతిష్ఠతే, పరిషద్యో౽సి పవమాన ఇత్యాస్తావం, ప్రతక్వాసి నభస్వానితి చాత్వాలం, అసంమృష్టో౽సి హవ్యసూద ఇతి పశుశ్రపణం, అథ సదసో ద్వారితిష్ఠన్నృతధామాసి సువర్జ్యోతిరిత్యౌదుమ్బరీముపతిష్ఠతే, బ్రహ్మజ్యోతిరసి సువర్ధామేతి బ్రహ్మసదనం, అథాత్రైవతిష్ఠన్ గార్హపత్య ముపతిష్ఠతే, అజో౽స్యేకపాదహిరసి బుధ్నియ ఇతి యం ప్రహోష్యన్తో భవన్తి" ఇతి। తత్ర రౌద్రేణేతి వాక్యం సర్వమన్త్రశేషత్వాదన్తే సమామ్నాయతే। అభ్రాశితం సమన్తాద్యథా న భ్రశ్యతి తథా కరోతి శుభ్రం వా కరోతి। హే ఆగ్నీధ్రీయ త్వత్తో౽న్యధిష్ణియ విహరణాత్ త్వంవిభూరసి వివిధంభవసి। హవిషాం ప్రవాహయితృత్వాత్ ప్రవాహణో౽సి। హే హోత్రీయ త్వం వహ్నిర్హవ్యవాహనః తద్రూపో౽సి। హే మైత్రావరుణీయ శ్వాత్రో మిత్రః ప్రచేతా వరుణస్తదుభయరూపో౽సి। హే బ్రాహ్మణాచ్ఛంసి సమ్బన్ధిన్ తుథో హ స్మ వై విశ్వవేదా దేవానాం దక్షిణా విభజతీత్యామ్నాతో విశ్వాభిజ్ఞో యస్తుథస్తద్రూపో౽సి। హే పోత్రీయ త్వముశిక్ కమనీయః కవిర్విద్వానసి। హే నేష్ట్రీయ సోమరక్షకౌ యావఙ్ఘారి బమ్భారి నామకౌ తద్రూపో౽సి। హే అచ్ఛావాకసమ్బన్ధిన్ అవశ్యతే త్వా వాతాయ స్వాహోమవశ్యతే త్వా వాతాయ స్వాహేత్యామ్నాతావవస్య దువస్వన్తౌ వాతవిశేషౌ తద్రూపో౽సి। హే మార్జాలీయ త్వం శున్ధ్యుః శోధకః పాత్రప్రక్షాళనేన లేపమార్జకస్థానభూతో౽సి। హే ఆహవనీయ సమ్యగ్రాజమానః కృశానురసి। హే ఆస్తావస్తోత్రస్థానపరిషద్భ్యః పరితః సగయోగ్యః పవమానః పూతో౽సి। హే చాత్వాల కృష్ణవిషాణత్యాగార్థం ప్రతక్వాసి ప్రకృష్టగమనవిషయో౽సి। నభస్వాన్ అన్తరవకాశవాన్ పశుశ్రపణప్రదేశ రాక్షసైరసంమృష్టో౽సి। హే హవ్యసూద హృదయాదిహవ్యపాచకో౽సి। హే ఔదుమ్బరి ఋత

ధామాసామగానామృతమవశ్యమ్భావిధామఉపవేశనస్థానంయస్యాః తాదృశీసువర్జ్యోతిః ఉన్నతత్వేన స్వర్గప్రకాశికాసి। హే బ్రహ్మసదనత్వం బ్రహ్మజ్యోతిః బ్రహ్మనామకస్యర్త్విజః ప్రోక్షణాదికర్మాభ్యనుజ్ఞానరూపం జ్యోతిర్యస్మిన్స్థానే తాదృశమసి సువర్ధామస్స్వర్గసదృశంస్థానంయస్యతథావిధమసి । హే నూతనగార్హపత్యగ్నోదేవః ప్రోష్ఠపదా నక్షత్రమజ ఏకపాద్దేవతేత్యామ్నాతః తద్రూపోఽసి । పురాతనం గార్హపత్యమితఊర్ధ్వమృత్విజః పరిత్యక్ష్యన్తోభవన్తి। హే త్యాజ్యగార్హపత్యాగ్నో దేవఃప్రోష్ఠపదానక్షత్రం అహిర్బుధ్నియోదేవతేత్యామ్నాతః తద్రూపోఽసి । ఆగ్నీధ్రీయమారభ్య పురాణగార్హపత్యాన్తేషు షోడశసుస్థానేషు అభిమన్యమానహే అగ్నేత్వదీయేన రౌద్రేణసైన్యేనరాక్షసే భ్యోమాం పాహి కర్మఫలప్రదానేన మాంపాహి। పిపృహిపూర్ణమనోరథంకురు। మద్వినాశరూపాంహింసాం మా కురు। తానేతాన్త్సర్వానుపేత్యోపస్థానంవిధత్తే "చాత్వాలాద్ధిష్ణియానుపవపతి యోనిర్వై యజ్ఞస్య చాత్వాలంయజ్ఞస్యసయోనిత్వాయ"(సం-౬కా।౩ప్ర।౧అ)ఇతి।పురీషమాదాయోత్తరవేద్యాః కరణాచ్చాత్వాలం యజ్ఞస్య యోనిః తాదృశాచ్చాత్వాలాద్ధిష్ణియాద్ధిష్ణియనామకానాం స్థలవిశేషాణాం నివపనే యజ్ఞఃసర్వోఽపి స్వయోనియుక్తోభవతి । కాలాన్తరే అనుష్ఠేయాన్యపి కానిచిద్ధిష్ణియప్రసఙ్గాదిహ విధీయన్తే । తత్రాగ్నీధ్రీయ ధిష్ణియస్థితాద్వహ్నేర్హోత్రీయాదిధిష్ణియేషు అగ్నిస్థాపనం విధత్తే "దేవావై యజ్ఞం పరాజయన్తతమాగ్నీధ్రాత్ పునరపాజయన్నేతద్వై యజ్ఞస్యాపరాజితం యదాగ్నీధ్రం యదాగ్నీధ్రాద్ధిష్ణియాన్ విహరతి యదేవయజ్ఞస్యాపరాజితం తతఏవైనం పునస్తనుతే" (సం-౬కా।౩ప్ర।౧అ) ఇతి। పరాజయన్తపరాజితమకుర్వన్తం యజ్ఞమసురా అగృహ్ణన్ । పునస్తం యజ్ఞమాగ్నీధ్ర దేవతాసామర్థ్యేనాఽసురేభ్యః అవచ్ఛిద్య దేవతాఅయజన్ అగ్నీధ్రస్యాఽపరాజితస్థానత్వాత్ తతో విహరణం యుక్తం । ప్రేషమన్త్రముత్పాదయతి "పరాజిత్యైవ ఖలువా ఏతే యన్తియే బహిష్పవమానగ్

సర్పన్తి వహిష్పవమానే స్తుత ఆహాగ్నీదగ్నీన్ విహర బర్హిస్తృణాహి పురోడాశాఁ అలం కుర్వితి యజ్ఞమేవాపజిత్య పునస్తన్వా నాయన్తి" (సం-౬కా।౩ప్ర।౧అ) ఇతి। బహిష్పవమానం నామ ప్రాతస్సవనే సామస్తైర్గాయమానముపాస్మై గాయత ఇత్యాదికం స్తోత్రంతత్తు గాయన్తం ఋత్విజో ధావన్తి। యథాలోకే పరాజిత్య పలాయన్తి తద్వత్। తతస్తోత్రే సమాప్తే సత్యాగ్నీధ్రం సమ్బోధ్యాగ్ని విహరణాదిప్రైషేడుక్తే యజ్ఞపరాజయాదపావృత్య పునః ప్రసారితవన్తో భవన్తి। విహరణే విశేషం విధత్తే "అఙ్గారైర్ద్వే సవనే విహరతి శలాకాభిస్తృతీయగ్ం సశుక్రత్వాయాథో సమ్భరత్యేవైనత్" (సం।౬కా।౩ప్ర।౧అ) ఇతి। ప్రాతస్సవనమాధ్యన్దిన సవనయోరాగ్నీధ్రీయగతైరఙ్గారైర్దగ్ధకాష్ఠైర్విహరేత్। తృతీయసవనేషు శలాకాభిర్దీప్తాభిస్తృణముష్టిభిర్విహరేత్ తత్ర సోమస్య గాయత్రీ ముఖేన పీతత్వాన్నాస్తిసోమే ¶ తేజః। దీప్తాసు శలాకాసు సారరూప తేజోఽస్తీతి సశుక్రత్వాయ సతేజస్త్వాయ తథాకుర్వన్తి। కిఞ్చ తత్ తృతీయసవనమితర సదృశం కృత్వా సమ్భరన్తి సమ్యక్ పోషయన్తి। పూర్వోక్త ధిష్ణియసఙ్ఘం ప్రశంసతి "ధిష్ణియా వా అముష్మిన్ లోకే సోమమరక్షన్ తేభ్యోఽధిసోమమాహరన్ తమన్వవాయన్ తంపర్యవిశన్" (సం-౬కా।౩ప్ర।౧అ) స్వానభ్రాజాదయ ఇవధిష్ణియదేవతా అపి సోమంరక్షన్తి ఆహ్రియమాణం సోమమన్వాయ మప్యాగత్య పరిత ఉపవిష్టాః తస్మాత్ ప్రశస్తా ధిష్ణియాః। ఏతద్వేదనంప్రశంసతి "యఏవం వేదవిన్దతే పరివేష్టారం" (సం-౬కా।౩ప్ర।౧అ) ఇతి సేవకజనమిత్యర్థః। కేషుచిత్ ధిష్ణియేషు సోమాహుతిం విదధాతి "తే సోమపీథేన వ్యార్ధ్యన్త తే దేవేషు సోమపీథమైచ్ఛన్త తాన్ దేవా అబ్రువన్ ద్వే ద్వే నామనీకురుధ్వమథ ప్రవాప్స్యథ న వేత్యగ్నయో వా అథ ధిష్ణియాస్తస్మాద్ద్వినామా బ్రాహ్మణోర్ధుకస్తేషాం యే నేదిష్ఠం పర్యవిశన్ తే సోమపీథం ప్రాప్నువ

¶ నాగ్నిష్టోమే ఇతి కాశీపాఠః

న్నాహవనీయ ఆగ్నీధ్రీయో హోత్రీయో మార్జాలీయస్తస్మాత్ తేషుజుహ్వతి'' (సం-౬కా।౩ప్ర।౧అ) ఇతి। తేధిష్ణియాః సోమపానేనవియుక్తాః। తతస్తేదేవేషు మధ్యే సోమపానమస్మాకమస్త్వితిప్రైచ్ఛన్త। ఏకైకనామమాత్రధారణేన యుష్మాకం సోమపానయోగ్యతా సర్వథానాస్తి, నామద్వయేతు స్వీకృతే సాక్షిణీ తద్యోగ్యతేతి దేవైరుక్తా అగ్నినామధిష్ణియనామచకృతవన్తః। యస్మాన్నామద్వయ ముత్కర్షహేతుః తస్మాల్లోకే దేవదత్తాది నామప్రథమం ధృత్వా పశ్చాత్ తపోవిద్యాదిభిరాచార్యోపాధ్యాయాదికం ద్వితీయనామదధత్ సత్కారేణ సమృద్ధాభవన్తివిప్రాః। నామద్వయధారిణాం తేషాం మధ్యేచత్వార ఆహవనీయాదయః సోమస్యాత్యన్త సమీపే నివిష్టాస్తే సమీపవర్తిత్వేన సోమపానయోగ్యా ఇతి తేషుసోమం జుహువుః। ద్వినామధారిత్వే నేతరేషామపి ప్రసక్తం సోమపానం వారయతి ,, అతిహాయవషట్కరోతి విహ్యేతే సోమపీథేనార్ధ్యన్త'' (సం-౬కా।౩ప్ర।౧అ) ఇతి।యేదూరవర్తినో మైత్రావరుణ ధిష్ణియాదయస్తానతిలఙ్ఘ్య సమీపస్యేభ్య ఏవ వషట్కారస్తథాపి అనువషట్కారప్రదానాను ఆహుతిస్తు ఐతరేయ బ్రాహ్మణశ్రుతౌ తదాహుతి దేవతాత్వేన చతుర్ణామేవశ్రవణాత్ తానతిహాయ వషట్కరోతీత్యుక్తం యుక్తం। సాచశ్రుతిః ,, సోమస్యాగ్నేవీహీత్యనువషట్కరోతి తేన ధిష్ణియాన్ ప్రీణాతి'' ఇతి। తస్మాత్ తేషాంవషట్కార పూర్వకోహోమః। ఇతరేతు సోమపానేన వ్యార్ధ్యన్తహియస్మాత్ పూర్వోక్తస్య వియోగస్యప్రతీకారం సామీప్యలక్షణం నసమ్పాదితవన్తః। ద్వితీయ నామప్రయుక్తస్తూత్కర్షస్తేషాంసోమాభావేఽప్యాజ్యవ్యాఘారణాదేవోపపద్యతే। సోమాహుతీనాం దిగ్వ్యవస్థాం విధత్తే ,,దేవావై యాః ప్రాచీరాహుతీరజుహవుర్యే పురస్తాదసురా ఆసన్తాగ్ స్తాభిః ప్రాణుదన్తయాః ప్రతీచీర్యే పశ్చాదసురా ఆసన్ తాగ్ స్తాభిరపానుదన్త ప్రాచీరన్యా ఆహుతయోహూయన్తే ప్రత్యఙ్ఙాసీనో ధిష్ణియాన్ వ్యాఘారయతిపశ్చాచ్చైవపురస్తాచ్చ యజమానో భ్రాతృవ్యాన్ ప్రణుదతే తస్మాత్పరాచీః

ప్రజాః ప్రవీయన్తే ప్రతీచీర్జాయన్తే" (సం-౬కా।౩ప్ర।౧అ) ఇతి । ప్రాఙ్ముఖేన హూయమానాః ప్రాచీః ఉత్తరవేదిగతాః యస్మాదాహుతిషు ద్వైవిధ్యం తస్మాల్లోకేఽపి ప్రజాః పిత్రా యన్ముఖేన ప్రవీయన్తే నిషిచ్యన్తే తద్విపరీతదిఙ్ముఖా ఉత్పద్యన్తే । అధ్వర్యోః ప్రత్యాగమనం నిషేధనిందాభ్యామున్నయతి "ప్రాణా వా ఏతే యద్ధిష్ణియాయదధ్వర్యుః ప్రత్యఙ్ధిష్ణియానతిసర్పేత్ ప్రాణాన్త్సఙ్కర్షేత్ ప్రమాయుకస్స్యాన్నాభిర్వా ఏషా యజ్ఞస్య యద్ధోతోర్ధ్వః ఖలు వై నాభ్యై ప్రాణోఽవాఙపానో యదధ్వర్యుః ప్రత్యఙ్హోతారమతిసర్పేదపానే ప్రాణం దధ్యాత్ ప్రమాయుకస్స్యాత్" (సం-౬కా।౩ప్ర।౧అ) ఇతి । అతిసర్పేదతిక్రమ్య గచ్ఛేత్ హోతా యజ్ఞస్య నాభిః మధ్యదేశే వర్తతే ప్రాణవత్ ప్రాగ్వర్తినోఽధ్వర్యోః ప్రత్యగ్గమనమయుక్తం । ఋత్విజ ఉపగాయన్తీతి విధిప్రాప్తగానమధ్వర్యోర్నిషేధతి "నాధ్వర్యురుపగాయేద్వాగ్వీర్యో వా అధ్వర్యుర్యదధ్వర్యురుపగాయేదుద్గాత్రే వాచగ్ంసంప్రయచ్ఛేదుపదాసుకాఽస్య వాక్స్యాత్" (సం-౬కా।౩ప్ర।౧అ) ఇతి। ఉద్గాత్రా సామాని గీయమానే పృష్ఠతస్తదఙ్గీకరణముపగానం ఉపదాసుకా ఉపక్షయశీలాః। ప్రకారాన్తరేణాధ్వర్యోః ప్రత్యగ్గమనంవిధాతుంచోద్యముద్భావయతి "బ్రహ్మవాదినో వదన్తి నాసగ్ంస్థితే సోమేఽధ్వర్యుః ప్రత్యఙ్సదోఽతీయాదథ కథా దాక్షిణాని హోతుమేతి" (సం-౬కా।౩ప్ర।౧అ) ఇతి । అధ్వర్యోఃసద ఉల్లఙ్ఘ్య ప్రత్యగ్గమనం నిషిద్ధం దాక్షిణహోమాః ప్రాచీనవంశే నూతనగార్హపత్యే కర్తవ్యాః తత్కథం ఘటతే అసంస్థితేఽసమాప్తే కథాకేన ప్రకారేణ। ఉక్తచోద్యస్య పరిహారాభాసమాశఙ్కతే "యామో హి స తేషామితి" (సం-౬కా।౩ప్ర।౧అ) ఇతి । యామః ఉపరమో యస్మాత్ స దాక్షిణహోమః। తేషాందేవానాం సమ్బన్ధినః కర్మణ ఉపరమకాలీనః అతో లౌకికగమనత్వాద్దేవా అనుజ్ఞాస్యన్తి । ఇత్థముత్తరాభాసందూషయతి "కస్మా అహ దేవా యామం వాఽయామం వాను జ్ఞాస్యన్తీతి" (సం-౬కా।౩ప్ర।౧అ) ఇతి। అహో ఇత్యుక్తవిషయముత్తరవాదినోక్తం తన్న భవతి కస్మై ప్రయోజనా

యకర్మణో ఉపరతి మనుపరతిం వాఽనుజ్ఞాస్యన్తి, నహితదనుజ్ఞయా దేవానాం కిఞ్చిత్ ప్రయోజనంపశ్యామః। తతః ప్రత్యగ్గమనస్యనిషిద్ధత్వాద్దాక్షిణహోమో న ఘటతఏవేతిచోద్యంసుస్థితం । తస్యముఖ్యంపరిహారం దర్శయన్ ప్రత్యగ్గమనం విధత్తే "ఉత్తరేణాగ్నీధ్రం జుహోతి దాక్షిణానిన ప్రాణాన్సంవర్జతి" (సం-౬కా।౩ప్ర।౧అ) ఇతి । అగ్నీధ్రహవిర్ధానయోర్మధ్యగత్వా యత్సదోఽతి క్రమణం తదేవనిషిద్ధం। అయంత్వాగ్నీధ్రం వామతః పరిత్యజ్య తస్మాదుత్తరతః ప్రత్యఙ్ముఖోగత్వాప్రాచీనవంశేదాక్షిణాని జుహుయాత్।తతో నోక్తదోషః। ఇత్థంప్రాసఙ్గికం పరిసమాప్యప్రకృతమనుసరతి । తత్రచాత్వాలాద్ధిష్ణియానుపవపతీతి సామాన్యశాస్త్రేణాగ్నీధ్రాదీనాం ప్రాజహితాన్తానాం షోడశానామపి నివపనేప్రసక్తేమార్జాలీయాన్తానామష్టానామేవేతి విశేషం విధత్తే "న్యన్యేధిష్ణియా ఉప్యన్తేనాన్యే యాన్నివపతితే తతాన్ప్రీణాతి" (సం-౬కా।౩ప్ర।౧అ) ఇతి । ఇతరేషామాహవనీయాదీనాం ప్రాజహితాన్తానామష్టానా ముపస్థానం విధత్తే "యాన్ననివపతి యదనుదిశతి తేనతాన్" (సం-౬కా।౩ప్ర।౧అ) ఇతి। ప్రీణాతీత్యనువర్తతే। అనుదేశోమన్త్రేణోపస్థానం॥

॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

"విభూఃపదత్రయాత్మానో మన్త్రైఃషోడశనిర్వపేత్।
ధిష్ణ్యద్దిశేచ్చసర్వేషు రౌద్రేణేత్యనుదిశ్యతే" ॥ఇతి॥

అత్రమీమాంసానాస్తి॥ ॥ఛన్దసీ ఉక్తైవ॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠకే తృతీయోఽనువాకః॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

త్వగ్ం సోమతనూకృద్భ్యో ద్వేషోభ్యోఽన్యకృతేభ్య ఉరుయన్తా సివరూథగ్ం స్వాహాజుషాణో అప్తురాజ్యస్య వేతుస్వాహాఽయన్నో అగ్నిర్వ

రివః కృణోత్వయం మృధఃపురఏతుప్రభిన్దన్ । అయగ్ం శత్రూన్ జయతు జర్హృషాణో౽యంవాజం జయతు వాజసాతౌ । ఉరువిష్ణో విక్రమస్వోరుక్షయాయనః కృధి। ఘృతం ఘృతయోనేపిబప్ర ప్రయజ్ఞపతిం తిర । సోమోజిగాతి గాతు విత్ ॥ ౧ ॥

దేవానా మేతి నిష్కృతమృతస్యయోనిమాసదమదిత్యాః సదో౽స్యదిత్యాః సద ఆసీదైష వోదేవసవితః సోమస్తగ్ం రక్షధ్వంమావో దభదేతత్ త్వగ్ం సోమదేవోదేవానుపాగాఇదమహం మనుష్యోమనుష్యాన్ సహప్రజయా సహరాయస్పోషేణ నమోదేవేభ్యః స్వధా పితృభ్య ఇదమహం నిర్వరుణస్య పాశాత్ సువరభి ॥ ౨॥

విఖ్యేషం వైశ్వానరం జ్యోతిరగ్నేవ్రతపతే త్వం వ్రతానాం వ్రతపతిరసి యామమ తనూ స్త్వయ్య భూదియగ్ం సామయియాతవతనూర్మయ్య భూదేషా సాత్వయి యథా యథం నౌ వ్రతపతే వ్రతినోర్వ్రతాని ॥ ౩ ॥

గాతు విదభ్యేక త్రిగ్ంశచ్చ ॥ ౪ ॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠకే చతుర్థో౽నువాకః॥

భాష్యమ్.

తృతీయానువాకే ధిష్ణియావర్ణితాః । ఏతావతా వేదిగతవిశేషకృత్స్నవాంతరనిర్మాణం సమాప్తం । అథ తస్యాం వేద్యామగ్నీషోమీయ పశుర్వక్తవ్యః । తస్యచాగ్నిషోమయోః ప్రణీతయోః పశ్చాద్వక్త

ముచితత్వాత్ తత్ప్రీణయనాయ వైసర్జన హోమశ్చతుర్థేఽభిధీయతే। కల్పః "స్రుచిచతుర్గృహీతం గృహీత్వాశాలా ముఖీయే వైసర్జన హోమంజుహోతి, త్వగ్ం సోమతనూకృద్భ్యో ద్వేషోభ్యోఽన్యకృతేభ్య ఉరుయన్తాసి వరూథగ్ం స్వాహేతి స్రువేణాప్తుం ప్రస్కన్దయతి, జుషాణో అప్తురాజ్యస్య వేతు స్వాహేతి పూర్వయాద్వారోపనిష్క్రామతి। అయన్నో అగ్నిర్వరివః కృణోత్వయం మృధః పుర ఏతు ప్రభిన్దన్। అయగ్ం శత్రూఞ్జయతు జర్హృషాణోఽయం వాజంజయతు వాజసాతా విత్యథాహవనీయే స్రువాహుతింజుహోతి, ఉరువిష్ణోవిక్రమస్వోరుక్షయాయనస్కృధి।ఘృతంఘృతయోనే పిబప్ర ప్రయజ్ఞపతిం తిరస్వాహా" ఇతి।తనూం శరీరం కృన్తన్తి ఛిన్దన్తీతితనూకృన్తిరక్షాంసి। ద్విషన్తీతి ద్వేషాంసి। అన్యైరస్మద్విరోధిభిరభిచరద్భిః కృతాని ప్రేరితానీత్యన్యకృతాని। హే సోమత్వం తాదృశేభ్యో నియన్తాసి। యథా తాదృశానినాస్మాన్ బాధన్తే తథా అస్మానన్యత్ర సురక్షితప్రదేశే స్థాపయిత్వా పాలయసి, తస్మాత్ త్వమేవాస్మాకం ఉరుప్రభూతం వరూథం బలమసి తస్మై తుభ్యమిదం హుతమస్తు। అప్తుం ప్రస్కన్దయతీత్యత్రాప్తుశబ్ద ఆజ్యబిన్దువాచీ, మన్త్రే త్వల్పదేహవాచీ। హే సోమత్వంజుషాణో అస్మాసుప్రీతిమాన్। రక్షసామదర్శనాయాప్తురల్పదేహః సన్ ఆజ్యస్య వేతుబిన్దుం పిబతవేదంహుతమస్తు। పూర్వద్వారేణ నిష్క్రమన్తో యమగ్నింప్రణయన్తి అయమగ్నిరస్మాకంవరివః కృణోతు శ్రేయస్కరోతు। అయంమృధో వైరిణః ప్రభిన్దన్పురఏతు అగ్రేగచ్ఛతు। అయంజర్హృషాణః హృష్టాన్తఃకరణః శత్రూన్ జయతు। వాజస్యాన్నస్య సాతిర్లాభో యస్మిన్సఙ్గ్రామే సవాజసాతిః తస్మిన్నయం అస్మదర్థంవాజంజయతువశీకరోతు। హేవిష్ణో వ్యాపిన్ ఆహవనీయ అస్మదనుగ్రహార్థం ఉరువిక్రమస్వ వైరిషు బహుళం పరాక్రమంకురు, నోఽస్మాకంక్షయాయ నివాసార్థం ఉరుకృధి బహుళం గృహధనాదికం సమ్పాదయ।ఘృతేన జ్వాలోద్భవాత్ ఘృతయోనిః। హే ఘృతయోనే హూయమానమిదం ఘృతంపిబ, యజ్ఞపతిం యజమానం ప్రతిర అతిశయేన వర్ధయ।మన్త్రాన్ వ్యాచిఖ్యాసు

రాదౌ హోతుం విధత్తే “సువర్గాయ వా ఏతాని లోకాయ హూయన్తే
యద్వైసర్జనాని” (సం-౬కా।౩ప్ర।౨౮) ఇతి। అవాన్తరదీక్షాయా విసర్జ
నార్థత్వాదేతాని హోమకర్మాణి వైసర్జనాని। తత్ప్రకారః సూ
త్రే దర్శితః “ఉపస్థే బ్రహ్మా రాజానం కురుతే సముయి ప్రతానాం హ్వాయధ్వ
మితి సమ్ప్రేష్యతి యజమానస్యామాత్యాన్ సగ్ంహ్వాయన్నధ్వర్యుం
యజమానోఽన్వారభతే యజమానం పత్నీ పత్నీమితరే పుత్రభ్రాతరో
హతేన వాససా అమాత్యాన్ సమ్ప్రచ్ఛాద్య వాససో న్తైస్పృగ్దణ్డముపనియ
మ్య ప్రచరణ్యా వైసర్జనాని జుహోతి” ఇతి। ప్రతామాత్యశబ్దౌ బన్ధు
వాచకౌ। ప్రచరణీ జుహ్వాసదృశీ। విశేషాన్ క్రమేణ విధత్తే “ద్వా
భ్యాం గార్హపత్యే జుహోతి ద్విపాద్యజమానః ప్రతిష్ఠిత్యా ఆగ్నీధ్రే
జుహోత్యన్తరిక్ష ఏవాక్రమత ఆహవనీయే జుహోతి సువర్గమేవైనం
లోకంగమయతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౨౮) ఇతి ద్వాభ్యాం। “త్వగ్ం సోమ
తనూకృద్భ్యో ద్వేషోభ్యోఽన్యకృతేభ్య ఉరుయన్తాసి వరూథగ్ం స్వాహా,
జుషాణో అప్తురాజ్యస్య వేతు స్వాహా” ఇత్యేతాభ్యాం ఆగ్నీధ్రే హోమ
మస్య మన్త్రో విధాస్యతే। ఆహవనీయే ఉరువిష్ణోరితిమన్త్రః। హోమాత్
పూర్వమేవ బ్రహ్మణా సోమ ఆహర్తవ్య ఇతి విధత్తే “దేవా వై సువర్గం
లోకం యన్తో రక్షాగ్ంస్యజిఘాగ్ంసన్ తే సోమేన రాజ్ఞా రక్షాగ్ంస్యపహత్యా
ప్తుమాత్మానం కృత్వా సువర్గం లోకమాయన్ రక్షసామనుపలాభాయా
త్తః సోమో భవత్యథ వైసర్జనాని జుహోతి రక్షసామపహత్యై” (సం-
౬కా।౩ప్ర।౨౮) ఇతి। యతో గచ్ఛతం అప్తుం రక్షోభిరుపలబ్ధుమశక్య మ
ల్పదేహవానప్తో భవతీ స్వీకృతోఽభవత్ తత ఊర్ధ్వం కృతో హోమో ర
క్షాంస్యపహన్తి। ప్రథమమన్త్రే పూర్వభాగేఽభిప్రేతం సోమస్య సామ
ర్థ్యముపపాదయతి “త్వగ్ం సోమ తనూకృద్భ్య ఇత్యాహ తనూకృద్ధ్యే
షః” (సం-౬కా।౩ప్ర।౨౮) ఇతి। తనుచ్ఛిదాం రక్షసామపి తనుంకృణ
త్తి ఛినత్తీత్యేష సోమోఽత్యన్తం తనూకృత్ తస్మాద్రక్షోభ్యోఽస్మాన్ పా
లయితుం సమర్థః। ద్వితీయభాగే విశేష్యం పూరయతి “ద్వేషోభ్యోఽన్య

కృతేభ్యఇత్యాహాన్యకృతాహిరణ్యాగ్ సి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౨౮) ఇతి। తృ
తీయభాగే ఉరువరూథమిత్యస్య వాక్యస్య శేషం పూరయతి “ఉరుయన్తా
సి వరూథ మిత్యాహోరు నస్కృధీతి నా వైతదాహ” (సం-౬కా।
౩ప్ర।౨౮) ఇతి। బహు బలమస్మదర్థం కుర్విత్యేత దేవసభాగో బ్రూ
తే। ద్వితీయమన్త్రే త్వష్టృశబ్దసూచితమాహ “జుషాణో అప్తురాజ్యస్య
వేత్విత్యాహాప్తుమేవ యజమానం కృత్వాసువర్గంలోకం గమయతిరక్ష
సామనుప లాభాయ” (సం-౬కా।౩ప్ర।౨౮) ఇతి। ప్రాచీన
వంశాత్ నిష్క్రమ్యాగ్నీధ్రేజిగమిషుభి రనుష్ఠేయాని సోమస్వీకారాదీ
ని విధత్తే “ఆసోమందధత ఆగ్రావ్ణ ఆవాయవ్యాన్యాద్రోణ కలశ
ముత్పత్నీ మానయన్త్యన్వనాగ్ సి ప్రవర్తయన్తి యావదేవాస్యాస్తి తేన
సహాసువర్గంలోకమేతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౨౮) ఇతి। సోమంహావిర్ధానే
నేతుమాదదీరన్। గ్రావాణోఽభిషవార్థాః। వాయవ్యాన్యులూఖలసదృ
శాని గ్రహపాత్రాణి। ద్రోణకలశఃప్రౌఢం కాష్ఠపాత్రం। ఏతాన్యాదదీ
రన్, పత్నీంస్వస్థానాదుత్థాప్యానయేయుః వ్రీహ్యాద్యోషధద్రవ్యార్థం య
త్తృతీయం శకటం తదేవంసకృదావృత్తత్వాదనాంసీతి బహువచనే నో
చ్యతే। తదనుపునఃపునఃప్రవర్తయేయుః, ఏవంసతి యజమానస్యస్వంయా
వదస్తి తేనసర్వేణసహాస్వర్గంప్రాప్నోతి। విధత్తే “నయవత్యర్చాఽఽ
గ్నీధ్రే జుహోతిసువర్గస్యలోకస్యాభినీత్యై” (సం-౬కా।౩ప్ర।౨౮)
ఇతి। అగ్నేనయసుపథేత్యసౌనయవతీ। తత్ర సూత్రం “శాలాముఖీయే
ప్రణయనీయమిధ్మమాదీప్య సికతాభిరుపయమ్య అగ్నిషోమాభ్యాం ప్రణీయ
మానాభ్యామనుబ్రూహీతి సమ్ప్రేష్యతి ప్రణీయమానాయానుబ్రూహీతి
వాప్రథమాయాం త్రిరనూక్తాయాం అయంనో అగ్నిర్వరివః కృణోత్వి
త్యగ్నిః ప్రథమాసోమప్రథమా వాప్రాఞ్చోఽభిప్రవ్రజన్త్యా ఆగ్నీధ్రీయేఽ
గ్నిం ప్రతిష్ఠాప్య అగ్నేనయేత్యర్ధమాజ్యశేషస్యజుహోతి” ఇతి। ప్ర
చరణ్యాం చతుర్గృహీతస్యాజ్యస్యార్థం గార్హపత్యే మన్త్రద్వయే
న హుతమవశిష్టేఽప్యర్ధమాగ్నీధ్రే హుత్వా ఇతరదాహవనీయే జుహో

తుం శేషయేత్ । విధత్తే “గ్రావ్ణో వాయవ్యాని ద్రోణకలశమాగ్నీధ్ర ఉపవాసయతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౨౪) ఇతి । స్థాపయేదిత్యర్థః । తద్వత్సోమస్యాపి స్థాపనప్రాప్తౌ తద్వారయితుం గ్రహణం విధత్తే “వి హ్యేనం తైర్గృహ్ణతే యత్సహోపవాసయేదపువాయేత” (సం-౬కా।౩ప్ర।౨౪) ఇతి। ఏనం సోమం తైర్గ్రావాదిభి ర్వియుజ్య నేతుం గృహ్ణీరన్ । యది కశ్చిత్తైః సహ స్థాపయేత్ తదానీమభిషవభీత్యా సోమస్యోదరం పూతి భవేత్। అత్రాజ్యశేషస్యాహవనీయే “హోమాయ ఉరువిష్ణో” ఇతి హోమమన్త్రః యశ్చ తతః పూర్వో “ఽయం నో అగ్ని” రితి హోమమన్త్రస్తావుపేక్షితౌ।కల్పః “బ్రహ్మణో రాజానమాదాయ పూర్వయా ద్వారా హవిర్ధానం ప్రపాదయతి, సోమో జిగాతి గాతువిద్దేవానామేతి నిష్కృతమృతస్య యోనిమాసదం” ఇతి।గాతువిన్మార్గజ్ఞః।సోమో జిగాతి గచ్ఛతి।కం దేశం గచ్ఛతి।ఆసీదత్యస్మిన్ హవిర్ధానదేశ ఇత్యాసదః దేవానామాసదమేతి । కీదృశం।నిష్కృతం అలంకృతం। ఋతస్య యజ్ఞస్య యోనిః కారణం గ్రహచమసాదిహవిషామత్రావస్థితత్వాత్ ।విధత్తే“సౌమ్యర్చా ప్రపాదయతి స్వయైవైనం దేవతయా ప్రపాదయతి” ఇతి।కల్పః “అథ దక్షిణస్య హవిర్ధానస్య నీడే కృష్ణాజినమాస్తృణాతి,అదిత్యాః సదోఽస్యదిత్యాః సద ఆసీదేతి కృష్ణాజినే రాజానం” ఇతి।స్పష్టార్థతాం దర్శయతి “అదిత్యాః సదోఽస్యదిత్యాః సద ఆసీదేత్యాహ యథాయజురేవైతత్” (సం-౬కా।౩ప్ర।౨౪) ఇతి । కల్పః “అథైనం దేవతాభ్యః సమ్ప్రయచ్ఛతి, ఏష వో దేవ సవితః సోమస్తగ్ం రక్షధ్వం మా వో దభత్” ఇతి । ఏతావన్తం కాలం యజమానః సోమమరక్షత । ఇత ఊర్ధ్వం హే దేవా యుష్మదీయం సోమం యూయమేవ రక్షధ్వం।యద్యపి ఇన్ద్రాదయో దేవాస్సర్వే సమ్బోధనీయాః తథాపి పరివృఢత్వాదశేషోపలక్షణార్థం సవితైవ సమ్బోధ్యతే । మా వో దభత్ సోమం రక్షమాణాన్ యుష్మాన్ కశ్చిదపి మా హింసీత్ । సవితృసమ్బోధన తాత్పర్యమాహ “యజమానో వా ఏతస్య పురా గోప్తా భవత్యేష వో దేవ సవితః సోమ ఇత్యాహ సవితృప్రసూత ఏవైనం దేవతాభ్యః సమ్ప్రయచ్ఛతి” (సం-

౬కా।౩ప్ర।౨అ) ఇతి । బోధాయనః “సమ్ప్రదాయోపతిష్ఠతే, ఏతత్త్వగ్ సోమ దేవో దేవానుపాగా ఇదమహం మనుష్యో మనుష్యాన్ సహప్రజయా సహరాయస్పోషేణ ” ఇతి । హే సోమ త్వం దేవః సన్ భవదీయాన్ దేవాన్ ఏతదిదానీం ప్రాప్తోఽసి, అహమపి మనుష్యస్సన్ మదీయాన్ మనుష్యాన్ ఇదమిదానీం ప్రాప్తోఽస్మి । కీదృశోఽహం । పుత్రాది ప్రజయా పశ్వాది ధనపుష్ట్యా చ సహ వర్తమానః । మన్త్రభాగయోర్ద్వయోః ప్రసిద్ధిం తృతీయభాగే విపక్షబాధఞ్చ దర్శయతి “ ఏతత్ త్వగ్ సోమ దేవో దేవానుపాగా ఇత్యాహ దేవో హ్యేష సన్ దేవానుపైతీదమహం మనుష్యో మనుష్యానిత్యాహ మనుష్యో హ్యేష సన్ మనుష్యానుపైతి యదేతద్యజుర్న బ్రూయాదప్రజా అపశుర్యజమానః స్యాత్ సహ ప్రజయా సహ రాయస్పోషేణేత్యాహ ప్రజయైవ పశుభిః సహేమం లోకముపావర్తతే” (సం-౬కా।౩ప్ర।౨అ) ఇతి । బోధాయనః “నమో దేవేభ్య ఇతి ప్రాఞ్చమఞ్జలిం కరోతి, స్వధా పితృభ్య ఇతి దక్షిణాం, ప్రత్యఞ్చమధోపనిష్క్రామతి, ఇదమహం నిర్వరుణస్య పాశాత్ ఇత్యాహవనీయముపతిష్ఠతే, సువరభివిఖ్యేషం వైశ్వానరం జ్యోతిః ” ఇతి । ఆపస్తమ్బః “ ఇదమహం మనుష్యానితి ప్రదక్షిణమావృత్య, నమో దేవేభ్య ఇతి ప్రాచీనమఞ్జలిం కృత్వా, స్వధా పితృభ్య ఇతి దక్షిణే, ఇదమహం నిర్వరుణస్య పాశాత్ ఇత్యుపనిష్క్రమ్య, సువరభివిఖ్యేషం ఇతి సర్వం విహారమనువీక్షతే, వైశ్వానరం జ్యోతిః ఇత్యాహవనీయం ” ఇతి । మన్త్రద్వయార్థప్రసిద్ధిం దర్శయతి “ నమో దేవేభ్య ఇత్యాహ నమస్కారో హి దేవానాగ్ స్వధా పితృభ్య ఇత్యాహ స్వధాకారో హి పితృణాం” (సం-౬కా।౩ప్ర।౨అ) ఇతి । నిర్వరుణస్య పాశాదిత్యత్ర నిర్ముఞ్చామీతి అధ్యాహర్తవ్యం । ఏతదేవాభిప్రాయం దర్శయతి “ఇదమహం నిర్వరుణస్య పాశాదిత్యాహ వరుణపాశాదేవ నిర్ముచ్యతే” (సం-౬కా।౩ప్ర।౨అ) ఇతి । కల్పః “ అథ యజమానోఽవాన్తరదీక్షాం విసర్జయతి, అగ్నే వ్రతపతే త్వం వ్రతానాం వ్రతపతిరసి యా మమ తనూస్త్వయ్యభూదియగ్ం సా మయి యా తవ తనూర్మ

య్యభూదేషా సా త్వయి యథా యశం నౌ వ్రతపతే వ్రతినో వ్రతాని” ఇతి। అవాన్తర దీక్షాయా ఆదౌ యజమానః స్వతనుమగ్నౌ సఙ్కల్పే నావస్థాప్య అగ్నితనూఞ్చ స్వస్మిన్నవస్థాప్య సహ వ్రతనియమముపచక్రమే, ఇదానీన్తు శరీరవ్యత్యయస్యా సమాహితత్వాద్వ్రతినో రగ్నియజమానయోః స్వోచితవ్రతమేవాస్తు। అత్ర “సువరభివిఖ్యేషం వైశ్వానరం జ్యోతిః” ఇత్యేతౌ మన్త్రౌ పురోడాశబ్రాహ్మణే స్పష్టత్వాదుపేక్షితౌ। అస్య తు మన్త్రస్య ప్రతీకగ్రహణ పూర్వకం తాత్పర్యమాహ “అగ్నే వ్రతపత ఆత్మనః పూర్వా తనూరాదేయేత్యాహుః కో హి తద్వేద వసీయాన్త్స్వే వశే భూతే పునర్వా దదాతి న వేతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౨అ) ఇతి। అగ్నే వ్రతపత ఇత్యేతావత్ ప్రతీకం। స్వకీయా పూర్వా తనూరగ్నిసకాశాత్ సహసా స్వీకార్యేతి బుద్ధిమన్త ఆహుః। కుతః। వసీయాన్ అత్యన్తధనికః ప్రభుః పరకీయే వస్తుని స్వవశీభూతే సతి పునస్స ప్రభుర్దదాతి వా న వేతి యత్ తత్ కో నామ వేద, తతో వశీభావాత్ ప్రాగేవాదేయా। గ్రావాదీనామాగ్నీధ్రే స్థాపనం యత్పూర్వముక్తం తత్ప్రశంసతి “గ్రావాణో వై సోమస్య రాజ్ఞో మలిమ్లుసేనా య ఏవం విద్వాన్ గ్రావ్ణ్ణ ఆగ్నీధ్ర ఉపవాసయతి నైనం మలిమ్లుసేనా విన్దతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౨అ) ఇతి। మలిమ్లుసేనా విరోధి తస్కరసేనా॥

॥ ॥అత్ర వినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

“త్వంజుషాపశ్చిమే వహ్నౌ వైసర్జనహుతిద్వయం।
శాలాముఖీయతో వహ్నిం ధృత్వా ప్రాఙ్ఖ్యోఽభియాన్తి హి॥
ఉదుహుత్వా పూర్వవహ్నౌ సోమో రాజానమగ్రతః।
హవిర్ధానం నయత్యత్ర చర్మణ్యాసంస్తీర్య సాదయేత్॥
అదిద్వయా దేశ సోమం నిర్దిశ్యైతేన మన్త్రయేత్।
ఇదం దక్షిణమావృత్య నమః ప్రాగఞ్జలిస్స్వధా॥
దక్షిణాఞ్జలిరేతస్మాన్నిర్గచ్ఛేన్మంటపాదికం।

సువర్వ్నీహారమీక్షిత్వా వైశ్వాపూర్వాగ్నిమీక్షతే॥
అగ్నేవహేర్నౌరుపస్థానం మన్త్రాఃషోడశకీర్తితాః" ॥ఇతి॥

అథమీమాంసా.

॥ ॥ప్రథమాధ్యాయస్య తృతీయపాదేచిన్తితం॥ ॥

"వైసర్జనాఖ్యహోమీయ వాససోగ్రహణస్మృతిః।
ప్రమాణంవాశ్రుత్యబాధాత్ ప్రమాస్యాదష్టకాదివత్॥
దృష్టలోభైకమూలత్వా సమ్భవేశ్రుత్యకల్పనాత్।
సర్వవేష్టనవద్బాధహీనాప్యేషానహిప్రమా" ॥ఇతి॥

ఇదంస్మర్యతే "వైసర్జనవాసోధ్వర్యుర్గృహ్ణాతి" ఇతి। సేయం స్మృతిస్సర్వవేష్టన స్మృతివత్ ప్రత్యక్షశ్రుత్యా న బాధ్యతే। తతోష్టకాది స్మృతివత్ మూలవేదానుమాపకేన ప్రమాణమితి ప్రాప్తే బ్రూమః। కదాచిత్ కశ్చిదధ్వర్యుర్లోభాదేతద్వాసో జగ్రాహ। తస్మాల్లైవైషాస్మృతిరిత్యపికల్పనా సమ్భవతీతి దృష్టానుసారిణీ చేయంకల్పనాదక్షిణయా పరిక్రీతానామృత్విజాంలోభదర్శనాత్। తథాసత్యస్యాః స్మృతేరన్యథా ప్యుపపత్తౌ అష్టకాదిమూలశ్రుతివత్ మూలశ్రుతిర్నకల్పయితుం శక్యతే।అతో బాధాభావేపి మూలవేదాభావాన్నేయం స్మృతిర్ప్రమాణం॥ ॥

అథఛన్దః॥ త్వగ్ంసోమేతిగాయత్రీ। అయంనో అగ్నిరితి త్రిష్టుప్। ఉరువిష్ణోరిత్యనుష్టుప్। సోమోజిగాతీతిగాయత్రీ॥ ॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠకే చతుర్థోఽనువాకః॥ ॥

తైత్తిరీయసంహితా.

అత్యన్యానగా న్నాన్యానుపాగామర్వాక్త్వా పరైరవిదం పరోవరైస్తం త్వాజుషే వైష్ణవం దేవయజ్యాయై దేవస్త్వాసవితా మధ్వాన

క్త్వోషధే త్రాయస్వైనగ్గ్ స్వధితే మైనగ్ం హిగ్ంసీర్దివమగ్రేణ మా లేఖీరన్తరిక్షం మధ్యేన మా హిగ్ంసీః పృథివ్యా సంభవ వనస్పతే శతవల్శో విరోహ సహస్రవల్శా వి వయగ్ం రుహేమ యం త్వాయగ్ం స్వధితిస్తేతిజానః ప్రణినాయ మహతే సౌభగాయాచ్ఛిన్నో రాయ స్సువీరః ॥ ౧ ॥

యం దశ చ ॥ ౫ ॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠకే పఞ్చమోఽనువాకః॥

భాష్యమ్.

చతుర్థాఽనువాకే వైసర్జనహోమే వాన్తరదీక్షాం విసృజ్యాగ్నీషోమయోరాగ్నీధ్రీయే హవిర్ధానే చ ప్రణయనముక్తం । అథపఞ్చమమారభ్యైకాదశాన్తేషు సప్తస్వనువాకేషు ప్రణీతయోరగ్నీషోమయోః పశుర్వక్తవ్యః । తత్రాస్మిన్పఞ్చమేనువాకే పశ్వఙ్గస్య యూపస్య ఛేదనమభిధీయతే । బోధాయనః “పునరపూర్వయా ద్వారా ఉపనిష్క్రమ్య తాందిశం యన్తి యత్రాస్య యూపస్తష్టో భవతి యత్ర వా వత్స్యన్మన్యతే స యః సమే భూమౌ స్యాద్యోనేరూఢో బహుపర్ణో బహుశాఖో ప్రతిశుష్కాగ్రో ప్రత్యఙ్ఙున్నతస్తముపతిష్ఠతే, అత్యన్యానగాం నాన్యానుపాగామర్వాక్త్వా పరైరవిదం పరోవరైస్తం త్వా జుషే వైష్ణవం దేవయజ్యాయై ఇతి”।ఇతి।ఆపస్తమ్బః “అతిక్రమ్య యూప్యాన్యం జోషయతే, తమభిమన్త్రయతే, అత్యన్యానగామిత్యథైనముపస్పృశతి, తం త్వా జుషే వైష్ణవం దేవయజ్యాయై” ఇతి । వృక్షా ద్వివిధాః యూప్యా అయూప్యాశ్చ । పాలాశఖాదిరాదయో యూప్యాః । నిమ్బజమ్బ్వాదయో అయూప్యాః । హే పురోవర్తి యూపవృక్ష త్వత్తోఽన్యాన్ కాంశ్చిద్యూప్యానపి సమప్రదేశజన్మాదిలక్షణసహితాన్ అత్యగాం అన్యాం స్త్వయూప్యాన్ నోపాగాం త్వాం తు అవిదం లబ్ధవానస్మి । కీదృశం । పరైరర్వాక్ ఉత్కృష్టైర్లక్షణైః ప్ర

త్యాసన్నం తల్లక్షణయుక్తమిత్యర్థః। పునఃకీదృశం। పరోవరైః నికృష్టైర్లక్షణైః దూరవర్తినం తద్రహితమిత్యర్థః। హే వృక్ష తం త్వాం విష్ణుదేవతాకం దేవయజనార్థం సేవే। విధత్తే “వైష్ణవ్యర్చా హుత్వా యూపమచ్ఛైతి వైష్ణవో వై దేవతయా యూపః స్వయైవైనం దేవతయాచ్ఛైతి”(సం-౬కా।౩ప్ర।౩అ) ఇతి। ఉరువిష్ణోవిక్రమస్వేతి స్రువేణాహవనీయే యూపాహుతిం హుత్వా తతో యూపం ప్రాప్తుం గచ్ఛేత్। యథోక్తమన్త్రార్థే ప్రసిద్ధం దర్శయతి “అత్యన్యానగాం నాన్యానుపాగామిత్యాహాతి హ్యన్యానేతి నాన్యానుపైత్యర్వాక్త్వా పరైరవిదం పరోవరైరిత్యాహార్వాగ్ధ్యేనం పరైర్విన్దతి పరోవరైస్తం త్వా జుషే వైష్ణవం దేవయజ్యాయా ఇత్యాహ దేవయజ్యాయై హ్యేనం జుషతే” (సం-౬కా।౩ప్ర।౩అ) ఇతి।కల్పః “దేవస్త్వా సవితా మధ్వానక్త్వితి స్రువేణ సర్వతో మూలం పర్యనక్తి, ఓషధే త్రాయస్వైనమిత్యూర్ధ్వాగ్రం దర్భం ద్వయమన్తర్ధాయ స్వధితే మైనగ్ం హిగ్ంసీరితి స్వధితినా ప్రహరతి” ఇతి। మధ్వా మధురేణాజ్యేన। ఏతదేవాభిప్రేత్యాహ “దేవస్త్వా సవితా మధ్వానక్త్విత్యాహ తేజసైవైనమనక్త్యోషధే త్రాయస్వైనగ్ం స్వధితే మైనగ్ం హిగ్ంసీరిత్యాహ వజ్రో వై స్వధితిః శాన్త్యై” (సం-౬కా।౩ప్ర।౩అ) ఇతి। విధత్తే “స్వధితేర్వృక్షస్య బిభ్యతః ప్రథమేన శకలేన సహ తేజః పరాపతతి యః ప్రథమశ్శకలః పరాపతేత్ తమప్యాహరేత్ సతేజసమేవైనమాహరతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౩అ) ఇతి। స్వధితిభయాత్ పతితస్య వృక్షతేజస ఆహరణాయ శకలాహరణం। కల్పః “ప్రాఞ్చం వోదఞ్చం వా ప్రయన్తమనుమన్త్రయతే। దివమగ్రేణ మా లేఖీరన్తరిక్షం మధ్యేన మా హిగ్ంసీః పృథివ్యా సమ్భవ” ఇతి। హే ఛిన్నవృక్ష త్వం పతన్ దివం మా లేఖీః మా విదారీః। పృథివ్యా సమ్భవ సంయుజ్యస్వ అవతిష్ఠస్వ। అప్రసక్తప్రతిషేధబుద్ధిం వారయతి “ఇమే వై లోకా యూపాత్ ప్రయతో బిభ్యతి దివమగ్రేణ మా లేఖీరన్తరిక్షం మధ్యేన మా హిగ్ంసీరిత్యాహైభ్య ఏవైనం లోకేభ్యః శమయతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౩అ) ఇతి। ప్రయతః పతతః। కల్పః

“అథాఽఽవ్రశ్చనే హిరణ్యంనిధాయ సమ్పరిస్తీర్యాఽభిజుహోతి, వనస్పతే శతవల్శో విరోహస్వాహేతి” ఇతి। విధత్తే “వనస్పతేశతవల్శో విరోహేత్యావ్రశ్చనే జుహోతి తస్మాదావ్రశ్చనాద్వృక్షాణాం భూయాగ్ంసఉత్తిష్ఠన్తి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౩అ) ఇతి। ఆవ్రశ్చ్యతేవృక్షో యస్మాత్ మూలాదిత్యావ్రశ్చనం భూయాంసో బహవోవల్శాః పలాశశాఖావిశేషాః।కల్పః “సహస్రవల్శా వివయగ్ంరుహేమేత్యాత్మానం ప్రత్యభిమృశ్య” ఇతి। విరోహైవేత్యాశీరర్థో వివక్షితఇత్యాహ” సహస్రవల్శా వివయగ్ంరుహే మేత్యాహాశిషమేవైతామాశాస్తే” (సం-౬కా।౩ప్ర।౩అ) ఇతి। కల్పః “అన్వగ్రగ్ం శాఖాః ప్రసూయతి, యంత్వాయగ్ం స్వధితిస్తేతిజానః ప్రణినాయమహతే సౌభగాయేతి” ఇతి। హేఛిన్నవృక్షతేతిజానః తీక్ష్ణోయంస్వధితిః యంత్వాం మహతేసౌభగాయ దర్శనీయత్వాయ తిర్యక్శాఖాఛేదనేన ప్రణినాయ ప్రకృష్టయూపత్వం ప్రాపయామాస తతస్తాదృశేన త్వయాఛేదనాన్నభేతవ్యం।కల్పః “అచ్ఛిన్నోరాయః సువీర ఇత్యగ్రం పరివాసయతి” ఇతి। హేయూపత్వమచ్ఛిన్నోభవ। మన్త్రసామర్థ్యేన ఛేదవ్యథా తవమాభూత్।కీదృశస్త్వం।సువీరఃశోభనావీరా యజమానపుత్రపౌత్రాదయోయేన లభ్యన్తే సత్వంసువీరః। తాదృశస్త్వం రాయోధనాని యజమానాయధేహి। యంత్వాయ మచ్ఛిన్నోరాయ ఇత్యేతౌ మన్త్రౌ ఉపేక్షితౌ।యోఽయం యూపార్థో వృక్షచ్ఛేదః పూర్వముక్తః తత్రఛేదే ఛేద్యవృక్షస్య ప్రదేశం విధత్తే “అనక్షసఙ్గం వృశ్చేత్” (సం-౬కా।౩ప్ర।౩అ) ఇతి। ఛిన్నావశిష్టస్య మూలస్యోపరిగచ్ఛతః శకటస్యాక్షోయథా న ప్రసజ్యతే తథానీచం మూలమవస్థాప్య ఛిన్ద్యాత్। విపక్షే బాధకమాహ “యదక్షసఙ్గం వృశ్చేదధ ఈషం యజమానస్య ప్రమాయుకగ్ం స్యాత్” (సం-౬కా।౩ప్ర।౩అ) ఇతి। యది ఛిన్నేవృక్షమూలే శకటస్యాక్షః ప్రసజ్యేత తదా యజమానసమ్బన్ధి గోవత్సాదికం ఈషాయా అధోమరణశీలం భవేత్। శకటస్య ప్రాచీనం దీర్ఘకాష్ఠమీషా। శాఖాయా యూపార్థంఛేదనం నిన్దతి “యంకామయేతాఽప్రతిష్ఠితస్స్యాదిత్యారోహం తస్మైవృశ్చేదేష వైవనస్పతీనామప్రతిష్ఠితో

ఽప్రతిష్ఠిత ఏవ భవతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౩అ) ఇతి। వృక్షమారుహ్యాజాయత ఇత్యారోహా శాఖా । స చ భూమావనుత్పన్నత్వాదప్రతిష్ఠితః తస్య యూపత్వేన యజమానోఽప్రతిష్ఠిత ఏవ భవతి । అపర్ణమపి నిన్దతి “యం కామయేతాపశుస్స్యాదిత్యపర్ణం తస్మై శుష్కాగ్రం వృశ్చేదేష వై వనస్పతీనామపశవ్యోఽపశురేవ భవతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౩అ) ఇతి। వనస్పతీనాం మధ్యే ఏష పర్ణరహితః శుష్కాగ్రశ్చాపశవ్యః పశుభ్యోఽనహితః। బహుపర్ణం విధత్తే “యం కామయేత పశుమాన్స్యాదితి బహుపర్ణం తస్మై బహుశాఖం వృశ్చేదేష వై వనస్పతీనాం పశవ్యః పశుమానేవ భవతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౩అ) ఇతి । భూమౌ సమప్రదేశే స్వబీజాదుత్పన్నం విధత్తే “ప్రతిష్ఠితం వృశ్చేత్ ప్రతిష్ఠాకామస్యైష వై వనస్పతీనాం ప్రతిష్ఠితో యః సమే భూమ్యాస్స్వాద్యోనే రూఢః ప్రత్యేవ తిష్ఠతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౩అ) ఇతి। స్వాద్యోనేరిత్యనేన వృక్షజన్యా శాఖా వ్యావర్త్యతే। పశ్చిమదిశోఽవనతం విధత్తే “యః ప్రత్యఙ్ఙుపనతస్తం వృశ్చేత్ స హి మేధమభ్యుపనతః” (సం-౬కా।౩ప్ర।౩అ) ఇతి । మేధో యజ్ఞః స చోత్తరవేద్యాం క్రియమాణో యూపస్థానాత్ ప్రత్యగ్భవతి। అతో మేధమభిలక్ష్యైవ ఉపనతః । యూపస్య కామ్యాని పరిమాణాని విధత్తే “పఞ్చారత్నిం తస్మై వృశ్చేద్యం కామయేతోపైనముత్తరో యజ్ఞో నమేదితి పఞ్చాక్షరా పఙ్క్తిః పాఙ్క్తో యజ్ఞ ఉపైనముత్తరో యజ్ఞో నమతి షడరత్నిం ప్రతిష్ఠాకామస్య షడ్వా ఋతవ ఋతుష్వేవ ప్రతితిష్ఠతి సప్తారత్నిం పశుకామస్య సప్తపదా శక్వరీ పశవః శక్వరీ పశూనేవావరున్ధే నవారత్నిం తేజస్కామస్య త్రివృతా స్తోమేన సమ్మితం తేజస్త్రివృత్ తేజస్వ్యేవ భవత్యేకాదశారత్నిమిన్ద్రియకామస్యైకాదశాక్షరా త్రిష్టుగిన్ద్రియం త్రిష్టుగిన్ద్రియావ్యేవ భవతి పఞ్చదశారత్నిం భ్రాతృవ్యవతః పఞ్చదశో వజ్రో భ్రాతృవ్యాభిభూత్యై సప్తదశారత్నిం ప్రజాకామస్య సప్తదశః ప్రజాపతిః ప్రజాపతేరాప్త్యై ఏకవింశత్యరత్నిం ప్రతిష్ఠాకామస్యైకవింశః స్తోమానాం ప్రతిష్ఠా ప్రతిష్ఠిత్యై” (సం-౬కా।౩ప్ర।౩అ) ఇతి। చతు

విꣳశత్యఙ్గుళో అరత్నిః। ఉత్తరో యజ్ఞః సోమవికృతిః।విధత్తే "అష్టాశ్రిర్భవత్యష్టాక్షరా గాయత్రీ తేజో గాయత్రీ గాయత్రీ యజ్ఞముఖం తేజసైవ గాయత్రియా యజ్ఞముఖేనసమ్మితః" (సం-౬కా।౩ప్ర।౩అ) ఇతి। గాయత్ర్యాస్తేజస్త్వమగ్నినా సహోత్పన్నత్వాత్।యజ్ఞముఖత్వఞ్చ ప్రాతస్సవనే ప్రయోజ్యత్వాత్।అతోఽష్టసఙ్ఖ్యాద్వారా తేజో గాయత్రీ యజ్ఞముఖైః సమానా భవతి। తస్మాత్ దక్షిణేన యూపస్య అష్టావశ్రయః కార్యాః॥ ॥

॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

"అతివృక్షం మన్త్రయిత్వా తం త్వా యూప తరుం స్పృశేత్।
దేవస్త్వన్మూలమభ్యజ్య హ్యోషదర్భాన్తరాయతః॥
స్వధిచ్ఛిన్ద్యాద్దివం ప్రాచ్యాం పాతయేద్వనశేషితే।
మూలే హుత్వా సహేత్యాత్మా స్పర్శోయం త్వాఽఙ్గకానిచ॥
అచ్ఛిత్యగ్రఞ్చ సఞ్ఛిద్యాద్దశమన్త్రా ఉదీరితాః" ॥ఇతి॥

అ థ మీ మాం సా.

పఞ్చమాధ్యాయస్య ప్రథమపాదే చిన్తితం॥

"యూపచ్ఛేదాపకర్షః కిం తదన్తః శ్రుతఏవ వా।
ప్రయాజవత్తదఙ్గత్వాన్నయనం చాపకృష్యతాం॥
అగ్నీషోమప్రణయనం సౌమికం పాశుకీ భిదా।
ప్రయాజాఘారవైషమ్యాచ్ఛ్రుతమాత్రాపకర్షణం"॥ఇతి॥

"జ్యోతిష్టోమే శ్రూయతే వైసర్జనహోమకాలే ప్రాచీనవంశగతో వహ్నిరాగ్నీధ్రీయే ప్రణేతవ్యః సోమశ్చ ప్రాచీనవంశే పూర్వస్థాపితః ఇదానీం హవిర్ధానే ప్రణేతవ్యః। తయోరుభయోః ప్రణయనాదూర్ధ్వం యూపచ్ఛేద ఆమ్నాతః। తదేతత్ సర్వం సుత్యాదినాత్ ప్రాచీనౌపసద్యదినే ప్రాప్తే తత్ర యూపచ్ఛేదో దినత్రయాత్ పూర్వస్మిన్ కాలే ప్రకృష్టః। దీక్షాసు యూపం ఛినత్తీతి తద్విధానాత్। తస్మిన్నపకృష్టే ప్రయాజన్యాయేన తదఙ్గసమూహస్య అపకర్షాత్ ప్రణయనమ

ష్య పకృష్యతామితి ప్రాప్తే బ్రూమః। ప్రయాజాఘారాదీనామేకమేవప్రధానం। క్రత్వఙ్గత్వేనైకప్రయోగాన్తఃపాతిత్వాదవశ్యంభావీపరస్పరక్రమ ఇతి ప్రయాజాపకర్షే తదన్తాఙ్గసమూహాపకర్షో యుక్తః। ఇహ తు ప్రణయనం సోమయాగాఙ్గం। యూపచ్ఛేదస్త్వగ్నీషోమీయపశోరఙ్గమితి ప్రణయనచ్ఛేదయోర్నాన్యోన్యక్రమో వివక్షితః। తస్మాచ్ఛ్రితస్య యూపచ్ఛేదమాత్రస్యాపకర్షః॥ ఏకాదశాధ్యాయస్య తృతీయపాదే చిన్తితం॥

“అగ్నీషోమీయభిన్నేషు యూపో భిన్నోఽథ మన్త్రితా।
ఉపదేశాతిదేశాభ్యాం భిన్నో నో కాలభేదతః”॥ఇతి।

జ్యోతిష్టోమే పశవః అగ్నీషోమీయసవనీయానూబన్ధ్యాస్త్రయో విహితాః, తేషు యూపచ్ఛేదో యుక్తః। కుతః। అగ్నీషోమీయే ప్రత్యక్షవచనేన తదుపదేశాత్, ఇతరయోశ్చోదకాభ్యామతిదేశాదితి ప్రాప్తే బ్రూమః। న తావదగ్నీషోమీయపశోః కర్మణఙ్గకాలే యూపస్యోత్పత్తిః। తతః ప్రాగేవ యూపోత్పత్తికాలః। దీక్షాసు యూపం ఛినత్తి క్రీతే రాజనీతి తత్కాలవిధానాత్। అత ఆధానవత్ సర్వార్థత్వం సమ్భవతి। యథా స్వకాలే సమ్పన్నమాధానం తద్వాక్యవిశేషైస్తేషు తేషు కర్మసు సమ్బధ్యతే తథా స్వకాలే చేదనాదినా నిష్పన్నో యూపః ప్రత్యక్షచోదకోక్తిభ్యాం తత్రతత్ర వినియుజ్యతే। తస్మాత్ తన్త్రేణ యూపః సమ్పాదనీయః॥

॥ ॥తత్రైవ ద్వితీయపాదే చిన్తితం॥ ॥

“యూపైకాదశినీ యూపాహుతేర్భేదోఽథ తన్త్రితా।
సామీప్యభేదాదాద్యోన్త్యాః సామీప్యం దృష్టిసంయుతః”॥ఇతి॥

యూపైకాదశిన్యాం చోదకప్రాప్తా యూపాహుతిః ప్రతియూపం భిద్యతే। కుతః। యూపస్యాన్తికేఽగ్నిం మథిత్వా యూపాహుతిం జుహోతీతి తద్విధానాత్ సామీప్యాఙ్గభేదాదితి ప్రాప్తే బ్రూమః। న తావదత్యన్తసామీప్యం సమ్భవతి యూపదాహప్రసఙ్గాత్। అతో యావతా వ్యవధానేన యూపా దృష్టిగోచరా భవన్తి తావతో దేశస్య సమీపత్వమభ్యుపేయం। తథా సతి దేశైక్యసమ్భవాదాహుతేస్తన్త్రితా॥

॥ ॥అష్టమాధ్యాయస్య † తృతీయపాదే చిన్తితం॥ ॥

"అముఖ్యే సంస్కృతే ముఖ్యలాభే కిం గ్రాహ్యమేతయోః।
అముఖ్యస్తక్షణాద్యాప్తః ఖాదిరస్తక్షణాత్ పునః" ॥ఇతి॥

యదా యూపార్థం ఖాదిరమలబ్ధ్వా అఖాదిరే తక్షణాదినా సంస్కృతే సతి పశ్చాన్ముఖ్యః ఖాదిరో యది పశునియోజనాత్ ప్రాగేవ లభ్యతే తదా తక్షణాదిసంస్కృతః ప్రతినిధిరఖాదిర ఏవ గ్రాహ్యః, అసంస్కృతత్వాత్ సంస్కృతస్య ప్రశస్తత్వాదితి చేత్। మైవం। ముఖ్యఖాదిరే పునస్తక్షణాదిసంస్కారః కర్తవ్యః। తథా సతి సంస్కృతస్య ముఖ్యస్య లాభాత్ ప్రతినిధిః సంస్కృతోఽపి పరిత్యాజ్యః॥

॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥ ॥

"పశౌ నియుక్తే ఖాదిరలాభే కార్యం పునర్న వా।
సాద్గుణ్యాయ పునర్న కార్యం ముఖ్యావృత్తిర్గుణాన్నహి" ॥ఇతి॥

యదా సంస్కృతే ప్రతినిధౌ పశుర్నియుజ్యతే తత ఊర్ధ్వం ఖాదిరో యది లభ్యేత తదాపి పూర్వన్యాయేన ముఖ్యలాభాత్ సాద్గుణ్యాయ ముఖ్యే యూపే పునర్నియోజనం కార్యమితి చేత్। మైవం। గుణభూతో యూపః। పశునియోజనం ప్రధానం। న హి గుణానుసారేణ ప్రధానస్యావృత్తిర్యుక్తా తస్మాన్న నియోజనం పునః కార్యం॥

॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥ ॥

"అముఖ్యముఖ్యౌ సంస్కారయోగ్యాయోగ్యౌ తదా తు కిం।
అతో బహుగుణాలోపాన్న ముఖ్యాయాస్తులోపనం" ॥ఇతి॥

యదా అముఖ్యోఽఖాదిరః స్థూలత్వాత్ తక్షణాదిసంస్కారయోగ్యః ముఖ్యస్తు ఖాదిరః సూక్ష్మత్వాదయోగ్యః తదా తక్షణాదిబహుగుణలోపో మా భూదితి ప్రతినిధిరేవ ఆదరణీయ ఇతి చేత్। మైవం। ముఖ్యసిద్ధయే గుణలోపస్య సోఢుం శక్యత్వాత్ తస్మాత్ కృశోఽపి ముఖ్య ఏవోపాదేయః॥

† అష్టమాధ్యాయస్య ఇతి కా. సి. పా.

॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥ ॥

"నియోజనేప్యయోగ్యశ్చేత్ ఖాదిరః కిం తదాభవేత్।
ముఖ్యత్వేనసపవస్యాత్ తద్వైయర్థ్యేనహేతునా" * ॥ఇతి॥

యదా త్వన్త్యన్తకృశత్వాత్ తత్సుణాదిరహితోఽపిఖాదిరః యోజనేఽప్యయోగ్యః తదాపిముఖ్యత్వాత్ ఖాదిరపవోపాదేయ ఇతిచేత్।నైవం। ఉపాత్తస్యముఖ్యస్యవైయ్యర్థ్యాత్ ప్రయోజనాభావాత్ నియోజనయోగ్యః ప్రతినిధిరేవగ్రాహ్యః॥

అత్రనాస్తిఛన్దః॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠకే షష్ఠోఽనువాకః॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

పృథివ్యై త్వాన్తరిక్షాయ త్వా దివే త్వా శున్ధతాం లోకః పితృషదనో యవోఽసి యవయాస్మద్వేషో యవయారాతీః పితృణాగ్ం సదనమసి స్వావేశోఽస్యగ్రేగా నేతృణాం వనస్పతిరధి త్వా స్థాస్యతి తస్య విత్తాద్దేవస్త్వా సవితా మధ్వానక్తు సుపిప్పలాభ్యస్త్వౌషధీభ్య ఉద్దివగ్ం స్తభానాన్తరిక్షం పృణ పృథివీముపరేణ దృగ్ంహ తే తే ధామాన్యుశ్మసి ॥ ౧ ॥

గమధ్యే గావో యత్ర భూరిశృఙ్గా అయాసః। అత్రాహ తదురుగాయస్య విష్ణోః పరమం పదమవ భాతి భూరేః। విష్ణోః కర్మాణి పశ్యత యతో వ్రతాని పస్పశే। ఇన్ద్రస్య యుజ్యః సఖా। తద్విష్ణోః పరమం పదగ్ం సదా పశ్యన్తి సూరయః। దివీవ చక్షురాతతం। బ్రహ్మవనిం త్వా క్షత్రవ

* నహీతరత్ ఇతికాశీపాఠః.

నిగ్ సుప్రజావనిగ్ రాయస్పోషవనిం పర్యూహామి బ్రహ్మదృగ్ంహ క్షత్రం దృగ్ంహప్రజాం దృగ్ంహ రాయస్పోషం దృగ్ంహ పరివీరసి పరిత్వా దైవీ ర్విశో వ్యయన్తాం పరీమగ్ం రాయస్పోషో యజమానం మనుష్యా అన్తరి క్షస్య త్వాసానావ గూహామి ॥ ౨ ॥

ఉక్మసీపోష మేకాన్నవిగ్ంశతిశ్చ ॥ ౬ ॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠకే షష్ఠోఽనువాకః॥

భాష్యమ్.

పఞ్చమేఽనువాకే యూపచ్ఛేదో వర్ణితః। ఛిన్నస్య యూపస్యస్థాపనం షష్ఠేఽనువాకే వర్ణ్యతే। కల్పః “యూపపప్రక్షాళితః ప్రపన్నః సప్పన్నచషాలః ప్రాగవటామప శేతే తముత్తరేణాహవనీయం తిష్ఠన్పరాఞ్చం ప్రోక్షయతి, పృథివ్యైత్వాన్తరిక్షాయత్వాదివేత్వా” ఇతి। ప్రోక్షామీతి శేషః। చషాలో యూపాగ్రే ప్రతిముచ్యమానన్తకటకః। లోకత్రయాభిమాని దేవతాప్రీత్యర్థం ప్రోక్షణమిత్యాహ “పృథివ్యైత్వాన్తరిక్షాయత్వాదివేత్వే త్యాహైభ్య ఏవైనంలోకేభ్యః ప్రోక్షతి” (సం-౬కా। ౩ప్ర।౪అ) ఇతి। నాత్రౌదుమ్బర్యా ఇవాగ్రమారభ్యాధోముఖప్రోక్షణం కిన్తుమూలమారభ్యోర్ధ్వముఖమితి విధత్తే “పరాఞ్చంప్రోక్షతి పరాజీవ హిసువర్గోలోకః” (సం-౬కా।౩ప్ర।౪అ) ఇతి। కల్పః “అవటే అపోఽవనయతి, శున్ధతాంలోకః పితృషదన ఇతి యవాన్ ప్రస్కన్దతి, యవోఽసి యవయాస్మద్ద్వేషో యవయారాతీరితి బర్హిర్హస్తం వ్యతిషజ్యాఽవస్తృణాతి, పితౄణాగ్ంసదనమసి ”ఇతి। యూపస్థాపనార్థోయోఽవటః తస్మిన్ప్రోక్షణశేషం నినీయయవాన్ ప్రక్షిప్య బర్హిర్ముష్టేరర్ధం ప్రాగగ్రమూర్ధ్వముదగగ్ర మిత్యేవం ప్రతిపద్య బర్హిరవస్తృణీ

యాత్ । ఏతాననర్థాన్ విధత్తే “క్రూరమివవా ఏతత్కరోతి యత్ఖన త్యపోఽవనయతి శాన్త్యై యవమతీరవనయత్యూర్గ్వై యవో యజమానే న యూపస్సమ్మితో యావానేవ యజమానస్తావతీమేవాస్మిన్నూర్జం దధాతి పితృణాగ్ం సదనమసీతి బర్హిరవస్తృణాతి పితృదేవత్యగ్ం హ్యేతద్యన్నిఖాతం యద్బర్హిరనవస్తీర్య మినుయాత్పితృదేవత్యో ని ఖాతస్స్యాద్బర్హిరవస్తీర్య మినోత్యస్యామేవైనం మినోతి” (సం-౬కా। ౩ప్ర।౪అ) ఇతి । యద్యప్యత్ర యూపావటఖననం నామ్నాతం తథాప్యా మప్బుయార్థమామ్నాతం తస్యైవానువృత్తిమభిప్రేత్య యత్ఖనతీత్యనూ ద్యతే తదనువృత్తయే సమానవిషయత్వం ప్రత్యభిజ్ఞాపయితుమేవ తత్రవి హితమప్యవనయనాదికం పునరత్రవిధీయతే । కల్పః “యూపశకలమవా స్యతి,స్వావేశోఽస్యగ్రేగా నేతౄణాం వనస్పతిరధి త్వాస్థాస్యతి తస్యవిత్తా త్” ఇతి।శోభనఆవేశో యూపావటస్థితి లక్షణో యస్మిన్ప్రథమశకలేస స్వావేశః । హేశకలత్వం స్వావేశోఽసి । యూపస్యత్రయో నేతారః ప్ర థమశకలః స్వరుశ్చషాలశ్చేతి తేషాం నేతౄణాం మధ్యేత్వమగ్రగాః ప్ర థమభావీ వనస్పతిర్యూపో యూపస్త్వామధిస్థాస్యతి తస్యవిత్తాత్ తం యూపం అనుజానీహి । విధత్తే “యూపశకలమవాస్యతి సతేజసమేవైనం మినో తి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౪అ) ఇతి।యత్పూర్వత్రోక్తం “స్వధితేర్వృక్షస్య బిభ్యతః ప్రథమేన శకలేన సహ తేజః పరాపతతి” ఇతి శకలేప్రక్షిప్తే స తి తేజసా సహితమేవైనం యూపం స్థాపితవాన్ భవతి । కల్పః “అథప్రవృ హ్యచషాలం యూపస్యాగ్రమనక్తి “దేవస్త్వాసవితా మధ్వాఽనక్తు” ఇతి।సు ధ్వామధురేణ తేజోరూపేణాజ్యేన । తదిదం దర్శయతి “దేవస్త్వాసవి తా మధ్వాఽనక్త్విత్యాహ తేజసైవైనమనక్తి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౪అ) ఇతి । కల్పః “అన్తరతో బాహ్యతశ్చ స్వభ్యక్తం కృత్వాచషాలం ప్రతి ముఞ్చతి, సుపిప్పలాభ్యస్త్వౌషధీభ్యః” ఇతి । యూపస్యాగ్రభాగః పూ ర్వమచ్ఛిన్నోఽరాయస్సువీర ఇతి మన్త్రేణ ఛిన్నస్తేన నిష్పాదితశ్చతుర శ్రః ఉచ్ఛ్రితః సఛిద్రశ్చషాలః।హేచషాలత్వాం యూపాగ్రే ప్రతిముఞ్చా

మి । కిమర్థం । శోభనఫలసంయుక్తాపధార్థం । విధత్తే "సుపిప్పలాభ్యస్త్వౌషధీభ్య ఇతి చషాలం ప్రతిముఞ్చతి తస్మాచ్ఛీర్షత ఓషధయః ఫలం గృహ్ణన్తి" (సం-౬కా।౩ప్ర।౪అ) ఇతి । యస్మాత్ ఫలార్థమగ్రే చషాలః ప్రతిముక్తః తస్మాచ్ఛిరస్యగ్రే ఫలగ్రహణం । విధత్తే "అనక్తి తేజో వా ఆజ్యం యజమానేనాగ్నిష్ఠాశ్రిః సమ్మితా యదగ్నిష్ఠామశ్రిమనక్తి యజమానమేవ తేజసా నక్త్యన్తమనక్త్యన్తమేవ యజమానం తేజసానక్తి" (సం-౬కా।౩ప్ర।౪అ) ఇతి । తత్క్షణేన నిష్పాదితా స్వష్టాసు అశ్రీషుమధ్యే యోఽయమాహవనీయాగ్ని సమీపే స్థితా సాగ్నిష్ఠా తామాజ్యేనానక్తి। తదేవమఞ్జనమమన్త్రక మితి బోధాయనస్య మతం "అథ స్రువేణాగ్నిష్ఠామశ్రిమభిఘారయన్నాహ, యూపాయాజ్యమానాయానుబ్రూహి" ఇతి ప్రైషవతా ఏవాభిధానాత్ । ఆపస్తమ్బస్తు సమన్త్రకతామాహ "దేవస్త్వా సవితా మధ్వానక్త్వితి స్రువేణ సన్తతమవచ్ఛిన్నమగ్నిష్ఠామశ్రిమనక్త్యోపశాత్" ఇతి।అవటే క్షిప్యమాణో మూలభాగ ఉపరం మూలత తత్త్వముపరమితి।విధత్తే "సర్వతః పరిమృశత్యపరివర్గమేవాస్మిన్ తేజో దధాతి" ఇతి।యజమానే కమప్యవయవమవర్జయిత్వా తేజో దధాతీతి।కల్పః "ఉచ్ఛ్రయతి, ఉద్దివగ్ స్తభానాన్తరిక్షం పృణ పృథివీ ముపరేణ దృగ్ హ" ఇతి। వాక్యత్రయ ప్రయోజనమాహ "ఉద్దివగ్ స్తభానాన్తరిక్షం పృణేత్యాహైషాం లోకానాం విధృత్యై" (సం-౬కా।౩ప్ర।౪అ) ఇతి। బోధాయనః "అథైనం వైష్ణవీభ్యామృగ్భ్యాం కల్పయతి, తే తే ధామాని, విష్ణోః కర్మాణి, ఇతి ద్వాభ్యాం సయత్రాగ్నిష్ఠామశ్రి మాహవనీయే సమ్పాదయతి । తద్యూపస్య చషాలం పరీక్షయతి, "తద్విష్ణోః పరమంపదగ్ం సదా పశ్యన్తి సూరయః । దివీవ చక్షురాతతం" ఇతి । ఆపస్తమ్బః "తే తే ధామానీత్యవశే ఽవదధాతి విష్ణోః కర్మాణి పశ్యతేతి ద్వాభ్యామాహవనీయే నాగ్నిష్ఠాగ్ం సమ్మినోతి" ఇతి । ఆర్ష్యో మన్త్రపదమామ్నాతః "తే తే ధామాన్యుశ్మసి గమధ్యై గావో యత్ర భూరిశృఙ్గా అయాసః । అత్రాహ తదురుగాయస్య విష్ణోః పరమంపదమవభాతి భూరేః" ఇతి। తేతాని తే తవ ధామాని

స్థానాని ఉశ్మసి కామయామహే । గమధ్యై గన్తుం గావో గన్తారః । భూరి శృఙ్గా బహుదీప్తయః । అయాసః అనపాయా అతఏవ ఉరుగాయస్య మహాత్మభిర్గీయమానస్య భూరేర్మహతః । హే యూపాభిమానిన్ విష్ణో తవ తాని స్థానాని గన్తుం కామయామహే యది గన్తారో బహుదీప్తయో వర్తన్తే న కదాచిదపయన్తి । ఏష్వేవ స్థానేషు మహాత్మభిర్గీయమానస్య మహాత్మా విష్ణోస్తత్పరమం పదమవభాతి తాదృశస్థాన ప్రాప్తిహేతవే కర్మణా యూపోఽస్మిన్నవటే తిష్ఠతు । విధత్తే “వైష్ణవ్యర్చా కల్పయతి వైష్ణవో వై దేవతయా యూపః స్వయైవైనం దేవతయా కల్పయతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౪అ) ఇతి । తే తే ధామానీత్యసౌ వైష్ణవీ కల్పయతి ఉచ్ఛ్రయేత్ । మన్త్రాన్తరం త్వేవమామ్నాతం “విష్ణోః కర్మాణి పశ్యత యతో వ్రతాని పస్పశే । ఇన్ద్రస్య యుజ్యః సఖా” ఇతి । హే జనా విష్ణోః కర్మాణి సృష్టిస్థితిసంహారచరితాని పశ్యత యతో యైః కర్మభిః వ్రతాని భవదీయలౌకికవైదికకర్మాణి పస్పశే స్పృష్టవాన్ నిర్మితవాన్ స విష్ణురిన్ద్రస్య యుజ్యో యోగ్యస్సఖా । తద్విష్ణోరితి మన్త్రస్యాయమర్థః । సూరయో విద్వాంసో వేదాన్తపారంగతా విష్ణోస్తత్పరమం పదం స్వరూపం సదా పశ్యన్తి । కీదృశం । దివి ఆకాశే నిరావరణే ప్రసృతం చక్షురివ ఆతతం వ్యాప్తం తాదృశస్య విష్ణోరనుగ్రహాత్ వైష్ణవస్య యూపస్యాగ్నిష్ఠామశ్రిమాహవనీయేన సమ్మితాం స్థాపయామీత్యర్థః । అస్మిన్ స్థాపనే విష్ణోః కర్మాణి తద్విష్ణోరితి మన్త్రద్వయం వినియుఙ్క్తే “ద్వాభ్యాం కల్పయతి ద్విపాద్యజమానః ప్రతిష్ఠిత్యై” (సం-౬కా।౩ప్ర।౪అ) ఇతి । తే తే ధామానీత్యాదీనాం త్రయాణాం మన్త్రాణాం పదార్థా ఉపేక్షితాః । అగ్నిష్ఠాశ్రిస్థాపనే పూర్వపక్షం దర్శయతి “యం కామయేత తేజసైనం దేవతాభిరిన్ద్రియేణ వ్యర్ధయేయమిత్యగ్నిష్ఠాం తస్యాశ్రిమాహవనీయాదిత్థం వేత్థం వాఽతినావయేత్ తేజసైవైనం దేవతాభిరిన్ద్రియేణ వ్యర్ధయతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౪అ) ఇతి । తక్షణవేళాయామష్టాస్వశ్రిషు కాఞ్చిదశ్రిమిమం అగ్నిష్ఠేతి ప్రజ్ఞాతాం కుర్యాత్ తామశ్రిం యూపస్య పశ్చిమభాగస్థితా దాహవనీయమతిల

క్ష్యదక్షిణత ఉత్తరతో వా నావయేత్ న ప్రాపయేత్। తథా సతి తేజసాదిభి ర్వ్యర్థయతి వియోజయతి। సిద్ధాన్తం దర్శయతి “యం కామయేత తేజ సైనం దేవతాభిరిన్ద్రియేణ సమర్థయేయమిత్యగ్నిష్ఠాం తస్యాశ్రిమాహవ నీయేన సమ్మినుయాత్ తేజసైవైనం దేవతాభిరిన్ద్రియేణ సమర్థయతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౪అ) ఇతి। కల్పః “అథైనం ప్రదక్షిణం పయసా హతి, బ్రహ్మవనిం త్వా క్షత్రవనిగ్ం సుప్రజావనిగ్ం రాయస్పోషవనిం పర్యూహా మీతి మైత్రావరుణ దణ్డేన సంహన్తి, బ్రహ్మదృగ్ంహ క్షత్రం దృగ్ంహ ప్రజాం దృగ్ంహ రాయస్పోషం దృగ్ంహ” ఇతి। మన్త్రయోః స్పష్టార్థ తాం దర్శయతి “బ్రహ్మవనిం త్వా క్షత్రవని మిత్యాహ యథా యజు రేవైత త్” (సం-౬కా।౩ప్ర।౪అ) ఇతి। కల్పః “త్రిః ప్రదక్షిణం పరివ్యయతి, పరివీరసి పరి త్వా దైవీర్విశో వ్యయన్తాం పరీమగ్ం రాయస్పోషో యజమా నం మనుష్యాః” ఇతి। హే యూపత్వం పరివీరసి పరితో రశనయా వీతో వేష్టితోఽసి। దైవీర్విశో దేవసమ్బన్ధిన్యః ప్రజా మరుద్గణాదయః త్వాం పరి తో వ్యయన్తాం వేష్టయన్తు తద్వదిమం యజమానం ధనపుత్రభృత్యాదిమను ష్యాః పరివ్యయన్తాం। కల్పః “స్వరుమాదాయ, అన్తరిక్షస్య త్వా సానావ వగూహామీత్యుత్తరేణాగ్నిష్ఠా మధ్యమే రశనాగుణేఽవగూహతి” ఇతి। హే స్వరో త్వం అన్తరిక్షలోకవర్తినో రశనాగుణస్య సానౌ ప్రాన్తే ఽవగూఢం కరోమి। మన్త్రయోరర్థ ఉపేక్షితః। విధత్తే “పరివ్యయత్యూర్గ్వై రశనా యజమానేన యూపస్సమ్మితో యజమాన మేవోర్జా సమర్థయ తి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౪అ) ఇతి। ఓషధివిశేషైర్దర్భై రుత్పన్నత్వాత్ రశనాయా ఊర్గ్రూపత్వం తయా యూపస్య సమ్బన్ధే సతి యూపప్రమాణ హేతుర్యజమాన ఏవాన్నేన సమృద్ధో భవతి। రశనాయా మధ్యమగు ణస్య దేశం విధత్తే “నాభిదఘ్నే పరివ్యయతి నాభిదఘ్న ఏవాస్మా ఊర్జం దధాతి తస్మాన్నాభిదఘ్న ఊర్జా భుఞ్జతే” (సం-౬కా।౩ప్ర।౪అ) ఇతి। అస్మై అస్య యజమానస్య నాభిదఘ్నే ఉదరే ఊర్జం స్థాపయతి। తతస్స ర్వే తత్ర ఊర్జా భుఞ్జతే భుక్తా మూర్జం ధారయతి। ప్రశంసార్థం నిన్ద్యం

పక్షముపన్యస్యతి ‘‘యంకామయేతోర్జైనం వ్యర్ధయేయమిత్యూర్ధ్వాం
వాతస్యావాచీం వావోహేదూర్జైవైనం వ్యర్ధయతి’’ (సం-౬కా।
౩ప్ర।౪అ) ఇతి । ఉపరసద్యశాన్నాభిదఘ్నాదూర్ధ్వస్యాధోవా రశనావేష్ట
నే యజమానమన్నేన వియోజయతి । కామనాభేదేన దేశవిశేషం విధత్తే
‘‘యది కామయేత వర్షుకః పర్జన్యస్స్యాదిత్యవాచీమవోహేద్వృష్టిమేవ
నియచ్ఛతి యది కామయేతావర్షుకస్స్యాదిత్యూర్ధ్వాముదూహేద్వృష్టి
మేవోద్యచ్ఛతి’’ (సం-౬కా।౩ప్ర।౪అ) ఇతి। నాభిదఘ్నదేశాదవాచీనమధో
దేశబద్ధాం పునరప్యవోహేత్ అవకర్షేత్। తేనవృష్టిం నియచ్ఛతి న్యగ్భా
వేనప్రవర్తయతి । ఊర్ధ్వప్రదేశబద్ధాం పునరప్యుదూహేత్ ఉత్కర్షే
త్ । తేనవృష్టిముద్యచ్ఛతి ఊర్ధ్వంప్రవర్తయతి నివారయతీత్యర్థః। యూ
పంసర్వదేవతాప్రీతిహేతుతయాస్తౌతి ‘‘పితౄణాం నిఖాతం మనుష్యాణా
మూర్ధ్వం నిఖాతాదారశనాయా ఓషధీనాగ్ం రశనావిశ్వేషాం దేవా
నామూర్ధ్వగ్ం రశనాయా ఆచషాలాదిన్ద్రస్య చషాలగ్ం సాధ్యానా
మతిరిక్తగ్ం స వా ఏష సర్వదేవత్యో యద్యూపో యద్యూపం మినోతి సర్వా
ఏవ దేవతాః ప్రీణాతి’’ (సం-౬కా।౩ప్ర।౪అ) ఇతి । నిఖాతముపరంపితౄ
ణాం ప్రియంనిఖాతరశనాదేశయోర్మధ్యం మనుష్యాణాం రశనాదేశ ఓష
ధీనాం తద్దేశచషాలయోర్మధ్యం విశ్వేషాందేవానాం చషాలదేశ ఇన్ద్ర
స్య అతిరిక్తంసాధ్యానాం । తచ్చసూత్రేదర్శితం ‘‘యావదుత్తమమఙ్గు
లికాణ్డం తావదూర్ధ్వం చషాలాద్యూపస్య అతిరిక్తం ద్వ్యఙ్గులం త్ర్యఙ్గులం
చతురఙ్గులంవా’’ ఇతి । పునరపి స్వర్గలోకావగతిహేతుతయా యూ
పంస్తౌతి ‘‘యజ్ఞేనవై దేవాః సువర్గం లోకమాయన్ తేఽమన్యన్తమను
ష్యానోఽన్వాభవిష్యన్తీతి తే యూపేన యోపయిత్వా సువర్గంలోక
మాయన్ తమృషయోయూపేనైవానుప్రాజానన్ తద్యూపస్య యూప
త్వం యద్యూపంమినోతి సువర్గస్యలోకస్య ప్రజ్ఞాత్యై’’ (సం-౬కా।౩ప్ర।
౪అ) ఇతి । దేవాఃపురాకదాచిద్యజ్ఞంకృత్వా తేనయజ్ఞేనసువర్గం గ
చ్ఛన్తః మనుష్యా అప్యస్మానన్వాగత్యాస్మత్సదృశాస్తే భవిష్యన్తీతిమత్వా

యూపేనమనుష్యాన్ యోపయిత్వా మోహయిత్వా స్వయమేవ స్వర్గం గతాః యూపః సర్వదేవత్య ఇత్యజ్ఞాత్వా కాష్ఠమాత్రరూప ఇతి బుద్ధిమోహాః । ఋషయస్తు యూపమాహాత్మ్యస్యాతీన్ద్రియస్యాపి ద్రష్టారః। తైనైవవిదితత్వేన యూపేనదేవానమతం స్వర్గం ప్రజ్ఞాతవన్తః । తత్తస్మాన్మనుష్యమోహనహేతుత్వాద్యూపస్య యూపనామసమ్పన్నం । యూపవిమోహన ఇత్యస్మాద్ధాతోర్యూపశబ్దో నిష్పన్నః । ఏవఞ్చసతి విదితమాహాత్మ్యస్య యూపస్యానేనస్వర్గః ప్రజ్ఞాయతే।ఆహవనీయాత్ పూర్వదేశం యూపస్థాపనాయ విధత్తే "పురస్తాన్మినోతి పురస్తాద్ధియజ్ఞస్య ప్రజ్ఞాయతే ప్రజ్ఞాతగ్ం హి తద్యదతిపన్న ఆహురిదం కార్యమాసీదితి" (సం-౬కా।౩ప్ర।౪అ) ఇతి । అత్రసూత్రం "అగ్రేణాహవనీయం యూపావటం ఖనత్యర్ధమన్తర్వేద్యర్ధం బహిర్వేది" ఇతి। విధివాక్యేపురస్తాచ్ఛబ్దః పూర్వదేశవాచీ। అర్థవాదేతు పూర్వకాలవాచీ। యజ్ఞస్య సమ్బన్ధీయత్కర్తవ్యమఙ్గజాతం తత్సర్వమనుష్ఠానాత్ పూర్వమేవప్రజ్ఞాయతే। తథాచబ్రాహ్మణాన్తరం "ఆచతుర్థాత్కర్మణోఽభిసమీక్ష్యేతేదం కరిష్యామీదం కరిష్యామి" ఇతి । యత్తుపూర్వం నజ్ఞాతం తత్పశ్చాద్బుద్ధమపి సత్ అజ్ఞాతమేవ యస్మాల్లోకేవిస్మరణేనాన్యథా కరణేనవా కశ్చిదనుష్ఠేయో ఽతిపన్నేవినష్టే సతిపశ్చాత్క్లిశ్యన్త ఆహురిదం గమనాదికం అధ్యయనాదికంవా తస్మిన్నేవ దినేకార్యమాసీత్ నత్వస్మాభిస్తదానీంప్రజ్ఞాతమితి । తస్మాత్పూర్వకాలస్య ప్రజ్ఞానార్హత్వేన ప్రశస్తత్వాత్పూర్వదేశోఽపి పూర్వత్వసామ్యేన ప్రశస్తః । అథయదుక్తంచషాలాదతిరిక్తం సాధ్యానామితితత్ సమర్థ్యతే "సాధ్యావైదేవా యజ్ఞమత్యమన్యన్తతాన్ యజ్ఞోనాస్పృశత్తాన్ యద్యజ్ఞస్యాతిరిక్తమాసీత్ తదస్పృశదతిరిక్తంవా ఏతద్యజ్ఞస్య యదగ్నావగ్నింమథిత్వాప్రహరత్యతిరిక్తమేతద్యూపస్యతదూర్ధ్వం చషాలాత్ తేషాంతద్భాగధేయం తానేవతేనప్రీణాతి" (సం-౬కా।౩ప్ర।౪అ) ఇతి। సాధ్యానామకాదేవాః పురా యజ్ఞం కృత్వా యజ్ఞభాగమతిలక్ష్యాధికో భాగోఽస్మాకమస్త్విత్యమన్య

న్త। తాన్ అధికలిప్సమానాన్ యజ్ఞో నాస్పృశత్ । తర్హి కిం అస్పృశత్ ।ఏతద్యజ్ఞస్యాతిరిక్తమిహాసీత్తత్ తానస్పృశత్ । కిమతిరిక్తం । యద గ్నావగ్నిం మథిత్వా ప్రహరణమస్తి తదన్యయజ్ఞేఽభావాదిహాతిరిక్తం యదపిచషాలాదూర్ధ్వం యూపాగ్రంతదపి యజమాన పరిమాణా దధిక త్వాదతిరిక్తం । తదుభయం సాధ్యానాంప్రీతిహేతుః । యూపప్రసఙ్గాత్ స్వకాలేస్వరుహోమం విధత్తే “దేవా వై సగ్ంస్థితే సోమేప్రస్రుచోహ రన్ప్రయూపం తేమన్యన్త యజ్ఞవేశసంవా ఇదం కుర్మ ఇతి తే ప్రస్తరగ్ స్రుచాం నిష్క్రయణమపశ్యన్ స్వరుంయూపస్య సగ్ంస్థితే సోమేప్రప్రస్త రగ్ హరతి జుహోతి స్వరుమయజ్ఞవేశసాయ” (సం-౬కా।౩ప్ర।౪అ) ఇతి । పురాదేవాః సమాప్తే సోమయాగే స్రుచో యూపఞ్చాగ్నౌప్రా హరన్ అగ్నౌప్రహర్తుం సఙ్కల్పితవన్తః। తతోయజ్ఞవినాశో మాభూదితి విచార్యప్రస్తరేణస్రుచః స్వరుణాయూపఞ్చ నిష్క్రీతవన్తః। తస్మాత్సో మసమాప్తౌ ప్రస్తరమగ్నౌ ప్రహరేత్ స్వరుఞ్చ జుహుయాత్ । స్వరుః యూపతక్షణే ప్రథమశ్శకలః । తథాచసూత్రం “అవతక్షణానాం స్వరు మధిమన్థనశకలం” ॥ఇతి॥

॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

“పృథిపష్ఠం పురేవాత్రస్వావే ప్రథమపాతితం।
శకలంత్వవటేక్షిప్త్వా దేవోఽగ్నిష్ఠాశ్రికాఞ్జనం॥
సుప్యాత్రోపశ్చషాలాగ్రె హ్యుద్ధియూపం సముచ్ఛ్రయేత్।
తె తెఽవటేక్షేపేద్విష్ణో ద్వాభ్యాంయూపస్యకల్పనం।
బ్రహ్మాద్వయంగతోయూపోరజ్వాసం వేష్ట్య తెపరి॥
అన్తస్వరుంతత్రగూహే దితిసప్తదశేరితాః” ॥ఇతి॥

అథ మీమాంసా.

తృతీయాధ్యాయస్యసప్తమపాదేచిన్తితం॥

“అన్తర్వేదిమి నోత్యర్థం యూపాఙ్గముతలక్షయేత్।
దేశంయూపాంగభావేన వేదిభాగోఽత్రచోద్యతే॥

బహిర్వేద్యర్థమిత్యే తద్వాక్యంభిద్యేతతద్విధా।
మీయమానస్యయూపస్యతావాన్దైఽశోత్రలక్ష్యతే'' ॥ఇతి॥

అగ్నీషోమీయపశౌయూపంమినోతి ఇతిప్రకృత్యశ్రూయతే అర్ధమంతర్వేది మినోత్యర్థం బహిర్వేదీతి। యూపం సంస్థాపయితుం కియద్విస్తారవానవటోఽపేక్షిత ఇతి బుభుత్సాయాం తన్నిర్ణయాయ యూపమూలస్య స్థౌల్యమజ్గుళ్యాదిభిర్మాతవ్యం। తస్యచమీయమానస్య వేద్యభ్యన్తరభాగోఽజ్గత్వేన విధీయత ఇతిచేత్। మైవం। యథాసంస్కృతోవేద్యన్తరభాగోఽర్ధ మన్తర్వేదీత్యనేన వాక్యేనవిధీయతే తద్వదసంస్కృతోవేదిబహిర్భాగోఽప్యర్థం బహిర్వేదీత్యనేనవాక్యేన విధాతవ్యం। తతోవాక్యంభిద్యేత।యదాతువేదేరభ్యన్తరబాహ్యభాగాభ్యా ముపలక్షితోసంస్కృతోలౌకికోదేశో మీయమానయూపోచితో విధీయతే తదానాస్తి వాక్యభేదః। తస్మాల్లౌకికదేశ ఏవాత్ర యూపాఙ్గత్వేన విధీయతేనతు సంస్కృతవేదిభాగః॥*॥

అథఛన్దః॥ తే తేధామానీతిత్రిష్టుప్। విష్ణోఃకర్మాణీతద్విష్ణో రిత్యుభేగాయత్ర్యౌ॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠకే షష్ఠోఽనువాకః॥ * ॥

తైత్తిరీయసంహితా.

ఇ॒షే త్వో॑ప॒వీర॑స్యుపో॑ దే॒వాన్దైవీ॒ర్విశః॒ ప్రాగు॑ర్వ॒ హ్నీరు॒శిజో॒ బృహ॑స్పతే ధా॒రయా॒ వసూ॑ని హ॒వ్యా తే॑ స్వదన్తాం॒ దేవ॑ త్వష్ట॒ర్వసు॑ రణ్వ॒ రేవ॑తీ॒ రమ॑ధ్వ మ॒గ్నేర్జ॒నిత్ర॑మసి॒ వృష॑ణౌ స్థ ఉ॒ర్వశ్య॑స్యా॒యుర॑సి పురూ॒రవా॑ ఘృ॒తేనా॒క్తే వృష॑ణం దధాథాం॒ గాయ॒త్రం ఛన్దోఽను॒ ప్రజా॑యస్వ॒ త్రైష్టు॑భం॒ ఛన్దోఽను॒ ప్రజా॑యస్వ॒ జాగ॑తం॒ ఛన్దోఽను॒ ప్రజా॑యస్వ భవ॒తం॥౧॥

నస్సమనసా సమోక సావరె పసా। మా యజ్ఞగ్ం హిగ్ంసిష్టం మా యజ్ఞపతిం జాతవెదసా శివా భవతమద్యనః। అగ్నావగ్నిశ్చరతి ప్రవిష్ట ఋషీణాం పుత్రో అధిరాజ ఏషః। స్వాహాకృత్య బ్రహ్మణా తేజుహో మి మాదేవానాం మిథుయాక ర్భాగధేయం॥౨౨॥

భవత మేక త్రిగ్ంశచ్చ॥౭॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠకే సప్తమోఽనువాకః॥*॥

భాష్యమ్.

షష్ఠేఽనువాకే యూపస్థాపనముక్తం। తస్మిన్యూపే పశుం నియోక్తుముపాకరణమస్మిన్ సప్తమేఽనువాకేఽభిధీయతే। బోధాయనః “అద్భితం పశుం పల్పూలితమన్తరేణ చాత్వాలోత్కరౌ ప్రపాద్యాగ్రేణయూపం పురస్తాత్ప్రత్యఙ్ముఖ ముపస్థాపయతి, తమిషేత్వేతి బర్హిషీ ఆదాయోపాకరోతి, ఉపవీరస్యుపో దేవాన్ దైవీర్విశక ప్రాగుర్వహ్నీరుశిజో బృహస్పతే ధారయా వసూని హవ్యాతేస్వదన్తాం దేవ త్వష్టర్వసురణ్వ రేవతీరమధ్వం” ఇతి। పల్పూలితం స్నాపితం। ఆపస్తమ్బః “ఇషేత్వేతి బర్హిషీఆదత్తే, ఉపవీరసీతి ప్లక్షశాఖాం, బర్హిర్భ్యాం ప్లక్షశాఖయా చ పురస్తాత్ప్రత్యఞ్చం పశుముపాకరోతి, ఉపోదేవాన్ దైవీర్విశః” ఇతి। హే బర్హిః ఇషే పశులక్షణాయాన్నాయేష్యమాణాయ త్వామాదదే। బర్హిరితిజాతావేకవచనం। ఉపాకర్తుం వెతి గచ్ఛతీత్యుపవీః। హే ప్లక్షశాఖే త్వముపవీరసి। ఉపోసమీపే ప్రాగుః ప్రాప్తాః। కే। ఉపాక్రియమాణపశుసమ్బద్ధి హృదయాద్యవయవా ఇత్యర్థాల్లభ్యతే। కాన్ ప్రాప్తాః। దేవానగ్నిషోమాదీన్। దైవీర్విశః దేవసమ్బన్ధినీః ప్రజాశ్చ। కిఞ్చవహ్నిః యాగనిర్వాహకాన్ ఉశిజః శేషభక్షణకామాన్ ప్రాప్తాః। హే బృహస్పతే

వసూని హృదయాదిద్రవ్యాణి ధారయపోషయ । హే పశో తేత్వదీయాని హవ్యాని స్వదన్తాంస్వాదూని భవన్తు । హేదేవ త్వష్టృనామక వసుపశు ద్రవ్యం రణ్వ రమణీయంకురు । హే రేవతీః క్షీరాదిధనవన్తః । హేపశవః రమధ్వం యజమానగృహే క్రీడధ్వం । కల్పః "అగ్నేర్జనిత్రమసీత్యభిమన్థనశకలంనిదధాతి, వృషణౌస్థ ఇతి ప్రాఞ్చౌ దర్భౌ, ఉర్వశ్యసీత్యధరారణిమాదత్తే, పురూరవా ఇత్యుత్తరారణిం, ఘృతే నాక్తే వృషణం దధా థామిత్యుభేఽభిమన్త్ర్య, ఆయురసీతిసమవధాయేతి" ఇతి । హేశకలత్వమగ్నేర్జనిత్రమసి । హే దర్భౌయువాం వృషణౌ వీర్యసేచకౌస్థః । హే అధరారణే త్వముర్వశ్యా సదృశీభవసి । హే ఉత్తరారణే త్వంపురూరవసా సమానాసి। హే ఉభే అరణీ యువాం ఘృతేనాక్తే సత్యౌ సేచనం పోషయతాం । హే అరణిద్వయ మాతాపితృస్థానీయ త్వమాయురసి । యజ్ఞస్యాయుస్థానీయమసి పుత్రస్థానీయ వహ్నిముత్పాదయతాం । యజ్ఞాభివృద్ధికరత్వాత్ యద్యపి తత్రపాఠక్రమేణ ఇషేత్వాగయ ఉపాకరణ మన్త్రాః ప్రథమం వ్యాఖ్యాతవ్యాః తథాపి పూర్వానువాకే ప్రసక్తాద్యనుక్తం "అతిరిక్తం వా ఏతద్యజ్ఞస్య యదగ్నావగ్నిం మథిత్వా ప్రహరతి" ఇతి తద్విస్పష్టయితుమాదౌ అగ్నిమన్థనమన్త్రాన్ వ్యాచిఖ్యాసుః మన్థనవిశిష్టమగ్నిప్రహరణం విధత్తే "సాధ్యావై దేవా అస్మిన్ లోక ఆసన్ నాన్యత్కిఞ్చన మిషత్తేఽగ్నిమేవాగ్నయె మేధాయాలభన్త నహ్యన్యదాలభ్యమవిన్దన్ తతో వా ఇమాః ప్రజాః ప్రజాయన్త యదగ్నావగ్నిం మథిత్వా ప్రహరతి ప్రజానాం ప్రజననాయ" (సం-౬కా।౩ప్ర।౫అ) ఇతి । మనుష్యపశ్వాదిసృష్టేః పురాలోకే సాధ్యనామకా దేవా ఆసన్ । అన్యత్కిమపి ఈషత్ప్రాణిజాతం నాసీత్ । తేచసాధ్యాః ప్రజాకామాస్తద్దేవతే వే యజ్ఞాయ ఆలభన్త అన్యథాలమ్భనయోగ్యం పశుజాతమలబ్ధ్వా అగ్నిమేవ పశుత్వేన అగ్నయె దేవతాయై ఆలభన్త పురుషారణ్యపశున్యాయేన పర్యగ్నికరణాన్తాన్ సంస్కారాన్ అకుర్వత । తథాచాశ్వమేధకాణ్డేశ్రూయతే "పర్యగ్నికృతం పురుషం చారణ్యాగ్ శ్చోత్సృజన్త్యహిగ్ సాయై"

ఇతి। తథా గ్నావ్య లబ్ధనరూపాద్వ్యజ్ఞాత్ ఏవ ప్రజా అసృజన్త। తస్మాత్ పూర్వసిద్ధాగ్నౌ మథితాగ్నేర్ప్రహరణం ప్రజోత్పత్త్యై భవతి। అత్రమన్థనకాలశ్చిన్త్యతే। ఉపాకరణమారభ్య మారపర్యన్తో వ్యాపార ఆలమ్భనశబ్దార్థః, కిం తస్మాదాలమ్భా దూర్ధ్వ మగ్నిర్మన్థనీయః, ఆహోస్వి దుపాకరణా నానన్తరమితి। తత్రప్రథమపక్షే దోషమాహ "రుద్రో వా ఏషయదగ్ని ర్యజమానఃపశుర్య త్పశుమాలభ్యాగ్నిం మన్థేద్రుద్రాయ యజమానమపి దధ్యాత్ప్రమాయుకస్స్యాత్" (సం-౬కా।౩ప్ర।౫అ) ఇతి। రుద్రః క్రూరః। పశోర్యజమాన నిష్క్రయణరూపత్వాత్ పశుర్యజమానః। తత ఆలమ్భా దూర్ధ్వమగ్నిమన్థనే హవిర్భూతం యజమానమపి రుద్రాయ దద్యాత్। తతో యజమానో మరణశీల స్స్యాత్। తస్మిన్నేవ పక్షే గుణమపిదర్శయతి "అధో ఖల్వాహురగ్ని స్సర్వా దేవతా హవిరేతద్యత్ పశురితి యత్పశుమాలభ్యాగ్నిం మన్థతిహవ్యాయై వాసన్నాయ సర్వా దేవతా జనయతి" (సం-౬కా।౩ప్ర।౫అ) ఇతి। "తేదేవా అగ్నౌతనూః సంన్యదధత తస్మాదాహురగ్నిస్సర్వా దేవతాః" ఇతిశ్రుతేః। అగ్నేస్సర్వ దేవతారూపత్వం పశోర్హవిష్ట్వం ప్రసిద్ధం। తథా సత్యాలభ్య మన్థనే ప్రత్యాసన్నాయ హవిషే సర్వా దేవతాజనయతి సన్నిధాపయతి। ద్వితీయపక్షం సిద్ధాన్తత్వేనోపాదత్తే "ఉపాకృత్యైవమన్థ్య స్తన్నేవాల బ్ధం నేవాఽనాలబ్ధం" (సం-౬కా।౩ప్ర।౫అ) ఇతి। ఉపాకరణేనాలమ్భ ఉపక్రాన్తః అతో యథోక్తగుణః సిధ్యతి। అమారణేనా సమాప్తత్వా ద్యథోక్తదోషో నభవిష్యతి। ద్వయోర్మన్త్రయోరర్థే ప్రసిద్ధిందర్శయతి। "అగ్నేర్జనిత్రమసీత్యాహాగ్నే ర్హ్యేతజ్జనిత్రం వృషణౌ స్థ ఇత్యాహవృషణౌ హ్యేతౌ" (సం-౬కా।౩ప్ర।౫అ) ఇతి। స్త్రీమన్త్రపురుషమన్త్రయోః సమవధాన మన్త్రే మిథున త్వసిద్ధిం దర్శయతి "ఉర్వశ్యస్యాయు రసీత్యాహమిథునత్వాయ" (సం-౬కా।౩ప్ర।౫అ) ఇతి। వృషణశబ్దేన నిషిక్త వీర్యస్థానీయ ఉత్పాద్యో వహ్నిర్వివక్షిత ఇత్యాహ "ఘృతేనాక్తేవృష

ణం దధాధామిత్యాహ వృషణగ్ హ్యేతే దధాతే యే అగ్నిం” (సం-౬కా। ౩ప్ర।౫అ) ఇతి । యే అధరోత్తరారణీ వహ్నింధారయతః ఏతే వృషణం సిక్తవీర్యం దధాతే ఇతి మన్త్రేణోచ్యతే।బోధాయనః “అథప్రజాతీర్వాచయతి, గాయత్రంఛన్దోఽను ప్రజాయస్వత్రైష్టుభం ఛన్దోఽను ప్రజాయస్వ జాగతం ఛన్దోఽను ప్రజాయస్వ ఇతి ప్రదక్షిణమగ్నిం మన్థతి” ఇతి। ఆపస్తమ్బః “అగ్నయేమథ్యమానాయానుబ్రూహీతి సమ్ప్రేష్యతి, మథ్యమానాయానుబ్రూహీతివా, ప్రథమాయాంత్రిరనూక్తాయాంత్రిః ప్రదక్షిణమగ్నిం మన్థతి, గాయత్రంఛన్దోఽను ప్రజాయస్వేతి ప్రథమం, త్రైష్టుభమితి ద్వితీయం, జాగతమితి తృతీయం, తతోయథాప్రాశు మన్థతి” ఇతి। హే అగ్నే హోత్రాపఠ్యమానం గాయత్రం ఛన్దోఽనులక్ష్యత్వంప్రజాయస్వ । ఏవమితరత్రాపి యోజ్యం । ప్రాశుక్షిప్రమిత్యర్థః । ఛన్దసాంసాధనత్వమనేన మన్త్రేణ దర్శితమిత్యాహ “గాయత్రం ఛన్దోఽను ప్రజాయస్వేత్యాహ ఛన్దోభిరేవైనం ప్రజనయతి”(సం-౬కా।౩ప్ర।౫అ)ఇతి। హోతారంప్రత్యధ్వర్యోః ప్రైషమన్త్రముత్పాదయతి “అగ్నయే మథ్యమానాయాను బ్రూహీత్యాహ” (సం-౬కా।౩ప్ర।౫అ) ఇతి । హోతురభిత్వా దేవ సవితరిత్యేతామృచం।విధత్తే “సావిత్రీమృచమన్వాహ సవితృప్రసూత ఏవైనం మన్థతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౫అ) ఇతి । పునః ప్రైషద్వయముత్పాదయతి “జాతాయానుబ్రూహి ప్రహ్రియమాణాయానుబ్రూహీత్యాహ కాణ్డేకాణ్డఏవైనం క్రియమాణే సమర్ధయతి” (సం - ౬కా । ౩ప్ర।౫అ) ఇతి। మథనకాణ్డఏకో మథితస్య జన్మకాణ్డోఽపరః జాతస్య పూర్వాగ్నౌ ప్రహరణకాణ్డోఽన్యః।తత్ర సర్వత్రప్రైషే సతిమన్త్రైరగ్నిస్సమృద్ధోభవతి । హోతుర్మన్త్రాన్ విధత్తే “గాయత్రీస్సర్వా అన్వాహ గాయత్రచ్ఛన్దా వా అగ్నిః స్వేనైవైనం ఛన్దసాసమర్ధయతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౫అ) ఇతి । మన్థనకాలేఽనువచనీయాః అభిత్వా దేవసవితరిత్యాద్యాః । జాతే సతి ఉత బ్రువన్తు జన్తవ ఇత్యాదికం । ప్రహరణకాలే ప్రదేవం దేవవీతయ ఇత్యాదికమనుబ్రూయాత్, తాస్సర్వా ఋచోగాయత్ర్యః। అగ్నిశ్చగా

యత్ర్యామహోత్పన్నత్వాద్గాయత్రఛన్దాః।కల్పః “భవతంనస్సమనసా
విత్యగ్రేణోత్తరపరిధి మాహవనీయే ప్రహరతి సన్ధినా వా, అగ్నావగ్నిశ్చ
రతి ప్రవిష్టఇతి ప్రహృత్య స్రువేణాఽభిజుహోతి” ఇతి। మన్త్రౌ త్వేవమా
మ్నాతౌ “భవతంనస్సమనసౌ సమోకసావరేపసౌ । మాయజ్ఞగ్ం హిగ్ం
సిష్టం మాయజ్ఞపతిం జాతవేదసౌ శివౌ భవతమద్యనః । అగ్నావగ్నిశ్చరతి
ప్రవిష్ట ఋషీణాం పుత్రో అధిరాజఏషః । స్వాహాకృత్య బ్రహ్మణా తే జు
హోమి మా దేవానాం మిథుయాకర్భాగధేయం” ఇతి।యోఽగ్నిః పు
రాఽఽహవనీయే వర్తతే యశ్చేదానీం మథిత స్తస్మిన్ ప్రహ్రియతే తౌ యు
వామస్మాన్ప్రతిసుమనసౌ సమానమనసౌ విప్రతిపత్తిరహితౌ।సమోకసౌ
సమాననివాసస్థానౌ।అరేపసౌ పాపచిత్తరహితౌ భవతం।యజ్ఞఞ్చ యజ్ఞప
తిఞ్చ హింసాంమాకురుతం। అద్యాస్మిన్కర్మణి నోఽస్మాన్ప్రతిశివౌశాన్తౌ
భవతం । ఏవంమథితోఽగ్ని రాహవనీయాగ్నౌ ప్రవిష్టశ్చరతి । కీదృశః।
ఋషీణాం మన్త్రాణాం ఋత్విజాంవా పుత్రస్తైరుత్పాదితత్వా దధికం రా
జత ఇత్యధిరాజః। హే మథితాగ్నే తే తుభ్యం స్వాహాశబ్దముచ్చార్య మ
న్త్రేణ జుహోమీతి దేవతానాం భాగధేయం మిథుయాకః మిథ్యా
భూతం మా కురుతం । శివౌభవతమితి ప్రార్థనాయాః ప్రసిద్ధిం దర్శయతి
“అగ్నిః పురా భవత్యగ్నిం మథిత్వా ప్రహరతి తౌ సమ్భవన్తౌ యజమాన
మభిసమ్భవతో భవతం నస్సమనసా విత్యాహ శాన్త్యై” (సం-౬కా।౩ప్ర।
౫అ) ఇతి । యజమానం భక్షయితు మభిలష్య పరస్పరసంయుక్తత్వాత్
తచ్ఛాన్త్యై ప్రార్థనీయా । అగ్నావగ్నిరితి మన్త్ర ఉపేక్షితః । విధత్తే
“ప్రహృత్యజుహోతి జాతాయైవాస్మా అన్నమపి దధాత్యాజ్యేన జు
హోత్యేతద్వా అగ్నేః ప్రియం ధామయదాజ్యం ప్రియేణైవైనం ధా
మ్నాసమర్ధయత్యథో తేజసా” (సం-౬కా।౩ప్ర।౫అ) ఇతి । సమర్ధయతీత్య
న్వయః । ఉత్తరభావినోఽపి మథనమన్త్రా ఔత్సుక్యేనాదౌ వ్యాఖ్యా
తాః । అథపూర్వభావిన ఉపాకరణ మన్త్రాన్ వ్యాచిఖ్యాసుర్విధత్తే

“ఇషే త్వేతి బర్హిరాదత్త ఇచ్ఛత ఇవ హ్యేష యో యజతే” (సం-౬కా।౩ప్ర।౮అ) ఇతి। ఏష యజమానో దేవేభ్యో దాతుం పశురూపం హవిరిచ్ఛతీవ తస్మాదిష ఇత్యుచ్యతే। పశుసమీపే దేవానాహ్వయతీతి ప్లక్షశాఖా ఉపవీరిత్యుచ్యతే। తదేతద్దర్శయతి “ఉపవీరసీత్యాహోప హ్యేనానాకరోతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౮అ) ఇతి। హృదయాద్యవయవా దేవాన్దేవప్రజాశ్చ ప్రాప్తా ఇతి యద్వ్యాఖ్యాతం తత్ప్రసిద్ధమిత్యాహ “ఉపో దేవాన్దైవీర్విశః ప్రాగురిత్యాహ దైవీర్హ్యేతా విశః సతీర్దేవానుపయన్తి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౮అ) ఇతి। యద్వా హృదయాదయ ఏవ పదార్థత్వేన దైవప్రజాభూత్వా దేవాన్ప్రాప్నువన్తి। వహ్నిశబ్దో వాహకవాచీత్యభిప్రేత్య దర్శయతి “వహ్నీరుశిజ ఇత్యాహ ఋత్విజో వై వహ్నయ ఉశిజస్తస్మాదేవమాహ” (సం-౬కా।౩ప్ర।౮అ) ఇతి। అత్ర పశుప్రదత్వేన బృహస్పతిప్రార్థనమిత్యాహ “బృహస్పతే ధారయా వసూనీత్యాహ బ్రహ్మ వై దేవానాం బృహస్పతిర్బ్రహ్మణైవాస్మై పశూనవరున్ధే” (సం-౬కా।౩ప్ర।౮అ) ఇతి। హృదయాదీని స్వాదూకర్తుమియమాశీరిత్యాహ “హవ్యా తే స్వదన్తామిత్యాహ స్వదయత్యేవైనామ్” (సం-౬కా।౩ప్ర।౮అ) ఇతి। మిథునరూపపశుప్రదత్వేన త్వష్టుః ప్రార్థనమిత్యాహ “దేవ త్వష్టర్వసు రణ్వేత్యాహ త్వష్టా వై పశూనాం మిథునానాం రూపకృద్రూపమేవ పశుషు దధాతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౮అ) ఇతి। రేవతీశబ్దః పశుపర ఇత్యాహ “రేవతీ రమధ్వమిత్యాహ పశవో వై రేవతీః పశూనేవాస్మై రమయతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౮అ) ఇతి॥

॥ ॥ అత్ర వినియోగసఙ్గ్రహః ॥ ॥

“ఇషేబర్హిస్సమాదత్తే ఉపేతిప్లక్షశాఖికాం।
ఉపోపశుముపాకృత్య హ్యాగ్నేశ్శకలసంస్థితిః॥
వృషాఽత్ర దర్భాన్సంస్థాప్య ఊర్వ్యాఽరణిమథఃక్షిపేత్।
పురూత్తరాంసమాదత్తే ఆయురిత్యుపరిక్షిపేత్॥

ఘృతేసమ్మన్త్ర్యైగాయేతి త్రిభిర్మధ్యానినిక్షిపేత్।
భవతమ్పూర్వాఽనలేఽధాగ్నౌహూమోఽమన్త్రాశ్చతుర్దశ'' ఇతి॥

అత్రవిశేషమీమాంసానాస్తి॥

అథఛన్దః॥ భవతం నః సమనసావితి పఙ్క్తిః॥ అగ్నావగ్నిరితిత్రిష్టుప్॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠకే సప్తమోఽనువాకః॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

ఆదదఋతస్య త్వా దేవహవిః పాశేనాఽఽరభే ధర్షామానుషాన
ద్భ్యస్త్వౌషధీభ్యః ప్రోక్షామ్యపాం పేరురసి స్వాత్తఞ్చిత్సదేవగ్ం హవ్య
మాపో దేవీస్స్వదతైనగ్ం సంతే ప్రాణో వాయునా గచ్ఛతాగ్ం సంయజత్రై
రఙ్గాని సం యజ్ఞపతి రాశిషా ఘృతేనాక్తౌ పశుం త్రాయేథాగ్ం రేవతీర్య
జ్ఞపతిం ప్రియధాఽఽవిశతోరో అన్తరిక్ష సజూర్దేవేన॥౧॥

వాతేనాఽస్య హవిషస్త్మనా యజసమస్య తనువా భవ వర్షీయో వ
ర్షీయసి యజ్ఞే యజ్ఞపతిం ధాః పృథివ్యాస్సమ్పృచః పాహి నమస్త ఆతా
నాఽనర్వా ప్రేహి ఘృతస్య కుల్యామను సహప్రజయా సహరాయ
స్పోషేణాఽఽపో దేవీశ్శుద్ధాయువశ్శుద్ధా యూయం దేవాగ్ం ఊఢ్వగ్ం శు
ద్ధా వయం పరివిష్టాః పరివేష్టారో వో భూయాస్మ॥౨॥

దేవేన చతుశ్చత్వారిగ్ంశచ్చ॥౮॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠకేఽష్ట
మోఽనువాకః॥*॥

భాష్యమ్.

సప్తమేఽనువాకే పశోరుపాకరణం ప్రాధాన్యేనోక్తం। అథోపాకృతస్య విశసన మష్టమేఽనువాకే విధీయతే। బోధాయనః "అథరశనామాదత్తే, దేవస్య త్వా సవితుః ప్రసవేఽశ్వినో ర్బాహుభ్యాం పూష్ణో హస్తాభ్యామాదద ఇతి" ఇతి।అత్ర ఆమ్నాత ఆదదఇతి మన్త్రో 'దేవస్య త్వే' త్యనేనపూర్యతే। ఆపస్తమ్బః "సావిత్రేణరశనామాదాయపశోర్దక్షిణబాహౌ పరివీయోర్ధ్వముత్కృష్య, ఋతస్య త్వా దేవహవిః పాశేనాఽఽరభ ఇతి, దక్షిణోఽర్ధశ్శిరసి పాశేనాక్ష్ణయా ప్రతిముచ్యధర్షా మానుషా ఇతి యూపస్యనియునక్తి, దక్షిణత ఏకాదశినాః" ఇతి। హేరశనే త్వామాదదే। దేవీహవిః పశో ఋతస్య యజ్ఞస్య సిద్ధ్యర్థం త్వాం పాశేనారభే బధ్నామి। హే వినియుజ్యమానపశో దేవత్వ ప్రాప్త్యా మానుషానుపద్రవాన్ లాడనాదీన్ ధర్ష అభిభవ। విధత్తే "దేవస్య త్వా సవితుః ప్రసవఇతిరశనామాదత్తే ప్రసూత్యా అశ్వినోర్బాహుభ్యా మిత్యాహాశ్వినౌ హి దేవానామధ్వర్యూ ఆస్తాంపూష్ణోహస్తాభ్యామిత్యాహయత్త్యై" (సం-౬కా।౩ప్ర।౬అ) ఇతి। ఋతశబ్దార్థమాహ "ఋతస్య త్వా దేవహవిః పాశేనారభ ఇత్యాహ సత్యంవా ఋతగ్ం సత్యేనైవైన మృతేనారభతే" (సం-౬కా।౩ప్ర।౬అ) ఇతి। అవశ్యంభావిఫలోపేతత్వా ద్యజ్ఞస్వరూపం సత్యం। తేనసనిమిత్తేన ఏనంపశుంబధ్నాతి। బన్ధనప్రకారంవిధత్తే "అక్ష్ణయా పరిహరతి వధ్యగ్ం హి ప్రత్యఞ్చం ప్రతిముఞ్చన్తి వ్యావృత్త్యై" (సం-౬కా।౩ప్ర।౬అ) ఇతి। అక్ష్ణయాపూర్వోక్తయా దక్షిణపాదాది శిరోభాగపర్యన్తయా వక్రయా పరిహరతి వేష్టయతి। లోకేతుమాంసభక్షిణోవధ్యం పశుం ప్రత్యఞ్చం స్వాభిముఖమవస్థాప్య గళే పాశం ప్రతిముఞ్చన్తి। అతస్తద్వ్యావృత్తయే వక్రబన్ధనం విధత్తే "ధర్షామానుషానితి నియునక్తి ధృత్యై" (సం-౬కా।౩ప్ర।౬అ) ఇతి। నియునక్తి యూపే నిరన్తరం బధ్నీయాత్ తచ్చ బన్ధనంధృత్యర్థం పలాయనపరిహారణార్థం। కల్పః "అక్ష్ణయ

స్త్వౌషధీభ్యః ప్రోక్షామీతి ప్రోక్షతి, అపాం పేరురసీతి పాయయతి, స్వా త్తశ్చిత్సదేవగ్ం హవ్యమాపో దేవీస్స్వదతైన మిత్యుపరిష్టాదధస్తా త్సర్వత శ్చప్రోక్ష్య” ఇతి। హే పశో త్వామద్భిరోషధీభిశ్చ ప్రోక్షామి। దర్భైః సహా ముత్పూతత్వాదస్త్యోషధీనామపి ప్రోక్షణసాధనత్వం। పితృమాతృస్వీకృతా భ్యాం తృణోదకాభ్యాం పశోరుత్పన్నత్వేన ప్రోక్షణం యుక్తమిత్యాహ “అద్భ్యస్త్వౌషధీభ్యః ప్రోక్షామీత్యాహాద్భ్యో హ్యేష ఓషధీభ్య స్సమ్భ వతియత్పశుః” (సం-౬కా।౩ప్ర।౬అ) ఇతి। పేరుశబ్దః పాతృవాచీత్యా హ “అపాం పేరు రసీత్యాహైష హ్యపాంపాతా యో మేధాయారభ్య తే” (సం-౬కా।౩ప్ర।౬అ) ఇతి। యజ్ఞార్థమాలభ్యమానస్య పశోరిత ఊ ర్ధ్వం ఉదకపానాభావాదిదానీమేవ పాతృత్వం। హే ఆపో దేవ్యః స్వా త్తశ్చిత్ స్వాదుభూతమపి సదేవం దేవత్రార్థం హవ్యం హోతుం యో గ్యమేనం పశుం స్వదత స్వాదుకురుత। అనేన మన్త్రేణ స్వాదుతా భవ తీత్యాహ “స్వాత్తశ్చిత్సదేవగ్ం హవ్యమాపోదేవీ స్స్వదతైన మిత్యా హ స్వదయత్యేవైనం” (సం-౬కా।౩ప్ర।౬అ) ఇతి। త్రిభిర్మన్త్రైరనుష్ఠే యాని విధత్తే “ఉపరిష్టాత్ప్రోక్షత్యుపరిష్టాదేవైనం మేధ్యం కరోతి పాయ యత్యన్తరత ఏవైనం మేధ్యం కరోత్యధస్తాదుపోక్షతి సర్వత ఏవైనం మే ధ్యం కరోతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౬అ) ఇతి। అథ హోతారం ప్రతి అధ్వర్యోః ప్రైషమన్త్రముత్పాదయతి “అగ్నినా వై హోత్రా దేవా అసురానభ్య భవన్నగ్నయే సమిధ్యమానాయానుబ్రూహీత్యాహ భ్రాతృవ్యాభిభూత్యై” (సం-౬కా।౩ప్ర।౭అ) ఇతి। అగ్నిస్సమిద్ధో భ్రా తృవ్యానభిభవతి। అగ్నేస్సమిద్ధనాయ హోత్రా సూచ్యమానానా మృ చాం చోదకప్రాప్తానాం పఞ్చదశసఙ్ఖ్యా మపోద్య సప్తదశసఙ్ఖ్యాం విధత్తే “సప్తదశ సామిధేనీరన్వాహ సప్తదశః ప్రజాపతిః ప్రజాపతేరాప్త్యై” (సం-౬కా।౩ప్ర।౭అ) ఇతి॥ ఆశ్రావయేత్యాదిభిరక్షరైః ప్రజాపతేస్సప్త దశత్వం। తమేవ వివిధమనూద్య ప్రశంసతి “సప్తదశాన్వాహ ద్వాదశ

మాసాగ్ం పఞ్చర్తవస్సంవత్సర స్సంవత్సరం ప్రజాఅనుప్రజాయన్తే ప్రజా
నాం ప్రజననాయ" (సం-౬కా।౩ప్ర।౭అ) ఇతి। హేమన్తశిశిరయోః స
మాసేనేతి బహ్వృచబ్రాహ్మణామ్నానా దృతూనాంపఞ్చసఙ్ఖ్యా । ప్రజా
స్సంవత్సరం గర్భేస్థిత్వా పశ్చాత్ప్రజాయన్తే। అమన్త్రకం ప్రథమాఘా
రం విధత్తే "దేవావై సామిధేనీరనూచ్యయజ్ఞం నాన్వపశ్యన్త్సప్రజాపతి
స్తూష్ణీమాఘారమాఘారయత్తతో వై దేవా యజ్ఞమన్వపశ్యన్ యత్తూష్ణీ
మాఘారమాఘారయతి యజ్ఞస్యానుఖ్యాత్యై" (సం-౬కా।౩ప్ర।౭అ) ఇతి।
బహునియమోపేతసామిధేన్యనువచనేన శ్రాన్తాస్సన్తఃపశ్చాత్ కర్తవ్య
యజ్ఞం నాన్వపశ్యన్।తతఃప్రజాపతిస్తూష్ణీమాఘారేణ మన్త్రవిషయవ్యా
పారజన్యబుద్ధేః శ్రమమపనీతవాన్ । తమేవ విధిమనూద్యప్రసంశతి "అసు
రేషువైయజ్ఞ ఆసీత్తం దేవాస్తూష్ణీగ్ం హోమేనావృఞ్జత యత్తూష్ణీమా
ఘారమాఘారయతి భ్రాతృవ్యస్యైవతద్యజ్ఞంవృఙ్క్తే"(సం-౬కా।౩ప్ర।౭అ)
ఇతి।అసురాగూఢచారిణోభూత్వా దేవైరనుష్ఠితమవగత్యస్వయమపి తథై
వానుతిష్ఠన్తి। తథాచ శ్రుత్యన్తరం "దేవావై యద్యజ్ఞేఽకుర్వత తదసు
రా అకుర్వత "ఇతి। తం వృత్తాన్తమవగత్య దేవా గూఢచారిణామగ్రే ప్ర
థమమాఘారమన్త్రకం హుతవన్తః। తం దృష్ట్వవన్తోఽసురాస్సహసా గ
త్వా కృత్స్నంయజ్ఞం తూష్ణీంహుత్వా నాశితవన్తః। తమభిప్రేత్య తం
దేవాస్తూష్ణీగ్ం హోమేనావృఞ్జతే త్యుచ్యతే। త్రయాణాం పరిధీనాం
మార్జనం ప్రత్యేకం తదావృత్తిఞ్చ విధత్తే। "పరిధీంత్సమ్మార్ష్టి పునాత్యే
వైనాం త్రిస్త్రిస్సమ్మార్ష్టి త్ర్యావృద్ధియజ్ఞోఽథో రక్షసామపహత్యై ద్వా
దశసమ్పద్యంతే ద్వాదశమాసాస్సంవత్సరస్సంవత్సరమేవ ప్రీణాత్యథోసం
వత్సరమేవాస్మా ఉపదధాతి సువర్గస్య లోకస్య సమష్ట్యై" (సం-౬కా।
౩ప్ర।౭అ) ఇతి। పరిధిషు పతితస్య భస్మాదే రపనయనేన తేశుద్ధా భవన్తి।
తిస్ర ఆవృత్తయో యస్యా సా త్ర్యావృత్। త్రిఃప్రథమామన్వాహేత్యాది
షు తత్ప్రసిద్ధం।త్ర్యావృత్యా తదాదరం దృష్ట్వారక్షసాం భయాతిశయో

భవతి । త్రిషుపరిధిషు నవసమ్మార్జనాన్యుక్తాని । తత్రానుక్తైస్త్రిభిర్వ్యూహ్య సమ్మార్జనైస్సహ ద్వాదశసంపత్తిః । అతఏవ దర్శపూర్ణమాసబ్రాహ్మణే శ్రూయతే “ పరిధీన్త్సమ్మార్ష్టి । పునాత్యేవైనాం । త్రిర్మధ్యమం । త్రయో వై ప్రాణాః । ప్రాణానేవాభిజయతి । త్రిర్దక్షిణార్ధ్యం । త్రయ ఇమే లోకాః । ఇమానేవలోకానభిజయతి । త్రిరుత్తరార్ధ్యం । త్రయో వై దేవయానాః పన్థానస్తానేవాభిజయతి త్రిరుపవాజయతి । త్రయో వై దేవలోకాః । దేవలోకానేవాభిజయతి । ద్వాదశసమ్పద్యంతే ” ఇతి । తయాసఙ్ఖ్యయా సంవత్సరదేవతాం తోషయతి । కిఞ్చాస్య యజమానస్య స్వర్గప్రాపణాయ తాం సంవత్సరదేవతాముపదధాతి సమీపే సమానయతి । పూర్వం స్రావాఘారో విహితః । అథ స్రుచాఽఽఘారం విధత్తే “ శిరో వా ఏతద్యజ్ఞస్య యదాఘారోఽగ్నిస్సర్వా దేవతా యదాఘారమాఘారయతి శీర్షత ఏవ యజ్ఞస్య యజమానస్సర్వా దేవతా అవరున్ధే” (సం-౬కా।౩ప్ర।౭అ) ఇతి । ఆఘారస్యాహోమేషు ప్రథమభావిత్వేన శిరోరూపత్వం । యద్యపి పశోరిష్టివికృతిత్వాదేవాఘారం ద్వయం ప్రాప్నోతి తథాపి తద్వికృతిత్వమేవ నిశ్చేతుం తదీయలిఙ్గత్వేనాత్ర పునర్విహితం । కల్పః “ స్రుచ్యమాఘార్య ప్రత్యాక్రమ్య జుహ్వా పశుగ్ంసమనక్తి, సం తే ప్రాణో వాయునా గచ్ఛతామితి శిరసి, సం యజత్రైరఙ్గానీత్యగ్ంసోచ్ఛలయోః, సం యజ్ఞపతిరాశిషేతి శ్రోణ్యామితి ” ఇతి । ఉచ్ఛలశబ్దేన కకుదుచ్యతే । హే పశో తే తవ ప్రాణో వాయునా సఙ్గచ్ఛతాం । హృదయాద్యఙ్గాని యజత్రైర్యాగవిశేషైస్సంయుజ్యన్తాం । యజ్ఞపతిరాశిషా సంయుజ్యతాం । స్రుచాఽఽఘారశేషేణ పశ్వఞ్జనం విధత్తే “ శిరో వా ఏతద్యజ్ఞస్య యదాఘార ఆత్మా పశురాఘారమాఘార్య పశుగ్ంసమనక్త్యాత్మన్నేవ యజ్ఞస్య శిరః ప్రతిదధాతి” (సం - ౬కా। ౩ప్ర।౭అ) ఇతి । ఆత్మా గ్రీవాయా అధోవర్తీ దేహః । ప్రాణస్య బాహ్యవాయుసఙ్గమో యుక్త ఇత్యాహ “ సం తే ప్రాణో వాయునాగచ్ఛతామిత్యాహ వాయుదేవత్యో వై ప్రాణో వాయావేవాస్య ప్రాణం జుహోతి” (సం - ౬కా।౩ప్ర।౭అ) ఇతి । అస్యయజ్ఞస్యఫలేన యజమానో యు

జ్యత ఇత్యేవమర్థ మభిప్రేత్యానన్త్రం దర్శయతి “సం యజత్రైరఙ్గాని సం యజ్ఞపతిరాశిషేత్యాహ యజ్ఞపతిమేవాస్యా శిషం గమయతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౭అ) ఇతి। మధ్యమమన్త్రేణ హృదయాద్యఙ్గాని యాగవిశేషై ర్యోజయతీత్యేతావదున్నేయం। పూర్వం శిరస్యఞ్జనం విహితం। ఇదానీంకమది శ్రోణ్యాఞ్చ అఞ్జనంవిధత్తే। అథవా పూర్వవిధేః సాధారణత్వాత్ తమేవానూద్య ప్రశంసతి। “విశ్వరూపో వై త్వాష్ట్ర ఉపరిష్టాత్ పశుమభ్యవమీత్ తస్మాదుపరిష్టాత్ పశోర్నావద్యన్తి యదుపరిష్టాత్ పశుగ్ సమనక్తి మేధ్యమేవైనంకరోతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౭అ) ఇతి। త్వష్టుఃపుత్రో విశ్వరూపః పశుమభిప్రాప్య ఉపరిష్టాత్ పృష్ఠభాగే వమనమకరోత్। తస్మాద్యాజ్ఞికా హృదయాదివదుపరిభాగాన్నావద్యన్తి తం భాగమఞ్జనేన శుద్ధంకరోతి। విధత్తే “ఋత్విజో వృణీతే ఛన్దాగ్ స్యేవ వృణీతే” (సం-౬కా।౩ప్ర।౭అ) ఇతి। వక్ష్యమాణసఙ్ఖ్యాసామ్యాత్ ఋత్విజాం ఛన్దస్త్వం। సప్తత్వసఙ్ఖ్యాంవిధత్తే “సప్తవృణీతే సప్తగ్రామ్యాః పశవస్సప్తారణ్యా స్సప్తఛన్దాగ్ స్యుభయస్యావరుద్ధ్యై” (సం-౬కా।౩ప్ర।౭అ) ఇతి। హోతాఽగ్నీధ్రోఽధ్వర్యు ర్మైత్రావరుణో బ్రాహ్మణాచ్ఛంసీపోతా నేష్టాచేతి। సప్తగ్రామ్యాదికం వ్యాఖ్యాతం। చోదకప్రాప్తేషు ప్రయాజేషుసఙ్ఖ్యాం విధత్తే “ఏకాదశప్రయాజాన్యజతి దశవైపశోః ప్రాణా ఆత్మైకాదశో యావానేవ పశు స్తం ప్రయజతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౭అ) ఇతి। ప్రాణశబ్దేన తదాధారభూతాని ఛిద్రాణ్యుచ్యన్తే। తానిచ శిరసిసప్తఅధస్తాత్ ద్వే నాభిర్దశమీ ఆత్మా దేహః। అతఏకాదశసఙ్ఖ్యయాఽఽకృత్స్నం పశుంప్రతి యజతి। అస్తి మప్రయాజస్యకాలాన్తరం విధత్తే “వపామేకః పరిశయ ఆత్మైవాత్మానం పరిశయే” (సం-౬కా।౩ప్ర।౭అ) ఇతి। వపాం పరి వపాహోమసమీపే శయే శేతే తస్మిన్కాలే యజేదిత్యర్థః। చరమప్రయాజో దేహత్వేన నిరూపితత్వాత్ పశోరాత్మావపాపి ముఖ్యావయవత్వాదాత్మా అత స్తయోస్సామీప్యం యుక్తం। కల్పః “జుహ్వాస్వరుస్వ

ధితీ అనక్తి, ద్విస్స్వరుగ్ సకృత్స్వధితే రన్యతరాంధారాగ్ స్వరుమన్త ర్ధాయ స్వధితినాపశుగ్ సమనక్తి, ఘృతేనాక్తౌ పశుం త్రాయేథామితిశిరసి'' ఇతి। హే స్వరుస్వధితీ ఇతి సమ్బోధనీయం। స్వరుస్స్వధితి ఘృతౌ నామ పయోగం దర్శయతి ‹‹ వజ్రో వై స్వధితి ర్వజ్రోయూపశకలో ఘృతంఖలు వై దేవా వజ్రం కృత్వా సోమమఘ్నన్ ఘృతేనాక్తౌపశుంత్రాయేథామిత్యా హ వజ్రేణైవైనం వశేకృత్వాఽఽలభతే'' (సం - ౬కా।౩ప్ర।౭అ) ఇతి। త్రివిధేన వజ్రేణైనం పశుంవశీకృత్యమారయతి । విధత్తే ‹‹పర్యగ్నికరోతి సర్వహుతమేవైనంకరోత్యస్కన్దాయాఽస్కన్నగ్ హితద్యద్ధుతస్యస్క న్దతి'' (సం-౬కా।౩ప్ర।౭అ) ఇతి । అత్రప్రకారస్సూత్రేఽభిహితః ‹‹ఆహవ నీయాదుల్ముక మాదాయాగ్నీధ్రః, పరివాజ పతిః కవిరితిత్రిఃప్రదక్షిణంప ర్యగ్నికరోతి పశుంయూపమాహవనీయగ్ శామిత్రదేశం చాత్వాల మా జ్యాని చేత్యేకే '' ఇతి । తెనపర్యగ్నికరణేన ఏనంపశుం సర్వమపి హుత మేవకరోతి । తచ్చహుతత్వం స్కన్దనదోషరాహిత్యాయ భవతి। హోమా దూర్ధ్వం స్కన్దనేఽపి తద్దోషో న భవతి। ఆవృత్తిం విధత్తే ‹‹త్రిఃపర్య గ్నికరోతి త్ర్యావృద్ధి యజ్ఞోఽథోరక్షసామపహత్యై'' (సం - ౬కా।౩ప్ర ౮అ) ఇతి । కల్పః ‹‹ రేవతీర్యజ్ఞపతిం ప్రియధావిశతేతి వపాశ్రపణీభ్యాం పశుమన్వారభతేఽధ్వర్యుర్యజమానశ్చ '' ఇతి । హే రేవతీః ధనవన్తఃప శ్వవయవా యజమానంప్రతి ప్రియధారిణ్యో భవత హవిష్ట్వేన యజ్ఞమా విశత । తత్ర విచారం దర్శయతి ‹‹ బ్రహ్మవాదినోవదన్త్య న్వారభ్యః ప శూ౩ర్నాన్వారభ్యా౩ ఇతి'' (సం-౬కా।౩ప్ర। ౭అ) ఇతి। ప్రథమప క్షేదోషమాహ ‹‹మృత్యవే వాఏషనీయతే యత్పశుస్తం యదన్వారభేత ప్రమాయుకోయజ మానస్స్యాత్'' (సం-౬కా।౩ప్ర।౮అ) ఇతి । ద్వితీయ పక్షేపి దోషమాహ ‹‹ అథోఖల్వాహుః సువర్గాయ వా ఏషలోకాయ నీ యతే యత్పశురితి యన్నాన్వారభేత సువర్గాల్లోకాద్యజమానో హీయే త'' (సం।౬కా।౩ప్ర।౮అ) ఇతి । దోషద్వయపరిహారాయ ప్రకారాన్తరం విధత్తే ‹‹ వపాశ్రయణీభ్యా మన్వారభతే తన్నేవాన్వారబ్ధం నేవాఽన

న్వారబ్ధం" (సం-౬కా।౩ప్ర।౮అ) ఇతి । యాభ్యాం దారుమయీభ్యాం వపా పచ్యతే తే వపాశ్రపణ్యౌ। ప్రైషమన్త్రముత్పాదయతి «ఉపప్రేష్య హోతర్హవ్యా దేవేభ్య ఇత్యాహేషితగ్ం హి కర్మ క్రియతే" (సం-౬కా। ౩ప్ర।౮అ) ఇతి । హే హోతర్దేవేభ్యో వపాదీని హవ్యాని కర్తుం ఉపప్రేష్య పశుసమీపే శమితౄన్ప్రేరయ । లోకేహి ప్రభుణా ప్రేషితం కర్మ సహసా క్రియతే । మన్త్రస్తు స్పష్టార్థ ఇత్యాహ « రేవతీర్యజ్ఞపతిం ప్రియధా విశతేత్యాహ యథాయజురేవైతత్ " (సం-౬కా।౩ప్ర। ౮అ) ఇతి । కల్పః « ఆహవనీయాదుల్ముకమాదాయాగ్నీధ్రః పూర్వః ప్రతిపద్యతే, శమితా పశుం నయతి, ఉరో అన్తరిక్షేత్యన్తరా చాత్వాలోత్కరావుదఞ్చం పశుం నయతి" ఇతి। మన్త్రస్త్వేవమామ్నాతః «ఉరో అన్తరిక్ష సజూర్దేవేన వాతేనాస్య హవిషస్త్మనా యజసమస్య తనువా భవవర్షీయో వర్షీయసి యజ్ఞే యజ్ఞపతింధాః " ఇతి।అత్ర అన్తరిక్షశబ్దేన పశోః శ్రోత్రాదిచ్ఛిద్రేష్వవస్థిత ఇన్ద్రియ సముదాయ ఉపలక్ష్యతే। హే ఉరో అన్తరిక్ష విస్తీర్ణేన్ద్రియ సముదాయ అస్య పశోరభిమాని దేవేన వాతేన ప్రాణవాయునా ఆత్మనా జీవాత్మనా చ సజూః స్సహ హవిషా యజ హవిర్దేహి । కిఞ్చ అస్య పశోస్తనువా భవిష్యతా దేవశరీరేణ సంభవ సంయుజ్యస్వ । హే వర్షీయో విస్తీర్ణేంద్రియ సముదాయ వర్షీయసి అతివిస్తీర్ణే యజ్ఞే యజ్ఞపతిం యజమానంధాః స్థాపయ । మన్త్రోఽయముపేక్షితః। విధత్తే « అగ్నినా పురస్తాదేతి రక్షసామపహత్యై" (సం-౬కా।౩ప్ర।౮అ) ఇతి । ఉల్ముకేనసహ పశోః పురస్తాదాగ్నీధ్రో గచ్ఛేత్ । కల్పః « అభిసయేగ్నిక్రుతే దేశఉల్ముకం నిదధాతి సశామిత్ర స్థం దక్షిణేన ప్రత్యఞ్చం పశుమవస్థాప్య, పృథివ్యా స్సమ్పృచః పాహీతి బర్హిరుపాస్యత్యుపాకరణయోరన్యతరత్ " ఇతి । హే బర్హిః భూమేః సమ్పర్కాత్ రక్షస్వ । విధత్తే «పృథివ్యా స్సమ్పృచః పాహీతి బర్హిరుపాస్యత్య స్కన్దాయాఽస్కన్నగ్ం హి తద్యద్బర్హిషి స్కన్దత్యథో బర్హిషదమేవైనం కరోతి " (సం-౬కా।౩ప్ర।౮అ) ఇతి । పశుసమ్బన్ధియదఙ్గం బర్హిషిస్కన్దేత్తత్ భూమౌ

పశునాభావాదన్నమేవ । అథ కథఞ్చిదధః పతితేఽప్యేనం బహిఃపదమేవ కరోతి । విధత్తే "పరాఙావర్తతేఽధ్వర్యుః పశోస్సంజ్ఞప్యమానాత్ పశుభ్య ఏవ తం నిహ్నుత ఆత్మనోఽనావ్రస్కాయ" (సం-౬కా।౩ప్ర।౮అ) ఇతి। అధ్వర్యుర్మార్యమాణం పశుం దృష్ట్వా తతః పరాఙ్ముఖః పర్యావర్తతే। తేన పశుభ్యో నిహ్నుతే పశుం న మారయామీత్యేవమపలపతి । స చ అపలాపః స్వస్య దోషాభావాయ భవతి । వేదనం ప్రశంసతి "గచ్ఛతి శ్రియం ప్ర పశూనాప్నోతి య ఏవం వేద" (సం-౬కా।౩ప్ర।౮అ) ఇతి। అత్ర సూత్రం "ప్రత్యక్శిరసముదీచీనపాదమమాయుం కృణ్వంతం సంజ్ఞపయ తేత్యుక్త్వా పరాఙావర్తతేఽధ్వర్యురితి" ఇతి । కల్పః "తతః ప్రతిప్రస్థాతా పత్నీముదానయతి, నమస్త ఆతానేతి పత్న్యాదిత్యముపతిష్ఠతే" ఇతి । ఆసమన్తాత్ తేనో వ్యాప్తిర్యస్య సూర్యరశ్మేః స ఆతానః । ఏతదేవ దర్శయతి "పశ్చాల్లోకా వా ఏషా ప్రాచ్యుదానీయతే యత్పత్నీ నమస్త ఆతానేత్యాహాదిత్యస్య వై రశ్మయ ఆతానాస్తేభ్య ఏవ నమస్కరోతి" (సం-౬కా।౩ప్ర।౮అ) ఇతి । పశ్చాత్ప్రతీచ్యాం దిశి నిర్మితా శాలా లోకనివాసస్థానం యస్యాస్సా పశ్చాల్లోకా తాదృశీ యదా ప్రాచీం గచ్ఛతి తదానీమాభిముఖ్యేన సూర్యరశ్మిభిర్భవతీతి తన్నమస్కారో యుక్తః। బోధాయనః "అథైనామన్త్రేణ చాత్వాలోత్కరా ఉదఙుపనిష్క్రమ్య ప్రాచీముదానయన్ వాచయతి, అనర్వా ప్రేహి ఘృతస్య కుల్యామను సహ ప్రజయా సహ రాయస్పోషేణేత్యాగతామధ్వర్యురప్సు వాచయతి, ఆపో దేవీశ్శుద్ధాయువః శుద్ధాయూయం దేవాగ్ ఊఢ్వగ్ శుద్ధా వయం పరివిష్టాః పరివేష్టారో వో భూయాస్మ" ఇతి । ఆపస్తమ్బః "అనర్వా ప్రేహీతి ప్రాచీముదానయత్యనుమన్త్రయత ఇత్యేకే, ఆపో దేవీశ్శుద్ధాయువ ఇతి చాత్వాలే పత్న్యపోవమృశతి" ఇతి । హే పత్ని త్వమనర్వా శత్రురహితా సతీ ఘృతప్రవాహమనుప్రజయా సహ ధనపుష్ట్యా సహ ప్రయాహి । ఘృతస్య కుల్యామిత్యనేన సర్వవస్తుసమ్పూర్ణం స్థానముపలక్ష్యతే। హే ఆపో దేవ్యో యూయం దేవానాధ్వం యాగప్రదేశే ప్రాపయత । కీదృశ్యో యూయం । శుద్ధాయు

వశ్శుద్ధిరస్మదీయా మిచ్ఛన్తీతి శుద్ధాయువః । యూయన్తుస్వత ఏవశుద్ధాః।
వయమపి యుష్మాభిః పరివేష్టితాః శుద్ధాస్సన్తో యుష్మాకం పరివేష్టితా
రో భూయాస్మ । ఏతౌ మన్త్రౌ వ్యాచష్టే “అనర్వా ప్రేహీత్యాహ భ్రాతృ
వ్యో వా అర్వా భ్రాతృవ్యాపనుత్త్యై ఘృతస్య కుల్యామను సహ ప్రజయా స
హ రాయస్పోషేణేత్యాహా శిషమేవైతామా శాస్త ఆపో దేవీః శుద్ధాయువ
ఇత్యాహ యథాయజురేవైతత్” (సం-౬ కా।౩ ప్ర।౮ అ)

॥ ॥అత్ర వినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

“ఆదదే రజ్జుమాదాయ ఋతబధ్నాతి తం పశుం।
ధర్షణ యూపే నియుక్తేఽద్భ్యః ప్రోక్ష్యాపాం పాయయేదపః॥
స్వాత్తం సర్వత్ర సంప్రోక్ష్య సన్తే మూర్ధ్నిర్ఘణ సమఞ్జనం।
సంయాం సయోస్సం యపశ్చాత్ ఘృతేన స్వరుశత్రుకే॥
రేవత్రిపణ్యుసస్పర్శ ఉరో ఉత్తరతో నయేత్।
పృథిబర్హిరవస్థాప్య నస్రపత్నీరవింభజేత్।
అనపత్నీం నయేదాపః స్పృశేన్మన్త్రాస్తుషోడశ” ॥ఇతి॥

అథ మీమాంసా.

ద్వితీయాధ్యాయస్య ప్రథమపాదే చిన్తితం॥

“గచ్ఛతామితిశబ్దస్యాఽనుషఙ్గోఽస్తి నవోపరి।
సంయజ్ఞపతిరిత్యత్ర యోగ్యత్వాత్ సోఽస్తిపూర్వతత్॥
తదేకవచనం మధ్యే మన్త్రేఙ్గానీత్యనేనహి।
నాన్వేతి తద్వ్యవాయేన నోపర్యప్యనుషజ్యతే”॥ఇతి॥

అగ్నీషోమీయపశౌ శ్రూయతే “సం తే ప్రాణో వాయునా గచ్ఛతా
గ్ం సం యజత్రైరఙ్గాని సంయజ్ఞపతిరాశిషా” ఇతి । అయమర్థః । భోప
శో తవ ప్రాణవాయుర్బాహ్యవాతేన సఙ్గచ్ఛతాం । తవహృదయాద్యఙ్గా
ని యాగవిశేషైస్సఙ్గచ్ఛన్తాం । యజ్ఞపతిరాశిషా సంయుజ్యతామితి । తత్ర
యజ్ఞపతిరిత్యస్మిన్ తృతీయమన్త్రే సమిత్యుపసర్గస్య క్రియాపదాకాంక్ష

త్వాత్ ప్రథమమన్త్రగతస్య గచ్ఛతామితిపదస్యైకవచనాన్తస్య యజ్ఞపతిశబ్దేనాన్వేతుం యోగ్యత్వాత్ పూర్వవద్బద్ధత్వేన సన్నిహితత్వాదాకాఙ్క్షా సన్నిధియోగ్యతానాం సద్భావాదేతత్ క్రియాపదమనుషజ్యత ఇతి ప్రాప్తే బ్రూమః। మధ్యమమన్త్రే బహువచనాన్తేన అఙ్గానీత్యనేనాన్వేతుమయోగ్యత్వాత్ తద్వ్యవాయేన బుద్ధిసన్నిధిలోపాన్నాస్త్యనుషఙ్గః। తతో ద్వితీయ తృతీయమన్త్రయోర్యథోచితం వాక్యశేషోధ్యాహర్తవ్యః॥

అష్టమాధ్యాయస్య ప్రథమపాదే చిన్తితం॥

“నపశావైష్టికఃస్యాద్వా * నకపాలాద్యభావతః।
స్యాద్వ్యక్తద్రవ్యదైవత్యప్రయాజస్రుచ్యసామ్యతః”॥ఇతి॥

అగ్నీషోమీయపశావైష్టికవిధ్యన్తరం నాస్తి। కుతః। తస్య పూర్వవదత్రనిర్వాపకపాలాది లిఙ్గాభావాదితిచేత్। మైవం। “ఆగ్నేయమష్టాకపాలం నిర్వపేత్” ఇత్యుత్పత్తివాక్యే యథాద్రవ్య దేవతేవ్యక్తే తథాగ్నీషోమీయం పశుమిత్యత్రాపి, నతుసోమేన యజేతేత్యత్రేవ దేవతాయా అవ్యక్తత్వం, తదేతద్వ్యక్తద్రవ్య దేవత్వమేవలిఙ్గం। ఏకాదశప్రయాజాన్యజతీతి ప్రయాజవత్త్వం ద్వితీయం స్రుచ్య మాఘార్యం, జుహ్వోపభృగ్ సమనక్తీత్యాఘారాఞ్జనే లిఙ్గాన్తరే ఆలమ్భోలిఙ్గాన్తరం ఇష్టావపి తేషామాలమ్భ ఇతి దర్శనాత్తస్మాదస్తి పశావైష్టికోవిధ్యన్తః॥

పఞ్చమాధ్యాయస్య తృతీయపాదే § చిన్తితం॥

“ప్రయాజేష్వపకర్షోఽనూయాజేషూత్కర్ష ఇత్యమూ।
శ్రుతమాత్రేతదన్తేషుతదాద్యేషుచవాఽగ్రిమః॥
అన్యేషాంముఖ్యకాలత్వాత్ మైవంవ్యుత్క్రమశక్తితః।
ప్రయాజాన్తేహ్యనూయాజాదికేచైతౌసమూహతః”॥ఇతి॥

అగ్నీషోమీయపశౌ ప్రయాజానామపకర్షః శ్రూయతే తిష్ఠన్తం పశుం ప్రయజన్తీతి। ప్రకృతౌ హవిష్యాసాదితే పశ్చాత్ప్రయాజా ఇజ్యన్తే ఇహ

* చోదకంస్యాద్వా ఇతికాంచీపాఠః. § ప్రథమపాదే ఇతికాశీపాఠః.

పి పశుసంజ్ఞపనాదూర్ధ్వం హవిస్యాసాదితే పశ్చాదేవ ప్రయాజాశ్చోదకే
న ప్రాప్తాః। తే చాత్ర వచనాజ్జీవత్యేవ పశావపకృష్యన్తే। తథా సవనీయపశా
వనూయాజానాముత్కర్షః శ్రూయతే అగ్నిమారుతాదూర్ధ్వమనూ
యాజైశ్చరన్తీతి। తత్ర ప్రయాజమాత్రస్యాపకర్షః శ్రుతః అనూయాజ
మాత్రస్యోత్కర్షః తావుభౌ శ్రుత్యనుసారేణ తథైవాఙ్గీకర్తవ్యౌ। యది ప్ర
యాజాన్తస్యాఽఙ్గకలాపస్యాపకర్షస్స్యాత్తదా ప్రయాజేభ్యః పూర్వ
భావినామాఘారసామిధేన్యాదీనాం తతోఽప్యపకర్షాదత్యన్తవ్యవహితా
నాం ప్రధానకాలీనత్వం న స్యాత్। ప్రయాజమాత్రేఽపకృష్టే సతి ఆఘారాదీ
నాం ముఖ్యకాలీనత్వం న లుప్యతే। ఏవం అనూయాజమాత్రే ఉత్కృష్టే తత
ఊర్ధ్వభావినాం సూక్తవాకశంయువాకాదీనామనుత్కర్షాత్ ప్రధాన
సన్నిధిర్న వినశ్యతి। తస్మాత్ప్రయాజమాత్రస్యాపకర్షోఽనూయాజమా
త్రస్యోత్కర్ష ఇతి ప్రాప్తే బ్రూమః। ప్రకృతౌ పదార్థానుష్ఠానక్రమస్య క్లృప్త
త్వాత్ సక్రమాణామేవ పదార్థానాం చోదకేనాతిదేశాద్వ్యుత్క్రమే
సతి పూర్వేణ పదార్థేన ఉత్తరపదార్థస్య బుద్ధావనుపస్థితత్వాదనుష్ఠాన
మేవ లుప్యేత, తస్మాత్ ప్రయాజాన్తస్య కర్మసమూహస్యాపకర్షః అ
నూయాజాదేరఙ్గసమూహస్యోత్కర్షః॥ తత్రైవ తృతీయపాదే చిన్తితం॥

“ఏకాదశప్రయాజాః కిం ప్రత్యేకం స్యాదుతాన్యథా।
సఙ్ఖ్యావృద్ధిరిహావ్యస్తు ప్రతిముఖ్యం గుణో యతః॥
ప్రత్యేకం సముదాయే వా స్వరూపేణ న సిధ్యతి।
సఙ్ఖ్యావృద్ధిప్రయోగాత్తు సాఽఽవృత్త్యా సమ్భవిష్యతి”॥ ఇతి॥

అగ్నీషోమీయపశౌ శ్రూయతే ఏకాదశప్రయాజాన్ యజతీతి। తత్ర
చోదకప్రాప్తేషు పఞ్చసు ప్రయాజేష్వేకైకస్య ప్రయాజస్య ఇయమేకా
దశత్వసఙ్ఖ్యాయుక్తా। కుతః। ప్రయాజానుద్దిశ్య సఙ్ఖ్యాగుణే విహితే సతి ప్ర
తిప్రధాన గుణస్యాభ్యుపేయత్వాదితి ప్రాప్తే బ్రూమః। న హ్యేకైకస్య ప్ర
యాజస్య స్వరూపమాత్రముపజీవ్యైవ మేకాదశత్వసఙ్ఖ్యాసమ్పాదయి
తుం శక్యా। నాపి పఞ్చప్రయాజసముదాయస్య స్వరూపేణాస్తి। తస్మా

త్వ (?)యోగద్వారా సమ్పాదనీయా। ప్రయాజస్య చావర్తయితుం శక్యత్వాత్ పఞ్చప్రయాజాన్ ద్విరావృత్య పునరపి చరమప్రయాజే సకృదావర్తితే సత్యేకాదశత్వ సఙ్ఖ్యాసమ్పద్యతే॥ * ॥

అథఛన్దః॥ ఉరో అన్తరిక్షేతి త్రిష్టుప్। ఆపో దేవీః శుద్ధాయువ ఇత్యనుష్టుప్॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠకే అష్టమోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

వాక్త ఆప్యాయతాం ప్రాణస్త ఆప్యాయతాం చక్షుస్త ఆప్యాయతాగ్ శ్రోత్రన్త ఆప్యాయతాం యా తే ప్రాణాన్ఛుగ్జగామ యా చక్షుర్యా శ్రోత్రం యత్తే క్రూరం యదాస్థితం తత్త ఆప్యాయతాం తత్త ఏతేన శున్ధతాం నాభిస్త ఆప్యాయతాం పాయుస్త ఆప్యాయతాగ్ శుద్ధాశ్చరిత్రాః శమద్భ్యః॥౧॥

శమోషధీభ్యశ్శం పృథివ్యై శమహోభ్యామోషధే త్రాయస్వైనగ్ స్వధితే మైనగ్ హిగ్ంసీ రక్షసాం భాగోఽసీదమహగ్ం రక్షోఽధమం తమో నయామి యోఽస్మాన్ ద్వేష్టి యఞ్చ వయం ద్విష్మ ఇదమేనమధమం తమో నయామీషే త్వా ఘృతేన ద్యావాపృథివీ ప్రోర్ణ్వాథామచ్ఛిన్నో రాయస్సువీర ఉర్వన్తరిక్షమన్విహి వాయో వీహి స్తోకానాగ్ స్వాహోర్ధ్వనభసం మారుతం గచ్ఛతమ్॥౨॥

అద్భ్యో వీహి పఞ్చ చ॥౯॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠకే నవమోఽనువాకః॥*॥

భాష్యమ్.

అష్టమానువాకే సంజ్ఞపనముక్తం। సంజ్ఞప్తస్య పశోః వపోత్ఖేదో నవమే విధీయతే। బోధాయనః "సానుపూర్వం పశోః ప్రాణానాప్యాయయతి, వాక్త ఆప్యాయతామితి వాచం, ప్రాణస్త ఆప్యాయతామితి ప్రాణం, చక్షుస్త ఆప్యాయతామితి చక్షుః, శ్రోత్రంత ఆప్యాయతామితి శ్రోత్రం, తానేవ పునస్సంస్పృశతి, యా తే ప్రాణాఞ్ఛుగ్జగామ యా చక్షుర్యా శ్రోత్రం యత్తే క్రూరం యదాస్థితం తత్త ఆప్యాయతాం, తత్త ఏతేన శున్ధతామితి, నాభిస్త ఆప్యాయతామితి నాభిం। పాయుస్త ఆప్యాయతామితి పాయుం। సఙ్గృహ్య పదః ప్రక్షాలయతి। శుద్ధాశ్చరిత్రాః శమద్భ్యశ్శమోషధీభ్యశ్శం పృథివ్యైశమహోభ్యామితి, శిష్టా దక్షిణతోఽనుప్రస్తంసినయేత్" ఇతి। ఆపస్తమ్బోఽత్ర కిఞ్చిద్విశేషమాహ "యా తే ప్రాణాఞ్ఛుగ్జగామేతి హృదయదేశగ్ం శుద్ధాశ్చరిత్రా ఇతి పాదానేకైకమాప్యాయ్య జపతి, శమద్భ్య ఇతి, పురస్తాత్కానాంభూమేః ప్రవణాచ్ఛమోషధీభ్యశ్శం పృథివ్యా ఇతి, భూమ్యాగ్ం శేషం నినీయ" ఇతి। హే పశో త్వదీయా వాగిన్ద్రియం గోళకత్యాగశోకం సన్త్యజ్య స్వీకరిష్యమాణ దేవతా దేహే సుఖేనాప్యాయతాం వర్ధతాం। ఏవమన్యత్రాపి। కశ్చిన్నిర్యాణకాలే హృదయ పుణ్డరీకే సఞ్చితాన్ తవ ప్రాణవాయూన్ చక్షురాదీన్ద్రియాణి చ యశ్శోకో జగామ యచ్చ బన్ధనం ముఖనిరోధాదికం క్రూరమస్మాభిః కృతం యదపి ఛేదాదికమాస్థితం కర్తుముపస్థితం తవ తత్సర్వమాప్యాయతాం శామ్యతు। కిఞ్చ తావత్ తవ తత్ప్రాణాదికమేతేన జలేన శున్ధతాం భావిదేహప్రవేశాయ శుద్ధం భవతు। చరిత్రైర్భిరితి చరిత్రాః పాదాః తేఽపి శుద్ధాస్సన్తు। యాభిరద్భిః ప్రోక్షణం క్రియతే యాశ్చౌషధయో బర్హిస్స్వరూపేణ పశోరధః స్థాపితాః యా చ పృథివీ మ్రియమాణం పశుం బిభర్తి యౌ చాహోరాత్రౌ పశుమారణ కాలతయా ఉపస్థితౌ తేషాం సర్వేషాం శం సుఖం భవతు। శోకప్రసక్తిం దర్శయన్ వ్యాచష్టే "పశోర్వా ఆలబ్ధస్య ప్రాణాఞ్ఛుగృచ్ఛతి వాక్త ఆప్యాయతాం ప్రాణస్త

ఆప్యాయతా మిత్యాహ ప్రాణేభ్య ఏవాస్య శుచగ్ం శమయతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౯అ) ఇతి। శుక్స్వైధాం విధత్తే “సా ప్రాణేభ్యోధి పృథివీగ్ం శుక్ప్రవిశతి శమాహాభ్యామితి నినయత్యహోరాత్రాభ్యామేవ పృథివ్యై శుచగ్ం శమయతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౯అ) ఇతి। ప్రాణేభ్యోపనీతా శుక్పృథివీ మధిష్ఠాయ తదీయదేవతా శరీరే ప్రవిశతి। ఏవంకాలాదౌ ప్రవేశః। ప్రవిష్టాయాః శుచః శాన్తిర్నినయనేన భవతి। కల్పః “ఓషధే త్రాయస్వైనమిత్యుపాకరణ తృణయోరవశిష్టం దక్షిణేన నాభిమన్తర్ధాయ స్వధితే మైనగ్ం హిగ్ం సీరితి స్వధితినా పార్శ్వతస్తిర్యగాచ్ఛ్యతి” ఇతి। మాహిగ్ంసీరిత్యేతస్యాభిప్రాయమాహ “ఓషధే త్రాయస్వైనగ్ం స్వధితే మైనగ్ం హిగ్ంసీరిత్యాహ వజ్రో వై స్వధితిర్వజ్రో వై పార్శ్వత ఆచ్ఛ్యతి మధ్యతో హి మనుష్యా ఆచ్ఛ్యన్తి తిరశ్చీన మాచ్ఛ్యత్యనూచీనగ్ం హి మనుష్యా ఆచ్ఛ్యన్తి వ్యావృత్త్యై” (సం-౬కా।౩ప్ర।౯అ) ఇతి।వపోత్ఖేదనార్థం దక్షిణపార్శ్వే ఛిన్ద్యాత్।మాంసాహారాస్తు మనుష్యా నాభిదేశే ఛిన్దన్తి। తత్రాప్యనూచీనం పశోర్దైర్ఘ్యే మనుష్యాశ్ఛ్యన్తి తదుభయవైలక్షణ్యమిహ కార్యం। బోధాయనః “అక్తైతస్యైవ బహిషోఽగ్రమిమ త్వచ తేస్థవిమదుభయతో లోహితేనాజ్క్త్వా ఇమాందిశం నిరస్యతి రక్షసాం భాగోసీద మహగ్ం రక్షోఽధమం తమోనయామి యోఽస్మాన్ ద్వేష్టి యఞ్చవయం ద్విష్మ ఇదమేనమధమం తమోనయామి” ఇతి। ఆపస్తమ్బః “బహిషో గ్రంసవ్యేనపాణినాఽఽధత్తేఽధమధ్యం యత ఆచ్ఛ్యతి తదుభయతో లోహితే నాజ్క్త్వా రక్షసాం భాగోసీత్యుత్తర మపరమవాన్తరదేశం నిరస్యాఽథైనత్సవ్యేనపదాఽభితిష్ఠతి, ఇదమహగ్ం రక్ష ఇతి” ఇతి।విధత్తే “రక్షసాం భాగోసీతిస్థవిమతో బహిరజ్క్త్వాఽపాస్యత్యస్నైవ రక్షాగ్ంసి నిరవదయతే” (సం-౬కా।౩ప్ర।౯అ) ఇతి।స్థూలస్యభావస్థ్సవిమా, తస్మాత్ సప్తమ్యర్థే తసిః స్థవిమతః। స్థవిమచ్ఛబ్దేన బహిషోమూలభాగః స్థూలత్వాదుపలక్ష్యతే। తస్మిన్భాగేరక్తేన బహిరజ్క్త్వా నిరస్యేత్। తథా సత్యసృజైవరక్షాంసి నిశ్శేషేణ భాగవన్తికృత్వా అపనయతి। ద్వితీయం

మన్త్రం వ్యాచష్టే «ఇదమహగ్ం రక్షోఽధమం తమో నయామి యోఽస్మాన్ ద్వేష్టి యఞ్చ వయం ద్విష్మ, ఇత్యాహ ద్వౌ వావ పురుషౌ యఞ్చైవ ద్వేష్టి యశ్చైనం ద్వేష్టి తావుభావధమం తమో నయతి" (సం-౬కా।౩ప్ర।౯అ) ఇతి । అధమం తమో మహాద్దుఃఖం । కల్పః «ఇషే త్వేతి వపాముత్ఖిద్య, ఘృతేన ద్యావాపృథివీ ప్రోర్ణ్వాథాం, ఇతి వపయా ద్విశూలాం ప్రచ్ఛాద్య" ఇతి । హే వపే యజమానస్య దేవతాయాశ్చేష్యమాణాన్నసిద్ధ్యర్థం త్వాముత్ఖిదామి । హే శూలద్వయరూపే ద్యావాపృథివీ ద్యావాపృథివీ తుల్యే వపాశ్రపణ్యౌ ఘృతసమానయా వపయా భవదీయస్వరూపం ప్రోర్ణ్వాథాం ఆచ్ఛాదయతం । విధత్తే «ఇషే త్వేతి వపాముత్ఖిదతీచ్ఛత ఇవ హ్యేష యో యజతే" (సం-౬కా।౩ప్ర।౯అ) ఇతి। అత్ర శూలాగ్రేణ వపాం ఛిన్ద్యాన్నవేతి విచారం హృది నిధాయ పక్షద్వయేఽపి దూషణముపన్యస్యతి «యదుపతృన్ద్యాద్రుద్రోఽస్య పశూన్ ఘాతుకః స్యాద్యన్నోపతృన్ద్యాదయతా స్యాత్" (సం-౬కా।౩ప్ర।౯అ) ఇతి। ఛేదనమన్తరేణ ధృతాపి నియన్తుమశక్యత్వాదితస్తతః పతేత్। దోషద్వయాస్పృష్టం పక్షాన్తరం విధత్తే «అన్యయోపతృణత్త్యన్యయా న ధృత్యై" (సం-౬కా।౩ప్ర।౯అ) ఇతి। ఏకయా శాఖయా ఛిన్ద్యాదితరయా న ఛిన్ద్యాత్ । తథా సతి ధృతాపి భవతి రుద్రశ్చ న హినస్తి। వపాశబ్దశూలశబ్దౌ పరిత్యజ్య ఘృతశబ్దప్రయోగస్య ద్యావాపృథివీశబ్దప్రయోగస్య చ తాత్పర్యమాహ «ఘృతేన ద్యావాపృథివీ ప్రోర్ణ్వాథామిత్యాహ ద్యావాపృథివీ ఏవ రసేనానక్తి" (సం-౬కా।౩ప్ర।౯అ) ఇతి। కల్పః «అధస్తాత్ పరివాసయతి, అచ్ఛిన్నో రాయస్సువీరః" ఇతి। అయం వపాభాగః ఛిద్యమానోఽపి మన్త్రసామర్థ్యేన వ్యధానుత్పత్తేర్నఛిన్నః । కీదృశో భాగః। శోభనా వీరా యజమానస్య పుత్రపౌత్రాదయో యస్యాసౌ సువీరః తాదృశః రాయో ధనాని ప్రయచ్ఛతు। స్పష్టార్థమాహ «అచ్ఛిన్నో రాయస్సువీర ఇత్యాహ యథా యజురేవైతత్" (సం-౬కా।౩ప్ర।౯అ) ఇతి। కల్పః «ఉర్వన్తరిక్షమన్విహీత్యభిప్రవ్రజతి" ఇతి। హే వపే త్వముత్ఖిన్నరూపస్య క్రౌర్యస్య శాన్తయే విస్తీర్ణమన్తరిక్ష

మనుప్రవిశ్యాహవనీయదేశంగచ్ఛ। ఇమమేవార్థం దర్శయతి “క్రూర మివవా ఏతత్కరోతియద్వపా ముత్ఖిదత్యూర్వన్తరిక్ష మన్విహీత్యాహ శాన్త్యై” (సం-౬కా।౩ప్ర।౯అ) ఇతి। వపాశ్రయణ్యో స్స్పర్శనం విధత్తే “ప్రవా ఏషోఽస్మాల్లోకాచ్చ్యవతే యఃపశుంమృత్యవే నీయమానమన్వారభతేవపాశ్రపణీ పునరన్వారభతే ఽస్మిన్నేవలోకే ప్రతితిష్ఠతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౯అ) ఇతి। వపాయాఃఅగ్ని పురతఃపశోరివవహ్నిం విధత్తే “అగ్నినాపురస్తాదేతి రక్షసామపహత్యా అథో దేవతా ఏవహవ్యేనాన్వేతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౯అ) ఇతి। అగ్నేః సర్వదేవతాత్మకత్వాత్ తస్యపృష్ఠతో వపానయనే సర్వాఅపిదేవతా హవ్యే నానుగతాభవన్తి। కల్పః “ఆహవనీయస్యాన్తిమేష్వఙ్గారేషు వపాయై ప్రతితప్యమానాయై బర్హిషాగ్రముపాస్యతి, వాయోవీహిస్తోకానాం” ఇతి।ద్విశూలయా శాఖయా ధార్యమాణాయా వపాయా ఉపరి “త్వాముతేదధిరే” ఇతిమన్త్రేణ ఆజ్యేహుతేసతి తత్సకాశాత్పతన్తో బిన్దవస్తోకాః। హే వాయోతాన్ స్తోకాన్ విభక్తాన్ కురుపిబేత్యర్థః। వ్యతిరేకముఖే నాహవనీయ స్యోత్తరపార్శ్వే వర్తిష్వఙ్గారేషు వపాయాః శ్రపణం విధత్తే “నాన్తమమఙ్గారమతిహరేద్యదన్త మఙ్గారమతిహరేద్దేవతా అతిమన్యేత” (సం-౬కా।౩ప్ర।౯అ) ఇతి। అఙ్గారస్య సర్వదేవతాత్మకత్వాత్ తదవజ్ఞయా దేవతా ఏవావజ్ఞాతాభవన్తి, తస్మాదస్మిన్నేవాఙ్గారే వపాంశ్రపయేత్। వీహీత్యత్ర విశబ్దస్యార్థం దర్శయతి “వాయోవీహిస్తోకానా మిత్యాహ తస్మాద్విభక్తాస్తోకా అవపద్యన్తే” (సం-౬కా।౩ప్ర।౯అ) ఇతి। పతన్తీత్యర్థః। వపాయా అధస్తాద్బర్హిరగ్రస్థాపనవిధి మర్థవాదేనోన్నయతి “అగ్రంవా ఏతత్పశూనాం యద్వపాగ్రమోషధీనాం బర్హిరగ్రేణైవాగ్రగ్ం సమర్ధయత్యథో ఓషధీష్వేవ పశూన్ ప్రతిష్ఠాపయతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౯అ) ఇతి। అగ్రం శ్రేష్ఠం।ఓషధ్యగ్రేణ బర్హిషాపశ్వగ్రరూపాయా వపాయాస్సమృద్ధ్యర్థం ఓషధీషు పశుప్రతిష్ఠాపనార్థం బర్హిరగ్రం వపాయా అధఃస్థాపయేదిత్యర్థః।అథాన్తిమప్రయాజార్థం మైత్రావరుణం

ప్రతి అధ్వర్యోః ప్రైషమన్త్ర ముత్పాదయతి “స్వాహాకృతీభ్యః ప్రేష్యేత్యాహ యజ్ఞస్యసమిష్ట్యై” (సం-౬కా।౩ప్ర।౯అ) ఇతి । స్వాహాశబ్దబహుళాకృతి మన్త్రప్రయోగోయాసామన్తిమ ప్రయాజ దేవతానాం తాః స్వాహాకృతయః తదర్థం హే మైత్రావరుణ హోతారం ప్రేరయ। మైత్రావరుణస్తు “హోతాయక్షదగ్నిం స్వాహాజ్యస్య” ఇత్యాదిమన్త్రేణ హోతారం ప్రేష్యతి । సచహోతా “సద్యోజాతో వ్యమిమీత” ఇత్యాదికాం యాజ్యాం పఠతి। తతోధ్వర్యురన్తిమప్రయాజంయజతి।ఏవముయం ప్రైషో యజ్ఞస్యసమిష్ట్యై సమ్యగిష్ట్యై సమ్పద్యతే ప్రయాజశేషేణ హవిరభిఘారణం విధత్తే “ప్రాణాపానౌవా ఏతౌపశూనాం యత్పృషదాజ్యమాత్మావపా పృషదాజ్యమభిఘార్య వపామభిఘారయత్యాత్మన్నేవపశూనాం ప్రాణాపానౌ దధాతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౯అ) ఇతి।దధిమిశ్రమాజ్యం పృషదాజ్యం । పృషదాజ్యస్యవపాయాశ్చాభిఘారణేన వపారూపే పశ్వాత్మని పృషదాజ్యరూపౌ పశూనాం ప్రాణాపానౌ స్థాపయతి । కల్పః “ప్రతిప్రస్థాతా ఆహవనీయే వపాశ్రయణీప్రహరతి, స్వాహోర్ధ్వనభసంమారుతంగచ్ఛతమితి, ప్రాచీంద్విశూలాం ప్రతీచీమేకశూలామితి” ఇతి। హే వపాశ్రపణ్యౌ యువాం స్వాహా హుతేసత్యౌ ఊర్ధ్వనభస్సంజ్ఞకం మరుత్పుత్రం గచ్ఛతం । తత్ప్రస్తావుపయోగం దర్శయతి “స్వాహోర్ధ్వనభసం మారుతం గచ్ఛత మిత్యాహోర్ధ్వనభా హస్మవై మారుతో దేవానాం వపాశ్రపణీ ప్రహరతితేనైవైనే ప్రహరతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౯అ) ఇతి । వ్యత్యస్తాగ్రతాం విధత్తే “విషూచీప్రహరతి తస్మాద్విష్వఞ్చౌ ప్రాణాపానౌ” (సం-౬కా।౩ప్ర।౯అ) ఇతి। ప్రాణా ఊర్ధ్వవృత్తిరపానోధోవృత్తిరితి తయోర్వ్యత్యాసః॥

॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

“వాగష్టావ్యాయనే శేషం సంముహోనినయేచ్ఛవి।
ఓషస్వధియథాపూర్వం శకుదర్భంసలోహితం॥

త్యజేదిదంబాధనీయ మిషఉక్షిద్యతేవపా।
ఘృతేశ్రపణ్యావాచ్ఛాద్య అచ్ఛిత్యాకృన్తతేవపా॥
ఉరుపూర్వానలంగత్వా వాయోదర్భాగ్రమధఃక్షిపేత్।
స్వాహాశ్రపణ్యుపతెషో మన్త్రాఏకోనవింశతిః'' ॥ఇతి॥

అత్రమీమాంసా ఛన్దసీ న స్తః॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితా భాష్యే ప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠకే నవమోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

సంతే మనసా మనస్సంప్రాణేన ప్రాణో జుష్టం దేవేభ్యో హవ్యం ఘృతవత్స్వాహైన్ద్రః ప్రాణో అఙ్గే అఙ్గే నిదేధ్యదైన్ద్రోఽపానో అఙ్గే అఙ్గే విబోభువద్దేవ త్వష్టర్భూరి తేసగ్ం సమేతు విషురూపా యత్సలక్ష్మాణో భవథదేవత్రా యన్తమవసే సఖాయోను త్వామాతాపితరో మద న్తు శ్రీరస్యగ్నిస్త్వా శ్రీణాత్వాపః సమరిణన్వాతస్య॥౧॥

త్వా ధ్రజ్యై పూష్ణో రగ్ంహ్యా అపామోషధీనాగ్ం రోహిష్యఘృతం ఘృతపావానః పిబత వసాం వసా పావానః పిబతాన్తరిక్షస్య హవిరసి స్వాహా త్వాన్తరిక్షాయ దిశః ప్రదిశ ఆదిశో విదిశ ఉద్దిశః స్వాహా దిగ్భ్యో నమో దిగ్భ్యః॥౨॥

వాతస్యాష్టావిగ్ంశతిశ్చ॥౧౦॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠకే దశమోఽనువాకః॥*॥

వ్యతిరేకముఖేనోత్తరవిధిమన్వయతి «యోఽశ్రుతగ్ం శృత మాహసఏనసా’ (సం-౧కా।౩ప్ర।౧౦అ) ఇతి। యుజ్యత ఇతి శేషః।తస్మాచ్ఛ్రుతేసత్యుత్తరం బ్రూయాదితి ప్రత్యుత్తరవిధిః। అత్రసూత్రం «అథప్రతిప్రస్థాతా పృషదాజ్యస్యోపహత్య ౯ జుహ్వోంసమానీయాన్తరేణ చాత్వాలోత్కరౌ ఉదఙ్ఙుపనిష్క్రమ్య పృచ్ఛతి, శ్రుతగ్ం హవీః౩ శమితరితి, శమితైష ఉత్తరతో హృదయశూలం ధారయంస్తిష్ఠతి, స శ్రుతమితిప్రత్యాహ, తం తథైవ ద్వితీయ ముత్క్రమ్య పృచ్ఛతి, తం తథై వేతరగ్ం ప్రత్యాహ, తం తథైవ తృతీయ ముత్క్రమ్య పృచ్ఛతి, తం తథై వేతరగ్ం ప్రత్యాహ” ఇతి। అత్ర «సంతే మనసామనః” ఇత్యస్య మన్త్రార్థ ముపేత్యాభిఘారణం విధత్తే «ప్రాణాపానౌవా ఏతౌపశూనాం యత్పృషదాజ్యం పశోః ఖలువా ఆలబ్ధస్య హృదయమాత్మాభిసమేతి యత్పృషదాజ్యేన హృదయ మభిఘారయత్యాత్మన్నేవ పశూనాం ప్రాణాపానౌ దధాతి” (సం-౧కా।౩ప్ర।౧౦అ) ఇతి। అభిసమేతి ఆభిముఖ్యేన జీవాత్మా హృదయదేశమాగచ్ఛతి సఙ్గచ్ఛతే। ప్లక్షనామకస్య శాఖామవదానాధారత్వేన విధత్తే «పశునావై దేవాః సువర్గంలోకమాయంస్తేమన్యన్తమనుష్యా నోఽన్వాభవిష్యన్తీతి తస్యశిరశ్ఛిత్త్వా మేధం ప్రాక్షారయన్ స ప్రక్షో భవత్తత్ప్రక్షస్య ప్రక్షత్వం యత్ ప్లక్ష శాఖోత్తర బర్హిః భవతిసమేధస్యైవ పశోరవద్యతి” (సం-౧కా।౩ప్ర।౧౦అ) ఇతి। పశునాసహస్వర్గం గచ్ఛన్తోదేవా మనుష్యాణాం స్వైస్సహాగమనం మా భూదిత్యభిప్రేత్య తద్వారయితుం పశోః శిరః ఛిత్త్వా మేధం రసం ప్రాక్షారయన్ అస్రావయన్। సరసోభూమావాపతిత్వా ప్లక్షవృక్షోభవత్। తస్మాత్ప్రక్షారణాదుత్పన్నస్య ప్లక్షనామసమ్పన్నం। తచ్ఛాఖాం బర్హిష ఊర్ధ్వం స్థాపనాదుత్తర బర్హిరిత్యుచ్యతే। తదవస్థాపనేన సరసస్యైవ పశోర్హవిరవత్తం భవతి। అత్రసూత్రం «జుహూపభృతోర్హిరణ్య శకలమవధాయ బర్హిషి ప్లక్షశాఖాయా మవదానా

౯ విహృత్య ఇతి కాంచీపాఠః.

భాష్యమ్.

నవమేనువాకే వపాయాగోభిహితః। అథదశమే వసాహోమో ఽభిధీయతే। కల్పః "అథశమితుర్హృదయ శూలమాదాయ తేనహృదయ ముచ్ఛిద్య * తంశమిత్రేప్రదాయ పృషదాజ్యేన హృదయమభి ఘారయతి, సంతేమనసా మనస్సంప్రాణేనప్రాణోజుష్టం దేవేభ్యోహవ్యం ఘృతవత్స్వాహేతి" ఇతి। హే హృదయతవ మనస్థానీయేన పృషదాజ్యేన దేవానాంమన స్సజ్గతమస్తు। ఏవం ప్రాణేపియోజ్యం। హవ్యంత్వాందేవానాంప్రియం ఘృతవద్యథా భవతితథాస్వాహా అభిఘారయామి।సోఽయం మన్త్రఉపేక్షితః। అభిఘారణం విధిత్సురాదౌ వపాచ్ఛేదప్రయుక్త ఛిద్రాపిధానరూపం పశ్వఙ్గం పురోడాశం విధత్తే "పశుమాలభ్య పురోడాశం నిర్వపతిస మేధమేవైన మాలభతే" (సం-౬కా।౩ప్ర।౧౦అ) ఇతి। మేధస్సారః। పురోడాశస్యవ్రీహిసారత్వాత్ సారోపేతం పశుమాలబ్ధవాన్భవతి। నిరుప్తస్యహోమకాలం విధత్తే "వపయా ప్రచర్య పురోడాశేన ప్రచరత్యూర్గ్వై పురోడాశ ఊర్జమేవ పశూనాం మధ్యతో దధాత్యథో పశోరేవఛిద్రమపి దధాతి" (సం-౬కా।౩ప్ర।౧౦అ) ఇతి। "జాతవేదోవపయా గచ్ఛదేవాన్" ఇతి మన్త్రేణవపాంహుత్వా పశ్చాత్పురోడాశహోమః। వపాహోమహృదయాది హోమయోర్మధ్యం పశూనా ముదరస్థానం అతస్తత్రైవోర్జం పురోడాశరూపమన్నం స్థాపితవాన్భవతి। కిఞ్చవపాచ్ఛేదేన యత్పశోశ్ఛిద్రం తత్పిహితం భవతి। ఉత్తరదేశే హృదయాదిహవిర్పచన్తంశమితారం ప్రతిప్రశ్న మన్త్రముత్పాదయతి "పృషదాజ్యస్యోపహృత్య త్రిఃపృచ్ఛతి, శృతగ్ం హవీః౩ శమితరితి త్రిసత్యా హిదేవాః" (సం-౬కా।౩ప్ర।౧౦అ) ఇతి। పృషదాజ్యస్య పాత్రగతస్యాంశం స్రువేణోపహత్య పృథక్స్వీకృత్య మన్త్రేణ త్రిః పృచ్ఛేత్। శృతం పక్వం। ప్లుతిఃప్రశ్నార్థా। త్రిరుక్తంసత్యమితి బుద్ధిర్యేషాంతే త్రిసత్యాః।

---

* ఉపత్యృద్య ఇతికాశీపాఠః.

న్యవద్యన్ సమ్ప్రేష్యతి, మనోతాయై హవిషోఽవదీయమానస్యాఽనుబ్రూ
హీతి, హృదయస్యాగ్రేఽవద్యత్యథ జిహ్వాయా అథవక్షసో యథాకామ మి
తరేషాం మధ్యతో గుదస్యావద్యతి, ఇత్యుక్తమితి । పక్వస్య హృదయాది
హవిష ఆహవనీయం ప్రత్యానయనే మార్గవిశేషం విధత్తే “పశుం వై
హ్రియమాణగ్ం రక్షాగ్ంస్యనుసచన్తేఽన్తరా యూపఞ్చాఽఽహవనీయఞ్చ
హరతి రక్షసామపహత్యై” (సం-౬కా।౩ప్ర।౧౦అ) ఇతి । అనుసచన్తే
అనుగచ్ఛన్తి । యూపస్యాహవనీయస్య చ రక్షోఘాతిత్వాత్ తయోరన్త
రాళే భయం నాస్తి । హోతారం ప్రతి ప్రైషమన్త్ర ముత్పాదయతి
“పశోర్వా ఆలబ్ధస్య మనోఽపక్రామతి మనోతాయై హవిషో వదీయ
మానస్యానుబ్రూహీత్యాహ మన ఏవాస్యావరున్ధే” (సం-౬కా।౩ప్ర।౧౦అ)
ఇతి । అగ్నిదేవతా మనోతా, “త్వగ్ం హ్యగ్నే ప్రథమో మనోతా” ఇతి
మన్త్రామ్నానాత్ । మనస్యోతాః సమ్బద్ధా మనోతా। సఙ్ఖ్యావిశిష్టాన్యవదా
నాని విధత్తే “ఏకాదశావదానాన్యవద్యతి దశ వై పశోః ప్రాణా ఆత్మైకా
దశో యావానేవ పశుస్తస్యావద్యతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౧౦అ) ఇతి । నాభి
సహితాని దశచ్ఛిద్రాణి ప్రాణాః, దేహ ఆత్మా, అత ఏకాదశ సఙ్ఖ్యయా
కృత్స్నోఽపి పశురవత్తో భవతి। తాన్యేకాదశాఙ్గాని సూత్రేఽభిహితాని “హృ
దయం జిహ్వా వక్షో యకృద్వృక్కౌ సవ్యం దోరుభయపార్శ్వే దక్షిణా
శ్రోణిర్గుద తృతీయమితి దైవతాని” ఇతి। క్రమం విధత్తే “హృదయస్యా
గ్రేఽవద్యత్యథ జిహ్వాయా అథ వక్షసో యద్వై హృదయేనాభిగచ్ఛతి త
జ్జిహ్వయా వదతి యజ్జిహ్వయా వదతి తదురసోఽధి నిర్వదత్యేతద్వై పశో
ర్యథాపూర్వం” (సం-౬కా।౩ప్ర।౧౦అ) ఇతి । లోకే ప్రథమం హృదయే
న నిశ్చినోతి తత్పశ్చాజ్జిహ్వయా వదతి । పునరపి తదేవ నిశ్శేషేణోచ్చ
ధ్వనినా వదతి తదానీమురస ఊర్ధ్వదేశగతబలేన వదతి। తస్మాద్ధృదయాదీ
నాం త్రయాణాం అంశక్రమేణావద్యేత। ఏతదేవ క్రమావదానం పశోరఙ్గే
షు యథాపూర్వం భవతి । యథా లోకే అభివదనవ్యవహారస్య పూర్వం ప్ర
వృత్తిః తథైవ భవతి । ఉత్తరేష్వఙ్గేషు హృదయాది వత్ప్రసక్తం క్రమం

వారయతి “ యస్యైవమవదాయ యథాకామ ముత్తరేషామవద్యతి య థాపూర్వమేవాస్య పశోరవత్తం భవతి ” (సం - ౬కా । ౩ప్ర । ౧౦అ) ఇతి । ఉక్తప్రకారేణయస్య పశోః హృదయాదీని త్రీణ్యఙ్గాన్యవదాయ ఉ త్తరేషామైభికక్రమేపి పూర్వం హృదయాద్యఙ్గం యథానదోషకారి తథై వ ఉత్తరమపి భవతి । ఏకాదశస్వఙ్గేషు గుదకాణ్డరూప మఙ్గముత్తమ మధ్యమాధమభాగైస్త్రేధా విభజ్యత్రిషు తేషు భాగేషు మధ్యమోత్త మభాగయో ర్వికల్పేనావదానం విధత్తే “ మధ్యతోగుదస్యావద్యతి మ ధ్యతోహిప్రాణ ఉత్తమస్యావద్య త్యుత్తమోహి ప్రాణో యదీతరం య దీతరముభయమేవాజామి ” (సం - ౬కా । ౩ప్ర । ౧౦అ) ఇతి । ప్రా ణవాయుర్ముఖమధ్యే వర్తతేస్వయం జీవనహేతుత్వాత్ । చక్షురాది షుసర్వేషూత్తమశ్చ । అతోయదీతరం మధ్యమభాగం స్వీకుర్యాత్ య దీతర ముత్తమభాగం తదుభయమపి జామికృన్నభవతికిన్తు అనాలస్యం దోషరహితమిత్యర్థః । హృదయాద్యవదానాని ప్రశంసతి “ జాయమా నోవై బ్రాహ్మణస్త్రిభిర్ఋణ వాజాయతే బ్రహ్మచర్యేణ ఋషిభ్యోయ జ్ఞేన దేవేభ్యః ప్రజయా పితృభ్య ఏషవా అనృణోయః పుత్రీయజ్వా బ్ర హ్మచారివాసీ తదవదానై రేవావదయతే తదవదానానా మవదానత్వం” (సం - ౬కా । ౩ప్ర । ౧౦అ) ఇతి । బ్రహ్మచర్యేణవేదాభ్యాసేన బ్రహ్మచారి త్వేనగురుగృహే వసతీతి బ్రహ్మచారివాసీ వేదాభ్యాసాదిభిరపాకర్తవ్యం యదృణం తత్ హృదయాద్యవదానై రేవాపాకరోతి । ఋణమవదయతే ఏభిరిత్యవదానత్వం । స్విష్టకృదర్థం త్ర్యఙ్గావదానంవిధత్తే “ దేవాసురా స్సంయత్తా ఆసన్తేదేవా అగ్నిమబ్రువన్ త్వయావీరేణా సురానభిభవా మేతిసో బ్రవీద్వరం వృణై పశోరుద్ధారముద్ధరా ఇతి సఏతముద్ధార ముద హరతదోః పూర్వార్ధస్యగుదం మధ్యతఃశ్రోణిం జఘనార్ధస్య తతోదే వా అభవన్ పరాసురా యత్త్ర్యఙ్గాణాగ్ సమవద్యతి భ్రాతృవ్యాభి భూ త్యై భవత్యాత్మనా పరాస్యభ్రాతృవ్యోభవతి ” (సం-౬కా।౩ప్ర।౧౦అ) ఇతి। ఉద్ధారం ఉత్కృష్టంధ్రియమాణం ఉత్తమభాగం ఉద్ధరైస్స్వీకరవాణి।

పశోః పూర్వార్ధస్య సమ్బన్ధిదోర్హస్తం మధ్యతః పశుమధ్యభాగ సమ్బన్ధిగుదం అపరార్ధస్య సమ్బన్ధినీంశ్రోణీం । వక్రగతిం విధత్తే “అక్ష్ణయావద్యతి తస్మాదక్ష్ణయా పశవోఽఙ్గాని ప్రహరన్తి ప్రతిష్ఠిత్యై” (సం-౬కా।౩ప్ర।౧౦అ) ఇతి। గవాదయః శయనకాలేఽఙ్గాని పాదాన్ అక్ష్ణయా వక్రత్వేనావస్థాపయన్తి। అత్రవక్రగతిః సూత్రేదర్శితా “దక్షిణందోస్సవ్యా శ్రోణిగుదతృతీయమితిసౌవిష్టకృతాని” ఇతి। విధత్తే “మేదసాస్రుచౌ ప్రోర్ణోతి మేదోరూపా వైపశవో రూపమేవ పశుషుదధాతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౧౧అ) ఇతి। జీర్ణపటసదృశం హృదయవేష్టనం మేదః। స్రుచౌ జుహూపభృతౌ హృదయమేదసా ఆచ్ఛాదయేత్। సతిమేదో బాహుళ్యే పశవోరూపవన్తోభవన్తి। తత్ర కిఞ్చిద్విశేషః విధత్తే “యూషన్నవధాయ ప్రోర్ణోతిరసో వా ఏష పశూనాం యద్యూరసమేవ పశుషుదధాతి” (సం-౬కా।౩ప్ర।౧౧అ) ఇతి। యూషశబ్దేన మాంసేనసహపక్వం జలముచ్యతే। తస్మిఞ్జలే మేదః ప్రక్షిప్య తేనాచ్ఛాదయేత్। కల్పః “అథపశోరవదానాని సమ్పృశతి, ఐన్ద్రః ప్రాణో అఙ్గే అఙ్గే నిదేధ్యదైన్ద్రోఽపానో అఙ్గే అఙ్గే విబోభువద్దేవ త్వష్టర్భూరి తేసగ్ంసమేతు విషురూపా యత్సలక్ష్మాణో భవథ దేవత్రాయన్తమవసే సఖాయోఽనుత్వామాతాపితరో మదన్తు” ఇతి। ఐన్ద్రీదేవతాకః ప్రాణస్సపశోస్తస్మిన్ హృదయాద్యఙ్గేనిదేధ్యత్ నిధీయతాంస్థాప్యతాం।తద్వదపానోఽపి విబోభువత్ విశేషేణ భవతుతిష్ఠతు। హే దేవత్వష్టస్తే తవఅనుగ్రహేణ భూరిసర్వమఙ్గజాతం సంసమేతుఛేదనేన విశ్లిష్టమపిసమవేతం భవతు। హే హృదయాద్యవయవాయూయం విషురూపావిలక్షణరూపా అపిసలక్ష్మాణో హవిష్ట్వేనసమానలక్షణాభవథ।యద్యుస్మాత్పూర్వం విషురూపాః తస్మాదితఊర్ధ్వం సలక్ష్మత్వం సమ్పాదనీయం। హేపశో దేవత్రాదేవేషుయన్తం గచ్ఛన్తం త్వాం సఖాయః ఇతరే పశవో మాతాపితరశ్చానుమదన్తు। కిమర్థం। అవసే త్వన్ముఖేన స్వర్గప్రాప్త్యా స్వకులంసర్వం సేవితుం। బోధాయనః “అథదక్షిణేన పార్శ్వేన వసాహోమం ప్రయౌతి సమ్భృతః, శిరస్యగ్నిస్త్వా శ్రీణాత్వాపః స

మరిణన్వాతస్య త్వా ధ్రజ్యై పూష్ణోరగ్ంహ్యా అపామోషధీనాగ్ం రోహిష్యై" ఇతి । ఆపస్తమ్బః "శ్రీరసీతి పార్శ్వేన వసాహోమం ప్రయౌతి, వాతస్య త్వా ధ్రజ్యై ఇతి, తేనైవాపిదధాతి" ఇతి । మాంసపాకభాణ్డస్థితః స్నేహాత్మకో ద్రవవిశేషో వసా, సా చ హూయత ఇతి హోమశబ్దాభిధేయా । పార్శ్వశబ్దేన తత్రత్యమస్థి వివక్షితం, తస్యాస్థ్నోఽగ్రభాగః స్థూలః కుమ్భశబ్దాభిధేయః, తేన వసారూపం హోమద్రవ్యం పాత్రే గృహీతం ప్రయౌతి ఆలోడయేదితి బోధాయనవాక్యార్థః । మన్త్రార్థస్తు హే వసే శ్రీరసి ఆశ్రయణీయాసి తస్మాదాహవనీయోఽగ్నిః త్వాం శ్రీణాతు ఆశ్రయతు స్వీకరోతు। ఆపశ్చ త్వాం సమరిణన్ సమ్యక్ప్రాప్నువన్తు తవ శోషో మాభూత్ । హే వసే త్వామపి దధామి । కిమర్థం । వాతస్య ధ్రజ్యై వాయోర్గతయే । పూష్ణోరగ్ంహ్యై ఆదిత్యస్య గతయే । అప్సమ్బన్ధినీనామోషధీనాం రోహిష్యై ప్రరోహార్థం । త్వయి పిధానేన సురక్షితాయాం త్వదీయహోమః సుకృతే న వాయుగమనాదిరూపో జగద్వ్యవహారః సుస్థితో భవతీతి స్తూయతే। ఆలోడనం విధత్తే "పార్శ్వేన వసాహోమం ప్రయౌతి మధ్యం వా ఏతత్పశూనాం యత్ పార్శ్వగ్ం రస ఏష పశూనాం యద్వసా యత్పార్శ్వేన వసాహోమం ప్రయౌతి మధ్యత ఏవ పశూనాగ్ం రసం దధాతి" (సం-౬కా।౩ప్ర।౧౧అ) ఇతి। అవదానసంమర్శనమన్త్రస్య పూర్వభాగే శ్రుత ఐన్ద్రీ ఇత్యసౌ తద్ధితో దేవతావాచీత్యాహ "ఘ్నన్తి వా ఏతత్పశుం యత్సంజ్ఞపయన్త్యైన్ద్రః ఖలు వై దేవతయా ప్రాణ ఐన్ద్రోఽపాన ఐన్ద్రీగ్ం ప్రాణో అఙ్గే అఙ్గే నిదేధ్యదిత్యాహ ప్రాణాపానావేవ పశుషు దధాతి" (సం-౬కా।౩ప్ర।౧౧అ) ఇతి । సంజ్ఞపనం హననం గళనిరోధాద్యుపఘాతేన సమ్పద్యతే తేనోపద్రవేణాపనీతయోః ప్రాణాపానయోః పునఃస్థాపనం కర్తవ్యం । ద్వితీయభాగే త్వష్టృశబ్దాభిప్రాయమాహ "దేవత్వష్టర్భూరి తే సగ్ంసమేత్విత్యాహ త్వాష్ట్రా హి దేవతయా పశవః" (సం-౬కా।౩ప్ర।౧౧అ) ఇతి । తృతీయభాగే హృద

యాద్యాకారేణ వైలక్షణ్యం హవిష్ట్వేనసాలక్షణ్యాఞ్చ ప్రసిద్ధమిత్యాహ" "విషురూపాయత్సలక్ష్మణ్యో భవథేత్యాహ విషురూపా హ్యేతేసన్తస్సలక్ష్మాణపతహిర్భవన్తి" (సం-౬కా।౨ప్ర।౧౧అ) ఇతి। చతుర్థభాగే అనుమదన్తుశబ్దస్యాభిప్రాయమాహ "దేవత్రాయన్తమవసే సఖాయో నుత్వా మాతాపితరో మదన్త్విత్యాఽఽహాఽనుమత మేవైనం మాత్రాపిత్రాసువర్గం లోకంగమయతి" (సం-౬కా।౩ప్ర।౧౧అ) ఇతి। శ్రీరసివాతస్యేత్యేతౌ మన్త్రావుపేక్షితౌ। బోధాయనః "సోద్ధచేర్యాజ్యాయై వసాహోమంజుహోతి, ఘృతం ఘృతపావానఃపిబతవసాం వసాపావానః పిబతాన్తరిక్షస్య హవిరసిస్వాహా త్వాన్తరిక్షాయ స్వాహేతి, వషట్కృతే హవిర్జుహోత్యేతస్య హోమమనుప్రతిప్రస్థాతా వసాహోమోద్రేకేణ దిశో జుహోతి, దిశఃప్రదిశ ఆదిశో విదిశ ఉద్దిశస్స్వాహాదిగ్భ్యోనమోదిగ్భ్యః" ఇతి। ఆపస్తమ్బః "యాజ్యాయా అర్ధర్చే ప్రతిప్రస్థాతా వసాహోమం జుహోతి, ఘృతం ఘృతపావానః పిబతేత్యుద్రేకేణ దిశః ప్రతిదిశ ఇతిప్రతిదిశం జుహోతి, మధ్యేపశ్చ్వేనప్రాఞ్చముత్తమగ్ం సగ్‌స్థాపయతి, నమోదిగ్భ్యఇత్యుపతిష్ఠతే" ఇతి। ఉద్రేకశ్శేషః। ఘృతపావానో దేవా అత్రత్యం ఘృతం పిబత। హే వసాపావానః ఇమాం వసాంపిబత। హేవసేత్వమన్తరిక్షవాసినో దేవగణస్యహవిరసి అతోఽన్తరిక్ష వాసినేత్వాంస్వాహాజుహోమి। దిశః ప్రాచ్యైదిశే స్వాహేతి శేషః। ప్రదిశో దక్షిణాద్యై। ఏవమన్యత్రాపి। షష్ఠేతుమన్త్రేసర్వాభ్యోదిగ్భ్యః స్వాహేతియోజ్యం స్పష్టత్వాత్। మన్త్రావుపేక్షితౌ। విధత్తే "అర్ధర్చేవసాహోమం జుహోత్యసౌవా అర్ధర్చ ఇయమర్ధర్చ ఇమే ఏవరసేనానక్తి దిశోజుహోతి దిశఏవరసేనానక్త్యథో దిగ్భ్య ఏవోర్జగ్ంరసమవరున్ధే" (సం-౬కా।౩ప్ర।౧౧అ) ఇతి। యాజ్యాయాః పూర్వోత్తరయోరర్ధర్చయో రభిమానిన్యౌ దేవౌ ద్యావాపృథివ్యావితి। మధ్యే హోమేన ఉభేఽపి రసేనాక్తే భవతః। ఉద్రేకహోమేన దిగ్దేవతాస్తృప్యన్తి। యజమానస్యాపి దిశాం సకాశాదన్నరసప్రాప్తిర్భ

వతి। అవదానపూర్వకం ద్వాభ్యాం ప్రైషమన్త్రాభ్యాం మైత్రావరుణంప్రతి ఉత్పాద
యతి "ప్రాణాపానౌ వా ఏతౌ పశూనాం యత్పృషదాజ్యం వానస్పత్యాః
ఖలు వై దేవతయా పశవో యత్పృషదాజ్యస్యోపహత్యాఽఽహ వనస్పతయేఽ
నుబ్రూహి వనస్పతయే ప్రేష్యేతి ప్రాణాపానావేవపశుషుదధాతి" (సం-
౬కా।౩ప్ర।౧౧అ) ఇతి। పృషదాజ్యస్యోపహత్య పాత్రగతం పృషదాజ్యం
స్రువేణజుహ్వామవదాయేత్యర్థః ప్రైషయోరయమర్థః। హే మైత్రా
వరుణ త్వం వనస్పతి దేవతాయై అనుబ్రూహి పురోనువాక్యాంపఠ, తతో
యాజ్యాం పఠితుం హోతారం ప్రేరయేతి। ఏవంసతి వనస్పతిదేవతాకేషు
పశుషు పృషదాజ్యరూపౌ ప్రాణాపానౌదధాతి। అథేడార్థం తస్య తస్య
హృదయాద్యఙ్గస్యాంశమేకత్ర సమవద్యతి। విధత్తే "అన్యస్యాన్యస్య సమ
వత్తగ్ం సమవద్యతి తస్మాన్నానారూపాః పశవః" (సం-౬కా-౩ప్ర।౧౧అ)
ఇతి। సమవత్తం అదత్త శేషం అవదేయానామఙ్గానాం బహువిధత్వా
త్।తస్మాద్ధోమలభ్యాః పశవోఽపి బహువిధాః।సర్వేష్వవదానేషు మాంస
నిస్సృతజలే నోపసేచనం విధత్తే "యూష్ణోపసిఞ్చతిరసో వా ఏషపశూ
నాం యద్రసమేవ పశుషు దధాతి" (సం ౬కా।౩ప్ర।౧౧అ) ఇతి। హవి
శ్శేషస్య ఇడాభాగస్య భక్షణాయేడోపాహ్వానం హోతుర్విధత్తే "ఇ
డాముపహ్వయతే పశవో వా ఇడాపశూనేవో పహ్వయతే చతురుపహ్వ
యతే చతుష్పాదోహి పశవః" (సం।౬కా।౩ప్ర।౧౧అ) ఇతి।ఇడాదేవతా
యా గోరూపత్వా త్పశవోవా ఇడేత్యుక్తం యద్యపి తచ్చోదకాదేవ
ప్రాప్తంతథాప్యాఘారవదిష్టి వికృతిత్వద్యోతనాయ పునర్విధానం। అత్ర
ఇడావదానే మేదసా ఉపస్తరణాభిఘారణే విధాతుం తద్వ్యతిరేకంనిన్దతి
"యంకామయేతా పశుస్స్యాదిత్యమేదస్కం తస్మా ఆదధ్యాన్మేదోరూపా
వై పశవో రూపేణైవైనం పశుభ్యోనిర్భజత్య పశురేవభవతి" (సం-౬కా।
౩ప్ర।౧౧అ) ఇతి। స్నిగ్ధద్రవరహితం మాంసమమేదస్కం ఏనం యజమా
నం పశూనాం నిర్భజతి నిరస్యతి। అతో యజమానః పశురహితోభవతి।
విధత్తే "యంకామయేత పశుమాన్స్యా దితి మేదస్వత్తస్మా ఆదధ్యాన్మే

దోరూపావై పశవో రూపేణైవాస్మై పశూనవరున్ధే పశుమానేవ భవతి" (సం-౬కా।౩ప్ర।౧౧అ) ఇతి। అత్రసూత్రం "మేదసోపస్తీర్య మేదసాభిఘారయతి" ఇతి। పృషదాజ్యేనానూయాజహోమం విధత్తే "ప్రజాపతిర్యజ్ఞమసృజతస ఆజ్యం పురస్తాదసృజత పశుంమధ్యతః పృషదాజ్యం పశ్చాత్తస్మాదాజ్యేన ప్రయాజా ఇజ్యన్తే పశునా మధ్యతః పృషదాజ్యేనాఽనూయాజా స్తస్మాదేతన్మిశ్రమివ పశ్చాత్ సృష్టగ్ హి" (సం-౬కా।౩ప్ర।౧౧అ) ఇతి। యథాప్రథమసృష్టేనాజ్యేన ప్రథమభావినః ప్రయాజా ఇజ్యన్తే, యథావామధ్యతః సృష్టేన పశునా మధ్యతో యజతే, తథా పశ్చాత్సృష్టేన పృషదాజ్యేన పశ్చాద్భావినోఽనూయాజా యష్టవ్యాః। యస్మాదేకంద్రవ్యం న పర్యాప్తమితి బుద్ధ్యా పశ్చాద్ద్రవ్యాన్తరేణ సహైతద్వ్యద్విహితం తస్మాదేతత్పృషదాజ్యం దధిమిశ్రమేవ చోదకప్రాప్తం। త్రిత్వసంఖ్యామపోద్య సంఖ్యాం విధత్తే "ఏకాదశానూయాజాన్ యజతి దశవై పశోః ప్రాణా ఆత్మైకాదశో యావానేవ పశుస్తమను యజతి" (సం-౬కా।౩ప్ర।౧౧అ) ఇతి। పృషదాజ్యం ప్రశంసతి "ఘ్నన్తివా ఏతత్పశుం యత్సంజ్ఞపయంతి ప్రాణాపానౌ ఖలువాఏతౌ పశూనాం యత్పృషదాజ్యం యత్పృషదాజ్యేనానూయాజాన్ యజతిప్రాణాపానావేవ పశుషుదధాతి" (సం-౬కా।౩ప్ర।౧౧అ) ఇతి।

॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

"సన్తేఽభిఘార్య హృదయమైన్ద్రోఽవత్తాభిమర్శనం।
శ్రీస్తపార్శ్వేన వసాం యాతి వాతపార్శ్వావృతావసా॥
ఘృతం వసాహుతిష్షడ్భిర్దిగ్భ్యోమానమ ఇత్యతః।
దిశ్యుపస్థానమత్రైతే మన్త్రాద్వాదశవర్ణితాః"॥ఇతి॥

అథమీమాంసా.

॥ ద్వాదశాధ్యాయస్య ప్రథమపాదేచిన్తితం॥ ॥

"పశ్వర్థానుష్ఠితైర్నాస్తి పురోడాశఉపక్రియా।

అస్తివావిధ్యభావాన్నోహ్యాస్త్యవార్యత్వతోఽధ్వవత్''॥ఇతి॥

అగ్నిషోమీయ పశోర్యాని చోదకప్రాప్తాని ప్రయాజాదీన్యంగాన్యనుష్ఠితానితైర్న పశు పురోడాశస్యోపకారోనాస్తి। కుతః। ఇష్టి వికృతిత్వాదుపకారబోధకస్య విధేరభావాత్। చోదకస్తు దర్శపూర్ణమాసవత్పశురనుష్ఠేయ ఇత్యేవంరూపత్వాత్ పశోరేవ తదుపకారం బోధయతి। నతు పశుపురోడాశస్యాపీష్టి వికృతిత్వాత్తత్రాపి చోదకోఽస్తీతిచేత్। బాఢం। అతఏవ భిన్నచోదక బలాత్ పురోడాశోపకారాయ ప్రయాజాద్యఙ్గాని పృథగనుష్ఠేయానీతిప్రాప్తేబ్రూమః। యద్యపిపశ్వర్థైర్న పురోడాశస్య ఉపకారక ఇత్యేతాదృశం శాస్త్రంనాస్తి తథాప్యయ ముపకారోఽర్థతఃప్రాప్తోనవారయితుం శక్యతే। యథాప్రదీపస్య వేదిప్రకాశార్థం నిర్మితస్యార్థసిద్ధం మార్గప్రకాశకత్వమనివార్యం తథాపశుమన్త్రమధ్యేఽనుష్ఠీయమానస్య పురోడాశస్య పశ్వర్థై రంగైరుపకారఃకేనవార్యేత తస్మాదన్యార్థై రస్తూపకారః॥

॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥ ॥

"ఆజ్యభాగౌ పురోడాశే నస్తస్తోవాస్యచోదకః।
లుప్తస్తతోనతౌమైవం ప్రయోగాంశస్యలోపనాత్''॥ఇతి॥

తౌనపశౌ కరోతీతి నిషేధాదాజ్యభాగయోః పశావభావేన పురోడాశే ప్రసఙ్గసిద్ధిర్నాస్తి। తతస్తౌవిచార్యేతే। తత్రపురోడాశే ఆజ్యభాగౌ నస్తఇతి తావత్ప్రాప్తమ్।కుతః।పురోడాశవిషయస్య చోదకస్యలుప్తత్వాత్ అన్యథా ప్రయాజాదీనామపి పునరనుష్ఠానాపత్తేరితిప్రాప్తేబ్రూమః। నతావత్పురోడాశాంశే చోదకోలుప్యతే చోదకాభావాత్ పూర్వోక్త ప్రసఙ్గసిద్ధిస్తు ప్రయోగవచనమేవ బాధతేనచోదకం।అన్యథా ప్రయాజాదీనాం పురోడాశాంగత్వాభావేన ప్రసఙ్గసిద్ధే రప్యవక్తవ్యత్వాత్। నను ప్రసఙ్గబాధేఽపి ఆజ్యభాగౌ నస్తఇతిచేత్ ।న। ఆజ్యభాగౌ ప్రతిపాదితౌయాఃప్ర

సజ్ఞసిద్ధేరభావాత్ । తతశ్చప్రసిద్ధాఙ్గవిషయ ప్రయోగాంశస్యైవ బాధా ద బాధితేన ప్రయోగవచనాంశేన ఆజ్యభాగావ నుష్ఠాప్యేతే । యథా దేవ దత్తే యజ్ఞదత్తేచ యజ్ఞదత్తే యానమారూఢే దేవదత్తయానం నివర్తతె నతు వస్త్రాలంకారాది తద్వత్॥

దశమాధ్యాయస్య తృతీయపాదేచిన్తితమ్॥

"ప్రయాజైకాదశత్వాది విశేషవిధిభిర్యుతే।
పశ్వాదౌసామిధేన్యాది విధ్యన్తోనాస్త్యుతాస్త్యసౌ॥
విశిష్టాంగవిధానాసౌ చోదకత్వాప్రవృత్తితః।
లాఘవాద్గుణమాత్రస్య విధేస్స్యాస్త్యతిదేశతః"॥ఇతి॥

అగ్నీషోమీయపశావేకాదశ ప్రయాజాశ్శ్రుతాః చాతుర్మాస్యేషు నవప్రయాజాశ్శ్రుతాః । యథా వాయవ్యపశౌ హిరణ్యగర్భ ఇత్యాఘార మన్త్రః । ఇత్యాభిర్యుతేషు పశ్వాదిషుప్రాకృతేతి కర్తవ్యతా సామిధేన్యాదిర్నాస్తి । కుతః । సంఖ్యామన్త్రాదిగుణవిశిష్టస్య ప్రయాజాఘారాద్యఙ్గస్య ప్రత్యక్షవిధౌ సత్యుపదిష్టేనైవాఙ్గేన నిరాకాంక్షే పశ్వాదౌ చోదకస్యాప్రవృత్తేరితి పూర్వపక్షః । పశ్వాది విధిస్తావదితికర్తవ్యతామాకాంక్షతి । తత్రప్రాకృతాఙ్గాన్యతి దిశ్యవా తదాకాంక్షా పూర్యతాం విధాస్యమానాన్యఙ్గాన్తరాణ్యేవ దిశ్యవేతి వివక్షాయాం క్లృప్తోపకారతయా ప్రాకృతాఙ్గాతిదేశ ఏవంన్యాయ్యః తతశ్చాతిదేశతః ప్రాప్తప్రయాజాద్యఙ్గ మనూద్య గుణమాత్రవిధౌ లాఘవంభవతి । గుణవిశిష్టాఙ్గవిధౌ తుగౌరవం స్యాత్ । తస్మాత్సఙ్ఖ్యాంతర మన్త్రాన్తరాభ్యాం పూర్వయో స్సంఖ్యా మంత్రయోర్బాధేఽపి ప్రయాజాఘార సామిధేన్యాదీతికర్తవ్యతా ప్రాప్నోత్యేవాతిదేశాదితిరాద్ధాన్తః॥

దశమాధ్యాయస్య సప్తమపాదే చిన్తితం॥

"పశుర్వికృతోస్నేహావిర్వి కింవాప్రత్యఙ్గంహవిరన్యతా।
ఆద్యశ్చోదనయామైవ మవదానపృథక్త్వతః"॥ఇతి॥

అగ్నీషోమీయం పశుమాలభేతేత్యత్ర కృత్స్నస్య పశోరేకహవిష్ట్వం
యుక్తం।కుతః।అగ్నీషోమీయదేవతాంప్రతిద్రవ్యత్వేనపశోశ్చోదితత్వాత్।
నహిహృదయాద్యఙ్గాని సాక్షాత్పశుర్భవతీతిప్రాప్తేబ్రూమః। "హృదయ
స్యాగ్రేఽవద్యతి,అథజిహ్వాయా అవద్యతి,అథవక్షసోఽవద్యతి,దోష్ణోఽవద్య
తి, పార్శ్వయోరవద్యతి" ఇత్యాదినా హృదయాద్యఙ్గానామవదానాని
పృథగామ్నాయన్తే। అవదానఞ్చ హవిష్ట్వప్రయోజకం స్సంస్కారస్య పురో
డాశాదౌ హోతుం అవదీయమానత్వ దర్శనాత్ । హవిశ్శబ్దస్యకర్మణి
వ్యుత్పత్త్యా హోమయోగ్యం ద్రవ్యం బ్రూతే పశ్వాకృతిచోదనాత్తుహృ
దయాద్యఙ్గద్వారేణ దేవతాసమ్బన్ధాదుపపద్యతే తస్మాత్ప్రత్యఙ్గం హ
విర్భేదః॥ ॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితమ్॥ ॥

"ఏకేనాఙ్గేనసర్వైర్వాయద్వైకాదశభిర్యజిః।
ఏకేనయాగసంసిద్ధేర్హవిషాం భేదతోఽఖిలైః।
ఏకాదశభిరన్యేషాం పరిసఙ్ఖ్యాభవేద్యతః॥
నత్రిదోషాగత్యభావాదశ్రుతోక్తైశ్చసోచితా"॥ఇతి।

ప్రత్యఙ్గం హవిర్భేదేస్థితేసతి త్రేధాయాగే సంశయః। తత్రానిర్దిష్ట
విశేషేణయేనకేనాప్యఙ్గేన యాగఃకర్తవ్యః తావతైవయాగస్య సిద్ధేరిత్యే
కః పక్షః। చోదితపశ్వఙ్గత్వం పరిగణితేషు హృదయాదిష్వఙ్గేషుచాంసశిరః
ప్రభృతిషుసమానం। తతోహృదయాదివదంసాదీనాం హవిర్భేదత్వాద్యా
గమన్తరేణ హూయమానత్వ లక్షణ హవిష్ట్వస్యాపర్యవసానాత్ స
ర్వైరఙ్గైర్యాగ ఇతి ద్వితీయఃపక్షః। హృదయాదిభిరేకాదశభిరేవా
ఙ్గైర్యాగఃకర్తవ్యః। కుతః। అన్యేషాం అంశాదీనాం పరిసఙ్ఖ్యాతత్వా
త్। కుతః।చోదకేన సర్వేషామఙ్గానామవదానే ప్రాప్తే హృదయాదివా
క్యైనాంసాదయః పరిసఙ్ఖ్యాయన్తే। ననుపరిసఙ్ఖ్యాయాం విధిః స్వార్థం
జహ్యాత్పరార్థం కల్పేతప్రాప్తఞ్చ బాధేతేతి దోషత్రయం ప్రసజ్యేత।
ప్రసజ్యతాంనామసతిహి గత్యంతరేతేషాం దోషత్వం। పరిసఙ్ఖ్యాయాస్తు

తేత్రయః స్వరూపమితికృత్వా నదోషతాం భజన్తే। కిఞ్చ।ద్వయానిమాం సాన్యభిస్మృశతి శ్రుతా।శ్రుతానీతి కేషాంచిన్మాంసానామపక్వత్వ ముచ్యతే। పాకస్తు హవిషో మాంసస్య ప్రతినియతః । తస్మాదశ్రుతత్వోక్తిరంసాది పరిసఙ్ఖ్యాంగమయతి।ఏతదేవాభిప్రేత్యాంసాది ప్రతిషేధః శ్రుత్యావర్ణ్యతే « నాంసయోరవద్యతినశిరస" ఇత్యాదినా। తస్మాదేకాదశభిరేవయాగఙ్గక ర్తవ్యః॥ ॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥ ॥

« ఇజ్యాశేషైరశేషైర్వాత్ర్యఙ్గైఃస్విష్టకృతోహుతిః।

ఆద్యఙ్గప్రకృతివన్నైవం పూర్వాద్యేత్యుక్తిశేషతః"॥ఇతి॥

పశౌ శ్రూయతేత్ర్యంగైః స్విష్టకృతం యజతీతి । తత్రేజ్యార్థానాం హృదయాద్యేకాదశాఙ్గానాం మధ్యేనైః కైశ్చిత్త్ర్యఙ్గైరిజ్యాశేషభూతైః స్విష్టకృద్ధోతవ్యః । కుతః । ప్రకృతివిశేషేణ పురోడాశేన స్విష్టకృతోహుతత్వాత్। అత్రాపిచోదకేన తథాత్వాదితి ప్రాప్తేబ్రూమః। « దోష్ణఃపూర్వార్ధాదగ్నయె సమవద్యతిగుదస్య మధ్యతశ్శ్రోణ్యాజఘనః" ఇతి। వాక్యశేషేణ హృదయాదిభ్య ఏకాదశభ్యోన్యాని త్రీణ్యఙ్గాని స్విష్టకృతె సమామ్నాయన్తే। నచహృదయాదిష్వపి గుదాదీన్యామ్నాతానీతి శఙ్కనీయం తద్విశేషస్యకల్ప సూత్రకారేణ దర్శితత్వాత్ «హృదయంజిహ్వా వక్షోయకృన్మత్స్నౌ సవ్యం దోరుభయపార్శ్వే దక్షిణాశ్రోణిర్గుద తృతీయమితి దైవతాని, దక్షిణందోస్సవ్యాశ్రోణిర్గుద తృతీయమితిసౌవిష్టకృతాని" ఇతి।తస్మాదనిజ్యాశేషైస్త్ర్యఙ్గైస్స్విష్టకృద్ధోమః॥

॥ ॥అష్టమాధ్యాయస్య తృతీయపాదేచిన్తితం॥ ॥

« పురోడాశస్యసాన్నాయ్యస్యవాధర్మఃపశౌయతః।

దైవైక్యమాద్యస్తస్మాన్నోహవిర్జన్మాదిసామ్యతః"॥ఇతి॥

అగ్నీషోమీయపశౌ అగ్నీషోమీయపురోడాశస్య పశుధర్మఃకార్యః। కుతః। దైవతైక్యాదితిచేత్ । మైవం । సాన్నాయ్యం పశోరుత్పన్నం।పశు

రపిపశోరుత్పన్నః శ్రవణార్థా ముఖాత్ । సాన్నాయ్యపశ్వోః సమోహావి స్నామ్యైశ్చబలీయ ఇత్యుక్తం। తస్మాత్సాన్నాయ్యస్య ధర్మస్థ్కార్యః॥

అత్రఛన్దోనాస్తి॥

ఇతి శ్రీమాధవీయె వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠకె దశమోఽనువాకః॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

సముద్రం గచ్ఛ స్వాహాఽన్తరిక్షం గచ్ఛస్వాహా దేవగ్ం సవితారం గచ్ఛ స్వాహాఽహోరాత్రే గచ్ఛ స్వాహా మిత్రావరుణౌ గచ్ఛస్వాహా సోమం గచ్ఛస్వాహా యజ్ఞం గచ్ఛస్వాహా ఛన్దాగ్ంసి గచ్ఛస్వాహా ద్యావాపృథివీ గచ్ఛస్వాహా నభో దివ్యం గచ్ఛస్వాహాఽగ్నిం వైశ్వానరం గచ్ఛస్వాహాఽద్భ్యస్త్వౌషధీభ్యో మనో మే హార్ది యచ్ఛతనూం త్వచం పుత్రం నప్తారమశీయ శుగసి తమభిశోచ యోఽస్మాన్ద్వేష్టి యం చ వయం ద్విష్మో ధామ్నో ధామ్నో రాజన్నితో వరుణనో ముఞ్చ యదాపో అఘ్నియా వరుణేతి శపామహే తతో వరుణ నో ముఞ్చ॥౧॥

అసి షడ్విగ్ంశతిశ్చ॥౧౧॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డె తృతీయప్రపాఠకే ఏకాదశోఽనువాకః॥

భాష్యమ్.

దశమేఽనువాకె వసాహోమోవర్ణితః । ఏకాదశే సుదకాణ్డేన ఉపయట్ సంజ్ఞకాహోమా ఉచ్యన్తే। కల్పః “ అగ్నీధ్రా దౌపయజాన ఙ్గారానాహరతి హోత్రీయ ఉపయజ ఉపయజతి శామిత్రాన్నిరూహ ప

శుబధ్నే, ఉత్తరస్యాం వేదిశ్రోణ్యాం గుదకాణ్డమేకాదశ ధాతిర్వ్యక్షిత్వా అ
సమ్భిన్ద న్నపయాఽవ ర్తయ న్ననూయాజానాం వషట్కృతే వషట్కృత
ఏకైకం గుదకాణ్డం ప్రతిప్రస్థాతా హస్తేనజుహోతి సముద్రం గచ్ఛస్వా
హేత్యేతైర్ ప్రతిమన్త్రైస్ సర్వాణిహుత్వా, అద్భ్యస్త్వౌషధీభ్య ఇతి
బర్హిఃషి లేపంనిమృజ్య, మనో మే హార్దియచ్ఛతనూం ఇతిజపతి" ఇతి।
మన్త్రాస్త్వేవమామ్నాతాః "సముద్రంగచ్ఛ స్వాహాన్తరిక్షం గచ్ఛస్వా
హా దేవగ్ం సవితారం గచ్ఛస్వాహాఽహోరాత్రే గచ్ఛస్వాహా మిత్రా
వరుణౌ గచ్ఛస్వాహా సోమం గచ్ఛస్వాహా యజ్ఞం గచ్ఛస్వాహా ఛన్దా
గ్ంసి గచ్ఛస్వాహా ద్యావాపృథివీ గచ్ఛస్వాహా నభోదివ్యం గచ్ఛస్వా
హాద్భ్యస్త్వౌషధీభ్యో మనో మే హార్దియచ్ఛ తనూంత్వచం పుత్రంనప్తా
రమశీయ" ఇతి.। హే హవిస్సముద్రాది నామకాఽదేవాఽగచ్ఛ। హే లే
పత్వామపాఽర్వ్యౌషధి సిధ్యర్థఽం బర్హిఃషినిమార్జ్మి । హృదయేభవో
హార్దోఽహర్షః సోస్యాస్తీతి హార్దిః। హే సముద్రాది దేవతాసమూహ
మే హార్ది హర్షయుక్తం మనఃప్రయచ్ఛ। త్వత్ప్రసాదాత్తనూం ఉత్త
మజాతియుక్తం శరీరం త్వచం కాన్తిమద్రూపం తథాగుణవన్తం పుత్రం త
త్పౌత్రఞ్చాశీయప్రాప్నుయాం । ఉపయజో విధత్తే "యజ్ఞేనవై ప్రజాపతిర్
ప్రజా అసృజత తా ఉపయడ్భిరేవా సృజత యదుపయజ ఉపయజతి ప్రజా
ఏవతద్యజమానస్సృజతే" (సం-౬కా।౪ప్ర।౧౮) ఇతి । జ్యోతిష్టోమ య
జ్ఞస్య సృష్టిసాధనత్వేపి సాక్షాత్సాధనత్వం ఉపయజామేవ అనూయాజ
సమీప ఇజ్యత ఇత్యుపయజః । పశోర్ పాశ్చాత్యభాగం ద్రవ్యత్వేన విధ
త్తే "జఘనార్ధాదవద్యన్తి జఘనార్ధాద్ధి ప్రజాః ప్రజాయన్తే" (సం-
౬కా।౪ప్ర।౧౮) ఇతి। త్రేధావిభక్తే గుదకాణ్డే స్థూలభాగం విధత్తే "స్థవి
మతోఽవద్యతి స్థవిమతో హి ప్రజాః ప్రజాయన్తే" (సం-౬కా।౪ప్ర।౧౮)
ఇతి । నిర్గమనకాలేనిర్గన్తుం సుకరాత్ స్థూలాత్ ఛిద్రాత్ప్రజా ఉత్ప
ద్యన్తే క్రమేణభిన్నానాం భాగానాం సాఙ్కర్యం వారయతి "అసమ్భి
న్దన్నవద్యతి ప్రాణానామసమ్భేదాయ" (సం-౬కా।౪ప్ర।౧౮) ఇతి । అ

గ్రభాగం ప్రథమతోఽవదాయ పశ్చాన్మూలభాగ ఇత్యేతాదృశం విపర్యాసం నిషేధతి “నపర్యావర్తయతి యత్పర్యావర్తయే దుదావర్తః ప్రజాగ్రాహుకస్స్యాత్” (సం-౬కా।౪ప్ర।౧అ) ఇతి। ఉదావర్తో రోగవిశేషః। సముద్రాదిమన్త్రాణాం సర్వేషాం ప్రజోత్పత్త్యా వుపయోగం వివక్షుస్సముద్రజలస్య రేతస్సామ్యమభిప్రేత్యాహ “సముద్రం గచ్ఛస్వాహేత్యాహ రేతఏవతద్దధాతి” (సం-౬కా।౪ప్ర।౧అ) ఇతి। అన్తరిక్షస్యావకాశప్రదానేన ఉపయోగం దర్శయతి “అన్తరిక్షం గచ్ఛస్వాహేత్యాహాఽన్తరిక్షేణైవాస్మై ప్రజాః ప్రజనయత్యన్తరిక్షగ్ం హ్యనుప్రజాః ప్రజాయన్తే” (సం-౬కా।౪ప్ర।౧అ) ఇతి।ప్రేరకత్వేన సవితురుపయోగ ఇత్యాహ “దేవగ్ం సవితారంగచ్ఛస్వాహేత్యాహ సవితృప్రసూత ఏవాస్మైప్రజాః ప్రజనయతి” (సం-౬కా।౪ప్ర।౧అ)ఇతి।ఉత్పత్తికాలత్వేనాహోరాత్రోపయోగమాహ“అహోరాత్రే గచ్ఛస్వాహేత్యాహాఽహోరాత్రాభ్యామెవాస్మైప్రజాఃప్రజనయత్యహోరాత్రే హ్యనుప్రజాఃప్రజాయన్తే”(సం-౬కా।౪ప్ర।౧అ) ఇతి। ప్రాణాపానప్రదత్వేన మిత్రావరుణయోరుపయోగమాహ “మిత్రావరుణౌ గచ్ఛస్వాహేత్యాహ ప్రజాస్వేవ ప్రజాతాసు ప్రాణాపానౌ దధాతి” (సం-౬కా।౪ప్ర।౧అ) ఇతి। దేవతాత్వేన సోమోపయోగమాహ “సోమంగచ్ఛస్వాహేత్యాహ సౌమ్యాహిదేవతయా ప్రజాః” (సం-౬కా।౪ప్ర।౧అ) ఇతి। ప్రజాపతేర్యజమానప్రదత్వేన యజ్ఞస్యోపయోగమాహ “యజ్ఞంగచ్ఛస్వాహేత్యాహ ప్రజాఏవయజ్ఞియాః కరోతి” (సం-౬కా।౪ప్ర।౧అ) ఇతి। పశుప్రదత్వేన ఛన్దసాముపయోగమాహ “ఛన్దాగ్ంసి గచ్ఛస్వాహేత్యాహపశవో వై ఛన్దాగ్ంసి పశూనేవావరున్ధే” (సం-౬కా।౪ప్ర।౧అ) ఇతి।ధారణాయద్యావాపృథివ్యోరుపయోగమాహ “ద్యావాపృథివీ గచ్ఛస్వాహేత్యాహ ప్రజా ఏవ ప్రజాతాద్యావాపృథివీభ్యాముభయతః పరిగృహ్ణాతి” (సం-౬కా।౪ప్ర।౧అ) ఇతి।వృష్టిప్రదానేననభస ఉపయోగమాహ “నభోదివ్యం గచ్ఛస్వాహేత్యాహ ప్రజా

భ్య ఏవ ప్రజాతాభ్యో వృష్టింనియచ్ఛతి” (సం-౬కా।౪ప్ర।౧అ) ఇతి। ప్రతిష్ఠాప్రదానేన వైశ్వానరస్యైవ యోగమాహ “అగ్నిం వైశ్వానరం గచ్ఛ స్వాహేత్యాహ ప్రజా ఏవ ప్రజాతా అస్యాంప్రతిష్ఠాపయతి” (సం-౬కా। ౪ప్ర।౧అ) ఇతి। అద్భ్యస్త్వౌషధీభ్య ఇతిమన్త్రఉపేక్షితః। మనో మే హార్దియచ్ఛేతి ప్రార్థనాయాః ప్రసఙ్గమాహ “ప్రాణానాంవా ఏషోఽవద్యతి యోఽవద్యతి గుదస్య మనో మే హార్ది యచ్ఛేత్యాహ ప్రాణానేవయథాస్థానముపహ్వయతే” (సం-౬కా।౪ప్ర।౧అ) ఇతి। గుదస్య ప్రాణాధారత్వేన తదవదానే సతి స్థానభ్రష్టాః ప్రాణాః పునర్మన్త్రేణ యథాస్థానంస్థాపితా భవన్తి। కల్పః “అగ్రేణయూపం స్ఫ్యేనోద్ధత్యావోక్ష్య శుష్కస్య చార్ద్రస్యచసన్ధౌ హృదయశూలముద్వాసయతి, శుగసి తమభిశోచయోఽస్మాన్ద్వేష్టి యఞ్చవయంద్విష్మ, ఇత్యథాద్భిర్మార్జయన్తే, ధామ్నో ధామ్నో రాజన్నితో వరుణనోముఞ్చ యదాపో అఘ్నియా వరుణేతిశపామహే తతో వరుణనోముంచ” ఇతి। హే హృదయశూలత్వం శుగసి శోకరూపమసి అతో ద్వేష్టారం ద్వేష్యఞ్చాభిప్రాప్య శోచయ। హే వరుణత్వమితః ధామ్నో ధామ్నః తత్తద్ద్వేష్టృద్వేష్యస్థానాచ్ఛోకప్రాపకాత్ అస్మాన్మోచయ। హే ఆపో హే అఘ్నియా హే వరుణ ఇత్యేవంవయం తదాతదా అస్మాకం ఇష్టప్రాప్త్యనిష్టనివారణార్థం దేవం త్వాంశపామహే బాధామహే। మహతాం ప్రత్యక్షం నామగ్రహణమేవ తావన్మహాన్ద్రోహః। తథాచ శ్రూయతే “యోవై వసీయాగ్ సంయధానామముపచరతి। పుణ్యాత్తిం వై స తస్మై కామయతే” ఇతి। న కేవలమాత్రనామగ్రహణం కిన్త్వస్మదపేక్షిత తత్తత్కార్యసాధన ప్రయాసశ్చ తేనోభయేన జన్యంయత్పాపమస్తి హే వరుణ తతః పాపాత్ అస్మాన్మోచయ। మన్త్రావేతావుపేక్షితౌ। శూలోద్వాసనం విధత్తే “పశోర్వా ఆలబ్ధస్య హృదయగ్ శుగృచ్ఛతి సాహృదయశూల మభిసమేతి యత్పృథివ్యాగ్ హృదయశూలముద్వాసయేత్ పృథివీగ్ శుచార్పయేద్యదప్స్వప్సుః శుచార్పయేచ్ఛుష్కస్య చార్ద్రస్యచసన్ధా వుద్వాసయత్యుభయస్య

శాన్త్యై" (సం-౬కాం|౪ప్ర|౧౮)ఇతి|ఉద్వాసనకాలే ధ్యానంవిధత్తే "యం ద్విష్యాత్తం ధ్యాయేచ్ఛుచైవైనమర్పయతి" (సం - ౬కాం|౪ప్ర|౧౮) ఇతి॥

॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

"సముద్రంగుదకాణ్డస్య హోమాఃఅర్ధ్య ఋస్తుబర్హిషి।
లేపంమార్ష్టిమనోజప్యః శుక్రస్థావార్ధ్రిశుష్యయోః॥
త్యక్త్వాశూలం ధామ్నమ్రృజ్యం భవేత్పఞ్చదశోదితాః"॥ఇతి॥

అత్రమీమాంసా ఛన్దసీనస్తః॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యేప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠకే ఏకాదశోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

హవిష్మతీరిమా ఆపోహవిష్మాన్దేవో అధ్వరో హవిష్మాగ్ం ఆవివాసతి హవిష్మాగ్ం అస్తు సూర్యః। అగ్నేర్వోఽపన్నగృహస్య సదసిసాదయామి సుమ్నాయసుమ్నినీ స్సుమ్నేమాధత్తేన్ద్రాగ్నియో భాగధేయీః స్థ మిత్రావరుణయో భాగధేయీః స్థవిశ్వేషాం దేవానాం భాగధేయీః స్థ యజ్ఞేజాగృత॥౧॥

హవిష్మతీశ్చతుస్త్రిగ్ంశతిశ్చ॥౧౨॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠకే ద్వాదశోఽనువాకః॥

భాష్యమ్.

ఏకాదశేనువాకే గుదకాణ్డహోమో వర్ణితః। ఏతావతా అగ్నిషోమీయపశు స్సమాప్తః। అథసోమాభిషవోపయుక్తానాం వసతీవరీసంజ్ఞకానాం అపాముపాదానం ద్వాదశేఽనువాకేఽభిధీయతే। కల్పః "అథ

యోవీడితస్సకుష్ఠ్యస్తంయాచతి, తమాడాయాన్తరేణ చాత్వాలోత్కరా ఉదఙ్ఙుపనిష్క్రమ్య యత్రాపస్తదేతి, నాన్తమమావహన్తీరత్యేతి, నస్థావరాణాంగృహ్ణాతి, ప్రతీపంతిష్ఠన్గృహ్ణాతి, ఛాయాయై చాతపతశ్చ సన్ధౌ గృహ్ణాతి, హవిష్మతీరిమాఆపోహవిష్మాన్దేవో అధ్వరోహవిష్మాగ్ం ఆవివాసతిహవిష్మాగ్ం అస్తుసూర్యః'' ఇతి। వీడితో దృఢః। ఇమా గృహ్యమాణా వసతీవరీసంజ్ఞకా ఆపస్స్వసంస్కారేణసోమేనహవిష్మత్యోభవన్తు। దేవ ఇన్ద్రోఽపి హవిష్మానస్తు। అధ్వరో యాగోఽపి హవిష్మాన్ ఆవివాసతి సమన్తాద్విశేషేణ ప్రవర్తతాం। వసతీవరీణాం ప్రకాశకత్వేన సూర్యోఽపిహవిష్మానస్తు। విధీయతే “దేవా వై యజ్ఞమాగ్నీధ్రే వ్యభజన్త తతో యదత్యశిష్యత తదబ్రువన్వసతు నున ఇదమితి తద్వసతీవరీణాం వసతీవరిత్వం తస్మిన్ప్రాతర్న సమశక్నువన్ తదప్సు ప్రావేశయన్ తా వసతీవరీరభవన్ వసతీవరీర్గృహ్ణాతి యజ్ఞో వై వసతీవరీర్యజ్ఞమేవారభ్య గృహీత్వోపవసతి'' (సం-౬కా।౪ప్ర।౨అ) ఇతి। పురా కదాచిద్దేవా ఆగ్నీధ్రమణ్డపే స్థిత్వా యజ్ఞశాలాం అంశేన ఇదం మమ ఇదం మమేత్యేవం వ్యభజన్త। తతస్సర్వైః స్వస్వభాగేషు విభక్తేషు యదవశిష్టం తముద్దిశ్య పరస్పరం అబ్రువన్ ఇదమవశిష్టం ఇదానీం సాధారణ్యేనాస్మాకమేవతిష్ఠతు ప్రాతర్విభాగం కరిష్యామ ఇతి। యస్మాద్వసత్వితి దేవైరుక్తం తస్మాత్ తస్యాంశస్య దేవోక్తియోగాత్ వసతీవరీతినామసమ్పన్నం వసత్విత్యుక్త్యా ఉర్వరితం యత్ శేషభూతం తద్వత్య ఆపో వసతీవర్యః తతః ప్రాతఃకాలే పునస్సమాగత్య తస్మిన్నవశిష్టే విభాగం కర్తుం నాశక్నువన్ తస్యాల్పత్వేన బహూనామపర్యాప్తత్వాత్। తస్య సాధారణస్యైకేన గృహీతుమశక్యత్వాత్ అప్సు తత్పరిత్యక్తవన్తః। తాశ్చాపో వసతీవర్యోఽభవన్ తతో యజ్ఞాంశత్వాత్ వసతీవరీః గృహ్ణీయాత్। తద్గ్రహణేన యజ్ఞమేవోపక్రమ్య దృఢం ధారయిత్వా తత్సమీపే వసతి। తస్య గ్రహణస్య సూర్యాస్తమయాత్। పూర్వకాలం వ్యతిరేకముఖేన విధత్తే “యస్యాగృహీతా అభినిమ్రోచేదనారబ్ధోఽస్య యజ్ఞస్స్యాద్యజ్ఞం విచ్ఛిద్యాత్'' (సం-౬కా।౪ప్ర।౨అ) ఇతి। అగృహీతా ఏతా అభిలక్ష్య నిమ్రో

చేదస్తమియాత్ తదాపూర్వదినే యజ్ఞోనుపక్రాన్తో భవేత్ । తతః పరే ద్యురనుష్ఠితోఽపి విచ్ఛిన్నఏవస్యాత్ । కథఞ్చిదస్తమయేసతి తదా ప్రతీకారంవిధత్తే “జ్యోతిష్యావా గృహ్ణీయాద్ధిరణ్యం వావధాయస శుక్రాణామెవగృహ్ణాతి యోవాబ్రాహ్మణో బహుయాజీతస్య కుమ్భ్యానాం గృహ్ణీయాత్ సగృహీతవసతీవరీకః” (సం-౬కా।౪ప్ర।౨అ) ఇతి । ఉల్కయా ద్యోతితాః ఇత్యాద్యఃపక్షః । కుమ్భే హిరణ్యమవధాయ తత్సహితా ఇతి ద్వితీయఃపక్షః । సోమయాజిగృహే కుమ్భగతా ఇతి తృతీయఃపక్షః । ఉక్తమేవ విధిమనూద్య ప్రశంసతి “వసతీవరీర్గృహ్ణాతి పశవో వై వసతీవరీః పశూనేవారభ్య గృహీత్వోపవసతి” (సం-౬కా।౪ప్ర।౨అ) ఇతి । పశుప్రాప్తిహేతుతయా పశుత్వం । గ్రహణకాలే ప్రవాహాభిముఖ్యం విధత్తే “యదన్వీపం తిష్ఠన్ గృహ్ణీయాన్నిర్మార్గుకా అస్మాత్పశవస్స్యుః ప్రతీపంతిష్ఠన్ గృహ్ణాతిప్రతిరుధ్యైవాస్మై పశూన్గృహ్ణాతి” (సం - ౬కా । ౪ప్ర।౨అ) ఇతి । ప్రవాహోయన్ముఖం తన్ముఖే నావస్థానం అన్వీపం తద్వైపరీత్యం ప్రతీపం నిర్మార్గుకా వినశ్వరాః ప్రతిరుధ్యవినాశం నివార్య।ప్రవాహగతోదకం విధత్తే “ఇన్ద్రోవృత్రమహన్సోఽపోఽభ్యమ్రియత తాసాం యన్మేధ్యం యజ్ఞియగ్ం సదేవమాసీత్ తదత్యముచ్యత తా వహన్తీరభవన్ వహన్తీనాంగృహ్ణాతియా ఏవ మేధ్యాయజ్ఞియాస్సదేవా ఆపస్తాసామేవ గృహ్ణాతి” (సః-౬కా।౪ప్ర।౨అ) ఇతి । ప్రవాహస్యాత్యన్తసమీపస్థం జలంవ్యతిరేకముఖేనవిధత్తే “నాన్తమావహన్తీరతీయాద్యదన్తమావహన్తీరతీయాద్యజ్ఞమతిమన్యేత” (సం-౬కా।౪ప్ర।౨అ) ఇతి। అన్తమా అన్తికతమాః।అతిమన్యేత అవజానీయాత్ వహన్తీష్వపి నదీషుయాహ్రదవర్తిన్యః స్థావరా ఆపః యాశ్చతటాకాది స్థితాస్తాసాం గ్రహణం నిషేధతి “నస్థావరాణాం గృహ్ణీయాద్వరుణ గృహీతా వై స్థావరాయత్స్థావరాణాం గృహ్ణీయాద్వరుణో నాస్య యజ్ఞంగ్రాహయేత్” (సం-౬కా।౪ప్ర।౨అ) ఇతి । అపాం గ్రహణాయ ఛాయాతపయోస్సంధిదేశంవిధత్తే “యద్వైదివా భవత్యపో రాత్రిఃప్రవిశతి తస్మాత్తామ్రా ఆపోదివాదదృశ్రే యన్నక్తం భవత్యపోఽహః

ప్రవిశతి తస్మాచ్చంద్రా ఆపో నక్తం దదృశ్రే ఛాయాయై చాతపతశ్చ “సన్ధా
గృహ్ణాత్యహోరాత్రయో రేవాస్మై వర్ణంగృహ్ణాతి” (సం - ౬కా।
౪ప్ర। ౨౮) ఇతి। అహర్యదావర్తతే తదానీమప్సురాత్రిః ప్రవి
శతి। తత్రజలవర్ణస్య శుక్లస్యరాత్రివర్ణస్య కృష్ణస్యచ మేళనా దీషత్తా
మ్రా ఇవాపోదినేదృశ్యన్తే। యధారాహుగ్రస్తే చన్ద్రే తామ్రత్వం తద్వ
త్। యదాతురాత్రిః ప్రవర్తతే తదానీమహః అప్సుప్రవిశతి। తత్ర శు
క్లకృష్ణవర్ణయో ర్మేళనాదాపో రాత్రౌ చన్ద్రవత్ అతిశ్వేతాదృశ్య
న్తే తస్మాద్వర్ణద్వయోపేతే సన్ధిదేశే గృహ్ణీయాత్। జలవిశేషణేన మ
న్త్రగతహవిష్మచ్ఛబ్దేన హవిస్సంపాదకత్వం వివక్షిత మిత్యాహ “హవి
ష్మతీరిమా ఆపఇత్యాహ హవిష్కృతానామేవ గృహ్ణాతి” (సం - ౬కా।
౪ప్ర।౨౮) ఇతి। సూర్యశబ్దేనాపాం ప్రకాశోపేతత్వం వివక్షిత మిత్యా
హ “హవిష్మాగ్ం అస్తుసూర్యఇత్యాహ సశుక్రాణా మేవగృహ్ణాతి” (సం-
౬కా।౪ప్ర।౨౮) ఇతి। మన్త్రగతస్య ఛన్దస ఉపయోగమాహ అనుష్టుభా
గృహ్ణాతి వాగ్వా అనుష్టుగ్వాచైవైనాః సర్వయాగృహ్ణాతి” (సం - ౬కా।
౪ప్ర।౨౮) ఇతి। కల్పః “అగ్నేర్వోఽపన్నగృహస్య సదసి సాదయామీత్య
పరేణ శాలాముఖీయముపసాదయతి, సుమ్నాయసుమ్నినీ స్సుమ్నేమాధ
త్తేతి, సర్వేషు వసతీవరీణాం సాదనేషుయజమానోజపతి నిశాయాం వస
తీవరీః పరిహరత్యన్తర్వేద్యాసీనే యజమానే పత్న్యాన్యేనాదీక్షితమభి
పరిహరేత్ సవ్యేంఽసే అత్యాధాయాపరేణ ప్రాజహితం పరిక్రమ్య పూ
ర్వయాద్వారోప నిహృత్య దక్షిణేన వేదిం గత్వా దక్షిణేన మార్జాలీ
యం ధిష్ణియం పరీత్య దక్షిణస్యాముత్తరవేది శ్రోణ్యాగ్ం సాదయతి, ఇన్ద్రా
గ్నియో ర్భాగధేయీస్థేతి, దక్షిణేఽగ్ంసే అత్యాధాయ యథేతంగత్వా
పూర్వయాద్వారోప నిహృత్యోత్తరేణవేదిం గత్వోత్తరేణాగ్నీధ్రీయం
ధిష్ణియం పరీత్యోత్తరస్యాముత్తరవేది శ్రోణ్యాగ్ంసాదయతి, మిత్రావరుణ
యో ర్భాగధేయీస్థేతి, సవ్యేఽగ్ంసే అత్యాధాయ యథేతం గత్వాఽపరే
ణాగ్నీధ్రీయం ధిష్ణియ ముపసాదయతి, విశ్వేషాం దేవానాం భాగధేయీ

స్థేతి, యజ్ఞేజాగృతేతి సన్నా అభిమన్త్రియతే” ఇతి। పాఠస్తు “అగ్నే
వ్రతపన్నగృహస్య సదసిసాదయామి సుమ్నాయసుమ్నినీ స్సుమ్నేమాధ
త్తేన్ద్రాగ్నియోర్భాగధేయీస్థ యజ్ఞేజాగృత” ఇతి।వసతీవర్యోయుష్మాన్
అవినశ్వరగృహస్య శాలాముఖీయస్యాగ్నేః సదసిసమీపస్థానే స్థాపయా
మి। హే ఆపస్సుమ్నాయ సర్వప్రాణిసుఖాయ ప్రవృత్తా స్సుమ్నినీః స్వ
యమపి సుఖవత్యోయూయంమాం యజమానం సుమ్నేసుఖేధత్త స్థాపయ
త।యూయం యక్ష్యమాణానా మిన్ద్రాదిదేవానాం భాగరూపాస్థ। తస్మా
ద్యజ్ఞేజాగృత రక్షోనివారణాయ సావధానాభవత। అగ్నేవ్రతస్సుమ్నా
యేతిద్వౌ మన్త్రావుపేక్షితౌ। హవిష్మతీరిత్యారభ్య ఋచస్సాదేషు యా
చతుస్సంఖ్యా యాశ్చశాలాముఖీయోత్తరవేద్యాగ్నీధ్రీయస్థానత్రయవిశి
ష్టా సాదనసఙ్ఖ్యా తమభయం సః ప్రశంసతి “చతుష్టయచార్గృహ్ణాతి త్రి
స్సాదయతి సప్తసమ్పద్యన్తే సప్తపదాశక్వరీ పశవశ్శక్వరీ పశూనేవావరు
న్ధే” (సం-౬కా।౪ప్ర।౨అ) ఇతి। శాలాముఖీయోత్తరవేద్యాస్సాదనం విధ
త్తే “అస్మైవైలోకాయగార్హపత్య ఆధీయతేఽముష్మా ఆహవనీయో య
ద్గార్హపత్య ఉపసాదయేదస్మిన్ లోకేపశుమాన్స్యా ద్యదాహవనీ
యేఽముష్మిన్ లోకేపశుమాన్స్యాదుభయోరుపసాదయత్యుభయోరేవే
నం లోకయోః పశుమన్తం కరోతి” (సం-౬కా।౪ప్ర।౨అ) ఇతి। స్థానత్ర
యం సూత్రోక్తం యత్పరిభ్రమణం తద్విధత్తే “సర్వతఃపరిహరతి రక్ష
సామపహత్యై” (సం-౬కా।౪ప్ర।౨అ) ఇతి। మన్త్రచతుష్టయస్పష్టార్థ
తాం దర్శయతి “ఇన్ద్రాగ్నియోర్భాగధేయీస్థేత్యాహయథా యజు
రేవైతత్” (సం-౬కా।౪ప్ర।౨అ) ఇతి। విధత్తే “అగ్నీధ్ర ఉపవాసయత్యే
తద్వై యజ్ఞస్యాపరాజితం యదాగ్నీధ్రం యదేవ యజ్ఞస్యాఽపరాజితం
తస్మిన్నేవైనాముపవాసయతి” (సం-౬కా।౪ప్ర।౨అ) ఇతి। తదేవతస్మిన్నేవ
యన్నిహితంవహన్తీనాం గృహ్ణాతీతి తదేవప్రశంసతి “యతః ఖలువై య
జ్ఞస్య వితతస్యనక్రియతే తదను యజ్ఞగ్ం రక్షాగ్ంస్యవచరన్తి యద్వహన్తీ

నాం గృహ్ణాతిక్రియమాణమేవ తద్యజ్ఞస్య శయే రక్షసామనన్వవచారాయ” (సం-౬ కా।౪ప్ర।౨౮) ఇతి। వితతస్య విస్తీర్ణస్య యజ్ఞస్య యతో యదఙ్గం విమృశ్య న క్రియతే తదేవ ఛిద్రమనుప్రవిశ్య రక్షాంస్యవచరన్తి అపకుర్వన్తి వహస్త్రీగ్రహణేన తదఙ్గం క్రియమాణమేవ శయే శేతే భవతి। అగ్నీధ్రే సాదితానాం తృతీయసవనగతాభిషవపర్యన్తం ధారణం విధత్తే “నహ్యేతా ఈలయన్త్యా తృతీయసవనాత్పరిశేరే యజ్ఞస్య సన్తత్యై” (సం-౬ కా।౪ప్ర।౨౮) ఇతి। ఏతా ఆపో నహ్యవగమయన్తి కిన్తు పరిశేరే అవతిష్ఠన్తే స్థాపయేదిత్యర్థః॥

॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

“హవిర్గృహ్ణాతివసతీ వరీరగ్నేస్తుసాదయేత్।
శాలాముఖీయతస్పశ్చాత్ సుమ్నా * సుమ్నీజపేత్పునః॥
ఇన్ద్రామిత్రద్వయాద్వేది శ్రోణ్యోరాసాదయేత్క్రమాత్।
విశ్వేహ్యగ్నీధ్రధిష్ణ్యస్య పశ్చాదాసాదయేత్పునః॥
యజ్ఞేతిమన్త్రయేత్సన్నాన్సప్తమన్త్రైరిహోదితా”॥ఇతి॥

అత్రమీమాంసా నాస్తి॥

అథఛన్దః॥ హవిష్మతీత్యనుష్టుప్॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠకే ద్వాదశోఽనువాకః॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

హృదేత్వా మనసేత్వా దివేత్వా సూర్యాయ త్వోర్ధ్వమిమ మధ్వరం కృధి దివి దేవేషు హోత్రా యచ్ఛ సోమ రాజన్నేహ్యవరోహ మా భేర్మా సం విక్థా మా త్వా హిగ్ంసిషం ప్రజాస్త్వముపావరోహ ప్ర

* స్వామీ ఇతి కాశీపాఠః.

జాస్త్వాముపావరోహన్తు శృణోత్వగ్నిస్సమిధాహవంమే శృణ్వన్త్వాపో ధిషణాశ్చదేవీః । శృణోతగ్రావాణో విదుషోను॥౧॥

యజ్ఞగ్ం శృణోతు దేవస్సవితాహవంమే । దేవీరాపో అపాన్నపాద్య ఊర్మిర్హవిష్య ఇన్ద్రియావాన్మదిన్తమస్తం దేవేభ్యో దేవత్రాధత్త శుక్రగ్ం శుక్రపేభ్యో యేషాం భాగస్థస్వాహా కార్షిరస్యపాపాం మృధ్రగ్ం సముద్రస్య వోక్షిత్యా ఉన్నయే । యమగ్నేపృత్సుమర్త్యమావా వాజేషు యజ్జునా । సయన్తాగ్ంశశ్వతీరిషః॥౨॥

నుసప్తచత్వారిగ్ంశచ్చ॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠకే త్రయోదశోఽనువాకః॥*॥

భాష్యమ్.

ద్వాదశేఽనువాకే సోమాభిషవార్థానాం వసతీవరీణాం గ్రహణముక్తం। అభిషోతవ్యస్య సోమస్య శకటాదుపావరోహః త్రయోదశేఽనువాకేఽభిధీయతే । అథమహారాత్రే బుద్ధ్వా సోమపాత్రాణ్యాసాద్య సోమమవరోహయేత్ । కల్పః “అథైతచ్చర్మ ఫలకయోః ప్రాచీనగ్రీవముత్తరలోమోపస్తృణాతి, యజ్ఞప్రతితిష్ఠేతి వాతూష్ణీం వాతస్మిన్ సమ్ముఖాన్ గ్రావ్ణః కృత్వా దక్షిణస్య హవిర్ధానస్యాన్తరేషే సోమగ్ం రాజానముపావహరతి । హృదేత్వామనసేత్వేతి ద్వాభ్యాం” ఇతి। మన్త్రౌత్వేవమామ్నాతౌ “హృదేత్వా మనసేత్వాదివేత్వా సూర్యాయత్వోర్ధ్వమిమ మధ్వరం కృధి దివిదేవేషు హోత్రాయచ్ఛ సోమరాజన్నేహ్యవరోహ మా భేర్మాసం విక్థామాత్వా హిగ్ంసిషం ప్రజాస్త్వముపావరోహ ప్రజాస్త్వాముపావరోహన్తు”। హే సోమ త్వాం హృదే హృదయ వ

ద్భ్యో మనుష్యేభ్యో మనసే మనస్విభ్యః పితృభ్యో దివే ద్యులోకవాసిభ్యో విశేషతస్సూర్యాయ చోపావహరామి । త్వమిమం ప్రవృత్తం అధ్వరం వినాశరహితం ఊర్ధ్వం ఉన్నతం సమాప్తం కృధి కురు । దివిష్ఠేషు దేవేషు హోత్రాః అస్మదీయాన్యాహ్వానాని స్తోత్రరూపాణి యచ్ఛ అవస్థాపయ । హే సోమరాజన్నేహి అభిషవస్థానే సమాగచ్ఛ । శకటాదవరోహ । మా భైషీః । మా చ సంవిక్థాః కమ్పిష్ఠాః । అహం తు త్వాం మా హింసిషం । అతస్త్వం దేవలోకే గత్వా దైవీః ప్రజాః ఉపావరోహ ప్రాప్నుహి ప్రజాశ్చ త్వా ముపావరోహన్తు ప్రాప్నువన్తు । అత్ర ఉపావహరేదితి విధిం సూచయన్ హృదయాదిశబ్దానాం యథోక్తార్థం దర్శయతి "బ్రహ్మవాదినో వదన్తి స త్వా అధ్వర్యుః స్యాద్యః సోమముపావహరన్త్సర్వాభ్యో దేవతాభ్య ఉపావహరేదితి హృదే త్వేత్యాహ మనుష్యేభ్య ఏవైతేన కరోతి మనసే త్వేత్యాహ పితృభ్య ఏవైతేన కరోతి దివే త్వా సూర్యాయ త్వేత్యాహ దేవేభ్య ఏవైతేన కరోత్యేతావతీర్వై దేవతాస్తాభ్య ఏవైనగ్ం సర్వాభ్య ఉపావహరతి" (సం-౬కా।౪ప్ర।౩అ) ఇతి । యో హృదే త్వేతి మన్త్రేణ సర్వదేవతార్థముపావహర్తుం జానాతి స ఏవ ముఖ్యో ధ్వర్యురితి బ్రహ్మవాదినాముక్తిః సోమరాజన్నితి మన్త్ర ఉపేక్షితః । విధత్తే "పురా వాచః ప్రవదితోః ప్రాతరనువాకముపాకరోతి యావత్యేవ వాక్తామవరున్ధే" (సం-౬కా।౪ప్ర।౩అ) ఇతి । రాత్రౌ నిద్రాం కుర్వన్తో మనుష్యా ఉషఃకాలే ప్రబుధ్య పరస్పరం వాక్ప్రవచనం కుర్వన్తి పక్షిణః శబ్దం కుర్వన్తి తద్ధి వాచః ప్రవచనం ప్రాతః కాలాత్పూర్వం హోత్రానువక్తవ్య ఋక్సమూహః ప్రాతరనువాకః । ఉపాకరణం నామ హోతారం ప్రతి ప్రైషోక్తిః । అత్ర సూత్రం "పురా వాచః పురా వా వయోభ్యః ప్రాతర్యావభ్యో దేవేభ్యోఽనుబ్రూహీతి" ఇతి । ప్రవదితోః ప్రవదనాత్ । ప్రాతరనువాకస్య ప్రథమామృచం విధత్తే "అపోఽగ్రేఽభివ్యాహరతి యజ్ఞో వా ఆపో యజ్ఞమేవాభి వాచం విసృజతి" (సం-౬కా।౪ప్ర।౩అ) ఇతి । అపోఽభిలక్ష్య తత్ప్రతిపాదికామృచమగ్రే ప్రథమం వ్యాహరేత్ । ఆపో రేవతీష్థ

యథాహేవస్య ఇత్యేతామృచమిత్యర్థః॥తత ఊర్ధ్వం వక్తవ్యా ఋచో విధత్తే "సర్వాణిఛన్దాగ్ంస్యన్వాహపశవో వై ఛన్దాగ్ంసి పశూనేవావరున్ధే" (సం-౬కాం।౩ప్ర।౩అ) ఇతి । అత్ర తత్తచ్ఛన్దోయుక్తా ఋగ్విశేషాః గ్రన్థబాహుళ్యభయా దృష్ట్వా చ బ్రాహ్మణే స్పష్టత్వాచ్చ నాత్రోదాహ్రియన్తే। ప్రాతరనువాకస్య సమాప్తౌ పరిధానీయామృచం కామనాభేదేన వికల్పితాం విధత్తే "గాయత్రియా తేజస్కామస్య పరిదధ్యాత్త్రిష్టుభేన్ద్రియకామస్య జగత్యా పశుకామస్యానుష్టుభా ప్రతిష్ఠాకామస్య పఙ్క్త్యా యజ్ఞకామస్య విరాజాన్నకామస్య" (సం-౬కాం।౩ప్ర।౩అ) ఇతి । పరిదధ్యాత్ సమాపయేత్ ।కల్పః "యత్రాభిజానాత్యభూదుషా రుశత్పశురితి తత్ప్రచరణ్యా జుహోతి, శృణోత్వగ్నిస్సమిధా హవం మ ఇతి" ఇతి।అభూదుషా ఇత్యేషా ప్రాతరనువాకస్య పరిధానీయా తాం హోత్రా పఠ్యమానాం యదాధ్వర్యుర్జానాతి తదా జుహుయాత్ ।మన్త్రస్త్వేవమామ్నాయతే "శృణోత్వగ్నిస్సమిధా హవం మే శృణ్వన్త్వాపో ధిషణాశ్చ దేవీః । శృణోత గ్రావాణో విదుషో ను యజ్ఞగ్ం శృణోతు దేవస్సవితా హవం మే" ఇతి।సమ్యగిధ్యతే అనయా ఆజ్యాహుత్యేతి సమిధా హుతిః।తయా సమిద్ధోఽగ్నిః మే హవం మదీయమాహ్వానం శృణోతు । హే ఆపః గ్రహీష్యమాణా యూయమపి శృణుత । కీదృశ్యః।ధిషణా విద్యోపేతాః।దేవ్యో దేవతారూపాశ్చ।హే గ్రావాణః అభిషవార్థమిహోపస్థితా యూయం విదుషో ను విద్వాంసః సన్తో యజ్ఞం శృణుత । సవితా దేవో మదీయాహ్వానం శృణోతు। అగ్న్యాదిశ్రవణప్రయోజనమాహ "శృణోత్వగ్నిస్సమిధా హవం మ ఇత్యాహ సవితృప్రసూత ఏవ దేవతాభ్యో నివేద్యాపోఽచ్ఛైతి" (సం-౬కాం।౪ప్ర।౩అ) ఇతి। ఏకధనసంజ్ఞకాః పన్నేజనీసంజ్ఞకాశ్చాప ఆనేతవ్యాః,అతో మన్త్రేణ దేవతాభ్యో విజ్ఞాప్య తా అపః గ్రహీతుం గచ్ఛతి । ప్రైషమన్త్రముత్పాదయతి "అప ఇష్య హోతరిత్యాహేషితగ్ంహి కర్మ క్రియతే" (సం-౬కాం।౪ప్ర।౩అ) ఇతి । హే హోతః ఆనేతవ్యా అప ఉద్దిశ్య ప్రదేవత్రా బ్రహ్మణే గాతురేత్విత్యాదికా ఋచః ఇష్య పఠేత్యర్థః।లోకేపి ఇషితమభీష్టం కర్మ సమ్యక్

క్రియతే। ప్రైషాన్తరముత్పాదయతి “మైత్రావరుణస్య చమసాధ్వర్యవా ద్రవేత్యాహ మిత్రావరుణౌ వా అపాం నేతారౌ తాభ్యామేవైనా అచ్ఛైతి” (సం-౬కా।౪ప్ర।౩అ) ఇతి। చమసినామృత్విజాం పరిచారకాశ్చమసాధ్వర్యవః। తత్ర మైత్రావరుణనామ్న ఋత్విజో యశ్చమసాధ్వర్యుస్తం సమ్బోధ్యాగచ్ఛేతి బ్రూయాత్। తదనేన ప్రైషేణోదకప్రవర్తకమిత్రావరుణదేవతాద్వయేన సహైవైనా ఆపః ప్రాప్తుం గచ్ఛతి। కల్పః “అపరం చతుర్గృహీతం గృహీత్వా బర్హిరాదాయ సంప్రైషమాహ “అప ఇష్య హోతర్మైత్రావరుణస్య చమసాధ్వర్యవాద్రవైకధనిన ఏత నేష్టః పత్నీముదానయాగ్నీద్ధోతృచమసేన ‡ వసతీవరీభిశ్చ చాత్వాలే ప్రత్యుపతిష్ఠస్వేతి యథాసంప్రైషం తే కుర్వన్తి, యత్రాపస్తస్యన్త్యథాప్సు బర్హిః ప్రాస్యాభిజుహోతి, దేవీరాపో అపాన్నపాద్య ఊర్మిర్హవిష్య ఇన్ద్రియావాన్మదిన్తమస్తం దేవేభ్యో దేవత్రా ధత్త శుక్రꣳ శుక్రపేభ్యో యేషాం భాగస్థ స్వాహా” ఇతి। న పాతయత్యుదకమధ్యే గూఢతయా స్థితోఽపి తముదకం న వినాశయతీతి నపాత్ అపాన్నపాదితి వహ్నివిశేషస్య సంజ్ఞా। హే ఆపో దేవ్యః, హే వహ్నే యూయం య ఊర్మిర్యుష్మదీయస్తం దేవత్రా దేవేషు ధత్త స్థాపయత। కిమర్థం। దేవేభ్యః దేవార్థం। అస్మాభిర్దేవానుద్దిశ్య హోతుమిష్యతః। కీదృశ ఊర్మిః। హవిష్యః హవిషే సోమరూపాయ హితః। ఇన్ద్రియావాన్ ప్రీతస్సన్నిన్ద్రియవృద్ధికారీ। మదిన్తమః పీయమానోఽత్యన్తహర్షకారీ। కీదృశం తం। శుక్రం దీప్తిమన్తం। కీదృశేభ్యో దేవేభ్యః। యేషాం యూయం భాగభూతాస్థ తేభ్యశ్శుక్రపేభ్యస్సోమపేభ్య ఇదమాజ్యం యుష్మభ్యం హుతమస్తు। గృహ్యమాణానామపాం మూల్యత్వేన హవిష్ట్వసంపాదనేన చ ఇయమాహుతిరుపయుజ్యత ఇత్యాహ “దేవీరాపో అపాన్నపాదిత్యాహాహుత్యైవైనా నిష్క్రీయ గృహ్ణాత్యథో హవిష్కృతానామేవాభిఘృతానాం గృహ్ణాతి” (సం-౬కా।౪ప్ర।౩అ) ఇతి। కల్పః “కార్షిరసీతి దర్భైరాహుతిమపప్లావ్య” ఇతి। కార్షిరస్యా

‡ పత్నీముదానయాగ్నేత హోతృచమసేన - ఇతి త్రైలింగపాఠః.

పాపాం మృధ్రమితి మన్త్రపాఠః । హే ఆజ్య త్వం అప్సుహుతం సత్యా-
షిణః కర్షణీయమనపేతవ్యమసి అపాంమృధ్రం యుద్ధోపలక్షితాన్నిష్ఠురూ
పం త్వామపనయామి । * ఏతమర్థం దర్శయతి “ కార్షిరసీత్యాహ శ
మలమేవాసా మపప్లావయతి ” (సం - ౬కా । ౪ప్ర । ౩అ) ఇతి । శమ
లం మలినాంశం । కల్పః “ సముద్రస్య వోక్షిత్యా ఉన్నయ ఇత్యభిహుతా
నాం మైత్రావరుణ చమసేన గృహ్ణాతి ” ఇతి । హే ఆపః సముద్రవద్వ్యాప్తా
కం అక్షీణత్వాయ పూర్వేద్యుర్వసతీవరీర్గృహీత్వాపి పునరిదానీమున్న
యామి । అక్షితిం విశదయతి “సముద్రస్య వోక్షిత్యా ఉన్నయ ఇత్యాహ త
స్మాదద్యమానాః పీయమానాః ఆపో న క్షీయన్తే” (సం - ౬కా।౪ప్ర।౩అ)
ఇతి । యథా చమసేన జలం గృహీతం తథా త్రిభిః కుమ్భైరేకధనా గృహ్ణీ
యాత్ పన్నేజనీశ్చ గృహ్ణీయాత్ । తథా చ సూత్రం “ అథైకధనా గృహ్ణా
తి, ఇన్ద్రాయ వో జుష్టా గృహ్ణామీతి వా తూష్ణీం వాఽథ పన్నేజనీర్గృహ్ణా
తి ” ఇతి । విధత్తే “ యోనిర్వై యజ్ఞస్య చాత్వాలం యజ్ఞో వసతీవరీర్హో
తృచమసఞ్చ మైత్రావరుణ చమసఞ్చ సగ్గ్ స్పర్శ్య వసతీవరీర్వ్యానయతి
యజ్ఞస్య సయోనిత్వాయాథో స్వాదేవైనా యోనేః ప్రజనయతి” (సం-
౬కా।౪ప్ర।౩అ) ఇతి। ఉత్తరవేదేర్నిష్పాదకతయా చాత్వాలో యజ్ఞయో
నిః । దేవవిభక్తయజ్ఞావశేషత్వాద్వసతీవరీణాం యజ్ఞత్వం । వ్యానయతి
వ్యాప్తా అధికాః కరోతి । తత్ప్రకారస్సూత్రే దర్శితః “హోతృచమసే
వసతీవరీభ్యో నిషిచ్యోపరి చాత్వాలం హోతృచమసఞ్చ మైత్రావరుణ
చమసఞ్చ సగ్గ్ స్పర్శ్య వసతీవరీర్వ్యానయతి, సమన్యాయన్తీత్యభిజ్ఞాయ
హోతృచమసాత్ మైత్రావరుణచమస ఆనయతి, మైత్రావరుణ చమ
సాద్ధోతృచమసే ”ఇతి। ప్రశ్నోత్తరమన్త్రావుత్పాదయతి “అధ్వర్యోఽ
వేరపా ౩ ఇత్యాహోతే మనన్నమురుతేమాః పశ్యేతి వావైతదాహ”
(సం-౬కా।౪ప్ర।౩అ) ఇతి । ప్లుతిః ప్రశ్నార్థా । హే అధ్వర్యో అపః కిం
అవేః లబ్ధవానసి సోఽయం హోతుః ప్రశ్నః । ఉతేమనన్నమురిత్యధ్వర్యో

* మలోపలక్షితానిష్టరూపమితి శోధితపాఠః - కాం.

రుత్తరమన్త్రైః లబ్ధవానస్మీత్యేతా వదేవ నభవతి ఉత అపి తు ఏతం తాః అనన్నముః ఉపసమ్ప్రాప్తాః దూరవర్తిత్వేపి సత్త్వమాత్రేణ లాభో భవతి తదుపసమ్ప్రాప్తిలాభాదతిరిచ్యతే।ఉతేమా ఇతి వాక్యంమన్త్రస్య వ్యాఖ్యానం। హే హోతః నకేవలం మద్వచనమాత్రేణ విశ్వసిహి కిన్త్విమాగ్ం పురోవర్తినీగ్ం పశ్యేత్యేవమేవ సర్వమన్త్రైణాధ్వర్యుణాభ్యుతే। కల్పః “అధ్వర్యో వేరపా ౩ ఇతి హోతాఽధ్వర్యుం పృచ్ఛత్యుతేమనన్నమురితి ప్రత్యుక్త్వా ప్రచరణీయశేషాత్ క్రతుకరణం జుహోతియమగ్నే పృత్సుమర్త్యమితి ”ఇతి। పాఠస్తుయమగ్నే పృత్సు మర్త్యమావో వాజేషుయఞ్జునాః। సయన్తా శశ్వతీరిషః। హే అగ్నే యం మర్త్యం పృత్సుసఙ్గ్రామేషు ఆవః రక్షసి కిఞ్చ వాజేష్వన్ననిమిత్తం యం మర్త్యం జునాః గచ్ఛసి హవీంషి గ్రహీతుం యస్యసకాశం గచ్ఛసీత్యర్థః। సమర్త్యస్త్వదనుగ్రహేణ శశ్వతీరిషః నిత్యాన్యన్నాని ధనరూపాణి యన్తానియంస్యతి ప్రాప్స్యతీత్యర్థః। మన్త్రోయముపేక్షితః। అస్యచ క్రతుకరణాఖ్యస్య హోమస్యవిషయవిశేష వ్యవస్థితిం విధత్తే “యద్యగ్నిష్టోమో జుహోతి యద్యుక్థ్యః పరిధౌ నిమార్ష్టి యద్యతిరాత్రో యజుర్వదన్ప్రపద్యతే యజ్ఞఋతూనాం వ్యావృత్త్యై” (సం-౬కా।౪ప్ర।౩అ) ఇతి। అనుష్ఠీయమానస్య కర్మణోఽగ్నిష్టోమత్వే మన్త్రేణ క్రతుకరణం జుహుయాత్। ఉక్థ్యత్వే పరిధావాజ్యలేపం నిమృజ్యాత్। అతిరాత్రత్వే తు మన్త్రం పఠన్ హవిర్ధానం ప్రాప్నుయాత్। ఏవం సత్యగ్నిష్టోమాదీనామనుష్ఠాస్యమానానాంపరస్పరం వ్యావృత్తిరిదానీమేవ అవగతా “ సక్రతుం కుర్వీతమనోమయః ప్రాణశరీరో భారూపః ”ఇత్యుపనిషది। “తత్రతుకృత్యా ”ఇతి వైయ్యాసికసూత్రే చోపాస్తిష్వపి క్రతు శబ్దప్రయోగాత్ తద్వ్యవచ్ఛేదార్థం యజ్ఞశబ్దప్రయోగః॥

ద్రవ్యయజ్ఞాస్తపోయజ్ఞా యోగయజ్ఞాస్తథాపరే।
స్వాధ్యాయజ్ఞానయజ్ఞాశ్చ యతయశ్శంసితవ్రతాః॥

ఇత్యాదౌ తపఃప్రభృతిష్వపి యజ్ఞశబ్దప్రయోగాత్ తద్వ్యవచ్ఛేదాయ క్రతుశబ్దప్రయోగః॥

॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

“హృదేసోమద్వయాత్సోమం శకటాదవరోహయేత్।
శ్రుణోఽగ్నౌజుహుయాద్దేవీ రప్సుహుత్వాథదర్భకైః॥
అప్సుప్లావయేత్ కార్షిణః సముద్రోఽగృహ్యాతేజలం।
యమగ్నేక్రతుకృద్ధోమో మన్త్రాస్స్పష్టేహవర్ణితాః” ॥ఇతి॥

అథమీమాంసా.

॥ ॥తృతీయాధ్యాయస్య సప్తమపాదేచిన్తితం॥ ॥

“చమసాధ్వర్యవోనాన్య ఋత్విగ్భ్యోఽన్యేఽథవాగ్రిమః।
యౌగిక్యాసంజ్ఞయామైవం పష్ఠ్యాతేభ్యోవిభేదనాత్” ॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమేశ్రూయతే। చమసాధ్వర్యూన్వృణీత ఇతి। యేపూర్వంతన్త్రకాయార్యానుసారేణాధ్వర్యుప్రముఖాఋత్విజ ఉక్తాః తేభ్యోనవ్యతిరిక్తాశ్చమసాధ్వర్యవః। కుతః। యౌగికసంజ్ఞయా తద్భేదప్రతీతేః। యథాదేవదత్త ఏవ పచిక్రియాయోగాత్ పాచకో భవతి తద్వదధ్వర్యుప్రముఖా ఏవ చమసయోగాచ్చమసాధ్వర్యవ ఇతిచేత్। మైవం। మధ్యతః కారిణాం చమసాధ్వర్యవో నహోత్రకాణాం చమసాధ్వర్యవ ఇతి పష్ఠ్యాభేదావభాసాన్మధ్యతః కారిణోహోత్రాదయో హోత్రకామైత్రావరుణాదయః। తస్మాదృత్విగ్భ్యోఽన్యే॥

॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥ ॥

“తాన్వృణీతేతిబహుతా నాస్తివాస్తిగ్రహైక్యవత్।
నైవేతిచేన్నవైషమ్యా దుత్పత్తౌబహుతాశ్రుతా” ॥ఇతి॥

చమసాధ్వర్యూన్వృణీతఇతి యద్బహుత్వంశ్రుతం తన్నవివక్షితం। గ్రహైకత్వవదుద్దేశ్యగతత్వాదితిచేత్। మైవం। గ్రహవైషమ్యాత్ గ్రహం

సమ్యాప్తిః ఇత్యేతన్న గ్రహాణాముత్పత్తివాక్యం। చమసాధ్వర్యూణాం త్వే తదేవోత్పత్తివాక్యం। తతస్తేషాముపాదేయత్వాత్ తద్గతంబహుత్వం వివక్షితమ్॥

॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥ ॥

"నేయత్తాస్త్యస్తి వా తేషాం ననియామకవర్జనాత్।
చమసానాందశత్వేన చమసాధ్వర్యవోదశ" ॥ఇతి॥ స్పష్టోర్థః॥

అథఛన్దః॥ శ్రుణోత్వగ్నిరితి త్రిష్టుప్। యమగ్నే పృత్సు ఇతి గాయత్రీ॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠకే త్రయోదశోఽనువాకః॥

తైత్తిరీయసంహితా.

త్వమగ్నే రుద్రో అసురో మహో దివస్త్వగ్ం శర్ధో మారుతం పృక్ష ఈశిషే। త్వం వాతైరరుణైర్యాసి శంగయస్త్వం పూషా విధతః పాసి నుత్మనా। ఆ వో రాజానమధ్వరస్య రుద్రగ్ం హోతారగ్ం సత్యయజగ్ం రోదస్యోః। అగ్నిం పురా తనయిత్నోరచిత్తాద్ధిరణ్యరూపమవసే కృణుధ్వం। అగ్నిర్హోతా నిషసాదా యజీయానుపస్థే మాతుస్సురభావులోకే। యువా కవిః పురు నిష్ఠః ॥ ౧ ॥

ఋతావా ధర్తా కృష్టీనాముత మధ్య ఇద్ధః। సాధ్వీమకర్దేవవీతిం నో అద్య యజ్ఞస్య జిహ్వామవిదామ గుహ్యాం। స ఆయురాగాత్సురభిర్వసానో భద్రామకర్దేవహూతిం నో అద్య। అక్రన్దదగ్నిస్తనయన్నివ ద్యౌః క్షామా రేరిహద్వీరుధస్సమఞ్జన్। సద్యో జజ్ఞానో వి హీమిద్ధో అఖ్యదా రోదసీ భానునా భాత్యన్తః। త్వే వసూని పుర్వణీక ॥ ౨ ॥

హోతాతద్దోషావస్తోరీరిరే యజ్ఞియాసః। త్వామేవ విశ్వా భువనాని యస్మిన్త్సగ్ం సౌభగాని దధిరే పావకే। తుభ్యం తా అఙ్గిరస్తమ విశ్వాః సుక్షితయః పృథక్। అగ్నే కామాయ యేమిరే। అశ్యామ తం కామమగ్నే తవోత్యశ్యామ రయిగ్ం రయివస్సువీరం। అశ్యామ వాజమభి వాజయన్తో శ్యామ ద్యుమ్నమజరాజరం తే। శ్రేష్ఠం యవిష్ఠ భారతాగ్నే ద్యుమన్తమాభర ॥ ౩ ॥

వసో పురుస్పృహగ్ం రయిం। స శ్వితానస్తన్యతూ రోచనస్థా అజరేభిర్నానదద్భిర్యవిష్ఠః। యః పావకః పురుతమః పురూణి పృథూన్యగ్నిరనుయాతి భర్వన్। ఆయుష్టే విశ్వతో దధదయమగ్నిర్వరేణ్యః। పునస్తే ప్రాణ ఆయతి పరా యక్ష్మగ్ం సువామి తే। ఆయుర్దా అగ్నే హవిషో జుషాణో ఘృతప్రతీకో ఘృతయోనిరేధి। ఘృతం పీత్వా మధు చారు గవ్యం పితేవ పుత్రమభి ॥ ౪ ॥

రక్షతాదిమం। తస్మై తే ప్రతిహర్యతే జాతవేదో విచర్షణే। అగ్నే జనామి సుష్టుతిం। దివస్పరి ప్రథమం జజ్ఞే అగ్నిరస్మద్ద్వితీయం పరి జాతవేదాః। తృతీయమప్సు నృమణా అజస్రమిన్ధాన ఏనం జరతే స్వాధీః। శుచిః పావక వన్ద్యోఽగ్నే బృహద్విరోచసే। త్వం ఘృతేభిరాహుతః। దృశానో రుక్మ ఉర్వ్యా వ్యద్యౌద్దుర్మర్షమాయుః శ్రియే రుచానః। అగ్నిరమృతో అభవద్వయోభిః ॥ ౫ ॥

యదేనం ద్యౌరజనయత్సురేతాః। ఆ యదిషే నృపతిం తేజ ఆనట్ శుచి రేతో నిషిక్తం ద్యౌరభీకే। అగ్నిశ్శర్ధమనవద్యం యువానగ్గ్ స్వా

ధియం జనయత్స్వాదయచ్ఛ।స తేజీయసా మనసా త్వోత ఉత శిక్ష స్వపత్యస్య శిక్షోః। అగ్నే రాయో౽నృతమస్య ప్రభూతౌ భూయామ తే సుష్టుతయశ్చ వస్వః॥అగ్నే సహన్త మాభర ద్యుమ్నస్య ప్రాసహారయిం। విశ్వాయః ॥ ౬ ॥

చర్షణీరభ్యాసా వాజేషు ప్రాసహత్। తమగ్నే పృతనాసహగ్ం రయిగ్ం సహస్వ ఆభర। త్వగ్ంహి సత్యో అద్భుతో దాతా వాజస్య గోమతః। ఉక్షాన్నాయ వశాన్నాయసోమపృష్ఠాయ వేధసే।స్తోమైర్విధేమాగ్నయే। వద్మాహి సూనో అస్యద్మసద్వాచక్రే అగ్నిర్జనుషాజ్మాన్నం। సత్వన్న ఊర్జసన ఊర్జంధారాజేవ జేరవృకే క్షేష్యన్తః। అగ్న ఆయూగ్ంషి ॥ ౭ ॥

పవస ఆసువోర్జమిషఞ్చనః। ఆరే బాధస్వ దుచ్ఛునాం। అగ్నే పవస్వ స్వపా। అస్మేవర్చ స్సువీర్యం। దధత్పోషగ్ం రయిం మయి। అగ్నే పావక రోచిషా మన్ద్రయా దేవజిహ్వయా। ఆదేవాన్వక్షియక్షిచ। స నః పావక దీదివో౽గ్నే దేవాగ్ం ఇహావహ। ఉపయజ్ఞగ్ం హవిశ్చనః। అగ్నిశ్శుచివ్రతతమశ్శుచిర్విప్రశ్శుచిః కవిః। శుచీరోచత ఆహుతః। ఉదగ్నే శుచయ స్తవశుక్రాభ్రాజన్త ఈరతే। తవజ్యోతీగ్ంష్యర్చయః॥౮॥

పురుష్యిషః పుర్వణీక భరాభి వయోభిర్య ఆయూగ్ంషి విప్రశ్శుచిశ్చతుర్దశ చ ॥ ౧౪ ॥

దైవస్య రక్షో హణో విభూస్త్వగ్ం సోమాత్త్యన్యానగాంపృథివ్యా ఇషే త్వాదదే వాక్తే సన్తే సముద్రగ్ం హవిష్మతీహ్వార్ద త్వమగ్నే రుద్రశ్చతుర్దశ ॥ ౧౪ ॥

దేవస్యగమద్ధ్యే హావిష్మతీర్న పవస్త పకత్రిగ్ంశత్ ॥ ౩౦ ॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠకే చతుర్దశోఽనువాకః॥ హరిః ఓం ॥

॥ ॥సమాప్తశ్చాయం తృతీయప్రపాఠకః॥ ॥

భాష్యమ్.

త్రయోదశేఽనువాకే హవిర్ధాన శకటాదధిషవణఫలకయో రుపరి సోమోఽవరోహితః । అథాభిషవోవక్తవ్యః । తథాప్యధ్యాపక సమ్ప్రదాయేన ప్రపాఠకసమాప్తిరూపత్వాచ్చతుర్దశేఽనువాకే కామ్యయాజ్యాః క్రమప్రాప్తా అభిధీయన్తే। తత్ర కామ్యేష్టికాణ్డే రక్షోఘ్నేష్టేరూర్ధ్వం ఇష్ట్యన్తరంవిధత్తే “అగ్నయేరుద్రవతే పురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపేదభిచరన్నేషా వా అస్యఘోరా తనూర్యద్రుద్రస్తస్మా ఏవైనమావృశ్చతి తాజగార్తిమార్చ్ఛతి” (సం-౨కా।౨ప్ర।౨అ) ఇతి । రుద్రవతే ఘోరతనూయుక్తాయ । అభిచరన్ శత్రుంమారయన్ తస్మైరుద్రవతే అగ్నయే ఏనం శత్రుం ఆవృశ్చతి సమన్తాచ్ఛిత్వాప్రయచ్ఛతి తాజక్ తదానీమేవ । తత్ర పురోఽనువాక్యామాహ “త్వమగ్నేరుద్రో అసురోమహోదివస్త్వగ్ంశర్ధో మారుతంపృక్షఈశిషే । త్వంవాతైరరుణైర్యాసి శంగయస్త్వం పూషావిధతః పాసినుత్మనా ” ఇతి । హే అగ్నే త్వం రుద్రో ఘోరతనూయుక్తః । అసురశ్శత్రూణాం నిరసితా । దివోద్యులోకస్య మహఉత్సవరూపః హవిర్వహనేనోత్సవకారిత్వాత్ । త్వం మారుతం శర్ధో మరుతాం సమ్బన్ధిబలం బలవత్త్వేన ప్రసిద్ధానాం మరుద్గణానామపి త్వదనుగ్రహాదేవబలం భవతి । అతఃపృక్షఈశిషే మరుద్భిస్సమ్పృక్తః తదీయం సైన్యంనియమసే । కిఞ్చ । త్వంశంగయస్సుఖం ప్రాప్తో వాయువేగైరరుణవర్ణైరశ్వైర్యాసి।కిఞ్చపోషకః।త్వంనుత్మనా స్వయమేవపాసి।కాన్। విధతః హవిషాపరిచర్యాం విదధతో యజమానాన్ । అథయాజ్యామా

హ ‘‘ఆవో రాజానమధ్వరస్యరుద్రగ్ హోతారగ్ సత్యయజగ్ రోదస్యోః।
అగ్నింపురా తనయిత్నోరచిత్తాద్ధిరణ్యరూపమవసే కృణుధ్వం ’’ఇతి। హే
ఋత్విగ్య జమానాః వోయుష్మాకమవసే రక్షణాయఅగ్నిం ఆకృణుధ్వం
వశీకురుత । కదా । తనయిత్నోరచిత్తాన్ నవిద్యతేచిత్తం యస్మిన్మరణే త
దచిత్తం శత్రుణావిస్తారితాత్ భవదీయమరణాత్ పూర్వ్వమేవ । కీదృశ
మగ్నిం । అధ్వరస్యరాజానంయజ్ఞస్వామినం। రుద్రంశత్రూన్ప్రతిక్రూరం।
హోతారంఫలదానాయ భక్తానా మాహ్వాతారం। రోదస్యో స్సత్యయ
జం ద్యులోకే భూలోకే చసత్యమవశ్యంభావిఫలం యజతిదదాతి సత్య
యజఃతం । హిరణ్యరూపంతత్సదృశం ఫలం । ఇష్ట్యన్తరం విధత్తే ‘‘అగ్నయే
సురభిమతే పురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపేద్యస్య గావో వాపురుషా వా
ప్రమీయేరన్యో వాబిభీయాదేషా వా అస్య భేషజ్యా తనూర్యత్సురభి
మతీ తయైవాస్మై భేషజంకరోతి సురభిమతే భవతి పూతీగన్ధస్యాపహత్యై’’
(సం-౨కా।౨ప్ర।౨అ) ఇతి। సురభిమతే భేషజ్యా తనూయుక్తాయ । యస్య
యజమానస్యగావో వాభృత్యావాదైవికేన రోగబాహుళ్యేన బహవోమ్రి
యేరన్స్వయంవా కదాచి దపమృత్యో ర్భీతోఽభవేత్తాదృశో నిర్వపే
త్పూతీగన్ధస్యశవగన్ధస్యనివృత్తయే సుగన్ధయుక్తాయకుర్యాత్। తత్రపురోఽ
నువాక్యా ‘‘అగ్నిర్హోతానిషసాదా యజీయానుపస్థే మాతుస్సురభా
వులోకే । యువాకవిఃపురునిష్ఠ ఋతావాధర్తా కృష్టీనాముత మధ్యఇ
ద్ధః ’’ ఇతి । అయమగ్నిర్మాతురుపస్థే వేదేః సమీపవర్తిని సురభావులో
కే సురభిగన్ధయుక్త ఏవాహవనీయస్థానే నిషసాదఉపవిష్టః । కీదృశోఽగ్నిః।
హోతాదేవానా మాహ్వాతా । యజీయాన్ మానుషాద్ధోతురతిశయేన
యష్టా । యువానిత్యంతరుణః । కవిర్మేధావీ।పురునిష్ఠఃపురుషు గార్హప
త్యాదిస్థానేషు బహుషుస్థితః । ఋతావాసత్యవాన్ । కృష్టీనాంధర్తా మ
నుష్యాణాంపోషకః । అపిచమధ్యే మనుష్యాణాముదరే ఇద్ధః జాఠరాగ్ని
రూపేణదీప్తః । అథయాజ్యా ‘‘సాధ్వీమకర్దేవవీతిం నోఅద్యయజ్ఞస్య జి

హవ్యమవిదాయసుహవ్యం । స ఆయురాగాత్సురభిర్వసానో భద్రామక
ర్దేవహూతిం నో అద్య” ఇతి । అయమగ్నిః అగ్యనోదేవవీతిం అస్మా
భిర్దేవేభ్యోదత్తాంభక్ష్యాం పురోడాశాహుతిం సాధ్వీమకః స్వాదుమక
రోత్ । అతోయజ్ఞస్యజిహ్వాం జిహ్వాస్థానీయాం సుహవ్యం గోప్యామగ్నిదే
వతాం అవిదామ వయమద్యలబ్ధవన్తః । సురభిగపురోడాశాజ్యాది సుగన్ధో
పేతః సోఽగ్నిరాయుర్వసానః అస్మదీయమాయురాచ్ఛాదయన్ గోపా
యన్నాగాత్ ఆగచ్ఛతు।అద్యనోఽస్మదీయాం దేవహూతింభద్రామకః దే
వార్థం హూయమానం యథా శాస్త్రింకరోతు । ఇష్ట్యన్తరంవిధత్తే “అగ్న
యేక్షామవతే పురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపేత్ సంగ్రామేసంయత్తే
భాగధేయేనైవైనగ్ం శమయిత్వాపరా నభినిర్దిశతి యమవరేషాం విధ్య
న్తి జీవతిసయంపరేషాంప్రసమీయతే జయతితగ్ సఙ్గ్రామం” (సం-౨కా।
౨ప్ర।౨అ) ఇతి । క్షామవతేక్షుధాయుక్తాయ । యుద్ధేప్రత్యాసన్నేసతి జ
యార్థీనిర్వపేత్ । స్వదత్తేనాగ్నిభాగేన స్వవిషయమగ్నిం శాన్తంకృ
త్వా పరాన్ శత్రూన్ వహ్నిరాభిముఖ్యేన నిర్దిశతి హస్తంప్రదర్శయ
తి । తథాసత్యపరేషాం స్వసైన్యగతానాం మధ్యేయం పురుషం శత్రవో
విధ్యన్తి సః జీవతి । పరేషాం శత్రుసైన్యగతానాం మధ్యేయంపురుషం ఇ
తరే విధ్యన్తిసః ప్రమీయతే అతోయజమానో జయతి । యథాజయార్థిన
ఏవేష్టిః తథా బహుబన్ధుమరణనివారణార్థినోఽప్యేతామిష్టిం విధత్తే
“అభివాఏష ఏతానుచ్యతియేషాం పూర్వాపరా అన్వంచః ప్రమీయన్తే
పురుషాహుతిర్హ్యస్య ప్రియతమాగ్నయే క్షామవతే పురోడాశ మష్టాక
పాలం నిర్వపేద్భాగధేయే నైవైనగ్ శమయతినైషాం పురాయుషో
పరః ప్రమీయతే ” (సం - ౨కా । ౨ప్ర । ౨అ) ఇతి । పూర్వాపరా జ్యే
ష్ఠాః కనిష్ఠాశ్చ । అన్వఞ్చో విచ్ఛేదరహితాః । యేషాంబన్ధూనాం మధ్యేబ
హవో విచ్ఛేదమన్తరేణ మ్రియన్తే ఏతానభిలక్ష్య ఏషః క్షామవానగ్ని
రుచ్యతి సమవైతి । కుతః । పురుషాహుతేరేవ తత్ప్రియత్వాత్ పురోడా
శేనాగ్నిః శామ్యతి । తతఏషాంబన్ధూనాం మధ్యేజ్యేష్ఠేజీవతి సతి అపరః

కనిష్ఠః ఆయుస్సమ్పూర్తేః పూర్వమపమృత్యునా న మ్రియతే । గృహా
దాహాదినిమిత్తీకృత్యాపి తామేవేష్టింవిధత్తే “అభివాఏష ఏతస్యగృహాను
ద్యతి యస్యగృహాన్ దహత్యగ్నయే క్షామవతేపురోడాశమష్టాకపాలం
నిర్వపేద్భాగధేయేనైవైనగ్ం శమయతినాస్యాపరం గృహాన్దహతి” (సం-
౨కాం|౨ప్ర|౨౨) ఇతి । స్పష్టోఽర్థః । అపరం యథా భవతి తథాన దహ
తిపునర్న దహతీత్యర్థః। అస్యాంత్రివిధాయాంక్షామవత్యేష్టౌ పురోఽనువా
క్యామాహ “అక్రన్దదగ్నిస్తనయన్నివద్యౌః క్షామారేరిహద్వీరుధస్సమ
ఞ్జన్ । సద్యోజజ్ఞానో విహీమిద్ధో అఖ్యదా రోదసీ భానునాభాత్యన్తః”
ఇతి । అయమగ్నిరక్రన్దత్ । అస్మదనిష్టనివారణార్థం గర్జతు । కిమివ । స్త
నయన్నివ । ద్యౌః యథాద్యులోకస్థో మేఘోగర్జన్సస్య శోషభీతిం నివార
యతి తద్వత్ । కిం కుర్వన్ । క్షామదాహకమస్మద్విరుద్ధం రేరిహత్ లే
లిహానః । వీరుధస్సమంజన్ పుష్పఫలతావదస్మదనుకూలాని సమ్యగభివ్యఞ్జ
యన్ । హియస్మాత్ జజ్ఞాన ఉత్పద్యమానః సద్యః ఈం ఇదానీమేవ ఇ
ద్ధో దీప్తః వ్యఖ్యత్ వివిధం జగత్ ప్రఖ్యాపయతి । రోదసీద్యావాపృథి
వ్యోరన్తర్భానునారశ్మినా స్వయమాభాతిసమన్తాత్ ప్రకాశతే । అథ
యాజ్యా “త్వేవసూని పుర్వణీక హోతర్దోషా వస్తోరేరిరే యజ్ఞి
యాసః । క్షామేవ విశ్వాభువనాని యస్మిన్త్సగ్ం సౌభగానిదధిరేపావకః”
ఇతి । హే పుర్వణీక అత్యన్తబహుళజ్వాల హోతః దేవానామాహ్వాతః దో
షారాత్రౌ వస్తోదివాచ యజ్ఞియాసో యజ్ఞార్హాణి వసూనిహవీంషి ఏరిరే
ఆగచ్ఛన్తి। త్వదనుగ్రహాత్ పూర్వం క్షామేవ దగ్ధపటాదికమివ విశ్వాభు
వనాని నిస్సారాణి భూత్వాపావకే త్వయి అనుగృహ్ణాతి సతిపశ్చాత్ సౌ
భగానిసన్దధిరే సౌభాగ్యం ప్రాపున్నవన్ తాదృశస్త్వం అస్మాననుగృహా
ణేత్యర్థః । ఇష్ట్యన్తరం విధత్తే “అగ్నయే కామాయ పురోడాశమష్టాక
పాలం నిర్వపేద్యం కామో నోపనమేదగ్నిమేవ కామగ్ం స్వేన భాగధే
యేనోపధావతి సఏవైనం కామేన సమర్ధయత్యుపైనం కామోనమతి”
(సం-౨కాం|౨ప్ర|౩౨) ఇతి । కామాయ కామప్రదాయ కామితోఽర్థో

యంయజమానం నప్రాప్నుయాత్ సనిర్వపేత్ । తత్రపురోఽనువాక్యా
“తుభ్యంతాఅఙ్గిరస్తమ విశ్వాస్సుక్షితయః పృథక్। అగ్నేకామాయయేమి
రే” । హే అఙ్గిరస్తమ అతిశయేన అఙ్గసారోపేత అగ్నే సుక్షితయో వేది
రూప శోభనభూమియుక్తా విశ్వాః సర్వాస్తాః ప్రజాః పృథక్కామయమానా
వివిధ కామితార్థసిద్ధిప్రదాయ తుభ్యం యేమిరే నియమం స్వీకృతవన్తః।
అథయాజ్యా “అస్యామతం కామమగ్నే తవోత్యస్యామ రయిꣳరయివ
స్సువీరం । అశ్యామవాజమభివాజయన్తోఽశ్యామ ద్యుమ్నమజరాజరన్తే”
ఇతి। హే అగ్నేతవోతీ త్వదీయరక్షయా తం కామమభీష్టఫలం అశ్యామ
వ్యాప్నుయామ । కిఞ్చ । హేరయివః హేధనవన్సువీరం శోభనపుత్రపౌ
త్రాద్యుపేతం రయింధనం అశ్యామ । కిఞ్చ । హే అజర తవప్రసాదాదజ
రమక్షయం ద్యుమ్నం యశోఽశ్యామ । వాజయన్తోఽన్నమిచ్ఛన్తో వయం
వాజమన్నమభ్యభితోఽశ్యామ । ఇష్ట్యన్తరం విధత్తే “అగ్నయే యవిష్ఠా
య పురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపేత్ స్పర్ధమానః క్షేత్రేవా సజాతే
షువాగ్నిమేవ యవిష్ఠꣳస్వేన భాగధేయేనోపధావతి తేనైవేంద్రియం వీ
ర్యంభ్రాతృవ్యస్య యువతే విపాప్మనా భ్రాతృవ్యేణ జయతే” (సం -
౨కా । ౨ప్ర। ౩అ) ఇతి । యవిష్ఠాయాతిశయేన వియోగకారిణే యువతే వి
యోజయతి । యజయానఃపాపినా వైరిణావియుక్తో జయతి । ఏతామేవే
ష్టిం పరప్రయుక్తాభిచార నివారణాయ విధత్తే “అగ్నయేయవిష్ఠాయ పు
రోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపేదభిచర్యమాణోఽగ్నిమేవ యవిష్ఠꣳస్వే
నభాగధేయేనోపధావతి సఏవాస్మాద్రక్షాꣳసి యవయతినైనమభిచరన్
స్తృణుతే” (సం-౨కా।౨ప్ర।౩అ) ఇతి । యవయతి వియోజయతి । అభిచ
రన్వైరీ ఏనం ఇష్టికారిణం నస్తృణుతే హన్తుంనశక్నోతి । ఏతస్యాంద్వి
విధాయామిష్టౌ పురోనువాక్యామాహ “శ్రేష్ఠంయవిష్ఠ భారతాగ్నేద్యు
మన్తమాభర । వసో పురుస్పృహꣳ రయిః ”ఇతి । హే అగ్నేరయిమా
భర ధనమాభర। యవిష్ఠఅతిశయేన వియోగకారిన్। భారత ఋత్విగ్భిర్భర
ణీయ । వసోఆహుతి నివాసభూత । కీదృశంరయిం। శ్రేష్ఠంప్రశస్తతరం।

ద్యుమన్తం దీప్తిమన్తం। పురుస్పృహం పురుభిర్బహుభిః స్పృహణీయం। మ
ణిముక్తాదిరూపం। అథయాజ్యా “శిశ్వితాన స్తన్యతూ రోచనస్థా అజరేభి
ర్నానదద్భిర్యవిష్ఠః।యః పావకః పురుతమః పురూణి పృథూన్యగ్నిరను
యాతిభర్వన్” ఇతి।యోఽగ్నిః పావకః శోధయితా। పురుతమ ఆహవ
నీయగార్హపత్యాది నామభిర్యవిష్ఠాది విశేషణైశ్చాత్యన్త బహువిధః।
పురూణిబహూని।పృథూని విస్తృతాని పురోడాశాదిహవీంషి భర్వన్ భ
క్షయన్ననుయాతి యజమానగృహమనుదినంగచ్ఛతి। సోఽగ్నిర్వక్ష్యమా
ణగుణోపేతః। శిశ్వితానో దీప్యమానః। తన్యతుః ఫలానాం విస్తారయి
తా। రోచనస్థాదీప్తిమత్సు దేవయజనేష్వవస్థితః। అజరేభిర్జరారహితైః।
నానదద్భిః స్తుతిం కుర్వాణైర్దేవైః సంయుతః। యవిష్ఠః అతిశయేన వై
రివియోక్తా। ఇష్ట్యన్తరం విధత్తే “అగ్నయ ఆయుష్మతే పురోడాశమష్టాక
పాలంనిర్వపేద్యః కామయేత సర్వమాయురియామిత్యగ్నిమేవాయుష్మ
న్తగ్ స్వేనభాగధేయేనోపధావతి స ఏవాస్మిన్నాయుర్దధాతి సర్వమా
యురేతి” (సం-౨కా।౨ప్ర।౩అ) ఇతి। ఆయుష్మతే ఆయుష్ప్రదాయ। తత్ర
పురోఽనువాక్యామాహ “ఆయుష్టే విశ్వతో దధదయమగ్నిర్వరేణ్యః।
పునస్తే ప్రాణ ఆయతి పరా యక్ష్మగ్ం సువామి తే” ఇతి। హే యజమాన తే తు
భ్యం వరేణ్యః శ్రేష్ఠోఽయమగ్నిః విశ్వత ఆయుర్దధత్ సమ్పూర్ణమా
యుర్దధాతు। అపమృత్యునా గృహీతోఽపి తే ప్రాణః పునరస్యానుగ్రహే
ణ ఆయతి త్వద్దేహే సమాగచ్ఛతు। తే తవ యక్ష్మం వ్యాధిం పరా సువామి
వినాశయామి। అథయాజ్యా “ఆయుర్దా అగ్నే హవిషో జుషాణో ఘృత
ప్రతీకో ఘృతయోనిరేధి। ఘృతం పీత్వా మధుచారుగవ్యం పితేవ పుత్రమభి
రక్షతాదిమం” ఇతి। హే అగ్నే త్వమాయుర్దా ఏధి యజమానస్యాయుః
ప్రదో భవ। కీదృశస్త్వం। హవిషో జుషాణః పురోడాశం సేవమానః। ఘృ
తప్రతీకో ఘృతోపక్రమః ఆఘారప్రయాజాదీనాం ఘృతేనహూయమాన
త్వాత్। ఘృతయోనిః అవసానేష్వనూయాజాదౌ ఘృతమేవ యోనిః
జన్మ ఉత్పత్తికారణం యస్యాఽసౌ ఘృతయోనిః తాదృశస్త్వం। మధుస్వా

దుత్తమం। చారుశోధితత్వేన నిర్మలం।గవ్యంఘృతంపీత్వా పితాపుత్రమి
వ ఇమంయజమానమభితోరక్షతు। ఇష్ట్యన్తరంవిధత్తే “అగ్నయేజాతవేదసే
పురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపేద్భూతికామోఽగ్నిమేవ జాతవేదసగ్ౕస్వే
న భాగధేయేనోపధావతిసఏవైనంభూతింగమయతి భవత్యేవ” (సం-
౨కా।౨ప్ర।౩అ) ఇతి। జాతవేదసే ఉత్పన్నధనాయ। భవత్యేవభూతింప్రా
ప్నోత్యేవ। తత్ర పురోనువాక్యా “తస్మైతేప్రతిహర్యతే జాతవేదోవిచ
ర్షణే। అగ్నేజనామిసుష్టుతిం” ఇతి। వివిధాశ్చర్షణయో మనుష్యా
యజమానాదయో యస్యాసౌవిచర్షణిః। హేవిచర్షణే జాతవేదాగ్నే
ప్రతిహర్యతే ప్రతిదినంయజమానగృహం గచ్ఛతేతస్మైతేశోభనాంస్తుతిం
జనామిజనయామి। అథయాజ్యా “దివస్పరిప్రథమం జజ్ఞే అగ్నిరస్మద్ద్వి
తీయం పరిజాతవేదాః। తృతీయ మప్సునృమణా అజస్రమిన్ధానఏనం జరతే
స్వాధీః” ఇతి। అగ్నిఃప్రథమం దివస్పరి ద్యులోకస్యోపరిజజ్ఞేసూర్యరూ
పేణోత్పన్నః। అస్మత్పరి అస్మదీయమనుష్యలోకస్యోపరి జాతవేదాద్వితీ
యం జజ్ఞే ప్రసిద్ధమగ్నిరూపేణ ద్వితీయంజన్మప్రాప్తవాన్। అప్సుసము
ద్రే తృతీయంజజ్ఞే బడబానలరూపేణఉత్పన్నః। అజస్రంత్రిష్వపిజన్మసునృ
మణానృషుయజమానేషు మనోనుగ్రహబుద్ధిర్యస్యాసౌనృమణాః। ఏన
మీదృశమగ్నిం ఇన్ధానఃపురోడాశాదినా దీపయన్। స్వాధీస్స్వాయత్తవి
త్తః। జరతేజరాపర్యన్తం పరిచరతీత్యర్థః। ఇష్ట్యన్తరంవిధత్తే “అగ్నయే
రుక్మతే పురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపేద్రుక్కామోఽగ్నిమేవ రుక్మ
న్తగ్ౕస్వేన భాగధేయేనోపధావతి సఏవాస్మిన్ రుచందధాతి రోచతఏవ”
(సం-౨కా।౨ప్ర।౩అ) ఇతి। రుక్మతే కాన్తిమతే। రోచతే కాన్తిమాన్ భవతి।
తత్రపురోఽనువాక్యా “శుచిఃపావకవన్ద్యోఽగ్నే బృహద్విరోచసే।త్వం
ఘృతేభిరాహుతః” ఇతి। హే పావక శోధయితరగ్నే శుచిః వన్ద్యశ్చ
త్వం ఘృతప్రభృతిభిర్హవిర్భిః సమన్తాద్ధుతః సన్ బృహద్విరోచసే। అథ
యాజ్యా “దృశానోరుక్మఉర్వ్యావ్యద్యౌద్దుర్మర్షమాయుః శ్రియేరు

చానః । అగ్నిరమృతో అభవద్వయోభిర్యదేనం ద్యౌరజనయత్ సురేతాః” ఇతి । దృశానో దర్శనీయరూపః । రుక్మస్సువర్ణసదృశోఽగ్నిః । ఉర్వ్యా మహత్యా దీప్త్యా వ్యద్యౌత్ విద్యోతతే । కింకుర్వన్ । దుర్మర్షం ఇతరైరతిరస్కార్యం ఆయుః జీవనం శ్రియే శ్రయితుం రుచానో వాఞ్ఛన్ । తథావిధోఽగ్నిః వయోభిరన్నైర్హవిర్భిః రమృతోఽభవత్ యద్యస్మాదేనమగ్నిం ద్యౌర్ద్యులోకవాసీ దేవగణస్సురేతాః సన్నజనయత్తస్మాదస్యామృతత్వం యుక్తం । ఇష్ట్యన్తరం విధత్తే “అగ్నయే తేజస్వతే పురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపేత్ తేజస్కామోఽగ్నిమేవ తేజస్వన్తగ్ స్వేన భాగధేయేనోపధావతి స ఏవాస్మిన్తేజో దధాతి తేజస్వ్యేవ భవతి” (సం-౨కా।౨ప్ర।౩అ) ఇతి । తేజస్వతే ప్రభావతే నియమనసామర్థ్యవతే వా । తత్ర పురోనువాక్యా “ఆయదిషే నృపతిం తేజ ఆనట్ శుచి రేతో నిషిక్తం ద్యౌరభీకే । అగ్నిశ్శర్ధమనవద్యం యువానగ్ స్వాధియం జనయత్ సూదయచ్చ” ఇతి । యత్తేజః ఇషే అభీష్టసిద్ధయే నృపతిం యజమానపాలకమగ్నిం ఆసమన్తాదానట్ వ్యాప్నోత్, యదపి శుచి రేతశ్శుద్ధం బీజం మాతాపితృభ్యాం నిషిక్తం తేన తేజసా తేన చ బీజేన ద్యౌః ద్యులోకస్థోఽగ్నిః । అభీకే ప్రత్యాసన్నకాలే శర్ధాదివిశేషణోపేతం పురుషం జనయదుత్పాదయతి । సూదయచ్చ విరోధిపాపం నాశయత్యపి । శర్ధం బలవన్తం । అనవద్యం దోషరహితం । యువానం తరుణం । స్వాధియం స్వాయత్తచిత్తం । అతో యజమానాయ తేజో దాతుమగ్నిః శక్నోతి । అథయాజ్యామాహ “స తేజీయసా మనసా త్వోత ఉత శిక్ష స్వపత్యస్య శిక్షోః । అగ్నే రాయో నృతమస్య ప్రభూతౌ భూయామ తే సుష్టుతయశ్చ వస్వః” ఇతి । సః యజమానః త్వోతః త్వయా రక్షితః । కేన సాధనేన । తేజీయసా అత్యన్తతేజోయుక్తేన మనసా । ఉత కిల । శిక్ష హే అగ్నే స్వపత్యస్య శోభనపుత్రపౌత్రాదియుక్తస్య శిక్షోశ్శక్తుమిచ్ఛతః నృతమస్య మనుష్యతమస్య మనుష్యేషు శ్రేష్ఠస్య యజమానస్య రాయశ్శిక్షధనాని దేహి । తే ప్రభూతౌ త్వదనుగ్రహేణ ప్రభుత్వే సతి వయం వస్వః వసుమత్తమాః సుష్టుతయశ్చ శోభనయుక్తా బహుయా

గానుష్ఠానేన స్తోత్రశస్త్రైః ప్రభూతాభూయాస్మ। ఇష్ట్యన్తరంవిధత్తే “అ
గ్నయేసాహన్త్యాయ పురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపేత్ సీక్షమాణో
గ్నిమేవ సాహన్త్యగ్ స్వేన భాగధేయేనోపధావతి తేనైవసహతే య
గ్ సీక్షతే” (సం-౨కా।౨ప్ర।౩అ) ఇతి। సాహన్త్యాయసహిష్ణవే వైరిణా
మభిభవిత్రే। సీక్షమాణః సోఢుమభి భవితుమిచ్ఛుః। యంవైరిణం సీక్ష
తే తం తేనానుగృహీతోఽభిభవతి।తత్రపురోనువాక్యా “అగ్నేసహన్తమా
భర ద్యుమ్నస్య ప్రాసహారయిం। విశ్వా యశ్చర్షణీరభ్యాసా వాజేషు
సాసహత్ ”ఇతి। హే అగ్నేద్యుమ్న స్యాస్మదీయస్య యశసః సహన్తం
అభిభవితారం వైరిణం ప్రాసహా ప్రసభం ఆభరఅస్మద్వశే సమానయ।ర
యింతదీయం ధనఞ్చానయ।యో భవాన్ చర్షణీర్మనుష్యసేనా విశ్వా అ
స్మత్ప్రతిపక్షభూతాః సర్వా అభ్యాసాహసత్ అభిభవేత్।కింనిమిత్తం।
వాజేష్వస్మదీయే ష్వన్నేషు నిమిత్తభూతేషు। కేనసాధనేన। ఆసాత్వస్మ
న్నిధానేన పరాభిభవాయ త్వత్సన్నిధ్య తిరిక్తప్రయత్నో నాపేక్షితఇత్య
ర్థః। అథయాజ్యా “త్వమగ్నేపృతనాసహగ్ రయిగ్ సహస్వ ఆభర।త్వ
గ్ హిసత్యో అద్భుతో దాతా వాజస్య గోమతః ”ఇతి। హే అగ్నే తంశ
త్రుం సహస్వఅభిభవస్వ। పృతనాసహం పరకీయసేనాభి భవక్షమం ర
యింధనం ఆభరఆహర। హియస్మాత్ త్వం సత్యః పరమార్థభూతోబా
ధరహితః। అద్భుతః ఆశ్చర్యచరిత్రః। తస్మాద్గోమతో బహుగోయుక్త
స్యవాజస్యాన్నస్య దాతా త్వమేవ। ఇష్ట్యన్తరం విధత్తే “అగ్నయేన్నవ
తే పురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపేద్యః కామయే తాన్నవాన్త్స్యామిత్య
గ్నిమేవాన్నవన్తగ్ స్వేనభాగధేయేనోపధావతి సఏవైనమన్నవన్తం కరో
త్యన్నవానేవ భవతి” (సం-౨కా।౨ప్ర।౪అ) ఇతి। అన్నవతే బహ్వన్నయు
క్తాయ। తత్రపురోనువాక్యా “ఉక్షాన్నాయ వశాన్నాయసోమపృష్ఠాయ
వేధసే। స్తోమైర్విధేమాగ్నయే ” ఇతి। అగ్నయే స్తోమైస్తోత్రైర్విధేమ
పరిచర్యాం కుర్యామ। కీదృశాయ। ఉక్షాన్నాయవశాన్నాయ ఉక్షా
వృషభః వశావన్ధ్యా తత్పశుద్వయం క్వచిద్యాగేహవిష్ట్వేన శ్రూయతే

“ యో భ్రాతృవ్యవాన్త్స్యాత్ స స్పర్ధమానో వైష్ణావరుణీం వశామాలభేతైన్ద్రీముక్షాణం” ఇతి । యద్యప్యత్ర దేవతా అన్యా తథాపి హవిరగ్నావేవ హూయత ఇతి అగ్నిరుక్షా నో వశా న్నశ్చ । ఏతదన్నాన్తరస్యాప్యుపలక్షణం । సోమయుక్తాని పృష్ఠస్తోత్రాణి యస్యాసౌ సోమపృష్ఠః । అనేకస్తోత్రసత్కృతదేవతా సంయుక్తః సోమోప్యస్యాన్న మిత్యర్థః । వేధసే అన్నస్య విధాత్రే । అథ యాజ్యా “ వద్మా హి సూనో అస్యద్మసద్వా చక్రే అగ్నిర్జనుషా జ్మాన్నం । స త్వన్న ఊర్జసన ఊర్జం ధా రాజేవ జేరవృకే క్షేష్యన్తః ” ఇతి । హే సూనో పుత్రవదభిమత కారిన్నగ్నే త్వం వద్మాసి వదత్యనయేతి వద్మా వాక్తదభిమానిదేవత్వేన తద్రూపోసి । అస్మిన్నర్థే శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధి ద్యోతనాయ హి శబ్దః । “ అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశత్ ” ఇతి శ్రుత్యన్తరం । సోగ్నిరస్మదర్థమన్నం అద్మగృహం చక్రే । తన్నామ సుపాకాత్ వివాహాగ్నిర్జాయమాన ఏవ గృహాశ్రమం కారయతి । కీదృశోఽగ్నిః । అద్మసద్వా అద్యత ఇత్యద్మాన్నం తస్మిన్నద్మని సీదతీతి అద్మసద్వా । భుక్తమన్నం జరయితుం జఠరాగ్నిరూపేణ అత్ర సీదతి । కేన వ్యాపారేణాన్నం అద్మ చక్రే । జనుషా జన్మమాత్రేణ న తు వ్యాపారాన్తరేణ । న హి సఙ్కల్పసిద్ధస్య వ్యాపారాపేక్షాఽస్తి । హే ఊర్జసనే రసప్రదత్వం నోస్మభ్యం ఊర్జం రసం ధా ధేహి । రాజేవ జేః రాజా యథా జయతి తద్వజ్జయ । వృకవద్ధింసకో వృకః అవృకే హింసాదోషరహితే యజమానే త్వమనుగృహీతుం అన్తః క్షేషి నివససి । ఇష్ట్యన్తరం విధత్తే “ అగ్నయేఽన్నాదాయ పురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపేద్యః కామయేతాన్నాదః స్యామిత్యగ్నిమేవాన్నాదగ్ స్వేన భాగధేయేనోపధావతి స ఏవైనమన్నాదం కరోత్యన్నాద ఏవ భవత్యగ్నయేఽన్నపతయె పురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపేద్యః కామయేతాన్నపతిః స్యామిత్యగ్నిమేవాన్నపతిగ్ స్వేన భాగధేయేనోపధావతి స ఏవైనమన్నపతిం కరోత్యన్నపతిరేవ భవతి ” (సం - ౨కా । ౨ప్ర । ౪అ) ఇతి । అన్నమత్తీత్యన్నాదః । తీవ్రదీపనయుక్తః అన్నపతిః బహ్వన్నస్వామీ । అనయోరపి ఇష్ట్యోరన్నమాత్రలిఙ్గసాధార

ణ్యాత్ ఏతదేవయాజ్యా పురోనువాక్యా యుగళం ద్రష్టవ్యం। యచ్చా
శాఖాన్తరేష్వామ్నానలింగకం అన్నపతిలిఙ్గకంచాన్వేషణీయం। ఇష్ట్యన్త
రం హవిస్త్రయోపేతం విధత్తే “అగ్నయేపవమానాయ పురోడాశమష్టాక
పాలం నిర్వపేదగ్నయే పావకాయాగ్నయే శుచయే జ్యోగామయావీ య
దగ్నయే పవమానాయ నిర్వపతి ప్రాణమేవాస్మిన్ తేనదధాతి యదగ్నయె
పావకాయ వాచమేవాస్మిన్ తేనదధాతి యదగ్నయె శుచయ ఆయురేవా
స్మిన్ తేనదధాత్యుతయదీతాసుర్భవతి జీవత్యేవ” (సం-౨కా।౨ప్ర।౪అ)
ఇతి।పవమానాయ పాపానాం శోధయిత్రె। పావకాయపాపానాం శుద్ధి
హేతవె। శుచయె ఔజ్జ్వల్యహేతవె। ద్వితీయ తృతీయ వాక్యయో రపి
పురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపేది త్యనువర్తతె। జ్యోగామయావీ దీ
ర్ఘరోగయుక్తః। ఉతఅపిచ యద్యపి ఇతాసుర్గతాసుర్భవేత్ తథాపి
జీవత్యేవ, తత్రనీరోగో భవతీతి కిమువక్తవ్యం। పునరప్యేతామేవేష్టిం ఫ
లాన్తరాయవిధత్తె “ఏతామేవనిర్వపే చ్చక్షుష్కామోయదగ్నయె ప
వమానాయనిర్వపతి ప్రాణమేవాస్మిన్ తేనదధాతి యదగ్నయే పావకా
యవాచమేవాస్మిన్ తెనదధాతి యదగ్నయె శుచయె చక్షురేవాస్మిన్ తేన
దధాతి ఉతయద్యన్ధో భవతిప్రైవపశ్యతి” (సం-౨కా।౨ప్ర।౪అ) ఇతి।తత్ర
ఫలభేదేన ద్వివిధాయామస్యామిష్టౌప్రథమహవిషః పురోఽనువాక్యా “అ
గ్నఆయూంషి పవస ఆసువోర్జమిషంచనః। ఆరేబాధస్వ దుచ్ఛునాం”
ఇతి। హే అగ్నే ఆయూంష్యస్మదీయ జీవనాని పవసే యథా వర్ధన్తె త
థా శోధయసే। ఊర్జంక్షీరాదిరసం ఇషమన్నఞ్చనోఽస్మాకమాసువ ఆ
భిముఖ్యేన ప్రేరయ। దుచ్ఛునాముపద్రవం ఆరేదూరేనీత్వా బాధస్వ వినా
శయ। అథయాజ్యా “అగ్నేపవస్వస్వపా అస్మేవర్చస్సువీర్యం। దధ
త్పోషగ్ం రయింమయి” ఇతి। హే అగ్నే శోభనమపః కర్మయస్యాసౌ స్వ
పాః తాదృశస్త్వం। అస్మే అస్మదీయం వర్చో బ్రహ్మవర్చసంసువీర్యం
శోభనం సామర్థ్యఞ్చ పవస్వశోధయస్వ వర్ధయెత్యర్థః। పుష్టింరయిం
ధనఞ్చ మయిదధత్ స్థాపయ। ద్వితీయహవిషః పురోఽనువాక్యా “అగ్నే

పావకరోచిషా మన్ద్రయా దేవజిహ్వయా। ఆ దేవా౯ వక్షియక్షిచ'' ఇతి। హే అగ్నే పావక శోధక దేవద్యోతనాత్మక రోచిషాదీప్తిమత్యా మన్ద్రయా శ్లక్ష్ణయా జిహ్వయా వాచా దేవా౯ వక్షియక్షి ఆవహ యజ చ। అథ యాజ్యా ‹‹ సనఃపావక దీదివోఽగ్నే దేవాగ్ ఇహావహ। ఉపయజ్ఞగ్ం హవిశ్చనః'' ఇతి। హే పావక శోధక దీదివో దీప్యమానాగ్నే నోఽస్మదర్థం దేవానిహ కర్మణి ఆవహ। అస్మాకమిమం యజ్ఞం హవిశ్చ ఉపదేవసమీపే ప్రాపయ। తృతీయహవిషః పురోఽనువాక్యా ‹‹ అగ్నిశ్శుచివ్రత తమశ్శుచిర్విప్రశ్శుచిః కవిః। శుచీరోచత ఆహుతః '' ఇతి। అయమగ్నిః ప్రథమం తావచ్ఛుచివ్రతతమః స్వతఏవ శుచివ్రతతమః అతిశయేన శుద్ధం వ్రతమాచరణం దాహపాక ప్రకాశరూపం యస్యాసౌ తాదృశః। తత ఊర్ధ్వం విప్రాభిమానిత్వాదపి శుచిః। తతోఽప్యూర్ధ్వం విద్వదభిమానిత్వేన శుచిః। తతోఽప్యూర్ధ్వమాభిముఖ్యేనహుతః శుచిర్దీప్తిమా౯ రోచతే శోభతే। అథ యాజ్యా ‹‹ ఉదగ్నే శుచయస్తవ శుక్రాభ్రాజన్త ఈరతే। తవజ్యోతీగ్ంష్యర్చయః'' ఇతి। హే అగ్నే శుచయః శుద్ధాస్తవ శుక్రా రశ్మయో భ్రాజన్తః ప్రకాశమానాః ఉదీరతే ఉద్గచ్ఛన్తి। తథా చార్చయః పూజకాః జ్యోతీంషి భాసకాని దేవతారూపాణి ప్రాప్నువన్తి॥

॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

‹‹ త్వంయాజ్యారుద్రవద్యాగే హ్యగ్నిస్సురభిసంయుతే।
అన్నకంతూ(?)మవతే ‡ తుభ్యం కామిని శ్రేష్ఠమిత్యసౌ॥
యవిష్ఠయుతఆయుష్ట ఆయుష్మతి తథోపరి।
జాతవేదయుతేతస్మై శుచీరుక్మయుతే తథా॥
ఆయత్తేజో యుతేహ్యగ్నేః సాహన్త్యగుణసంయుతే।
ఉతూన్న సంయుతే హ్యగ్నే పవమానయుతే తథా॥
అగ్నే పావకవత్యగ్నిః శుచావష్టౌచవింశతిః'' ఇతి॥

‡ యుజే ఇతి కాంచీపాఠః.

అత్రమీమాంసానాస్తి.

అథఛందః.

త్వమగ్నే రుద్ర ఇత్యాదయఃషట్। అశ్యామతం, సత్వీతాన, ఆయుర్దా అగ్నే, దివస్పరి, దృశానోరుక్మ, ఆయదిషే, సతేజీయసా, వర్ధ్మాహి సూనో ఇతిచత్రిష్టుభః। తుభ్యంతా, శ్రేష్ఠంయవిష్ఠ, తస్మైతే, షద్విప్రావ కో త్యానాన్నామ్నేత్యేతా, అగ్న ఆయూగంషి, ఇత్యాదయశ్చ షట్ గాయత్ర్యః। ఆయుష్టే, గ్నేసహన్తం, త్వమగ్నేపృతనాసహమిత్యేతా అనుష్టుభః॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠకే చతుర్దశోఽనువాకః॥

వేదార్థస్యప్రకాశేన తమోహార్దం నివారయన్।
పుమర్థాంశ్చతురోదేయా ద్విద్యాతీర్థమహేశ్వరః॥

ఇతి శ్రీమద్విద్యాతీర్థ మహేశ్వరా పరావతార శ్రీమద్రాజాధిరాజ పరమేశ్వర శ్రీవీరబుక్క మహారాజాజ్ఞా పరిపాలక శ్రీమాధవాచార్య శ్రీ విద్యారణ్యముని విరచితే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితా భాష్యే ప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠక స్సమాప్తః.....................*

హరిః ఓం తత్సత్ బ్రహ్మార్పణమస్తు.

శ్రీ

శ్రీ వేదవ్యాసాయ నమః.

అథ తైత్తిరీయసంహితాయాం.

ప్రథమకాణ్డే చతుర్థ ప్రపాఠకః.

శ్రీ గురుభ్యో నమః.

హరిః ఓమ్.

ఆదదే గ్రావాస్య ధ్వరకృద్దేవేభ్యో గమ్భీర మిమమధ్వరం కృధ్యుత్తమేన పవినేన్ద్రాయ సోమగ్ం సుషుతం మధుమన్తం పయస్వన్తం వృష్టివని మిన్ద్రాయ త్వా వృత్రఘ్న ఇన్ద్రాయ త్వా వృత్రతుర ఇన్ద్రాయ త్వాభిమాతిఘ్న ఇన్ద్రాయ త్వాదిత్యవత ఇన్ద్రాయ త్వా విశ్వదేవ్యావతే శ్వాత్రాస్థ వృత్రతురో రాధోగూర్తా అమృతస్య పత్నీస్తా దేవీర్దేవత్రేమం యజ్ఞం ధత్తోపహూతాః సోమస్య పిబతోపహూతో యుష్మాకం॥ సోమస్య పిబతు యత్తే సోమ దివి జ్యోతిర్యత్పృథివ్యాం యదురావన్తరిక్షే తేనాస్మై యజమానా యోరురాయా కృధ్యధిదాత్రే వోచో ధిషణే వీడూ సతీ వీడయేథా మూర్జం దధాథా మూర్జం మే ధత్తం మావాగ్ం హిగ్ంసిషం మా మాహిగ్ంసిష్టం ప్రాగపాగుదగధరాక్తాస్త్వా దిశ ఆధావన్త్వమ్బ నిష్పర। యత్తే సోమాదాభ్యం నామ జాగృవి తస్మై తే సోమ సోమాయ స్వాహా ॥ ౧ ॥

యుష్మాకగ్ం స్వరయత్తే నవ చ ॥ ౧ ॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే ప్రథమోఽనువాకః॥ * ॥

శ్రీ

శ్రీసరస్వత్యై నమః.

వేదార్థప్రకాశాఖ్యభాష్యే

ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠక ప్రారంభః.

యస్య నిశ్వసితం వేదా యో వేదేభ్యోఽఖిలం జగత్।
నిర్మమే తమహం వన్దే విద్యాతీర్థమహేశ్వరం॥

తృతీయప్రపాఠకే ప్రాధాన్యేనాగ్నిషోమీయ పశుర్ప్రతిపాదితః। తత ఊర్ధ్వం వసతీవరీగ్రహణం చోక్తం। తావతా సుత్యాదివసాత్ పూర్వదివసేషు యత్కర్తవ్యం తత్ సమాప్తం। తత ఉపరితనే నానువాకేన సుత్యాదివసకర్తవ్యప్రారమ్భాయ సోమోపావహరణముక్తం। అథ చతుర్థప్రపాఠకే సుత్యాదినే కర్తవ్యాగ్రహాః ప్రాధాన్యేన ప్రతిపాద్యన్తే। తత్ర అనువాకార్థా వినియోగసఙ్గ్రహే దర్శితాః॥

"గ్రహప్రశ్నేఽనువాకాస్తు చత్వారింశదిహోదితాః।
సోమాభిషవపకస్మిన్ పంచత్రింశత్సు తద్గ్రహాః॥
దాక్షిణానిసమిష్టాఖ్య యజూంష్యవభృథస్తథా।
కామ్యయాజ్యా ఇతి ప్రోక్తా అర్థా అత్రానువాకగాః"॥ఇతి॥

ప్రథమానువాకే పాత్రేషు రసగ్రహణాయ పూర్వముపావహృతస్య సోమస్యాభిషవో విధీయతే। కల్పః "అథైతేషాం గ్రావ్ణాం యః సుతస్తరివతమాదత్తే। దేవస్యత్వా సవితుః ప్రసవేఽశ్వినోర్బాహుభ్యాం పూష్ణో హస్తాభ్యామాదద ఇత్యాదాయ అభిమన్త్రయతే, గ్రావాస్యధ్వరకృద్దేవేభ్యో గమ్భీరమిమమధ్వరం కృధ్యుత్తమేన పవినేన్ద్రాయ సోమగ్ం సుషుతం మధుమన్తం పయస్వన్తం వృష్టివనిమితి" ఆదద ఇత్యామ్నాతో మన్త్రో దేవస్యత్వేత్యనేన పూరితః। హే గ్రావన్ అభిషవసాధన త్వం యజ్ఞ

నిష్పాదకో దృఢః పాషాణోఽసి తతఇమం యజ్ఞందేవేభ్యః దేవార్థం గమ్భీరం గహనం కురు। ఉత్కృష్టేన వజ్రసదృశేన త్వయాఽహం సోమమీదృశంకరోమి। కీదృశం। సుషుతం సమ్యగభిషుతం। మధుమన్తం స్వాదుత్వోపేతం। పయస్వన్తం క్షీరవత్ రసోపేతం। వృష్టివనిం ఆహుతిసూర్యద్వారా వృష్టిప్రదం। తథాచస్మర్యతే॥

“అగ్నౌప్రాస్తాహుతి స్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే।
ఆదిత్యాజ్జాయతేవృష్టి వృష్టేరన్నంతతఃప్రజాః”॥ఇతి॥

ఇన్ద్రార్థమేవ సోమం కరోమి। విధత్తే “దేవస్య త్వా సవితుః ప్రసవ ఇతి గ్రావాణమాదత్తే ప్రసూత్యా అశ్వినోర్బాహుభ్యామిత్యాహాశ్వినోహి దేవానామధ్వర్యూ ఆస్తాం పూష్ణోహస్తాభ్యామిత్యాహయత్యై” (సం-౬కా।౪ప్ర।౪అ) ఇతి। గ్రావాసీతి మన్త్ర ఉపేక్షితః। కల్పః “అథైనంప్రాఞ్చం ప్రశ్రిత్య విస్రస్య రాజానం గ్రావాణముపాంశు సవనమభిమిమీతే।ఇన్ద్రాయత్వా వృత్రతుర ఇన్ద్రాయ త్వాభిమాతిఘ్న ఇన్ద్రాయత్వాదిత్యవత ఇన్ద్రాయత్వా విశ్వదేవ్యావతే” ఇతి।హే సోమ త్వామిన్ద్రార్థం మిమే।కీదృశాయేన్ద్రాయ।వృత్రఘ్నే మేఘవిదారయిత్రే।వృత్రతురే వృత్రాసురఘాతినే।అభిమాతిఘ్నేపాపఘాతినే ఆదిత్యార్థం తృతీయసవనే గృహ్యమాణత్వాదాదిత్యవతే।ప్రాతస్సవనే విశ్వాన్ దేవానుద్దిశ్య గృహ్యమాణత్వాద్విశ్వదేవ్యావతే।విధత్తే “పశవోవైసోమో వ్యానఉపాంశుసవనో యదుపాంశుసవన మభిమిమీతే వ్యానమేవ పశుషుదధాతి” (సం-౬కా।౪ప్ర।౪అ) ఇతి। పశుప్రాప్తిహేతుత్వాత్ సోమస్యపశుత్వం। “ప్రాణాపానౌవా ఏతౌ యదుపాంశ్వన్తర్యామౌవ్యాన ఉపాంశుసవనః” ఇతి రూపకం వక్ష్యతి। అతోఽస్యవ్యానత్వం। ఉపాంశునామకగ్రహార్థం సోమః సూయతే యేనపాషాణేన స ఉపాంశుసవనః తమభిలక్ష్య సోమో మాతవ్యః। సర్వమన్త్రేష్విన్ద్రశబ్ద ప్రయోగస్య తాత్పర్యమాహ “ఇన్ద్రాయత్వేన్ద్రాయత్వేతి మిమీత ఇన్ద్రాయహిసోమ ఆహ్రియతే” (సం-౬కా।౪ప్ర।౪అ) ఇతి। సౌమికదేవేష్విన్ద్రస్య ప్రాధాన్యం ఇన్ద్రపీత

స్యేత్యాది మన్త్రస్య చ ప్రసిద్ధిం హిశబ్దో ద్యోతయతి। విధత్తే “పఞ్చకృత్వో యజుషా మిమీతే పఞ్చాక్షరా పఙ్క్తిః పాఙ్క్తో యజ్ఞో యజ్ఞమేవావరున్ధే పఞ్చకృత్వస్తూష్ణీం దశ సమ్పద్యన్తే దశాక్షరా విరాడన్నం విరాడ్విరాజైవాన్నాద్యమవరున్ధే” (సం-౬కా।౪ప్ర।౪అ) ఇతి । సోమో యథా క్రీతః తద్వదయమపి మాతవ్యః । కల్పః “అథమితం రాజానం స్వాత్రృచమసీ యాభిరుపసృజతి, శ్వాత్రాస్థవృత్రతురో రాధోగూర్తా అమృతస్య పత్నీస్తా దేవీర్దేవత్రేమం యజ్ఞం ధత్తోపహూతాః సోమస్య పిబతోపహూతో యుష్మాకగ్ం సోమః పిబతు” ఇతి । హే ఆపో యూయమేవం విధాస్థ । కిం విధాః స్థ కీదృశ్యః।శ్వాత్రాః శీఘ్రకారిణ్యః । వృత్రతురో వృత్రఘాతిన్యః। రాధోన్నం గూర్తాః సమ్పాదయితు ముద్యతాః। అమృతస్య సోమస్య పత్నీః పాలయిత్ర్యః । తాస్తథావిధా యూయం దేవీర్దేవతారూపాః। దేవత్రా దేవేషు ఇమమస్మదీయం యజ్ఞం స్థాపయత। కిఞ్చోపహూతా అనుజ్ఞాతాః సత్యః సోమస్యాంశం పిబత సోమశ్చానుజ్ఞాతో యుష్మాకమంశం పిబతు । ఉపహూతాస్సోమస్య పిబతేత్యస్య మన్త్రాంశస్యాభిప్రాయమాహ “శ్వాత్రాస్థ వృత్రతుర ఇత్యాహైషవా అపాగ్ం సోమపీథః”(సం-౬కా।౪ప్ర।౪అ) ఇతి । అస్మిన్మన్త్రే పిబతేతి యదుచ్యతే తదేవాబ్దేవతానాం సోమపానం । వేదనం ప్రశంసతి “య ఏవం వేద నాప్స్వార్తిమార్ఛతి” (సం-౬కా।౪ప్ర।౪అ) ఇతి। జలే మరణం న ప్రాప్నోతి । బోధాయనః “అథైనం ప్రయాతి, యత్తే సోమదివి జ్యోతి ర్యత్పృథివ్యాం యదురావన్తరిక్షే తేనాస్మై యజమానాయోరురాయా కృధ్యధి దాత్రేవోచః” ఇతి । ఆపస్తమ్బః “యత్తే సోమదివి జ్యోతిరితి రాజానమభిమన్త్రయతే” ఇతి। హే సోమ త్రిషు లోకేషు త్వదీయం యజ్జ్యోతిరస్తి తేన జ్యోతిషా అస్మై యజమానాయ రాయా ధనేన సమృద్ధిం కురు విస్తీర్ణం స్థానం కృధి కురు । కిఞ్చ అధికోయం యజమానో భక్త్యేతి దాత్రే ఫలప్రదాయేన్ద్రాయ బ్రూహి । దివీత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ “యత్తే సోమదివి

జ్యోతిరిత్యాహైభ్య ఏవైనం లోకేభ్యః సమ్భరతి” (సం-౬కా।౪ప్ర।౪అ) ఇతి। లోకత్రయమేతైనం సోమం సమ్యక్పోషయతి। కల్పః “తిరశ్చర్మఫలకే అభిమృశతి।ధిషణేవీడూ సతీవీడయేథా మూర్జం దధాథా మూర్జం మేధత్తం మా వాగ్ హిగ్ సిషం మామాహిగ్ సిష్టం” ఇతి। హే ధిషణే సోమస్యచర్మణో వాధారయిత్ర్యౌ వీడూసతీవిష్టబ్ధే సత్యౌ వీడయేథాం పునరప్యభిషవాది ఘాతేన విశ్లేషోమాభూదితి దృఢం స్తమ్భయతం। ఊర్జంసోమరసం దధాథాం యువాంధారయతం। ఊర్జంమేమహ్యం ధత్తంప్రయచ్ఛతం। అహం యువాం మాహిగ్ సిషం। యువామపి మామాహిగ్ సిష్టం మన్త్రోఽయముపేక్షితః। కల్పః “ఏకగ్రహోయాప్తగ్ రాజానముపరిష్టాద్ధ్వాయ్యర్చమసేఽగ్ శూనవధాయ తస్మిన్గ్రావాణముపాగ్ శుసవనముపరి నిధాయ త్రిః ప్రదక్షిణముపరి పరిప్లావయన్నిగ్రాభముపైతి, ప్రాగపాగుదగధరాగితి, యాం భార్యాం కామయేత తాం మనసాధ్యాయేత్, అమ్బనిష్వరేతి” ఇతి। “ప్రాగపాగుదగధరాక్తాస్త్వాదిశ ఆధావన్త్వమ్బనిష్వర” ఇతి మన్త్రపాఠః। ప్రాగాదయో యాదిశస్తాః సర్వాః హే సోమ త్వాం ప్రత్యాభిముఖ్యేనధావన్తు। హే అమ్బ మాతృస్థానీయ సోమనిష్వర అంశుభ్యోరసాత్మనా నిర్గచ్ఛ। ప్రాగాదిమన్త్రఃసోమనిగ్రహణహేతుత్వాన్నిగ్రాభ ఇత్యుచ్యతే। ఉపరవోభిషవాధారనిపాషాణః। తస్మిన్సోమమవస్థాప్య నిగ్రాభమన్త్రం పఠేత్। దిశామాధావనోక్తేస్తాత్పర్యమాహ “సోమోవై రాజా దిశోఽభ్యధ్యాయత్స దిశోఽనుప్రావిశత్ ప్రాగపాగుదగధరాగిత్యాహ దిగ్భ్యఏవైనగ్ సమ్భరత్యథో దిశ ఏవాస్మాఅవరున్ధే” (సం-౬కా।౪ప్ర।౪అ) ఇతి। అమ్బమాత ఇత్యాదయశ్శబ్దాః స్త్రీణాముపలాలనాయ ప్రయుజ్యన్తే, అతోఽమ్బశబ్దప్రయోగేణాత్ర తద్ధ్యానవిధిస్సూచ్యత ఇత్యభిప్రేత్య వ్యాచష్టే “అమ్బనిష్వరేత్యాహ” (సం-౬కా।౪ప్ర।౪అ) ఇతి। యస్మాదంబేత్యుపలాలనమాహ తస్మాద్ధ్యాయేదిత్యభిప్రాయః। వేదనంప్రశంసతి “కాముకా ఏనగ్ స్త్రియో భవన్తి యఏవంవేద” (సం-౬కా।౪ప్ర।౪అ) ఇతి। కల్పః “ప్రతిప్రస్థాతా

రాజన్యేవాంశూ ద్వౌద్వావపిసృజతి, యత్తేసోమాదాభ్యం నామజాగృవి తస్మైతేసోమసోమాయస్వాహా” ఇతి । యస్సోమ ఉపాంశుగ్రహోయ పర్యావృత్త ఉపరేన్యుప్తః శ్వాత్రాస్థేతి మన్త్రేణ వసతీవరీభి రుపసృష్టస్తస్మాత్ సోమాదపాదాయ షడంశవః స్థాపితాః । తథాచోక్తం “ఉపసృష్టస్యరాజ్ఞః షడగ్ శూనార్ద్రాన్ససగ్ శ్లిష్టానాదాయచర్మణినిధాయ” ఇతి । త్రిష్వపిసవనేషు మహాభిషవేషు తేషాం షణ్ణామంశూనాం మధ్యే ద్వౌ ద్వావంశూ సంసృజేత్ । హే సోమ త్వదీయం యన్నామ శత్రుభిరదాభ్యం అతిరస్కార్యం జాగృవిజాగరూకం హేసోమతస్మై సోమాయ తే తాదృశోనామ నామధారిణే తుభ్యమిదం సోమాంశుద్వయం స్వాహా హుతమస్తు । సోమాయేత్యుక్తే రభిప్రాయమాహ “యత్తే సోమాదాభ్యం నామజాగృవీత్యాహైష వై సోమస్య సోమపీథః” (సం-౬కా।౪ప్ర।౪అ) ఇతి । యథావహ్నేహోమమన్తరేణైవాపాం సోమపానముక్తం తథాసోమస్యాప్యేవ ఏవం మన్త్రేణాంశుద్వయ ప్రక్షేపః । సోమపాన వేదనం ప్రశంసతి “య ఏవం వేదనసోమ్యామార్తి మార్చ్ఛతి” (సం-౬కా।౪ప్ర।౪అ) ఇతి । సోమయాగవినాశం నప్రాప్నోతి । షణ్ణామంశూనాం సఙ్ఘాతాత్ పృథక్కరణంవిధత్తే “ఘ్నన్తివా ఏతత్సోమం యదభిషుణ్వన్త్యగ్ శూనపగృహ్ణాతి త్రాయతఏవైనం” (సం-౬కా।౪ప్ర।౪అ) ఇతి । అంశూనామపనయనేచ అభిషవరూపా ద్వధా దేనంసోమం పాలయతి । మహాభిషవేతత్సంసర్గం విధత్తే “ప్రాణావా అగ్ శవః పశవః సోమోగ్ శూన్పునరపి సృజతి ప్రాణానేవ పశుషుదధాతి” (సం-౬కా।౪ప్ర।౪అ) ఇతి। త్రిషుసవనేషు పృథగంశుసంసర్గం విధత్తే “ద్వౌద్వావపి సృజతితస్మాద్ద్వౌ ద్వౌప్రాణాః” (సం-౬కా।౪ప్ర।౪అ) ఇతి । చక్షుశ్శ్రోత్ర ఘ్రాణేంద్రియరూపాః ప్రాణాః ప్రత్యేకం ద్వౌద్వౌభూత్వా తత్తచ్ఛిద్రేషు వర్తన్తే॥

॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

'ఆదదేఽశ్మానమాదాయ గ్రావాసీత్యభిమన్త్రయేత్ ।
ఇన్ద్రాయసోమమితిగ్రహణ్శ్వాత్రానిగ్రాభ్యసేచనం॥

యత్రైసోమంమన్త్రయిత్వా ధిషేతిఫలకేస్పృశేత్।
ప్రాక్ త్రిః ప్రదక్షిణాష్లావోహ్యవ్యప్పత్నీంవిచిన్తయేత్॥
యత్రేమహేత్యభిషవేహ్యంశుమోగానవేరితాః"॥ఇతి॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే ప్రథమోఽనువాకః॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

వాచస్పతయే పవస్వ వాజి న్వృషా వృష్ణో అగ్ంశుభ్యాం గభస్తిపూతో దేవో దేవానాం పవిత్రమసి యేషాం భాగోఽసి తేభ్యస్త్వా స్వాఙ్కృతోఽసి మధుమతీర్న ఇషస్కృధి విశ్వేభ్యస్త్వేన్ద్రియేభ్యో దివ్యేభ్యః పార్థివేభ్యో మనస్త్వా ష్టూర్వన్తరిక్షమన్విహి స్వాహా త్వా సుభవః సూర్యాయ దేవేభ్యస్త్వా మరీచిపేభ్య ఏష తే యోనిః ప్రాణాయ త్వా॥౧॥

వాచస్పతే చత్వారిగ్ంశచ్చ॥౨॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే ద్వితీయోఽనువాకః॥ ॥

భాష్యమ్.

ప్రథమానువాకే ఉపాంశుగ్రహణాయ సోమాభిషవసన్నాహోఽభిహితః । అథ ద్వితీయేతూపాగ్ంశుగ్రహోఽభిధీయతే । బోధాయనః "అన్తర్దధాతి ప్రతిప్రస్థాతా ప్రథమాభ్యామగ్ంశుభ్యా మానయత్యధ్వర్యుర్వాచస్పతయే పవస్వ వాజిన్నిత్యన్తర్దధాతి, ప్రతిప్రస్థాతా మధ్యమాభ్యామగ్ంశుభ్యా మానయత్యధ్వర్యుర్వృషా వృష్ణో అగ్ంశుభ్యాంగభస్తిపూత ఇత్యన్తర్దధాతి ప్రతిప్రస్థాతోత్తమాభ్యామగ్ంశుభ్యామానయత్యధ్వర్యుర్దేవో దేవానాం పవిత్రమసి యేషాంభాగోఽసి తేభ్యస్త్వా" ఇతి।

ఆపస్తమ్బస్త్వేకమన్త్రితామాహ “ అష్టాకృత్వోఽగ్రేభిషుణోత్యథ ప్రతిప్రస్థాతోపాగ్ంశుపాత్రంధారయన్ను పాత్త్రాణాముపరిద్వావగ్ంశూ అన్తర్దధాతి తస్మిన్నభిషుత మధ్వర్యురఞ్జలినాఽభిగృహ్ణాతి వాచస్పతయే పవస్వ వాజిన్నిత్యేవం విహితో ద్వితీయస్తృతీయశ్చాపి వా ఏకాదశకృత్వో ద్వితీయమభిషుణోతి ద్వాదశకృత్వస్తృతీయం ” ఇతి। హే వాజిన్ అన్నప్రద సోమపతయే పాలకదేవార్థంవాచస్పత్యబ్ధినా మన్త్రేణపవస్వ శుద్ధో భవ। వృషారసరూపత్వేన వర్షణసమర్థస్త్వం గభస్తిపూతః పూర్వమరశ్మ్యా సూర్యరశ్మినాపూతః ఇదానీన్తు వృష్ణోవర్షణసమర్థస్యసోమస్యాంశుభ్యామన్తర్ధాపితాభ్యాం పవస్వ। కిఞ్చ। త్వమపిదేవ ఏవసన్ దేవానాం సోమపాం పవిత్రం శుద్ధిహేతురసి। యేషాం దేవానాం భాగోఽసి తేభ్యోదేవేభ్యస్త్వాం గృహ్ణామి। విధత్తే “ ప్రాణో వా ఏష యదుపాగ్ంశుర్యదుపాగ్ంశ్వగ్రా గ్రహాగృహ్యన్తే ప్రాణమేవానుప్రయన్తి ” (సం-౬కాం।౪ప్ర।౫అ) ఇతి। యజ్ఞస్యప్రాణస్థానీయ ఉపాగ్ంశుః। అపానవాగాదిస్థానీయాస్త్వన్తర్యామైన్ద్రవాయవాదయః। అతః ప్రాణత్వేన ముఖ్యత్వాత్ ప్రథమతస్తద్గ్రహణం యుక్తం। త్రిషుపర్యాయేషు విలక్షణసఙ్ఖ్యా విశిష్టమభిషవం విధత్తే। “ అరుణో హ స్మాహౌపవేశిః ప్రాతః సవనఏవాహంయజ్ఞగ్ం సగ్ంస్థాపయామి తేనతతః సగ్ంస్థితేన చరామీత్యష్టౌకృత్వోఽగ్రేఽభిషుణోత్యష్టాక్షరా గాయత్రీ గాయత్రం ప్రాతస్సవనం ప్రాతస్సవనమేవ తేనాప్నోత్యేకాదశ కృత్వోద్వితీయమేకాదశాక్షరా త్రిష్టుప్ త్రైష్టుభం మాధ్యన్దినగ్ంసవనంమాధ్యన్దినమేవ సవనం తేనాప్నోతి ద్వాదశకృత్వస్తృతీయం ద్వాదశాక్షరా జగతీ జాగతం తృతీయసవనం తృతీయసవనమేవ తేనాప్నోత్యేతాగ్ం హ వావ స యజ్ఞస్యసగ్ంస్థితి ము వాచాఽస్కన్దాయాఽస్కన్నగ్ంహి తద్యద్యజ్ఞస్య సగ్ంస్థితస్యస్కన్దతి ” (సం-౬కాం।౪ప్ర।౫అ) ఇతి। ఉపవేశస్యపుత్రః కశ్చిదరుణనామాయథోక్త త్రివిధాభిషవ రూపామేవ యజ్ఞస్యసమాప్తిమువాచ। తదేతదవినాశాయ సమ్పద్యతే। సమాప్తస్య యజ్ఞస్య సమ్బన్ధి యద్వస్తునశ్యతి తదవినష్టమేవ।

త్రిష్వపి పర్యాయేష్వప్యసజ్జ్యైవేతి పక్షాన్తరం విధత్తే "అథో ఖల్వాహుర్గాయత్రీ వావ ప్రాతస్సవనే నాతివాద ఇత్యనతివాదుక ఏనం భ్రాతృవ్యో భవతి య ఏవం వేద తస్మాదష్టావష్టౌ కృత్వోఽభిషుత్యం" (సం-౬కా।౪ప్ర।౫అ) ఇతి। అతివాదే గాయత్ర్యేవ న వర్తతే। త్రిష్టుప్ జగత్యౌ తు వర్తతే। అధికాక్షరయుక్తతయా వర్తమానత్వమతివాదః। న చాసావల్పాక్షరాయా గాయత్ర్యాః సంభవతి। యద్యపి ప్రాతస్సవనే ఛన్దోఽన్తరాణ్యపి సంభవన్తి తథాపి గాయత్ర్యేవాభిమానినీ దేవతా। గాయత్ర్యా అతివాదాభావం యో వేద తం ప్రతి శత్రురప్యనతివాదుకో భవతి, అనిన్దకో భవతీత్యర్థః। యస్మాద్గాయత్ర్యేవ సవనమభిమన్యతే తస్మాత్ తదీయయైవ సఙ్ఖ్యయా ప్రాతస్సవనే త్రిష్వపి పర్యాయేష్వభిషోతవ్యం। మన్త్రస్య ప్రథమభాగే వాక్ఛబ్దతాత్పర్యమాహ "బ్రహ్మవాదినో వదన్తి పవిత్రవన్తోఽన్యే గ్రహా గృహ్యన్తే కిం పవిత్ర ఉపాగ్ శురితి వాక్పవిత్ర ఇతి బ్రూయాద్వాచస్పతయే పవస్వ వాజిన్నిత్యాహ వాచైవైనం పవయతి" (సం-౬కా।౪ప్ర।౫అ) ఇతి। ఉపాంశువ్యతిరిక్తా గ్రహా దశాపవిత్రనామకేన వస్త్రేణ శోధితా గృహ్యన్తే న తూపాంశుః। తస్య కిం శోధకమితి ప్రశ్నః। మన్త్ర ఏవ శోధక ఇత్యుత్తరం భాగాన్తరాణామర్థః ప్రసిద్ధ ఇత్యాహ "వృష్ణో అగ్ శుభ్యామిత్యాహ వృష్ణో హ్యేతావగ్ శూ యౌ సోమస్య గభస్తిపూత ఇత్యాహ గభస్తినా హ్యేనం పవయతి దేవో దేవానాం పవిత్రమసీత్యాహ దేవో హ్యేష సన్ దేవానాం పవిత్రం యేషాం భాగోఽసి తేభ్యస్త్వేత్యాహ యేషాగ్ హ్యేష భాగస్తేభ్య ఏనం గృహ్ణాతి" (సం-౬కా।౪ప్ర।౫అ) ఇతి। బోధాయనః "ప్రతిప్రస్థాతుర్గ్రహమాదత్తే స్వాఙ్కృతోఽసీత్యథైన మవేక్షతే మధుమతీర్న ఇషస్కృధీత్యథైన మూర్ధ్వమున్మార్ష్టి విశ్వేభ్యస్త్వేన్ద్రియేభ్యో దివ్యేభ్యః పార్థివేభ్య ఇతి" ఇతి। ఆపస్తమ్బస్త్వేకమన్త్రతామాహ "స్వాఙ్కృతోఽసీత్యధ్వర్యుర్గ్రహమాదాయ" ఇతి। హే ఉపాంశుగ్రహ స్వాఙ్కృతోఽసి మయా స్వీకృతోఽసి। మధుమతీరిషో మధు

రాణ్యన్నాని సోఽస్మదర్థం కృధి కురు। దేవజన్మని మనుష్యజన్మని చ స్థితే భ్యస్సర్వేభ్య ఇన్ద్రియేభ్యో హితాయ త్వాం స్వీకరోమి। స్వాఙ్కృతశబ్దేన ప్రాణరూపస్య గ్రహస్య స్వాధీనత్వం వివక్షితం। మధుమతీశబ్దేన స్వాదుత్వం దివ్యపార్థివశబ్దేన జన్మద్వయమితి దర్శయతి “స్వాఙ్కృతోఽసీత్యాహ ప్రాణమేవ స్వమకృత మధుమతీర్న ఇషస్కృధీత్యాహ సర్వమేవాస్మా ఇదగ్ స్వదయతి విశ్వేభ్యస్త్వేన్ద్రియేభ్యో దివ్యేభ్యః పార్థివేభ్య ఇత్యాహోభయేష్వేవ దేవమనుష్యేషు ప్రాణం దధాతి” (సం-౬కాం।౪ప్ర।౫అ) ఇతి। బోధాయనః “ఉపోత్తిష్ఠతి మనస్త్వాష్టూర్వన్తరిక్షమన్విహీత్యాహవనీయే జుహోత్యన్వారబ్ధే యజమానే, స్వాహా త్వా సుభవః సూర్యాయ” ఇతి। ఆపస్తమ్బః “ఉర్వన్తరిక్షమన్విహీతి దక్షిణేన హోతారమతిక్రామతి యేన వా హోతా ప్రతిపాదయేత్ మనస్త్వాఽష్టీవితి దక్షిణతోఽవస్థాయ దక్షిణం పరిధిసన్ధిమన్వవహృత్య స్వాహా త్వా సుభవస్సూర్యాయేతి దక్షిణతః ప్రాఞ్చమృజుగ్ సన్తతం దీర్ఘగ్ హుత్వా దేవేభ్యస్త్వా మరీచిపేభ్య ఇతి మధ్యమే పరిధౌ లేపం నిమార్ష్టి” ఇతి। హే ప్రాణరూపోపాంశుగ్రహ త్వాం మనః అష్టు వ్యాప్నోతు। విస్తీర్ణమన్తరిక్షమనుసృత్య త్వమాహవనీయ దేశే గచ్ఛ। హే సుభవః శోభన భవః సద్భావః శోభనమవస్థితి లక్షణో యస్య ప్రాణస్య సోఽయం సుభవః। హే ప్రాణ త్వా త్వద్రూపం గ్రహం సూర్యాయ బహిః ప్రాణరూపాయ స్వాహా జుహోమి। సూర్యస్య ప్రాణరూపత్వ మాథర్వణికై రామ్నాతం “ఆదిత్యో హ వై బాహ్యః ప్రాణ ఉదయత్యేష హ్యేనం చాక్షుషం ప్రాణమనుగృహ్ణాతి నః” ఇతి। హే లేప త్వాం మరీచిపేభ్యః మరీచిపాలక దేవతార్థం పరిధౌ మార్జ్మి। క్రమేణ మన్త్రాన్ వ్యాచష్టే “మనస్త్వాష్టీత్యాహ మన ఏవాశ్నుత ఉర్వన్తరిక్షమన్విహీత్యాహాన్తరిక్షదేవత్యో హి ప్రాణస్స్వాహా త్వా సుభవ స్సూర్యాయేత్యాహ ప్రాణా వై స్వభవసో దేవాస్తేష్వేవ పరోక్షం జుహోతి దేవేభ్యస్త్వా మరీచిపేభ్య ఇత్యాహాదిత్యస్య వై రశ్మయో దేవా మరీచిపాస్తేషాం తద్భాగధే

యం తానేవ తేనప్రీణాతి" (సం - ౬కా। ౪ప్ర। ౫అ) ఇతి। స్వభవసః స్వశరీరే అవస్థితా దేవాః ప్రాణవాయవః। తత్ర ప్రాణేభ్యః స్వాహేత్యుక్తే తేషాంప్రత్యక్షహోమో భవతీతి తత్పరిత్యజ్య సూర్యాయేత్యుక్తత్వాదయం పరోక్షహోమః। యద్వా స్వభవస ఇతి వక్తవ్యేసతి సుభవస ఇత్యుక్త్యా పరోక్షత్వం। రశ్మినామకాశ్చేతనాదేవా అచేతనానాం మరీచీనాం పాలకాః। లేపమార్జనే హస్తస్యాధోముఖత్వం ఊర్ధ్వముఖత్వంచ ఫలభేదేనవిధత్తే "యది కామయేత వర్షుకః పర్జన్యః స్యాదితి నీచాహస్తేన నిమృజ్యాద్వృష్టిమేవ నియచ్ఛతి యదికామయేతాఽవర్షుకస్స్యాదిత్యుత్తానేన నిమృజ్యాద్వృష్టిమేవోద్యచ్ఛతి" (సం-౬కా।౪ప్ర।౫అ) ఇతి। వైరిణంప్రత్యభిచరతా పురుషేణ హోమాత్ పూర్వం పాఠ్యం మన్త్రముత్పాదయతి "యద్యభిచరేదముం జహ్యథ త్వా హోష్యామీతి బ్రూయాదాహుతి మేవైనం ప్రేప్సన్ హన్తి" (సం-౬కా।౪ప్ర।౫అ) ఇతి। హే ప్రాణరూప సూర్య అముం దేవదత్తాదినామకం వైరిణం ప్రథమతో మారయ పశ్చాత్త్వాం ప్రతి హోష్యామి।ఏతన్మన్త్రం శ్రుత్వా దేవ ఆహుతిమపేక్షమాణ ఏవం వైరిణంమారయత్యేవ। వైరిణో దూరదేశవర్తిత్వే సత్యభిచరతోఽనుష్ఠాన విశేషం విధత్తే "యదిదూరే స్యాదా తమితోస్తిష్ఠేత్ ప్రాణమేవాస్యానుగత్య హన్తి" (సం - ౬కా। ౪ప్ర। ౫అ) ఇతి। ఆతమితోరాగ్లానేః, యావన్తం కాలం నిరుచ్ఛ్వాసః స్థాతుం శక్నోతి తావత్తిష్ఠేత్। తతోఽయం నిరోధోఽస్య వైరిణః ప్రాణమనుగత్య మారయత్యేవ। బోధాయనః "అథ ప్రదక్షిణమావృత్య ఆగ్రయణస్థాల్యాం గ్రహస్య సగ్ంస్రావ మవనయతి, ఏష తే యోని రిత్యర్ధే తస్మిన్నుపాగ్ంశుపాత్రే అగ్ంశుంప్రాస్యతి, అద్రైనద్దక్షిణత ఉపాగ్ంశు సవనేన సగ్ంస్పృష్టం సాదయతి ప్రాణాయత్వేతి" ఇతి। ఆపస్తమ్బః "సవ్యేమాగ్రయణస్థాల్యాం సమ్పాతమవనీయ, ఏష తే యోనిః ప్రాణాయ త్వేతి రిక్తంపాత్రమాయతనే సాదయిత్వా తస్మిన్నగ్ంశుమవాస్య తం తృతీయసవనే అపిసృజ్యాభి షుణుయాత్" ఇతి। హే సంస్రావ ఏష తే ఆగ్ర

యజ్ఞాఖ్యస్తే తవ యోనిః స్థానం। అథవా హే ఉపాంశుపాత్ర ఏషః ఖరస్య దక్షిణాంసప్రదేశః తే స్థానం। అతః ప్రాణదేవతా సన్తోషార్థం త్వామత్రసాదయామి। ఖరో నామ దక్షిణస్య హవిర్ధానస్య పురస్తాన్మృదం ప్రక్షిప్య నిష్పాదితో దేశః పాత్రప్రయోగార్థః। తథాచ సూత్రం "ఖరే పాత్రాణి ప్రయునక్తి అగ్నిర్దేవతేతి దక్షిణేꣳసే ఉపాꣳశుపాత్రꣳ సోమో దేవతా ఇతి ఉత్తరాꣳసేఽన్తర్యామస్య బృహన్నసీతి తే అన్తరేణ గ్రావాణ ముపాꣳశుసవనం దక్షిణాముఖꣳ సꣳసృష్టం పాత్రాభ్యాం తమపరేణ ప్రత్యఞ్చిద్ద్విదేవత్యపాత్రాణి" ఇత్యాది। ఏష తే యోనిః ప్రాణాయ త్వేత్యయం మన్త్ర ఉపేక్షితః। అభిచరతః పాత్రాసాదనాయ మన్త్రాన్తర ముత్పాదయతి "యద్యభిచరేదముష్య త్వా ప్రాణే సాదయామీతి సాదయేదసన్నో వై ప్రాణః ప్రాణ మేవాస్య సాదయతి" (సం-౬కా।౪ప్ర।౫అ) ఇతి। హే ఉపాꣳశుపాత్ర ప్రాణరూపం త్వామముష్య వైరిణః ప్రాణే సాదయామి స్థాపయామీత్యుక్తే సతి అసన్నో వినాశరహితో యజమానః ప్రాణో వైరిణః ప్రాణం సాదయతి వినాశయతి। అభిషుతః సోమరసః ప్రతిప్రస్థాతృహస్తగత ఉపాంశుపాత్రే యదాగృహ్యతే తదా గ్రహాన్తరవద్వస్త్రేణ శోధనం న భవతి కిన్త్వంశుభిరితీతి విధత్తే "షడ్భిరꣳశుభిః పవయతి షడ్వా ఋతవ ఋతుభిరేవైనం పవయతి" (సం-౬కా।౪ప్ర।౫అ) ఇతి। నాత్రషణ్ణామంశూనాం యుగపత్ప్రయోగః కిన్తు త్రిషు పర్యాయేష్వితి విధత్తే "త్రిః పవయతి త్రయ ఇమే లోకా ఏభిరేవైనం లోకైః పవయతి" (సం-౬కా।౪ప్ర।౫అ) ఇతి। నాత్రవక్ష్యమాణగ్రహేష్వివ దశాపవిత్రేణాభిస్రుతయా ధారయా గ్రహణం కిన్తు త్రిష్వపి పర్యాయేష్వధ్వర్యోరఞ్జలినేతి విధత్తే "బ్రహ్మవాదినో వదన్తి కస్మాత్సత్యాత్త్రయః పశూనాꣳ హస్తాదానా ఇతి యత్త్రిరుపాꣳశుꣳ హస్తేన విగృహ్ణాతి తస్మాత్త్రయః పశూనాꣳ హస్తాదానాః పురుషో హస్తీ మర్కటః" (సం-౬కా।౪ప్ర।౫అ) ఇతి। గోమహిషాదయ స్సర్వే ప

శవో ముఖాదానాః । ఏతే తు త్రయో హస్తాదానాః । పురుషోఽపి "బ్రహ్మణే బ్రాహ్మణమాలభతే" ఇత్యాదౌ ఆలభ్యత్వాత్ పశుః॥

॥ ॥అత్ర వినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

"వాచో హ్యుపాంశుగ్రహణం స్వమాదత్తేఽన్యహస్తతః।
ఉరుగత్వా మనస్త్వేతి వేదేర్దక్షిణతః స్థితః॥
స్వాహా జుహోతి దేవేభ్యో మధ్యమే పరిధౌ తథా।
లేపం సమ్మార్ష్ట్యేకపవిత్రం సాదయేత్ సప్తవర్ణితాః"॥ ఇతి॥

అత్ర మీమాంసా నాస్తి॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే ద్వితీయోఽనువాకః॥ * ॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

ఉపయామగృహీతోఽస్యన్తర్యచ్ఛ మఘవన్పాహి సోమమురుష్య రాయస్సమిషో యజస్వాన్తస్తే దధామి ద్యావాపృథివీ అన్తరుర్వన్తరిక్షగ్ం సజోషా దేవైరవరైః పరైశ్చాన్తర్యామే మఘవన్మాదయస్వ స్వాఙ్కృతోఽసి మధుమతీర్న ఇషస్కృధి విశ్వేభ్యస్త్వేన్ద్రియేభ్యో దివ్యేభ్యః పార్థివేభ్యో మనస్త్వాష్టూర్వన్తరిక్షమన్విహి స్వాహా త్వా సుభవస్సూర్యాయ దేవేభ్యస్త్వా మరీచిపేభ్య ఏష తే యోనిః ప్రాణాయ త్వా॥౧॥

దేవేభ్యస్సప్త చ॥ ౩॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే తృతీయోఽనువాకః॥ ॥

భాష్యమ్.

ద్వితీయానువాకే ఉపాగ్ంశుగ్రహోఽభిహితః। అథతృతీయమారభ్య షట్త్రింశాన్తేష్వనువాకేష్వన్తర్యామాదికాః షోడశగ్రహా అభిధీయన్తే తత్ర పౌర్వాపర్యేణపాఠఏవనియామకః। కల్పః “ఉదిత ఆదిత్యేఽన్తర్యామంగృహ్ణాత్యతి పావమానస్య రాజ్ఞ ఉపయామగృహీతోస్యన్తర్యచ్ఛ మఘవన్పాహి సోమమురుష్యరాయస్సమిషో యజస్వాన్తస్తే దధామి ద్యావాపృథివీ అన్తరుర్వన్తరిక్షగ్ం సజోషాదేవైరవరైఃపరైశ్చాన్తర్యామే మఘవన్మాదయస్వ” ఇతి। అతిపవమానస్య దశాపవిత్రేణాత్యన్తశుద్ధస్య। హే సోమరసత్వముప యామగృహీతోఽసి। ఉపయామఃపృథివీ “ఇయం వా ఉపయామః” ఇతిశ్రుతేః। పృథివ్యాముత్పన్నం దారుమయమన్తర్యామ సఞ్జ్ఞకం పాత్రముపయామశబ్దేనోచ్యతే। హేమఘవన్ అన్తర్యచ్ఛ ఇదంపాత్రమస్మాకం భ్రాతృవ్యేభ్యోఽన్తర్ధానం యథాభవతి తథానియమయ। తతస్సోమంపాలయ। రాయో ధనాని ఉరుష్యరక్ష। సమిషః సమీచీనాన్యన్నాని యజస్వదేహి। ద్యావాపృథివ్యోః తవానుగ్రహాదన్తర్దధామి వ్యవధాయకే కరోమి। విస్తీర్ణమన్తరిక్షమప్యన్తర్దధామి। హేమఘవన్ అవరైఃపరైశ్చ సర్వైర్దేవైః సజోషాసహ అస్మిన్నన్తర్యామగ్రహే మాదయస్వత్వంహృష్టః సన్నస్మానపి హర్షయ। అన్తర్యామపాత్రే సోమరసగ్రహణం విధత్తే “దేవావై యద్యజ్ఞేఽకుర్వత తదసురా అకుర్వత తేదేవా ఉపాగ్ంశౌ యజ్ఞగ్ంసగ్స్థాప్యమపశ్యన్ తముపాగ్ంశౌ సమస్థాపయన్ తేసురా వజ్రముద్యత్య దేవానభ్యాయన్త తేదేవా బిభ్యత ఇన్ద్రముపాధావన్ తానిన్ద్రోఽన్తర్యామేణాన్తరధత్త తదన్తర్యామస్యాన్తర్యామత్వం యదన్తర్యామో గృహ్యతేభ్రాతృవ్యానేవ తద్యజమానోఽన్తర్ధత్తే” (సం-౬కాం।౪ప్ర।౬అ) ఇతి। దేవవద్యాగ మనుతిష్ఠతామసురాణాం వ్యామోహార్థం ఉపాంశుగ్రహే యజ్ఞం సమాపనీయం మత్వారహసి దేవాస్తం తథా చక్రుః।

తంప్రకారమజ్ఞాత్వా ప్రస్థానసురానిన్ద్రో౽న్తర్యామగ్రహేణాన్తర్హితానకరోత్ ।తతో భ్రాతృవ్యాన్తర్ధానాయ అన్తర్యామో గృహీతవ్యః। మన్త్రభాగే ద్యావాపృథివ్యోక్తేః ప్రయోజనమాహ ‹‹అన్తస్తే దధామి ద్యావాపృథివీ అన్తరుర్వన్తరిక్ష మిత్యాహైభిరేవ లోకైర్యజమానో భ్రాతృవ్యానన్తర్ధత్తే›› (సం-౬కా।౪ప్ర।౬అ) ఇతి। సజోషేత్యాదేః ప్రయోజనమాహ ‹‹తే దేవా అమన్యన్తేన్ద్రో వా ఇద మభూద్యద్వయగ్ం స్మ ఇతి తే౽బ్రువన్ మఘవన్ను న ఆభజేతి సజోషా దేవైరవరైః పరైశ్చేత్యబ్రవీద్యే చైవ దేవాః పరే యే చావరే తానుభయా నన్వాభజత్ సజోషా దేవైరవరైః పరైశ్చేత్యాహ యే చైవ దేవాః పరే యే చావరే తానుభయానన్వాభజతి›› (సం-౬కా।౪ప్ర।౬అ) ఇతి। యదైశ్వర్యం ప్రాప్తుం వయమిచ్ఛావన్తః స్మః ఇదం సర్వమిన్ద్ర ఏవాభూత్ ప్రాప్తవానితి మత్వా తే దేవా అబ్రువన్ హే మఘవన్ త్వమను అస్మానపి భాగినః కుర్వితి। తత ఇన్ద్రస్సజోషేత్యాది వాక్యేనానుజజ్ఞౌ। తయానుజ్ఞయా యే చోత్కృష్టా దేవాః యే చ నికృష్టాస్తాన్సర్వాన్ భాగినో౽కరోత్ । అతో౽త్రాపి సజోషేత్యాద్యుక్త్యా సర్వాన్భాగినః కరోతి। మాదయస్వేత్యత్ర యథాభాగలాభేన దేవానాం హర్షస్తథా యజ్ఞవిఘ్నాభావేన యజమానస్యాపి హర్షం ద్యోతయతి ‹‹అన్తర్యామే మఘవన్ మాదయస్వేత్యాహ యజ్ఞాదేవ యజమానం నాన్తరేతి›› (సం-౬కా।౪ప్ర।౬అ) ఇతి। మన్త్రోపక్రమగతస్య గృహీతశబ్దస్య ప్రయోజనమాహ ‹‹ఉపయామగృహీతో౽సీత్యాహాపానస్య ధృత్యై›› (సం-౬కా।౪ప్ర।౬అ) ఇతి। అపానదేవతాయా అన్తర్యామాభిమానితయా తస్మిన్ గృహీతే ప్రాణినామపానో ధృతో భవతి। నాత్రోపాంశోరివాఙ్గులినా గ్రహణం కిన్తు దశాపవిత్రేణాభిస్రుతయా ధారయేత్యభిప్రేత్యాహ ‹‹యదుభావపవిత్రౌ గృహ్యేయాతాం ప్రాణమపానో౽నువ్యృచ్ఛేత్ ప్రమాయుకః స్యాత్ పవిత్రవానన్తర్యామో గృహ్యతే ప్రాణాపానయోర్విధృత్యై›› (సం-౬కా।౪ప్ర।౬అ) ఇతి। ప్రాణవృత్తిః స్వభావతో బహిర్గచ్ఛత్యతస్తత్ప్రాణరూపస్యోపాంశోః పవిత్రేణ నియమ

నం నాపేక్షితం। యద్యన్తర్యామోఽపి తద్వదపవిత్రః స్యాత్తర్హ్యనియ
మితత్వాత్ తద్రూపోపానోఽపి నిర్గచ్ఛన్తం ప్రాణమను నిర్గచ్ఛేత్తతస్త
ప్రాణాపానయోరభావాత్ మ్రియేత। పవిత్రేణ నియమితే త్వపానే అగ్రే
తదవినా భూతస్సప్రాణో నిర్గచ్ఛన్నపి నాత్యన్తం దేహం పరిత్యజేత్। త
స్మాదుభయోర్ధారణాయ దశాపవిత్రేణాన్తర్యామం గృహ్ణీయాత్।
తత్ప్రకారస్సూత్రేఽభిహితః "అదాభ్యాగ్ంశుముపాగ్ంశుపావనౌ చాపి
సృజ్యసర్వేఽధ్వర్య్వాదిగోప్య మహాభిషవ మభిషుణ్వన్తి అభిషుతమధ్వ
ర్యురఞ్జలినా సగ్ంసిఞ్చతి తమున్నేతాన్తరే షణోద్ధృత్యోత్తరత * ఆహవని
య్యే అవనయత్యుద్గాతారో ద్రోణకలశం ప్రతిష్ఠాప్యతస్మిన్నుదీచీనం దశా
పవిత్రం వితన్వన్తి పవిత్రస్య చ యజమానో నాభింకృత్వాతస్మిన్ హో
తృచమసేన ధారాగ్ం స్రావయతి ఉదచనేనోన్నేతా ‡ ఆధవనీయాద్ధోతృ
చమస ఆనయతి సన్తతా ధారా స్రావయితవ్యా ధారాయా అన్తర్యామం
గృహ్ణాతి సర్వాగ్ంశ్చాతో గ్రహానాధ్రువాత్ "ఇతి। "గ్రహణాదూర్ధ్వమ
న్తర్యామస్యోపాగ్ంశువత్స్వాకృతాది మన్త్రప్రయోగః కర్తవ్యః।
స్వాకృతోఽసి మధుమతీర్న ఇషస్కృధి విశ్వేభ్యస్త్వేన్ద్రియేభ్యో దివ్యే
భ్యః పార్థివేభ్యో మనస్త్వాష్టూర్వన్తరిక్ష మన్విహిస్వాహా త్వా సుభవ
స్సూర్యాయ దేవేభ్యస్త్వా మరీచిపేభ్య ఏష తే యోనిరపానాయ త్వా "ఇతి।
ఏతే మన్త్రా ఉపేక్షితాః। ఉపాంశ్వన్తర్యామపాత్రయోరాసాదనే మ
ధ్యగతేనోపాంశు సవనేన సహస్పర్శం విధత్తే "ప్రాణాపానౌ వా ఏతౌ
యదుపాగ్ంశ్వన్తర్యామౌ వ్యాన ఉపాగ్ంశుసవనో యం కామయేత ప్ర
మాయుకస్స్యాదిత్యసగ్ంస్పృష్టౌ తస్య సాదయే ద్వ్యానేనైవాస్య ప్రాణా
పానౌ విచ్ఛినత్తి తాజక్ప్రమీయతే యం కామయేత సర్వమాయు రి
యాదితి సగ్ంస్పృష్టౌ తస్య సాదయే ద్వ్యానేనైవాస్య ప్రాణాపానౌస
న్తనోతి సర్వమాయురేతి" (సం-౬కా।౪ప్ర।౬అ) ఇతి। అత్రసూత్రం
"సర్వమాగ్రయణస్థాల్యాంసమ్పాతమానీయ ఏష తే యోనిరపానాయ

* ఆధవనీయే ఇతి కాశీపుస్తకే ‡ సవనీయాత్ ఇతి అరివత్తూరుపుస్తకే.

త్వేతి రిక్తంపాత్రమాయతనే సాదయిత్వా వ్యానాయత్వేతి తే అన్తరేణ గ్రావాణముపాగ్శుసవనం దక్షిణాముఖం సగ్స్పృష్టం పాత్రాభ్యాం" ఇతి।

॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

"ఉపాన్తయోర్యామకస్తత్ర స్వాజహ్రుతాది తుపూర్వవత్" ॥ఇతి॥

అత్రమీమాంసా ఛన్దసీ నస్తః॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే తృతీయోఽనువాకః॥ ॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

ఆవాయో భూష శుచిపా ఉప నస్సహస్రన్తే నియుతో విశ్వవార। ఉపో తే అన్ధో మద్యమయామి యస్య దేవ దధిషే పూర్వపేయం। ఉపయామగృహీతోఽసి వాయవే త్వేన్ద్రవాయూ ఇమే సుతాః। ఉప ప్రయోభిరాగతమిన్దవో వాముశన్తి హి। ఉపయామగృహీతోఽసీన్ద్రవాయుభ్యాం త్వైష తే యోనిస్సజోషాభ్యాం త్వా॥౧॥

ఆవాయో త్రిచత్వారిగ్శత్॥౪॥ ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్థోఽనువాకః॥ ॥

భాష్యమ్.

కల్పః "ఐన్ద్రవాయవం గృహ్ణాత్యా వాయో భూష శుచిపా ఉప నః సహస్రన్తే నియుత ఇత్యనుద్రుత్యోపయామగృహీతోఽసి వాయవే త్వేతి గృహీత్వా ఉపయమ్యేన్ద్రవాయూ ఇమే సుతా ఇత్యనుద్రుత్యోపయామగృహీతోఽసీన్ద్రవాయుభ్యాం త్వేతి గృహీత్వా పవిత్రదశాభిః పరిమృజ్యైష తే యోనిస్సజోషాభ్యాం త్వేతి సాదయతి" ఇతి। మన్త్రాస్త్వేవం పఠ్యన్తే "ఆవాయోభూషశుచిపా ఉపనస్సహస్రన్తే నియుతో విశ్వవార। ఉపో తే అ

న్థో మధ్యమ యామియస్య దేవదధిషే పూర్వపేయం । ఉపయామగృహీ
తోఽసి వాయవ ఇన్ద్రవాయూఇమేసుతాః। ఉపప్రయోభిరాగతమిన్దవో
వాముశన్తిహి । ఉపయామగృహీతోఽసీన్ద్రవాయుభ్యాం త్వైష తేయోని
స్సజోషాభ్యాం త్వా ”ఇతి। హేవాయోత్వమాగత్యగ్రహేణోక్షణ అలం
కురు । హేశుచిపాః శుద్ధ, సోమపాస్త్వం నో అస్మానుపగచ్ఛ । హేవిశ్వ
వారవిశ్వవ్యాపక తేసహస్రం నియుతస్సన్తి । నియుచ్ఛబ్దేన వాయువాహ
నభూతా అశ్వాఉచ్యన్తే । తత అన్ధస్సోమరసరూపమన్నం మద్యం హర్ష
కరం తస్మాదుపోసమీపే త్వామయామిప్రాపయామి । హేదేవయస్యసో
మరసస్య సమ్బన్ధిరసద్రవ్యం పూర్వపేయం ప్రథమమేవ పాతవ్యమితి మ
నోదధిషే ధృతవానసి తాదృశేన సోమేన త్వాముపయామీత్యన్వయః। హే
సోమరసత్వముపయామేన పృథివీరూపదారుపాత్రేణ గృహీతోఽసి త్వాం
వాయవేగృహ్ణామి । హే ఇన్ద్రవాయూఇమేసోమాః సుతాః అభిషుతాః అ
తో యువాంప్రయోభిః పత్రైస్సోమరసరూపైరన్నైర్నిమిత్తభూతైః। ఉపస
మీపే ఆగతం ఆగచ్ఛతం హియస్మాత్ ఇన్దవః సోమరసావాముశన్తి
యువాం కామయన్తే । హే సోమ, దారుపాత్రేణ గృహీతోఽసి ఇన్ద్రవా
యుభ్యాంత్వాం గృహ్ణామి। హే పాత్రఎషః ఖరస్యైకదేశస్తేయోనిః తవ
స్థానం అతోఽత్రసజోషాభ్యాం సమానప్రీతిభ్యాం ఇన్ద్రవాయుభ్యాం ఇ
న్ద్రవాయ్వర్థం త్వాంసాదయామి । ఎతేమన్త్రాఉపేక్షితాః । ద్విదేవ
త్యగ్రహేష్వస్యప్రాథమ్యం విధత్తే “వాగ్వాఎషాయదైన్ద్రవాయవో య
దైన్ద్రవాయ వాగ్రాగ్రహా గృహ్యన్తే వాచమేవానుప్రయన్తి ” (సం -
౬కా।౪ప్ర।౭అ) ఇతి । ఐన్ద్రవాయవమైత్రావరుణాశ్వినగ్రహాణా మభి
మానిదేవతా వాక్చక్షుశ్శ్రోత్రాభిధాః తస్మాదైన్ద్రవాయవో వాగి
త్యుచ్యతే। తస్యప్రాథమ్యే సతివాచంపురతః ప్రయన్తిచక్షురాదయోను
ప్రయన్తి । తత్ప్రాథమ్యంప్రకారాన్తరేణప్రశంసతి “ వాయుందేవా అ
బ్రువన్త్సోమగ్ం రాజానగ్ం హనామేతి సోఽబ్రవీద్వరం వృణై మదగ్రా ఏవవో
గ్రహా గృహ్యాన్తాఇతి తస్మాదైన్ద్రవాయవాగ్రా గ్రహాగృహ్యన్తే తమ

ఘ్నన్" (సం-౬కా|౪ప్ర|౭అ) ఇతి। అభిషవః సోమదేవతాయా హననం।
తదేవప్రాథమ్యం ద్రఢయితుం పునరపి వాయుం ప్రశంసతి అథవా వాయు
స్తుత్యా వాయవే గృహ్ణీయాదితి విధిరున్నేయః "సోఽపూయాత్ తం
దేవా నోపాధృష్ణువన్తే వాయుమబ్రువన్నిమం నస్స్వదయేతి సోఽబ్రవీద్వ
రం వృణై మద్దేవత్యాన్యేవవఃపాత్రాణ్యుచ్యన్తా ఇతితస్మాన్నానాదేవ
త్యాని సన్తి వాయవ్యాన్యుచ్యన్తే తమేభ్యోవాయురేవస్వదయత్ తస్మా
ద్యత్పూయతి తత్ప్రవాతే విషజన్తి వాయుర్హి తస్యపవయితా స్వదయి
తా" (సం-౬కా|౪ప్ర|౭అ) ఇతి । అయంసోమోహతః సన్ అపూయత్
దుర్గన్ధోభవత్ । నోఽపాధృష్ణువన్ స్వాదుకర్తుం నాశక్నువన్ మైత్రా
వరుణాశ్వినాదీన్యపి గ్రహపాత్రాణి వాయవ్యానీత్యుచ్యన్తే । అతఏ
వామ్నాతం "ఆగ్రాయణ్ణ ఆవాయవ్యాని " ఇతి । లోకేయద్వస్త్రద్రవాధి
క్యాత్ పూతిగన్ధోపేతం భవతి తచ్ఛోషయితుం ప్రకృష్టేవాయౌ విషజన్తి
ప్రసార్యస్థాపయన్తి,అతస్తాదృశస్య వస్తునోవాయుః శోధయితా స్వాదు
కర్తా చ సర్వగ్రహసాధారణ ముపయామగృహీతోసీత్యముంమన్త్రంవ్యా
చష్టే "తస్యవిగ్రహణం నావిన్దన్త్సాదితిరబ్రవీద్వరం వృణా అథమయా వి
గృహ్ణీధ్వం మద్దేవత్యాఏవ వస్సోమా స్సన్నా అసన్నిత్యుపయామగృహీ
తోసీత్యాహాది తిదేవత్యాస్తేన యానిహి దారుమయాణి పాత్రాణ్యస్యై
తాని యోనేస్సమ్భూతాని యానిమృణ్మయాని సాక్షాత్తాన్యస్యైతస్మాదే
వమాహ" (సం-౬కా|౪ప్ర|౭అ) ఇతి। వివిధదేవతార్థత్వేన గృహ్యాతేయే
నమన్త్రేణతాదృశంమన్త్రంనాలభన్త। అదితిర్గపృధివీ|మయాభూమిప్రతి
పాదకమన్త్రేణ యేయుష్మాకం సోమాస్తే సర్వేపిహూమకాలేయుష్మ
ద్దైవత్యత్వేపి ఆసాదనకాలే మద్దేవత్యాస్సన్త్వితి భూమేర్వరః। ఉపయామే
మగృహీతోసి ఇత్యేతాదృశం మన్త్రం భూమిరాహ । ఉపయామే
న భూమిసమ్బన్ధిపాత్రేణ గృహీత ఇతి మన్త్రార్థః । తేనైతన్మన్త్ర ప్ర
యోగేణ పూర్వోక్తవరేణచసోమా అదితిదేవత్యా ద్వివిధాని సోమపా

త్రాణి దారుమయాని గ్రహరూపాణి మృణ్మయః న చాగ్రయణస్థాల్యాదీని। తత్రాస్యాభూమే స్సమ్బన్ధినీయా వృక్షరూపాయోని స్తస్యాస్సంభూతాని గ్రహాదీని స్థాల్యాదీని తుసాక్షాదేవ భూమేఃకార్యాణి। తస్మాదుపయామగృహీత ఇత్యేవమన్త్రో బ్రూతే। ఐన్ద్రవాయవో రేకస్మిన్పాత్రే సహగ్రహణం విధత్తే “వాగ్వై పరాచ్యవ్యాకృతావదత్తే దేవా ఇన్ద్రమబ్రువన్నిమాం నో వాచం వ్యాకుర్వితి సోఽబ్రవీద్వరం వృణై మహ్యం చైవైష వాయవే చ సహ గృహ్యాతా ఇతి తస్మాదైన్ద్రవాయవస్సహ గృహ్యతే తామిన్ద్రో మధ్యతోఽవక్రమ్య వ్యాకరోత్ తస్మాదియం వ్యాకృతా వాగుద్యతే” (సం-౬కా।౪ప్ర।౭అ) ఇతి। యేయం వైదికమన్త్రరూపా వాక్సా పూర్వం పరాచి సముద్రఘోషవదేకరూపేణ దణ్డాయమానా తస్యాం వాచ్యేతావదేకం వాక్యం। తస్మిన్ వాక్యేఽప్యేతావదేకం పదం। తస్మిన్పదేఽప్యత్ర ప్రకృతిరియమయం ప్రత్యయ ఇత్యేవం విభజ్య సర్వతస్సంస్కరణం వ్యాకరణం తద్రహితత్వాదవ్యాకృతైవావదత్ ప్రవృత్తా। తాం మధ్యతోఽవక్రమ్య వాక్యపదాదిరూపేణ తత్ర తత్ర విచ్ఛిద్య విభిన్నాం కృతవాన్। ఐన్ద్రవాయవగ్రహణముపసంహరతి “తస్మాత్ సకృదిన్ద్రాయ మధ్యతో గృహ్యతే ద్విర్వాయవే ద్వౌ హి స వరావవృణీత” (సం-౬కా।౪ప్ర।౭అ) ఇతి। యస్మాదిన్ద్ర ఏకమేవ సహగ్రహణరూపం వరమవృణోత్ తస్మాత్సకృదేవ ఇన్ద్రస్య సోమగ్రహణం యస్మాచ్చ వాచం మధ్యతో విభక్తవాన్ తస్మాదుభయోర్వాయ్వర్థగ్రహణయోర్మధ్య ఇన్ద్రార్థం గ్రహణం। ఆ వాయో భూషేతి కేవలస్య వాయోరాదౌ గ్రహణం ఇన్ద్రవాయూ ఇమే సుతా ఇత్యత్ర వాయుః పశ్చాత్పఠ్యతే। తస్మాదిన్ద్రస్య మధ్యం స్థానం। తస్మాద్వాయోర్గ్రహాగ్రత్వమేకో వరః। సర్వపాత్రాణాం వాయవ్యత్వం ద్వితీయో వరః। తస్మాత్తస్య ద్విస్సోమగ్రహణం। ఇత ఆరభ్య వినియోగసఙ్గ్రహః “షట్త్రింశానువాకస్యాన్తే ఉదాహరిష్యతే” ఇతి।

అథమీమాంసా.

॥ ॥దశమాధ్యాయస్య పఞ్చమపాదే చిన్తితం॥ ॥

“పురోపాంశోరుతస్వస్య స్థానేస్యాదైన్ద్రవాయవః।
ఆద్యోఽగ్రత్వవిధేర్నైవం ధారాయుక్తోఽగ్రతోక్తితః” ॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమే శ్రూయతే "ఐన్ద్రవాయవాగ్రా గ్రహా గృహ్యన్తే" ఇతి। మన్త్రకాణ్డవిధికాణ్డయోర్గ్రహాణామయం పాఠక్రమః। ఉపాంశుగ్రహః ప్రథమః। అన్తర్యామగ్రహో ద్వితీయః। ఐన్ద్రవాయవగ్రహస్తృతీయః। మైత్రావరుణగ్రహశ్చతుర్థ ఇత్యాది। తత్రైన్ద్రవాయవస్యాగ్రత్వ విధానాదుపాంశుగ్రహాత్ పూర్వమేవ గ్రహణమితి పూర్వపక్షః। నైతద్యుక్తం। అగ్రత్వస్య ధారాగ్రహాపేక్షత్వాదైన్ద్రవాయవాదయో ధారాగ్రహాః తద్వాక్యధారయా గృహ్ణాతి శ్రుతత్వాత్। ఏవం సతి పాఠక్రమో న బాధ్యతే। తస్మాదైన్ద్రవాయవః స్వస్యైవ స్థానే గ్రహీతవ్యః॥

॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితమ్॥ ॥

"సర్వాదౌ స్వస్య వా స్థానే కామ్యస్యాదైన్ద్రవాయవః।
పునర్విధేరాదిమోఽన్త్యః కామాయైతద్విధానతః" ॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమ ఏవం శ్రూయతే "ఐన్ద్రవాయవాగ్రాన్ గృహ్ణీయాద్యః కామయేత యథాపూర్వం ప్రజాః కల్పేరన్" ఇతి। సోఽయం కామ్య ఐన్ద్రవాయవః సర్వేషాముపాంశుప్రభృతీనాం గ్రహాణామాదౌ స్యాత్। కుతః। ధారాగ్రహాదిత్వస్య పూర్వమేవ సిద్ధా సత్యాం పునరప్యగ్రతావిధానాదితి ప్రాప్తే బ్రూమః। నాత్ర సర్వాగ్రత్వం విధాతుం శక్యం ధారాగ్రహాణాం ప్రకృతత్వాత్। అతో యథాప్రాప్తాగ్రత్వోపేతానాం ధారాగ్రహాణాం కామసంయోగ మాత్రం విధీయత ఇతి స్వస్థాన ఏవాయమైన్ద్రవాయవగ్రహః॥ ॥ద్వితీయాధ్యాయస్య ద్వితీయపాదే చిన్తితం.

"రథన్తరం సామ సోమే భవేత్తద్వత్ బృహజ్జగత్।
ఐన్ద్రవాయవశుక్రాగ్రయణోఽగ్రాశ్చ గ్రహాశ్శ్రితాః॥
రథంతరాదిసంయుక్తమన్యత్రార్థవాగుణః।
గాయత్ర్యాదియుతాత్పూర్వాదన్యద్వ్యావృత్తితో గుణైః॥
సోమశబ్దప్రకరణే జ్యోతిష్టోమసమర్పకే।
గ్రహాగ్రత్వం గుణస్తత్ర వ్యావృత్తిస్తు పరస్పరం" ॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమప్రకరణే శ్రూయతే “యదిరథంతరసామా సోమస్స్యాదైన్ద్రవాయవాగ్రాన్ గృహ్ణీయాద్యది బృహత్సామా శుక్రాగ్రాన్ యది జగత్సామా ఆగ్రయణాగ్రాన్” ఇతి। సోమశబ్దేన సోమలతా సాధనకో యాగోఽభిధీయతే। తస్మింశ్చయాగే మాధ్యన్దినసవనే పృష్ఠస్తోత్రే రథన్తర బృహజ్జగన్నామకాని సామాని వికల్పేనవిహితాని। అభిత్వాశూరేత్యేతస్యాం యోనౌ ఉత్పన్నం రథన్తరం। త్వామిద్ధిహవామహ ఇత్యేతస్యాముత్పన్నం బృహత్। జగతీఛన్దస్కాయా ముత్పన్నం జగత్ ఐన్ద్రవాయవ మైత్రావరుణ ఆశ్విన శుక్రామన్థ్యాగ్రయణ ఉక్థ్యధ్రువ ఇత్యాది నామకాగ్రహాః ప్రాతస్సవనేగృహ్యన్తే। దారుపాత్రేషు సోమరసస్యగ్రహణాత్ గ్రహాభవన్తి। సోమయాగస్య రథంతరసామోపేతత్వపక్షే తేషుగ్రహేష్వైన్ద్రవాయవః ప్రాథమికః, బృహత్సామోపేతత్వ పక్షే శుక్రః ప్రాథమికః, జగత్సామోపేతత్వపక్షే ఆగ్రయణః ప్రాథమిక ఇతి విషయవాక్యస్యార్థః। తత్రప్రకృతో జ్యోతిష్టోమో గాయత్ర్యాదిసామోపేతః తద్వ్యావృత్త్యర్థ మిహరథంతరాదయో గుణాః కీర్త్యన్తే। తస్మాదైన్ద్రవాయవాగ్రత్వాది గుణోపేతాని కర్మాన్తరాణి విధీయన్త ఇతి ప్రాప్తేబ్రూమః। యదిరథన్తర సామాసోమస్స్యాదిత్యుక్తౌ యః సోమశబ్దః తేనప్రకరణేన చాత్ర జ్యోతిష్టోమః సమర్థ్యతే। తస్మిన్ సమర్థితే యథోక్త గ్రహాగ్రత్వగుణో విధీయతే నచ రథన్తరాది గుణానువాదేన జ్యోతిష్టోమస్యవ్యావృత్తిః సమ్భవతి। తస్యప్రాతస్సవనాదౌ గాయత్ర్యాది సామోపేతత్వాత్ పృష్ఠస్తోత్రే రథన్తరాది యోగస్యాపి సమ్భవాత్। నతర్హి వ్యావృత్త్యఇతిచేత్, తర్హి రథంతర బృహజ్జగతాం పరమార్థతో వ్యావృత్తిరితివక్ష్యామః। రథంతరాదయస్తు పృష్ఠస్తోత్రే వికల్పితాః। తత్రరథంతరానువాదే నేతరౌ పక్షౌ వ్యావర్త్యేతే, ఏవ మితరత్రాపి, తస్మాదయంగుణవిధిః। నను యః ప్రకృతో జ్యోతిష్టోమః సోఽన్యేషాం సోమయాగానాం ప్రకృతిః। నహిప్రకృతౌ జగత్యా ముత్పన్నం సామవిహితమస్తి। అతఏవ దశమాధ్యాయస్య పఞ్చమపాదస్య పలాశా

ధికరణే ప్రథమవర్ణకే యది జగత్సామవాక్యోక్త మాగ్రయణాగ్రత్వే వికృతావిషువనామకే ముఖ్యేఽహనివ్యవస్థాపితం । బాఢం । తత్రాపి నాత్రకశ్చిద్విరోధః । అగ్రయణాగ్రత్వవాక్యం నకర్మాన్తరవిధాయకం కిన్త్వన్యేన విహితే సోమయాగే యత్రజగత్సామ సమ్భవతి తత్రగుణ విధాయకమిత్యేతావత ఏవాత్రప్రతిపాద్యత్వాత్ ॥

॥ ॥తృతీయాధ్యాయస్య పఞ్చమపాదేచిన్తితం॥ ॥

“ ఐన్ద్రవాయవ శేషస్య సకృద్భక్షఉతాసకృత్ ।

పూర్వన్యాయాత్సకృద్భక్షో ద్విర్భక్షోవచనాద్భవేత్ ”॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమే యోయమైన్ద్రవాయవగ్రహః తత్రసంస్కార్యస్య సోమస్యైకత్వాత్ సకృదేవశేష కార్యమితిచేత్ । మైవం । ద్విరైన్ద్రవాయవస్య భక్షయతి, ద్విర్హ్యేతస్యవషట్కరోతీతి వచనాద్ద్విర్భక్షణం॥

అథఛన్దః॥ఆవాయోభూషేతిత్రిష్టుప్ । ఇన్ద్రవాయూ ఇతిగాయత్రీ॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యేప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్థోఽనువాకః॥ * ॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

అయంవాంమిత్రావరుణా సుతస్సోమ ఋతావృధా । మమేదిహ శ్రుతగ్ం హవం । ఉపయామగృహీతోఽసి మిత్రావరుణాభ్యాంత్వైషతే యోనిర్‌ఋతాయుభ్యాంత్వా॥౧॥

అయంవాంవిగ్ంశతిః॥౫॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చమోఽనువాకః ॥ * ॥

భాష్యమ్.

కల్పః “ అయం వాం మిత్రావరుణేతి మైత్రావరుణం గృహీత్వాశ్రతశీతేన పయసా శ్రీత్వా ఏషతేయోనిర్‌ఋతాయుభ్యాంత్వేతి సాదయ

తి "ఇతి। మన్త్రపాఠస్తు «అయంవాం మిత్రావరుణా సుతస్సోమ ఋతా వృధా। మమేదిహ శ్రుతగ్ హవమ్। ఉపయామగృహీతోఽసి మిత్రావరుణాభ్యాంత్వైష తేయోని ఋతాయుభ్యాంత్వా "ఇతి। హే ఋతావృధా సత్యస్యవర్ధకౌ మిత్రావరుణౌ వాం యువయోః సోమః సుతోఽభిషుతః ఇతి హేతౌ యస్మాదభిషుతః తస్మాదిహ కర్మణి మమహవం మదీయమాహ్వానం శ్రుతం యువాం శ్రుణుతం। ఋతాయుభ్యాంసత్యమిచ్ఛద్భ్యాం మిత్రావరుణాభ్యాం। స్పష్టమన్యత్। మన్త్రానుపేత్య గృహీతస్య సోమరసస్యక్షీరమేళనం విధిత్సుః ప్రస్తౌతి «మిత్రందేవా అబ్రువన్త్సోమగ్ రాజానగ్ హనామేతిసోఽబ్రవీన్నాహగ్ సర్వస్యవాఅహం మిత్రమస్మీతి తమబ్రువన్ హనామైవేతిసోఽబ్రవీద్వరం వృణైపయసైవ మేసోమగ్ శ్రీణన్నితి తస్మాత్ మైత్రావరుణం పయసా శ్రీణన్తితస్మాత్పశవోఽపాక్రామన్మిత్రః సన్ క్రూరమకరితి " (సం-౬కా।౪ప్ర।౮అ) ఇతి। హనామ త్వయా సహితావయమిత్యర్థః। నాహంసోమం హన్మీతి శేషః। సర్వమిత్రత్వమహనన హేతుః।అతఏవాస్మాకమపిమిత్రత్వాత్ హనామైవ అస్మదీయంకార్యం హననరూపం త్వయా సహైవకుర్మః। శ్రీణన్ మిశ్రయన్ క్రూరంసోమవధం కృతవత స్తస్మాత్ మిత్రాద్భీతాః పశవోపక్రాన్తాః। విధత్తే «క్రూరమివ ఖలువాఏష కరోతి య స్సోమేనయజతే తస్మాత్ పశవోఽపక్రామన్తి యన్మైత్రావరుణం పయసా శ్రీణాతి పశుభిరేవ తన్మిత్రగ్ సమర్ధయతి పశుభిర్యజమానం " (సం-౬కా।౪ప్ర।౮అ) ఇతి। తత్ తేన శ్రయణేన మిత్ర దేవయజమానయోః పశుసమృద్ధిర్భవతి। అస్తు యజమానస్య పశుసమృద్ధిః మిత్రస్య కుతస్త్యేత్యాశఙ్క్యతదర్థమేవచ తస్య వృతత్వాదిత్యాహ «పురాఖలువావైవంమిత్రోఽవేదపమత్ క్రూరం చక్రుషః పశవః క్రమిష్యన్తీతి తస్మాదేవమవృణీత " (సం-౬కా।౪ప్ర।౮అ) ఇతి। క్రూరం సోమవధం కృతవతో మత్తోపక్రమిష్యన్తీత్యముమర్థం మిత్రస్సోమవధాత్ పురైవఖలు అవేత్ విదితవాన్ తస్మాదేవ కారణాత్ పశుసమృద్ధిహేతుం క్షీరమిశ్రణ మవృణీతఅథమిత్రా వరుణయోరేకేనైవపాత్రేణ

గ్రహణంవిధత్తే “వరుణందేవా అబ్రువన్ త్వయాగ్ శభువా సోమగ్ రా
జానగ్ హనామేతి సోఽబ్రవీద్వరం వృణై మహ్యంచైవైషమిత్రాయ చ స
హగృహ్యాతా ఇతి తస్మాన్మైత్రావరుణః సహగృహ్యతే తస్మాద్రాజ్ఞా రా
జానమగ్ శభువాఘ్నన్తి వైశ్యేనవైశ్యగ్ శూద్రేణ శూద్రం” (సం-౬కా।
౪ప్ర।౮అ) ఇతి । అంశంద్రవ్యభాగం భవతి ప్రాప్నోతీత్యంశభూర్దాయా
దః।సోమోవరుణశ్చ పరస్పరం దాయాదౌ “ఇన్ద్రోవరుణస్సోమోరుద్రః”
ఇత్యాదినా బృహదారణ్యకే క్షత్రియత్వేనైకకులవర్తిత్వస్య సమామ్నా
తత్వాత్ । యస్మాదంశభువా వరుణేన సహ సోమం హనామేతి దేవైరు
క్తం తస్మాల్లోకేఽపి తథాకుర్వన్తి । తద్యథా రామోవిభీషణేన అంశభు
వా సహితో రావణంజఘాన । వైశ్యశూద్రయోరప్యుదాహార్యం । మైత్రా
వరుణగ్రహస్యైన్ద్రవాయవానన్తర్యం విధత్తే “నవా ఇదం దివాననక్తమా
సీదవ్యావృత్తం తేదేవామిత్రావరుణా వబ్రువన్నిదం నోవివాసయతమితి
తావబ్రూతాం వరం వృణావహాఏక ఏవావత్ పూర్వోగ్రహోగృహ్యా
తా ఇతి తస్మాదైన్ద్రవాయవః పూర్వోమైత్రావరుణాద్గృహ్యతే” (సం-
౬కా।౪ప్ర।౮అ) ఇతి । ఇదంకాలస్వరూపమవ్యావృత్తం అవిభక్తం పూర్వ
మాసీత్ । ఏతావదహరితి దివానాసీత్ ఏతావతీరాత్రిరితి నక్తంనాసీత్
ఇదం అవిభక్తం కాలస్వరూపంనో అస్మదర్థం వివాసయతం విభజ్యస్థా
పయతం । ఆవదావాభ్యాం అస్మదీయగ్రహోదిత్యర్థః। నను ఉపాంశ్వన్తర్యా
మావుభావపి మైత్రావరుణాత్ పూర్వమేవ గృహీతావిత్యాశఙ్క్యాహ
“ప్రాణాపానౌ హ్యేతౌ యదుపాగ్ శ్వన్తర్యామౌ” (సం-౬కా।౪ప్ర।
౮అ) ఇతి । ప్రాణాపానయోః సతోః పశ్చాదితరేన్ద్రియస్థితిరితి తయోః
పూర్వభావిత్వమవివాదం । ఇతరేషుతు గ్రహేష్వైన్ద్రవాయవఏక ఏవ
మైత్రావరుణాత్ పూర్వః వరంలబ్ధ్వా అహోరాత్రయోః విభాగం
జనయత ఇత్యాహ “మిత్రోఽహరజనయద్వరుణోరాత్రిం తతోవా ఇదం
వ్యౌచ్ఛద్యన్మైత్రావరుణో గృహ్యతే వ్యుష్ట్యై” (సం-౬కా।౪ప్ర।౮అ)

ఇతి। సూర్యోదయమారభ్య తదస్తమయపర్యన్తం కాలోఽహరిత్యేవం మిత్రశ్చకల్పయామాస। తత ఊర్ధ్వం పునస్సూర్యోదయ పర్యన్తారాత్రిరిత్యేతద్వరుణస్య కల్పనం। తత ఆరభ్య ఉదయకాలస్వరూపంవ్యాచ్ఛాత్ విభక్తమాసీత్। వ్యుష్ట్యై అహోరాత్ర విభాగాయ॥

అథఛన్దః॥ అయంవామిత్యేషాగాయత్రీ॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే షష్ఠోఽనువాకః॥ * ॥

తైత్తిరీయసంహితా.

యావాం కశా మధుమత్యశ్వినా సూనృతావతీ। తయాయజ్ఞం మిమిక్షతం। ఉపయామగృహీతోఽస్యశ్విభ్యాంత్వైషతే యోనిర్మాధ్వీభ్యాంత్వా॥౧॥ యావామష్టాదశ॥౬॥

ప్రాతర్యుజౌ విముచ్యేథా మశ్వినా వేహగచ్ఛతం। అస్యసోమస్య పీతయే। ఉపయామగృహీతోఽస్యశ్విభ్యాం త్వైషతే యోనిరశ్విభ్యాంత్వా॥౧॥

ప్రాతర్యుజా వేకాన్నవిꣳశతిః॥౭॥

ఇతి తైత్తిరీయ సంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే షష్ఠసప్తమానువాకౌ॥ * ॥

భాష్యమ్.

కల్పః "ఆశ్వినం గృహ్ణాతి యావాం కశేతి గ్రహణసాదనౌ ద్రోణకలశాదధారాగ్రహోఽగ్ని పరిప్లవయా గృహ్యాన్తై వచనాదన్యతః" ఇతి। పాఠస్తు "యావాం కశామధుమత్యశ్వినా సూనృతావతీ। తయాయజ్ఞం మి

మిక్షతం। ఉపయామగృహీతోఽస్యశ్విభ్యాం త్వైష తేయోనిర్మాధ్వీభ్యాం త్వా” ఇతి । హే అశ్వినా అశ్వినా దేవా వాం యువయోః యా కశా యావాక్ తయా యజ్ఞం విమిక్షతం సేక్తుమిచ్ఛతం నిష్పాదయతమిత్యర్థః । కశా సమానయాజిహ్వా యోత్పన్నత్వా ద్వాగేవ అత్రకశా। కీదృశీ। మధుమతీ పరుషశబ్దరహితా । సూనృతావతీ ప్రియవచనోపేతా । మధునా పూర్ణా అతిమాధ్వీతాదృశీభ్యామశ్విమూర్తిభ్యాంత్వాం సోమం సాదయామి। ఆశ్వినగ్రహేయ అన్యో వికల్పితోమన్త్రపవ మామ్నాయతే“ప్రాతర్యుజౌ విముచ్యేథా మశ్వినావేహ గచ్ఛతం । అస్యసోమస్య పీతయే। ఉపయామగృహీతోఽస్యశ్విభ్యాంత్వైష తేయోని రశ్విభ్యాం త్వా ” ఇతి। హే అశ్వినా యువాంప్రాతర్యుజౌ ప్రాతఃకాల పవానేన యజమానేన యుక్తౌ సన్తౌ ఇతరైర్యజమానై ర్విముచ్యేథాం । ఇహకర్మణ్యాగచ్ఛతం । కిమర్థం । అస్యసోమస్యపీతయే పానాయ । స్పష్టమన్యత్ । పతాన్మన్త్రానుపేత్యా శ్వినగ్రహణం విధత్తే “యజ్ఞస్యశిరోఽచ్ఛిద్యత తేదేవా అశ్వినావబ్రువన్ భిషజౌ వైస్థఇదం యజ్ఞస్యశిరః ప్రతిధత్తమితి తావబ్రూతాం వరం వృణావహైగ్రహపవ నావత్రాపి గృహ్యతా మితి తాభ్యామేతమాశ్వినమగృహ్ణన్ తతోవైతౌ యజ్ఞస్య శిరః ప్రత్యధత్తాం యదాశ్వినో గృహ్యతే యజ్ఞస్య నిష్కృత్యై” (సం-౬కా-౪ప్ర।౯అ) ఇతి । యజ్ఞపురుషః పురా కదాచిద్దేవానాం వస్తు గృహీత్వాదేవైః సహ యోద్ధుం సజ్యం ధనుర్వామహస్తే ధృత్వా ధనుష ఏకాంకోటిం భూమౌ ద్వితీయాం కోటిం గళేచ ప్రతిష్టాభ్యాఽతిష్ఠత్ । తదానీముపదీకానామభిర్జన్తుభిర్భూమిస్పృష్టేజ్యాభాగే భక్షితే సతి త్రుటితజ్యాకస్య ధనుషః ఊర్ధ్వాకోటిః స్వయం ఉద్గచ్ఛన్తీ యజ్ఞస్యశిరోఽపిఛిత్వా స్వాత్మనాసహఊర్ధ్వముదగమయత్। సోయం వృత్తాన్తః ప్రవర్గ్యబ్రాహ్మణే సమామ్నాతః “తస్యధనుర్విప్లవ మానశిర ఉదవర్తయత్ ” ఇతి । తదిదమత్రసంగృహ్యతే యజ్ఞశిరోఽచ్ఛిద్యతేతి । అత్రాప్యగ్నిష్టోమేఽప్యావయోర్గ్రహ పవగ్రహీతవ్యః । యద్యప్యాశ్వినం ద్వికపాలం ఆశ్వినం ధూమ్రములలామమాలభేత ఇతి

ఇష్టిపశ్వోరస్త్యావయోః హవిః తథాప్యగ్నిష్టోమే పూర్వం నాస్తి తత్రా
ఽపి లేపమార్జనాదినా నావయోః పరితోషః కిన్తు గ్రహేణైవేత్యభిప్రా
యః। తస్మాదాశ్వినగ్రహగ్రహణం యజ్ఞస్యనిష్కృత్యై భవతి। ఆశ్వినగ్ర
హణస్యస్తోత్రాదూర్ధ్వకాలం విధత్తే “తౌ దేవా అబ్రువన్నపూతౌ వా ఇ
మౌ మనుష్యచరౌ భిషజావితి తస్మాద్బ్రాహ్మణేన భేషజం న కార్యమపూ
తో హ్యేషోఽమేధ్యో యో భిషక్తౌ బహిష్పవమానేన పవయిత్వా తా
భ్యామేతమాశ్వినమగృహ్ణన్ తస్మాద్బహిష్పవమానేస్తుత ఆశ్వినో గృహ్య
తే”(సం-౬ కా|౪ ప్ర|౯ అ)ఇతి।ఛన్దోగానాముత్తరగ్రన్థోపక్రమే సూక్తత్రయ
ముపాస్మైగాయతా నర ఇత్యాదికమామ్నాతం తచ్చ గాయత్రసామ్నా
గాతవ్యం। తదిదం బహిష్పవమానస్తోత్రం। యావశ్వినౌ చికిత్సారూపేణ
మనుష్యచారిత్రేణ యుక్తత్వాదపూతౌ తయోస్తోత్రేణ శుద్ధత్వాత్।తతః
స్తోత్రాదూర్ధ్వం తదీయగ్రహస్య కాలః। విధత్తే “తస్మాదేవంవిదుషా బ
హిష్పవమాన ఉపసద్యః పవిత్రం వై బహిష్పవమాన ఆత్మానమేవ పవయ
తే” (సం-౬ కా|౪ ప్ర|౯ అ) ఇతి। ఏవం విదుషా స్తోత్రస్య శుద్ధిహేతుత్వం
జానతా ఉపసద్య అనుష్ఠేయః। తత్ప్రకారః సూత్రే దర్శితః “ఉదఞ్చః
ప్రహ్వాబహిష్పవమానాయ పఞ్చర్త్విజః సమన్వారబ్ధాః సర్పన్త్యధ్వర్యుం
ప్రస్తోతాన్వారభతే, ప్రస్తోతారం ప్రతిహర్తా, ప్రతిహర్తారముద్గాతా, ఉ
ద్గాతారంబ్రహ్మా, బ్రహ్మాణం యజమానః” ఇత్యాది। అత్రప్రసంగాల్లౌకి
క చికిత్సాయాం అదృష్టోపకార జనకం కఞ్చిదఙ్గం విధత్తే “తయోస్త్రే
ధా భైషజ్యం విన్యదధురగ్నౌ తృతీయమప్సు తృతీయం బ్రాహ్మణే తృతీయం
తస్మాదుదపాత్ర ముపనిధాయ బ్రాహ్మణం దక్షిణతో నిషాద్య భేషజం కు
ర్యాద్యావదేవ భేషజం తేన కరోతి సమర్ధుకమస్య కృతం భవతి” (సం -
౬ కా|౪ ప్ర|౯ అ) ఇతి। అగ్న్యుదక బ్రాహ్మణేష్వదృష్టద్వారేణోపకారకం
యద్భైషజ్యం త్రేధావస్థితం తద్దేవాస్తయోరశ్వినోః స్థాపితవన్తః। తస్మా
దశ్వినోరనుగ్రహాయ లౌకికఽభిషగుదకుమ్భం సమీపే నిధాయ బ్రాహ్మ

ణ ముపవేశ్యాగ్నిం చోపసమిధ్య భైషజ్యం కుర్యాత్। తథాసతి యావద
ఙ్గజాతమావశ్యకం తేనసర్వేణ సహకృతత్వాత్ సమృద్ధంభైషజ్యంభవతి।
అత్రద్విదైవత్యానామైన్ద్రవాయవమైత్రావరుణాశ్వినగ్రహాణాంతత్తత్ప్ర
తినిగ్రాహ్యపాత్రైస్సహ హోమవిధిమర్థవాదేనోన్నేతుకామఃప్రశ్న
ముత్థాపయతి «బ్రహ్మవాదినోవదన్తికస్మాత్ సత్యాదేకపాత్రా ద్విదేవ
త్యాగృహ్యన్తే ద్విపాత్రా హూయన్తే» (సం-౬కా।౪ప్ర।౯అ) ఇతి। గ్ర
హకాలేసోమానామేకైక పాత్రత్వముక్తరీత్యాద్రష్టవ్యం। హోమకాలే
ద్విపాత్రత్వం సూత్రేదర్శితం। «హవిర్ధానంగచ్ఛన్త్సంప్రేష్యతి, వా
యవఇంద్రవాయుభ్యామనుబ్రూహి, ఉపయామగృహీతోఽసి వాక్షస
దసీత్యాదిత్యపాత్రేణ ప్రతిప్రస్థాతాద్రోణకలశాదైన్ద్రవాయవస్య ప్రతిని
గ్రాహ్యం గృహీత్వాసాదయతి। ఐన్ద్రవాయవ మాదాయాధ్వర్యుర్ద్రో
ణకలశాచ్చ పరిప్లవయా రాజానముభౌ నిష్క్రమ్యదక్షిణతోఽవస్థాయద
క్షిణంపరిధిసన్ధిమన్వవహృత్యాధ్వర్యోయజ్ఞోఽయమస్తు దేవా ఇతి పరిప్లవ
యా ఆఘార మాఘారయతి, ఆశ్రావ్యప్రత్యాశ్రావితే సంప్రేష్యతి, వా
యవ ఇంద్రవాయుభ్యాంప్రేష్య, ఇతి వషట్కృతే జుహోతి పునర్వష
ట్కృతేజుహుత ఏవముత్తరాభ్యాం గ్రహాభ్యాంప్రచరతః» ఇతి। ప్రశ్నస్యో
త్తరం దర్శయతి «యదేకపాత్రాగృహ్యన్తే తస్మాదేకోన్తరతః ప్రాణోద్వి
పాత్రాహూయన్తే తస్మాద్ద్వౌ ద్వౌ బహిష్టాత్ ప్రాణాః» (సం-౬కా।౪ప్ర।
౯అ)ఇతి। చక్షురాదిప్రాణానామన్తరేకాత్మకత్వాద్బహిర్ద్వారభేదేనద్వి
త్వాత్ తత్సామ్యాయైకపాత్రత్వం ద్విపాత్రత్వంచ కుర్యాదిత్యర్థః। అ
త్రసవనీయపురోడాశానాం స్విష్టకృతి హుతేసతిద్విదైవత్యగ్రహప్రచారో
హితః। పురోడాశసమ్బన్ధిన ఇడోపాహ్వానస్యాపి స్విష్టకృదనన్తర భావీచో
దకప్రాప్తః కాలః తంబాధిత్వా ద్విదేవత్యశేషభక్షణాదూర్ధ్వముపాహ్వా
నస్యోత్కర్షం విధత్తే, «ప్రాణావాఏతే యద్ద్విదేవత్యాఃపశవ ఇడా
యదిడాం పూర్వాంద్విదేవతేభ్య ఉపహ్వయేత పశుభిః ప్రాణానంత
ర్దధీత ప్రమాయుకస్స్యాద్ద్విదేవత్యాన్ భక్షయిత్వేడా ముపహ్వయ

తే ప్రాణానేవాత్మన్ ధిత్వాపశూ నుపహ్వాయతే" (సం - ౬కా । ౪ప్ర । ౯అ) ఇతి । ద్విదేవత్యశేష భక్షణేభ్యః ప్రాగిడాయాః పశూనూ పాయా ఉపాహ్వానేప్రాణై ర్వ్యవహి తత్వా ద్యజమానో మ్రియేత పశ్చాదాహ్వానేతు నాయం దోషోఽస్తి । భక్షణే విశేషం విధత్తే "వాగ్వా ఐన్ద్రవాయవ శ్చక్షు ర్మైత్రావరుణః శ్రోత్రమాశ్వినస్పురస్తాదైన్ద్రవాయవం భక్షయతి తస్మాత్పురస్తాద్వాచావదతి పురస్తాన్మైత్రావరుణం తస్మాత్పురస్తాచ్చక్షుషాపశ్యతి సర్వతః పరిహారామాశ్వినం తస్మాత్సర్వతశ్శ్రోత్రేణశ్రుణోతి" (సం-౬కా।౪ప్ర।౯అ) ఇతి । పురస్తాదగ్రతో యథాగృహీతమేవేత్యర్థః । సర్వతఃపరిహారం శిరఃప్రదక్షిణీకృత్యేత్యర్థః । పాత్రాణాంసాదనే పురోడాశశకలాదిసహితత్వంవిధత్తే "ప్రాణావా ఏతేయద్విదేవత్యా అరిక్తాని పాత్రాణి సాదయతి తస్మాదరిక్తా అన్తరతః ప్రాణా యతఃఖలువై యజ్ఞస్య వితతస్యనక్రియతే తదనుయజ్ఞగ్ రక్షాగ్స్యవచరంతి యదరిక్తాని పాత్రాణిసాదయతి క్రియమాణమేవ తద్యజ్ఞస్యశయేరక్షసా మనన్వవచారాయ" (సం-౬కా।౪ప్ర।౯అ) ఇతి । శకలాదియోగస్సూత్రేదర్శితః పురోడాశ శకలమైన్ద్రవాయవస్య పాత్రేవదధాతి పయస్యామైన్ద్రావరుణస్యధానా ఆశ్వినస్య" ఇతి । అన్తరతఃప్రాణానామరిక్తత్వం నామార్ద్రస్థానోపేతత్వం పాత్రాణామరిక్తత్వేన యజ్ఞే విస్మృతమప్యఙ్గం క్రియమాణమేవ సన్తిష్ఠతీతి రక్షసాం సఞ్చారద్వారం నాస్తి । సాదనస్థానం విధత్తే "దక్షిణస్యహవిర్ధానస్యోత్తరస్యాం వర్తన్న్యాగ్ సాదయతి వాచ్యేవవాచందధాతి" (సం-౬కా।౪ప్ర।౯అ) ఇతి । ఉత్తరస్య చక్రస్యమార్గేసాదయేత్ । వర్త్మరూపాయాం వాచ్యైవగ్రహరూపాంవాచం స్థాపయతి । సాదితానాం గ్రహాణామవస్థానావధిం విధత్తే "ఆతృతీయసవనాత్ పరిశేరేయజ్ఞస్య సన్తత్యై" (సం - ౬కాం । ౪ప్ర।౯అ) ఇతి । శేరే వసంతీత్యర్థః । అత్రవినియోగసఙ్గ్రహోభావః॥

అథ మీమాంసా.

పఞ్చమాధ్యాయస్య చతుర్థపాదే చిన్తితం॥

"ఆశ్వినో దశమః కిం వా పాఠో యవాగ్వా ఐచ్ఛికః క్రమః।
నియతో వా క్రమః కిం పాఠశ్రుత్యర్థానాం సమత్వతః॥
పాఠాత్క్రమః కల్పనీయః ప్రత్యక్షస్తు శ్రుతేః క్రమః।
క్లృప్తిర్న శక్తిముల్లఙ్ఘ్య శ్రుత్యర్థౌ ప్రబలౌ తతః"॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమే ఐన్ద్రవాయవాదిగ్రహేష్వాశ్వినగ్రహస్తృతీయస్థానే పఠితః। తస్య చ దశమస్థానత్వం వాచకేనైవ శబ్దేన ఆమ్నాయతే "ఆశ్వినో దశమో గృహ్యతే" ఇతి। తత్ర క్రమబోధకౌ శ్రుతిపాఠౌ సమబలౌ తథాగ్నిహోత్రహోమాదూర్ధ్వం యవాగూపాకః పఠితః। స చార్థవశాత్ పూర్వం ప్రాప్తః। తత్రార్థపాఠౌ సమబలౌ। తస్మాదుభయత్రైచ్ఛికః క్రమ ఇతి ప్రాప్తే బ్రూమః। పాఠో హి న క్రమస్యాభిధాయకః కిన్త్వన్యథానుపపత్త్యా క్రమం కల్పయతి। దశమ ఇత్యేషా శ్రుతిస్తు సాక్షాదేవ క్రమమభిధత్తే తతః పాఠాదపి శ్రుతిః ప్రబలా। అతః పాఠః క్రమం కల్పయన్వస్తుసామర్థ్యమనుసృత్యైవ కల్పయతి। అసమర్థం చ యవాగ్వాః పూర్వమగ్నిహోత్రం నిష్పత్తుం ద్రవ్యమన్తరేణ హోమాసంభవాత్। తస్మాత్పాఠేన వస్తుసామర్థ్యలక్షణోఽర్థ ఉపజీవ్య ఇత్యర్థస్య పాఠాత్ ప్రాబల్యం శ్రుత్యర్థౌ పాఠం బాధిత్వా క్రమం నియచ్ఛతః।

అథ ఛన్దః॥ యాం వాం కశా ప్రాతర్యుజావిత్యేతే గాయత్ర్యౌ॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే షష్ఠసప్తమానువాకౌ॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

అయం వేనశ్చోదయత్పృశ్నిగర్భా జ్యోతిర్జరాయూ రజసో విమానే। ఇమమపాꣳ సఙ్గమే సూర్యస్య శిశుం న విప్రా మతిభీ రిహన్తి। ఉప

యామగృహీతోఽసిశణ్డాయత్వైషతేయోనిర్వీరతాం పాహి॥౧॥

అయంవేనశ్చవిగ్ँశతిః॥౮॥

తం ప్రత్నథా పూర్వథా విశ్వథేమథా జ్యేష్ఠతాతిం బర్హిషదగ్ँసువర్విదం ప్రతీచీనం వృజినం దోహసే గిరాశుం జయన్తమను యాసువర్ధసే। ఉపయామగృహీతోఽసి మర్కాయత్వైష తే యోనిః ప్రజాః పాహి॥౧॥

తగ్ँం షడ్విగ్ँశతిః॥౯॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే అష్టమనవమాఽనువాకౌ ॥ * ॥

భాష్యమ్.

కల్పః “అయం వెనశ్చోదయదితి శుక్రంగృహీత్వా హిరణ్యేన శ్రీత్వా, ఏష తే యోని ర్వీరతాం పాహీతి సాదయతి ” ఇతి। పాఠస్తు “అయం వెనశ్చోదయత్ పృశ్నిగర్భా జ్యోతిర్జరాయూ రజసో విమానే। ఇమమపాగ్ँ సఙ్గమే సూర్యస్య శిశుం న విప్రా మతిభీ రిహన్తి। ఉపయామగృహీతోఽసి శణ్డాయ త్వైష తే యోనిర్వీరతాంపాహి ” ఇతి । అయమితీన్ద్రో నిర్దిశ్యతే। వెనశ్చ కాన్తోఽభీష్టః వినకాన్తా విత్యస్మాద్ధాతో రుత్పన్నత్వాత్ । పృశ్నిరాదిత్యః తస్య గర్భభూతా ఆపః । తథా చాన్యత్ర ప్రశ్నోత్తరాభ్యామయమర్థః శ్రూయతే “క్వేమా ఆపో నివిశన్తే। యదితో యాన్తి సమ్ప్రతి ” ఇతి ప్రశ్నః । “ ఆపస్సూర్యే సమాహితాః । అభ్రాణ్యపః ప్రపద్యన్తే ” ఇత్యుత్తరం। అయం వెనశ్చ పృశ్నిగర్భాః చోదయత్ ఆపో వర్షతీత్యర్థః । కీదృశోఽయం । జ్యోతిర్జరాయుః విద్యుల్లక్షణం తేజో జరాయువద్వేష్టనం యస్యాసౌ జ్యోతిర్జరాయుః। కుత్రాయం వర్షతి। రజసో విమానే, భూమేర్విశేషేణ నిర్మాణం యస్మిన్ సుష్ఠు భూప్రదేశే తత్ర వర్షతి, అపాం సూర్యే గర్భభావః కథం సమ్పన్న ఇతిచేత్ । తత్రోచ్యతే । వి

ప్రాబుత్విజః। సూర్యస్యాపాంచసఙ్గమే నిమిత్తభూతే సతి ఇమమిన్ద్రశిశుం స్తనన్ధయం శిశుమివ లాలయన్తి మతిభిర్మన్త్రసహితాభిరాహుతిభిః రిహన్తి యజన్తి ఇత్యర్థః। ఆహుతిదేవతాభిరిమాఆపోనీయన్తే ఏతదేవాభిప్రేత్యశ్రూయతే“ భూమింపర్జన్యాజిన్వన్తి। దివంజిన్వన్త్యగ్నయః” ఇతి। హే శుక్రగ్రహ దారుపాత్రేణ గృహీతోఽసి శుక్రపుత్రాయశణ్డాఖ్యాయ త్వాంగృహ్ణామి। ఏషఖరైకదేశస్తే యోనిఃస్థానంతాదృశస్త్వం యజమానస్య వీరతాం కర్మశూరత్వం పాలయ। కల్పః “తంప్రత్నథేతి మన్థినం గృహీత్వా సక్తుభిఃశ్రీణాతి”, “ఏషతేయోనిఃప్రజాఃపాహీతి సాదయతి” ఇతి। పాఠస్తు “తంప్రత్నథా పూర్వథా విశ్వథేమథా జ్యేష్ఠతాతిం బర్హిషదగ్ సువర్విదం ప్రతీచీనం వృజినం దోహసేగిరాశుం జయన్తమనుయాసు వర్ధసే। ఉపయామగృహీతోఽసి మర్కాయత్వైష తే యోనిఃప్రజాఃపాహి”ఇతి। ఇన్ద్రాయాజుహవురితి బ్రాహ్మణవాక్యాదయం మన్త్రఐన్ద్రః తమిన్ద్రం స్తుమ ఇతి శేషః। ప్రత్నథేత్యాదౌ థాప్రత్యయ ఉపమార్థః ప్రత్నాఃపురాతనాః భృగ్వాదయో యథాత్వామస్తువన్ తథా వయమపి త్వాంస్తుమః। పూర్వథా పిత్రాదయ ఇవ। విశ్వథా అతీతాః సర్వే యజమానా ఇవ। ఇమథా వర్తమానా ఇమే యజమానా ఇవ। కీదృశమిన్ద్రం। జ్యేష్ఠతాతిం స్వార్థే తాతిప్రత్యయః। బర్హిషదం యాగే సన్నిహితత్వేన తిష్ఠన్తం సువర్విదం యజమానాయ దాతవ్యస్స్వర్గం వేత్తీతి సువర్విత్తం। హే ఇన్ద్ర యస్త్వం ప్రతీచీనం ప్రతిగమనమస్మత్ప్రతికూలం వృజినం వర్జనీయం ఆలస్యాశ్రద్ధాదికం దోహసే రిక్తీకరోషి వినాశయసి తాదృశం త్వాంస్తుమః। క్వ పునఃస్తుమః। యాసుక్రియాసు త్వం ఆశుం క్షిప్రకారిణం జయన్తం సమ్యగనుష్ఠానేన యజమానాన్తరాదతిశయేనోపేతం యజమానమనుసోమపానేన స్తుత్యా చ వర్ధసే తాసుక్రియాసు తమిన్ద్రం స్తుమః। హే మన్థిగ్రహ త్వముపయామగృహీతోఽసి శుక్రపుత్రాయ మర్కనామకాయ త్వాంగృహ్ణామి। ఏషః ఖరప్రదేశస్తవస్థానం త్వం యజమానస్య ప్రజాఃపాలయ। మన్త్రానుపేత్యగ్రహావిధత్తే “బృహస్పతి

దేవానాం పురోహిత ఆసీచ్ఛండామర్కావసురాణాం బ్రహ్మణ్వన్తౌ దేవా ఆసన్ బ్రహ్మణ్వన్తోఽసురాస్తేఽన్యోన్యం నాశక్నువన్నభిభవితుం తే దేవాః శణ్డామర్కా ఉపామన్త్రయన్త తావబ్రూతాం వరం వృణావహై గ్రహావేవ నావత్రాపి గృహ్యేతామితి తాభ్యామేతౌ శుక్రామన్థినావగృహ్ణన్ తతో దేవా అభవన్ పరాసురా యస్యైవం విదుషః శుక్రామన్థినౌ గృహ్యేతే భవత్యాత్మనా పరాస్య భ్రాతృవ్యో భవతి" (సం-౬కా।౪ప్ర।౧౦అ) ఇతి। బ్రహ్మణ్వన్తౌ పురోహితానుష్ఠిత మన్త్రసామర్థ్యోపేతాః ఉపామన్త్రయన్త రహస్యుపచ్ఛన్దితవన్తః। యద్యప్యన్యత్ర శణ్డామర్కయోర్యజ్ఞభాగో నాస్తి తథాప్యత్రాప్యగ్నిష్టోమే సోఽస్తు తత్రాపి గ్రహావేవ నతులోపాదిః। అత్ర గృహ్యేతామిత్యేతావదేవ శణ్డామర్కాభ్యాం వృతం, నతు హూయేతామితి। తతో దేవా గ్రహణమాత్రేణ స్వకార్యం సాధితవన్తః। అథార్థవాదేన గ్రహయోరథస్తాల్లగ్నానాం పాంసూనామపధ్వంసనం విధాతుం విధిమున్నయతి "తౌ దేవా అపనుద్యాత్మనా ఇన్ద్రాయా జుహవురపనుత్తౌ శణ్డామర్కౌ సహామునేతి బ్రూయాద్యం ద్విష్యాద్యమేవ ద్వేష్టి తేనైనౌ సహాపనుదతే" (సం-౬కా।౪ప్ర।౧౦అ) ఇతి। దేవాః స్వకార్యసిద్ధేరూర్ధ్వం తౌ శణ్డామర్కావపసార్య స్వకీయాయేన్ద్రాయ తౌ శుక్రామన్థిగ్రహావజుహవుః తస్మాద్గ్రహయోరధో లగ్నాం ధూలిమపధ్వంసయన్ అన్యత్ర సమామ్నాతమపనుత్తావితి మన్త్రం బ్రూయాత్। అమునేత్యత్ర ద్వేష్యస్య ద్వేష్టుశ్చ నామ ధ్యాయేత్। అత్ర సూత్రం "తౌ ప్రోక్షితాభ్యాం శకలాభ్యామపిధాయ ప్రోక్షితాభ్యామధస్తాత్ పాంసూనపధ్వంసయతోపనుత్తౌ శణ్డామర్కౌ సహామునేత్యపనుత్తః శణ్డఇతి వాధ్వర్యుర్ద్వేష్యం మనసా ధ్యాయన్ అపనుత్తో మర్క ఇతి ప్రతిప్రస్థాతా" ఇతి। అన్యత్రామ్నాతేన మన్త్రేణ గ్రహహోమస్య విధిమర్థవాదేనోన్నయతి "స ప్రథమః సఙ్కృతిర్విశ్వకర్మేత్యేవైనావాత్మన ఇన్ద్రాయా జుహవురిన్ద్రో హ్యేతాని రూపాణి కరిక్రదచరత్" (సం-౬కా।౪ప్ర।౧౦అ) ఇతి। మన్త్రపాఠస్తు "స ప్రథమః సఙ్కృతిర్విశ్వకర్మా। స ప్రథమో మిత్రో వరుణో అ

గ్నిః। సప్రథమో బృహస్పతిశ్చికిత్వాన్। తస్మా ఇన్ద్రాయ సుతమా జుహోమి" ఇతి। స ఇన్ద్రః ప్రథమో దేవానాం ముఖ్యః సర్వాధిపతిత్వాత్ సమీచీనా కృతిర్నిర్మాణం యస్యాసౌ సఞ్కృతిః। తాదృశో విశ్వకర్మనామకో దేవోఽపి స ఇన్ద్ర ఏవ మిత్రో వరుణోఽగ్నిః స ఏవ చికిత్వాన్ అభిజ్ఞః బృహస్పతిరపి స ఏవ తాదృశాయ ఇన్ద్రాయ అభిషుతం సోమం సర్వతో జుహోమి। యస్మాదిన్ద్ర ఏతాని విశ్వకర్మత్వాదీని రూపాణి కకరిక్రత్ అత్యర్థం కుర్వన్ జగదచరత్ తస్మాత్ తత్ప్రతిపాదకేనానేనైవ మన్త్రేణ హోమో యుజ్యతే। హోమాత్పురా గ్రహౌ వాససాచ్ఛాద్యాఽధ్వర్యుప్రతిప్రస్థాతారౌ ప్రాఙ్ముఖౌ నిర్గచ్ఛేతామితి విధత్తే "అసౌ వా ఆదిత్యశ్శుక్రశ్చన్ద్రమా మన్థ్యపిగృహ్య ప్రాఞ్చౌ నిష్క్రామతస్తస్మాత్ ప్రాఞ్చౌ యన్తౌ న పశ్యన్తి" (సం-౬కా।౪ప్ర।౧౦అ) ఇతి। పశ్చిమదిశ్యస్తం గత్వా పునరుదయాయ ప్రాఙ్ముఖతయా గచ్ఛన్తౌ సూర్యాచన్ద్రమసౌ ద్రష్టుం న కేఽపి శక్నువన్తి। తస్మాద్గ్రహయోరాచ్ఛాదనం యుక్తం। హోమాయ ప్రత్యఙ్ముఖత్వం విధత్తే "ప్రత్యఞ్చావావృత్య జుహుతస్తస్మాత్ ప్రత్యఞ్చౌ యన్తౌ పశ్యన్తి" (సం-౬కా।౪ప్ర।౧౦అ) ఇతి। ఉదయాదూర్ధ్వం ప్రత్యఙ్ముఖతయా గచ్ఛన్తౌ సూర్యాచన్ద్రమసౌ సర్వే పశ్యన్తి। అతో గ్రహయోరాచ్ఛాదనమపనీయ ప్రత్యఙ్ముఖత్వేనావృత్తిర్హోమార్థా యుక్తా। ఉత్తరవేదేరభితః పరిక్రమణం విధత్తే "చక్షుషీ వా ఏతే యజ్ఞస్య యచ్ఛుక్రామన్థినౌ నాసికోత్తరవేదిరభితః పరిక్రమ్య జుహుతస్తస్మాదభితో నాసికాం చక్షుషీ తస్మాన్నాసికయా చక్షుషీ విధృతే సర్వతః పరిక్రామతో రక్షసామపహత్యై" (సం-౬కా।౪ప్ర।౧౦అ) ఇతి। అత్ర సూత్రం "ఉత్తరవేదిం పరిక్రామతస్సువీరాః ప్రజాః ప్రజనయన్పరీహి శుక్రశ్శుక్రశోచిషేతి దక్షిణేనాధ్వర్యుః ప్రతిపద్యతే సుప్రజాః ప్రజాః ప్రజనయన్పరీహి మన్థీ మన్థిశోచిషేత్యుత్తరేణ ప్రతిప్రస్థాతా" ఇతి। తదేతత్సర్వతః పరిక్రమణం రక్షోవధాయ సమ్పద్యతే। అత్ర చమస హోమే ప్రాఙ్ముఖత్వం గ్రహహోమే ప్రత్యఙ్ముఖత్వం చ విధత్తే "దేవా వై యాః ప్రాచీ

రాహుతీ రజుహవుర్యే పురస్తాదసురా ఆసఁస్తాగ్‌స్తాభిఃప్రాణుదన్త యాః ప్రతీచీర్యేపశ్చాదసురాఆసఁస్తాగ్‌స్తాభిరపానుదన్త ప్రాచీరన్యా ఆహుతయో హూయన్తే ప్రత్యఙ్ఙ్హ్వా శుక్రామన్థినౌ పశ్చాచ్చైవ పురస్తాచ్చయజమానో భ్రాతృవ్యాఁప్రణుదతే తస్మాత్పరాచీః ప్రజాః ప్రవీయన్తేప్రతీచీర్జాయన్తే” (సం-౬కా।౪ప్ర।౧౦అ) ఇతి। అత్రసూత్రం “ పురస్తాత్ప్రత్యఙ్ఙ్చావధ్వర్యూ జుహుతః పశ్చాత్ ప్రాఙ్ఙ్చశ్చమసైశ్చమసాధ్వర్యవో జుహ్వతి ” ఇతి। వాక్యంతుధిష్ణ్యప్రస్తావేఽపిగతం। సూత్రకారేణోదాహృతౌ పరిక్రమణమన్త్రౌప్రదేశాన్తరైస్సమామ్నాతావిహవ్యాచష్టే “ శుక్రామన్థినౌవా అనుప్రజాఃప్రజాయన్తేఽత్రీశ్చాద్యాశ్చసువీరాఃప్రజాః ప్రజనయఁపరీహిశుక్రశ్శుక్రశోచిషా సుప్రజాఃప్రజాఃప్రజనయఁపరీహి మన్థీమన్థిశోచిషేత్యాహైతావైసువీరాయా అత్రీరేతాస్సుప్రజాయ ఆద్యా ” (సం-౬కా।౪ప్ర।౧౦అ) ఇతి। అత్రీరోష్ఠేక్త్యృత్తమజాతయోబ్రాహ్మణాదయ ఆద్యాభోగ్యా నీచజాతయోభృత్యకర్మకరాదయః। మన్త్రార్థస్తుశోభనావీరా ఉత్తమా యాసాం తా స్సువీరాః। శోభనాస్సేవాకుశలాః ప్రజాః పుత్రాదయోయాసాం తాస్సుప్రజాః। హేశుక్రగ్రహత్వం యజమానస్యశోభనభోక్తృయుక్తాః ప్రజా ఉత్పాదయన్నుత్తరం వేదేర్దక్షిణతః పరీహి। హేశుక్రగ్రహత్వం శుక్రదేవతాసంబంధినా తేజసారక్షసామపఘాతంకుర్వితి శేషః। హేమన్థిగ్రహత్వంయజమానస్యశోభనసేవకరూపాః ప్రజాఉత్పాదయన్నుత్తరవేదేరుత్తరతః పరీహి। హే మన్థిగ్రహత్వంమన్థిదేవతాసంబంధినా తేజసారక్షాంస్యపజహిఏతావైసువీరాయాఇత్యాదికం మన్త్రవ్యాఖ్యానం। వేదనంప్రశంసతి “ య ఏవం వేదాత్ర్యస్యప్రజాజాయతే నాద్యా ” (సం-౬కా।౪ప్ర।౧౦అ) ఇతి। మన్థిపాత్రస్యవికంకత వృక్షత్వం సక్తుమేళనంచవిధత్తే “ప్రజాపతే రక్ష్యశ్వయత్ తత్పరాపతత్ తద్వికంకతం ప్రావిశత్తద్వికంకతే నారమత తద్యవంప్రావిశత్తద్యవేరమత తద్యవస్యయవత్వం తద్వైకంకతం మన్థిపాత్రంభవతి సక్తుభిశ్శ్రీణాతి ప్రజాపతేరేవ తచ్చక్షుస్సంభరతి ” (సం-౬కా।౪ప్ర।౧౦అ)

ఇతి । సక్తవో యవపిష్టాని । ఆహవనీయే హుత్వా ప్రత్యఞ్చః పరేత్య సదసి భక్షయంతి ఇతి వచనాదితరపాత్రవన్మన్థిపాత్రస్యాపి సదఃప్రదేశః ప్రాప్నోతి, తన్నిషేధం ప్రశ్నోత్తరాభ్యామున్నయతి "బ్రహ్మవాదినో వదన్తి కస్మాత్సత్యాన్మన్థిపాత్రꣳ సదో నాశ్నుత ఇత్యార్తపాత్రꣳహీతి బ్రూయాద్యదశ్నువీతాన్ధోఽధ్వర్యుస్స్యాదార్తిమార్ఛేత్తస్మాన్నాశ్నుతే" (సం-౬కా।౪ప్ర।౧౦అ) ఇతి । ఆర్తపాత్రం రోగయుక్తం చక్షుస్స్వరూపమిదంపాత్రం॥

అథ మీమాంసా.

॥ ॥దశమాధ్యాయస్య పఞ్చమపాదే చిన్తితం॥ ॥

"స్వస్థానే ప్రతికర్షో వా శుక్రాదేః పూర్వవద్భవేత్ ।
స్థానే నైవం తదగ్రత్వాత్ప్రాప్తే స ప్రతికృష్యతాం" ॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమే శ్రూయతే "శుక్రాగ్రాన్ గృహ్ణీయాదభిచరతో మన్థ్యగ్రాన్ గృహ్ణీయాదభిచర్యమాణస్య" ఇత్యాదిః । ఐన్ద్రవాయవన్యాయేన శుక్రాదీనాం స్వస్థానే గ్రహణమితి ప్రాప్తే బ్రూమః । ఐన్ద్రవాయవస్య ధారాగ్రహాగ్రత్వం స్వస్థానే పాఠాదేవ ప్రాప్తం శుక్రాదీనాంతు తన్నేతి వైషమ్యం తథా సతి విధీయమానమగ్రత్వం పాఠక్రమబాధమన్తరేణానుపపన్నత్వాత్ ప్రతికృష్యతే॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥ ॥

"స సర్వాదావైన్ద్రవాయవాదౌ వాఽత్రావిశేషతః।
సర్వథా వాఽశ్రయాదైన్ద్రవాయవాదౌ ధృతేరపి" ॥ఇతి॥

స పూర్వోక్తః ప్రతికర్షః సర్వేషాముపాంశ్వాదీనాం గ్రహాణాం ఆదౌ యుక్తః । కుతః । విశేషాశ్రవణాత్ । సామాన్యతశ్శ్రుతమగ్రత్వమనాపేక్షికత్వాత్ సర్వాదౌ ముఖ్యం । నైతదేవం ప్రకృతధారాగ్రహానాశ్రిత్య ఫలాయ శుక్రాద్యగ్రత్వవిధానాత్ । కిఞ్చ । "ధారయేయుస్తం యం కామాయ గృహ్ణీయుః । ఐన్ద్రవాయవం గృహీత్వా సాదయేత్" ఇతి శ్రూయతే।తత్ర కామ్యస్య శుక్రాదేర్ధారణాద్వా అనన్తరమైన్ద్రవాయవస్య గ్రహణం వివక్షితార్థే లిఙ్గం । తస్మాదైన్ద్రవాయవాదౌ ప్రతికర్షః॥

॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥ ॥

“నాపకర్షోఽపకర్షో వాసాదనస్యాశ్రుతత్వతః।
నహ్యేవంగ్రహశేషత్వాత్తచ్చాశక్తేర్గ్రహాన్తరే” ॥ఇతి॥

సర్వత్రగ్రహాగృహీత్వా సాద్యతే। తథాసతి యత్ర కాలస్యగ్రహస్యాపకర్షః తత్రసాదనస్యాపకర్షోనశంకనీయః। కుతః। అశ్రుతత్వాచ్ఛ్రాగ్రానిత్యత్రశబ్దేనయథాగ్రహస్యాపకర్షశ్శ్రూయతే న తథా సాదనాపకర్షప్రతిపాదకః కశ్చిచ్ఛబ్దోఽస్తి తస్మాన్నాపకర్షః। నైతద్యుక్తం సాదనస్యగ్రహశేషత్వాత్తచ్చ శేషత్వమశక్తేరవగమ్యతే। నహిపూర్వంగ్రహమసాదయిత్వాగ్రహాన్తరంగృహీతుం శక్యం। అతోఽత్రగ్రహాణామపకర్షే తచ్ఛేషభూతం సాదనమప్యపకృష్యతే॥

అథఛన్దః॥ ॥అయం వేన ఇతి త్రిష్టుప్। తంప్రత్నథేతిజగతీ॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకేఽష్టమనవమావనువాకౌ॥*॥

తైత్తిరీయసంహితా.

యేదేవా దివ్యేకాదశస్థ పృథివ్యామధ్యేకాదశస్థాప్సుషదో మహినైకాదశస్థతే దేవాయజ్ఞమిమం జుషధ్వం। ఉపయామగృహీతోఽస్యాగ్రయణోఽసిస్వాగ్రయణోజిన్వయజ్ఞంజిన్వ యజ్ఞపతిమభిసవనాపాహివిష్ణుస్త్వాంపాతువిశంత్వం పాహీన్ద్రియేణైషతేయోనిర్విశ్వేభ్యస్త్వా దేవేభ్యః॥

యేదేవాస్త్రిచత్వారిగ్ంశత్ ॥౧౦॥

త్రిగ్ంశత్త్రయశ్చ గణినో రుజన్తోదివగ్ం రుద్రాః పృథివీఞ్చసచన్తే। ఏకాదశాసో అప్సుషదః సుతగ్ంసోమం జుషన్తాగ్ం సవనాయవిశ్వే। ఉపయామగృహీతోఽస్యాగ్రయణోఽసి స్వాగ్రయణో జిన్వయజ్ఞంజిన్వయజ్ఞ

పతిమభిసవనాపాహి విష్ణుస్త్వాం పాతువిశంత్వం పాహీన్ద్రియేణైషతే యోనిర్విశ్వేభ్యస్త్వాదేవేభ్యః॥౧॥

త్రిగ్ంశద్విచత్వారిగ్ంశత్ ॥౧౧॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే దశమ ఏకాదశోఽనువాకౌ॥*॥

భాష్యమ్.

కల్పః "యేదేవాదివీత్యుపరిష్టాదుపయామయాపురస్తాదుపయామేన వాయజుషాద్వాభ్యాం ధారాభ్యాంస్థాల్యామాగ్రయణగ్రహం గృహ్ణాత్యేషతేయోనిర్విశ్వేభ్యస్త్వా దేవేభ్యఇతిసాదయిత్వా" ఇతి । పాఠస్తు "యేదేవాదివ్యేకాదశస్థపృథివ్యామధ్యేకాదశస్థాప్సుషదో మహినైకాదశస్థతేదేవా యజ్ఞమిమం జుషధ్వం ఉపయామగృహీతోస్యాగ్రయణోఽసి స్వాగ్రయణోజిన్వయజ్ఞం జిన్వయజ్ఞపతి మభిసవనాపాహి విష్ణుస్త్వాం పాతువిశంత్వం పాహీన్ద్రియేణైషతే యోనిర్విశ్వేభ్యస్త్వా దేవేభ్యః" ఇతి । అప్సుషదః అబుపలక్షితేన్తరిక్షే సీదన్తీత్యప్సుషదః । మహినాస్వమహిమ్నాతత్రసీదన్తి । హేదేవాయే యూయం త్రిషులోకేషు ప్రత్యేకమేకాదశావస్థితాస్తేసర్వే యజ్ఞమిమం సేవధ్వం। హేసోమత్వముపయామేన స్థాలీరూపేణ పార్థివపాత్రేణగృహీతోఽసి ఆగ్రయణనామాసి । సుష్టు అగ్రంశ్రైష్ఠ్యం తస్యప్రాపకఃస్వాగ్రయణస్తాదృశస్త్వంయజ్ఞంప్రీణయ యజమానఞ్చప్రీణయ సవనాన్యాభిముఖ్యేన పాలయ । విష్ణునారక్షితస్త్వం యజమానస్యప్రజామిన్ద్రియేణ సామర్థ్యప్రదానేనపాలయ। ఏషఖరప్రదేశస్తవస్థానంవిశ్వేభ్యోదేవేభ్యోఽత్రత్వాం సాదయామి। యేదేవా ఆగ్రయణోఽసీత్యేతౌమన్త్రావాపస్తమ్బమతే వికల్పితౌ।బోధాయనమతే యేదేవాఇతిగ్రహణం ఆగ్రయణోఽసీత్యధివదేత్ యేదేవాఇత్యస్యస్థానే భ్రాతృవ్యవతోమన్త్రాన్తరమామ్నాయతే"త్రిగ్ంశత్త్రయశ్చగణినోరుజన్తో

దివగ్ం రుద్రాః పృథివీఞ్చ సచన్తే। ఏకాదశాసో అప్సుషదః సుతగ్ం సోమం జుష న్తాగ్ం సవనాయ విశ్వే। ఉపయామగృహీతోఽస్యాగ్రయణోఽసి స్వాగ్రయణో జిన్వ యజ్ఞం జిన్వ యజ్ఞపతిమభి సవనా పాహి విష్ణుస్త్వాం పాతు విశం త్వం పాహీన్ద్రియేణైష తే యోనిర్విశ్వేభ్యస్త్వా దేవేభ్యః ” ఇతి। ఏకాదశాత్మకాస్త్రయో గణా యేషాం సన్తీతి గణినః। తే చ త్రయస్త్రింశత్సంఖ్యాకా రుజన్తః శత్రూన్ వినాశయన్తః రుద్రాః శత్రునారీణాం రోదయితారః। తన్మధ్యే కేచన దివం సచన్తే సేవన్తే కేచన పృథివీం సేవన్తే అవశిష్టాస్త్వేకాదశసంఖ్యాకా అనుపలక్షితేఽన్తరిక్షే సీదన్తి। తే విశ్వే సర్వే సుతమభిషుతమిమం సోమం సవనాయ తృతీయసవనే సేవన్తే। మన్త్రాన్ వ్యాఖ్యాయాగ్రయణస్య గ్రహణం విధత్తే “దేవా వై యద్యజ్ఞేఽకుర్వత తదసురా అకుర్వత తే దేవా ఆగ్రయణాగ్రాన్ గ్రహానపశ్యన్ తానగృహ్ణత తతో వై తేఽగ్రం పర్యాయన్ యస్యైవం విదుష ఆగ్రయణాగ్రా గ్రహా గృహ్యన్తేఽగ్రమేవ సమానానాం పర్యేతి” (సం-౬కా।౪ప్ర।౧౧అ) ఇతి। ఆగ్రయణమగ్రం ప్రథమం యేషాం తే ఆగ్రయణాగ్రాః। అత్ర సూత్రం “ యది రథన్తరసామా సోమః స్యాదైన్ద్రవాయవాగ్రాన్ గృహ్ణీయాద్యది బృహత్సామా శుక్రాగ్రాన్ యది జగత్సామా ఆగ్రయణాగ్రాన్ యద్యుభయసామా యథాకామీ ”ఇతి। మాధ్యన్దినే సవనే పృష్ఠస్తోత్రాణాం ఆద్యే స్తోత్రే రథన్తరాఖ్యం సామ యస్మిన్ సోమయాగే స యాగో రథన్తరసామా। ఏవమన్యత్రాపి యోజ్యం। ఏకస్మిన్యాగే రథన్తరం భాగాన్తరే బృహదిత్యేవముభయసామత్వం। అగ్రం పర్యాయన్ శత్రూన్ పర్యాప్తాః। త్రింశత్త్రయశ్చేతి మన్త్రస్య విషయం దర్శయతి “రుగ్ణవత్యర్చా భ్రాతృవ్యవతో గృహ్ణీయాద్భ్రాతృవ్యస్యైవ రుక్త్వాగ్రగ్ం సమానానాం పర్యేతి” (సం-౬కా।౪ప్ర।౧౦అ) ఇతి। రుగ్ణో రుజిధాతుః సోఽస్యాస్తీతి రుగ్ణవతీ గణినో రుజన్త ఇతి రుజిధాతుర్మన్త్రే దృశ్యతే। రుక్త్వా రోగముత్పాద్య। తయోర్మన్త్రయోర్దేవసంఖ్యోక్తిః। తాన్ సర్వానుద్దిశ్య గృహీతుమిత్యాహ “యే దేవా దివ్యేకాదశ స్థేత్యాహైతావతీర్వై దేవతాస్తాభ్య ఏవైనగ్ం సర్వాభ్యో గృహ్ణాతి ” (సం - ౬కా।

౪ప్ర।౧౧అ) ఇతి। సాదనమన్త్రే విశ్వేభ్యఇత్యభిధానం యుక్తమిత్యాహ“
ఏష తే యోనిర్విశ్వేభ్యస్త్వా దేవేభ్యఇత్యాహ వైశ్వదేవో హ్యేష దేవత
యా” (సం-౬కా।౪ప్ర।౧౧అ) ఇతి। వాగ్విసర్గం విధత్తే“వాగ్వై దేవేభ్యో
పాక్రామద్యజ్ఞాయాతిష్ఠమానా తే దేవా వాచ్యపక్రాన్తాయాం తూష్ణీం
గ్రహానగృహ్ణత సాఽమన్యత వాగన్తర్యన్తి వై మేతి సాఽఽగ్రయణం ప్ర
త్యాగచ్ఛత్తదాగ్రయణస్యాగ్రయణత్వం తస్మాదాగ్రయణే వాగ్విసృజ్యతే
యత్తూష్ణీం పూర్వే గ్రహా గృహ్యన్తే” (సం-౬కా।౪ప్ర।౧౧అ) ఇతి। కేనాపని
మిత్తేన వాగ్దేవతా యజ్ఞార్థం స్వకీయం రూపం అప్రకాశమానా దేవేభ్యోప
క్రమ్య దేవైర్వాగ్గృహీతైస్తూష్ణీమేవ గృహీతేషు సా వాగిత్థమమన్యత ఏతే దే
వా వపా నాదినా మన్త్రాన్సమాపధతే। కిన్తు మయి నిరపేక్షా ఏవ స్వకార్యం
కుర్వన్తో మామన్తర్యన్తి పరిత్యజన్త్యేవేతి। తతో దేవైరనాహూతా సా
వాగాగ్రయణం ప్రతి స్వయమాగచ్ఛత్। తస్మాదగ్రమభిముఖమయతి గ
చ్ఛతి వాగిత్యాగ్రాయణం తత్ర దీర్ఘవ్యత్యయాదాగ్రయణం నామ స
మ్పన్నం। యద్యస్మాత్పూర్వం తూష్ణీం గృహీతా వాక్ నేదానీమాగతా త
స్మాదేవ చేస్మిన్ కాలే వాగాగమనాదాగ్రయణే గృహీతే వాచం విసృజేత్
న తు పూర్వగ్రహవదుత్తరగ్రహం తూష్ణీం గృహ్ణీయాత్। ననుపూర్వగ్ర
హేష్వపి ప్రతిగ్రహం మన్త్రా ఆమ్నాతత్వాత్కథం తూష్ణీం గ్రహణం।
ఏవం తర్హి తూష్ణీం శబ్దవాగ్విసర్గశబ్దాభ్యాం ఉపాంశూచ్చైర్ధ్వనీ వివ
క్షితౌ స్యాతాం। అత ఏవోపానువాక్యకాణ్డే సమామ్నాయతే “యాః ప్రా
చీనమాగ్రయణాద్గ్రహాః గృహ్ణీయాత్తానుపాంశు గృహ్ణీయాద్యా
నూర్ధ్వాగ్స్తానుపబ్దిమతః” ఇతి। ధ్వనిద్వయం లౌకికదృష్టాన్తేన విశదయతి
“యథా త్సారీయతి మ ఆఖఇయతి నాపరాత్స్యామీత్యుపావసృజత్యేవ మే
వ తదధ్వర్యురాగ్రయణం గృహీత్వా యజ్ఞమారభ్య వాచం విసృజతే” (సం
౬కా।౪ప్ర।౧౧అ) ఇతి। త్సారీ ఛద్మగతిర్వ్యాధః త్సరచ్ఛద్మగతావితి ధాతుః।
స వ్యాధో మనస్యేవాదౌ విచారయత్యేవ శ్వాపద్ప్రాణానుపావసృజతి ముష్పాతిపగా
హర్గజాన్ పాతయితుం। మార్గే యో గర్త ఆయా మే నఖస్య లేసలక్షణ నస్తై

తావతి దూరం ఆఖుస్తిష్ఠతి, అహంత్వీషత్పురోగత ఇయతి దూరే స్థితో నాపరాత్స్యామి। వరాహాదిభిః స్వస్య మారణమేకోఽపరాధః స్వాత్మానం దృష్ట్వా వరాహాదేః పలాయనమన్యోఽపరాధః స్వేనముక్తస్య బాణస్య స్ఖలనమపరాధాన్తరం ఏతత్సర్వమియతి దూరే మమ న భవిష్యతీతి నిశ్చిత్య గతిః తత్ర స్థిత్వా పశ్చాదవసరే సతి పశ్చాదుద్భూతో యథా బాణాన్ ముఞ్చతి తద్వదేవ తత్రాధ్వర్యుర్గూఢధ్వనిః కాంశ్చిద్గ్రహాన్ గృహీత్వా యజ్ఞం దృఢమవష్టభ్య పశ్చాద్ధ్వనిం ప్రకటీకరోతీత్యేతదుపపద్యతే। విధత్తే "త్రిర్హిఙ్కరోత్యుద్గాతౄనేవ తద్వృణీతే" (సం-౬కా।౪ప్ర।౧౧అ) ఇతి। హిఙ్కారస్య సామసు ప్రసిద్ధత్వాత్ సామగానాం తేన వరణం యుక్తం। హిఙ్కారస్య కాలం విధత్తే "ప్రజాపతిర్వా ఏష యదాగ్రయణో యదాగ్రయణం గృహీత్వా హిఙ్కరోతి ప్రజాపతిరేవ తత్ప్రజా అభిజిఘ్రతి తస్మాద్వత్సం జాతం గౌరభి జిఘ్రతి" (సం-౬కా।౪ప్ర।౧౧అ) ఇతి। ఆగ్రయణహిఙ్కారయోః పౌర్వాపర్యం యదస్తి తత్తేన ప్రజాపతిరేవ యజమానస్య ప్రజానాం మూర్ధన్యాఘ్రాణం కరోతి, అత ఏవ పశుష్వప్యేతద్దృశ్యతే। త్రిష్వపి సవనేషు ఆగ్రయణం విధత్తే "ఆత్మా వా ఏష యజ్ఞస్య యదాగ్రయణః సవనే సవనేఽభిగృహ్ణాత్యాత్మన్నేవ యజ్ఞꣳ సన్తనోతి" (సం-౬కా।౪ప్ర।౧౧అ) ఇతి। దశాపవిత్రస్యోపరి సోమరసస్య అవనయనం విధత్తే "ఉపరిష్టాదానయతి రేత ఏవ తద్దధాతి" (సం-౬కా।౪ప్ర।౧౧అ) ఇతి। దశాపవిత్రస్యాధస్తాత్ స్రవన్త్యా ధారయా ఆనయనం విధత్తే "అధస్తాదుపగృహ్ణాతి ప్రజనయత్యేవ తత్" (సం-౬కా।౪ప్ర।౧౧అ) ఇతి। సవనత్రయగమాగ్రయణం ప్రశంసతి "బ్రహ్మవాదినో వదన్తి కస్మాత్సత్యాద్గాయత్రీ కనిష్ఠా ఛన్దసాꣳ సతీ సర్వాణి సవనాని వహతీత్యేష వై గాయత్రియై వత్సో యదాగ్రయణస్తమేవ తదభి నివర్తꣳ సర్వాణి సవనాని వహతి తస్మాద్వత్సముపాకృతం గౌరభి నివర్తతే" (సం-౬కా।౪ప్ర।౧౧అ) ఇతి। అల్పాక్షరత్వాత్ కనిష్ఠా। ప్రాతస్సవనే బహిష్పవమానసూక్తానాం ఉపాస్మై గాయతేత్యాదీనాం ఛన్దో

గాయత్రీ। మాధ్యన్దినసవనే మాధ్యన్దినపవమానసూక్తస్య అచ్ఛా తే జాతమన్ధస ఇత్యస్య గాయత్రీ తృతీయసవనస్యార్భవ పవమానసూక్తస్య స్వాదిష్ఠయేత్యస్య గాయత్రీ పదముదాహర్తవ్యం। యథా గౌః అపాకృతం స్వవత్సమభిలక్ష్య తృణాదికమపి పరిత్యజ్య నివర్తతే తథా గాయత్రీ స్వవత్సమాగ్రయణం అభిలక్ష్య పునః పునర్నివర్త్య సవనాని నిర్వహతి। యే దేవా దివి త్రిగ్ శత్త్రయశ్చ త్యే తే త్రిష్టుభా॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే దశమైకాదశావనువాకౌ॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

ఉపయామగృహీతోఽసీన్ద్రాయ త్వా బృహద్వతే వయస్వత ఉక్థాయువే యత్త ఇన్ద్ర బృహద్వయస్తస్మై త్వా విష్ణవే త్వైష తే యోనిరిన్ద్రాయ త్వోక్థాయువే॥౧॥

ఉపయామగృహీతోఽసి ద్వావిగ్ంశతిః॥౧౨॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే ద్వాదశోఽనువాకః॥*॥

భాష్యమ్.

కల్పః "స్థాల్యోక్థ్యం గృహ్ణాత్యుపయామగృహీతోఽసీన్ద్రాయ త్వా బృహద్వతే వయస్వత ఇతి గ్రహణసాదనౌ" ఇతి। పాఠస్తు "ఉపయామగృహీతోఽసీన్ద్రాయ త్వా బృహద్వతే వయస్వత ఉక్థాయువే యత్త ఇన్ద్ర బృహద్వయస్తస్మై త్వా విష్ణవే త్వైష తే యోనిరింద్రాయ త్వోక్థాయువే" ఇతి। హే సోమ ఉపయామేన స్థాల్యా గృహీతోఽసి ఇంద్రాయ త్వాం గృహ్ణామి। కీదృశాయ। బృహద్వతే బృహత్సామప్రియాయ, తత్సామయోఽ

న్యామృచి ‘‘త్వాంవృత్రేష్విన్ద్రసత్పతిం’’ ఇతిహిశ్రుతం। వయస్వతేవ యోన్నం సోమరూపంతస్మై తత్సాధనార్థం త్వాంప్రార్థయ ఇతి శేషః। హే సోమ విష్ణవే త్వాంగృహ్ణామి। ఏషఖరప్రదేశః తవస్థానం ఉక్థశస్త్రప్రియాయేన్ద్రాయ త్వాంఖరే సాదయామి। మన్త్రవ్యాఖ్యానాయాదావుక్థ్యగ్రహణం విధత్తే ‘‘ఇన్ద్రో వృత్రాయ వజ్రముదయచ్ఛత్ సవృత్రో వజ్రాదుద్యతాదబిభేత్ సోఽబ్రవీన్మా మే ప్రహార స్తి వా ఇదంమయి వీర్యం తత్తే ప్రదాస్యామీతి తస్మా ఉక్థ్యం ప్రాయచ్ఛత్ తస్మై ద్వితీయముదయచ్ఛత్ సోఽబ్రవీన్మా మే ప్రహార స్తి వా ఇదంమయి వీర్యం తత్తే ప్రదాస్యామీతి తస్మా ఉక్థ్యమేవ ప్రాయచ్ఛత్తస్మై తృతీయముదయచ్ఛత్తం విష్ణురన్వతిష్ఠత జహీతి సోఽబ్రవీన్మా మే ప్రహార స్తి వా ఇదంమయి వీర్యం తత్తే ప్రదాస్యామీతి తస్మా ఉక్థ్యమేవ ప్రాయచ్ఛత్తం నిర్మాయంభూతమహన్ యజ్ఞోహి తస్యమాయాసీద్యదుక్థ్యో గృహ్యత ఇన్ద్రియమేవ తద్వీర్యం యజమానో భ్రాతృవ్యస్య వృఙ్క్తే’’ (సం-౬కా।౫ప్ర।౧౦అ) ఇతి। మా మే ప్రహాః మాం మా ప్రహార్షీః। వీర్యముక్థ్యరూపం శ్రేష్ఠం వస్తు ఉక్థ్యస్థాల్యాం మన్త్రేణగృహీతః సోమ ఉక్థ్య ఇత్యర్థః। తస్య సవనత్రయాపేక్షయా త్రిః ప్రదానం। అగ్నిష్టోమే తృతీయసవనే ఉక్థ్యాభావేపి సంస్థాన్తరేషు విద్యతే। అథవా ప్రాతస్సవన ఏవోక్థ్యస్థాల్యా ఉక్థ్యపాత్రే త్రిర్గృహీతవ్యం తదపేక్షయా త్రిః ప్రదానం। తృతీయపర్యాయే విష్ణుర్జహీత్యేవం వదన్నిన్ద్రమన్వతిష్ఠత సహకారీ సన్నవస్థిత ఉక్థ్యరూపో యజ్ఞో వృత్రస్య మాయా యస్మాదుక్థ్యలోభేన మోహిత ఇన్ద్రో వృత్రం న జఘాన త్రిష్వప్యుక్థ్యేషు దత్తేషు నిర్మాయం మోహయితుమసమర్థం వృత్రం హతవాన్ తస్మాదిన్ద్రవద్వైరిగతమిన్ద్రియం సామర్థ్యం వినాశయితుముక్థ్యం గృహ్ణీయాత్। వృత్రేణేన్ద్రాయదత్తత్వాన్మన్త్రేఽపి ఇన్ద్రాయేత్యుక్తిర్యుక్తేత్యాహ ‘‘ఇన్ద్రాయ త్వా బృహద్వతే వయస్వత ఇత్యాహేన్ద్రాయ హి స తం ప్రాయచ్ఛత్’’

(సం-౬కా।౫ప్ర।౧౦అ) ఇతి । విష్ణోరపి సహకారిత్వేన భాగిత్వాత్ తన్మ
న్త్రోఽపి యుక్త ఇత్యాహ «తస్మై త్వా విష్ణవే త్వేత్యాహ యదేవ విష్ణురన్వతిష్ఠ
త జహీతి తస్మాద్విష్ణుమన్వాభజతి" (సం-౬కా।౫ప్ర।౧౦అ) ఇతి । స్థా
ల్యాం గృహీత్వా సాదితస్య సోమస్య హోమకాలే పునర్దారుపాత్రే త్రి
వారగ్రహణం విధత్తే «త్రిర్నిర్గృహ్ణాతి త్రిర్హి సన్తం తస్మై ప్రాయచ్ఛత్"
(సం-౬కా।౫ప్ర।౧౦అ) ఇతి । సవృత్రస్తముక్థ్యం తస్మై ఇన్ద్రాయ త్రిః ప్రాయ
చ్ఛత్ । తతః స్థాలీగతం సోమం త్రేధా నిష్కృష్య పర్యాయక్రమేణ గృహ్ణీ
యాత్ । దారుపాత్రే గృహీతస్యాసాదనమన్త్రం స్థాల్యాభిమర్శనమన్త్రం
చోత్పాద్య వ్యాచష్టే «ఏష తే యోనిః పునర్హవిరసీత్యాహ పునః పునర్హ్య
స్మాన్నిగృహ్ణాతి" (సం-౬కా।౫ప్ర।౧౦అ) ఇతి । హే దారుపాత్రే గృహీతసో
మ తవైష ఖరప్రదేశః స్థానం అనేనమన్త్రేణ సాదయేత్ । హే స్థాలీగతసో
మ త్వం గృహీతశేషోఽపి పునర్గృహ్యమాణత్వాద్ధవిరేవాసి అస్మాత్ స్థాలీ
గతాత్ సోమాద్గృహీష్యమాణం పర్యాయద్వయమపేక్ష్య పునః పునరిత్యు
క్తిః । అత్ర సూత్రం « ఉపయామగృహీతోఽసి మిత్రావరుణాభ్యాం త్వా
జుష్టం గృహ్ణామి దేవేభ్యో దేవాయువముక్థేభ్య ఉక్థాయువమిత్యుక్థ్యాత్ తృతీ
యం గృహీత్వైష తే యోనిర్మిత్రావరుణాభ్యాం త్వేతి సాదయిత్వా పున
ర్హవిరసీతి స్థాలీమభిమృశతి, ఏవం విహితావుత్తరౌ పర్యాయౌ తాభ్యాం
ప్రతిప్రస్థాతా చరతి " ఇతి । ఉక్థ్య హోమచమసహోమౌ విధత్తే
«చక్షుర్వా ఏతద్యజ్ఞస్య యదుక్థ్యస్తస్మాదుక్థ్యగ్ం హుతగ్ం సోమా అన్వాయ
న్తి తస్మాదాత్మా చక్షురన్వేతి తస్మాదేకం బహవోఽనుయన్తి తస్మాదే
కో బహూనాం భద్రో భవతి తస్మాదేకో బహ్వీర్జాయా విన్దతే"(సం-
౬కా।౫ప్ర।౧౦అ) ఇతి । చక్షుఃస్థానీయే ఉక్థ్యే హుతే సతి తదనన్తరమేవే
తరస్థానీయాశ్చమసా హూతవ్యాః । ఆత్మా సర్వావయవసంఘాతరూపః పు
రుషః । అవయవేషు ముఖ్యస్య చక్షుషో దృష్టిః పురతో మార్గే ప్రసరతి । తత
స్తజ్జాతరూప ఆత్మాఽనుగచ్ఛతి । ఏకం ముఖ్యం పరివృఢం గచ్ఛన్తం బహవో

భృత్యాఅనుగచ్ఛన్తి। ఏకోముఖ్యశ్శ్వయురివ జ్ఞాపకాచార్యోఽపి బహూనాంశిష్యాణాం మధ్యేభద్రఫ్లపూజ్యో భవతి। ఏకోముఖ్యస్స్వతన్త్రః పురుషఃపరతన్త్రా బహ్వీర్జాయాలభతే। ఏభిర్దృష్టాన్తైశ్చ మసానాముక్థ్యానన్తర హ్వానో యుక్తః। అత్రసూత్రం "గ్రహమధ్వర్యురాదత్తే చమసాగ్శ్చమసాధ్వర్యవ ఆశ్రావ్య ప్రత్యాశ్రావితే సమ్ప్రేష్యతి, ఉక్థశాయజసోమానాం, ఇతివషట్కృతానువషట్కృతే జుహ్వతి భక్షాన్హరన్తి "ఇతి। ముఖ్యచమసే సమ్పాతస్యావనయనం విధత్తే "యదికామయేతాధ్వర్యురాత్మానం యజ్ఞయశసే నార్పయేయమిత్యన్తరాహవనీయం చ హవిర్ధానంతిష్ఠన్నవనయేదాత్మానమేవ యజ్ఞయశసేనార్పయతి యదికామయేత యజమానం యజ్ఞయశసే నార్పయేయ మిత్యన్తరాసదోహవిర్ధానేతిష్ఠన్నవనయే ద్యజమానమేవ యజ్ఞయశసెనార్పయతి యదికామయెత సదస్యాన్యజ్ఞయశసే నార్పయేయమితి సద ఆలభ్యాఽవనయేత్సదస్యానేవ యజ్ఞయశసేనార్పయతి " (సం-౬కా।౪ప్ర।౧౫) ఇతి।యజ్ఞయశసం యజ్ఞఫలం। ఆలభ్యప్రవిశ్య। అత్రసూత్రం "దేవేభ్యస్త్వా దేవాయువం పృణజ్మియజ్ఞస్యాయుష ఇతిముఖ్యే సమ్పాతమవనయతి యదికామయేతాధ్వర్యురాత్మానం యజ్ఞయశసేనార్పయేయమిత్యుక్తం"ఇతి॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే ద్వాదశోఽనువాకః॥*॥

తైత్తిరీయసంహితా.

మూర్ధానం దివో అరతిం పృథివ్యా వైశ్వానరమృతాయ జాతమగ్నిం। కవిగ్ం సమ్రాజమతిథిం జనానామాసన్నాపాత్రం జనయన్తదేవాః। ఉపయామగృహీతోఽస్యగ్నయే త్వావైశ్వానరాయ ధ్రువోఽసి ధ్రువక్షితిఃధ్రువాణాం ధ్రువతమోఽచ్యుతా నామచ్యుతక్షిత్తమ ఏషతే యోనిరగ్నయేత్వావైశ్వానరాయ॥౧॥మూర్ధానంపఞ్చత్రిగ్ంశత్ ॥౧౩॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే త్రయోదశో౽నువాకః॥*॥

భాష్యమ్.

కల్పః “మూర్ధానం దివో అరతిం పృథివ్యా ఇతిస్థాల్యాధ్రువంపూర్ణం గృహ్ణాత్యేష తే యోనిరగ్నయే త్వా వైశ్వానరేత్యాయతనే హిరణ్యే సాదయేత్ ” ఇతి । పాఠస్తు “మూర్ధానం దివో అరతిం పృథివ్యా వైశ్వానరమృతాయ జాతమగ్నిం । కవిగ్ సమ్రాజమతిథిం జనానామాసన్నా పాత్రం జనయన్త దేవాః। ఉపయామగృహీతో౽స్యగ్నయే త్వా వైశ్వానరాయ ధ్రువో౽సి ధ్రువక్షితిర్ధ్రువాణాం ధ్రువతమో౽చ్యుతానామచ్యుతక్షిత్తమ ఏష తే యోనిరగ్నయే త్వా వైశ్వానరాయ ” ఇతి । అత్ర గృహీత్వా పశ్చాత్ ధ్రువో౽సీత్యాదికం పఠేత్ । తదుక్తం బోధాయనేన “అథైనమభివదతే ధ్రువో౽సీతి మూర్ధానమితి మన్త్రస్తు ఇతి పదమధ్యాహృత్యాగ్నిం వయం స్తుమ ఇతి యోజనీయం । కీదృశమగ్నిం । దివో మూర్ధానం శిరోవదున్నతే దేశే సూర్యరూపేణావస్థాయ ద్యులోకస్య భాసకం । అరతిం పృథివ్యాః అరతిరుపరతిః తద్రహితం। నహి పృథివ్యా ఉపరి కదాచిదప్యగ్నిరుపరమతే కిన్తు దాహపాకప్రకాశైస్సర్వాననుగృహ్ణన్ సర్వదా వర్తతే । స చాగ్నిర్వైశ్వానరనామకః । యథా దివి నాకో నామాగ్నిరిత్యామ్నాతం తథా పృథివ్యాం వైశ్వానరః । ఋతాయ జాతం యజ్ఞార్థమాహవనీయాదిరూపేణోత్పన్నం । కవిం స్వభక్తాననుగృహీతుమభిజ్ఞం । సమ్రాజం సమ్యగ్దీప్యమానం జనానాం యజమానానామతిథిం హవిర్భిస్సత్కారయోగ్యం । ఆసన్ ఈదృశస్యాగ్నేరాస్యే హోతుం దేవాః పాత్రం సోమగ్రహం చనుసరూపం ఆజనయన్త సర్వత ఐన్ద్రవాయవాదిస్థానేషూత్పాదితవన్తః । హే సోమ స్థాలీరూపేణోపయామేన గృహీతో౽సి వైశ్వానరనామకాయాగ్నయే త్వాం గృహ్ణామి। హే గ్రహ త్వం ధ్రువో౽సి ధ్రువనామరూపకో౽సి । ధ్రువక్షితిః స్థిరనివాసః । ఆవైశ్వదేవశంసనమవస్థానాత్ ధ్రు

వాణామాదిత్యస్థాల్యాదీనాం మధ్యేఽతిశయేన ధ్రువస్తస్యైవ వ్యాఖ్యానం అచ్యుతానాం అచ్యుతక్షిత్తమః ఇతి । ఏషోఽనుపోప్తదేశస్తవస్థానం తత్ర వైశ్వానరాయాగ్నయే త్వాం సాదయామి । ధ్రువగ్రహం విధత్తే “ఆయుర్వా ఏతద్యజ్ఞస్య యద్ధ్రువ ఉత్తమో గ్రహాణాం గృహ్యతే తస్మాదాయుః ప్రాణానాముత్తమం” (సం-౬కా।౫ప్ర।౨అ) ఇతి। ఐన్ద్రవాయవాదయో యథా యజ్ఞస్య వాగాదిప్రాణరూపాస్తథా ధ్రువోఽప్యాయుస్స్వరూపః, సచ ధ్రువోఽన్తర్యామైన్ద్రవాయవాదీనాం ధారాగ్రహాణాముత్తమశ్చరమో యథా భవతి తథా గృహీతవ్యః । అత ఏవ ధ్రువగ్రహప్రస్తావే సూత్రకారేణోక్తం “అత్ర ధారా విరమతి” ఇతి । యస్మాదాయుస్థానీయో ధ్రువో గ్రహాణాముత్తమః తస్మాద్వాగాదీనాం ప్రాణానాం మధ్యే జీవనరూపమాయురుత్తమం। సతి హి జీవనే ప్రాణాశ్శోభన్తే। మన్త్రే మూర్ధశబ్దప్రయోగేణ జ్ఞాతీనాం మధ్యే యజమానం శ్రేష్ఠం కరోతీత్యాహ “మూర్ధానం దివో అరతిం పృథివ్యా ఇత్యాహ మూర్ధానమేవైనగ్ం సమానానాం కరోతి” (సం-౬కా।౫ప్ర।౨అ) ఇతి । ఆయుషో వైశ్వానరాభిమానిదేవత్వాదాయుః స్థానీయస్య ధ్రువస్య గ్రహణే వైశ్వానరశబ్దో యుక్త ఇత్యాహ “వైశ్వానరమృతాయ జాతమగ్నిమిత్యాహ వైశ్వానరగ్ం హి దేవతయాఽఽయుః” (సం-౬కా।౫ప్ర।౨అ) ఇతి । అస్యామృచ్యుపరితనే యజుషి చ వైశ్వానరశబ్దప్రయోగో నాభేరూర్ధ్వాధోవర్తిప్రాణసామ్యాయేత్యాహ “ఉభయతో వైశ్వానరో గృహ్యతే తస్మాదుభయతః ప్రాణా అధస్తాచ్చోపరిష్టాచ్చ” (సం-౬కా।౫ప్ర।౨అ) ఇతి । యథా వాక్చక్షురాదయ ఉపరిభాగవర్తినో మూకత్వాన్ధత్వబధిరత్వాదికృతానల్పాన్ వ్యవహారనిరోధాన్ వారయన్తో దేహస్యార్థం కృత్యం నిర్వహన్తి తథా అధోభాగవర్తీ తు ప్రాణో మలమూత్రనిరోధం మహాన్తం నిరోధం నివారయన్నర్థకృత్యం నిర్వహతి। తథైవాన్యే గ్రహా యజ్ఞస్యార్థం నిర్వహన్తి । ధ్రువస్త్వర్ధమితి ప్రశంసతి “అర్ధినోఽన్యే గ్రహా గృహ్యన్తేఽర్ధీ ధ్రువస్తస్మాదర్ధ్యవాఙ్ ప్రాణోఽన్యేషాం ప్రాణానాం” (సం-౬కా।౫ప్ర।౨అ) ఇతి । అర్ధిత్వమితి శేషః । ధ్రు

వస్యేతరవిలక్షణం స్థాల్యాసాదనస్థానంవిధత్తే «ఉపోప్తేఽన్యే గ్రహాః సాద్య న్తేఽనుపోప్తే ధ్రువ స్తస్మాదస్థాన్యాః ప్రజాః ప్రతితిష్ఠన్తి మాగ్ంసేనాన్యాః” (సం-౬కా।౫ప్ర।౨అ) ఇతి। మృదముపోప్య ఖరీకృతే ప్రదేశే గ్రహాన్తరాసాదనం। కేవలభూమ్యాం ధ్రువస్యసాదనం। యస్మాదేవం వైలక్షణ్యం తస్మాల్లోకేప్యన్యాః గవాదిరూపాః ప్రజా అస్థి వత్యాఽఽ శేన ఖురేణ భూమౌ తిష్ఠన్తి। అన్యాస్తు మనుష్యరూపాః ప్రజాః పాదతలగతేనమాంసేనఅవతిష్ఠన్తే। భూమావాసాద్యమానస్య ధ్రువస్యోత్తర హవిర్ధాన సమీపదేశం విధత్తే « అసురా వా ఉత్తరతః పృథివీం పర్యాచికీర్షన్తాన్దేవా ధ్రువేణాదృగ్ంహన్తద్ధ్రువస్య ధ్రువత్వం యద్ధ్రువ ఉత్తరతస్సాద్యతే ధృత్యై” (సం-౬కా।౫ప్ర।౨అ) ఇతి। పర్యాచికీర్షన్ పర్యాకర్తుముత్తరత ఆక్రష్టుమైచ్ఛన్। ధ్రువస్యోత్తరదేశే సాదనేన సా పృథివీ ధృతా భవతి। అత్ర సూత్రం « ఉత్తరస్య హవిర్ధానస్యాగ్రేణోపస్తంభనమనుపోప్తే ధ్రువస్థాలీం ”ఇతి। ధ్రువేఽవస్థితస్య సోమస్యాహుతృచమసేవనయనం విధత్తే « ఆయుర్వా ఏతద్యజ్ఞస్య యద్ధ్రువ ఆత్మా హోతా యద్ధోతృచమసే ధ్రువమవనయత్యాత్మన్నేవ యజ్ఞస్యాయుర్దధాతి” (సం-౬కా।౫ప్ర।౨అ) ఇతి। అవనయనస్యకాలంవిధిత్సుర్మతాన్తరాణ్యుపన్యస్యతి « పురస్తాదుక్థస్యావనీయ ఇత్యాహుః పురస్తాద్ధ్యాయుషో భుఙ్క్తే మధ్యతోఽవనీయ ఇత్యాహుర్మధ్యమేన హ్యాయుషో భుఙ్క్త ఉత్తరార్ధేఽవనీయ ఇత్యాహురుత్తమేనహ్యాయుషో భుఙ్క్తే” (సం-౬కా।౫ప్ర।౨అ) ఇతి। ఉక్థ్యంశస్త్రం। తచ్ఛస్త్రం త్రేధా విభజ్య పూర్వభాగే శస్యమానేఽవనయేత్। ఏవమితరయోరపి। ఆయుషః పూర్వభాగే బాల్యే బహుకృత్వో భుజ్యతే। మధ్యమే భాగే బహ్వన్నం భుజ్యతే। ఉత్తరే భాగే శక్త్యభావేఽపి బహుభోక్తుమిచ్ఛతి। ఇదానీంవిధత్తే « వైశ్వదేవ్యామృచి శస్యమానాయామవనయతి వైశ్వదేవ్యో వై ప్రజాః ప్రజాస్వేవాయుర్దధాతి” (సం-౬కా।౫ప్ర।౨అ) ఇతి। ఉత నోఽహిర్బుధ్నియః శృణోత్విత్యేషా వైశ్వదేవీ॥

అథఛన్దః॥ ॥మూర్ధానందివో అరతింపృథివ్యాఇతిత్రిష్టుప్॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థ ప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితా భాష్యే ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే త్రయోదశోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

మధుశ్చమాధవశ్చ శుక్రశ్చ శుచిశ్చ నభశ్చ నభస్యశ్చేషశ్చోర్జశ్చ సహశ్చసహస్యశ్చ తపశ్చ తపస్యశ్చోపయామగృహీతోఽసి సగ్‌సర్పోఽస్యగ్‌హస్పత్యాయత్వా॥౧॥

మధుస్త్రిగ్‌శత్ ॥౧౪॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్దశోఽనువాకః॥

భాష్యమ్.

కల్పః “ఋతుగ్రహైః ప్రచరతోద్రోణకలశాద్గృహ్యాన్తైన సాద్యన్తే పూర్వేషాగ్‌శేషేషూత్తరానభిగృహ్ణీతః పూర్వోఽధ్వర్యుర్గృహ్ణాతి జఘన్యః ప్రతిప్రస్థాతోపయామగృహీతోఽసిమధుశ్చేత్యేతైః ప్రతిమన్త్రగ్‌ సగ్‌సర్పోస్యగ్‌హస్పత్యాయ త్వేతి త్రయోదశచతుర్దశౌగృహ్యేతే”ఇతి, మన్త్రాణాంపాఠస్తు “మధుశ్చమాధవశ్చ శుక్రశ్చ శుచిశ్చ నభశ్చనభస్యశ్చేషశ్చోర్జశ్చ సహశ్చ సహస్యశ్చ తపశ్చతపస్యశ్చోపయామగృహీతోఽసి సగ్‌సర్పోస్యగ్‌ హస్పత్యాయత్వా ”ఇతి. అత్రమధ్వాదిశబ్దాః క్రమేణచైత్రాదిమాసానాంవాచకాః.సగ్‌సర్పాగ్‌ హస్పతిశబ్దయోరర్థోఽన్యత్రదర్శితః । అసఙ్క్రాన్తా వేకవర్షేద్వౌచేత్సగ్‌ సర్పఆదిమః తయమాసో ద్వితీయసఙ్క్రాన్తః సచాంహస్పతి సంజ్ఞక ఇతి । మన్త్రాదావుపయామేతి ప్రయుఞ్జీత. హేసోమ త్వముపయామగృహీతోమధుశ్చాసి. ఏవమన్య

త్రాపియోజ్యం। ఋతుగ్రహాంవిధత్తే “యజ్ఞేనవై దేవాః సువర్గం లోక మాయఙ్తేఽమన్యన్త మనుష్యానోఽన్వాభవిష్యన్తీతి తేసంవత్సరేణ యోపయిత్వాసువర్గం లోకమాయఙ్ తమృషయ ఋతుగ్రహై రేవానుప్రాజానఙ్ యదృతుగ్రహాగృహ్యన్తేసువర్గస్య లోకస్యప్రజ్ఞాత్యై” (సం-౬కా।౫ప్ర।౩అ) ఇతి।సంవత్సరేణ యోపయిత్వా కాలవిలంబేన మోహయిత్వా యతోఋషయో మనుష్యేష్వభిజ్ఞాః। సఙ్ఖ్యాం విధత్తే “ద్వాదశగృహ్యన్తే ద్వాదశమాసాస్సంవత్సర స్సంవత్సరస్య ప్రజ్ఞాత్యై”త్రయోదశచతుర్దశయోరప్యే తదుపలక్షణం। అతఏవసూత్ర కార ఆహ “ద్వాదశత్రయో దశ చతుర్దశవా గృహ్యన్తే” ఇతి। ఆదావన్తే చ ద్వయో గ్రహణం విధత్తే “సహప్రథమా గృహ్యేతే సహోత్తమౌ తస్మాద్ద్వౌ ద్వావృతూ” (సం-౬కా।౫ప్ర।౩అ) ఇతి। మధుశ్చమాధవశ్చే త్యేతౌ ప్రథమౌ। తపశ్చ తపస్యశ్చేత్యే తా వుత్తరౌ। యస్మాద్ద్వయోస్సాహిత్య మత్ర విహితం తస్మాద్ద్వౌ ద్వౌమాసౌ ఋత్వవయవౌ। పాత్రస్థసోమం వహన్నైస్రావయితుం బిలస్య పార్శ్వయోర్ద్వేముఖే విధత్తే “ఉభయతో ముఖమృతుపాత్రం భవతికోహి తద్వేద యత ఋతూనాం ముఖం” (సం-౬కా।౫ప్ర।౩అ) ఇతి।ఋతూనాం ముఖం ఋతుధర్మప్రవృత్యారమ్భో యతో యస్మాత్ కాలాదారభ్య భవతి తత్ కో నామ వేద తస్మాత్ ఋతుపాత్రస్య ముఖద్వయం కుర్యాత్।అధ్వర్యుప్రతిప్రస్థాతారౌ ప్రైషమన్త్రా వుత్పాదయతి “ఋతునా ప్రేష్యేతి షట్కృత్వ ఆహ షడ్వా ఋతవ ఋతూనేవ ప్రీణాత్యృతుభిరితి చతుశ్చతుష్పద ఏవపశూన్ప్రీణాతి ద్విః పునర్ ఋతునాహ ద్విపద ఏవప్రీణాతి” (సం-౬కా।౫ప్ర।౩అ) ఇతి। హే మైత్రావరుణ ఋతునా నిమిత్తేన హోతారం ప్రేష్య।తమిమంమన్త్రం ప్రథమ తృతీయ పఞ్చమేష్వధ్వర్యు ర్బ్రూయాత్। ద్వితీయ చతుర్థషష్ఠేషు ప్రతిప్రస్థాతా బ్రూయాత్।ఏవంషట్కృత్వః తద్వచనం। తేనభవత్యృతూనాంప్రీతిః। ఋతుభిరి ప్రేష్యేతి సప్తమ నవమయో రధ్వర్యుర్బ్రూయాత్। అష్టమదశమయోః ప్రతిప్రస్థాతా। తేనచతురావర్తనేన పశూ

నాంప్రీతిః। ఋతునా ప్రేష్యేత్యధ్వర్యు రేకాదశే బ్రూయాత్ । ప్రతిప్రస్థాతా ద్వాదశే। తేనద్విరావర్తనేన మనుష్యాణాం పశూనాఞ్చ ప్రీతిః పూర్వోక్తామేవ షట్చతుర్ద్విసంఖ్యాం ఉపజీవ్యోప జీవకభావేన ప్రశంసతి "ఋతునా ప్రేష్యేతి షట్కృత్వ ఆహర్తుభిరితి చతుస్తస్మాచ్చతుష్పాదః పశవ ఋతూనుపజీవన్తి ద్విః పునరృతునాహ తస్మాద్ద్విపాదశ్చతుష్పదః పశూనుపజీవన్తి" (సం-౬కా।౫ప్ర।౩అ) ఇతి। గవాదయ శ్చతుష్పాదః శీతోష్ణాదిన్నృధర్మానుపజీవన్తి। మనుష్యాశ్చ ద్విపాదః పశుగత క్షీరాదీనుపజీవన్తి। స్వర్గారోహణ సోపానరూపేణ పునఃప్రశంసతి "ఋతునా ప్రేష్యేతి షట్కృత్వ ఆహర్తుభిరితి చతుర్ద్విః పున ఋతునాహాక్రమణమేవ తత్సేతుం యజమానః కురుతే సువర్గస్యలోకస్య సమష్ట్యై" (సం-౬కా।౫ప్ర।౩అ) ఇతి। ఆక్రమ్యతే ప్రాప్యతే స్వర్గోఽనేన సేతునేత్యాక్రమణః సేతుః। యథా సేతోరధో భాగో విశాలః ఊర్ధ్వప్రదేశః సఙ్కుచితః తథైవాత్ర షట్చతుర్ద్విసఙ్ఖ్యాద్రష్టవ్యా। సోపానేప్యేతత్ సమానం। అధ్వర్యుప్రతిప్రస్థాత్రోర్యుగపద్గమనం నిషేధతి "నాన్యోన్యమనుప్రపద్యేత యదన్యోన్య మనుప్రపద్యేత ఋతురృతుమనుప్రపద్యేత ఋతవో మోహుకాస్స్యుః" (సం-౬కా।౫ప్ర।౩అ) ఇతి। అధ్వర్యు ప్రతిప్రస్థాతృభ్యాం ప్రథమద్వితీయౌ గ్రహౌ సహగృహీతౌ। తతో హవిర్ధానా న్నిష్క్రమ్యాగత్యాఽఽహవనీయే హుత్వా పునః ప్రత్యాగత్య హవిర్ధానే గ్రహాన్తరం గ్రహీతవ్యం।తత్రైకః పురతోఽన్యః పృష్ఠత ఇత్యేవం యుగపన్నగన్తవ్యం, కిన్తుపర్యాయేణ। ఋతుగ్రహే యది తయోః సహగమనంస్యాత్ తదానీమేక మృతుమన్యోను ప్రవిశేత్, తతస్సఙ్కర్యాత్ ఋతవో మోహహేతవో భవేయుః। కాలభేదవదుభయోర్మార్గభేదం విధత్తే "ప్రసిద్ధమేవాధ్వర్యుర్దక్షిణేన ప్రపద్యతే, ప్రసిద్ధంప్రతిప్రస్థాతోత్తరేణ, తస్మాదాదిత్యః షణ్మాసోదక్షిణేనైతి షడుత్తరేణ" (సం-౬కా।౫ప్ర।౧అ) ఇతి। ప్రథమతస్సిద్ధం ప్రసిద్ధం ఆదిత ఆరభ్యేత్యర్థః। యస్మాదృత్విజో ర్దక్షిణోత్తరౌ ద్వౌ మార్గౌ, తస్మాదాదిత్యస్యాపి దక్షిణాయనోత్తరాయ

ణే భవతః । అత్రసూత్రం “గ్రహౌ వాదాయోపనిష్క్రమతో దక్షిణ
మేవాధ్వర్యుర్ద్వారబాహుం నిశ్రయమాణ ఉపనిష్క్రామత్యుత్తరం
ప్రతిప్రస్థాతా ద్వారబాహుం నిశ్రయమాణ ఉపరమత్యథాధ్వర్యురా
శ్రావయతి ఆశ్రావయాస్తు శ్రౌషట్ ఋతునా ప్రేష్యేతి వషట్కృతే జు
హోతి నిష్క్రామత్యేవం ప్రతిప్రస్థాతా ప్రపద్యతే తథాధ్వర్యుః” ఇతి।
యదా హవిర్ధానాత్ ప్రతిప్రస్థాతా నిష్క్రామతి తదాధ్వర్యుర్హవి
ర్ధానం ప్రవిశతి। ఏవం వ్యత్యయేనోభయోర్గమనం। మధుశ్చేత్యాది
మన్త్రైరేవ ద్వాదశమాసానాం ప్రీతత్వాత్ సగ్ంసర్పమన్త్రస్య నిర్వి
షయత్వమాశఙ్క్య వ్యాచష్టే “ఉపయామగృహీతోఽసి సగ్ంసర్పోఽస్యగ్ం
హస్పత్యాయ త్వేత్యాహాస్తి త్రయోదశో మాస ఇత్యాహుస్తమేవ తత్ప్రీ
ణాతి” (సం-౬కా।౫ప్ర।౩అ) ఇతి । అధికమాసస్త్రయోదశః॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్ర
థమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే చతుర్దశోఽనువాకః॥ * ॥

తైత్తిరీయసంహితా.

ఇన్ద్రాగ్నీ ఆగతగ్ం సుతం గీర్భిర్నభో వరేణ్యం। అస్య పాతం ధియే
షితా। ఉపయామగృహీతోఽసీన్ద్రాగ్నిభ్యాం త్వైష తే యోనిరిన్ద్రాగ్ని
భ్యాం త్వా॥౧॥౧౫॥

ఓమాసశ్చర్షణీధృతో విశ్వే దేవాస ఆగత। దాశ్వాగ్ంసో దాశుషః
సుతం। ఉపయామగృహీతోఽసి విశ్వేభ్యస్త్వా దేవేభ్య ఏష తే యోనిర్వి
శ్వేభ్యస్త్వా దేవేభ్యః॥౧॥

ఇన్ద్రాగ్నీ ఓమాసో విగ్ంశతిర్విగ్ంశతిః॥౧౬॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చ
దశ షోడశానువాకౌ॥ * ॥

భాష్యమ్.

కల్పః «అభక్షితేన పాత్రేణాధ్వర్యు రైన్ద్రాగ్నం గృహ్ణాతి।ఇన్ద్రాగ్నీ ఆగతగ్ం సుతమితి గ్రహణసాదనౌ» ఇతి। పాఠస్తు «ఇన్ద్రాగ్నీ ఆగతగ్ం సుతంగీర్భిర్నభో వరేణ్యం। అస్యపాతంధియేషితా। ఉపయామగృహీతోసీన్ద్రాగ్నిభ్యాం త్వైష తేయోని రిన్ద్రాగ్నిభ్యాంత్వా» ఇతి। హే ఇన్ద్రాగ్నీసుతమభిషుతం సోమంప్రత్యాగతం ఆగచ్ఛతం। కీదృశంసోమం। గీర్భిఃస్తుతి భిర్యుక్తమితి శేషః।నభోనభస్స్థితైః స్వర్గనివాసిభిర్దేవై ర్వరేణ్యంప్రార్థనీయం। అస్యసోమస్యసమ్బన్ధినం స్వకీయమంశం పాతం యువాంపిబతం। కీదృశౌ యువాం। ధియాఅస్మద్బుద్ధ్యా ఇషితాప్రార్థితౌ। స్పష్టమన్యత్ । కల్పః «వైశ్వదేవగ్ం శుక్రపాత్రేణ గృహ్ణాత్యోమాసశ్చర్షణీధృత ఇతిగ్రహణసాదనౌ» ఇతి। పాఠస్తు «ఓమాసశ్చర్షణీధృతో విశ్వేదేవాసఆగత। దాశ్వాగ్ంసోదాశుషస్సుతం। ఉపయామగృహీతోసి విశ్వేభ్యస్త్వాదేవేభ్యఏష తేయోని ర్విశ్వేభ్యస్త్వా దేవేభ్యః» ఇతి। హేవిశ్వేదేవాః ఆగతం ఆగచ్ఛతం।కీదృశాః।ఓమాసోరక్షితారః।చర్షణీధృతో మనుష్యపోషకాః।అనిష్టనివారణంరక్షణం ఇష్టప్రాపణం పోషణం।సుతమభిషుతం దాశుషోదత్తవతో యజమానస్య దాశ్వాగ్ంసఃఫలంప్రార్థ్యం దత్తవన్తః। స్పష్టమన్యత్।మన్త్రానుపేక్ష్య ఐన్ద్రాగ్నగ్రహంవిధత్తే«సువర్గాయవా ఏషలోకాయగృహ్యతేయదృతు గ్రహోజ్యోతిరిన్ద్రాగ్నియ దైన్ద్రాగ్నమృతు పాత్రేణ గృహ్ణాతి జ్యోతిరేవాస్మాఉపరిష్టాద్దధాతి సువర్గస్య లోకస్యానుఖ్యాత్యై» (సం-౬కా।౫ప్ర।౪అ) ఇతి। యదేతదృతుపాత్ర మధ్వర్యుహస్తే భక్షణీయేనసోమేనోపేతం తేనైంద్రాగ్నం గృహ్ణీయాత్। తథాసతి ఋతుగ్రహైఃప్రాప్తస్స్వర్గః ఇన్ద్రాగ్నిజ్యోతిషాప్రకాశితో భవతి।బలప్రదత్వేనైన్ద్రాగ్నంప్రశంసతి «ఓజోభృతౌవాఏతౌ దేవానాం యదిన్ద్రాగ్నీయదైన్ద్రాగ్నోగృహ్యత ఓజఏవావరున్ధే» (సం౬కా।౫ప్ర౪అ)ఇతి। గ్రహాన్తరంవిధత్తే«వైశ్వదేవగ్ం శుక్రపాత్రేణ గృహ్ణాతివైశ్వదేవ్యోవైప్రజాఅసావాదిత్యః శుక్రోయద్వైశ్వదేవగ్ం శుక్రపాత్రేణగృహ్ణాతి తస్మాద

సావాదిత్యః సర్వాఃప్రజాః ప్రత్యఙ్ఙుదేతి తస్మాత్సర్వ ఏవమన్యతే మాంప్రత్యుదగాదితి" (సం-౬కా।౫ప్ర।౪అ) ఇతి।శుక్రగ్రహస్య యత్పాత్రం తేన వైశ్వదేవంగృహ్ణీయాత్।వైశ్వదేవస్సర్వాఃప్రజాః ప్రతిశుక్రగ్రహోఽభిమానిన్యా ఆదిత్యఃప్రత్యక్ ప్రత్యేకం అభిముఖఉదేతి। తదేతత్సర్వస్యాప్యనుభవసిద్ధం। తేజఃప్రదత్వేన వైశ్వదేవంప్రశంసతి "వైశ్వదేవగ్ం శుక్రపాత్రేణ గృహ్ణాతివైశ్వదేవ్యోవైప్రజాస్తేజః శుక్రోయద్వైశ్వదేవగ్ం శుక్రపాత్రేణగృహ్ణాతిప్రజాస్వేవ తేజోదధాతి" (సం-౬కా।౫ప్ర।౪అ) ఇతి।

అథఛన్దః॥ ఇన్ద్రాగ్నీ ఓసామ ఇత్యేతే గాయత్ర్యౌ॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చదశషోడశానువాకౌ॥*॥

తైత్తిరీయసంహితా.

మరుత్వన్తం వృషభం వావృధానమకవారిం దివ్యగ్ం శాసమిన్ద్రం। విశ్వాసాహమవసే నూతనాయోగ్రగ్ం సహోదామిహ తగ్ం హువేమ। ఉపయామగృహీతోఽసీన్ద్రాయ త్వా మరుత్వత ఏష తే యోనిరిన్ద్రాయ త్వా మరుత్వతే॥౧॥

మరుత్వన్తగ్ం షడ్విగ్ంశతిః॥౧౭॥

ఇన్ద్రమరుత్వ ఇహపాహిసోమం యథా శార్యాతే అపిబస్సుతస్య। తవప్రణీతీ తవ శూర శర్మన్నావివాసన్తి కవయస్సుయజ్ఞాః। ఉపయామగృహీతోఽసీన్ద్రాయ త్వా మరుత్వత ఏష తే యోనిరిన్ద్రాయ త్వా మరుత్వతే॥౧॥ ॥౧౮॥

మరుత్వాగ్ం ఇన్ద్ర వృషభో రణాయ పిబా సోమమనుష్వధం మదాయ। ఆసిఞ్చస్వ జఠరే మధ్వ ఊర్మింత్వగ్ం రాజాసి ప్రదివస్సుతానాం।ఉ

పయామగృహీతోఽసీన్ద్రాయ త్వామరుత్వత ఏషతే యోనిరిన్ద్రాయ త్వామరుత్వతే॥౧॥

ఇన్ద్రమరుత్వో మరుత్వానేకాన్నత్రిగ్ంశదేకాన్నత్రిగ్ంశత్ ॥౧౯॥

మహాగ్ం ఇన్ద్రో య ఓజసా పర్జన్యో వృష్టిమాగ్ం ఇవ । స్తోమైర్వత్సస్య వావృధే । ఉపయామగృహీతోఽసి మహేన్ద్రాయ త్వైష తే యోనిర్మహేన్ద్రాయ త్వా॥౧॥

మహానేకాన్నవిగ్ంశతిః॥౨౦॥

మహాగ్ం ఇన్ద్రో నృవదా చర్షణిప్రా ఉత ద్విబర్హా అమినస్సహోభిః । అస్మద్రియగ్వావృధే వీర్యాయోరుః పథుస్సుకృతః కర్తృభిర్భూత్ । ఉపయామగృహీతోఽసి మహేన్ద్రాయ త్వైష తే యోనిర్మహేన్ద్రాయ త్వా॥౧॥

మహాన్నృవత్ షడ్విగ్ంశతిః॥౨౧॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే సప్తదశాష్టాదశైకోనవింశవింశైకవింశానువాకాః॥ * ॥

భాష్యమ్.

కల్పః “మరుత్వన్తమితి స్వేనతుర్యే పాత్రేణాధ్వర్యుః పూర్వం మరుత్వతీయం గృహ్ణాతి ఇన్ద్రమరుత్వ ఇతి స్వేన ప్రతిప్రస్థాతోత్తరేణోత్తరం” ఇతి । పాఠస్తు “మరుత్వన్తం వృషభం వావృధాన మకవారిం దివ్యగ్ం శాసమిన్ద్రం । విశ్వాసాహమవసే నూతనాయోగ్రగ్ం సహోదామిహ తగ్ం హువేమ । ఉపయామగృహీతోఽసీన్ద్రాయ త్వా మరుత్వత ఏష తే యోనిరిన్ద్రాయ త్వా మరుత్వతే” ఇతి । “ఇన్ద్రమరుత్వ ఇహ పాహి సోమం యథా శార్యాతే అపిబస్సుతస్య । తవ ప్రణీతీ తవ శూరశర్మన్నా

వివాసన్తి కవయస్సుయజ్ఞాః । ఉపయామ గృహీతో సీన్ద్రాయ త్వా మరు
త్వత ఏష తే యోని రిన్ద్రాయ త్వా మరుత్వతే” ఇతి । ఇహాస్మిన్ కర్మణి
తమిన్ద్రమాహ్వయామ । కీదృశం । మరుద్గణైరుపేతం జలస్యవర్షితారం
కామానాం వర్ధయితారం అకుత్సితారం వృత్రాదీనాం శత్రూణాం మతి
ప్రబలత్వాది విభవం దుష్టానాంశాసితారం విశ్వంపాలయితుం సహిష్ణుం
అనలసమిత్యర్థః । అవసే రక్షణాయ । నూతనాయ ఉగ్రం ఇదానీన్తనేభ్యో
వైరిభ్యో జయమానం రక్షితుం తద్వైరిషూగ్రమిత్యర్థః । సహోదాం
బలప్రదం । హే మరుద్గణయుక్తేన్ద్ర త్వమిహాస్మిన్ కర్మణి సోమంపాహి పిబ ॥
యథా శార్యాతినామకస్య సమ్బన్ధిని కర్మణ్యభిషుతస్య సోమ
స్యాంశమపిబః తద్వత్ శూర తవప్రణీతీ ప్రణయనేనానుజ్ఞయా సుయజ్ఞాః
పూర్వేకవయః తవశర్మణిసుఖె నిమిత్తభూతె సతి ఆభిముఖ్యేన వివాసన్తి
పరిచయన్తి తద్వదయమపి యజమాన ఇత్యర్థః । స్పష్టమన్యత్ । కల్పః
“అభక్షితేన పాత్రేణ అధ్వర్యు స్తృతీయం మరుత్వతీయం గృహ్ణాతిమ
రుత్వాఁ ఇన్ద్రేతి గ్రహణసాదనౌ ” ఇతి । పాఠస్తు “మరుత్వాఁ ఇన్ద్ర
వృషభో రణాయపిబ సోమమనుష్వధం మదాయ । ఆసిఞ్చస్వ జఠరే మ
ధ్వ ఊర్మిం త్వఁ రాజాసి ప్రదివః సుతానాం । ఉపయామ గృహీతోఽసీ
న్ద్రాయ త్వా మరుత్వత ఏష తే యోని రిన్ద్రాయ త్వా మరుత్వతే” ఇతి ।
హే ఇన్ద్ర మరుద్భిర్యుక్తో వర్షితా చ త్వం రణాయ క్రీడార్థం సోమం
పిబ । కీదృశం । అనుష్వధం స్వధాశబ్దోన్నవాచీ సవనీయ పురోడాశానా
చష్టే తాననుసృత్య వర్తమానం । కిఞ్చ మదాయ హర్షాయ మధ్వో మధు
రస్య పీతస్య సోమస్యోర్మిం సారం త్వదీయజఠరె ఆసిఞ్చస్వ స్థాపయ ।
త్వం ప్రదివః ప్రాప్యస్య స్వర్గస్య సుతానాం సోమానాఞ్చ రాజాసి అ
తఏవ ప్రార్థ్యసే । స్పష్టమన్యత్ । కల్పః “ మాహేన్ద్రఁ శుక్రపాత్రేణగృ
హ్ణాతి మహాఁ ఇన్ద్రాయ ఓజసేతి గ్రహణసాదనౌ” ఇతి । పాఠస్తు “మ
హాఁ ఇన్ద్రాయ ఓజసా పర్జన్యో వృష్టిమాఁ ఇవ । స్తోమైర్వత్సస్య
వావృధే । ఉపయామగృహీతోఽసి మహేన్ద్రాయ త్వైష తే యోనిర్మ

హేన్ద్రాయ త్వా" ఇతి । వృష్టిమాన్పర్జన్య ఇవయ ఇన్ద్ర ఓజసా బలే
న మహాన్ స ఇన్ద్రః వత్సస్థానీయస్య యజమానస్య స్తోమైస్స్తోత్రైః వావృ
ధే వర్ధతాం। స్పష్టమన్యత్ । అస్మిన్నేవ మాహేన్ద్రగ్రహే వికల్పితం మ
న్త్రాన్తరమేవ మామ్నాయతే "మహాగ్ం ఇన్ద్రో నృవదా చర్షణిప్రా ఉ
త ద్విబర్హా అమినస్సహోభిః। అస్మద్రియగ్వావృధే వీర్యాయోరుః పృ
థుస్సుకృతః కర్తృభిర్భూత్ । ఉపయామగృహీతో౽సి మాహేన్ద్రాయ
త్వైష తే యోనిర్మాహేన్ద్రాయ త్వా" ఇతి । అయం మహానిన్ద్రో నృవ
న్మనుష్యవదా చర్షణిప్రా చర్షణీన్మనుష్యాన్ ప్రతి తదభీష్టభోగైః పూ
రయతీతి చర్షణిప్రాః । యథా రాజామాత్యాదిర్మనుష్యః సేవకానభీష్ట
భోగైః పూరయతి తద్వత్ ।అపి చాయం ద్వయోః ప్రకృతివికృతిరూపయోః
సోమయాగయోః బర్హో ద్విర్యస్యేతి ద్విబర్హాః । సహోభిర్బలైర
మినః అమితః ఉపమానరహితః । అస్మద్రియక్ అస్మత్సదృశః వావృధే వృ
ద్ధిం ప్రాప్తః । యథా వయమస్యానుగ్రహాద్వృద్ధిం ప్రాప్తాః తథైవాయమ
ప్యస్మదీయైః హవిర్భిర్వివృద్ధః। ఏతదేవ ప్రపఞ్చ్యతే। వీర్యాయ సామ
ర్థ్యసిద్ధయే కర్తృభిర్యజమానైరయం సుకృతో భూత్స్వస్థో వర్ధితో౽భూ
త్ । కీదృశ్యేతస్యాభివృద్ధిః। ఉరుః యశసా విపులః । పృథుః బలేన విస్తృతః।
స్పష్టమన్యత్ । మన్త్రా ఉపేక్షితాః । త్రీన్మరుత్వతీయ గ్రహాన్ విధత్తే
"ఇన్ద్రో మరుద్భిస్సాంవిద్యేన మాధ్యన్దినే సవనే వృత్రమహన్యన్మాధ్యన్ది
నే సవనే మరుత్వతీయా గృహ్యన్తే వార్త్రఘ్నా ఏవ తే యజమానస్య గృ
హ్యన్తే" (సం-౬కా।౫ప్ర।౫అ) ఇతి।సాంవిద్యం సమ్ప్రతిపత్తిరైకమత్యం।
తేషాం గ్రహాణాం పాత్రం విధత్తే "తస్య వృత్రం జఘ్నుష ఋతవో ము
హ్యన్త్స ఋతుపాత్రేణ మరుత్వతీయానగృహ్ణాత్ తతో వై స ఋతూ
న్ప్రాజానాద్యదృతుపాత్రేణ మరుత్వతీయా గృహ్యన్త ఋతూనాం ప్రజ్ఞా
త్యై" (సం-౬కా।౫ప్ర।౫అ) ఇతి । గ్రహత్రయం వజ్రరూపేణ ప్రశంసతి
"వజ్రం వా ఏతం యజమానో భ్రాతృవ్యాయ ప్రహరతి యన్మరుత్వతీ
యా ఉదేవ ప్రథమేన యచ్ఛతి ప్రహరతి ద్వితీయేన స్తృణుతే తృతీయేన"

(సం-౬కా।౫ప్ర।౫అ) ఇతి। స్తృణుతే హినస్తి। ధనుస్సమ్పాదనరూపేణ పునః ప్రశంసతి "ఆయుధం వా ఏతద్యజమానస్సంస్కురుతే యన్మరుత్వతీయా ధనురేవ ప్రథమో జ్యా ద్వితీయ ఇషుస్తృతీయః" (సం-౬కా।౫ప్ర।౫అ) ఇతి। సమ్పాదితస్య ధనుషః ప్రయోగరూపేణ పునః ప్రశంసతి "ప్రత్యేవ ప్రథమేన ధత్తే విసృజతి ద్వితీయేన విధ్యతి తృతీయేన" (సం-౬కా।౫ప్ర।౫అ) ఇతి। ప్రతిధత్తే ఏవ బాణం సన్దధాత్యేవ। ప్రాణాది ప్రీణయితృత్వరూపేణ పునః ప్రశంసాం కర్తుమాఖ్యాయికామాహ "ఇన్ద్రో వృత్రం హత్వా పరాం పరావతమగచ్ఛదపారాధమితి మన్యమానస్స హరితోఽభవత్స ఏతాన్ మరుత్వతీయానాత్మస్పరణానపశ్యత్తానగృహ్ణీత ప్రాణమేవ ప్రథమేనాస్పృణుతాపానం ద్వితీయేనాత్మానం తృతీయేన" (సం-౬కా।౫ప్ర।౫అ) ఇతి। ప్రబలేన వైరికులేన సహ విరోధరూపమపరాధం కృతవానస్మీతి భీత్యా పరాం పరావతమత్యన్తదూరం పలాయ్య స హరితో వివర్ణోఽభవత్। ఆత్మస్పరణాన్ స్వస్య భీతినివారణేన ప్రీణయితౄన్ ప్రతిజగ్రాహ ప్రాణాపానక్షేత్రజ్ఞానాం ప్రీతిరభూత్। ఇదానీం ప్రశంసతి "ఆత్మస్పరణా వా ఏతే యజమానస్య గృహ్యన్తే యన్మరుత్వతీయాః ప్రాణమేవ ప్రథమేనాస్పృణుతేఽపానం ద్వితీయేనాత్మానం తృతీయేన" (సం-౬కా।౫ప్ర।౫అ) ఇతి। అథ మాహేన్ద్రగ్రహం విధత్తే "ఇన్ద్రో వృత్రమహన్ తం దేవా అబ్రువన్ మహాన్ వా అయమభూద్యో వృత్రమవధీదితి తన్మహేన్ద్రస్య మహేన్ద్రత్వం స ఏతం మాహేన్ద్రముద్ధారముదహరత వృత్రం హత్వాన్యాసు దేవతాస్వధి యన్మాహేన్ద్రో గృహ్యత ఉద్ధారమేవ తం యజమాన ఉద్ధరతేఽన్యాసు ప్రజాస్వధి" (సం-౬కా।౫ప్ర।౫అ) ఇతి। ఉద్ధ్రియతే గృహ్యత ఇత్యుద్ధారో గ్రహః తముదహరత ఆగృహ్ణాత్। వృత్రహననేనోద్ధారేణైవాయమన్యాసు దేవతాసు మధ్యేధికోఽభవత్। మాహేన్ద్రస్య పాత్రం విధత్తే "శుక్రపాత్రేణ గృహ్ణాతి యజమానదేవత్యో వై మాహేన్ద్రస్తేజశ్శుక్రో యన్మాహేన్ద్రం శుక్రపాత్రేణ గృహ్ణాతి యజమాన ఏవ తేజో దధాతి" (సం-౬కా।౫ప్ర।౫అ) ఇతి।

అథఛన్దః॥మరుత్వన్త ఇన్ద్ర మరుత్వాన్మరుత్వాఁ మహాగ్ం ఇన్ద్రో నృవ దిత్యేతాస్త్రిష్టుభః। మహాగ్ం ఇన్ద్రో య ఓజసేతి గాయత్రీ॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే సప్తదశాష్టాదశైకోనవింశ వింశైక వింశోఽనువాకాః॥౧౭॥౧౮॥౧౯॥౨౦॥౨౧॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

కదాచన స్తరీరసి నేన్ద్ర సశ్చసి దాశుషే। ఉపోపేన్ను మఘవన్భూయ ఇన్ను తే దానం దేవస్య పృచ్యతే। ఉపయామగృహీతోఽస్యాదిత్యేభ్యస్త్వా। కదాచన ప్రయుచ్ఛస్యుభే నిపాసి జన్మనీ। తురీయాదిత్య సవనం త ఇన్ద్రియమాతస్థావమృతం దివి। యజ్ఞో దేవానాం ప్రత్యేతి సుమ్నమాదిత్యాసో భవతా మృడయన్తః। ఆవోఽర్వాచీ సుమతిర్వవృత్యాదగ్ంహోశ్చిద్యా వరివోవిత్తరాసత్। వివస్వ ఆదిత్యైష తే సోమపీథస్తేన మన్దస్వ తేన తృప్య తృప్యాస్మ తే వయం తర్పయితారో యా దివ్యా వృష్టిస్తయా త్వా శ్రీణామి॥౧॥

వస్వస్త్రవిగ్ంశతిశ్చ॥౨౨॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే ద్వావింశోఽనువాకః॥

భాష్యమ్.

కల్పః “ఆదిత్యపాత్రేణ య ఆదిత్యస్థాల్యాం ద్వి దేవత్యగ్రహ సంపాతాస్తేభ్యః సోమం గృహ్ణాతి కదాచన స్తరీరసీతి కదాచన ప్రయుచ్ఛసీతి శృతాతఙ్క్యందధియజ్ఞో దేవానామితి పునస్సోమం గృహీత్వా వివస్వ ఆది

త్యేతితస్మిన్గ్రావాణముపాంశు సవనమవధాయ తేనైనం మేళయిత్వా
యాదివ్యా వృష్టిస్తయాత్వా శ్రీణామీతి శృతాతఙ్క్యేన దధ్నాపయసా
వావృష్టికామస్య శ్రీత్వాగ్రావాణముద్వృహ్ణాతి యద్యగృహీతస్య తాజక్
బిన్దుః ప్రస్కన్దేద్వర్షుకః పర్జన్యః స్యాద్యదిదిరమవర్షుకో న సాదయ
తి'' ఇతి। ప్రథమమన్త్రపాఠస్తు ‘‘కదాచన స్తరీరసి నేన్ద్ర సశ్చసి దాశు
షే। ఉపోపేన్ను మఘవన్భూయ ఇన్ను తే దానం దేవస్య పృచ్యతే। ఉప
యామగృహీతోస్యాదిత్యేభ్యస్త్వా'' ఇతి। హే ఇన్ద్ర త్వం కదాచిద పి స్త
రీః హింసకో న భవసి, కిన్తు దాశుషే హవిర్దత్తవతే యజమానాయ ఫలప్ర
దానార్థం సశ్చసి గచ్ఛసి। కుత్ర। ఉపోపేన్ను యజమానస్యాత్యన్తసమీప ఏ
వ। హే మఘవన్ భూయ ఇన్ను పునరేవ చ దేవస్య తవ దానం దేయం హ
విః పృచ్యతే సమ్బధ్యతే యజమానేన హవిర్దీయత ఇత్యర్థః। స్పష్టమన్య
త్। ఉత్తరమన్త్రస్తు ‘‘కదాచన ప్రయుచ్ఛస్యుభే నిపాసి జన్మనీ। తురీయా
దిత్య సవనం త ఇన్ద్రియమాతస్థావమృతం దివి'' ఇతి। ప్రశబ్దో నిషేధార్థః।
యుచ్ఛిధాతుః ప్రమాదార్థః। హే ఇన్ద్ర కదాచిదపి న ప్రమాద్యసి కిన్తు
వర్తమానమాగామి చేత్యుభే యజమానస్య జన్మనీ నిపాసితరాం పాలయ
సి। తృతీయమిత్యస్మిన్నర్థే వర్ణవ్యత్యయేన తురీయశబ్దః ప్రయుక్తః।
హే ఆదిత్య తృతీయసవనం తే త్వదీయం తస్మిన్సవనే ఇన్ద్రియాభివృద్ధి
కారణం అమృతసమానం దధి దివి ద్యులోకసమానే హవిర్ధానే అభిము
ఖ్యేనస్థితం। ఉత్తరమన్త్రస్తు ‘‘యజ్ఞో దేవానాం ప్రత్యేతి సుమ్నమాది
త్యాసో భవతా మృడయన్తః। ఆవోర్వాచీ సుమతిర్వవృత్యాదగ్ంహో
శ్చిద్యా వరివోవిత్తరాసత్'' ఇతి। అయం యజ్ఞపురుషో దేవానాం సు
మ్నం సుఖం ప్రత్యేతి జానాత్యుత్పాదయతీత్యర్థః హే ఆదిత్యా అస్మాన్
మృడయన్తస్సుఖయన్తో భవథ। యుష్మాకం సుమతిః అనుగ్రహబుద్ధిరర్వా
చీనేష్వస్మాసు ప్రవృత్తా సతీ ఆవవృత్యాత్ ఆవర్తతాం యా సుమతిరేవాగ్ం
హోశ్చిదస్మదీయపాపాత్ వ్యావర్తత పాపం వినాశయతీత్యర్థః సా సు
మతిః వరివోవిత్తరాసత్ అతిశయేన పరిచర్యాభిజ్ఞా భవత్। ఉత్తరమ

_న్త్రస్తు "వివస్వ ఆదిత్యైష తే సోమపీథస్తేన మన్దస్వ తేన తృప్యతృప్యాస్మ తేవయంతర్పయితారః" ఇతి। హేవివస్వః విశిష్టనివాస ఆదిత్య వివస్వన్నా మకఃపషః తృతీయ స్తవ సోమపీథః పాతవ్యస్సోమస్తేన సోమదర్శనేన హృ ష్టోహృష్టోభవ, తేనసోమపానేనతృప్తోభవ,తవతర్పయితారోవయమపి తృ ప్తాభూయాస్మ। ఉత్తరమన్త్రస్తు "యాదివ్యా వృష్టిస్తయా త్వా శ్రీణా మి" ఇతి। హేసోమదివ్యవృష్టి హేతునాదధ్నా త్వాంమిశ్రయామి।అత్రా దిత్యగ్రహం విధాతు మాఖ్యాయికామాహ "అదితిర్పుత్రకామా సాధ్యే భ్యోదేవేభ్యో బ్రహ్మౌదనమపచత్ తస్యా ఉచ్ఛేషణమదదుస్తత్ ప్రాశ్నా త్సారేతోధత్త తస్యైచత్వార ఆదిత్యా అజాయన్త" (సం-౬కా।౫ప్ర।౫అ) ఇతి। సాధ్యేభ్యస్సాధ్య నామకేభ్యః। ఆధాన ప్రకరణోక్త విధానేన స మ్పాదితో బ్రహ్మౌదనః। ఉచ్ఛేషణం హుతశిష్టం। పుత్రచతుష్టయేనా ప్యనివృత్తే కామేపునః ప్రయుక్తవతీత్యాహ "సాద్వితీయమపచత్ సా మన్యతోచ్ఛేషణాన్మ ఇమేఽజ్ఞత యదగ్రేప్రాశిష్యామీతో మేవసీయా గ్సో జనిష్యన్తఇతి సాగ్రేప్రాశ్నాత్ సారేతోధత్త తస్యై వ్యృద్ధమాణ్డ మజాయత" (సం-౬కా।౫ప్ర।౬అ) ఇతి। ఇమేఽజ్ఞతచత్వారోజా యన్త అత్యన్తధనికపుత్రో త్పత్త్యపేక్షయా। హేయామాత్వాగ్రేప్రాశ నేనైనాపరాధేన తస్యాఽణ్డం గర్భస్థానం వ్యృద్ధం గర్భశూన్యమభ వత్। వ్యృద్ధినివారణాయ పునఃప్రయుక్తవతీత్యాహ "సాఽఽదిత్యేభ్య ఏవ తృతీయ మపచద్భోగాయ మఇదగ్ శ్రాన్తమస్త్వితి తేబ్రువన్వరం వృణామహై యోఽతోజాయాతా అస్మాకగ్ స ఏకోసద్యోస్య ప్రజాయా మృధ్యాతా అస్మాకం భోగాయ భవాదితి తతో వివస్వానాదిత్యోజాయ త తస్యవాఇయంప్రజా యన్మనుష్యాస్తాస్వేక ఏవర్ధో యోయజతే స దేవానాం భోగాయ భవతి" (సం-౬కా।౫ప్ర।౬అ) ఇతి। ఇదమాణ్డంశ్రా న్తంగర్భాభావేన పురాసన్తప్తం ఆసీత్।ఇదానీంమమ గర్భధారణేన అ దితేర్భోగాయ అస్త్విత్యుక్త్వా బ్రహ్మౌదనమాదిత్యేభ్యోఽజుహోత్। తతః అణ్డాద్యోజాయతేసోస్మాకం మధ్యేఏక ఆదిత్యోస్తు అస్యాదిత్యస్య

సమృద్ధిన్యాం ప్రజాయాం యస్సమృద్ధస్సోఽస్మాకం భోగాయ భవత్వితి వ
రః। తత ఆణ్డాద్వివస్వాన్నామక ఆదిత్య ఉత్పన్నః। యే మనుష్యాః తే
ష్వాదిత్యస్య ప్రజాః వృష్టిద్వారేణోత్పాదకత్వాత్। తాసు ప్రజాసు
యో యజతే స ఏవ సమృద్ధత్వాద్దేవానాం భోగాయ భవతి। ఇత్థమాఖ్యా
యికయా గ్రహం దేవతాం నిరూప్య గ్రహణాయాదానం నిరూపయితుమా
ఖ్యాయికాన్తరమాహ “దేవా వై యజ్ఞాద్రుద్రమన్తరాయన్త్స ఆదిత్యా
నన్వాక్రమత తే ద్విదేవత్యాన్ప్రాపద్యన్త తాన్న ప్రతి ప్రాయచ్ఛన్తస్మాద
పి వధ్యం ప్రపన్నం న ప్రతి ప్రయచ్ఛన్తి” (సం-౬కా।౫ప్ర।౬అ) ఇతి। దేవా
యజ్ఞం కుర్వన్తస్తస్మిన్యజ్ఞే రుద్రం విస్మృతవన్తః। స చ రుద్ర ఆదిత్యానను
ప్రాప్య అబాధత। తేన బాధితా ఆదిత్యా ఐన్ద్రవాయవాదిగ్రహాన్ శరణం
ప్రపన్నాః। తే చ గ్రహదేవతాస్తానాదిత్యాన్రుద్రాయ నైవ ప్రత్యర్పితవన్తః
తస్మాల్లోకేఽప్యబలైర్బలిభ్యోఽపి చోరాదిభ్యో యది శరణం ప్రాప్నుయాత్ తదా
తమపరేభ్యో నైవ ప్రత్యర్పయన్తి। ఆదిత్యగ్రహం విధత్తే “తస్మాద్ద్విదేవత్యే
భ్య ఆదిత్యో నిగృహ్యతే” (సం-౬కా।౫ప్ర।౬అ) ఇతి। యస్మాదాదిత్యా
ద్విదేవత్యగ్రహాన్ ప్రపన్నాస్తస్మాద్ద్విదేవత్యగ్రహేభ్యో నిషిచ్య ఆదిత్య
గ్రహం గృహ్ణీయాత్। ఆదిత్యానాం హుతశేషేణ బ్రహ్మోదనేనోత్పన్న
త్వాత్ తేషాం ద్విదేవత్యశేషో యుక్త ఇత్యాహ “యముచ్ఛేషణాదజాయ
న్త తస్మాదుచ్ఛేషణాద్గృహ్యతే” (సం-౬కా।౫ప్ర।౬అ) ఇతి। గ్రహణేక
దా చ నేత్యాది మన్త్రాన్వినియుఙ్క్తే “త్రిసృభిర్గృహ్ణాతి మాతా
పితా పుత్రస్తదేవ తన్మిథునముల్బం గర్భో జరాయు తదేవ తన్మిథునం” (సం-
౬కా।౫ప్ర।౬అ) ఇతి। మాతాపితృరూపం మిథునం పుత్రేణ సహైతదేకం
త్రయాత్మకం। గర్భవేష్టనోదకముల్బం తద్వేష్టనం పట్టసదృశం జరా
యునామకం। తదుభయత ఉభయరూపం మిథునం గర్భేణ సహ త్రయా
త్మకం। తేన సదృశమిదమృక్త్రయాత్మకం। అస్మిన్గ్రహే దధిమేళనం వి
ధత్తే “పశవో వా ఏతే యదాదిత్య ఊర్గ్దధి దధ్నా మధ్యతః శ్రీణాత్యూర్జ
మేవ పశూనాం మధ్యతో దధాతి” (సం-౬కా।౫ప్ర।౬అ) ఇతి। ఆదిత్యస్యప్ర

౫ప్ర।౬అ) ఇతి। అస్యార్థః పూర్వమేవసూత్రేస్పష్టముదాహృతః। గ్రహాన్తరవత్ సాదనాదిప్రసక్తౌ ప్రతిషేధతి "నసాదయత్యసన్నాద్ధిప్రజాః ప్రజాయన్తేనాను వషట్కరోతి యదనువషట్కుర్యాద్రుద్రం ప్రజా అన్వవసృజేన్నహుత్వాన్వీక్షేత యదన్వీక్షేత చక్షురస్యప్రమాయుకగ్ స్యాత్తస్మాన్నాన్వీక్ష్యః" (సం-౬కా।౫ప్ర।౬అ) ఇతి। ఏషతేయోనిరితి మన్త్రస్యానామ్నాతత్వాన్నాత్రగృహీతస్యసాదనంసిద్ధం। కిన్తు తత్రైవప్రచారః। అసన్నగ్రహాశయ వ్యతిరిక్తస్థానే పతితాత్। యథాగ్రహాన్తరం వషట్కారానువషట్కారయోర్భిన్నంహూయతే। నాత్రతథా। కిన్తు సకృదేవ అనువషట్కారేతుప్రజా అనులక్ష్యరుద్రంక్రూరంప్రేరయేత్। అన్వీక్షణేఽధ్వయుర్ణారన్ధ్రోఽభవేత్।ఇత ఆరభ్యచన్ద్రోలక్షణగ్రన్థాదున్నేతవ్యం॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే ద్వావింశోనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

వామమద్య సవితర్వామము శ్వో దివే దివే వామమస్మభ్యగ్ం సావీః। వామస్య హి క్షయస్య దేవ భూరేరయా ధియా వామభాజః స్యామ। ఉపయామగృహీతోఽసి దేవాయ త్వా సవిత్రే॥౧॥

వామం చతుర్విగ్ంశతిః॥౨౩॥

అదబ్ధేభి స్సవితః పాయుభి ష్ట్వగ్ం శివేభిరద్య పరిపాహి నో గయం। హిరణ్యజిహ్వః సువితాయ నవ్యసే రక్షామాకిర్నో అఘశగ్ంస ఈశత। ఉపయామగృహీతోఽసి దేవాయత్వాసవిత్రే॥౧॥

అదబ్ధేభిస్త్రయోవిగ్ంశతిః॥౨౪॥

హిరణ్యపాణి మూతయే సవితార ముపహ్వయే। స చేత్తా దేవతా పదం। ఉపయామగృహీతోఽసి దేవాయ త్వా సవిత్రే॥౧॥

ష్టిద్వారా పశూపకారిత్వాత్ పశుత్వం, దధ్నోభోజ్యత్వాత్ తద్గ్రాహ
త్వం। తేనదధ్నాసోమంమధ్యేమేళయేత్।ప్రథమమన్త్రేణసకృత్సోమం గృ
హీత్వాతృతీయమన్త్రేణ పునర్గృహ్యమాణే మధ్యమమన్త్రేణ దధిప్ర
క్షిపేదిత్యర్థః। దధ్నః కించిద్గుణం విధత్తే “శృతాతఙ్క్యేనమేధ్యత్వాయ
తస్మాదామాపక్వందుహే” (సం-౬కా।౫ప్ర।౬అ) ఇతి। “శీతేబుధ్నమా
తనక్తి” ఇతివచనాత్సాన్నాయ్యభాణ్డే క్షీరేసమ్యక్స్థితే సతి పశ్చాదా త
ఞ్చనీయం। ఇహతుఉష్ణపక్షీరేయదాతఞ్చనేన నిష్పన్నందధి తేన మేళనీ
యం।యస్మాదత్రోష్ణంక్షీరం తస్మాల్లోకేపి ఆమాపాకరహితాగౌఃపక్వం
ధారోష్ణరూపం క్షీరందుహే దుగ్ధేప్రయచ్ఛతి। గ్రహస్యాచ్ఛాదనం విధత్తే
“పశవోవాఏతేయదాదిత్యఃపరిశ్రిత్యగృహ్ణాతి ప్రతిరుధ్యైవాస్మైపశూన్గృ
హ్ణాతి” (సం-౬కా।౫ప్ర।౬అ) ఇతి। అతః పశూన్నిరుధ్యయజమానార్థ
మేవ తాన్గృహీతవాన్భవతి।అత్రసూత్రం “దర్భైర్హస్తేనవాపిధాయో
త్తిష్ఠతి” ఇతి। తదేవాదిత్యగ్రహపరిశ్రయణమనూద్యప్రశంసతి “పశవో
వాఏతేయదాదిత్యఏష రుద్రోయదగ్నిఃపరిశ్రిత్యగృహ్ణాతి రుద్రాదేవపశూ
నన్తర్దధాతి” (సం-౬కా।౫ప్ర।౬అ) ఇతి। అనేనగ్రహరూపాణాం పశూ
నాంఘాతకాద్రుద్రాద్వ్యవధానం భవతి। మన్త్రగతమాదిత్యపదం గ్రావ
పరతయా వ్యాచష్టే “ఏషవైవివస్వానాదిత్యో యదుపాంశుసవనః స
ఏతమేవసోమపీథం పరిశయ ఆతృతీయసవనాద్వివస్వఆదిత్యైషతే సోమ
పీథఇత్యాహ వివస్వన్తమేవాదిత్యగ్ం సోమపీథేనసమర్ధయతి” (సం-
౬కా।౫ప్ర।౬అ) ఇతి। వివస్వాన్నామకస్యాదిత్యస్యగ్రహాభిమానిత్వాత్
గ్రావ్ణస్తద్రూపత్వం।సచగ్రావా ఏతమేవాదిత్యగ్రహగతం సోమంపాతుం
తృతీయసవనసమాప్తిపర్యన్తం పరితశ్శేతే అతోగ్రావవిషయత్వం మన్త్ర
స్యయుక్తం।గ్రావ్ణ్యదధిశ్రపణం సమన్త్రకం విధత్తే “యాదివ్యావృష్టిస్త
యాత్వాశ్రీణామీతి వృష్టికామస్యశ్రీణీయాద్వృష్టిమేవావరున్ధే యదితా
జక్ప్రస్కన్దేద్వర్షుకఃపర్జన్యస్స్యాద్యది చిరమవర్షుకః” (సం-౬కా।

హిరణ్యపాణిం చతుర్దశ॥౨౫॥

సుశర్మాఽసి సుప్రతిష్ఠానో బృహదుక్షే నమః ఏష తే యోనిర్విశ్వేభ్యస్త్వా దేవేభ్యః॥౧॥

సుశర్మా ద్వాదశ॥౨౬॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే త్రయోవింశ చతుర్వింశ పఞ్చవింశ షడ్వింశానువాకాః॥

అథ భాష్యమ్.

కల్పః “వామమద్యసవిత రిత్యన్తర్యామపాత్రేణ సావిత్ర మాగ్రయణాద్గృహీత్వాన సాదయతి” ఇతి। పాఠస్తు “వామమద్య సవితర్వామము శ్వో దివే దివే వామమస్మభ్యగ్ం సావీః। వామస్యహిక్షయస్య దేవ భూరేరయాధియా వామభాజః స్యామ। ఉపయామగృహీతోఽసి దేవాయత్వాసవిత్రే” ఇతి। హేసవితః అద్యాస్మభ్యం వామం వననీయం కర్మఫలంసావీః ప్రేరయ దేహీత్యర్థః। శ్వోపి వామంసావీః। తత ఊర్ధ్వం దినేవామంసావీః। హేదేవ వామస్యవననీయస్య భూరేర్విస్తీర్ణస్యక్షయస్య స్వర్గనివాసస్య ఇచ్ఛయా అనయాశ్రద్ధాయుక్తయా బుధ్యావామభాజో వననీయకర్మానుష్ఠానవన్తః స్యామ। స్పష్టమన్యత్। అత్రైవవికల్పితో ద్వితీయో మన్త్రఏవమామ్నాయతే “అదబ్ధేభిః సవితఃపాయుభిష్ట్వగ్ం శివేభిరద్య పరిపాహినోగయం। హిరణ్యజిహ్వః సువితాయనవ్యసేరక్షామాకిర్నోఽఘశగ్ంసఈశత। ఉపయామగృహీతోఽసిదేవాయత్వాసవిత్రే ”ఇతి। హేసవితస్త్వం అదబ్ధైరహింసితైః పాయుభిఃపాలకైః శివేభిర్మఙ్గళైః అనుగ్రహవిశేషైః నోఽస్మాకం గయంగృహంపరిపాహిసర్వతోరక్ష। హిరణ్యజిహ్వఃహితారమణీయాచ జిహ్వాయస్యసఃనోస్మాకంహితంప్రియంచ వదతీత్యర్థః। తాదృశస్త్వం సువితాయసుష్ఠుగమనాయస్వర్గప్రాప్తయేనవ్యసే నూతనాయ తదిదంకర్మరక్ష। నోఽస్మా

కం అఘశంసః పాపాపవాదనిన్దకోఽభివార్ మాకిరీశత శక్తో మాభూత్।
తృతీయో మన్త్రో వికల్పితపవమామ్నాయతే "హిరణ్యపాణిమూతయే స
వితార ముపహ్వయే। సచేతా దేవతా పదం। ఉపయామగృహీతోఽసి దే
వాయ త్వా సవిత్రే " ఇతి। అస్మభ్యం దాతుం హిరణ్యం పాణౌ యస్య స
హిరణ్యపాణిః తాదృశం సవితారం ఉపగమ్య హ్వయే ఆహ్వయామి। కి
మర్థం। ఊతయే రక్షణాయ। సవితా దేవతారూపత్వపదమస్మద్యోగ్యం స్థా
నం చేతా జ్ఞాతా। కల్పః "ఏతేనైవ సశేషేణ వైశ్వదేవపూతభృతో గృహ్ణా
త్యుపయామగృహీతోఽసి సుశర్మాఽసీతి గ్రహణసాదనా "ఇతి। పాఠస్తు
"సుశర్మాఽసి సుప్రతిష్ఠానో బృహదుక్షే నమ ఏష తే యోని ర్విశ్వేభ్యస్త్వా
దేవేభ్యః "ఇతి। హే వైశ్వదేవ గ్రహ శోభనం శర్మ సుఖం యస్య త్వ
సత్వం సుశర్మాఽసి। సుష్ఠు ప్రతిష్ఠానం పాత్రే స్థితిర్యస్యాసౌ సుప్రతిష్ఠానోఽసి
ఉక్షే శస్త్రే శస్యమానాయ తుభ్యం బృహన్నమోఽస్తు। స్పష్టమన్యత్। సావి
త్రగ్రహం విధత్తే "అన్తర్యామపాత్రేణ సావిత్రమాగ్రయణాద్గృహ్ణాతి
ప్రజాపతిర్వా ఏష యదాగ్రయణః ప్రజానాం ప్రజననాయ " (సం-౬కా।
౫ప్ర।౭అ) ఇతి। ఆగ్రయణగ్రహస్య కర్మనిష్పత్తిద్వారేణ ప్రజాపాలకత్వా
త్ ప్రజాపతిత్వాత్ ఆగ్రయణాద్గ్రహణం ప్రజోత్పత్త్యై భవతి। సాదనా
దికం పూర్వవన్నిషేధతి "నసాదయత్యసన్నాద్ధి ప్రజాః ప్రజాయన్తే నా
నువషట్కరోతి యదనువషట్కుర్యాద్రుద్రం ప్రజా అన్వవసృజేత్" (సం-
౬కా।౫ప్ర।౭అ) ఇతి। విహితం సావిత్రగ్రహం ప్రశంసతి "ఏష వై గాయ
త్రో దేవానాం యత్సవితైష గాయత్రియై లోకే గృహ్యతే యదాగ్రయణో
యదన్తర్యామపాత్రేణ సావిత్రమాగ్రయణాద్గృహ్ణాతి స్వాదేవైనం యో
నేర్నిర్గృహ్ణాతి" (సం-౬కా।౫ప్ర।౭అ) ఇతి। తత్సవితుర్వరేణ్యమిత్యామ్నా
తత్వాద్దేవానాం మధ్యే సవితా గాయత్రీ సమ్బద్ధః। ఆగ్రయణశ్చ గాయ
త్ర్యాః స్థానే ప్రాతస్సవనే గృహ్యతే అనేన సమ్బన్ధేనాగ్రయణః సావిత్ర
స్య స్వకీయో యోనిః। సావిత్రస్య తృతీయసవనసమ్బన్ధం విధత్తే "విశ్వే
దేవాస్తృతీయగ్ం సవనం నోదయచ్ఛన్త సవితారం ప్రాతస్సవనభాగగ్ం

సన్తం తృతీయసవన మభిపర్యణయన్ తతో వై తే తృతీయగ్ం సవనముద
యచ్ఛన్ యత్తృతీయసవనే సావిత్రో గృహ్యతే తృతీయస్య సవనస్యోద్య
త్యై” (సం-౬కా।౫ప్ర।౭అ) ఇతి। విశ్వేదేవాస్తు స్వకీయం తృతీయసవ
నం నోదయచ్ఛన్ ఉద్బోధుం నాశక్నువన్। ప్రాతస్సవనే భాగస్సవితుర్యు
క్తః తస్య గాయత్రత్వాత్ । తాదృశమపి సహకారిత్వేన సమానీయ తృ
తీయసవనముదవహన్ । అతోత్ర సావిత్రో యుక్తః । వైశ్వదేవగ్రహం వి
ధత్తే “సవితృపాత్రేణ వైశ్వదేవం కలశాద్గృహ్ణాతి వైశ్వదేవ్యో వై ప్రజా
వైశ్వదేవః కలశస్సవితా ప్రసవానామీశే యత్సవితృపాత్రేణ వైశ్వదేవం
కలశాద్గృహ్ణాతి సవితృప్రసూత ఏవాస్మై ప్రజాః ప్రజనయతి” (సం-౬కా।
౫ప్ర।౭అ) ఇతి । యద్యపి పూర్వమన్తర్యామపాత్రం తథాపి ఇదానీం
సవితృపాత్రం సమ్పన్నం। కలశాద్ద్రోణకలశాత్ । ప్రజానాం విశ్వైర్దే
వైః పాల్యత్వేన వైశ్వదేవ్యత్వం । సర్వదేవసాధారణ సోమాధారత్వా
త్ కలశస్య వైశ్వదేవత్వం। సావిత్రశేషే సోమే వైశ్వదేవం విధత్తే “సో
మే సోమమభిగృహ్ణాతి రేత ఏవ తద్దధాతి” (సం-౬కా।౫ప్ర।౭అ) ఇతి । అత
ఏవ మన్త్రే సుప్రతిష్ఠామిత్యేతదుపపన్నమిత్యాహ “సుశర్మాసి సుప్రతి
ష్ఠాన ఇత్యాహ సోమే హి సోమమభిగృహ్ణాతి ప్రతిష్ఠిత్యై” (సం-౬కా।౫ప్ర।
౭అ) ఇతి । మన్త్రపదానాం కఞ్చిద్విశేషం దర్శయతి “ఏతస్మిన్వా అపి
గ్రహే మనుష్యేభ్యో దేవేభ్యః పితృభ్యః క్రియతే సుశర్మాసి సుప్రతిష్ఠాన
ఇత్యాహ మనుష్యేభ్య ఏవైతేన కరోతి బృహదిత్యాహ దేవేభ్య ఏవైతేన
కరోతి నమ ఇత్యాహ పితృభ్య ఏవైతేన కరోత్యేతావతీర్వై దేవతాస్తాభ్య
ఏవైనగ్ం సర్వాభ్యో గృహ్ణాతి” (సం-౬కా।౫ప్ర।౭అ) ఇతి।అపి వై తస్మిన్నేవ
వైశ్వదేవగ్రహే మన్త్రపదైర్మనుష్యాదీనాం సూచితత్వాత్ సర్వార్థమి
దం గ్రహణం । తత్ర సుశర్మాశబ్దేన సమీచీనసుఖార్థినో మనుష్యాః
సూచితాః । బృహచ్ఛబ్దేనాధికతమమహిమోపేతా దేవాః । నమశ్శబ్దేన న
మస్కారప్రియాః పితరః । సాదనమన్త్రే విశ్వేభ్య ఇత్యేతత్ సర్వార్థ

త్వాద్వ్యక్తమిత్యాహ “ఏష తే యోనిర్విశ్వేభ్యస్త్వా దేవేభ్య ఇత్యాహ వైశ్వదేవో హ్యేషః” (సం-౬ కా।౫ప్ర।౭అ) ఇతి ।

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే త్రయోవింశ చతుర్వింశ పంచవింశ షడ్వింశాస్తాశ్చతురోఽనువాకాః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా

బృహస్పతిసుతస్య త ఇన్దో ఇన్ద్రియావతః పత్నీవన్తం గ్రహం గృహ్ణామ్యగ్నా౩ ఇ పత్నీవా౩ః సజూర్దేవేన త్వష్ట్రా సోమం పిబ స్వాహా॥

బృహస్పతిసుతస్య పఞ్చదశ॥౨౭॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే సప్తవింశోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

కల్పః “ఉపయామగృహీతోఽసి బృహస్పతిసుతస్య త ఇత్యుపాంశుపాత్రేణ పాత్నీవతమాగ్రయణాద్గృహీత్వాన సాదయత్యగ్నా౩ ఇపత్నీవా౩ ఇతి వషట్కృతే జుహోతి నానువషట్కరోత్యపి వోపాంశువషట్కుర్యాత్ ”ఇతి। పాఠస్తు “బృహస్పతిసుతస్య ఇన్దో ఇన్ద్రియావతః పత్నీవన్తం గ్రహం గృహ్ణామ్యగ్నా౩ఇ పత్నీవా౩ః సజూర్దేవేన త్వష్ట్రా సోమం పిబ స్వాహా ”ఇతి। హే ఇన్దో సోమ తవ సమ్బన్ధినం గ్రహం గృహ్ణామి। కీదృశం। పాత్నీవద్దేవతాకం। కీదృశస్య తవ। ఇన్ద్రియావతః వీర్యవతః। బృహస్పతిర్యజమానః, బృహతో యజ్ఞస్య పరిపాలనాత్ తేన సుతస్యాభిషుతస్య। హే పత్నీవన్నగ్నే త్వష్ట్రా దేవేన సజూస్సహ సోమం పిబ స్వాహాహుతమిదమస్తు। పాత్నీవతగ్రహస్య పాత్రం విధత్తే “ప్రాణో వా ఏష యదుపాంశుర్యదుపాంశుపాత్రేణ ప్రథమశ్చోత్తమశ్చ గ్రహౌ గృహ్యేతే ప్రా

ణమేవానుప్రయన్తి ప్రాణానన్వుత్క్రామన్తి" (సం-౬కాం।౫ప్ర।౮అ) ఇతి। ఉపాంశోః ప్రాణత్వం పూర్వముక్తం। వాచస్పతయే పవస్వేత్యనేన గృహీతః ప్రథమో గ్రహః। బృహస్పతిసుతస్యేతి గృహ్యమాణశ్చోత్తమో గ్రహః। యద్యపి దధిగ్రహః పూర్వభావీ తథాపి నాసౌ సోమగ్రహః అదాభ్యాంశూ సోమగ్రహావపి న తౌ నిత్యౌ, తస్మాన్నిత్యేషు సోమగ్రహేషూపాంశురేవ ప్రథమః। హారియోజనస్య పశ్చాద్భావిత్వేఽప్యగ్నిష్టోమ* సామ్ని సమాప్తే సతి యజ్ఞశేషత్వేనానుష్ఠానం। తస్మాదగ్నిష్టోమాపేక్షయా§ పాత్నీవతస్యోత్తమత్వం। తయోః ప్రథమోత్తమయోరుపాంశుపాత్రేణ గ్రహణం కుర్యాత్। తథా సతి ప్రాణమేవానుసృత్య ప్రయన్తి ప్రాణభన్తే ఉత్క్రామన్తి సమాపయన్తి। పాత్నీవతగ్రహం విధత్తే "ప్రజాపతిర్వా ఏష యదాగ్రయణః ప్రాణ ఉపాంశుః పత్నీః ప్రజాః ప్రజనయన్తి యదుపాంశుపాత్రేణ పాత్నీవతమాగ్రయణాద్గృహ్ణాతి ప్రజానాం ప్రజననాయ తస్మాత్ప్రాణం ప్రజా అను ప్రజాయన్తే" (సం-౬కాం।౫ప్ర।౮అ) ఇతి। పత్నీరితి ప్రథమాం ప్రాణమనుప్రాణయుక్తాః ప్రజాః ఉత్పద్యన్తే। విహితం గ్రహం ప్రశంసతి "దేవా వా ఇత ఇతః పత్నీః సువర్గం లోకమజిగాంసన్తే సువర్గం లోకం న ప్రాజానన్ త ఏతం పాత్నీవతమపశ్యన్ తమగృహ్ణత తతో వై తే సువర్గం లోకం ప్రాజానన్ యత్పాత్నీవతో గృహ్యతే సువర్గస్య లోకస్య ప్రజ్ఞాత్యై" (సం-౬కాం।౫ప్ర।౮అ) ఇతి। పత్నీరితః ఇతః। పాత్నీవతగ్రహముపేత్య అన్యః యస్మాద్గ్రహాదిత్యేతద్గ్రహో గృహ్యతే। ఏతద్గ్రహే ఘృతమేళనం విధత్తే "స సోమో నాతిష్ఠత స్త్రీభ్యో గృహ్యమాణస్తం ఘృతం వజ్రం కృత్వాఽఘ్నన్ తం నిరిన్ద్రియం భూతమగృహ్ణన్ తస్మాత్స్త్రియో నిరిన్ద్రియా అదాయాదీరపి పాపాత్పుంస ఉపస్తితరం వదన్తి యద్ఘృతేన పాత్నీవతం శ్రీణాతి వజ్రేణైవైనం వశే కృత్వా గృహ్ణాతి" (సం-౬కాం।౫ప్ర।౮అ) ఇతి। నాతిష్ఠత స్త్రీదేవతాకత్వమసహమానః స్వాత్మానం న ప్రకాశితవాన్। అఘ్నన్ అతాడయన్ నిరిన్ద్రియం భూతం నిర్వీర్యం జాతం యస్మాత్ స్త్రీదేవతాభ్యో గృహ్యమాణః

* అగ్నిష్టోమ ఇతి త్రైలింగపాఠః. § అగ్నిష్టోమాపేక్షయేతి చ త్రైలింగపాఠః.

సోమో నిస్సామర్థ్యః తస్మాల్లోకే స్త్రియస్సామర్థ్యరహితా అపత్యేషు
దాయభాజో న భవన్తి। పాపాత్పతితాదపి పుంసోఽపి ఉపస్తితరం క్షీణత
రం స్త్రీస్వరూపం వదన్తి। ఆమ్నాతస్య బృహస్పతిసుతస్యేతి మన్త్రస్య
శేషం పూరయిత్వా వ్యాచష్టే “ఉపయామగృహీతోఽసీత్యాహేయం వా
ఉపయామస్తస్మాదిమాం ప్రజా అనుప్రజాయన్తే” (సం-౬కా।౫ప్ర।౮అ)
ఇతి। ఉపేతాః ప్రజాః *యమయతి ఉత్పాదనధారణాదినా వ్యవస్థాపయ
తి। ఇత్యుపయామో భూభాగవిశేషః। బృహస్పతిశబ్దస్యైవ ప్రయోగేఽభి
ప్రాయమాహ “బృహస్పతిసుతస్యేత్యాహ బ్రహ్మ వై దేవానాం బృహ
స్పతిర్బ్రహ్మణైవాస్మై ప్రజాః ప్రజనయతి” (సం-౬కా।౫ప్ర।౮అ) ఇతి। ఇ
న్దుశబ్దో ద్రవత్వసామ్యేన రేత ఉపలక్షయతీత్యాహ “ఇన్దో ఇత్యాహ రేతో
వా ఇన్దూ రేత ఏవ తద్దధాతి” (సం-౬కా।౫ప్ర।౮అ) ఇతి। ఇన్ద్రియశబ్దేన త
త్కార్యభూతాః ప్రజా ఉపలక్ష్యన్త ఇత్యాహ “ఇన్ద్రియావ ఇత్యాహ ప్ర
జా వా ఇన్ద్రియం ప్రజా ఏవాస్మై ప్రజనయతి” (సం-౬కా।౫ప్ర।౮అ) ఇతి।
అగ్నిశబ్దపత్నీవచ్ఛబ్దయోరభిప్రాయం దర్శయతి “అగ్నా ౩ ఇత్యాహా
గ్నిర్వై రేతోధాః పత్నీవ ఇత్యాహ మిథునత్వాయ” (సం-౬కా।౫ప్ర।౮అ)
ఇతి। త్వష్టృశబ్దప్రయోజనమాహ “సజూర్దేవేన త్వష్ట్రా సోమం పిబేత్యా
హ త్వష్టా వై పశూనాం మిథునానాగ్ం రూపకృద్రూపమేవ పశుషు దధాతి”
(సం-౬కా।౫ప్ర।౮అ) ఇతి। పాత్నీవతగ్రహస్య సోమమన్త్రే త్వష్టుః పరాను
శంసనయుక్త ఇతి శఙ్కాం వారయతి “దేవా వై త్వష్టారమజిఘాగ్ంసన్స ప
త్నీః ప్రాపద్యత తం న ప్రతిప్రాయచ్ఛన్తస్మాదపి బధ్యం ప్రపన్నం న ప్రతిప్రయ
చ్ఛన్తి తస్మాత్పాత్నీవతే త్వష్ట్రేఽపి గృహ్యతే” (సం-౬కా।౫ప్ర।౮అ) ఇతి।
యస్మాత్పత్నీః శరణం గతః తస్మాత్ త్వష్టా పత్నీరనుభాగీ భవతి। సాదనస్య
ప్రసక్తౌ తద్వారయతి “న సాదయత్యసన్నాద్ధి ప్రజాః ప్రజాయన్తే” (సం-
౬కా।౫ప్ర।౮అ) ఇతి। అనువషట్కారే తు ఉపాంశుత్వగుణం విధత్తే “నా

* యచ్ఛతి ఇతి కాశీపాఠః.

అన్యఆగ్రయణాత్పాత్నీవతో నైతస్యవిద్యతే।
అకాంతుఓపూర్వదేవేషు పత్నీవా నేవలక్ష్యతే" ॥ఇతి॥

ఐన్ద్రవాయవాదయో ద్విదేవత్యాః। తేషాం శేష ఆదిత్యస్థాలీమాగచ్ఛతి।పునరపితస్యాః స్థాల్యా ఆగ్రయణస్థాలీమాగచ్ఛతి। తస్యా ఆగ్రయణస్థాల్యాః పాత్నీవతోగృహ్యతే। తస్యపాత్నీవతస్యభక్షణె ఇన్ద్రవాయ్వాదయ ఉపలక్షణీయాః। పూర్వాధికరణెయథా మిత్రావరుణాదిభిస్సహెన్ద్ర ఉపలక్షిత స్తద్వదితిప్రాప్తేబ్రూమః। "యమసాగ్రపాత్రేణ పాత్నీవతమాగ్రయణాద్గృహ్ణాతి" ఇత్యాగ్రయణపాత్రస్యా పాదనత్వశ్రవణాత్ తతోనిస్సృతస్యసోమరసస్య తత్సమ్బన్ధాపేతేసతిపశ్చాత్ పత్నీవద్దేవతాయైగ్రహణంభవతి। తథాసత్యత్యన్తభిన్నస్య పాత్నీవతస్య పూర్వదేవేష్వాకాంక్షానాస్తి। పూర్వాధికరణో క్తస్తుపునరభ్యున్నీతఃసోమ ఐన్ద్రశేషేణ సంసృష్టః। తస్యసంసృష్టస్య భక్షణెమైత్రావరుణాదీనామివ ఇన్ద్రస్యాపి సమ్బన్ధో నాపైతీతి వైషమ్యం। తస్మాత్పాత్నీవతభక్షణె ఇన్ద్రవాయ్వాదయో నోపలక్షణీయాః॥

॥ ॥అత్రైవాన్యచ్చిన్తితం.॥ ॥

"సహాపత్నీవతాత్వష్టా తత్రహోపలక్ష్యతేనవా।
సహత్వష్ట్రాపిబెత్యుక్తే ర్దేవత్వాత్సోపిలక్ష్యతే॥
సహత్వమాత్రంత్వష్టుస్యాన్నపాతృత్వమశబ్దనాత్।
చోదనాయామభావాచ్చ నదేవోఽతోనలక్ష్యతే" ॥ఇతి॥

తస్మిన్నేవపాత్నీవతగ్రహె శేషభక్షణమన్త్రపత్నీవతాసహత్వష్టాప్యుపలక్షణీయః। కుతః। త్వష్టురపి తద్దేవత్వాత్। తచ్చహోమమన్త్రాదవగతం "అగ్నా౩ఇపత్నీవా౩ః౩ సజూర్దేవేన త్వష్ట్రాసోమంపిబస్వాహా" ఇత్యస్మిన్మన్త్రే పాత్నీవతమగ్నింప్లుతాన్తేన పదేనసమ్బోధ్య త్వష్ట్రాదేవేన సహపిబేత్యభిధానాత్ పాతృత్వేన పత్నీవతఇవ త్వష్టుస్తద్దేవత్వం। తతస్సపత్నీవత్వష్ట్ర పీతస్యేత్యుపలక్షణ మితిప్రాప్తే బ్రూమః। పానకాలే సహావస్థానమాత్రం త్వష్టుస్సజూరిత్యనేన పదేనప్రతీయతెనతు పా

నువషట్కరోతి యదనువషట్కుర్యాద్రుద్రంప్రజా అన్వవసృజేద్యన్నాను వషట్కుర్యాదశాన్తమగ్నీత్సోమం భక్షయేదుపాగ్ శ్వను వషట్కరోతిన రుద్రంప్రజాఅన్వవసృజతి శాన్తమగ్నీత్సోమం భక్షయతి" (సం-౬కా। ౫ప్ర।౪అ) ఇతి। అన్వవసృజేత్ అనుప్రాప్యసృష్టింవారయేత్ అశాన్తమ నిష్టకరం।అగ్నీన్నేష్ట్రీర్ధ్వయోః శ్చప్రైషమన్త్రౌఉత్పాదయతీతి॥«అగ్నీన్నే ష్టురుపస్థామాసీద నేష్టఃపత్నీముదానయేత్యాహాఽగ్నీ దేవ నేష్టరి రేతో దధాతి నేష్టాపత్నియాం" (సం-౬కా।౫ప్ర।౪అ) ఇతి। హేఆగ్నీధ్ర నేష్టుస్సమీప మాగత్యోపవిశ।హే నేష్టఃపత్నీముదానయపత్నీముత్థాప్యేహ ఆనయఅనేన ప్రైషద్వయేన రేతఃప్రజోత్పాదనసామర్థ్యంస్థాపితం భవతి। నేష్ట్రృకార యితృకంఉద్గాతృకర్తృకం పత్నీవిషయకం దర్శనంవిధత్తే «ఉద్గాత్రాసఖ్యా పయతి ప్రజాపతిర్వాఏషయదుద్గాతాప్రజానాంప్రజననాయ" (సం-౬కా।౫ప్ర।౪అ) ఇతి। పత్నీకర్తృకం స్వగుహ్యో పస్నేజనీసంజ్ఞకస్య జల స్యప్రవర్తనం విధత్తే «అపఉపప్రవర్తయతి రేతఏవతత్సిఞ్చతి" (సం-౬కా।౫ప్ర।౪అ) ఇతి। ప్రవర్తనాయతజ్జలప్రక్షేపస్యస్థానం విధత్తే « ఊరుణోపప్రవర్తయత్యూరుణా హి రేతస్సిచ్యతే" (సం-౬కా।౫ప్ర।౪అ) ఇతి।ఊరుప్రదేశేస్రావితం జలంగుహ్యపర్యన్తంప్రవర్తతే।లోకేఽపి ఊరుసహితేన ప్రజననేన రేతస్సిచ్యతే। ఊరుప్రదేశే వస్త్రాపనయనంవిధత్తే «నగ్నంకృత్యోరు ముపప్రవర్తయతి యదాహినగ్న ఊరుర్భవత్యథ మిథునీభవతోఽథ రేతస్సిచ్యతేఽథప్రజాఃప్రజాయన్తే" (సం-౬కా।౫ప్ర।౪అ) ఇతి।

అథమీమాంసా.

॥ ॥తృతీయాధ్యాయస్యద్వితీయపాదేచిన్తితం.॥ ॥

«ద్విదేవశేషఆదిత్యస్థాల్యామాగ్రయణాభిధా।
స్థాలీంప్రాప్తస్తతః పాత్నీవతస్యగ్రహణేసతి॥
తద్భక్షణేద్విదేవాఃకిం స్యాద్గంపాత్నీవతేనతే।
ఉపలక్ష్యానవాపూర్వ న్యాయేనాస్త్రాపలక్షణం॥

తృత్వం, అసమ్బోధితస్య త్వష్టుఽపిబేత్యనేన శబ్దేన సామానాధికరణ్యాభావాత్ । నచపాతృసహభావమాత్రేణ పాతృత్వం, “సహైవదశభిఃపుత్రైర్భారం వహతిగర్దభీ ఇత్యత్రపుత్రాణాం వోఢుత్వాదర్శనాత్ ।ఆస్తాం మన్త్రవిధిబలాత్ త్వష్టుర్దేవత్వమితిచేత్ । న । పాత్నీవతమాగ్రయణాద్గృహ్ణాతి ఇత్యత్ర త్వష్టురప్రతీతేః । తస్మాదదేవతాత్వాత్ త్వష్టా నోపలక్షణీయః॥ ॥ ॥తత్తైత్రివాన్యచ్ఛిన్తితం॥ ॥

“పత్నీవన్తస్త్రయస్త్రింశ ద్దేవాస్తాన్మాదయత్యమీ।
లక్ష్యానవాయాజ్యయోక్తి ర్దేవత్వాదుపలక్షణం॥
ఏకోఽగ్నిర్యజమానేన మాదితోన్యైతువహ్నినా।
అతోగ్నిరేవదేవత్వా న్నాన్యేషాముపలక్షణం” ॥ఇతి॥

తస్యైవపాత్నీవతగ్రహస్య యాజ్యాయామగ్నిం సమ్బోధ్యపత్నీవన్నామ ధారిణస్త్రయస్త్రింశద్దేవాన్ మాదయేత్యభిధీయతే పత్నీవన్తస్త్రి శతంత్రింశశ్చదేవాన్ అనుష్వధమావహ మాదయస్వేతిమన్త్రే అనుష్వధం అనుప్రధానం । అత్రహూయమానేనసోమరసేన మాదనీయత్వాత్త్రియస్త్రింశతాం తద్దేవత్వం అతస్తేపి తద్భక్షణే లక్షణీయాఇతిచేత్ । న।యజమానేన మాదనీయస్యాగ్నిరేవ తద్దేవత్వాత్త్రియస్త్రింశద్దేవాస్తు వహ్నినామ్నాసిద్ధా ఇతి నతేషామత్రదేవత్వం । తస్మాన్నోపలక్షణం॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే సప్తవింశోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

హరిరసి హారియోజనో హర్యోః స్థాతా వజ్రస్య భర్తా పృశ్నేః ప్రేతా తస్యతే దేవ సోమేష్టయజుషః స్తుతస్తోమస్య శస్త్రోక్థస్య హరివన్తం

గ్రహం గృహ్ణామి హరీస్థ హర్యోర్ధానాః సహసోమా ఇన్ద్రాయ
స్వాహా॥౧॥

హరిః షడ్విꣳశతిః॥౨౮॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకేఽష్టా
వింశోఽనువాకః॥*॥

భాష్యమ్.

కల్పః “పరిధిషు ప్రహృతేషూన్నేతా హారియోజనం గృహ్ణాత్యుప
యామగృహీతోఽసి హరిరసీతి ద్రోణకలశేన సర్వమాగ్రయణం గృహీత్వా
నసాదయతి బహ్వీభిర్ధానాభిః శ్రీత్వా హరీస్థ హర్యోర్ధానా ఇతి వష
ట్కృతానువషట్కృతే హుత్వా హరతి భక్షం” ఇతి। పాఠస్తు “హరి
రసి హారియోజనో హర్యోః స్థాతా వజ్రస్య భర్తా పృశ్నేః ప్రేతా తస్య
తే దేవ సోమేష్టయజుష స్తుతస్తోమస్య శస్తోక్థస్య హరివన్తం గ్రహం గృహ్ణా
మి హరీస్థ హర్యోర్ధానా స్సహసోమా ఇన్ద్రాయ స్వాహా” ఇతి। హే
సోమ త్వం హరిరసి హరితవర్ణోఽసి। హరిత వాశ్వం రథే యునక్తీతి హరి
యోజన ఇన్ద్రః తస్య సమ్బన్ధీ హారియోజనః ఇన్ద్రదేవతాక ఇత్యర్థః। హ
ర్యోరశ్వయోః స్థాతా హరిభ్యాం అశ్వాభ్యాం యుక్తరథే తిష్ఠతీత్యర్థః। య
ద్యపీన్ద్ర ఏవ రథే తిష్ఠతి తథాపి తదీయత్వాత్ సోమోపి తిష్ఠతీత్యుపచర్య
తే। ఇన్ద్రేణ పేయత్వా దిన్ద్రాభేదేన వజ్రస్య పోషకః। పృశ్నిరన్నం తస్య
ప్రేతా యాగసాధన ద్వారేణ ప్రేరయితా। హే సోమదేవ తస్య తే తాదృ
శస్య తవ సమ్బన్ధినం గ్రహం గృహ్ణామి। కీదృశం। హరివన్తం ఇన్ద్రదేవతా
కం। కీదృశస్య తస్య। ఇష్టయజుషః ఇష్టం యజ్ఞసాధనత్వేన ప్రయుక్తం గ్ర
హణసాదనాది మన్త్రరూపం యజుర్యస్య సోఽయమిష్టయజుః। స్తుతాః త్రి
వృత్పఞ్చదశ సప్తదశైక విꣳశనామకాః స్తోమా యస్యాసౌ స్తుతస్తోమః।
శస్త్రాణి ఉక్థప్రౌగాజ్యనిష్కేవల్య మరుత్వతీయ వైశ్వదేవాగ్నిమారుత

నామకోశే శస్త్రాణి యస్యాసౌ శస్త్రాక్షః । భ్రష్టాస్తణ్డులా ధానాః। హే ధానాః యూయం హర్యోరిన్ద్రరథవాహకాశ్వయోః సమ్బన్ధిత్వేన హరీ హరిశబ్దార్థేన రూపాః స్థ। సోమేన మిశ్రితత్వాత్ సః సోమాః స్థ। తాదృశమిదం హవిరిన్ద్రాయ స్వాహా హుతమస్తు । హారియోజనగ్రహవిధి మర్థవాదేనోన్నయతి "ఇన్ద్రో వృత్రమహన్ తస్య శీర్షకపాల ముదౌబ్జత్ స ద్రోణకలశోఽభవత్ తస్మాత్సోమ స్సమస్రవత్స హారియోజనోఽభవత్" (సం-౬కా।౫ప్ర।౯అ) ఇతి। ఉదౌబ్జత్ ఉత్తానమభవత్ । యస్మాద్వృత్రశిరసో నిష్పన్నాత్ ద్రోణకలశాత్స్రుతః సోమరసో హారియోజనో భవత్ తస్మాత్ ద్రోణకలశేన హారియోజనం గృహ్ణీయాత్ ।ధానా మేశనం విధత్తే "తంవ్యచికిత్స జ్జుహవానీ౩మా హౌషా౩మితి సోఽమన్యత యద్ధోష్యామ్యామగ్ హోష్యామి యన్న హోష్యామి యజ్ఞవేశనం కరిష్యామీతి తమధ్రియత హోతుగ్ సోఽగ్నిరబ్రవీన్న మయ్యామగ్ హోష్యసీతి తం ధానాభిరశ్రీణాత్ తగ్ శృతం భూతమజుహోద్యద్ధానాభిర్హారియోజనగ్ శ్రీణాతి శృతత్వాయ శృతమేవైనంభూతం జుహోతి" (సం-౬కా।౫ప్ర।౯అ) ఇతి। తంహారియోజనగ్రహంప్రతి ఆమమపక్వం యజ్ఞవేశనం యజ్ఞవిఘాతకం అధ్రియత।స ఇన్ద్రస్తం గ్రహం హోతుం నిశ్చయమకరోత్ న హోష్యసి మా హౌషీః శృతంభూతం పక్వం జాతం। ధానానాం బాహుళ్యం విధత్తే "బహ్వీభిశ్శ్రీణాత్యేతావతీ రేవాస్యాముష్మిన్ లోకే కామదుఘా భవన్త్యథో ఖల్వాహు రేతా వా ఇన్ద్రస్య పృశ్నయః కామదుఘా యద్ధారియోజనీరితి తస్మాద్బహ్వీభిః శ్రీణీయాత్" (సం-౬కా।౫ప్ర।౯అ) ఇతి।సంఖ్యయా యావత్యో ధానాస్తావత్యో యజమానస్య స్వర్గే కామధేనవో భవన్తి । కిఞ్చ హారియోజనీర్ధానా ఇన్ద్రస్య కామధేనవః। పృశ్నయ అల్పతనవః। సవనీయస్య పశోః పరిధిషు ప్రహృతేషు హారియోజనకాలః ఇత్యేతద్విధత్తే "ఋక్సామే వా ఇన్ద్రస్య హరీ సోమపానౌ తయోః పరిధయ ఆధానం యదప్రహృత్య పరిధీన్ జుహుయాదన్తరాధానాభ్యాం ఘాసం ప్రయచ్ఛేత్ప్రహృత్య పరిధీన్ జుహోతి నిరాధానాభ్యామేవ ఘాసం ప్రయ

ఛ్ఛతి'' (సం-౬కా।౫ప్ర।౯అ) ఇతి। ఋక్సామే వేదౌ ఇన్ద్రస్యాశ్వౌ, తావ
ప్యత్ర సోమం పిబతః, అతఏవ హర్యోర్ధానా ఇత్యుక్తం। సవనీయప
శ్వఙ్గభూతా యేపరిధయోఽగ్నిం పరిత ఆవృత్య తిష్ఠన్తి తే తయో రశ్వయోరా
ధానం । ఆధీయతే ముఖే ప్రక్షిప్యతేశ్వం నియన్తుమిత్యాధానం ఖలీనం।
ముఖస్యాన్తస్థిత మాధానం యయోరశ్వయోస్తాభ్యామన్తరాధానాభ్యాం
పరిధిప్రహరణాదూర్ధ్వం హోమే నిగాధానత్వాత్ సుఖేనఘాసోఽత్తుం శ
క్యతే। నాత్రాధ్వర్యోర్హోమః కిన్తూన్నేతురిత్యముమర్థం విధత్తే "ఉ
న్నేతా జుహోతి యాతయామేవ హ్యేతర్హ్యధ్వర్యుః స్వగాకృతో
యదధ్వర్యుర్జుహుయాద్యథా విముక్తం పునర్యునక్తి తాదృగేవ తత్"
(సం-౬కా।౫ప్ర।౯అ) ఇతి। ఏతస్మిన్కాలే అధ్వర్యుర్యాతయామా స్వగా
కృతః స్వాధీనగతిః కృతప్రధానగ్రహాణాం సమాప్తత్వేన పారతంత్ర్యా
భావాత్తస్మాదయం గతసారరూప ఇవ । తథాసత్యధ్వర్యోర్హో
మే ముక్తస్య బలీవర్దస్య శ్రాన్తస్య పునశ్శకటయోగ ఇవ భవతి। గృహీత
స్య హారియోజనస్య హోమాత్పూర్వం శిరసి ధారణం విధత్తే "శీర్షన్న
ధినిధాయ జుహోతి శీర్షతో హి స సమభవత్" (సం-౬కా।౫ప్ర।౯అ)
ఇతి। అత్రసూత్రం "బర్హిర్భిర్ధానాభిః శ్రీత్వా శీర్షన్నధి నిధాయో
పనిష్క్రమ్య "ఇతి। హోమకాలే ప్రాక్శ్రావణదేశాదీషత్పురతః చలనం
కృత్వా హోతవ్యమితి విధత్తే "విక్రమ్య జుహోతి విక్రమ్య హీన్ద్రో
వృత్రమహన్త్సమృద్ధ్యై" (సం-౬కా।౫ప్ర।౯అ) ఇతి। భక్షణకాలే హారి
యోజనధానానాం మానసం చర్వణం విధత్తే "పశవో వై హారియోజనీ
ర్యత్ సమ్భిన్ద్యాదల్పా ఏనం పశవో భుఞ్జన్త ఉపతిష్ఠేరన్ యన్న సమ్భిం
ద్యాద్బహవ ఏనం పశవో భుఞ్జన్త ఉపతిష్ఠేరన్ మనసా సం బాధత ఉభయం క రో
తి బహవ ఏవైనం పశవో భుఞ్జన్త ఉపతిష్ఠన్తే" (సం-౬కా।౫ప్ర।౯అ)
ఇతి। పశుప్రాప్తిహేతుత్వాత్ ధానాః పశవస్సమ్భిన్ద్యాద్దన్తైః ఖండయే
త్ । తథాసతి కతిచిదేవ పశవ ఏనం యజమానం క్షీరదానాదిభిః పాల

యన్తః ప్రాప్నుయుః, అసమ్భేదే బహవః ప్రాప్నువన్తోఽపి క్షీరాదిభిర్నపాలయన్తి । మానసచర్వణేతు సమ్భేదనమసమ్భేదన ఞ్చేత్యుభయస్య కృతత్వాత్పశూనాం నాల్పత్వం నాపిక్షీరాది రాహిత్యఞ్చ । ఉన్నేతృహస్తగతం హుతశేషం సర్వే భక్షయిత్ఉమున్నేతు రనుజ్ఞామపేక్షేరన్నితి విధత్తే “ఉన్నేతర్యుపహవ మిచ్ఛన్తేయ ఏవతత్ర సోమః పీథస్తమేవావరున్ధతే” (సం-౬కాం।౫ప్ర।౯అ) ఇతి । సర్వభక్షితావశేషాణాం ద్రోణకలశగతసోమానాం నినయనం విధత్తే “ఉత్తర వేద్యాం నివపతిపశవో నా ఉత్తర వేదిః పశవో హారియోజనీః పశుష్వేవపశూ న్ప్రతిష్ఠాపయన్తి” (సం-౬కాం।౫ప్ర।౯అ) ఇతి । గ్రహాణామేవ పరిసమాప్తౌ సతి గ్రహాన్ప్రశంసతి “గ్రహాన్వా అనుప్రజాః పశవః ప్రజాయన్తే” (సం-౬కాం।౫ప్ర।౧౦అ) ఇతి।అతఏవవిభజ్యస్పష్టయతి “ఉపాగ్ంశ్వన్తర్యామావజావయః శుక్రామన్థినౌ పురుషా ఋతుగ్రహానేకశఫా ఆదిత్యగ్రహం గావః” (సం-౬కాం।౫ప్ర।౧౦అ) ఇతి। ఆదిత్యగ్రహస్య గవాఞ్చసాదృశ్య ప్రదర్శనేన గ్రహమనుగవాం జన్మోపపాదయతి “ఆదిత్యగ్రహో భూయిష్ఠాభిః ఋగ్భిర్గృహ్యతే తస్మాద్గావః పశూనాం భూయిష్ఠాః” (సం-౬కాం।౫ప్ర।౧౦అ) ఇతి।కదాచన స్తరీరసీత్యాదికా ఋచోభూయిష్ఠాః। ఉపాగ్ంశుగ్రహమను జాతానాం గ్రహేణ సహ త్రిత్వసామ్యం దర్శయతి “యత్త్రిరుపాగ్ంశుగ్ హస్తేనవిగృహ్ణాతి తస్మాద్ద్వౌత్రీ నజాజనయతి” (సం-౬కాం।౫ప్ర।౧౦అ) ఇతి । ద్వౌవాత్రీన్వా నతుత్రిభ్యోఽధిక మపత్యం సాసహాజనయతి। యస్మాదన్తర్యామగ్రహే సంకోచకసంఖ్యావిశేషో నశ్రుతః తస్మాత్తమను జాయమానానా మవీనాం భూయిష్ఠత్వం యుగపద్వ్యక్త * మిత్యాహ “అథావయో భూయసీః” (సం-౬కాం।౫ప్ర।౧౦అ)ఇతి।అథకథఞ్చిదాగ్రయణాత్ సోమఃక్షీయేత తదాద్రోణకలశాత్ తద్గ్రహణం విధత్తే “పితావా ఏషయదాగ్రయణః పుత్రఃకలశో యదాగ్రయణ ఉపదస్యేత్

* యుగపద్వ్యాప్తం ఇతి కాశీపాఠః

కలశాద్గృహ్ణీయాద్యథా పితా పుత్రం క్షిత ఉపధావతి తాదృగేవ తత్ ”
(సం-౬కా।౫ప్ర।౧౦అ) ఇతి। ప్రథమోత్పన్నత్వాదాగ్రయణః పితా ప
శ్చాద్భావితయా కలశః పుత్రః। క్షితః పితా క్షీణవృత్తిః జీవనార్థం ఉప
ధావతి ఉపసర్పతి పుత్రం। కలశే సోమక్షయే వైపరీత్యం విధత్తే “యత్క
లశ ఉపదస్యే దాగ్రయణాద్గృహ్ణీయాద్యథా పుత్రః పితరం క్షిత ఉపధా
వతి తాదృగేవ తత్ ” (సం-౬కా।౫ప్ర।౧౦అ) ఇతి। కలశస్యాయం గ్రహో
ఽపి దర్శయతి “ఆత్మా వా ఏష యజ్ఞస్య యదాగ్రయణో యద్గ్రహో
వా కలశో వోపదస్యేదాగ్రయణాద్గృహ్ణీయాదాత్మన ఏవాధి యజ్ఞం నిష్క
రోతి ” (సం-౬కా।౫ప్ర।౧౦అ) ఇతి। యజ్ఞమధ్యవర్తిత్వాదాగ్రయణో
యజ్ఞస్యాత్మా। దృష్టాన్తత్వేన కలశస్య పునరుపాదానం నష్టం యజ్ఞమనేన
గ్రహణేనాత్మన ఉపరి పునస్సంధధాతి। అథ స్థాల్యా హోమసాధనత్వాభావే
న తాన్నిన్దన్నివ హోమసాధనం దారుపాత్రం ప్రశంసతి “అవిజ్ఞాతో వా
ఏష గృహ్యతే యదాగ్రయణః స్థాల్యా గృహ్ణాతి వాయవ్యేన జుహోతి తస్మా
ద్గర్భేణావిజ్ఞాతేన బ్రహ్మహా” (సం-౬కా।౫ప్ర।౧౦అ) ఇతి। ఆవాయోభూ
షేత్యాదిగ్రహణమన్త్రేషు యథా దేవతాస్వనామవిశేషేణ విజ్ఞాయతే
న తథా యే దేవా దివ్యేకాదశ స్థేత్యత్ర నామవిశేషశ్రుతేః। తస్మాదవిజ్ఞాత
ఆగ్రయణః స్థాల్యా మృణ్మయ్యా గృహ్ణాత్యేవ, న తు జుహోతి, వాయవ్యే
న తు దారుపాత్రేణ జుహోతి। యస్మాద్యే దేవా ఇతి మన్త్రోక్తా అవి
జ్ఞాతనామకాః త్రయస్త్రింశతో దేవానుద్దిశ్య స్థాల్యాం గృహీతః సోమో గ్ర
హణమాత్రేణ తద్దేవతా తృప్తావపి హోమాభావాత్ పరిత్యక్త ఇవ। త
స్మాల్లోకేప్యవిజ్ఞాతేన గర్భేణ బ్రహ్మహా భవతి। ప్రోషితే భర్తరి జారజ
న్యో గర్భో భర్తారం ప్రత్యవిజ్ఞాతస్తేన గర్భేణోత్పన్నం బ్రహ్మ జహాతి పరి
త్యజతీతి బ్రహ్మహా। అవిజ్ఞాతయోర్గర్భాగ్రయణయోః పరిత్యాగస్తుల్యః।
తచ్చ స్థాలీగతం సోమం పునర్దారుమయేనాన్తర్యామపాత్రేణ సావిత్రా
ర్థం గృహీత్వా జుహోతి। తతో దారుపాత్రం ప్రశస్తం। ప్రకారాన్తరేణ
దారుపాత్రాణి ప్రశంసతి “అవభృథమవయన్తి పరా స్థాలీరస్యన్త్యుద్వాయ

వ్యానిహరన్తితస్మాత్ స్త్రియంజాతాం పరాస్యన్త్యుత్పుమాగ్ సగ్ హరన్తి" (సం-౬కా।౫ప్ర।౧౦అ) ఇతి। యదాఅవభృథం గచ్ఛన్తితదానీమాగ్రయణోక్థ్యధ్రు వాదిత్యస్థాలీశ్చతస్రో వేద్యామేవ పరాస్యన్తి పరిత్యజన్తి వాయవ్యానితు దారుపాత్రాణ్యుద్ధరన్తి అవభృథదేశేనయన్తి। తస్మాత్ స్థాలీవల్లోకేఽపి స్త్రియందుహితరంవివాహేనవరకులేపరిత్యజన్తిపుమాగ్ సన్తువాయవ్య వదుద్ధరన్తి సమ్యక్పోషయన్తి। పురోరుచగ్రహణంసాదనఞ్చ క్రమేణప్రశంసతి "యత్పురోరుచమాహయథావస్యస ఆహరతితాదృగేవ తద్యద్గ్రహంగృహ్ణాతియథావస్యస ఆహృత్యప్రాహ తాదృగేవతద్యత్సాదయతి యథావస్యస ఉపనిధాయాపక్రామతి తాదృగేవతత్" (సం-౬కా। ౫ప్ర।౧౦అ) ఇతి। ఉపయామగృహీతోఽసీత్యేతస్మాత్ పూర్వంపఠ్యమానత్వాదా వాయోభూషేత్యాదికా పురోరుక్। వస్యసేవసుమత్తమాయ రాజామాత్యాదికాయ యథాలోకేధనికాయోపాయనమాహృత్య ఏతదేవ మమేత్యుక్త్వా పురతోనిధాయగచ్ఛన్తితథా పురోరుగాదిత్రయం ద్రష్టవ్యం। యజుస్సామనీనిద్దన్నివ పురోరుచంప్రశంసతి "యద్వై యజ్ఞస్యసామ్నాయజుషాక్రియతేశిథిలం తద్యదృచాతద్దృఢం పురస్తాదుపయామాయజుషాగృహ్యన్తఉపరిష్టాదుపయామాఋచాయజ్ఞస్యధృత్యై" (సం - ౬కా। ౫ప్ర।౧౦అ)ఇతి।యజ్ఞసమ్బన్ధియదఙ్గంయజుస్సామభ్యాంక్రియతేతచ్ఛిథిలమివ। దేవేషుసర్వత్రవిశ్వాసాయతదేతదృచాభ్యుక్తమిత్యృచ ఏవోదాహరణాత్। ఉపయామగృహీతోఽస్యన్తర్య చ్ఛమఘవన్నిత్యాదిమన్త్రైః గృహ్యమాణాః పురస్తాదుపయామాః। ఆవాయో భూషేత్యాదిభిస్తూపరిష్టా దుపయామాః। తత్రయజుషాదార్ఢ్యార్థ ముపయామపూర్వత్వం। ఋచస్తుస్వయమేవ దృఢత్వాన్న తత్పూర్వత్వం। తదుభయం యజ్ఞస్య ధృత్యై భవతి। సోమపాత్రాణి ప్రశంసితుంద్వేధా విభజతి "ప్రాన్యాని పాత్రాణియుజ్యన్తేనాన్యాని" (సం - ౬కా। ౫ప్ర। ౧౦అ) ఇతి। కానిచిత్పాత్రాణిప్రకర్షేణ యుజ్యన్తేఅనుష్ఠీయన్తే పునరావర్త్యన్తఇత్యర్థః। యథాఉపాగ్ శ్వన్తర్యామపాత్రయోః ప్రాతస్సవనేప్రయుక్తయోః పునస్తృతీయసవనేపి ప్రయోగః "యదుపాగ్ శుపాత్రేణ పాత్నీ

వతమాగ్రయణా ద్గృహ్ణాతి। అన్తర్యామపాత్రేణ సావిత్రమాగ్రయణా ద్గృహ్ణాతి" ఇత్యామ్నాతత్వాత్ అన్యానితునావర్త్యన్తేకిన్తుసకృదేవానుష్ఠీయన్తే। తద్యథా। ద్విదైవత్యదధిగ్రహాదీని తేషుసకృదనుష్ఠితేషు స్వర్గజయః * ఆవృత్తేష్వేతేల్లోకజయ ఇతిప్రశంసతి "యాని పరాచీనానిప్రయుజ్యన్తేఽముమేవతైర్లోకమభిజయతి పరాఙివహ్యసౌలోకో యానిపునఃప్రయుజ్యన్తఇమమేవతైర్లోకమభిజయతిపునఃపునరివహ్యయంలోకః" (సం-౬కా|౫ప్ర|౧౧అ) ఇతి। పరాచీనాన్యని వృత్తాని తానిస్వర్గః పరాఙివానావృత్త ఇవస్వర్గేస్థితస్యాపి పునర్జన్మాన్తరేపిస్వర్గప్రాప్తుం ఉద్యోగాసమ్భవాత్। మనుష్యలోకేస్థితస్యతు పునరేతదర్థముద్యమోస్తీతి తస్యపౌనఃపున్యం। ప్రకారాన్తరేణప్రశంసతి "ప్రాన్యానిపాత్రాణి యుజ్యన్తేనాన్యానియాని పరాచీనాని ప్రయుజ్యన్తేతాన్యన్వోషధయఃపరాభవన్తి యానిపునఃప్రయుజ్యన్తే తాన్యన్వోషధయః పునరాభవన్తి" (సం-౬కా|౫ప్ర|౧౧అ) ఇతి। ఫలపాకేవినాశః పరాభవః। సంవత్సరాన్తేతదుత్పత్తిః పునరాభవనం। ప్రకారాన్తరేణప్రశంసతి "ప్రాన్యానిపాత్రాణిప్రయుజ్యన్తే నాన్యానియాని పరాచీనాని ప్రయుజ్యన్తేతాన్యన్వారణ్యాః పశవోరణ్యముపయన్తి యానిపునఃప్రయుజ్యన్తే తాన్యనుగ్రామ్యాః పశవోగ్రామముపావయన్తి" (సం-౬కా|౫ప్ర|౧౧అ) ఇతి। ఆరణ్యావ్యాఘ్రాదయోఽరణ్యమేవోపయన్తినకదాచిదపిగ్రామం। గ్రామ్యాస్తుగవాదయస్తృణమత్తుమరణ్యేగత్వాపునర్గ్రామం ప్రత్యాగచ్ఛన్త్యేవ। శస్త్రంప్రశంసతి "యో వైగ్రహాణాం నిదానంవేదనిదానవాన్ భవత్యాజ్యమిత్యుక్థం తద్వైగ్రహాణాంనిదానం యదుపాంశుశంసతి తదుపాంశ్వన్తర్యామయోర్యదుచ్చైస్తదితరేషాంగ్రహాణామేతద్వైగ్రహాణాంనిదానం య ఏవం వేదనిదానవాన్భవతి" (సం-౬కా|౫ప్ర|౧౧అ) ఇతి। ఆజ్యమిత్యుక్థం। ఆజ్యప్రఉగాదినామకం శస్త్రంప్రశంసాద్వారాగ్రహానుష్ఠాన ప్రయోజకత్వాద్గ్రహాణాంనిదానంమూలకారణం।తదేతద్యోవేదసనిదానవాన్చిరజీ

* తేషాంసకృదనుష్ఠానాత్ ఇతికాశీపాఠః.

విభిర్మాతా పితృస్వామిభిః సంయుక్తో భవతి। శస్త్రేష్వపి యమపాగ్ ఋశ
వ్యాతేతద్వయోర్గ్రహయోర్నిదానం। యమచ్ఛ్వస్తదిత రేషాం సర్వేషాం।
ఇత్యేవం విశేషం జానతోఽపి తదేవ ఫలం। స్థాలీవాయవ్యరూపం ద్వన్ద్వం
ప్రశంసతి “యో వై గ్రహాణాం మిథునం వేద ప్ర ప్రజయా పశుభిర్మిథునై
ర్జాయతే స్థాలీభిరన్యే గ్రహా గృహ్యన్తే వాయవ్యైరన్య ఏతద్వై గ్రహా
ణాం మిథునం య ఏవం వేద ప్ర ప్రజయా పశుభిర్మిథునైర్జాయతే” (సం-
౬కా|౫ప్ర|౧౧అ) ఇతి। ఆగ్రయణోక్థ్యాదిగ్రహాః స్త్రీరూపాభిః మృణ్మయ
స్థాలీభిర్గృహ్యన్తే, ఉపాంశ్వన్తర్యామాదిగ్రహాస్తు పురుషరూపైర్దా
రుమయైర్వాయవ్యైః। వేదనేతు మనుష్యమిథునైః పశుమిథునైశ్చ ప్రజా
యతే యుక్తో భవతి। య ఏవం వేదేతి పునరభిధానముపసంహారార్థం। అథ స
వనీయపురోడాశాన్ విధత్తే “ఇన్ద్రస్త్వష్టుః సోమమభీషహాఽపిబత్స విష్వఙ్
వ్యార్ఛత్స ఆత్మన్నారమణం నావిన్దత్స ఏతాననుసవనం పురోడాశానపశ్య
త్తాన్నిరవపత్తైర్వై స ఆత్మన్నారమణమకురుత తస్మాదనుసవనం పురోడా
శా నిరుప్యన్తే తస్మాదను సవనం పురోడాశానాం ప్రాశ్నీయాదాత్మన్నే
వారమణం కురుతే నైనగ్ం సోమోఽతిపవతే” (సం - ౬ కా । ౫ ప్ర।
౧౧అ) ఇతి। ఇన్ద్రేణ విశ్వరూపాభిధేయత్వష్టుః పుత్రే హతే సతి కు
పితస్త్వష్టా వినేన్ద్రం సోమయాగం కర్తుం ప్రవృత్తః తదానీమిన్ద్రోఽభీష
హా బలాదేవాఽపిబత్ । స ఇన్ద్రః సహసా పీతస్య సోమస్య ఉదరమధ్యా
దితస్తతో విధావనాద్వ్యార్ఛత్ వివిధామార్తిం ప్రాప్నోత్ । తే
నార్తః స ఇన్ద్రః స్వాత్మని ఆరమణం సుఖం నాలభత। తతః త్రిష్వపి సవనే
షు సవనీయపురోడాశైః సుఖం ప్రాప్తవాన్। తస్మాత్పురోడాశాన్నిరుప్య
తచ్ఛేషభక్షణేన సుఖం భవతి। సోమస్త్వేనం నాతిపవతే నేతస్తతః సఞ్చారే
ణ బాధతే। తేషు సవనీయపురోడాశేషు పఞ్చద్రవ్యవిధిమర్థవాదేనో
న్నయతి “బ్రహ్మవాదినో వదన్తి నర్చా న యజుషా పఙ్క్తిరాప్యతేఽథ కిం య
జ్ఞస్య పాఙ్క్తత్వమితి ధానాః కరమ్భః పరివాపః పురోడాశః పయస్యా తే
న పఙ్క్తిరాప్యతే తద్యజ్ఞస్య పాఙ్క్తత్వం” (సం-౬కా|౫ప్ర|౧౧అ) ఇతి। ప

ష్వాపశురాపఙ్క్తిరిత్యామ్నాతత్వాత్ పఞ్చసఙ్ఖ్యాయోగేన పాఙ్క్తత్వం వక్తవ్యం। ఋచోయజుషోవా నాస్తి కాచిన్నియతా పఞ్చసఙ్ఖ్యా। నచమాభూత్పాఙ్క్తత్వమితివాచ్యం, పాఙ్క్తోయజ్ఞఇతి సర్వత్రోద్ఘోషణాత్। అతఃకింపాఙ్క్తత్వమితిప్రశ్నః।ధానాదిద్రవ్యేషు నియతయా పఞ్చసఙ్ఖ్యయా పాఙ్క్తత్వమిత్యుత్తరం। భ్రష్టాయవాఃధానాః। ఆజ్యసంయుక్తాః సక్తవఃకరమ్భః। వ్రీహిజన్యాలాజాః పరివాపాః। పిష్టవికారఃపురోడాశః। క్షీరవికారఃపయస్యా॥

అథమీమాంసా.

॥ ॥తృతీయాధ్యాయస్య పఞ్చమపాదేచిన్తితం.॥ ॥

“కింస్యాచ్చమసినామేవ హారియోజనభక్షణం।
సర్వేషాంవాగ్రిమస్తేషాం పూర్వవాక్యేనసన్నిధేః॥
లిప్సన్తేసర్వఏవేతి హారియోజనవాక్యతః।
గ్రావస్తుతోఽప్యస్తిభక్షశ్చమసిత్వమకారణం” ॥ఇతి॥

“హరిరసిహారియోజనః” ఇత్యనేనమన్త్రేణ గృహ్యమాణోగ్రహో హారియోజనః। హోత్రబ్రహ్మాదయశ్చమసినః। యస్తుచతుర్ణాం హోత్రాణాం మధ్యేచతుర్థో గ్రావస్తున్నామకోఽస్తినాసౌచమసీ। తత్రచమసినామేవహారియోజనే భక్షణం। కుతః। యథాచమసమన్యాంశ్చమసినోభక్షయన్తిఅథైతస్యహారియోజనస్య సర్వఏవ లిప్సన్త ఇత్యత్ర పూర్వవాక్యేచమసినాం సన్నిహితత్వేనోత్తరవాక్యేసర్వశబ్దేనతేషామేవాభిధాతవ్యత్వాత్। అతో నాస్తి తత్రగ్రావస్తుతోభక్ష ఇతి ప్రాప్తేబ్రూమః। అథశబ్దేనైవకారేణచ చమసిమాత్రత్వశఙ్కామపోద్యవాక్యేనవిహితస్యసర్వభక్షణస్య సన్నిధిమాత్రేణ సఙ్కోచాయోగాదస్తి గ్రావస్తుతోఽపిభక్షః। తస్మాచ్చమసిత్వంనభక్షణేకారణం॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే అష్టావింశోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

అగ్న ఆయూꣳషి పవస ఆసువోర్జమిషం చ నః । ఆరే బాధస్వ దుచ్ఛునాం । ఉపయామగృహీతోఽస్యగ్నయే త్వా తేజస్వత ఏష తే యోనిరగ్నయే త్వా తేజస్వతే ॥౧॥ అగ్నే త్రయోవిꣳశతిః ॥౨౯॥

ఉత్తిష్ఠన్నోజసా సహ పీత్వా శిప్రే అవేపయః । సోమమిన్ద్ర చమూసుతం । ఉపయామగృహీతోఽసీన్ద్రాయ త్వౌజస్వత ఏష తే యోనిరిన్ద్రాయ త్వౌజస్వతే ॥౧॥ ఉత్తిష్ఠన్నేకవిꣳశతిః ॥౩౦॥

తరణిర్విశ్వదర్శతో జ్యోతిష్కృదసి సూర్య । విశ్వమాభాసి రోచనం । ఉపయామగృహీతోఽసి సూర్యాయ త్వా భ్రాజస్వత ఏష తే యోనిస్సూర్యాయ త్వా భ్రాజస్వతే ॥౧॥ తరణిర్విꣳశతిః ॥౩౧॥

ఆప్యాయస్వ మదిన్తమ సోమ విశ్వాభిరూతిభిః । భవానస్సప్రథస్తమః ॥౧॥ ఆనవ ॥౩౨॥

ఈయుష్టే యే పూర్వతరామపశ్యన్ వ్యుచ్ఛన్తీముషసం మర్త్యాసః । అస్మాభిరూను ప్రతిచక్ష్యాభూదో తే యన్తి యే అపరీషు పశ్యాన్ ॥౧॥

ఈయురేకాన్నవిꣳశతిః ॥౩౩॥

జ్యోతిష్మతీం త్వా సాదయామి జ్యోతిష్కృతం త్వా సాదయామి జ్యోతిర్విదం త్వా సాదయామి భాస్వతీం త్వా సాదయామి జ్వలన్తీం త్వా సాదయామి మల్మలాభవన్తీం త్వా సాదయామి దీప్యమానాం త్వా సాదయామి రోచమానాం త్వా సాదయామ్యజస్రాం త్వా సాదయామి బృహజ్జ్యో

తిపం త్వాసాదయామి బోధయన్తీం త్వాసాదయామి జాగ్రతీం త్వాసా దయామి॥౧॥జ్యోతిష్మతీగ్ం పఞ్చ్వగ్ంశతిః॥౩౪॥

ప్రయాసాయ స్వాహా యాసాయ స్వాహావియాసాయ స్వాహాసం యాసాయస్వాహోద్యాసాయ స్వాహావయాసాయస్వాహా శుచేస్వా హా శోకాయస్వాహా తప్యత్వైస్వాహా తపతేస్వాహా బ్రహ్మహత్యాయై స్వాహాసర్వస్మైస్వాహా॥౧॥ ప్రయాసాయచతుర్విగ్ంశతిః॥౩౫॥

చిత్తగ్ం సన్తానేన భవం యక్నా రుద్రం తనిమ్నాపశుపతిగ్ం స్థూల హృదయేనాగ్నిగ్ం హృదయేనరుద్రం లోహితేన శర్వం మతస్నాభ్యాం మహాదేవమన్తఃపార్శ్వేనౌషిష్ఠహనగ్ం శిఙ్గీనికోశ్యాభ్యాం॥౧॥

చిత్తమష్టాదశ॥౩౬॥

ఆతిష్ఠ వృత్రహన్ రథం యుక్తాతే బ్రహ్మణాహరీ।అర్వాచీనగ్ం సుతే మనో గ్రావాకృణోతువగ్నునా।ఉపయామగృహీతోఽ సీన్ద్రాయ త్వాషో డశిన ఏష తేయోనిరిన్ద్రాయ త్వాషోడశినే॥౧॥ఆతిష్ఠగ్ం పఞ్చ్వగ్ంశతిః॥౩౭॥

ఇన్ద్రమిద్ధరీ వహతోఽ ప్రతిధృష్టశవసమృషీణాఞ్చ స్తుతీరుపయజ్ఞఞ్చ మానుషాణాం। ఉపయామగృహీతోఽసీన్ద్రాయత్వా షోడశినఏష తేయో నిరిన్ద్రాయత్వా షోడశినే॥౧॥ఇన్ద్రం త్రయోవిగ్ంశతిః॥౩౮॥

అసావిసోమ ఇన్ద్ర తే శవిష్ఠ ధృష్ణవాగహి। ఆత్వా పృణక్త్విన్ద్రి యగ్ంరజః సూర్యోనరశ్మిభిః।ఉపయామగృహీతోఽసీన్ద్రాయత్వాషో డశిన ఏష తేయోనిరిన్ద్రాయత్వాషోడశినే॥౧॥అసావిసప్తవిగ్ంశతిః॥౩౯॥

సర్వస్య ప్రతిశీవరీ భూమిస్త్వోపస్థ ఆధిత । స్యోనాఽస్మై సుషదా భవ యచ్ఛాఽస్మై శర్మ సప్రథాః। ఉపయామగృహీతోఽసీన్ద్రాయ త్వా షోడశిన ఏష తే యోనిరిన్ద్రాయ త్వా షోడశినే॥౧॥ సర్వస్య షడ్విగ్ంశతిః॥౪౦॥

మహాగ్ం ఇన్ద్రో వజ్రబాహుః షోడశీ శర్మ యచ్ఛతు । స్వస్తినో మఘవా కరోతు హన్తు పాప్మానం యోఽస్మాన్ద్వేష్టి । ఉపయామగృహీతోఽసీన్ద్రాయ త్వా షోడశిన ఏష తే యోనిరిన్ద్రాయ త్వా షోడశినే॥౧॥
మహాన్షడ్విగ్ంశతిః॥౪౧॥

సజోషా ఇన్ద్ర సగణో మరుద్భిః సోమంపిబ వృత్రహాంఛూరవిద్వాన్। జహి శత్రూగ్ం రప మృధో నుదస్వాథాఽభయం కృణుహి విశ్వతో నః। ఉపయామగృహీతో సీన్ద్రాయ త్వా షోడశిన ఏష తే యోనిరిన్ద్రాయ త్వా షోడశినే॥౧॥ సజోషాస్త్రిగ్ంశత్॥౪౨॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే ఏకోనత్రింశ త్రింశ ఏకత్రింశ ద్వాత్రింశ త్రయస్త్రింశ చతుస్త్రింశ పఞ్చత్రింశ షట్త్రింశ సప్తత్రింశాష్టత్రింశైకోనచత్వారింశచత్వారింశైకచత్వారింశ ద్విచత్వారింశాన్తాః క్రమేణ చతుర్దశానువాకాః॥౨౯॥౩౦॥౩౧॥౩౨॥౩౩॥౩౪॥౩౫॥౩౬॥౩౭॥౩౮॥౩౯॥౪౦॥౪౧॥౪౨॥*॥

అథ భాష్యమ్.

కల్పః "త్రీనగ్నిష్టోమే అతిగ్రహాన్ గృహ్ణాతి, ఆగ్నేయమైన్ద్రగ్ం సౌర్యమితి, అగ్న ఆయూగ్ంష్యుత్తిష్ఠం స్తరణిరితి గ్రహణసాదనా" ఇతి। ప్రథమమన్త్రపాఠస్తు "అగ్న ఆయూగ్ంషి పవస ఆసువోర్జమిషఞ్చ నః। ఆరే

బాధస్వ దుచ్ఛునాం । ఉపయామగృహీతోఽస్యగ్నయే త్వా తేజస్వత ఏష తే యోనిరగ్నయే త్వా తేజస్వతే ” ఇతి । హే అగ్నే త్వం భక్తానామాయూంషి పవసే శోధయసి వర్ధయసీత్యర్థః । అస్మాకం ఇషమన్నం ఊర్జంబలం ఆసువ ప్రయచ్ఛ । దుచ్ఛునాం వైరిసేనాం ఆరే దూరం యథా స్యాత్తథా బాధస్వ । స్పష్టమన్యత్ ॥*॥ ఇత్యేకోనత్రింశోఽనువాకః॥౨౯॥*॥ ద్వితీయమన్త్రపాఠస్తు “ఉత్తిష్ఠన్నోజసా సహ పీత్వా శిప్రే అవేపయః । సోమమిన్ద్ర చమూసుతం । ఉపయామగృహీతోఽసీన్ద్రాయ త్వౌజస్వత ఏష తే యోనిరిన్ద్రాయ త్వౌజస్వతే ” ఇతి । హే ఇన్ద్ర సుతం సోమం పీత్వా ఓజసా బలేన సహ ఉత్తిష్ఠన్ చమూ భక్షణకరణభూతే శిప్రే హనూ అవేపయః చాలయః । తచ్చాలనలిఙ్గేన తుష్టమాత్మానమస్మాకం దర్శయేత్యర్థః । స్పష్టమన్యత్ ॥*॥ ఇతి త్రింశోఽనువాకః॥౩౦॥*॥ తృతీయమన్త్రపాఠస్తు పారకసమ్ప్రదాయానుసారేణ తరణిరిత్యాద్యేకత్రింశానువాకమారభ్య మన్త్రషట్కం షట్త్రింశదనువాకాన్తం సంహితోపనిషత్సు ప్రథమప్రపాఠకత్వేన స్వీకృతత్వాత్తు హిరణ్మత్ర చిత్యాఖ్యారణ్యక తృతీయప్రపాఠకే సమామ్నాతత్వాన్నాత్ర వ్యాఖ్యేయం॥*॥ ‡ తత్ర తృతీయాఖ్యప్రథమమన్త్రో యథా “తరణిర్విశ్వదర్శతో జ్యోతిష్కృదసి సూర్య । విశ్వమాభాసి రోచనం । ఉపయామగృహీతోఽసి సూర్యాయ త్వా భ్రాజస్వత ఏష తే యోనిస్సూర్యాయ త్వా భ్రాజస్వతే ” ॥ఇతి॥ హే సూర్య త్వం తరణిః అన్ధకారోత్తరణ హేతుః । విశ్వదర్శితః విశ్వైః సర్వైః ప్రాణిభిర్దర్శనీయః । జ్యోతిష్కృత్ అసి సర్వస్మిన్ లోకే ప్రకాశకృదసి । విశ్వం సర్వం జగత్ రోచనం రోచమానం దీప్యమానం యథా భవతి తథా ఆభాసి సర్వతః ప్రకాశయతి । హే అతిగ్రాహ్యరూప గ్రహ భ్రాజస్వతే దీప్తియుక్తాయ యథోక్తమహిమోపేతాయ సూర్యాయ త్వా త్వాం గృహ్ణామి । త్వం తదర్థం ఉపయామగృహీతః ఉ

‡ యద్యపి మాధవాచార్యైః తరణిర్విశ్వదర్శత ఇత్యాది మన్త్రషట్కం సంహితోపనిషత్సు ప్రథమప్రపాఠకత్వేన స్వీకృతచాతుర్హోత్ర చిత్యాఖ్యారణ్యక తృతీయప్రపాఠకే సమామ్నాతత్వాదత్ర నవ్యాఖ్యాతం తథాప్యత్ర సంహితాక్రమమనుసృత్య తత్రత్యవ్యాఖ్యాం దృష్ట్వా కేవలం షణ్మన్త్రాణామర్థోఽలిఖ్యతే॥

పయామేన పృథివీకార్యేణపాత్రేణ గృహీతోఽసి । ఏష హవిర్ధానమణ్డపస్థ ఖరప్రదేశః తేతవయోనిః స్థానం అతో భ్రాజస్వ తేదీప్తిమ తే సూర్యాయత్వా త్వాం తత్ర ప్రదేశే సాదయామి। ఈదృశోఽయమితి గ్రాహ్యాయ స్మై సూర్యాయ గృహ్యతే కిమువక్తవ్యం తస్య మాహాత్మ్యం॥*॥ ఇత్యేకత్రింశోఽనువాకః॥౩౧॥ చతుర్థాఖ్యద్వితీయమన్త్రపాఠస్తు “ఆప్యాయస్వమదిన్తమసోమవిశ్వాభిరూతిభిః । భవానస్సప్రథస్తమః ”ఇతి। హేమదిన్తమ అతిశయేనహర్షయుక్తసోమవిశ్వాభిరూతిభిః సర్వప్రకారైరస్మదీయరక్షణైః ఆప్యాయస్వ సర్వతోవర్ధస్వ । నః అస్మాకం ప్రతిసప్రథస్తమః అతిశయేనప్రథాయుక్తోభవ॥*॥ఇతిద్వాత్రింశోఽనువాకః॥౩౨॥*॥పఞ్చమాఖ్యతృతీయమన్త్రపాఠస్తు “ ఈయుష్టేయేపూర్వతరామపశ్యన్ వ్యుచ్ఛన్తీముషసంమర్త్యాసః । అస్మాభిరూను ప్రతిచక్ష్యాభూదోతేయన్తియే అపరీషు పశ్యాన్” ఇతి। యేమర్త్యాసః మనుష్యాః వ్యుచ్ఛన్తీంప్రభావంకుర్వన్తీం ఉషసం ఉషఃకాలదేవతాం పూర్వతరాం ఇతరేభ్యోత్యన్తం పూర్వాం అపశ్యన్ పశ్యన్తి తేమనుష్యా ఈయుః తాం దేవతాంప్రాప్నువన్తి।అస్మాభిరూనుఅస్మాభిరనుప్రతిచక్ష్యాభూత్ ప్రత్యక్షదర్శనీయాభూత్ । యేఅన్యేష్వపరీషు అపరరాత్రిషు రాత్రీణామవసానేషు పశ్యన్తి । ఓ తేయన్తి తేఽపితాం దేవతాం సర్వథాప్రాప్నువన్తి॥*॥ ఇతి త్రయస్త్రింశోఽనువాకః॥౩౩॥*॥ అథపోషణేదాహవినియుక్తాని యజూంష్యాహ।షష్ఠాఖ్యశ్చతుర్థోమన్త్రపాఠస్తు “జ్యోతిష్మతీం త్వాసాదయామి జ్యోతిష్కృతం త్వాసాదయామి జ్యోతిర్విదం త్వాసాదయామి భాస్వతీం త్వాసాదయామి జ్వలంతీం త్వాసాదయామి మల్మలాభవంతీం త్వాసాదయామి దీప్యమానాం త్వాసాదయామి రోచమానాం త్వా సాదయామ్యజస్రాం త్వాసాదయామి బృహజ్జ్యోతిషం త్వా సాదయామి బోధయన్తీం త్వా సాదయామి జాగ్రతీం త్వా సాదయామి ” ఇతి । ప్రేతందగ్ధుంయాసమిత్ప్రక్షిప్యతే తాం సంబోధ్యోచ్యతే । అత్రతు గ్రహపోషణే ఇష్టకోపధానేవా సంబోధ

నం । పోషణంఆసాదనమిత్యర్థః । హే గ్రహ త్వాం హవిర్ధానమణ్డపే ఖ
రప్రదేశే జ్యోతిష్మతీత్యాదిభిర్విశేషణైః సాదయామి । తత్రత్యో స్వాహుతిని
ష్ఠాయా జ్వాలాయా అవస్థానవిశేషా ఉచ్యన్తే।అత్యల్పప్రకాశోపేతా జ్యోతి
ష్మతీ।ఈషదధికప్రకాశోపేతా జ్యోతిష్కృత్ । తతోప్యధికప్రకాశోపేతా
జ్యోతిర్విత్ ।ఏవంభాస్వత్యాదిషు యోజనీయం । మల్మలేతిదహ్యమానకా
ష్ఠాదివస్తుధ్వనేరనుకరణం।లిఙ్గానుసారేణాయం మన్త్ర ఇష్టకోపధానేపి వి
నియోక్తవ్యః॥*॥ ఇతి చతుస్త్రింశోఽనువాకః॥౩౪॥*॥ అథాహుతిమన్త్రా
ఉచ్యన్తే। అత్రసప్తమాఖ్యపఞ్చమమన్త్రపాఠస్తు "ప్రయాసాయస్వా
హాయాసాయస్వాహా వియాసాయస్వాహా సంయాసాయ స్వాహోద్
యాసాయస్వాహావయాసాయస్వాహా శుచేస్వాహా శోకాయస్వాహాత
ప్యత్వైస్వాహా తపతేస్వాహాబ్రహ్మహత్యాయైస్వాహా సర్వస్మైస్వాహా"
ఇతి । విధ్యుక్తకర్మానుష్ఠాతుర్యజమానస్య మరణోత్తరం యమలోకే
బాధకా దేవాః ప్రయాసాదిశబ్దవాచ్యాః। తన్నిర్వచనానితు యథాయోగ
మున్నేయాని। తస్మైతస్మైదేవతాయైగృహీతమిదమాజ్యాదిహవిఃస్వాహా
హుతమస్తు మన్త్రలిఙ్గేనదేవతా విశేషఃస్పష్టః॥*॥ ఇతిపఞ్చత్రింశోఽను
వాకః॥౩౫॥*॥ అథహవిషాహోమార్థోమన్త్రానువాకఉచ్యతే। అష్టమా
ఖ్యషష్ఠమన్త్రపాఠస్తు "చిత్తగ్ంసన్తానేనభవంయక్నారుద్రంతనిమ్నాపశు
పతిగ్ంస్థూలహృదయేనాగ్నిగ్ంహృదయేనరుద్రంలోహితేనశర్వం మతస్నా
భ్యాం మహాదేవమన్తః పార్శ్వేనౌషిష్ఠహనగ్ంశిఙ్గీనికోశ్యాభ్యాం "ఇతి।
అత్రద్వితీయాన్తాదిశబ్దా దేవతా విశేషవాచినః। తృతీయాన్తాః సన్తానా
ది శబ్దాః పశవో మాంసవిశేషవాచినః । సన్తానాఖ్యేనమాంసవిశేషేణచి
త్తాఖ్యం దేవతావిశేషం పరితోషయామిఇతివాక్యశేషః। ఏవంసర్వత్ర
యోజనీయం।స్పష్టమన్యత్ ॥*॥ ఇతిషట్త్రింశోఽనువాకః॥౩౬॥*॥ కల్పః
"ఆగ్రయణగ్రహం గృహీత్వాథషోడశినం గృహ్ణాతి ఆతిష్ఠవృత్రహన్రథ
మిత్యనుద్రుత్యఉపయామగృహీతోసీన్ద్రాయత్వా షోడశినేజుష్టంగృహ్ణామీ
తి పరిమృజ్యాసాదయత్యేషతేయోనిరిన్ద్రాయ త్వాషోడశినఇతి "ఇతి। న

వమమన్త్రపాఠస్తు ‘‘ఆతిష్ఠవృత్రహన్రథం యుక్తాతెబ్రహ్మణాహరీ।అర్వా
చీనగ్ంసుతెమనోగ్రావాకృణోతు వగ్నునా। ఉపయామగృహీతోసీన్ద్రా
యత్వాషోడశినఏషతెయోనిరిన్ద్రాయత్వాషోడశినే’’ఇతి। హేవృత్రహన్
ఇన్ద్రతవహరీ అశ్వౌబ్రహ్మణా మన్త్రేణరథేయుక్తౌయోజితౌ అతోరథ
మాతిష్ఠఆరోహ। అయంగ్రావా వగ్నునా వచనేన అభిషవధ్వనినాత్వన్మ
నః సుతెఅభిషుతె సోమేఆర్వాచీనమభిముఖంకరోతు। షోడశసఙ్ఖ్యాపూ
రకంస్తోత్రం శస్త్రఞ్చయస్యేన్ద్రస్యాస్తి అసౌషోడశీస్పష్టమన్యత్ ॥*॥ ఇతి
సప్తత్రింశోఽనువాకః॥౩౭॥*॥ అస్మిన్నేవగ్రహే అష్టత్రింశదనువాకమార
భ్య ద్విచత్వారింశదనువాకాన్తంపఞ్చమన్త్రా వికల్ప్యన్తే। తత్రప్రథమః
‘‘ఇన్ద్రమిద్ధరీ వహతోఽప్రతిధృష్టశవసమృషీణాఞ్చస్తుతీరుపయజ్ఞఞ్చ మా
నుషాణాం। ఉపయామగృహీతోసీన్ద్రాయత్వాషోడశినఏషతెయోనిరిన్ద్రా
యత్వాషోడశినే’’ ఇతి। ఋషీణాంమన్త్రాణాంస్తుతీశ్చమానుషాణా యు
జ్ఞఞ్చోపేత్య అప్రతిధృష్టశవసం కేనాప్యతిరస్కృతబలం ఇన్ద్రమేవహరీర
థేనవహతః॥*॥ఇత్యష్టత్రింశోఽనువాకః॥౩౮॥*॥ అథద్వితీయః ‘‘అసావిసో
మఇన్ద్రతె శవిష్ఠధృష్ణవాగహి। ఆత్వాపృణక్త్విన్ద్రియగ్ంరజస్సూర్యం న
రశ్మిభిః। ఉపయామగృహీతోసీన్ద్రాయత్వాషోడశినఏషతె యోనిరిన్ద్రా
యత్వాషోడశినే’’ ఇతి। హేశవిష్ఠ అతిశయేన బలవన్నిన్ద్రతెత్వదర్థంసో
మః అసావిసుతః। హేధృష్ణోధార్ష్ట్యయుక్త ఆగహిఆగచ్ఛ। ఇన్ద్రియంశ
క్తిస్త్వామావృణోతు ఆపూరయతు। కిమివ। రశ్మిభిఃస్వీకృతంరజః ఉదకం
సూర్యంనసూర్యమివ। ఏతచ్చారణ్యకే సమామ్నాతం ‘‘ఆపస్సూర్యేస
మాహితాః। అభ్రాణ్యపఃప్రపద్యన్తే’’ ఇతి॥*॥ ఇత్యేకోనచత్వారింశోఽ
నువాకః॥౩౯॥*॥అథతృతీయః ‘‘సర్వస్యప్రతిశీవరీభూమిస్త్వోపస్థఆధిత। స్యో
నాస్మైసుషదాభవయచ్ఛాస్మైశర్మసప్రథాః। ఉపయామగృహీతోసీన్ద్రా
యత్వాషోడశినఏషతెయోని రిన్ద్రాయత్వాషోడశినే’’ఇతి।సర్వస్యభూత
జాతస్యప్రతిశీవరీ అభిముఖ్యశాయినీభూమిః త్వాంఇన్ద్ర ఉపస్థేఉపరితనస్థా

నే॥ఆధిత ఆదధాతు। హేభూమే అస్మై ఇన్ద్రాయ స్యోనా సుఖప్రదా సుషదా శోభననివాసస్థానా చ భవ। అస్మై యజమానాయ సప్రథాః అతివిస్తృతా సతీ శర్మ సుఖం ప్రయచ్ఛ॥*॥ ఇతి చత్వారింశో ఽనువాకః॥౪౦॥*॥ అథ చతుర్థః। “మహాగ్ం ఇన్ద్రో వజ్రబాహుః షోడశీ శర్మ యచ్ఛతు। స్వస్తి నో మఘవా కరోతు హన్తు పాప్మానం యోఽస్మాన్ ద్వేష్టి। ఉపయామగృహీతోఽసీన్ద్రాయ త్వా షోడశిన ఏష తే యోనిరిన్ద్రాయ త్వా షోడశినే” ఇతి। స్పష్టోఽర్థః॥*॥ ఇత్యేకచత్వారింశోఽనువాకః॥౪౧॥*॥ అథ పఞ్చమః। “సజోషా ఇన్ద్ర సగణో మరుద్భిః సోమం పిబ వృత్రహం ఛూర విద్వాన్। జహి శత్రూగ్ం రప మృధో నుదస్వాథాఽభయం కృణుహి విశ్వతో నః। ఉపయామగృహీతోఽసీన్ద్రాయ త్వా షోడశిన ఏష తే యోనిరిన్ద్రాయ త్వా షోడశినే” ఇతి। హే వృత్రహన్ శూర ఇన్ద్ర సజోషాః ప్రీతిసహితః మరుద్భిర్యుక్తతయా సగణస్త్వం యజమానభక్తిం విద్వాన్ జ్ఞాత్వా సోమం పిబ। అస్మాకం మారణోద్యతాన్ శత్రూన్ మారయ ఇతరాన్ మృధో వైరిణో అపనుదస్వ। అనన్తరమస్మాకం సర్వతో భయ రాహిత్యం కురు॥

॥ ॥అథవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

“ఐన్ద్రవాయవ ఆవాయో ఇన్ద్రతస్య పునర్గ్రహః।
మైత్రావరుణకేయం వామాశ్వినే ద్వా వికల్పితౌ॥
శుక్రే మన్థిని చైకైకః ప్రాగివాగ్రయణే ద్వయం।
ఏకైక ఉక్థ్యధ్రువయోశ్చతుర్దశ తు మన్త్రకాః॥
ఋతుగ్రహేషూపయామః సర్వేష్వాదౌ ప్రయుజ్యతే।
ఐన్ద్రాగ్నో వైశ్వదేవశ్చ త్రయో మారుత్వతగ్రహాః॥
వైకల్పికా ద్వౌ మాహేన్ద్రో కదాఽఽదిత్యగ్రహస్తథా।
కదాదధిగ్రహస్తత్ర యజ్ఞ సోమం పునః క్షిపేత్॥
వివగ్రాణ్ణాలోడయేద్వా కామ్యదధ్నః ప్రతిశ్రయః।
త్రయో వికల్ప్యాః సావిత్రే వైశ్వదేవే పరోహ్యసౌ॥

రూపేణ సద్ర్వస్యైరష్టాదశ చ॥౪౩॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే త్రిచత్వారింశోఽనువాకః॥*॥

భాష్యమ్.

ద్విచత్వారింశేఽనువాకే గ్రహాస్సమాపితాః। త్రిచత్వారింశే దక్షిణావర్ణ్యతే। కల్పః “ప్రచరణ్యా దాక్షిణాని జుహోతిహిరణ్యం ప్రబధ్య ఘృతేవదా యోమత్యం చిత్రమితి ద్వాభ్యాం గార్హపత్యే జుహోతి ”ఇతి। తత్రప్రథమా “ఉదుత్యంజాతవేదసం దేవంవహన్తికేతవః। దృశేవిశ్వాయసూర్యం ”ఇతి। కేతవోరశ్మయః త్యంజాతవేదసం తమగ్నిసదృశం సూర్యందేవం ఉద్వహన్తి ఊర్ధ్వదేశపవప్రాపయన్తి। కిమర్థం। విశ్వాయకృత్స్నస్య జగతస్సూర్యం దృశేద్రష్టుం। అథద్వితీయా “చిత్రందేవానాముదగాదనీకం చక్షుర్మిత్రస్యవరుణస్యాగ్నేః। ఆప్రాద్యావాపృథివీఅంతరిక్షం సూర్యఆత్మాజగతస్తస్థుషశ్చ ”ఇతి। చిత్రంరక్తశ్వేతాదివివిధవర్ణం దేవానాంరశ్మీనాం అనీకంసైన్యసదృశం మండలంఉదగాత్ ఉదయంగచ్ఛతి। కీదృశం। మిత్రాదిదేవోపలక్షితస్య కృత్స్నస్యప్రాణిజాతస్య ఇన్ద్రియాధిష్ఠాతృత్వాచ్చక్షుః స్థానీయం తన్మండలస్థః సూర్యః జగతో జఙ్గమస్య తస్థుషఃస్థావరస్య చాత్మాసన్ లోకత్రయంఆప్రాః పూరితవాన్। కల్పః “అగ్నేనయేత్యాగ్నీధ్రీయే జుహోతి ” ఇతి। పాఠస్తు “అగ్నేనయసుపథారాయేఅస్మాన్ విశ్వానిదేవవయునానివిద్వాన్। యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనో భూయిష్ఠాంతేనమఉక్తింవిధేమ”ఇతి। హే అగ్నేరాయే పారలౌకికధనప్రాప్త్యర్థమస్మాన్ శోభనేన మార్గేణనయ। హే దేవత్వం విశ్వానివయునానిసర్వాన్మార్గాన్విద్వాన్జానాసి। జుహురాణం కుటిలం ఏనఃపాపం అస్మత్యుయోధివియోజయ। తేతుభ్యంభూయిష్ఠాం బహుతరాం నమఉక్తిం నమస్కారోక్తిం విధేమకుర్యాం బహుతరాంనమస్కారోక్త్యాపరిచరేమేత్యర్థః। దాక్షాయణహోమం విధత్తే

పాత్నీవతగ్రహస్యాస్య హోమోగ్నా ఇతి మన్త్రితః।
హారియోజననామ్నస్తు హరిస్థేతి హుతిర్భవేత్ ॥
అగ్నేతి గ్రాహ్య ఆగ్నేయ ఉత్తిష్ఠ గ్రాహ్య ఐన్ద్రికః।
షడ్వికల్ప్యాః షోడశిగ్రహః కాణ్డం సమాప్యతే'' ॥ఇతి॥

ఇతి ద్విచత్వారింశోనువాకః॥*॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే ఏకోనత్రింశానువాకమారభ్య ద్విచత్వారింశదనువాకాన్తాశ్చతుర్దశానువాకాః ॥ ౨౯॥౩౦॥౩౧॥౩౨॥౩౩॥౩౪॥౩౫॥ ౩౬॥౩౭॥౩౮॥౩౯॥౪౦॥౪౧॥౪౨॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

ఓం ॥ ఉదు త్యం జాతవేదసం దేవం వహన్తి కేతవః । దృశే విశ్వాయ సూర్యం।చిత్రం దేవానాముదగాదనీకం చక్షుర్మిత్రస్య వరుణస్యాగ్నేః। ఆప్రా ద్యావాపృథివీ అన్తరిక్షగ్ం సూర్య ఆత్మా జగతస్తస్థుషశ్చ । అగ్నే నయ సుపథా రాయే అస్మాన్ విశ్వాని దేవ వయునాని విద్వాన్ । యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనో భూయిష్ఠాం తే నమ ఉక్తిం విధేమ । దివం గచ్ఛ సువః పత రూపేణ॥౧॥

వో రూపమభ్యేమి వయసా వయః। తుథో వో విశ్వవేదా విభజతు వర్షిష్ఠే అధి నాకే।ఏతత్తే అగ్నే రాధ ఏతి సోమచ్యుతం తన్మిత్రస్య పథా నయ ఋతస్య పథా ప్రేత చన్ద్రదక్షిణా యజ్ఞస్య పథా సువితా నయన్తీర్బ్రాహ్మణమద్య రాధ్యాసమృషిమార్షేయం పితృమన్తం పైతృమత్యగ్ం సుధాతుదక్షిణం వి సువః పశ్య వ్యన్తరిక్షం యతస్వ సదస్యైరస్మద్దాత్రా దేవత్రా గచ్ఛత మధుమతీః ప్రదాతారమా విశతానవహాయాస్మాన్ దేవయానేన పథేత సుకృతాం లోకే సీదత తన్నః సగ్ంస్కృతం॥౨॥

«సువర్గాయ వా ఏతాని లోకాయ హూయన్తే యద్దాక్షిణాని» (సం-
౬కా।౬ప్ర।౧అ) ఇతి। దక్షిణాందిశ్సునా హోతవ్యాని దాక్షిణాని। హో-
మాధికరణం విధత్తే «ద్వాభ్యాం గార్హపత్యే జుహోతి ద్విపాద్యజమానః
ప్రతిష్ఠిత్యా ఆగ్నీధ్రే జుహోత్యన్తరిక్ష ఏవాక్రమతే» (సం - ౬కా।౬ప్ర।
౧అ) ఇతి। ద్వాభ్యాం వక్ష్యమాణాభ్యాం। ఆగ్నీధ్రహోమాదూర్ధ్వం। సదగ్ని
ప్రదేశం విధత్తే «సదోఽభ్యైతి సువర్గమేవైనం లోకం గమయతి» (సం-
౬కా।౬ప్ర।౧అ) ఇతి। మ[illegible]వినియుఙ్క్తే «సౌరీభ్యామృగ్భ్యాం గా-
ర్హపత్యే జుహోత్యముమేవైనం లోకꣳ సమారోహయతి నయవత్యాఽఽ-
గ్నీధ్రే జుహోతి సువర్గస్య లోకస్యాభినీత్యై» (సం - ౬కా।౬ప్ర।౧అ)
ఇతి। ఉదుత్యం చిత్రమిత్యేతే సౌర్యౌ। అగ్నే నయ సుపథేతి నయవతీ। కల్పః
«దివం గచ్ఛ సువర్గపతేతి హిరణ్యꣳ హుత్వోద్గృహ్ణాతి» ఇతి। హే హిరణ్య
త్వమాకాశం ప్రతిగచ్ఛ తతః స్వర్గం ప్రాప్నుహి। అనేన యజమానస్య
స్వర్గప్రాప్తిరిత్యాహ «దివం గచ్ఛ సువర్గపతేతి హిరణ్యꣳ హుత్వోద్గృ-
హ్ణాతి సువర్గమేవైనం లోకం గమయతి» (సం - ౬కా।౬ప్ర।౧అ) ఇతి।
యద్ధిరణ్యం ప్రబధ్య ఘృతేఽవహితం తద్ధిరణ్యం ఘృతహోమాదూర్ధ్వం
హస్తేనోద్ధరేత్। కల్పః «రూపేణ వో రూపమభ్యైమీతి దక్షిణా అభ్యై-
తి» ఇతి। పాఠస్తు «రూపేణవో రూపమభ్యైమి వయసా వయః» ఇతి।
హే దక్షిణాః అనేనోద్ధృత హిరణ్యరూపేణ సహ వేదేర్దక్షిణభాగేఽవ-
స్థితానాం యుష్మాకం రూపమాభిముఖ్యేన ప్రాప్నోమి। కీదృశేన హిరణ్య-
రూపేణ। వయసా కమనీయేన। కీదృశం యుష్మద్రూపం। వయః కమనీ-
యం। రూపేణేత్యయం శబ్దో హిరణ్యపర ఇత్యేతద్దర్శయతి «రూపేణవో
రూపమభ్యైమీత్యాహ రూపేణహ్యాసాꣳ రూపమభ్యైతి యద్ధిరణ్యేన»
(సం-౬కా।౬ప్ర।౧అ) ఇతి। హిరణ్యేన యద్రూపమభ్యైతి తద్రూపేణ
వో రూపమితి మన్త్రేణోచ్యత ఇత్యర్థః। కల్పః «తుథో వో విశ్వవేదాః
భజత్వితి తా యజమానశ్చతుర్ధా కృష్ణాజినే వ్యుద్ధృత్య చతుర్థమధ్వర్యు-
భ్యో విభజతి యావదధ్వర్యవే దదాతి। తస్యార్థం ప్రతి ప్రస్థాత్రే। తృ-

యం నేష్టీచతుర్థమున్నేత్రే ప తేనేతరేషాం దానముక్తం" ఇతి। పాఠ
స్తు "తుథోవో విశ్వవేదా విభజతు వర్షిష్ఠే అధినాకే" ఇతి। హే ద
క్షిణాః వృద్ధయే స్వర్గే అధిరూఢస్తుథనామకో దేవస్సర్వతో యుష్మాన్యథా
యోచితం విభజతు। ఏతమేవార్థం స్పష్టయతి "తుథోవో విశ్వవేదా విభ
జత్విత్యాహ తుథోహస్మవై విశ్వవేదా దేవానాం దక్షిణా విభజతి తే ఏ
వైనా విభజతి" (సం-౬కా।౬ప్ర।౧౮) ఇతి। కల్పః "ఏతత్తే అగ్నే రాధ
ఇతి దక్షిణా నినయతి" ఇతి। నినయనం మన్త్రేణేతి శేషః। పాఠస్తు "ఏత
త్తే అగ్నే రాధ ఏతి సోమచ్యుతం తన్మిత్రస్య పథా నయ ఋతస్య పథా ప్రేత
చన్ద్రదక్షిణా యజ్ఞస్య పథా సువితా నయన్తీః" ఇతి। హే అగ్నే దక్షిణా ద్ర
వ్యాణి తే రాధః తవ సమృద్ధికారణం సోమచ్యుతం సోమయాగే ప్రాప్తం
ఏతద్దక్షిణా ద్రవ్యం ఏతి ఆగచ్ఛతి తద్ద్రవ్యం మిత్రస్య పథా శాన్తస్య
తవ మార్గేణ నయ। హే చన్ద్రదక్షిణాః సువర్ణాదిద్రవ్యరూపాః ఋతస్య
సత్యస్య పథా మార్గేణ ప్రేత ప్రకర్షేణ గచ్ఛత। సత్యఫలకేన దేవేన య
థాయథం విభక్తా గచ్ఛతేత్యర్థః। కీదృశాశ్చంద్ర దక్షిణాః। సువితా శోభన
గమనయుక్తేన యజ్ఞస్య పథా యజ్ఞపురుషస్య మార్గేణ సదో గార్హపత్య
యోర్మధ్యవర్తినా నయన్తీర్దక్షిణ దేశాదుత్తరదేశే నీయమానాః।
అత్ర సూత్రం "హిరణ్యపాణిరగ్రేణ గార్హపత్యం నయతి జఘనేన సదో
ఉత్తరా ఆగ్నీధ్రం చ సదశ్చ తా ఉదీచీః" ఇతి। దక్షిణా ద్రవ్యస్య సోమ
చ్యుతత్వం ప్రశస్త మిత్యాహ "ఏతత్తే అగ్నే రాధ ఏతి సోమచ్యుతమి
త్యాహ సోమచ్యుతగ్ హ్యస్య రాధ ఏతి" (సం-౬కా।౬ప్ర।౧౮) ఇతి। మి
త్రశబ్దప్రయోజనమాహ "తన్మిత్రస్య పథా నయేత్యాహ శాన్త్యై" (సం-
౬కా।౬ప్ర।౧౮) ఇతి। తుథో రుద్రోఽగ్నిరితి శ్రుతత్వాద్రుద్రస్య పథా
చేదశాన్తిః స్యాత్ అతో మిత్రస్యేత్యుచ్యతే। ఋతశబ్దో నాత్ర యజ్ఞ
వాచీ కిన్తు సత్యవాచీత్యాహ "ఋతస్య పథా ప్రేత చన్ద్రదక్షిణా ఇత్యా
హ సత్యం వా ఋతగ్ సత్యేనైవైనా ఋతేన విభజతి" (సం-౬కా।
౬ప్ర।౧౮) ఇతి। సత్యేనైవ విభజతీతి కృత్వా ముఖ్యస్య అర్థినః తృతీయినగి

యం నేష్ట్రే చతుర్థమున్నేత్రే ఏతే నేతరేషాం దానముక్తం ” ఇతి। పాఠస్తు “తుథో వో విశ్వవేదా విభజతు వర్షిష్ఠే అధినాకే” ఇతి। హే దక్షిణాః వృద్ధయే స్వర్గే అధిరూఢస్తుథనామకో దేవస్సర్వతో యుష్మాకం యథోచితం విభజతు। ఏతమేవార్థం స్పష్టయతి “తుథో వో విశ్వవేదా విభజత్విత్యాహ తుథో హస్మవై విశ్వవేదా దేవానాం దక్షిణా విభజతి తే ఏవైనా విభజతి” (సం-౬కా।౬ప్ర।౧అ) ఇతి। కల్పః “ఏతత్తే అగ్నే రాధ ఇతి దక్షిణా వినయతి ”ఇతి। వినయనం మన్త్రేణేతి శేషః। పాఠస్తు “ఏతత్తే అగ్నే రాధ ఏతి సోమచ్యుతం తన్మిత్రస్య పథా నయర్తస్య పథా ప్రేత చన్ద్రదక్షిణా యజ్ఞస్య పథా సువితా నయన్తీః ”ఇతి। హే అగ్నే దక్షిణా ద్రవ్యాణి తే రాధః తవ సమృద్ధికారణం సోమచ్యుతం సోమయాగే ప్రాప్తం ఏతద్దక్షిణా ద్రవ్యం ఏతి ఆగచ్ఛతి తద్ద్రవ్యం మిత్రస్య పథా శాన్తస్య తవ మార్గేణ నయ। హే చన్ద్రదక్షిణాః సువర్ణాదిద్రవ్యరూపాః ఋతస్య సత్యస్య పథా మార్గేణ ప్రేత ప్రకర్షేణ గచ్ఛత। సత్యఫలకేన దేవేన యథాయథం విభక్తా గచ్ఛతేత్యర్థః। కీదృశ్యశ్చన్ద్రదక్షిణాః। సువితా శోభనగమనయుక్తేన యజ్ఞస్య పథా యజ్ఞపురుషస్య మార్గేణ సదో గార్హపత్యయోర్మధ్యవర్తినా నయన్తీర్దక్షిణదేశాదుత్తరదేశే నీయమానాః। అత్ర సూత్రం “హిరణ్యపాణిరగ్రేణ గార్హపత్యం నయతి జఘనేన సదో ఉన్తరా ఆగ్నీధ్రం చ సదశ్చ తా ఉదీచీః ” ఇతి। దక్షిణా ద్రవ్యస్య సోమచ్యుతత్వం ప్రశస్తమిత్యాహ “ఏతత్తే అగ్నే రాధ ఏతి సోమచ్యుతమిత్యాహ సోమచ్యుతగ్ హ్యస్య రాధ ఏతి” (సం-౬కా।౬ప్ర।౧అ) ఇతి। మిత్రశబ్ద ప్రయోజనమాహ “తన్మిత్రస్య పథా నయేత్యాహ శాన్త్యై”(సం-౬కా।౬ప్ర।౧అ) ఇతి। తుథో రుద్రో ఽగ్నిరితి శ్రుతత్వాద్రుద్రస్య పథా చేదశాన్తిః స్యాత్ అతో మిత్రస్యేత్యుచ్యతే। ఋతశబ్దో నాత్ర యజ్ఞవాచీ కిన్తు సత్యవాచీత్యాహ “ఋతస్య పథా ప్రేత చన్ద్రదక్షిణా ఇత్యాహ సత్యం వా ఋతగ్ సత్యేనైవైనా ఋతేన విభజతి ” (సం-౬కా।౬ప్ర।౧అ) ఇతి। సత్యేనైవ విభజతీతి కృత్వా ముఖ్యస్య అధ్వనః తృతీయి నల

పాదినశ్చ ఋత్విజాం యథోచితం విభజతీత్యర్థః। దక్షిణానాంసదో గా
ర్హపత్య యోర్మధ్యవర్తినా యజ్ఞమార్గేణగమనం ప్రశస్తమిత్యాహ “యు
జ్ఞస్యపథాసువితా నయన్తీరిత్యాహ యజ్ఞస్యహ్యేతాః పథాయన్తియస్దక్షి
ణా” (సం-౬కా।౬ప్ర।౧అ) ఇతి। కల్పః “బ్రాహ్మణ మద్యరాధ్యాసమిత్యా
త్రే యాయప్రథమాయ హిరణ్యం దదాతి ద్వితీయాయ తృతీయాయ వాతన
భావేయ ఆత్రేయః సన్నిహితః తస్మైదద్యాత్” ఇతి। త్రివిధా ఆత్రేయాః ప్రవ
ర్తే ప్రథితాః అతః ప్రథమాయేత్యాది విశేషణం। పాఠస్తు “బ్రాహ్మణమద్యరా
ధ్యాసమృషిమార్షేయం పితృమన్తం పైతృమత్యగ్ సుధాతుదక్షిణం” ఇతి।
అద్యాస్మిన్ యజ్ఞదినే బ్రాహ్మణం అత్రిగోత్రోత్పన్నం రాధ్యాసం హిర
ణ్యేనసాధయాని తోషయామీత్యర్థః। కీదృశంఋషిం। వేదార్థజ్ఞం। ఆర్షే
యం వేదార్థవిదశ్చ పుత్రం। పితృమన్తం పిత్రాసమ్యగనుశిష్టం। పైతృమత్యం
పితృమత్యాః సమ్యగనుశిష్టాయాశ్చ పతివ్రతాయాశ్చ పుత్రం। శోభనోధా
తుః సర్వధాతుభ్య ఉత్తమంహిరణ్యం దక్షిణా యస్యాసౌ సుధాతుదక్షి
ణః తాదృశం। బ్రాహ్మణాదిశబ్దైర్వేదశాస్త్రపారంగతో వివక్షిత ఇతి ద
ర్శయతి “బ్రాహ్మణమద్యరాధ్యాసమృషిమార్షేయమిత్యాహైష వై బ్రా
హ్మణ ఋషిరార్షేయో యశ్శుశ్రువాం స్తస్మాదేవమాహ” (సం-౬కా।
౬ప్ర।౧అ) ఇతి। కల్పః “సదపత్యవిసువర్గ పశ్యేత్యనువీక్షతే” ఇతి। ప త
దేవాభిప్రేత్య సదోభ్యేతీతి పూర్వత్రం విహితం। పాఠస్తు “విసువర్గ ప
శ్యవ్యన్తరిక్షం యతస్వ సదస్యైః” ఇతి। హే యజమాన స్వర్గం విప
శ్య అన్తరిక్షఞ్చ విపశ్య సదస్యవస్థితైర్విప్రైః సహ యతస్వ అనుతిష్ఠ। సు
వర్గ పశ్యేత్యస్యాభిప్రాయం దర్శయతి “విసువర్గ పశ్యవ్యన్తరిక్షమిత్యాహ
సువర్గమేవైనం లోకంగమయతి” (సం-౬కా।౬ప్ర।౧అ) ఇతి। సదస్యైరి
త్యనయా సహార్థతృతీయయా మిత్రతావివక్షితేత్యాహ “యతస్వసద
స్యైరిత్యాహ మిత్రత్వాయ” (సం-౬కా।౬ప్ర।౧అ) ఇతి। కల్పః “అస్మ
ద్దాత్రాదేవత్రాగచ్ఛతేతి నీత్వా అనుమన్త్రయే” ఇతి। పాఠస్తు “అస్మ

ద్దాత్రా దేవత్రా గచ్ఛత మధుమతీః ప్రదాతారమావిశతాఽనవహాయాఽస్మాన్ దేవయానేన పథేత సుకృతాం లోకే సీదత తన్నః సగ్ంస్కృతం" ఇతి। హే దక్షిణాః అస్మాభిర్దత్తాస్సత్యో దేవేషు ఋత్విక్షు గచ్ఛత। హే గావో మధురక్షీరోపేతా స్సత్యః పరలోకే ప్రదాతారం యజమానం రూపాంతరేణ ఆవిశత। అస్మాన్ అనపహాయ అపరిత్యజ్య దేవయానేన పథేన సుకృతాం మార్గేణ గచ్ఛత గత్వా చ పుణ్యకృతాం స్థానే సీదత తత్ స్థానం నో అస్మదర్థం సగ్ంస్కృతం సమ్యగుపభోగయోగ్యతయా నిష్పాదితం। ప్రదాతారమావిశతేత్యస్యార్థ మాహ "అస్మాద్దాత్రా దేవత్రా గచ్ఛత మధుమతీః ప్రదాతారమావిశతేత్యాహ వయమిహ ప్రదాతారస్స్మస్మానముత్ర మధుమతీరావిశతేతి వావైతదాహ" (సం-౬కా।౬ప్ర।౧అ) ఇతి। ప్రథమతో దాతవ్యం విధత్తే "హిరణ్యం దదాతి జ్యోతిర్వై హిరణ్యం జ్యోతిరేవ పురస్తాద్ధత్తే సువర్గస్య లోకస్యానుఖ్యాత్యై" (సం-౬కా।౬ప్ర।౧అ) ఇతి। తస్య ప్రతిగ్రహీతృసమ్బన్ధం విధత్తే "అగ్నీధే దదాత్యగ్నిముఖానేవర్తూన్ ప్రీణాతి" (సం-౬కా।౬ప్ర।౧అ) ఇతి। అగ్నిముఖాన్ అగ్నిసహితాన్ ఆధానకాలీనవసన్తాద్యృతూన్। అత్రసూత్రం "హిరణ్యం పూర్ణపాత్రముపబర్హణగ్ం సార్వసూత్రమిత్యగ్నీధే దదాతి" ఇతి। ఋత్విగన్తరే దానం విధత్తే "బ్రహ్మణే దదాతి ప్రసూత్యై హోత్రే దదాత్యాత్మా వా ఏష యజ్ఞస్య యద్ధోతాఽఽత్మానమేవ యజ్ఞస్య దక్షిణాభి స్సమర్ధయతి" (సం-౬కా।౬ప్ర।౧అ) ఇతి। ప్రసూత్యై అనుజ్ఞానాయ హోతుః బహుమన్త్రపాఠేన యజ్ఞాత్మత్వం। ఏవం ఋత్విగన్తరే దానమున్నేయం॥

॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

"ఉమాత్రిభిర్దక్షిణానాం హోమో దివమతో ఘృతాత్।
హిరణ్యముద్గృహ్య రూపే దక్షిణా అభిగచ్ఛతి॥
తుభ్యం వో విశ్వవేదేతి భిన్ద్యాచ్చర్మణి దక్షిణా।
ఏతత్తానినయేద్వ్రీహౌ హేమాఽఽత్రేయాయ యచ్ఛతి॥

విసువస్సదఆలోక్య హ్యస్మద్దాత్రాఽనుమన్త్రిణం।
త్రిచత్వారింశానువాకే దశమన్త్రా ఉదీరితాః'' ॥ఇతి॥

అథ మీమాంసా.

॥ ॥దశమాధ్యాయస్య ద్వితీయపాదే చిన్తితమ్.॥ ॥

"ఋత్విగ్దానమదృష్టార్థం మానత్వేవాఽగ్రిమశ్రుతేః।
వైరూప్యాన్నియమాన్నైవం దృష్టత్వాదానతిశ్రుతేః॥
భృతౌ చ నియమాదేతదదృష్టం స్యాద్విరూపతా।
వచనాత్తేన సత్రేషు స్వామిత్వాన్నభృతిర్క్వచిత్'' ॥ఇతి॥

ఋత్విగ్భ్యో దక్షిణాం దదాతీతి ప్రకృతౌ శ్రూయతే। తత్కిమదృష్టార్థం మానత్యర్థం వేతి సంశయః। భృత్యా పరిక్రీయ వశీకార ఆనతిః। అదృష్టార్థం తత్స్యాత్। అన్నహిరణ్యాదీనామదృష్టార్థత్యాగే దానశబ్దస్య ప్రసిద్ధత్వాత్। యద్యేతద్దానం భృతిః స్యాత్ తదానీమల్పాధికకర్మరూపేణ ద్రవ్యం దేయం వైరూప్యం తత్ర దృశ్యతే। స్వల్పే కర్మణి త్రైధాతవీయే సహస్రం దేయం। అధికే కర్మణి ఋతపేయే స్వల్పం సోమచమసమాత్రం దీయతే। తథా ద్వాదశశతాదిపరిమాణ నియమో మన్త్రనియమశ్చ భృతౌ నోపపద్యతే కర్మకరానుమత్యా న్యూనాధికభావసద్భావాత్ తక్షకరజకాదిభృతౌ మన్త్రాదర్శనాచ్చ। తస్మాదదృష్టార్థమిత్యగ్రిమపక్షః ప్రాప్నోతి। మైవం। ఆనతేర్దృష్టప్రయోజనత్వాత్। దానశ్రుతిస్తు దృష్టార్థ భృతావప్యస్తి భృతిర్దేయేతి ప్రయోగాత్। పరిమాణ మన్త్రనియమాదదృష్టమస్తు దృష్టస్యాభావాత్। వైరూప్యన్తు వచనబలాదభ్యుపగమ్యతే। దక్షిణాయా భృతిరూపత్వం ప్రత్యక్షవేద వాక్యాదప్యవగమ్యతే। దీక్షితమదీక్షితా దక్షిణాపరిక్రీతా ఋత్విజో యాజయేయురితి। తస్మాదృత్విగ్దాన మానత్యర్థం। ఏవఞ్చసతి సత్రే ఋత్విజాం సర్వేషాం

యజమానత్వాత్ భృతిరూపా దక్షిణా నక్వాపి దేయేత్యేతద్విచారఫలం ద్రష్టవ్యం॥　　॥ ॥తత్రైవతృతీయపాదేచిన్తితం.॥ ॥

"దక్షిణాద్వాదశశతం తస్యేత్యేతద్గవాదిషు।
సర్వేషు కేషుచిద్వాద్యే ప్రత్యేకంమిళితేషు వా॥
సఙ్ఖ్యాగుణస్యప్రత్యేకం గవాద్యన్వయతోఽపి వా।
వాక్యభేదాన్నతత్ కిన్తు మిళితేషు సముచ్చయాత్॥
ప్రస్థాద్యౌచిత్యతోధాన్యే సర్వేషాంనసముచ్చయః।
అసర్వేష్వితిపక్షేఽపి పశవో వైకమేవ వా॥
సఙ్ఖ్యౌచిత్యేన పశవో నైతత్తస్యేత్యనన్వయాత్।
ఏకత్వేఽప్యత్రయత్కిఞ్చిన్మాషావాగావఏవవా॥
యత్కిఞ్చిన్నియమాభావా న్మాషాస్సన్నిహితత్వతః।
మాషానిరాకృతాగావః ప్రాథమ్యాచ్చోపకారతః॥
తస్యేతివాక్యాద్గోద్రవ్యం నయుక్తఃప్రకృతఃక్రతుః।
సఙ్ఖ్యాన్తరఞ్చేద్వికృతౌస్యాద్గవాంబాధ్యతామియం"॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమేఽపి దేయద్రవ్యాణ్యనుక్రమ్య సఙ్ఖ్యావిశిష్టా దక్షిణావిధీయతే। గౌశ్చాశ్చాశ్వతరాశ్చ గర్దభాశ్చాజాశ్చావయశ్చ వ్రీహయశ్చ యవాశ్చ తిలాశ్చమాషాశ్చ తస్య ద్వాదశశతం దక్షిణేతి। ద్వాదశాధికంశతం ద్వాదశశతం। తత్రసంశయః। సేయం సఙ్ఖ్యాకిం గవాది సర్వద్రవ్యవిషయా కింవా కతిపయ విషయా।సర్వపక్షేఽపి ప్రతిద్రవ్యమియం సఙ్ఖ్యా ఉతమిళితానాం। తత్రగవాదిద్రవ్యాణి ప్రధానాని। సఙ్ఖ్యాతు తద్గతోగుణః। ప్రతిప్రధానం గుణావృత్తిర్న్యాయ్యా। తస్మాద్గవాది ద్రవ్యేషు సర్వేషు ప్రత్యేకమియం సఙ్ఖ్యేతి ప్రథమపక్షగతే ప్రథమసఙ్ఖ్యా వికల్పే ప్రాప్తేబ్రూమః। నైతద్యుక్తం వాక్యభేదప్రసఙ్గాత్ ।అతోమిళితానామియం సఙ్ఖ్యేతి ద్వితీయః సాఙ్ఖ్యవికల్పోఽభ్యుపగన్తవ్యః। తథా సముచ్చ

యవాచినశ్చ శబ్దా అనుగృహ్యన్తే। ఏతదప్యయుక్తం అనౌచిత్యాత్ ।న వ్రీహియవాదిధాన్యేషు ద్వాదశాధిక శతాన్తర్గతా ద్విత్రాది సఙ్ఖ్యోచితా । పరిక్రీతస్యర్త్విజో ద్విత్రైర్వ్రీహిబీజైర్న ప్రయోజనాభావాత్ ప్రస్థాధికఖార్యాది సఙ్ఖ్యా తత్రోచితా । నచేయమత్ర శ్రుతా। తస్మాన్మిళితానాం సర్వేషాం సముచ్చయ ఇత్యయంపక్షో నయుక్తః । కతిపయద్రవ్యవిషయా సఙ్ఖ్యేత్యస్మిన్నపి పక్షే, కిం గవాద్యాః షడ్విధాః పశవః, కిం వా పశను గవాది ద్రవ్యేష్వేకం ద్రవ్యం। తత్ర పశుషు శ్రూయమాణాయాః సఙ్ఖ్యాయా ఉచితత్వాత్ పశవ ఇతి ప్రాప్తే బ్రూమః । నైతద్యుక్తం। తస్య ద్వాదశశతం దక్షిణేత్యత్ర తస్యేత్యనేనైకవచనాన్తేన షణ్ణాంగవాది పశూనామన్వేతు మయోగ్యత్వాత్ । ఏకత్వపక్షేఽపి యత్కిఞ్చిదేకం కిం వా మాషద్రవ్యం ఉత గోద్రవ్యం తత్రనియామకాభావాత్ యత్కిఞ్చిదితి ప్రాప్తం । తన్న । సన్నిధేర్నియామకత్వాత్ । మాషాశ్చ తస్య ద్వాదశశతం దక్షిణేతి మాషాః సన్నిహితాః । తర్హ్యస్తు మాషద్రవ్య మితి చేత్ । న। ప్రస్థాదిపరిమాణ సఙ్ఖ్యోచిత్యేన నిరాకృతత్వాత్ । తస్మాద్గోద్రవ్యమితి పక్షః పరిశిష్యతే। ప్రథమశ్రుతత్వాత్ పకారౌ తత్రనియామకా। అస్తిహిమహానుపకారః । ఋత్విజః పరిగృహీతుర్గవ్యై రాజ్యక్షీరాదిభిః అగ్నిహోత్ర దర్శపూర్ణమాసాదిసిద్ధిః। నను తస్యప్రకృతస్య క్రతోర్ద్వాదశశతం దక్షిణేత్యన్వయాత్ గోద్రవ్యం నప్రతీయత ఇతి చేత్ । యద్గోద్రవ్యం తస్యద్వాదశశతమితి వాక్యేన తత్ప్రతీతేః వాక్యంహి ప్రకరణాద్బలీయః। తస్మాద్గవాం ద్వాదశశతమితి సిద్ధాన్తః । వికృతిషు యత్ర గోదక్షిణాయాః సఙ్ఖ్యాన్తరం శ్రుతం తత్రాస్యాః సఙ్ఖ్యాయాః బాధో విచారఫలఞ్చ॥

॥ తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం ॥

"గోదానేఽభిహితే స్వేచ్ఛా నియతిర్వాఽస్తి మేపికిమ్।
అవిభాగోవిభాగోవా నియమానుక్తితోఽగ్రిమః॥
అవిభాగోబహుత్వోక్తే ర్బహుత్వంనవివక్షితం।
విభాగఃస్యాత్పరస్వత్వసిద్ధేర్లిఙ్గఞ్చదృశ్యతే" ॥ఇతి॥

పూర్వోక్త ఏవగవాం దానే సంశయః । ఋత్విగ్భ్యోదేయానాముక్త సఙ్ఖ్యానాం గవాం విభాగావిభాగయో ర్యజమానేచ్ఛైవ ప్రయోజికా ఉతాస్త్వన్యతరా నియతిః । యదాపి నియతి స్తదా ప్యవిభాగో విభాగో వా। తత్ర నియమస్యానుక్తత్వాత్ ఇచ్ఛేతి తావత్ప్రాప్తం । ఋత్విగ్భ్యో దక్షిణాం దదాతీతి బహువచనశ్రవణేన సమూహస్య ప్రతిగ్రహీతృత్వాదవిభాగ ఇతి పక్షాన్తరం । గ్రహైకత్వవదుద్దేశ్యగతత్వాద్బహువచనం నవివక్షితమిత్యేకైకః ప్రతిగ్రహీతా। తథాసతి విభాగోఽవశ్యంభవతి । సమూహాయదత్తేసతి ఏకస్య స్వామిత్వాభావాత్ పరస్వత్వాపాదనలక్షణో దానశబ్దార్థో న సిధ్యేత్। "తుథావో విశ్వవేదా విభజతు" ఇతి మన్త్రే విభాగలిఙ్గం దృశ్యతే తస్మాద్విభాగ నియమో రాద్ధాన్తః ॥

॥ ॥తత్రైవాన్యద్విచిన్తితం॥ ॥

"సవిభాగస్సమో నో వా విశేషాశ్రవణాత్సమః॥

వైషమ్యంస్యాద్యథాయాసం మైవంతత్సాత్సమాఖ్యయా" ॥ఇతి॥

పూర్వోక్త స్సవిభాగస్సమస్స్యాత్ । కుతః । వైషమ్యహేతో ర్విశేషస్యాశ్రవణాత్ సామ్యహేతుస్తు లౌకికో న్యాయ్యః। లోకే హి పితృధనే పుత్రాణాం సమవిభాగో దృష్టః । తస్మాత్సమ ఇత్యేకః పక్షః । కర్మకరేషు ప్రయాసానురూపేణ భృతితారతమ్యం దృష్టం । తద్వదత్రాపీతి ద్వితీయః పక్షః। ద్వాదశాహే దీక్షాయామేవం సమాఖ్యాయతే "అర్ధినో దీక్షయన్తి" ఇతి। అర్ధం యేషామృత్విజాం తే అర్ధినః । ఏవంపాదినో యోజనీయాః । తద్విశేషోయాజ్ఞిక ముఖాదవగన్తవ్యః॥ తతః శ్రౌతసమాఖ్యానురూపేణ కేషాఞ్చిదర్ధం కేషాఞ్చిత్పాద ఇత్యాది విషమో విభాగ ఇతి రాద్ధాన్తః॥

ఇతి శ్రీమాధవీయె వేదార్థప్రకాశె కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే త్రిచత్వారింశోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

ధాతా రాతిః సవితేదం జుషన్తాం ప్రజాపతిర్నిధిపతిర్నో అగ్నిః। త్వష్టా విష్ణుః ప్రజయా సగ్ం రరాణో యజమానాయ ద్రవిణం దధాతు। సమిన్ద్ర ణో మనసా నేషి గోభిః సగ్ం సూరిభిర్మఘవన్థ్సగ్ం స్వస్త్యా। సం బ్రహ్మణా దేవకృతం యదస్తి సం దేవానాగ్ం సుమతౌ యజ్ఞియానాం। సం వర్చసా పయసా సం తనూభిరగన్మహి మనసా సగ్ం శివేన। త్వష్టా నో అత్ర వరివస్కృణోతు॥౧॥

అనుమార్ష్టు తనువో యద్విలిష్టం। యదద్య త్వా ప్రయతి యజ్ఞే అస్మిన్నగ్నే హోతారమవృణీమహీహ। ఋధగయా ఋధగుతాశమిష్ఠాః ప్రజానన్ యజ్ఞముపయాహి విద్వాన్। స్వగా వో దేవాః సదనమకర్మ య ఆజగ్మ సవనేదం జుషాణాః। జక్షివాగ్ంసః పపివాగ్ంసశ్చ విశ్వేఽస్మే ధత్త వసవో వసూని। యానావహ ఉశతో దేవ దేవాన్॥౨॥

ప్రేరయ స్వే అగ్నే సధస్థే। వహమానా భరమాణా హవీగ్ంషి వసుం ఘర్మం దివమాతిష్ఠతాను। యజ్ఞ యజ్ఞం గచ్ఛ యజ్ఞపతిం గచ్ఛ స్వాం యోనిం గచ్ఛ స్వాహైష తే యజ్ఞో యజ్ఞపతే సహ సూక్తవాకః సువీరః స్వాహా దేవా గాతువిదో గాతుం విత్త్వా గాతుమిత మనసస్పత ఇమం నో దేవ దేవేషు యజ్ఞగ్ం స్వాహా వాచి స్వాహా వాతే ధాః॥౩॥

కృణోతు తాన్థ్సప్త చత్వారిగ్ంశచ్చ॥౪౪॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే చతుశ్చత్వారింశోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

త్రిచత్వారింశే అనువాకే దక్షిణా నిరూపితా । చతుశ్చత్వారింశే సమిష్టయజుర్హోమో నిరూప్యతే। కల్పః “జుహ్వాంనవగృహీతం గృహీత్వా। ధాతా రాతిరిత్యన్తర్వేద్యూర్ధ్వస్తిష్ఠన్నన్వతగ్ సమశో నవసమిష్టయజూగ్ షి జుహోతి” ఇతి । తత్రషడృచః త్రీణియజూగ్ షి జుహోతి । షట్సు ప్రథమా తావదేవం పఠితా “ధాతా రాతిస్సవితేదం జుషన్తాం ప్రజాపతిర్నిధిపతిర్నో అగ్నిః । త్వష్టావిష్ణుఃప్రజయా సగ్ రరాణో యజమానాయ ద్రవిణం దధాతు ”ఇతి । ధాతా సవితా ప్రజాపతిరగ్నిస్త్వష్టావిష్ణుశ్చేత్యేతే షడ్దేవానో అస్మాకమిదం హవిర్జుషన్తాం। కీదృశో ధాతా। రాతిర్దానశీలః। కీదృశః ప్రజాపతిః। నిధిపతిః నిధీనాం మహాశఙ్ఖ ఖర్వ పద్మాదినామకానాం నవానాంనిధీనాం పాలయితా । సోఽయం దేవగణో యజమానసమ్బన్ధిన్యా ప్రజయా సగ్ రరాణః సమ్యక్ రమమాణః । తథా యజమానార్థం ద్రవిణం దధాతు పోషయతు॥ అథద్వితీయా “సమిన్ద్ర ణో మనసా నేషి గోభిస్సగ్ సూరిభిర్మఘవన్త్సగ్ స్వస్త్యా। సమ్బ్రహ్మణా దేవకృతంయదస్తి సం దేవానాగ్ సుమత్యా యజ్ఞియానాం ” ఇతి । హేఇన్ద్ర త్వం అనుగ్రహయుక్తేన మనసానో అస్మాన్ గోభిః సన్నేషి సంయోజయ । సూరిభిర్విద్వద్భిర్హోతృప్రముఖైః సంయోజయ । హేమఘవన్ స్వస్త్యా క్షేమేణ సంయోజయ । బ్రహ్మణా వేదేనార్థజ్ఞానసహితేన దేవకృతం దేవార్థం కర్మ యదస్తి తేన సంయోజయ । యజ్ఞసమ్బన్ధినాం దేవానాం సుమత్యా అనుగ్రహబుద్ధ్యా సంయోజయ॥ అథతృతీయా “సంవర్చసా పయసా సంతనూభిరగన్మహి మనసా సగ్ శివేన। త్వష్టా నో అత్ర వరివః కృణోత్వను మార్ష్టు తనువో యద్విలిష్టం ”ఇతి। వయం దేవతాఽనుగ్రహబలాద్వర్చసా బలేన తద్ధేతునా చ పయసా క్షీరాదినా సమగన్మహి సఙ్గతాస్మః। తనూభిశ్శరీరైః శోభనైస్సఙ్గతాః । శివేనశ్రద్ధాళునా మనసా సఙ్గతాః। త్వష్టా దేవో నో అస్మాకం అత్రాస్మిన్ కర్మణి వరివో వరణీయం ధనంకృణోతు క

రోతు। కిఞ్చ తనువః శరీరాణి అనుమార్ష్టు శోధయతు। యద్విలిష్టం పాపం తదప్యనుమార్ష్టు శోధయతు॥ అథ చతుర్థీ “యదద్య త్వా ప్రయతి యజ్ఞే అస్మిన్నగ్నే హోతారమవృణీమహీహ। ఋధగయాడృధగుతాశమిష్ఠాః ప్రజానన్ యజ్ఞముపయాహి విద్వాన్” ఇతి। హే అగ్నే యద్యస్మాత్ కారణాత్ అద్యాస్మిన్ దినే ఇహ దేవయజనదేశే అస్మిన్ యజ్ఞే ప్రయతి ప్రవర్తమానే సతి త్వాం హోతారం హోమనిష్పాదకం అవృణీమహి తస్మాత్కారణాత్ ఋధక్ సమృద్ధం యథా భవతి తథా అయాట్ అయాక్షీః। ఉత అపి చ త్వం ఋధక్ సమృద్ధం ప్రజానన్ అశమిష్ఠాః అస్మద్విఘ్నశాన్తిం అకార్షీః అతస్త్వం విద్వాన్ అస్మద్భక్తిం జానన్ ఇమం యజ్ఞం ఉపయాహి ప్రాప్నుహి॥ అథ పఞ్చమీ “స్వగా వో దేవాః సదనమకర్మ య ఆజగ్మ సవనేదం జుషాణాః। జక్షివాగ్ంసః పపివాగ్ంసశ్చ విశ్వేఽస్మే ధత్త వసవో వసూని” ఇతి। హే దేవాః యే యూయం జుషాణాః ప్రీయమాణాః ఇదం సవనా ఇమాని సవనాని ఆజగ్మ ఆగతాః తేషాం వః సదనం స్థానం స్వగా స్వాధీనం అకర్మ వయమకార్ష్మ। విశ్వే తే సర్వే యూయం జక్షివాగ్ంసః సవనీయపురోడాశాన్ భక్షితవన్తః పపివాగ్ంసః సోమం పీతవన్తశ్చ హే వసవో నివాసహేతవో యూయం విశ్వేఽస్మే అస్మాసు వసూని ధనాని ధత్త స్థాపయత॥ అథ షష్ఠీ “యాగ్ం ఆవహ ఉశతో దేవ దేవాన్ తాన్ప్రేరయ స్వే అగ్నే సధస్థే। వహమానా భరమాణా హవీగ్ంషి వసుం ఘర్మం దివమాతిష్ఠ తాను” ఇతి। హే అగ్నే దేవ ఉశతో హవీంషి కామయమానాన్ యాన్ దేవాన్ వహః ఆవహః వర్ణవ్యత్యయాత్ ఆహవః ఆహూతవానసి, తాన్ దేవాన్ స్వే స్వకీయే సధస్థే సహనివాసస్థానే ప్రేరయ। హే దేవాః హవీంషి వహమానాః రథాదిభిర్నయన్తః భరమాణాః పోషయన్తః వసుం జగన్నివాసహేతుం ఘర్మం ఆదిత్యం ఆతిష్ఠత ఆగచ్ఛత। అను అనన్తరం దివం స్వర్గమాగచ్ఛత॥*॥ అథ త్రయాణాం యజుషాం మధ్యే ప్రథమం యజురాహ “యజ్ఞ యజ్ఞం గచ్ఛ యజ్ఞపతిం గచ్ఛ స్వాం యోనిం గచ్ఛ స్వాహా” ఇతి। హే యజ్ఞ త్వం స్వప్రతిష్ఠార్థం యజ్ఞ

వ్యాపకంవిష్ణుం గచ్ఛ । ఫలప్రదానార్థం యజ్ఞపతిం యజమానం గచ్ఛ । స్వనిష్పత్త్యర్థం స్వాంయోనిం స్వకారణభూతాం వాయోర్గి క్రియాశక్తిం గచ్ఛ । స్వాహా హుతమస్తు॥ అథద్వితీయం “ఏష తేయజ్ఞో యజ్ఞపతే సహసూక్తవాక స్సువీరస్స్వాహా ”ఇతి । హే యజ్ఞపతే యజ్ఞస్వామిన్ ఏషోఽనుష్ఠీయమానస్తే యజ్ఞః సూక్తవాకైః స్తోత్రైః సహితః। శోభనా వీరాః కర్మకుశలా ఋత్విజో యస్యాసౌ సువీరః । తత ఇదమాజ్యం త్వయిస్వాహాహుతమస్తు॥ అథతృతీయం “ దేవా గాతువిదో గాతుం విత్వాగాతుమిత మనసస్పత ఇమం నో దేవ దేవేషు యజ్ఞగ్ం స్వాహా వాచి స్వాహా వాతేధాః ” ఇతి । హే గాతువిదో మార్గజ్ఞా దేవాః గాతుం విత్వా భవదాగమనమార్గం జ్ఞాత్వా యజ్ఞే సమాప్తే సతి గాతుమిత పునస్తమేవ మార్గం గచ్ఛత । హే మనసస్పతే దేవ పరమేశ్వర నో అస్మాకమిమం యజ్ఞం దేవేషు హవిర్భుక్షు స్వాహా ప్రథమం స్థాపయ । తతో వాచి మన్త్రరూపాం వాగ్దేవతాయాం స్థాపయ। తతో వాతే క్రియాప్రవర్తకే దేవే ధాః స్థాపయ । యథోక్తమన్త్రసాధ్యం హోమం విధత్తే “సమిష్టయజూగ్ంషి జుహోతి యజ్ఞస్యసమిష్ట్యై యద్వై యజ్ఞస్య క్రూరం యద్విలిష్టం యదత్యేతి యన్నాత్యేతి యదతికరోతి యన్నాపికరోతి తదేవ తైః ప్రీణాతి” (సం-౬కాం।౬ప్ర।౨అ) ఇతి । సమ్యగ్యజనం సమిష్టం యజ్యన్తే ప్రయుజ్యన్త ఇతి యజూంషి । ధాతా రాతి రిత్యాదయో మన్త్రా యజూంషి సమిష్టార్థాని యజూంష్యుచ్చార్యాజ్యం జుహుయాత్ । తచ్చ యజ్ఞస్య సమ్యగనుష్ఠిత్యై సమ్పద్యతే క్రూరాది దోషాణాం హోమేన సమాహితత్వాత్ । క్రూరం పశుహింసాదివిశిష్టం విహితస్య దక్షిణాదిద్రవ్యస్యాల్పీభావః । అత్యయానత్యయౌ కాలకృతౌ । తథాహి పాశుకానాం ప్రయాజానాం చోదకవశేన హవిరాసాదనాదూర్ధ్వమనుష్ఠానం ప్రాప్తం తత్తు తిష్ఠన్తం పశుం ప్రయజతీతి వచనేన పశు విశసనాత్ ప్రాగేవ అపకృష్టం । తదనాదృత్య చోదకవశేనైవానుష్ఠాన మశాస్త్రీయః కాలాత్యయః।

తథాతృతీయసవనోపక్రమే సవనీయపశోరఙ్గప్రచారానన్తరమేవ అనూయాజాశ్చోదకవశేన ప్రాప్తాః। తేత్వాగ్నిమారుతాదూర్ధ్వమనూయాజైశ్చరంతీతి వచనేన తృతీయసవనస్య సమాప్తికాల ఉత్కృష్టాః। తదనాదృత్యోపక్రమ ఏవానుష్ఠానమశాస్త్రీయః కాలాత్యయః। అపబర్హిషః ప్రయాజాన్యజతీతి వచనేనావభృథేష్టౌ బర్హిర్నామకశ్చతుర్థప్రయాజో నిషిద్ధః। తన్నిషేధమతిక్రమ్యతస్యానుష్ఠాన మతికరణం। విహితస్యైకస్యచిదఙ్గస్య విస్మృతిరకరణం। అపిశబ్దగ్రహణాదీనాంసముచ్చయార్థః। తత్సర్వాతిరాదికం తైరేవహోమైః సమాదధాతి। ఆహుతిసఙ్ఖ్యాం విధత్తే «నవజుహోతినవవైపురుషేప్రాణాః పురుషేణయజ్ఞస్సమ్మితోయావానేవ యజ్ఞస్తంప్రీణాతి » (సం-౬కా।౬ప్ర।౨అ) ఇతి। ప్రాణాస్తదాధారఛిద్రాణి। నవసుమన్త్రేషు ఋగ్యజుషాః అవాన్తరసఙ్ఖ్యాంవిధత్తే «షడృగ్మియాణి జుహోతిషడ్వా ఋతవఋతూనేవ ప్రీణాతి త్రీణియజూꣳషి త్రయ ఇమే లోకాః ఇమానేవలోకాన్ప్రీణాతి » (సం-౬కా।౬ప్ర।౨అ) ఇతి। యజ్ఞస్య యజమానప్రాప్తిః స్వకారణప్రాప్తిశ్చ మన్త్రపాఠాదేవసమ్పద్యత ఇత్యాహ « యజ్ఞయజ్ఞంగచ్ఛయజ్ఞపతింగచ్ఛేత్యాహ యజ్ఞపతిమేవైనంగమయతిస్వాంయోనింగచ్ఛేత్యాహ స్వామేవైనం యోనింగమయతి» (సం-౬కా।౬ప్ర।౨అ) ఇతి। సువీరశబ్దేన వీర్యప్రాప్తిస్సూచ్యత ఇత్యాహ «ఏషతేయజ్ఞోయజ్ఞపతే సహసూక్తవాకస్సువీర ఇత్యాహ యజమాన ఏవవీర్యందధాతి » (సం-౬కా।౬ప్ర।౨అ) ఇతి। దేవాగాతువిద ఇత్యేతన్మన్త్రప్రశంసార్థమాఖ్యాయికామాహ « వాసిష్ఠోహ సాత్యహవ్యో దేవభాగం పప్రచ్ఛయత్సృఞ్జయాన్బహుయాజినోఽయీయజో యజ్ఞేయజ్ఞంప్రత్యతిష్ఠిపా౩ యజ్ఞపతా౩వితిస హోవాచ యజ్ఞపతావితి సత్యాద్వై సృఞ్జయాఃపరాబభూవురితి హోవాచ యజ్ఞపతావితి సత్యాద్వై సృఞ్జయాఃపరాబభూవురితిహోవాచయజ్ఞేవావ యజ్ఞః ప్రతిష్ఠాప్య ఆసీద్యజమానస్యా పరాభావాయేతి» (సం-౬కా।౬ప్ర।౨అ) వసిష్ఠగోత్రోత్పన్నః సత్యహవస్యపుత్రోదేవభాగనామానం మునిం

పప్రచ్ఛ। యదా సృఞ్జయాఖ్యదేశస్థాన్ బహువిధసోమయాగానుష్ఠాయినో యాజితవానసి। తదా కిం యజ్ఞగ్ స్వాహేత్యేవం యజ్ఞలిఙ్గకే దేవా గాతువిద ఇత్యేతస్మిన్మన్త్రే యజ్ఞం సమిష్టయజుర్హోమం సమాపితవానసి ఉత యజ్ఞపతిం గచ్ఛేత్యేవం యజ్ఞపతిలిఙ్గకే యజ్ఞ యజ్ఞం గచ్ఛేత్యేతస్మిన్మన్త్రే ఇతి। తత్ర ద్వితీయపక్షే సతి యస్మాత్ సత్యాద్యజ్ఞాత్ పరాభవన్తస్మాత్ప్రథమపక్ష ఏవ ఉపాదేయ ఇత్యుత్తరం॥

॥ ॥అత్ర వినియోగసఙ్గ్రహః.॥ ॥

"ధాతానువాకే సర్వస్మిన్ సమిష్టాఖ్యయజూంషి హి।
ఋచః షడాద్యాః శేషాణి యజూంష్యత్రైజుహోతి హి" ॥ఇతి॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే చతుశ్చత్వారింశోఽనువాకః॥౪౪॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

ఉరుగ్ హి రాజా వరుణశ్చకార సూర్యాయ పన్థామన్వేతవా ఉ। అపదే పాదా ప్రతిధాతవే కరుతాప వక్తా హృదయా విధశ్చిత్। శతం తే రాజన్ భిషజః సహస్రమ్ ఉర్వీ గభీరా సుమతిష్టే అస్తు। బాధస్వ ద్వేషో నిర్ఋతిం పరాచైః కృతఞ్చిదేనః ప్ర ముముగ్ధ్యస్మత్। అభిష్ఠితో వరుణస్య పాశోఽగ్నేరనీకమప ఆవివేశ। అపాన్నపాత్ప్రతిరక్షన్నసుర్యం దమే దమే॥౧॥

సమిధం యత్యగ్నే। ప్రతి తే జిహ్వా ఘృతముచ్చరణ్యేత్సముద్రే తే హృదయమప్స్వన్తః। సన్త్వా విశన్త్వోషధీరుతాపో యజ్ఞస్య త్వా యజ్ఞపతే హవిర్భిః। సూక్తవాకే నమోవాకే విధేమావభృథ నిచఙ్కుణ నిచేరు

రసి నిచఙ్కుణావ దేవైర్దేవకృతమేనోఽ యాడవ మర్త్యైర్మర్త్యకృత
మురోరా నో దేవరిషస్పాహి సుమిత్రా న ఆప ఓషధయః॥ ౨॥

సన్తు దుర్మిత్రాస్తస్మై భూయాసుర్యోఽస్మాన్ద్వేష్టి యఞ్చ వయం
ద్విష్మో దేవీరాప ఏష వో గర్భస్తం వస్సుప్రీతగ్ం సుభృతమకర్మ దేవేషు
నస్సుకృతో బ్రూతాత్ ప్రతియుతో వరుణస్య పాశః ప్రత్యస్తో వరుణస్య
పాశ ఏధోఽస్యేధిషీమహి సమిదసి తేజోఽసి తేజో మయి ధేహ్యపో అ
న్వచారిషగ్ం రసేన సమసృక్ష్మహి। పయస్వాగ్ం అగ్న ఆగమంతం మా స
గ్ంసృజ వర్చసా॥ ౩॥

దమేదమే ఓషధయ ఆషట్చ॥ ౪౫॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చ
చత్వారింశోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

చతుశ్చత్వారింశేఽనువాకే సమిష్టయజుర్హోమోఽభిహితః।
పఞ్చచత్వారింశేఽనువాకే అవభృథో వర్ణ్యతే। కల్పః “ఉరుగ్ం హి రా
జా వరుణశ్చకారేతి వేద్యా అభిప్రయాన్తో వదన్తి చాత్వాలాద్వా” ఇతి।
పాఠస్తు “ఉరుగ్ం హి రాజా వరుణశ్చకార సూర్యాయ పన్థామన్వేతవా
ఉ। అపదే పాదా ప్రతిధాతవేఽకరుతాపవక్తా హృదయావిధశ్చిత్” ఇతి।
ఉశబ్దోఽవధారణే। వరుణ ఏవ రాజా సూర్యాయ సూర్యస్యాన్వేతవై అ
నుక్రమేణ గన్తుం అపదే నిరాలమ్బే అన్తరిక్షే ఉరుం పన్థానం విస్తీర్ణం మా
ర్గం యస్మాచ్చకార తస్మాదస్మాకమపి పాదా ప్రతిధాతవే పాదం ప్రక్షే
ప్తుం మార్గమకర్మ కరోతు। ఉత అపి చయః శత్రురపవక్తా నిన్దకః యశ్చ
హృదయావిధో హృదయోపలక్షితం శరీరం తాడయతి, చిచ్ఛబ్దః సముచ్చ

యో, సోఽపి ప్రతిబన్ధమకృత్వా మార్గంకరోత్విత్యర్థః। కల్పః “శతం తే
రాజన్ భిషజః సహస్రమిత్యపోదృష్ట్వా జపతి” ఇతి। పాఠస్తు “శతం తే
రాజన్ భిషజః సహస్రముర్వీ గంభీరా సుమతిష్టే అస్తు। బాధస్వ ద్వేషో ని
ఋతిం పరాచైః కృతఞ్చిదేనః ప్రముముగ్ధ్యస్మత్” ఇతి। హే రాజన్ వ
రుణ తవ శతసహస్రసఙ్ఖ్యాకాః భిషజోఽస్మదుపద్రవనివారకాస్సన్తి। అ
స్మాసు తవ సుమతి రనుగ్రహబుద్ధిరస్తు। కీదృశీ। ఉర్వీ విపులా సార్వ
కాలికీ। గమ్భీరా ఆదరయుక్తేత్యర్థః। ద్వేషో ద్వేషిణో బాధస్వ। నిఋ
తింయజ్ఞ విఘాతినీం పరాచైః తిరస్కురు ఇత్యర్థః। అస్మాభిఃకృతమపి
పాపం అస్మత్తః ప్రమోచయ। కల్పః అభిష్ఠితో వరుణస్యపాశ ఇత్యుద
కాంతమభితిష్ఠన్తే” ఇతి। జలమధ్యవర్తి సూక్ష్మతన్త్వాకారో బన్ధనహే
తుర్జీవవిశేషో వరుణపాశః సోఽయమభిష్ఠితః పాదాక్రమణేన తిరస్కృతః।
కల్పః “అగ్నేరనీకమప ఆవివేశేతి సృచ్యమాఘారయతి” ఇతి। పాఠస్తు
“అగ్నేరనీకమప ఆవివేశ।అపాన్నపాత్ ప్రతి రక్షన్నసుర్యం। దమేదమే
సమిధం యక్ష్యగ్నే। ప్రతి తే జిహ్వా ఘృతముచ్చరణ్యేత్” ఇతి। అగ్నేర
నీకం ముఖమప్సు ప్రవిష్టం। హే అపాన్నపాత్ పతనాభావకాగ్నే దమేద
మే తత్తద్గృహే అసుర్యం అసురైఃకృతం యజ్ఞవిఘ్నం ప్రతిరక్షన్ ప్రతి
నివర్త్య యజ్ఞం పాలయన్ సమిధం సమిన్ధనసాధనం ఘృతం యక్షి సఙ్గ
తంకురు। తే తవ జిహ్వా ఘృతం ప్రతి ఉచ్చరణ్యేత్ ఉద్యుక్తా భవతు। ఉరుగ్
హీత్యాదిమన్త్రాన్ వ్యాచఖ్యుః ప్రాచీనమనుష్ఠానం విధత్తే “అవభృథయజూ
గ్ంషి జుహోతి యదేవార్వాచీనమేకహాయనాదేనః కరోతి తదేవ తైరవ
యజతే” (సం-౬కా।౬ప్ర।౩౮) ఇతి।అవభృథాఖ్యం కర్మకర్తుం ఉదకస
మీపే జిగమిషుః ఆయుర్దా ఇత్యాదిభిస్త్రిభిర్మన్త్రైర్జుహుయాత్। తథా
చ సూత్రం “ఆయుర్దా అగ్నే హవిషా జుషాణ ఇత్యవభృథమవైష్యన్ జు
హుయాదవభృథనిచఙ్కుణేతి చ, నమో రుద్రాయ వాస్తోష్పతయే, ఆయనే
విద్రవణే। ఉద్యానే యత్పరాయణే। ఆవర్తనే వివర్తనే। యో గోపాయ
తి తం హువే” ఇతి। ఇతః పూర్వమేకస్మిన్ సంవత్సరే కృతం పాపం తదేతై

హ్వారాన్మైరవయజతే వినాశయతి । అవభృథముద్దిశ్య ఉదకసమీపే గమనం విధత్తే “అపోఽవభృథమవైత్యప్సు వై వరుణస్సాక్షాదేవ వరుణమవయజతే” (సం-౬కా।౬ప్ర।౩అ) ఇతి । అపాంప్రాప్త్యా తదభిమానినం వరుణంసాక్షాదవ్యవధానేనైవ అవయజతే పూజయతి । గమనకాలే ప్రస్తోతుస్సామగానం విధత్తే “వర్త్మనా వా అన్విత్య యజ్ఞగ్ం రక్షాగ్సి జిఘాగ్ంసన్తి సామ్నా ప్రస్తోతాన్వైతి సామ వై రక్షోహా రక్షసామపహత్యై” (సం-౬కా।౬ప్ర।౩అ) ఇతి । గీయమానేన సామ్నా సహ గచ్ఛేయురితి శేషః। సామ్నోఽన్తేఽవస్థితస్య నిధననామకస్య భాగస్య త్రిరావృత్తిం త్రిత్వసంఖ్యాంచ విధత్తే “త్రిర్నిధనముపైతి త్రయ ఇమే లోకా ఏభ్య ఏవ లోకేభ్యో రక్షాగ్స్యపహన్తి” (సం-౬కా।౬ప్ర।౩అ) ఇతి । ఋత్విగ్యజమానానాం సర్వేషాం నిధనోచ్చారణం విధత్తే “పురుషః పురుషో నిధనముపైతి పురుషః పురుషో హి రక్షస్వీ రక్షసామపహత్యై” (సం-౬కా।౬ప్ర।౩అ) ఇతి । రక్షస్వీ సర్వేషాం ప్రత్యేకం బాధకం రక్షోఽస్తీత్యర్థః । అత్ర సూత్రం “సర్వే సహపత్నీకాస్త్రిస్సామ్నో నిధనముపయన్తి, అధ్వార్ధే ద్వితీయం, ప్రాప్య తృతీయం” ఇతి । మన్త్రోక్తమార్గవిస్తారః పాదప్రతిష్ఠార్థ ఇత్యాహ “ఉరుగ్ం హి రాజా వరుణశ్చకారేత్యాహ ప్రతిష్ఠిత్యై” (సం-౬కా।౬ప్ర।౩అ) ఇతి । భిషక్ శబ్దేన యజమానస్య పాపోపద్రవపరిహారః సూచ్యత ఇత్యాహ “శతం తే రాజన్ భిషజస్సహస్రమిత్యాహ భేషజమేవాస్మై కరోతి” (సం-౬కా।౬ప్ర।౩అ) ఇతి । మన్త్రేణైవ వరుణపాశేన పరిహ్రియత ఇత్యాహ “అభిష్ఠితో వరుణస్య పాశ ఇత్యాహ వరుణపాశమేవాభితిష్ఠతి” (సం-౬కా।౬ప్ర।౩అ) ఇతి । అప్సు బర్హిః ప్రక్షిప్య తస్యోపరి జుహుయాదితి విధత్తే “బర్హిరభిజుహోత్యాహుతీనాం ప్రతిష్ఠిత్యా అథో అగ్నివత్యేవ జుహోతి” (సం-౬కా।౬ప్ర।౩అ) ఇతి । “అగ్నివాన్ వై దర్భస్తమ్బః” ఇతి శ్రుతే రగ్నియుక్తత్వం । అత్ర సూత్రం “తృణం ప్రహృత్య స్రావమాఘారయతి యది వాఽపరో తృణగ్ంస్యాత్ తస్మిన్

జుహుయాత్" ఇతి। చోదకప్రాప్తేషు పఞ్చసు ప్రయాజేషు బర్హిర్నామకం చతుర్థప్రయాజం నిషేధతి "అపబర్హిషః ప్రయాజాన్యజతి ప్రజా వై బర్హిః ప్రజా ఏవ వరుణపాశాన్ముఞ్చతి" (సం-౬కా।౬ప్ర।౩అ) ఇతి। యద్యప్యత్రాజ్యభాగౌ చోదకాదేవ ప్రాప్తౌ తథాపి మన్త్రవిశేషమభిప్రేత్య పునర్విధత్తే "ఆజ్యభాగౌ యజతి యజ్ఞస్యైవ చక్షుషీ నాన్తరేతి" (సం-౬కా।౬ప్ర।౩అ) ఇతి। ఆజ్యభాగయోః యజ్ఞ చక్షుష్ట్వమన్యత్ర శ్రుతం "చక్షుషీ వా ఏతే యజ్ఞస్య యదాజ్యభాగౌ" ఇతి। ప్రకృతౌ అగ్నిర్వృత్రాణీత్యాదికే పురోఽనువాక్యే ఇహ తు "అప్స్వగ్నే సధిష్టవ" ఇత్యాదికే। తథా చ సూత్రం। "అప్సుమన్తావాజ్యభాగౌ యజతి అప్స్వగ్న ఇత్యేషా అప్సు మే సోమో అబ్రవీత్" ఇతి। ప్రధానదేవతాం విధత్తే "వరుణం యజతి వరుణపాశాదేవైనం ముఞ్చతి" (సం-౬కా।౬ప్ర।౩అ) ఇతి। స్విష్టకృద్దేవతాం విధత్తే "అగ్నీవరుణౌ యజతి సాక్షాదేవైనం వరుణపాశాన్ముఞ్చతి" (సం-౬కా।౬ప్ర।౩అ) ఇతి। సాక్షాత్ క్షిప్రమేవేత్యర్థః। చోదకప్రాప్తేషు త్రిష్వనూయాజేషు బర్హిర్నామకం ప్రథమానూయాజం నిషేధతి। "అపబర్హిషావనూయాజౌ యజతి ప్రజా వై బర్హిః ప్రజా ఏవ వరుణపాశాన్ముఞ్చతి" (సం-౬కా।౬ప్ర।౩అ) ప్రయాజానూయాజాన్ ప్రశంసతి "చతురః ప్రయాజాన్యజతి ద్వావనూయాజౌ షట్ సంపద్యన్తే షడ్వా ఋతవ ఋతుష్వేవ ప్రతి తిష్ఠతి" (సం-౬కా।౬ప్ర।౩అ) ఇతి। బోధాయనః "అథాప్సు స్రుచం ప్రతిష్ఠాపయతి, సముద్రే తే హృదయమప్స్వన్తరిత్యర్ధేనాముష్మిన్ పూరయతి, సం త్వా విశన్త్వోషధీరుతాప ఇత్యప్స్వేవాపో జుహోతి, యజ్ఞస్య త్వా యజ్ఞపతే హవిర్భిః, సూక్తవాకే నమోవాకే విధేమ" ఇతి। ఆపస్తమ్బస్త్వేకమన్త్రతామాహ "ఋజీషస్య స్రుచం పూరయిత్వాఽప్సూపమారయతి, సముద్రే తే హృదయమప్స్వన్తరితి, తతో యో బిన్దురుత్ప్లవతే తముపస్పృశేత్" ఇతి। హే జుహు తే హృదయం బిలం సముద్రసమాస్వప్స్వన్తర్మధ్యే ప్రతితిష్ఠతు। ఋజీషరూపా ఓషధయస్త్వాం సమ్యక్ప్రవిశన్తు। అపి

చ ఆపోవిశన్తు। అథవావరుణం సమ్బోధ్యవ్యాఖ్యేయం “ఇదంద్యావాపృథివీ భద్రమభూత్” ఇత్యాదికో మన్త్రస్సూక్తవాకః। “నమోవాచేయాచోదితా” ఇత్యాదికో మన్త్రో నమోవాకః। హేయజ్ఞపతే యజమాన త్వదీయైర్హవిర్భిః దేవతాః సన్తర్ప్య త్వాంసూక్తవాక నమోవాకద్వయేనోక్తఫలే విధేమ స్థాపయామ। బోధాయనః “అథైతమవభృథం సమ్ప్రకిరన్తి యత్రర్జీషసోమలిప్తం భవతి, అవభృథనిచఙ్కుణ నిచేరురసి నిచఙ్కుణావ దేవైర్దేవకృతమేనోఽయాడవ మర్త్యైర్మర్త్యకృతమురోరానోదేవరిషస్పాహి” ఇతి। ఆపస్తమ్బస్తు “ఆయుర్దా అగ్నే, నమోరుద్రాయ వాస్తోష్పతయే” ఇతిమన్త్రాభ్యాంసహైతంమన్త్రంహోమే వినియుక్తవాన్ తచ్చపూర్వముదాహృతం। హే అవభృథ కర్మాభిమానిన్ వరుణ నిచఙ్కుణ రాక్షసభర్త్సనార్థం నితరాంధ్వనిం కారితవానసి। నిచేరురసిఅస్మద్రక్షార్థం నిగూఢత్వేనచరణశీలోఽసి। హేనిచఙ్కుణఅస్మాభిః దేవేషు కృతం ఏనోఽపరాధం తైర్దేవైస్సహాత్వం అవయాట్ వినాశయ।మర్త్యేషుఋత్విక్షు కృతం ఏనోఽపరాధంతైర్మర్త్యైః సహఅవయాట్ వినాశయ। హేదేవ ఉరోరధికాత్ రిషఃదేవమర్త్యకృతహింసనాత్ నోఽస్మాన్ ఆసమన్తాత్పాహి।పాఠక్రమమనాదృత్య పఠన్మన్త్రమాదౌ వ్యాచష్టే“అవభృథనిచఙ్కుణేత్యాహయథోదితమేవవరుణమవయజతే” (సం-౬కా।౬ప్ర।౩అ) ఇతి।నిచేరు నిచఙ్కుణాది శబ్దోదితం వరుణమవయజతే ఉపచరతి। ధాతూనామనేకార్థత్వాద్యథోచితం వ్యాఖ్యేయం।వరుణసమ్బోధనమాశ్రిత్య వ్యాచష్టే “సముద్రే తే హృదయమప్స్వన్తరిత్యాహ సముద్రే హ్యన్తర్వరుణః” (సం-౬కా।౬ప్ర।౩అ) ఇతి। సంశబ్దేనయజమానస్యాద్భిరోషధీభిశ్చ సమృద్ధిఃసూచ్యతఇత్యాహ “సంత్వా విశన్త్వోషధీరుతాప ఇత్యాహాద్భి రేవైనమోషధీభిః సమ్యఞ్చం దధాతి” (సం-౬కా।౬ప్ర।౩అ) ఇతి। బోధాయనః “ అథాఞ్జలినాప ఉపసఙ్గృహ్య, సుమిత్రా న ఆప ఓషధయః సన్త్వితి తాం దిశంనిరుక్షతి, యస్యాం దిశ్య

స్యద్వేష్యో భవతి, దుర్మిత్రాస్తస్మై భూయాసుర్యోఽస్మాన్ద్వేష్టి యఞ్చ వయంద్విష్మ ఇతి ”ఇతి । ఆపస్తమ్బస్యపకపవమన్త్రః “సుమిత్రానఆప ఓషధయః సన్త్విత్యపగ్రగాహ్య ”ఇతి। స్పష్టోమన్త్రార్థః । కల్పః “దేవీరాప ఇత్యవభృథం యజమానోఽభిమన్త్ర్య ”ఇతి । పాఠస్తు “దేవీరాపఏషవోగర్భ స్తమ్వః సుప్రీతగ్ సుభృతమకర్మ దేవేషునస్సుకృతో బ్రూతాత్ ” ఇతి । హే ఆపో దేవ్యః ఏషవరుణోయుష్మాకం గర్భవదన్తస్థితః అతోవో యుష్మాకం పరితోషాయతంవరుణం హవిషా సుప్రీతం సుభృతం సుష్ఠుపుష్టఞ్చాకర్మవయంకృతవన్తః। సవరుణోనోఽస్మాన్ సుకృతః సమ్యగనుష్ఠాతౄన్ బ్రవీతు । స్పష్టార్థత్వాత్ సుమిత్రాన ఇతి మన్త్రముపేక్ష్య దేవీరాప ఇత్యస్యస్పష్టార్థతామాహ “దేవీరాపఏషవో గర్భ ఇత్యాహ యథాయజురేవైతత్ ” (సం-౬కా।౬ప్ర।౩అ) ఇతి । ఋజీషస్య అప్సు ప్రహారేణ ఉద్గతానాం బిన్దూనాం భక్షణాభక్షణయోర్దోష సద్భావాత్తత్పరిహారాయ ఉపస్పర్శనంవిధత్తే “ పశవో వైసోమోయద్బిందూనాం భక్షయేత్ పశుమాన్స్యాద్వరుణస్త్వేనం గృహ్ణీయాద్యన్నభక్షయేదపశుః స్యాన్నైనం వరుణో గృహ్ణీయాదుపస్పృశ్యమేవ పశుమాన్ భవతినైనం వరుణోగృహ్ణాతి” (సం-౬కా।౬ప్ర।౩అ) ఇతి । సోమస్యపశుప్రాప్తి సాధనత్వాత్ పశుత్వం భిద్యతఇతి । బిన్దవో జలకణాః। వరుణగ్రహణం నామ మహోదరాఖ్యరోగోత్పత్తిః । కల్పః “అథాపామన్తం ప్రతియాతి, ప్రతియుతో వరుణస్యపాశః, ప్రత్యస్తో వరుణస్యపాశఇతి ” ఇతి । బన్ధనహేతుర్వరుణస్యపాశఙ్గ ప్రతియుతస్సృథక్కృతః। ప్రత్యస్తో వినాశితః। మన్త్రస్యార్థస్తథైవ ఫలవతీత్యాహ “ప్రతియుతో వరుణస్యపాశఇత్యాహ వరుణపాశాదేవ నిర్ముచ్యతే ” (సం-౬కా।౬ప్ర।౩అ) ఇతి । జలాన్నిర్గత్య పునస్తజ్జల మదృష్ట్వైవ దేవయజన దేశేగన్తవ్యమితి విధత్తే “అప్రతీక్షమాయన్తి వరుణస్యాన్తర్హిత్యై” (సం-౬కా।౬ప్ర।౩అ) ఇతి । అన్తర్హితిరదర్శనం । కల్పః “ ఏధోఽస్యేధిషీ మహీత్యాహవనీయే సమిధ ఆధా

యాపోఽన్వచారిషమిత్యుపతిష్ఠన్తే" ఇతి। పాఠస్తు "ఏధోఽస్యేధిషీమహి సమిదసి తేజోఽసి తేజో మయి ధేహ్యాపో అన్వచారిషగ్ంరసేన సమసృక్ష్మహి। పయస్వాగ్ం అగ్న ఆగమంతన్మాసగ్ం సృజ వర్చసా" ఇతి। హే సమిత్ త్వం ఏధోఽభివృద్ధిహేతురసి అతో వయమేధిషీమహి అభివృద్ధిం ప్రాప్తాః। అయమాద్యోమన్త్రః। సమిత్ సమిన్ధనసాధనమసీతి ద్వితీయః। తేజస్త్వం కాన్తిసాధనమసి। కాన్తింమయి ధేహీతి తృతీయః। ఏతైస్త్రిభిః సమిధ ఆదధ్యాత్। అపో అను జలమనుప్రాప్య అచారిషం అవభృథకర్మ అనుష్ఠితవానస్మి। రసేన ఫలేన సమసృక్ష్మహి సఙ్గతోఽస్మి। హే అగ్నే పయస్వాన్ క్షీరాది సమృద్ధియుక్త ఆగమం ఆగతోఽస్మి తం మా వర్చసా బలేన సంయోజయ। సమిదాధానేన వహ్ని పూజ్య ఇత్యాహ "ఏధోఽస్యేధిషీమహీత్యాహ సమిధైవాగ్నిం నమస్యన్త ఉపాయన్తి" (సం-౬కా।౬ప్ర।౩అ) ఇతి। నమస్యన్తః పూజయన్తః। మయి ధేహీత్యస్యాభిప్రాయమాహ "తేజోఽసి తేజో మయి ధేహీత్యాహ తేజ ఏవాత్మన్ధత్తే" (సం-౬కా।౬ప్ర।౩అ) ఇతి। అవశిష్టః స్పష్టత్వాదుపేక్షితః॥

॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

"ఉరుంవదన్తిగచ్ఛన్త స్సర్వేఽప్యవభృథంప్రతి।
శతందృష్ట్వాజలంజప్య మభ్యాక్రామతితజ్జలం॥
అగ్నేస్సుచాఽఽఘారయత స్సమ్మృజీషంజలేక్షిపేత్।
అవేతిగమనే హ్యామస్సుమిత్రా అవగాహనం॥
దేవీరిత్యభిమన్త్ర్యైథ ప్రత్యుద్గచ్ఛతి తజ్జలాత్।
ఏధస్సమిత్తేజ ఏతైర్హోమ ఆహవనీయకే॥
అపో అగ్నేరుపస్థానమితిమన్త్రాస్త్రయోదశ"॥ఇతి॥

యద్యప్యేతావతా సౌమికమన్త్రకాణ్డం తద్వ్యాఖ్యానరూపం బ్రాహ్మణఞ్చ సమాప్తం॥ * ॥ తథాపి సన్తి బ్రాహ్మణశేషా అష్టావనువాకాః। తేత్వత్రైవ విప్రియన్తే। తేష్వనువాకేషు క్రమేణ ఏతే అర్థాః ప్రతిపాద్యన్తే। యూపైకాదశినీ॥౧॥ పశ్వైకాదశినీ॥౨॥ పాత్నీవతపశుః॥౩॥ సౌమ్య

చర్వాదిః॥౪॥అతిగ్రాహ్యాగ్రహాః॥౫॥అదాభ్యగ్రహః॥౬॥ అంశుగ్రహః॥౭॥షోడశిగ్రహశ్చేతి॥౮॥తత్రసమనన్తరానువాకే ప్రతిపాద్యాయూపైకాదశినీ ఏకయూపేన సహవికల్పితా । తథాచాన్యత్ర శ్రూయతే ఏకయూపో వైకాదశినీ వా అన్యేషాం యజ్ఞానాం యూపా భవన్తి «ఏకవిగ్ంశిన్యశ్వమేధస్య । సువర్గస్యలోకస్యాభిజిత్యై" ఇతి । అగ్నిష్టోమే యస్సవనీయస్పశుస్తేన సహ ఉపరితనానువాకే వక్ష్యమాణా ఏకాదశినస్పశవో వికల్పితాః । తథాచసూత్రం «క్రతుపశవ ఏకాదశినశ్చవికల్ప్యన్తే" ఇతి । తత్రైకాదశినస్య పశ్వర్థాయ యూపైకాదశినీ తాం విధత్తే «స్ఫ్యేనవేదిముద్ధన్తి రథాక్షేణవిమిమీతేయూపం మినోతి త్రివృతమేవవజ్రగ్ంసమ్భృత్యభ్రాతృవ్యాయప్రహరతిస్తృత్యై" (సం-౬కా।౬ప్ర।౪అ) ఇతి । భూమేరుపరితనముమేధ్య ముపహన్తుం వేదిస్థానముద్ధన్యాత్ । తస్మిన్స్థానే వేదిరేక యూపపక్షే పదైర్విమాతవ్యా । తథాచ పూర్వముదాహృతం । త్రిగ్ంశత్పదానిపశ్చాత్తిరశ్చీత్యాదిః । ఏకాదశినీపక్షేతు అవకాశస్య పర్యాప్తయే రథాక్షేణ వేదిర్మాతవ్యా । తథాచసూత్రం «యత్ప్రాగ్వేది సమ్మానాత్ తత్కృత్వాదశరథాక్షా మేకాదశో పరాగ్రజ్జుంమిత్వా" ఇతి । ఉపరశబ్దేన ప్రాదేశపరిమితా యూపావటదేశా వివక్షితాః । ద్వయో ద్వయో రవటదేశయో ర్మధ్యదేశో రథాక్షేణ పరిమితః తాదృశ్యా వేదేః దక్షిణాంసమారభ్య ఉత్తరాంసపర్యన్తేషు పఙ్క్తిరూపేణావస్థితేష్వేకాదశస్వవటేషు యూపాన్ ఉచ్ఛ్రయేత్ । యూపమితి జాతావేకవచనం । స్ఫ్యరథాక్షయూపాస్త్రయో వజ్రస్యభాగాః । తథాచ ఆమ్నాతం «ఇన్ద్రోవృత్రాయ వజ్రంప్రాహరత్ సత్రేధా వ్యభజత్ స్ఫ్యస్తృతీయగ్ం రథస్తృతీయం యూపస్తృతీయం" ఇతి। తేషాంత్రయాణామత్ర మేళనాత్ వజ్రస్త్రివృత్ సమ్పద్యతే । స్తృత్యై హింసాయై। యూపావటస్యార్ధం వేద్యాం అర్ధం బహిశ్చేత్యేవం తద్దేశం విధత్తే «యదన్తర్వేది మినుయాద్దేవలోకమభిజయేద్యద్బహిర్వేది మనుష్యలోకంవేద్యన్తస్య సన్ధౌ మినోత్యుభయోర్లోకయోరభిజిత్యై" (సం-౬కా।

౬ప్ర।౪అ) ఇతి । అన్తస్సమీపదేశః వేదిశ్చాన్తశ్చ వేద్యన్తం తత్సన్ధా వుచ్ఛ్రయేత్ । ఉచ్ఛ్రయే కామ్యాన్ కాంశ్చిద్విశేషాన్ విధత్తే “ఉపరసమ్మితాం మినుయాత్ పితృలోకకామస్య రశనసమ్మితాం మనుష్యలోకకామస్య చషాలసమ్మితామిన్ద్రియకామస్య సర్వాన్త్సమాన్ ప్రతిష్ఠాకామస్య యే త్రయో మధ్యమాస్తాన్త్సమాన్ పశుకామస్య” (సం-౬కా। ౬ప్ర।౪అ) ఇతి । తక్షణరహితాని యూపమూలాని ఉపరాణి । తైరేకాదశినీసమ్మితా సదృశీ ఏకస్యోపరస్య యావానాయామస్తావానేవేతరేషాం దశానామిత్యర్థః । రశనాదేశస్థౌల్యేన సమానా రశనసమ్మితా । చషాలవిస్తారేణ సమా చషాలసమ్మితా । అతఏవ సూత్రకారేణోక్తం “ఆయామత ఉపరాణి సమాని స్యుస్తిర్యక్తు మధ్యాని రశనాశ్చ ప్రథిమ్నాశ్చషాలాని” ఇతి । సర్వానుపరరశనాదేశచషాలవిస్తారాన్ । ఏకాదశసు షష్ఠో మధ్యమః తత్పార్శ్వవర్తినౌ ద్వౌ తేషాం త్రయాణామేవోపరాదిసామ్యనియమో నేతరేషాం । తథాచ సతి పశుప్రాప్తిః । తామేవ పశుప్రాప్తిం దర్శయతి “ఏతాన్వా అను పశవ ఉపతిష్ఠన్తే పశుమానేవ భవతి” (సం-౬కా।౬ప్ర।౪అ) ఇతి । ఏతాన్ త్రీన్సమాన్ అనుయజమానం పశవః ప్రాప్నువన్తి । త్రిభ్యోఽతిరిక్తేష్వష్టసు అన్యోన్యస్పర్శం విధత్తే “వ్యతిషజేదితరాన్ ప్రజయైవైనం పశుభిర్వ్యతిషజతి” (సం-౬కా।౬ప్ర।౪అ) ఇతి। యూపైకాదశిన్యాః కామనాభేదేన దక్షిణదేశప్రవణత్వం నిన్దిత్వా ఉత్తరదేశప్రవణత్వం విధత్తే “యం కామయేత ప్రమాయుకస్స్యాదితి గర్తమితం తస్య మినుయాదుత్తరార్ధ్యం వర్షిష్ఠమథ హ్రసీయాంసమేషా వై గర్తమిద్యస్యైవం మినోతి తాజక్ ప్రమీయతే దక్షిణార్ధ్యం వర్షిష్ఠం మినుయాత్ సువర్గకామస్యాథ హ్రసీయాంసమాక్రమణమేవ తత్సేతుం యజమానః కురుతే సువర్గస్య లోకస్య సమష్ట్యై” (సం-౬కా।౬ప్ర। ౪అ) ఇతి । గర్తశబ్దేన దక్షిణదేశనిమ్నత్వం శ్మశానం వివక్షితం । గర్తవన్మీయన్తే యూపా అస్యామేకాదశిన్యామితి గర్తమిత్ తాదృశీ ముచ్ఛ

యేత్ । అగ్నిష్ఠనామకో యో మధ్యమో యూపస్తస్మాత్ ఉత్తరార్ధే స్థితం యూపపఞ్చకం వర్షిష్ఠం అత్యున్నతం । దక్షిణార్ధే స్థితం పఞ్చకం హ్రాసీయాన్ సంహ్రస్వం । ఈదృశీ ఏకాదశినీ గర్తమిత్ తస్యాముచ్ఛ్రితాయాం తదానీమేవ మ్రియేత । స్వర్గార్థముక్తవైపరీత్యం కుర్యాత్ । ఆక్రమ్యతే ఆరుహ్యతే స్వర్గో అనేన సేతునేత్యాక్రమణః । లౌకికదృష్టాన్తే నైకస్మిన్నగ్నిష్ఠే రశనాద్వయవేష్టనమగ్నిష్ఠద్వయే ఏకరశనావేష్టననిషేధద్వారా పురుషస్య వివాహద్వయవిధిః స్త్రియా వివాహద్వయనిషేధశ్చ విదధదేకస్మిన్యూపే రశనాద్వయం విధత్తే "యదేకస్మిన్ యూపే ద్వే రశనే పరివ్యయతి తస్మాదేకో ద్వే జాయే విన్దతే యన్నైకాం రశనాం ద్వయోర్యూపయోః పరివ్యయతి తస్మాన్నైకా ద్వౌ పతీ విన్దతే" (సం-౬కా।౬ప్ర।౪అ) ఇతి । స్పష్టోర్థః । అగ్నిష్ఠో యూపః । తథా చ సూత్రం । "అగ్నిష్ఠం ద్వాభ్యాగ్ రశనాభ్యాం పరివీయేతి" । రశనాయాః స్త్రీత్వాదేకస్మిన్ యూపే రశనాద్వయస్యాన్తయోర్మేళనం ప్రవేష్టనఞ్చ కామనాభేదేన విధత్తే "యం కామయేత స్త్ర్యస్య జాయేతేత్యుపాన్తే తస్య వ్యతిషజేత్ స్త్ర్యేవాస్య జాయతే యం కామయేత పుమానస్య జాయేతేత్యాన్తం తస్య ప్రవేష్టయేత్ పుమానేవాస్య జాయతే" (సం-౬కా।౬ప్ర।౪అ) ఇతి । అన్తయోస్సమీపే ఉపాన్తే । అన్తేన సహితమాన్తం రశనాద్వయభాగం । ఏకాదశభ్యోఽతిరిక్తం ఉపశయాఖ్యం యూపం విధత్తే "అసురా వై దేవాన్ దక్షిణత ఉపానయన్ తాన్ దేవా ఉపశయేనైవాపానుదన్త తదుపశయస్యోపశయత్వం యద్దక్షిణత ఉపశయ ఉపశయే ద్భ్రాతృవ్యాపనుత్త్యై" (సం-౬కా।౬ప్ర।౪అ) ఇతి । పురా కదాచిత్ అసురా దేవాన్ స్వవశాన్ కృత్వా అగ్నిష్ఠాద్యూపాత్ దక్షిణభాగే సమానయన్ తానసురాన్ దేవా ఉపశయేన ఏకాదశినీసమీపే శయానేన యూపేనాపానుదన్త । సమీపశయనాదుపశయనామ సమ్పన్నం । ఉపశయే ఉపశేతే శయానత్వేన పాతయేదిత్యర్థః । అత్ర సూత్రం "ఉపశయం ద్వాభ్యాగ్ రశనాభ్యాం పరివీయాగ్రేణ దక్షిణం యూపం ప్రాఞ్చం నిదధాతి" ఇతి । ద్వేష్యం పశు

త్వేన నిర్దిశేదితి విధత్తే “సర్వే వా అన్యే యూపాః పశుమన్తోఽథో పశ య ఏవాపశుస్తస్య యజమానః పశుర్యన్న నిర్దిశేదార్తిమార్చ్ఛేద్యజమానోఽసౌ తే పశురితి నిర్దిశేద్యం ద్విష్యాద్యమేవ ద్వేష్టి తమస్మై పశుం నిర్దిశతి” (సం-౬కా।౬ప్ర।౪అ) ఇతి। అగ్నిష్ఠాదయ ఏకాదశయూపాః వక్ష్యమాణైరాగ్నేయాది పశుభిరుపేతాః ఉపశయే తు పశ్వన్తరాభావాత్ యజమానస్య ఆర్తిప్రాప్తిః ద్వేష్యం నిర్దిశ్య తద్వారయేత్। ద్వేష్యాభావే మూషకం నిర్దిశేదితి విధత్తే “యది న ద్విష్యాదాఖుస్తే పశురితి బ్రూయాన్న గ్రామ్యాన్ పశూన్ హినస్తి నారణ్యాన్” (సం-౬కా।౬ప్ర।౪అ)ఇతి। విహితామేకాదశినీం ప్రశంసతి “ప్రజాపతిః ప్రజా అసృజత సోఽన్నాద్యేన వ్యార్ధ్యత స ఏతామేకాదశినీమపశ్యత్ తయా వై సోఽన్నాద్యమవారున్ధ యద్దశ యూపా భవన్తి దశాక్షరా విరాడన్నం విరాడ్విరాజైవాన్నాద్యమవరున్ధే య ఏకాదశః స్తన ఏవాస్యై స దుహ ఏవైనాం తేనేతి” (సం-౬కా।౬ప్ర।౪అ) ఇతి। దశయూపానాం విరాడ్రూపత్వేన ధేనుత్వే చైకాదశో యూపః స్తనో భవతి। పాత్నీవతాఖ్యం త్రయోదశం యూపం విధత్తే “వజ్రో వా ఏషా సంమీయతే యదేకాదశినీ సేశ్వరా పురస్తాత్ ప్రత్యఞ్చం యజ్ఞగ్ం సమ్మర్దితోర్యత్ పాత్నీవతం మినోతి యజ్ఞస్య ప్రత్యుత్తబ్ధ్యై సయత్వాయ” (సం-౬కా।౬ప్ర।౪అ) ఇతి। సైకాదశినీ వజ్రరూపా సతీ పురస్తాదవస్థాయ ప్రత్యగవస్థితం యజ్ఞం మర్దితుమీశ్వరా భవతి। మర్దితస్య పునస్సమాధానం ప్రత్యుత్తబ్ధిః। సయో బన్ధః షిఞ్ బన్ధన ఇత్యస్మాద్ధాతో రుత్పన్నత్వాత్। సయత్వాయ దృఢత్వాయేత్యర్థః। యూపైకాదశినీ నిరూపితా॥*॥

అథ పశ్వేకాదశినీం విధత్తే.

“ప్రజాపతిః ప్రజా అసృజత స రిరిచానోఽమన్యత స ఏతామేకాదశినీమపశ్యత్ తయా వై స ఆయురిన్ద్రియం వీర్యమాత్మన్నధత్త ప్రజా ఇవ ఖలు వా ఏష సృజతే యో యజతే స ఏతర్హి రిరిచాన ఇవ యదేషై

కాదశినీ భవత్యాయురేవ తదెన్ద్రియం వీర్యం యజమాన ఆత్మన్ధత్తే" (సం-౬కా।౬ప్ర।౫అ) ఇతి।ప్రజాపతిర్హ ప్రజాస్సృష్ట్వా వీర్యాద్దిత్కుయాత్ రిక్తోఽహమితిధీః।తథా యజ్ఞప్రయాసేనాఽపి । పశ్వైకాదశిన్యా తత్సమాధానం। తేచపశు విశేషా దేవతాసహితా అశ్వమేధప్రకరణే సమామ్నాతాః "ఆగ్నేయస్సృష్ణగ్రీవః సారస్వతీమేషీ బభ్రుస్సౌమ్యః పౌష్ణశ్శ్యామశ్శితిపృష్ఠో బార్హస్పత్యశ్శిల్పో వైశ్వదేవ ఐన్ద్రోఽరుణో మారుతఃకల్మాష ఐన్ద్రాగ్నస్సగ్ హితోఽధోరామస్సావిత్రో వారుణఃపేత్వః "ఇతి।కృష్ణగ్రీవత్వాదిభిర్విశేషితాః సర్వేఽప్యజాః । మేషీత్వేకైవాన్యజాతిః। విశేషణాని చ తస్మిన్నేవ ప్రకరణే వ్యాఖ్యాస్యన్తే । తానేతానత్ర పశూన్ విశేషేణావికారేణ ప్రశంసన్ విశేషవిధి మున్నయతి "ప్రైవాగ్నేయేన వాపయతి మిథునగ్ం సారస్వత్యా కరోతి రేతస్సౌమ్యేన దధాతి ప్రజనయతి పౌష్ణేనబార్హస్పత్యో భవతిబ్రహ్మవైదేవానాం బృహస్పతిర్బ్రహ్మణైవాస్మై ప్రజాఃప్రజనయతి వైశ్వదేవోభవతి వైశ్వదేవ్యోవై ప్రజాః ప్రజా ఏవాస్మై ప్రజనయతీన్ద్రియ మేవైన్ద్రేణా వరున్ధే విశంమారుతేనా జోబలమైన్ద్రాగ్నేన ప్రసవా యసావిత్రోనిర్వరుణత్వాయ వారుణః" (సం-౬కా।౬ప్ర।౫అ) ఇతి । ప్రవాపయతి బీజంస్వతః సమ్పాదయతి। అగ్నేయస్యపుంసః సారస్వత్యా స్త్రియాసహ మిథునీకరణం । సౌమ్యేన యోషితి రేతోధారణం । పౌష్ణేనప్రజోత్పత్తిః। బార్హస్పత్యేన బ్రహ్మణ ఉత్పత్తిసాధనత్వం। వైశ్వదేవేన ప్రజానాం తద్దేవతానుగ్రహః। ఐన్ద్రేణేన్ద్రియపాటవం । మారుతేనజనపదప్రాప్తిః। ఐన్ద్రాగ్నేన దేహపుష్టిబలలబ్ధ్వి। సావిత్రేణానుష్ఠానే ప్రేరణం । వారుణేనోపద్రవరాహిత్యం । అత్ర షష్ఠ సప్తాష్టమానాం పశూనాంవైశ్వదేవైన్ద్ర మారుతానా మితరపశువత్పాఠ త ఏవ క్రమోయద్యపిప్రాప్తః తథాపితం క్రమమనూద్యప్రశంసతి "మధ్యతఐన్ద్రమాలభతే మధ్యతఏవేన్ద్రియం యజమానే దధాతి పురస్తాదైన్ద్రస్య వైశ్వదేవమాలభతే వైశ్వదేవం వా అన్నమన్నమేవ పురస్తాద్ధత్తే

తస్మాత్ పురస్తాదన్నముద్యత ఐన్ద్రమాలభ్య మారుతమాలభతే విడ్వై మరుతో విశమేవాస్మా అనుబధ్నాతి" (సం-౬కా।౬ప్ర।౫అ) ఇతి। వైశ్వదేవమారుతయోర్మధ్యమైన్ద్రస్య స్థానం। తేనమధ్యమే పవయసి బలాధిక్యం యజమానే స్థాపయతి। విశ్వేదేవా అన్నాభిమానినః। వైశ్వదేవస్య పురస్తాదనుష్ఠితత్వాత్ తత్సమ్బద్ధమన్నమత్తుం పురస్తాదేవస్థాపయతి। తచ్చాన్నం పురస్తాన్ముఖే నాద్యతే। మారుతస్యైన్ద్రమనువర్తమానత్వాత్ మరుద్రూపాః గ్రామనివాసినః ప్రజా అస్య యజమానస్య అనుకూలాని కరోతి। కామనావిశేషేణ క్రమవ్యత్యాసం విధత్తే "యదికామయేత యోఽవగతః సోఽపరుధ్యతాం యోఽపరుద్ధః సోఽవగచ్ఛత్వితైన్ద్రస్య లోకేవారుణమాలభేత వారుణస్య లోక ఐన్ద్రం యఎవావగతః సోఽపరుధ్యతే యోఽపరుద్ధః సోఽవగచ్ఛతి" (సం-౬కా।౬ప్ర।౫అ) ఇతి। అవగతః ప్రాప్తైశ్వర్యః। అపరుధ్యతాం ఐశ్వర్యాద్భ్రశ్యతాం అయమేకః కామః। ఎతద్విపర్యయోఽన్యః కామః తస్మిన్నుభయ విధేఽపికామే సప్తమైకాదశ స్థానయోరైన్ద్రవారుణయోః స్థానవ్యత్యయం కుర్యాత్। ప్రజానాం వ్యాకులీభావం చేత్ కామయేత తదానీమేకాదశానాం పశూనాంక్రమసాఙ్కర్యం విధత్తే "యదికామయేత ప్రజాముహ్యేయురితి పశూన్ వ్యతిషజేత్ ప్రజాఎవమోహయతి" (సం-౬కా।౬ప్ర।౫అ) ఇతి। ఉదక్ప్రవణత్వేన స్థాపితాయా ఎకాదశయూపపఙ్క్తేర్దక్షిణ యూపే వారుణస్య ఆలమ్భనం విధత్తే "యదభివాహతోఽపాం వారుణమాలభేత ప్రజావరుణో గృహ్ణీయాద్దక్షిణత ఉదఞ్చమాలభతేఽపవాహతోఽపాం ప్రజానామ వరుణగ్రాహోయ" (సం-౬కా।౬ప్ర।౫అ) ఇతి। అపామభివాహః తత్ప్రవాహస్థానభూతో నిమ్నోదేశః। తత్రావస్థిత ఉత్తరయూపే వారుణాలమ్భేన ప్రజానాం వరుణగ్రహణరూపో రోగఃస్యాత్ దక్షిణయూపే పశోరుదఙ్ముఖత్వేనాలమ్భే రోగోనభవతి। దక్షిణయూపస్యోన్నతదేశవర్తిత్వేన అపామపవాహతః ప్రవాహస్థానాభావాదిత్యర్థః। అథసూత్రం

"ఆగ్నేయం కృష్ణగ్రీవ మగ్నిష్ఠఉపాకరోత్యుత్తరే సారస్వతీం మేషీం దక్షిణే సౌమ్యం బభ్రుం ఏవం వ్యత్యాసం దక్షిణాపవర్గాన్ పశూనుపాకరోతి వారుణమన్తతో దక్షిణతఉదఞ్చం" ఇతి ॥ పశ్వేకాదశినీ నిరూపితా ॥*॥

॥ ॥అథపాత్నీవతపశుంవిధత్తే.॥ ॥

"ఇన్ద్రః పత్నియామనుమయాజయత్తాం పర్యగ్నితాముదసృజత్ తయామను రార్ధ్నోద్యత్ పర్యగ్నికృతం పాత్నీవతముత్సృజతి యామేవ మనుర్ఋద్ధిమార్ధ్నోత్తామేవ యజమానఋధ్నోతి" (సం-౬కా।౬ప్ర।౬అ) ఇతి। అత్రపత్నీశబ్దేన పాత్నీవతసంజ్ఞకే యూపే ఉపాకృతః త్వష్ట్రదేవతాకః పశుర్లక్ష్యతే శాఖాన్తరే తథావిధానాత్। పశ్వేకాదశినీ గతపత్నీసంయాజానన్తరభావిత్వాదస్య యూపస్యపాత్నీవతత్త్వం। అత్రసూత్రం "జాఘనీభిశ్చ పత్నీఃసంయాజయన్తి అనూబన్ధ్యా వపాయాగ్ హుతాయామగ్రేణ శాలాముఖీయం పాత్నీవతం మినోతి యథాధోనాభి మనవస్తీర్ణేచషాలం తస్మిగ్ స్త్వాష్ట్రం సాణ్డంలోమశం పిఙ్గళం పశు ముపాకృత్య పర్యగ్నికృత ముత్సృజ్యాజ్యేన శేషగ్ సమాపయేద్యావన్తిపశోరవదానాని స్యుస్తావత్కృత్వ ఆజ్యస్యావద్యతి పశుధర్మాజ్యంభవతి శాలాముఖీయేప్రచరన్తీతి విజ్ఞాయతే" ఇతి। తస్మాదిన్ద్రఃపాత్నీవతయూపే నియుక్తేన పశునా మనుమయాజయదితి వ్యాఖ్యేయం। పర్యగ్నికృతే పశావుత్సృష్టేసతి కర్మశేషస్యాఽఽజ్యేనసమాప్తింవిధత్తే "యజ్ఞస్యవా అప్రతిష్ఠితాద్యజ్ఞఃపరాభవతి యజ్ఞంపరాభవన్తం యజమానోఽనుపరాభవతియదాజ్యేనపాత్నీవతగ్ సగ్ స్థాపయతి యజ్ఞస్యప్రతిష్ఠిత్యైయజ్ఞంప్రతి తిష్ఠన్తం యజమానోఽనుప్రతి తిష్ఠతి" (సం-౬కా।౬ప్ర।౬అ) ఇతి। అప్రతిష్ఠితాత్ అసంస్థాపనాత్ అసమాప్తాత్ ।అత్రపశోర్గకాలం విధత్తే "ఇష్టంవపయాభవత్యనిష్టంవశయాఽథపాత్నీవతేనప్రచరతితీర్థఏవప్రచరత్యథో ఏతర్హ్యేవాస్యయామః" (సం-౬కా।౬ప్ర।౬అ) ఇతి।వశావన్ధ్యా సా చానూబన్ధ్యేత్యనేన నామ్నోచ్యతే। తదీయవపాహోమాదూర్ధ్వం హృదయాద్యఙ్గహోమాత్ ప్రాగేతస్య పాత్నీవతపశోర్గ కాలః। సచ

తీర్థముచితంస్థానం। కిఞ్చైతస్మిన్నేవకాలే అనూబన్ధ్యాఖ్యస్య పశోః యామః ఉపరమః సమాప్తిర్భవతి తస్యచాన్తిమ పశుత్వాత్ తత్సమాప్తేర్ప్రాగేవ పాత్నీవతప్రచారో యుక్తః। దేవతాం విధత్తే “త్వాష్ట్రో భవతి త్వష్టా వై రేతసస్సిక్తస్య రూపాణి వికరోతి తమేవవృషాణం పత్నీష్వపి సృజతిసోఽస్మై రూపాణివికరోతి” (సం-౬కాం।౬ప్ర।౬అ) ఇతి।వికరోతి వివిధాని కరోతీత్యర్థః। పాత్నీవతపశోః త్వాష్ట్రత్వే సతితమేవ యజమానంత్వష్టా వృషాణం రేతస్సిఞ్చం యజమానస్యపత్నీష్వపి సంయోజయతి। సచాస్మై యజమానార్థం రూపాణివికరోతి వివిధానికరోతీతి॥ఇతిపాత్నీవత పశుర్నిరూపితః॥ అథసౌమ్యచరుం విధత్తే “ఘ్నన్తివా ఏతత్సోమంయదభిషుణ్వన్తి యత్సౌమ్యో భవతి యథామృతాయాఽనుస్తరణీంఘ్నన్తి తాదృగేవతత్” (సం-౬కాం।౬ప్ర।౭అ) ఇతి।సోమస్యాభిషవోవధస్థానీయః। అతోఽనుస్తరణీస్థానీయః సౌమ్యచరుః కర్తవ్యః। మృతం దీక్షితమనుస్తీర్యతేహన్యత ఇత్యనుస్తరణీకాచిద్గౌః। దీక్షిత శవస్యావయవేషు హృదయహస్తాదిషు గోశవస్య హృదయాద్యవయవాన్ సంస్థాప్యతం దీక్షితందహేత్।తదర్థం కాచిద్గౌర్హన్యతే। చరోర్హోమస్థానం విధత్తే “యదుత్తరార్ధే వామధ్యే వా జుహుయాద్దేవతాభ్యః సమదం దధ్యాద్దక్షిణార్ధే జుహోత్యేషా వై పితృణాం దిక్స్వాయామేవ దిశిపితౄన్ నిరవదయతే” (సం-౬కాం।౬ప్ర।౭అ) ఇతి। వహ్నేరుత్తరార్ధే మధ్యదేశయోర్దేవాహుతిస్థానత్వాత్తత్ర పిత్ర్యహోమే దేవతాదిభిస్సహపితౄణాం సముదంకలహం కుర్యాత్।అతః నిరవదయతే। దైవదేశాత్ నిష్క్రమ్యపితౄన్యజతే।చరుశేషస్య దానంవిధత్తే “ఉద్గాతృభ్యో హరన్తి సామదేవత్యోవై సౌమ్యోయదేవ సామ్నశ్ఛమ్బట్కుర్వన్తి తస్యైవసశాన్తిః” (సం-౬కాం।౬ప్ర।౭అ) ఇతి। సోమ ఏవసౌమ్యచరోరభిమానిదేవతా। తథాసతి సామవేదసమ్బన్ధి యదఙ్గం ఉద్గాతార ఇత్థం ఛమ్బట్కుర్వన్తి నష్టం కుర్వన్తి తస్య దోషస్య చరుః ప్రతీకారః। తస్మిన్నాజ్యపూర్ణేచరౌ ఉ

గాతృభిః స్వదేహచ్ఛాయా ద్రష్టవ్యేతి విధత్తే "అవేక్షన్తే పవిత్రం వై సౌమ్య ఆత్మానమేవ పవయన్తే" (సం-౬కా।౬ప్ర।౭అ) ఇతి। సౌమ్యచరోః శుద్ధిహేతుత్వాత్తదవేక్షణేన ఉద్గాతారః స్వదేహం శోధయన్తి। అత్ర సూత్రం "ఆజ్యేనచరుమభిపూర్యోద్గాతృభ్యో హరన్తి తముద్గాతారోఽవేక్షన్తే" ఇతి। ఆజ్యస్యాపర్యాప్తౌ పునరప్యన్యత్పూరణం విధత్తే "య ఆత్మానం న పరిపశ్యేదితాసుః స్యాదభిదదిం కృత్వాఽవేక్షేత తస్మిన్హ్యాత్మానం న పరిపశ్యత్యథో ఆత్మానమేవ పవయతే" (సం-౬కా।౬ప్ర।౭అ) ఇతి। ఇతాసుః గతప్రాణః స్యాత్। అభితో దీయతే ప్రక్షిప్యతే ఆజ్యమస్మింశ్చరావిత్యభిదదిః। కామ్యే అవేక్షణే మన్త్రవిశేషం విధత్తే "యో గతమనాః స్యాత్సోఽవేక్షేత యన్మే మనః పరాగతం యద్వా మే అపరాగతం రాజ్ఞా సోమేన తద్వయమస్మాసు ధారయామసీతి మన ఏవాత్మన్దాధార న గతమనా భవతి" (సం-౬కా।౬ప్ర।౭అ) ఇతి। గతమనాః అవ్యవస్థితచిత్తః। ఉద్గాతృణాం మధ్యే యో గతమనాః యన్మే మన ఇత్యాది మన్త్రేణావేక్షేత। మదీయం మనః యది మత్తో నిష్క్రాన్తం యది వా నిష్క్రమణోన్ముఖం తదిదానీం నిష్క్రాన్తస్య సోమస్య రాజ్ఞః ప్రసాదాద్వయం తన్మనో అస్మాస్వేవ ధారయామః। మన్త్రసామర్థ్యాచ్చిత్తసమాధానం భవతి। అగ్నావిష్ణూమహీధామేత్యనయర్చాఽఽఘృతయాగం విధత్తే "అప వై తృతీయసవనే యజ్ఞః క్రామతీజానాదనీజానమభ్యాగ్నావైష్ణవ్యర్చాఽఽఘృతస్య యజత్యగ్నిః సర్వా దేవతా విష్ణుర్యజ్ఞో దేవతాశ్చైవ యజ్ఞం చ దాధారేతి" (సం-౬కా।౬ప్ర।౭అ) ఇతి। ఈజానాత్ ఇష్టవతో యజమానాదనీజానం పురుషమభిలక్ష్య యజ్ఞోఽపక్రామతి తత్సమాధానాయ ఆగ్నావైష్ణవమన్త్రయాగః। తత్ర నీచధ్వనిం విధత్తే "ఉపాంశు యజతి మిథునత్వాయ" (సం-౬కా।౬ప్ర।౭అ) ఇతి। సౌమ్యచరుగతేనోచ్చధ్వనినా సహోపాంశుధ్వనేర్మిథునత్వం। అనూబన్ధ్యాం విధత్తే "బ్రహ్మవాదినో వదన్తి మిత్రో యజ్ఞస్య స్విష్టం యువతే వరుణో దురిష్టం క్వ తర్హి యజ్ఞః క్వ యజమానో భవతీతి యన్మైత్రావరుణీం వశా

మాలభతే మిత్రేణైవయజ్ఞస్య స్విష్టగ్ శమయతివరుణేన దురిష్టం నార్తి మార్ఛతియజమానః” (సం-౬కా|౬ప్ర|౭అ) ఇతి। యజ్ఞస్య యదఙ్గం స్విష్టం తస్యాధిపతిర్మిత్రః। స్వయమనారాధితః తదఙ్గం దురిష్టేన మిశ్రయతి। దురిష్టస్యాఙ్గస్యాధిపతి ర్వరుణశ్చానారాధిస్తద్దురిష్టం సమ్యాద్యస్విష్టేన మిశ్రయతి। తథాసత్యుభాభ్యాం స్విష్టస్య వినాశితత్వాద్యజ్ఞస్యాఽవతిష్ఠితయజ్ఞాభావే యజమానోఽపి కుత్రఫలోపేతో భవేత్।వశాలమ్భేన తుష్టోమిత్రస్స్విష్టం పాలయతి। వరుణోదురిష్టం నాశయతి।తతో యజ్ఞస్య సుస్థితత్వాన్నిష్ఫలస్వరూపామార్తిం యజమానో నప్రాప్నోతి। అత్రసూత్రం “మైత్రావరుణీంగాం వశామనూబన్ధ్యా మాలభేత” ఇతి। తామనూబన్ధ్యాం ప్రశంసతి “యథావైలాఙ్గలేనోర్వరాం ప్రభిన్దన్త్యేవమృక్సామే యజ్ఞం ప్రభిన్తోయన్మైత్రావరుణీం వశామాలభతే యజ్ఞాయైవప్రభిన్నాయ మత్యమన్వవాస్యతి శాన్త్యై” (సం-౬కా|౬ప్ర|౭అ) ఇతి। సర్వసస్యోపేతా భూమిరుర్వరా తస్యాం కృష్టాయాం కర్షణమను తత్రమత్యం శక్త్యాధానసాధనం గోమయాదిద్రవ్యం మత్యం, మదభిమతం ఫలమర్హతీతి మత్యం, తద్వదృక్సామాభ్యాం కర్షణేన వధసామ్యతామాపది తస్య యజ్ఞస్యవశాలమ్భేన మత్యప్రక్షేపవత్ఫలజననశక్తిర్భవతి, తేనచ అశక్తిలక్షణస్య దోషస్యశాన్తిర్భవతి। పునరపివశాంప్రశంసతి “యాతయామాని వా ఏతస్యఛన్దాగ్ంసియ ఈజానశ్ఛన్దసామేష రసోయద్వశా యన్మైత్రావరుణీం వశామాలభతే ఛన్దాగ్ంస్యేవ పునరాప్రీణాత్యయాతయామత్వా యాథోఛన్దస్స్వేవ రసం దధాతి” (సం-౬కా|౬ప్ర|౭అ) ఇతి। ఈజానోయజ్ఞం కృతవాన్ ఏతస్యఛన్దాంసి గతసారాణి భవన్తి।వశాతుఛన్దసాంసారః। వషట్కారదేవతాయా గాయత్రీ దేవతాయాః శిరసి ఛిన్నేపతితేనరసేనోత్పన్నత్వాత్। ఏతచ్చ కామ్యపశుకాణ్డే సమామ్నాతం। అతోవశాలమ్భేన ఛన్దసాం గతసారత్వాభావాత్ప్రీతిర్భవతి। ప్రత్యుతఛందస్సు విశేషరసః స్థాప్యతే। ఇతి సౌమ్యచరు ఘృత

యాగానుబన్ధ్యా నిరూపితాః। అథాఽతిగ్రాహ్యాన్ విధత్తే “దేవా వా ఇన్ద్రియం వీర్యం౽౩ వ్యభజన్త తతో యదత్యశిష్యత తదతిగ్రాహ్యా అభవన్ తదతిగ్రాహ్యాణామతిగ్రాహ్యత్వం యదతిగ్రాహ్యా గృహ్యన్త ఇన్ద్రియమేవ తద్వీర్యం యజమాన ఆత్మన్ధత్తే” (సం-౬కా।౬ప్ర।౧౦అ) ఇతి। ఇన్ద్రవాయూ మిత్రావరుణాదిదేవైః ఇన్ద్రియగతసామర్థ్యే హృతే సోమరసే విభక్తే సతి అతిరిక్తాద్రసాజ్జాతే గృహ్యన్తే। తద్గ్రహణేన సామర్థ్యం యజమానే స్థాప్యతే। విహితానామతిగ్రాహ్యాణాం అగ్న్యాదిదేవతాసమ్బన్ధం విధత్తే “తేజ ఆగ్నేయేనేన్ద్రియమైన్ద్రేణ బ్రహ్మవర్చసగ్ంసౌర్యేణ” (సం-౬కా।౬ప్ర।౧౦అ) ఇతి। యజమాన ఆత్మన్ధత్త ఇత్యనువర్తతే। తేజః కాన్తిః। ఇన్ద్రియం బలం। బ్రహ్మవర్చసం శ్రుతాధ్యయనసమ్పత్తిః। ప్రాతస్సవనే ఆగ్రయణాసాదనాదూర్ధ్వం ఏతే త్రయో గ్రహీతవ్యాః। అత్ర సూత్రం “ఏష తే యోనిర్విశ్వేభ్యస్త్వా దేవేభ్య ఇతి సాదయిత్వా త్రీనగ్నిష్టోమే అతిగ్రాహ్యాన్ గృహ్ణాతి ఆగ్నేయమైన్ద్రం సౌర్యమిత్యగ్న ఆయూగ్ంష్యుత్తిష్ఠగ్ంస్తరణిరితి గ్రహణసాదనా” ఇతి। వ్యతిరేకముఖేన పృష్ఠ్యే షడహే తానతిగ్రాహ్యాన్ విధత్తే “ఉపస్తమ్భనం వా ఏతద్యజ్ఞస్య యదతిగ్రాహ్యాశ్చక్రే పృష్ఠాని యత్పృష్ఠ్యే న గృహ్ణీయాత్ప్రాఞ్చం యజ్ఞం పృష్ఠాని సగ్ంశృణీయుః” (సం।౬కా।౬ప్ర।౧౦అ) ఇతి। యజ్ఞరూపస్య రథస్య అతిగ్రాహ్యా ఉత్తమ్భనకాష్ఠస్థానీయాః। షట్సు దినేషు క్రమేణ రథన్తరం బృహత్ వైరూపవైరాజశాక్వరరైవతసామనామకైస్సాధ్యాని పృష్ఠ్యస్తోత్రాణి చక్రస్థానీయాని। తతః పృష్ఠ్యే షడహే అతిగ్రాహ్యరూపోత్తమ్భనాభావే తాని పృష్ఠాని తం యజ్ఞరథం పురతః పాతయిత్వా సంశృణీయుః వినాశయేయుః తస్మాత్తాన్ గృహ్ణీయాదిత్యర్థః। ఉక్థ్యే చోదకప్రాప్తాన్ అతిగ్రాహ్యాన్ ప్రతిషేధతి “యదుక్థ్యే గృహ్ణీయాత్ప్రత్యఞ్చం యజ్ఞమతిగ్రాహ్యాః సగ్ంశృణీయుః” (సం-౬కా।౬ప్ర।౧౦అ) ఇతి। ఉత్తమ్భనమన్తరేణైవ పురత ఉన్నతసదృశ ఉక్థ్యః। తస్మిన్ గృహీతా అతిగ్రాహ్యాః పురస్తాదస్యోన్నత్యమాపాద్య యజ్ఞరథం ప్రత్యఞ్చం పా

తయిత్వా వినాశయేయుః। తస్మాత్తాన్న గృహ్ణీయా దిత్యర్థః। పృష్ఠ్య షడహే పృష్ఠ్య సద్భావాదేతం ప్రతిషేధం వారయితుం పూర్వవాక్యే నైతే విహితాః। తద్వద్విశ్వ జిద్యాగస్యాపి ఉక్థ్య సంస్థస్య శాఖాన్తరే సద్భావాత్తత్రాపి నిషేధం వారయితుం విధత్తే “విశ్వజితి సర్వపృష్ఠే గ్రహీతవ్యా యజ్ఞస్య సవీర్యత్వాయ” (సం - ౬కా । ౬ప్ర । ౧౦అ) ఇతి। రథన్తరాదీని షడపి పృష్ఠ్యస్తోత్రాణి యస్మిన్సన్తి స సర్వపృష్ఠః। అగ్నిష్టోమే తాన్ విధత్తే “ప్రజాపతిర్దేవేభ్యో యజ్ఞాన్వ్యాదిశత్స ప్రియా స్తనూరపన్యధత్త తదతిగ్రాహ్యా అభవన్వితను స్తస్య యజ్ఞ ఇత్యాహుర్యస్యాతిగ్రాహ్యా నగృహ్యన్త ఇత్యప్యగ్నిష్టోమే గ్రహీతవ్యా యజ్ఞస్య సతనుత్వాయ” (సం-౬కా।౬ప్ర।౧౦అ) ఇతి । వ్యాదిశత్ విభజ్యదత్తవాన్। తదాస ప్రజాపతిః యజ్ఞసమ్బన్ధినీః ప్రియా స్తనూః అపన్యధత్త అపనీయ క్వచిద్గోపితవాన్। తాస్తనవోఽతిగ్రాహ్యాః। తస్మాత్ అగ్నిష్టోమస్య సతనుత్వాయ తాన్ గృహ్ణీయాత్। అత్రాతిగ్రాహ్యాణాం పృష్ఠ్యైః షడహాది వికృతిసమ్బన్ధప్రతీతేః ప్రకృతావగ్నిష్టోమేపి విధీయన్తే। వ్యావృత్తికామస్య తాన్విధత్తే “దేవతా వై సర్వాస్సదృశీరాసన్ తానవ్యావృతమగచ్ఛన్ తే దేవా ఏత ఏతాన్ గ్రహానపశ్యన్ తానగృహ్ణతాగ్నేయమగ్నిరైన్ద్రమిన్ద్రః సౌర్యగ్ం సూర్యస్తతో వై తేఽన్యాభిర్దేవతాభిర్వ్యావృతమగచ్ఛన్ యస్యైవంవిదుష ఏతే గ్రహా గృహ్యన్తే వ్యావృతమేవ పాప్మనా భ్రాతృవ్యేణ గచ్ఛతి” (సం-౬కా।౬ప్ర।౧౦అ) ఇతి। సర్వే దేవాస్సదృశీః తుల్యైశ్వర్యాః ఆసన్ వ్యావృతం ఐశ్వర్యాధిక్యలక్షణం। ఇతరేభ్యో వ్యావృత్తం భ్రాతృవ్యాత్ ఐశ్వర్యాధిక్యమేతైరతిగ్రాహ్యైః ప్రాప్నోతి। తాన్ అతిగ్రాహ్యాన్ప్రశంసతి “ఇమే లోకా జ్యోతిష్మన్తస్సమావద్వీర్యాః కార్యా ఇత్యాహురాగ్నేయేనాస్మిన్లోకే జ్యోతిర్ధత్త ఐన్ద్రేణాన్తరిక్ష ఇన్ద్రవాయూహి సయుజౌ సౌర్యేణాముష్మిన్లోకే జ్యోతిర్ధత్తే జ్యోతిష్మన్తోఽస్మా ఇమే లోకా భవన్తి సమావద్వీర్యానేనాన్కురుతే” (సం-౬కా।౬ప్ర।౧౦అ) ఇతి। ఇమే పృథివ్యన్తరిక్షద్యులోకాః తే చాగ్న్యాదిదేవతానుగ్రహేణ

జ్యోతిష్మన్తస్తుల్యసావర్ణ్యాః। అన్తరిక్షస్య వాయుర్దేవతా నత్విన్ద్ర ఇతి చేత్ । న । ఇన్ద్రవాయ్వోః సహ ఏకస్థానాదైన్ద్రవాయవగ్రహే తద్దర్శనాత్ । ప్రకారాన్తరేణ తాన్ప్రశంసతి “ఏతా వై గ్రహాః బమ్బావిశ్వవయసౌ వవిత్తాం తాభ్యామిమే లోకాః పరాఞ్చశ్చార్వాఞ్చశ్చ ప్రాభుర్యస్యైవం విదుష ఏతే గ్రహా గృహ్యన్తే ప్రాస్మా ఇమే లోకాః పరాఞ్చశ్చార్వాఞ్చశ్చ భాన్తి” (సం-౬కా।౬ప్ర।౭అ) ఇతి । బమ్బశ్చ విశ్వవయాశ్చ దేవాః తయోరతిగ్రాహ్య మహిమాభిజ్ఞత్వాత్ తదర్థముత్తమాధమాశ్చేమే లోకాః ప్రాభుః ప్రభావ సమ్పన్నాః । ఇత్యతిగ్రాహ్యగ్రహా నిరూపితాః॥ అథాదాభ్యగ్రహం విధత్తే “దేవా వై యద్యజ్ఞే కుర్వత తదసురా అకుర్వత తే దేవా అదాభ్యే ఛన్దాంసి సవనాని సమస్థాపయన్ తతో దేవా అభవన్పరాసురా యస్యైవం విదుషోఽదాభ్యో గృహ్యతే భవత్యాత్మనా పరాస్య భ్రాతృవ్యో భవతి” (సం-౬కా।౬ప్ర।౭అ) ఇతి । అసురాః మాత్సర్యేణ దేవైరనుష్ఠితం యజ్ఞాఙ్గం స్వయమప్యనుష్ఠితవన్తః । తదాఽసురవఞ్చనేన దేవాః గాయత్రీత్రిష్టుప్ జగతీభిర్నిష్పాద్యాని త్రీణి సవనాని అదాభ్యగ్రహే సమాపితవన్తః । తత్ర హి “వసవస్త్వా ప్రవృహన్తు గాయత్రేణ ఛన్దసా” ఇత్యాదిభిస్త్రిభిర్మన్త్రైః త్రయః సోమాంశవః పృథక్కర్తవ్యాః । అత్ర సూత్రం “ఉపనద్ధస్య రాజ్ఞస్త్రీన్ అంశూన్ ప్రవృహన్తి వసవస్త్వా ప్రవృహన్తు గాయత్రేణ ఛన్దసేత్యేతైః ప్రతిమన్త్రం తైరేనం చతురాధూనోతి” ఇతి । తదిదం ఛన్దసాం సవనానాఞ్చ సమాపనం । తేన దేవానాం విభూతిః అసురాణాం పరాభవశ్చాభూత్ । తద్వదన్యస్యాప్యదాభ్యగ్రహేణ భవతి । నిర్వచనేన ప్రశంసతి “యద్వై దేవా అసురానదాభ్యేనాదభ్నువన్ తదదాభ్యస్యాఽదాభ్యత్వం” (సం-౬కా।౬ప్ర।౯అ) ఇతి । అదభ్నువన్ హింసితవన్తః । అసురదమ్భనహేతురయం గ్రహః । స్వయమన్యేన కేనచిదపి దబ్ధుమశక్యత్వాదదాభ్యః॥ ఏతద్వేదనం ప్రశంసతి “య ఏవం వేద దభ్నోత్యేవ భ్రాతృవ్యం నైనం భ్రాతృవ్యో దభ్నోతి” (సం-౬కా।౬ప్ర।౯అ) ఇతి । అదాభ్యస్య కాలం విధత్తే “ఏష వై ప్రజాపతేరతి

మోక్షిణీనామతనూర్యదదాభ్య ఉపనద్ధస్య గృహ్ణాత్యతిముక్త్యై” (సం-౬కా।౬ప్ర।౯అ) ఇతి। అతిశయేన పాపాన్మోక్షో అతిమోక్షస్సోఽస్యాస్తీత్యతి మోక్షిణీ ప్రజాపతేస్తాదృ గ్రూపోఽయ మదాభ్యస్తస్మాత్ ఉపనద్ధస్యవస్త్రేణ బద్ధస్యసోమస్య బంధనాత్ అతిముక్త్యర్థం గృహ్ణీయాత్।శకటాదవరోపితోవస్త్రబద్ధసోమ అధిషవణఫలకయోరుపర్యవతిష్ఠతే। తస్యచసోమస్య బంధముపాంశుగ్రహకాలే విస్రస్య ఇన్ద్రాయ త్వావృత్రఘ్నఇత్యాది భిర్మంత్రైః సోమంమిమీతే। తస్మాద్విస్రంసనాత్ ప్రాగేవ అదాభ్యో గ్రహీతవ్య ఇత్యర్థః। ఏతద్వేదనం ప్రశంసతి “అతిపాప్మానంభ్రాతృవ్యం ముచ్యతే యఏవం వేద” (సం-౬కా।౬ప్ర।౯అ) ఇతి। పాపరూపంవైరిణముత్క్రమ్య తత్కృతోపద్రవాన్ముచ్యతే। అదాభ్యస్య సోమవ్యతిరిక్తంద్రవ్యంవిధత్తే “ఘ్నన్తివా ఏతత్సోమం యదభిషుణ్వన్తి సోమే హన్యమానేయజ్ఞోహన్యతే యజ్ఞే యజమానో బ్రహ్మవాదినోవదన్తి కిన్తద్యజ్ఞే యజమానఃకురుతే యేనజీవన్సువర్గం లోకమేతీతిజీవగ్రహోవా ఏష యదదాభ్యోఽనభిషుతస్యగృహ్ణాతి జీవన్తమేవైనగ్ం సువర్గంలోకంగమయతి” (సం-౬కా।౬ప్ర।౯అ) ఇతి। అభిషవేణ సోమస్యహతత్వాత్ యజ్ఞేహతే యజమానోహతప్రాయోభవతి। తాదృగ్వధమన్తరేణ స్వర్గప్రాప్తా ఉపాయాః బ్రహ్మవాదినోవిచార్య అదాభ్యంనిశ్చితవన్తః। సచ జీవన్నోపేతోగ్రహః। తస్మాత్ అనభిషుతస్య అభిషవరూపవధరహితస్యద్రవ్యస్యరసం తత్ర గృహ్ణీయాత్। అత్ర సూత్రం “అగ్ంశుమదాభ్యంవా ప్రథమం గృహ్ణాతి శుక్రన్తే శుక్రేణ గృహ్ణామీతి దధ్నగ్ం పయసోనిగ్రాభ్యాణాంవా” ఇతి। అదాభ్యగ్రహస్యాధవన హేతూనాం సోమాంశూనాం త్రయాణాం సవనత్రయగతేషు మహాభిషవేషు మేళనంవిధత్తే “వివాఏతద్యజ్ఞంఛిన్దన్తి యదదాభ్యేసగ్ం స్థాపయన్త్యగ్ంశూనపిసృజతి యజ్ఞస్యసన్తత్యై” (సం-౬కా।౬ప్ర।౯అ) ఇతి। అసురవఘ్నానాయ వసవస్త్వేత్యాదిభిర్మన్త్రైరంశుత్రయం పృథక్కరణరూపం

సవనత్రయమాపన్నం దేవైర్గృహీతం । తద్వదన్యేనాపి కృతే సతి ఉపాంశ్వన్తర్యామాదినా మనుష్యాణాం యజ్ఞో విచ్ఛిద్యేత తత్పరిహారాయ పృథక్కృతానంశూన్ అభిషవేషు మేళయేత్ । అత్ర సూత్రం « అథవ నానగ్నిం శూన్ ప్రజ్ఞాతాన్ నిధాయ, ఉశిత్రం దేవసోమ గాయత్రేణ ఛన్దసేత్యేతైః ప్రతిమన్త్రమనుసవనమేకైకం మహాభిషవేష్వపి సృజతి । ఇత్యాదాభ్యగ్రహో నిరూపితః ॥ అథాంశుగ్రహం విధత్తే « దేవా వై ప్రబాహుగ్గ్రహాన గృహ్ణత సపతం ప్రజాపతిరగ్ంశుమపశ్యత్ తమగృహ్ణీత తేన వై స ఆర్ధ్నోద్యస్యైవం విదుషోగ్ంశుర్గృహ్యత ఋధ్నోత్యేవ'' (సం-౬కా౹౬ప్ర౹౧౦అ) ఇతి। ప్రబాహు క్తుల్యస్వభావాః। ప్రజాపతిస్తు సమృద్ధ్యర్థం విలక్షణమంశుగ్రహం గృహీత్వా సమృద్ధో౽భవత్। ఇతరగ్రహవైలక్షణ్యం క్రమేణదర్శయన్ అభిషవస్యావృత్త్యభావం విధత్తే « సకృదభిషుత్య గృహ్ణాతి సకృద్ధి స తేనార్ధ్నోత్'' (సం-౬కా౹౬ప్ర౹౧౦అ) ఇతి । అష్టౌకృత్వో౽గ్రే౽భిషుణోతీత్యాదినా గ్రహాన్తరే అభిషవావృత్తిః శ్రుతా। నత్వత్ర తథాకర్తవ్యం కిన్తు సకృదేవ। యస్మాత్ప్రజాపతిః సకృదేవాభిషుత్య తేన గ్రహేణ సమృద్ధింగతః । గ్రహణమన్త్రస్యోచ్చారణం నివారయితుం మానసమనుసన్ధానం విధత్తే « మనసా గృహ్ణాతి మన ఇవ హి ప్రజాపతిః ప్రజాపతేరాప్త్యై'' (సం-౬కా౹౬ప్ర౹౧౦అ) ఇతి। సఙ్కల్ప మాత్రేణ జగత్సర్జనాత్ప్రజాపతేర్మనస్సాదృశ్యం। గ్రహణపాత్రం విధత్తే «ఔదుమ్బరేణ గృహ్ణాత్యూర్గ్వా ఉదుమ్బర ఊర్జమేవావరున్ధే'' (సం - ౬కా౹౬ప్ర౹౧౦అ) ఇతి। పాత్రస్యాకారం విధత్తే «చతుస్స్రక్తి భవతి దిక్ష్వేవ ప్రతితిష్ఠతి'' (సం-౬కా౹౬ప్ర౹౧౦అ) ఇతి। చతుష్కోణమిత్యర్థః। వామదేవేన దృష్టస్య కయానశ్చిత్ర ఆభువదిత్యస్యామృచి ఉత్పన్నస్య సామ్నో గ్రహణమన్త్రతామాహ « యో వా అగ్ంశోరాయతనం వేదా౽౽యతనవాన్ భవతి వామదేవ్యమితి సామ తద్వా అస్యా౽౽యతనం మనసా గాయమానో గృహ్ణాత్యా౽౽యతనవానేవ భవతి'' (సం ౬కా౹౬ప్ర౹౧౦అ) ఇతి। గృ

హావానిత్యర్థః। అనుచ్ఛ్వాసం గ్రహణకాలే విధత్తే “యదధ్వర్యు రగ్ శుం గృహ్ణన్నార్ధయే దుభాభ్యాం నర్ధ్యేతాధ్వర్యవే చ యజమానాయ చ యదర్ధయేదుభాభ్యా మృద్ధ్యేతాఽనవానం గృహ్ణాతి సైవాస్యర్ధిః” (సం-౬కా।౬ప్ర।౧౦అ) ఇతి।అంశునార్ధయేత్ సమృద్ధం నకుర్యాత్।తదానీమధ్వర్యు యజమానయోః సమృద్ధిర్నస్యాత్ । అనుచ్ఛ్వాస గృహీతిరేవాంశోస్సమృద్ధిః। అత్రసూత్రం “అగ్ శుంగృహ్ణన్నేక గ్రహాయాత్తం రాజానముపరిన్యుప్య సకృదభిషుత్య వామదేవ్యం మనసాగాయమానోఽనవానంగృహ్ణాతి” ఇతి। కథంచిదుచ్ఛ్వాసశ్చేత్ తద్దోష నివారణాయవిధీయతే “హిరణ్యమభివ్యనిత్యమృతం వై హిరణ్యమాయుః ప్రాణ ఆయుషైవామృతమభిధినోతి” (సం-౬కా।౬ప్ర।౧౦అ) ఇతి।హిరణ్యస్యాభిముఖ్యేన శ్వాసంకుర్యాత్ ।తథాసతి ఆయుస్స్వరూపేణైవ ప్రాణవాయునా హిరణ్యరూపమమృతం అభిప్రీణయతి। హిరణ్యస్యేయత్తాం విధత్తే “శతమానంభవతి శతాయుః పురుషశ్శతేన్ద్రియ ఆయుష్యేవేన్ద్రియే ప్రతితిష్ఠతి” (సం-౬కా।౬ప్ర।౧౦అ) ఇతి।శతనిష్కపరిమితం శతమానపరిమితంవా హిరణ్యం భవతి । దశానాం జ్ఞానకర్మేన్ద్రియాణాం ఏకైకస్య దశనాడీషు సఞ్చారాచ్ఛతేన్ద్రియత్వం। అత్రసూత్రం “* యదివ్యవానే దానగ్గ్ప్రాణ ఏతుపరాపత ఇతి శతమానగ్ హిరణ్య మభివ్యతీయాతామధ్వర్యుర్యజమానశ్చ *” ఇతి।అంశుగ్రహోదాభ్యగ్రహయోః పౌర్వాపర్యం వికల్పితం అతఏవ సూత్రకారేణోక్తం “అగ్ శుమదాభ్యం వాప్రథమం గృహ్ణాతి” ఇతి । ఇత్యంశుగ్రహోనిరూపితః॥ అథషోడశిగ్రహంవిధత్తే “ప్రజాపతిర్దేవేభ్యో యజ్ఞాన్వ్యాదిశ త్సరిరిచానోఽమన్యత సయజ్ఞానాగ్ షో

* “యదివ్యవానేదానగ్గ్ప్రాణ ఏతుపరావత ఇతి శతమానగ్ హిరణ్యమభివ్యనేయాతామధ్వర్యుర్యజమానశ్చ” ఇతి అరివత్తూరుపుస్తకే కాంచీపుస్తకేచవర్తతే।తైత్తిరీయపాఠే ఏతత్పాఠేఽపినాస్మాకమర్థస్సమీచీనో భాతీత్యథో యథావస్థితమేవముద్రాపితం।నశోధితంసూత్రం। ఏకస్మిన్గ్రన్థాక్షరపుస్తకే యదివ్యవానోదానస్ప్రాణఏత్వితి పాఠోదృశ్యతే॥

డశధేన్ద్రియం వీర్యమాత్మానమభిసమక్షిదత్తత్షోడశ్యభవన్న వై షోడశీ నా
మయజ్ఞోఽస్తి యద్వావ షోడశగ్ స్తోత్రగ్ షోడశగ్ శస్త్రం తేన షోడశీ తత్షోడశి
నష్షోడశిత్వం యత్షోడశీ గృహ్యత ఇన్ద్రియమేవ తద్వీర్యం యజమాన ఆత్మన్ధ
త్తే" (సం-౬కా|౬ప్ర|౧౦అ) ఇతి| దేవేభ్యో యజ్ఞాన్విభజ్య దత్త్వా స్వార్థ
స్యకస్యాప్యభావాత్ రిక్తోఽహమితి మన్యమానః స్వాత్మానమభిలక్ష్య సర్వ
యజ్ఞసమ్బన్ధినం ఇన్ద్రియసామర్థ్యప్రదమంశం షోడశ భేదభిన్నం సమక్షిదత్|
సముపాదాయ శ్రాన్తోఽభవత్ | తచ్చసామర్థ్యం షోడశీనామకః క్రతుర
భవత్ సచ సోమయాగ వ్యతిరిక్తో యజ్ఞఃకశ్చిన్నాతనోన | ప్రకారా
న్తరేణ ప్రశంసతి "దేవేభ్యో వై సువర్గో లోకో న ప్రాభవత్త ఏతగ్ షోడ
శిన మపశ్యన్ తమగృహ్ణత తతో వై తేభ్యస్సువర్గో లోకః ప్రాభవద్యత్షోడశీ
గృహ్యతే సువర్గస్య లోకస్యాభిజిత్యై" (సం-౬కా|౬ప్ర|౧౧అ) ఇతి | న
ప్రాభవత్ నస్వాధీనః | పునఃప్రకారాన్తరేణ ప్రశంసతి "ఇన్ద్రో వై దేవానా
మానుజావర ఆసీత్స ప్రజాపతిముపాధావత్తస్మా ఏతగ్ షోడశినం ప్రాయ
చ్ఛత్తమగృహ్ణీత తతో వై సోఽగ్రం దేవతానాం పర్యైద్యస్యైవం విదుషష్షో
డశీ గృహ్యతేఽగ్రమేవ సమానానాం పర్యేతి" (సం-౬కా|౬ప్ర|౧౧అ) ఇతి|
అనుజేభ్యో నికృష్టేభ్యోఽవరోఽత్యన్తనికృష్టః అనుజేతిదీర్ఘశ్ఛాన్దసః|
అగ్రం శ్రైష్ఠ్యం| కాలం విధత్తే "ప్రాతస్సవనే గృహ్ణాతి వజ్రో వై షోడశీ వ
జ్రఃప్రాతస్సవనగ్ స్వాదేవైనం యోనేర్గృహ్ణాతి" (సం-౬కా|౬ప్ర|
౧౧అ) ఇతి | వజ్రవదనిష్టనివారకత్వాదుభయోర్వజ్రత్వం | తస్మాదేవ
సామ్యాత్ప్రాతస్సవనం వజ్రస్య స్వయోనిః | పక్షాన్తరమాహ "సవనే
సవనేఽభిగృహ్ణాతి సవనాత్సవనాదేవైనం ప్రజనయతి" (సం-౬కా|౬ప్ర|
౧౧అ) ఇతి | అత్రసూత్రం "షోడశినోగ్రహణం ప్రాతస్సవనఉత్తమోధా
రాగ్రహోణాగ్ సవనే సవనేవా" ఇతి| నిత్యత్వేన విహితస్యైవ కామ్య
త్వమపి విధత్తే "తృతీయసవనే పశుకామస్య గృహ్ణీయాద్వజ్రో వై షోడశీ
పశవస్తృతీయసవనం వజ్రేణైవాస్మై తృతీయసవనాత్పశూనవరున్ధే" (సం-

౬కా।౬ప్ర।౧౧అ) ఇతి। యథా ఖాదిరో యూపో భవతి ఖాదిరం వీర్యకామస్య యూపం కుర్వీతేతి శ్రుతివచనద్వయాదేకస్యైవ నిత్యత్వం కామ్యత్వఞ్చ తద్వత్। ఉక్థ్యక్రతావపి శాఖాన్తరానుసారేణ ప్రసక్తం ప్రతిషేధతి "నోక్థ్యే గృహ్ణీయాత్ప్రజా వై పశవ ఉక్థాని యదుక్థ్యే గృహ్ణీయాత్ప్రజాం పశూనస్య నిర్దహేదితి" (సం - ౬కా। ౬ప్ర। ౧౧అ) ఇతి। ఉక్థ్యక్రతుగతానాం శస్త్రాణాం ప్రజాపశురూపత్వాద్వజ్రరూపేణ షోడశినా దాహస్స్యాత్। శాఖాన్తరే విధానాత్ ఇహ నిషేధాచ్చ వికల్పస్సూత్రే దర్శితః "నోక్థ్యే గృహ్ణీయాద్ గృహ్ణీయాద్వా" ఇతి। షోడశిక్రతావివాతిరాత్రక్రతావపి కామ్యగ్రహం విధత్తే "అతిరాత్రే పశుకామస్య గృహ్ణీయాద్వజ్రో వై షోడశీ వజ్రేణైవాస్మై పశూనవరుధ్య రాత్రియోపరిష్టాచ్ఛమయతి" (సం-౬కా।౬ప్ర।౧౧అ) ఇతి। వజ్రషోడశినా పశూనామవరోధేఽపి నాస్తి బాధః। షోడశిశస్త్రస్యోపరిష్టాదనుష్ఠేయేన రాత్రిశబ్దోపలక్షితేన శస్త్రసమూహేన తద్బాధోపశమనాత్ పశుకామస్యేతి విశేషణాదన్యస్యాతిరాత్రే షోడశిగ్రహో నాస్తి। అధికారివిశేషేణ గ్రహం విధత్తే "అప్యగ్నిష్టోమే రాజన్యస్య గృహ్ణీయాద్వ్యావృత్కామో హి రాజన్యో యజతే" (సం-౬కా।౬ప్ర।౧౧అ) ఇతి। ద్వాదశభిః స్తోత్రైః శస్త్రైశ్చోపేతోఽగ్నిష్టోమో వర్ణత్రయస్య సాధారణః రాజన్యస్తు విప్రవైశ్యాభ్యాం వ్యావృత్తిముత్కర్షం కామయతే తదర్థం గ్రహమేతం గృహ్ణీయాత్। అస్మిన్షోడశిగ్రహస్తోత్రస్య ఏకవిగ్ంశతినామకం స్తోమం విధత్తే "సాహ్న ఏవాస్మై వజ్రం గృహ్ణాతి స ఏనం వజ్రో భూత్యా ఇన్ధే నిర్వా దహత్యేకవిగ్ంశగ్ స్తోత్రం భవతి ప్రతిష్ఠిత్యై" (సం-౬కా।౬ప్ర।౧౧అ) ఇతి। అహ్నా సహ వర్తత ఇతి సాహ్నః। ఏకదివసనిష్పాద్యస్సోమయాగస్సాహ్నః తస్మిన్సాహ్నే యజమానార్థం అధ్వర్యుః షోడశిరూపం వజ్రం గృహ్ణాతి। సచ వజ్రో వైరివినాశాయ ప్రయుక్త ఏనం యజమానమైశ్వర్యార్థం ప్రకాశయతి। అథవా ప్రయోగే కౌశలాభావాదస్మిన్నేవ యజమానే హరితో నిశ్శే

షేణైనమేవదహతి । అతస్సాక్షికదాహనివృత్త్యాయజమానస్య ప్రతిష్ఠార్థం ఏకవిగ్శస్తోత్రం సమ్పాదయేత్ । ప్రగీతమన్త్రసాధ్యస్తుతిఃస్తోత్రం । తచ్చ గానం తృచేకర్తవ్యం । ఏకంసామతృచే క్రియతేస్తోత్రీయమితి విధానాత్షోడశిస్తోత్రస్య "అసావిసోమ ఇన్ద్రతే" ఇత్యృక్ప్రథమా । "ఇన్ద్రమిద్ధరీవత "ఇతిద్వితీయా । అభిస్త్వవృత్రహన్ "ఇతితృతీయా । సోఽయం తృచస్త్రిభిఃపర్యాయైరావృత్తి విశేషైర్గీయమాన ఏకవింశత్యృగాత్మకం భవతి । ప్రథమేపర్యాయే ప్రథమ ద్వితీయయో ఋచోస్త్రిస్త్రిర్గానం । తృతీయస్యా స్సకృద్గానం । ద్వితీయపర్యాయే ప్రథమాయా స్సకృద్గానం । తృతీయపర్యాయే మధ్యమాయా స్సకృద్గానం । తథాచఛన్దోగబ్రాహ్మణే ఆమ్నాయతే "సప్తభ్యోహిఙ్కరోతి సతిసృభి స్సతిసృభి స్సఏకయా । సప్తభ్యోహిఙ్కరోతి సఏకయా సతిసృభి స్సతిసృభిః । సప్తభ్యోహిఙ్కరోతి సతిసృభి స్సఏకయాసతిసృభిః । సప్తసప్తి మేకవిగ్శస్యవిష్టుతిః "ఇతి । సప్తభ్యస్సప్తభిఋగ్భిఃహిఙ్కరోతి గాయేద్యథోక్తావృత్తి విశిష్టాఇయమేక విగ్శసామకస్యస్తోమస్యసమ్బన్ధినీ విశిష్టాస్తుతిః । తస్యాశ్చసప్తసప్తిమితి నామధేయమిత్యర్థః।షోడశిశస్త్రంవిధత్తే"హారివచ్ఛస్యత ఇన్ద్రస్యప్రియం ధామోపాప్నోతి" (సం-౬-కా।౬ప్ర।౧౧అ) ఇతి। హరిశబ్దోఽస్మిన్నస్తీతి హారివచ్ఛస్త్రం । ఇన్ద్రమిద్ధరీవహత ఇత్యాద్యృక్షు హరిశబ్దో బహుళముపలభ్యతే । తేనశస్త్రేణేన్ద్రస్య పరితోషాత్తదీయో లోకఃప్రాప్యతే । తచ్చ శస్త్రంద్వివిధం । విహృతమవిహృతఞ్చ । నానాఛన్దసామృచాంసమ్మేళనేన నిష్పాదితం విహృతం । తథాఽవస్థిత మవిహృతం । తత్రగ్రహణప్రకారంవిధత్తే "కనీయాగ్ంసివై దేవేషు ఛన్దాగ్ంస్యాసఞ్జ్యాయాగ్ంస్యసురేషు తేదేవాః కనీయసాఛన్దసా జ్యాయశ్ఛన్దోఽభివ్యశగ్ంసన్తతోవై తేఽసురాణాం లోకమవృఞ్జత యత్కనీయసాఛన్దసా జ్యాయశ్ఛన్దోఽభివిశగ్ంసతి భ్రాతృవ్యస్యైవ తల్లోకంవృఙ్క్తే" (సం-౬-కా।౬ప్ర।౧౧అ) ఇతి । సన్త్యస్మిన్ఛస్త్రే బహూనిఛన్దాంసి తాన్యాశ్వలాయనేనోదాహృతాని "ఆత్వావహన్తు హరయః "ఇతితిస్రోగాయత్ర్యః । "ఉ

పోషు శ్రుణుహీగిరః", "సుసన్దృశన్త్వా వయంమఘవన్" ఇత్యే
కాద్వేచపఙ్క్తీ । "యదిన్ద్ర పృతనాజ్యే, యన్తే అస్తు హర్యత"
ఇతి ఉష్ణిక్ బార్హతౌ తృచావిత్యాదినా । తత్ర చతుర్వింశ
త్యక్షరా గాయత్రీ । అష్టావింశత్యక్షరోష్ణిక్ । అనయోరల్పాక్షరత్వేన క
నీయస్త్వాద్దేవ ఛన్దస్త్వం । అష్టాక్షరపాదైః పఞ్చభిశ్చత్వారింశదక్షరా ప
ఙ్క్తిః । షట్త్రింశదక్షరా బృహతీ । అనయోరధికాక్షరత్వేన భూయస్త్వా
త్ అసురఛన్దస్త్వం । ఏవం ఛన్దోన్తరేష్వప్యున్నేయం। తత్ర దేవా గాయ
త్రీ ఛన్దసా పఙ్క్తిచ్ఛన్దోఽభితో విహృత్య శస్త్రమపఠన్। విహార ఆశ్వలా
యనేన సూత్రే దర్శితః "తదేవం శంస్యన్ విహరేత్ పాదాన్ వ్యవధా
యార్ధర్చశః శంసేత్పూర్వాసాం పూర్వాణి పదాని గాయత్ర్యః పఙ్క్తి
భిః పఙ్క్తీనాంతు ద్వే ద్వే పదే శిష్యేతే తాభ్యాం ప్రహిణుయా దక్షిణో
బృహతీః" ఇత్యాదినా అస్యాయమర్థః। అవిహృతం యచ్ఛస్త్రం తదేవ
విహృతం కుర్యాత్ । తద్యథా। గాయత్ర్యాః ప్రథమం పాదం పఙ్క్తేః
ప్రథమపాదేన సంయోజ్య ఏకమర్ధర్చం సమ్పాదయేత్ । ఏవం ద్వితీయతృ
తీయపాద సంయోగేన పునరర్ధర్చద్వయం సమ్పాద్యం । పఙ్క్తేరవశి
ష్టం పాదద్వయమేకోఽర్ధర్చః । తస్యాన్తే ప్రణవం కుర్యాత్ । తైరేతై
శ్చతుర్భిరర్ధర్చైర్ద్వావనుష్టుభౌ సమ్పద్యేతే । ఏవం గాయత్ర్యాః
పఙ్క్తిభిస్సంయోజ్య అనయావిశంసతి విహరేదితి। తేన విహృతేనశస్త్రే
ణ భ్రాతృవ్యస్థానం వినాశయతి। శాఖాన్తరమభిప్రేత్య విహరణం దర్శ
యతి "షడక్షరాణ్యతిరేచయన్తి షడ్వా ఋతవ ఋతూనేవ ప్రీణాతిచ
త్వారి పూర్వాణ్యవకల్పయన్తి చతుష్పదఏవ పశూనవరున్ధే ద్వే ఉత్తరే
ద్విపద ఏవావరున్ధే" (సం-౬ కా।౬ ప్ర।౧౧అ) ఇతి। కాచిదృగష్టావింశదక్ష
రా।అన్యాత్వష్టత్రింశదక్షరా।అపరా త్రింశదక్షరా।తత్ర ప్రథమాయాఙ్గ్రా
చీషడక్షరా । మధ్యమాయామృచి షడక్షరాణి । అన్త్యానుష్టుభోఽతిరిచ్య
న్తే। తస్యా ఋచ ఆదౌ చత్వారి పూర్వస్యామృచి సంయోజ్యాని । అన్తి
మం ద్వయముత్తరస్యామృచి సంయోజ్యం । విహరణేఫలితం దర్శయతి।

“అనుష్టుభ మభిసమ్పాదయన్తి వాగ్వా అనుష్టుప్తస్మాత్ప్రాణానాం వా గుత్తమా” (సం-౬కాం।౬ప్ర।౧౧అ) ఇతి। అత్రాశ్వలాయనః “అనుష్టుప్ప్రకారం శం సేదూర్ధ్వం స్తోత్రియానురూపాభ్యామ తో విహృతః” ఇతి। స్తోత్రోపాకరణస్య కాలం విధత్తే “సమయా విషితే సూర్యే షోడశినః స్తోత్రముపాకరోత్యే తస్మిన్వై లోక ఇన్ద్రో వృత్రమహన్త్సాక్షాదేవ వజ్రం భ్రాతృవ్యాయ ప్రహరతి” (సం-౬కాం।౬ప్ర।౧౧అ) ఇతి। సమయా విషితో అర్ధాస్తమితః। ఏతస్మిన్నేవార్ధాస్తమయకాలే పూర్వం ఇన్ద్రో భూలోకే వృత్రం జఘాన। షోడశినో యోగ్యాముపేయ్యాం దక్షిణాం విధత్తే “అరుణపిశంగోశ్వో దక్షిణైతద్వై వజ్రస్య రూపగ్ం సమృద్ధ్యై” (సం-౬కాం।౬ప్ర।౧౧అ) ఇతి। అరుణమిశ్రపిశఙ్గవర్ణోశ్వ ఇత్యర్థః। తదేవం సౌమికమన్త్రకాణ్డస్య తద్బ్రాహ్మణభూతసంహితా యాష్షష్ఠకాణ్డస్య షష్ఠప్రపాఠకస్య చతుర్థానువాకమారభ్య బ్రాహ్మణశేషాణామేకాదశానువాకానామర్థా వివృతాః॥*॥

అథమీమాంసా.

॥ ॥చతుర్థాధ్యాయస్య ద్వితీయపాదే చిన్తితం.॥ ॥

“పాత్రస్యావభృథే సోమలిప్తస్య నయనం తు కిం।
సాధనం ప్రతిపత్తిర్వా యన్తి తేనేత్యతశ్శ్రుతేః॥
ప్రాప్తా సాధనతా మైవం పురోడాశహవిష్ట్వతః।
పాత్రస్య సదసమ్బద్ధా త్ప్రాప్తేర్వక్రప్రతిపత్తయే” ॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమే శ్రూయతే “వరుణహతం వా ఏతద్యజ్ఞస్య యదృజీషం యద్గ్రావాణో యదౌదుమ్బర్యధిషవణఫలకే తస్మాద్యత్కించిత్సోమలిప్తం ద్రవ్యం తేనావభృథం యన్తి” ఇతి। నిష్పీడితస్య సోమస్య నీరసో భాగస్స ఋజీషః। తదేతదృజీష గ్రావాదికం సోమాభిషవాదౌ సోమభాగేన లిప్యతే తస్య లిప్తస్య ద్రవ్యస్య అవభృథసాధనత్వమభ్యుపేయం। కుతః। తేనావభృథమవయన్తీతి తృతీయాశ్రుత్యా అవభృథసాధనత్వావగమాత్। తస్మా

త్సోమలిప్తం ద్రవ్యం అవభృథే హవిష్ట్వేనానీయతే ఇతి చేత్ । మైవం। వారుణేనైకకపాలే నావభృథమవయన్తీత్యనేన ఉత్పత్తివాక్యశిష్టపురోడాశహవిషా అవరుద్ధేఽవభృథే సోమలిప్తపాత్రస్య హవిష్ట్వేన సమ్బన్ధాసమ్భవాత్ । తథా సత్యవభృథశబ్దేన తదీయం దేశం లక్షయిత్వా తస్మిన్దేశే సోమలిప్తపాత్రస్య నయనమత్ర విధీయతే । తచ్చ నయనం ప్రతిపత్తయే భవతి । పాత్రస్య పూర్వముపయుక్తత్వాత్ । తస్మాదేతత్ప్రతిపత్తికర్మ॥

॥ ॥దశమాధ్యాయస్య సప్తమపాదే చిన్తితం.॥ ॥

“కింస్యాదవభృథే బర్హిర్వర్జ్యం సర్వముతాచరేత్।
యావదుక్తం ప్రయాజానూయాజబర్హిర్నిషేధతః॥
ఆద్యోఽప్సుమన్త్రావిత్యాజ్యభాగోక్త్యా పరిసఙ్ఖ్యయా।
అన్త్యేనాత్ర గుణప్రాప్తేరపూర్వత్వేన వాఽన్తిమః” ॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమావభృథే చతుర్థప్రయాజ ప్రథమానూయాజరూపౌ బర్హిర్యాగౌ వర్జయిత్వా శిష్టం చోదకప్రాప్తం సర్వమనుష్ఠేయం। కుతః । “అపబర్హిషః ప్రయాజాన్యజతి”, “అపబర్హిషావనూయాజౌ యజతి” ఇతి । బర్హిర్యాగద్వయమాత్రవర్జనావగమాదితి ప్రాప్తే బ్రూమః । అప్సుమన్తావాజ్యభాగౌ యజతీతి పరిసఙ్ఖ్యానాదుక్తమేవానుష్ఠేయం । అథోచ్యేత । చోదకప్రాప్తావాజ్యభాగావనూద్య అప్సుమచ్ఛబ్దోపేతమన్త్రద్వయరూపస్య గుణస్యాత్ర విధానాన్న పరిసఙ్ఖ్యేతి చేత్ । మైవం । లింగక్రమాభ్యామేవ మన్త్రయోస్తత్రప్రాప్తత్వాత్ । అతః పరిసఙ్ఖ్యయా గృహమేధీయవదుపసద్వచ్చాపూర్వకర్మత్వేన వా యావదుక్తమనుష్ఠేయం॥ ॥ఏకాదశాధ్యాయస్య ద్వితీయపాదే చిన్తితం॥ ॥

“కిమప్స్వవభృథే ముఖ్యమాత్రం సాఙ్గముతాగ్రిమః।
ముఖ్యత్వేనాన్వయాన్నైవం ప్రయోగేణ తదన్వయాత్” ॥ఇతి॥

ఇదం శ్రూయతే “అప్స్వవభృథేన చరన్తి” ఇతి । తత్ర వారుణ ఏకకపాలోఽవభృథశబ్దవాచ్యత్వాత్ ముఖ్యకర్మత్వేన ముఖ్యేనాపామన్వ

యః శ్రూయతే।అతో ద్రవ్యదేవతావదపాం ముఖ్యమాత్రాఙ్గత్వాత్ ప్రధానస్యైవా ప్స్వనుష్ఠానం। అథా రాజ్యభాగాదీ న్యాహవనీయే అనుష్ఠేయానీతి ప్రాప్తే బ్రూమః।స్యాద ప్యేవం।యద్యప్యప్స్వవభృథ ఇత్యేతావ దేవ శ్రూయేత ఇహ త్వప్సుచర న్తీతి శ్రవణాదవభృథ ప్రయోగేణాపామన్వయాత్ సాఙ్గప్రధానకర్మాప్సు క ర్తవ్యమ్। తద్విచారద్వయం అవభృథయజుర్గ్ షి జు హోతీత్యస్మి న్ననువాకే ద్రష్టవ్యం॥

॥ ॥పఞ్చమాధ్యాయస్య ద్వితీయపాదే చి న్తితమ్॥ ॥

“యూపాఞ్జనాది రైకైక స్సఙ్ఘో వాఽనుసమీయతే।
ఏకైకశఃపూర్వవన్నైవం వచనాత్కాణ్డతేరితా” ॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమేఽగ్నీషోమీయపశౌ యూపస్య ఘృతే నాఞ్జనం ఉచ్ఛ్రయణం అవటస్య పర్యూహణం యూపమూలస్య పరిదృంహణం మధ్యే రశనయా యూపస్య పరివ్యయణం ఇత్యేతే పదార్థా ఆమ్నాతాః। తే చైకయూపపక్షేఽపి తథైవ క ర్తవ్యాః।ఏకయూపస్య వికల్పశ్శ్రూయతే “ఎకయూపా వైకాదశినీ వా అన్యేషాం యజ్ఞానాం యూపా భవన్తి, ఎకవిగ్ శత్యశ్వమేధస్య” ఇతి। తత్రబహుషు యూపేష్వఞ్జనాది రైకైకశః పదార్థః ప్రాజాపత్యపశూపా కరణాది వదనుసమేతవ్య ఇతి ప్రాప్తే బ్రూమః। అఞ్జనాదిపరివ్యయణా న్తం యజమానో యూపం నావసృజేదితి వచనేన యజమానస్య యూపత్యాగ నిషేధాఽఞ్జనాది కాణ్డస్యానుసమయే సత్యుపపద్యతే। తస్మాన్నాత్రపదార్థస్యానుసమయః।

॥ ॥సప్తమాధ్యాయస్య తృతీయపాదే చి న్తితం॥ ॥

“సంస్కారస్యాదుపశయే నవాయూపో క్తితోఽగ్రిమః।
నస్యాత్ప్రయోజనాభావా త్తూష్ణీం ఛేదేనయూపతా” ॥ఇతి॥

యూపైకాదశిన్యాం శ్రూయతే “ఉపశయో యూపో భవతి” ఇతి। ఏకాదశానాం సమూహ ఏకాదశినీ। తత్రదక్షిణతోఽవస్థాపిత ఏకాదశో యూప ఉపశయః। తథాచశ్రూయతే తస్మిన్నుపశయే పరివ్యయణాదికో

యూపసంస్కారో౾స్తి। సంస్కారనిమిత్తకస్యైకస్య యూపశబ్దస్య తత్ర ప్రయుక్తత్వాదితిచేత్ । మైవం । సంస్కారప్రయోజనస్యాత్రాభావాత్ । పశుంనియోక్తుంయూపః సంస్క్రియతే। తచ్చనియోజనమితరేషు దశసు యూపేష్వస్తి। నత్వేకాదశ ఉపశయే । తథాచ తైత్తిరీయ బ్రాహ్మణం "సర్వేవా అన్యేయూపాః పశుమన్తో౾థో పశయ ఏవాపశుః" ఇతి। పరివ్యయణాది సంస్కారాభావే౾పి అమన్త్రకచ్ఛేదనాదయః కేచిద్ధర్మాః తత్రవాచనికా విద్యన్తే। తావతా అల్పేన సాదృశ్యేన గౌణీతత్ర యూపోక్తిః। తస్మాన్న యూపశబ్దో ధర్మానతిదిశతి। ఏతద్విచారద్వయం స్ఫ్యేన వేదిముద్ధన్తీత్యే తస్మిన్ననువాకే ద్రష్టవ్యం।

॥ ॥అష్టమాధ్యాయస్య ప్రథమపాదేచిన్తితం॥ ॥

"స్యాదేకాదశినేద్వైత్యా త్సౌత్యాద్వాద్యో౾స్తుపూర్వవత్।
రశనాద్వయసౌత్యత్వ విశేషాల్లిఙ్గతో౾న్తిమ"॥ఇతి॥

ఏకాదశినాః పశవ ఏవమామ్నాయన్తే "అగ్నేయః కృష్ణగ్రీవః ౧ సారస్వతీమేషీ౨బభ్రుస్సౌమ్యః౩పౌష్ణశ్శ్యామః౪శితిపృష్ఠో బార్హస్పత్యః౫ శిల్పోవైశ్వదేవః౬ఐన్ద్రో౾రుణో౭ మారుతఃకల్మాషః౮ ఐన్ద్రాగ్నస్సంహితో౾థోరామస్సావిత్రో౧౦వారుణః పేత్వః౧౧" ఇతి। యద్యప్యశ్వమేధప్రకరణే ఏతేపఠితాః తథాపి జ్యోతిష్టోమ ప్రకరణేప్యేతే విధీయన్తే। "ఐన్ద్రాగ్నేయేన వాపయతి మిథునగ్ం సారస్వత్యా కరోతి రేతః సౌమ్యేన దధాతి ప్రజనయతిపౌష్ణేన" ఇత్యాదినా। తేష్వేకాదశినేషు ద్వైత్యాదగ్నీషోమీయాద్విధ్యన్తాతిదేశః స్యాత్ । కుతః । అగ్నీషోమీయస్య పశు ప్రకృతిత్వేన పూర్వాధికరణే నిర్ణీతత్వాదితిచేత్।మైవం। సౌత్యగతవిశేషలిఙ్గదర్శనాత్ । సుత్యాకాలేభవస్సౌత్య స్సవనీయః పశుః । తత్ర చోదకప్రాప్తా రశనైకా వాచనికీ ద్వితీయా । ఏతచ్చ తృతీయేనిర్ణీతం।తదేతద్రశనాద్వయ మగ్నీషోమీయపశౌ అసమ్భవాత్ సవనీయస్య విశేషలిఙ్గమేకం సుత్యాకాలీనత్వం ద్వితీయేచద్వేలిఙ్గే ఏకాదశినేషుదృశ్యేతే । తత్రేదమా

మ్నాయతే «ద్వేద్వే రశనే ఆదాయ ద్వాభ్యాంద్వాభ్యాం రశనాభ్యా మేకైకం యూపం పరివ్యయతి" ఇతి। సుత్యాకాలీనత్వం చ తేష్వస్తి। అత స్సౌత్యధర్మాతిదేశః॥ ॥నవమాధ్యాయస్య తృతీయపాదేచిన్తితం॥

«కృష్ణగ్రీవాదికేనోహ ఊహ్యోవాస్యనపూర్వవత్।
దేవత్వేన్నగణస్యాత ఊహ్యోబహ్వాభిధిత్సయా"॥ఇతి॥

యూపైకాదశిన్యా మగ్న్యాదిదేవతాకాః పశవఆమ్నాతాః «ప్రై వాగ్నేయేన వాపయతి మిథునగ్ం సారస్వత్యా కరోతి రేత స్సౌమ్యేన దధాతి ప్రజనయతి పౌష్ణేన" ఇత్యాదినా। తేచస్వనామభి రన్యత్రామ్నాతాః «ఆగ్నేయః కృష్ణగ్రీవ స్సారస్వతీమేషీ బభ్రుస్సౌమ్యః పౌష్ణ శ్శ్యామః" ఇత్యాదినా। తత్రాస్యైకవచనాన్తస్య మేధపతిశబ్దస్య ఆదిత్యేష్వివనోహ ఇతిచేత్। మైవం। వైషమ్యాత్ ఆదిత్యగణస్య తత్ర దేవత్వం। ఇహ త్వేకైకస్య పృథగ్దేవత్వం। అతో బహూన్ దేవానభిధాతుం బహువచనాన్తత్వమూహనీయం॥ ॥ఏకాదశాధ్యాయస్యద్వితీయపాదేచిన్తితం॥ ॥

«ఏకాదశినకం తన్త్రం వసాహోమోఽథభిన్నతా।
తన్త్రంశక్యత్వతో భేదః ప్రధానార్థత్వ భేదతః"॥ఇతి॥

ఏకాదశినేష్వాగ్నేయ సారస్వత సౌమ్యాదిపశుషు వసాహోమస్య సహకర్తుం శక్యత్వాత్ తన్త్రమితి ప్రాప్తేబ్రూమః। దేవతాభేదేన ప్రధాన భేదాత్ తత్తద్యాజ్యార్థ త్వాన్తకాలానాం భిన్నత్వేనానుష్ఠాన యౌగపద్యాసంభవాద్భేదః॥ ॥అత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥ ॥

«యూపైకాదశినీయూపాహుతిభేదోఽథతన్త్రతా।
సామీప్యభేదాదాద్యోఽన్త్యస్సామీప్యందృష్టిగంయతః"॥ఇతి॥

యూపైకాదశిన్యాం చోదకప్రాప్తా యూపాహుతిః ప్రతియూపం భిద్యతే। కుతః। యూపస్యాన్తికే అగ్నింమథిత్వా యూపాహుతింజుహోతీతి తద్విధానాత్ సామీప్యానాఞ్చ భేదాదితిప్రాప్తేబ్రూమః।న తావదత్యన్తసామీప్యం సంభవతి యూపదాహప్రసఙ్గాత్। అతో యూపవతా వ్యవధా

నేన యూపాదృష్టిగోచరా భవన్తి తావతా దేశస్య సమీపత్వ మభ్యుపేతవ్యం। తథాసతి దేశైక్యా సంభవాదాహు తే స్తన్త్రితా॥

॥ ॥తత్రైవచతుర్థపాదే చిన్తితం॥ ॥

"కిమైకాదశినేష్వస్య కుమ్భ్యాదేర్భిన్నతా న వా।
అసన్దేహాయ భేదోస్తు లిఙ్గాదేవాస్యసిధ్యతి" ॥ఇతి॥

భిన్నదేవతాకేష్వేకాదశినేషు పశుషు ఏక కుమ్భీపాకే సతి కిమఙ్గం కాందేవతాం ప్రత్యుపాకృతస్య పశోస్సమ్బన్ధి ఇతిసన్దేహే సతి ప్రదానం సఙ్కీర్యేత। తస్మాత్కుమ్భ్యాదే రావాప ఇతి చేత్। మైవం। చిహ్నకరణ మాత్రేణ సన్దేహాపగమసిద్ధౌ లాఘవాత్తస్మాదత్రతన్త్రితా॥

॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥ ॥

"తత్తన్త్రం హేయముత నో చిహ్నం నాస్తి వసాస్వతః।
హేయం నో ప్రతిపత్తిత్వాత్ సాఙ్కర్యేణాప్యదోషతః" ॥ఇతి॥

ఏకాదశినీషు కుమ్భ్యాదేర్యత్తన్త్రం నిర్ణీతం తత్పరిత్యాజ్యం అఙ్గానామివవసానాం చిహ్నకరణాసమ్భవేన సాఙ్కర్యప్రసఙ్గాదితి చేత్। మైవం। వసాహోమస్య ప్రతిపత్తికర్మత్వేన ద్రవ్యంప్రత్యపి ప్రయోజకత్వాభావేన తద్ద్రవ్యశ్రపణార్థం కుమ్భీభేదా ప్రయోజకత్వస్య దూరాపేతత్వాత్। నచాత్ర ద్రవ్యసాఙ్కర్యం దోషాయభవతి। వ్యవస్థాపక ప్రమాణాభావాత్। నను తత్తద్దేవతావిషయక యాజ్యార్ధర్చాన్తేషుభిన్నాహోమాః పూర్వంనిర్ణీతాః। బాఢం। తత్రైవ అర్ధర్చాన్తే తద్ధూయతాం। కిమాయాతం ద్రవ్యసాఙ్కర్యే। తస్మాత్కుమ్భ్యాదేస్తన్త్రం నత్యాజ్యం। ఇదంషట్కం "ప్రజాపతిఃప్రజా అసృజత" ఇత్యస్మిన్ననువాకే ద్రష్టవ్యం॥

॥ ॥ద్వితీయాధ్యాయస్య తృతీయపాదే చిన్తితం॥ ॥

"పర్యగ్నికృతంపాత్నీవతముత్సృజ్యత ఇత్యసౌ।
యాగో గుణో వా యాగస్స్యా దన్వయావ్యవధానతః॥
ప్రత్యభిజ్ఞానమాలభ్య మనూద్యోత్సర్గశబ్దతః।
గుణంపర్యగ్నికృత్యాఖ్యం వక్త్యుత్తరనివృత్తయే॥

నమస్త్వాపరిసఙ్ఖ్యాత్ర చోదనాత్ప్రాప్త్యథాసతి।
పర్యగ్నికరణాన్త్వాఙ్గ రీతిర్లక్ష్ప్రాపకారతః" ॥ఇతి॥

"త్వాష్ట్రం పాత్నీవతమాలభేత" ఇతిప్రకృత్యేద మామ్నాతం "పర్యగ్నికృతం పాత్నీవతముత్సృజతి" ఇతి । తత్రపర్యగ్నికృతశబ్దేన సంస్కృతస్య పశుద్రవ్యస్య పాత్నీవతశబ్దేన పాత్నీవన్నామక దేవతా సమ్బన్ధస్య చ ప్రతీయమానత్వాదయం యాగవిధిః । ఏవంసతి పర్యగ్నికృతపాత్నీవత శబ్దయో రవ్యవహితా న్వయోలభ్యతే । సిద్ధాన్తేతు పర్యగ్నికృత ముత్సృజతీత్యన్వయం వాఞ్ఛతి । తదావ్యవహితాన్వయో దుర్వారః । తస్మాద్వాయవ్య పశువద్యాగవిధిరితి ప్రాప్తే బ్రూమః । అనారభ్యాధీతత్వాన్నా[illegible]వాయవ్యే ప్రకృత ప్రత్యభిజ్ఞా । ఇహ త్వాలభ్యత్వేన ప్రకృతత్వపశుః [illegible]త్నీవచ్ఛబ్దేన ప్రత్యభిజ్ఞాయతే । తమనూద్యపర్యగ్నికృత శబ్దాన్వితే నోత్సృజతీ త్యాఖ్యాతేనపర్యగ్నికరణాఖ్యో గుణో విధీయతే । న చ ప్రకృతిగతస్య పర్యగ్నికరణస్య వికృతౌ చోదకేన ప్రాప్తత్వాదనర్థకోఽయం విధిరితివాచ్యం । ఉపరితనాఙ్గా ననువృత్తేర్విధిప్రయోజనాత్ । నచైవంసతిపరిసఙ్ఖ్యా స్యాత్ । సాచదోషత్రయదుష్టా స్వార్థత్యాగోఽన్యార్థస్వీకారః ప్రాప్తబాధశ్చేతి త్రయోదోషాః । పర్యగ్నికరణ వాక్యేస్వార్థో విధిస్త్యజ్యేత । అన్యార్థోనిషేధస్స్వీక్రియేత । చోదకప్రాప్తాన్యుపరితనాఙ్గానిబాధ్యేరన్ । మైవం । పర్యగ్నికరణోత్తరభావీన్యఙ్గాని నానుష్ఠేయానీత్యస్యార్థస్య పరిసఙ్ఖ్యాయా అనఙ్గీకారాత్ । కథం తర్హి తన్నివృత్తిః । ఆర్థికీతి బ్రూమః । చోదకప్రవృత్తేః ప్రాగేవాయంవిధిః ప్రవర్తతే । ప్రత్యక్షోపదేశస్య శీఘ్రబుద్ధిజనకతయా కల్పాతిదేశాత్ప్రబలత్వాత్ । తథాసతి ఉపదిష్టైరేవాఽఙ్గైః నిరాకాఙ్క్షాయాం వికృతౌ చోదకస్యాప్రవృత్త్యై వోపరితనాన్యఙ్గాని నప్రాప్యన్తే । నచానేన న్యాయేన పర్యగ్నికరణాత్ ప్రాచీనానామప్యప్రాప్తిరితి వాచ్యం । విధీయమానస్య పర్యగ్నికరణస్య నూతనత్వేసతి ఉపకారకల్పనాపత్త్యాప్రకృతౌ యత్క్లప్తా

పకారం పర్యగ్నికరణం తదవస్థాపన్నస్యైవాత్ర విధేయత్వాత్ । ప్రకృతౌ చ ప్రాచీనాజ్ఞానన్తర భావిత్వేనపవోపకారగక్లృప్తఇతి । అత్రాపి తాదృశస్యైవ విధానాత్ పర్యగ్నికరణాన్తాజ్ఞరీతి స్సిధ్యతి । ఏవంచసతి ఉత్సృజతీత్యాఖ్యాతేన యథోక్తపర్యగ్నికరణవిధౌ అర్థసిద్ధి రుపరితనాజ్ఞో త్సర్గో ధాతునాఽనూచ్యతే । తదేవమత్రగుణ విధిః॥

॥ ॥నవమాధ్యాయస్యచతుర్థపాదేచిన్తితం.॥ ॥

"ఆజ్యేనశేషమిత్యుక్తౌ ద్రవ్యప్రతినిధిర్భవేత్।
కర్మాన్యద్వాఽగ్రిమస్త్యాగ శ్శేషసంస్థాపనోక్తిభిః॥
అజ్ఞరీత్యాసమాప్తత్వా ద్దైవతోక్త్యనువర్తనాత్।
సామ్యాచ్ఛేషాసంస్థితిస్తు యాగఆలంభనాదితి" ॥ఇతి॥

"త్వాష్ట్రంపాత్నీవతమాలభేత "ఇతిప్రకృత్య "పర్యగ్నికృతంపాత్నీవతముత్సృజతి" । ఇతిశ్రుతం । తత్రపునశ్శ్రూయతే "ఆజ్యేనశేషగ్ సగ్ స్థాపయేత్" ఇతి।తదిదమాజ్యం పశుద్రవ్యస్యప్రతినిధిర్భవేత్ ।కుతః। ఉత్సర్గశేషం సంస్థాపనశబ్దైస్తదవగమాత్ । పర్యగ్నికరణానూర్ధ్వం పశుద్రవ్యస్య త్యాగమభిధాయ ఆజ్యేనేతి ద్రివ్యాన్తరం పశుస్థానీయం సాధనభూత ముపదిశ్య చోదకప్రాప్తముత్తర కాలీనమఙ్గజాతం తేనద్రవ్యేణ సమాపనీయమితి విధీయతే ఇతిప్రాప్తేబ్రూమః । పూర్వాధికరణన్యాయేనాజ్ఞరీత్యాపాత్నీవతమాలభేతేతి విహితస్యకర్మణః సమాప్తిర్నస్యాత్ కేవలం పశుద్రవ్యత్యాగఏక్రియేత తదావిహితోద్రవ్య దేవతాసమ్బన్ధరూపో యాగో నానుష్ఠితస్స్యాత్। తతోదేవతాముద్దిశ్యత్యాగోఽవశ్యంకర్తవ్యః। తథాసతి పశుసాధనకే యాగేముఖ్యేనపశునైవసాధితే కుతఃప్రతినిధిః।దేవతోద్దేశత్యాగస్య చోత్పత్తివాక్యేనైవ సిద్ధత్వాత్ పర్యగ్నికరణోత్సర్గవాక్యేనాజ్ఞరీతిర్విధాపనీయః శేషోనకోప్యస్తి। తస్మాదాజ్యవాక్యేనకర్మాన్తరం విధీయతే దేవతాతు పాత్నీవత శబ్దస్యానువృత్త్యా లభ్యతేకర్మాన్తరస్యాపి శేషత్వముపచర్యేత పశ్వాజ్యద్రవ్యకయోర్గి పూర్వోత్తరకర్మ

ణోఽగ్ని పాత్నీవదాఖ్యాయా దేవతాయా ఏకత్వే నావ్యవహితానుష్ఠానే న చోపక్రమోపసంహారసదృశత్వాత్ సంస్థితిక్రియయా చాలంభననిర్వాపాదివద్యాగో విలక్ష్యతే। లిఙ్గాత్యయశ్చాపూర్వభావనామభిధత్తే। తస్మాదాజ్య ద్రవ్యకం పాత్నీవద్దేవతాకం శేషవత్పశుయాగసమనన్తరోత్తరభావికర్మాన్తరమత్ర విధీయతే ఏతదుభయం “ఇన్ద్రాగ్నిపత్నియా మనుమయా జయత్” ఇత్యనువాకే ద్రష్టవ్యం॥

॥ ॥ద్వాదశాధ్యాయస్య ద్వితీయపాదే చిన్తితం॥ ॥

“అస్త్యాహుతిశ్చరౌ సౌమ్యే నాస్తి వా పశుపాకతః।
వికృతిత్వాదస్తి మైవమనివృత్తేర్గపురోక్తితే” ॥ఇతి॥

తృతీయసవనే యే సౌమ్యచర్వాదయస్తేషు హవిష్కృదాహ్వానం పునర్గకర్తవ్యం। పశ్వర్థమాహూతాయాస్తస్యాగ్ని పశుపాకే నిష్పన్నే సతి నివృత్తత్వాదితి చేత్। మైవం। ప్రకృతౌ పత్నీసంయాజేభ్య ఊర్ధ్వంహవిష్కృతగ్నిపత్న్యుత్థానం వాక్యేన విహితం పశావపి తతఃపూర్వం నివృత్యభావాత్। తస్మాత్ తత్కాలీనేషు సౌమ్యచర్వాదిషు నాస్తి పునరాహ్వానం। ఏతచ్చ “ఘ్నన్తి వా ఏతత్సోమం” ఇత్యనువాకే ద్రష్టవ్యం॥

॥ ॥పఞ్చమాధ్యాయస్య ప్రథమపాదే చిన్తితం.॥ ॥

“ఉక్థ్యోత్కర్షే షోడశీ నోత్కృష్యేతోత్కృష్యతేఽథవా।
స్తోత్రకాలాయనోత్కర్షః పూర్వవత్ షోడశిగ్రహే॥
గ్రహంపరాఞ్చముక్థేభ్య ఇత్యఙ్గాఙ్గిత్వభాసనాత్।
నస్తోత్రే గ్రహఉత్కృష్టే స్తోత్రకాలః ప్రబాధ్యతామ్” ॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమే షోడశిగ్రహం ప్రకృత్య శ్రూయతే “తంపరాఞ్చముక్థేభ్యో నిగృహ్ణాతి” ఇతి। తృతీయసవనే సూర్యాస్తమయాత్ ప్రాగేవ ఉక్థ్యగ్రహాస్త్రయో గృహ్యన్తే। తేభ్యః పరస్తాదయం షోడశీవిహితః। యది కదాచిద్దైవా దుక్థ్యగ్రహా అస్తమయాదూర్ధ్వముత్కృష్యేరన్ తదా తదూర్ధ్వం విహితస్యాపి షోడశిగ్రహస్య నాస్త్యుత్కర్షః। కుతః। పూర్వన్యాయేన కాలస్యానుసరణీయత్వాత్। కాలోఽప్యేవమామ్నాతః “సమయా విషితే సూర్యే షోడశినః స్తోత్రముపాకరోతి” ఇతి। సమయోస్తమయస్తం ప్రాప్తే సూర్యే స్తోత్రప్రారమ్భకాలః। సోయముత్కర్షే సతి బా

ధ్యతే. తచ్చాత్రోక్తం। పూర్వత్రాగ్నిహోత్రస్య స్వకాల మబాధితు మేవేష్టి మధ్యేఽనుష్ఠానా ఙ్గీకారాదితిప్రాప్తేబ్రూమః। పరాఙ్చమితిశబ్దే నోక్థ్యస్య ఉత్తర కాల షోడశిగ్రహోఙ్గత్వేన విధీయతే। తతో ముఖ్యస్య గ్రహస్య కాల మబాధితుం ఉపసర్జనస్య స్తోత్రస్యకాలంబాధిత్వా సస్తోత్రగ్రహ ఉత్కర్షితవ్యః॥ ॥దశమాధ్యాయస్య పఞ్చమపాదేచిన్తితం.॥ ॥

"వికృతౌప్రకృతౌ వాస్యాత్ షోడశ్యత్ర విక్షతోఽగ్రిమః।
అవిరుద్ధేనవాక్యేనా నుత్కృష్టాత్ ప్రకృతావసౌ" ॥ఇతి॥

జ్యోతిష్టోమప్రకరణేశ్రూయతే "యఏవం విద్వాన్షోడశినం గృహ్ణాతి" ఇతి। సోఽయం షోడశిగ్రహో వికృతౌ నివిశతే। కుతః। ప్రబలేనవాక్యేన తస్య గ్రహస్యప్రకరణాదుత్కృష్యమాణత్వాత్। ఉత్తరేఽహని ద్విరాత్రస్య గృహ్యతే మధ్యమేఽహని త్రిరాత్రస్యేతిహివాక్యం।ద్విరాత్రాదీనాఞ్చ వికృతిత్వం ప్రసిద్ధం। అతఃప్రకరణం బాధిత్వా వికృతౌనివేశ ఇతిప్రాప్తేబ్రూమః। "అప్యగ్నిష్టోమే రాజన్యస్య గృహ్ణీయాత్" ఇత్యన్యద్వాక్యమస్తి। తేనప్రకృతి భూతేఽగ్నిష్టోమే నివిశతే। నచాత్రప్రకరణబాధః। అగ్నిష్టోమస్య జ్యోతిష్టోమావాన్తర సంస్థారూపత్వేన తతోఽనన్యత్వాత్। నచైవంసతి చోదకేనైవ ద్విరాత్రాదిషు ప్రాప్తత్వాత్పునర్విధివాక్యం వ్యర్థమితి శఙ్కనీయం। అహర్విశేషసమ్బన్ధాయ రాజన్యాది నిమిత్తనైరపేక్ష్యాయ వా తదుపపత్తేః। తస్మాత్ప్రకృతౌనివేశః॥
॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం.॥ ॥

"ఉక్థ్యాగ్రయణతస్సస్యా త్కేవలాగ్రయణాదుత।
ఆద్యఉక్తిద్వయాదన్త్య ఉక్థ్యోర్ధ్వకాలవిధిత్వతః" ॥ఇతి॥

సపూర్వోక్తషోడశీ వచనద్వయబలేన ఉక్థ్యపాత్రాదాగ్రయణపాత్రాచ్చగ్రహీతవ్యః "ఉక్థ్యాన్నిగృహ్ణాతి షోడశినం" ఇత్యేకంవాక్యం। "ఆగ్రయణాద్గృహ్ణాతిషోడశినం" ఇతిద్వితీయంవాక్యం। తత్రోచ్యతే ఆగ్రయణపాత్రాదేవగ్రహీతవ్యః।కుతః।ఉక్థ్యవాక్యస్యోత్తరకాలవిధిపరత్వాత్ "తంపరాఞ్చ ముక్థ్యానిగృహ్ణాతి" ఇత్యూర్ధ్వకాల వాచినః పరాక్ఛబ్దస్యప్రయోగాత్। తతోనోభయ స్మాద్గ్రహణం॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥ ॥

"సవనేషుతృతీయేవా సత్రయోక్త్యాభవేత్త్రిషు।
ద్వేనిన్దిత్వాత్తృతీయస్య విధిస్తత్రైవగృహ్యతే" ॥ఇతి॥

నపూర్వోక్తషోడశిగ్రహస్త్రిషు సవనేషు భవేత్ । కుతః । సవనత్రయస్యోక్తత్వాత్ షోడశినం ప్రకృత్యామ్నాయతే । ప్రాతస్సవనే గ్రాహ్యోమాధ్యన్దినసవనే గ్రాహ్యస్తృతీయసవనే గ్రాహ్యఇతి । నైతద్యుక్తం । సవనద్వయస్యార్థవాదత్వేన తృతీయసవనస్యోక్తత్వాత్ । అత ఏవ వాక్యశేషే సవనద్వయం నిన్దిత్వా తృతీయసవనం విధీయతే । యత్ప్రాతస్సవన ఇత్యాదినా సవనద్వయే వజ్రపాతదోషోఽభిహితః తృతీయసవనే గ్రాహ్యోనసర్వేషు సవనేషు గృహ్ణాతీతి ప్రశంసాపూర్వకం విహితం। తస్మాత్తృతీయసవన ఏవషోడశిగ్రహః॥ ॥పునరప్యన్యత్తత్రైవచిన్తితం॥

"అగ్నిష్టోమోక్థ్యసమ్బన్ధీ షోడశ్యస్తుతశస్త్రకః।
తద్యుక్తోఽవాగ్రిమ్యుప్రాప్తస్తత్రసంస్థాను బాధితుం॥
స్తోత్రంభవత్యేకవింశం హరివచ్ఛస్యతేతతః।
ఇష్యతేహ్యన్యసంస్థాత్వం స్తుతశస్త్రయుతస్తతః" ॥ఇతి॥

షోడశినం ప్రకృత్యామ్నాయతే "అప్యగ్నిష్టోమే రాజన్యస్య గృహ్ణీయాదప్యుక్థ్యేగ్రాహ్యః" ఇతి । సోఽయమగ్నిష్టోమోక్థ్య సంస్థయోర్విహితః షోడశిగ్రహః స్తుతశస్త్రవర్జితో భవితుమర్హతి । అన్యథాతదీయాభ్యాం స్తుతశస్త్రాభ్యాంక్రతు సమాప్తౌషోడశి సంస్థాత్వం ప్రసజ్యేత । అగ్నిష్టోమసంస్థాత్వ ముక్థ్యసంస్థాత్వంచ బాధ్యేత।తత్సమ్బన్ధి సమాప్త్యభావాదితి ప్రాప్తేబ్రూమః । "ఏకవిగ్ం శగ్ం స్తోత్రం భవతిప్రతిష్ఠిత్యై" "హరివచ్ఛస్యతే" ఇతి । షోడశిని ప్రత్యక్షవిధినా స్తుతశస్త్రేవిహితే।కిఞ్చ "గ్రహంవాగృహీత్వా చమసంవోన్నీయ స్తోత్రముపాకరోతి" । గ్రహగ్రహణ చమసోన్నయన యోస్తత్ర నిమిత్తత్వంశ్రుతం । నహి సతి నిమిత్తేనైమిత్తికం త్యక్తుంశక్యం । తస్మాత్ పూర్వసంస్థాత్వహానిమన్యసంస్థాత్వఞ్చాభ్యుపేత్యస్తుతశస్త్రయుతత్వం ద్రష్టవ్యం॥*॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే పఞ్చచత్వారింశోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

ఓమ్ ॥ యస్త్వాహృదా కీరిణా మన్యమానో మర్త్యం మర్త్యో జోహవీమి । జాతవేదో యశో అస్మాసు ధేహి ప్రజాభిరగ్నే అమృతత్వమ

శ్యాం। యస్మై త్వగ్ం సుకృతే జాతవేద ఉ లోకమగ్నే కృణవః స్యోనం। అశ్వినగ్ం సపుత్రిణం వీరవన్తం గోమన్తగ్ం రయింనశతే స్వస్తి। త్వే సు పుత్ర శవసో వృత్రన్ కామకాతయః। నత్వామిన్ద్రాతి రిచ్యతే। ఉక్థ ఉక్థే సోమ ఇన్ద్రం మమాద నీథే నీథే మఘవానం॥౧॥

సుతాసః। యదీగ్ం సబాధః పితరం న పుత్రాస్సమానదక్షా అవసే హవన్తే। అగ్నే రసేన తేజసా జాతవేదో విరోచసే। రక్షోహాఽమీవచాతనః। అపో అన్వచారిషగ్ం రసేన సమసృక్ష్మహి। పయస్వాగ్ం అగ్న ఆగమంతంమా సగ్ంసృజ వర్చసా। వసుర్వసుపతి ర్హికమస్యగ్నే విభావసుః। స్యామ తే సుమతావపి। త్వామగ్నే వసుపతిం వసూనా మభిప్రమన్దే॥౨॥

అధ్వరేషు రాజన్। త్వయా వాజం వాజయన్తో జయేమాభిష్యామ పృత్సుతీర్మర్త్యానామ్। త్వామగ్నే వాజసాతమం విప్రావర్ధన్తి సుష్టుతం। సనో రాస్వ సువీర్యమ్। అయం నో అగ్నిర్వరివః కృణోత్వయం మృధః పుర ఏతు ప్రభిన్దన్। అయగ్ం శత్రూన్జయతు జర్హృషాణో యం వాజం జయతు వాజసాతౌ। అగ్నినాగ్నిస్సమిధ్యతే కవి ర్గృహపతిర్యువా। హవ్యవాడ్జుహ్వాస్యః। త్వగ్ం హ్యగ్నే అగ్నినా విప్రో విప్రేణ సన్సతా। సఖా సఖ్యా సమిధ్యసే। ఉదగ్నే శుచయస్తవ విజ్యోతిషా॥౩॥

మఘవానం మన్దే హ్యగ్నే చతుర్దశ॥

ఆదదే వాచస్పతయ ఉపయామగృహీతోఽస్యా వామో అయంవాం యా వాం ప్రాతర్యుజా అయం వేనస్తం ప్రత్నథా యోదేవాస్త్రిగ్ంశదు

పయామ గృహీతోఽసి మూర్ధానం మధుశ్చేన్ద్రాగ్నీ ఓమాసో మరుత్వన్త మిన్ద్ర మరుత్వో మరుత్వాన్మహాఁ మహాఁ కదా వామ మదబ్ధేభిర్హిరణ్యపాణిగ్ం సుశర్మా బృహస్పతి ర్హరిరస్యగ్న ఉత్తిష్ఠం తరణిరాప్యాయస్వేయుష్టే యే జ్యోతిష్మతీం ప్రయాసాయ చిత్త మాతిష్ఠేన్ద్రమసావి సర్వస్య మహాం స్సజోషా ఉమత్యం ధాతోరుగ్ం హియస్త్వా షట్చత్వారిగ్ంశత్ ॥౪౬॥

వాచస్ప్రాణాయ త్వా। ఉపయామగృహీతోఽస్య పానాయ త్వా। ఆవాయో వాయవే సజోషాభ్యాం త్వా। అయమృతాయుభ్యాం త్వా। యావామశ్విభ్యాం మాధ్వీభ్యాం త్వా। ప్రాతర్యుజావశ్విభ్యాం త్వా। అయం వేనః శణ్డాయ త్వైష తే యోని ర్వీరతాం పాహి। తం మర్కాయ త్వైష తే యోనిః ప్రజాః పాహి। యే దేవాస్త్రిగ్ంశదాగ్రయణోఽసి విశ్వేభ్యస్త్వా దేవేభ్యః। ఉపయామ గృహీతోఽసీన్ద్రాయ। మూర్ధానమగ్నయే త్వా వైశ్వానరాయ। మధుశ్చసగ్ం సర్పః। ఇన్ద్రాగ్నీన్ద్రాగ్నిభ్యాం త్వా। ఓమాసా విశ్వేభ్యస్త్వా దేవేభ్యః। మరుత్వన్తం త్రీణీన్ద్రాయ మరుత్వతే। మహాఁ ద్వే మహేన్ద్రాయ త్వా। కదాచనాదిత్యేభ్యస్త్వా। కదాచనస్తరీర్న్వివస్వ ఆదిత్యః। ఇన్ద్రగ్ం శుచిరపః। వామంత్రీణి దేవాయ త్వా సవిత్రే। సుశర్మా విశ్వేభ్యస్త్వా దేవేభ్యః। అగ్న ఆయూగ్ంష్యగ్నయే త్వా తేజస్వతే। ఉత్తిష్ఠన్నిన్ద్రాయ త్వౌజస్వతే। తరణిస్సూర్యాయ త్వా భ్రాజస్వతే। ఆతిష్ఠాద్వ్యష్టడిన్ద్రాయ త్వా షోడశినే। ఉరుమాయుష్టే యద్దేవా ముముగ్ధి। అగ్నావిష్ణూ ముముక్తం।

పర్ణా వైప ర్జన్యః । దైవా వై యే దేవాఃప్రజ్ఞాన్య । పర్ణా వై సవాచం । భూ
మిర్వ్యతి వ్యస్ప్రజాపతి ర్వ్యర్ధక్రుక్ష్యత్ । భూమి రాదిత్యో వై । అగ్నే
హైత్రా మాదిత్యో వై । భూమి ర్లోకస్సలోకస్సులోకః । పస్త్వా సుష్టు
తం । త్వామగ్నే సుష్టుతిం । యస్త్వా విరోచసే । త్వమగ్నే విచర్షణే॥

ఆదద్దే యే దేవా మహాను త్తిష్ఠ న్సర్వస్య సన్తు మర్గిమిత్రాశ్చతుర్దశ
ఙ్ఞాశత్ ॥ ॥ఆదదేపిజ్యోతిషా॥ ॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే షట్చత్వారింశోఽనువాకః॥*॥

చతుర్థప్రపాఠకస్సమ్పూర్ణః.

అథ భాష్యమ్.

పఞ్చచత్వారింశేఽనువాకే సోమయాగస్సమాపితః। అథాస్యప్రపాఠకస్య షట్చత్వారింశాఖ్యాన్తిమేఽనువాకే కామ్యేష్టియాజ్యా ఉచ్యన్తే। ఇష్టికాణ్డే ద్వితీయస్య కామ్యేష్టిరేవమామ్నాయతే ‹‹అగ్నయేపుత్రవతేపురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపేదిన్ద్రాయ పుత్రిణేపురోడాశమేకాదశకపాలంప్రజాకామోఽగ్నిరేవాస్మైప్రజాంప్రజనయతివృద్ధామిన్ద్రః ప్రయచ్ఛతి’’ (సం-౨కా।౨ప్ర।౪అ) ఇతి । వృద్ధాంపుత్రపౌత్రరూపేణాభివృద్ధియుక్తాం। తత్రాగ్నయే పురోఽనువాక్యామాహ ‹‹యస్త్వాహృదా కీరిణా మన్యమానో మర్త్యం మర్త్యోజోహవీమి । జాతవేదోయశో అస్మాసుధేహి ప్రజాభిరగ్నే అమృతత్వమశ్యాం’’ ఇతి। హేజాతవేదః యోఽహం మర్త్యస్సన్ కీరిణా గుణకీర్తనశీలేన హృదామనసా త్వాం అమర్త్యం మరణరహితం మన్యమాన ఆహ్వయామి తాదృశేష్వస్మాసు పుత్రపౌత్రాదిరూపం ప్రజాభిర్నిష్పాదితం యశఃకీర్తిం నిధేహి। హేఅగ్నేత్వత్ప్రసాదాదమృతత్వం దేవత్వంఅశ్యాం ప్రాప్నుయాం।అథయాజ్యామాహ ‹‹యస్మైత్వగ్ సుకృతేజాతవేదఉలోకమగ్నేకృణవస్స్యోనం।అశ్వినగ్ సుపుత్రిణం వీరవన్తం గోమన్తగ్ రయిం నశతేస్వస్తి’’ ఇతి । శోభనంకర్మకరోతీతి సుకృత్ జాతం జగద్వేత్తీతి జాతవేదాః। హే జాతవేదోఽగ్నేత్వం సుకృతేయస్మై యజమా

నాయస్యైనం సుఖకరం ఉత్కృష్టం లోకం స్థానం కృణవత్కరోషి సయజమానో రయిం ధనం స్వస్తినశతే సమ్యక్ప్రాప్నోతి। కీదృశం రయిం ధనం। అశ్వినం సపుత్రిణం వీరవన్తం గోమన్తం అశ్వైః పుత్రైః శూరభృత్యైర్గోభిశ్చ సంయుక్తం। ఐన్ద్రస్య పురోఽనువాక్యామాహ “త్వే సుపుత్రశవసో వృత్రన్కామకాతయః। న త్వామిన్ద్రాతిరిచ్యతే” ఇతి। త్వే త్వయి శవసో బలస్య సుపుత్రః సుష్ఠు వృత్రహన్ సర్వం తే కామాః భోగాః కామ్యన్తే యాభిః స్తుతిభిస్తాః కామకాతయః। ఇన్ద్రస్యాతిప్రబలత్వాత్ శవసః పుత్ర ఇత్యుపచర్యతే। హే శవసః పుత్రేన్ద్ర అస్మదీయస్తుతయః త్వయి సుష్ఠు వర్తన్తే కాచిదపి స్తుతిస్త్వాం నాతిరిచ్యతే। సర్వస్య స్తుతివాక్యస్య త్వయి విద్యమానత్వాత్। అథ యాజ్యామాహ “ఉక్థఉక్థే సోమ ఇన్ద్రం మమాద నీథేనీథే మఘవానగ్ం సుతాసః। యదీగ్ం సబాధః పితరం న పుత్రాః సమానదక్షా అవసే హవన్తే” ఇతి। ఉక్థ ఉక్థే సోమయాగవర్తిని తత్తచ్ఛస్త్రే ససోమః ఇన్ద్రం మమాద హర్షయామాస। నీయతే ఆహూయతే ఇన్ద్రోఽత్రేతి నీథో యాగప్రదేశః। సమానదక్షాః స్వతుల్యేషు యజమానేషు కుశలాః। సుతాసః పుత్రస్థానీయా యజమానాః। పితృస్థానీయం మఘవానం। నీథే నీథే తత్తద్యాగప్రదేశే। అవసే రక్షార్థం। హవన్తే ఆహూయన్తి। యదీం సబాధః యస్మాదీదృశ ఆహూతో మఘవా విరోధిషు అసురేషు బాధకారీ తస్మాదాహ్వయన్తే। పుత్రాః పితరం న పితరమివ। యథా బాలాః అన్యైస్తాడ్యమానాః స్వరక్షార్థం పితరమాహ్వయన్తి తద్వత్। ఇష్ట్యన్తరం విధత్తే “అగ్నయే రసవతేఽజక్షీరే చరుం నిర్వపేద్యః కామయేత రసవాంత్స్యామిత్యగ్నిమేవ రసవన్తగ్ం స్వేన భాగధేయేనోపధావతి స ఏవైనగ్ం రసవన్తం కరోతి రసవానేవ భవత్యజక్షీరే భవత్యాగ్నేయీ వా ఏషా యదజా సాక్షాదేవ రసమవరున్ధే” (సం-౨కా।౨ప్ర।౪అ) ఇతి। రసవాన్ క్షీరదధ్యాదిరసోపేతః। అజా ఆగ్నేయీ। అజాయా అగ్నివత్ ప్రజాపతిముఖాదుత్పన్నత్వాదాగ్నేయత్వం। సాక్షాదవ్యవధానేన శీఘ్రమిత్యర్థః। అత్ర పురోఽనువాక్యామాహ “అగ్నే రసేన తేజసా జాతవేదో విరోచసే। రక్షోహాఽమీవచాతనః” ఇతి। హే జాతవేదోఽగ్నే రసేనాస్మాన్యోజయ। తేజసా విరోచసే విశేషేణ ప్రకాశసే। కీదృశస్త్వం। యాగదేశే రక్షసాం హన్తా। శరీరే అమీవస్య అన్తరరోగస్య చాతనః వినాశకః। యా

జ్యామాహ “ అపోఅన్వచారిషగ్ం రసేనసమసృక్ష్మహి । పయస్వాగ్ం అగ్న ఆగమం తమ్మాసగ్ం సృజ వర్చసా ”ఇతి । సోమావభృధే ఉరుగ్ం హిరాజా వరుణశ్చేత్యస్మిన్ననువాకే వ్యాఖ్యాతోఽయంమన్త్రః । ఇష్ట్యన్తరం విధత్తే “ అగ్నయేవసుమతే పురోడాశ మష్టాకపాలంనిర్వపేద్యఃకామయేత వసుమాన్త్స్యామిత్యగ్నిమేవ వసుమన్తగ్ం స్వేనభాగధేయే నోపధావతి సఏవైనం వసుమన్తంకరోతి వసుమానేవభవతి” (సం - ౨కా।౨ప్ర।౮అ) ఇతి। అత్రపురోనువాక్యామాహ “ వసుర్వసుపతిర్హికమస్యగ్నే విభావసుః। స్యామ తే సుమతావపి ” ఇతి । హే అగ్నేహికం యస్మాత్కారణాత్ త్వంవసుర్లోకానాం వాసయితావసుపతిర్ధనపతిర్గ్రజాయుక్తశ్చాసి తస్మాద్వయమపి తే తవసుమతౌ అనుగ్రహబుద్ధౌ స్యామఅవస్థితా భవేమ। యాజ్యామాహ “త్వామగ్నే వసుపతిం వసూనామభిప్రమన్దే అధ్వరేషు రాజన్ । త్వయావాజం వాజయన్తోజయేమాభిష్యామ పృత్సుతీర్మర్త్యానాం” ఇతి । హేరాజన్ దీప్తిమన్నగ్నేఅధ్వరేషు యజ్ఞేషు త్వాం అభిప్రమన్దే సర్వతఃప్రకర్షేణ తోషయామి । కీదృశంత్వాం । వసూనాంవసుపతిం ధనానాంమధ్యేయాని శ్రేష్ఠాని ధనాని తేషామధిపతి మిత్యర్థః । వాజయన్తో అన్నమిచ్ఛన్తో వయం త్వత్ప్రసాదేన వాజమన్నంజయేమ। విరోధినాం మర్త్యానాం మనుష్యాణాం పృత్సుతీర్యుద్ధాని అభిష్యామ అభిభవితుం శక్తాభవేమ । ఇష్ట్యన్తరం విధత్తే “ అగ్నయేవాజసృతే పురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపేత్సఙ్గ్రామే సంయత్తే వాజంవాఏషసిసీర్షతి యస్సఙ్గ్రామం జిగీషత్యగ్నిఃఖలువై దేవానాం వాజసృదగ్నిమేవ వాజసృతగ్ం స్వేనభాగధేయే నోపధావతి వాజగ్ం హన్తి వృత్రంజయతి తగ్ం సఙ్గ్రామమథో అగ్నిరివ నప్రతిధృషేభవతి” (సం-౨కా।౨ప్ర।౮అ) ఇతి। వాజమన్నం సరతి ప్రాప్నోతీతి వాజసృత్ । లోకేయుద్ధం జేతుమిచ్ఛుః జయాదూర్ధ్వం వైరిసమ్బన్ధమన్నం కృత్స్నంసిసీర్షతిప్రాప్తుమిచ్ఛతిఅతో వాజసృత్ ఇతి విశేషణంయుక్తం।వాజంధావతి ప్రాప్నోతి తదర్థం వృత్రంశత్రుం హన్తి యుద్ధఞ్చజయతి కిఞ్చాయమగ్నిరివ అన్యేనప్రతిధృషే తిరస్కర్తుం శక్తోనభవతి। తత్రపురోనువాక్యామాహ “ త్వామగ్నేవాజసాతమం విప్రావర్ధన్తి సుష్టుతం। సనోరాస్వసువీర్యం ” ఇతి । హేఅగ్నేత్వాంవిప్రాయజమానా వర్ధయన్తి అభివృద్ధింప్రాపయన్తి । కీదృశం త్వాం । వా

జసాతమం అతిశయేనాన్నప్రదం। సుష్టుతంస్తోత్రైర్హే సుష్టుస్తుతం న తా
దృశస్త్వంనోఽస్మాకం సువీర్యం సుష్టుసామర్థ్యం రాస్వ దేహి। యాజ్యా
మాహ “అయంనోఽగ్నిర్వరివస్కృణోత్వయం మృధఃపుర ఏతు ప్రభి
న్దన్। అయగ్ం శత్రూన్ జయతుజర్హృషాణోఽయంవాజం జయతువా
జసాతౌ” ఇతి। అయమగ్నిః అస్మాకం వరివఃపరిచారకం భృత్యవర్గం స
మ్పాదయతు। మృధోవైరిణో విదారయన్నోఽస్మాకం పురతోగచ్ఛతు।
జర్హృషాణఃప్రహరన్ శత్రూన్జయతు। వాజసాతౌ అన్నదాననిమిత్తం
పరకీయమన్నం జయతు। ఇష్ట్యన్తరంవిధత్తే “అగ్నయేఽగ్నివతే పురోడా
శమష్టాకపాలం నిర్వపేద్యస్యాగ్నావగ్నిమభ్యుద్ధరేయుర్నిర్దిష్టభాగో
వా ఏతయోరన్యోఽనిర్దిష్ట భాగోఽన్యస్తౌ సమ్భవన్తౌ యజమానమభి స
మ్భవత స్స ఈశ్వర ఆర్తిమార్తోర్యదగ్నయేఽగ్నివతే నిర్వపతి భాగధేయే
నైవైనౌ శమయతి నార్తిమార్చ్ఛతి యజమానః” (సం-౨కా।౨ప్ర।౪అ)
ఇతి। గార్హపత్యాదాహవనీయేఽగ్నింప్రక్షిప్య తత్రాగ్నిహోత్రంహూ
యతే। తథాసతి యస్య యజమానస్య సమ్బన్ధినః పురుషావిస్మృత్య ఉద్ధృ
త ఆహవనీయాగ్నౌ పునరప్యన్యమగ్ని ముపర్యుద్ధరేయుస్సయజమానోఽ
గ్నియుక్తాగ్నయే నిర్వపేత్తత్ర విశేష్యరూపోఽగ్నిర్నిర్దిష్టభాగః। విశే
షణరూపస్త్వనిర్దిష్టభాగస్తావుభౌ పరస్పరం సంసృజ్యమానౌ యజమా
నం భక్షయితుమభిలష్య సంభవతః। తతస్సయజమాన ఆర్తిమార్తోరీశ్వరః
వినాశంప్రాప్తుం సంప్రభవతి। తావగ్నీ అనయేష్ట్యా శామ్యతః। తత్ర పు
రోనువాక్యామాహ “అగ్నినాగ్నిస్సమిధ్యతే కవిర్గృహపతిర్యువా। హ
వ్యవాడ్జుహ్వాస్యః ” ఇతి। పశ్చాత్ప్రక్షిప్తేనాగ్నినా పూర్వావస్థితోఽ
గ్నిస్సమ్యగ్దీప్యతే। సోఽగ్నిర్విశేషణైః కవిరిత్యాదిభిర్విశిష్టః స్పష్టార్థః। యా
జ్యామాహ “త్వంహ్యగ్నే అగ్నినా విప్రో విప్రేణసన్త్సతా। సఖాసఖ్యా
సమిధ్యసే ” ఇతి। హే పూర్వావస్థితాగ్నే పశ్చాత్ప్రక్షిప్తేనాగ్నినా
త్వం సమిధ్యసే। తాదృశస్త్వం బ్రాహ్మణజాత్యభిమానీ సన్మార్గవర్తీ ప్రి
యశ్చ ఇతరోఽపి తాదృశఏవ। ఇష్ట్యన్తరం విధత్తే “అగ్నయేజ్యోతిష్మతే
పురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపేద్యస్యాగ్నిరుద్ధృతోఽహుతేఽగ్నిహో
త్ర ఉద్వాయేత్” (సం-౨కా।౨ప్ర।౪అ) ఇతి। యస్యయజమానస్యాగ్ని
హోత్రార్థ ముద్ధృతోఽగ్నిర్హోమాత్పూర్వ మేవోపశామ్యతి స ఏతామి

ష్టింనిర్వపేత్ । అత్రశాఖాన్తరానుసారిణాంమతం పూర్వపక్షత్వేనోపన్యస్యతి “ఆపరఆదీప్యానుద్ధృత్య ఇత్యాహుః” (సం-౨కా।౨ప్ర।౪అ) ఇతి । అప రోఽగ్నిర్గార్హపత్యే ప్రదీప్యపూర్వోద్ధరణమను పునరుద్ధరణీయ ఇతి తన్మతం తదిదం దూషయతి “తత్తథానకార్యం యద్భాగధేయ మభిపూర్వ ఉద్ధ్రియతే కిమపరోఽభ్యుద్ధ్రియేతేతి” (సం-౨కా।౨ప్ర।౪అ) ఇతి । అగ్నిహోత్ర హవిర్లక్షణో యద్భాగధేయమభిలక్ష్య పూర్వోపహ్నిరు ద్ధృతః తమేవ భాగ మభిలక్ష్య అపరోపహ్నిగ్కిము ద్ధ్రియేత । తదేతదనుచితం । ఇతిశబ్దో హేతౌ । తస్మాత్తత్తథానకార్యం।సిద్ధాన్తంవిధత్తే “తాన్యేవావక్షాణాని సన్నిధాయమన్థేత్” (సం-౨కా।౨ప్ర।౪అ) ఇతి । యాన్యుల్ముకానిశాన్తాని తాన్యేవాధస్తాదవస్థాప్య పూర్వారణీభ్యాం అగ్నిమంథనంకుర్యాత్ । మన్థనేమన్త్రముత్పాదయతి “ఇతశ్గ్ప్రథమంజజ్ఞే అగ్నిస్స్వాద్యోనేరధి జాతవేదాః । సగాయత్రియా త్రిష్టుభాజగత్యాదేవేభ్యోహవ్యంవహతుప్రజానన్” (సం-౨కా।౨ప్ర।౪అ) ఇతి । అగ్నిగ్పూర్వమితోదగ్ధకాష్ఠాదుత్పన్నః ఇదానీమపి స జాతవేదాః గాయత్ర్యాదిభిశ్ఛన్దోభిరనుగృహీతఃస్వాద్యోనేర్దగ్ధ కాష్ఠాదభిజాయతాం। జాతశ్చ తం తందేవం ప్రజానన్దేవేభ్యో హవ్యంవహతు। మంత్రస్యతాత్పర్యంవ్యాచష్టే “ఛన్దోభిరేవైనగ్ స్వాద్యోనేఃప్రజనయతి” (సం-౨కా।౨ప్ర।౪అ) ఇతి । నన్వస్మిన్ సిద్ధాన్తేఽపి పూర్వపక్షవదపరోఽగ్నిగ్ప్రసజ్యేతేత్యాశఙ్క్యాహ “ఏషవావసోఽగ్నిరిత్యాహుః” (సం-౨కా।౨ప్ర।౪అ) ఇతి । స్వకారణాదుత్పన్నత్వాదేష ఏవపూర్వోఽగ్నిః । నతుభేదోఽస్తీతిసిద్ధాన్తినఆహుః । తర్హీకిమర్థోఽయ మిష్టిరిత్యాశఙ్క్యాహ “జ్యోతిస్త్వా అస్యపరాపతితమితి యదగ్నయేజ్యోతిష్మతే నిర్వపతి యదేవాస్యజ్యోతిగ్పరాపతితం తదేవావరున్ధే” (సం-౨కా।౨ప్ర।౪అ) ఇతి । అస్యపూర్వస్యాగ్నే ర్జ్యోతిరేవవినష్టం నత్వగ్నిర్వినష్టః । తత్రజ్వాలారూపం జ్యోతిరిష్ట్యాసమ్పాద్యతే । అత్రయాజ్యాపురోఽనువాక్యయోః ప్రతీకందర్శయతి “ఉదగ్నేశుచయస్తవవిజ్యోతిషా” ఇతి । ఉదగ్నేశుచయస్తవ శుక్రేతిమన్త్రస్త్వమగ్నేరుద్ర ఇత్యనువాకే (సం-౧కా।౩ప్ర।౧౪అ) వ్యాఖ్యాతః ।-విజ్యోతిషా బృహతేత్యయం మన్త్రః కృణుష్వపాజ ఇత్యస్మిన్ననువాకే (సం-౧కా।౨ప్ర।౧౪అ) వ్యాఖ్యాతః॥

॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

“యస్త్వాయాజ్యాపుత్రవత్యా మిష్టౌపుత్రస్యయాగకే।
అగ్నేఽథరసవద్యాగే వసుర్వసుమతీష్యతే॥
త్వామగ్నేవాజసృద్యాగే హ్యగ్నినాగ్నివతీష్యతే।
ఉదవిజ్యోతిషేజ్యోతి ష్మత్యేతత్రచతుర్దశ” ॥ఇతి॥

అథమీమాంసా.

॥ ॥నవమాధ్యాయస్యచతుర్థపాదేచిన్తితం॥ ॥

“జ్యోతిష్మతీభవేన్నోవా దర్శాద్యర్ధృతలోపనే।
నిమిత్తసత్త్వాత్స్యాన్నాగ్నిహోత్రార్థోద్ధృతివర్జనాత్” ॥ఇతి॥

అగ్నిహోత్రప్రక్రియాయా మిదమామ్నాయతే “అగ్నయేజ్యోతిష్మతే పురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపేద్యస్యాగ్ని రుద్ధృతోఽహుతేఽగ్నిహోత్ర ఉద్వాయేత్” (సం-౨కా।౨ప్ర।౪అ) ఇతి। ప్రతిదినమగ్నిర్హోతుంగార్హపత్యాదుద్ధృత్య ఆహవనీయేఽగ్నిఃప్రక్షిప్యతే। సోయముద్ధృతోఽగ్నిఃకదాచి దహుతే అగ్నిహోత్రే యదిశామ్యేత్తదానీమియమిష్టిః ప్రాయశ్చిత్తమిత్యర్థః। తత్రదర్శపూర్ణమాసార్థ ముద్ధృతస్యాప్యగ్నేశ్శాన్తౌ నేయంజ్యోతిష్మతీష్టిర్భవేత్। కుతః। అగ్న్యుద్వాసకస్య నిమిత్తస్య సద్భావాదితిచేత్। మైవం। అగ్నిహోత్రార్థోద్ధృతస్యైవాగ్నే రుద్వానం తన్నిమిత్తమితి ప్రకరణా దవగమ్యతే అనయా చేష్ట్యా అగ్నిహోత్రార్థమేవాగ్నిః పునరుత్పాద్యతే। తథాసత్యగ్నిహోత్రస్యేయమిష్టిస్సామవాయికమఙ్గంభవతి। అతోఽగ్నిహోత్రార్థోద్ధృతోద్వాతస్యనిమిత్తస్యాభావాన్నైమిత్తికీష్టిర్నప్రవర్తతే॥

॥ తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥ ॥

“ధార్యోద్వాతేసాస్తినోవా సర్వార్థత్వేనవిద్యతే।
గతశ్రీత్వనిమిత్తంత త్సర్వార్థత్వంనవిద్యతే” ॥ఇతి॥

“ధార్యోగతశ్రియ ఆహవనీయ ఇతి” గతశ్రీశబ్దార్థశ్చైవం శ్రూయతే “త్రయోవైగతశ్రియశ్శుశ్రువాన్గ్రామణీ రాజన్యః” ఇతి। ఔ

ర్వా గౌతమో భారద్వాజ ఇతి కల్పసూత్రకారః । గతశ్రీభిర్ధార్యమాణస్యా హవనీయస్య సర్వకర్మార్థత్వే పత్యగ్నిహోత్రార్థత్వమప్యస్తీతి తదు ద్వాతే సాజ్యోతిష్మతీష్టి ర్విద్యత ఇతి చేత్ । మైవం । నహ్యన్యస్య ధారణేఽ గ్నిహోత్రం నిమిత్తం । కిన్తు గతశ్రీత్వం।సర్వకర్మ సముదాయస్యచోదన యా కదాచిదప్యచోదితత్వాత్సర్వార్థత్వం శఙ్కితుమప్యశక్యం।గతశ్రీత్వం నిమిత్తీకృత్యధృతోఽగ్నిరప్రసఙ్గాత్సర్వ కర్మరూపం కుర్వన్నగ్నిహోత్రే ఽప్యుపకరోతీతి చేత్ । ఉపకరోతు నామ । నైతావతా ప్రాయశ్చిత్తస్య నిమిత్తత్వంలభ్యతే । అగ్నిహోత్రార్థ ముద్ధృతస్యోద్వాతత్వంనిమిత్తం। నచాత్ర తదస్తి। కిన్త్వన్యస్య యస్య కస్యచిత్కర్మణోఽర్థం సముద్ధృతస్య గతశ్రీత్వ నిమిత్తం ధారణంక్రియతే । తస్మాన్నిమిత్తాభావాన్నాస్తి సా ఇష్టిః॥*॥

ఇతి కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకే షట్చత్వారింశోఽనువాకః॥*॥

వేదార్థస్య ప్రకాశేన తమోహార్దం నివారయన్।
పుమర్థాంశ్చతురో దేయాద్విద్యాతీర్థమహేశ్వరః॥

ఇతి శ్రీమద్విద్యాతీర్థ మహేశ్వరాపరావతార శ్రీమద్రాజాధిరాజ పరమేశ్వర శ్రీవీరబుక్క మహారాజాజ్ఞా పరిపాలక శ్రీమాధవాచార్య శ్రీవిద్యారణ్యమునివిరచితే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే చతుర్థప్రపాఠకస్సమ్పూర్ణః॥

హరిః ఓం తత్సత్ బ్రహ్మార్పణమస్తు.

శ్రీ

శ్రీగణేశాయనమః.

అథ తైత్తిరీయసంహితాయాం

ప్రథమకాణ్డే పఞ్చమప్రపాఠకః.

శ్రీగురుభ్యోనమః.

హరిః - ఓమ్.

దేవాసురా స్సంయత్తా ఆసన్తేదేవా విజయముపయన్తోఽగ్నౌ వామం వసు సన్న్యదధతేదము నో భవిష్యతి యదినో జేష్యన్తీతి తదగ్నిర్న్యకామయత తేనాపాక్రామత్తద్దేవా విజిత్యావరురుత్సమానా అన్వాయన్తదస్య సహసాదిత్సన్త సోఽరోదీద్యదరోదీత్తద్రుద్రస్య రుద్రత్వం యదశ్ర్వశీయత తత్ ॥౧॥

రజతగ్ హిరణ్యమభవత్తస్మాద్రజతగ్ హిరణ్యమదక్షిణ్యమశ్రుజగ్ హి యో బర్హిషి దదాతి పురాస్య సంవత్సరాద్గృహే రుదన్తి తస్మాద్బర్హిషి నదేయగ్ సోఽగ్నిరబ్రవీద్భాగ్యసాన్యథ వ ఇదమితి పునరాధేయం తే కేవలమిత్యబ్రువన్నృధ్నవత్ఖలు స ఇత్యబ్రవీద్యో మద్దేవత్యమగ్నిమాదధాతా ఇతితం పూషాధత్త తేన ॥౨॥

పూషార్ధ్నోత్తస్మాత్పౌష్ణాః పశవ ఉచ్యన్తే తం త్వష్టాధత్త తేన త్వష్టార్ధ్నోత్తస్మాత్త్వాష్ట్రాః పశవ ఉచ్యన్తేతం మనురాధత్త తేన మనురార్ధ్నోత్తస్మాన్మానవ్యః ప్రజా ఉచ్యన్తే తం ధాతాధత్త తేనధాతార్ధ్నోత్సంవత్సరో వై ధాతా తస్మాత్సంవత్సరం ప్రజాః పశవోఽను ప్రజాయన్తే య ఏవం పునరాధేయస్యర్ధిం వేద ॥౩॥

ఋధ్నోత్యేవ యోఽస్యైవం బన్ధుతాం వేద బన్ధుమాన్భవతి భాగధేయం వా అగ్నిరాహిత ఇచ్ఛమానః ప్రజాం పశూన్యజమానస్యోప దోద్రావోద్వాస్య పునరాదధీత భాగధేయేనైవైనగ్ం సమర్ధయత్యథో శాన్తిరేవాస్యైషా పునర్వస్వోరా దధీతైతద్వై పునరాధేయస్య నక్షత్రం యత్పునర్వసూ స్వాయామేవైనం దేవతాయామాధాయ బ్రహ్మవర్చసీ భవతి దర్భైరా దధాత్యయాతయామత్వాయ దర్భైరా దధాత్యద్భ్య ఏవైనమోషధీభ్యోఽవరుధ్యాధత్తే పఞ్చకపాలః పురోడాశో భవతి పాఙ్క్తా వా ఋతవ ఋతుభ్య ఏవైనమవరుధ్యాధత్తే॥ ౪॥

ఆశీయత తత్తేన వేద దర్భైః పఞ్చవిగ్ంశతిశ్చ॥ ౧॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే పఞ్చమప్రపాఠకే ప్రథమోఽనువాకః॥ *॥

శ్రీ

శ్రీసరస్వత్యై నమః.

వేదార్థప్రకాశాఖ్యభాష్యే.

ప్రథమకాణ్డే పఞ్చమప్రపాఠకః.

యస్య నిశ్వసితం వేదా యో వేదేభ్యోఽఖిలం జగత్।
నిర్మమే తమహం వన్దే విద్యాతీర్థమహేశ్వరం॥ ౧॥
అధ్వర్యోః ప్రకృతౌ సామ్నాయః ప్రపాఠకచతుష్టయే।
వర్ణితా పునరాధేయం పఞ్చమాద్యే ప్రవక్ష్యతే॥ ౨॥
ఆధానాదూర్ధ్వమేవైషా వక్తవ్యా పునరాహితిః।
తథాప్యధ్యయనస్యాయం క్రమపపహితస్త్వతః॥ ౩॥

సరస్వత్యాస్స్వపుత్రాయ తస్యబుద్ధిస్థ క్రమేవరం
దదౌ తేనక్రమేణైవ పఠన్త్యన్యేఽపి పాఠకాః॥౪॥
ఏకాదశానువాకాస్స్యుర్గ పఞ్చమేఽస్మిన్ప్రపాఠకే।
తత్రాదౌ పునరాధేయ మనువాకచతుష్టయే॥౫॥
తతష్షట్కేఽగ్న్యుపస్థానం కామ్యాయాజ్యాస్తథాన్తిమే।
విధీయతేఽనువాకేఽస్మిన్నాదిమే పునరాహితిః॥౬॥

ఉద్వాస్య పునరాదధీతేతి విధాస్యతి। తత్ర పునరాధేయస్యాగ్నిం దేవతాం విధాతుం అగ్నివిషయముపాఖ్యానముదాహరన్ప్రసఙ్గాద్రజతస్య యజ్ఞే దక్షిణాత్వం నిషేధతి॥ "దేవాసురాస్సంయత్తా ఆసన్తే దేవా విజయముపయన్తోఽగ్నౌ వామం వసు సన్న్యదధతేదము నో భవిష్యతి యది నో జేష్యన్తీతి తదగ్నిర్న్యకామయత తేనాపాక్రామత్తద్దేవా విజిత్యావరురుత్సమానా అన్వాయన్తదస్య సహసాదిత్సన్త సోఽరోదీద్యదరోదీత్తద్రుద్రస్య రుద్రత్వం యదశ్రవశీయత తద్రజతగ్ం హిరణ్యమభవత్తస్మాద్రజతగ్ం హిరణ్యమదక్షిణ్యమశ్రుజగ్ం హి యో బర్హిషి దదాతి పురాస్య సంవత్సరాద్గృహే రుదన్తి తస్మాద్బర్హిషి న దేయం" ఇతి। సంయత్తాః యుద్ధయుక్తాః విజయం ప్రాప్నువన్తో దేవాః। తథా తేభ్యోఽపహృతం మణిముక్తాదికం శ్రేష్ఠం వసు రక్షణాయాగ్నౌ నిక్షిప్తవన్తః। కథఞ్చిదసురాణాం విజయే సత్యేతద్ధనం అస్మాకమాపద్యుపయుజ్యత ఇతి దేవానామాశయః। అశ్రవశీయత భూమావపతత్ తద్రజతం హిరణ్యమభవత్ రజతరూపం ధనమభవత్। అత్రహిరణ్యశబ్దస్య ధనసామాన్యవాచిత్వాద్రజతం హిరణ్యమదక్షిణ్యమిత్యవిరుద్ధం। తస్యాశ్రుజన్యత్వేన దక్షిణాం ప్రత్యయోగ్యత్వాత్తద్దానే సంవత్సరాదర్వాగేవ గృహే కశ్చిద్రోదననిమిత్తం భవతి। తస్మాద్బర్హిషి యజ్ఞే తన్నదద్యాత్॥ అగ్నిం దేవతాం పునరాధేయే విదధాతి॥ "సోఽగ్నిరబ్రవీద్భాగ్యసాన్యథ వ ఇదమితి పునరాధేయం తే కేవలమిత్యబ్రువన్నృధ్నవత్ఖలు స ఇత్యబ్రవీద్యో మద్దేవత్యమగ్నిమాదధాతా ఇతి" ఇతి॥ ఆదౌ అసాధారణేన భాగేనయుక్తో భవాని, పశ్చాదిదం వసు యుష్మభ్యం దాస్యామి

త్యగ్నిసోక్తా దేవాః తవైవ పునరాధేయమితి భాగందదుః। తేన తుష్టోఽగ్నిరిద మబ్రవీత్।యో మద్దైవత్యం హవిః కృత్వా అగ్నిం పునరాదధ్యాత్స ఖలుసమృద్ధిమాప్నోతి। తస్మాత్సమృద్ధ్యర్థం పునరాధేయం హవిరగ్నిదైవతం, కుర్యాదిత్యర్థః॥ తామేవసమృద్ధిముదాహరణేన స్పష్టయతి॥ "తంపూషాధత్తతేనపూషా ర్ధ్నోత్తస్మాత్పౌష్ణాః పశవ ఉచ్యన్తే। తం త్వష్టా ధత్త తేన త్వష్టా ర్ధ్నోత్తస్మాత్త్వాష్ట్రాః పశవ ఉచ్యన్తే।తం మనురాధత్తతేన మనురార్ధ్నోత్తస్మాన్మానవ్యః ప్రజాఉచ్యన్తే। తం ధాతాధత్తతేన ధాతార్ధ్నోత్సంవత్సరో వై ధాతా తస్మాత్సంవత్సరం ప్రజాః పశవోఽను ప్రజాయన్తే" ఇతి। పూషత్వష్టృమనుసంవత్సరాభిమాని ధాతృభిః పశ్వాదిసమృద్ధి ర్లబ్ధా॥ సమృద్ధివేదనం ప్రశంసతి॥ "య ఏవం పునరాధేయస్యర్ద్ధిం వేదఋధ్నోత్యేవ" ఇతి। పూషాది రూపస్యాగ్నే బన్ధుసమూహస్య వేదనం ప్రశంసతి॥ "యోఽస్యైవం బన్ధుతాం వేద బన్ధుమాన్భవతి" ఇతి॥ పునరాధేయంవిధత్తే॥ "భాగధేయం వా అగ్నిరాహిత ఇచ్ఛమానః ప్రజాం పశూన్యజమానస్యోపదోద్రావోద్వాస్య పునరాదధీత భాగధేయేనైవైనగ్ం సమర్ధయత్యథో శాన్తిరేవాస్యైషా" ఇతి। ప్రథమాధానేన ఆహితోఽగ్నిః అసాధారణ భాగవాఞ్ఛయా అధికోపద్రవం చకారతచ్ఛాన్తిరనేన భవతి। తస్మాదుద్వాసనేష్ట్యా పూర్వాగ్నిముద్వాస్య పునరప్యగ్నిమాదధ్యాత్।ఉద్వాసనేష్టిఞ్చ సూత్రకారో దర్శయతి॥ "అగ్నేయమష్టాకపాలం నిర్వపేద్వైశ్వానరం ద్వాదశకపాలం వారుణందశకపాలమగ్నయేఽప్సుమతేఽష్టాకపాలం మైత్రం చరుమగ్నిముద్వాసయిష్యన్" ఇతి। పౌర్ణమాసీమిష్ట్వా జ్వలతోఽగ్నీనుత్సృజతి ఇతి॥ కాలంవిధత్తే॥ "పునర్వస్వోరాదధీతైతద్వై పునరాధేయస్య నక్షత్రం యత్పునర్వసూ స్వాయామేవైనం దేవతాయామాధాయ బ్రహ్మవర్చసీ భవతి" ఇతి। పునరుపావర్తేతామంవసు అనయోరితి పునర్వసు, అతో నక్షత్రాత్మికా దేవతా స్వకీయా। పునరాధానస్య ప్రథమాధానవికృతిత్వాదిధకాష్ఠైరాధా

న ప్రాప్తా అపోహ్య దర్భాన్విధత్తే॥ “దర్భై రా దధాత్యయాతయామ త్వా
య” ఇతి। అత్రాపీధ్మకాష్ఠై రాధానే గతసారతా స్యాత్। అత ఏవ సూ
త్రకార ఆహ॥ ఆయతనేషు పురాణాన్ దర్భాన్త్స్రగ్ స్త్రీర్య భూమిభూర్నా
మ్నేతి సర్పరాజ్ఞీభిర్గార్హపత్య మాదధాతి ఇతి॥ దర్భవిధిమనూద్య ప్ర
శంసతి॥ “దర్భై రాదధాత్యద్భ్య ఏవైనమోషధీభ్యోఽవరుధ్యాధత్తే” ఇతి।
ఇన్ద్రో వృత్ర మహన్నిత్యాదౌ (సం-౬కా।౫ప్ర।౧అ) దార్శికబ్రాహ్మణే చ
దర్భాణామపాం-ర్యత్వాభిధానాదబ్రూపత్వ మోషధిరూపత్వఞ్చ విస్పష్టం।
అస్మిన్పునరాహితేఽగ్నౌ కర్తవ్యాయా ఇష్టేః అగ్నిర్దేవతా పూర్వం
విహితా॥ అథ ద్రవ్యం విధత్తే॥ “పఞ్చకపాలః పురోడాశో భవతి పఞ్చ
వా ఋతవ ఋతుభ్య ఏవైనమవరుధ్యాధత్తే” ఇతి। బహ్వృచబ్రాహ్మణే
ద్వాదశమాసాః పఞ్చర్తవో। హేమన్తశిశిరయో స్సమాసేనేత్యామ్నా
నాదృతూనాం పఞ్చసంఖ్యా॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథ
మకాణ్డస్య పఞ్చమప్రపాఠకే ప్రథమోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

పరా వా ఏష యజ్ఞం పశూన్వపతి యోఽగ్నిముద్వాసయతే పఞ్చ
కపాలః పురోడాశో భవతి పాఙ్క్తో యజ్ఞః పాఙ్క్తాః పశవో యజ్ఞ
మేవ పశూనవరున్ధే వీరహా వా ఏష దేవానాం యోఽగ్నిముద్వాస య
తే న వా ఏతస్య బ్రాహ్మణా ఋతాయవః పురాన్నమక్షన్ పఙ్క్త్యో యా
జ్యానువాక్యా భవన్తి పాఙ్క్తో యజ్ఞః పాఙ్క్తః పురుషో దేవానేవ వీ
రం నిరవదాయాగ్నిం పునరా॥౧॥

ఛత్తే శతాక్షరా భవన్తి శతాయుః పురుషః శతేన్ద్రియ ఆయుష్యే
వేన్ద్రియే ప్రతితిష్ఠతి యద్వా అగ్నిరాహితో నర్ధ్యతే జ్యాయో భాగధే

యం నికామయమానో యదాగ్నేయꣳ సర్వం భవతి సైవాస్యర్ధిస్సం వా ఏతస్య గృహే వాక్సృజ్యతే యోఽగ్నిముద్వాసయతే స వాచꣳ సꣳసృష్టాం యజమాన ఈశ్వరోఽను పరాభవితోర్విభక్తయో భవన్తి వాచో విధృత్యై యజమానస్యాపరాభావాయ॥౨॥

విభక్తిం కరోతి బ్రహ్మైవ తదకరుపాꣳశు యజతి యథా వామం వసు వివిదానో గూహతి తాదృగేవ తదగ్నిం ప్రతిస్విష్టకృతం నిరాహ యథా వామం వసు వివిదానః ప్రకాశం జిగమిషతి తాదృగేవ తద్విభక్తిముక్త్వా ప్రయాజేన వషట్కరోత్యాయతనాదేవ నైతి యజమానో వై పురోడాశః పశవ ఏతే ఆహుతీ యదభితః పురోడాశమేతే ఆహుతీ॥౩॥

జుహోతి యజమానమేవోభయతః పశుభిః పరిగృహ్ణాతి కృతయజుస్సంభృతసంభార ఇత్యాహుర్న సంభృత్యాస్సంభారా న యజుః కర్తవ్యమిత్యథో ఖలు సంభృత్యా ఏవ సంభారాః కర్తవ్యం యజుర్యజ్ఞస్య సమృద్ధ్యై పునర్నిష్కృతో రథో దక్షిణా పునరుత్స్యూతం వాసః పునరుత్సృష్టోఽనడ్వాన్ పునరాధేయస్య సమృద్ధ్యై సప్త తే అగ్నే సమిధస్సప్త జిహ్వా ఇత్యగ్నిహోత్రం జుహోతి యత్రయత్రైవాస్య న్యక్తం తతః॥౪॥

ఏవైనమవరున్ధే వీరహా వా ఏష దేవానాం యోఽగ్నిముద్వాసయతే తస్య వరుణ ఏవర్ణయాదాగ్నివారుణమేకాదశకపాలమను నిర్వపేద్యం చైవ హన్తి యశ్చాస్యర్ణయాత్తౌ భాగధేయేన ప్రీణాతి నార్తిమార్ఛతి యజమానః॥౫॥

ఆపరాభావాయ పురోడాశమేతే ఆహుతీ తత్షట్త్రిꣳశచ్చ * ॥౨॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వితీయోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

ద్వితీయానువాకే యాజ్యాద్యఙ్గజాతం విధిత్సుః పూర్వోక్తం ద్రవ్యవిధిమనూద్య ప్రశంసతి ॥ "పరా వా ఏష యజ్ఞం పశూన్వపతి యోఽగ్నిముద్వాసయతే పఞ్చకపాలః పురోడాశో భవతి । పాఙ్క్తో యజ్ఞః పాఙ్క్తాః పశవో యజ్ఞమేవ పశూనవరున్ధే" ఇతి । పరావపతి వినాశయతి । ధానాదిహవిర్భిర్యజ్ఞః పాఙ్క్తః । పఙ్క్తిచ్ఛన్దస్కః పశుహేతుత్వాత్పశవోఽపి పాఙ్క్తాః ॥ యాజ్యానువాక్యే విధత్తే ॥ "వీరహా వా ఏష దేవానాం యోఽగ్నిముద్వాసయతే న వా ఏతస్య బ్రాహ్మణా ఋతాయవః పురాన్నమక్షన్పఙ్క్త్యో యాజ్యానువాక్యా భవన్తి । పాఙ్క్తో యజ్ఞః పాఙ్క్తః పురుషో దేవానేవ వీరం నిరవదాయాగ్నిం పునరాధత్తే" ఇతి । దేవానాం మధ్యే వీరోఽగ్నిః । తద్వధకారిణో యజమానస్యాన్నం ఋతాయవః సత్యమిచ్ఛన్తో బ్రాహ్మణాః పురా నైవాక్షన్నైవ భుక్తవన్తః । అశ, భోజన ఇత్యస్య రూపం । అగ్నే తమద్యాశ్వం నేత్యాదయశ్చతస్రోఽక్షరపఙ్క్తయః । తాసు ప్రధానహవిషో ద్వే । స్విష్టకృతో ద్వే । తాశ్చ అగ్నికాణ్డే అగ్నిమూర్ధేత్యనువాకే ఇష్టకోపధానార్థత్వేనామ్నాతాః । ఇహ తు వాచనికస్తద్విధిః । శాఖాన్తరే తు యాజ్యాప్రస్తావే సమామ్నాతాః । పురుషస్య హస్తద్వయపాదద్వయశిరోభిః పాఙ్క్తత్వం । దేవానేవ దేవానామేవ మధ్యే వీరం అగ్నిం నిరవదాయ ఉద్వాసనలక్షణాద్వధభయాన్నిష్కృష్య ॥ చతసృషు ఋక్షు విద్యమానామక్షరసఙ్ఖ్యాం ప్రశంసతి ॥ "శతాక్షరా భవన్తి శతాయుః పురుషశ్శతేన్ద్రియ ఆయుష్యేవేన్ద్రియే ప్రతితిష్ఠతి" ఇతి ।అగ్నే తమద్యేత్యేషా ప్రథమా చతుర్వింశత్యక్ష

* షట్త్రిꣳశచ్చ ఇతి పుస్తకద్వయే । షడ్విꣳశతిశ్చేతి తు పుస్తకద్వయే ॥

రా।అథాహ్యాగ్నేక్రతోః।అభిష్టే అద్యేత్యుభయో రేకైకా పంచవింశత్య క్షరా।పభినోః అక్షైరిత్యేషా షడ్వింశత్యక్షరా।అఙ్గాభిమానినో బ్రహ్మణ స్స్వప్రమాణేన శతసంవత్సరాయుష్ట్వాత్తత్సన్తతిపతితస్యాపి సామాన్యేన శతాయుష్ట్వం ధర్మాధర్మాభ్యాం తూతః-షోఽపకర్త్రో భవతః। శతనాడీషు సఞ్చారాద్గశేన్ద్రియేషు శతసఙ్ఖ్యా ॥ ప్రధానకర్మణ ఇవప్రయాజాజ్య భాగాద్యఙ్గానామప్యాగ్నేయత్వం విధత్తే॥ “యద్వా అగ్నిరాహితో నర్ధ్యే తే జ్యాయో భాగధేయం నికామయమానో యదాగ్నేయగ్ం సర్వంభవ తి సైవాస్యర్ధిః” ఇతి । యజమానస్య సమృద్ధ్యభావాదగ్నేస్సమృద్ధ్య భావోఽనుమేయః॥ సమిధో అగ్నాఽగ్నే * ఆజ్యస్య వియన్త్విత్యాదిషు చతుర్షు ప్రయాజమన్త్రేషు సమ్బుద్ధ్యన్తాదగ్నిశబ్దాత్పూర్వం సమ్బుద్ధి సప్తమీ తృతీయా ద్వితీయా విభక్త్యన్తానామగ్నిశబ్దానాం క్రమేణప్ర యోగంవిధత్తే॥ “సంవాఏతస్యగృహే వాక్సృజ్యతే యోఽగ్నిముద్వాస యతే సవాచగ్ం సగ్ంసృష్టాం యజమాన ఈశ్వరోఽను పరాభవితోర్విభ క్తయో భవన్తివాచో విధృత్యై యజమానస్యాపరాభావాయ” ఇతి। అ గ్నిముద్వాసయితు రేతస్య వాక్ గృహేఽవస్థితానాం వాగ్భిస్సంయుజ్యతే తత్సమాభవతి। తాంవాచమను యజమానోఽపి ఇతరవైలక్షణ్యరూపస్యో త్కర్షస్యాభావాత్పరాభూతో భవతి।ఏతాభిస్తు విభక్తిభిః పునరాధేయ స్యాగ్న్యాధేయాద్వైలక్షణ్యే సతియజమానస్యవిలక్షణత్వేన వాగ్విధృ తౌసత్యాం పరాభవశ్శామ్యతి॥ విభక్తయస్త్వత్రేదర్శితాః॥ “అగ్నా గ్నేఽగ్నావగ్నేఽగ్నినాగ్నేఽగ్నిమగ్నే ‡ ఇతిచతుర్షు ప్రయాజేషు చత స్రో విభక్తీర్దదాతి” ఇతి ॥ తథాచైవం మన్త్రపాఠస్సమ్పద్యతే ॥ “స మిధో అగ్నాఽగ్నే † ఆజ్యస్య వియన్తు। తనూనపాదగ్నావగ్న ఆజ్యస్య వే తు। ఇడో అగ్నినాగ్న ఆజ్యస్య వియన్తు। బర్హిరగ్నిమగ్న ఆజ్యస్య వే తు” ఇతి॥ యథోక్తవిభక్తి విధిమనూద్య ప్రశంసతి ॥ “విభక్తిం కరోతి బ్రహ్మైవ తదకః” ఇతి। తత్పునరాధేయం బ్రహ్మైవ అగ్న్యాధేయాత్ప

* అగ్న ఇత్యేవపాఠః తై, వా।
‡ అగ్నేగ్నావగ్నినాగ్నిమ్ ఇతి తై।
† అగ్నేగ్న ఇతి తై । అగ్నాఽగ్న ఇతి వా॥

రివృథమేవ కరోతి॥ అత్రమన్త్రాణాం నీచధ్వనిం విధత్తే॥ "ఉపాగ్ంశు యజతి యథా వామం వసువివిదానో గూహతితా దృగేవతత్" ఇతి। యథాలోకే శ్రేష్ఠంవసు లబ్ధవాన్పురుషో గోపాయతి తద్వత్॥స్విష్టకృత్యు చ్చధ్వనిం విధత్తే॥ "అగ్నింప్రతిస్విష్టకృతం నిరాహ యథా వామంవసు వివిదానః ప్రకాశం జిగమిషతి తాదృగేవతత్" ఇతి। నిరాహానిశ్చేషధ్వ నింకుర్యాత్। యథా లోకే శ్రేష్ఠంవసులబ్ధవాన్ద్రవ్యపతిః ప్రసిద్ధిం గన్తుమి చ్ఛతి తద్వత్॥ పూర్వవిహితానాం విభక్తీనాం ప్రయాజమన్త్రసమ్బన్ధం విధత్తే "విభక్తిముక్త్వా ప్రయాజేన వషట్కరోత్యాయతనాదేవ నైతి" ఇతి। విభక్తివచనప్రకారో దర్శితః। తముక్తిసహితేన ప్రయాజమన్త్రేణ వషట్కారపూర్వం యజేత। తథాసతి పూర్వోక్తవాక్సంసర్గకృతపరా భవరహితః ఆయతనాత్ స్వగృహాన్నైతి న నిర్గచ్ఛతి కిన్తు స్వగృహే ప్రతితిష్ఠతి। పునరూర్జానివర్తస్వ। సహరయ్యానివర్తస్వ ఇత్యేతాభ్యాం మన్త్రాభ్యాం ఆగ్నేయపురోడాశస్యాధస్తాదుపరిష్టాచ్చాహుతిద్వయం వి ధత్తే॥ "యజమానోవై పురోడాశః పశవఏతే ఆహుతీ యదభితః పురో డాశమేతే ఆహుతీ జుహోతి యజమానమేవో భయతః పశుభిఃపరిగృ హ్ణాతి" ఇతి॥ అత్రచోదకప్రాప్తాన్సమ్భారానాధాన మన్త్రాంశ్చవాజ సనేయాది శాఖాన్తరమనుసృత్య పూర్వపక్షరూపేణ నిరాచష్టే॥ "కృ తయజుస్సమ్భృతసమ్భార ఇత్యాహుర్నసమ్భృత్యాస్సమ్భారా నయజుః కర్తవ్యం" ఇతి। యజుశ్శబ్దేన సర్పరాజ్ఞీప్రభృతయ ఆధానమన్త్రావివక్షి తాః। సమ్భారశబ్దేన సికతోషాదిసప్తమృద్విశేషాశ్చవివక్షితాః। ప్రథమా ధానే యజుషాముచ్చారితత్వాత్సమ్భారాణాం సమ్పాదితత్వాచ్చ అస్యా పికర్మవిశేషస్యాధానాదత్యన్తభేదాభావేన యజుస్సమ్భారయోస్సిద్ధత్వా త్తమభయం పునర్నకర్తవ్యమితి పూర్వపక్షః॥ ప్రథమాధానే వాజసనే యిమతం సూత్రకార ఉదాజహార॥ "సప్త పార్థివాన్సమ్భారానాహర త్యేవం వానస్పత్యాన్పఞ్చవా భూయసోవా పార్థివాన్సమ్భారా న్సమ్భరదితి వాజసనేయకం" ఇతి॥సిద్ధాంతమాహ॥ అథోఖలుసమ్భృ త్యా ఏవసమ్భారాః కర్తవ్యం యజుర్యజ్ఞస్యసమృద్ధ్యై" ఇతి। అథోశబ్దః

పూర్వపక్షవ్యావృత్త్యర్థః ॥ అత్రసూత్రకారః పక్షద్వయముదాజహార॥ "కృతాకృతాస్సంభారాయజూగ్ంషి చ భవన్త్యపి వాపశ్చపార్థివాన్త్సమ్భారానాహరత్యేవం వానస్పత్యాన్" ఇతి॥ దక్షిణాంవిధత్తే "పునర్నిష్కృతో రథో దక్షిణా పునరుత్స్యూతం వాసః పునరుత్సృష్టోఽనడ్వాన్ పునరాధేయస్య సమృద్ధ్యై" ఇతి। ఆదౌరథో భగ్నస్సన్పునర్దృఢీకృతః పునర్నిష్కృత ఏతాదృశో రథో దక్షిణా। దక్షిణేతిసర్వత్ర యోజనీయం। ఛిన్నంసత్స్యూచీతన్తుభ్యాంస్యూతం పునరుత్స్యూతం। దౌర్బల్యేనభారం వోఢుమశక్తతయా పరిత్యక్తస్సన్నేన చిత్పోషణేన పునశ్శక్తీకృతస్స పునరుత్సృష్టః॥ తూష్ణీమేవహోతవ్యమితి ప్రథమాధానస్యామన్త్రత్వేన యదగ్నిహోత్రం విహితం తదత్ర చోదకప్రాప్తం తదపోద్యసమన్త్రకం విధత్తే "సప్త తే అగ్నే సమిధస్సప్తజిహ్వా ఇత్యగ్నిహోత్రం జుహోతి యత్ర యత్రైవాస్య న్యక్తం తతఏవైనమవరున్ధే" ఇతి। మన్త్రస్తూపరిష్టాద్వ్యాఖ్యాస్యతే। అత్ర పునరాధేయ దేవస్యాగ్నేర్యద్యదఙ్గం యస్మిన్యస్మిన్ప్రదేశే న్యక్తం నిమగ్నం విస్మృతం తతఏవ ప్రదేశాత్సాఙ్గమేనమగ్నింసమ్పాదయతి ॥ అనునిర్వాప్యంహవిర్విధత్తే ॥ "వీరహా వా ఏష దేవానాం యోఽగ్నిముద్వాసయతే తస్య వరుణ ఏవర్ణయాదాగ్నివారుణమేకాదశకపాలమను నిర్వపేద్యఞ్చైవహన్తి యశ్చాస్యర్ణయాత్తౌ భాగధేయేన ప్రీణాతి నార్తిమార్ఛతి యజమాన" ఇతి। ఋణినమివయాతయతిపీడయతీతి ఋణయాత్। తౌ బద్ధ్యాగ్నిపీడయిత్రువరుణౌ తోషయతి *॥

అథ మీమాంసా.

॥ ॥దశమాధ్యాయస్య తృతీయపాదే చిన్తితమ్॥ ॥

"ఏకాదినా సముచ్చేయం పునర్నిష్కృత ఇత్యథ।
బాధకం వా సముచ్చేయ ముభయోరిత్యుదీరణాత్॥
ఆధానదక్షిణోపేత ముభయోరిత్యనూద్యతే।

* తౌ వాగ్నివరుణౌ తోషయతి ఇతి తై।

దదాతీత్యవిధాయిత్వాత్తాదర్థ్యైక్యాద్బాధకం భవేత్"॥ఇతి॥

ఆధానే వికల్పితా గోద్రవ్యదక్షిణా ద్రవ్యాన్తరదక్షిణాశ్చ బహవశ్శ్రూయన్తే॥ "ఏకాదేయా షడ్దేయా ద్వాదశదేయాః" ఇతి।పునరాధానేతు పునర్నిష్కృతో రథో దక్షిణేత్యాదిశ్రుతం । భగ్నస్స న్పునస్సమాహితస్స పునర్నిష్కృతః । సేయం పునర్నిష్కృతాదిదక్షిణా కిమతిదిష్టయా ఏకాదిదక్షిణయా సముచ్చీయతే ఉతతాం బాధత ఇతి సంశయః । ఉభయోర్దక్షిణా దదాత్యగ్న్యాధేయికీః పౌనరాధేయికీశ్చేత్యుక్తత్వాత్సముచ్చయ ఇతిపూర్వపక్షః । దదాతీతి వర్తమాననిర్దేశస్య విధిత్వాభావాదాధానకాలే పూర్వదత్తం పునరాధానకాలేచ దీయమానం మిళిత్వోభయోరిత్యనూద్యతే। దక్షిణాత్వరూపస్య కార్యస్యైకత్వాదుపదిష్టమతిదిష్టస్య బాధకమితి॥*॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే పఞ్చమప్రపాఠకే ద్వితీయోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

ఓం ॥ భూమిర్భూమ్నా ద్యౌర్వరిణాన్తరిక్షం మహి త్వా । ఉపస్థే తే దేవ్యదితేఽగ్నిమన్నాదమన్నాద్యాయాదధే । ఆయం గౌః పృశ్నిరక్రమీదసనన్మాతరంపునః । పితరఞ్చ ప్రయన్త్సువః । త్రిగ్ంశద్ధామ విరాజతి వాక్పతఙ్గాయ శిశ్రియే । ప్రత్యస్య వహ ద్యుభిః । అస్య ప్రాణాదపానత్యన్తశ్చరతి రోచనా । వ్యఖ్యన్మహిషస్సువః । యత్త్వా॥౧॥

క్రుద్ధః పరోవప మన్యునా యదవర్త్యా । సుకల్పమగ్నే తత్తవ పునస్త్వోద్దీపయామసి । యత్తే మన్యుపరోప్తస్య పృథివీమనుదధ్వసే । ఆదిత్యా విశ్వే తద్దేవా వసవశ్చ సమాభరన్ । మనో జ్యోతిర్జుషతామాజ్యంవి

ఛ్ఛిన్నం యజ్ఞగ్ం సమిమం దధాతు। బృహస్పతిస్తనుతామిమం నో విశ్వే దేవా ఇహ మాదయన్తాం। సప్త తే అగ్నే సమిధస్సప్త జిహ్వాస్సప్త॥౨॥

ఋషయస్సప్త ధామ ప్రియాణి। సప్త హోత్రాస్సప్తధా త్వా యజన్తి సప్త యోనీరాపృణస్వా ఘృతేన। పునరూర్జా నివర్తస్వ పునరగ్న ఇషాఽఽయుషా। పునర్నః పాహి విశ్వతః। సహ రయ్యా నివర్తస్వాగ్నే పిన్వస్వ ధారయా। విశ్వప్స్నియా విశ్వతస్పరి। లేకస్సలేకస్సులేకస్తే న ఆదిత్యా ఆజ్యం జుషాణా వియన్తు। కేతస్సకేతస్సుకేతస్తే న ఆదిత్యా ఆజ్యం జుషాణా వియన్తు। వివస్వాగ్ం అదితిర్దేవజూతిస్తే న ఆదిత్యా ఆజ్యం జుషాణా వియన్తు॥౩॥

త్వా జిహ్వాః సప్త సుకేతస్తే న త్రయోదశ చ॥౩॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే పఞ్చమప్రపాఠకే తృతీయోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

ప్రథమద్వితీయయోః పునరాధేయస్య ప్రధానవిధిస్తదఙ్గాని చ నిరూపితాని। తృతీయే త్వాధానమన్త్రా ఆమ్నాయన్తే। కల్పః "భూమిర్భూమ్నేతి సర్పరాజ్ఞీభిర్గార్హపత్యమాదధాతి। యత్త్వా క్రుద్ధః పరోవపేతి దక్షిణాగ్నిం। యత్తే మన్యుపరోప్తస్యేత్యుత్తరాః" ఇతి। ఆహవనీయసభ్యావసథ్యానిత్యర్థః। తత ఏతే షణ్మన్త్రాః। తత్ర ప్రథమమేవం పఠ్యతే "భూమిర్భూమ్నా ద్యౌర్వరిణాఽన్తరిక్షం మహిత్వా। ఉపస్థే తే దేవ్యదితేఽగ్నిమన్నాదమన్నాద్యాయాదధే" ఇతి। హే గార్హపత్యప్రదేశ త్వం లోకత్రయాత్మకోఽసి। తత్ర భూమ్నా బాహుల్యేన భూమిరసి। వరిణా వరిష్ఠత్వేన ద్యౌరసి। మహిత్వా మహత్త్వేన అన్తరిక్షమసి। హే అదితే భూమే తత్ప్రదేశరూపే దేవి ఉపస్థే ఉత్సఙ్గే అన్నాదం అన్నభోక్తారం

గార్హపత్యాగ్నిం అన్వాధ్యాయ యజమానస్యౌదనయోగ్యాన్న సిద్ధ్యర్థం ఆదధే స్థాపయామీత్యర్థః॥ అథ ద్వితీయః “ఆయం గౌః పృశ్నిరక్రమీదసనన్మాతరం పునః। పితరం చ ప్రయన్త్సువః” ఇతి। అయం గార్హపత్య ఆదిత్యరూపేణ గౌః గమనశీలః పృశ్నిః శ్వేతవర్ణః జగదాక్రమీత్। ఆక్రమణప్రకార ఏవ స్పష్టీక్రియతే। పునర్మాతరం పృథివీం అసనదాసీదత్ప్రాప్నోదిత్యర్థః। సువస్స్వర్గరూపం పితరం చ ప్రయన్ప్రకర్షేణ గచ్ఛన్నవస్థితః। ద్యౌష్పితా పృథివీమాతేతి శ్రుత్యన్తరాత్తయోర్మాతాపితృత్వం॥ అథ తృతీయః “త్రింశద్ధామ విరాజతి వాక్పతఙ్గాయ శిశ్రియే। ప్రత్యస్య వహ ద్యుభిః” ఇతి। ఆదిత్యరూపస్య గార్హపత్యస్య సమ్బన్ధి త్రింశత్సఙ్ఖ్యాకం ధామ ముహూర్తరూపం తేజో విశేషేణ రాజతే। అహ్నాం హి పఞ్చదశ ముహూర్తాః రాత్రేః పఞ్చదశ। కిఞ్చ వైదికస్తుతిరూపా వాక్పతఙ్గాయ పక్షివదాకాశసఞ్చారిణమాదిత్యం శిశ్రియే ఆశ్రితవతీ॥ తథా చాన్యత్రామ్నాయతే॥ ఋగ్భిః పూర్వాహ్ణే దివి దేవ ఈయతే ఇత్యాది। హే తాదృశ గార్హపత్య త్వాం ప్రతి యదస్మాభిరుద్వాసనరూపం ప్రతికూలత్వమాచరితం తత్సర్వం అస్య ప్రతిక్షిప మనసి మా కృథాః। ద్యుభిర్జ్వాలారూపాభిః దేవేషు అస్మదీయం హవిర్వహ ప్రాపయ॥ అథ చతుర్థః॥ “అస్య ప్రాణాదపానత్యన్తశ్చరతి రోచనా। వ్యఖ్యన్మహిషస్సువః” ఇతి। అస్యాదిత్యస్య రోచనా దీప్తిః ప్రాణాదుచ్ఛ్వాససదృశాదుదయాదపానతీ నిశ్వాసతుల్యమస్తమయం గచ్ఛన్తీ ద్యావాపృథివ్యోరన్తశ్చరతి। మహతి మణ్డలే నిషీదతీతి మహిషః ఆదిత్యః యజమానేభ్యస్సువస్స్వర్గలోకం వ్యఖ్యత్ప్రకాశితవాన్। ఆదిత్యరూపేణ స్తూయమాన హే గార్హపత్య త్వామాదధామీత్యభిప్రాయః॥ అథ పఞ్చమః॥ “యత్త్వా క్రుద్ధః పరోవపమన్యునా యదవర్త్యా। సుకల్పమగ్నే తత్తవ పునస్త్వోద్దీపయామసి” ఇతి। హే దక్షిణాగ్నే క్రుద్ధః కోపపరాధీనోఽహం తేన మన్యునా త్వాం పరోవప। ఉద్వప ఇతి లిడుత్తమపురుషః। పరోప్తవానుద్వాసితవానస్మీతి యదవర్త్యా సమృద్ధ్యభావలక్షణేన దారిద్ర్యేణోద్వాసితవానస్మి। హే అగ్నే తవ ప్రసా

దాత్తత్సుకల్పం సుష్ఠుకృతమస్తు। పునరపి త్వాం వయముద్దీపయామః॥ అష్టమః॥ “యత్తేమన్యుపరోప్తస్య పృథివీమను దధ్వసే। ఆదిత్యా విశ్వే తద్దేవా వసవశ్చ సమాభరన్” ఇతి। హే ఆహవనీయ మదీయకోపేనోద్వాసితస్య తవ యత్తేజః పృథివీమనుప్రవిశ్య ధ్వస్తం తత్తేజ ఆదిత్యాదయః స్సమాభరన్తు।కల్పః “మనోజ్యోతిర్జుషతామితి బృహస్పతి వత్యర్చోపతిష్ఠతే” ఇతి। పాఠస్తు “మనో జ్యోతిర్జుషతామాజ్యం విచ్ఛిన్నం యజ్ఞగ్‌ం సమిమం దధాతు। బృహస్పతిస్తనుతామిమం నో విశ్వే దేవా ఇహ మాదయన్తాం” ఇతి। ఉద్వాసనాపరాధ పరిహారాయ మనో మాననీయమగ్నేర్జ్యోతిర్హూయమానమాజ్యం జుషతాం సేవతాం। విచ్ఛిన్నం ఇమం యజ్ఞం సన్దధాతు। బృహస్పతిరస్మాకమిమం యజ్ఞం తనుతాం విస్తీర్ణం కరోతు। విశ్వే దేవా స్సర్వేఽపి దేవాః ఇహాస్మిన్ కర్మణి మాదయన్తాం తృప్తియుక్తా భవన్తు। కల్పః “సప్త తే అగ్నే సమిధస్సప్త జిహ్వా ఇత్యగ్నిహోత్రం జుహోతి” ఇతి। పాఠస్తు “సప్త తే అగ్నే సమిధస్సప్త జిహ్వాస్సప్తఋషయ స్సప్తధామ ప్రియాణి। సప్తహోత్రాస్సప్తధా త్వా యజన్తి సప్త యోనీరాపృణస్వా ఘృతేన” ఇతి। హే అగ్నే తే తవ సమిధస్సప్తసఙ్ఖ్యాకాః। అశ్వత్థోదుమ్బరపలాశశమీవికఙ్కతాశనిహతవృక్షపుష్కరపర్ణరూపాః।అతఏవ సూత్రకారో యథోక్తాంత్సప్తసమ్భారా ననుక్రమ్య * ఇతి వానస్పత్యాదిత్యుప సఞ్జహార। జ్వాలారూపా జిహ్వాశ్చ సప్త। తథాచాథర్వణికా ఆమనన్తి “కాలీ కరాలీ చ మనోజవా చ సులోహితా యా చ సుధూమ్రవర్ణా। స్ఫులిఙ్గినీ విశ్వరుచీ చ దేవీ లేలాయమానా ఇతి సప్తజిహ్వాః” (ముణ్డ-ఉప।ము౧।ఖ౨।శ్లో౪।) ఇతి। ఋషయో మన్త్రాస్తే చ సమిత్సమ్పాదనార్థాః సప్తసఙ్ఖ్యాకాః। అశ్వో రూపం కృత్వా యదశ్వత్థేతిష్ఠ ఇత్యాదయ స్సమామ్నాతాః। ప్రియాణి ధామస్థానాని సప్త। గార్హపత్యాహవనీయ దక్షిణాగ్ని సభ్యావసథ్య ప్రాజిహితాగ్నీధ్రీయాఖ్యాని సోమయాగే వహ్నిధారకాణి సప్తసఙ్ఖ్యాకాని స్థానాని।

* యథోక్తాంత్సమ్భారాంత్సమన్త్రికాననుక్రమ్యేతి వా పాఠః.

సప్తహోత్రాః హోతృప్రముఖా వషట్కర్తారః । హోతా ప్రశాస్తా
బ్రాహ్మణాచ్ఛంసీ పోతా నేష్టా ఆగ్నీధ్రోఽచ్ఛావాకశ్చేతి సప్తసఙ్ఖ్యాకాః।
త్వాం యజమానాః సప్తధా యజన్తి । అగ్నిష్టోమోఽత్యగ్నిష్టోమ ఉ
క్థ్యః షోడశీ అతిరాత్రోఽప్తోర్యామో వాజపేయశ్చేతి సప్తప్రకారాః। తా
దృశస్త్వం సప్తయోనీ రాహవనీయాది స్థానాని ఘృతేనసర్వతః పూర
య । కల్పః “పునరూర్జా సహరయ్యేత్యభితః పురోడాశ మాహుతీ ర్జు
హోతి పునరూర్జేతివా పురస్తాత్ప్రయాజానాం యాజానాగ్ సహర
య్యేత్యుపరిష్టా దనూయాజానాం” ఇతి । ప్రథమమన్త్రపాఠస్తు “పున
రూర్జా నివర్తస్వ పునరగ్న ఇషాయుషా । పునర్నః పాహి విశ్వతః” ఇతి।
హే అగ్నే త్వం మయోద్వాసితోఽపి ఊర్జా క్షీరాదిరసేన సహ పున
ర్నివర్తస్వ అత్రాగచ్ఛ, ఇషా అన్నేన ఆయుషా చ సహ పునరాగచ్ఛ।
అత్రాస్మాన్పునః పునః కృతాద్విశ్వత స్సర్వస్మా దపరాధాత్పాహి । ద్వితీ
యమన్త్రపాఠస్తు “సహరయ్యా నివర్తస్వాగ్నే పిన్వస్వ ధారయా । వి
శ్వప్స్నియా విశ్వతస్పరి” ఇతి । హే అగ్నే రయ్యా ధనేన సహ నివర్త
స్వ । ప్సా భక్షణ ఇతి ధాతుః । విశ్వైః ప్సాయతే భక్ష్యతే పీయత ఇతి వి
శ్వప్స్నీ। తాదృశ్యా వృష్టిధారయా విశ్వతస్పరి సర్వేషాం తృణధాన్య ల
తాపాదపానాం ఉపరిపిన్వస్వ సిఞ్చ । కల్పః “యస్తృతీయమాదధీత స
ప్తాహో మాన్జుహుయాత్ లేక స్సలేకస్సులేకః” ఇతి । మన్త్రత్రయపా
ఠస్తు “లేకస్సలేకస్సులేకస్తేన ఆదిత్యా ఆజ్యం జుషాణా వియన్తు। కేతస్స
కేతస్సుకేతస్తేన ఆదిత్యా ఆజ్యం జుషాణావియన్తు । వివస్వాగ్ అదితిర్దే
వజూతిస్తేన ఆదిత్యా ఆజ్యంజుషాణావియన్తు” ఇతి । లేకస్సలేకస్సులేకః,
కేతస్సకేతస్సుకేతః, వివస్వా నదితిర్దేవజూతిశ్చేతి నవసఙ్ఖ్యాకా లేకా
దినామకాయే ఆదిత్యాస్తే సర్వే జుషాణాః ప్రీయమాణాః అస్మాకమాజ్యం
వియన్తుపిబన్తు॥

॥*॥ అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః ॥*॥

“చతుర్భిరూర్జామిత్యాద్యై రాదధ్యాత్పశ్చిమానలమ్।
దక్షిణాగ్నిన్తు యస్త్వేతి యదిత్యాహవనీయకమ్॥

మనస్త్వాపస్థితిస్సప్త జుహుయా దగ్నిహోత్రకమ్।

పునర్ద్వాభ్యాం పురోడాశమభితో జుహుయాదథ॥

తృతీయమాదధానస్య లోకాద్యా హోమమన్త్రకాః॥

ఇతి శ్రీమాధవీయె వెదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే పఞ్చమప్రపాఠకే తృతీయోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

ఓం ॥ భూమిర్భూమ్నా ద్యౌర్వరిణేత్యాహాశిషమేవైతామాశాస్తే సర్పా వై జీర్యన్తోఽమన్యన్త స ఏతం కసర్ణీరః కాద్రవేయో మన్త్రమపశ్యత్తతో వై తే జీర్ణాస్తనూరపాఘ్నత సర్పరాజ్ఞియా ఋగ్భిర్గార్హపత్యమాదధాతి పునర్నవమేవైనమజరం కృత్వాఽధత్తేఽథో పూతమేవ పృథివీమన్నాద్యం నోపానమత్సైతం॥౧॥

మన్త్రమపశ్యత్తతో వై తామన్నాద్యముపానమద్యత్సర్పరాజ్ఞియా ఋగ్భిర్గార్హపత్యమాదధాత్యన్నాద్యస్యావరుద్ధ్యా అథో అస్యామేవైనం ప్రతిష్ఠితమాధత్తే యత్త్వా క్రుద్ధః పరో వపేత్యాహాపహ్నుత ఏవాస్మై తత్పునస్త్వోద్దీపయామసీత్యాహ సమిన్ధ ఏవైనం యత్తే మన్యుపరోప్తస్యేత్యాహ దేవతాభిరేవ॥౨॥

ఏనగ్‍ సమ్భరతి వి వా ఏతస్య యజ్ఞశ్ఛిద్యతే యోఽగ్నిముద్వాసయతే బృహస్పతివత్యర్చోపతిష్ఠతే బ్రహ్మ వై దేవానాం బృహస్పతిర్బ్రహ్మణైవ యజ్ఞగ్‍ సన్దధాతి విచ్ఛిన్నం యజ్ఞగ్‍ సమిమం దధాత్విత్యాహ సన్తత్యై విశ్వే దేవా ఇహ మాదయన్తామిత్యాహ సన్తత్యైవ యజ్ఞం

దేవేభ్యోఽనుదిశతి సప్త తే అగ్నే సమిధస్సప్త జిహ్వాః॥౩॥

ఇత్యాహ సప్త సప్త వై సప్తధాఽగ్నేః ప్రియాస్తనువస్తా ఏవావరున్ద్ధే పునరూర్జా సహ రయ్యేత్యభితః పురోడాశమాహుతీ జుహోతి యజమానమేవోర్జా చ రయ్యా చోభయతః పరిగృహ్ణాత్యాదిత్యా వా అస్మాల్లోకాదముం లోకమాయన్తేఽముష్మింల్లోకే వ్యతృష్యన్త ఇమం లోకం పునరభ్యవేత్యాగ్నిమాధాయైతాన్ హోమానజుహవుస్త ఆర్ధ్నువన్తే సువర్గం లోకమాయన్యః పరాచీనం పునరాధేయాదగ్నిమాదధీత స ఏతాన్ హోమాఞ్జుహుయాద్యామేవాదిత్యా ఋద్ధిమార్ధ్నువన్తామేవర్ధ్నోతి॥౪॥

సతిం దేవతాభిరేవ జిహ్వా ఏతాన్పఞ్చవిగ్ంశతిశ్చ॥౪॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్థోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

చతుర్థానువాకే పూర్వోక్తమన్త్రా వ్యాఖ్యాయన్తే। అన్నాద్యాయేత్యస్య మన్త్రపదస్యాభిప్రాయమాహ "భూమిర్భూమ్నా ద్యౌర్వరిణేత్యాహాశిషైవైనమాధత్తే" ఇతి। ఆశిషా అన్నాద్యం ప్రాప్తుమిచ్ఛయా చతసృభిర్ఋగ్భిరాధానం విధత్తే "సర్పా వై జీర్యన్తోఽమన్యన్త స ఏతం కసర్ణీరః కాద్రవేయో మన్త్రమపశ్యత్తతో వై తే జీర్ణాస్తనూరపాఘ్నత సర్పరాజ్ఞియా ఋగ్భిర్గార్హపత్యమాదధాతి పునర్నవమేవైనమజరం కృత్వాఽఽధత్తేఽథో పూతమేవ" ఇతి। జీర్యన్తో జరాం ప్రాప్నువన్తోఽమన్యన్త కో జరాయాః ప్రతీకార ఇతి విచారితవన్తః। తదా కసర్ణీరనామకః కాద్రవేయః కద్రూపుత్రో భూమిరిత్యాదికం మన్త్రసంఘమపశ్యత్। తన్మన్త్రసామర్థ్యాత్తే సర్పా జీర్ణాః శరీరత్వచోఽపహత్య కో

మలాస్త్వచస్ప్రాప్నువన్ । సర్పాణాంరాజ్ఞీ భూమిః । ఇయంవై సర్ప
తో రాజ్ఞీత్యన్యత్రామ్నానాత్ । తస్యా ఋచః భూమిర్భూమ్నేత్యాద్యా
స్తాభిరాహితో వహ్నిః జరాం పరిత్యజ్యనూతనస్స పూతశ్చ భవతి। తమేవ
విధిమనూద్య ప్రశంసతి “పృథివీమన్నాద్యం నోపానమత్సైతం మన్త్ర
మపశ్యత్తతో వై తామన్నాద్య ముపానమద్యత్సర్పరాజ్ఞియా ఋగ్భిర్గార్
హపత్యమాదధాత్యన్నాద్యస్యావరుధ్యా అథో అస్యామేవైనం ప్రతిష్ఠిత
మాధత్తే” ఇతి । అన్నాద్యాయేత్యుక్తత్వాత్తృప్తిః । ఉపస్థేతే జనీత్యు
క్తత్వాద్భూమౌ ప్రతిష్ఠితత్వం । యచ్చాహపరోవప తత్సుకల్పమిత్యుక్తిః బా
లస్యేవ అగ్నేస్సాన్త్వనాయ అపలాపఇత్యాహ “యత్త్వాక్రుద్ధః పరో
వపేత్యాహాపహ్నుత ఏవాస్మైతత్” ఇతి । ఉద్దీపయామసీత్యస్యాభిప్రా
యమాహ “పునస్త్వోద్దీపయామసీత్యాహ సమిన్ధ ఏవైనం” ఇతి । ఆది
త్యావిశ్వ ఇత్యాదేరభిప్రాయమాహ “యత్తే మన్యుపరోప్తస్యేత్యాహ
దేవతాభిరేవైనగ్ం సమ్భరతి” ఇతి । ఉపస్థానంవిధత్తే “వి వా ఏతస్య య
జ్ఞశ్ఛిద్యతే యోఽగ్నిముద్వాసయతే బృహస్పతి వత్యర్చోపతిష్ఠతే బ్రహ్మ
వై దేవానాం బృహస్పతి బ్రహ్మణైవ యజ్ఞగ్ం సన్దధాతి” ఇతి।బృహస్పతి
శబ్దోఽస్యామస్తీతి బృహస్పతివతీ । తంశబ్దం ప్రశస్తసన్దధాత్వితి శబ్దస్యా
భిప్రాయమాహ “విచ్ఛిన్నం యజ్ఞగ్ం సమిమం దధాత్విత్యాహ సన్తత్యై”
ఇతి । సమ్బోధనస్యోపయోగమాహ “విశ్వేదేవా ఇహ మాదయన్తామి
త్యాహ సన్తత్యైవ యజ్ఞం దేవేభ్యోఽనుదిశతి” ఇతి । యజ్ఞంసన్తతం కృ
త్వా దేవేభ్యస్తత్ప్రదానాయ సమ్బోధనం । సమిధాదిషు సప్తసఙ్ఖ్యాయా
ఉపయోగమాహ “సప్తతే అగ్నే సమిధస్సప్తజిహ్వా ఇత్యాహ సప్తస
ప్తవై సప్తధాగ్నేః ప్రియాస్తనువస్తా ఏవావరున్ధే” ఇతి ।సమిధాదయస్స
ర్వేపదార్థాః ప్రత్యేకం సప్తసప్తచనిర్దిశ్యన్తే । యస్మాత్సప్తధావస్థితాః
పదార్థాః అగ్నేః ప్రియాస్తనువస్తస్మాత్తదవరోధాయ సప్తసంఖ్యాః ।
ద్వితీయానువాకే విహితయోః గార్హపత్యాహుత్యోర్మన్త్రౌ వినియుఙ్క్తే “పునరూ

జాఽసహరయ్యేత్యభితస్స పురోడాశమాహుతీ జుహోతి యజమానమే వోజాఽచరయ్యా చోభయతస్స పరిగృహ్ణాతి” ఇతి।తృతీయాధానే హోమాన్విధత్తే “ఆదిత్యా వా అస్మాల్లోకాదముం లోకమాయన్తేఽముష్మిన్లోకే వ్యతృష్యన్త ఇమం లోకం పునరభ్యవేత్యాగ్నిమాధాయైతాన్హోమానజుహవుస్త ఆర్ధువన్తే సువర్గంలోకమాయన్యః పరాచీనం పునరాధేయాదగ్నిమాదధీత సఏతాన్హోమాఞ్జుహుయాద్యామేవాదిత్యా ఋద్ధిమార్ధ్నువన్తామేవర్ధ్నోతి” ఇతి । ఆదిత్యా ఆధానపునరాధానే అనుష్ఠాయసువర్గంగత్వా తత్రవ్యతృష్యన్విశేషేణ తృషాంప్రాప్తాః, సమృద్ధిర్నప్రాప్తేతి మత్వాభూమావాగత్య లోకాదిభ్యస్త్రిస్త్రిర్హుత్వా అతిశయేనసమృద్ధిం గతాః। తతఃపునరాధేయాదూర్ధ్వం అగ్నిమాధాయ లోకాదిభిర్జుహుయాత్॥

ఇతిశ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే పఞ్చమప్రపాఠకే చతుర్థోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

ఓం॥ ఉపప్రయన్తో అధ్వరం మన్త్రం వోచేమాగ్నయే । ఆరే అస్మే చ శృణ్వతే । అస్య ప్రత్నామనుద్యుతగ్ం శుక్రం దుదుహ్రే అహ్రయః । పయస్సహస్రసామృషిం । అగ్నిర్మూర్ధా దివఃకకుత్పతిః పృథివ్యా అయం । అపాగ్ం రేతాగ్ంసి జిన్వతి । అయమిహ ప్రథమో ధాయిధాతృభిర్హోతా యజిష్ఠో అధ్వరేష్వీడ్యః । యమప్నవానో భృగవో విరురుచుర్వనేషు చిత్రం విభ్వం విశేవిశే । ఉభా వామిన్ద్రాగ్నీ ఆహువధ్యై॥౧॥

ఉభా రాధసస్సహ మాదయధ్యై । ఉభాదాతారావిషాగ్ం రయీణాముభా వాజస్య సాతయేహువేవాం । అయన్తే యోనిర్ఋత్వియో యతో

జాతో అపో రోచథాః। తం జానన్నగ్న ఆరోహాథా నో వర్ధయా రయిం। అగ్న ఆయూగ్ంషి పవస ఆసువోర్జమిషంచనః।ఆరే బాధస్వదుచ్ఛునాం। అగ్నే పవస్వ స్వపా అస్మే వర్చస్సువీర్యం।దధత్పోషగ్ం రయిం॥౨॥

మయి। అగ్నే పావక రోచిషా మన్ద్రయా దేవజిహ్వయా। ఆదేవాన్వక్షియక్షిచ।సనఃపావక దీదివోఽగ్నే దేవాగ్ం ఇహావహ। ఉపయజ్ఞగ్ం హవిశ్చనః। అగ్నిశ్శుచి వ్రతతమశ్శుచి ర్విప్రశ్శుచిః కవిః। శుచీరోచత ఆహుతః। ఉదగ్నే శుచయస్తవశుక్రాభ్రాజన్తఈరతే। తవజ్యోతీగ్ంష్యర్చయః। ఆయుర్దా అగ్నేఽస్యాయుర్మే॥౩॥

దేహి వర్చోదా అగ్నేఽసి వర్చోమే దేహి తనూపా అగ్నేఽసి తనువం మే పాహ్యగ్నే యన్మే తనువా ఊనం తన్మ ఆపృణచిత్రావసో స్వస్తి తే పారమశీయేన్ధానాస్త్వా శతగ్ం హిమా ద్యుమన్తః సమిధీమహి వయస్వన్తో వయస్కృతం యశస్వన్తో యశస్కృతగ్ం సువీరాసో అదాభ్యం। అగ్నే సపత్నదమ్భనం వర్షిష్ఠే అధినాకే। సంత్వమగ్నేసూర్యస్య వర్చసాగథా స్సమృషీణాగ్ం స్తుతేన సంప్రియేణ ధామ్నా। త్వమగ్నే సూర్యవర్చా అసి సం మా మాయుషా వర్చసా ప్రజయాసృజ॥

ఆహువర్ధ్యే పోషగ్ం రయిం మైవర్చసా సప్తదశచ॥౫॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చమోఽనువాకః॥

అథ భాష్యమ్.

చతుర్భిరనువాకైః పునరాధానం సమాపితం। అథ పఞ్చమమారభ్య దశమస్య పూర్వార్ధపర్యన్తై రనువాకైః అగ్న్యుపస్థానముచ్యతే।

కల్పః «అగ్న్యుపస్థానం వ్యాఖ్యాస్యామః, ఉపతిష్ఠత ఇతిచోద్యమాన ఆహవనీయ మేవోపతిష్ఠేతేతి వచనాదన్యాముత్తరామాహుతి ముపోత్థాయ క వాతియర్జ్జిహోపతిష్ఠేతోపప్రయన్తో అధ్వరమితి షడ్భిః” ఇతి। తత్ర ప్రథమా «ఉపప్రయన్తో అధ్వరం మన్త్రం వోచేమాగ్నయె। ఆరే అస్మేచ శృణ్వతె” ఇతి। అధ్వరం యజ్ఞముపప్రయన్తః ప్రాప్నువన్తో వయమగ్నయె అగ్నిసన్తోషార్థముపస్థానమన్త్రం వోచేమవక్తారో భూయాస్మ। కీదృశాయాగ్నయే, దూరాదప్యస్మదీయం వచః శృణ్వతే। అథ ద్వితీయా «అస్యప్రత్నామనుద్యుతగ్ శుక్రందుదుహ్రేఅహ్రయః। పయస్సహస్రసామృషిం” ఇతి। అస్యాగ్నెఃప్రత్నాం * పురాతనీ మనుద్యుత మనుకూలదీప్తిం † గోస్థానీయామహ్రయో లజ్జామకుర్వన్త ఋత్విజః పయఃక్షీరాదిస్థానీయం సహస్రసాం బహుధనప్రదమృషిం అతీన్ద్రియ జ్ఞానప్రదం ¶ శుక్రంజ్యోతిర్దుదుహ్రేమహన్తి। అథతృతీయా «అగ్నిమూర్ధా దివః కకుత్పతిః పృథివ్యాఅయం। అపాగ్ రేతాగ్ సిజిన్వతి” ఇతి। అయమగ్నిరాదిత్యరూపేణ దివోద్యులోకస్య కకుమచ్ఛ్రితో మూర్ధాశిరస్థానీయః। పృథివ్యాః పతిః దాహపాకాది కారిత్వేనపాలకోఽప్యయం। కిఞ్చ। అపాంరేతాంసి ఉదకకార్యాణిస్థావర జఙ్గమశరీరాణి జారరాగ్నిరూపేణ జిన్వతి ప్రీణయతి। అథచతుర్థీ «అయమిహ ప్రథమోధాయి ధాతృభిర్హోతాయజిష్ఠో అధ్వరేష్వీడ్యః। యమప్నవానోభృగవో విరురుచువనేషు చిత్రంవిభువంవిశేవిశే” ఇతి। అయమగ్నిరిహకర్మణి ప్రథమఃప్రధానభూతః ధాతృభిర్ధారణాయ ప్రయతమానై రస్మాభిర్ధాయిధార్యతే।కీదృశోఽగ్నిహోతా దేవానామాహ్వాతా॥ యజిష్ఠోమనుష్యేభ్యోఽతిశయేనయష్టా। అధ్వరేషుయాగేషుఈడ్యఃస్తుత్యః।కిఞ్చ। అప్నవానసంజ్ఞకా భృగుసంజ్ఞకాశ్చ మునయోవనేషు స్వాశ్రమేషు విశేవిశేత త్తత్ప్రజాభ్యుదయార్థం యమగ్నించిత్రం బహుయాగాధారత్వేన విచిత్రం

* పురాతనీంద్యుతిమనుకూలదీప్తిం ఇతితై. ¶ ఋషికర్మప్రవర్తకం ఇతి కా.
† గోస్థానీయామను అహ్రయ ఇతి తై

విభవం వ్యాప్తంవిరురుచుఃవిశేషేణదీపితవన్తః। అథపఞ్చమీ॥ “ఉభావామి
న్ద్రాగ్నీఆహువధ్యాఉభారాధసస్సహమాదయధ్యై। ఉభాదాతారావిషా
గ్ంరయీణాముభా వాజస్య సాతయే హువేవామ్” ఇతి। ఇయఞ్చ ప్రథమప్ర
పాఠకే వ్యాఖ్యాతా। హేఇన్ద్రాగ్నీ యువా ముభావపి, ఆభిముఖ్యేన
హ్వాతుమిచ్ఛామి। పునరపియువాముభౌ సహరాధసో అన్నేనమాదయి
తుమిచ్ఛామి। యస్మాద్యువాముభౌఅన్నానాంధనానాఞ్చదాతారౌ తస్మా
దన్నధనలాభాయ యువామాహ్వయామి। అథషష్ఠీ॥ “అయన్తేయోని
ఋర్త్వియోయతోజాతో అరోచథాః। తం జానన్నగ్న ఆరోహాధానో
వర్ధయారయిం” ఇతి। హేఅగ్నే అయమాహవనీయప్రదేశః తేయోనిః
తవస్థానం. సచయోనిఃఋత్వియః ఋతుసమ్బన్ధః, సర్వస్మిన్నప్యృతావ
నేన హోమనిష్పత్తేః। యతఆహవనీయప్రదేశాత్ జాతఉద్భూతః త్వం
అరోచథాఃదీప్యసే తంప్రదేశం జానన్స్వమస్థానమితి అవగచ్ఛన్ఆరోహ।
అథానన్తరం నోఽస్మాకంరయింధనంవర్ధయ। కల్పః॥ “అగ్న ఆయూగ్ం
షిపవసఇతి షడ్భిస్సంవత్సరేసంవత్సరేసహావేతి। ఉపతిష్ఠతఇతిశేషః। ఏతా
స్త్వమగ్నేరుద్రఇత్యత్ర (సం-౧కా।౩ప్ర।౧౪అ) వ్యాఖ్యాతాః। తత్రప్ర
థమా॥ “అగ్న ఆయూగ్ంషిపవస ఆసువోర్జమిషఞ్చనః। ఆరేబాధస్వదుచ్ఛు
నాం” ఇతి। హేఅగ్నే త్వంఅస్మదాయూంషిపవసే శోధయసే నిర్దోషా
ణికరోషి। అస్మాకంబలమన్నమానయ। వైరిసేనాందూరేబాధస్వ। అథ
ద్వితీయా॥ “అగ్నేపవస్వస్వపా అస్మేవర్చస్సువీర్యం। దధత్పోషగ్ంర
యింమయి” ఇతి। హేఅగ్నేస్వపాః శోభనకర్మా త్వమస్మాసు బ్రహ్మవ
ర్చసం సమీచీనసామర్థ్యఞ్చపవస్వశోధయ। కింకుర్వన్పుష్టిం ధనంచమ
యిధారయన్। అథతృతీయా॥ “అగ్నేపావక రోచిషామన్ద్రయా దేవజి
హ్వయా। ఆదేవాన్వక్షియక్షిచ” ఇతి। హేపావకాగ్నేదేవ రోచమాన
యా మాదయిత్ర్యా జిహ్వయా దేవానావహ యక్షిచ। అథచతుర్థీ
॥ “సనః పావకదీదివోఽగ్నేదేవాగ్ం ఇహావహ। ఉపయజ్ఞగ్ం హవిశ్చనః”
ఇతి। హేశోధకాగ్నేదీదివోదీప్యమానస్త్వం। దేవాన్ఇహఆనయ। అస్మ

దీయంయజ్ఞం హవిశ్చఉపగచ్ఛ । అథపఞ్చమీ “ అగ్నిశ్శుచివ్రతతమశ్శుచిర్విప్రశ్శుచిః కవిః। శుచీరోచతఆహుతః” ఇతి। అయమగ్నిః అతిశుద్ధవ్రతయుక్తః విప్రాభిమానిత్వాదపిశుచిః। విద్వదభిమానిత్వాదపిశుచిః।అస్మాభి స్సర్వత్రాహుతశ్శుద్ధోదీప్యతే।అథషష్ఠీ “ ఉదగ్నేశుచయస్తవ శుక్రాభ్రాజన్తఈరతే।తవజ్యోతీగ్ంష్యర్చయః” ఇతి। హేఅగ్నేతవ శుచయశ్శుద్ధా శ్శుక్రారశ్మయోభ్రాజన్తో దీప్యమానాః ఉద్గచ్ఛన్తి అర్చయితారస్తవజ్యోతీంషి ప్రాప్నువన్తీతిశేషః। కల్పః“ ఆయుర్దాఅగ్నఇతి సిద్ధమాచిత్రావసోస్వస్తిఇతి చిత్రావసునా * సాయముపతిష్ఠతే” ఇతి। పాఠస్తు“ ఆయుర్దాఅగ్నేఽస్యాయుర్మే దేహివర్చోదాఅగ్నేఽసి వర్చోమే దేహితనూపా అగ్నేఽసి తనువంమే పాహ్యగ్నేయన్మేతనువా ఊనం తన్మఆపృణ” ఇతి। ఆపూరయేత్యర్థః। చతుర్ష్వేతేషుయజుస్సు స్పష్టమన్యత్ ।అథయజురన్తరం“ చిత్రావసోస్వస్తితే పారమశీయ” ఇతి। హేచిత్రావసోరాత్రే।తవపారంసమాప్తింస్వస్తిక్షేమేణప్రాప్నువాని । కల్పః“ †అర్వాగ్వసునా ప్రాతరర్వాగ్వసో స్వస్తితే పారమశీయేన్ధానాస్త్వాశతగ్ం హిమా ఇత్యుపస్థాయ” ఇతి।అర్వాగిత్యాది శాఖాన్తర మన్త్రః। అత్రత్యమన్త్రపాఠస్తు“ ఇన్ధానాస్త్వాశతగ్ం హిమాద్యుమన్తగ్ంసమిధీమహి వయస్వన్తోవయస్కృతం యశస్వన్తోయశస్కృతగ్ం సువీరాసోఅదాభ్యం। అగ్నేసపత్నదమ్భనంవర్షిష్ఠేఅధినాకే” ఇతి। హేఅగ్నేత్వాంసమిద్భిరిన్ధానావయం శతసఙ్ఖ్యాకాన్హేమన్తోపలక్షితసంవత్సరాన్ద్యుమన్తోదీప్తిమన్తస్సమిధీమహి లోకేసమ్యక్ప్రఖ్యాతాభూయాస్మ। కీదృశంత్వాం వయస్కృతం అన్నస్యకర్తారం। యశస్కృతంకీర్తిప్రదం। అదాభ్యంకేనాప్యతిరస్కార్యం। వర్షిష్ఠేఅధినాకే అతిప్రౌఢస్వర్గవిషయే సపత్నదమ్భనంవిరోధినాశనం। కీదృశావయంవయస్వన్తోఅన్నవన్తః।యశస్వన్తఃకీర్తిమన్తః। సువీరాసశ్శోభనపుత్రాదియుక్తాః ।కల్పః“ చతస్ర స్సమిధఏ

* చిత్రావసోస్వస్తి చిత్రావసో వసూనామితి ఇతి తై.

† త్రిరర్వాగ్వసునా ఇతి తై.

నైకస్మిన్నాధాయ సంత్వమగ్నే సూర్యస్య వర్చసాగథా ఇత్యనువాక శేషేణోపస్థాయ” ఇతి। పాఠస్తు॥ సంత్వమగ్నే సూర్యస్య వర్చసాగ థాస్సమృషీణాగ్ స్తుతేనసంప్రియేణధామ్నా। త్వమగ్నేసూర్యవర్చాఅ సిసం మామా యుషా వర్చసా ప్రజయా సృజ” ఇతి। హే అగ్నేత్వం సూర్యస్య వర్చసా తేజసా సమగథాస్సఙ్గతోఽసి। ఋషీణాంస్తోత్రేణ సఙ్గతోఽసి। ప్రియేణస్థానేనాహవనీయదేశలక్షణేనసఙ్గతోఽసి। హేఅగ్నే త్వంసూర్యసమానతేజాఅసి। మాం ఆయురాదిభి స్సంయోజయ॥

అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః.

॥ పూర్వస్యాగ్నేరుపస్థానముపపేత్యనువాకతః” ॥ఇతి॥

ఇతిశ్రీమాధవీయె వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథ మకాణ్డే పఞ్చమప్రపాఠకే పఞ్చమోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

ఓం॥ సమ్పశ్యామి ప్రజా అహామిడప్రజసో మానవీః। సర్వా భ వన్తునోగృహే। అమ్భస్థామ్భో వో భక్షీయ మహస్థ మహో వో భ క్షీయ సహస్థ సహో వోభక్షీయోర్జస్థోర్జం వో భక్షీయ రేవతీర మధ్వ మస్మిన్లోకేఽస్మిన్గోష్ఠేఽస్మిన్ క్షయేఽస్మిన్యోనావిహైవ స్తేతో మాప గాత బహ్వీర్మే భూయాస్త॥౧॥

సగ్ంహితాసి విశ్వరూపీరా మోర్జావిశా గౌపత్యే నారాయస్పో షేణ సహస్రపోషం వఃపుష్యాసం మయి వోరాయః శ్రయన్తాం। ఉప త్వాగ్నే దివే దివే దోషావస్తర్ధియా వయం। నమోభరన్త ఏమసి।రా జన్త మధ్వరాణాం గోపామృతస్య దీదివిం। వర్ధమానగ్స్వేదమే॥ స

నఽగ్నిఽపితేవ సూనవేఽగ్నే సూపాయనో భవ । సచస్వాన స్స్వస్తయే। అగ్నే॥౨॥

త్వంనో అగ్నేనుః । ఉతత్రాతాశివో భవవరూథ్యః। తం త్వాశోచిష్ఠ దీదివః । సుమ్నాయ నూనమీమహే సఖిభ్యః । వసురగ్నిర్వసుశ్రవాః । అచ్ఛానక్షి ద్యుమ త్తమో రయిందాః । ఊర్జావః పశ్యామ్యూర్జామా పశ్యత రాయస్పోషేణ వః పశ్యామి రాయస్పోషేణమా పశ్యతేడాస్థ మధుకృతస్స్యోనా మావిశతేరామదః । సహస్రపోషం వఽపుష్యాసం॥ ౩॥

మయి వో రాయశ్శ్రయన్తాం । తత్సవితు వరేణ్యం భర్గో దేవస్య ధీమహి । ధియో యోనః ప్రచోదయాత్ ॥ సోమానగ్ స్వరణంకృణుహి బ్రహ్మణస్పతే । కక్షీవన్తం య ఔశిజం । కదాచన స్తరీరసి నేన్ద్ర సశ్చసి దాశుషే । ఉపోపేన్ను మఘవన్భూయ ఇన్నుతే దానం దేవస్య పృచ్యతే । పరిత్వాగ్నే పురం వయం విప్రగ్ సహస్య ధీమహి । ధృషద్వర్ణం దివేదివే భేత్తారం భఙ్గురావతః। అగ్నే గృహపతే సుగృహపతిరహం త్వయా గృహపతినా భూయాసగ్ సుగృహపతిర్మయా త్వంగృహపతినా భూయాశ్శతగ్ హిమాస్తా మాశిష మాశాసే తన్తవే జ్యోతిష్మతీం తామాశిష మాశాసేఽముష్మై జ్యోతిష్మతీం॥౪॥

భూయాస్త స్స్వస్తయేఽగ్నే పుష్యాసం ధృషద్వర్ణమేకాన్న త్రిగ్ శచ్చ * ॥౬॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే పఞ్చమప్రపాఠకే షష్ఠోఽనువాకః॥

అథ భాష్యమ్.

పఞ్చమేఽనువాకే అగ్న్యుపస్థానముక్తం । తథాపి షష్ఠేఽనువాకే పునరపి గార్హపత్యస్యాహవనీయస్య చోపస్థానం సపరికర మభిధీయతే। కల్పః “సమ్పశ్యామి ప్రజా అహమితిగృహాన్ ప్రేక్షతే” ఇతి । పాఠస్తు “సమ్పశ్యామిప్రజా అహమిడ ప్రజసో మానవీః।సర్వా భవన్తు నో గృహే” ఇతి । అహంమనుష్యరూప్రజా ఇడప్రజసశ్చ సమ్యక్పశ్యామి । ఇడా ధేనుస్తస్యాః ప్రజా అపత్యాని ఇడప్రజసః । మనుష్యరూపాశ్చ సర్వాః ప్రజా అస్మాకంగృహే తిష్ఠన్తు । కల్పః “అమ్భస్థామ్భో వో భక్షీయేతి గోష్ఠముపతిష్ఠతే” ఇతి। పాఠస్తు “అమ్భస్థామ్భో వో భక్షీయమహస్థ మహో వో భక్షీయసహస్థ సహో వో భక్షీయోర్జస్థోర్జం వో భక్షీయ” ఇతి।అమ్భః పీతోదకసారం । మహః పూజ్యం సర్వైరాదరణీయం । సహో బలకరం । ఊర్జం స్వాదుతమరసరూపం యత్క్షీరాది । తత్కారణత్వేన హే పశవః తద్రూపాస్థ। అతో యుష్మదీయం క్షీరాదికం అస్మాకం భక్ష్యమస్తు। కల్పః “రేవతీ రమధ్వమిత్యన్తరాగ్నీ తిష్ఠన్నుపతి” ఇతి। పాఠస్తు “రేవతీరమధ్వమస్మిన్లోకేఽస్మిన్గోష్ఠేఽస్మిన్క్షయేఽస్మిన్యోనావిహైవ స్తేతో మాపగాత బహ్వీర్మే భూయాస్త”ఇతి। హే రేవతీః పశవః అస్మిన్లోకే గోష్ఠే వ్రజవిశేషే క్షయే గృహవిశేషే యోనౌ స్థానవిశేషే రమధ్వం క్రీడధ్వం ఇహైవయోనౌ స్త సర్వదా తిష్ఠత, ఇతః స్థానాన్మాపగాత మాపగచ్ఛత, మే మదర్థమపత్యపరమ్పరయా బహ్వో భూయాస్త। కల్పః “సగ్ంహితాసి విశ్వరూపీతి వత్సమభిమృశతి” ఇతి। పాఠస్తు “సగ్ంహితాసి విశ్వరూపీరా మోర్జా విశా గౌపత్యేనా రాయస్పోషేణ సహస్రపోషం వః పుష్యాసం మయి వో రాయశ్శ్రయన్తాం” ఇతి। హే వత్స త్వం మాత్రా సంహితోఽసి సంయుక్తోఽసి । విశ్వరూపీః ఆదరేణ స్తనం పాతుం వామతో దక్షిణతశ్చ పునః పునర్ధావన్బహురూప ఇవావభాససే। తాదృశస్త్వం ఊర్జా క్షీరాదిరసనిమిత్తేన మా ఆవిశ మత్సమీపం ఆగచ్ఛ। గౌపత్యేన మదీయం బహు

పశుస్వామిత్వం నిమిత్తీకృత్యమామావిశ । రాయస్పోషేణ ధనపుష్టినిమిత్తేనాపి మామావిశ । సహస్రసఙ్ఖ్యయా పుష్టియర్థా భవతితథా యుష్మాన్పుష్యాసం । మయియుష్మదీయక్షీరాది ధనాన్యాశ్రయన్తాం।కల్పః “ఉపత్వాగ్నేదివేదివ ఇతి తిసృభిర్గాయత్రీభిర్గార్హపత్య ముపతిష్ఠతే। అగ్నేత్వంనో అన్తమఇతి చతసృభి ర్ద్విపదాభిః। సనోబోధి శ్రుధీహవమురుష్యాణో అఘాతయస్సముస్మాదిత్యేషా చతుర్థీభవతి” ఇతి । తత్రప్రథమాగాయత్రీ “ఉపత్వాగ్నే దివేదివే దోషావస్తర్ధియావయం। నమోభరన్తఏమసి” ఇతి। (ఋగ్వేదసం-౧మం ।౧సూ) హే అగ్నేప్రతిదినం త్వాం ఉపఏమసి ఉపగచ్ఛామః। దోషావస్తస్సాయం ప్రాతశ్చధియా నమోభరన్తఃనమస్కారం సమ్పాదయన్తః।అథద్వితీయా“రాజన్తమధ్వరాణాం గోపామృతస్యదీదివిం। వర్ధమానగ్ స్వేదమే” ఇతి। కీదృశన్త్వాం। అధ్వరాణాం రాజన్తం యజ్ఞరాజం। గోపాంగవాం పాలకం।ఋతస్యదీదివిం సత్యేనద్యోతమానం। స్వేదమేస్వకీయేగ్నిహోత్రగృహే హవిర్భిర్వర్ధమానం।అథతృతీయా “సనఃపితేవ సూనవేఽగ్నే సూపాయనోభవ । సచస్వానః స్వస్తయే” ఇతి। హే అగ్నేత్వన్నోస్మదర్థం సతాదృశస్త్వం యథా పుత్రార్థం పితా సుప్రాప్యః తద్వదస్మాకం స్వస్తయే క్షేమాయ సచస్వ సమవేతో భవ। అథప్రథమా ద్విపదా “అగ్నేత్వన్నోఅన్తమః। ఉతత్రాతాశివో భవవరూథ్యః” (ఋక్-౫మం।౨౪సూ) ఇతి। అన్తమోఽన్తికతమో భవఉత అపిచత్రాతా శివశ్చ సన్వరూథ్యోవరూథే గృహేనిత్యం సన్నిహితోభవ।అథద్వితీయా “తంత్వా శోచిష్ఠదీదివః। సుమ్నాయ నూనమీమహేసఖిభ్యః” ఇతి। శుద్ధతమ దీప్యమాన సఖిభ్యస్సఖీనామస్మాకం సుమ్నాయ సుఖాయతం పూర్వోక్తగుణం త్వాం ఈమహే ప్రాప్నుమః।అథతృతీయా “వసురగ్నిర్వసుశ్రవాః। అచ్ఛానక్షిద్యుమత్తమోరయిం దాః” ఇతి।వసుర్వసుమానయమగ్నిః। వసు రుద్రాదిదైవైరాదరేణ శ్రూయతెఇతి వసుశ్రవాః। హేతాదృశాగ్నే అచ్ఛాస్మదభిముఖో నక్షిప్రాప్నుహి। ద్యుమత్తమః అతిశయేన దీప్యమానో రయిం

దాః ధనం దేహి। చతుర్థీతు శాఖాన్తరగతా। కల్పః "ఊర్జా వస్సశ్యా మ్యూర్జామా పశ్యతేతి గృహానీక్షతే పశూన్వా" ఇతి। పాఠస్తు "ఊర్జావస్సశ్యామ్యూర్జా మా పశ్యత రాయస్పోషేణ వః పశ్యామి రాయస్పోషేణ మా పశ్యతేడాస్థ మధుకృతః స్యోనామా విశతేరామదః। సహస్రపోషం వస్సుష్యాసం మయివో రాయశ్శ్రయన్తాం" ఇతి। హే గృహగతాః పశవః క్షీరాదిరసనిమిత్తేన ధనపుష్టినిమిత్తేన యుష్మానహం పశ్యామి। యూయమపి తథా మాం పశ్యత। హే ఇడాగావః యూయం మధుకృతో మధురఘృతకారిణ్యః స్థ। స్యోనాః సుఖకరాః, ఇరాః అన్నవత్యః, మదో మాదయిత్ర్యో మామావిశత। శతసహస్రసంఖ్యాకపుష్టిర్యథా భవతి తథా యుష్మాన్పుష్యాసం। యుష్మాకం ధనాని క్షీరాదీని మయి శ్రయన్తాం। కల్పః "తత్సవితుర్వరేణ్యం", "సోమానగ్ స్వరణం", "మిత్రస్య చర్షణీధృతః", "ప్రసమిత్ర", "కదాచన స్తరీరసి", "కదాచన ప్రయుచ్ఛసి", "పరిత్వాగ్నేపురం వయం" ఇత్యుపస్థాయ త్యాహవనీయ మితిలభ్యతే। తత్ర ప్రథమైవమామ్నాతా "తత్సవితుర్వరేణ్యం భర్గో దేవస్య ధీమహి। ధియో యో నః ప్రచోదయాత్" (ఋక్, ౩మం।౬౨సూ) ఇతి। యస్సవితా అస్మాకం బుద్ధిం ప్రేరయతి తస్య సవితుర్దేవస్య వరణీయం తద్భర్గః తేజః ధ్యాయేమహి। అథ ద్వితీయా "సోమానగ్ స్వరణం కృణుహి బ్రహ్మణస్పతే। కక్షీవన్తం య ఔశిజం" (ఋక్, ౧మం।౧౮సూ) ఇతి। బ్రహ్మణః పరివృఢస్య కర్మణః పతే స్వామిన్ అగ్నే యస్త్వం ఔశిజం ఉశిజ ఋషేః పుత్రం కక్షీవన్తం ఋషిం కర్మప్రవర్తకం కృతవానసీత్యధ్యాహారః। తాదృశస్త్వం సోమానం సోమయాగానాం స్వరణం ఉపదేష్టారం కృణుహి కురు। "మిత్రస్య" "ప్రసమిత్ర" ఇతిద్వయ మత్రనామ్నాతం (ఋక్, ౩మం। ౫౯సూ) అథ పఞ్చమీ "కదాచన స్తరీరసి నేంద్ర సశ్చసి దాశుషే। ఉపోపేన్నుమఘవన్భూయ ఇన్నుతే దానం దేవస్య పృచ్యతే" ఇతి।(యజుః,౮అ।౨)

"హే ఇన్ద్ర పరమైశ్వర్యయుక్తాగ్నే కదాచన కదాచిదపి స్తరీః హింసకో నాసి కిన్తు దాశుషే హవిర్దత్తవతే యజమానార్థం ఉపోపేన్ను అత్యన్తం

సమీపవసశ్చసి సమవేతోఽసి । హే మఘవన్నింద్ర సదృశాగ్నే భూయఇన్ను పునరపి దేవస్య తేతవదానంపృచ్యతే ఫలదానమస్మాభి స్సంయుజ్యతే । “కదాచనప్రయుచ్ఛసి” ఇత్యేషాత్రనామ్నాతా (యజుః, ౨౫అ ౩। ।అథస_ప్తమీ॥ పరిత్వాగ్నేపురంవయంవిప్రగ్ంసహస్యధీమహి । ధృషద్వర్ణందివేదివే భేత్తారంభఙ్గురావతః” ఇతి(ఋక్, ౧౦మం।౮౭ సూ) సహసిభవస్సహస్యః। హేసహస్యబలవన్నగ్నేవయంత్వాంప్రతిదినంపరిధీమహి పరితోధారయామః। కీదృశంత్వాం। పురంఅభిమతానాంపూరకం। విప్రంబ్రాహ్మణజాత్యభిమానినం। ధృషద్వర్ణంవైరిణంధృషత్అభిభవన్వర్ణఆకారోయస్యతాదృశం। భఙ్గురావతోభంజనశీల వ్యాపారోపేతస్యరక్షసోభేత్తారం। కల్పః॥ అగ్నఆయూగ్ంషిపవస ఇత్యాగ్నిపావమానీభ్యాం గార్హపత్యముపతిష్ఠతేఽగ్నే గృహపతఇతి పుత్రస్యనామ గృహ్ణాతితామాశిషమాశాసే తన్తవఇత్యజాతస్య అముష్మాఇతి జాతస్య”ఇతి। అగ్నిపావమాన్యోనాత్రామ్నాతే। మన్త్రాన్తరపాఠస్తు॥ అగ్నే గృహపతేసు గృహపతిరహం త్వయాగృహపతినా భూయాసగ్ం సుగృహపతిర్మయా త్వం గృహపతినాభూయాశ్శతగ్ం హిమాస్తామాశిషమాశాసేతన్తవే జ్యోతిష్మతీంతామాశిషమాశాసేఽముష్మైజ్యోతిష్మతీం” ఇతి। హే గృహపాలకాగ్నేగృహపతినాత్వయా సుగృహీతోఽహం శోభనగృహపతి ర్భూయాసం। తథాగృహపతినామయాపూజిత స్త్వంగృహస్వామీ భూయాః। కియన్తంకాలం।శతంహిమాః । హిమశబ్దోపలక్షిత హేమన్తర్తు సహితాఃశత సంవత్సరాః । అహంతన్తవఉత్పత్స్యమాన పుత్రసన్తానాయ జ్యోతిష్మతీం బ్రహ్మవర్చసయుక్తాం తామాశిషం ఆయురాద్యైశ్వర్యవృద్ధిరూపాం ఆశాసేఏవమముష్మైజాతాయదేవదత్తాదినామ్నే।

|| ||అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః|| ||

సంప్రేతు తేగృహేనవ్యష్ట గోష్ఠముపతిష్ఠతే।
రేవాన్తరాగ్నిజపతి సంహితావత్సకంస్పృశేత్॥

ఉపత్వాపశ్చిమం వహ్నిం షణ్మంత్రైరుపతిష్ఠతే।
ఊర్జాపేరిత్యగృహాం స్తత్సచతుర్భిగ్ఁపూర్వపావకమ్॥
ఉపస్థాయాగ్న ఇత్యస్మా త్పశ్చిమంచోపతిష్ఠతే।

ఇతి శ్రీమాధవీయె వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే పంచమప్రపాఠకె షష్ఠోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

అయజ్ఞో వా ఏష యోఽసామోప ప్రయన్తో అధ్వరమిత్యాహ స్తోమమేవాస్మై యునక్త్యుపేత్యాహ ప్రజా వై పశవ ఉపేమం లోకం ప్రజామేవ పశూనిమం లోకముపైత్యస్య ప్రత్నా మనుష్వదిత్యాహ సువర్గో వై లోకః ప్రత్నస్సువర్గమేవ లోకగ్ం సమారోహత్యగ్నిర్మూర్ధా దివః కకుదిత్యాహ మూర్ధానం॥౧॥

ఏవైనగ్ం సమానానాం కరోత్యథో దేవలోకాదేవ మనుష్యలోకే ప్రతితిష్ఠత్యయమిహ ప్రథమో ధాయి ధాతృభిరిత్యాహ ముఖ్యమేవైనం కరోత్యుభా వామిన్ద్రాగ్నీ ఆహువధ్యా ఇత్యాహౌజో బలమేవావరున్ధేఽయం తే యోనిరృత్వియ ఇత్యాహ పశవో వై రయిః పశూనేవావరున్ధే షడ్భిరుపతిష్ఠతే షడ్వై॥౨॥

ఋతవ ఋతుష్వేవ ప్రతితిష్ఠతి షడ్భిరుత్తరాభిరుపతిష్ఠతే ద్వాదశ సమ్పద్యన్తే ద్వాదశ మాసాస్సంవత్సరః సంవత్సర ఏవ ప్రతితిష్ఠతి యథా వై పురుషోఽశ్వో గౌర్జీర్యత్యేవమగ్నిరాహితో జీర్యతి సంవత్సరస్య పరస్తాదగ్నిపావమానీభిరుపతిష్ఠతే పునర్నవమేవైనమజరం కరోత్యథో పునాత్యేవోపతిష్ఠతే యోగ ఏవాస్యైష ఉపతిష్ఠతే॥౩॥

దనుపవాస్యైష ఉపతిష్ఠతే యాఞ్చైవాస్యైషోప తిష్ఠతే యథా పాపీ యాఞ్ఛ్రేయస ఆహృత్య * నమస్యతి తాదృగేవ తదాయుర్దా అగ్నేఽస్యాయుర్మే దేహీత్యాహాయుర్దా హ్యేష వర్చోదా అగ్నేఽసి వర్చో మే దేహీత్యాహ వర్చోదా హ్యేష తనూపా అగ్నేఽసి తనువం మే పాహీత్యాహ ॥౪॥

తనూపా హ్యేషోఽగ్నే యన్మే తనువా ఊనం తన్మ ఆపృణేత్యాహ యన్మే ప్రజాయై పశూనామూనం తన్మ ఆపూరయేతి వావైతదాహ చిత్రావసో స్వస్తి తే పారమశీయేత్యాహ రాత్రిర్వై చిత్రావసురవ్యుష్ట్యై వా ఏతస్యై పురా బ్రాహ్మణా అభైషుర్వ్యుష్టిమేవావరున్ధ ఇన్ధానాస్త్వా శతం ॥౫॥

హిమా ఇత్యాహ శతాయుః పురుషశ్శతేన్ద్రియ ఆయుష్యేవేన్ద్రియే ప్రతితిష్ఠత్యేషా వై సూర్మీ కర్ణకావత్యేతయా హ స్మ వై దేవా అసురాణాగ్ం శతతర్హాగ్ంస్తృగ్ంహన్తి యదేతయా సమిధమాదధాతి వజ్రమేవైతచ్ఛతఘ్నీం యజమానో భ్రాతృవ్యాయ ప్రహరతి స్తృత్యా అచ్ఛమ్బట్కారగ్ం సంత్వమగ్నే సూర్యస్య వర్చసాగథా ఇత్యాహైతత్త్వమసీదమహం భూయాసమితి వావైతదాహ త్వమగ్నే సూర్యవర్చా అసీత్యాహాశిషమేవైతామాశాస్తే ॥౬॥

మూర్ధానగ్ం షడ్వా ఏష ఉపతిష్ఠతే పాహీత్యాహ శతఞ్హగ్ం షోడశ చ ॥౭॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తమోఽనువాకః ॥*॥

* పాపీయాంఛ్రేయసాహృత్య ఇతి పాఠాన్తరం-

అథ భాష్యమ్.

సప్తమానువాకే పఞ్చమానువాకోక్తా మన్త్రా వ్యాఖ్యాయన్తే। ఉపప్రేత్యాది మన్త్రసఙ్ఘోపస్థానేన జ్యోతిష్టోమే త్రివృత్పంచ దశాదిస్తోమవదగ్నిహోత్రే౽పి స్తోమయోగ ఉపచర్యత ఇత్యాహ «అయజ్ఞో వా ఏష యో౽సామోపప్రయన్త్యధ్వరమిత్యాహ స్తోమమేవాస్మైయునక్తి" ఇతి యస్సామరహితస్సయజ్ఞ ఏవనభవతి। ఋగ్భేదాదావృత్తిభేదాచ్చ నిష్పన్నస్సామసఙ్ఘస్స్తోమః। తచ్చాస్మిన్నగ్నిహోత్రే మన్త్రసఙ్ఘేనసమ్పాదయతి। ఉపశబ్దసూచితం దర్శయతి« ఉపేత్యాహ ప్రజా వై పశవ ఉపేమం లోకం ప్రజామేవ పశూనిమం లోకముపైతి,, ఇతి। ప్రజాశ్చపశవశ్చ భూలోకముపగచ్ఛన్తి।తస్మాద్యజమానో౽ప్యుపశబ్దసామర్థ్యాత్ప్రజాంపశూంశ్చోపేత్యతద్యుక్తం భూలోకముపైతి। ప్రత్నశబ్దసూచితమాహ« అస్య ప్రత్నామనుద్యుతమిత్యాహ సువర్గో వై లోకః ప్రత్నస్సువర్గమేవలోకగ్ం సమారోహతి" ఇతి। స్వర్గలోకస్యచిరన్తనత్వేన ప్రత్నశబ్దసూచితత్వాత్తేనశబ్దేన స్వర్గారోహోభవతి। మూర్ధశబ్ద పృథివీశబ్దాభ్యాంసూచితందర్శయతి« అగ్నిర్మూర్ధా దివఃకకుదిత్యాహమూర్ధానమేవైనగ్ం సమానానాంకరోత్యథో దేవలోకాదేవమనుష్యలోకేప్రతితిష్ఠతి" ఇతి। మూర్ధానం శ్రేష్ఠం ఏనం యజమానంకరోతీత్యర్థః। ప్రథమశబ్దసూచితందర్శయతి« అయమిహప్రథమో ధాయి ధాతృభిరిత్యాహ ముఖ్యమేవైనంకరోతి,, ఇతి। ఇంద్రస్యబలాభిమానిత్వాదగ్నేశ్చ తేజో౽భిమానిత్వాచ్ఛబ్దద్వయేనో భయప్రాప్తిః సూచ్యత ఇత్యాహ« ఉభావామిన్ద్రాగ్నీ ఆహువధ్యా ఇత్యాహౌజో బలమేవావరున్ధే" ఇతి। రయిశబ్దంవ్యాచష్టే « అయం తే యోనిరృత్వియ ఇత్యాహ పశవో వై రయిః పశూనేవావరున్ధే" ఇతి। ఉపస్థానంవిధత్తే « షడ్భిరుపతిష్ఠతే షడ్వా ఋతవ ఋతుష్వేవ ప్రతితిష్ఠతి షడ్భిరుత్తరాభిరుపతిష్ఠతే ద్వాదశ సమ్పద్యన్తే ద్వాదశమాసాస్సంవత్సర స్సంవత్సర ఏవప్రతితిష్ఠతి,, ఇతి। ఉపప్రయన్త

ఇత్యాదికంపూర్వపటంం । అగ్న ఆయూంషీత్యాదిక ముత్తరపటంం। పూర్వపటేన యథాప్రతిదినముపస్థానం తద్వదుత్తరేణాపిప్రాప్తా కాల విశేషంవిధత్తే॥ యథావై పురుషోఽశ్వోగౌర్జీర్యత్యేవమగ్నిరాహితో జీర్యతి సంవత్సరస్యపరస్తాదాగ్ని పావమానీభిరుపతిష్ఠతే పునర్నవమేవైన మజరం కరోత్యథోపునాత్యేవ'' ఇతి। పురుషాదీనాం చిరకాలే దేహా యథాజీర్యతి తథాఽగ్నేస్సంవత్సరే ప్రాప్తాంజరాం నివార్య నూతనశరీరం శోధయితుం సంవత్సరాదూర్ధ్వముపస్థానం। అగ్నిర్దేవతాయాః పావమానదేవతాయాశ్చ సమ్బన్ధిన్య ఋచ ఆగ్నిపావమాన్యః । యద్యప్యగ్నిరేవ శోధకత్వాత్పవమానః తథాపి శోధకత్వోపాధేరన్యత్వమభిప్రేత్య నిర్దేశభేదః । విహితముపస్థానం చతుర్వారమనూద్య ప్రశంసతి ॥ ఉపతిష్ఠతే యోగఏవాస్యైషఉపతిష్ఠతేదమఏవాస్యైషఉపతిష్ఠతేయాచ్ఞైవాస్యైషోపతిష్ఠతే।యథాపాపీయాంఛ్రేయసఆహృత్యనమస్యతితాదృగేవతత్''ఇతి। ఉపతిష్ఠత ఇతి యదేషఏవ అస్యాగ్నేర్యోగోయజమానేనసహానుగ్రాహ్యానుగ్రాహకరూపస్సమ్బన్ధః । తథాదమోదాహాదిలక్షణోపద్రవ నివారణం। తథాధనాదియాచ్ఞా। యథాలోకేకశ్చిద్దరిద్రోధనికాయ కిఞ్చిదుపాయన తథాధనాదియాచ్ఞా। యథాలోకేకశ్చిద్దరిద్రోధనికాయ కిఞ్చిదుపాయనమానీయ నమస్కారంకరోతి తాదృగిదముపస్థానం। అయమిహ ప్రథమో ధాయి ధాతృభిరితిమన్త్రోక్తః। ఆరేబాధస్వదుచ్ఛునామితిఅనిష్టనివారణం।అథానోవర్చయారయిమితియాచ్ఞా। మన్త్రెంవోచేమాగ్నయఇతిఉపాయనం । త్రయాణాం యజుషామర్థప్రసిద్ధిం దర్శయతి॥ ఆయుర్దా అగ్నేఽస్యాయుర్మేదేహీత్యాహాయుర్దాహ్యేష వర్చోదా అగ్నేఽసి వర్చో మే దేహీత్యాహ వర్చోదా హ్యేషతనూపా అగ్నేఽసి తనువం మే పాహీత్యాహ తనూపా హ్యేష'' ఇతి। తనుశబ్దేన ప్రజాః పశవశ్చోపలక్షితా ఇత్యభిప్రేత్యవ్యాచష్టే॥ అగ్నేయన్మేతనువాఊనం తన్మఆపృణేత్యాహాయన్మేప్రజాయై పశూనామూనం తన్మఆపూరయేతివావైతదాహ'' ఇతి। చిత్రావసుపదస్యార్థం వాక్యతాత్పర్యఞ్చదర్శయతి॥ చి

త్రావసోస్వస్తి తే పారమశీయేత్యాహ రాత్రిర్వై చిత్రావసు రవ్యుష్ట్యై వా ఏతస్యై పురా బ్రాహ్మణా అభైషు ర్వ్యుష్టిమేవావరున్ధే'' ఇతి । నక్షత్రాదిరూపం చిత్రమభివ్యక్తతయా వసత్యస్యామితి రాత్రిశ్చిత్రావసుః అవ్యుష్టిః * ప్రభాతాభావః । హేమన్తరాత్రేర్దీర్ఘత్వేన ప్రభాతం న భవిష్యత్యేవేతి కదాచిద్బ్రాహ్మణాభీతాః అతః పారమశీయేతి ప్రార్థనయా ప్రభాతం లభతే । శతసఙ్ఖ్యాం ప్రశంసతి ‘‘ ఇన్ధానాస్త్వా శతగ్ం హిమా ఇత్యాహ శతాయుః పురుషశ్శతేన్ద్రియ ఆయుష్యేవేన్ద్రియే ప్రతితిష్ఠతి'' ఇతి । అస్య మన్త్రస్యోపస్థానే సమిదాధానే చ వినియోగద్వయం సూత్రకార ఉదాజహార ‘‘ ఇన్ధానాస్త్వా శతగ్ం హిమా ఇత్యుపస్థాయేన్ధానాస్త్వా శతగ్ం హిమా అగ్నేస్సమిదస్యభిశస్త్యా మా పాహి సోమస్య సమిదసి † పరస్యా మా పాహి యమస్య సమిదసి మృత్యోర్మా పాహీతి చతస్రస్సమిధ ఏకైకస్మిన్నాధాయ'' ఇతి । తత్రోపస్థానాఙ్గత్వం ప్రస్తావేన మన్త్రో వ్యాఖ్యాతః । అథ తస్యైవ సమిదాధానాఙ్గత్వం విధత్తే ‘‘ ఏషా వై సూర్మీ కర్ణకావత్యేతయా హ స్మ వై దేవా అసురాణాగ్ం శతతర్హాగ్ స్తృగ్ంహన్తి యదేతయా సమిధమాదధాతి వజ్రమేవైతచ్ఛతఘ్నీం యజమానో భ్రాతృవ్యాయ ప్రహరతి స్తృత్యా అచ్ఛమ్బట్కారం'' ఇతి । జ్వలన్తీ లోహమయీ స్థూణా సూర్మీ సా చ కర్ణకావతీ ఛిద్రవతీ అత ఏవ జ్వలన్తీత్యర్థః । § తత్సమానేయమృక్, ఏకేన ప్రహారేణ శతసఙ్ఖ్యాకాన్మారయన్తస్స్మారాశ్శత తర్హాః, అసురాణాం మధ్యే తాదృశానేతయర్చా దేవా హింసన్తి అనయా సమిదాధానేన శతఘ్నిమేనామృచం వజ్రం కృత్వా వైరిణం హన్తుం ప్రహరతి । అచ్ఛమ్బట్కారం స్వస్య వినాశో యథా న భవతి తథేత్యర్థః । సం త్వమగ్న ఇత్యర్ధేనాగ్నేర్గుణకథనం స్వస్యాపి తత్ప్రార్థనాయేత్యాహ ‘‘ సం త్వమగ్నే సూర్యస్య వర్చసాగథా ఇత్యాహైతత్త్వమసీదమహం భూయాసమితి వావైతదాహ'' ఇతి । ద్వితీయార్ధేన మామాయుషేతి ప్రార్థనమితి దర్శయతి ‘‘ త్వమగ్నే సూర్యవర్చా అసీత్యాహాశిషమేవైతామాశాస్తే'' ఇతి ।

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే పఞ్చమప్రపాఠకే సప్తమోఽనువాకః ॥౭॥

* ప్రభాతాన్త ఇతి కా - ప్రభాతభావ ఇతి తై-   † పరస్యామ ఏధి ఇతి కా-
§ తత్ర వర్తమానేయమృక్ ఇతి తై-

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

సమ్పశ్యామి ప్రజా అహమిత్యాహ యావన్త ఏవ గ్రామ్యాః పశవస్తానేవావరున్ధేఽమ్భఃస్థామ్భో వో భక్షీయేత్యాహాఽమ్భో హ్యేతా మహస్థమహో వో భక్షీయేత్యాహ మహో హ్యేతాస్సహస్థసహో వో భక్షీయేత్యాహ సహో హ్యేతా ఊర్జస్థోర్జం వో భక్షీయేతి॥ ౧॥

ఆహోర్జో హ్యేతా రేవతీరమధ్వమిత్యాహ పశవో వై రేవతీః పశూనేవాత్మన్రమయత ఇహైవ స్తేతో మాపగాతేత్యాహ ధ్రువా ఏవైనా అనపగాః కురుత ఇష్టకచిద్వా అన్యోఽగ్నిః పశుచిదన్యస్సగ్ంహితాసి విశ్వరూపీరితి వత్సమభిమృశత్యుపైవైనం ధత్తే పశుచితమేనం కురుతే ప్ర॥ ౨॥

వా ఏషోఽస్మాల్లోకాచ్చ్యవతే య ఆహవనీయముపతిష్ఠతే గార్హపత్యముపతిష్ఠతేఽస్మిన్నేవ లోకే ప్రతితిష్ఠత్యథో గార్హపత్యాయైవ నిహ్నుతే గాయత్రీభిరుపతిష్ఠతే తేజో వై గాయత్రీ తేజ ఏవాత్మన్ధత్తేఽథో యదేతం తృచమన్వాహ సన్తత్యై గార్హపత్యం వా అను ద్విపాదో వీరాః ప్రజాయన్తే య ఏవం విద్వాన్ద్విపదాభిర్గార్హపత్యముపతిష్ఠతే॥ ౩॥

ఆఽస్య వీరో జాయత ఊర్జా వః పశ్యామ్యూర్జా మా పశ్యతేత్యాహాఽఽశిషమేవైతామాశాస్తే తత్సవితుర్వరేణ్యమిత్యాహ ప్రసూత్యై సోమానగ్ంస్వరణమిత్యాహ సోమపీథమేవావరున్ధే కృణుహి బ్రహ్మణస్పత ఇత్యాహ బ్రహ్మవర్చసమేవావరున్ధే కదాచన స్తరీరసీత్యాహ న స్తరీగ్ం రాత్రిం వసతి॥ ౪॥

య ఏవం విద్వానగ్నిముపతిష్ఠతే పరి త్వాగ్నే పురం వయమిత్యాహ పరిధిమేవైనం పరిదధాత్యస్కన్దాయాగ్నే గృహపత ఇత్యాహ యథాయజురేవైతచ్ఛతగ్ హిమా ఇత్యాహ శతం త్వా హేమన్తా న్నిన్ధిషీయేతి వావైతదాహ పుత్రస్య నామ గృహ్ణాత్యన్నాదమేవైనం కరోతి తామాశిషమాశాసే తన్తవే జ్యోతిష్మతీమితి బ్రూయాద్యస్య పుత్రోఽజాతస్స్యాత్తేజస్వ్యేవాస్య బ్రహ్మవర్చసీ పుత్రో జాయతే తామాశిషమాశాసేఽముష్మై జ్యోతిష్మతీమితి బ్రూయాద్యస్య పుత్రో జాతస్స్యాత్తేజ ఏవాస్మిన్ బ్రహ్మవర్చసం దధాతి॥౪॥

ఊర్జం వో భక్షీయేతి ప్రగాహ్యగార్హపత్యముపతిష్ఠతే వసతి జ్యోతిష్మతీమే కాన్న త్రిగ్ శచ్చ॥౮॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టమోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

అథాష్టమేనువాకే షష్ఠానువాకోక్తా మన్త్రా వ్యాఖ్యాయన్తే। తత్ర ఇడప్రజస ఇత్యనేన పదేన గవాశ్వాదయో వివక్షితా ఇత్యభిప్రేత్యాహ « సమ్పశ్యామి ప్రజా అహమిత్యాహ యావన్త ఏవ గ్రామ్యాః పశవస్తానేవావరున్ద్ధే'' ఇతి । అమ్భోమహస్సహ ఊర్జశబ్దైర్గవాముపలక్షణం యుక్తమిత్యాహ « అమ్భస్థామ్భో వో భక్షీయేత్యాహామ్భో హ్యేతా మహస్థ మహో వో భక్షీయేత్యాహ మహో హ్యేతా స్సహస్థ సహో వో భక్షీయేత్యాహ సహో హ్యేతా ఊర్జస్థోర్జం వో భక్షీయేత్యాహోర్జో హ్యేతాః'' ఇతి । రేవతీశబ్దేన వివక్షితం క్షీరాదిధనమాసామస్తీతి వ్యుత్పత్తిమభిప్రేత్య వ్యాచష్టే « రేవతీ రమధ్వమిత్యాహ పశవో వై రేవతీః

పశూనేవాత్మన్రమయతే” ఇతి। ఆత్మన్ స్వకీయగృహ ఇత్యర్థః। స్తైత్య
నేనధ్రువజీవనం మాపగాతేత్యనేన యోగవిభాగాభావల్గ ప్రత్యర్థ్యత ఇ
త్యాహ॥ ఇహైవస్తేతోమాపగాతేత్యాహ ధ్రువావైనా అనపగాల్గ కు
రుతే” ఇతి। వత్సస్పర్శనం విధత్తే॥ ఇష్టకచిద్వా అన్యోఽగ్నిః పశుచిదన్య
స్సగ్ హితాసి విశ్వరూపీరితి వత్సమభిమృశత్యుపైవైనం ధత్తే పశుచితమేనం
కురుతే” ఇతి। ఇష్టకాముపధాయ యథాకశ్చిదగ్నిశ్చీయతే తథా పశుము
పధాయాన్యోఽగ్నిశ్చీయత ఇత్యుత్ప్రేక్షతే। తథా సతి వత్సస్పర్శేన పశు
ముపధాయాగ్నిశ్చితో భవతి। గార్హపత్యోపస్థానం విధత్తే॥ ప్రవా ఏషోఽ
స్మాల్లోకాచ్చ్యవతే య ఆహవనీయముపతిష్ఠతే గార్హపత్యముపతిష్ఠతే
ఽస్మిన్నేవ లోకే ప్రతితిష్ఠత్యథో గార్హపత్యాయైవ నిహ్నుతే” ఇతి। సువ
ర్గో లోక ఆహవనీయ ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్। తదుపస్థానాదేతల్లోకప్రచ్యుతిః।
సా చ గార్హపత్యోపస్థానేన సమాధీయతే కిఞ్చాహవనీయ ఏవ తాత్ప
ర్యేణోపేత గార్హపత్యముపతిష్ఠమానః స్వప్రతిష్ఠాసిద్ధ్యర్థం కేవలం తమ
పలపతి। ఉప త్వాగ్న ఇత్యాద్యాస్తిస్ర ఋచో విధత్తే॥ గాయత్రీభిరుపతిష్ఠ
తే తేజో వై గాయత్రీ తేజ ఏవాత్మన్ధత్తేఽథో య దేతం తృచమన్వాహ సన్త
త్యై” ఇతి। ప్రజాపతిముఖాదగ్నినా సహోత్పన్నత్వాద్గాయత్ర్యా
స్తేజస్త్వం। తృచానువచనమవిచ్ఛేదార్థం। అగ్నే త్వన్న ఇత్యాద్యాస్తిస్రో
ద్విపదా విధత్తే॥ గార్హపత్యం వా అను ద్విపాదో వీరాః ప్రజాయన్తే య
ఏవం విద్వాన్ ద్విపదాభిర్గార్హపత్యముపతిష్ఠత ఆస్య వీరో జాయతే”
ఇతి। పశ్యతేతి లోడాశీరర్థత్వం దర్శయతి॥ ఊర్జా వః పశ్యామ్యూర్జా
మా పశ్యత ఇత్యాహాశిషమేవైతామాశాస్తే” ఇతి। సవితృసోమబ్రహ్మశ
బ్దానామభిప్రాయమాహ॥ తత్సవితుర్వరేణ్యమిత్యాహ ప్రసూత్యై సోమా
నగ్ స్వరణమిత్యాహ సోమపీథమేవావరున్ధే కృణుహి బ్రహ్మణస్పత ఇత్యా
హ బ్రహ్మవర్చసమేవావరున్ధే” ఇతి। స్తరీర్నాసీతి నిషేధస్యాభిప్రా
యమాహ॥ కదాచన స్తరీరసీత్యాహ న స్తరీగ్ రాత్రిం వసతి య ఏవం విద్వా
నగ్నిముపతిష్ఠతే” ఇతి। అన్ధకారయుక్తా రాత్రిశ్చోరవృశ్చికాదిబాధయుక్త

తయాఽస్తరీరిత్యుచ్యతే। విద్వాన్ ఉపస్థాతా తాదృశీం రాత్రిం నాధివసతి। కిన్తు సుఖకరీమిత్యర్థః। పరిధీమహీతి లిఙ్గాన్మన్త్రోఽప్యగ్నేరస్కన్దనార్థః పరిధిరిత్యాహ॥ "పరి త్వాఽగ్నే పురం వయమిత్యాహ పరిధిమేవైతం పరిదధాత్యస్కన్దాయ" ఇతి। మన్త్రస్య స్పష్టార్థతాం దర్శయతి "అగ్నే గృహపత ఇత్యాహ యథాయజురేవైతత్" ఇతి। హిమశబ్దో హేమన్తవాచీత్యాహ "శతꣳ హిమా ఇత్యాహ శతం త్వా హేమన్తానిన్ధిషీయేతి వావైతదాహ" ఇతి। తన్తవే అముష్మా ఇత్యత్ర నామగ్రహణం విధత్తే "పుత్రస్య నామ గృహ్ణాత్యన్నాదమేవైనం కరోతి" ఇతి। ఏనం పుత్రం। అనుత్పన్నపుత్రవిషయస్తన్తుశబ్దః ఉత్పన్నపుత్రవిషయోఽదశ్శబ్ద ఇతి వ్యవస్థాం దర్శయతి "తామాశిషమాశాసే తన్తవే జ్యోతిష్మతీమితి బ్రూయాద్యస్య పుత్రోఽజాతస్స్యాత్తేజస్వ్యేవాస్య బ్రహ్మవర్చసీ పుత్రో జాయతే తామాశిషమాశాసేఽముష్మై జ్యోతిష్మతీమితి బ్రూయాద్యస్య పుత్రో జాతస్స్యాత్తేజ ఏవాస్మిన్ బ్రహ్మవర్చసం దధాతి" ఇతి।

అథ మీమాంసా.

॥ ॥ తృతీయాధ్యాయస్య తృతీయపాదే చిన్తితం ॥ ॥

"ఐన్ద్ర్యోపస్థీయతాం వహ్నిరితీన్ద్రాగ్న్యోర్వికల్పనం।
సముచ్చయో వాఽత శక్రః పక్షేఽగ్నిః కేవలోఽథవా॥
వికల్పశ్శ్రుతిలిఙ్గాభ్యాం గుణత్వాత్తు సముచ్చయః।
శ్రుతి*శ్శక్త్యనుసారేతి శక్రపక్షోఽగ్నిలిఙ్గతః॥
శక్తిరుక్తా శ్రుతిశ్శీఘ్రా లిఙ్గం శ్రుత్యనుమాపకం।
నైరాకాఙ్క్ష్యాత్మకే బాధే శ్రుత్యాఽగ్నేః కేవలే స్థితిః" ॥ ఇతి ॥

ఐన్ద్ర్యా గార్హపత్యముపతిష్ఠత ఇతి శ్రూయతే। కదాచన స్తరీరసి నేన్ద్ర సశ్చసి దాశుష ఇత్యసావృగైన్ద్రీ। తత్రేన్ద్రస్య ప్రకాశనాత్। భో ఇన్ద్ర త్వం కదాచిదపి ఘాతుకో న భవసి। కిన్త్వాహుతిం దత్తవతే యజమా

* సత్యానువాదేతి ఇతి తై

నాయ ప్రీయస ఇత్యర్థః । తత్రేన్ద్రప్రకాశనసామర్థ్యరూపాల్లిఙ్గాన్మన్త్ర
స్య ఇన్ద్రవిషయకక్రియాసాధనత్వం గమ్యతే । యద్యసౌ మన్త్ర ఇన్ద్ర
ప్రధానక్రియాయాః సాధనం న భవేత్తదానీమనేన మన్త్రేణ ఇన్ద్రప్రకా
శనం వ్యర్థం స్యాత్ । తస్మాదేతన్మన్త్రకరణకక్రియాం ప్రతి ఇన్ద్రః ప్రధా
నమిత్యేతాదృశబుద్ధ్యుత్పాదనం లిఙ్గవినియోగః । కా సా క్రియేతి విశేషజి
జ్ఞాసాయాం ఐన్ద్ర్యోపతిష్ఠత ఇత్యనేన అవిరుద్ధపదద్వయరూపేణ వాక్యే
నోపస్థానక్రియాయాం పర్యవసానం క్రియతే । తథా సతి ఐన్ద్ర్యా మన్త్రేణే
న్ద్రముపతిష్ఠత ఇత్యయమర్థః పర్యవస్యతి । తథా గార్హపత్యమిత్యనయా
ద్వితీయాన్తపదరూపయా శ్రుత్యా గార్హపత్యస్య ప్రాధాన్యం గమ్యతే ।
తచ్చ గుణభూతాం యత్కించిత్కరణక్రియామన్తరేణ న సమ్భవతి । తత
స్తాదృశీం కాంచిత్క్రియాం ప్రతి గార్హపత్యః ప్రధానమిత్యేతాదృశబు
ద్ధ్యుత్పాదనం శ్రుతివినియోగః । ఐన్ద్ర్యోపతిష్ఠత ఇతి పదద్వయేన మన్త్ర
విశేషక్రియావిశేషయోః పర్యవసానం భవతి । తథా సత్యైన్ద్రేణ మన్త్రేణ
గార్హపత్యముపతిష్ఠత ఇత్యర్థో భవతి । తదేవం శ్రుతిలిఙ్గయోర్విరో
ధే సతి ప్రమాణత్వావిశేషాత్ వ్రీహియవవద్వికల్ప ఇత్యేకః పూర్వపక్షః ।
ఇన్ద్రగార్హపత్యయోః ప్రధానత్వావిశేషాత్ ఉపస్థానస్య చ గుణత్వా
త్ ప్రతిప్రధానం గుణావృత్తిరితి న్యాయేన ఉపస్థానావృత్త్యా శ్రుతిలిఙ్గయో
స్సముచ్చయ ఇతి ద్వితీయః పూర్వపక్షః । శ్రుతిర్వినియుఞ్జానా వస్తుసామ
ర్థ్యమనుసృత్యైవ వినియుఙ్క్తే । అన్యథా వహ్నినా సిఞ్చేద్వారిణా దహే
దిత్యపి వినియుజ్యేత । తతః ఉపజీవ్యత్వేన లిఙ్గస్య ప్రబలత్వాదిన్ద్ర ఏవ మ
న్త్రేణ ఉపస్థేయ ఇతి తృతీయః పూర్వపక్షః । ఐన్ద్రమన్త్రస్య గార్హప
త్యే ముఖ్యవృత్త్యా శక్త్యభావేఽపి గౌణవృత్త్యా శక్తిరస్తీతి నివేశన ఇత్యస్మి
న్నుదాహరణే పూర్వమేవ ప్రదర్శితం । తథా సతి సామర్థ్యాభావకృత
ప్రతిబన్ధాభావాన్నిర్విఘ్నా శ్రుతిశ్శీఘ్రం వినియుఙ్క్తే । లిఙ్గం తు విలమ్బతే । మ
న్త్రపదాన్యాదౌ స్వాభిధేయమర్థం ప్రతిపాదయన్తి । తత ఊర్ధ్వం మన్త్రస్య
సామర్థ్యం నిరూప్యతే । పశ్చాత్సామర్థ్యవశాత్సాధనత్వవాచినీం శ్రు

రాత్రిం ప్రావిశన్తే దేవా హీనా అమన్యన్త తేఽపశ్యన్నాగ్నేయీ
రాత్రిరాగ్నేయాః పశవ ఇమమేవాగ్నిగ్ స్తవామ స నస్స్తుతః పశూన్
పునర్దాస్యతీతి తేఽగ్నిమస్తువన్త్స ఏభ్యస్స్తుతో రాత్రియా అధ్యహరభి ప
శూన్నిరార్జత్తే దేవాః పశూన్విత్త్వా కామాగ్ం అకుర్వత య ఏవం వి
ద్వానగ్నిముపతిష్ఠతే పశుమాన్భవతి ॥౩॥

ఆదిత్యో వా అస్మాల్లోకాదముం లోకమైత్సోఽముం లోకం గత్వా
పునరిమం లోకమభ్యధ్యాయత్స ఇమం లోకమాగత్య మృత్యోరబిభేన్మృ
త్యుసంయుత ఇవ హ్యయం లోకస్సోఽమన్యత ఇమమేవాగ్నిగ్ స్తవాని స
మా స్తుతస్సువర్గం లోకం గమయిష్యతీతి సోఽగ్నిమస్తౌత్స ఏనగ్ స్తుతస్సు
వర్గం లోకమగమయద్యః ॥౪॥

ఏవం విద్వానగ్నిముపతిష్ఠతే సువర్గమేవ లోకమేతి సర్వమా
యురేత్యభి వా ఏషోఽగ్నీ ఆరోహతి య ఏనావుపతిష్ఠతే యథా ఖలు వై
శ్రేయానభ్యారూఢః కామయతే తథా కరోతి నక్తముపతిష్ఠతే న ప్రాత
స్సగ్ హి నక్తం వ్రతాని సృజ్యన్తే సహ శ్రేయాగ్శ్చ పాపీయాగ్శ్చా
సాతే జ్యోతిర్వా అగ్నిస్తమో రాత్రిర్యత్ ॥౫॥

నక్తముపతిష్ఠతే జ్యోతిషైవ తమస్తరత్యుపస్థేయోఽగ్నీ౩ర్నోపస్థే
యా౩ ఇత్యాహుర్మనుష్యాయేన్నైవ * యోఽహరహరాహృత్యాథైనం
యాచతి స ఇన్నైవ తముపార్చ్ఛత్యథ కో దేవానహరహర్యాచిష్యతీతి
తస్మాన్నోపస్థేయోఽథో ఖల్వాహురాశిషే వై కం యజమానో యజ
త ఇత్యేషా ఖలు వై ॥౬॥

* మనుష్యాయ| ఇత్| ను| నై| ఇతిపదపాఠః।

వాచినీ చ శ్రుతిః కల్ప్యతే। సా చ శ్రుతిర్మన్త్రేణేన్ద్రముపతిష్ఠత ఇతి వినియు
ఙ్క్తే। తథా సతి ప్రత్యక్షశ్రుత్యా స్వాభిధేయప్రతిపాదనవినియోగయోర్మ
ధ్యవర్తినౌ సామర్థ్యనిరూపణశ్రుతికల్పనవ్యాపారౌ న స్త ఇతి ప్రాబల్యాత్త
యా లిఙ్గం బాధ్యతే। న చ ప్రత్యక్షశ్రుతివినియోగవేలాయాం అలబ్ధాత్మక
త్వేన అప్రాప్తలిఙ్గం కథం బాధ్యత ఇతి శఙ్కనీయం। భవిష్యత్ప్రాప్తిప్ర
తిబన్ధస్యైవాత్ర బాధత్వాత్। శ్రుత్యా వినియుక్తస్య మన్త్రస్య పునర్వి
నియోగాకాఙ్క్షానుదయాద్వినియోజకం లిఙ్గం కథం ప్రాప్స్యతి। తస్మాద్గా
ర్హపత్యోపస్థానే మన్త్రః ప్రత్యక్షశ్రుత్యా వినియుజ్యతే॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథ
మకాణ్డే పఞ్చమప్రపాఠకే అష్టమోఽనువాకః॥ * ॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

అగ్నిహోత్రం జుహోతి యదేవ కిఞ్చ యజమానస్య స్వం త
స్యైవ తద్రేతస్సిఞ్చతి ప్రజననే ప్రజననగ్ం హి వా అగ్నిరథౌషధీరన్తగ
తా దహతి తాస్తతో భూయసీః ప్రజాయన్తే యత్సాయం జుహోతి
రేత ఏవ తత్సిఞ్చతి ప్రైవ ప్రాతస్తనేన జనయతి తద్రేతస్సిక్తం న త్వ
ష్ట్రాఽవికృతం ప్రజాయతే యావచ్ఛో వై రేతసస్సిక్తస్య॥౧॥

త్వష్టా రూపాణి వికరోతి తావచ్ఛో వై తత్ప్రజాయత ఏష వై దై
వ్యస్త్వష్టా యో యజతే బహ్వీభిరుపతిష్ఠతే రేతస ఏవ సిక్తస్య బహు
శో రూపాణి వికరోతి స ప్రైవ జాయతే శ్వశ్శ్వో భూయాన్భవతి య ఏ
వం విద్వానగ్నిముపతిష్ఠతేఽహర్దేవానామాసీద్రాత్రిరసురాణాం తేఽ
సురా యద్దేవానాం విత్తం వేద్యమాసీత్తేన సహ॥౨॥

ఆహితాగ్నే రాశీర్య దగ్నిముపతిష్ఠతే తస్మాదుపస్థేయః ప్రజాపతిః పశూనసృజత తే సృష్టా అహోరాత్రే ప్రావిశన్ తాఞ్ఛన్దోభిరన్వవిన్ద ద్యచ్ఛన్దోభి రుపతిష్ఠతే స్వమేవ తదన్విచ్ఛతి న తత్ర జామ్యస్తీత్యాహు ర్యోఽహరహరుపతిష్ఠత ఇతియో వా అగ్నిం ప్రత్యఙ్ఙుపతిష్ఠతే ప్రత్యేనమో షతి యః పరాఙ్ విష్వఙ్ ప్రజయా పశుభి రేతి కవాతిర్యఙ్ఙివోపతిష్ఠేత నైనం ప్రత్యోషతి నవిష్వఙ్ ప్రజయా పశుభి రేతి॥౮॥

సిక్తస్య సహ భవతి యోయత్ఖలువై పశుభిస్త్రయోదశ చ॥౯॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే పఞ్చమప్రపాఠకే నవమోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

నవమేఽనువాకే పూర్వోక్తోపస్థానస్యాగ్నిహోత్రాఙ్గతాం ప్రదర్శయితే తత్ర తావదగ్నిహోత్రంవిధత్తే « అగ్నిహోత్రంజుహోతి యదేవకి ఞ్చయజమానస్యస్వంతస్యైవతత్ ” ఇతి । వాక్యాన్తరవిహితేన పయో దధియవాగ్వాదిద్రవ్యేణాగ్నిహోత్రనామకం హోమం కుర్యాత్ । యజమానస్యక్షీరప్రభృతికంయత్ స్వమగ్నౌహుతం నతద్వినశ్యతి కిన్తుత స్యైవయజమానస్యతత్స్వం భూత్వావతిష్ఠతే । తదవస్థానందృష్టాంతే నోప పాదయతి « రేతస్సించతిప్రజననే ప్రజననగ్ హివాఅగ్నిః ” ఇతి। యథాప్ర జోత్పాదకేయోనౌసిక్తంరేతోఽవతిష్ఠతేతథా అగ్నేః ప్రజనన రూపత్వా త్తస్మిన్ హుతమవతిష్ఠతే। నను వహ్నిసమీపంప్రాప్తానాంద్రవ్యాణాం దా హః ప్రత్యక్షేణోపలభ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ« అథౌషధీరన్తగతాదహతి తా స్తతో భూయసీః ప్రజాయన్తే ” ఇతి । యద్యపిఘర్మకాలే దావాగ్నిస్స్వస మీపంప్రాప్తా ఓషధీర్దహతి తథాపి దగ్ధా ఓషధయః వృష్టికాలే భూయ స్యః ప్రజాయన్తే। తస్మాత్ప్రజననోఽగ్నిః। కాలద్వయంవిధత్తే « యత్సా

యం జుహోతి రేత ఏవ తత్సిఞ్చతి ప్రైవ ప్రాతస్తనేన జనయతి తత్” ఇతి। ప్రాతఃకాలీనహోమేనోత్పాదనం। విహితస్యాగ్నిహోత్రస్యాఙ్గముపస్థానం విధత్తే „ రేతస్సిక్తం న త్వష్టావికృతం ప్రజాయతే యావచ్ఛో వై రేతసస్సిక్తస్య త్వష్టా రూపాణి వికరోతి తావచ్ఛో వై తత్ప్రజాయత ఏష వై దైవ్యస్త్వష్టా యో యజతే బహ్వీభిరుపతిష్ఠతే రేత ఏవ సిక్తస్య బహుశో రూపాణి వికరోతి” ఇతి। లోకే యోనౌ సిక్తం రేతో విశ్వకర్మణా యది న విక్రియేత తదా నైవ ప్రజోత్పత్తిరస్తి। స చ త్వష్టా యావన్తి రూపాణ్యుద్దిశ్య రేతో వివిధం కరోతి తావన్త్యుత్పద్యన్తే అత్రాపి యజమానో దైవైరనుగృహీతస్త్వష్టా తతో వివిధరూపకరణాయ బహ్వీభిరుపతిష్ఠతే। అయముపస్థానకర్మవిధిః। తదనువాదేన షడ్భిరుపతిష్ఠత ఇత్యాదిమన్త్రవిధిః। ఉపస్థానం ప్రశంసతి „ స ప్రైవ జాయతే శ్వః శ్వో భూయాన్భవతి య ఏవం విద్వానగ్నిముపతిష్ఠతే” ఇతి। ఉపస్థాతా ప్రజాముత్పాద్య ప్రతిదినముత్తరోత్తరం ధనాదిభిర్వర్ధతే। ప్రకారాన్తరేణ ప్రశంసతి „ అహర్దేవానామాసీద్రాత్రిరసురాణాం తేఽసురా యద్దేవానాం విత్తం వేద్యమాసీత్తేన సహ రాత్రిం ప్రావిశన్తే దేవా హీనా అమన్యన్త తేఽపశ్యన్నాగ్నేయీ వై రాత్రిరాగ్నేయాః పశవ ఇమమేవాగ్నిగ్ం స్తవామ స నస్స్తుతః పశూన్పునర్దాస్యతీతి తేఽగ్నిమస్తువన్త్స ఏభ్యః స్తుతో రాత్రియా అధ్యహరభి పశూన్నిరార్జత్తే దేవాః పశూన్విత్త్వా కామాగ్ం అకుర్వత య ఏవం విద్వానగ్నిముపతిష్ఠతే పశుమాన్భవతి” ఇతి। విత్తం పూర్వలబ్ధం పశురూపం ధనం వేద్యమితః పరం లబ్ధుం యోగ్యం తదుభయం దేవద్రవ్యం అపహృత్య తేన సహ అసురా రాత్రిం ప్రావిశన్ అన్ధకారే క్వాపి గతాః। తతః పశుహీనా వయమితి ఖిద్యన్తే దేవాః। తే రాత్రా ఉపాయమపశ్యన్ రాత్రావగ్నేః ప్రకాశాధిక్యదర్శనాద్రాత్రిరాగ్నేయీ అగ్నేః పశుస్వామిత్వాత్పశవోఽప్యాగ్నేయాః। స్తుతః సోఽగ్నిరేభ్యో దేవార్థం రాత్రేరధ్యాహృత్య అహరభిలక్ష్య తాన్పశూన్నిరార్జత్ నిరగమయత్ కామాన్భోగాన్। పునః ప్రకారాన్తరేణ ప్రశంసతి „ ఆదిత్యో వా అస్మాల్లోకాదముం లోకమైత్సోఽముం లోకం గత్వా పునరిమం లోకమ

భ్యధ్యాయత్స ఇమం లోకమాగత్య మృత్యోరబిభేన్మృత్యుసంయుత ఇవ
హ్యయంలోకస్సోఽమన్యత మమేవాగ్నీగ్ స్తవానిసమాస్తుతస్సువర్గంలో
కంగమయిష్యతీతిసోఽగ్నిమస్తౌత్సఏనగ్ స్తుతస్సువర్గంలోక మగమయద్య
ఏవం విద్వానగ్ని ముపతిష్ఠతే సువర్గమేవ లోకమేతి సర్వమాయురేతి"
ఇతి । పునః ప్రకారాన్తరేణ ప్రశంసతి "అభివా ఏషో ఽగ్నీ ఆ
రోహతి యఏనావుపతిష్ఠతే యథాఖలువై శ్రేయానభ్యారూఢః కామయ
తేతథాకరోతి" ఇతి । ఏనావాహవనీయగార్హపత్యావుపతిష్ఠత ఏషో
ఽగ్నీఉభావభ్యారోహతి స్వవశౌకరోతి । యథాకశ్చిత్పూర్వ మధమస్స
న్నేవంకామయతే అహంవిద్యాదినాశ్రేష్ఠఉత్తమం పదమభ్యారూఢో
భవిష్యామీతితథాఽయంయజమానఉపస్థానేనస్వస్యోత్తమంపదంకరోతి।
తస్మాదుపస్థానంప్రశస్తమిత్యర్థః । అత్రకేచిత్ప్రాతరగ్నిర్నోపస్థేయ ఇ
త్యాహుః । అన్యేతునకదాచిదప్యుపస్థేయఇతి। సిద్ధాన్తస్తుసర్వదాప్యుపస్థే
యఇతి। తత్రప్రథమంపూర్వపక్షందర్శయతి "నక్తముపతిష్ఠతే నప్రాత
స్సగ్ంహినక్తం వ్రతానిసృజ్యన్తేసహ శ్రేయాగ్ంశ్చ పాపీయాగ్ంశ్చాసా
తే జ్యోతిర్వా అగ్నిస్తమోరాత్రిర్యన్నక్తముపతిష్ఠతే జ్యోతిషైవతమస్తర
తి" ఇతి। రాత్రౌవ్రతాన్యనుష్ఠేయానికర్మాణిసంసృజ్యన్తేసంకీర్ణానిభవ
న్తి। అన్ధకారే కేనకథమనుష్ఠితమితి నజ్ఞాయతే । యథాశాస్త్ర మనుష్ఠి
తో వ్రతవిశేషః శ్రేయాంస్తద్విపరీతః పాపీయాన్ ఉభౌసహైవతిష్ఠతః।
తత్రాగ్నావుపస్థితే సత్యగ్నినాజ్యోతిషారాత్రిప్రయుక్తన్తమోదోషంతరతి
తస్మాన్నక్తముపస్థేయః।అహనితుతమోదోషాభావాన్నోపస్థేయఇత్యేకః
పూర్వపక్షః । ద్వితీయంపూర్వపక్షంవిచారపురస్సరందర్శయతి "ఉపస్థే
యోఽగ్నీ ౩ నోపస్థేయా ౩ ఇత్యాహుర్మనుష్యాయేన్వైయోహర
హరాహృత్యాథైనంయాచతిసఇన్వైతముపార్చ్ఛత్యథకోదేవాన హర
హర్యాచిష్యతీతితస్మాన్నోపస్థేయ" ఇతి। ప్లుతిర్విచారార్థా, లోకేమ
నుష్యాయైవతావత్ రాజ్ఞేయఃకోఽపిదరిద్రోయత్కించిత్ జమ్బీరఫలా
దికముపాయనమాహృత్యతతఃప్రతిదినమేనం రాజానంప్రతి బహుక్షేత్ర

ధనాదికం యది యాచతి తదా స యాచకః తం రాజానం పీడయత్యేవ తథా సతి కో నామ మనుష్యః ప్రభావాన్దేవాన్ ప్రతిదినం యాచితుమర్హతి। యాఙ్ఞారూపం చేదముపస్థానం। ఆయుర్దా అగ్నేఽస్యాయుర్మే దేహీత్యాది మన్త్రేషు (సం-౧కా।౫ప్ర।౫అ) తత్ప్రతీతేః। తస్మాదగ్నిః కదాచిదపి నోపస్థేయ ఇతి ద్వితీయః పూర్వపక్షః। సిద్ధాన్తం దర్శయతి "అథో ఖల్వాహురాశిషే వై కం యజమానో యజత ఇత్యేషా ఖలు వా ఆహితాగ్నేరాశీర్యదగ్నిముపతిష్ఠతే తస్మాదుపస్థేయః" ఇతి। అథోశబ్దః పూర్వపక్షవ్యావృత్త్యర్థః। ఆశిషే వై స్వాపేక్షితం సర్వమాశాసితుమేవ కం ప్రజాపతిసదృశం సర్వదేవాత్మకమగ్నిం ప్రతి యజమానో యజత ఇత్యభిజ్ఞా ఆహుః। లోకేఽపి రాజ్ఞశ్చిత్తవృత్తిమవిజ్ఞాయ అకాండే దేహీత్యుక్తే సత్యపరాధో భవతి। యదా తు ప్రశంసయా వినోదేన వా పరితోషముత్పాద్య యాచతే, తదానీముత్సాహయుక్తో యాచితాదప్యత్యన్తమధికమేవ దదాతి। తద్వదాహితాగ్నేర్మన్త్రైరుపస్థానమేవ యాఙ్ఞా। సా చ బహువిధప్రశంసాపూర్వకత్వాత్ నోపరోధాయ భవతి కిన్త్వత్యన్త పరితోషాయైవ। తస్మాత్సాయం ప్రాతశ్చ అగ్నిరుపస్థేయ ఏవ। ఋగ్భిరుపస్థానం ప్రశంసతి "ప్రజాపతిః పశూనసృజత తే సృష్టా అహోరాత్రే ప్రావిశన్ తాన్ ఛన్దోభిరన్వవిన్దద్యచ్ఛన్దోభిరుపతిష్ఠతే స్వమేవ తదన్విచ్ఛతి" ఇతి। అహోరాత్రదేవతాభ్యామన్తర్ధాపితాః పశవః ఛన్దోయుక్తమన్త్రైరన్విష్టాస్సన్తో లబ్ధాః। తస్మాచ్ఛన్దోభిరుపస్థానం వినష్టస్యాన్వేషణాయ భవతి। ఉపస్థానస్య ప్రతిదినకర్తవ్యతామున్నయతి "న తత్ర జామ్యస్తీత్యాహుర్యో హరహరుపతిష్ఠత ఇతి" ఇతి। ఉపస్థాతురభీష్టప్రార్థనాసద్భావాదుపస్థేయస్తుతిసద్భావాచ్చ తత్రోపస్థానే కస్యాపి జామ్యాలస్యం నాస్తీతి। ఉపస్థానవేలాయామీషత్తిరశ్చీనముఖత్వం విధత్తే "యో వా అగ్నిం ప్రత్యఙ్ఙుపతిష్ఠతే ప్రత్యేనమోషతి యః పరాఙ్విష్వఙ్ ప్రజయా పశుభిరేతి కవాతిర్యఙ్ఙివోపతిష్ఠేత నైనం ప్రత్యోషతి న విష్వఙ్ ప్రజయా పశుభిరేతి" ఇతి॥ ప్రత్యఙ్ సమ్ముఖః। తథా సతి అగ్నిరేనం యజమానం ప్రత్యోషతి ప్రాతికూల్యేన దహతి। పరాఙ్ముఖః తథా సతి

వేధసః । పూర్ణస్తాన్యపి వ్రత ఇన్ద్రవాయూ విముఞ్చతాం । అభిన్నో ఘర్మో జీరదానుర్యత ఆత్తస్తదగన్ పునః । ఇధ్మో వేదిః పరిధయశ్చ సర్వే యజ్ఞస్యాయురనుసఞ్చరన్తి । త్రయస్త్రిగ్ంశత్తన్తవో యే వితత్నిరే య ఇమం యజ్ఞగ్గ్ స్వధయా దదన్తే తేషాం ఛిన్నం ప్రత్యేతద్దధామి స్వాహా ఘర్మో దేవాగ్ం అప్యేతు॥౪॥

అషాఢఓషధయ ఉపచిన్వన్తి పఞ్చచత్వారిగ్ంశచ్చ॥౧౦॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే పఞ్చమప్రపాఠకే దశమోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్

దశమానువాకస్య పూర్వభాగే ప్రవత్స్యతో యజమానస్య అగ్న్యుపస్థానమన్త్రాః। ఉత్తరభాగే కేచిద్దర్శపూర్ణమాసాఙ్గమన్త్రాశ్చాభిధీయన్తే। కల్పః “ప్రవసథమేష్యన్నాహాగ్నీన్త్సమాధేహి । జ్వలత ఉపతిష్ఠత ఇత్యుపక్రమ్యోక్తం। పశూన్మే శగ్ంస్యపాహి తాన్మే గోపాయాస్మాకం పునరాగమాదిత్యాహవనీయం మమ నామ ప్రథమం జాతవేద ఇతి చ” ఇతి । తత్ర పశూనిత్యాదిమన్త్రాశ్శాఖాన్తరగతాః । మన్త్రాన్తరపాఠస్తు “మమ నామ ప్రథమం జాతవేదః పితా మాతా చ దధతుర్యదగ్రే । తత్త్వం బిభృహి పునరామదైతోస్తవాహం నామ బిభరాణ్యగ్నే” ఇతి । బ్రాహ్మణస్య నామద్వయం విద్యతే దేవదత్తయజ్ఞదత్తాదికమేకం । ఉపాధ్యాయ దీక్షితాదికమపరం । అతఏవ శ్రూయతే “తస్మాద్ద్వినామా బ్రాహ్మణోఽర్ధుకః” ఇతి। తత్రాధ్యాపనాదేరూర్ధ్వం ప్రవృత్తత్వాదుపాధ్యాయాదికం చరమం । అగ్రే జన్మకాలే మాతాపితృభ్యాంకృతం దేవదత్తాదికం ప్రథమం । హే జాతవేదః మమ యత్ప్రథమం నామ తత్త్వం ధారయ కియన్తం కాలం, పునరామదైతోః ఆ మదీయ పునరాగమనాదహమపి తవ నామ ధారయాణి। త్వమత్ర వైకల్యం హరన్మదీయం కార్యం కురు । త్వన్నామ

యజమానస్స్రజయా పశుభిశ్చ విష్వఙ్జైతివియుక్తోభవతి । కవాతిర్యజ్జైవ ఈ
ష త్తిరశ్చీనఇవఇతి॥

ఇతిశ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితా భాష్యే
ప్రథమకాణ్డే పఞ్చమప్రపాఠకే నవమోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

మమ నామ ప్రథమం జాతవేదః పితా మాతా చ దధతుర్యదగ్రే। త
త్త్వం బిభృహి పునరా మదైతోస్తవాహం నామ బిభరాణ్యగ్నే। మమ
నామ తవ చ జాతవేదో వాససీ ఇవ వివసానౌ యేచరావః। ఆయుషే
త్వం జీవసే వయం యథాయథం విపరిదధావహై పునస్తే। నమోఽగ్న
యేఽప్రతివిద్ధాయ నమోఽనాధృష్టాయ నమస్సమ్రాజే। అషాఢః॥ ౧ ॥

అగ్నిర్బృహద్వయా విశ్వజిత్సహన్త్యశ్శ్రేష్ఠో గన్ధర్వః। త్వత్పితా
రో అగ్నే దేవాస్త్వామాహుతయస్త్వద్వివాచనాః। సంమామాయుషా
సం గౌపత్యేన సుహితే మా ధాః। అయమగ్నిశ్శ్రేష్ఠతమోఽయం భగవ
త్తమోఽయగ్ం సహస్రసాతమః। అస్మా అస్తు సువీర్యం। మనో జ్యోతిర్జు
షతామాజ్యం విచ్ఛిన్నం యజ్ఞగ్ం సమిమం దధాతు। యా ఇష్టా ఉషసో
నిమ్రుచశ్చ తాస్సన్దధామి హవిషా ఘృతేన। పయస్వతీరోషధయః॥ ౨॥

పయస్వద్వీరుధాం పయః। అపాం పయసో యత్పయస్తేన మామి
న్ద్ర సగ్ంసృజ। అగ్నే వ్రతపతే వ్రతం చరిష్యామి తచ్ఛకేయం తన్మే రాధ్య
తాం।అగ్నిగ్ం హోతారమిహ తగ్ం హువే దేవాన్యజ్ఞియానిహ యా
న్హవామహే। ఆయన్తు దేవాస్సుమనస్యమానా వియన్తు దేవా హవిషో మే
అస్య।కస్త్వా యునక్తి సత్వా యునక్తు।యాని ఘర్మే కపాలాన్యుపచిన్వన్తి॥ ౩॥

ధారిణో మమగన్తవ్యదేశే వైకల్యమేవనసమ్భవతీత్యర్థః । కల్పః “ అభ్యా త్యాహోఽగ్నీన్త్సమాధేహీతి। జ్వలత ఉపతిష్ఠత ఇత్యుపక్రమ్యోక్తం। మమ నామ తవ చ జాతవేద ఇతి చతసృభిరాహవనీయం” ఇతి । తత్ర ప్రథమా “ మమ నామ తవ చ జాతవేదో వాససీ ఇవ వివసానౌ యే చరావః । ఆయుషే త్వం జీవసే వయం యథాయథం విపరిదధావహై పునస్తే” ఇతి । హే జాతవేదః మమ దేవదత్తాదినామ తవ చ వహ్న్యాదినామేత్యేవం యే నామనీ విపరివృత్య అన్యోన్యం వాససీ విపర్యయేణ వసానావివ వేదానీమావాం చరావః ఇత ఊర్ధ్వం తే నామనీ త్వం చాహం చ పునరపి యథాయథం త్వదీయం వహ్న్యాదినామ తవైవ, మదీయం చ దేవదత్తాదినామ మమైవ యథా భవతి తథా విపరివృత్య పరిదధావహై । ఏవం సతి ఆయురభివృద్ధిధనాదిసమ్ప్రాప్త్యా ప్రశస్తజీవనం భవతి । అథ ద్వితీయా “ నమోఽగ్నయేఽప్రతివిద్ధాయ నమోఽనాధృష్టాయ నమస్సమ్రాజే । అషాఢ అగ్నిర్బృహద్వయా విశ్వజిత్సహన్త్యః శ్రేష్ఠో గన్ధర్వః” ఇతి । అప్రతివిద్ధాయ కేనచిదతాడితాయ, అనాధృష్టాయ కేనాప్యతిరస్కృతాయ, సమ్రాజే సంహతదీప్తయే । అషాఢశ్శత్రూణాం సోఢుమశక్యః, బృహద్వయాః అపరిమితాన్నః, విశ్వజిత్సర్వస్య జేతా, సహన్త్యః స్వయం సహిష్ణుః । శ్రేష్ఠో గన్ధర్వః స్వర్గీతాది కలావిద్యాస్వతికుశలః । అథ తృతీయా “ త్వత్పితారో అగ్నే దేవాస్త్వామాహుతయస్త్వద్వివాచనాః। సం మామాయుషా సం గౌపత్యేన సుహితే మా ధాః” ఇతి । త్వమేవ పితా పాలకో యేషాం దేవానాం తే త్వత్పితారః । త్వాం ప్రాప్తా ఆహుతయో యేషాం దేవానాం తే త్వామాహుతయః । త్వయి హుతాస్సత్యో దేవాంస్తర్పయన్తీత్యర్థః . త్వమేవ విశేషేణ వాచః ప్రఖ్యాపయితా యేషాం తే త్వద్వివాచనాః। హే అగ్నే మాం దీర్ఘేణాయుషా సన్ధాస్సంయోజయ । గౌపత్యేన గవాం స్వామిత్వేన సంయోజయ। సుహితే సుష్ఠుహితే పురుషార్థే మా ధాః మాం స్థాపయ। అథ చతుర్థీ “ అయమగ్నిః శ్రేష్ఠతమోఽయం భగవత్తమోఽయగ్ం సహస్రసాతమః । అస్మా అస్తు సువీర్యమ్” ఇతి । ప్రశస్యానాం మధ్యే అతిశయేన ప్రశస్యః శ్రేష్ఠః । పునరపి తాదృశా

నాం శ్రేష్ఠానాంమధ్యేఅతిశయేనశ్రేష్ఠః శ్రేష్ఠతమః । భగవచ్ఛబ్దఃపౌరాణికైర్వ్యాఖ్యాతః॥

“ ఐశ్వర్యస్యసమగ్రస్య * వీర్యస్యయశసశ్శ్రియః ।
జ్ఞానవైరాగ్యయోశ్చైవషణ్ణాంభగఇతీరణా”॥ఇతి॥
ఉత్పత్తింప్రలయఞ్చైవభూతానామాగతింగతిం।
వేత్తివిద్యామవిద్యాంచసవాచ్యోభగవానితి” ॥

అతిశయేనభగవాన్ భగవత్తమః । సహస్రసఙ్ఖ్యాకస్య ధనస్యాయ । సనితారో దాతారస్తేభ్యోప్యతిశయేనదాతా సహస్రసాతమః । తాదృశస్యాగ్నేః ప్రసాదాదస్మై యజమానాయనృమ్ణం శోభనంవీర్యం సామర్థ్యమస్తు। కల్పః “ నవమీంచేదతిప్రసవేన్మిత్రో జనాన్యాతయతిప్రజానన్నితి మైత్ర్యోపస్థాయ మనో జ్యోతిర్జుషతామిత్యాహుతిం జుహుయాత్” ఇతి । నిర్గమతిథిమారభ్యనవమీంతిథిమతిక్రమ్య ప్రవాసేసత్యేతదవగన్తవ్యం । తత్రమిత్రోజనానితిమన్త్రోఽన్యత్రామ్నాతః । మన్త్రాన్తరపాఠస్తు “ మనోజ్యోతిర్జుషతామాజ్యంవిచ్ఛిన్నం యజ్ఞగ్ం సమిమం దధాతు। యాఇష్టాఉషసోనిమ్రుచశ్చతాస్సన్దధామి హవిషాఘృతేన”ఇతి।పూర్వార్ధస్తు భూమిర్భూమ్నేత్యనువాకే (కాం౧।౫ప్ర।౩అ) వ్యాఖ్యాతః। యా ఉషసఃప్రాతఃకాలోపలక్షితా ఆహుతయః యాశ్చనిమ్రుచోఽస్తమయకాలోపలక్షితా ఆహుతయః ఇష్టా ఇతరైర్యజమానై రనుష్ఠితాః మయాత్వన్తరితాః తాః సర్వా ఆహుతీః అనేనఘృతేనహవిషా సన్దధామి అవిచ్ఛిన్నాః కరోమి । అగ్న్యుపస్థాన మన్త్రాదివిషయః పూర్వభాగో గతః। అథ దార్శికయాజమాన మన్త్రాదివిషయ ఉత్తరార్ధభాగ ఉచ్యతే। కల్పః “ పయస్వతీరోషధయ ఇత్యప ఆచామత్యుపస్పృశతి వా ” ఇతి।పాఠస్తు “ పయస్వతీరోషధయః పయస్వద్వీరుధాంపయః । అపాం పయసో యత్పయస్తేన మామిన్ద్రసగ్ం సృజ ” ఇతి । సారవాచీపయశ్శబ్దః । ఓషధ

* ధర్మస్య ఇతి కా.

యః పయస్వత్యః। వీరుధాంలతానాం సన్బన్ధి యత్పయోనిర్గతంక్షీరం తదపి పయస్వత్ సారవత్ । అపాంమధ్యే యత్సారం యచ్చపయసోగవాదేః క్షీరస్య పయస్సారం తేనసారేణ సర్వేణ హే ఇన్ద్ర మాంసంసృజ సంయోజయ। కల్పః “దక్షిణేనాహవనీయ మవస్థాయ వ్రతముపైష్యన్త్సముద్రం మనసాధ్యాయతి అగ్నే వ్రతపతే వ్రతంచరిష్యామి ఇతి బ్రాహ్మణ” ఇతి। మన్త్రశేషస్తు “తచ్ఛకేయం తన్మే రాధ్యతాం” ఇతి। తద్వ్రతమనుష్ఠాతుం శక్తోభూయాసం।మదీయం తద్వ్రతం సమృద్ధం భవతు । కల్పః “అగ్నిగ్ం హోతారమిహ తగ్ం హువె ఇతిహవిర్నిరుప్యమాణ మభిమన్త్రయతె హవిర్నిర్వపణం వా పాత్ర మభిమృశత్యభి మన్త్రయతె” ఇతి। మన్త్రశేషస్తు “ దేవాన్ యజ్ఞియానిహ యాన్హవామహె । ఆయన్తు దేవాస్సుమనస్యమానా వియన్తు దేవా హవిషొమె అస్య” ఇతి । ఇహకర్మణి దేవానామాహ్వాతారం తమగ్నిమహ మాహ్వాయామి। ఇహకర్మణి యాన్ దేవానుద్దిశ్య జుహుమస్తానపి యజ్ఞియాన్ దేవాన్ ఆహ్వాయామి। ఆహూతాశ్చ తేదేవాస్సౌమనస్యంప్రాప్తాఆగచ్ఛన్తు । ఆగత్యచమె అస్య హవిషః మదీయమిదం హవిః వియన్తు భక్షయన్తు । కల్పః “అధయజ్ఞం యునక్తి కస్త్వాయునక్తి సత్వాయునక్తి” ఇతి। సర్వం విహారమనువీక్షతె ఇతి। హే యజ్ఞ కఃప్రజాపతిః సర్వత్రత్వాం యునక్తి యోగ్యం కరోతి తస్మాదత్రాపి సపవత్వాంయునక్తు।కల్పః “ఉభౌకపాల విమోచనం జపతః” ఇతి। ఉభావధ్వర్యుయజమానౌ। మన్త్రపాఠస్తు “యానిఘర్మే కపాలాన్యుపచిన్వన్తి వేధసః। పూష్ణస్తాన్యపివ్రత ఇన్ద్రవాయూ విముఞ్చతాం” ఇతి। అయంమన్త్రోఽప్యధ్వర్యుకాణ్డె ఆమ్నాతత్వాత్ ప్రథమప్రపాఠకె (సం-౧కాం। ౧ప్ర। ౭అ) వ్యాఖ్యాతః। వేధసో బ్రహ్మసమానాః పూష్ణః పోషకాః ఋత్విజో యానికపాలాని వహ్నౌ ఉపస్థాపయన్తి తానిసర్వాణ్యపి వ్రతె సమాప్తె సతి ఇన్ద్రవాయూ విముఞ్చతాం। అథప్రాయశ్చిత్తం। కల్పః “ యదికపాలం భిద్యేత గాయత్ర్యా త్వా శతాక్షరయా సన్దధామీతి తత్సన్ధాయ ఉపరిగార్హపత్యే ధార్యమాణ మభిజు

హుయాత్ మనోజ్యోతిర్జుషతాం ఇతి। అథైనమపోఽభ్యవహరేత్ అ
భిన్నో ఘర్మో జీరదానుః" ఇతి। మన్త్రశేషస్తు "యత ఆత్తస్తదగన్పు
నః। ఇధ్మో వేదిః పరిధయశ్చ సర్వే యజ్ఞస్యాయురనుసఞ్చరన్తి" ఇతి। ఘర్మో
దీప్తః సన్తప్తోఽయం కపాలవిశేషః స్వయం భిన్నత్వేన ప్రతీయమా
నోఽపి మన్త్రసామర్థ్యాదభిన్న ఏవ భిన్నత్వదోషం నావహతి। యస్మా
దయంజీరదానుః। జీరం జీవనం పురోడాశద్వారేణ యజ్ఞస్య దదాతీతి జీ
రదానుః। యో హ్యన్యం జీవయతి స కథం స్వయం భిన్నో భవేత్। అభి
న్నత్వే తదాకారః కుతో న భాతీత్యాశఙ్క్యోత్తరముచ్యతే। యతో య
స్మాన్మృద్రూపాత్ కారణాదాత్త ఉత్పన్నః పునస్తత్కారణం అఝా
ప్రాప్నోత్। అతస్తత్కారణరూప మృదాకార ఏవ ప్రతీయతే। న తు కార్యాకా
రః। తదప్రతీతత్వాదపి ఇధ్మాదయః స్వస్వాకారేణ ప్రతీయమానా య
జ్ఞపురుషస్యాయురనుకృత్య సఞ్చరన్తి। కల్పః "అథాన్యత్సృగ్ సఙ్కృత్య
కపాలేష్వపి సృజేత్ త్రయస్త్రిగ్ంశత్తన్తవః" ఇతి। మన్త్రశేషస్తు "యే
వితత్నిరే య ఇమం యజ్ఞగ్ం స్వధయా దదన్తే తేషాం ఛిన్నం ప్రత్యేత
ద్దధామి స్వాహా ఘర్మో దేవాగ్ం అప్యేతు" ఇతి। చతుర్థకాణ్డే ప్రజాపతిర్మ
నసాన్ధోఽచ్ఛేత ఇత్యనువాకేన ఇష్టకోపధానార్థా యజ్ఞతనునామకాస్త్రి
యస్త్రిగ్ంశన్మన్త్రా ఆమ్నాతాః। తన్మన్త్రప్రతిపాద్యా యజ్ఞతనవ ఇహ
తన్తుస్థానీయాః। యథా తన్తుభిః పటో నిష్పాద్యతే తథా తాస్తనవో య
జ్ఞంవిస్తారయన్తి। తే చ తన్తవో యజ్ఞనిష్పాదకాః। యే ఋత్విగాదయః
స్వధయా హవిషా ఇమం యజ్ఞం దదన్తే అనుతిష్ఠన్తి తేషాం ప్రజాపత్యాదీ
నాం యజ్ఞాభిమానిదేవానాం ఋత్విగాది యజ్ఞాఙ్గానాఞ్చ మధ్యే యత్స్వ
రూపం విచ్ఛిన్నం తదేతత్ప్రతిసన్దధామి తతస్స్వాహా సుష్టు ప్రతిసంహితో
ఘర్మో దీప్తో యజ్ఞాఙ్గవిశేషో దేవానప్యేతు ప్రాప్నోతు॥

॥ ॥అత్ర వినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

"మమ ప్రవత్స్యన్నూప్వర్వాగ్నిం మన్త్రైర్యేత్పునరాగతః।
మమేత్యాద్యైశ్చతుర్మన్త్రైర్మనస్తత్ర జుహోతి హి॥

గతమగ్నేరుపస్థానం మన్త్రైః ప్రాసఙ్గికాదథ।
పయస్త్వాచామతిస్వామీ దర్శపూర్ణిమయోరపః॥
అగ్నేః ప్రాగగ్నిపార్శ్వస్థో జపేదగ్నింహవిస్తథా।
నిరుప్యమాణంసమ్మన్త్ర్య కస్త్వాయజ్ఞంయునక్తిహి॥
యానీతిముచ్యమానాని కపాలాన్యనుమన్త్రయేత్।
అభిన్నోఽఽపృష్ఠిపేద్భిన్నం కపాలంయతఇత్యతః॥
కపాలాన్తరమాదధ్యా దితిప్రాసఙ్గికాగతాః"॥ఇతి॥

ఇతిశ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే తైత్తిరీయసంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే పఞ్చమప్రపాఠకే దశమోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

వైశ్వానరో న ఊత్యా ప్రయాతు పరావతః। అగ్నిరుక్థేన వాహసా। ఋతావానం వైశ్వానర మృతస్య జ్యోతిషస్పతిం। అజస్రం ఘర్మమీమహే। వైశ్వానరస్య దగ్ సనాభ్యో బృహదరిణాదేకః స్వపస్యయా కవిః। ఉభా పితరా మహయన్న జాయతాగ్నిర్ద్యావాపృథివీ భూరిరేతసా। పృష్టోదివిపృష్టో అగ్నిః పృథివ్యాం పృష్టో విశ్వా ఓషధీరావివేశ। వైశ్వానరస్సహసా పృష్టో అగ్నిస్సనో దివాసః॥౧॥

రిషస్పాతునక్తం। జాతోయదగ్నే భువనావ్యఖ్యః పశుంనగోపా ఇర్యఃపరిజ్మా। వైశ్వానర బ్రహ్మణె విన్దగాతుం యూయం పాతస్వస్తిభిస్సదానః। త్వమగ్నే శోచిషా శోశుచాన ఆరోదసీ అపృణాజాయమానః। త్వందేవాగ్ అభిశస్తేరముఞ్చో వైశ్వానరజాతవేదో మహిత్వా। అస్మాకమగ్నే మఘవత్సుధారయానామి క్షత్రమజరగ్ సువీర్యం। వయం జయేమ శతినగ్ సహస్రిణం వైశ్వానర॥౨॥

వాజమగ్నే తవోతిభిః । వైశ్వానరస్య సుమతౌ స్యామ రాజా హి కం భువనానామభిశ్రీః । ఇతో జాతో విశ్వమిదం విచష్టే వైశ్వానరో యతతే సూర్యేణ । అవ తే హేడో వరుణ నమోభి రవ యజ్ఞేభిరీమహే హవిర్భిః । క్షయన్నస్మభ్య మసుర ప్రచేతో రాజన్నేనాగ్ంసి శిశ్రథః కృతాని । ఉదుత్తమం వరుణ పాశమస్మదవా ధమం వి మధ్యమగ్ం శ్రథాయ । అథా వయమాదిత్య ॥౩॥

వ్రతే తవానాగసో అదితయే స్యామ । దధిక్రావ్ణ్ణో అకారిషం జిష్ణో రశ్వస్య వాజినః । సురభినో ముఖా కరత్ప్రణ ఆయూగ్ంషి తారిషత్ । అదధిక్రాశ్శవసా పఞ్చకృష్టీస్సూర్యఇవ జ్యోతిషా పస్తతాన । సహస్రసాశ్శతసా వాజ్యర్వా పృణక్తు మధ్వాస మిమావచాగ్ంసి । అగ్నిర్మూర్ధా భువః । మరుతో యద్ధవో దివస్సుమ్నాయన్తో హవామహే । ఆతూనః ॥౪॥

ఉపగన్తన । యా వశ్శర్మ శశమానాయ సన్తి త్రిధాతూని దాశుషే యచ్ఛతాధి । అస్మభ్యం తాని మరుతో వియన్త రయిం నో ధత్త వృషణస్సువీరం । అదితిర్న ఉరుష్య త్వదితిశ్శర్మ యచ్ఛతు । అదితిఃపాత్వగ్ంహసః । మహీమూషు మాతరగ్ం సువ్రతానా మృతస్య పత్నీమవసే హువేమ । తువిక్షత్రా మజరన్తీమురూచీగ్ం సుశర్మాణ మదితిగ్ం సుప్రణీతం । సుత్రామాణం పృథివీం ద్యా మనేహసగ్ం సుశర్మాణ మదితిగ్ం సుప్రణీతిం । దైవీంనావగ్ం స్వరిత్రా మనాగసమస్రవన్తీ మారుహేమా స్వస్తయే । ఇమాగ్ం సునావమారుహగ్ం శతారిత్రాగ్ం శతస్ఫ్యం । అచ్ఛిద్రాం పారయిష్ణుం ॥౫॥

దివాసః సహస్రిణం వైశ్వానరాదిత్య ఋణానోఽనై హ సగ్ంసు శర్మాణ మేకాన్న విగ్ంశతిశ్చ॥౧౧॥

దేవాసురాస్తే పరాభూమిర్భూమిరుప ప్రయన్తస్సమ్పశ్యాస్యయజ్ఞః * సమ్పశ్యామ్యగ్నిహోత్రం మమనామ వైశ్వానర ఏకాదశ॥౧౧॥

దేవాసురాస్తే కుత్సిద్ధస్సమ్పశ్యామి సమ్పశ్యామి నక్తముపగన్త నైకపక్షాచ్ఛశత్॥౫౧॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే పఞ్చమప్రపాఠకే ఏకాదశోఽనువాకః॥*॥

పఞ్చమప్రపాఠకస్సమ్పూర్ణః.

అథ భాష్యమ్.

అథాన్తిమ ఏకాదశానువాకే కామ్యేష్టియాజ్యా ఉచ్యన్తే।ఇష్టికాణ్డే త్రిహవిష్కా కాచిదిష్టిరామ్నాయతే “ వైశ్వానరంద్వాదశకపాలంనిర్వపేద్వారుణం చరుందధిక్రావ్ణ్ణే చరుమభిశస్యమానో యద్వైశ్వానరో ద్వాదశకపాలోభవతి సంవత్సరోవా అగ్నిర్వైశ్వానరః సంవత్సరేణైవైనగ్ స్వదయత్యపపాపంవర్ణగ్ హతేవారుణైనైవైనం వరుణపాశాన్ముఞ్చతిదధిక్రావ్ణ్ణాపునాతి” (సం-౨కాం।౨ప్ర।౫అ) ఇతి । అభిశస్యమానః పాతకరూపేణ దూష్యమాణః । వైశ్వానరశబ్దేనసంవత్సరాభిమానీ కశ్చిదగ్నిరుచ్యతే। తేనైవసంవత్సరాభిమానినా ఏనమభిశస్తం స్వాత్మానం స్వదయతి బన్ధుభ్యోరోచయతే । వర్ణంవర్ణ్యమానమారోప్యమాణం పాపమపహతే వినాశయతి పాపినం బద్ధ్వా నేతుంప్రసారితో యోవరుణపాశః తస్మాదేనంస్వాత్మానం వారుణయాగేన మోచయతి। § దధిక్రావదేవకేన యాగేవ స్వాత్మానం పూతంకరోతి । చోదకప్రాప్తా మ

* సమ్పశ్యామీత్యాహ ఇతిపుస్తకద్వయే. § దధిక్రావనామకేనయాగేన ఇతి తై.

న్వాహార్యదక్షిణాం బాధితుం దక్షిణాన్తరం విధత్తే "హిరణ్యం దక్షిణా పవిత్రంవై హిరణ్యం పునాత్యేవైనమాద్యమస్యాన్నంభవతి" (సం౨కాం౧ ౨ప్ర౫అ)ఇతి । ఆద్యంఅత్తుంయోగ్యంమృద్వన్నం। అస్యామిష్టౌప్రథమహా విషో యాజ్యాపురోఽను వాక్యా యుగ్మాని చత్వారివికల్పితాని। తత్ర ప్ర థమయుగ్మేపురోఽనువాక్యామాహ "వైశ్వానరోనఊత్యాప్రయాతుపరావ తః। అగ్నిరుక్థేనవాహసా" ఇతి । విశ్వేషాంనరాణాముపకారీవైశ్వానరో ఽగ్నిః ఊత్యా రక్షణనిమిత్తం పరావతోదూరాదపి దేశాత్ వాహసా ప్రాపణసామర్థ్యేన ఉక్థేన ఉక్థాన పూర్వకేణాగమనేన అస్మాన్ ఆప్ర యాతు ఆగచ్ఛతు । యాజ్యామాహ "ఋతావానం వైశ్వానరమృతస్య జ్యోతిషస్పతిం। అజస్రంఘర్మమీమహే" ఇతి।వైశ్వానర మీమహే వ యంప్రాప్నుమః। కీదృశం। ఋతావానంసత్యవన్తం । ఋతస్య యజ్ఞస్య జ్యోతిషాఽభీష్టఫలప్రకాశకస్య పతిం పాలకం। అజస్రంఘర్మంనిరన్తరందీ ప్యమానం। ద్వితీయయుగ్మేపురోఽనువాక్యామాహ " వైశ్వానరస్య దగ్ సనాభ్యో బృహదరిణాదేకః స్వపస్యయాకవిః। ఉభాపితరామహయన్న జాయతాగ్నిర్ద్యావాపృథివీ భూరిరేతసా" ఇతి। కవిర్బుద్ధిమాన్ ఏకో యజమానోవైశ్వానరసమ్బన్ధినీభ్యోదంసనాభ్యః క్రియాభ్యో బృహన్మ హాఫలం అరిణాత్ ప్రాప్నోత్ । అపశ్శబ్దః కర్మవాచీ। శోభనమపఃస్వ పః స్వపసోభావః స్వపస్యం। తేనవైశ్వానరయాగస్యశోభనకర్మత్వేనే త్యర్థః। ఛాన్దసోలిఙ్గవ్యత్యయః। అయమగ్నిః ద్యుభూమిరూపౌ మాతా పితరౌ భూరిరేతసౌ-స్వకీయ మాతాపితరౌ ఉభౌమహయన్లోకపూ జ్యౌ కుర్వన్ స్వయమజాయత ।తస్మాదేతదీయేనకర్మణామహాఫలం యు క్తమిత్యర్థః। యాజ్యామాహ " పృష్టోదివిపృష్టోఅగ్నిః పృథివ్యాం పృష్టో విశ్వా ఓషధీరావివేశ । వైశ్వానర స్సహసాపృష్టో అగ్నిస్సనోదివా స రిషఃపాతునక్తం" ఇతి। పృష్టఇత్యత్రసకారలోపశ్ఛాన్దసః। అయ మగ్నిః దివిస్పృష్టః సన్ ఆదిత్యరూపేణావస్థితః। పృథివ్యాంస్పృష్టః సన్ దా హపాకప్రకాశకారిత్వేనఅవస్థితః। తథాఫలపాకకారీసన్ స్పృష్టఇతి స

మ్బద్ధః । సర్వా అప్యోషధీరావివేశ । వైశ్వానరోఽగ్నిః సహసా బలేన స్పృష్టః సమ్బద్ధస్స తాదృశో నోఽస్మాన్ దివారిషః హింసకాత్ పాపాత్ నక్తం రాత్రావపి సోఽస్మాన్ పాతు । తృతీయయుగ్మేపురోఽనువాక్యామాహ "జాతోయదగ్నేభువనావ్యఖ్యః పశుంనగోపాఇర్యః పరిజ్మా । వైశ్వానరబ్రహ్మణేవిన్దగాతుంయూయంపాతస్వస్తిభిస్సదానః" ఇతి । హే అగ్నేత్వంజాతమాత్రఏవభువనానివ్యఖ్యః స్వతేజసా విశేషేణఖ్యాపితవానసి । గోపాఃపశుంనపశుమివ । యథాగోపాలకోఽనాయాసేనైవపశూ రేతదీయ ఇతిఖ్యాపయతి తద్వత్ । కీదృశ స్త్వం । ఇర్యః ఇరాఃసన్న మర్హసి । పరిజ్మా * పరితోగన్తా । యస్మాదేవంవిధస్త్వంతతో వైశ్వానర బ్రహ్మణే పరివృఢాయాస్మైకర్మణేగాతుం మార్గంవిన్ద లభస్వ । యూయం స్వస్తిభిః శ్రేయోభిః సదానోఽస్మాన్ పాతరక్షత । యూయమితిబహువచనంపూజార్థం । యాజ్యామాహ "త్వమగ్నేశోచిషా శోశుచాన ఆ రోదసీ అపృణాజ్జాయమానః । త్వందేవాꣳ అభిశస్తేరముఞ్చో వైశ్వానరజాతవేదోమహిత్వా" ఇతి । హేఅగ్నేత్వంశోచిషాశోశుచానో భృశం దీప్యమానోజాయమాన ఏవ రోదసీద్యావాపృథివ్యౌశోచిషాదీప్త్యా ఆపృణాః సర్వతః పూరితవానసి । హేజాతవేదఉత్పన్నజగద్వేదిన్ వైశ్వానరత్వం మహిత్వాస్వమహిమ్నా దేవాన్ ఋత్విజః అభిశస్తేః పాపాత్ అముఞ్చః మోచితవానసి । చతుర్థయుగ్మేపురోఽనువాక్యామాహ "అస్మాకమగ్నేమఘవత్సుధారయానామిక్షత్రమజరꣳ సువీర్యం । వయం జయేమశతినꣳ సహస్రిణం వైశ్వానరవాజమగ్నే తవోతిభిః" ఇతి । హే అగ్నే అస్మాకంక్షత్రంపాలకంపురుషంఇన్ద్రేషుస్థాపయ ఇన్ద్రసమానంకురు । కీదృశంక్షత్రం । అనామిఅనమనశీలం కస్యచిదపినమస్కారం నకరోతీత్యర్థః । అజరంజరారహితం । సువీర్యంఅభగ్నసామర్థ్యం । హేవైశ్వానరతవోతిభిః త్వదీయైఃపాలనైః వయమపిశతసహస్రసఙ్ఖ్యోపేతం వాజమన్నంజయేమ । యాజ్యామాహ "వైశ్వానరస్యసుమతౌ స్యామ రాజా

* పరితో మన్తా ఇతి తై.

హికం భువనాదామభిశ్రీః। ఇతో జాతో విశ్వమిదం విచష్టే వైశ్వానరో యత
తే సూర్యేణ" ఇతి। వయం వైశ్వానరస్య సుమతౌ అనుగ్రహబుద్ధౌ స్యామ
తిష్ఠేమ। అభిప్రాప్తశ్రీరయం వైశ్వానరః సర్వేషాం భువనానాం రాజా హి
కం ప్రకాశకః ఖలు। ఇత ఏవ కారణాజ్జాతమాత్ర ఏవేదం విశ్వం విచష్టే వి
శేషేణ ప్రఖ్యాపయతి। అయం వైశ్వానరః సూర్యరూపేణ యతతే దివా ప్ర
వర్తతే అత ఏవాన్యత్రామ్నాతం "ఉద్యన్తం వావాదిత్యమగ్ని రనుస
మారోహతి" ఇతి। తాన్యేతాని చత్వారి యుక్తాని శ్రూయమాణేషు స
ర్వేష్వపి వైశ్వానరయాగేషు ఇచ్ఛయా వికల్ప్యన్తే వైశ్వానరలిఙ్గస్య సా
ధారణత్వాత్ విశేషలిఙ్గానాఞ్చ స్పష్టానామదర్శనాత్। యది కశ్చిత్
స్వబుద్ధ్యా విశేషలిఙ్గం సూక్ష్మముత్ప్రేక్షేత తదా తదనుసారేణ వ్యవస్థా
స్తు। ద్వితీయహవిషః పురోఽనువాక్యామాహ "అవ తే హేడో వరుణ నమో
భిరవ యజ్ఞేభిరీమహే హవిర్భిః। క్షయన్నస్మభ్యమసుర ప్రచేతో రాజన్నే
నాꣳసి శిశ్రథః కృతాని" ఇతి। హే వరుణ తే హేడః తవ క్రోధం నమస్కా
రైరవేమహే శమయామః। యజ్ఞేభిః పూజావిశేషైః హవిర్భిశ్చ పురో
డాశాదిభిః అవేమహే శమయామః। హే అసుర శత్రునిరసన క్షమ హే ప్ర
చేతః ప్రకృష్టచిత్త హే రాజన్ దీప్యమాన అస్మభ్యం అస్మదనుగ్రహార్థం క్ష
యన్ ఇహ నివసన్ అస్మాభిః కృతాన్యేనాంసి శిశ్రథః శ్లథయ। యాజ్యా
మాహ "ఉదుత్తమం వరుణ పాశమస్మదవాధమం వి మధ్యమꣳ శ్రథాయ।
అథా వయమాదిత్య వ్రతే తవానాగసో అదితయే స్యామ" ఇతి। హే వరుణ
ఉత్తమం ఉత్తమాఙ్గే శిరసి స్థాపితం త్వదీయం పాశముత్కృష్య శ్రథాయ
వినాశయ। అధమం అధమాఙ్గే పాదప్రదేశే స్థాపితం పాదమవకృష్య వినా
శయ। మధ్యమం మధ్యమప్రదేశే స్థాపితం పాశం విచ్ఛేదయ। అథ పాశత్ర
యవినాశనానన్తరం హే ఆదిత్య సూర్యసదృశ వరుణ వయమనాగసః పా
పరహితాః సన్తః తవ వ్రతే త్వదీయకర్మణి అదితయే అఖణ్డితత్వాయ స్యా
మ యోగ్యా భవేమ। తృతీయహవిషః పురోఽనువాక్యామాహ "దధిక్రా
వ్ణ్ణో అకారిషం జిష్ణోరశ్వస్య వాజినః। సురభి నో ముఖా కరత్ప్రణ ఆయూ

గ్ంషి తారిషత్” ఇతి । దధిక్రావతిప్రాప్నోతీతి దధిక్రావా । దధిప్రియః
కశ్చిద్దేవవిశేషః । అగ్నిరిత్యన్యే । తస్యదేవస్యఅకారిషం అహంకర్మకృత
వానస్మి । కీదృశస్య । జిష్ణోః జయశీలస్య । అశ్వస్య వ్యాపినః । వాజినోఽ
న్నవతః । సదేవో నోఽస్మాకంముఖం సురభికరత్కస్తూరాదిద్రవ్య సమృ
ద్ధిప్రదానేనసుగన్ధోపేతం కరోతు । అస్మాకమాయూంషిచ ప్రతారిషత్ప్ర
వర్ధయతు । యాజ్యామాహ “ ఆదధిక్రాశ్శవసాపఞ్చకృష్టీస్సూర్య ఇవ
జ్యోతిషాప స్తతాన । సహస్రసాశ్శత సావాజ్యర్వాపృణక్తు మధ్వాసమి
మావచాఙ్గ్సి” ఇతి । అయందధిక్రాః పఞ్చ కృష్టీః నిషాదపఞ్చమా
శ్చతుర్ణ్వర్ణాన్ పఞ్చవిధాన్మనుష్యానాతతానసర్వతోవిస్తారయతి।కింకృ
త్వా । శవసాఅన్నేనసంయోజ్య యథాసూర్యోజ్యోతిషారశ్మినా భూరస
మాదాయవర్షన్తోయవిస్తారయతితద్వత్ । కీదృశోదధిక్రాః సహస్ర
సఙ్ఖ్యాకంధనంసనోతి దదాతీతి సహస్రసాః । తథాశతసాః । వాజీఅన్న
వాన్ అర్వాకర్మభూమావాగమనవాన్ తాదృశోదేవఇమామధ్వా మధు
రాణి మదీయానిస్తుతిరూపాణి వచాంసిసంపృణక్తుఅఙ్గీకరోతు । పూర్వో
క్తామేవత్రిహవిషాన్ మిష్టిం ఫలాన్తరాయవిధత్తే “ ఏతామేవ నిర్వపేత్ప్ర
జాకామస్సంవత్సరోవా ఏతస్యాశాన్తో యోనింప్రజాయైపశూనాంనిర్దహ
తియోఽలంప్రజాయైసన్ప్రజాంన విన్దతేయద్వైశ్వానరో ద్వాదశ కపా
లోభవతి సంవత్సరోవా అగ్నిర్వైశ్వానరః సంవత్సరమేవ భాగధేయేన
శమయతి సోఽస్మైశాన్తః స్వాద్యోనేః ప్రజాం ప్రజనయతి వారుణేనైవై
నం వరుణపాశాన్ముఞ్చతి దధిక్రావ్ణా పునాతిహిరణ్యం దక్షిణా పవిత్రం
వైహిరణ్యం పునాత్యేవైనం విన్దతేప్రజాం” (సం౨కాం। ౨ప్ర। ౫౮)ఇతి॥
యావనాదిసమ్పత్త్యాప్రజా ముత్పాదయితుంయోగ్యోఽపియఃప్రజాంనల
భతే తస్యప్రజార్థంప్రవృత్తం యోనిం గర్భధారణస్థానమశాన్తస్సంవ
త్సరదేవో వైశ్వానరోనిశ్శేషేణదహతి । ఏవంపశుష్వపియోజ్యం । ద్వా
దశకపాలేనతు శాన్తోయోనింసమాధాయ ప్రజా ముత్పాదయతి। ఉత్ప
న్నపుత్రస్య పూతత్వాదిఫలార్థమేక హవిషాన్ మిష్టిం విధత్తే “ వైశ్వాన

రం ద్వాదశకపాలం నిర్వపేత్పుత్రేజాతే యదష్టాకపాలోభవతి గాయత్రియైవైనం బ్రహ్మవర్చసేనపునాతి యన్నవకపాల స్త్రివృతైవాస్మి న్తేజో దధాతియద్దశకపాలోవిరాజైవాస్మిన్నన్నాద్యం దధాతియ దేకాదశకపాలస్త్రిష్టుభైవాస్మిన్నిన్ద్రియం దధాతి యద్ద్వాదశకపాలో జగత్యైవాస్మిన్పశూన్దధాతి యస్మిన్జాతఏతామిష్టిం నిర్వపతి పూతఏవ తేజస్వ్యన్నాదఇన్ద్రియావీపశుమాన్భవతి'' (సం-కా౨। ౨ప్ర।౫అ)ఇతి । ద్వాదశత్వసంఖ్యాన్తర్గతాభిరష్టత్వాది సంఖ్యాభిర్గాయత్ర్యాదిసామ్య మనూద్యప్రశంసతి । ఏతామేవేష్టిం దర్శాద్యత్యయప్రాయశ్చిత్తార్థం విధత్తే ''అవవాఏషసువర్గాల్లోకాచ్ఛిద్యతేయోదర్శపూర్ణమాసయాజీసన్నమావాస్యాంవా పౌర్ణమాసీంవాఽతిపాదయతిసువర్గాయహిలోకాయ దర్శపూర్ణమాసావిజ్యేతేవైశ్వానరం ద్వాదశకపాలం నిర్వపేదమావాస్యాంవాపౌర్ణమాసీంవాతిపాద్య సంవత్సరోవా అగ్నిర్వైశ్వానరస్సంవత్సరమేవ ప్రీణాత్యథోసంవత్సరమేవాస్మాఉపదధాతి సువర్గస్యలోకస్యసమష్ట్యా అథోదేవతాఏవాన్వారభ్యసువర్గంలోకమేతి''(సం-౨కా।౨ప్ర। ౫అ)ఇతి। యదాసంవత్సరమేవోపదధాతి విచ్ఛేదరహితం కరోతి తదా సంవత్సరావయవయోర్దర్శపూర్ణమాసయోరనుష్ఠానస్యన కాలాత్యయః । కిఞ్చసంవత్సరేప్రీతేసర్వదేవతానాం ప్రీతత్వాద్దేవతా ఆశ్రిత్య తదనుగ్రహేణసర్వంప్రాప్నోతి।అథానేనసమృద్ధిరహితోయోఽగ్నిముద్వాసయిష్యతి తస్యద్విహవిష్కామిష్టింవిధత్తే ''వీరహావాఏష దేవానాంయోఽగ్నిముద్వాసయతేనవాఏతస్యబ్రాహ్మణాఋతాయవఽగ్రపురాన్నమతున్నాగ్నేయమష్టాకపాలంనిర్వపేద్వైశ్వానరంద్వాదశకపాల మగ్నిముద్వాసయిష్యన్యదష్టాకపాలోభవత్యష్టాక్షరా గాయత్రీగాయత్రోఽగ్నిర్యావానేవాగ్నిస్తస్మాఆతిథ్యంకరోత్యథోయథాజనంయతేఽవసం కరోతి తాదృగేవతద్ద్వాదశకపాలోవైశ్వానరోభవతిద్వాదశమాసాస్సంవత్సరస్సంవత్సరఃఖలువాఅగ్నేర్యోనిస్స్వామేవైనంయోనింగమయత్యాద్యమస్యాన్నంభవతి'' (స౨కా।౨ప్ర।౫అ)ఇతి। అష్టత్వసంఖ్యయాగాయత్రీద్వా

రావత్సరసోదరస్యాగ్నేస్సర్వస్యాప్యాతిథ్యంకృతం భవతి|కిఞ్చయథాలోకే
దూరదేశవర్తినం పితృభ్రాత్రాదిరూపంజనంప్రతియతేగచ్ఛతేపురుషాయతత్
వసంరక్షకం పాథేయం కరోతి తాదృశమేవ ముద్వాస యిష్యమాణాయ
అగ్నయె పురోడాశప్రదానం, ద్వాదశసంఖ్యయా మాసద్వారా సంవత్స
రరూపాం స్వయోనిమేవాగ్నిం గమయతి। అగ్నేరనుగ్రహేణాస్యసమీ
చీన మన్నం భవతి|అత్రాగ్నేయ హవిషి యాజ్యా పురోఽనువాక్యయోః
ప్రతీకద్వయమాహ “అగ్నిమూర్ధా భువః” ఇతి|అనయోరగ్నిమూర్
ధేత్యసౌ పురోఽనువాక్యాసాచోప ప్రయన్త ఇత్యనువాకే (సం-౧కా|
౫ప్ర|౫అ) వ్యాఖ్యాతా। భువోయజ్ఞస్యేత్యసౌ యాజ్యాసాతుచతుర్థకా
ణ్డ ఆమ్నాతత్వాత్తత్రైవ వ్యాఖ్యాస్యతే। ప్రజాభిస్సమృద్ధిం గ్రామంకామ
యమానస్య ద్విహవిష్కామిష్టిం విధత్తే “ వైశ్వానరం ద్వాదశకపాలం ని
ర్వపెన్మారుతగ్ సప్తకపాలం గ్రామకామః” ఇతి। ప్రకృతావష్టా కపా
లైకాదశ కపాలయోర్హవిషో రేకస్మి న్నేవాగ్నా వధిశ్రి తత్వాదథ త
త్ప్రాప్తావపవదతి, “ఆహవనీయె వైశ్వానర మధిశ్రయతి గార్హపత్యే
మారుతం పాపవస్యసస్య విధృత్యై” (సం-౨కా|౨ప్ర|౫అ) ఇతి|వసీయో
త్యధికం యత్పాపం తత్పాపవస్యసం। తస్యగ్రామప్రాప్తి ప్రతిబంధకస్య
పాపస్య విధృత్యై వియోజనాయేత్యర్థః। ద్వాదశత్వ సఙ్ఖ్యాం ప్రశంసతి
“ద్వాదశకపాలో వైశ్వానరో భవతిద్వాదశమాసా స్సంవత్సర స్సంవత్స
రేణైవాస్మై సజాతాగ్ శ్చ్యావయతి” (సం-౨కా|౨ప్ర|౫అ) ఇతి। అస్మై
యజమానార్థం సజాతాన్సమానకులే సముత్పన్నా న్మనుష్యాన్ చ్యావ
యతి ప్రహ్వీభూతాన్కరోతి। మరుద్దేవతాం ప్రశంసతి “మారుతో భవ
తి మరుతోవైదేవానాం విశో దేవ విశేనైవాస్మై మనుష్య విశమవరున్ధే”
(సం-౨కా|౨ప్ర|౫అ) ఇతి। విశఙ్కరప్రదాఙ్గి ప్రజాః దైవిక ప్రజానుగ్రహే
ణ మానుషప్రజావృద్ధిం సమ్పాదయతి। సప్తసఙ్ఖ్యాం ప్రశంసతి “సప్తకపా
లో భవతి సప్తగణావైమరుతో గణశ ఏవాస్మై సజాతానవరున్ధే” (సం
౨కా-౨ప్ర|౫అ) ఇతి। ఈదృగన్యా దృజ్ చేత్యాది నామధారిణాం సప్తా

నాం సమూహాగ్ని ప్రథమోగణః । శుక్రజ్యోతిశ్చ సత్య జ్యోతిశ్చేత్యాదికో ద్వితీయోగణః । ఋతజిచ్చేత్యాదికస్తృతీయః । ఋతశ్చేత్యాదికశ్చతుర్థః ఈదృఙ్చాన ఇత్యాదికగ్గ్ పఞ్చమః । * మితాసశ్చేత్యాదికష్షష్ఠః । గణాన్తరంశాఖాన్తరేద్రష్టవ్యం । వైదికగణానుగ్రహేణజాతిగణాన్ బహూన్ సమ్పాదయతి । ప్రాకృతహవిష్ష్వాసాదితేషుపశ్చాత్సామిధేనీప్రైషే కృతేతాః సామిధేన్యోఽనూచ్యంతే । తద్వదత్రాపిసామిధేనీభ్యగ్గ్ ప్రాగేవాసాదనం వైశ్వానరస్యక్రియతే । మారుతాసాదనస్యసామిధేన్యనువచనకాలీనత్వంవిధత్తే « అనూచ్యమానఆసాదయతి విశమేవాస్మా అనువర్త్మానంకరోతి" (సం-౨కాం। ౨ప్ర। ౫అ) ఇతి। ప్రజాం యజమానానుగామినీం కరోతీత్యర్థః ।అత్రమారుతయాగేపురోఽనువాక్యామాహ « మరుతో యద్ధవోదివస్సుమ్నాయన్తోహవామహే । ఆతూనఉపగన్తన" ఇతి । హే మరుతోయద్యస్మాత్కారణాద్వయం సుమ్నాయన్తః సుఖమిచ్ఛన్తః దివో ద్యులోకాద్వోయుష్మాన్ హవామహే ఆహ్వయామః తస్మాదాహూతాయూయంనోఽస్మానుపగన్తనప్రాప్నుత । యాజ్యామాహ « యావశ్శర్మశశమానాయసన్తిత్రిధాతూని దాశుషే యచ్ఛతాధి । అస్మభ్యం తాని మరుతో వియన్త రయింనో ధత్త వృషణ స్సువీరం " ఇతి । హే మరుతః వోయుష్మాన్ శశమానాయ యజమానాయ దాతుం యాశర్మ యానిసుఖానిసన్తిసమ్పాదితాని విద్యన్తే త్రిధాతూని త్రిస్థానాని లోకత్రయవర్తీని యానిసుఖానిదాశుషే హావిర్దత్తవతే అధియచ్ఛత అధికంయథాభవతి తథాభవన్తగ్గ్ ప్రయచ్ఛన్తి తానిసర్వాణ్యస్మభ్యం వియన్తప్రయచ్ఛత । కిఞ్చ।అధవృషణోఽభిమతస్యఫలస్యవర్షితారః రయిం ధనంనో అస్మభ్యంధత్తసమ్పాదయతసువీరం శోభనపుత్రఞ్చ సమ్పాదయత । ఇష్ట్యంతరంవిధత్తే « ఆదిత్యంచరుం నిర్వపేత్సఙ్గ్రామ ముపప్రయాస్యన్నియంవా ఆదితిరస్యామేవ పూర్వేప్రతితిష్ఠన్తి" (సం- ౨కా। ౨ప్ర ।

* ధునిశ్చేత్యాదిక ఇతికా।

౬అ) ఇతి । ఉపప్రయాస్యన్ జిగమిషుః అనయేష్ట్యాజితసంగ్రామాః స్సర్వే పురుషాః భూమావేవ ప్రతితిష్ఠన్తి తద్వ్యాదయస్యేత్యర్థః । తత్ర యుగ్మ ద్వయమామ్నాతం।తత్ర ప్రథమయుగ్మేపురోఽనువాక్యామాహ « అదితిర్న ఉరుష్యత్వదితి శ్శర్మయచ్ఛతు । అదితిః పాత్వగ్ంహసః ” ఇతి । ఉరుష్యతు శత్రుభ్యోరక్షతు । స్పష్టమన్యత్ । యాజ్యామాహ « మహీమూషు మాతరగ్ం సువ్రతానామృతస్యపత్నీమవసేహువేమ । తువిక్షత్రామజర న్తీమురూచీగ్ం సుశర్మాణమదితిగ్ం సుప్రణీతిం” ఇతి । అదితిం అదితి దేవతామేవ అవసే అస్మద్రక్షణార్థం సుహువేమ సుష్ఠు ఆహ్వయామః।కీదృశీంమహీం మహనీయాంసువ్రతానాం మాతరంశోభనకర్మణాం ప్రసిద్ధానాం మాతృవద్ధితకారిణీం ఋతస్యపత్నీంసత్యస్యపాలయిత్రీంతువిక్షత్రాం *బహురాజపాలయిత్రీంఅజరన్తీంసర్వదాజరావహితాంఉరూచీంవిస్తీర్ణగతింసుశర్మాణం సమీచీనసుఖోపేతాంసుప్రణీతిం సుష్ఠునకర్మణాం ప్రణేత్రీం । ద్వితీయయుగ్మేపురోఽనువాక్యామాహ « సుత్రామాణం పృథివీం ద్యామనేహసగ్ం సుశర్మాణమదితిగ్ం సుప్రణీతిం । దైవీం నావగ్ం స్వరిత్రామనాగసమస్రవంతీమారుహేమాస్వస్తయే” ఇతి । స్వస్తయే క్షేమాయ అదితిం ఆరుహేమప్రాప్నుయామ । కీదృశీంసుత్రామాణంసుష్ఠు త్రాత్రీం పృథివీం విస్తీర్ణాం ద్యాంద్యోతమానాం అనేహసం కాలాత్మకాంచిరస్థాయినీమిత్యర్థః । దైవీంనావంయథా మనుష్యనిర్మితానౌః సముద్రస్యోపరితిష్ఠతి తథాదేవనిర్మితా భూమిర్మహోజలస్యోపరివర్తత ఇత్యర్థః । స్వరిత్రాంసుష్ఠుశత్రుభ్యః పాలయిత్రీంఅనాగసం పాపరహితాం అస్రవంతీంఛిద్రరహితాం । యాజ్యామాహ « ఇమాగ్ం సునావమారుహగ్ం శతారిత్రాగ్ంశతస్ఫ్యం । అచ్ఛిద్రాంపారయిష్ణుం” ఇతి । ఇమాంభూమింనావంనౌసదృశీం సుష్ఠుఆరుహంప్రాప్తవానస్మి । కీదృశీం శతసంఖ్యాకాన్యరిత్రాణిచారిభ్యోరక్షకాణ్యాయుధాని యస్యాంసాశతారిత్రా తాం § తాదృక్పాలకైర్గపాలితామిత్యర్థః । శతసంఖ్యాకాః స్ఫ్యాస

* బహురాజపాలితామితి కాంచీపాఠః.   § దిక్పాలకైరితి కాశీపాఠః.

దృఢా స్తరుణదణ్డా యస్యాస్సాశతస్ఫ్యా।తాం * అచ్ఛిద్రాం † దోషర హితాం। పారయిష్ణుం అభీష్టఫలస్యపారంనేతుంసమర్థామిత్యర్థః । యుద్ధభూమింప్రాప్తస్యబలార్థినఇష్ట్యన్తరంవిధత్తే “ వైశ్వానరంద్వాదశకపాలం నిర్వపేదాయతనం గత్వాసంవత్సరోవా అగ్నిర్వైశ్వానరస్సంవత్సరఃఖలువై దేవానామాయతనమేతస్మాద్వాఆయనాద్దేవా అసురానజయన్ యద్వైశ్వానరం ద్వాదశకపాలంనిర్వపతి దేవానామేవాయతనే యతతేజయతితగ్‌ంసంగ్రామం” (సం-౨కాం। ౨ప్ర। ౬అ) ఇతి । యస్మిన్నాయతనేయుద్ధం భవిష్యతి తత్ప్రాప్యతస్మిన్భూప్రదేశేనిర్వపేత్ । సంవత్సరదేవతాయా భూమిబలస్వామిత్వాత్తయా పాలితేదేశే దేవానాంజయః।తద్వదయమపిప్రయతతేతస్మాజ్జయతి । మారణాదిపాపార్థంప్రవృత్తయోఃపరస్పరవైరిణోరన్నంయోభుఙ్క్తేతస్యప్రాయశ్చిత్తరూపామిష్టింవిధత్తే “ ఏతస్మిన్వాఏతౌమృజాతే యోవిద్విషాణయోరన్నమత్తి వైశ్వానరం ద్వాదశకపాలం నిర్వపేద్విద్విషాణయోరన్నంజగ్ధ్వా సంవత్సరోవా అగ్నిర్వైశ్వానర స్సంవత్సరస్వదితమేవాత్తి నాస్మిన్మృజాతే” (సం-౨కాం। ౨ప్ర। ౬అ) ఇతి। అభిచారాదినాపరస్పరం మారణోద్యుక్తౌ విద్వేషిణౌ తావేతౌస్వకీయాన్నభుజిస్వకీయం పాపంలేపయతః సంవత్సరదేవేనస్వదితం నిర్దోషీకృతమేవాన్నమసావత్తిఅతస్తౌనాస్మిన్లేపయతః । యావుభౌ పరస్పరమద్రోహాయశపథే కురుతః తయోర్మధ్యే ప్రథమంద్రుహ్యతః ప్రాయశ్చిత్తాయేష్టింవిధత్తే “ సంవత్సరాయవాఏతౌ సమమాతేయౌ సమమాతే తయోర్యఃపూర్వోఽభిద్రుహ్యతి తంవరుణో గృహ్ణాతి వైశ్వానరం ద్వాదశకపాలం నిర్వపేత్ సమమానయోః పూర్వోఽభిద్రుహ్యసంవత్సరోవా అగ్నిర్వైశ్వానరః సంవత్సర మేవాప్త్వా నిర్వరుణం పరస్తాదభిద్రుహ్యతి నైనంవరుణోగృహ్ణాతి” (సం-౨కాం।౨ప్ర। ౬అ) ఇతి । సంవత్సరాయ సంవత్సరదేవంసాక్షిణం కృత్వేత్యర్థః । సమమా

* తాం మణ్డూక కూర్మాదిభిర్జలస్యోపరి ధారితామిత్యర్థ ఇతికా।

† అచ్ఛిద్రాం అధోభాగేజలస్యప్రవేశచ్ఛిద్రరహితామితి కా।

ఇతి । సంవత్సరరూపం వైశ్వానరం ప్రయుజ్య ధనలాభార్థ మిష్ట్వాఽనిర్బధ్యమానముత్సృజేత్ సోఽప్రతిష్ఠితో భవతి। పునరిష్ట్వాతదీయంభాగంగత్వా విముఞ్చతి విసర్జితవాన్ భవతి । తత్రేతికర్తవ్యతాం కాఞ్చిద్విధత్తే "యయా రజ్జ్వోత్తమాం గామాజేత్తాం భ్రాతృవ్యాయ ప్రహిణుయాన్నిర్ఋతిమేవాస్మై ప్రహిణోతి" (సం-౨కాం। ౨ప్ర। ౬అ) ఇతి । దాతృభ్యో లబ్ధాసుగోషూత్తమాంగాం యయారజ్జ్వా బద్ధ్వా సమానయతి తాంరజ్జుంభ్రాతృవ్యవినాశార్థంతదీయ గోష్ఠేప్రక్షిపేత్ ।తథాసతినిర్ఋతిందారిద్ర్యరూపాంరాక్షసీమేవభ్రాతృవ్యార్థంప్రేషయతి।

॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

"అన్వ్యానువాక్యాయాజ్యా యాగ్వైశ్వానరాభిధే।
వైశ్వేత్యష్టౌవికల్పాః స్యురవతేవారుణేచరౌ॥
దధీతిదధ్యాదిచరావగ్న్యాద్యాసనయాగకే।
అగ్నిర్మూర్ధాభువోద్వేస్తత్ప్రతీకేతేఉభేమతే॥
మరుత్సప్తకపాలేష్టావదిత్యాదిత్యకేచరౌ।
చతస్రస్స్యుర్వికల్పార్థఇతిప్రశ్నోఽత్రపఞ్చమః"॥

అథ మీమాంసా.

॥ ॥ప్రథమాధ్యాయస్యచతుర్థపాదేచిన్తితం॥ ॥

"యద్ద్వాదశకపాలేష్టేర్వైశ్వానర్యాఅనన్తరం।
శ్రుతమష్టాకపాలాదితద్గుణోనామవాస్తుతిః॥
అన్తర్భావాదష్టత్వాదేర్నామస్యాదగ్నిహోత్రవత్।
ద్రవ్యంద్రవ్యాంతరేనోచేద్గుణస్తర్హిఫలత్యసౌ॥
వాక్యైక్యముపసంహారాద్విస్పష్టంతత్తుబాధ్యతే।
నానాగుణవిధౌ,తస్మాదంశత్వాదంశిసంస్తుతిః"॥

కామ్యేష్టికాణ్డేశ్రూయతే। "వైశ్వానరం ద్వాదశకపాలం నిర్వపేత్పుత్రేజాతే యదష్టాకపాలోభవతి గాయత్రియైవైనం బ్రహ్మవర్చసేన

తేసమ్యక్ శపథంకురుతః। వరుణగ్రహణం నామరోగోత్పత్తిః। నిర్వాగు
ణం రోగనివారకం। సంవత్సరదేవ మేవ ప్రథమతః ప్రాప్యపశ్చాత్తస్మిన్తేన
యుక్తోద్రోహం కృతవాన్భవతి। తతో నాస్యవరుణగ్రహణంభవతి। అవిం
ప్రతి గృహీతవతః పాపపరిహారాయ ఇష్టింవిధత్తే “ ఆవ్యంవా ఏషప్రతి
గృహ్ణాతి యోఽవింప్రతిగృహ్ణాతివైశ్వానరం ద్వాదశకపాలం నిర్వపేదవిం
ప్రతిగృహ్య సంవత్సరోవా అగ్నిర్వైశ్వానర స్సంవత్సరస్వదితామేవ ప్రతి
గృహ్ణాతి నావ్యంప్రతిగృహ్ణాతి (సం-౨కాం। ౨ప్ర। ౬అ) ఇతి। అవత్యసా్మ
దిత్యావ్యం పాపంశ్లేష్మరోగఇతికేచిత్। సంవత్సరేణస్వదితాం నిర్దోషీ
కృతాం। అధస్తాదుపరిష్టాచ్చోభయతోదన్తైర్యుక్తం ప్రాణిస్వరూపంప్రతి
గృహీతవతః పాపపరిహారాయేష్టింవిధత్తే “ ఆత్మనోవా ఏషమాత్రా
మాప్నోతి యఉభయాదత్ప్రతిగృహ్ణాత్యశ్వంవా పురుషంవా వైశ్వానరం
ద్వాదశకపాలంనిర్వపేదుభయాదత్ ప్రతిగృహ్య సంవత్సరోవాఅగ్నిర్వై
శ్వానరఃసంవత్సరస్వదితమేవ ప్రతిగృహ్ణాతినాత్మనో మాత్రామాప్నోతి”
(సం-౨కాం। ౨ప్ర। ౬అ) ఇతి। మాత్రాం హింసాం ఉభయతో దన్తాయు
క్తతత్స్వరూపముభయాదత్। ధనలాభనిమిత్తం దాతృసమీపేగమిష్యత
ఇష్టింవిధత్తే “ వైశ్వానరం ద్వాదశకపాలం నిర్వపేత్సనిమేష్యన్త్సంవ
త్సరోవా అగ్నిర్వైశ్వానరోయదాఖలువైసంవత్సరం జనతాయాంచర
త్యథసధనార్ఘోభవతి యద్వైశ్వానరం ద్వాదశకపాలంనిర్వపతిసంవ
త్సరసాతామేవసనిమభిప్రచ్యవతే దానకామా అస్మైప్రజాభవన్తి” (సం
౨కాం। ౨ప్ర। ౬అ) ఇతి। సనింధనలాభం। లోకే యో యాచకో దా
తృజనసమూహేసంవత్సరంచరతి తదానీమసౌ ధనసమృద్ధోభవతి। సంవ
త్సరదేవేనసాతాం దత్తామేవసనింధనలబ్ధిమభిప్రాప్నోతి। అస్య ప్రజా
శ్చ దానశీలాభవన్తి। తయేష్ట్యాదాతృసమీపే ధనంలబ్ధ్వాగృహం సమాగ
తస్యనైమిత్తికీమిష్టిం విధత్తే “ యోవైసంవత్సరంప్రయుజ్య నవిముఞ్చత్య
ప్రతిష్ఠానోవైసభవత్యేతమేవ వైశ్వానరంపునరాగత్య నిర్వపేద్యమేవ ప్ర
యుఙ్క్తేతంభాగధేయేన విముఞ్చతి ప్రతిష్ఠిత్యై” (సం౨కాం।౨ప్ర।౬అ)

పునాతియన్నవకపాలస్త్రివృతైవాస్మింతేజోదధాతి యద్దశకపాలోవిరాజైవాస్మిన్నన్నాద్యం దధాతియదేకాదశకపాల స్త్రిష్టుభైవాస్మి న్నింద్రియందధాతి యద్ద్వాదశకపాలోజగత్యైవాస్మింపశూంద్దధాతి"ఇతి। అత్రాష్టత్వాది సంఖ్యాసమామ్నానాత్ పురోడాశానాం గాయత్ర్యాది రూపత్వకల్పనాకృతా। ఇష్టివిధాయకే వాక్యేయోయం ద్వాదశ సంఖ్యాతస్యామష్టత్వాది సంఖ్యానామన్తర్భావాత్తత్సంఖ్యాం నిమిత్తీకృత్య అగ్నిహోత్రశబ్దవదష్టాకపాలాదిశబ్దాః కర్మనామధేయానీత్యేకః పక్షః। నాత్ర ద్వాదశకపాలశబ్దః సంఖ్యాపరః కిన్తుపురోడాశద్రవ్యపరః। ద్వాదశకపాలేషు సంస్కృతఇతి వ్యుత్పత్తేః। ఏవమష్టాకపాలాదిశబ్దాఅపి। తథా సతి ద్రవ్యస్యద్రవ్యాన్తరేఽనన్తర్భావాన్నామధేయస్యనిమిత్తంవాస్తీతిచేత్। ఏవంతర్హిపురోడాశద్రవ్యరూపోగుణోవిధీయతాం। నచోత్పత్తివిశిష్టద్వాదశకపాలపురోడాశావరుద్ధత్వాత్ అష్టాకపాలాదేరనవకాశ ఇతివాచ్యం బ్రహ్మవర్చసాదిఫలాయ తద్వ్యుత్పత్తేరిత్యపరః పక్షః। అయమప్యనుపపన్నః। బహూనాంగుణానాంవిధౌవాక్యభేదాపత్తేః। నచభిన్నాన్యేవైతాని వాక్యానీతివాచ్యం। వైశ్వానరంద్వాదశకపాలంనిర్వపేదితివిహితస్య యస్మిఞ్జాత ఇత్యుపసంహారేణవాక్యైకత్వావగమాత్। తస్మాదంశైరష్టాకపాలాదిభిరంశీ ద్వాదశకపాలస్తూయతే।

॥ ॥చతుర్థాధ్యాయస్య తృతీయపాదేచిన్తితం॥

"వైశ్వానరేష్ట్యాపూతత్వం పితుఃపుత్రస్యవాక్రమః।
కర్తురేవఫలంయుక్తం కర్తృత్వంపితురేవహి॥
జాతేయస్మిన్నిష్టిమేతాం నిర్వపేత్తస్యపూతతా।
తచ్చేప్సితంపితుస్తేన పితాతత్రప్రవర్తతే"॥

కామ్యేష్టికాణ్డే వైశ్వానరం ద్వాదశకపాలం నిర్వపేత్పుత్రేజాతఇతి ప్రకృత్యశ్రూయతే। యస్మిఞ్జాతఏతామిష్టింనిర్వపతిపూతఏవతేజస్వ్యన్నాదఇన్ద్రియావీపశుమాన్భవతీతి। తత్రపితుఃప్రబుద్ధస్యకర్తృత్వం నతుముగ్ధస్యపుత్రస్య। తతోఽనుష్ఠానఫలయోర్వైయధికరణ్యపరిహారాయపితు

రేవ పూతత్వాదిఫలమితి చేన్నైవం।యస్మిఞ్జాతేనిర్వపతిసపూతఇతివాక్యేన ఫలస్యపుత్రసమ్బన్ధావగమాత్ । నచాత్రనిష్ఫలస్యపితుఃప్రవృత్తిరితి వాచ్యం। పుత్రనిష్ఠపూతత్వాదేరీప్సితత్వేన స్వఫలబుద్ధ్యాప్రవృత్తిసమ్భవాత్ । తస్మాత్పుత్రస్య పూతత్వాదికం॥

॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥ ॥

"జన్మానన్తరమేవేష్టి ర్జాతకర్మణివాకృతే।
నిమిత్తానంతరంకార్యం నైమిత్తికమతోఽగ్రిమః॥
జాతకర్మణినిర్వృత్తే స్తనప్రాశనదర్శనాత్।
ప్రాగేవేష్టౌకుమారస్య విపత్తేరూర్ధ్వమస్తుసా"॥ఇతి॥

పుత్రజన్మనో వైశ్వానరేష్టి నిమిత్తత్వాత్ నైమిత్తికస్యకాలవిళంబాయోగాత్ జన్మానన్తరమేవేష్టి రితిచేత్ మైవం స్తనప్రాశనం తావత్ జాతకర్మానన్తరం విహితం। యదిజాతకర్మణః ప్రాగేవ వైశ్వానరేష్టిర్నిరూప్యేత తదా స్తనప్రాశనస్యాత్యన్తవిలంబనాత్ పుత్రోవిపద్యేత। తథా సతి పూతత్వాదికమిష్టిఫలం కస్య స్యాత్। తస్మాన్నజన్మానంతరమేవ। కిన్తుజాతకర్మణ ఊర్ధ్వంసాఇష్టిః॥

॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితమ్॥ ॥

"జాతకర్మానన్తరంస్యాదాశౌచేఽపగతేఽథవా।
నిమిత్తసన్నిధేరాద్యఃకర్తృశుద్ధ్యర్థముత్తరః"॥ఇతి॥

యద్యపిజాతకర్మానన్తరమేవ తదనుష్ఠానే నిమిత్తభూతం జన్మసన్నిహితంభవతి, తథాప్యశుచినాపిత్రానుష్ఠీయమాన మఙ్గవికలంభవతి। జాతకర్మణితు విపత్తిపరిహారాయ తాత్కాలికశుద్ధిః శాస్త్రేణదర్శితా। తతో ముఖ్యసన్నిధేరవశ్యం బాధితత్వాదశుద్ధిలక్షణాఙ్గ వైకల్యంవారయితుమాశౌచా దూర్ధ్వమిష్టింకుర్యాత్॥

॥ ॥ద్వాదశాధ్యాయస్య తృతీయపాదేచిన్తితమ్॥ ॥

"వైశ్వానరేపాధికృతే సాహిత్యంవావికల్పనం।
సాహిత్యంస్యాదదృష్టాయవికల్పస్స్యాత్సమాధయే"॥ఇతి॥

తత్రవిహితయోర్దర్శపూర్ణమాసయోర్లౌకికదాచిద ననుష్ఠానే ప్రాయశ్చిత్తమామ్నాయతే । “వైశ్వానరం ద్వాదశకపాలం నిర్వపేద్యో దర్శపూర్ణమాసయాజీసన్నమావాస్యాం వా పౌర్ణమాసీం వాతిపాదయతి। అగ్నయెపథికృతే పురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపేద్యో దర్శపూర్ణమాసయాజీసన్నమావాస్యాం వా పౌర్ణమాసీం వాతిపాదయతి” ఇతి। అత్రపూర్వవదృష్టప్రయోజనాభావా దదృష్టార్థముభయం సముచ్చిత్యానుష్ఠేయమితిచేత్ న యజ్ఞవైగుణ్యసమాధేర్దృష్టప్రయోజనత్వాత్। అన్యోన్య నిరపేక్షయోర్వ్రీహి యవవ ద్వికల్పః, ఏవమృగ్యజు స్సామవేదేషు విహితస్యాననుష్ఠానాత్ నిషిద్ధస్యాచరణాద్వా యద్యజ్ఞవైగుణ్యం తస్య వైగుణ్యమాత్రస్య సర్వస్య సమాధానాయ నిరపేక్షాణి ప్రాయశ్చిత్తాని విహితాని। భూః స్వాహేతి గార్హపత్యేజుహుయాత్ । భువః స్వాహేతి దక్షిణాగ్నౌ జుహుయాత్ । భూర్భువస్సువః స్వాహేత్యాహవనీయెజుహుయాత్ ఇతి। తాన్యేతాని వికల్ప్యన్తే। ప్రత్యేకం వైగుణ్యసమాధానక్షమత్వాత్॥

ఇతి శ్రీమాధవీయె వేదార్థప్రకాశే కృష్ణ యజుస్సంహితా భాష్యే ప్రథమకాణ్డే పఞ్చమప్రపాఠకె ఏకాదశోఽనువాకః॥

వేదార్థస్యప్రకాశేన తమోహార్దంనివారయన్।
పుమర్థాంశ్చతురోదేయా ద్విద్యాతీర్థమహేశ్వరః॥

ఇతి శ్రీమద్దివ్య యోగీంద్ర విద్యాతీర్థమహేశ్వరా పరావతార శ్రీమద్రాజాధి రాజ పరమేశ్వర శ్రీవీరబుక్క మహారాజాజ్ఞా పరిపాలక శ్రీమత్సాయన మాధవాచార్య శ్రీవిద్యారణ్యముని విరచితె వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే పఞ్చమప్రపాఠక స్సమ్పూర్ణః॥

ఓం తత్సత్.

శ్రీ

శ్రీగణేశాయనమః.

అథ తైత్తిరీయసంహితాయాం.

ప్రథమకాణ్డే షష్ఠప్రపాఠకః.

శ్రీగురుభ్యోనమః.

హరిః ఓం.

సం త్వా సిఞ్చామి యజుషా ప్రజామాయుర్ధనఞ్చ । బృహస్పతి ప్రసూతో యజమాన ఇహ మారిషత్ । ఆజ్యమసి సత్యమసి సత్యస్యాధ్యక్షమసి హవిరసి వైశ్వానరం వైశ్వదేవ ముత్పూత శుష్మగ్ం సత్యౌజాః సహోఽసి సహమానమసి సహస్వారాతీ స్సహ స్వారాతీయత స్సహస్వ పృతనాస్సహస్వ పృతన్యతః । సహస్రవీర్యమసి తన్మాజిన్వాజ్యస్యాజ్యమసి సత్యస్య సత్యమసి సత్యాయుః॥౧॥

అసిసత్యశుష్మమసి సత్యేన త్వాభిఘారయామి తస్యతే భక్షీయ । పఞ్చానాంత్వా వాతానాం యన్త్రాయ ధర్త్రాయ గృహ్ణామి పఞ్చానాం త్వర్తూనాం యన్త్రాయ ధర్త్రాయగృహ్ణామి పఞ్చానాం త్వాదిశాం యన్త్రాయ ధర్త్రాయ గృహ్ణామి పఞ్చానాం త్వా పఞ్చ జనానాం యన్త్రాయ ధర్త్రాయ గృహ్ణామి చరో స్త్వా పఞ్చబిలస్య యన్త్రాయ ధర్త్రాయ గృహ్ణామి బ్రహ్మణస్త్వా తేజసే యన్త్రాయ ధర్త్రాయ గృహ్ణామి క్షత్రస్య త్వౌజసే యన్త్రాయ॥౨॥

ధర్త్రాయగృహ్ణామి విశేత్వా యన్త్రాయ ధర్త్రాయ గృహ్ణామి సువీర్యాయత్వా గృహ్ణామి సుప్రజాస్త్వాయత్వా గృహ్ణామి రాయస్పోషాయ

త్వా గృహ్ణామి బ్రహ్మవర్చసాయ త్వా గృహ్ణామి భూరస్మాకగ్ం హవిర్దేవా నామాశిషో యజమానస్య దేవానాం త్వా దేవతాభ్యో గృహ్ణామి కామాయ త్వా గృహ్ణామి॥౩॥

సత్యాయురోజసే యస్త్రియ త్రయస్త్రిగ్ంశచ్చ॥౧॥

ఇతి తైత్తిరీయ సంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే షష్ఠప్రపాఠకే ప్రథమోఽనువాకః॥*॥

ఓం

శ్రీసరస్వత్యైనమః.

వేదార్థప్రకాశాఖ్యభాష్యే.

ప్రథమకాణ్డే షష్ఠప్రపాఠక ప్రారంభః.

యస్యనిశ్వసితంవేదా యోవేదేభ్యోఽఖిలంజగత్।
నిర్మమేతమహంవన్దే విద్యాతీర్థమహేశ్వరమ్॥౧॥

షష్ఠప్రపాఠకే ఐష్టికయాజమానమన్త్రాస్తద్బ్రాహ్మణానిచామ్నాయన్తే తద్విశేషవినియోగస్తు వినియోగసంగ్రహేదర్శితః।

"షష్ఠప్రశ్నేయాజమానకాణ్డేద్వాదశవర్ణితాః।
అనువాకాష్షట్సుమన్త్రాః బ్రాహ్మణంపఞ్చసూదితమ్॥
అన్తేయాజ్యాస్తక్రమేణాజ్య గ్రహణాద్యనుమన్త్రణం।
ఆజ్యగ్రహోముఖ్యహోమోభక్ష్యశ్శేషాహుతిస్తథా॥
*ఏతేఽనుమన్త్రణీయార్థామన్త్రాఆప్యాయనాదికాః।
సూర్యోపస్థిత్యాదిమన్త్రాబ్రాహ్మణేతువిభజ్యతే॥
పరిగ్రహోదేవతానామాయథానాఞ్చసమ్భృతిః।
ద్వాదశద్వన్ద్వసమ్పత్తిర్హవిషాంసాదనేవిధిః॥

* ఏతేఽనుమన్త్రణె యాజ్యా ఇతితై।

విధిరాశ్రావణాదీనాం యాజ్యా ఇత్యనువాకగాః॥” ఇతి॥

తత్ర ప్రథమానువాకే ఆజ్యగ్రహణానుమన్త్రణమన్త్రాః ప్రాధాన్యేనాభిధీయన్తే। కల్పః “ సం త్వా సిఞ్చామీతి తత్సగ్ం సిఞ్చేదభిమన్త్రయేత” ఇతి । తదితి స్కన్నమాజ్యముచ్యతే । యస్యాజ్యమనుత్పూతగ్ం స్కన్దేదిత్యాదినా స్కన్దనస్య ప్రకృతత్వాత్ । యది శుద్ధప్రదేశే స్కన్దేత్తదానీమనేన మన్త్రేణ పునః పాత్రే ప్రక్షిపేత్ । అశుచిప్రదేశే స్కన్దనే త్వభిమన్త్రణం । పాఠస్తు “ సం త్వా సిఞ్చామి యజుషా ప్రజామాయుర్ధనఞ్చ । బృహస్పతిప్రసూతో యజమాన ఇహ మా రిషత్” ఇతి। హే స్కన్నాజ్య బృహస్పతిప్రేరితోఽహం ప్రజాదికం సమ్పాదయేయం । త్వాం అనేన యజుషా మన్త్రేణ పాత్రే సమ్యక్సిఞ్చామి । ఇహ కర్మణి యజమానః స్కన్దనాపరాధేన మా రిషత్ మా హింస్యతాం । అయం మన్త్ర ఆధ్వర్యవః, అతో యజమానస్యాన్యత్వేన ఉక్తిరవిరుద్ధా । కల్పః “ ఆజ్యమసి సత్యమసీత్యధ్వర్యుర్యజమానశ్చ నిమీల్యావేక్ష్యానుచ్ఛ్వసన్తావాజ్యమవేక్షేతే” ఇతి। పాఠస్తు “ ఆజ్యమసి సత్యమసి సత్యస్యాధ్యక్షమసి హవిరసి వైశ్వానరం వైశ్వదేవముత్పూతశుష్మగ్ం సత్యౌజాస్సహోఽసి సహమానమసి సహస్వారాతీస్సహస్వారాతీయతస్సహస్వ పృతనాస్సహస్వ పృతన్యతస్సహస్రవీర్యమసి తన్మా జిన్వాజ్యస్యాజ్యమసి సత్యస్య సత్యమసి సత్యాయురసి సత్యశుష్మమసి సత్యేన త్వాభిఘారయామి తస్య తే భక్షీయ” ఇతి । అత్ర వైశ్వానరమిత్యాదిచతుర్భిః పదైః ప్రత్యేకమన్వేతుం అసీతి పదమనువర్తనీయం। తథా సతి తాన్యేతాని ద్వావింశతివాక్యాని సమ్పద్యన్తే। తైస్తైర్వాక్యైరాజ్యం ప్రశస్యతే । అజ ధాతోర్గత్యర్థాదుత్పన్న ఆజ్యశబ్దః । ఆజ్యమసి ప్రాపకమసి । ఘృతేన హి హూయమానో జ్వలన్నగ్నిః ప్రాప్యతే। సద్వ్యస్యమానం కర్మఫలం తదర్హతీతి సత్యం, ప్రసిద్ధం హ్యాజ్యస్య కర్మఫలదానత్వం । సత్యస్యాధ్యక్షమసి । సతాం కర్మ సత్యం జ్యోతిష్టోమే ప్రవర్తమానా యజమానసప్తదశా ఋత్విజః సన్తః తే హి పరస్పరం ద్రోహం

కామపనేతుం * తానూనప్త్రసంజ్ఞమాజ్యంస్పృశన్తి । సోఽయం స్పర్శస్సతాంకర్మతస్యకర్మణోర్థ్యతుంస్వామిహావిరసి ప్రాధాన్యేన హూయమానమసి పురోడాశాదీనాంహవిషాంనాశేషాజ్యేనైవైత తత్కర్మశేషసమాపనా త్ప్రాధాన్యంద్రష్టవ్యం । విశ్వేషాంనరాణాంసమ్బన్ధివైశ్వానరం। విశ్వేషాందేవానాంసమ్బన్ధివైశ్వదేవం। ప్రసిద్ధోహ్యాజ్యస్యభోజ్యత్వేనహవిష్ట్వేనచోభయసమ్బన్ధః। ఉత్పూతశుష్మం। ఉత్పవనేనోపేతబలం। సత్యౌజాస్సత్యబలం, ఆజ్యస్యహిబలమవితథం, తస్యోద్దీపనస్య ప్రత్యక్షత ఏవ దృశ్యమానత్వాత్ । సహశ్శత్రూణాం అభిభవన సమర్థం । సహమానంనిరంతరం తదభిభవేనైవవర్తమానంతాదృక్త్వం । సహస్వారాతీః అస్మదమిత్రాన్ అభిభవ । సహస్వారాతీయతః యేతు ప్రత్యక్షం శాత్రవంకర్తుమసమర్థాః మనసాశాత్రవంకర్తుమిచ్ఛన్తి తానప్యభిభవ । సహస్వపృతనాశ్శత్రుసేనా అభిభవ । సహస్వపృతన్యతస్సేనాం సమ్పాదయితుమిచ్ఛతః శత్రూనభిభవ । సహస్రవీర్యమసి యథోక్తాభిభవ విశేషాన్కర్తుం బహుప్రకారసామర్థ్యోపేతంత్వమసి । తన్మాజిన్వ తాదృక్స్వభావంత్వం మాంయాగద్వారేణప్రీణయ। ఆజ్యస్యాజ్యమసి లౌకికంయదాజ్యంతదుత్పూతశుష్మంనభవతి। త్వంతూత్పూత శుష్మత్వాత్ ముఖ్యమాజ్యమసి । సత్యస్యసత్యమసిలౌకికఫలసాధనం కృష్యాదికం సత్యం తత్కదాచిత్ వృష్ట్యాద్యభావేన వ్యభిచారాన్నముఖ్యంసత్యం త్వంతు కదాచిదప్యవ్యభిచారాన్ముఖ్యంసత్యమసి । సత్యాయురసిసత్యభూత మాయురస్మిన్నితిసత్యాయుః। ఆజ్యనిష్పన్నేనకర్మణాభావిదేహేయదాయుఃప్రాప్యతే తన్నవ్యభిచరతీత్యాయుషః సత్యత్వం। సత్యశుష్మమసిసత్యబలమసి అగ్న్యుద్దీపనబలం సత్యౌజశ్శబ్దేనపూర్వముక్తం । ఇహతు ఫలప్రదానబలముచ్యతే। సత్యేనత్వాభిఘారయామి తాదృశంత్వాంచక్షుషాపశ్యామీత్యర్థః। తథాచపౌరోడాశికకాణ్డేస మామ్నాయతే॥ బ్రహ్మవాదినో

* తానూనప్త్రసంజ్ఞమితి కాశీపుస్తకేవర్తతే। సతాంకర్మ సత్యమిత్యాదిఆజ్యేనైవేత్యన్తం తైలింగపుస్తకేనాస్తి।

వదన్తి । యదాజ్యేనాన్యాని హవీగ్ంష్యభిఘారయతి । అథ కేనాజ్యమితి । స
త్యేనైవైనదభిఘారయతి" (బ్రాం ౩ కా। ౩ ప్ర। ౫ అ) ఇతి । చక్షుష స్సత్య
త్వమాధానబ్రాహ్మణే సమామ్నాతం । "అనృతం వై వాచా వదతి । అనృ
తం మనసా ధ్యాయతి । చక్షుర్వై సత్యం । అద్రా౩గిత్యాహ । అదర్శమితి ।
తత్సత్యం" (బ్రాం ౧ కా। ౧ ప్ర । ౮ అ) ఇతి । తస్య తే భక్షీయ తాదృశం త్వాం
భక్షయాణి । కల్పః "ఆజ్యగ్రహాణం గృహీతం గృహీతమనుమన్త్రయతే ।
పంచానాం త్వా వాతానాం యంత్రాయ ధర్త్రాయ గృహ్ణామి । పంచా
నాం త్వర్తూనాం యంత్రాయ ధర్త్రాయ గృహ్ణామి । పఞ్చానాం త్వా దిశాం
యంత్రాయ ధర్త్రాయ గృహ్ణామి । పంచానాం త్వా పంచజనానాం యంత్రా
య ధర్త్రాయ గృహ్ణామి । చతుర్భిర్జుర్హ్వాం । అష్టాభిరుపభృతి । చరో
స్త్వా పంచబిలస్య యంత్రాయ ధర్త్రాయ గృహ్ణామి । బ్రహ్మణస్త్వా తేజ
సే యంత్రాయ ధర్త్రాయ గృహ్ణామి । క్షత్రస్య త్వౌజసే యంత్రాయ ధ
ర్త్రాయ గృహ్ణామి । విశే త్వా యంత్రాయ ధర్త్రాయ గృహ్ణామి । సువీర్యా
య త్వా గృహ్ణామి । సుప్రజాస్త్వాయ త్వా గృహ్ణామి । రాయస్పోషాయ త్వా
గృహ్ణామి । బ్రహ్మవర్చసాయ త్వా గృహ్ణామీతి । చతుర్భిర్ధ్రువాయాం ।
భూరస్మాకగ్ం హవిర్దేవానామాశిషో యజమానస్య దేవానాం త్వా దే
వతాభ్యో గృహ్ణామీతి । అభిపూర్యమాణమనుమన్త్రయతే । కామా
య త్వా గృహ్ణామి" ఇతి । ప్రాచ్యాదిషూర్ధ్వాంతాసు పంచసు దిక్షు వ
ర్తమానా వాయవః పంచసంఖ్యాకాః తే చాగ్నిచయనాంగేషు మన్త్రే
ష్వేవమామ్నాయన్తే "యత్తే రుద్రపురో ధనుస్తద్వాతో అనువాతు తే ।
యత్తే రుద్రదక్షిణా ధనుస్తద్వాతో అనువాతు తే । యత్తే రుద్రపశ్చా ద్ధను
స్తద్వాతో అనువాతు తే । యత్తే రుద్రోత్తరా ధనుస్తద్వాతో అనువా
తు తే । యత్తే రుద్రోపరి ధనుస్తద్వాతో అనువాతు తే" ఇతి । యద్వా శరీర
మధ్యే వర్తమానాః ప్రాణాపానవ్యానోదానసమానరూపాః పంచవా
తాస్తేషాం వాతానాం యంత్రాయ స్వస్వవ్యాపారేషు నియమనాయ ధ
ర్త్రాయ జగద్విధారణకుశలత్వాయ హే ఆజ్య త్వాం గృహ్ణామి । ఋతూ

నాంపంచత్వమైతరేయబ్రాహ్మణే ప్రతిపాదితం। ద్వాదశమాసాః పంచర్త
వో హేమన్తశిశిరయోస్సమాసేనేతి। ప్రాచ్యాదీనా మూర్ధ్వాన్తానాం
దిశాంపంచత్వంప్రసిద్ధం। పంచజనశబ్దః సమస్తో దేవమనుష్యాసురరక్షోగ
న్ధర్వేషు రూఢః, తే చ దేవాదయః పంచసంఖ్యాకాః। స చ గుశబ్దస్సహాకాధా
రభూతాం స్థాలీమాచష్టే। సా చక్రం చిత్యం చ బిలైర్యుజ్యతే। తచ్చ పురు
షమేధావసానేకల్పసూత్రకార ఉదాజహార। పంచబిలస్య చరోర్విజ్ఞాయ
త ఆజ్య ఆగ్నేయః పూర్వస్మిన్బిలే, దధ్యైన్ద్రో దక్షిణే, శృతే ప్రతి దు
హినీతమి శ్రీవా వైశ్వదేవః పశ్చిమే, అప్సు మైత్రావరుణ ఉత్తరే, ప
యసి బార్హస్పత్యో మధ్యమ ఇతి తస్య పంచబిలస్య చరోర్నిర్వాయమనా
యేతి యోజ్యం। బ్రహ్మణో బ్రాహ్మణజాతేః తేజో బ్రహ్మవర్చసం తస్మై
తస్యై యన్త్రీయ। క్షత్రియజాతేరోజో యుద్ధసామర్థ్యం। వైశ్యజాతేః కృ
షివాణిజ్యాదిషు నియమనం। సువీర్యం స్వస్వవ్యాపారేషు సర్వేషాం సా
మర్థ్యాతిశయః। సుప్రజాస్త్వం శోభనాపత్యత్వం। రాయస్పోషో ధనపు
ష్టిః। బ్రహ్మవర్చ సంశ్రుతాధ్యయనసమ్పత్తిః। బ్రహ్మణస్త్వా తేజసే ఇత్య
త్ర శిష్టాంగీకృతసాధువేషరూపం ద్రష్టవ్యం। భూరస్మాకమిత్యాద్యో మన్త్రః।
హవిర్దేవానామితి ద్వితీయో మన్త్రః। ఆశిషో యజమానస్యేతి తృతీయో
మన్త్రః। అవశిష్టశ్చతుర్థః। హే ఆజ్య త్వమస్మాకం శ్రియసే భవ। దేవా
నాం హవిర్భవ। యజమానస్య యా ఆశిష స్తద్రూపం భవ। దేవానాం
తర్పకం త్వాం గృహ్ణామి। ఆపస్తమ్బస్య తు భూరస్మాకమిత్యాదిరేకమన్త్ర
ఇతి। హే ఆజ్య హవిర్భాగిన్యో దేవతాః త్వాం యథా యథా కామయన్తే
తథావిధకామాయ త్వాం గృహ్ణామి।

॥ ॥అత్ర వినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

"స్యాద్దర్శపూర్ణమాసస్థం కాణ్డం తు యజమానగమ్।
షష్ఠే ప్రశ్నే స్త్రత్ర సంత్వా సన్నాజ్యం ప్రేక్షితేష్వృచి ॥
ఆజ్యమాజ్యమవేక్షేత పంచానాం త్వా చతుర్దశ ।
సృత్త్వాజ్యమన్త్రిణేమన్త్రా ఇతి మన్త్రాస్తు షోడశ॥

ఇతిశ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే తైత్తిరీయసంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే షష్ఠప్రపాఠకే ప్రథమో౽నువాకః ॥ * ॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

ధ్రువో౽సి ధ్రువో౽హగ్ం సజాతేషు భూయాసం ధీరశ్చేత్తా వసువిదుగ్రో౽స్యుగ్రో౽హగ్ం సజాతేషు భూయాసముగ్రశ్చేత్తా వసువిదభిభూరస్యభిభూరహగ్ం సజాతేషు భూయాసమభిభూశ్చేత్తా వసువిద్యునజ్మి త్వా బ్రహ్మణా దైవ్యేన హవ్యాయాస్మై వోఢవే జాతవేదః। ఇన్ధానాస్త్వా సుప్రజసస్సువీరా జ్యోగ్జీవేమ బలిహృతో వయం తే। యన్మే అగ్నే అస్య యజ్ఞస్య రిష్యాత్ ॥౧॥

యద్వా స్కన్నాదాజ్యస్యోత విష్ణో। తేన హన్మి సపత్నం దుర్మరాయుమైనం దధామి నిర్ఋత్యా ఉపస్థే। భూర్భువస్సువరుచ్ఛుష్మో అగ్నే యజమానాయైధి నిశుష్మో అభిదాసతే। అగ్నే దేవేద్ధ మన్విద్ధ మన్ద్రజిహ్వామర్త్యస్య తే హోతర్మూర్ధన్నాజిఘర్మి రాయస్పోషాయ సుప్రజాస్త్వాయ సువీర్యాయ। మనో౽సి ప్రాజాపత్యం మనసా మా భూతేనావిశ। వాగస్యైన్ద్రీ సపత్నక్షయణీ ॥౨॥

వాచా మేన్ద్రియేణావిశ। వసన్తమృతూనాం ప్రీణామి స మా ప్రీతః ప్రీణాతు। గ్రీష్మమృతూనాం ప్రీణామి స మా ప్రీతః ప్రీణాతు। వర్షానృతూనాం ప్రీణామి తా మా ప్రీతాః ప్రీణన్తు। శరదమృతూనాం ప్రీణామి సా మా ప్రీతా ప్రీణాతు। హేమన్తశిశిరావృతూనాం ప్రీణామి తౌ మా ప్రీ

తా ప్రీణీతామగ్నీషోమయోరహం దేవయజ్యయా చక్షుష్మాన్భూయా
సమగ్నేరహం దేవయజ్యయాన్నాదో భూయాసం॥౩॥

దబ్ధిరస్యదబ్ధో భూయాసమముం దభేయమగ్నీషోమయోరహం దేవ
యజ్యయా వృత్రహా భూయాసమిన్ద్రాగ్నియోరహం దేవయజ్యయేన్ద్రి
యావ్యన్నాదో భూయాసమిన్ద్రస్యాహం దేవయజ్యయేన్ద్రియావీ భూ
యాసం మహేన్ద్రస్యాహం దేవయజ్యయా జేమానం మహిమానం గమే
యమగ్నే స్స్విష్టకృతోఽహం దేవయజ్యయాయుష్మాన్యజ్ఞేన ప్రతి
ష్ఠాంగమేయం॥౪॥

రిష్యాత్ సపత్నక్షయణ్యన్నాదో భూయాసగ్ం షట్త్రిగ్ంశచ్చ॥౨॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే షష్ఠప్రపాఠకే ద్వితీ
యోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

ప్రథమానువాకే ఆజ్యగ్రహణానుమన్త్రిణముక్తం। ద్వితీయానువా
కే హవిర్హోమానుమన్త్రిణంవక్తవ్యం। తత్రహూయమానస్య హవి
షోబహిస్స్యందననివారణాయ పరిధీయమానానాం పరిధీనా మనుమన్త్రి
ణ మనువాకాదౌఉపవర్ణ్యన్తె। కల్పః। పరిధీన్పరిధీయమానాననుమన్త్రి
యతె "ధ్రువోఽసిధ్రువోహగ్ం సజాతేషుభూయాసం ధీరశ్చేత్తావసువి
త్" ఇతిమధ్యమం "ఉగ్రోస్యుగ్రోఽహగ్ం సజాతేషుభూయాసముగ్ర
శ్చేత్తావసువిత్" ఇతిదక్షిణం "అభిభూరస్యభిభూరహగ్ంసజాతేషుభూ
యాసమభిభూశ్చేత్తావసువిత్" ఇత్యుత్తరమితి। హేమధ్యమ పరిధేత్వం
ధ్రువోఽసిస్థిరోఽసి। రక్షోభిరవిచాల్యమానత్వాత్। అతఏవామ్నాయ
తే। పరిధీన్పరిదధాతి రక్షసామపహత్యాఇతి। తస్య ధ్రువస్య తవానుమ
న్త్రిణేన అహమపిసజాతేషుజ్ఞాతిషు ధ్రువోభూయాసం। కిఞ్చధీరోధైర్య
వాన్చేత్తా రక్షోపహననస్యజ్ఞాతా, వసువిత్ వసునోలబ్ధా భూయాసం।

హే దక్షిణపరిధే త్వం రక్షాంస్యపహన్తుముగ్రోఽసి । తవానుమన్త్రణేన అహమపి ఉగ్రో భూయాసం । యథాజ్ఞాతయోర్మమ ప్రతివాదినోర్న భవన్తి తథా సమ్పాదనముగ్రత్వం । కిఞ్చ వైరిణోఽపహన్తుమప్యుగ్రో భూయాసం । హే ఉత్తరపరిధే త్వం రక్షసామభిభవితాసి । తవానుమన్త్రణేన అహమపి జ్ఞాతీనాం వైరిణాం చాభిభవితా భూయాసం । ఏతదీయస్య బ్రాహ్మణస్య సమీపవర్తిత్వేనాత్యన్తవిచ్ఛేదాభావాన్నాత్ర బ్రాహ్మణముదాహృత్య వ్యాక్రియతే । కిన్తు పాఠక్రమేణోదాహృత్య దశమానువాకే వ్యాకరిష్యతే । కల్పః । అథాగ్నిం యోగేన యునక్తి । “యునజ్మి త్వా బ్రహ్మణా దైవ్యేన హవ్యాయాస్మై వోఢవే జాతవేదః” ఇతి । హే జాతవేదః దైవ్యేన దేవయోగ్యేన బ్రహ్మణా మన్త్రేణ త్వాం యునజ్మి అస్మిన్కర్మణి యుక్తం కరోమి । కిమర్థం । ఇదం హవిర్వోఢుం । కల్పః । సమిధోరభ్యాధీయమానయోర్జపతి “ఇన్ధానాస్త్వా సుప్రజసస్సువీరా జ్యోగ్జీవేమ బలిహృతో వయం తే” ఇతి । హే జాతవేదః త్వాం ఇన్ధానాః జ్వాలయన్తో వయం సుప్రజసః శోభనాపత్యోపేతాః సువీరాః శోభనభృత్యోపేతాః జ్యోక్ * చిరం జీవేమ । కిం కుర్వన్తః । బలిం పూజామాహరన్తః । కల్పః । అథాన్తర్వేది హవీగ్ంష్యాసన్నాన్యభిమన్త్రయతే “యన్మే అగ్నే అస్య యజ్ఞస్య రిష్యాద్యద్వా స్కన్దాదాజ్యస్యోత విష్ణో । తేన హన్మి సపత్నం దుర్మరాయుమైనం దధామి నిరృత్యా ఉపస్థే” ఇతి । హే అగ్నే అస్య మమ యజ్ఞస్య సమ్బన్ధి యద్బర్హిరాదికం రిష్యాద్దంశకప్రభృతిభిర్వినాశితం స్యాదాజ్యస్యోత ఆజ్యస్యాపి యద్వా అల్పం బిన్దుజాతం జుహ్వాదికం స్కన్దేదధస్పతేత్ హే విష్ణో వ్యాపక తేన నష్టేన స్కన్నేన చ వైరిణం హన్మి । యస్సపత్నో మారయితుమశక్యః ఏనం దుర్మరాయుం సపత్నం నిరృత్యాః పాపదేవతాయాః ఉపస్థే ఉత్సఙ్గే ఆదధామి స్థాపయామి । కల్పః “ అథ భూర్భువస్సువరిత్యగ్నిహోత్రమేతాభిర్వ్యాహృతీభిరుపసాదయేత్ । అథ వై భవతి । దర్శపూర్ణమాసావాలభమానః ఏతాభిర్వ్యాహృ

* నీరోఽమిరి తై ।

తీభిర్హవీగ్ ష్యాసాదయేత్ । అథ వై భవతి। చాతుర్మాస్యాన్యాలభమాన ఏ
తాభిర్వ్యాహృతీ భిర్హవీగ్ ష్యాసాదయేత్'' ఇతి। భూరాదయస్త్రయశ్శబ్దా
లోకత్రయవాచినః ఏతాని హవీంషి లోకత్రయరూపాణీతి స్తూయన్తే। ఇదం
వ్యాహృతిత్రయం యద్యపి యాజమానకాండే పఠితం తథాపి ప్రత్యక్షేణ బ్రా
హ్మణవాక్యేన ఆధ్వర్యవక్రియాయాం వినియుక్తత్వాదుపతర్ప్తవ్యం। క
ల్పః॥ ఇధ్మమభ్యాధీయమానమనుమన్త్రయతే ‹‹ఉచ్ఛుష్మో అగ్నే యజమానా
యైధి నిశుష్మో అభిదాసతే। అగ్నే దేవేద్ధమన్విద్ధ మన్ద్రజిహ్వ'' ఇతి । హే అ
గ్నే యజమానాయ ఉచ్ఛుష్మ ఏధి ఉద్భూతబలో భవ । యజమాన కార్యే
ష్వావిష్కృతబలో భవ । అభిదాసతే ఉపక్షయతే శత్రవే నిశుష్మ ఏధి న్య
గ్భూతబలో భవ। ఉక్తక్రమేణ యజమానమనుగ్రహీతుం నిగ్రహీతుమిచ్ఛ
తాం త్రిచతుర్భిర్విశేషణై రగ్నిం ప్రోత్సాహయతి । హే అగ్నే అజ్ఞనాది
గుణయుక్త దేవేద్ధ దేవైర్దీప్త మన్విద్ధ మనునాపి దీప్త। ఏతచ్చ పదద్వయం ని
విద్బ్రాహ్మణే వ్యాఖ్యాతం। దేవేద్ధ ఇత్యాహ దేవా హ్యేతమైన్ధత । మన్వి
ద్ధ ఇత్యాహ మను హ్యేతముత్తరో దేవేభ్య ఐన్ధ ఇతి । మన్ద్రజిహ్వ మన్ద్రా
హర్షహేతుర్జిహ్వా యస్యేతి విగ్రహః। కల్పః। ప్రవరం ప్రవ్రియమాణ
మనుమన్త్రయతే ‹‹ అమర్త్యస్య తే హోతర్మూర్ధన్నాజిఘర్మి రా
యస్పోషాయ సుప్రజాస్త్వాయ సువీర్యాయ'' ఇతి । హే హోతర్దేవా
నామాహ్వాతర్మరణరహితస్య తవ మూర్ధని ఆజిఘర్మి ఘృతాదికం క్షార
యామి । కిమర్థం । యజమానస్య ధనపుష్టిశోభనాపత్యశోభనవీర్యార్థం।
కల్పః । స్రౌవమాఘార మాఘార్యమాణ మనుమన్త్రయతే ‹‹ మనో౽సి
ప్రాజాపత్యం మనసా మా భూతేనావిశ'' ఇతి । హే స్రౌవాఘార త్వం మ
నో౽సి ప్రజాపతిసమ్బన్ధి చాసి । మనసా ప్రజాపతిం ధ్యాయతా ధ్వర్యు
ణా నిష్పాద్యమానత్వాత్ । అత్ర భూతశబ్దః ప్రజాపతిసృష్టం యజ్ఞమాచష్టే।
ప్రాజాపత్యో యజ్ఞ ఇతి బ్రాహ్మణేన వ్యాఖ్యాస్యమానత్వాత్ । తేన భూతేన
ప్రజాపతిసృష్టేన యజ్ఞేన తత్సాధకేన మనసా చ సహ హే స్రౌవాఘార మాం

ఆవిశ। కల్పః। స్రుచ్యమాఘారమాఘార్యమాణమనుమన్త్రయతే "వాగస్యైన్ద్రీ సపత్నక్షయణీ వాచా మేన్ద్రియేణావిశ" ఇతి। హే స్రుచ్యాఘార త్వం వాగసి వాచా మన్త్రముచ్చారయతాఽధ్వర్యుణా నిష్పాద్యమానత్వాత్। కీదృశీ వాక్। ఐన్ద్రీ ఇన్ద్రేణ వ్యాకృతత్వాత్। తచ్చైన్ద్రవాయవగ్రహబ్రాహ్మణే సమామ్నాతం। తామిన్ద్రో మధ్యతోఽవక్రమ్య వ్యాకరోదితి। సా చ వాక్సపత్నక్షయణీ వైరిఘాతినీ। స్రుచ్యాఘారమన్త్రరూపాయా వాచః సపత్నఘాతిత్వం తద్బ్రాహ్మణేన సూచితం। అహుతో యజ్ఞో యజ్ఞపతేరిత్యాహానార్త్యా ఇతి। తాదృశ్యా వాచా ఇన్ద్రస్పృష్టేన చక్షురాదీన్ద్రియేణ సహ హే స్రుచ్యాఘార మామావిశ। కల్పః। ప్రయాజానామిష్టమనుమన్త్రయతే "వసన్తమృతూనాం ప్రీణామి స మా ప్రీతః ప్రీణాతు। గ్రీష్మమృతూనాం ప్రీణామి స మా ప్రీతః ప్రీణాతు। వర్షా ఋతూనాం ప్రీణామి తా మా ప్రీతాః ప్రీణన్తు। శరదమృతూనాం ప్రీణామి సా మా ప్రీతా ప్రీణాతు। హేమన్తశిశిరావృతూనాం ప్రీణామి తౌ మా ప్రీతౌ ప్రీణీతాం" ఇతి। ఋతువాచకైర్వసన్తాదిశబ్దైః సమిద్యాగాది పఞ్చప్రయాజాభిమానిదేవతా వక్ష్యన్తే। తాంశ్చ వసన్తాదీనహం తోషయామి। తే చ తుష్టా మాం తోషయన్తు। కల్పః। ఆజ్యభాగావిష్టావనుమన్త్రయతే "అగ్నీషోమయోరహం దేవయజ్యయా చక్షుష్మాన్భూయాసం" ఇతి। ఉత్తరార్ధేఽగ్నయే జుహోతి దక్షిణార్ధే సోమాయేతి శ్రవణాదగ్నీషోమావాజ్యభాగయోర్దేవతే తయోస్సంబన్ధినీ దేవయజ్యా సమన్త్రికాజ్యభాగాహుతిః తయా అధ్వర్యునిష్పాదితయా యజమానోఽహం చక్షురిన్ద్రియపాటవయుక్తో భూయాసం। యుక్తం చైతత్। చక్షుషీ వా ఏతే యజ్ఞస్య యదాజ్యభాగావితి బ్రాహ్మణే చక్షుష్ట్వేన నిరూపితత్వాత్। కల్పః। అగ్నిమిష్టమనుమన్త్రయతే "అగ్నేరహం దేవయజ్యయాఽన్నాదో భూయాసం" ఇతి। దర్శపూర్ణమాసయోరాద్యస్య ప్రధానయాగస్యాగ్నిర్దేవతా స చాన్నభక్షకః। అగ్నిర్వై దేవానామన్నాద ఇతి శ్రుతేః। అతస్త

ద్భాగేనయజమానస్యాన్నాదత్వముచితం । కల్పః । ఉపాంశుయాజమిష్టమనుమన్త్రయతే "దబ్ధిరస్యదబ్ధోభూయాసమముందభేయం" ఇతి । అముమిత్యత్రయం యజమానో ద్వేష్టితం మనసా ధ్యాయతీతి। ఉపాంశుయాజస్య ప్రజాపతిర్విష్ణురగ్నీషోమావావికల్పేనదేవతాః, హే ఉపాంశుయాజదేవ త్వందబ్ధిరసి। అస్మాభిర్ద్వేష్యస్యత్వంహింసకోఽసి। త్వత్ప్రసాదాదహంవైరిభిరహింసితోభూయాసం । అముంవైరిణందభేయంమారయేయం । కల్పః। అగ్నీషోమావిష్ట్వానుమన్త్రయతే "అగ్నీషోమయోరహం దేవయజ్యయా వృత్రహాభూయాసం" ఇతి । పౌర్ణమాస్యాం తృతీయయాగస్యాగ్నీషోమౌ దేవతా తయోశ్చ వృత్రహత్వనిమిత్తత్వం త్వష్టాహతపుత్ర ఇత్యనువాకే ప్రపంచితం । అతస్తద్భాగేనయజమానస్య వైరిహన్తృత్వంయుక్తం । కల్పః । ఇన్ద్రాగ్నీ ఇష్ట్వానుమన్త్రయతే "ఇంద్రాగ్నియోరహం దేవయజ్యయేంద్రియావ్యన్నాదోభూయాసం" ఇతి। అమావాస్యాయాం అసోమయాజినస్సాన్నాయ్యాభావే ద్వితీయపురోడాశస్యఇంద్రాగ్నీ దేవతా । తత్రేంద్రానుగ్రహాద్యజమానస్యేంద్రియోపేతత్వం అగ్న్యనుగ్రహాచ్చాన్నాదత్వం। కల్పః। ఇన్ద్రమిష్ట్వానుమన్త్రయతే "ఇన్ద్రస్యాహందేవయజ్యయేంద్రియావీ భూయాసం" ఇతి । సాన్నాయ్యస్యేన్ద్రోదేవతా । తత్ప్రసాదాద్యజమానస్యేంద్రియావిత్వం । కల్పః। మహేన్ద్రమిష్ట్వానుమన్త్రయతే "మహేన్ద్రస్యాహం దేవయజ్యయాజేమానం మహిమానంగమేయం" ఇతి। కేషాంచిత్సాన్నాయ్యస్య మహేంద్రోదేవతా । తథాచామ్నాయతే "త్రయోవైగతశ్రియః శుశ్రువాన్గ్రామణీరాజన్యస్తేషాంమహేంద్రోదేవతా" ఇతి । తత్రేంద్రశబ్దార్థప్రయుక్త్యాయజమానస్యజేతృత్వప్రాప్తిః । మహచ్ఛబ్దార్థప్రయుక్త్యాదివైశ్వర్యాదిగుణైర్మహత్వప్రాప్తిః । కల్పః । స్విష్టకృతమిష్ట్వానుమన్త్రయతే "అగ్నేస్స్విష్టకృతోఽహందేవయజ్యయాయుష్మాన్యజ్ఞేన ప్రతిష్ఠాంగమేయం" ఇతి।కశ్చిదగ్నిః కేనచిన్నిమిత్తేనరుద్రనామధేయమలభత, సచకదాచిద్దేవైరాహుత్యాతోషితస్సన్పూర్వమిష్టానాం యాగానాం వైగు

ణ్యాంపరిహృత్యస్విష్టకృత్త్వం కృతవాన్।తథాచబ్రాహ్మణ మామ్నాయతే “ దైవా వై యజ్ఞాద్రుద్రమన్తరాయన్త్సయజ్ఞమవిధ్యత్తం దేవా అభిసమగచ్ఛన్త కల్పతాంన ఇదమితి తేఽబ్రువన్త్స్విష్టం వై న ఇదం భవిష్యతి యదిమగ్ం రాధయిష్యామ ఇతి తత్స్విష్టకృతస్స్విష్టకృత్త్వం ” ఇతి।యదగ్నయె స్విష్టకృతేవద్యతి భాగధేయేనైవ తద్రుద్రగ్ం సమర్ధయతీతిచ । స్విష్టకృచ్ఛబ్దస్యనిర్వచనంసౌత్రామణ్యాం మైత్రావరుణప్రైషమన్త్రే విస్పష్ట మామ్నాయతే “ దేవో అగ్ని స్స్విష్టకృద్దేవమిన్ద్రమవర్ధయత్ । స్విష్టం సర్వన్త్స్విష్టకృత్స్విష్టమద్య కరోతునః” ఇతి । తత్రాగ్నిశబ్దార్థప్రయుక్తం యజమానస్యాయుష్మత్త్వం। అతఏవమన్త్రాన్తరమేవమామ్నాయతే “అగ్నిరాయుష్మాన్త్సవనస్పతిభిరాయుష్మాన్తేన త్వాయుషాయుష్మన్తంకరోమి” ఇతి । స్విష్టకృచ్ఛబ్దార్థ ప్రయుక్త్యా యజ్ఞప్రతిష్ఠాప్రాప్తిః । యదాయమగ్నిస్స్విష్టంకగోతి తదాయజమానస్సగుణేనసంపూర్ణేన యజ్ఞేనప్రతిష్ఠాం ఫలప్రాప్తిం లభతే॥ ॥అత్రవినియోగసంగ్రహః॥ ॥

“ ధ్రువోఽసీతిత్రిభిర్మంత్రైః పరిధిత్రయమన్త్రణమ్।
యునాగ్నియోగ ఇధ్మానాస్సమిధోరనుమన్త్రణమ్॥
యన్మేహవిర్మంత్రయేత భూత్రిభిఃస్థాపయేద్ధవిః।
ఉచ్ఛుష్మామంత్రయే తేధ్మమమర్త్యప్రవరంతథా॥
స్రౌవాఘారంమనోఽసీతిస్రుచ్యాఘారంతువాగితి ।
వసంతపంచభిర్మన్త్రైః ప్రయాజానాంచమన్త్రణమ్॥
అగ్నీషోమేత్యాజ్యభాగావగ్నేరిత్యగ్నియాజకమ్।
దబ్ధీత్యుపాంశుయాజాఖ్యంస్పష్టమగ్నీతిపంచకమ్॥
అనువాకేద్వితీయేఽస్మిన్మన్త్రాష్షడ్వింశతిర్గతాః” ఇతి॥

అథ మీమాంసా.

॥ ॥పంచమాధ్యాయస్య ప్రథమపాదే చిన్తితం॥ ॥

“స్యాద్వసంతాదిమన్త్రాణాంక్రమోనో వాన్యవద్భవేత్ ।
శాఖాన్తరేవ్యత్యయేననక్రమోనియతోఽత్రహి॥

దర్శపూర్ణమాసయోర్యాజమానకాణ్డే ప్రయాజానుమన్త్రణమన్త్రాః * ఆమ్నాతాః । వసన్తమృతూనాంప్రీణామి గ్రీష్మమృతూనాం ప్రీణామీత్యాదయః । తేషాంనియతక్రమోఽభ్యుపగన్తవ్యః, † అన్యేషామ్వాగ్నేయోపాంశుయాజాద్యనుమన్త్రణమన్త్రేషు నియతక్రమదర్శనేనాత్రాపిక్రమనియమస్య బుద్ధిస్థత్వాదితిచేన్నైవం । అత్రనియామకాభావాత్ । నతావదత్రపాఠో నియామకః, వసన్తగ్రీష్మవర్షాశరద్ధేమన్తమన్త్రాణామనేనక్రమేణ తైత్తిరీయశాఖాయాం పఠితానాంశాఖాన్తరేవ్యత్యయేన పాఠదర్శనాత్ । నాత్రయవాగూపాకవదర్థో నియామకః । వసన్తమన్త్రేణయస్యకస్యచిత్ప్రయాజస్యానుమన్త్రణేఽప్యనుపపత్త్యభావాత్ । నాప్యత్రలిఙ్గంనియామకం, వసంతమంత్రే సమిద్యాగైకవిషయస్య విశేషసామర్థ్యస్యాదర్శనాత్ । తస్మాదత్ర నాపినియతక్రమః ।

|| ||తృతీయాధ్యాయస్యతృతీయపాదేచిన్తితం|| ||

"ఉపాంశుయజనేనాఙ్గందబ్ధిమంత్రోఽగతోఽథవా।
సాధారణత్వాల్లిఙ్గాదేర్మానాభావాదసఙ్గతా॥
మంత్రాణాంకర్మణాంచాత్రక్రమేణమానమీక్ష్యతే ।
ప్రక్రియావత్క్రమోమానంయథాసంఖ్యంతతోఽఙ్గతా॥
క్రమస్సమానదేశత్వంపాఠాదర్థాచ్చపాఠతః।
యథాసంఖ్యంసన్నిధిశ్చయథాసంఖ్యముదాహృతమ్॥
శున్ధధ్వమితిసాన్నాయ్యపాత్రాంగంసన్నిధేర్మతమ్॥
పశుధర్మోఽర్థసాదేశ్యాదగ్నీషోమీయగోభవేత్" ఇతి।

దర్శపూర్ణమాసయోర్యాజమానమంత్రకాండే కశ్చిన్మంత్ర ఆమ్నాయతే। "దబ్ధిరస్యదబ్ధోభూయాసమముందభేయం" ఇతి । అస్యమన్త్రస్యోపాంశుయాజాఙ్గతాయాం శ్రుతివాక్యే నవిద్యేతే । బ్రాహ్మణే

* అనియతా ఇతితై।

† అన్యేష్వగ్నిషోమీయోపాంశు ఇతితై।

* వినియోగమామ్నాయ అర్థాంతరేణా.స్యైవామ్నాతత్వాత్ । ఏత
ద్యా వై దర్భ్యా దేవా అసురానదభ్నువన్ తన్మైవ భ్రాతృవ్యం దభ్నోతీతి
బ్రాహ్మణం। దర్భిఘాతుకమాయుధం । ఆగ్నేయాగ్నీషోమీ యయోరప్య
నిష్టనివారకత్వాత్ లింగంసాధారణం ప్రకరణంచ త్రయాణామేకమేవ,
తతోమానాభావాదయం మంత్రో నోపాంశుయాజాఙ్గమితిప్రాప్తేబ్రూ
మః । ఆధ్వర్యవకాండే ఆగ్నేయోపాంశుయాజాగ్నీషోమీయకర్మా
ణిక్రమేణామ్నాతాని । యాజమానేచకాండే తద్విషయమంత్రాఃక్రమే
ణామ్నాతాః “ అగ్నేరహం దేవయజ్యయాన్నాదో భూయాసం। దబ్ధిరస్య
దబ్ధో భూయాసమముం దభేయం । అగ్నీషోమయోరహం దేవయజ్యయాచ
క్షుష్మాన్భూయాసం । అగ్నీషోమయోరహం దేవయజ్యయా వృత్రహా భూ
యాసం” ఇతి। తత్రయథా వాక్యద్వయానుసన్ధానసంపన్నం ప్రకరణంపృ
థక్ప్రమాణంతథాప్రకరణద్వయానుసన్ధానసంపన్నఃక్రమఃకుతోనమానం
స్యాత్ ।నచాస్యప్రకరణేఽన్తర్భావోద్వయోర్వాక్యయోరివ ప్రకరణ
యోరేకవాక్యత్వాభావాత్ । తస్మాత్ మంత్రక్రమప్రమాణేన మధ్యవర్తి
న ఉపాంశుయాజస్యమధ్యవర్తీమంత్రోఽంగం । సమానదేశత్వం క్రమఃఇతి
క్రమస్యస్వరూపం, తచ్చద్వివిధం। పాఠక్రమమర్థక్రమశ్చ । తత్రపాఠక్రమ
మపిద్వివిధం। యథాసంఖ్యంసన్నిధిశ్చేతి। తయోరాద్యస్య దబ్ధిమంత్ర ఉ
పాంశూదాహరణం। శున్ధధ్వం దైవ్యాయకర్మణఇత్యయం మంత్రశ్శోధనీ
యేషువస్తుషుసాధారణోభాసతే। తత్రసాన్నాయ్య పాత్రాణి కుమ్భీశా
ఖాపవిత్రాదీని అనన్తరేషుమాతరిశ్వన ఇత్యాదిమంత్రేషుఅవభాసన్తఇతి
సన్నిధినా తత్పాత్రప్రోక్షణే శున్ధధ్వమితిమంత్రోవినియుజ్యతే । అనుష్ఠాన
సాదేశ్యాత్ పశుధర్మాణా మగ్నీషోమీయాంగత్వం। తదేవం క్రమస్య
త్రైవిధ్యంద్రష్టవ్యం॥ * ॥

ఇతిశ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథ
మకాణ్డే షష్ఠప్రపాఠకే ద్వితీయోఽనువాకః॥

---

* వినియోగఆమ్నాయార్థవివరణస్యైవమితి-కా।

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

అగ్నిర్మా దురిష్టాత్పాతు సవితాఽఘశగ్ంసాద్యో మేఽన్తి దూరేఽరాతీయతి తమేతేన జేషగ్ం సురూపవర్షవర్ణ ఏహీమాన్భద్రాన్దుర్యాగ్ం అభ్యేహి మామనువ్రతా న్యు శీర్షాణి మృఢ్వమిడ ఏహ్యదిత ఏహి సరస్వత్యేహి రన్తిరసి రమతిరసి సూనర్యసి జుష్టే జుష్టిం తేఽశీయోప హూత ఉపహవం॥ ౧॥

తేఽశీయ సా మే సత్యాశీరస్య యజ్ఞస్య భూయాదరేడతా మనసా తచ్ఛకేయం యజ్ఞో దివగ్ం రోహతు యజ్ఞో దివంగచ్ఛతు యో దేవయానః పన్థాస్తేన యజ్ఞో దేవాగ్ం అప్యేత్వస్మాస్విన్ద్ర ఇన్ద్రియం దధాత్వస్మాన్రాయ ఉత యజ్ఞాస్సచన్తామస్మాసు సన్త్వాశిషస్సా నః ప్రియా సుప్రతూర్తిర్మఘోనీ జుష్టిరసి జుషస్వ నో జుష్టా నః॥ ౨॥

అసి జుష్టిం తే గమేయం। మనో జ్యోతిర్జుషతామాజ్యం విచ్ఛిన్నం యజ్ఞగ్ం సమిమం దధాతు। బృహస్పతిస్తనుతామిమం నో విశ్వే దేవా ఇహ మాదయన్తాం। బ్రధ్న పిన్వస్వ దదతో మే మా క్షాయి కుర్వతో మే మోప దసత్ప్రజాపతేర్భాగోఽస్యూర్జస్వాన్పయస్వాన్ప్రాణాపానౌ మే పాహి సమానవ్యానౌ మే పాహ్యుదానవ్యానౌ మే పాహ్యక్షితోఽస్యక్షిత్యై త్వా మా మే క్షేష్ఠా అముత్రాముష్మిన్లోకే॥ ౩॥

ఉపహవం జుష్టా నస్త్వా షట్చ॥ ౩॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే షష్ఠప్రపాఠకే తృతీయోఽనువాకః ॥ * ॥

అథ భాష్యమ్.

ద్వితీయానువాకే హవిరనుమన్త్రణముక్తం । తృతీయానువాకే భక్ష్యస్యేడాదిభాగస్యానుమన్త్రణముచ్యతే। కల్పః । ప్రాశిత్రేఽవదీయమానే జపతి “అగ్నిర్మాఽదురిష్టాత్పాతు సవితాఽఘశగ్ంసాత్” ఇతి । మన్త్రవైకల్యేన క్రియావైకల్యేన వా యదరిష్టం తద్దురిష్టం తస్మాద్దురిష్టాదగ్నిర్మాం పాతు । అఘశంసాత్పాపరుచేరసురాదేస్సవితా మాం పాతు। కల్పః। యజమానభాగే “యో మేఽన్తి దూరేఽరాతీయతి తమేతేన జేషం” ఇతి । అవదీయమానే జపతీతి శేషః । యో రాక్షసాదిః మమాన్తికే దూరే వా అరాతీయతి శత్రుత్వమిచ్ఛతి తం రాక్షసాదిమేతేన యజమానభాగేన జేషం జయేయం। కల్పః। ఇడామవదీయమానామనుమన్త్రయతే। సురూపవర్షాదిర్మఘోనీత్యన్తః।సురూపేతిమన్త్రాదిః।మఘోనీతిమన్త్రాన్తః। పారస్త్ర । “సురూపవర్షవర్ణ ఏహీమాన్ భద్రాన్ దుర్యాగ్ం అభ్యేహి మామనువ్రతా న్యుశీర్షాణి మృఢ్వమిడ ఏహ్యదిత ఏహి సరస్వత్యేహి రన్తిరసి రమతిరసి సూనర్యసి జుష్టే జుష్టిం తేఽశీయోపహూత ఉపహవం తేఽశీయ సా మే సత్యాఽఽశీరస్య యజ్ఞస్య భూయాదరేడతా మనసా తచ్ఛకేయం యజ్ఞో దివగ్ం రోహతు యజ్ఞో దివం గచ్ఛతు యో దేవయానః పన్థాస్తేన యజ్ఞో దేవాగ్ం అప్యేత్వస్మాస్విన్ద్ర ఇన్ద్రియం దధాత్వస్మాన్ రాయ ఉత యజ్ఞాః సచన్తామస్మాసు సన్త్వాశిషః సా నః ప్రియా సుప్రతూర్తిర్మఘోనీ” ఇతి । గోశరీరధారిణ్యా ఇడాఖ్యాయా దేవతాయాః సమ్బోధనం సురూపవర్షవర్ణ ఇతి । శృఙ్గపుచ్ఛాదికం రూపం। వర్షం వృష్టిః। వర్ణః శుక్లకృష్ణకపిలత్వాదిః। శోభనా రూపవర్షవర్ణా యస్యాస్సా తథోక్తా । శృఙ్గాదీనామతిదీర్ఘత్వవక్రత్వాదిపరిహారేణ దర్శనీయత్వం రూపస్య శోభనత్వం । వర్షం ద్వివిధం ఉదకరూపం ఘృతరూపం చ । తత్రేడా స్వకీయాత్పదాత్ ఘృతం వర్షతి । తథా చ మన్త్ర ఆమ్నాయతే “ఇడాయాస్పదే ఘృతవతి స్వాహా” ఇతి “మానవీ ఘృతపదీ మైత్రావరుణీ” ఇతి “ఇడా

యాస్పదం ఘృతవచ్చరాచరం” ఇతిచ । తథాబ్రాహ్మణ మప్యామ్నాయ తే “సాయత్రయత్రన్యక్రామత్తతో ఘృతమపీడ్యతతస్మాద్ఘృత పద్యుచ్యతే” ఇతి “వృష్టిర్వా ఇడావృష్ట్యైవైనిక్రమణే ఘృతంప్రజాః సంజీవన్తీః పిబన్తి” ఇతిచ । తదిదంఘృతరూపత్వం వర్షస్య శోభనత్వం । కబుఁరా దిసఙ్కీర్ణత్వపరిహారేణ విస్పష్టం శుక్లకృష్ణకపిలత్వాదికంవర్ణస్యశోభనత్వం । తథావిధే హే ఇడే ఇమాఁ అస్మదీయాఁ భద్రాఁ శాస్త్రోక్త యజ్ఞసాధనసమ్పూర్ణాఁ దుర్యాఁ యజ్ఞగృహాఁ ప్రత్యాగచ్ఛ । గృహా వై దుర్యాఇతిహిశ్రూయతే । కిఞ్చమామభిలక్ష్యఅనువ్రతాఅస్మిఁయజ్ఞవ్రతే అనుకూలాసతీ ఏహి ఆగచ్ఛ । ఉశబ్దః సముచ్చయే । హే ఇడావిశేషాయూయం అస్మదీయాని శిరాంసినిమృఢ్వం నితరాంస్నేహ పూర్వకాఘ్రాణాదినాశోధయధ్వం । తవ వేడా విశేషాః ఇడాదిభిః సూనయఙ్కైః పఙ్క్తినాఁమవిశేషైః స్పష్టీక్రియన్తే । ఇడాదీనాంగోనామవిశేషత్వం సప్తమకాణ్డేసమామ్నాతం “ఇడేరన్తేఽదితే సరస్వతిప్రియే ప్రేయసిమహి విశ్రుత్యేతాని తే అఘ్న్యేనామాని” (సం౭ కాం౧ప్ర౬అ) ఇతి। ఏతేషాం ప్రదర్శనార్థత్వాత్ రమత్యాదికమపిద్రష్టవ్యం। హే జుష్టేప్రియే సేవ్యేవా తేజుష్టింత్వదీయాంప్రీతింఅశీయ ప్రాప్నుయాం। హే ఉపహూతే ఇడే ఏహీత్యేవమాగమనాయాస్మాభిరనుజ్ఞాతే అహమపిత ఉపహావం త్వదీయామనుజ్ఞాంఅశీయప్రాప్నుయాం । అస్యయజ్ఞస్యయెయమాశీఃఫలప్రార్థనా సామే సత్యాభూయాత్ । అరేడతాఅనాదరమకుర్వతామన సాతత్ఫలం సాధయితుం శకేయం త్వత్ప్రసాదాచ్ఛక్తోభూయాసం । మయానుష్ఠితోఽయంయజ్ఞః నిశ్శ్రేణిమివక్రమేణ దివమారోహతు। కేనాపి వైకల్యప్రతిబన్ధేనభ్రంశోయజ్ఞస్యానారోహణం భ్రంశాభావేతు యజ్ఞఆరోహత్యేవ। ఆరుహ్యాచయస్యాందివియజ్ఞహవిర్భాజోదేవానివసంతితాం దివంస్వర్గప్రదేశవిశేషంగచ్ఛతు। తస్మిఁప్రదేశేగత్వాసభాయాముపవిష్టా*

* సభాయాముపరిష్టాదితితై।

దేవాయేనమార్గేణ హవిర్భోజనశాలాంగచ్ఛంతి తేనైవమార్గేణాయం యజ్ఞోయజ్ఞ సంబంధంహవిర్దేవానప్యేతు ప్రాప్నోతు। తేనయజ్ఞేన తుష్టఇన్ద్రః అస్మాస్విన్ద్రియం యజ్ఞాఙ్గానుష్ఠానాయ చతురాదిపాటవం దధాతు స్థాపయతు। తాదృశానస్మాన్ రాయోయజ్ఞసాధనాని ధనానియజ్ఞా ఉతకరిష్యమాణాయజ్ఞా అపిసచన్తాంఆశ్రయన్తాం। ఆశిషః తద్యజ్ఞఫలాన్యస్మాసుసన్తు। సా తాదృశీ త్వంనోఽస్మాన్ ప్రతిసుప్రతూర్తిః సుష్ఠుప్రకర్షేణశత్రూణాం హింసికా మఘోనీఘనవతీచభవ। కల్పః। అవాన్తరేడాం ప్రాశ్యమానామనుమన్త్రయతే “ జుష్టిరసి జుషస్వ నోజుష్టానోఽసిజుష్టిం తేగమేయం”ఇతి। హే అవాన్తరేడేత్వంజుష్టిరసిప్రీతి రూపాసి। నోఽస్మాన్జుషస్వప్రీణయ। నోఽస్మాభిర్జుష్టాసి సేవితాసి। తేజుష్టింత్వదీయాంప్రీతిం గమేయం ప్రాప్నుయామ్।కల్పః। అన్తర్వేద్యద్భిర్మార్జయతే “మనోజ్యోతిర్జుషతామాజ్యంవిచ్ఛిన్నంయజ్ఞగ్ం సమిమం దధాతు।బృహస్పతిస్తనుతామిమం నోవిశ్వే దేవాఇహ మాదయన్తాం” ఇతి। మనోజ్యోతిఃమననీయోఽయమగ్నిః తత్తదాహుతిష్వాజ్యం సేవతాం। కేనాపివైకల్యేనవిచ్ఛిన్న మిమంయజ్ఞంవైకల్యపరిహారేణ సన్దధాతు। బృహస్పతిస్స్వయమేవనోఽస్మదీయమిమంయజ్ఞం తనుతాం। విశ్వేదేవాఇహయజ్ఞేమాదయన్తాంతృప్యన్తు। కల్పః। బర్హిషదం పురోడాశమనుమన్త్రయతే “ బ్రధ్నపిన్వస్వదదతోమేమాక్షాయికుర్వతో మేమోపదసత్” ఇతి। యజ్ఞపురుషవాచీబ్రధ్నశబ్దః। యజ్ఞోవై బ్రధ్న ఇతిశ్రుతేః। హేబ్రధ్నపిన్వస్వఅస్మాన్ ఋత్విజశ్చప్రీణయ। దదతోధనం ప్రయచ్ఛతోమమదేయంధనం మాక్షీయతాం। అపితు ఉపచీయతాం। యాగం కుర్వతోమమసామర్థ్యం మోపదసత్ మోపక్షీయతాం। అపితుపునఃపునర్వర్ధతాం। కల్పః। అథాన్వాహార్యంపచతి తమన్తర్వేద్యాసన్నమభిమన్త్రయతే “ ప్రజాపతే భాగోఽస్యూర్జస్వాన్ పయస్వాన్ప్రాణాపానౌ మేపాహిసమానవ్యానౌ మేపాహ్యుదానవ్యానౌ మేపాహ్యక్షి

తోఽస్యక్షిత్యై త్వా మా మే క్షేష్ఠా అముత్రాముష్మిఀల్లోకే" ఇతి । యద్య ప్యన్వాహార్య మృత్విజాంభాగ స్తథాపి తేన ప్రజాపతేః పరితోషాత్ తద్భాగత్వమవిరుద్ధం । సచభాగఊర్జస్వాన్ బలవాన్ తదన్నభోజినాం బలప్రదత్వాత్ । పయస్వాన్ క్షీరవత్త్వాదుత్తమః, యద్వా క్షీరే పచ్యమానత్వాత్పయస్వత్త్వం । అతఏవక్షీరేభవతీత్యేకే ఇతిసూత్రకారఆహ । హేఅన్వాహార్య స త్వం శరీరగతాన్ ప్రాణాదివాయుభేదాన్ పాహి।ఏక ఏవ వాయుః శరీరగతస్థానభేదాత్ కార్యభేదాచ్చ ప్రాణాది నామభిర్భిద్యతే। స్థానభేదః కైశ్చిదుక్తః।

« హృది ప్రాణో గుదేఽపానస్సమానో నాభిసంస్థితః ।
ఉదానః కంఠదేశస్థో వ్యానస్సర్వశరీరగః" ॥ఇతి॥

ఉచ్ఛ్వాసనిశ్శ్వాసౌ ప్రాణవ్యాపారః । మలమూత్రయోరధః పాతనమపానవ్యాపారః । భుక్తస్యాన్నరసస్యశరీరే సామ్యేననయనంసమానవ్యాపారః। ఉద్గారహిక్కాదిరుదానవ్యాపారః । కృత్స్నాసుశరీరనాడీషు వ్యాప్యప్రాణాపానవృత్త్యోః సన్ధికాలే శరీరస్య బలప్రదానం వ్యానవ్యాపారః। అతఏవఛన్దోగా ఆమనన్తి « యద్వై ప్రాణితిస ప్రాణో యదపానితిసోఽపానః । అథ యః ప్రాణాపానయోస్సన్ధిస్సవ్యానో యో వ్యానస్సావాక్ తస్మాదప్రాణన్ననపానన్ వాచమభి వ్యాహరతి । అతో యాన్యన్యానివీర్యవన్తికర్మాణి యథాగ్నేర్మన్థనమాజేః సరణం దృఢస్య ధనుష ఆయమన మప్రాణన్ననపానగ్ స్తానికరోతి" (ఛా । ౩ప్ర। ౩ఖం) ఇతి । ఏవం బహువిధవ్యాపారహేతుత్వాత్ ప్రాధాన్యం ద్యోతయితుం వ్యానస్యద్విరుక్తిః। యద్వా నాగకూర్మకృకరాది వాయువిశేషాణామత్రాన్తర్భావమభిప్రేత్యాపిపునరుక్తిః। హే అన్వాహార్యత్వమక్షితోఽసిఅపరిమితోఽసి ఇతి బ్రాహ్మణం దక్షిణాగ్నావన్వాహార్యంమహాన్త మపరిమితమోదనం పచతీతిసూత్రకారశ్చ। తస్మాత్ పరలోకే ఽప్యక్షిత్యై త్వా త్వాందదామీతి శేషః । తేనాభిప్రాయేణదీయమానత్వాద ముత్రపరలోకే మేమమభాగాయ మాక్షేష్ఠాః క్షయంమాప్రాప్నుహి । తస్మాత్ అహమప్యస్మిఀల్లోకే త్వాంయథేచ్ఛమనుభవామీతి శేషః।

॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

“ అగ్నిస్ప్రాశిత్రావదానంయోమేఽన్తిస్త్వామిభాగదం ।
ఇడాహ్వయంసురూపేతిజుష్టిరిత్యనుమన్త్రయేత్ ॥
మనోఽగ్నీధ్రాజనంబ్రధ్నపురోడాశంప్రజాపతేః।
అన్వాహార్యంమన్త్రయేతమన్త్రాస్సప్తేహవర్ణితాః” ॥ఇతి॥

ఇతిశ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే షష్ఠప్రపాఠకే తృతీయోఽనువాకః॥ ❋॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

బర్హిషోఽహం దేవయజ్యయా ప్రజావాన్ భూయాసం నరాశగ్ంసస్యాహం దేవయజ్యయా పశుమాన్ భూయాసమగ్నేస్స్విష్టకృతోఽహం దేవయజ్యయాఽఽయుష్మాన్ యజ్ఞేన ప్రతిష్ఠాం గమేయమగ్నేరహముజ్జితిమనూజ్జేషగ్ం సోమస్యాహముజ్జితిమనూజ్జేషమగ్నేరహముజ్జితిమనూజ్జేషమగ్నీషోమయోరహముజ్జితిమనూజ్జేషమిన్ద్రాగ్నియోరహముజ్జితిమనూజ్జేషమిన్ద్రస్యాహం॥౧॥

ఉజ్జితిమనూజ్జేషం మహేన్ద్రస్యాహముజ్జితిమనూజ్జేషమగ్నేస్స్విష్టకృతోఽహముజ్జితిమనూజ్జేషం । వాజస్యమాప్రసవేనోద్గ్రాభేణోదగ్రభీత్ । అథాసపత్నాగ్ం ఇన్ద్రోమే నిగ్రాభేణాధరాగ్ం అకః । ఉద్గ్రాభశ్చ నిగ్రాభశ్చ బ్రహ్మదేవా అవీవృధన్ । అథాసపత్నానిన్ద్రాగ్నీ మే విషూచీనాన్ వ్యస్యతామ్ । ఏమా అగ్మన్నాశిషో దోహకామా ఇన్ద్రవన్తః॥౨॥

వనామహేధుక్షీ మహి ప్రజామిషం। రోహితేన త్వాఽగ్నిర్దేవతాం గమయతు హరిభ్యాం త్వేన్ద్రో దేవతాం గమయత్వేతశేన త్వా సూర్యో దేవతాం గమయతు। వి తే ముఞ్చామి రశనా వి రశ్మీన్ వి యోక్త్రా యాని పరిచర్తనాని। ధత్తాదస్మాసు ద్రవిణం యచ్చ భద్రం ప్ర ణో బ్రూతాద్భాగధాన్ దేవతాసు। విష్ణోః శంయోరహం దేవయజ్యయా యజ్ఞేన ప్రతిష్ఠాం గమేయగ్ం సోమస్యాహం దేవయజ్యయా॥౩॥

సురేతా రేతో ధిషీయ త్వష్టురహం దేవయజ్యయా పశూనాగ్ం రూపం పుషేయం। దేవానాం పత్నీరగ్నిర్గృహపతిర్యజ్ఞస్య మిథునం తయోరహం దేవయజ్యయా మిథునేన ప్ర భూయాసం। వేదోఽసి విత్తిరసి విదేయ కర్మాసి కరుణమసి క్రియాసగ్ం సనిరసి సనితాసి సనేయం ఘృతవన్తం కులాయినగ్ం రాయస్పోషగ్ం సహస్రిణం వేదో దదాతు వాజినం॥౪॥

ఇన్ద్రస్యాహమిన్ద్రియవత్తః సోమస్యాహం దేవయజ్యయా చతుశ్చత్వారిగ్ంశచ్చ॥౪॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్థోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

తృతీయే భక్షస్యేడాదిభాగస్యానుమన్త్రణముక్తం। చతుర్థే శేషాహుతినా అనూయాజాదీనా మనుమన్త్రణముచ్యతే। కల్పః। అనూయాజానామిష్టమనుమన్త్రయతే “బర్హిషోఽహం దేవయజ్యయా ప్రజావాన్ భూయాసం నరాశగ్ంసస్యాహం దేవయజ్యయా పశుమాన్ భూయాస మగ్నేస్స్విష్టకృతోఽహం దేవయజ్యయాఽఽయుష్మాన్ యజ్ఞేన ప్రతిష్ఠాంగమేయం” ఇతి। బర్హిర్నరాశంసస్విష్టకృచ్ఛబ్దా అనూయా

జ దేవానా మగ్నివిశేషాణాం వాచకాః । బర్హిర్నరాశంస యాగా భ్యాం ప్రజాపతిర్గ క్రమేణప్రజార్గ పశూంశ్చసస ర్జేతి యజమానస్య తత్త త్ప్రార్థనాయుక్తా । స్విష్టకృన్మన్త్రస్తు వ్యాఖ్యాతః । కల్పః । అథయత్ర హోతురభి జానాతి అగ్నిరిదం హవిరజుషతేతి తద్యజమాన ముజ్జితిం వా చయతి “ అగ్నేరహముజ్జితి మనూజ్జేషగ్ సోమస్యాహ ముజ్జితి మనూ జ్జేషమగ్నే రహ ముజ్జితి మనూజ్జేష మగ్నీషో మయోరహ ముజ్జితి మ నూజ్జేష మిన్ద్రాగ్నియోరహముజ్జితి మనూజ్జేష మిన్ద్రస్యాహ ముజ్జితి మనూజ్జేషం మహేన్ద్రస్యాహ ముజ్జితి మనూజ్జేష మగ్నేః స్విష్టకృతో ఽహముజ్జితి మనూజ్జేషం” ఇతి । యస్మిన్కాలే హోతాసూక్తవాకం పఠతి అగ్నిరిదం హవిరజుషతావీ వృధతమహోజ్యాయోఽకృతేత్యా దీనితత్తద్దేవతాస్మారకాణివాక్యానిపఠతితస్మిన్కాలేఽధ్వర్యు ర్యజమానం తత్తద్దేవతావిషయాణి ఉజ్జితివాక్యానివాచయేత్ । అమావాస్యాయాం పౌర్ణమాస్యాంవాయాంయాందేవతాంయజతి తదిష్టమనతిక్రమ్య తదను సారేణసూక్తవాక భాగా ఉజ్జితి భాగాశ్చ ప్రయోక్తవ్యాః । పాఠస్తు “ అగ్నేరహముజ్జితిం అనూజ్జేషం ” ఇతి।ఆజ్యభాగదేవోఽగ్నిర్హవిః సేవి త్వాతేనహవిషాపుష్టోయజ్ఞవిరోధినోఽ సురాదీ నభిభవ న్నుత్కృష్టం * జయంప్రాప్తవాన్ । తదీయాంతాముజ్జితమనుయజమానోఽహం పాపరూ పంవైరిణ మభిభవన్నుత్కృష్టంజయంప్రాప్తోఽస్మి । ఏవంసర్వత్రయోజ్యం। కల్పః। § వాజవతీభ్యాం వ్యూహత్యుభౌ వాజవత్యౌజపేత్ ।వాజశబ్దోఽస్తి యయోఋచోస్తేఋచౌవాజవత్యౌ,తయోఋచోర్యజమానేన జప్య మానయోరధ్వర్యుర్జుహూప భృతౌ ద్వేస్రుచౌవ్యూహేత్ పరస్పరవి పర్యాసేనా పసారయేత్ । తత్ప్రకార స్త్వస్మాభిరాధ్వర్యవకాణ్డేదర్శి తః । పాఠస్తు “ వాజస్యమా ప్రసవేనోద్గ్రాభేణోదగ్రభీత్ । అథాసప త్నాగ్ ఇన్ద్రోమేనిగ్రాభేణాధరాగ్ అకః । ఉద్గ్రాభఞ్చనిగ్రాభఞ్చ బ్ర

* యజ్ఞం-ఇత్యాంధ్రదేశీయపుస్తకే।

§ ఉక్తంవాజవత్యోర్వ్యూహనం-ఇతికాశీ।

హ్మాదేనా అవీవృధన్ । అథాసపత్నానిన్ద్రాగ్నీ మేవిషూచీనాన్ వ్యస్య
తాం" ఇతి । ఇన్ద్రో వాజస్యాన్నస్య ప్రసూతినిమిత్తేనస్రుచఊర్ధ్వ గ్రహ
ణేన మాముదగ్రభీత్ ఉత్కర్షంప్రాపితవాన్ । అథస్రుచోన్యకారేణ
మమసపత్నాన్ అధరాన్న్యక్కృతాన్ అకరోత్ । దేవాబ్రహ్మ పరివృఢం
స్రుచోరుద్గ్రహనిగ్రాహరూపంకర్మద్వయంఅవర్ధయన్ ।అథేన్ద్రాగ్నీ మమ
సపత్నాన్ విషూచీనాన్ సర్వతః పలాయమానాన్వ్యస్య తాంవినాశయే
తాం । కల్పః । అథయత్ర హోతురభిజానాతి ఆశాస్తేఽయం యజమా
నోఽసావితి తద్యజమానం యజ్ఞస్యదోహంవాచయతి " ఏమాఅగ్మన్నా
శిషోదోహకామా ఇన్ద్రవన్తోవనామహే ధుక్షీమహిప్రజామిషం" ఇతి ।
యస్మిన్కాలే హోతాసూక్తవాకం పఠన్నాశాస్తేఽయం యజమానో
సావిత్యాదివాక్య ముచ్చారయతి తస్మిన్కాలేధ్వర్యుః యజమానం ఏమా
అగ్మన్నిత్యాదియజ్ఞదోహమంత్రం వాచయతి । సూక్తవాకేఆయురాశా
స్తేసుప్రజాస్త్వమాశాస్తఇత్యాదయః ఆయురాద్యాశిషఃసమామ్నాతాః ।
ఇమాఆశిషః అగ్మన్ మాం ప్రత్యాగచ్ఛన్తు । వయ మప్యాయురాదిదో
హం కామయమానా స్తత్ఫలప్రదేనేంద్రేణ యుక్తత్వాదిన్ద్రవన్తః తమి
న్ద్రంవనామహే భజామహే । తేనభజనేనపుత్రపౌత్రాదిప్రజామిషం ఇ
ష్యమాణ మన్నాయురాదికం ధుక్షీమహి । కామధేనుసదృశీ మిన్ద్రదేవ
తామహ్యస్త్వ । కల్పః । ప్రస్తరంప్రహ్రియమాణమనుమన్త్రయతే " గో
హితేనత్వాగ్నిర్దేవతాంగమయతు హరిభ్యాం త్వేన్ద్రో దేవతాం గమ
యత్వేతశేనత్వాసూర్యో దేవతాంగమయతు" ఇతి । రోహితహర్యేతశ
శబ్దాఅగ్నీన్ద్రసూర్యాణామశ్వానభిదధతే । హేప్రస్తరత్వైరశ్వైరగ్న్యా
దయస్త్వాంసూక్తవాకోక్తాం తాంతాం దేవతాంగమయన్తు ।కల్పః। పరిధీన్
విముచ్యమానాననుమన్త్రయతే " వితేముఞ్చామిరశనావిరశ్మీన్ వియో
క్త్రాయానిపరిచర్తనాని । ధత్తాదస్మాసుద్రవిణం యచ్చభద్రం ప్రణో బ్రూ
తాద్భాగధాన్ దేవతాసు" ఇతి। లోకేహ్యేరురుయురా రోహిణీయ మ
శ్వంరశనాదిభిః సర్వతోబధ్నాతి ।తత్రరశనాశబ్దేన పలాయనదార్ఢ్యాయ

ఉదరే బధ్యమానా తన్తుమయీ చర్మమయీ వా కక్ష్యాభిధీయతే । రశ్మిశబ్దేన అశ్వముఖే సంలగ్నో హస్తేనాశ్వనియమనార్థో రజ్జువిశేష ఉచ్యతే। యోక్త్రశబ్దేనాశ్వం స్తమ్భే బద్ధుముపయుక్తో రజ్జువిశేషః। పలాయనస్య పురతః పృష్ఠతశ్చాపసరణం వారయితుమురసి పుచ్ఛాదౌ బన్ధనోపయుక్తా రజ్జువిశేషాః పరిచర్తనశబ్దేనోచ్యన్తే। అశ్వవదగ్నేః పరిధయో రశనాదిస్థానీయాః । హే అగ్నే తవ బన్ధనహేతూన్ పరిధిరూపాన్ రశనాదీన్ విముఞ్చామి । తద్విమోకేన సంతుష్టస్త్వం అస్మాసు ద్రవిణం ధేహి । యచ్చాన్యద్భద్రమన్నపానాదికం తదప్యస్మాసు ధేహి । అస్మదీయహవిర్భుక్షు దేవతాసు భాగధాన్ హవిఃప్రదాన్ అస్మాన్ ప్రకర్షేణ బ్రూహి। కల్పః । శంయువాకముక్తమనుమన్త్రయతే “విష్ణోః శంయోరహం దేవయజ్యయా యజ్ఞేన ప్రతిష్ఠాం గమేయం” ఇతి । శంయుశబ్దః సుఖమిశ్రం బృహస్పతిపుత్రం బ్రూతే । తేన శంయుం బార్హస్పత్యమితి బ్రాహ్మణోక్తేః। స చ బహుషు కార్యేషు వ్యాప్నువన్ విష్ణురిత్యుచ్యతే । తస్య పరితోషహేతుత్వాత్ పరిధిప్రహరణం తదీయా దేవయజ్యా తయా యజమానోఽహం కృత్స్నయజ్ఞేన నిష్పన్నాం ప్రతిష్ఠాం ఫలం గమేయం ప్రాప్నుయామ్। కల్పః। పత్నీసంయాజానామిష్టమనుమన్త్రయతే “సోమస్యాహం దేవయజ్యయా సురేతా రేతో ధిషీయ । త్వష్టురహం దేవయజ్యయా పశూనాగ్ం రూపం పుషేయం” ఇతి । అథేతరావుపసమస్యతి “దేవానాం పత్నీరగ్నిర్గృహపతిర్యజ్ఞస్య మిథునం తయోరహం దేవయజ్యయా మిథునేన ప్రభూయాసం” ఇతి । చతుర్ణాం పత్నీసంయాజానాం క్రమేణ సోమస్త్వష్టా దేవపత్న్యో గృహపతిరగ్నిరితి చతస్రో దేవతాః, తత్ర సోమస్య రేతోధారణాభిమానిత్వాత్ తదీయయాగేనాహం రేతో ధిషీయ ధారయేయం । ద్వివిధం హి రేతః । బన్ధ్యముత్పాదకఞ్చ । తత్ర బన్ధ్యవ్యావృత్తయే సురేతా ఇతి విశేష్యతే। త్వష్టా తు నిషిక్తం రేతః పశ్వాదిరూపేణ వికారయతే। అతస్తద్యాగేన పశురూపం పుషేయం పుష్యాసం। మిథునత్వసిద్ధ్యర్థమేకస్మిన్నేవ మన్త్రే తృతీయచతుర్థదేవతే సమస్యేతే । యా దేవపత్న్యో యశ్చ గృహపతిరగ్ని

స్త్రదుభయంమిళిత్వాయజ్ఞసమృద్ధిమిథునం। తదీయయాగే నాహమపిమిథునేన పుత్రపుత్రీరూపేణ ప్రకృష్టాభూయాసం। కల్పః । వేదేయజమానం వాచయతి “ వేదోఽసివిత్తిరసివిదేయ” ఇత్యాఽన్తాదనువాకస్యేతి । వేదేనిహితేసతీతి శేషః । అన్తర్వేది వేదంనిధాయేతిసూత్రాన్తరేదర్శనాత్ పాఠస్తు “ వేదోఽసివిత్తిరసివిదేయకర్మాఽసి కరుణమసిక్రియాసగ్ సనిరసి సనితాసి సనేయంఘృతవన్తం కులాయినగ్ రాయస్పోషగ్ సహస్రిణం వేదోదదాతువాజినం” ఇతి। వేదోఽసీత్యస్యవాక్యస్యార్థోఽవిత్తిరసీత్యనేనస్పష్టీక్రియతే । హేదర్భమయత్వంవేదనామాసి తస్యనామ్నోఽయమర్థః । విత్తిర్ద్రవ్యలాభసాధనమితి । అతస్త్వత్ప్రసాదేనఅహంధనం విదేయలభేయ । తద్వైవోపరివ్యాఖ్యేయం । కర్మాఽసికర్మనామకమసి తస్యవ్యాఖ్యానంకరుణమసీతి । క్రియతేఽనేనేతికరుణం వేదీ సమ్మార్జనం భస్మాద్యూహనాది సాధనమిత్యర్థః । అతస్త్వయా సమ్మార్జనాదికం క్రియాసం। తథాత్వంసనిరసిసనినామాసి। తద్వ్యాఖ్యానంసనితాసీతి।ధనస్యదాతాసీత్యర్థః । అతస్త్వత్ప్రసాదేనసనేయం ధనమృత్విగాదిభ్యో దేయాసం। కిఞ్చభవాఽమహ్యంరాయస్పోషంధనపుష్టిం దదాతు । కీదృశం। ఘృతవన్తం ఘృతాదిభోజనసాధనసమృద్ధం। కులాయినంనివాసహేతుబహుగృహోపేతం। సహస్రిణంసహస్రలక్షాదిసంఖ్యోపేతం । వాజినం భోజ్యాన్నసమృద్ధం॥ ॥అత్రవినియోగ సంగ్రహః॥ ॥

“ బర్హిస్త్రిభిరనూయాజాన్మన్త్రమేతుస్సూక్తవాకకమ్।
అగ్నేరిత్యష్టభిర్వాజవద్వాభ్యాంవ్యూహేత్ స్రుచౌతథా ॥
పమాస్వనామగ్రహణంరోహితిప్రస్తరంత్రిభిః।
వితేపరిధిమోక్షస్తువిష్ణోశ్శంశంయువాకకం॥
త్రిభిస్సోమేతిసంయాజాః వేదోవేదాభిమర్శనం।
అనువాకేచతుర్థేఽస్మిన్ త్రయోవింశతిరీరితాః” ఇతి ॥

ఇతిశ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యేప్రథమకాణ్డే షష్ఠప్రపాఠకే చతుర్థోఽనువాకః ॥ * ॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

ఆప్యాయతాం ధ్రువాఘృతేన యజ్ఞం యజ్ఞం ప్రతిదేవయద్భ్యః। సూర్యాయా ఊధోఽదిత్యా ఉపస్థ ఉరుధారా పృథివీ యజ్ఞే అస్మిన్న్। ప్రజాపతే ర్విభాన్నామ లోకస్తస్మిగ్ స్త్వా దధామి సహ యజమానేన సదసి సన్మేభూయాః సర్వమసి సర్వం మే భూయాః పూర్ణమసి పూర్ణం మే భూయా అక్షితమసి మామేక్షేష్ఠాః ప్రాచ్యాం దిశి దేవా ఋత్విజో మార్జయన్తాం దక్షిణాయాం॥౧॥

దిశిమాసాః పితరో మార్జయన్తాం ప్రతీచ్యాం దిశిగృహాః పశవో మార్జయన్తా ముదీచ్యాం దిశ్యాప ఓషధయో వనస్పతయో మార్జయన్తా మూర్ధ్వాయాం దిశి యజ్ఞ స్సంవత్సరో యజ్ఞపతి ర్మార్జయన్తాం విష్ణోః క్రమోఽస్యభిమాతిహా గాయత్రేణ ఛన్దసా పృథివీమను విక్రమే నిర్భక్తస్సయం ద్విష్మో విష్ణోః క్రమోఽస్యభిశస్తిహా త్రైష్టుభేన ఛన్దసా న్తరిక్షమను విక్రమే నిర్భక్తస్సయం ద్విష్మో విష్ణోః॥౨॥

క్రమోఽస్యరాతీయతో హన్తా జాగతేన ఛన్దసా దివమను విక్రమే నిర్భక్తః సయంద్విష్మో విష్ణోః క్రమోఽసి శత్రూయతో హన్తానుష్టుభేన ఛన్దసా దిశోఽను విక్రమే నిర్భక్తస్సయం ద్విష్మః॥౩॥

దక్షిణాయా మన్తరిక్ష మను విక్రమే నిర్భక్తస్సయం ద్విష్మో విష్ణో రేకాన్నతి గ్ శచ్ఛ॥౪॥

ఇతి తైత్తిరీయ సంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

చతుర్థే అనూయాజాది శేషహోమాను మన్త్రా ఉక్తాః । పఞ్చమే త్వాప్యాయనాదిమన్త్రా ఉచ్యన్తే। కల్పః । ధ్రువా మాప్యాయమానామనుమన్త్రయతే “ఆప్యాయతాం ధ్రువా ఘృతేన యజ్ఞం యజ్ఞం ప్రతి దేవయద్భ్యః। సూర్యాయా ఊధోదిత్యా ఉపస్థ ఉరుధారా పృథివీ యజ్ఞే అస్మిన్” ఇతి । యజ్ఞంయజ్ఞం ప్రతి తాం తామాహుతిం ప్రతి దేవయద్భ్యో దేవాన్ హోతుమిచ్ఛద్భ్యో ఋత్విగ్భ్యస్తత్పర్యాప్తేన ఘృతేనేయం ధ్రువా ఆప్యాయతాం పునఃపునః పూర్యతాం । ఊధశ్శబ్దేన పయస్సంపూర్ణస్తనస్థా ఽభిధీయతే। సూర్యశబ్దేన ఉషా ఆదిత్యపత్నీ వివక్ష్యతే। తత్పత్నీత్వఞ్చ నక్షత్రేష్టావామ్నాయతే । ఉషా వా అకామయత। ప్రియాఽఽదిత్యస్య సుభగా స్యామితి (బ్రా-కాం౩। ప్ర౧। అ౬) ఇతి। ఇవశబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః। యథా సూర్యాయా గోరూపధారిణ్యా ఊధః పయసా పూర్ణం తథా ధ్రువా ఘృతేనాప్యాయతాం । కిఞ్చ । అదిత్యాః వేదిరూపాయాః పృథివ్యాః ఉపస్థే ఉత్సఙ్గే సేయం ధ్రువా ఉరుధారా మహాధారా మయా పునః పునః సిచ్యమానాభిరాజ్యధారాభిరుపేతా సతీ ఆప్యాయతామితి శేషః । అతఏవ పృథివీ విస్తీర్ణా సతీ సర్వస్మిన్ యజ్ఞే సమ్యగాప్యాయతాం । కల్పః । అథ యాజమాన భాగం ప్రాశ్నాతి “ప్రజాపతేర్విభాన్నామ లోకస్తస్మింస్త్వా దధామి సహ యజమానేన” ఇతి । యద్యపి స్వర్గాదిలోకాః సర్వే ప్రజాపతినా సృష్టత్వాత్తత్సమ్బన్ధినః తథాప్యకర్మభూమిత్వేన యజమానాన్ ప్రతి విశేషేణ న భాన్తీతి నాస్తి తేషాం విభాన్ శబ్దవాచ్యత్వం । భూలోకస్తు కర్మభూమిత్వేన యజమానానాం విశేషేణ భాసమానత్వాద్విభాన్ శబ్దవాచ్యః । విభాన్నామకే ప్రజాపతిసమ్బన్ధిని తస్మిన్ భూలోకే హి హవిర్భాగభక్షకేణ యజమానేన మయా సహ త్వాం స్థాపయామి । కల్పః। పూర్ణపాత్రే యజమానం వాచయతి “సదసి సన్మే భూయాస్సర్వమసి సర్వం మే భూయాః పూర్ణమసి పూర్ణం మే భూయాః అక్షి

తమసి మామే క్షేష్ఠాః" ఇతి। పూర్ణపాత్రే ఆనీయమానేఽధ్వర్యుణేతి శేషః।
హే పూర్ణపాత్ర త్వం సదసి సంయవనాదికార్యకారితయా శోభనమసి। అ
తో మమ ఫలప్రదానేన సన్మే భూయాః। సర్వమసి మత్సేకేన వక్ష్యమాణేన ప్రా
చ్యాదిసర్వదిగ్వ్యాప్తమసి। అతో మమాపేక్షితం సర్వం కార్యం కర్తుం క్ష
మం భూయాః। అధికపూర్ణమసి అతో మమ ప్రయోజనం సంపూర్ణం కర్తు
ముద్యుక్తం భూయాః। అక్షితమసి పూర్ణత్వాదేవ క్షయరహితమసి।
అతో మమ కార్యకరణే మా క్షేష్ఠాః క్షయం మా ప్రాప్నుహి। కల్పః। దిశో
వ్యాహాతి "ప్రాచ్యాం దిశి దేవా ఋత్విజో మార్జయన్తాం దక్షిణాయాం
దిశి మాసాః పితరో మార్జయన్తాం ప్రతీచ్యాం దిశి గృహాః పశవో మార్జయ
న్తాముదీచ్యాం దిశ్యాప ఓషధయో వనస్పతయో మార్జయన్తామూర్ధ్వా
యాం దిశి యజ్ఞః సంవత్సరో యజ్ఞపతిర్మార్జయన్తాం" ఇతి। * ఋత్విగ్దేవా
ద్యభిమానినః సర్వే ప్రాణినో యాగం ద్రష్టుం ప్రాచ్యాదిదిక్షు నివసంతి। అ
త ఏవ బ్రాహ్మణమామ్నాయతే। సర్వాణి వై భూతాని వ్రతముపయన్తమ
నూపయంతీతి। మాసగృహాదీనామచేతనత్వేఽపి తదభిమానినః పురుషా ఇ
హ వివక్షితాః। అంతర్ధానాదిశక్తియోగాదేతేషామదర్శనమవిరుద్ధం †
త ఏతే దేవాదయః తస్యాం తస్యాం దిశి మాం § శోధయన్తు। కల్పః। అథోపోత్థా
య దక్షిణేన పదా విష్ణుక్రమాన్ క్రమతే "విష్ణోః క్రమోఽస్యభిమాతిహా గా
యత్రేణ ఛన్దసా పృథివీమను విక్రమే నిర్భక్తః స యం ద్విష్మః। విష్ణోః క్ర
మోఽస్యభిశస్తిహా త్రైష్టుభేన ఛన్దసాన్తరిక్షమను విక్రమే నిర్భక్తః స యం
ద్విష్మః। విష్ణోః క్రమోఽస్యరాతీయతో హన్తా జాగతేన ఛన్దసా దివమ
ను విక్రమే నిర్భక్తః స యం ద్విష్మః। విష్ణోః క్రమోఽసి శత్రూయతో హన్తా
నుష్టుభేన ఛన్దసా దిశోఽను విక్రమే నిర్భక్తః స యం ద్విష్మః" ఇతి చతుర్భిరను
ఛన్దసం తృతీయే చతుర్థమనువర్తయతి। న చతుర్థాయ ప్రక్రామతి। నాహవ
నీయముపాత్యేతి ఇతి। తృతీయే పదేఽవస్థాయ చతుర్థమన్త్రం పఠేత్। చ

---

* ఋత్విగ్దేవాద్య ఇతి తై   † ఏతేషాం దర్శనమవిరుద్ధమితి తై-

§ తాః శోధయన్తామితి కా।

తుర్థమన్త్రీయప్రక్రమంనకుర్యాత్ కిన్తుమన్త్రమన్తరేణతూష్ణీమేవ చతుర్థం ప్రక్రమంకుర్యాత్ । తంప్రక్రమం కుర్వన్నాహవనీయంనాతిక్రామేత్ । కిన్త్వాహవనీయాత్పశ్చాదేవ వేదిమధ్యే చతుర్ణాం ప్రక్రమాణాం సమాపయేత్ మన్త్రార్థస్తు । అత్రయజమానఃస్వాత్మానంవిష్ణుత్వేనభావయేత్ । చతుర్ణాం ప్రక్రమణప్రదేశాన్ పృథివ్యాదిలోకరూపత్వేనభావయేత్ । గాయత్ర్యాది ఛన్దోభిమాని దేవతాః తేషాంప్రక్రమాణామనుగ్రాహికాః । అభిమాతిశబ్దో నరకప్రదం పాపమాచష్టే । పాప్మావా అభిమాతిరితిశ్రుతేః । హే ప్రథమ ప్రక్రమత్వంపాపఘాతీవిష్ణోఃక్రమోఽసి గాయత్రీఛన్దో దేవతయా అనుగృహీతోఽహమేతత్ప్రదేశరూపాం పృథివీమనుసృత్యవిక్రమే పాదం ప్రక్షిపామి యం అభిమాతింవయంద్విష్మః సోఽభిమాతిఃనిర్భక్తోఽస్మాత్ప్రదేశాత్ నిస్సారితః । ఏవముత్తరత్రయోజ్యం । అభిశస్తిరనైర్యరాపాదితోఽపవాదః । రాతిర్దానంద్రవ్యలాభః । తన్నివారణమరాతిః । తదిచ్ఛన్తో విరోధినోఽరాతీయతః । తృతీయప్రక్రమస్తాన్హన్తి । శత్రుత్వంహింసకత్వం । తదిచ్ఛన్తో వైరిణశ్శత్రూయతః । చతుర్థప్రక్రమస్తాన్హన్తి ॥*॥

॥ ॥అత్రవినియోగసంగ్రహః॥ ॥

"ఆప్యాయధ్వమాప్యాయనంస్యాత్ ప్రజాస్స్వస్యంశభక్షణం ।
సదసీతిప్రణీతానాంధారాయా అభిమన్త్రణం ॥
ప్రాచ్యాస్తుపఞ్చభిఃసిఞ్చేత్ క్రమేద్విష్ణోశ్చతుష్టయాత్ ।
అనువాకేపఞ్చమేస్మిన్మన్త్రాద్వాదశవర్ణితాః" ॥ ఇతి॥

ఇతిశ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే షష్ఠప్రపాఠకే పఞ్చమోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

అగన్మ సువస్సువరగన్మసన్దృశస్తే మాఛిత్సియత్తే తపస్తస్మైతే మావృక్షి సుభూరసి శ్రేష్ఠో రశ్మీనామాయుర్ధా అస్యాయుర్మేధేహి వర్చో

థా ఽస్వవర్గో మయి ధేహీదమహమముం భ్రాతృవ్యమాభ్యో దిగ్భ్యఽ స్యై దివో౽స్మాదన్తరిక్షా దస్యై పృథివ్యా అస్మాదన్నాద్యా న్నిర్భజా మి నిర్భక్తస్సయం ద్విష్మః॥౧॥

సంజ్యోతిషాఽ భూవమైన్ద్రీ మావృతమన్వావర్తే సమహం ప్రజా యా సంమయా ప్రజా సమహగ్ం రాయస్పోషేణ సంమయా రాయస్పో షస్సమిద్ధో అగ్నే మేదీదిహి సమేద్ధా తే అగ్నేదీద్యాసం వసుమాన్యజ్ఞో వ సీయాన్భూయాసమగ్న ఆయూగ్ంషి పవస ఆసువోర్జమిషంచనః।ఆరే బాధస్వదుచ్ఛునాం। అగ్నే పవస్వస్వపా అస్మే వర్చస్సువీర్యం॥౨॥

దధత్పోషగ్ం రయింమయి । అగ్నేగృహపతే సుగృహపతిరహం త్వ యా గృహపతినా భూయాసగ్ం సుగృహపతిర్మయా త్వంగృహపతినా భూయాశ్శతగ్ం హిమాస్తా మాశిషమాశాసే తన్తవే జ్యోతిష్మతీం తా మాశిషమాశాసే౽ముష్మై జ్యోతిష్మతీం । కస్త్వాయునక్తి సత్వావిముఞ్చ తు । అగ్నేవ్రతపతే వ్రతమచారిషం తదశకం తన్మేరాధి । యజ్ఞో బభూవ సఆ॥౩॥

బభూవసప్రజజ్ఞే సవావృధే సదేవానా మధిపతిర్బభూవ సో అస్మాగ్ం అధిపతీన్ కరోతు వయగ్ం స్యామ పతయోరయీణాం । గోమాగ్ం అగ్నే విమాగ్ం అశ్వీయజ్ఞో నృవత్సఖా సదమిదప్రమృష్యః । ఇడావాగ్ం ఏషో అ సురప్రజావాన్దీర్ఘోరయిఃపృథు బుధ్నస్సభావాన్॥౪॥

ద్విష్మస్సువీర్యగ్ం సఆపంచత్రిగ్ంశచ్చ॥౬॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే షష్ఠప్రపాఠకే షష్ఠో౽ నువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

పఞ్చమేనువాకే ఆప్యాయనాదిమన్త్రావర్ణితాః । అత్ర షష్ఠేసూర్యోపస్థానాదిమన్త్రా ఉచ్యన్తే । కల్పః । అథాత్రైవ తిష్ఠన్నాహవనీయముపతిష్ఠతే “ అగన్మ సువ స్సువరగన్మ సన్దృశస్తేమా ఛిత్సియన్తే తపస్తస్తే తేమావృక్షి” ఇతి।ఆద్యేనసువశ్శబ్దేనకర్మణఃఫలభోగభూమిరభిధీయతే। ద్వితీయేనసువశ్శబ్దేనమోక్షద్వారభూత ఆదిత్యలోకః । హే ఆహవనీయ త్వత్ప్రసాదాత్ ప్రథమంఫలభోగస్థానం సపుత్రపౌత్రావయంఅగన్మ । తతో మోక్షద్వారమాదిత్యలోకం అగన్మ। తదర్థంమహాంతవసన్దృశః కటాక్షాన్మాభిత్సి విచ్ఛిన్నోమాభూవం। త్వదర్థం యత్తపోస్మాభిరనుష్ఠాస్యతే తస్మైతపసేతేతవానుగ్రహోన్మావృక్షి ఆసమన్తాత్ వృక్ణాపిచ్ఛిన్నో మాభూవం। కల్పః । అథాదిత్యముపతిష్ఠతే “ సుభూరసిశ్రేష్ఠోరశ్మీనామాయుర్ధా అస్యాయుర్మేధేహి వర్చోధా అసివర్చోమయిధేహి” ఇతి । హే ఆదిత్యత్వంసుభూరసి। సుష్ఠుభవత్యుదేతీతిసుభూః। రశ్మీనాం రశ్మియుక్తానాం చన్ద్రాదీనాంమధ్యేశ్రేష్ఠోఽసి । అయుషస్థాపయితాసి । అతో మయ్యాయుఃస్థాపయ। వర్చోధాఅసివర్చః బ్రహ్మవర్చసంమయిధేహిబ్రహ్మవర్చసం మయిస్థాపయేతితస్యార్థః।కల్పః। అర్ధైభ్యోలోకేభ్యోభ్రాతృవ్యం నిర్భజతి “ ఇదమహమముంభ్రాతృవ్యమాభ్యో దిగ్భ్యోఽస్యైదివోస్మాదన్తరిక్షాదస్మై పృథివ్యాఅస్మాదన్నాద్యాన్నిర్భజామి నిర్భక్తః సయంద్విష్మః” ఇతి । యోభ్రాతృవ్యోమదీయోవైరీపృథివ్యాదిలోకత్రయేప్రాచ్యాదిదిక్షు మమ విరోధమాచరతి మదీయమన్నాద్యంచఅపజిహీర్షతి, అముంభ్రాతృవ్యంతతః పృథివ్యాదేః నిర్భజామిశీఘ్రమేవ నిస్సారయామి। ఇదానీంవిరోధమనాచరన్తమపికాలాన్తరేతదాచరణశఙ్కయాయం భ్రాతృవ్యంవయంద్విష్మః సోఽపినిస్సారితః । కల్పః “ సంజ్యోతిషాఽభూవం” ఇత్యాత్మానం * ప్రత్యభిమృశతి।అహమాదిత్యజ్యోతిషా సమభూవం

* ఉరగిప్రతిఆత్మానంప్రతి అభిమృశతె ఇతికా-

సఙ్గతో భూయాసం। కల్పః। దక్షిణమంసమభి పర్యావర్తతే “ఐన్ద్రీమావృతమన్వావర్తే” ఇతి। పరమైశ్వర్యయోగాదాదిత్య ఇన్ద్రః। తదీయమావర్తనమను అహమపి ప్రాదక్షిణ్యేనావర్తే। కల్పః। అథోదఙ్ పర్యావర్తతే “సమహం ప్రజయా సం మయా ప్రజా సమహగ్ం రాయస్పోషేణ సం మయా రాయస్పోషః” ఇతి। అహం ప్రజయా సఙ్గతో భూయాసం ప్రజా చ మయా సఙ్గతా భూయాత్, తథా రాయస్పోషేణ సఙ్గతో భూయాసం రాయస్పోషో మయా సఙ్గతో భూయాత్ మాం యోజయతు। కల్పః। అథాహవనీయే సమిధమాదధాతి “సమిద్ధో అగ్నే మే దీదిహి సమేద్ధా తే అగ్నే దీద్యాసం” ఇతి। అత్ర సమిత్ప్రక్షేపాయ స్వాహేతి శబ్దోఽధ్యాహృతః। హే అగ్నే అనయా సమిధా ప్రదీప్తస్త్వం మే మదర్థం దీదిహి దీప్యస్వ। తవ దీపయితాఽహమపి త్వత్ప్రసాదాత్ దీప్తో భూయాసం। కల్పః। అథాహవనీయముపతిష్ఠతే “వసుమాన్యజ్ఞో వసీయాన్ భూయాసం” ఇతి। అయం యజ్ఞస్త్వత్ప్రసాదాత్ వసుమాన్ ధనవాన్ అహమపి త్వత్ప్రసాదాత్ వసీయాన్ వసుమత్తరో భూయాసం। కల్పః। ఆగ్నిపావమానీభ్యాం గార్హపత్యముపతిష్ఠతే। అగ్న ఆయూగ్ంషి పవస ఇత్యగ్నే పవస్వేతి। పాఠస్తు “అగ్న ఆయూగ్ంషి పవస ఆసువోర్జమిషం చ నః। ఆరే బాధస్వ దుచ్ఛునాం। అగ్నే పవస్వ స్వపా అస్మే వర్చస్సువీర్యం। దధత్పోషగ్ం రయిం మయి” ఇతి। హే అగ్నే పుత్రపౌత్రాదియుక్తానామస్మాకమాయూంషి పవసే శోధయసి అపమృత్యుం పరిహరసీత్యర్థః। నోఽస్మభ్యమూర్జం బలమిషమన్నం చ ఆసమన్తాత్ సుప్రేరయ దేహీత్యర్థః। దుచ్ఛునాం వైరిసేనాం ఆరే దూరే బాధస్వ నిరాకురు। సకారాన్తోఽపశ్శబ్దః కర్మవాచీ। శోభనమపః కర్మ యస్యాసౌ స్వపాః। హే అగ్నే త్వం స్వపా అసి అస్మాన్ పవస్వ శోధయ। మయి బ్రహ్మవర్చసం వ్యవహారసామర్థ్యం పోషం పుష్టిం రయిం ధనం చ స్థాపయ। కల్పః। అథ గార్హపత్యముపతిష్ఠతే “అగ్నే గృహపతే సుగృహపతిరహం త్వయా గృహపతినా భూయాసగ్ం సుగృహపతిర్మయా త్వం గృహపతినా భూయాః శతగ్ం హిమా మహ్యమముష్మై జ్యోతిష్మతీం

తామాశిషమాశాసేఽముష్మా" ఇతి । అముష్మా ఇతి యావన్తోఽస్యపుత్రా
జాతాభవన్తితన్తవ ఇత్యన్తరఇతి।యద్యప్యత్ర,తామాశిషమాశాసే తన్త
వే జ్యోతిష్మతీం తామాశిష మాశాసేఽ ముష్మై జ్యోతిష్మతీం "
ఇత్యామ్నాయపాఠః తథాప్యదశ్శబ్దస్యోత్పన్న పుత్రవిషయత్వాత్తన్తుశ
బ్దస్యానుత్పన్నపుత్రవిషయత్వాచ్చాయం క్రమోఽన్యాయ్యఇత్యభిప్రేత్య
శాఖాన్తరానుసారేణ సూత్రకారోమన్త్రింపపాఠ । అయం గార్హప
త్యోఽగ్నిరస్మిన్ గృహేసర్వదా ధార్యమాణత్వాత్ గృహపతిః ।
హేగృహపతేఽగ్నేగృహపతినా త్వయానుగృహీతోఽహం సుష్ఠుగృహపతి
ర్భూయాసంత్వమపి గృహపతినా మయాపూజితః సుష్ఠు గృహపతిర్భూ
యాః । హిమశబ్దోహేమంతవాచీసన్ సంవత్సరముపలక్షయతి । శతసం
వత్సరానగ్నిమిన్ధానోఽహంతన్తవేఅనుత్పన్నబహుపుత్రోత్పత్తయె జ్యోతి
ష్మతీంతదుత్పత్తిప్రకాశనసమర్థాంతామాశిష మాశాస అముష్మై ఉత్పన్న
బహుపుత్రాయ దేవదత్తాదినామకాయ జ్యోతిష్మతీంఅతిబుద్ధి ప్రకాశనస
మర్థాంతామాశిషమాశాసే। కల్పః "కస్త్వాయునక్తిసత్వావిముఞ్చతు"
ఇతియజ్ఞంవిముఞ్చతీతి । కశబ్దః ప్రజాపతిమాచష్టే । హేయజ్ఞ పూర్వం
యఃప్రజాపతిఃత్వాంయునక్తియుక్తవాన్ సఏవేదానీంత్వాంవిముఞ్చతు।
కల్పః। అథాహవనీయేసమిధమాదధాతి "అగ్నేవ్రతపతేవ్రతమ చారిషం
తదశకం తన్మేరాధి" ఇతి । యజ్ఞరూపస్య వ్రతస్యపతే హే అగ్నే త్వ
త్ప్రసాదాదిదంవ్రతంచరితవానస్మి। తద్వ్రతం సమాపయితుమశకంశక్తోఽ
భూవం। మదీయంవ్రతంఅరాధిసమృద్ధమభూత్ ।కల్పః । అథయజ్ఞస్యపు
నరాలమ్భం జపతి "యజ్ఞోబభూవసఆబభూవ సప్రజజ్ఞేసవావృధేసదేవా
నామధిపతిర్బభూవసో అస్మాగ్ం అధిపతీన్కరోతు వయగ్ంస్యామపతయో
రయీణాం" ఇతి।ఇదానీమనుష్ఠితోఽయంయజ్ఞో బభూవసమ్పూర్ణోఽభూ
త్ । సయజ్ఞఆబభూవ పునరప్యావృత్తోభవతు । సయజ్ఞఃప్రజజ్ఞేఅస్మాన్
అనుష్ఠాతౄన్ప్రజ్ఞాతవాన్ । అతఏవాస్మద్గృహేసయజ్ఞోవావృధేపునర్గపు
నరనుష్ఠానేన వర్ధతాం। సయజ్ఞోఽస్మాభిరిజ్యమానానాందేవానామధికం

పాలయితా భవతు। సయజ్ఞోఽస్మానప్యధిపతీన్ అధిక మనుష్ఠానస్య పాలకాన్ కరోతు ।వయమపితస్యయజ్ఞపురుషస్యప్రసాదాత్ రయీణాంయజ్ఞసాధనానాంధనానాం పతయోభూయాస్మ। కల్పః। అథప్రాఙుత్క్రమ్య జపతి ‹‹ గోమాగ్ం అగ్నేఽవిమాగ్ం అశ్వీయజ్ఞో నృవత్సఖాస దమిదప్రమృష్యః । ఇడావాగ్ం ఏషో అసురప్రజావాన్ దీర్ఘోరయిఃపృథుబుధ్నః సభావాన్’’ ఇతి। హేఅగ్నేపునరావర్తనాయప్రార్థ్యమానోయజ్ఞ ఏతైర్విశేషణైర్విశిష్టోభూయాత్ ।బహవోగావోఽస్యసన్తీతిగోమాన్ । ఏవం అవిమాన్ అశ్వీతియోజ్యం ।నృవత్సఖా ఋత్విగ్రూపైర్మనుష్యై ర్యుక్తా దేవాః సఖాయోయస్యయజ్ఞస్యతాదృశః । సదమిత్ సదైవ । సర్వేషామప్రమృష్యోఽనభిభవనీయః । ఇడావాన్ అన్నవాన్ ప్రజావాన్ బహ్వపత్యప్రదః । దీర్ఘః పునర్ఘ పునరనుష్ఠానాదవిచ్ఛిన్నః । రయిః బహుధనోపేతః । పృథుబుధ్నః విస్తీర్ణమూలః, మన్త్రాద్యనుష్ఠానేషుచమూలభూతేషు వైకల్యరహితః । సభావాన్ అవికలంయజ్ఞంద్రష్టుమిచ్ఛన్త్యామహత్యా విద్వత్సభయాయుక్తః। అసుః ప్రాణఃసోఽస్యాస్తీత్యసురః, హేఅసురప్రాణవన్నగ్నేఏషపునర్ఘప్రార్థ్యమానోయజ్ఞఉక్తవిశేషణవిశిష్టోభూయాత్ ॥*

॥ ॥అత్ర వినియోగ సఙ్గ్రహః॥ ॥

‹‹ అగన్ పూర్వాగ్న్యుపస్థానం సుభూభాన్నోరుపస్థితిః ।
ఇదంనిస్సారయేచ్ఛత్రుంసంజ్యోతిషాభిమర్శనం ॥
ఐన్ద్రీంప్రదక్షిణావృత్తిస్సమహాన్ తద్విపర్యయః।
సమిద్ధస్సమిదాధానంవసుప్రాగ్వాగ్న్యుపస్థితిః॥
అగ్నఆయూంత్రిభిర్మన్త్రైరపరాగ్నేరుపస్థితిః ।
కస్త్వాయజ్ఞవిమోకస్స్యాదగ్నేతద్వ్రతముత్సృజేత్ ॥
యజ్ఞేతిపునరాలభ్యంజపేద్గోమాంస్తుగోమతీం।
షష్ఠేఽనువాకఏతస్మిన్మన్త్రాస్త్రింశదీరితాః’’ ॥

అథ మీమాంసా.

॥ నవమాధ్యాయస్య ప్రథమపాదేచిన్తితం ॥

‹‹ అగన్మా దేవస్స్వర్గదేవాహేతూయద్వాప్రచోదితమ్।

అదోఽర్యలిఙ్గీ మేష్టమఙ్గస్యాపూర్వాకాఙ్క్షితత్వతః" ॥

దర్శపూర్ణమాసయోర్మన్త్రౌ శ్రుతౌ । అగన్మసువరిత్యేకః । అగ్నేరహముజ్జితి మనూజ్జేషమిత్యపరః । తయోరుభయోః క్రమేణస్వర్గదేశౌ ప్రయోజకౌ। కుతః । తల్లిఙ్గదర్శనాత్ ।తథాసతిసౌర్యంచరుంనిర్వపేద్బ్రహ్మవర్చసకామ ఇత్యత్రస్వర్గాగ్న్యోరభావాన్నాస్త్యూహఇతిప్రాప్తే బ్రూమః । చోదితం యదపూర్వంతస్యైవఫలత్వేన అనుష్ఠేయతయా ఇతికర్తవ్యతాకాఙ్క్షాయుక్తా। తతోమన్త్రయోరపూర్వత్వంప్రయోజకం। తథాసతి వికృతౌ అగన్మ బ్రహ్మవర్చసం సూర్యస్యాహముజ్జితి మనూజ్జేషమిత్యేవం మన్త్రయోరస్త్యూహః ॥ * ॥

ఇతిశ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే షష్ఠప్రపాఠకే షష్ఠోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

యథా వై సమృతసోమా ఏవం వా ఏతే సమృతయజ్ఞా యద్దర్శపూర్ణమాసౌ కస్య వాహ దేవా యజ్ఞమాగచ్ఛన్తి కస్య వా న బహూనాం యజమానానాం యో వై దేవతాః పూర్వః పరిగృహ్ణాతి స ఏనాః శ్వో భూతే యజత ఏతద్వై దేవానామాయతనం యదాహవనీయోఽన్తరాగ్నీ పశూనాంగార్హపత్యో మనుష్యాణామన్వాహార్యపచనః పితృణామగ్నిం గృహ్ణాతి స్వ ఏవాయతనే దేవతాః పరి॥౧॥

గృహ్ణాతి తాః శ్వో భూతే యజతే వ్రతేన వై మేధ్యోఽగ్నిర్వ్రతపతిర్బ్రాహ్మణో వ్రతభృద్వ్రతముపైష్యన్ బ్రూయాదగ్నే వ్రతపతే వ్రతం చరిష్యామీత్యగ్నిర్వై దేవానాం వ్రతపతిస్తస్మా ఏవ ప్రతిప్రోచ్య వ్రత

మాలభతే బర్హిషా పూర్ణమాసే వ్రతముపైతి వత్సైరమావాస్యాయామేతద్ధ్యేత యోరాయతనముపస్తీర్య ఇతి పూర్వేద్యురగ్నిం గృహ్ణాతి ఉత్తరమహర్యజతే ॥ ౨ ॥

...వేదార్థ్ధ్యేత యోరాయతన ముపస్తీర్యఇతి పూర్వేశ్చ్యాగ్నిరపరశ్చేత్యాహుర్మనుష్యాః॥ ౨ ॥

ఇన్వా ఉపస్తీర్ణమిచ్ఛన్తి కిము దేవా యేషాం నవావసాన ముపాస్మిం చ్ఛ్వోయక్ష్యమాణే దేవతా వసన్తి య ఏవం విద్వానగ్నిముపస్తృణాతి యజమానేన గ్రామ్యాశ్చ పశవోఽవరుధ్యా ఆరణ్యాశ్చేత్యాహుర్యద్గ్రామ్యానుప వసతి తేన గ్రామ్యానవరుంధే యదారణ్యస్యాశ్నాతి తేనారణ్యాన్యదనాశ్వానుపవసేత్ పిత్ర్యదేవత్యః స్యాదారణ్యస్యాశ్నాతీన్ద్రియం॥ ౩ ॥

వా ఆరణ్యమిన్ద్రియమేవాత్మన్ధత్తే యదనాశ్వానుపవసేత్ క్షోధుకః స్యాద్యదశ్నీయాద్రుద్రోఽస్య పశూనభి మన్యేతాపోఽశ్నాతి తన్నేవాశితం నేవానశితం న క్షోధుకో భవతి నాస్య రుద్రః పశూనభి మన్యతే వజ్రో వై యజ్ఞః క్షుత్ ఖలు వై మనుష్యస్య భ్రాతృవ్యో యదనాశ్వానుపవసతి వజ్రేణైవ సాక్షాత్ క్షుధం భ్రాతృవ్యగ్ం హన్తి॥ ౪ ॥

పరి మనుష్యా ఇన్ద్రియగ్ం సాక్షాత్ త్రీణి చ॥ ౭॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే షష్ఠప్రపాఠకే సప్తమోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

షడ్భిరనువాకైర్యాజమానమన్త్రా ఉదీరితాః। అథానువాకపఞ్చకేన యాజమానబ్రాహ్మణముచ్యతే। తత్రాస్మిన్ సప్తమానువాకే దేవతాపరిగ్రహాదిర్విధీయతే। ఆహవనీయాదిష్వగ్నిష్వధ్వర్యుణాన్వాదీయమా

నేషు తస్మిన్నన్వాధానకాలే యజమానోఽచ్ఛిద్రకాణ్డే ఆమ్నాతాన్ అగ్నింగృహ్ణామీత్యాదిమన్త్రాన్ జపేత్ । సోయం దేవతా పరిగ్రహః, అసౌ చాపస్తమ్బసూత్రేవిస్పష్టః । ఆపస్తమ్బోఽగ్నింగృహ్ణామీత్యాది మన్త్రానుచ్చార్యేదమాహ, ఆహవనీయేఽన్వాధీయమానేజపతీతి । అన్తరాగ్నీ పశవఇతి మన్త్రముచ్చార్యేదమాహ, అన్తరాగ్నీతిష్ఠన్జపతీతి। ఇహప్రజా ఇత్యాదిమన్త్రద్వయముచ్చార్యేదమాహ, గార్హపత్యమితి । అన్వాధీయమానమనుమన్త్రయతఇతి శేషః। అయంపితౄణామితి మన్త్రముచ్చార్యేదమాహ, దక్షిణాగ్నిమితి। అత్రాపిపూర్వవద్వాక్యశేషః । తమిమందేవతాపరిగ్రహం విధాతుమాదౌప్రస్తౌతి “ యథావైసమృతసోమాఏవంవాఏతే సమృతయజ్ఞాయద్దర్శపూర్ణమాసౌ కస్యవాహ దేవాయజ్ఞమాగచ్ఛన్తి కస్యవానబహూనాంయజమానానాంయోవైదేవతాఃపూర్వఃపరిగృహ్ణాతి సఏనాశ్వోభూతేయజతే” ఇతి । ఏకస్మిన్కాలేసంహత్య ప్రాప్తాః సమృతాః సోమాః సోమయాగా ఏకస్మిన్నేవ వసన్తర్తౌబహూనాం యజమానానాం సోమయాగాః సంహత్యప్రాప్యన్తే । ఏవమేవబహూనాం యజమానానామేతే దర్శపూర్ణమాసరూపాయజ్ఞా ఏకస్మిన్నేవ పర్వణి సంహత్యప్రాప్యన్తే। దేవతాశ్చాగ్న్యాదయోయా ఏకైకస్య యజమానస్య తాఏవాన్యస్యాపి । తథాసతిదేవానాంమనసిసఙ్కటముత్పద్యతే తత్సంకటమహాశ్శ్రద్దేనద్యోత్యతే । దేవానాంపక్షపాతస్యానుచితత్వాత్ । కస్యయజమానస్యయజ్ఞం దేవాఆగచ్ఛన్తి । కస్యవాయజ్ఞంనాగచ్ఛన్తీతి మహదేతత్సంకటం । తస్యసఙ్కటస్యాయంపరిహారః । బహూనాం యజమానానాంమధ్యేయోయజమాన ఇతరేభ్యఃపూర్వంప్రవృత్తో దేవతాః పరిగృహ్ణాతి సయజన ఏతాః పరిగృహీతాః దేవతాః పరేద్యుర్యష్టుమర్హతి । నచసర్వేయజమానాః పరస్పరమాత్సర్యేణ ప్రథమం ప్రవర్తన్తఇతి సదోషస్తదవస్థఇతిశఙ్కనీయం।పరిగ్రహమన్త్రపాఠేనైవ దేవసఙ్కటస్యపరిహృతత్వాత్ ।* యాగస్యోద్దేశమాత్రత్వాద్దేవానామాగమన

* యాగస్యోద్దేశత్యాగమాత్రత్వాత్ ఇతిపా.

మన్తరేణాపిసోఽనుష్ఠాతుంశక్యతే। యోగసామర్థ్యేనవా బహూని శరీరాణి స్వీకృత్య తత్ర తత్ర సర్వత్రాగమిష్యతీతి ఇమఞ్చపరిహారంభగవాన్ బాదరాయణో దేవతాధికరణే, విరోధః కర్మణీతిచేన్నానేక ప్రతిపత్తిదర్శనాదితి సూత్రయామాస। కింబహునా అస్యవాక్యస్య దేవతాపరిగ్రహ విధ్యర్థవాదత్వాన్న కిఞ్చిద్దేవానాంసఙ్కటమస్తి। దేవతా పరిగ్రహార్థానాం దేశవిశేషాణాం విధిమర్థవాదేనోన్నయతి "ఏతద్వై దేవానామాయతనం యదాహవనీయోఽన్తరాగ్నీ పశూనాంగార్హపత్యో మనుష్యాణామన్వాహార్యపచనః పితౄణాం" ఇతి। వసూన్ రుద్రా నాదిత్యానిన్ద్రేణ సహదేవతా ఇత్యాహవనీయార్థమన్త్రలిఙ్గాదాహవనీయో దేవానాంస్థానం। అన్తరాగ్నిపశవఇతి మన్త్రలిఙ్గాదాహవనీయ గార్హపత్యయోర్మధ్యం పశూనాంస్థానం। ఇహప్రజావిశ్వరూపా రమన్తామితి మంత్రలింగాద్గార్హపత్యోమనుష్యాణాంస్థానం। అన్వాహార్యఃపచ్యతేఽస్మిన్నితిఅన్వాహార్య పచనోదక్షిణాగ్నిః।అయంపితౄణామగ్నిరితిమన్త్రలింగాదసౌపితౄణాంస్థానం। ‡దేశమున్నీయతేషు దేశేష్వవస్థితస్య దేవతాపరిగ్రహంవిదధాతి "అగ్నింగృహ్ణాతి స్వఏవాయతనేదేవతాఃపరిగృహ్ణాతి తాశ్శ్వోభూతేయజతే" ఇతి। స్పష్టార్థః। మన్త్రేణయజ్ఞరూప వ్రతస్వీకారం విధాతుంప్రస్తౌతి "వ్రతేనవై మేధ్యోఽగ్నిర్వ్రతపతిర్బ్రాహ్మణోవ్రతభృత్" ఇతి। వక్ష్యమాణమన్త్రపాఠరూపేణ వ్రతస్వీకారేణైవ వ్రతపతిరయమగ్నిః మేధ్యోయాగయోగ్యోభవతి। బ్రాహ్మణశ్చయజమానోవ్రతధారీభవతి। సమన్త్రకవ్రతస్వీకారం విధత్తే "వ్రత ముపైష్యన్ బ్రూయాదగ్నేవ్రతపతేవ్రతం చరిష్యామీతి" ఇతి మన్త్రోయమతీతప్రశ్నే మమనామేత్యనువాకే (కాం౧। ప్ర౫। అ౧౦) సమామ్నాతః। మన్త్రగతం వ్రతపతిశబ్దం మన్త్రతాత్పర్యఞ్చవ్యాచష్టే "అగ్నిర్వై దేవానాం వ్రతపతి స్తస్మాఏవప్రతిప్రోచ్య వ్రతమాలభతే" ఇతి। తిథివిశేషేణ వ్రత్తో

‡ దేశవిధిమన్త్రాః ఉన్నయేతికా.

పాయనస్య కాలవిశేషం విధత్తే “బర్హిషా పూర్ణమాసే వ్రతముపైతి వత్సైరమావాస్యాయామేతద్ధ్యేతయోరాయతనం” ఇతి। బర్హిషా బర్హిరాసాదనేనోపలక్షితే కాలే, వత్సైర్వత్సాపాకరణేనోపలక్షితే కాల ఇత్యర్థః। ఏతదుక్తం కాలద్వయమేతయోస్తిథివిశేషగతయోర్వ్రతస్వీకారయోరుచితం స్థానమితి శాఖాన్తరప్రసిద్ధిః। అథోపస్తరణం విధత్తే। అధ్వర్యుర్యదా దర్భైరాహవనీయగార్హపత్యౌ పరిస్తృణాతి తదానీమచ్ఛిద్రకాణ్డపఠితస్య ఉభావగ్నీ ఉపస్తృణుత ఇత్యాది మన్త్రస్య యజమానేన జపః ఉపస్తరణం। అథ చాధ్వర్యుకర్తృకం పరిస్తరణం। తదిదమస్మిన్కాణ్డే విదధాతి “ఉపస్తీర్య్యః పూర్వశ్చాగ్నిరపరశ్చేత్యాహుః” ఇతి। పరోక్తికథనేన విధిః ప్రకల్ప్యతే। విహితముపస్తరణముపపాదయతి “మనుష్యా ఇన్వా ఉపస్తీర్ణమిచ్ఛన్తి కిము దేవా యేషాం నవావసానముపాస్మిం చ్ఛ్వో యక్ష్యమాణే దేవతా వసన్తి య ఏవం విద్వానగ్నిముపస్తృణాతి” ఇతి। ఇన్వా ఇతి నిపాతత్రయసముదాయోఽపిశబ్దార్థం బ్రూతే। తత్ర దరిద్రా మనుష్యా అపి శీతవాతాదిపరిహారాయ తృణాదిభిరాచ్ఛన్నం గృహమిచ్ఛన్తి, మహాప్రభావా దేవా ఉపస్తరణమిచ్ఛన్తీతి కిము వక్తవ్యం యేషాం దేవానాం ఇచ్ఛానుసారేణ తదా తదా తత్ర తత్ర నవావసానం నూతనగృహం నిష్పాద్యతే యో యజమాన ఏవం దేవానామిచ్ఛానుసారేణ విద్వానగ్నిముపస్తృణాతి అస్మిన్యజమానే పరేద్యుర్యక్ష్యమాణే సతి పూర్వేద్యుస్తత్సమీపే హవిర్భుజో దేవతా నివసన్తి। ఆరణ్యం సాయమశ్నాతీతి సూత్రకారేణ యదరణ్యధాన్యభోజనముక్తం తదిదం విధాతుం ప్రస్తౌతి “యజమానేన గ్రామ్యాశ్చ పశవోఽవరుధ్యా ఆరణ్యాశ్చేత్యాహుర్యద్గ్రామ్యానుపవసతి తేన గ్రామ్యానవరున్ధే యదారణ్యస్యాశ్నాతి తేనారణ్యాన్యదనాశ్వానుపవసేత్పితృదేవత్యస్స్యాత్” ఇతి, అత్రాయం విచారః। కిం గ్రామ్యధాన్యస్యాన్నం భోక్తవ్యముతారణ్యధాన్యస్య వా। అథవా భోజనమేవ వర్జనీయమితి। తత్రారణ్యధాన్యభోజనపక్షమభ్యుపేత్యేతరపక్షద్వయమపోద్యతే। పశవో హి ద్వివిధాః। గ్రామ్యా ఆరణ్యాశ్చ। గవాశ్వాజావిపురుషగర్దభా

ష్ట్రాస్సప్తగ్రామ్యాః। ద్విజైడశ్వాపదపక్షిసరీసృపహస్తిమర్కటాద్యాః సప్తారణ్యాః। అతఏవఉభయేఽపియజమానేనావరుద్ధ్యాః సమ్పాద్యాఇతి బుద్ధిమన్తఆహుః। యదిగ్రామ్యాన్ వ్రీహ్యాదీన్ ప్రత్యుపవసేత్ భోజనేన వర్జయేత్ తేనవర్జనేనగ్రామ్యాన్ పశూన్ సమ్పాదయతి। యదారణ్యస్యనీవారాదేరన్నంభుఞ్జీత తేనభోజనేన ఆరణ్యాన్ పశూన్సమ్పాదయతి। యద్యనాశ్వానుభయవిధభోజనవర్జనోపవాసం కుర్యాత్ తదానీ మయం వ్రతవిశేషః పితృదేవత్యోభవేత్। పితరోహ్యనశ్నన్తంశ్రాద్ధకర్తారమభినన్దన్తి। ఇదానీంవిదధాతి « ఆరణ్యస్యాశ్నాతీన్ద్రియంవా ఆరణ్యమిన్ద్రియమేవాత్మన్ధత్తే" ఇతి। ఇన్ద్రియాభివృద్ధిహేతురారణ్యధాన్యం। అథపక్షాన్తరం విధాతుంభోజనాభోజనయోర్దోషమాహ « యదనాశ్వానుపవసేత్ క్రోధుకః స్యాద్యదశ్నీయాద్రుద్రోఽస్యపశూనభిమన్యేత" ఇతి। క్రోధుకః క్షుధాశీలః। అభిమన్యేత హన్యాత్। విధిత్సితం పక్షాన్తరం విదధాతి « అపోఽశ్నాతి" ఇతి। ఉక్తందోషద్వయమత్ర పరిహరతి «తన్నైవాశితం నైవానశితంనక్రోధుకోభవతినాస్య రుద్రఃపశూనభిమన్యతే" ఇతి। అశితాస్త్వప్సు అదనాభావాదశితంనభవతి। క్షుచ్ఛాన్తేరనశితమివనభవతి। అతోనదోషద్వయం। అథోపవాసపక్షంవిధత్తే « వజ్రోవై యజ్ఞః క్షుత్ఖలువైమనుష్యస్య భ్రాతృవ్యో యదనాశ్వానుపవసతివజ్రేణైవసాక్షాత్ క్షుధం భ్రాతృవ్యగ్ం హన్తి" ఇతి।యజ్ఞస్యనరకపాతాద్యనిష్టనివారకత్వాద్వజ్రత్వం। క్షుధోవైరిత్వం ప్రసిద్ధం। యజ్ఞాఙ్గభూతోపవాసలక్షణేనానేనవజ్రేణైవ భావిజన్మనిప్రాప్స్యమానం సాక్షాద్భ్రాతృవ్యం ముఖ్యంవైరిణంక్షుద్రూపం హన్తి। అనేనయజ్ఞేనజన్మాన్తరే అన్నబాహుళ్యస్యలప్స్యమానత్వాత్॥

అథమీమాంసా.

॥ ॥షష్ఠాధ్యాయస్యచతుర్థపాదేచిన్తితమ్॥ ॥

« వత్సైర్దర్శేసవత్సస్యవత్సమాత్రస్యవావిధిః।

వ్రతకాలం లక్షయేద్వా, వత్సయుక్తేవ్రతే విధిః ॥

భాతి, రాగాద్వ్రతప్రాప్తేర్వత్సమాత్రం విధీయతే, ।

వ్రతస్యాకరణం వత్సైః, కాలస్తస్మాదపాకృతేః " ॥ ఇతి ॥

దర్శపూర్ణమాసయోః శ్రూయతే । బర్హిషా పూర్ణమాసే వ్రతముపైతి, వత్సైరమావాస్యాయామితి । వ్రతం భోజనం । వ్రతపవామ్నాయతే । అమావాస్యామాగ్ంసం బహుసర్పిష్కం వ్రతయతీతి, తదేతద్వ్రతం వత్ససంయుక్తమత్ర విధీయతే । కుతః । వత్సైరితి తృతీయయా సాహిత్యస్య ప్రతిభానాదిత్యేకః పక్షః । రాగత ఇత్యేవ ప్రాప్తత్వాద్వ్రతం న విధాతవ్యం, కిన్తు వత్సమాత్రం విధేయమితి ద్వితీయః పక్షః । న హి వత్సగ్రహణ్యాదివద్వ్రతస్యకరణం । తతో న తస్య విధిః కిన్తు వత్సానాముపాకరణేన కాల ఉపలక్ష్యతే । తస్మిన్కాలే వ్రతముపేయాత్ । ఏవం పూర్ణమాసే బర్హిస్సమ్పాదనకాలే వ్రతముపేయాదితి ॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే షష్ఠప్రపాఠకే సప్తమోఽనువాకః ॥ * ॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

యో వై శ్రద్ధామనారభ్య యజ్ఞేన యజతే నాస్యేష్టాయ శ్రద్దధతేఽప ఉన్నయతి శ్రద్ధా వా ఆపః శ్రద్ధామేవారభ్య యజ్ఞేన యజత ఉభయేఽస్య దేవమనుష్యా ఇష్టాయ శ్రద్దధతే తదాహురతివా ఏతా వర్త్రం నేదన్త్యతి వాచం మనో వావైతా నాతి నేదన్తీతి మనసా ప్రణయతీయం వై మనః ॥ ౧ ॥

అనయైవైనా అగ్రే ప్రణయత్యస్కన్నహవిర్భవతి య ఏవం వేద యజ్ఞాయుధాని సంభరతి యజ్ఞో వై యజ్ఞాయుధాని యజ్ఞమేవ తత్సమ్భరతి యదేకమేకగ్ం సమ్భరేత్పితృదేవత్యాని స్యుర్యత్సహ సర్వాణి మానుషాణి

ద్వేద్వే సమ్భరతి యాజ్యానువాక్యయో రేవరూపం కరోత్యథో మిథున మేవయో వై దశ యజ్ఞాయుధాని వేదముఖతోఽస్యయజ్ఞః కల్పతే స్ఫ్యః॥౨॥

చకపాలాని చాగ్నిహోత్రహవణీ చ శూర్పంచ కృష్ణాజినంచ శమ్యాచోలూఖలంచ ముసలంచ దృషచ్చోపలా చైతాని వై దశ యజ్ఞాయుధాని యఏవం వేద ముఖతోఽస్య యజ్ఞః కల్పతే యో వై దేవేభ్యః ప్రతిప్రోచ్య యజ్ఞేన యజతే జుషన్తేఽస్య దేవాహవ్యగ్ం హవిర్నిరుప్యమాణ మభిమన్త్రయేతాగ్నిగ్ం హోతారమిహ తగ్ం హువ ఇతి॥౩॥

దేవేభ్యఏవ ప్రతిప్రోచ్య యజ్ఞేన యజతే జుషన్తేస్య దేవాహవ్యమేషవై యజ్ఞస్యగ్రహో గృహీత్వైవ యజ్ఞేన యజతేతదుదిత్వా వాచం యచ్ఛతి యజ్ఞస్యధృత్యా అథోమనసా వై ప్రజాపతి ర్యజ్ఞమతనుత మనసైవతద్యజ్ఞం తనుతే రక్షసామనన్వవచారాయయో వై యజ్ఞం యోగ ఆగతే యునక్తి యుఙ్క్తే యుఞ్జానేషు కస్త్వాయునక్తి సత్వా యునక్త్విత్యాహ ప్రజాపతిర్వైకః ప్రజాపతినైవైనం యునక్తి యుఙ్క్తే యుఞ్జానేషు॥౪॥

వైమనస్ఫ్యఇతి యునక్త్వేకాదశచ॥౮॥

ఇతితైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే షష్ఠప్రపాఠకే అష్టమోఽనువాకః॥

అథ భాష్యమ్.

సప్తమే దేవతాపరిగ్రహాదిరుక్తః। అష్టమేయజ్ఞాయుధ సమ్భృతిరుచ్యతే। తత్రప్రథమం తావదపాం ప్రణయనంవిధాతుం ప్రస్తౌతి “యో వై శ్రద్ధామనారభ్య యజ్ఞేనయజతేనా స్యేష్టాయశ్రద్దధతే” ఇతి। యో

యజమానో మనసి దేవతాదివిషయాం శ్రద్ధామసంనిధాప్య యస్మాత్ప్రయుఙ్క్తే తదీయమిష్టం దేవా ఋత్విజశ్చ న విశ్వసన్తి । విధత్తే “ అపః ప్రణయతి శ్రద్ధా వా ఆపః శ్రద్ధామేవారభ్య యజ్ఞేన యజత ఉభయేఽస్య దేవమనుష్యా ఇష్టాయ శ్రద్దధతే” ఇతి॥ అపాం శ్రద్ధాహేతుత్వమైతరేయిణః సమామనన్తి । ఆపో హ్యస్మై శ్రద్ధాం సన్నమన్తే పుణ్యాయ కర్మణ ఇతి । ప్రత్యక్షశ్చైతత్ స్నానాచమనాదియుక్తస్య దేవ * పూజాదావైకాగ్ర్యాతిశయదర్శనాత్ । అతోఽపాం ప్రణయనేనైవ శ్రద్ధాయా ఉపస్థాపితత్వాద్దేవానామృత్విజాం చ తదీయయజ్ఞే విశ్వాసో యుక్తః । యద్యపి పౌరోడాశీయకకాణ్డే అధ్వర్యుకర్తృకమిదం ప్రణయనమభిహితం తథాపి శాఖాభేదాదపునరుక్తిః । శాఖాభేదశ్చాపస్తంబేన తత్రత్యానాం స్వాభిమతానాం సాకల్యేన అనువాదాద్విధిపునరుక్తిబాహుల్యాచ్చావగన్తవ్యః । పృథివీం మనసా ధ్యాయతీతి సూత్రకారేణ ప్రణయనకాలే ధ్యానముక్తం। తదిదం విధాతుం ప్రస్తౌతి “ తదాహురతి వా ఏతా వర్త్రం నేదన్త్యతి వాచం మనో వావైతా నాతి నేదన్తీతి” ఇతి । తత్రాపాం ప్రణయనే కేచిదభిజ్ఞా ఇత్థమాహుః । కిమితి । ఏతా ఆపో వర్త్రం శరీరస్య వృత్తిగతం నేదన్తి అతిక్రామన్తి వాచమప్యతిక్రామన్తి। న ఖలు ప్రవహన్తీనాం నద్యాదిగతానామపాం నివారణం శరీరేణ వాచా వా కర్తుం శక్యతే, మనస్త్వేకమేతా అపో నాతిక్రామన్తీతి । తదేతదుత్తరత్ర స్పష్టీకరిష్యతే । విధత్తే “ మనసా ప్రణయతి” ఇతి । పృథివీం ధ్యాయతీతి శేషః । బ్రాహ్మణాన్తరమనుసృత్య సూత్రకారేణోక్తత్వాత్ । అనతిక్రమణముపపాదయతి “ ఇయం వై మనః । అనయైవైనాః ప్రణయతి” ఇతి । మనసః పృథివీవద్వ్యాప్తుం శక్యత్వాత్ పృథివీత్వం । న హి నద్యాదిగతా ఆపః పృథివ్యా అతిక్రమణే శక్తాః । మనసా ప్రణయనస్య వేదనం ప్రశంసతి “ అస్కన్నహవిర్భవతి య ఏవం వేద” ఇతి । విధత్తే “ యజ్ఞాయుధాని సంభరతి యజ్ఞో వై యజ్ఞాయుధాని యజ్ఞమేవ తత్సంభరతి” ఇతి । వ

* పూజాదావధికారాదేవాతిశయదర్శనాదితి తై.

ష్యమాణాని స్ఫ్యకపాలాదీని యజ్ఞస్య సాధనత్వాదాయుధానీత్యుచ్యన్తే। తాన్యధ్వర్యుః సమ్పాదయేత్ । సాధ్యసాధనయోరభేదోపచారాద్యజ్ఞస్యైవ తదాయుధత్వం తత్తేనాయుధసమ్పాదనేన యజ్ఞమేవ సమ్పాదయతి। అత్రాయుధానాం ప్రయోగస్త్రివిధః । ఏకైకస్య ప్రయోగః, సర్వేషాం సహప్రయోగః, ద్వయోర్ద్వయోః ప్రయోగశ్చేతి । తత్ర తృతీయం విధాతుమితరపక్షౌ నిన్దతి “యదేకమేకగ్ం సమ్భరేత్పితృదేవత్యాని స్యుర్యత్సహసర్వాణి మానుషాణి” ఇతి । ఈదృశౌ పైతృకమానుషపాత్ర ప్రయోగౌ గృహ్యకారేణ దర్శితౌ । ద్వన్ద్వం న్యఞ్చి పాత్రాణి ప్రయునక్తి దైవసంయుక్తాని సకృద్దేవమనుష్యసంయుక్తాన్యేకైకశః పితృసంయుక్తానీతి । విధత్తే “ద్వే ద్వే సమ్భరతి యాజ్యానువాక్యయోరేవ రూపం కరోత్యథో మిథునమేవ” ఇతి । ద్విత్వసామ్యేన యాజ్యానువాక్యారూపత్వం స్త్రీపురుషాత్మక మిథునత్వం చ । సమ్పాదనీయానాం యజ్ఞాయుధానాం స్వరూపవిశేషం విధాతుం తద్వేదనం ప్రశంసతి “ యో వై దశ యజ్ఞాయుధాని వేద ముఖతో౽స్య యజ్ఞః కల్పతే” ఇతి । యో యజమానో ముఖతో యజ్ఞారమ్భే దశైతాని సమ్పాదనీయానీత్యనుసన్ధత్తే అస్య యజ్ఞో నిర్విఘ్నేన అనుష్ఠానక్షమో భవతి । ఆయుధవిశేషస్వరూపాణి విధత్తే “ స్ఫ్యశ్చ కపాలాని చాగ్నిహోత్రహవణీ చ శూర్పం చ కృష్ణాజినం చ శమ్యా చోలూఖలం చ ముసలం చ దృషచ్చోపలా చైతాని వై దశ యజ్ఞాయుధాని య ఏవం వేద ముఖతో౽స్య యజ్ఞః కల్పతే” ఇతి । స్ఫ్యో నామ బాహుమాత్రః ఖడ్గాకారః కాష్ఠవిశేషః। * కపాలాని భగ్ననూతనమృద్భాండలేశాని। అగ్నిహోత్రహవణీలక్షణం సూత్రకార ఆహ। వైకఙ్కత్యగ్నిహోత్రహవణీ బాహుమాత్రీ అరత్నిమాత్రీ వా ప్రసృతాకృతిరితి । శమ్యా బాహుమాత్రో గదాకృతిః కాష్ఠవిశేషః। శిష్టాని శూర్పాదీని లోకప్రసిద్ధాని । పునరపి దశాయుధవేదనప్రశంసన ముపసంహారార్థం, చకారాః పరస్పరసముచ్చయార్థా అనుక్తదశాయుధసము

* కపాలాని భాండలేశసదృశానీతి కా.

చ్ఛయార్థావా। తాని సర్వాణ్యాపస్తమ్బోదర్శయతి “ఉత్తరేణగార్హపత్యాహవనీయావదర్భాన్త్సగ్ స్తీర్య ద్వన్ద్వం న్యఞ్చి పాత్రాణి ప్రయునక్తి దశాపరాణిదశపూర్వాణి,స్ఫ్యశ్చకపాలాని చేతి యథాసమామ్నాతంఅపరాణిప్రయుజ్య, స్రువంజుహూముపభృతంధ్రువాం వేదంపాత్రీమాజ్యస్థాలీం ప్రాశిత్రహరణ మిడాపాత్రం ప్రణీతాప్రణయనమితిపూర్వాణి, తాన్యుత్తరేణావశిష్టాన్యన్వాహార్యస్థాలీ మాశ్మానముపవేషం ప్రాతదోహపాత్రాణి” (ఆ౧ప్ర।౧౫ఖ) ఇతి। యజమానస్యాభిమన్త్రణం విధాతుం ప్రస్తౌతి “యో వై దేవేభ్యః ప్రతిప్రోచ్య యజ్ఞేనయజతే జుషన్తేఽస్య దేవా హవ్యం” ఇతి। ప్రతిప్రోచ్య హోష్యామీతిప్రతిశ్రుత్య। విధత్తే “హవిర్నిరుప్యమాణమభిమన్త్రయేతాఽగ్నిగ్ం హోతారమిహతగ్ం హువ ఇతి దేవేభ్యఏవప్రతిప్రోచ్యయజ్ఞేనయజతే జుషన్తేఽస్యదేవాహవ్యం” ఇతి। అగ్నిగ్ం హోతారమిత్యాదిమన్త్రః పూర్వప్రపాఠకే మమనామేత్యనువాకే (స-౧కాం।ప్ర౫।౧౦అ) సమామ్నాతో వ్యాఖ్యాతశ్చ। దేవానామాహ్వాతారంతమగ్నిం ఇహయజ్ఞే హమాహ్వయామి। ఆయన్తుదేవా స్సుమనస్యమానావియన్తుదేవాహవిషోమేఽస్యేత్యస్మిన్నుత్తరార్ధే దేవేభ్యః ప్రతిశ్రవణంవిస్పష్టం। అస్యహవిషావియన్తుఇదం హవిరశ్నన్త్విత్యర్థః। ఇదమభిమన్త్రణంపునఃప్రశంసతి। “ఏషవై యజ్ఞస్యగ్రహోగృహీత్వైవయజ్ఞేనయజతే” ఇతి। ఏషమన్త్రప్రయోగోయజ్ఞస్వీకారరూపః। హవిషావియన్త్విత్యనేనదేవతాముద్దిశ్యద్రవ్యత్యాగస్యసూచితత్వాత్। యజమానస్యమానంవిధత్తే “తముదిత్వావాచంయచ్ఛతి యజ్ఞస్య ధృత్యై” ఇతి। తదభిమన్త్రణవాక్యముక్త్వామానేనయజ్ఞోబహిరప్రకాశితత్వాద్ధృతోభవతి పునరపిమానంప్రశంసతి “అథోమనసావై ప్రజాపతిర్యజ్ఞమతనుత మనసైవతద్యజ్ఞం తనుతేరక్షసామనన్వవచారాయ” ఇతి। సతివాగ్వ్యాపారే వివక్షితశబ్దవిశేషతదర్థచింతయాతత్ప్రసక్తానుప్రసక్తచిన్తయాచ విక్షిప్తంమనః ప్రకృతాద్యజ్ఞాత్ స్ఖలతి। అతః ప్రజాపతిరవిక్షేపాయ మనసైవ యజ్ఞమకరోత్। తద్వద్యజమానోఽపితత్తేనమానేనమనసైవ యజ్ఞంతను

తే । తథా సతి స్ఖలనాభావాద్రథస్సామత్రప్రచారో న భవతి । యజ్ఞ యోగవి
ధిమున్నేతుం ప్రస్తౌతి “యో వై యజ్ఞం యోగ ఆగతే యునక్తి యుఙ్క్తే యు
ఞ్జానేషు” ఇతి । యో యజమానో యజ్ఞయోగకాలే సమాగతే సత్యప్రస్తు
తో యజ్ఞం యునక్తి స ఏవ యుఞ్జానేషు యజమానేషు యుఙ్క్తే ఇతి వ్యపదేశ
మర్హతి । అకాలే తు యోగస్సకృతోఽప్యకృత ఏవ స్యాత్ । యోగవిధ్యన్నయ
నమభిప్రేత్య తత్ర కరణభూతం మన్త్రముదాహృత్య వ్యాచష్టే “కస్త్వా
యునక్తి స త్వా యునక్త్విత్యాహ ప్రజాపతిర్వై కః ప్రజాపతి నైవైనం యున
క్తి యుఙ్క్తే యుఞ్జానేషు” ఇతి । అయమపి మన్త్రః పూర్వప్రపాఠకే స
మామ్నాతః । యః ప్రజాపతిస్సర్వదా సర్వేషాం యజమానానాం యజ్ఞం
యునక్తి స ఏవాద్య మదీయం యజ్ఞం యునక్తు । రథేఽశ్వమివ మయి యజ్ఞం స
మ్బధ్నాతు । అనేన మన్త్రేణ యజ్ఞం యుఞ్జ్యాదిత్యున్నీతో విధిః ॥

అథ మీమాంసా.

తృతీయాధ్యాయస్య ప్రథమపాదే చిన్తితం ॥

“ద్రవ్యస్య స్ఫ్యకపాలాదేః సాంకర్యం వా వ్యవస్థితిః ।
యజ్ఞాయుధత్వం సర్వాఙ్గసమం తేనాత్ర సంకరః ॥
వాక్యస్యోద్ధననాదేః స్యాద్వైయర్థ్యం సంకరే సతి ।
అనువాదో హ్యాయుధోక్తిర్వ్యవస్థా నేన పూర్వవత్” ఇతి ॥

దర్శపూర్ణమాసయోః శ్రూయతే “స్ఫ్యశ్చ కపాలాని చాగ్ని
హోత్రహవణీ చ శూర్పం చ కృష్ణాజినం చ శమ్యా చోలూఖలం చ ముసలం
చ దృషచ్చోపలా చైతాని వై దశ యజ్ఞాయుధాని” ఇతి । స్ఫ్యశబ్దేన ఖడ్గాకా
రం కాష్ఠముచ్యతే । అగ్నిహోత్రహవణీ హవిర్నిర్వాప సాధనం ప్రసృ
తాకారం కాష్ఠపాత్రం । శమ్యా గదాకారం కాష్ఠం । తత్ర వ్రీహ్యాదిద్రవ్యేషు
అవఘాతాదిసంస్కారాణాం సాంకర్యే నిరాకృతేఽపి స్ఫ్యకపాలాది ద్ర
వ్యాణా ముద్ధననపురోడాశశ్రపణాద్యంగక్రియాసు సాంకర్యం నిరాకర్తుమ
శక్యం । యేన కేనాపి ద్రవ్యేణ యస్యాం కస్యాంచిత్క్రియాయాం కృతాయా

మపిశ్రూయమాణస్య యజ్ఞాయుధత్వస్యావిరోధాత్ । న చ వ్యాసస్థానమా
త్రేణ యజ్ఞసాధనత్వముపైతీతి ప్రాప్తే బ్రూమః । స్ఫ్యేనోద్ధన్తి । కపాలేషు
శ్రపయతి । అగ్నిహోత్రహవణ్యా హవీꣳషి నిర్వపతి । శూర్పేణ వివి
నక్తి । కృష్ణాజినమధస్తాదులూఖలస్యావస్తృణాతి । శమ్యాయాం దృషద
ముపదధాతి । ఉలూఖలముసలాభ్యామవహన్తి । దృషదుపలాభ్యాం పి
నష్టి । ఇత్యేతేషాం విశేషసంయోగబోధకానాం వాక్యానాం వైయర్థ్యం
సాంకర్యం వా ప్రసజ్యేత । వ్యవస్థాపకత్వేఽపి సన్నిధసామాన్యబోధకం యజ్ఞా
యుధవాక్యమనర్థకమితి చేన్న । ఉద్ధననాదివాక్యసిద్ధార్థానువాదిత్వాత్
న చ వైపరీత్యేనోద్ధననాది వాక్యానామేవ అనువాదిత్వమితి వాచ్యం।
బహువైయర్థ్యస్య జఘన్యత్వాత్ । న చాత్యన్తం యజ్ఞాయుధానువాదస్య
వైయర్థ్యం। యజ్ఞాయుధాని సంభరతీత్యాసాదనవిధానాయోపయుక్తత్వా
త్ । తస్మాదవఘాతాదిసంస్కారా ఇవ స్ఫ్యకపాలాది ద్రవ్యాణి వ్య
వస్థితాని ॥ ॥చతుర్థాధ్యాయస్య ప్రథమపాదే చిన్తితం॥ ॥

“ దశ యజ్ఞాయుధానీతి హవిష్ట్వేన విధిర్న వా।
ఆద్యేఽప్రాప్తేః పురోడాశే సముచ్చయవికల్పనే ॥
సాధర్ముత్పత్తిశిష్టేన వికల్పాదిర్న యుజ్యతే।
స్ఫ్యేనోద్ధన్తీతి యత్ప్రాప్తం తదత్రానూద్య సంస్తవః ”॥

దర్శపూర్ణమాసయోః స్ఫ్యశ్చ కపాలాని చేత్యాద్యనుక్రమ్య
ఏతాని వై దశ యజ్ఞాయుధానీత్యామ్నాతం। తాని చాత్ర హవిష్ట్వేన విధీయ
న్తే। కుతః। మానాన్తరైరప్రాప్తత్వేన అపూర్వార్థత్వాత్ । యది తత్ర పు
రోడాశో హవిర్భవేత్తదా తేన సహైతేషాం సముచ్చయో వికల్పో వా
స్యాదితి ప్రాప్తే బ్రూమః। అగ్నేయోఽష్టాకపాల ఇత్యుత్పత్తిశిష్టేన పురోడా
శేన సహ పశ్చాచ్ఛిష్టానామాయుధానాం వికల్పస్సముచ్చయో వా న భవతి
ఆయుధత్వం యజ్ఞసాధనత్వం। తచ్చ స్ఫ్యేనోద్ధన్తి కపాలేషు శ్రపయతీత్యా
ది శాస్త్రసిద్ధమేవాత్రానూద్య యజ్ఞాయుధాని సంభరతీత్యేషః సంభరణ
విధిః స్తూయతే। తస్మాన్నాత్ర హవిష్ట్వం॥

॥ ॥ఏకాదశాధ్యాయస్యతృతీయపాదేచిన్తితం॥ ॥

“దేశపాత్రర్త్విజోఽన్యస్మిన్ప్రయోగేఽన్యఉతైచ్ఛికాః ।
భుక్త్యర్థంపర్ణవత్తేఽన్యేవా సోవత్తేస్యురైచ్ఛికాః”॥

సమేయజేతేత్యుక్తోదేశః। జుహ్వాదీనిపాత్రాణి। అధ్వర్యుప్రముఖా ఋత్విజః। తేచైకస్మిన్ప్రయోగ ఉపయుక్తానిరిష్టకత్వాన్న ప్రయోగాన్తరమర్హన్తి। ఇష్టాన్నిర్గతా నిరిష్టాఃకుత్సితాః। నిరిష్టకాః దుష్టాః పునర్హి ప్రయోగానర్హాఇత్యర్థః। యథాభోజనఉపయుక్తం కదలీపలాశాదిపర్ణం ప్రక్షాళ్యాపినపునశ్శిష్టాః తత్ స్వీకుర్వన్తి తథాత్రాపి। అన్యే దేశాదయః ప్రయోగాన్తరేసంపాద్యాఇతిప్రాప్తేబ్రూమః। యథావస్త్రం పూర్వదినే ప్రావరణాయోపయుక్తమపిదినాన్తరేనిరిష్టకంనభవతి, శిష్టాస్తద్వాస్య ద్వాస్వేచ్ఛయాదినాన్తరేస్వీకుర్వన్తి తద్వదత్రాపి ద్రష్టవ్యం।ఇదం నిరిష్టకమిదం నేత్యత్రశిష్టాచారఏవప్రమాణం, శిష్టాశ్చదేశాదీన్నియమేనత్యజన్తి। తస్మాదైచ్ఛికాః॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥ ॥

“మాభూదన్యత్వనియమఃపాత్రేతత్త్వంకిమైచ్ఛికం ।
నియతంవాగ్రిమోదేశవన్నైవంప్రతిపత్తితః” ॥

దేశపాత్రర్త్విజాం సాధారణ్యేనాన్యత్వనియమేనివారితే సతిపునర్హి పాత్రేషు నియమాన్తరసదసద్భావశ్చిన్త్యతే।ప్రథమప్రయోగేయాన్యుపయుక్తానిపాత్రాణితాన్యేవప్రయోగాన్తరేష్వితినియమో నాస్త్యుతాస్తీతి సంశయః।యథాదేశేకర్తృషుచతఏవేతినియమోనాస్తిఐచ్ఛికస్యోక్తత్వాత్, తథాపాత్రేష్వపీతిచేన్నైవం। ఆమరణంపాత్రాణాం ధారణీయత్వాత్। ఆహితాగ్నిమగ్నిభిర్దహన్తియజ్ఞపాత్రైశ్చేతిప్రతిపత్తివిధానేనామరణం ధారణమేవగమ్యతే। నను పాత్రైరితి తృతీయయాగుణభావావగమాన్నార్థకర్మైవనతుప్రతిపత్తిః। తథాసతి పాత్రాన్తరైరపి దాహనసిద్ధేర్న ధారణనియమఇతిచేన్నైవం। దక్షిణేపాణౌజుహూమాసాదయతీతి ద్వితీయయాప్రతిపద్యమానత్వావగమాత్।పూర్వేషామేవధారణం । తస్మాత్సర్వేషుప్రయోగేషుపాత్రాణాంతత్త్వం॥

॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥ ॥

" కింపౌర్ణమాసీమారభ్యాయద్వాధానమియంధృతిః।
ప్రకృత్యర్థతయాద్యస్స్యాత్ మరణాదియనూన్వరః"॥

అనారభ్యాధీతానాంపాత్రాణాం ప్రకృతిగామితయా పౌర్ణమాసీమారభ్యధారణమితిప్రాప్తేబ్రూమః। ఆధానకాలేపవమానేష్టిషు చోదనప్రాప్తత్వాత్ ప్రాతాన్యాధానమారభ్యధారయితవ్యాని। అన్యథా ఆధానపౌర్ణమాస్యోర్మధ్యేయజమానస్య కదాచిన్మరణేసతి పాత్రాభావేన దాహాభావప్రసఙ్గాత్। తస్మాదాధానమారభ్యధారణమిత్యయముపరత్ర సత్రో౽భ్యుపగన్తవ్యః॥ * ॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే షష్ఠప్రపాఠకే అష్టమో౽నువాకః॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

ప్రజాపతిర్యజ్ఞాన్సృజతాగ్నిహోత్రఞ్చాగ్నిష్టోమఞ్చ పౌర్ణమాసీఞ్చోక్థ్యఞ్చామావాస్యాఞ్చాతిరాత్రఞ్చ తానుదమిమీత యావదగ్నిహోత్రమాసీత్తావానగ్నిష్టోమో యావతీ పౌర్ణమాసీ తావా నుక్థ్యో యావత్యమావాస్యా తావానతిరాత్రో య ఏవం విద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి యావదగ్నిష్టోమేనోపాప్నోతి తావదుపాప్నోతి య ఏవం విద్వాన్పౌర్ణమాసీం యజతే యావదుక్థ్యేనోపాప్నోతి॥౧॥

తావదుపాప్నోతియ ఏవం విద్వానమావాస్యాంయజతే యావదతిరాత్రేణోపాప్నోతి తావదుపాప్నోతి పరమేష్ఠినో వా ఏష యజ్ఞో౽గ్రఆసీత్తేన సపరమాం కాష్ఠామగచ్ఛత్తేన ప్రజాపతిం నిరవాసాయయత్తేన ప్రజాపతిర్పరమాం కాష్ఠామగచ్ఛత్తేనేన్ద్రం నిరవాసాయ యత్తేనేన్ద్రః

పరమాం కాష్ఠామగచ్ఛత్తేనాగ్నిషోమౌ నిరవాసాయయత్తేనాగ్నిషోమౌ పరమాం కాష్ఠామగచ్ఛతాం యః॥ ౨॥

ఏవం విద్వాన్దర్శపూర్ణమాసౌ యజతే పరమామేవ కాష్ఠాం గచ్ఛతి యో వై ప్రజాతేన యజ్ఞేన యజతే ప్ర ప్రజయా పశుభిర్మిథునైర్జాయతే ద్వాదశ మాసాస్సంవత్సరో ద్వాదశ ద్వన్ద్వాని దర్శపూర్ణమాసయోస్తాని సమ్పాద్యానీత్యాహుర్వత్సం చోపావసృజత్యుఖాం చాధి శ్రయత్యవ చ హన్తి దృషదౌ చ సమాహన్త్యధి చ వపతే కపాలాని చోప దధాతి పురోడాశం చ॥ ౩॥

అధి శ్రయత్యాజ్యం చ స్తమ్బయజుశ్చ హరత్యభి చ గృహ్ణాతి వేదిం చ పరిగృహ్ణాతి పత్నీం చ సం నహ్యతి ప్రోక్షణీశ్చా సాదయత్యాజ్యం చైతాని వై ద్వాదశ ద్వన్ద్వాని దర్శపూర్ణమాసయోస్తాని య ఏవꣳ సమ్పాద్య యజతే ప్రజాతేనైవ యజ్ఞేన యజతే ప్ర ప్రజయా పశుభిర్మిథునైర్జాయతే॥ ౪॥

ఉక్థ్యేనోపాంశ్వత్యగచ్ఛతాం యద్గ్ని పురోడాశం చ చత్వారిꣳశచ్చ॥ ౯॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే షష్ఠప్రపాఠకే నవమోఽనువాకః॥

అథ భాష్యమ్.

అష్టమేఽయజ్ఞాయుధసమ్భృతిరుక్తా। నవమే ద్వాదశద్వన్ద్వసమ్పత్తిరుచ్యతే। ప్రథమం తావదనుష్ఠాతౄణాం ఫలాధిక్యాయ వేదనవిశేషవిధిము న్నేతుం ప్రస్తౌతి "ప్రజాపతిర్యజ్ఞానసృజతాగ్నిహోత్రం చాగ్నిష్టోమం చ పౌర్ణమాసీం చోక్థ్యం చామావాస్యాం చాతిరాత్రం చ తానుదమిమీత

యావదగ్నిహోత్రమాసీత్తావానగ్నిష్టోమోయావతీ పౌర్ణమాసీ తావానుక్థ్యోయావత్యమావాస్యా తావానతిరాత్రః" ఇతి। అత్ర అగ్నిహోత్రపౌర్ణమాస్యమావాస్యాయాగా అల్పైర్ద్రవ్యమన్త్రక్రియావిశేషైః సాధ్యాఅతఏవాల్పఫలాః, అగ్నిష్టోమోక్థ్యాతిరాత్రయాగాబహుభిర్ద్రవ్యమన్త్రక్రియావిశేషైః సాధ్యాఅతఏవాధికఫలాః। తానుభయవిధాన్యజ్ఞాన్ప్రజాపతిఃసృష్ట్వాకనిష్ఠపుత్రేపి తేవకనీయస్స్వగ్నిహోత్రాదిషుఅసుగ్రహేణతులయాత్రీణిద్వన్ద్వాన్యమ్మితవాన్।తదనుగ్రహా దగ్నిహోత్రాదీనిఅగ్నిష్టోమాదీనిసమానిసమ్పన్నాని। వేదనవిశేషవిధిమున్నయతి "యఏవంవిద్వానగ్నిహోత్రంజుహోతి యావదగ్నిష్టోమేనోపాప్నోతి తావదుపాప్నోతియఏవంవిద్వాన్పౌర్ణమాసీంయజతేయావదుక్థ్యేనోపాప్నోతి తావదుపాప్నోతియఏవంవిద్వానమావాస్యాంయజతే యావదతిరాత్రేణోపాప్నోతి తావదుపాప్నోతి"ఇతి।ప్రజాపత్యనుగ్రహాదగ్నిహోత్రాదీనామగ్నిష్టోమాదిసామ్యంజానతస్తత్సమానఫలత్వకథనాత్ఫలాధిక్యాయ అనుష్ఠాతృభిరగ్నిష్టోమాదిసామ్యంభావయేత్, ఇతివిధిరున్నీయతే। విద్యాయుక్తస్యకర్మణఃఫలాధిక్యంఛందోగాఆమనన్తి।యదేవవిద్యయాకరోతి తదేవవీర్యవత్తరంభవతీతి।లోకేపిరాజ్ఞాగ్రామేషు ప్రేరితే రాజముద్రాధారిణి నీచే కస్మింశ్చిద్భృత్యే రాజత్వముపచరన్తీనాం ప్రజానాంభృత్యచిత్తప్రసాదేనఫలాధిక్యముపలభామహే। కాణ్వశ్చబృహదారణ్యకస్యపఞ్చమాధ్యాయేకానిచిదుపాసనాని అథసమ్పదఇతివాక్యే నామ్నాయన్తి। స్వల్పేకర్మణిఅధికకర్మత్వస్యమనసాసమ్పాదనంసమ్పత్।ఏతదేవాభిప్రేత్య సర్వస్మృతిపురాణాగమాదిషు సాలగ్రామప్రతిమాదౌ విష్ణ్వాదిబుద్ధిర్విహితా।తస్మాదేతద్వాక్యమగ్నిహోత్రాదౌ అగ్నిష్టోమాది సమ్పాదనవిధిపరం।యద్యపిపూర్వమీమాంసాయాంద్వితీయాధ్యాయేయఏవంవిద్వాన్పౌర్ణమాసీం యజతఇత్యస్య విద్వద్వాక్యస్యవిధాయకత్వంనిరాకృత్య అనువాదకత్వముక్తం। తథాపికర్మవిధౌ రేవతత్రనిరాకరణాత్ * సమ్పద్విధ్య

* సమ్పద్విధ్యున్నీతా- ఇతితై

స్నిత్వానకోఽపివిరోధః । భావనావిధిపరత్వే వాక్యమేతత్ కర్మప్రకరణా
దుత్కృష్యతఇతిచేదుత్కృష్యతాం నామ । అగ్నిచయనప్రకరణపఠితానాం
పునశ్చిత్యుపాస్తీనాం ప్రకరణోత్కర్షస్యవ్యాసేనైవ నిర్ణీతత్వాత్
అన్యపరస్య అన్యార్థత్వాత్ దర్శపూర్ణమాసౌ ప్రశంసితు మత్రపారో
ఽస్తు । పునరపి దర్శపూర్ణమాసౌ ప్రశంసతి “పరమేష్ఠినో వా ఏష య
జ్ఞోఽగ్రఆసీత్తేన సపరమాం కాష్ఠామగచ్ఛత్తేన ప్రజాపతిం నిరవాసాయ
యత్తేనప్రజాపతిః పరమాంకాష్ఠామగచ్ఛత్తేనేంద్రంనిరవాసాయ యత్తే
నేంద్రః పరమాంకాష్ఠామగచ్ఛత్తేనాగ్నీషోమానిరవాసాయ యత్తేనాగ్నీ
షోమౌ పరమాంకాష్ఠామగచ్ఛతాం యఏవం విద్వాన్దర్శపూర్ణమా
సౌయజతే పరమామేవకాష్ఠాంగచ్ఛతి” ఇతి। పరమేపదే సత్యలోకే తిష్ఠతీ
తిపరమేష్ఠీచతుర్ముఖః । తస్యత్వగ్రేపూర్వస్మిన్ కల్పే యజమానత్వేనావ
స్థితస్యైష దర్శపూర్ణమాసయజ్ఞః ప్రవృత్తః, తేనచేశ్వరార్పణబుద్ధ్యా
ఽనుష్ఠితేన సయజమానః పరమాంకాష్ఠాంఇదం పరమేష్ఠిత్వపదంప్రాప్త
వాన్ ప్రజాపతిర్దక్షాదిః తంపూర్వస్మిన్జన్మని తేనోత్తమఫలహేతుద
ర్శపూర్ణమాసోపదేశేన నిరవాసాయయత్ తోషితవాన్।అనుష్ఠానాయ
ప్రేరితవాన్వా । సచతస్మిన్జన్మనియజమానః తేనానుష్ఠానేనపరమాంకా
ష్ఠాందక్షత్వపదంప్రాప్తవాన్ । ఏవమితరత్రయోజ్యం । అతఏవదర్శపూ
ర్ణమాసయోః స్వర్గకామార్థత్వమామ్నాతం, మీమాంసకైర్విచారితంచ ।
ద్వన్ద్వసమ్పాదనం విధాతుంప్రస్తౌతి “యోవైప్రజాతేన యజ్ఞేనయజతేప్ర
ప్రజయా పశుభిర్మిథునైర్జాయతే ద్వాదశమాసాః సంవత్సరో ద్వాదశ
ద్వన్ద్వానిదర్శపూర్ణమాసయోస్తాని సమ్పాద్యానీత్యాహుః” ఇతి । ప్రజా
తేన అత్యన్తవిస్తృతేన। ప్రజాదిభిః ప్రసృతోవిస్తృతోజాయతే। ద్వాద
శమాసోపేతసంవత్సరసామ్యేనద్వాదశద్వన్ద్వోపేతయజ్ఞస్యప్రసృతత్వం
ద్వంద్వానివిధత్తే “వత్సంశ్చోపావసృజత్యుఖాంశ్చాధిశ్రయత్యవచహన్తి
దృషదౌచసమాహన్త్యధిచవపతే కపాలానిచోపదధాతి పురోడాశంచా
ధిశ్రయత్యాజ్యంచస్తమ్బయజుశ్చహరత్యభిచగృహ్ణాతి వేదించ పరిగృహ్ణాతిప

త్రీన్ఞిఞ్చ సన్నహ్యేతి ప్రోక్షణీశ్చాసాదయత్యాజ్యఞ్చ” ఇతి। గాందోగ్ధు మధ్వర్యురయక్ష్మావః ప్రజయేతి మన్త్రేణవత్సంబన్ధనాన్ముఞ్చేత్। క్షీరం శ్రపయితుం మాతరిశ్వనోఘర్మఇతి మన్త్రేణోఖాంగార్హపత్యే స్థాపయేత్। అవరక్షోదివఇతిశాఖాన్తరమన్త్రేణవ్రీహీనవహన్యాత్। ఇషమావదోర్జమావదేతి మన్త్రేణ పాషాణేన శమ్యయావాపోషణ దృషదుపలేసమాహన్యాత్। దేవస్యత్వేత్యాదిమన్త్రేణ పేషణాయదృషదితణ్డులానధివపేత్ ధ్రువమసీత్యాదిభిర్మన్త్రైః పురోడాశశ్రపణాయ అగ్నౌకపాలాన్యుపదధ్యాత్। ఘర్మోఽసీతిమన్త్రేణ తేషుకపాలేషుపురోడాశమధిశ్రయేత్। అగ్నిస్తే తేజఇతి మన్త్రేణ ఆజ్య మాహవనీయె ధి శ్ర యే త్। చికీర్షితవేదిస్థానే పృథివిదేవయజనీత్యాదిమన్త్రైః స్తమ్బయజుర్హరేత్। అరరుస్తేదివమితి మన్త్రేణాగ్నీధ్రోఽఞ్జలినాసతృణాః పాంసూనుత్కరే ప్రక్షిప్తానభిగృహ్ణీయాత్।వసవస్త్వాపరిగృహ్ణన్త్విత్యాదిభిర్మన్త్రైర్వేదింపరిగృహ్ణీయాత్। ఆశాసానేతిమన్త్రేణయోక్త్రేణపత్నీంసన్నహ్యేత్। ఋతసథస్థేతిశాఖాన్తరమన్త్రేణస్ఫ్యనిష్పాదితాయాం రేఖాయాంప్రోక్షణీరాసాదయేత్। అగ్నేర్జిహ్వాసీతిమన్త్రేణరేఖాయామాజ్యంసాదయేత్। విహితానిద్వన్ద్వానిప్రశంస్యోపసంహరతి “ ఏతానివై ద్వాదశద్వన్ద్వాని దర్శపూర్ణమాసయోస్తాని యఏవగ్ సమ్పాద్యయజతే ప్రజాతే నైవ యజ్ఞేనయజతే ప్రప్రజయా పశుభిర్మిథునైర్జాయతే” ఇతి। యద్యప్యుక్తానాంవత్సవిమోకాదీనాంచతుర్దశత్వాత్ సన్త్యేవైతాని ద్వన్ద్వాని తథాపి చకారైః పూర్వానువాకోక్తేషుదశసుయజ్ఞాయుధేషు సముచ్చితేషుద్వాదశసమ్పద్యన్తే॥

అథమీమాంసా.

ద్వితీయాధ్యాయస్యద్వితీయపాదేచిన్తితమ్॥

“ఏవంవిద్వాన్పౌర్ణమాసీమమావాస్యామితీరితం।
కర్మాన్యపతపూర్వోక్తసముదాయానువాదకం॥

కర్మాన్తరంస్యాదభ్యాసాద్, ధ్రౌవంద్రవ్యం హి, దేవతా।
వార్త్రఘ్నీత్యాదితో లభ్యా,ఽనువాదస్తునయుజ్యతే ॥
వార్త్రఘ్నీత్వాజ్యభాగాఙ్గవ్యవస్థోక్తైర్న దేవతా।
పౌర్ణేత్యనూద్యతేపౌర్ణమాసీయుక్తంత్రికంతథా।
అమేత్యపి,సమూహస్యద్విత్వసిద్ధిఃప్రయోజనం।
సహస్థితిఃపౌర్ణమాస్యామిత్యుక్తిభ్యాంత్రికేత్రికే॥
విద్వద్వాక్యైపృథగ్విద్యావృత్తిరాగ్నేయఆదినా।
విహితస్యఫలిత్వేనప్రాధాన్యాదితరేగుణాః"॥

ఇదమామ్నాయతే। యఏవంవిద్వాన్పౌర్ణమాసీంయజతే యఏవం విద్వానమావాస్యాం యజత ఇత్యత్రయజతినాకర్మాన్తరం విధీయతేనతుప్రకృతా ఆగ్నేయాదయఃషడ్యాగాఅనూద్యన్తే। ఆగ్నేయాదయశ్చకాలసంయుక్తాస్తత్ప్రకరణఏవామ్నాతాః।యదాగ్నేయోఽష్టాకపాలోఽమావాస్యాయాఞ్చ పౌర్ణమాస్యాఞ్చాచ్యుతోభవతీతి । తావబ్రూతామగ్నీషోమావాజ్యస్యైవనావుపాంశుపౌర్ణమాస్యాం యజతీతితాభ్యామేతమగ్నీషోమీయమేకాదశకపాలం పూర్ణమాసేప్రాయచ్ఛదితి । ఐన్ద్రందధ్యమావాస్యాయామితి । ఐన్ద్రంపయోఽమావాస్యాయామితిచ ఏతేభ్యశ్చ ప్రకృతేభ్యః షడ్భ్యఆగ్నేయాదిభ్యోవిద్వద్వాక్య విహితస్యకర్మణోఽన్యత్వేసతి పూర్వాధికరణన్యాయేన విధ్యభ్యాస ఉపపద్యతే । నచ కర్మాంతరత్వే * ద్రవ్యదేవతయోరభావో ధ్రౌవాదిసద్భావాత్। అతఏవోక్తం। ‡ ధ్రౌవంసాధారణం ద్రవ్యందేవతామాన్త్రవర్ణికీ । రూపవన్తౌ తతోయాగౌవిధీయేతే పృథక్తయేతి । సర్వస్మైవాఏతద్యజ్ఞాయగృహ్యతే యద్ధ్రువాయా ఆజ్యమితి ధ్రౌవస్య సాధారణత్వం శ్రుతం । దేవతాయామాన్త్రవర్ణికత్వమిత్యున్నేతవ్యం।తస్మాద్వార్త్రఘ్నీ పూర్ణమాసే

* ద్రవ్యదేవతయోరభావాదితి కా।
‡ ధ్రౌవంద్రవ్యమిత్యాది అతఏవోక్తమిత్యన్తంతై- పుస్తకేనాస్తిఏషతు కా-పుస్తక పాఠః పరన్తునసమ్యక్పరిస్ఫుటః॥

ఽనూచ్యేతే వృధన్వతీఅమావాస్యాయామితి। వార్త్రఘ్న్యౌ వృధన్వత్యౌ
చర్చౌ క్రమేణ కాలద్వయోపేతే విధీయేతే । తత్రఅగ్నిర్వృత్రాణి జఙ్ఘ
నదిత్యేకో వార్త్రఘ్నో మన్త్రః । త్వగ్ సోమాసి సత్పతి స్త్వగ్ రాజోత
వృత్రహేత్యపరః । తయోరుక్తావగ్నీషోమౌ పౌర్ణమాసదేవతా, ఏవమన
న్తరామ్నాతయోర్వృధిధాతుయుక్తయోర్మన్త్రయోరుక్తావగ్నీషో
మావమావాస్యాదేవతా, తాభ్యాంద్రవ్యదేవతాభ్యాంరూపవత్త్వా ద్యా
గాన్తరమత్రవిధీయతే । షడ్భాగానువాదత్వే తదనువాదేన విధేయా
న్తరస్య కస్యచిదదర్శనా ద్విద్వద్వాక్యమనర్థకంస్యాత్ । న కేవలం త
దానర్థక్యంకిన్తు పౌర్ణమాస్యాంపౌర్ణమాస్యా యజేత । అమావాస్యా
యా మమావాస్యయా యజేతేత్యేతదపివ్యర్థంస్యాత్ । నచైతత్కాల
విధాయకం యదాగ్నేయ ఇత్యాద్యుత్పత్తివాక్యైరేవతద్విధానాత్ । క
ర్మాంతరత్వేతుకాలం విధాస్యతి । తస్మాత్ కర్మాన్తర విధిరితి ప్రాప్తే
బ్రూమః । ఆస్తాంతావత్ ద్రవ్యం, దేవతాతువిధిత్సితస్య కర్మాన్తరస్య
సర్వథానలభ్యతే । వార్త్రఘ్నీవృధన్వత్యోరాజ్యభాగదేవతాప్రతి పాద
కత్వాత్ । హౌత్రమన్త్రకాణ్డేసామిధేనీరావాహననిగదప్రయాజమన్త్రాం
శ్చామ్నాయప్రయాజానన్తర భావినోరాజ్యభాగ దేవతయోః క్రమేణ
వార్త్రఘ్నీ వృధన్వత్యావామ్నాతే। లిఙ్గఞ్చాగ్నివిషయంసోమవిషయఞ్చ
తత్రోపలభ్యతే । తతోలిఙ్గక్రమాభ్యామాజ్యభాగవిషయత్వముపగమ్యతే।
యద్వార్త్రఘ్నీపూర్ణమాస ఇత్యాదివాక్యం తల్లింగ క్రమక్లృప్తయోరా
జ్యభాగాఙ్గయోర్మన్త్రయుగళయోః కాలద్వయేవ్యవస్థామాచష్టే, నతు
నూతనకర్మాఙ్గతాంతయోర్విదధాతి। అతోరూపరాహిత్యాద్విద్వద్వా
క్యం కర్మాంతరవిధాయకం నభవతి। కిన్తర్హిపూర్వప్రకృతేష్వాగ్నే
యాదిషు షట్సుత్రిక రూపౌ ద్వౌసముదాయావనువదతి । నచ కాలవాచి
భ్యాంపౌర్ణమాస్యమావాస్యా శబ్దాభ్యాంయాగానువాదానుపపత్తిః । త
త్తత్కాలవిహితయోర్యాగత్రికయోరుపలక్షితత్వాత్ । నచానువాదో
వ్యర్థః సముదాయ ద్విత్వసిద్ధే స్తత్ప్రయోజనత్వాత్ । తత్సిద్ధౌచదర్శ

పూర్ణమాసాభ్యాంస్వర్గకామోయజేతేత్యస్మిన్ఫలవాక్యేషడ్భాగ వివక్షయా ద్వివచననిర్దేశఉపపద్యతే। యద్యప్యుక్త మనువాదపక్షే పౌర్ణమాస్యామిత్యాదీనాం వైయర్థ్యమితి తదయుక్తంకాలవిధానా సమ్భవేఽప్యైకైకత్రికస్య సహప్రయోగవిధానాత్ । ఆగ్నేయో పాంశు యాజాగ్నీషోమీయాణాం త్రయాణాం పౌర్ణమాసకాల విహితానాం సహప్రయోగః పౌర్ణమాస్యేత్యనేనతృతీయైకవచనాన్తత్వేన విధీయతే। ఏవమితరత్రాపి। నను విద్వద్వాక్యస్యకర్మాన్తరవిధాయకత్వాభావేఽపినాను వాదకత్వం తస్య యాగవిధాయకత్వాభ్యుపగమాత్। అగ్నేయోఽష్టాకపాలఇత్యాదివాక్యానితువిహిత యాగానువాదేన ద్రవ్యదేవతాలక్షణ గుణ విధాయకానీతిచేన్న। తథాసత్యేకేనవాక్యేనఅనేకగుణవిధ్యసంభవాత్ ప్రతిగుణం పృథగ్విధౌవిధ్యావృత్తిర్ప్రసజ్యేత। ఆగ్నేయాదివాక్యానాం విధాయకత్వేతు విశిష్టవిధిత్వాన్నాస్తి విధ్యావృత్తిదోషః। తస్మాదాగ్నేయాదివాక్యవిహితానాం విద్వద్వాక్యమనువాదకం। కిఞ్చానువాద మనభ్యుపగమ్యకర్మాంతరవిధిం వదతఃప్రయాజాదీనా మాగ్నేయా దీనాఞ్చ గుణప్రధానభావోనసిధ్యేత్ । తథాహి సమిధోయజతి, ఆఘారమాఘారయతి ఇత్యాదయఃకాలయోగరహితాః కేచిద్విధయఆమ్నాతాః। యదాగ్నేయోఽష్టాకపాలోఽమావాస్యాయాఞ్చపౌర్ణమాస్యా ఞ్చేత్యాదయః కాలయుక్తాఅపరే। తేషాముభయేషాంప్రకృతత్వాద్దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం స్వర్గకామోయజేతేతివాక్యేనసర్వేషాం ఫలసమ్బన్ధోబోధనీయః, దర్శపూర్ణమాసాభ్యామితి ద్వివచనం బహువచనత్వేన పరిణేతవ్యం । విద్వద్వాక్యవిహితేద్వేకర్మాన్తరేప్రయాజాదయః ఆగ్నేయాదయశ్చఇత్యేతేషు ద్విత్వా సమ్భవాత్, సర్వేషాంచఫలసమ్బన్ధేరాజసూయగతేష్టిపశుసోమవత్ సమప్రాధాన్యాత్ । ప్రయాజాదీనాంగుణభావోనస్యాత్ । తదభావేచానఙ్గత్వాత్ సౌర్యాదివికృతిష్వాగ్నేయాదీనామివ అతిదేశో న స్యాత్। అనువాదపక్షేతుత్రికయోర్ది కాలయోగేన దర్శపూర్ణమాసశబ్దార్హత్వాత్ సముదాయద్విత్వేన ద్వివచనార్హత్వాచ్చాగ్నేయా

దీనామేవ ఫలసమ్బన్ధేనప్రాధాన్యం, ప్రయాజాదీనాన్తు గుణభావఇతి న కోపిదోషః । తస్మాద్విద్వద్వాక్యమనువాదకం॥ ॥

చతుర్థాధ్యాయస్యతృతీయపాదేచిన్తితం॥

“ దర్శాదిసర్వకామేభ్యోఽనువాదో వాఫలేవిధిః।
అఙ్గోపాఙ్గాదితత్కామోవిధ్యభావాదనూద్యతే॥
* ఉత్పత్తిచోదనాసిద్ధెఆశ్రిత్యవిధిభావనే।
ఫలసంయోగబోధేనభవేదేషఫలేవిధిః ”॥

ఇదమామ్నాయతే । ఏకస్మైవాఅన్యా ఇష్టయఃకామాయాహ్రియన్తే, సర్వేభ్యోదర్శపూర్ణమాసావితి । ఏకస్మైవాఅన్యేయజ్ఞక్రతవఃకామాయాహ్రియన్తే, సర్వేభ్యోజ్యోతిష్టోమఇతి।తత్రసర్వేభ్యఇత్యనేనవాక్యేన దర్శపూర్ణమాసయోః నఫలేవిధిః విధాయకస్యలిఙాదేర్భావనావాచినఆఖ్యాతస్య చాభావాత్ । అనువాదస్తు భవిష్యతి సర్వకామానాంప్రాప్తత్వాత్ । నచదర్శపూర్ణమాసాభ్యాం స్వర్గకామోయజేతేతి విధానాత్ స్వర్గఏవప్రాప్నోతి నతుకామాన్తరమితివాచ్యం। అఙ్గోపాఙ్గకామానామపిప్రాప్తత్వాత్ । సామిధేన్యోదర్శపూర్ణమాసయోరఙ్గం । తత్ర కామాః శ్రూయన్తే । ఏకవిగ్ంశతిమనుబ్రూయాత్ప్రతిష్ఠాకామస్య చతుర్విగ్ంశతి మనుబ్రూయాద్బ్రహ్మవర్చసకామస్యేతి । తథాసాన్నాయ్యయాగస్య దోహనమఙ్గం , తత్సాధనం వత్సాపాకరణముపాఙ్గమ్. । తత్రపలాశశాఖాహరణేకామఆమ్నాతః । యంకామయేతపశుమాన్త్స్యాదితి, బహుపర్ణాం తస్మైబహుశాఖామాహరేత్,పశుమన్తమేవైనంకరోతీతి । ఏతేన సర్వకామాఅనూద్యన్తఇతిప్రాప్తేబ్రూమః। మాభూత్తావదస్మిన్వాక్యే విధిభావనేతథాప్యుత్పత్తివాక్యసిద్ధేతే ఆశ్రిత్య † తాదర్థ్యవాచిన్యా చతుర్థ్యాఫలసంయోగోబోధ్యతే । తస్మాదశేషఫలేవిధిః॥

॥ ॥తృతీయాధ్యాయస్యాష్టమపాదేచిన్తితం॥ ॥

* ఉత్పత్తిభావనాసిద్ధేరాశ్రిత్యఇతితై-
† వాక్యసిద్ధేరాశ్రిత్యఇతితై-

" వత్సఞ్చోపసృజే త్తద్వదుఖాఞ్చాధిశ్రయేదితి।
ద్వాదశద్వన్ద్వకర్మైతత్ స్వామినో వేతరస్యవా॥
ఆద్యః ప్రపాఠాత్స్వామికాణ్డే, తాదర్థ్యేన పరిక్రయాత్ ।
మహాకాణ్డోక్తితోఽన్యోస్తద్వన్ద్వతాతత్రకీర్త్యతే "॥

దర్శపూర్ణమాసయో ర్యాజమానకాణ్డే శ్రూయతే । ద్వాదశద్వన్ద్వాని దర్శపూర్ణమాసయోస్తాని సమ్పాద్యానీత్యాహుర్వత్సఞ్చోపావసృజత్యుఖాఞ్చాధి శ్రయత్యవచహన్తి దృషదౌచసమాహన్తీత్యాది। తత్ర గాందోగ్ధుం వత్సోపసర్జనమేకంకర్మ, దోహనేన సమ్పాదితంక్షీరం ధారయితుం పిఠరస్థాపనమపరంకర్మ- తదేతదుభయమేకంద్వన్ద్వం । తథాత్రీహీణామవఘాతో దృషదుపలయోఃపాషాణాన్తరేణసమాఘాత ఇత్యేతదుభయంద్వితీయంద్వన్ద్వం । ఏవంద్వాదశకర్మ ద్వంద్వాన్యను ష్ఠేయాన్యత్రామ్నాతాని । తేషాం యాజమానకాణ్డపఠితత్వాత్ సమాఖ్యయా యజమానేన తాన్యనుష్ఠేయానీతిప్రాప్తేబ్రూమః। యజమానస్య యాని కార్యాణి తాన్యనుష్ఠాతుమేవ పరిక్రీతా ఋత్విజః । కిఞ్చయజుర్వేదేయాజమానమిదమవాన్తరకాణ్డం, మహాకాణ్డం త్వాధ్వర్యవమేవ తత్రైవత్సాపాకరణాదయోధర్మా ఆమ్నాతాః। తస్మా దధ్వర్యురేవ తాననుతిష్ఠేత్ । యాజమానేతుకాణ్డే తేషామనుష్ఠానప్రకారశ్చోదితః కిన్తు పరిగణనయాద్వన్ద్వ సమ్పాదనమాత్రమేవామ్నాతం । తేన యజమాన స్తామానుపూర్వీం మనసినిధాయ అధ్వర్యోరనుష్ఠానే ప్రమాదరాహిత్యమనుసన్ధాతుంప్రభవతి । తస్మాదధ్వర్యోరేవానుష్ఠానం॥*॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితా భాష్యే ప్రథమకాణ్డే షష్ఠప్రపాఠకే నవమోఽనువాకః॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

ధ్రువోఽసి ధ్రువోఽహగ్ం సజాతేషు భూయాసమిత్యాహ ధ్రువానేవైనాన్కురుత ఉగ్రోఽస్యుగ్రోఽహగ్ం సజాతేషు భూయాసమి

త్యాహ ప్రతివాదిన ఎవైనాన్కురుతేఽభి భూరస్యభి భూర్దహాగ్ం సజాతే
షు భూయాసమిత్యాహ య ఎవైనం ప్రత్యుత్పిపీతే తముపాస్యతే యున
జ్మి త్వా బ్రహ్మణా దైవ్యేనేత్యాహైష వా అగ్నేర్యోగస్తేన॥౧॥

ఎవైనం యునక్తి యజ్ఞస్య వై సమృద్ధేన దేవాస్సువర్గం లోకమాయన్య
జ్ఞస్య వ్యృద్ధేనాసురాన్పరాభావయన్యన్మే అగ్నే అస్య యజ్ఞస్య రిష్యాదిత్యా
హ యజ్ఞస్యైవ తత్సమృద్ధేన యజమానస్సువర్గం లోకమేతి యజ్ఞస్య
వ్యృద్ధేన భ్రాతృవ్యాన్పరాభావయత్యగ్నిహోత్రమేతాభిర్వ్యాహృతీభి
రుపసాదయేద్యజ్ఞముఖం వా అగ్నిహోత్రం బ్రహ్మైతా వ్యాహృతయో
యజ్ఞముఖ ఎవ బ్రహ్మ॥౨॥

కురుతే సంవత్సరే పర్యాగత ఎతాభిరేవోపసాదయేద్బ్రహ్మణై
వోభయతస్సంవత్సరం పరిగృహ్ణాతి దర్శపూర్ణమాసౌ చాతుర్మాస్యాన్యా
లభమాన ఎతాభిర్వ్యాహృతీభిర్హవీగ్ంష్యాసాదయేద్యజ్ఞముఖం వై దర్శ
పూర్ణమాసౌ చాతుర్మాస్యాని బ్రహ్మైతా వ్యాహృతయో యజ్ఞముఖ ఎవ
బ్రహ్మ కురుతే సంవత్సరే పర్యాగత ఎతాభిరేవ సాదయేద్బ్రహ్మణైవోభయ
తస్సంవత్సరం పరిగృహ్ణాతి యద్వై యజ్ఞస్య సామ్నా క్రియతే రాష్ట్రం॥౩॥

యజ్ఞస్యాశీర్గచ్ఛతి యదృచా విశం యజ్ఞస్యాశీర్గచ్ఛత్యథ బ్రా
హ్మణోఽనాశీర్కేణ యజ్ఞేన యజతే సామిధేనీరనువక్ష్యన్నేతా వ్యాహృ
తీః పురస్తాద్దధ్యాద్బ్రహ్మైవ ప్రతిపదం కురుతే తథా బ్రాహ్మణస్సాశీర్కేణ య
జ్ఞేన యజతే యం కామయేత యజమానం భ్రాతృవ్యమస్య యజ్ఞస్యాశీర్గ

చ్ఛదితి తస్యైతా వ్యాహృతీః పురోనువాక్యాయాం దధ్యా ద్భ్రాతృవ్య దేవత్యా వై పురోఽనువాక్యా భ్రాతృవ్య మేవాస్య యజ్ఞస్య॥౪॥

ఆశీః గచ్ఛతి యా నా౽ కామ యేత యజమానా న్తను మావ త్యేనా న్యజ్ఞ స్యాశీః గచ్ఛేదితి తేషా మేతా వ్యాహృతీః పురోఽనువాక్యాయా అర్ధర్చఏకాం దధ్యా ద్యాజ్యాయై పురస్తాదేకాం యాజ్యాయా అర్ధర్చ ఏకాం తథైనా న్తనుమావతీ యజ్ఞస్యాశీః గచ్ఛతి యథా వై పర్జన్యస్సువృష్టం వర్ష త్యేవం యజ్ఞో యజమానాయ వర్షతి స్థలయోదకం పరిగృహ్ణం త్యాశిషా యజ్ఞం యజమానః పరిగృహ్ణాతి మనోఽసి ప్రాజాపత్యం॥ ౫ ॥

మనసామా భూతే నావిశే త్యాహ మనో వై ప్రాజాపత్యం ప్రాజాపత్యో యజ్ఞో మనఏవ యజ్ఞ మాత్మ న్ధత్తే వాగస్యైన్ద్రీ సపత్న క్షయణీ వాచా మేన్ద్రియేణావిశే త్యాహైన్ద్రీ వై వాగ్వాచ మేవైన్ద్రీ మాత్మ న్ధత్తే॥౬॥

తేనైవ బ్రహ్మా రాష్ట్ర మేవాస్య యజ్ఞస్య ప్రాజాపత్యగ్ం షట్త్రిగ్ం శచ్చ॥॥౧౦॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే షష్ఠప్రపాఠకే దశమోఽనువాకః॥

అథ భాష్యమ్.

నవమే ద్వ్యం ద్వ్యసమ్పాదనముక్తం। దశమే హవిస్సాదనం విధీయతే । ప్రథమం తావద్ద్వితీయానువాకస్య పూర్వభాగోక్తానాం మన్త్రాణాం వ్యాఖ్యానం । తత్ర పరిధ్యనుమన్త్రణమన్త్రానుదాహృత్య వ్యాచష్టే ‹‹ ధ్రువోఽసి ధ్రువోఽహగ్ం సజాతేషు భూయాసమి త్యాహ ధ్రువానేవైనాన్కురుత ఉగ్రో౽స్యుగ్రో౽హగ్ం సజాతేషు భూయాస మి త్యాహా ప్రతివాదిన ఏవైనాన్కురు తేఽభి భూరస్యభిభూరహగ్ం సజాతేషు భూయాసమి త్యా

హ య ఏవైనం ప్రత్యుత్పిపీతే తముపాస్యతే'' ఇతి। సజాతేషు ధ్రువో భూయాసమిత్యనేన న కేవలం స్వస్యైవ ధ్రువత్వం ప్రార్థితం కిన్త్వనాన్ జ్ఞాతీనపి ధ్రువానేవ కర్తుం ప్రార్థితం। స్వస్యానుగ్రత్వేన అశిక్షితా జ్ఞాతయః ప్రతివాదినో భవన్తి। అత ఉగ్రత్వప్రార్థనేన తన్నివార్యతే। జ్ఞాతిమధ్యే యద్గోఽప్యేనం యజమానం ప్రత్యుత్పిపీతే ప్రతికూలో భూత్వోత్సాదయితుమిచ్ఛతి తం ప్రతికూలమభిభవితా భూయాసం ఇత్యనేన ఉపాస్యతే ఉపక్షిపతి। * అగ్నియోగమన్త్రమాదౌ వ్యాచష్టే ‹‹ యునజ్మి త్వా బ్రహ్మణా దైవ్యేనేత్యాహైష వా అగ్నేర్యోగస్తేనైవైనం యునక్తి'' ఇతి। ఏష మన్త్రపాఠ ఏవ అగ్నేర్యోగో భవతి త్వామగ్నిం యునజ్మీతి మన్త్రేణ శ్రవణాత్। ఆసన్నస్య హవిషో మన్త్రం వ్యాచష్టే ‹‹ యజ్ఞస్య వై సమృద్ధేన దేవాస్సువర్గం లోకమాయన్ యజ్ఞస్య వ్యృద్ధేనాసురాన్ పరాభావయన్ యన్మే అగ్నే అస్య యజ్ఞస్య రిష్యాదిత్యాహ యజ్ఞస్యైవ తత్సమృద్ధేన యజమానస్సువర్గం లోకమేతి యజ్ఞస్య వ్యృద్ధేన భ్రాతృవ్యాన్ పరాభావయతి'' ఇతి। యజ్ఞస్య హి ద్వావంశౌ సమృద్ధో వ్యృద్ధశ్చ। యథాశాస్త్రమనుష్ఠితస్సమృద్ధః। అతథాభూతో వ్యృద్ధః। తత్ర సమృద్ధో దేవానాం స్వర్గప్రాప్తిహేతుః। వ్యృద్ధోఽసురాణాం తిరస్కారహేతుః। అతోఽస్మిన్మన్త్రే రిష్యాత్ స్కన్నాదితి వ్యృద్ధమనూద్య తేన హన్మి సపత్నమితి వైరిపరాభవః కథ్యతే। సమృద్ధేన స్వర్గం ప్రాప్నోమీత్యర్థో లభ్యతే। భూర్భువస్సువరితి వ్యాహృతిభిరగ్నిహోత్రహవిష ఉపసాదనం విధత్తే ‹‹ అగ్నిహోత్రమేతాభిర్వ్యాహృతీభిరుపసాదయేద్యజ్ఞముఖం వా అగ్నిహోత్రం బ్రహ్మైతా వ్యాహృతయో యజ్ఞముఖ ఏవ బ్రహ్మ కురుతే'' ఇతి। ఆధానానన్తరమేవ అనుష్ఠేయత్వాత్ ప్రాథమ్యేన సర్వయజ్ఞేష్వగ్నిహోత్రస్య ముఖత్వం। వ్యాహృతయస్తు త్రైలోక్యాత్మనో విరాడ్రూపస్య పరబ్రహ్మణ్యారోపితశరీరస్య వాచకత్వేన బ్రహ్మరూపాః। అతః ప్రశస్తే యజ్ఞముఖే ప్రశస్తం బ్రహ్మరూపవ్యాహృతిత్రయం కృతవాన్ భవతి। అగ్నిహోత్రారంభదినగతే హవి

* ఉపక్షవయతీతి కా-

స్సాదనే వ్యాహృతీర్విధాయ కాలాన్తరగతేఽపి సాదనే విదధాతి "సం
వత్సరే పర్యాగత ఏతాభిరేవోపసాదయేత్" ఇతి । ఆద్యన్తయో ర్దిన
యో ర్వ్యాహృతిభిరుపసాదనం ప్రశంసతి "బ్రహ్మణైవో భయత స్సంవ
త్సరం పరిగృహ్ణాతి" ఇతి । అగ్నిహోత్రవత్కర్మాన్తరేఽపి వ్యాహృతి
భిరాసాదనం విధత్తే "దర్శపూర్ణమాసౌ చాతుర్మాస్యా న్యాలభమా
న ఏతాభి ర్వ్యాహృతీభిర్హవీగ్ంష్యాసాదయేద్యజ్ఞముఖం వై దర్శపూర్ణ
మాసౌ చాతుర్మాస్యాని బ్రహ్మైతా వ్యాహృతయో యజ్ఞముఖ ఏవ బ్రహ్మ
కురుతే సంవత్సరే పర్యాగత ఏతాభిరేవాసాదయేద్బ్రహ్మణైవో భయత
స్సంవత్సరం పరిగృహ్ణాతి" ఇతి। యజ్ఞో జ్యోతిష్టోమాదిః । తత్తద్గపూర్వభా
విశ్వాగ్ఘర్మాదేర్ముఖత్వం అన్యత్రాపి వ్యాహృతీర్విధత్తే "యద్వై యజ్ఞ
స్య సామ్నా క్రియతే రాష్ట్రం యజ్ఞస్యాశీర్గచ్ఛతి యదృచా విశం యజ్ఞస్యా
శీర్గచ్ఛత్యథ బ్రాహ్మణోఽనాశీర్కేణ యజ్ఞేన యజతే సామిధేనీరనువ
క్ష్యన్నేతా వ్యాహృతీః పురస్తాద్దధ్యాద్బ్రహ్మైవ ప్రతిపదం కురుతే తథా
బ్రాహ్మణస్సాశీర్కేణ యజ్ఞేన యజతే" ఇతి। యజ్ఞసమ్బన్ధి కిఞ్చిదఙ్గం సా
మ్నా క్రియతే యథా బహిష్పవమానాది । అన్యత్కిఞ్చి దఙ్గమృచా క్రియ
తే యథా యాజ్యాపురోఽనువాక్యాది। తత్ర సామసాధ్యేనాఙ్గేన యత్ఫలం
తద్రాష్ట్రం ప్రాప్నోతి । రాష్ట్రస్య సస్యాద్యభివృద్ధిర్భవతీత్యర్థః। ఋక్సాధ్యే
నాఙ్గేన యత్ఫలం తద్విశం ప్రజాం ప్రాప్నోతి । ప్రజాయా ఆయురారోగ్యా
దివర్ధత ఇత్యర్థః । అథైవం సతి బ్రాహ్మణో యజమానస్య ఫలప్రదై ర్యజుర్భి
ర్విరహితత్వాదనాశీర్కేణ నిష్ఫలేన యజ్ఞేనేష్టవాన్భవతి । అతో యజ్ఞ
రూపా వ్యాహృతీః ప్రయుఞ్జ్యాత్ । హోత్రా అనువచనీయాః ప్రవో వా
జా ఇత్యాదయ ఋచస్సామిధేన్యః । తదనువచనాత్ప్రాగేవ హోతా
వ్యాహృతీః పఠేత్ । * తద్దేవతా బ్రహ్మరూపం వ్యాహృతిత్రయమేవ సామి
ధేనీనాం ప్రతిపదం ప్రారంభం కృతవాన్భవతి । తథా సతి యజమానస్య

* తావతా బ్రహ్మరూపమితి-

ఫలేన యజ్ఞేనేష్టవాన్భవతి । ప్రకారాన్తరేణ వినియోగం హాయతస్యూ ఉపన్యస్యతి “ యంకామయేత యజమానం భ్రాతృవ్యమస్య యజ్ఞస్యాశీర్గచ్ఛేదితి తస్యైతా వ్యాహృతీః పురోఽనువాక్యాయాం దధ్యాద్భ్రాతృవ్యదేవత్యా వై పురోఽనువాక్యా భ్రాతృవ్యమేవాస్య యజ్ఞస్యాశీర్గచ్ఛతి” ఇతి। యంయజమానం ప్రతి హోతా ద్వేషాదేవం కామయేత,అస్యయజ్ఞస్యఫలం యజమానవైరిణం గచ్ఛేదితి । తస్యయజమానస్య యాగే పురోఽనువాక్యాయాః ప్రాగ్వ్యాహృతీః ప్రయుఞ్జ్యాత్ । తదా పురోఽనువాక్యా వైరిదేవతేతి కృత్వా తత్ఫలం వైరిగామ్యేవభవతి । ప్రకారాన్తరేణ వినియోగముపాదేయతయావిధత్తే “ యాన్కామయేత యజమానాన్త్సమావత్యేనాన్యజ్ఞస్యాశీర్గచ్ఛేదితి తేషామేతా వ్యాహృతీః పురోఽనువాక్యాయా అర్ధర్చఎకాందధ్యాద్యాజ్యాయైపురస్తాదేకాం యాజ్యాయా అర్ధర్చఎకాం తథైనాన్త్సమావతీయజ్ఞస్యాశీర్గచ్ఛతి” ఇతి । బహుయజమానకానామహీనసత్త్రాణామంగభూతేష్టిషు హోతా యద్యేవం కామయేత తాన్సర్వాన్యజమానాన్యజ్ఞస్యఫలంసమమేవ ప్రాప్నుయాదితి తేషాంయజమానానాం యాగే వ్యాహృతీరేవందధ్యాత్ । పురోఽనువాక్యాఅర్ధర్చేఽభిహితే సతి ప్రథమా వ్యాహృతిః । యాజ్యాయాః పురస్తాద్ద్వితీయా వ్యాహృతిః । యాజ్యాయా అర్ధర్చేఽభిహితే సతి తృతీయా వ్యాహృతిః । తథా సతి ఏనాన్సర్వాన్యజమానాన్యజ్ఞస్యఫలంసామ్యేనప్రాప్నోతి । తామేతాంప్రాప్తిం దృష్టాంతేనస్పష్టయతి “ యథా వై పర్జన్యస్సువృష్టంవర్షత్యేవం యజ్ఞో యజమానాయవర్షతిస్థలయోదకం పరిగృహ్ణాంత్యాశిషాయజ్ఞం యజమానస్సంపరిగృహ్ణాతి” ఇతి। యథాలోకేసర్వత్రప్రసృతో మేఘః పక్షపాతమన్తరేణ సర్వేషు దేశేషు ఏకరూపంసువృష్టం సస్యనిష్పత్తిక్షమం వర్షణంముఞ్చత్యేవమయంయథోక్తవ్యాహృత్యుపేతో యజ్ఞస్సర్వయజమానసంఘాయసుఫలం సాధారణ్యేనప్రయచ్ఛతి । తేనచసువృష్టేనద్యాం పూర్ణా

యాంసర్వేజనాఃస్థలయామూలేనఉదకంపరిగృహ్ణంతి । తద్వద్యజమానస్సుమాశిషాసాధారణఫలేనయుక్తం ఇమంయజ్ఞంపరిగృహ్ణాతి । ప్రోవాహ్యోత్థాయ ప్రపుచ్ఛ్యాఘారానుమన్త్రణమన్త్రావ్యాచష్టే “మనోఽసి ప్రాజాపత్యం మనసామాభూతేనావిశేత్యాహ మనోవై ప్రాజాపత్యం ప్రాజాపత్యోయజ్ఞో మనఏవయజ్ఞమాత్మన్ధత్తే । వాగస్యైన్ద్రీసపత్నక్షయణీవాచామేన్ద్రియేణావిశేత్యాహైంద్రీవై వాగ్వాచమేవైంద్రీమాత్మన్ధత్తే” ఇతి । సర్వవ్యవహారసాధనస్య మనసః ప్రజాపతినాప్రథమసృష్టత్వాత్ మనసః ప్రాజాపత్యత్వం ప్రథమసృష్టిశ్చ హ్యాత్రబ్రాహ్మణకాణ్డేసమామ్నాయతే “ఇదంవాఅగ్రేనైవకిఞ్చనాసీత్ నద్యౌరాసీత్ నపృథివీనాన్తరిక్షంతదసదేవసన్మనోఽకురుతస్యామితి” (బ్రా౨కా।౨ప్ర। ౯అ)ఇతి । బృహదారణ్యకేప్యామ్నాతం “ తన్మనోఽకురుత ఆత్మన్వీస్యామితి” ఇతి । ప్రజాపతిర్యజ్ఞానసృజతేత్యుక్తత్వాత్ ప్రాజాపత్యోయజ్ఞః । అనేనమన్త్రపాఠేనతామనోయజ్ఞౌస్వస్మిన్స్థాపయతి । ఇన్ద్రేణవ్యాకృతత్వాద్వాగైన్ద్రీ । తాఞ్చమన్త్రపాఠేనస్వాత్మనిస్థాపయతి॥ * ॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే పఞ్చమప్రపాఠకే దశమోఽనువాకః॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

యోవైసప్తదశం ప్రజాపతిం యజ్ఞమన్వాయత్తం వేద ప్రతియజ్ఞేన తిష్ఠతి న యజ్ఞాద్భ్రంశత ఆశ్రావయేతి చతురక్షరమస్తు శ్రౌషడితి చతురక్షరం యజేతి ద్వ్యక్షరం యే యజామహ ఇతి పఞ్చాక్షరం ద్వ్యక్షరో వషట్కార ఏష వైసప్తదశః ప్రజాపతిర్యజ్ఞమన్వాయత్తో యఏవం వేద ప్రతి యజ్ఞేన తిష్ఠతి నయజ్ఞాద్భ్రంశతే యోవైయజ్ఞస్య ప్రాయణం ప్రతిష్ఠాం॥ ౧॥

ఉదయనం వేద ప్రతిష్ఠితేనారిష్టేన యజ్ఞేన సగ్గ్‌స్థాం గచ్ఛత్యా

శ్రావయాస్తు శ్రౌషడ్యజ యేయజామహే వషట్కార పతగ్ హైవ యజ్ఞస్య ప్రాయణమేషా ప్రతిష్ఠా తముదయనం యఏవం వేద ప్రతిష్ఠితే నారిష్టేన యజ్ఞేనసగ్ స్థాంగచ్ఛతి యోవైసూనృతాయైదోహం వేదదుహ ఏవైనాం యజ్ఞోవైసూనృతాఽఽశ్రావయేత్యైవైనామహ్వాదస్తు॥౨॥

శ్రౌషడిత్యుపావా స్రాక్ష్యజేత్యుదనైషీద్యే యజామహ ఇత్యుపా సదద్వషట్కారేణ దోగ్ధ్యేషవై సూనృతాయై దోహాయ ఏవం వేద దుహ ఏవై నాం దేవా వై సత్ర మాసత తేషాం దిశో ఽదస్య స్త ఏతా మార్ద్రాం పఙ్క్తి మపశ్యన్నా శ్రావయేతి పురోవాతమజన యన్నస్తు శ్రౌషడిత్యభ్రగ్ సమప్లావయ న్యజేతి విద్యుతం॥౩॥

అజనయన్యే యజామహ ఇతి ప్రావర్షయన్నభ్య స్తన యన్వష ట్కారేణ తతోవై తేభ్యో దిశః ప్రాప్యాయన్త యఏవం వేద ప్రాస్మై దిశః ప్యాయన్తే ప్రజాపతింత్వో వేద * ప్రజాపతి స్త్వం వేద † యం ప్రజాపతి ర్వేద సపుణ్యో భవ త్యేష వై ఛన్దస్యః ప్రజాపతి రాశ్రావ యా స్తు శ్రౌషడ్యజయే యజామహే వషట్కారో యఏవం వేదపుణ్యో భవ తి వసన్తం॥ ౪॥

ఋతూనాం ప్రీణామీత్యాహ ర్తవో వై ప్రయాజా ఋతూనేవ ప్రీ ణాతి తేఽస్మై ప్రీతా యథా పూర్వం కల్పన్తే కల్పన్తేఽస్మా ఋతవో యఏ వం వేదాగ్నీషోమయోరహం దేవయజ్యయా చక్షుష్మా న్భూయాసమి

* త్వో వేదేతి త్వః।అవేద। ఇతిపదపాఠః।

† త్వం వేదేతి త్వం।అవేద। ఇతిపదపాఠః॥

త్యాహాగ్నీషోమాభ్యాం వై యజ్ఞశ్చక్షుష్మాన్తాభ్యామేవ చక్షురాత్మన్ధ

త్తేఽగ్నేరహం దేవయజ్యయాఽన్నాదో భూయాసమిత్యాహాగ్నిర్వై దే

వానామన్నాదస్తేనైవ॥ ౫॥

అన్నాద్యమాత్మన్ధత్తే దబ్ధిరస్యదబ్ధో భూయాసమముం దభేయమి

త్యాహైతయా వై దబ్ధ్యా దేవా అసురానదభ్నువన్తయైవ భ్రాతృవ్యం ద

భ్నోత్యగ్నీషోమయోరహం దేవయజ్యయా వృత్రహా భూయాసమి

త్యాహాగ్నీషోమాభ్యాం వా ఇన్ద్రో వృత్రమహన్తాభ్యామేవ భ్రాతృ

వ్యగ్ స్తృణుత ఇన్ద్రాగ్నియోరహం దేవయజ్యయేన్ద్రియావ్యన్నాదో

భూయాసమిత్యాహేన్ద్రియావ్యేవాన్నాదో భవతీన్ద్రస్య॥ ౬॥

అహం దేవయజ్యయేన్ద్రియావీ భూయాసమిత్యాహేన్ద్రియా

వ్యేవ భవతి మహేన్ద్రస్యాహం దేవయజ్యయా జేమానం మహిమానం

గమేయమిత్యాహ జేమానమేవ మహిమానం గచ్ఛత్యగ్నేః స్విష్టకృ

తోఽహం దేవయజ్యయాఽఽయుష్మాన్యజ్ఞేన ప్రతిష్ఠాం గమేయమిత్యాహాయు

రేవాత్మన్ధత్తే ప్రతి యజ్ఞేన తిష్ఠతి॥ ౭॥

ప్రతిష్ఠా మహ్యాదస్తు విద్యుతం వసన్తం తేనైవేన్ద్రస్యాష్టౌ త్రిగ్

శచ్చ॥ ౧౧॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే షష్ఠప్రపాఠక ఏకాదశో

ఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

దశమే హవిరాస్వాదనం విహితం। ఏకాదశే త్వాశ్రావణాది మన్త్రాణి

ప్రాధాన్యేన విధీయన్తే। తేషాం పఞ్చ మన్త్రాణాముత్పత్తిం విధాతుం ప్రస్తౌ

తి « యో వై స ప్తదశం ప్రజాపతిం యజ్ఞ మన్వాయ త్తం వేద ప్రతియజ్ఞే తిష్ఠతి న యజ్ఞాద్భ్రంశతే" ఇతి । అయంమన్త్రసఙ్ఘః సప్తదశాక్షరోపేతత్వాత్ ప్రజాపతిసృష్టత్వాచ్చ సప్తదశః ప్రజాపతిరిత్యభిధీయతే। సచయజ్ఞమన్వాయత్తః సర్వయజ్ఞేష్వనుగతః । తద్విజ్ఞానః * సమ్పూర్ణేనయజ్ఞేన ప్రతిష్ఠితో భవతి। వైకల్యాభావాచ్చాయం యజ్ఞాన్న భ్రష్టో భవతి। మన్త్రానుత్పాదయతి « ఆశ్రావయేతి చతురక్షరమస్తు శ్రౌషడితి చతురక్షరం యజేతి ద్వ్యక్షరం యే యజామహ ఇతి పఞ్చాక్షరం ద్వ్యక్షరో వషట్కార ఏష వై స ప్తదశః ప్రజాపతిర్యజ్ఞమన్వాయత్తో య ఏవం వేద ప్రతియజ్ఞేన తిష్ఠతి నయజ్ఞాద్భ్రంశతే" ఇతి । ఏతేషు పఞ్చసు మన్త్రేషు ఆద్యస్య మన్త్రత్రయస్య వినియోగ మాపస్తమ్బోఽధ్వర్యుకాణ్డే దర్శయతి। (అ- ౧। ౧౫।) « బ్రహ్మన్ ప్రవరాయాశ్రావయిష్యామీతి బ్రహ్మాణ మామన్త్ర్యఓశ్రావయోశ్రావయ శ్రావయోమాశ్రావయేతి వాశ్రావయతి। అస్తు శ్రౌషడిత్యాగ్నీధ్రోఽపరేణోత్కరం దక్షిణా ముఖస్తిష్ఠన్ స్ఫ్యం సమ్మార్గాంశ్చ ధారయన్ ప్రత్యాశ్రావయతి' ఇతి । ' అవదయన్న ముష్మా అనుబ్రూహీతి పురోఽనువాక్యాం సంప్రేష్యత్యవదాయావదాయ స్రువేణ ప్రస్తరబర్హిః సమజ్యజుహూపభృతావాదాయ దక్షిణాతిక్రమ్యాశ్రావ్య ప్రత్యాశ్రావితేఽముం యజేతి యాజ్యామితి సార్వత్రికం, (అ-౧।౧౮) ఇతి। ఆశ్రావయేత్యయమేవపాఠోఽత్రత్యః । ఓశ్రావయ శ్రావయ ఓమాశ్రావయేతిచత్రయం శాఖాన్తరీయం । హేఆగ్నీధ్ర యక్ష్యమాణదేవతాం ప్రతి తుభ్యమిదందీయత ఇత్యాభిముఖ్యేన శ్రావయేత్యధ్వర్యుణోక్తేసతి స ఆగ్నీధ్రోఽస్త్విత్యఙ్గీకృత్య శ్రౌషడితి శబ్దేనశ్రావయతి। హేదేవాః తద్విషయమిదం హవిర్దానం శృణుతేత్యర్థః। హే హోతర్యజయాజ్యాం పఠేత్యర్థః । ఇతరస్యతు మన్త్రద్వయస్య వినియోగ మాశ్వలాయనో హౌత్రకాణ్డేదర్శయతి । ఆగూర్యాజ్యాది రనూయాజవర్జం యేయజామహ ఇత్యాగూర్వషట్కారోఽన్త్యః, (అశ్వ-౧।౫)సర్వేవేవయం

* తద్విద్వానిరస్యేతి తై.

హోతా తారోధ్వర్యుణా యజేతి ప్రేషితాః తేవయంయజామహే యా
జ్యాం పఠామః । వషట్కారశబ్దేన వౌషడిత్యేవం రూపో మన్త్రో వివక్షితః
తచ్చాశ్వలాయన ఉదాహృత్య దర్శయతి « యే యజామహే సమిధః సమి
ధో అగ్న ఆజ్యస్య వ్యన్తు వౌషడితి వషట్కార ఇతి' ఇతి । హవిర్దీయత ఇతి
తస్య శబ్దస్యార్థః । ఏతేషాం పఞ్చమన్త్రాణాం మహిమానం వక్తుం ప్రస్తౌతి
« యో వై యజ్ఞస్య ప్రాయణం ప్రతిష్ఠాముదయనం వేద ప్రతిష్ఠితే నారిష్టేన
యజ్ఞేన సగ్ంస్థాం గచ్ఛతి" ఇతి। ప్రాయణం ప్రారమ్భః । ప్రతిష్ఠా మధ్యకా
లవర్త్యనుష్ఠానం। ఉదయనం సమాప్తిః । యో యజమానో యజ్ఞస్య ము
ఖ్యం ప్రారమ్భాదిత్రయం వేద తదీయో యజ్ఞః ప్రతిష్ఠితస్స్యాత్ । అరిష్టో వై
కల్యరహితః, తాదృశేన యజ్ఞేన సంస్థాం ఫలపర్యన్తతాం ప్రాప్నోతి । మ
న్త్రమహిమానం వక్తి « ఆశ్రావయాస్తు శ్రౌషడ్యజ యే యజామహే వష
ట్కార ఏతద్వై యజ్ఞస్య ప్రాయణమేషా ప్రతిష్ఠోదయనం య ఏవం వే
ద ప్రతిష్ఠితే నారిష్టేన యజ్ఞేన సగ్ంస్థాం గచ్ఛతి" ఇతి। ఆద్యో మన్త్రో ముఖ్యః
ప్రారమ్భః । మన్త్రత్రయం ప్రతిష్ఠా । అన్త్య ఉదయనం । దేవతోద్దేశేన ద్ర
వ్యత్యాగరూపస్య యాగశరీరస్య ఏతైరేవ మన్త్రైర్నిష్పన్నత్వాత్ ।అవశి
ష్టాని ప్రాచ్యాన్యుదీచ్యాని చాఙ్గాని శరీరగతవస్త్రాలంకారాదిస్థానీయాని। ప్ర
కారాన్తరేణ మహిమానం వక్తుం ప్రస్తౌతి « యో వై సూనృతాయై దోహం
వేద దుహ ఏవైనాం" ఇతి । సూనృతా సమీచీనా వాక్ - సమ్యక్త్వం చ త
స్యాః సత్యప్రియరూపత్వం। అత ఏవ స్మర్యతే।

« సత్యం బ్రూయాత్ప్రియం బ్రూయాన్న బ్రూయాత్సత్యమప్రియం।
ప్రియం చ నానృతం బ్రూయాదేష ధర్మస్సనాతనః" ఇతి ।

సా చ కామధేనువత్ పరితోషహేతుత్వాత్ గోత్వేనాత్ర వివక్షితా
తస్యాశ్చ దోహనప్రకారం యో యజమానో వేద సోఽవశ్యమేనాం దుగ్ధే ।
కా సావత్ర సూనృతా కో వా తద్దోహనప్రకార ఇత్యాశఙ్క్య తదుభయం ద
ర్శయన్ మన్త్రమహిమానం వక్తి « యజ్ఞో వై సూనృతాఽఽశ్రావయేత్యై
వైనామహ్వదస్తు శ్రౌషడిత్యుపావాస్రాగ్యజేత్యుదనైషీద్యే యజామహ ఇ

త్యుపాసదద్వషట్కారేణ దోగ్ధ్యేష వై సూనృతాయై దోహో య ఏవం వే
ద దుహ ఏవైనాం" ఇతి। లోకే హి ధోక్ష్యమాణాయా గోరాభిముఖ్యాయ
కిమపి భక్ష్యం ఘాసాదికం దాతుం పాజక్రితికేన నామ్నా తామాహ్వా
యన్తి। అత ఏవ ప్రవర్గ్యబ్రాహ్మణే ఘర్మదుహ ఆహ్వానమేవ మామ్నాయ
తే। ఇడ ఏహ్యదిత ఏహి సరస్వత్యేహీత్యాహ। ఏతాని వా అస్యై దేవనా
మాని। దేవనామైరేవైనామాహ్వయతి। అసావేహ్యసావేహీత్యాహ। ఏ
తాని వా అస్యై మనుష్యనామాని। మనుష్యనామైరేవైనామాహ్వయతీతి।
తద్వదత్రాపి ఆశ్రావయేతి మన్త్రపాఠేనైవైనాం సూనృతానామాహ్వా
దాహ్వయతి। అస్తు శ్రౌషడితి పాఠేనోపావాస్రాక్ వత్సముపావసృజతి।
యజేతి పాఠేనోదనైషీద్దోహనపాత్రమున్నయతి। యే యజామహ ఇతి
పాఠేన ఉపాసదద్దోగ్ధా ప్రత్యాసీదతి। వౌషడితి పాఠేన దోగ్ధి। అత్ర రూప
కత్వేన పరికల్పనాన్మన్త్రాణాం తత్తదర్థవాచకత్వం నాపేక్షితం। సామర్థ్యా
న్తరకల్పనయా పునర్మహిమానం వక్తి "దేవా వై సత్రమాసత తేషాం దిశోఽ
దస్యన్ త ఏతామార్ద్రాం పఙ్క్తిమపశ్యన్నాశ్రావయేతి పురోవాతమజనయ
న్నస్తు శ్రౌషడిత్యభ్రం సమప్లావయన్ యజేతి విద్యుతమజనయన్
యే యజామహ ఇతి ప్రావర్షయన్నభ్యస్తనయన్ వషట్కారేణ తతో వై తే
భ్యో దిశః ప్రాప్యాయన్త య ఏవం వేద ప్రాస్మై దిశః ప్యాయన్తే" ఇతి। సత్ర
మాసీనానాం దేవానాం కేనాపి వైకల్యేన వృష్ట్యభావాద్దిశ ఉదస్యన్ నానాది
గ్భూతాని సస్యాని శోషణేనోపక్షీణాని, తత్పరిహారాయ దేవా ఆర్ద్రాం పు
ష్టిహేతుభూతామేతాం పఙ్క్తిం మన్త్రపఞ్చకమపశ్యన్। స్పష్టమన్యత్।
పునరపి ప్రకారాన్తరేణ మన్త్రమహిమానం దర్శయితుం ప్రస్తౌతి "ప్రజా
పతిం త్వో వేద ప్రజాపతిస్త్వం వేద యం ప్రజాపతిర్వేద స పుణ్యో భవతి"
ఇతి। త్వశబ్దః సర్వనామగణే పఠిత ఏకశబ్దపర్యాయః। అత ఏవ సంప్రదాయవి
ద ఉత త్వః పశ్యన్న దదర్శ వాచమితి ఋచమేవం వ్యాచక్షతే। అప్యేకః పశ్య
న్న పశ్యతీతి। సప్తదశాక్షరరూపమేనం ప్రజాపతిమేకో యజమానో వ
క్ష్యమాణమహిమోపేతం వేద స చ ప్రజాపతిర్జ్ఞాతారమేకం యజమానం

వేదజానాతి అనుగృహ్ణాతి । యమనుగృహ్ణాతి సోఽన్యేభ్యో యజమానేభ్యః
పుణ్యాదుత్కృష్టో భవతి । తన్మహిమానం దర్శయతి "ఏష వై ఛన్దస్యః ప్ర
జాపతిరాశ్రావయాస్తు శ్రౌషడ్యజ యే యజామహే వషట్కారో య ఏవం వే
ద పుణ్యో భవతి" ఇతి । ఏష సప్తదశాక్షరరూపః ప్రజాపతిః ఛన్దస్యః ఛన్ద
స్సు వేదేషు సారత్వేన నిష్పన్నః । అత ఏవ తృతీయకాణ్డే సమామ్నాయతే
"ఏతద్వై ఛన్దసాం వీర్యమాశ్రావయాస్తు శ్రౌషడ్యజ యే యజామహే వషట్కా
రః" ఇతి । య ఏవం ప్రజాపతిచ్ఛన్దస్సారం వేద స పుణ్య ఉత్కృష్టో భవతి । త్వో
వేదత్వం వేదేత్యత్రోభయత్రైకపద్యం సమృద్ధిదాయకం । ద్వితీయానువా
కోక్తానాం ప్రయాజానుమన్త్రణమన్త్రాణాం రూపకకల్పనయా తాత్పర్యం
వ్యాచష్టే "వసన్తమృతూనాం ప్రీణామీత్యాహర్తవో వై ప్రయాజా ఋ
తూనేవ ప్రీణాతి తేఽస్మై ప్రీతా యథాపూర్వం కల్పన్తే కల్పన్తేఽస్మా ఋత
వో య ఏవం వేద" ఇతి । ఋతుదేవతాస్తత్కల్పనయా ప్రీయన్తే ప్రీతా
శ్చాస్మై యజమానాయ యథాపూర్వం కల్పన్తేఽవిపర్యాసేన ప్రవర్తన్తే ।
స్వస్వకాలోచిత పుష్పాగమసన్తాపవృష్ట్యాదిలక్షణయుక్తా భవన్తి । వేదితుర
పేత దేవఫలం । ఆజ్యభాగానుమన్త్రణమన్త్రం వ్యాచష్టే "అగ్నీషోమ
యోరహం దేవయజ్యయా చక్షుష్మాన్ భూయాసమిత్యాహాగ్నీషోమా
భ్యాం వై యజ్ఞశ్చక్షుష్మాన్ తాభ్యామేవ చక్షురాత్మన్ధత్తే" ఇతి । చక్షు
షీ వా ఏతే యజ్ఞస్య యదాజ్యభాగావిత్యస్మిన్ననువాకే-(సం-౨కాం। ౬ప్ర।
౨అ) యజ్ఞచక్షుష్ట్వమాజ్యభాగయోస్సమ్యక్ప్రతిపాదితం। అతస్తదీయ
దేవతాభ్యాం యజ్ఞస్య చక్షుష్మత్త్వం యజమానస్య తత్ఫలం చోచ్యతే । ఆ
గ్నేయయాగానుమన్త్రణమన్త్రం వ్యాచష్టే "అగ్నేరహం దేవయజ్య
యాన్నాదో భూయాసమిత్యాహాగ్నిర్వై దేవానామన్నాదస్తేనైవా
న్నాద్యమాత్మన్ధత్తే" ఇతి । ఉపాంశుయాజానుమన్త్రణమన్త్రం వ్యాచ
ష్టే "దబ్ధిరస్యదబ్ధో భూయాసమముం దభేయమిత్యాహైతయా వై దబ్ధ్యా
దేవా అసురానదభ్నువన్ తయైవ భ్రాతృవ్యం దభ్నోతి" ఇతి। ఏతయా ఉ

పాంశుయాజరూపయాదబ్ధ్యా వైరిఘాతిన్యాహేత్యాఽదభ్నువన్ హింసిత
వంతః । అనయైవదబ్ధ్యా భ్రాతృవ్యం వైరిణం దభ్నోతి మారయతీత్యర్థః ।
పౌర్ణమాసీగతద్వితీయ పురోడాశానుమన్త్రణమన్త్రం వ్యాచష్టే“ అ
గ్నీషోమయోరహం దేవయజ్యయా వృత్రహా భూయాసమిత్యాహాగ్నీషో
మాభ్యాం వా ఇన్ద్రో వృత్రమహన్ తాభ్యామేవ భ్రాతృవ్యగ్ స్తృణుతే”
ఇతి । వృత్రనామకోఽసురోఽగ్నీషోమా దేవాస్తైః సంగష్టవాన్ । తౌ ని
స్సారయితు మిన్ద్రః శీతజ్వరసన్తాపౌ వృత్రే ప్రయుజ్యజఙ్ఘ్యమానాద్వృ
త్రాత్తౌ నిస్సార్య వృత్రం హతవానితి ద్వితీయకాణ్డే స్పష్టీభవిష్యతి । స్తృణుతే
హినస్తీత్యర్థః । అమావాస్యాగత ద్వితీయపురోడాశానుమన్త్రణమన్త్రం
వ్యాచష్టే “ ఇన్ద్రాగ్నియోరహం దేవయజ్యయేన్ద్రియావ్యన్నాదో భూ
యాసమిత్యాహేన్ద్రియావ్యేవాన్నాదో భవతి” ఇతి । సాన్నాయ్యాను
మన్త్రణమన్త్రం వ్యాచష్టే“ ఇన్ద్రస్యాహం దేవయజ్యయేన్ద్రియావీ భూ
యాసమిత్యాహేంద్రియావ్యేవ భవతి” ఇతి । గతశ్రియాం రాజన్యాదీనాం
సాన్నాయ్యానుమన్త్రణమన్త్రం వ్యాచష్టే “ మహేన్ద్రస్యాహం దేవయ
జ్యయా జేమానం మహిమానం గమేయమిత్యాహ జేమానమేవ మహి
మానం గచ్ఛతి” ఇతి । జేమానం జేతృత్వంలక్షణం, మహిమానంవిద్యైశ్వ
ర్యాదిమహత్త్వమిత్యర్థః । స్విష్టకృదనుమన్త్రణమన్త్రం వ్యాచష్టే “ అ
గ్నే స్స్విష్టకృతోఽహం దేవయజ్యయాయుష్మాన్ యజ్ఞేన ప్రతిష్ఠాం గమేయ
మిత్యాహాయురేవాత్మన్ధత్తే ప్రతియజ్ఞేన తిష్ఠతి” ఇతి ।

అథ మీమాంసా.

దశమాధ్యాయస్యాష్టమపాదే చిన్తితమ్ ।

“ న ఆగ్నేయం నోహోతారం నానూయాజేష్వితీదృశః ।
వికల్పఃకిం పర్యుదాసో వా స్యాదాద్యో వచనద్వయాత్ ॥
అన్యాయ్యత్వాద్వికల్పస్య విధ్యంశః సానిషేధనా ।
నేత్యనూయాజధాతుస్థస్తదర్థం పర్యుదస్యతి” ॥

పిత్ర్యయజ్ఞే చోదకప్రాప్తం వరణం ప్రత్యేవం శ్రూయతే। నార్షేయం వృణీతే న హోతారమితి। తథాఽనారభ్యవాదే శ్రూయతే। ఆశ్రావయేతి చతురక్షరమస్తు శ్రౌషడితి చతురక్షరం యజేతి ద్వ్యక్షరం యే యజామహ ఇతి పఞ్చాక్షరం ద్వ్యక్షరో వషట్కార ఏష వై సప్తదశః ప్రజాపతిర్యజ్ఞమన్వాయత్త ఇతి। తథోక్తం నానూయాజేషు యే యజామహం కరోతీతి। తత్ర వరణస్య విధిప్రతిషేధౌ చోదకప్రత్యక్షవచనాభ్యాం ప్రతీయేతే। యే యజామహ ఇత్యస్య తు ద్వాభ్యాం ప్రత్యక్షవచనాభ్యాం విధిప్రతిషేధప్రతీతిః। తత్ర విధాయకప్రతిషేధకయోర్ద్వయోస్తుల్యప్రమాణయోరత్యర్థాద్వికల్ప ఇతి ప్రాప్తే బ్రూమః। అష్టదోషగ్రస్తత్వాద్వికల్పో న న్యాయ్యః। నను పరస్పరవిరుద్ధయోర్విధినిషేధయోస్సముచ్చయస్యాసంభవాత్ కా గతిరత్రేతి చేత్। ఉచ్యతే। నిషేధత్వేన ప్రతీయమానమిదం నేత్యనేన శబ్దేనోపేతం వాక్యం విధివాక్యస్యాంశో భవిష్యతి। తథాహి। యది నేత్యయం శబ్దః కరోతినా సమ్బధ్యేత, తదా యే యజామహ ఇతి శబ్దం న కరోతి ఇత్యేవం ప్రతిషేధస్స్యాత్। యది చ వృణీత ఇత్యేవాఖ్యాత ప్రత్యయేన సమ్బధ్యేత తదా వరణం న కర్తవ్యమితి నిషిధ్యేత। న త్వేవం సమ్బధ్యతే। కిన్త్వనూయాజపదేన వృఞ్ ధాతునా చ సమ్బధ్యతే। తథా సత్యనూయాజవ్యతిరిక్తేష్వయాగేషు యే యజామహః కర్తవ్యః। వరణవ్యతిరిక్తమఙ్గజాతమనుష్ఠేయమిత్యనూయాజవరణపర్యుదాసేన విధేరేవ విశేషితత్వే సతి ప్రతిషేధవాక్యస్యైకస్యైవాభావాన్న వికల్పశ్శఙ్కితుమపి శక్యః॥ * ॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే షష్ఠప్రపాఠకే ఏకాదశోఽనువాకః॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

ఇన్ద్రం వో విశ్వతస్పరి హవామహే జనేభ్యః। అస్మాకమస్తు కేవలః। ఇన్ద్రం నరో నేమధితా హవన్తే యత్పార్యా యునజతే ధియస్తాః। శూ

రోనృషాత్తాశవసశ్చకాన ఆ గోమతి వ్రజే భజా త్వం నః । ఇన్ద్రియాణి
శతక్రతో యా తే జనేషు పఞ్చసు । ఇన్ద్ర తాని త ఆ వృణే । అను తే దాయి
మహ ఇన్ద్రియాయ సత్రా తే విశ్వమను వృత్రహత్యే అను ॥ ౧ ॥

క్షత్రమను సహో యజత్రేన్ద్ర దేవేభిరను తే నృషహ్యే । ఆ య
స్మిన్త్సప్త వాసవా స్తిష్ఠన్తి స్వారుహో యథా । ఋషిర్హ దీర్ఘశ్రుత్త
మ ఇన్ద్రస్య ఘర్మో అతిథిః । ఆమాసు పక్వమైరయ ఆ సూర్యగ్ం రోహయో
దివి । ఘర్మం న సామం తపతా సువృక్తిభిర్జుష్టం గిర్వణసే గిరః । ఇన్ద్ర
మిద్గాథినో బృహదిన్ద్రమర్కేభిరర్కిణః । ఇన్ద్రం వాణీరనూషత । గా
యన్తి త్వా గాయత్రిణః ॥ ౨ ॥

అర్చన్త్యర్కమర్కిణః । బ్రహ్మాణస్త్వా శతక్రతవుద్వగ్ంశమివ యే
మిరే । అగ్ంహోముచే ప్రభరేమా మనీషా మోషిష్ఠదావ్నే * సుమతిం
గృణానాః । ఇదమిన్ద్ర ప్రతిహవ్యం గృభాయ సత్యాః సన్తు యజమానస్య
కామాః । వివేష యన్మా ధిషణా జజాన స్తవై పురా పార్యాదిన్ద్రమహ్నః ।
అగ్ంహసో యత్ర పీపరద్యథా నో నావేవ యాన్తముభయే హవన్తే । ప్రస
మ్రాజం ప్రథమమధ్వరాణాం ॥ ౩ ॥

అగ్ంహోముచం వృషభం యజ్ఞియానాం । అపాం నపాతమశ్వినా
హయన్తమస్మిన్నర ఇన్ద్రియం ధత్తమోజః । వినఇన్ద్ర మృధో జహి నీచా
యచ్ఛ పృతన్యతః । అధస్పదం తమీం కృధి యో అస్మాగ్ం అభిదాసతి ।
ఇన్ద్ర క్షత్రమభి వామమోజోఽజాయథా వృషభ చర్షణీనాం । అపాను

* ఓషిష్ఠదావ్నే ఇతి పాఠాన్తరం।

క్షో జనమిత్రయన్తమురుం దేవేభ్యో అకృణోరులోకం। మృగో న భీమః
కుచరో గిరిష్ఠాః పరావతః॥౪॥

ఆజగామా పరస్యాః। సృకగ్ం సగ్ంశాయ పవిమిన్ద్ర తిగ్మం వి శత్రూన్ తాఢి విమృధో నుదస్వ। వి శత్రూన్ విమృధో నుద వి వృత్రస్య హనూ రుజ। వి మన్యుమిన్ద్ర భామితోఽమిత్రస్యాభిదాసతః। త్రాతారమిన్ద్రమవితారమిన్ద్రగ్ం హవే హవే సుహవగ్ం శూరమిన్ద్రం। హువే ను శక్రం పురుహూతమిన్ద్రగ్ం స్వస్తి నో మఘవా ధాత్విన్ద్రః। మా తే అస్యాం ॥౫॥

సహసావన్పరిష్టావఘాయ భూమ హరివః పరాదై। త్రాయస్వ నోఽవృకేభిర్వరూథైస్తవ ప్రియాసః సూరిషు స్యామ। అనవస్తే రథమశ్వాయ తక్షన్ త్వష్టా వజ్రం పురుహూత ద్యుమన్తం। బ్రహ్మాణ ఇన్ద్రం మహయన్తో అర్కైరవర్ధయన్నహయే హన్తవా ఉ। వృష్ణే యత్తే వృషణో అర్కమర్చానిన్ద్ర గ్రావాణో అదితిః సజోషాః। అనశ్వాసో యే పవయోఽరథా ఇన్ద్రేషితా అభ్యవర్తన్త దస్యూన్॥౬॥

స్పృతేహా త్యేఽసుగాయత్రిణోఽన్యరాణాం పరావతోఽస్య ప
చత్వారిగ్ంశచ్చ॥౧౨॥

సం త్వా సిఞ్చామి ప్రసవోఽస్యగ్నిర్మా బర్హిషోఽహమాప్యాయతా మగ్నిర్యజ్ఞాయైవాయోన్నే శ్రద్ధాం ప్రజాపతి యజ్ఞాం ధ్రువోఽసీత్యాహ మోన్నే సంస్థితమిన్ద్రం నో ద్వావింశతి॥౧౩॥

సం త్వా బర్హిషోఽహం యథా రావణం విద్యా త్రాహిష్ట సహసావన్నేకపఞ్చాశత్॥౫౧॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే షష్ఠప్రపాఠకే ద్వాదశోఽనువాకః॥*॥

॥*॥షష్ఠప్రపాఠకస్సమాప్తః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

సప్తమాద్యేష్వేకాదశాన్తేష్వనువాకేషు యాజమాన బ్రాహ్మణ ప్రసఙ్గాదాధ్వర్యవబ్రాహ్మణమపి కియదభిహితం । ద్వాదశేఽనువాకే యాజ్యా ఉచ్యన్తే। కామ్యేష్టికాణ్డే (సం-౨కాం। ౨ప్ర। ౭అ) సప్తమానువాకే- కాచిదిష్టిరేవమామ్నాయతే “ ఐన్ద్రం చరుం నిర్వపేత్పశుకామ ఐన్ద్రా వై పశవ ఇన్ద్రమేవ స్వేన భాగధేయేనోప ధావతి స ఏవాస్మై పశూన్ప్రయచ్ఛతి పశుమానేవ భవతి” (సం-౨కాం।౨ప్ర। ౭అ)ఇతి । పశూనామైన్ద్రత్వమర్థవాదాన్తరే ద్రష్టవ్యం । పురోడాశాదిపరిత్యాగేన చరువిధానం దర్శయతి “ చరుర్భవతి స్వాదేవాస్మై యోనేః పశూన్ప్రజనయతి”(సం-౨కాం। ౨ప్ర। ౭అ)ఇతి। వాజపేయే హ్యైవారం చరుమశ్వానవఘ్రాపయేత్ ।అశ్వమేధేఽపి లాజానిత్యాదిమన్త్రైర్ణాశ్వా యాన్నముపావహరతి। తచ్చ భక్షితమన్నముత్పత్స్యమానానామశ్వానాం రేతోరూపేణ బీజమిత్యభిప్రేత్య చరోః పశుయోనిత్వమత్రాభిధీయతే । తస్యా ఐన్ద్ర్యేష్టేః పురోనువాక్యామాహ “ ఇన్ద్రం వో విశ్వతస్పరి హవామహే జనేభ్యః। అస్మాకమస్తు కేవలః” ఇతి। హే ఋత్విగ్యజమానాః వో యుష్మాకం జనేభ్యః పుత్రభృత్యాదిజనసిద్ధ్యర్థం విశ్వతస్పరి సర్వస్య జగత ఉపరిస్థిత ముత్కృష్టత్వేన వర్తమానం ఇన్ద్రం హవామహే ఆహ్వయామః। స చేన్ద్రో స్మాకం కేవలోఽస్తు అసాధారణోఽస్తు , ఇతరయజమానేభ్యోఽధిక మనుగ్రహమస్మాసు కరోత్విత్యర్థః । యాజ్యామాహ “ ఇన్ద్రం నరో నేమధితా హవన్తే యత్పార్యా యునజతే ధియస్తాః । శూరో నృషాతా శవసశ్చకాన ఆ గోమతి వ్రజే భజా త్వం నః” ఇతి। అగ్నిచయనమనుతిష్ఠన్తో నర ఇన్ద్రం నేమధితా * బ్రహ్మాదిభిర్దేవైః సహ నేమస్య అర్ధస్య హవిషో ధితా ధారణాయ హవన్తే ఆహ్వయన్తి । అత ఏవ చయనబ్రాహ్మణమామ్నాయతే।అర్ధేన్ద్రాణి జుహోతీతి। తన్మన్త్రాశ్చైవమామ్నాయన్తే। అగ్నిశ్చమ ఇన్ద్ర

---

* బ్రీహ్యాదిభిర్దైవైస్సహ ఇతితై।

శ్చమేసోమశ్చమఇన్ద్రశ్చమ ఇత్యాదయః । యద్యస్మాత్ కారణాత్ పా
ర్యాః పితేఽగ్నే అగ్నిష్టోమాది సారమహాన్తో యజమానాస్తాధియో
యునజతే తాన్యగ్నిష్టోమాదీన్యనుగచ్ఛన్తి। తాదృశ హే ఇన్ద్ర త్వం శూరో
రక్షోభిరనభిభూతః నృషాతా మనుష్యేభ్యః సనితా ధనస్య దాతా శవ
సో అస్మదీయబలస్య చ కానః * సన్యక్ప్రకాశకోభూత్వానోఽస్మాన్
గోమతి బహుగవాదిపశుయుక్తే వ్రజే సజ్ఞ ఆభజ ఆభిముఖ్యేన స్థాపయ।ఇష్ట్య
న్తరం విధత్తే " ఇన్ద్రాయేన్ద్రియావతే పురోడాశమేకాదశకపాలం నిర్వ
పేత్పశుకామ ఇన్ద్రియం వై పశవ ఇన్ద్రమేవేన్ద్రియావన్తగ్ స్వేన భా
గధేయేనోపధావతి స ఏవాస్మా ఇన్ద్రియం పశూన్ప్రయచ్ఛతి । పశుమా
నేవ భవతి" (సం-౨కాం। ౨ప్ర। ౭అ) ఇతి।ఇన్ద్రియం బలం ప్రభూతమస్యా
స్తీతీన్ద్రియానాం క్షీరఘృతాదిద్వారేణ ఇన్ద్రియవృద్ధిహేతుత్వాత్ ప
శూనామిన్ద్రియత్వం । ఇన్ద్రియం పశూంశ్చేతి సముచ్చయోఽధ్యాహర్త
వ్యః । తస్యామిష్టౌ పురోనువాక్యామాహ " ఇన్ద్రియాణి శతక్రతో యా
తే జనేషు పఞ్చసు। ఇన్ద్ర తాని త ఆవృణే" ఇతి । హే శతక్రతో పఞ్చసు జనే
షు నిషాదపఞ్చమేషు బ్రాహ్మణాదివర్ణేషు యాని తే తవానుగ్రహాత్ ఇ
న్ద్రియాణి సామర్థ్యాని సన్తి హే ఇన్ద్ర తాని సర్వాణి తే తవానుగ్రహాదా
వృణే సమస్తాద్గృణ్ణామి। యాజ్యామాహ " అను తే దాయి మహ ఇన్ద్రి
యాయ సత్రా తే విశ్వమను వృత్రహత్యే। అను క్షత్రమను సహో యజ
త్రేన్ద్ర దేవేభిరను తే నృషహ్యే" ఇతి । యజత్ర యష్టవ్య హే ఇన్ద్ర మహే
మహతే సర్వేభ్యో దేవేభ్యోఽధికాయ తే తుభ్యం సత్రా సత్రేషు విశ్వం
సర్వం హవిర్దేవేభిః అగ్న్యాదిభిః అను దాయి అనుక్రమేణ దీయతే। కి
మర్థం। వృత్రహత్యే వృత్రవధమను తే § తవ ఇన్ద్రియాయ బలసిద్ధ్యర్థం।
న కేవలం వృత్రవధమనుసృత్య కిన్తు క్షత్రమను త్వదీయం క్షత్రియత్వ జాత్య
భిమానమనుసృత్య, సహోఽను త్వదీయం బలమనుసృత్య, నృషహ్యే వై
రిమనుష్యతిరస్కారశీలమనుసృత్య, త్వయి యథోక్తాన్ గుణానవేక్ష్య తేతు

* సర్వకో భూత్వేతి కా.

§ వధమనుసరతే ఇతి తై।

భ్యం పునస్త్వ పునర్దీయత ఇతి శేషః। అన్యామిష్టింవిధత్తే “ఇన్ద్రాయఘర్మ వతే పురోడాశమేకాదశకపాలం నిర్వపేద్బ్రహ్మవర్చసకామో బ్రహ్మ వర్చసం వై ఘర్మ ఇన్ద్రమేవ ఘర్మవన్తగ్ స్వేనభాగధేయేనోపధావతి స ఏవాస్మిన్ బ్రహ్మవర్చసం దధాతి బ్రహ్మవర్చస్యేవ భవతి” (సం- ౨ కాం। ౨ప్ర। ౭అ) ఇతి। ఘర్మవతే వేదశాస్త్రప్రయుక్తబ్రహ్మతేజోవిశిష్టాయ। వి స్పష్టస్వభావ వేదశాస్త్రాదిరూపేణ బ్రహ్మవర్చసేన దీప్యత ఇతి బ్రహ్మవర్చస స్య ఘర్మత్వం। ఏతస్యామిష్టౌ పురోఽనువాక్యామాహ “ఆయస్మిన్త్సప్త వాసవా తిష్ఠన్తి స్వారుహో యథా। ఋషిర్హ దీర్ఘశ్రుత్తమ ఇన్ద్రస్య ఘర్మో అతిథిః” ఇతి। వాసయన్తి రథస్యోపర్యాదిత్యమితి వాసవా ఆదిత్యా శ్వాః తే చ సప్తసఙ్ఖ్యాకాః సప్త యుఞ్జన్తి రథమేకచక్రమితి మన్త్రవర్ణా త్। న చైవం సతి ఏకోఽశ్వో వహతి సప్తనామేత్యనేన విరోధః। వచనద్వయ బలేన వికల్పస్యాశ్రితత్వాత్। తే చ సప్తాశ్వాః స్వారుహో యథా ఆది త్యపతన్త్రాప స్వయమేవారోహన్త ఇవ వర్తన్తే, సుశిక్షితత్వేన ప్రేర ణం వినైవ ప్రవృత్తత్వాత్। తాదృశాః సప్తాశ్వా యస్మిన్నాదిత్యే ఆతిష్ఠన్తి అస్మిన్వర్తన్తే ఆదిత్య ఋషిర్హ అతీన్ద్రియజ్ఞానేన సర్వదా వేదత్రయో పేతత్వాత్, అత ఏవామ్నాయతే “వేదైరశూన్యస్త్రిభిరేతి సూర్యః” ఇతి। దీర్ఘశ్రుత్తమః త్రైలోక్యప్రకాశనేన ప్రథితకీర్తితమః। ఈదృశో ఘ ర్మో దీప్యమాన ఆదిత్య ఇన్ద్రస్య గృహేఽతిథిః స్వాభీష్టం యాచితుం యదా కదాచిదాగచ్ఛతి తస్యేన్ద్రస్య సహమా కిము వక్తవ్య ఇత్యభిప్రాయః। యా జ్యామాహ “ఆమాసు పక్వమైరయ ఆ సూర్యగ్ం రోహయో దివి। ఘర్మం న సామం తపతా సువృక్తిభిర్జుష్టం గిర్వణసే గిరః” ఇతి। ఫలపాకరహితా స్వోషధీషు పక్వం సస్యఫలపాకయుక్తం ఫలం హే ఇన్ద్ర త్వమైరయః వృష్టి ద్వారా సమ్పాదితవానసి। సూర్యం చిరన్తనపరివర్తనసామర్థ్యప్రదానేన అ నుగృహ్య దివి ఆరోహయసి। * హేతుభిర్యజమానాః జుష్టమిన్ద్రస్య ప్రియం హవిః పురోడాశరూపం తపత సుష్ఠుహుతం కురుత। కిమివ ఘర్మం న ప్రవర్గ్య

* హేఋత్విజ ఇతి కా.

మివ। సువృక్తిభిః హింకారప్రస్తావాదిశోభనభక్తియుక్తైః సామసామ
భిః ఘర్మంయథాతపన్తి। గిర్వణసే గీర్భిః స్తుత్యాయేన్ద్రాయ గిరః స్తుతి
రూపాః ప్రయుక్తా ఇతి శేషః। ఇష్ట్యన్తరం విధత్తే “ఇన్ద్రాయార్కవతే పు
రోడాశమేకాదశకపాలం నిర్వపేదన్నకామోఽర్కో వై దేవానామన్న
మిన్ద్రమేవార్కవన్తꣳ స్వేన భాగధేయేనోపధావతి స ఏవాస్మా అన్నం ప్ర
యచ్ఛత్యన్నాద ఏవ భవతి” (సం-౨కాం। ౨ప్ర। ౭అ) ఇతి। బుభుక్షుభిరర్థ్య
మానత్వాదాదరేణ స్వీక్రియమాణత్వాత్ అన్నస్యార్కత్వం। తత్ర పురో
నువాక్యామాహ “ఇన్ద్రమిద్గాథినో బృహదిన్ద్రమర్కేభిరర్కిణః। ఇ
న్ద్రం వాణీరనూషత” ఇతి। గాథినః సామగాః బృహద్బృహతా సామ్నా ఇ
న్ద్రమేవ అనూషత అస్తువన్। ఋచస్తు తావిత్యస్మాద్ధాతో రుత్పన్నోఽర్కశ
బ్ద ఋక్త్వమాచష్టే। అర్కేభిరృగ్భిరర్కిణో బహ్వృచా ఇన్ద్రమస్తువన్।
వాణీః అన్యా అపి వాచో యజూరూపా ఇన్ద్రమస్తువన్। యాజ్యామాహ
“గాయన్తి త్వా గాయత్రిణ అర్చన్త్యర్కమర్కిణః। బ్రహ్మాణస్త్వా శత
క్రత ఉద్వంశమివ యేమిరే” ఇతి। హే శతక్రతో గాయత్రిణో గాయత్ర సా
మయుక్తా ఉద్గాతారః త్వాం గాయన్తి। అర్కిణో బహ్వృచాః త్వామర్చ
న్తి స్తువన్తి। బ్రహ్మాణస్తదుపలక్షితా అధ్వర్యవోఽపి త్వాముద్యేమిరే ఉత్థా
పయన్తి వర్ధయన్తీత్యర్థః। కిమివ వంశమివ। యథా కులాచారాదిభిః స్వకీయం
వంశమున్నయన్తి ఉన్నతం కుర్వన్తి తద్వత్। ఇష్ట్యన్తరం త్రిహవిష్కం వి
ధత్తే “ఇన్ద్రాయ ఘర్మవతే పురోడాశమేకాదశకపాలం నిర్వపేదిన్
ద్రాయేన్ద్రియావత ఇన్ద్రాయార్కవతే భూతికామో యదిన్ద్రాయ ఘ
ర్మవతే నిర్వపతి శిర ఏవాస్య తేన కరోతి యదిన్ద్రాయేన్ద్రియావత ఆత్మా
నమేవాస్య తేన కరోతి యదిన్ద్రాయార్కవతే భూత ఏవాన్నాద్యే ప్రతితిష్ఠ
తి భవత్యేవ” (సం-౨కాం। ౨ప్ర। ౭అ) ఇతి। తేన ఘర్మవతే నిర్వాపే
ణాధ్వర్యురస్య యజమానస్య శిరః కరోతి। ఏవం విద్యైశ్వర్యాదిభిః సభా
యామున్నతశిరసం కరోతి। తేనేన్ద్రియావతే నిర్వాపేణాస్య యజమా
నస్య ఆత్మానమేవ కరోతి, పుష్టశరీరమేవ కరోతి। అర్కవతే నిర్వాపేణ య

జమానోఁభూత్వైవ ఐశ్వర్యం ప్రాప్త ఏవ సన్ననయోగ్యేనహ్యగస్నే ప్రతితిష్ఠతి, భవత్యేవ పునరప్యధికమైశ్వర్యం ప్రాప్నోత్యేవ। అత్ర ఘృతవతో హవిషః 'ఆయస్మిన్' ఇత్యాదికే యాజ్యానువాక్యే, ఇంద్రియావతో హవిషః «ఇంద్రియాణి శతక్రతో' ఇత్యాదికే, అర్కవతో హవిషః 'ఇంద్రమిద్గాథినో బృహత్' ఇత్యాదికే। ఇష్ట్యంతరం విధత్తే « ఇంద్రాయాగ్ంహోముచే పురోడాశమేకాదశకపాలం నిర్వపేద్యః పాప్మనా గృహీతస్స్యాత్ పాప్మా వా అగ్ంహ ఇంద్రమేవాగ్ంహోముచగ్ స్వేనభాగధేయేనోపధావతి సఏవైనం పాప్మనోఽగ్ంహసో ముఞ్చతి" (సం-౨కాం। ౨ప్ర। ౮అ) ఇతి। అంహశ్శబ్దేన ఆగః, అత్ర నరకహేతుర్నిషిద్ధాచరణాదిరూపః పాప్మోచ్యతే, పాప్మనోఽంహసః అత్యధికాత్ - పాపాదిత్యర్థః। తత్ర పురోఽనువాక్యామాహ « అగ్ంహోముచే ప్రభరేమా మనీషామోషిష్ఠదావ్నే సుమతిం గృణానాః। ఇదమింద్ర ప్రతిహవ్యం గృభాయ సత్యాస్సంతు యజమానస్య కామాః" ఇతి। గృణానాః స్తువంతో వయం ఓషిష్ఠదావ్నే గ్రీష్మకాలే దావాగ్నినా అత్యంతదగ్ధభూప్రదేశేభ్యో వర్షర్తౌ వృష్టిం దాత్రే, అంహోముచే పాపాన్మోచయిత్రే మనీషాం బుద్ధిం ప్రభరేమ స్వీకుర్మః। కీదృశీం సుమతిం, త్వాంతోషయామిత్యేవమాది శోభనమనసోపేతాం। హే ఇంద్ర ఇదం దీయమానం హవ్యం ప్రతిగృహాణ, తేన యజమానస్య కామాః సత్యాః సంతు। యాజ్యామాహ « వివేష యన్మా ధిషణా జజాన స్తవై పురా పార్యాదింద్రమహ్నః। అగ్ంహసో యత్ర పీపరద్యథా నో నావేవ యాంతముభయే హవంతే" ఇతి। యద్యస్మాత్ కారణాత్ ధిషణా పూర్వోక్తా బుద్ధిర్మాం వివేష వ్యాప్తవతీ తస్మాదహం సుబుద్ధిః జజాన జాతవానస్మి। అతఏవ పార్యాదహ్నః పారేభవాత్ మరణదివసాత్ పురా త్వాం స్తవై ఆమరణం స్తవానీత్యర్థః। యత్ర యస్యాం ధిషణాయాం సత్యాం ఇంద్రోఽస్మాకం అంహసః పాపాత్ పీపరత్ ఉత్తారితవాన్ సా ధిషణా వివేషేత్యన్వయః। అథవా యత్ర అహన్యస్మానంహసః పారయతి తస్మాత్పార్యాదహ్నః

పురాస్త్వహా ఇత్యన్వయః । యథాలోకే నావా నద్యాం యాన్తం నావికము భయకూలద్వయవర్తినో హవన్తే భో మాముత్తారయేత్యాహ్వయన్తి తథైవాంహసో ముక్తానస్మానుభయకూలప్రభవా ఆహ్వయన్తీత్యర్థః। అత్రైవ వికల్పితామన్యాం యాజ్యామాహ « ప్రసమ్రాజం ప్రథమమధ్వరాణామ గ్ంహోముచం వృషభం యజ్ఞియానాం । అపాన్నపాత మశ్వినా హయన్తమస్మిన్నర ఇన్ద్రియం ధత్తమోజః'' ఇతి । హే నరౌ మనుష్యావృత్విజః ప్రకర్షేణ ఇన్ద్రియం భజతేతి శేషః। కీదృశం సమ్రాజం సమ్యగ్దీప్యమానం, అధ్వరాణాం అగ్నిష్టోమాదీనాం ప్రథమం ముఖ్యదేవం, అంహోముచం పాపాన్మోచయితారం, యజ్ఞియానాం యజ్ఞసమ్బద్ధిఫలానాం వృషభం వర్షితారం. అపాం ఉదకానాం నపాతం అవినాశయితారం, హయన్తం ఐశ్వర్యసఙ్గమయితారం। హే అశ్వినా అస్మిన్యజమానే ఇన్ద్రియం చక్షురాది పాటవం ఓజో బలఞ్చ ధత్తం స్థాపయతం। ఇష్ట్యన్తరం విధత్తే « ఇన్ద్రాయ వైమృధాయ పురోడాశమేకాదశకపాలం నిర్వపేద్యం మృధోఽభిప్రవేపేరన్రాష్ట్రాణి వాభిసమియురిన్ద్రమేవ వైమృధగ్ స్వేన భాగధేయేనోపధావతి స ఏవాస్మాన్మృధోఽపహన్తి'' (సం౨కా।౨ప్ర।౭అ) ఇతి। మృధో వైరిణో యం యజమానమభితః ప్రవేపేరన్ ప్రకర్షేణ కమ్పయేయుః భీతిముత్పాదయేయుః అథవా రాష్ట్రాణి దేశానభితో వినాశయితుం సమీయుస్సఙ్గతా భవేయుస్తస్య యజమానస్య రక్షాయై వైమృధాయ శత్రువినాశకాయేన్ద్రాయ ఏకాదశకపాలం పురోడాశం నిర్వపేత్ స చేన్ద్రోఽస్మాద్యజమానాన్మృధశ్శత్రూనపహన్తి। తత్ర పురోఽనువాక్యామాహ « వి న ఇన్ద్ర మృధో జహి నీచా యచ్ఛ పృతన్యతః। అధస్పదం తమీం కృధి యో అస్మాగ్ం అభిదాసతి'' ఇతి । హే ఇన్ద్ర నోఽస్మాకం మృధశ్శత్రూన్ విశేషేణ జహి । కిఞ్చ పృతన్యతః అస్మాన్మారయితుం సేనామిచ్ఛతశ్శత్రూన్ నీచాన్ న్యగ్భూతాన్యచ్ఛ ఉపరతాన్కురు । యశ్శత్రుర్నోఽస్మానభిదాసతి ఉపక్షపయతి తమీం తమపి వైరిణం అధస్పదం అస్మత్పాదయోః ప్రణత శిర

సర్వం కుర్విత్యర్థః । తత్రయాజ్యామాహ “ఇన్ద్ర క్షత్త్రమభి వామమోజోఽజాయథా వృషభ చర్షణీనాం । అపానుదో జనమమిత్రయన్తమురుం దేవేభ్యో అకృణోరు లోకం” ఇతి । హే ఇన్ద్ర * వామం వననీయం క్షత్రం క్షతాత్త్రక్షణం ఓజోఽస్మదీయం బలమభిలక్ష్య అజాయథాః ఏతత్సర్వం సమ్పాదయితుం జాతోఽసి । చర్షణీనాం మనుష్యాణాం హే వృషభ కామానాం వర్షయితః అమిత్రయన్తం శత్రుభావమిచ్ఛన్తం జనం అపానుదః నిరాకృతవానసి । దేవేభ్యో హవిష్ప్రదానాది వ్యవహారిభ్యో యజమానేభ్య ఉరుం విస్తీర్ణం లోకం భోగస్థానం అకృణోః అకృతవానేవాసి । అస్యామేవేష్టౌ వికల్పితాం పురోఽనువాక్యామాహ “మృగో న భీమః కుచరో గిరిష్ఠాః పరావత ఆజగామా పరస్యాః । సృకꣳ సꣳశాయ పవిమిన్ద్ర తిగ్మం వి శత్రూన్తాఢి వి మృధో నుదస్వ” ఇతి । హే ఇన్ద్ర భీమో భయఙ్కరః కుచరః ప్రాణిభక్షణాదిరూపకుత్సితాచరణశీలః గిరిష్ఠాః పర్వతనిష్ఠో మృగో న సింహవ్యాఘ్రాదిమృగ ఇవ పరస్యాః పరావతో మహతో దూరాదాజగామ అస్మద్విరోధినం హన్తుమాగతోఽసి । ఆజగన్థేతి శాఖాన్తరే మధ్యమపురుషః పఠితః । సృకం పరశరీరాదిషు సరణశీలం తిగ్మం తీక్ష్ణం పవిం వజ్రం సంశాయ సమ్యక్తీక్ష్ణం కృత్వా విశేషేణ శత్రూన్తాడయ । మృధో యోద్ధౄన్శత్రూన్ విశేషేణ నుదస్వ నిరాకురు । వికల్పితాం యాజ్యామాహ “వి శత్రూన్వి మృధో నుద వి వృత్రస్య హనూ రుజ । వి మన్యుమిన్ద్ర భామితోఽమిత్రస్యాభిదాసతః” ఇతి । హే ఇన్ద్ర శత్రూన్విశేషేణ నుద నిరాకురు । మృధో యోద్ధౄనపి విశేషేణ నుద । వృత్రస్య హనూ విశేషేణ భగ్నౌ కురు । త్వం భామితః క్రుద్ధః సన్నభిదాసతోఽస్మానుపక్షపయతః అమిత్రస్య వైరిణో మన్యుం విశేషేణ భగ్నం కురు । ఇష్ట్యన్తరం విధత్తే “ఇన్ద్రాయ త్రాత్రే పురోడాశమేకాదశకపాలం నిర్వపేద్బద్ధో వా పరియత్తో వేన్ద్రమేవ త్రాతారꣳ స్వేన భాగధేయేనోపధావతి స ఏవైనం త్రాయతే” (సం. ౨కా.

* వామంవసనీయం క్షత్రం ప్రతిక్షణమితి సై అశుద్ధపాఠః,

౨ ప్ర। ౭ అ) ఇతి। బద్ధః శృఙ్ఖలయా నిగడితః పరియత్తః శృఙ్ఖలామన్తరేణ
పరితో భటైరవరుద్ధః। తత్ర పురోఽనువాక్యామాహ “ త్రాతారమిన్ద్రమవి
తారమిన్ద్రగ్‍ం హవేహవే సుహవగ్‍ం శూరమిన్ద్రం। హువే ను శక్రం పురు
హూతమిన్ద్రగ్‍ం స్వస్తి నో మఘవా ధాత్విన్ద్రః।” ఇతి। త్రాతారం శృ
ఙ్ఖలాబన్ధాద్రక్షితారం। అవితారం భటావరోధాద్రక్షితారం। శూరం బన్ధ
కానామవరోధకానాఞ్చ తిరస్కారే క్షమం। హవేహవే సుహవం సర్వ
స్మిన్నాహ్వానే సుఖేన ఆహ్వాతుం శక్యం। శక్రం సర్వకార్యేషు శక్తియుక్తం।
పురుహూతం బహుభిర్యజమానైరాహూతమిన్ద్రం హువే ను ఆహ్వయా
మ్యేవ ప్రతివిశేషణమిన్ద్రశబ్దావృత్తిర్వాక్యభేదార్థం। త్రాతారమిన్ద్రం హు
వే। అవితారమిన్ద్రం హువే। ఇత్యేవం వాక్యభేదః। తైశ్చ బహుభిర్వా
క్యైర్మహిమాతిశయః ప్రదర్శ్యతే। ఇన్ద్రాగచ్ఛ హరివ ఆగచ్ఛేత్యాదౌ త
ద్దర్శనాత్। లోకేఽపి అతిబాలముపలాలయితుం పితరాగచ్ఛ భ్రాతరా
గచ్ఛేత్యాదౌ తద్దృశ్యతే। మఘవానిన్ద్రో నోఽస్మభ్యం స్వస్తి ధాతు అవి
నాశం దధాతు। తత్రైవ యాజ్యామాహ “ మా తే అస్యాం సహసావన్పరి
ష్టావఘాయ భూమ హరివః పరాదై। త్రాయస్వ నోఽవృకేభిర్వరూథైస్తవ
ప్రియాసః సూరిషు స్యామ” ఇతి। హే సహసావన్ బలవన్నిన్ద్ర అస్యాం పరి
ష్టౌ పరిత్రాణార్థం క్రియమాణాయామిష్ట్యాం అఘాయ వైకల్యాయ మా భూ
మ. అస్మదనుష్ఠితే కర్మణి వైకల్యం మా భూదిత్యర్థః। హే హరివః హర
యోఽశ్వాః తద్వన్ పరాదై పరాదాతుం త్వామవజ్ఞాతుం వయం మా భూ
మ, కదాచిదప్యవజ్ఞాం మా కరవామేత్యర్థః। త్వం నోఽస్మానవృకేభిః హిం
సారహితైః వరూథైర్గృహైస్త్రాయస్వ తాదృశాన్ప్రయచ్ఛ। సూరిషు
విద్వత్సు యజమానేషు మధ్యే వయం తవ ప్రియా భవేమ. ఇష్ట్యన్తరం విధ
త్తే “ ఇన్ద్రాయార్కాశ్వమేధవతే పురోడాశమేకాదశకపాలం నిర్వపే
ద్యం మహాయజ్ఞో నోపనమేదేతే వై మహాయజ్ఞస్యాన్త్యే తనూ యదర్కా
శ్వమేధావిన్ద్రమేవార్కాశ్వమేధవన్తగ్‍ం స్వేన భాగధేయేనోపధావతి
స ఏవాస్మా అన్తతో మహాయజ్ఞం చ్యావయత్యుపైనం మహాయజ్ఞో నమతి”

(సం౨కా। ౨ప్ర। ౭అ) ఇతి। అశ్వమేధయజ్ఞస్య సాధనభూతో యోఽగ్నిః సోఽర్కః। యశ్చ తత్ఫలభూత ఆదిత్యః సోఽశ్వమేధః । అత ఏవ పఞ్చమకాణ్డే పఞ్చ్యాకాఽఽహుతివిధిశేషార్థవాదే సమామ్నాయతే “ అర్కో వా ఏష యదగ్నిరసావాదిత్యోఽశ్వమేధో యదేతా ఆహుతీర్జుహోత్యర్కాశ్వమేధయోరేవ జ్యోతీꣳషి సన్దధాతి” ఇతి। అశ్వమేధబ్రాహ్మణేఽప్యేవమామ్నాయతే “ అగ్నిర్వా అశ్వమేధస్య యోనిరాయతనꣳ సూర్యోఽగ్నేర్యోనిరాయతనం యదశ్వమేధేఽగ్నిం చిత్య ఉత్తరవేదిం చినోతి తావర్కాశ్వమేధౌ” ఇతి। వాజసనేయినోఽపి చిత్యస్యాగ్నే రుపాసనే సమామనన్తి “ ఏష వా అశ్వమేధో య ఏష తపతి తస్య సంవత్సర ఆత్మాయమగ్నిరర్కస్తస్యేమే లోకా ఆత్మానస్తావేతావర్కాశ్వమేధ ఇతి” ఇతి । ఇన్ద్రస్తుతయోరగ్న్యాదిత్యయోస్స్వామిత్వాదర్కాశ్వమేధవానిత్యుచ్యతే। యం యజమానం ప్రత్యశ్వమేధరాజసూయాదిమహాయజ్ఞో నోపనమేన్న ప్రాప్నుయాత్, స యజమానోఽర్కాశ్వమేధ స్వామి నేసిర్వపేత్ । యావేతావర్కాశ్వమేధశబ్దవాచ్యావగ్న్యాదిత్యౌ తావుభౌ మహాయజ్ఞస్యాశ్వమేధస్యాద్యన్తతనూ, ప్రారమ్భసమాప్తికోట్యోర్వర్తమానే శరీరే। చిత్యాగ్నిస్సాధనత్వేన ప్రారమ్భకోటౌ వర్తతే। ఆదిత్యస్తు ఫలరూపత్వేన సమాప్తికోటిగామీ। స ఏవేన్ద్రో యజమానస్య సమీపే మహాయజ్ఞం ప్రేరయతి । స చ మహాయజ్ఞ ఏనం యజమానం ఉపనమతి ప్రాప్నోతి। తత్ర పురోఽనువాక్యామాహ “ అనవస్తే రథమశ్వాయ తక్షన్త్వష్టా వజ్రం పురుహూత ద్యుమన్తం। బ్రహ్మాణ ఇన్ద్రం మహయన్తో అర్కైరవర్ధయన్నహయే హన్తవా ఉ” ఇతి। హే పురుహూత బహుభిర్యజమానైరాహూతేన్ద్ర తే తవ రథం అనవో మనుష్యాః తక్షన్ తక్షన్తు సంస్కుర్వన్తు। కిమర్థం। అశ్వాయ అశ్వం సంయోక్తుం । త్వష్టా దేవశిల్పీ ద్యుమన్తం దీప్తిమన్తం వజ్రం తక్షతు। బ్రహ్మాణో బ్రాహ్మణా ఋత్విజః అర్కైరర్చనసాధనైర్మంత్రైః మహయన్తః పూజయన్తః ఇన్ద్రమవర్ధయన్ యశసా వర్ధయన్తు। అహయే అహిమఘం మహాయజ్ఞప్రాప్తిప్రతిబన్ధకపాపం హన్తవా ఉ అవశ్యం

హస్తం అవర్ధయన్నిత్యన్వయః। యాజ్యామాహ “వృష్ణియత్తే వృష ణో అర్కమర్చానిన్ద్ర గ్రావాణో అదితిస్సజోషాః। అనశ్వాసో యేపవయో ఽరథా ఇన్ద్రేషితా అభ్యవర్తన్తదస్యూన్” ఇతి। హేఇన్ద్ర యద్యదావృష్ణేతే కామాభివర్షిణస్తవ సంబంధి నమస్కరణమర్చనీయం వృషణో వర్షణం ఫలాభివర్షకం యాగం గ్రావాణః సాధనభూతా దృషదుపలాదయః పదార్థాః అర్చాం అర్చయన్తి అలంకుర్వన్తి। తదానీం అదితి ర్వేది రూపా పృథివీ సజోషాస్త్వయా సమానప్రీతిర్భవతు। ఇన్ద్రేషితాః ఇన్ద్రప్రేరితాః యే పవయః వజ్రాస్సన్తి తే ఽశ్వరథా అనశ్వాసో రథాశ్వనిరపేక్షా ఏవ దస్యూన్ మహాయజ్ఞప్రాప్తిప్రతిబన్ధకానసురాన్ అభ్యవర్తన్త అభిలక్ష్య హస్తం ప్రవర్తన్తాం॥

॥*॥ అత్ర వినియోగసఙ్గ్రహః ॥*॥

“ఇన్ద్రం వో విశ్వతో ఽముష్మిం శ్చరావైన్ద్రం బుచోర్ద్వయం।
ఇన్ద్రాగ్నీ యావద్యాగే స్యాదాయస్మిన్ఘర్మవద్యజౌ॥
ఇన్ద్రం స్యాదర్కవద్యాగే ఽగ్నిస్తోం ఽహాముగ్య జావృచః।
ఏనో వృత్రే చతస్రస్సుస్త్రాతారం త్రాతృమద్యజౌ॥
అనవో ఽర్కాశ్వవద్యాగే మన్త్రాస్సప్త దశేరితాః”॥ ఇతి॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే షష్ఠప్రపాఠకే ద్వాదశో ఽనువాకః॥

ఇతి శ్రీమద్రాజాధిరాజ పరమేశ్వర వైదికమార్గప్రవర్తక శ్రీవీర బుక్కభూపాలసామ్రాజ్యధురన్ధర సాయనమాధవాచార్య శ్రీవిద్యారణ్యముని విరచితే వేదార్థప్రకాశనామకే తైత్తిరీయ యజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే షష్ఠప్రపాఠకస్సంపూర్ణః॥*॥

హరిః ఓం తత్సత్ బ్రహ్మార్పణమస్తు

శ్రీ

శ్రీ వేదవ్యాసాయ నమః.

అథ తైత్తిరీయసంహితాయాం.

ప్రథమకాణ్డే సప్తమప్రపాఠకః.

శ్రీగురుభ్యో నమః

హరిః ఓమ్

పాకయజ్ఞం వా అన్వాహితాగ్నేః పశవ ఉపతిష్ఠన్త ఇడా ఖలు వై
పాకయజ్ఞస్సైషాన్తరా ప్రయాజానూయాజాన్ యజమానస్య లోకే౭
వహితా తామాహ్రియమాణామభిమన్త్రయేత సురూప వర్షవర్ణ ఏ
హీతి పశవో వా ఇడా పశూనేవోపహ్వయతే యజ్ఞం వై దేవా అదుహ్రన్
యజ్ఞో౭సురాగ్ం అదుహత్తే౭సురా యజ్ఞదుగ్ధాః పరాభవన్యో వై యజ్ఞస్య
దోహం విద్వాన్ ॥ ౧॥

యజతే౭ప్యస్యం యజమానం దుహే సా మే సత్యాశీరస్య యజ్ఞస్య భూ
యాదిత్యాహైష వై యజ్ఞస్య దోహస్తేనైవైనం దుహే ప్రత్తా వై గౌర్దు
హే ప్రత్తేడా యజమానాయ దుహ ఏతే వా ఇడాయై స్తనా ఇడోపహూ
తేతి వాయుర్వత్సో యర్హి హోతేడాముపహ్వయేత తర్హి యజ
మానో హోతారమీక్షమాణో వాయుం మనసా ధ్యాయేత్ ॥ ౨॥

మాత్రే వత్సముపావసృజతి సర్వేణ వై యజ్ఞేన దేవాస్సువర్గం లోక
మాయన్ పాకయజ్ఞేన మనురశ్రామ్యత్సేడా మనుముపావర్తత తాం దే
వాసురా వ్యహ్వయన్త ప్రతీచీం దేవాః పరాచీమసురాస్సా దేవానుపావర్
తత పశవో వై తద్దేవానవృణత పశవో౭సురానజహుర్యం కామయేతా పశు
స్స్యాదితి పరాచీం తస్యేడాముపహ్వయేతాపశురేవ భవతియం ॥ ౩॥

కామయేత పశుమాన్థ్స్యాదితి ప్రతీచీం తస్యేడాముపహ్వయేత ప

శుమానేవ భవతి బ్రహ్మవాదినో వదన్తి స త్వా ఇడా ముపహ్వయేత య

ఇడాముప హూయాత్మాన మిడాయాముప హ్వయేతేతి సా నః ప్రియా

సుప్రతూర్తి ర్మఘోనీత్యా హేడామేవోపహూయాత్మానమిడాయా

ముపహ్వయతే వ్యస్తమివవా ఏతద్యజ్ఞస్యయదిడా సామి ప్రాశ్నన్తి॥౪॥

సామిమార్జయన్త ఏతత్ప్రతివా అసురాణాంయజ్ఞోవ్యచ్ఛిద్యతబ్ర

హ్మణా దేవాస్సమదధు బృహస్పతి స్తనుతా మిమంన ఇత్యాహ బ్రహ్మ

వై దేవానాం బృహస్పతి బ్రహ్మణైవ యజ్ఞగ్ సన్దధాతివిచ్ఛిన్నం యజ్ఞ

గ్ సమిమం దధాత్విత్యాహ సన్తత్యై విశ్వేదేవా ఇహ మాదయన్తామి

త్యాహ సన్తత్యైవయజ్ఞం దేవేభ్యోఽనుదిశతియాంవై॥౫॥

యజ్ఞేదక్షిణాందదాతి తామస్య పశవోఽనుసఙ్క్రామన్తి సఏష ఈ

జానోఽపశుర్భావుకో యజమానేన ఖలువైతత్కార్య మిత్యాహు ర్య

థా దేవత్రాదత్తం కుర్వీతాత్మన్పశూన్రమయేతేతి బ్రధ్న పిన్వస్వే

త్యాహ యజ్ఞోవై బ్రధ్నోయజ్ఞమేవ తన్మహయత్యథోదేవత్రైవకృత్తం కు

రుత ఆత్మన్పశూన్రమయతే దదతో మేమాక్షాయీత్యాహాక్షితి మేవో

పైతి కుర్వతోమే మోపదసదిత్యాహ భూమానమేవో పైతి॥౬॥

విద్యాపథ్యాయే ద్భవతి యంప్రాశ్నన్తి యాంవైమ పకాన్న వికృ

శతిశ్చ॥ ౧॥

ఇతితైత్తిరీయసంహితాయాంప్రథమకాణ్డేసప్తమప్రపాఠకేప్రథమో

ఽనువాకః॥*॥

ఓం

శ్రీసరస్వత్యై నమః

వేదార్థప్రకాశాఖ్యభాష్యే

ప్రథమకాణ్డే సప్తమప్రపాఠకప్రారమ్భః-

యస్య నిశ్వసితం వేదా యో వేదేభ్యోఽఖిలం జగత్ ।
నిర్మమే తమహం వందే విద్యాతీర్థమహేశ్వరం ॥
ప్రపాఠకే సప్తమేఽస్మిన్ననువాకాస్త్రయోదశ ।
యాజమానబ్రాహ్మణస్య శేషః షట్స్వాదిమేష్వహి ॥
వాజపేయస్య మన్త్రాస్తు షట్స్వన్యేష్వథ యాజ్యకాః ।
ఇడానుమన్త్రిణం తస్యా ఇడాయాశ్చ ప్రశంసనం ॥
అన్వాహార్యోఽథ మన్త్రానువాకవ్యాఖ్యాస్త్రిషు స్మృతాః ।
రథమన్త్రా ధావనఞ్చ రోహణం వాజహోమకః ।
ఉజ్జిత్యతిగ్రాహ్యయాజ్యా ఇత్యష్టావనువాకగాః ॥ ఇతి ।

అత్ర ప్రథమానువాక ఇడానుమన్త్రిణముచ్యతే । తదేతద్విధాతుం ప్రస్తౌతి "పాకయజ్ఞం వా అన్వాహితాగ్నేః పశవ ఉపతిష్ఠన్త ఇడా ఖలు వై పాకయజ్ఞః సైషాఽన్తరా ప్రయాజానూయాజాన్ యజమానస్య లోకేఽవహితా" ఇతి । పాకయజ్ఞస్వరూపమాపస్తంబసూత్రవ్యాఖ్యాతృభిరుక్తం "ఔపాసనహోమో వైశ్వదేవం పార్వణమష్టకా మాసిశ్రాద్ధం సర్పబలిరీశానబలిరితి సప్తపాకయజ్ఞసంస్థాః" ఇతి । బోధాయనోఽప్యాహ "హుతః ప్రహుత ఆహుతశ్శూల గవిబలిహరణం ప్రత్యవరోహణ మష్టకాహోమ ఇతి సప్తపాకయజ్ఞ సంస్థాః" ఇతి । అన్యే త్వాహుః "అల్పయజ్ఞాః పాకయజ్ఞాః" ఇతి । ఆశ్వలాయనోఽప్యాహ "త్రయః పాకయజ్ఞా హుతా అగ్నౌ హూయమానా అనగ్నౌ ప్రహుతా బ్రాహ్మణభోజనే బ్రహ్మణి హుతాః" ఇతి । ఏతేషాం మధ్యే యం కఞ్చిదపి ఆహితాగ్నేః పాకయజ్ఞమనుగవాద్యాః పశవోఽవస్థితా భవన్తి పాకయజ్ఞేన లభ్యన్త ఇత్యర్థః

అత్ర త్విడాభక్షణ మేవ పాకయజ్ఞః । బ్రహ్మణిహుతత్వాత్ । అతో౽నేనాపీడా భక్షణేనపశవోలభ్యన్తే। సేయ మిడాయజమానస్యలోకే ఫలసాధనేయజ్ఞే ప్రయాజానూయాజమధ్యేవ్యవస్థితా । ప్రయాజాజ్యభాగప్రధానస్విష్టకృద్భ్య ఊర్ధ్వమనూయాజేభ్యశ్చ ప్రాగిడాయా అనుష్ఠేయత్వాత్ । ఏతచ్చహౌత్రకాణ్డే స్విష్టకృద్యాజ్యాయా అనూయాజ యాజ్యాయాశ్చ మధ్యే ఇడోపాహ్వానమన్త్రపాఠా దవగమ్యతే। విధత్తే “ తామాహ్రియమాణామభిమన్త్రయేత సురూపవర్షవర్ణ ఏహీతి పశవోవా ఇడాపశూనేవోపహ్వయతే” ఇతి । తామిడామాహ్రియమాణామవదాయహోతుస్సమీపమానీయమానాం। తత్ప్రకారమాపస్తమ్బ ఆహ “ ఇడాపాత్రముపస్తీర్య సర్వేభ్యోహవిర్భ్య ఇడాగ్ం సమవద్యతి చతురవత్తాం పఞ్చావత్తాంచ” ఇతి “ అభిఘార్యేడాగ్ం హోత్రేప్రదాయ” ఇతిచ। ఇడా దేవతాయాః పశుసాధనత్వా ద్గోరూపత్వాచ్చ మన్త్రగతే నైహీతిపదేన పశూనేవోపహ్వయతే । సామేసత్యాశీరి త్యేతం మన్త్రభాగం వ్యాఖ్యాతుం ప్రస్తౌతి “ యజ్ఞం వై దేవా అదుహ్రన్యజ్ఞో౽సురాగ్ం అదుహన్తే౽సురాయజ్ఞదుగ్ధాః పరాభవన్యో వై యజ్ఞస్యదోహంవిద్వాన్ యజతే౽ప్యన్యం యజమానందుహే” ఇతి । దోహనం రిక్తీకరణం గాం దోగ్ధీత్యత్ర తథావగమనాత్ । దేవాః ప్రథమం యజ్ఞమదుహ్రన్ తద్గతసార ఫలస్యాకర్షేణరిక్తీచక్రుః । సచ యజ్ఞో౽సురానదుహత్తదీయసారాపహారేణ రిక్తీచకార। తతస్తే పరాభూతాః। యోయజమానో దేవకర్తృకం యజ్ఞరిక్తీకరణం యజ్ఞకర్తృకమసురరిక్తీకరణఞ్చ విద్వాన్యజతే సో౽న్యమపియజమానం దుహే రిక్తీకరోతి । ఏతస్యవాక్యస్యమన్త్రప్రశంసారూపత్వాదన్యస్యయజమానస్యనకాచిద్ధానిః। వ్యాచష్టే “ సామేసత్యాశీరస్యయజ్ఞస్యభూయాదిత్యాహైష వై యజ్ఞస్యదోహస్తేనైవైనందుహే” ఇతి। ఉపహూతో౽యం యజమాన ఉత్తరస్యాం దేవయజ్యాయాం, ఉపహూత ఇత్యేవమాదికామేయమాశీరుపాహ్వానమన్త్రగతా సేయమస్యయజ్ఞస్య సమ్బన్ధిన్యాశీస్సత్యాభూయాదిత్యేవంరూపో యజ్ఞదోహస్తేనైవాన్యం యజ

మానందోగ్ధి। వాయుధ్యానం విధాతుం ప్రస్తౌతి “ ప్రత్తా వై గౌర్దుహే ప్రత్తే డా యజమానాయ దుహ ఏతే వా ఇడాయై స్తనా ఇడోపహూతేతి వాయుర్వత్సః ” ఇతి। ప్రత్తా వత్సలేహనేన ప్రస్నుతస్తనీ గౌర్దోహపయః క్షారయతి। తద్వదత్రేడా ప్రత్తా సతీ యజమానస్య ఫలం దోగ్ధి । తస్యా ఇడాయా ఇడోపహూతేత్యాదిమన్త్రభాగాః స్తనాః వాయుశ్చ వత్సః। విధత్తే “ యర్హి హోతా తేడాముపహ్వయేత తర్హి యజమానో హోతారమీక్షమాణో వాయుం మనసా ధ్యాయేత్ మాత్రే వత్సముపావసృజతి ” ఇతి । యర్హి యస్మిన్కాలే । ఇడోపహూతేత్యాది మన్త్రభాగ ప్రయోగే హేయోపాదేయ పక్షౌ విధాతుం ప్రస్తౌతి “ సర్వేణ వై యజ్ఞేన దేవాస్సువర్గం లోకమాయన్పాకయజ్ఞేన మనురశ్రామ్యత్సేడా మను ముపావర్తత తాం దేవాసురా వ్యహ్వయన్త ప్రతీచీం దేవాః పరాచీ మసురాస్సా దేవానుపావర్తత పశవో వై తద్దేవానవృణత పశవోఽసురానజహుః ” ఇతి। మనుసహితాః సర్వే దేవాః కృత్స్నేన దర్శపూర్ణమాస యాగేన స్వర్గలోకం ప్రాప్తుముద్యతాః తత్ర మనుః పాకయజ్ఞేన శ్రాన్తోఽభూత్ । ఇడా ఖలు వై పాకయజ్ఞ ఇత్యుక్తం, అతో మనుర్హోతా సన్నిడోపాహ్వానపర తాత్పర్యేణ వా సభూదిత్యుక్తం భవతి । సా చేడా దేవతా తాత్పర్యవన్తం మనుముపగతవతీ। తాం దృష్ట్వా దేవాశ్చాసురాశ్చ పరస్పర వ్యత్యయేన ఇడాముపాహ్వయన్త। తే దేవాః ప్రతీచీం సమ్ముఖముపాహ్వయన్త। అసురాః పరాచీనముఖముపాహ్వయన్త। ఇడోపహూతే త్యేవమాదావిడాశబ్ద ప్రయోగః సామ్ముఖ్యం, ఉపహూతేడేతి పశ్చాదిడాశబ్ద ప్రయోగో విముఖత్వం । తత్ర సమ్ముఖత్వేన తుష్టా సతీ సా దేవానుపావర్తత । పశవో వా ఇడేత్యత్రామ్నాతత్వాదిడారూపాః పశవః తత్తదా దేవానవృణత వృతవన్తః ప్రాప్తవన్తః । విముఖత్వేన ఇడాయా అపరితోషాత్ తద్రూపాః పశవోఽసురానజహుస్త్యక్తవన్తః । తత్ర హేయపక్షం విధత్తే “ యం కామయేతాపశుస్స్యాదితి పరాచీం తస్యేడాముపహ్వయేతాపశురేవ భవతి ” ఇతి । ఉపాదేయపక్షం విధత్తే “ యం కామయేత పశుమాన్త్స్యాదితి ప్రతీచీం తస్యే

...ముపహ్వయేత పశుమానేవ భవతి" ఇతి। సా నః ప్రియేతి మన్త్రభాగం
వ్యాఖ్యాతుం ప్రస్తౌతి "బ్రహ్మవాదినో వదన్తి స త్వా ఇడాముపహ్వయేత య
ఇడాముపహూయాత్మానమిడాయాముపహ్వయేతేతి" ఇతి। వేదార్థవి
చారకా విద్వాంసః పరస్పరమిత్యాహుః। కిమితి। యో బుద్ధిమాన్ మ
న్త్రైర్నేడ ఉపహ్వయత ఇత్యాదిభిరిడాముపహూయ తస్యామిడాయామా
త్మానముపహ్వయతే యోజయతి స ఏవేడాం యథాశాస్త్రముపహ్వయేతే
తి। మన్త్రం వ్యాచష్టే "సా నః ప్రియా సుప్రతూర్తిర్మఘోనీత్యాహేడా
మేవోపహూయాత్మానమిడాయాముపహ్వయతే" ఇతి। యేయమిడా
స్మాభిరిడ ఉపహ్వయేత్యాదినోపహూతా సేయమిడా నోऽస్మాకం ప్రియేత్యనేనవ
చనేనాత్మానమిడాయాం యోజితవాన్భవతి। మార్జనార్థం మనో
జ్యోతిరిత్యాదికామృచం వ్యాఖ్యాతుం ప్రస్తౌతి "వ్యస్తమివ వా ఏతద్యజ్ఞస్య
యదిడా సామి ప్రాశ్నన్తి సామి మార్జయన్త ఏతత్ప్రతి వా అసురాణాం య
జ్ఞో వ్యచ్ఛిద్యత బ్రహ్మణా దేవాః సమదధుః" ఇతి। ఇడేతి యదేతేన యజ్ఞ
స్యాంగం వ్యస్తం విచ్ఛిన్నమివ భవతి తత్కథమిత్యుచ్యతే। సామి పురోడాశ
స్యార్ధమిడాభాగరూపమృత్విజః ప్రాశ్నన్తి। సామి ఉదకలేశం మార్జ
యన్తః శిరసి సిఞ్చన్తి। తదానీం ప్రధానయాగాః పూర్వమేవ హుతా అనూ
యాజాదియాగా ఇత ఊర్ధ్వం యష్టవ్యాః తన్మధ్యే త్వేతదిడాభక్షణం మార్జ
నం చ క్రియతే। తయోరయాగరూపత్వాద్యాగవిచ్ఛేదకత్వం। తథా సత్యసు
రా యష్టవ్యాననూయాజాదీన్విస్మృతవన్తః, అతోऽసురాణాం యజ్ఞ ఏత
త్ప్రతి భక్షణమార్జనద్వయం ప్రత్యేతదీయే కాలే విచ్ఛిన్నోऽభూత్ దేవా
స్త్వప్రమత్తాః సన్తో బ్రహ్మణా పరివృఢేన కేనచిత్పురుషేణ సమదధుః, త
యోర్విచ్ఛిన్నయోః పూర్వోత్తరయోర్యజ్ఞభాగయోః సన్ధానం కృతవన్తః
తస్యా ఋచస్తృతీయపాదం వ్యాచష్టే "బృహస్పతిస్తనుతామిమం న ఇత్యా
హ బ్రహ్మ వై దేవానాం బృహస్పతిర్బ్రహ్మణైవ యజ్ఞꣳ సన్దధాతి" ఇతి। దేవసు
రుత్వాద్బృహస్పతేః పరివృఢత్వం। సన్ధాతృ ప్రతిపాదకం తృతీయపాదం వ్యా

ఖ్యాయస్థానప్రతిపాదకంద్వితీయపాదంవ్యాచష్టే“విచ్ఛిన్నంయజ్ఞగ్ం సమి
మంధాత్విత్యాహసన్తత్యై” ఇతి। అవిచ్ఛేదాయేత్యర్థః। తస్యసన్తతస్య
యజ్ఞస్యదేవసమర్పణప్రతిపాదకంచతుర్థపాదంవ్యాచష్టే “ విశ్వేదేవా
ఇహమాదయన్తామిత్యాహసన్తత్యైవయజ్ఞందేవేభ్యోఽనుదిశతి” ఇతి।బ్ర
ధ్నపిన్వస్వేత్యాదికం పురోడాశాభిమన్త్రణమన్త్రంవ్యాఖ్యాతుంప్రస్తౌతి
“యాంవైయజ్ఞే దక్షిణాందదాతితామస్యపశవోఽనుసఙ్క్రామన్తి సఏష
ఈజానో పశుర్భావుకో యజమానేనఖలువైతత్కార్య మిత్యాహుర్య
థాదేవత్రాదత్తం కుర్వీతాత్మన్పశూన్రమయేతేతి” ఇతి। యజమానే
నర్త్విగ్భ్యోదీయమానాంగవాన్వాహార్యాదిరూపాం దక్షిణాంతదీయాః
పశవః సర్వేఽప్యనుగచ్ఛన్తి, తదాయజ్ఞానుష్ఠాతాచ పశురహితోభవతి।
అతస్తేనదత్తందక్షిణాద్రవ్యంయథా దేవత్రా దేవేషు ఋత్విక్ష్వవస్థితంభవ
తి, పశవశ్చయథాస్వస్మిన్నేవరమన్తేతథా యజమానేనకర్తవ్యమితిబుద్ధి
మన్తఆహుః। మన్త్రస్యప్రథమభాగంవ్యాచష్టే “ బ్రధ్నపిన్వస్వేత్యాహ
యజ్ఞోవైబ్రధ్నోయజ్ఞమేవతన్మహయత్యథో దేవత్రైవదత్తంకురుతఆత్మన్
పశూన్రమయతే” ఇతి। హేయజ్ఞప్రీణేహిత్యనేనయజ్ఞస్యపూజారూపే
ణప్రోత్సాహనేనయథోక్తంప్రయోజనద్వయంసమ్పద్యతే। ద్వితీయభాగం
వ్యాచష్టే “దదతో మేమాక్షాయీత్యాహాక్షితిమేవోపైతి” ఇతి। దాన
ప్రయుక్తోద్రవ్యక్షయోమాక్షాయీతి ప్రార్థనేననివారితోభవతి। తృతీయ
భాగంవ్యాచష్టే “ కుర్వతో మే మోపదసదిత్యాహభూమానమేవోపైతి”
ఇతి। ఉపక్షయనివారణస్యపూర్వమేవప్రార్థితత్వాన్మోపదసదిత్యనేనాభి
వృద్ధిలక్షణంబాహుళ్యమేవప్రార్థ్యతే, భూమానమేవోపైతీతి॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే
ప్రథమకాణ్డే సప్తమప్రపాఠకే ప్రథమోఽనువాకః॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

1 సగ్ంశ్రవా హ సౌవర్చనసస్తుమిఞ్జమౌపోదితిముువాచ యత్సత్త్రి
ణాగ్ం హోతాభూః కామిడాముపాహ్వథా ఇతి తాముపాహ్వ ఇతి

హోవాచ యా ప్రాణేన దేవాన్దాధార వ్యానేన మనుష్యానపానే
న పిత్రూనితి ఛినత్తి సా న ఛినత్తీ ౩ ఇతి ఛినత్తీతి హోవాచ శరీరం వా
అస్యైతదుపాహ్వార్థా ఇతి హోవాచ గార్గ్యః॥౧॥

అస్యై శరీరం గాంవావతౌ తత్పర్వ్యేవ దత్తాం యాం యజ్ఞే దీయతే
సా ప్రాణేన దేవాన్దాధారయ యాం మనుష్యా జీవన్తి సా వ్యానేన మ
నుష్యాన్ యాం పితృభ్యో ఘ్నన్తి సాపానేన పితౄన్ య ఏవం వేద పశు
మాన్ భవత్యథ వై తాముపాహ్వా ఇతి హోవాచ యాః ప్రజాః ప్రభ
వన్తీః ప్రత్యాభవతీత్యన్నం వా అస్యైతత్ ॥౨॥

ఉపాహ్వార్థా ఇతి హోవాచౌషధయో వా అస్యా అన్నమోషధ
యో వై ప్రజాః ప్రభవన్తీః ప్రత్యాభవన్తి య ఏవం వేదాన్నాదో భవత్య
థ వై తాముపాహ్వా ఇతి హోవాచ యాః ప్రజాః పరాభవన్తీరనుగృహ్ణాతి
ప్రత్యాభవన్తీర్గృహ్ణాతీతి ప్రతిష్ఠాం వా అస్యైతదుపాహ్వార్థా ఇతి హో
వాచేయం వా అస్యై ప్రతిష్ఠా॥ ౩॥

ఇయం వై ప్రజాః పరాభవన్తీరనుగృహ్ణాతి ప్రత్యాభవన్తీర్గృహ్ణాతి
య ఏవం వేద ప్రత్యేవ తిష్ఠత్యథ వై తాముపాహ్వా ఇతి హోవాచ యస్యై
నిక్రమణే ఘృతం ప్రజాః సంజీవన్తీః పిబన్తీతి ఛినత్తి సా న ఛినత్తీ ౩ ఇతి
న ఛినత్తీతి హోవాచ ప్రతు జనయతీత్యేష వా ఇడాముపాహ్వార్థా ఇతి
హోవాచ వృష్టిర్వా ఇడా వృష్ట్యై వై నిక్రమణే ఘృతం ప్రజాః సంజీవ
న్తీః పిబన్తి య ఏవం వేదప్రైవజాయతేఽన్నాదో భవతి ॥ ౪ ॥

గార్గ్య అస్యై తత్ప్రతిష్ఠాఽహ్వార్థా ఇతి విగ్ంశతిశ్చ॥ ౨॥

ఇతి ప్రథమకాణ్డే సప్తమప్రపాఠకే ద్వితీయోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

ఇడాద్యనుమన్త్రణమన్త్రాః ప్రథమే వ్యాఖ్యాతాః, తామిడాం ద్వితీయే ద్వయోర్మున్యోః ప్రశ్నోత్తరాభ్యాం ప్రశంసతి। తత్ర ప్రశ్నమవతారయతి “సగ్గ్ శ్రవా హ సౌవర్చనసస్తుమిఞ్జమౌపోదితిమువాచ” ఇతి। సంశ్రవా ఇత్యృషేర్నామధేయం, స చ సువర్చనసః పుత్రః। తుమిఞ్జ ఇత్యృష్యన్తరస్య నామధేయం స చోపోదితస్య పుత్రః। సంశ్రవసః ప్రశ్నం దర్శయతి “యత్సత్రిణాగ్ం హోతాఽభూః కామిడాముపాహ్వథా ఇతి” ఇతి। యదా తదేత్యధ్యాహారః, కాం కీదృగ్గుణకాం। తుమిఞ్జస్యోత్తరం దర్శయతి “తాముపాహ్వ ఇతి హోవాచ యా ప్రాణేన దేవాన్దాధార వ్యానేన మనుష్యానపానేన పితౄనితి” ఇతి। ప్రాణాదివృత్తిభిరిడాయా దేవాదిధారణముత్తరత్ర స్పష్టీకరిష్యతే। తాం దేవాదిధారణగుణకామిడాముపహూతవానస్మి। పునర్గ్ప్రశ్నం దర్శయతి “ఛినత్తి సా న ఛినత్తీ౩ ఇతి” ఇతి। త్వయోపహూతా సేయమిడా గోరూపా సతీ దక్షిణాత్వేన ప్రతిగృహీతౄన్కిం ఛినత్తి ప్రతిగ్రహదోషేణ వినాశయతి। అథవా న ఛినత్తి। విచారార్థః ప్లుతః। ఉత్తరం దర్శయతి “ఛినత్తీతి హోవాచ” ఇతి। ఏవం తర్హి నేయం ముఖ్యేడేతి ప్రశ్నవాదినోక్తం దూషణం దర్శయతి “శరీరం వా అస్యై తదుపాహ్వథా ఇతి హోవాచ” ఇతి। అస్యా ఇడాదేవతాయాః శరీరమేవ త్వయోపహూతం న తు సా దేవతా। ఇదానీమాఖ్యాయికాం నోపసృత్య శ్రుతిః స్వయమేవాహ “గౌర్వా అస్యై శరీరం గాం వావ తౌ తత్పర్యవదతాం” ఇతి। గౌరేవాస్యా ఇడాయాః శరీరం, ఏతచ్చ మానవీ ఘృతపదీ మైత్రావరుణీత్యేతస్య హోత్రస్యేడోపాహ్వానమన్త్రస్య బ్రాహ్మణే మనుః పృథివ్యా ఇత్యాద్యనువాకే ప్రసిద్ధం। అత ఇడాయాః శరీరభూతాం గామేవ జ్ఞాతవన్తౌ। తదానీం ఛినత్తీత్యేతాదృశాభ్యాం ప్రశ్నోత్తరాభ్యామనిన్దతాం। ఇదానీం దేవాదిధారణం స్పష్టీకరోతి “యా యజ్ఞే దీయతే సా ప్రాణేన దేవాన్దాధార యయా మనుష్యా జీవన్తి సా వ్యా

నేన మనుష్యాన్ యాం పితృభ్యో ఘ్నన్తి సా పాపా నేన పితౄన్" ఇతి। యస్త్వైనక్షిణారూపేణ దత్తయా గవా దేవాస్తృప్ణిమేవ తుష్యన్తి, నతు తాం మహన్తి నాపి ఘ్నన్తి। అతః ప్రాణేన ప్రకృష్టచేష్టయా ఉత్తమయా వృత్త్యా దేవాన్ ధారయతి। మనుష్యాస్తు గాం దుగ్ధ్వా జీవన్తి। తదానీం త్వత్ర మహానిః క్షీరస్య హీనత్వాత్। నాప్యత్యన్తం హాని, శరీరస్య బాధాభావాత్। అతః ప్రాణాపానమధ్యవర్తిన్యా వ్యానసమానయా మధ్యమవృత్త్యా మనుష్యాన్ ధారయతి। అష్టకాశ్రాద్ధే గాం పితృభ్యో ఘ్నన్తి। తథా చాపస్తమ్బః శ్వోభూతే దర్భేణ గాముపాకరోతి, పితృభ్యస్త్వా జుష్టాముపాకరోమీతి। సేయం గౌరపానేనాధమవృత్త్యా మారణరూపయా పితౄన్ ధారయతి। ఉక్తస్య దేవాదిధారణస్య వేదనం ప్రశంసతి "య ఏవం వేద పశుమాన్ భవతి" ఇతి। అథ తుమిఞ్జః స్వేనోపహూతాయా ఇడాయా ముఖ్యత్వం సమ్పాదయితుం గుణాన్తరేణేడాం విశినష్టీతి దర్శయతి "అథ వై తాముపాహ్వ ఇతి హోవాచ యా ప్రజాః ప్రభవన్తీః ప్రత్యాభవతీతి" ఇతి। పక్షాన్తరద్యోతనాయాథవా ఇతిపదద్వయం। యేయమిడా ప్రభూతోత్పన్నాః ప్రజాః ప్రత్యాభిముఖ్యేన వర్తతే తాదృశీమిడాముపహూతవానస్మి। సంశ్రవాపత స్యా ఇడాయా ముఖ్యత్వం వారయతీతి దర్శయతి "అన్నం వా అస్యై తదుపాహ్వథా ఇతి హోవాచ" ఇతి। అస్యా ఇడాయాః సమ్బన్ధి యదన్నం తదేవోపహూతవానసి న తు ముఖ్యామిడాం। తదేతద్వేద ఉపపాదయతి "ఓషధయో వా అస్యా అన్నమోషధయో వై ప్రజాః ప్రభవన్తీః ప్రత్యాభవన్తి" ఇతి। ఓషధీనాం గవామన్నత్వం ప్రసిద్ధం। ప్రభూతోత్పన్నానాం ప్రజానాం గృహేషు బహుజనభోజనాయ వ్రీహ్యాద్యోషధయ ఆగత్య వర్తన్తే। ఏతద్వేదనం ప్రశంసతి "య ఏవం వేదాన్నాదో భవతి" ఇతి। పునరపి తుమిఞ్జస్య గుణాన్తరోక్తిమిడాయా ముఖ్యత్వసమ్పాదికాముదాహరతి "అథ వై తాముపాహ్వ ఇతి హోవాచ యా ప్రజాః పరాభవన్తీరనుగృహ్ణాతి ప్రత్యాభవన్తీర్గృహ్ణాతీతి" ఇతి। యేయమిడా వ్యాధ్యాదిభిః పరాభూయమానాః ప్రజాః స్వస్యానవస్థాప్యానుగృహ్ణాతి, పరాభూయమానాః ప్రజాస్తత్ర ద

పేక్షితస్థానప్రదానేనస్వీకరోతి అస్యా అపీడాయా ముఖ్యత్వ నిరాకరణో క్తిందర్శయతి “ ప్రతిష్ఠాంవా అస్యైతమపాహ్వాధా ఇతి హోవాచ ” ఇతి। ప్రతితిష్ఠత్యస్యామిడాగౌరితిప్రతిష్ఠాభూమిః తామేవోపహూతవానసి నముఖ్యామిడాం।తదేతద్వేదఉపపాదయతి “ ఇయంవా అస్యైప్రతిష్ఠా ఇయంవై ప్రజాః పరాభవంతీరనుగృహ్ణాతి ప్రత్యాభవంతీర్గృహ్ణాతి” ఇతి । వేదనం ప్రశంసతి “ యఏవం వేదప్రత్యేవతిష్ఠతి”ఇతి । ముఖ్యత్వ సమ్పాదనాయ గుణాన్తరోక్తిందర్శయతి “ అథవైతాముపాహ్వా ఇతి హోవాచ యస్యైనిక్రమణేఘృతం ప్రజాః సంజీవన్తీఃపిబంతీతి” ఇతి। యస్యావృష్టిరూపాయా ఇడాయానిక్రమణేన్యగ్భావేనపతనేసతి యద్ఘృతం తురదుదకం తజ్జీవనాధీనాః ప్రజాఉపజీవన్తి । తాదృశీమిడాముపహూతవానస్మి సంశ్రవా అస్యామిడాయాంపూర్వవద్దోషభావాభావౌపృచ్ఛతి “ఛినత్తి సానఛినత్తీ 3 ఇతి” ఇతి। వృష్టేర్సర్వాన్నభూమీనామివప్రతిగ్రాహ్యద్రవ్యత్వాభావాత్।తుమిఃజస్యప్రతిగ్రహదోషాభావోక్తింగుణాన్తరోక్తిఞ్చ దర్శయతి “ నఛినత్తీతి హోవాచప్రతుజనయతీతి” ఇతి। వృష్టిరూపేయమిడా కమపిపురుషం నఛినత్తినదూషయతి, కిన్తుప్రకర్షేణసస్యాదికంజనయతి । సంశ్రవసోముఖ్యేడాత్వాంగీకారోక్తిం దర్శయతి “ ఏషవా ఇడాముపాహ్వాధా ఇతిహోవాచ” ఇతి । ఏషవృష్టిరూపేడా వాదిత్వమేవ ముఖ్యామిడాముపహూతవానసి । ఏతస్యాముక్తాయామిడాయాంపూర్వోక్తలక్షణంవేదోదర్శయతి “ వృష్టిర్వా ఇడావృష్ట్యైవై నిక్రమణేఘృతంప్రజాఃసంజీవంతీః పిబన్తి యఏవం వేదప్రైవజాయతేన్నాదోభవతి” ఇతి । తదేవమస్మిన్ననువాకే సర్వప్రాణ్యుపకారిభిర్గవాన్నభూమివృష్టిరూపైరియమిడాప్రశస్తా॥*॥

ఇతిశ్రీమాధవీయె వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యేప్రథమకాణ్డె సప్తమప్రపాఠకె ద్వితీయోనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

పరోక్షంవా అన్యే దేవా ఇజ్యన్తే ప్రత్యక్షమన్యే యద్యజతే య ఏవ దేవాః పరోక్ష మిజ్యన్తే తానేవ తద్యజతి యదన్వాహార్య మాహరత్యేతే వై దేవాః ప్రత్యక్షం యద్బ్రాహ్మణా స్తానేవ తేన ప్రీణాత్యథో దక్షిణైవా స్యైషాథో యజ్ఞస్యైవ ఛిద్రమపి దధాతి యద్వై యజ్ఞస్య క్రూరం యద్విలిష్టం తదన్వాహార్యేణ॥ ౧॥

అన్వాహరతి తదన్వాహార్యస్యా న్వాహార్యత్వం దేవదూతా వా ఏతే యదృత్విజో యదన్వాహార్య మాహరతి దేవదూతానేవ ప్రీణాతి ప్రజాపతి ర్దేవేభ్యో యజ్ఞాన్ వ్యాదిశత్స రిరిచానో ఽమన్యత స ఏత మన్వాహార్య మభక్త మపశ్యత్త మాత్మన్నధత్త స వా ఏష ప్రాజాపత్యో యదన్వాహార్యో యస్యైవం విదుషో ఽన్వాహార్య ఆహ్రియతే సాక్షాదేవ ప్రజాపతి మృధ్నోత్య పరిమితో నిరుప్యో ఽపరిమితః ప్రజాపతిః ప్రజాపతేః॥ ౨॥

ఆప్త్యై దేవా వై యద్యజ్ఞే ఽకుర్వత తదసురా అకుర్వత తే దేవా ఏతం ప్రాజాపత్య మన్వాహార్య మపశ్యన్ తమన్వాహరన్త తతో దేవా అభవన్ పరాసురా యస్యైవం విదుషో ఽన్వాహార్య ఆహ్రియతే భవత్యాత్మనా పరాస్య భ్రాతృవ్యో భవతి యజ్ఞేన వా ఇష్టీ పక్వేన పూర్తీ యస్యైవం విదుషో ఽన్వాహార్య ఆహ్రియతే సత్వేవేష్టాపూర్తీ ప్రజాపతే ర్భాగో ఽసి॥ ౩॥

ఇత్యాహ ప్రజాపతి మేవ భాగధేయేన సమర్ధయత్యూర్జ స్వాన్ పయస్వా నిత్యాహోర్జ మేవాస్మిన్ పయో దధాతి ప్రాణా పానౌ మే పాహి సమానవ్యానౌ మేపాహీత్యా హాశిష మేవై తామాశా స్తేఽక్షి తోఽస్య క్షిత్యై త్వా మా మే క్షేష్ఠా అముత్రాముష్మిన్ లోక ఇత్యా హాక్షీయ తేవా అముష్మిన్ లోకేఽన్నమితః ప్రదానగ్ హ్యముష్మిన్లోకే ప్రజాఉప జీవన్తి యదేవ మభి మృశత్యక్షితి మేవైన ద్గమయతి నా స్యాముష్మిన్లోకేఽన్నం క్షీయతే॥ ౪॥

అన్వాహార్యేణ ప్రజాపతేరసి హ్యముష్మింల్లోకే పఞ్చదశచ ॥ ౩॥

ఇతి తైత్తిరీయ సంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే సప్తమప్రపాఠకే తృతీయోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్

ద్వితీయఇడాయాః ప్రశంసోక్తా। తృతీయేఽన్వాహార్య ఉచ్యతే । తస్య దానంవిధాతుం ప్రస్తౌతి “ పరోక్షంవా అన్యేదేవాఇజ్యన్తేప్రత్యక్షమన్యే యద్యజతే యఏవదేవాః పరోక్షమిజ్యన్తే తానేవ తద్యజతి” ఇతి । పరోక్షమితి క్రియావిశేషణం । అగ్నీన్ద్రాదీనాం దృశ్యమానత్వాత్తద్యాగః పరోక్షః, ఋత్విజాందృశ్యమానత్వాత్ తద్యాగః ప్రత్యక్షః। అన్వాహార్యదానంవిధత్తే “ యదన్వాహార్యమాహరత్యేతేవై దేవాః ప్రత్యక్షం యద్బ్రాహ్మణాస్తానేవ తేనప్రీణాతి” ఇతి । అన్వాహార్యః పక్వ ఓదనః, తమాహరత్యృత్విగ్భ్యోదద్యాత్ । ప్రత్యక్షంవర్తన్తఇతిశేషః । అన్వాహార్యస్యదక్షిణారూపత్వేన యజ్ఞఛిద్రపిధాయకత్వేనచతంప్రశంసతి.“ అథోదక్షిణైవాస్యైషాథో యజ్ఞస్యైవఛిద్రమపిదధాతి” ఇతి। అన్వాహార్యశబ్దంనిర్వక్తి “ యద్వై యజ్ఞస్యక్రూరం యద్విలిష్టం తదన్వాహార్యేణఅన్వాహరతి తదన్వాహార్యస్యాన్వాహార్యత్వం” ఇతి। అతిరిక్తం కర్మణో

యచ్చహీనమిత్యస్మిన్ ప్రాయశ్చిత్తాహుతి మన్త్రే ప్రోక్తం, అధికం యజ్ఞాఙ్గమత్ర క్రూరం న్యూనంవిలిష్టం । తదుభయమ నేనాన్వాహార్యేణానేనానుకూలం యథాభవతితథాऽऽహరతిసమాదధాతి, తస్మాదన్వాహార్యతే అనుకూల్యేన సమాధీయతేऽనేనేత్యన్వాహార్యః । ఋత్విక్ప్రీతి హేతుత్వేనపునః ప్రశంసతి “ దేవదూతా వా ఏతే యదృత్విజో యదన్వాహార్య మాహరతి దేవదూతానేవ ప్రీణాతి” ఇతి । ప్రజాపతి భాగత్వేన పునస్తంప్రశంసతి “ ప్రజాపతిర్దేవేభ్యో యజ్ఞాన్వ్యాదిశత్ సరిరిచానోऽమన్యతసఏతమన్వాహార్యమభక్తమపశ్యత్తమాత్మన్నధత్తస వా ఏష ప్రాజాపత్యోయదన్వాహార్యో యస్యైవం విదుషోऽన్వాహార్యఆహ్రియతే సాక్షాదేవప్రజాపతిమృధ్నోతి” ఇతి। ఆగ్నేయాగ్నీషోమీయపురోడాశాన్ యాగానగ్న్యాది దేవేభ్యో విభజ్యదత్త్వా స్వకీయయాగ రాహిత్యేన రిక్తమాత్మానం మన్యమానః ప్రజాపతి రభక్తం దేవేభ్యో విభజ్యాసమర్పితందృష్ట్వా తమాత్మనిస్థాపితవాన్, తతోऽన్వాహార్యః ప్రాజాపత్యః । తస్యాన్వాహార్యస్య బాహుళ్య సమ్పాదనంవిధత్తే “ అపరిమితో నిరుప్యోऽపరిమితః ప్రజాపతిః ప్రజాపతేరాప్త్యై”ఇతి।సర్వదేవస్వామిత్వేనవ్యాప్తిబాహుళ్యాత్ ప్రజాపతేరపరిమితత్వం । స్వవిజయ హేతుత్వేన వైరిపరాజయహేతుత్వేనచపునఃప్రశంసతి “ దేవా వై యద్యజ్ఞేऽకుర్వత తదసురాఅకుర్వత తేదేవాఏతం ప్రాజాపత్యమన్వాహార్య మపశ్యన్ తమన్వాహరన్తతతోదేవాఅభవన్ పరాసురా యస్యైవంవిదుషోऽన్వాహార్యఆహ్రియతే భవత్యాత్మనాపరాస్యభ్రాతృవ్యోభవతి ” ఇతి । ఇష్టాపూర్తకారిత్వ పూరణేనచ పునఃప్రశంసతి “ యజ్ఞేనవాఇష్టీపక్వేన పూర్తీయస్యైవం విదుషోऽన్వాహార్యఆహ్రియతె సత్వేవేష్టాపూర్తీ”ఇతి। ఇష్టమాగ్నేయాదిశ్రౌతకర్మ,పూర్తంవాపీకూపాదిస్మార్తకర్మ।తత్రాగ్నేయాది యాగేనేష్ట సమ్పత్తిః, పక్వే నాన్వాహార్యేణ పూర్త సమ్పత్తిః । తస్యాభిమర్శనమన్త్రే ప్రథమ భాగం వ్యాచష్టే “ ప్రజాపతే ర్భాగోऽసీత్యాహ ప్రజాపతి మేవ భాగధేయేన సమర్ధ

యతి” ఇతి । ద్వితీయభాగంవ్యాచష్టే “ ఊర్జస్త్వా పయస్త్వేత్యా హోర్జమేవాస్మిన్ పయోదధాతి” ఇతి । తృతీయభాగం వ్యాచష్టే “ ప్రాణాపానౌ మేపాహి సమానవ్యానౌ మేపాహీత్యాహాశిష మేవైతా మాశాస్తే” ఇతి । ఋత్విగ్భిరన్వాహార్యస్యానీయమానత్వాత్తేన స్వకీయ ప్రాణాదిపాలనమాశీర్వాదఏవ । చతుర్థభాగంవ్యాకుర్వన్నభిమర్శనం విధత్తే “ అక్షితోఽస్యక్షిత్యై త్వామా మే క్షేష్ఠా అముత్రాముష్మిఁల్లోక ఇత్యాహ క్షీయతేవా అముష్మిఁల్లోకేన్నమితగ్ం హ్యముష్మిఁల్లోకేప్రజా ఉపజీవన్తి యదేవమభిమృశత్యక్షితిమేవైనద్గమయతి నాస్యాముష్మిఁల్లోకేన్నంక్షీయతే” ఇతి । స్వర్గస్యకర్మభూమిత్వాభావాన్నతత్సాధనానుష్ఠానేనాన్నం సమ్పాదయితుంశక్యం, కిన్తుస్వర్గప్రాప్తాఃప్రజా ఇతఃప్రదానం ఏతల్లోకానుష్ఠితకర్మసమ్పాదితమేవాన్నంస్వర్గేలోక ఉపజీవన్తి, తస్మాత్తత్రభుజ్యమానమిదం క్షీయతే । అక్షితోఽసీతిమన్త్రేణయదభిమర్శనం తేనాన్నస్యాక్షయత్వప్రాపణాదన్నంనస్వర్గేక్షీయతే॥ * ॥

ఇతిశ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యేప్రథమకాణ్డే సప్తమప్రపాఠకే చతుర్థోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

బర్హిషోఽహం దేవయజ్యయా ప్రజావాన్ భూయాసమిత్యాహ బర్హిషా వై ప్రజాపతిః ప్రజా అసృజత తేనైవ ప్రజాః సృజతే నరాశగ్ంసస్యాహం దేవయజ్యయా పశుమాన్ భూయాసమిత్యాహ నరాశగ్ంసేన వై ప్రజాపతిః పశూనసృజత తేనైవ పశూన్ సృజతేఽగ్నేః స్విష్టకృతోఽహం దేవయజ్యయాఽఽయుష్మాన్ యజ్ఞేన ప్రతిష్ఠాం గమేయమిత్యాహాయురేవాత్మన్ధత్తే ప్రతి యజ్ఞేన తిష్ఠతి దర్శపూర్ణమాసయోః ॥౧॥

వై దేవా ఉజ్జితిమనూదజయన్ దర్శపూర్ణమాసాభ్యామసురాన

సోను దస్తాగ్నే గృహముజ్జితి మనూజ్జేష మిత్యాహ దర్శపూర్ణ మాస యోరేవ దేవతానాం యజమాన ఉజ్జితి మనూజ్జయతి దర్శపూర్ణ మాసాభ్యాం బ్రాహ్మణాన్న పసుదతేవాజవతీభ్యాం వ్యాహృత్యన్నంవై వాజో న్న మేవావగున్ధే ద్వాభ్యాం ప్రతిష్ఠిత్యై యోవై యజ్ఞస్య ద్వౌ దోహౌ విద్వానుభయత ఉభయతః॥౨॥

ఏవ యజ్ఞం దుహే పురస్తాచ్చోపరిష్టాచ్చైషవా అన్యో యజ్ఞస్య దోహ ఇడాయాం పున్యే యర్హి హోతా యజమానస్య నామ గృహ్ణీయాత్తర్హి బ్రూయాదేమా అగ్మ న్నాశిషో దోహకామా ఇతి సంస్తుతా ఏవ దేవతా దుహేఽథో ఉభయత ఏవ యజ్ఞం దుహే పురస్తాచ్చ పరిష్టాచ్చ రోహితేన త్వాగ్నిర్దేవతాం గమయత్విత్యాహైతే వై దేవాశ్వాః॥ ౩॥

యజమానః ప్రస్తరో యదేతైః ప్రస్తరం ప్రహరతి దేవాశ్వైరేవ యజమానగ్ం సువర్గంలోకం గమయతి వితే ముఞ్చామి రశనావి రశ్మీనిత్యాహైషవా అగ్నేర్విమోకస్తేనైవైనం విముంచతి విష్ణోశ్శంయోరహం దేవయజ్యయా యజ్ఞేన ప్రతిష్ఠాంగమేయ మిత్యాహ యజ్ఞోవై విష్ణుర్యజ్ఞ ఏవాన్తతః ప్రతితిష్ఠతి సోమస్యాహం దేవయజ్యయా సురేతాః॥౪॥

రేతో ధిషీ యేత్యాహ సోమోవై రేతోధాస్తేనైవ రేత ఆత్మన్ధత్తే త్వష్టురహం దేవయజ్యయా పశూనాగ్ం రూపం పుషేయమిత్యాహ త్వష్టావై పశూనాం మిథునానాగ్ం రూపకృత్తేనైవ పశూనాగ్ం రూపమాత్మన్ధత్తే దేవానాం పత్నీరగ్నిర్గృహపతిర్యజ్ఞస్య మిథునం

తయోరహం దేవయజ్యయా మిథునేన ప్రభూయాస మిత్యాహై తస్మా
ద్వై మిథునా త్ప్రజాపతి ర్మిథునేన॥ ౫॥

ప్రాజాయత తస్మాదేవ యజమానో మిథునేన ప్రజాయతె వేదోఽ
సి విత్తిరసి విదెయేత్యాహ వేదెన వై దేవా అసురాణాం విత్తం వేద్య
మవిన్దన్త తద్వేదస్య వేదత్వం యద్య ద్భ్రాతృవ్యస్యాభి ధ్యాయే త్తస్య
నామగృహ్ణీయాత్త దేవాస్య సర్వం వృఙ్క్తే ఘృతవన్తం కులాయినగ్
రాయస్పోషగ్ సహస్రిణం వేదో దదాతు వాజినమిత్యాహ ప్రసహస్రం
పశూనాప్నో త్యాస్య ప్రజాయాం వాజీ జాయతెయ ఏవం వేద॥ ౬॥

దర్శపూర్ణమాసయో రుభయతో దేవాశ్వా స్సరేతా ప్రజా
పతిర్మిథునేనాప్నో త్వష్టాచ॥ ౪॥

ఇతితైత్తిరీయ సంహితాయాం ప్రథమకాణ్డె సప్తమప్రపాఠకే చతు
ర్థోఽనువాకః॥*॥

అథభాష్యమ్.

తృతీయే ఽన్వాహార్యోఽభిహితః, చతుర్థే శేషాహుతీనామను మ
న్త్రణమన్త్రావ్యాఖ్యాయన్తె। తత్రానూయాజమన్త్రాన్వ్యాచష్టే “ బ
ర్హిషోఽహం దేవయజ్యయా ప్రజావా న్భూయాసమిత్యాహ బర్హి
షా వై ప్రజాపతిః ప్రజాఅసృజత తెనైవప్రజాస్సృజతెనరాశగ్ సస్యాహం
దేవయజ్యయా పశుమాన్భూయాసమిత్యాహ నరాశగ్ సేనవై ప్రజాపతిః
పశూనసృజత తెనైవ పశూన్త్సృజతేఽగ్నే స్స్విష్టకృతోఽహం దేవయజ్య
యాయుష్మాన్యజ్ఞేనప్రతిష్ఠాంగమేయమిత్యాహాయు రేవాత్మన్ధత్తేప్రతి యజ్ఞె
నతిష్ఠతి” ఇతి। బర్హిషాబర్హిర్యాగానుమన్త్రణేన, ఏవమితరత్రాభ
యత్ర। సూక్తవాకాను మన్త్రణమన్త్రం వ్యాచష్టే “ దర్శపూర్ణ
మాసయోర్వై దేవాఉజ్జితి మనూదజయన్దర్శపూర్ణ మాసాభ్యామ

సురానపానుదన్తాగ్నేరహముజ్జితిమనూజ్జేషమిత్యాహ దర్శపూర్ణమాస
యోరేవ దేవతానాం యజమాన ఉజ్జితి మనూజ్జయతి దర్శపూర్ణమాసా
భ్యాం భ్రాతృవ్యానపనుదతే" ఇతి। అనుష్ఠితయోర్దర్శపూర్ణమాసయోర
నేనోజ్జితి మన్త్రపాఠేనఉజ్జితిరుత్కర్షస్సమ్పూర్ణతా భవతి। తాం చ
యజ్ఞోజ్జితి మను దేవా అప్యుత్కర్షేణాజయన్। తాభ్యాం చ సమ్పూర్ణా
భ్యాం దర్శపూర్ణమాసాభ్యామసురాన్నిరాచక్రుః। స్రుగ్వ్యూహనా
నుమన్త్రణం విధత్తే "వాజవతీభ్యాం వ్యూహత్యన్నం వై వాజోఽన్నమే
వావరుంధే" ఇతి। వ్యూహతి అధ్వర్యుణా క్రియమాణమనుమన్త్రయే
దిత్యర్థః। పాదద్వయేనైవ ప్రకర్షేణ స్థిత్యర్థం మన్త్రద్విత్వమిత్యాహ
"ద్వాభ్యాం ప్రతిష్ఠిత్యై" ఇతి। కాలవిశిష్టమేమా అగ్మన్నితి మన్త్రపా
ఠం విధాతుం ప్రస్తౌతి "యో వై యజ్ఞస్య ద్వౌ దోహౌ విద్వాన్యజత ఉభయ
త ఏవ యజ్ఞం దుహే పురస్తాచ్చోపరిష్టాచ్చైష వా అన్యో యజ్ఞస్య దోహ ఇడా
యామన్యః" ఇతి। ఏష ఇదానీమేవ వక్ష్యమాణ ఏమా అగ్మన్నితి మన్త్ర
పాఠః పృథగ్దోహః। పూర్వమిడాయాముక్తః సా మే సత్యాశీరితి మన్త్రపాఠశ్చ
పృథగ్దోహః। విధత్తే "యర్హి హోతా యజమానస్య నామ గృహ్ణీయాత్త
ర్హి బ్రూయాదేమా అగ్మన్నాశిషో దోహకామా ఇతి సగ్ంస్తుతా ఏవ
దేవతా దుహేఽథో ఉభయత ఏవ యజ్ఞం దుహే పురస్తాచ్చోపరిష్టాచ్చ"
ఇతి। హోతా సూక్తవాకం పఠన్ 'ఆశాస్తేఽయం యజమానోఽసౌ'
ఇతి యదా నామ గృహ్ణాతి తదానీమేమా అగ్మన్నితి మన్త్రం పఠేత్। యా దే
వతా 'అగ్నిమగ్న ఆవహ' 'అగ్నిరిదం హవిరజుషత' ఇత్యాదినా హో
త్రా బహుశస్సంస్తుతాస్సర్వా అప్యనేన మన్త్రపాఠేన యజమానో దు
గ్ధే, కిఞ్చేడాకాలీనో దోహ ఇదానీన్తనో దోహ ఇత్యుభయమపి సమ్పాదితం
భవతి। ప్రస్తరానుమన్త్రణమన్త్రం వ్యాచష్టే "రోహితేన త్వాగ్నిర్దే
వతాం గమయత్విత్యాహైతే వై దేవాశ్వా యజమానః ప్రస్తరో యదేతైః
ప్రస్తరం ప్రహరతి దేవాశ్వైరేవ యజమానగ్ం సువర్గం లోకం గమయతి"
ఇతి। యజమానవద్యాగసాధనత్వాత్ ప్రస్తరే యజమానత్వోపచారః। ప

రిధివిమోకానుమన్త్రణమన్త్రం వ్యాచష్టే “విత్తే ముఞ్చామి రశనా విరశ్మీ
నిత్యాహైష వా అగ్నేర్విమోకస్తేనైవైనం విముఞ్చతి” ఇతి। తేరశనాము
ఞ్చామీత్యగ్నిముద్దిశ్యాభిధానాదయమగ్నేర్విమోకః। శంయువాకానుమ
న్త్రణమన్త్రం వ్యాచష్టే “విష్ణోశ్శంయోరహం దేవయజ్యయా యజ్ఞేన
ప్రతిష్ఠాంగమేయమిత్యాహ యజ్ఞో వై విష్ణుర్యజ్ఞ ఏవాన్తతః ప్రతితిష్ఠతి”
ఇతి। యజ్ఞస్యఫలవ్యాప్త్యా విష్ణుత్వం, అన్తతస్సమాప్తికాలే। ప్రథమస్య
పత్నీసంయాజస్యాను మన్త్రణమన్త్రం వ్యాచష్టే “సోమస్యాహం దేవ
యజ్యయా సురేతా రేతో ధిషీయేత్యాహ సోమో వై రేతోధాస్తేనైవ రేత ఆ
త్మన్ధత్తే” ఇతి। గర్భాశయే రేతోధారణం సోమస్యానుగ్రహాద్భవతి,
తతస్సోమో రేతోధాః। ద్వితీయపత్నీసంయాజానుమన్త్రణమన్త్రం వ్యా
చష్టే “త్వష్టురహం దేవయజ్యయా పశూనాగ్ం రూపం పుషేయమిత్యా
హ త్వష్టా వై పశూనాం మిథునానాగ్ం రూపకృత్తేనైవ పశూనాగ్ం రూపమా
త్మన్ధత్తే” ఇతి। అన్యత్ర “యావచ్ఛో వై రేతసస్సిక్తస్య త్వష్టా రూపాణి వి
కరోతి” ఇత్యామ్నానాత్ మనుష్యగవాశ్వాదిపశూనాం స్త్రీపురుషమిథు
నాత్మకానాం రూపం త్వష్టా కరోతి। తృతీయ చతుర్థపత్నీసంయాజయో రే
కీకారేణానుమన్త్రణమన్త్రం వ్యాచష్టే “దేవానాం పత్నీరగ్నిర్గృహపతి
ర్యజ్ఞస్య మిథునం తయోరహం దేవయజ్యయా మిథునేన ప్రభూయాసమిత్యా
హైతస్మాద్వై మిథునాత్ప్రజాపతిర్మిథునేన ప్రాజాయత తస్మాదేవ
యజమానో మిథునేన ప్రజాయతే” ఇతి। దేవాభిమ
ర్శనమన్త్రం వ్యాచష్టే “వేదోఽసి విత్తిరసి విదేయేత్యాహ
వేదేన వై దేవా అసురాణాం విత్తం వేద్యమవిన్దన్త తద్వేదస్య వేదత్వం” ఇతి।
విత్తం పూర్వలబ్ధం ధనం, వేద్యం ఇతః పరం లబ్ధవ్యం, తదుభయమసురసం
బన్ధి యత్ర క్వాపి నిక్షిప్తం, తదుభయం దేవాః కదాచిద్వేదేన భూమిం సం
సృజన్తోఽలభన్త తతో విద్యతే విత్తమనేనేతి వ్యుత్పత్త్యా వేదత్వం నిష్ప
న్నం। విధత్తే “యద్యద్భ్రాతృవ్యస్యాభిధ్యాయేత్తస్య నామ గృహ్ణీయా
త్తదేవాస్య సర్వం వృఙ్క్తే” ఇతి। వైరిణస్సంబన్ధి యద్గృహక్షేత్రాదికం

యజమానోఽముమాస్త్విత్యభిధ్యాయేత్తస్యసర్వస్యనామధేయంమన్త్రమ
ధ్యేగృహీత్వావిదేయేత్యేతత్పదంపఠేత్ । ఏతస్యమన్త్రస్యాన్త్యభాగేస
హస్రిణమితి పదస్యోచ్చారణం ప్రశంసతి « ఘృతవన్తంకులాయినగ్ం రా
యస్పోషగ్ం సహస్రిణంవేదోదదాతువాజినమిత్యాహప్రసహస్రంపశూనా
ప్నోతి" ఇతి। మన్త్రార్థవేదనంప్రశంసతి « ఆఽస్యప్రజాయాంవాజీజాయతేయ
ఏవంవేద" ఇతి । ప్రజాయాంసన్తతౌ సర్వత్రపుత్రోఽన్నసమృద్ధోజా
యతే ॥*॥

ఇతిశ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యేప్రథ
మకాణ్డేసప్తమప్రపాఠకే చతుర్థోఽనువాకః ॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

ధ్రువాంవైరిచ్యమానాం యజ్ఞోఽనురిచ్యతే యజ్ఞంయజమానో యజ
మానంప్రజా ధ్రువామాప్యాయమానాం యజ్ఞోఽన్వాప్యాయతే య
జ్ఞం యజమానో యజమానం ప్రజా ఆప్యాయతాం ధ్రువా ఘృతేనే
త్యాహ ధ్రువామేవాప్యాయయతి తామాప్యాయమానాం యజ్ఞోఽ
న్వాప్యాయతే యజ్ఞం యజమానో యజమానం ప్రజాః ప్రజాపతేర్వి
భాన్నామ లోకస్తస్మిగ్ంస్త్వా దధామి సహ యజమానేనేతి ॥౧॥

ఆహాయం వై ప్రజాపతేర్విభాన్నామ లోకస్తస్మిన్నేవైనం ద
ధాతి సహయజమానేన రిచ్యతఇవవా ఏతద్యద్యజతేయద్యజమానభాగం
ప్రాశ్నాత్యాత్మానమేవ ప్రీణాత్యేతావాన్వై యజ్ఞో యావాన్ యజ
మానభాగో యజ్ఞో యజమానో యద్యజమానభాగం ప్రాశ్నాతి యజ్ఞఏ
వ యజ్ఞం ప్రతిష్ఠాపయత్యేతద్వై సూయవసగ్ం సోదకం యద్బర్హిశ్చా
పశ్చైతత్ ॥ ౨॥

యజమానస్యాయతనం యద్వేదిర్యత్పూర్ణపాత్ర మన్తర్వేది వినయతి స్వ ఏవాయతనే సూయవసగ్ం సోదకం కురుతే సదసి సన్మే భూయా ఇత్యాహాపో వై యజ్ఞ ఆపోఽమృతం యజ్ఞమేవామృతమాత్మన్ధత్తే సర్వాణి వై భూతాని వ్రతముపయన్త మనూపయన్తి ప్రాచ్యాం దిశి దేవా ఋత్విజో మార్జయన్తా మిత్యాహైష వై దర్శపూర్ణమాసయో రవభృథః ౩॥

యాన్యేవైనం భూతాని వ్రత ముపయన్త మనూపయన్తి తైరేవ సహావభృథ మవైతి విష్ణుముఖా వై దేవాశ్ఛన్దోభిరిమాం ల్లోకా ననపజయ్య మభ్యజయన్యద్విష్ణుక్రమాన్ క్రమతే విష్ణురేవ భూత్వా యజమాన శ్ఛన్దోభిరిమాం ల్లోకాననపజయ్య మభిజయతి విష్ణోః క్రమోఽస్యభిమాతి హేత్యాహ గాయత్రీ వై పృథివీ త్రైష్టుభ మన్తరిక్షం జాగతీ ద్యౌ రానుష్టుభీర్దిశశ్ఛన్దోభి రేవేమాం ల్లోకా న్యథా పూర్వ మభిజయతి॥ ౪॥

యజమానేనేతి చైత దవభృథో దిశస్సప్త చ॥ ౫॥

ఇతి తైత్తిరీయ సంహితాయాం ప్రథమ కాణ్డే సప్తమప్రపాఠకే పఞ్చమోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

చతుర్థే శేషాహుత్యనుమన్త్రణ మన్త్రా వ్యాఖ్యాతాః। పఞ్చమే త్వాప్యాయనాదిమన్త్రా వ్యాఖ్యాయన్తే। తత్రాప్యాయనమన్త్రం వ్యాఖ్యాతు మన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ప్రస్తౌతి “ధ్రువాం వై రిచ్యమానాం యజ్ఞోఽను రిచ్యతే యజ్ఞం యజమానో యజమానం ప్రజా ధ్రువామాప్యాయ మానాం యజ్ఞోఽన్వాప్యాయతే యజ్ఞం యజమానో యజమానం ప్రజాః” ఇతి। ధ్రువాయాం రిక్తాయాం యజ్ఞస్యాసంపూర్త్యా యజమానస్య ఫలా

భావాత్ తదీయప్రజాయా అన్నాద్యభావ ఇతివ్యతిరేకః । ఏవమన్వయో ఽప్యూహ్యం। మన్త్రంవ్యాచష్టే “ ఆప్యాయతాం ధ్రువా ఘృతేనేత్యాహ ధ్రువామేవాప్యాయయతి తామాప్యాయమానాం యజ్ఞోఽన్వాప్యాయ తే యజ్ఞంయజమానో యజమానంప్రజాః” ఇతి । యజమానభాగప్రాశనమన్త్రం వ్యాచష్టే “ ప్రజాపతేర్విభాన్నామలోకస్తస్మిగ్ స్త్వాదధామి సహ యజమానేనేత్యాహాయంవై ప్రజాపతేర్విభాన్నామ లోకస్తస్మి న్నేవైనం దధాతి సహ యజమానేన” ఇతి । విశేషేణ కర్మభూమిత్వేన భాతీతి విభానయం భూలోకః । ఏనం యజమానభాగం। యజమానస్య రిక్తీకరణనివారణేనభాగప్రాశనంప్రశంసతి “ రిచ్యతఇవవా ఏతద్యద్యజతే యద్యజమానభాగం ప్రాశ్నాత్యాత్మానమేవ ప్రీణాతి” ఇతి । యజతఇతి యదేతేన పురోడాశాజ్య సాన్నాయ్య ద్రవ్యహోనేయజమానో * రిక్తఇవభవతి, భాగప్రాశనేనతుప్రీత స్తంక్లేశంజహాతి । యజ్ఞప్రతిష్ఠాహేతు త్వేనాపి తదేవప్రశంసతి “ ఏతావాన్వైయజ్ఞోయావాన్ యజమానభాగో యజ్ఞో యజమానో యద్యజమానభాగం ప్రాశ్నాతి యజ్ఞఏవయజ్ఞంప్రతిష్ఠాపయతి” ఇతి । యజమానస్యభాగోయావానస్తి ఏతావానేవేహ లోకే యజమానస్యోపయుక్తో యజ్ఞోఽవశిష్టస్యదేవైర్ఋత్విగ్భిశ్చ భక్ష్యమాణత్వాత్ , స్వయంచయజ్ఞస్వామిత్వేనయజ్ఞాత్మకః, తథాసతియజమానేనభాగేప్రాశితే యజ్ఞఏవ యజ్ఞః ప్రతిష్ఠాపితోభవతి। పూర్ణపాత్రస్యనినయనంవిధాతుంప్రస్తౌతి “ ఏతద్వై సూయవసగ్ సోదకం యద్బర్హిశ్చాపశ్చైతద్యజమానస్యాయతనం యద్వేదిః” ఇతి। వేదేహార్విధారణేన యజమానస్థానత్వం, ఏతచ్చస్థానం బర్హిషా స్తీర్ణత్వాత్ సమీచీనతృణోపేతం ప్రణీతా నామత్రస్థాపితత్వాత్ ఉదకోపేతఞ్చ । విధత్తే “ యత్పూర్ణపాత్రమన్తర్వేదినినయతి స్వఏవాయతనేసూయవసగ్ సోదకంకురుతే” ఇతి।సూయవసంతృణసమృద్ధింసోదకంఉదకసమృద్ధిఞ్చ † కురు

* పురోడాశ ద్రవ్యహోమే యజమాన ఇతి-

† సమృద్ధమితితై

తే। నినయనమన్త్రం వ్యాచష్టే “సదసి సన్మే భూయా ఇత్యాహాపో వై యజ్ఞ అపోఽమృతం యజ్ఞమేవామృతమాత్మన్ధత్తే” ఇతి। అపాం యజ్ఞసాధనత్వాద్యజ్ఞత్వం జీవనహేతుత్వాచ్చామృతత్వం, తస్మాదపోఽభిలక్ష్య సన్మే భూయా ఇత్యుక్తే సతి యజ్ఞరూపమమృతం స్వస్మిన్ధారయతి। వ్యుత్సేచనమన్త్రం వ్యాచష్టే “సర్వాణి వై భూతాని వ్రతముపయన్తమనూపయన్తి ప్రాచ్యాం దిశి దేవా ఋత్విజో మార్జయన్తామిత్యాహైష వై దర్శపూర్ణమాసయోరవభృథో యాన్యేవైనం భూతాని వ్రతముపయన్తమనూపయన్తి తైరేవ సహావభృథమవైతి” ఇతి। యో యజమానో యజ్ఞవ్రతముపైతి తమను దేవపిత్రాదీని సర్వాణి భూతాని వ్రతం ప్రారభన్తే। అతో దేవపిత్రాదిమార్జనప్రతిపాదకేనానేన మన్త్రేణ తైః సర్వభూతైః సహైవావభృథం ప్రాప్నోతి। విష్ణుక్రమాన్విధత్తే “విష్ణుముఖా వై దేవాశ్ఛన్దోభిరిమాఁల్లోకాననపజయ్యమభ్యజయన్యద్విష్ణుక్రమాన్క్రమతే విష్ణురేవ భూత్వా యజమానశ్ఛన్దోభిరిమాఁల్లోకాననపజయ్యమభిజయతి” ఇతి। దేవాః పూర్వం స్వేషు విష్ణుమేవ ముఖ్యం కృత్వా ఛన్దోభిమానిదేవైస్సహితా అన్యైర్జేతుం యథా న శక్యతే తథా లోకానజయన్। అతో యజమానోఽపి విష్ణుక్రమైస్తథా జయతి, తత్రత్యాన్మన్త్రాన్వ్యాచష్టే “విష్ణోః క్రమోఽస్యభిమాతిహేత్యాహ గాయత్రీ వై పృథివీ త్రైష్టుభమన్తరిక్షం జాగతీ ద్యౌరానుష్టుభీర్దిశశ్ఛన్దోభిరేవేమాఁల్లోకాన్యథాపూర్వమభిజయతి” ఇతి। గాయత్ర్యాదిఛన్దోదేవానాం పృథివ్యాదిలోకస్వామిత్వేన తైస్సహ లోకానాం జేతుం శక్యతయా మన్త్రేషు గాయత్రేణ ఛన్దసేత్యాది పఠితమిత్యభిప్రాయః॥ *॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే సప్తమప్రపాఠకే షష్ఠోఽనువాకః॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

అగన్మ సువస్సువరగన్మేత్యాహ సువర్గమేవ లోకమేతి సన్దృశ

స్తే మాభిత్స్వ యత్తే తప స్తస్మై తే మావృక్షీత్యాహ యథాయజు రేవై
తత్సుభూరసి శ్రేష్ఠో రశ్మీనామాయుర్ధా అస్యాయు ర్మేధేహీత్యాహా
శిషమేవై తామాశాస్తే ప్రవా ఏషోఽస్మాల్లోకాచ్చ్యవతే యః॥౧॥

విష్ణుక్రమాన్ క్రమతే సువర్గాయ హి లోకాయ విష్ణుక్రమాః
క్రమ్యంతే బ్రహ్మవాదినో వదన్తి సత్వై విష్ణుక్రమాన్ క్రమేత
య ఇమాన్ లోకాన్ భ్రాతృవ్యస్య సంవిద్య పునరిమం లోకం ప్ర
త్యవరోహేదిత్యేషవా అస్య లోకస్య ప్రత్యవరోహోయదాహ దస్మ
హమముం భ్రాతృవ్య మాభ్యో దిగ్భ్యోఽస్యై దివ ఇతీ మానేవ లోకాన్
భ్రాతృవ్యస్యసంవిద్య పునరిమం లోకం ప్రత్యవరోహతి సం॥ ౨॥

జ్యోతిషాఽభూవ మిత్యాహాస్మిన్నేవ లోకే ప్రతి తిష్ఠత్యైన్ద్రీ మా
వృత మన్వావర్త ఇత్యాహాసౌవా ఆదిత్య ఇన్ద్ర స్తస్యైవా వృత మను
పర్యావర్తతే దక్షిణాపర్యావర్తతే స్వమేవ వీర్య మనుపర్యావర్తతే తస్మా
ద్దక్షిణోఽర్ధ ఆత్మనో వీర్యావత్తరోఽథో ఆదిత్య స్యైవా వృతమ
ను పర్యావర్తతే సమహం ప్రజయా సంమయా ప్రజేత్యాహాశిషం॥౩॥

ఏవై తామాశాస్తే సమిద్ధో అగ్నే మేదీదిహి సమేద్ధా తే అగ్నే దీ
ద్యాస మిత్యాహయథా యజు రేవైతద్వసుమాన్యజ్ఞో వసీయాన్భూయా
స మిత్యాహాశిష మేవైతామాశాస్తే బహువై గార్హపత్యస్యాన్తే మి
శ్రమివ చర్యతఆగ్నిపావమానీభ్యాం గార్హపత్య ముపతిష్ఠతే పునా
త్యేవాగ్నిం పునీత ఆత్మానం ద్వాభ్యాం ప్రతిష్ఠిత్యా అగ్నే గృహపత ఇ
త్యాహ॥ ౪॥

యథా యజురేవై తచ్ఛతగ్ హిమా ఇత్యాహ శతంత్వా హేమన్తా నిన్ధిషీయేతి వావైతదాహ పుత్రస్య నామ గృహ్ణాత్యన్నాదమేవైనం కరోతి తామాశిషమాశాసే తన్తవేజ్యోతిష్మతీమితిబ్రూయాద్యస్య పుత్రోఽజాతః స్యాత్తేజస్వ్యేవాస్య బ్రహ్మవర్చసీ పుత్రోజాయతే తామాశిషమాశాసేఽముష్మై జ్యోతిష్మతీమితి బ్రూయాద్యస్యపుత్రః॥ ౫॥

జాతస్స్యాత్తేజ ఏవాస్మిన్ బ్రహ్మవర్చసం దధాతి యోవైయజ్ఞం ప్రయుజ్య నవిముఞ్చత్య ప్రతిష్ఠానోవై సభవతి కస్త్వాయునక్తి సత్వా విముఞ్చ త్విత్యాహ ప్రజాపతి ర్వైకః ప్రజాపతి నైవైనం యునక్తి ప్రజాపతినా విముఞ్చతి ప్రతిష్ఠిత్యా ఈశ్వరంవై వ్రత మవిసృష్టం ప్రదహోఽగ్నే వ్రతపతే వ్రతమ చారిషమిత్యాహవ్రతమేవ॥ ౬॥

విసృజతే శాన్త్యా అప్రదాహాయ పరాఙ్ వావ యజ్ఞపతి ననివర్తతే పునర్యోవై యజ్ఞస్య పునరాలమ్భం విద్వాన్ యజతే తమభి నివర్తతే యజ్ఞోబభూవ స ఆబభూవేత్యాహైషవై యజ్ఞస్య పునరాలమ్భస్తేనై వైనం పునరాలభతేఽన వరుద్ధావా ఏతస్య విరాడ్య ఆహితాగ్నిస్సన్న సభస్స పశవస్స ఖలువై బ్రాహ్మణస్య సభేష్ట్వా ప్రాఙుత్క్రమ్య బ్రూయాద్గోమాగ్ అగ్నేఽవిమాగ్ అశ్వీయజ్ఞ ఇత్యవసభాగ్ రుద్ధే ప్రసహస్రం పశూనాప్నోత్యాస్య ప్రజాయాం వాజీజాయతే॥ ౭॥

యస్సమాశిషం గృహపత ఇత్యాహాముష్మైజ్యోతిష్మతీమితిబ్రూయాద్యస్యపుత్రో వ్రత మేవ ఖలువై చతుర్విగ్ శతిశ్చ॥ ౬॥

ఇతితైత్తిరీయ సంహితాయాంప్రథమకాణ్డే సప్తమప్రపాఠకే షష్ఠోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్

ఆప్యాయనాదిమన్త్రాః పఞ్చ మేవ్యాఖ్యాతాః । ఉపస్థానాదిమన్త్రాః షష్ఠైవ్యాఖ్యాయంతే । తత్రాహవనీయోపస్థానమన్త్రస్య పూర్వభాగం వ్యాచష్టే “ అగన్మస్సువ స్సువరగన్మేత్యాహ సువర్గమేవలోకమేతి” ఇతి। ద్విరుక్త్యాఆదరస్య ప్రతీతేః సర్వథా ప్రాప్నోత్యేవ । ఉత్తరభాగం వ్యాచష్టే “ సన్దృశస్తేమాఛిత్సియత్తే తప స్తస్మైతేమా వృక్షీత్యాహ యథా యజు రేవైతత్” ఇతి । అస్మిన్ యజుషి తపశ్శబ్దదర్శనాత్తపసశ్చ విచ్ఛిన్నోమాభూవమితి యత్ప్రతీయతే ఏతద్యజు రనతిక్రమ్య తథైవప్రార్థ్యతే। ఆదిత్యోపస్థానమన్త్రం వ్యాచష్టే “ సుభూరసిశ్రేష్ఠోరశ్మీనా మాయుర్ధా అస్యాయుర్మే ధేహీ త్యాహాశిషమేవైతామాశాస్తే”ఇతి । ఆయుర్మే ధేహీత్యనేనాశీః ప్రతీయతే। ఇదమహమిత్యాదికం వైరి నిస్సారణమన్త్రంవ్యాఖ్యాతుం ప్రస్తౌతి “ ప్రవాఏషోఽస్మాల్లోకాచ్చ్యవతే యో విష్ణుక్రమాన్ క్రమతే సువర్గాయహిలోకాయ విష్ణుక్రమాఃక్రమ్యన్తే బ్రహ్మవాదినోవదన్తి సత్త్వైవిష్ణుక్రమాన్ క్రమేత య ఇమాన్ లోకాన్ భ్రాతృవ్యస్యసంవిద్యపునరిమం లోకం ప్రత్యవరోహేదితి” ఇతి। విష్ణుక్రమాణాం స్వర్గార్థత్వాద్విష్ణుక్రమైరస్మాల్లోకాత్ ప్రచ్యుతిర్భవతి, తస్యాః ప్రచ్యుతేః పరిహారోపాయం బ్రహ్మవాదినః పరస్పరమేవమాహుః, యో యజమానో వైరిణఇమాన్ లోకాన్ తేనసమ్పాదితాన్ వైరి నిస్సారణేన లబ్ధ్వా విష్ణుక్రమైః స్వర్గారోహణాదూర్ధ్వం పునరిమం మనుష్య లోకం ప్రత్యవరోహేత్ సఏవ యజమానోవిష్ణుక్రమేషు చతుర ఇతి। మన్త్రం వ్యాచష్టే “ ఏషవాఅస్యలోకస్యప్రత్యవరోహఇత్యాహయదాహేద మహమముం భ్రాతృవ్యమాభ్యోదిగ్భ్యోఽస్యైదివ ఇతీమానేవలోకాన్ భ్రాతృవ్యస్యసంవిద్యపునరిమం లోకం ప్రత్యవరోహతి” ఇతి। ఇదమహ మిత్యాది మన్త్రమాహేతి యదేతదేవపాఠోఽస్య భూలోకస్యసమ్బన్ధీ ప్రత్యవరోహః। ఆత్మాభిమర్శనమన్త్రంవ్యాచష్టే “ సంజ్యోతిషా ఽభూవమిత్యా

హాస్మిన్నేవలోకే ప్రతితిష్ఠతి" ఇతి। షట్ఛ్లోకప్రాపకేన జ్యోతిషా సంగతో
హమిత్యేవం మంత్రే ప్రతీయమానత్వాత్। ప్రదక్షిణావృత్తిమన్త్రం వ్యా
చష్టే "ఐన్ద్రీమావృతమన్వావర్త ఇత్యాహాసౌ వా ఆదిత్య ఇన్ద్రస్తస్యై
వావృతమనుపర్యావర్తతే" ఇతి। పరమైశ్వర్యయోగాదాదిత్యస్యేన్ద్ర
త్వం। ప్రదక్షిణావృత్తిం విధత్తే "దక్షిణా పర్యావర్తతే స్వమేవ వీర్యమను
పర్యావర్తతే తస్మాద్దక్షిణోఽర్ధ ఆత్మనో వీర్యావత్తరోఽథో ఆదిత్యస్యై
వావృతమనుపర్యావర్తతే" ఇతి। దక్షిణా ప్రాదక్షిణ్యేన। దక్షిణభాగమవ
స్థాప్య వామభాగస్య పరిభ్రమణం ప్రాదక్షిణ్యం, పురుషస్య దక్షిణభాగే
సామర్థ్యాతిశయసద్భావాత్। తదేవానుసృత్యావృత్తిః కృతా భవతి।
యస్మాద్దక్షిణభాగే వీర్యం శ్రుతేరభిప్రేతం తస్మాల్లోకేషు సర్వేషు వ్యాపా
రేషు దక్షిణహస్తస్యైవ వీర్యాతిశయ ఉపలభ్యతే। కిఞ్చాదిత్యో మేరుం
ప్రదక్షిణీకరోతి, తదప్యత్రానుసృతం భవతి। విపర్యయేణావృత్తిమన్త్రం
వ్యాచష్టే "సమహం ప్రజయా సంమయా ప్రజేత్యాహాశిషమేవైతా
మాశాస్తే" ఇతి। స్వయం యథా ప్రజాదినా సంగచ్ఛతే తథా ప్రజాదిరపి
స్వేన సంగచ్ఛత ఇత్యేతదుభయం ద్వితీయా వృత్త్యా ప్రార్థ్యతే। సమి
దాధానమన్త్రం స్పష్టార్థత్వేన వ్యాచష్టే "సమిద్ధో అగ్నే మే దీదిహి సమే
ద్ధా తే అగ్నే దీద్యాసమిత్యాహ యథాయజురేవైతత్" ఇతి। ఆహవనీ
యోపస్థానమన్త్రం వ్యాచష్టే "వసుమాన్ యజ్ఞో వసీయాన్ భూయా
సమిత్యాహాశిషమేవైతామాశాస్తే" ఇతి। వసీయాన్ అతిశయేన ధనవాన్
విధత్తే "బహు వై గార్హపత్యస్యాన్తే మిశ్రమివ చర్యత ఆగ్నిపావమా
నీభ్యాం గార్హపత్యముపతిష్ఠతే పునాత్యేవాగ్నిం పునీత ఆత్మానం ద్వా
భ్యాం ప్రతిష్ఠిత్యై" ఇతి। గార్హపత్యోఽజస్రం ధార్యతే, తథా సతి తస్మి
న్నగ్నౌ బహువిధజంతుపాతః సమ్భావ్యతే। అతో యజమానేన గార్హ
పత్యస్య సమీపే పాపమిశ్రమివ హోమాదికర్మానుష్ఠీయతే। తత అ
గ్న ఆయూంషీత్యాద్యాభ్యాం అగ్నిపవమానదేవతాకాభ్యాం శుద్ధిహే
తుభ్యామృగ్భ్యాముపస్థానేనాహ్నేః స్వస్య చ శుద్ధిర్భవతి। అన్య

మపి గార్హపత్యోపస్థానమన్త్రం వ్యాచష్టే “ అగ్నే గృహపత ఇత్యాహ యథాయజురేవైతచ్ఛతగ్ం హిమా ఇత్యాహ శతంత్వా హేమన్తాన్నిన్ధిషీయేతి వా వైతదాహ పుత్రస్య నామ గృహ్ణాత్యన్నాదమేవైనం కరోతి తామాశిషమాశాసే తన్తవే జ్యోతిష్మతీమితి బ్రూయాద్యస్య పుత్రోఽజాతః స్యాత్తేజస్వ్యేవాస్య బ్రహ్మవర్చసీ పుత్రో జాయతే తామాశిషమాశాసేఽముష్మై జ్యోతిష్మతీమితి బ్రూయాద్యస్య పుత్రో జాతః స్యాత్తేజ ఏవాస్మిన్ బ్రహ్మవర్చసం దధాతి” ఇతి। తదిదం మన్త్రబ్రాహ్మణం స్పష్టార్థం పూర్వప్రపాఠకే వ్యాఖ్యాతత్వాత్। తత్ర నామ గృహ్ణాతీతి విధిః। తద్గ్రహణే ప్రకారవిశేషమాహాపస్తమ్బః “ తన్తవ ఇత్యజాతస్యాముష్మా ఇతి జాతస్య” ఇతి। అజాతస్య పుత్రస్య విశేషనామాభావాత్ తన్తవ ఇత్యేతదేవ సామాన్యనామ గృహ్ణీయాత్, జాతస్య పుత్రస్య త్వముష్మా ఇత్యనేన విశేషనామనిర్దేశో వివక్ష్యతే। యజ్ఞవిమోకమన్త్రం వ్యాచష్టే “ యో వై యజ్ఞం ప్రయుజ్య న విముఞ్చత్యప్రతిష్ఠానో వై స భవతి కస్త్వా యునక్తి స త్వా విముఞ్చత్విత్యాహ ప్రజాపతిర్వై కః ప్రజాపతినైవైనం యునక్తి ప్రజాపతినా విముఞ్చతి ప్రతిష్ఠిత్యై” ఇతి। వ్రతవిసర్జనమన్త్రం వ్యాచష్టే “ ఈశ్వరం వై వ్రతమవిసృష్టం ప్రదహోఽగ్నే వ్రతపతే వ్రతమచారిషమిత్యాహ వ్రతమేవ విసృజతే శాన్త్యా అప్రదాహాయ” ఇతి। యద్వ్రతం గృహీతం సన్నవిసృష్టం తద్వ్రతం ప్రదహో యజమానం ప్రదగ్ధుం ఈశ్వరం సమర్థం। అగ్నే వ్రతపత ఇత్యాదిమన్త్రపాఠ ఏవ వ్రతవిసర్గః, తేన * శీతం సత్ తం న దహతి। పునరాలమ్భమన్త్రం వ్యాఖ్యాతుం ప్రస్తౌతి “ పరాఙ్వావ యజ్ఞ ఏతి న నివర్తతే పునర్యో వై యజ్ఞస్య పునరాలమ్భం విద్వాన్ యజతే తమభి నివర్తతే” ఇతి। పరాఙేవ విముఖ ఏవ పునర్న నివర్తతే, పునరాలమ్భమన్త్రవాదినం ‡ యజమానం ప్రతి తు పునర్నివర్త

* శాన్తమితి తై ‡ వేదనమితి తై

తే, పునరప్యసావనుతిష్ఠతీత్యర్థః । మన్త్రంవ్యాచష్టే "యజ్ఞో బభూవస ఆబభూవేత్యాహైషవైయజ్ఞస్య పునరాలమ్భస్తేనైవైనం పునరాలభతే" ఇతి। ఏషవైషమన్త్రపాఠఏవ । గోమతీమన్త్రంవిధాతుంప్రస్తౌతి "అన వరుద్ధావాఏతస్య విరాడ్యఆహితాగ్నిః సన్నసభః పశవఖలువైబ్రాహ్మ ణస్యసభా" ఇతి।యోయజమానఆహితాగ్నిరపిసన్సభారహితోభవేత్ ఏతస్యయజమానస్య విరాట్ విశేషేణరాజమానాస్యోచితసభాకదాచిద ప్యనవరుద్ధా అస్వాధీనాభవతి, యాగకాలే సభాహీనస్య లోకవ్యవహార కాలేఽపి సభానసమ్భవేదిత్యర్థః । నాత్ర రాజ్ఞఇవామాత్య స్వభటరూపా సభా,బ్రాహ్మణస్యోచితా,కిన్తర్హి-యజ్ఞనిష్పాదకాద్వి పాదశ్చతుష్పాదశ్చ పశవోఽస్యసభా । మన్త్రంవిధత్తే "ఇష్ట్వాప్రాజుతర్యస్య బ్రూయాద్గోమాగ్ అగ్నేవిమాగ్ అశ్వీయజ్ఞఇత్యవసభాగ్ రుద్దేప్రసహస్రం పశూనాపోన్తీత్యస్యప్రజాయాం వాజీజాయతే" ఇతి । "భూమానిన్దాప్రశంసాసు" ఇతి । వైయాకరణైరుక్తత్వాత్ గోమానిత్యాదికో మతుప్ ప్రత్యయోబాహుళ్యవాచీ। అతః సహస్రప్రాప్తియుక్తా । ఇడావాన్ ప్రజావానితిమన్త్రేఽభిధానాదస్య ప్రజాయాం మన్నవతః పుత్రస్యోత్పత్తిరుక్తా॥ *॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణ యజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డేసప్తమప్రపాఠకే షష్ఠోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

దేవ సవితః ప్రసువయజ్ఞంప్రసువ యజ్ఞపతిం భగాయ దివ్యో గన్ధర్వః । కేతపూః కేతం నఃపునాతు వాచస్పతిర్వాచ మద్య స్వదాతినః । ఇన్ద్రస్య వజ్రోఽసి వార్త్రఘ్న స్త్వయాయం వృత్రం వధ్యాత్ । వాజస్య నుప్రసవే మాతరం మహీమదితిం నామ వచసా కరామహే । యస్యామిదం విశ్వం భువనమావివేశ తస్యాంనోదేవ స్సవితాధర్మ సావిషత్ ప్రప్సు॥ ౧॥

అన్తరమృతమప్సు భేషజమపాముతప్రశస్తిష్వశ్వా భవథవాజినః। వాయుర్వా త్వా మనుర్వా త్వా గన్ధర్వాస్సప్తవిగ్ంశతిః। తే అగ్రే అశ్వమాయుఞ్జన్తే అస్మిన్ జవమాదధుః। అపాన్నపాదాశు హేమన్యూర్మిః కకుద్మాన్ ప్రతూర్తిర్వాజసాతమస్తేనాయం వాజగ్ంసేత్। విష్ణోః క్రమోఽసి విష్ణోః క్రాన్తమసి విష్ణోర్విక్రాన్తమస్యఙ్కౌ న్యఙ్కావభితో రథం యౌ ధ్వాన్తం వాతాగ్రమను సఞ్చరన్తౌ దూరేహేతిరిన్ద్రియావాన్ పతత్రీ తేనోఽగ్నయః పప్రయః పారయన్తు॥ ౨॥

అప్స్వన్యఙ్కౌ పఞ్చదశ చ॥ ౭॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే సప్తమప్రపాఠకే సప్తమోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్

ఇత్థం షట్స్వనువాకేషు దార్శిక యాజమాన బ్రాహ్మణ శేషా వర్ణితాః। అథ దేవసవితః ప్రసువేత్యాదిషు షట్సు వాజపేయ విషయా ఆధ్వర్యవ మన్త్రా ఉచ్యన్తే। తత్రాస్మిన్ సప్తమేనువాకే రథవిషయా మన్త్రాః కథ్యన్తే। తేషాం వాజపేయమన్త్రాణాం వ్యాఖ్యానం బ్రాహ్మణగ్రన్థే ప్రథమకాణ్డే తృతీయప్రపాఠకే ద్వితీయమారభ్య నవమాన్తేష్వష్టస్వనువాకేషు ఆమ్నాతం। తత్ర వాజపేయవిధిర్గ్రహవిధిః పశువిధిశ్చాద్యేషు త్రిష్వనువాకేషు క్రమేణామ్నాతాః। అనయోర్వాజపేయ విషయయోర్మన్త్ర బ్రాహ్మణయోరత్యన్త విప్రకృష్టదేశవర్తిత్వేన బుద్ధిసన్నిధ్యభావాచ్ఛ్రోతౄణాం ప్రతిపత్తిసౌకర్యాయ పూర్వోక్తదార్శిక సౌమికకాణ్డవద్బ్రాహ్మణేన సహైవ మన్త్రా వ్యాఖ్యాయన్తే। తస్య చ బ్రాహ్మణస్య ప్రథమేఽనువాకే వాజపేయం విధాతుం ప్రస్తౌతి “దేవా వై యథాదర్శం యజ్ఞానాహరన్త। యోఽగ్నిష్టోమం। య ఉక్థ్యం। యోఽతిరాత్రం। తే సహైవ సర్వే వాజపేయమపశ్యన్। తేఽన్యోఽన్యస్మై నాతిష్ఠన్త। అహమనేనయ

జాఇతి। తేఽబ్రువన్। ఆజిమస్యధావామేతి। తస్మిన్నాజిమధావన్। తంబృహస్పతిరుదజయత్। తేనాయజత। సస్వారాజ్యమగచ్ఛత్। తమిన్ద్రోఽబ్రవీత్। మామనేనయాజయేతి। తేనేన్ద్రమయాజయత్। సోఽగ్రం దేవతానాంపర్యైత్। అగచ్ఛత్స్వారాజ్యం। అతిష్ఠన్తాస్మై జ్యైష్ఠ్యాయ" ఇతి। దేవానాంమధ్యేకశ్చిదగ్నిష్టోమందదర్శ అన్యఉక్థ్యంఅపరోఽతిరాత్రంతేచ స్వస్వదర్శనమనతిక్రమ్యతాన్ యజ్ఞానాహరన్తమనుష్ఠితవన్తః। తేదేవాః సర్వేసహైవ వాజపేయం దృష్ట్వాఽహమేవ ప్రథమమనేన వాజపేయేన యజాఇత్యేవంవివదమానాః పరస్పరంప్రథమానుష్ఠాతృత్వలక్షణాయ జ్యైష్ఠ్యాయ నాతిష్ఠన్తజ్యైష్ఠ్యంనాంగీచక్రుః। తత ఏవంసమయంచక్రుః, అస్మాకంమధ్యఆజిధావనేన యఏకశ్చిజ్జయతి సఏవ జ్యేష్ఠోస్త్వితి। ఆజిధావనప్రదేశస్యావధిభూమివిశేషః।ఏవంసమయం కృత్వాతస్మిన్వాజపేయవిషయేవిజయాయాజిమధావన్, తత్ర తం వాజపేయంప్రతిధావన్ బృహస్పతిరుత్కర్షేణాజయత్ - ఇతరేభ్యఃప్రథమమవధిం పస్పర్శ। తతః ప్రథమంసఏవతేనవాజపేయేనేష్ట్వాస్వారాజ్యమపారతన్త్ర్యరూపంమహారాజ్యమగచ్ఛత్। తతఇన్ద్రస్తంబృహస్పతింసంప్రార్థ్యతేన వాజపేయేనేష్ట్వాదేవానాం మధ్యేజ్యేష్ఠత్వమపారతన్త్ర్యలక్షణంస్వర్గాధిపత్యలక్షణంస్వారాజ్యంచాగచ్ఛత్, అస్యేన్ద్రస్యజ్యైష్ఠ్యమితరే సర్వే దేవా మాత్సర్యం పరిత్యజ్యాఙ్గీ చక్రుః। స్వారాజ్యాది కామినో వాజ పేయం విధత్తే " యఏవం విద్వాన్ వాజపేయేనయజతే। గచ్ఛతిస్వారాజ్యం। అగ్రగ్ సమానానాంపర్యేతి। తిష్ఠన్తేఽస్మైజ్యైష్ఠ్యాయ" ఇతి। అధికారి విశేషవిధి మున్నయతి " సవాఏష బ్రాహ్మణస్యచైవ రాజన్యస్యచయజ్ఞః" ఇతి। సబృహస్పతినానుష్ఠితః, ఏష ఇన్ద్రేణానుష్ఠితః। దేవానాంమధ్యేబృహస్పతిః బ్రాహ్మణ జాత్యభిమానీ, ఇన్ద్రః క్షత్రియజాత్యభిమానీ, తాభ్యామేవానుష్ఠితత్వాన్మనుష్యేష్వపి బ్రాహ్మణరాజన్యయోరేవాత్రాధికారోనతు వైశ్యస్య। అతఏవా

పస్తమ్బఆహ « శరదివాజపేయేన యజేత బ్రాహ్మణో రాజన్యో వృద్ధికా
మః” ఇతి। నామనిర్వచనం దర్శయతి « తంవా ఏతం వాజపేయ ఇత్యా
హుః। వాజాప్యో వా ఏషః। వాజగ్ హ్యేతేన దేవా ఐప్సన్” ఇతి। వాజో దేవా
న్నరూపః సోమః పేయో యస్మిన్ యాగే స వాజపేయ ఇత్యేకం నిర్వచనం
యస్మాదేతేనయజ్ఞేన దేవా వాజం ఫలరూపమన్నం ఆప్తుమైచ్ఛన్, తస్మా
దన్నరూపో వాజః పేయః ప్రాప్యో యేన స వాజపేయ ఇత్యపరంనిర్వచనం।
సోమస్యైతద్యాగసాధనత్వాత్ తదభేదేన యాగం తద్వేదనఞ్చ స్తౌతి « సో
మో వై వాజపేయః। యో వై సోమం వాజపేయం వేద। వాజ్యేవైనం పీ
త్వా భవతి। ఆస్య వాజీ జాయతే” ఇతి, ఏనం వాజపేయ గతం సోమం।
ఫలభూతాన్నాభేదోపచారేణ స్తౌతి « అన్నం వై వాజపేయః। య ఏవం వే
ద। అత్త్యన్నం। ఆస్యాన్నాదో జాయతే” ఇతి। యాగప్రతిపాదక వేదా
భేదోపచారేణ స్తౌతి « బ్రహ్మ వై వాజపేయః। య ఏవం వేద। అత్తి బ్రహ్మ
ణాన్నం। ఆఽస్య బ్రహ్మా జాయతే” ఇతి। బ్రహ్మణా వేదాధ్యాపన సమ్పా
దితయా గురుదక్షిణయేత్యర్థః। బ్రహ్మా వేదాధ్యాపకః। మన్త్రోచ్చారణసాధన
భూతవాగభేదోపచారేణ స్తౌతి « వాగ్వై వాజస్య ప్రసవః। య ఏవం వేద। క
రోతి వాచా వీర్యం। ఐనం వాచా గచ్ఛతి। అపిబతీం వాచం వదతి” ఇతి। దేవస
వితః ప్రసువేత్యాదిమన్త్రరూపా వాగేవ వాజస్య వాజపేయస్య ప్రసవ ఉ
త్పత్తిహేతుః। య ఏతద్వేదితా స తయా సభాయాం పాండిత్య రూప
యా వాచా వీర్యమతిశయంకరోతి, సభాగతశ్చ విద్వత్సఙ్ఘః స్తుతిరూపయా
వాచాయుక్త ఏనమాగచ్ఛతి బహుధా ప్రశంసతీత్యర్థః। పునరపి వాజపేయ
వాక్యం శ్రోష్యామి తదర్థం జ్ఞాస్యామి అనుష్ఠాస్యామీత్యేతాదృశీం పునరపీత్య
పిశబ్దోపేతాం వాచం సర్వదా వదతి శ్రద్ధాళుర్భవతీత్యర్థః। ఏకాదశా
నువాకగతానాముజ్జితిమన్త్రాణాం పాఠం విధాతుం ప్రస్తౌతి« ప్రజాపతిర్దే
వేభ్యో యజ్ఞాన్ వ్యాదిశత్। స ఆత్మన్ వాజపేయమధత్త। తం దేవా అ
బ్రువన్। ఏష వావ యజ్ఞః। యద్వాజపేయః। అప్యేవ నోఽత్రాస్త్వితి। తే
భ్య ఏతా ఉజ్జితీః ప్రాయచ్ఛత్” ఇతి। ప్రజాపతిరితరేభ్యో దేవేభ్యోఽగ్నిష్టో

మాదీన్యజ్ఞాన్ విభజ్య దత్త్వా వాజపేయం స్వస్మిన్నేవ స్థాపితవాన్, దేవాశ్చ వాజపేయపదముఖ్యో యజ్ఞోఽతోఽస్మాకమప్యత్ర భాగోఽస్త్విత్యబ్రువన్, స చ తేభ్య ఉజ్జితమన్త్రాన్ ప్రాయచ్ఛత్। విధత్తే “తా వా ఏతా ఉజ్జితయో వ్యాఖ్యాయన్తే। యజ్ఞస్య సర్వత్వాయ। దేవతానామనిర్భాగాయ” ఇతి। వ్యాఖ్యాయన్తై వ్యాఖ్యాయేరన్ పఠనీయా ఇత్యర్థః తత్పాఠేన యజ్ఞస్య సర్వత్వం నవైకల్యం భవతి। దేవతాశ్చ భాగయుక్తా భవన్తి, తేషు మన్త్రేష్వగ్నిరశ్వినా విష్ణుస్సోమ ఇత్యేవం తత్తద్భాగభాజో దేవతా ఆమ్నాతాః। అయం విధిరాపస్తమ్బేన స్పష్టం దర్శితః “అగ్నిరేకాక్షరేణేతి ధావత్సూజ్జితీర్యజమానం వాచయతి” ఇతి। ఉజ్జితిమన్త్రాణాం రథధావనకాలే పఠనీయత్వాత్ ధావనవిధిసమీపపాఠాయం విధిరుత్క్రష్టవ్యః। అస్య చ విధ్యుత్కర్షస్య ప్రసంగేన బుద్ధిస్థం పురుషార్థత్వేన క్రతుప్రకరణాదుత్క్రష్టవ్యం। కఞ్చిత్ప్రతిగ్రహనిషేధం విధిత్సుః ప్రస్తౌతి “దేవా వై బ్రహ్మణశ్చాన్నస్య చ శమలమపాఘ్నన్। యద్బ్రహ్మణః శమలమాసీత్ సా గాథా నారాశగ్ స్యభవత్। యదన్నస్య। సా సురా” ఇతి। బ్రహ్మణో వేదస్య శమలం మలినభాగమపాఘ్నన్ అపనీతవన్తః। నరాణాం రాజామాత్యాదీనామాసమన్తాత్ ప్రశంసనం నరాశంసః, తద్విషయా గీర్నారాశంసీ। ప్రతిగ్రహనిషేధం విధత్తే “తస్మాద్గాయతశ్చ మత్తస్య చ న ప్రతిగృహ్యం। యత్ప్రతిగృహ్ణీయాత్। శమలం ప్రతిగృహ్ణీయాత్” ఇతి। యస్మాల్లౌకికమనుష్యవిషయగానసురే మలరూపే, తస్మాత్తాదృశగానపరస్య సురాపానమత్తస్య చ ధనం న ప్రతిగృహ్ణీయాత్। ప్రకారాన్తరేణ వాజపేయం ప్రశంసతి “సర్వా వా ఏతస్య వాచోఽవరుద్ధాః। యో వాజపేయయాజీ। యా పృథివ్యాం యాఽగ్నౌ యా రథన్తరే। యాఽన్తరిక్షే యా వాయౌ యా వామదేవ్యే। యా దివి యాఽఽదిత్యే యా బృహతి। యాఽప్సు యౌషధీషు యా వనస్పతిషు” ఇతి। పృథివ్యన్తరిక్షద్యురూపం యల్లోకత్రయం తదభిమాని దేవతాత్రయం, రథన్తరవామదేవ్యబృహద్రూపం ఉక్తలోకాభిమాని దేవతాప్రియం యత్సామత్రయం, అబోషధివనస్పతిరూపం యద్వ్యాగోపయు

_క్తద్రవ్యత్రయం, తస్యసర్వస్యసంబంధిన్యోయావాచఃతాస్సర్వాపతస్య వాజపేయయాజినోఽవరుద్ధాః సమ్పన్నాః। తత్రసామసమ్బద్ధిన్యోవాచ స్తదాశ్రయభూతా ఋచఏవ । పృథివ్యైత్వాన్తరిక్షాయ త్వాదివే త్వే త్యేతే యూపప్రోక్షణమన్త్రాః పృథివ్యాదివిషయావాచః। అగ్నఆయూంషీత్యాదిరాగ్నేయాతిగ్రాహ్యమన్త్రోఽగ్నివిషయావాక్। ఆవాయోభూషేతిగ్రహాన్తరమంత్రో వాయువిషయావాక్।తురీయాదిత్యసవనంత ఇన్ద్రియమిత్యాది గ్రహాన్తరమన్త్ర ఆదిత్య విషయా వాక్ । అపఉన్దన్త్వి త్యాది రబ్విషయావాక్।ఓషధే త్రాయ స్వైన మిత్యోషధి విషయా వాక్ । సుపిప్పలాభ్యస్త్వౌషధీభ్య ఇత్యాది వనస్పతి విషయా వాక్ । ఏవంపృథివీదీక్షేత్యాదయోబహవ ఉదాహార్యాః। తదేవంసర్వ వాగవరోధాద్వాజపేయస్యప్రశస్తిః। తామిమాం ప్రశంసా ముపసంహరతి “తస్మాద్వాజపేయయాజ్యార్త్విజీనః। సర్వాహ్యస్యవాచోఽవరుద్ధాః”ఇతి। ఆర్త్విజీనః । వాజపేయంయష్టుం ప్రశస్తాన్యృత్విజోఽర్హతి । వాజపేయే నేష్ట్వాపరార్థమార్త్విజ్యంకర్తుమర్హతి। ఇత్థమేకేనానువాకేన వాజపేయో విహితః। అథాన్యేనానువాకేన గ్రహవిశేషా విధీయంతే । తత్రాతిగ్రాహ్యాన్ విధాతుంప్రస్తౌతి “ దేవావైయదన్యైర్గ్రహైర్యజ్ఞస్య నావారున్ధత । తదతిగ్రాహ్యైరతిగృహ్యావారున్ధత । తదతిగ్రాహ్యాణా మతిగ్రాహ్యత్వం” ఇతి। అన్యైరైన్ద్రవాయవాదిగ్రహైర్యత్ఫలం నప్రాప్నువన్ తదప్రాప్యం ఫలమతిగ్రాహ్యసంజ్ఞకైర్గ్రహైరతిశయేనగృహీత్వా స్వాధీనంకృతవన్తః। ఇతరగ్రహానతిక్రమ్యాదుష్ప్రాపంఫలంగృహ్యాత ఏభిరిత్యతిగ్రాహ్యాః। విధత్తే “ యదతిగ్రాహ్యాగృహ్యంతేయదేవాన్యైర్గ్రహైర్యజ్ఞస్య నావరుంధే। తదేవతైరతిగృహ్యావరుంధే” ఇతి। ప్రకృతిగతానామాగ్నేయైన్ద్రసౌర్యాణా మతిగ్రాహ్యాణాం చోదకాదేవ ప్రాప్తత్వాత్ తద్విధిత్వాభావాన్నిత్యవదాసామ్నాయసంఖ్యావిశేషంవిధత్తే “ పఞ్చగృహ్యంతే।పాఙ్క్తో యజ్ఞః। యావానేవయజ్ఞః।తమాప్త్వావరుంధే” ఇతి। ధానాః కరం

భ ఇత్యాది బ్రాహ్మణోదాహరణేన యజ్ఞస్యపాఙ్క్తత్వమసకృద్దర్శితం। వ
క్ష్యమాణై రిన్ద్రియజుష్టం గృహ్ణామీత్యేతాదృశైరింద్రలిఙ్గకైర్మంత్రై రేవ
తద్గ్రహణం విధత్తే “సర్వ ఇన్ద్రా భవన్తి। ఏకధైవయజమాన ఇన్ద్రి
యం దధాతి” ఇతి। సర్వేషా మేకదేవతాకత్వేనైక విధేన్ద్రియ
ధారకత్వం। గ్రహాన్తరాణి విధత్తే “సప్తదశ ప్రాజాపత్యా గ్రహా
గృహ్యంతే। సప్తదశః ప్రజాపతిః। ప్రజాపతే రాప్త్యై” ఇతి। ప్రజా
పతేస్సప్తదశత్వం “యో వై సప్తదశం” (సం-౧కాం।౬ప్ర।౧౧అ)
ఇత్యత్రోపపాదితం। వక్ష్యమాణానుయా విష్ఠా ఇత్యాదికాన్యృచం కువిదఙ్గే
త్యాదికాఞ్చ విషయవిశేషేణవ్యవస్థితాం విధత్తే “ఏకయర్చా గృహ్ణాతి। ఏ
కధైవయజమానే వీర్యం దధాతి” ఇతి। తేషుగ్రహేషుద్రవ్యద్వయం విధ
త్తే “సోమగ్రహాగ్ంశ్చ సురాగ్రహాగ్ంశ్చ గృహ్ణాతి ఏతద్వై దేవానాం పర
మమన్నం యత్సోమః।ఏతన్మనుష్యాణాంయత్సురా।పరమేణైవాస్మా అన్నా
ద్యే నావరమన్నాద్యమవరుంధే” ఇతి। మనుష్యాణామధమ జాతీనా మితి
శేషః। శాలిముద్గాదికం పరమాన్నం యావనాళప్రియఙ్గ్వాదికమవరం। య
దాపరమాన్నసమ్ప్రాప్తిః తదానీమవరాన్న సమ్ప్రాప్తిః కిముపవక్తవ్యా ఉక్త
గ్రహప్రకారశ్చాపస్తమ్బేన స్పష్టీకృతః “ఐన్ద్రమతిగ్రాహ్యంగృహీత్వా।
ఉపయామగృహీతోఽసి నృషదం త్వా, ఇతిపఞ్చైన్ద్రానతిగ్రాహ్యాన్ గృ
హ్ణాతి తేషాంపూర్వవత్కల్పః, షోడశినంగృహీత్వా। అయా విష్ఠా జనయ
న్కర్వరాణి’ ఇతిసప్తదశప్రాజాపత్యాన్ గృహ్ణాతి తేషాంషోడశివత్కల్పః
। కువిదఙ్గ ఇత్యపరస్మిన్ పరే ప్రతిప్రస్థాతా సప్తదశభిరుపయామైః సురాగ్ర
హాన్ గృహ్ణాతి” ద్వివిధగ్రహవిధిమనూద్య ప్రశంసతి “సోమగ్రహాన్ గృహ్ణా
తి। బ్రహ్మణో వా ఏతత్తేజః। యత్సోమః। బ్రహ్మణైవ తేజసా తేజో యజ
మానే దధాతి। సురాగ్రహాన్ గృహ్ణాతి। అన్నస్య వా ఏతచ్ఛమలం యత్సు
రా। అన్నస్యైవశమలేనశమలం యజమానాదపహన్తి” ఇతి। బ్రహ్మణో
బ్రాహ్మణస్యోచితం తేజస్సోమః।అతఏవతదభావే వ్రాత్యత్వమామ్నాయతే।

“ యస్యపితాపితామహోవాసోమంనపిబేత్ సవ్రాత్యః” ఇతి।ప్రకారా
న్తరేణ విధిద్వయం ప్రశంసతి “ సోమగ్రహాగ్ంశ్చ సురాగ్రహాగ్ంశ్చ గృ
హ్ణాతి। పుమాన్వై సోమః। స్త్రీసురా। తన్మిథునం। మిథున మేవాస్య తద్య
జ్ఞేకరోతిప్రజననాయ। ఆత్మానమేవసోమగ్రహైః స్పృణోతి। జాయాగ్ంసు
రాగ్రహైః। తస్మాద్వాజపేయయాజ్యముష్మింల్లోకేస్త్రియగ్ం సంభవతి।
వాజపేయాభిజితగ్ం హ్యస్య” ఇతి। స్పృణోతి ప్రీణయతి। తస్మాజ్జా
యాభిమానిదేవతాయాః సురాగ్రహైస్తోషితత్వాత్ స్వర్గలోకే స్వాపే
క్షితాం రమ్భాదిస్త్రియమనుభవతి, తదేతత్సామర్థ్యమస్యయుక్తం వాజ
పేయేనసమ్పాదితత్వాత్। వర్గద్వయస్యపూర్వోత్తరకాలవిశేషం స్థానవి
శేషఞ్చ విధత్తే “ పూర్వేసోమగ్రహాగృహ్యన్తే। అపరేసురాగ్రహాః। పు
రోఽక్షగ్ం సోమగ్రహాన్త్సాదయతి। పశ్చాదక్షగ్ం సురాగ్రహాన్। పాపవ
స్యసస్యవిధృత్యై” ఇతి। పురోఽక్షంశకటస్యాధస్తాత్ అక్షస్యపురః। పా
పం సురాగ్రహరూపం నిన్దితంకర్మ, వస్యసం వసుమత్తరం। సోమగ్రహ
రూపం పుణ్యంకర్మ, తయోర్విధృత్యై విభాగేన ధారణాయ। వ్యతిషఙ్గం
విధత్తే “ ఏషవైయజమానః। యత్సోమః। అన్నగ్ంసురా। సోమగ్రహాగ్ం
శ్చ సురాగ్రహాగ్ంశ్చ వ్యతిషజతి। అన్నాద్యేనైవైనం వ్యతిషజతి” ఇతి।
వ్యతిషఙ్గప్రకారం ఆపస్తమ్బోనదర్శితః “ వ్యతిషఙ్గం సోమగ్రహైః సురాగ్ర
హాన్ గృహ్ణాతి పూర్వోధ్వర్యుర్గృహ్ణాతిజఘన్యఃప్రతిప్రస్థాతా” ఇతి। వ్య
తిషఙ్గం వ్యతిషజ్యేత్యర్థః। అధ్వర్యుణా ప్రథమేసోమగ్రహేగృహీతే సతి
ప్రతిప్రస్థాతా ప్రథమంసురాగ్రహం గృహ్ణీయాత్। తతోద్వితీయే ద్వితీ
యం, సోఽయంవ్యతిషఙ్గః। అధ్వర్యోరుద్గ్రవణస్యవిధాస్యమానస్యమన్త్ర
ముత్పాద్యవ్యాచష్టే “ సమ్పృచఃస్థసం మాభద్రేణపృఙ్క్తేత్యాహ।అన్నం
వై భద్రం। అన్నాద్యేనైవైనగ్ం సగ్ంసృజతి” ఇతి। హే సోమగ్రహా యూ
యంసమ్పృచఃస్థ సమ్పర్కయోగ్యాః స్థ,అతోమాంభద్రేణశ్రేయసాన్నే
నసమ్పృఙ్క్తసంయోజయత। ప్రతిప్రస్థాతురుద్గ్రవణస్యవిధాస్యమాన

స్య కరణభూతం మన్త్రముత్పాదయితుం ప్రస్తౌతి “ అన్నస్య వా ఏతచ్ఛమలం। యత్సురా। పాప్మేవ ఖలు వై శమలం। పాప్మనా వా ఏనమేతచ్ఛమలేన వ్యతిషజతి। యత్సోమగ్రహాగ్‍శ్చ సురాగ్రహాగ్‍శ్చ వ్యతిషజతి” ఇతి। పాప్మేవ పాపరూపమేవ లోకవేదనిషిద్ధత్వాత్ । మన్త్రముత్పాద్య వ్యాచష్టే “ విపృచః స్థ వి మా పాప్మనా పృఙ్క్తేత్యాహ పాప్మనైవైనగ్ శమలేన వ్యావర్తయతి । తస్మాద్వాజపేయయాజీ పూతో మేధ్యో దక్షిణ్యః” ఇతి । హే సురాగ్రహా యూయం విపృచః స్థ విభాగయోగ్యాః స్థ అతో మాం పాప్మనా విపృఙ్క్త వియోజయత । తస్మాత్పాపవ్యావృత్తత్వాదయం శుద్ధో యష్టుం దక్షిణాం దాతుం చ యోగ్యః । అధ్వర్యుప్రతిప్రస్థాత్రోరుద్ద్రవణం విధత్తే “ ప్రాఙ్ ద్రవతి సోమగ్రహైః। అముమేవ తైర్లోకమభిజయతి । ప్రత్యఙ్సురాగ్రహైః। ఇమమేవ తైర్లోకమభిజయతి” తదేతదుద్ద్రవణమాపస్తమ్బః స్పష్టీచకార “ సమ్పృచః స్థ సం మా భద్రేణ పృఙ్క్తేతి ప్రాఙధ్వర్యుః సోమగ్రహైరుద్ద్రవతి విపృచః స్థ వి మా పాప్మనా పృఙ్క్తేతి ప్రత్యఙ్ ప్రతిప్రస్థాతా సురాగ్రహైరాహవనీయం న్యఙ్క్తే సోమగ్రహైరవతిష్ఠన్తే మార్జాలీయం న్యఙ్క్తే సురాగ్రహైః” ఇతి । ప్రచారం విధత్తే “ ప్రతిష్ఠన్తి సోమగ్రహైః । యావదేవ సత్యం । తేన సూయతే” ఇతి। ప్రతిష్ఠన్తి ప్రచరన్తి జుహ్వతీత్యర్థః। సత్యమవశ్యం భావిఫలం తద్యావదస్తి తేన సర్వేణాయం యజమానస్సూయతే ప్రేర్యతే । కృత్స్నం ఫలముద్దిశ్య సోమగ్రహైస్సుతవాన్ భవతీత్యర్థః । విధత్తే “ వాజసృద్భ్యః సురాగ్రహాన్ హరన్తి । అనృతేనైవ విశగ్ సగ్ సృజతి” ఇతి । వాజసృతోఽన్నస్యార్జయితారో వైశ్యాః, తేభ్యః సురాగ్రహాన్ సోమరహితాన్ దద్యుః, సురాయాః శమలత్వేనానృతసదృశత్వాద్విశమధమజాతిమనృతేనైవ సంయోజితవాన్ భవతి । దక్షిణావిశేషం విధత్తే “ హిరణ్యపాత్రం మధోః పూర్ణం దదాతి । మధవ్యోఽసానీతి” ఇతి । మధు మాక్షికం । మధ్వాదిభోగ్యద్రవ్యయుక్తో భవానీత్యనేనాభిప్రాయేణ మధుపూర్ణం సువ

ర్ణపాత్రం దద్యాత్ । తద్దానస్యకృష్ణలదాన సాహిత్యంవిధత్తే “ ఏకధా బ్రహ్మణ ఉపహరతి । ఏకధైవయజమానఆయుస్తేజోదధాతి” ఇతి । కృష్ణలసాహిత్యఞ్చాపస్తంబోదర్శయతి “ కృష్ణలం కృష్ణలం వాజసృద్భ్యః ప్రయచ్ఛతి తాన్ప్రత్యాదాయ బ్రహ్మణేదదాతి మధుస్థాలఞ్చసౌవర్ణం శతమానస్యకృతం” ఇతి । గ్రహవిధిమనేనానువాకేనసమాప్యానువాకాన్తరే పశూన్ విధాతుంప్రస్తౌతి “ బ్రహ్మవాదినోవదన్తి । నాగ్నిష్టోమోనోక్థ్యః । నషోడశీనాతిరాత్రః । అథకస్మాద్వాజపేయేసర్వే యజ్ఞక్రతవోఽవరుధ్యన్తఇతి । పశుభిరితి బ్రూయాత్” ఇతి। యజ్ఞశబ్దేనోద్దేశత్యాగరూపాః ప్రయాజాదయః ప్రత్యేకమభిధీయన్తే । తత్సమూహరూపఏవఫలసాధనాత్మాకర్మవిశేషః క్రతుః। వేదవాదినోమిలిత్వా పరస్పరమేవం విచారయన్తి, యజ్ఞాశ్చ క్రతవశ్చ సర్వేఽపి వాజపేయేఽన్తర్భూతా ఇత్యస్తిప్రసిద్ధిః, తత్కథముపపద్యతే । తథాహి ప్రయాజాదీనాం దీక్షణీయాదిద్వారా తత్రాన్తర్భావేఽప్యగ్నిష్టోమాదీనామనన్తర్భావాత్ । తేషాంబ్రహ్మవాదీనాంమధ్యేకశ్చిద్బుద్ధిమానేవ ముత్తరం బ్రూయాత్ ‘ అగ్నిష్టోమాదిక్రతవ ఆగ్నేయాదిసవనీయ పశుభిః క్రతవోఽన్తర్భూతాః’ ఇతి । పశూన్విధత్తే “ ఆగ్నేయం పశుమాలభతే। అగ్నిష్టోమమేవ తేనావరున్ధే। ఐన్ద్రాగ్నేనోక్థ్యం। ఐన్ద్రేణషోడశినః స్తోత్రం।సారస్వత్యాతిరాత్రం। మారుత్యాబృహతఃస్తోత్రం । ఏతావన్తోవైయజ్ఞక్రతవః । తాన్పశుభిరేవావరున్ధే” ఇతి। ఆగ్నేయాదయోఽగ్నిష్టోమాదీనాంవ్యావర్తకాః పశవః। షోడశినోగ్రహస్యస్తోత్రం,, తేనసక్రతురుపలక్ష్యతే । సారస్వతీ మేషీ, సా చాతిరాత్రస్యవ్యావృత్తిహేతుః । మారుతీవశా, తయానుబన్ధ్యయాబృహత్సామసమ్బద్ధిస్తోత్రమవరున్ధే, తేనచస్తోత్రేణ వాజపేయఉపలక్ష్యతే । తస్యచాసాధారణత్వాత్ తానేతాన్ పశువిధీన్ బోధాయన ఉదాహరతి “ ఆశ్వినంగృహీత్వా షడ్రశనాఆదాయయూపమభ్యైతిసర్వంతంయూపముత్సృజ్యాథైనాన్ పశూనుపాకరోత్యాగ్నేయమైన్ద్రాగ్నమైన్ద్రింమారుతీంవశాంసప్తదశ ప్రాజాపత్యాన్ శ్యామాన్ ఏకరూపాన్ సారస్వతీ

మన్తతః” ఇతి। ఆపస్తమ్బస్త్వాగ్నేయాదీనాంచోదకప్రాప్తానామనువా
దం మత్వా మేషీ మారుత్యోర్విధి ముదాహరతి “పశుకాలే క్రీణే క్ర
తు పశూనుపాకృత్య మారుతీం వశాముపాకరోతి సారస్వతీఞ్చ మేషీం”
ఇతి। ఆత్మాదిప్రీతిహేతుత్వేన భూమ్యాదిలోకజనహేతుత్వేన తేజఃప్రభృ
తిధారణహేతుత్వేనచ క్రతు పశూన్ప్రశంసతి “ఆత్మానమేవ స్పృణో
త్యగ్నిష్టోమేన। ప్రాణాపానావుక్థ్యేన। వీర్యగ్ం షోడశినఃస్తోత్రేణ। వా
చమతిరాత్రేణ। ప్రజాంబృహతస్తోత్రేణ। ఇమమేవలోక మభిజయత్యగ్ని
ష్టోమేన। అన్తరిక్షముక్థ్యేన। సువర్గంలోకగ్ం షోడశినఃస్తోత్రేణ। దేవయా
నానేవ పథ ఆరోహత్యతిరాత్రేణ। నాకగ్ం రోహతి బృహతఃస్తోత్రేణ। తేజ
ఏవాత్మన్ధత్త ఆగ్నేయేనపశునా। ఓజోబలమైన్ద్రాగ్నేన। ఇన్ద్రియమైన్ద్రే
ణ। వాచగ్ం సారస్వత్యా। ఉభావేవ దేవలోకఞ్చమనుష్యలోకఞ్చాభిజయ
తి మారుత్యావశయా” ఇతి। అత్రాగ్నిష్టోమేనేత్యాదిశబ్దైస్తన్నిష్పాదకా
ఆగ్నేయాదిపశవోవివక్షితాః। పశువిధేఃప్రస్తుతత్వాత్, ఆగ్నేయేన ప
శునేత్యన్తిమపర్యాయవిధానాచ్చ। విధత్తే “సప్తదశప్రాజాపత్యాన్ప
శూనాలభతే। సప్తదశః ప్రజాపతిః। ప్రజాపతేరాప్త్యై” ఇతి। తేషుపశు
షుగుణద్వయం వాక్యభేదమఙ్గీకృత్యవిధత్తే “శ్యామా ఏకరూపాభవన్తి।
ఏవమివహిప్రజాపతి స్సమృద్ధ్యై” ఇతి। పశూనామేకరూపత్వం నామైక
విధశృఙ్గపుచ్ఛాదిభిర్యుక్తత్వం। ప్రజాపతిశబ్దేనాత్రేశ్వరస్య హిరణ్యగ
ర్భశరీరాద్యభివ్యక్తేః ప్రాగవస్థావివక్ష్యతే। సాచావస్థా శ్యామేవభవ
తి। తమఆసీత్తమసాగూఢమితిశ్రుతేః। జగద్రూపస్యనానాత్వస్యాసత్వ
త్తేరేకరూపత్వం। ఏకమేవాద్వితీయమితిశ్రుతేః। పశూనాం జగదీశ్వరేణ
సామ్యేసతి సమృద్ధిర్భవతి। ప్రకృతిభూతేఽగ్నీషోమీయే పశౌపర్యగ్నికర
ణాదూర్ధ్వం అవిళమ్బేనాలంభస్యవిహితత్వాత్, అత్రాపిచోదకపరస్పర
యా తత్ప్రాప్తౌసహసాలమ్భనం నిషేధతి “తాన్పర్యగ్నికృతానుత్సృ
జతి” ఇతి। తదానీంనాలభేతేత్యర్థః। ఆలమ్భస్యవ్యవధానేకారణమాహ

" మరుతోయజ్ఞమజిఘాగ్ం సన్ ప్రజాపతేః। తేభ్యఏతాం మారుతీం వశా మాలభత । తయైవైనానశమయత్ " ఇతి। సప్తదశప్రజాపతి రూపోయః ప్రజాపతెర్యజ్ఞః తం యజ్ఞం మరుతఃపర్యగ్నికరణాదూర్ధ్వం హంతు ముద్యతాః। తదానీముక్తోపచరూపేణ ప్రజాపతిర్నయుద్భోజ్య వశామాల భత కృద్ధాన్మరుతస్తయా వశయాశమితవాన్। ప్రాజాపత్యానాం సం జ్ఞపనకాలం విధత్తే " మారుత్యాప్రచర్య । ఏతాన్ సంజ్ఞపయేత్। మరు తఏవ శమయిత్వా । ఏతైర్గ్ర ప్రచరతి । యజ్ఞస్యాఘాతాయ" ఇతి। ప్రచ ర్య మారుత్యావశాయా వపాం హుత్వేత్యర్థః। సప్తదశానాంవపానాం సహప్రచారంవిధత్తే " ఏకధావపాంజుహోతి।ఏకదేవత్యాహి। ఏతే । అథోఏకధైవయజమానేవీర్యందధాతి" ఇతి। విధత్తే " నైవారేణ సప్త దశశరావేణైతహాన్ప్రచరతి । ఏతత్పురోడాశాహ్యేతే । అథోపశూనా మేవఛిద్రమపి దధాతి" ఇతి। నీవారైర్నిష్పన్నశ్చరుః నైవారః, సప్తద శసఙ్ఖ్యాకైః శరావైర్నిరుప్తః సప్తదశశరావః, తెనైవచరుణైతస్మిన్ప్రా జాపత్యవపాహోమాదూర్ధ్వంప్రచరేత్ । ఏషఏవచరుర్హిపశుపురోడా శస్థానీయోయేషాంప్రాజాపత్యపశూనాం త ఏతత్పురోడాశాః । అతః ప్రకృతౌయథా వపయా ప్రచర్యపురోడాశేన ప్రచరతి తద్వదత్రాపి। కిఞ్చ వపోత్ఖేదాత్పశూనాం యచ్ఛిద్రం కర్మవైకల్యంభవతి తదేతేన చరుణాపి హితంభవతి । సారస్వత్యా మేష్యాఙ్గప్రచారస్యకాలవిశేషంవిధత్తే" సా రస్వత్యోత్తమయాప్రచరతి। వాగ్వైసరస్వతీ । తస్మాత్ప్రాణానాం వా గుత్తమా । అథో ప్రజాపతా వేవ యజ్ఞంప్రతిష్ఠాపయతి । ప్రజాపతిర్హివా క్" ఇతి। సారస్వతీయథోత్తమా చరమాభవతి తథాప్రచరేత్, సప్తద శ పశ్వఙ్గప్రచారాదూర్ధ్వం ప్రచరేదిత్యర్థః । యస్మాత్సారస్వత్యాఉత్తమ త్వం తస్మాల్లోకేఽపి సరస్వతీ రూపావాక్ ప్రాణానాంచక్షుఃశ్రోత్రా దీనాంమధ్యే ఉత్తమా సభామధ్యే విద్వదమాత్యాదే ర్వాగ్మినఏ ప్రాగ ల్భ్యదర్శనాత్ । కిఞ్చప్రజాపతేః సరస్వతీపతిత్వాత్ తదభేదోపచారేణ వాగ్రూపత్వేసతి సారస్వత్యా సమాపనేన ప్రజా పతావేవ యజ్ఞస్య

మాపిత్రో భవతి। సాంగ్రహణ్యాభావస్తు కల్పాన్తరే విధత్తే “ అపన్నదతీ భవతి తస్మాత్పురుషాః సర్వాం వాచం వదన్తి” ఇతి । అపతితదన్తోపేతా మేష్టీ కార్యా। లోకేఽప్యపతితదన్తాః పురుషాః సర్వాణ్యక్షరాణి యథా స్థాన ప్రయుక్తాన్యుపేతా న్యేవోచ్చారయన్తి। తదేవం బ్రాహ్మణగతేష్వనువాకత్రయేణ వాజపేయగతావిధయో నిరూపితాః। అథమన్త్రవ్యాఖ్యానరూపాణాం బ్రాహ్మణానువాకానాం తత్తన్మన్త్రైస్సహైవో దాహరణాః। తత్ర ప్రథమమన్త్రస్య వినియోగం బోధాయన ఆహ। దీక్షణీయాం నిర్వప్స్యన్త్సావిత్రం జుహోతి “ దేవసవితః ప్రసువయజ్ఞం ప్రసువయజ్ఞపతిం భగాయ దివ్యో గన్ధర్వః । కేతపూః కేతంనః పునాతు వాచస్పతి ర్వాచమద్యస్వదాతినః” స్వాహేతి । దీక్షాహుతీ హోష్యన్త్సావిత్రం జుహోతి। ప్రాయణీయాం నిర్వప్స్యన్త్సావిత్రం జుహోతి” ఇతి । హే సవితర్దేవ ప్రేరకాన్తర్యామిన్ అస్మదీయం వాజపేయయజ్ఞం ప్రవర్తయ, యజ్ఞపతిం యజమానం భగాయ అనుష్ఠానరూపాయైశ్వర్యాయ। దివిభవో యోగన్ధర్వస్సవితురనుగ్రహాత్ కేతాన్ పునాతి ప్రాణినాం విజ్ఞానానిశోధయతి, సోఽస్మాకం కేతం వాజపేయవిజ్ఞానం పునాతు శోధయేత్। వాచస్పతిశ్చ సవిత్రానుజ్ఞాతోఽద్యాస్మిన్కర్మణి వాచం అస్మాభిః పఠితాన్వాజపేయమన్త్రాన్ స్వదాతి స్వదయతు యథావత్పారయతు। అనేన మన్త్రేణ హోమాన్తరంవిధత్తే “ సావిత్రం జుహోతి కర్మణః కర్మణః పురస్తాత్” ఇతి। తదేతద్బోధాయనేనైవోదాహృతం। తత్ర తత్పూర్వం హోమముపపాదయతి “ కస్తద్వేదేత్యాహుః। యద్వాజపేయస్యపూర్వం యదపరమితి । సవితృప్రసూత ఏవయథాపూర్వం కర్మణి కరోతి” ఇతి ।
* బద్ధక్రమైరఙ్గైశ్చోదకప్రాప్తైః ప్రత్యక్షవిహితైః ‡ శ్చోపేతస్య వాజపేయస్యయదఙ్గం పూర్వభావి యచ్చ పశ్చాద్భావి తన్మనుష్యః కో వేదేతి బుద్ధిమన్త ఆహుః, సావిత్రహోమే కృతే సవిత్రా ప్రేరిత ఏవసన్ క్రమ మ

* బద్ధక్రమైశ్చోదకప్రాప్తైరితార్థః॥ ‡ చోదకస్యైంకాతి॥

నుల్లఙ్ఘ్యకృతవాన్భవతి। ప్రతికర్మతమేతంహోమం కర్తుమశక్తంప్రతి
పక్షాన్తరంవిధత్తే “ సవనేసవనేజుహోతి। ఆక్రమణమేవతత్సేతుంయ
జమానఃకురుతే। సువర్గస్యలోకస్యసమష్ట్యై” ఇతి। ఉక్తైనత్రయాణాంస
వనానామాదౌహోమేనస్వర్గం ప్రాప్తుం సేతుస్థానీయమాక్రమణంకృ
తవాన్భవతి। అస్యమన్త్రస్యచతుర్థపాదేస్వదనస్యాన్నవిషయస్య వా
గ్విషయత్వమనుపయుక్తమితి శఙ్కాంనిరాకర్తుం వ్యాచష్టే “ వాచస్ప
తిర్వాచమద్యస్వదాతినఇత్యాహ । వాగ్వైదేవానాం పురాన్నమాసీత్।
వాచమేవాస్మా అన్నగ్ స్వదయతి” ఇతి । స్తుత్యా దేవైస్స్తుతత్వా
ద్వాచోదేవాన్నత్వం । కల్పః । రథపషదక్షిణే శ్రోణ్యాన్తే రథవాహన ఆ
హితోభవతితముపసాదయతి “ ఇన్ద్రస్యవజ్రోఽసి వార్త్రఘ్నస్త్వయా
యం వృత్రంవధ్యాత్” ఇతి। వార్త్రఘ్నోవైరిఘాతీయోఽయమిన్ద్రస్య వ
జ్రః హేరథసపవత్వమసితయా సహకారిణా సహితోఽయం యజమా
నోవృత్రంవైరిణం వధ్యాత్। రథవాహనే కాష్ఠవిశేషే స్థాపితేగమనా
య సజ్జీకర్తుం తస్యరథస్య తస్మాత్స్థానాదవరోహణంవిధత్తే “ ఇన్ద్ర
స్యవజ్రోఽసివార్త్రఘ్నఇతిరథముపావహరతివిజిత్యై” ఇతి।కల్పః।అథైనం
ధూర్గృహీతమన్తర్వేద్యభ్యావర్తయన్తి “ వాజస్యనుప్రసవేమాతరంమ
హీమదితింనామవచసాకరామహే। యస్యామిదంవిశ్వంభువనమావివేశత
స్యాంనోదేవఃసవితాధర్మసావిషత్”ఇతి।దక్షిణవేదిశ్రోణ్యాన్తే రథవాహ
నాదవరోపితంరథంసౌమికవేదిమధ్యేప్రాదక్షిణ్యేనానయేదిత్యర్థః। వాజస్య
నుఅన్నస్యైవప్రసవఉత్పత్తినిమిత్తంమాతరంఅన్నస్యనిర్మాత్రీంమహీంవే
దిరూపాం పృథివీ మదితిం నామ అఖణ్డనీయామేవవచసాస్తుత్యా కరామ
హే కుర్మః। యస్యాంపృథివ్యామిదంసర్వం భూతజాతంప్రవిశ్యావతిష్ఠతే
తస్యాం పృథివ్యాంనోఽస్మాకం ధర్మధారణంసవితాదేవః సావిషదనుజా
నాతు। అనేనమన్త్రపాఠేనభూమింతదాశ్రితం జగచ్చ స్వాధీనత్వేన స
మ్పాదయతీత్యేవం వ్యాచష్టే “ వాజస్యనుప్రసవేమాతరంమహీ మిత్యా

హ। యచ్చైవ వేద్యం। యచ్చాస్యానుధి। తదేవావరున్ధేఽథో తస్మిన్నేవోభ
యేఽభిషిచ్యతే” ఇతి। న కేవలం తయోః స్వాధీనత్వం కిన్త్వేతస్మిన్నుభయ
స్మిన్ భూమ్యాం తదాశ్రితజనే చ రాజత్వేనాభిషిక్తో భవతి। కల్పః। అథా
శ్వాన్ పల్యూలయతి “ అప్స్వన్తరమృతమప్సు భేషజమపాముత ప్రశస్తి
ష్వశ్వా భవథ వాజినః” ఇతి। పల్యూలయతి జలే ప్లావయతి శరీరం ప్రక్షా
ళయతీత్యర్థః। అప్సు మధ్యేఽపమృత్యునివారకం రోగనివారకఞ్చ సారం వర్త
తే। హే వాజినోఽన్నవన్తోఽశ్వాః। అపాం సంబన్ధినీషు ఉత ప్రశస్తిషు అ
మృతత్వభేషజత్వసదృశీషు అన్యాస్వపి గుణవత్త్వప్రశంసాసు యూయం స
మృద్ధా భవథ। విధత్తే “ అప్స్వన్తరమృతమప్సు భేషజమిత్యశ్వాన్ పల్యూ
లయతి। అప్సు వా అశ్వస్య తృతీయం ప్రవిష్టం। తదను వేనన్న్వవప్లవతే। య
దప్సు పల్యూలయతి। యదేవాస్యాప్సు ప్రవిష్టం। తదేవావరున్ధే” ఇతి।
స్నపయితుం ప్రవేశితోఽప్యశ్వః స్వేచ్ఛయా క్రీడన్ జలేష్వపరిప్లవతే। త
త్రేదముత్ప్రేక్షతే। అప్సుయోనిర్వా అశ్వ ఇతి శ్రుతేరశ్వజన్మకాలే గర్భ
సమ్బన్ధి తృతీయమంశజాతం జలేవస్థితం భవతి। యథా మనుష్యగర్భే తద్వ
త్ । అత ఏవ హి మనుష్యాణాం ప్రసూతాయా యోషితో గర్భస్థానం సమా
ధాతుం బహుభిరౌషధైశ్చికిత్సాం కుర్వన్తి। ఏవఞ్చ సత్యయమప్యశ్వస్తదం
శజాతమనువేనన్న్ కామయమానో ను ప్రాయేణావప్లవతే, యథా విన
ష్టద్రవ్యమన్విచ్ఛన్ పురుషో జలేషు నష్టే పునర్మజ్జన్ ఉత్తిష్ఠతి తద్వత్ ।ఏవ
ఞ్చ సత్యధ్వర్యుః ప్లావయతీతి యత్ తేనాప్సు ప్రవిష్టం అశ్వావయవజాతం
తత్సర్వం సమ్పాదితవాన్ భవతి। ప్రకారాన్తరేణ ప్లావనవిధిం స్తౌతి “ బ
హువా అశ్వోఽమేధ్యముపగచ్ఛతి। యదప్సు పల్యూలయతి మేధ్యానేవై
నాన్కరోతి” ఇతి। అశ్వః ఖలు పృథివ్యాం యత్ర క్వాప్యశుచిప్రదేశే విపరివ
ర్తమానో బహువిధమమేధ్యమయజ్ఞార్హముచ్ఛిష్టాదికముపగచ్ఛతి, అ
తోఽధ్వర్యుః ప్రక్షాళనేనాశ్వాన్ యజ్ఞయోగ్యానేవ కరోతి। కల్పః। అథ
దక్షిణం యోగ్యం యునక్తి “ వాయుర్వా త్వా మనుర్వా త్వా గన్ధర్వాః

సప్తవింశతిః। తేఽగ్రేఽశ్వమయుఞ్జన్తేఽస్మిఞ్జవమాదధుః” ఇతి। యో
గ్యం రథేయోక్తుమర్హమశ్వం। వాయుశ్చ మనుశ్చ పఞ్చవింశతిసఙ్ఖ్యాకా గ
న్ధర్వాశ్చేతి మిళిత్వా సప్తవింశతిసఙ్ఖ్యాకా యే పురుషాస్తే సర్వేఽగ్రేఽస్మ
త్తః పూర్వం రథే సంయోజితవన్తః। తే పునస్సర్వే పృష్ఠసమ్మార్జనాద్యు
పచారేణాస్మిన్నశ్వే వేగం సమ్పాదితవన్తః। వాయుస్త్వామయోజయత్ మ
నుస్త్వామయోజయదితి పృథగ్వాక్యకరణం తయోర్ముఖ్యత్వజ్ఞాపనార్థం।
అహం యునజ్మీత్యభిప్రాయః। అహం యునజ్మీతి పాఠం పరిత్యజ్య వాయు
ర్వాత్వేతి పాఠస్యాభిప్రాయమాహ “ వాయుర్వా త్వా మనుర్వా త్వే
త్యాహ। ఏతా వా ఏతం దేవతా అగ్రేఽశ్వమయుఞ్జన్। తాభిరేవైనం
యునక్తి। సవస్యోజ్జిత్యై” ఇతి। యోజయిత్రీణాం దేవానామనుగ్రహా
ద్యజ్ఞస్యోత్కర్షేణ జయో భవతి। విధత్తే “ యజుషా యునక్తి వ్యావృ
త్త్యై” ఇతి। అనుష్టుప్ ఛన్దస్త్వాదృగ్రూపోఽపి వాయుర్వాత్వేతి మన్త్రో
యజుర్వేదపఠితత్వాద్యజురిత్యుపచర్యతే। లౌకికే రథే మన్త్రమన్తరేణా
శ్వయోజనాదత్ర సమన్త్రకత్వేన వ్యావృత్తిర్భవతి। కల్పః। అథాస్య పృష్ఠం
మర్మృజ్యతే “ అపాం నపాదాశుహేమన్నూర్మిః కకుద్మాన్ ప్రతూర్తి
ర్వాజసాతమస్తేనాయం వాజꣳ సేత్” ఇతి। మర్మృజ్యతే పునః పునః
సమ్మార్ష్టి। హే అపాం నపాత్ ప్లవనకాలే జలస్య కాలుష్యానాపాదనాద
వినాశయితః, ఆశుహేమన్ తీవ్రగన్తః, తాదృశ హే అశ్వ జలేయ ఊర్మిః
కకుద్మాన్ కకుదవోన్నతః ప్రతూర్తిః నిమజ్జనేన ప్రసక్తస్యోపద్రవస్య ప్ర
కర్షేణ హింసకః, వాజసాతమః సస్యోపకారిత్వేనాతిశయేనాన్నప్రదః,
తేన తత్పృష్ఠలగ్నేనోర్మిణాస్మాకం వాజమన్నం సేత్ సాధయ, విధత్తే
“ అపాం నపాదాశుహేమన్నితి సంమార్ష్టి। మేధ్యానేవైనం కరోతి।
అథో స్తౌత్యేవైనం। నానాజꣳ సరిష్యతః” ఇతి। పృష్ఠసమ్మార్జనేన శోధితత్వా
ద్యాగయోగ్యత్వం। కిఞ్చ ధావనార్థాయాః సప్తదశశరపాతపరిమితా
యా భూమేరవధిరాజిః, తం ప్రతి సరిష్యన్తి గమిష్యన్తి, తానాగమిష్యతోఽ
శ్వాన్ పృష్ఠసమ్మార్జనరూపేణోపలాలనేన స్తౌత్యేవ ప్రోత్సాహయత్యే

వ। కల్పః। అథరథమభిప్రైతి “విష్ణోఃక్రమోఽసి విష్ణోః క్రాన్తమసి విష్ణోర్విక్రాన్తమసి” ఇతి। తదేతద్యజమానకర్మ। తథాచాపస్తమ్బః “విష్ణోః క్రమోఽసీతి రథం యజమానోఽభ్యైతి” ఇతి। యజమానస్యమమ హే ప్రథమప్రక్రమ త్వం విష్ణోర్వ్యాపనశీలస్య జగదీశ్వరస్య త్రివిక్రమావతారస్య ప్రక్రమోఽసి, ప్రథమపదప్రక్షేపేణజితో భూలోకోఽసి। హే ద్వితీయప్రక్రమ త్వం క్రాన్తం విష్ణోర్ద్వితీయపదప్రక్షేపేణజితమన్తరిక్షమసి। హే తృతీయప్రక్రమ త్వం విక్రాన్తం విష్ణోః పరాక్రమేణ జితం త్రివిష్టపమసి। విధత్తే “విష్ణుక్రమాన్ క్రమతే। విష్ణురేవ భూత్వేమాంల్లోకానభిజయతి” ఇతి। కల్పః। అథరథస్య పక్షసీ సంమృశత్యఙ్కౌ న్యఙ్కావభితో రథం యావితి। పక్షసీ పార్శ్వే। పాఠస్తు “అఙ్కౌ న్యఙ్కావభితో రథం యౌ ధ్వాన్తం వాతాగ్రమనుసఞ్చరన్తౌ। దూరేహేతిరిన్ద్రియావాన్ పతత్రీ తే నోఽగ్నయః పప్రయః పారయన్తు” ఇతి। రథమభితో యావఙ్కౌ లక్షణభూతౌ పార్శ్వవిశేషౌ న్యఙ్కౌ నితరాంలక్షణభూతౌ చక్రవిశేషౌ। అతఏవాపస్తమ్బ ఆహ “అఙ్కౌ న్యఙ్కావితి రథచక్రే అభిమృశతి పక్షసీ వా” ఇతి। ధ్వాన్తం ధ్వన్యుపేతం, వాతాగ్రం వాయోరపి పురోదేశం శీఘ్రతయా వాయుమప్యతిలఙ్ఘ్యానుక్రమేణ సఞ్చరన్తౌ, తాదృగ్భ్యాముభాభ్యామగ్నయో నోఽస్మాన్ పారయన్తు। ధావనావధిం పారయన్తు కీదృశా అగ్నయః। పప్రయః అపేక్షితమర్థం పూరయితారః। యోఽగ్నయో దూరేహేతిరిత్యాదినామోపేతాస్తే। ఏతస్మిన్మన్త్రే గత మగ్నిపదం రథావస్థితదేవతాపరత్వేన వ్యాచష్టే “వైశ్వదేవో వై రథః। అఙ్కౌ న్యఙ్కావభితో రథం యావిత్యాహ। యా ఏవ దేవతా రథే ప్రవిష్టాస్తాభ్య ఏవ నమస్కరోతి। ఆత్మనో నార్త్యై” ఇతి। దూరేహేతిరిత్యాదినామకా అగ్నయోఽత్ర విశ్వే దేవాః తద్వాహనరూపోఽయం రథః। పారయన్త్వితి ప్రార్థనైవ నమస్కారః। తేన నమస్కారేణ తదీయం రథమారూఢస్యాపి స్వస్యార్తిర్న భవతి। వేదనం ప్రశంసతి “అశమరథంభావుకోఽస్య రథో భవతి। య ఏవం వేద” ఇతి। శమయుక్తో రథః

శమరథః మన్దగతిః, అశమరథఃశీఘ్రగతీరథః, తచ్ఛీలోఽస్య వేదితూరథో భవతి ।

॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

"దేవస్యాహమిత్రకర్మాదావిన్ద్రస్యరథమాహరేత్ ।
వాజస్యవేదిమధ్యేతమభ్యావర్తయతేరథం।
అప్స్వశ్వాన్ప్లావయేద్వాయుర్వ్యనక్తితురగంరథే ॥
అపాంతదశ్వపృష్ఠానిమార్ష్టి-విష్ణోరథంవ్రజేత్ ॥
అజ్యాద్రథేష్వశేత్యస్తౌ,అష్టౌమన్త్రాఇహోదితాః"ఇతి॥

అథమీమాంసా.

॥ ప్రథమాధ్యాయస్య చతుర్థపాదేచిన్తితం ॥

"యజేతవాజపేయేనస్వారాజ్యార్థీత్యసౌగుణః ।
నామవా,గుణతాతత్రయోగాద్గుణఫలద్వయే॥
సాధారణయజేర్గకర్మకరణత్వేనతన్త్రితా।
త్రికద్వయంవిరుద్ధంస్యాత్తన్త్రితాయాం,ఫలంప్రతి।
ఉపాదానవిధేయత్వగుణత్వాఖ్యత్రికంయజేః।
ఉద్దేశానూక్తిముఖ్యత్వత్రికంతస్యగుణంప్రతి॥
త్యక్త్వాతన్త్రింతదావృత్తౌవాక్యంభిద్యేతతేనసః।
వాజపేయేతిశబ్దోఽపకర్మనామాగ్నిహోత్రవత్" ॥

వాజపేయేనస్వారాజ్య కామోయజేతేత్యత్ర వాజపేయ శబ్దేనగుణోవిధీయతే।అన్నవాచీవాజపేయశబ్దః, తత్రాన్నం పేయంసురాద్రవ్యం, తచ్చాత్రగుణః, సురాగ్రహాణామనుష్ఠేయత్వాత్ । ననుగుణత్వే వాజపేయద్రవ్యవతాయాగేన స్వారాజ్యం భావయేదిత్యేవం మత్వర్థ లక్షణా ప్రసజ్యేత, నైవం, సకృదుచ్చరితస్య యజేతేత్యాఖ్యాతస్య వాజపేయగుణే స్వారాజ్యఫలేచతన్త్రిణసమ్బన్ధాఙ్గీకారాత్ । వాజపేయ ద్రవ్యేణ స్వారాజ్యాయ యజేతేత్యేవముభయసమ్బన్ధః। ననుగుణసమ్బన్ధేసతి వా

జపేయేన గుణేనయాగం కుర్యాదితి యజేఽకర్మ కారకత్వంభవతి, ఫలసమ్బన్ధేతుయాగేనస్వారాజ్యం సమ్పాదయేదితి కరణకారకత్వం, తితర్హి కథముభయసమ్బన్ధఇతిచేత్ నాయందోషః యజేస్సాధారణత్వేన ద్విరూపసమ్భవాత్। యజేతేత్యత్రప్రకృత్యాయాగఉక్తః ప్రత్యయేన భావనోక్తా తయోస్తుసమభివ్యాహారాత్ సమ్బన్ధమాత్రంగమ్యతే, తచ్చకర్మత్వకరణత్వయోస్సాధారణం। నఖలుతత్రకర్మత్వస్యైవ కరణత్వస్యైవవాసాక్షాదభిధాయికా కాచిదసాధారణావిభక్తిశ్శ్రూయతే। అతస్సాధారణస్యయజేరుభాభ్యాం గుణఫలాభ్యాం యుగపత్సమ్బన్ధేసతి యథోచితం తత్సమ్బన్ధవిశేషఃపర్యవస్యతి। ఏవంతన్త్రేణసమ్బన్ధాంగీకరణే వాజపేయద్రవ్యేణ యాగం కుర్యాదిత్యస్యార్థస్య లభ్యమానత్వాద్గుణవిధిత్వేఽపి నాస్తిగుత్వర్థలక్షణా। యద్యప్యుద్భిదాదిష్వప్యేవం గుణవిధిస్స్యాత్తర్హి తాన్యపి వాక్యాన్యత్రోదాహృత్యతదీయసిద్ధాంతఃపునరాక్షిప్యతామితిప్రాప్తేబ్రూమః। యజేస్తన్త్రేణోభయసమ్బన్ధేసతివిరుద్ధత్రికద్వయాపత్తిఃస్యాత్। ఉపాదేయత్వంవిధేయత్వం గుణత్వంచేత్యేకం త్రికం,ఉద్దేశ్యత్వ మనువాద్యత్వంముఖ్యత్వంచేత్యపరంత్రికంతత్రోద్దేశ్యత్వాదయః స్వారాజ్యఫలనిష్ఠాధర్మాః,ఉపాదేయత్వాదయస్త్రయస్సాధనభూతయజినిష్ఠాః। ఫలముద్దిశ్యయజిరుపాదీయతే, ఫలమనూద్యయజిర్విధీయతే, ఫలంప్రధానం, యజిరుపసర్జనం। ఫలస్యోద్దేశ్యత్వంనామ మానసాపేక్షావిషయత్వాకారః, యజేస్తన్త్రేణోభయసంబంధేసతివిరుద్ధముపాదేయత్వంనామానుష్ఠీయమానత్వాకారః। తావుభౌ మనశ్శరీరోపాధికౌధర్మౌ। అనువాద్యత్వవిధేయత్వధర్మౌతుశబ్దోపాధికౌ। జ్ఞాతస్యకథనమనువాదః, అజ్ఞాతస్యానుష్ఠేయస్యకథనంవిధిః।ఫలభాగయోస్సాధ్యసాధనరూపతయాప్రధానత్వోపసర్జనత్వే। ఏవంసతిఫలతత్సాధనయోస్స్వారాజ్యయాగయోస్స్వభావపర్యాలోచనాయాం ఫలస్యోద్దేశ్యత్వాదిత్రికం యాగస్యోపాదేయత్వాదిత్రికం వ్యవతిష్ఠతే। తథాయాగస్యవాజపేయద్రవ్యస్యచ సాధ్య సాధన

భావపర్యాలోచనాయాం యాగస్యోద్దేశ్యత్వాదిత్రికం ద్రవ్యస్యోపాదేయత్వాదిత్రికం పర్యవస్యతి। తతో యాగస్య ఫలద్రవ్యాభ్యాముభాభ్యాం ప్రతియోగిభ్యాం యుగపత్సంబంధే సతి విరుద్ధత్రికద్వయమాపద్యేత । నను తర్హి మాభూత్తత్రైకస్యోభయసంబంధః, పృథక్సంబంధాయ యజిరావర్త్యతామితి చేన్న, వాక్యభేదప్రసంగాత్। ద్రవ్యేణ యాగం కుర్యాదిత్యేకం వాక్యం, యాగేన ఫలం కుర్యాదిత్యపరం। తస్మాద్వాజపేయశబ్దో న గుణవిధాయకః, కింతు యథోక్తం ద్రవ్యం సమిత్కృత్యాగ్నిహోత్రశబ్దవత్కర్మనామధేయం।

ద్వితీయాధ్యాయస్య ద్వితీయపాదే చిన్తితం।

" ఆహుతీస్తిస్ర ఇత్యత్ర కర్మైక్యముత భిన్నతా।
ఏకత్వం సకృదాఖ్యానాత్ సంఖ్యావృత్త్యా ప్రయాజవత్॥
ఆఖ్యాతమాత్రం నో మానం సంఖ్యయా బహుకర్మతా।
ఆవృత్త్యైకాదశత్వం తు ప్రయాజే గత్యభావతః॥
పశూనాం సప్తదశ ప్రాజాపత్యానిత్యత్ర భావ్యకృత్ ।
విచారమాహ పూర్వత్ర క్రియాత్రిత్వస్ఫుటత్వతః॥
బహుత్వోపేతపశుభిర్దేవయోగాదభిన్నతా।
రూపస్యైతేన కర్మైక్యం సంఖ్యా నాత్ర క్రియాగతా॥
దేవతాసఙ్గతస్యైవ తద్ధితార్థస్య పశ్చిమః॥
బహుత్వసఙ్గమో రూపసఙ్ఖ్యయా తత్క్రియాభిదా॥"

తిస్ర ఆహుతీర్జుహోతీతి శ్రూయతే । తత్ర జుహోతీత్యేతదాఖ్యాతం సమిధో యజతీత్యాదివన్నాభ్యస్తం. కిన్తు సకృదేవామ్నాతం, అత ఏకమిదం కర్మ, త్రిత్వసఙ్ఖ్యా తు తస్యైవ కర్మణ ఆవృత్త్యా నేతవ్యా, యథా ప్రయాజేష్వేకాదశత్వసంఖ్యా పఞ్చానామేవ ప్రయాజానామావృత్త్యా నీతా తద్వదితి ప్రాప్తే బ్రూమః। కిమిదమాఖ్యాతం పదాన్తరనిరపేక్షమేవ కర్మైక్యే ప్రమాణం ఉత పదాన్తరాన్వితం। నాద్యః, వాక్యాంశస్య పదమాత్ర

స్యప్రమితిజనకత్వాభావాత్। ద్వితీయేత్రిత్వసఙ్ఖ్యయావిశేషితేనాఖ్యాతే
న కర్మబహుత్వంగమ్యతే। ప్రయాజానాన్తుపూర్వమేవసంఖ్యావరుద్ధత్వా
దావృత్తిమన్తరేణైకాదశత్వం దుస్సమ్పాదం, ఇహత్వేతద్విధితః పూర్వం
కర్మణఏకత్వసంఖ్యావరోధోనాస్తీతివైషమ్యం । తదేతద్వృత్తికారోదా
హరణం భాష్యకారోనానుమన్యతే। కర్మవాచినఆహుతిశబ్దస్య విశేషణేణ
త్రిశబ్దేన కర్మబహుత్వస్యస్ఫుటతయా పూర్వపక్షానుత్థానాత్। ఇదంత్వ
త్రోదాజహార “ సప్తదశప్రాజాపత్యాన్ పశూనాలభతఇత్యత్ర ప్రజాప
తిర్దేవతా యేషాంపశూనాంతేప్రాజాపత్యాః” ఇతి। తద్ధిత వ్యుత్పత్త్యాబ
హుత్వోపేతాన్ పశవఏకంద్రవ్యం। యతోద్రవ్యైక్యాద్దైవతైక్యాచ్చయాగ
స్యరూపమభిన్నమిత్యేకమిదంకర్మ । యాతుసప్తదశేతిసంఖ్యాసాపశుద్ర
వ్యగతా నతు పూర్వోదాహృతత్రిత్వసఙ్ఖ్యేవక్రియాగతా।తస్మాన్నకర్మభె
దమాపాదయతీతిప్రాప్తేబ్రూమః। అత్రప్రజాపతిర్దేవతాయస్యపశోః స
ప్రాజాపత్యఇతి తద్ధితాన్తం ప్రాతిపదికం వ్యుత్పాద్యపశ్చాత్ తద్ధితాన్త
ప్రాతిపదికార్థస్య ప్రజాపతిదేవతావిశిష్ట పశోర్గతకర్మత్వబహుత్వవివక్షా
యాముత్పన్నేఇమేద్వితీయావిభక్తిబహువచనే । తత్రప్రథమభావిన్యా
ద్వితీయావిభక్తైరేవతావత్తద్ధితోత్పత్తివేళాయామన్వయోనాస్తిసుతః ప
శ్చాద్భావినో బహువచనస్యాన్వయః । ఏవంసతిప్రాజాపత్యేత్యనేనతద్ధి
తాన్తప్రాదిపదికేనైకపశుద్రవ్యకమేకదేవతోపేతంయాగస్వరూపం సమ
ర్థ్యతే, తాదృశానాంచరూపాణాంబహుత్వాయ బహువచనం బహుత్వ
విశేషశ్చసప్తదశేతినిర్దిశ్యతే, తస్మాదత్రసఙ్ఖ్యయా కర్మభేదః । ఏవఞ్చ
సత్యష్టమే వక్ష్యమాణానాం సప్తదశపశూనామైకాదశినపశుగణ వికృతి
త్వముపపద్యతే ।

॥ ॥పఞ్చమాధ్యాయస్యప్రథమపాదేచిన్తితం॥ ॥

“ ఉపాకృతానాంకింసప్తదశానాంయూపబన్ధనే ।
క్రమోనాస్త్యస్తివానాస్తినియామకవివర్జనాత్ ॥

ఆద్యసంస్కృత్యనుష్ఠానం యత్క్రమేణసపవహి।
క్రమోఽన్యత్రప్రవృత్తిస్తుక్రమస్యాత్రనియామికా'' ॥

వాజపేయేసప్తదశ ప్రాజాపత్యాన్పశూనాలభతఇతి విహితానాం పశూనాముపాకరణ నియోజనాదయః సంస్కారాఃకర్తవ్యాః । తత్రేదృశే పశావుపక్రమ ఈదృశేచ సమాప్తిరితి నియమకారిణః శాస్త్రస్యాభావాదైచ్ఛికేన క్రమేణోపాకరణరూపః ప్రథమః సంస్కారోఽనుష్ఠితః । ఉపాకృతానాంయూపేనియోజనం సంస్కారాన్తరం కర్తవ్యం, తదానీమీదృశః పశుః ప్రథమంనియోక్తవ్యఇతిక్రమనియమకారిణాంశ్రుత్యర్థ పాఠానామభావాన్నాస్తిక్రమనియమఇతిచేత్, మైవం । ఉపాకరణేయఃక్రమః స్వీకృతః, తస్యైవనియోజనాదిసంస్కారేషుస్వీకర్తవ్యత్వాత్ । శ్రుత్యర్థపాఠఇవప్రథమప్రవృత్తిరపి క్రమంనియన్తుమర్హతి, ప్రవృత్త్యా బుద్ధిస్థస్యక్రమస్యత్యాగకారణాభావాత్ । ప్రావృత్తికక్రమస్వీకారేప్రథమ పశావుపాకరణనియోజనయోః ప్రథమద్వితీయసంస్కారయోర్మధ్యేపశ్వన్తరేష్వనుష్ఠితైః షోడశభిరేవోపాకరణ పదార్థైర్వ్యవధానం భవతి । తచ్చవ్యవధానం సప్తదశేతి విధిబలాదభ్యనుజ్ఞాతం। ప్రావృత్తికంక్రమంపరిత్యజ్యపశ్వన్తరాణాంపూర్వం నియోజనంకృత్వాపశ్చాత్ ప్రథమ పశోర్యదినియోజనం క్రియేత తదాద్వాత్రింశద్భిః పదార్థైర్వ్యవధానంస్యాత్ తత్తునాభ్యనుజ్ఞాతం। తస్మాత్ప్రవృత్త్యాక్రమోనియమ్యతే।

తత్రైవద్వితీయపాదేచిన్తితం॥

“ వాజపేయేకిమేకైకపశోస్సర్వసమాపనం।
సర్వేష్వేకైకధర్మా ఆద్యస్సాహిత్యసిద్ధయే॥
వచనాత్పశుసాహిత్యంప్రయోగోక్త్యాతుకల్ప్యతే।
ధర్మసాహిత్యమేతచ్చసిద్ధాంతేఽపినహీయతే'' ॥

వాజపేయేసప్తదశసు ప్రాజాపత్యేషు పశుష్వేకైకస్మిన్పశావుపాకరణ నియోజనాదిసంస్కారాస్సర్వేసమాపనీయాః। తథాసతిసాఙ్గం

ప్రధానం కర్తవ్యమితి ప్రయోగవచనేనావగతం ధర్మాణాం సాహిత్యం ప్రసిధ్యతి, చోదకోఽపి ధర్మసాహిత్యం ప్రాపయతి, ప్రకృతావుపాకరణనియోజనాదీనాం సాహిత్యదర్శనాత్, తస్మాదత్ర కాణ్డానుసమయో న తు పదార్థానుసమయ ఇతి ప్రాప్తే బ్రూమః। సప్తదశ ప్రాజాపత్యాన్ పశూనాలభత ఇతి వచనాత్ పశుసాహిత్యమవగతం। తచ్చ ప్రబలం, ప్రత్యక్షేణ పశూనిత్యనేనైకశబ్దేన ప్రాపితత్వాత్। ధర్మసాహిత్యం తు న ప్రత్యక్షశబ్దేన ప్రాపితం, కిన్తు ప్రయోగవచనేన పరికల్ప్యతే। యద్యేకస్మిన్ప్రయోగే ధర్మసాహిత్యం న స్యాత్తదా కతిపయధర్మవైకల్యేన సాఙ్గప్రధానానుష్ఠాన విధిర్నోపపద్యేతేత్యర్థాపత్తేశ్చోదకేనాపి వికృతౌ ధర్మసాహిత్య వచనమున్నీయతే। తదుభయం ప్రత్యక్షాత్పశుసాహిత్య వచనాద్దుర్బలం, తస్మాద్వైశ్వదేవీం కృత్వా ప్రాజాపత్యైశ్చరంతీత్యనేన ప్రత్యక్షవచనేనావగతం పశుసాహిత్యమబాధితుం సర్వేషు పశుష్వేకైక ఉపాకరణాదిధర్మః కర్తవ్య ఇత్యేవం పదార్థానుసమయోఽభ్యుపేతవ్యో న తు కాణ్డానుసమయః। అస్మిన్నపి పక్షే ప్రయోగవచనచోదకాభ్యామవగతం ధర్మసాహిత్యం న విరుధ్యతే। ఏకస్మిన్నేవ ప్రయోగే కృత్స్నధర్మాణామనుష్ఠితత్వాత్ ।

॥దశమాధ్యాయస్య చతుర్థపాదే చిన్తితం॥

"ప్రాజాపత్యైః పశూనాం కిం బాధో యద్వా సముచ్చయః ।
అక్రియార్థా పశూక్తిః స్యాల్లిఙ్గం తేనాస్తు బాధనం॥
పశూనుద్దేశ్య సంఖ్యా నా దేవతస్య చ విధౌ భిదా।
కర్మాన్యత్వే గ్రహన్యాయాద్బోధనాచ్చ సముచ్చయః" ॥

వాజపేయే శ్రూయతే "సప్తదశ ప్రాజాపత్యాన్పశూనాలభతే" ఇతి। తైరేతైః ప్రాకృతపశూనామాగ్నేయాదీనాం బాధః స్యాత్ । కుతః, పశుత్వలింగాత్। న హి పశుశబ్దో గ్రహశబ్దవదపూర్వం విధేయ క్రియాం బ్రూతే, యేన లింగత్వం హీయేతేతి ప్రాప్తే బ్రూమః। కిమత్ర ప్రాకృత పశ్వనువాదేన సప్తదశసంఖ్యా ప్రజాపతిదేవతా చేతి గుణద్వయం విధీయతే, ఆహో స్విత్ విశిష్టమన్యత్కర్మ । నాద్యః, వాక్యభేదాపత్తేః । ద్వితీయే

తునపశుశబ్దో లింగం, తతోఽత్ర గ్రహన్యాయో యోజనీయః। కిఞ్చ అవరోధనమేవ మామ్నాయతే "బ్రహ్మవాదినో వదన్తి। నాగ్నిష్టోమో నోక్థ్యః। న షోడశీ నాతిరాత్రః। అథ కస్మాద్వాజపేయే సర్వే యజ్ఞక్రతవోఽవరుధ్యన్త ఇతి। పశుభిరితి బ్రూయాత్। ఆగ్నేయం పశుమాలభతే। అగ్నిష్టోమమేవ తేనావరున్ధే। ఐన్ద్రాగ్నేనోక్థ్యం। ఐన్ద్రేణ షోడశినః స్తోత్రం। సారస్వత్యాతిరాత్రం। మారుత్యా బృహతః స్తోత్రం। ఏతావన్తో వై యజ్ఞక్రతవః। తాన్పశుభిరేవావరున్ధే" ఇత్యస్మిన్నవరోధనామ్నాయే చోదకప్రాప్తాగ్నేయాది పశుసద్భావస్య సిద్ధవదనువాదాత్సముచ్చయోఽవగమ్యతే।

॥ ఏకాదశాధ్యాయస్య ద్వితీయపాదే చిన్తితం ॥

"ప్రాజాపత్యవసానాం కిం భేదస్తంత్రముతాగ్రిమః।
పశుభేదాద్దేవపాకకాలైక్యాచ్ఛక్తితోఽన్తిమః" ॥

వాజపేయే సప్తదశసు ప్రజాపతిదేవతాకేషు పశుషు తద్భేదానుసారేణ వసాహోమో భిద్యత ఇతి చేత్ మైవం। ప్రజాపతిరేక ఏవ సప్తదశానాం పశూనాం దేవతా, తథా పాకోఽపి సహైవ క్రియతే, ప్రదానస్యాపి పాక ఉపలక్షణం, ప్రదానేఽపి సాహిత్యమస్తి, కాలశ్చైకః, యూ జ్యాయా అర్ధర్చాంతస్య తత్కాలత్వేన చోదకాతిదేశాత్ శక్యతే చ సహహోమః, తస్మాత్తన్త్రం।

॥ తత్రైవ చతుర్థపాదే చిన్తితం ॥

"ప్రాజాపత్యేషు కుమ్భ్యాదేర్భేదో నో వాంగభేదతః।
భేదో మైవం శేషాంగశ్రపణాదౌ ప్రభుత్వతః" ॥

వాజపేయే సప్తదశసు ప్రాజాపత్యపశుషు కుమ్భ్యాహృదయశూలవపాశ్రపణ్యోశ్చ భేదః స్యాత్। కుతః। తత్తత్పశ్వంగానాం భిన్నత్వాత్, మైవం। పశ్వంగానాం బహుత్వేఽపి ప్రౌఢకుమ్భ్యాదేర్దృష్టార్థశ్రపణాదౌ ప్రభుత్వాత్, తస్మాత్తన్త్రం।

॥ తత్రైవ తృతీయపాదే చిన్తితం ॥

"ప్రాజాపత్యప్రచారః కిమాభర్తవే శస్త్రిసోమతః।

ఊర్ధ్వం వావిక్కృతౌ వోత్తపరస్తాత్సర్వసోమతః॥
ఆర్భవేచోదకాచ్చ క్యాస త్త్రిభ్యాంతదనంతరః।
శ్రుతిబాధ స్తదాతస్మా త్తృతీయోవిక్కృతిత్వతః॥
పశవోనహిసోమ స్యవికారా అవిశేషతః ।
ఉక్తత్వాత్సర్వసోమానాముపరిష్టాత్ప్రచర్యతాం" ॥

వాజపేయేస్తదశ ప్రాజాపత్యపశు ప్రచారస్యకాలేచతుర్ధా సం శయః। తత్రతావదయం ప్రయోగక్రమః। తృతీయసవనేప్రథమమార్భవస్య పవమానః, తతోవైశ్వదేవగ్రహపర్యన్తాశ్శస్త్రవంత స్సోమాః, తతో ఒశస్త్రేష్వవశిష్టేషు సోమగ్రహేషు ప్రచీర్ణేషు అగ్నిష్టోమసామ్నఊర్ధ్వ ముక్థ్యాదయస్సోమవికారాఇతి। ఏవంస్థితే ప్రాజాపత్యపశూనామార్భవ కాలేప్రచారః కృతఃప్రకృతౌతస్యపశుప్రచార కాలత్వేన చోదకః ప్రాప్తే రిత్యాద్యఃపక్షః । ఉపరిష్టాత్సోమానాం ప్రాజాపత్యైశ్చరంతీతి వచనేన సోమగ్రహప్రచారాదూర్ధ్వః కాలోవిధీయతే। యదిప్రాతస్సవన మాధ్య న్దినసవనసోమేభ్య ఊర్ధ్వత్వమార్భవకాలస్యాస్తీతియోజ్యేతతదా చో దకేనైవ తత్కాలప్రాప్తేర్వచనమిదమనర్థకంస్యాత్, అతస్తృతీయ స వనగతసోమానాముపరీతివక్తవ్యం। యదితత్ర సర్వసోమానాముపరీతి వివ క్ష్యేతతదా చోదకప్రాప్తః కాలోవిప్రకృష్యేత । తతఃప్రత్యాసత్తయేశ స్త్రిణాం వైశ్వదేవగ్రహాన్తానాం సోమానాముపరీతి ద్వితీయఃపక్షః । ఉ పరిష్టాత్సోమానా మిత్యవిశేష ప్రవృత్తా శ్రుతిః కతిపయసోమోర్ధ్వత్వ వివక్షాయాం బాధ్యేత, తస్మాచ్ఛస్త్రవతాం తద్రహితానాంచ సోమా నా ముపరిష్టా దగ్నిష్టోమె యజ్ఞా యజ్ఞీయసామ్నా సంస్థితెసతి తత్ప్ర చారః కార్యః. తస్యవికృతికాలత్వాత్ ప్రాజాపత్య పశూనాంచవికృతి రూపత్వాదితి తృతీయః పక్షః। సోమవికారాణామేవాయంకాలః పశవ స్తునసోమవికారాః తస్మాదవిశేషవచనానుసారేణ ప్రాకృతానాం వైకృ తానాంచసర్వేషాం సోమానా ముపరిష్టాత్ప్రాజాపత్య పశుప్రచారఇతి రాద్ధాంతః॥

॥తత్రైవద్వితీయపాదేచిన్తితం॥

" పర్యగ్నికరణేత్యాగ ఆలమ్భోబ్రహ్మసామని।
కర్మశేషనిషేధశ్చకర్మాంతరవిధిర్భవేత్ ॥
కింవోత్కర్షోవిశిష్టస్యవాక్యైక్యాక్తివదాదిమః।
అదృష్టవాక్యభేదాప్తేర్ద్రవ్యాభావేనచాన్తిమః"॥

వాజపేయేసప్తదశ ప్రాజాపత్యాన్ పశూన్ ప్రకృత్య శ్రూయతే " తాన్ పర్యగ్నికృతానుత్సృజతిబ్రహ్మసామ్న్యాలభత" ఇతి। తేషు సప్తదశసుపశుషు పర్యగ్నికరణేఽనుష్ఠితే సత్యుత్తరకాలభావీ కర్మశేష ఉత్సర్గశబ్దేననిషిధ్యతే। అశ్వమేధేపర్యగ్నికృతానారణ్యానుత్సృజతీత్యత్ర కర్మశేషనిషేధస్యసమ్ప్రతిపన్నత్వాదత్రాపి తథాత్వేన సప్తదశపశవః పర్యగ్నికరణాన్తాః సమాపనీయాః, ఆలభతినాచబ్రహ్మసామకాలే కర్మాన్తరం విధీయతఇతిప్రాప్తేబ్రూమః। కర్మాన్తరవిధౌసప్తదశ పశుజన్యాదృష్టాద్భిన్నం కించిదదృష్టంకల్ప్యేతవాక్యభేదశ్చప్రాప్నుయాత్।కిఞ్చబ్రహ్మసామ్న్యాలభత ఇత్యత్ర ద్రవ్యదేవతయోరశ్రవణాత్ నకర్మాన్తరవిధిః సమ్భవతి। తస్మాత్ పర్యగ్నికరణానన్తరమేవ కర్తవ్యస్యసప్తదశపశూనామాలమ్భాదిశేషస్య బ్రహ్మసామకాలే ఉత్కర్షోవిధీయతే। తథాసత్యర్థప్రాప్తఃపర్యగ్నికరణానన్తరభావికర్మశేషవ్యాపారోపరమ ఉత్సర్గశబ్దేనానూద్యతే॥ * ॥

ఇతిశ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యేప్రథమకాణ్డేసప్తమప్రపాఠకేసప్తమోఽనువాకః ॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా

దేవస్యాహగ్ం సవితుః ప్రసవేబృహస్పతినా వాజజితా వాజం జేషం దేవస్యాహగ్ం సవితుః ప్రసవే బృహస్పతినా వాజజితా వర్షిష్ఠం నాకగ్ం రుహేయమిన్ద్రాయ వాచం వదతేన్ద్రం వాజం జాపయతేన్ద్రో వా

జ మాజయిత్ । అశ్వాజనివాజిని వాజేషు వాజినీవత్యశ్వాన్త్సమత్సు వాజయ। అర్వా౽సి సప్తిరసి వాజ్యసి వాజినో వాజం ధావత మరుతాం ప్రసవే జయత వియోజనా మిమీధ్వమధ్వనః స్కభ్నీత॥ ౧ ॥

కాష్ఠాంగచ్ఛత। వాజేవాజే౽వత వాజినో నో ధనేషు విప్రా అమృతా ఋతజ్ఞాః । అస్య మధ్వః పిబత మాదయధ్వం తృప్తాయాత పథిభిర్దేవ యానైః। తే నో అర్వన్తో హవన శ్రుతో హవం విశ్వే శృణ్వన్తు వాజినః। మితద్రవః సహస్రసా మేధసాతా సనిష్యవః। మహో యే రత్నగ్ం సమిథేషు జభ్రిరే శంనో భవన్తు వాజినో హవేషు। దేవతాతా మితద్రవః స్వర్కాః। జమ్భయన్తో౽హిం వృకగ్ం రక్షాగ్ంసి సనేమ్యస్మద్యుయవన్ ॥ ౨॥

అమీవాః । ఏష స్య వాజీ క్షిపణిం తురణ్యతి గ్రీవాయాం బద్ధో అపికక్ష ఆసని। క్రతుం దధిక్రా అను సన్తవీత్వత్పథామఙ్కాగ్ంస్యన్వాపనీ ఫణత్ ఉత స్మాస్య ద్రవత స్తురణ్యతః పర్ణం న వే రనువాతి ప్రగర్ధినః । శ్యేనస్యేవ ధ్రజతో అఙ్కసం పరి దధిక్రావ్ణః సహోర్జా తరిత్రతః। ఆ మా వాజస్య ప్రసవో జగమ్యాదా ద్యావా పృథివీ విశ్వశమ్భూ। ఆ మా గన్తాం పితరా॥ ౩॥

మాతరా చా మా సోమో అమృతత్వాయ గమ్యాత్। వాజినో వాజజితో వాజగ్ం సరిష్యన్తో వాజం జేష్యన్తో బృహస్పతే ర్భాగమవజిఘ్రత వాజినో వాజజితో వాజగ్ం ససృవాగ్ంసో వాజం జిగివాగ్ంసో బృహస్పతే ర్భాగే నిమృడ్ఢ్వమియం వః సా సత్యా సన్ధాభూద్యామిన్ద్రేణ సమధధ్వమజీజిపత వనస్పతయ ఇన్ద్రం వాజం విముచ్యధ్వం॥ ౪॥

స్కభ్నీత యుయవన్ పితరా ద్విచత్వారిగ్ంశచ్చ॥ ౮॥

ఇతి తైత్తిరీయ సంహితాయాం ప్రథమ కాణ్డే సప్తమ ప్రపాఠకే ఽష్ట మోఽను వాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

సప్తమేరథమన్త్రావర్ణితాః। అష్టమేరథస్యధావన మన్త్రావర్ణ్యన్తే। కల్పః। రథమాతిష్ఠతి “ దేవస్యాహగ్ం సవితుః ప్రసవేబృహస్పతినా వాజ జితా వాజంజేషం” ఇతి।ఆతిష్ఠత్యారోహిదిత్యర్థః । వాజజితా అన్నజ యకారిణా బృహస్పతినానుగృహీతోఽహంవాజంజేషంఅన్నం జేష్యామి। ఏతన్మన్త్రగతం బృహస్పతి శబ్దం బ్రాహ్మణజాత్యభిమాని దేవపర త్వేన వ్యాచష్టే “ దేవస్యాహగ్ం సవితుః ప్రసవే బృహస్పతినా వాజజితా వా జంజేష మిత్యాహ। సవితృప్రసూత ఏవబ్రహ్మణా వాజ ముజ్జయతి”(బ్రా కాం౧। ప్ర౩। అ౬) ఇతి। కల్పః। చాత్వాలేరథచక్రం నిమిత్తం బ్రహ్మారో హతి తమతఏవానుమన్త్రయతే “ దేవస్యాహగ్ం సవితుః ప్రసవే బృహ స్పతినా వాజజితా వర్షిష్ఠంనాకగ్ంరుహేయం” ఇతి। నిమిత్తం నిఖాత స్య కాష్ఠస్యాగ్రేస్థాపితం, వర్షిష్ఠ మతిశయేన ప్రవృద్ధం। పూర్వమన్త్రవ ద్వ్యాచష్టే “ దేవస్యాహగ్ం సవితుః ప్రసవే బృహస్పతినా వాజ జితా వర్షిష్ఠంనాకగ్ం రుహేయమిత్యాహ । సవితృ ప్రసూతఏవబ్రహ్మణావ ర్షిష్ఠంనాకగ్ంరోహతి” (బ్రా)ఇతి । విధత్తే “ చాత్వాలే రథచక్రంనిమి త్తగ్ంరోహతి। అతోవాఅంగిరసఉత్తమాః సువర్గంలోకమాయన్। సాక్షా దేవయజమానస్సువర్గం లోక మేతి” (బ్రా) ఇతి। అతఉపరిస్థితాద్రథచక్రా త్, ఉత్తమా * ఉద్గతతమాః, సాక్షాదేవ అవ్యవధానేనైవ। విధత్తే “ ఆ వేష్టయతి। వజ్రోవై రథః। వజ్రేణైవదిశోఽభిజయతి” (బ్రా) । ఇతి। ఊర్ధ్వ కాష్ఠాగ్రేస్థాపితం బ్రహ్మణాసమారూఢం రథచక్రంత్రిః ప్రదక్షిణం పర్యా వర్తయేత్। రథస్య వజ్రాంశత్వాత్ వజ్రత్వం తచ్చాన్యత్రామ్నాతం । “ స్ఫ్యస్తృతీయగ్ం రథస్తృతీయంయూపస్తృతీయం” ఇతిఅతోభ్రామ్య మాణేన వజ్రరూపేణరథచక్రేణైవ సర్వాసాందిశాం జయోభవతి।విధత్తే

* ఉద్గాతృతమాఇతి కాం.

“ వాజినాగ్ం సామ గాయతే। అన్నం వై వాజః।అన్నమేవావరున్ధే”(బ్రా) ఇతి। వాజినామన్నార్థినాం సమ్బన్ధియత్ సామ తద్బ్రహ్మా గాయేత్।అన్నప్రదస్తుసామవిశేషః శాఖాన్తరే ద్రష్టవ్యః। బ్రహ్మణ ఇదం గాన మిత్యాపస్తమ్బః స్పష్టయతి ‘ ఔదుంబరగ్ం రథచక్రం బ్రహ్మారోహతి తమాహ వాజినాగ్ం సామ గాయేతి తస్య చక్రం త్రిః ప్రదక్షిణమావర్తయతి। తత్ర అవర్తమానే బ్రహ్మా గాయతి’ ఇతి। కల్పః। ఆఘ్నన్తి దున్దుభీన్ సమ్ప్రవదన్తి వా చ స్సమ్ప్రవదితా వాచో నుమన్త్రయతే “ ఇంద్రాయ వాచం వదతేన్ద్రం వాజం జాపయతేన్ద్రో వాజమజయిత్ ” ఇతి। యాగలక్షణేన పరమైశ్వర్యేణ యోగాద్యజమాన ఇన్ద్రః, తస్మాదిన్ద్రాయ హే సభ్యా బ్రాహ్మణా ఆశీర్వాదరూపాం శ్రుతాం వాచం వదత, ఇన్ద్రం యజమానం వాజం జాపయత, అన్నవిషయే జయం ప్రాపయత। అయమిన్ద్రో యజమానో వాజమన్నమజయిత్ జయతు। సోఽయం మన్త్ర ఆపస్తమ్బేన దున్దుభివాదనే వినియుక్తః ‘ ఇన్ద్రాయ వాచం వదతేతి దున్దుభీన్త్సగ్ంహ్రాదయన్తి’ ఇతి। తమేతం దున్దుభిఘాతం విధాతుం ప్రస్తౌతి “ వాచో వర్మ దేవేభ్యోఽపాక్రామత్। తద్వనస్పతీన్ ప్రావిశత్। సైషా వాగ్వనస్పతిషు వదతి। యా దున్దుభౌ। తస్మాద్దున్దుభిస్సర్వా వాచోఽతివదతి” (బ్రా) ఇతి।వాగ్దేవతాయా వర్మ నాదాత్మకం ప్రధానశరీరం, తస్య ప్రవేశాదయం దున్దుభిస్సర్వా మనుష్యవాచోఽతిక్రమ్య ధ్వనిం కరోతి। విధత్తే “ దున్దుభీన్త్సమాఘ్నన్తి। పరమా వా ఏషా వాక్. । యా దున్దుభౌ। పరమయైవ వాచావరాం వాచమవరున్ధే। అథో వాచ ఏవ వర్మ యజమానోఽవరున్ధే”(బ్రా)ఇతి।మన్త్రగతమిన్ద్రపదం వాజమజయిదిత్యేతచ్చ వ్యాచష్టే “ ఇన్ద్రాయ వాచం వదతేన్ద్రం వాజం జాపయతేన్ద్రో వాజమజయిదిత్యాహ। ఏష వా ఏతర్హీన్ద్రః। యో యజతే। యజమాన ఏవ వాజముజ్జయతి” (బ్రా) ఇతి। కల్పః।అథాస్మా అశ్వాజనిం ప్రయచ్ఛతి “ అశ్వాజని వాజిని వాజేషు వాజినీవత్యశ్వాన్త్సమత్సు వాజయ”ఇతి। ఆస్మై యజమానాయ।అశ్వమజతి క్షిపతీత్యశ్వాజనీ కశా, సా చ విజయేనాన్నప్రదత్వాద్వాజినీ। వాజినో వేగవత్యోఽశ్వగతయః, తా అస్యాః కశా

యా॥ఇతి వాజినీవతీ। యథోక్తగుణత్రయోపేతే హేఽశ్వా వాజేష్వన్నేషు నిమిత్తభూతేషు సత్సు త్వమశ్వాన్ సముత్సు యుద్ధేషు వాజయ గమయ। అయం మన్త్రైః స్పష్టత్వబుద్ధ్యోపేక్షితః। త్రీన్విధేయాన్ విధత్తే “సప్తదశ ప్రవ్యాధానాజిం ధావన్తి। సప్తదశగ్ స్తోత్రం భవతి। సప్తదశ సప్తదశ దీయన్తే। సప్తదశః ప్రజాపతిః। ప్రజాపతేరాప్త్యై” (బ్రా) ఇతి। ప్రకర్షేణ బలాధిక్యేన విధ్యన్తే ముచ్యన్తే బాణా యావత్పరిమాణేషు దేశవిశేషేషు తావత్పరిమాణా దేశాః ప్రవ్యాధాః తే చ సప్తదశసంఖ్యాకాః, తేషామన్తేఽవధిత్వద్యోతనాయ కాచిదౌదుమ్బరీ శాఖా నిఖన్యతే। తత్రాకృష్టయుక్తోఽవధిరాజిః। తత్పర్యన్తం రథారూఢా ధావేయుః। తస్మిన్ వాజపేయే సామవేదప్రసిద్ధం యత్స్తోత్రం తత్సప్తదశసంఖ్యాకావృత్తియుక్తం భవేత్। తదావృత్తిప్రకారస్తు అష్టమప్రపాఠకే సమిధమాతిష్ఠేత్యస్మిన్ననువాకే బ్రాహ్మణోదాహరణేన స్పష్టీకరిష్యతే। దక్షిణాత్వేన దాతవ్యానాం రథాదీనాం గోశతాన్తానాం ద్రవ్యాణాం మధ్యే ఏకైకద్రవ్యం సప్తదశసంఖ్యాయుక్తం దద్యాత్। తచ్చాపస్తమ్బో దర్శయతి “దక్షిణాకాలే సప్తదశ రథాన్ దదాతి సప్తదశానాంసి సప్తదశాశ్వాన్ సప్తదశ హస్తినః సప్తదశ నిష్కాన్ సప్తదశ దాస్యః సప్తదశాజాః సప్తదశావీః సప్తదశ వాసాంసి సప్తదశ గవాం శతాని” ఇతి। యద్యపి స్తోమవిశేషవిధేర్దేయద్రవ్యసంఖ్యావిధేశ్చ నాయమవసరః తథాపి గన్తవ్యదేశవిశేషసంఖ్యావిధిప్రసఙ్గేన తదుభయం విహితం, తథా సత్యేకేనైవ సప్తదశః ప్రజాపతిరిత్యనేనార్థవాదేన విధిత్రయస్య స్తోతుం శక్యత్వాత్। కల్పః। తథా యథాయుక్తమశ్వాన్ క్షిపతి “అవానసి” ఇతి దక్షిణం “సప్తిరసి” ఇతి మధ్యమం “వాజ్యసి” ఇత్యుత్తరమితి। అర్వాదయోఽశ్వజాతివిశేషాః తదేవాభిప్రేత్యాన్యత్రామ్నాయతే “హయో దేవానవహదర్వాసురాన్వాజీ గన్ధర్వానశ్వో మనుష్యాన్” ఇతి। వామదక్షిణయోరశ్వయోర్మధ్యే ఈషాద్వయం ప్రసార్య తయోర్మధ్యే సప్త్యాఖ్యజాతివిశేషోపేతమశ్వం యుఞ్జ్యాత్। త్రీన్ తాన్ దేవతాత్రయరూపేణ

స్తౌతి « అశ్వో౽సి హయో౽సి వాజ్యసీత్యాహ। అగ్నిర్వా అశ్వః। వాయుస్స
ప్తిః।అదిత్యో వాజీ। ఏతాభిరేవాస్మై దేవతాభిర్దేవరథంయునక్తి।" (బ్రా)
ఇతి। పూర్వంయజుషాయునక్తీత్యత్ర మన్త్రోవిహితః । ఇదానీంరథయోగం
విధత్తే « ప్రష్టివాహినంయునక్తి।ప్రష్టివాహీవై దేవరథః। దేవరథమేవాస్మై
యునక్తి" (బ్రా) ఇతి। ప్రష్టిః పాదత్రయోపేతో భోజనపాత్రస్యాధారః,
తద్వదశ్వైస్త్రిభిర్వహతీతిప్రష్టివాహీ । అతఏవోపరిష్టాద్వక్ష్యతే « త్ర
యో౽శ్వాభవన్తిరథశ్చతుర్థః"ఇతి।కల్పః। అథైతానాజిసృతోవిఖ్యాపయ
తి « వాజినో వాజంధావతమరుతాం ప్రసవేజయత వియోజనా మిమీధ్వ
మధ్వనః స్కభ్నీతకాష్ఠాంగచ్ఛత" ఇతి। హేవాజినో౽శ్వా వాజమన్నం
సమ్పాదయితుంత్వరయాధావత । మరుతామనుజ్ఞాయాంసత్యామన్నం
జయత, విశేషేణబహూన్యపియోజనానిమిమీధ్వం శీఘ్రధావనేన పరిమి
తాన్యల్పానీవకురుత। కిఞ్చాధ్వనోమార్గాన్ స్కభ్నీతస్కమ్భయత,శీఘ్ర
గత్యాపీడితాన్ కురుత। కాష్ఠామధ్వసమాప్తిమాజిశిరోగచ్ఛత । అస్మిన్మ
న్త్రే ప్రథమభాగం ప్రతీకత్వేనోపాదాయచతుర్థభాగే కాష్ఠాశబ్దంవ్యాచ
ష్టే « వాజినోవాజంధావత కాష్ఠాంగచ్ఛతేత్యాహ। సువర్గో వైలోకఃగ్గ్
కాష్ఠా। సువర్గమేవలోకంయన్తి" (బ్రా) ఇతి। దిగ్విశేషంవిధాతుంప్రస్తౌతి
« సువర్గంవా ఏతేలోకంయన్తి। యఆజింధావన్తి" (బ్రా)। ఇతి । విధత్తే
« ప్రాఞ్చోధావన్తి। ప్రాజివహిసువర్గోలోకః" (బ్రా)। ఇతి । ప్రాఞ్చః
పూర్వాభిముఖాః, ఐన్ద్రిత్వాత్ స్వర్గస్య ప్రాగ్దిగ్వర్తిత్వం। కల్పః। అథ
రథాన్ధావతో౽నుమన్త్రయతే ‹ వాజేవాజే౽వతవాజినోనః' ఇతి చ
తసృభిరనుచ్ఛన్దసమితి। తత్రేయమృక్ ప్రథమా « వాజేవాజే ౽వతవాజి
నోనోధనేషువిప్రాఅమృతా ఋతజ్ఞాః । అస్యమధ్వః పిబతమాదయధ్వం
తృప్తాయాతపథిభిర్దేవయానైః" ఇతి। హేవాజినో౽శ్వాః వాజేవాజే
తత్తదన్ననిమిత్తం ధననిమిత్తంచ నో౽స్మానవత, విప్రా బ్రాహ్మణవత్
స్నానేనశుద్ధాః' అమృతా మరణరహితాః శ్రమరహితాః, ఋతజ్ఞాః ఋ
తంసత్యం అస్యగన్తవ్యదేశంజానన్తః।తాదృగశ్వాభిమానినో హేదేవాః

అస్యమధ్వః పిబత ధావనాత్పూర్వం పశ్చాచ్చావఘ్రాప్యమాణం మధుస
మానం నైవారచరురసం పిబత, పీత్వాచమాదయధ్వం హృష్టా భవత। తత
స్తృప్తాస్సన్తో దేవయానైః పథిభిరాజిం ప్రతియాత। అథద్వితీయా ‘‘ తేనో
అర్వన్తో హవనశ్రుతో హవం విశ్వే శృణ్వన్తు వాజినః’’ ఇతి। తే అశ్వా అ
ర్వన్తో గతికుశలాః, హవనశ్రుతోఽస్మదాహ్వానశ్రోతారో వాజినోఽన్నవన్తో
విశ్వే సర్వేఽపి హవమాహ్వానమస్మద్వచనం శృణ్వన్తు। అథతృతీయా ‘‘మిత
ద్రవః సహస్రసా మేధసాతా సనిష్యవః। మహో యే రత్నగ్ం సమిధే
షు జభ్రిరే శం నో భవన్తు వాజినో హవేషు’’ ఇతి। మహాన్తమపి పన్థానం
మితమల్పమివ ద్రవన్తి గచ్ఛన్తీతి మితద్రవః, సహస్రసాః సహస్రస్య మహ
తోఽన్నరాశేః సనితారో దాతారః। మేధసాతా యజ్ఞస్య ప్రదాతారః,
సనిష్యవః సనిం ద్రవ్యదానమస్మాస్విచ్ఛన్తః। ఈదృశా యేఽశ్వాః సమిధే
షు సఙ్గ్రామేషు మహో రత్నం అత్యధికం శత్రోర్ధనం జభ్రిరే హృత
వన్తః, తే వాజినో నోఽస్మాకం శం భవన్తు సుఖకరా భవన్తు। అథచతుర్థీ
‘‘ దేవతాతా మితద్రవః స్వర్కాః। జమ్భయన్తోఽహిం వృకగ్ం రక్షాగ్ంసి
సనేమ్యస్మద్యుయవన్నమీవాః’’ ఇతి। దేవతాతా దేవానర్హన్తీతి దేవ
తాతయః, మితద్రవః పూర్వవత్, స్వర్కాః శీఘ్రధావనేన సుష్ఠు అర్చ
నీయాః, తే వాజినః అహిం వృకం రక్షాంసి సర్పవదరణ్యశ్వవద్బాధకా
న్రాక్షసాఞ్జమ్భయన్తః, వర్ణవ్యత్యయః। సనేమి క్షిప్రమేవ అమీవా
రోగానస్మద్యుయవన్ అస్మత్తో వియోజితవన్తః। తదేవమధ్యాపకసమ్ప్రదా
యమనుసృత్య మన్త్రచతుష్టయం విభక్తం। బోధాయనాచార్యస్తు తేనో
అర్వన్త ఇత్యాదిర్వాజినో హవేష్విత్యన్త ఏక ఏవ మన్త్ర ఇత్యభిప్రేత్య చ
తుర్థీ మేషస్య వాజీత్యాదికామృచం చతుష్టయేఽన్తర్భావయామాస।
తదీయపాఠస్తు ‘‘ ఏషస్య వాజీ క్షిపణిం తురణ్యతి గ్రీవాయాం బద్ధో అపిక
క్ష ఆసని। క్రతుం దధిక్రా అను సన్తవీత్వత్పథామఙ్కాగ్ంస్యన్వాపనీఫణత్’’
ఇతి। గ్రీవాయాం కక్షే ఆస్యే చ తత్తదుచితరజ్జువిశేషైర్బద్ధస్సన్ ఏషస్యః

వాజీ ఏషోఽశ్వః క్షిపణిం తురణ్యతి కశాం త్వరయతి। బహుధాబద్ధత్వాత్’’ రథంభంజయితుమిత స్తతోనగచ్ఛతి। కశాయా స్త్వస్యాః శీఘ్రంధావతీత్యర్థః। దధిక్రాః ధారకాన్ మార్గావరోధకాన్ పాషాణాదీనపి అతిక్రామన్ క్రతుంసాదినోఽభిప్రాయమనుసన్తవీత్వాత్ సమ్యగనుసందధానః। పథాం మార్గాణామఙ్కాంసి లక్షణాని కుటిలాని నిమ్నోన్నతానిచ వాజీ అన్వాపనీఫణత్ అనుక్రమేణ ఋజుత్వం సమత్వంచాపాదయన్ తురణ్యతీతి పూర్వత్రాన్వయః కల్పః। సయద్యస్మై రథభ్రేష మాచక్షతే ఆగ్నీధ్రఏతాఞ్జుహోత్యుతస్మాస్యద్రవతస్తురణ్యతఇతి। పాఠస్తు ‘‘ఉతస్మాస్యద్రవతస్తురణ్యతః పర్ణం న వేరను వాతి ప్రగర్ధినః। శ్యేనస్యేవ ధ్రజతో అఙ్కసం పరి దధిక్రావ్ణస్సహోర్జా తరిత్రతః’’ ఇతి। ఉతస్మ అపిచ ద్రవతో గచ్ఛతః తురణ్యతస్త్వరయతః ప్రగర్ధినః అవధింప్రాప్తుం కాంక్షతోఽస్యాశ్వస్య అంకసం శృంగారచిహ్నం వస్త్రచామరాదికం పరిసర్పస్మిన్నపి దేహవర్తమాన మనువాతిగచ్ఛన్తమశ్వమను ఉత్క్షిప్తత్వేన దృశ్యమానం గచ్ఛతి। కస్యకిమివ। వేః పక్షిణః పర్ణం న పక్ష ఇవ। యథా త్వరయాగచ్ఛతః పక్షిణః పక్షః ఉత్క్షిప్తా గచ్ఛన్నవలోక్యతే తథా ధావతోఽశ్వస్యాలంకారరూపం వస్త్రచామరాదికం విస్పష్టమవలోక్యతే। పక్షిమాత్రస్య పర్ణానుషఙ్గస్య దృష్టాంతత్వేనాభిహితం। శీఘ్రధావనే శ్యేనదృష్టాంత ఉచ్యతే। ధ్రజతో గచ్ఛతః శ్యేనస్యేవ దధిక్రావ్ణో ధారకపర్వతా ద్యతిక్రామిణ ఊర్జా సహోత్యన్తబలేన సహ తరిత్రతో భృశం తరతోఽశ్వస్యేతి యోజ్యం। ఆపస్తంబస్త్వేవమాహ ‘‘వాజినో వాజం ధావతేతి చతసృభిర్ధావతోఽనుమన్త్రయతేఽగ్నిరేకాక్షరేణేతి ధావత్స్వాజిం తీర్యజమానం వాచయతి లక్షణం ప్రాప్యోదంచ ఆవృత్య ప్రదక్షిణమావర్తంతే మితద్రవ ఇతి చతసృభిః ప్రత్యాధావతోఽనుమన్త్రయతే’’ ఇతి ‘వాజినో’, ‘వియోజనా’ ‘వాజే వాజే’ ‘తేనో అర్వంతః’ ఇతి చతస్రః। ప్రధావతోఽనుమన్త్రణం విధత్తే ‘‘చతసృభిరనుమన్త్రయతే। చత్వారి ఛన్దాంసి। ఛన్దోభిరేవైనాం సువర్గంలో

కంగమయతి” (బ్రా) ఇతి । గాయత్రీ త్రిష్టుబ్జగత్యనుష్టుబితి ఛన్దసాం చతుష్టయం। ఉదఙ్ముఖత్వేనావృత్తింవిధత్తే “ప్రవా ఏతేఽస్మాల్లోకాచ్చ్యవంతే । య ఆజింధావంతి। ఉదంచ ఆవర్తంతే । అస్మాదేవ తేన లోకాన్నయన్తి” (బ్రా) ఇతి । కల్పః। రథవిమోచనీయంజుహోత్యామా వాజస్య ప్రసవో జగమ్యాదితి । పాఠస్తు “ఆమా వాజస్య ప్రసవో జగమ్యాదా ద్యావాపృథివీ విశ్వశమ్భూ। ఆమా గన్తాం పితరా మాతరా చామా సోమో అమృతత్వాయ గమ్యాత్” ఇతి। వాజస్యాన్నస్య ప్రసవ ఉత్పత్తిర్మాం ప్రత్యాజగమ్యాదాగచ్ఛతు । ద్యావాపృథివ్యౌ చ విశ్వశమ్భూ కృత్స్నస్య జగతస్సుఖం భావయన్త్యౌ మామాగచ్ఛతాం। పితరా మాతరా అస్మదీయః పితామాతా చ మాం ప్రత్యాగన్తాం చిరం జీవిత్వాయ సమాగచ్ఛతాం । కించ సోమశ్చామృతత్వాయ మమ దేవత్వజన్మనే మాం ప్రత్యాగమ్యాదాగచ్ఛతు। అపామ సోమమమృతా అభూమేత్యన్యత్ర శ్రుతం। విధత్తే “రథవిమోచనీయంజుహోతి ప్రతిష్ఠిత్యై” (బ్రా) ఇతి । రథవిమోకే నాశ్వానామాయాసం పరిహృత్య స్వయం ప్రతిష్ఠితో భవతి । మన్త్రే వాజప్రసవోక్తేరభిప్రాయమాహ “ఆమా వాజస్య ప్రసవో జగమ్యాదిత్యాహ। అన్నం వై వాజః। అన్నమేవావరుంధే” (బ్రా) ఇతి । ఇతరైఃష్టాదశరథైర్ధావద్భ్య ఋత్విగ్భ్యః కృష్ణలదానం విధాతుం ప్రస్తౌతి “యథా లోకం వా ఏత ఉజ్జయన్తి। య ఆజింధావన్తి” (బ్రా) ఇతి। యే రథాన్తరవర్తిన ఆజింధావన్తి ఏతే యథా లోకం యథా స్థానముజ్జయన్తి యస్మిన్ యస్మిన్ స్థానే యో యో ధావతి అసావసౌ తత్తత్స్థానం జయతీత్యర్థః। విధత్తే “కృష్ణలంకృష్ణలం వాజసృద్భ్యః ప్రయచ్ఛతి । యమేవ తే వాజం లోకముజ్జయంతి । తం పరిక్రీయావరుంధే” (బ్రా) ఇతి । యవత్రయపరిమితం సువర్ణం కృష్ణలం। వాజమన్నముద్దిశ్య సరన్తి ధావన్తీతి వాజసృతో రథాన్తరవర్తినః। అత ఏవాపస్తమ్బః “యజుర్యుక్తం యజమాన ఆరోహతి వాజసృత ఇతరాన్ రథాన్” ఇతి । ఏకైకస్మై వాజసృతే ఏకైకం కృష్ణలం దద్యాత్తేన తైస్సమ్పాదితమన్నం నివాసస్థానంచ

పరిక్రీయస్వాధీనంకరోతి। తాన్షోడశకృష్ణలాన్ పునరాదాయైకీకృత్య బ్రహ్మణేతద్దానంవిధత్తే “ఏకధాబ్రహ్మణఉపహరతి। ఏకధైవ యజమానేవీర్యందధాతి” (బ్రా) ఇతి। చరుంవిధాతుంప్రస్తౌతి “దేవావా ఓషధీష్వాజిమయుః। తాన్బృహస్పతిరుదజయత్। సనీవారాన్నిరవృణీత। తన్నీవారాణాంనీవారత్వం” (బ్రా) ఇతి। యథాపూర్వంప్రథమతో వాజపేయయాగార్థమాజిం ధావతోబృహస్పతేర్జయస్తద్వదత్రాప్యోషధీషు సారస్వీకారాయాజిప్రాప్తౌబృహస్పతిర్జయంప్రాప్యౌషధీషుసారత్వేన నీవారానన్యాభ్యఓషధీభ్యోనిష్కృష్యావృణీత,నిశ్శేషేణవృతత్వాన్నీవారత్వంసంపన్నం। విధత్తే “నైవారశ్చరుర్భవతి। ఏతద్వైదేవానాం పరమమన్నం। యన్నీవారాః। పరమేణైవాస్మా అన్నాద్యేనావరమన్నాద్యమవరున్ధే” (బ్రా) ఇతి। శాల్యాదిభ్యోఽత్యన్తపూతత్వేననీవారాణాం దేవాన్నత్వం। చరోఃపరిమాణంవిధత్తే “సప్తదశ శరావోభవతి। సప్తదశః ప్రజాపతిః। ప్రజాపతేరాప్త్యై” (బ్రా) ఇతి। చరోస్సప్తదశ శరావపరిమితత్వంపూర్వం తత్ప్రచారవిధౌ వ్యాఖ్యాతం। చరు నిష్పాదనోపయుక్తం ద్రవ్యవిశేషంవిధత్తే “క్షీరేభవతి। రుచమేవాస్మిన్దధాతి” (బ్రా)ఇతి। రుచంస్వాదుత్వం। నిష్పన్నేచరౌఘృతస్నావనంవిధత్తే “సర్పిష్వాన్భవతి మేధ్యత్వాయ” (బ్రా) ఇతి। ఏతదేవాభిప్రేత్యాశ్వదేవాః సుశ్లోక్యస్యమధ్వఃపిబతమాదయధ్వమిత్యస్యసూత్రస్యార్థోవ్యాఖ్యాతః। చరోర్దేవతాంవిధత్తే “బార్హస్పత్యోవా ఏషదేవతయా। యోవాజపేయేనయజతే। బార్హస్పత్యఏషచరుః” (బ్రా)ఇతి। కర్తవ్యఇత్యధ్యాహారః। వాజపేయయాజినోబృహస్పతిర్దేవతేతి తత్రత్యచరోరపి సా దేవతాయుక్తాకల్పః। తమేతాన్ యజుర్యాజోఽశ్వానవఘ్రాపయతి “వాజినో వాజజితో వాజగ్ం సరిష్యంతో వాజంజేష్యంతో బృహస్పతేర్భాగమవజిఘ్రత” ఇతి। వాజజితోఽన్నంజేతుముద్యతాః వాజినోహిఅశ్వాః వాజమన్నం జేతుమాజిముద్దిశ్య సరిష్యంతోధావనం కరిష్యంతోవాజమన్నంజే

స్యంతో యూయం బృహస్పతేర్భాగమిమం చరుమవజిఘ్రత। కల్పః । యజుర్యుజో ఽశ్వాన్ ప్రత్యాధావతో ఽవఘ్రాపయతి “వాజినో వాజజితో వాజగ్ం ససృవాగ్ంసో వాజం జిగివాగ్ంసో బృహస్పతేర్భాగే నిమృఢ్వం” ఇతి। యజమానార్థైరధేయజుర్భిర్మన్త్రైర్యోజనీయా అశ్వా యజుర్యుజః। ససృవాంసః ధావనం కృతవన్తః। జిగివాంసః జయం కృతవన్తః। నిమృఢ్వం శుద్ధా భవత। ఆపస్తమ్బమతే తు జిగివాగ్ంస ఇత్యన్తో మన్త్రః, తదర్థపూరణాయ బృహస్పతేర్భాగమవజిఘ్రతేతి పూర్వస్మాన్మన్త్రాదనువర్తనీయం। అవశిష్టభాగో మన్త్రాన్తరం। తస్య వినియోగం సపవాహ “బృహస్పతేర్భాగే నిమృఢ్వమితి ప్రప్రోథేషు చ లోపాన్నిమార్ష్టి” ఇతి। ప్రప్రోథా ఓష్ఠాగ్రాణి। ఆజిధావనాత్ పురా పశ్చాచ్చావఘ్రాపణం విధత్తే “అశ్వాన్ సరిష్యతః ససృషశ్చావఘ్రాపయతి। యమేవ తే వాజం లోకముజ్జయన్తి। తమేవావరున్ధే” (బ్రా) ఇతి। కల్పః। అథ రథాన్ విముచ్యమానాననుమన్త్రయతే “ఇయం వః సా సత్యా సన్ధాభూద్యామిన్ద్రేణ సమధత్త్వం” ఇతి। హే రథావో యుష్మాకమియం సన్ధా ఆజిధావనప్రతిజ్ఞా సా సత్యాభూత్, యాం ప్రతిజ్ఞామిన్ద్రేణేన్ద్రానుగ్రహేణ సమధత్త్వం సమ్యగ్ధారితవన్తః। ఇన్ద్రానుగ్రహాయైవేన్ద్రస్య వజ్రో ఽసి ఇతి రథమన్త్ర ఆమ్నాతః। కల్పః। దున్దుభీనవశ్యతో ఽనుమన్త్రయతే “అజీజిపత వనస్పతయ ఇన్ద్రం వాజం విముచ్యధ్వం” ఇతి। హే వనస్పతయో వనస్పతి వికారా దున్దుభయ ఇన్ద్రం యాగస్వామినం వాజమన్న ముద్దిశ్యాజీజిపత యథాజితవాన్ భవతి తథా జితవన్తః, తాదృశా యూయం పూర్వం యత్ర బద్ధాస్తతో విముచ్యధ్వం విముక్తా భవత। బన్ధనప్రదేశస్త్వాపస్తమ్బేన దర్శితః “దక్షిణస్యాం వేదిశ్రోణ్యాం సప్తదశ దున్దుభీన్ ప్రబధ్నాతి” ఇతి। విధత్తే “అజీజిపత వనస్పతయ ఇన్ద్రం వాజం విముచ్యధ్వమితి దున్దుభీన్ విముఞ్చతి। యమేవ తే వాజం లోకమిన్ద్రియం దున్దుభయ ఉజ్జయన్తి। తమేవావరున్ధే” (బ్రా) ఇతి।

॥ అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః ॥

"దేవారోహాద్రథంస్వామీ బ్రహ్మారోహణమన్త్రిణం।
దేవేతీన్ద్రోదుందుభీనాంఘోషోఽశ్వాజకశాగ్రహః॥
అర్వాసీతిత్రిభిర్మన్త్రైర్యునక్త్యశ్వత్రయంరథే।
వాజీత్యేతైర్మన్త్రయేతచతుర్భిర్ధావతోరథాన్॥
మితేత్యాభిశ్చతసృభిస్తాన్ప్రత్యాధావతోరథాన్।
ఆమారథవిముక్త్యాఖ్యంజుహుయాత్, వాజినద్వయాత్॥
గత్వైపురోపరిష్టాచ్చఘ్రాపయేచ్చరుమశ్వకాన్।
బృహోదిజిఘ్రతేత్యంతోద్వితీయేఽప్యనుషజ్యతే॥
బృహేతిమాష్టిఘోణాయామియంతురథమన్త్రిణం।
అజీమందుభిమన్త్రస్స్యాత్ ,ఏకవింశతిరీరితాః"॥ఇతి॥

అథమీమాంసా.

॥ దశమాధ్యాయస్య తృతీయపాదేచిన్తితం ॥

"యజుర్యుక్తోఽధ్వర్యుభాగంబాధతేయమయత్యుత।
బాధస్స్యాత్ప్రాకాశవన్నైవంపక్షేప్రాప్తౌనియమ్యతే"॥

వాజపేయేశ్రూయతే, 'యజుర్యుక్తం రథమధ్వర్యవే దదాతి' ఇతి, తస్యాయమర్థః। రథశకటదాసీనిష్కాదీని సప్తదశద్రవ్యాణి ప్రాకృతగవాశ్వాదిదక్షిణాద్రవ్య బాధకాన్యత్రవిహితాని, తేషుచ ప్రతిద్రవ్యం సప్తదశ సఙ్ఖ్యావిహితా। తతో రథాః సప్తదశ। తేషుముఖ్యంరథం యజమానారోహణాయేన్ద్రస్యవజ్రోఽసీత్యాదిభిర్యజుర్వేదోక్తైర్మన్త్రైస్సజ్జీకరోతి, సోఽయంయజుర్యుక్తోరథః, తఞ్చదక్షిణాకాలేఽధ్వర్యవేఽదద్యాదితి। ప్రాకాశావధ్వర్యవే దదాతీత్యత్ర యథాచోదక ప్రాప్తస్యాధ్వర్యుభాగస్య బాధ ఏవమత్రాపి। నను సప్తదశ ద్రవ్యవిధానేనైవ ప్రాకృతద్రవ్యబాధస్సిద్ధః। బాఢం। తథాప్యధ్వర్యోః పాదిన ఇత్యాది సమాఖ్యాప్రాపితా *విషమవిభాగవి

* విషమవిభాగవిశేషక్లప్తిర్ద్రవ్యాన్తరవిధిమాత్రేణనబాధితుంశక్యా,విరోధిభాగాన్తరస్యవిధానాదితితై॥

శేషక్లృప్తిర్న ద్రవ్యాన్తరమాత్రేణ బాధితుం శక్యా, విరోధినో విధాన్తరస్యా విధానాత్। అతశ్చోదకప్రాప్తామేయమధ్వర్యోర్భాగవిశేషక్లృప్తిః సాయజుర్యుక్తరథరూపభాగవిశేషవిధినా బాధ్యతే। తస్మాదధ్వర్యోర్న రథాన్తరభాగోఽస్తి నాపి శకటదాస్యాదిభాగ ఇతి పూర్వఃపక్షః। నైతద్యుక్తం ప్రాకాశదృష్టాన్తవైషమ్యాత్। అత్యన్తమప్రాప్తౌ హి ప్రాకాశౌ తత్ర విధేయౌ। యజుర్యుక్తరథస్తు పక్షే ప్రాప్తః। తథా హి। సప్త దశ రథాన్ దదాతీత్యుక్తే కస్య కో రథ ఇతి వీక్షాయాం యజమానేచ్ఛాయా నియామకత్వాద్యదాధ్వర్యవే తం దాతుమిచ్ఛతి, తదా ప్రాప్నోతి, యదా నేచ్ఛతి తదా న ప్రాప్నోతీతి పక్షే ప్రాప్తిః। తతో యజుర్యుక్తో యో రథః సోఽధ్వర్యవేఽవశ్యం దేయ ఇతి నియమ్యతే । అతో న కస్యాప్యనేన బాధః।

॥ తత్రైవ ద్వితీయపాదే చిన్తితం ॥

"శరావైస్సప్తదశభిర్యశ్చరుస్తత్ర ముష్టయః ।
చత్వారస్సన్తి నో వా తస్యాదేకం ముష్టిసఙ్ఖ్యయోః ॥
తత్క్రమాద్యశ్చోదితత్వాచ్ఛరావాపూరణాన్న సః।
ద్వితీయోఽస్త్వితి చేన్మైవం ద్విలోపే బాధగౌరవాత్ ॥
తృతీయోఽస్త్వేకలోపేత్ర ధర్మః సఙ్ఖ్యైవ లుప్యతాం" ॥
క్రియాయోగాన్న తద్ధర్మః ప్రాథమ్యాత్సానుగృహ్యతాం" ॥

ప్రకృతౌ చతురో ముష్టీన్ నిర్వపతీతి ముష్టితత్సఙ్ఖ్యే శ్రుతే, తథా వాజపేయే వికృతిరూపః సప్తదశశరావశ్చరుః శ్రుతః, తత్ర చరౌ కిం ముష్టిసంఖ్యే ద్వే అపి విద్యేతే। కింవా ద్వే అపి న విద్యేతే। ఆహోస్విదుభయోరేకమస్తి అన్యన్నాస్తి। యద్యేకం తదాపి కిం ముష్టిరేవ కింవా సఙ్ఖ్యైవేతి సంశయః। చోదకప్రాప్తముభయమస్తీత్యాద్యః పక్షః ప్రాప్నోతి । చతుర్భిర్ముష్టిభిః సప్తదశశరావపూరణసమర్థస్య చరోరనిష్పత్తేః స పక్షో న యుక్తః। తర్హి ముష్టిసఙ్ఖ్యే ద్వే అపి బాధ్యేతే ఇతి ద్వితీయః పక్షోఽస్త్వితి చేత్, మైవ మేకతరబాధేనైవ పూరణాభావపరిహారే సిద్ధే సతి ద్వయోర్బాధే గౌరవప్రసం

గాత్। నన్వత్రోపదిష్టేన శరావద్రవ్యేణాతిదిష్టం ముష్టిద్రవ్యంబాధ్యతే,తథాసప్తదశసఙ్ఖ్యయాచతుస్సంఖ్యాబాధ్యత ఇత్యుభయబాధోఽవశ్యంభావీ। మైవం। నభిన్నవిషయత్వేనబాధాసమ్భవాత్। శరావసప్తదశసంఖ్యాయాగసమ్బద్ధే ముష్టిచతుస్సంఖ్యాతు నిర్వాపసమ్బద్ధేఇతి విషయభేదః। కథంతర్హ్యత్రబాధప్రసఙ్గః। అన్యథానుపపత్త్యేతి వదామః, అనుపపత్తిశ్చ పూరణాసమ్భవేనదర్శితా। పూరణంచైకబాధేనాప్యుపపద్యతే, ముష్టిబాధేయథోచితం చతుస్సంఖ్యోపేతైః కుడవాదిభిఃపూర్తిస్స్యాత్,చతుస్సఙ్ఖ్యాబాధేయథోచితమధికసంఖ్యోపేతైర్ముష్టిభిః పూర్తిర్భవిష్యతి। ఏవం తర్హ్యేకలోపఇతితృతీయః పక్షోఽస్తు, తన్న। సంఖ్యాధర్మో ముష్టిర్ధర్మీ,తథాసతి ముష్టౌ లుప్తేసతి నిరాశ్రయస్యధర్మస్యాసిద్ధేః సంఖ్యాలోపోఽప్యవశ్యమ్భావీ,సంఖ్యాయాంతులుప్తాయాంముష్టిఃశక్నోత్యవస్థాతుం,తస్మాత్ సంఖ్యైవలుప్యతామితి ప్రాప్తేబ్రూమః।చతుస్సంఖ్యాతావన్నముష్టిమాత్రేఽన్వేతి కర్మకారకవాచిద్వితీయావిభక్త్యన్తస్యచతుశ్శబ్దస్య సహకర్మకారకేణ నిర్వపతిధాతునాసహాన్వయాత్।అతస్సంఖ్యానముష్టిధర్మః। పార్ష్ణికాన్వయేనతుముష్టి విశేషణం భవిష్యతి। సంఖ్యాముష్ట్యోః క్రియా సమ్బన్ధేసమానే సత్యపిప్రథమ శ్రుతత్వాత్ సానుగృహ్యతే, చరమ శ్రుతత్వేన దుర్బలోముష్టిర్బాధ్యతఇతిరాద్ధాంతః॥ *॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డేసప్తమప్రపాఠకేఽష్టమోఽనువాకః॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

క్షత్రస్యోల్బమసి క్షత్రస్యయోనిరసి జాయ ఏహి సువో రోహావ రోహావహి సువరహంనావుభయోః సువో రోక్ష్యామి వాజశ్చ ప్రసవశ్చాపిజశ్చ క్రతుశ్చసువశ్చమూర్ధాచవ్యశ్నియ శ్చాన్త్యాయనశ్చాన్త్యశ్చ

భౌవనశ్చ భువనశ్చాధిపతిశ్చ । ఆయుర్యజ్ఞేన కల్పతాం ప్రాణో యజ్ఞేన కల్పతా మపానః॥ ౧॥

యజ్ఞేన కల్పతాంవ్యానో యజ్ఞేన కల్పతాం చక్షుర్యజ్ఞేనకల్పతాగ్ శ్రోత్రం యజ్ఞేన కల్పతాం మనో యజ్ఞేన కల్పతాం వాగ్యజ్ఞేన కల్పతామాత్మా యజ్ఞేన కల్పతాం యజ్ఞో యజ్ఞేన కల్పతాగ్ సువర్దేవాగ్ అగన్మామృతా అభూమ ప్రజాపతేః ప్రజా అభూమ సమహం ప్రజయా సంమయా ప్రజా సమహగ్ రాయస్పోషేణ సంమయా రాయస్పోషోఽన్నాయత్వాన్నాద్యాయ త్వా వాజాయత్వా వాజజిత్యాయై త్వాఽమృతమసి పుష్టిరసి ప్రజననమసి॥ ౨॥

అస్తా నో వాజాయ నవచ॥ ౯॥

ఇతి తైత్తిరీయ సంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే సప్తమ ప్రపాఠకే నవమోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

అష్టమేరథధావనముక్తం । నవమేయూపారోహణముచ్యతే। కల్పః। అథయజమానంతార్ప్యంపరిధాపయతి "క్షత్రస్యోల్బమసి" ఇతి "క్షత్రస్య యోనిరసి" ఇతి దర్భమయంపత్నీమితి। ఘృతాక్తంవస్త్రంతార్ప్యం। క్షత్రస్యరాజస్థానీయస్య యజమానస్య గర్భత్వేనోపచర్యమాణస్యోల్బమావరణమసి। ఉల్బవృతో గర్భ ఇతి ఛన్దోగా ఆమనన్తి। హేదర్భమయపటక్షత్రస్య రాజమహిషీస్థానీయస్య పత్నీశరీరస్యయోనిరసి శీతనివారణకారణమసి । తదేతత్పరిధానద్వయం విధత్తే " తార్ప్యం యజమానంపరిధాపయతి। యజ్ఞో వై తార్ప్యం। యజ్ఞేనైవైనగ్ సమర్ధయతి । దర్భమయం పరిధాపయతి। పవిత్రంవైదర్భాః। పునాత్యేవైనం। వాజంవా ఏషోఽవరురుత్సతే। యో వాజపేయేనయజతే। ఓషధయః ఖలువై వాజః। యద్దర్భమయం పరిధాపయతి। వాజస్యావరుద్ధ్యై" (బ్రా- కాం౧। ప్ర౩।అ౭)

ఇతి। తార్ప్యస్య యజ్ఞసాధనత్వాద్యజ్ఞత్వం। ఏవం పత్నీదేహం । వాజపేయయాజినోఽన్నావరోధకామినఓషధిరూపదర్భమయేనాన్న మవరుద్ధం భవతి। కల్పః। అథజాయామామన్త్రయతే "జాయఏహిసువో రోహావ" ఇతి "రోహావహిసువః" ఇతీతరాప్రత్యాహ "అహంనా వుభయోస్సువో రోక్ష్యామి" ఇతి యజమానఇతి । స్పష్టార్థో మన్త్రః ఏహీత్యాహ్వానస్య తాత్పర్యమాహ "జాయఏహిసువో రోహావేత్యాహ। పత్నియా ఏవైవయజ్ఞస్యాన్వారమ్భోఽనవచ్ఛిత్త్యై" (బ్రా) ఇతి। ఆహ్వానేన యజమానస్య యజ్ఞారమ్భమనుపత్న్యాఅపి యజ్ఞారమ్భే సతి యజ్ఞోఽనవచ్ఛిన్నో భవతి। పూర్వమన్త్రైః స్వర్గత్వేననిరూపితస్యారోహణీయస్య యూపస్యచోదకప్రాప్తం పరిమాణమపవదితుం పరిమాణాన్తరంవిధత్తే "సప్తదశారత్నిర్యూపో భవతి । సప్తదశః ప్రజాపతిః। ప్రజాపతేరాప్త్యై" (బ్రా) ఇతి। చతుర్వింశత్యంగులి పరిమితోరత్నిః, సప్తదశసఙ్ఖ్యాకా అరత్నయఃపరిమాణం యస్యయూపస్యేతి విగ్రహః। అన్యద్గుణద్వయంయూపస్యవిధత్తే "తూపరశ్చతురశ్రిర్భవతి" (బ్రా) ఇతి। ఇతరేషాం యూపానామగ్రేశృఙ్గస్థానీయః కాష్ఠశేషోఽణీయాన్ చషాలప్రతిమోకాయావశేష్యతే సోఽస్య నాస్తీతి తూపరత్వం।అష్టాశ్రిత్వమపవదితుంచతురశ్రిత్వం।చషాలనామకస్య యూపకటకస్య దారుమయత్వాపవాదాయవిధత్తే "గౌధూమంచషాలం। నవాఏతే వ్రీహయోనయవాః। యద్గోధూమాః। ఏవమివహి ప్రజాపతిస్సమృద్ధ్యై। అథో అముమేవాస్మై లోకమన్నవన్తంకరోతి" (బ్రా) ఇతి । గౌధూమం కుర్యాదితిశేషః । యథావ్రీహిభ్యోయవేభ్యశ్చ గోధూమానాం లోకే ప్రశస్తత్వమేవ మేవాన్యేభ్యో దేవేభ్యస్సప్రశస్తః ప్రజాపతిః। కిఞ్చ గోధూమసమ్పత్త్యాస్వర్గోన్నవాన్ భవతి। యూపస్య వేష్టనంవిధత్తే "వాసోభిర్వేష్టయతి। ఏషవై యజమానః। యద్యూపః । సర్వదేవత్యం వాసః। సర్వాభిరేవైనం దేవతాభిస్సమర్ధయతి। అథో ఆక్రమణమేవతత్సేతుంయజమానఃకురుతే। సువర్గస్య లోకస్యసమష్ట్యై (బ్రా) ఇతి । వాససాంసం

ఖ్యామాప స్తస్యఆహ ‘ దశ నాకా లేస ప్తదశభిర్వాసోభిర్యూపం వేష్టయతి’ ఇతి। వాససాంసర్వ దేవత్యత్వం ‘‘ అగ్నేస్తూషాధానం’’ (సం౬కాం। ౧ ప్ర। ౧అ।) ఇత్యాదౌ సౌమికదీక్షాప్రకరణేవిస్పష్టం। ఆక్రమణంస్వర్గారోహణం సోపానసదృశం। కల్పః। ఆహవనీయేజుహోత్యాస్వారబ్ధే యజమానే వాజశ్చ ప్రసవశ్చేతి ద్వాదశస్రువాహుతీరితి। పాఠస్తు ‘‘ వాజశ్చప్రసవశ్చాపిజశ్చక్రతుశ్చ సువశ్చమూర్ధాచ వ్యశ్నియశ్చాన్త్యాయన శ్చాన్త్యశ్చభౌవనశ్చ భువనశ్చాధిపతిశ్చ’’ ఇతి। వాజాదయః సర్వే మమసన్త్వితి శేషః। వాజోఽన్నం। ప్రసవ స్తస్యోత్ప త్తిః। అపిజ స్తస్యైవపునః పునరుత్ప త్తిః। క్రతుః సఙ్కల్పోభోగాదివిషయోయాగోవా । సువ స్తస్యైవోత్ప త్తౌ హేతురాదిత్యః। అథవా వాజాదయః చైత్రాదిమాసానాం నామవిశేషాః। తదానీంసర్వే తేప్రీణ న్త్వితి వాక్యశేషః। చకారాః పరస్పరసముచ్చయార్థాః, అనుక్తకాలాదిదేవతాసముచ్చయార్థావా। విధత్తే ‘‘ ద్వాదశ వాజప్రసవీయానిజుహోతి । ద్వాదశమాసాస్సంవత్సరః। సంవత్సరమేవ ప్రీణాతి।అథో సంవత్సర మేవాస్మా ఉపదధాతి।సువర్గస్యలోకస్యసమష్ట్యై’’ (బ్రా) ఇతి। వాజశబ్ద ప్రసవశబ్దాయేషు కర్మసు మన్త్రేష్వేన శ్రూయేతే తానికర్మాణి వాజప్రసవీయాని, అన్నోత్పత్తిహేతుత్వాద్వా వాజప్రసవీయత్వం। న కేవలమనేన హోమేన సంవత్సర దేవతాయాః ప్రీతిః కిన్త్వస్య యజమానస్య స్వర్గప్రాప్తయె సంవత్సర దేవతాం నిఃశ్రేణివ దుపధానమాధారమపి కరోతి। కల్పః। తందశభిః కల్పైరోహయత్యాయుర్యజ్ఞేన కల్పతామితి తంయూపం, కల్పైః కల్పశబ్దోపేతైః। పాఠస్తు ‘‘ ఆయుర్యజ్ఞేనకల్పతాం ప్రాణోయజ్ఞేనకల్పతామపానోయజ్ఞేనకల్పతాం వ్యానోయజ్ఞేన కల్పతాంచక్షుర్యజ్ఞేనకల్పతాగ్ శ్రోత్రంయజ్ఞేనకల్పతాంమనోయజ్ఞేన కల్పతాంవాగ్యజ్ఞేనకల్పతామాత్మాయజ్ఞేనకల్పతాం యజ్ఞోయజ్ఞేన కల్పతాం’’ ఇతి।ఆత్మాజీవః,యజ్ఞేనయజ్ఞసంబంధినాయూపారోహణేన।ఆయురాదయః స్వస్వప్రయోజనసమర్థాభవన్తు। విధత్తే‘‘దశభిః కల్పైరోహతి।నవవైపురు

షే ప్రాణాః। నాభిర్దశమీ। ప్రాణానేవ యథాస్థానం కల్పయిత్వా। సువర్గం లోకమేతి। ఏతావద్వై పురుషస్య స్వం। యావత్ప్రాణాః । యావదేవాస్యాస్తి। తేన సహ సువర్గం లోకమేతి” (బ్రా) ఇతి। అన్యత్ర సప్తవై శీర్షణ్యాః ప్రాణా ద్వావవాఞ్చావితి శ్రుతత్వాదిహాపి ఛిద్రాభిప్రాయః ప్రాణశబ్దః। అనేనకల్పమన్త్రపాఠేన ప్రాణాపానచక్షుశ్శ్రోత్రాదీన్ ప్రాణాన్ స్వస్వస్థానే స్థాపయిత్వా తైస్తదీయస్థానైః సహ స్వర్గం ప్రాప్తో భవతి। కల్పః। బాహూ ఉద్గృహ్ణాతి “సువర్దేవాగ్ం అగన్మామృతా అభూమ ప్రజాపతేః ప్రజా అభూమ” ఇతి। ఉద్గృహీతాభ్యాం బాహుభ్యాం స్వర్గప్రాప్తిరభినయతా యజమానేనేదముచ్యతే। వయం స్వర్గావస్థిత దేవాన్ ప్రతి అగన్మ ప్రాప్తాః స్మః। ప్రాప్య చామృతా దేవా అభూమ। అతః ప్రజాపతేః ప్రీతివిషయాః ప్రజా అస్మిన్ భూలోకే యజ్ఞానుష్ఠానపరా అభూమ । మన్త్రస్య త్రీన్ భాగాన్ పృథగ్వ్యాచష్టే “సువర్దేవాగ్ం అగన్మేత్యాహ। సువర్గమేవ లోకమేతి। అమృతా అభూమేత్యాహ। అమృతమివ హి సువర్గో లోకః। ప్రజాపతేః ప్రజా అభూమేత్యాహ। ప్రాజాపత్యా వా అయం లోకః। అస్మాదేవ తేన లోకాన్నైతి” (బ్రా) ఇతి। తేన తృతీయభాగపాఠేన భూలోకాత్ సర్వాత్మనా నిర్గతో న భవతి। కల్పః। అథేమం లోకం ప్రత్యవేక్షతే “సమహం ప్రజయా సం మయా ప్రజా సమహగ్ం రాయస్పోషేణ సం మయా రాయస్పోషః” ఇతి। సఙ్గతోఽస్మి సఙ్గమ్యతామితి యథా యోగమధ్యాహర్తవ్యం। ఆశీః పరత్వేన వ్యాచష్టే “సమహం ప్రజయా సం మయా ప్రజేత్యాహ। ఆశిషమేవైతామాశాస్తే” (బ్రా) ఇతి । కల్పః। తమేవ మాసపుటైర్ఘ్నన్తి “అన్నాయ త్వా” ఇతి పురస్తాదధ్వర్యుః “అన్నాద్యాయ త్వా” ఇతి దక్షిణతో బ్రహ్మా “వాజాయ త్వా” ఇతి పశ్చాద్ధోతా “వాజజిత్యాయై త్వా” ఇత్యుత్తరత ఉద్గాతేతి। ఊషఖననపాంసవలసాః, తానశ్వత్థపత్త్రైః పుటీకృత్య తైరాసపుటైర్యఘ్నాపాదవరోహాన్తం యజమానం హన్యుః। అత ఏవాపస్తమ్బ ఆహ। తమాశ్వత్థైరాసపుటైరూషపుటైరు

భయైవార్వైశ్యాన్ప్రతిదిశమర్పయన్తి మహార్త్విజోవాదీర్ఘం వంశే
షుప్రబధ్య' ఇతి। సామాన్యేనప్రాణిభిర్భోజ్యమన్నం, రాజామహాత్మ్యాది
భిర్భోజ్యమన్నాద్యం, తత్రాప్యపూపాది విశేషోవాజః, తస్య సర్వస్యా
న్నస్యసమ్పాదనంవాజజిత్యా। ద్వివిధం హననం క్రమేణ విధత్తే “ఆసపు
టైర్ఘ్నన్తి। అన్నంవా ఇయం। అన్నాద్యేనైవైనగ్ం సమర్ధయన్తి। ఊషై
ర్ఘ్నన్తి। ఏతేహిసాక్షాదన్నం। యదూషాః। సాక్షాదేవైన మన్నా
ద్యేనసమర్ధయన్తి” (బ్రా) ఇతి।ఊషాణామాధానాదిసాధనత్వేన పారలౌకి
కాన్నం ప్రతిసాక్షాత్సాధనత్వం। హననేప్రకారవిశేషం విధత్తే “పురస్తా
త్ప్రత్యఞ్చంఘ్నన్తి। పురస్తాద్ధిప్రతీచీనమన్నమద్యతే” (బ్రా) ఇతి। హన్య
మానస్యపురస్తాదవస్థితోహన్తాప్రత్యఞ్చం స్వాభిముఖంహన్యాత్।లోకేఽ
పిహిపురతోఽవస్థితాత్పాత్రాత్ సమాదాయస్వాభిముఖంతదన్నమద్యతే।
ఏతదాపస్తమ్బేనస్పష్టీకృతం ‘ముఖతోఽభిఘ్నన్తిహన్తారంహన్తారమభిప
ర్యావర్తతే’ ఇతి। తాడ్యమానం ప్రదేశంవిధత్తే “శీర్షతోఘ్నన్తి।శీర్ష
తోహ్యన్నమద్యతే” (బ్రా) ఇతి। చతుర్దిక్షుహననం విధత్తే “దిగ్భ్యో
ఘ్నన్తి। దిగ్భ్య ఏవాస్మా అన్నాద్య మవరున్ధే” (బ్రా) ఇతి। కల్పః।
అత్రాస్మైప్రత్యవరోహతఆసన్దీంనిదధాతితస్యాం బస్తాజిన మాస్తృణాతి
బస్తాజినేశతమానగ్ం హిరణ్యం దక్షిణంపాదగ్ంహిరణ్యఉపావరోహయతి
“అమృతమసి” ఇతి “పుష్టిరసి ప్రజననమసి” ఇతిసవ్యం బస్తాజినఇతి।
హేహిరణ్యత్వం వినాశరహితమసి నహ్యగ్నౌప్రక్షిప్తమపిహిరణ్యం కా
ష్ఠాదివద్వినశ్యతి। హేబస్తాజినత్వం పుష్టిరసి సంవత్సరేబహ్వపత్యోత్పాద
కత్వాత్। ఏతదేవాభిప్రేత్య ప్రజననమసీత్యుచ్యతే। హిరణ్యే ఽవరోహం
విధాతుంప్రస్తౌతి “ఈశ్వరోవాఏషపరాఙ్ప్రదఘః। యోయూపగ్ం రోహ
తి” (బ్రా) ఇతి।యూపమారూఢో యజమానః పరాఙ్భూలోకాద్విముఖః
ప్రదఘఃప్రదగ్ధుంస్వాత్మానం వినాశయితుమీశ్వరః సమర్థోభవతి। అథవా
ప్రదఘఃప్రకర్షేణగన్తుమీశ్వరః నపునరావర్తతఇత్యర్థః। విధత్తే “హిరణ్య

మధ్యవరోహతి। అమృతంవై హిరణ్యం। అమృతగ్ సువర్గోలోకః। అమృతఏ వసువర్గేలోకే ప్రతితిష్ఠతి" (బ్రా) ఇతి। హిరణ్యస్యపరిమాణంవిధత్తే॥ శతమానంభవతి। శతాయుఃపురుషశ్శతేంద్రియః। ఆయుష్యేవేంద్రియే ప్రతితిష్ఠతి"(బ్రా)ఇతి। మానశబ్దేనపణస్యపంచషోడశాంశోఽభిధీయతే, తతశ్శతపణ్యపణపరిమితమిత్యుక్తంభవతి,శతసంఖ్యాకాఃసంవత్సరాఃపురుషస్యాయుః। దశానాంజ్ఞానకర్మేంద్రియాణాంమధ్యేచక్షురాదీంద్రియస్యఏకైకస్య దశసు నాడీషువృత్తిభేదేనశతేన్ద్రియత్వం।బస్తాజినేవామపాదప్రక్షేపంవిధాతుం ప్రస్తౌతి॥ పుష్ట్యైవాఏతద్రూపం।యదజా। త్రిస్సంవత్సరస్యాన్యాః పశూః పరిప్రజాయతే" (బ్రా) ఇతి। సంవత్సరేసకృత్ప్రసవోపేతానన్యాన్ గవాదిపశూన్ పరిత్యజ్యసంవత్సరే త్రిరపత్యానిప్రసూతే। అతోఽస్యాఃపుష్టిరూపత్వంవిధత్తే॥ బస్తాజినమధ్యవరోహతి। పుష్ట్యామేవ ప్రజననే ప్రతితిష్ఠతి" (బ్రా) ఇతి।

అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః.

" క్షుత్రతార్ప్యంక్షుత్రదార్ఘ్యంపరిధత్తోఽత్రదమ్పతీ।
జాయేస్వామ్యాహ్వయేద్భార్యాంరోహేతంప్రతివక్తిసా ॥
అహంస్వామ్యాహవాజశ్చజుహుయాద్ద్వాదశాహుతీః ।
ఆయుర్దశభిరారోహేత్ స్వయంబాహూర్ధ్వహస్సవః ॥
సంభువంప్రేక్షతేన్నాయచతుర్భిస్తునహర్త్విజః ॥
దిగ్భ్యోవృక్షన్యాసపుటకైరమ్యుప్రష్టిస్వయాత్పదే ॥
స్వర్ణబస్తత్వచోర్దద్యాత్పఞ్చత్రింశత్త్విహోదితాః" ఇతి॥

అథమీమాంసా.

॥ ॥దశమాధ్యాయస్యచతుర్థపాదేచిన్తితం॥ ॥

" తార్ప్యమహతవస్త్రస్య బాధకంస్యాన్నవాగ్రిమః ।
గుహ్యాచ్ఛాదనకార్యైక్యాదయోగ్యత్వాత్సముచ్చయః ॥
మహావ్రతేశ్రూయతే । తార్ప్యంయజమానఃపరిధత్తే దర్భమయం

పత్నీ' ఇతి । ప్రకృతౌ 'అహతంవాసఃపరిధత్తే' ఇత్యుక్తంవస్త్రం తార్ప్యమిత్యుచ్యతే। తాభ్యాంతార్ప్యదర్భమయాభ్యాంసమ్పత్త్యో రహతంవస్త్రంబాధ్యతే । కుతః। పరిధత్తఇత్యనేన ప్రకృతిలిఙ్గేన గుహ్యాచ్ఛాదనలక్షణస్యకార్యస్యైకత్వా వగమాత్ । మైవం, తార్ప్యదర్భమయయోర్గుహ్యమాచ్ఛాదయితు మయోగ్యత్వాత్, పరిధానంత్వత్రోపరితనంప్రావరణం, తత్కార్యభేదాత్ సముచ్చయః ।

తృతీయాధ్యాయస్యప్రథమపాదేచిన్తితం॥

"భవేత్సప్తదశారత్నిర్వాజపేయస్యయూపకః ।
ఉన్మానంద్రవ్యగంవాజపేయస్యాఙ్గంపశోరుత।
ఆనన్తర్యాత్ ప్రకరణాత్ కర్మాఙ్గం, షోడశిన్యదః।
ఊర్ధ్వపాత్రేఖాదిరేఽగ్రేసంయుజ్యాన్వేతికర్మణా ॥
యూపద్వారాపశోరఙ్గంపశుద్వారాచకర్మణః।
సౌమికత్వాద్వాజపేయేయూపోనాస్తిపశుంవినా" ॥

వాజపేయప్రకరణేశ్రూయతే' సప్తదశారత్ని ర్వాజపేయస్య యూపోభవతీత్యత్రయూపద్రవ్యగతం సప్తదశా రత్నిశబ్దోదితంయదూర్ధ్వమానం తద్వాజపేయకర్మణోఙ్గం సప్తదశారత్నిశబ్ద వాజపేయశబ్దయోరానన్తర్యాత్ ప్రకరణంచైవమనుగృహ్యతే॥ యదికర్మణః సాక్షాదూర్ధ్వమానంనసమ్భవేత్తర్హి వాజపేయగతం ఖాదిరమూర్ధ్వంయత్ షోడశిపాత్రం తస్మిన్నద ఉన్మానంసమ్బధ్యతద్ద్వారాకర్మణాన్వేతీతిప్రాప్తేబ్రూమః। సప్తదశారత్నిర్యూపఇతి సామానాధికరణ్యాద్యూపేనసాక్షాత్సమ్బధ్యతే। తస్యచయూపస్యపశ్వఙ్గత్వాత్ ఉన్మానంయూపద్వారాపశో రఙ్గంభవతి। తస్యాపిపశోర్వాజపేయాఙ్గత్వాత్ పశుద్వారాకర్మణోఙ్గం । యద్యపివాజపేయయూపశబ్దయోరానన్తర్యమస్తి తథాపి వాజపేయస్యసోమయాగతయా సాక్షాద్యూపసమ్బన్ధాభావాత్ పశువ్యవధానమభ్యుపేయం।వాజపేయస్యేతిషష్ఠ్యాః సమ్బన్ధమప్యసావభిధత్తే। దేవదత్తస్య నప్తేతిప్రయో

గవత్। యత్ సప్తదశారత్నిర్వాజపేయశబ్దయోరానన్తర్యం యచ్చ ప్రకరణం తదుభయం న విరుద్ధం పశ్వఙ్గత్వేఽప్యన్తతో వాజపేయాంగత్వాంగీకారాత్। కిఞ్చ పూర్వపక్షే యూపశబ్దేన షోడశిపాత్రం లక్షణీయం, సిద్ధాంతే తు నాసౌ దోషః।

తత్రైవాష్టమపాదే చిన్తితం॥

“ వాచయేత్స్వామినం జ్ఞాజ్ఞౌ వాచనీయో జ్ఞ ఏవ వా।
అవిశేషాదుభౌ, జ్ఞస్య స్వామిత్వాద్వాచయేదముం” ॥

వాజపేయే శ్రూయతే, క్లృప్తీర్యజమానం వాచయతీతి। ఆయుర్యజ్ఞేన కల్పతామిత్యాదయో మన్త్రాః క్లృప్తయః। తత్ర మన్త్రార్థాభిజ్ఞోఽనభిజ్ఞశ్చోభావపి వాచయేత్, విజ్ఞం వా వాచయేదిత్యేవం సంశయః। విశేషస్యాశ్రవణాదనభిజ్ఞం, తదైవ శిక్షయిత్వాపి వాచయితుం శక్యత్వాదితి చేత్, మైవం। అధ్యయనవిధిబలాదధీతవేదవేదార్థస్యైవ యజమానత్వాత్। తస్మాదభిజ్ఞమేవ వాచయేత్ ॥ ౯॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణ యజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే సప్తమప్రపాఠకే నవమోఽనువాకః॥ ౯ ॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

వాజస్యేమం ప్రసవస్సుషువే అగ్రే సోమగ్ం రాజానమోషధీష్వప్సు। తా అస్మభ్యం మధుమతీర్భవన్తు వయగ్ం రాష్ట్రే జాగ్రియామ పురోహితాః। వాజస్యేదం ప్రసవ ఆబభూవేమా చ విశ్వా భువనాని సర్వతః। స విరాజం పర్యేతి ప్రజానన్ప్రజాం పుష్టిం వర్ధయమానో అస్మే వాజస్యేమాం ప్రసవః శిశ్రియే దివమిమా చ విశ్వా భువనాని సమ్రాట్। అదిత్సన్తం దాపయతు ప్రజానన్రయిం। ౧॥

చ నస్సర్వవీరాం నియచ్ఛతు। అగ్నే అచ్ఛా వదేహ నః ప్రతి నస్సుమనా భవ। ప్ర ణో యచ్ఛ భువస్పతే ధనదా అసి నస్త్వం। ప్ర ణో యచ్ఛత్వ

ర్యమా ప్రభగః ప్రబృహస్పతిః ప్రదేవాః ప్రోత సూనృతా ప్రవాగ్దేవీ దదాతు నః। అర్యమణం బృహస్పతిమిన్ద్రం దానాయ చోదయ। వాచం విష్ణుగ్ం సరస్వతీగ్ం సవితారం॥౨॥

చ వాజినం। సోమగ్ం రాజానం వరుణమగ్నిమన్వారభామహే। ఆదిత్యాన్విష్ణుగ్ం సూర్యం బ్రహ్మాణంచ బృహస్పతిం। దేవస్యత్వా సవితుః ప్రసవేఽశ్వినోర్బాహుభ్యాం పూష్ణో హస్తాభ్యాగ్ం సరస్వత్యై వాచో యన్తుర్యన్త్రేణాగ్నేస్త్వా సామ్రాజ్యేనాభిషిఞ్చామీన్ద్రస్య బృహస్పతేస్త్వా సామ్రాజ్యేనాభిషిఞ్చామి॥౩॥

రయిగ్ం సవితారగ్ం షట్త్రిగ్ంశచ్చ॥౧౦॥

ఇతి తైత్తిరీయ సంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే సప్తమ ప్రపాఠకే దశమోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

నవమే యూపారోహణముక్తం, దశమేఽన్నహోమా ఉచ్యన్తే। కల్పః। అథాస్యైతత్పురస్తాదౌదుంబరే ద్రోణే సర్వౌషధమాజ్యేన సముదాయుతం భవతి తస్యౌదుంబరేణ స్రువేణోపఘాతం సప్తాన్నహోమాఞ్జుహోతి వాజస్యేమం ప్రసవస్సుషువేఽగ్రే సోమమితి। తత్రేయమృక్ప్రథమా "వాజస్యేమం ప్రసవస్సుషువే అగ్రే సోమగ్ం రాజానమోషధీష్వప్సు। తా అస్మభ్యం మధుమతీర్భవన్తు వయగ్ం రాష్ట్రే జాగ్రియామ పురోహితాః" ఇతి। వాజస్యాన్నస్యోత్పాదకః పరమేశ్వర ఓషధీష్వప్సు చ సారభూతమిమం సోమం వల్లీరూపం రాజానం దీప్తిమన్తం పదార్థం అగ్రే సృష్ట్యాదౌ సుషువే ఉత్పాదయామాస। తాశ్చౌషధయః ఆపశ్చాస్మదర్థం మధుమతీః మాధుర్యోపేతా భవన్తు। వయమప్యస్మిన్రాష్ట్రే పురోహితాః యాగానుష్ఠానాదౌ పురోగామినో జాగ్రియామ జాగరూకా భూ

యాస్మ। అథద్వితీయా ‘‘వాజస్యేదం ప్రసవ ఆబభూవేమా చ విశ్వా భువనా
ని సర్వతః। స విరాజం పర్యేతి ప్రజానన్ప్రజాం పుష్టిం వర్ధయమానో అస్మే’’
ఇతి। వాజస్య ప్రసవః పరమేశ్వర ఇదమనుష్ఠీయమానం కర్మ ఆబభూవ
భావితవా నుత్పాదితవాన్। ఇమాని సర్వాణి భువనాని సర్వత ఉ
త్పాదితవాన్। స పరమేశ్వరః అస్మే అస్మదర్థం ప్రజాం పుష్టించ
వర్ధయమానః। ప్రజానన్ అస్మదభిప్రాయం ప్రకర్షేణ జానానోపి
రాజం హూయమానమన్నం పర్యేతి సర్వతః ప్రాప్నోతు। అన్నం వై విరాడి
తి శ్రుతిః। అథ తృతీయా ‘‘వాజస్యేమాం ప్రసవః శిశ్రియే దివమిమా చ విశ్వా భు
వనాని సమ్రాట్। అదిత్సంతం దాపయతు ప్రజానన్రయిం చ నస్సర్వవీరాం
నియచ్ఛతు’’ ఇతి। వాజస్య ప్రసవ ఈశ్వర ఇమాం దివమిమాని చాన్యాని
సర్వాణి భువనాని శిశ్రియే ఆశ్రితవాన్। సర్వేషాం చ భువనానాం రాజా
భూత్వా అదిత్సంతం హవిర్దాతుమనిచ్ఛన్తం మాం ప్రజానన్ మదీయబుద్ధి
ప్రేరణేన హవిర్దాపయతు। తతో నోఽస్మభ్యం సర్వవీరాం పుత్రభృత్యా
దయః సర్వే వీరాః యస్యాస్సా సర్వవీరా। తాదృశీం రయిం ధనం చ నియచ్ఛ
తు నియమేన దదాతు। అథ చతుర్థీ ‘‘అగ్నే అచ్ఛా వదేహ నః ప్రతి నస్సుమనా
భవ। ప్ర ణో యచ్ఛ భువస్పతే ధనదా అసి నస్త్వం’’ ఇతి। హే అగ్నే ఇహ
అస్మిన్కర్మణి నోఽస్మాకమచ్ఛ ఆభిముఖ్యేన వద హితం కథయ। నోఽస్మాన్
ప్రతి సుమనాః కరుణార్ద్రచిత్తో భవ। హే భువస్పతే భూమిపతే నోఽస్మభ్యం
ప్రకర్షేణ యచ్ఛ ధనం దేహి, యస్మాత్త్వ మస్మత్స్వామీ సన్ నోఽస్మ
భ్యం ధనదా అసి। అథ పఞ్చమీ ‘‘ప్ర ణో యచ్ఛత్వర్యమా ప్ర భగః ప్ర బృ
హస్పతిః। ప్ర దేవాః ప్రోత సూనృతా ప్ర వాగ్దేవీ దదాతు నః’’ ఇతి। షడ్భిః ప్ర
శబ్దైః ప్రయచ్ఛత్వితి ప్రదదాత్విత్యన్వయేన తత్పదాని షడ్వాక్యాని భవ
న్తి। అర్యమ భగ బృహస్పతయో దేవేషూత్తమత్వాద్విప్రపరివ్రాజక న్యా
యేన పృథఙ్నిర్దిశ్యన్తే। తేభ్యోఽన్యేత్వత్ర దేవశబ్దేనోచ్యన్తే। తే సర్వే
నోఽస్మభ్యం ధనం ప్రయచ్ఛన్తు। ఉత అపి చ సూనృతా ప్రియవాగభిమా
నినీ దేవతా యా చాన్యా యా వాఙ్మాత్రాభిమానినీ దేవతా తే ఉభే ధనం ప్రయ

చ్ఛతాం। అథషష్ఠీ “అర్యమణం బృహస్పతిమిన్ద్రం దానాయచోదయ। వాచంవిష్ణుగ్ం సరస్వతీగ్ం సవితారంచ వాజినం” ఇతి। హే ఈశ్వర పునరస్మభ్యం దాతుం ధనస్యదానాయార్యమాదీన్ చోదయ ప్రేరయ। వాక్సరస్వత్యోః పూర్వోక్తసూనృతావాచోరివ భేదో ద్రష్టవ్యః। వాజినంఅన్నాధిపతిం। అథసప్తమీ “సోమగ్ం రాజానంవరుణమగ్నిమన్వారభామహే। ఆదిత్యాన్విష్ణుగ్ం సూర్యం బ్రహ్మాణంచ బృహస్పతిం” ఇతి। వయంసోమరాజాదీన్ ప్రథమతః కర్మారంభకానుస్మృత్య పశ్చాదారభామహే, అతస్తే సర్వేఽనుగృహ్ణన్తు। విధత్తే “సప్తాన్నహోమాన్జుహోతి। సప్త వా అన్నాని। యావన్త్యేవాన్నాని। తాన్యేవావరున్ధే। సప్తగ్రామ్యా ఓషధయః। సప్తారణ్యాః। ఉభయీషామవరుద్ధ్యై” (బ్రా - కాం౧।ప్ర౩।అ౮)ఇతి। అన్నహేతూనామోషధీనాం సప్తత్వాత్తత్కార్యాణామన్నానామపి సప్తత్వం। ఓషధీనాం సప్తత్వమాపస్తమ్బోఽగ్నిచయనే దర్శయతి “తిలమాషవ్రీహియవాః ప్రియఙ్గ్వణవో గోధూమాః వేణుః శ్యామాకా నీవారాజర్తిలాశ్చ గవీధుకా అరణ్యజా మర్కటకా విజ్ఞేయా గ్రామ్యాః త సప్తమాః కులత్థసప్తమా వా సప్తగ్రామ్యాః కృష్టే సప్తారణ్యా అకృష్టే” ఇతి। ఏకైకస్యాన్నస్య పృథగేవ హోమం విధత్తే “అన్నస్యాన్నస్య జుహోతి। అన్నస్యాన్నస్యావరుద్ధ్యై” (బ్రా) ఇతి। ఇమం పక్షమాపస్తమ్బో దర్శయతి “వాజప్రసవీయం జుహోతి సప్తగ్రామ్యా ఓషధయః। సప్తారణ్యాః పృథగన్నాని ద్రవీకృత్యౌదుంబరేణ స్రువేణ వాజస్యేమం ప్రసవః సుషువ ఇతి గ్రామ్యాణి హుత్వారణ్యాని జుహోతి” ఇతి। ఇదానీం బోధాయనాభిమతం సర్వాణ్యేకీకృత్య హోమం విధత్తే “యద్వాజపేయయాజ్యనవరుద్ధస్యాశ్నీయాత్। అవరుద్ధేనవ్యృధ్యేత। సర్వస్య సమవదాయ జుహోతి। అనవరుద్ధస్యావరుద్ధ్యై” (బ్రా)ఇతి। హోమకాలే యదన్నమవరుద్ధం స్వీకృతం తదుపేక్ష్య యదస్వీకృతం వాజపేయయాజీ కాలాన్తరేఽశ్నీయాత్, తదానీముపేక్షితేన యాగకాలీనేనాన్నేనాసౌ వియుక్తో భ

వేత్ । అతఃసర్వమేకీకృత్యహోమే సర్వస్యాపియాగకాలేస్వీకృతత్వేన దోషాపాదకమస్వీకృతం కించిన్నభవేత్ । అతో స్వీకృత్య సర్వస్యాపి యాగకాలేస్వీకారాయమిళిత్వాహోమఇత్యర్థః హోమే సాధనవిశేషంవిధత్తే “ఔదుంబరేణస్రువేణ జుహోతి। ఊర్గ్వాఅన్న ముదుంబరః। ఊర్జఏవాన్నాద్యస్యావరుద్ధ్యై” (బ్రా) ఊర్గ్వాఅన్నంబలప్రద మేవాన్నం। అతఏవదేశవిశేషేబహ్వాద్యతే * కల్పః । అథ యజమానాయతనే కృష్ణాజినంప్రాచీనగ్రీవముత్తరలోమాస్తృణాతి' తద్యజమానం ప్రాఙ్ముపవేశ్య సువర్ణరజతాభ్యాం రుక్మాభ్యాం పర్యుపాస్యపురస్తాత్ ప్రత్యఙ్ముఖమభిషిఞ్చతి శీర్షతోఽభిషిఞ్చత్యా ముఖాదన్వవస్రావయతి”“దేవస్యత్వాసవితుః ప్రసవేఽశ్వినో ర్బాహుభ్యాంపూష్ణోహస్తాభ్యాగ్ం సరస్వత్యై వాచోయంతుర్ యంత్రేణాగ్నేస్త్వాసామ్రాజ్యేనాభిషించామీన్ద్రస్యత్వా బృహస్పతేస్త్వాసామ్రాజ్యేనాభిషించామి” ఇతి। అత్రేన్ద్రస్యేత్యస్మిన్భాగేమమన్త్రే అనుషఙ్గసూచనాయానామ్నాతోఽపి త్వా[illegible]సామ్రాజ్యేనేత్యాకారేణపఠితః । దేవస్యత్వేత్యాదివ్యాఖ్యాతః । యాసరస్వ[illegible]శేషదేవతాయాచవాక్ శబ్దాభిహితా వాక్సామాన్యదేవతాయశ్చాన్తర్యామీయన్తృశబ్దవాచ్యోయోఽప్యగ్నిస్తేజఃప్రదః, తేషాం యన్త్రేణ నియమనేనానుజ్ఞయా సామ్రాజ్యనిమిత్తం త్వామభిషిఞ్చామి । ఇన్ద్రస్యేత్యేతావానేవామ్నాతో ద్వితీయోమన్త్రః, సచపూర్వోత్తరభాగయో రనుషఙ్గేణ వ్యాఖ్యాతవ్యః। బృహస్పతేరిత్యాదౌతృతీయమన్త్రే పూర్వభాగోఽనుషఙ్గనీయః। దేవస్యత్వేత్యేతస్మిన్మన్త్రభాగే ప్రసవపదాభిప్రాయమాహ “దేవస్యత్వాసవితుః ప్రసవఇత్యాహ। సవితృప్రసూతఏవైనంబ్రహ్మణా దేవతాభిరభిషిఞ్చతి” (బ్రా) ఇతి। బ్రహ్మణామన్త్రేణ ప్రతిపాద్యాభిరితిశేషః । సర్వౌషధి రసమభిషేకద్రవ్యత్వేనవిధత్తే “అన్నస్యాన్నస్యాభిషిఞ్చతి। అన్నస్యాన్నస్యావరుద్ధ్యై” (బ్రా) ఇతి । ప్రక్రాన్తవిశేషంవిధత్తే “పురస్తాత్ ప్రత్యఞ్చమభిషిఞ్చతి । పురస్తాద్ధిప్రతీచీనమన్నమద్యతే । శీ

* బహ్వాద్రియతఇతిత్రై । కిన్తుబహూనాత్వద్యతఇతియుక్తోర్థః-

షణ్తో౽భిషిఞ్చతి। శీర్షతో హ్యన్నమద్యతే” (బ్రా) ఇతి। ఆసపుటాఘా
తవిషయవాక్యవద్వ్యాఖ్యేయం। గుణాన్తరం విధత్తే “ఆముఖాదన్వవస్రా
వయతి। ముఖత ఏవాస్మా అన్నాద్యం దధాతి” (బ్రా) ఇతి। శిరస ఆరభ్యా
మలోమ్యేన్ముఖపర్యన్తమేవావస్రావయేత్ నత్వధః। మన్త్రేష్వగ్ని
న్ద్రబృహస్పతిశబ్దతాత్పర్యం వ్యాచష్టే “అగ్నేస్త్వా సామ్రాజ్యే నాభిషి
ఞ్చామీత్యాహ। ఏష వా అగ్నేస్సవః। తేనైవైనమభిషిఞ్చతి। ఇన్ద్రస్య
త్వా సామ్రాజ్యేనాభిషిఞ్చామీత్యాహ। ఇన్ద్రియమేవాస్మిన్నేతేన దధా
తి। బృహస్పతేస్త్వా సామ్రాజ్యేనాభిషిఞ్చామీత్యాహ। బ్రహ్మ వై దేవానాం
బృహస్పతిః। బ్రహ్మణైవైనమభిషిఞ్చతి” (బ్రా) ఇతి। ఏష ఓషధిరసో౽గ్నే
స్సవః అగ్నినా ప్రేరితః। అతో౽గ్నిశబ్దముచ్చారయన్నగ్నిసమ్బన్ధేనైతేనైవ
రసేనాభిషిఞ్చతి। ఏష వా ఇన్ద్రస్య సవః, బృహస్పతేః సవ ఇత్యనుసన్ధే
యం। విధత్తే “సోమగ్రహాగ్శ్చావదానీయాని చ ఋత్విగ్భ్య ఉపహరన్తి।
అముమేవ తైర్లోకమన్నవన్తం కరోతి। సురాగ్రహాగ్శ్చానవదానీయా
ని చ వాజసృద్భ్యః। ఇమమేవ తైర్లోకమన్నవన్తం కరోతి। అథో ఉభయా
న్యేవాభిషిఞ్చతే” (బ్రా) ఇతి। పశోర్యాన్యవదానీయాని హృదయాదీని,
హృదయస్యాగ్రే౽వద్యతీత్యాదిశ్రుతేః, తానీడాయామవత్తాని సోమగ్ర
హాంశ్చ ఋత్విగ్భ్యః ప్రయచ్ఛేత్। శిర ఆదీన్యనవదానీయాని, నశీర్ష్ణో౽వ
ద్యతి నాంసయోరిత్యాదిశ్రుతేః। తాని సురాగ్రహాంశ్చ వాజసృద్భ్యో రథా
న్తరైః షోడశభిరాజిధావనం కృతవద్భ్యో వైశ్యేభ్యః ప్రయచ్ఛేత్। ఏవం
సత్యుభయీషు దైవీషు మానుషీషు చ ప్రజాస్వయమభిషిక్తో భవతి। విధ
త్తే “విమాథం కుర్వతే వాజసృతః। ఇన్ద్రియస్యావరుద్ధ్యై” (బ్రా) ఇతి। వి
శేషేణ మథనమాలోడనం కలహో విమాథః। పానవశ్య నటనాద్యభిన
యం విమాథం కుర్యుః। సవనత్రయే స్తోత్రేషు ఋగ్విశేషం విధత్తే “అనిరు
క్తాభిః ప్రాతస్సవనే స్తువతే। అనిరుక్తః ప్రజాపతిః। ప్రజాపతేరాప్త్యై। వా
జవతీభిర్మాధ్యన్దినే। అన్నం వై వాజః। అన్నమేవావరున్ధే। శిపివిష్టవతీభిస్తృ

తీయసవనే। యజ్ఞో వై విష్ణుః। పశవః శిపిః । యజ్ఞ ఏవ పశుషు ప్రతితిష్ఠతి” (బ్రా) ఇతి। అనిరుక్తాభిరవ్యక్త దేవతాకాభిర్ఋగ్భిః సాకల్యేన తన్మహిమ్నో వక్తుమశక్యత్వాత్ । ప్రజాపతిరనిరుక్తః, వాజశబ్దోపేతాఋచో వాజవత్యః, శిపివిష్టశబ్దోపేతాశ్చర్చః శిపివిష్టవత్యః, తాస్సర్వాః సామ్నః వేదేద్రష్టవ్యాః। విష్ణశబ్దోవిష్ణుపర్యాయః సర్వత్రఫలవ్యాపినం యజ్ఞమాచష్టే, శిపిశబ్దః పశువాచీ। అతః శిపివిష్టవతీభిర్ఋగ్భిర్యజ్ఞేపశుషుచ ప్రతిష్ఠత్యేవ। సామవిశేషంవిధత్తే “బృహదన్త్యంభవతి । అన్తమేవైనగ్ం శ్రియైగమయతి” (బ్రా) ఇతి। అన్తిమస్యస్తోత్రస్యయదన్త్యం సామతద్బృహద్గాయేత్, తేనగానేనైనంయజమానంశ్రియై సమృద్ధ్యై యజ్ఞస్యాన్తం సమాప్తిం ప్రాపితవాన్భవతి।

అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః

“ వాజస్తభిరన్నస్య స్వాహా మోదేవయజుస్త్రియాత్ ।
అభిషిఞ్చేత్స్వామినంతం దశమన్త్రాన్ స్వాహాదితః ॥ ”

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డేసప్తమప్రపాఠకదశమోఽనువాకః ॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

అగ్నిరేకాక్షరేణ వాచముదజయదశ్వినౌ ద్వ్యక్షరేణ ప్రాణాపానావుదజయతాం విష్ణుస్త్ర్యక్షరేణత్రీఁల్లోకానుదజయత్సోమశ్చతురక్షరేణ చతుష్పదః పశూనుదజయత్పూషాపఞ్చాక్షరేణ పఙ్క్తిముదజయద్ధాతా షడక్షరేణ షడృతూనుదజయన్మరుతః సప్తాక్షరేణ సప్తపదాగ్ం శక్వరీముదజయద్బృహస్పతిరష్టాక్షరేణ గాయత్రీముదజయన్మిత్రో నవాక్షరేణ త్రివృతగ్ం స్తోమముదజయత్ ॥ ౧॥

వరుణో దశాక్షరేణవిరాజముదజయదిన్ద్ర ఏకాదశాక్షరేణ త్రిష్టు

భముదజయద్విశ్వేదేవా ద్వాదశాక్షరేణ జగతీముదజయన్వసవస్త్రయో దశాక్షరేణ త్రయోదశగ్ స్తోమముదజయన్ రుద్రాశ్చతుర్దశాక్షరేణచతుర్దశగ్ స్తోమముదజయన్నాదిత్యాః పఞ్చదశాక్షరేణ పఞ్చదశగ్ స్తోమముదజయన్నదితిః షోడశాక్షరేణ షోడశగ్ స్తోమ ముదజయ త్ప్రజాపతి స్సప్తదశాక్షరేణ సప్తదశగ్ స్తోమముదజయత్ ॥౨॥

త్రివృతగ్ స్తోమముదజయన్ షట్చత్వారిగ్ శచ్చ॥ ౧౧॥

ఇతితైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డె సప్తమ ప్రపాఠక ఏకాదశోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

దశమేఽన్నహోమ ఉక్తః। ఏకాదశ ఉజ్జితిమన్త్రా ఉచ్యన్తే। కల్పః। అథయజమానమన్వాస్థాయ ఉజ్జితీర్వాచయత్యగ్నిరేకాక్షరేణవాచముదజయదితి సప్తదశేతి। పాఠస్తు “అగ్నిరేకాక్షరేణ వాచముదజయ దశ్వినౌద్వ్యక్షరేణ ప్రాణాపానావుదజయతాం విష్ణుస్త్ర్యక్షరేణత్రీన్ లోకానుదజయత్సోమశ్చతురక్షరేణ చతుష్పదః పశూనుదజయత్పూషా పఞ్చాక్షరేణపఙ్క్తిముదజయద్ధాతా షడక్షరేణ షడృతూనుదజయన్మరుత స్సప్తాక్షరేణ సప్తపదాగ్ శక్వరీముదజయ ద్బృహస్పతి రష్టాక్షరేణ గాయత్రీముదజయన్మిత్రో నవాక్షరేణ త్రివృతగ్ స్తోమముదజయద్వరుణో దశాక్షరేణ విరాజముదజయదిన్ద్ర ఏకాదశాక్షరేణ త్రిష్టుభ ముదజయ ద్విశ్వేదేవా ద్వాదశాక్షరేణ జగతీ ముదజయన్ వసవస్త్రయో దశాక్షరేణ త్రయోదశగ్ స్తోమముదజయన్ రుద్రాశ్చతుర్దశాక్షరేణ చతుర్దశగ్ స్తోమముదజయన్నాదిత్యాః పఞ్చదశాక్షరేణ పఞ్చదశగ్ స్తోమముదజయన్నదితిః షోడశాక్షరేణ షోడశగ్ స్తోమముదజయత్ప్రజాపతి స్సప్తదశాక్షరేణ సప్తదశగ్ స్తోమముదజయత్” ఇతి। అగ్నావయే త్యాదికె సప్తదశాక్షరె మన్త్రసఙ్ఘే ఏకైకాక్షరవృద్ధ్యాత త్తన్మన్త్రపతిత్వాత తాసమర్థ్యాదగ్నె

దయోర్వాగాదీనుదజయన్। అథవావిధ్యన్తరపకాక్షరోమన్త్రశ్శాస్త్రప్ర సిద్ధోవాగగ్నిబీజం * తేనైకాక్షరమన్త్రేణాగ్నేర్వాగుజ్జయః। ద్వ్యక్ష రేణాజపామన్త్రేణ ప్రాణాపానాత్మకేనాశ్వినోః ప్రాణాపానోజ్జయః ఏవమన్యేఽపి త్ర్యక్షరాదిమన్త్రాయథాయోగమున్నేయాః। మన్త్రాక్షర సఙ్ఖ్యానుసారేణలోకత్రయాదిజయోవిజ్ఞేయః। త్రివృత్ స్తోమగతానా మృచాం నవసంఖ్యోపేతత్వాత్ తజ్జయోద్రష్టవ్యః। త్రయోదశ స్తోమాదావ పితిసృణామృచామావృత్తివిశేషేణ తత్తత్సంఖ్యాద్రష్టవ్యా। ఏత దుజ్జితివి ధిస్తుతావా ఏతాఉజ్జితయో వ్యాఖ్యాయన్త ఇత్యేతాదృశః పూర్వమే వాస్మాభిర్వ్యాఖ్యాతః సోఽయమత్రోత్కర్షణీయః।

అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥

" అగ్నిస్సప్తదశామ్నాతా ఉజ్జితీర్వాచయేదమూః ।
యజమానంరథేష్వేషుధావత్స్వధ్వర్యు రాదరాత్ "॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే సప్తమప్రపాఠకేఏకాదశోఽనువాకః॥ * ॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

ఉపయామగృహీతోఽసినృషదంత్వా ద్రుషదంభువనసదమింద్రాయజుష్టం గృహీతో గృహ్ణామ్యేషతేయోనిరింద్రాయత్వోపయామగృహీతోఽస్యప్సు షదంత్వాఘృతసదం వ్యోమసదమిన్ద్రాయజుష్టంగృహ్ణామ్యేషతేయోనిరిం ద్రాయత్వోపయామగృహీతోఽసి పృథివిషదం త్వాంతరిక్షసదం నాక సద మిన్ద్రాయ జుష్టం గృహ్ణామ్యేష తే యోని రింద్రాయత్వా। యేగ్ర హాః పంచజనీనా యేషాంతిస్రః పరమజాః। దైవ్యఃకోశః॥ ౧॥

సముజ్జితః। తేషాం విశిప్రియాణా మిషమూర్జగ్ం సమగ్రభీమేష

* రం వహ్నిబీజమితిమన్త్రః)

తై యోనిరిన్ద్రాయత్వా। అపాగ్ం రసముద్వయసగ్ం సూర్యరశ్మిగ్ం సమాభృతం। అపాగ్ం రసస్య యోరసస్తంవో గృహ్ణామ్యుత్తమ మేషతే యోనిరింద్రాయత్వా। అయావిష్ఠాజనయ న్కర్వరాణిసహిహ్వృణి రుదుర్వరాయగాతుః। సప్రత్యుదైద్ధరుణో వృధ్వో అగ్రగ్ం స్వాయాం యత్తను వాంతనూ మైరయత। ఉపయామగృహీతోఽసి ప్రజాపతయే త్వాజుష్టం గృహ్ణామ్యేషతే యోనిః ప్రజాపతయేత్వా॥ ౨॥

కోశ స్తను వాంత్రయోదశచ॥ ౧౨॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే సప్తమప్రపాఠకే ద్వాదశోఽనువాకః॥ *॥

అథ భాష్యమ్.

ఏకాదశ ఉజ్జితిమన్త్రాఉక్తాః। ద్వాదశేఽతిగ్రాహ్యమన్త్రాఉచ్యన్తే। కల్పః। ఆగ్రయణం గృహీత్వా పంచైంద్రానతిగ్రాహ్యాన్గృహ్ణాత్యుపయామ గృహీతోఽసి నృషదంత్వా ద్రుషదమిత్యేతాభిః పంచభిరితి। తత్రప్రథమమన్త్రపాఠస్తు “ఉపయామగృహీతోఽసి నృషదంత్వాద్రుషదంభువనసదమిన్ద్రాయజుష్టం గృహ్ణామ్యేషతే యోనిరింద్రాయత్వా ”ఇతి। హేప్రథమాతిగ్రాహ్యత్వముపయామేన పృథివ్యాత్మకేన పాత్రేణ గృహీతోఽసి। ఇయం వా ఉపయామఇతి పూర్వముదాహృతం। మనుష్యేషు వనస్పతిషుభువనేషుస్వామిత్వేనావస్థితమిన్ద్రాయప్రియంత్వాంగృహ్ణామి। ఏషఖరప్రదేశస్తేస్థానంతస్మాదిన్ద్రాయ త్వామత్రసాదయామి।ఏషఇత్యాది స్సారనమన్త్రః। నృషదమిత్యాదిపదాభిప్రాయమాహ “ నృషదంత్వేత్యాహ। ప్రజావైనృణ్ం। ప్రజానామేవైతేనసూయతే। ద్రుషదమిత్యాహ। వనస్పతయోవైద్రు। వనస్పతీనామేవైతేన సూయతే। భువనసదమిత్యాహ। యదావైవసీయాన్భవతి। భువనమగన్నితివైతమాహుః। భువనమే

వై తేనగచ్ఛతి" (బ్రా-కా-౧।ప్ర౩।అ౯) ఇతి। స్వర్గే నరః తేషుసీదతీతి
నృషత్ తం నృషదం। ఏతేనయజుర్గ్రహాత్రేన ప్రజానాంమధ్యేసాయతే స్వా
మిత్వేనాభిషిచ్యతే। యదాలోకేవసీయాన్ ధనాఢ్యో భవతి తదా తం
పురుషం స్వామిత్వేన కృత్స్నం భువనమగన్ ప్రాప్తవానితి జనా ఆహుః।
అథద్వితీయగ్రహమన్త్రః "ఉపయామగృహీతోఽస్యప్సుషదం త్వా ఘృత
సదం వ్యోమసదమిన్ద్రాయజుష్టం గృహ్ణామ్యేష తే యోనిరిన్ద్రాయ త్వా"
ఇతి। పూర్వవద్వ్యాఖ్యేయం। ఏతదేవాభిప్రేత్య తథైవ వ్యాచష్టే "అ
ప్సుషదంత్వా ఘృతసదమిత్యాహ। అపామేవైతేన ఘృతస్య సూయతే।
వ్యోమసదమిత్యాహ। యదావైవసీయాన్ భవతి। వ్యోమాగన్నితివైతమా
హుః। వ్యోమైవైతేనగచ్ఛతి" (బ్రా) ఇతి। అప్స్విత్యాదిపాఠేనతత్స్వామి
త్వేనాభిషేకః। ధనాఢ్యస్యవ్యోమగామిత్వం నామ గజాశ్వారోహణం।
అథతృతీయగ్రహమన్త్రః "ఉపయామగృహీతోఽసి పృథివిషదంత్వాన్త
రిక్షసదం నాకసదమిన్ద్రాయ జుష్టంగృహ్ణామ్యేష తేయోనిరిన్ద్రాయత్వా"
ఇతి। పూర్వవద్వ్యాచష్టే "పృథివిషదంత్వాన్తరిక్షసదమిత్యాహ।ఏషా
మేవైతేనలోకానాగ్ం సూయతే। తస్మాద్వాజపేయయాజీనకఞ్చన ప్రత్య
వరోహతి। అపీవహిదేవతానాగ్ం సూయతే। నాకసదమిత్యాహ। య
దావైవసీయాన్భవతి। నాకమగన్నితివైతమాహుః। నాకమేవైతేనగ
చ్ఛతి" (బ్రా) ఇతి। తస్మాదయం వాజపేయయాగేనాగ్న్యాదిదేవతానా
మపిమధ్యేఽభిషిక్తఇవభవతి। అగ్నిస్త్వాసామ్రాజ్యే నాభిషిఞ్చామీత్యా
దిమన్త్రేషు అగ్న్యాదీనాం యత్తత్సామ్రాజ్యం తేననిమిత్తేనాభిషేకస్యో
క్తత్వాత్ నప్రత్యవరోహతి। అపితస్మాద్దేవతానాం మధ్యేఽభిషిక్తత్వా
త్ దేవవదేవకమపి మనుష్యంప్రతి గజాదివాహనాన్నావరోహే నావ
రోహేదితివిధిః। అతఏవాపస్తమ్బఆహ "యావజ్జీవంనకఞ్చన ప్రత్యవరో
హేద్బృహస్పతిసవేనవాప్రత్యవరోహణీయేన యజేత" ఇతి। అథ[illegible]
గ్రహమన్త్రః "యేగ్రహాః పఞ్చజనీనాయేషాం తిస్రః పరమజాః। దైవ్యః
కోశస్సముబ్జితః। తేషాంవిశిప్రియాణామిషమూర్జగ్ం సమగ్రభమేష తేయో

నిరిన్ద్రాయత్వా" ఇతి । యేఽతిగ్రాహ్యరూపాగ్రహాః పఞ్చజనీనాః పఞ్చజనేభ్యో దేవమనుష్యాసురరక్షోగన్ధర్వేభ్యో నిషాదపఞ్చమేభ్యో వర్ణేభ్యో వా హితాః, యేషామతిగ్రాహ్యాణాం త్రిష్వాగ్నేయైన్ద్రసౌర్యాఖ్యాతిగ్రాహ్యరూపాణి పరముజ్జాని ప్రకృతయః, కిఞ్చ యేషాం ప్రభావేన దైవ్యోదివిభవః కోశో మేఘః సముబ్జితః సమ్యక్ న్యుబ్జీకృతః వర్షాభిముఖః కృత ఇత్యర్థః । వివిధాని శిప్రాణిహనుస్థానీయాని పాత్రాగ్రాణి, తైరుపేతా విశిప్రియాః । తాదృశానాం తేషామతిగ్రాహ్యాణాం పూరణాయేషమన్నసదృశం ఊర్జం బలప్రదం సోమరసం సమగ్రభిం సమ్యక్ గృహ్ణామి। పఞ్చజనీనశబ్దాభిప్రాయం దర్శయతి "యేగ్రహాః పఞ్చజనీనా ఇత్యాహ । పఞ్చజనానామేవైతేన సూయతే" (బ్రా) ఇతి । ఏతేన మన్త్రపాఠేన నిషాదపఞ్చమానాం వర్ణానాం స్వామిత్వేనాభిషిచ్యతే। అథపఞ్చమగ్రహః "అపాగ్ం రసముద్వయసగ్ం సూర్యరశ్మిగ్ం సమాభృతం । అపాగ్ం రసస్య యోరసస్తంవో గృహ్ణామ్యుత్తమమేష తే యోనిరిన్ద్రాయత్వా" ఇతి । హే అతిగ్రాహ్యాః వో యుష్మాకం మధ్యే ఉత్తమం చరమం గ్రహం తం తథావిధం గృహ్ణామి । కింవిధం । అపాం రసం ఉదకస్యైవ సోమరసత్వేన పరిణామాత్ । ఉద్వ్యాతం వయోఽన్నం జీవనం వా యస్య సముద్వయసం, సోమరసో హ్యన్నభూతో జీవనహేతుశ్చ । అపామ సోమమమృతా అభూమేత్యుక్తత్వాత్ । సూర్యరశ్మిః పరిపాకహేతుర్యస్య తం సూర్యరశ్మిం, వృష్టిక్లిన్నా ఓషధయ ఆతపేన పచ్యన్తే, అన్యథా వృష్ట్యాధిక్యేన పూయేయుః । సమాభృతం గాయత్ర్యాద్యులోకాత్ సమ్యగానీతం। కిఞ్చాపాం రసః సోమవల్లిరూపేణ పరిణతః, తస్యాపి యో రసః సారః తాదృశముదకరసం। స్వామిత్వం తేజోయుక్తత్వం చ భాగద్వయపాఠేన భవతీతి దర్శయతి "అపాగ్ం రసముద్వయసమిత్యాహ । అపామేవైతేన రసస్య సూయతే । సూర్యరశ్మిగ్ం సమాభృతమిత్యాహ సశుక్రత్వాయ" (బ్రా) ఇతి। కల్పః। అయావిష్ఠాజనయన్ కర్వరాణీతి సప్తదశ ప్రాజాపత్యాన్ సోమగ్రహాన్ గృహ్ణాతీతి। పాఠస్తు "అయావిష్ఠా జనయన్ కర్వరాణి సహి

ఘృణి రురుర్వరాయ గాతుః। స ప్రత్యుదైద్ధరుణో మధ్వో అగ్రగ్ం స్వాయాం యత్తనువాం తనూమైరయత। ఉపయామగృహీతోఽసి ప్రజాపతయే త్వా జుష్టం గృహ్ణామ్యేష తే యోనిః ప్రజాపతయే త్వా" ఇతి। అయం అయం ప్రజాపతిః విష్ఠాః విశేషేణావస్థితః, కర్వరాణ్యేతాని కర్మాణి జనయన్సమ్పాదయన్ వర్తతే *। యస్మాత్ప్రజాపతిః ఘృణిః దీప్తిమాన్ ప్రకాశకో భూత్వా వరాయ శ్రేష్ఠాయ కర్మఫలాయ ఉరు గాతుః విస్తీర్ణో మార్గో భవతి। తస్మాత్ప్రజాపతిః మధ్వో మధునః కర్మఫలస్య ధరుణో ధారయితా సన్నగ్రం ప్రతి అస్మత్సమీపం ప్రతి ఉదైత్ ఉత్కర్షేణ ప్రాప్నోతు। యద్యస్మాత్ స్వాయాం తనువాం స్వకీయే శరీరే తనూం అస్మచ్ఛరీరం ఐరయత ప్రాపయతి, తస్మాద్వయం ఫలం ప్రాప్స్యామ ఇతి శేషః। ఏకయర్చా గృహ్ణాతీత్యేతస్య విధిః, స చ పూర్వమేవ వ్యాఖ్యాతః (సం-౧ కాం । ౭ ప్ర । ౭ అ)

అత్ర వినియోగ సఙ్గ్రహః॥

“ఉపేత్యతిగ్రాహ్యామైన్ద్రం గృహీత్వోపేతి సాదయేత్।
ఉత్తరేషు చతుర్ష్వేవమయాసప్తదశగ్రహాన్॥
ప్రాజాపత్యాన్ప్రగృహ్ణాతి మన్త్రైర్ద్వాదశవర్ణితాః” ఇతి॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే సప్తమప్రపాఠకే ద్వాదశోఽనువాకః॥ * ॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

అన్వహ మాసా అన్విద్వనాన్యన్వోషధీరను పర్వతాసః। అన్విన్ద్రగ్ం రోదసీ వావశానే అన్వాపో అజిహత జాయమానం। అను తే దాయి మహ ఇన్ద్రియాయ సత్రా తే విశ్వమను వృత్రహత్యే। అను క్షత్రమను

* వర్తతామితి తై.

సమ్రాజ్ఞీ యజ్ఞత్రేన్ద్ర దేవేభి రసుతే వృషహ్యే। ఇన్ద్రాణీమాసు నారి షు సుపత్నీమహమశ్రవం। నహ్యస్యా అపరఞ్చన జరసా॥౧॥

మర తే పతిః। నాహమిన్ద్రాణిరారణ సఖ్యుర్వృషా కపేర్ఋతే। యస్యేదమప్యఙ్ హవిః ప్రియం దేవేషుగచ్ఛతి। యోజాత ఏవప్రథమో మనస్వాన్దేవో దేవాన్ క్రతునా పర్యభూషత్। యస్యశుష్మాద్రోదసీ అ భ్యసేతాం నృమ్ణస్య మహ్నాస జనాస ఇన్ద్రః। ఆతే మహ ఇన్ద్రోత్యు గ్ర సమన్యవో యత్సమరన్త సేనాః।పతాతి దిద్యున్నర్యస్య బాహువోః। మా తే॥౨॥

మనోవిష్వద్రియ గ్విచారీత్। మానో మర్ధీరాభరా దద్ధితన్నఃప్ర దాశుషే దాతవే భూరియత్తే। నవ్యే దేష్ణే శస్తే అస్మింత ఉక్థేప్ర బ్రవామ వయమిన్ద్రస్తువన్తః। ఆతూభర మాకిరేతత్పరిష్ఠా ద్విద్మాహి త్వా వసుపతిం వసూనాం। ఇన్ద్రయత్తే మాహినం దత్రమస్త్యస్మభ్యం తద్ధర్యశ్వ॥౩॥

ప్రయద్ధిప్రదా శూరగ్ హవా మహ ఇన్ద్రమా హవిషా వయం ఉ భా హిహస్తా వసునా పృణస్వాప్రయచ్ఛ దక్షిణా దోత సవ్యాత్। ప్ర దాతా వజ్రీ వృషభస్తురాషాట్ ఛుష్మీ రాజా వృత్రహా సోమపావా। అస్మిన్యజ్ఞే బర్హిష్యా నిషద్యాథా భవ యజమానాయ శంయోః।ఇన్ద్ర స్సుత్రామా స్వవాగ్ అవోభిస్సుమృడీకో భవతు విశ్వవేదాః। బాధతాం ద్వేషా అభయం కృణోతు సువీర్యస్య॥౪॥

పతయ స్స్యామ। తస్య వయగ్ం సుమతౌ యజ్ఞియస్యాపి భద్రే సౌ మనసే స్యామ। స సుత్రామా స్వవాగ్ం ఇన్ద్రో అస్మే ఆరాచ్చిద్ద్వేషస్స నుతర్యుయోతు। రేవతీర్నస్సధమాద ఇన్ద్రే సన్తు తువివాజాః। క్షుమ న్తో యాభిర్మదేమ। ప్రో ష్వస్మై పురోరథమిన్ద్రాయ శూషమర్చత। అభీకే చిదులోకకృత్సఙ్గే సమత్సు వృత్రహా। అస్మాకం బోధి చోదితా నభ న్తామన్యకేషాం। జ్యాకా అధి ధన్వసు॥౫॥

జరసా మా తే హర్యశ్వ సువీర్యస్యాధ్యేకఞ్చ॥౧౩॥

పాకయజ్ఞగ్ం సగ్ంశ్రవాగ్ం పరోఽక్షం బర్హిషోఽహం ధ్రువామగ్ నైత్వా దేవ సవిత ర్దేవస్యాహం క్షత్రస్యోల్బం వాజస్యేమ మ గ్నే కేతు రేణో పయామ గృహీతోఽస్య న్వహమా సా త్రయోదశ॥

పాకయజ్ఞం పరోక్షం ధ్రువాం విసృజతే చనః సర్వవీరాం పతయః స్స్యామైకపఞ్చాశత్॥౫౧॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే సప్తమప్రపాఠకే త్ర యోదశోఽనువాకః॥*॥

॥*॥ సప్తమప్రపాఠకస్సమ్పూర్ణః. ॥*॥

అథ భాష్యమ్.

ద్వాదశే వాజపేయమన్త్రాస్సమాపితాః। త్రయోదశే కామ్య యా జ్యా ఉచ్యన్తే। కామ్యేష్టికాణ్డే కాచిదిష్టి రేవమామ్నాయతే “ఇన్ద్రాయా న్వృజతే పురోడాశమేకాదశకపాలం నిర్వపేద్గ్రామకామ ఇన్ద్రమేవా న్వృజుగ్ం స్వేన భాగధేయేనోపధావతి స ఏవాస్మై సజాతానను కాన్కరో తి గ్రామ్యేవ భవతి” (సం కాం-౨। ప్ర-౩। అ-౮।) ఇతి। అనుకూలత్వాపాదక ఋజు

శ్చేత్యన్వృజుః। సాహాయ్యకరణమానుకూల్యం విరోధానాచరణ మృజుత్వం। స తాదృశ ఇన్ద్రోఽస్మై యజమానాయ సజాతాన్ జ్ఞాతి ప్రభృతి బన్ధూన్ అనుకాన్ ఏతస్మిన్ననుకూలాన్ కరోతి। తతోఽయం గ్రామస్వామీ భవత్యేవ। తత్ర పురోఽనువాక్యామాహ "అన్వహ మాసా అన్విద్వనాన్యన్వోషధీరను పర్వతాసః। అన్విన్ద్రగ్ం రోదసీ వావశానే అన్వాపో అజిహత జాయమానం" ఇతి। అహశ్శబ్ద ఇచ్ఛబ్దశ్చ సముచ్చయే। చైత్రాదయో మాసాః, తే చ జాయమానమిన్ద్రం అనుసృత్య అజిహత అస్మాదనుగ్రహీతుం ప్రాప్తవన్తః। ఏవం వనాన్యోషధయః పర్వతా వావశానే అస్మాన్ కామయమానే రోదసీ ద్యావాపృథివ్యౌ అపశ్చాజిహతేతి యోజనా। షోఢా వాక్యాని భేత్తుం షడనుశబ్దాః, స చ భేద ఆదరార్థః। అథ యాజ్యామాహ "అను తే దాయి మహ ఇన్ద్రియాయ సత్రా తే విశ్వమను వృత్రహత్యే। అను క్షత్రమను సహో యజత్రేన్ద్ర దేవేభిరను తే నృషహ్యే" ఇతి। యజత్ర యష్టః * హే ఇన్ద్ర మహో మహతే సర్వేభ్యోఽపి దేవేభ్యోఽధికాయ తే తుభ్యం సత్రా సత్రే తేషు విశ్వం సర్వం హవిః దేవేభిరగ్న్యాదిభిరనుదాయి అనుక్రమేణ దీయతే। కిమర్థం। వృత్రహత్యే వృత్రవధమను, తే తవేన్ద్రియాయ స్వబలసిద్ధ్యర్థం। న కేవలం వృత్రవధమనుసృత్య క్షత్రమను త్వదీయం క్షత్రియత్వ జాత్యభిమానఞ్చానుసృత్య, సహోఽనుత్వదీయం బలమనుసృత్య, నృషహ్యే వైరిమనుష్య తిరస్కార శీలమనుసృత్య, త్వయి యథోక్తాన్ గుణానవేక్ష్య తేతుభ్యం పునః పునర్దీయత ఇతి శేషః। ఇష్ట్యన్తరం విధత్తే "ఇన్ద్రాణ్యై చరుం నిర్వపేద్యస్య సేనాఽసగ్ంశితేవ స్యాదిన్ద్రాణీ వై సేనాయై దేవతేన్ద్రాణీమేవ స్వేన భాగధేయేనోపధావతి సైవాస్య సేనాగ్ం సగ్ంశ్యతి" (సం కాం ౨)ఇతి। అసగ్ంశితా తీక్ష్ణా భవతి స్వకార్యక్షమా నైవ భవతీత్యర్థః। తస్యామిష్టౌ కఞ్చిదఙ్గవిశేషం విధత్తే "బల్బజానపీధ్మే సన్నహ్యేద్గౌర్యత్రాధిష్కన్నాన్యమేహత్ తతో బల్బజా ఉదతిష్ఠన్ గవా

* యష్టవ్యేతి త్రై।

నైనం న్యాయమపినీయ గా వేదయతి" (సం-కా-౨) ఇతి। బల్బజాస్తృణవిశేషాస్తానపి చోదకప్రాప్త ఇధ్మే సమ్యక్ బధ్నీయాత్। అధిష్ఠాన్నాదత్తికం పురీషం ప్రాప్తా గౌర్యత్ర దేశే న్యమేహత్ నితరాం మూత్రం కరోతి। తత్రోదేశాద్బల్బజా ఉత్పద్యన్తే, తేషాం చ బల్బజానాం బద్ధత్వేన యజమానో గవామేవ న్యాయమపినీయ ప్రాపయ్య గా వేదయతి లమ్భయతి। గవాం న్యాయః స్వాధీనతయా శిక్షితత్వం। యథా ధేనవః శిక్షితాః ప్రతిదినమరణ్యం గత్వా యత్ర క్వాపి పలాయనలక్షణం చాపలం పరిత్యజ్య కాలే స్వగృహమేవాయాన్త్యనాయాసేన దుహ్యన్తే, యథా వా బలీవర్దాః శిక్షితాః సన్తో రథాదీన్ స్వామిన ఇచ్ఛానుసారేణ వహన్తి, తథా సేనాయాః స్వవశత్వేన కార్యకారిత్వం గవాం న్యాయః। గా వేదయతి గోవద్ధితాం స్వాధీనాం కార్యకారిత్వేన ప్రాపయతీత్యర్థః। తత్ర పురోఽనువాక్యామాహ "ఇంద్రాణీమాసు నారిషు సుపత్నీమహమశ్రవం। నహ్యస్యా అపరఞ్చన జరసా మరతే పతిః" ఇతి। ఆసు నారిషు దేవస్త్రీషు మధ్యే సేనాస్వామిభూతామింద్రాణీం సుపత్నీం పతివ్రతామహమశ్రవం। అపరఞ్చన అన్యదప్యేకమస్తి, అస్యా ఇంద్రాణ్యాః పతిర్జరసా న హి మరతే నైవ మ్రియతే। తత్రైవ యాజ్యామాహ "నాహమింద్రాణి రారణ సఖ్యుర్వృషాకపేర్ఋతే। యస్యేదమప్యꣳ హవిః ప్రియం దేవేషు గచ్ఛతి" ఇతి। హే ఇంద్రాణ్యహం సఖ్యుర్వృషాకపేర్ఋతే త్వత్ప్రియమిన్ద్రం వినాయం కమప్యన్యం దేవం న రారణ నైవ కీర్తయామి। యస్య మమ అప్యం అప్సుభవమిదం హవిః సోమపురోడాశాదికం ప్రియమిష్టం భూత్వా దేవేషు గచ్ఛతి సర్వాన్ దేవాన్ ప్రాప్నోతి, తాదృశోఽహమితి పూర్వత్రాన్వయః। ఇష్ట్యన్తరం విధత్తే "ఇంద్రాయ మన్యుమతే మనస్వతే పురోడాశమేకాదశకపాలం నిర్వపేత్సంగ్రామే సంయత్త ఇంద్రియేణ వై మన్యునా మనసా సంగ్రామం జయతీంద్రియమేవ మన్యుం మనస్వన్తగ్ం స్వేన భాగధేయేనోపధావతి స ఏవాస్మిన్నింద్రియం మన్యుం మనో దధాతి జయతి తగ్ం సంగ్రామం" (సం-కా-౨) ఇతి। మనస్వతే ఇత్యేతాయాం సంగ్రామే యుద్ధే సంయత్తే సమ్యక్ప్రవృత్తే

వృత్తే సతి ఇంద్రియేణ పాణిపాదాదీంద్రియపాటవేన, మన్యునా వైరివిషయకోపాధిక్యేన, మనసా పలాయనభీత్యాదివర్జనరూపేణ ధైర్యేణ। తత్ర పురోఽనువాక్యామాహ “యో జాత ఏవ ప్రథమో మనస్వాన్ దేవో దేవాన్ క్రతునా పర్యభూషత్। యస్య శుష్మాద్రోదసీ అభ్యసేతాం నృమ్ణస్య మహ్నా స జనాస ఇన్ద్రః” ఇతి। యో దేవ ఇన్ద్రో జాత ఏవ ఉత్పన్నమాత్ర ఏవ ప్రథమో దేవానాం మధ్యే ముఖ్యో మనస్వాన్ ధైర్యవాంశ్చ భూత్వా క్రతునా వృత్రవధాదికర్మణా దేవానన్యానగ్న్యాదీన్ పర్యభూషత్ అతిక్రాన్తవాన్, యస్యేన్ద్రస్య శుష్మాద్బలాద్రోదసీ ద్యావాపృథివ్యౌ అభ్యసేతాం అబిభీతాం। భ్యస భయ ఇతి ధాతుః। జనాసః హే జనాః స ఇన్ద్రో నృమ్ణస్య స్వకీయబలస్య మహ్నా మహిమ్నా యుష్మాన్ అవత్వితి శేషః। యాజ్యామాహ “ఆ తే మహ ఇన్ద్రోత్యుగ్ర సమన్యవో యత్సమరన్త సేనాః। పతాతి దిద్యున్నర్యస్య బాహ్వోః। మా తే మనో విష్వద్రియగ్వి చారీత్” ఇతి। ఉగ్ర హే ఇన్ద్ర ఆ సమన్తాత్తే తవ ఊతీ రక్షణం మహ అధికం యద్యస్మాద్రక్షణాదస్మదీయాః సేనాః సమన్యవః వైరివిషయ కోపయుక్తాః సత్యః సమరన్త సమ్యగరమన్త క్రీడామకుర్వన్ పరబలం నైవాగణయన్నిత్యర్థః। నర్యస్య * మనుష్యహితస్య తే తవ బాహ్వోర్దిద్యుత్ ఖడ్గాదిదీప్తిః పతాతి సర్వత్ర ప్రసరతి, తే మనో విష్వద్రియక్ బహుముఖం సత్ మా విచారీత్ మా విచరతు। పురోక్తామేవేష్టిం ఫలాన్తరాయ విధత్తే “ఏతామేవ నిర్వపేద్యో హతమనాః స్వయంపాప ఇవ స్యాదేతాని హి వా ఏతస్మాదపక్రాన్తాన్యథైవ హతమనాః స్వయంపాప ఇన్ద్రమేవ మన్యుమన్తం మనస్వన్తగ్ం స్వేన భాగధేయేనోపధావతి స ఏవాస్మిన్నిన్ద్రియం మన్యుం మనో దధాతి న హతమనాః స్వయం పాపో భవతి” (సంకా౨) ఇతి। యః పురుషో రోగేణ ద్రవ్యహాన్యాదినా వా హతమనా నష్టచిత్తః సన్ స్వయం పాప ఇవ భ్రాన్త ఇవ స్యాత్ ఏతస్మాత్పురుషాదేతాని ఇన్ద్రియమన్యుధైర్యాణి అపక్రాన్తాని। అథేదానీమేష పురుషో నష్టచిత్తః స్వయం భ్రాన్తో భవతి। తాదృశ ఏతామేవ నిర్వపేదితి పూర్వత్రాన్వయః, ఏత

* సచనర్యస్యేతి॥ కా॥

స్యామపీష్టాపూర్వోక్తైవయాజ్యానువాక్యే। ఇష్ట్యన్తరంవిధత్తే “ఇన్ద్రా
య దాత్రేపురోడాశమేకాదశ కపాలం నిర్వపేద్యః కామయేత దానకా
మా మే ప్రజాస్స్యురితీన్ద్రమేవ దాతారగ్ స్వేనభాగధేయేనోపధావతి
సపవాస్మైదానకామాః ప్రజాః కరోతి దానకామా అస్మై ప్రజాభవన్తి”
(సం-కాం-౨) ఇతి। తత్రపురోనువాక్యామాహ “మానో మర్ధీరాభరాద
ద్ధితన్నః ప్రదాశుషే దాతవే భూరియత్తే। నవ్యే దేష్ణే శస్తే అస్మింత ఉక్థే
ప్రబ్రవామ వయమిన్ద్రస్తువన్తః” ఇతి। హే ఇన్ద్ర నోఽస్మానస్మదీయాః ప్ర
జాశ్చ మా మర్ధీః కలహార్థినీర్మాకార్షీః। కిన్తు ప్రకర్షేణ దాశుషే హ
వ్యం దత్తవతే యజమానాయ దాతవే దాతుం తే త్వదీయం యద్భూరిధనం
సఞ్చితమస్తి తదాభర తదాహర। అహృత్యచ నోఽస్మభ్యం దద్ధి దేహి।
హే ఇన్ద్ర నవ్యే నూతనే దేష్ణే తద్దానసాధనే శస్తే ప్రశస్తేఽస్మిన్కర్మణి త ఉ
క్థే త్వదీయే శస్త్రే స్తువన్తః వయం ప్రబ్రవామ ప్రకర్షేణ ప్రార్థయామహే
తత్రైవయాజ్యామాహ “ఆతూభర మాకిరేతత్పరిష్ఠాద్విద్మాహి త్వా వ
సుపతిం వసూనాం। ఇన్ద్రయత్తే మాహినం దత్రమస్త్యస్మభ్యం తద్ధర్యశ్వ
ప్రయన్ధి” ఇతి। హే ఇన్ద్ర త్వం ఆతూభర ధనమాహరైవ యత్త్వయా
హృతం ధనం మాకిస్త్వైవ పరిష్ఠాత్ పరత్ర మాతిష్ఠతు। యస్మాత్త్వాం
వసూనాం వసుపతిరితి విద్మః కస్యచిదేవ ధనస్య పతిర్న భవసి, కిన్తు సర్వేషా
మితి వివక్షయా వసూనాం వసుపతిమిత్యుక్తం యస్మాదేవం విద్మః తస్మాదా
హరేత్యన్వయః। హే ఇన్ద్ర త్వదీయం మాహినం మహనీయం దత్రం దాత
వ్యం యద్ధనమస్తి హే హర్యశ్వ హరినామకాభ్యామశ్వాభ్యాముపేతేన్ద్ర
తద్ధనమస్మభ్యం ప్రయన్ధి ప్రయచ్ఛ। ఇష్ట్యన్తరం విధత్తే “ఇన్ద్రాయ ప్ర
దాత్రే పురోడాశమేకాదశ కపాలం నిర్వపేద్యస్మై ప్రత్తమివ సన్న ప్రద
యేతేన్ద్రమేవ ప్రదాతారగ్ స్వేనభాగధేయేనోపధావతి సపవాస్మై ప్ర
దాపయతి” (సం-౨కాం) ఇతి। ప్రదాత్రే ప్రదాపయిత్రే వాక్యస్యాన్తే ప్ర
దాపయతీతి శ్రవణాత్। యస్మాదుత్తమర్ణాయ ప్రతిగ్రహీత్రే దాయాదా
య వా అధమర్ణాదిః పురైవ ప్రకర్షేణ దత్తమిత్యేవం దాతవ్యం ధనమ

పలపతి, తద్ధనంస్వత్వేన వ్యవహ్రియతె వస్తుతస్తు నైవప్రత్తం। తాదృ
శఉత్తమర్ణాదినిర్వపేత్। తత్రపురోఽనువాక్యామాహ “ప్రదాతార
గ్ హవామహ ఇన్ద్రమాహవిషావయం। ఉభాహిహస్తావసునాపృణస్వ
ప్రయచ్ఛదక్షిణాదోతసవ్యాత్” ఇతి। ప్రకర్షేణ దాతారం దాపయి
తారమిన్ద్రం హవిషాయుక్తావయం ఆహవామహే ఆహ్వయామః। హే
ఇన్ద్రఉభావపిహస్తౌధనేనపృణస్వపూరయ, తతోమమాభిముఖ్యేనదక్షి
ణాద్ధస్తాత్ ప్రయచ్ఛ సవ్యాదస్యాభిముఖ్యేన ప్రయచ్ఛ। తత్ర యాజ్యా
మాహ “ప్రదాతావజ్రీవృషభస్తురాషాట్ఛుష్మీరాజావృత్రహా సోమపా
వా। అస్మిన్యజ్ఞేబర్హిష్యా నిషద్యాధాభవ యజమానాయశంయోః” ।
ప్రదాతా ప్రకర్షేణదాతా వజ్రీవజ్రవాన్ వృషభోఽభిమతానాంధనా
నాంవర్షితా తురాషాట్ శత్రూణాంశీఘ్రమభిభవితాశుష్మీ బలవాన్ రా
జాదీప్యమానో వృత్రహావృత్రంహతవాన్ సోమపావా సోమస్యపాతా,
ఈదృశస్త్వమస్మిన్యజ్ఞె బర్హిషివేద్యాస్తీర్ణదర్భే ఆనిషద్యాగత్యోపవి
శ్యాధానన్తరంశంసుఖకరః యోరనిష్టవియోజయితాభవ। ఇష్ట్యన్తరం
విధత్తే “ఇన్ద్రాయసుత్రాణ్ణే పురోడాశమెకాదశకపాలం నిర్వపేదపరు
ద్ధోవా పరుధ్యమానోవేన్ద్రమెవ సుత్రామాణగ్ స్వేనభాగధేయేనో
పధావతి సపవైనంత్రాయతేఽనపరుధ్యోభవతి” (సం-౨కాం) ఇతి। సు
త్రాణ్ణే సుష్ఠుత్రాత్రే, అపరుద్ధశ్చిరం రాజ్యాద్భ్రష్టః, అపరుధ్యమాన ఇ
దానీమెవభ్రంశ్యమానః, అనపరుధ్యోభ్రంశాపిపయః। తత్రపురోఽనువా
క్యామాహ “ఇన్ద్రస్సుత్రామాస్వవాగ్ అవోభిస్సుమృడీకోభవతు విశ్వ
వేదాః। బాధతాంద్వేషో అభయంకృణోతుసువీర్యస్య పతయస్స్యామ”
ఇతి। అయమిన్ద్రః సుత్రామాసుష్ఠుత్రాతాస్వవాన్ ధనవాన్ అవోభిః ర
క్షణైఃసుమృడీకః సుఖకరః విశ్వవేదాఃఅస్మదనుష్ఠితకృత్స్న పరిచర్యాభి
జ్ఞోభవతు। బాధతాం బాధమానానాస్మద్ద్వేషిణాం ద్వేషావిద్వేషిసఇ
న్ద్రోఽస్మాకమభయంకృణోతుకరోతు। తత్ప్రసాదాద్వయం సువీర్యస్య
వైర్యభిభవసామర్థ్యస్యపతయస్స్యామస్వామినోభవేమ। యాజ్యామా

హ “తస్యవయగ్ం సుమతౌ యజ్ఞియస్యాపిభద్రేసౌమనసేస్యామ। ససు త్రామాస్వవాగ్ం ఇన్ద్రో అస్మెఆరాచిద్ద్వేష స్సనుతర్యుయోతు” ఇతి। వయంయజ్ఞియస్యయజ్ఞసంబంధినస్తస్యేంద్రస్యసుమతావనుగ్రహాయుక్తా చిత్తేస్థితాభవేమ। అపిచభద్రే పరమమఙ్గళేసౌమనసే మనస్సమాధానే ఒవస్థితాస్స్యామ। సుత్రామాసుష్ఠుత్రాతాస్వవాన్ ధనవాన్ సఇన్ద్రః అస్మె అస్మాకం ద్వేషః ద్వేష్ట్రూన్ ఆరాచ్చిత్ దూరాదేవ యుయోతు పృథక్కరోతు। కీదృశానామస్మాకం సనుతః సనూనాం * హవిర్దా త్రాణాం। ఇత్యన్తరంవిధత్తే “ఇన్ద్రోవైసదృఙ్దేవతాభిరాసీత్ సనవ్యా వృతమగచ్ఛత్ సప్రజాపతి ముపాధావత్తస్మాఏతమైన్ద్రమేకాదశ కపా లంనిరవపత్తేనైవాస్మిన్నిన్ద్రియమదధాచ్ఛక్వరీయాజ్యానువాక్యేఅకరో ద్వజ్రోవైశక్వరీసఏనంవజ్రోభూత్యాఐన్ధసోఽభవత్ సోఽబిభేద్భూతఃప్ర మాధక్ష్యతీతి సప్రజాపతిం పునరుపాధావత్ సప్రజాపతి శ్శక్వర్యా అధిరే వతం నిరమిమీతశాన్త్యా అప్రదాహాయ” (సం-౨౯౦) ఇతి। పురా కదా చిదిన్ద్రోదేవతాభిరితరాభిస్సదృశఆసీత్ తదాధిపత్యలక్షణాంవ్యావృ త్తిం నప్రాప్తవాన్ కశ్చిదపిదేవపతదీయంభృత్యత్వం నాంగీచకార। సఇ న్ద్రోఖిన్నః ప్రజాపతిముపాజగామ, సప్రజాపతి ర్వ్యావృత్తి కామాయ తస్మాఇన్ద్రాయాతీతసృష్టిగతేన్ద్రదేవతాకమేకాదశకపాలం పురోడాశం నిరవపత్, సప్రజాపతిః స్వయమిన్ద్రస్యయజమానస్యయాగే ఆధ్వర్యవ మకరోత్, తేనైవయాగేనాస్మిన్ వ్యావృత్తికామేఇన్ద్రేసామర్థ్యం స్థాపి తవాన్, తత్సిద్ధ్యర్థంశక్వరీఛన్దసాయుక్తేద్వేఋచౌయాజ్యానువాక్యేఅక రోత్, యస్యప్రత్రప్రోష్వస్మాఇత్యేకైవశక్వరీతథాప్యావృత్త్యా సతీసైవశ క్వరీయాజ్యాపురోఽనువాక్యాచ భవిష్యతీతి। సాశక్వరీవజ్రరూపా సవజ్ర ఏవం వ్యావృత్తికామినమిన్ద్రంభూత్యైఆధిపత్యలక్షణాయైశ్వర్యాయ ఐన్ధ ప్రకాశితవాన్, సచేన్ద్రోఽధిపతిరభవత్, భూతః ఐశ్వర్యంప్రాప్తః సఇ

* సనుతామిలి- కా-పు. ౩-పారః-

న్ద్రః పునరబిభేదియమత్యుగ్రా శక్వరీ మాం ప్రధక్ష్యతీతి విచార్య తచ్ఛాన్త యే సఇన్ద్రః ప్రజాపతిం పునరుపాధావత్, స ప్రజాపతిః శక్వర్యా అధి అధి కత్వేన రేవతీం రేవతీర్నః సధమాద ఇత్యేతామృచం నిర్మితవాన్। కిమర్థం శక్వర్యా ఉగ్రత్వశాన్త్యా ఇన్ద్రస్యాప్రదాహాయ చ। ఐశ్వర్యయోగ్యరా జకుమారాదేరైశ్వర్యాప్రాప్తావైశ్వర్యప్రాప్త్యర్థమిష్టిమిదానీం విధత్తే “ యోఽలం శ్రియై సన్త్సదృఙ్సమానైః స్యాత్తస్మా ఏతమైన్ద్రమేకాదశక పాలం నిర్వపేదిన్ద్రమేవ స్వేన భాగధేయేనోపధావతి స ఏవాస్మిన్నిన్ద్రి యం దధాతి” (సం-౨కాం) ఇతి। యః పుమాన్ రాజకుమారాదిః శ్రియై ఐశ్వర్యాయ అలం సన్ సమర్థః సన్నపి తదైశ్వర్యం అప్రాప్య సమానైః సా ధారణైః ఐశ్వర్యరహితైః ప్రాణిభిః సదృశః స్యాత్, తస్మై తదర్థమియమి ష్టిః। తామేతామిష్టిం విధాయ యాజ్యానువాక్యే విధత్తే “ రేవతీ పురోఽ నువాక్యా భవతి శాన్త్యా అప్రదాహాయ శక్వరీ యాజ్యా వజ్రో వై శక్వరీ స ఏనం వజ్రో భూత్వా ఇన్ధే భవత్యేవ” ఇతి। రేవత్యాః పాఠస్తు “ రేవతీ ర్నః సధమాద ఇన్ద్రే సన్తు తువివాజాః। క్షుమన్తో యాభిర్మదేమ” ఇతి। రే వతీర్ధనవత్యః సధమాదః అస్మాభిః సహమాదయన్త్యో హర్షయుక్తాః, తువివాజాః బహ్వన్నోపేతాః శక్వరీప్రాపితదాహశాన్తిప్రదా ఆపో నో ఽస్మాకం స్వామిని ఇన్ద్రే సన్తు అస్మత్సుఖాయ తిష్ఠన్తు। యాభిరద్భిః సహ వ యం క్షుమన్తః శబ్దాయన్తః ఇన్ద్రం స్తువన్తో మదేమ హృష్టాః స్మః। శక్వ ర్యాః పాఠస్తు “ ప్రోష్వస్మై పురోరథమిన్ద్రాయ శూషమర్చత। అభీకే చి దులోకకృత్సఙ్గే సమత్సు వృత్రహా। అస్మాకం బోధి చోదితా నభన్తామన్యకే షాం। జ్యాకా అధి ధన్వసు” ఇతి। అస్మై ఇన్ద్రాయ అస్యేన్ద్రస్య పురోరథం రథస్య పురోభాగే శూషం బలం ప్రోష్వర్చత ప్రకర్షేణ సుష్ఠు పూజయత। క థం బలస్య పూజేత్యుచ్యతే। అయమిన్ద్రో వృత్రహా వైరిఘాతీ సమత్సు సఙ్గ్రా మేషు సఙ్గే యోద్ధృభిః వైరిభిస్సఙ్గే సతి సంయోగే సతి అభీకే చి దు హస్తం కామయమానేఽపి వైరిణి లోకకృత్ స్థితిం కరోత్యేవ నతు పలా యతే ఇత్థం బలస్య పూజా, తథా పూజిత ఇన్ద్రోఽస్మాకమితరవ్యావృత్తమే

చోదితా ప్రేరయితారః బోధిబుధ్యతాం సావధానో భవతు । అన్యకేషాం కుత్సితానాం వైరిణాం ధన్వసు అధిశ్రిత్యావర్తమానాజ్యాకాః కుత్సితాజ్యాః నభన్తాం నశ్యన్తు త్రుట్యన్త్విత్యర్థః॥

అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥

"అన్వహాన్వృజుమత్యైన్ద్రీ ఇన్ద్రాణీతిషు తచ్చరౌ ।
యోజాతో మన్యునా త్వైన్ద్రీ మానో దాత్ర్యను త్వైన్ద్రికే॥
ప్రదాప్రదాతునా త్వైన్ద్రీ ఇంద్రస్సుత్రామసంయుతే ।
రేవతీః శ్రీప్రదైన్ద్రీ స్యాదత్రమన్త్రాశ్చతుర్దశ"॥
వేదార్థస్యప్రకాశేన తమోహార్దం నివారయన్ ।
పుమర్థాంశ్చతురో దేయాద్విద్యాతీర్థమహేశ్వరః॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణ యజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే సప్తమప్రపాఠకే త్రయోదశోఽనువాకః॥ *॥

ఇతి శ్రీమద్రాజాధిరాజపరమేశ్వర వైదికమార్గప్రవర్తక శ్రీవీరబుక్క భూపాల సామ్రాజ్య ధురన్ధర శ్రీమత్సాయన మాధవాచార్య శ్రీ విద్యారణ్యమునివిరచిత వేదార్థ ప్రకాశ నామక తైత్తిరీయ యజుస్సంహితా భాష్యే ప్రథమ కాణ్డే సప్తమప్రపాఠకస్సంపూర్ణః॥

ఓం తత్సత్

శ్రీ

శ్రీగణేశాయనమః

అథ తైత్తిరీయసంహితాయాం,

ప్రథమకాణ్డేఽష్టమః ప్రపాఠకః.

శ్రీగురుభ్యోనమః

హరిః ఓమ్

అనుమత్యై పురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపతి ధేనుర్దక్షిణా యే ప్రత్యఞ్చః శమ్యాయా అవశీయన్తే తన్నైరృతమేకకపాలం కృష్ణం వాసః కృష్ణతూషం దక్షిణా వీహి స్వాహాహుతిం జుషాణ ఏష తే నిరృతే భాగో భూతే హవిష్మత్యసి ముఞ్చేమమగ్ంహసః స్వాహా నమో య ఇదం చకారాదిత్యం చరుం నిర్వపతి వరో దక్షిణాగ్నావైష్ణవమేకాదశకపాలం వామనో వహీ దక్షిణాగ్నీషోమీయం॥ ౧॥

ఏకాదశకపాలగ్ం హిరణ్యం దక్షిణైన్ద్రమేకాదశకపాలమృషభో వహీ దక్షిణాగ్నేయమష్టాకపాలమైన్ద్రం దధ్యృషభో వహీ దక్షిణైన్ద్రాగ్నం ద్వాదశకపాలం వైశ్వదేవం చరుం ప్రథమజో వత్సో దక్షిణా సౌమ్యగ్గ్ శ్యామాకం చరుం వాసో దక్షిణా సరస్వత్యై చరుగ్ం సరస్వతే చరుం మిథునౌ గావౌ దక్షిణా॥ ౨॥

అగ్నీషోమీయం చతుస్త్రిగ్ంశచ్చ॥ ౧॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే అష్టమప్రపాఠకే ప్రథమోఽనువాకః॥*॥

శ్రీ

శ్రీసరస్వత్యై నమః.

వేదార్థప్రకాశాఖ్యభాష్యే.

ప్రథమకాణ్డేఽష్టమప్రపాఠకప్రారమ్భః.

యస్య నిశ్వసితం వేదా యో వేదేభ్యోఽఖిలం జగత్।
నిర్మమే తమహం వన్దే విద్యాతీర్థమహేశ్వరం॥
ప్రపాఠకేఽథాష్టమేఽస్మిన్ రాజసూయో నిగద్యతే।
ద్వావింశత్యనువాకేషు వింశత్యా రాజసూయకే॥
అనేకాని ప్రధానాని కర్మాణి పిహితాన్యథ।
ద్వాభ్యాం సౌత్రామణీమన్త్రైః శమ్యాయాజ్యాశ్చ వర్ణితాః॥
అష్టమే మన్త్రకాణ్డస్థే కర్మణాం బహులత్వతః॥
తత్తత్సన్నిధయే ప్రోక్తా మన్త్రా విధిపురస్సరాః॥
అనూద్య తాన్విధీనర్థవాదో బ్రాహ్మణ ఈరితః।
సమ్ప్రదాయవిదోఽతోఽత్ర బ్రాహ్మణద్వయమూచిరే॥
బ్రాహ్మణం మన్త్రకాణ్డస్థవిధిజాతమితీరితం।
అనుబ్రాహ్మణమన్యత్తు కథితం సార్థవాదకం॥

తత్ర ప్రథమానువాకే ప్రథమం తావద్బ్రాహ్మణేన కర్మద్వయం విధీయతే "అనుమత్యై పురోడాశమష్టాదశకపాలం నిర్వపతి ధేనుర్దక్షిణా యే ప్రత్యఞ్చః శమ్యాయా అవశీయన్తే తం నైరృతమేకకపాలం కృష్ణం వాసః కృష్ణతూషం దక్షిణా" ఇతి। చతుర్దశీమిశ్రితాయాః పౌర్ణమాస్యా అభిమానిదేవతాఽనుమతిః, అమావాస్యా సినీవాలీ పౌర్ణమాస్యనుమతిరితి శ్రుతేః। కలాహీనే సానుమతిః పూర్ణే రాకా నిశాకర ఇత్యభిధానాత్। సా చానుమతిరత్ర దేవతా। పురోడాశో ద్రవ్యమిత్యేతదేకం కర్మ, దక్షిణాభిధానేన వక్ష్యమాణేభ్యః కర్మభ్యో భిన్నాధికారావగమాత్

త్। అస్మిన్కర్మణిపురోడాశార్థం తండులేషు పిష్యమాణేషు పశ్చిమాయాందిశి దృషదమభ్యా ధాతుమధః స్థాపితాయాః శమ్యాయాః పశ్చాద్యేతండులపిష్టలేశా అవశీయన్తే అధఃపతన్తి తల్లేశజాతంద్రవ్యంనిర్ఋతిదేవతాకం తదిదముపరంకర్మ, పృథగ్దక్షిణాభిధానాత్। కృష్ణం వాసోఽత్రదక్షిణా, తచ్చకృష్ణతూషంకృష్ణదశాన్తం। కేషాంచిద్వస్త్రాణాం వైచిత్ర్యాయదశాభాగముపేక్ష్యమధ్యమభాగ ఏవకాషాయ హారిద్రాదిభీరంజితో భవతి। తస్మాభూదితి కృష్ణతూషత్వేన విశేష్యతే। ఏతస్మిన్ ముఖ్యబ్రాహ్మణే ప్రధానంకర్మ విహితం। అనుబ్రాహ్మణంతుగ్రంథాన్తరే ప్రథమకాణ్డే షష్ఠసప్తమాష్టమప్రపాఠకరూపం।తత్రషష్ఠప్రపాఠకస్యాదావ్పూర్వోదాహృతంకర్మవిధిమనూద్యప్రశంసతి “అనుమత్యైపురోడాశమష్టాకపాలంనిర్వపతి। యేప్రత్యంచశ్శమ్యాయాఅవశీయన్తే। తన్నైర్ఋతమేకకపాలం। ఇయంవాఅనుమతిః। ఇయంనిర్ఋతిః” (బ్రా౧కా। ౬ప్ర।౧౮) ఇతి। భూమిర్ద్వివిధా శాలిగోధూమాది సర్వసస్యాఢ్యా తదయోగ్యా వా, తత్రాద్య భూమిరూపానుమతి ద్వితీయ భూమిరూపా నిర్ఋతిః। పశ్చాన్నిరుప్తస్యనైర్ఋతస్యానుమతాముత్తరకాలేన్యాయప్రాప్తం ప్రధాన యాగప్రచారం బాధితుం పూర్వకాలంవిధత్తే “నైర్ఋతేనపూర్వేణ ప్రచరతి। పాప్మానమేవనిర్ఋతిం పూర్వాం నిరవదయతే” (బ్రా) ఇతి। లోకేరుగ్ణానాం పురుషాణాం అనిష్టం రోగం ప్రథమం నివార్య పశ్చాదిష్టాశరీరపుష్టిస్సమ్పాద్యతే, తద్వదత్రాపి పాప్మానం ప్రతికూలాం నిర్ఋతిం ప్రథమతోభాగదానేన నివారయతి। విధివాక్యగతం కపాలైక్యమనూద్యప్రశంసతి “ఏకకపాలోభవతి। ఏకధైవ నిర్ఋతిం నిరవదయతే” (బ్రా) ఇతి। ఏకధైవైకేనైవప్రయత్నేన,కపాలబాహుల్యేహిప్రయత్నబాహుళ్యం ప్రసజ్యేతేతి।తత్త్విదమానుమతనైర్ఋతాదికమన్వారంభణీయాస్థానీయాత్ పవిత్రాఖ్యాదగ్నిష్టోమాదూర్ధ్వమనుష్ఠేయం। తథాత్రాపస్తంబఆహ “రాజాస్వర్గకామోరాజసూయేనయజేతగవాం

శతసహస్రం దక్షిణాగ్నిష్టోమస్య పంచాపవర్గస్య ప్రథమమహఃపంచసహస్రా
ణి పవిత్రే దదాతి త్రింశతమభిషేచనీయే త్రింశతం దశపేయే దశ కేశవపనీ
యే వింశతిం వ్యుష్టిద్విరాత్రే పంచ క్షత్రస్య ధృతావపి వా చత్వార్యభిషే
చనీయే ప్రతిసహస్రాణీతరాణ్యహాని షష్టిం శతాని సహస్రాణి వదాతి' ఇతి,
బహ్వృచబ్రాహ్మణం భవతి తథా దక్షిణా అతినయేద్యథా స్యాహాని సమ
కాలాని స్యుః। శేషమనుదిశతి 'శ్వోభూతఅనుమతాదిభిరష్టాభిరన్వహం
యజేత పింషన్నానుమతం పశ్చాదుత్తరతశ్చ వ్యవశాతయతి యే ప్రత్యంచ
శ్శమ్యాయా అవశీయంతే తం నైర్‌ఋతమేకకపాలం' ఇతి। 'అత్ర చ అనుమ
తమాసాద్య నైర్‌ఋతేన ప్రచరతి' ఇతి। బోధాయనోఽప్యేతదేవ విశదయతి,
రాజసూయేన యక్ష్యమాణో భవతి పురస్తాత్ ఫాల్గున్యై పౌర్ణమాస్యై చై
త్ర్యై వా పౌర్ణమాస్యా అమావాస్యేన హవిషేష్ట్వా దీక్షతే తస్య త్రిస్రో దీక్షా
స్తిస్ర ఉపసదః సప్తమ్యాం ప్రసూతః సన్తిష్ఠత ఏష ప్రాయణీయోఽగ్నిష్టోమః
చతుష్టోమస్సహస్రదక్షిణ ఉదవసనీయాంతోఽథాష్టమేఽహన్యనుమతం ని
ర్వపతి హవిర్గ్ పేష్యై ప్రయచ్ఛన్నాహ ప్రాచశ్చ ప్రతీచశ్చ వ్యవశాతయేతి
యే ప్రాంచశ్శమ్యాయా అవశీయంతే తానధ్వర్యుస్సమోప్య సంయుత్యాను
మతం శ్రపయతి అథ యే ప్రత్యంచశ్శమ్యాయా అవశీయంతే తాన్ప్రతిప్రస్థా
తా సమోప్య సంయుత్య నైర్‌ఋతం శ్రపయతి ఇతి చ। ప్రధానకర్మమాత్రాభి
ధాయకేన ముఖ్యబ్రాహ్మణేనోపేతే ప్రకృతే మన్త్రకాణ్డే నైర్‌ఋతయాగవి
ధిసన్నిధౌ వీహీత్యాదయస్త్రయో మన్త్రా ఆమ్నాతాస్తేషాం వినియోగం
బోధాయన ఆహ 'గార్హపత్యే స్రువాహుతిం జుహోతి "వీహి స్వా
హాహుతిం జుషాణః" ఇతి। అథ దక్షిణయా ద్వారోపనిష్క్రమ్య తాం దిశం
యన్తి యత్రాస్య స్వకృతమిరిణం స్యాత్ప్రదరో వా। తదేతదేకోల్ము
కముపసమాధాయాం గుష్ఠాభ్యాం పరిగృహ్య నైర్‌ఋతం జుహోతి "ఏ
ష తే నిర్‌ఋతే భాగో భూతే హవిష్మత్యసి ముంచేమమంహసః" స్వా
హేతి। అత్ర కృష్ణం వాసః కృష్ణతూషం నిదధాతి। అథాపో వ్యతిషిచ్య పరా

స్యపాత్రం నిదధాత్యనవేక్షమాణా ఆయన్త్యథ హస్తపాదాన్ ప్రక్షా
ళ్యైతేనైవపథాయధేతమేత్య గార్హపత్యే స్రువాహుతిం జుహోతి “
స్వాహానమోయఇదంచకార” ఇతి। అథానుమతెనసగ్స్థాంకరోతి ధేనుం
దదాతి’ ఇతి। హే గార్హపత్య స్వాహోతుభ్యం దత్తామాహుతిం జుషాణ
స్సేవమానోపీహిదక్షిణాందిశం జిగమిషుభిరస్మాభిర్విగతోభవ మాస్మాన
నూర్ధ్వాయ బాధిష్ఠాః। కృత్స్నాఙ్గవిధాయకె సార్థవాదేఽనుబ్రాహ్మణే
యథోక్తాహుతి విధిరన్వయవ్యతిరేకాభ్యామున్నీయతే “ యదహుత్వా
గార్హపత్యమీయుః। రుద్రోభూత్వాగ్నిరనూర్ధ్వాయ *అధ్వర్యుంచయ
జమానంచ హన్యాత్। వీహి స్వాహాహుతింజుషాణ ఇత్యాహ। ఆహుత్యై
వైనగ్ం శమయతి” (బ్రాం) యద్యదిరుద్రః క్రూరదేవః। రుద్రోవై క్రూర
ఇతిశ్రుతేః। “ నార్తిమార్ఛత్యధ్వర్యుర్నయజమానః” (బ్రాం) ఇతి।
అధ్వర్యు యజమానయో రార్తి నివారణాయ జుహుయాదిత్యర్థః।
దక్షిణాగ్నేరుల్ముకనయనంవిధత్తే “ ఏకోల్ముకేనయంతి। తద్ధినిరృత్యై భా
గధేయం” (బ్రాం) ఇతి। ఉల్ముకేనయుక్తా ఇత్యధ్యాహారః, నిరృతే రేకో
ల్ముకప్రియత్వమర్థ వాదాన్తరగతం హిశబ్దేనసూచ్యతే। దక్షిణ పశ్చిమ
యోరవాంతరదేశమంగుళనిర్దేశేన విధత్తే “ ఇమాందిశంయంతి। ఏషా
వైనిరృత్యైదిక్। స్వాయామేవదిశినిరృతిం నిరవదయతే” (బ్రాం)
ఇతి। నీతస్యోల్ముకస్యస్థాపనాయదేశవిశేషం విధత్తే “ స్వకృత ఇరిణే జు
హోతి ప్రదరేవా। ఏతద్వై నిరృత్యా ఆయతనం। స్వఏవా యత
నేనిరృతిం నిరవదయతే (బ్రాం) ఇతి। నీతస్యోల్ముకస్యస్థాపనాయ దేశ
విశేషం విధత్తే “ స్వకృత ఇరిణే జుహోతి ప్రదరేవా। ఏతద్వైని
రృత్యా ఆయతనం। స్వఏవా యతనే నిరృతిం నిర వదయతే”
(బ్రాం) ఇతి। ఇరిణమూషరక్షేత్రం, తచ్చ స్వకృతం స్వ
తస్సిద్ధం నతుయత్నకృతశ్ఛిద్రాదాయో షాః ప్రక్షిప్తాః। ప్రదరం

* అమర్థాయేతి పాఠాన్తరం.

స్వవతిస్సిద్ధం భూచ్ఛిద్రం। ద్వితీయమన్త్రస్యాయమర్థః । హే నిఋతే
పాప్మదేవతే ఏష ఏకకపాలపురోడాశస్తవ భాగః, హే భూతే స్వకీయ
భాగే పరితోషేణాస్మదీయైశ్వర్య హేతోః త్వమిదానీం హవిష్మత్యసి ।
అత ఇమం యజమానమంహసో దారిద్ర్య ప్రదాత్పాప్మనో ముంచ । అత్రస్వా
హాకారో బోధాయనేనాధ్యాహృతః। నిఋతిముద్దిశ్య ప్రత్యక్షమేవ భాగం
సమర్పయితు మేతచ్ఛబ్ద ఇత్యభిప్రేత్య వ్యాచష్టే “ఏష తే నిఋతే భాగ
ఇత్యాహ। నిర్దిశత్యేవైనాం” (బ్రాం) ఇతి। భూతిశబ్దేన నిఋతిపరా
మర్శస్యాభిప్రాయమాహ “భూతే హవిష్మత్యసీత్యాహ । భూతిమేవో
పావర్తతే” (బ్రాం) ఇతి। ప్రాప్నోతీత్యర్థః। మన్త్రసామర్థ్యాత్సర్వధా
ముంచతీత్యముమభిప్రాయం దర్శయతి “ముంచేమమగ్ంహస ఇత్యాహ।అ
గ్ంహస ఏవైనం ముంచతి” (బ్రాం) ఇతి। చోదకప్రాప్తం జుహ్వా హోమా
మనుపవదితుం విధత్తే “అంగుష్ఠాభ్యాం జుహోతి । అన్తత ఏవ నిఋ
తిం నిరవదయతే” (బ్రాం) ఇతి। అన్తత ఏవ హస్తాగ్రేణైవ నిఋతిమపసా
రితవాన్భవతి। ముఖ్యబ్రాహ్మణే విహితాం దక్షిణాం ప్రశంసతి “కృష్ణం
వాసః కృష్ణతూషం దక్షిణా। ఏతద్వై నిర్‌ఋత్యై రూపం। రూపేణైవ నిఋతిం
నిరవదయతే (బ్రాం) ఇతి। రాక్షసజాతేః పాపరూపాయా నిఋతే దే
హః కృష్ణవర్ణః। పృష్ఠభాగదర్శనరహితం ప్రత్యాగమనం విధత్తే“ అ
ప్రతీక్షమాయన్తి । నిఋత్యా అన్తర్హిత్యై” (బ్రాం) ఇతి।అదర్శనా
యేత్యర్థః । తృతీయ మన్త్రస్యాయమర్థః। యో గార్హపత్య ఇదమ
స్మాభిర్వీహీతిశబ్దేన ప్రార్థిత మనుష్ఠానం తథైవ చకార
తస్మై స్వాహా హవిర్దత్తం నమస్కారశ్చ కృతః । విధత్తే
“ స్వాహా నమో య ఇదం చకారేతి పునరేత్య గార్హపత్యే జుహో
తి। ఆహుత్యైవ నమస్యంతో గార్హపత్యముపావర్తంతే” (బ్రాం) ఇతి।
నైఋతప్రచారాదూర్ధ్వం లబ్ధావసరస్యానుమతహవిషః ప్రచారం విధత్తే
“ అనుమతేన ప్రచరతి? ఇయం వా అనుమతిః। ఇయమేవాస్మై రాజ్యమనుమ
న్యతే” (బ్రాం) ఇతి, సర్వసస్యాఢ్యాయాం భూమావయమను మతిశబ్దో

ఽన్వర్థా ఇత్యభిప్రాయః । నవసూతికాయా గోర్దానం ప్రశంసతి “ ధే
నుర్దక్షిణా। ఇమామేవ ధేనుం కురుతే” (బ్రాం) ఇతి। ఇమామేవానుమ
తిరూపాం భూమిమేవ। అనుమత్యాదిభిరష్టాభిరితి యదుదాహృతం తత్రై
కస్మిన్దినేఽనుష్ఠితాదానుమతాదన్యాన్త్రైషేణదినాన్తరేష్వనుష్ఠేయా
నాదిత్యాదీన్ సప్తముఖ్యాన్యాగాన్ విధత్తే “ ఆదిత్యంచరుంనిర్వపతి
వరోదక్షిణాగ్నావైష్ణవమేకాదశ కపాలం వామనోవహీ దక్షిణాగ్నీషో
మీయమేకాదశకపాలగ్ం హిరణ్యం దక్షిణైంద్రమేకాదశకపాలమృషభో
వహీదక్షిణాగ్నేయమష్టాకపాలమైంద్రం దధ్యృషభోవహీ దక్షిణైంద్రా
గ్నం ద్వాదశ కపాలం వైశ్వదేవం చరుం ప్రథమజో వత్సో దక్షిణా
సౌమ్యగ్ం శ్యామాకం చరుం వాసోదక్షిణా సరస్వత్యై చరుగ్ం సర
స్వతే చరుం మిథునౌగావౌ దక్షిణా” ఇతి । గౌర్వై వరఇతి సూత్ర
కారేణోదాహృతత్వాత్ వరో గౌః, వహీ భారవాహీ బలీవర్దః, ఋ
షభస్సేచనసమర్థష్షండః। ఆగ్నేయైంద్రాభ్యాంహవిర్భ్యాముపేత ఏకో
యాగః। ఐంద్రాగ్నవైశ్వదేవసౌమ్యైస్త్రిభిర్హవిర్భిర్యుక్త ఆగ్రయ
ణరూప ఏక ఏవ యాగః। సరస్వతీసరస్వద్దేవతాభ్యాం హవిర్భ్యాం యు
క్తో యాగ ఏకః। తదేవమాదిత్యాదయస్సప్తసంపద్యన్తే। అదితి దేవతాకం
కర్మ ప్రశంసతి “ ఆదిత్యంచరుంనిర్వపతి। ఉభయీష్వేవప్రజాస్వభిషిచ్య
తే। దైవీషుచమానుషీషుచ” (బ్రాం) ఇతి। అనుమతి ర్మానుషభూమిః।
అతఏవరాజ్యమనుమన్యత ఇత్యుక్తంభవతి। అదితిర్దేవభూమి రిత్యభిప్రే
త్యదైవీషుప్రజాస్వభిషేకం దర్శయతి। అతఃపూర్వరాజ్యేనసహ సము
చ్చిత్యోభయీష్విత్యుచ్యతే। శ్రేష్ఠస్యగోర్దానం ప్రశంసతి “ వరోదక్షి
ణా। వరోహిరాజ్యగ్ం సమృద్ధ్యై” (బ్రాం) ఇతి। వరశ్శ్రేష్ఠోగౌః తస్యరాజ
గృహార్హత్వాత్ రాజ్యత్వం। అగ్నింవిష్ణుంచపృథక్ప్రశంసతి “ ఆగ్నా
వైష్ణవమేకాదశకపాలం నిర్వపతి। అగ్నిస్సర్వాదేవతాః। విష్ణుర్యజ్ఞః।
దేవతాశ్చైవయజ్ఞంచావరున్ధే” (బ్రాం) ఇతి। అగ్నిస్సర్వదేవతా రూప

త్వ మన్యత్రోపపాదితం। “ తే దేవా అగ్నౌ తనూస్సన్న్యదధత । తస్మాదా
హురగ్నిస్సర్వా దేవతాః” ఇతి। పునరప్యన్యత్రామ్నాతం “ తే దేవా బిభ్య
తో౽గ్నిం ప్రావిశన్ తస్మాదాహురగ్నిస్సర్వా దేవతాః ఇతి । ఫలవ్యా
పిత్వాద్యజ్ఞస్య విష్ణుత్వం । అగ్నావిష్ణ్వోశ్చ ప్రీతికరం వహిత్వం వామనత్వ
శ్చ దర్శయతి “ వామనో వహీ దక్షిణా। యద్వహీ। తేనాగ్నేయః। యద్వా
మనః । తేన వైష్ణవస్సమృద్ధ్యై” (బ్రాం) ఇతి। అగ్నీషోమీయస్య వైరిఘాతి
త్వం యాజమానమన్త్రే బ్రాహ్మణయోర్వృత్రవధ బ్రాహ్మణే చ ప్రసిద్ధమి
త్యభిప్రేత్యాహ “ అగ్నీషోమీయమేకాదశకపాలం నిర్వపతి । అగ్నీషో
మాభ్యాం వా ఇన్ద్రో వృత్రమహన్నితి । యదగ్నీషోమీయ మేకాదశకపా
లం నిర్వపతి। వార్త్రఘ్నమేవ విజిత్యై” (బ్రాం) ఇతి। తత్కర్మ శత్రుఘ్న
మేవ భూత్వా విజయాయ పర్యాప్తం భవతి । హిరణ్యస్య సమృద్ధి హేతు
త్వం లోకప్రసిద్ధమేవ దర్శయతి “ హిరణ్యం దక్షిణా సమృద్ధ్యై” (బ్రాం)
ఇతి। ముఖ్యబ్రాహ్మణగతేనైన్ద్రేణ సహ వికల్పితమైన్ద్రాగ్నం ప్రస్తౌతి “ ఇం
ద్రో వృత్రగ్ం హత్వా। దేవతాభిశ్చేన్ద్రియేణ చ వ్యార్ధ్యత। స ఏతమైన్ద్రాగ్న
మేకాదశకపాలమపశ్యత్ । తం నిరవపత్ । తేన వై స దేవతాశ్చేన్ద్రియం
చావరున్ధే” (బ్రాం) ఇతి । వ్యార్ధ్యత వ్యృద్ధో వియుక్తో౽భూత్ । విధత్తే
“ యదైన్ద్రాగ్నమేకాదశకపాలం నిర్వపతి। దేవతాశ్చైవ తేనేన్ద్రియం చ
యజమానో౽వరున్ధే” (బ్రాం) ఇతి । దేవద్వయప్రీత్యర్థం గుణద్వయ
మిత్యేతద్దర్శయతి “ ఋషభో వహీ దక్షిణా। యద్వహీ। తేనాగ్నేయః। య
దృషభః। తేనైన్ద్రస్సమృద్ధ్యై” (బ్రాం) ఇతి। ఏకస్మిన్యాగే విహితం హవి
ర్ద్వయం గోగతం గుణద్వయం చ పృథక్ప్రశంసతి “ ఆగ్నేయమష్టాకపా
లం నిర్వపతి। ఐన్ద్రం దధి। యదాగ్నేయో భవతి। అగ్నిర్వై యజ్ఞముఖం।
యజ్ఞముఖమేవర్ధిం పురస్తాద్ధత్తే। యదైన్ద్రం దధి। ఇన్ద్రియమేవావరు
న్ధే । ఋషభో వహీ దక్షిణా। యద్వహీ। తేనాగ్నేయః। యదృషభః। తేనైన్
ద్రస్సమృద్ధ్యై” (బ్రాం) ఇతి। అగ్నిమన్తరేణ యజ్ఞస్యాప్రవృత్తేరగ్నేర్యజ్ఞ

ముఖత్వం, తాదృశాగ్నేః ప్రథమహవిష్ప్రదానేన యాగస్యాప్యేవ సమృద్ధిం ధృతవాన్భవతి। హవిర్ద్వయేయే దక్షిణాద్వయే హూయమాణేఽపి కర్మైకత్వసిద్ధ్యర్థమాగ్రయణవతీం సంఘరూపాం విధాతుం ప్రస్తౌతి ‘‘యావతీర్వై ప్రజా ఓషధీనామహుతా నాశ్నన్తి। తాః పరాభవన్తి’’ (బ్రాం) ఇతి। యావత్య ఓషధీనాం సంబంధిన్య ఇతి శేషః। విధత్తే ‘‘ఆగ్రయణం భవతి హుతాద్యాయ। యజమానస్యాపరాభావాయ’’ (బ్రాం) ఇతి। తస్మిన్సంఘే స్థితస్యైంద్రాగ్నస్యోపాఖ్యానేన జయహేతుత్వం దర్శయతి ‘‘దేవా వా ఓషధీష్వాజిమయుః। తా ఇంద్రాగ్నీ ఉదజయతాం। తావేతమైంద్రాగ్నం ద్వాదశకపాలం నిరవృణాతాం। యదైంద్రాగ్నో భవత్యుజ్జిత్యై’’ (బ్రాం) ఇతి। మాససామాన్యేన కపాలసంఖ్యాం ప్రశంసతి ‘‘ద్వాదశకపాలో భవతి। ద్వాదశ మాసాస్సంవత్సరః। సంవత్సరేణైవాస్మా అన్నమవరుంధే’’ (బ్రాం) ఇతి। వైశ్వదేవమన్నం రుచిహేతురిత్యేతద్దర్శయతి ‘‘వైశ్వదేవశ్చరుర్భవతి। వైశ్వదేవం వా అన్నం। అన్నమేవాస్మై స్వదయతి’’ (బ్రాం) ఇతి। ప్రథమజస్య జనిష్యమాణవత్సాపేక్షయా సమృద్ధిహేతుత్వమిత్యాహ ‘‘ప్రథమజో వత్సో దక్షిణా సమృద్ధ్యై’’ (బ్రాం) ఇతి। తృతీయహవిషస్సోమదేవతాయాః స్వీకారే కారణమాహ ‘‘సౌమ్యగ్ శ్యామాకం చరుం నిర్వపతి। సోమో వా అకృష్టపచ్యస్య రాజా। అకృష్టపచ్యమేవాస్మై స్వదయతి’’ (బ్రాం) ఇతి। ప్రతిగ్రహమంత్రే సోమాయ వాస ఇతి శ్రుతిమనుసంధాయ దక్షిణాం ప్రశంసతి ‘‘వాసో దక్షిణా। సౌమ్యగ్ం హి దేవతయా వాసస్సమృద్ధ్యై’’ (బ్రాం) ఇతి। సమృద్ధిహేతుత్వేన సరస్వతీసరస్వతో చరుమిథునదక్షిణాం చ ప్రశంసతి ‘‘సరస్వత్యై చరుం నిర్వపతి। సరస్వతే చరుం। మిథునమేవావరుంధే। మిథునౌ గావౌ దక్షిణా సమృద్ధ్యై’’ (బ్రాం) ఇతి। అత్ర ద్రవ్యదేవతా సంబంధానామష్టభ్యోఽధికత్వాద్యాగేష్వష్టాధిక్యశంకాభ్రమవారణాయాష్టసంఖ్యాం విధాతుం ప్రస్తౌతి ‘‘ఏతి వా ఏష యజ్ఞముఖాదృద్ధ్యై। యోఽగ్నేర్దేవతాయా ఏతి’’ (బ్రాం) ఇతి। ఏతి పృథగ్భవత్యపగచ్ఛతీత్యర్థః। వక్ష్యమాణప్రకారేణాగ్నేరష్ట

త్వ సంఖ్యాత్మకత్వాత్తత్సంఖ్యయా అపగమ ఏవాగ్ని సకాశాదపగమః, యోఽగ్నేరపగచ్ఛతి స యజ్ఞ ముఖాద్యజ్ఞ ప్రారంభాదృద్ధ్యా యజ్ఞసమాప్తేశ్చాపగచ్ఛతి । విధత్తే “అష్టావేతాని హవీꣳషి భవన్తి । అష్టాక్షరా గాయత్రీ । గాయత్రోఽగ్నిః । తేనైవయజ్ఞముఖాదృద్ధ్యా అగ్నే దేవతాభ్యోనైతి” (బ్రాం) ఇతి । గాయత్ర్యా అగ్నేశ్చముఖజత్వేన సహోత్పన్నత్వ లక్షణస్సంబంధః । తేనైవ తేషాం హవిశ్శబ్దవాచ్యానాం కర్మణామష్టత్వేన యజ్ఞప్రారంభ సమాప్తిభ్యామగ్నిదేవతాయాశ్చ నాపగచ్ఛతి।

“ తత్రవిధివివేకసహితోవినియోగసంగ్రహః

“ ఆదావానుమతంతస్యనుర్థ్యైనైఋతమత్రచ।
వీహీత్యాద్యాస్త్రయోమన్త్రావినియోగస్తువర్ణ్యతే॥
వీహ్యేషనమఇత్యగ్నిప్రదరాగ్నిషుహూయతే।
సహైవానుమతేనాష్టౌయాగాఃప్రథమఈరితాః” ఇతి ॥

అథ మీమాంసా.

చతుర్థాధ్యాయస్యచతుర్థపాదేచిన్తితం।

“ రాజసూయేఽనుమత్యాదిదేవనాదిచతేఉభే।
ముఖ్యేఉతైకముఖ్యత్వంస్యాదాద్యఃప్రక్రియైక్యతః॥
యాగానాంరాజసూయత్వాదంగిత్వంఫలవత్త్వతః॥
దేవనాద్యఫలంయత్తదంగంఫలవతోయజేః” ఇతి ।

రాజసూయప్రకరణేయాగరూపా అనుమత్యాదయో బహ్వ్య ఇష్టయః శ్రుతాః।అనుమత్యైపురోడాశమష్టాకపాలంనిర్వపతి। నైఋతమేకకపాలం। ఆదిత్యంచరుంనిర్వపతి।ఆగ్నావైష్ణవ మేకాదశకపాలమిత్యాదయః। యథైతాఇష్టయః తథాపశవోఽపిశ్రుతాః। ఆదిత్యాం మల్హాం గర్భిణీ మాలభతే మారుతీంపృశ్నిం పష్ఠౌహీమితి । మల్హామణిలాగలే స్తనయుక్తేత్యర్థః । తస్యాఅదితిదేవతా। పృశ్నిరల్పతనుః। తస్యామరుతో

దేవతాః । యావతావయసా వర్షత్రయరూపేణపృష్ఠే భారం వోఢుం శక్తిర్భవతి తావద్వయసావస్థోహీ । ఏవ మభిషేచనీయాదయస్సోమయాగాః శ్రుతాః। తథావల్మీకవపాయాం హోమ ఇత్యాదయో దర్విహోమాశ్శ్రుతాః । యద్యైవఇష్టిపశుసోమదర్విహోమాశ్చతుర్విధా యాగరూపా ఏవమయాగరూపా అపిద్యూతాదయశ్శ్రుతాఽపష్ఠౌహీం దీవ్యతి అక్షైర్దీవ్యతిరాజన్యంజినాతి శౌనశ్శేఫమాఖ్యాపయత ఇత్యేవమాదయః । తత్రయాగా యథా ముఖ్యాస్తథా దేవనాదీనామపి ముఖ్యత్వం యుక్తం ప్రకరణపాఠస్యోభయత్ర సమానత్వాదితి ప్రాప్తేబ్రూమః । రాజా స్వారాజ్యకామోరాజసూయేన యజేతేత్యత్రాఖ్యాత వాచ్యాయాం భావనాయాం ధాతువాచ్యోయాగః కరణంరాజసూయశబ్దశ్చప్రసిద్ధార్థత్వాద్యాగసామానాధికరణ్యేన తన్నామధేయం భవతి। తథాసతిరాజసూయేనయాగేన స్వారాజ్యంభావయేదితి వాక్యార్థపర్యవసానాత్। అనుమత్యాదీనాంయాగానామేవ ఫలవత్త్వాదంగిత్వం తత్సన్నిధావామ్నాయమానమఫలం దేవనాదికం యాగాఙ్గం ।

దశమాధ్యాయస్యప్రథమపాదేచిన్తితం॥

« సాకిమస్త్యనుమత్యాదౌనవాఽస్త్యంగిన్యుపక్రమాత్ ।
సంఘస్యోపక్రమోనేష్టాద్వారలోపాన్నసాభవేత్" ॥

అనుమత్యైపురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపతీత్యాదినా రాజసూయే దర్శపూర్ణమాసేష్టి వికృతయో బహ్వ్యో విహితాస్తాసు ఆరంభణీయాస్తినవేతి సందేహః । దీక్షణీయాదివదనుమత్యాదీనామన్యాంగత్వాభావాత్ సోమయాగవత్ స్వప్రధానాంగిత్వేనోపక్రమసంభవాత్ తద్వారేణారంభణీయాస్తీతిపూర్వపక్షః। యద్యప్యంగిభూతా అనుమత్యాదయస్తథాప్యేకైకస్యాఇష్టేఃపృథగారంభో నాస్తి అన్యథాప్రధానేష్వాగ్నేయాదిష్వన్వారంభణీయాయాః షట్కృత్వోఽనుష్ఠానం ప్రసజ్యేత। అథోచ్యతే ప్రధానానాం షణ్ణామాగ్నేయాదీనాం సంఘస్య దర్శపూర్ణమాసేష్టిత్వాత్ తస్యైకఆరంభ ఇతి। తర్హ్యత్రాపీష్టిపశుసోమ

దర్విహోమరూపాణామనేకేషాం ప్రధానానాం సంఘస్య రాజసూయత్వాత్ సంఘస్యైవ క్రమోఽస్తు, నచాసౌ సంఘో దర్శపూర్ణమాసవికృతిర్యేన తత్రారంభణీయాం శంకేత। అస్తి చాత్రాపరః సర్వారంభాధారో యాగః, అగ్నిష్టోమమగ్రే జ్యోతిష్టోమమాహరతీతి। జ్యోతిష్టోమావాంతరసంస్థాభేదరూపస్య అగ్నిష్టోమస్యామ్నాతత్వాత్తస్మాదనుమత్యాదిష్విష్టిషు ఆరంభద్వారలోపాత్ సారంభణీయా న భవేత్।

॥ ॥తత్రైవ తృతీయపాదేఽన్యచ్చింతితం॥ ॥

“ వాసోవత్సం సముచ్చేయమన్వాహార్యేణ వా న వా।
అవిరోధాత్సముచ్చేయం నకార్యైక్యాద్విరోధతః” ॥

ఆగ్రయణే శ్రూయతే ‘ వాసో దక్షిణా వత్సః ప్రథమజో దక్షిణా’ ఇతి। తదేతత్ప్రకృతేనాన్వాహార్యేణ సహ విరోధాభావాత్సముచ్చీయత ఇతి మందస్య పూర్వపక్షః। ఏకకార్యత్వేన విరోధిత్వాన్న సముచ్చయః కింతు బాధ ఇతి రాద్ధాంతః।

॥ ॥అత్రైవాన్యచ్చింతితం॥ ॥

“ అన్వాహార్యస్య ధర్మోఽత్ర న కార్యః క్రియతేఽథవా ।
న తద్ధర్మత్వతో మైవం సాధనత్వప్రయుక్తితః” ॥

సంత్యన్వాహార్యధర్మాస్తాన్ కల్పసూత్రకార ఉదాజహార ‘ దక్షిణస్యోపహర్తవై’ ఇతి సంప్రేష్యతి। యే బ్రాహ్మణా ఉత్తరతస్తాన్ యజమాన ఆహ ‘ దక్షిణతః పరేత’ ఇతి తేభ్యోఽన్వాహార్యం దదాతి‘ బ్రాహ్మణా అయం వ ఓదనః’ ఇతి। ప్రతిగృహ్ణతః ‘ ఉత్తరతః పరేత’ ఇతి సంప్రేష్యతి । సోఽయం ధర్మో వాసోవత్సే న కార్యస్తస్యాన్వాహార్యనిమిత్తత్వాత్। మైవం। అన్వాహార్యస్య దక్షిణారూపత్వేనానతి సాధనత్వప్రయుక్త్యా తద్ధర్మాః క్రియంతే। తత్సాధనత్వం వాసోవత్సేఽపి సమానం తస్మాదత్రాపి సంతి తే ధర్మాః।

॥ ॥అత్రైవాన్యచ్చింతితం॥ ॥

“ పాకోఽస్తి నో వా వత్సే స్యాదన్వాహార్యస్య దర్శనాత్ ।
న వత్సవాశాదశ్రౌతీ దక్షిణా మాంసదానతః” ॥

అన్వాహార్యేపాకోఽస్తి పూర్వన్యాయేన తద్ధర్మాతిదేశాద్వత్సేఽపి పాకస్స్యాదితిచేన్న వత్సనాశప్రసంగాత్ । అస్త్వితిచేన్న, తథాసతి మాంసదానేన శ్రుతహాన్యశ్రుతకల్పనే ప్రసజ్యేయాతాం తస్మాన్నాస్తివత్సపాకః ।

॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥ ॥

“ వాససోఽస్తినవాపాకోఽవినాశాభావతోఽస్త్యసౌ ।
వైయర్థ్యాదప్యశక్యత్వాత్పాకోవాససినోచితః” ॥

వాససఉష్ణోదకభాండప్రక్షేపేణ వత్సస్యేవవినాశోనాస్తి । తస్మాదన్వాహార్యవత్పాకోఽస్తీతిచేత్ ।మైవం। ఓదనత్వాద్ధ్యాహి పాకః । నహివాససస్సహస్రధా పచ్యమానస్యౌదనతా సమ్భవతి నచపాకః కర్తుంశక్యతే । నహ్యుష్ణోదకసంబంధః పాకశబ్దార్థః కింతుతండులాదీనాం విక్లిత్తింజనయితుంకృతః పురుషయత్నః । నచవిక్లిత్తిర్వాససోఽస్తి తస్మాదతిదిష్టః పాకోబాధ్యతే।

॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥ ॥

“ అభిఘారోఽస్తినోవాత్రశక్యత్వాద్వత్సవాససోః।
అస్త్వన్వాహార్యవన్నైవంస్యాదుత్పత్త్యసంభవాత్” ॥

స్పష్టోఽర్థః।

॥ ॥సప్తమాధ్యాయస్యతృతీయపాదేచిన్తితం॥ ॥

వాసోఽనసీవానతక్షణాతిదేశకరేనవా।
ఆద్యఃక్రియానిమిత్తత్వాజ్జాతివాచిత్వతోఽన్తిమః” ॥

వాసోదదాత్యనో దదాతీతి శ్రూయతే । తత్ర యూపశబ్దస్య యథా శాస్త్రీయచ్ఛేదనతక్షణాది క్రియా ప్రవృత్తినిమిత్తంతథా వాసశ్శబ్దస్యలౌకికీ తువిన్దకర్తృకీ తన్తువాయక్రియా। అనశ్శబ్దస్య వర్ధకికర్తృకాదారుతక్షణాదిక్రియా । తస్మాద్వాసోఽనశ్శబ్దయోః క్రియాతిదేశకత్వాద్వానతక్షణౌకారయిత్వాతదుభయందాతవ్యమితిచేత్ ।న। గవాశ్వాదిశబ్దవత్

జాతివాచిత్వాత్ । పాచకాదిశబ్దానాం క్రియాముపలక్ష్య ప్రయుజ్యమాన
త్వాత్క్రియైవ ప్రవృత్తినిమిత్తం వా న శ్శకటాదిషు క్రియామనుపలక్ష్యాపి
జాతిముపలక్ష్య శబ్దం ప్రయుంజతే తస్మాద్వాపో నశ్శబ్దాన క్రియామభిదిశతః।

॥ ॥ద్వాదశాధ్యాయస్య ద్వితీయపాదే చిన్తితం॥ ॥

"బర్హిరాగ్రయణే కించిత్ ప్రసూనం బాహులత్వతః ।
ప్రాథమ్యాచ్చాగ్నిమోర్మైవ న లోపా త్కాంస్య భోజివత్" ॥

ఐంద్రాగ్నవైశ్వదేవద్యావాపృథివ్యయాగా ఆగ్రయణేష్టౌ సహప్రయుజ్యంతే। తత్రైంద్రాగ్నవైశ్వదేవయోర్బర్హిర్మాత్రం చోదకప్రాప్తం తత్ప్రకృతౌ బర్హిర్విశేషస్యానుక్తత్వాత్। ద్యావాపృథివ్యే తు స్వప్రకృత్యనుసారేణ ప్రసూనం బర్హిః ప్రతిదిశ్యతే। ప్రసూనం పుష్పితం లూనశేషాన్మూలాత్పునరుత్పన్నం వా । తత్రాగ్రయణే యత్కించిద్బర్హిర్మాత్రమాహర్తవ్యం, ఐంద్రాగ్నవైశ్వదేవయోరనేకత్వేన ప్రథమత్వేన చ తదానుగుణ్యస్య న్యాయ్యత్వాదితి ప్రాప్తే బ్రూమః । బర్హిరన్తర స్వీకారే ద్యావాపృథివ్యే ప్రమాణప్రాప్తః ప్రసూననియమో లుప్యేత। ప్రసూనస్వీకారే త్వైంద్రాగ్నవైశ్వదేవయోర్న కించిల్లుప్యేత తస్మాదలోపాయ కాంస్యభోజిన్యాయేన ప్రసూనమేవ కర్తవ్యం । శిష్యస్య కాంస్యభోజనవ్రతమస్తి గురోస్తు తన్నాస్తి తయోస్తు సహభోజనే యథోపసర్జనమపి శిష్యమనుసృత్య వ్రతమలోపయితుం కాంస్యమాద్రియతే తథాత్రాపి ద్రష్టవ్యం।

॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥ ॥

"ద్యావాపృథివ్యస్తంత్రీ స్యాత్సర్వే వా తంత్రిణోఽగ్రిమః ।
ప్రైషన్యాయాత్ప్రసూనస్య తంత్రిత్వాచ్చోదకత్వతః ॥
ప్రసూనత్వం నోపదిష్టమవిరోధాత్సమాశ్రితం।
తంత్రిత్వం నియతౌ శక్తం నాఽతస్సర్వేఽత్ర తంత్రిణః" ॥

యథా మైత్రావరుణప్రైషమన్త్రవికారస్య పశుసంబంధాత్పశోస్తంత్రిత్వమాపాదయతి, తథా ప్రసూనం ద్యావాపృథివ్య సంబంధిత్వాద్ద్యా

వాపృథివ్యస్యతంత్రిత్వ మాపాదయతీతి ప్రాప్తేబ్రూమః । ఉక్తప్రైషమ న్త్రవికారర్లిప్రత్యక్షశ్రుతః, ఇహతుప్రసూనత్వమతిదిష్టత్వాన్న తంత్రిత్వ మాపాదయితుంక్షమం, నచప్రాబల్యాభావేకథం తదాశ్రయణమితి వా చ్యం, ఐంద్రాగ్నాదినాసహ విరోధా భావమాత్రేణ తదాశ్రయణాత్। తస్మాదేకస్యతంత్రిత్వనియమాభావే ఆగ్నేయాదివత్ సర్వేఽప్యత్ర తం త్రిణః॥*॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే ఽష్టమప్రపాఠకే ప్రథమోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

ఆగ్నేయ మష్టాకపాలం నిర్వపతి సౌమ్యంచరుగ్ం సావిత్రం ద్వా దశకపాలగ్ం సారస్వతం చరుం పౌష్ణం చరుం మారుతగ్ం సప్తకపాలం వైశ్వదేవీ మామిక్షాం ద్యావాపృథివ్య మేకకపాలం॥౧॥

ఆగ్నేయగ్ం సౌమ్యం మారుత మష్టాదశ॥ ౨॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే అష్టమప్రపాఠకే ద్వితీయోఽనువాకః॥*॥

అథభాష్యమ్.

ప్రథమానువాకే ప్రాయణీయాదహ్న ఉత్తరభావిన అనుమతాద యోఽష్టౌయాగాః నైఋతమన్త్రాశ్చోక్తాః । ద్వితీయే చాతుర్మాస్యే షు ప్రథమపర్వరూపం హవిరష్టకం విధత్తే,, ఆగ్నేయమష్టాకపాలంనిర్వ పతి సౌమ్యంచరుగ్ం సావిత్రం ద్వాదశకపాలగ్ం సారస్వతం చరుంపౌష్ణం చరుంమారుతగ్ం సప్తకపాలం వైశ్వదేవమామిక్షాం ద్యావాపృథివ్య మే కకపాలం" ఇతి। స్పష్టోఽర్థః। ఏతేషాం వైశ్వదేవాదీనాంచాతుర్మా

స్యానామానుమత్యాద్యనన్తర భావిత్వం పారప్రాప్తమాపస్తంబో విశదయతి 'ఏతాభిరన్వహమిష్ట్వా చాతుర్మాస్యాన్యారభతే త్రైస్సంవత్సరం యజతే' ఇతి। తేషు చాతుర్మాస్యేషు ప్రథమపర్వణో వైశ్వదేవస్య దేశకాలౌ సఏవాహ 'ప్రాచీనప్రవణే వైశ్వదేవేనయజతే' ఇతి। ఫాల్గున్యాంపౌర్ణమాస్యాం చైత్రియాంవా వైశ్వదేవేనయజతే' ఇతి। తస్మిన్వైశ్వదేవకర్మణి ప్రథమభావీన్యాగ్నేయాదీని పంచహవీంష్యుపాఖ్యానేనప్రశంసతి "వైశ్వదేవేనవై ప్రజాపతిః ప్రజా అసృజత। తాస్సృష్టా నప్రజాయన్త। సోఽగ్నిరకామయత। అహమిమాః ప్రజనయేయమితి। సప్రజాపతయే శుచమదధాత్। సోఽశోచత్ ప్రజామిచ్ఛమానః। తస్మాద్యంచ ప్రజాభునక్తి యంచన। తావుభౌ శోచతః ప్రజామిచ్ఛమానౌ। తాస్వగ్నిమప్యసృజత్। తా అగ్నిరధ్యైత్। సోమో రేతోఽదధాత్। సవితా ప్రాజనయత్। సరస్వతీవాచమదధాత్। పూషాఽపోషయత్। తే వాఏతే త్రిస్సంవత్సరస్య ప్రయుజ్యన్తే। యేదేవాః పుష్టిపతయః। సంవత్సరో వై ప్రజాపతిః। సంవత్సరేణైవాస్మై ప్రజాః ప్రజనయత్" (బ్రాం।౧కాం।౬ప్ర।౨అ) ఇతి। పురాకదాచిత్ ప్రజాపతిః ప్రజాకామస్సన్ సత్సాధనత్వేనేదంవైశ్వదేవాఖ్యం కర్మానుష్ఠాయ తేనైవప్రజా అసృజత। తాశ్చసృష్టాః ప్రజా నప్రజాయంత స్వకీయాన్యపత్యానిన లేభిరే। తదానీంప్రజాపతిసృష్టావవస్థిత స్సోఽగ్నిర్మనస్యేవమకామయత కిమిత్యపత్యరహితా ఇమాః ప్రజా అహంప్రజనయేయం అపత్యోత్పాదికాః కరిష్యామీత్యేవం కామయమానస్సోఽగ్నిః ప్రజాస్రష్టవతే ప్రజాపతయే శోకముత్పాదితవాన్। ప్రజాపతిసృష్టానాంప్రజానామపత్యాభావస్యాపత్యోత్పాదనకామినా వహ్నినా స్మారితత్వాత్ప్రజాపతౌ వహ్నిశ్శోకోత్పాదక ఉచ్యతే। సోఽగ్నిః ప్రజాపతే శ్శోకముత్పాద్యస్వస్యాప్యపత్యాభావేన ప్రజామపత్యరూపాం ఇచ్ఛమానోఽశోచత్। యస్మాత్పుత్రవాన్ప్రజాపతిః పౌత్రమిచ్ఛన్నశోచత్, యస్మాత్పుత్రాభావాదగ్నిరశోచత్తస్మాల్లోకేఽపియం పితరమేత్పన్నాపుత్రరూపా ప్రజాభునక్తి పాలయతి। యంచాపత్యరహితమనుత్పన్నాప్రజానపాలయతి తా

వుభావపి పౌత్రరూపాం పుత్రరూపాంచ ప్రజామిచ్ఛన్తౌతదలాభాచ్ఛోచ
తః । ప్రజాపతిస్స్వాసుప్రజాసు ప్రజాస్వపత్యముత్పాదయితు మగ్నిమప్య
సృజదభ్యనుజ్ఞాతవాన్ । అనుజ్ఞాతస్సోఽగ్నిస్తాః ప్రజా అద్వైతత్వాత్ప్రవా
న్మిథునభావేనసంగతవానిత్యర్థః । అతస్సోమ ఆగ్నేయం రేతస్తాసు ప్రజా
సుగర్భభావేనధారితవాన్ । తతస్సవితా ప్రసవకాలే ప్రాజనయత్ప్రజాః।
తేషు అపత్యేషుసరస్వతీవాచ మదధాత్, సంభాషితు మభ్యాసం కార
యామాస । తతస్సంభాషమాణాన్బాలకాన్పూషాభ్యవర్ధయత్ । యేదే
వా అగ్నిసోమాదయోఽపత్యపోషా అపత్యపాలకాః తఏతేఽగ్న్యాద
యః పూషాంతాః పంచదేవాః పుష్టికరత్వేనసంవత్సరస్యమధ్యే చాతు
ర్మాస్యేషుత్రిష్వ ప్రయుజ్యంతే, వైశ్వదేవవరుణప్రఘాససాకమేధాఖ్యేషు
పర్వసుపంచానామేతేషామాగ్నేయాదీనాంసంచారిత్వాత్ । సోఽయం
ప్రయోగత్రయకాలస్సంవత్సర ఏవప్రజాపతిస్వరూపః । అతః ప్రజాపతిరూ
పేణప్రయోగత్రయయుక్తేన సంవత్సరేణైవాస్మై అనుష్ఠాత్రే ప్రజా ఉత్పా
దితవాన్భవతి।పంచయాగాన్ప్రశస్యషష్ఠంప్రశంసతి “ తాః ప్రజా జాతామ
రుతోఽఘ్నన్ । అస్మానపిన ప్రాయుక్షతేతి । సఏతం ప్రజాపతి ర్మారుత
గ్ం సప్తకపాలమపశ్యత్ । తంనిరవపత్ । తతో వై ప్రజాభ్యోఽకల్పత । య
న్మారుతో నిరూప్యతే । యజ్ఞస్యక్లృప్త్యై । ప్రజానామఘాతాయ” (బ్రా)
ఇతి। ఏకోనపంచాశన్మరుతఉత్పన్నాస్తాః ప్రజాహతవంతః। కేనాభిప్రా
యేణ। అస్మానప్యేతస్మిన్వైశ్వదేవేకర్మణిఏతాః ప్రజానప్రయుక్తవత్య ఇతి।
ప్రజాభ్యోఽకల్పత తాసాం ప్రజానాంరక్షణాయ సమర్థోఽభూత్ ।అతోఽ
యంషష్ఠోభాగః యజ్ఞస్య సంక్లృప్త్యై ప్రజానామహింసాయైచ సంపద్య
తే । కపాలసంఖ్యాంప్రశంసతి “ సప్తకపాలో భవతి । సప్తగణా వై మరు
తః। గణశ ఏవాస్మై విశంకల్పయతి” (బ్రాం) ఇతి। సప్తానాంసమూహ ఏ
కైకోగణః। తాదృశాశ్చగణాస్సప్తసంఖ్యాకాః। తథాసప్తసంఖ్యయాస్మై
యజమానాయబహుగుణరూపాం ప్రజాంసంపాదయతి । సప్తమయాగ
ద్రవ్యంప్రశంసతి “ సప్రజాపతిరశోచత్ । యాః పూర్వాః ప్రజా అసృక్షి।

మగుతస్తాఅవధిషుః। కథమపరాస్సృజేయేతి। తస్యశుష్మఆండంభూతం నిర వర్తత।తమ్వ్యుదహరత్।తదపోషయత్।తత్ప్రాజాయత। అండస్య వా ఏత ద్రూపం।యదామిక్షా।యద్వ్యుద్ధరతి। ప్రజాఏవతద్యజమానఃపోషయతి” (బ్రాం)ఇతి।తస్యప్రజాపతేశ్శుష్మంబలమాండంభూతం ఆండవత్పిండాకారం ప్రాప్య నిర్గతంపిండీభూతం వ్యుదహరద్విభజ్యోద్ధృతవాన్,ఉద్ధృత్యచత త్పోషయిత్వా ప్రజారూపేణోదపాదయత్ ।పిండరూపాయా ఆమిక్షా యా అండరూపత్వాత్తద్వ్యుద్ధరణేన ప్రజాపతివద్యజమానః ప్రజాః పో షయతి పోషితవాన్భవతి।అనేనార్థవాదేనాఽపూర్వార్థత్వా ద్వ్యుద్ధ రేదితి విధిరున్నేతవ్యః। తదీయాందేవతాంప్రశంసతి “ వైశ్వదేవ్యా మి క్షాభవతి । వైశ్వదేవ్యోవైప్రజాః । ప్రజాఏవాస్మైప్రజనయతి” (బ్రాం) ఇతి। బహుభిర్దేవైరగ్న్యాదిభిరుక్తప్రకారేణోత్పాదితత్వాత్ ప్రజా నాంవైశ్వదేవత్వం। విభజ్యోద్ధృతయోరామిక్షాభాగయోర్వాజిన సేచ నంవిధత్తే“ వాజినమానయతి। ప్రజాస్వేవ ప్రజాతాసురేతో దధాతి” (బ్రాం) ఇతి। దధ్యానయనేన ఘనీభూతామిక్షాశబ్దవాచ్య క్షీరపిండస్యప్ర జారూపేణావిర్భావఃపూర్వార్థవాదేనిరూపితః । అతస్తస్మిన్పిండేవా జినాఖ్యేన క్షీరగతనీరేణ సేచనే సతిప్రజాతాసు ప్రజాసు రేతోధారితం భవతి। అష్టమయాగదేవతాంప్రశంసతి “ ద్యావాపృథివ్యఏకకపాలో భ వతి। ప్రజాఏవప్రజాతాద్యావాపృథివీభ్యాముభయతఃపరిగృహ్ణాతి”(బ్రాం) ఇతి। అత్రాదావుక్తానాంపంచానాంపాఠప్రాప్తం క్రమం ప్రశంసతి “ దే వాసురాస్సంయత్తాఆసన్ । సోఽగ్నిరబ్రవీత్ । మామగ్రేయజత। మయా ముఖేనాసురాన్జేష్యథేతి। మాంద్వితీయమితిసోమోఽబ్రవీత్ । మయారా జ్ఞాజేష్యథేతి। మాంతృతీయమితిసవితా। మయాప్రసూతాజేష్యథేతి। మాం చతుర్థీ మితిసరస్వతీ। ఇంద్రియంవోఽహంధాస్యామీతి। మాంపంచమ మితిపూషా। మయాప్రతిష్ఠయాజేష్యథేతి । తేఽగ్నినాముఖేనా సురాన జయన్। సోమేనరాజ్ఞా। సవిత్రాప్రసూతాః। సరస్వతీంద్రియమదధాత్। పూషాప్రతిష్ఠాసీత్ తతోవైదేవావ్యజయన్త।యదేతానిహవీగ్ంషినిరుప్యన్తే

విజిత్యై” (బ్రా०) ఇతి । లోకే యుద్ధార్థముద్యతాయాం సేనాయాం కేచన శూరా భటా ముఖతో యోద్ధుం గచ్ఛన్తి । తేషాం యుద్ధం ద్రష్టుం కశ్చిద్రాజా స్వామిత్వేన సన్నిధత్తే । కేచన దండహస్తాః పృష్ఠతః స్థిత్వా యోద్ధౄనపరావృత్తయే బలాత్ప్రేరయన్తి । అన్యే కేచన దుందుభ్యాదిజయఘోషేణ యోద్ధౄణాముత్సాహం జనయన్తి । అపరా కియత్యపి సేనా పురోగతాయాః యుధ్యన్త్యాః సేనాయాః పృష్ఠతః సహాయత్వేనావతిష్ఠతే । తానేతాన్పంచవిధవ్యాపారానగ్న్యాదయః క్రమేణ స్వీకృతవన్తః । తతో దేవానాం జయోఽభూత్ । తతోఽత్రాపి పంచహవిషాం నిర్వాపే జయో భవతి । శాఖాన్తరగతేనోపవపన్తీతి వాక్యేన వైశ్వదేవాదిషు చతుర్షు చాతుర్మాస్యపర్వసు సాధారణ్యేనోత్తరవేద్యుపవాపః ప్రాప్తః, తముపవాపం వైశ్వదేవపర్వణి ప్రతిషేధతి “నోత్తరవేదిముపవపతి । పశవో వా ఉత్తరవేదిః । అజాతా ఇవ హ్యేతర్హి పశవః” (బ్రా०) ఇతి । ఉత్తరవేదిసమీపే తదాభిముఖ్యేన పశూనాం బంధనాదుత్తరవేదేః పశుత్వం । పూర్వోక్తరీత్యా వైశ్వదేవస్య ప్రజాపతిసృష్టిసాధనత్వాత్ స్రష్టవ్యాసు ప్రజాసు అన్తర్భూతానాం పశూనాం వైశ్వదేవాదూర్ధ్వముత్పత్తికాలో న త్విదానీం, అతః పశురూపాఽఽఉత్తరవేదిర్నాత్రోపవపనీయా । తదేవమనుబ్రాహ్మణగతేన వైశ్వదేవేన వై ప్రజాపతిరిత్యనువాకేన వైశ్వదేవపర్వగతాన్యాగ్నేయాదీని అష్టహవీంషి ప్రశస్తాని । అథానువాకాన్తరేణ వైశ్వదేవపర్వగతాని విశేషాంగాని విధీయన్తే । తత్ర చోదకప్రాప్తస్య బర్హిషస్త్రైగుణ్యం విధత్తే “త్రివృద్బర్హిర్భవతి । మాతా పితా పుత్రః । తదేవ తన్మిథునం । ఉల్బం గర్భో జరాయు । తదేవ తన్మిథునం” (బ్రా० ౧కా। ౬ప్ర। ౩అ) ఇతి । మాత్రాదిత్రయం యదస్తి తదేవ పుత్రయుక్తత్వాత్తన్మిథునం సార్థకం । గర్భస్యాన్తర్వేష్టనముల్బం బహిర్వేష్టనం జరాయు । గర్భాదిత్రయం యదస్తి తదేవ సారభూతేన గర్భేణోపేతత్వాత్తన్మిథునం సఫలం, ఉల్బజరాయ్వోర్ద్విత్వసామాన్యేన మిథునత్వం । బహిః

షస్త్రీసుణ్యేసతి యథోక్త మిథునద్వయ సామ్యం సంపద్యతే । విధత్తే “ త్రేధాబర్హిస్సన్నద్ధం భవతి । త్రయఇమేలోకాః । ఏష్వేవలోకేషు ప్రతితిష్ఠతి” (బ్రాం) ఇతి । ప్రకృతౌ దర్భముష్టీనాం పృథగ్బంధనంనవిహితంసూత్రకారేణ ‘ అదిత్యైరాస్నాసీత్యుదగగ్రం వితత్యసుసంభృతాత్వా సంభరామీతి తస్మిన్నిధనాన్ని సంభృత్యఇతి, ప్రసారితేశుల్బేముష్టీనాంసంభరణమాత్రస్యైవాభిధానాత్ । ఇహతుముష్టిత్రయస్యపృథగ్బంధనం విశేషః । విధత్తే “ ఏకధాపునస్సన్నద్ధంభవతి । ఏకఇవహ్యయంలోకః । అస్మిన్నేవతేనలోకేప్రతితిష్ఠతి” (బ్రాం) ఇతి। పృథగ్బద్ధానాంత్రయాణాంముష్టీనాం పునర్మిళిత్వాబంధనం కార్యం । చోదకప్రాప్తస్యబంధనస్యత్రేధాబంధనేన బాధప్రాప్తౌ ప్రతిప్రసవరూపోఽయంవిధిః । చోదకేనసామాన్యతః ప్రాప్తానాం దర్భాణాంపుష్పితత్వరూపంవిశేషమత్ర విధత్తే “ ప్రసువో భవన్తి। ప్రథమజామేవపుష్టిమవరున్ధే” (బ్రాం) ఇతి । ప్రసూనోపేతా దర్భాఃప్రసువం। విధత్తే “ ప్రథమజోవత్సోదక్షిణా సమృద్ధ్యై” (బ్రాం) ఇతి। అనూయాజార్థస్యద్రవ్యస్య గ్రహణంవిధత్తే “ పృషదాజ్యంగృహ్ణాతి । పశవో వై పృషదాజ్యం । పశూనేనావరున్ధే” (బ్రాం) ఇతి। దధిమిశ్రమాజ్యంపృషదాజ్యం । గ్రహణేసంఖ్యాంవిధత్తే “ పంచగృహీతంభవతి।పాఙ్క్తాహిపశవః” (బ్రాం) ఇతి । సపుచ్ఛపాదైశ్చసంచభిర్యుక్తత్వాత్పఙ్క్తిచ్ఛన్దససామ్యత్వాద్వాపశూనాంపాఙ్క్తత్వం । మిశ్రణంప్రశంసతి “ బహురూపంభవతి । బహురూపాహిపశవస్సమృద్ధ్యై” (బ్రాం) ఇతి।దధిబిందూనామాజ్యబిందూనామనేకరూపత్వాద్బహురూపత్వం, గోమహిషాదిరూపేణపశవః బహురూపాః। హవిరాసాదనాదూర్ధ్వం సామిధేనీభ్యః పురామంథనంవిధత్తే“ అగ్నింమంథంతి । అగ్నిముఖా వై ప్రజాపతిః ప్రజా అసృజత । యదగ్నింమంథంతి । అగ్నిముఖా ఏవతత్ప్రజా యజమానస్సృజతే” (బ్రాం) ఇతి । హవిస్సాదనాదూర్ధ్వభావిత్వ మాపస్తమ్బో దర్శయతి పంచహోత్రాయజమానస్సర్వాణి హవీంషి ఆసన్నాన్యభిమృ

శతి పశువన్నిర్మథ్య పాస్సమిధేన్యశ్చ' ఇతి । హోతృమన్త్రబ్రాహ్మణే శ్రూయతే, తదుభ్యయోఽతప్యత । తస్మాత్తేపానాదగ్ని రజాయత' ఇతి । 'సప్రజననాదేవప్రజా అసృజత' ఇతిచ । తత్రాగ్నేః ప్రథమసృష్టత్వాత్ప్రజానామగ్నిముఖత్వం । శాఖాన్తరాభిహితాంప్రయాజానూయాజసంఖ్యాం హృదికృత్వాయాగం ప్రశంసతి « నవప్రయాజాఇజ్యంతే । నవానూయాజాః । అష్టౌహవీగ్ంషి । ద్వావాఘారౌ । ద్వావాజ్యభాగౌ।త్రిగ్ంశత్సంపద్యంతే । త్రిగ్ంశదక్షరావిరాట్।అన్నంవిరాట్। విరాజైవాన్నాద్యమవరుంధే" (బ్రాం) ఇతి। దశాక్షరపాదైః స్త్రిభిర్యుక్తస్య విరాట్ఛందసః త్రింశదక్షరత్వం । అలంకరణకాలే ఆజ్యేనైకకపాలమభిఘారయతీత్యాపస్తంబేనయదుక్తం తదిదంద్వేధా ప్రశస్యవిధత్తే « యజమానోవాఏకకపాలః । తేజఆజ్యం। యదేకకపాలఆజ్యమానయతి । యజమానమేవ తేజసా సమర్ధయతి । యజమానోవాఏకకపాలః । పశవఆజ్యం। యదేకకపాలఆజ్యమానయతి । యజమానమేవ పశుభిస్సమర్ధయతి" (బ్రాం) ఇతి ।విశేషాన్తరం విధాతుంప్రస్తౌతి « యదల్పమానయేత్ । అల్పాఏనం పశవోఽభుంజంతఉపతిష్ఠేరన్ । యద్బహ్వానయేత్ ।బహవఏనం పశవోభుంజంతఉపతిష్ఠేరన్" (బ్రాం) ఇతి। భుంజంతః క్షీరదానాదినా పాలయంతః। అభుంజంతఇతి తద్విపర్యయః । పశూనామల్పత్వమపాలయితృత్వం చేత్యుభౌదోషౌ। బహుత్వం పాలయితృత్వం చేత్యుభౌగుణౌ । తత్రగుణసంపాదనేన ప్రశంసన్ విధత్తే « బహ్వానీయావిష్కృతంకుర్యాత్ ।బహవఏవైనంపశవోభుంజంతఉపతిష్ఠంతే" (బ్రాం) ఇతి। బహున్యాజ్యేపురోడాశస్య పృష్ఠమతి మజ్య యథా దృశ్యతేతథా తావద్బహ్వాజ్యమానయేత్తథాసత్యాజ్యస్యబహుత్వాత్ పశూనామల్పత్వదోషౌనభవిష్యతి । పరోడాశపృష్ఠస్యావిర్భూతత్వాదపాలయితృత్వమపినభవతి । కృత్స్నస్యాపి పురోడాశస్యహోమం విధాతుం ప్రస్తౌతి « యజమానోవాఏకకపాలః। యదేకకపాలస్యావద్యేత్ ।యజమానస్యావద్యే

త్। ఉద్వామా ద్యేద్యజమానః। ప్రవామీయేత’’ (బ్రాం) ఇతి। ఇతర పు
రోడాశేషు భక్షణాద్యర్థమేవ శేష్యకించిదేవావదీయతే। తద్వదత్రాప్య
వదానేన యజమానస్యావయవః ఛిద్యేత, అథవా ఉన్మత్తో భవేద్యద్వా
ప్రమీయేత। కృత్స్నహోమంవిధత్తే ‘‘సకృదేవ హోతవ్యః। సకృది
వహిసువర్గోలోకః’’ (బ్రాం) ఇతి। సకృదేవకృత్స్న ఏవ, స్వర్గ లోక
స్యసకృత్త్వమఖండితత్వం।ఏకకపాలేపూర్వమానీతస్యబహ్వాజ్యస్యహో
మంవిధత్తే ‘‘హుత్వాభిజుహోతి। యజమానమేవసువర్గంలోకంగమ
యిత్వా। తేజసాసమర్థయతి’’ (బ్రాం) ఇతి। ఆదౌపురోడాశంహుత్వా
తస్యోపర్యాజ్యం జుహుయాదిత్యర్థః। చోదకప్రాప్తేనాహవనీయే నైకక
పాలం ప్రశంసతి ‘‘ యజమానోవా ఏకకపాలః। సువర్గోలోకఆహ
వనీయః। యదేక కపాల మాహవనీయే జుహోతి। యజ మా
న మేవ సువర్గం లోకం గమయతి’’(బ్రాం) ఇతి। కయాచిదుపపత్త్యా
పురోడాశస్య చోదకప్రాప్తంస్రుచాహోమమపోహ్యహస్తేనహోమస్య
ప్రసక్తః తద్వారయితుంస్రుచాహోమస్యప్రతిప్రసవంవిధత్తే ‘‘ యద్ధస్తే
న జుహుయాత్। సువర్గాల్లోకా ద్యజమానమ వవిధ్యేత్। స్రుచా జు
హోతి। సువర్గస్యలోకస్యసమష్ట్యై’’ (బ్రాం) ఇతి। అవవిధ్యేత్ప్ర
చ్యావయేత్। పురోడాశో యేన సన్నివేశేనపాత్రేఽవస్థితస్తేనైవ,సన్నివే
శేనాగ్నౌ తస్యస్థితిః। శాఖాన్తరేవిహితః స్రుచాహూయమానస్త్వ వా
ఙ్ముఖో వహ్నౌ పతేదతస్తద్విధివిరోధం పరిహర్తుంహస్తేనహోతవ్య మి
త్యేషాం మందానాముపపత్తిః। హుతస్యపురోడాశస్యనైశ్చల్యంవిధాతుం
ప్రస్తౌతి ‘‘ యత్ప్రాఙ్ప ద్యేత। దేవలోకమభిజయేత్। యద్దక్షిణాపితృలో
కం। యత్ప్రత్యక్। రక్షాగ్ంసి యజ్ఞగ్ం హన్యుః। యదుదఙ్ । మనుష్య
లోకమభిజయేత్ ’’ (బ్రాం) ఇతి। యద్యపిలోకాది జయోఽనస్వ రూపేణ
దోష స్తథాప్యధికఫలభావనాయాం సత్యాంతావన్మాత్రత్వం దోషఏవ।
విధత్తే ‘‘ ప్రతిష్ఠితోహోతవ్యః। ఏకకపాలంవై ప్రతితిష్ఠంతం ద్యావా

పృధివీ అనుప్రతితిష్ఠతః। ద్యావాపృధివీఋతవః। ఋతూ౯యజ్ఞః। యజ్ఞం యజమానః। యజమానంప్రజాః। తస్మాత్ప్రతిష్ఠితో హోతవ్యః'' (బ్రాం। ఇతి। ప్రాగాదిదిక్షు పతనపరిహారేణ హోమస్థాన ఏవ ప్రతిష్ఠితః నిశ్చలోయథాభవతితథా హోతవ్యః। ఋతవ ఇత్యాదిషు అనుప్రతి తిష్ఠంతీత్యాదికం ద్రష్టవ్యం। తస్మాదితి పూర్వస్య విధేరుప సంహారః। తదేతమర్థంకృత్స్నహోమాదికమాప స్తంబేనస్పష్టముదాహృతం "ఉపాంశుప్రచరతిసర్వహుతమపర్యావర్తయన్నృజుంప్రతిష్ఠితం హస్తేనజుహుయాత్, ఇతి। స్రుచాహోమేఽప్యపర్యావృత్తింసంప్రదాయవిద ఏవంసంపాదయన్తి। "శిక్యేపురోడాశమవస్థాప్య వామహస్తేన శిక్యాగ్రం ధృత్వా దక్షిణహస్తేనస్రుచమధస్తాద్ధారయిత్వాతయా స్రుచాహోమం కుర్వన్వామహస్తేన శిక్యమీషదుద్ధృత్యవహ్నౌస్థాపయేత్'ఇతి। వైశ్వదేవ్యా మిక్షాయాః నిస్సృతంవాజినశబ్దాభిధేయం యిన్నిరంతస్య వాజిసంజ్ఞకా౯ దేవానుద్దిశ్యయాగంవిధత్తే " వాజినోయజతి। అగ్నిర్వాయుస్సూర్యః। తేవై వాజినః। తానేవతద్యజతి। అధోఖల్వాహుః। ఛన్దాగ్ంసి వై వాజిన ఇతి। తాన్యేవతద్యజతి'' (బ్రాం) ఇతి। తస్యయాగస్యకాలం విధాతుం ప్రస్తౌతి "ఋక్సామేవాఇన్ద్రస్యహరీసోమపానౌ। తయోఃపరిధయఆధానం। వాజినం భాగధేయం। యదప్రహృత్యపరిధీం జుహుయాత్। అంతరా ధానాభ్యాం ఘాసంప్రయచ్ఛేత్'' (బ్రాం) ఇతి। హరీఅశ్వౌతయోర్వశీకరణాయముఖప్రక్షిప్తోలోహవిశేషఆధానం। అంతర్ముఖమధ్యే ఉపస్థితమాధానం యయోస్తావన్తరాధానౌ। హస్తేనముఖే ప్రక్షిప్య మాణస్సాజ్యాశకలరముద్గాదిపిండోఘాసస్తృణవిశేషోవా, సహ్యాధానేఽన్తర వస్థితేసతి ఘాసో భక్షయితుంశక్యః। విధత్తే "ప్రహృత్యపరిధీంజుహోతి। నిరాధానాభ్యామేవఘాసం ప్రయచ్ఛతి'' (బ్రాం) ఇతి। పరిధీనామగ్నౌప్రహారేణ ఆధానస్యాపనీతత్వాద్ఘాసోభక్షయితుంశక్యతే। సోఽయం కాలఆపస్తంబేనస్పష్టీకృతః "పరిధీ౯ప్రహృత్యసగ్స్రావాంతం కృత్వా వాజిన పాత్ర

ముపస్తీర్యాన్తర్వేదిబర్హిరనువిషించన్ వాజినం గృహ్ణాతి నాభి ఘార యన్' ఇతి। తత్రపాత్రగ్రహణకాలే పాత్రస్యాభిఘరణేన అధోఽవస్థితస్య బర్హిషోవిశేషేణ సేచనంవిధత్తే " బర్హిర్విషించన్వాజిన మానయ తి। ప్రజా వై బర్హిః। రేతోవాజినం। ప్రజాస్వేవ రేతోదధాతి" (బ్రాం) ఇతి। సోమవత్పరస్పరోపహవ పూర్వకంభక్షణ మంత్రప్రాప్తత్వాదిహవిధత్తే " సముపహూయభక్షయన్తి। ఏతత్సోమపీథా హ్యేతే। అథో ఆత్మన్నే వ రేతోదధతే" (బ్రాం) ఇతి। వాజినయాగస్యసాన్నాయ్య వికృతిత్వేఽపి సాన్నాయ్యవదిడాభక్షణం నకర్తవ్యం, కింతుసోమవద్భక్షయేత్। ఏతదే వ వాజినభక్షణం సోమపీథః సోమపానం ఏషామృత్విజాంతే ఏతత్సోమ పీథాః। వాజినభక్షణే యజమానస్యచరమ భక్షణంవిధత్తే " యజమాన ఉత్తమోభక్షయతి। పశవోవై వాజినం। యజమానఏవ పశూన్ప్రతిష్ఠాప యన్తి" (బ్రాం) ఇతి। ఏతస్మిన్వైశ్వదేవకర్మణిమంత్రవిశేషా భావాన్మం త్రకాండేప్రధానవిధయఏవామ్నాతాః।

అతోనాస్తివినియోగసంగ్రహః॥

అథ మీమాంసా.

॥ ॥ప్రథమాధ్యాయస్యచతుర్థపాదేచిన్తితం॥ ॥

" చాతుర్మాస్యాద్యపర్వప్రోక్తాగ్నేయాద్యష్టకాంతిమే।
వైశ్వదేవేతిశబ్దోక్తొగుణస్సంఘస్యనామవా॥
నామత్వేరూపరాహిత్యాదవిధిర్గుణతాతతః।
అగ్న్యాదిభిర్వికల్ప్యంతేవిశ్వేదేవాస్తుసప్తసు॥
అనూద్యాష్టౌయజేతేతితత్సంఘేనామవర్ణితం।
అవిధిత్వేఽప్యర్థవత్వాన్నానుప్రాక్ప్రవణాదిషు॥
ఇజ్యాన్తేఽత్రయజన్తేవావిశ్వేదేవాఇతీదృశీ।
నిరుక్తిర్నవికల్పస్స్యాదుత్పత్త్యుత్పన్నశిష్టతః"॥

చాతుర్మాస్యయాగస్యచత్వారి పర్వాణి వైశ్వదేవో వరుణప్రఘా

స స్వాకమేధశ్శునాశీర్యశ్చేతి । తేషుప్రథమే పర్వణ్యష్టౌయాగా విహితాః ‘ఆగ్నేయమష్టాకపాలంనిర్వపతి సౌమ్యంచరుగ్ం సావిత్రంద్వాదశకపాలగ్ం సారస్వతంచరుంపౌష్ణం చరుంమారుతగ్ం సప్తకపాలం వైశ్వదేవీమామిక్షాం ద్యావాపృథివ్య మేకకపాలం’ ఇతి। తేషామష్టానాంసన్నిధావిద మామ్నాయతే ‘వైశ్వదేవేనయజేత’ ఇతి । తత్రాగ్నేయాదీన్ యజేతేత్యనూద్య వైశ్వదేవశబ్దేన దేవతారూపోగుణస్తేషు విధీయతే । యద్యపివైశ్వదేవ్యా మిక్షాయాం విశ్వేదేవాః ప్రాప్తాస్తథా ప్యాగ్నేయాదిషు సప్తసుయాగేష్వప్రాప్తత్వాద్విధీయతే । తేష్వప్యగ్న్యాదిదేవతా స్సన్తీతిచేత్ । తర్హిగత్యభావాత్తేషు దేవతావికల్ప్యంతాం। నామధేయత్వేతు నామమాత్రస్యావధేయత్వాద్ద్రవ్యదేవతయో రభావేన యాగస్యాత్ర స్వరూపా సంభవాత్ శ్రూయమాణోవిధిరనర్థక స్స్యాత్ । తస్మాద్గుణవిధిరితి ప్రాప్తేబ్రూమః । ఉత్పత్తివాక్యే విహితాగ్నేయాదీనష్టౌయాగాన్యజేతేత్యనూ ద్యాష్టానాంసంఘే వైశ్వదేవశబ్దో నామత్వేనోపవర్ణ్యతే। నచవిధిత్వాభావేఽపి నామోపదేశ వైయర్థ్యం। ప్రాచీనప్రవణే వైశ్వదేవేన యజేతేత్యాదిషు వైశ్వదేవశబ్దేనైవాష్టానాంసంఘస్య వ్యవహర్తవ్యత్వాత్ । నామప్రవృత్తినిమిత్తభూతా నిరుక్తివిశేషాః, ఆమిక్షాయాగేవిశ్వేషాందేవానా మిజ్యమానతయాతత్సహచరితానాంసర్వేషాంఛత్రిన్యా యేన వైశ్వదేవత్వం । అథవావిశ్వేదేవా అష్టానాం కర్తార ఇతి వైశ్వదేవత్వం తథాచ బ్రాహ్మణం “యద్విశ్వేదేవా స్సమయజన్త । తద్వైశ్వదేవస్య వైశ్వదేవత్వం” ఇతి । దేవతావికల్పస్తుసమానబలత్వాభావాన్నయుజ్యతే । అత్రైవగురుమతమాహ।

“గుణనామత్వసందేహో దప్రమాచోదనేతిచేత్ ।
నోక్తన్యాయేనసంఘస్యనామధేయత్వనిర్ణయాత్’ ॥

స్పష్టోర్థః।

॥ ద్వితీయాధ్యాయస్య ద్వితీయపాదేచిన్తితం ॥

“ గుణః కర్మాంతరం వా స్యాద్వాజిభ్యో వాజినం త్వితి।
గుణో దేవానమూద్యోక్తస్సముచ్చయవికల్పతః ॥
ఆమిక్షోత్పత్తిశిష్టత్వాత్ప్రబలా తత్ర వాజినం।
గుణో౽ప్రాపిశ్యకర్మాన్యత్కల్ప్యే ద్వాజి దేవకం’ ॥

తప్తేపయసి దధ్యానయతి సా వైశ్వదేవ్యామిక్షా వాజిభ్యో వాజిన మితి శ్రూయతే । ఘనీభూతపిండ ఆమిక్షా, వాజినం జలం। తత్ర ఆమిక్షా ద్రవ్యభాజో యాగే విశ్వే దేవా ఉక్తాః । తే చ వాజిభ్య ఇత్యనేనానూద్యన్తే వాజో౽న్నమామిక్షారూపమేషామస్తీతి తన్నిష్పత్తేః। తాననూద్య వాజి నద్రవ్యరూపో గుణో విధీయతే। తచ్చ ద్రవ్యమామిక్షాద్రవ్యేణ సహ సముచ్చీ యతాం వికల్ప్యతాం వేతి ప్రాప్తే బ్రూమః । ఉత్పత్తిశిష్టేనామిక్షాద్రవ్యేణ అవరుద్ధే వైశ్వదేవయాగే వాజినద్రవ్యస్య ఉత్పన్నశిష్టతయా అవకాశాభా నాద్వాజి శబ్దో వాజినశబ్దార్థకస్య దేవతాన్తరతామాపాదయతి। తతో ద్రవ్యదేవతాలక్షణస్య రూపస్య భిన్నత్వాత్కర్మాన్తరం।

॥ ॥చతుర్థాధ్యాయస్య ప్రథమపాదే చిన్తితం॥ ॥

“ ఆమిక్షా వాజినం చ స్యాద్దధ్యానీతేః ప్రయోజికా।
ఉతామిక్షైవ సామర్థ్యం ద్వయోస్తుల్యం తతో౽గ్రిమః ॥
ఆమిక్షా పయపవాత్ర తచ్ఛబ్దాన్మంత్రతోరసాత్।
ప్రయోజికైకా ప్రాధాన్యాదనునిష్పాది వాజినం” ॥

ఇదమామ్నాయతే। తప్తే పయసి దధ్యానయతి సా వైశ్వదేవ్యామిక్షా వాజిభ్యో వాజినం’ ఇతి । తత్ర పయసి దధిప్రక్షేపాదామిక్షాద్రవ్యం యథా నిష్పద్యతే తథా వాజినద్రవ్యమపీతి దధ్యానయనస్య జనకత్వసామర్థ్య ముభయద్రవ్యవిషయం తుల్యమేవ। తస్మాదుభయమపి ప్రయోజకమితి ప్రా ప్తే బ్రూమః । న ద్రవ్యాన్తరమామిక్షా, కింతు పయ ఏవేతి తచ్ఛబ్దాదిభిరవ గమ్యతే యస్మిన్పయసి దధిప్రక్షేపస్సామిక్షేతి తచ్ఛబ్దేన పయఃపరామృశ్యతే

అమిక్షాయా అగ్నేపురోఽనువాక్యాయామప్యేవమామ్నాతం 'జుషన్తాం యుజ్యంపయః' ఇతి । పయోరసశ్చాత్ర ధురమమిక్షాయామనువర్తతే । న తు వాజినే। తతః ప్రాధాన్యేన పయసో ఘనీభావం కర్తుం దధ్యానీతమిత్యామిక్షైవ ప్రయోజికా । అనునిష్పాద్యేవ వాజినం న తు ప్రయోజకం ॥

॥ ॥అష్టమాధ్యాయస్య ద్వితీయపాదే చిన్తితం॥ ॥

"సురావాజినయోస్సోమ స్యేష్టిర్వా సోమశబ్దతః ।
ఆద్యో మైవం హవిస్స్యాత్సోమశబ్దః ప్రశస్తయే" ॥

సౌత్రామణ్యాం సురాగ్రహాశ్శ్రుతాః 'సురాగ్రహాన్గృహ్ణాతి' ఇత్యాదినా । చాతుర్మాస్యేషు వాజినయాగశ్శ్రుతః 'వాజిభ్యో వాజినం' ఇతి। తత్రోభయత్ర సోమస్య విధ్యన్తః కార్యః। కుతః। 'సోమో వై వాజినం సురా సోమః' ఇతి । వాజినే సురాయాం చ సోమశబ్ద ప్రయోగాత్ । సోమశబ్దశ్చాగ్నిహోత్రశబ్దవద్ధర్మానతిదిశతీతి చేత్, మైవం, ఐష్టికహవిస్స్యాత్ । ఓషధివికృతం సురా, సాన్నాయ్యవికృతం వాజినం । తస్మాదైష్టికో విధ్యన్తః। సోమశబ్దస్త్వర్థవాదగతత్వాన్నాగ్నిహోత్రాదినామవదతిదేశకః। యది వాజినస్య ప్రతిపత్తికర్మత్వాన్నాస్తి ధర్మాపేక్షా తర్హ్యేతస్మిన్నంశే కృత్వాచిన్తాస్తు।

॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥ ॥

"ద్వయోర్దధ్నోఽథపయస ఆమిక్షాయాం హితత్వతః।
ద్వయోర్దధ్నో ఘనత్వేన ప్రాధాన్యాత్పయసోభవేత్" ॥

తప్తే పయసి దధ్యానయతి సా వైశ్వదేవ్యామిక్షేతి శ్రుతాయామామిక్షాయాం సాన్నాయ్యయాగీయయోర్దధిపయసోర్ధర్మా ద్విగుణాః కార్యాః, ఆమిక్షాయా ఉభయజన్యత్వాదిత్యేకః పక్షః। ఘనత్వస్యాధిక్యాద్దధిధర్మా ఇతి ద్వితీయః పక్షః। పయస్యామిక్షాముత్పాదయితుం సహకారిత్వేన దధ్యానీయతే, తతః పయస ఏవ ముఖ్యకారణత్వాత్తద్ధర్మా ఏవ న్యాయ్యాః॥*॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డే ఽష్టమప్రపాఠకే ద్వితీయోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

ఐంద్రాగ్నమేకాదశకపాలం మారుతీ మామిక్షాం వారుణీమామిక్షాం కాయమేకకపాలం ప్రఘాస్యాన్హవామహే మరుతో యజ్ఞవాహసః కరంభేణ సజోషసః। మోషూణఇన్ద్రపృత్సు దేవాస్తుస్మ తే శుష్మిన్నవయా। మహీహ్యస్యమీఢుషోయవ్యా। హవిష్మతో మరుతోవన్దతేగీః। యద్గ్రామే యదరణ్యే యత్సభాయాం యదింద్రియే యచ్ఛూద్రేయదర్యే ఏనశ్చకృమావయం యదేకస్యాధి ధర్మణి తస్యావయజనమసిస్వాహా। అక్రన్కర్మ కర్మకృతః సహవాచా మయోభువా। దేవేభ్యః కర్మకృత్వాస్తంప్రేత సుదానవః॥౧॥

వయంయద్గ్వాగ్శతిశ్చ॥ ౩॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డే అష్టమప్రపాఠకే తృతీయోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

ద్వితీయేవైశ్వదేవాఖ్యం ప్రథమపర్వోక్తం। తృతీయే వరుణప్రఘాసాఖ్యం ద్వితీయం పర్వోచ్యతే। తత్రవిశేషహవీంషిచత్వారి విధత్తే‘‘ఐంద్రాగ్నమేకాదశకపాలం మారుతీ మామిక్షాం వారుణీమామిక్షాంకాయమేకకపాలం’’ఇతి।నిర్వపతీతి పూర్వానువాకాదనువర్తతే। తానేతాన్వరుణప్రఘాసాన్విధాతుంప్రస్తౌతి ‘‘ప్రజాపతిస్సవితాభూత్వా ప్రజాఅసృజత। తాపనమత్యమన్యన్త। తాఅస్మాదపాక్రామన్। తావరుణోభూత్వా ప్రజావరుణేనాగ్రాహయత్। తాగ్ంప్రజావరుణగృహీతాః। ప్రజాపతిం పునరుపాధావన్నాథమిచ్ఛమానాః। సఏతా న్ప్రజాపతి ర్వరుణప్రఘాసా నపశ్యత్। తాన్నిరవపత్। తైర్వైసప్రజావరుణపాశాదముంచత్’’(బ్రా)౧-౬-౪ సవితా భూత్వోత్పాదకో భూత్వా। అత్యమన్యన్తఅవజ్ఞాంకృతవత్యః।

వరుణో౽భూత్వా వరుణేన వరుణపాశరూపేణ జలోదరరోగేణ, నాథంస్వా
మినం రోగశాన్తయే, వరుణప్రఘాసా నేతన్నామకాన్ యాగవిశేషాన్।
ఇదానీం విధత్తే ‘‘యద్వరుణప్రఘాసా నిరుప్యన్తే। ప్రజానామ వరుణగ్రాహా
య’’ (బ్రా) అస్య పర్వణః కాలమాపస్తంబో దర్శయతి ‘‘ తతశ్చతుర్షు
మాసేష్వాషాఢ్యాం శ్రావణ్యాం వా ఉదవసాయ వరుణప్రఘాసైర్యజేత’’
ఇతి। ఉదవసాయ పూర్వదేశాన్నిర్గత్య। అస్మిన్వరుణ ప్రఘాసపర్వణి ద్వి
తీయాం వేదిం విధాతుం ప్రస్తౌతి ‘‘ తాసాం దక్షిణో బాహుర్న్యక్న ఆసీత్।
సవ్యః ప్రసృతః। స ఏతాం ద్వితీయాం దక్షిణతో వేదిముదహన్। తతో వై స ప్ర
జానాం దక్షిణం బాహుం ప్రాసారయత్’’ (బ్రాం) ఇతి। తాసాం ప్రజా
నాం, న్యక్నశ్శీతవాతరోగేణ నితరాం సఙ్కుచితః, వేదిముదహన్వేదేరు
ద్ధననం కృతవాన్। విధత్తే ‘‘ యద్వితీయాం దక్షిణతో వేదిముద్ధన్తి। ప్రజా
నామేవ తద్యజమానో దక్షిణం బాహుం ప్రసారయతి। తస్మాచ్చాతుర్మా
స్యయాజ్యముష్మింల్లోక ఉభయాబాహుః। యజ్ఞాభిజితగ్ హ్యస్య’’
(బ్రాం) ఇతి। దక్షిణతః పూర్వోదక్ప్రాప్తాయా వేదేర్దక్షిణభాగే। యస్మాచ్చా
తుర్మాస్యేషు వేదిద్వయమస్తి తస్మాత్తద్యాజీ స్వర్గే బాహుద్వయోపే
తో భవతి। యద్యపి సర్వేషాం బాహుద్వయమస్తి తథాప్యేక ఏవ బాహు
స్తేషాం సామర్థ్యోపేతః। అత ఏవామ్నాతం ‘తస్మాద్దక్షిణో౽ర్ధ ఆ
త్మనో వీర్యావత్తరః’ ఇతి। అస్య బాహుద్వయమపి సామర్థ్యాతిశ
యోపేతమితి విశేషః। తదేతదస్య యజ్ఞాభిజితం అనేన యజ్ఞేన సమ్పాది
తం। ఉభయోర్వేద్యోర్మధ్యే త్రయోదశాంగులిపరిమితం వ్యవధానం వి
ధత్తే ‘‘ పృథమాత్రాద్వేదీ అసంభిన్నే భవతః। తస్మాత్ పృథమాత్రం వ్య
గ్‌సౌ’’ (బ్రాం) ఇతి। యస్మాద్వేద్యోరుక్తం వ్యవధానం తస్మాల్లోకే౽పి
వామదక్షిణావంసౌ పృథమాత్రౌ యద్వా పృథమాత్రం త్రయోదశాఙ్గుళ
పరిమాణం యథా భవతి తథా విభక్తౌ దృశ్యేతే। విధత్తే ‘‘ ఉత్తరస్యాం వే
ద్యాముత్తరవేదిముపవపతి। పశవో వా ఉత్తరవేదిః। పశూనేవావరుంధే।
అథో యజ్ఞపరుషో౽నన్తరిత్యై’’ (బ్రాం) ఇతి। యజ్ఞపరుషా యజ్ఞావయవ

స్యాన్తరిత్యై అన్తరాయాభావార్థం। ఉత్తరవేదేరభావే తత్ప్రాప్యో
యజ్ఞావయవో౽న్తరితః స్యాత్।వైశ్వదేవపర్వణ్యుక్తానామాగ్నేయమష్టా
కపాలమిత్యాదీనాం పఞ్చహవిషాం బ్రాహ్మణమనుబ్రాహ్మణ ఇహాత్రాతి
దిశతి "ఏతద్బ్రాహ్మణాన్యేవపఞ్చ హవీꣳషి" (బ్రాం) ఇతి। ఆగ్నేయా
దీనాం పంచానాం విధాయకం పూర్వస్మిన్పర్వణి యద్బ్రాహ్మణ మేతదే
వాస్మిన్పర్వణి బ్రాహ్మణంవిధాయకంయేషాం పఞ్చానాంతాన్యేతద్బ్రాహ్మ
ణాని।అత్రాపి తథైవాదౌ పఞ్చహవీంష్యనుతిష్ఠేదిత్యర్థః।ముఖ్యబ్రాహ్మణే
విహితస్యైన్ద్రాగ్నస్యాతిదిష్టపఞ్చహవిరానన్తర్యంవిధత్తే "అథైష ఐన్ద్రా
గ్నో భవతి" (బ్రాం) ఇతి। తస్మిన్యాగే శ్రుతౌ దేవౌ ప్రశంసతి "ప్రాణా
పానౌ వా ఏతౌ దేవానాం। యదిన్ద్రాగ్నీ। యదైన్ద్రాగ్నో భవతి। ప్రా
ణాపానావేవావరున్ధే। ఓజో బలం వా ఏతౌ దేవానాం। యదిన్ద్రాగ్నీ।
యదైన్ద్రాగ్నో భవతి। ఓజో బలమేవావరున్ధే" (బ్రాం) ఇతి। ఓజో మా
నస ఉత్సాహః। బలం శారీరమితి విశేషః। ముఖ్యబ్రాహ్మణ విహితమామి
క్షాయాగమనూద్య తద్దేవతాకావేవ మేషీమేషౌ యవమయౌ విధత్తే "మా
రుత్యామిక్షా భవతి। వారుణ్యామిక్షా। మేషీ చ మేషశ్చ భవతః। మిథు
నావేవ ప్రజావరుణపాశాన్ముఞ్చతి" (బ్రాం) ఇతి। మారుత్యామిక్షా భ
వతి। వారుణ్యామిక్షా। మేషీ చ మేషశ్చ భవతః। మిథునావేవ ప్రజావ
రుణపాశాన్ముంచతి" (బ్రాం) ఇతి। మారుత్యామిక్షా భవతి మేషీ చ, వా
రుణ్యామిక్షా భవతి మేషశ్చేతి తత్తత్సాహిత్యాభిధానార్థౌ చకారౌ।
స్త్రీపురుషరూపయోర్మేషీమేషయోరనుష్ఠానేన మిథునాత్మకాత్ ప్రజాః
రోగాన్ముక్తా భవన్తి। మేషీమేషయోర్గుణవిశేషం విధత్తే "లోమశౌ
భవతో మేధ్యత్వాయ" (బ్రాం) ఇతి। ఏతచ్చ సూత్రకారేణ స్పష్టీకృతం
'ఊర్ణాభిర్మేషప్రతికృతీ లోమశౌ కురుతే' ఇతి। తయోర్మేషీమేష
యోః పురతశ్శమీపర్ణస్థాపనం విధత్తే "శమీపర్ణాన్యుపవపతి। ఘా
సమేవాభ్యామపి యచ్ఛతి" (బ్రాం) ఇతి। ఘాసమపీత్యన్వయః। శమీప
ర్ణానాం శతాధికసంఖ్యాం విధాతుంప్రస్తౌతి "ప్రజాపతిమన్నాద్యం నో
పానమత్। స ఏతేన శతేధ్మేన హవిషాన్నాద్యమవారున్ధ। యత్పరశ్శ

తాని శమీపర్ణాని భవన్తి । అన్నాద్యస్యావరుద్ధ్యై" (బ్రాం) ఇతి । ఆ
త్మతృప్తియోగ్యం శాల్యాదిజన్యం యదన్నం తత్ప్రజాపతిర్న ప్రాప్నోత్ ।
స చ ప్రజాపతిరేతేన శమీవృక్షజన్యేన శతసఙ్ఖ్యాయుక్తేన కాష్ఠసమూహేన
దీపితేఽగ్నౌ హుతేన హవిషా తదన్నాద్యం సమ్పాదితవాన్ । అతః పరశ్శ
తాని శతాధికసఙ్ఖ్యాని పర్ణాన్యుపవపేత్ । తత్ర కరీరోద్వాపం విధా
తుం ప్రస్తౌతి "సౌమ్యాని వై కరీరాణి । సౌమ్యా ఖలు వా ఆహుతిర్దివో
వృష్టిం చ్యావయతి" (బ్రాం) ఇతి । కరీరనామకాన్యఙ్కురాణి సోమవల్లీస
దృశత్వాత్సౌమ్యాని, ఆహుతిరపి సోమసంబంధినీ వృష్టిహేతుః । విధత్తే
"యత్కరీరాణి భవన్తి । సౌమ్యయైవాహుత్యా దివో వృష్టిమవరుంధే"
(బ్రాం) ఇతి । కరీరశబ్దేన ఖర్జురీఫలాన్యుచ్యన్త ఇతి కేచిత్ । తాని శమీప
ర్ణవద్భృతక్షోపచారేణ తయోర్గ్రపురత ఉపవపేత్ । తథా చ సూత్రకా
రః "అథాభ్యాం శమీపర్ణకరీరాణ్యుపవపతి పరశ్శతాని పరస్సహస్రాణి చ"
ఇతి । నవమయాగం ప్రశంసతి "కాయ ఏకకపాలో భవతి । ప్రజానాం క
న్త్వాయ" (బ్రాం) ఇతి । సుఖిత్వాయేత్యర్థః । కాయః ప్రజాపతిదేవతాకః ।
దీపపాత్రసదృశాని యవపిష్టనిర్మితాని పాత్రాణి విధత్తే "ప్రతిపురుషం
కరంభపాత్రాణి భవన్తి । జాతా ఏవ ప్రజా వరుణపాశాన్ముంచతి । ఏకమతి
రిక్తం । జనిష్యమాణా ఏవ ప్రజా వరుణపాశాన్ముంచతి" (బ్రాం) ఇతి । ద
ధిసిక్తా యవసక్తవః కరంభః । యజమానస్య గృహే యావన్తః పురుషాః
మనుష్యాః తత్సఙ్ఖ్యయా పాత్రాణి విధాయైకం పాత్రమధికం కుర్యాత్ ।
అత ఏవ సూత్రకార ఆహ "ఆమపేషాణాం పత్నీ కరంభపాత్రాణి కరో
తి । యావన్తో యజమానస్యామాత్యాస్సస్త్రీకాస్తావన్త్యేకాతిరిక్తాని" । త
దేవమనుబ్రాహ్మణగతేనానువాకేన వరుణప్రఘాసాదివిధయో దేవతా
ప్రశంసాశ్చోక్తాః । అథానువాకాన్తరేణ హవిరాసాదనాది ప్రయోగా
ఉచ్యన్తే । తత్ర వేదిద్వయే హవిస్సాదనవ్యవస్థాం విధత్తే "ఉత్తరస్యాం వే
ద్యామన్యాని హవీꣳషి సాదయతి । దక్షిణాయాం మారుతీం । అపధురమే
వైనా యునక్తి । అథో ఓజ ఏవాసామవహరతి । తస్మాద్బ్రాహ్మణశ్చ క్ష

త్రాచ్చ విశోఽన్యతోఽపక్రమిణీః” (బ్రాం।౧కాం।౬ప్ర।౫అ) ఇతి । మారు
త్యామిక్షాయా అన్యాన్యాగ్నేయాదీన్యష్టౌ హవీంషి।మరుతో దేవానాం
మధ్యే విశః।అతో మారుత్యాః పృథగ్వేదిసాదనాది నా విశః।అపధుర మేవయు
నక్తి అపక్రమణమేవ ప్రాపయతి, ధురో గమన మపధురం, ధుశ్శబ్దేన బహువి
ధ హవిర్వహనయోగ్యా భూమిరుచ్యతే, సా చోత్తరగతా వేదిః। తస్యా అప
గమనం యథా భవతి తథా మరుద్రూపా ఏనా విశో వేద్యన్తరే యోజిత
వాన్ భవతి। కిఞ్చ । అసాం విశామోజో బలమపహరత్యే వన్యత్క రో
త్యేవ। యస్మాద్విశాం న్యక్కార స్తస్మా ద్బ్రాహ్మణాత్ క్షత్రియాచ్చ
మా విశోఽన్యతః గ్రామాన్తరే వా పరికాన్తరే వా అపక్రామన్తి । ప్రచార
పౌర్వాపర్యం పాఠేనైవ ప్రాప్తం ప్రశంసతి “ మారుత్యా పూర్వయా ప్ర
చరతి। అనృత మేవావయజతే । వారుణ్యోత్తరయా । అన్తత ఏవ వరుణ
మవయజతే” (బ్రాం) ఇతి । మారుత్యా ఆమిక్షాయాః ప్రథమప్రచారే
ణ అనృతమయథా శాస్త్రార్థానుష్ఠానేన దోషమవయజతే వినాశయతి।
వారుణ్యామిక్షాయా ఉత్తరకాలీనప్రచారేణ వరుణం వరుణపాశరూపం జ
లోదర రోగమన్తత ఏవావయజతే సర్వథైవ వినాశయతి। ప్రచారాత్ప్రా
చీనేష్వఙ్గేషు పూర్వోక్తపౌర్వా పర్యవైపరీత్యం విధత్తే “ యదేవాధ్వ
ర్యుః కరోతి। తత్ప్రతిప్రస్థాతా కరోతి। తస్మాద్యచ్ఛ్రేయాన్కరోతి ।
తత్పాపీయాన్కరోతి” (బ్రాం) ఇతి। అధ్వర్యురుత్తరవేద్యవస్థితాయా
వారుణ్యామిక్షాయా అనుష్ఠాతా, ప్రతిప్రస్థాతాతు దక్షిణవేద్యాం మారు
తీమనుతిష్ఠతి। తత్ర యద్యదన్వాధానాదిక మేకైకమఙ్గమధ్వర్యు రనుతి
ష్ఠతి తత్తదఙ్గం ప్రతిప్రస్థాతా తదనన్తరమేవానుతిష్ఠేత్। అత ఏవ చ లోకేఽపి
సన్నిధేషు లౌకికవైదిక వ్యవహారేషు శ్రేయాన్ప్రామాణికత్వేన సమ్ప్ర
తి పన్నః పురుషో యదేవ కరోతి తదేవ పాపీ యాన్మూఢోఽపి కరోతి, అత్ర
బోధాయనేన యదిదముక్తం ‘అథ ప్రతిప్రస్థాతా పత్నీం పృచ్ఛతి పత్నికస్తే
జార ఇతి। అసావితి తం వరుణో గృహ్ణాతు, ఇతి। తదిదం విధత్తే “ పత్నీం
వాచయతి । మేధ్యామేవైనాం కరోతి। అథో తప ఏవైనాముపనయతి”

(బ్రాం) ఇతి। పాపం ప్రఖ్యాపయేత్పాపీతి స్మృతికారైరుక్తత్వా ద్విద్యమానం జారముద్దిశ్యపత్నీం వాచయేత్ । తేనచ ప్రఖ్యాపనేన పత్నీం యాగయోగ్యాం కరోతి। కిఞ్చసభామధ్యే మానహానిసహిష్ణుత్వరూపం యత్తపః తదప్యేనాం పత్నీంప్రతిప్రస్థాతా ప్రాపయతి। తస్యాశ్చపత్యా లజ్జాం ముక్త్వా జారనిర్దేశం విధత్తే “యజ్జారగ్ం సన్తంన ప్రబ్రూయాత్। ప్రియంజ్ఞాతిగ్ం రున్ధ్యాత్ । అసౌమేజారఇతి నిర్దిశేత్ ।నిర్దిశ్యైవైనం వరుణపాశేనగ్రాహయతి” (బ్రాం) ఇతి। మన్త్రకాండే ప్రధానయాగవిధిభ్య ఊర్ధ్వంప్రఘాస్యాన్మోషూణోయద్గ్రామే అక్రన్ కర్మేత్యేతే చత్వారోమన్త్రా ఆమ్నాతాః। తత్ర ప్రథమమన్త్రస్య వినియోగమాపస్తంబ ఆహ ‘ప్రఘాస్యాన్హవామహ ఇతిప్రతిప్రస్థాతా పత్నీముదానయతి, ఇతి।పాఠస్తు ప్రఘాస్యాన్హవామహే మరుతోయజ్ఞ వాహసః కరంభేణ సజోషసః” ఇతి। “వరుణపాశరూపం కర్మఘ్నన్తీతి వరుణప్రఘాసాః, తానర్హన్తీతి వరుణప్రఘాస్యాః। యజ్ఞంవహన్తీతి యజ్ఞవాహసః। దధిసర్పిర్మిశ్రైస్సక్తుభిర్నిష్పాదితం పాత్రజాతం కరంభశబ్దేనోచ్యతే। తేనకరంభేణ దక్షిణవేదిస్థితేఽగ్నౌ దమ్పతిభ్యాం హూయమానేన పరస్పరం సమానప్రీతయస్సజోషసః। తథావిధాన్ మరుతోహవామహే ఆహ్వయామః। విధత్తే “ప్రఘాస్యాన్హవామహ ఇతిపత్నీముదానయతి। అహ్వాతైవైనాం” (బ్రాం) ఇతి। ఏనాంపత్నీం, అనేనమన్త్రపాఠేనాహ్వాతైవాహూతవానేవ భవతి। అవశిష్టస్య మన్త్రత్రయస్య వినియోగమాహాపస్తమ్బః ‘అథాన్తరా వేదీగత్వా యజమానశ్చపత్నీచోత్తరేణోత్తరాం వేదిమైషీకే శూర్పే కరంభపాత్రాణ్యోప్య శీర్షన్నధి నిధాయ పురస్తాత్ప్రత్యఞ్చౌ తిష్ఠన్తౌ దక్షిణేఽగ్నౌ శూర్పేణ జుహుతః మోషూణ ఇన్ద్రేతి యజమానశ్చపురోఽనువాక్యా మన్వాహ యద్గ్రామ ఇత్యుభౌ యాజ్యామక్రన్కర్మ కర్మకృతఇతి విపర్యస్తౌ జపతః’ ఇతి। తత్ర ప్రథమమన్త్రపాఠస్తు “మోషూణఇన్ద్రపృత్సుదేవాస్తుస్మతే శుష్మిన్నవయాః।మహీహ్యస్యమీఢుషోయవ్యా। హవిష్మతో మరుతో వన్దతేగీః” ఇతి। హే

ఇన్ద్రదేవ నోఽస్మాన్ పృత్సుసఙ్గ్రామేషు మోహమేవ ప్రవర్తయేతి శేషః । తదేతదప్రవర్తనం సుసమీచీనం వైరిణామేవాసంభవాత్ । హే శుష్మిన్ బలవన్తే తవ ప్రసాదాదవయా అవయజనం అనిష్టనాశనమస్తు స సర్వదాభవతు। యస్మాత్కారణాత్ మీఢుషో వృష్టిసేచనసమర్థస్య తవ ప్రసాదాదస్మాకం మహీభూమి ర్యవా యవాదికృత్స్నధాన్యయోగ్యా తస్మాదనిష్టనాశన మిత్యన్వయః । గీరస్మదీయా స్తుతిరూపా వాగ్ఘ్విష్మతః కరంభపాత్రరూప హవిర్యుక్తాన్మరుతో వన్దతే నమస్కరోతి స్తౌతీత్యర్థః । ద్వితీయమన్త్రపాఠస్తు “యద్గ్రామే యదరణ్యే యత్సభాయాం యదిన్ద్రియే యచ్ఛూద్రేయదర్య ఏనశ్చకృమా వయం యదేకస్యాధి ధర్మణి తస్యావయజనమసి స్వాహా ” ఇతి । అత్ర సప్త యచ్ఛబ్దాస్సప్తధా వాక్యభేదార్థాస్స చాదరార్థః । అర్యే స్వామిని వైశ్యే వా ఏకస్య । దమ్పత్యోర్మధ్యే కస్యచిద్ధర్మణి శాస్త్రీయే ధర్మే వయం యజమానో దారా దాసాశ్చ గ్రామవిషయే యత్పాపమధికం చకృమ, తస్య సర్వస్యావయజనం వినాశకం కరమ్భపాత్రజాతత్వమసి, అతస్స్వాహా త్వాం దదామీత్యర్థః । ఏతయోరుభయోర్యాజ్యాపురోఽనువాక్యయో హోతృత్వ ముపవదితుం విధత్తే “ యత్పత్నీ పురోఽనువాక్యామనుబ్రూయాత్ । నిర్వీర్యో యజమానస్స్యాత్ । యజమానోఽన్వాహ । ఆత్మన్నేవ వీర్యం ధత్తే । ఉభే యాజ్యే స వీర్యత్వాయ” (బ్రాం) ఇతి । యాజ్యాదృష్టాంతేన పురోఽనువాక్యామపి ప్రాప్తాం పత్నీ మర్థవాదేన వారయతి । పాపరూపేణ ప్రవిశ్య వరుణో యజ్ఞఘాతీతి వరుణో యాజ్యాయామేనశ్శబ్దేన వివక్షితఇతి దర్శయతి “యద్గ్రామే యదరణ్యఇత్యాహ యథోదితమేవ వరుణమవయజతే ” (బ్రాం) ఇతి । దక్షిణవేదిగతేఽగ్నౌ హోమం విధాతుం ప్రస్తౌతి “ యజమానదేవత్యో వా ఆహవనీయః । భ్రాతృవ్యదేవత్యో దక్షిణః । యదాహవనీయే జుహుయాత్ । యజమానం వరుణపాశేన గ్రాహయేత్ ” (బ్రాం) ఇతి । ఉత్తరదిక్స్థాయాం వేద్యాముత్తరవేద్యుపవాపేన నిష్పన్న ఆహవనీయ

ఇతరవేదిగతోఽగ్నిర్దక్షిణః । విధత్తే “ దక్షిణేఽగ్నౌ జుహోతి । భ్రాతృవ్యమేవ వరుణపాశేన గ్రాహయతి ” (బ్రాం) ఇతి । జుహూమపవదితుం విధత్తే “ శూర్పేణ జుహోతి అన్యమేవ వరుణమవయజతే ” (బ్రాం) ఇతి । అన్నసాధనే శూర్పే భవమన్యం *భోజ్యద్రవ్యవినాశినమిత్యర్థః । హోమగుణద్వయం క్రమేణ విధత్తే “ శీర్షన్నధి నిధాయ జుహోతి । శీర్షత ఏవ వరుణమవయజతే । ప్రత్యఙ్తిష్ఠఞ్జుహోతి । ప్రత్యఙ్ వై వరుణపాశాన్నిర్ముచ్యతే ” (బ్రాం) ఇతి । కరమ్భపాత్రపూర్ణం శూర్పం శిరసి సకృన్నిధాయ పశ్చాజ్జుహుయాత్తేన శిరోరోగాదికం శామ్యతి, పశ్చిమాభిముఖేన హోమేన ప్రత్యఙ్జేవ వరుణస్య ప్రతికూలత్వేన ప్రబల ఏవ సన్వరుణపాశాన్నిష్కృష్టో ముచ్యతే । తృతీయమన్త్రపాఠస్తు “ అక్రన్కర్మ కర్మకృతస్సహ వాచా మయోభువా । దేవేభ్యః కర్మకృత్వాస్తం ప్రేత సుదానవః ” ఇతి । కర్మకృతోఽధ్వర్యుప్రముఖా యజమానపత్న్యన్తాస్సర్వే । మయోభువా, మయశ్శివం సుఖం । యద్వై శివం తన్మయ ఇతి శ్రుతేః । తత్సుఖం భావయిత్ర్యా మన్త్రోచ్చారణరూపయా వాచా సహ కరమ్భపాత్ర హోమాన్తం కర్మాక్రన్కృతవన్తః । హే సుదానవస్సుష్ఠు హవిషః ప్రదాతారోఽధ్వర్యుప్రభృతయో దేవార్థమిదం కర్మ కృత్వా అస్తం ప్రేత స్వగృహం గచ్ఛత । అస్మిన్మన్త్రే ఉత్తరార్ధే తాత్పర్యం దర్శయతి “ అక్రన్కర్మ కర్మకృత ఇత్యాహ । దేవానృణం నిరవదాయ । అనృణా గృహానుపప్రేతేతి వావైతదాహ ” (బ్రాం) ఇతి । దేవాన్ప్రతి ప్రత్యర్పణీయం యదృణం తన్నిరవదాయ నిశ్శేషేణ ప్రత్యర్ప్య । అథావభృథద్రవ్యం విధాతుం ప్రస్తౌతి “ వరుణగృహీతం వా ఏతద్యజ్ఞస్య । యద్యజుషా గృహీతస్యాతిరిచ్యతే । తుషాశ్చ నిష్కాసశ్చ ” (బ్రాం) ఇతి । వారుణయాగే మేషార్థేషు యవేషు యే తుషాః యశ్చ నిష్కాసః పాత్రలగ్న ఆమిక్షాంశలేపః, తదుభయం పూర్వమన్త్రేణ

* అన్యం భోక్తవ్యద్రవ్యానిష్టవినాశినమితి కాశీస్థపుస్తకత్రయస్య పాఠః. అన్యథా భోజ్యద్రవ్యవినాశనమితి తై ॥

గృహీతస్య ద్రవ్యస్యాతిరిక్తోంఽశః । అతో యజ్ఞ సమృద్ధమేతద్వరుణ గృహీతమేవ । విధత్తే “ తుషైశ్చనిష్కాసేన చావభృథ మవైతి। వరుణగృహీతేనైవ వరుణమవయజతే” (బ్రాం) ఇతి। అత్రావభృథశబ్దేన సౌమికావభృథధర్మోపేతం కర్మోచ్యతే। తదేతత్ప్రత్యభిజ్ఞాపయితుం తత్రత్య విధిసార్థవాదాననువదతి “అపోఽవభృథమవైతి । అప్సువై వరుణః। సాక్షాదేవ వరుణమవయజతే। ప్రతియుతో వరుణస్యపాశఇత్యాహ। వరుణపాశాదేవ నిర్ముచ్యతే । అప్రతీక్షమాయన్తి । వరుణస్యాన్తర్హిత్యై। ఏధోఽస్యేధిషీమహీత్యాహ। సమిధైవాగ్నింనమస్యన్త ఉపాయన్తి । తేజోఽసి తేజోమయిధేహీత్యాహ। తేజఏవాత్మన్ధత్తే” (బ్రాం) ఇతి। అపః ప్రత్యవభృథమనుతిష్ఠేత్ అప్సుకుర్యాదిత్యర్థః। అపామధిపతిత్వాదప్సు వరుణస్తిష్ఠతి, అతోఽత్రహోమేన వరుణంసాక్షాదేవ వ్యవధానమన్తరేణైవ వినాశయతి, కర్మానుష్ఠానాదూర్ధ్వ ముదకసమీపం ప్రతియుతఇత్యనేనమన్త్రేణ పరిత్యజేత్ । ఉదకేష్వస్థితోయో వరుణస్యపాశస్సఏషప్రతియుతస్త్వ పరిత్యక్తః। పరిత్యజ్య పృష్ఠదేశ మపశ్యన్త ఏవ ప్రత్యాగచ్ఛేయుః। ఆగత్య ఏధోఽసి తేజోఽసీతి ద్వాభ్యామాహవనీయే సమిధావాదధ్యాత్ । హేఅగ్నే ఏధోఽసి అనయా సమిధాభివృద్ధోఽసి, అతస్త్వత్ప్రసాదాద్వయమప్యేధిషీమహి సమృద్ధాభవేమ । సమిజ్జన్యజ్వాలయా తేజోఽసి, అతోమయి తేజఃస్థాపయ॥

॥ ॥అత్రవినియోగ సఙ్గ్రహః॥ ॥

“ ఏతాన్వ్యహ్వోసంప్రఘాస్యేతి ప్రతిప్రస్థాతృకర్మతత్।
స్వామీ మోక్ష్విత్యనుబ్రూయాద్యగ్నా వ్య ఇతిదమ్పతీ॥
అక్రన్నిత్యపి తావేనమన్త్రాశ్చత్వార ఈరితాః ”। ఇతి॥

అథ మీమాంసా.

॥ ॥సప్తమాధ్యాయస్య ప్రథమపాదేచిన్తితం॥ ॥

“ వైశ్వదేవబ్రాహ్మణస్యాతిదేశో వాదమాత్రకః।

సవాదాఙ్గవిధిస్థౌవా హవిర్విధ్యన్వయాద్భవేత్ ॥
అర్థవాదైకమిష్టోఽసౌ నైవమఙ్గవిధేరపి।
సమానస్సోఽన్వయోఽఙ్గానాం విధిరప్యతిదిశ్యతాం ”॥

చాతుర్మాస్యేషు వైశ్వదేవవరుణప్రఘాససాకమేధశునాసీరీయ నామకాని చత్వారి పర్వాణి। తత్రవైశ్వదేవేఽష్టౌ హవీంషి విహితాని ‘ఆగ్నేయమష్టాకపాలం నిర్వపతి సౌమ్యంచరుగ్ం సావిత్రంద్వాదశకపాలగ్ం సారస్వతం చరుంపౌష్ణం చరుంమారుతగ్ం సప్తకపాలం వైశ్వదేవీమామిక్షాం ద్యావాపృథివ్యమేకకపాలం’ ఇతి। తేషాంహవిషాం బ్రాహ్మణేఽర్థవాద ఆమ్నాతః ‘వార్త్రఘ్నాని వా ఏతాని హవీగ్ంషి’ ఇతి। అఙ్గవిధయోఽపి తత్రామ్నాతాః ‘త్రేధాసన్నద్ధం బర్హిర్భవతి త్రేధాసన్నద్ధఇధ్మః। నవప్రయాజా ఇజ్యన్తే నవానూయాజాః’ ఇతి। ఏవంస్థితే వరుణప్రఘాసేషు పూర్వోక్తాన్యాగ్నేయాదీని పంచహవీంషి విధాయ తదీయం పూర్వోదాహృతం బ్రాహ్మణమేతేషు పంచస్వతిదిశతి ‘ఏతద్బ్రాహ్మణాన్యేవ పంచహవీంషి యద్బ్రాహ్మణానీతరాణి, ఇతి। తత్రార్థవాద మాత్రస్యాతిదేశో న్యాయ్యః, తస్య హవిర్విధిభిస్సహస్తుత్యాః స్తావకరూపేణాన్వయ సమ్భవాదఙ్గవిధినాచ తదసమ్భవాదితిచేత్। నైవం, ఉపకార్యోపకారకభావేన హవిషామఙ్గానాం చాన్వయాత్, తస్మాదర్థవాద సహితానామఙ్గవిధీనా మతిదేశః।

॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥ ॥

“ శ్రుతమేకకపాలస్య బ్రాహ్మణస్యాతిదేశనం।
తత్పూర్వవత్తదైన్ద్రాగ్న ఏతద్బ్రాహ్మణఇత్యపి ”॥

ఏకకపాల బ్రాహ్మణం వైశ్వదేవవరుణ ప్రఘాసేషు పఠితం, ఐన్ద్రాగ్న బ్రాహ్మణం వరుణప్రఘాసేష్వామ్నాతం। ఏవంస్థితే సాకమేధేషు విహితయోరేక కపాలైన్ద్రాగ్నయోర్బ్రాహ్మణాతిదేశ ఆమ్నాయతే ‘ఏతద్బ్రాహ్మణ ఐన్ద్రాగ్న ఏతద్బ్రాహ్మణ ఏకకపాలో యద్బ్రాహ్మణ ఇతరశ్చేతరశ్చ’ ఇతి। తత్రోభయత్ర పూర్వన్యాయేన అర్థవాదవిధిస

హితాఙ్గకాండస్య సర్వత్రాతిదేశః । పూర్వన్యాయస్య విషయవ్యాప్తయే వక్ష్యమాణోదాహరణ స్మారణాయ వాకథనం।

॥ ॥ఏకాదశాధ్యాయస్యద్వితీయపాదేచిన్తితం॥ ॥

“మారుత్యాసాధనమష్టాభి రఙ్గైత న్త్రంభిదాథవా।
ప్రయోగైకత్వత స్తన్త్రం భేదోదేశస్యభేదతః”॥

వరుణప్రఘాసేష్వాగ్నేయాదీని నవహవీంషి విహితాని, తేషుమారుతీ మామిక్షాం ప్రతిప్రస్థాతా దక్షిణేవిహారేఽనుతిష్ఠతి, ఇతరాణి త్వష్టావధ్వర్యురుత్తరే విహారేఽను తిష్ఠతి, తేషామష్టానాం ప్రయోగైక్యాత్తంత్రేణాఙ్గాని ఉభయవాదిసమ్మతాని । తథాతాన్యేవమారుత్యా అపీత్యత్రాపి తన్త్రంప్రాప్తం । కుతః । వరుణప్రఘాసాన్తర్గ పాతిత్వేన ప్రయోగైక్యాత్ । నన్వత్ర విహారభేద ఆమ్నాతః ‘పృథగగ్నీ ప్రణయతఃపృథగ్వేదీ కురుతః, ఇతి, సోఽయం పృథగనుష్ఠానా భావోవ్యర్థస్స్యాత్। నైవం, హవిరాసాదనమాత్రే తద్భేదోపయోగాత్ । అష్టావధ్వర్యురుత్తరవిహారేహవీంషి ఆసాదయతి మారుతీమేవ ప్రతిప్రస్థాతా దక్షిణేఽస్మిన్నితి తద్విధానాత్తస్మాత్తన్త్రమితి ప్రాప్తేబ్రూమః । దేశభేదాత్ప్రయోగభేదే సత్యఙ్గానుష్ఠానమపి భిద్యతే। నచ తస్య హవిరాసాదన మాత్రార్థతాయుక్తా। తదాసాదనస్య దృష్టహోమార్థత్వేసతి త్యాగేన అదృష్టార్థత్వకల్పనా ప్రసఙ్గాన్నచ ప్రయోగభేదేనైవ సాదనభేదస్యాపి సిద్ధా వచనమనర్థకం స్యాదితివాచ్యం, అవ్యవస్థానాత్ప్రతిప్రయోగప్రాప్తౌ తద్వ్యవస్థార్థత్వాత్ । తస్మాద్భేదేనాంగానుష్ఠానం।

॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥ ॥

“కర్తృభేదోనవాతత్ర భేదస్యాదఙ్గభేదవత్।
పక్షద్వివ్యగ్వచనాన్నైవం ద్వయోరుక్త్యావ్యవస్థితిః” ॥

తత్ర పూర్వోక్తవిషయే ప్రయోగభేదా దాఘారాద్యఙ్గభేద ఇవ హోతృబ్రహ్మాదీనాం కర్తౄణామపి భేదఇతిచేత్ । నైవం, వాచనికప క్షద్వయోర్విరోధాత్ । అధ్వర్యుప్రతిప్రస్థాతృ హోతృబ్రహ్మాగ్నీధ్రాఙ్గ

పంచర్త్విజశ్చాతుర్మాస్యేషు విహితాః 'చాతుర్మాస్యానాం యజ్ఞక్రతూనాం పఞ్చర్త్విజః' ఇతి । యద్యాగ్నేయాద్యష్టకే మారుత్యాఞ్చ హోత్రాదిభేదః స్యాత్తదా పఞ్చసఙ్ఖ్యా బాధ్యేత । నను పఞ్చసఙ్ఖ్యాసిద్ధ్యర్థ మాగ్నేయాద్యష్టకే ప్రతిప్రస్థాతా ప్రాప్నుయాత్ మారుత్యాం చాధ్వర్యుః ప్రాప్త ఇతి చేత్ । సత్యం । ప్రాప్తావేవ తావుభావుభయత్ర । వ్యవస్థా తు వచనాద్భవిష్యతి । తత్ర వచనం పూర్వత్రోదాహృతం తస్మాన్నాస్తి కర్తృభేదః।

॥ ॥తత్త్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥ ॥

"తత్త్రైవపత్నీసంయాజాదిభిన్నంతంత్రతాథవా।
తంత్రమగ్న్యైక్యతోమైవం కర్తృభేదానివారణాత్"॥

తత్త్రైవాగ్నేయాద్యష్టకే మారుత్యాంచ గార్హపత్యే హూతవ్యేషు పత్నీసంయాజాదిషు తన్త్రంయుక్తం । కుతః । గార్హపత్యైకత్వాత్ । నహి ఆహవనీయవద్దక్షిణవిహారే గార్హపత్యః పృథగస్తి, తస్మాత్తన్త్రమితి ప్రాప్తేబ్రూమః । నతావత్పూర్వోక్తః కర్తృభేదో నివారయితుం శక్యతే, తథాసత్యధ్వర్యుణా హుతాః పత్నీసంయాజాః ప్రతిప్రస్థాతృకర్తృకాయాం మారుత్యాం కథముపకుర్యుః । తస్మాదధ్వర్యుః ప్రతిప్రస్థాతా గార్హపత్యే పృథక్పత్నీసంయాజాన్జుహుయాతాం॥

॥ ॥ద్వాదశాధ్యాయస్య ప్రథమపాదేచిన్తితం॥ ॥

"విహారభేదేనిర్వాప మన్త్రాదేస్తన్త్రతానవా।
తన్త్రంద్వయోః స్మృతిసిద్ధ్యేదుత్తమోక్త్యాపృథగ్భవేత్"॥

వరుణప్రఘాసేష్వధ్వర్యుః ప్రతిప్రస్థాత్రోర్విహారభేదోఽపిమన్త్రేష్వేకేనైవ పఠ్యమానేషు తయోరర్థస్మృతిసిద్ధ్యాతన్త్రమితిచేత్ । న। నిర్వపామీత్యుత్తమ పురుషార్థపాఠమన్తరేణ స్మృత్యభావాత్తస్మాదుభయోః పృథక్పాఠః॥

॥ ॥సప్తమాధ్యాయస్య తృతీయపాదేచిన్తితం॥ ॥

"నిషాదేనసేతుషైశ్చావ భృథంయన్తీత్యనూద్యతే।

నిరోత్సేకగకర్మణోవా విధిస్సౌమికధర్మిణః॥
యోదర్శపూర్ణమాసాభ్యాం వారుణ్యాంచోదనోద్గతః।
వ్యుత్సేకోఽనూద్యతామేష మైవంకర్మణిసౌమికే॥
ముఖ్యోఽవభృథశబ్దోఽత స్తత్సాదృశ్యవివక్షయా।
ధర్మానతిదిశన్కర్మ విధత్తేధర్మసంయుతం"॥

వరుణప్రఘాసేషు శ్రూయతే 'వారుణ్యానిష్కాసేనతుషైశ్చావభృథ మవయన్తి' ఇతి । నిష్కాస ఆమిక్షాయా లేపః, ప్రాచ్యాం దిశి దేవా ఋత్విజో మార్జయన్తామిత్యాది భిర్మన్త్రైర్దర్శపూర్ణమాసయోర్దిక్షు సర్వాస్వపోవివిధముత్సిచ్యన్తే, సోఽయంవ్యుత్సేకో వారుణ్యామిక్షాయామేవ చోదకప్రాప్తోఽనూద్యతే । అస్తిహి వ్యుత్సేకస్యాపి అవభృథత్వం, ఏషవై దర్శపూర్ణమాసయోరవభృథ ఇతి శ్రుతత్వాదితి ప్రాప్తేబ్రూమః । సౌమికేకర్మణ్యవభృథశబ్దోముఖ్యః, తస్యశబ్దస్య ఉద్భిదాదివద్విధేయ క్రియా సామానాధికరణ్యేన నామధేయత్వా త్తత్రైవ వైదికప్రయోగ బాహుల్యాచ్చ వ్యుత్సేకే అప్సంబంధాదుపచర్యతే, నహి సౌమికకర్మణీ వాపాం వ్యుత్సేకేఽవభృథ భావనామం శత్రయవతీంపశ్యామోయేన తత్రముఖ్యత్వ మాశఙ్క్యేత తస్మాత్ సౌమిక కర్మవాచిన మవభృథశబ్దం వరుణప్రఘాస ప్రకరణే ప్రయుంజాన ఆమ్నాయో మాసాగ్నిహోత్ర న్యాయేన సౌమికధర్మా నతిదిశన్కర్మాంతరం తద్ధర్మసంయుక్తం విధత్తే। నచవిపర్యయేణాత్రైవ ముఖ్యోఽవభృథోఽస్త్వితి శఙ్కనీయం, అపేక్షితస్య కర్మకలాపస్యాత్రా భావాత్ । తస్మాత్సౌమిక ధర్మోపేత కర్మాన్తరవిధిః॥

॥ ॥ తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం ॥ ॥

"తత్రద్రవ్యంపురోడాశ స్తుషన్నిష్కాసకావుత।
ప్రాప్తోఽవభృథశబ్దేన పురోడాశోఽతిదేశతః॥
తుషనిష్కాసయోరత్ర సాక్షాత్క్లృప్తోపదేశతః।
అతిదేశప్రాపితస్య పురోడాశస్యబాధనా"॥

తత్ర పూర్వోక్తే కర్మాన్తరే ధర్మాతిదేశకేన అవభృథశబ్దేన పురోడాశోఽతిదిశ్యతే। అతిదేశశ్చోపదేశాద్దుర్బలః తస్మాత్తుషనిష్కాసాభ్యాం పురోడాశో బాధ్యతే।

॥ ॥ ఏకాదశాధ్యాయస్యద్వితీయపాదే చిన్తితం ॥ ॥

నిష్కాసస్యావభృథే విప్రకర్షోఽథ ప్రతిపాదనం।
ఉతార్థకర్మ పశువదాద్యోఽవభృథశబ్దతః॥
కర్మాన్తరం తదాపి స్యాత్ప్రతిపత్తిః ప్రయాజవత్।
ప్రాధాన్యాదర్థకర్మ స్యాత్తచ్చావభృథధర్మకం"॥

చాతుర్మాస్యగతేషు వారుణీమామిక్షాం ప్రకృత్య ఇద మామ్నాయతే 'వారుణ్యా నిష్కాసేన తుషైశ్చావభృథమవయన్తి' ఇతి। అత్రాయం ప్రయోగప్రకారః 'వరుణప్రఘాసేషు నవ హవీꣳషి తేష్వష్టమం హవిర్వారుణ్యామిక్షా నవమం హవిః కాయ ఏకకపాలః వారుణ్యామిక్షాయాం యవపిష్టనిర్మితం మేష మవదధ్యాత్' ఇతి। తతః ఆమిక్షా సంయుక్తం సర్వమవదాయ హుత్వా, తత ఏకకపాలేన ప్రచర్య భాండలిప్తేన వారుణ్యామిక్షాయా నిష్కాసేనచ తుషైశ్చ అవభృథమనుతిష్ఠన్తీతి। తత్ర సంశయః। కిం వారుణ్యామిక్షాయా ఏకమంశం యవమయమేష సహితంపూర్వం ప్రదాయ పశ్చాదేకకపాల ప్రచారాదూర్ధ్వం నిష్కాసరూపేణాంశాన్తరేణ తుషైశ్చ ప్రచరితవ్యమిత్యేవం ప్రచారస్యవిప్రకర్షః। ఉతకర్మాన్తరం। తత్రాపికిం ప్రతిపత్తికర్మ ఆహోస్విదర్థకర్మేతి। తత్ర విప్రకర్షఇతి తావత్ప్రాప్తం। కుతః, పశౌ తథా దృష్టత్వాత్। ప్రాతస్సవనే వపయా ప్రచర్య తృతీయసవనే హృదయాద్యంగైః ప్రచారఇతి సవనీయ పశౌ యథా ప్రచార విప్రకర్షస్తద్వదత్రాపీత్యాద్యః పక్షః। తథా సత్యవభృథశబ్దవైయర్థ్య ప్రసఙ్గాత్కర్మాంతరమితి పక్షాన్తరం। తదాప్యామిక్షా హవిశ్శేషస్య నిష్కాసస్యాన్యస్మిన్కర్మణి హవిష్ట్వాయోగాత్ ప్రయాజ శేషన్యాయేనేదం ప్రతిపత్తిః స్యాత్, యథా ప్రయాజశేషేణ హవీంష్యభిఘారయతీత్యత్ర తచ్ఛేషం సంస్కర్తుమభిఘారణమేవ

మత్రాపి నిష్కాస స్సంస్క్రియత ఇతిప్రాప్తే బ్రూమః। తస్మిన్నప్సు నిష్కాసస్యైవ సంస్కార్యద్రవ్యత్వేన ప్రాధాన్యాన్నిష్కాసమితి విభక్తివ్యత్యయః స్యాత్ । అతోఽవభృథస్య ప్రాధాన్యాదర్థకర్మత్వమేవ ద్రష్టవ్యం। యదిచాతుర్మాస్యేషు నావభృథః తదా తద్ధర్మాతిదేశాయ తన్నామని ర్దేశోఽస్తు, తస్య తదీయద్రవ్యశేషస్యాపి కర్మాన్తరే వినియోగోవాచనికః, తస్మాదర్థకర్మ.

ఇతిశ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాండేఽష్టమప్రపాఠకే తృతీయోఽనువాకః॥ * ॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

అగ్నయేఽనీకవతే పురోడాశ మష్టాకపాలం నిర్వపతి సాకగ్ం సూర్యేణోద్యతా మరుద్భ్య స్సాన్తపనేభ్యో మధ్యన్దినే చరుం మరుద్భ్యో గృహమేధిభ్య స్సర్వాసాం దుగ్ధే సాయం చరుం పూర్ణాదర్వి పరాపత సుపూర్ణా పునరాపత । వస్నేవ విక్రీణావహా ఇషమూర్జగ్ం శతక్రతో । దేహి మే దదామి తే ని మే ధేహి ని తే దధే । నిహార మిన్ని మే హరా నిహారం॥౧॥

నిహరామి తే । మరుద్భ్యః క్రీడిభ్యః పురోడాశగ్ం సప్తకపాలం నిర్వపతి సాకగ్ం సూర్యేణోద్యతాఽఽగ్నేయ మష్టాకపాలం నిర్వపతి సౌమ్యం చరుగ్ం సావిత్రం ద్వాదశకపాలగ్ం సారస్వతం చరుం పౌష్ణం చరుమైన్ద్రాగ్న మేకాదశకపాల మైన్ద్రం చరుం వైశ్వకర్మణ మేకకపాలం॥౨॥

హరానిహారం త్రిగ్ంశచ్చ॥౪॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాండేఽష్టమప్రపాఠకే చతుర్థోఽనువాకః॥ * ॥

అథ భాష్యమ్.

తృతీయే వరుణప్రఘాసాఖ్యం ద్వితీయం చాతుర్మాస్య పర్వోక్తం।చతుర్థ పంచమషష్ఠేషు సాకమేధాఖ్యం తృతీయం పర్వోచ్యతే। తచ్చ పర్వ దినద్వయేఽనుష్ఠేయం। తదాహాపస్తమ్బః ‘ తతశ్చతుర్షు మాసేషు ఫ్రార్వృషి స్పర్వణ్యుపక్రమ్య ద్వ్యహం సాకమేధైర్యజత ’ ఇతి। తత్ర ప్రథమదినే కర్తవ్యానిత్రీణి హవీంషివిధత్తే “ అగ్నయేఽనీకవతే పురోడాశ మష్టాకపాలం నిర్వపతిసాకగ్ం సూర్యేణోద్యతా మరుద్భ్యస్సాన్తపనేభ్యో మధ్యన్దినే చరుం మరుద్భ్యో గృహమేధిభ్య స్సర్వాసాం దుగ్ధేసాయంచరుం ” ఇతి। అనీకవతే సైన్యవతే। ఉద్యతా సూర్యేణ సాక మిత్యుదయకాలవిధిః। సమ్యక్తపనం సన్తపనం తత్సమ్బంధినః సాన్తపనా అనిష్టవినాశిన ఇత్యర్థః। మేధో యజ్ఞః, గృహాశ్చ మేధశ్చ తదుభయవన్తో గృహమేధిన ఉభయపాలకా ఇత్యర్థః। సర్వాసాం యజమానస్య యావత్యో గావస్సన్తి తావతీనాం। విహితాస్విష్టిషు ప్రథమేష్టి దేవతాగుణం ప్రశంసతి “ దేవాసురాస్సంయత్తా ఆసన్। సోఽగ్నిరబ్రవీత్। మమేయమనీకవతీతనూః। తాంప్రీణీత। అథాసురానభిభవిష్యథేతి। తే దేవా అగ్నయేఽనీకవతే పురోడాశ మష్టాకపాలం నిరవపన్। సోఽగ్నిరనీకవాన్త్స్వేన భాగధేయేనప్రీతః। చతుర్ధాఽనీకాన్యజనయత। తతో దేవా అభవన్। పరాసురాః। యదగ్నయేఽనీకవతే పురోడాశమష్టాకపాలంనిర్వపతి।అగ్నిమేవానీకవన్తగ్ం స్వేనభాగధేయేన ప్రీణాతి। సోఽగ్నిరనీకవాన్త్స్వేన భాగధేయేనప్రీతః। చతుర్ధా నీకానిజనయతే ” (బ్రాం౧కాం౬ప్రా౬అ) ఇతి। చతస్ృష్వపి దిక్షు అసురానవరోద్ధుం చతుర్విధాని సైన్యాని। సూర్యోదయకాలం ప్రశంసతి “ అసౌవా ఆదిత్యోఽగ్నిరనీకవాన్। తస్యరశ్మయోఽనీకాని। సాకగ్ం సూర్యేణోద్యతా నిర్వపతి। సాక్షాదేవాస్మా అనీకానిజనయతి” (బ్రాం) ఇతి। ఉష్ణత్వాదాదిత్యస్యాగ్నిత్వం, ఉత్సాహోపేతయోద్ధృ(పృతనా)వత్సర్వేత స్త్వరయా ప్రసరాద్రశ్మీనామనీకత్వం।ద్వితీయాయా ఇష్టేర్దేవతాయా గుణం ప్రశంసతి “ తేఽసురాఃపరాజితా

యన్తః। ద్యావాపృథివీ ఉపాశ్రయన్। తే దేవా మరుద్భ్యస్సాంతపనేభ్యశ్చరుం నిరవపన్। తాన్ద్యావాపృథివీభ్యా మేవోభయతస్సమతపన్। యన్మరుద్భ్యస్సాన్తపనేభ్యశ్చరుం నిర్వపతి। ద్యావాపృథివీభ్యామేవ తదుభయతో యజమానో భ్రాతృవ్యాన్తస్న్తపతి" (బ్రాం) ఇతి। తానసురాన్ ద్యావాపృథివీభ్యామేవకృత్స్నయోరపి ద్యావాపృథివ్యోరుభయత అసురాణామధస్తాచ్చోపరిష్టాచ్చ సమతపన్ప్రహారాద్యుపద్రవేణ సన్తాపితవన్తః। కాలం ప్రశంసతి "మధ్యన్దినే నిర్వపతి। తర్హి హి లేక్ష్ణిష్ఠం తపతి" (బ్రాం) ఇతి। తర్హి మధ్యాహ్నకాలే। తేక్ష్ణిష్ఠమతిశయేన తీక్ష్ణం యథా భవతి తథా సూర్యస్తపతి, హి ప్రసిద్ధమేతత్। చరుం ప్రశంసతి "చరుర్భవతి। సర్వత ఏవైనాన్తస్న్తపతి" (బ్రాం) ఇతి। చరుపాకభాండస్య సర్వతస్తప్యమానత్వాచ్ఛత్రూణామపి సర్వతస్సన్తాపః। తృతీయేష్టిదేవతా విశేషణం ప్రశంసతి "తే దేవాశ్శ్వో విజయినస్సన్తః। సర్వాసాందుగ్ధే గృహమేధీయం చరుం నిరవపన్। ఆశితా ఏవాద్యోపవసామ। కస్య వాహేదం। కస్య వా శ్వో భవితేతి। సశృతోఽభవత్। తస్యాహుతస్య నాశ్నన్। నహి దేవా అహుతస్యాశ్నన్తి। తేఽబ్రువన్। కస్మా ఇమగ్ హోష్యామ ఇతి। మరుద్భ్యో గృహమేధిభ్య ఇత్యబ్రువన్। తం మరుద్భ్యో గృహమేధిభ్యోఽజుహవుః। తతో దేవా అభవన్। పరాసురాః। యస్యైవం విదుషో మరుద్భ్యో గృహమేధిభ్యో గృహే జుహ్వతి। భవత్యాత్మనా। పరాస్య భ్రాతృవ్యో భవతి" (బ్రాం) ఇతి। తే దేవా అస్మిన్దినే ప్రథమేష్ట్యా సైన్యాని సమ్పాద్య ద్వితీయేష్ట్యా విరోధినోఽసురాన్సర్వతస్సంతప్య పునరపరేద్యురపి జేష్యామ ఇత్యభిప్రేత్య గృహమేధీయం నిరుప్య ఇత్థం విచారితవన్తః। ఇదం హావిరద్య కస్య వా భవతి కస్య వా శ్వో భవిష్యతీతి న జాయతే, తస్మాద్వయం సహ భుక్తవన్త ఏవాగ్నిసమీపే వసామేతి। ఏతావతి విచారకాలే చరుర్విపక్వోఽభూత్। తదానీం దేవా అహుతత్వాత్తం చరుం నైవాశితవన్తః, యస్మాద్దేవా అగ్నావ్యహుతం నాశ్నన్తి తస్మాద్యుక్తమేవైతత్। తతస్తే దేవాః పరస్పరం విచారితవన్తః। కిమితిక

స్మై దేవా యేనుంచరుం హిూహాష్యాను ఇతి । తతో నిశ్చిత్య గృహమేధి
భ్యో హుత్వా విజయం ప్రాప్తా అసురాశ్చ పరాభూతాః। అస్మిన్కర్మ
ణి ఆజ్యభాగౌ యజతీత్యాదినా కానిచిదఙ్గాని విధాస్యన్తే। తత్రయావదు
క్తాఙ్గోపేత మపూర్వమిదం కర్మ నతు దర్శపూర్ణమాస వికృతిరితి జై
మినివిచారితవాన్ । తతోఽర్థప్రాప్త స్సామిధేన్యాద్యభావః । తమి
మం విస్పష్టయితు మనువదతి। "యద్వైయజ్ఞస్య పాకత్రాక్రియతే। పశ
వ్యం తత్ । పాకత్రావా ఏతత్క్రియతే । యన్నేధ్మాబర్హిర్భవతి।
నసామిధేనీనన్వాహ । నప్రయాజాఇజ్యన్తే। నానుయాజాః । యఏవం వే
ద।పశుమాన్భవతి" (బ్రాం) ఇతి। యజ్ఞస్యసమ్బన్ధి యదనుష్ఠానం పాక
త్రా పాకేషు పాకయజ్ఞవదిత్యర్థః । తస్యపశవ్యత్వంయుక్తం। పాకయజ్ఞం
వా అన్వాహితాగ్నేః పశవ ఉపతిష్ఠన్త ఇతిశ్రుతత్వాత్ ।యస్మాదత్రేధ్మా
బర్హిరాదయోనసన్తితస్మాదేతత్కర్మ పాకయజ్ఞవదేవక్రియతే।ప్రాచ్య
మఙ్గంవిధత్తే "ఆజ్యభాగౌయజతి।యజ్ఞస్యైవ చక్షుషీనాన్తరేతి"(బ్రాం)
ఇతి । యాగవేళాయా ముద్దేశ్యాం దేవతాం ప్రశంసతి "మరుతోగృహ
మేధినోయజతి । భాగధేయేనైవైనాం త్సమర్ధయతి" (బ్రాం) ఇతి।ఉదీ
చ్యమఙ్గం విధత్తే "అగ్నిగ్ స్విష్టకృతం యజతిప్రతిష్ఠిత్యై" (బ్రాం) ఇతి।
అఙ్గాన్తరంవిధత్తే "ఇడాన్తోభవతి । పశవోవా ఇడా । పశుష్వేవో పరి
ష్టాత్ప్రతితిష్ఠతి" (బ్రాం) ఇతి। అర్థసిద్ధం చతుర్ధాకరణా ద్యదీచ్యాఙ్గాన్త
రాభావం ద్యోతయితుమన్తశ్శబ్దః । తదేవమనుబ్రాహ్మణగతేనైకేనానువా
కేన పూర్వదినేఽనుష్ఠేయా ముఖ్యబ్రాహ్మణవిహితా స్తిస్ర ఇష్టయో వ్యా
ఖ్యాతాః।అనువాకాన్తరేణ ద్వితీయదినే కర్తవ్యత్వేన విహితా ఇష్టయో
వ్యాఖ్యాతవ్యా స్తత్రాదౌ తా వద్గృహమేధీయశేషభూతం కిఞ్చిదఙ్గంవిధా
తుంప్రస్తౌతి "యత్పత్నీ గృహమేధీయ స్యాశ్నీయాత్ । గృహ మేధ్యేవ
స్యాత్ । విత్వస్య యజ్ఞఋధ్యేత । యన్నాశ్నీయాత్ । అగృహమేధీ
స్యాత్ । నాస్యయజ్ఞోవ్యృధ్యేత" (బ్రాం।౬కా।౬ప్ర।౭అ) ఇతి । యదిప
త్నీగృహమేధీయస్యచరోర్భాగం భుంజీతతదా యజమానో గృహేణ య

జ్ఞైనచోపేతో భవతి। కిన్త్వస్మిన్పక్షే యజమానస్య యజ్ఞో వ్యృద్ధో భవేత్। అభోజనపక్షేతు వ్యృద్ధత్వదోషో నభవతి కిన్తు గృహమేధిత్వాభావః। విధత్తే “ప్రతివేశం పచేయుః। తస్యాశ్నీయాత్। గృహమేధ్యేవభవతి। నాస్యయజ్ఞో వ్యృధ్యతే” (బ్రాం) ఇతి। ప్రాతిస్వికత్వేన పత్నీం విశతీతి ప్రవివేశః పత్న్యర్థ ఓదనః, తం దక్షిణాగ్నౌ పక్తారః పచేయుః। తథా చాపస్తమ్బః “దక్షిణాగ్నౌ పత్న్యైః ప్రతివేశమోదనం పచతి” ఇతి। పత్నీతమోదనమశ్నీయాత్। తతో నోక్తదోషద్వయమభోజనాభావాద్గృహమేధీయభోజనాభావాచ్చ। భోజనాదిన్విధాతుం ప్రస్తౌతి “తే దేవా గృహమేధీయే నేష్ట్వా। ఆశితా అభవన్। ఆఞ్చతాభ్యఞ్చత। అనువత్సానవాసయన్। తేభ్యోఽసురాః క్షుధం ప్రాహిణ్వన్। సా దేవేషు లోకమవిత్త్వా। అసురాన్పునరగచ్ఛత్” (బ్రాం) ఇతి। ఆశితా భుక్తవన్తః ఆఞ్చత నేత్రయోరఞ్చనం ప్రక్షిప్తవన్తః, అభ్యఞ్చత అభ్యఙ్గం కృతవన్తః। ధేనూరను వత్సానవాసయన్ స్తనపానార్థమవాసృజన్। తదానీమసురా దేవానాం సమీపే క్షుధం ప్రేరితవన్తః, సా చ క్షుత్తేషు తృప్తేషు దేవేషు స్థానమలబ్ధ్వా పునరప్యసురానేవ ప్రాప్నోత్। విధత్తే “గృహమేధీయే నేష్ట్వా। ఆశితా భవన్తి। ఆఞ్చతేఽభ్యఞ్చతే। అనువత్సాన్వాసయన్తి। భ్రాతృవ్యాయైవ తద్యజమానః క్షుధం ప్రహిణోతి” (బ్రాం) ఇతి। తదేతదభిప్రేత్య పూర్వమాశితా ఏవాద్యోపవసామేత్యాది దేవవిచార ఉపాహృతః। అత్ర గృహమేధీయసన్నిధౌ ద్వౌ మన్త్రావామ్నాతౌ తయోర్వినియోగమాపస్తమ్బ ఆహ “శరనిష్కాసస్య దర్వీం పూరయిత్వర్షభమాహ్వాయ తస్య రవతే పూర్ణా దర్వి పరాపతేత్యనుద్రుత్యోత్తరయా గార్హపత్యే జుహుయాద్యద్యృషభో న రుయాద్బ్రహ్మా బ్రూయాజ్జుహుధీతి” ఇతి। పచ్యమానే చరౌ క్షీరమండవద్ఘనీభూతో యోంఽశ ఉపరి తిష్ఠతి సోఽయం శరనిష్కాసః। తస్య రవతే వృషభస్య శబ్దే నిష్పన్నే సతి। ప్రథమమన్త్రపాఠస్తు “పూర్ణా దర్వి పరాపత సుపూర్ణా పునరాపత। వస్నేవ విక్రీణావహా ఇషమూర్జగ్ం శతక్రతో” ఇతి। హే దర్వి త్వం శరనిష్కాసేన పూర్ణా సతీ ప

రాపత ఇంద్రం ప్రతిగచ్ఛ, తత్ప్రసాదార్ధనేన తజ్జన్యబలేన సుపూర్ణా సతీ
పునరస్మాన్ ప్రత్యాగచ్ఛ। హే శతక్రతో ఆవాం వస్నేవ విక్రీణావహై
యథాలోకే కశ్చిత్స్వకీయం ధనం దత్త్వా తండులాదికం క్రీణాతి తద్వద
హమిన్ద్రాయ తుభ్యం శరనిష్కం సందత్త్వా త్వత్త ఇషమూర్జం చ క్రీణామి।
తదిద ముచ్యతే వస్నేన వసునేవ ధనే నేవ క్రీణావహా ఇతి। ద్వితీయమ
న్త్రపాఠస్తు "దేహి మే దదామి తే ని మే ధేహి ని తే దధే। నిహారమిన్ని మే
హరా నిహారం నిహరామి తే" ఇతి। హే ఇన్ద్ర మే యదపేక్షితం తత్
త్వం దేహి। తవ యదపేక్షితం తదహం దదామి। దత్త్వా చ త్వం మమ స
మీపే నిధేహి అవస్థాపయ, తవ సమీపేఽహమవస్థాపయామి, తదుభయం
సకృదేవ న భవతి కిన్తు నిహారమిత్పునః పునర్నిర్హృత్యైవ సమానీయైవ
మే సమీపే నిహర నితరాం స్థాపయ। అహమపి పునః పునర్నిర్హృత్య తే
సమీపే స్థాపయామి। యథోక్తం నిష్కాస స్వాహామంప్రస్తౌతి "తే దేవా
గృహమేధీయే నేష్ట్వా। ఇన్ద్రాయ నిష్కాసం న్యదధుః। అస్మా నేవ శ్వ ఇన్ద్రో ని
హితభాగ ఉపావర్తితేతి। తానింద్రో నిహితభాగ ఉపావర్తత" (బ్రాం)
ఇతి। ఉపావర్తితా సమాగమిష్యతి, ఉపావర్తత సమాగచ్ఛత్। విధ
త్తే "గృహమేధీయే నేష్ట్వా। ఇన్ద్రాయ నిష్కాసం నిదధ్యాత్। ఇన్ద్ర ప
వైనం నిహితభాగ ఉపావర్తతే" (బ్రాం) ఇతి। హోమాయ ప్రాప్తమా
హవనీయం వారయితుం విధత్తే "గార్హపత్యే జుహోతి। భాగధేయే
నైవైనగ్ం సమర్ధయతి" (బ్రాం) ఇతి। యాగకాలే ధ్వనిం కర్తుమృషభస్య ఆ
హ్వానం విధత్తే "ఋషభమాహ్వయతి। వషట్కార ఏవాస్య సః। అథో ఇ
న్ద్రియమేవ తద్వీర్యం యజమానో భ్రాతృవ్యస్య వృఙ్క్తే" (బ్రాం)
ఇతి। ద్వితీయదినేఽనుష్ఠేయాని నవహవీంషి విధత్తే "మరుద్భ్యః క్రీడిభ్యః
పురోడాశగ్ం సప్తకపాలం నిర్వపతి సాకగ్ం సూర్యేణోద్యతాగ్నేయమ
ష్టాకపాలం నిర్వపతి సౌమ్యం చరుగ్ం సావిత్రం ద్వాదశకపాలగ్ం సార
స్వతం చరుం పౌష్ణం చరుమైన్ద్రాగ్నమేకాదశకపాలమైన్ద్రం చరుం వై
శ్వకర్మణమేకకపాలం" ఇతి। ఆద్యస్య హవిష ఉత్తరహవిరష్టకస్య చ కా

లభేదాత్ప్రయోగభేదో ద్రష్టవ్యః । క్రీడాఏషామస్తీతి క్రీడినస్తద్దేవతాః క్రీడిత్వం విశేషణం । తస్య హవిషః ప్రాతః ప్రాప్తం ప్రాధాన్యం చ ప్రశంసతి “ఇన్ద్రో వృత్రగ్ం హత్వా । పరాంపరావతమగచ్ఛత్ । అపారాధమితి మన్యమానః । సోఽబ్రవీత్ । క ఇదం వేదిష్యతీతి । తేఽబ్రువన్మరుతో వరం వృణామహై । అథ వయం దేవాచు । అస్మభ్యమేవ ప్రథమగ్ం హవిర్నిరుప్యాతా ఇతి । త ఏన మధ్యక్రీడన్ । తత్క్రీడినాం క్రీడిత్వం । యన్మరుద్భ్యః క్రీడిభ్యః ప్రథమగ్ం హవిర్నిరుప్యతే విజిత్యై” (బ్రాం) ఇతి । పరాంపరావత మత్యన్తదూరం, అపారాధం ద్రోహమకార్షం । భీత్యా పలాయమానస్స ఇన్ద్రో మరుతాం సమీపే కించిదబ్రవీత్, వృత్రో మృతో న వేతీదం సమీపే గత్వా కో వేదిష్యతీతి । తే చ మరుతో వరేదత్తే వేదిష్యామ ఇత్యబ్రువన్, ఇతరేభ్యోఽగ్న్యాదిభ్యః ప్రథమో నిర్వాపో వరః, తతస్తే మరుత ఏనం భూమౌ పతితం వృత్రమధిరుహ్య బహువిధేన నృత్యేనాక్రీడన్ క్రీడిత్వా చ మృతోయమితి జ్ఞాతవన్తః । తస్మాదేతేషాం క్రీడిత్వం విశేషణ సమ్పన్నం । నిర్వాపకాలం ప్రశంసతి “సాకగ్ం సూర్యేణోద్యతా నిర్వపతి । ఏతస్మిన్నేవ లోక ఇన్ద్రో వృత్రమహన్త్సమృద్ధ్యై” (బ్రాం) ఇతి । ఏతస్మిన్నేవ లోకే సూర్యోదయే నావలోక్యమాన భూప్రదేశే । వైశ్వదేవ పర్వణ్యుక్తమాగ్నేయాదిపంచక ప్రశంసకం వరుణప్రఘాస పర్వణ్యుక్తమైన్ద్రాగ్న ప్రశంసకం చ బ్రాహ్మణమత్రాతిదిశతి “ఏతద్బ్రాహ్మణాన్యేవ పంచహవీగ్ంషి । ఏతద్బ్రాహ్మణ ఐన్ద్రాగ్నః” (బ్రాం) ఇతి । చరోరైన్ద్రత్వం ప్రశంసతి “అథైష ఐన్ద్రశ్చరుర్భవతి । ఉద్ధారం వా ఏతమిన్ద్ర ఉదహరత । వృత్రగ్ం హత్వా । అన్యాసు దేవతాస్వధి । యదేష ఐన్ద్రశ్చరుర్భవతి । ఉద్ధారమేవ తం యజమాన ఉద్ధరతే । అన్యాసు ప్రజాస్వధి” (బ్రాం) ఇతి । అన్యాస్వగ్న్యాది దేవతాసు అధికోఽయమిత్యేతముద్ధారం ఉత్కర్షాభిమానముదహరత ఉత్పాదితవాన్ । విశ్వకర్మరూపా మన్త్యహవిషో దేవతాం ప్రశంసతి “వైశ్వకర్మణ ఏకకపాలో భవతి । విశ్వాన్యేవ తేన కర్మాణి యజమానోఽవరున్ధే” (బ్రాం) ఇతి ।

॥ ॥అత్రవినియోగ సఙ్గ్రహః ॥

"పూర్ణేత్యనూచ్యదేహీతి యాజ్యానుధ్వ స్యరీరయేత్"

అథ మీమాంసా.

॥ ॥పంచమాధ్యాయస్య ప్రథమపాదేచిన్తితం॥ ॥

"సాకమేధేష్టయస్తిస్రో ద్వ్యహేస్యుస్సద్యఏవవా।
ప్రాతరాదేర్ద్వయోరహ్నోస్సత్వాత్ప్రకృతివద్ద్వ్యహే॥
సాంగముఖ్యానురోధేన ప్రాతరాదేర్విధానతః।
శ్రౌతంసద్యస్త్వమన్యత్తు చోదకాత్తేనదుర్బలం"॥

చాతుర్మాస్యేషు సాకమేధనామకే తృతీయేపర్వణి శ్రూయతే 'అగ్నయేఽనీకవతే పురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపతి సాకꣳ సూర్యేణోద్యతా మరుద్భ్యస్సాన్తపనేభ్యో మధ్యన్దినేచరుం మరుద్భ్యో గృహమేధిభ్యస్సర్వాసాం దుగ్ధేసాయంచరుం' ఇతి । తా ఏతాస్తిస్ర ఇష్టయోద్వ్యహకాలీనాయథా ప్రకృతౌ పర్వణ్యన్వాధానాదికం ప్రతిపదిష్టిరితి ద్వ్యహకాలీనత్వంతద్వత్ ।నను ప్రాతర్మధ్యన్దినసాయంశబ్దైరేకస్మిన్నేవాహ్ని త్రయః కాలాః తిసృణామిష్టీనాం విహితాః, తన్న। ద్వయోరప్యహ్నోః ప్రాతరాది కాలేషుస్వకీయేషు తాసాముపక్రమః అపరేద్యుః ప్రాతరాదిషు తాస్సమాపనీయాః । తతో ద్వ్యహకాలీనతేతి ప్రాప్తే బ్రూమః । తత్రాగ్నయేఽనీకవతే ప్రాతరష్టాకపాలం నిర్వపతీతి సాంగం ప్రధానం ప్రాతఃకాలీనతయా విధీయతే। ప్రాతశ్శబ్దశ్చ స్వతఏకమేవ ప్రాతఃకాలమభిధాయ పర్యవస్యతి ప్రాతరగ్నిహోత్రమిత్యాదౌ తద్దర్శనాత్ । తస్మాత్సాంగస్య ప్రధానస్యైకస్మిన్నేవ ప్రాతఃకాలే విధానాత్సద్యస్కాలీనత్వం శ్రౌతంచోదకేనత్వన్వాధానాద్యంగం పూర్వేద్యుః ప్రాతరితి కల్ప్యతే। ఉపదేశశ్చోదకాద్బలీయాన్ తస్మాదేకాహకాలీనా ద్రష్టవ్యాః॥

॥ ॥సప్తమాధ్యాయస్య ప్రథమపాదేచిన్తితం॥ ॥

"కింవైశ్వదేవికాదేక కపాలాదతిదేశనం।
సాకమేధేషువరుణప్రఘాసస్థాదుతాగ్రిమః॥

ప్రకృతావర్థబాహుళ్యా దస్తిమస్సన్నిధానతః।
ఐన్ద్రాఽగ్నసాహచర్యాచ్చ సార్థత్వమధికత్వతః"॥

వైశ్వదేవే ద్యావాపృథివ్య ఏకకపాలః వరుణప్రఘాసేషు కాయ ఏకకపాలస్తయోరపృథగ్బ్రాహ్మణమామ్నాతం । సాకమేధేషు వైశ్వకర్మణ ఏకకపాలస్తస్మిన్ వైశ్వదేవికైకకపాలబ్రాహ్మణమతిదేష్టవ్యం।కుతః। ప్రకృతిత్వేన తస్మిన్నుపదిశ్యమానధర్మబాహుళ్యాత్ । వారుణప్రఘాసికస్య తద్వికృతిత్వాదల్పా ఏవ ధర్మవిశేషా ఉపదిష్టాశ్శమీమయ్యో హిరణ్మయ్యో వాస్రుచోభవన్తీత్యాదయః। తత్ర బహ్వనుగ్రాహిణో న్యాయ్య ఇతి ప్రాప్తే బ్రూమః । వారుణప్రఘాసికబ్రాహ్మణస్య ప్రత్యాసన్నత్వాత్తస్యైవాతిదేశో యుక్తః। ఐన్ద్రాఽగ్నబ్రాహ్మణం తత్రత్యమేవాతిదిశ్యతే వైశ్వదేవే తదభావాత్ । తత్సాహచర్యాదిదమపి తత్రత్యమేవ । నను ప్రకృతిభావాద్వైశ్వదేవైకకపాలాదేర్వారుణప్రఘాసికవత్సాకమేధీయేఽపి చోదకేన ధర్మాతిదేశసిద్ధా బ్రాహ్మణాతిదేశకం వాక్యమిదం వ్యర్థమితిచేత్ ।న।హిరణ్మయత్వాద్యధికధర్మాతిదేశాయాపేక్షితత్వాత్ తస్మాద్వారుణప్రఘాసికైకకపాలబ్రాహ్మణస్యైవాతిదేశః॥

॥ ॥దశమాధ్యాయస్య ప్రథమపాదే * చిన్తితం॥ ॥

"గృహమేధీయకేత్వాజ్యభాగావిత్యనువాదగీః।
సచోదకవిధిర్వార్థవాదోవాధికకర్మవా॥
పరిసఙ్ఖ్యాథసంకోచ్య శ్చోదకోఽన్యత్ర వాత్రవా।
అపూర్వంగృహమేధీయం స్యాద్వాతోఽశ్రుతచోదకం॥
అనువాదగిపునశ్శ్రుత్యా ద్వితీయస్సార్థతావశాత్।
నిర్వాపవచ్చోదకస్య లిఙ్గత్వేనసహాయతా॥
చోదనేనైవతత్సిద్ధే ర్వైష్టికస్యప్రశంసనం।
విధ్యేకవాక్యతా నాస్తి తేనాత్రాఙ్గాన్తరేవిధిః॥
ప్రత్యభిజ్ఞానతోఽఙ్గస్య పరిసఙ్ఖ్యేతరస్యహి।

* సప్తమపాద ఇతి పాఠాన్తరం.

దోషత్రయాచ్చోదకస్య సఙ్కోచోఽఙ్గాంతరేష్వతః॥
వ్యాపారైక్యాచ్చోదకస్య స్వార్థసంహరణంభవేత్।
వైరూప్యాచ్చనిరర్థత్వాదపూర్వంకర్మయుజ్యతే॥
ఆజ్యభాగేతినామ్నాప కారక్లృప్తిస్మృతేరిదం।
నామత్వాదిసమంతస్మాత్ లుప్యతేతేనచోదకః"॥

'మరుద్భ్యో గృహమేధిభ్యస్సర్వాసాం దుగ్ధేసాయమోదనః' ఇతి విహితే గృహమేధీయే శ్రూయతే 'ఆజ్యభాగౌయజతి' ఇతి। అస్తథాత్ర సంశయః। చోదకప్రాప్తయోరాజ్యభాగయోరిహ పునశ్శ్రవణాదనువాదోఽయ మిత్యాద్యః పక్షః। తథా సతి వైయర్థ్యప్రసంగాత్ సార్థకత్వాయ చోదకైతద్వాక్యయోర్మిలితయోరత్రాజ్యభాగవిధాయకత్వేనాభ్యుపేతవ్యం। ఓషధిద్రవ్యనిర్వాపాదయో యథాప్రకృతిగతాస్సన్తః వికృతావపి శ్రూయమాణాచ్చోదకస్య లింగంతథాజ్య భాగావపి లింగత్వేన సహోయభూతౌ తతో మిలితయోర్విధాయకత్వమితి ద్వితీయః పక్షః। గృహమేధీయ విధివాక్యేఽంశస్యౌదనస్యైవౌషధి ద్రవ్యతయా లిఙ్గత్వ సిద్ధేర్నాస్తి లిఙ్గాన్తరాపేక్షా, తస్మాత్ప్రకృతౌ విహితౌ శ్రుతస్యాజ్యభాగకర్మణ ఇహపునశ్శ్రవణ మర్థవాదత్వేన తత్ప్రశంసార్థమితి తృతీయః పక్షః। భిన్నప్రకరణే శ్రుతస్య విధ్యేకవాక్యత్వాయోగాదర్థ వాదత్వ మయుక్తం, తతశ్చోదకప్రాప్తాదాజ్య భాగాదికర్మణోఽధికమాజ్య భాగరూప మఙ్గాన్తరమిహ విధీయత ఇతి చతుర్థః పక్షః। ఐష్టికయోరాజ్యభాగయోరిహ ప్రత్యభిజ్ఞానాన్నాంగాన్తరత్వం యుక్తం, తస్మాదాజ్యభాగవ్యతిరిక్తస్య ప్రయాజాద్యఙ్గస్య పరిసఙ్ఖ్యానార్థమిదమాజ్యభాగశ్రవణమితి పంచమః పక్షః। ఆజ్యభాగవాక్యేన తద్విధిరూపః స్వార్థస్త్యజ్యేత ప్రయాజాదినిషేధరూపోఽన్యోఽర్థః పరిగృహ్యేత చోదకప్రాప్తం ప్రయాజాద్యనుష్ఠానం బాధ్యేతేతి దోషత్రయప్రసఙ్గాన్న పరిసఙ్ఖ్యాయుక్తా తేనప్రత్యక్షవిధిరూపా తస్మాదాజ్యభాగవాక్యాదానుమానికచోదకవాక్య మాజ్యభాగ

వ్యతిరిక్తప్రయాజాద్యంగేషు సజోఽవచనీయమితిషష్ఠఃపక్షః । యదిచోద
కస్యప్రత్యఙ్గం పృథగ్వ్యాపారాః స్యుస్తదా ప్రయాజాద్యఙ్గగోచరైర్వ్యా
పారైస్తైస్తైరతిదేశస్సిద్ధ్యతి । ఆజ్యభాగగోచరస్యానేన ప్రత్యక్షవిధినా
బాధితత్వాన్నచోదకేనాజ్య భాగాతిదేశ ఇత్యేవం సజోఽచోవర్ణయితుం
శక్యతే । ఇహతు శబ్దబుద్ధికర్మణాం విరమ్య వ్యాపారాభావేనైక ఏవ చో
దకస్య వ్యాపారః।తథాసతి యుగపదతిదేశోఽనతిదేశశ్చేతివిరుద్ధధర్మత్వం
ప్రసజ్యేత। తస్మాత్ప్రయాజాద్యఙ్గేషు సజోఽచోనయుక్తః, తేనచోదకోఽ
త్రాజ్యభాగకర్మణి సజోఽవచనీయః, నచోక్తదోషాపత్తిః । అస్యసజోఽవచ
స్యోపసంహారరూపత్వాత్ । ఆజ్యభాగయోరేవ శక్తస్యచోదకస్య త్వ
జ్ఞాతశక్తిజ్ఞాపనముపసంహారః। తథాసతి ఆజ్యభాగాదిదేశవ్యాపృతస్య చో
దకస్య కోనామాతిదేశతన్నివృత్తిరూపవిరుద్ధధర్మప్రసంగః, తత్రాజ్యభాగక
ర్మణిచోదకావస్థాపనమితి సప్తమఃపక్షః।పురోడాశం చతుర్ధాకరోత్యాగ్నే
యంచతుర్ధాకరోతీత్యనయో రుభయోరపి ప్రత్యక్షవచనత్వేన సరూప
త్వాదస్తుతత్రోపసంహారః। ఇహతుప్రత్యక్షపరోక్షయోర్వచనచోదకయో
ర్విరూపత్వాన్నాసౌయుక్తః । కిన్తు ప్రత్యక్షవచనేనైవ ఆజ్యభాగవిధిసిద్ధేః
చోదకకల్పనానిరర్థకా, అతస్తస్యా ఉపసంహారోనయుక్తః । తస్మాదపూ
ర్వో గృహమేధీయోనచోదకేనాన్యాంగాని గృహ్ణాతీతికర్తవ్యతాకాఙ్క్షా
తు ప్రత్యక్షవచనేనైవ పూర్యతే । ఏవంసత్యుక్తదోషాభావాదయమ
ష్టమఃపక్షోఽభ్యుపగన్తవ్యః । నను సాఙ్గ్రహణ్యామిష్టౌ ప్రత్యక్షవచనవిహి
తైరామనహోమైస్సహ చోదకాతిదిష్టానామనూయాజానాం సము
చ్చయోఽఙ్గీకృతః । తద్వదత్రాపి విధీయమానయో రాజ్యభాగయోశ్చో
దకప్రాప్తైఃప్రయాజాద్యంగైస్సహైవసహ సముచ్చయోఽస్తు । న । వైష
మ్యాత్ । ప్రకృతావాజ్యభాగయోస్తూపకారక్లృప్తిస్సాఽత్ర నాపసా
మ్యేనస్మర్యతే, తస్మాత్ క్లృప్తోపకారాభ్యాం విధీయమానాభ్యామా
జ్యభాగాభ్యాం నిరాకాంక్షో గృహమేధీయః, ఆమనహోమాస్తు నక్లృ

ప్తోపకారా ఇతి తైస్సహ గ్రహణ్యా అంగాకాంక్షా నపూర్యతే। తత్ర క్లృప్తోపకారైరనూయాజాద్యంగైశ్చోదకేన సహాతిదిష్టైః పూర్యతే। తతో విధివైయర్థ్య పరిహారాయామనహోమేషు ఉపకారే క్లృప్తే సతి తస్మిన్ప్రవర్తమానైః ప్రయోగవచనైః * స్సముచ్చిత్యానుష్ఠాపయతి తతో వైషమ్యాత్ క్లృప్తోపకారాజ్యభాగవిధాయకేనానేన ప్రత్యక్షవచనేన గృహమేధీయచోదకో లుప్యతే। తస్మాదవికృతిరూపం సాంగపూర్వం కర్మాత్రవిధీయత ఇతి సిద్ధాన్తః।

॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥ ॥

“తత్రాన్యదంగం నో కార్యం కార్యం వాన్యానపేక్షణాత్।
న కార్యం విహితత్వేన కార్యం స్విష్టకృదాదికం”॥

తత్రగృహమేధీయే ఆజ్యభాగాభ్యామేవ నిరాకాంక్షత్వాదన్యత్ స్విష్టకృదాదికం న కార్యమితి చేత్। మైవం, ఆజ్యభాగవద్విహితత్వాత్, యదగ్నయే స్విష్టకృతే సమవద్యతి ఇడాముపహ్వయత ఇతి విహితం।తస్మాద్యావదుక్తం కర్తవ్యం।

॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥ ॥

“తత్రైవపరిసఙ్ఖ్యాత్వే ప్రాశిత్రాద్యస్తి వా న తత్।
అస్తీడాదర్శనాన్నైవం తదుక్త్యాఽస్త్వత్ర నేతరత్”॥

గృహమేధీయే స్విష్టకృత్యాజ్య భాగవదష్టధా సంశయం హృది నిధాయ పరిసంఖ్యార్థం పంచమపక్షమభ్యుపేత్యేయం కృతా చిన్తావతారితా। తత్రప్రాశిత్రాదిభక్షణం న పరిసంఖ్యాతం కిన్తు తదస్తి। కుతః। భక్షణాద్యర్థస్యేడోపాహ్వానస్య తత్రదర్శనాదితి ప్రాప్తే బ్రూమః। అత్రగృహమేధీయే తదిడాభక్షణం వచనబలేనాస్తు। స్విష్టకృద్వాక్యప్రాపితా పరిసఙ్ఖ్యా, తస్యవచనేన నివారితత్వాత్, ఇతరత్ ప్రాశిత్రాదిభక్షణం పరిసఙ్ఖ్యాతత్వాన్నాస్తి।

* ప్రవర్తమానైః ప్రయోగవచన ఇత్యసంగతపాఠః

॥ ॥సప్తమాధ్యాయస్య తృతీయపాదే చిన్తితం॥ ॥

“ సౌమికంప్రాకృతంవాస్యాత్ తయోరగ్నిప్రణయనంశ్రుతం।
ఆద్యోఽప్రాప్తత్వతోమైవ మనామత్వేనవాగ్నిమః”॥

చాతుర్మాస్యేషుశ్రూయతే ‘ద్వయోఃప్రణయతి తస్మాద్ద్వాభ్యాం యన్తి’ ఇతి। అత్రసౌమికధర్మకమగ్నిప్రణయనం యత్తదేవగ్రహీతవ్యం। కుతః। సోమస్య చాతుర్మాస్యప్రకృతిత్వాభావేన తదీయప్రణయనస్యాత్ర చోదకాదప్రాప్తస్య విధ్యర్హత్వాత్। దర్శపూర్ణమాసగతంత్వగ్నిప్రణయనం చోదకప్రాపితత్వాదవిధేయం, తస్మాత్సౌమికస్య ధర్మా అత్ర ప్రణయన శబ్దేనాతిదిశ్యన్త ఇతిప్రాప్తేబ్రూమః। నాయంప్రణయనశబ్దః సౌమికస్యప్రణయన కర్మణో నామధేయం, కిన్తు నిర్మన్థ్యబర్హిరాదిశబ్దవల్లౌకికఏవ, తతోనధర్మాతిదేశః। యదిప్రాకృతప్రణయనస్య ప్రాప్తత్వాద్విధివైయర్థ్యం తర్హ్యర్థవాదసమ్బన్ధాయ తద్వాక్యమస్తు।

॥ ॥తత్రైవాన్యచ్చిన్తితం॥ ॥

“ ఆద్యన్తయోర్మధ్యయోర్వా పర్వణోస్తత్ప్రసంజకాత్।
ఆద్యన్తయోరూరుగత్యా మధ్యయోఃపర్వణోర్భవేత్”॥

తస్మాద్ద్వాభ్యాంయన్తీత్యర్థవాదేనసమ్బన్ధాయ పునర్విధి నాయత్ప్రాకృతమగ్ని ప్రణయనం చోదకప్రాప్తమపి శ్రూయత ఇత్యుక్తం తద్వైశ్వదేవ శునాసీర్యయోః పర్వణోర్భవితుమర్హతి। కుతః। ప్రసఞ్జకాత్। తథాహి ‘నవైశ్వదేవ ఉత్తర వేదిముపవపతి నశునాసీర్యే’ ఇత్యుత్తరవేది ప్రతిషేధస్తయోఃపర్వణోర్వేదిం ప్రసంజయతి అప్రసక్తప్రతిషేధాయోగాత్। ఉత్తరవేదిశ్చాగ్నిప్రణయనార్థా తస్మాదుత్తర వేది ప్రసక్తిద్వారేణాద్యన్తయోరిదమగ్నిప్రణయనమితి ప్రాప్తేబ్రూమః। ఊరువావతౌ యజ్ఞస్య యద్వరుణప్రఘాసా స్సాకమేధశ్చేతి గమనసాధనత్వమూరుత్వం మధ్యమయోఃపర్వణోరుపన్యస్తం। తత్సన్నిధౌ ద్వయోఃప్రణయన్తీతి చోదకప్రాప్తమగ్నిప్రణయనమర్థ వాదార్థం పునర్విధాయద్వాభ్యాం యన్తీత్యర్థవాదేనోరుత్వకల్పనాయుక్తా ద్వాభ్యాం పర్వభ్యాం గమనముపన్యస్య

తే । తస్మాన్మధ్యమయోస్తత్ప్రణయనం । నచాత్రోత్తరవేదేర భావాత్ప్రణయనాభావ ఇతి శంకనీయం । ఉపవపతీత్యారభ్య శ్రుతేన వాక్యేనోత్తరవేద్యుపవాపస్య విహితత్వాత్ । సా చోత్తరవేదిరాద్యన్తయోః పర్వణోర్నిషేధాన్మధ్యమయోరవతిష్ఠతే । తస్మాదుత్తరవేద్యాం ప్రణీతోఽగ్నిర్విధీయతే । ఏతదర్థమేవహి సార్థవాదం పునరగ్న్యాధానం । ఉక్తమధికరణద్వయమేకీకృత్య వార్తికకారేణ యో నిర్ణయోఽభిహితస్తం దర్శయతి।

"అనాహుత్వాచ్చవైయర్థ్యాత్ సౌమికం ప్రాకృతం చన।
అపూర్వం తత్ప్రణయనం శాఖాన్తరసమోక్తికం"॥

ఆహవనీయాదగ్నిం ప్రణయత ఇతి శాఖాన్తరే మధ్యమయోర్నూతనం ప్రణయనం విహితం, తేన సమానవచనత్వాదత్రాప్యపూర్వం ప్రణయనం విధత్తే॥*॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డేఽష్టమప్రపాఠకే చతుర్థోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

సోమాయ పితృమతే పురోడాశꣳ షట్కపాలం నిర్వపతి పితృభ్యో బర్హిషద్భ్యో ధానాః పితృభ్యోఽగ్నిష్వాత్తేభ్యోఽభివాన్యాయై దుగ్ధే మన్థమేతత్తే తత యే చ త్వామన్వేతత్తే పితామహ ప్రపితామహ యే చ త్వామన్వత్ర పితరో యథాభాగం మన్దధ్వꣳ సుసన్దృశం త్వా వయం మఘవన్మన్దిషీమహి । ప్రనూనం పూర్ణవన్ధురః స్తుతో యాసి వశాꣳ అను । యోజా న్విన్ద్ర తే హరీ॥౧॥

అక్షన్నమీమదన్త హ్యవ ప్రియా అధూషత । అస్తోషత స్వభానవో విప్రా నవిష్ఠయా మతీ । యోజా న్విన్ద్ర తే హరీ । అక్షన్పితరోఽమీమద

న్త। పితరోఽతీ తృపన్త పితరోఽమీమృజన్త పితరః। పరేత పితరస్సోమ్యా గమ్భీరైః పథిభిః పూర్వ్యైః। అధా పితౄన్త్సువిదత్రాగ్ం అపీత యమేన యే సధమాద్యం మదన్తి। మనో న్వాహువామహే నారాశగ్ంసేన స్తోమేన పితృణాం చ మన్మభిః। ఆ ॥౨॥

న ఏతు మనః పునః క్రత్వే దక్షాయ జీవసే। జ్యోక్చ సూర్యం దృశే। పునర్నః పితరో మనో దదాతు దైవ్యో జనః। జీవం వ్రాతగ్ం సచేమహి। యదన్తరిక్షం పృథివీముత ద్యాం యన్మాతరం పితరం వా జిహిగ్ంసిమ। అగ్నిర్మా తస్మాదేనసో గార్హపత్యః ప్రముఞ్చతు దురితా యాని చకృమ కరోతు మామనేనసం॥౩॥

హరీ మన్మభిరా చతుశ్చత్వారిగ్ంశచ్చ॥౪॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాండేఽష్టమప్రపాఠకే పంచమోఽనువాకః॥ *

అథ భాష్యమ్.

చతుర్థే సాకమేధాఖ్యే తృతీయే పర్వణి ప్రధానహవీంష్యుక్తాని। పఞ్చమే తదీయశేషో మహాపితృయజ్ఞ ఉచ్యతే। ఆదౌ తావత్త్రీణి హవీంషి విధత్తే "సోమాయ పితృమతే పురోడాశగ్ం షట్కపాలం నిర్వపతి పితృభ్యో బర్హిషద్భ్యో ధానాః పితృభ్యోఽగ్నిష్వాత్తేభ్యోఽభివాన్యాయై దుగ్ధే మన్థం" ఇతి। పితరోఽస్య సన్తీతి పితృమాన్పితృస్వామీత్యర్థః। బర్హిషి యజ్ఞే సీదన్తీతి బర్హిషదః। ధానా భృష్టయవాః। అగ్నిష్వాత్తా అయజ్ఞనిష్ఠాః, అభివాన్యా మృతవత్సా ధేనుః, క్షీరే యవపిష్టం ప్రక్షిప్య మిశ్రీకృతం ద్రవ్యం మన్థః। తదిదం హవిస్త్రయం పితృయజ్ఞస్తస్య చ పితృయజ్ఞస్య విధిమర్థవాదేనోన్నయతి "వైశ్వదేవేన వై ప్రజాపతిః ప్రజా అసృజత। తావ

రుణప్రఘాసైర్వరుణపాశాదముంచత్ ।సాకమేధైః ప్రత్యస్థాపయత్ ।త్ర్యంబకై రుద్రం నిరవాదయత।పితృయజ్ఞేన సువర్గంలోకమగమయత్ ।యద్వైశ్వదేవేనయజతే।ప్రజా ఏవ తద్యజమానస్సృజతే। వరుణప్రఘాసైర్వరుణపాశాన్ముంచతి।సాకమేధైః ప్రతిష్ఠాపయతి। త్ర్యంబకైరుద్రంనిరవదయతే। పితృయజ్ఞేనసువర్గంలోకం గమయతి”(బ్రా-కాం౧।౬ప్ర।౮అ)ఇతి।ప్రతిపురుష మేకకపాలాన్నిర్వపతీతి విధాస్యమానాయాగాస్త్రైయమ్బకాః,తైః క్రూరం రుద్రంపరితోష్య నిస్సారితవాన్। తత్రస్వర్గాదిలోకహేతుత్వేనాత్యన్తప్రశస్తత్వాత్ । పితృయజ్ఞః కర్తవ్య ఇత్యభిప్రాయః । అత్ర హాయం పక్షంపూర్వపక్షతయా విధత్తే “దక్షిణతః ప్రాచీనావీతీ నిర్వపతి । దక్షిణావృద్ధి పితృణాం” (బ్రాం) ఇతి । గార్హపత్యస్య దక్షిణదేశే స్థిత్వా ప్రాచీనావీతీ సన్నుక్తానాం హవిషాం నిర్వాపం కుర్యాత్ । యస్మాత్పితౄణాం సమ్బన్ధికర్మ దక్షిణావృత్ప్రాయేణ దక్షిణస్యాందిశివర్తతే। తంపక్షం దూషయిత్వా సిద్ధాంతం విధత్తే “అనాదృత్య తత్ । ఉత్తరత ఏవోపవీయ నిర్వపేత్ । ఉభయే హి దేవాశ్చ పితరశ్చేజ్యన్తే” (బ్రాం) ఇతి । యత్రైకోద్దిష్టశ్రాద్ధాదౌ పితర ఏవ పూజ్యంతే । తత్రదక్షిణావృత్త్వమస్తు । ఇహ త్వాజ్యభాగాదిదేవా అగ్నిష్వాత్తాది పితరశ్చేజ్యన్తే।అతో దేవానాం ప్రియాయోత్తరతోఽవస్థానముపవీతఞ్చ। తర్హి పితౄణాం ప్రీతిర్నస్యాదిత్యాశఙ్క్య విధ్యన్తరేణ దక్షిణావృత్త్వం సమ్పాదయతి “అథో య దేవ దక్షిణార్ధేఽధిశ్రయతి। తేనదక్షిణావృత్” (బ్రాం) ఇతి। హవిష్పాకాయ గార్హపత్యస్య దక్షిణభాగేఽధిశ్రయేత్ । తేనైతత్కర్మ పితృప్రీత్యై దక్షిణావృదపి భవిష్యతి । ఏతదేవ కాలరూపేణ ప్రశంసతి “సోమాయ పితృమతే పురోడాశగ్ం షట్కపాలం నిర్వపతి । సంవత్సరో వై సోమః పితృమాన్। సంవత్సరమేవ ప్రీణాతి । పితృభ్యో బర్హిషద్భ్యో ధానాః। మాసా వై పితరో బర్హిషదః। మాసానేవ ప్రీణాతి। యస్మిన్వా ఋతౌ పురుషః ప్రమీయతే। సోఽస్యాముష్మిఁల్లోకే భవతి” (బ్రాం) ఇతి। వసన్తై జ్యోతిషా యజేతేతి విధానాత్ సోమస్య సంవత్సరత్వం। స ఏవ పితృణాం పతిరిత్యస్య పితృ

ముత్త్వం। మాసి పితృభ్యః క్రియత ఇతి అమావాస్యాశ్రాద్ధాభిధానాత్ పితౄణాం మాసత్వంచోపచర్యతే। యది వసన్తే ప్రమీయతే వసన్తో భవతి యది గ్రీష్మే గ్రీష్మ ఇత్యభిధానాత్ తత్తదృతుదేవతా ప్రీణిరేవాస్యాముష్మిన్ ఋతుసమ్బద్ధః। భర్జనేన క్వచిదీషత్కృష్ణత్వం క్వచిత్కృష్ణత్వం క్వచిదకృష్ణత్వమిత్యేవం విధం త్రైవిధ్యం విధత్తే “బహురూపా ధానా భవన్తి। అహోరాత్రాణామభిజిత్యై” (బ్రాం) ఇతి। అహస్యకృష్ణాని అమావాస్యారాత్రిః కృష్ణా అన్యాస్తు రాత్రయ ఈషత్కృష్ణాః। తృతీయ యాగదేవతాం ప్రశంసతి “పితృభ్యోఽగ్నిష్వాత్తేభ్యో మన్థం। అర్ధమాసా వై పితరోఽగ్నిష్వాత్తాః। అర్ధమాసానేవ ప్రీణాతి” (బ్రాం) ఇతి। బర్హిషదామనుష్ఠిత యాగత్వాన్మాసత్వం। అగ్నిష్వాత్తానాం యాగాభావాత్ అర్ధమాసత్వం ఏతచ్చ యే వై యజ్వానః తే పితరో బర్హిషద ఇత్యాదినా వక్ష్యతే। మృతవత్సాం ప్రశంసతి “అభివాన్యాయై దుగ్ధే భవతి। సా హి పితృదేవత్యం దుహే” (బ్రాం) ఇతి। పితృదేవత్యం పితృదేవతాభ్యో హితం। మృతాః పురుషాః పితరో భవన్తి, అభివాన్యా చ మృతవత్సేతి సజాతీయత్వాత్తత్ర తేషాం ప్రీతిః। యదుక్తమాపస్తమ్బేన “ఉద్వాసనకాలే ధానా ఉద్వాస్య విభాగమన్త్రేణ విభజ్యార్ధా ఆజ్యేన సంయౌతి అర్ధాః పిష్ట్వా నామావృతా సక్తూంకృత్వా అభివాన్యాయై దుగ్ధస్యార్ధశరావే సక్తూనోప్యైకయేషు శలాకయేషు కాణ్డేనవా దక్షిణాముఖస్త్రిః ప్రసవ్యమనారభ్యావమన్థతి” ఇతి। తత్రార్ధశరావే మన్థనం విధత్తే “యత్పూర్ణం। తన్మనుష్యాణాం। ఉపర్యర్ధో దేవానాం। అర్ధః పితృణాం। అర్ధ ఉపమన్థతి। అర్ధో హి పితృణాం” (బ్రాం) ఇతి। భుఞ్జానా మనుష్యాః పాత్రపూర్ణమేవ ఘృతమిచ్ఛన్తి। ప్రయాజదేవతా జుహ్వాగతే నోపరితనాజ్యభాగేన తృప్యన్తి, అధోభాగేన హవిరభిఘారణాత్। అగ్నిహోత్రే చోపరిభాగం దేవేభ్యో హుత్వా అర్ధభాగం స్వధాం పితృభ్యః పితౄన్ జిన్వేతి భూమౌ నిమృజన్తీతి తద్విధానాత్ తదేతత్సర్వమభిప్రేత్య యత్పూర్ణమిత్యాద్యుక్తం। ఇషుశలాకాం విధత్తే “ఏకయోపమన్థతి। ఏకా హి పితృణాం” (బ్రాం) ఇతి। యదేకమేకగ్ం సమ్భరేత్

పితృదేవత్యాని స్యురిత్యాదౌ పితౄణామేకత్వసఙ్ఖ్యాప్రీతిః ప్రసిద్ధా ।
దక్షిణాముఖత్వం విధత్తే “దక్షిణోపమన్థతి । దక్షిణావృద్ధి పితౄణాం”
(బ్రా౦) ఇతి । ప్రాచీ దేవా దక్షిణా పితర ఇత్యాదౌ దక్షిణాదిక్ప్రీతిః ప్రసి
ద్ధా । హస్తాభ్యాం మన్థనం విధత్తే “అనారభ్యోపమన్థతి । తద్ధిపితౄన్ గ
చ్ఛతి” (బ్రా౦) ఇతి । తృతీయసవనగతాశిరాదౌ మన్థనం త్వస్మై నిబధ్య మ
న్థతి తత్తు దేవానాం ప్రియం, అత్ర త్వనారభ్య బన్ధనమకృత్వా హస్తాభ్యామే
వోపమన్థతి తచ్చ దేవవైలక్షణ్యాత్ పితౄణాం ప్రియం । యదుక్తమా
పస్తమ్బేన ‘న ప్రాచీం వేదిముద్ధన్తి పితృయజ్ఞో హి న దక్షిణాం దేవయజ్ఞో
హ్యుభే దిశావన్తరోద్ధత్య’ ఇతి । తామాగ్నేయీం దిశమఙ్గుళ్యా నిర్దిశన్
విధత్తే “ఇమాం దిశం వేదిముద్ధన్తి । ఉభయే హి దేవాశ్చ పితరశ్చేజ్యన్తే”
(బ్రా౦) ఇతి । తస్యా వేదేశ్చతుర్విధం దైవికవైలక్షణ్యం క్రమేణ విధత్తే “చ
తుస్స్రక్తిర్భవతి । సర్వా హ్యనుదిశః పితరః । అఖాతా భవతి । ఖాతా హి దే
వానాం । మధ్యతోఽగ్నిరాధీయతే । అన్తతో హి దేవానామాధీయతే । వ
ర్షీయానిధ్మ ఇధ్మాద్భవతి వ్యావృత్త్యై” (బ్రా౦) ఇతి । దైవికీ వేదిర్దీర్ఘా
న తు సమచతురస్రా, ఇయం తు సమచతురస్రేతి వ్యావృత్తిః । అశ్రిషు ప్ర
కారవిశేషం సూత్రకారో దర్శయతి ‘ప్రతిదిశం స్రక్తయోఽవాన్తరదేశాన్
ప్రతిమధ్యాని’ ఇతి । పరితశ్శకటాదిభిరాచ్ఛాదనం విధత్తే “పరిశ్రయతి ।
అన్తర్హితో హి పితృలోకో మనుష్యలోకాత్” (బ్రా౦) ఇతి । ఉన్మూలనం
విధత్తే “యత్పరుషి దినం । తద్దేవానాం । యదన్తరా । తన్మనుష్యాణాం ।
యత్సమూలం । తత్పితృణాం । సమూలం బర్హిర్భవతి వ్యావృత్త్యై”
(బ్రా౦) ఇతి । పరుషి పర్వసన్ధౌ దినం ఛిన్నం తాదృశం బర్హిరహింసిత
త్వాద్దేవానాం ప్రియం । అత ఏవ బర్హిర్లవన బ్రాహ్మణే శ్రూయతే “ప్ర
జాపతిర్వా ఓషధీః పర్వశో వేద స ఏనా న హినస్తి’ ఇతి । ‘ఓషధీనామహిగ్ం
సాయై’ ఇతి చ । యదన్తరా పర్వమధ్యే ఛిన్నం తన్మనుష్యాణాం ప్రియం స
న్ధివిశేషస్య తైరజ్ఞాతత్వాత్ । పరిశేషేణ సమూలత్వం పితౄణాం ప్రి
యం । బర్హిషాం దక్షిణాగ్రత్వం విధత్తే “దక్షిణా స్తృణాతి । దక్షిణావృ

ద్ధిపితౄణాం ”(బ్రాం) ఇతి।యదుక్తమాపస్తమ్బేన, ఆస్తరణకాలేబర్హిషా త్రిఃప్రసవ్యం వేదిం స్తృణన్ పర్యేత్యోర్ధ్వాన్ధారమాయణస్త్రిరస్తృణన్ ప్రతి పర్యేత్యోర్ధ్వవగ్రప్రస్తరః,ఇతి।ప్రసవ్యం ప్రదక్షిణత్వం యథాభవతి తథా। తదిద మప్రదక్షిణత్వప్రదక్షిణత్వాభ్యాం షట్కృత్వ ఆవర్తనం విధత్తే “త్రిః పర్యేతి। తృతీయే వా ఇతో లోకే పితరః। తానేవ ప్రీణాతి।త్రిః పునః పర్యేతి। షట్సమ్పద్య న్తే।షడ్వా ఋతవః। ఋతూనేవ ప్రీణాతి” (బ్రాం) ఇతి।ఇతో భూలోకాదార భ్య తృతీయః పితృలోకః భోగభూమేః స్వర్గస్యాన్తరిక్షాదూర్ధ్వభావి త్వాత్।ప్రస్తరస్యామన్త్రకమాసాదనం విధత్తే “యత్ప్రస్తరం యజుషా గృహ్ణీయాత్। ప్రమాయుకో యజమానస్స్యాత్। యన్న గృహ్ణీయాత్। అనాయతనస్స్యాత్। తూష్ణీమేవన్యస్యేత్। న ప్రమాయుకో భవతి। నా నాయతనః” (బ్రాం) ఇతి। గృహ్ణీయాత్ సాదయేదితి। దక్షిణపరిధి వర్జన మభిప్రేత్య విధత్తే “యత్త్రీన్పరిధీన్పరి దధ్యాత్। మృత్యునా యజమా నం పరిగృహ్ణీయాత్। యన్న పరిదధ్యాత్। రక్షాంసి యజ్ఞꣳ హన్యుః। ద్వౌ పరిధీ పరిదధాతి।రక్షసామపహత్యై। అథో మృత్యోరేవ యజమానము త్సృజతి” (బ్రాం) ఇతి। మధ్యమోత్తరావితి సూత్రేఽభిహితం। హవి షామనుక్రమేణ సాదనం విధత్తే “యత్త్రీణి త్రీణి హవీꣳష్యుదాహరేయుః। త్రయస్త్రయ ఏషాꣳ సాకం ప్రమీయేరన్। ఏకైకమనూచీనాన్యుదాహర న్తి। ఏకైక ఏషామన్వఞ్చః ప్రమీయతే” (బ్రాం) ఇతి। ఉదాహరేయురా సాదయేయుః, యేషాం యజమానబన్ధూనాం మధ్యే, అన్వఞ్చః వృద్ధబాలా నుక్రమగతాః, ఏతేషాం మధ్యే ఏకైక ఏవ ప్రమీయతే న తు యుగపత్। ద క్షిణతః కశిపూపబర్హణమాఞ్జనమభ్యఞ్జన ముదకుమ్భ మిత్యేకైకశ ఆసా ద్యేతి సూత్రే యదుక్తం తద్విధత్తే “కశిపు కశిపవ్యాయ। ఉపబర్హణ ము పబర్హణ్యాయ। ఆఞ్జనమాఞ్జన్యాయ। అభ్యఞ్జనమభ్యఞ్జన్యాయ। యథా భాగమేవైనాన్ప్రీణాతి” (బ్రాం) ఇతి। కశిపు తూలపూరిత శయ్యాది, ఉపబర్హణం శిరస ఆధారః, కశిపుప్రభృతీన్యుదాహరన్తీత్యనువర్తతే। క శిపుప్రియః కశిపవ్యః పితా, తత్పరితోషార్థం కశిపు సాదయేత్ ఏవమన్యత్।

తథా సత్యేనాన్పితౄన్స్వస్వభాగమనతిక్రమ్య తోషయతి। తదేవమనుబ్రాహ్మణగతేనానువాకేన పిత్రుయజ్ఞే హవిరాసాదనపర్యన్తః పూర్వప్రయోగోఽభిహితః। అనువాకాన్తరేణ సామిధేన్యాదిక ఉత్తరప్రయోగోఽభిధీయతే। తత్రాధ్వర్యోః ప్రైషమన్త్రముత్పాద్య మన్త్రం వ్యాచష్టే "అగ్నయే దేవేభ్యః పితృభ్యస్సమిధ్యమానాయానుబ్రూహీత్యాహ। ఉభయేహ దేవాశ్చ పితరశ్చేజ్యన్తే" (బ్రా-౧కా।౬ప్ర।౯అ) ఇతి। దేవానాం పితృణాం చోపకారో యోఽగ్నిస్తస్మై। ఉశన్తస్త్వేత్యేతామృచం సామిధేనీత్వేన విధత్తే "ఏకామన్వాహ। ఏకాహి పితృణాం" (బ్రాం) ఇతి। తస్యా ఆవృత్తిం విధత్తే "త్రిరన్వాహ। త్రిర్హి దేవానాం" (బ్రాం) ఇతి। చోదకప్రాప్తావాఘారౌ ప్రశంసతి "ఆఘారావాఘారయతి। యజ్ఞపరుషోరనన్తరిత్యై" (బ్రాం) ఇతి। యజ్ఞపరుషోర్యజ్ఞాంశయోరవలోపాయ। వరణం పర్యుదస్యతి "నార్షేయం వృణీతే। న హోతారం। యదార్షేయం వృణీతే। యద్ధోతారం। ప్రమాయుకోయజమానస్స్యాత్। ప్రమాయుకో హోతా। తస్మాన్న వృణీతే। యజమానస్య హోతుర్గోపీథాయ" (బ్రాం) ఇతి। అగ్నిర్దేవో హోతా దేవాన్యక్షదిత్యాదినిగదపాఠ ఆర్షేయవరణం। నిగదావసానే విష్ణుశర్మా మానుష ఇత్యాదినామోచ్చారణం హోతృవరణం। బర్హిర్నామకం చతుర్థం ప్రయాజం నిషేధతి "అపబర్హిషః ప్రయాజాన్యజతి। ప్రజా వై బర్హిః। ప్రజా ఏవ మృత్యోరుత్సృజతి" (బ్రాం) ఇతి। చోదకప్రాప్తావాజ్యభాగౌ ప్రశంసతి "ఆజ్యభాగౌ యజతి। యజ్ఞస్యైవ చక్షుషీ నాన్తరేతి" (బ్రాం) ఇతి। హవిఃప్రచారకాలే ప్రాచీనావీతం విధత్తే "ప్రాచీనావీతీ సోమం యజతి। పితృదేవత్యాహి। ఏషాహుతిః" (బ్రాం) ఇతి। చతురవదానమపవదితుం విధత్తే "పఞ్చకృత్వోఽవద్యతి। పఞ్చ హ్యేతా దేవతాః। ద్వే పురోఽనువాక్యే। యాజ్యా దేవతా వషట్కారః। తా ఏవ ప్రీణాతి" (బ్రాం) ఇతి। త్వగ్ంసోమ ప్రచికితః, త్వయా హి నః పితర ఇత్యుభే పురోఽనువాక్యే, త్వగ్ంసోమ పితృభిః సంవిదాన ఇత్యేకా యాజ్యా, పితృమాన్సోమో దేవతా, వషట్కారః, తా ఏతాః ప

శ్చదేవతా ఉచ్యన్తే । ఏకైకదేవతార్థం త్రిష్వహవిః ష్వపిచ్ఛిన్నావ
దానం విధత్తే “సన్తతమవద్యతి । ఋతూనాగ్ం సన్తత్యై” (బ్రాం)
ఇతి। తదాహాపస్తమ్బః “జుహ్వాముపస్తీర్య సోమాయ పితృమతేఽను స్వ
ధేతి సంప్రేష్యతి సకృత్పురోడాశస్యావద్యతి సకృద్ధానానాం సకృన్మన్థస్య”
ఇతి । ద్వయోః పురోఽనువాక్యయోరేకస్యా యాజ్యాయాశ్చ విధిమన
సినిధాయ ప్రశంసతి “పైత్రివైభ్యః పూర్వయా పురోఽనువాక్యయాహ।
ప్రణయతి ద్వితీయయా । గమయతి యాజ్యయా । తృతీయే వా ఇతో లోకే
పితరః। అహ్న ఏవైనాన్ పూర్వయా పురోఽనువాక్యయా ఽఽనయ
తి । రాత్రియై ద్వితీయయా । ఏవైనాన్ యాజ్యయా గమయతి” (బ్రాం)
ఇతి । త్వగ్ం సోమప్రచికిత ఇత్యనయా పూర్వయా పితృభ్యో హవిః ప్రక
షేణ కథితవాన్ భవతి। త్వయాహినః పితర ఇత్యనయా ద్వితీయయా
పితౄన్ ప్రతిహవిర్నయతి । త్వగ్ం సోమ పితృభిరిత్యనయా తద్ధవిః పితౄన్
గమయతి యాజ్యయా । పితౄణాం తృతీయలోకవర్తిత్వాదత్ర మన్త్ర
త్రిత్వం యుక్తం। కిఞ్చ త్రిభిర్మన్త్రైః క్రమేణాహ్నా రాత్ర్యాశ్చ పితౄ
నానీయ హవిః ప్రతి తాన్ గమయత్యేవ। వేదేరుత్తరత ఉపవిశ్యావదా
య దక్షిణాముఖో వేదిమతిక్రమ్యోదఙ్ముఖస్తిష్ఠన్ జుహోతి । అత్ర తు
తద్వైపరీత్యం సూత్రకార ఆహ “దక్షిణతోవదాయాభిపర్యావృత్యోదఙ్ఙతిక్ర
మ్య దక్షిణాముఖస్తిష్ఠన్” ఇతి । తదేతద్విధత్తే “దక్షిణతోవదాయ । ఉద
ఙతిక్రామతి వ్యావృత్త్యై” (బ్రాం) ఇతి । ఆశ్రావయాస్తు శ్రౌషడ్వౌషడితి
మన్త్రత్రయమపవదితుం క్రమేణ విధత్తే “ఓస్వధేత్యాశ్రావయతి। అస్తు
స్వధేతి ప్రత్యాశ్రావయతి । స్వధానమ ఇతి వషట్కరోతి । స్వధాకారో హి
పితౄణాం” (బ్రాం) ఇతి । పితౄన్ప్రతి యద్వక్తవ్యం తస్య సర్వస్య స్వ
ధాకారో వాచకః । అత ఆశ్రావయేత్యాది శబ్దాన్న బ్రూతే యస్మాత్ స్వ
ధాకారః పితౄణాం ప్రియః। విధివాక్యే పాఠాదేవ ప్రాప్తం ప్రచారక్రమం
ప్రశంసతి “సోమమగ్రే యజతి । సోమప్రయాజా హి పితరః । సోమం పితృ
మన్తం యజతి। సంవత్సరో వై సోమః పితృమాన్ । సంవత్సరమేవ తద్యజతి। పి

త్వాన్బర్హిషదో యజతి। యే వై యజ్వానః। తే పితరో బర్హిషదః। తానేవ తద్యజతి। పితౄనగ్నిష్వాత్తాన్యజతి। యే వా అయజ్వానో గృహమేధినః। తే పితరోఽగ్నిష్వాత్తాః। తానేవ తద్యజతి" (బ్రాం) ఇతి। సోమస్య ప్రథమం యష్టవ్యో యేషాం పితౄణాం తే సోమప్రయాజాః, పితృస్వామిత్వేన తస్య ప్రాథమ్యం యుక్తం, సంవత్సరత్వం తు సోమస్యాపూర్వమేవోక్తం। ఇహ లోకే యజ్ఞం కృత్వా పితృలోకం ప్రాప్తాః బర్హిషదః, ఇహ యజ్ఞరహితాః గృహమేధినో యే గృహస్థాస్తే పితృలోకం ప్రాప్య అగ్నిష్వాత్తా ఉచ్యంతే। స్విష్టకృత్సంజ్ఞకాం దేవతామపవదితుం విధత్తే "అగ్నిం కవ్యవాహనం యజతి। య ఏవ పితౄణామగ్నిః। తమేవ తద్యజతి। అథో యథాఽగ్నిగ్ం స్విష్టకృతం యజతి। తాదృగేవ తత్" (బ్రాం) ఇతి। పిత్ర్యం హవిః కవ్యం తద్వహతీతి కవ్యవాహనః। అత ఏవాన్యత్ర శ్రూయతే 'త్రయో వా అగ్నయో హవ్యవాహనో దేవానాం కవ్యవాహనః పితౄణాగ్ం సహరక్షా అసురాణాం' ఇతి। ముఖ్యబ్రాహ్మణే పైతృకాణి త్రీణి హవీంషి విధాయ ఏతత్తే తతేత్యాది ఏకాదశ మన్త్రా ఆమ్నాతాః। తత్ర వినియోగమాపస్తమ్బః 'హవిశ్శేషాన్ సంప్లోమ్నాయ పిణ్డాన్కృత్వా తిసృషు స్రక్తీషు నిదధాతి పూర్వస్యాం దక్షిణస్యామపరస్యామిత్యేతత్తే తతాసౌ యే చ త్వామన్విత్యేతైః ప్రతిమన్త్రం' ఇతి। సంప్లోమ్నాయ సమ్యక్ మర్దనేనైకీకృత్య। పాఠస్తు "ఏతత్తే తత యే చ త్వామన్వేతత్తే పితామహ ప్రపితామహ యే చ త్వామను" ఇతి। తత హే పితః తుభ్యం ఏతత్పిణ్డీకృతమన్నం దత్తం యే చాన్యే త్వామనువర్తన్తే తేభ్యోఽప్యేతద్దత్తం। మధ్యమమన్త్రే యే చ త్వామన్విత్యనుషఙ్గః। ప్రపితామహమన్త్రే ఏతత్త ఇత్యనుషఙ్గః। విధత్తే "ఏతత్తే తత యే చ త్వామన్వితి తిసృషు స్రక్తీషు నిదధాతి। తస్మాదాతృతీయాత్ పురుషాన్నామ న గృహ్ణన్తి। ఏతావన్తో హీజ్యన్తే" (బ్రాం) ఇతి। యస్మాన్మన్త్రేషు తత పితామహ ప్రపితామహేత్యేవం సాధారణశబ్దనిర్దేశః కృతః తస్మాల్లోకేఽప్యాతృతీయాత్పురుషాత్ ప్రపితామహపర్యంతం తంసంబన్ధవిశేషైరేవ వ్యవహరన్తి, న తు తదీయం దేవదత్తవిష్ణుశర్మాది నామోచ్చారయంతి। య

స్మాత్పార్వణశ్రాద్ధేషు పిత్రాదయస్త్రయ ఏవ పూజ్యన్తే నతూపరితనాః, తస్మాదత్రాపి త్రయాణాం నిర్దేశో యుక్తః। కల్పః “అత్రపితరో యథా భాగం మన్దధ్వం” ఇత్యుక్త్వోదఙ్ఙ్పరేత్య “సుసన్దృశం త్వా వయం” ఇత్యేతయర్చాఽఽహవనీయ ముపతిష్ఠన్త ఇతి। హేపితరః, అత్ర ప్రవృత్తిగతపిండేషు స్వస్వభాగమనతిక్రమ్య హృష్టా భవత। మన్దధ్వమితి పదస్యాభిప్రాయం వ్యాచష్టే “అత్రపితరో యథా భాగం మన్దధ్వమిత్యాహ। హ్రీకాహిపితరః” (బ్రాం) ఇతి। యస్మాత్పితరోలజ్జాశీలాస్తస్మాత్ స్వస్వభాగాదూర్ధ్వం లజ్జాం వారయితుం విస్రమ్భేణ మన్దధ్వమిత్యుచ్యతే। విధత్తే “ఉదఞ్చో నిష్క్రామన్తి। ఏషా వై మనుష్యాణాం దిక్। స్వామేవ తద్దిశమనునిష్క్రామన్తి” (బ్రాం) ఇతి। పితృత్వదశాయాం దక్షిణా దిక్ప్రాప్తా। తతః పూర్వం మనుష్యత్వదశాయా ముత్తరాదిగేవ పరిశిష్యతే। ఆహవనీయోపస్థానమన్త్రపాఠస్తు “సుసన్దృశం త్వా వయం మఘవన్మన్దిషీమహి। ప్రనూనం పూర్ణ బన్ధురస్తుతో యాసి వశాꣳ అను। యోజాన్విన్ద్ర తే హరీ” ఇతి। హేమఘవన్ సుసన్దృశం సుష్ఠు కటాక్షవీక్షణేనాస్మాన్పశ్యన్తం త్వాం మన్దిషీమహి వయం తర్పయామః। త్వమస్మన్దత్తైర్హవిర్భిః పూర్ణబన్ధురః పరిపూరితరథపృష్ఠోఽస్మాభిః స్తుతస్సన్ వశానభీష్టాన్దేశాన్ అనులక్ష్య నూనం ప్రయాసి ప్రాయేణాగమిష్యసి। హేఇన్ద్ర తే హరీ తవాశ్వౌ యోజాను రథే నియుక్తౌ హి। విధత్తే “ఆహవనీయముపతిష్ఠన్తే। న్యేవాస్మై తద్ధ్నువతే। యత్సత్యాహవనీయే। అథాన్యత్ర చరన్తి” ఇతి। ఆహవనీయే పురోఽవస్థితే సతి తముపేక్ష్యాథ తదాఽన్యత్ర పైతృకవేదిమధ్యస్థేఽగ్నౌ చరన్తీతి యత్తేనాస్మై నిహ్నువతే ఏనమాహవనీయమపలపన్త్యేవ తత్క్షమాపణాయోపస్థానమిత్యర్థః। ఉపస్థానస్యావధిం విధత్తే “ఆతమితోరుపతిష్ఠన్తే। అగ్నిమేవోపద్రష్టారం కృత్వా। పితౄన్నిరవదయన్తే” (బ్రాం) ఇతి। ఆతమితోః ఆగ్లానేః, అనుచ్ఛ్వాసేన మన్త్రముచ్చారయతా యావతా కాలేన యా నిరోధరూపా గ్లానిర్భవతి తావదుపస్థాతవ్యం। తేనోపస్థానేనాగ్నిమేవ సాక్షిణం కృత్వా పితౄన్ స్వభాగప్రదానేన విసృష్టవన్తో

భవన్తి। మన్త్రగతస్య సుసన్దృశమిత్యేతస్యాభిప్రాయం వ్యాచష్టే “ అ
న్తం వా పతే ప్రాణానాం గచ్ఛన్తి। య ఆతమితోరుపతిష్ఠన్తే। సుసన్దృశం
త్వా వయమిత్యాహ । ప్రాణో వై సుసన్దృక్ । ప్రాణమేవాత్మన్దధతే ”
(బ్రాం) ఇతి । శ్వాసనిరోధేన గ్లానిం ప్రాప్తేషు కటాక్షనిరీక్షణం నామ
ప్రాణనిరోధపరిహారః, తదేతదభిప్రేత్య ప్రాణో వై సుసన్దృగిత్యుచ్యతే।
యోఽయం పరిహృతనిరోధః ప్రాణస్స ఏవేన్ద్రస్య కటాక్షః, తం కుర్వ
న్తం త్వామితి మన్త్రే యోజనీయం । యోజేతి పదస్యాభిప్రాయమాహ
“ యోజాన్విన్ద్ర తే హరీ ఇత్యాహ। ప్రాణమేవ పునరయుఙ్క్త ” (బ్రాం) ఇతి।
యథా త్వదీయావశ్వౌ రథే యుక్తౌ ఏవం ప్రాణమస్మాసు యోజయేత్యభి
ప్రాయః । కల్పః । అథ గార్హపత్య ముపతిష్ఠన్తే “ అక్షన్నమీమదన్త హ్య
వ ప్రియా అధూషత। అస్తోషత స్వభానవో విప్రా నవిష్ఠయా మతీ । యోజా
న్విన్ద్ర తే హరీ” ఇతి । అక్షన్పితరో హవిరశితవన్తః, అమీమదన్త భృశం హృ
ష్టాః హి యతః ప్రియాస్తనూః అవాధూషత హవిర్భోజనసౌకర్యేణ శిరః
ప్రభృత్యఙ్గాని అకమ్పయన్త, స్వభానవః వపుషి జనితేన స్వకీయేన తేజసా
భాసమానాః, విప్రాః భోజనతృప్త్యా బ్రాహ్మణసదృశాస్సన్తః, నవిష్ఠయా
మతీ అతిశయేన నూతనయా బుద్ధ్యా అస్తోషత భృశమిష్టమేత దిత్యాది వ
చనైః స్తుతిం కృతవన్తః । యోజేత్యాది వ్యాఖ్యాతం । విధత్తే “ అక్షన్న
మీమదన్తహీతి గార్హపత్యముపతిష్ఠన్తే” (బ్రాం) ఇతి । నన్వక్షన్నిత్యా
దిమన్త్రః పితృప్రతిపాదకః, ఉపస్థేయస్తు గార్హపత్య ఇతి వైయధికర
ణ్యమాశఙ్క్య మన్త్రస్యాపేక్షిత శేషపూరణేన వైయధికరణ్య పరిహారం
శ్రుతిరేవ దర్శయతి “అక్షన్నమీమదన్తా థ త్వోపతిష్ఠామహ ఇతి వావై
తదాహ ” (బ్రాం) ఇతి । పితరో భుక్తవన్తో హృష్టాశ్చ, అథ తదా సాక్షి
ణం త్వాముపతిష్ఠామహ ఇత్యేవం మన్త్రవాక్యమాహ । మన్త్రస్థౌ మ
ఘవన్నిన్ద్రేత్యేతావపి శబ్దావగ్నిపరత్వేన వ్యాఖ్యేయౌ । అన్నవాన్
పరమైశ్వర్యయుక్త ఇతి తయోరర్థః । కల్పః । ప్రాచీనావీతం కృత్వా న్వా
హార్యపచనమభిప్రపద్యన్తే “ అక్షన్ పితరోఽమీమదన్త పితరోఽతీతృపన్త

పితరోఽమీమృజన్త పితరః'' ఇతి। అతీతృపన్త అస్మాంశ్చ తర్పయన్తః, అమీమృజన్త అస్మాన్ శోధితవన్తః। అత్రసూత్రకారః శాఖాన్తర మన్త్రేష్వపి వినియుఙ్క్తే- 'అమీమదన్త పితరస్సోమ్యా ఇత్యాతమితో రుపతిష్ఠన్తే' ఇతి। తదేతదుపస్థానం విదధానః పూర్వవద్వైయధికరణ్యం పరిహరతి ''అమీమదన్త పితరస్సోమ్యా ఇత్యభిప్రపద్యన్తే। అమీమదన్తపితరోఽథ త్వాభిప్రపద్యావహ ఇతివావైతదాహ'' (బ్రాం) ఇతి।కల్పః। పరేత పితరః సోమ్యా ఇతి ప్రవాహణ్యా పితౄన్ప్రవాహయతీతి। పాఠస్తు ''పరేతపితరస్సోమ్యాగమ్భీరైః పథిభిః పూర్వ్యైః। అథాపితౄన్త్సువిదత్రాగ్ం అపీత యమేన యే సధమాదం మదన్తి ''ఇతి। హేసోమ్యాః పితరః పథిభిః పరేతపరావృత్య గృహాన్గచ్ఛతేఽతి। కీదృశైః పథిభిః గమ్భీరైః సులభాన్నతోయైః పూర్వ్యైః పూర్వంకృతైః ప్రహతైః। అథతదా గృహాన్ గత్వా తస్మిన్పితృలోకే యమేనసాకం యేపితరః సధమాదం సహస్థానస్యమాదం యథాభవతి తథా మదన్తి హృష్యన్తి, తాన్ సువిదత్రాన్ సుష్ఠు వేదితౄన్చిరవాసేన తత్రత్యవృత్తాన్తజ్ఞాన్ పితౄనపి యూయమితప్రాప్నుత। కల్పః। మనోన్వాహువామహ ఇతి తిసృభిః రుపతిష్ఠన్త ఇతి। తిసృషు ఋక్షు ప్రథమాయాః పాఠస్తు ''మనోన్వాహువామహే నారాశగ్ంసేన స్తోమేన పితౄణాఞ్చ మన్మభిః ''ఇతి। నారాశగ్ంసేన మనుష్యప్రశంసాయోగ్యేన స్తోమేన వాక్యసమూహేన పితౄణామపి మన్మభిః మననీయైర్వాక్యైః మనః పితృయజ్ఞానుష్ఠానపరం చిత్తంనుక్షిప్రం ఆహువామహే ఆహ్వయామః। అథద్వితీయా ''ఆన ఏతు మనః పునః క్రత్వే దక్షాయజీవసే।జ్యోక్చసూర్యందృశే ''ఇతి। క్రత్వేకర్మానుష్ఠానాయ దక్షాయ తత్తత్సామర్థ్యాయ జీవసే జీవితుం, జ్యోక్ చిరం సూర్యందృశే ద్రష్టుఞ్చ యోగ్యంమనః ఆగత్యనోఽస్మాన్పునరేతు అసకృత్ ప్రాప్నోతు। అథ తృతీయా ''పునర్నః పితరోమనోదదాతు దైవ్యోజనః। జీవంవ్రాతగ్ం సచేమహి ''ఇతి। హే పితరః దైవ్యోజనః దేవసమ్బన్ధిపురుషసమూహః నోఽస్మాకం మనఃకర్మానుష్ఠానపరం చిత్తం దదాతు అసకృత్ ప్రయచ్ఛతు।

వయమపిప్రాతం సంవత్సరసఙ్ఘాతరూపం జీవంజీవనం సచేమహి సేవేమహి। కల్పః। యదన్తరిక్షమితి పత్న్యా గార్హపత్యముపతిష్ఠత ఇతి। పాఠస్తు “యదంతరిక్షంపృథివీముత ద్యాం యన్మాతరంపితరం వా జిహిꣳసిమ।అగ్నిర్మాతస్మాదేనసో గార్హపత్యః ప్రముఞ్చతు దురితా యానిచకృమకరోతు మామనేనసం ”ఇతి। పృథివ్యాదీన్ లోకాన్ మనసా జిహింసిమ హింసితుమిచ్ఛామ యన్మాతరం పితరంవా హింసితుమిచ్ఛామేతియత్ తస్మాత్సర్వస్మాదేనసః పాపాత్ గార్హపత్యో మాంప్రముఞ్చతు అన్యాన్యపి దురితానియాని చకృమ తేభ్యోఽపి ముఞ్చతు మామనేనసం సర్వపాపరహితం కరోతు। యదుక్తమాపస్తమ్బేన “ఉదకుమ్భమాదాయ యజమానః శున్ధన్తాంపితర ఇతిత్రిఃప్రసవ్యం వేదింపరిషించన్ పర్యేతి’ ఇతి। తదేతద్విధత్తే “అపఃపరిషించతి। మార్జయత్యేవైనాన్। అథోతర్పయత్యేవ” (బ్రాం) ఇతి। ఏనాన్పితౄన్। తద్వేదనం ప్రశంసతి “తృప్యతి ప్రజయాపశుభిః। యఏవంవేద” (బ్రాం) ఇతి। చతుర్థప్రయాజవద్బర్హిర్నామకం ప్రథమానూయాజం నిషేధతి “అపబర్హిషావనూయాజౌ యజతి। ప్రజావైబర్హిః। ప్రజాఏవమృత్యోరుత్సృజతి” (బ్రాం) ఇతి।బర్హిర్యాగవర్జనాత్। ప్రయాజానూయాజాన్ ప్రశంసతి “చతురఃప్రయాజాన్యజతి। ద్వావనూయాజౌ। షట్సమ్పద్యన్తే। షడ్వాఋతవః। ఋతూనేవప్రీణాతి” (బ్రాం) ఇతి। సూత్రకారోయుక్తామే యజ్ఞమన్వాసాతా ఇతియజమానస్సంప్రేష్యతీతి ప్రైషానుసారేణ గార్హపత్యసమీప ఉపవిష్టాయాఃపత్న్యాః పూర్ణపాత్రనయనపర్యన్తం యదన్వాసనమవోచత్తచ్చపత్నీసంయాజాంశ్చ చోదకప్రాప్తాన్ప్రతి నిషేధతి “నపత్న్యన్వాస్తే। నసంయాజయన్తి। యత్పత్న్యన్వాసీత। యత్సంయాజయేయుః। ప్రమాయుకాస్యాత్। తస్మాన్నాన్వాస్తే। నసంయాజయన్తి। పత్నియై గోపీథాయ” (బ్రాం) ఇతి।

॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

“ఏతత్తఇతిదత్తైత్రీన్ వేద్యాః కోణేషుపిండకాన్।
బ్రూయురత్రేత్యుపస్థానం పూర్వస్యాగ్నేస్సుసందృశం॥

అఘున్నితిప్రతీచోఽగ్నే స్తథాఘున్దక్షిణానలం।
పరేతేతిప్రవాహ్యోథ మనఆద్వైరుపస్థితిః॥
యత్పశ్చిమాగ్న్యుపస్థానం మన్త్రాద్యానశపర్ణితాః" ఇతి॥

అథమీమాంసా.

॥ ॥దశమాధ్యాయస్య ద్వితీయపాదేచిన్తితం॥ ॥

"నావఘాతోఽవఘాతోవా ధానానాంనవినష్టయే।
ననాశనక్రమబాధేఽతో నావఘాతోఽత్రబాధ్యతే"॥

మహాపితృయజ్ఞే హవిర్నికించిచ్ఛ్రూయతే 'పితృభ్యోబర్హిషద్భ్యో ధానాః' ఇతి।ధానాశబ్దేన భృష్టాధాన్యమభిధీయతే । తాసాంధానానామవఘాతేసతి సక్తుభావాపత్తేః ధానాత్వమేవ వినశ్యేత, అతస్తాసామవినాశాయ నాస్త్యవఘాత ఇతిపూర్వపక్షః।ధానా అవహన్తవ్యా ఇతిహ్యత్ర చోదకవాక్యం, తస్మింశ్చవాక్యే భర్జనసమ్పాదితం ధానాత్వం పూర్వభావి, పశ్చాద్భావీత్వవఘాత ఇతిక్రమఃప్రతీయతే । తం బాధిత్వాప్రథమతోఽఘాతేసతినాస్తి ధానాత్వనాశః, అవఘాతస్య పదార్థస్య బాధాద్వరం తద్ధర్మస్యక్రమమాత్రస్య బాధనం, తస్మాదవహన్తవ్యాః । తదేవాధికరణం వార్త్తికకారమతేనారచయతి।

" పేషణంనూతనంమన్థే ప్రాకృతంవాక్రమాన్తరాత్।
నూతనంప్రాకృతంధర్మ మాత్రాదాద్యస్యలాఘవాత్"॥

మహాపితృయజ్ఞే ఏవంశ్రూయతే 'పితృభ్యోఽగ్నిష్వాత్తేభ్యోభివాన్యాయై దుగ్ధేమన్థం' ఇతి । మృతవత్సాధేనురభివాన్యా, దుగ్ధేద్రవ్యేప్రక్షిప్యమథితాస్సక్తవోమన్థః । తత్రయత్పేషణం తన్నప్రాకృతం । కుతః । క్రమవ్యత్యాసాత్, ప్రకృతౌహి ప్రథమతః పేషణం పశ్చాత్పురోడాశశ్రపణం । అత్రతు ప్రథమతఃశ్రపణేన ధానాస్సంపాద్య పశ్చాత్సక్తుభావాయ పేషణం । తస్మాన్నూతనమితిప్రాప్తేబ్రూమః । చోదకప్రాప్తప్రాకృతపేషణ తత్క్రమయోరుభయోర్బాధగౌరవాత్ క్రమమాత్రంబాధ్యం।పే

షణపదార్థస్తు సప వెతి తద్ధర్మాద్వృషన్మన్త్రా) ఇత్యాదయోఽత్ర కర్తవ్యాః॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాండేఽష్టమప్రపాఠకే పంచమోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

ప్రతిపూరుష మేకకపాలాన్ నిర్వపత్యేకమతిరిక్తం యావన్తో గృహ్యాః స్మస్తేభ్యః కమకరం పశూనాగ్ శర్మాసి శర్మ యజమానస్య శర్మ మే యచ్ఛైక ఏవ రుద్రో న ద్వితీయాయ తస్థ ఆఖుస్తే రుద్ర పశుస్తం జుషస్వైష తే రుద్ర భాగస్సహ స్వస్రాంబికయా తం జుషస్వ భేషజం గవేఽశ్వాయ పురుషాయ భేషజ మథో అస్మభ్యం భేషజగ్ సుభేషజం॥౧॥

యథాఽసతి । సుగం మేషాయ మేష్యా అవాంబ రుద్రమదిమహ్యవ దేవం త్ర్యమ్బకం । యథా నః శ్రేయసః కరద్యథా నో వస్యసః కరద్యథా నః పశుమతః కరద్యథా నో వ్యవసాయయాత్ । త్ర్యమ్బకం యజామహే సుగన్ధిం పుష్టివర్ధనం । ఉర్వారుకమివ బన్ధనాన్మృత్యోర్ముక్షీయ మాఽమృతాత్ । ఏష తే రుద్ర భాగస్తం జుషస్వ తేనావసేన పరో మూజవతోఽతీహ్యవతతధన్వా పినాకహస్తః కృత్తివాసాః॥౨॥

సుభేషజమిహ త్రీణి చ॥౩॥

ఇతి తైత్తిరీయ సంహితాయాం ప్రథమకాండేఽష్టమప్రపాఠకే షష్ఠోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

పంచమే పితృయజ్ఞోఽభిహితః । షష్ఠే త్ర్యమ్బకపురోడాశాస్సాకమేధశేషా ఉచ్యన్తే । తాన్విధత్తే "ప్రతిపూరుష మేకకపాలా న్నిర్వప

త్ర్యైకపాతిరిక్తం" ఇతి। తద్విధిం ప్రశంసతి "ప్రతిపూరుష మేకక పాలా న్నిర్వపతి। జాతా ఏవ ప్రజా రుద్రాన్నిరవదయతే। ఏకమతిరిక్తం। జనిష్య మాణా ఏవ ప్రజా రుద్రాన్నిరవదయతే। ఏకకపాలా భవన్తి। ఏకధైవ రుద్రం నిరవదయతే" (బ్రాం।౧కాం।౬ప్ర।౧౦అ) ఇతి।కరపఙ్క్తి వాక్య వన్నైమిత్తిక వాక్యవచ్చ వ్యాఖ్యేయం। ముఖ్యవిధిసన్నిధౌ యావన్త ఇత్యాదయ ఏకా దశమన్త్రా ఆమ్నాతాః। కల్పః "యావన్తో గృహ్యాస్స్యుస్తేభ్య ఏకమకరం" ఇతి। నిరుప్యమాణేషు యజమానో జపతీతి।గృహేభవా మనుష్యా గృహ్యాః, తేవయం యావన్త ఇహస్థితాః తేభ్యస్సర్వేభ్య ఏకం సుఖం అకరం అకా షం। అపి తేషు పురోడాశేషు చోదకప్రాప్త మభిఘారణం నిషేధతి। "నాభిఘారయతి। యదభిఘారయేత్। అన్తరవచారిణగ్ం రుద్రం కుర్యా త్" (బ్రాం) ఇతి। రుద్రస్య క్లిష్టకారిణం క్రూరదేవం, అన్తరవచారిణం గృ హస్యాన్తః ప్రవిశ్య అస్మానవరోద్ధుం చరన్తం। కల్పః। తానభిఘార్యానభిఘార్య వోద్వాస్యాన్తర్వేద్యా మాసాద్య పశూనాగ్ం శర్మాసీతిమూ తే సమావపతి। ఇతి। కర్షకైర్వ్రీహ్యాది బీజాని సంగ్రహీతుం తృణకటా దినా పుటబన్ధనం క్రియతే। తదిదం మూతశబ్దేనోచ్యతే।పాఠస్తు "పశూ నాగ్ం శర్మాసి శర్మ యజమానస్య శర్మ మే యచ్ఛ" ఇతి। హే మూ త భక్ష్యైస్తృణాదిభి ర్బీజైశ్చోపేతత్వాత్పశూనాం శర్మాసి అతో య జమానస్య మే౽ధ్వర్యోశ్చ సుఖం యచ్ఛ।కల్పః "ఏక ఏవ రుద్రో న ద్వితీయాయ తస్థే" ఇతి దక్షిణాగ్నేరేకోల్ముకం ధూమాయోద్ధరతి ఉత్తరపూర్వ మ వాన్తరదేశం గత్వేతి। రుద్రో జగత్యేక ఏవాస్తి ద్వితీయాయ న తస్థే ద్వితీ యో రుద్రో న కో౽ప్యవస్థితః। విధత్తే "ఏకోల్ముకేన యన్తి। తద్ధి రుద్రస్య భాగధేయం। ఇమాం దిశం యన్తి। ఏషా వై రుద్రస్య దిక్। స్వాయా మేవ దిశి రుద్రం నిరవదయతే" (బ్రాం) ఇతి। కల్పః। ఆఖుస్తే రుద్రపశురిత్యాఖూ త్కర ఏకం పురోడాశముపవపత్యసౌ తే పశురితి బ్రూయాదితి।ఆఖూత్క రో మూషకైర్బిలాదుద్ధృతః పాంసురాశిః।పాఠస్తు "ఆఖుస్తే రుద్రపశు స్తం జుషస్వ" ఇతి। హే రుద్ర మూషకస్తే ప్రియః పశుః। అతస్తం సేవ

స్వా।విధత్తే “రుద్రో వా అపశుకాయా ఆహుత్యై నాతిష్ఠత। అసౌ తే పశు
రితినిర్దిశేద్యం ద్విష్యాత్ । యమేవ ద్వేష్టి । తమస్మై పశుం నిర్దిశతి।య
దినద్విష్యాత్ । ఆఖుస్తే పశురితిబ్రూయాత్ । నగ్రామ్యా న్పశూన్హినస్తి।
నారణ్యాన్” (బ్రాం) ఇతి । ఆహుత్యై నాతిష్ఠత పశురహితామాహుతిం
నాఙ్గీకరోతీత్యర్థః యంద్విష్యా త్తమసావితి నామగ్రహణేన నిర్దిశేత్,
తథాసతిద్వేష్య మస్మై సమర్పయత్యేవ । కల్పః। చతుష్పథ ఏకోల్ముకము
పసమాధాయ సంపరిస్తీర్య సర్వేషాం పురోడాశానాముత్తరార్ధాత్స
కృత్సకృదవదాయావదాయమధ్యమేనాన్తిమేనవాపలాశపర్ణేనజుహోతి “ఏష తే రుద్రభాగస్సహ స్వస్రాఽమ్బికయా తం జుషస్వ స్వాహా” ఇతి।
అత్ర స్వాహాకారోఽధ్యాహృతః। హే రుద్ర ఏషోవత్తః పురోడాశానామం
శస్తవావదీయమానో భాగః, తం భాగం స్వస్రా భగినీవద్ధితకారిణ్యాఽమ్బి
కయా పార్వత్యా సహాంశం జుషస్వ సేవస్వ। విధత్తే “చతుష్పథే జుహో
తి । ఏష వా అగ్నీనాం పడ్బీశో నామ । అగ్నివత్యేవ జుహోతి। మధ్యమే
న పర్ణేన జుహోతి । స్రుగ్ఘ్యేషా । అథో ఖలు। అన్తమేనైవ హోతవ్యం।
అన్తత ఏవ రుద్రం నిరవదయతే” (బ్రాం) ఇతి । అగ్నీనాం పడ్బీశః పాద
ప్రదేశస్థానం, యత్రాగ్నయః పునః పునస్సఞ్చారేణ ప్రవిశన్తి తాదృశ ఏ
వైష చతుష్పథః, అతస్తత్ర హోమేనాగ్నివత్యేవ దేశే హుతం భవతి। ప
లాశశాఖాయాం యాని త్రీణి పర్ణాని తత్ర మధ్యమం పర్ణం ప్రశస్తత
యా స్రుగ్రూపం । వామదక్షిణపార్శ్వస్థయోరన్యతరేణ హోమేన రు
ద్రో యాగభూమే రన్తాన్నిరాకృతో భవతి । సహ స్వస్రాఽమ్బికయేత్యస్య
మన్త్రభాగస్య తాత్పర్యం వ్యాచష్టే “ఏష తే రుద్రభాగస్సహ స్వస్రాఽమ్బి
కయేత్యాహ। శరద్వా అస్యాఽమ్బికా స్వసా। తయా వా ఏష హినస్తి। య
ꣳ హినస్తి । తయైవైనꣳ సహ శమయతి” (బ్రాం) ఇతి । శరత్కాలో హి
పీనసజ్వరాద్యుత్పాదనేన హింసకః, తద్వదియమమ్బికా హింసికా, తతః
శరదిత్యుచ్యతే । ఏష రుద్రస్తయైవ సహాయభూతయా ప్రాణినం హినస్తి,
అతస్తయా సహ పురోడాశ భాగసేవయా తుష్టయా తయైవ సహైవైనం

రుద్రం శమయతి హింసారహితం కరోతి । కల్పః । భేషజం గవే సుభేషజమి
త్యేతాభ్యాం చతుష్పథ మగ్నిం పరిషిఞ్చతీతి । పాఠస్తు “భేషజం గవేఽ
శ్వాయ పురుషాయ భేషజమథో అస్మభ్యం భేషజగ్ం సుభేషజం యథాఽ
సతి । సుగం మేషాయ మేష్యై” ఇతి । భేషజం సుభేషజమిత్యేతౌ మన్త్ర
యోరాదీ । హే రుద్ర గవేఽస్మదీయాయై గోజాత్యై భేషజమారోగ్యం కు
రు । ఏవమన్యత్ర । తాత్కాలికం రోగోపశమనం ఆత్యన్తికం వా సుభేషజం
యద్యథాఽసతి యథా భవతి తథా కురు । మేషో వాహకః మేషీ దోగ్ధ్రీ,
తయోస్సుగం సుష్ఠు గమనం రోగరాహిత్యేన సంచరణం యథా భవతి
తథా కురు । గవాశ్వాదిశబ్దైర్గ్రామ్యపశ్వాదయస్సర్వేప్యుపలక్ష్యన్త ఇత్యాహ “భే
షజం గవ ఇత్యాహ । యావన్త ఏవ గ్రామ్యాః పశవః । తేభ్యో భేషజం కరో
తి” (బ్రాం) ఇతి । కల్పః । అవామ్బ రుద్రమదిమహీతి యజమానో జపతీ
తి । పాఠస్తు “అవామ్బ రుద్రమది మహ్యవ దేవం త్ర్యమ్బకమ్ । యథా నశ్శ్రేయ
సస్కరద్యథా నో వస్యసస్కరద్యథా నః పశుమతః కరద్యథా నో వ్యవ
సాయయాత్” ఇతి । హే అమ్బ పార్వతి రుద్రముద్దిశ్యావాదిమహి పు
రోడాశావదానమకార్ష్మ । త్రీణ్యమ్బకాని నేత్రాణి యస్యాసౌ త్ర్యమ్బకః ।
తముద్దిశ్యావాదిమహి । ఆదరార్థం పునర్వచనమ్ । కిమర్థమవదానం కృతమిత్యు
చ్యతే । అసౌ రుద్రో నోఽస్మాన్ శ్రేయసోఽధ్యయనాదిభిశ్శ్రేష్ఠాన్ యథా
కరత్కరోతి, వస్యసః వసుమత్తమాన్ యథా కరోతి, పశుమతో గవాశ్వా
దియుక్తాన్ యథా కరోతి, వ్యవసాయయాద్వ్యవసాయయతి శాస్త్రార్థనిశ్చ
యయుక్తాన్ యథా కరోతి, తదర్థమవదానం కృతమ్ । యథా నశ్శ్రేయస ఇత్యా
ద్యభిధానాన్మన్త్రస్యాశీః పరత్వం దర్శయతి “అవామ్బ రుద్రమదిమహీ
త్యాహ । ఆశిషమేవైతామాశాస్తే” (బ్రాం) ఇతి । కల్పః । త్ర్యమ్బకం య
జామహ ఇతి త్రిః ప్రదక్షిణమగ్నిం పర్యేతీతి । పాఠస్తు “త్ర్యమ్బకం యజా
మహే సుగన్ధిం పుష్టివర్ధనమ్ । ఉర్వారుకమివ బన్ధనాన్మృత్యోర్ముక్షీయ మా
మృతాత్” ఇతి । శోభనశ్శరీరగన్ధః పుణ్యగన్ధో వా యస్యాసౌ సుగన్ధిః,
యథా వృక్షస్య సంపుష్పితస్య దూరాద్గన్ధో వాత్యేవం పుణ్యస్య కర్మణో

దూరాద్గంధో వాతీతి శ్రుతేః। పుష్టిం శరీరధనాదివిషయాం వర్ధయతీతి పుష్టి
వర్ధనస్తాదృశం త్ర్యంబకం యజామహే పూజయామః। లోకే యథోర్వా
రుకఫలాని బంధనాత్ వృంతాత్ స్వయమేవ ముచ్యన్తే తద్వదహం త్ర్యంబ
కప్రసాదేన మృత్యోర్ముక్షీయ మోచనయుక్తో భూయాసం, అమృతాచ్చి
రజీవితాత్ స్వర్గాదేర్వా మాముక్షీయ। చతుర్థపాదార్థస్తు ప్రస్తుతాత్ప
ర్యాతిశయం దర్శయతి। "త్ర్యంబకం యజామహ ఇత్యాహ। మృత్యోర్ముక్షీ
యమామృతాదితి వావైతదాహ" (బ్రాం) ఇతి। యజమానో యజామహ
ఇతి యదాహ ఏతద్వచనం మృత్యోర్ముక్షీయేత్యేవాహ మోచనమేవ తాత్ప
ర్యం * తచ్ఛేషత్వేన యజనమిత్యర్థః। యదుక్తమాపస్తమ్బేన "ఊర్ధ్వా
న్పురోడాశానుదస్య ప్రతిలభ్య త్ర్యంబకం యజామహ ఇతి యజమానస్యా
ఞ్జలౌ సమోప్య భగస్థ భగస్యేవో లప్సీయేత్యపాదాయైతేనైవ కల్పేన త్రిస్స
మావపేయుః" ఇతి। తదేతత్సర్వమభిప్రేత్య సర్వేషాం పురుషాణాం హస్తస్థి
తస్య పురోడాశస్యోత్క్షేపణం విధత్తే "ఉత్కిరన్తి। భగస్య లీప్సన్తే" (బ్రాం)
ఇతి। యదేతత్పిండానాముపరి క్షేపణం తేన సౌభాగ్యాభిమానినో భగనామక
స్య దేవస్య సకాశాదేతాన్పురోడాశాన్లబ్ధుమిచ్ఛన్తి। అత ఏవోత్క్షిప్తః
పునరఞ్జలౌ పతతి। కల్పః। తాన్మూతే సమావపన్తి మూతయోర్మూతే
ష్వేవైష తే రుద్ర భాగ ఇతి వృక్ష ఆసజన్తి వృక్షయోర్వృక్షేషు వాపి
వా మూతయోస్సమోప్య ద్వివిధం కృత్వా శుష్కే స్థాణౌ వల్మీకవపా
యాం వావధాయేతి। పాఠస్తు "ఏష తే రుద్ర భాగస్తం జుషస్వ తేనావ
సేన పరో మూజవతోఽతీహి" ఇతి। హే రుద్ర ఏష వృక్షాదౌ సజ్యమానః
పురోడాశసఙ్ఘస్తవ భాగస్తం సేవస్వ। అవసేన పాథేయరూపతయా తవర
క్షకేణానేన భాగేన యుక్తో మూజవత ఏతన్నామకత్వేన ప్రసిద్ధాత్పర్వ
తాత్పరః పరభాగే వర్తమానోఽతీహి అతిక్రమ్య గచ్ఛ। విధత్తే "మూతే
కృత్వాసజన్తి। యథాజనం యతేఽవసం కరోతి। తాదృగేవ తత్"
(బ్రాం) ఇతి। యథా లోకే దూరదేశవర్తినం బన్ధుజనం ప్రతిగచ్ఛతే పురు

* తచ్ఛేషత్వే నాన్యదితి కాశీపాఠః.

పాయావసం రక్షకం పాథేయం కరోతి, తద్వద్వ్య్రుయ్బాగ్రే పురోడాశస్య నం తాదృగేవభవతి। మన్త్రేభాగనిర్దేశో రుద్రస్యనిశ్శేషేణ విసర్జనార్థఇతి దర్శయతి "ఏష తేరుద్రభాగ ఇత్యాహ నిరవత్త్యై" (బ్రాం) ఇతి। కల్పః "। అవతతధన్వా పినాకహస్తః కృత్తివాసోమ్" ఇతిత్రిరవతామ్యన్తీ తి। ప్రాణాయామత్రయం కుర్వన్తీత్యర్థః। ఓమిత్యనేనవాక్యశేషః పూరితః। అస్మద్విరోధినం పాప్మానం హన్తుమయం రుద్రః పినాకనామకంధనుర్హస్తే గృహీత్వా అవతతధన్వా జ్యాకర్షణేనవిస్తారితధనుష్కః కృత్తివాసాశ్చర్మవసనః। ఓం భవతు। అథ వాఽస్మద్విషయేఽవతతధన్వారోపిత మౌర్వీక ధనుర్ముక్తోభవతు। చతుష్పథప్రత్యాగమనాదీన్క్రమేణ విధత్తే "అప్రతీక్షమాయన్తి। అపఃపరిషించతి, రుద్రస్యాన్తర్హిత్యై। ప్రవా ఏతేఽస్మాల్లోకాచ్చ్యవన్తే। యేత్ర్యమ్బకైశ్చరన్తి। ఆదిత్యంచరుం పునరేత్యనిర్వపతి। ఇయంవాఅదితిః। అస్యామేవప్రతితిష్ఠన్తి" (బ్రాం) ఇతి।

॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

"స్వామీయావన్తఇత్యాహ పశూనామూ తేసమావపేత్।
ఏక ఇత్యుల్ముకంనీత్వా ఖుస్తఆఖూత్కరేహవిః॥
క్షేపేదేషోఽర్ధహోమాస్స్యాత్ భేషుభేపరిషిఞ్చతి।
అవామ్బతిజపేత్స్వామీ త్రియమ్బపరియన్తితే॥
ఏషోఽవస్థాప్యతచ్ఛేషా న్స్మాతేబధ్నాతిశాఖిని।
అవతత్వాపనియమో మన్త్రాఏకాదశస్మృతాః"॥ఇతి।

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాండేఽష్టమప్రపాఠకే షష్ఠోనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా

ఐన్ద్రాగ్నం ద్వాదశకపాలం వైశ్వదేవం చరుమిన్ద్రాయ శునాసీరాయ పురోడాశం ద్వాదశకపాలం వాయవ్యం పయః సౌర్యమేకకపాలం

ద్వాదశగవగ్ం సీరం దక్షిణాగ్నేయమష్టాకపాలం నిర్వపతి రౌద్రం గావీధుకం చరుమైన్ద్రం దధి వారుణం యవమయంచరుం వహినీ ధేనుర్దక్షిణా యే దేవాః పురస్సదోఽగ్నినేత్రా దక్షిణసదో యమనేత్రాః పశ్చాత్సదస్సవితృనేత్రా ఉత్తరసదో వరుణనేత్రా ఉపరిషదో బృహస్పతినేత్రా రక్షోహణస్తే నః పాన్తు తే నోఽవన్తు తేభ్యః॥౧॥

నమస్తేభ్యస్స్వాహా సమూఢగ్ం రక్షస్సన్దగ్ధగ్ం రక్ష ఇదమహగ్ం రక్షోఽభి సన్దహామ్యగ్నయే రక్షోఘ్నే స్వాహా యమాయ సవిత్రే వరుణాయ బృహస్పతయే దువస్వతే రక్షోఘ్నే స్వాహా ప్రష్టివాహీ రథో దక్షిణా దేవస్య త్వా సవితుః ప్రసవేఽశ్వినోర్బాహుభ్యాం పూష్ణో హస్తాభ్యాగ్ం రక్షసో వధంజుహోమి హతగ్ం రక్షోఽవధిష్మ రక్షో యద్వస్తే తద్దక్షిణా ॥

తేభ్యః పంచచత్వారిగ్ంశచ్చ॥౭॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాండేఽష్టమప్రపాఠకే సప్తమోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

షష్ఠే సాకమేధాస్సమాపితాః। సప్తమే శునాసీర్య మిన్ద్రతూర్య మిత్యేతి కర్మద్వయం షష్ఠ్యాద్యేయమన్త్రాః అపామార్గహోమమన్త్రాశ్చోచ్యన్తే। తత్ర శునాసీర్యహవీంషి విధత్తే «ఐన్ద్రాగ్నం ద్వాదశకపాలం వైశ్వదేవం చరుమిన్ద్రాయ శునాసీరాయ పురోడాశం ద్వాదశకపాలం వాయవ్యం పయస్సౌర్యమేకకపాలం ద్వాదశగవగ్ం సీరం దక్షిణా» ఇతి। శునాసీరాయ శునో వాయుస్సీర ఆదిత్యస్తాభ్యాం యుక్తశ్శునాసీరః। ద్వాదశగవం ద్వాదశభిర్బలీవర్దైరుహ్యమానం సీరం లాఙ్గలం। అత్ర వైశ్వదేవగతానామాగ్నేయాదీనాం పంచానాంహవిషాం బ్రాహ్మణమనుబ్రాహ్మణఞ్చాతిదిశతి « ఏతద్బ్రాహ్మణాన్యేవ పఞ్చహవీగ్ంషి » (బ్రా - ౧ కా

౭ప్రా౧అ) ఇతి। అథోపదిశ్యమానేషు పఞ్చసు ఐన్ద్రాగ్నవైశ్వదేవయోః పూర్వమేవ ప్రశస్తత్వాదవశిష్టాని త్రీణి ప్రశంసతి। అథ వాతయోర్వికల్పమభిప్రేత్య తదభావపక్షానుసారేణ తావుపేక్ష్య అవశిష్టాన్యేవ ప్రశంసతి "అథైన్ద్రియశునాసీరాయ పురోడాశం ద్వాదశకపాలం నిర్వపతి। సంవత్సరో వా ఇన్ద్రశ్శునాసీరః। సంవత్సరేణైవాస్మా అన్నమవరున్ధే। వాయవ్యం పయో భవతి। వాయుర్వై వృష్ట్యై ప్రదాపయితా। స ఏవాస్మై వృష్టిం ప్రదాపయతి। సౌర్య ఏకకపాలో భవతి। సూర్యేణ వా అముష్మింల్లోకే వృష్టిర్ధృతా। స ఏవాస్మై వృష్టిం నియచ్ఛతి। ద్వాదశగవగ్ం సీరం దక్షిణా సమృద్ధ్యై" (బ్రాం) ఇతి। అస్య చ శునాసీర్యస్య కాలం బోధాయన ఆహ। అథాతశ్చతుర్షు మాసేషు శునాసీరీయ హవిర్భిర్యక్ష్యమాణో భవతి। తత్ర పూర్వేభ్యస్త్రిభ్యః పర్వభ్య ఊర్ధ్వం ప్రత్యేకం మాసచతుష్టయమతివాహ్య క్రియమాణమిదం సంవత్సరాదూర్ధ్వం ప్రవర్తతే। తదేతదభిప్రేత్య సంవత్సరో వా ఇన్ద్రశ్శునాసీర ఇత్యుక్తం వాయుసూర్యాభ్యాం యుక్త ఇన్ద్రస్సంవత్సరే సమాప్తే ప్రాప్తత్వాత్సంవత్సర ఇత్యుచ్యతే। వాయోః పురోవాతరూపేణ వృష్టిప్రదాపయితృత్వం। అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే। ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టి రితిస్మరణాత్సూర్యస్య వృష్టిధారకత్వం। అథేన్ద్రతురీయస్య హవీంషి విధత్తే "ఆగ్నేయమష్టాకపాలం నిర్వపతి రౌద్రం గావీధుకం చరుమైన్ద్రం దధి వారుణం యవమయం చరుం వహినీ ధేనుర్దక్షిణా" ఇతి। గావీధుకం ఆరణ్యధాన్యవిశేషనిష్పన్నం। పృష్ఠే భారం వహతీతి వహినీ। ఇన్ద్రతురీయం విధాతుం ప్రస్తౌతి "దేవాసురాస్సంయత్తా ఆసన్। తే దేవా అగ్నిమబ్రువన్। త్వయా వీరేణాసురానభిభవామేతి। సోఽబ్రవీత్। త్రేధాహ మాత్మానం వికరిష్య ఇతి। స త్రేధాత్మానం వ్యకురుత। అగ్నిం తృతీయం। రుద్రం తృతీయం। వరుణం తృతీయం। సోఽబ్రవీత్। క ఇదం తురీయమితి। అహమితీన్ద్రోఽబ్రవీత్। సం తు సృజావహా ఇతి। తౌ సమసృజేతాం। స ఇన్ద్రస్తురీయమభవత్। యదిన్ద్రస్తురీయమభవత్। తదిన్ద్రతురీయస్యేన్ద్రతురీయత్వం। తతో వై దేవా వ్యజయన్త" (బ్రాం)

ఇతి । వీరత్వసిద్ధయే శరీరత్రయ రూపేణ వికారః । స త్రేధావికృతోఽగ్నిః ఇన్ద్రం ప్రతిపప్రచ్ఛ, మయేదం రూపత్రయం యుద్ధసమర్థం సమ్పాదితం।అథ కోఽన్య ఇదం చతుర్థం రూపం విజయసమర్థం కరిష్యతీతి । అహమేవ కరిష్యామీతీన్ద్రోఽబ్రవీత్ తత్త్వయా తథా క్రియతాం కిత్త్వావాం యుద్ధవిజయతుమాసంసృష్టౌ భవావేతి । ఇన్ద్ర ఏవ తురీయో యస్మిన్కర్మణి తత్కర్మేన్ద్రతురీయం।అత్రాన్యదీయరూపాపేక్షయా తురీయత్వం, అనుష్ఠానే తు పాఠక్రమేణ వరుణస్తురీయః।విధత్తే "యదిన్ద్రతురీయం నిరుప్యతే విజిత్యై" (బ్రాం) ఇతి। చతుర్దేవప్రియాంశసమ్పాదనేన దక్షిణాం ప్రశంసతి "వహినీ ధేనుర్దక్షిణా । యద్వహినీ । తేనాగ్నేయీ । యద్గౌః । తేన రౌద్రీ । యద్ధేనుః । తేనైన్ద్రీ । యత్ స్త్రీ సతీ దాన్తా । తేన వారుణీ సమృద్ధ్యై" (బ్రాం) ఇతి। గోత్వం జాతిః, ధేనుత్వం నవప్రసవత్వం । అస్య చేన్ద్రతురీయస్య కర్మణశ్శునాసీర్యాదినపవానుష్ఠాన మాపస్తమ్బో దర్శయతి । తతశ్చతుర్ష్వవిషేన్ద్రతురీయేణ యజత, ఇతి । ఇన్ద్రతురీయవిధానాదూర్ధ్వం యే దేవాః పురస్సద ఇత్యాదయో మన్త్రా ఆమ్నాతాః, తేషాం వినియోగమాపస్తమ్బో దర్శయతి 'పతస్యాపవరాత్రే నిశాయాం పంచేధ్మీయేన యజతే చతుర్ధాహవనీయం ప్రతిదిశం వ్యుద్ధృత్య మధ్యే పఞ్చమం కృత్వా పృథగిధ్మానుపసమాధాయ జుహ్వాం పంచగృహీతం గృహీత్వా యే దేవాః పురస్సద ఇత్యేతైర్యథాలింగం జుహోతి మధ్యే పఞ్చమేన సమూఢగ్ం రక్ష ఇతి మధ్య ఇధ్మానుపసమూహ్యైకధోపసమాధాయ అపరం పఞ్చగృహీతం గృహీత్వా అగ్నయే రక్షోఘ్నే స్వాహేత్యుత్తరాః పంచాహుతీర్జుహోతి ప్రష్టివాహీ రథో దక్షిణా' ఇతి । యే దేవా ఇత్యాది మన్త్రపాఠస్తు "యే దేవాః పురస్సదోఽగ్నినేత్రా దక్షిణసదో యమనేత్రాః పశ్చాత్సదస్సవితృనేత్రా ఉత్తరసదో వరుణనేత్రా ఉపరిషదో బృహస్పతినేత్రా రక్షోహణస్తే నః పాన్తు తే నోఽవన్తు తేభ్యో నమస్తేభ్యస్స్వాహా" ఇతి । పురస్సదః పూర్వదిగ్వర్తినః, అగ్నినేత్రాః అగ్ని ప్రముఖాః । యే దేవాః రక్షోహణః రాక్షసఘ్నాస్సన్తి తే దేవా నోఽస్మాన్రక్షోనివారణేన పాన్తు । పునరపి తే దేవాః నోఽస్మాన్ కర్మాను

స్థానేనావన్తు । తేభ్యో దేవేభ్యో నమస్కారోఽస్తు, తేభ్య ఇదం హవ్యం స్వాహాహుతమస్తు । దక్షిణసదో యమనేత్రా ఇత్యస్య మన్త్రస్యాదౌ యే దేవా ఇత్యనుషజ్యతే అన్తే చ రక్షోహణ ఇత్యాదిక మనుషజ్యతే। ఏవం తృతీయచతుర్థయోర్ద్రష్టవ్యం। పఞ్చమే తు యే దేవా ఇత్యేతావదేవానుషజ్యతే। ప్రథమే తు రక్షోహణ ఇత్యాదికమేవానుషజ్యతే। తదేతత్పఞ్చేధ్మీయం విధాతుం ప్రస్తౌతి "ప్రజాపతిర్యజ్ఞ మసృజత । తగ్ం సృష్టగ్ం రక్షాగ్ంస్యజిఘాగ్ంసన్ । స ఏతాన్ప్రజాపతిరాత్మనో దేవతా నిరమిమీత । తాభిర్వై స దిగ్భ్యో రక్షాగ్ంసి ప్రాణుదత" (బ్రా) ఇతి। విధత్తే "యత్పఞ్చావత్తీయం జుహోతి। దిగ్భ్య ఏవ తద్యజమానో రక్షాగ్ంసి ప్రణుదతే" (బ్రా) ఇతి। పఞ్చకృత్వోఽవదాయ సమ్పాదితమాజ్యం పఞ్చావత్తీయం। సమూఢమిత్యాది మన్త్రపాఠస్తు "సమూఢగ్ం రక్షః సన్దగ్ధగ్ం రక్ష ఇదమహగ్ం రక్షోఽభి సన్దహామి" ఇతి । రక్షోఽస్మత్ ప్రతికూలం రాక్షసజాతం సమూఢం నాశయితుం సమ్యగేకీకృతం సన్దగ్ధం చ । పునరపీదమిదానీం మహం రక్షోఽభిదగ్ధస్య రక్షసోఽభితః సర్వతోఽవస్థితాం స్తత్తదనుచరాన్ సమ్యగ్దహామి। ఏతన్మన్త్రపాఠేన తస్య సిద్ధిం దర్శయతి "సమూఢగ్ం రక్షః సన్దగ్ధగ్ం రక్ష ఇత్యాహ । రక్షాగ్ంస్యేవ సన్దహతి" (బ్రా) ఇతి। అగ్నయే రక్షోఘ్న ఇతి మన్త్రపాఠస్తు "అగ్నయే రక్షోఘ్నే స్వాహా యమాయ సవిత్రే వరుణాయ బృహస్పతయే దువస్వతే రక్షోఘ్నే స్వాహా" ఇతి । యమాయేత్యాదిషు రక్షోఘ్నే స్వాహేత్యనుషజ్యతే । బృహస్పతేర్దువస్వత ఇతి విశేషణం పరిచర్యావదిత్యర్థః । అగ్నియమాదయో జితవన్త ఇతి యుక్తస్తద్ధోమ ఇతి దర్శయతి "అగ్నయే రక్షోఘ్నే స్వాహేత్యాహ । దేవతాభ్య ఏవ విజిగ్యానాభ్యో భాగధేయం కరోతి" (బ్రా) ఇతి। విజిగ్యానాభ్యో విశేషేణ జితవతీభ్యః। దేయం రథం విధత్తే "ప్రష్టివాహీ రథో దక్షిణా" ఇతి। త్రిపాదాధార పర్శ్వత్రయేణోహ్యమానః ప్రష్టివాహీ। సమృద్ధిహేతుత్వేన తం ప్రశంసతి "ప్రష్టివాహీ రథో దక్షిణా సమృద్ధ్యై" ఇతి। అపామార్గహోమమన్త్రాణాం వినియోగ మాపస్త

ష్బఆహ (వ్యుష్టాయాం పురాగ్నిహోత్రాదపామార్గహోమేన చర న్తిఅపాం న్యయనా దపామార్గానాహృత్య తాన్ సక్తూన్ కృత్వాదక్షిణా గ్నేరేకోల్ముకం ధూపాయద్ధరతి ఉత్తరపూర్వమవాన్తరదేశం గత్వా స్వకృత ఇరిణేప్రదరేవోపసమాధాయ దేవస్యత్వేత్యనుద్రుత్యరక్షసోవధం జుహోమీతి పర్ణమయేన స్రువేణజుహోతి హతగ్ం రక్షఇతి స్రువమను ప్రహృత్యావధిష్మరక్ష ఇత్యుపతిష్ఠతే' ఇతి। మన్త్రపాఠస్తు "దేవస్యత్వా సవితుఃప్రసవేఽశ్వినో ర్బాహుభ్యాం పూష్ణో హస్తాభ్యాగ్ం రక్షసోవధం జుహోమి హతగ్ం రక్షోఽవధిష్మరక్షః" ఇతి। ఏతేత్రయోమన్త్రాః స్ప ష్టార్థాః। తత్రరక్షసో వధముద్దిశ్యేతి శేషః। హోమకాలే యద్వస్త్ర మాచ్ఛాదయతి తస్యదానం విధత్తే "యద్వాసస్తద్దక్షిణా" ఇతి। అపా మార్గహోమం విధాతుం ప్రస్తౌతి "ఇన్ద్రోవృత్రగ్ం హత్వా। అసురాన్ పరాభావ్య। నముచిమాసురంనాలభత। తగ్ంశచ్యాగృహ్ణాత్। తౌసమ లభేతామ్। సోఽస్మాదభిశునతరోభవత్। సోఽబ్రవీత్। సన్ధాగ్ం సన్దధావ హై। అథత్వాఽవఃస్రక్ష్యామి। నమాశుష్కేణ నార్ద్రేణహనః। నదివా ననక్తమితి। సఏతమపాంఫేనమసించత్। నవాఏషశుష్కో నార్ద్రోవ్యు ష్టాసీత్। అనుదితస్సూర్యః। నవాఏతద్దివా। ననక్తం। తస్యైతస్మిల్లోకే। అపాంఫేనేన శిర ఉదవర్తయత్। తదేనమన్వవర్తత।మిత్రద్రుగితి।సఏతాన పామార్గానజనయత్। తానజుహోత్। తైర్వై సరక్షాగ్ంస్యపాహత" (బ్రాం) ఇతి।ఇన్ద్రోవృత్రవధాదూర్ధ్వమన్యానసురాన్ పరిభూతాన్ కృత్వా నముచినామానమసురం నాలభత నపరాభవితవాన్।అపరాభూతం తంనము చింశచ్యా స్వశక్త్యాఽగృహ్ణాత్। యథాయుధ్యన్నేకోమల్లః సకృదశక్తోఽపి ధైర్యేణశక్తిమాపాద్య హస్తాభ్యాంప్రతిమల్లమాలింగ్య గృహ్ణాతి తద్వత్। తతస్తావిన్ద్రనముచీసమలభేతాంపరస్పరోపమర్దనపరౌసంరబ్ధౌ హస్తాభ్యాం పాదాభ్యా మన్యోన్యం దృఢమవష్టభ్య మల్లద్వాయవత్ భూమౌపతితౌ, తదానీం సనముచిరస్మాదిన్ద్రాదభిశునతరః అభితోహస్తయోఃపాదయో శ్చబలవత్తరోఽభూత్। తతోముమూర్షు మిన్ద్రమవలోక్య కృపాళు రిద

మబ్రవీత్ భో ఇన్ద్ర విగృహ్యమాణ రాజద్వయవదావాం పరస్పరమఙ్గీకా రేణ సన్ధిం కరవావ । అథత్వాం ముమూర్షుమవత్స్యామి మోక్షిష్యామీ తి। తతః ప్రహారసాధనే కాలేచ సమయమేవం కృతవాన్ । భో ఇన్ద్ర శు ష్కేణార్ద్రేణవా కాష్ఠాదినా సాధనేన మాం నహనః మాంమావధీః, ది వారాత్రౌచ మావధీ రితి। ఇన్ద్రశ్చతం సమయ మఙ్గీకృత్య తేన మోచితో ధైర్యేణ స్వస్థోభూత్వా సమయానుసారేణ తంనముచిం హన్తుం అపాం ఫేనమాయుధం భావయిత్వా తస్మిన్నముచావ సిఞ్చత్ । నచైవంసతి స మయలోపః శఙ్కనీయః। యత ఏష ఫేనోనైవ శుష్కః, స్పర్శేసతి కాఠి న్యాప్రతీతేః। నాప్యార్ద్రః, తేనవస్త్రాదేరక్లేదనాత్ । కాలశ్చ సమయా నుసారేణ సమ్పాదయామాస । యదారాత్రిర్వ్యుష్టా ప్రభా తాసీత్ సూ ర్యశ్చానుదితః, తదానీ మన్ధకారాభావాత్ నరాత్రిత్వం సూర్యోదయా భావాచ్చనైతదహః। ఏతస్మిన్లోకె రాత్రేరహ్నశ్చసన్ధికాలేతస్యనముచేః శిర అపాంఫేనేనోదవర్తయత్ ఉదచ్ఛినత్।తత్రోచ్ఛిన్నం శిరోహేమిత్ర ద్రోహిన్ ఇన్ద్రేత్యుచ్చారయత్ ఏనమిన్ద్రమన్వవర్తత సర్వదానుగతమ భూత్ । తతస్తచ్ఛిరో వారయితుం సఇన్ద్ర ఏతాన్ లోకప్రసిద్ధా నపా మార్గా నజనయత్ తానుత్పన్నా నజుహోత్, తైరేవ హుతైః సఇ న్ద్రో నముచేః శిరస్సహితాని సర్వాణ్యవశిష్టాని రక్షాంసిహతవాన్। విధ త్తే "యదపామార్గ హోమో భవతి। రక్షసామపహత్యై" (బ్రా) ఇతి। అఙ్గవిధీన్ మన్త్రవ్యాఖ్యానంచ క్రమేణ దర్శయతి "ఏకోల్ముకేనయన్తి। తద్ధిరక్షసాం భాగధేయం। ఇమాందిశంయన్తి। ఏషావైరక్షసాందిక్ । స్వా యామేవదిశిరక్షాంసి హన్తి।స్వకృతఇరిణె జుహోతిప్రదరేవా।ఏతద్వై రక్షసామాయతనం । స్వఏవాయతనే రక్షాంసిహన్తి। పర్ణమయేనస్రు వే ణజుహోతి । బ్రహ్మవై పర్ణః। బ్రహ్మణైవ రక్షాంసిహన్తి। దేవస్యత్వాస వితుః ప్రసవఇత్యాహ। సవితృప్రసూత ఏవరక్షాంసిహన్తి। హతగ్ం రక్షో౽ వధిష్మ రక్ష ఇత్యాహ । రక్షసాగ్ం స్తృత్యై। యద్వస్తే తద్దక్షిణానిరవత్యై। అప్రతీక్షమాయన్తి।రక్షసామన్తర్హిత్యై" (బ్రా)ఇతి। ఇమాందిశంవాయ

వీం। స్తృత్యైహననాయ।నిరవత్త్యై భాగప్రదానేన నిస్సారణాయ। స్పష్టమ న్యత్। అత్రశునాసీర్యేన్ద్ర తురీయపక్షైర్ద్వియాపా మార్గహోమా నాం చతుర్ణాం కర్మభేదేఽప్యేకస్మిన్నేవ దినే కర్తవ్యత్వాత్ ఏకేనానువాకే నోపసంహారః॥

॥ ॥ అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః ॥ ॥

“పక్షైర్ధ్మ వహన్నె జుహుయాద్యేదేవాఇతిపఞ్చభిః।
సమూహ స్తీర్థ్మా(:) సమితి పఞ్చహోమ స్తథాగ్నయే॥
నిశిహుత్వా నక్తహోమః ప్రాతర్దేవేతిమన్త్రితః।
హతంస్రువప్రహరణ మవ ధిష్మేతిచోత్తితిః॥
అనువాకేస ప్తమేఽస్మి న్నుక్తా మన్త్రాశ్చతుర్దశ”॥ఇతి॥

ఇతి శ్రీమాధవీయె వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథ మకాణ్డేఽష్టమప్రపాఠకే సప్తమోఽనువాకః॥

అథ తైత్తిరీయ సంహితా.

ధాత్రే పురోడాశం ద్వాదశకపాలం నిర్వపత్యను మత్యైచరుగ్ం రాకాయై చరుగ్ం సినీవాల్యై చరుం కుహ్వై చరుంమిథునౌ గావౌదక్షి ణాగ్నావైష్ణవ మేకాదశకపాలం నిర్వపత్యైన్ద్రావైష్ణవ మేకాదశకపా లం వైష్ణవం త్రికపాలంవా మనో వహీ దక్షిణాగ్నీషోమీయ మేకాదశ కపాలం నిర్వపతీన్ద్రాసోమీయ మేకాదశకపాలగ్ం సౌమ్యం చరుం బభ్రు ర్దక్షిణా సోమాపౌష్ణం చరుం నిర్వపత్యైన్ద్రాపౌష్ణం చరుం పౌష్ణఞ్ చరుగ్ం శ్యామో దక్షిణా వైశ్వానరం ద్వాదశకపాలం నిర్వపతిహిరణ్యం దక్షిణా వారుణం యవమయంచరు మశ్వో దక్షిణా॥౧॥

వైశ్వానరం ద్వాదశకపాలం నిరష్టౌచ॥౮॥

ఇతితైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డేఽష్టమప్రపాఠకేఽష్టమో ఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

సప్తమేఽనువాకేషు నాసీర్యాదికర్మ చతుష్టయమేక దిన కర్తవ్యముక్తం । అష్టమే దేవికాదికర్మషట్క-మేకదినకర్తవ్యముచ్యతే । తత్రాదౌ దేవికానామకాని పంచహవీంషి విధత్తే “ధాత్రే పురోడాశం ద్వాదశకపాలం నిర్వపత్యనుమత్యై చరుగ్ం రాకాయై చరుగ్ం సినీవాల్యై చరుం కుహ్వై చరుం మిథునౌ గావౌ దక్షిణా” ఇతి । అత్ర ధాత్రాదీన్ పంచదేవాన్దక్షిణాంచ ప్రజోత్పత్త్యుపయోగేన ప్రశంసతి “ధాత్రే పురోడాశం ద్వాదశకపాలం నిర్వపతి । సంవత్సరో వై ధాతా । సంవత్సరేణైవాస్మై ప్రజాః ప్రజనయతి । అన్వేవాస్మా అనుమతిర్మన్యతే । రాతే రాకా । ప్ర సినీవాలీ జనయతి । ప్రజాస్వేవ ప్రజాతాసు కుహ్వా వాచం దధాతి । మిథునౌ గావౌ దక్షిణా సమృద్ధ్యై” (బ్రా౦।౧కా।౭ప్ర।౨౪) ఇతి । సంవత్సరకాలస్వామీ ధాతా గర్భధారణమారభ్య సంవత్సరాదర్వాగేవ ప్రజోత్పత్తిం కారయతి । అనుమతిదేవతా యజమానార్థం ప్రజోత్పత్తిమఙ్గీకరోతి । రాకా తు పుత్రపుష్ట్యాదిరూపం రాతే దదాతి । సినీవాలీ తద్రూపం గర్భం నిస్సారయతి । కుహూదేవతయా ఽధ్వర్యుః ప్రజాసు వాచముచ్చారయితుం సామర్థ్యంచ దధాతి । అథ త్రిహవిష్కాణి త్రీణి కర్మాణి ప్రత్యేక హవిష్కే ద్వే కర్మణీచ క్రమేణ విధత్తే “ఆగ్నావైష్ణవమేకాదశకపాలం నిర్వపత్యైంద్రావైష్ణవమేకాదశకపాలం వైష్ణవం త్రికపాలం వామనో వహీ దక్షిణాగ్నీషోమీయమేకాదశకపాలం నిర్వపతీంద్రాసోమీయమేకాదశకపాలగ్ం సౌమ్యం చరుం బభ్రుర్దక్షిణా సోమాపౌష్ణం చరుం నిర్వపత్యైంద్రాపౌష్ణం చరుం పౌష్ణం చరుగ్ం శ్యామో దక్షిణా వైశ్వానరం ద్వాదశకపాలం నిర్వపతి హిరణ్యం దక్షిణా వారుణం యవమయం చరుమశ్వో దక్షిణా” ఇతి । బభ్రుః కపిలః । ప్రథమస్య త్రిహవిషః స్య దేవతాం దక్షిణాంచ ప్రశంసతి “ఆగ్నావైష్ణవమేకాదశకపాలం నిర్వపతి । ఐంద్రావైష్ణవమేకాదశకపాలం । వైష్ణవం త్రికపాలం । వీర్యం వా అగ్నిః । వీర్యమింద్రః । వీర్యం విష్ణుః । ప్రజా ఏవ ప్రజాతా వీర్యే ప్రతిష్ఠాపయతి । తస్మాత్ప్రజా వీర్యావతీః । వామన ఋషభో వహీ దక్షిణా । యద్వహీ ।

తేనాగ్నేయః । యదృషభః । తేనైన్ద్రః । యద్వామనః । తేన వైష్ణవస్స
మృద్ధ్యై” (బ్రాం) ఇతి । ఆగ్నేయాదీనాం వీర్యప్రదత్వాత్తద్రూప
త్వం ప్రజానాం । స్వస్వవ్యాపారసామర్థ్యం వీర్యం । వహిత్రాదీనామ
గ్న్యాదిప్రియత్వాదాగ్నేయాదిత్వం । మధ్యమస్య త్రిహవిషస్య దేవతా
దక్షిణాంచ ప్రశంసతి “అగ్నీషోమీయమేకాదశకపాలం నిర్వపతి । ఇన్ద్రా
సోమీయమేకాదశకపాలం । సౌమ్యంచరుం । సోమో వై రేతోధాః । అగ్నిః
ప్రజానాం ప్రజనయితా । వృద్ధానామిన్ద్రః ప్రదాపయితా । సోమ ఏవాస్మై
రేతో దధాతి । అగ్నిః ప్రజాం ప్రజనయతి । వృద్ధామిన్ద్రః ప్రయచ్ఛతి । బభ్రు
ర్దక్షిణా సమృద్ధ్యై” (బ్రాం) ఇతి । గర్భాశయే నిషిక్తం రేతో యథా
బహిర్న నిస్సరతి యథా చ నపూయతి తథా సోమో ధారణసామర్థ్యం ప్రయ
చ్ఛతి । ధృతస్య చ గర్భస్య పతనాదివిఘ్నం పరిహృత్యాగ్నిః ప్రజా ఉత్పా
దయతి । ఇన్ద్రస్తూత్పన్నాః ప్రజాస్స్వస్వోచితగుణై రభివృద్ధా యథా భవన్తి
తథా సామర్థ్యం ప్రయచ్ఛతి । అన్త్యస్య త్రిహవిషస్య దేవతా దక్షిణాంచ ప్ర
శంసతి “సోమాపౌష్ణంచరుం నిర్వపతి । ఐన్ద్రాపౌష్ణంచరుం । సోమో వై రేతో
ధాః । పూషా పశూనాం ప్రజనయితా । వృద్ధానామిన్ద్రః ప్రదాపయితా । సోమ
ఏవాస్మై రేతో దధాతి । పూషా పశూన్ప్రజనయతి । వృద్ధానిన్ద్రః ప్రయచ్ఛ
తి । పౌష్ణశ్చరుర్భవతి । ఇయం వై పూషా । అస్యామేవ ప్రతితిష్ఠతి । శ్యా
మో దక్షిణా సమృద్ధ్యై” (బ్రాం) ఇతి । ఆద్యే త్రిహవిషి వ్యాసక్తదే
వతాన్తఃపాతీ యో విష్ణుస్స ఏవైకాకీ వైష్ణవం త్రికపాలమిత్యత్రోచ్యతే న త్వ
న్యః కశ్చిత్, అతస్సహైవ వ్యాఖ్యానం కృతం । ఇహ తు వ్యాసక్తదేవతాన్తః
పాతీ పూషా కశ్చిత్పశుకః పురుషవిశేషః, పౌష్ణచరౌ తు భూమిః పూషా, అ
తో దేవతాభేదాత్పృథగ్వ్యాఖ్యానం । ఏకహవిషః పంచమే కర్మణి దేవ
తాం దక్షిణాంచ ప్రశంసతి “బహు వై పురుషోఽమేధ్యముపగచ్ఛతి । వైశ్వా
నరం ద్వాదశకపాలం నిర్వపతి । సంవత్సరో వా అగ్నిర్వైశ్వానరః । సంవ
త్సరేణైవైనగ్ స్వదయతి । హిరణ్యం దక్షిణా । పవిత్రం వై హిరణ్యం । పు
నాత్యేవైనం” (బ్రాం) ఇతి । అమేధ్యత్వమశుచిత్వం తత్ర బహువిధం

భోజనాదికాలేషు పునఃపునఃప్రవృత్తత్వాత్ । తత్రసంవత్సరస్వామీ వైశ్వానరోఽగ్నిస్సంవత్సరకాలేనైనం యజమానం స్వదయతి మేధ్యంకరోతి తచ్చాత్ర్రేష్టిమాత్రేణ లభ్యతే। హిరణ్యస్యోచ్ఛిష్టాదిసంస్పర్శేఽపిమృద్భాండవత్పరిత్యాగాభావాత్పవిత్రత్వం । ఏకహవిష్కేఽష్టకర్మణి దేవతాం ప్రశంసతి ‹‹బహువై రాజన్యోఽనృతం కరోతి । ఉపజామ్యైహరతే। జినాతిబ్రాహ్మణం । వదత్యనృతం । అనృతేఖలువై క్రియమాణేవరుణో గృహ్ణాతి । వారుణంయవమయంచరుం నిర్వపతి । వరుణపాశాదేవైనం ముంచతి। అశ్వోదక్షిణా। వారుణోహి దేవతయాశ్వస్సమృద్ధ్యై ›› (బ్రాం) ఇతి।రాజన్యఃక్షత్రియోబహువిధం అనృతంఅశాస్త్రీయంకరోతి, యథాజామ్యైజాయాయై జాయాత్వంసమ్పాదయితుం ఉపహరతేయస్య కస్యచిద్గృహముపేత్యద్రవ్యంహరతి। బ్రాహ్మణం విద్యాప్రసఙ్గాదినా జినాతిజయతిన్యక్కరోతి। స్పష్టమన్యత్। ప్రతిగ్రహమన్త్రే వరుణాయాశ్వమిత్యామ్నాతత్వాదశ్వస్యవారుణత్వం।

అథ మీమాంసా.

॥ ॥ఏకాదశాధ్యాయస్యతృతీయపాదేచిన్తితం॥ ॥

‹‹సోమాపౌష్ణాదికేతన్త్రమఙ్గానాముతభిన్నతా।
తన్త్రంఫలైక్యతోమైవం దక్షిణాకర్తృభేదతః››॥

రాజసూయేశ్రూయతే‹ సోమాపౌష్ణఏకాదశకపాల ఐన్ద్రాపౌష్ణశ్చరుర్గపౌష్ణశ్చరుశ్శ్యామోదక్షిణా› ఇతి ‹అగ్నావైష్ణవఏకాదశకపాల ఐన్ద్రాపౌష్ణశ్చరు వైష్ణవస్త్రికపాలో వామనోదక్షిణా› ఇతి।తత్రద్వయోస్త్రికయోస్తన్త్రేణానుష్ఠానం । కుతః । కృత్స్నస్య రాజసూయస్య ఫలైకత్వేనైతదేకదేశయోరనయోరపి ఫలైక్యాత్ । నచ దర్శపూర్ణమాసయోరివాత్రకాలభేదోఽస్తి, యేనాత్రాపి తథాశఙ్క్యేతేతి ప్రాప్తేబ్రూమః।శ్యామవామనయో దక్షిణయోర్భేదేన తాభ్యామానమ్యానాం కర్త్రూణాం భేదాదఙ్గానిభిద్యన్తే॥ ॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితా భాష్యే ప్రథమకాండేఽష్టమప్రపాఠకేఽష్టమోనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

బార్హస్పత్యం చరుంనిర్వపతి బ్రహ్మణోగృహే శితిపృష్ఠో దక్షిణైన్ద్ర మేకాదశకపాలగ్ం రాజన్యస్య గృహఋషభో దక్షిణాదిత్యం చరుంమహిష్యై గృహే ధేనుర్దక్షిణా నైర్‌ఋతంచరుం పరివృక్త్యై గృహేకృష్ణానాం వ్రీహీణాం నఖనిర్భిన్నం కృష్ణాకూటా దక్షిణాగ్నేయ మష్టాకపాలగ్ం సేనాన్యోగృహే హిరణ్యం దక్షిణావారుణందశకపాలగ్ం సూతస్య గృహేమహానిరష్టో దక్షిణామారుతగ్ం సప్తకపాలం గ్రామణ్యోగృహేపృశ్నిర్దక్షిణాసావిత్రం ద్వాదశకపాలం॥౧॥

క్షత్తుర్గృహ ఉపధ్వస్తో దక్షిణాశ్వినం ద్వికపాలగ్ం*సఙ్గ్రహీతుర్గృహే సవాత్యౌ దక్షిణా పౌష్ణంచరుం భాగదుఘస్య గృహేశ్యామో దక్షిణారౌద్రం గావీధుకం చరుమక్షావాపస్య గృహేశబల ఉద్వారో దక్షిణేన్ద్రాయ సుత్రామ్ణే పురోడాశ మేకాదశకపాలం ప్రతినిర్వపతీన్ద్రాయాగ్ంహోముచేఽయంనోరాజావృత్రహా రాజాభూత్వా వృత్రం వధ్యాన్మైత్రాబార్హస్పత్యంభవతి శ్వేతాయై శ్వేతవత్సాయై దుగ్ధే స్వయమ్మూర్తే స్వయమ్మథిత ఆజ్యఆశ్వత్థే॥౨॥

పాత్రే చతుస్స్రక్తౌ స్వయమవపన్నాయై శాఖాయైకర్ణాగ్ంశ్చాకర్ణాగ్ంశ్చ తండులాన్విచినుయాద్యే కర్ణాస్సపయసి బార్హస్పత్యో యేఽకర్ణాస్స ఆజ్యే మైత్రస్స్వయఙ్కృతా వేదిర్భవతి స్వయన్దినంబర్హిస్స్వయఙ్కృత ఇధ్మస్సైవ శ్వేతాశ్వేతవత్సా దక్షిణా॥౩॥

* సఙ్గ్రహీతురితిపాఠాన్తరః.

సావిత్రంద్వాదశ కపాలమాశ్వి త్రైత్రయస్త్రిగ్ంశచ్చ॥౯॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాండేఽష్టమప్రపాఠకే నవమోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

అష్టమే దేవికాదికం కర్మషట్క మేకదినకర్తవ్యముక్తం। నవమే రత్నినాం హవీంషి అనుదినం క్రమేణకర్తవ్యాన్యుచ్యన్తే। తత్రైకాదశహవీంషి విధత్తే “బార్హస్పత్యం చరుంనిర్వపతి బ్రహ్మణో గృహే శితిపృష్ఠో దక్షిణైన్ద్ర మేకాదశకపాలగ్ం రాజన్యస్య గృహ ఋషభో దక్షిణాదిత్యం చరుం మహిష్యై గృహే ధేనుర్దక్షిణా నైర్‌ఋతంచరుం పరివృక్త్యై గృహే కృష్ణానాం వ్రీహీణాం నఖనిర్భిన్నం కృష్ణాకూటా దక్షిణాగ్నేయ మష్టాకపాలగ్ం సేనాన్యోగృహే హిరణ్యం దక్షిణావారుణం దశకపాలగ్ం సూతస్యగృహే మహానిరష్టో దక్షిణామారుతగ్ం సప్తకపాలం గ్రామణ్యోగృహే పృశ్నిర్దక్షిణా సావిత్రంద్వాదశకపాలం క్షత్తుర్గృహ ఉపధ్వస్తో దక్షిణాశ్వినం ద్వికపాలగ్ం సఙ్గ్రహీతుర్గృహే సవాత్యౌ దక్షిణా పౌష్ణం చరుంభాగదుఘస్య గృహే శ్యామో దక్షిణా రౌద్రం గావీధుకం చరుమక్షావాపస్య గృహే శబల ఉద్వారో దక్షిణా” ఇతి। ఋత్విగ్విశేషో బ్రహ్మా తస్య గృహే రాజా గత్వైతా మిష్టిం కుర్యాత్। ఏవం సర్వత్ర। శితిపృష్ఠః శ్వేతపృష్ఠః। కృతాభిషేకా రాజ్ఞః స్త్రీ మహిషీ। పరివృక్తిః ప్రీతిరహితా రాజ్ఞః స్త్రీ, తద్గృహే గత్వా కృష్ణానాం వ్రీహీణాం కృష్ణాన్ వ్రీహీన్ నఖైర్నిర్భిన్నాన వఘాతమన్తరేణైవ తణ్డులాన్నిష్పాద్య చరుః కర్తవ్యః। కూటా భగ్నశృంగా గౌః। సూతః సారథిః మహానిరష్టః పీడితవృషణః। పృశ్నిః శుక్లః అల్పతనురిత్యన్యే। క్షత్తా యష్టిహస్తోఽన్తః పురాధ్యక్షః। సఙ్కీర్ణవర్ణ ఉపధ్వస్తః। సఙ్గ్రహీతా ధనసఙ్గ్రహకర్తా కోశాధ్యక్షః। సవాత్యౌ సమానమాతరౌ వత్సౌ ఏకోదరావిత్యర్థః। యో రాజ్ఞః ప్రాప్తం షష్ఠం భాగం ప్రజాభ్యో గృహ్ణాతి స భాగదుఘః। గావీధుకోఽరణ్య గో

ఘూపునిష్పన్నః । అయౌ వాసో మ్యాతకారః । శబలశ్చిత్రవర్ణః । ఉద్వా రోదీర్ఘపుచ్ఛః । యథోక్తాని సర్వాణి హవీంషి సమస్య ప్రశంసతి ‹‹ర త్నినామేతాని హవీగ్ంషి భవన్తి । ఏతేవై రాష్ట్రస్య ప్రదాతారః । ఏతేఽ పాదాతారః । యఏవ రాష్ట్రస్య ప్రదాతారః । యేఽపాదాతారః । త ఏ వాస్మై రాష్ట్రం ప్రయచ్ఛన్తి । రాష్ట్రమేవభవతి'' (బ్రా-౧ కాం।౭ప్ర।౩అ) ఇతి । రత్నాన్యేషాంసన్తీతి రత్నినః, బ్రాహ్మణరాజన్య మహిష్యాదయో రత్నినః, తదభిమానిదేవానాం ప్రియాణ్యేతాని హవీంషి, అతస్తద్గృహే ష్వేవగత్వా నిర్వపేత్ । ఏతేరత్నినా మభిమానినో దేవాఏవరాష్ట్రం ప్రదాతుమపాదా తుఞ్చ సమర్థాః । అతః స్వకీయబ్రహ్మాదిగృహేషు ని ర్వాపేణతుష్టా అస్మైరాష్ట్రం ప్రయచ్ఛన్తి । రత్నీత్యేకనామ్నా ప్రసక్తం ప్రయోగైక్యమపోద్య దేశభేదప్రాప్తం ప్రయోగభేదం ప్రశంసతి ‹‹యత్సమా హృత్య నిర్వపేత్ । అరత్నినస్స్యుః । యథా యథంనిర్వపతి రత్నిత్వా య'' (బ్రాం) ఇతి । అరత్నినో రత్నరహితా దరిద్రాః । పూర్వోక్తదేవి కాదివదేకానువాక విహితత్వేన ప్రసక్తం దినైక్యమపవదితుం దినభేదం వి ధత్తే ‹‹యత్సద్యోనిర్వపేత్ । యావతీమేకేన హవిషాశిష మవరున్ధే । తా వతీమవరున్ధీత । అన్వహంనిర్వపతి । భూయసీమేవాశిషమవరున్ధే । భూయ సోయజ్ఞక్రతూనుపైతి'' (బ్రాం) ఇతి । ఆశీషం ఫలం । బహుదినానుష్ఠానే క్రతుబాహుళ్యం జనానాంప్రతీయతే । గృహస్వామినం బ్రహ్మాభిమానినం బృహస్పతిం ప్రశంసతి ‹‹ బార్హస్పత్యంచరుం నిర్వపతి బ్రహ్మణోగృహే । ముఖతఏవాస్మై బ్రహ్మసగ్ంశ్యతి । అథోబ్రహ్మన్నేవక్షత్ర మన్వా రంభయ తి । శితిపృష్ఠోదక్షిణాసమృద్ధ్యై'' (బ్రాం) ఇతి । ముఖతఏవ కర్మోపక్రమఏ వ యజమానార్థం బ్రాహ్మణజాతిం సంశ్యతి సమ్యక్ తీక్ష్ణీకరోతి ఉత్కృ ష్టం కరోతీత్యర్థః కించప్రథమతో బ్రహ్మగృహంపశ్చాద్రాజన్య గృహమిత్యే వం బ్రాహ్మణజాతి మనుక్షత్రియ జాత్యారంభకారితోభవతి । ఇంద్రం ప్రశంసతి ‹‹ ఐంద్రమేకాదశకపాలగ్ం రాజన్యస్యగృహే । ఇంద్రియమేవా వరుంధే । ఋషభోదక్షిణాసమృద్ధ్యై'' (బ్రాం) ఇతి । అదితిం ప్రశంసతి

“ఆదిత్యంచరుం మహిష్యైగృహే। ఇయంవాఅదితిః। అస్యామేవప్రతితిష్ఠతి। ధేనుర్దక్షిణాసమృద్ధ్యై” (బ్రాం) ఇతి। అత్రముఖ్యబ్రాహ్మణ ఉపేక్షితం హవిర్విశేషం విధత్తే “భగాయచరుం వావాతాయైగృహే।భగమేవాస్మిన్దధాతి। విచిత్తగర్భాపష్ఠౌహీదక్షిణాసమృద్ధ్యై” (బ్రాం) ఇతి। వావాతా మహిష్యా అభిషిక్తాయా అర్వాచీనా పరివృక్త్యాగ్ని ప్రీతిరహితాయా ఉత్తమత్వేనస్వయం మధ్యమారాజ్ఞఃస్త్రీ। అతఏవాశ్వమేధప్రకరణేఅశ్వమలంకుర్వన్త్యోరాజస్త్రియ ఉత్తమమధ్య మాధమాద్యక్రమేణ ఏతైరేవనామభిర్నిర్దిష్టాః। భూరితిమహిషీ, భువఇతివావాతా, సువరితిపరివృక్తీతి। భగమేవసౌభాగ్యమేవ। విచిత్తగర్భా విశేషేణ చిత్తోజ్ఞాతోభివ్యక్తోగర్భోయస్యాఇతి విగ్రహః। పష్ఠౌహీబాలగర్భిణీ। నిర్ఋతింప్రశంసతి “నైర్ఋతంచరుం పరివృక్త్యైగృహే కృష్ణానాంవ్రీహీణాం నఖనిర్భిన్నం। పాప్మానమేవ నిర్ఋతింనిరవదయతే। కృష్ణాకూటా దక్షిణాసమృద్ధ్యై” (బ్రాం) ఇతి। పాప్మనోనిర్ఋతిశరీరత్వాత్తాం ప్రతిప్రశంసైవైషా। అగ్నింగృహస్వామినంచ ప్రశంసతి “ఆగ్నేయమష్టాకపాలగ్ సేనాన్యోగృహే। సేనామేవాస్యసగ్ శతి। హిరణ్యం దక్షిణాసమృద్ధ్యై” (బ్రాం) ఇతి। వరుణంప్రశంసతి “వారుణందశకపాలగ్ సూతస్యగృహే। వరుణసవమేవావరుంధే। మహానిరష్టోదక్షిణాసమృద్ధ్యై” (బ్రాం) ఇతి। వరుణసవో వరుణానుజ్ఞా। మరుతఃప్రశంసతి “మారుతగ్ సప్తకపాలంగ్రామణ్యోగృహే। అన్నంవైమరుతః। అన్నమేవావరుంధే। పృశ్నిర్దక్షిణాసమృద్ధ్యై” (బ్రా) ఇతి। మరుతాంవైశ్యత్వేనాన్న సమ్పాదకత్వాదన్నత్వం। సవితారం ప్రశంసతి “సావిత్రంద్వాదశకపాలం క్షత్తుర్గృహే ప్రసూత్యై। ఉపధ్వస్తోదక్షిణాసమృద్ధ్యై” (బ్రాం) ఇతి। అశ్వినౌప్రశంసతి “ఆశ్వినంద్వికపాలగ్ సఙ్గ్రహీతుర్గృహే। అశ్వినౌవైదేవానాం భిషజౌ। తాభ్యామేవాస్మైభేషజంకరోతి।సవాత్యౌదక్షిణాసమృద్ధ్యై” (బ్రాం) ఇతి। పూషణంప్రశంసతి “పౌష్ణంచరుం భాగదుఘస్యగృహే। అన్నంవైపూషా। అన్నమేవావరుంధే। శ్యామోదక్షిణాసమృద్ధ్యై” (బ్రాం) ఇతి।

యథామరుతాం వైశ్యత్వే నాన్నసమ్పాదకత్వా దన్నత్వం తథాపూష్ణోఽ
న్నపోషకత్వాదన్నత్వం । రుద్రంప్రశంసతి “రౌద్రంగావీధుకం చరుమక్షా
వాపస్యగృహే । అన్తతఏవరుద్రం నిరవదయతే । శబలఉద్వారోదక్షిణాస
మృద్ధ్యై” (బ్రాం) ఇతి । భాగప్రదానపూర్వకత్వేన రుద్రస్య పురతోనిస్సా
రణమపి ప్రశంసైవ । పాఠేనావగతాం హవిస్సంఖ్యాంప్రశంసతి “ద్వాదశై
తాని హవీꣳషి భవన్తి । ద్వాదశమాసాస్సంవత్సరః । సంవత్సరేణైవా
స్మైరాష్ట్రమవరున్ధే।రాష్ట్రమేవభవతి” (బ్రాం) ఇతి।విహితేభ్యోద్వాదశ
హవిర్భ్య ఊర్ధ్వంస్వగృహేహవిర్ద్వయం విధత్తే “ఇన్ద్రాయసుత్రామ్ణేపు
రోడాశ మేకాదశకపాలం ప్రతినిర్వపతీన్ద్రాయాꣳహోముచే” ఇతి।ప్ర
తిప్రాతిస్వికేగృహే । సుత్రామ్ణేసుష్ఠుపాలయిత్రే। అꣳహోముచేపాపా
న్మోచకాయ,పురోడాశ మేకాదశకపాలమిత్యనువర్తతే।తమిమంప్రతినిర్వా
పంప్రశంసతి“యన్నప్రతినిర్వపేత్ ।రత్నినఆశిషోఽవరున్ధీరన్।ప్రతినిర్వప
తి।ఇంద్రాయసుత్రామ్ణేపురోడాశ మేకాదశకపాలం।ఇంద్రాయాꣳహో
ముచే।ఆశిషఏవావరున్ధే” (బ్రాం) ఇతి।రత్నినో బ్రాహ్మణరాజన్యాదయః
ఆశిషః తద్విహితఫలాన్యవరున్ధీరన్గృహ్ణీయుః । ఏతేషాంహవిషాంసమీప
ఏకోమన్త్ర ఆమ్నాతః, తస్యవినియోగమాపస్తంబ ఆహ “అయంనో
రాజావృత్రహా రాజాభూత్వా వృత్రంవధ్యాత్” ఇతిపురస్తాత్ స్విష్టకృ
తోఽధ్వర్యుర్జపతి । అయంరాజా రాజసూయస్య కర్తాఅస్మాకం రా
జాయోఽస్త్యసౌ శత్రువధక్షమోరాజాభూత్వా శత్రుంవధ్యాత్ । వ
ధ్యా దిత్యేతస్య పదస్యాశీరర్థత్వం ద్యోతయతి “అయన్నోరాజావృత్ర
హారాజాభూత్వావృత్రం వధ్యాదిత్యాహ । ఆశిషమేవైతామాశాస్తే”
(బ్రాం) ఇతి । యదుక్తమాపస్తంబేన ‘శ్వోభూతేఽభిషేచనీయస్యోక్థ్యస్య
దీక్షాం ప్రక్రమయతి మైత్రాబార్హస్పత్యా దీక్షణీయా’ ఇతి । తామి
మామభిషేచనీయ నామకస్యసోమయాగస్యాఙ్గభూతాం దీక్షణీయాంచో
దకప్రాప్తేష్టి బాధనాయ విధత్తే “మైత్రాబార్హస్పత్యం భవతిశ్వేతా
యైశ్వేతవత్సాయై దుగ్ధేస్వయమ్మూర్తే స్వయమ్మథిత ఆజ్య ఆశ్వత్థేపా

త్రే చతుఃస్రక్తౌ స్వయమవపన్నాయై శాఖాయై కర్ణాగ్ శ్చాకర్ణాగ్ శ్చ తండు లాన్వి చినుయాద్యే కర్ణాస్స పయసి బార్హస్పత్యో యేఽకర్ణాస్స ఆజ్యే మైత్రస్స్వయంకృతా వేదిర్భవతి స్వయందినం బర్హిస్స్వయంకృత ఇధ్మ స్సైవ శ్వేతా శ్వేతవత్సా దక్షిణా" ఇతి। మైత్రాబార్హస్పత్యం హవిరితి శే షః। తత్ర మధ్యే బార్హస్పత్యశ్చరుః, ఆజ్యే మైత్రశ్చరుః। కీదృశ ఆజ్యే। స్వయ మ్మూర్తే స్వయమ్మథితే। తదిదమాపస్తమ్బేన స్పష్టీకృతం 'శ్వేతాం శ్వేతవత్సాం గామాత్రమస్య దృతౌ మహన్తి తత్స్వయమ్మూర్తం సంయోగేన పరివహతి తత్స్వ యమ్మథితం ఆతపే విషజన్తి తత్స్వయం విలీనమాజ్యం భవతి'। ఆమ్రేణ ఫ లపుష్పరసేన లేపితాయాం దృతౌ యత్పయః ఆతంచ నమన్తరేణైవ మూ ర్తం దధి భవతి, తచ్చ బదరాదిఫలసంయోగేన పరివహతి తక్రవత్పరితః క్ష రతి। తదిదం స్వయమ్మథితం। నాత్ర మృద్భాండే పాకః, కిన్త్వాశ్వత్థే పా త్రే చతుఃస్రక్తౌ నతు వర్తులే। తచ్చ పాత్రం యయా కయాచిచ్ఛిన్న శాఖ యా న కర్తవ్యం కిన్తు వాయ్వాద్యభిఘాతేన స్వయమేవ పతితయా నిష్పాదనీ యం। కర్ణాః ఖండితతండులాః, అకర్ణా అఖండితాః। తత్ర ఖండితైర్గ పయసి బృహస్పతేశ్చరుర్నిష్పాదనీయః, అఖండితైస్తు మిత్రస్యాజ్యే చరుః। స్వయంకృతా శాస్త్రీయోద్ధననాదిరహితా, స్వయన్దినం సమన్త్రక శాస్త్రీ యచ్ఛేదనమన్తరేణైవ ఖండితం। స్వయంకృత ఇధ్మః అత్రాపి శాస్త్రీయస మ్పాదనమన్తరేణైవ నిష్పన్నః। తమిమం విధిమనూద్య ద్వయోర్హవిర్గ పాత్రయోస్సంసర్గం విధత్తే "మైత్రాబార్హస్పత్యం భవతి। శ్వేతాయై శ్వేతవత్సాయై దుగ్ధే। బార్హస్పత్యే మైత్రమపి దధాతి। బ్రహ్మ చైవా స్మై క్షత్రం చ సమీచీ దధాతి। అథో బ్రహ్మన్నేవ క్షత్రం ప్రతిష్ఠాపయతి" (బ్రాం) ఇతి। బార్హస్పత్యే చరుపాత్రేఽగ్నావధిశ్రితే తస్యోపరి మైత్రం చరుపాత్రమపి దధ్యాత్తథా సతి బృహస్పతిరూపా బ్రాహ్మణజాతిః మిత్ర రూపా క్షత్రియజాతిశ్చేతి ఉభయమస్మై సమ్యక్సమ్పాదితం భవతి। కించాధా రభూతే బ్రాహ్మణ ఏవ క్షత్రియజాతిమాధేయత్వేన ప్రతిష్ఠాపితవాన్భవతి। పాఠక్రమేణ పశ్చాత్ప్రాప్తం బార్హస్పత్యప్రచారమపవదితుం విధత్తే

"బార్హస్పత్యేన పూర్వేణప్రచరతి।ముఖతఏవాస్మై బ్రహ్మసగ్‍శ్యతి।అథో బ్రహ్మన్నేవ క్షత్రమన్వారంభయతి" (బ్రాం) ఇతి। స్వయంశబ్దానామభిప్రాయ మాహ "స్వయంకృతా వేదిర్భవతి। స్వయందినంబర్హిః। స్వయంకృతఇధ్మః। అనభిజితస్యాభిజిత్యై। తస్మాద్రాజ్ఞా మరణ్యమభిజితం" (బ్రాం) ఇతి। యద్దేశజాతంయుద్ధప్రయాసేన పూర్వమనభిజితం తస్యాప్యభిజయః స్వయజ్కృతాదినా భవతియస్మాదేవంత స్మాల్లోకేఽపిరాజ్ఞా మరణ్యం యుద్ధప్రయాసమన్తరేణైవా భిజితం దృశ్యతే।దక్షిణాంప్రశంసతి "సైవశ్వేతా శ్వేతవత్సా దక్షిణాసమృద్ధ్యై" (బ్రాం) ఇతి।

॥ ॥అత్రవినియోగసంగ్రహః॥ ॥

"పురాస్విష్టకృతోఽధ్వర్యు రయం న ఇతి సంజపేత్"।

అథ మీమాంసా.

॥ ॥దశమాధ్యాయస్య ప్రథమపాదేచిన్తితం॥ ॥

" వేదిస్స్వయజ్కృతేత్యాదౌ ప్రకృతంసర్వమాచరేత్।
లుప్తార్థంబాధ్యతాంవాద్య శ్చోదకప్రాపితత్వతః॥
అపేక్షాసత్త్వయోగ్యత్వ మానేరుద్ధననాదికమ్।
బాధ్యతేఽపేక్షితంసర్వం చోదకేనాతిదిశ్యతే"॥

రత్నినామేతాని హవీంషీతి వాక్యేన రాజసూయే రత్నినామకానాం దేవానాంసంబంధీని కానిచిద్ధవీంషి దర్శపూర్ణమాసేష్టివికృతి రూపాణి విహితాని, ఊర్ధ్వం మైత్రాబార్హస్పత్యే హవిషిశ్రూయతే 'స్వయజ్కృతా వేదిర్భవతి స్వయద్దినం బర్హిస్స్వయజ్కృతఇధ్మః' ఇతి। ఇష్టౌ ఉద్ధననఖననపరిలేఖనాదిభిః క్రియావిశేషైః వేదిర్నిష్పాద్యతే। స్ఫ్యేనోత్తమాం త్వచముద్ధన్తిదేవస్య సవితుస్సవఇతి ఖనతిస్ఫ్యేనవేదిం పరిగృహ్ణాతీతి తద్విధానాత్। యజ్ఞస్యఘోషదసీత్యస్మిన్ననువాకే ప్రోక్తైర్మంత్రైః దాత్రచ్ఛిన్నం బర్హిస్సమ్పాద్యతే। త్రీన్పరిధీనిత్యాదిమన్త్రోపేతాభిః క్రియాభిరిధ్మస్సిధ్యతి। వికృతిరూపేతు హవిషిఉద్ధన నాద్యపేక్షాంవారయి

తుం స్వయమిత్యుక్తం। యథాస్థితఏవతు ప్రదేశో వేదిత్వేన స్వీకర్తవ్యః। ఇధ్మాబర్హిషీ అపిస్వతఏవ ఛిన్నేశాస్త్రీయచ్ఛేదన నిరపేక్షేగ్రహీతవ్యే ఇత్యర్థః। తత్రసంశయః। లుప్తార్థమలుప్తార్థంచ సర్వమంగజాతం వికృతావనుష్ఠేయం, ఉతలుప్తార్థం వర్జనీయమితి। చోదకస్య సాధారణత్వాత్సర్వ మనుష్ఠేయమిత్యాద్యపేక్షేప్రాప్తే సిద్ధాంతంబ్రూమః। అంగిహిఅంగైరుపకృతస్సఫలంసాధయతి। తథాసత్యఙ్గినోఽఙ్గకృతే ఉపకారే సాకాఙ్క్షాపేక్షా, ఉపకారద్వారాత్వఙ్గేషు, ప్రత్యాసన్నత్వాంగినం ప్రత్యంగేభ్యఉపకారః। యోగ్యతాపి సాకాఙ్క్షాపేక్షాం పూరయితు ముపకారస్యైవాస్తినత్వఙ్గానాం। వేదినిష్పాదనలక్షణదృష్టోపకారయుక్తాని ప్రకృతావుద్ధననాద్యఙ్గాని।వికృతౌతు వేద్యాస్స్వత స్సిద్ధత్వేన నిష్పాదనోపకారో లుప్యతే। ఉపకారద్వారోపకారకాణా మాకాంక్షాసన్నిధియోగ్యత్వాన్యుద్ధననాద్యంగేషు హీయన్తే। తస్మాదుద్ధననాదీని నానుష్ఠేయాని। సోఽయంచోదకప్రాపితస్యోద్ధన నాద్యనుష్ఠేయత్వ ప్రత్యయస్యభ్రాన్తిత్వనిశ్చయోబాధఉచ్యతే। చోదకస్యత్వలుప్తోపకారైరుపకారద్వారేణ ఆకాంక్షా సన్నిధియోగ్యతాయుక్తైర్హవిరాసాద నాద్యంగైశ్చరితార్థతాసమ్పద్యతే॥*॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాండేఽష్టమప్రపాఠకే నవమోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

అగ్నయే గృహపతయే పురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపతి కృష్ణానాం వ్రీహీణాగ్ం సోమాయ వనస్పతయే శ్యామాకం చరుగ్ం సవిత్రే సత్యప్రసవాయ పురోడాశం ద్వాదశకపాలమాశూనాం వ్రీహీణాగ్ం రుద్రాయ పశుపతయే గావీధుకం చరుం బృహస్పతయే వాచస్పతయే నైవారం చరుమిన్ద్రాయ జ్యేష్ఠాయ పురోడాశమేకాదశకపాలం మహావ్రీహీణాం మిత్రాయ

సత్యాయ్యాంబానాంచరుం వరుణాయ ధర్మపతయేయవమయం చరుగ్ంస
వితా త్వాప్రసవానాగ్ం సువతామగ్నిర్గృహపతీనాగ్ం సోమోవనస్పతీనా
గ్ం రుద్రఃపశూనాం॥౧॥

బృహస్పతిర్వాచామింద్రో జ్యేష్ఠానాంమిత్రస్సత్యానాం వరుణో
ధర్మపతీనాం యేదేవా దేవసువఃస్థ త ఇమమాముష్యాయణమన మి
త్రాయ సువధ్వం మహతేక్షత్రాయ మహత ఆధిపత్యాయ మహతే జా
నరాజ్యాయైషవోభరతా రాజాసోమోఽస్మాకం బ్రాహ్మణానాగ్ం రాజా
ప్రతిత్యన్నామ రాజ్యమధాయిస్వాం తనువంవరుణో అశిశ్రేచ్ఛుచేర్మి
త్రస్య వ్రత్యాఅభూమామన్మహిమహత ఋతస్యనామసర్వే వ్రాతా
వరుణస్యాభూవన్విమిత్ర ఏవైరరాతి మతారీదసూషుదన్త యజ్ఞియాఋ
తేనవ్యతిత్రితో జరిమాణంన ఆనడ్విష్ణోఃక్రమోఽసి విష్ణోఃక్రాన్తమసి వి
ష్ణోర్విక్రాన్తమసి॥౨॥

పశూనాం వ్రాతాఃపంచవిగ్ంశతిశ్చ॥౧౦॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాండేఽష్టమప్రపాఠకే దశ
మోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

నవమే రత్నినాం హవీంష్యభిషేచనీయస్య దీక్షణీయాచేత్యేతావ
దుక్తం। దశమే దేవసువాం హవీంష్యుచ్యన్తే। తానిచాభిషేచనీయ గతస్యా
గ్నీషోమీయ పశుపురోడాశస్యాను నిర్వాప్యాని। తథాచబోధాయనః*
“సహ సోమాన్క్రీణాతి అభిషేచనీయాయదశపేయాయచ సహపరివహ
త్యర్థం రాజ్ఞఃపురోహితస్య గృహేదశపేయార్థం నిదధాత్యగ్నీషోమీయస్య

* ఆపస్తమ్బ ఇతితై।

పశుపురోడాశమష్టౌ దేవసువాం హవీంష్యనునిర్వపతిసమానం తుస్విష్టకృదిడం'' ఇతి। తాన్యేతాని హవీంషి విధత్తే ‘‘అగ్నయేగృహపతయే పురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపతి కృష్ణానాం వ్రీహీణాగ్ సోమాయ వనస్పతయే శ్యామాకం చరుగ్ సవిత్రే సత్యప్రసవాయ పురోడాశం ద్వాదశకపాలమాశూనాం వ్రీహీణాగ్ రుద్రాయ పశుపతయేగావీధుకంచరుం బృహస్పతయే వాచస్పతయే నైవారం చరుమిన్ద్రాయజ్యేష్ఠాయ పురోడాశమేకాదశకపాలం మహావ్రీహీణాం మిత్రాయ సత్యాయాంబానాంచరుంవరుణాయ ధర్మపతయే యవమయంచరుం'' ఇతి। గృహపత్యాదీన్యగ్న్యాది దేవతావిశేషణాని। సత్యప్రసవాయ అమోఘాభ్యనుజ్ఞానాయ। షష్టిభిర్దివసైర్యేపచ్యమానా ఆశువ్రీహయః। స్థూలబీజంమహావ్రీహయః। అంబాఃధాన్యవిశేషాః। తేష్వేతేషు విధిషుశ్రూయమాణా దేవతాః ప్రశంసతి ‘‘దేవసువామేతాని హవీగ్ంషిభవన్తి। ఏతావన్తోవైదేవానాగ్ సవాః। త ఏవాస్మైసవాన్ప్రయచ్ఛంతి। తఏనగ్ సువన్తే। అగ్నిరేవైనం గృహపతీనాగ్ సువతే। సోమోవనస్పతీనాం। రుద్రఃపశూనాం। బృహస్పతిర్వాచాం। ఇంద్రోజ్యేష్ఠానాం। మిత్రస్సత్యానాం। వరుణోధర్మపతీనాం। ఏతదేవసర్వంభవతి'' (బ్రాం-౧కా।౭ప్ర।౪అ) ఇతి। యాన్యగ్నయేగృహపతయ ఇత్యాదిభిరుత్పత్తివిధిభిర్విహితాన్యష్టౌ హవీంషితాన్యేతాని దేవసువాం సమ్బంధీని। భావినీసంజ్ఞయాయజమానోదేవః, తంసువన్తే అనుజానన్తి ఇత్యగ్న్యాదయోదేవసువాః। యావన్తోవిధివాక్యేషు అగ్న్యాదయశ్శ్రూయన్తే, ఏతావన్తఏవదేవానాం మధ్యేసవా అభ్యనుజ్ఞాతారః। అతస్త ఏవాగ్న్యాదయోస్మై యజమానాయసవాన్ స్వోచితానైశ్వర్యవిశేషాన్ ప్రయచ్ఛన్తి। తేఽగ్న్యాదయ ఏనంయజమానం సువన్తేఈశ్వరోయథాభవతి తథాభ్యనుజానన్తి। తత్రాగ్నిరేవైనం యజమానమన్యేషాం గృహపతీనామీశ్వర మనుజానాతి। ఏవమన్యత్రాపి ఈశ్వరంసువతఇతియోజ్యం। సోమోవనస్పతీనాంరుద్రఃపశూనా మిత్యనయోర్మధ్యే సవితాసత్యప్రసవానా మిత్యధ్యాహర్తవ్యం। స్వభృత్యా

స్ప్రత్రైశ్వర్యార్థమమోఘయా అభ్యనుజ్ఞాస్తాసామీశ్వరం కరోతీత్యర్థః। గృహపత్యాదీన్ధర్మపత్యంతాన్ప్రతియత్స్వామిత్వమేత దేవలోకేఽపేక్షితం సర్వమైశ్వర్యం । ఉక్తానాంహవిర్విధీనాంసన్నిధౌ సవితేత్యాదయో మన్త్రా ఆమ్నాతాః । తత్రకల్పః । పురస్తాత్స్విష్టకృతస్సవితా త్వా ప్రసవానాగ్ సువతామితిబ్రహ్మా యజమానస్య హస్తంగృహ్ణాతీతి । పాఠస్తు “సవితాత్వాప్రసవానాగ్ సువతామగ్నిర్గృహపతీనాగ్ సోమోవనస్పతీనాగ్ రుద్రఃపశూనాం బృహస్పతిర్వాచామిన్ద్రో జ్యేష్ఠానాంమిత్రస్సత్యానాం వరుణోధర్మపతీనాం యేదేవాదేవసువఃస్థ త ఇమమాముష్యాయణమనమిత్రాయ సువధ్వంమహతే క్షత్రాయమహత ఆధిపత్యాయ మహతే జానరాజ్యాయ” ఇతి । సవితాహవిర్విధౌ తృతీయో దేవస్సోఽత్ర ప్రాధాన్యాత్ప్రథమం నిర్దిశ్యతే । యజమానస్యస్వభృత్యేషు ఐశ్వర్యార్థమనుజ్ఞాప్రసవాః । హేయజమానత్వాంసవితా తేషాంప్రసవానాం స్వామిత్వేన సువతామభ్యనుజానాతు । ఏవముత్తరత్ర త్వాం సువతామితి పదద్వయానుషంగేన యోజనీయం । హేదేవాఅగ్న్యాదయో యేయూయందేవసువో యజమానప్రేరకాః స్థతే యూయమిమం యజమానమాముష్యాయణం అముష్యదేవదత్తస్య పుత్రంఅముష్యయజ్ఞదత్తస్య పౌత్రం చానమిత్రాయ శత్రురాహిత్యార్థంసువధ్వం అభ్యనుజానీధ్వం । కించమహతే క్షత్రాయానుత్తమ క్షత్రియకులాయ, మహత ఆధిపత్యాయ అప్రతిహతనియమనసామర్థ్యాయ, మహతేజానరాజ్యాయ జనసంబంధియద్రాజ్యం తచ్చసాగరపర్యంతభూమివిషయత్వాన్మహత్, సార్వభౌమత్వాయ సువతామిత్యర్థః। విధత్తే “సవితాత్వాప్రసవానాగ్ సువతామితి హస్తంగృహ్ణాతి ప్రసూత్యై” (బ్రాం) ఇతి । మన్త్రగతయోర్మధ్యమోత్తమభాగయోస్స్పష్టార్థతామాశీష్పరతాంచ దర్శయతి “యేదేవాదేవసువః స్థేత్యాహ । యథాయజురేవైతత్ । మహతేక్షత్రాయమహత ఆధిపత్యాయ మహతే జానరాజ్యాయేత్యాహ । ఆశిషమేవైతామాశాస్తే” (బ్రాం) ఇతి । కల్పః । అగ్రేణైనం రత్నిభ్య ఆవేదయతి “ఏషవోభరతారా

జా” ఇతి। హేభరతా రాజన్యవైశ్యాదయో ధనికా ఏష యజమానో యుష్మాకంరాజా, ఏనంస్వామినం యథోచితంసేవధ్వమిత్యభిప్రాయః। కల్పః। “సోమోఽస్మాకం బ్రాహ్మణానాగ్ం రాజా” ఇతిబ్రహ్మోజపతి। సోమ ఉక్తనదేవోరాజానత్వథమోయః క్షత్రియ ఇత్యర్థః। భరతానామివబ్రాహ్మణానామప్యయమేవరాజేతిప్రాప్తిం వారయితుం వ్యాచష్టే “ఏషవో భరతారాజాసోమోఽస్మాకం బ్రాహ్మణానాగ్ం రాజేత్యాహ। తస్మాత్సోమరాజానో బ్రాహ్మణాః” (బ్రాం) ఇతి। యస్మాన్మన్త్రేణ బ్రహ్మస్వకీయం రాజానంవిభజ్యనిర్దిష్టవాన్ తస్మాల్లోకేపి అగ్నిష్టోమాదియాగేషు సోమమేవ రాజశబ్దోపహితైస్సోమరాజన్నేహ్యవరోహేత్యాదిభిర్మన్త్రైరుపచరన్తి। కల్పః। ప్రతిత్యన్నామ రాజ్యమధాయీతి వారుణీభ్యాం యజమానో ముఖంవిమృష్ట ఇతి। పాఠస్తు “ప్రతిత్యన్నామ రాజ్యమధాయి స్వాంతనువం వరుణో అశిశ్రేచ్ఛుచేర్మిత్రస్య వ్రత్యా అభూమామన్మహి మహాతఋతస్య నామసర్వేవ్రాతా వరుణస్యాభూవన్వి మిత్ర ఏవైరరాతి మతారీదసూషుదన్త యజ్ఞియా ఋతేన వ్యుత్రితోజరిమాణంనఆనట్” ఇతి। ఋతస్యనామేత్యన్తఆద్యో మన్త్రః। సర్వేవ్రాతా ఇత్యాదిర్ద్వితీయః। త్యద్రాజ్యంమహాత ఇత్యాది జానరా జ్యామేత్యన్తం యత్పూర్వమభిహితం తద్రాజ్యం నామనమనీయం యజమానస్య యథావశ్యంభవతితథా ప్రత్యధాయి వరుణేన ప్రతిష్ఠాపితం। సచవరుణః స్వాంతనువమశిశ్రేదాశ్రితవాన్, వరుణోధర్మపతీనామితిమన్త్రేఽభిధానాత్ ధర్మపతీన్ పురుషాన్ప్రతి యజమానస్య స్వామిత్వమభ్యనుజానన్తీ వరుణస్య స్వకీయాంతనుః। వరుణశబ్దేనాగ్న్యాదయోఽప్యుపలక్ష్యంతే, అత ఏవాగ్న్యాదిదేవాస్తత్తదనుజ్ఞాత్రీం స్వస్వతనుమాశ్రితవన్తఇతి ద్రష్టవ్యం। వయమపి శుచేర్మిత్రస్యానుజ్ఞయావ్రత్యాగకర్మయోగ్యా అభూమ। మిత్రస్సత్యానామితిమన్త్రేఽభిహితత్వాత్। మిత్రశబ్దేనాగ్న్యాదయోఽప్యుపలక్ష్యన్తే, అత ఏవాగ్న్యాదిదేవైరనుజ్ఞాతా వయంమహాత ఋతస్యప్రౌఢస్య యజ్ఞస్యనామామన్మహి రాజసూయం కర్మకుర్మ ఇతినామధేయం సర్వదామన్యా

మహే। కించ। ఋత్విజస్సర్వే వరుణస్యానుజ్ఞయా వ్రాతాః కర్మయోగ్యా అభూవన్। మిత్రః ఏవ వైరస్మాన్ప్రతి రక్షకత్వేనాగమన్ వైరరాతిం వైరిణాం విశేషేణాతారీద్వయం యథా వైరిణమతిలంఘయామ స్తథాకరోత్। యజ్ఞియాం ఋత్విజః ఋతేన యజ్ఞేనాసూషుదన్త రక్షితవన్తః, త్రిభిర్బ్రాహ్మణాదిభిర్వర్ణైర్యాగేషు విస్తార్యత ఇతి త్రితో౽గ్నిస్సనో౽స్మాకం జరిమాణం జరయా శైథిల్యం వ్యపి శేషేణోద్ధృత్య * ఆనడాయుష్యం వ్యాపితవాన్భవతి దీర్ఘమాయుష్యం కృతవానిత్యర్థః। తదిదం మన్త్రద్వయం పాదశో వ్యాచష్టే "ప్రతిత్యన్నామ రాజ్యమధాయీత్యాహ। రాజ్యమేవాస్మిన్ప్రతిదధాతి। స్వాం తనువం వరుణో అశిశ్రేదిత్యాహ। వరుణసవమేవావరున్ధే। శుచేర్మిత్రస్య వ్రత్యా అభూమేత్యాహ। శుచిమేవైనం వ్రత్యం కరోతి। అమన్మహి మహత ఋతస్య నామేత్యాహ। మనుత ఏవైనం। సర్వే వ్రాతా వరుణస్యాభూవన్నిత్యాహ। సర్వవ్రాతమేవైనం కరోతి। వి మిత్ర ఏవైరరాతి మతారీదిత్యాహ। అరాతిమేవైనం తారయతి। అసూషుదన్త యజ్ఞియా ఋతేనేత్యాహ। స్వదయత్యేవైనం। వ్యు త్రితో జరిమాణం న ఆనడిత్యాహ। ఆయురేవాస్మిన్దధాతి" (బ్రాం) ఇతి। వరుణసవం వరుణస్యానుజ్ఞాం, ఏనం రాజసూయం, మనుత ఏవ పునఃపునః కర్తుమిచ్ఛత్యేవ। సర్వే౽ధ్వర్యుప్రభృతయః వ్రాతాః వ్రతయోగ్యా యస్య యజమానస్యాసౌ సర్వవ్రాతః। ఏనం యజమానమరాతిం తారయతి వైర్యతిక్రమక్షమం కారయత్యేవ। ఏనం యజ్ఞం స్వదయత్యేవ స్వాదూకరోత్యవిఘ్నేన పాలయతీత్యర్థః। ముఖమార్జనం విధత్తే "ద్వాభ్యాం విమృష్టే। ద్విపాద్యజమానః ప్రతిష్ఠిత్యై" (బ్రాం) ఇతి। పురతో౽సిర్వావ్యస్యాను నిర్వాపైస్సహైవ స్విష్టకృదవదానం విధత్తే "అగ్నీషోమీయస్య చైకాదశకపాలస్య దేవసువాంచ హవిషామగ్నయే స్విష్టకృతే సమవద్యతి। దేవతాభిరేవైన ముభయతః పరిగృహ్ణాతి" (బ్రాం) ఇతి। ఏకత్రాగ్నీషోమా దేవతా ఇతరత్రాష్టావగ్న్యాదిదేవతాః, ఏవ ముభయతో దేవతాభిర్య

* వీతి। ఉ ఇతి। పదపాఠః.

జ్ఞస్య పరిగ్రహః । కల్పః । విష్ణోఃక్రమోఽసీతి త్రీన్విష్ణుక్రమాన్ప్రాచఃక్రామతీతి। పాఠస్తు “విష్ణోః క్రమోఽసి విష్ణోఃక్రాన్తమసి విష్ణోర్విక్రాన్తమసి” ఇతి।వాజపేయే రథసమీపగమనే వ్యాఖ్యాతం । విధత్తే “ విష్ణుక్రమాన్క్రమతే । విష్ణురేవభూత్వేమాంల్లోకానభిజయతి ”(బ్రాం) ఇతి।

॥ ॥అత్రవినియోగసంగ్రహః॥ ॥

“ సవితేతిస్వామిహస్తం బ్రహ్మోగృహ్ణీతపశువః।
రత్నిభ్యస్స్వమినంబ్రూయాత్సోమేతిబ్రహ్మణోజపః॥
ప్రతిద్వాభ్యాంముఖంస్వామీ మార్ష్టివిష్ణోస్త్రిభిఃక్రమః।
దశమేఅనువాకేస్మిన్నష్టౌ మన్త్రాఉదీరితాః”ఇతి॥

అ థ మీ మాం సా.

॥ ॥ఏకాదశాధ్యాయస్యతృతీయపాదేచిన్తితం॥ ॥

“నానాబీజేషుయాగేషు వాగ్విసర్గశ్చపూర్వవత్।
శంకితేతద్విధౌతస్యా వధిత్వేనతుఉత్తరం”॥

రాజసూయే నానావిధ బీజయుక్తాయాగాశ్శ్రుతాః। అగ్నయే గృహపతయే పురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపతి కృష్ణానాం వ్రీహీణాగ్ం సోమాయ వనస్పతయే శ్యామాకంచరుమిత్యాదినా । ప్రకృతౌ ప్రణీతా ప్రణయనకాలే నియమితాయా వాచోహవిష్కృత ఆహ్వానకాలే విసర్గశ్శ్రుతః। సచాత్రచోదకప్రాప్తః। తత్రప్రథమేచరమేవా హవిష్కృదాహ్వానకాలే వాగ్విసర్గేవికల్పిత ఇతిప్రాప్తే పూర్వపక్షేచరమ ఏవేతిరాద్ధాంతః। అత్రేయం పూర్వపక్షిణోధికా శంకా నహస్తేన కండూయనంవిహితం, వాగ్విసర్గస్తువిహిత ఇతి తత్రేదముత్తరం, విహితస్య వాఙ్నియమస్యావధిత్వే నాయం హవిష్కృదాహ్వాన కాలీనో వాగ్విసర్గోఽనూద్యతే రాగప్రాప్తత్వాన్నాసౌ విధీయతఇతి తస్మాత్ప్రసనవద్విసర్గేఽపి చరమఏవకాలేనియమ్యతే।

॥ ॥తత్రైవచతుర్థపాదేచిన్తితం॥ ॥

“ నానాబీజేషుతన్మన్త్రస్సకృద్భూయోపివాసకృత్।
చికీర్షితక్యాత్ప్రయోగాణాం భిన్నత్వాన్నసకృద్భవేత్”॥

రాజసూయే నానాబీజయాగేషు సోఽవఘాత మన్త్రస్సకృదేవ ప్రయోక్తవ్యః। కుతః, సర్వావఘాతవిషయాయా మేకస్యాం చికీర్షాయాం ప్రకృతత్వాదితి ప్రాప్తే బ్రూమః। సమంత్రోఽవఘాతః చోదకాతిదేశేన ప్రాప్తో బీజేషు ప్రయుజ్యతే। తణ్డులనిష్పత్త్యా స కృతార్థః సమ్పన్నః। పునర్బీజాన్తరే తణ్డులనిష్పత్తయే సమగ్రస్యావఘాతస్య ప్రయోక్తవ్యత్వాదసకృన్మన్త్రపాఠోఽవఘాతప్రసంగాత్। ప్రథమే ప్రపాఠకే ఉదాహృతోఽప్యత్ర మన్త్రవిషయలాభాదనుస్మారితః॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డేఽష్టమప్రపాఠకే దశమోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

అర్థేతస్థాపాం పతిరసి వృషాస్యూర్మిర్వృషసేనోఽసి వ్రజక్షితస్థ మరుతామోజస్థ సూర్యవర్చసస్థ సూర్యత్వచసస్థమాందాస్థ వాశాస్థ శక్వరీస్థ విశ్వభృతస్థ జనభృతస్థాగ్నేస్తేజస్యాస్థాపా మోషధీనాగ్ం రసస్థాపో దేవీమధుమతీరగృహ్ణన్నూర్జస్వతీ రాజసూయాయ చితానాః। యాభిర్మిత్రావరుణావభ్యషించన్యాభిరింద్రమనయన్నత్యరాతీః। రాష్ట్రదాస్థ రాష్ట్రం దత్తస్వాహా రాష్ట్రదాస్థ రాష్ట్రమముష్మై దత్త॥౧॥

అత్యేకాదశ చ॥౧౧॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాండేఽష్టమప్రపాఠకే ఏకాదశోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

దశమే దేవసువాం హవీంష్యుక్తాని। ఏకాదశేఽభిషేకార్థజలవిషయామన్త్రా ఉచ్యన్తే। కల్పః। అపాంగ్రహాన్గృహ్ణాత్యాగ్నీధ్రేవాయవ్యై

గృహ్యన్తే, షోడశ సప్తదశ వా గృహ్యన్తే, తావన్త ఏవ గ్రహా గృహ్యన్తే। అర్థేతస్స్థేతి సారస్వతీః ప్రవహన్తీస్తేనైవ మన్త్రేణ గృహ్ణాత్యేవ ముత్తరైర్యజుర్భిరాహేతి తేనగృహ్ణాతి, అపాంపతిరితి సముద్రియాస్సైన్ధవీర్వాఽపో వాన్యత్ర పున్నదస్స్యాత్, పురుషేపశౌ వాభ్యవేతే ప్రతీపమన్య ఊర్మిర్యుఽధ్యత్యన్వీపమన్యో వృషాసీతి యఃప్రతీపం వృషసేనోఽసీతి యోఽన్వీపం, వ్రజక్షితఇతి కూప్యానాం, మరుతామోజ ఇతి యాఃప్రతీపంగచ్ఛన్తి ప్రాసునీనాంవా, * ప్రహావరీస్థేతి యా ఉత్స్యన్దిత్వా తత్రైవప్రత్యవసిచ్యన్తే, పరివాహిణీస్థేతి పరినదీనాం, సూర్యవర్చసఇత్యాతపతి వర్షాణాం, సూర్యత్వచసఇతియాస్సురూపాణి పరిదృశ్యన్తే, మాన్దాఇతిస్థావరాణాం, వాశాఇతి § పుష్యాణాం, శక్వరీస్థేతి గోరుల్బ్యానాం, విశ్వభృతఇతి పయసో, జనభృతఇతి దధ్నోఽగ్నేస్తేజస్యా ఇతి ఘృతస్యాపామోషధీనాగ్ం రసఇతిమధునో ఽపోదేవీర్మధుమతీరగృహ్ణన్నితి సర్వత్రాహ్వామేగ్రహణే వానుషజతి రాష్ట్రదాస్థరాష్ట్రం దత్తస్వాహేతిహ్వామసంయుక్తే రాష్ట్రదాస్థ రాష్ట్రమముష్మైదత్తేతి గ్రహణసంయుక్తఇతి। అత్ర సూత్రార్థో మన్త్రవ్యాఖ్యానఏవస్పష్టీభవిష్యతి। ప్రహావరీస్థపరివాహిణీస్థేతి మన్త్రద్వయం శాఖాన్తరగతం। అత్రమన్త్రపాఠస్తు “ అర్థేతస్థాపాంపతిరసి వృషాస్యూర్మిర్వృషసేనోఽసి వ్రజక్షితస్థ మరుతామోజస్థ సూర్యవర్చసస్థ సూర్యత్వచసస్థమాన్దాస్థ వాశాస్థ శాక్వరీస్థ విశ్వభృతస్థ జనభృతస్థాగ్నేస్తేజస్యాస్థా పామోషధీనాగ్ం రసస్థాపోదేవీర్మధుమతీ రగృహ్ణన్నూర్జస్వతీ రాజసూయాయచితానాః। యాభిర్మిత్రావరుణావభ్యషించన్యాభిరిన్ద్రమనయన్నత్యరాతీః। రాష్ట్రదాస్థ రాష్ట్రందత్తస్వాహా రాష్ట్రదాస్థ రాష్ట్రమముష్మైదత్త ” ఇతి। హే సారస్వత్య ఆపోయూయమర్థేతః స్థ అర్థం ప్రయోజనముద్దిశ్య సరస్వత్యా నద్యాస్సకాశాద్యజ్ఞదేశం యన్తిగచ్ఛన్తీత్యర్థేతః, యూయంతథావిధాః స్థ। సముద్రం కాంచిన్నదీం పున్నదంవా సమ్బాధ్యాపాం పతిరసీత్యుచ్యతే, త్వ

* ప్రభావరీస్థేతి కాశీపాఠః. § ప్రుష్యాణామితి సంభవపాఠః.

దీయంజలం గృహ్ణామీత్యభిప్రాయః। హేప్రతీపం యుధ్యన్నూర్మేత్వం వృషా ఽసి సేచకో ఽసి। హేఅన్వీపం యుధ్యన్నూర్మేత్వం వృష సేనో ఽసి సేచనకుమా సేనా జలరాశిరూపా యస్యాసౌవృషసేనః, పురుషైపశౌ వానదీముత్తరీతుం ప్రవిష్టేసతి ఉపరిభాగస్థ ఊర్మిః ప్రవాహస్య ఊర్మ్యన్తరేణయుధ్యతిఅధోభాగస్థప్రవాహోనుకూలస్సహ సాగచ్ఛన్నూర్మ్యన్తరేణ యుధ్యతీతమభయ మత్రోక్తం। హేకూప్యా ఆపోయూయం వ్రజక్షితః స్థః వ్రజేగోష్ఠవద్బహ్వీనాం నివాసయోగ్యే కూపస్థానేక్షియన్తినివసన్తీతి వ్రజక్షితః। హేప్రతీపగామిన్య ఆపోయూయం మరుతామోజః స్థవాయూనాం బలరూపాభవత ఆవర్తాదిషు వాయునాప్రతిహతాస్సత్యఃప్రతీపం గచ్ఛన్తి। హేఆతపయుక్తవృష్టిసమ్బన్ధిన్య ఆపోయూయంసూర్యవర్చసః స్థ సూర్యవద్వర్చస్తేజోయాసాంతాః సూర్యవర్చసః। హేసూర్యాదిప్రతిబింబగ్రాహిన్య ఆపోయూయం సూర్యత్వచసఃస్థ సూర్యస్యత్వక్శరీరం ప్రతిబింబరూపేణ యాసుతిష్ఠతి తాః సూర్యత్వచసః। హేస్థావరా ఆపోయూయం మాన్దాస్థగత్యభావాన్మన్దరూపాఃస్థ। హేనీహారగతా ఆపోయూయంవాశాః స్థవశ్యాభవత।నీహారోహి నదీప్రవాహవన్మనుష్యగతిం నప్రతిబధ్నాతి తతోవశ్యత్వం। గోగర్భవేష్టన ఉల్బస్థితాహే ఆపోయూయం శక్వరీః స్థ గర్భరక్షణేశక్తాభవత। హేక్షీరగతా ఆపోయూయం విశ్వభృతః స్థ విశ్వం బిభ్రతీతి విశ్వభృతఃక్షీరేణహిప్రాణిజాతం పుష్యతే। హేదధిగతా ఆపోయూయం జనభృతః స్థ పూర్వవద్వ్యాఖ్యేయం। హే ఘృతద్రవ్యరూప ఆపోయూయం అగ్నేస్తేజస్యాః స్థ జ్వాలారూపత్వాత్ ఘృతమగ్నేస్తేజః తేన భవాస్తేజస్యాః। హేమధుద్రవరూపా ఆపోయూయం అపామోషధీనాంరసః స్థ పుష్పరసజన్యత్వా మభయసారత్వం ప్రసిద్ధం।రాజసూయార్థంచితానాః చిన్తయన్తః ఋత్విజోఽపోగృహ్ణన్। కీదృశీః। దేవీః దీవ్యమానాః మధుమతీర్మధురాః, ఊర్జస్వతీః బల్యప్రదాః, తా ఏవపునర్విశేష్యన్తే। యాభిరద్భిః దేవతాఃపూర్వం మిత్రావరుణావభ్యషించన్పునరపియాభిరద్భిరరాతీశ్చత్రూనతిక్రమ్య ఇన్ద్రమనయన్, తాదృశీరపోఽగృహ్ణన్నిత్యన్వయః।

హే ఆపోయూయం రాష్ట్రప్రదత్వా ద్యజమానాయ రాష్ట్రందత్త స్వాహా తుభ్యమిదం స్వాహుతం । హే ఆపో రాష్ట్రప్రదత్వాదముష్మై రాను యుధిష్ఠిరాదివర్మణే రాష్ట్రందత్త। అత్రార్థేత్యాదిషు పంచదశసుమన్త్రే ష్వపో దేవీరిత్యృగియం శేషత్వే నానుషజ్యతే। స్వాహాకారాన్తో రాష్ట్రదా ఇతి మన్త్రో హోమకాలే శేషత్వే నానుషజ్యతే। తద్రహితస్తు గ్రహణ కాలే। విధత్తే। «అర్థేతస్థేతి జుహోతి। ఆహుత్యైవైనా నిష్క్రీయగృహ్ణా తి । అథోహవిష్కృతానామేవాభి ఘృతానాం గృహ్ణాతి» (బ్రాం-౧కాం। ౭ప్ర।౫అ) ఇతి । ఏతాస్సరస్వత్యాదినదీగతా అపోనిష్క్రీయని శ్శేషేణ క్రీత్వా, కించాహుత్యాహవిష్కృతా హవీరూపత్వం ప్రాపితాఃభవన్తి, ఆజ్యహోమస్యాభి ఘారణరూపత్వాత్ । హోమాదూర్ధ్వమనేన మన్త్రేణగ్రహణం విధత్తే «వహన్తీనాంగృహ్ణాతి। ఏతా వా అపాగ్ం రాష్ట్రం। రాష్ట్రమేవాస్మైగృహ్ణాతి। అథో శ్రియమేవైన మభివహన్తి» (బ్రాం) ఇతి। సరస్వత్యామన్యస్యాంవానద్యాం ప్రవాహరూపావహన్త్యః తాసాం స కాశాత్ గృహ్ణీయాత్, ఏతాఏవవహన్త్యగ్ని కుల్యారూపేణ బహువిధస స్యోపకారిత్వాదపాం రాష్ట్రమిత్యుచ్యతే, తద్గ్రహణేనయజమానార్థం రాష్ట్రంకృతం భవతి । కించైనంయజమానంప్రతిశ్రియంవహన్తి। స్త్రీలింగ పుల్లిఙ్గస్యాభిప్రాయం దర్శయతి «అపాంపతిరసీత్యాహ । మిథునమేవా కః» (బ్రాం) ఇతి । యజమానస్యసస్యాభివృద్ధయే జలసమ్పత్తిందర్శయ తి «వృషాస్యూర్మిరిత్యాహ । ఊర్మిమన్తమేవైనంకరోతి» (బ్రాం) ఇతి। స్వాధీనసేనాయుక్తత్వం దర్శయతి «వృషసేనోఽసీత్యాహ । సేనామే వాస్యసగ్ శ్యతి» (బ్రాం) ఇతి । వైశ్యాదిప్రజాసమ్పత్తిందర్శయతి «వ్రజక్షితస్థేత్యాహ । ఏతా వాఅపాంవిశః । విశమేవాస్మైపర్యూహతి» (బ్రాం) ఇతి । నగరస్థితవైశ్యవద్రూపే సర్వదావస్థానాద్వైశ్యత్వం। అన్నప్రాప్తిం దర్శయతి «మరుతామోజస్థేత్యాహ । అన్నంవైమరుతః। అన్నమేవావరుంధే»(బ్రాం)ఇతి।రాష్ట్రస్యవైర్యనభి భవరూపం తేజోదర్శ యతి «సూర్యవర్చసస్థేత్యాహ।రాష్ట్రమేవవర్చస్వ్యకః» (బ్రా) ఇతి స

త్యానృతప్రయుక్తం స్వాతంత్ర్యం దర్శయతి “సూర్యత్వచస స్థేత్యాహ। సత్యం వా ఏతత్। యద్వర్షతి। అనృతం యదాతపతి వర్షతి। సత్యానృతే ఏవావరుంధే” (బ్రాం) ఇతి। ఆతపరహితాయా వృష్టేః ప్రభూతత్వేన ఫలపర్యన్తస్థాయిత్వా దాతపయుక్తాయాస్తద్వైపరీత్యం సర్వత్ర సత్యం వక్తుమనృతం వర్జయితుం క్షమత్వం తయోరవరోధః। వేదనం ప్రశంసతి “నైనగ్ం సత్యానృతే ఉదితే హిగ్ంస్తః। య ఏవం వేద” (బ్రాం) ఇతి। స్థిరాస్వప్సు ఘర్షణాదికం విస్రంభేణ కర్తుం శక్యత్వాద్రాష్ట్రగతబ్రాహ్మణవర్గస్య బ్రహ్మవర్చసం దర్శయతి “మాన్దా స్థేత్యాహ। రాష్ట్రమేవ బ్రహ్మవర్చస్వ్యకః” (బ్రాం) ఇతి। నీహారే వశ్యత్వస్య దర్శితత్వాద్రాష్ట్రస్యాపి వశ్యత్వం దర్శయతి “వాశా స్థేత్యాహ। రాష్ట్రమేవ వశ్యకః” (బ్రాం) ఇతి। ఉల్బగతానామపాం పశుసంబంధాత్పశుప్రాప్తిం దర్శయతి “శక్వరీ స్థేత్యాహ। పశవో వై శక్వరీః। పశూనేవావరుంధే” (బ్రాం) ఇతి। క్షీరస్థజలేన క్షీరసమ్పత్తిం దర్శయతి “విశ్వభృత స్థేత్యాహ। రాష్ట్రమేవ పయస్వ్యకః” (బ్రాం) ఇతి। దధ్న ఇన్ద్రియప్రదత్వాత్తజ్జలేనేన్ద్రియసమ్పత్తిం దర్శయతి “జనభృత స్థేత్యాహ। రాష్ట్రమేవేన్ద్రియావ్యకః” (బ్రాం) ఇతి। ఘృతస్య తేజోరూపత్వాత్తేజస్సమృద్ధిం దర్శయతి “అగ్నేస్తేజస్యా స్థేత్యాహ। రాష్ట్రమేవ తేజస్వ్యకః” (బ్రాం) ఇతి। అబోషధిరసస్య మధుత్వాన్మధుసమ్పత్తిం దర్శయతి “అపామోషధీనాగ్ం రస స్థేత్యాహ। రాష్ట్రమేవ మధవ్యమకః” (బ్రాం) ఇతి। వహన్తీనాం గృహ్ణాతీతి నదీమాత్రప్రవాహే జలగ్రహణం యదుక్తం తస్యానుకల్పత్వం ద్యోతయన్ముఖ్యకల్పం విధత్తే “సారస్వతం గ్రహం గృహ్ణాతి। ఏషా వా అపాం పృష్ఠం। యత్సరస్వతీ। పృష్ఠమేవైనగ్ం సమానానాం కరోతి” (బ్రాం) ఇతి। సరస్వత్యాఖ్యాన్నదీవిశేషాత్ ఆనీయమానస్సారస్వతః, అపాం పృష్ఠం పృష్ఠవదుపరివర్తినీ ప్రశస్తేత్యర్థః। పృష్ఠమేవ కరోతి ఉత్కృష్టమేవ కరోతీత్యర్థః। శాఖాన్తరగతేనైకేన మన్త్రేణ సహ షోడశసఙ్ఖ్యాం విధత్తే “షోడశభిర్గృహ్ణాతి। షోడశకలో వై పురుషః। యావానేవ పురుషః తస్మిన్వీర్యం దధాతి” (బ్రాం) ఇతి। షోడశసం

ఖ్యాకాః కలా అవయవా యస్యేతి షోడశకలః, ఏకాదశేన్ద్రియైః పంచభూతైశ్చేత్యాదితత్త్వాత్ శరీరస్య షోడశకలత్వం।అర్ధేంతఇత్యాదీనాం షోడశమన్త్రాణాం జుహోమశేషత్వం గ్రహణశేషత్వంచ పూర్వంవిహితం। అర్ధేంతస్థేతి జుహోతివహన్తీనాం గృహ్ణాతీత్యభిధానాత్తత్రోభయత్రావస్థితం షోడశసంఖ్యాంసమస్య ప్రశంసతి “షోడశభిర్జుహోతి షోడశభిర్గృహ్ణాతి। ద్వాత్రిగ్ంశత్సంపద్యన్తే। ద్వాత్రిగ్ంశదక్షరానుష్టుప్। వాగనుష్టుప్సర్వాణిఛన్దాగ్ంసి। వాచైవైనగ్ం సర్వేభిశ్ఛందోభి రభిషించతి” (బ్రాం) ఇతి। అనుష్టుప్ఛన్దసోఽక్షరసంఘాతగామిత్వా ద్వాగ్రూపత్వం। అనుష్టుభోవా ఇమానిజాయన్తఇతి తాపనీయే సర్వజగద్ధేతుత్వాభిధానాత్సర్వఛన్దోరూపత్వం।

॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

“సారస్వతీజలేఽర్ధేంతి హోమస్సాముద్రికేత్వపాం।
వృషాసీతిప్రతీపోర్మ్యా వన్విషోమార్ణపునర్వృష॥
వ్రజక్షూప్యాసుమరుతాం వాయుప్రతిహతాస్వథ।
సూర్యశ్చాతపవృష్టాసు సూర్యబింబయుతాసుచ॥
మాన్దాస్థిరాసువాశాస్థ నీహారస్థాసుశక్వరీః।
గవోల్బస్థాసువిశ్వేతి క్షీరగాసుజనేతితు॥
దధిగాసుఘృతస్థాసు త్వగ్నేర్మధుగతాసుచ।
అపాం, అపస్సర్వశేష ఋగేషా, రాష్ట్రదా ఇతి॥
స్వాహాన్తో హోమగోఽన్యస్తు గ్రహణేదశపఞ్చచ” ఇతి।

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాండేఽష్టమప్రపాఠక ఏకాదశోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

దేవీరాపస్సం మధుమతీర్మధుమతీ భిస్సృజ్యధ్వం మహివర్చసః క్షత్రియాయవన్వానా అనాధృష్టా స్సీదతోర్జస్వతీర్మహివర్చసః క్షత్రియా

య వధతీరసి భృష్టమసి వాచోబన్ధుస్తపోజాస్సోమస్యదాత్రమసి శుక్రావ
శ్శుక్రేణోత్పునామి చన్ద్రాశ్చన్ద్రేణామృతా అమృతేనస్వాహా రాజ
సూయాయచితానాః । సధమాదో ద్యుమ్నినీరూర్జ ఏతా అనిభృష్టా అ
పస్యువో వసానః। పస్త్యాసు చక్రే వరుణస్సధస్థమపాగ్ం శిశుః॥౧॥

మాతృతమాస్వన్తః క్షత్రస్యోల్బమసి క్షత్రస్యయోనిరస్యావిన్నో
అగ్నిర్గృహపతిరావిన్న ఇన్ద్రోవృద్ధశ్రవా ఆవిన్నః పూషా విశ్వవేదా ఆవి
న్నౌ మిత్రావరుణా వృతావృధా వావిన్నే ద్యావాపృథివీ ధృతవ్రతే ఆ
విన్నా దేవ్యదితిర్విశ్వరూప్యావిన్నోఽయమసావా ముష్యాయణోఽ
స్యాంవిశ్యస్మిన్రాష్ట్రే మహతే క్షత్రాయమహత ఆధిపత్యాయమహతే జా
నరాజ్యాయైష వోభరతా రాజా సోమోఽస్మాకం బ్రాహ్మణానాగ్ం రాజే
న్ద్రస్య॥౨॥

వజ్రోసివార్త్రఘ్నస్త్వయాయం వృత్రంవధ్యాచ్ఛత్రుబాధనాస్థ
పాతమా ప్రత్యంచం పాతమా తిర్యంచమన్వంచం మా పాతదిగ్భ్యోమా
పాత విశ్వాభ్యోమా నాష్ట్రాభ్యః పాత హిరణ్యవర్ణావుషసాం విరోకే
య స్థూణావుదితౌ సూర్యస్యారోహతం వరుణ మిత్ర గర్తం తతశ్చక్షా
థా మదితిం దితించ॥౩॥

శిశురిన్ద్రస్యైకచత్వారిగ్ంశచ్చ॥౧౨॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాండేఽష్టమప్రపాఠకే ద్వా
దశోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

ఏకాదశేఽభిషేకజలమన్త్రా ఉక్తాః। ద్వాదశే తజ్జలసంస్కారా ఉచ్యన్తే। కల్పః। దేవీరాప ఇతి వైతసే శతేగ్రహాన్ సమవనీయేతి। అప్సుజాతో వృక్షవిశేషో వేతసస్తేన నిర్మితం ద్రోణకలశసదృశం పాత్రం శతం తస్మిన్ఛతే వాయవ్యైర్గృహీతా స్తా అపోఽవనయేత్ । పాఠస్తు "దేవీరాపస్సం మధుమతీర్మధుమతీభిస్సృజ్యధ్వం మహి వర్చః క్షత్రియాయ వన్వానాః" ఇతి। హే ఆపో దేవ్యో నానాపాత్రేషు గృహీతా యూయం క్షత్రియాయ రాజ్ఞే మహి వర్చో వన్వానా మహత్తేజస్సంపాదయన్త్యః పరస్పరం సంసృజ్యధ్వం। కీదృశ్యః కీదృశీభిస్సహ మధుమతీర్మధురాః మధుమతీభిర్మధురాభిస్సహ। మన్త్రసామర్థ్యేన పరస్పరసంసర్గః సంపద్యత ఇతి దర్శయతి "దేవీరాపస్సం మధుమతీ ర్మధుమతీభిః సృజ్యధ్వ మిత్యాహ। బ్రహ్మణైవై నాస్సగ్ం సృజతి" (బ్రా౧కా। ౭ప్ర। ౬అ) ఇతి। కల్పః।అనాధృష్టాస్సీదతే త్యన్తరా హోతుర్ధిష్ణ్యం బ్రాహ్మణాచ్ఛంసినశ్చ సాదయిత్వేతి । పాఠస్తు "అనాధృష్టాః సీదతోర్జస్వతీర్మహి వర్చః క్షత్రియాయదధతీః" ఇతి । హే ఆపోఽనాధృష్టాః కేనాప్య తిరస్కృతా ఊర్జస్వతీస్సారవత్య స్సీదత తిష్ఠత । కిం కుర్వన్త్యః, రాజ్ఞే మహద్వర్చో దధత్యః। మన్త్రసామర్థ్యేనైవాసా ముపవేశనమపి సంపద్యత ఇత్యాహ "అనాధృష్టాస్సీదతే త్యాహ। బ్రహ్మణైవైనాస్సాదయతి" (బ్రాం) ఇతి। విధత్తే "అన్తరా హోతుశ్చ ధిష్ణియం బ్రాహ్మణాచ్ఛగ్ంసినశ్చ సాదయతి। ఆగ్నేయో వై హోతా। ఐన్ద్రో బ్రాహ్మణాచ్ఛగ్ంసీ। తేజసా చైవేన్ద్రియేణ చోభయతో రాష్ట్రం పరిగృహ్ణాతి" (బ్రాం) ఇతి। ప్రవో దేవాయాగ్నయ ఇత్యాద్యాగ్నేయ శస్త్రపాఠాద్ధోతాగ్నేయః, ఇన్ద్ర త్వా వృషభం వయమిత్యాద్యైన్ద్ర శస్త్రపాఠాత్ బ్రాహ్మణాచ్ఛంసిన ఐన్ద్రత్వం। కల్పః। అనిభృష్టమసీతి తస్మిన్ఛతమానం హిరణ్యమవధాయేతి। పాఠస్తు "అనిభృష్టమసి వాచో బన్ధుస్తపోజాః సోమస్య దాత్రమసి" ఇతి, హే హిరణ్య త్వం అనిభృష్టమసి యవాదివద్వహ్నిసంయోగేఽపి నితరాం

భృష్టం నాసి నభవసి। కిఞ్చ, వాచోబన్ధురసి హిరణ్యవ_త్తయాహి రాజా మాత్యాదీనాంవాక్ సర్వైర్వ్రాదియతే, తపోజా అసి సన్తాపవతోఽగ్నే ర్జాతోఽసి హిరణ్యస్యాగ్ని రేతస్త్వాత్, తథాచ ఆధానప్రకరణేఽగ్నిం ప్రకృత్యామ్నాయతే తస్య రేతః పరాపతత్ తద్ధిరణ్యమభవదితి। సోమస్య దాత్రమసి సోమస్యక్రయార్థంత్వం దత్తమసి హిరణ్యేన క్రీణాతీతి శ్రుతేః। కల్పః । శుక్రావః శుక్రేణోత్పునామీతి తేనోత్పావయేతి । పాఠస్తు "శుక్రావశ్శుక్రేణోత్పునామి చన్ద్రాశ్చన్ద్రేణామృతా అమృతేనస్వాహా రాజసూయాయ చితానాః" ఇతి । హే ఆపః శుక్రావో దీప్తిమతీః యుష్మాన్ శుక్రేణదీప్తిమతాహిరణ్యేనోత్పునామి । కీదృశీః కీదృశేన, చంద్రాశ్చన్ద్రేణ ఉభయోరాహ్లాదకత్వంప్రసిద్ధం, అమృతా అమృతేనస్వామత్వాదాపోఽమృతాః ప్రియత్వాద్ధిరణ్యమమృతం।పునరపికీదృశీః, స్వాహాకారసమ్పాదితహోమయుక్తాయ రాజసూయాయ చితానాః సమ్పాదితాః। విధత్తే "హిరణ్యేనోత్పునాతి।ఆహుత్యైహిపవిత్రాభ్యాముత్పునంతి వ్యావృత్త్యై" (బ్రా) ఇతి । పాత్రేస్థాపితం హిరణ్యందర్భేణ దీర్ఘేణ సూత్రేణ వాప్రగ్రథ్య తత్సూత్రం హస్తాభ్యాం ధృత్వోత్పునీయాత్ ।ఆజ్యం త్వాహుత్యర్థం పవిత్రాభ్యామేవోత్పూయతే, అపస్త్వభిషేకార్థాఇత్యాజ్యాద్వ్యావృత్త్యర్థే హిరణ్యేనోత్పవనం। హిరణ్యపరిమాణంవిధత్తే। "శతమానంభవతి। శతాయుఃపురుషశ్శతేన్ద్రియః । ఆయుష్యేవేన్ద్రియేప్రతితిష్ఠతి" (బ్రా) ఇతి । వాజపేయే యూపావరోహణప్రసంగే వాక్యమేతద్వ్యాఖ్యాతం। మన్త్రద్వయభాగానామర్థో లోకసిద్ధఇతిదర్శయతి "అనిభృష్టమసీత్యాహ। అనిభృష్టగ్గ్ హ్యేతత్ । వాచోబంధురిత్యాహ । వాచోహ్యేషబంధుః। తపోజాఇత్యాహ । తపోజాహ్యేతత్ । సోమస్యదాత్రమసీత్యాహ।సోమస్యహ్యేతద్దాత్రం। శుక్రావశ్శుక్రేణోత్పునామీత్యాహ । శుక్రాహ్యాపః। శుక్రగ్గ్ హిరణ్యం।చంద్రాశ్చంద్రేణేత్యాహ।చంద్రాహ్యాపః।చంద్రగ్గ్ హిరణ్యం । అమృతాఅమృతేనేత్యాహ। అమృతాహ్యాపః। అమృతగ్గ్ హిరణ్యం।స్వాహారాజసూయాయేత్యాహ।రాజసూయాయ

హ్యేతాఉత్పునాతి" (బ్రాం) ఇతి। రాజసూయాయ రాజసూయా న్తర్గతరాజాభిషేకాయ। కల్పః। సధమాదోద్యుమ్నినీరితి చతుష్పాద పాత్రేషు వ్యానయతిపాలాశౌదుంబర అశ్వత్థనైయగ్రోధచేతి। పాఠ స్తు "సధమాదోద్యుమ్నినీరూర్జ ఏతాఅనిభృష్టా అపస్యువోవసానః। ప స్త్యాసు చక్రే వరుణస్సధస్థమపాగ్ శిశుర్మాతృతమాస్వన్తః" ఇతి। వరు ణగ్రపస్త్యాసు గృహస్థానీయాస్వప్సు అన్తర్మధ్యేసధస్థంచక్రే తాభిరద్భి స్స హస్థితింకృతవాన్। కీదృశీషుపస్త్యాసు, మాతృతమాసు అతిశయేనమాతరో మాతృతమాఅతిస్నేహయుక్తామాతరోహి పుత్రంపాలయన్తిప్రియం, త ద్వత్పాలయిత్ర్యఇత్యర్థః। కీదృశోవరుణః, అపాంశిశుః మాతృస్థానీయా నామపాం పుత్రస్థానీయః। కిం కుర్వన్వసానః, ఏతాఅపోవస్త్రవదాచ్ఛా దయన్। కీదృశీరపస్సధమాదః స్వాన్తః స్థితేన వరుణేన సహైకస్మిన్దేశే స్థిత్వాతంవరుణం మాదయిత్రీర్హర్షయిత్రీః, ద్యుమ్నినీర్దీప్తిమతీః ధన వతీర్వా, ఊర్జోబలహేతుభూతాః, అనిభృష్టాయవాదివత్ భర్జనా యోగ్యాః, అపస్యువఃకర్మాణీచ్ఛన్తీః। విధత్తే "సధమాదో ద్యుమ్నినీరూ ర్జ ఏతాఇతి వారుణ్యర్చాగృహ్ణాతి। వరుణసవమేవావరుంధే" (బ్రాం) ఇతి। వరుణసవం వరుణానుజ్ఞానం। ఋచఏకత్వంప్రశంసతి "ఏకయాగృ హ్ణాతి। ఏకధైవయజమానేవీర్యందధాతి" (బ్రాం) ఇతి। కల్పః "క్షత్ర స్యోల్బమసి" ఇతి తార్ప్యం యజమానఃపరిధత్తే "క్షత్రస్యయోనిరసి" ఇతి పాండరముష్ణీషంద్వితీయం శ్వేతం పాండరమిత్యాచక్షత ఇతి। తా ర్ప్యం ఘృతాక్తం వస్త్రం। వాజపేయే వ్యాఖ్యాతౌ మన్త్రౌ। విధత్తే "క్షత్రస్యోల్బమసి క్షత్రస్య యోనిరసీతి తార్ప్యంచోష్ణీషంచ ప్రయచ్ఛ తి సయోనిత్వాయ"(బ్రాం)ఇతి।యజమానోరాజత్వాత్క్షత్రియః తార్ప్యో ష్ణీషయోరపి క్షత్రసంబంధిత్వేసయోనిత్వం సమానజాతిత్వం భవతి। విధ త్తే "ఏకశతేన దర్భపుంజీలైఃపవయతి। శతాయుర్వైపురుషశ్శతవీర్యః। ఆత్మైకశతః। యావానేవ పురుషః। తస్మిన్వీర్యందధాతి" (బ్రాం) ఇతి। బహుభిర్దర్భనాడీభియుక్తమేకం కాండం దర్భపుంజీలం తాదృశై

రేకాధిక శతసంఖ్యాకైర్యజమానం శోధయేత్ । శతవీర్యశ్చ తేన్ద్రియః, ఆత్మా యజమాన జీవశ్శతాధికా మేకత్వ సంఖ్యాంపూరయతి । ద్రవ్యత్రయ భక్షణం క్రమేణ విధత్తే “దధ్యాశయతి । ఇన్ద్రియమేవావరున్ధే । ఉదుంబరమాశయతి।అన్నాద్యస్యావరుద్ధ్యై । శష్పాణ్యాశయతి । సురాబలిమేవైనంకరోతి” (బ్రాం) ఇతి। దధ్న ఇన్ద్రియప్రియత్వాత్తేనేంద్రియావరోధః, ఉదుంబరిఫలస్య మధురత్వాన్మృమత్వాచ్చాత్తుం యోగ్యత్వం, శష్పాణి బాలతృణాని వ్రీహియవాంకురాణీత్యర్థః । తేషాంసురాజనకత్వాత్ సురాత్వం సా చ సురా బలిర్యస్య సోఽయం యజమానస్సురాబలిః। కల్పః। ఆవిన్నో అగ్నిరిత్యావిదో యజమానం వాచయన్బహురుద్రానీయేతి । ఆవిద ఆవిత్సంజ్ఞికా స్సప్తమన్త్రాః, ఉదానీయ ఆగ్నీధ్రీయాద్బహిర్నిస్సార్య।పాఠస్తు “ ఆవిన్నోఅగ్నిర్గృహపతి రావిన్నఇన్ద్రో వృద్ధశ్రవా ఆవిన్నఃపూషా విశ్వవేదాఆవిన్నౌ మిత్రావరుణా వృతా వృధా వావిన్నే ద్యావాపృథివీ ధృతవ్రతే ఆవిన్నా దేవ్యదితి ర్విశ్వరూప్యావిన్నోఽయమసావాముష్యాయణోఽస్యాం విశ్యస్మిన్రాష్ట్రే మహతేక్షత్రాయ మహత ఆధిపత్యాయ మహతేజానరాజ్యాయ” ఇతి । అగ్నిరిదానీం గృహపతిరావిన్నోఽనేన కర్మణాగృహపతిత్వం లబ్ధవాన్ । ఇన్ద్రో ప్రవృద్ధకీర్తిం లబ్ధవాన్ । పూషావిజ్ఞానంలబ్ధవాన్ । మిత్రావరుణౌ సత్యవచనవృద్ధిం లబ్ధవన్తౌ । ద్యావాపృథివ్యౌ నియమేన సర్వస్వవ్యాపారరూపం వ్రతధారణం లబ్ధవన్త్యౌ । అదితిర్దేవమాతా చ సర్వదేవశరీరయుక్తత్వం లబ్ధవతీ, దేవతారూపాన్ బహుపుత్రానుత్పాదయతీత్యర్థః । అయంపురతోవర్తమానోఽసౌ నరసింహవర్మా ఆముష్యాయణ అముష్యరాజేన్ద్రవర్మణఃపుత్రః పౌత్రో వా తాదృశో యజమానోఽస్యాం ప్రజాయామస్మిన్రాష్ట్రే మహద్భ్యఃక్షత్రత్వాదిపూర్వవ్యాఖ్యాతగుణేభ్యః పర్యాప్తసన్నావిన్నస్తాన్ గుణాన్లబ్ధవానిత్యర్థః । కల్పః “ఏషవోభరతారాజా” ఇత్యుక్త్వేతి। పూర్వవదనేనమన్త్రేణయజమానం రత్నిభ్యఃప్రదాయ“సోమోఽస్మాకంబ్రాహ్మణానాగ్ంరాజా ఇతి బ్రహ్మోజపతీత్యర్థః । విధత్తే “ఆవిదఏతాభవన్తి। ఆ

విదమేవైనంగమయన్తి” (బ్రాం) ఇతి । ఏతా ఆవిన్నఇత్యాద్యా ఆవిత్సం
జ్ఞకా మన్త్రావాచో వాచనీయాభవన్తీత్యర్థః । తేనైనం యజమానం ఆ
విదం గృహపతిత్వాదిలాభంప్రాపయన్తీత్యర్థః।ఆద్యమన్త్రచతుష్టయపా
ఠం ప్రశంసతి “అగ్నిరేవైనం గార్హపత్యేనావతి। ఇన్ద్రఇన్ద్రియేణ।పూ
షాపశుభిః।మిత్రావరుణౌ ప్రాణాపానాభ్యాం” (బ్రాం) ఇతి । గార్హ
పత్యం గృహపతిత్వం, ఇన్ద్రియేణావతీత్యనువర్తతే। పంచమమంత్రంప్రశం
సతి “ఇన్ద్రోవృత్రాయ వజ్రముదయచ్ఛత్ । సదివమలిఖత్ । సోఽర్య
మ్ణఃపంథా అభవత్ । సఆవిన్నేద్యావాపృథివీ ధృతవ్రతే ఇతిద్యావాపృథి
వీ ఉపాధావత్ । సఆభ్యామేవ ప్రసూతఇంద్రోవృత్రాయ వజ్రంప్రాహర
త్ । ఆవిన్నేద్యావాపృథివీధృతవ్రతే ఇతియదాహ । ఆభ్యామేవప్రసూతో
యజమానోవజ్రంభ్రాతృవ్యాయ ప్రహరతి” (బ్రాం) ఇతి । ఇన్ద్రేణోద్య
తస్య వజ్రస్యతీక్ష్ణతయా ద్యులోకే రేఖాసమ్పన్నా, సాచసూర్యస్యమా
ర్గోఽభవత్ ।తదానీంద్యౌరుత్పాటనేనక్షుబ్ధాయదా వజ్రప్రహారాయా
నుజ్ఞాం దత్తవతీ తదాస ఇన్ద్ర అనేన మన్త్రేణ ద్యావాపృథివ్యౌ సేవి
త్వాతాభ్యామనుజ్ఞాతో వృత్రాయవజ్రం ప్రాహరత్, ఏవం యజమా
నోఽప్యనేన మన్త్రేణ వైరిణేవజ్రంప్రహరతి। షష్ఠమన్త్రం ప్రశంసతి “ఆ
విన్నాదేవ్యదితిర్విశ్వరూపీత్యాహ । ఇయంవైదేవ్యదితిర్విశ్వరూపీ। అ
స్యామేవ ప్రతితిష్ఠతి” (బ్రాం) ఇతి ।భూమిరేవకాఞ్చిన్మూర్తిం ధృత్వాదే
వమాతా అదితిరిత్యుచ్యతే। సప్తమమన్త్రస్య పూర్వభాగంప్రశంసతి “ఆవి
న్నోఽయ మసావాముష్యాయణోఽస్యాంవిశ్యస్మిన్ రాష్ట్రఇత్యాహ।
విశైవైనగ్ం రాష్ట్రేణ సమర్ధయతి” (బ్రాం) ఇతి । విశాకరప్రదాయిన్యాప్ర
జయా రాష్ట్రేణ సర్వసస్యయుక్తేన భూమివిశేషేణచ యజమానం సమ
ర్థయత్యేవ। తస్యమన్త్రస్యోత్తరభాగ ముత్తరౌచమన్త్రౌ పూర్వవద్వ్యా
చష్టే “మహతే క్షత్రాయ మహత ఆధిపత్యాయ మహతేజానరాజ్యా
యేత్యాహ । ఆశిషమేవైతామాశాస్తే । ఏషవోభరతారాజాసోమోఽస్మా
కం బ్రాహ్మణానాగ్ం రాజేత్యాహ।తస్మాత్సోమరాజానో బ్రాహ్మణాః”

(బ్రాం) ఇతి। కల్పః। ఇన్ద్రస్య వజ్రోఽసి వార్త్రఘ్న ఇతి ధనుర్యజమానాయ ప్రయచ్ఛతీతి। పాఠస్తు “ఇన్ద్రస్య వజ్రోఽసి వార్త్రఘ్నస్త్వయాఽయం వృత్రం వధ్యాత్” ఇతి। హే ధనుస్త్వమిన్ద్రస్య వజ్రవత్ ప్రహారసాధనమసి అతస్త్వయాఽయం యజమానో వైరిణం వధ్యాత్। విధత్తే “ఇన్ద్రస్య వజ్రోఽసి వార్త్రఘ్న ఇతి ధనుః ప్రయచ్ఛతి విజిత్యై” (బ్రాం) ఇతి। కల్పః। “శత్రుబాధనాస్స్థ” ఇతి। త్రీన్ వాణావత ఇతి। బాణాః శల్యం తద్యుక్తాగ్రానిత్యర్థః। త్రీనిషూన్ ప్రయచ్ఛతీతి శేషః। హే ఇషవః యూయం శత్రూణాం బాధకా భవథ। విధత్తే। “శత్రుబాధనాస్స్థేతీషూన్। శత్రూనేవాస్య బాధన్తే” (బ్రాం) ఇతి। ప్రయచ్ఛతీత్యనువర్తతే, కల్పః। పాత మా ప్రత్యఞ్చమితి ప్రదీయమానానమన్త్రయత ఇతి। పాఠస్తు “పాత మా ప్రత్యఞ్చం పాత మా తిర్యఞ్చమన్వఞ్చం మా పాత దిగ్భ్యో మా పాత విశ్వాభ్యో మా నాష్ట్రాభ్యః పాత” ఇతి। యదా వైరీ పురతః స్థిత్వా బాణం ముఞ్చతి తదానీమయం విధ్యమానో బాణస్య ప్రత్యఙ్ముఖో భవతి, పార్శ్వయోః స్థిత్వా బాణమోక్షణేఽయం తిర్యగ్భవతి, పృష్ఠతః స్థిత్వా బాణమోక్షణే పలాయమానోఽయమన్వగ్భవతి। హే మదీయా బాణాః ప్రత్యగాదిరూపం మాం పాత పరకీయేభ్యో యథోక్తప్రకారేణ మాం ప్రత్యాగచ్ఛద్భ్యో బాణేభ్యో రక్షత, యుద్ధకుశలా హి స్వకీయైర్బాణైః పరకీయానపసారయన్తి ఖండయన్తి వా। అతోఽమః ధ్వస్తేఽవస్థితా హే బాణాః సర్వాభ్యో దిగ్భ్యో మాం పాత, న కేవలం పరకీయబాణేభ్య ఏవ రక్షణం కిన్తు విశ్వాభ్యః సర్వాభ్యో నాష్ట్రాభ్యో నాశహేతుభ్యః శత్రుకృతపీడాభ్యో మాం పాత। మన్త్రస్య పూర్వభాగం వ్యాచష్టే “పాత మా ప్రత్యఞ్చం పాత మా తిర్యఞ్చమన్వఞ్చం మా పాతేత్యాహ। త్రిస్రో వై శరవ్యాః। ప్రతీచీ తిరశ్చ్యనూచీ। తాభ్య ఏవైనం పాన్తి” (బ్రాం) ఇతి। శరవ్యాః హింసికాః పరకీయహేతయః, తాశ్చ పూర్వోక్తరీత్యా ప్రత్యగాదిరూపాః। మధ్యమభాగం వ్యాచష్టే “దిగ్భ్యో మా పాతేత్యాహ। దిగ్భ్య ఏవైనం పాన్తి” (బ్రాం) ఇతి। దూరదేశవర్తినీషు దిక్షు స్థిత్వా సన్ధివిగ్రహకారి మనుష్య

ముఖేన వైరిణోభీషయన్తి । తాభ్యో దూరదేశవర్తినీభ్యో దిగ్భ్యఃపనం
యజమానం హస్తస్థాబాణాః పాన్త్యేవ । తృతీయభాగం వ్యాచష్టే
“విశ్వాభ్యోమానాష్ట్రాభ్యస్పాతేత్యాహ । అపరిమితా దేవైనం పా
న్తి” (బ్రాం) ఇతి । అపరిమితాద్బహువిధాత్ గ్రామాపహారాది రూపా
ద్బాధాత్ । కల్పః । హిరణ్యవర్ణావిత్యుద్యతావభిమన్త్రయత ఇతి । వే
ష్టుముద్యతౌ ధనుర్బాణయుక్తౌ యజమానహస్తౌ । పాఠస్తు “హిరణ్యవ
ర్ణావుషసాం విరోకేయస్థూణావుదితౌ సూర్యస్యారోహతంవరుణ మిత్ర
గర్తం తతశ్చక్షాథామదితిం దితించ” ఇతి । హేవరుణశత్రునివారకవా
మహస్త, హేమిత్రశత్రుమారక దక్షిణహస్తయువాంగర్తమారోహతం,
వేద్ధుముద్యతౌ ధనుర్బాణయుక్తౌ యజమానహస్తౌ రథస్యోపరిభాగం గ
ర్తసదృశమారోహతం పరకీయబాణేభ్యోరక్షతం, పరితశ్చర్మఫలకాదిభి
రాచ్ఛాదితే సతిరథస్యోపరిభాగోగర్తసదృశో భవతి । ఆరోహణం కదాకర్త
వ్యమిత్యుచ్యతే । ఉషసాంవిరోకేసూర్యస్యోదితౌ ప్రతిదినం యాన్యుషాం
సి సూర్యోదయాత్పూర్వభావీని తేషాంసంబంధిని విశిష్టఆలోక ప్రవర్త
మానే సతియస్సూర్యస్యోదయః తస్మిన్నుత్పన్నేసతి । కీదృశౌబాహూ।హి
రణ్యవర్ణౌ సువర్ణఖచిత కవచ ప్రతిమోకేన హిరణ్యవద్భాసమానౌ, అ
యస్థూణౌ లోహస్తంభవత్ అత్యన్తదృఢౌ । తతోరథారోహణాదూర్ధ్వం
అదితిం అఖండితాం స్వసేనాందితిం ఖండితాంపరసేనాంచ, చక్షాథాం
క్రమేణానుగ్రహనిగ్రహదృష్ట్యా సమీక్షేథాం । విధత్తే “హిరణ్యవర్ణావు
షసాం విరోకఇతి త్రిష్టుభాబాహూ ఉద్గృహ్ణాతి । ఇంద్రియంవైవీర్యంత్రి
ష్టుక్ । ఇన్ద్రియమేవవీర్యముపరిష్టాదాత్మన్ధత్తే” (బ్రాం) ఇతి । ఉద్గ్ర
హణ ముద్యతయోరభిమన్త్రణం । బోధాయనపక్షేతు యథాబ్రాహ్మణం
బాహూద్యమానార్థఏవమన్త్రః । ఇన్ద్రియంవీర్యం హస్తపాదాదిగ
తసామర్థ్యం, తత్సామర్థ్యప్రదత్వాత్త్రిష్టుప్ఛందసస్తద్రూపత్వమ్।

॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

“దేవీతివైతసేపాత్రే సర్వాఅపినయేదపః।
అనేతిసాదయేన్మధ్యే హోతుర్బ్రహ్మోక్త్యధిష్ణ్యయోః॥

అనిభృష్టేతితాస్వాన్త శ్శతస్వర్ణాంవినిక్షిపేత్।
స్వర్ణేనోత్పవనంశుక్రాగ్రి పాత్రేషువ్యనయేత్సధ॥
శుక్రేతిధారయేత్స్వామీ తాఃస్వయం క్ష్ణిపద్వయంక్రమాత్।
స్వామినంవాచయేదావి త్సప్తమన్త్రాన్వినిగతౌ॥
ఏషవస్స్వామినందద్యాత్సోమోఽస్మాబ్రహ్మణోజపః।
ఇన్ద్రీదద్యాత్స్వామినోఽన్యో ధనుశ్చత్రీంతిబాణకాన్॥
పాత్రేషూన్మన్త్రియేత్స్వామీ హరబాహూతతోద్యతౌ।
అనువాకేద్వాదశేస్మిన్ మంత్రావింశతిరీరితాః" ఇతి॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాండేఽష్టమప్రపాఠకే ద్వాదశోఽనువాకః॥*॥

అథ త్రైత్తిరీయసంహితా.

సమిధమాతిష్ఠ గాయత్రీత్వా ఛన్దసామవతు * త్రివృత్స్తోమో రథన్తరగ్ం సామాగ్నిర్దేవతా బ్రహ్మద్రవిణ ముగ్రామాతిష్ఠ త్రిష్టుప్త్వా ఛన్దసామవతుపఞ్చదశస్తోమోబృహత్సామేన్ద్రో దేవతాక్షత్రంద్రవిణం విరాజ మాతిష్ఠ జగతీత్వా ఛన్దసామవతు సప్తదశస్తోమో వైరూపగ్ం సామమరుతో దేవతా విడ్ద్రవిణ ముదీచీ మాతిష్ఠానుష్టుప్ త్వా॥౧॥

ఛన్దసామవత్వేక విగ్ంశస్తోమో వైరాజగ్ం సామ మిత్రావరుణౌ దేవతా బలం ద్రవిణమూర్ధ్వా మాతిష్ఠ పఙ్క్తిస్త్వా ఛన్దసామవతు త్రిణవత్రయస్త్రిగ్ంశౌ స్తోమౌ శాక్వరరైవతే సామనీ బృహస్పతిర్దేవతా వర్చోద్రవిణమీదృఙ్చాన్యాదృఙ్చైతాదృఙ్చ ప్రతిదృఙ్చ మితశ్చ సమ్మితశ్చ స

* త్రివృత్సోమ ఇతికాశీపాఠః.

భరాః। శుక్రజ్యోతిశ్చ చిత్రజ్యోతిశ్చ సత్యజ్యోతిశ్చ జ్యోతిష్మాగ్‍శ్చ సత్యశ్చర్తపాశ్చ॥౨॥

అత్యగ్‍హాః। అగ్నయే స్వాహా సోమాయ స్వాహా సవిత్రే స్వాహా సరస్వత్యై స్వాహా పూష్ణే స్వాహా బృహస్పతయే స్వాహేన్ద్రాయ స్వాహా ఘోషాయ స్వాహా శ్లోకాయ స్వాహాగ్ం శాయ స్వాహా భగాయ స్వాహా క్షేత్రస్య పతయే స్వాహా పృథివ్యై స్వాహాన్తరిక్షాయ స్వాహా దివే స్వాహా సూర్యాయ స్వాహా చన్ద్రమసే స్వాహా నక్షత్రేభ్యస్స్వాహాద్భ్యస్స్వాహౌషధీభ్యస్స్వాహా వనస్పతిభ్యస్స్వాహా చరాచరేభ్యస్స్వాహా పరిప్లవేభ్యస్స్వాహా సరీసృపేభ్యస్స్వాహా॥౩॥

అనుష్ఠు సత్యశ్చర్తపాశ్చ సరీసృపేభ్యస్స్వాహా॥౧౩॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డేఽష్టమప్రపాఠకే త్రయోదశోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

ద్వాదశేఽభిషేకార్థజలసంస్కారాదిమన్త్రా ఉక్తాః। త్రయోదశే దిగ్వ్యాస్థాపనమన్త్రా ఉచ్యన్తే। కల్పః। అథైనం పఞ్చభిర్దిశో వ్యాస్థాపయతి సమిధమాతిష్ఠేతి మనసాచాను ప్రకామతీతి। వ్యాస్థాపయతి వివిధదిగభిముఖత్వేన విజయాయ ప్రస్థాపయతీత్యర్థః। తత్రప్రథమమన్త్రపాఠస్తు। "సమిధమాతిష్ఠ గాయత్రీత్వా ఛన్దసామవతు త్రివృత్స్తోమో రథన్తరగ్ం సామాగ్నిర్దేవతా బ్రహ్మద్రవిణం" ఇతి। సమిధ్యతేఽస్యామాదిత్య ఇతి సమిత్ ప్రాచీ దిక్ తాం దిశమాతిష్ఠ ఆక్రమ్యతిష్ఠ, తథాస్థితం త్వాం ఛన్దసాం మధ్యే గాయత్రీ రక్షతు, స్తోమానాం మధ్యే త్రివృత్స్తోమో రక్షతు, సామ్నాం మధ్యే రథన్తరం సామ రక్షతు, దేవానాం మధ్యేఽగ్ని

ద్దేవో రక్షతు, బ్రహ్మ బ్రాహ్మణస్త్వదీయం ద్రవిణం ధనం రక్షతు । త్రివృ
త్స్తోమస్య స్వరూపం సామబ్రాహ్మణే సమామ్నాతం ‘తిసృభ్యో హిఙ్క-
రోతి స ప్రథమయా తిసృభ్యో హిఙ్కరోతి స మధ్యమయా తిసృభ్యో హిఙ్క-
రోతి స ఉత్తమయోద్యతీ త్రివృతో విష్టుతిః’ ఇతి । అయమర్థః । ఉపాస్మై
గాయతేత్యాదీని తృచాత్మకాని త్రీణి సూక్తాని సన్తి, తేషు తిసృభ్య ఋ
గ్భ్యః హిఙ్కరోతి గాయేత్ । కాభిస్తిసృభిః । ప్రథమయా త్రిష్వపి సూ
క్తేషు యా ప్రథమా తయా స ఉద్గాతా గాయేత్, తథా సతి తిసృభిః గీతం
భవతి సోఽయం ప్రథమః పర్యాయః । ద్వితీయే సూక్తత్రయగతయా మ
ధ్యమయా గాయేత్ । తృతీయే పర్యాయే సూక్తత్రయగతయోత్తమయా
గాయేత్ । అనేన ప్రకారేణ త్రివృత్స్తోమసంబంధినీ విశిష్టా స్తుతిః సమ్పద్య
తే సేయం స్తుతిరుద్యతీ నామ్నాభిధీయత ఇతి । అభిత్వా శూర నోను మ
త్యస్యామృచ్యుత్పన్నం సామ రథన్తరం । ద్వితీయ మన్త్రపాఠస్తు । “ఉ
గ్రామాతిష్ఠ త్రిష్టుప్ త్వా ఛన్దసామవతు పఞ్చదశస్తోమో బృహత్సామే
న్ద్రో దేవతా క్షత్రం ద్రవిణం” ఇతి । పూర్వన్యాయేన యోజనీయం । పాపి
నాం శిక్షకేణ యమేనాధిష్ఠితత్వాత్ దక్షిణా దిగుగ్రా । పఞ్చదశస్తోమ ఏవ
మామ్నాతః ‘పఞ్చభ్యో హిఙ్కరోతి స తిసృభిః స ఏకయా స ఏకయా పఞ్చ
భ్యో హిఙ్కరోతి స ఏకయా స తిసృభిః స ఏకయా పఞ్చభ్యో హిఙ్కరో
తి స ఏకయా స ఏకయా స తిసృభిః పఞ్చపఞ్చినీ పఞ్చదశస్య విష్టుతిః” ఇతి ।
పూర్వోక్తత్రివృత్స్తోమ ఏక ఏవ సూక్తత్రయనిష్పాద్యః, అన్యే తు స్తోమాః
ఏకైకేనైవ తృచాత్మకేన సూక్తేన నిష్పాద్యన్తే । తత్రాయం క్రమః । ప్రథమ
పర్యాయ ఆవృత్తిః పఞ్చభిర్ఋగ్భిర్గాయేత్ । తద్యథా ప్రథమామృచం
త్రిర్గాయేత్, ఇతరే ద్వే సకృత్సకృద్గాయేత్ । ద్వితీయపర్యాయే మధ్య
మాం త్రిర్గాయేత్, తృతీయపర్యాయ ఉత్తమాం త్రిర్గాయేత్, సేయం
పఞ్చదశస్తోమస్య సంబంధినీ విష్టుతిరితి । తస్యాః పఞ్చపఞ్చినీతి నామ । త్వా
మిద్ధి హవామహ ఇత్యేతస్యామృచ్యుత్పన్నం సామ బృహత్ । తృతీయమ
న్త్రపాఠస్తు “విరాజమాతిష్ఠ జగతీ త్వా ఛన్దసామవతు సప్తదశస్తోమో

వైరూపగ్ం సామమరుతో దేవతా విడ్ద్రవిణం” ఇతి। జలాధిపేనవరుణేన పాలితా సతీ సమ్యక్ ఫలితైః సస్యైర్విశేషేణ రాజత ఇతివిరాట్ ప్రతీచీ దిక్। సప్తదశస్తోమ ఏవమామ్నాతః ‘ పఞ్చభ్యోహిఙ్కరోతి సతిసృభిః సపకయా సపకయా పఞ్చభ్యోహిఙ్కరోతి సపకయా సతిసృభిః సపకయా సప్తభ్యోహిఙ్కరోతి సపకయా సతిసృభిః సతిసృభిరితి దశసప్తా సప్తదశస్య విష్టుతిః’ ఇతి। ప్రథమపర్యాయే ప్రథమామృచం త్రిర్గాయేత్। ద్వితీయపర్యాయె మధ్యమాం త్రిర్గాయేత్ । తృతీయపర్యాయె మధ్యమాముత్తమాఞ్చ త్రిర్గాయెత్, సేయం సప్తదశస్తోమసమ్బన్ధినీ విష్టుతి ర్దశసప్తేత్యభిధీయతే। యద్యావ ఇన్ద్ర త్వస్యామృచ్యుత్పన్నం సామ వైరూపం। చతుర్థమన్త్రపాఠస్తు “ఉదీచీమారోహానుష్టుప్ త్వా ఛన్దసామవత్వేకవిగ్ంశస్తోమో వైరాజగ్ం సామ మిత్రావరుణౌ దేవతా బలం ద్రవిణం” ఇతి। ఏకవింశస్తోమ ఏవమామ్నాతః ‘ సప్తభ్యోహిఙ్కరోతి సతిసృభి స్సతిసృభి స్సపకయా సప్తభ్యోహిఙ్కరోతి సపకయా సతిసృభి స్సతిసృభి స్సప్తభ్యోహిఙ్కరోతి సతిసృభి స్సపకయా సతిసృభి స్సప్తసప్తి నైకవింశస్య విష్టుతిః’ ఇతి। ప్రథమపర్యాయె ఉత్తమాంసకృద్గాయెత్, ద్వితీయపర్యాయెప్రథమాం, తృతీయపర్యాయె మధ్యమాం సకృద్గాయెత్, సేయమేకవింశస్తోమ సమ్బన్ధినీ విష్టుతిరితి సప్తసప్తినీ త్యభిధీయత ఇత్యర్థః। పిబాసోమమిన్ద్రమన్దతు త్వేత్యస్యామృచ్యుత్పన్నం సామ వైరాజం। పఞ్చమమన్త్రపాఠస్తు “ఊర్ధ్వామారోహ పఙ్క్తిస్త్వా ఛన్దసామవతు త్రిణవత్రయస్త్రిగ్ంశౌ స్తోమౌ శాక్వరరైవతే సామనీ బృహస్పతిర్దేవతా వర్చోద్రవిణం” ఇతి। త్రిణవస్తోమ ఏవమామ్నాతః ‘ నవభ్యోహిఙ్కరోతి సతిసృభి స్సపఞ్చభి స్సపకయా నవభ్యోహిఙ్కరోతి సపకయా సతిసృభి స్సపఞ్చభిః నవభ్యోహిఙ్కరోతి సపఞ్చభి స్సపకయా సతిసృభిః వజ్రో వై త్రిణవ’ ఇతి। ప్రథమపర్యాయె ప్రథమాంత్రిర్గాయెత్, మధ్యమాంపఞ్చకృత్వోగాయెత్, ఉత్తమాంసకృద్గాయెత్।ద్వితీయపర్యాయె ప్రథమాంసకృద్గాయెత్, మధ్యమాంత్రిర్గాయెత్,ఉత్తమాం పఞ్చకృత్వోగాయెత్।

తృతీయపర్యాయె ప్రథమాం పఞ్చకృత్వో గాయేత్, మధ్యమాం సకృద్గా యేత్, ఉత్తమాం త్రిర్గాయేత్, సోఽయం త్రిరావృత్త నవసఙ్ఖ్యోపేతత్వా త్ త్రిణవనామకో వజ్రసమానః। త్రయస్త్రింశస్తోమ ఏవమామ్నా తః ‘ఏకాదశభ్యో హింకరోతి స తిసృభిః స సప్తభిః స ఏకయా ఏకాదశ భ్యో హింకరోతి స ఏకయా స తిసృభిస్స సప్తభిః ఏకాదశభ్యో హింకరో తి స సప్తభి స్స ఏకయా స తిసృభి రన్నో వై త్రయస్త్రింశః’ ఇతి। ప్రథమప ర్యాయే ప్రథమాం త్రిర్గాయేత్, మధ్యమాం సప్తకృత్వః, ఉత్తమాం సకృ త్। ద్వితీయపర్యాయే ప్రథమాం సకృత్, ద్వితీయాం త్రి స్తృతీయాం సప్త కృత్వః। తృతీయపర్యాయే ప్రథమాం సప్తకృత్వః, ద్వితీయాం సకృత్, తృ తీయాం త్రిరితి। సోఽయం త్రయస్త్రింశః స్తోమానామన్తః। యత్తు వాజపే య ఉజ్జిత్యనువాకే త్రయోదశస్తోమశ్చతుర్దశస్తోమ ఇత్యాదికమామ్నా తం తత్సర్వ మున్నేయస్తోమాభిప్రాయేణేతి ద్రష్టవ్యం। ఉన్నయనప్రకారస్తు సామసూత్రే ద్రష్టవ్యః। ప్రోష్వస్మై పురోరథమిత్యస్యా మృచ్యుత్పన్నం సా మ శాక్వరం రేవతీర్నః దిస్సధమాద ఇత్యస్యామృచ్యుత్పన్నం సామరైవతం। త్రిషు మన్త్రేషు బ్రాహ్మణక్షత్రియవైశ్యాః ద్రవ్యరక్షకా ఉక్తాః। చతుర్థే శారీరబలస్య తద్రక్షకత్వం। పఞ్చమే వర్చసః ప్రఖ్యాతశూరనామ కృతస్య తేజసో ధనరక్షకత్వం। విధత్తే “దిశో వ్యాస్థాపయతి। దిశామభిజిత్యై” (బ్రా-కాం౧।ప్ర౭।అ౭) ఇతి। యజమానం దిక్షు ప్రస్థాపితవతోఽధ్వర్యో స్థానస మనుక్రమణం విధాతుం ప్రస్తౌతి ‘యదనుప్రక్రామేత్। అభిదిశో జయే త్। ఉన్మాద్యేత్” (బ్రాం) ఇతి। యద్యధ్వర్యుర్యజమానమనుపాదే న ప్రక్రామేత్ దిశామభిజయో భవేత్ కిన్తు ఉన్మాద్యేత్ బుద్ధిభ్రమం ప్రాప్నుయాత్। విధత్తే “మనసానుప్రక్రామతి। అభిదిశో జయతి। నో న్మాద్యతి” (బ్రాం) ఇతి। ప్రక్రమణస్య కృతత్వాత్ దిగ్విజయః, పాదేన తదకరణాత్ ఉన్మాదాభావః సమిదాదీని దిశాం నామాని ప్రశంసతి “స మిధమాతిష్ఠేత్యాహ। తేజ ఏవావరున్ధే। ఉగ్రామాతిష్ఠేత్యాహ। ఇంద్రి యమేవావరున్ధే। విరాజమాతిష్ఠేత్యాహ। అన్నాద్యమేవావరున్ధే। ఉ

దీచీమాతిష్ఠేత్యాహ । పశూనేవావరుంధే । ఊర్ధ్వామాతిష్ఠేత్యాహ ।
సువర్గమేవలోకమభిజయతి" (బ్రా౦) ఇతి । సమిచ్ఛబ్దస్యదీప్తి ప్రతిపాదక
తయా తేజఃప్రాప్తిః । ఉగ్రశబ్ద ఇంద్రియబలోపేతత్వ మాచష్ట ఇతీంద్రి
యప్రాప్తిః । అన్నంవైవిరాడితి శ్రుత్యనుసారేణాన్నప్రాప్తిః । యజ్ఞియపశు
మాప్రీతముదంచం నయన్తీతి పశోరుత్తరదిక్సంబంధ శ్రవణాత్పశుప్రా
ప్తిః । స్వర్గలోకస్యోర్ధ్వభావిత్వాదభిజయః । విహితం మానసమనుక్ర
మణం ప్రశంసతి "అనూజ్జిహీతే । సువర్గస్య లోకస్య సమష్ట్యై" (బ్రా౦)
ఇతి । కల్పః । "మారుతమేక విగ్ంశతికపాలం నిర్వపతి వైశ్యదేవీ మామి
క్షాం తస్యారణ్యేఽనువాక్య తృతీయైర్గణైః కపాలాన్యుపదధాతి ఈదృ
ఙ్చాన్యా దృఙ్చేత్యేతాభ్యాం మధ్యేఽరణ్యేఽనువాక్యేనేతి" । పాఠస్తు ।
ఈదృఙ్చాన్యాదృఙ్చైతాదృఙ్చప్రతిదృఙ్చ మితశ్చసమ్మితశ్చసభరాః । శు
క్రజ్యోతిశ్చ చిత్రజ్యోతిశ్చ సత్యజ్యోతిశ్చ జ్యోతిష్మాగ్శ్చ సత్యశ్చర్త
పాశ్చాత్యగ్ంహాః" ఇతి । ఈదృగిత్యాదీని మరుద్విశేషాణాం నామధేయా
ని తద్రూపేణ భావితత్వాత్ కపాలానామపి తన్నామ । హే ప్రథమకపా
ల త్వమీదృఙ్ఙసి ఏతన్నామకమేవాసి । ఏవమన్యత్రాపి యోజ్యం । విధ
త్తే "మారుతో భవతి । అన్నంవై మరుతః । అన్నమేవావరుంధే" (బ్రా౦)
ఇతి । ఏషః పురోడాశ ఇత్యర్థః । తస్మిన్ గుణం విధత్తే "ఏకవిగ్ంశతికపాలో భ
వతి ప్రతిష్ఠిత్యై" (బ్రా౦) ఇతి । ఏకవింశస్తోమానాం ప్రతిష్ఠిత్యుక్తత్వాత్ ప్ర
తిష్ఠాహేతుత్వం । కపాలోపధానమన్త్రాణాం శేషంపూరయితుం విధత్తే
"యోఽరణ్యేఽనువాక్యో గణః । తం మధ్యత ఉపదధాతి । గ్రామ్యైరేవపశుభి
రారణ్యాన్ పశూన్ పరిగృహ్ణాతి । తస్మాద్గ్రామ్యైః పశుభిరారణ్యాః పశవః
పరిగృహీతాః" (బ్రా౦) ఇతి । అత్రామ్నాతః ఈదృఙ్చేత్యాదిః సప్తసంఖ్యాయు
క్త ఏకో గణః । శుక్రజ్యోతిశ్చేత్యాది స్సప్తసఙ్ఖ్యాయుక్తోఽపరో గణః । తయో
ర్గణయోర్మధ్యే గణాంతరం ప్రక్షేపణీయం । అరణ్యే గత్వాఽధ్యేతవ్యో
యోఽనువాకః తస్మిన్ననువాకే సగణ ఆమ్నాతః తథాహి "ధునిశ్చ ధ్వాంతశ్చ
ధ్వనశ్చ ధ్వనయగ్శ్చ నిలింపశ్చ విలింపశ్చ విక్షిపః" ఇతి । ఏతస్య గణస్య మధ్యేన

పథా నేసత్యుభయతో వస్థితైర్గ్రామ్యైరపశుభిరపరితోఽవ బధ్యారణ్యా౯ పశూ౯గృహ్ణాతి । యస్మా దత్రారణ్యగణో మధ్యేపక్షిప్తః తస్మాల్లోకే ప్యరణ్యవాసినో హరిణాదయ ఆనీయమానాః పలాయనం వారయితుం గ్రామే పరిచయ వద్భిర్హరిణాదిభి రుభయతఏకపాశేన బధ్వా పరిగృహీతా భవన్తి । కల్పః । అగ్నయేస్వాహేతి షట్పార్థాని పురస్తాదభిషేకస్య జుహోతీతి । ఇంద్రాయస్వాహేతి షట్పార్థాన్యుపరిష్టా దభిషేకస్య జుహోతీతిచ । పృథివ్యైస్వాహేతి షడ్భూతా నామ వేష్టీరితిచ । అద్భ్యః స్వాహేతి షడ్భూతా నా మవేష్టీరితిచ । ఏతస్మిన్నవేష్టి విసయోగే ప్యభిషేకాత్పూర్వం షట్కమేకం తత ఊర్ధ్వమపరం షట్కమితిద్రష్టవ్యం। పాఠస్తు "అగ్నయేస్వాహా సోమాయస్వాహా సవిత్రేస్వాహా సరస్వత్యైస్వాహా పూష్ణేస్వాహా బృహస్పతయేస్వాహేంద్రాయస్వాహా ఘోషాయస్వాహా శ్లోకాయస్వాహాంశాయస్వాహా భగాయస్వాహా క్షేత్రస్యపతయేస్వాహా పృథివ్యైస్వాహాన్తరిక్షాయస్వాహా దివేస్వాహా సూర్యాయస్వాహా చంద్రమసేస్వాహా నక్షత్రేభ్య స్వాహాద్భ్యస్స్వాహౌషధీభ్యస్స్వాహా వనస్పతిభ్యస్వాహా చరాచరేభ్యస్స్వాహా పరిప్లవేభ్యస్వాహా సరీసృపేభ్యస్వాహా" ఇతి। అత్రచతుర్థ్యన్తైరుక్తాసర్వే దేవతావిశేషాద్రష్టవ్యాః। తత్రపార్థాని విధాతుం ప్రస్తౌతి "పృథిర్వైన్యః। అభ్యషిచ్యత। సరాష్ట్రంనాభవత్, సఏతానిపార్థాన్యపశ్యత్।తాన్యజుహోత్।తైర్వైసరాష్ట్రమభవత్" (బ్రాం) ఇతి। వేనస్యపుత్రః పృథినామా కశ్చిద్రాజా రాజసూయే పార్థహోమం వినైవాభ్యషిచ్యత తతస్సరాష్ట్రం నప్రాప్నోత్।అతః రాష్ట్రప్రాప్తయే పార్థ సంజ్ఞకాని అగ్నయే స్వాహేత్యాదీని మన్త్రవాక్యాని అపశ్యత్ తైర్హుత్వా రాష్ట్రంప్రాప్నోత్।విధత్తే "యత్పార్థాని జుహోతి । రాష్ట్రమేవభవతి" (బ్రాం) ఇతి । భవత్యేవప్రాప్నోత్యేవ । షట్కస ప్తమమన్త్రౌ ప్రశంసతి "బార్హస్పత్యం పూర్వేషాముత్తమంభవతి । ఐన్ద్రముత్తరేషాం ప్రథమం । బ్రహ్మచైవాస్మైక్షత్రఞ్చ సమీచీ దధాతి । అథోబ్రహ్మన్నేవ క్షత్రం ప్రతిష్ఠాపయతి" (బ్రాం) ఇతి।

బృహస్పతయే స్వాహేత్యేతన్మన్త్రవాక్యం పూర్వేషాం షణ్ణాం మన్త్రాణాంచరమం। ఇన్ద్రాయస్వాహేత్యేతద్వాక్య ముత్తరేషాం షణ్ణాం ప్రథమం। తథాసతి బృహస్పతే రిన్ద్రస్యచ బ్రాహ్మణక్షత్రియాభి మానిదేవత్వాదస్మై యజమానాయ తజ్జాతిద్వయం సమీచీ దధాతి పరస్పరస్నేహయుక్తం కరోతీత్యర్థః। కిఞ్చ తయోర్మన్త్రయోః పూర్వోత్తరభావేన బ్రాహ్మణక్షత్రియం ప్రతిష్ఠాపయతి బ్రాహ్మణానుకూలం కరోతీత్యర్థః। విధత్తే "షట్పురస్తాదభిషేకస్య జుహోతి। షడుపరిష్టాత్। ద్వాదశసమ్పద్యన్తే। ద్వాదశమాసాస్సంవత్సరః। సంవత్సరఃఖలువై దేవానాంపూః। దేవానా మేవపురం మధ్యతోవ్యవసర్పతి। తస్యనకుతశ్చనోపావ్యాధో భవతి" (బ్రాం) ఇతి। వసన్తైర్దేవైః సోమస్యపీయమానత్వాత్ భోగస్థానత్వేన సంవత్సరో దేవానాం పురమివభవతి, యథా పురే పణ్యవీధీవ్యవస్థితాభ్యాముభయతో వాటికాభ్యాం యుక్తాభవతి తస్యాంగచ్ఛన్ పురుషః చోరైరవిద్ధోభవతి తద్వత్పార్శ్వయోః షట్కయోర్మధ్యే అభిషేకాయ యజమానో దేవపురమధ్యే ప్రవిశతి తస్య కుతోఽప్యన్యస్మాద్బాధోనభవతి। విధత్తే "భూతానామవేష్టీర్జుహోతి। అత్రాత్రవై మృత్యుర్జాయతే। యత్ర యత్రైవమృత్యుర్జాయతే। తతఏవైన మవయజతే। తస్మాద్రాజసూయేనేజానస్సర్వ మాయురేతి। సర్వేహ్యస్య మృత్యవోఽవేష్టాః। తస్మాద్రాజసూయేనేజానో నాభిచరితవై। ప్రత్యగేన మభిచారః స్తృణుతే" (బ్రాం) ఇతి। భూతానాం యక్షరాక్షసపిశాచాదీనాం మృత్యుహేతూనాం మవయజనస్య వినాశస్యహేతవ ఆహుతయః, పృథివ్యైస్వాహేత్యాది ద్వాదశమన్త్రసాధ్యా ఆహుతయః భూతానామవేష్టయః తాః జుహుయాత్, అత్రాత్ర సన్ధ్యాకాలే మధ్యరాత్రేనిర్జనదేశే ఉచ్ఛిష్టదేశే బాల్యాద్యవస్థాయాంచ భూతోపద్రవరూపో మృత్యురుత్పద్యతే, అనేన తుహోమేన తతఏవ దేశాత్ కాలాత్ అవస్థావిశేషాచ్చైనం మృత్యుమవయజతే నాశయతి।యస్మాత్ మృత్యుర్నాశితః తస్మాద్రాజసూయేనేష్టవతోయజమానస్యైవమృత్యుపరిహారేణకృత్స్నాయుషః ప్రాప్తిర్భవతి।య

స్మాద్వైరిభి రాపాదితోభూతా ప్యుపద్రవో రాజసూయయాజినం నప్రా ప్నోతి, తస్మాదయం నాభిచరితవై నాభిచరణీయః సచపరైః కృతోఽభి చారః ప్రత్యక్ కర్తురేవాభిముఖోభూత్వాత మేనమభి చారకర్తారం స్తృ ణుతేహినస్తి।

॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

"దిశోవ్యాస్థాపయేద్భూప నృధ్వర్యుస్సమిపఞ్చభిః।
మారుతస్యకపాలాని దధ్యాదీద్రుక్ చతుర్దశ॥
అగ్న్యాభిషేకతగ్గపూర్వం వట్వాభ్యాన్యుత్తరాణిషట్।
పృథిపట్ద్వయంతద్వత్ స్యుర్భూతానామవేష్టయః॥
త్రయోదశేఽనువాకేస్మిం స్త్రిచత్వారింశదీరితాః"॥ ఇతి॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డేఽష్టమప్రపాఠకే త్రయోదశోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

సోమస్య త్విషిరసి తవేవ మేత్విషిర్భూయాదమృతమసి మృత్యోర్మా పాహి దిద్యోన్మా పాహ్యవేష్టా దన్దశూకానిరస్తం నముచేశ్శిరః। సోమో రాజా వరుణో దేవా ధర్మసువశ్చయే। తే తే వాచగ్ం సువన్తాం తే తే ప్రాణగ్ం సువన్తాం తే తే చక్షుస్సువన్తాం తే తే శ్రోత్రగ్ం సువన్తాగ్ం సోమస్య త్వా ద్యుమ్నేనాభిషిఞ్చామ్యగ్నేః॥౧॥

తేజసా సూర్యస్య వర్చసేన్ద్రస్యేన్ద్రియేణ మిత్రావరుణయోర్వీర్యేణ మరుతామోజసా క్షత్రాణాంక్షత్రపతిరస్యతి దివస్పాహి సమావవృత్రన్నధరా గుదీచీరహింబుధ్నియమనుసఞ్చరన్తీస్తాః పర్వతస్య వృష

భస్య పృష్ఠేనావత్సర న్తి స్వసిచ ఇయానాః। రుద్ర యత్తే క్రయీ * పరం నామ తస్మై హుతమసి యమేష్టమసి। ప్రజాపతే న త్వదేతాన్యన్యో విశ్వా జాతాని పరి తా బభూవ। యత్కామాస్తే జుహుమస్తన్నో అస్తు వయగ్ స్యామ పతయో రయీణామ్॥౨॥

అగ్నే స్తైకాదశ చ॥౧౪॥

ఇతి తైత్తిరీయ సంహితాయాం ప్రథమకాణ్డేఽష్టమప్రపాఠకే చతుర్దశోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

త్రయోదశేఽనువాకే దిగ్వ్యాస్థాపనముక్తం। చతుర్దశేఽభిషేక ఉచ్యతే। కల్పః। అగ్రేణప్రశాస్తు ర్ధిష్ణియం ఖాదిరీమౌదుమ్బరీం వా ఆసన్దీం ప్రతిష్ఠాప్య సోమస్య త్విషిరసీతి తస్యాం శార్దూల చర్మప్రాచీనగ్రీవ ముత్తరలోమా స్తృణాతీతి। పాఠస్తు-"సోమస్యత్విషిరసితవేవ మే త్విషిర్భూయా త్" ఇతి। హే శార్దూలచర్మ త్వం సోమస్య దీప్తిరసి అత స్తవేవ మే దీప్తి ర్భూయాత్। విధత్తే "సోమస్యత్విషిరసి తవేవ మే త్విషిర్భూయాదితి శార్దూలచర్మోప స్తృణాతి యైవసోమేత్విషిః। యా శార్దూలే। తామేవావరున్ధే" (బ్రా-౧కా।౭ప్ర।౮అ) ఇతి। శార్దూలచర్మగతాం దీప్తిం దృష్ట్వా సోమదీప్తిత్వేన భావనాత్ ఉభయావరోధః। కల్పః। అమృతమసీతి తస్మిన్ శతమానం హిరణ్యం నిధాయేతి। తస్మిన్ శార్దూలచర్మణి। పాఠస్తు "అమృతమసిమృత్యోర్మాపాహి" ఇతి। హిరణ్యస్యామృతత్వ మసకృత్పూర్వముక్తం। హిరణ్యస్యస్థాపనం తత్ప్రమాణంచ క్రమేణవిధత్తే "మృత్యోర్మాపాహీత్యాహ। యచ్ఛార్దూలః। అమృతగ్ం హిరణ్యం। అమృతమసి మృత్యోర్మాపాహీతి హిరణ్యముపాస్యతి। అమృతమేవ మృత్యోర్

* క్రయి ఇతి। పదపాఠః।

న్తర్ధత్తే। శతమానంభవతి। శతాయుః పురుషశ్శతేన్ద్రియః। ఆయుష్యేవే న్ద్రియే ప్రతితిష్ఠతి” (బ్రా) ఇతి। వర్ణో దేహః। కల్పః। “దివో జ్యోతిషా వాహి” ఇతి సౌవర్ణేన శతమానేన శతక్షురేణ శతకృష్ణలేన యజమానస్య శీర్షన్నధి నిధత్త ఇతి। హే దివో ద్యోతనాత్మక శిరస్యభిషేక జలసేచనార్థం స్థాపిత శతచ్ఛిద్రయుక్త సువర్ణపాత్ర త్వం మాం రక్ష। విధత్తే “దివోజ్యోతిషాపాహీత్యుపరిష్టాదధి నిదధాతి। ఉభయత ఏవాస్మై శర్మదధాతి” (బ్రా) ఇతి। ఉభయతః అధస్తాదుపరిష్టాచ్చామృతరూపస్య సువర్ణస్య స్థితత్వాత్ సుఖంభవతి। కల్పః “అవేష్టా దన్దశూకాః” ఇతి దక్షిణత ఆసీనం క్లీబం సీసేన విధ్యతీతి। దన్దశూకాః సర్పాః, అవేష్టా వినాశితాః। విధత్తే “అవేష్టా దన్దశూకా ఇతి క్లీబగ్ం సీసేన విధ్యతి। దన్దశూకానేవావయజతే। తస్మాత్క్లీబం దన్దశూకా దగ్ంశుకాః” (బ్రాం) ఇతి। యస్మాత్ సర్పత్వేన భావితం సీసం క్లీబే పాతితం తస్మాల్లోకేఽపి క్లీబం పుంస్త్వరహితం పలాయనాద్యక్షమం బహువల్మీకోపేతేఽరణ్యే గచ్ఛన్తం సర్పా దన్దశూకా దంశుకా భవన్తి దంశశీలా ఇత్యర్థః। కల్పః। సవ్యేన పదా లోహితాయసం నిరస్యతి। “నిరస్తం నముచేశ్శిరః” ఇతి। లోహితాయసం తామ్రం పూర్వం ఫేనేన పాతితం యన్నముచేశ్శిరః తదిదం తామ్రరూపం సన్నిరస్తం పరిత్యక్తం, ఏతచ్చ తామ్రం నాపితస్యోపరి ప్రక్షేప్తవ్యం। అత ఏవ ఆపస్తమ్బ ఆహ “తామ్రో హాఽయజమానోఽవేష్టా దన్దశూకా ఇతి దక్షిణేన పదా సీసం షణ్డకాయ ప్రత్యస్యతి, నిరస్తం నముచేశ్శిర ఇతి సవ్యేన లోహితాయసం కేశవాపాయ తౌ బహిర్వేది నిరస్యతే” ఇతి। విధత్తే “నిరస్తం నముచేశ్శిర ఇతి లోహితాయసం నిరస్యతి। పాప్మానమేవ నముచిం నిరవదయతే” ఇతి। కల్పః। ఊర్ధ్వబాహుం తిష్ఠన్తం మాహేన్ద్రస్య స్తోత్రం ప్రత్యభిషిఞ్చతి సోమో రాజేత్యభిమన్త్ర్య సోమస్య త్వా ద్యుమ్నేనాభిషిఞ్చామీతి పాలాశేన పురస్తాదధ్వర్యురేవ మితరత్రౌదుమ్బరేణ దక్షిణతో బ్రహ్మా రాజన్యో వాఽశ్వత్థేన పశ్చాద్వైశ్యో నైయగ్రోధేనోత్తరతో

* జన్య ఇతి। జన్యః సఖా। అభిమన్త్రణమన్త్రపాఠస్తు "సోమో రాజా వ రుణో దేవా ధర్మసువశ్చ యే। తే తే వాచగ్ సువన్తాం తే తే ప్రాణగ్ సువన్తాం తే తే చక్షుస్సువన్తాం తే తే శ్రోత్రగ్ సువన్తాం" ఇతి। యః సోమో రాజా వ రుణో యో రాజా యే చాన్యే దేవా గృహపత్యగ్న్యాదయో ధర్మసువో ధర్మమనుజానన్తః సన్తి తే సర్వే తవ వాచమనుజానన్తు ఏవం ప్రాణాదిషు యోజ్యం। అభిషేకమన్త్రపాఠస్తు "సోమస్య త్వా ద్యుమ్నేనాభిషిఞ్చా మ్యగ్నేస్తేజసా సూర్యస్య వర్చసేన్ద్రస్యేన్ద్రియేణ మిత్రావరుణయోర్వీ ర్యేణ మరుతామోజసా" ఇతి। హే యజమాన త్వాం సోమస్య ద్యుమ్నేన దీప్త్యాభిషిఞ్చామి। ఏవమగ్నేస్తేజ సేత్యాదౌ యోజ్యం। అభిమన్త్రణమ న్త్రస్య ప్రయోజనం దర్శయతి। "ప్రాణా ఆత్మనః పూర్వేఽభిషిచ్యా ఇత్యా హుః। సోమో రాజా వరుణః। దేవా ధర్మసువశ్చ యే। తే తే వాచగ్ సువన్తాం తే తే ప్రాణగ్ సువన్తా మిత్యాహ। ప్రాణానే వాత్మనః పూర్వానభిషిఞ్చ తి" (బ్రా) ఇతి। ఆత్మనో యజమానస్య ప్రాణా వాగాదయో యే స న్తి తే యజమానాభిషేకాత్ పూర్వమభిషిచ్యా ఇత్యాహురభిజ్ఞాః। యు క్తో హి తేషామమూర్తానాం మన్త్రపాఠమాత్రేణాభిషేకః, మన్త్రేణ సో మాదయో దేవా వాగాదీనభిషిక్తాననుజానన్త్విత్యేవావబుధ్యతే త స్మాత్తత్పాఠ ఏవాభిషేకః, స చ పాఠః ప్రథమతః కృత ఇత్యసౌ పూర్వా భిషేకః। అభిషేకమన్త్రే ప్రథమభాగస్య శాఖాన్తరపాఠం నిరాకృ త్యాత్ర త్యం పాఠం విధత్తే "యద్బ్రూయాత్। అగ్నేస్త్వా తేజసాభి షిఞ్చామీతి। తేజస్వ్యేవ స్యాత్। దుశ్చర్మా తు భవేత్। సోమస్య త్వా ద్యు మ్నేనాభిషిఞ్చామీత్యాహ, సౌమ్యో వై దేవతయా పురుషః। స్వయైవైనం దేవతయాభిషిఞ్చతి" (బ్రా) ఇతి। సోమో వై రేతోధా ఇత్యాదౌ రేతో ధారిణః పురుషస్య సోమత్వ నిరూపణాత్ పురుషస్సోమదేవత్యః, సోమదేవ తయాభిషేకే సతి లావణ్యలాభాత్ దుశ్చర్మత్వం న భవేత్। ఉక్తభాగా నాం పాఠం తత్తత్ప్రాప్త్యా ప్రశంసతి "అగ్నేస్తేజసేత్యాహ, తేజ ఏవాస్మిన్

* అన్య ఇతి తై। తథా చ అన్యః సఖా ఇతి

ధాతి।సూర్యస్యవర్చసేత్యాహ। వర్చఏవాస్మిన్దధాతి । ఇన్ద్రస్యేన్ద్రియేణే త్యాహ।ఇన్ద్రియమేవాస్మిన్దధాతి।మిత్రావరుణయోర్వీర్యేణేత్యాహ। వీర్య మేవాస్మిన్దధాతి । మరుతామోజసేత్యాహ । ఓజఏవాస్మిన్దధాతి" (బ్రా) ఇతి । కల్పః । "క్షత్రాణాం క్షత్రపతిరసి" ఇత్యభిషిచ్యమాన మభిమన్త్ర యత ఇతి । హే యజమాన త్వం క్షత్రియాణాం పతిరసి, నాత్ర కేషాంచి త్పతిః కిన్తు సర్వేషాం క్షత్రియాణామనేనైవాభిప్రాయేణ క్షత్రశబ్దస్యద్వి రుక్తిః।మన్త్రసామర్థ్యాదశేషక్షత్రియపతిత్వసిద్ధిం దర్శయతి।"క్షత్రాణాం క్షత్రపతిరసీత్యాహ । క్షత్రాణామేవైనం క్షత్రపతింకరోతి" (బ్రాం) ఇతి। కల్పః । కృష్ణవిషాణయా వాసాంసి వివృత్య ఏకంద్వే సర్వాణివా ఏతాన్య త్ర ఉదస్యతి "అతిదివస్పాహి" ఇతి । యాన్యభిషేకకాలే లేపలిప్తా ని వస్త్రాణి తేషామేష త్యాగః। హే యజమాన దివో ద్యోతమానానన్యాన్ పార్థివానతిక్రమ్య త్వమేవ సర్వాం భూమింపాహి । ద్యుశబ్దస్యేతరపురు ష పరత్వం దర్శయతి "అతిదివస్పాహీత్యాహ । అత్యన్యాన్పాహీతి వా వైతదాహ" (బ్రాం) ఇతి । కల్పః। సమావవృత్రన్నితి యేఽభిషిచ్యమాన స్య లేపా వ్యవస్రవన్తి తాన్ పాత్రైరున్మార్ష్టీతి। పాఠస్తు "సమావవృ త్రన్నధరాగుదీచీరహిం బుధ్నియమనుసఞ్చరంతీస్తాః పర్వతస్య వృషభస్య పృష్ఠే నావశ్చరంతి స్వసిచ ఇయానాః" ఇతి । యా అపో లేపరూపేణ స్ర వంతి అధరాగధోగతాః, ఉదీచీరూర్ధ్వంగతాః, సమావవృత్రన్ సమ్యగావృ త్యస్థితాః, నహీయత ఇత్యహిః ఉత్తమాఙ్గం, బుధ్నస్యపాదస్యాగ్రభాగోబు ధ్నియః।శిరఃప్రభృతిపాదాగ్రపర్యంతమనుక్రమేణసఞ్చరన్త్యస్తాఆపఃపర్వ తస్యవృషభస్యపృష్ఠేపర్వతసదృశస్యవర్షణక్షమస్య మేఘస్యోపరినద్యాంనా వ ఇవ చరన్తి।యద్వానావో నౌయోగ్యాబహులాశ్చరంతి।కీదృశ్యఃస్వసిచః స్వమాత్మీయంయజమానక్షేత్రంసిఞ్చన్తీతి స్వసిచః,ఇయానాఃఆగచ్ఛన్త్యః బాహుల్యేన సర్వత్రప్రభవన్త్య ఇత్యర్థః। వస్త్రనిరసనమన్త్రః పూర్వమా మ్నాతోఽపి సామర్థ్యాత్ పశ్చాత్ప్రయోక్తవ్యః। లేపోదకానామూర్ధ్వా ధో భాగయోః సమ్యగావృత్యస్థిత్యా రాష్ట్రద్రవ్య సంపత్తిం దర్శయతి।

“సమావవృత్రన్నధరాగుదీచీ రిత్యాహ। రాష్ట్రమేవాస్మిన్ ధ్రువమకః” (బ్రా) ఇతి। కల్పః। ఆగ్నీధ్రే ప్రరేకం జుహోతి “రుద్ర యత్తే క్రయీ పరం నామ తస్మై హుతమసి యమేష్టమసి స్వాహా” ఇతి। అత్ర స్వాహాకారోఽధ్యాహృతః। హే రుద్ర యత్తవ పరముత్కృష్టం నామ శర్వాదికం నమః శివాయ పశుపతయ ఇత్యాది శ్రుతిప్రసిద్ధం క్రయీ జయపరాన్ పురుషాన్ ఫలప్రదానేన క్రీణాతి వశీకరోతి క్రయి, తస్మై నామ్నే హుతమసి అభిషేకశేషభూతం పాత్రస్థం జలం హుతమస్తు, తచ్చ యమస్యేష్టమస్తు। విధత్తే “ఉచ్ఛేషణేన జుహోతి। ఉచ్ఛేషణభాగో వై రుద్రః। భాగధేయేనైవ రుద్రం నిరవదయతే” (బ్రా) ఇతి। యదగ్నయే స్విష్టకృతేఽవద్యతి భాగధేయేనైవ తద్రుద్రగ్ం సమర్ధయతీతి శ్రుతత్వాద్రుద్రస్యోచ్ఛేషణభాగత్వం। తత్రైవ కఞ్చిద్విశేషం విధత్తే “ఉదఙ్ పరేత్యాగ్నీధ్రే జుహోతి। ఏషా వై రుద్రస్య దిక్। స్వాయామేవ దిశి రుద్రం నిరవదయతే” (బ్రా) ఇతి। నామ్న ఆహుతిప్రదానేన ప్రయోజనం దర్శయతి “రుద్ర యత్తే క్రయీ పరం నామేత్యాహ। యద్వా అస్య క్రయీ పరం నామ। తేన వా ఏష హినస్తి। యగ్ం హినస్తి। తేనైవైనగ్ం సహ శమయతి” (బ్రా) ఇతి। ఏష రుద్రస్తేనైవ శర్వాది నామ్నా స్వక్రోధవిషయం పురుషం హినస్తి। తథా సతి యో వధ్యోఽస్తి తమేనం పురుషం తేనైవ ఘాతకేన నామ్నా సహ శమయతి। ఆహుతిదానేన ఘాతకం నామ శామ్యతి, తదానీమేవ వధ్యోఽపి శామ్యతి వధ్యత్వం నివర్తత ఇత్యర్థః। యమేష్టమిత్యస్య పదస్య తాత్పర్యం దర్శయతి “తస్మై హుతమసి యమేష్టమసీత్యాహ। యమాదేవాస్య మృత్యుమవయజతే” (బ్రా) ఇతి। యమస్యేష్టసిద్ధౌ తదనుగ్రహాదేవ యజమానస్యాప మృత్యుం వినాశయతి। కల్పః। అత్రైతేషామభిషేకాణాం ముఖ్యపాత్రే సంస్రావాన్త్సమవనీయ ప్రతిహితస్య గృహే నేత్యాన్వారబ్ధయోః ప్రతిహితే చ మహిష్యాశ్చ జుహోతి ప్రజాపతే న త్వదేతాన్యన్య ఇతి। ప్రతిహితోఽత్యన్త ప్రియపుత్రః తం మహిషీం చ స్పర్శయిత్వా జుహుయాత్। పారస్తు “ప్రజాపతే న త్వదేతాన్యన్యో విశ్వా జాతాని పరి తా బభూవ। యత్కామాస్తే జుహుమస్తన్నో

అస్తు వయగ్ స్యామ పతయో రయీణాం" ఇతి। హే ప్రజాపతే త్వదన్యః కోఽపి పురుష ఉత్పన్నాని తాన్యేతాని విశ్వాని నపరిబభూవ పరిభవితుం సమర్థో నాభూత్ పరిభవః సృష్టేరప్యుపలక్షణం సృష్టిసంహారయోరశక్త ఇత్యర్థః। అతస్తే తవ వయం యత్కామా జుహుమస్తత్ఫలమస్మాకమస్తు వయం ధనానాం పతయః స్యామ। విధత్తే "ప్రజాపతే నత్వదేతాన్యన్య ఇతి తస్యై గృహే జుహుయాత్। యాం కామయేత రాష్ట్రమస్యై ప్రజా స్యాదితి। రాష్ట్రమేవాస్యై ప్రజా భవతి" (బ్రా) ఇతి। అస్యై ప్రజా రాష్ట్రం స్యాత్, ప్రియాయా భార్యాయాః పుత్రో రాష్ట్రం పాలయితుం సమర్థో భూయాదిత్యర్థః। విధత్తే "పర్ణమయేనాధ్వర్యురభిషించతి। బ్రహ్మవర్చసమేవాస్మిన్ త్విషిం దధాతి। ఔదుమ్బరేణ రాజన్యః। ఊర్జమేవాస్మిన్నన్నాద్యం దధాతి। ఆశ్వత్థేన వైశ్యః। విశమేవాస్మిన్ పుష్టిం దధాతి। నైయగ్రోధేన జన్యః। మిత్రాణ్యేవాస్మై కల్పయతి। అథో ప్రతిష్ఠిత్యై" (బ్రా) ఇతి। బ్రహ్మవర్చసమేవ త్విషిమధ్యయనాది కృతముత్కర్షం, ఊర్జమేవాన్నాద్యం బలప్రదమన్నం ప్రియభక్ష్యాన్నం, విశమేవ పుష్టింకరప్రదాత్రీ ప్రజాసమ్పత్తిం।

॥ ॥అత్ర వినియోగసంగ్రహః॥ ॥

"సోమాసన్ద్యాం వ్యాఘ్రచర్మాఽఽస్తీర్యాఽమృత్స్వర్ణకం క్షిపేత్।
దివో రుద్రాజాస్వర్ణపాత్రం దధ్యాన్మూర్ధ్ని శతక్షరం॥
అపేరోహన్మహాసన్దీం క్లీబం సీసేన విధ్యతి।
నిరస్తం కేశవాపాయ నిరస్యేల్లోహితాయసం॥
సోమోఽధ్వర్యుర్మన్త్రయేత సోమస్యేత్యభిషించతి।
క్షత్రాభిషిక్తం సమ్మన్త్ర్య త్యజేద్వస్త్రమతీత్యతః॥
సమాలేపాన్మార్జనం స్యాద్రుద్ర శేషం జుహోతి హి।
ప్రజాపతే కామ్యహోమో మన్త్రా ద్వాదశ వర్ణితాః" ఇతి॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డేఽష్టమప్రపాఠకే చతుర్దశోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

ఇన్ద్రస్య వజ్రోఽసి వార్త్రఘ్నస్త్వయాఽయం వృత్రం వధ్యాన్మి॰ త్రావరుణయోస్త్వా ప్రశాస్త్రోః ప్రశిషా యునజ్మి యజ్ఞస్య యోగేన వి ష్ణోః క్రమోఽసి విష్ణోః క్రాన్తమసి విష్ణోర్విక్రాన్తమసి మరుతాం ప్రసవే జేషమాప్తం మనః సమహమిన్ద్రియేణ వీర్యేణ పశూనాం మన్యురసి త వేవ మే మన్యుర్భూయాన్నమో మాత్రే పృథివ్యై మాఽహం మాతరం పృ థివీꣳ హిꣳసిషం మా॥౧॥

మాం మాతా పృథివీ హిꣳసీదియదస్యాయురస్యాయుర్మే ధేహ్యూ ర్గస్యూర్జం మే ధేహి యుఙ్ఙసి వర్చోఽసి వర్చో మయి ధేహ్యగ్నయే గృహపతయే స్వాహా సోమాయ వనస్పతయే స్వాహేన్ద్రస్య బలాయ స్వాహా మరుతామోజసే స్వాహా హꣳసః శుచిషద్వసురన్తరిక్షసద్ధో తా వేదిషదతిథిర్దురోణసత్। నృషద్వరసదృతసద్వ్యోమసదబ్జా గో జా ఋతజా అద్రిజా ఋతం బృహత్॥౨॥

హిꣳసిషం మా ర్తజాస్త్రీణి చ॥౧౫॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డేఽష్టమప్రపాఠకే పంచ దశోఽనువాకః॥

అథ భాష్యమ్.

చతుర్దశేఽభిషేక ఉక్తః। పంచదశే రథేన విజయోఽభిధీయతే। కల్పః। ఇన్ద్రస్య వజ్రోఽసి వార్త్రఘ్న ఇతి రథముపావహృత్యేతి। పాఠస్తు "ఇం ద్రస్య వజ్రోఽసి వార్త్రఘ్నస్త్వయాఽయం వృత్రం వధ్యాత్" ఇతి। వ్యా ఖ్యాతో వాజపేయే। విధత్తే "ఇంద్రస్య వజ్రోఽసి వార్త్రఘ్న ఇతి రథము పావహరతి విజిత్యై" (బ్రా౧కా౭ప్ర౮అ) ఇతి। కల్పః। అథదక్షిణం

యోగ్యం యునక్తి "మిత్రావరుణయోస్త్వా ప్రశాస్త్రోః ప్రశిషా యునజ్మి యజ్ఞస్య యోగేన" ఇతి। హే దక్షిణాశ్వ త్వాం ప్రశాస్త్రో రాజ్ఞా వయిత్రోర్మిత్రావరుణయోః ప్రశిషా ప్రశాసనేన యజ్ఞసంబంధినిమిత్తం రథే యునజ్మి। మిత్రావరుణపదాభిప్రాయం దర్శయతి "మిత్రావరుణయోస్త్వా ప్రశాస్త్రోః ప్రశిషా యునజ్మీత్యాహ। బ్రహ్మణైవైనం దేవతాభ్యాం యునక్తి" (బ్రా) ఇతి। బ్రహ్మణా మన్త్రేణ ప్రతిపాదితాభ్యాం మిత్రావరుణదేవతాభ్యాం ప్రశాసితో యునక్తి। రథస్యాశ్వత్రయోపేతత్వం విధత్తే "ప్రష్టివాహినం యునక్తి। ప్రష్టివాహీ వై దేవరథః। దేవరథమేవాస్మై యునక్తి" (బ్రా॰) ఇతి। తాదృశం రథం ప్రకారాన్తరేణ ప్రశంసతి "త్రయోఽశ్వా భవన్తి। రథశ్చతుర్థః। ద్వౌ సవ్యేష్ఠసారథీ। షట్ సంపద్యన్తే। షడ్వా ఋతవః। ఋతుభిరేవైనం యునక్తి" (బ్రా॰) ఇతి। సవ్యేష్ఠేత్యత్ర దక్షిణస్థేత్యధ్యాహార్యం తతః పార్శ్వద్వయవర్తినౌ ద్వౌ సారథీ సంపద్యేతే। కల్పః। విష్ణోః క్రమోఽసీతి రథం యజమానోఽభ్యేతీతి, పాఠస్తు "విష్ణోః క్రమోఽసి విష్ణోః క్రాన్తమసి విష్ణోర్విక్రాన్తమసి" ఇతి। ఏతే త్రయో మన్త్రా వాజపేయే వ్యాఖ్యాతాః। విధత్తే "విష్ణుక్రమాన్క్రమతే, విష్ణురేవ భూత్వేమాంల్లోకానభి జయతి" (బ్రా॰) ఇతి। ప్రియపుత్రస్యాన్వారంభణం విధత్తే "యః క్షత్రియః ప్రతిహితః। సోఽన్వారభతే। రాష్ట్రమేవ భవతి" (బ్రా) ఇతి। ప్రాప్నోతీత్యర్థః। ప్రసహ ఇత్యేతామృచం విధత్తే "త్రిష్టుభాన్వారభతే। ఇంద్రియం వై త్రిష్టుక్। ఇంద్రియమేవ యజమానే దధాతి" (బ్రా) ఇతి। సేయ మృగుపాను వాక్యకాండే చతుర్థప్రపాఠకాన్తే త్వమగ్నే బృహద్వయ ఇత్యస్మిన్ననువాకే సమామ్నాతేతి తత్రైవ వ్యాఖ్యాస్యతే। కల్పః "మరుతాం ప్రసవే జేషం" ఇతి ప్రయాతీతి। మరుత్సంజ్ఞకానాం దేవానామనుజ్ఞాయాం సత్యామహం జేష్యామి। తదనుజ్ఞాయాం జయహేతుతాం దర్శయతి "మరుతాం ప్రసవే జేషమిత్యాహ। మరుద్భిరేవ ప్రసూత ఉజ్జయతి" (బ్రా॰) ఇతి। కల్పః। సధనూరాజన్యః పురస్తాదుత్తరతో వావస్థితో భవతి. తస్మా ఏతానిషూనస్యతి "ఆ స్తం

మనః'' మనోఽభిమత మాప్తం ప్రాప్తం । అముమేవార్థం దర్శయతి
ప్తం మన ఇత్యాహ । యదేవమనసైప్సత్ । తదాపత్'' (బ్రా) ఇతి ।
త్ ఆప్తుమిష్టవాన్ ఆపత్ప్రాప్నోతి । విధత్తే ''రాజన్యం జినాతి । అన
న్త ఏవాక్రమతే'' (బ్రాం) ఇతి । బాణవిమోకేన రాజన్యే జితే సతి స్వ
శత్రుణానుపక్రాన్త ఏవసన్ శత్రుమాక్రాన్తవాన్ భవతి । కల్పః ।
త్వా ''సమహమిన్ద్రియేణ వీర్యేణ'' ఇతి ప్రదక్షిణ మావర్తత ఇతి
స్తాదిన్ద్రియగతేన సామర్థ్యేనాహం సఙ్గతోఽభూవం । మన్త్రపాఠే
యన్ సంగతిం దర్శయతి ''విపాపష ఇన్ద్రియేణ వీర్యేణర్ధ్యతే ।
రాజన్యం జినాతి । సమహమింద్రియేణ వీర్యేణేత్యాహ । ఇంద్రియ
వీర్యమాత్మన్ధత్తే'' (బ్రాం) ఇతి । కల్పః । పశూనాంమన్యురసీతి వా
హీ ఉపానహౌ ఉపముఞ్చేత్ । పాఠస్తు ''పశూనాంమన్యురసి తవేవ మే
న్యుర్భూయాత్'' ఇతి । హే వరాహచర్మనిర్మితే ఉపానత్త్వం ప
నాంమన్యురూపాసి అతో యథా తవ మన్యురూపత్వం తద్వన్మమాపి
మమన్యుర్భూయాత్ । విధత్తే ''పశూనాం మన్యురసి తవేవ మే మ
భూయాదితి వారాహీ ఉపానహావుపముఞ్చతే । పశూనాం వా ఏష
న్యుః । యద్వరాహః* । తేనైవ పశూనాం మన్యుమాత్మన్ధత్తే'' (బ్రా
ఇతి । వరాహస్యాభినివేశాధిక్యం మన్యురూపత్వం । వారాహత్వం ప్రశ
ఉపానహ ఉపమోకం ప్రశంసతి ''అభి వా ఇయగ్ం సుషువాణం కామ
తే । తస్యేశ్వరేన్ద్రియం వీర్యమాదాతోః । వారాహీ ఉపానహౌ
ముఞ్చతే । అస్యా ఏవాన్తర్ధత్తే । ఇన్ద్రియస్య వీర్యస్యానాత్యై
(బ్రాం) ఇతి । ఇయం భూమిస్సుషువాణం అభిషిక్తముభిలక్ష్య తదీయమిన్ద్రి
యం వీర్యమాదాతుం కామయతే । కామయిత్వా చ తస్య ఇన్ద్రి
యం వీర్యమాదాతుం ఈశ్వరా శక్తా భవతి । ఉపానముపమోకేన
మ్యాస్సకాశాత్ అన్తర్ధానం కృతవాన్భవతి । తస్యాన్తర్ధానస్య
త్త్యై భూమ్యా వీర్యస్యాస్వీకారాయ భవతి । కల్పః । నమో మాత్ర ఇతి
రోత్యనృధివీమభిమన్త్ర్యేతి । పాఠస్తు ''నమో మాత్రే పృథివ్యై మా

మాతరం పృథివీగ్ం హిగ్ంసిషం మా మాం మాతా పృథివీ హిగ్ంసీత్ ” ఇతి। అన్యోన్యహింసాభావప్రార్థనం విస్పష్టం। ఏతదేవ దర్శయతి “న మామాత్రే పృథివ్యా ఇత్యాహాహిగ్ంసాయై” (బ్రాం) ఇతి। కల్పః। అవరుహ్య మణీన్ ప్రతిముంచతే ఇయదసీతి రాజతం ఊర్గసీత్యౌదుంబరం యుఙ్ఙసీతి సౌవర్ణమితి। ఔదుంబరం తామ్రమయం। పాఠస్తు “ఇయదస్యాయురస్యాయుర్మే ధేహ్యూర్గస్యూర్జం మే ధేహి యుఙ్ఙసి వర్చోఽసి వర్చో మయి ధేహి” ఇతి। హే రాజతమణే త్వమియదసి ఏతావత్పరిమాణోఽసి, అత్ర తత్పరిమాణం హస్తేనాభినీయతే, పరిమితత్వాదేవాయుః స్వరూపోఽసి తస్మాదాయుర్మే ప్రయచ్ఛ। హే తామ్రమణే ఊర్గసి బలరూపోఽసి అతో బలం మే ప్రయచ్ఛ। హే సౌవర్ణమణే యుఙ్ఙసి ధారయితుం యోగ్యోఽసి ధారితే సతి చ వర్చోఽసి తేజస్వీ భవసి అతో మే కాంతిం ప్రయచ్ఛ। మన్త్రాణాం పాఠాదేవ తదుక్తఫలసిద్ధిం దర్శయతి। “ఇయదస్యాయురస్యాయుర్మే ధేహీత్యాహ। ఆయురేవాత్మన్ధత్తే। ఊర్గస్యూర్జం మే ధేహీత్యాహ। ఊర్జమేవాత్మన్ధత్తే। యుఙ్ఙసి వర్చోఽసి వర్చో మయి ధేహీత్యాహ। వర్చ ఏవాత్మన్ధత్తే” (బ్రా) ఇతి। విధత్తే “ఏకధా బ్రహ్మణ ఉపహరతి। ఏకధైవ యజమాన ఆయురూర్జం వర్చో దధాతి” (బ్రా) ఇతి। తదిదం సూత్రకారేణ స్పష్టీకృతం ‘ఉపహూతాయామిడాయామున్ముచ్య మణీన్ బ్రహ్మణే దదాతి’ ఇతి। కల్పః। అగ్నయే గృహపతయే స్వాహేతి రథవిమోచనీయాన్ హోమాన్ హుత్వేతి। పాఠస్తు “అగ్నయే గృహపతయే స్వాహా సోమాయ వనస్పతయే స్వాహేన్ద్రస్య బలాయ స్వాహా మరుతామోజసే స్వాహా” ఇతి। స్పష్టోఽర్థః। విధత్తే “రథవిమోచనీయాఞ్జుహోతి ప్రతిష్ఠిత్యై” (బ్రా) ఇతి। పాఠప్రాప్తామాహుతిసంఖ్యాం ప్రశంసతి “త్రయోఽశ్వా భవన్తి। రథశ్చతుర్థః। తస్మాచ్చతుర్జుహోతి” (బ్రా) ఇతి। కల్పః హగ్ంసశ్శుచిషదితి సహ సజ్ఞ్రహీత్రా రథవాహనే రథమత్యాదధాతీతి। అశ్వస్య ప్రగ్రహం సవ్యగృహ్ణాతీతి సంగ్రహీతా। పాఠస్తు “హగ్ంసశ్శుచిషద్వసురన్తరిక్షసద్ధోతా వేదిషదతిథిర్దురోణసత్। నృ

షద్వరసద్వృత సద్వ్యోమసదబ్జాగోజా ఋతజా అద్రిజా ఋతం బృహత్” ఇతి। హన్త్విపృథివీమితి హంసోరథః। శుచావేదేవయజనే రథవాహనేచ సీదతీతి శుచిషత్, స్వస్యోపరియజమానం వాసయతీతివసుః, తదుగుల్మాద్యనవరుద్ధేఽన్తరిక్షే సీదతీత్యన్తరిక్షసత్, హోతా హోతృసమానః, తదేవకథమిత్యుచ్యతే, వేద్యాంసీదతీతి వేదిషత్, అతిథిసదృశశ్చ, తదపికథమిత్యుచ్యతే, దురోణేషుగృహేషు సీదతీతి దురోణసత్, యోయస్తమారోఢుం నయతి తస్యతస్యగృహేసీదతి, నృషు మనుష్యేషూపకారం కర్తుం సీదతీతి నృషత్, వరేశ్రేష్ఠేరాజాదిగృహే సీదతీతివరసత్, ఋతేయజ్ఞే వాజపేయాదౌ సీదతీత్యృతసత్, సూర్యంవోఢుం వ్యోమన్యాకాశే సీదతీతి వ్యోమసత్, అప్సుయోనిర్వా అశ్వ ఇతి శ్రుతేరద్భ్యో జాతైరశ్వైరుపేతత్వాదబ్జాః, గోశబ్దవాచ్యాద్వ్రజాజ్జాయత ఇతిగోజాః, ఏతచ్చ స్థల్యస్తృతీయగ్‍రథస్తృతీయమిత్యామ్నాతం, ఋతజాః ప్రష్టివాహినఋతార్థం యజ్ఞార్థంజాతత్వాత్, అద్రిభ్యః పాషాణ సదృశేభ్యః దృఢభ్యశ్చ కాష్ఠేభ్యో జాతత్వా దద్రిజాః। ఈదృశోరథో బృహత్ప్రౌఢం రాజసూయాఖ్యమృతం యజ్ఞంసమ్పాదయత్వితి శేషః। విధత్తే “యదుభౌ సహాధితిష్ఠతాం। సమానం లోకమియాతాం। సహసంగ్రహీత్రా రథవాహనేరథమాదధాతి। సువర్గాదేవైనం లోకాదన్తర్దధాతి” (బ్రా) ఇతి। అశ్వప్రగ్రహధారీయ స్సంగ్రహీతా యశ్చరథాదవరూఢోయజమానః తావుభౌ సహస్వర్గరూపాయాం వేద్యాం యద్యవతిష్ఠేతాం తదానీం యజ్వా చేతరశ్చ సదృశం లోకంప్రాప్నుయాతాం తచ్చాయుక్తం తస్మాద్రథపవావస్థితేన సంగ్రహీత్రాసహ తంరథంరథవాహనే స్థాపయేత్ తథాసతి సంగ్రహీతా వేదిరూపాత్ స్వర్గాదన్తర్హితో భవతి, మన్త్రంవినియుఙ్క్తే “హగ్‍సశ్శుచిషదిత్యాదధాతి। బ్రహ్మణైవైన ముపావహరతి। బ్రహ్మణాదధాతి” (బ్రా) ఇతి। పూర్వమిన్ద్రస్య వజ్రోఽసీతి మన్త్రేణైవైనం రథముపావహృతవాన్ తస్మాదిదానీమపి హగ్‍స ఇతి మన్త్రేణరథమాధాతుం యుక్తం। మన్త్రగతచ్ఛందోవిశేషం ప్రశంసతి “అతిచ్ఛ

ద్దసాదధాతి । అతిచ్ఛన్దా వై సర్వాణి ఛన్దాగ్ంసి । సర్వైభి రేవైనం ఛందోభి రాదధాతి । వర్ష్మ వా ఏషా ఛందసాం । యదతిచ్ఛన్దాః। యదతిచ్ఛన్దసాదధాతి। వర్ష్మైవైనగ్ం సమానానాంకరోతి'' (బ్రా౧) ఇతి । హంసమంత్రస్యచ్ఛందోఽతి జగతీసాచ గాయత్ర్యాదీన్యల్ప ఛన్దాంస్యతిక్రమ్య వర్తత ఇతితస్యా అతిచ్ఛన్దస్త్వం, అత ఏవఛన్దసాం తత్రాన్తర్భావాత్సర్వ ఛన్దోరూపత్వం, తథాసత్యనయా రథ ఆహితేసతి సర్వైశ్ఛన్దోభిరాహితో భవతి । కించ ఏషాతిజగతీ సర్వేషాంఛందసాంశరీరం అత్రత్యైరక్షరైః కైశ్చిత్కస్యచిత్ కస్యచిచ్ఛన్దసః సమ్పాదయితుం శక్యత్వాత్, తథాసత్యనయా రథాధానే యజమానస్సర్వేషాం సమానానాం శరీరస్థానీయోభవతి ।

॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

"ఇంద్రేతిరథమాహృత్య మిత్రేత్యేతంయునక్తిహి।
విష్ణోస్త్రిభీరథంగత్వా మర్త్వారుహ్యప్రయాతిసః॥
ఆప్తంక్షత్రఇషుంముక్త్వా సంప్రదక్షిణమావ్రజేత్।
పశ్విత్యుపానహౌ ధృత్వా నమోభూమ్యభిమన్త్రణం॥
ఇయన్మణింరాజతంచో గృహ్ణాత్యౌదుంబరంమణిం।
యుజ్ఞ్సువర్ణంచాగ్నహుత్వా చతస్రోరథమోచనీః॥
హంసోరథంస్థాపయీత మన్త్రాఅష్టాదశేరితాః'' ఇతి॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాండేఽష్టమప్రపాఠకే పంచదశోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

మిత్రోఽసి వరుణోఽసి సమహం విశ్వైర్దేవైః క్షత్రస్యనాభిరసి క్షత్రస్యయోనిరసి స్యోనామాసీద సుషదామాసీద మాత్వాహిగ్ంసీన్మా మాహిగ్ంసీన్నిషసాద ధృతవ్రతో వరుణః పస్త్యాస్వా సామ్రాజ్యాయ సు

క్రతుర్బ్రహ్మా౩న్ త్వగ్ం రాజన్బ్రహ్మాసి సవితాసి సత్యసవో బ్రహ్మా౩న్ త్వగ్ం రాజన్బ్రహ్మాసీంద్రోఽసి సత్యౌజాః॥౧॥

బ్రహ్మా౩ఀత్వగ్ం రాజన్బ్రహ్మాసి మిత్రోఽసి సుశేవో బ్రహ్మా౩న్త్వగ్ం రాజన్బ్రహ్మాసి వరుణోసి సత్యధర్మేన్ద్రస్య వజ్రోఽసి వార్త్రఘ్నస్తేన మేఽరధ్య దిశోఽభ్యయగ్ం రాజాభూత్ సుశ్లోకాం౩సుమంగలాం౩సత్యరాజా౩ఀ। అపాం నప్త్రే స్వాహోర్జో నప్త్రే స్వాహాగ్నయే గృహపతయే స్వాహా॥౨॥

సత్యౌజాశ్చత్వారిగ్ంశచ్చ॥౧౬॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాండేఽష్టమప్రపాఠకే షోడశోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

పంచదశే దిగ్విజయోఽభిహితః। షోడశే విజయాదూర్ధ్వమాసన ఉపవిశ్యసర్వైస్సేవ్యత్వం వర్ణ్యతే। కల్పః। "మిత్రోఽసి" ఇతిదక్షిణం బాహుం యజమాన ఉపావహరతే "వరుణోఽసి" ఇతిసవ్యమితి। పూర్వం హిరణ్యవర్ణావుషసావితి మన్త్రేణయజమానస్య బాహూ ఉద్గృహీతౌ తయోరిదానీమధస్తాదుపావహరణముచ్యతే। హేదక్షిణ బాహో త్వం మిత్రోఽసి మిత్రవద్భోజనాదావిష్టార్థప్రాపకత్వాత్। హే వామబాహో త్వంవరుణోఽసి శౌచాదావనిష్టనివారకత్వాత్। కల్పః "సమహంవిశ్వైర్దేవైః" ఇతివైశ్వదేవ్యామిక్షాయాం హస్తావుపావహరత ఇతి। అహంసర్వైర్దేవైః సంగచ్ఛేయం। మిత్రశబ్దస్యసూర్యవాచిత్వాత్ తన్నామ్నావ్యవహృతస్య దక్షిణబాహోశ్చార-హోరూపత్వం। వరుణశబ్దస్యాంధకారవదావరకవాచిత్వాత్ తన్నామ్నావ్యవహృతస్య రాత్రిరూపత్వమితి వ్యాచష్టే "మిత్రోఽసి వరుణోఽసీత్యాహ। మైత్రంవాఅహః। వా

రుణీ రాత్రిః । అహోరాత్రాభ్యామేవైన ముపావ హరతి” (బ్రా౧కా। ౭ప్ర।౧౦అ) ఇతి । మిత్రావరుణయోరనేకదేవరూపత్వాత్సర్వదేవసంబంధిన్యామామిక్షాయాం మిత్రావరుణాత్మత్వేన నిరూపితయోర్హస్తయోరుపావహరణం యుక్తమిత్యే తద్దర్శయతి “మిత్రోఽసి వరుణోఽసీత్యాహ । మైత్రో వై దక్షిణః । వారుణస్సవ్యః । వైశ్వదేవ్యామిక్షా । స్వమేవైనా భాగధేయముపావహరతి” (బ్రా) ఇతి । విశ్వైర్దేవైరితి పదోచ్చారణేన తత్సంబంధినీనాం ప్రజానాం యజమానభోగ్యత్వం సమ్పద్యత ఇత్యభిప్రేత్య వ్యాచష్టే “సమహం విశ్వైర్దేవైరిత్యాహ । వైశ్వదేవ్యో వై ప్రజాః । తా ఏవాద్యాః కురుతే” (బ్రా) ఇతి । కల్పః । ఖాదిరీ మాసన్దీం ప్రతిష్ఠాప్య క్షత్రస్య నాభిరసీతి తస్యాం కృత్త్యధీవాస మాస్తృణాతి । కృత్త్యధీవాసం చర్మపటః । పాఠస్తు “క్షత్రస్య నాభిరసి క్షత్రస్య యోనిరసి” ఇతి। హే కృత్త్యధీవాస క్షత్రస్యోపవేశనాయ త్వం నాభివన్మధ్యస్థానమసి, మాతృవద్ధారకత్వేన క్షత్రస్య యోనిః కారణమసి । విధత్తే “క్షత్రస్య నాభిరసి క్షత్రస్య యోనిరసీత్యధీవాస మాస్తృణాతి సయోనిత్వాయ” (బ్రా) ఇతి। యోనిరసీతి చర్మపటస్య కారణత్వేన భావనయా సకారణత్వం క్షత్రస్య సమ్పద్యతే । కల్పః । “స్యోనామాసీద సుషదామాసీద” ఇతి। తామాసాద్య యజమానో “మా త్వా హిꣳసీన్మా మా హిꣳసీత్” ఇత్యుపవిశతీతి, హే మదీయ శరీర స్యోనాం సుఖకరీమేనామాసన్దీం ప్రత్యాసీద సమీపస్థం భవ, సుషదాం సుఖేనోపవేష్టుం యోగ్యామాసీద, ఇయమాసన్దీ త్వాం శరీరం మాహింసీత్ మామపి శరీరస్వామినం మాహింసీత్ । మన్త్రద్వయార్థస్య విస్పష్టతాం దర్శయతి । “స్యోనామాసీదసుషదామాసీదేత్యాహ । యథా యజురేవైతత్ । మా త్వా హిꣳసీన్మా మా హిꣳసీదిత్యాహాహిꣳసాయై” (బ్రా) ఇతి । కల్పః । నిషసాద ధృతవ్రత ఇత్యాసీన మనుమన్త్రయత ఇతి। పాఠస్తు “నిషసాద ధృతవ్రతో వరుణః పస్త్యాస్వా సామ్రాజ్యాయ సుక్రతుః” ఇతి । అయం యజమానో ధృతవ్రతః స్వీకృత యజ్ఞః వరుణోఽనిష్టనివారకో భూత్వా నిషసాద అస్యామాసన్ద్యాముపవివేశ ప

స్త్వాసు బహుషు వైరిగృహేషు ఆగత్య సామ్రాజ్యం కర్తుం సుక్రతుః శోభనసఙ్కల్పోభవతు । సామ్రాజ్యముద్దిశ్య సమ్యక్ సఙ్కల్ప సిద్ధమేవ దర్శయతి “నిషసాద ధృతవ్రతోవరుణః పస్త్యాస్వా సామ్రాజ్యాయ సుక్రతురిత్యాహ । సామ్రాజ్యమేవైనగ్ సుక్రతుంకరోతి” (బ్రా) ఇతి । కల్పః । తమృత్విజో రత్నినశ్చ సర్వతఃపర్యుపవిశన్తి పురస్తాదధ్వర్యుర్దక్షిణతో బ్రహ్మా పశ్చాద్ధోతోత్తరత ఉద్గాతా, ఉపవిష్టేషు బ్రహ్మ౩న్ ఓమిత్యధ్వర్యుం రాజా మన్త్రయతే త్వగ్ రాజన్ బ్రహ్మాసీతీతరః ప్రత్యాహైవం బ్రహ్మాణం హోతారముద్గాతారం చోత్తరోత్తరేణైతరే ప్రత్యాహురితి । ఏతేషామష్టానాం మన్త్రాణాం పాఠస్తు “బ్రహ్మ౩న్ త్వగ్ రాజన్ బ్రహ్మాసి సవితాసి సత్యసవో బ్రహ్మ౩న్ త్వగ్ రాజన్ బ్రహ్మాసీంద్రోఽసి సత్యౌజాః బ్రహ్మ౩న్ త్వగ్ రాజన్ బ్రహ్మాసి మిత్రోఽసి సుశేవో బ్రహ్మ౩న్ త్వగ్ రాజన్ బ్రహ్మాసి వరుణోఽసి సత్యధర్మా” ఇతి । దూరాదాహ్వాతుం ప్లుతిః, హే రాజన్ త్వమేవ బ్రహ్మాసి బ్రాహ్మణోఽసి నత్వహం, కుతః, యతః త్వమేవ సవితాసి బ్రాహ్మణధర్మాన్ పాలయన్నస్మాక మనుష్ఠానాయానుజ్ఞాతాసి, సత్యసవస్త్వ మమోఘానుజ్ఞః అతో బ్రాహ్మణవర్ణాశ్రమధర్మాణాం త్వదధీనత్వాత్ త్వమేవ బ్రహ్మా । తథా ఇంద్రోఽసి పరమైశ్వర్యవానసి, సత్యౌజా అమోఘవీర్యోఽసి । తథా మిత్రోఽసి శిష్టపరిపాలనాయ దేవనామాసి, సుశేవః సుష్ఠు సేవితుం యోగ్యోఽసి । తథా వరుణోఽసి అనిష్టనివారకోఽసి, సత్యధర్మా శాస్త్రధర్మయుక్తోఽసి । యథా లోకే పరరాష్ట్రం జిత్వా సమాగత్య సింహాసనే సమాసీనం రాజానముప ఉపవిష్టాః పురోహితాదయో బహుభిరాశీర్భిః స్తుతిభిశ్చ స్తువన్తి తద్వదత్రాపి సేవోపచారః క్రియతే । ఏతయాశీర్వాదరూపయా సేవయా బ్రాహ్మణేషు యత్ సామర్థ్యం శాపానుగ్రహరూపం తద్రాజని ప్రతిష్ఠాపితం భవతి । తదేతదభిప్రేత్య వాజసనేయినో బృహదారణ్యకే క్షత్రియ సృష్టిప్రస్తావే సమామనన్తి ‘క్షత్రాత్పరం నాస్తి తస్మాద్బ్రాహ్మణః క్షత్రియమధస్తాదుపాస్తే రాజసూయే క్షత్రఏవ తద్యశో దధాతి’ ఇతి । యథోక్తార్థపర

త్వేన మన్త్రాన్ వ్యాచష్టే “బ్రహ్మన్ త్వగ్ం రాజన్ బ్రహ్మాసి సవితాసి సత్యసవ ఇత్యాహ । సవితారమేవైనగ్ం సత్యసవం కరోతి । బ్రహ్మన్ త్వగ్ం రాజన్ బ్రహ్మాసీన్ద్రోఽసి సత్యౌజా ఇత్యాహ । ఇన్ద్రమేవైనగ్ం సత్యౌజసం కరోతి । బ్రహ్మన్ త్వగ్ం రాజన్ బ్రహ్మాసి మిత్రోఽసి సుశేవ ఇత్యాహ । మిత్రమేవైనగ్ం సుశేవం కరోతి । బ్రహ్మన్ త్వగ్ం రాజన్ బ్రహ్మాసి వరుణోఽసి సత్యధర్మేత్యాహ । వరుణమేవైనగ్ం సత్యధర్మాణం కరోతి” (బ్రా) ఇతి । సవితేన్ద్రమిత్ర ఇతి దేవతాపదానాముచ్చారణేన తద్దేవతాప్రియాణాం ఛన్దసాముచ్చారణం సమ్పద్యత ఇతి దర్శయతి “సవితాసి సత్య సవ ఇత్యాహ । గాయత్రీమేవైతేనాభివ్యాహరతి । ఇన్ద్రోఽసి సత్యౌజా ఇత్యాహ । త్రిష్టుభమేవైతేనాభి వ్యాహరతి । మిత్రోఽసి సుశేవ ఇత్యాహ । జగతీమేవైతే నాభి వ్యాహరతి । సత్యమేతా దేవతాః । సత్యమేతాని ఛన్దాగ్ంసి । సత్యమేవావరున్ధే” (బ్రా) ఇతి । ఏతా ఇంద్రాదయో దేవతాః సత్యం పాలయన్తి ఏతాని గాయత్ర్యాది ఛన్దాంసి చ సత్యమమోఘం ఫలం ప్రయచ్ఛన్తి, అత ఉభయోః సత్యరూపత్వాత్ ఇన్ద్రాది పదోచ్చారణేన గాయత్ర్యాద్యుచ్చారణసిద్ధిః, తేన యజమానః సత్యవాదిత్వమేవ సర్వతస్సంపాదయతి । వరుణపదోచ్చారణేనానుష్టు బుచ్చారణసిద్ధిం దర్శయతి “వరుణోఽసి సత్యధర్మేత్యాహ । అనుష్టుభమేవైతేనాభివ్యాహరతి । సత్యానృతే వా అనుష్టుప్ । సత్యానృతే వరుణః । సత్యానృతే ఏవావరున్ధే” (బ్రా) ఇతి । విశ్వో దేవస్య నేతురిత్యస్యామనుష్టుభి ప్రథమపాదః సప్తాక్షర ఇత్యనృతత్వం, ఉత్తరే త్రయః పాదా అష్టాక్షరా ఇతి సత్యత్వం । ఏతచ్చ ఏకస్మాదక్షరాదనాప్తం ప్రథమం పదమిత్యాది బ్రాహ్మణేనైవ దర్శితం । వరుణోఽపి క్వచిదనిష్టకారిత్వాదనృతరూపః క్వచిత్తన్నివర్తకత్వాత్ సత్యరూపః, ఏతచ్చ వరుణో వా ఏతం గృహ్ణాతి । యోఽశ్వం ప్రతిగృహ్ణాతి । యావతోఽశ్వాన్ ప్రతిగృహ్ణీయాత్ । తావతో వారుణాంచతుష్కపాలాన్ నిర్వపేత్ । వరుణమేవ స్వేన భాగధేయేనోపధావతి । స ఏవైనం వరుణపాశాన్ముంచతీత్యాదిషు బ్రాహ్మణేషు స్పష్టం ద్రష్టవ్యం ।

అత ఉభయరూపత్వసామ్యాద్వరుణపదోచ్చారణేనానుష్టుబుచ్చారితా భవతి। తేనచ యజమానోఽనృతం త్యక్తుం సత్యం వక్తుంచ సమర్థత్వాత్ సత్యానృతే స్వాధీనే కరోతి। వేదనం ప్రశంసతి। “నైనగ్ం సత్యానృతే ఉదితే హిగ్ంస్తః। య ఏవం వేద” (బ్రా) ఇతి। కల్పః। ఇన్ద్రస్య వజ్రోఽసీతి స్ఫ్యం బ్రహ్మా రాజ్ఞే ప్రయచ్ఛతీతి। పాఠస్తు “ఇంద్రస్య వజ్రోఽసి వార్త్రఘ్నస్తేన మేరధ్య” ఇతి। హే స్ఫ్య వజ్రతృతీయాంశత్వాత్త్వం వజ్రోఽసి। స్ఫ్యస్తృతీయమితి శ్రుతేః। యతో విరోధిఘాతిత్వం తేన కారణేన మే మదర్థం రధ్య ద్యూతస్థానపరిలేఖనరూపం కార్యం సాధయ। విధత్తే “ఇంద్రస్య వజ్రోఽసి వార్త్రఘ్న ఇతి స్ఫ్యం ప్రయచ్ఛతి। వజ్రో వై స్ఫ్యః। వజ్రేణైవాస్మా అవరపరగ్ం రన్ధయతి। ఏవగ్ంహి తచ్ఛ్రేయః। యదస్మా ఏతే రధ్యేయుః” (బ్రా) ఇతి। రధ్యేత్యుచ్చారణేనాస్మై యజమానాయావరం పరంచాపేక్షితం సర్వకార్యం రంధయతి సాధయతి। యద్యపి యజమానార్థమేతే కార్యస శేషా రధ్యేయుస్సిధ్యేయు రేవం సతి శ్రేయో హి తత్ప్రశస్తతరం ఖలు। “కల్పః। దిశోఽభ్యయగ్ంరాజాభూత్” ఇతి పంచాక్షాన్రాజ్ఞే ప్రయచ్ఛతీతి। అయం యజమాన ఊర్ధ్వదిక్సహితాః పంచదిశోఽభిలక్ష్య రాజాభూత్। విధత్తే “దిశోభ్యయగ్ం రాజాభూదితి పంచాక్షాన్ప్రయచ్ఛతి। ఏతే వై సర్వేఽయాః। అపరాజాయినమేవైనం కరోతి” ఇతి। అక్షా గకపర్దకాస్సువర్ణనిర్మితాః, విభీతకఫలాని సౌవర్ణానీత్యేకే, తేచాక్షా ద్యూతస్థానే నివపనీయాః। తథాచాపస్తంబేన దర్శితం ‘అక్షావాపోఽధిదేవనముద్ధత్యావోక్ష్యాక్షాన్నివపేత్ సౌవర్ణాన్ పరశ్శతాన్ పరస్సహస్రాన్ వా’ ఇతి। తేభ్యః పంచాక్షాను గృహ్యాజితవానయం రాజేత్యభిప్రాయేణ తస్మై రాజ్ఞే దద్యాదేవ పంచాక్షా అయాస్సర్వేసమ్పద్యన్తే। అయశబ్దోఽక్షవాచీ, పంచదిగ్వర్త్యక్షాభిప్రాయేణ పంచాక్షాణాం దత్తత్వాత్ రాశిస్థాస్సర్వేఽప్యక్షా దత్తా భవన్తి, తథా సత్యేనం యజమానమపరాజాయినం కదాచిదపి పరాజయరహితమేవ కరోతి। విధత్తే “ఓదనముద్బ్రవతే। పరమేష్ఠీ వా ఏషః। యదోదనః। పరమామేవైనగ్ం శ్రియంగమయతి” (బ్రా) ఇతి। అధిదేవ

అత ఉభయరూపత్వసామ్యాద్వరుణపదోచ్చారణేనానుష్టుబుచ్చారితా భవతి। తేనచ యజమానోఽనృతం త్యక్తుం సత్యం వక్తుంచ సమర్థత్వాత్ సత్యానృతే స్వాధీనే కరోతి। వేదనం ప్రశంసతి। “నైనగ్ం సత్యానృతే ఉదితే హిగ్ంస్తః। య ఏవం వేద” (బ్రా) ఇతి। కల్పః। ఇన్ద్రస్య వజ్రోఽసీతి స్ఫ్యం బ్రహ్మా రాజ్ఞే ప్రయచ్ఛతీతి। పాఠస్తు “ఇంద్రస్య వజ్రోఽసి వార్త్రఘ్నస్తేన మే రధ్య” ఇతి। హే స్ఫ్య వజ్రతృతీయాంశత్వాత్త్వం వజ్రోఽసి। స్ఫ్యస్తృతీయమితి శ్రుతేః। యతో విరోధిఘాతిత్వం తేన కారణేన మే మదర్థం రధ్య ద్యూతస్థానపరిలేఖనరూపం కార్యం సాధయ। విధత్తే “ఇంద్రస్య వజ్రోఽసి వార్త్రఘ్న ఇతి స్ఫ్యం ప్రయచ్ఛతి। వజ్రో వై స్ఫ్యః। వజ్రేణైవాస్మా అవరపరగ్ం రన్ధయతి। ఏవగ్ం హి తచ్ఛ్రేయః। యదస్మా ఏతేరధ్యేయుః” (బ్రా) ఇతి। రధ్యేత్యుచ్చారణేనాస్మై యజమానాయావరం పరంచాపేక్షితం సర్వకార్యం రంధయతి సాధయతి। యద్యది యజమానాయైతే కార్యసశేషా రధ్యేయుస్సిధ్యేయురేవం సతి శ్రేయో హి తత్ప్రశస్తతరం ఖలు। “కల్పః। దిశోఽభ్యయగ్ం రాజాభూత్” ఇతి పంచాక్షాన్రాజ్ఞే ప్రయచ్ఛతీతి। అయం యజమాన ఊర్ధ్వదిక్సహితాః పంచదిశోఽభిలక్ష్య రాజాభూత్। విధత్తే “దిశోఽభ్యయగ్ం రాజాభూదితి పంచాక్షాన్ప్రయచ్ఛతి। ఏతే వై సర్వేఽయాః। అపరాజాయినమేవైనం కరోతి” ఇతి। అక్షాగ్లికపర్దకాస్సువర్ణనిర్మితాః, విభీతకఫలాని సౌవర్ణానీత్యేకే, తే చాక్షా ద్యూతస్థానే నివపనీయాః। తథా చాపస్తంబేన దర్శితం ‘అక్షావాపోఽధిదేవనముద్ధత్యావోక్ష్యాక్షాన్నివపేత్ సౌవర్ణాన్ పరశ్శతాన్ పరస్సహస్రాన్ వా’ ఇతి। తేభ్యః పంచాక్షాను గృహ్యాజితవానయం రాజేత్యభిప్రాయేణ తస్మై రాజ్ఞే దద్యాదేవ పంచాక్షా అయాస్సర్వే సమ్పద్యన్తే। అయశబ్దోఽక్షవాచీ, పంచదిగ్వర్త్యక్షాభిప్రాయేణ పంచాక్షాణాం దత్తత్వాత్ రాశిస్థాస్సర్వేప్యక్షా దత్తా భవన్తి, తథా సత్యేనం యజమానమపరాజాయినం కదాచిదపి పరాజయరహితమేవ కరోతి। విధత్తే “ఓదనముద్బ్రవతే। పరమేష్ఠీ వా ఏషః। యదోదనః। పరమామేవైనగ్ం శ్రియంగమయతి” (బ్రా) ఇతి। అధిదేవ

న కాలే ఓదనం పణత్వేన సర్వే పరస్పరం బ్రూయుః, అన్నాద్ధ్యేవ ప్రజాః ప్రజాయన్త ఇతి శ్రుతేరోదనః పరమేష్ఠిరూపః,తథా సత్యోదన పణ ప్రతిజ్ఞయా పరమాం శ్రియం యజమానః ప్రాప్నోతి । కల్పః । మఙ్గల్యనామ్నో రాజా హ్వాయతి "సుశ్లోకాం౩" ఇతి సంగ్రహీతారం "సుమంగలాం౩" ఇతి భాగదుఘం "సత్యరాజా౩న్" ఇతి క్షత్తారమితి । శోభనః శ్లోకః స్తుతిర్యస్యాసౌ సుశ్లోకః,కోశాధ్యక్షోఽశ్వప్రగ్రహధారీ వా తౌ ఉభావపి స్వస్వకార్యం సమ్యగనుతిష్ఠన్తౌ శోభనస్తుతి యుక్తౌ భవతః । శోభనం మఙ్గళం మర్యాదానుల్లఙ్ఘనేన ప్రజాభ్యః కరాదానరూపం యస్య భాగదుఘస్యాసోఽయం సుమఙ్గళః । సత్యస్యావశ్యం భావినోఽన్నస్య పురరక్షణస్య స్వామీ క్షత్తా సత్యరాజా । ఏతేషాం సమ్బోధనాని ప్లుతయశ్చ దూరాదాహ్వానార్థాః । ద్వయోస్సానునాసికత్వం సామ్ప్రదాయికం । స్వకీయాన్ సఙ్గ్రహీత్రాదయః సుశ్లోకాదయో భూయాసురిత్యేవ మాశీః పరతయా వ్యాచష్టే "సుశ్లోకాం౩ సుమఙ్గలాం౩ సత్యరాజా౩ నిత్యాహ । ఆశిష మేవైతా మాశాస్తే" (బ్రా) ఇతి । విధత్తే "శౌనశ్శేప మాఖ్యాపయతే । వరుణపాశాదేవైనం ముఞ్చతి" (బ్రా) ఇతి । శునశ్శేపేన దృష్టం శస్త్రం శౌనశ్శేపం, తదధ్వర్యుర్హోతారం వాచయేత్ తేనయజమానం వరుణపాశాన్మోచయతీతి । తత్ర ఋక్సఙ్ఖ్యాం విధత్తే "పరశ్శతం భవతి। శతాయుర్వై పురుషశ్శతేన్ద్రియః।ఆయుష్యేవేన్ద్రియే ప్రతితిష్ఠతి" ఇతి।పరశ్శతం శతాదధికం। ఋక్సఙ్ఖ్యా చాపస్తమ్బేన స్పష్టీకృతా,'శౌనశ్శేపమాఖ్యాపయతే ఋచో గాథామిశ్రాః పరశ్శతా పరస్సహస్రా వా' ఇతి । విధత్తే "మారుతస్యైకవింశతి కపాలస్య వైశ్వదేవ్యై చామిక్షాయా అగ్నయే స్విష్టకృతే సమవద్యతి, దేవతాభిరేవైన ముభయతః పరిగృహ్ణాతి" (బ్రా) ఇతి । సమవద్యతి సమస్యైకీకృత్యావద్యేత్ । తేనోభయతః కర్మద్వయేఽవస్థితాభిర్దేవతాభిరేవైనం యజమానముభయోః పార్శ్వయోః పాలితవాన్ భవతి । కల్పః । అవభృథేన ప్రచర్య "అపాంనప్త్రే స్వాహా" ఇత్యప్సు జుహోతి "ఊర్జో నప్త్రే స్వాహా" ఇత్యన్తరా దర్భస్తమ్బే ష్ఠాజ్ఞా వల్మీకవపాయాం

వాహుత్వా "అగ్నయే గృహపతయే స్వాహా" ఇతి ప్రత్యేత్య గార్హపత్యే జుహుత్వేతి । అపాం నప్త్రే నపాతయిత్రే । వినాశమకుర్వతే వహ్నయే, న ఖల్వగ్నిరపో నాశయతి కిన్తూత్పాదయతి, అగ్నేరాప ఇతి సృష్టిప్రకరణే శ్రవణాత్ । ఊర్జో బలస్య నపాత ఇత్యేవ వహ్నయే ఊర్జో నప్త్రే, ఉదరాగ్నినా భుక్తేన్నే జీర్ణే సతి బలం వర్ధతే న తద్వినాశ్యతే। విధత్తే "అపాం నప్త్రే స్వాహోర్జో నప్త్రే స్వాహాగ్నయే గృహపతయే స్వాహేతి త్రీన ఆహుతీర్జుహోతి । త్రయ ఇమే లోకాః । ఏష్వేవ లోకేషు ప్రతితిష్ఠతి" (బ్రా) ఇతి।

॥ ॥అత్రవినియోగసఙ్గ్రహః॥ ॥

"బాహూ అధో హరేద్వాభ్యాం మిత్రేతి వరుణేతి చ।
స్వామ్యుపాహృత్య బాహూ సం వైశ్వదేవ్యాం ప్రసాదయేత్॥
తత్రాసన్ద్యాం తు ఖాదిర్యాం కృత్యధీవాససంస్తృతిః।
స్యోనా స్వామీ సమాగత్య మా త్వా తత్రోపసీదతి॥
నిషోపవిష్టం సమ్మన్త్ర్య బ్రహ్మన్నిత్యధ్వర్యురీరయేత్।
ప్రత్యాహాసోఽపి త్వమితి బ్రహ్మోహ్వాతా చ సామగః॥
రాజ్ఞోక్తా ఉత్తరం ప్రాహు రిన్ద్రః స్ఫ్యం స్వామినేఽర్పయేత్।
దిశోఽభ్యాదాపయేత్పృచ్ఛ్య సుశ్లోకా ఇతి చ క్రమాత్ *॥
సఙ్గ్రహీతా భాగదుఘః క్షత్తా చాహూయతే త్రిభిః।
అపాం జుహోత్యప్సు దర్భే గార్హపత్యే త్రిభిః క్రమాత్॥
అనువాకే షోడశేఽస్మిన్ త్రయోవింశతిరీరితాః" ॥ఇతి॥

అథ మీమాంసా.

॥ ॥తృతీయాధ్యాయస్య తృతీయపాదే చిన్తితం॥ ॥

"రాజసూయేఽభిషేచాఖ్యే యాగే యే దేవనాదయః।
తచ్ఛేషాస్తేఽఖిలార్థా వా తచ్ఛేషాస్తస్య సన్నిధేః॥

* దిశోఽభ్యన్విచ్ఛ రాజైభ్యో దద్యాత్ సుశ్లోకఈరిత ఇతి కాశీపాఠః

రాజసూయకథంభావానువృత్తేస్సర్వశేషతా।
కల్ప్యైకాంతాభిషేచస్య ప్రక్రియాప్రబలాత్తతః"॥

రాజసూయే పశ్విష్టిసోమయాగా బహవః ప్రధానభూతాః తత్రాభిషేచనీయాఖ్యః కశ్చిత్సోమయాగః తత్సన్నిధౌ దేవనాదయః శ్రూయన్తే 'అక్షైర్దీవ్యతి రాజన్యం జినాతి శౌనశ్శేప మాఖ్యాపయతే' ఇతి। జినాతి జయతి। బహ్వృచబ్రాహ్మణే సమామ్నాతం శునశ్శేప విషయముపాఖ్యానం శౌనశ్శేపం। తత్రసన్నిధిబలాద్దేవనాదయోఽభిషేచనీయాఙ్గమితిచేన్నైవం। రాజసూయస్య కథంభావాకాఙ్క్షాయా మనువృత్తాయాం విహితా దేవనాదయః ప్రకరణేన రాజసూయశేషాః రాజసూయశ్చ బహుయాగాత్మక ఇత్యత్ర సర్వశేషత్వం। నచాభిషేచనీయస్య కాచిదాకాఙ్క్షా దేవనాదిష్వస్తి జ్యోతిష్టోమవికృతిత్వేనాతిదిష్టైః ప్రాకృతాఙ్గైరేవ తదాకాఙ్క్షానివృత్తేః। సన్నిహితవిధిబలాదాకాఙ్క్షోత్థాప్యత ఇతిచేత్। అత ఏవాకాఙ్క్షా రూపస్యావాన్తరప్రకరణస్యాదౌ పరికల్ప్య తద్ద్వారా వాక్య లిఙ్గశ్రుతి కల్పనయా సన్నిధిర్విప్రకృష్యతే రాజసూయాకాఙ్క్షా రూపస్తు మహాప్రకరణం క్లృప్తత్వాదేకయా కక్ష్యయా సన్నికృష్యతే। తస్మాత్ప్రకరణేన సన్నిధిబాధాత్ సర్వశేషా దేవనాదయః।

॥ ॥పఞ్చమాధ్యాయస్య ద్వితీయపాదే చిన్తితం॥ ॥

"అభిషేచ్య ప్రాకృతాఙ్గ సమాప్తౌ దేవనాదికం।
మధ్యే వా పూర్వవత్సర్వ సమాప్తౌ దేవనాదయః॥
అభిషేకోఽపకృష్టోస్మాత్ పూర్వే ప్రత్యక్షపాఠతః।
దేవనాద్యాస్తతో మధ్యే మాహేన్ద్రస్తోత్రతః పురా"॥

రాజసూయే సోమయాగస్యాభిషేచనీయస్య సన్నిధౌ దేవనశౌనశ్శేపోపాఖ్యానాభిషేకాః క్రమేణామ్నాతాః' తత్రాభిషేచనీయే చోదకప్రాప్త మఙ్గజాతం నారిష్టన్యాయేన ప్రథమం సమ్పాద్య పశ్చాద్దేవనాదయః కార్యా ఇతి ప్రాప్తే బ్రూమహే। మాహేన్ద్రస్య స్తోత్రం ప్రత్యభిషిచ్యత ఇతి వాక్యేన తస్య సోమయాగస్య మధ్యేఽభిషేకోఽపకృష్టః। అభిషేకా

త్పూర్వభావిత్వం విదేవనాదీనాం ప్రత్యక్షపాఠప్రాప్తం, తతో మాహేంద్రస్తోత్రాదపి పూర్వస్మిన్కాలే ప్రయాజాఘారవత్ విదేవనాదీనామపకర్షః కర్తవ్యః।

॥ ॥చతుర్థాధ్యాయస్య చతుర్థపాదే చిన్తితం॥ ॥

" ఏకస్యైవాభిషేచ్యస్య తదఙ్గంనిష్ఫలస్యవా।
రాజసూయస్యాపకర్షా దాద్యఃప్రక్రియయోత్తరః"॥

యదేతద్దేవనాదికమఙ్గమిత్యుక్తం తదేతదభిషేచనీయస్య సోమయాగస్యైకస్యైవాఙ్గం। కుతః, అపకర్షాత్। యద్యప్యభిషేచనీయ విధేరూర్ధ్వంతత్సన్నిధౌ దేవనాదయ ఆమ్నాతాస్తథాప్యభిషేచనీయ మధ్యేతేఽపకృష్యన్తే। మాహేన్ద్రస్య స్తోత్రంప్రత్యభిషిచ్యత ఇతి వాక్యేన రాజ్ఞో యజమానస్యాభిషేకో మాధ్యన్దినసవనే స్తోత్రకాలేఽపకృష్యతే తస్మిన్నపకృష్టేసతి తతః పూర్వమామ్నాతానాం విదేవనాదీనామర్థసిద్ధోఽపకర్షః। తతో మాహేన్ద్రస్తోత్రాదివత్ అభిషేచనీయప్రయోగాన్తః పాతిత్వాద్దేవనాదిక మభిషేచనీయస్యైవాఙ్గమితి ప్రాప్తేబ్రూమః। కిం తదఙ్గత్వే సన్నిధిః ప్రమాణం, కిం వా ప్రయోగపరికల్పిత మవాన్తర ప్రకరణముభయథాపి ప్రత్యక్షస్య మహాప్రకరణస్య ప్రబలత్వాద్దేవనాదికం రాజసూయస్యాఙ్గం। రాజసూయశబ్దశ్చానుమత్యాదీన్ సర్వాన్యాగానభిధత్తే తస్మాత్ సర్వేషామేతదఙ్గం, అనుష్ఠానన్తు రాజసూయమధ్యే క్వచిదపేక్షితమితి వచనబలాదభిషేచనీయ గతమాహేన్ద్రస్తోత్రకాలే తదనుష్ఠీయతే॥*॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డేఽష్టమప్రపాఠకే షోడశోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా,

ఆగ్నేయమష్టాకపాలం నిర్వపతి హిరణ్యం దక్షిణా సారస్వతం చరుం వత్సతరీ దక్షిణా సావిత్రం ద్వాదశకపాల ముపధ్వస్తో దక్షిణా

పౌష్ణం చరుగ్ం శ్యామో దక్షిణా బార్హస్పత్యం చరుగ్ం శితిపృష్ఠో ద
క్షిణైన్ద్ర మేకాదశకపాల మృషభో దక్షిణా వారుణం దశకపాలం మ
హానిరష్టో దక్షిణా సౌమ్యం చరుం బభ్రుర్దక్షిణా త్వాష్ట్ర మష్టాకపాలగ్ం
శుణ్ఠో దక్షిణా వైష్ణవం త్రికపాలం వామనో దక్షిణా॥౧॥

ఆగ్నేయగ్ం హిరణ్యగ్ం సారస్వతం ద్విచత్వారిగ్ంశత్॥౧౭॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డేఽష్టమప్రపాఠకే సప్తద
శోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

షోడశేజితవతో రాజ్ఞ ఇతరసేవ్యత్వరూప ఉపచారో వర్ణితః। స
ప్తదశే సంసృప్యహవీంషి దశసఙ్ఖ్యాకాని విధీయన్తే “ఆగ్నేయమష్టాకపా
లం నిర్వపతి హిరణ్యం దక్షిణా సారస్వతం చరుం వత్సతరీ దక్షిణా సా
విత్రం ద్వాదశకపాలముపధ్వస్తో దక్షిణా పౌష్ణం చరుగ్ం శ్యామో దక్షి
ణా బార్హస్పత్యంచరుగ్ం శితిపృష్ఠో దక్షిణైన్ద్రమేకాదశకపాల మృషభో
దక్షిణా వారుణం దశకపాలం మహానిరష్టో దక్షిణాసౌమ్యంచరుం బభ్రు
ర్దక్షిణా త్వాష్ట్రమష్టాకపాలగ్ం శుణ్ఠో దక్షిణా వైష్ణవంత్రికపాలం వా
మనో దక్షిణా” ఇతి। ఉపరతస్తనపానా వత్సతరీ। శుక్లకాయ శ్శుణ్ఠః।
తాన్యేతాని హవీంషి ప్రశంసతి “వరుణస్య సుషువాణస్య దశధేన్ద్రి
యంవీర్యం పరాపతత్। తత్సగ్ంసృద్భిరను సమసర్పత్। తత్సగ్ంసృపా
గ్ం సగ్ంసృప్త్వం। అగ్నినాదేవేన ప్రథమేఽహన్ననుప్రాయుఙ్క్త। సర
స్వత్యావాచా ద్వితీయే। సవిత్రాప్రసవేన తృతీయే। పూష్ణాపశుభిశ్చతు
ర్థే। బృహస్పతినాబ్రహ్మణా పఞ్చమే। ఇన్ద్రేణదేవేనషష్ఠే। వరుణేనస్వ
యా దేవతయా సప్తమే। సోమేనరాజ్ఞాష్టమే। త్వష్ట్రారూపేణ నవమే।
విష్ణునాయజ్ఞేనాప్నోత్। యత్సగ్ంసృపో భవన్తి। ఇన్ద్రియమేవ తద్వీర్యం
యజమానఆప్నోతి” (బ్రా౧కా౮ప్ర౧అ) ఇతి। సుషువాణస్య సుష్టుసో

మనాభిషేచనీయకర్మణి అభిషుతవతో వరుణస్యేన్ద్రియం సామర్థ్యం దశధాభూత్వా పరాపతత్ వినష్టం, సచ వరుణః తదిన్ద్రియం సంసృప్యాభిహితైః యథోక్త హవిర్భిరనుక్రమేణ సమ్యక్ ప్రాప్తవాన్ । సమ్యక్ సృప్యతే ప్రాప్యతే వీర్యమాభిరగ్న్యాదిభి ర్దేవతాభిరితి సంసృపో దేవతాస్తాసాం హవీంష్యపి తన్నామకాని । స వరుణః ప్రథమేఽహని దేవేన ద్యోతనాత్మకేనాగ్నినా సహాష్టాకపాలం ప్రాయుఙ్క్త ఆగ్నేయమష్టాకపాలం నిరవపదిత్యర్థః। ద్వితీయేఽహని వాగ్రూపయా సరస్వత్యా చరుంనిరవపత్ । తృతీయే ప్రసవకారణేన సవిత్రా సహద్వాదశకపాలం నిరవపత్। చతుర్థే పశుభిరుపలక్షితేన పూష్ణాసహ చరుం నిరవపత్ । పఞ్చమే బ్రాహ్మణాభిమానినా బృహస్పతినా సహ చరుం నిరవపత్ । షష్ఠే ద్యోతనాత్మకేనేన్ద్రేణ సహ ఏకాదశకపాలం నిరవపత్ । సప్తమే స్వకీయ దేవతారూపేణాతీత కల్పగత వరుణేన సహ దశకపాలంనిరవపత్ । అష్టమే రాజ్ఞా యజమానేన సోమేనసహ చరుంనిరవపత్ । నవమే రూపవతా త్వష్ట్రాసహాష్టాకపాలం నిరవపత్ । దశమే యజ్ఞరూపేణ విష్ణునా సహ త్రికపాలం నిరుప్య తదిన్ద్రియమాప్నోత్ ।యది యజమానస్యాపి సంసృపో యాగా భవేయుస్తదాసౌ యజమాన ఇన్ద్రియసామర్థ్యం ప్రాప్నోతీతి । ఉత్పత్తి విధిభిర్విహితానాం సంసృపామనేనార్థవాదేన భిన్నదినానుష్ఠాన విధిరున్నేయః । అన్యంప్రకారవిశేషం విధత్తే "పూర్వాంపూర్వాం వేదిమ్భవతి । ఇన్ద్రియస్య వీర్యస్యావరుద్ధ్యై" (బ్రా) ఇతి । పూర్వాం పూర్వదిగ్గతాం దిన భేదేన బహువేదిత్వ ద్యోతనార్థా వీప్సా । తత్ప్రకారశ్చాపస్తమ్బేన స్పష్టీకృతః 'శ్వోభూతే పరేణ సౌమిక దేవయజనం దశభిస్సప్తభిర్వా సంసృపాం హవిర్భిర్యజత ఆగ్నేయమష్టాకపాలమితి పూర్వంపూర్వం దేవ యజనమధ్యవస్యతి, * యత్ర పూర్వస్యాహవనీయస్తత్రోత్తరస్య గార్హపత్య ఉత్తమాయాః ప్రాగ్వంశ ఆహవనీయో బహిర్గార్హపత్య' ఇతి । అష్టమనవమదశమానాం హవిషాం స్వస్వదినేషు కఞ్చిత్కాలవిశేషం విధత్తే

* యత్రపూర్వ ఆహవనీయస్తత్రోత్తరో గార్హపత్య ఇతిపై.

“పురస్తాదుపసదాగ్ం సౌమ్యేన ప్రచరతి। సోమో వై రేతోధాః। రేత ఏవ తద్దధాతి। అన్తరా త్వాష్ట్రేణ। రేత ఏవ హితం త్వష్టా రూపాణి వికరోతి। ఉపరిష్టాద్వైష్ణవేన। యజ్ఞో వై విష్ణుః। యజ్ఞ ఏవాన్తతః ప్రతితిష్ఠతి” (బ్రా) ఇతి। అభిషేచనీయాత్ సోమయాగాదూర్ధ్వం దశపేయః సోమయాగః కర్తవ్యః। తస్య చ సంసృప్సంజ్ఞకాన్ హవీంషి సప్తమేహాని ఏకాదీక్షాకర్తవ్యా, తత ఊర్ధ్వం త్రిషు దినేషు ఉపసదః కర్తవ్యాః, తత్ర ప్రథమోపసద్దినే ఉపసద్యాగాత్ పూర్వం సౌమ్యాఖ్యేన సంసృపాష్టమహవిషా ప్రచరేత్, మధ్యమోపసద్దినే పౌర్వాహ్ణికాపరాహ్ణికోపసదోర్మధ్యే త్వాష్ట్రేణ నవమహవిషా ప్రచరేత్, తృతీయోపసద్దినే పౌర్వాహ్ణికాపరాహ్ణికోపసదావనుష్ఠాయోపరిష్టాద్వైష్ణవేన దశమహవిషా ప్రచరేత్, సోమస్య రేతోధారణహేతుత్వాత్ ప్రథమతస్తత్ప్రయోగే యజమానో రేతో దధాతి, తతః త్వష్టుః ప్రయోగే సతి ధృతం రేతోఽవష్టభ్య త్వష్టా రూపాణి వివిధాని కరోతి, విష్ణోర్యజ్ఞరూపత్వాదన్తే తద్ధవిః ప్రయోగే సతి యజమానో రాజసూయాదూర్ధ్వమపి యజ్ఞానుష్ఠాన ఏవ ప్రతిష్ఠితో భవతి। దశపేయతన్త్రమధ్యే త్రయాణాం హవిషామనుష్ఠానమాపస్తమ్బేన స్పష్టీకృతం ‘అపరాహ్ణే దశపేయస్య తన్త్రం ప్రక్రమయతి’ ఇత్యుపక్రమ్యైవం పఠ్యతే ‘ఏకాదీక్షా తిస్ర ఉపసదః పురస్తాదుపసదాగ్ం సౌమ్యం చరుం నిర్వపతి అన్తరా త్వాష్ట్రమష్టాకపాలముపరిష్టాద్వైష్ణవం త్రికపాలం’ ఇతి।

అథ మీమాంసా.

॥ ॥చతుర్థాధ్యాయస్య చతుర్థపాదే చిన్తితమ్॥ ॥

“కింపురస్తాదుపసదాం సౌమ్యేన ప్రచరేదితి।
అఙ్గాఙ్గిభావగీకాలో వా వాక్యాదాద్యగ్రప్రతీయతే॥
పురస్తాదితి కాలోఽత్ర భావీ కాలవిధిస్తతః।
నాఙ్గం కస్యాపి సౌమ్యాది ప్రధానమితరేష్టివత్”॥

రాజసూయే సంసృప్సంజ్ఞకాన్యాగ్నేయాష్టాకపాలాదీని దశహవీంష్యామ్నాతాని, తేష్వష్టమనవమదశమాని సౌమ్యత్వాష్ట్రవైష్ణవాని

తద్విషయమిదం వాక్య మామ్నాయతే 'పురస్తాదుపసదాగ్ం సౌమ్యేన ప్రచరతి అన్తరా త్వాష్ట్రేణోపరిష్టాద్వైష్ణవేన' ఇతి। యోఽయం రాజసూయే సోమయాగః తస్మిన్నుపదిష్టానా ముపసదామాదిమధ్యావసానేషు సౌమ్యాదీనాం త్రయాణామనుష్ఠానమనేన వాక్యేన చోద్యతే, తతో వాక్యాత్ సౌమ్యాదీని ఉపసదా మఙ్గానీతిప్రాప్తే బ్రూమః।ఉపసదామితి షష్ఠ్యాః కాలవాచినా పురస్తాదితిశబ్దేనాన్వయాత్ సౌమ్యాదీనాం కాలవిశేషసమ్బన్ధపర మిదంవాక్యం నత్వఙ్గాఙ్గిభావపరం, తతో నకస్యాప్యఙ్గం సౌమ్యాదికం కిన్త్వానుమత్యాదివత్ప్రధానం॥ * ॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాండేఽష్టమప్రపాఠకే సప్తదశోఽనువాకః॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

సద్యో దీక్షయన్తి సద్యః సోమం క్రీణన్తి పుణ్డరిస్రజాం ప్రయచ్ఛతి దశభిర్వత్సతరైః సోమం క్రీణాతి దశపేయో భవతి శతంబ్రాహ్మణాః పిబన్తి సప్తదశగ్ం స్తోత్రం భవతి ప్రాకాశావధ్వర్యవే దదాతి స్రజముద్గాత్రే రుక్మగ్ం హోత్రేఽశ్వం ప్రస్తోతృ ప్రతిహర్తృభ్యాం ద్వాదశ ప్రష్ఠౌహీర్బ్రహ్మణే వశాం మైత్రావరుణాయ ఋషభం బ్రాహ్మణాచ్ఛగ్ంసినే వాససీ నేష్టాపోతృభ్యాగ్ం స్థూరి యవాచిత మచ్ఛావాకాయాఽనడ్వాహ మగ్నీధే భార్గవో హోతా భవతి శ్రాయన్తీయం బ్రహ్మ సామం భవతి వారవన్తీయ మగ్నిష్టోమ సామగ్ం సారస్వతీ రపో గృహ్ణాతి॥౧॥

వారవన్తీయం చత్వారి చ॥౧౮॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డేఽష్టమ ప్రపాఠకేఽష్టాదశోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

సప్తదశేసంసృపాం హవీంష్యుక్తాని। అష్టాదశే దశపేయ ఉచ్యతే। తత్ర దీక్షాసోమక్రయయో శ్చోదకప్రాప్తం దినభేద మపవదితుం విధత్తే “సద్యోదీక్షయన్తి సద్యస్సోమంక్రీణన్తి” ఇతి। ప్రకృతౌ “అప్సుస్నాత్వా పోఽశ్నాతి” ఇతి యద్విహితం తదపవదితుం విధత్తే “పుణ్డరిస్రజాం ప్రయచ్ఛతి” ఇతి। తదేతత్సూత్రకారః స్పష్టీచకార ‘అపోదీక్షాయాః స్థానే ద్వాదశపుణ్డరీకాం స్రజంప్రతిముఞ్చతే’ ఇతి। ప్రతిమోచయేదిత్యర్థః। తదేతత్ప్రశంసతి “జామి వా ఏతత్ కుర్వన్తి।యత్సద్యో దీక్షయంతి యద్య స్సోమంక్రీణన్తి। పుణ్డరిస్రజాం ప్రయచ్ఛత్యజామిత్వాయ।అఙ్గిరసః సువర్గం లోకం యన్తః। అప్సుదీక్షాతపసీప్రావేశయన్। తత్పుణ్డరీక మభవత్। యత్పుణ్డరిస్రజాం ప్రయచ్ఛతి। సాక్షాదేవ దీక్షా తపసీ అవరున్ధే” (బ్రా-౧కా।౮ప్ర।౨౮) ఇతి।చోదకప్రాప్తాని హిరణ్యవాసః ప్రభృతీని దశవిధక్రయ ద్రవ్యాణ్యపవదితుంవిధత్తే। “దశభిర్వత్సతరైఃసోమంక్రీణాతి।” ఇతి। వత్సతరా ఉపరతస్తనపానాః। అత ఏవ సూత్రకారో విశినష్టి ‘దశభిర్వత్సతరైః సోమంక్రీణాతి’ ఇతి। అత్ర సఙ్ఖ్యాం ప్రశంసతి “దశభిర్వత్సతరైః సోమంక్రీణాతి। దశాక్షరావిరాట్। అన్నంవిరాట్। విరాజైవాన్నాద్యమవరున్ధే” (బ్రా) ఇతి। సాణ్డత్వం విధాయప్రశంసతి। “ముష్కరాభవన్తి సేన్ద్రిత్వాయ” (బ్రా) ఇతి। సేన్ద్రిత్వ మిన్ద్రియ సామర్థ్యసహితత్వం। ప్రధానకర్మవిధత్తే “దశపేయోభవతి” ఇతి। దశసుదైకైకచమసేషుపాతవ్యః సోమరసో యస్మిన్క్రతౌ సక్రతుర్దశపేయః। యద్వా ఏకైకస్మిన్పాత్రే దశభిర్బ్రాహ్మణైః పాతవ్యః సోమోయస్మిన్సదశపేయః। ఏతదేవాభిప్రేత్య సూత్రకార ఆహ ‘శ్వోభూతే పాత్రసంసాదనకాలే దశచమసా నధికాన్ ప్రయునక్తితా నున్నయనకాల ఉన్నయతి భక్షణకాలే దశ దశైకైకస్మింశ్చమసే బ్రాహ్మణాః సోమపాః సోమం భక్షయన్తి’ ఇతి। తం విధిం ప్రశంసతి। “దశపేయోభవతి। అన్నాద్య

స్యావరుద్ధ్యై" (బ్రా) ఇతి। విధత్తే "శతంబ్రాహ్మణాః పిబన్తి" ఇతి। పఞ్చైకస్మిన్ పాత్రే దశదశ బ్రాహ్మణా ఇతి మిళిత్వా శతంబ్రాహ్మణాః పిబన్తి। ప్రశంసతి "శతంబ్రాహ్మణాః పిబన్తి। శతాయుః పురుషశ్శతేన్ద్రియః। ఆయుష్యేవేన్ద్రియే ప్రతితిష్ఠతి" (బ్రా) ఇతి। విధత్తే "సప్తదశగ్గ్ స్తోత్రం భవతి" ఇతి। అస్మిన్ క్రతౌ యద్యత్ స్తోత్రం తస్య సర్వస్య సప్తదశస్తోత్రత్వమేవకుర్యాత్। ప్రశంసతి "సప్తదశగ్గ్ స్తోత్రంభవతి। సప్తదశః ప్రజాపతిః। ప్రజాపతేరాప్త్యై" (బ్రా) ఇతి। విధత్తే "ప్రాకాశావధ్వర్యవేదదాతి" ఇతి। ప్రాకాశౌ సువర్ణదర్పణౌ। ప్రశంసతి "ప్రాకాశావధ్వర్యవేదదాతి। ప్రాకాశమేవైనం గమయతి" (బ్రా) ఇతి। హిరణ్యస్రజో దానంవిధత్తే "స్రజముద్గాత్రే" ఇతి। తథాచ సూత్రకారః 'దక్షిణాకాలే హిరణ్యప్రాకాశా వధ్వర్యవేదదాతి హిరణ్యస్రజ ముద్గాత్రే' ఇతి। ప్రశంసతి 'స్రజముద్గాత్రే। వ్యేవాస్మై వాసయతి" (బ్రా) ఇతి। అస్య యజమానస్య వ్యేవ విశిష్టమేవ దుకూలాదికం వాసయతి ఉత్తరీయత్వే నాచ్ఛాదయతి। వర్తులస్య స్వర్ణాభరణస్య దానంవిధత్తే "రుక్మగ్గ్ హోత్రే" ఇతి। ప్రశంసతి "రుక్మగ్గ్ హోత్రే। ఆదిత్య మేవాస్మా ఉన్నయతి" (బ్రా) ఇతి। ఉదయం ప్రాపయతీత్యర్థః। విధత్తే "అశ్వంప్రస్తోతృ ప్రతిహర్తృభ్యాం" ఇతి। దదాతీత్యనుషజ్యతే, ద్వాభ్యామేకద్రవ్యదానం వాచనికం। ప్రశంసతి "అశ్వంప్రస్తోతృప్రతిహర్తృభ్యాం। ప్రాజాపత్యోవా అశ్వః। ప్రజాపతేరాప్త్యై" (బ్రా) ఇతి॥ అశ్వమేధ ప్రకరణే ప్రజాపతే రక్ష్యశ్వయత్తత్పరాపతదితి శ్రుతేరశ్వస్య ప్రాజాపత్యత్వం। బాలగర్భిణీనాం గవాందానం విధత్తే "ద్వాదశ పష్ఠౌహీర్బ్రహ్మణే" ఇతి। వత్సద్వారా అభివృద్ధి సూచనా దాయుష్యాభివృద్ధ్యై ప్రశంసతి "ద్వాదశపష్ఠౌహీర్బ్రహ్మణే। ఆయురేవావరున్ధే" (బ్రా) ఇతి। వన్ధ్యాయాగోర్దానం విధత్తే "వశాంమైత్రావరుణాయ" ఇతి। వశాశబ్దేన బుద్ధిస్థం వశిత్వ మభిప్రేత్య ప్రశంసతి। "వశాంమైత్రావరుణాయ। రాష్ట్రమేవవశ్యకః" (బ్రా) ఇతి। రేతస్సేచన సమర్థస్య గోర్దానం విధత్తే

"ఋషభం బ్రాహ్మణాచ్ఛంసినే" ఇతి। ఋషభశబ్దేన బుద్ధిస్థమింద్రియమిత్యభిప్రేత్య ప్రశంసతి "ఋషభం బ్రాహ్మణాచ్ఛంసినే। రాష్ట్రమేవేన్ద్రియావ్యకః" (బ్రా) ఇతి। ద్వాభ్యాం ప్రత్యేకం వస్త్రదానం విధత్తే "వాససీ నేష్టాపోతృభ్యాం" ఇతి। ధౌతవస్త్రయోః శుద్ధిహేతుత్వమభిప్రేత్య ప్రశంసతి "వాససీ నేష్టాపోతృభ్యాం। పవిత్రే ఏవాస్యైతే" (బ్రా) ఇతి। స్థూలస్య యవపూర్ణశకటస్య దానం విధత్తే "స్థూరియవాచితమచ్ఛావాకాయ" ఇతి। వారుణం యవమయం చరుమితి శ్రుతత్వాత్ యవప్రియం వరుణం స్వకీయ భాగప్రదానేన స్వకీయదేశాద్బహిర్నిస్సారితవాన్ భవతీత్యభిప్రేత్య ప్రశంసతి "స్థూరియవాచిత మచ్ఛావాకాయ। అన్తత ఏవ వరుణమవయజతే" (బ్రా) ఇతి। విధత్తే "అనడ్వాహమగ్నీధే" ఇతి। వహ్నిద్వారకేణోభయోస్సమ్బన్ధేన ప్రశంసతి "అనడ్వాహమగ్నీధే। వహ్నిర్వా అనడ్వాన్। వహ్నిరగ్నీత్। వహ్నినైవ వహ్నియజ్ఞస్యావరున్ధే" (బ్రా) ఇతి। దర్శపూర్ణమాసయోరాగ్నేయ హవిర్యుక్తస్య శకటస్య వహనాదనడ్వాన్ వహ్నిః, అగ్నేరిన్ధనాదాగ్నీధ్రోఽపి వహ్నిః *। ఉభయోః సమ్బన్ధే సతి వహ్నిరూపేణానడుహా యజ్ఞస్య వహ్నివాహకం ఆగ్నీధ్రాద్యృత్విగ్జాతం స్వాధీనం కరోతి। చోదకప్రాప్తం హోతృసామాన్యాదికం బాధితుం విశేషాన్ విధత్తే "భార్గవో హోతా భవతి శ్రాయన్తీయం బ్రహ్మసామం భవతి వారవన్తీయమగ్నిష్టోమసామం సారస్వతీరపో గృహ్ణాతి" ఇతి। ప్రకృతౌ యః కోఽపి హోతా భవేత్ అత్రాపి తత్ప్రాప్తౌ భృగుగోత్రోత్పన్న ఏవేతి విశేష్యతే। ప్రకృతౌ బ్రాహ్మణాచ్ఛంసినం ప్రత్యాజ్యస్తోత్రే గాయత్రసామ్నో విహితత్వాత్ తదపవాదాయ శ్రాయన్తీయం సామాత్ర విధీయతే, శ్రాయన్త ఇవ సూర్య ఇత్యస్యామృచ్యుత్పన్నం సామ శ్రాయన్తీయం। ప్రకృతౌ యజ్ఞాయజ్ఞీయస్యాగ్నిష్టోమసామత్వాత్ తదపోద్య వారవన్తీ

* అత్ర వహ్నిశబ్దో యౌగికో న తు రూఢః। తేన శకటాది వహనకర్తృత్వాద్బలీవర్దే యజ్ఞభారవాహకత్వాచ్చాగ్నీధ్రే లక్షణాం వినైవోపపద్యతే। ఇతి పాఠాన్తరం॥

యం సామవిధీయతే, అశ్వం నత్వావారవన్త మిత్యస్యాగృచ్యుత్పన్నం వారవన్తీయం సామ । ప్రకృతౌ వహన్తీనాం గృహ్ణాతీతి ప్రవాహమాత్ర గతానామపాం వసతీవరిత్వాత్ (సం-కాం౧|ప్ర౩| అ౧౨) అత్రాపి తత్ప్రాప్తౌ సరస్వతీగతా ఏవాపో విధీయన్తే । ఇన్ద్రియవీర్యత్వేనత్ర యంప్రశంసతి “ ఇన్ద్రస్య సుషువాణస్య త్రేధేన్ద్రియం వీర్యంపరాపతత్ । భృగుస్తృతీయ మభవత్ । శ్రాయన్తీయం తృతీయం । సరస్వతీ తృతీయం । భార్గవోహోతా భవతి । శ్రాయన్తీయం బ్రహ్మసామం భవతి । వారవన్తీయ మగ్నిష్టోమసామం । సారస్వతీరపోగృహ్ణాతి । ఇన్ద్రియస్య వీర్యస్యావరుద్ధ్యై ” (బ్రా) ఇతి । వారవన్తీయస్యేన్ద్రవీర్యత్వాభావేనాత్ర స్తుతేరప్రతీతత్వాత్ తేన సహస్తోతుం శ్రాయన్తీయ మపి పునరుపాదత్తే “ శ్రాయన్తీయం బ్రహ్మసామం భవతి । ఇన్ద్రియమేవాస్మిన్ వీర్యగ్ శ్రయతి । వారవన్తీయ మగ్నిష్టోమసామం । ఇన్ద్రియమేవాస్మిన్ వీర్యం వారయతి ” (బ్రా) ఇతి । సామనామ్ని శ్రయతిధాతోః ప్రతీతత్వాద్యజమానేన వీర్యమాశ్రీయతే, ద్వితీయనామ్ని వారయితృత్వ ప్రతీతేరస్మిన్ యజమానే ప్రయుక్తం వైరివీర్యం నివారితం భవతి ।

అథ మీమాంసా.

॥ ఏకాదశాధ్యాయస్య ద్వితీయపాదేచిన్తితమ్ ॥

“ దశపేయేచాభిషేచనీయె తన్త్రంభిదాథవా ।
క్రయసాహిత్యతస్తన్త్రం కాలభేదేనభిన్నతా ” ॥

రాజసూయె దశపేయాభిషేచనీయ సంజ్ఞకౌద్వౌ సోమయాగౌ తయోరంగానుష్ఠానం తన్త్రేణ కార్యం । కుతః, క్రయస్యాభిన్నత్వాత్, ‘ సహసోమాన్క్రీణాతి ’ అభిషేచనీయస్య యదాసోమక్రయః తదైవదశపేయస్యాపి సోమే క్రేతవ్యే సతిక్రయాత్ పూర్వభావినాం దశపేయాఙ్గానా మపకర్షాత్ తన్త్రంస్యాదితి ప్రాప్తేబ్రూమః । భిన్నకాలీనయో రభిషేచనీయ దశపేయయోరఙ్గానాం భేదోయుక్తః । సంసృష్టబద్ధవాచ్యా

భ్యో దశభ్య ఇష్టిభ్యః ఊర్ధ్వం అపరాహ్ణె దశపేయస్యోపక్రమః, తాభ్యః ప్రాచీనేఽత్యన్త వ్యవహితేకాలే అభిషేచనీయః। నచ క్రయసాహిత్యమస్తి 'సద్యోదీక్షయన్తి సద్యస్సోమం క్రీణన్తి' ఇతి దశపేయే క్రయస్య సద్యస్కాలత్వాభిధానాత్ । సహసోమావితి వచనేన క్రయార్థసంవాదే సాహిత్యం వివక్షితం । తస్మాదుభయో రఙ్గానాంభేదః।

॥ ॥తృతీయాధ్యాయస్య పఞ్చమపాదేచిన్తితం॥ ॥

"రాజసూయేక్వచిత్కర్తు శ్చమసోదశభిర్జనైః।
భక్ష్యః కింతత్ర రాజన్యా భక్షకాబ్రాహ్మణాఉత॥
ఆద్యోభాగాత్సఙ్ఖ్యయైక జాతేర్విప్రాశ్శతందశ।
చమసానద్యురిత్యుక్త్యా రాజపాత్రఞ్చవిప్రగం"॥

రాజసూయె దశపేయనామకె యాగే శ్రూయతె 'దశదశైకైకం చమసమనుసర్పన్తి' ఇతి । తత్ర యజమానస్య రాజన్యస్య యశ్చమసః సోయం రాజన్యైరేవ దశభిర్భక్షణీయః దశేతి సఙ్ఖ్యాయాః జాత్యేకత్వ ప్రతిభానాత్ । తథాహి। దశపేయస్య జ్యోతిష్టోమవికృతిత్వాత్ ప్రకృతం ధర్మజాతం చోదకేన ప్రాప్తం ప్రకృతౌచ యజమాన చమసస్య భిన్నజాతిభి ర్భక్షణం నాస్తీత్యత్రాపి తథైవప్రాప్తం। యద్యత్రదశేతి విశేషో విధీయతె తర్హి ప్రాకృతం భక్షకసఙ్ఖ్యామాత్రం నివర్త్యతాం న త్వేకజాతీయత్వం, తస్మాద్రాజన్యో యజమానో రాజన్యైర్నవభిః సహభక్షయెదితి ప్రాప్తేబ్రూమః । ప్రకృతితః ప్రాప్తేషు దశసు చమసేషు భక్షణాయానుసర్పతాం పురుషాణాం దశ దశేతివీప్సయా ప్రతి చమసం దశసఙ్ఖ్యాం విధాయార్థ సిద్ధాం శతసఙ్ఖ్యామనూద్య సఙ్ఖ్యేయానాం సర్వేషాం బ్రాహ్మణ్యం విధీయతె, శతంబ్రాహ్మణాః పిబన్తీతి, తథాసతి యజమానస్యాపి రాజన్యస్య యత్ర భక్ష్యో నాస్తి తత్రకుతోఽన్యే రాజన్యాభక్షయేయు స్తస్మాద్బ్రాహ్మణా ఏవభక్షకాః।

॥ ॥దశమాధ్యాయస్య తృతీయపాదేచిన్తితం॥ ॥

"కింప్రాకాశౌ బాధకాస్తః కృత్స్నస్యాధ్వర్యవస్యవా।
దర్వాతియోగాత్కృత్స్నస్య నవిశిష్టేనయోగతః"॥

రాజసూయే శ్రూయతే 'హిరణ్మయౌ ప్రాకాశావధ్వర్యవే దదాతి' ఇతి। ప్రాకాశౌ దీపస్తమ్భావిత్యేకే దర్పణావిత్యపరే। తౌ కిం ప్రాకృతస్య దక్షిణాద్రవ్యస్య బాధకౌ, ఉతాధ్వర్యుభాగస్యైవ। తత్ర ప్రాకాశౌ దదాతీతి కర్మకారకవాచి ద్వితీయాశ్రుతికృతేన దానసమ్బన్ధేన ప్రాకాశావధ్వర్యవ ఇతి వాక్యకృతే పురుషసమ్బన్ధే చోదితే సతి దేయద్రవ్యప్రతీతేః దేయాన్తరస్య కృత్స్నబాధ ఇతి పూర్వపక్షః। అధ్వర్యవే దదాతీతి సమ్ప్రదానకారకవాచి చతుర్థీశ్రుతికృతస్య దానక్రియాసమ్బన్ధస్యాపవదితు మశక్యత్వాత్ సమ్ప్రదానవిశిష్టదానక్రియాసమ్బన్ధేఽపి ద్వితీయాశ్రుతేర విరోధాదధ్వర్యుభాగస్యైవ బాధ ఇతి రాద్ధాన్తః॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డేఽష్టమప్రపాఠకేఽష్టాదశోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

ఆ॒గ్నే॒యమ॒ష్టాక॑పాలం॒ నిర్వ॑పతి॒ హిర॑ణ్యం॒ దక్షి॒ణైన్ద్ర॒మేకా॑దశకపాలమృష॒భో దక్షి॑ణా వై॒శ్వ॒దే॒వం చ॒రుం పి॒శఙ్గీ॑ ప॒ష్ఠౌహీ॒ దక్షి॑ణా మైత్రావరు॒ణీమా॒మిక్షాం॑ వ॒శా దక్షి॑ణా బార్హస్ప॒త్యం చ॒రుగ్ం శి॑తిపృ॒ష్ఠో దక్షి॑ణాది॒త్యాం మ॒ల్హాం గ॒ర్భిణీ॒మాల॑భతే మారు॒తీం పృశ్ని॑ం ప॒ష్ఠౌహీ॑మ॒శ్విభ్యాం॑ పూ॒ష్ణే పు॑రో॒డాశం॒ ద్వాద॑శకపాలం॒ నిర్వ॑పతి॒ సర॑స్వతే స॒త్యవా॑చే చ॒రుగ్ం స॑వి॒త్రే స॒త్యప్ర॑సవాయ పురో॒డాశం॒ ద్వాద॑శకపాలం తిసృధ॒న్వగ్ం శు॑ష్కదృ॒తిర్దక్షి॑ణా॥౧॥

ఆ॒గ్నే॒యగ్ం హిర॑ణ్యమై॒న్ద్రం వై॒శ్వ॒దే॒వం పి॒శఙ్గీ॑ స॒ప్తచ॑త్వారిగ్ంశత్॥౧౯॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డేఽష్టమప్రపాఠకే ఏకోనవింశోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

అష్టాదశే దశపేయోఽభిహితః। ఏకోనవింశే దిశామవేష్టయః పశుద్వయం సౌత్యామణీనాం హవీంషి చ విధీయన్తే। తత్రాదౌ పఞ్చహవీంషి విధత్తే “ఆగ్నేయమష్టాకపాలం నిర్వపతి హిరణ్యం దక్షిణైన్ద్ర మేకాదశకపాల మృషభో దక్షిణా వైశ్వదేవం చరుం పిశఙ్గీ పష్ఠౌహీ దక్షిణా మైత్రావరుణీమామిక్షాం వశాదక్షిణా బార్హస్పత్యం చరుగ్ం శితిపృష్ఠో దక్షిణా” ఇతి। పిశఙ్గీ పిఙ్గళవర్ణా। దిగ్వ్యవస్థాపన ప్రయుక్తోన్మాద పరిహారేణావేష్టివిధిం ప్రస్తౌతి “ఈశ్వరో వా ఏష దిశోఽనూన్మదితోః। యం దిశోఽను వ్యవస్థాపయన్తి। దిశామవేష్టయో భవన్తి। దిక్ష్వేవప్రతితిష్ఠత్యనున్మాదాయ” (బ్రా-౧కా।౮ప్ర।౩అ) ఇతి। యం యజమానం అధ్వర్యుః ప్రస్థాపయతి ఏష యజమానః దిశోఽనుప్రాప్య దిగ్భ్రమేణ ఉన్మదితోః ఉన్మత్తో భవితుం ఈశ్వరః ప్రభుర్భవతి। విధివాక్యావగతం దేవతాపఞ్చకం ప్రశంసతి। “పఞ్చ దేవతా యజతి। పఞ్చ దిశః। దిక్ష్వేవప్రతితిష్ఠతి” (బ్రా) ఇతి। ఆగ్నేయాదీనాం చతుర్ణాం మధ్యే ఏకైకయాగాదూర్ధ్వం పఞ్చమహవిషి అభిఘారణం విధత్తే “హవిషోహవిష ఇష్ట్వా బార్హస్పత్యమభిఘారయతి। యజమానదేవత్యో వై బృహస్పతిః। యజమానమేవ తేజసా సమర్ధయతి।” (బ్రా) ఇతి। యజమానస్య దేవతా ఉక్తా। అగ్న్యాదయః చతస్రః తాభ్యో హితో యజమానదేవత్యః। అవేష్టీర్విధాయ ద్విపశుయుక్తం పశుబన్ధకర్మ విధత్తే “ఆదిత్యాం మల్హాంగర్భిణీ మాలభతేమారుతీంపృశ్నింపష్ఠౌహీం” ఇతి। అదితిర్దేవతా యస్యాః సేత్యాదిత్యా మల్హా మణిలా గళస్తన యుక్తేత్యర్థః। పృశ్నిరల్పతనుః శ్వేతవర్ణా వా। అదితేర్భూమిత్వేన రాష్ట్రత్వం మరుతాం చ వైశ్యత్వ మసకృదుక్తం తదేతదభిప్రేత్యప్రశంసతి “ఆదిత్యాం మల్హాం గర్భిణీమాలభతే। మారుతీం పృశ్నిం పష్ఠౌహీం। విశఞ్చైవాస్మై రాష్ట్రఞ్చ సమీచీ దధాతి” (బ్రా) ఇతి। కరప్రదానేన విశస్సమ్యక్త్వం సస్య నిష్పాదకత్వేన రాష్ట్రస్య స

మ్యక్త్వం। పాఠప్రాప్తం క్రమం ప్రశంసతి "ఆదిత్యయాపూర్వయా ప్రచరతి। మారుత్యోత్తరయా। రాష్ట్ర ఏవ విశమనుబధ్నాతి" (బ్రా) ఇతి। ఆశ్రావణస్య చోదకప్రాప్తముచ్చధ్వనిత్వం ఆదిత్యయాగే౽నూద్యాపవదితుం విధత్తే "ఉచ్చైరాదిత్యాయా ఆశ్రావయతి। ఉపాగ్ంశుమారుత్యై। తస్మాద్రాష్ట్రం విశమతివదతి" (బ్రా) ఇతి। యస్మాద్రాష్ట్రరూపాయా మాదిత్యేష్టా ఉచ్చధ్వనిః విడ్రూపాయాం మారుతీష్టౌ వుపాంశుధ్వనిః తస్మాల్లోకే౽పి రాష్ట్రముజ్జిత్య తత్పాలకో రాజాదిః సహస్రకరదానాయ విశమతివదతి నిర్భర్త్సయతీత్యర్థః। పూర్వోక్తం పశువిశేషణం ప్రశంసతి "గర్భిణ్యాదిత్యా భవతి। ఇన్ద్రియం వై గర్భః। రాష్ట్రమేవేన్ద్రియావ్యకః। అగర్భా మారుతీ। విడ్వై మరుతః। విశమేవనిరిన్ద్రియామకః" (బ్రా) ఇతి। గర్భస్యేన్ద్రియకార్యత్వా దిన్ద్రియత్వం తేనగర్భేణ రాష్ట్రగతా బ్రాహ్మణక్షత్రియప్రజాః ఇన్ద్రియయుక్తా భవన్తి। మారుత్యాగర్భరాహిత్యేన వైశ్యానిరిన్ద్రియాః ఇతరాపేక్షయా క్షీణసామర్థ్యాభవన్తి। నను పష్ఠౌహీ బాలగర్భిణీత్యుక్తం కథంగర్భా మారుతీతి ఇహోచ్యతే, నాయం దోషః పశ్వవయవర్ణనాయా అపిపష్ఠౌహీశబ్దవాచ్యత్వాత్। పశుబన్ధం విధాయసాన్నాయ్యాతానాం హవీంషివిధత్తే "అశ్విభ్యాంపూష్ణే పురోడాశం ద్వాదశకపాలం నిర్వపతి సరస్వతే సత్యవాచే చరుగ్ం సవిత్రే సత్యప్రసవాయ పురోడాశం ద్వాదశకపాలం తిస్రధన్వగ్ం శుష్కదృతిర్దక్షిణా" ఇతి। పూష్ణేచేతి దేవతాసముచ్చయో ద్రష్టవ్యః, సత్యంవక్తీతిసత్యవాక్ తస్మై సరస్వన్నామకాయ దేవాయ। సత్యప్రసవాయా మోఘానుజ్ఞాయ। తిసృభిరిషుభిర్యుక్తం ధనుస్తిసృధన్వం తత్ప్రత్యేపాయ నిర్మితా శుష్కదృతిః, తదుభయమత్రదేయం। తేషుహవిష్షు ప్రథమంప్రశంసతి "దేవాసురాస్సంయత్తా ఆసన్। తేదేవా అశ్వినోః పూషన్వాచః సత్యగ్ం సన్నిధాయ। అనృతేనాసురా నభ్యభవన్। తే౽శ్విభ్యాం పూష్ణే పురోడాశం ద్వాదశకపాలం నిరవపన్। తతో వై తే వాచస్సత్య మవారున్ధత। యదశ్విభ్యాం పూష్ణే పురోడాశం ద్వాదశక

పాలం నిర్వపతి।అనృతేనైవ భ్రాతృవ్యా నభిభూయ। వాచస్సత్యమవరున్ధే"
(బ్రా) ఇతి। వాచస్పత్యబుద్ధి యత్సత్యమనృతపరిత్యాగేన భాషణం తత్సర్వం
స్వకీయం అశ్వినోః పూష్ణి చ నిక్షేపరూపేణావ స్థాపయిష్యామ్ నహని
ష్యామ ఇత్యనృతేన వచనేనాసురాణామగ్రే భాషాం కృత్వా తద్విశ్వా
సేన యుద్ధసన్నాహం పరిత్యజ్య కదాచి న్నిద్రాణా నసురాన్నిహతవన్తః,
తతోఽనృతదోషపరిహారక్షమం పూర్వనిక్షిప్తం వాచస్సత్యం గ్రహీతుం
అశ్వినోః పూష్ణః స్వోత్కర్షరూపం పురోడాశం నిరుప్య తత్సత్యం స్వాధీ
నం కృతవన్తః। తద్వద్యజమానస్యాపి ద్రష్టవ్యం। ద్వితీయం హవిః ప్రశం
సతి "సరస్వతే సత్యవాచే చరుం। పూర్వమేవోదితం। ఉత్తరేణాభిగృ
ణాతి" (బ్రా) ఇతి। పూర్వం ప్రథమహవిః ప్రశంసార్థం వాచ స్సత్య
మవరున్ధ ఇతి యదుక్తం తదేవోత్తరేణ సత్యవాచ ఇత్యనేన దేవతావిశే
షణేన విధివాక్యవిశేషో గృణాతి ఉచ్చారయతి, అతోఽనేనాపియాగేన స
త్యస్వీకార ఏవదృఢో భవతీత్యభిప్రాయః। సత్యప్రసవాయేత్యే తద్విశేష
ణం ప్రశంసతి "సవిత్రే సత్యప్రసవాయ పురోడాశం ద్వాదశకపాలం ప్ర
సూత్యై" (బ్రా) ఇతి। విధత్తే "దూతాన్ప్రహిణోతి। ఆవిద ఏతాభవ
న్తి। ఆవిదమేవైనం గమయంతి। అథోదూతేభ్య ఏవనచ్ఛిద్యతే" (బ్రా)
ఇతి। ప్రతిరాజభ్యోదూతాన్ ప్రేషయతి, ఏతేదూతా ఆవిదోభవన్తి, ఏ
తదీయం శాసనం ఆసమన్తా ద్వేదయన్తి ఖ్యాపయన్తీత్యావిదః। తేన దూత
ప్రేషణేన ఏనం యజమానం ఆవిదం గమయన్తి ఆసమంతాద్వేద్యతే ఖ్యా
ప్యత ఇత్యావిత్ కీర్తిః తాం ప్రాపయన్తి। కిఞ్చాయం దూతేభ్యోనవిచ్ఛి
ద్యతే, సర్వతః ప్రేషయితుం కదావిత్ దూతా నలభ్యన్త ఇత్యేవంవిచ్ఛే
దోనభవతి కిన్తు సర్వదా బహవో దూతాః సన్నిహితా వర్తన్తే। దూత
ప్రేషణప్రకారః సూత్రకారేణ స్పష్టీకృతః 'తాన్యభ్యవస్నాయ ప్రతిరా
జభ్యః ప్రహిణోత్యభిషిక్తోరాజాభూవ మిత్యాచక్షతే' ఇతి। తానితి
సృథన్యాదీని దక్షిణాద్రవ్యాణి అభ్యవస్నాయాభిత ఆక్రమ్య స్నాత్వా
తాని ప్రతిరాజభ్యో దర్శయితుం దూతహస్తే దత్త్వా ప్రేషయతి, సచదూ

తో రాజ్ఞ ఏతద్వచనం తేషామగ్రే కథయతి, అభిషిక్తోఽస్మై యుష్మాకం సర్వేషాం రాజాభూవమితి। దక్షిణాం ప్రశంసతి "తస్యైతన్యగ్ శతపం దృతిర్దక్షిణాసమృద్ధ్యై" (బ్రా) ఇతి॥

అథ మీమాంసా.

॥ ॥ద్వితీయాధ్యాయస్యతృతీయపాదేచిన్తితం॥ ॥

"రాజసూయంప్రకృత్యేష్టి రవేష్ట్యాఖ్యాశ్రుతాత్రతు।
విప్రక్షత్రియవిడ్భేదా ద్ధవిషాంవ్యత్యయఃక్రమే॥
విప్రాదేరనువాదస్స్యాత్ ప్రాపణంవానువాదగీః।
వ్యత్యయాయత్రయాణాఞ్చ రాజత్వాత్ప్రాప్తిరస్తిహి॥
నరాజ్యయోగాద్రాజత్వం క్షత్రియత్వకృతంతతః।
అప్రాప్తప్రాపణాత్తస్మా న్నరిధంతరతుల్యతా"॥ఇతి॥

రాజసూయప్రకరణే కాచిదిష్టిరవేష్టి నామికాశ్రూయతే ఆగ్నేయమష్టాకపాలం నిర్వపతి హిరణ్యం దక్షిణైంద్ర మేకాదశకపాల మృషభో దక్షిణా వైశ్వదేవంచరుం పిశంగీపష్ఠౌహీ దక్షిణా మైత్రావరుణీ మామిక్షాం వశాదక్షిణా బార్హస్పత్యంచరుగ్ శితిపృష్ఠో దక్షిణా' ఇతి। తస్యామేవేష్టౌహవిషాం క్రమవ్యత్యయః శ్రూయతే 'యదిబ్రాహ్మణో యజేత బార్హస్పత్యం మధ్యతో నిధాయాహుతి మాహుతిం హుత్వాభిఘారయేత్ యదిరాజన్య ఐంద్రంయదివైశ్యో వైశ్వదేవం' ఇతి। ద్వితీయస్థా పూర్వాధికరణ ఐంద్రవాయవాగ్రత్వం వ్యవస్థాపయితుం యదీతి యు క్తేన వాక్యేన రథన్తరం నిమిత్తత్వేనానూదితం, ఏవమత్రాపి, పంచమస్థానే శ్రూయమాణం బార్హస్పత్యంచరుం మధ్యే తృతీయస్థానే స్థాపయితుం యదిబ్రాహ్మణ ఇత్యేతన్నిమిత్తతయా నూద్యతే, ద్వితీయస్థానే ప్రసక్తస్య ఐన్ద్రస్య తృతీయత్వేన స్థాపయితుం యదిరాజన్య ఇత్యనువాదః, వైశ్వదేవస్య తృతీయస్థానే శ్రవణాత్తత్రమధ్యే నిధానవిధిర్నాత్యనువా

దః। నను రాజకర్తృక రాజసూయే బ్రాహ్మణవైశ్యయోః ప్రాప్త్యభావాన్నానువాదో యుక్త ఇతి చేత్, న, తయోరపి రాజ్యయోగేన రాజశబ్దార్థత్వాదితి ప్రాప్తే బ్రూమః। రాజశబ్దః క్షత్రియజాతౌ రూఢః న తు రాజ్యయోగస్తస్య ప్రవృత్తినిమిత్తం, ప్రత్యుత రాజ్యశబ్దస్య రాజయోగః ప్రవృత్తినిమిత్తం రాజ్ఞః కర్మేతి విగృహ్య రాజప్రాతిపదికస్యోపరి ప్రత్యయ విశేషవిధానాత్। బ్రాహ్మణవైశ్యయోః ప్రజాపాలనే రాజ్యశబ్ద ఔపచారికస్తస్మాదవేష్టౌ బ్రాహ్మణవైశ్యౌ పూర్వన్యాయప్రాప్తౌ అనేన ప్రాప్యేతే। నను రాజసూయస్య రాజకర్మత్వాత్ తదన్తర్గతాయా అవేష్టేరపి తథాత్వాత్తస్యాం బ్రాహ్మణవైశ్యయోః ప్రాపణమయుక్తమితి చేత్, మైవం, అన్తరవేష్టౌ తదసంభవేఽపి రాజసూయాద్బహిః ప్రయుజ్యమానాయామవేష్టౌ తత్సంభవాత్। తస్మాదత్ర బ్రాహ్మణాదికర్తృకం యథోక్తగుణవిశిష్టం కర్మాన్తరం విధీయత ఇతి నరథన్తరాది తుల్యత్వం। యదిశబ్దస్తు నిపాతత్వాదనర్థకోఽర్థాన్తరవాచీ వేత్యున్నేయం।

॥ ఏకాదశాధ్యాయస్య చతుర్థపాదే చిన్తితం॥ ॥

“ అవేష్టావంగతంత్రత్వం భేదోఽవాలింగతోఽగ్రిమః।

నోత్పత్తావక్షిణాభేదాల్లింగం బాహ్యప్రయోగగం ” ॥ఇతి॥

రాజసూయప్రకరణే శ్రూయతే ‘దిశామవేష్టయో భవన్తి’ ఇతి। తాశ్చావేష్టయ ఉత్పత్తివాక్యైరేవ మామ్నాయంతే ‘ఆగ్నేయమష్టాకపాలం నిర్వపతి హిరణ్యం దక్షిణైంద్రమేకాదశకపాల మృషభో దక్షిణా వైశ్వదేవం చరుం పిశంగిపష్ఠౌహీ దక్షిణా మైత్రావరుణీమామిక్షాం వశా దక్షిణా బార్హస్పత్యం చరుగ్ శితిపృష్ఠో దక్షిణా’ ఇతి। తాస్వవేష్టిషు తన్త్రేణాంగానుష్ఠానం, కుతస్తల్లింగాత్।యది బ్రాహ్మణో యజేత బార్హస్పత్యం మధ్యే నిధాయాహుతిమాహుతిం హుత్వా తమభిఘారయేద్యది రాజన్య ఐన్ద్రం యది వైశ్యో వైశ్వదేవమితి తత్ర మధ్యే నిధానం ప్రయోగైక్య నిమిత్తమితి లింగం తదైక్యాచ్చ తన్త్రమితి ప్రాప్తే బ్రూమః। ఉత్పత్తిగతేన దక్షిణాభేదేన ప్రయోగభేదావగమాదంగానాం భేదః లింగం తు బ

హిగ్ప్రయోగవిషయం। అస్తిచప్రయోగద్వయం। రాజసూయప్రకరణగం తా దన్తరప్రయోగ ఏకః నచ ప్రకరణాదుత ... యాంగభూత దిగ్వ్యస్థాపన నిమిత్తో స్మా... త్సంబంధావగమాత్।తథాచశ్రూయతే। ఈశ్వరోవా ఏషదిశో ... తోః।యందశో ఽను వ్యాస్థాపయన్తి। దిశామి ... ప్రతిష్ఠిత్యనున్మాదాయ' ఇతి। రాజసూయాత్పృథక్ ప్రయోగస్తు। ఏత యాన్నాద్యకామం యాజయేత్' ఇతివిహితః।నచాసౌ రాజసూయా... పాతీ యద్బ్రాహ్మణ ఇత్యాదినా వర్ణత్రయ సంయోగాభిధానాత్, రాజ సూయేచ బ్రాహ్మణవైశ్యయో రనధి కారాత్। తస్మాద్ద్విప్రయోగేన న్త్రం, అన్తరప్రయోగే భేద ఇతినిర్ణయః॥*॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్ర థమకాండేఽష్టమప్రపాఠకే ఏకోనవింశోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

ఆగ్నేయమష్టాకపాలం నిర్వపతి సౌమ్యం చరుగ్ సావిత్రం ద్వాద శకపాలం బార్హస్పత్యం చరుం త్వాష్ట్ర మష్టాకపాలం వైశ్వానరం ద్వా దశకపాలం దక్షిణోరథవాహన వాహో దక్షిణా సారస్వతం చరుం ని ర్వపతి పౌష్ణం చరుం మైత్రం చరుం వారుణం చరుం క్షైత్రపత్యం చరుమా దిత్యం చరు ముత్తరో రథవాహన వాహో దక్షిణా॥౧॥

ఆగ్నేయగ్ సౌమ్యం బార్హస్పత్యం చతుస్త్రిగ్ శత్ ॥౨౦॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాండే ఽష్టమప్రపాఠకే విం శోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

ఏకోనవింశే దశానువేష్టయః పశుబన్ధః సౌత్యదాత్రాం హవీంషి చోక్తాని । అథ వింశే ప్రయుజాం హవీంష్యుచ్యన్తే । తత్ప్రకారః సూత్రకారేణ దర్శితః । "అపరాహ్ణే షడ్భిః ప్రయుజాం హవిర్భిర్యజత ఆగ్నేయమష్టాకపాలమితి దక్షిణో రథవాహనవాహో దక్షిణా శ్వో భూతే షడ్భిరుత్తరో రథవాహనవాహ' ఇతి। తాన్యేతాని హవీంషి పఠత్తే "ఆగ్నేయమష్టాకపాలం నిర్వపతి సౌమ్యం చరుగ్ం సావిత్రం ద్వాదశకపాలం బార్హస్పత్యం చరుం త్వాష్ట్రమష్టాకపాలం వైశ్వానరం ద్వాదశకపాలం దక్షిణో రథవాహనవాహో దక్షిణా సారస్వతం చరుం నిర్వపతి పౌష్ణం చరుం మైత్రం చరుం వారుణం చరుం క్షైత్రపత్యం చరుమాదిత్యం చరుముత్తరో రథవాహనవాహో దక్షిణా" ఇతి । రథస్య వాహనం రథవాహనం అన్యచ్ఛకటం । యస్మిఞ్ఛకటే రథస్యైవ యోగ్యత్వమవస్థాప్యతే తస్య రథవాహనస్య శకటస్య వాహకో దక్షిణో యో బలీవర్దః అసౌ పూర్వషట్కే దాతవ్యః। ఏవముత్తరషట్కేఽపి యోజ్యం। అత్రపూర్వషట్కగతం ప్రథమం హవిః ప్రశంసతి "ఆగ్నేయమష్టాకపాలం నిర్వపతి । తస్మాచ్ఛిశిరే కురుపఞ్చాలాః ప్రాఞ్చో యాన్తి" (బ్రా-కాం౧।ప్ర౮।అ౨) ఇతి। ఉపరిష్టాత్ పరకీయపక్షా ఉపన్యస్యన్తే । మాసి మాస్యేతాని హవీంషి నిరుప్యాణీత్యాహురితి తత్పక్షానుసారేణ ఫాల్గునమాసమారభ్య క్రమేణైకైకస్మిన్ మాసే ఏకైకం హవిర్నిర్వపణీయం । తథాహి ఫాల్గున్యాః పౌర్ణమాస్యాః ప్రాగేవ రాజసూయముపక్రమ్య పవిత్రనామకమగ్నిష్టోమమనుమతాదీని చ అనుష్ఠాయ ఫాల్గున్యాం పౌర్ణమాస్యామారభ్య వైశ్వదేవవరుణప్రఘాససాకమేధాంశ్చతుర్షు చతుర్షు మాసేషు నిష్పాద్య ద్వితీయస్యాం ఫాల్గున్యాం పౌర్ణమాస్యాం శునాసీరీయైన్ద్రతురీయాదికమనుష్ఠాయ ఉత్తరదినేషు దేవికాదీని యథోక్తక్రమేణ రత్నినాం హవీంషి చ అనుష్ఠాయ ఫాల్గునామావాస్యాయామభిషేచనీయార్థం దీక్షయిత్వా తస్య దీక్షా వర్ధనీయాః।

తథాచాపస్తంబఆహ «తథాభిషేచనీయస్యోక్తస్య దీక్షాః ప్రవర్గ్యః
యథా సంవత్సరస్య దశరాత్రేఽవశిష్టే దశపేయోఽభవిష్యత్" ఇతి। సచ
దశపేయః సంవత్సరే దశరాత్రీరవశేష్య పఞ్చమ్యాముపక్రమ్యతే పఞ్చమీ
దినే నిరుప్యద్యత్వేన నవమ్యాం సమాప్యతే, దశమ్యాం ప్రాతః సాన్న
దూతాని నిరుప్యాపరాహ్ణే ప్రయుజాం హవీంష్యుపక్రమితవ్యాని। తత్రాన
త్యాగ్నేయస్య ఫాల్గునరూపో ద్వితీయః శిశిరమాసః ప్రాప్యతే తస్మిన్ శిశి
రే తన్నివారణాపాచ్ఛిశిరద్వారా తద్గవిః స్తూయతే। కురుపఞ్చాలదేశవర్తి
నోరాజానః ప్రాచ్యేషు దేశేషు సస్యాభివృద్ధిం దావగత్యాదిగ్విజయాయ
ప్రాఞ్చః ప్రయాన్తి యస్మాదాగ్నేయయాగకాలః శిశిరః సస్యాభివృద్ధి
హేతుః తస్మాత్ ప్రాఞ్చోయాన్తి ఇత్యేవంస్తుతిః। ద్వితీయంహవిః ప్ర
శంసతి «సౌమ్యంచరుం। తస్మాద్వసన్తం వ్యవసాయాదయన్తి" (బ్రా)
ఇతి। ఉక్తక్రమేణ వాసన్తికయోః ప్రథమమాసి సౌమ్యంచరుం నిర్వపేత్।
యస్మాదన్నస్య దేవతాసోమోఽత్రచరుణేజ్యతే తస్మాత్ ప్రథమోవసన్త
మాస ఆగతోయమితి నిశ్చిత్యప్రాగ్దేశం జేతుంగతా రాజానస్తత్రత్య
ధాన్యం సర్వముపహృత్యస్వసేనామాదయన్తి,వసన్తఃసముపస్థితః సర్వ
పక్వంసమృద్ధమన్నం కామం భుఙ్క్తామితి వదన్తోహస్తేన సర్వాం సేనాం ప్రే
రయన్తి। తృతీయంహవిః ప్రశంసతి «సావిత్రంద్వాదశకపాలం। తస్మా
త్పురస్తాద్యవానాగ్ సవిత్రావిరున్ధతే" (బ్రా) ఇతి। యస్మాద్ద్వితీయే వ
సన్తమాసే సావిత్రయాగః కృతః తస్మాత్ పురస్తాత్ పూర్వస్యాం దిగి
తా రాజానః సవిత్రానుజ్ఞాతాస్సన్తోయవానాంపిరున్ధతే యవాదీని ధాన్యా
ని పరకీయాణి విశేషేణావరున్ధతే యథాకృషీవలాః గృహాన్తే
రోధం కుర్వతే। చతుర్థం ప్రశంసతి «బార్హస్పత్యం చరుం। సహ
విరుధ్య। బ్రహ్మణాయవానాదధతే" (బ్రా) ఇతి। యస్మాద్ గ్రీ
ష్మేమాసి బార్హస్పత్యయాగః కృతః తస్మాద్బ్రహ్మణా బృహస్పతినా
నుజ్ఞాతాః సన్తోయవానాదధతే। పూర్వం సవితృప్రసాదాద్యే యవా

దేశవర్తిభ్యః కృషీవలేభ్యోఽవరుద్ధాః తాన్ సర్వాన్ నానీయ స్వస్వగృహేషు స్థాపయన్తి। పఞ్చమం ప్రశంసతి “త్వాష్ట్రమష్టాకపాలం। రూపాణ్యేవ తేనసుర్వతే” (బ్రా) ఇతి। యస్మాద్ద్వితీయే గ్రీష్మమాసి త్వాష్ట్రయాగః కృతః తేన కారణేన రూపనిర్మాత్రా త్వష్ట్రాఽనుజ్ఞాతాః సన్తో రూపాణ్యేవ పరకీయధాన్యానాం యథేష్టభోజనేన పుష్టిమన్త్యేవ శరీరాణి కుర్వతే। షష్ఠం ప్రశంసతి “వైశ్వానరం ద్వాదశకపాలం। తస్మాజ్జఘన్యే నైదాఘే ప్రత్యఞ్చః కురుపఞ్చాలా యాన్తి” (బ్రా) ఇతి। యస్మాద్వార్షికే ప్రథమే మాసి వైశ్వానరయాగః కృతః తస్మాద్వైశ్వానరేణానుజ్ఞాతాః జఘన్యే నైదాఘే ద్వితీయస్మిన్ గ్రీష్మమాసేఽపగతే సతి సర్వర్తు ప్రథమమాసే పరకీయరాష్ట్రం సర్వాత్మనా వినాశయన్స్వదేశం ప్రతి ప్రత్యఙ్ముఖాః కురుపఞ్చాలాః రాజానో యాన్తి। తదేతదుపలక్షణం సర్వేఽపి రాజానః ఉక్తరీత్యా కుర్వన్తీతి ద్రష్టవ్యం। ఉత్తరపక్షస్య ప్రథమం హవిః ప్రశంసతి “సారస్వతం చరుం నిర్వపతి। తస్మాత్ ప్రావృషి సర్వా వాచో వదన్తి” (బ్రా) ఇతి। యస్మాద్ద్వితీయే వార్షికమాసి సారస్వతయాగః కృతః తస్మాత్ ప్రావృషి వృష్ట్యా సన్తుష్టాః కృషీవలాః * త్వయా కృషి కార్యం మయా కృషికార్యం క్రియతే బీజాని సన్తి కే వానడ్వాహ ఇత్యాదికాః సర్వా వాచః పరస్పరం వదన్తి। ఉత్తరహవిర్ద్వితీయకం ప్రశంసతి “పౌష్ణేన వ్యవస్యన్తి। మైత్రేణ కృషన్తే। వారుణేన విధృతా ఆసతే। క్షైత్రపత్యేన పాచయన్తే। ఆదిత్యేనాదధతే” (బ్రా) ఇతి। శరదే ప్రథమే మాసి పౌష్ణయాగస్య కృతత్వాత్ తేన పౌష్ణేన వ్యవస్యన్తి పూషదేవతయా అనుగ్రహేణ పుష్టిమానేతావతీం భూమిం కృషామీత్యాదినిశ్చయం కుర్వన్తి। శారదే ద్వితీయే మాసి మైత్రయాగస్య కృతత్వాన్మిత్రదేవతయా అనుగ్ర

* త్వయా కృషిర్గికార్యా మయా కార్యా కృషిర్వన్తి బీజాని సన్తి వానడ్వాహ ఇతి తై

హేణ నిర్విఘ్నాః కృషన్తి। హేమన్తే ప్రథమే మాసి వారుణయాగస్య కృతత్వాద్వరుణ దేవతాయా అనుగ్రహేణ గోమయాదికం ప్రక్షిప్య తేన పూర్ణం క్షేత్రం విశేషేణ వృతవన్తః పోషయన్తి తస్మిన్ హేమన్తే ద్వితీయే మాసి క్షైత్రపత్యయాగస్య కృతత్వాత్క్షేత్ర పతిదేవతాయా అనుగ్రహేణ సస్యమధ్యే యదుత్పన్నం నిరర్థకం తృణాదికం తన్నిర్మూల్య ఫలపాకం సమ్పాదయన్తి। శైశిరే ప్రథమే మాసి ఆదిత్యయాగస్య కృతత్వాదదితి దేవతాయా అనుగ్రహేణ పక్వాని ధాన్యాని స్వగృహే ప్రాపయన్తే। యథోక్తం ప్రతిమాస నిర్వాపం పరపక్షత్వేనోపన్యస్యతి "మాసి మాసి వైతాని హవీꣳషి నిరుప్యాణీత్యాహుః। తేనైవర్తూన్ ప్రయుఙ్క్త ఇతి।" (బ్రా) ఇతి। తేనైవ ప్రతిమాసం పృథక్ నిర్వాపేణైవ సర్వానృతూన్ ప్రయుక్తవాన్ భవతి ఋతుధర్మాన్ యథాయథం ప్రయుక్తవాన్భవతి। యస్మాదృతు ప్రయోగస్తేషు సమ్పద్యతే తస్మాదేతాని ప్రయుజాం హవీꣳషీత్యభిప్రాయః। తం పక్షం నిరాకృత్య పక్షాన్తరం విధత్తే "అథో ఖల్వాహుః। కస్సంవత్సరం జీవిష్యతీతి। షడేవ పూర్వేద్యుర్నిరుప్యాణి। షడుత్తరేద్యుః। తేనైవర్తూన్ ప్రయుఙ్క్తే" (బ్రా) ఇతి। ఆయుషోఽనవధారణస్యావగన్తుమశక్యత్వాత్ ధర్మస్య త్వరితాగతిరితి న్యాయేన దినద్వయే నిరుప్యాణి, తథా సతి పట్సఙ్ఖ్యాయాః షడృతుత్వ ఇతి ప్రత్యనుసన్ధానేన ఋతుప్రయోగసిద్ధిః ప్రయుజాం హవిష్ట్వమప్యుపపన్నమిత్యభిప్రాయః। [illegible] తేనాద్వయం ప్రశంసతి "దక్షిణో రథవాహనవాహః పూర్వేషాం దక్షిణా। ఉత్తర ఉత్తరేషాం। సంవత్సరస్యైవాన్తౌ యునక్తి। సువర్గస్య లోకస్య సమష్ట్యై" (బ్రా) ఇతి। శకటయుగస్యోభయోరన్తయోర్గృహీతే [illegible] వనడ్వాహౌ తయోర్దానేన సంవత్సరస్యోభయో [illegible] సమ్పాదితవాన్ భవతి తేన స్వర్గం ప్రాప్నోతి॥*॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డేఽష్టమప్రపాఠకే వింశోఽనువాకః॥*॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

స్వాద్వీం త్వా స్వాదునా తీవ్రాం తీవ్రేణామృతామమృతేన సృజామి సగ్ం సోమేన సోమోఽస్యశ్విభ్యాం పచ్యస్వ సరస్వత్యై పచ్యస్వేన్ద్రాయ సుత్రామ్ణే పచ్యస్వ పునాతు తే పరిస్రుతగ్ం సోమగ్ం సూర్యస్య దుహితా। వారేణ శశ్వతా తనా। వాయుః పూతః పవిత్రేణ ప్రత్యఙ్సోమో అతిద్రుతః। ఇన్ద్రస్య యుజ్యస్సఖా। కువిదఙ్గ యవమన్తో యవం చిద్యథా దాన్త్యనుపూర్వం వియూయ। ఇహేహైషాం కృణుత భోజనాని యే బర్హిషో నమోవృక్తిం న జగ్ముః। ఆశ్వినం ధూమ్రమాలభతే సారస్వతం మేషమైన్ద్రమృషభమైన్ద్రమేకాదశకపాలం నిర్వపతి సావిత్రం ద్వాదశకపాలం వారుణం దశకపాలగ్ం సోమప్రతీకాః పితరస్తృప్ణుత వడబా దక్షిణా॥౧॥

భోజనాని షడ్విగ్ంశతిశ్చ॥౨॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డేఽష్టమప్రపాఠకే ఏకవింశోఽనువాకః॥*॥

అథ భాష్యమ్.

వింశేఽనువాకే ప్రయుజాం హవీంష్యుక్తాని। ఏకవింశే సౌత్రామణ్యా మన్త్రాః పశవో హవీంషి చోచ్యన్తే। కల్పః। అగ్రేణ గార్హపత్యమవటం ఖాత్వా తస్మిన్సురాయాః కల్పేన సురాం సన్దధాతి పరిసృత్ భవతి స్వాద్వీం త్వా స్వాదునేతి శష్పైస్సురాం సగ్ం సృజతీతి। పాఠస్తు "స్వాద్వీం త్వా స్వాదునా తీవ్రాం తీవ్రేణామృతామమృతేన సృజామి సగ్ం సోమేన సోమోఽస్యశ్విభ్యాం పచ్యస్వ సరస్వత్యై పచ్యస్వేన్ద్రాయ సుత్రామ్ణే పచ్యస్వ" ఇతి। హే సురే స్వాద్వీం త్వా స్వాదునా సోమేన సంసృజామి,

అత్ర సోమశబ్దేన ప్రసిద్ధయాగాఖ్యానం ఏవం శష్పాదిద్రవ్యాభిధేయం బాలశష్పాణా ముపలక్ష్యతే । సోమస్యౌషధిరాజత్వే నోపహన్తుమితుం శక్యతే । శష్పాణాం త్వంకురాణాం ఉగ్రగన్ధానాం, అన్యేషాం అప్యనవద్యాప్యాయనకారిణాం । అత ఏవ బలీవర్దాశ్వాదీ నాప్యాయయితుం పాయయన్తి । శష్పేణ సోమేన తీవ్రేణ మనాద్యుపయుక్తౌషధిత్వేన గ్రహత్వం । అన్యత్ తేన అపానాసోమ మన్యత్రా అభూమేత్యాదిశ్రుతే నాన్యత్వప్రాపకేన, ఏవంవిధసోమాత్మకేన శష్పేణ సంసృష్టత్వాత్ త్వం సోమోఽసీతి । తస్మాద్దేవతాత్రయార్థం త్వం పచ్యస్వ । సూత్రామ్ణే సుష్టుతకాయ । సక్తుప్రభృతిద్రవ్యవిధానాయ ప్రస్తౌతి "ఇన్ద్రస్య సుషువాణస్య దశధేన్ద్రియం వీర్యం పరాపతత్ । స యత్ప్రథమం నిరష్ఠీవత్ । తత్ క్వలమభవత్ । యద్ద్వితీయం । తద్బదరం । యత్తృతీయం । తత్ కర్కన్ధు । యన్నస్తః । స సింహః । యదక్ష్యోః । స శార్దూలః । యత్ కర్ణయోః । స వృకః । య ఊర్ధ్వః । స సోమః । యావాచీ । సా సురా" (బ్రా౧కాం।౮ప్ర।౫అ) ఇతి । సోమమభిషుతవత ఇన్ద్రస్య సామర్థ్యం దశధాభిన్నం సత్ పతితమభూత్ । యుక్తఞ్చైతత్ । అభిషవస్య వధరూపత్వాత్ । ఘ్నన్తి వా ఏతత్సోమం యదభిషుణ్వన్తీతి శ్రుతేః । స చేన్ద్రో వక్త్రేణ త్రివారం నిష్ఠీవనం కృతవాంస్తేన ద్రవ్యత్రయమభూత్ । ప్రథమనిష్ఠీవనేన క్వలం బాలఖర్జూరఫలమభూత్ । బదరం క్రముకపరిమితం సూక్ష్మం బదరీఫలం । కర్కన్ధు హరీతకీపరిమితం స్థూలం బదరీఫలం । తదేతత్త్రయం ముఖచ్ఛిద్రాన్నిఃసృతం । యత్తు వీర్యం నాసికాఛిద్రాన్నిస్సృతం స సింహాఖ్యో మృగోఽభూత్, యచ్చాక్షిఛిద్రాభ్యాం నిస్సృతం స శార్దూలోఽభవత్ । యదపి కర్ణఛిద్రాభ్యాం నిర్గతం స వృకః ఆరణ్యశ్వాభూత్ । యో వీర్యభాగో మూర్ధఛిద్రాదూర్ధ్వో నిర్గతః స సోమోఽభవత్ । యా చ వీర్యకలా పాయుగుహ్యాభ్యామవాచీ నిర్గతా సా సురాఽభవత్ । యద్యపి క్వలాదీన్యష్టైవ ద్రవ్యాణి తథాపి ఛిద్రదశకాన్నిర్గతత్వేన దశధా వీర్యపాతోఽభిహితః । ద్రవ్యాణి విధత్తే "త్రయాస్సక్తవో భవన్తి । ఇన్ద్రియస్యావరుద్ధ్యై । త్రయాణి లోమాని । త్విషిమేవావరున్ధే । త్రయమో

గ్రహాః। వీర్యమేవావరున్ధే" (బ్రా) ఇతి। త్రయాస్త్రివిధాస్సక్తవో భవే
యుస్తే కర్తవ్యా ఇత్యర్థః। క్వలైర్బదరైః కర్కన్ధుభిశ్చ నిష్పాద్యత్వా
త్త్రివిధాః, సక్తూనామిన్ద్రియాభివృద్ధిహేతుత్వాదిన్ద్రియసమ్పత్తిః।త్ర
యాణి సింహశార్దూలవృకాణాం సమ్బన్ధీని త్రీణి త్రివిధానిలోమాని స
మ్పాద్యాని। త్రయస్త్రిసంఖ్యాకాః అశ్విసరస్వతీసుత్రామదేవతాకాగ్ర
హా గ్రహీతవ్యాః। లోమభిస్త్విషి దీప్తిః సమ్పద్యతే గ్రహైశ్చ వీర్యం।
సౌత్రామణ్యా గ్రవ్యాన్తరత్వశఙ్కాం వారయన్సక్తుత్రయాదీని ద్రవ్యాణి
ప్రశంసతి "నామ్నా దశమీ। నవవై పురుషే ప్రాణాః। నాభిర్దశమీ। ప్రా
ణా ఇంద్రియం వీర్యం। ప్రాణానేవేన్ద్రియం వీర్యం యజమాన ఆత్మ
న్ధత్తే" (బ్రాం) ఇతి। సక్తుత్రయలోమత్రయగ్రహత్రయైర్నిష్పన్నా నవ
సఙ్ఖ్యా, తత్ర సౌత్రామణీ దశమీత్వం నామరూపేణైవ నతు ద్రవ్యరూపేణ య
థోక్తద్రవ్యనిష్పాద్యకర్మసఙ్ఘనామత్వాత్, పురుషేఽపి ముఖ్యచ్ఛిద్రా
ణి శిరసి సప్త అధో ద్వే ఇతి నవసఙ్ఖ్యాకాని ప్రాణాధారత్వాత్ ప్రాణా ఇ
త్యుచ్యన్తే, నాభిస్తు దశమీ సా చ ఛిద్రాభాసరూపత్వాన్న ముఖ్యఛిద్రం।
యథా సౌత్రామణీ న ద్రవ్యం తద్వత్। న చ ఛిద్రగతాశ్చ ప్రాణా ఇన్ద్రియశ
బ్దేన వీర్యశబ్దేన చోచ్యన్తే। అతోఽత్ర ద్రవ్యగతయా నవసంఖ్యయా ప్రాణానిం
ద్రియం వీర్యం చ యజమానే సమ్పాదయతి। విధత్తే "సీసేన క్లీబాచ్ఛష్ప
ణి క్రీణాతి। నవా ఏతదయో న హిరణ్యం। యత్సీసం। న స్త్రీ న పుమాన్।
యత్క్లీబః। న సోమో న సురా। యత్సౌత్రామణీ సమృద్ధ్యై" (బ్రా) ఇతి। సీ
సక్లీబశష్పాణామన్తరాళవర్తిత్వం సామ్యం। సీసమయసోఽధికం హిరణ్యా
త్తు న్యూనం। క్లీబోఽపి స్త్రియా అధికః పురుషాత్తు న్యూనః। శష్పాణ్యపి
సురాజనకత్వాత్సురాయా అధికాని సోమవత్పూతత్వాభావాత్ తతో
న్యూనాని, తాన్యేతాని సౌత్రామణీ హేతుత [illegible] తచ్ఛబ్దేన నిర్దిశ్యన్తే।
సోమేన సంసృజామీ త్యస్యాభిప్రాయం దర్శయతి "స్వాద్వీం త్వా స్వా
దునేత్యాహ। సోమమేవైనాం కరోతి" (బ్రా) ఇతి। దేవతార్థపాక
స్య ప్రసిద్ధతాం దర్శయతి "సోమోఽస్యశ్విభ్యాం పచ్యస్వ సరస్వత్యై ప

చ్యన్తే వ్రాత్రియ సుత్రామ్ణే పచ్యన్తే ఇత్యాహ। పశుభ్యో హ్యేషా దేవే-
భ్యః పచ్యతే” (బ్రా) ఇతి। శష్పైస్సంసృష్టాయాస్సురాయాః ... నేషు ... వ స
నా సంపద్యతే “తిస్రస్సంసృష్టా వసతి। తిస్రో హి రాత్రీః క్రీతస్సోమో వసతి”
(బ్రా) ఇతి। క్రీతసోమస్య త్రిరాత్రవాసోఽన్యత్ర ప్రసిద్ధః। తథా చాన్యత్రామ్నాయ-
తే। “తగ్ం సోమమాహ్రియమాణం గంధర్వో విశ్వావసుః పర్యముష్ణాత్ సోఽతి-
స్రో రాత్రీః పరిముషితోఽవసత్ తస్మాత్ తిస్రో రాత్రీః క్రీతస్సోమో వసతి” (సం-
౬కా) ఇతి। కల్పః। పునాతు తే పరిస్రుతమితి బాలమయేన పవిత్రేణ సురాం
పావయతీతి। యథా శుద్ధ్యర్థం జలం వస్త్రేణ గాలితం భవతి తద్వత్ సురాం బా-
లపవిత్రేణ గాలితాం కుర్యాత్। పాఠస్తు “పునాతు తే పరిస్రుతగ్ం సోమగ్ం
సూర్యస్య దుహితా। వారేణ శశ్వతా తనా। వాయుః పూతః పవిత్రేణ ప్ర-
త్యఙ్సోమో అతిద్రుతః। ఇన్ద్రస్య యుజ్యస్సఖా” ఇతి। హే ఇన్ద్ర తే త్వద-
ర్థం సూర్యస్య దుహితా సురాం పావయతు, సూర్యసంబన్ధినీ దుహితృ-
స్థానీయా దీప్తిః పరిస్రుతం ప్రక్షరితం సోమం పూర్వమన్నేన సోమీ-
కృతం సురాద్రవ్యం వారేణ బాలజన్యేన పవిత్రేణ పునాతు శోధయతు।
కీదృశేన వారేణ శశ్వతా శాశ్వతేన దృఢేన, తనా విస్తృతేన। పవిత్రే-
ణానేన పూతస్సోమో వాయువచ్ఛీఘ్రగామీ భూత్వా ప్రత్యఙ్ముఖో వస్త్ర-
పాత్రాభిముఖస్సన్నతి శీఘ్రం ద్రుతోఽభవత్। కీదృశస్సోమః ఇన్ద్రస్య
యుజ్యః యోగ్యస్సఖా। విధత్తే “పునాతు తే పరిస్రుతమితి। యజుషా పునా-
త్యా వ్యావృత్త్యై” (బ్రా) ఇతి। లౌకికజలాదికం నను వస్త్రేణాపి పునన్తీతి
తతో వ్యావృత్తిర్భవతి। సాధనం విధత్తే “పవిత్రేణ పునాతి। పవిత్రేణ
హి సోమం పునన్తి” (బ్రా) ఇతి। దశాపవిత్రేణ సోమస్య శోధనం ప్రసి-
ద్ధం। సోమసామ్యాయ బాలస్వీకార ఇతి దర్శయతి “వారేణ శశ్వతా త-
నేత్యాహ। వారేణ హి సోమం పునన్తి” (బ్రా) ఇతి। బాలేన సోమశోధ-
నం సోమప్రకరణే సూత్రకారేణ దర్శితం ‘శుక్లామూర్ణాస్తుకాం ... ...
నప్రయచ్ఛతి తాం స కాలే దశాపవిత్రస్య నాభిం కురుతే’ ఇతి। వాయుః
పూత ఇత్యస్యా ఋచః ప్రయోగం పురుషభేదేన వ్యవస్థాపయతి వాయుః

పూతః పవిత్రేణేతి। నైతయా పునీయాత్ । వ్యృద్ధా హ్యేషా । అతిపవితస్యైవ
తయా పునీయాత్ " (బ్రా) ఇతి । ద్వివిధో హి సోమః స్యాత్సోమవామీ
జీర్ణసోమశ్చేతి, తత్ర సోమవామిన స్సోమో బహిర్నిర్గత ఇతి ప్రాఙ్సో
మో అతిద్రుత ఇత్యేతాదృశస్య పాఠస్తస్మిన్ యుక్తః, ప్రత్యఙ్ఙిత్యస్యార్థస్య
తస్మిన్నభావాత్తం ప్రత్యేషా వ్యృద్ధా సమృద్ధిహీనా, యస్త్వతిపవితో
జీర్ణసోమస్తం ప్రత్యర్థసద్భావాత్సమృద్ధైవ । తదేతత్ సూత్రకారేణ
విశదీకృతం 'ప్రాఙ్సోమో అతిద్రుత ఇతి సోమవామినః ప్రత్యఙ్సోమో అతి
ద్రుత ఇతి సోమాతిపవితస్య' ఇతి । కల్పః । అపరస్మిన్ ఖరే సురాగ్ర
హాన్ గృహ్ణాతి కువిదఙ్గేతి । పాఠస్తు "కువిదఙ్గ యవమన్తో యవంచిద్యథా దా
న్త్యనుపూర్వం వియూయ । ఇహేహైషాం కృణుత భోజనాని యే బర్హి
షో నమోవృక్తిం న జగ్ముః " ఇతి । అఙ్గశబ్దః ప్రియసమ్బోధనవాచీ । హే
ప్రియాః అశ్విసరస్వతీపుత్రా నేద్రాః యే యజ్వానో బర్హిషో యాగ
స్య నమోవృక్తిం నమస్కారవినాశం న జగ్ముర్న ప్రాపుః కిన్తు శ్రద్ధా
ళవోఽనుతిష్ఠంతి । తేషామేషాం యజ్వనాం హవిర్విషయాణి భోజనా
నీ ఇహేహ కృణుత గ్రహణపాత్రాణామనేకత్వాద్వీప్సా। తత్రోపమానము
చ్యతే, కువిచ్ఛబ్దో బహ్వర్థవాచీ, చిచ్ఛబ్దస్సముచ్చయే । యథా లోకే
యవమన్తో యవాదిధాన్యోపేతాః కృషికారిణః పద్యవం చిద్బహులం య
వం అన్యాని చ గోధూమప్రియఙ్గ్వాదిధాన్యాన్యనుపూర్వం తత్పరిపాకక్రమే
ణ వియూయ ఇదం పక్వమిదమపక్వమితి పృథక్కృత్య దాన్తి లునన్తి, తథా
యూయమపి నమస్కారాదిరహితో నాస్తికోఽయం యజ్వా శ్రద్ధాలుర
యం యజ్వేతి వివిచ్య శ్రద్ధాలోర్హవీంషి భుంధ్వం। విధత్తే "కువిదంగే
త్యనిరుక్తయా ప్రాజాపత్యయా గృహ్ణాతి । అనిరుక్తః ప్రజాపతిః । ప్రజా
పతేరాప్త్యై" (బ్రా) ఇతి। అస్యామృచి ప్రస్తుతాస్వశ్వి సరస్వత్యాదినా
మాని న శ్రుతాని । కిన్త్వంగేతి సాధారణశబ్దః శ్రుతః, తస్మాన్నత్రేయం దేవ
తావిశేషనిరుక్తవర్జితేయమృక్, ప్రజాపతిర్జగదీశ్వరోఽపి మూర్తి

రహితత్వాదనిరుక్తః। అత ఏవ జగత్కారణప్రతిపాదనపరే నాసదాసీయ సూక్తే శ్రూయతే ‘కో అద్ధా వేద క ఇహ ప్రవోచత్కుత ఆజాతా కుత ఇయం విసృష్టిః’ ఇతి ‘యో అస్యాధ్యక్షః పరమే వ్యోమన్సో అఙ్గ వేద యది వా న వేద’ ఇతి చ, అతో నిరుక్తరాహిత్యసామ్యాదస్యాః ప్రాజాపత్యత్వం। అత్ర గ్రహాణాం భిన్నత్వేన నానాత్వప్రసక్తిం వారయితుం విధత్తే “ఏకయా చ గృహ్ణాతి। ఏకధైవ యజమానే వీర్యం దధాతి” (బ్రా) ఇతి। గ్రహాన్ ఉక్త్వా పశూన్విధత్తే “ఆశ్వినం ధూమ్రమాలభతే సారస్వతం మేషమైన్ద్రమృషభం” ఇతి। కులిని శ్వేతత్వ ఏణో పేతో ధూమ్రః। అత్రత్యా దేవతాః ప్రశంసతి “ఆశ్వినం ధూమ్రమాలభతే। అశ్వినౌ వై దేవానాం భిషజౌ। తాభ్యామేవాస్మై భేషజం కరోతి। సారస్వతం మేషం। వాగ్వై సరస్వతీ। వాచైవైనం భిషజ్యతి। ఐన్ద్రమృషభం సేన్ద్రత్వాయ” (బ్రా) ఇతి। పశూన్విధాయ పురోడాశాన్ విధత్తే “ఐన్ద్రమేకాదశకపాలం నిర్వపతి సావిత్రం ద్వాదశకపాలం వారుణం దశకపాలం” ఇతి। కల్పః। దక్షిణేఽగ్నౌ శతాతృణ్ణాం స్థాలీం ప్రబద్ధాం ధారయతి తస్యా బిలే పవిత్రం వితత్య యత్తస్మై నాగ్నిపరాగతమితి తస్మై శతమానం హిరణ్యం నిధాయ “సోమప్రతీకాః పితరస్తృప్ణుత” ఇతి తస్మిన్సురాశేషమానయతి। సోమప్రతీకాః సోమప్రముఖాః। దక్షిణాం విధత్తే “బడబా దక్షిణా” ఇతి। అశ్వస్య యోషిద్బడబా। పశుభేదేన ప్రసక్తం యూపభేదమపోహ్య యూపైక్యం విధత్తే “యత్త్రిషు యూపేష్వాలభేత। బహిర్ధాఽస్మాదిన్ద్రియం వీర్యం దధ్యాత్। భ్రాతృవ్యమస్మై జనయేత్। ఏకయూప ఆలభతే। ఏకధైవాస్మిన్నిన్ద్రియం వీర్యం దధాతి। నాస్మై భ్రాతృవ్యం జనయతి” (బ్రా ౧ కాం ౮ ప్ర ౬ అ) ఇతి। అస్మాద్బహిర్ధా యజమానశరీరాద్బహిర్దేశే। ప్రకృతౌ యద్దేవత్యః పశుస్తద్దేవత్యః పురోడాశ ఇత్యభిధానాత్ప్రాప్తం తత్ప్రాప్తిం నిషేధతి “నైతేషాం పశూనాం పురోడాశా భవన్తి గ్రహా పురోడాశా హ్యేతే” (బ్రా) ఇతి। గ్రహా ఏవాత్ర పురోడాశస్థానీయా ఇత్యర్థః। యదుక్తం సూత్రకారేణ ‘సర్వేషామేకా పురోఽనువాక్యా ఏకా పురో

నువాక్యే కస్మై ప్రపకా యాజ్యా' ఇతి। తత్ర త్రయాణాం గ్రహాణాం యా
జ్యానువాక్యే విధత్తే "యువగ్ం సురామమశ్వినేతి సర్వదేవత్యే యాజ్యాను
వాక్యే భవతః। సర్వా ఏవ దేవతాః ప్రీణాతి" (బ్రా) ఇతి। యువగ్ం సురా
మమిత్యాద్యృగ్ద్వయం బ్రాహ్మణగ్రంథే ప్రథమకాండస్య చతుర్థప్రపా
ఠకే ద్వితీయానువాకే సమామ్నాతం। అతస్తత్రైవ వ్యాఖ్యాస్యతే। త
త్ర చాశ్విశబ్దో యథా శ్రుతస్తథైవేంద్రావత మితీంద్రశబ్దోఽపి శ్రుతః, సర
స్వతీ త్వేతి సరస్వతీశబ్దోఽపి శ్రుతః, తతోఽనయో స్సర్వదేవత్యత్వం ప్ర
కృతానాం సర్వేషాం దేవానాం ప్రతీయమానత్వాత్। విధత్తే "బ్రాహ్మ
ణం పరిక్రీణీయాదుచ్ఛేషణస్య పాతారం। బ్రాహ్మణో హ్యాహుత్యా ఉ
చ్ఛేషణస్య పాతా" (బ్రా) ఇతి। హుతాయాస్సురాయా శ్శేష ఉచ్ఛేషణం।
తత్రైవానుకల్పం విధత్తే "యది బ్రాహ్మణం న విందేత్। వల్మీకవపాయా
మవనయేత్। సైవ తతః ప్రాయశ్చిత్తిః" (బ్రా) ఇతి। యేయమవనయనక్రి
యా సైవ తత్ర బ్రాహ్మణపానాభావవైకల్యే ప్రాయశ్చిత్తిః। పశూ
నాం పురోడాశానాం చ విలక్షణదేవత్యత్వం ప్రశంసతి "యద్వై సౌత్రా
మణ్యై వ్యృద్ధం। తదస్యై సమృద్ధం। నానాదేవత్యాః పశవశ్చ పురోడాశా
శ్చ భవంతి సమృద్ధ్యై" (బ్రా) ఇతి। కర్మాంతరే పశోః పురోడాశస్య చై
కదేవత్యస్య విధానాత్ భిన్నదేవత్యత్వం సమృద్ధిహీనం భవతి। యదేవా
న్యత్ర సమృద్ధిహీనం భిన్నదేవత్యత్వం సౌత్రామణ్యాం క్రియతే తద్భిన్నదేవ
త్యత్వం సౌత్రామణ్యామస్యాం వాచనికత్వాత్సమృద్ధం సంపద్యతే, తస్మా
దత్ర సమృద్ధ్యై పశవశ్చ పురోడాశాశ్చ భిన్నదేవత్యా భవంతి। ఐంద్రస్య ప
శోః పురోడాశస్య చ నైరంతర్యం ప్రశంసతి "ఐంద్రః పశూనాముత్తమో
భవతి। ఐంద్రః పురోడాశానాం ప్రథమః। ఇంద్రియే ఏవాస్మై సమీచీ దధా
తి" (బ్రా) ఇతి। ఐంద్రమృషభమితి పశువిధీనామంతే పఠితం, తదనంతర
మేవ ఐంద్రమేకాదశకపాలం నిర్వపతీతి పురోడాశవిధీనామాదౌ పఠితం,
తస్మాదైంద్రయో ర్నైరంతర్యాత్ అస్య యజమానస్య దక్షిణవామభాగ
స్థే ద్వే అపీంద్రియే సమ్యక్సంగతే భవతః। ప్రకృతౌ పశూనామఙ్గయాగాత్పూ

ర్థ్యం పురోడాశప్రచారో విహితః, అత్ర త్వష్టయాగాంగానాదిత్వం ...
భ్యోఽనూయాజేభ్యశ్చ పురాతం ప్రచారం విధత్తే ‘‘ పరిస్తాదనూయాజా
నాం పురోడాశైః ప్రచరతి । పశవో వై పురోడాశాః । పశూనేవావరుంధే’’
(బ్రా) ఇతి । పశుప్రయోగమధ్యే ప్రచారోఽస్మిరోడాశానాం పశుత్వం ।
పురోడాశదేవతాః ప్రశంసతి ‘‘ ఐంద్రమేకాదశకపాలం నిర్వపతి । ఇంద్రి
యమేవావరుంధే । సావిత్రం ద్వాదశకపాలం ప్రసూత్యై । వారుణం
దశకపాలం । అంతత ఏవ వరుణమవయజతే’’ (బ్రా) ఇతి । బడబాయా
స్సారస్వతాయాశ్చ సామ్యేన దక్షిణాం ప్రశంసతి ’’ బడబా దక్షిణా । ఉత
వా ఏషాశ్వం సూతే । ఉతాశ్వతరం । ఉతసోమ ఉతసురా । యత్సౌత్రామ
ణీ సమృద్ధ్యై ’’ (బ్రా) ఇతి । ఏషా బడబా యదశ్వం వాశ్వతరం వోభయం
ప్రసూతే, అశ్వగర్దభజాతిద్వయ సంగమాత్సమ్పన్నోఽశ్వతరః । యా
సౌత్రామణీ సాపి తద్వత్సోమస్సురా చేత్యుభయరూపా భవతి । అత
స్సదృశీ దక్షిణా సమృద్ధికరీ । సోమవామినః కర్తవ్యాయా ఇష్టేః । సోమవామి
పవిత్రస్యతు విశేషం విధత్తే ‘‘ బార్హస్పత్యం పయసి చరుం నిర్వపేద్యస్సోమం
వమేత్ । బ్రహ్మ వై దేవానాం బృహస్పతిః । బ్రహ్మణైవైనం యజ్ఞస్య వ్యృద్ధం సమర్ధయతి’’
(బ్రా) ఇతి । వ్యృద్ధం వికలాంగం అపి వపుః సమృద్ధం కరోతి । సమానదేవత్యపురోడాశానాం
సమానదేవత్యపురోడాశా భావప్రసక్తౌ ప్రత్యేకవక్తవ్యశేషస్య పురోడాశస్యాపి
ప్రసంగం విధత్తే ‘‘ పురోడాశవాన్ యజమానో భవతి । నహ్యేతస్యాగ్రేఽసంగచ్ఛతే’’
(బ్రా) ఇతి । పూర్వోక్తానాం పశూనాం సమానదేవత్యాగ్రహోపపత్త్యర్థం ...
యా ఇత్యుక్తం, అత్ర ... గ్రహోపాదానాత్పురోడాశస్యైకాదశకపాలతా । ... ‘‘ సోమ
ప్రతీకాః పితరస్తృప్ణుత ... శతాత్తృణ్ణాయాః సమాపనయః । శతాయుః ...
పశ్యత్యేవ యః । అయుష్యేవేంద్రియే ప్రతితిష్ఠతి’’ (బ్రా) ఇ । శతాతృ
ణ్ణా శతచ్ఛిద్రా స్థాలీ । దక్షిణాగ్నేరుపరి శతాతృణ్ణాయాం బన్ధనం య...
త్రకారేణోక్తం విధత్తే ‘‘ దక్షిణేఽగ్నౌ జుహోతి । పాపవస్య
స్య వ్యావృత్త్యై’’ (బ్రా) ఇతి । పాపవస్యసం పాపేన ధనవత్...
నిషిద్ధాం హి సురాం స్వకీయద్రవ్యత్వేన సమ్పాదయన్ ...

న ధనవత్తరో భవతి । తస్య వ్యావృత్తిం కర్తవ్యా సోమాజ్యాది పదాహవ
నీయ ఏవ తద్ధోమే వ్యావృత్తిర్న భవేత్ తస్మాద్దక్షిణేఽగ్నౌ జుహుయాత్ ।
శతాతృణ్ణాయాం హిరణ్యస్థాపనం విధత్తే “హిరణ్యమన్తరా ధారయతి।
పూతామేవైనాం జుహోతి” (బ్రా) ఇతి । అన్తరాదక్షిణాగ్ని సుర
యోర్మధ్యే సా చ సురా హిరణ్యస్పర్శేన పూతా భవతి । పరిమాణం విధ
త్తే “శతమానం భవతి । శతాయుః పురుషశ్శతేంద్రియః। ఆయుష్యేవేంద్రి
యే ప్రతితిష్ఠతి” (బ్రా) ఇతి । దక్షిణాగ్నౌ శతాతృణ్ణాయాః స్థాపనం
విధత్తే “యత్రైవ శతాతృణ్ణాం ధారయతి । తస్మిన్దధాతి ప్రతిష్ఠిత్యై”
(బ్రా) ఇతి । త్వం సోమ ప్రచికిత ఇత్యాదిభిరుపస్థానం విధత్తే “పితౄన్
వా ఏతస్యేన్ద్రియం వీర్యం గచ్ఛతి । యస్సోమోఽతిపవతే । పితౄణాం
యాజ్యానువాక్యాభిరుపతిష్ఠతే । యదేవాస్య పితౄనిన్ద్రియం వీర్యం
గచ్ఛతి । తదేవావరున్ధే” (బ్రా) ఇతి। యం యజమానం పీతస్సోమోఽతి
శయేన శోధయతి స్వయం తదుదరే జీర్ణత్వాదేతస్యేన్ద్రియమితి పూ
ర్వగ్రన్థాన్వయః। సఙ్ఖ్యాం విధత్తే “తిసృభిరుపతిష్ఠతే। తృతీయే వా ఇతో లోకే
పితరః । తానేవ ప్రీణాతి” (బ్రా) ఇతి । తదేతదాపస్తమ్బేన స్పష్టీకృతం
“ప్రసవన్తి సౌమీభిః పితృమతీభిస్తిసృభిస్తిసృభిరుత్తరోత్తరాభిరుపతిష్ఠన్తే త్వగ్
సోమ ప్రచికిత ఇత్యేతాస్సమామ్నాతా భవన్తి పురస్తాదధ్వర్యుర్దక్షిణతో
బ్రహ్మా పశ్చాద్ధోతేతి । త్వగ్ సోమ ప్రచికితః, త్వయా హి నః పితరః, త్వగ్
సోమ పితృభిరిత్యధ్వర్యోరేతాస్తిస్రః । బర్హిషదః పితరః, ఆహం పి
తౄన్, ఉపహూతాః పితర ఇతి బ్రహ్మణ ఏతాస్తిస్రః । అగ్నిష్వాత్తాః పిత
రః, యే అగ్నిష్వాత్తాః, వాన్యాయైముద్ధే ఇతి హోతురేతాస్తిస్రః । తా
నేతానుపస్థానార్థాన్ విధత్తే “అథో త్రీణి వై యజ్ఞస్యేన్ద్రియాణి । అధ్వర్యు
ర్హోతా బ్రహ్మా । త ఉపతిష్ఠన్తే । యాన్యేవ యజ్ఞస్యేన్ద్రియాణి । తైరేవా
స్మిన్నైవజం కరోతి” (బ్రా) ఇతి । ఇన్ద్రియవద్వ్యవహార నిర్వాహకత్వా
దృత్విజాం యజ్ఞేన్ద్రియత్వం । తదేవమేతదన్తేనానుబ్రాహ్మణేన మన్త్ర
కాండోక్తాః ప్రధానకర్మవిధయః తన్మన్త్రాశ్చ వ్యాఖ్యాతాః । అథాను

బ్రాహ్మణశేషేణ వ్యాఖ్యేయమన్త్రకాండనిరపేక్షో రాజసూయప్రయో గోఽభిధీయతే। తత్రారంభకాలేకర్తవ్యం పవిత్రాఖ్యం సోమయాగంవిధ త్తే “అగ్నిష్టోమమగ్ర ఆహరతి। యజ్ఞముఖంవా అగ్నిష్టోమః। యజ్ఞము ఖమేవారభ్యసవమాక్రమతే” (బ్రా౧కాం౮ప్ర౭అ) ఇతి। సోమయా గానాం సర్వేషాం ప్రకృతిత్వేనాగ్నిష్టోమస్య యజ్ఞముఖత్వం, సవనాభిషే కయుక్తం రాజసూయమాక్రమతే ప్రాప్నోతి। విధత్తే “అథైషోభిషే చనీయశ్చతుస్త్రిగ్ంశపవమానోభవతి। త్రయస్త్రిగ్ంశద్వై దేవతాః। తా ఏవాప్నోతి। ప్రజాపతిశ్చతుస్త్రిగ్ంశః। తమేవాప్నోతి” (బ్రా) ఇతి। అథాగ్నిష్టోమాదూర్ధ్వంననుతదనన్తరంఆనుమతాదిభీరత్నిహవిర్భిః పర్యం తైర్వ్యాగైరగ్నిష్టోమాభిషేచనీయయోర్వ్యవహితత్వాత్। ప్రకృతౌ బ హిష్పవమానమాధ్యందినపవమానార్భవపవమానానాం క్రమేణత్రివృ త్పంచదశసప్తదశస్తోమావిహితాః। అత్రతుతాన్పరిత్యజ్య చతుస్త్రింశస్తో మః ప్రయోక్తవ్యః। సమిధమాతిష్ఠేత్యనువాకే త్రయస్త్రింశస్తోమం విధాయ క బ్రాహ్మణముదాహృతం తత్రైవావస్థితివిశేషైస్తైఃకాం స్తోత్రీయామధి కాంసంపాద్యచతుస్త్రింశస్తోమంకుర్యాత్, సచావృత్తివిశేషస్సామసూత్రే ద్రష్టవ్యః। యేదేవా దివ్యేకాదశేత్యమన్త్రే త్రయస్త్రింశద్దేవా ఉక్తాః।య జ్ఞావాజసనేయినః శాకల్యబ్రాహ్మణేధీయన్తే। అష్టౌవసవ ఏకాదశ రు ద్రా ద్వాదశాదిత్యాస్త ఏకత్రిగ్ంశదిన్ద్రశ్చైవ ప్రజాపతిశ్చత్రయస్త్రిగ్ంశ శా ఇతి, పూర్వోక్తానకర్మభుజ ఏతాస్స్వాహాస్యాఇతితత్తత్ప్రకరణాదవగ మ్యతే। ఏతాసాం త్రయస్త్రింశద్దేవతానాం ప్రజారూపాణాం పాలకోఽ న్యఃప్రజాపతిశ్చతుస్త్రింశః। యథోక్తస్తోమేతు యథోక్త సర్వదేవతా ప్రాప్తిర్భవతి। పవమానశబ్దేన ప్రథమస్య బహిష్పవమానస్యైవ సహ సా బుద్ధిస్థత్వాత్తత్రైవాయం చతుస్త్రింశస్తోమ ఇత్యభ్రమంవ్యుదసితుం త్రి ష్వపి పవమానేష్వేతం స్తోమంవిధత్తే “సగ్ంశంఏవ స్తోమానామయథా పూర్వం। యద్విపవమానాస్సోమాః। ఏతావాన్వై యజ్ఞః। యాం వాన్పవమా నాః। అన్తఃశ్లేషణం త్వాఅన్యత్। యత్సమానపవమానాః। తేనాసగ్ంశ

ఠః। తేనయథాపూర్వ్య..” (బ్రా) ఇతి । ఏతస్మిన్పవమానే చతుస్త్రిం
శస్తోమం కృత్వైవ యో స్తదకిరిశాసతియద్వై వషష్యంభవతి స ఏవస్తోమా
నాం సంశరస్సన్యక్ హింసనంభవతి। ద్వితీయతృతీయ పవమానయోశ్చోద
కప్రాప్తౌ యథాపంచదశసప్తదశస్తోమౌ తయోర్గిప్రథమపవమాన ప్రయుక్తా
శ్చతుస్త్రింశస్తోమాన్న్యూనత్వేన హింసైవభవతి । కించాయథాపూర్వ్య
త్వంపరోదోషః । స్తోమేష్వనుష్టేషు యజ్ఞస్యకిమాయాతమితి నశంకనీ
యం, పవమానస్తోమదోషస్య యజ్ఞభ్రంశే పర్యవసానాత్ । ఏతేత్రయః
పవమానాఇతి యావానేతావానేవ ముఖ్యోయజ్ఞః, అన్యత్సర్వం యజ్ఞ
స్యానన్తశ్లేషణం। యథాభిత్తేదార్ఢ్యాయాన్తర్దృఢకాష్ఠం పాషాణో
వా ప్రక్షిప్యతే తద్వద్యజ్ఞస్యాన్యదంగజాతం సంపూర్త్యర్థమేవ క్రియ
తే, నతుముఖ్యస్వరూపం। త్రయాణామపిపవమానానాం చతుస్త్రింశస్తో
మేసతి పూర్వోక్తదోషద్వయం నభవతి । అభిషేచనీయస్యోక్థ్య సంస్థా
రూపత్వం విధత్తే “ఆత్మన్నేవాగ్నిష్టోమేనర్ధ్నోతి। ఆత్మనాపుణ్యోభవ
తి। ప్రజావా ఉక్థాని। పశవఉక్థాని । యదుక్థ్యో భవత్యనుసంతత్యై ”
(బ్రా)ఇతి। అగ్నిష్టోమేద్వాదశైవశస్త్రాణి ఉక్థ్యేతు తేభ్యఊర్ధ్వం త్రీణి శ
స్త్రాణి, తథాసతి ద్వాదశశస్త్రయుక్తే నాగ్నిష్టోమభాగేనాయం యజ
మానఆత్మన్నేవ స్వయమేవ ధనాదిభిః సమృద్ధోభవతి స్వర్గహేతుపుణ్య
యుక్తశ్చభవతి। తతఊర్ధ్వభావినాం త్రయాణాం ప్రజాపశురూపత్వాత్
పంచదశస్తోత్రయుక్తోక్థ్యరూపత్వే సతిప్రజాసుపశుషుచ సమృద్ధిరనుసన్త
తాభవతి । బహిష్పవమానస్తోత్రస్య ప్రారంభేచోదకప్రాప్తముపాస్మై
గాయతానర ఇత్యేతామృచం బాధిత్వామృగన్తరం విధత్తే “ఉపత్వాజా
మయో గిరఇతి ప్రతిపద్భవతి। వాగ్వై వాయుః। వాచఏవైషోఽభిషిచ్యతే।
సర్వాసామేవ ప్రజానాంసూయతే । సర్వాఏనం ప్రజారాజేతివదన్తి”
(బ్రాం౧కాం౮ప్రం౮అ) ఇతి। ప్రతిపద్యత ఉపక్రమ్యతే అనయేతిప్రతిపదా
సౌ పఠనీయేత్యర్థః। అస్యామృచి వాయోరనీకే అస్థురన్నితిగిరాం వాయు
సమీపేస్థితత్వపర్యుక్తే, సచవాయుః వాక్స్వరూపః కోష్ఠాగ్నిప్రేరితత్వవా

యోఽఙ్కురతాల్వాద్యభిషూతేనాఙ్కురపి శేషాస్సన్తి। అభిషేచనీయే యోఽభి
షేకస్సక్రియతే సోఽయం వాచపేయాభిషేకః। తత్ర ధమిత్యుచ్యతే సర్వామేవ
ప్రజానాం మధ్యే సూయతేఽభిషిచ్యతే సర్వాశ్చ ప్రజాపనం రాజేఽవదస్త్య
స్యేవ సన్తి। తస్మాత్తాదృశవాక్ప్రేరకవాయుప్రతిపాదికా సేయమృగేవాదౌ
పఠ్యా, ఋగన్తరపాఠం విధత్తే “ఏతమిత్యందశక్షిపణ్యాహ। ఆదిత్యా వై ప్ర
జాః। ప్రజానామేవైతేనసూయతే” (బ్రా) ఇతి। ఇత్యాహ ఇత్యేతా
మృచం పఠేత్, అస్యామృచి సమాదిత్యేభిరస్య ఖ్యాతేత్యాదిత్యాః శ్రూ
యంతే తే చాదిత్యాఏవప్రజా అదితేరుత్పన్నత్వాత్తేన మన్త్రపాఠేన ప్ర
జానామేవ మధ్యేఽభి సూయతేఽభిషిచ్యతే। ఋగన్తరపాఠం విధత్తే
“యన్తి వా ఏతే యజ్ఞముఖాత్। యే సభ్యార్యా అక్రన్। యదాహాపవ
స్వ వాచో అగ్రియ ఇతి। తేనైవ యజ్ఞముఖాన్నయన్తి” (బ్రా) ఇతి। సభ్యక్రి
యన్తేధీయన్తే పోష్యన్తే వాత్ప్రచాయాభిరాధ్యాభిర్ఋగ్భిః తాస్తృచా నా
మాద్యా ఋచస్సంభార్యాః, తాదృశఋచః య ఉద్గాతారః అక్రన్వ్యతిపరం
తితపత ఉద్గాతారో యజ్ఞముఖాద్యన్తి వై ఆగచ్ఛన్త్యేవ। స వ స్వేత్యృచః పారే
తు తత్ర హే సోమ త్వమగ్రియః అగ్రే భవః ఆదిభూతః సన్ వాచః శోధయేత్యభి
ధానాత్ యజ్ఞముఖాదపగమనం న భవతి। ఉచ్ఛబ్దయుక్తాః కాశ్చిదృచో విధత్తే
“అనుష్టుక్ప్రథమా భవతి। అనుష్టుగుత్తమా। వాగ్వా అనుష్టుక్। వాచైవ ప్రయ
న్తి వాచోద్యన్తి। ఉద్వతీర్భవన్తి। ఉద్వద్వా అనుష్టుభో రూపం। ఆనుష్టుభో రాజ
న్యః। తస్మాదుద్వతీర్భవన్తి” (బ్రా) ఇతి। స్తోత్రస్యాదావన్తే చానుష్టుభావృచౌ
భవతః తథా సత్యనుష్టుప్ఛన్దసః వాగ్విశేషత్వేన వాగ్రూపత్వాద్వాచైవ ప్రా
రంభసమాప్తీకృతే భవతః। యద్యప్యుపత్వా జామయో గిర ఇత్యాగమో
గాయత్ర్యః తథాప్యుచ్ఛబ్దయుక్తాభిర్ఋగ్భిరనుష్టుప్త్వం సమ్పద్యతే, అను
ష్టుభో హి స్వరూపం ఉచ్ఛబ్దయుక్తం తస్యోత్కృష్టత్వాత్। యద్వాసారి
ష్వనుష్టుప్ఛన్దస్కాసు ఉద్యన్నద్య మిత్ర ఇత్యాదిషూచ్ఛబ్దవశాదనుష్టు
బ్రూపం ఉచ్ఛబ్దైరుపేతం। అనుష్టుభస్సమ్బన్ధీ రాజన్యః అనుష్టుప్ఛన్దసాం
ప్రతిష్ఠితిశ్రుతేః। యథా ఛన్దసాం మధ్యేఽనుష్టుభ ఉత్తమత్వం తద్వద్రా

క్షః సర్వపాలకత్వేనోత్తమత్వాత్ । తస్మాత్ప్రశస్తత్వాదుచ్ఛ్రయయుక్తా ఋచః కార్యాః । స్తోత్రసమాపికామృచం విధత్తే “ సౌర్యానుష్టుగుత్తమా భవతి । సువర్గస్యలోకస్యసంతత్యై ” (బ్రా) ఇతి । పూర్వోక్తా ఉద్వతీరిమాంచసౌరీం సామసూత్రే జానీయాత్ । సూర్యస్య స్వర్గసాధిత్వాత్తస్యాః సమాపనే స్వర్గస్సంతతో భవతి । ప్రాకృతాని పృష్ఠస్తోత్రాణ్యపవదితుమన్యాని పృష్ఠస్తోత్రాణి విధత్తే “ యో వై సవాదేతి । నైనగ్ం సవ ఉపనమతి । యస్సామస్యపతి । పాపీయాన్త్సుషువాణో భవతి । ఏతాని ఖలు వై సామాని । యత్పృష్ఠాని । యత్పృష్ఠాని భవన్తి । తైరేవ సవాన్నైతి ” (బ్రా) ఇతి । యో యజమానస్సవాదేతి ప్రస్తుతాత్సోమాభిషవాదపగచ్ఛతి ఏనం సవో నోపనమతి భావీ సోమాభిషవో న ప్రాప్నోతి । తర్హి వర్తమానం సోమాభిషవం కరోత్వితి చేత్, మైవం, యస్సామభ్యోఽపగచ్ఛతి అసౌ సుషువాణః పాపీయాన్భవతి । వర్తమానం సోమాభిషవం కుర్వతోఽపి సామరాహిత్యాత్పాపిష్ఠత్వం । తర్హి సామాన్యపి కానిచిద్గాయత్వితి చేత్, మైవం, నహి యాని కానిచిత్సామాన్యత్ర ముఖ్యాని కిన్తు పృష్ఠస్తోత్రగతాన్యేవ, తస్మాత్ప్రయుజ్యమానైస్తైరేవ పృష్ఠస్తోత్రైస్సవాన్నైతి సోమాభిషవాన్నాభిగచ్ఛతి । పృష్ఠవిశేషస్వరూపం చాన్యతోఽవగన్తవ్యం । పృష్ఠస్తోత్రగతాన్యుభయవిధసామాని ప్రశంసతి “ యాని దేవరాజానాగ్ం సామాని । తైరముష్మిఁల్లోక ఋధ్నోతి । యాని మనుష్యరాజానాగ్ం సామాని । తైరస్మిఁల్లోక ఋధ్నోతి । ఉభయోరేవ లోకయోర్‌ఋధ్నోతి । దేవలోకే చ మనుష్యలోకే చ ” (బ్రా) ఇతి । ఏతచ్చ సామద్వైవిధ్యమన్యతో ద్రష్టవ్యం । ప్రాప్తానేవ స్తోమాన్ప్రశంసతి “ ఏకవిగ్ంశోఽభిషేచనీయస్యోత్తమో భవతి । ఏకవిగ్ంశః కేశవపనీయస్య ప్రథమః । సప్తదశో దశపేయః । విడ్వా ఏకవిగ్ంశః । రాష్ట్రగ్ం సప్తదశః । విశ ఏవైతన్మధ్యతోఽభిషిచ్యతే । తస్మాద్వా ఏష విశాం ప్రియః । విశో హి మధ్యతోఽభిషిచ్యతే ” (బ్రా) ఇతి । అభిషేచనీయో దశపేయః కేశవపనీయ ఏవమత్రత్యానాం త్రయాణాం సోమయాగానామనుక్రమః । తత్రా

భిషేచనీయస్యోక్థ్యవికృతిత్వాదుక్థ్యచోత్తమస్తోత్రస్యైకవింశస్తోమయుక్తత్వాత్ అభిషేచనీయస్యాప్యుత్తమ ఏకవింశో భవతి। దశపేయే పర్వేషు స్తోత్రేషు సప్తదశస్తోమో వాచనికః। కేశవపనీయేఽప్యగ్నిష్టోమగతాః స్తోమా విపర్యయేణ ప్రయుజ్యన్తే। అగ్నిష్టోమే చ త్రివృత్పంచదశః సప్తదశ ఏకవింశ ఇత్యేష క్రమః। కేశవపనీయే త్వేకవింశస్సప్తదశః పంచదశస్త్రివృదిత్యేతాదృశః క్రమో భవతి। తత్రాభిషేచనీయే యోఽన్త్య ఏకవింశః యశ్చ కేశవపనీయే ప్రథమ ఏకవింశః తయోరుభయోః ప్రజారూపయోర్మధ్యే దశపేయగతస్య సప్తదశస్తోత్రరూపస్యావస్థితత్వాదేతద్రాష్ట్రం విశ ఏవైతన్మధ్యతః తత్ ద్వయోర్విశోర్మధ్యేఽభిషిక్తం భవతి। యస్మాత్సప్తదశస్తోమరూపస్య రాష్ట్రస్య పాలక ఏష రాజా యథోక్తరీత్యా విశాం మధ్యే ప్రజానాం మధ్యేఽభిషిచ్యతే, తస్మాదేవ కారణాద్విశాం ప్రజానాం ప్రియో భవతి। అవరోహక్రమానుష్ఠితస్తోమయుక్తం కేశవపనీయం విధత్తే “యద్వా ఏనమదో దిశోఽనువ్యాస్థాపయన్తి। తత్సువర్గం లోకమభ్యారోహతి। యదిమం లోకం న ప్రత్యవరోహేత్। అతిజనం వేయాత్। ఉద్వా మాద్యేత్। యదేష ప్రతీచీనస్తోమో భవతి। ఇమమేవ తేన లోకం ప్రత్యవరోహతి। అథో అస్మిన్నేవ లోకే ప్రతితిష్ఠత్యనున్మాదాయ” (బ్రా) ఇతి। అద ఇత్యనేన ప్రత్యక్షత్వం హస్తేనాభినీయ ప్రదర్శ్యతే। యదా సమిధమాతిష్ఠేత్యాదిభిర్మన్త్రైరస్మాకం ప్రవృద్ధపథం వైనం రాజానం దిశో వ్యాస్థాపయంతి తదానీమేవాయం స్వర్గలోకమభ్యారోహతి, అభ్యారుహ్య చ పునరిమం లోకం ప్రతి నావరోహేచ్చేత్ తదానీమత్రత్యం బంధుజనమతిక్రమ్య యత్ర క్వాపి గచ్ఛేత్ ఉన్మత్తో భవేత్। ప్రతీచీనస్తోమః అగ్నిష్టోమాద్విపర్యయేణ ప్రత్యావృత్తాః స్తోమా యస్య కేశవపనీయస్య స ఏష యద్యత్ర భవేత్తర్హి కేశవపనీయే నేమమేవ లోకం ప్రత్యవరోహతి। కించోన్మాదాభావాయాస్మిన్నేవ లోకే ప్రతితిష్ఠతి। యో రుక్మోఽభిషేకకాలే పురుషస్యాధస్తాదవస్థాపితః యశ్చాన్యశ్శిరసి స్నాతుం ధృతః తావుభౌ ప్రశంసతి “ఇయం వై రజతా। అసౌ హారిణీ। యద్రుక్మౌ భవతః।

ఆభ్యామేవైనముభయతః పరిగృహ్ణాతి" (బ్రా౧కా।౮ప్ర।౯అ) ఇతి। అధస్తనో రుక్మో రాజతో భూమిస్వరూపః, ఉపరితనస్తు హిరణ్మయో ద్యులోకః, తత ఆభ్యాం ద్యావాపృథివీరూపాభ్యామధస్తాదుపరిష్టాచ్చ పరిగృహీతో భవతి। నను 'అనృతం హి సిమ్యల్యోగ్నా పాహీతి హిరణ్యముపాస్యతి' ఇతి శ్రవణాత్ అధస్తనోఽపి రుక్మో రాజతో న భవతి। నాయం దోషః। రజతస్యాపి హిరణ్యావాన్తరభేదత్వాత్ 'తస్మాద్రజతꣳ హిరణ్యమదక్షిణ్యం' ఇతి। పునరాధానే శ్రవణాత్। హిరణ్యబ్రాహ్మణేఽపి ద్వైవిధ్యమామ్నాతం 'తత్సువర్ణꣳ హిరణ్యమభవత్। తత్సువర్ణꣳ హిరణ్యమభవత్' ఇతి చ। ఉపరితనం రుక్మం పునః ప్రశంసతి "వరుణస్య వా అభిషిచ్యమానస్యాపః। ఇంద్రియం వీర్యం నిరఘ్నన్। తత్సువర్ణꣳ హిరణ్యమభవత్। యద్రుక్మమన్తర్దధాతి। ఇంద్రియస్య వీర్యస్యానిర్ఘాతాయ" (బ్రా) ఇతి। ఆపో వీర్యం నిరఘ్నన్ నిర్గమితవత్యః। తచ్చ నిర్గతం వీర్యం సువర్ణమభవత్। తస్య చ రుక్మస్య పరిమాణం ఛిద్రాణి చ విధత్తే "శతమానో భవతి శతక్షురః। శతాయుః పురుషః శతేంద్రియః। ఆయుష్యేవేంద్రియే ప్రతితిష్ఠతి" (బ్రా) ఇతి। హిరణ్యద్రవ్యం ప్రశంసతి "ఆయుర్వై హిరణ్యం। ఆయుష్యేవైనమభ్యతిక్షరన్తి। తేజో వై హిరణ్యం। తేజస్యేవైనమభ్యతిక్షరన్తి। వర్చో వై హిరణ్యం। వర్చస్యేవైనమభ్యతిక్షరన్తి" (బ్రా) ఇతి। హిరణ్యదానేనాపమృత్యుపరిహర్తుం శక్యత్వాత్తస్యాయుష్ట్వం తత్సంబంధాదాయుర్హేతావేవాప ఏనం యజమానమభితః క్షరన్తి। సువర్ణస్య దీప్తిమత్త్వాత్తేజస్త్వం తత్సంబంధాదాపస్తేజస్యాః। శరీరశోభా వర్చః। తచ్చాభరణసంబంధాజ్జాయత ఇతి హిరణ్యస్య వర్చస్త్వం తద్యోగాదాపో వర్చస్యాః। అథ వ్యుష్టిద్విరాత్రం విధత్తే "అప్రతిష్ఠితో వా ఏష ఇత్యాహుః। యో రాజసూయేన యజత ఇతి। యదా వా ఏష ఏతేన ద్విరాత్రేణ యజతే। అథ ప్రతిష్ఠా। అథ సంవత్సరమాప్నోతి। యావన్తి సంవత్సరస్యాహోరాత్రాణి। తావతీరేతస్య స్తోత్రీయాః। అహోరాత్రేష్వేవ ప్రతితిష్ఠతి" (బ్రా౧కా।౮ప్ర।౧౦అ) ఇతి। రాజసూయేనేష్ట్వాపి ద్విరాత్రాననుష్ఠానేన సమ్పూర్త్యభావాదప్ర

తిష్ఠితత్వం । అత్ర త్ర్యేషుస్తోమేష్వావర్త్యమానాస్తిస్రో యా ఋచో వింశత్యధికసప్తశత సంఖ్యాకాః సమ్పద్యన్తే, తథాచ సంవత్సరగతాహోరాత్రసఙ్ఖ్యా సామాన్యాదహోరాత్రేషు ప్రతిష్ఠితత్వం సంవత్సరప్రాప్తిర్భవతి। ద్విరాత్రావయవావహర్విశేషౌ విధత్తే “ అగ్నిష్టోమః పూర్వమహర్భవతి । అతిరాత్ర ఉత్తరం । నానైవాహోరాత్రయోః ప్రతితిష్ఠతి ” (బ్రా) ఇతి । విలక్షణయో రహ్నోరనుష్ఠితత్వాదహోరాత్రయోరస్య వివిధప్రతిష్ఠోపపద్యతే। తయోరనుష్ఠానాయ శుక్లకృష్ణపక్షౌ విధత్తే “ పౌర్ణమాస్యాం పూర్వమహర్భవతి । వ్యష్టకాయాముత్తరం। నానైవార్ధమాసయోః ప్రతితిష్ఠతి ” (బ్రా) ఇతి । తయోరుభయోర్విలక్షణపక్షత్వాదుభయో రర్ధమాసయోరస్య వివిధా ప్రతిష్ఠోపపద్యతే । పక్షాన్తరత్వేన విలక్షణయోర్మాసయో రనుష్ఠానం విధత్తే “అమావాస్యాయాం పూర్వమహర్భవతి । ఉద్దృష్ట ఉత్తరం । నానైవ మాసయోః ప్రతితిష్ఠతి ” (బ్రా) ఇతి । ఏకేనాహ్నా నిష్పాద్యస్సోమయాగోఽహశ్శబ్దేనోపలక్ష్యతే, తాదృశశ్చాగ్నిష్టోమః పూర్వమహః తచ్చామావాస్యాయాం కర్తవ్యం। ఉద్దృష్టం శుక్లప్రతిపత్ ఉత్కర్షేణ దర్శనస్య తత్రోపక్రమాత్, తస్మిన్నుద్దృష్ట ఉత్తరం ద్వితీయమహరతిరాత్రాఖ్యం కర్తవ్యం । తథాసతి విలక్షణయోర్మాసయోః కృతత్వాద్ద్వివిధ ప్రతిష్ఠా భవతి । ప్రకారాన్తరం విధత్తే “ అథో ఖలు । య ఏవ సమానపక్షే పుణ్యాహే స్యాతాం। తయోః కార్యం ప్రతిష్ఠిత్యై ” (బ్రా) ఇతి । అథో ఖల్వథ వేత్యర్థః । సమానశ్చాసౌ పక్షశ్చ, తత్ర యే పుణ్యదినే జ్యోతిశ్శాస్త్రప్రసిద్ధే శుభావహే దినే తయోరిదం కర్మ కార్యం న త్వత్ర పక్షభేదో వివక్షితః, మాసభేదస్తు దూరాపేతః । అస్మిన్ ద్విరాత్రే దోషముద్భావ్య పరిహారం ప్రశంసతి “ అపశవ్యో ద్విరాత్ర ఇత్యాహుః । ద్వే హ్యేతే ఛన్దసీ । గాయత్రం చ త్రైష్టుభం చ । జగతీమన్తర్యన్తి । న తేన జగతీకృతేత్యాహుః । యదేనాం తృతీయసవనే కుర్వన్తీతి । యదావా ఏషాహి నస్యాహర్భజతే । సాహ్నస్యవాసవనం। అథైవ జగతీకృతా । అథ పశవ్యః ” (బ్రా) ఇతి । జాగతా హి పశవ ఇతి

శ్రుత్యన్తరే పశూనాం జగతీసంబంధశ్రవణాత్ ద్విరాత్రేచ జగత్యా అన్తరితత్వాత్ అపశవ్యో ద్విరాత్ర ఇత్యాక్షేపవాదిన ఆహుః। అద్వైవంమన్యాసె, విద్యతఏవ జగతీజాగతం తృతీయసవనమితి శ్రుతేస్తృతీయసవనేజగత్యాః కృతత్వాదితి । తదయుక్తంఖలు । అహీనే తావన్మాత్రేణజగత్యనుష్ఠానం నసంపూర్ణం। కింతర్హి- యదాద్విరాత్రస్యైతస్యాహీనస్యైకమహః కృత్స్నం జగతీవ్యాప్నోతి తదాజగత్యనుష్ఠానం సమ్పూర్ణంభవతి। సాహ్యేకేనాహ్నినిష్పన్నత్వాదేకాహః తస్యతు తృతీయసవనసంబంధమాత్రేణాపి జగత్యనుష్ఠానంసంపూర్ణంభవతి । తస్మాదత్రకృత్స్నస్యాహ్నోజగతీవ్యాప్త్యభావాదపశవ్యత్వంతదవస్థమిత్యాక్షేపవాదినామభిప్రాయః;తస్మిన్నాక్షేపేభక్త్యన్తరేణపరిహారోऽప్యన్తర్భాతః।తత్కథ మిత్యుచ్యతే, వాక్యేయదేతిశబ్దంపరిత్యజ్య పరిహారో యోజనీయః। ఏషాజగతీప్రకృతస్య ద్విరాత్రస్యాహీనస్యకృత్స్నస్యాహర్భజతే, తస్మాదత్రజగతీకృతాతస్మాదయంద్విరాత్రః పశవ్యఇతిపరిహారః। యద్యపి తస్మిన్నహనిఛన్దోన్తరాణిసన్తితథాపిజగతీవ్యాప్తావుపాయస్తుకాణ్డేऽంగిరసా ద్విరాత్రే సమామ్నాతః ‘ వైఖానసం పూర్వేహన్సామ భవతి తేనజగత్యైనైతి’ ఇతి। వైఖానసనామకంసామ పూర్వస్మిన్దినే గాయేత్తత్ర జగతీసంబంధమితితదహః కృత్స్నంజగత్యానాపగచ్ఛతి । అతో వైఖానస సామమహిమ్నైవ కృత్స్నేప్యహ్నిజగత్యాః పూరితత్వాద్ద్విరాత్రః పశవ్యఏవ। అస్యద్విరాత్రస్యవ్యుష్టి నామప్రశంసతి “ వ్యుష్టిర్వా ఏషద్విరాత్రః । యఏవంవిద్వాన్ద్విరాత్రేణయజతే। వ్యేవాస్మా ఉచ్ఛతి। అథోతమఏవాపహతే”(బ్రాం)ఇతి।విశిష్టఉషఃకాలోయస్మిన్ద్విరాత్రేసోయం వ్యుష్టిః, యోయజమానఏవం వ్యుష్టినామకంవిద్వాన్ యజతేఅస్మైయజమానార్థం విశేషేణోచ్ఛత్యేవసర్వంకర్తవ్యజాతంబుద్ధౌ ప్రకాశతఏవకించ తమోబుద్ధిమాంద్యం అయంయజమానోవినాశయత్యేవ। యదుక్తం సూత్రకారేణ,- క్షత్రాణాంధృతిస్త్రిష్టోమోऽగ్నిష్టోమఃపఞ్చాపవర్గః తేనాస్తై యజతేసన్తిష్ఠతేరాజసూయ’ ఇతి। క్షత్రాణాం ధృతిరితికర్మనామధేయం

సచకర్మవిశేషః ప్రకృతివత్త్రివృదాదిస్తోమ చతుష్టయోపేతో భవతి। కింతర్హి? త్రిభిరేవ స్తోమైరుపేతః। తమేతం విధత్తే "అగ్నిష్టోమమన్తత ఆహరతి। అగ్నిస్సర్వా దేవతాః। దేవతాస్వేవ ప్రతితిష్ఠతి" (బ్రాం) ఇతి। అగ్నివిషయస్తోమో యస్య క్రతోరన్తే సోఽయమగ్నిష్టోమః। యజ్ఞాయజ్ఞీయో అగ్నయిత్యేతస్యామాగ్నేయ్యామృచి స్తోత్రకాలే ఆవృత్త్యా స్తోమం సంపాదయతి తేన చ క్రతుస్సంస్థితో భవతి, తస్మాదయమగ్నిష్టోమః, అగ్నేశ్చ సర్వదేవతారూపత్వమసకృదుక్తం, తస్మాద్రాజసూయసమాప్త్యవసరేఽనుష్ఠితేనాగ్నిష్టోమేన యజమానో దేవతాసు ప్రతితిష్ఠత్యేవ।

॥ ॥అత్రవినియోగసంగ్రహః ॥

"స్వాద్వీంశష్పైస్సురాయోజ్యా పునాద్వాభ్యాంతు పావయేత్।
పవిత్రేసురా గ్రాహ్యా సోమావనయతే సురాం॥
శతచ్ఛిద్రయుతస్థాల్యాం మన్త్రోగ్రపం చేహ వర్ణితాః"॥

అథ మీమాంసా.

తృతీయాధ్యాయస్య పంచమపాదే చిన్తితం।
"సౌత్రామణ్యాం గ్రహే స్విష్టకృదాద్యస్తి నవాస్తి తత్।
శేషణాన్న సురాక్షీరయోరన్యత్రాపి యోగతః"॥

"సౌత్రామణీ నామకే యాగే శ్రూయతే 'పయోగ్రహాస్సురాగ్రహాశ్చ గృహ్యన్తే' ఇతి। తత్ర ప్రకృతిగత సోమగ్రహేష్వివ శేషకార్యం స్విష్టకృదిడాదికమస్తి। నచాత్ర పూర్వవచ్ఛేషాభావః, ఉచ్ఛిన్నత్తిన సర్వం జుహోతీత్యవ శేషయితవ్యత్వ శ్రవణాదితి చేత్, మైవం, శిష్టస్యాన్యత్రాపియోగ శ్రవణాత్ 'బ్రాహ్మణం పరిక్రీణీయాదుచ్ఛేషణస్య పాతారం' ఇతి శ్రూయతే 'యది బ్రాహ్మణం నవిందేత్। వల్మీకవపాయామవనయేత్' ఇతిచ శతాతృణ్ణాయాం సమవనయేదితి చ। శతచ్ఛిద్రా కుంభీ శతాతృణ్ణా తస్మాన్నాస్తి స్విష్టకృదాదికం॥*॥

ఇతి శ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాండేఽష్టమప్రపాఠకే ఏకవింశోఽనువాకః॥

అథ తైత్తిరీయసంహితా.

అగ్నావిష్ణూ మహి తద్వాం మహిత్వం వీతం ఘృతస్య గుహ్యాని
నామ। దమే దమే సప్తరత్నా దధానా ప్రతివాంజిహ్వా ఘృత మాచర
ణ్యాత్। అగ్నావిష్ణూ మహి ధామప్రియంవాం వీథోఘృతస్య గుహ్యా
జుషాణా। దమేదమే సుష్టుతీర్వావృధానా ప్రతివాం జిహ్వా ఘృతము
చ్చరణ్యాత్। ప్రణోదేవీ సరస్వతీ వాజేభిర్వాజినీవతీ। ధీనామ విత్ర్యవతు।
ఆనోదివోబృహతః॥౧॥

పర్వతా దాసరస్వతీ యజతా గన్తు యజ్ఞం। హవందేవీ జుజుషా
ణా ఘృతాచీ శగ్మాంనో వాచముశతీ శృణోతు। బృహస్పతే జుషస్వ
నో హవ్యాని విశ్వదేవ్య। రాస్వరత్నానిదాశుషే। ఏవాపిత్రే విశ్వదే
వాయ వృష్ణేయజ్ఞైర్విధేమ నమసాహవిర్భిః। బృహస్పతే సుప్రజా వీరవ
న్తో వయగ్గ్స్యామ పతయో రయీణాం।బృహస్పతే అతి యదర్యో అ
ర్హాద్ద్యుమద్విభాతి క్రతుమజ్జనేషు।యద్దీదయచ్ఛవసా॥ ౨॥

ఋతప్రజాత తదస్మాసు ద్రవిణం ధేహిచిత్రం। ఆనోమిత్రా వ
రుణా ఘృతైర్గవ్యూతిముక్షతం। మధ్వారజాగ్ంసిసుక్రతూ। ప్రబాహ
వా సిసృతం జీవసే న ఆనోగవ్యూతిముక్షతంఘృతేన। ఆనోజనే శ్రవయ
తం యువానా శ్రుతంమే మిత్రావరుణా హవేమా ।అగ్నింవః పూ
ర్వ్యంగిరా దేవమీడే వసూనాం। సపర్యన్తః పురుప్రియం మిత్రం నక్షే
త్రసాధసం। మక్షూదేవవతోరథః॥౩॥

శూరోవాపృత్సుకాసుచిత్। దేవానాం యఇన్మనో యజమాన ఇ
యక్షత్యభీదయజ్వనోభువత్। నయజమానరిష్యసి నసున్వాన నదేవయో।

అసదత్ర సువీర్య ముత యద్దా శ్వశ్వియం । నకిష్టం కర్మణా నశన్న ప్రయోషన్న యోషతి । ఉపక్షరన్తి సిన్ధవో మయోభువ ఈజానఞ్చ యక్ష్యమాణఞ్చ ధేనవః । పృణన్తఞ్చ పపురిఞ్చ॥౪॥

శ్రవస్యవో ఘృతస్య ధారా ఉపయన్తి విశ్వతః। సోమారుద్రా వివృహతం విషూచీ మమీవా యానో గయమావివేశ ।ఆరే బాధేథాం నిర్ఋతిం పరాచైః కృతం చిదేనః ప్రముముక్తమస్మత్ । సోమారుద్రా యువ మేతాన్యస్మే విశ్వా తనూషు భేషజాని ధత్తం । అవస్యతం ముఞ్చతం యన్నో అస్తి తనూషు బద్ధం కృతమేనో అస్మత్ । సోమాపూషణా జనినారయీణాం జననా దివో జననా పృథివ్యాః । జాతౌ విశ్వస్య భువనస్య గోపౌ దేవా అకృణ్వన్నమృతస్య నాభిం। ఇమౌ దేవౌ జాయమానౌ జుషన్తేమౌ తమాగ్ంసి గూహతా మజుష్టా । ఆభ్యామిన్ద్రః పక్వమామాస్వన్తః సోమాపూషభ్యాం జనదుస్రియాసు॥౫॥

బృహతశ్శవసా రథః పపురిఞ్చ దివో జననా పఞ్చ విగ్ంశతిశ్చ ॥ ౨౨॥

అనుమత్యా ఆగ్నేయ మైన్ద్రాగ్న మాగ్నేయ సోమాయ ప్రతిపూరుషమైన్ద్రాగ్నం ధాత్రే బార్హస్పత్య మాగ్నేయ గృహపతయేఽ ర్ధేతో దేవీః సమిధగ్ం సోమస్యేన్ద్ర స్యమిత్ర ఆగ్నేయగ్ం సత్య ఆగ్నేయగ్ం హిరణ్యమాగ్నేయగ్ం స్వాద్వీం త్వా గ్నావిష్ణూద్వావిగ్ంశతిః॥ ౨౨॥

అనుమత్యై యథాసత్తి దేవీరాపో మిత్రోఽసి శూరో వా ద్విచత్వారిగ్ంశత్ ॥౪౨॥

ఇతి తైత్తిరీయసంహితాయాం ప్రథమకాణ్డేఽష్టమప్రపాఠకే ద్వావింశోఽనువాకః॥ ॥ హరిః ఓమ్ ॥

* (ప్రథమకాణ్డస్సమ్పూర్ణః.) *

అథ భాష్యమ్.

ఏకవింశే సౌత్రామణీముక్త్వా రాజసూయః సమాపితః। ద్వావింశే కామ్యయాజ్యా ఉచ్యన్తే। తత్ర కామ్యేష్టికాణ్డే త్రిహవిష్కా కాచిదిష్టిరామ్నాయతే “ఆగ్నావైష్ణవమేకాదశకపాలం నిర్వపేదభిచరన్త్సరస్వత్యాజ్యభాగా స్యాద్బార్హస్పత్యశ్చరుర్యదాగ్నావైష్ణవ ఏకాదశకపాలో భవత్యగ్నిః సర్వా దేవతా విష్ణుర్యజ్ఞో దేవతాభిశ్చైవైనం యజ్ఞేన చాభిచరతి సరస్వత్యాజ్యభాగా భవతి వాగ్వై సరస్వతీ వాచైవైనమభిచరతి బార్హస్పత్యశ్చరుర్భవతి బ్రహ్మ వై దేవానాం బృహస్పతిర్బ్రహ్మణైవైనమభిచరతి” (సం। కాం౨। ప్ర౨। అ౯) ఇతి। ఆజ్యం భాగో యస్యాః సాజ్యభాగా ఆజ్యమేవ హవిరిత్యర్థః। స్పష్టమన్యత్। తత్ర ప్రథమహవిషః పురోనువాక్యామాహ “అగ్నావిష్ణూ మహి తద్వాం మహిత్వం వీతం ఘృతస్య గుహ్యాని నామ। దమేదమే సప్త రత్నా దధానా ప్రతి వాం జిహ్వా ఘృతమాచరణ్యేత్” ఇతి। హే అగ్నావిష్ణూ వాం యువయోస్తద్వక్ష్యమాణం మహిత్వం మాహాత్మ్యం మహి మహోపేతత్వం మహిపూజనీయం కథమితి తదుచ్యతే। ఘృతస్య యాని గుహ్యాని నామాని మన్త్రేషు గోప్యాన్యాజ్యం పృషదాజ్యం సర్పిరిత్యాదీని తాని యువాం వీతం ప్రాప్నుతం। పశూనాం తేజసాగ్నయే జుష్టమభిఘారయామీతి అయుర్దా అగ్నే హవిషో జుషాణో ఘృతప్రతీకో ఘృతయోనిరేధీతి ఆజుహ్వానస్య సర్పిష ఇత్యాదిమన్త్రేషు సర్వదా శ్రుతమిత్యర్థః। సప్తరత్నానామగ్రశ్రవణం దమేదమే సర్వేషాం యజమానానాం గృహే గృహే క్షిప్రం వాం యువయోర్జిహ్వా ప్రతి ప్రత్యేకం ఘృతం ఆగత్య ప్రాప్య చరణ్యేత్ భక్షయతు పిబత్విత్యర్థః। కీదృశీ జిహ్వా సప్త రత్నా దధానా సప్తసంఖ్యాకాన్ రత్నసదృశాన్ జ్వాలావిశేషాన్ ధారయన్తీ। ఛత్రిన్యాయేనాగ్నిసాహిత్యాద్విష్ణోరపి తథాత్వం। అత్రైవ యాజ్యామాహ “అగ్నావిష్ణూ మహి ధామ ప్రియం వాం వీథో ఘృతస్య గుహ్యా జుషాణా। దమేదమే సుష్టుతీర్వావృధానా ప్రతి వాం జిహ్వా ఘృతముచ్చరణ్యేత్” ఇతి। హే అగ్నావిష్ణూ వాం యువయోః ప్రియం ధామ యజ్ఞశాలారూపం స్థానం మ

హిపూజనీయంయువాం ఘృతస్య ఘృహ్యం యోగ్యం సారమభిఘారణరూపం జుషాణాసేవమానావీధః పురోడాశం భక్షయధః । కీదృశౌ యువాం దమేదమేసర్వేషు యజమానగృహేషు సుష్టుతీర్వా వృధానా పూర్వోదాహృతాఆయుదాఽఅగ్న ఇత్యాదికాః శోభనాః స్తుతీర్వర్ధయన్తా। ప్రతివాం జిహ్వేత్యాదిపూర్వవత్ । ఉచ్చరణ్యేత్ ఉత్కర్షేణ భక్షయతు ద్వితీయహవిషః పురోనువాక్యామాహ “ప్రణో దేవీసరస్వతీ వాజేభిర్వాజినీవతీ। ధీనామవిత్ర్యవతు” ఇతి । సరస్వతీదేవీవాజేభిః అన్నైఃనోఽస్మాన్ ప్రకర్షేణావతురక్షతు। కీదృశీవాజినీవతీవాజోఽస్యాం క్రియాయామస్తీత్యన్నప్రదాయాగక్రియా వాజినీసాయస్యామస్తి సావాజినీవతీ, ధీనామవిత్రీయజ్ఞవిషయాణామస్మద్బుద్ధీనాంపాలయిత్రీ। తత్రైవయాజ్యామాహ “ఆనోదివోబృహతః పర్వతాదా సరస్వతీ యజతాగన్తుయజ్ఞం। హవందేవీజుజుషాణా ఘృతాచీ శగ్మాంనోవాచ ముశతీ శృణోతు” ఇతి। యజతాయష్టవ్యాసరస్వతీనోఽస్మాకం యజ్ఞంప్రతిదివఃస కాశాదాగంతుఆగచ్ఛతుబృహతః పర్వతాదాగచ్ఛతు, యద్యప్యేషా ద్యులోకే మేరౌవాతిష్ఠతి తథాప్యవశ్యమాగచ్ఛత్విత్యర్థః। సేయమాగతా దేవీశగ్మాం సుఖప్రాపికాం నోఽస్మదీయాం స్తుతిరూపాం వాచం ఉశతీకామయమానాశృణోతు।కీదృశీ దేవీ హవమస్మదీయమాహ్వానంజుజుషాణాసేవమానా, ఘృతమఞ్చతిప్రాప్నోతీతిఘృతాచీ।తృతీయహవిషః పురోనువాక్యామాహ “బృహస్పతేజుషస్వనోహవ్యానివిశ్వదేవ్య। రాస్వరత్నానిదాశుషే” ఇతి। విశ్వదేవ్యవిశ్వేభ్యో దేవేభ్యో హితహేబృహస్పతేనోఽస్మాకం హవ్యానిజుషస్వ । దాశుషేహవిర్దత్తవతే యజమానాయరత్నానిరాస్వదేహి । తత్రైవయాజ్యామాహ। “ఏవాపిత్రేవిశ్వదేవాయవృష్ణేయజ్ఞైర్విధేమనమసాహవిర్భిః। బృహస్పతేసుప్రజావీరవన్తోవయగ్ స్యామపతయోరయీణాం” ఇతి। ఏవాఏవంకిమిత్యర్థః । హేబృహస్పతే పిత్రే పితృవత్పాలకాయ । విశ్వేదేవాయస్యాసౌ విశ్వదేవః, అస్మైసర్వదేవగురవే, వృష్ణే అభిమతఫలవర్షిణేతుభ్యం, యజ్ఞైర్బహువిధయాగైః, నమసా

భక్తిపూర్వకనమస్కారైః, హవిర్భిరాజ్యపురోడాశాదిభిశ్చ పరిచర్యాం
విధేమ సర్వథా పరిచరేమ, త్వత్ప్రసాదాత్ శోభనాపత్యయుక్తాః శూర
భటోపేతాః ధనానాంపతయో వయంభవేమ తత్రైవ వికల్పితాం యా
జ్యామాహ “ బృహస్పతే అతియదర్యో అర్హాద్ద్యుమద్విభాతి క్రతుమజ్జనే
షు। యద్దీదయచ్ఛవస ఋతప్రజాత తదస్మాసు ద్రవిణం ధేహి చిత్రం” ఇతి।
హే బృహస్పతే అర్యో రాజా యద్ద్రవిణం రత్నాదిరూపం,అతి ఇతరానతి
క్రమ్య,అర్హాత్ స్వయమేవానుభవితుమర్హతి, యచ్చాస్మజ్జనేష్వమా
త్యాదిషు ద్యుమదాభూషణాదిమత్ విభాతి, యజమానరూపేషు జనేషు
క్రతుమద్యాగసాధనవద్విభాతి, పునరపియద్ద్రవిణం శవసా బలేన జీవితప్ర
దానే సమ్పాదితసైన్యరూపేణ దీదయత్ దీప్యతే, తద్యథోక్తగుణోపేతం
ద్రవిణం చిత్రం మణిముక్తాదిరూపం హే ఋతప్రజాత అస్మాసు ధేహి స్థాపయ।
ఋతాత్ సత్యాత్ పరమాత్మనః ప్రకర్షేణ దేవగురుత్వేన ఉత్పన్న ఋత
ప్రజాతః। ప్రథమమభిచరతః శత్రోస్త్రిహవిష్కేష్టిర్విహితా। ఇదానీంత
దీయాదభిచారాదూర్ధ్వం ప్రత్యభిచరతస్తామేవేష్టిం విహితామభిప్రేత్య
తత్రవిశేషం విధత్తే “ ప్రతి వై పరస్తాదభిచరన్త్యభిచరన్తి ద్వేద్వే పురోను
వాక్యే కుర్యాదతిప్రయుక్త్యై” (సం। కాం-౨) ఇతి। ప్రథమతోఽభిచరం
తం శత్రుం జ్ఞాత్వా తద్విరోధినః పురుషాః పశ్చాత్ ప్రత్యభిచరంతి, తదా
నీం పూర్వోక్తాయాః పురోఽనువాక్యాయా ఆవృత్త్యా వా మన్త్రాన్తరాగ
మనేన వా ఏకైకస్య హవిషో ద్వే ద్వే పురోనువాక్యే కుర్యాత్। మన్త్రాన్తర
పక్షేతు ప్రథమస్య హవిషోఽగ్నావిష్ణూ సజోషసేత్యేషా సమానేతవ్యా। ద్వితీ
యస్య హవిషః పావీరవీ కన్యేతి। తృతీయస్యతు సమామ్నాతా ఏవ త్రిస్ర
ఋచోవర్తన్తే। కిమర్థం పురోఽనువాక్యాద్విత్వం తదుచ్యతే। అతి ప్రయు
క్త్యై తస్మాదప్యతిశయిత ప్రయోగార్థం। యస్తుపాపభీరుః సన్ ప్రతిచారం న
కరోతి కిన్తు కేవలం స్వవిషయమభిచారం పరిహర్తుమిచ్ఛతి తస్య పూర్వో
క్తామేవ త్రిహవిష్కామిష్టిం విధత్తే “ ఏతయైవ యజేతాభి చర్యమాణో
[illegible]ాభిరేవ దేవతాః ప్రతిచరతి యజ్ఞేన యజ్ఞం వాచా వాచం బ్రహ్మణా బ్ర

హ్మాన దేవతాశ్చైవ యజ్ఞశ్చ మధ్యతో వ్యవసర్పతి తస్య న కుతశ్చనోపా
వ్యాధో భవతి నైనమభిచరన్ స్తృణుతే" (సం। కాం౨) ఇతి। దేవతాః ప్రతి
చరతి నివారయతి, స్వకీయయజ్ఞేన తదీయం యజ్ఞం నివారయతి, స్వకీయవా
చా తదీయవాచం నివారయతి, స్వకీయబ్రహ్మణా తదీయం బ్రహ్మ నివారయతి
లౌకికాధిక్షేపపరిహారో వాఙ్నివారణం, బ్రాహ్మణ్య పరిహారో మన్త్రనివా
రణం, స తాదృశః పురుషః శత్రోరాత్మనశ్చ మధ్యే స్వకీయదేవతాః స్వకీయ
యజ్ఞం చ మధ్యతో వ్యవసర్పతి వ్యవధానరూపేణ స్థాపయతి, తస్య తాదృశస్య
కుతోఽపి వ్యాధ్యాదేర్బాధో న భవతి ప్రథమమభిచరన్ పురుషః ఏనం న స్తృ
ణుతే న హినస్తి। యజ్ఞప్రాప్తి కామినః పకహవిష్కామిష్టిం విధత్తే "ఆగ్నా
వైష్ణవమేకాదశకపాలం నిర్వపేద్యం యజ్ఞో నోపనమేదగ్నిః సర్వా దేవ
తా విష్ణుర్యజ్ఞోఽగ్నిం చైవ విష్ణుం చ స్వేన భాగధేయేనోపధావతి తావేవా
స్మై యజ్ఞం ప్రయచ్ఛత ఉపైనం యజ్ఞో నమతి" (సం। కాం౨) ఇతి। యం య
జ్ఞానుష్ఠానార్థం పురుషం కేనాపి ద్రవ్యాభావాదిప్రతిఘ్నేన యజ్ఞో న ప్రాప్ను
యాత్ తస్యేయమిష్టిః దృష్టిపాటవార్థినః పకహవిష్కామిష్టిం విధత్తే "ఆ
గ్నావైష్ణవం ఘృతే చరుం నిర్వపేచ్చక్షుష్కామోఽగ్నేర్వై చక్షుషా మ
నుష్యా విపశ్యన్తి యజ్ఞస్య దేవా అగ్నిం చైవ విష్ణుం చ స్వేన భాగధేయేనోపధా
వతి తావేవాస్మిన్ చక్షుర్ధత్తశ్చక్షుష్మానేవ భవతి" (సం। కాం౨) ఇతి। అ
గ్నేశ్చక్షుషా దీపేనాన్ధకారాదియుక్తప్రదేశే మనుష్యా విపశ్యన్తి, యజ్ఞస్య
తు చక్షుషా సామర్థ్యరూపేణ దేవాః పశ్యన్తి। అతో యాగదేవస్య విష్ణోరగ్నే
శ్చ హవిషా తావుభౌ కామలాదిరోగపరిహారేణాస్మిన్ యజమానే చక్షు
ర్దృష్టిపాటవం ధత్తః ప్రయచ్ఛతః, తేనాసౌ చక్షుష్మాన్ సూక్ష్మదర్శనేఽపి
సమర్థో భవతి। ఘృతశ్చరుప్రకృతిద్రవ్యం చ ప్రశంసతి "ధేన్వై వా ఏతద్రే
తో యదాజ్యమనడుహస్తణ్డులా మిథునాదేవాస్మై చక్షుః ప్రజనయతి"
(సం। కాం౨।)ఇతి। భక్షితతృణసారత్వాదాజ్యస్య ధేనురేతస్త్వం బలీ
వర్దకృష్టోత్పన్నత్వాత్తణ్డులానామనడుద్రేతస్త్వం। ధేన్వనడుద్రూపమి
థునాదేవాస్య దృష్టిలాభః ప్రకారాన్తరేణ ఘృతం ప్రశంసతి "ఘృతే భవతి

తేజో వై ఘృతం తేజశ్చక్షుస్తేజసైవాస్మై తేజశ్చక్షురవరున్ధే” (సం। కాం
౨) ఇతి। దీప్యమానత్వాద్రూపభాసకత్వాచ్చ ఘృతచక్షుషోస్తేజస్త్వం।
ఫలాన్తరాయ త్రిహవిషమిష్టిం విధత్తే “ఇన్ద్రియం వై వీర్యం వృఙ్క్తే భ్రా
తృవ్యో యజమానోఽయజమానస్యాధ్వరకల్పాం ప్రతినిర్వపే ద్భ్రాతృవ్యే
యజమానేనాస్యేన్ద్రియం వీర్యం వృఙ్క్తే” (సం। కాం౨। ఇతి। పరస్పర
విరోధినో రుభయోర్మధ్యే కశ్చిదగ్నిష్టోమాదియజ్ఞం నకరోతి, తదీయ
స్తు భ్రాతృవ్యః కరోతి, తదానీమయజమానస్యేన్ద్రియసామర్థ్య మితరో వి
నాశయతి। ప్రత్యక్షం హ్యేతత్, దీక్షితసోమయాజిన్నిత్యా మన్త్రిణాదిభి
రయజమానస్యానాహూతత్వాత్ తస్యేయ మధ్వరకల్పా ఈషదసమా
ప్తోధ్వరః సవనత్రయసద్భావాత్ అధ్వరత్వం సోమభావాదీషదసమాప్తిః,
అతస్తామధ్వరకల్పాం తదీయస్య సోమయాగస్య ప్రతిపక్షత్వేన నిర్వపేత్,
కదా భ్రాతృవ్యే యజమానే సతి, తేన ప్రతినిర్వాపేణేన్ద్రియసామర్థ్యం నన
శ్యతి దీక్షాదీనామభావేఽపి ప్రభుత్వధనాదే రుత్కర్షో భవతీత్యర్థః।
నిర్వాపకాలం విధత్తే “పురా వాచః ప్రవదితోర్నిర్వపేద్యావత్యేవ వా
క్తామప్రోదితాం భ్రాతృవ్యస్య వృఙ్క్తే తామస్య వాచం ప్రవదన్తీమన్యా వా
చోఽను ప్రవదన్తి తా ఇన్ద్రియం వీర్యం యజమానే దధాతి” (సం। కాం౨।)
ఇతి। ఉషఃకాలే మనుష్యాః శయనాదుత్థాయ పరస్పరం వాచః ప్రవదంతి ప్ర
వదితోః ప్రాక్ ప్రవదనాత్ పురా నిర్వపేత్, తథాసతి భ్రాతృవ్యస్య యా
వతీ వాగ్విద్యతే తామప్రోదితా మనుచ్చారితాం వృఙ్క్తే యథా నోచ్చారి
తా భవతి తథా నాశయతి, అస్య తు యజమానస్య సమ్బన్ధినీం తాం వాచం
ప్రవదంతీమన్యా వాచ ఇతరజనసమ్బన్ధిన్యో వాచః ప్రవదంతి, యజమా
నేన యద్యథోచ్యతే తత్తథైవ సర్వజనా వదన్త్యస్య వచనమనుమన్యన్త ఇ
త్యర్థః। తా అన్యదీయా వాచః ఉపలాలనేనేన్ద్రియసామర్థ్యం యజమా
నే స్థాపయంతి। అధ్వరసామ్యం సమ్పాదయితుం త్రిషు కాలేష్వనుష్ఠానం విధ
త్తే “ఆగ్నావైష్ణవమష్టాకపాలం నిర్వపేత్ ప్రాతస్సవనస్యాకాలే సరస్వ
త్యాజ్యభాగా స్యాద్బార్హస్పత్యశ్చరుర్యదష్టాకపాలో భవత్యష్టాక్ష

రా గాయత్రీగాయత్రం ప్రాతస్సవనం ప్రాతస్సవనమేవ తేనాప్నోతి ఆగ్నావైష్ణవమేకాదశకపాలం నిర్వపేన్మాధ్యన్దినస్య సవనస్యాకాలేసరస్వత్యాజ్య భాగాస్యా ద్బార్హస్పత్యశ్చరుర్య దేకాదశకపాలో భవత్యేకాదశాక్షరాత్రిష్టుప్ త్రైష్టుభం మాధ్యందినగ్ సవనం మాధ్యందినమేవ సవనం తేనాప్నోత్యాగ్నావైష్ణవం ద్వాదశకపాలం నిర్వపేత్తృతీయ సవనస్యాకాలే సరస్వత్యాజ్య భాగాస్యా ద్బార్హస్పత్యశ్చరుర్యద్వాదశకపాలోభవతి ద్వాదశాక్షరాజగతీజాగతం తృతీయసవనం తృతీయసవనమేవ తేనాప్నోతిదేవతాభిరేవ దేవతాః ప్రతిచరతి యజ్ఞేన యజ్ఞం వాచా వాచం బ్రహ్మణాబ్రహ్మకపాలైరేవ ఛన్దాగ్స్యాప్నోతి పురోడాశైస్సవనాని" (సం। కాం౨) ఇతి। ప్రాతస్సవనస్యాకాలేభ్రాతృవ్యయజ్ఞసమ్బన్ధినః ప్రాతస్సవనస్య యావత్కాలస్తావతికాలే కపాలైరష్టైకాదశ ద్వాదశసంఖ్యాకై రేవఛన్దాంసి ప్రతివాదిప్రయుక్తాని గాయత్రీత్రిష్టుబ్జగతీ రూపాణివ్యాప్నోతి, యథోక్తైస్త్రిభిః పురోడాశైః ప్రతివాద్యనుష్ఠితాని సవనానిత్రీణిసవనానివ్యాప్నోతి, తస్మాదస్త్యధ్వరసామ్యం। ఉక్తాసుప్రత్యభిచారాదీష్టిషు పూర్వోక్తాఏవ యాజ్యానువాక్యాః ఏతస్యైవాధ్వరకల్పానుష్ఠాయినః ప్రతివాద్యనుష్ఠితానుబన్ధ్యాస్థానీయామిష్టిం విధత్తే "మైత్రావరుణమేకకపాలం నిర్వపేద్వశాయైకాలేయైవాసౌ భ్రాతృవ్యస్య వశానూబన్ధ్యాసో ఏవైషైతస్యైకకపాలో భవతినహికపాలైః పశుమవర్త్స్వాత్యాప్తుం" (సం। కాం౨। ఇతి। భ్రాతృవ్యోఽవభృథం కృత్వాగృహే సమాగత్యోదవసానీయామనుష్ఠాయానుబన్ధ్యాం వశా ముపాకరోతి, తస్మిన్కాలే మిత్రావరుణ దేవతాక మేకకపాలం పురోడాశంనిర్వపేత్ * భ్రాతృవ్యస్యసానుబన్ధ్యావశాయైవాస్తి ఏతస్యాధ్వరకల్పస్యాధికారిణోఽయమేకకపాలః సైవైషావశాభవతి। ననుపూర్వోక్తైః కపాలైర్యథాఛన్దాంసి ప్రాప్తాని తథానుబన్ధ్యాఖ్యాపశురపి ప్రాప్యతామితిచేత్, న।సంఖ్యాసామ్యేన

* నిర్వపేదితియుక్తిః పాఠః పుస్తకత్రయేనాస్తి। కాంచీపుస్తకేతు - ప్రాయశ్చిత్తప్రకరణంపరిదృశ్యతే।

షష్ఠసాంప్రాప్తుంశక్యత్వాత్, నహిపశావష్టత్వాదిఃసంఖ్యాస్తి, అతః పూర్వోక్తైః కపాలైరిమం పశుం ప్రాప్తుంనశక్నోతి నార్హతి, మైత్రావరుణస్యతు కపాలైక్యాత్ సంఖ్యాసామ్యేనపశుమేకంప్రాప్తుమర్హతి। అస్మిన్మైత్రావరుణే పురోఽనువాక్యామాహ “ఆనోమిత్రావరుణా ఘృతైర్గవ్యూతిముక్షతం।మధ్వారజాగ్ంసి సుక్రతూ” ఇతి। హే మిత్రావరుణౌ గవ్యూతిమస్మదీయగోయూథం ఘృతైః ప్రభూతై రాసమన్తాదుక్షతం సిఞ్చతం, నః సుక్రతూశోభనక్రతుయుక్తౌరజాంసి అస్మదీయ క్షేత్రపాంసూన్ మధ్వా మధునాజలేనోక్షతం। తత్రైవయాజ్యామాహ “ప్రబాహవా సిసృతం జీవసేన ఆనోగవ్యూతిముక్షతం ఘృతేన। ఆనోజనే శ్రవయతం యువానాశ్రుతంమే మిత్రావరుణాహవేమా” ఇతి। హేమిత్రావరుణౌనోఽస్మాకం జీవసేజీవితుం బాహవాధనపూర్ణేన బాహునాసహ ప్రకర్షేణ సిసృతం ప్రాప్నుతం, ఆగవ్యచనోస్మాకంగోయూథం ఘృతేనసిఞ్చతం। హేయువానాపరస్పరమిశ్రితౌ యువాంజనే బ్రాహ్మణాదియజమానసభాయాం నోఽస్మాన్ శ్రవయతం ప్రఖ్యాపయతం, మిత్రావరుణౌ మేమదీయం ఇమాహవా ఇమమాహ్వానం శ్రుతంశ్రుణుతం।ఇష్ట్యన్తరం విధత్తే “అసావాదిత్యోనవ్యరోచతతస్మైదేవాః ప్రాయశ్చిత్తిమైచ్ఛన్ తస్మా ఏతగ్ం సోమారౌద్రంచరుం నిరవపన్ తేనైవాస్మిన్రుచమదధుర్యో బ్రహ్మవర్చసకామః స్యాత్తస్మా ఏతగ్ం సోమారౌద్రంచరుం నిర్వపేత్ సోమంచైవ రుద్రఞ్చస్వేనభాగధేయేనోపధావతి తావేవాస్మిన్ బ్రహ్మవర్చసం ధత్తో బ్రహ్మవర్చస్యేవభవతి” (సంకా౨। ప్ర౨।అ౧౦) ఇతి।నవ్యరోచత విశేషేణదీప్తిం నప్రాప్తవాన్, ప్రాయశ్చిత్తింప్రతీకారం, బ్రహ్మవర్చసం శ్రుతాధ్యయనసమ్పత్తిః। కాలంవిధత్తే “తిష్యాపూర్ణమాసే నిర్వపేద్రుద్రో వై తిష్యస్సోమః పూర్ణమాసస్సాక్షాదేవబ్రహ్మవర్చసమవరుంధే”(సం। కా౨।) ఇతి। యధారుద్రోమన్నిఖంద్రావయతి తథా పోషమానః శైత్యదానే నతాపంవారయతి, తస్మాత్తస్య రుద్రత్వం,సోమోహిపౌర్ణమాస్యాంసంపూర్ణమండలఇతితయోరైక్యం। సాక్షాదేవముఖ్యమేవ, నత్వనూచాన

స్వపుత్రత్వమాత్రేణాపాదితం అముఖ్యంబ్రహ్మవర్చసం। వేదేఃపరితఆవర
ణంవిధత్తే “పరిశ్రితేయాజయతి బ్రహ్మవర్చసస్య పరిగృహీత్యై” (సం।
కాం౨) ఇతి। పరిశ్రయణేన వేద్యామావృతాయాం వేదిరేవ బ్రహ్మవర్చసం
పరిగృహీతంభవతి। చోదకప్రాప్తమపవదితుం కాంశ్చిద్విశేషాన్విధత్తే “శ్వే
తాయై శ్వేతవత్సాయైదుగ్ధంమథితమాజ్యంభవత్యాజ్యం ప్రోక్షణమాజ్యేన
మార్జయన్తేయావదేవబ్రహ్మవర్చసంతత్సర్వంకరోతి” (సం। కాం౨।)ఇతి।
శ్వేతవత్సయుక్తాయాశ్శ్వేతాయాగోర్దుగ్ధం తదేవాతంచనేన దధిభావ
మాపాద్యమథితంసత్పశ్చాదాజ్యంభవతి, నతుమైత్రాబార్హస్పత్య ఇవ
స్వయమ్మూర్తస్వయంమథితత్వాదికమత్రాస్తి। ప్రకృతౌ శ్వేత వత్సా
శ్వేతాగౌరితి నాస్తినియమః। అత్రత్వస్తి। ప్రకృతావద్భిఃప్రోక్షణంమార్జ
నంచ, అత్రతుసర్వమాజ్యేనేతివిశేషః। తథాసతితుబ్రహ్మవర్చసం సంపూ
ర్ణంభవతి। సామిధేనీషుసమిద్ధమానేద్ధవత్యోర్మధ్యే ప్రక్షేపణీయే ద్వే
ఋచౌవిధత్తే “అతిబ్రహ్మవర్చసంక్రియత ఇత్యాహురీశ్వరోదుశ్చర్మాభవి
తోరితి మానవీఋచౌధాయ్యే కుర్యాద్యద్వై కించమనురవదత్తద్భేషజం
భేషజమేవాస్మైకరోతి” (సం। కాం౨) ఇతి। ఆజ్యమాత్రేణ యద్బ్రహ్మవర్చ
సం తదుక్తమేవ, శ్వేతవత్సాశ్వేతగోభ్యాంయత్తదత్యధికం తేనదుశ్చ
ర్మా శ్వేతకుష్ఠయుక్తోభవితుం ప్రభుర్భవతి, తత్పరిహారాయ మనునాదృ
ష్టేద్వేఋచౌ సామిధేనీషుధాయ్యే ప్రక్షేపణీయేభవతః మనోర్ధర్మవృ
ద్ధత్వాత్ తేనయన్మంత్రజాతముక్తం తదౌషధం। తదేవసర్వమాపస్తంబ
ఆహ “సర్వప్రోక్షామార్జనానీత్యాజ్యేన మానవీఋచౌధాయ్యేకుర్యాద
గ్నింవఇత్యేతాసాంద్వే” ఇతి। ఏతస్మిన్సోమారుద్రచరౌధాయ్యాత్వేనా
గ్నింవఃపూర్వ్యమిత్యాదికా వికల్పితాష్షడృచఆమ్నాతాః। తత్ర ప్రథ
మాయామృచిపాఠస్తు “అగ్నింవఃపూర్వ్యంగిరాదేవమీడేవసూనాం। సప
ర్యన్తఃపురుప్రియంమిత్రంనక్షేత్రసాధసం” ఇతి। వసూనాంవో యు
ష్మాకంమధ్యేపూర్వ్యంప్రథమభావినమగ్నిం దేవంగిరా వైదిక్యా ఈడే
స్తౌమిస్తావకోఽహం, కీదృశస్సపర్యన్తః పర్యన్తేనయాగసమాప్త్యాసహ
వర్తతఇతిసపర్యన్తః। సకృత్ స్తుత్వానోపరమంపర్యేకింత్వాసమాప్తేః

స్తోమీత్యర్థః। కీదృశమగ్నింమిత్రంనక్షేత్రసాధనమితి పితృభ్రాత్రాద్యాత్మకమిత్రమివాస్మదీయస్యక్షేత్రస్య సాధకం । అథద్వితీయా “ నతూర్దేవవతో రథస్శూరోవాపృత్సుకాసుచిత్ । దేవానాంయఇన్మనో యజమానఇయక్షత్యభీదయజ్వనోభువత్ ” ఇతి । కాసుచిత్ పృత్సుకేషుచిత్ సంగ్రామేష్వత్యన్తమభినివేశేన ప్రవర్తమానేషుశూరోవా శూరో భటఇవ దేవవతోయక్ష్యమాణదేవోపేతస్యయజమానస్యరథోనతూర్గచ్ఛతీతిశేషః। రామరావణయుద్ధవదత్యభినివేశేనప్రవృత్తేయుద్ధేశూరోభటస్స్వదేహం విస్మృత్యపరసేనాంహంతుం యథాత్వరయా గచ్ఛతితథా దేవాన్యష్టుమనస్యయజమానస్యనుమోవృత్తిస్త్వరయా రథవద్గచ్ఛతీత్యర్థః। యఇద్యఏవయజమానోదేవతానాం మనఇయక్షతి పూజయితుమిచ్ఛతి తదీయంచిత్తప్రసాదం వాంఛతీత్యర్థః, సఏవాయజ్వనోయాగరహితాన్పురుషానభిభువత్ ఇత్ అభిభవత్యేవ । ఇదముత్తరార్థం ముత్తరేషు త్రిషు మన్త్రేష్వనువర్తతే । అథ తృతీయా “ నయజమానరిష్యసి నసున్వాన నదేవయో ” ఇతి । హే యజమాన త్వం యాగం కృత్వానరిష్యసి నవినశ్యసి, అత్ర యజమానత్వ మిష్టి కర్తృత్వం । హే సున్వాన సోమయాజిన్నరిష్యసి, హే దేవయో పాక యజ్ఞాదిభి ర్దేవా నిచ్ఛన్త్వం నరిష్యసి, అనువర్ణితం దేవానామిత్యుత్తరార్థం పూర్వవద్యోజ్యం । అథచతుర్థీ “ అసదత్ర సువీర్యముతత్యదాశ్వశ్వియం ” ఇతి । అత్రాస్మిన్ యజమానే సువీర్యంశోభనం సామర్థ్యం అసత్ భవేదిత్యర్థః।ఉతాపిచ త్యత్తదస్తు కింతదాశ్వశ్వియం ఆశవః శీఘ్రగామినశ్చ తేఅశ్వాశ్చ ఆశ్వశ్వాస్తేషాంసంబంధి శోభనవీర్యమస్తు । అథపంచమీ “ నకిష్టం కర్మణానశన్న ప్రయోషన్నయోషతి ” ఇతి । నకిరితి శబ్దో నిషేధవాచీ, కర్మసహితం తంయజమానం నకిర్నశన్ద్రాతుసాదిమార్గ వినాశయతు।యజ్ఞవిరోధీపాప్మా, యజమానేన సహప్రకర్షేణ నయోషన్నైవ మిశ్రీభవతు యజమానోఽపి నయోషతి నపాప్మనాసహ మిశ్రీభవతి । అథషష్ఠీ “ ఉపక్షరంతి సింధవోమయోభువఈజానంచయక్ష్యమాణంచధేనవః। పృణ

తఞ్చ పపురిఞ్చ । శ్రవస్యవో ఘృతస్యధారా ఉపయన్తి విశ్వతః” ఇతి। సిన్ధవో నదీసదృశాః మయోభువః సుఖం భావయిత్ర్యః ధేనవః పూర్వమి ష్టవన్తమితఃపరం యక్ష్యమాణఞ్చ పురుషమేన ముపేత్యక్షరన్తి స్రవన్తి బహుతరంక్షీరం ప్రయచ్ఛన్తీత్యర్థః। ప్రుణన్తమస్మిన్కర్మణి జుహూంపూ రయన్తం పపురిం హవిష్మత్సుకర్మసు పూరయిష్యన్తంచ యజమానం శ్రవ స్యవః శ్రోతుమిచ్ఛన్త్య ఇవఘృతస్య ధారావిశ్వతః సర్వత ఉపయన్తిస మీపేప్రాప్నువన్తి వికల్పితానిత్రీణి ధాయ్యాయుగ్మాన్యుక్త్వా పురోనువా క్యామాహ “సోమారుద్రావివృహతం విషూచీమమీవా యానో గయ మావివేశ । ఆరేబాధేథాం నిరృతిం పరాచైః కృతం చిదేనః ప్రముముక్త మస్మత్” ఇతి । యాఅమీవా రోగరూపా నిరృతిః నోఽస్మాకం గయం గృహమావివేశ సోమారుద్రా హేసోమారుద్రౌ తాం నిరృతిం విషూచీం విష్వగ్గతిం నానాదిక్షు యథా పలాయతి వివృహతం విశేషేణోన్మూల యతం, పరాచైఃపరాఙ్ముఖీం నిరృతిం తాంఆరే దూరేయువాం బాధే థాం, తయా నిరృత్యాఽస్మాసుకృతం ఏనశ్చిత్పాపం రోగరూప మప్యస్మ త్ ప్రముముక్తాం ప్రకర్షేణాస్మత్తో మోచయతం । యాజ్యామాహ “సోమారుద్రాయువమేతాన్యస్మే విశ్వాతనూషు భేషజానిధత్తం । అవ శ్యతం ముంచతం యన్నోఅస్తి తనూషు బద్ధం కృతమేనో అస్మత్” ఇతి। హేసోమారుద్రౌ యువముభౌ యువామస్మే తనుషు అస్మాకం శరీరేషు విశ్వాసర్వాణ్యేతాని భేషజాని ఔషధాని ధత్తం స్థాపయతం, అవశ్యతం తైర్భేషజైరనిష్టం వినాశయతం, నిరృత్యాకృతం నోఽస్మాకం తనూషు యద్బద్ధమేనోఽస్తి తదస్మత్తో ముఞ్చతం । ఇష్ట్యన్తరంపిఠ్యతే “యదిబి భీయాద్దుశ్చర్మా భవిష్యామీతి సోమాపౌష్ణంచరుం నిర్వపేత్ సౌమ్యోవై దేవతయా పురుషఃపౌష్ణాఃపశవః స్వయైవాస్మై దేవతయా పశుభిస్త్వచం కరోతి నదుశ్చర్మాభవతి” (సం) ఇతి । సోమ సమ్బన్ధ్యోషధి రసేన జాత త్వాత్ పురుషః సోమదేవతాకః। ఇయంవై పూషేతి శ్రుతేః, పూషరూ పయాభూమ్యాతృణాది ప్రదానేన పోషితత్వాత్ పశవః పౌష్ణాః, అతో హవిషాతుష్టా స్వదేవతా పశుభిః సహితా సమీచీనాం త్వచంకరోతితతో

దుశ్చర్మత్వముపగచ్ఛతి । తత్ర పురోఽనువాక్యామాహ “సోమాపూషణా జననా రయీణాం జననా దివో జననా పృథివ్యాః । జాతౌ విశ్వస్య భువనస్య గోపౌ దేవా అకృణ్వన్నమృతస్య నాభిమ్” ఇతి । హే సోమాపూషణౌ యువాం దేవా అమృతస్య కర్మఫలస్య నాభిమకృణ్వన్, నహ బన్ధన ఇత్యస్మాద్ధాతోరుత్పన్నో నాభిశబ్దః, బన్ధనరజ్జుం కృతవన్త ఇత్యర్థః, సోమాపూషభ్యాం హి కర్మఫలం యజమానే బధ్యతే । కీదృశౌ యువాం ధనానాం ద్యావాపృథివ్యోశ్చ జనయితారౌ, ఐహికాముష్మికఫలదాతృత్వమేవాత్ర ద్యావాపృథివ్యోర్జనకత్వం, కిఞ్చ జాతౌ సన్తౌ జాతమాత్రేణైవ విశ్వస్య సర్వస్య భువనస్య లోకస్య గోపయితారౌ । తత్రైవ యాజ్యామాహ “ఇమౌ దేవౌ జాయమానౌ జుషన్తేమౌ తమాగ్ంసి గూహతామజుష్టా । ఆభ్యామిన్ద్రః పక్వమామాస్వన్తః సోమాపూషభ్యాం జనదుస్రియాసు” ఇతి । సర్వే దేవా జాయమానావిమౌ దేవౌ జుషన్త సేవన్తే, ఇమావుభావజుష్టాన్యప్రియాణి తమాꣳసి బుద్ధిమాన్ద్యాదీని గూహతాం సమవృణ్వాతాం వినాశయతామ్ । ఇన్ద్రః ఆభ్యాం సోమాపూషభ్యాం ఆమాసు ఉస్రియాసు తరుణీషు గోష్వన్తః రసపోషకాభ్యాం పక్వం క్షీరం జనత్ జనయతి, గావో హి సారయుక్తాయాం భూమావాసోమేన వర్ధితా ఓషధీర్భక్షయిత్వా బహు నవనీతగర్భం క్షీరం ధారయన్తి । అస్మాత్సోమాపౌష్ణాత్పూర్వం విహితమేవ ఫలాన్తరాయ విధత్తే “సోమారౌద్రం చరుం నిర్వపేత్ప్రజాకామః సోమో వై రేతోధా అగ్నిః ప్రజానాం ప్రజనయితా సోమ ఏవాస్మై రేతో దధాత్యగ్నిః ప్రజాం ప్రజనయతి విన్దతే ప్రజామ్” (సం) ఇతి । గర్భాశయే ధృతస్య రేతసోఽగ్నినా పచ్యమానత్వాదగ్నేః ప్రజనయితృత్వం । పునరపి ఫలాన్తరాయ విధత్తే “సోమారౌద్రం చరుం నిర్వపేదభిచరన్త్సౌమ్యో వై దేవతయా పురుష ఏష రుద్రో యదగ్నిః స్వాయా ఏవైనం దేవతాయై నిష్క్రీయ రుద్రాయాపి దధాతి తాజగార్తిమార్చ్ఛతి” (సం) ఇతి । పురుషస్య సోమదేవతాకత్వం పూర్వమభిహితం । యదరోదీత్తద్రుద్రస్య రుద్రత్వమితి శ్రుత్యా రుద్రరూపత్వమగ్నేరామ్నాతం । పురుషస్య స్వామిభూతాయా సోమదే

వతా తస్యా దేవతాయాస్సకాశాచ్చరుణా ముఖ్యేనమూల్యేన తంపురుషం వైరిణంనిష్క్రీయ క్రూరాయరుద్రాయచరురూపమూల్యం దత్త్వా తంవధ్యంవైరిణంతస్మై ప్రయచ్ఛతి, సచవైరీతదానీమేవ మరణంప్రాప్నోతి। పునరపిఫలాంతరాయవిధత్తే “ సోమారౌద్రంచరుం నిర్వపేజ్జ్యోగామయావీ సోమంవాఏతస్యరసో గచ్ఛత్యగ్నిగ్ంశరీరం యస్యజ్యోగామయతి సోమాదేవాస్యరసం నిష్క్రీణాత్యగ్నేశ్శరీరముతయదితాసుర్భవతి జీవత్యేవ” సం। కా౨। ఇతి।జ్యోగామయావీదీర్ఘరోగయుక్తః। యస్య పురుషస్య జ్యోగామయతి యంపురుషంవ్యాధిశ్చిరం పీడయతి, ఏతస్య పురుషస్యశరీరప్రాణయోర్బంధకోయోఽన్నరసస్సవ్యాధికాలేసోమంప్రాప్నోతి। భుక్తస్యాన్నస్యసంబంధీయోఽయం సూక్ష్మరసోమనః ప్రభృతేర్లింగశరీరస్యాప్యాయనకరస్తేనరసేనప్రాణో దేహే బధ్యతఇతి। ఇమమర్థం వాజసనేయినః శిశుబ్రాహ్మణేన్నందదామేతి వాక్యేనసమామనన్తి। తస్మిన్ సోమేఽన్నేపభృతేసతి అయం దేహోఽగ్నిం గచ్ఛతిజాఠరాగ్నేర్గర్భస్థాన్న రసస్యాభావాన్మాంసాదిధాతూనగ్నిర్భక్షయతి, అతఏవామయావినః శరీరంకృశందృశ్యతే। ఏవంసతియజమానశ్చరుణామూల్యేన సోమాగ్నిభ్యాం రసంశరీరం నిష్క్రీణాతి తతోఽయమరోగోభవతి। కించయద్యప్యయంముహూర్తమాత్రం గతప్రాణస్తథాపి భూమావాశయానస్తదానీంజీవత్యేవ। ఏతస్యచరోరంగత్వేన హోతుర్బలీవర్దదానంవిధత్తే “ సోమారుద్రయోర్వాఏతం గ్రసితగ్ంహోతానిః ఖిదతిసఈశ్వర ఆర్తిమార్తోరనడ్వాన్ హోత్రాదేయో వహ్నిర్వా అనడ్వాన్ వహ్నిర్హోతా వహ్నినైవవహ్నిమాత్మానగ్ం స్పృణోతి” (సం) ఇతి । రోగసంబంధిశరీరయోస్సోమారుద్రాభ్యాం స్వీకృతత్వాత్తయోర్ముఖేరోగీగ్రసితోవర్తతే, తంగ్రసితంహోతా యాజ్యానువాక్యాబలాన్నిఃఖిదతితయోర్ముఖాన్నిస్సారయతి సచహోతాతయోః కోపాదార్తిం ప్రాప్తుం ఈశ్వరోయోగ్యోభవతి। అనడుహోవహ్నిత్వం ‘ అనడ్వాహమగ్నిధే’ (అ౧౮) ఇత్యత్రోపపాదితం,అగ్నివిషయావాహానమన్త్రపాఠాద్ధోతుర్వహ్నిత్వం।

తథాసత్యనడుహ్యాదాతా హ్యాతా తేనానడుద్రూపేణ వహ్నినైవ వహ్నిరూపం స్వాత్మానంస్పృణోతి అతిశాస్త్యాప్రీణయతి। పునరపిఫలాన్తరాయవిధత్తే "సౌమారౌద్రంచరుం నిర్వపేద్యః కామయేత స్వేఽస్మా ఆయతనేభ్రాతృవ్యంజనయేయమితి వేదింపరిగృహ్యార్ధముద్ధన్యా దర్ధంనార్ధం బర్హిషస్తృణీయాదర్ధం నార్ధమిధ్మస్యాభ్యా దధ్యాదర్ధం నస్వఏవాస్మాఆయతనేభ్రాతృవ్యం జనయతి" (సం) ఇతి। అస్మైస్వఆయతనే అస్యవైరిణః స్వకీయగృహవిషయే క్షేత్రవిషయేవా భ్రాతృవ్యం వివాదకారిణమన్యం విరోధినంజనయేయమితి యద్గికామయేత సఏతంచరుంనిర్వపేత్। తస్య వేదిపరిగ్రహస్థానంసూత్రకారేణదర్శితం "భ్రాతృవ్యక్షేత్రంగత్వేతామిష్టింనిర్వపేత్తత్ర దక్షిణమర్ధం వేద్యాఉద్ధత్యతదేవార్ధేన బర్హిషస్తృణీయాదర్ధమభ్యాదధ్యాత్' ఇతి। ఏవంకృతేసతి అయం యజమానోఽస్య భ్రాతృవ్యస్యతదీయస్థానఏవ వివాదకారిణంజనయతి॥

॥ ॥అత్రవినియోగసంగ్రహః॥ ॥

"ఆగ్నావైష్ణవమిత్యాదావభిచారహవిస్త్రయే।
అగ్నాప్రణోబృహేత్యాద్యాఅధికాతువికల్ప్యతే॥
ఆనఏకకపాలేషు మైత్రావరుణనామకే।
అగ్నిమిత్యాదికాధాయ్యాస్స్యస్సౌమారౌద్రకేచరౌ॥
దేవానామితిచార్ధర్చ స్తిసృష్వృత్ష్వనుషజ్యతే।
షడ్ధాయ్యాద్వేతుయాజ్యానువాక్యేసోమేత్యుదీరితే॥
సోమాపౌష్ణేతుసోమేతిమన్త్రాఏకోనవింశతిః॥"

అథ మీమాంసా.

॥అష్టమాధ్యాయే తృతీయపాదేచిన్తితం॥

"ఆగ్నావైష్ణవఆగ్నేయవికృతిశ్శుచిదేవకః।
అగ్నీషోమీయవికృతిరథవావ్యత్యయోద్వయోః॥

ప్రథమత్వద్వితీయత్వసామ్యాదాద్యాన్తిమోభవేత్।

ద్విదేవత్వైకదేవత్యసామ్యస్యశ్రుతిమత్త్వతః॥

హవిర్గణః కశ్చిచ్ఛ్రూయతే । ఆగ్నావైష్ణవమేకాదశకపాలం నిర్వపేత్సరస్వత్యై చరుంబార్హస్పత్యంచరుమితి। గణాంతరమేవంశ్రూయతే। అగ్నయేపావకాయాగ్నయే శుచయేష్టాకపాలమితి। అత్రాగ్నావైష్ణవస్యప్రథమస్థానత్వా దాగ్నేయవికృతిత్వంయుక్తం, శుచిదేవకస్య ద్వితీయస్థానత్వా దగ్నీషోమీయవికృతిత్వమితిచేన్న । ద్విదేవత్వాదిసామ్యస్య శ్రూయమాణత్వేన అర్థసిద్ధస్థానతో బలీయస్త్వాత్ । తస్మాదాగ్నావైష్ణవోఽగ్నీషోమీయవికృతిః, శుచిదేవకఆగ్నేయవికృతిః॥

"విస్పష్టమనువాకార్థావర్ణ్యన్తేబుద్ధిశుద్ధయే।

అనుమత్యాదయోవైశ్వదేవోవరుణఘాసకాః।

సాకమేధాఽపితృయజ్ఞస్త్ర్యంబకాశ్చశునాదికాః॥

శునాసీరీయమింద్రాదితురీయంచద్వయంతథా।

పంచేధ్మీయముపామార్గహోమావపతేశునాదికాః॥

దేవికాద్యంకర్మషట్కంస్యాద్రత్నిహవిరాదికం।

హవీంషిరత్నినాంతద్వద్దీక్షణీయాభిషేచ్యగా॥

హవీంషిస్యుర్దేవసువాం జలగ్రహణసంస్కృతీ।

దిశాంవ్యాస్థాపనంతద్వదభిషేకోఽథదిగ్జయః॥

సేవాసంసృప్హవిస్తద్వద్దశపేయోహ్యవేష్టయః।

హవీంషిప్రయుజాంసౌత్రామణీయాజ్యాఇతీరితాః॥

వేదార్థస్యప్రకాశేనతమోహార్దంనివారయన్।
పుమర్థాంశ్చతురోదేయాద్విద్యాతీర్థమహేశ్వరః॥
ఇతిశ్రీమాధవీయే వేదార్థప్రకాశే కృష్ణయజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డేఽష్టమప్రపాఠకే ద్వావింశోనువాకః॥

ఇతి శ్రీమద్రాజాధిరాజ పరమేశ్వర వైదిక మార్గప్రవర్తక శ్రీవీర బుక్క భూపాల సామ్రాజ్య ధురంధర సాయనమాధవాచార్య శ్రీవిద్యారణ్య ముని విరచితే శ్రీమతి వేదార్థప్రకాశనామక తైత్తిరీయ యజుస్సంహితాభాష్యే ప్రథమకాణ్డేఽష్టమప్రపాఠక స్సంపూర్ణః॥

॥ ॥ ప్రథమకాండస్సమాప్తః ॥ ॥
ఓం తత్సత్.

30080